MELLÉKLET

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

1975

XXX. új évfolyam

LAPKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

ЖУРНАЛ КОМИСИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА АКАДЕМИИ НАУК ВНР

REVUE DES SCIENCES JURIDIQUES

REVUE DE LA COMITÉ DES SCIENCES JURIDIQUES ET POLITIQUES DE L'ACADEMIE HONGROISE DES SCIENCES

RECHTSWISSENSCHAFTLICHE MITTEILUNGEN

ZEITSCHRIFT DES AUSSCHUSSES FÜR STAATS- UND RECHTSWISSENSCHAFTEN DER UNGARISCHEN AKADEMIE FÜR WISSENSCHAFTEN

Szerkesztő: Dr. Pap Tibor.

Szerkesztőség: 1250 Budapest I., Országház u. 30. Telefon: 160-160/247.

Felelős kiadó: Siklósi Norbert.

Megjelenik havonta

TARTALOMMUTATÓ

a Jogtudományi Közlöny XXX. 1975. évfolyamához

I. ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET

Tanulmányok

Eörsi Gyula: Egy elmélet kialakulása. [Szabó Imre: A jogösszehasonlítás szocialista elmélete. Bp. 1975. c. művéről.] 719
Haney, Gerhard: Immanuel Kant jogtana 74
Hlavathy Attila: Individuális jogi magatartás — általános jogérvényesség 413
Kulcsár Kálmán: Egyéni jogkövetés — szervezeti jogkövetés 433
Prugberger Tamás: A jogrendszer tagozódásának időszerű kérdései 602
Sajó András: A racionális államszemlélet kialakulása és első kudarca 103
Szabó Imre: Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon 129
Szilágyi Péter: Az állam- és jogtudományi kutatások néhány módszertani kérdése 650
Varga Csaba: A szocialista kodifikáció kiteljesedése 11

Szemlecikkek

Hlavathy Attila: Az állampolgári jogértelmezésről 546
Papp Ignác: Katonáné Soltész Márta: Személyiség és jog. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1972. 433 p. [Könyvism.] 551
Sajó András: Stanley, Milgram: [Engedelmesség a tekintélynek] Obedience to authority, Harper et Law Publishers, 1974. [Könyvism.] 732

II. ÁLLAMJOG. ALKOTMÁNYJOG

Tanulmányok

Ádám Antal: Jogalkotás, jogforrások és a jogszabályok kihirdetése 301
Bihari Ottó: Helyi és területi szervek a magyar államjogban a felszabadulás után 135
Klenner, Hermann: Emberi jogok és tudományos technikai fejlődés 20
Kovács István: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának közjogi alapjairól 140
Lázár Ernő: Jogi prularizmus az afróázsiai országokban 594
Réczei Róbert: Jogszabályalkotás és hierarchia 644

Szemlecikkek

Sprém István: Problemy frontu narodowego w europejskich państwach socjalisticznich. [A népfront kérdései az európai szocialista országokban.] Red. Marian Ribicky Wroclaw—Warszawa—Gdansk, Ossolineum, 1973. 199 p. [Könyvism.] 491

III. ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG

Tanulmányok

Kilényi Géza: A környezetvédelmi bírság 393
Szamel Lajos: A magyar államigazgatási jogtudomány útja és távlatai 145
Tamás András: A környezetvédelem néhány kérdése a svéd jogban 442

Szemlecikkek

Zoltán Edit: Berényi Sándor—Szatmári Lajos: Az államigazgatási személyzet képzése és továbbképzése a világ országaiban. Bp. Bács-Kiskun megyei ny. 1971. 321 p. /Tanácsok kátára/ [Könyvism.] 423

IV. POLGÁRI JOG

Tanulmányok

Asztalos László: A magyar „civiljog" történetének alapproblémái 565
Benedek Károly: A jogrendszer stabilitása és a polgári jog 229
György Ernő: A jogsértő piaci magatartás, a tisztességtelen haszon gazdasági szankciói 65
Hajnal János—Visky Károly: Kapacitáslekötés — kapacitásfoglalás 237
Keresztes György: Fésületlen gondolatok a determinációról 525
Martonyi János [ifj.]: A fuvarozói felelősség kombinált árufuvarozásnál 95
Veres, Mihály: Számítógép alkotta művészi alkotások szerzői jogi védelme 328
Veres Mihály: A számítógép-programok jogi védelmének lehetőségeiről 533
Vékás Lajos: A szerződéstipizálás válságjelenségeiről 699
Vida Sándor: Védjegy—törvényminta a fejlődő országok számára 586
Vörös Imre: Viták a kooperációs jog fogalmáról az NDK gazdasági jogában — hazai szemmel 707

Szemlecikkek

Bauer Miklós: A jótállási kötelezetség (egy Legfelsőbb Bírósági állásfoglalás tükrében). [Legf. Bír. Gazd. 76/1903. sz. állásfogl.] 45
Fábián Ferenc: A gazdasági szerződések funkcióváltozásai Románia népgazdaságának tervezési mechanizmusában 614

[1] Az évfolyam a 740. oldallal zárul.

Nizsalovszky Endre: Harmathy Attila: Felelősség a közreműködésért. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó 1974. 331 p. [Könyvism.] 288
Sebestyén Péter: Ugyanazon tárgyra vonatkozó újítás és szabadalom viszonya 670
Sprém István: Grzybowski, S.—Koppf. A.—Serda J.: Zagadnienia prawa autorskiego. [A szerzői jog kérdései] Warszawa, 1973. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. 455 p. [Könyvism.] 559

V. CSALÁDJOG

Tanulmányok

Bárdos Péter—Bárdos Péterné—Gulyás Ottó: Kísérletek jogesetek matematikai módszerrel történő elemzésére. Gyermektartásdíj-összeg megállapítása tanuló algoritmussal 319
Hartai László: Új szakasz házassági vagyonjogunk modelljének fejlődésében 405
Csiky Ottó: A rokontartás néhány problémája a családjogi törvény módosítása után 452
Pap Tibor: A magyar családi jog fejlődése, különös tekintettel a családjogi törvény 1974. évi módosítására 170

Szemlecikkek

Szabó László—Somogyi Endre: A vörösvérsejt savanyú phosphatase (VSP) rendszer és alkalmazása apasági peres ügyekben 676

VI. MUNKAJOG

Tanulmányok

Abonyi Géza—Trócsányi László: A struktúraváltozások hatása a munka- és társadalombiztosítási jogviszonyokra 387
Nagy László: A vállalat szerkezetében, vagy ellenőrzésében fúzió, koncentráció stb. folytán beállott változások és ezek hatása a dolgozók helyzetére 373
Weltner Andor: A magyar munkajog fejlődése a felszabadulást követően 153

Szemlecikkek

Gulácsi Lajos: A vállalati szervezetnek, mint rendszernek és jogi személynek munkajogi képviselete 108
Nagy József András: Hozzászólás a vállalati vezetők munkajogi felelősségének néhány kérdéséhez 674
Rimpel, Robert: Az új osztrák munkaalkotmány a munkajogi kodifikáció első része 484

VII. MEZŐGAZDASÁGI JOG, FÖLDJOG, TERMELŐSZÖVETKEZETI JOG

Tanulmányok

Gyarmati Sándor: A kockázatvállalás és a vezetők anyagi felelőssége a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 339
Gyarmati Sándor: Kármegosztás a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogban 465
Hegedűs István: A tagsági munkaviszony jogi szabályozásának egyes időszerű kérdései a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 458
Réczei Róbert: Tsz-törvény a gyakorlatban 87
Seres Imre: Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink 30 éves szocialista fejlődéséről 163

Szemlecikkek

Süveges Márta: Akszenenok, A.—Kikot' V. A.—Fomina, L. P.: Kritika szovremennüh burzsoáznüh agrarnopravonüh teorij. [A burzsoá agrárjogi elméletek kritikája.] Moszkva, Nauka, 1972. 320 p. [Könyvism.] 296

VIII. BÜNTETŐJOG. BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK

Tanulmányok

Bakóczi Antal: A gyermekölés kodifikációs problémái 474
Dávid Gábor: Számítástechnika és kriminálstatisztika 32
Gödöny József: Nemzetközi erőfeszítések a bűnözés visszaszorítására 497
Erdősy Emil: Büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének néhány feladata 256
Fonyó Antal: Büntetési rendszerünk fejlődése a felszabadulás után 192
Horváth Tibor: A magyar büntetőjog különös részbeli szabályai kialakulásának főbb vonásai 30 év jogfejlődésében 198
Keresztes György: Fésületlen gondolatok a determinációról 525
Vigh József: A bűnös emberi magatartásban érvényesülő determináció értelmezése 638

Szemlecikkek

Fehér Lenke: A francia börtönlázadásokról ... 421
Fehér Lenke: Kelina, Sz. G.: Teoreticseszkie voproszü oszvobozsdenija ot ugolovnoj otwesztvennoszti. [A büntetőjogi felelősségrevonás alóli mentesülés elméleti kérdései.] Moszkva, 1974. Nauka [Könyvism.] 628
Györgyi Kálmán: XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus. [Budapest, 1974. szept. 9—15.] ... 53
Nagy Ferenc: A magatartás-felügyelet — mint új intézkedés — a Német Szövetségi Köztársaság hatályos büntetőjogában 285

IX. TÖRVÉNYKEZÉSI SZERVEZET

Tanulmányok

Fürész Klára: Új irányzatok a bírói függetlenség garancia-rendszerének kiépítésében Magyarországon 572
Halász Kálmán: A polgári ügyek statisztikájának fejlődési távlatai a számítógépre figyelemmel 35

Szemlecikkek

Bajáki Veronika: Nikolajeva, L. A.: Szudebnüj nadzor za zakonnosztju v szovetszkom goszudarsztvennom upravlenii. [A bírósági törvényességi felügyelet a szovjet államigazgatásban] Leningrad, Izd. Leningradszkogo Universziteta, 1973. 63 p. [Könyvism.] 60
Molnár Gyula: A II. Országos Igazságügyi Szakértői Értekezlet tanácskozása. [Budapest, 1974. okt. 11—12.] 110
Rácz György: Bírák Világkongresszusa Firenzében. [1974. okt.] 282

Ürmös Ferenc: Bírósági igazgatás az Egyesült Államokban 359
Ürmös Ferenc: A bíróságok helyi igazgatása a Szovjetunióban 540

X. POLGÁRI ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Kanizsai Nagy András: Az állam javára marasztalás legújabb problémái 517
Névai László: A polgári perbeli kitanítási kötelesség elméleti alapjai és bírósági gyakorlata ... 179
Pusztai László: Szemlebizonyítás középkori perjogunkban 271
Törő Károly: Sajtóhelyreigazítás 247
Újlaki László: Perlési megbízás (ún. perbizomány) 655
Vida István: Az elmélet továbbfejlesztése a polgári eljárásjog átdolgozott tankönyvében ... 611

Szemlecikkek

Hartai László: Polgári eljárásjogi füzetek. Szerk. Névai László. 6. köt. Bp. ELTE soksz. 1974. 168 p. [Könyvism.] 121
Hámori Vilmos: Lautmann, Gühnter: Justiz — die stille Gewalt. Frankfurt a/Main, 1975. [Könyvism.] 725
Varga Gyula: A III. Polgári Eljárásjogi Nemzetközi Konferencia 624
Zoltán Ödön: Ismét a sajtóhelyreigazításról 626

XI. BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Gyöngyi Gyula: A védelem érvényesülése a gyakorlatban 580
Kertész Imre: Szubjektív és objektív elemek az igazságügyi szakértői vizsgálatokban 504
Király Tibor: A magyar büntető eljárásjog 30 éve 207
Pusztai László: Szemlebizonyítás középkori perjogunkban 271
Rónai Róbert: A gyanúsított kihallgatásának garanciális szabályai 263

Szemlecikkek

Gödöny József: Szabóné Nagy Teréz: A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1974. [Könyvism.] 292
Radeva, Radka: A Bolgár Népköztársaság új büntetőeljárási törvénykönyve 483

XII. NEMZETKÖZI JOG

Tanulmányok

Fischer, Peter: A természeti kincsek feletti állandó szuverenitás nemzetközi jogi alapelve az újabb kőolajegyezmények tükrében 437
Haraszti György: Az érvénytelenség fogalmának változása a nemzetközi szerződések jogában 214
Herczeg István: Univerzalitás a nemzetközi jogalkotásban 312
Heinrich Béla: A Duna—Majna—Rajna víziúthálózat egyes nemzetközi jogi problémái 663

Szemlecikkek

Herczegh Géza: Prandler Árpád: Az ENSZ Biztonsági Tanácsa. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1974. 500 p. [Könyvism.] 115

XIII. NEMZETKÖZI MAGÁNJOG

Tanulmányok

Juhász Endre: A külkereskedelemről szóló törvény és a külkereskedelem jogi szabályozásának néhány elvi kérdése 633
Lontai Endre: KGST-törekvések a licenciaszerződések feltételeinek egységesítésére 690
Mohi Csaba: Határokat átlépő vállalati egyesülések 1
Réczei László: A nemzetközi magánjog 30 éve ... 225
Szászy István: A nemzetközi polgári eljárásjog alapvető kérdései 26

Szemlecikkek

Meznerics Iván: Szász Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek. Egységes törvény a nemzetközi kereskedelemre. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1974. 421 p. [Könyvism.] 117

XIV. ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET. RÓMAI JOG

Tanulmányok

Csizmadia Andor: Az emberi és polgári jogok biztosítása a reformkori Magyarországon 681
Horváth Pál: A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának szerepe a szocialista jog történetében 510
Melichar, Erwin: A legújabb kutatások az alkotmány- és közigazgatás történetének területén Ausztriában 352
Vida István: A bírósági végrehajtás a Magyar Tanácsköztársaságban 81

Szemlecikkek

Balás Gábor: A konstancai nemzetközi jogtörténész konferencia. [Konstanca, 1974. szept. 12—14.] 113
Degré Alajos: A francia magánjogtörténet szemléletmódja 279
Hajdú Lajos: Jogtörténeti tanulmányok 3. köt. Szerk. Csizmadia Andor. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1974. 290 p. [Könyvism.] 364
Pecze Ferenc: Párhuzamos testamentumok. [Könyvismertetések] 554
Ruszoly József: Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szerk. K. Balog János. Közzéteszi a Tolna megyei Tanács Levéltára. Szekszárd, 1974. 470 p. [Könyvism.] 126
Zsarnai Sándor: A japán állam kialakulása és létrejötte (Yamato állam) 619

XV. JOGTUDOMÁNY. TUDOMÁNYOS ÉLET. VEGYES TÁRGYÚ CIKKEK

Tanulmányok

Szilágyi Péter: Az állam- és jogtudományi kutatások metodikája 714
Vadas György: Joganyagok számítástechnikai feldolgozásának egyes kérdéseiről 332

Szemlecikkek

Benkő István: Bartolomé de las Casas emlékére 728

Berecz Aranka: Az Állam- és Jogtudományi Intézet 1975. január 24-i plenáris ülése [Az Állam- és jogtudományi enciklopédia kérdései] 364

Hoóz István: Kovacsics József: Statisztika. Bp. Tankönyvkiadó, 1974. 284 p. [Könyvism.] ... 427

Koós Szabolcs: A szervezéstudományi és számítástechnikai oktatás helyzete és feladatai a jogász-továbbképzésben 549

Nagy Lajos: A Jogi Könyvtárak Nemzetközi Szövetségének tevékenysége és a jogi információszolgáltatás 420

Nagy Lajos: Román jogi bibliográfia. Bibliographie juridique roumanie 1968—1973. Bucureşti, Editions de l'Académie de la Repüblique Socialiste de Roumanie, 1974. 310 p. [Könyvism.] 630

Rácz Lajos: 25 éves az Állam- és Jogtudományi Intézet 229

Tájékoztató az ELTE Jogi Továbbképző Intézet tanfolyamairól az 1975/1976. tanévben 428

Mellékletek

Dokumentációs Szemle. Összeáll. a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentációs osztálya. Szerk. *Alth Guidó* 91/94. sz., az 1974. évi 5. sz. 120—209. p.; Melléklet az 1973. évi 5. sz.-hoz; 95/97. sz., az 1975. évi 1/4. sz. 1—92 p. Melléklet az 1975. évi 10. sz.-hoz.

Tartalommutató a Jogtudományi Közlöny XXIX. 1974. évfolyamához. Bp. Egyet. ny. 1974. [4] p. Melléklet az 1975. évi 2. sz.-hoz.

NÉVMUTATÓ

a Jogtudományi Közlöny XXX. 1975. évfolyamához

A mutató az évfolyam lapszámaira utal

Abonyi Géza ... 387
Asztalos László ... 565
Ádám Antal ... 301
Bajáki Veronika ... 60
Bakóczi Antal ... 474
Balász Gábor ... 113
Bauer Miklós ... 45
Bárdos Péter ... 319
Bárdos Péterné ... 319
Benedek Károly ... 229
Benkő István ... 728
Berecz Aranka ... 364
Bihari Ottó ... 135
Csiky Ottó ... 452
Csizmadia Andor ... 681
Dávid Gábor ... 32
Degré Alajos ... 279
Eörsi Gyula ... 719
Erdősy Emil ... 256
Fábián Ferenc ... 614
Fehér Lenke ... 421, 628
Fischer, Peter ... 437
Fonyó Antal ... 192
Gödöny József ... 292
Gulácsi Lajos ... 108
Gulyás Ottó ... 319
Gyarmati Sándor ... 339, 645
Gyöngyi Gyula ... 65
Hajdú Lajos ... 365
Hajnal János ... 237
Halász Kálmán ... 35
Haney, Gerhard ... 74
Haraszti György ... 214
Hartai László ... 121, 405
Hámori Vilmos ... 725
Hegedűs István ... 458
Heinrich Béla ... 663
Herczeg István ... 312
Herczegh Géza ... 115
Hlavathy Attila ... 413, 546
Hoóz István ... 427
Horváth Pál ... 510
Horváth Tibor ... 198
Juhász Endre ... 633
Kanizsai Nagy András ... 517
Keresztes György ... 525
Kertész Imre ... 504
Kilényi Géza ... 393
Király Tibor ... 207
Klenner, Hermann ... 20
Koós Szabolcs ... 549
Kovács István ... 140
Kulcsár Kálmán ... 433
Lázár Ernő ... 594
Lontai Endre ... 690
Martonyi János, ifj. ... 95
Melichar, Erwin ... 352
Meznerics Iván ... 117
Mohi Csaba ... 1
Molnár Gyula ... 110
Nagy Ferenc ... 285
Nagy József András ... 674
Nagy Lajos ... 420, 630
Nagy László ... 373
Névai László ... 179
Nizsalovszky Endre ... 288
Pap Tibor ... 170
Papp Ignác ... 551
Pecze Ferenc ... 554
Prugberger Tamás ... 602
Pusztai László ... 271
Radeva, Radka ... 483
Rácz György ... 282
Rácz Lajos ... 344 borítólap
Réczei László ... 225
Réczei Róbert ... 87, 644
Rimpel, Robert ... 848
Rónai Róbert ... 263
Ruszoly József ... 126
Sajó András ... 103, 732
Sebestyén Péter ... 670
Seres Imre ... 163
Somogyi Endre ... 676
Sprém István ... 491, 559
Süveges Márta ... 296
Szabó Imre ... 129
Szabó László ... 676
Szamel Lajos ... 145
Szászy István ... 26
Szilágyi Péter ... 650, 714
Tamás András ... 442
Törő Károly ... 247
Trócsányi László ... 387
Ujlaki László ... 655
Ürmös Ferenc ... 359, 540
Vadas György ... 332
Varga Csaba ... 11
Varga Gyula ... 624
Veres Mihály ... 328, 533
Vékás Lajos ... 8, 611
Vida Sándor ... 586
Vigh József ... 638
Visky Károly ... 237
Vörös Imre ... 707
Weltner Andor ... 153
Zoltán Edit ... 423
Zoltán Ödön ... 626
Zsarnai Sándor ... 619

XXX. új évfolyam 1. szám Budapest, 1975. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

MOHI CSABA:
Határokat átlépő vállalati egyesülések 1

VARGA CSABA:
A szocialista koodifikáció kiteljesedése 11

KLENNER HERMANN:
Emberi jogok és tudományos technikai fejlődés 20

SZÁSZY ISTVÁN:
A nemzetközi polgári eljárásjog alapvető kérdései 26

DÁVID GÁBOR:
Számítástechnika és kriminálstatisztika ... 32

HALÁSZ KÁLMÁN:
A polgári ügyek statisztikájának fejlődési távlatai a számítógépre figyelemmel 35

Szemle:

BAUER MIKLÓS:
A jótállási kötelezettség egy legfelsőbb bírósági állásfoglalás tükrében 45

GYÖRGYI KÁLMÁN:
XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus ... 53

Jogirodalom:

L. A. Nyikolajeva: A bíróságok törvényességi felügyelete a szovjet államigazgatásban (BAJÁKI VERONIKA) 60

СОДЕРЖАНИЕ: *Чаба Мохи:* Объединения предприятий, переходящие границы государств. — Многонациональные и стоящие над нациями компании. — *Чаба Варга:* Завершение социалистической кодификации. — *Германн Кленнер:* Права человека и научно-технический прогресс. — *Иштван Саси:* Основные вопросы международного гражданского процесса. — *Габор Давид:* Вычислительная техника и уголовная статистика. — *Калман Халас:* Перспективы развития статистики гражданских дел с учетом вычислительных машин. — *Обзор: Миклош Бауер:* Обязательство по гарантии во свете изложения позиции Верховного Суда. — *Калман Дерди:* XI-ый международный конгресс по уголовному праву. — *Юридическая литература: Вероника Баяки:* Л. А. Николаева: Судебный надзор за законностью в советском государственном управлении

INHALT: *Csaba Mohi:* Die Grenzen übertretende Betriebs-Vereinigungen. Multinationale und Supranationale Gesellschaften. — *Csaba Varga:* Das Allseitig-Werden der sozialistischen Kodifikation. — *Hermann Klenner:* Menschenrechte und wissenschaftliche-technische Entwicklung. — *István Szászy:* Grundlegende Fragen des internationalen Zivilprozessrechts. — *Gábor Dávid:* Rechentechnik und Kriminalstatistik. — *Kálmán Halász:* Entwicklungsperspektiven der Statistik von Zivilangelegenheiten mit Rücksicht auf die Komputer. — *Rundschau: Miklós Bauer:* Die Garantie-Pflicht im Spiegel einer Entscheidung des OG. — *Kálmán Györgyi:* XI. Internationaler Strafrechtskongress. — *Rechtsliteratur: Veronika Bajáki:* L. A. Nikolajewa: Aufsicht der Gerichte über die Gesetzlichkeit in der sowjetischen Staatsverwaltung

SOMMAIRE: *Csaba Mohi:* Unions d'entreprises passant les frontières. — *Csaba Varga:* La perfection de la codification socialiste. — *Hermann Klenner:* Droits humains et développement scientifique technique. — *István Szászy:* Questions fondamentales du droit de procédure civile international. — *Gábor Dávid:* Technique calculatrice et statistique criminalistique. — *Kálmán Halász:* Perspectives d'évolution de la statistique des affaires civiles dans l'aspect des computers. — *Revue: Miklós Bauer:* L'engagement de garantie au miroir de la prise de position de la Cour Supreme. — *Kálmán Györgyi:* Le Congrès XI. International de Droit Pénal. — *Littérature: Veronika Bajáki:* L. A. Nikolajeva: Surveillance légitime des tribunaux dans l'administration soviétique

CONTENTS: *Csaba Mohi:* Supra-national merging of enterprises. — *Csaba Varga:* The accomplishment of socialist codification. — *Hermann Klenner:* Human rights and scientific-technical development. — *István Szászy:* Fundamental questions of international private procedural law. — *Gábor Dávid:* Data processing and criminal statistics. — *Kálmán Halász:* The future of data processing in civil law cases: An eye on computers. — *Review: Miklós Bauer:* The duty of guarantee in the light of a Supreme Court decision. — *Kálmán Györgyi:* 11th International Congress on Criminal Law. — *Legal literature: Veronika Bajáki:* (L. A. Nikolayeva) Judiciary control of legality in Soviet state administration

Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy a Jogtudományi Közlöny szerkesztője *Dr. Pap Tibor*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora, szerkesztőségi titkár *Dr. Vörös Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A szerkesztőség tagjai — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága megbízásából — *Dr. Benedek Ferenc*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense, *Dr. Horváth Tibor*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője, *Dr. Madarász Tibor*, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense, *Dr. Szentpéteri István*, a szegedi JATE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára.

E lapszám (XXX. új évfolyam 1.) szerzői: *Mohi Csaba* a Külkereskedelmi Minisztérium munkatársa. — *Varga Csaba* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Klenner Hermann* egyetemi tanár, (Lipcse). — *Szászy István* az MTA lev. tagja. — *Dávid Gábor* r. őrnagy. — *Halász Kálmán* a Legfőbb Ügyészség csoportvezető ügyésze. — *Bauer Miklós* vezető jogtanácsos. — *Györgyi Kálmán* egyetemi adjunktus. — *Bajáki Veronika* egyetemi docens

XXX. új évfolyam 1. szám Budapest, 1975. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Határokat átlépő vállalati egyesülések

A határokat átlépő közös vállalatok korunk gazdasági — és egyúttal politikai — életében egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert. Komoly befolyással bírnak az egyes államok belső gazdasági életére és külgazdasági kapcsolataira, a devizapolitikára, a valuták stabilitására és általában a nemzetközi pénzmozgásra, kulcsfontosságú szerepet töltenek be a különböző integrációs folyamatok elősegítésében, azok gazdasági alapjának megteremtésében.

Ez a fejlődés a társasági jog újabb és újabb kategóriáival — és az egyes kategóriákon belül igen sokszínű, váratlan és szellemes megoldásaival — lepte meg a szakembereket. Úgy tűnik, az erővonalak alapvetően három fő vonatkozásban csoportosulnak; a határokat átlépő közös vállalatoknak különösen a következő három kategóriája került az érdeklődés középpontjába:

a) a társasági jog hagyományos eszközeinek felhasználásával és azok továbbfejlesztésével kialakított szervezet, mikor is valamely ország nemzeti jogrendszerének uralma alá rendeléssel és ezen ország társasági jogának, mint szervezetet biztosító eszköznek a felhasználásával hoznak létre közös vállalatot; *az ún. multinacionális (többnemzetiségű) vállalat,* amelynél két vagy több ország társasága vesz részt a részvényesi szisztéma (vagy szerződéskötési rendszer) felhasználásával egy újabb, további társaság létrehozásában, amely azután ugyancsak a székhely országa nemzeti jogrendszerének uralma alá kerül, de gyakorlatilag a (esetleg elbujtatott) többségi részvényesi pozícióval rendelkező gazdasági irányítása alatt áll;

b) a másik megoldás *az ún. szupranacionális (nemzetekfeletti) társasági jogi konstrukció,* amelyre komoly szerep vár a Közös Piac integrációs akadályainak áthidalásában; ennek az Európai Társaság-nak (Societas Europae) sajátossága, hogy a Közös Piac bármely tagállamában létesített ilyen társaságot az összes többi tagállamban honosnak kívánják tekinteni és arra egy integrációs síkba emelt, egységes Közös Piac-i *társasági jog* lenne az irányadó;

c) az államközi egyezménnyel alapított, *ún. internacionális (nemzetközi közjogi) vállalat* képezi a harmadik kategóriát, amely megoldás különös jelentőséget kapott a KGST-országok Komplex Program által kitűzött, gazdasági integrációs feladatainak megoldásában, ugyanakkor a fejlett civiljogi társulási formákkal rendelkező burzsoá jogokban is komoly hagyományokkal bír.

Jelen esetben elsősorban az előző két megoldással szeretnék részleteiben foglalkozni; ez utóbbi, *nemzetközi közjogi vállalatról csupán néhány alapvető jellemző sajátosságot* említenék azzal, hogy annak részletes kimunkálására később kerülne sor. A Nemzetközi Gazdálkodó Szervezetekről szóló KGST Mintaszabályzat alapján a közelmúltban létrejött egyesülések (INTERATOMENERGO, INTERTEXTILMAS, stb.) közös és lényeges jogi sajátossága, hogy — azokat a részt vevő államok által kötött nemzetközi egyezménnyel (tehát alapvetően nem polgári jogi szerződéssel) hozták létre; — nem valamely részt vevő állam nemzeti jogának kizárólagos alkalmazásával alapították, hanem az alapító okiratoknak (egyezmény, alapszabály) az integrációs szinten létrehozott Mintaszabályzat figyelembevételével kialakított, nemzetközi közjogi természetű előírásaival; — ezeknek tagjai olyan gazdálkodó egységek, amelyek különböző szuverenitásokat képviselnek; — jogi személyiségük nem, illetve nem teljes mértékben kötődik valamely nemzeti jogrendszerhez és tevékenységüket legalábbis részben nem

olyan szabályok rendezik, amelyek egy meghatározott vagy akár több nemzeti jogrendszerből deriválódnak, hanem ezek működését elsődlegesen az alapító okiratok rendezik és csupán az általuk nyitva hagyott, másodlagosnak tekintett kérdéseket rendezi, mint mögöttes és kisegítő jog a székhely országának hazai joga.

Megemlítendő ugyanakkor, hogy a nyugateurópai államok által létrehozott közös, nemzetközi közjogi vállalatok (EUROCHEMIC, EUROFIMA, SAARLOR, SENA és részben a SAS légitársaság is) lényegében hasonló jogi sajátosságokkal bírnak.[1]

I. A többnemzetiségű vállalatok

Figyelemreméltó, hogy a többnemzetiségű, vagy ismertebb, nemzetközi elnevezésükkel: *multinacionális vállalatok* jogi kategóriája tulajdonképpen már több évtizedes múltra tekinthet vissza, maga az elnevezés azonban csak néhány éve ismeretes. Folytathatnánk ezt a sort azzal, hogy a többnemzetiségű vállalatok csupán az elmúlt év során kerültek a gazdasági és jogi szakemberek érdeklődésének középpontjába, valamint, hogy e társasági jogi kategória pontos definíciója, lényege még napjainkban sem ismeretes, vagy legalábbis erősen vitatott.

Nézzük meg először, *miben áll a gazdasági jelentősége* ennek a kategóriának, majd vizsgáljuk meg *jogi felépítését* és természetét, végül *ismerkedjünk meg néhány, a közelmúltban lefolyt bírósági peres üggyel, amelyben ezek a többnemzetiségű vállalatok voltak a főszereplők.*

1. Szerepük a nemzetközi gazdasági életben

A többnemzetiségű vállalatokat a közelmúltban vádak hosszú sora illette. Felrótták nekik, hogy hatalmas pénzösszegeknek országról országra való manipulálásával elsősorban felelősek a közelmúlt valutaválságaiért; hogy a nemzeti érdekek feletti szempontokhoz igazodó üzletvitelük révén áthágnak mindenféle nemzeti gazdasági, hitel- és konjunktúrapolitikán, de a szakszervezetek szociálpolitikáján is. Továbbá, hogy a kis- és középvállalatok kiiktatásával aláássák a versenyt és vezető szerepet játszanak az utóbbi évek áreszkalációjában.

Nem véletlen, hogy ezek a szemrehányások olyan időszakban merültek fel, amikor mélyreható válság rázta meg a tőkés világ pénzrendszerét és amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a tőkés országok nemzeti gazdaságpolitikájának lehetőségei erősen korlátozottak a világméretű inflációs folyamat elleni harcban. A többnemzetiségűekkel szemben kialakult negatív értékítélet arra vezetett, hogy nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt rendkívül *szigorú vizsgálatok indultak.* Tevékenységük folyamatos figyelemmel kísérése érdekében az ENSZ főtitkára által életre hívott szakértői csoport állandó bizottság létrehozását javasolta az ENSZ Szociális és Gazdasági Tanácsának (ECOSOC). A különböző tagországok szakértőiből és kormánytisztviselőiből álló húsztagú csoport Waldheim főtitkár megbízása alapján javaslatokat készített *a többnemzetiségű vállalatok működésének állandó és központosított felülvizsgálatára.* Az említett bizottság feladata az lenne, hogy kidolgozza a többnemzetiségűek tevékenységében érdekelt összes fél viselkedési kódexét; olyan irányelveket állítson fel, amelyek megakadályozzák, hogy ezek a vállalatok visszaélhessenek hatalmas gazdasági erejükkel, de egyidejűleg biztosítsák számukra, hogy a vendéglátó országok részéről igazságos elbánásban részesüljenek. Ezzel párhuzamosan *az OECD ugyancsak vizsgálja tevékenységüket;* működésüket behatároló kötelező irányelveket és eljárásuk ellenőrzésére az eddiginél hatásosabb módszereket kíván kidolgozni. Az amerikai kongresszus, valamint az EGK vizsgálatai ugyancsak komoly feltűnést keltettek.

A vázolt nemzetközi érdeklődés megértéséhez *tisztában kell lennünk a többnemzetiségű vállalatok tényleges méreteivel, azok gazdasági és pénzügyi súlyával.* Egy közelmúltban végzett felmérés alapján összeállították a *világ száz legnagyobb* jövedelemmel rendelkező országának, illetve többnemzetiségű vállalatának nagyságrendbeli sorrendjét, az egyes országok nemzeti össztermelésének és a többnemzetiségű vállalatok évi forgalmának figyelembevételével. *Az összeállításban 59 ország és 41 vállalat szerepel.* Az első 22 helyen országok állanak. A huszonharmadik helyet 24,3 milliárd dolláros évi forgalommal a General Motors foglalja el, megelőzve többek között Svájcot, Pakisztánt és Dél-Afrikát. A huszonhetedik — 16,5 milliárdos forgalommal — a Standard Oil, amely Dánia előtt foglal helyet. A huszonkilencedik *a Ford konszern,* amely *sorrendben Ausztria, Jugoszlávia, Bulgária, Norvégia és Magyarország előtt van.* Magyarország után a 36. helyen a Royal Dutch Shell helyezkedik el. Az utolsó, századik helyet betöltő Montecatini Edison évi forgalma 2,84 milliárd dollár. *A GM forgalma meghaladja Olaszország, Japán vagy Kanada állami költségvetését,* az ESSO, a Ford és a Shell többet forgalmaz Svédország, Hollandia vagy Svájc állami kiadásainál.

Jóllehet ezek az összehasonlítások nem problémamentesek, mégis fogalmat adnak a nagy többnemzetiségű vállalatok gazdasági és pénzügyi jelentőségéről. Szakkörökben hivatkoznak például arra, hogy az Egyesült Államok vámbizottságának becslései szerint *likvid pénzeszközeik* 1971-ben 268 milliárd dollárt értek el, ami akkor *kétszerese volt az összes állami jegybank és nemzetközi pénzügyi szerv együttes valutáris tartalékainak.*

[1] Philippe *Kahn:* International Companies, World Trade Law, 1969, 3.

Hátra van még annak tisztázása, hogy *milyen indítékok* késztetik az érdekelteket a többnemzetiségű vállalatok alapítására, illetve az azokban való részvételre. A fő szerepet természetesen a *nyereség* játssza, melynek biztosítása az egyre jobban kiéleződő konkurrenciaharc függvénye. A *verseny kiküszöbölése* vagy lehető korlátozása további okot képez.[2]

A külföldi tőke az idegen országokba, multinacionális konstrukció útján való beáramlása útján *megkerüli az országok többsége által sok árufajta behozatala elé állított magas vámhatárokat* és ily módon utat talál a belső piachoz. Emellett *elérhetővé válnak számára a fejlődő országok természeti kincsei és olcsó munkaereje* és így versenyezni tud mind a külső piacokon, mind a saját országának piacán értékesítésre kerülő termékekkel. A külföldi tőkét a profitszerzés két okból is arra készteti, hogy fejlődő országokban létesítsen többnemzetiségű vállalatokat: részben a belső piac megszerzése, amely nagymértékben védett a külföldi konkurrenciától, részben pedig a helyi természeti kincsek és olcsó munkaerőforrások kihasználása.

A multinacionális vállalatok alapítását előmozdító gazdasági indokok között újabb és igen érdekes tényezőt képvisel a *környezetvédelem.* Ez a faktor elsősorban a fejlődő országokban történő multinacionális alapításokat serkenti. Jól megfigyelhető, hogy az *Egyesült Államok egy idő óta késztermékek helyett egyre inkább komplett feldolgozó üzemeket exportál* a fejlődő országokba. A káros melléktermékeket kibocsátó nehézipari üzemek építése rendkívül drága tisztítóberendezéseket és jelentős földterületek felhasználását igényli. Az USA-ban évente több mint 100 milliárd dollárt költenek levegő- és víztisztításra. Az új, Muskey-féle törvénytervezet életbe lépése után ez az összeg eléri az évi 350 milliárd dollárt.

Végül a többnemzetiségű társaság konstrukciójának felhasználását *igényli a nyugati országok munkaerő-helyzete is.* Nyugat-Európa már a 60-as években is csak úgy tudta megfelelő ütemben fejleszteni feldolgozóiparát, hogy 10 millió vendégmunkást alkalmazott. Ebből azonban társadalmi feszültségek keletkeztek, s egyre inkább előtérbe kerül, hogy ezt a megoldást a termelő egységeknek többnemzetiségű társaság keretében a fejlődő országokba történő kihelyezésével váltsák fel.

A többnemzetiségűek dinamizmusát és manőverezési képességét világméretű, igen jól kiépített és megszervezett, központi irányítású apparátusok teszik lehetővé, amelyek valóban vállalatbirodalmakat jelentenek és amelyek közül sokakra érvényes az az egykori brit gyarmatbirodalommal kapcsolatban valaha használt meghatározás, hogy *területükön sohasem nyugszik le a nap.* A gazdasági érdekességek befejezéseként meg lehetne még említeni, hogy az International Telephone and Telegraphe-nek több alkalmazottja dolgozik külföldön, mint amennyi diplomatája az Egyesült Államok Külügyminisztériumának, a *General Motors részvényeseinek száma meghaladja az egymilliót,* vagyis például Albánia lakosságának számát, az IBM kutatási és fejlesztési költségvetésénél a világon csupán négy állam kutatási célokat szolgáló költségvetése nagyobb.

2. A többnemzetiségű vállalatok jogi természete

A többnemzetiségűek pontos és egyöntetűen alkalmazott jogi definíciójának kidolgozása még nem történt meg. (A különböző nemzetközi szakosított szervezetekben jelenleg erőteljes munkák folynak ennek érdekében.) Mindazonáltal a nemzetközi jogirodalomban[3] több fogalommeghatározással találkozhattunk, melyek szerint *a többnemzetiségű (multinacionális) vállalat lényeges ismérve, hogy a)* az egymással összefonódott, különböző országbeli, de mindig *nemzeti* társaságok hálózatából áll, *b)* az alapítása szerinti ország nemzeti jogrendszerének uralma alatt áll, *c)* a benne részt vevő egyes gazdasági egységeket a részvényesi szisztéma, vagy a management szerződés, illetve az abból folyó manageri ellenőrzés fogja össze, *d)* a részvényesi alapon szervezett ilyen társaság részvényeinek többségével általában valamely (többnyire rejtve maradó) külföldi holding rendelkezik, *e)* a társaság gazdasági szempontból egységes egészet képez és a világkereskedelemben egy-egy ilyen vállalatnak egy-egy önálló gazdasági egységként kell megjelennie, vagyis a vállalatnak egyetlen központi irányító-ellenőrző szervvel kell rendelkeznie, *f)* üzleti tevékenysége során az egész világon úgy jár el, mintha egyetlen önálló cég lenne, jóllehet *g)* nem is rendelkezik önálló jogi személyiséggel.

A többnemzetiségű vállalat *alapítása lényegében két különböző módon mehet végbe: a)* a részvényesi szisztéma felhasználásával, *b)* szerződéskötések útján.[4]

A részvénytulajdonosi ellenőrzésen alapuló többnemzetiségű vállalat a nemzetközi üzleti világ igen népszerű formája. (Elegendő elolvasni a jelentősebb brit, vagy amerikai társaságok évi jelentését ahhoz, hogy megállapítsuk, mennyire komoly volumenű és milyen elterjedt ez a társasági jogi megoldás.) A korábbiakban említett mozgékonyságukra és manőverezési képességükre — valamint arra, hogy ezek a többnemzetiségűek nem ismernek semmiféle határt — jó példa az, hogy a Közös Piac megalakulását követően, az elmúlt évek során a külföldi szubszidiáriusok létesítése mennyire

[2] I. A. *Litvak* and C. J. *Maule:* The Multinational Corporation. Some economic and political-legal implications. Journal of World Trade Law, 1971., 4.

[3] Clive M. *Schmitthoff:* Multinationals is Court. The Journal of Business Law, 1972. April.

[4] Clive M. *Schmitthoff:* Multi-National Companies. The Journal of Business Law, 1970. July.

alkalmas formává vált ahhoz, hogy a Közös Piacot körülvevő társasági jogi, versenyjogi, vámés egyéb korlátokat átugorják. Különösen a brit csatlakozást megelőzően volt ennek nagy szerepe. Amennyiben ui. valamely brit társaságnak szubszidiáriusa volt például Belgiumban, vagy Hollandiában, úgy gyakorlatilag rezidensnek számított a Közös Piacon belül. A többnemzetiségűek struktúrája által nyújtott, *határokat átlépő manőverezési lehetőséget napjainkban különösen az Egyesült Államok vállalatai igyekeznek kiaknázni.* Ebből azután számos összeütközés keletkezett az érdekelt vállalatok és a Közös Pias szervei között. Nézzünk meg egy, a közelmúltban igen nagy feltűnést keltett esetet, az ún. Continental Can esetet,[5] amely alkalmas arra, hogy szemügyre vegyük a többnemzetiségű vállalatokon belüli bonyolult, szövevényes összefüggéseket és amelyből az is látható, hogy ezek a megoldások mennyire alkalmasak arra, hogy az igazi gazdasági érdek és a tulajdonosi pozíció rejtve maradjon.

A Continental Can Company, New Yorkban bejegyzett cég, melynek tevékenységi köre felöleli a fémből levő konténerek előállítását, és azok gyakorlati alkalmazására szolgáló gépek és berendezések gyártását. Nevezett vállalat 1969-ben — korábbi részesedését megnövelve — majoritásra tett szert a Schmalbach—Lubeca-Werke A. G. (SLW) Brunswick, NSZK-ban bejegyzett cégen belül és ily módon megszerezte e cég feletti ellenőrzés és irányítás jogát. (A Schmalbach—Lubeca-Werke A. G. az NSZK vezető vállalata, melynek fő tevékenységi köre hasonló a Continental Can Companyhoz, vagyis az felöleli a könnyűfém- és egyéb konténerek előállítását, valamint általában különböző zárószerkezetek gyártását.) A nyugatnémet cég majoritásának megszerzését követően a Continental Can Co. szerződést kötött egyik európai leányvállalatával, a Thomassen and Drijver Verblifa (TDV) Deventerben bejegyzett holland céggel, mely szerződés alapján Europemballage Co. cégszöveggel, Delaware-i cégbejegyzéssel az Egyesült Államokban leányvállalatot terveztek létrehozni. A Continental Can Co.-nak az SLW-ben levő holdingjait a későbbiek során ennek a vállalatnak kívánták átadni. Időközben az Europemballage Co. elhatározta, hogy megszerzi a TDV részvényeinek majoritását, mely ügylethez szükséges pénzeszközöket az anyavállalat, vagyis a Continental Can Co. bocsátotta volna rendelkezésre. 1970. februárjában az Europemballage társaságot — melynek 100%-os tulajdonosa a Continental Can Co. volt — bejegyeztették Delaware-ban, majd a cég fiókokat létesített Bruxelles-ben és New Yorkban. Ezt követően a Continental Can Co. a Schmalbach—Lubeca-Werke A. G. (SLW) vállalaton belüli részvénytulajdonosi hányadát átruházta az — egyébként saját tulajdonát képező — Europemballage Co.-ra és 1970. áprilisában — az utóbbi által a Thomassen and Drijver Verblifa N. V. (TDV) részvényeseinek tett igen kedvező vételi ajánlata eredményeként — az Europemballage Co. megszerezte a TDV átruházható részvényeinek több mint 80%-át. Az említett manőverek eredményeként a *Continental Can, egyesült államokbeli vállalat nemcsak, hogy bejutott a Közös Piac egyre féltettebb területére, hanem egyúttal ott a konténergyártás szférájában monopolhelyzetbe is került.* Ez ugyanakkor erősen sértette az EGK versenyszabályait, amire az EGK Bizottság felfigyelt és végül is bírósági peres ügy lett a Continental Can ügyeskedéseiből. (A per részleteire és az ítéletre később térek vissza.)

Lehetséges ugyanakkor a társaságok multinacionális csoportját *szerződéses úton is létrehozni.* Jó példa erre az UNILEVER csoport, melynek két fő társasága a British Unilever Ltd., valamint a Dutch Unilever NV. Nevezett két társaság szerződést kötött — egyebek között — az osztalékok egyenlősítésére, melynél fogva a felek kötelezték magukat arra, hogy részvényeseik részére mindenkor azonos osztalékot fizetnek és valamennyi pénzügyi kérdésben összehangolt politikát folytatnak. (Hasonló szerződéses együttműködési típust képez még például az NSZK-beli AGFA és a holland Gevaert, valamint a FIAT és a Michelin csoport is.)

3. Többnemzetiségű vállalatok a bíróságok előtt

A többnemzetiségű vállalatok sajátos természetéből adódóan *gyakran keletkezik feszültség az ún. „hazai ország"* (home country), tehát ahol az irányító érdekközpont székel és az *ún. „vendéglátó ország"* (host country) — ahol az egyes tagvállalatok, illetve szerződéses partnerek tevékenykednek — *érdekei között.* A hazai és a vendéglátó ország közötti feszültségek megjelenhetnek mind politikai, gazdasági (ipari, kereskedelmi), mind pedig jogi területeken. A politikai feszültség jól megfigyelhető Kanada vonatkozásában, ahol a többnemzetiségű társaságok tevékenységének elemzése során kitűnik, hogy a kanadai ipar legfontosabb szektoraiban az Egyesült Államok multinacionális érdekeltségei dominálnak. A gazdasági feszültségeket különösen a fejlődő államoknál lehet megfigyelni; ezen államokban ui. a többnemzetiségű vállalatokat a neokolonializmus újabb eszközének tekintik. A nemzetközi szakszervezeti vezetők egyre kritikusabban figyelik azokat az árucseréket, amelynek a drága, illetve az olcsó munkaerővel dolgozó országok között bonyolódnak le; egyre erőteljesebben követelik, hogy a multinacionálisok által okozott bér- és munkaerő-problémákat nemzetközi szinten kell megtárgyalni és rendezni.

A problémák súlyát növeli az, hogy a többnemzetiségű társaságok struktúrája lehetővé teszi számukra, hogy *az egyes országok straté-*

[5] Geoffrey *Martson:* The Continental Can Case, Journal of World Trade Law, 1973. September: October.

giájával nemzetközi — vagyis olyan — területen ütközzenek meg, amely a nemzeti alapokon szervezett társasági, adó- és egyéb jogrenszerek részére teljesen idegen.[6]

Itt elsősorban a jogi szférában megnyilvánuló feszültségeket és azt *vizsgáljuk, hogy az érintett országokban milyen eszközök állnak rendelkezésre a nemzeti érdekek védelmében.* Ezek a feszültségek már az eddigiek során is eredményeztek és várhatóan a jövőben is eredményeznek olyan bírósági ügyeket, amelyek a vendéglátó ország (host country) bírósága előtt kerülnek sorra. Az előzőek folyamán az ilyen konfliktusok általában a vendéglátó ország érdekeinek előtérbe helyezésével nyertek rendezést. A kérdés az, hogy *vajon a jelenlegi nemzeti társasági és kereskedelmi jogszabályok hosszú távon is biztosítják-e* az ilyen konfliktushelyzetekben, illetve a bíróságok részére lehetőséget adnak-e, *hogy a vendéglátó ország érdekei kellően védelemben részesülhessenek.*

Az ún. hazai és a vendéglátó ország érdekei közötti összeütközés *iskolapéldája lett a franciaországi Fruehauf eset,*[7] mely egyúttal új fejezetet nyitott abban a francia elméletben, amely a minoritás jogait kívánja védelmezni a kereskedelmi társaságot ellenőrző többségi részvényesek, illetve a holding vállalattal szemben.

A Fruehauf-eset

A tényállás röviden a következő: az amerikai Fruehauf Company, mint holding vállalat által ellenőrzött Fruehauf-France cég szerződést kötött gépkocsi-alkatrészek szállítására a francia Berliet céggel. A szerződés alapján szállított alkatrészeket utóbb a nevezett cég olyan tehergépkocsikba kívánta beszerelni, amelyeket az Egyesült Államokban hozott Enemy Act tilalmi listáján szereplő országba kívánt exportálni. Emiatt az amerikai holding utasította a franciaországi leányvállalat (Fruehauf-France) igazgatóságát, hogy bontsa fel a szerződést, mivel az sérti az Enemy Act értelmében az amerikai kereskedelmi érdekeket. A Berliet-vel megkötött szerződés felbontása azonban hatalmas összegű kártérítési pert eredményezett volna a Fruehauf-France ellen és a francia céget csődbe juttatta volna. A francia kisebbségi érdekeket képviselő igazgatósági tagok ezért benyújtották lemondásukat és a párizsi *bíróságtól „ideiglenes ügyvezető" (administrateur provisoire) kirendelését kérték.* Ezt követően a Fruehauf-France-nál a lemondott igazgatósági tagok által üresen hagyott pozíciókat a jogszabályoknak megfelelően választott, más igazgatósági tagokkal töltötték be. Ennek ellenére a francia bíróság teljesítette a korábbi igazgatósági tagok „ideiglenes ügyvezető" kirendelésére irányuló kérelmét. Az ily módon kinevezett „administrateur provisoire" pedig teljesítette a Berliet-vel megkötött szerződést, az amerikai holding tiltó utasításai ellenére is.

A Fruehauf-eset lényege, hogy az amerikai holding — politikai okokból és durván semmibe véve a francia gazdasági érdekeket — többségi részvényesi pozíciója alapján olyan magatartásra akarta kényszeríteni a francia leányvállalatot, amely annak csődjét eredményezte volna. Láttuk, hogy a *francia bíróság az „ideiglenes ügyvezető" kirendelése által megteremtette azt a jogi eszközt,* amely lehetővé teszi a nemzeti érdekeknek az idegen, multinacionális konstrukcióban jelentkező, beavatkozásoktól való megóvást.

A Fruehauf-eset kapcsán több nyugat-európai országban indult vizsgálat, melynek során a társasági jog szakértői azt elemezték, vajon lehetővé teszi-e a hazai jogi szabályozás, hogy a franciák által megteremtett radikális védelemhez hasonló védelemben részesíthessék nemzeti gazdasági érdekeiket. *A vizsgálatok egyértelműen negatív eredményt hoztak.* Így például megállapították, hogy *az angol Company Law nem teszi lehetővé* provisional manager-nek bíróság által való kirendelését az érintett társaság aktív fennállása idején. Amennyiben az angol igazgatósági tagok egy, a Fruehauf-esethez hasonló helyzetben lemondanának tisztségükről, akkor csupán az a lehetőség állana fenn számukra, hogy a részvényesek közül valaki a társaság kényszerfelszámolását kérhetné a bíróságtól és ezzel egyidejűleg a Company Act 238. § (2) bekezdése alapján ideiglenes igazgató (provisional manager) kirendelését is. Vagyis az angol bíróságoknak a jelenlegi Company Law alapján csupán akkor van lehetőségük provisional manager kirendelésére, amennyiben egyidejűleg felszámolás iránti kérvényt is előterjesztenek. Hogy mennyire komolyan veszik Angliában ezt a kérdést, arra jellemző: a társasági törvény jelenleg folyamatban levő reformmunkálatai során a megoldandó kérdések közé ezt a problémát is felvették.

A Continental Can-eset

A Fruehauf-esettel ellentétben, amikor is egy ország védte nemzeti érdekeit a multinacionális betöréssel szemben, a Continental Can-esetben *arra kapunk feleletet, hogy országok integrációs csoportja, a Közös Piac miként és milyen eszközökkel kíván védekezni* a többnemzetiségű társaságok manőverei ellen.

Az előbbiek során megismertük, hogy a Continental Can amerikai érdekeltségű vállalat miként kerülte meg a Közös Piacot körülvevő falat, miként jutott monopolhelyzetbe a konténerpiacon és hogyan veszélyeztette ezáltal a Római Szerződés versenyszabályainak és álta-

[6] Ulrich *Immenga:* Nationale Einmischung durch multinationale Unternehmen. Aussenwirtschaftsdienst des Betriebs-Beraters, 1974., März.

[7] Paul *Leleux:* The Affaire Fruehauf, The Journal of Business Law, 1972. January.

lában a Közös Piac-i versenyfeltételek érvényesülését.

Az Európai Gazdasági Közösség Bizottsága (Commission of the European Communities), amely éberen őrködik a Közös Piac gazdasági integritása felett, felfigyelt erre az amerikai multinacionális veszélyre. Mivel a Bizottság megítélése szerint az említett fejlemények veszélyeztették az EGK-n belüli gazdaságpolitikai érdekeket, tárgyalásokat kezdeményezett az érintett vállalatokkal. Az igen kiélezett egyeztető tárgyalások azonban egy esztendő elteltével sem vezettek eredményre. Ilyen előzmények után az EGK Bizottság meghozta az időközben annyira híressé vált határozatát, melyben megállapította, hogy „a Continental Can Company, New York-i bejegyzésű cég, amely leányvállalata, a Schmalbach—Lubeca-Werke A. G. (Brunswick) cégen keresztül — domináns pozícióval bír a Közös Piac konténergyártó iparában, csalárd módon visszaélt ezzel a pozícióval, mikor is 1970 áprilisában szubszidiáriusa, az Europemballage Corporation útján megszerezte a Közös Piacon belül a Thomassen and Drijver Verblifa N. V. (Deventer) holland vállalat részvényeinek többségét. Ezen ügylet gyakorlatilag megszüntette a Közös Piacon belül az egyes konténergyártmányok relációjában a versenyt."

A továbbiakban az *EGK Bizottság határozatában felszólította a Continental Can társaságot,* hogy hagyjon fel a Római Szerződés versenyjogi előírásait (86. cikkely) sértő magatartásával. Erre egyúttal záros határidőt is megjelölt a Bizottság, 1972. július 1-ben megállapítva annak lejártát. Érdekes végül ebben az esetben, hogy az EGK Bizottság határozatát a New York-i bejegyzésű Continental Can vállalathoz intézte, amely de iure nem is rendelkezett domiciliummal a Közös Piacon belül.

Az Europemballage Co. és a Continental Can Co. ezt követően pert indítottak az EGK Bíróság (European Court of Justice) előtt az EGK Bizottság határozatának megsemmisítése céljából. A felperesek arra hivatkoztak, hogy az a társaság, amely a csalárdnak minősített magatartást elkövette, nem ugyanazon jogi személy, amelyet a Bizottság a határozat címzettjeként megjelölt, vagyis nem azonos a Continental Can Co.-val és következésképpen az utóbbi nem is tehető felelőssé az előbbi tevékenységért. Sőt, ezen túlmenően — hivatkoztak a felperesek — a tulajdonképpen domináns helyzetben levő céget — vagyis a SLW-t — egyáltalán nem is vádolták meg a versenyjogi szabályok megsértésével.

Válaszában az EGK Bizottság arra hivatkozott, hogy az Europemballage *nem rendelkezik a Continental Can Company-tól független gazdasági önállósággal* és annak alapvető gazdasági mozgásait nem saját maga, hanem az amerikai holding diktálta. A Bizottság képviselője példákat hozott fel az EGK Bíróság ítélkezési gyakorlatából, hogy a versenyjog vonatkozásában a holding és a szubszidiárius *mikor alkotnak összefüggő gazdasági egységet, habár azok nem is rendelkeznek közös jogi személyiséggel.* Végül is az EGK Bíróság megalapozatlanságra hivatkozva megsemmisítette az EGK Bizottság határozatát, ugyanakkor azonban — és a mi témánk vonatkozásában ez az egész ügy lényege — megerősítette a Bizottságnak a multinacionálisokkal kapcsolatos elvi jelentőségű megállapításait, kijelentvén: „az a tény, miszerint a szubszidiárius önálló jogi személyiséggel rendelkezik, önmagában még nem elegendő azon hipotézis megdöntésére, hogy *a szubszidiárius alapvető gazdasági döntéseit a holding determinálja;* érvényesül pedig ez különösen azokban az esetekben, ahol a szubszidiárius nem önállóan határozza meg saját piaci kapcsolatait, hanem e vonatkozásban döntően a holding vállalat instrukcióit követi." A jelen esetben pedig az amerikai holding volt az, amely a Közös Piacon belüli szubszidiáriusát arra utasította, hogy olyan tevékenységet folytasson, ami az EGK versenyjogi szabályait sértette.

Egyszóval: az EGK Bíróság az egész vonatkozó multinacionális operációt nem az európai szubszidiáriusnak, hanem a *háttérben megbúvó amerikai holding piacuralmi helyzetre törő elhatározásának minősítette.* Az EGK Bíróság ítélete — jóllehet az ügy egyéb, különösen versenyjogi vonatkozásait, nyitva hagyta — hosszú távra szólóan és elvi szinten tisztázott számos olyan kérdést, amelyeknek egységes értelmezése elengedhetetlen a többnemzetiségű vállalatok elleni hatásos védekezéshez.

4. A többnemzetiségűek jogi helyzetére vonatkozó javaslatok

A többnemzetiségűek által kifejtett tevékenység, valamint az eddigi bírósági esetek által nyert tapasztalatok alapján több konkrét javaslat látott napvilágot azok jogi helyzetének tisztázására,[8] illetve pontosabbá tételére. Ezek közül a *lényegesebbek a következők: a)* mindenekelőtt a többnemzetiségű vállalatok pontos, általános és egyértelműen alkalmazott *definícióját kell meghatározni; b)* ezt a meghatározást az egyes nemzeti társasági, illetve államigazgatási *jogszabályok közé megfelelően be kell építeni; c)* az egyes államokban működő többnemzetiségű vállalatok mindenkori irányító holdingjainak *bejegyzett céggel* kell rendelkezniük a szubszidiárius által érintett államban; *d)* biztosítani kell, hogy *a hazai bíróságok joghatósággal rendelkezzenek* a területükön működő multinacionális cégek felett; *e)* vannak olyan maximalista javaslatok — illetve ezt a Continental Can esetben az EGK Bizottság a gyakorlatban is megvalósította —, amelyek azt kívánják, hogy azokat a bíróságokat, amelyek illetékes-

[8] Clive M. *Schmitthoff:* Multinationals is Court, The Journal of Business Law, 1972. April.

ségi területén a többnemzetiségű vállalatoknak bejegyzett cége működik — a nemzeti vagy integrációs gazdasági érdekek védelmének jogszabályban meghatározott eseteire és meghatározott feltételek fennforgása esetén — *joghatósággal kell felruházni* mindazon egységek vonatkozásában is, amelyek egyébként *tagjai a multinacionális csoportnak,* tekintet nélkül arra, hogy azok jogilag is megállapítható módon folytatnak-e bizonyítható gazdasági tevékenységet és érintett területen vagy sem; *f)* jogszabályilag biztosítani kell, hogy a multinacionális vállalat *beengedése* a vendéglátó ország területére államigazgatási feltételektől, vagyis az *érintett minisztérium előzetes engedélyezésétől* legyen feltételezett; *g)* végül biztosítani kell az erre jogosított államigazgatási szerv, minisztérium részére, hogy a hazai gazdasági érdekek veszélyeztetettsége esetén a társaság vagy az igazgatósági tagok kérelme alapján — illetve a hazai érdekek rendkívüli veszélyeztetettsége esetén saját kezdeményezésére — *kirendelhessen a társasághoz egy ún. gazdasági ellenőrt,* aki azután meghatározott ideig vagy meghatározott feladatok teljesítéséig irányítaná a multinacionális társaság érintett egységét; vagyis aki a társaság nevében és az igazgatósági tagok helyett a vendéglátó ország (integrációs egység) érdekeit képviselve járna el.

Ezek a javaslatok első látásra meglehetősen radikálisaknak tűnnek. Ugyanakkor azonban a többnemzetiségű vállalatok hatalmas ereje és a nemzeti gazdaságokra való erőteljes befolyása szükségessé teszi ezeket a védelmi intézkedéseket. Figyelembe veendő, hogy azok tulajdonképpen nem tükröznek kibékíthetetlenül ellenséges érzületet a multinacionálisokkal szemben. Ezeknek a vállalatoknak a létezése és működése ténykérdés, amin nem lehet változtatni. A közgazdászok és a jogászok elméleti szinten általában elismerik azokat a potenciális előnyöket, amelyek a többnemzetiségű vállalati konstrukcióban rejlenek, mégpedig nem csak az ún. hazai, hanem a vendéglátó ország vonatkozásában is. Ugyanakkor természetesen a gazdasági szükségszerűség nem jelenthet engedményadást a jogi szférában, sőt éppen a *megfelelő jogi rendezés megteremtésével kell biztosítani e nemzetközi cégek eredményes működését, valamint ugyanakkor a nemzeti érdekek egyidejű érvényesülését.*

Összegezve az eddigi tapasztalatokat megállapítható, hogy a többnemzetiségű társaság korunk gazdasági fejlődésének egyre nagyobb tért hódító, a modern külgazdasági összefonódásokat képviselő realitás. Igen jelentős, számunkra is jól hasznosítható gazdasági előnyöket rejt magában (hazai vállalataink is felhasználják ezt a megoldást külföldi érdekeltségalapításaik során), ugyanakkor komoly veszélyekkel is járhat. Megítélésem szerint feladatunk nem az, hogy a többnemzetiségű vállalatok konstrukcióját és működését eleve kizárjuk, hanem az, hogy gazdasági érdekeink szem előtt tartásával ezeknek az előnyöknek a magunk javára való kiaknázását biztosítsuk, ugyanakkor — az említett rizikó-elemek kizárására, illetve lehető korlátozására pedig — a rendelkezésünkre álló *gazdasági és jogi szabályozókkal tevékenységüket megfelelő mederbe tereljük.*

II. A nemzetek feletti vállalatok

A nemzetek feletti, vagy — közismert nevükön — *szupranacionális vállalatok* megteremtésére irányuló erőfeszítések az utóbbi években komoly lendületet vettek a Közös Piacon belül.[9] Ez a munka összességében úgy jellemezhető, hogy az a Közös Piacnak a társasági jog eszközeit felhasználó önvédelmi aktusa az amerikai gazdasági betöréssel szemben. Érdemes röviden áttekinteni, miben is áll a lényege és jogi sajátossága az ún. Európai Társaság megteremtésére irányuló erőfeszítéseknek.

Az előzőek során láttuk, hogy a nemzetközi gazdasági élet legújabb fejlődési iránya kedvez a hatalmas vállalati egységeknek. *Azok rendelkeznek a koncentráció és a racionalizáció valamennyi előnyével.* Pénzügyileg igen erősek és olyan nemzetközi munkamegosztást tudnak megvalósítani, amelyet eredményesen lehet felhasználni a termelési költségek csökkentésére és a profit növelésére. Ennek a kérdésnek a jogtörténeti múltjához hozzátartozik az, hogy az Egyesült Államokban az egyes tagállamok nemzeti jogterületei nem szabnak határt az unió egész területére kiterjedő társasági működésnek; ui. az USA Alkotmányának 4. cikkelyében foglalt „Full Faith and Credit Clause" kizárja azt, hogy a tagállamok társasági joga a termelési faktorokat lekösse egy-egy tagállam területére, ily módon biztosítva a tőkemozgások szabadságát és azt, hogy egy valamely tagállamban bejegyzett társaságot honosnak ismerjék el, valamennyi többiben. (Ezt irigyelték meg a Közös Piac társasági jogászai és lényegében ezt a megoldást igyekeznek lemásolni a Societas Europae jogintézményének megvalósításával.) Ami Nyugat-Európát illeti, a nagy gazdasági egységek létrehozása életfontosságú szükségletként jelentkezik ahhoz, hogy felvehessék a versenyt a nagy amerikai konszernek agresszív gazdasági betörésével, melyek a saját nagyságukat az európai méretekhez képest szokatlanul nagy hazai piacuknak köszönhetik és amelyek azután erről a nagy hazai piacukról már eleve erősen kiindulva — a multinacionalizmus eszközét felhasználva — terjeszkednek ki a világ egyéb más szféráira is.

Ez az a terület azonban, ahol *Nyugat-Európa versenyképtelennek bizonyult.* Jóllehet itt is alakultak — az amerikai mintát fel-

[9] Thomas *Wälde:* Die „Europäische Aktiengesellschaft" und (sdienst) Multinationale Unternehmen. Aussenwirtschaft des Betriebs-Beraters. Recht der internationalen Wirtschaft. 1974. Februar.

használva — multinacionális csoportok (mint pl. az említett AGFA—GAVAERT), ezek azonban távolról sem alkalmasak sem általában a nyugat-európai, sem pedig a Közös Piac-i érdekek védelmére, illetve az amerikai konkurrencia ellensúlyozására. Egyre inkább megérett az a gondolat, hogy a Nyugat-Európában működő nemzeti társaságok általában *alapvetően kicsinyek ahhoz,* hogy a saját területükön belül az amerikai mammutvállalatokhoz hasonló egységeket tudjanak létrehozni.

A Közös Piac illetékes szervei vizsgálni kezdték, miként lehetne ezt a problémát megoldani? Végeredményben két — egymástól elvi alapjaiban eltérő — variáns körül összpontosultak a felmerült javaslatok erővonalai,[10] nevezetesen: az egyik *a határokat átlépő vállalati egyesülések* megengedése és támogatása; a másik pedig *egy teljesen új társasági jogi forma megteremtése,* amit immár általánosan *az ún. Európai Társaság (Societas Europae)* névvel illetnek.

A két megoldás alapvetően különbözik egymástól. Az első esetben, amennyiben lehetővé válna, hogy egy brit és egy nyugatnémet cég szabadon társulhatna egymással a Közös Piacon belül, úgy az eredmény egy — jóllehet megnövekedett méretű, de — továbbra is sajátosan nemzeti társaság lenne, azaz vagy brit, vagy pedig nyugatnémet nemzeti társaság, attól függően, hogy a székhely melyik országban van.

Az Európai Társaság megteremtése esetén egy új, nemzetek feletti vállalatot hoznának létre, amely *nem kötődne egyetlen ország nemzeti jogrendszeréhez sem,* hanem „otthon lenne" valamennyi tagállamban és egységes jogi keretek között működhetne Liverpooltól Palermóig.

1. A határokat átlépő vállalati egyesülések

A Közös Piacon belül jelenleg a határokat átlépő fúziókra gyakorlatilag nincs lehetőség. A tagállamok jogrendszerei az ilyen fúziók elé — ha egyáltalán lehetővé teszik azokat — olyan követelményeket állítanak, amelyeknek azok csak igen ritka esetben tudnak eleget tenni. A különböző társasági jogi korlátoknak tudható be, hogy jelenleg csupán az olasz társaságok képesek arra, hogy egyes más országbeli — így belga és luxemburgi — társaságokkal társulhassanak olyan módon, amely bármely érintett ország jogrendszerének megfelel.

A határokat átlépő egyesülések problémakörét a Közös Piac tagállamai nemzetközi megállapodással kívánják rendezni. Ennek jogi alapját a Római Szerződés 220. cikkelye biztosítja, amely kimondja, hogy „a Tagállamok egymás között kötelezettséget vállalnak arra, hogy állampolgáraik érdekében egymással tárgyalásokba bocsátkoznak azzal a célzattal, hogy *megteremtsék az egyesülés lehetőségét a különböző nemzeti jogrendszerek alá tartozó társaságok között".*

A határokat átlépő vállalati egyesülésekre vonatkozó konvenció kidolgozása úgy tűnik, nem jelent megoldhatatlan feladatot a Közös Piac társasági jogi szakértői részére. A munkálatok jelenlegi előrehaladását tekintve az elkövetkező néhány éven belül reálisan számíthatunk egy ilyen megállapodás létrejöttével. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a határokat átlépő társasági egyesüléseket az említett társasági jogi akadályokon túlmenően, egyéb más, így különösen adózási problémák is jelentősen hátráltatják.

A társaságok egyesülése különösen a megtermelt jövedelemmel kapcsolatban — jelentős kettősadóztatási problémákat vet fel. Az egyes nemzeti területeken (Olaszországot kivéve) adómentességek érvényesülnek az olyan jövedelmekkel kapcsolatban, amelyeket valamely társaság egy másik országbeli társaságban való jelentősebb részvétel által nyer. (E részvétel mértéke pl. Franciaországban 10%, egyéb más EGK-országban pedig 25%. Ez az ún. „schachtelprivilégium" azonban nem érvényesül a külföldi leányvállalatok vonatkozásában.)

További probléma adódik abból, hogy az egyes országokban más és más rendszer érvényesül az osztalékokkal kapcsolatban. Azt a célt, hogy az anya- és leányvállalatoknál az osztalékokból csupán egyszer eszközöljenek levonást, különböző módon érik el.

Az egyes tagállamok között érvényben levő kettős adóztatást kizáró egyezmények — azok erősen eltérő tartalma miatt — nem tudják ezt a problémát megnyugtatóan megoldani. Így e vonatkozásban ugyancsak általános érvényű, közösségi rendezésre van szükség, tekintettel arra, hogy a különböző tagállamok társaságai közötti fúziókkal kapcsolatban felmerülő ezek az adózási problémák a jelenlegi széttördelt adózási rendszer mellett nem küzhetők le.

Valamely társaság vagyonának teljes vagy részbeni átadása egy másik Közös Piac-beli társaság részére adójogi szempontból úgy minősül, mintha az érintett társaságot felszámolnák. Ily módon a megszűnő társaságnál korábban képezett ún. „csendes tartalékok" (vagyis a könyvekben feltüntetett és a tényleges érték közötti különbség) a fúziónál feltárulnak és könnyen pótlólagos adókivetéshez vezethetnek. Ez a tény további akadályát képezi a Közös Piac-beli országok közötti vállalati egyesüléseknek.

Mindezen problémák megszüntetésére az EGK Bizottság 1969. januárjában két, a Római Szerződés 100. cikkelyére támaszkodó „Irányelvjavaslatot" terjesztett az EGK Miniszteri Tanácsa elé. (A Római Szerződés 100. cikkelye úgy rendelkezik, hogy „A Tanács — a Bizottság javaslatára egyhangú döntéssel hozott — Irány-

[10] Jörn *Pipkorn:* Zur Entwicklung des europäischen Gesellschafts- und Unternehmensrecht. Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht. 1972. Dezember.

elveket határoz meg a Tagállamok azon törvényi és rendeleti szabályai, valamint igazgatási intézkedéseinek egymáshoz közelítésére, amelyek közvetlen hatással vannak az egységes közös piac létesítésére vagy működésére.")

Az egyik javaslat a *„különböző tagállamok anya- és leányvállalatai részére kidolgozandó adózási rendszer irányelvei"*-ről szól és azt célozza, hogy a valamely leányvállalat által megtermelt és egyszer már megadóztatott nyereséget az anyavállalatnál mégegyszer ne adóztassák meg (4. cikkely). Ezenkívül úgy rendelkezik, hogy az anyavállalathoz átutalt jövedelem mentes legyen az osztaléklevonástól (5. cikkely 1. bekezdés.)

A másik javaslat pedig, amely a *„különböző tagállamok társaságainak fúziója, szétválása és az egyes társasági részek bevonása esetére való közös adórendszer megteremtésé"-re* vonatkozik, az átadandó társaság „csendes tartalékai" megadóztatásának problémáját adóelengedéssel kívánja megoldani.

Látható, hogy az — egyébként igen szigorúan következetes — adószabályozásnál is mennyire rugalmasan és nagyvonalúan kívánnak eljárni a vállalati egyesülések előmozdítása céljából, ami ugyancsak mutatja, milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak a Közös Piacon belül ennek a kérdésnek. Megemlítendő, hogy ugyanakkor az *adózás territoriális elvét továbbra is fenn kívánják tartani,* vagyis elvben minden tagállam maga adóztatja a területén megtermelt nyereséget.

A közös adórendszer megteremtésére irányuló munkálatokról szólva megemlítendő, milyen hátrányok származnak majd abból arra az országra — nevezetesen Luxemburgra —, amelynek a közös adórendszer elfogadásával le kell mondania azokról az ún. székhelyelőnyökről, amelyeket a nemzetközi társasági csoportok privilegizált adózási elbírálásával az eddigiekben szerzett. A Közös Piacon belül ui. a jövőben ezt — a visszaélésekkel járó — elszívóhatást meg akarják szüntetni.

Az előzőek során vázolt társasági jogi, adójogi és egyéb akadályokon túlmenően vannak még egyéb olyan problémák is, amelyek gátolják a nemzeti jog uralma alatt álló, határokat átlépő fúziókat, éspedig olyanok, amelyeket nem lehet megszüntetni semmiféle ügyes és szellemes közösségi rendszabállyal, mivel azok magából a konstrukció lényegéből fakadnak. Nevezetesen annak megkövetelését, hogy — jóllehet a jövőben majd szabadon egyesülhetnek, de — a társaságoknak *mindenképpen valamely meghatározott nemzeti jogi formát kell választaniuk,* a Közös Piac társasági jogi szakértői olyan, pszichológiai természetű gátló tényezőnek tekintik, ami *súlyát tekintve az egyéb akadályoknál sokkal jelentősebb.* Megítélésük szerint az a tény, hogy fúzió esetén az érintett két vagy több társaság közül az egyiknek minden esetben valamely idegen jogrendszer uralma alá kell vetnie magát, minden egyéb másnál erősebb akadályt képez, olyannyira, hogy tulajdonképpen ez tekinthető a nemzetek feletti „Európai Társaság" megteremtésére irányuló követelések elsődleges okának. A tekintélyes és sok esetben *évszázados tradíciókkal rendelkező nyugat-európai társaságok ugyanis viszolyognak attól, hogy feladják eddigi nemzeti hovatartozásukat* és pusztán az egyesülés kedvéért valamely idegen jogrendszer uralma alá kerüljenek; áll pedig ez különösen akkor, amikor a cég hírneve, üzleti bevezetettsége és hagyományai szorosan kötődnek valamely meghatározott államhoz. Ez a tartózkodás nem csupán a teljes összeolvadással együttjáró nemzeti hovatartozás-megváltozás esetében áll fenn, hanem már a különböző, fontosabb vállalati egységek összeolvadásánál is. Azoknak egy idegen jog alá tartozó leányvállalatba való bevonását a tekintélyesebb cégek általában presztizsveszteségként értékelik.

Egyre inkább általánosnak tekinthető a Közös Piacon belül az a vélemény, amely szerint az egyetlen eszköz, amely segíteni képes ezeket a nehézségeket leküzdeni, egy a nemzeti jogrendszerektől függetlenített társasági jogintézmény megteremtése, vagyis az Európai Társaság, a Societas Europae létrehozása.

2. Az Európai Társaság

Hogyan is néz majd ki ez az Európai Társaság, illetve milyen munkálatok folytak a múltban ennek megteremtésére és miként állanak ezek napjainkban?

Az Európai Részvénytársaság eszméje, vagyis, hogy egy olyan társasági formát teremtsenek meg, amely független az egyes nemzeti jogrendszerektől, nagyobb tradícióval rendelkezik, mint maga a Közös Piac. Az Európatanács keretében már 1949-ben, majd később, 1952-ben konkrét javaslatokat terjesztettek be a teljes nyugat-európai jogreformra vonatkozóan, amelyben helyet kapott a nemzetek feletti társasági jogi kategória is és amelynek segítségével a nyugat-európai gazdasági integrációt kívánták volna elősegíteni. Akkor azonban az Európatanács tagállamainak kormányai nem fogadták el a vonatkozó javaslatokat és arra hivatkoztak, hogy a javaslatok a nemzeti társaságok diszkriminálását vonnák maguk után.

Az Európai Társaság igazi története azonban a Közös Piac megteremtése után, 1960-ban kezdődött. 1967-ben az EGK Miniszteri Tanácsa létrehozott egy szakértői munkacsoportot azzal a feladattal, hogy vizsgálja meg, melyek azok a tényezők, amelyek szükségessé tennének egy ilyen új társasági jogi alakzatot és melyek lennének annak lényegesebb ismérvei. A munkacsoport elnöke a neves holland társasági jogász, Pieter Sanders professzor lett. Az ún. Sanders Bizottság 1968. márciusában terjesztette be javaslatát az EGK Bizottság részére. Ezt a javaslatot az EGK Bizottság utóbb átdolgozta,

majd 1970. június 30-án beterjesztette az EGK Miniszteri Tanácsának *az „európai részvénytársaság megteremtésére szolgáló statutumra vonatkozó javaslat"*-át. A 225 cikkelyből álló tervezet lényegében a Sanders professzor által elkészített anyagra épül. A Miniszteri Tanács a Bizottság Javaslatát — *állásfoglalás céljából* — 1970. júliusában megküldte az Európai Parlamentnek, valamint az EGK Gazdasági és Szocialista Tanácsának is. Az Európa Parlament Jogi Bizottsága az EGK Bizottság előterjesztését támogató véleményt adott. Az 1972. decemberében sorra került plenáris vitára több mint 160 módosító javaslat érkezett.

Az EGK Bizottság az újabb javaslatokat az EGK Szerződés 149. cikkelyének 2. bekezdése szerint utóbb felülvizsgálta, abból a szempontból, hogy az eredeti javaslatot mely vonatkozásokban kell módosítani. Időközben az immár kibővített Közös Piac tagállamai állam- és kormányfői az 1972. október 21-i párizsi csúcstalálkozót lezáró közös nyilatkozatban nyomatékosan hangsúlyozták az Európai Részvénytársaság statutuma megalkotásának sürgős mivoltát.

A Miniszteri Tanács mindezek alapján úgy határozott, hogy a statutumot 1975-ig ki kell bocsátani.

3. Szervezeti és jogi sajátosságok

Az Európai Társaságra vonatkozó, 225 cikkelyből álló Javaslat igen sok érdekességgel szolgál, amelyek ehelyütt természetesen még csak megközelítően sem sorolhatóak fel a teljesség igényével. Ezért a következőkben csupán néhány jellemző sajátosságra célszerű összpontosítani.

Kiemelendő, hogy az Európai Társaságot kizárólag a Közös Piac egyes tagállamainak olyan nemzeti társaságai alapíthatják, amelyek tevékenysége nemzetközi kapcsolatokat tesz szükségessé. Ez a megfogalmazás azt jelenti, hogy egy francia és egy nyugatnémet társaság közösen alapíthat egy Európai Társaságot, maga a francia vagy nyugatnémet külön-külön azonban nem. *A társaságot a Luxemburgban működő Európa Bíróságnál kell majd bejegyeztetni.* Az Európai Társasággal kapcsolatos perek is ennek a bíróságnak a kizárólagos hatáskörébe tartoznak majd és ezek az eljárások általában igen komoly költségkihatásokkal fognak járni.

A Javaslat *meghatározott alaptőke-minimumot tervez,* amely általában 500 000 elszámolási egységből állana. (Az egyes egységek mindenkor 1—1 — leértékelés előtti US $-nak felelnek meg.) Az ötszázezres egység a holding társaság alapításakor, illetve azok fúziójakor lesz kötelező, míg a közös leányvállalat alapításakor a kötelező minimum 250 000 elszámolási egység. Ezt — az egyébként erősen támadott — magas minimumot azzal indokolják, hogy az olyan gazdasági vállalkozások részére, amelyek dimenziójukat össz-európai mértékben kívánják kiterjeszteni, kívánatos a minimumtőke ilyen magas követelményének a megállapítása.

Az Európai Társaság *pénzügyeivel és mérlegével kapcsolatban ugyancsak igen szigorú rendszabályokat terveznek.* A tagországok kormányai által ellenőrzött könyvvizsgálói irodák fogják majd a könyvvizsgálatokat végezni és a mérlegekkel, valamint az éves beszámolókkal kapcsolatban a nyilvánosságrahozatali kötelezettség igen nagyfokú lesz. A hitelezők védelme, a megfelelő adóztatás, és általában a gazdasági élet biztonsága érdekében célul tűzték az ún. *nyílt társasági állapot* megteremtését.

Ugyancsak a nyilvánosság biztosítását szolgálja az az előírás, amely elrendeli, hogy az S. E. alaptőkéjében való minden 10%-ot meghaladó részesedés *kötelező publicitással bírjon.* Ezzel azt kívánják biztosítani, hogy mindazokat a részvénytulajdonosokat be lehessen azonosítani, akik jelentősen beleszólhatnak az Európai Társaság üzletvezetésébe.

A kisebbségi jogok védelmének egyik megvalósulási formája lesz az a lehetőség, hogy bármely részvényes meghatározott védelmi procedúrákat tehet majd folyamatba a többi részvényes nevében is, vagyis lehetőség lesz majd az ún. derivatív igény érvényesítésére.

Az Európai Társaság *alapításában csupán részvénytársaságok vehetnek részt,* ezért is hívják gyakran Európai Részvénytársaságnak. Ugyanakkor igen erős az irányzat is, amely lehetővé kívánja tenni, hogy az Európai Társaság alapításában illetve legalább a közös leányvállalat alapításában más társasági formák is, így különösen a kft.-k is részt vehessenek.

További nagy területet ölel fel az Európai Társaság alkalmazottai beleszólási jogának, az ún. „Mitbestimmungsrecht"-nek a szabályozása. Alapjaiban ezt úgy kívánják rendezni, hogy az S. E. felügyelő bizottságának egy-egy harmadát a részvényesek és a munkavállalók képviselőiből kell kialakítani és ezek azután közösen kooptálnák a fennmaradó harmad tagságát.

Adójogilag a Societas Europae annak az országnak a joga alá tartozik, amelyben *a tényleges üzletvezetés helye van.* Az S. E. adójogi kedvezményekben részesítését nem tartják megengedhetőnek, figyelemmel a nemzeti társasági jogintézmények azzal összefüggő diszkriminálására, valamint az így előálló versenytorzulásokra. Azt tervezik, hogy az egyes adózási kérdésekben az Európai Társaságra is alkalmazni rendelik a határokat átlépő fúzióknál megismert adójogi előírásokat. Érdekességként megemlíthető, hogy azt a veszteséget, amely egy másik államban működő üzemnél vagy leányvállalatnál keletkezett, az S. E. a székhely országában levonhatja az adózandó nyereségből. A későbbi jövedelmek azonban, amelyek az érintett üzemben vagy leányvállalatnál keletkeznek az S. E. székhelye szerinti államban a levonásnak megfelelő mértékben utóbb megadóztathatóak.

Az Európai Társaság gyakorlati előnyét a Közös Piac-i társasági jogi szakértők főként ab-

ban látják, hogy *azt nemzeti társaságként kezelik majd a Közös Piac valamennyi tagállamában,* illetve minden egyéb olyan államban, amely az erre vonatkozó nemzetközi konvenciót elfogadja. Az Európai Társaság székhelye az alapszabály által megállapított helyen lesz, ugyanakkor azonban valamennyi nevezett államban rezidensnek kell tekinteni, aminek következtében élvezi majd mindazokat az előnyöket, melyeket a helyi nemzeti társaságok élveznek.

Harmadik államok a vonatkozó Javaslat intenciója szerint ki vannak zárva az Európai Társaság alapításából. Ezt azzal indokolják, hogy ez a jogintézmény kifejezetten a Közös Piac integrációs céljait van hivatva szolgálni. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy harmadik államok társaságai szabadon létesíthetnek bármely közösségi tagállamban leányvállalatokat, melyek által gyakorlatilag — áttételesen — maguk is részt vehetnek a Societas Europae alapításában.

Mohi Csaba

A szocialista kodifikáció kiteljesedése

A népi demokratikus forradalom, a szocialista átalakulás mindenütt kodifikációs törekvések születésével, felfokozódásával kísérten ment végbe. „A népi demokrácia jogának ahhoz, hogy betölthesse a proletárdiktatúra rendszerében reá váró feladatokat, szükségszerűen írott, kodifikált jognak kell lennie."[1] A kodifikációs szükségnek ez az apodiktikus megfogalmazása történelmileg körülhatárolt feltételek között született ugyan, mégis általános tendenciát jelölt. Olyan általános törvényszerűségnek adott kifejezést, mely minden szocialista forradalomban, minden körülmények között megjelent, noha konkrét jelentkezésében közrejátszottak más és más specifikus tényezők is.

Mindenekelőtt érdekes, hogy a szovjet-orosz kodifikáció[2] már első kezdeti megnyilvánulásaiban is hatott. Hatott egy olyan országban, ahol egy rövid életű, mindössze néhány hónapos proletárdiktatúra jogrendszerépítési kísérleteit már eleve kodifikációs formában fogalmazták meg.[3] És hatott egy olyan országban, ahol egy elementáris erővel feltörő, szocialisztikus eredményekhez csak fokozatosan vezető népi demokratikus átalakulás a (kontinentális értelemben felfogott) jog intézményesítését, alkotott-írott formában bevezetését csupán kódexek eszközével közvetítve, a szovjet-orosz példamutatás recipiálásával érhette el.[4]

A feltételek különbözősége nyilvánvaló. Az előbbi esetben a forradalmár előd példamutatása kevésbé a kódex-formájú jogképzésben, mint inkább a világ első sikeres szocialista jogrendszerépítési kísérletének tartalmiságában nyilvánult meg. Az újtípusú tartalom kibontakoztatásának, és (adekvát kifejeződésként) a kódex-forma jelentkezésének e kettős hatáslehetősége azonban megfelelő ösztönzést adott ahhoz, hogy a kodifikációs hagyományokkal már rendelkező, polgári forradalmának megkésettségében azonban kodifikálásában be nem fejezett jogrendszer forradalmi újjáképzését eleve kodifikációs formában kíséreljék meg. A forradalmi jelentőségében felfokozott szovjet ösztönzés s az ezzel (legalábbis technikai vonatkozásában) harmonizáló hazai hagyomány így elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy a kodifikáció szocialista típusának önálló (s az eljárási jog szabályozásában úttörő) formáját — legalábbis kísérletében — Magyarország már 1919-ben megteremtse.

Az utóbbi esetben viszont arról volt szó, hogy egy olyan országban, melynek joga addig döntően nomád törzsek szokásjoga volt; rendszerező művet vagy tételező jogalkotást jobbára csak a múlt mitikus ködébe vesző kéziratos forrásokból ismert;[5] viszonyainak teljes

[1] *Világhy* Miklós: Az új szakasz és a törvényalkotás elvi kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának közleményei, 1954. (V.) 1—4, 227—228. old.

[2] A szocialista kodifikációs típus szovjetunióbeli létrejöttére. Lásd. *Varga* Csaba: A szocialista kodifikáció születése a Szovjetunióban, Jogtudományi Közlöny, XXIX. (1974), 10. sz.

[3] A Magyar Tanácsköztársaság, mint ismeretes, bírósági szervezeti (1919. május; június; augusztus) és eljárási (1919. július) kódex-tervezeteket hozott létre.

[4] Mongóliában a népi forradalom kitörése (1921), majd a laicizált népköztársasággá alakulás (1924) egyik kísérő jelensége volt az igazságszolgáltatás teljes reformja, európaizáló felváltása, mely népbírósági törvényt (1925) és büntető és polgári anyagi és eljárási kódex-szerű szabályozásokat (1926) eredményezett. *Titkov,* V. I.: Mongolszkaja Narodnaja Reszpublika, Moszkva, Juridicseszkaja Literatura, 1971. 76. old.

[5] Mongóliában a népi forradalomig teljesen széttagolt, egymással alig összefűzött feudális egyházi uralom érvényesült; a szokásjogokat és érvényesítésüket teljes partikularizáltság jellemezte. Ami a főpapi-földesúri privilégiumok bizonyos tartalmi közösségén túl egységbe fűzött, az a Dzsingisz kánnak tulajdonított (a törzsi egységet és a meghódítottak alávetését célzó) „Nagy Jassza" (1218 körül) mítikus emléke, mely a birodalom felbomlása óta csak a helyi szokásokat színező-ideológizáló összetevőként érvényesülhetett; továbbá a *Khalkha Djirum* (XVII—XVIII. század) északmongóliai kéziratos gyűjteménye; valamint a kínai birodalom gyarmati kormányzását támogató császári törvények. *Riasanovsky,* Valentin A.: Fundamental Principles of Mongol Law (Tientsin, 1937), Bloomington — The Hague, Indiana University — Mouton, 1965, különösen 25. és köv. old.

elmaradottsága következtében olyan alapvető civilizatórius vívmányokkal, amelyeket a Közel-Kelet ókori fejlődése már kiművelt, és amelyek Európában is több, mint évezrede véglegesen elsajátított intézményeknek minősültek,[6] nem rendelkezett — egy többszörösen elmaradott történelmi feladat bevégzését elősegítse. Kodifikációja így társadalmi szerepét illetően többrétegű volt. Ahhoz járult hozzá, hogy egy elmaradt társadalom partikularizált szokásjogát felváltva a jogot írottá-rögzítetté, egységessé, tételezetté-alkotottá tegye; hagyományos hordozóitól leszakítván ugyanakkor tartalmilag is humanizálta, a népi forradalom előrehaladásával párhuzamosan szocialisztikussá is formálta ezeket. Vagyis egy (elvont értelemben) európaizált formaadás s egy (konkrét értelemben) szocialista tartalmi átalakítás egymásra torlódó történelmi teljesítményeként jelentkezett. A szovjet szocialista forradalom gyakorlata, tapasztalatainak kodifikációs összegezése így mind forradalmi tartalmában, mind technikai-formai megvalósításában a mongóliai jogreform ösztönzője lett. Olyan példamutatás, mely nemcsak az első sikeres szocialista forradalom kiérlelt tapasztalatait, hanem ebben szintetizáltan, új minőséggé alakultan a jognak Európában hagyományosult formai megszervezését is közvetítette.[7]

Nos, a II. világháború befejezése, a szovjet hadsereg felszabadító műveletei nyomán született népi demokratikus államok gyakorlata tovább erősítette annak nyilvánvalóságát, hogy a szocialista forradalmi átalakulásnak megfelelő jogátalakulás kodifikációs formával *is* közvetítve, végső célként abban kicsúcsosodva megy végbe. Amint ez az átmeneti korszak egyetemes érvényűnek hitt normájaként megfogalmazást is nyert, „a régi törvények rövid átmeneti időre esetleg hatályban maradhatnak, de mindenesetre meg kell indulnia s néhány év alatt be is kell fejeződnie a népi demokratikus jogrendszer megalkotásának, a szocialista törvénykönyvek létrehozásának".[8] Vagyis az alaptendenciát illetően az új népi demokratikus államok kodifikációs orientáltsága a Szovjetunióban lezajlott szocialista forradalom kodifikációs gyakorlatával harmonizált. A politikai forradalom, és az új jogrendszer-építés eredményeinek kodifikációs leszámítolása közötti időbeli eltolódás ugyanakkor a történelmi feltételek különbözőségéből adódó számottevő eltérésre utalt. Arra, hogy az újonnan létrejött népi demokráciákban már nem volt olyan gyors, felfokozott, közvetlen társadalmi-politikai jelentőséget hordozó a forradalmi vívmányok jogi rögzítésének kodifikációs formába öltöztetése, mint évtizedekkel azelőtt a Szovjetunióban.

Az, hogy a népi demokratikus államok többségében kodifikációs programot már a forradalmuk első pillanataiban elfogadtak, de nem kivételesen, csak a teljes társadalmi-gazdasági újjáépítés befejeztével realizálták, számos okban leli magyarázatát. Ezek között legáltalánosabbként arra hivatkoznánk, hogy ez államok többnyire rendelkeztek már olyan (egy megkésett polgári átalakulás vívmányait rögzítő) kodifikációs múlttal, technikailag kicsiszolt jogrendszerrel, amit részben és átmenetileg: időlegesen, korlátozottan, az új rend direktíváinak alárendelten, tehát megszüntetve megőrizetten, de felhasználhattak. De hivatkoznánk arra, hogy ez államok szocialista átalakulása nem volt oly robbanásszerűen átmenettelen, mint Szovjet-Oroszországban, a Magyar Tanácsköztársaságban, vagy akár a Mongol Népköztársaságban. Igaz ugyan, hogy történelmi előzményeiket tekintve bizonyos értelemben ezek is válságtermékek voltak, mégis: a szocialista forradalom megvalósításának, a proletárdiktatúra kikiáltásának nem fegyveres felkeléssel, hanem választások során, a belpolitikai élet fokozatos átalakításával történő előkészítése a jog átalakításának, megújításának módszereiben és folyamatában is éreztette hatását, s végső soron a jog minőségi átformálásának kodifikációs összegezésében nagyobb, gondosabb, érleltebb előkészítő munkálatokat engedélyezett.

Ha tehát a népi demokratikus államokban lezajlott szocialista forradalmak szélső pólusait nézzük, a megtett út kontrasztja hallatlanul nagy, elsősorban ez államoknak a II. világháborúban bekövetkezett fasizálódása miatt. Ugyanakkor e széles, egész történelmi időszakot át-

[6] Mongólia a nomád állattartás törzsi viszonyai között úgy érkezett el a XX. századba, hogy nem fejlesztett ki mezőgazdaságot, ipart és kereskedelmet; nem ismert nemzeti pénzt, sem saját hadsereget; az ingatlanok tulajdonának intézményével nem rendelkezett; a házépítést nem ismerte, következésképpen nem épített városi települést sem. Vö. pl. *Riasanovsky,* 12. és köv. old.

[7] Ebben az értelemben van igazság abban, hogy a mongol büntetőtörvénykönyv (1926) s az ezt kísérő törvények végül is *deus ex machina*-ként hatottak a mongol jogfejlődésre. A törvényhozásnak ez egyáltalán első tulajdonképpeni hazai példája volt, mely tartalmát ugyanakkor a világ akkoriban leghaladóbb kódexétől, a szovjet büntetőtörvénykönyvtől kölcsönözhette. Tehát a múlttal szakítás itt (amiben honi jogász hiányában egy szovjet szakértő segédkezett) még a szovjet-oroszországinál is élesebben jelentkezett. Mert Mongóliának nem volt törvényhozási hagyománya, de még számottevő tapasztalatokat eredményező saját, jogképzésben nyilvánuló forradalmi múltja sem. A kodifikáció ezért a forradalmi jogreform egyetlen lehetősége volt, noha hazai gyökerekkel nem rendelkezett. *Ginzburgs,* George — *Pierce,* Richard A.: Revolutionary Law Reform in Outer Mongolia, — in: Law in Eastern Europe, VII, ed. by Z. Szirmai, Leyden, Sythoff, 1963. 231., 242. és köv. old. Ennek a hatalmas újító jelentőségnek, de mindennapi realizálásban ugyanakkor problémát is okozó gyökértelenségnek tudható be, hogy részleges módosításokkal rekodifikációkra hamar, egymást gyorsan követve került sor: a mongol büntetőkódexet még a század első felében háromszor (1929-ben, 1934-ben, majd 1942-ben) újjáformálták. *Markelov,* V. I.: Ugolovnoe pravo Mongolszkoj Narodnoj Reszpubliki, Moszkva, Juridicseszkaja Literatura, 1960. fej. 2—4. pont.

[8] *Világhy:* i. m. 229. old.

ölelően megvont sávnak határozott társadalmipolitikai diszkontinuitása nem jelölt olyan cezúrát, mely magát a jogfejlődést is — formálisan — diszkontinuussá tette volna. Ennek megfelelően a régi jog eseti felhasználása tovább folytatódott; nem keletkezett olyan jogi vákuum, melyben iránymutatóként csak a forradalmi jogtudat szerepelhetett volna, mely a formai rendezés érdekében feltétlenül kodifikációt sürgetett volna.[9]

Mindent egybevetve, a népi demokráciák egyértelmű kodifikációs programot tűztek maguk elé, ennek érlelődése szükségét, folyamatának időbeli elhúzódását előre látták, — s ez többek között egy sajátos átmeneti, koncepciójában és technikájában főként az 1919. évi szovjet büntetőjogi Vezérelvekre emlékeztető kodifikációs elgondoláshoz is vezetett. A szocialista átalakulásnak a proletárdiktatúra időszakában realizálása során ugyanis a büntetőjogi, családjogi, eljárási jogi, valamint munkajogi kodifikálás keretei és tartalmi elemei nagymértékben kikristályosodtak. Ezzel szemben más jogágak (különösen a polgári jog) szabályozásának iránya és módja kellő pontossággal egyelőre meg nem határozható maradt, ami a bírói jogfejlesztés korlátozott elismerésén belül egy a kodifikáció s a nem-kodifikáció között közvetítő, áthidaló megoldás szükségét sugalmazta.[10]

Ilyen provizórikus kodifikációra végül is csak kivételesen került sor.[11] A kodifikációs folyamatban inkább annyiban engedélyeztek átmenetiséget, hogy (néhány büntetőtörvénykönyvben) az általános részt, vagy (néhány családjogi vagy polgári törvénykönyvben) egyes kiemelt fejezeteket vagy részeket előrehoztak, azokat külön, önállóan kodifikálták.[12] Az átalakulás évében ily módon lehetővé vált, hogy (elsősorban a kódex-formában történő rögzítésre érett jogterületeken) átfogó kodifikációkat hozzanak létre, és így az új, a szocialista társadalmi rend konszolidálása a jogot illetően is konszolidált formában, kódexek sorában jusson kifejeződésre. Ez egyes országokban annyira előrehaladt, hogy egy esetben (a régi jog nagymérvű technikai felhasználásával ugyan) majdnem egy év alatt,[13] másutt és gyakrabban csak egy évtized során, de eredeti szocialista alkotásként[14] teljes kodifikáltságot hozott létre.

A szocialista jog átfogó kodifikálásának kívánalma és tendenciája egyértelműnek tűnik. Mégis, tévedés lenne a szocialista kodifikáció problematikájáról mint egyneműről gondolkoznunk.

Mindenekelőtt szembetűnő, hogy Európában, éppen a gazdasági fejlődésük dinamizmusáról ismert államok sorában vannak még rendszerek, amelyek saját, szocialista polgári törvénykönyvük meghozatalával mindmáig adósak. Ezek között van olyan, mely belső arculatának formálásában nagy mozgékonyságot tanúsít, szocialista alkotmányát is három ízben formálta már újjá — s éppen e felfokozott dinamizmus, a kísérletező megújulásban a kellő megállapodottság hiánya az egyik gátja a polgári viszonyai kodifikálásának.[15] Más államokban viszont a klasszikus, belsődlegesített nemzeti kodifikációs hagyomány bizonyul olyan továbbvitelre érdemes vívmánynak és egyúttal olyan feltörhetetlen-megkerülhetetlen gátnak, ami a szocialista kodifikációs felváltásnak napjainkig ható akadálya. Tisztában kell lennünk persze azzal, hogy itt nem a szocialista polgári

[9] Jugoszlávia kivételével ez általános jellemvonás volt. L. pl. *Szabó* Imre: A szocialista jog, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1963, 153. és köv. old.

[10] „A kodifikáció lehetőségének ez az időbeli széthúzása felveti annak gondolatát, nem lenne-e célszerű kodifikációs rendszerünkben felhasználni azt a módszert is, hogy az egyes jogterületek általános kérdéseit, szinte alapelveit külön és haladéktalanul kodifikáljuk, megszabva így mintegy az irányelveket az egész, gyakran még régi szabályok által rendezett jogterület számára. Ezzel a jogalkotási móddal jogrendünk elvi tartalmát és alapját egyszeriben át tudnánk alakítani, s jogalkalmazóink számára mind a múlt jogszabályainak alkalmazását illetően, mind pedig az új jogszabályok értelmezése körül felmerült jogviták megoldására nézve használható *elvi* irányítást adnánk..." *Szabó* Imre: Népi demokráciánk jogi feladatai, Budapest, Hírlap, Szaklap és Könyvkiadó RT., (1949), 75—76. old. A szovjet Vezérelvekhez hasonlíthatóság tehát megnyilvánult az elvi kodifikáció elgondolásában és ennek technikai-jogi funkcionáltatásában egyaránt. Ez volt ugyanis Magyarország, de több más népi demokrácia számára is az az időszak, amikor a törvényhozóilag nem tilalmazott, csupán irányított bírói jogfejlesztés — „a szokásjognak . . . az adott körülmények között hasznos hattyúdala" — a szocialista fejlődésben nemcsak pozitív, de hivatalosan elismert, ösztönzött, legalizált szerepet töltött be. *Eörsi* Gyula: A magyar jog fejlődésének elvi kérdései népi demokráciánk első tíz évében, Jogtudományi Közlöny (1955). *6, 336.* old.

[11] Lengyelországban, mely polgári jogának a hajdani területi felosztást követő négy idegen rendszerre tagoltságát népi demokratikus átalakulásáig nagyrészt megőrizte, kvázi-kodifikációs törvényhozás (provizórikus szükségből) elsőként a területi jogegységesítést célozva 1945—1946-ban, majd a szocialista átalakulás alapkövetelményeinek általános értelmezési elvek rögzítésével érvényesítésére 1950-ben született.

[12] A büntető kodifikációban ilyen volt az általános rész előlegezett kodifikálása Jugoszláviában (1947), Albániában (1948), Csehszlovákiában és Magyarországon (1950). Jugoszláviában (1951) és Albániában (1952) a teljessé tétel a különös rész pótlólagos kodifikálását jelentette, míg Csehszlovákiában és Magyarországon a több mint évtizedes késés (1961) már rekodifikációt feltételezett. Ami a családjogi kodifikációt illeti, Jugoszláviában négy formailag önálló törvény (1946—1947) szervesült kódes-szé, Kínában pedig csak házassági törvényt (1950) hoztak létre. A polgári jogban kötelmi (1950) és tulajdoni (1951) törvényét Bulgária külön alkotta meg.

[13] Romániában a szocialista alkotmányozás évében (1948) fogadták el a polgári és büntető anyagi és eljárási törvénykönyveket, amiket később kiegészítettek munkajogi (1950) és családjogi (1954) kódexekkel. Ezek sorában azonban maga a polgári törvénykönyv is az 1865. évi francia inspirációjú kódex továbbmódosított variánsát képezte.

[14] Mindenekelőtt Csehszlovákiában, de nagymértékben Magyarországon is.

[15] L. *Gerskovic*, Leo: Problemi kodifikacije u jugoslavenskom pravnom sistemu, in: Zbornik radova o stranom i uporednom pravu, IV, Beograd, Institut za uporedno pravo, 1966, 143. és köv. old.

jogi kodifikációs megújulás *elvi* szükségességének korlátozottságáról, hanem e megújulás gyakorlati keresztülvitelének módozatairól, a megvalósulásban mutatkozó fáziseltolódásról, a saját kodifikációs múlt lehetséges szerepjátszásáról van szó. Ebben az összefüggésben válik érdekessé, hogy teljességgel új polgári törvénykönyv megalkotása döntően azokban a szocialista országokban vezetett eddig sikerre, amelyek polgári hagyományként ilyet múltjukból nem örököltek,[16] míg azok az államok, amelyek a klasszikus polgári kodifikáció kisugárzásaként fél-feudális polgári múltjukban e feladatot egyszer már teljesítették, s megfelelő átalakításokkal ez a szocialista építés kezdeti szakaszaiban is felhasználhatónak bizonyult, az állampolgárok egymás közötti viszonyaiban lényegileg napjainkban is ezt alkalmazzák.[17]

A szocialista kodifikáció alapvető egyneműségében a sokszínűséget, a múlt hagyományainak bizonyos vonatkozásában ma is érezhető befolyásoló, választó szerepét már előbbi példánk is érzékeltette. A szocialista kodifikáció tulajdonképpeni társadalmi kötöttségét, s ebben az örökölt feltételek eltérő jellegének érvényesülését azonban elsősorban a kodifikáció eszközével betöltött szerep társadalmi összetevőiben kell keresnünk. S a közelebbi elemzés itt már specifikus-egyedi meghatározókra hívhajtja fel a figyelmet.

Először is a szocialista kodifikáció egyes országokban nemcsak önmaga, a szocialista jogmegújulás hordozójaként jelentkezett, hanem megkésett és elmaradt polgári feladatok bevégzőjének szerepében is tetszeleghetett. A kelet-európai polgári átalakulás sajátos késeiségéből s felemásságából adódóan szükségképpen vállalnia kellett ezt a többlet-szerepet; az érintett államok szocialista kodifikációjának ez a körülmény specifikus nyomatékként érvényesülő hajtóerejét, és ugyanakkor felfokozott jelentőségét képviselte. Így adódhatott az a helyzet, hogy a polgári jogi kodifikáció évszázados álmát, a polgári viszonyok feudális gyökerű szokásjogi szabályanyagának felváltását, vagyis a jogforrási rendszer jellegének, alapmeghatározottságainak gyökeres minőségi átalakítását a jog tartalmának szocialista megújításával egyidejűleg, egy és ugyanazon aktussal a szocialista kodifikáció teljesítse be.[18] És így adódhatott az, hogy a feudális korra jellemző területi széttagoltságok jogi partikularizáltságban jelentkező következményeinek felszámolását, a jog országhatárokon belüli egységesítését (ismét a tartalmi megújulással egyidejűleg) szintén a szocialista kodifikáció végezze el.[19]

E fejlődési torzulások, a szocialista kodifikáció által vállalni kényszerült többlet-funkciók a nyugat-európai fejlődéssel összevetve már bizonyos anakronisztikumot sejtetnek. A kodifikáció feladatkörének maximális széthúzását, a jogfejlődés teljes átállítására (egy eszközű, de sok hatású *panácea*-ként) való szükségképpeni felhasználását azonban főként az ázsiai (vagy ahhoz bizonyos jegyeiben közelítő más) szocialista kodifikációk problematikájában figyelhetjük meg. Ez a problematika azért minősül sajátosan elkülönültnek, mert a jogtranszplantáció más nagy eseteihez[20] hasonlatosan az, ami Mongóliában az 1920-as években, több más ázsiai vagy európai szocialista államban pedig szocialista átalakulásuk során a II. világháborút követően végbement, olyan súllyal állította előtérbe a jog eszközével végzett társadalmi rendezésnek elsőként Európában kialakult és hagyományosult felfogását, intézményi kereteit, szervezeti és fogalmi apparátusát, rendszerét, technikáját, hogy ez a társadalmi viszonyok szocialista átalakításával teljesen összefonódva, történelmi feladatként azonban mégis leválaszthatóan, sőt konkurrálva ment végbe. Ez országok politikai, társadalmi-gazdasági arculatát gyökeresen átalakítva a szocialista kodifikáció képében nemcsak a szocialista jog mint adott osztálytartalmú, típusú és fejlettségű jog intézményesedett a kérdéses területeken. A szocialista jogot nemcsak egy adott társadalmi berendezkedés normatív tükreként sajátították el; ennek képében találkoztak először az európai értelemben vett joggal mint olyannal; mint előre alkotott, rögzített, a társadalom szervezésében s a viták eldöntésében formálisan: döntési kritériumként alkalmazható magatartási minták rendszerré szervezett halmazával. A szocialista kodifikáció ily esetekben eleve kettős arculatot hordozott: mindenekelőtt önnön fejlett típusú *tartalmát* képvi-

[16] A már említett bolgár kötelmi és tulajdoni törvények mellett ilyen volt a cseh (1951), a magyar (1959), valamint a lengyel (1964) polgári kódex.

[17] Ilyen az osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* (1811), s a francia típusú szerb polgári törvénykönyv (1844) Jugoszláviában: a szintén francia hatású polgári kódex (1865) megújított változata Romániában; valamint a *Bürgerliches Gesetzbuch* (1896) a Német Demokratikus Köztársaságban.

[18] A feudális jogforrási berendezkedés átörökítődése, a szocialista politikai fordulaton is átívelő áthagyományozódása Magyarországra volt jellemző. Ebben az összefüggésben lehetett Magyarország létében paradoxikus unikum, *civil law without a civil code*, vagyis az 1950-es évek vége táján is olyan kontinentális jog, mely ennek egyik legáltalánosabb jellemzőjével, polgári kódexszel nem rendelkezett. *Schlesinger*, Rudolf B.: Comparative, 2nd ed., London, Stevens, 1960.

[19] A családjog korai kodifikálásának, a házasság szekularizálásának sürgető jellegét az etnikailag-vallásilag kevert Jugoszláviában döntően a korábbi partikularizáltság felszámolásának szüksége indokolta. Lengyelországot szintén partikularizáltság jellemezte. Néhány kérdéskör — így mindenekelőtt a kötelmi (1933), s a kereskedelmi (1934) kódex szabályanyaga — kivételével területén egészen az egységesítő szocialista polgári jogi kodifikációig a német *Bürgerliches Gesetzbuch*, az osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*, s a hajdani varsói nagyhercegséget illetően a francia *Code civil* osztozott.

[20] Vö. pl. *Varga* Csaba: Kodifikáció az angolszász rendszerekben, Állam- és Jogtudomány, XVI (1974), 617. és köv. old.; *Varga* Csaba: A jogmodernizálás és kodifikációs útjai az afro-ázsiai rendszerekben, Gazdaság- és Jogtudomány, VIII (1974), 3—4. sz.

selte, ennek adekvát formája közvetítésével azonban a jogi *forma* egy adott lehetőségét, típusát is közvetítette.

A szocialista társadalmi átalakulással egyidejűleg így európaizálódott egy földrajzilag európai ország joga, mely addig csak a középkor legendás alakjainak emlékébe vesző szóbeli hagyományokat, hegyi törzsek mindennapi életében formált primitív és egymástól is teljességgel izolált szokásjogokat ismert.[21] Így hozott a szocialista kodifikáció a jog felfogását is illető teljes váltást azokban a távol-keleti országokban, melyeknek több ezer éves írott fejlődése az európaitól annyira elütő társadalmi funkciójú, életű, formakincsű jogot alakított ki, hogy ezek a mi jogunkkal etimológiai alapjelentésében sem egyeznek; — „jog helyett inkább a jog elnyomását szolgálják", amint ezt egy klasszikusan finom szójáték kifejezte.[22] Ott, ahol ez a sajátos fejlődés hazaiként hagyományosult,[23] de ott is, ahol ez hajdani birodalmi törekvések kisugárzásaként jelent meg,[24] eset-

[21] Albániában az utolsó ismert (bár nem bizonyított) törvényhozók a csaknem mitikus ködbe vont Skanderbeg és Lek Dukagjini (XV. század) voltak, akiknek bizonyos egységesen követett hagyományokat tulajdonítanak. Utánuk az egymástól földrajzilag izolált albán hegyi törzsek között nem alakult ki olyan egység vagy hatalmi szervezet, mely a több tucat törzs közös ellenőrzés alá vonását biztosíthatta volna. E hegyi közösségek többé-kevésbé demokratikus életében bárminemű állami hatalom, centralizált apparátus híján a szokások áthagyományozása s fejlesztése egyaránt gyűléseken, szóbelileg történt; szokásaik szankciója sem lehetett ebből következően más, mint a kollektív megtorlás. *Hasluck,* Margaret: The Unwritten Law in Albania, ed. by J. H. Hutton, Cambridge, University Press, 1954, különösen XIV. és köv., 9. és köv. old. Albániában (szocialista alkotmányozásán túl) elsősorban büntetőtörvénykönyve általános és különös része, valamint egy munka törvénykönyve (1955) volt hivatott arra, hogy a szokásjogot felváltva magasabbrendű írott jogi formát, s szocialista jogi tartalmat intézményesítsen. Ez a gyökeres átalakítást célzó befolyás nem volt sikertelen, maradéktalanul mégis csak Albánia déli részét illetően érvényesülhetett. A hegyi lakók népessége körében — Észak-Albániában csakúgy, mint az ezzel szomszédos, albánok lakta jugoszláviai Koszovó tartományban — a XV. századi szokásjogi hagyományok, s ezek szankcionálásaként a vérbosszú csaknem változatlanul, ma is megoldatlan problémát képezve megmaradt. *Tedeskini,* Emid: E drejta dokesore e Shqiperise se Veriut (Észak-Albánia szokásjoga), Drejtesia Popullore, XVI. (1963) 5, 64. és köv. old.; *Pupovci,* Surja: Jugoslovenska Revijà za Kriminalogiju i Krivicno Pravo, (1972) 4.

[22] *Hegel,* Georg Wilhelm Friedrich: Előadások a filozófia történetéről, I, Budapest, Akadémiai, 1958, 106. old. Ezt az alaphelyzetet: a jog szükséges, de elkerülendő rosszként érvényesítését jellemzi Kínában ama híres császári rendelkezés, amely szerint „Ezért én azt kívánom, hogy mindazokkal, akik bíróságokhoz folyamodnak, könyörtelenül bánjanak, oly módon, hogy megundorodjanak a jogtól és reszkessenek megjelenni a bíró előtt". *Van der Sprankel,* Sybille: Legal Institutions in Manchu China, 1962, 77. old.; id. *Sawer,* Geoffrey: Law in Society, Oxford, Clarendon Press, 1965, 57. old. A konfuceánus felfogás ugyanis, mely az i. e. VI. századtól Kína s a környező területek jogfelfogását alapvetően meghatározta, az emberek közötti kapcsolatok szabályozásában a természet szerinti rendezést, a *li* rögzítetlen, csupán a konkrét helyzet adottságaitól meghatározott, erkölcsi karakterű normatíváit tartotta előbbrevalónak. A rögzített magatartási mintákat *előíró* normák, a tulajdonképpeni jog a birodalmi törvényhozás eszközeként persze ettől függetlenül is, szükségképpen kialakultak; a *li* magasrendűségével szemben azonban a *fa* szabályai csak végső rosszként, a biztosíték szerepében szolgáltak. A *fa* szabályai — tárgyuktól függetlenül — szankciójukban és tartalmukban egyaránt büntető jelleget vettek fel, ami a jogot, intézményeit és eljárásait fenyegetővé, sőt a vele csak kapcsolatba kerülőt is veszélyeztetetté tette. Ez magyarázza, hogy míg a (tárgyi értelemben vett) jog Európában a polgári fejlődés folyamán egyre inkább alanyi jogosultságok biztosításában nyert kifejezést, Kínában a *fa* jogosultság képzetével soha nem asszociálódott; az alanyi jog fogalma nem is alakult ki. Amivel társult, az a legutóbbi időkig is csak az elrettentő büntetéssel fenyegetettség képzete lehetett. Vö. *Escarra,* Jean: Le droit chinois, Pékin — Paris, Vetch — Sirey, 1936, különösen 20. és köv. old.

[23] Kínában az első komoly kezdeményezések a jogi forma átalakítására, a jogforrási rendszer európai mintát követő újjáformálására csupán e század első évtizedében születtek. A II. világháborút követő szocialista forradalmi átalakulás nem tűzte célul ez erőfeszítések felszámolását; a szocialista átalakulás *tartalmi* kereteinek biztosítását célozva azonban a korábban született kódexeket 1949-ben hatályon kívül helyezte. Szocialista alkotmányán (1949; 1954) túl házassági törvényt (1950), mezőgazdasági termelőszövetkezeti mintaalapszabályt (1952; 1956), végül munkajogi törvénykönyvet (1957) hozott létre. A kodifikációs folyamat lelassulása, az óvatos előrehaladás ekkor a szocialista átalakulás belső nehézségeit, a megoldandó problémák tömegét jelezte. Egy „teljes joggyűjtemény azonnali kibocsátásának követelménye" azonban, amelyet a szocialista forradalom első időszakában még „korai és képzeletszőtte..., nyilvánvalóan megvalósíthatatlan" ábrándként értékeltek (Zsen-min Zsi-pao, 1951. szeptember 5-i vezércikke, id. *Stahnke,* Artur: The Background and Evolution of Party Policy on the Drafting of Legal Codes in Communist China, The American Journal of Comparative Law, XV. [1966—1967] 3, 507. old.), egyre inkább aktuálissá lett, sőt hamarosan a szocialista forradalom továbbvitelének egyik fő feladataként határozták meg. *Liu Sao-csi* ezt (a Szovjetunióbeli fejlődésre emlékeztető módon) a forradalmi átalakulás történelmi dialektikájából, a forradalmi szakasznak a konszolidált fejlődés szakaszába átnövése igényeiből, ennek konzekvenciájaként vezette le. „A forradalmi háborúk idején és a felszabadulást követő első időszakban a harc fő módszere a tömegek nyílt akciója volt. Ma, amikor a forradalom vihara már elcsöndesedett, amikor már új termelési viszonyok alakultak ki, fő harci feladatunk az, hogy biztosítsuk a társadalom termelőerőinek sikeres fejlődését. Mivel megváltoztak a harc céljai, eszközeiben is megfelelő változásnak kell bekövetkeznie, s egy teljes jogrendszer kiépítése abszolút szükségessé válik." Eighth National Congress of the Communist Party of China, I. Peking, Foreign Language Press, 1956, 82. old. Ezt konkretizálta felszólalásában *Tung Pi-vu* is: „Napjaink problémája az, hogy még mindig hiányzik számos sürgetően szükséges, valóban átfogó alaptörvény, mint a büntető és polgári törvénykönyv, a bírósági eljárás szabályai, a munka törvénykönyve, a földhasználat szabályozása, és még mások... Jelenleg, a jogrendszer felépítésének szükségét és objektív lehetőségét egyaránt szem előtt tartva fokozatosan teljessé kell tennünk jogrendszerünk szerkezetét" — és egyúttal bejelentette, hogy a büntető anyagi és eljárási kódexek tervezete előkészítve, elfogadásra készen áll. Eighth National Congress of the Communist Party of China. II. 87. és 94. old.

[24] Gondolunk itt mindenekelőtt a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságra, mely a szovjet kódexek mintául vétele alapján kodifikálta anyagi és eljárási jogát.

leges megelőző polgári kísérletekkel együtt a szocialista kodifikáció hatalmas szerepet vállalt a jogfejlődés teljes koncepcionális-intézményi átalakításában, a jognak a társadalmi rendezés pozitív, össztársadalmi érdekeket védett (vagy méltánylandó) egyedi érdekekkel harmonizálva szolgáló, s ennek érdekében alanyi jogosultságokat biztosító eszközeként elfogadtatásában. A szocialista tartalom közvetítésével egyidejűleg így más minőségű feladatra, a jogi forma gyökeres átváltására is vállalkoztak. S ily módon, ha a szocialista tartalom közvetítésének instrumentálisan (adekvát forma biztosítása céljából) alárendeltettek is, ezzel mégis párhuzamosan futottak; sőt vele alulmaradóan konkurráltak is, amint ezt a későbbi fejlődés néhány mozzanata mutatja. Eddigi fejtegetéseinket összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a II. világháború után született népi demokratikus államok a szocialista átalakulás egyik összetevőjeként, jogváltásuk eszközeként tűztek ki kodifikációs programot. A kódexek képzésének kívánalma kettős gyökerűként érvényesült ez átalakulásokban. Egyrészt a kódex volt az, amit az írott jog legmagasabbrendű formájaként, a szocialista jogi tartalom legadekvátabb megjelenési formájaként láttattak, másrészt pedig a kodifikáció több államban a megelőző polgáriasodások, sőt feudális abszolutizmusok által bevégzetlenül hagyott feladatok megoldásának is szükségképpeni, legalkalmasabb eszközéül szolgált. Ez a világosan kitapintható kettősség esetenként nemcsak a szocialista átalakulás első szakaszában született kódexeket jellemezte. A kodifikációnak a társadalmi fejlődéshez viszonyított fáziseltolódását, késését olykor éppen a kodifikációra háruló feladatok összetettsége, a kodifikáció által megoldandó feladatok különböző minőségeinek egymásra torlódása eredményezte. Mert olyan feltételek között, amikor a szocialista kodifikációnak kellett vállalnia a jogforrási rendszer esetjogi és szokásjogi meghatározottságának felváltását; a nemzeti jogegységesítést; az írott jogon s egy centralizált állami kényszerapparátuson nyugvó jogélet intézményesítését; vagy éppen a jognak mint rögzített, alanyi jogosultságot és érvényesítést biztosító normarendszernek bevezetését, — nos, ekkor a szocialista kodifikációnak nagyobb ugrást kellett véghez vinnie, mint amit a polgári kodifikáció beteljesített.

Ugyanakkor egy olyan összetett társadalmi-jogi folyamatban, mint a kodifikáció, nyilvánvaló hogy ha ennyire eltérő minőségű funkciók találkoznak, ezek erősíthetik is, gyengíthetik is egymást; de egymástól függetlenülő pályát is befuthatnak. Ennek vizsgálatát azonban, bármilyen vonzó lenne is, megnehezíti, hogy az érintett országokra vonatkozó ismereteinek korántsem gazdagok. S részben ebből, részben a kérdéses folyamatban szerepet játszó rendkívül sokrétű bel- és külpolitikai összetevőkből fakadóan sem ez országok fejlődésének általános iránya, sem a jogfejlődésükben szerepet játszó specifikus tényezők történelmi általánossága, érvényesülésük távlata nem tűnhet még tisztázottnak. Ezért csupán jelzésekre, a jelen korlátozott mélységű regisztrálására szorítkozhatunk. Arra, hogy 1957-et követően, a nagy ugrás politikájával összefüggésben Kínában felhagytak a jog konszolidált viszonyok között jellemző fejlesztésével és érvényesítésével. Felhagytak mindennemű jogrögzítést, egy rendszerré szervezett írott jogi forma intézményesítését célzó kodifikációs munkálattal; megakadályozták, hogy a meglevő kódexek tartalmilag vagy csupán formailag a gyakorlati jogszolgáltatást uraló szerepet töltsenek be. A szocialista forradalmi dinamizmus nevében ugyan, e forradalmi dinamizmust azonban permanensként felfogva visszatértek a korábban felváltani szándékolt kínai hagyományok egyes elemeihez, egyebek között ahhoz a gyakorlathoz, mely a rögzített, formalizált jogot nihilizálta, elvetette.[25]

[25] „A törvények, a rendeletek, a szabályzatok, az intézmények — mindezek csupán a Párt politikájának megnyilvánulásai... Minden jognak a Párt politikáján kell alapulnia; különben... csupasz papírrongy lesz... A mi jogunk nem néhány ember agyából vagy könyvéből, hanem a tömegek osztályharcának és termelési harcainak tapasztalataiból, a tömegek alkotó készségéből és értelméből ered... A tömegek irányvonalát nemcsak a jogalkotásban fogadjuk el, hanem a törvények, rendeletek, szabályzatok felülbírálásában is. A Párt és a kormányzat felbátorítja s támogatja a népet mindazon jogok, szabályzatok és intézmények eltörlésében, vagy felülvizsgálatában, amelyek ésszerűtlenek, a termelés kiterjesztését akadályozzák, avagy elveszítették kapcsolatukat az idővel." Cseng-fa Jen-shiu vezércikke, (1959) 2, id. *Stahnke*, 524. és 507. old. Ezt a tendenciát erősíti, hogy a pekingi központi politikai-jogi káderképző intézet kiadásában a Kínai Népköztársaság büntető (1957) és polgári (1958) jogának alapelveiről megjelent előadásokban a jogforrások az iránymutató politikai tényezőkkel közvetlenül azonosítva (a pártot vezető személyek és szervek, a Népi Felszabadító Hadsereg, valamint a Zsen-min Zsi-pao jogi relevanciájú megnyilvánulásait is magában foglalóan) nyert meghatározást. *Stahnke*, 516. old. A jogforrási rendszer feloldásának tendenciája a jogszolgáltatási gyakorlatnak is teljes informalizálásában jelentkezett. A jogviták egyre kizárólagosabban az utcák, lakónegyedek, kommunák forradalmi bizottságaiba kerülnek békéltetésre vagy eldöntésre, sőt olykor a külkereskedelmi kapcsolatban felmerülő vitás esetek is *ad hoc* egyeztetéssel, improvizálva, sem honi, sem külföldi írott jogszabályoktól nem befolyásoltan nyernek megoldást. Vö. pl. *Cohen*, Jerome Alan: Chinese Law: At the Crossroads, The China Quarterly, (1973), 53, különösen 141—143. old. — A Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban tendenciájában rokon, ideológiájában s gyakorlatában mégsem azonos folyamat zajlott le a kodifikációs politika felülvizsgálata során. A meglevő kódexeket tartalmilag sem hatálytalanították, az analógikus lehetőségek széleskörű igénybevételével, az ítélkezési folyamatnak az osztályharc közvetlenebb eszközévé minősítésével azonban gyakorlatilag mégis feloldották. Ebben a helyzetben, melyet hivatalos nyilatkozatok szerint a forradalmi időszak kitolódása tett szükségessé, bárminemű koodifikációs jogalkotás vagy jogalkalmazás érvényesítésére irányuló kísérlet forradalomellenes lépésként hat, ilyenként nyer elutasítást. Vö. *Hahm*, Pyong Choon: Ideology ant Criminal Law in North-Korea, American Journal of Comparative Law, XVII. (1969) 1, 78. és köv. old.

A kodifikációs visszalépés problematikáját legáltalánosabban megközelítve azt kell mondanunk, hogy — eddigi tapasztalataink után ítélve — a konszolidáció szakaszában a szocialista fejlődésnek elmaradhatatlan velejárója jogrendszerének kodifikált formában kiépítése, vagyis a politikai, társadalmi és gazdasági konszolidációnak a jogkodifikáció törvényszerűen közege: eszköze és egyben kifejeződése. Ehhez a főszabályhoz mint általános törvényhez egyfelől kivételként látszanak járulni a forradalmi átalakulás első szakaszában (a forradalmi fejlődés felfelé íveltetése érdekében) provizórikus igénnyel kibocsátott kódexek, melyek jobbára vagy a forradalom által előidézett jogi vákuum betöltésére, közvetlen forradalmi jelentőséget hordozó (polgári házasságot, szocialista munkajogi viszonyokat stb. intézményesítő) rendszabályok összefoglalására, vagy éppen a múltbeli kodifikációs teljesítmény átmeneti felhasználására hivatottak. Kivételekként látszanak járulni másfelől a politikai fejlődés olyan tendenciái, amelyek viszonylagos konszolidáltsági szint elérése után ezek vívmányait visszavonják — s e fordulat konzekvenciái azután természetszerűleg a kodifikáció elutasításában is megjelennek.[26] Viszont épp a főszabályként megjelölt fejlődési vonal általános érvényesülését látszik erősíteni, hogy az az állam, mely a szocialista tábor országai közül utoljára lépett a szocialista fejlődés útjára, jogrendszerének átfogó kodifikálásba kezdett, s ezt pontosan a forradalmi periódus lezárulásával, a jog konszolidált rendszere kiépítése szükségességével hozta összefüggésbe.[27]

Az a tény, hogy politikai, társadalmi-gazdasági konszolidálódásukkal egyidejűleg a szocialista államok joguknak kodifikált rendszerré építésére, a lehető teljes kodifikáltság elérésére törekedtek, egy másik (s általánosabb) tényben, a szocialista törvényesség követelményének a szocialista jogélet egészét meghatározó általános posztulátumként elfogadtatásában leli magyarázatát. A törvényesség kívánalmának előtérbe kerülése, formális kritériumokkal is mérhető biztosításának szükségessége volt az a döntő ok, ami ennek intézményesítése egyik (a jogalkotás síkján jelentkező) előfeltételeként a kodifikációt létrehozta — amint ez Lenin megnyilatkozásaiban, majd e tapasztalatoknak általánosított formát adva a szocialista kodifikációs doktrinában is explicit módon kifejezést nyert.

A szocialista törvényesség követelménye azonban nem vált egyszer s mindenkorra teljesítetté és bevégzetté azzal, hogy (ismét a jogalkotás síkján maradva) a jog alapkódexeit létrehozták, lehetővé tették a jogágak rendszereinek valóban jogrendszerré integrálását. A törvényesség egy specifikus állapotnak nemcsak létesítését feltételezi, de feltételezi ennek fenntartását is a jog- és társadalomfejlődés egész mozgásfolyamatában. Ebből következően a szocialista kodifikáció eleve a rekodifikáció perspektívájával: majdani felváltása szükségességének és lehetőségének elvi elismerésével jött létre. Szemben a polgári társadalom klasszikus kódex-eszményével, mely racionalisztikus-axiomatikus múltjával, a természetjog uralmának valóraváltását célzó ideológisztikus hátterével egyenesen az örök létet igényelve született, a továbbfejlődés kijózanító-megújító hatására azonban eredeti szerepköréből kicsöppent, hogy hamarosan a másik végletbe, a kizárólagos jogmegtestesítés szerepéből a jog rendszertani pilléreinek csupasz jelzése szerepkörébe essen — a szocialista kodifikáció hasonló megmerevítő megörökítést igénylő hamis tudati múlttal nem rendelkezett. Sőt, formálódása éppen ellenkező irányban ment végbe. A szocialista forradalom elméleti-ideológiai alapját ugyanis, mint ismeretes, épp a társadalom változási folyamatainak tudományos elemzése, a társadalmi dinamizmus valóságos mozgatóinak feltárása képezte. S ebben — természetszerűleg — a polgári forradalmak tapasztalatai is illúzióikból, az őket övező hamis tudati magból kibontva, valóságos eredőikre visszavezetve, konkrét történelmi kötöttségükben jelentek meg.

A szocialista kodifikáció ily módon egyetlen fejlődési szakaszában, egyetlen termékében sem tört önmaga megörökítésére. Elvi igénye a jog tartós, de nem megmerevítő átfogására volt. S ezt egy sajátos, a tipikus megragadására kon-

[26] Megjegyezzük, e kettős fordulat a kínai fejlődés alapvető fő vonalára érvényes, amint ezt a fordulat első részét, a forradalomból a konszolidációba való átmenetet illetően Liu Sao-csi állásfoglalása plasztikusan ki is fejezte. E tendencia azonban nem zárta ki ellentétes irányzatok egyidejű létét és küzdelmét, amint arról a gyakorlati jogi nihilizmus különféle megnyilvánulásait elemezve Tung Pi-wu is hangsúlyozott említést tett (88. és köv. old.). Ennek okait részben a múlt általános hagyományaiban, részben a kommunista párt gyakorlatának az illegális időszakban kialakult harci eszközökhöz kötődésében jelölte meg. Ezért kellett a fordulat jelentőségét hangoztatva a konszolidációs-kodifikációs felfutás periódusában külön is hivatalosan megerősítenie, hogy „az állami jog megtartása a pártfegyelem megtartásának szerves része, s az állami jog megsértése a pártfegyelemben is sérelmet eredményez" (91. és köv., különösen 96. old.). Ezen az egymást váltó egyidejű kettősségen alapul az a szemléletes kifejtés is, mely a *fa* és *li* eredendő kettőssége alapján a szocialista kínai jogfejlődésben is „külső" és „belső" modellt különböztet meg. A „külső" modell a tételezett, kodifikáltságra törő jognak felel meg; ez az, ami a szocialista forradalom győzelme után, úgy tűnt, tendenciájában uralkodóvá lett. A felszín alatt azonban nem szűnt meg munkálkodni a „belső" modell, a jog nihilizálásának gyakorlata sem, mely egy megújuló politikai harc során a „külső" modellt tartalmatlanította, sőt formális létében is informálissá tette. *Li*, Victor H.: The Role of Law in Communist China, The China Quartelrly, (1970) 44, 79. és köv. különösen 109. old.

[27] Fidel Castro ilyen értelmű beszédét ismerteti, és a kubai bírósági rendszer egységesítését célzó kész kódex-tervezetről, a büntető és polgári anyagi és eljárási jog, valamint családjog kodifikációs munkálatairól beszámol *Roca*, Blas: Zadacsi kodifikacii zakonadatelsztva na Kube, Szocialiszticseszkaja Zakonnoszty. (1972), 12, 70—71. old.

centráló[28] (és ebben a zártság és nyitottság között a társadalmi fejlődés követelményeinek megfelelő dialektikus átmeneteket, összjátékot biztosít)[29] szabályozási technika gyakorlati alkalmazásán túl is az egyszerű történelmi körülmény is támogatta, hogy a szocialista kodifikáció első termékei éppen átmeneti jelleggel, provizórikus rögzítésekként jöttek létre.

Láttuk már, hogy a Szovjetunióban, az októberi szocialista forradalom kezdeti időszakában született első kódexek közvetlenül forradalmi jellegű és jelentőségű termékek voltak; eleve abból a történelmileg körülhatárolt célból hozták őket létre, hogy a forradalom kibontakoztatásának s az ellenforradalmi törekvésekkel szembeni védelmének szolgálatába álljanak. Hasonlóképpen a forradalmi átmenetet szolgálták az 1920-as évek Mongóliájának megújuló kodifikáció csakúgy, mint egyes kódexek, amelyek különböző európai államokban, népi demokratikus forradalmuk keresztülvitele során, elvileg átmeneti igénnyel jöttek létre. E sorba ágyazva említést kell tennünk a Szovjetunióban az 1936-os alkotmányozást megelőző és követő sztálini időszak ismételten megkísérelt újrakodifikálási törekvéseiről is, hogy a szocialista kodifikáció már méhében önmaga meghaladására törő, rekodifikációt vállaló, annak perspektívikus szükségességével eleve számoló kodifikációként álljon előttünk.

A rekodifikáció mint önmaga felülmúlásának, felváltva megújulásának, s ezzel a megszüntetve megőrzés mindkét irányban lehetségesen teljes, periodikusan visszatérő megvalósításának eleve betervezett igénye és gyakorlattá tett lehetősége az a jegy, ami a szocialista kodifikáció kiváltságos jellemzőjeként először vált típus-képző jeggyé a kodifikáció történetében. A rekodifikációs kényszer csupasz, tényszerű jelensége ugyan ismerős volt már megelőző rendszerekben. Prekodifikációs vagy kodifikációs folyamatok elhanyagolható jelentőségű hibaszázalékaként előfordult mind az ókori, mind a közép- és újkori jogfejlődésben. Sőt, az európai kodifikációs eszme angol—amerikai átplántálása körében fel is kellett figyelnünk[30] a rekodifikációs kényszer különösen nagymérvű statisztikai előfordulására, ami — paradox módon — adott mennyiségi küszöböt átlépve más specifikus minőséget jelzővé: különösen az amerikai kodifikációs mozgalom diszkreditálójává, szubjektívizmusa tanúságtevőjévé lett.

Tisztáznunk kell azonban, hogy az a rekodifikációs kényszer, amiről a múlt tapasztalatai kapcsán beszélünk, egyáltalán nem azonos azzal a rekodifikációval, amit a szocialista kodifikációra kizárólagosan jellemző, típus-képző jegyként fogunk fel. De nem azért, mintha a rekodifikáció szüksége a múlt nem-szocialista rendszereiben csakúgy, mint a jelen szocialista rendszereiben egyaránt fel ne merülne. A minőségi választó ott van, hogy a rekodifikációs szükség természetszerű objektivitását a szocialista kodifikációt megelőző rendszerekben nem ismerték a maga teljességében fel. Kódexeiket az örök létnek szánták, s ha rekodifikáció szüksége merült fel, ezt (illúziók külső burkát megtartva) vagy a jogalkalmazásban, a joggyakorlati jogképzés eszközeivel számították le, vagy valóban újrakodifikálásra kényszerültek, ezt azonban megelőző munkájuk minőségi fogyatékosságának tudták be, s így mintegy rekonstrukcióként fogták fel. Nos, a szocialista kodifikáció nemcsak abban első, hogy a rekodifikáció jelenségét általánossá tette, hanem abban is, hogy benne e jelenség a kodifikációs folyamatok természetszerű, megújulóan realizálandó céljaként *pozitív* minősítést ért el. A rekodifikáció ezért válhatott típus-képző jeggyé, a szocialista kodifikáció olyan minőségévé, mely mind a változási folyamatok felhalmozódásának társadalmi szükségszerűsége felismerését, mind érvényesülésük támogatását magában foglalja.

A szocialista jogelméletben a rekodifikáció jelenségeinek felismerése először különböző kodifikációs szakaszok megkülönböztetésébe, eltérő jellegzetességeik feltárásába burkoltan jelentkezett. Majd akkor, amikor a rekodifikáció már nem csupán perspektívájában előrevetítődő tendencia volt, hanem valóban történelmi általánosságú társadalmi gyakorlattá vált, e jelenség és elméleti általánosítása magát a kodifikáció fogalmát is érintő elméleti kategóriává növekedett. Most tehát már nemcsak arról van szó, hogy a szocialista kodifikációnak rekodifikációk sorában megjelenő társadalmi valósága és perspektívája a szocialista kodifikáció lényegének összetevője, sajátos minőségének egyik kölcsönzője, hanem arról is, hogy ez a jelenség a kodifikáció általános fogalmának s e fogalom szocialista felfogásának egyszerű színezőjéből formálójává, alakítójává, sőt egyik alkotójává alakult át.

Ez a felfokozott jelentőség abból adódik, hogy azok az újrakodifikálások, amelyek az 1950-es évektől kezdődően s az 1960-as évek végén kulminálóan a rekodifikáció általános gyakorlatát létrehozták,[31] döntően hozzájárul-

[28] A tipikusra koncentráltságra l. *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965, 324. és köv. old., a szocialista kodifikációban megjelenésére pedig *Szabó* Imre: A kodifikáció időszerű általános kérdései, Jogtudományi Közlöny, XXIV. (1969) 10, 497. és köv. old.

[29] Vö. *Varga* Csaba: A jog funkciója és a kodifikáció, Jogtudományi Közlöny, XXVIII. (1973) 12, 676. és köv. old.

[30] L. *Varga* Csaba: A kodifikációs kísérletek alakulása az Egyesült Államokban, Állam- és Jogtudomány, XV. (1972) 2, 310. és köv. old.

[31] A rekodifikáció első tipikus megnyilvánulásaiként gondolunk a jugoszláv büntetőeljárási (1953) s a magyar polgári eljárási (1954, 1957) kódexekre, a magyar munkatörvénykönyvre (1955), a mongol büntetőkódexre (1961) és más kezdeményezésekre. Mindezideig a rekodifikáció legátfogóbb s legsikeresebb kísérletét a Szovjetunió hajtotta végre. A kodifikációs funkciót megosztó alkotmánymódosítás (1957) után szövetségi

tak ahhoz, hogy a már kodifikált jog élő maradjon, s hogy megújításuk a jog kodifikáltsági állapotának ne sérelmével, hanem éppen megerősítésével menjen végbe; a klasszikus kodifikáció-fogalmat azonban elhalványították. Hiszen a szocialista jogrendszer megalkotásának szakasza lezárult: ezek a kódexek nem egy új társadalmi-gazdasági formáció jogának összegezett-rendszerezett rögzítésére, hanem egy már megalkotott, összegezett, rendszerezett jog továbbfejlesztésére voltak hivatottak. A bennük rejlő teljesítményt nem egy totális politikai-társadalmi-gazdasági s jogi meghaladás, felváltás, valami gyökeresen újnak intézményesítése, rendszerbe foglalása képezte. Feladatuk más volt: adaptálást, a továbbfejlődés szükségleteihez *rendszeren belül* történő alkalmazást valósítottak meg. A szabályozási rendszer alappilléreit — koncepcióját, elveit, struktúráját, terminológiai készletét, sőt tételes szabályanyagának számottevő részét — így többnyire nagymértékben érintetlenül hagyták; a meglevőnek módosított-továbbfejlesztett változatát öntötték új kodifikációs formába.

A szocialista rekodifikáció ily módon gyűjtőmedencéje lett a kodifikált jogot érintő továbbfejlesztésnek, de ugyanakkor a rendszeren belüli folyamatosság tényezőjének szerepét is betöltötte. Az a körülmény azonban, hogy a rekodifikációs gyakorlat általánossá válásával olyan kodifikációs forma nyert polgárjogot a kodifikáció-történetben, mely a kodifikációs jogváltásokra jellemző megszüntetve megőrzés dialektikájában a hangsúlyt határozottan (s tartalmilag dominánsan) a megőrzés mozzanatára helyezte, nem maradhatott következmény nélküli magára a kodifikáció elméleti felfogására sem. Korábban ugyanis a szocialista kodifikáció felfogása — legalábbis ami a megszüntetve megőrzés dialektikája érvényesülésében a hangsúly kérdését illeti — nem kis mértékben a radikális jogújító polgári kodifikációéhoz tapadt.[32] Ez akkor jogosult is volt, hisz ezt diktálta az új szocialista államok többségében valóra váltatlan polgári kodifikációs törekvések beteljesítésének ígérete és az új jog megalkotásának, kodifikált formába foglalásának forradalmi tartalma és pátosza. Mégis — noha ezek az álláspontok egy pillanatig sem tagadták vagy hagyták figyelmen kívül, hogy „különbséget lehet és kell tennünk valamely új társadalmi rendszer kezdetén alkotott s ebből adódóan megalapozó jellegű kódex és kodifikáció, illetőleg egy adott társadalmi rendszer fejlődése során esedékessé vált kódex és kodifikáció között",[33] akkor, amikor a megalapozó kodifikáció már mindenütt megtörtént, a szocialista jogfejlődés múltjának részévé vált, s a jelen csaknem kizárólagos valóságává a rekodifikáció lett, a gyakorlat hangsúlyeltolódása az elméleti tükrözésben is bizonyos hangsúlyeltolódást jelzett.[34]

Vagyis ami a szocialista kodifikáció-történet fő vonalát, tendenciáját illeti, értékelésünk szerint a szocialista kodifikáció magasabb szinten újrateremtette a radikális jogváltozásnak azt az egységesítő rendszerbe foglalást maximálisan biztosító formáját, ami klasszikus módon elsőként a kontinentális polgári forradalmak kodifikációs *oeuvre*-jében jelent meg. Nem rekedt azonban meg az új társadalom alapintézményeinek történelmi vívmányként rögzítő egyszeri kivetítésében, hanem hamarosan, fejlődésének saját szükségleteihez igazodva meghaladta a polgári kodifikációs felfogást. Eredeti társadalmi-történelmi meghatározottságaitól távolodva ahelyett, hogy a kódexet (a polgári társadalmak mintájára) biblikus funkciójú beszámítási ponttá oldotta volna, a társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan meg-megújította, s ezzel a jogforrási rendszernek nemcsak történelmi értékű, de folyamatosan aktualizáltan aktuálisan is élő tagjává tette. Ezzel

szinten a polgári, büntető stb. anyagi és eljárási törvényhozásnak alapelveit fogadják el, amit kötelezően átvéve, a helyi sajátosságokhoz alkalmazván kibővítve az egyes köztársaságok öntenek kodifikációs formába. Ezzel az alapvető egységen belül a különösség érvényesülésének nyújtanak bizonyos teret. L. pl. *Davünov*, V. I.: Problemü kodifikácii grazsdanszkogo zakonodatelsztva, Kisinev, Stiinca, 1973 és *Ivanov*, V. I.: Ugolovnos zakonodatelsztvo Szojuza SzSzR i szojuznüh reszpublik — Edinsztvo i oszobennosztyi, Moszkva, Juridicseszkaja Literatura, 1973. A rekodifikáció ezzel egyidejűleg az európai szocialista államok többségének törvényhozási programjában is általános feladatként szerepel. Bulgária például 1968-ban újrakodifikálta büntető eljárását és családjogát; a teljes rekodifikációt a közeljövő programjaként fogja fel.

[32] „A kódexeket és ennélfogva a kodifikációt illető felfogásunk mindenképpen eltér azokétól — írta például *Szabó* Imre 1962-ben —, akik kodifikációs tevékenységen egy adott jogág vagy jogterület szabályainak rendezését értik, vagyis lényegében a hatályos jog bizonyos módon történő gyűjteményét, egybefoglalását, esetleg a közbenső, összekötő új rendelkezések megalkotásával együtt. A mi felfogásunkban... a kodifikáció új jogalkotás; ebben az értelemben alakult ki a kodifikáció modern fogalma a kontinentális jogrendszerekben, s mi ennyiben a kodifikációnak ebből a felfogásából indulunk ki. ... úgy gondoljuk, hogy a kodifikáció lényege mindig az előremutatás, az újra való törekvés, a változtatni akarás, egy új fejlődési szakasz megnyitásának az igénye." *Szabó* Imre: A kodifikáció problémái a jelenlegi tapasztalatok és feltételek tükrében, Állam- és Jogtudomány, V. (1962) 2, 172. old.

[33] *Szabó* Imre: u. o.

[34] „... a valóságban — írta ismét *Szabó* Imre a gyakorlat általánosítása alapján, 1969-ben — a második kodifikáció nem jelentett — és szükségszerűen nem is jelenthet — teljes újrakodifikálást; a jogalkotás új elemeket és részeket iktat be a kódexbe, egyes fejezeteket átalakít, miközben rendszerint megőrzi az eredeti kódex fő vonásait, alapjait, így a törvénykönyv általános részeinek legtöbb elemét. Az újrakodifikálás igazán *nem annyira* újrakodifikálás, mint amilyen méretűnek alakilag látszik. Mégis az ilyen egészében való *újrarendezés* (kiemelés — V. Cs.) arra viszi a jogalkotót, pontosabban a törvénykönyv előkészítőjét, hogy egyes szavakat, vagy kisebb részrendelkezéseket is könnyen módosítson, ha már egyszer hozzányúl a régi kódexhez; az újrakodifikálás *általános kódex-felülvizsgálatra* és kódexátalakításra csábít." *Szabó:* A kodifikáció időszerű általános kérdései, 494. old.

elérte, hogy egy dinamikus társadalomfejlődés *ellenére* is a kódex nem csupán kövülete a múlt vívmányainak, formailag érvényes rendszertani hálója, közege a lehetséges jogi megoldásoknak, de épp e fejlődéssel együtt haladva, azt előlegezve-kifejezve, ismételten megújulva tartalmilag továbbra is elsődleges meghatározója, alakítója a jogi viszonyoknak. A kodifikáció intézményesítésével, általános gyakorlattá emelésével a szocialista kodifikációt elvben siker övezte ama kísérletében, hogy a kódex-formát a jogforrási rendszernek a társadalmi fejlődéssel lépést tartó rendes, tartalmi súlyában kívánatosan felfokozott jelentőségű összetevőjévé tegye.

Varga Csaba

Emberi jogok és tudományos technikai fejlődés[1]

Az emberi jogok elmélete és gyakorlata fejtegetésénél beszélhetünk-e egyáltalán az *aktuális* problémákról? Nem inkább *örök* problémákról van-e szó, amelyek bennünket nyomnak, olyanok, amelyek sohasem vezetnek res judicata-hoz?

Mindenesetre úgy tűnik, mintha az emberi jogok hadilábon állnának a dialektikával: habár a társadalomfejlődés egy viszonylag késői terméke, mégis keletkezésük óta igényt tartanak az örökkévalóságra. Így az emberi jogok katalógusának egyik irodalmi atyja szerint, az emberek:[2] „természettől fogva szabadok, egyenlők és függetlenek" („free, equal, and independent *by nature*"). És éppen ezt a John Locke-i megállapítást recipiálja az első fejezet, mind a Virginiai Bill of Rights 1776-ból, mind pedig az 1789. évi párizsi „Declaration des droits de l'homme et du citoyen". Ennek a felismerési szintnek — ha nem is hajdani progresszivitásának — felel meg, ha egy mai szerző az emberi jogokat úgy definiálja: „minden nép és minden idők joga minden helyzetben" („the rights of all people at all times in all situations").

Mindez természetesen csak látszat. Ez tükröződik egész pontosan az emberi jogok *normái* és az emberi jogok *realitása* között újból és újból előálló ellentmondásban, egy világméretben állandóan növekvő szakadékban, ahogy ezt ennek a problémának szentelt legújabb tanulmány, amelyet az Egyesült Nemzetek megbízásából dolgoztak ki, megállapította.[4] S ha az eredeti, a polgári országok emberi jogok katalógusát a szocialista országokéval vagy az 1966. évi ENSZ-Konvenciókkal hasonlítjuk össze, amelyekben ugyan felvették a népek önrendelkezési jogát, de nem vették fel a termelőeszközöket bírálók tulajdonjogának a kérdését, mint szabályozni szükségeset,[5] kiviláglik az is, hogy a társadalom fejlődése az emberi jogok normái állományában és tartalmában is minőségi változásokhoz vezet.

De a következőkben nem erről lesz szó. Sokkal inkább az emberi jogok és a tudományos-technikai fejlődés kölcsönhatásából kiindulva néhány jogelméleti, mindenekelőtt néhány, még meg nem oldott gyakorlati kérdést akarunk vita tárgyává tenni. A megismerés növekedése régtől fogva nem annyira az új válaszoktól, mint inkább az új kérdés-felvetéstől függött. Az emberi jogok szerzőinek felismerésében az emberi jogok a személyiség szabadságára irányultak, melynek szabad fejlődése lehetővé tételére és garantálására írták „Virgina jó népének" képviselői a Bill of Rights-ukat. Lenin az egyik programvitában[6] a munkásmozgalom osztályharcának a célját úgy jellemezte: „a társadalom valamennyi tagja teljes jóléte és mindenirányú szabad fejlődése". Felvetődik a kérdés, milyen hatással van a nemzetközi síkon végbemenő tudományos-technikai fejlődés az emberiség fejlődésére, minden ember felszabadítására a termelés béklyói alól?

E vonatkozásban a tudományos vitában egy válasz két változatával állunk szemben. A technika — így mondják —, egy járulékos despotizmust hoz a társadalmi életbe; az emberen kívüli természet önuralkodását demonstrálja, a kibernetikai forradalom egy ember-ellenes forradalom; a technikai gyarapodás egy gazdasági nullgyarapodás felé tendál, ahogy ezt a „Római Klub" szakértői vélik, s előadják.[7] Ha igaz lenne az, hogy a technológia a humanizmus, a racio-

[1] Az alábbi tanulmány egy előadás alapjául szolgált, amelyet Szerző a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karon tartott 1973. november 26-án. *(Szerk.)*

[2] *Locke:* Two Treatises on Civil Gouvernment (1689): 2, VIII. 95.

[3] *M. Cranston:* Human rights real and supposed, and D. *Raphael* (ed), Political Theory and the Rights of Man. London 1967, 49. old., *M. Cranston*: What are Human Rights, London, 1973.

[4] *M. Ganji:* The widening gap (A study of the realisation of economic, social and cultural rights), United Nations: E/CN. 4/1108 (1973).

[5] Ld: International Convenant on Economic, Social and Cultural Rights; International Convenant on Civil and Political Rights (A/RES/2200—XXI—). Mindkét hatályba még nem lépett konvenció ratifikálásának állásáról tudósítást lásd: E/CN. 4/907/Rev. 10 vom 13. Dezember 1973.

[6] *Lenin:* Művei 6. kötet Bp. Szikra, 1953. 41. old.

[7] *D. Meadows:* Die Grenzen des Wachstums. Stuttgart, 1972. 15. old.

nalitás a humanitás és a gépek az emberek ellen léptek volna fel, úgy mindenesetre az emberek ma egyenlő mértékben lennének proletárok és a gépeken kívül nem lenne uralkodó osztály.[8] Ha ez igaz lenne, akkor az emberi jogok társadalmi funkciója értelemszerűen csak abban állhatna, hogy az *emberi* szabadság világát a tartós *gépi* beavatkozástól védeni segítse, hogy a technikamentes terület egy fajtáját az egyén számára megteremtse. Ezzel az emberi jogokat bizonyos mértékben mint kerítést koncipiálnánk, amely az egyének személyes szenvedélyei és képzelmei számára egyfajta játszóteret hivatott teremteni.

Értelmetlenség lenne tagadni, hogy a világot átfogó tudományos-technikai forradalom nem hoz magával korábban nem ismert méretű veszélyeket. Végül is az atombomba léte a szó szoros értelmében veszélyezteti az egész emberiség életét és bizonyos vegyszerek (Pszychopharmaka) készenlétben vannak, amelyek az emberi karakterre, sőt a személyiségstruktúra átalakulására is befolyást gyakorolhatnak. De nem a gépek fenyegetik az embereket, hanem az emberek fenyegetik a többi embert gépekkel. Az emberiség válsága *osztályválság,* s nem gépek válsága.

Egy látszólag ellentétes választ ad Jean Fourastié arra a kérdésre, hogy milyen befolyást gyakorol a tudományos technikai forradalom az emberiség fejlődésére. Véleménye szerint a társadalmi haladás a gazdasági haladástól függ, a gazdasági haladás a technikai haladástól, a technikai haladás végül is a tudományostól.[9] Ha az emberiség fejlődése a tudományos fejlődéstől lineárisan meghatározott lenne, úgy az emberi jogok legfőbb feladata csak abban állana, hogy a tudományos megismerés akadálytalan folyamatát biztosítsa, a többi magától értetődő és magából jövő lenne.

Ténylegesen a világban az éhezés elleni sikeres küzdelem — ne felejtsük el: e föld lakosságának többsége napról napra éhezik — feltételezi a termelőerők fejlesztését. De ha az automatizálás az ember képességét kiszélesíti is és megnyitja számára a lehetőséget, hogy a géphez való technológiai kötöttség kényszere alól felszabaduljon, úgy rövidlátás lenne átsiklani azon, hogy a tudományos-technikai fejlődés egyidejűleg az emberiség fenyegetettségét is növeli: az atomreaktor egy, a háborúra kész államférfi kezében veszélyesebb, mint a gépfegyver.

Nem létezik olyan automatizmus, amely a tudományos haladást a humanitárius haladáshoz vezetné. A tudományos-teshnikai haladás egy szükséges, de nem elégséges feltétele a társadalmi haladásnak.

A pesszimista és optimista válasz arra a kérdésre, hogy a tudományos és technikai fejlődésnek milyen befolyási módja és iránya van az ember fejlődésére, azaz a tudomány elválasztása a társadalomtól, azonos egy alapjában véve asszociális szemléletmóddal. Ennyiben ugyanannak a válasznak két verziójaként mutatkozik.

Hisz ténylegesen a tudományos-technikai haladás kihatásai ugyanúgy mint annak fejlődési feltételei társadalmilag közvetítettek: a termelőeszközökhöz fűződő tulajdonviszonyok adják végül is a döntő tényezőt, hogy — Marx kifejezésével élve[10] — az új gépezet az emberi munkát gyümölcsözőbbé teszi-e vagy azt megnyomorítja-e, hogy a gazdaság új forrásai bajaink forrásaivá válnak-e, hogy a tudomány új győzelmeit a karakter károsodásával vásároltuk-e meg és megvásárolhatóvá lesz-e? Ebből a materialisztikus értelmezésből adódik a tudományos-technikai fejlődésnek az összemberiség fejlődésére gyakorolt tényleges befolyása dialektikus értékelése napjainkban: a tudományos-technikai haladás az emberiség számára éppúgy növeli az *esélyt,* mint a *veszélyt.*

A *veszély,* hogy a problémának csak a katonai oldalára utaljunk, az atomfegyverek olyan világ-készletében jelentkezik, amely átszámítva jelenleg mintegy harminc tonna TNT fejenként, a világlakosságot figyelembe véve; itt az is elgondolkoztató, hogy egyetlen rakéta több rombolóerőt szállíthat, mint amennyi a második világháborúban felhasználásra került. Az ABC fegyverek közvetlenül destruktív célzatú felhasználásai a fizikusok, biológusok és kémikusok tudományos felismeréseinek. Az a 170 milliárd dollár, amelyet egyedül a világ ipari államai évenként a hadfelszerelésbe fektetnek,[11] a pénzügyi alap ahhoz, hogy Európa, a világ második legkisebb kontinense, annak legnagyobb vulkánjává vált; itt áll egy ezer kilométer hosszú konfrontációban egymással szemben a világ felfegyverzett haderőinek több mint a fele.

Az *esély* abban áll, hogy a jelenlegi és a jövőbeni haladás a biológia, a fizika, a biokémia és a termeléstechnológia területén a termelőerők azon fellendülésének elemeivé változtathatók, amely nélkül az emberek sokoldalú fejlődése elképzelhetetlen. Az a nyilatkozattervezet, amelyet a Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság kormánydelegációi közösen nyújtottak át az Európai Biztonsági Konferenciának Helsinkiben (1973 júliusában) a tudományos és technikai együttműködés fejlesztéséről, egész biztosan ebbe az irányba kíván hatni.

Az eddigi fejtegetésekkel egyúttal előkészítettük a talajt a specifikus-jogi kérdések felvetéséhez. Tulajdonképpen milyen jogi eszköztár szükséges ahhoz: *a)* hogy a tudományos-technikai fejlődésből az emberiség fejlődésére kiható

[8] Ld. Erről: *Ch. Reich:* Die Welt wird jung. Wien, 1971, 247. old. — Azonban maga a szocialista jog is *osztályjog,* mert érdekek kifejezése; ld. ehhez: *M. Szotáczki:* Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Jena. 1966, 435. old.

[9] *J.Fourastié:* Gesetze der Wirtschaft. Düsseldorf, 1967. 251. old.

[10] *Marx—Engels:* Művei. Budapest, 1967. 2. old.

[11] Ld. SIPRI, Yearbook of World Armaments and Disarmaments. Stockholm, 1973.

veszélyt ha nem is kiküszöbölni, de legalább csökkenteni tudjuk és; *b)* hogy megragadhassuk a tudomány és a technika által kínált esélyt egy általános termelés és jólét fejlesztésére. Ez a mind minimális, mind maximális feladatokat tartalmazó kettős probléma minden tudományágat óvatosságra int. A társadalomban elfoglalt szerény helyzetének megfelelően a jogász hozzájárulása is csak szerény lehet, ámbár számomra ez elkerülhetetlennek látszik.

A problémafelvetés nehézsége annak egyetemlegességében rejlik: a tudományos-technikai és jogi fejlődés kölcsönös befolyásoltságát nem lehet lokalizálni, még akkor sem, ha már eleve emberi, jogilag releváns problémákra korlátozzuk magunkat. Ezt mutatja szemmel láthatólag az ENSZ főtitkárának az a 627 paragrafust tartalmazó, többek között 54 állam anyagára támaszkodó jelentése a tudományos-technikai fejlődésnek az emberi jogokra gyakorolt kihatásairól.[12]

Ugyanis sem azzal nem jutunk előre, ha néhány új alapjogot fűzünk a gazdagon fellelhető emberi jogok katalógusához, vagy egyes túlhaladott alapjogot megváltoztatunk, vagy legalább új módon interpretálunk, de még az sem elegendő, hogy egy speciális deklarációt vagy konvenciót bocsátunk ki az emberi jogokról. Sokkal inkább úgy áll a helyzet, hogy minden egyes klasszikus emberi jog olyan új történelmi szituációba jutott, hogy egy átfogó, újonnan koncipiált utólagos törvényhozás nélkül nem léphetünk előre.

Úgy tűnik, ez természetes folyománya annak, hogy egyrészt a tudományos-technikai forradalom az élet egyetlen egy területe előtt sem áll meg, és másrészt, hogy az emberi jogok *alapjogok,* ez azt jelenti, hogy ezek alkotmányi rangját azokkal az impulzusokkal kell megvédenünk, amelyek az absztraktan formulázott követelményeikkel tulajdonképpen minden jogág konkrét törvényhozására kihatással vannak.

Problémák megoldásának felajánlása nélkül ezt a felfogást legalább demonstrálni kell. Ha az emberi jogok egy bizonyos hierarchiájáról nem is beszélhetünk — az emberi jogok feloszthatatlanok, jelenti ki találóan az 1968. évi teheráni emberi jogok konferenciájának proklamációja —, mégis emlékeztetnünk kell arra, hogy azok a jogok, amelyek a dolgozó emberek munka- és életfeltételeit szabályozzák, a személyiségfejlődés közvetlen közelségét mutatják ki: a munka folyamatában domborodnak ki legjobban az ember lényeges tulajdonságai.

De a munka személyiség-alakító funkcióját a munka jellegének társadalmi minősége határozza meg, amely a maga részéről az uralkodó termelési viszony által determinált, a termelőerők fejlődési szintjével kölcsönhatásban.

Ezért különös figyelemmel kell lenni a munkához való jog továbbfejlesztésére, amely a nemzetközi munkásmozgalommal elválaszthatatlanul összekötött követelés, ahogy az felvételt nyert az 1948. évi Általános Emberi Jogok Deklarációjába és egy emberi jogok konvenciójába 1966-ban.

A munkához való jog fogalmi jellemzése, mint „a munkahely szabad megválasztása összekötve munkanélküliség esetén az állami segélyezéssel", nem felel meg sem a mai termelékenység fejlődési lehetőségeinek, sem a szükségszerűségnek, ahogy ezek a jelenlegi tudományos-technikai fejlődésből, amely részlegesen egy tudományos-technikai forradalommá nőtt, adódnak.[13]

Nemzetközi méretben egy egész sor probléma előtt állunk: az ellentmondás meghatározott hivatások mindinkább komplikáltabbá váló tevékenysége és az egyszerűsödés, sőt a munka primitivizálása másoknál; a munkaerő elbocsátása a gépesítésnél, s mindenekelőtt a munkafolyamatok automatizálásánál; sok munkásnál annak a szükségszerűsége, hogy képességeit és adottságait állandóan és minőségileg kiegészítse, sőt megváltoztassa; az üzemi beruházásoknál a szociális kihatások emelése eddig nem ismert módon; a gazdasági hatalom koncentrálása ideológiai és politikai konzekvenciával.

Ezek a problémák csak akkor oldhatók meg, ha a munkások és alkalmazottak döntő befolyást gyakorolnak az üzem és a gazdaság irányítására beleszólásukkal. Nem lebecsülendő hozzájárulás volna, ha a munkához való jog keretében legalább a következőket biztosíthatnók: *a)* még a technikai átalakulást érintő beruházások előtt a szociális kihatásokat a munkások részvételével meg kell vizsgálni és hathatós rendelkezéseket alkotni a munkások védelmére elbocsátás, leminősítés és más káros kihatásokkal szemben; *b)* azok a munkások, akik strukturális vagy technikai változtatások miatt munkahelyüket elveszítik, időben nyerjenek átképzést bérfolyósítás mellett és utána kapjanak elfogadható munkahely-ajánlást (jog az átképzésre); *c)* pótlólagos felmondási védelmet olyan munkások számára, akik egy meghatározott korhatárt elértek; *d)* ha *technikai* haladással termelési emelkedés érhető el, úgy az azáltal elért nyereséget fordítsák a *szociális* haladás finanszírozására;[14] *e)* költségmentes és kiegészítő egészségvédelem egészségre veszélyes anyagokkal való munkáknál, vagy egészséget veszélyeztető feltételek esetén; *f)* férfiaknak, asszonyoknak, fiataloknak és felnőtteknek egyenlő munkavégzés esetén joguk legyen azo-

[12] E/CN. 4/1115, 1116. Add. 1—3. Januar bis März 1973.

[13] Ld: Seminar on Human Rights and Scientific and Technological Developments. (Wien, 1972). New York, 1972. 33. §. Továbbá: *F. Vilmar:* Menschenrechte im Betrieb. Hamburg, 1973.

[14] Ld: UN-Declaration on Social Progress and Development (A/RES 2542) vom 11. Dezember 1969. in: Yearbook on Human Rights. N. Y. 1971. 371. old. „All peoples and human beings... shall have the right to enjoy the fruits of social progress".

nos bérre; *g)* új technológiák és eljárási módok bevezetése esetén a megfelelő munka- és egészségvédelmi feltételeket dolgozzák ki és vizsgálják felül.

Ezek a csak példaszerűen felsorolt javaslatok a munkához való jog megváltoztatására hozzájárulást adnának ahhoz, hogy a létminimumra vonatkozó jogot, ahogy a munkához való jogot kezdettől fogva, de még ma is interpretálják, a produktív tevékenység és személyiség alakításának jogává alakítsuk át.

Ami a kulturális és ideológiai emberi jogokat illeti, mindjárt szembetűnő, hogy a tudományos-technikai fejlődés (pozitívan, de negatívan is) befolyást gyakorol az információszabadság emberi jogára. Egyrészt szerencsésen befolyásolják a televízió, a rádió és a sajtó a tudományos és technikai eredmények terjesztését, másrészt ezek az intézmények kulturális agresszió eszközévé válhatnak, és ezzel egy emberi jogot a hidegháború fegyvereként használnak.[15]

Az információszabadságnál (szabadság az informáláshoz és szabadság az ismeretszerzéshez) egy speciális emberi jogról van szó, amelynél a kapitalizmus és szocializmus érdekei különösen ellentétesen domborodnak ki, mivel az ezzel érintett vélemény- és sajtószabadság ideológiai területe az előretörő enyhülési politika feltételei között a nemzetközi osztályharc főterületéhez tartozik.

Ez következik: *a)* a Szovjetuniónak a helsinki Európai Biztonsági Konferencián (1973 júliusában) előterjesztett általános deklarációjából Európa biztonsága és az európai államok kapcsolatainak alapelveiről, amelyben (II. alatt) az áll, hogy az alapelvek alkalmazásának a normális és baráti kapcsolatok fejlődéséhez, emberek és szervezetek kapcsolatainak kiépítéséhez, továbbá az információk kiterjesztéséhez kell hozzájárulnia, hogy ezáltal a kultúra igazi értékei a népek közös kincsévé váljanak és a népek között a megbecsülés és a jóindulat érzései, valamint a békés egymás mellett élés eszméi az emberekben gyökeret eresszenek; *b)* abból a dokumentumból, amelyet ugyanezen a konferencián terjesztett elő a Bolgár Népköztársaság és a Lengyel Népköztársaság a kulturális együttműködés fejlesztésének, a kapcsolatok és az információcsere fő irányairól, amelyben (III. fejezet) többek között az áll: a résztvevő államok kívánatosnak tartják, hogy hozzájáruljanak a szabadabb információcsere minden formájához és a következő intézkedéseket kívánják hozni, hogy egyezményeket kötnek, amelyek az információcserék bővítését segítik elő; egyezmények kötését a tömegszervezetek, koncertszövetségek és más kulturális intézmények között, hogy a más résztvevő államokból a megfelelő információk terjesztését javítsák; hozzájáruljanak a feltételek javításához, amelyek között az egyik résztvevő állam újságírói egy másik államban hivatásukból folyó tevékenységüket kifejtik; új területeket keresnek, amelyeken az államok információcseréje közös érdek; *c)* a 27. ENSZ-Közgyűlésen a Szovjetunió által előterjesztett konvenció-tervezetből a televíziós közvetítésekhez mesterséges bolygók használatának alapelveiről, amelyben az áll, hogy a közvetlen televíziós közvetítések felhasználása egy átfogó nemzetközi együttműködést tesz szükségessé jogszabályok alapján.

Ahogy imperialista államok hivatalos és nem hivatalos nyilatkozataiból kitűnik, a véleményszabadságon *tetszés szerinti* vélemények képviseletének szabadságát, információszabadságon pedig *tetszés szerinti* információközvetítését és fogadását értik. Tehát az információ-szabadságot mint *manipulációs*-szabadságot, vagy mint információ-önkényt értelmezik. A saját társadalmukban a sajtókonszernek gyakorlati sajtómonopóliuma gondoskodik arról, hogy az adott információszabadság a kapitalista társadalmi rend javát szolgálja. Fellépésük az információszabadságért tehát lényegében külpolitikai, a szocialista és a fejlődő országok ellen irányuló jelleget visel. Ehhez járul még, hogy az imperialista államok e kísérletükkel, hogy az információszabadságról vallott felfogásukat a szocialista országokba is elvigyék, egyszersmind megtámadják a tömegkommunikációs eszközök szocialista tulajdonát, mivel ez a társadalmi tulajdon túlnyomórészt az állami tulajdon formájában jelentkezik. Megjegyzendő: az információk terjesztéséhez és vételéhez fűződő szabadság az alapvető emberi jogokhoz tartozik, ahogy régtől fogva a nemzetközi munkásmozgalom ezért harcolt és a kormányzó munkásosztályok alkotmánynorma rangjára emelték.

A vélemény- és sajtószabadság, amelyből az információszabadság konstituálódik, a művelődéshez való jog fontos eleme, azaz a szocialista társadalom gazdasági és politikai kialakítása intellektuális feltételeinek elsajátítása saját tagjai által. Ebben a folyamatban tömegesen megy végbe az egyéniségfejlődés, amely a szocializmus jellemzője.

A népek kulturális-ideológiai együttműködése a békés egymás mellett élés politikájának lényeges eleme, hozzájárul ahhoz, hogy a népek szellemileg kölcsönösen gazdagítsák egymást és az emberi személyiséget tökéletesítsék. Ehhez egy átfogó információ-terjesztés az államhatárokon túl is szükséges. Ennyiben az információszabadság egy nemzetközileg és nemcsak nemzetileg releváns probléma, amely megérdemli, hogy megoldása egy sokoldalú szerződés formájában egyetemesen érvényesüljön.

Pontosan, ahogy az információszabadság tartalma egy államon belül sem fogható fel arra irányuló önkényként, hogy a valót és a hamisat, a hasznost és a kártékonyat egyenjogúan terjesszék, ugyanúgy az információexport és import tartalmát a részben ellentétes társadalmi rendszerek mai állapotából és feladataik-

[15] Ld: *A. Eide:* in: Human Rights. 4—1972, 751. old.

ból kell levezetni, amelyek csak a békés egymás mellett élés politikájából jellemezhetők helyesen. Ezért tartozik az információszabadság lényeges elemei közé, hogy az abban érdekelt államok a népek és fajok iránti gyűlölet, a háborús és militarista propaganda, a bűnözés és az erkölcstelenség ellen, függetlenül attól, hogy milyen eszközökkel történik, törvényes eszközökkel felléphessenek. Ugyanígy hozzátartozik a jól értelmezett információszabadság tartalmához a jog a válaszra és a helyreigazítás kötelessége attól, aki a hamis hírt terjesztette. Minden államnak az információszabadságból adódó felelősségéből következik az is, hogy minden alkalmasnak tűnő intézkedést igénybe vehessen, hogy a területére jogellenesen importált információkat, amelyek ellentétesek a békés egymás mellett élés politikájával, távoltarthassa.

Az ENSZ-Közgyűlés előtt fekvő, az Információszabadságról szóló[16] deklaráció- és konvenciótervezetek nem felelnek meg vagy nem teljes terjedelmükben felelnek meg a nemzetközileg végrehajtandó enyhülési politika követelményeinek.

Egy harmadik oldalról az emberi jogok továbbfejlesztése követelményeinek releváns jogalkotása válik láthatóvá, ha azokat a behatásokat vesszük figyelembe, amelyek a tudományos-technikai haladás nyomán a személyes szabadság és az egészség vonatkozásában jelentkeznek. Itt is csupán a problémák állását kívánjuk érzékeltetni.

Az alábbiakról van itt szó: a magánélet védelme a telefon-lehallgató szerkezetektől, elektromos lehallgató és visszaadó készülékektől, védelem más jellegű titkos megfigyelésektől és filmektől, továbbá védelem az ilyen készülékeknek a büntetőeljárásban való felhasználásával szemben;[17] védelem a pszichikai és pszichológiai tesztek használatától és ilyen vizsgálati módszerektől a büntető- és polgári perekben; védelem a személyes teszt eljárásoktól, különösen úgynevezett igazságdrogoktól alkalmazottak kiválasztásánál és rutinfelülvizsgálatoknál az üzemekben; a szervátültetés jogi problémáiról (a szervadományozó kiválasztásának kritériuma, polgári jogi és munkajogi kártérítések problémája); a termékenyítési drogok használatának és a mesterséges megtermékenyítés jogi következményei (apaság, gyermeki hozzátartozás, tartásdíj, kártérítés); hisz olyan javaslat is van, hogy genetikai világtervezés jöjjön létre egy géntudomány által és a genokrátia megszervezése;[18] védelem az élelmiszerek vegyi kiegészítőinek káros kihatásaitól, raktározás és a csomagolás, továbbá főleg a környezetszennyeződés polgári jogi következményei; kártérítés olyan hátrányokért, amelyek az adatfeldolgozás hibáiból adódnak; a tilalmi és kártérítési szabályokról, amelyeknél pszichopharmakológiai és genetikai manipulációkra került sor.[19]

A tudományos-technikai fejlődésnek az emberiség fejlődésére gyakorolt hatása nyomatékosan jelzi, hogy szociális-gazdasági és kulturális-ideológiai alapjogok az emberi jogok lényeges alkotórészeivé váltak.[20] Szociális-gazdasági emberi jogok tehát nem tekinthetők kiindulási helyzeteknek, amelyekből a harc a klaszszikusnak vélt, hagyományos politikai polgárjogok ellen indul,[21] ezek segédjogának sem tekinthető.[22] Bizonyára nincs olyan kapitalista állam, amelynek sikerült volna a szociális jogok megnyugtató jogi pozitivizálása;[23] az az eszme, hogy ezen jogok segítségével egy szociálreformista harmadik utat a kapitalizmus és szocializmus között alapítani, nem járt sikerrel.[24]

A valóságban: végül is ez tartalmazza a harcot az emberi jogok átfogó megvalósításáért, a harcot a kommunizmusért, az egyetlen társadalmi rendért, „amelyben az egyes fejlődése feltétele az összesség szabad fejlődésének".[25]

Jogilag kézenfekvő lesz a kapitalista alkotmányok megtört viszonya a szociális-gazdasági emberi jogokhoz, az emberi jogok mint szubjektív jogok kialakításának kérdésében. Ebben is látszik, hogy a szocializmus van először abban a helyzetben, a termelőeszközök társadalmi tulajdona következtében, hogy a szociális-gazdasági emberi jogokat szubjektív jogként alakítsa ki. Egyébként ezt kell tennie, ha ahhoz a törvényhez, amelyet megkezdett, hű kíván maradni, amely a társadalom tagjai, továbbá ezek és a történelmi fejlődés közötti alapvető érdekazonosságának[26] közvetlen jogi visszatükröződése. A népek önrendelkezési jogából folyóan az emberi jogok révén kap szabályozást az ember alapvető helyzete a társadalomban, s különösen az ember viszonya az államhoz. Ezek — mint minden jog — kifejezése az uralkodó osztály — termelési viszonyok által feltételezett — akaratának.

Mivel a nemzetközi jog nem államok feletti jog és az ENSZ nem egy államok feletti

[16] Közzétéve az ENSZ főtitkárának A/8340. sz. (1971. aug. 23.) a közgyűléshez intézett jegyzéke I., II. és VI. Függelékeként.

[17] Ld: *A. R. Miller:* Der Einbruch in die Privatsphäre. Neuwied, 1973.

[18] Ld: *D. Giesen:* Die Künstliche Insemanation als ethisches und rechtliches Problem. Bielefeld, 1962.

[19] Ld: *G. Wolstenhome* (ed): Man and his future. London, 1963; G. Strickrodt.

A nyilvánosan propagált és gyakorlatilag működő manipuláció jogi problémáit. Ld: *F. Wagner* (ed): Menschenzüchtung. München, 1970, 187. old.

[20] Ld: Socialist Concept of Human Rights. Budapest, 1966, 47. old. *(Szabó)* és 197. old. *(Lőrincz).*

[21] I. m.: *K. Löwenstein:* Verfassungslehre. Tübingen, 1959, 333. old.

[22] I. m.: *Th. Tomandl:* Der Einbau sozialer Grundrechte in das positive Recht. Tübingen, 1967, 44. old.

[23] Ehhez ld: *H. Maier:* Die Grundrechte des Menschen. Osnabrück, 1973, 65. old.

[24] *G. Brunner:* Die Problematik der sozialen Grundrechte. Tübingen, 1971, 8. old.

[25] *Marx—Engels:* Művei. Bp., 1959. 4. köt. 460. old.

[26] Ld: *Klenner:* Studien über die Grundrechte. Berlin, 1964, 68. old.

állam (nincs sem területi, sem személyi felségjoga, államok közötti szervezet), ebből adódik, hogy nem adhat ki emberi jogokat, az ENSZ nem bocsájthatja ki azokat, nem biztosíthatja, és nem szavatolhatja azokat. Az emberi jogokat az államok állapítják meg, rendszerint felveszik azokat az alokmányukba és éppen ezek az államok garantálják az emberi jogok betartását.[27]

Az irodalomban azt a felfogást is képviselik, hogy az emberi jogok tulajdonképpen sem nemzetközi jogok, sem államjogi jogok, hanem természetjogi jellegűek.[28] Ez a semmi által nem bizonyított és ezért tudománytalan felfogás már azért sem veszélytelen, mert képviselői a saját felfogásukat arról, hogy mi legyen ezeknek az emberi jogoknak a tartalma, isteni eredetűnek és minden államot kötelezőnek magyarázzák, hogy azokhoz igazodjanak. A kapitalista vállalkozók üzemeiben a munkások beleszólási jogáról folyó jelenlegi vitákban gyakran érvelnek azzal, hogy a tulajdon joga egy örök jog, az isteni teremtés rendjének alkotó része, és ennélfogva az együttes döntésben való részvétel szakszervezeti követelése az emberi jogokkal ellentétes.

Ha az emberi jogok nem is nemzetközi jogi eredetűek és ha az ENSZ nem biztosíthatja, nem szavatolhatja azokat, az ENSZ-nek mégis tekintélyes feladatai vannak az emberi jogok területén.

Az ENSZ-nek az emberi jogok vonatkozásában a feladata abból adódik, hogy békefenntartó funkciója van és alárendelt annak a funkciónak. Ha figyelmen kívül hagyjuk a béke biztosítása és az emberi jogok közötti összefüggést, mint ahogy erre példa az Amerikai Államok Szervezete Emberi Jogok Bizottságának magatartása a kubai kérdésben volt, úgy az emberi jogok területe egy intervenciós területté lesz, mert azzal az ürüggyel, hogy az emberi jogi ügynek járnak utána, beavatkoznak más államok területi és személyi felségjogába. Ez ismét csak a népek önrendelkezési jogának a megsértése, amelyet az ENSZ Alapokmányában, tevékenysége kiinduló alapelvének tekintenek és ezért kötelező jellegű.[29]

A jelenkori vitákban polgári részről humanitáriusnak tűnő érvekkel kísérlik meg az egyes embert nemzetközi jogi alannyá nyilvánítani, hogy így igazoljanak intervenciókat vagy ürügyet szállíthassanak intervenciókhoz. Azonban ténylegesen csak az emberi jogok rendszeres és tömegméretű megsértései, mint pl. a fasizmus minden formája és az apartheidpolitika, amelyek a béke közvetlen veszélyeztetését jelentik, közvetlen ügye a nemzetközi jognak és az ENSZ-nek.

Az ENSZ-közgyűlés a 2787/XXVI. számú határozatában juttatta kifejezésre túlnyomó többséggel (Portugália, Izrael, Franciaország, Nagy-Britannia és az USA ellenszavazatával szemben) a népek önrendelkezési joga egyetemleges megvalósításának lehetőségét az emberi jogok betartásának a vonatkozásában.

A technika a lényegénél fogva sem nem jó,[30] sem nem zsarnoki.[31] A tudományos-technikai forradalom inkább azokhoz a feltételekhez tartozik, amelyek között a nemzeti és a nemzetközi osztályharc folyik, amelyek között a jelenlegi társadalmi fejlődés végbemegy.[32]

A tudományos-technikai haladás nemcsak megsokszorozza az emberiség gondjait, hanem párosítja a társadalmi haladással. Egyébként a társadalmi haladás sem tudja az ígéreteit betartani és nem tudja kielégíteni a népek reményét, ha az nem integrálja a tudományos-technikai haladást. A legfontosabb hozzájárulás, amelyet az emberi jogok a tudományos-technikai fejlődés során jelentkező problémák megoldásánál adni tud, abban áll, hogy bővíti és biztosítja a társadalom cselekvési és fejlődési területét. Az emberi jogok fejlődése mindig egyesít magában demokratikus és axiológiai aspektusokat. A szabadságjogokat a történelemben gyakran az elnyomás fügefaleveleként használták fel; az ideálok az illúziók közelében laknak. Emberi jogoknak csak akkor van értelmük, ha basic rights-ként, mint alapvető jogok kisugároznak tulajdonképpen valamennyi jogágra. A tudományos technikai fejlődés nemcsak a társadalom életébe vitt nyugtalanságot, hanem az emberi jogi problémák állásába is. Nagyon sokrétű feladat arról gondoskodni, hogy a tudományos-technikai fejlődéssel jelentkező társadalmi változások mint progresszív változások váljanak hatásossá. Ehhez hozzájárulni a jogász a maga módján nemcsak jogosított, hanem bizonyára kötelezett is.

Klenner, Hermann

[27] Így: *J. Rolz-Bennet:* Human Rights. New York, 1973, 11. old.

[28] *G. Dahm:* Die Stellung des Menschen im Völkerrecht. Tübingen, 1961, 11. old.; sowice A. Khol: Der Menschenrechtskatalog. Wien, 1968, 13. old.

[29] Ld: *Hu Chou-Young:* Das Selbstbestimmungsrecht als eine Vorbedingung des völligen Genusses aller Menschenrechte. Zürich, 1972, 242. old.: *K. Münger:* Bürgerliche und politische Rechte im Weltpakt der Vereinten Nationen. Zürich, 1973, 29. old.

[30] Így: *J. Ellul:* La technique. Paris, 1954, 131. old.

[31] Így: *H. Huber:* Das Recht im technischen Zeitalter. Bern, 1960, 6., és 22. old.

[32] *H. L. Parsons:* Humanism and Marx's Thought. Sprinfield (III), 1971, 243. old.

A nemzetközi polgári eljárásjog alapvető kérdései

I. A nemzetközi polgári eljárásjog fogalma és helye a jogrendszerben

1. A nemzetközi polgári eljárásjog a polgári eljárásjog nemzetközi, külföldi vonatkozásait szabályozza. A polgári eljárásjogi szabályoknak vannak nemzetközi, külföldi vonatkozásai, ha vagy a) az eljárás tárgyát képező *anyagi* polgári jogviszonyban, vagy b) magában az eljárásban, tehát az eljárás folyamán létrejövő *eljárási* jogviszonyokban külföldi elemek találhatók.

A nemzetközi polgári eljárási jog a következő kérdéseket szabályozza: *1.* mely esetben kell külföldi és mely esetben belföldi eljárási jog szabályait alkalmazni; *2.* mely esetben van bírói (hatósági) joghatósága a belföldi bíróságoknak (hatóságoknak) az eljárás lefolytatására, és mely esetben nincs; *3.* mi a külföldiek helyzete a belföldi polgári eljárásban (perképesség, perköltségbiztosíték, költségmentesség); *4.* mik a nemzetközi polgári eljárásnak a bizonyítással kapcsolatos szabályai; *5.* milyen hatása van a külföldi peres, perenkívüli és választott bírósági polgári eljárásnak a belföldön [perfüggőség, a külföldi bírósági (hatósági) határozatok elismerése és végrehajtása]; *6.* milyen eljárási szabályok irányadók, amikor a belföldi bíróság (hatóság) külföldi anyagi polgári jogot alkalmaz (külföldi polgári jog alkalmazása); *7.* milyen eljárási szabályok irányadók abban az esetben, amikor a belföldi bíróság (hatóság) kiegészíti a külföldi bíróság (hatóság) eljárását [bírósági (hatósági) jogsegély]; *8.* az állam milyen esetben terjesztheti ki, milyen feltételek mellett és milyen eljárási szabályok szerint bírói hatalmát más állam területére.

Az előadottakból kitűnik, hogy a nemzetközi polgári perjog anyaga kétféle joganyagra tagozódik: 1. egy *kollíziós jogi részre,* amely a közvetett jogrendezés keretébe tartozik, kollíziós normákat foglal magába, és a) az irányadó eljárási jognak, b) a bírói (hatósági) joghatóságnak meghatározására irányul; 2. egy *idegenjogi részre,* amely a közvetlen jogrendezés keretébe tartozik, és Sachnormákat tartalmaz, mégpedig a) részben eljárásjogi Sachnormákat (az előbbi 3—6. pontok alatt említett kérdések legnagyobb része), részben pedig főleg b) államigazgatási Sachnormákat (a jogsegély legtöbb kérdése és a bírói hatalom kiterjesztése idegen államterületre).

2. A tőkés irodalomban nincs egységes álláspont abban a kérdésben, hogy a nemzetközi polgári eljárásjogot a jogrendszer melyik ágába kell besorozni, a *közjog* vagy a *magánjog* részének kell-e tekinteni.

A szocialista jogtudomány ezzel szemben elveti a jognak köz- és magánjogra való felosztását, mert a magánjog elkülönítésének a közjogtól a termelési és munkaeszközök feletti magántulajdon az alapja, a szocialista államban pedig a termelési és munkaeszközök nincsenek magántulajdonban, amivel elesik annak az alapja, hogy a magánjog a közjogtól különváljék.

A szocialista jogfelfogás szerint a nemzetközi polgári eljárásjogban vannak jogszabályok, amelyek — egyes írók szerint — államjogi természetűek (például a bíróság és a perben szereplő személyek között létrejövő jogviszonyokat szabályozó jogszabályok, a bírósági hatáskört és illetékességet, az exterritoriális személyek mentességét, a bíró pervezetési jogait, az ügyész perbeli részvételi jogait, a bírói ítéletek jogerejéhez kötöttséget a külföldi okiratok bizonyító erejét szabályozó jogszabályok), és vannak jogszabályok, amelyek — ugyanezen írók szerint — polgári jogi természetűek (például a felek és más magánszemélyek között létrejövő jogviszonyokat szabályozó jogszabályok, a felek perbeli rendelkezési jogát, a perfüggőséghez, a jogerős ítélethez, a végrehajtáshoz fűződő kérdéseket szabályozó jogszabályok). Megjegyzendő, hogy ez az álláspont nagyon vitatható.

II. Jogforrások

1. A *tőkés jogrendszerek* közül egyesekben külön törvények szabályozzák a nemzetközi magánjogi és nemzetközi polgári eljárásjogi kérdéseket, így például az 1891. június 25-i svájci törvény (NAG) a letelepültek és belföldön tartózkodók jogviszonyairól, a japán (1898. jún. 15.), a hatályon kívül helyezett, de Tajvanban még hatályban levő kínai (1918. augusztus 5.), a thaiföldi (1939. március 10. 2481. sz.), a marokkói (1913. augusztus 2-i Dahir), a libanoni (1967. december 19.), a szenegáli (1972. június 12.), a közép-afrikai köztársasági (1965. június 3.), a guineai (1962. április 14.), a dél-koreai (1972. január 15.), a tunéziai (1968. március 8.) törvények.

2. A *szocialista országok* közül nemzetközi magánjogi és nemzetközi polgári eljárási szabályokat tartalmazó külön törvények vannak hatályban a Szovjetunióban (az 1961. december 8-i törvény a polgári törvényhozás polgári eljárási alapjairól, az OSZFSZK 1964. június 11-i Ptk.-ja és Pp.-je, és az ezeket 1964. június 12-én életbe léptető dekrétumok, továbbá a többi köztársaság megfelelő kódexei és az 1968. június 27-i törvény a házassági és családjogi törvényhozás alapjairól), Csehszlovákiában (az 1963. december 4-i 97. számú törvény), Albániában (az 1964. november 21-i 3920. számú törvény), Lengyelországban (az 1965. november 12-i 290. számú törvény). Az NDK-ban egyes nemzetközi polgári eljárási szabályokat tartalmaz a régi német ptk.-t életbe léptető EGBGB-én kívül az új 1965. december 20-án kelt családjogi

törvényt életbe léptető törvény (EGFGB) is. Bulgáriában csak az 1952. február 8-i Pp. tartalmaz egyes ilyen szabályokat (módosítva 1953. november 6-án és 1961. november 10-én), Romániában az 1900. március 14-i Pp. (többször módosítva) és Jugoszláviában az 1965. december 8-i Pp. (módosítva 1961. december 30-án).

3. A *kollektív egyezmények* közül a legfontosabbak a hágai eljárásjogi egyezmények [1896. november 14., 1897. május 22., 1905. július 17. (1909. XIV. tv.), 1924. július 4. (1926. XIX. tv.), 1954. március 1. (1966. évi 8. tvr.), 1958. április 15. (1965. évi 7. tvr.), 1961. október 5., 1965. november 15., 1965. november 25., 1970. március 18., 1970. június 1., 1971. február 1.] és egyes hágai családi jogi egyezmények [1902. június 12. (1911. XXII. tv.) és 1925. november 28. (1926. XX. tv.), 1905. július 17. (1912. LII. tv.) és 1923. november 28. (1926. XX. tv.) teljes korú gyámsági, 1902. június 12-i (1911. XXIII. tv.) kiskorú gyámsági egyezmények]. Az 1972. október 2—21-ig Hágában tartott értekezleten az 1972. október 21-én kelt Acte final szerint kidolgoztak egyezményt a tartási kötelezettségek tárgyában hozott határozatok elismeréséről és végrehajtásáról.

Fontos kollektív eljárásjogi egyezmények még az 1923. szeptember 24-i és 1926. szeptember 26-i genfi választottbírósági egyezmények, a New York-i 1958. május 20. és 1958. június 10-én kelt választottbírósági egyezmény, az 1961. április 12-i nemzetközi kereskedelmi választottbírósági egyezmény, az 1956. június 20-i New York-i tartásdíjbehajtási egyezmény (1957. 53. tvr.), az 1958. és 1968. évi Általános Áruszállítási Feltételek (ÁSZF), az 1962. évi Általános Szerelési Feltételek és az 1962. évi Vevőszolgálat Általános Feltételei, a Skandináv Unió keretében 1932. március 16. és november 7-én kelt egyezmény, a hatodik pánamerikai értekezleten 1928. február 13-án Havannában létrejött Bustamante-kódex, az Európai Szén- és Acélközösség létesítéséről szóló 1951. április 18-án kelt egyezmény stb. Fontos új egyezmény az 1972. május 26-i moszkvai választottbírósági egyezmény (1973. évi 23. sz. tvr.) és 306/1973. (JK 11. sz.) (M. KkM közlemény).

4. Magyarország törvényei közül a nemzetközi polgári eljárásjog szempontjából a legfontosabb a polgári eljárásról szóló, az 1954. évi VI. (Ppn.) és 1957. évi VIII. (Ppn. II.) törvénnyel, valamint az 1960. évi 12. számú, az 1961. évi 14. számú és az 1972. évi 26. számú törvényerejű rendelettel módosított 1952. évi III. törvény (Pp.), az 1972. évi 26. tvr. hatályba lépése folytán szükséges rendelkezésekről szóló 7/1972. (XI. 28.) I. M. rendelet, az 1952. 22. számú tvr. (Ppé.), valamint az 1954. 18. számú tvr. (Ppné.) és 1958. 5. számú tvr. (II. (Ppné.), a Pp-t módosító 1960. 12., 1961. 14. és 1972. 26. tvr., továbbá a választottbírósági rendelkezéseket módosító 1967. 40. számú tvr., az 1954. II. tv. (Bsz), az 1957. IV. tv. VI. fejezete (államigazgatási perek), 1955. 21. számú tvr. (végrehajtás) és novellája: 1961. 9. számú tvr., az 1972. IV. tv. (a bíróságokról), 1972. V. tv. (az ügyészségről), 1972. 26. számú tvr. (a Pp. módosításáról), 1972. 30. számú tvr. (az 1957. IV. és 1968. I. törvények, az államigazgatási eljárás módosításáról), 1972. 29. számú tvr. (az 1972. IV. tv.-nyel összefüggő egyes rendelkezések módosításáról és hatályon kívül helyezéséről).

Magyarországon nemzetközi polgári eljárási szabályokat tartalmaz a Szászy István által készített és a Jogi Reformbizottság által jóváhagyott 1947. évi törvénytervezet (27—38. és 82—89. §§) és az Igazságügyminisztérium által készített, de még végleges formában közzé nem tett nemzetközi magánjogi törvénytervezet.

Magyarország polgári jogsegélyegyezményei: Olaszországgal (1927. II. tv.), Nagy-Britanniával (1936. XIII.), Törökországgal (1940. XXIV.), Bulgáriával (1954. 2., 1967. 6. tvr.), az NDK-val (1958. 20. tvr.), a Szovjetunióval (1958. 38. és 1972. 18. tvr.-ek), Romániával (1959. 19. tvr.), Lengyelországgal (1960. 5. tvr.), Albániával (1960. 25. tvr.), Jugoszláviával (1961. 4. és 1969. 1. tvr.), Csehszlovákiával (1951. 29. és 1962. 15. tvr.), Mongóliával (1969. 11. tvr.), Ausztriával (1967. 24. tvr.), Kenyával (14/1967. NET határozat), Franciaországgal (1968. 23. tvr.), a Koreai Népi Köztársasággal (1971. 12. tvr.). Swazifölddel (28/1973. NET h.)

Az 1909. XIV. tv.-be iktatott hágai eljárási egyezmény alkalmazást nyer Magyarországnak Ausztriával, Belgiummal, Dániával, Finnországgal, Hollandiával, Izlanddal, Izraellel, Luxemburggal, Norvégiával, Svájccal, Svédországgal való viszonyában.

Magyarország csatlakozott az 1954. március 1-én kelt hágai polgári eljárásjogi egyezményhez [1966. évi 8. tvr. 4/1966. (VI. 15.) IM rend.], az 1965. június 20-i New York-i tartásdíjbehajtási egyezményhez (1957. évi 53. tvr.), a gyermektartási kötelezettség tárgyában hozott határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló 1958. április 15-én kelt hágai egyezményhez (1965. évi tvr., 8/1965. (VII. 4.) IM rendelet) az 1961. okt. 5-én kelt hágai egyezményhez (1973. évi 11. tvr.)

Magyarország *konzuli egyezményeket* kötött a Kínai Népi Köztársasággal (1971. 5. tvr.), Nagy-Britanniával (1971. 37. tvr.), a Szovjetunióval (1972. 6 tvr.), Kubával (1972. 22. tvr.), a Bolgár Népköztársasággal (1972. 14. tvr.), a Finn Köztársasággal (1973. 2. tvr.), a Német Demokratikus Köztársasággal (1973. 1.) tvr., végül Csehszlovákiával (1974. évi 4. tvr.).

Közvetlen az érintkezés az NDK, lengyel és csehszlovák viszonylatban.

A kézbesítés és egyéb jogsegély iránti kérelmek teljesítése tekintetében *viszonosság* áll fenn Franciaországgal és az NSZK Bajor Szövetségi Tartományával. A külföldi kézbesítéssel és egyéb jogsegéllyel kapcsolatban az Igazságügyminisztérium a 307/1972. (I. K. 12.) IM II/3. számú közleményben hívta fel a bíróságok és közjegyzők figyelmét.

III. Nemzetközi jogszabályösszeütközések a polgári eljárásjog területén és az azokat megoldó jogszabályok

1. Az eljárási szabályok és a törvényhozási és bírói joghatóságok „összeütközése" esetében a belföldi állam törvényhozója többféle magatartást tanúsíthat: 1. vagy *Sachnormák útján közvetlenül rendezi* az eljárást, meghatározván az eljárásban szereplő személyek és állami szervek eljárásjogi helyzetét, amit megtehet úgy, hogy egyszerűen alkalmazza az általános lex fori eljárási jogszabályait, nem tulajdonítván fontosságot a külföldi elemnek, vagy úgy, hogy különös jogszabályokat állapít meg a külföldi vonatkozású eljárásra; 2. vagy *közvetve jogrendező kollíziós normák* útján meghatározza a törvényhozói vagy bírói joghatóságot; vagy megjelöli az alkalmazandó eljárási jogot; 3. vagy úgy, hogy sem közvetlenül, sem közvetve nem rendezi az eljárást, hanem megállapítja a maga törvényhozási és bírói joghatóságának hiányát, *magát érdektelennek jelenti ki* az eljárás szabályozása és a jogvita eldöntése tekintetében, és nem dönti el a jogszabály-, törvényhozói vagy bírói joghatósági összeütközést.

2. A kollíziós normák tartalmában egyik legfontosabb alkatelem a *kapcsolóelv.* A nemzetközi polgári eljárásjog területén a lényeges kapcsolóelvek: az alperes és ritkábban a felperes lakó-, illetőleg tartózkodási helye (lex domicilii), az állampolgársága (lex patriae), a jogi személy statutum szerinti vagy tényleges székhelye (siège social), a dolog fekvési helye (lex rei sitae), a jog vagy magatartás helye (lex situs iuris és lex loci actus), a felek akarata (lex voluntatis) és a forum helye (lex fori).

3. A nemzetközi jogszabályösszeütközések *első fokúak* és *magasabb fokúak* is lehetnek. *Első fokú* a jogszabályösszeütközés, ha két anyagi eljárási szabály ütközik össze egymással; *másodfokú,* ha két azonos természetű eljárásjogi kollíziós norma; *harmadfokú,* ha a *nemzetközi* jogszabályösszeütközéshez egy másik természetű jogszabályösszeütközés (pl. interregionális, vagy interperszonális, vagy intertemporális, vagy interszekcionális, vagy interinstitucionális, vagy interindividuális jogszabályösszeütközés) is járul; *negyedfokú,* ha két; *ötödfokú,* ha három; *hatodfokú,* ha négy; *hetedfokú,* ha öt; *nyolcadfokú,* ha hat más természetű jogszabályösszeütközés járul.

E jogszabályösszeütközések közül különös jelentősége van a *másodfokú* jogszabályösszeütközéseknek. Ezekkel áll kapcsolatban: 1. a minősítés, 2. a tovább- és visszautalás (renvoi), 3. az előkérdés, 4. a hatályosabb (erősebb) jog, 5. a többségi azonos elbírálás, 6. a kollíziós normák megkettőzésének problémája. Ezeknek a problémáknak a megoldása ugyanaz a nemzetközi polgári eljárásjogban, mint a nemzetközi magánjogban. A helyes felfogás szerint az általános szabály a lex fori és az új jog kollíziós jogának az alkalmazása.

IV. Az irányadó polgári eljárásjog meghatározása

Bár az irányadó polgári eljárásjog meghatározásának kérdése az irodalomban erősen vitás, a jelen tanulmány szerzőjének véleménye szerint a következő alapelvek irányadók.

1. A tőkés és szocialista irodalomban uralkodó felfogás szerint elvileg, néhány jelentéktelen kivételtől eltekintve, mindig a *lex fori* eljárási szabályai alkalmazandók. Ez a felfogás nem helyeselhető, mert a nemzetközi polgári eljárásjog területén nem a *lex fori* alkalmazása az alapelv. Igaz, hogy a *lex fori* alkalmazása sokkal több esetben fordul elő a nemzetközi polgári eljárásjog területén, mint a nemzetközi magánjog területén. Igaz az is, hogy a nemzetközi eljárásjog területén sok eljárásjogi szabály — talán a legtöbb — tartalma, célja, indokai a lex fori elvének alkalmazását szükségessé teszik, ez azonban nem változtat azon az alapelven, hogy *elvileg* mégis itt is az eljárással, az egyes eljárási cselekményekkel, eljárási jogviszonyokkal legszorosabb kapcsolatban álló jogrendszer eljárási szabályainak az alkalmazása a szabály, és a *lex fori elvének alkalmazása a kivétel,* amelynek csak akkor van helye, ha különböző szempontok szükségessé teszik.

2. Nem a lex fori, hanem a *lex civilis causae,* az alkalmazandó anyagi polgári jog eljárásjogi szabályai szerint bírálandók el: *a)* a rendes eljárás jogvédelmi formáinak feltételei, *b)* a bizonyítási jognak azok a szabályai, amelyek alkalmazásának az érdemi döntésre önálló befolyása lehet, *c)* a kereseti követelés elévülése, a jogvesztés, a károsszeg megállapítása, az erkölcsi kárért fennálló felelősség kérdése, a mások együttes felelősségének a megállapítása, a felperes önhibájának jelentősége a kár létrejövetelében, *d)* a választottbírósági szerződés érvényének és joghatásainak a kérdése, *e)* az aktív és passzív legitimáció, *f)* a perviteli jog, *g)* a perenkívüli egyesség, *h)* az anyagi jogi kifogások, a perút meg nem engedettsége, a perfüggés kifogása.

A *lex processualis personalis* szerint bírálandók el a perbeli jogképesség és cselekvőképesség.

A *lex processualis loci actus* szerint bírálandók el: *a)* a külföldön eszközölt kézbesítések, *b)* a külföldön lefolytatott bizonyítás érvényessége, *c)* a bizonyítási jog bizonyos kérdései, *d)* a külföldi bírói határozatok érvényessége, jogereje, alakja stb.

A *lex processualis situs* szerint bírálandók el a bizonyítással kapcsolatos egyes kérdések, pl. az okirat fekvése szerint kell elbírálni az okirat kiadása és bemutatása tekintetében fennálló kötelezettséget.

3. A *lex fori* szerint bírálandók el: *a)* a belföldi bíróság vagy hatóság határozatainak jogereje, *b)* a perorvoslati út, *c)* a végrehajtás, *d)* a belföldi bíróság vagy hatóság joghatósága, hatásköre, illetékessége, a saját területén kívüli

eljárása, az eljáró bíróság kijelölése, a polgári perút megengedettsége, *e)* a jogvédelem formái, *f)* a gyorsított eljárási módok és ideiglenes intézkedések, *g)* a biztosítási intézkedések, *h)* az ügyész perbeli jogainak szabályozása, a bírák kizárása és felmentése, *i)* a polgári eljárás általános elveinek megvalósítását biztosító szabályok, *j)* a perbeli cselekvőképesség magasabb foka (az ügyvédkényszer), a békéltető eljárás szükségessége, a felek igazmondási és személyes megjelenési kötelezettsége, *k)* az idézések, a perbeli meghatalmazás alakja, az ügygondnok jogállása, a megjelenési határidők, az eljárási költségek megállapítása, a mulasztás következményei, *l)* a bizonyítási jog számos kérdése, a bizonyító erő és a bizonyítékok mérlegelésének kérdése, a felek tárgyaláson kívüli meghallgatásának, a jegyzőkönyv kellékeinek, a keresetlevél benyújtásának és kellékeinek, a keresetlevél alapján tett intézkedéseknek, a keresetlevél áttételének, a pervezetésnek, a tárgyalás menetének, a perelkülönítésnek, egyesítésnek, áttételnek, a tárgyalás elhalasztásának, felfüggesztésének és a per megszüntetésének kérdése.

4. A különben irányadó külföldi anyagi és eljárási jog nem alkalmazható, a külföldi polgári eljárásjog hatása, a külföldi bírói határozat és a külföldi bírói joghatóság nem ismerhető el, ha ez a fórum *közrendjével* ellentétben áll. A közrend elve hármas alapon érvényesül: *a)* propter normam externam, *b)* propter normam domesticam és *c)* propter normam inter gentes praecemtam. A közrendbe ütközőnek kell minősíteni a magyar Ppé. 16. §-ának *a)* pontja és a Csjté. 45. §-a szerint, minden olyan külföldi eljárási jogszabályt és bírói határozatot, amely a magyar alkotmányba vagy a magyar jognak feltétlen alkalmazást kívánó szabályába ütköznék.

5. A különben irányadó külföldi anyagi és eljárási jog nem alkalmazható a csalárd (fraudulózus) *kapcsolás* fennforgásának esetében sem. A csalárd kapcsolás bizonyos esetekben különböző jogintézmények fogalma alá vonható, és így e jogintézmények különös eseteként jelentkezik. E jogintézmények a csalárd kapcsolás rokon alakzatai. Ezek: a színlelés, a tényállás hamis jogi minősítése, a bizalmi ügylet, a búvó ügylet, a látszat (tréfa) ügylet, a joggal való visszaélés, a közrendbe, a jó erkölcsökbe ütköző ügylet, a polgári jogi tiltott cselekmény. Ha a fél magatartása egyik említett jogi fogalom tényállását sem meríti ki, akkor beszélünk csalárd (fraudulózus) kapcsolásról szűkebb értelemben. A csalárd kapcsolás mindkét esetben a kapcsoló momentum megváltoztatásával, mégpedig önmagában véve megengedett magatartással megy végbe, amelyet a jogrend csak akkor ítél el, ha az eredményt elviselhetetlennek tartja, ha a fél által követett célt, a kapcsolás megszakítását és az új kapcsolás létrehozását a konkrét esetben a jogrend szellemével, tehát a belföldi közrenddel összeegyeztethetetlennek tartja.

6. Habár az ügy nem tartozik a magyar bíróság kizárólagos joghatósága alá, a külföldi bíróságnak abban hozott határozatát a közrendi klauzulába ütközés és a csalárd kapcsolás esetén kívül mégsem lehet a Ppé. 16. §-ának *b)* és *c)* pontjai értelmében érvényesnek elismerni, ha azzal a magyar állampolgárral szemben, akinek terhére a határozatot hozták, a bíróság olyan illetékességi ok alapján járt el, amelyet az illető külföldi állam joga szerint annak saját állampolgárával szemben nem lehet alkalmazni, ha az a magyar állampolgár, akinek terhére a határozatot hozták, a perben akár az eljárás szabálytalansága miatt, akár pedig azért nem vett sem személyesen, sem képviselője útján részt, mert az idézést neki magyarországi lakóhelyén nem kézbesítették, és ha a határozat érvényességének elismerése a magyar bíróságnak az ügyben hozott korábbi jogerős határozatával ellenkezik.

V. A bírói joghatóság meghatározása

1. Az állam az egyes jogviszonyokkal szemben fennálló érdekeltségének mértéke szerint dönti el, hogy azoknak elbírálását milyen mértékben vonja a saját joghatósága alá. Azokat a jogviszonyokat, amelyeknek tárgya az állam közrendjét közelebbről érinti, és az állam lényeges politikai vagy gazdasági érdekeivel oly szoros kapcsolatban van, hogy az azokra vonatkozó döntést minden más joghatóság kirekesztésével kizárólag a maga részére akarja fenntartani, minden további feltétel nélkül a saját *kizárólagos* joghatósága alá vonja. Azokat a jogviszonyokat viszont, amelyeknek tárgya a fórum államának közrendjét kevésbé érinti, és az állam lényeges érdekeivel kevésbé szoros kapcsolatban van, joghatósága alá vonja ugyan, de nem kizárólagosan és nem feltétlenül, hanem csak a mellett a feltétel mellett, hogy a jogviszony eldöntésére van *illetékes* belföldi bíróság. Végül azokat a jogviszonyokat, amelyeknek tárgya a fórum államát egyáltalában nem érdekli, minden feltétel nélkül *kizárja* a joghatósága alól.

A joghatóságoknak ezek szerint három alapvető formáját különböztethetjük meg: a *kizárólagos,* feltétlen, fenntartott joghatóságot (competencia internationalis reservata vagy exclusiva), a *versengő,* párhuzamos, fakultatív, kumulatív, esetleges, accidentalis, feltételes joghatóságot (competencia internationalis competenciae internae) és a *kizárt,* elhárított joghatóságot (competencia internationalis exclusa).

2. A magyar jogban a tételes jogszabályok közül kizárólagos joghatóságot állapít meg a Ppé. 15. §-a; a Pp. 30., 303. és 312. §-a; a hagyatéki eljárásról szóló 6/1958. (VII. 4.) IM számú rendelet 29. §-ának (1) és (3) bekezdése; a Csjté. 18., 20. és 34. §-ai; a holttányilvánítási, valamint a halál tényének megállapításával kapcsolatos eljárásról szóló 1/1960. (IV. 13.) IM

számú rendelet 4. §-a; a Kamarai Választottbíróságról szóló 1/1953. (VIII. 28.) BkM számú rendelet 1. §-a; a 105/1952. MT számú rendelet 49. §-ának (1) és (3) bekezdése. Kizárja a magyar joghatóságot a Pp. 325. §-a alapján az 1937. évi XVIII. tv. Versengő joghatósági rendelkezéseket tartalmaznak a Pp. 29—41. §-ai; a 6/1958. (VII. 4.) IM számú rendelet 29. § (2) és (4) bekezdése; a 105/1952. (XII. 28.) MT számú rendelet 49. § (2) és (4) bekezdése.

Ami a magyar jognak a kizárólagos joghatóságra vonatkozó szabályait illeti, meg kell jegyezni, hogy a Ppé. 15. §-a csak a magyar állampolgár személyállapotára vonatkozó pereket, a magyarországi ingatlanokra vonatkozó pereket és a magyar állam vagy külföldön területenkívüliséget élvező magyar állampolgár elleni azokat a pereket vonja a kizárólagos magyar joghatóság alá, amelyek „a nemzetközi joggyakorlat értelmében külföldön folyamatba nem tehetők".

Habár a Ppé. csak a magyar állampolgár személyállapotára vonatkozó *pereket* említi, a Csjté. 18., 20., 34., 37. §-aiból, valamint az 1/1960. (IV 13.) IM számú rendelet 4. § (1) bekezdéséből következik, hogy ez azokra a *nemperes eljárásokra* is vonatkozik, amelyeknek tárgya magyar állampolgár személyállapotának megváltoztatása.

3. Kizárt a magyar joghatóság: *1.* az olyan ügyekben, amelyek tekintetében a facultas iurisdictionis a belföldi államot nem illeti meg; *2.* az idegen állam államhatalmának gyakorlásával és szervezetével, az idegen állam berendezésével kapcsolatban álló ügyekben; *3.* az idegen állam közbiztonsági szabályainak alkalmazásával kapcsolatos ügyekben; *4.* gyakran — de nem mindig — a külföldi állampolgárok személyállapotára vonatkozó ügyekben, a külföldi ingatlanokra vonatkozó dologi jogi, hagyatéki, csőd- és kényszeregyezségi ügyekben, a külföldi vagyontárgyakra vonatkozó végrehajtási ügyekben, a külföldi hitbizományi viszonyból eredő perekben és peren kívüli ügyekben és *5.* a külföldi szabadalmak és más hasonló, területileg korlátolt védőjogok (Schutzrechte) megsértése esetében, a külföldi úgynevezett „közjogi" igények (adó, vámkövetelések stb.) érvényesítése esetében, és oly perekben, amelyeknek tárgya a belföldi jog előtt teljesen ismeretlen és nem adaptálható külföldi intézmény (Erbhof, feetail stb.).

VI. A perköltségbiztosíték kérdése

1. Általános elvként megállapítható, hogy a magyar jog szerint *biztosítékadás csak az olyan eljárásban követelhető, amely keresettel indul meg, akár közvetlenül, akár közvetve.* Viszont az oly kérelmek esetében, amelyek nem kereset alakjában jelentkeznek, a külföldi mentes e kötelezettség alól még akkor is, ha a kérelem peres eljáráshoz vezethet.

2. Az alól a szabály alól, hogy a külföldi felperes biztosítékot adni köteles a perköltség fedezéséül, bizonyos esetekben *kivételnek* van helye. Nem nyer alkalmazást ez a szabály a Pp. 89. §-a szerint: *a)* ha eltérő viszonossági gyakorlat áll fenn, vagyis, ha abban az államban, amelynek a felperes honosa, megfelelő esetben a magyar felperest biztosíték adására kötelezik (anyagi viszonosság áll fenn); *b)* ha nemzetközi megállapodás így rendelkezik; *c)* ha a felperes teljes költségmentességben részesült [Pp. 89. § 1/c pont, 84. § 1/c pont; az, hogy az alperes költségmentességben részesült-e, mellékes]; *d)* ha az alperes a felperes kereseti követeléséből annyit ismer el, amennyi elegendő biztosítékul szolgál (89. § 1/b pont).

VII. A költségmentesség

1. A mai állam, legyen az szocialista vagy tőkés berendezésű, általában nem nyújt ingyenes jogsegélyt polgári ügyekben a magánszemélyek részére. Ennek oka az, hogy a törvényhozó egyrészt az állam pénzügyi érdekeinek biztosítására, másrészt a könnyelmű pereskedés megakadályozására törekszik. A törvényhozó azonban egyúttal azt is biztosítani akarja, hogy a pervitel ne csak a vagyonosok kiváltsága legyen (a tőkés államokban), illetőleg az ne jelentsen túlságos terhet a társadalmi érdekvédelmet is szolgáló perben (a szocialista államokban). Ennek biztosítására szolgál a *költségmentesség* intézménye, amelyet régebben *szegényjognak* neveztek, és amelynek alapgondolata megtalálható a római jogban is.

2. A magyar Pp. 85. § (4) bekezdése értelmében a költségmentesség külföldiek részére, nemzetközi megállapodás hiányában, csak viszonosság esetében engedélyezhető. Viszonosság alatt itt anyagi viszonosság értendő, vagyis magyar bíróság előtt külföldi csak akkor részesülhet költségmentességben, ha e külföldi államában magyar honos költségmentességben részesül.

VIII. A külföldi eljárás jogi hatásainak elismerése

1. A belföldi törvényhozó azonkívül, hogy közvetlen jogrendező eljárási szabályai útján szabályozza a külföldiek helyzetét a belföldi eljárásban, valamint a külföldi anyagi és eljárásjog tartalmának megállapítását és alkalmazásának felsőbírósági felülbírálását, ugyancsak közvetlen jogrendező eljárási szabályaival meghatározza azt is, hogy a külföldön a jövőben folyamatba teendő, vagy már a jelenben folyamatban levő vagy már befejezett eljárás, a külföldi eljárás keretében kifejtett egyes eljárási magatartások és az eljárás eredményei a belföldön milyen hatásokat fejtenek ki.

2. A polgári eljárást befejező bírói határozatok joghatályának territoriális jellege magyarázza azt, hogy ahhoz, hogy egy bírósági határozat hatályát külföldön kifejthesse, a külföldi állam *elismerésére* van szüksége. Az elismerés biztosítja, hogy a bírósági határozat eljárásjogi és anyagi jogi hatásait külföldön kifejtheti, egyes jogrendszerek szerint azonban nem biztosítja magában véve a határozat külföldi végrehajtását is, mert ehhez egyes jogok (pl. a magyar) szerint az elismerésen kívül más feltételek fennforgása is szükséges.

Az elismerés feltételei jogonként különbözők. Hol pozitív, hol negatív alakban, mint az elismerést kizáró feltételek vannak szövegezve. Általában megállapítható, hogy az elismerés feltételei szoktak lenni: *1.* az elismerendő határozat legyen *külföldi; 2.* a külföldi határozat legyen *polgári ügyben* kelt érdemi határozat; *3.* a határozatnak legyenek meg a bírói határozat *fogalmi, érvényességi és hatályossági kellékei; 4.* a külföldi határozatot tartalmazó kiadmány legyen *hiteles; 5.* a külföldi bírói határozatnak legyen *kötőereje* és az legyen *jogerős; 6.* a külföldi bírói határozat ne legyen *ellentétben* jogerős belföldi bírói határozattal; *7.* belföldi bíróságok ne rendelkezzenek *kizárólagos joghatósággal* az eljárás lefolytatására; *8.* a külföldi bíróság rendelkezzék a *belföldi jog* szerint *bírói joghatósággal; 9.* a külföldi bíróság rendelkezzék a *külföldi jog* szerint *hatáskörrel és illetékességgel; 10.* a külföldi eljárás legyen alakilag szabályos; *11.* a külföldi bíróság alkalmazza a *belföldi* jog nemzetközi magánjogi kollíziós normái szerint irányadó anyagi jogot; *12.* a külföldi határozat legyen érdemi szempontból *helyes; 13.* a külföldi határozat ne ütközzék a belföldi *közrendbe; 14.* álljon fenn anyagi *viszonosság* a külföldi bírói határozatok elismerése és végrehajtása tekintetében.

IX. A választottbíráskodás nemzetközi vonatkozásai

1. A választottbíróság fő fajai a hatályos magyar jog szerint: az *eseti* (ad hoc) és az *állandó* választottbíróságok.

2. A választottbíráskodás nemzetközi vonatkozásaira vonatkozó hazai szabályokat a Ppé.-nek az 1967. évi 40. sz. tvr.-tel módosított 17—20. §-ai tartalmazzák. Ezeket kiegészíti a New Yorkban 1958. június 10-én kelt egyezmény [1962. évi 25. sz. tvr. és annak végrehajtásáról szóló 12/1962. (X. 31.) IM sz. rendelet], továbbá a nemzetközi kereskedelmi bíráskodásról szóló 1961. április 21-i genfi Európai Egyezményt kihirdető 1964. évi 8. sz. tvr., amelyet az 1/1964. (III. 26.) IM sz. rendelet hajtott végre.

3. Mindkét fajtájú, tehát az eseti és állandó választottbíróság eljárásának helye van: *a)* a belföldi vállalat és külföldi fél közötti jogviszonyból származó vitás ügyben; *b)* a belföldi vállalatok közötti jogviszonyból származó vitás ügyben, ha törvény, törvényerejű rendelet vagy kormányrendelet azt lehetővé teszi. Magyar állampolgárok egymás közötti vitás polgári ügyei nem vihetők választottbíróság elé. Hasonlóképpen nincs helye választottbíráskodásnak magyar állampolgárok és jogi személyek között keletkezett ügyekben.

4. Állandó választottbíróság Magyarországon a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választottbíróság, melynek szervezetét, hatáskörét és eljárását az 1/1953. (VIII. 28.) BkM sz. rendelet melléklete szabályozta. Ezt az 1/1959. (I. 14.) KkM sz. rendelet módosította. A Ppé. 17—19. §-aiban foglalt, az 1967. évi 40. sz. tvr.-tel módosított, már hatályban nem levő szabályok nem érintették a Kamarai Választottbíróságra vonatkozó rendelkezések hatályát [Ppé. 20. § (1) bek.].

X. A nemzetközi bírói jogsegély

1. Nemzetközi jogsegély alatt értjük: pernek vagy nem peres eljárásnak lefolytatása és a hozott bírói határozatok foganatosítása érdekében külföldi hatóság közreműködését, amelyet az a hozzá intézett megkeresésre teljesít. Szűkebb értelemben azonban a jogsegély fogalma nem öleli fel a bírói határozatok és egyezségek végrehajtását és így a szűkebb értelemben vett nemzetközi jogsegély alá eső teendők két főcsoportra oszthatók: *1.* idézések és más bírói ügyiratok (bírói határozatok, beadványok stb.) kézbesítése; *2.* megkeresések teljesítése, amely megkeresések célja túlnyomó részben bizonyításfelvétel.

2. A jogsegély *lebonyolításának módja* tekintetében az általános nemzetközi szokásjog nem tartalmaz tételes szabályt, amint általában nem szabályozza a nemzetközi jogsegélyt. Ha más mód egyezményileg nincs megállapítva, az érintkezés a megkereső és megkeresett bíróságok között rendszerint *diplomáciai úton* és rendszerint az igazságügyminisztériumok közbeiktatásával bonyolódik le.

3. A külföldi kézbesítéssel és egyéb jogsegéllyel kapcsolatban az Igazságügyminisztérium a 3/1962. (I. K. 12.) IM II/3. sz. Közleményben hívta fel a lényeges tudnivalókra a bíróságok és közjegyzők figyelmét, a Legfőbb Ügyészség titkársága pedig az ügyészségek számára az 1963. febr. 9-én kelt I. számú tájékoztatójában világította meg ezeket a kérdéseket.

Szászy István

IRODALOM:

Magyary, Géza: A magyar polgári perjog nemzetközi vonatkozásai. Bp. 1902.

Magyary, Géza: Újabb irányok a nemzetközi perjogban. Bp. 1907.

Szászy, István: Nemzetközi polgári eljárásjog. Bp. 1963.

Szászy, István: International Civil Procedure. A Comparative Study. Bp. 1967.

Lunc, L. A.: Mezsdunarodnüj grazsdanszkij processz. Moszkva. 1966.

Ramzajcev, D. F.: Vnyesnyetorgovüj arbitrazs v. SZSZSZR. Moszkva. 1957.

Riezler, E.: Internationales Zivilprozessrecht und prozessuales Fremdenrecht. Berlin — Tübingen. 1949.

Guldener, Max: Das internationale und interkantonale Zivilprozessrecht der Schweiz. Zürich. 1951. (Supplement. 1959.).

Különösen kiemelkedők Dr. *Névai* László professzornak „A joghatóság meghatározásának néhány kérdése" (Jogtudományi Közlöny, 1972. évi 8. sz. 354. old.) és a „Bírói joghatóság — kapcsolóelvek — anyagi jog" (Külgazdaság, Jogi melléklet, 1972. évi 10. sz. 152. és köv. old.), című tanulmányai, amelyekben helytelennek minősíti a „kizárt joghatóság" fogalmát.

Számítástechnika és kriminálstatisztika*

Az igazságügyi, s ezen belül a bűnügyi statisztikai megfigyelés hazánkban sem újkeletű tevékenység. Közismert, hogy a rendszeres bűnügyi statisztikai adatgyűjtés több mint százéves múltra tekint vissza. A számítástechnikai lehetőségeket felhasználó kriminálstatisztika nem rendelkezik nagy múlttal, de 1974-ben már nem tekinthető teljesen újnak.

Magyarországon az első elektronikus számítógépre szervezett kriminálstatisztika az egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi statisztika. Ez a statisztikai rendszer igazságügyi statisztikánk történetében új korszakot nyitott meg, amely a korszerű technikai berendezéseket, a kibernetika, a számítástechnika lehetőségeit felhasználva megteremtette a további fejlődés lehetőségeit is.

Az 1960-as évek elejétől mind határozottabban jelentkezett hazánkban is a bűnözés mélyreható tanulmányozásának okai, sokoldalú felderítésének és feltárásának igénye. A bűnözés és a bűnüldözés kérdéseivel foglalkozó párt- és kormányhatározatok élénkítették és ösztönözték a bűnüldözéssel foglalkozó, bűnügyi tárgyú tudományok: a büntető jogtudomány, a kriminológia, a kriminalisztika, a kriminálstatisztika és mások művelését, az ilyen kérdésekkel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek tevékenységét.

A rendőrség, az ügyészség és a bíróság ez időben kizárólag külön-külön végeztek bűnügyi statisztikai adatgyűjtést. Ezek a büntetőeljárási ügyforgalom vagy a jogerős bírói ítélettel elmarasztalt személyek megfigyelését és statisztikai regisztrálását tűzték maguk elé célként. Megfigyelési egységeik a büntetőügy, a nyomozás elrendelés vagy befejezés, a gyanúsított, a terhelt, a vádlott vagy a jogerősen elítélt személy voltak. A megfigyelt ismérvek számát szűk korlátok közé szorította az a tény, hogy a feldolgozás hagyományosan kézi, manuális módszerekkel történt. Az összegyűlt információk segítségével történtek ugyan kísérletek a bűnözés leírására, statisztikai elemzésére, ezek a törekvések azonban nem hozhattak kielégítő eredményt. A büntetőeljárásokra, illetve a büntetőeljárás alá vont személyekre — eltérő elvek és egymástól különböző ismérvek szerint — gyűjtött adatok összevetése, együttes elemzésének megkísérlése sem vezetett eredményre, nem felelt meg az elemzéssel szemben támasztott igényeknek.

Mindezek a hiányosságok, az ezekből fakadó elemzési nehézségek együttesen vetették fel a kriminálstatisztika fejlesztésének igényét, indították el azt a folyamatot, amely még napjainkban sem ért véget. Az akkor megkezdett előkészítő munkálatoknak az volt a céljuk, hogy kidolgozzanak egy olyan, a valóságot megfelelően tükröző egységes adatgyűjtési, feldolgozási és tájékoztatási rendszert, amely képes lehetővé tenni: — a bűnözés megismerését és más társadalmi jelenségekkel összefüggő tudományos igényű elemzését; — a bűnözést elősegítő, kiváltó okok és körülmények felderítését és feltárását; — a szocialista törvényesség megfelelő érvényesülésének, a jogpolitikai célok megvalósulásának figyelemmel kísérését; — a bűnüldöző és igazságszolgáltató szerveknek — a felsoroltakon alapuló — megalapozott, a mindenkori helyzethez megfelelően igazodó irányítását.

Az előkészítő munkában közösen vettek részt a rendőri, az ügyészi és a bírói szervek, valamint az egyetemek és tudományos intézetek munkatársai, a bűnüldözés gyakorlati és a bűnügyi tudományok elméleti szakemberei. Az erőfeszítések 1963-ban az egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi statisztikai adatgyűjtési rendszer kidolgozását eredményezték. A rendelkezésre álló ismereteket a technikai fejlődés, az elektronikus számítógép által nyújtott lehetőségeket hasznosító megfigyelési és feldolgozási rendszer 1964. január 1-én lépett hatályba. Mellette továbbra is működtek — és még ma is működnek — ügyforgalmi jellegű, kézi feldolgozású bűnügyi statisztikák mind a rendőri,

* A Magyar Jogász Szövetség VIII. Országos Munkaértekezletén, Siófokon „A statisztika és a számítástechnika alkalmazása a jogi és államigazgatási tevékenységben" c. *Kovacsics* József tanszékvezető egyetemi tanár által tartott előadáshoz készült korreferátum alapján *(Szerk.)*

mind az ügyészi szerveknél, s továbbra is a rendszeren kívül, önálló maradt a nagy történeti hagyományokkal rendelkező bírósági bűnügyi, vagy más néven büntetőbírósági statisztika.

Az egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi statisztika rendszerét, szervezetét, elveit és feldolgozási módját tekintve egyaránt új volt. A korábban kizárólagos kézi feldolgozás helyett a két nyomozóhatóság közös statisztikai rendszerében Magyarországon első alkalommal került sor az összegyűjtött információk elektronikus gépi feldolgozására. Ezzel bevonult a számítástechnika a hazai kriminálstatisztikába.

Az egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi statisztikai megfigyelés bevezetése — és ezt tíz év elteltével már nyugodtan elmondhatjuk — minőségi változást jelentett a magyar kriminálstatisztika százéves történetében. Ez a rendszer több szempontból is újat és egyben fejlődést jelentett a korábbiakhoz képest: — lehetővé tette a bűnözés tárgyi (cselekményi) és alanyi (személyi) oldalának egyidőben történő teljes körű megfigyelését, a megfigyelt ismérvek és ismérv-változatok számának növelését; — a megfigyelt információk feldolgozása korszerű eszközökkel és módszerekkel történik, olyan kombinált csoportosításban, amelyre kézi feldolgozás mellett mégcsak gondolni sem lehetett; — az elektronikus számítógép lehetővé teszi a nagy tömegű információ gyors csoportosítását és statisztikai elemzését; — a két nyomozóhatóság közös és együttes statisztikája biztosíték a büntetőeljárás nyomozási szakaszában a bűnözés és bűnüldözés egységes elvek szerinti megfigyelésére.

Az újszerű feldolgozási módszerek a korábbiaknál nagyobb pontosságot, fegyelmezettséget követelnek meg az adatszolgáltatásban, a fogalmak használatában egyaránt. Ezért következetesen biztosítani kellett az adatgyűjtés, a feldolgozás és az elemzés során a fogalmak azonos tartalmú használatát.

A kriminálstatisztika fejlesztése során az új megfigyelés bevezetése nem a kitűzött cél elérését, hanem csupán az első sikeres lépést jelentette. Biztosította ugyan az egységes elvek szerinti, egységes adatlapokon történő megfigyelést, az összegyűlt információk egységes elképzeléseknek megfelelő feldolgozását, de továbbra is megoldásra váró feladat maradt: — az egységes fogalomrendszer kialakítása; — a megfigyelési rendszernek a folyamatosan fejlődő gyakorlati igényekhez és elméleti követelményekhez igazítása; — a bírósági, valamint az egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi statisztikai adatgyűjtés összekapcsolhatóságának megteremtése.

Az elmúlt években sikerült előrehaladást elérni az itt felsorolt kérdésekben is. A megfigyelési rendszer, a feldolgozási és elemzési módszerek módosítása és az ezzel kapcsolatos távlati elképzelések a korszerű elméleti és gyakorlati követelményekhez igazodnak. Az alapelvek és az alapok érintetlenül hagyása melletti többszöri igazítás, módosítás együttesen biztosították a továbbfejlesztést. A kibernetika megkövetelte pontosságot és egyértelműséget szolgálták és szolgálják ma is a különféle ismérvek, fogalmak értelmezése, definiálása. A jogszabályok változásához igazodó vagy a gyakorlati követelményekhez alkalmazkodó — vagy éppen mindkettőre egyszerre odafigyelő — igazítások új ismérvekre, ismérv-változatokra terjesztették ki a megfigyelést. Utóbbiak többnyire az adatlapok, az egyéni kérdőívek megváltozását is eredményezték.

A továbbiakban néhány olyan kérdést kívánok kiemelni, amelyek a számítástechnika kriminálstatisztikai alkalmazása nélkül megoldhatatlanok, illetve megoldásuk jelentős nehézségekbe ütközne.

Mint ahogy a bűncselekményeknek tárgyi és alanyi oldalát különböztetjük meg, a bűnözésnek is e két oldaláról beszélhetünk. Ez a szocialista kriminológia álláspontja is, amikor így definiálja a bűnözést: „A bűnözésnek a fogalma magában foglalja egyfelől egy adott területen, egy meghatározott időben elkövetett bűncselekmények összességét, másfelől pedig azokat a személyeket, akik ezeket a társadalomellenes cselekményeket elkövették".* Ebből következik az a követelmény, hogy a korszerű kriminálstatisztika mindkét oldalról gyűjtsön információkat, gondoskodjon azok feldolgozásáról és elemzéséről.

Az egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi statisztika megfigyelési egységei a büntető feljelentésben szereplő cselekmény — általában, de nem mindig a bűncselekmény — valamint az a személy, akit e cselekmény elkövetésével gyanúsítanak — általában, de nem mindig a bűnelkövető. A megfigyelési egységek ilyen megválasztása lehetővé tette, hogy a teljes körű statisztikai megfigyelés során információkat szerezzünk: — tárgyi vagy másként cselekményi oldalon a bűncselekményekről, továbbá azokról a cselekményekről is, amelyekről büntető feljelentés érkezett a nyomozó hatóságokhoz, de megállapítást nyert, hogy azok nem bűncselekmények vagy nem sikerült megfelelő adatokkal alátámasztani azt, hogy bűncselekmények; — alanyi; vagy másként személyi oldalon a bűnelkövetőkről, továbbá azokról a személyekről, akiket bűncselekmény elkövetésével gyanúsítottak, de kiderült, hogy azok nem követtek el bűncselekményt, vagy nem sikerült megfelelően bizonyítani azt, hogy bűncselekményt követtek el.

A megfigyelési egységeknek megfelelően kétfajta egyéni kérdőíven kell az adatszolgáltatást teljesíteni; — a büntető feljelentésekben szereplő cselekményekről a B lapon; — a gyanúsítottakról pedig a T lapon.

---

* *Földvári József — Vigh József*: Kriminológia. Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 89. old.

Ez a rendszer az összegyűlt információk megfelelő csoportosításával biztosítja egyrészről bűnözési, másrészről bűnüldözési kérdések elemzését.

A közelmúltig nem volt lehetőség a kétféle információtömeg összekapcsolására, nem volt lehetőség arra, hogy a bűnelkövető valamely ismérvének megfelelően a bűncselekményekre összegyűlt információk, illetve a bűncselekmény valamely ismérvének megfelelően a bűnelkövetőkre összegyűlt információk feldolgozhatók, elemezhetők legyenek. Az elektronikus számítógéppel végzett feldolgozások — amelyek a bűncselekményekre, illetve a bűnelkövetőkre összegyűlt adatokból külön készültek —, a bűnözés sokoldalú elemzését biztosították. A két oldal információinak különállása miatt a bűnözés néhány fontos kérdésének statisztikai elemzésére azonban nem volt lehetőség.

Például a fiatalkorúak bűnözésben való részvételét vizsgálva — megoszlási viszonyszámok segítségével — megközelíthetjük úgy a kérdést, hogy a fiatalkorúak milyen arányban szerepelnek az összes bűnelkövetők között. Korspecifikus kriminalitási arányszám segítségével elemezhetjük azt, hogy a fiatalkorú népesség 1000, 10 000 vagy 100 000 tagjára hány fiatalkorú bűnelkövető jut. Nem kapunk azonban választ azokra a kérdésekre, hogy: — az ismertté vált közvádas bűncselekmények hány százalékát követik el a fiatalkorúak; — a fiatalkorúak átlagosan több vagy kevesebb bűncselekményt követnek el, mint más korcsoportok tagjai; — a fiatalkorúak bűnelkövetési módszerei hordoznak-e magukban sajátos vonásokat; — a bűncselekmények elkövetési időpontjainak — fiatalkorúak esetében — vannak-e az általánostól eltérő jellemzői stb.

A bűnelkövetők olyan más csoportjai is kiemelhetők, mint a büntetett előéletűek, a visszaesők, a fiatal felnőttek, a nők, a férfiak stb. és az általuk elkövetett bűncselekmények különféle ismérvei gazdag variációkban elemezhetők.

Az ilyen jellegű elemzések előfeltételét az 1974. január 1-i módosítás, továbbfejlesztés során bevezetett azonosítási szám teremtette meg. Ez a tizenegy jegyű szám biztosítja a két oldal, a B és a T lapokon gyűjtött információk összekapcsolásának, a kompex szemléletű feldolgozások lehetőségét.

Az azonosítási szám képzési módja biztosítja, hogy minden bűnelkövető bármely másiktól megkülönböztethető legyen. Az azonosítási szám tizenegy jegyű. Az első a bűnelkövető nemét és állampolgárságát határozza meg. (Magyar állampolgár férfi 1., magyar állampolgár nő 2., nem magyar állampolgár férfi 3., nem magyar állampolgár nő 4. kódszámmal jelölendő.) A második és harmadik a születési év két utolsó száma; a negyedik-ötödik a születés hónapját; a hatodik-hetedik a születés napját jelölő számok. A nyolcadik a bűnelkövető családi állapotát, a kilencedik iskolai végzettségét, a tizedik az előéletét kifejező kódszám. A tizenegyedik ellenőrző szám, melynek értékét az első tíz határozza meg. Erre azért van szükség, hogy a számítógép — számítási műveletek segítségével — ellenőrizni tudja az azonosítási szám helyességét.

A bűnelkövetőről kiállított T lapon szereplő azonosítási számot kell ráírni mindazokra a B lapokra, amelyeken a gyanúsított által elkövetett bűncselekmények adatai szerepelnek, illetve, amelyik elkövetésében a gyanúsított társtettesként részt vett. Az azonosítási szám fő funkciója tehát az, hogy a bűnelkövetőkről, illetve bűncselekményekről gyűjtött információk összekapcsolhatóságát, egymáshoz rendelhetőségét biztosítsa. Vannak azonban egyéb funkciói is. Egyrészről megteremti annak a lehetőségét, hogy a teljes körű adatgyűjtéshez esetenként reprezentatív megfigyelést kapcsoljanak. Ennek pedig azért nagy a jelentősége, mert így a reprezentatív megfigyelés során nem kell olyan információkat gyűjteni, nem kell olyan ismérvekre kiterjeszteni az adatgyűjtést, amelyek a teljes körű megfigyelésből már rendelkezésre állnak. A gépi adathordozón tárolt és a reprezentatív megfigyelés során gyűjtött információk az azonosítási szám segítségével egymáshoz rendelhetők. Másrészről — ha ennek egyéb feltételei megvalósulnak — az azonosítási szám segítségével összekapcsolható az egységes rendőrségi és ügyészségi, valamint a bírósági bűnügyi statisztika. Harmadrészről, ha megvalósul hazánkban a népességnyilvántartás, bevezetésre kerül a személyi szám, más adatbankok információi is a kriminálstatisztikai elemzések rendelkezésére állnak. Ez egyben biztosítja azt is, hogy a népességnyilvántartásban vagy más hozzákapcsolt adatbankban megtalálható ismérvekre a kriminálstatisztikai megfigyelést nem kell kiterjeszteni, hiszen ezek az információk már rendelkezésre állnak.

Az egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi statisztika a bűnözés térben és időben történő reális megfigyelésére törekszik. E tekintetben is folyamatos fejlődésen ment keresztül. Ismeretes, hogy a statisztikai adatszolgáltatást a nyomozó hatóságok tagjai a büntetőeljárás nyomozási szakaszában — a nyomozás megtagadásakor, megszüntetésekor vagy befejezésekor — teljesítik, s az adatlapon a nyomozás megtagadás, megszüntetés vagy befejezés okát is megjelölik. A megfigyelés megkezdésétől adatot kell szolgáltatni az eljárást folytató szervre. Nem terjedt ki azonban a megfigyelés a bűnelkövetés államigazgatási terület szerint meghatározott helyére. A bűncselekmény elkövetési időpontját is csak a nap órái szerint kellett meghatározni, az elkövetés éve, hónapja, napja szerint nem. Ebből következően az ismertté vált közvádas bűncselekmények száma csak a nyomozást folytató szervek, illetve a nyomozás időpontja szerint állt rendelkezésre. (Az ismertté vált közvádas bűncselekmény fogalmának meghatározására is csak az egységes kriminálstatisztikai

megfigyelés bevezetését követően, egy-két évvel később került sor!)

Eleinte csak a nyomozást folytató szervek területi elhelyezkedéséhez, a büntetőeljárás nyomozási szakasza befejezéséhez (kisebb mértékben megtagadásához) igazodó megoszlásban volt lehetőség a bűnözés terjedelmének megismerésére. A büntetőeljárást folytató szerv területe és a bűncselekmény elkövetésének a helye azonban nem mindig, a nyomozás befejezése, megszüntetése vagy megtagadása, illetve a bűncselekmény elkövetési ideje pedig soha nem esik egybe. Ezek a körülmények jelezték a további feladatokat.

Az adatgyűjtést 1969. január 1-évl sikerült kiterjeszteni a bűncselekmény elkövetési helyének államigazgatási egységek szerinti megfigyelésére. Ettől az időtől kezdve a bűncselekmény elkövetési helyéhez igazodva — a lehetőségekhez mért legnagyobb pontossággal — mérhető az ismertté vált közvádas bűnözés. A bűncselekmény elkövetésének évek és hónapok — illetve a hét napjai — szerint meghatározott elkövetési idejére az 1974. január 1-i módosításkor sikerült kiterjeszteni a statisztikai megfigyelést. Ezzel lehetőség nyílt a bűnözés terjedelmének térben és időben minden eddiginél pontosabb megismerésére, bemutatására.

A bűncselekmények területek szerinti csoportosítása tehát történhet az eljárást folytató nyomozó hatóságok szerint — bűnüldözési jellegű elemzések lehetőségét biztosítva — illetve a bűncselekmény elkövetésének államigazgatásilag meghatározott helye szerint — amikor a bűnözés elemzésére kerül sor. Az időbeli csoportosításra ugyancsak kétféle lehetőség kínálkozik. A büntetőeljárás időpontjához igazodó időbeli csoportosítás elsősorban bűnüldözési jellegű, a bűnelkövetés időpontjához igazodó csoportosítás pedig a bűnözés elemzését biztosítja.

Az elmondottakkal csupán az volt a célom, hogy érzékeltessem, néhány példán keresztül bemutassam, milyen minőségi változás lehetőségét teremtette meg a számítástechnika kriminálstatisztikai alkalmazása. A korszerű kriminálstatisztikai megfigyelés már megvalósult. A rendszer jó, csupán arra van szükség, hogy azt — amikor ennek szüksége felmerül — a büntetőjogi szabályozásban bekövetkező változásokhoz, a gyakorlati élet fejlődő követelményeihez igazítsuk. Az összegyűlt információk feldolgozása eredményes, kedvező tapasztalatokkal rendelkezünk, de további lehetőségeink vannak. A statisztikai elemzésben, a tájékoztatás megszervezésében is voltak sikeres próbálkozások, de itt még sok megoldásra váró feladat áll előttünk.

Dávid Gábor

A polgári ügyek statisztikájának fejlődési távlatai a számítógépre figyelemmel

Az állami érdekeket kifejező statisztika az *ipari forradalomig* az állam- és jogtudomány rangos ágazata volt más országokban és hazánkban is. Az ipari forradalom után a statisztika — a gazdasági fellendülés eredményeként mindinkább — a gazdasági tudományok felé fordult, a középpontjába a homo oeconomicus került, gazdagodott a valószínűségszámítás elemeivel és egyre nagyobb sikerrel alkalmazták a természettudományok egyes területein is. Az állam- és jogtudományok területén az igazságügyi statisztika ugyanezen idő alatt, legfőképpen mérési problémái miatt, nem tudott kellőképpen fejlődni. A jogalkalmazás különböző területein használták ugyan az igazságügyi szakstatisztika meglevő elemeit, de elsődlegesen munkateher mérésére és ezen belül a jogpolitikai elvek gyakorlati érvényesülésének megítélésére. Az igazságügyi szakstatisztika viszonylag legfejlettebb része a bírósági statisztika, ezen belül a büntető ítélkezési és a bontóperes, vagy ahogy a köztudatba átment, válóperes statisztika volt.[1]

Jelenleg sajátos módon az előbbieknek némiképpen a fordítottja következett be, a *technikai és tudományos forradalom* korában, a legfejlettebb technika egyike a számítógép, a természettudományok területére tört be elsődlegesen, ezt követik a gazdasági tudományok és ezeken a területeken a statisztika tudománya is jelentős információs közvetítő szerepet játszik és fejlődik.

Sajátosnak kell tekinteni, hogy hazánkban 1964. év elején az elektronikus számítógép, mint a legmodernebb technikai eszközök egyike az állam- és jogtudományok területére a leggyengébb résen — forradalmi módon — az igazság-

[1] Az Igazságügyi Minisztérium statisztikai csoportja rendszeresen készít és tesz közzé nemcsak a büntető ítélkezés elemzésére, hanem egyes, polgári ítélkezési területek vizsgálatára is alkalmas kiadványokat.

ügyi szakstatisztikának a kriminálstatisztikai ágazatába hatolt be, és tizedik éve sikerrel funkcionál. A jogi ágazatok különböző területein folynak hazánkban is igen figyelemre méltó *gépesítési kísérletek,* különösen az államigazgatási jog és a jogszabálynyilvántartás területein.

Ezt a behatolást forradalminak azért is lehet tekinteni, mert az elektronikus számítógép alkalmazását a büntető jogpolitikai és bűnüldözési, valamint törvényességi igény *követelte* ugyan, de fogadása tudományosan nem volt kellően megalapozva, ezért bukását rövid előkészítés során nem kevesen meg is jövendölték.

A számítógép eredményes működéséhez szükséges fogalmi rendszer elengedhetetlenül szükséges elemeit a kriminálstatisztika területén a Btk., a Be. jogszabályi rendelkezései, a jogalkalmazás tapasztalatai, a Legfelsőbb Bíróság állásfoglalásai és iránymutatásai szolgáltatták. Ez azonban nem bizonyult elégnek. A modern elektronikus számítógép sikeres felhasználásához elengedhetetlenül szükséges volt a kriminálstatisztikai fogalmi rendszer kialakítása és a megismerési igény mélyülésének megfelelő folyamatos gazdagítása is.

A kriminálstatisztika fejlődése nemcsak abban mérhető le, hogy *fogalmi rendszere gazdagodott,* hanem méginkább abban, hogy tíz év távlatában lehetővé tette a bűnözés *terjedelmének, dinamikájának és struktúrájának* olyan részletes és pontos megismerését, amire a gépesítés előtt csak gondolni lehetett. Új az is, hogy a bűnözés nemcsak országosan, hanem *területi egységekre* (megyék, városok, járások, községek) bontva statisztikai módszerekkel is sokoldalúan elemezhetővé vált.

A kriminálstatisztika elérkezett a matematikai statisztikai módszerekkel elérhető *okkutatás kapujához,* és hogy tovább egyelőre nem tudott eljutni, annak egyik gátja a polgári statisztika fejlődésének viszonylagos elmaradása is. Ez az elmaradás tartósan nem maradhat fenn. Nemcsak azért, mert az államigazgatási jogi területek gépesítésének sikeres működését alig lehet elképzelni a polgári és családi jogi területek érintetlenül hagyásával, hanem azért sem, mert a *szociológiai megközelítés* nemcsak feltételezi, hanem meg is követeli a társadalmi jelenségek sokoldalú megközelítését és a feltételezhető kapcsolatok mérését. A társadalmi okkutatás csak így remélhet a jelenleginél nagyobb és használhatóbb eredményeket.

Ez alkalommal arra szeretnénk rámutatni, hogy az emberközpontú szocialista társadalomban a családi és polgári jogi területeken *konfliktus helyzetekbe sodródó ember* is számíthat a sikeres emberhez hasonló érdeklődésre. Erre azonban a jelenlegi lajstromos megfigyelési rendszer nem alkalmas. A megfigyelési hiányosságokat a számítógépesítés nem tudja pótolni. Megfontolt körben szükség van más megfigyelési eljárások bevezetésére és egyes területeken egyéni kérdőívek bevezetésére is. A polgári peres és perenkívüli ügyeknek is van terjedelme, dinamikája és struktúrája. Az ilyen konfliktus helyzetek mögül is kiemelhető és elemezhető modernebb módszerekkel az a *társadalmi jelenség,* amelyet a társadalom érdekében befolyásolni lehet és szükséges is.

A polgári ügyek statisztikájának fejlesztési igénye megkívánja a jelenlegi rendszer alapvető szempontok szerinti elemzését két okból: először így lehetővé válik az alapfogalmak elméleti tisztázása, másodszor felszínre kerülnek azok a problémák, amelyeket a társadalmi haladás szolgálatában álló, részletesebb megismerési *értékelő tevékenység igényeire* és az ennek érdekében álló gépesítésre figyelemmel minél előbb meg kell oldani.

I. A polgári ügyek statisztikájának alapkérdései

a) A polgári ügyek statisztikájának fogalma, feladata, tárgya, sajátosságai. A polgári ügyek statisztikája az igazságügyi szakstatisztikának ama fő része, amely statisztikai módszerekkel elemezhetővé teszi a *polgári bíróságok* peres és peren kívüli *tevékenységét* (működési elv), valamint azoknak a *társadalmi jelenségeknek az objektív megközelítését,* amelyeknek viszonyait a polgári jog, a családjog munkajog és kisebb mértékben más jogágak szabályoznak és peres, vagy nem peres formái polgári bíróságok elé kerülnek (a társadalmi jelenségek elemzésének elve).

A polgári ügyek statisztikája alkalmas a polgári bíróságok ítélkezési és peren kívüli ügyintézési tevékenysége *időszerűségének* (pertartam, elintézési időtartam) és *munkaterhének* mérésére és más működési elemek értékelésére. Ezen értékelések eredményeire támaszkodva célszerűbben lehet megoldani alapvető szervezési (hány bíró, ügyész kell egyes munkaterületekre megyékben, járásokban, a fővárosban és annak kerületeiben) és ellenőrzési kérdéseket is (ügyhátralékok elemzése).

A polgári ügyek statisztikája nemcsak a *polgári bíróságok tevékenységének* regisztrálására és elemzésére alkalmas, hanem feladata ama társadalmi jelenségek állapotának, mozgástörvényeinek a megközelítése is, amelyeknek jogilag szabályozott viszonyait a polgári jog, a családi jog, a munkajog és kisebb mértékben más jogágak is szabályozzák és ezen életviszonyok peres, vagy peren kívüli formában polgári bíróságok elé tartoznak. A polgári ügyek statisztikája legtágabban lehetővé teszi a polgári jogi, a családi jogi, a munkajogi és kisebb mértékben más jogágak szabályaiban meghatározott követelményrendszer és az állampolgárok által önként meg nem valósított teljesítményrendszer (peres ügyek) közötti különbségnek objektív elemzését, továbbá egyes jogterületeken a jogalkotó akaratának mikénti megvalósulását. (Telekkönyvi ügyek)

A polgári ügyek statisztikája azokról a *jogilag szabályozott konfliktusokról* adhat számot, amelyek polgári bírói útra tartozó peres vitákhoz vezetnek, vagy amely életviszonyoknak rendezése polgári nem peres formákban történik (közjegyzői, végrehajtási ügyek), végül, amelyeknek statisztikai regisztrálásáról más jogszabályok intézkednek (telekkönyvi ügyek).

A polgári ügyek statisztikájának *alapegysége a polgári ügy.* A polgári eljárás nem azonos az ügy fogalmával. *A polgári ügy olyan irat, vagy összefüggő iratok összessége, amely a polgári eljárásjog és az ügyvitel szigorú szabályai szerint áll össze.* Tartalmaz kérelmeket (pl.: keresetlevél), bizonyítékokat (pl.: tanúkihallgatási jegyzőkönyveket, szakértői véleményeket, eredeti és más okiratokat, mikrofilmeket, fényképeket, magnószalagokat stb.), döntéseket (pl.: ítélet, végzés stb.), perorvoslatokat és más iratokat.

A polgári ügyek statisztikája különböztet peres és nem peres ügyek között. A kétféle főügycsoport között az az alapvető különbség, hogy a *peres* eljárások rendszerint *keresetre* indulnak, feltételezik a felek tevékeny részvételét, nyilvános tárgyalásokat, a vitás kérdés ítélettel való eldöntését, míg a nem peres eljárások rendszerint nélkülözik ezeket a lényeges tevékenységi elemeket.

A polgári ügyek statisztikája azonban kiemelt figyelemmel van a polgári nem peres ügyekre is, mert ezek olyan társadalmi mozgástörvényeket tárhatnak fel, amelyekre a peres ügyek helyenként nem is alkalmasak. (Pl.: telekkönyvi beadványok.) Polgári per csak akkor indul, ha a polgári bírói útra tartozó jogviszonyokban a jog nem érvényesül az állampolgárok, vagy szervek általános magatartásában, hanem *kivételesen konfliktus* helyzetek állnak elő és a jogosítottak keresetükkel polgári bírósághoz fordulnak.

A polgári ügyek statisztikájának *tárgya* a következőkben határozható meg: *1.* a polgári bíróságok *tevékenységének* regisztrálása és elemzése. Pl.: munkateher mérése, ügyhátralékok, elintézési határidők, perorvoslatok, hatályon kívül helyezések stb.; *2.* a polgári ügyek statisztikája megállapítja a polgári ügyek terjedelmét, dinamikáját és struktúráját; *3.* a polgári ügyekben szereplő *felek* regisztrálása és elemzése szektorok szerint. Pl.: állami, társadalmi, szövetkezeti szervek, állampolgárok stb. Egyes ügycsoportokban az érdekelt állampolgárok (alperes, felperes) nemének, korának, foglalkozásának elemzésére is szükség van. (Pl.: házassági bontóperek.); *4.* a polgári ügyek statisztikájának tárgya még: *a)* az általa megközelíthető társadalmi jelenségek (pl.: válások) lehetséges feltárása; *b)* a jogszabályok változásainak kimutatása és elemzése; *c)* a változások *okainak* kutatása statisztikai módszerekkel.

A polgári ügyek statisztikájának egyes részei szoros kapcsolatban vannak más szakstatisztikákkal is. A házassági bontóperek a demográfiának is részét képezik. Egyes ügykategóriák, amelyek morális elemeket tartalmaznak, részei a morálstatisztikának is. (Pl.: apaság bírói megállapítása, szülői jogok megvonása, végrehajtási ügyek stb.)

A polgári ügyek statisztikájának számolni kell egyfelől azokkal a polgári bírói útra tartozó jogsértésekkel, amelyek latensek maradnak és csak tapasztalati módszerekkel legfeljebb megbecsülhetők, másfelől azokkal a jogviszonyokkal, amelyek nem jogsértések. (Pl.: egyes közjegyzői ügyek.)

A polgári ügyek statisztikájának morális elemei szoros korrelációs kapcsolatban vannak a bűnözés egészével és a bűnözés egyes csoportjaival. A család, ifjúság és nemi erkölcs elleni bűnözés és a családok szétesése között magas korrelációs összefüggés állapítható meg.

b) A polgári ügyek statisztikájának kapcsolatai a polgári eljárásjoggal, a polgári joggal, a családi joggal, a munkajoggal és más jogágakkal, a jogszabályalkotással, a jogalkalmazással. A polgári ügyek statisztikájának legszélesebb körét a polgári eljárásjog szabályai határozzák meg. A polgári eljárás sajátos formája a *polgári bírósági eljárás,* amely különbözik nemcsak a társadalmi eljárástól, hanem az államigazgatási és büntetőeljárástól is.

A polgári ügyek természetéhez képest a polgári bírósági eljárásjog szabályai adnak választ arra az alapvető fő kérdésre is, hogy mely polgári ügyek tartoznak *bírói útra* és melyek *államigazgatási útra,* vagy *társadalmi útra.* Nem egy esetben célszerűségi és egyéb megfontolásokból külön jogszabályok döntik el, hogy mely államigazgatási vagy társadalmi eljárás után van helye polgári bírósági eljárásnak.

Felfogásunk szerint az igazságügyi szakstatisztikában *alapvetően az eljárási jogszabályok szerint kell különböztetni* és nem az anyagi jogszabályok szerint. Ennek egyik oka az, hogy az igazságügyi statisztikának vizsgálnia kell az eljáró szervek tevékenységét. Az igazságügyi szakstatisztikán belül *a polgári ügyek statisztikájának is elsődleges feladata a polgári bíróságok tevékenységének elemezhetővé tétele statisztikai módszerekkel.*

A másik ok az, hogy a polgári bírósági eljárási jog és az erre az útra tartozó anyagi jogok viszonya statisztikai rendszertani okokból is bonyolult, gépesítés nélkül megoldhatatlan kérdéseket vet fel.

Polgári bírósági útra tartozó „polgári ügyek" fogalmi körébe tartoznak nálunk a következő fajta anyagi jogi ügycsoportok: *A)* Rendszeresen: *1.* A családi jogi ügyek; *2.* polgári jogi ügyek; *3.* munkajogi ügyek; *4.* földjogi ügyek; *5.* termelőszövetkezeti ügyek; *B)* Kivételesen: *1.* államjogi ügyek; *2.* államigazgatási jogi ügyek; *3.* pénzügyi jogi ügyek. Ezeknek az ügycsoportoknak kisebb-nagyobb része tartozik államigazgatási, döntőbizottsági és társadalmi útra is.

Erre a bonyolultságra azért kell a statisztika keretében is felfigyelni, mert a polgári ügyek statisztikájának feladatkörébe tartozik nemcsak a polgári bíróságok tevékenységének az elemzése, hanem statisztikai módszerekkel vizsgálni kívánja társadalmi jelenségként összefüggéseikkel együtt azokat az életviszonyokat is, amelyeket a családi jog, a polgári jog, a munkajog, földjog, termelőszövetkezeti jog és a büntetőjog, valamint az államigazgatási jog kivételével más anyagi jogok szabályoznak. A büntetőjog statisztikai kérdéseivel a kriminálstatisztika, az államigazgatási jog statisztikai kérdéseivel az államigazgatási statisztika foglalkozik.

Elméletileg jól megalapozhatók olyan nézetek, hogy a „polgári ügyek statisztikája" helyett „polgári statisztikát" kell megvalósítani, és ennek lehetnének olyan alágazatai, mint: „munkajogi statisztika, családjogi statisztika, lakásjogi statisztika stb. Ezeknek egyes részei valóban jobban illeszkedhetnének egy kifejlesztendő morálstatisztikai rendszerbe is és kétségtelenül jobban szolgálnák a társadalmi jelenségek statisztikai és egyéb vizsgálatának a lehetőségét.

Ezen elméleti igény megvalósítása elektronikus gépre orientált statisztikai rendszert, költséges technikai felszerelést és ehhez is értő, magasan képzett statisztikai személyi állományt tételez fel.

Hazánkban is folyik elméletileg vita a társadalmi jelenségek és az eljáró szervek működési mechanizmusának statisztikai módszerekkel történő megközelítéséről.[2] A vitában még sok kérdésre kell válaszolni, annyi azonban már világos, hogy a megoldások felé vezető úton a valóság talajáról kell elindulni, tehát abból, ami már van, és nem abból, ami kísérlet nélkül jónak ígérkezik.

Tovább bonyolítja a kérdést az a valóságos társadalmi igény is, amely időközönként a jogszabályalkotásban jut kifejezésre. Az eljárásjogi szabályokból való egyedüli kiindulás ellen szól az a nagyon súlyos érv, hogy az eljárásjogi szabályok elég gyakran változnak. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 29/1971. (IX. 29.) számú rendelete a telekkönyvi ügyek elintézését és a telekkönyv vezetését 1972. január 1. napjától a járásbíróságok helyett a földhivatalok hatáskörébe utalta és csak a földhivatal határozatának megváltoztatása iránt előterjesztett kérelem tárgyában hoz határozatot az ingatlan fekvése szerinti járási, városi, kerületi bíróság. A földhivatalok az államigazgatási eljárási törvény szerint, a polgári bíróságok a polgári eljárási szabályok szerint járnak el. Aligha lehet kétséges, hogy az ingatlanviszonyok alakulása alapjaiban a telekkönyvi adatokból közelíthető meg.

A jogalkalmazást érintik elsősorban a jogszabályi rendelkezések, de nem kevésbé a joggyakorlatban előforduló jogesetek tömege is. A statisztikai adatszolgáltatás terhe is a jogalkalmazókra nehezedik. Az értékelésből eredő haszonból különböző mértékben részesedik az igazságügyi irányítás és ellenőrzés, a jogszabályalkotás és a jogalkalmazás és végső soron a tudományos kutatás is.

II. Polgári ügyforgalom

A polgári bírósági eljárásra tartozó ügyeknek évi másfélmilliós nagyságrendje mutatja, hogy az *állampolgároknak* milyen *széles körét* érintik ezek az ügyek. Az össznépességet figyelembe véve 1960. évtől kezdve minden évben minden 100 lakosra 13—16 polgári ügy esik. Ez az egyszerű viszonyszám akkor válik igazán szemléletessé, ha arra is gondolunk, hogy minden polgári tárgyú ügyben legalább két fél (alperes, felperes, szerződő felek stb.) áll egymással szemben, de a polgári ügyekben közvetlenül érintettek, a családban élő gyermekek, sőt a nagyszülők is. (Pl.: lakásügyben rendszerint két család áll egymással szemben.)

A polgári ügyek tömegében a peres ügyek évi átlagban az összes ügyeknek csak 11,4%-át —16,4%-át teszik ki. Ezek az arányok már magukban is jelzik, hogy a polgári tárgyú nem peres ügyek a jelenleginél több figyelmet érdemelnének.

A polgári tárgyú nem peres ügyek legnagyobb hányada a *telekkönyvi beadványokból* adódik. Az ingatlantulajdon viszonyokban beállott változásokat tükrözik azok a számok, amelyek tanúsága szerint 1938. évben 1 668 077; 1956. évben csak 276 894 és 1971. évben 637 889 volt a telekkönyvi beadványok száma.

A telekkönyvi ügyek intézése 1972. január 1. napjával a földhivatalok hatáskörébe került.

A telekkönyvi ügyek legnagyobb száma után a *végrehajtási ügyek következnek.* Ezek a számok nemcsak a végrehajtási jogunkban beálló jogszabályi változásokat tükrözik vissza, hanem felvetik annak vizsgálati szükségességét is, hogy milyen *állampolgári rétegeket, milyen okból* kell végrehajtási eszközökkel teljesítésre kényszeríteni. Az okok vizsgálata elvezethet olyan társadalmi kérdések megismeréséhez, amelyek ismeretében nemcsak a jogi szabályozás igazítható a valóságos társadalmi gondok jobb megoldási formáihoz, nemcsak a végrehajtási gyakorlat válhat javíthatóvá, hanem egyes társadalmi magatartás hatékonyabb befolyásolási módjai is meghatározhatóvá lehetnek.

A közjegyzők a járásbíróságok mellett működnek. Feladatuk a hatáskörükbe utalt peren kívüli eljárások intézése és közreműködés a hozzájuk forduló felek jogi vonatkozású ügyeiben.

A *közjegyzői ügyek* tehát olyan polgári tárgyú nem peres ügyek, amelyek nem tartoznak

[2] *Balázs* József: A bűnözési statisztika koncepciójának kérdéséhez. JK. 1970. 8. sz.; *Borsi* Zoltán A statisztika-tudomány és az igazságügyi statisztika néhány problémája. JK. 1971. 3—4. sz.

1. táblázat

POLGÁRI ÜGYFORGALOM

Évben	ÖSSZESEN	BÍRÓSÁGOKHOZ ÉRKEZETT POLGÁRI ÜGYEK						
		ebből						
		peres ügyek összesen	ebből peres ügyek: járásbírósági	ebből peres ügyek: megyei bírósági	nem peres ügyek	közjegyzői ügyek	végrehajtási ügyek	telekkönyvi beadványok
1937		198 073	170 487	27 586	248 872	162 999	.	.
1938		187 008	160 037	26 971	376 874	193 369	.	1 668 077
.								
.								
.								
1945								
.								
.								
.								
1951		.	59 254	.	127 258	.	30 244	.
1952		129 127	96 579	32 548	170 194	55 786	23 427	.
1953		208 650	181 584	27 066	138 888	60 023	30 806	.
1954		215 165	186 686	28 479	155 334	102 445	33 267	.
1955		223 548	200 555	22 993	184 317	101 341	82 153	.
1956	1 216 841	196 607	177 263	19 344	165 401	234 919	343 020	276 894
1957	1 439 706	218 115	191 628	26 487	193 485	288 067	298 223	441 816
1958		219 124	213 484	5 640	.	.	.	.
1959		215 940	212 984	2 956	.	.	.	.
1960	1 398 521	217 211	213 509	3 702	187 833	204 393	353 761	435 323
1961	1 334 638	212 390	209 241	3 149	177 328	198 064	340 549	406 307
1962	1 263 646	206 627	205 794	833	162 194	193 354	308 205	393 266
1963	1 268 097	205 895	205 213	682	171 091	185 809	297 150	408 152
1964	1 305 944	204 567	204 141	426	175 799	191 468	282 671	451 439
1965	1 308 714	189 960	189 543	417	145 798	204 466	278 675	489 815
1966	1 300 036	184 631	184 250	381	136 103	198 412	267 086	513 804
1967	1 338 554	176 112	175 811	301	141 667	245 628	257 663	517 484
1968	1 428 936	179 536	179 244	292	142 530	323 059	242 883	540 928
1969	1 601 760	183 265	182 890	375	154 210	384 784	235 128	644 373
1970	1 537 793	186 984	186 348	636	184 143	297 278	249 150	620 238
1971	1 655 892	193 571	192 619	952	223 604	317 747	283 081	637 889
1972		196 687	195 730	957	230 402	311 263	272 656	.
1973		167 847*	167 295*	552	.	.	.	.

. = adat nem áll rendelkezésre
* = 13 487 gazdasági peres ügy nélkül

sem a polgári bíróság, sem az államigazgatási hatóság hatáskörébe.

A közjegyzők tevékenysége az utóbbi években növekvő tendenciát mutat. Tevékenységük összetétele elsődlegesen hatáskörük jogi szabályozásától függ, de jelentős mértékben függvénye az állampolgárok bizalmának is.

a) A polgári peres ügyek struktúrájának statisztikai vizsgálata. A polgári peres ügyek struktúrája a jelenlegi adatgyűjtés körében csak a tárgy szerint képezhető ügycsoportok közötti szerkezeti arányok elemzését teszi lehetővé. A polgári peres ügyekből a következő fő ügycsoportok képezhetők: *I.* családjogi perek, *II.* polgári jogi perek, *III.* munkaügyi perek, *IV.* mezőgazdasági termelőszövetkezeti perek, *V.* államigazgatási határozatok elleni perek, *VI.* egyéb perek.

A következő oldalakon található struktúratábla és ábra szemléltetően mutatja, hogy a polgári peres ügyek I—VI. főcsoportjai és alcsoportjai milyen polgári peres ügyeket az egyes jogáganként és jogterületenként milyen arányban fognak össze.

A két fő peres jogterület a családi jog és a polgári jog, ezek teszik ki a polgári peres ügyek közel 90%-át évenként. Ezen belül a családi jog és a polgári jog részesedése lényegében azonos.

Az 1966. és 1973. évek között eltelt 8 évben a családi jogi perek részesedési aránya 4,1%-kal növekedett, a polgári jogi perek részesedési aránya 9,6%-kal csökkent.

A munkaügyi perek száma a perstruktúra eljárási szabályainak 1973. évi átrendezésével 1973. évben közel kétszeresére emelkedett. Lényegében hasonló okból emelkedett 1973. évben a mezőgazdasági termelőszövetkezeti perek száma is a korábbi évek többszörösére.

b) A polgári peres ügyek dinamikája. A polgári pert eredményező konfliktus helyzetek Magyarországon évenként eltérést mutatnak. Eltéréseket mutatnak a polgári peres viták lezárása (befejezése) is.

2. táblázat

A POLGÁRI PERES ÜGYEK STRUKTÚRÁJA

PERCSOPORTOK	JÁRÁSBÍRÓSÁGOKHOZ ÉRKEZETT PERES ÜGYEK					
	1966. év		1972. év		1973. év	
	száma	%-ban	száma	%-ban	száma	%-ban
POLGÁRI PEREK ÖSSZESEN	184 250	100,0	195 730	100,0	197 539	100,0
Ebből:						
I. CSALÁDJOGI PEREK:	73 947	40,2	86 829	44,4	87 563	44,3
ebből:						
— Házassági perek	31 162	16,9	37 771	19,3	37 935	19,2
— Tartási perek	37 802	20,5	40 967	20,9	41 068	20,8
II. POLGÁRI JOGI PEREK:	78 552	42,6	86 084	43,9	65 252	33,0
ebből:						
1. Kötelmi jogi perek	56 787	30,8	62 505	31,9	40 126	20,3
ebből:						
— Lakásügyi perek	6 745	3,7	9 813	5,0	9 616	4,9
2. Tulajdonjogi perek	18 867	10,2	21 562	11,0	20 703	10,5
ebből:						
— Kisajátítási perek	4 558	2,5	5 926	3,0	5 552	2,8
— Birtokháborítási perek	7 038	3,8	6 970	3,6	6 925	3,5
3. Öröklési perek	1 867	1,0	1 775	0,9	1 922	1,0
4. Újítási perek	1 031	0,6	242	0,1	411	0,2
5. Végrehajtással kapcsolatos perek	.	.	.	.	2 090	1,0
III. MUNKAÜGYI PEREK:	13 262	7,2	10 149	5,2	22 579	11,4
ebből:						
— Nyugdíjperek	4 946	2,7	2 538	1,3	2 036	1,0
IV. MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETI PEREK:	1 279	0,7	2 314	1,2	14 114	7,2
V. ÁLLAMIGAZGATÁSI HATÁROZATOK ELLENI PEREK:	1 531	0,8	1 203	0,6	1 319	0,7
VI. EGYÉB PEREK:	15 679	8,5	9 151	4,7	6 712	3,4

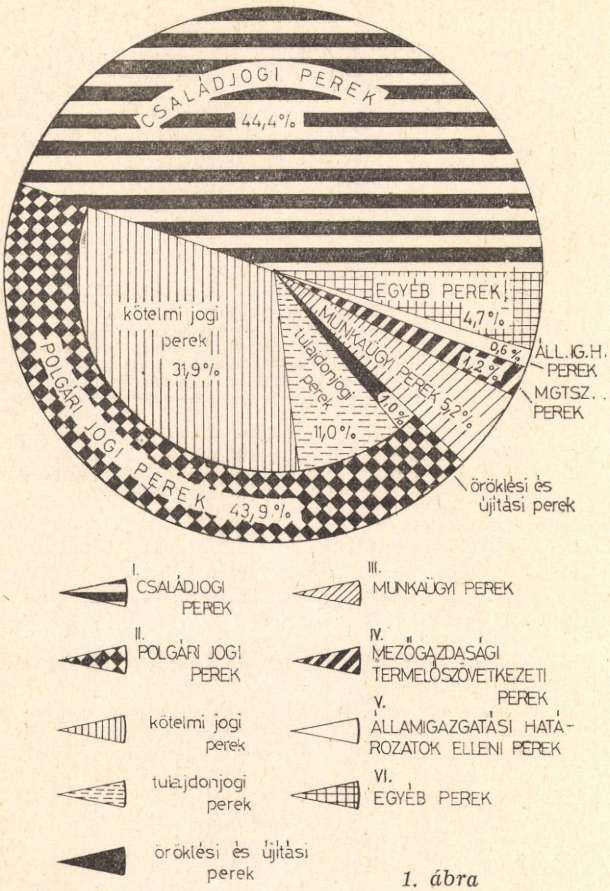
Az állampolgárok személyi és vagyoni jogaival, továbbá az állam és a jogi személyek jogaival kapcsolatban felmerült polgári bíróságok elé vitt jogviták számának alakulását 1960—1973. években a következő táblázat és 2. számú ábra szemlélteti:

3. táblázat

Év	Járásbíróságokhoz		Megyei bíróságokhoz		I. fokú polgári peres ügyek száma együtt			
	érkezett	befejezett	érkezett	befejezett	érkezett		befejezett	
	I. fokú polgári peres ügyek száma összesen				szám	Ha 1960=100,0%	szám	Ha 1960=100,0%
1960	213 509	211 018	3702	3432	217 211	100,0	214 450	100,0
1961	209 241	208 652	3149	3474	212 390	97,8	212 126	98,9
1962	205 794	204 525	833	1210	206 627	95,1	205 735	95,9
1963	205 213	206 822	682	803	205 895	94,8	207 625	96,8
1964	204 141	203 119	426	447	204 567	94,2	203 566	94,9
1965	189 543	189 796	417	404	189 960	87,5	190 200	88,7
1966	184 250	183 177	381	381	184 631	85,0	183 558	85,6
1967	175 811	176 297	301	317	176 112	81,1	176 614	82,4
1968	179 244	177 931	292	298	179 536	82,7	178 229	83,1
1969	182 890	178 429	375	339	183 265	84,4	178 768	83,4
1970	186 348	186 733	636	579	186 984	86,1	187 312	87,3
1971	192 619	187 317	952	875	193 571	89,1	188 192	87,8
1972	195 730	194 527	957	970	196 687	90,6	195 497	91,2
1973	167 295*	172 283	552	620	167 847	77,3	172 903	80,6

* 13 487 gazdasági peres ügy nélkül

A POLGÁRI PERES ÜGYEK STRUKTURÁJA
1972. ÉVBEN

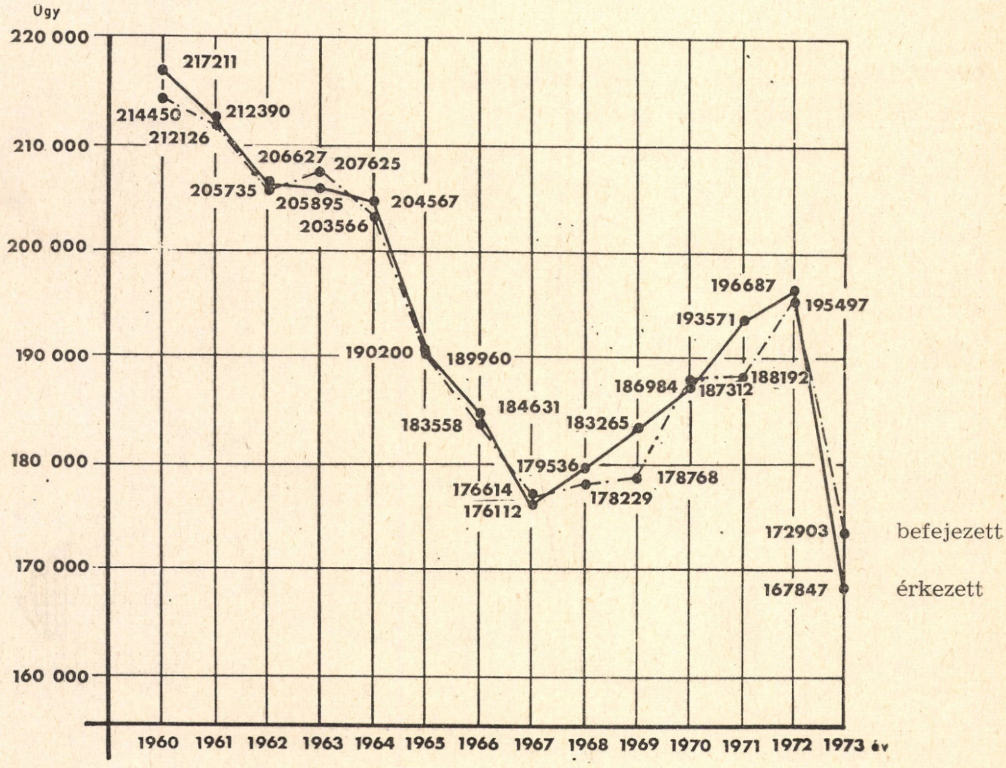

1. ábra

A táblázat adatainak és a 2. számú ábrának együttes tanulmányozása lehetővé teszi a következők megállapítását: *a)* az első fokú polgári peres ügyekben ítélkező bírói apparátus képes volt 1960—1964. évek közötti 5 évben átlagban 208 700 polgári peres ügyet első fokon érdemben befejezni, a következő, 1965—1969. évek közötti 5 évben évi átlagban már csak 185 473 polgári ügyet fejeztek be első fokon érdemben. Az összehasonlítás két 5 éves időszak *befejezése közötti különbség* 136 133 ügy; *b)* az 1960—1973. évek közötti 14 évben csak 5 évben 1963, 1965, 1967, 1970 és 1973 években sikerült az érkezett ügyeknél + 0,1—3,0%-kal többet, kilenc évben pedig 0,1—2,8%-kal kevesebbet befejezni.

Mindezekből levonható két alapvetően általános törvényszerűség. A polgári pereket eredményező konfliktus helyzetek hosszabb idő (4, 8 év) alatt csökkenő, vagy növekvő tendenciát mutatnak. A polgári peres ügyek befejezése nem a polgári bírói apparátus teherbírásához (ügyintézési kapacitásához), hanem az állampolgárok — jogszabályok és elvi állásfoglalások korlátai közötti — kezdeményezéseihez igazodnak. A polgári peres ügyek elsődlegesen visszatükrözik tehát a polgári jogszabályok szerinti követelményrendszer és a teljesítményrendszer közötti különbséget, vagyis kiinduló pontját képezhetik olyan társadalmi jelenségek megközelítésének, amelyek polgári perekben kifejeződő konfliktus helyzeteket kisebb-nagyobb számban eredményeznek.

ÉRKEZETT ÉS BEFEJEZETT POLGÁRI PERES ÜGYEK 1960—1973 ÉVEKBEN

2. ábra

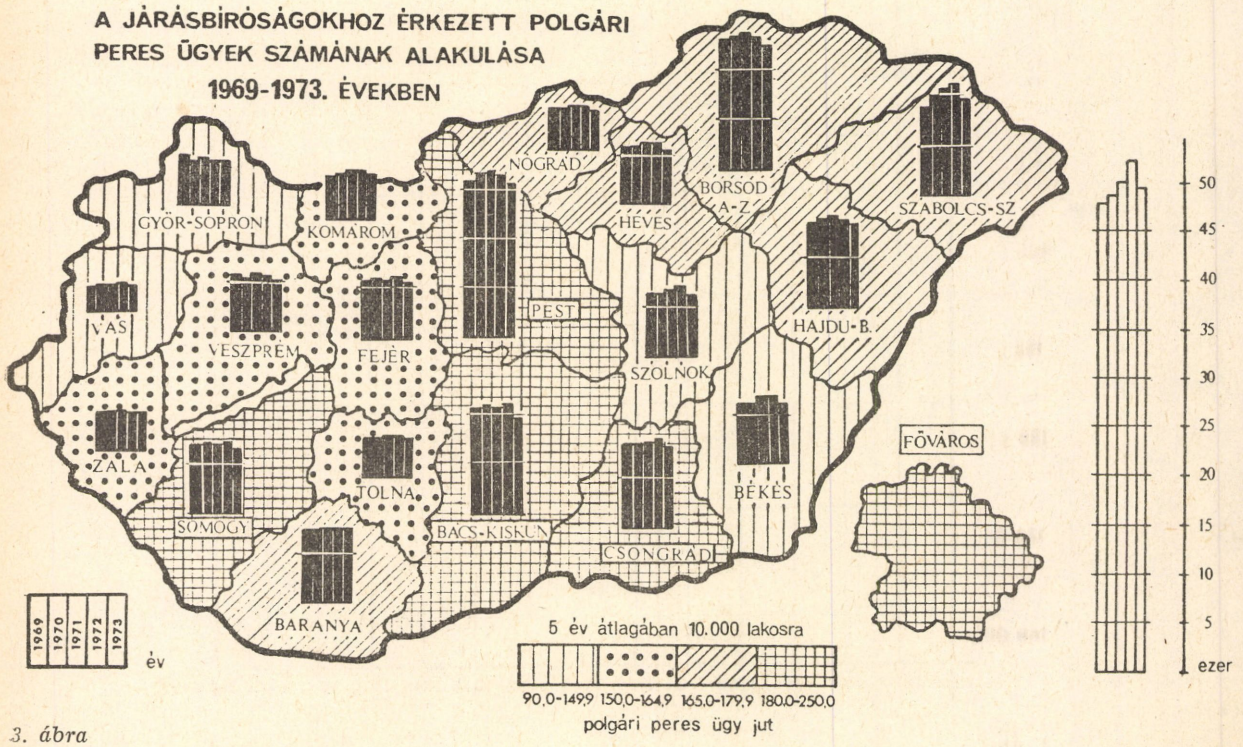
Ha megvizsgáljuk a járásbíróságokhoz érkezett polgári peres ügyek érkezését megyénként, azt találjuk, hogy az 1969—1973. évek közötti 5 évben az évi érkezés megyénként kisebb eltéréseket mutat. A 10 000 lakoshoz viszonyított polgári peres ügyek 5 évi átlagban az egyes megyékben jelentősen eltérőek.

Legtöbb polgári per 10 000 lakosra Budapesten, Csongrád, Somogy, Pest és Bács-Kiskun megyékben jut. Legkevesebb polgári peres ügy esik 10 000 lakosra Vas, Győr-Sopron, Szolnok, Békés és Zala megyékben.

A járásbíróságokhoz érkezett összes polgári ügyek számát 1969—1973. években és a 10 000 lakosra eső 5 év átlagait a következő táblázat és kartogram mutatja:

4. táblázat

Megyék Főváros	Járásbíróságokhoz érkezett polgári peres ügyek száma összesen években					ebből 10 000 lakosra esik 1969—1973 évek közötti 5 év átlagában	Rangsor
	1969	1970	1971	1972	1973		
Főváros	47 950	48 853	50 194	52 431	44 616	248,5	1
Csongrád	8 461	8 451	8 623	8 834	8 228	193,5	2
Somogy	6 884	7 075	6 882	6 848	6 432	187,9	3
Pest	15 765	16 690	16 895	17 107	15 667	187,1	4
Bács-Kiskun	10 660	10 933	10 801	11 203	9 995	187,1	5
ORSZÁGOS ÁTLAG:	182 890	186 348	192 619	195 730	176 799	180,5	
Baranya	7 530	7 529	7 587	7 670	7 652	179,5	6
Heves	5 745	5 935	6 173	6 209	5 581	171,5	7
Szabolcs-Szatmár	8 815	9 934	10 784	11 127	9 436	169,7	8
Nógrád	4 021	4 139	4 266	4 262	3 722	169,6	9
Borsod-Abaúj-Zemplén	13 178	13 303	13 744	13 352	12 666	169,0	10
Hajdú-Bihar	8 808	8 896	9 512	9 164	8 695	169,0	11
Tolna	4 160	4 090	4 364	4 431	4 125	163,7	12
Komárom	4 629	4 702	5 239	5 183	4 741	161,2	13
Fejér	5 825	5 949	6 098	6 262	5 687	151,8	14
Veszprém	6 408	6 028	6 506	6 332	5 887	151,5	15
Zala	3 953	4 053	4 115	4 063	3 988	150,7	16
Békés	6 338	6 313	6 937	7 031	6 307	147,6	17
Szolnok	6 263	6 367	6 479	6 913	6 307	143,5	18
Győr-Sopron	4 901	4 511	4 798	4 575	4 538	114,4	19
Vas	2 596	2 597	2 622	2 733	2 529	93,1	20

3. ábra

A megyék szerinti bűnözési fertőzöttség és a polgári peres ügyek rangsora között + 0,42 összefüggés állapítható meg. Nagy a különbség Nógrád, Heves, Szabolcs-Szatmár és Győr-Sopron megyék között.

Győr-Sopron megyében a tiltott határátlépési kísérletek nagy számát nem a megye lakosai követik el, *Szabolcs-Szatmár* megyéből nagy az elvándorlás és az ingázás is, márpedig ennek bűnözése nem Szabolcs-Szatmár megyében jelentkezik.

Heves megyében a kötelmi jogi, tulajdonjogi és munkaügyi perek nagyobb számában és ennek eddig fel nem tárt okaiban kell keresni az igen nagy eltérések okát, mert Heves megye fehér folt a bűnözés térképén, de a polgári jogi viták peres utakon való megoldás keresésében az élenjárók között van.

Ez a megállapítás azért is figyelemre méltó, mert Heves megyében a családi jogi perek száma is kedvező a megye népességéhez viszonyítva más megyékhez képest.

Nógrád megyében is a polgári ügyek száma gyakoribb, a bűnözés az alacsonyabb, de az eltérések oka ebben a megyében összetettebb, mint más megyékben.

c) *A házassági perek statisztikája.* A válások aránya hazánkban a világ más országaihoz hasonlítva is igen magas. Csak a Szovjetunió, az Északamerikai Egyesült Államok és az Egyesült Arab Köztársaság van előttünk.

Az 1000 lakosra eső válások arányszámát 1966. évben és 1965.[3] évben a világ egyes országaiban a következő táblázat mutatja:

5. táblázat

ORSZÁG	1000 lakosra jutó válások száma***
1. Szovjetunió	2,8
2. Észak-amerikai Egyesült Államok	2,5
3. Egyesült Arab Köztársaság	2,2
4. MAGYARORSZÁG	2,0
5. Német Demokratikus Köztársaság	1,6
6. Csehszlovákia	1,4
7. Dánia	1,4
8. Románia	1,4
9. Svédország	1,3
10. Ausztria	1,2
11. Jugoszlávia	1,1
12. Bulgária	1,0
13. Német Szövetségi Köztársaság	1,0
14. Finnország	1,0
15. Izrael	0,9
16. Ausztrália	0,9
17. Svájc	0,8*
18. Japán	0,8
19. Lengyelország	0,8
20. Egyesült Királyság	0,7*
21. Franciaország	0,7*
22. Norvégia	0,7
23. Mexico	0,7
24. Belgium	0,6*
25. Hollandia	0,6
26. Kanada	0,5
27. Görögország	0,4
28. Portugália	0,1

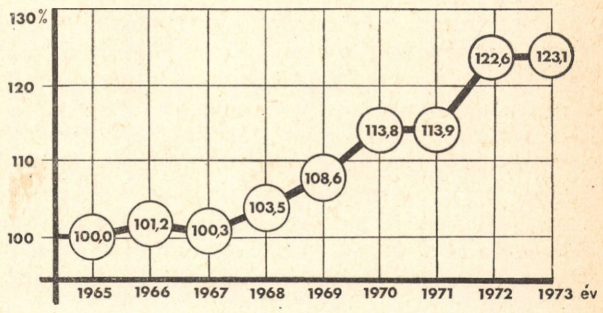
6. táblázat

A JÁRÁSBÍRÓSÁGOKHOZ ÉRKEZETT POLGÁRI PERES ÜGYEKBŐL A HÁZASSÁGI PEREK SZÁMA 1965—1973 ÉVEKBEN

Év	Házassági perek száma	Ha 1965=100,0%
1965	30 806	100,0
1966	31 162	101,2
1967	30 891	100,3
1968	31 888	103,5
1969	33 467	108,6
1970	35 078	113,8
1971	35 685	113,9
1972	37 771	122,6
1973	37 935	123,1

Magyarország kedvezőtlen válási statisztikája eléggé egyértelmű. A szocialista országok helyzete is lényegesen jobb a miénknél. A bontási keresetek emelkedési tendenciája alig változott az utóbbi 10 évben.

A HÁZASSÁGI PEREK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA 1965—1973. ÉVEKBEN

4. ábra

A házasságok szétesésének *okai* összetettek. Ez azt jelenti, hogy a házasságok gyakori felbontása nem egyetlen és nem is néhány okra vezethető vissza. Az okok együtt hatnak, nem is azonos erősségben, egyesek a válások, mások a házasságok fennmaradása érdekében.

A polgári bíróságok előtt a peres felek nem is mindig tárják fel a valódi okokat, hanem olyan „okokat" terjesztenek elő, amelyekről tudják, hogy ezen okok alapján a bíróságok a házasságokat fel szokták bontani.

Az összes házasságok 16,9%-át bontják fel iszákosság miatt. Nehezen állapítható meg, hogy a házasság romlott-e meg előbb és ennek eredményeként alakult ki az iszákosság, vagy ennek a fordítottjával áll-e a bíróság szemben.

*

Az igazságügyi szakstatisztika fejlődésének főbb fázisai véleményünk szerint a következők lehetnének: *1.* Társadalmi szükségszerűségként

[3] Nemzetközi Statisztikai Évkönyv KSH. Budapest, 1970.

jelentkezik, hogy az igazságügyi szakstatisztikatudomány érje utol a gazdasági szakstatisztika eredményeit. Ezen belül elsőként és leginkább a polgári ügyek statisztikájának fejlesztési igénye kerül előtérbe, mert ennek gépesítése is feltétlenül elkövetkezik és jelenleg ez az igazságügyi szakstatisztika leggyengébb láncszeme. Olyan különböző jogterületeket foglal magában, amelyeket csak a polgári eljárási jog legtöbbször célszerűségi okokból fog össze. A polgári ügyek statisztikájában jelentkező konfliktus helyzetek a polgári perekben és a megvalósulási jogkövetési esetek a peren kívüli ügyekben, többmilliós nagyságrendekben érintik az állampolgárokat.

A problémák társadalmi jelenségszintű megismerése és befolyásolása csak a számítógép igénybevétele útján lehetséges. Az is alaposan feltételezhető, hogy a polgári ügyekben jelentkező konfliktus helyzetek és az állampolgárok jogkövetelése összefüggésben lehetnek a kedvező, vagy kedvezőtlen bűnözési és bűnüldözési helyzettel is, ezért sem látszik elhanyagolhatónak ennek a területnek a fejlesztése és az az elektronikus gépi feldolgozási lehetőség fogadásának az előkészítése.

Szocialista államjogi szempontból sem lenne szerencsés úgy nézni az államigazgatási jogi szabályozás és jogalkalmazás gépesítése területén tett hazai erőfeszítéseket, hogy a polgári eljárásjogban összefogott jogágak alkalmazási területei hosszabb ideig érintetlenül maradjanak. Ezek számítógépes megközelítéséhez is a polgári ügyek statisztikáján keresztül vezet a legrövidebb út. Ezen út megépítésének célul tűzése időszerű feladatnak tűnik. Ha megépül, el kell indulni és végig kell menni rajta.

2. A polgári ügyek statisztikájának központjába a polgári pert eredményező *konfliktus helyzetbe sodródott embert* (alperes, felperes) kell állítani, hasonlóan ahhoz, ahogyan ez már a házassági perek statisztikájában megvalósult. Nem elégítik ki a társadalmi igényeket az „*ügy*" és a „per tárgy" alapegységek, hanem ezek megtartásával és fejlesztésével ki kell egészíteni ezen alapegységeket a konfliktus helyzetbe sodródott ember egységével.

3. A polgári tárgyú ügyek statisztikájában is maradéktalanul érvényesíteni kellene a területi (megye, járás, város, község) elvet. Ezt az elektronikus számítógép alkalmazása tenné lehetővé.

A statisztikai bázisú *polgári tárgyú, emberközpontú* informálást hasznosabban igénybe vehetnék a területi (megyei, járási, városi, községi) vezetők is. Ez azért jelentős, mert feltételezhetően *területenként eltérő* terjedelmű, dinamikájú és struktúrájú, polgári tárgyú konfliktus helyzet van jelen és ehhez képest ennek befolyásolási lehetősége területenként és időben változik.

4. Az igazságügyi szakstatisztika elméleti és gyakorlati művelői további nagy erőfeszítéseket tehetnének azért, hogy a matematikai statisztikai módszerek az igazságügyi szakstatisztika területén adaptálhatók legyenek. Ezzel kapcsolatban azonban nem szabad egyszerű kopírozásra gondolni. Egy-egy módszerrel addig kell kísérletezni, amíg az a gyakorlatban eredményesen felhasználható lesz. Az elmélet próbaköve ugyanis a gyakorlat. Egy-egy matematikai statisztikai módszer is csak akkor lehet szerves része az igazságügyi szakstatisztikának, ha az a gyakorlatban hasznosnak bizonyul. Mindaddig ezeket a kísérleteket műhelytanulmányoknak lehet tekinteni. Az igazságügyi statisztika művelőinek számát a sok időt és munkát igénylő kísérletekre figyelemmel fiatal, kutatás iránt érdeklődő jogászok köréből lenne célszerű kiegészíteni. Sehol olyan kevés tudományos kutatószinten dolgozó jogász nem működik, mint az igazságügyi szakstatisztika területén, jóllehet nem nehéz belátni, hogy az igen költséges számítógép sikeresebb működtetése nem nélkülözheti az *igazságügyi szakstatisztika* tudományos alapokon nyugvó *önálló művelését*. Azok a tudományágak is, amelyek igazságügyi statisztikai adatokat használnak fel, csak akkor haladhatnak a kívánt ütemben előre, ha fejlett igazságügyi szakstatisztikára támaszkodhatnak.

5. A társadalmi jelenségek okainak kutatásához az igazságügyi statisztika is hozzájárulhat, mert a társadalmi jelenségek okai többfajta matematikai statisztikai módszerrel is eredményesen kutathatók.

A matematikai statisztikai módszerek egyik-másik része a társadalmi, gazdasági jelenségek közötti kapcsolatmérés területén, a korrelációszámítás már eddig is hozott kisebb mértékben a gyakorlatban is hasznosítható eredményeket.

A matematikai statisztikai módszerek sok számítást igényelnek, amelyeknek elvégzését az elektronikus gépre lehet bízni. Eddig ugyanis a kriminálstatisztika területén a gépnek rendkívül gyors differenciáló és integráló képességét sikerült jobban kihasználni és ezzel a módszerrel a nagyszámú fogalmak mögé nézni. A gyors, sok-sok matematikailag igen művelt embert helyettesítő *számoló kapacitásnak* nagyobb kihasználása a vezetői döntések alátámasztása érdekében még a közeljövő feladatai közé tartozik.

Halász Kálmán

SZEMLE

A jótállási kötelezettség

(egy legfelsőbb bírósági állásfoglalás tükrében)

1. Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése óta élénk vita folyik a jogi szaksajtóban a jótállás mint jogintézmény lényegéről, a jótállás és a szavatosság összevetéséről, összeolvasztásuk vagy külön jogintézményként való fenntartásuk indokoltságáról. A Siófokon legutóbb tartott Jogászkongresszus Polgári jogi Szekciója a jótállás kérdésének a vizsgálatát a fogyasztói érdekvédelem jogi eszközei körében ugyancsak napirendre tűzte.

A jótállással kapcsolatos vita megélénkülését a műszaki fejlődés fokozása mellett a vevők, a fogyasztók érdekvédelmének fokozása is indokolja. Kétségtelen, hogy a jótállás a vevők, a fogyasztók érdekeit szolgálja. Kétségtelen az is, hogy az eladói kötelezettségek jogszabályi úton elrendelt fokozása nem mindig és nem feltétlenül vezet a minőség fokozottabb védelméhez, a vevői érdekek fokozottabb kielégítéséhez. (Jó példa — de negatív példa — volt erre a gazdasági szervezetek szerződéseiben a kötbérek 1966. évi felemelése az addigi kötbérek kétszeresére.) Ezért a jótállással kapcsolatban sem lehet remélni azt, hogy a jótállási feltételek szigorítása a jótállással védett áruk minőségének a javulását automatikusan kiváltja. Ahhoz, hogy ezt a célt elérjük, a jótállás lényegét kell szigorú ellenőrzés alá vonni és a gazdasági követelményeknek adekvát jogi rendezését kell megtalálni.

Nagy lépést tett ebben az irányban a jogi gyakorlat. A Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiuma tanácselnöki értekezletének 73/1973. számú állásfoglalása (Bírósági Határozatok 1973. év 9. szám) szakított a jótállással kapcsolatos korábbi nézetekkel, amikor kimondta, hogy „jótállási (garanciális) hiba esetén a kötelezettet kötbérfizetési kötelezettség a tervszerződések körében is csak akkor terheli, ha az jótállás hiányában is fennállna vagy abban a felek megállapodtak". A Gazdasági Kollégium tanácselnöki értekezletének ez a határozata a korábban hozott 584. számú KGD állásfoglalást erősíti meg. Úgy látom, hogy a bírói gyakorlat ezzel a most már megerősített állásfoglalással megelőzte az elméletet, mely — sajnálatosan — az azóta ebben a körben megjelent számos cikk[1] ellenére is figyelmen kívül hagyta ennek a bírói állásfoglalásnak a lényegét, még akkor is, ha ez a döntés nyilvánvalóan csak a gazdasági szervezetek egymás közötti szerződéseire vonatkozott.

2. Úgy tűnik, hogy a jótállás fogalmának az elemzésénél a gyakorlatot az eddiginél jobban figyelembe kell venni. A vizsgálat módjára nézve ebből mindenekelőtt két következtetést kell levonni.

Először azt kell tekintetbe venni, hogy a Ptk.-nak a jótállást szabályozó rendelkezései akkor kerültek megfogalmazásra, amikor egyrészt kellő tapasztalat a jótállás lényegének elemzésére még nem állt rendelkezésre, másrészt a polgári jogi kapcsolatok terén is a váratlan, előre nem látott események bekövetkeztét valamelyik félnek a felelősségviselési körébe látszott helyesnek utalni. A jótállásról rendelkező másik jogszabály, a 4/1969. (III. 30.) BkM — KGM — KipM — KkM — NIM együttes rendelet az egyes tartós fogyasztási cikkek jótállásának legkisebb mértékéről természetesen nem térhetett el a Ptk.-tól, a jótállás fogalmának merevebb, a felelősséget hangsúlyozó felfogásától. Az következik ebből, hogy a jótállás vizsgálatát nem elsősorban de lege lata kell folytatni, nem az amúgy is nagyon kevés és szűkre szabott jogszabályi rendelkezésből kell kiindulni.

(Meg kell jegyezni, hogy a Ptk.-nak a jótállással kapcsolatos, rendelkezése egyébként is ellentmondásos helyzetet teremt. A jótállásról rendelkező 248. § a szerződést biztosító mellékkötelezettségek körében szerepel, a jogszabály szövegéből viszont úgy tűnik, hogy a Ptk. a jótállás intézményét felelősségi jellegűnek tekinti. A Ptk. miniszteri indokolása szerint a jótállásból folyó igények a szavatossági igényekkel egyeznek meg, a törvény viszont a szavatosságot a 305. szakaszból és az ahhoz fűzött miniszteri indokolás 2. bekezdéséből kitűnően nem felelősségi jellegű intézménynek tekinti. Maga a törvény szövege csak arról szól, hogy milyen esetben mentheti ki magát a kötelezett a jótállás időtartama alatt a felelősség alól, de maga a törvény nem tartalmaz rendelkezést arra nézve, hogy mi ennek a felelősségnek a köre.)

A gyakorlat figyelembevétele a jótállás fogalmának vizsgálatánál emellett azt is jelenti, hogy a jótállást nem csak és nem is elsősorban a tömegfogyasztási cikkekre vállalt jótállás szempontjából, a kereskedelmi vállalat és az állampolgár közötti viszonyban kell vizsgálni. A jótállás bonyolultsága, sokrétűsége, elemeinek összetettsége sokkal mélyebben elemezhető és jobban feltárható a gazdasági szervezetek közötti viszonyban a termelőeszközökért vállalt jótállás vizsgálata alapján, mint ahogyan például a vállalkozási viszonyok megismerésére is jobb alapot ad egy tervezési vagy egy építési szerződés vizsgálata, mint egy ruha elkészítésére vonatkozó szerződésé. A jótállás ilyen teljes körű vizsgálata ad azután alapot arra, hogy a fogyasztói érdekvédelmet is optimálisan szolgáló jótállási megoldás jöhessen létre.

3. A jótállás gyakorlatának vizsgálatakor mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy a jótállás viszonylag új jogintézmény. Ha nem téveszt meg bennünket az, hogy a latin nyelvterülethez tartozó egyes országok kódexei a mi szavatosságunknak megfelelő intézményt garanciának nevezik — amit mi hajlamosak vagyunk jótállással azonosítani —, akkor megállapíthatjuk, hogy a jótállás a modern idők

[1] *Zoltán* Ödön: Hibás teljesítéssel okozott kárért való felelősség és a jótállás új szabályozásáról. Jogtudományi Közlöny, 1970. évi 9. sz.; *Kemenes* Béla: A vásárló, fogyasztó, felhasználó, költség- és kártérítési igénye hibás teljesítés esetén de lege ferenda, Magyar Jog, 1973. évi 1. sz.; *Szűcs* Ferenc: Jótállási és szavatossági kérdések a gépjárművek adásvételénél, Magyar Jog, 1973. évi 3. sz.; *Kemenes* Béla: A jótállási rendszer néhány időszerű elvi kérdése, Jogtudományi Közlöny, 1973. évi 2. sz.; *Kemenes* Béla: A jótállási igények és érvényesítésük módja, különös figyelemmel az állampolgárok vételi ügyleteire, Jogtudományi Közlöny, 1973. évi 3. sz.; *Szabó* Emil: A jótállásról, Magyar Jog, 1973. évi 4. sz. A felsorolt cikkek határozott vagy kevésbé határozottabb formában a jótállást felelősségi alakzatnak tekintik.

jogintézménye, a technika fejlődésével, rohamos fejlődésével jön létre.

Alátámasztja ezt a megállapítást az a körülmény is, hogy a jótállást mind a szocialista, mind a kapitalista jogrendszerek elismerik. S ha igaz is, hogy a szocialista jogszabályi rendelkezések némileg túlzottan kiemelik a jótállás felelősségi aspektusát, a szerződéses gyakorlat — különösen az egymás közti nemzetközi gazdasági forgalomban — semmilyen lényeges eltérést nem mutat a szocialista vagy a kapitalista vállalatok részéről.

Vizsgáljuk meg, hogyan függ össze a technikai fejlődés a jótállás jogintézményének a kialakulásával.

A klasszikus adásvétel során az eladó — legalábbis a magyar jogi felfogás szerint — tulajdonátruházást és birtokba helyezést ígér a vevőnek. Ha kötelezettségét teljesítette, a vevő a dolog birtokába kerül és a tulajdonátruházás alapján megszerzi a dolog használatának a jogát is. (A vizsgálódás szempontjából mindegy, hogy adásvételt vagy vállalkozást vizsgálunk — csak ezekhez a szerződésekhez szokott jótállás kapcsolódni —, s az egyszerűség kedvéért válasszuk példaként az adásvételt.) A vevő számára a dolog birtoka és a dolog *használatának a joga* egyben a *használat lehetőségét* is jelentette: az áruk természeténél fogva ez a lehetősége biztosítva volt. Ha pedig a dolog használatának a lehetőségét az zavarta meg, hogy a dolog hibásnak, a szerződés kikötéseitől eltérőnek bizonyult, a vevő szavatossági jogok gyakorlásával állíthatta helyre a szerződéses szolgáltatások egyensúlyát és biztosíthatta magának ezen az úton a szerződésnek megfelelő használati lehetőséget. Ennek természetesen az volt a feltétele, hogy bizonyítani tudta: a dolog már az átadáskor hibás volt. Az áruk természete azonban nem olyan volt, hogy a vevőnek erre a bizonyításra ne lett volna lehetősége.

Az általában jótállás alá nem eső áruk tekintetében ma is ugyanez a helyzet. Igaz ugyan, hogy a tulajdonátruházás és a birtokba bocsátás nem ipso facto teremti meg a használat lehetőségét a vevő részére, hiszen a jótállás alá általában nem tartozó árukhoz is gyakran kell használati utasítást adni, a különböző háztartási szerekre írt használati utasítás vagy a textilkresz azonban minden vevő számára elegendő útmutatást ad, minden különös szakértelem vagy gyakorlat nélkül is biztosítja a vevő számára az áru zavartalan használatának a lehetőségét.

4. A műszaki fejlődés során azonban mind a termelőeszközök körében, mind a fogyasztási cikkek körében tömegesen jelennek meg az olyan áruk, amelyekre nézve ez a régi rend felborul. Ezeknek az áruknak az a legfőbb sajátosságuk, hogy használatuk *működtetésből* áll: gépekről, berendezésekről, háztartási készülékekről, tartós fogyasztási cikkekről van itt szó. Az ebbe a körbe eső áruk előállítására nemcsak a korábbiakhoz képest nagy fokú bonyolultságuk, hanem az egyre inkább kialakuló nagy mértékű specializálódás a jellemző.

Ezek, a használat során működő áruk két szempontból teremtenek új helyzetet.

a) Mindenekelőtt az ad új arculatot az általában jótállás alá tartozó áruknak, hogy ezeknél az áruknál a termelési folyamat során tanúsított gondosság mellett is az áruk egy részénél szinte elkerülhetetlen a használat során kisebb zavarok, rendellenességek, hibák bekövetkezése. Ezek a termékek annyira bonyolultak, olyan sok termelőegység termékeiből állnak össze, műszaki fejlődésük, konstrukciójuk változása is olyan gyors, hogy használatuk során a sorozatban előállított egyes termékeknél a kisebb hibák bekövetkezte — véletlenszerűen ugyan, de — szinte törvényszerű.

A jótállás alá tartozó áruknak ez a sajátossága azt jelenti, hogy a használati *jog* — a birtokbavételt természetesen feltételezve — nem jelenti a vevő számára egyúttal a használati *lehetőséget* is. Nem segít a vevőn a gondosan készített használati utasítás — kezelési, karbantartási utasítás — sem, ha az áru akárcsak kisebb hibája miatt is működésképtelenné válik, a vevő nem tudja azt kijavítani, nem tudja a hibát helyrehozni, és így a használat részére nincs biztosítva.

b) A jótállás alá tartozó áruk másik sajátossága az, hogy a használat közben, működés közben beálló hiba esetén a vevő szinte soha sincsen abban a helyzetben, hogy bizonyítani tudja: az áruban a hiba már az átadáskor benne rejlett. Nem tudja ezt a vevő bizonyítani, mert — bizonyos esetekben a bizonyítás műszakilag egyszerűen nem lehetséges; más esetekben a bizonyítás műszakilag lehetséges lenne ugyan, de a hiba kijavításának a költségeit figyelembe véve nagymértékben gazdaságtalan lenne; — a vevőnek nincs kellő szakértelme a hiba okának a feltárásához, szakértő igénybevétele erre a célra az esetek túlnyomó részében kifejezetten gazdaságtalan, nem is szólva arról, hogy a nagyfokú specializálódás mellett gyakran nehéz megfelelő szakértőt találni.

Azoknál az áruknál tehát, melyeknél a rendeltetésszerű használat működtetésben áll, a használati jog már nem biztosítja közvetlenül a használati lehetőséget is, hiba felmerülte esetén a vevő nem tudja szavatossági igények érvényesítésével helyreállítani a szerződés megbillent egyensúlyát.

5. A „működő" áruk széles körű elterjedése így vonta maga után a jótállás kialakulását, mint olyan jogintézményt, mely a „működő" áruk fent vázolt sajátosságai ellenére is biztosítani tudja a vevő érdekeinek védelmét, biztosítani tudja a vevő számára, hogy az adásvételi szerződés megkötése útján el tudja érni célját: a megvételre kerülő áru zavartalan használatát.

Amennyiben az eladó a szolgáltatásra jótállást vállal, már nemcsak birtokba bocsátást és — a tulajdonátruházás útján — használati *jogot* ígér, nemcsak erre vállal kötelezettséget, hanem arra is, hogy a dolog átadása után esetleg felmerülő hibák kiküszöbölése útján a szerződésben megállapított időtartamra a zavartalan használat *lehetőségét* is biztosítja a vevő számára. Vállalkozási szerződésnél a vállalkozó — ha jótállást is vállal — már nemcsak az eredmény létrehozását ígéri a szerződésben, hanem arra is kötelezettséget vállal, hogy a megrendelő a létrehozott és átadott eredményt, az opust a jótállás időtartama alatt zavartalanul használhatja.

A korábbi képlet tehát változott: a „tulajdonátruházás (használati-

jog-átruházás) + birtokba bocsátás = vételár" helyébe új szerződéses egyenlet lépett, a tulajdonátruházás (használati jog-átruházás) + birtokba bocsátás + folyamatos használati lehetőség biztosítása (jótállás) = vételár".

(A tulajdonjogból vizsgálatainkhoz természetesen a használati jogot kell kiemelni, a tulajdonhoz tartozó más jogosítványok vizsgálódásunk szempontjából irrelevánsak.)

A jótállás a vevő számára — meghatározott időn keresztül — a használati jog mellett, azon túlmenően a használati lehetőséget is biztosítja, akkor is, ha az áru használat, működés közben meghibásodik, s így mód van a megbillent szerződéses egyensúly — és az emögött álló gazdasági érdekegyensúly — helyreállítására. A jótállás kikötése megoldja a „működő" áruk elterjedésével a vevő érdekvédelme körében beállt akadályokat. Ha az eladó jótállást vállal, a vevőt, valamilyen hiba bekövetkezte esetén, nem terheli annak bizonyítása, hogy a hiba már az átadáskor benne rejlett a dologban, igényelheti a hiba kiküszöbölését az ilyen, számára eredménnyel csak ritkán kecsegtető bizonyítás nélkül is.

A jótállás tehát a technika fejlődése, a bonyolult, „működő" áruk elterjedése következtében a vevő érdekvédelmét biztosító, a főkötelezettséghez kapcsolódó járulékos helytállási kötelezettség, az adásvételi dare, a vállalkozói facere főkötelezettséget kiegészítő praestare kötelezettség.

6. Ebben a vonatkozásban a jótállás a biztosító kötelezettségéhez hasonlít, aki jövőbeli események bekövetkezte esetén biztosítási díj fejében biztosítási összeg kifizetését vállalja a biztosított részére. Bár a törvény lehetővé teszi, hogy a biztosítás ne biztosítási összeg megfizetésére, hanem valamely egyéb szolgáltatás teljesítésére szóljon, a biztosító általában nem természetbeni szolgáltatás elvégzését, hanem biztosítási összeg megfizetését ígéri. A jótállást vállaló fél ezzel szemben a bizonytalan esemény bekövetkezte esetére természetbeni szolgáltatás elvégzését vállalja, hiszen a vevőnek éppen erre a természetbeni szolgáltatásra, a hiba kiküszöbölésére van sürgősen szüksége.

Az a körülmény, hogy — szemben a biztosítással — a jótállás járulékosan kapcsolódik az adásvételhez vagy a vállalkozáshoz, s a jótálló — szemben a biztosító helyzetével — egyben az eladó vagy a vállalkozó is, az a körülmény továbbá, hogy a jótálló természetbeni szolgáltatást, a hiba kiküszöbölését vállalja, olyan helyzetet hoz létre, hogy az eladó vagy a vállalkozó a jótállás keretében a hiba kiküszöbölésekor olyan szolgáltatásokat teljesít, mint amilyeneket — szavatossága alapján — a hibásan teljesítő eladónak vagy vállalkozónak is végeznie kellene. Ezért olyan látszat keletkezik, hogy a jótállás nem egyéb, mint a szavatosság kiterjesztése vagy hogy a jótállás olyan, a szokásosnál terhesebb felelősség elvállalása, mely alól a jótállást vállaló fél „csak akkor mentesül, ha bizonyítja, hogy a hiba oka az átadás után keletkezett". (Mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy a biztosítóval szemben a biztosítási összeg fizetését kiváltó biztosítási esemény bekövetkezte alapján senki sem veti fel a biztosító *felelősségét.)*

7. Aki tehát jótállást vállal, az azt vállalja, hogy a jótállási idő alatt *helytáll* az átadott dolog zavartalan használatának a lehetőségéért, s ennek alapján haladéktalanul kiküszöböli a használat során esetleg fellépő hibákat, helyreállítja a rendeltetésszerű használhatósági helyzetet. Nem jelent azonban a jótállás vállalása ennél többet, nem jelenti azt, hogy a jótállást vállaló fél az átadott dolognak a jótállási idő alatti meghibásodása — az ún. jótállási hiba — esetére elismerné a dolog eredetileg, az átadás időpontjában is már hibás voltát, nem jelenti azt, hogy a jótállási hiba egyúttal az adásvétel vagy a vállalkozás főkötelezettségének hibás teljesítése.

S itt kell visszatérni a Gazdasági Kollégium tanácselnöki értekezletének említett állásfoglalására és az azt megelőző 584. számú KGD állásfoglalásra. A bíróság ezekben az állásfoglalásokban szakított a jótállással kapcsolatos korábbi gyakorlatával, s arra a következtetésre jutott, hogy a jótállási hiba még nem jelenti önmagában a tervszerződés — a szállítási vagy vállalkozási szerződés — hibás teljesítését. A bíróság ezzel az állásfoglalással jelentős lépést tett abban az irányban, hogy megszabadítsa a jótállás intézményét a felelősségi elemektől. (Az 584. számú állásfoglalás eredetileg a Döntőbíráskodás 1969. évi 6. számában 1416. sorsz. alatt került közzétételre. Az állásfoglalás indokolása tartalmaz olyan megállapítást is, amely szerint: „mindez a teljesítési hiba és a jótállási hiba közötti különbségből... adódik,...". A tanácselnöki értekezlet az állásfoglalást megerősítette ugyan, a fent idézett mondatrész azonban, sajnos, az indokolásból kimaradt, pedig éppen ez utal már egyértelműen a kifejezetten le nem írt álláspontra: a jótállási hiba önmagában nem az adásvételi vagy vállalkozási kötelezettség teljesítési hibája, a jótállási hiba még nem jelent hibás teljesítést.)

A gazdasági szervezetek szállítási, illetve vállalkozási szerződéseit szabályozó jogszabályok, a 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet a szállítási szerződésekről és a 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet a vállalatok vállalkozási szerződéseiről a 48. § (1) bekezdésében, illetve a 21. § (1) bekezdésében kimondják, hogy a szállítási, illetve a vállalkozási szerződés megszegése esetén — és ennek egyik legfontosabb esete a hibás teljesítés — a szállító, illetve a vállalkozó kötbérfizetési kötelezettséggel tartozik. A 73/1973. tanácselnöki értekezleti állásfoglalás viszont arra az alapra helyezkedik, hogy önmagában a jótállási hiba bekövetkezte nem von maga után kötbérfizetési kötelezettséget. Nyilvánvaló a következtetés: önmagában a jótállási hiba nem jelenti a szállítási vagy vállalkozási szerződés hibás teljesítését.

Hangsúlyozza a bírósági állásfoglalás, hogy „a vétkes kötelezettet kötbérfizetési kötelezettség csak akkor terhelheti, ha a hibás teljesítés bizonyítása megtörtént, és a jogosult emiatt igényét érvényesíti. A kötbérfizetési kötelezettség megállapításához tehát még többletbizonyítás szükséges. Ha ez a többletbizonyítás nem vezet sikerre, kizárólag a jótállás alapján kötbérfizetési kötelezettséget nem lehet megállapítani...". Azt jelenti ez az állásfoglalás, hogyha a jogosult pusztán a jótállási hiba bekövetkezte alapján kötbérigényt érvé-

nyesít, a bíróság nem is fogja vizsgálni, hogy a kötelezett vétlensége alapján ki tudja-e magát menteni, hanem a hibás teljesítés bizonyításának a hiánya miatt a jogosulti igényt el fogja utasítani, hiszen — az állásfoglalás szerint — a jótállási hiba bekövetkeztének bizonyításán kívül „még többletbizonyításra", a hibás teljesítés bizonyítására is szükség van.

Rámutat az állásfoglalás arra is, hogy természetesen a feleknek módjukban van a jótállási hiba esetére is kötbért kikötni és hangsúlyozza, hogy ez a kötbér a jogszabályban előírtnál nemcsak magasabb, hanem alacsonyabb is lehet. Miután a jogszabály szerint hibás teljesítés esetére a felek nem állapodhatnak meg a jogszabályban előírtnál alacsonyabb kötbérben, nyilvánvaló, hogy az állásfoglalásnak ez a része is alátámasztja: a tanácselnöki értekezlet a jótállási hibát önmagában még nem tekinti az adásvételi vagy vállalkozási kötelezettség hibás teljesítésének.

Aki jótállást vállalt, köteles a jótállási idő alatt a dologban bekövetkezett hibát kiküszöbölni (hacsak nem bizonyítja, hogy a hiba oka az átadás után keletkezett). Korántsem mindegy azonban, hogy ennek a hibakiküszöbölésnek mi a jogalapja, nem mindegy, hogy a jótálló fél jótállási kötelezettségét teljesíti-e, vagy pedig a szolgáltatás hibás teljesítése miatt fennálló felelőssége alapján jár-e el. Maga a természetbeni tevékenység, a hiba kiküszöbölésének műszaki folyamata mindkét esetben azonos, az első felfogás mellett további jogkövetkezmény ehhez nem fűződik, a második felfogás mellett azonban a jótállást vállaló felet a hibás teljesítésért fennálló felelősséghez fűződő egyéb jogkövetkezmény, kötbérfizetési és kártérítési kötelezettség is terheli.

A Gazdasági Kolégium tanácselnöki értekezletének állásfoglalása az első felfogást vallja, szakítva a második, a hibás teljesítésen alapuló felfogás szerinti joggyakorlattal.

Rámutat a bírósági állásfoglalás arra is, hogy a gazdaságpolitikai célkitűzések is a jótállásnak ezt a felfogását és az ennek megfelelő gyakorlatot támasztják alá. „A szükségletek jobb kielégítéséhez fűződő érdek is azt kívánja" — mondja az állásfoglalás —, hogy a jótállás intézményét egyre szélesedő területen alkalmazzák. A termékforgalomban különösen előnyös, ha nincs szükség a hibákkal kapcsolatos, sokszor nehézséggel járó bizonyításra. Ha azonban ahhoz a számottevő többletköltséghez, amit a jótállás vállalása jelent, a jótállás alapján automatikusan még kötbérfizetési kötelezettség is járulna, a jótállás elterjedésével aligha lehetne számolni. Azt tehát, hogy a jótállást vállalót — ilyen kikötés alapján — még külön kötbér is terheli-e, gazdasági szempontból is célszerű a felek megállapodására bízni."

8. Nemcsak gazdaságpolitikai megfontolások indokolják azonban ezt a nézetet, hanem a jótállási hibák elemzése is ezt a felfogást támasztja alá. Milyen hibák tartoznak tulajdonképpen a jótállási hibák körébe?

A jótállási kötelezettséggel fedezett hibákat — szigorúan a műszaki okozati összefüggés alapján — három csoportra lehet osztani: *a)* az eladó által okozott hibák; *b)* olyan hibák, amelyek okát nem lehet megállapítani; *c)* nem az eladó által okozott hibák.

Vizsgálódásunk szempontjából kizárólag a műszaki okozati összefüggés alapján való csoportosítás azonban nem lehet kielégítő. A jótállással a hiba keletkezését jelentő műszaki összefüggés egy társadalmi — gazdasági, jogi — viszony elemévé válik, s így a műszaki viszony gazdasági és jogi színezetet is nyer, gazdasági és jogi viszonyokkal fonódik össze. Ennek megfelelően, a jótállási kötelezettséggel fedezett hibák csoportosításánál arra is figyelemmel kell lenni, hogy a hiba keletkezését jelentő műszaki összefüggés utólagos feltárása, teljes, tehát a kiküszöböléshez szükséges mértéken túlmenő megismerése gazdaságilag indokolt-e, és ha igen, vajon az a fél, akinek a hiba keletkezésének teljes műszaki összefüggését fel kell tárnia, képes-e egyáltalában erre.

A hiba okainak ilyen alapon való szemlélete mellett a jótállási kötelezettséggel fedezett hibákat a legcélszerűbben a következő csoportokba oszthatjuk:

aa) Olyan hibák, amelyek az eladó magatartására vezethetők visszavezethetők és amelyeknél ezt a körülményt a vevő bizonyítani is tudja. Hangsúlyozni kell természetesen, hogy ilyenkor a vevőnek nem azt kell bizonyítani, hogy az eladó hol, mikor, milyen mulasztást követett el a gép, a berendezés, a készülék tervezése vagy előállítása során, amely mulasztás később, az átadás után a jótállási hiba keletkezéséhez, a meghibásodáshoz vezetett, hanem azt bizonyítja csupán, hogy a gép, a berendezés vagy a készülék az átadás időpontjában már hibás volt. Annak bizonyítása, hogy az eladó hibásan teljesített, hogy nem azt szolgáltatta, amit az adásvételi kötelezettsége keretében ígért, nem teszi szükségessé azt a további bizonyítást, hogy hol, mikor, mivel követte el az eladó a hibát.

A jótállási kötelezettség tehát ilyen esetben ugyanazokat a hibákat fedezi, mint az eladó szavatossága. (Az időtartambeli különbségektől most eltekintünk.)

ab) Olyan hibák, amelyek az eladó magatartására vezethetők ugyan — a műszaki összefüggés alapján — vissza, a vevő azonban sem ezt, sem azt nem képes bizonyítani, hogy a gép, a berendezés vagy a készülék már az átadás időpontjában hibás volt.

A jótállási hibák jelentős része esik ebbe a kategóriába. Már említettem, hogy a jótállás, mint jogintézmény kialakulásában nagy szerepet játszott az átadás után fellépő hibák okainak bizonyításával kapcsolatos nehézség az ún. „működő áruk", a gépek, berendezések, készülékek adásvételénél. A vevő észleli a hibát, megállapítja, hogy az áru nem, vagy nem rendeltetésszerűen működik, a hiba okát azonban — kellő szakértelem hiányában — nem tudja megállapítani. Az eladónak pedig — jótállás híján — ilyen esetekben nem állna érdekében megállapítani, hogy az átadás után előállott hiba oka saját magatartására vezethető vissza. Amikor tehát az eladó vagy a vállalkozó jótállást vállal, a hibák ezen csoportja tekintetében tulajdonképpen hibakiküszöbölési kötelezettséget vállal olyan esetre is, amikor a hibát valójában ő maga okozta ugyan, de a vevő mégsem tudná vele szemben a hiba kiküszöbölését szavatossági igény formájában érvényesíteni.

Természetesen számos esetben — ha nem is minden esetben — a vevőnek módja lenne arra, hogy az átadás után előállott hiba okát — saját kellő szakértelme híján — szakértő útján állapíttassa meg. Ilyen eljárásra azonban a gyakorlatban csak ritkán, szinte csak nagyobb jelentőségű hibák bekövetkezte esetén kerül sor. A jótállási hibák túlnyomó többségénél a szakértői bizonyítás költségei — az esetleges időveszteségről nem is szólva — egyáltalában nem állnak arányban a hiba kiküszöbölésének a költségeivel. Az előállott helyzet megítélése szempontjából tehát közömbös, hogy a vevő számára műszakilag lehetetlen vagy pedig csak gazdaságilag teljesen ésszerűtlen annak a bizonyítása, hogy az átadás után előállott hiba az eladó magatartására vezethető vissza, illetve, hogy az áru már az átadás időpontjában hibás volt.

ba) Olyan hibák, amelyeknek az okát műszakilag nem lehet megállapítani.

Azoknak az áruknak, amelyekre jótállást szokás vállalni, nagy része műszakilag igen bonyolult, bonyolultsága miatt a külső hatásokra igen érzékeny, s ezért kezelésük, karbantartásuk is bizonyos gyakorlatot, hozzáértést tesz szükségessé. Az átadás után bekövetkezett meghibásodás esetén ezért gyakran már nem lehet a meghibásodáshoz vezető és már lejátszódott műszaki folyamatot teljes egészében, minden külső körülményt és hatást is ugyanúgy feltételezve, rekonstruálni, s így egyszerűen nincsen mód annak megállapítására, hogy a hiba oka már az átadás előtt is benne rejlett-e az áruban, vagy csak az árutól „független" külső hatások idézték elő az átadás utáni meghibásodást. Számos esetben külső és az áruban rejlő belső okok egyaránt hatottak annak a műszaki folyamatnak a kialakításában, amely végül is a meghibásodáshoz vezetett.

bb) Tulajdonképpen a jótállással fedezett hibáknak ehhez a kategóriájához hasonlóak — vizsgálódásunk szempontjából — azok a hibák is, amelyeknél hosszas műszaki vizsgálattal, szakértő vagy szakértők bevonásával meg lehetne ugyan állapítani műszakilag egyértelműen a bekövetkezett hiba okát, a hiba természetéből azonban nyilvánvaló, hogy a hosszas műszaki vizsgálat költségei nem állnak arányban a hiba kiküszöbölésének a költségeivel.

Az eladó jótállási kötelezettsége az ilyen — tehát *ba)* és *bb)* csoportba tartozó — hibáknál olyan esetekre is kiterjed, amikor mindkét fél előtt bizonytalan, hogy a bekövetkezett hiba tulajdonképpen mire, kinek a magatartására vezethető vissza, vagy, hogy az teljesen véletlen jellegű-e.

ca) Olyan hibák, amelyek a vevő magatartására vagy legalábbis az eladón kívüli harmadik személy magatartására vezethetők ugyan vissza, amelyek tekintetében azonban az eladó ezt a körülményt nem tudja bizonyítani.

Említésre került már, hogy az ún. „működő" áruk használata, „működtetése", kezelése és karbantartása a vevő részéről is bizonyos hozzáértést, gyakorlatot és sokszor jelentős gondosságot kíván meg. Az eladó az áru átadása után vagy egyáltalában nem tudja ellenőrizni, hogy a vevő hogyan használja, kezeli, tartja karban az árut, betartja-e az erre vonatkozó eladói utasításokat, vagy nagyon nagy mértékben korlátozottan van csak erre lehetősége, olyan gépeknél — például gépkocsiknál, traktoroknál —, amelyeket a vevőnek a kötelező szerviz elvégzésére az eladóhoz időközönként az átadás után is el kell vinnie, mégpedig a jótállási kötelezettség elenyészésének terhével. Valamely termelő berendezés meghibásodása esetén a hiba körülményeinek megvizsgálásakor sincs az eladó gyakran abban a helyzetben, hogy megállapítsa, betartotta-e a vevő a használati, kezelési, karbantartási utasításokat és a bekövetkezett hiba vajon nem a vevő magatartására, mulasztására vezethető-e vissza.

Sokak által jól ismert példa az ilyen természetű hibákra az olyan hiba, amely például személygépkocsiknál a nem megfelelő bejáratásból keletkezik. Ismeretes, hogy a későbbi zavartalan működés szempontjából milyen fontos a gépkocsik szakszerű és gondos bejáratása. Számos későbbi hiba keletkezhet abból, hogy a vevő a bejáratás során gondatlanságból, könnyelműségből nem tartotta be a sebességi korlátozásokat, vagy igyekezett ugyan gondosan végezni a bejáratást, de kellő vezetési gyakorlat híján nem tudta azt szakszerűen végezni. A gépkocsi hibájának a kijavítása során a nem kellően végzett, nem szakszerű bejáratás tényét az eladó utólag nemigen tudja megállapítani.

Az eladó tehát, amikor jótállást vállal, tulajdonképpen olyan hibák kiküszöbölését is elvállalja, amelyeket a vevő gondosságának vagy szakértelmének a hiánya okozott, úgy azonban, hogy ezt az eladó bizonyítani nem tudja.

cb) Meg kellene említeni még — a logikai sor teljessége kedvéért — az olyan hibákat is, amelyeket a vevő vagy valamilyen harmadik személy okozott és amelyek tekintetében az eladó ezt a körülményt bizonyítani is tudja. Miután azonban a kérdést úgy tettük fel, hogy milyen hibákat fedez tulajdonképpen a jótállási kötelezettség, a hibáknak ez a csoportja elesik, hiszen a jótállási idő alatt bekövetkezett hibáknak ez az egyetlen csoportja, amelyet a jótállási kötelezettség nem fedez.

Végeredményben tehát azt a következtetést lehet a vizsgálódásból levonni, hogy a jótállási kötelezettség által fedezett hibák egy része valóban az eladó hibás teljesítésére vezethető vissza, más része — és igen jelentős része — viszont korántsem jelenti egyúttal az eladó hibás teljesítését. Más kifejezéssel élve: ha az eladó vagy a vállalkozó jótállást vállal, nemcsak a szavatosságot erősíti meg, hanem az áru meghibásodásával járó kockázat igen jelentős részét a vevőről, illetve a megrendelőről magára vállalja át.

9. Bár korábban azt említettem, hogy a jótállás vizsgálatához nem elsősorban a jogszabályból, hanem a gyakorlatból kell kiindulni, az eddigiek alátámasztására mégis egy jogszabályra kell hivatkozni, igaz ugyan, hogy egy nagyon is „gyakorlatias" jogszabályra, a jótállási alap képzéséről és a jótállási költségek elszámolásáról szóló 5/1968. (I. 27.) PM számú rendeletre.

Ez a jogszabály mindenekelőtt azt juttatja kifejezésre, hogy a jótállási kötelezettség elvállalásával *visszterhes* megállapodás jön létre, hiszen a jogszabály alapján a jótállási kötelezettséget vállaló fél a kötelezettségvállalás költségfedeze-

tét az árban a megrendelővel szemben érvényesítheti, a jótállás költsége *ártényező*. Ha megvizsgáljuk a rendelet mellékletét a jótállási költségeknek az árban érvényesíthető százalékos kulcsairól, akkor azt látjuk, hogy ezek a kulcsok nem is nagyon alacsonyak. Termelő berendezéseknél 0,5—1%-osak, tartós fogyasztási cikkeknél ennek többszörösét is elérik, hűtőszekrényeknél az 5, rádiónál, zeneszekrényeknél az 5,5, magnetofonoknál a 6, tv-készülékeknél pedig a 7%-ot.

Amikor tehát az eladó a jótállási kötelezettség elvállalásával a meghibásodás kockázatának jelentős részét a vevőről magára vállalja át, ez visszterhesen történik. Ennek hangsúlyozása azért lényeges, mert azt mutatja, hogy a jótállás lényegét nem a felelősségi intézmények, hanem a szerződéses kötelezettségek körében kell keresni. Kifejezésre jut ez egyébként abban a korábban már említett képletben is, amely szerint a jótállással eladott áruknál a „tulajdonátruházás + + birtokba bocsátás + jótállás = = vételár", hiszen ez is mutatja, hogy a jótállási kötelezettség ellenértéke része a vételárnak.

Kifejezésre juttatja a jogszabály a jótállási kötelezettség *aleatorius* jellegét is, tehát azt, hogy jelentősek keretében a bizonytalansági, a kockázati elemek. A rendelet 2. § (1) bekezdése szerint a *várható* jótállási kötelezettségek költségfedezetét lehet az árban érvényesíteni és ez nyilván el fog térni a *ténylegesen* felmerült költségektől. A rendelet 3. § (1) bekezdése szerint a tényleges költségeket a vállalatok költségeik között számolhatják el, a 6. § (4) bekezdése szerint pedig a *várható* költségek fedezetéül szolgáló árbevétel és a *tényleges* költségek közötti különbözet — hacsak a vállalat jótállási alapot nem képez — a vállalati eredmény részét képezi. Ha viszont a *tényleges* költségek meghaladják a *várható* költségek alapján kialakított és árbevételként jelentkező összeget, az eladót veszteség fogja érni, hiszen a rendelet 5. §-a alapján a vállalatok a fedezet mértékétől függetlenül kötelesek eleget tenni a jótállás alapján vállalt kötelezettségeiknek. Egy-egy termelő berendezés, gép vagy tartós fogyasztási áru adásvételére vetítve az eltérés a várható és a tényleges jótállási költségek között igen nagy, lehetséges, hogy tényleges jótállási költség egyáltalában nincs és lehetséges az is, hogy a várhatónak sokszorosa lesz. A gépek vagy készülékek minél nagyobb sorozatára vetítve az eltérés a várható és a tényleges költség között természetesen csökkenni, jelentősen csökkenni fog, de némi eltérés természetesen mindig fog mutatkozni, a jótállási kötelezettségvállalás nagy sorozatoknál is megőrzi az aleatórius elemeket.

A gazdasági élet gyakorlati kapcsolataiban ez azt jelenti, hogy ha valamely termelő berendezés vagy tartós fogyasztási cikk a jótállási időtartam alatt hibássá válik és a vevő jótállási igényeit érvényesíti, akkor a jótállási kötelezettség teljesítésével kapcsolatban felmerülő költségeket lényegében — bár közvetett úton — azok a vevők viselik, akiknek a gépük, termelő berendezésük, tartós fogyasztási cikkük a jótállási idő alatt hibátlan maradt, zavartalanul működött, hiszen ezek a vevők is megfizették a vételárban a várható költségeket. A jótállási kötelezettségnek a biztosítási szerződéshez hasonló aleatórius jellegénél fogva az eladók, illetve a vállalkozók önbiztosításszerűen terítik szét az összes gépre, termelő berendezésre, illetve tartós fogyasztási cikkre a várható jótállási költségeket.

10. A jótállási költségek elszámolásáról szóló említett rendelet 3. § (2) bekezdése igen fontos rendelkezést tartalmaz. Eszerint a jótállást vállaló vállalatok jótállási kötelezettség címén a terméknek a jótállás alapján szükséges *tényleges javítási költségeit* számolhatják el. Ebből a rendelkezésből azt szeretnénk kiemelni, ami nem kifejezetten szerepel benne: minden tényleges javítási költséget elszámolhatnak a vállalatok jótállási költség címén, de kártérítésként kifizetett összeget nem. A rendelet mellékletében megállapított százalékos kulcsok alapján számított és az árban érvényesített költségfedezetet csak a a jótállási kötelezettséggel kapcsolataos javítási költségek ellenértékének tekinti a jogszabály; ha az eladó a jótállási kötelezettségvállalása alapján jótállási hiba esetén minden esetben kártérítésre is kötelezhető lenne, a jótállási kötelezettség vállalásának a termék árában jelentkező fedezete — és ezen keresztül a termék ára is — magasabb lenne.

Nagyon helyesnek mutatkozik tehát a legfelsőbb bírósági állásfoglalás indokolásának az a megállapítása, hogy a jótállás elterjedését visszatartaná, ha a jótállási hiba automatikusan a hibás teljesítés szankcióját — az állásfoglalásban a kötbérfizetést, a mi példánkban a kártérítést — is maga után vonná.

Természetesen emellett még lehetne olyan álláspontra helyezkedni, hogy akár a jótállási költségek fedezetére szánt százalékos kulcsok növelése árán is biztosítani kell a jótállási hiba folytán előálló minden kár megtéríttetését a jótállási kötelezettséget vállaló eladó vagy vállalkozó részéről. Az ilyen megoldás azonban nem látszik célszerűnek.

A jótállás alá tartozó áruk műszaki fejlesztése, gyártása során elkerülhetetlenül, de egyúttal véletlenszerű szóródással bekövetkező kisebb hibák a kérdéses áruk vevői között bizonyos egyenlőtlenséget teremtenek: az egyik termelő berendezés vagy tartós fogyasztási cikk a teljes jótállási időtartam alatt zavartalanul működik, a másik ugyanilyen árucikk ugyanezen idő alatt többször is hibássá válik és a vevőnek zavart, kényelmetlenséget, hátrányt okoz. A jótállás ezt az egyenlőtlenséget megszüntetni igyekszik — ha teljesen megszüntetni nem is tudja —, hiszen a szerencsésebb vevők fedezik, közvetve, a kevésbé szerencsés vevőknél felmerülő javítási költségeket. Társadalmi-gazdasági szempontból akkor indokolt a kockázatnak ez a széttelepítése a termelő vagy a forgalomba hozó vállalaton keresztül, az eladó által vállalt jótállási kötelezettség útján, ha a megszüntetni kívánt, véletlen jellegű egyenlőtlenség nem túl távoli már. Ha nyáron a nagy melegben a kettős ünnep előtt elromló hűtőszekrényben a nagy családú vevők kétnapi ebédje és vacsorája megromlik, vagy ha a sportközvetítés előtt elromló tv-készülék féllábú sportrajongó vevője taxival kénytelen elmenni a kérdéses sporteseményre, az ilyen, a *vevők személyében rejlő* véletlenekből eredő következményeket már nem helyes széttelepíteni a többi vevőre. Tartós fo-

gyasztási cikkeknél az ilyen példák talán komikusan hatnak, mert nem is nagyon fordul elő ilyen igények érvényesítése, de termelő berendezéseknél az ilyen jellegű károk jelentősek lehetnek. Kétségtelen, hogy egy termelő berendezés jótállási hibája minden üzemben zavart, bajt, hátrányt okoz. Nagymértékben múlik azonban a kérdéses üzem szervezettségén, gondosságán, előrelátásán, vezetésének színvonalán, hogy az ilyen zavarok végül is milyen anyagi veszteséghez vezetnek. Az ilyen, a felhasználók személyében rejlő egyenlőtlenségek megszüntetése már nem lehet a jótállás feladata. Ezért helyes az említett rendeletnek az a megoldása, hogy a jótállás alá tartozó áruk árában figyelembe vett költségfedezet csak a tényleges javítási költségek ellenértéke, és ezért is helyes a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának állásfoglalása, amely szerint a jótállási hiba nem vonja automatikusan maga után a szerződésszegés következményeit, tehát a hiba kiküszöbölésén túlmenően a vevőnél, a jótállás jogosultjánál felmerült teljes kár megtérítését.

11. Vajon nem kell-e attól tartani, hogy gyengíti a fogyasztói érdekvédelmet az a felfogás, mely szerint a jótállási hiba nem jelent egyszersmind hibás teljesítést és így nem vonja automatikusan maga után a kártérítési kötelezettséget.

A válaszadáshoz három körülményt kell figyelembe venni:

a) Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy ha a jótállási hiba nem is vonja *automatikusan* maga után a szerződésszegés következményeit, nincs akadálya annak, hogy a vevő a hibás teljesítés bizonyítását is megkísérelje és ennek eredményessége esetén a szerződésszegésre alapított jogait — tehát a kártérítési igényét is — érvényesítse. Erre a lehetőségre a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiuma állásfoglalásának indokolása is rámutat.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban mutatkozik olyan törekvés, hogy a jótállási kötelezettség elvállalását tulajdonképpen a szavatosság korlátozására kívánják az eladók felhasználni, a felelősség korlátozására irányuló általános törekvés körében. A magyar jogi szabályozás azonban a felelősség korlátozását jótállási kötelezettség elvállalása útján nem teszi lehetővé. A tartós fogyasztási cikkek jótállásának legkisebb kötelező mértékéről szóló említett rendelet 2. § (2) bekezdése kifejezetten kimondja, hogy a jótállás a törvényes szavatossági jogokat nem érinti és miután ennek a jogszabálynak a rendelkezéseitől csak a vevő javára lehet eltérni, a rendelet alapján a jótállás alá tartozó cikkeknél a jótállás nem korlátozhatja a szavatossági jogokat. A termelő berendezések tekintetében a vállalatok szállítási és vállakozási szerződéseiről szóló jogszabály alapján sincs lehetőség ilyen úton a szavatossági jogokat korlátozni, ezeknek a jogszabályoknak a szavatosságra vonatkozó rendelkezései kogensek.

A hibás teljesítés bizonyítása esetén a vevőnek tehát teljes mértékben lehetősége van a szerződésszegésből eredő jogainak érvényesítésére, mind fogyasztási cikkek, mind termelő berendezések esetében.

b) A jótállási hibák kiküszöbölése során a hiba mielőbbi kiküszöbölése, az üzemeltethetőség, a használatbavételi lehetőség mielőbbi visszaállítása érdekében a vevő gyakran együttműködik az eladóval és eközben költségei merülnek fel.

Ezeknek a költségeknek a vevőre való áthárítása gyakran egybeesik a vevő kártérítési igényének az érvényesítésével: a vevők a náluk felmerült javítási költségeket is kárigényük keretében, kártérítési igényként érvényesítik. Ha azután az eladó a kártérítési felelősség alól kimenti magát, olyan helyzet keletkezik, hogy a vevőnél felmerült javítási költségek sem térülnek meg.

A magunk részéről a megoldást, a vevői érdekek védelmét abban látjuk, ha a vevő *költségtérítési* igényét különválasztjuk a *kártérítési* igénytől. A vevőnél felmerült javítási költségeknek az eladóra való áthárítása során a vevőnek nem kártérítési igénye keletkezik. Az eladó a jótállási kötelezettséggel a hiba kiküszöbölését vállalja, a hibátlan állapotot kell saját költségére helyreállítani. Ha a vevő a gazdasági szükségszerűség, az észszerűség alapján a hiba kiküszöbölését maga végzi el vagy közreműködik abban s ennek során költségei keletkeznek, ezek a költségek tulajdonképpen az eladó *helyett* végzett tevékenység folytán merültek fel. Akár az eladó felhívása alapján vagy legalább is tudtával végzi a vevő az eladó helyett ezt a javítási tevékenységet, akár anélkül, akár megbízásnak lehet tehát tekinteni ezt a viszonyt, akár megbízás nélküli ügyvitelnek, a költségeket az eladó a vevőnek a Ptk. 479. szakasz (1) bekezdése, illetve 486. szakasz (2) bekezdése alapján mindenképpen megtéríteni tartozik, anélkül, hogy az eladó vétkességének a vizsgálatára egyáltalában sor kerülne. (Csupán azt lehet vizsgálni, a Ptk. 486. § (2) bekezdése alapján, hogy a vevő eljárása helyénvaló volt-e.) Ez a *költségtérítési* kötelezettség tehát objektív alapú és ahhoz, hogy az ilyen költségek megtérítését a vevő részére biztosítsuk, nincs szükség a kártérítés szabályainak bármilyen módosítására.

Meg kell említenünk, hogy ez a felfogás tükröződött a korábbi döntőbizottsági gyakorlatban. (Azért utalunk a korábbi gyakorlatra, mert elsősorban az 1968 előtti gazdaságirányítási rendszerben volt a különválasztásnak jelentősége). Egyes esetekben eladó vállalatok azzal kísérelték meg a vevő által végzett javítási költségek megtérítését elhárítani, hogy a bekövetkezett hiba alapján fizetett kötbérre és a kötbér és a kártérítés egymásba való betudását előíró jogszabályi rendelkezésre hivatkoztak. A döntőbizottsági gyakorlat azonban elutasította az ilyen védekezést és határozottan megkülönböztette a *hiba kiküszöbölése során* felmerült költségek megtérítésére irányuló és a kötbérbe be nem tudható igényeket a *hiba folytán* bekövetkezett károk megtérítésére irányuló és a kötbérbe betudandó igényektől.

c) A vevői érdekvédelem szempontjából végül arra kell még utalni — s ebből a szempontból ez a leglényegesebb —, hogy „a jótállási hiba nem egyenlő az adásvételi szerződés megszegésével" tétel nem jelenti azt, hogy a jótállási kötelezettség megszegése nem vonja maga után a szerződésszegés következményeit, elsősorban a kártérítést. A jótállási kötelezettség elvállalásával az eladó, illetve a vállalkozó azt vállalta el, hogy *ha* jótállási hiba következik be, azt haladéktalanul

kiküszöböli, tehát a vevőt, illetve megrendelőt olyan helyzetbe hozza, hogy a kérdéses gép, berendezés vagy készülék rendeltetésszerű használata folyamatosan biztosítva legyen. Ha az eladó ezt a kötelezettségét nem tartja be, ha a jótállási hiba kiküszöbölésére vonatkozó kötelezettségét késedelmesen, nem megfelelő módon vagy egyáltalában nem teljesíti, beállnak a szerződésszegés következményei.

Úgy gondolom, hogy a vevői érdekvédelmet nem az fogja elsősorban biztosítani, ha a jótállási hiba bekövetkezte esetén vetjük be a teljes jogi szankciórendszert, hanem az, ha a jótállási hiba kiküszöbölésének elmulasztását kíséreljük meg következetesen szankcionálni. Maguk a vevők sem igénylik a további érdekvédelmet, ha a jótállási hiba kiküszöbölése gyorsan és szakszerűen megtörténik, annál inkább sürgetik viszont az eddigieknél hathatósabb jogi segítséget, ha az eladó a jótállási hiba bejelentése után nem tesz kellő időben intézkedést, szakemberét nem küldi ki, nem rendelkezik kellő szakember gárdával, a hiba kijavításában késedelmeskedik, a hibát rosszul javítja ki és rövid időn belül újabb hasonló hiba következik be, ha arra hivatkozik, hogy nem áll rendelkezésre megfelelő tartalékalkatrész stb.

Látjuk tehát, hogy ha a jótállási hibát önmagában nem a szerződésszegés szankcióit kiváltó hibás teljesítésnek, hanem a jótállási kötelezettség operatívvá válását kiváltó eseménynek tekintjük, a vevői érdekvédelem egyáltalában nem szenved csorbát. Ellenkezőleg, a jótállás intézményének éppen ez a szemlélete ad alapot a vevő érdekeinek védelmét, a jótállással fedezett áru meghatározott ideig tartó zavartalan használatát biztosító jogi megoldásokra, mint például a javítás idejére cserekészülék szolgáltatására, a jótállás időtartamának a használaton kívüli idővel való meghosszabbodására, többszöri hiba esetén az áru cseréjének a kötelezettségére stb.

12. Korábban azt említettem, hogy a jótállás és a szavatosság közötti határvonal elmosódását elősegítette az a körülmény is, hogy a jótállást vállaló eladó — szemben például a biztosítóval — a helytállásból fakadó kötelezettséget saját maga teljesíti, mégpedig természetben, a hiba kiküszöbölése útján.

A jótállási költségek elszámolásáról szóló említett rendelet azonban e tekintetben is érdekes meggondolásokra vezet. A rendelet 4. § (1) bekezdése szerint a vállalatok jótállási kötelezettségeiket különböző módon teljesíthetik, elsősorban saját vállalkozásban, emellett lehetőség van kötelezettségüket más vállalatnak adott megbízás útján teljesíteni, sőt mód van arra is, hogy a jótállási kötelezettség fedezetére az árban érvényesített összegnek a megrendelő részére való megtérítésével vagy az ennek megfelelő árengedménnyel, ún. jótállási kötelezettség megváltással teljesítsék kötelezettségüket.

Mind a tartós fogyasztási cikkek, mind a sorozatgyártású gépek és berendezések folyamatos üzemeltetésének a biztosítására, a használat során bekövetkező hibák gyors és szakszerű kijavítására a gazdasági élet új típusú szerződést alakított ki, amelyet hol vevőszolgálati szerződésnek, hol szervizszolgálatnak, hol műszaki szolgálatnak neveznek. A szervizszolgálati szerződésről azért érdemes néhány szót szólni — anélkül, hogy az ilyen szerződések tartalmának részletes elemzésébe belebocsátkoznánk —, mert a jótállási kötelezettséggel való összefüggésük segítséget nyújt a jótállás intézményének jobb megértéséhez.

A szervizszolgálati szerződést — nevezzük most így — általában gyártóművek kötik szolgáltató vállalatokkal s a szerződés alapján a szolgáltató vállalat arra vállal kötelezettséget, hogy a gyártómű által forgalomba hozott sorozatgyártású gépek vagy tartós fogyasztási cikkek javítását a hozzá forduló vevő megrendelése alapján elvégzi. Ebből a célból a szolgáltató vállalat alkatrészraktárt tart fenn, szakembereket képez ki és alkalmaz, tartós fogyasztási cikkeknél pedig ún. szervizhálózatot is kiépít. Miután a szervizszolgálatot ellátó vállalat a kérdéses áruk használata során felmerülő hibák kiküszöbölésére felkészült, arra megfelelő szakemberekkel és alkatrésszel rendelkezik, önként adódik, hogy ugyanaz a vállalat végezze el az eladó által vállalt jótállási kötelezettség keretében a hibák kiküszöbölését. Ilyenkor tehát a jótállási kötelezettséget a vevővel szemben az eladó vállalja ugyan, a kötelezettség-vállalás alapján viszont a hibák kiküszöbölését az eladó és a szolgáltató vállalat között létrejött szerződés alapján a vevő részére ténylegesen az adásvételi szerződésen kívül álló valamely harmadik vállalat végzi el. Erre utal a jótállási költségek elszámolásáról szóló említett rendelet 4. §-ának (1) bekezdésében említett az a lehetőség, hogy a jótállást vállaló fél jótállási kötelezettségének más vállalatnak adott megbízás útján tehet eleget.

A gazdasági kapcsolatok során — különösen a nemzetközi forgalomban — gyakori, hogy a gyártómű jótállással fedezett gépeket, illetve tartós fogyasztási cikkeket valamely kereskedelmi vállalat útján hoz forgalomba. Ilyen esetben gyakran fordul elő, hogy a kereskedelmi vállalat a gyártóművel szemben nemcsak az áru megvételére és forgalmazására vállal kötelezettséget, hanem egyúttal a szervizszolgálat ellátására is. Miután a szervizszolgálat ellátására való felkészülés alapján ilyen esetekben is feltétlenül indokolt a jótállási hibák és a nem jótállási hibák azonos szervezet útján történő kiküszöbölése, olyan helyzet keletkezik, amelyben a gyártómű a kérdéses termékeket jótállási kötelezettségvállalás mellett adja el a forgalmazó vállalatnak, ez a vállalat pedig a szervizszolgálat elvégzésének elvállalása mellett átvállalja a gyártóműtől a jótállási kötelezettségből fakadó javítási munkák elvégzését is. Ilyen esetben jótállás tekintetében a jogosult és a kötelezett személye egybeesik, a felek közötti szerződéses kapcsolat tekintetében tehát a jótállási kötelezettség mint járulékos kötelezettség, mint a felek közötti jogviszony egyik része megszűnik. A gyártómű ugyanis a forgalmazó vállalattal szemben vállalja azt a kötelezettséget, hogy ha a szerződésben meghatározott időn belül rendeltetésszerű használat mellett a kérdéses áru hibássá válik, a bekövetkezett hibát kiküszöböli, a forgalmazó vállalat pedig az eladó gyártóművel szemben vállalja, hogy ha ilyen helyzet bekövetkezik, akkor ezt a hibakiküszöbölési tevékenységet az eladó gyártómű helyett elvégzi.

Ilyen szerződéses kapcsolat mellett az eladó gyártómű a termék árából a forgalmazó vállalat részére ún. „garancia megváltás" címén árengedményt ad. Erre a lehetőségre utal tulajdonképpen a jótállási költségek elszámolásáról szóló említett rendelet 4. § (1) bekezdésének az a fordulata, mely szerint a jótállást vállaló eladó a jótállási kötelezettség fedezetére az árban érvényesített összegnek a megrendelő részére való megtérítésével vagy ennek megfelelő árengedménnyel, ún. jótállási kötelezettség megváltással is eleget tehet jótállási kötelezettsége teljesítésének. Az ilyen ún. jótállási árengedményre történik utalás az 1973. évi 30. Tvr.-rel közzétett, KGST Műszaki Szolgálati Általános Feltételek 23. §-a (1) bekezdésében. A KGST-országok vállalatai közötti szerződéses kapcsolatban az ilyen megállapodás igen gyakori.

A fent vázolt esetekben, amikor tehát az eladó által vállalt jótállási kötelezettséget ténylegesen nem az eladó, hanem az eladó megbízásából valamely harmadik vállalat teljesíti, szemléltetővé teszi a jótállás, mint jogintézmény kötelezettség jellegét. A mindennapi gazdasági gyakorlat azonban még egy további lépést is tett. „Átalánydíjas javítási szerződés = örök garancia", olvashatjuk a sajtóban nap mint nap egyes szolgáltató vállalatok hirdetését. A szervizszolgálatot ellátó vállalat a hirdetés útján a kérdéses árut használó vevőkkel olyan szerződéses kapcsolatba igyekszik lépni, amelynek során a vállalat a jótállás eltelte utáni időre is meghatározott átalányösszeg időszakonkénti fizetése mellett vállalja mindazoknak a hibáknak a kijavítását, amelyek tekintetében nem tudja azt bizonyítani, hogy a hibát a vevő vagy valamely harmadik személy okozta. Az ilyen „átalánydíjas javítási szerződés" útján tehát a szolgáltató vállalat egy jótálláson kívüli jótállásszerű kötelezettséget vállal, és a hirdetés megszövegezésével, azzal, hogy az ilyen szerződés tulajdonképpen további, folyamatos jótállást jelent, helyesen tapint rá a jótállási kötelezettség lényegére.

Ugyanebből a megállapításból azonban azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a jótállás tulajdonképpen nem sokban különbözik egy olyan átalánydíjas javítási szerződéstől, amelyet a felek az adásvételi szerződésbe építettek be. A jótállás ilyen szempontból tulajdonképpen egy elnehezült átalánydíjas javítási megállapodás —, elnehezült, mert a kötelezett bizonyos esetekben az áru kicserélésére is köteles s mert a jótállási időtartam meghosszabbodhat. Akárhogy is vesszük azonban, akár a jótállást tekintjük elnehezült átalánydíjas javítási megállapodásnak, akár az átalánydíjas javítási megállapodást tekintjük tartalmában némileg korlátozott jótállási kötelezettségnek, a két kötelezettségvállalás közötti lényegi azonosságot nem lehet nem tudomásul venni.

Érdekes ebből a szempontból az egyik gyártóművünk által kibocsátott „jótállási, javítási és vevőszolgálati jegyfüzet". Eszerint a gyártómű a jogszabályban előírt jótállási kötelezettségen felül vevőszolgálati kötelezettséget is vállal, a jegyfüzet a jótállási javítási szelvényeken felül vevőszolgálati szelvényeket is tartalmaz. Az eladó tehát 12 havi jótálláson felül az üzemeltetés 13. hónapjától a 24. hónap végéig tartó időtartamra ún. vevőszolgálat keretében vállalja, hogy a felmerült hibát költségtérítés nélkül elhárítja, az alkatrészt szükség szerint díjmentesen kicseréli. Ezalatt az újabb 12 hónap alatt az áru cseréjére már nem kerülhet sor és ez a 12 hónap nem hosszabbodik meg a hiba kiküszöbölésének az időtartamával. Ebben az esetben tehát az eladó az átalánydíjas javítási szerződést a vevővel egy év időtartamra az áru ellenértékébe beépítve már meg is kötötte a jótállási javításokat és az ún. vevőszolgálati javításokat ténylegesen végző szolgáltató vállalat javára. A mindennapi gazdasági gyakorlatból kiragadott példa szemléltetően mutatja a jótállás, a szervizszolgálat (vagy más néven vevőszolgálat), az átalánydíjas javítási szerződés egymásba fonódását.

13. Ezzel tulajdonképpen a fejtegetés végére értünk. Nyilvánvaló, hogy a jótállás jogintézményének a tartalma is fejlődik. A technika fejlődése, a gazdaságirányítás jogi eszközeinek finomabbá és hatékonyabbá válása, a gazdasági követelményeket egyre jobban kifejező szerződéses rendszer, szerződéses hálózat kialakulása, fejleszti — alakítja a szerződéses kapcsolatok egyik igen fontos intézményének, a jótállásnak a tartalmát is. Ezen az úton a fejlődés igen fontos lépcsőfokát jelentette a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának ismertetett állásfoglalása.

Kétségtelen, hogy a Gazdasági Kollégium állásfoglalásában rejlő felfogást a jogszabályok még nem teljesen támasztják alá. Úgy érzem azonban, hogy a jogszabályi rendezésnek is ezen az úton kell haladnia, az ennek a felfogásnak megfelelő jogszabályok fognak a jótállás elterjedéséhez, ezen keresztül a termékek minőségének a javulásához, a fogyasztók fokozott érdekvédelméhez jogalapot nyújtani.

Bauer Miklós

XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus, Budapest, 1974. szeptember

Kétesztendős előkészületek után 1974. szeptember 9. és 15. között került megrendezésre Budapesten a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (Association Internationale de Droit Pénal — AIDP) XI. Kongresszusa.

A budapesti Kongresszus jelentőségét két körülmény is fokozta. Első ízben került sor az AIDP kongresszusának megrendezésére szocialista államban és a XI. Kongresszus időpontja egybeesett az AIDP fennállásának félévszázados jubileumával.

A Kongresszus megrendezése komoly feladat elé állította az AIDP 1972-ben újjászervezett magyar nemzeti csoportját.[1] A Kongresszus előkészítésére és megszervezésére létrehozott Szervezőbizottság munkájához hathatós támogatást kapott a főhatóságoktól, különösen a Belügyminisztériumtól, az Igazságügyi Minisztériumtól, a Honvédelmi Minisztériumtól, a Legfőbb Ügyészségtől és a Legfelsőbb Bíróságtól, valamint az egyetemektől.

A Kongresszuson öt világrész negyvenhárom országának büntető-

[1] Az AIDP tevékenységére és a magyar büntetőjogászok közreműködésére l. *Wiener A.* Imre: A magyar nemzeti csoport tevékenysége a Nemzetközi Büntetőjogi Társaságban. Jogtudományi Közlöny, 1972. 256—259. old.

jogászai gyűltek össze, hogy megvitassák a Kongresszus napirendjére tűzött kérdéseket. A 123 magyar résztvevő mellett közel 600 külföldi résztvevője volt a Kongresszusnak, akiknek csaknem a fele a szocialista országokból érkezett.

A Kongresszus üléseire a Magyar Tudományos Akadémia székházában került sor. A Szervezőbizottság kitűnően gondoskodott a résztvevők fogadásáról és a Kongresszus zavartalan munkájának biztosításáról. A Kongresszus plenáris ülésein és a szekciók munkáján kívül számos közös program adott lehetőséget arra, hogy a résztvevők megismerkedhessenek hazánk jogéletével, természeti szépségeivel és történelmi emlékeivel. A szakmai programok keretében a résztvevők bírósági tárgyalásra látogathattak, megtekinthették a fiatalkorúak büntetésvégrehajtási intézetét, a bűnügyi múzeumot, fogházlátogatáson vehettek részt. *Szakács* Ödönnek, a Legfelsőbb Bíróság elnökének, az AIDP magyar nemzeti csoportja elnökének a Kongresszus résztvevői számára adott nyitófogadásán kívül több főhatóság vezetője adott szűkebb körű fogadásokat és ebédeket az adott szakterületen dolgozó résztvevők számára. A Kongresszus ideje alatt fogadást adott több külföldi nagykövetség is. Mindezek az alkalmak is jó lehetőséget biztosítottak a személyes szakmai kapcsolatok kialakítására, tapasztalatcserére a Kongresszus résztvevői között.

A megnyitó ülésre 1974. szeptember 9-én került sor az MTA dísztermében. Az ülésen elnöklő *Szakács* Ödön mellett az elnökségben foglaltak helyet a Kongresszus fővédnökei: *Benkei* András belügyminiszter, *Erdey-Grúz* Tibor, az MTA elnöke, *Korom* Mihály igazságügyi miniszter és *Szénási* Géza legfőbb ügyész, valamint Pierre *Bouzat*, az AIDP elnöke, Paul *Cornil*, az AIDP tiszteletbeli elnöke, Giacomo *Barletta-Caldarera*, az AIDP mb. főtitkára, továbbá az AIDP előző, római kongresszusa rendezőinek képviseletében Mario *Zagari*, az Olasz Köztársaság igazságügyminisztere.

Szakács Ödön megnyitó szavaiban a magyar nemzeti csoport nevében üdvözölte a Kongresszus résztvevőit és méltatta nemzeti csoportunk tevékenységét, amelynek elismeréseképpen kapott felkérést a jubileumi Kongresszus megrendezésére.

A Magyar Népköztársaság kormányának üdvözletét *Korom* Mihály tolmácsolta. Beszédében többek között hangoztatta annak szükségességét, hogy saját tapasztalataink mellett a nemzetközi együttműködés eredményeit is hasznosítsuk; ennek során elsősorban a hazánkéhoz hasonló társadalmi-gazdasági rendszerű országok eredményeit és tapasztalatait kísérjük figyelemmel, de megfelelő kritikai feldolgozással hasznosíthatjuk a hazánkétól eltérő rendszerű országok büntetőjogi elméletét és gyakorlatát is. Kiemelte, milyen kedvező hatással van a nemzetközi politikai enyhülés folyamata a különböző országok tudományos együttműködésére is. Méltatta a Kongresszus témaválasztásainak jelentőségét és aktualitását, valamint a konstruktív viták szerepét a tudomány előbbre vitelében.

Ezután Pierre *Bouzat* emelkedett szólásra. Beszédében méltatta az elhúnyt *Kádár* Miklósnak, az AIDP magyar nemzeti csoportja volt elnökének, az AIDP Igazgató Tanácsa volt tagjának a Társaságért végzett munkájával szerzett érdemeit. Következőnek Mario *Zagari* tartott beszédet, majd Paul *Cornil* szólott az AIDP ötvenéves történetéről és a Társaság előtt álló feladatokról.

Az ülés Pierre *Bouzat* javaslatára megválasztotta a Kongresszus tisztségviselőit. Elnöknek *Szakács* Ödönt, főtitkárnak *Viski* Lászlót választották meg.

A budapesti Kongresszus tanácskozásain négy tudományos téma szerepelt, ennek megfelelően négy szekcióban folyt a munka.

Az egyes szekciók üléseinek előkészítését az AIDP-ben kialakult munkastílusnak megfelelően előkészítő kollokviumok végezték el.[2] Az előkészítő kollokviumokra 1973-ban került sor Várnában, New Yorkban, Freiburgban és Thesszalonikiban. Ezeken általában a nemzeti referensek és meghívott szakemberek vettek részt. Itt került megvitatásra az ideiglenes főreferátum és az arról lefolytatott vita eredményeit ajánlásokban foglalták össze. A végleges főreferátumok az előkészítő kollokviumok anyagának felhasználásával készültek el.

A Szervezőbizottság gondoskodott a szekciók főreferátumainak angol és francia nyelven történő közzétételéről, magyar nyelven pedig elkészítette a főreferátumok rövidített összefoglalását. A Kongresszus résztvevői kézhez kaphatták a freiburgi és New York-i előkészítő kollokvium teljes anyagát tartalmazó köteteket és számos nemzeti referátum szövegét is.

A szekciók három munkaülést tartottak. Az utolsó ülésen került sor a szekció határozattervezetének elfogadására.

Az első szekció témája: *„A büntetőjog eszközeinek és módszereinek fejlődése"* volt. A szekció elnöke Marc *Ancel* (Franciaország), alelnökei V. N. *Kudrjavcev* (Szovjetunió) és *Gödöny* József, az OKKRI igazgatója voltak. A főreferátumot *Király* Tibor egyetemi tanár készítette. A rendkívül sokirányú és szerteágazó témából a főreferátum a büntetőjogi szankciók kérdését emelte ki. Ismertette a nemzeti referátumok alapján a szankciórendszer helyzetét és fejlődési irányait. Részletesen tárgyalta a büntetési rendszer alapvető elvi kérdéseit, a represszió és a prevenció viszonyát, a proporcionális büntetés elvét. Foglalkozott a szabadságvesztéssel és az azt helyettesítő eszközökkel, a büntetések és intézkedések viszonyával, a büntetőjog és a büntető igazságszolgáltatás átalakulásával.

A vita során számosan érintették a büntetőpolitika alapvető elveit, a humanizmus, a törvényesség és a demokrácia problémáit. Egységes volt a vélemény abban, hogy a büntetőjog a bűnözés elleni küzdelemnek csak egyik eszköze, amelyet társadalmi eszközökkel kell megalapozni és új differenciált társadalmi és jogi intézkedésekkel kell kiegészíteni. Új intézmények bevezetésénél azonban érvényesíteni kell a büntető eljárás hagyományos alapelveit és garanciáit. A vita középpontjában a büntetési rendszer

[2] A nemzeti referátumok alapjául szolgáló ún. kommentárokat — a szekciók sorrendjében — Ivan *Nenov* (Bulgária), Gerhard O. W. *Mueller* (USA), Hans-Heinrich *Jescheck* (NSZK) és Bogdan *Zlataric* (Jugoszlávia) készítették. Ezek megjelentek a „Revue Internationale de Droit Pénal" 1971. évi 1—2. számában angolul és franciául, németül pedig a „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft" 1972. évi 3. füzetében; az előkészítő kollokviumokról l. *Cséka* Ervin: A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság budapesti kongresszusának várnai és freiburgi előkészítő kollokviuma. Jogtudományi Közlöny 1974. 170—174. old.

elméletének gyakorlati megvalósítása állott. Számos felszólaló foglalkozott a differenciált büntetőjogi szankciórendszer problémáival, a szabadságvesztés alkalmazásának további szűkítésével, a rövid tartamú szabadságvesztéssel.

A második szekció *„A kábítószerekkel való visszaélés és megelőzése"* című témát vitatta meg. A szekció ülésein Igor *Andrejew* (Lengyelország) elnökölt, alelnökök L. H. C. *Hulsman* (Hollandia) és *Farkas* Sándor legfőbb ügyészségi főosztályvezető voltak. A főreferátumot G. O. W. *Mueller* (USA) készítette M. Ch. *Bassiouni* és F. *Adler* (USA) közreműködésével. A főreferátum foglalkozott a kábítószerrel való visszaélés természetével és alakulásával, a kábítószer-fogyasztás megfékezésére irányuló törvénykezéssel, e szabályok jogi kikényszeríthetőségével, végül a kábítószer-fogyasztás nemzetközi ellenőrzésével.

A vita során sokan szóltak a kábítószer-élvezet fogalmának értelmezéséről. Többen vitatták a cannabis eredetű kábítószerek megkülönböztetését az egyéb veszélyesebb szerekkel szemben. Számosan érintették a kábítószerekkel való visszaélésre vonatkozó büntetőjogi szankciókat és kiemelték ezek egyforma szigorúságának jelentőségét. Egységesen állást foglaltak a kábítószerekkel való visszaélés elleni küzdelemnek a piaci-gazdasági érdekekkel szembeni elsődlegessége mellett. Hangsúlyt kapott a kábítószer-élvezőkkel szemben a gyógyító intézkedések jelentősége. Egyöntetűen hangoztatták a kábítószerek előállításának és forgalomba hozatalának ellenőrzésében a nemzetközi együttműködés fontosságát.

A harmadik szekció *„A bűncselekmény sértettjének kártalanítása"* című témát tárgyalta. A szekció elnöke Hans-Heinrich *Jescheck* (NSZK), alelnökei Giuliano *Vassalli* (Olaszország) és *Kálmán György*, c. egyetemi tanár voltak. A főreferátumot Jacob M. *van Bemmelen* (Hollandia) készítette. A főreferátum a témát két alapvető kérdés köré csoportosította. Az első kérdés a bűncselekmény sértettjének kártalanítására létrehozandó közalap, a második a sértett bűncselekmény folytán keletkezett kárigényének a büntető eljárásban történő érvényesítése volt. A szekcióban lefolytatott vita a főreferátumban kiemelt két kérdésen kívül kibővült egy harmadikkal, a sértett kártalanítását célzó egyéb intézkedésekkel. Élénk vita folyt a kártalanítási közalap létrehozásának szükségességéről. Egységes álláspont nem alakult ki, mint ahogy abban sem, hogy a kártalanítási közalap szükségességének elismerése esetén a közeszközökből történő kártalanítás elsődleges vagy csak kisegítő jellegű legyen, ha a terhelt nem tudja kielégíteni a sértett kártérítési igényét. Vita folyt a kártalanítás alapjául szolgáló cselekmények körének meghatározásánál is. A szocialista országok képviselői a sértett kártalanítása szempontjából aláhúzták a meglevő társadalombiztosítási intézmények jelentőségét. Vitatott maradt az erkölcsi kár elismerése is. Határozott állásfoglalás született viszont az adhéziós per célszerűsége mellett.

A harmadik szekció ülésén jelentették be, hogy a Nemzetközi Kriminológiai Társaság Stephen *Shafert* kérte fel a II. viktimológiai világkongresszus megrendezésére, aki a két téma szoros összefüggésére tekintettel meghívta a szekció résztvevőit az 1976 szeptemberében Bostonban megrendezendő kongresszusra.

A negyedik szekció *„A légi járművek jogellenes hatalomba kerítése"* című témát tárgyalta. A szekció elnöke Heleno Claudio *Fragoso* (Brazília), alelnökei Ljubisa *Lazarevic* (Jugoszlávia) és *Kertész* Imre rendőrezredes voltak. A főreferátumot Jacob W. F. *Sundberg* (Svédország) készítette. A főreferátum a bevezetést követően foglalkozott a bűncselekménnyé nyilvánítás különböző rendszereivel, az egyetemlegesség problémáival, ezen belül egyes joghatósági problémákkal, és a jogellenesség kérdéseivel. Külön tárgyalta a politikai bűncselekmények kérdéskörét, a szóbajöhető büntetőjogok néhány problémáját, végül néhány összehasonlító büntetőjogi kérdést.

A vita középpontjában a légikalózkodás leküzdésére irányuló nemzetközi együttműködés fokozása állott. A felszólalók általában a meglevő nemzetközi egyezményekhez való csatlakozás mellett foglaltak állást, ugyanakkor rámutattak a jelenlegi egyezmények hiányosságaira és fogyatékosságaira, amelyek elsősorban a kiadatás gyakorlatában okoznak problémákat. A résztvevők hangsúlyozták a nemzetközi együttműködés mellett az egyes országokban foganatosítandó biztonsági és megelőző intézkedések fontosságát.

A szekciók munkájának befejezése után 1974. szeptember 14-én került sor az AIDP közgyűlésére, majd a Kongresszus záróülésére.

A *közgyűlésen* megvitatták és elfogadták a vezetőség beszámolóját. Több kérdésben módosították az alapszabályt és sor került a tisztségviselők megújítására. Elnöknek ismét Pierre *Bouzat* professzort választották meg, főtitkárnak M. Cherif *Bassiounit*. Tiszteletbeli elnökké választották Jacob M. *van Bemmelent*. A következő öt főtitkárhelyettest választották meg: Heleno Claudio *Fragoso* (Brazília), Gerhardt *Grebing* (NSZK), Reynald *Ottenhof* (Franciaország), V. M. *Szavickij* (Szovjetunió) és *Viski* László. Az Igazgató Tanács tagjának választották meg több szocialista ország képviselőjét.

A kongresszus záróülésén *Szakács* Ödön elnökölt. Az elnökségben foglaltak helyet: Pierre *Bouzat*, M. Cherif *Bassiouni* és *Viski* László.

Szakács Ödön megnyitó szavai után került sor a Kongresszus szekcióiban elfogadott határozatok ismertetésére, amelyet a szekciók a záróülés elé terjesztettek. Az első szekció határozatát *Király* Tibor, a másodikét Igor *Andrejew*, a harmadikét Jacob M. *van Bemmelen*, a negyedikét Heleno Claudio *Fragoso* terjesztette elő. A Kongresszus mind a négy szekció határozatát elfogadta; az első szekció határozatát négy ellenszavazattal, a többiét egyhangulag.

A záróülésen emelkedett szólásra David *Baigun* argentin professzor, aki felhívta az ülés résztvevőit, hogy írják alá a chilei junta törvénytelen intézkedései elleni tiltakozást. A résztvevők nagy tapssal fogadták a felszólalást.

Az ülés végén Pierre *Bouzat* az AIDP és a maga nevében őszinte köszönetét és elismerését fejezte ki a Kongresszus kitűnő megrendezéséért a magyar nemzeti csoportnak és személy szerint is Szakács Ödönnek és Viski Lászlónak. Méltatta a Kongresszus előkészítésében vég-

zett hatalmas munkájukat, a Kongresszus szakmai munkájának alapos megszervezését, a gazdag szakmai programokat és azt a vendégszeretetet, amelyet minden résztvevő érezhetett.

A záróülés táviratban köszöntötte Jean *Graven* professzort, az AIDP tiszteletbeli elnökét, aki betegsége miatt nem tudott részt venni a Kongresszuson.

A záróülés *Szakács* Ödön zárszavával ért véget.

*

A XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus határozatai

A következőkben közöljük a Kongresszuson elfogadott határozatok teljes szövegét.[3]

Első szekció: A büntetőjog eszközeinek és módszereinek fejlődése

I. A represszió és retribució hagyományos rendszerét egyre többet bírálják és az fokozatosan olyan rendszernek adja át a helyét, amely a büntetőjog társadalmi célkitűzései közül első helyre a reszocializációt és az átnevelést teszi. Az új büntetőpolitika fejlesztése és ésszerűsítése módszereinek és eszközeinek pontos meghatározását igényli.

A büntető politikának különösen három lényeges követelményt kell kielégítenie: *1.* arra kell törekednie, hogy céljait a lehető legkisebb mértékű represszióval és a hatékonyság, valamint a nevelő tevékenység fokozásával érje el; *2.* érvényesítenie kell a humanitás támasztotta követelményeket és biztosítania kell az emberi személyiség méltóságát, valamint az egyén alapvető jogait; *3.* biztosítania kell a törvényesség következetes érvényesülését az eljárás és az ítélkezés területén.

Fontos az is, hogy a bűnözés elleni küzdelem megszervezését szolgáló megfelelő módszerek és eszközök kutatása túlmenjen a problémák tisztán formális jogi megközelítésén; támaszkodnia kell az összes humán tudományágak szakértőinek együttműködésére, de nem szabad rosszul értelmezni a műszaki forradalom következményeit, még a büntetőpolitika területén sem. Ugyancsak el kell ismerni, sőt valószínűleg fejleszteni is azokat a kapcsolatokat, amelyek szükségszerűen fennállnak a büntetőpolitika és a társadalompolitika között.

II. A bűnözés elleni küzdelem megfelelő eszközeinek kutatásánál és meghatározásánál figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a bűncselekmény komplex társadalmi jelenség, amely nem küzdhető le egyetlen eszközzel, hanem ellenkezőleg, olyan differenciált jogi eszközöket — differenciált szankciókat és egyéb intézkedéseket, vagy adott esetben büntetőjogon kívüli eszközöket — igényel, amelyek a bűncselekmények és a bűnelkövetők jellegétől függően módosulhatnak és amelyek közül a bíró választhat.

III. Az első probléma, amelyet meg kell vizsgálni, a szabadságvesztés problémája; szinte egyhangulag bírálták azt és olyan javaslat hangzott el, hogy ennek területét lényeges mértékben csökkenteni kell. Kétségtelenül: jelenleg, ha nem is mindig nélkülözhetetlen, de legalábbis bizonyos bűnelkövetőkkel szemben elkerülhetetlen mindaddig, amíg nem dolgozható ki egy összefüggő és azt helyettesítő büntetési rendszer.

A szabadságvesztés fenntartásával kapcsolatosan módszeresen kell vizsgálni: — a jelentőségét és céljait (milyen mértékben lehet együttesen érvényesíteni vagy összehangolni a represszió és az átnevelést?); — azokat a gyakorlati eszközöket, amelyek biztosítják a humanitás és a törvényesség elveinek tiszteletben tartását (az elítélt jogainak és a Minimum-Szabályok problémája); — milyen helyet kell biztosítani számára a bűnözés elleni küzdelem modern humanista rendszerében (ne legyen-e a büntető igazságszolgáltatás ultima ratiója, amikor semmiféle más intézkedés vagy szankció már nem alkalmazható?).

IV. A legnagyobb erőfeszítéseket tehát a szabadságvesztést helyettesítő eszközök kutatására kell összpontosítani, amelyek lehetnek: — némely már ismert szankciók alkalmazása (jogfosztó vagy jogkorlátozó, vagyoni jellegű, fegyelmi szankciók stb.); — a bűnözés elleni küzdelem új módszereinek alkalmazása, nevezetesen egyes kisebb súlyú bűncselekményeknél, illetve az elkövetők bizonyos csoportjainál; — a felügyelő és (vagy) pártfogó intézkedések széleskörű igénybe vétele — egyénileg, mint a próbára bocsátás esetén, — kollektív vagy társadalmi jelleggel, pártfogó szervezetek közreműködésével.

Különös figyelemben kell részesíteni e körben néhány modern rendszer által — különösen a szocialista országokban — alkalmazott intézményeket.

V. A büntetőpolitikának, mint a bűnözés elleni szervezett küzdelemnek a megújítása, annak gondos vizsgálatát igényli: *1.* mely esetben kell büntetést (vagy büntetőjogi szankciót) alkalmazni: ez a kriminalizáció problémája; *2.* mely esetekben kell ezzel szemben — elvben kizárni a büntetőszankciót a bűncselekményi jelleg megszüntetésével (a dekriminalizáció problémája); — módosítani vagy enyhíteni a hatályos szankciót (a depönalizáció problémája).

*

Figyelemmel a probléma komplex voltára és nehézségeire, a Kongresszus szükségesnek véli, hogy folytassa és fokozza az információcserét a különböző törvényhozó rendszerek fejlődéséről, valamint a megszerzett tapasztalatokról és elért eredményekről.

Második szekció: A kábítószerekkel való visszaélés és megelőzése

Bevezetés

A főreferátumban tükröződő kutatási tapasztalatok, a nemzeti referensekkel való együttműködés az előkészítő kollokviumon és a Kongresszus munkája arról győzték meg az AIDP teljes ülését, hogy a büntető politika irányítói és a büntető jogtudomány művelői nagymértékben elhanyagolták a kábítószerekkel való visszaélés megelőzésének területét és sok országban csak alkalmanként foglalkoznak a kérdéskörrel, többnyire nem kielégítő tudományos előkészítéssel.

A kongresszus felhívja a büntető politika alakításának a Nemzetközi Büntetőjogi Társaságban — a világ minden részéről — egyesült szakembereit, hogy érezzék köte-

[3] A budapesti kongresszus teljes anyagát az AIDP magyar nemzeti csoportja külön kötetben fogja kiadni.

lességüknek és vállalják a vezető szerepet a kábítószerekkel való visszaélés nemzeti és nemzetközi problémájának hatékony, humánus és szakmailag megalapozott megoldásában. A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság Kongresszusának minden résztvevője kötelességének vallja, hogy ez irányban mindenekelőtt saját kormányánál, éppúgy, mint e problémák illetékes nemzeti és nemzetközi szervezeteinél minden tőle telhetőt megtegyen. — A következő javaslatok és alternatívák képezik az első és szükségképpen nem teljes hozzájárulást e feladatok megoldásának elősegítéséhez.

I. A kábítószerrel való visszaélés lényege és alakulása

1. Társadalmi problémák törvényhozási vagy azon kívüli eszközökkel történő megoldása igen széleskörű tárgyi ismereteket igényel. A problémák világméretű, sőt járványosan terjedő voltára tekintettel, az egész világot átfogó ismereti alapokra van szükség. A Kongresszus szükségesnek tartja, hogy minden ország biztosítsa, miszerint a lehető legteljesebb mértékben tegyenek eleget az Egyesült Nemzetek Kábítószer Bizottsága által támasztott jelentéstételi követelményeknek.

2. Mivel a költséges kutatások párhuzamosságát lehetőleg el kell kerülni, tekintettel arra, hogy viszonylag kevéssé ismertek az anyagokkal vagy szerekkel (beleértve az alkoholt és kábítószert) való visszaélés okai, a Kongresszus szükségesnek tartja, hogy végezzenek kutatásokat az okságí viszonyok feltárására és ezek eredményeit széleskörűen tegyék közkinccsé.

3. Miután sok nehézséget okozott a kábítószerrel való visszaélés megelőzésének területén a nem megfelelő osztályozási rendszer és terminológia, új fogalomalkotó és osztályozási rendszer kialakítása látszik szükségesnek. A Kongresszus előkészítése és vitái során az alábbi terminológia bizonyult hasznosnak: *a)* az „anyagoknak vagy szereknek a használata" kifejezés jelöli a vizsgálódás területét; *b)* ezeknek az anyagoknak, szereknek a használata két különböző formát ölthet: *1.* legális vagy illegális anyagok olyan használata, amely igen jelentős mértékű társadalmi diszfunkcióhoz vezet, vagy azt nagymértékben elősegíti; *2.* az előbbi pont feltételeinek meg nem felelő használat; *c)* a „visszaélés" kifejezést az olyan használat jelölésére kell korlátozni, amely megfelel a *b)* 1. pontban írt feltételeknek.

II. A kábítószerrel való visszaélés leküzdését célzó törvényhozás

1. Miután a nemzeti referátumok igen jelentős különbségeket tártak fel a kábítószerrel való visszaéléssel kapcsolatos különböző bűncselekményekre kiszabható büntetések területén, és kétségesnek tűnik, hogy ezek az igen jelentős nemzeti eltérések a kulturális különbözőségeknek tulajdoníthatók-e, szükségesnek látszik, hogy minden országban felülvizsgálásra kerüljön a törvényi szankciók rendszere. A törvényalkotás során különbséget kell tenni egyfelől az illegális kábítószer-előállítók és forgalmazók, másfelől pedig a kábítószert birtokban tartók és fogyasztók között a velük szemben alkalmazott jogi beavatkozás tekintetében, az utóbbiaknál lehetővé téve a jog rugalmas alkalmazását. Ha bűnözőként vagy deviánsként bélyegeznek meg az anyagokkal vagy szerekkel visszaélő személyeket, lehetséges, hogy több társadalmi probléma jön létre, mint amennyi megoldódik.

Ezért a Kongresszus szükségesnek tartja, hogy *a)* a kábítószerekre vonatkozó összes nemzeti jogszabályokat felülvizsgálják és megfelelően módosítsák, és hogy *b)* a kábítószerekkel kapcsolatos egyes magatartásformák dekriminalizálásának a lehetősége kerüljön megteremtésre. Ennek során az alkohol-probléma megoldására tett kísérletek tapasztalatai figyelembe veendők.

2. A kábítószerekre vonatkozó bármilyen jogi szabályozás létezzék vagy kerüljön kifejlesztésre egy adott országban, annak szociálpolitikai kihatásai rendkívül kényesek, és az ilyen jogi szabályozásból eredő előnyök és hátrányok skálája rendkívüli jelentőséggel bír. A Kongresszus javasolja, hogy minden ország hozzon létre egy kormányhivatalt, amelynek az a feladata, hogy az ilyen jellegű jogi szabályozás és az általa létrehozott intézmények hatékonyságát állandóan figyelje és szükség esetén módosításokat javasoljon.

III. A jogi szabályozás érvényesítése

1. Amint egy sor különböző ország példája bizonyítja (pl. Franciaország, Egyesült Államok, Bulgária), a jogi szabályozás hatékony érvényre juttatása szoros kapcsolatban van az e területen működő bűnüldözési és igazságügyi tisztviselők kiképzésével. Ezért a Kongresszus javasolja, hogy az e területen működő bűnüldözési, igazságügyi és más tisztviselők számára nemzeti és nemzetközi képzési programok kerüljenek kidolgozásra és a lehető legszélesebb körben hasznosításra.

2. A kábítószerekre vonatkozó jogi szabályozás érvényesítésének eredményessége nem egyenértékű az anyagokkal és szerekkel való visszaélés világméretű problémájának megoldásával. Jelenleg nincsenek általánosan elfogadott ismérvei annak, hogy mikor lehet sikerekről szólni a kábítószerekkel való visszaélés problémájának megoldásában. Ami eredményként jelentkezik egyik tekintetben, talán sikertelenségnek bizonyulhat más tekintetben. A Kongresszus ezért javasolja, hogy országonként törekedjenek az eredményességi mutatók kimunkálására. Ezeket úgy kell megállapítani, hogy azok a legmesszebbmenőkig szolgálják a kábítószerrel való visszaélés nyomán fellépő rendellenes emberi tevékenység (diszfunkcionálás) megelőzését és e célkitűzés elérése a hazai anyagi források lehető legcsekélyebb igénybevételével történjék, beleértve a jogszabályok érvényre juttatását is.

3. Minden rendelkezésre álló ismérv azt mutatja, hogy — figyelemmel a különösen romboló hatásúnak tekinthető bármiféle anyagokra — az anyagokkal való visszaélés megelőzésének leghatékonyabb módszere az ilyen jellegű anyagok előállításának, gyártásának és elosztásának ellenőrzése lehet. Az a javaslat született tehát, hogy az ilyen jellegű anyagokra — különös tekintettel az amphetaminokra és egyéb psychotrop anya-

gokra — vonatkozó jogi szabályozást minden országban szigorítsák meg.

IV. A kábítószeres bűnözők kezelése és rehabilitációja

1. A kábítószer hatása alatt bűncselekményt elkövetők számára a kezelés és rehabilitáció sokkal nagyobb jelentőségű, mint a büntetés. A Kongresszus nyomatékosan felhívja ezért a kormányokat arra, hogy — akár a büntetés helyett, akár azzal kapcsolatosan alkalmazásra kerülő intézkedésként — teremtsék meg a rehabilitációt biztosító feltételeket a bűncselekményt elkövetett, kábítószerrel visszaélő személyek számára. Mindazonáltal az ilyen, rehabilitációt szolgáló feltételek csak akkor alkalmazandók, ha azok ténylegesen szükségesek az elkövető rendellenes tevékenységének (diszfunkcionálásának) megszüntetéséhez, annak érdekében, hogy a társadalmat meg lehessen védeni azoktól a veszélyektől, amelyek arra kábítószer hatása alatt bűnözők rendellenes tevékenysége folytán hárulhatnak.

2. A kezelési eljárások gyakran a probléma, továbbá az érintett személyiség félreértésén alapulnak, és szükségtelen, elérhetetlen célok megvalósítására törekednek. Nagyszámú, anyagokkal vagy szerekkel visszaélő személy számára csupán a szokásos rehabilitációs erőfeszítések megtételére van szükség, de orvosi kezelésük nem indokolt. Minden anyagokkal vagy szerekkel visszaélő személy számára készült kezelési programot igen szigorúan felül kell vizsgálni, célját, módszerét és eredményességének fokát tekintve.

3. A tapasztalat szerint, csupán a kezelési programok igen széles skálájú választéka által remélhető, hogy ezek révén hozzáférhetővé válik az anyagokkal vagy szerekkel visszaélők nagy változatosságot mutató fajtáinak valamennyi alapvető problémája. A kormányokat arra kell késztetni, hogy kísérletezzenek a kérdéskör többmódozatú kezelési megközelítésével, az anyagokkal vagy szerekkel való visszaélés még hatékonyabb megelőzésének érdekében.

4. Az anyagokkal vagy szerekkel való visszaélés túlnyomórészt társadalmi és esetenként pedig mentálhigiéniai probléma. A lehető legnagyobb mértékben el kell érni, hogy az anyagokkal vagy szerekkel visszaélő személyek kezelésére létesítendő intézmények szervezéséért való felelősség az igazságügyi minisztériumok hatásköréből az egészségügyi és népjóléti minisztériumokhoz kerüljön át.

5. A fiatalság körében tartott ismeretterjesztés, melynek az anyagokkal vagy szerekkel való visszaélés képezte tárgyát, gyakran a megelőzés kívánt hatásával ellentétes eredményt váltott ki. A legnagyobb körültekintéssel kell az e tárgykörre vonatkozó ismeretterjesztő-felvilágosító programokat megtervezni és végrehajtani.

6. Szükségesnek látszik, hogy világméretű kollektív együttműködés alapján minden rendszer arra törekedjék, hogy segítse a kábítószerekkel visszaélő személyek problémáinak megoldását, és hogy az ilyen visszaélésből eredő veszélyektől megóvja a társadalmat. Mindez igen jelentékeny társadalmi közreműködést igényel.

V. A kábítószerekre vonatkozó nemzetközi ellenőrzés

1. A világ valamennyi régióját valamely módon érintik a kábítószerek és psychotrop anyagok termelésével, előállításával, kereskedelmével, forgalmazásával vagy fogyasztásával összefüggő problémák, csakúgy, mint bizonyos, ezekkel összefüggő másodlagos hatások.

2. A kábítószerekkel kapcsolatos problémák világméretűek és sürgetően igénylik valamennyi ország, az érintett nemzetközi szervezetek és ügynökségek intenzívebb együttműködését.

3. Az államok közötti együttműködés kezdeti lépéseit a következők kell, hogy képezzék: *a)* az 1961. évi, a kábítószerekre vonatkozó Egyezmény, valamint az említett Egyezményt módosító és kiegészítő 1972. évi jegyzőkönyv ratifikálása, illetőleg az ezekhez való csatlakozás; *b)* a psychotrop anyagokra vonatkozó 1971. évi Egyezmény ratifikálása vagy az ahhoz való csatlakozás; *c)* intenzívebb együttműködés nemzetközi, regionális és kétoldalú szinten, a kábítószerekkel való visszaélés mgelőzését elősegítő bűnüldözési és igazságszolgáltatási, tudományos kutatási, kezelési-rehabilitációs és egyéb megfelelő intézkedésekkel foglalkozó programokban.

4. A kábítószerekkel való visszaélések megelőzését célzó nemzetközi és nemzeti intézkedés-rendszereknél a hangsúlyt a tisztán represszivek helyett az inkább társadalmilag orientáltakra kell helyezni.

5. Tekintettel azokra a különböző erőfeszítésekre, amelyeket az Egyesült Nemzetek szervezetei, specializált ügynökségei, valamint egyéb nemzetközi szervek és szervezetek fejtettek ki, hangsúlyt kell helyezni a hatékony koordinálásra, amelyet az ENSZ-nek kell biztosítania. Annak a végső célnak a szem előtt tartásával, hogy el lehessen érni a kábítószerek és psychotrop anyagok hatékony nemzetközi ellenőrzését, a létező ellenőrzési rendszerek további erősítése mellett meg kell vizsgálni más nemzetközi ellenőrző módszerek és rendszerek létrehozásának lehetőségeit. Ez megvalósítható volna pl. egy közvetlen nemzetközi ellenőrző rendszer kialakításával. Ugyancsak fontolóra vehető, hogy a nemzetközi kábítószer-ellenőrző intézkedéseket a társadalom és az egyének védelmének szélesebb rendszereivé integrálják.

6. Az Egyesült Nemzeteknek, a nemzetközi ügynökségeknek és az érintett szervezeteknek további kutatásokat kell kifejleszteniök különösen a psychotrop anyagok és hatásuk vonatkozásában, azért, hogy felhívják a széles közvélemény és a kormányok figyelmét az ilyen anyagokkal vagy szerekkel összefüggő lehetséges veszélyekre és arra, hogy sürgős szükség van ezeknek az anyagoknak hatékony és állandóan korszerűsített ellenőrzés alá helyezésére.

7. A Kongresszus a világ minden országának nyomatékosan javasolja, hogy több adatot szolgáltassanak és biztosítsák a bővebb információcserét a kábítószerekkel kapcsolatos problémák valamennyi vonatkozását illetően, hogy az ellenőrzési rendszerek tudományosan és tényszerűen megalapozottak lehessenek.

8. Az Egyesült Nemzetek által a kábítószerekkel történő visszaélések megakadályozására létrehozott Alap (UNFDAC) jelentős anyagi

eszközöket kell, hogy szenteljen a beavatkozást célzó programok értékelésére. Ezért indokolt, hogy az említett Alap részére — többek között ebből a célból — fokozott anyagi lehetőségeket biztosítsanak.

VI. Javaslat a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság Kongresszusainak előkészítéséhez

Noha a legtöbb nemzeti referens előtt nem volt ismeretes a nemzetközi összehasonlítás céljára készülő jelentések összeállításának osztályozott-rendszerezett kiindulású módszere, mégis többségük nagy lelkesedéssel fogadta az e szekcióban alkalmazott kérdőíves rendszert és az alapul szolgáló osztályozott-rendszerezett szemléletet, és csatlakoznak annak az elhatározásnak az ajánlásához, hogy a jövőben a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság további kongresszusainak témáit ily módon készítsék elő, s ezáltal biztosítsák az információk világméretű összehasonlíthatóságát az e területen jelentkező problémák leghatékonyabb megoldására, összhangban a társadalomtudományok és az emberi magatartással foglalkozó tudományok legkorszerűbb felfogásával és a bűnmegelőzés és büntető igazságszolgáltatás érdekeinek előmozdításával.

Harmadik szekció: A bűncselekmény sértettjének kártalanítása

A Kongresszus abban a meggyőződésben, hogy a sértett kártalanítása, mint a bűncselekmény által megsértett jogi és társadalmi egyensúly helyreállításának és a modern kriminálpolitikának eszköze, hatékonyan egészíti ki a büntetőjogi szankciókat, különös tekintettel az elítélt reszocializálására,

meggyőződve továbbá arról, hogy a hatékony kártalanítás közfeladat, amely a társadalmi szolidaritás modern követelményein alapul — különösen azokban az esetekben, amikor az elkövető ismeretlen, vagy nem indul ellene büntető eljárás, avagy elítélik ugyan, de fizetőképtelen — az alábbi következtetéseket fogadja el:

A) A sértett kártalanítása közeszközökből

1. A Kongresszus résztvevőinek többsége azt ajánlja, hogy meghatározott keretek között a bűncselekmény sértettjének elsődleges kártalanítása közeszközökből, az állam vagy más közintézmény által történjék. Azt a nemzeti törvényhozóra kell bízni, hogy ez a kártalanítás jogilag egy önálló alap vagy egy külön közhatóság (compensation board) avagy a meglevő népjóléti vagy társadalombiztosítási intézmények továbbfejlesztése útján valósuljon meg.

A résztvevők kisebbsége ugyan támogatja a sértett közeszközökből történő kártalanítását, mégis azt ajánlja, hogy ez a kártalanítás csak kisegítő (szubszidiárius) jellegű legyen, elsősorban azonban az elkövető feleljen.

A résztvevők egy további része végül a sértett kártalanítására vonatkozó külön intézkedéseket szükségtelennek tartja, mert úgy véli, hogy a jelenlegi intézmények elégségesek, avagy az ilyen kártalanítást kriminálpolitikailag egyenesen elhibázottnak tartják.

II. A sértettnek közeszközökből történő kártalanítását támogatók kívánatosnak tartják, hogy a törvényhozó ennek az új intézménynek a kialakítása során minden esetben vegye figyelembe a következő elveket:

1. A kártalanítási kötelezettség legalább a szándékosan elkövetett élet és testi épség elleni bűncselekményekre terjedjen ki. A vagyon elleni bűncselekmények sértettjeinek kártalanítására csak azokban a különösen súlyos esetekben kerüljön sor, amelyekben a kártalanítás elmaradása a sértett számára elviselhetetlen lenne.

2. A kártalanításra a bűncselekmény közvetlen sértettje legyen jogosult. Ezen kívül a kártalanításra legyenek jogosultak azok a tartásra jogosult hozzátartozók is, akiknek a tartása a bűncselekmény következtében sérelmet szenved.

3. A kártalanítást jogi igény alapján és nemcsak „ex gratia" kell biztosítani.

4. Amennyiben a kártalanítást állami szerv vagy közintézmény teljesíti, az igény erre a szervre vagy intézményre átszáll (cessio legis). Ennek az elkövetővel szembeni igénynek az érvényesítése során figyelembe kell venni a modern kriminálpolitika elveit (az elítélt visszavezetését a társadalomba, a gazdaságilag kedvezőtlen helyzetben levők kíméletét).

5. A kártalanítást biztosító közeszközök megteremtésénél egyéb források mellett az adóbevételeket is figyelembe kell venni.

6. A nemzeti törvényhozóra kell bízni azt, hogy a kártalanítási igényről bírósági vagy államigazgatási eljárásban döntsenek. Ugyanígy a nemzeti törvényhozóra kell bízni azt, hogy a büntető bíró a büntető ügy elbírálása során a sértett közeszközökből történő kártalanításának lehetőségéről, sőt szükségességéről is dönthessen-e. A nemzeti törvényhozónak kell átengedni annak az eldöntését is, hogy a sértettnek a közeszközökből történő kártalanításra vonatkozó jogát az ügyész is érvényesíthesse-e.

7. Azokat a külföldieket, akik belföldön (ideértve a belföldi hajókat és légiközlekedési eszközöket) válnak (a fent az 1. pontban kifejtettek szerinti) bűncselekmény áldozatává, ugyanolyan elvek alapján kell kártalanítani, mint a belföldieket, akkor is, ha a viszonosságot a külföldi állam nem biztosítja.

B) A sértett kártalanítása a büntetőeljárásban („action civile", adhéziós per)

I. A Kongresszus résztvevőinek többsége az adhéziós per mellett foglal állást, amelyben a sértett kártalanítási igénye a büntetőper keretei között érvényesíthető, mindazonáltal el kell ismerni, hogy ennek az eljárásnak hátrányai is lehetnek.

II. Ennek az eljárásnak a szabályozásánál a nemzeti törvényhozó a következő elveket vegye figyelembe:

1. Biztosítani kell a sértett választási jogát az adhéziós eljárás és a rendes polgári eljárás között.

2. Az adhéziós per szabályaiban szükségképpen keverednek a büntető és polgári eljárási elemek.

3. Azt a kérdést, hogy az adhéziós pert a sértett mellett vagy helyett az ügyész is megindíthatja-e, a nemzeti törvényhozóra kell

bízni. Ugyanez áll arra a kérdésre is, hogy a bíróság hivatalból is megítélhet-e kártalanítást a sértett részére.

4. Az adhéziós perben a sértett eljárási jogállásának legalábbis magában kell foglalnia a bizonyítási indítványtételi jogot (a büntető ügy tekintetében is) és a jogorvoslati jogosultságot (mindenesetre a kártalanítási igény tekintetében hozott döntéssel szemben). A vádlottnak ugyanolyan jogokkal kell rendelkeznie, mint a felperesi minőségben fellépő sértettnek.

5. A büntető bíróság döntési kötelezettsége vitatott maradt. Mindazonáltal a Kongresszus ajánlja azt a lehetőséget, hogy az adhéziós eljárás az igény jogalapjára vonatkozó döntésre korlátozódhassék, amikoris a kártalanítás összegszerűségére vonatkozó döntés a rendes polgári eljárásra vagy egy különleges utólagos büntetőeljárásra maradna.

6. Biztosítani kell a kártalanítási igényre vonatkozó döntés előzetes végrehajthatóságát, annak érdekében, hogy a sértett a lehető leggyorsabban kapjon segítséget.

7. A nemzetközi végrehajthatóság szempontjából a büntető bíróságnak a kártalanítási igényről az adhéziós eljárásban hozott döntése essék azonos megítélés alá a polgári bíróságok ilyen döntéseivel.

C) A sértett kártalanításának előmozdítása egyéb intézkedésekkel

A sértett kártalanítását szolgáló közvetett lehetőségek:

1. a kártalanításnak előfeltételként vagy meghagyásként történő kikötése a büntetőeljárás feltételes felfüggesztésénél, a büntetés végrehajtása felfüggesztésénél, a próbára bocsátásnál (Probation), vagy a feltételes szabadságra bocsátásnál, de ennek kapcsán figyelembe kell venni a terhelt gazdasági helyzetét; 2. a teljes vagy a lehetőségekhez mért kártalanítás figyelembe vétele a büntetés kiszabásánál, a kegyelmi döntésnél vagy a rehabilitációnál.

Negyedik szekció: Légi járművek jogellenes hatalomba kerítése

Tekintettel, hogy a nemzetközi polgári légi közlekedés nagy fontosságú az egész emberiség részére, hogy a modern társadalomban és a nemzetközi közösségben nagy értékkel és jelentőséggel bír, különös védelmet érdemel, elsősorban a repülőgépek törvénytelen birtokba vételével szemben, azáltal, hogy a polgári repülést kívül tartjuk a különböző országok és csoportok közötti konfliktusoktól.

A repülőgépek jogellenes birtokba vétele a legtöbb esetben csak a terrorizmus egyik formája, ugyanakkor lényeges előrehaladást tapasztalhatunk nemzetközi szinten azzal, hogy elfogadták a polgári repülés biztonságát szolgáló konvenciókat (különösen a Hága-i 1970. évi és a Montreal-i 1971. évi konvenciókat).

Fenti okokból az AIDP XI. Kongresszusa határozottan javasolja minden államnak, amely eddig nem tette meg, hogy ratifikálja ezeket a konvenciókat és azokat érvényesítse nemzetközi törvényhozásában is, hogy így növelje hatékonyságukat nemzetközi és nemzeti szinten.

Az AIDP úgy véli, hogy e konvenciókból, különösen a hágaiból és a montreáliból eredően, minden államnak kötelessége, hogy komoly formában üldözze a fenti konvenciók megsértéseit; ez azzal jár, hogy idő előtti kegyelem, amnesztia vagy más hasonló jellegű intézkedések a fenti konvenciók szellemének meg nem tartását jelentik.

Az AIDP Kongresszusa úgy véli, hogy elő kell segíteni az államok közötti együttműködés különböző módszereit és eszközeit a repülőgépek jogellenes birtokba vétele elleni küzdelemben, beleértve a kiadatást és a Nemzetközi Büntetőbíróság létesítésének gondolatát is; ez a bíróság biztosíthatná a pártatlan igazságszolgáltatást és az államok között felmerülő egyes nézeteltérések eldöntését is.

Györgyi Kálmán

JOGIRODALOM

L. A. Nyikolajeva:

*A bíróságok törvényességi felügyelete a szovjet államigazgatásban**

Nyikolajeva monográfiája interdiszciplináris jellegű munka. Három jogág: az államjog, az államigazgatási jog és a polgári eljárásjog metszőpontján helyezkedik el. A monográfia ugyanis — mint azt címe is jelzi — egyaránt érinti a bíróság igazságszolgáltatási és az államigazgatási szervek rendelkező-végrehajtó tevékenységét. Amidőn szerző a bírói szerveknek a törvényességet védő szerepét elemzi — alkotmányos kérdést érint. Idézzük szerző vonatkozó megállapítását: „A szovjet szocialista igazságszolgáltatás általános elveit és a bíróságok feladatait a Szovjetunió, a szövetségi, valamint az autonóm köztársaságok alkotmányai, továbbá »a Szovjetunió, a szövetségi és az autonóm köztársaságok bírósági szervezeti törvényének alapjait« határozzák meg".[1] A szovjet bíróság alkotmányos helyének vizsgálata alkotja a recenzeált mű államjogi oldalát. A könyv főként az államigazgatási szervek tevékenységével összefüggő jogvitákkal foglalkozik. Így Nyikolajevának óhatatlanul érintenie kellett a polgári eljárásjog néhány fontosabb kérdését is. Kutatómunkájának fókuszában azonban szerző az államigazgatási jog egyik alapkérdését — az államigazgatási szervek határozatainak bíróság előtti megtámadhatóságát — állította. Így a monográfia elsődlegesen államigazgatási jellegű munka.

* L. A. *Nyikolajeva:* „Szugyebnüj nadzor za zakonnosztju v szovjetszkom goszudarsztvennom upravlenii" Izd. Leningradszkogo Universziteta 1973. 63 old.

[1] L. rec. mű. 13. old.

Köztudott, hogy hazánkban — a hatályos jog szerint — az államigazgatási szervek határozatai közül néhány a bíróság előtt megtámadható. Ez azt jelenti, hogy a magyar bíróság az államigazgatási szervek tevékenysége felett egyfajta törvényességi felügyeletet gyakorol. Az államigazgatási jogviták sajátosságait az államigazgatási jog elmélete feltárta, a megtámadhatóság intézménye bevezetésének helyességét pedig bírósági gyakorlatunk többszörösen is igazolta.

Más volt (és részben más ma is) a helyzet a Szovjetunióban. Az államigazgatási határozatoknak bíróság előtti megtámadhatósága az ottani államszerkezeti sajátosságok miatt hosszú évekig, sőt évtizedekig fel sem merült (és ha igen, csak az elméletben).

A recenzeált munka az első, amely a bíróságok és az államigazgatási szervek kapcsolatát új oldalról közelíti meg. Eleddig ugyanis csupán arról olvashattunk, hogy a bíróságok és az államigazgatási szervek kapcsolata lényegében a bíróságok szignalizációira szorítkozott. (Pl. a bíróság jelezte a járási szerveknek, hogy a járás területén levő kolhozban a kolhoz vezetői vagy tagjai ellen büntetőeljárás indult és ügyükben marasztaló ítélet született). Nyikolajeva a bírósági gyakorlat ismeretében és annak általánosításával bizonyítja, hogy a bíróságok és az államigazgatási szervek kapcsolata a fentieknél lényegesen szélesebb. Bizonyítja, hogy a bíróságok és az államigazgatási szervek kapcsolatának egyik fő eleme, hogy a bíróságok törvényességi felügyeletet gyakorolnak az államigazgatási szervek határozatai felett. A bírósági törvényességi felügyelet a hivatalos személyek tevékenységére (tevésére és nem tevésére) is kiterjed. A hivatalos személyek bírói úton vonhatók felelősségre, ha törvényekből és más jogszabályokból rájuk háruló kötelességeket nem vagy nem megfelelően teljesítik, különösen ha az állampolgárok jogait és jogos érdekeit megsértik.

Az öt fejezetből álló monográfia első fejezete elméleti alapvetés (a bírói törvényességi felügyelet lényege és feladata az államigazgatásban). A további négy fejezet a bíróságnak a szovjet államigazgatási szervekkel kapcsolatos gyakorlatát elemzi. Az első fejezet kiemelkedő értékét még akkor is hangsúlyozandónak tartom, ha az abban rögzített néhány megállapítással nem érthetek egyet.[2]

Újszerűen határozza meg szerző a szovjet államigazgatás feletti bírói törvényességi felügyelet fogalmát. Tudjuk, hogy a fogalmakat különbözőképpen lehet megközelíteni. Megítélésem szerint szerző a helyes utat választotta, amikor a bírói tevékenységet és annak célját egyetlen fogalomba ötvözve határozta meg. Szerző meghatározása szerint az államigazgatási tevékenység feletti bírói törvényességi felügyelet a bíróságnak olyan — az eljárási normák által megszabott — tevékenysége, amely során a bíróság közvetlenül megvizsgálja és eldönti a bírói hatáskörbe utalt és az államigazgatási szervek által hozott egyedi aktusoknak, valamint a hivatalos személyek tevékenységének törvényességét. A bírói törvényességi felügyelet célja: az állam érdekeinek védelme, az állami szervek a társadalmi szervezetek és az állampolgárok jogainak és jogos érdekeinek a védelme. Szerző az államigazgatási szférába tartozó bírósági törvényességi felügyelet főbb területeit is jelzi.[3]

Ebben a fejezetben az elmélet iránt érdeklődők figyelmét főleg az a megállapítás vonja magára, amely szerint nemcsak az a jogvita tekinthető államigazgatásinak, amely alapját valamely államigazgatási norma képezi, hanem az olyan jogvita is, amelynek alapját más jogágba tartozó norma alkotja. (Ilyen pl. az állampolgár és egy külföldi állam képviseletében eljáró hivatalos személy közötti vita.) Szerző megállapítása — a többi között — azért is lényeges, mert ezzel támasztja alá azt a több helyen is kifejtett nézetét, hogy indokolt lenne, ha az államigazgatási perrel kapcsolatos processzuális normákat az általános eljárási normáktól eltérően állapítanák meg. „Az államigazgatási eljárás során felmerülő társadalmi viszonyok sokrétűsége objektív alapot nyújt a büntető, a polgári és az államigazgatási viszonyokból folyó ügyek megkülönböztetéséhez. Az igazgatási viszonyokból fakadó ügyeknél az anyagi és az eljárási normák más jogágak normáitól egyaránt különböznek. A jogvita jellegét ezek a különbségek határozzák meg."[4]

Az államigazgatási jogviták közös vonása, hogy a vita mindig egy meghatározott államigazgatási szerv (vagy hivatalos személy) és az állampolgár közötti államigazgatási jogviszonyból fakad. Éppen e közös vonások és a büntetőügyektől, illetőleg a polgári jogvitáktól való eltérések indokolnák, hogy az államigazgatási jogviták a többi pertől elkülönítessenek. Ez az elkülönítés nem öncél. Következményei sokirányúak. Az egyik a bizonyítási teher. A Szovjetunió hatályos polgári eljárásjogi törvénykönyve értelmében (50. §) a per eldöntéséhez szükséges tényeket annak a félnek kell bizonyítania, akinek érdekében áll, hogy azokat a bíróság valónak fogadja el. Szerző szerint helyesebb lenne, ha az államigazgatási jogvitában a perbeli bizonyítékok beterjesztése minden esetben az államigazgatási szervre hárulna. Lényegében — bár erre jogi előírás nincs — a bíróság is ilyen gyakorlatot követ. A szovjet bíróságokon kialakult gyakorlat szerint az államigazgatási szerv *kötelessége* a jogvita eldöntéséhez szükséges tények bizonyítása, míg az állampolgárnak a bizonyítás „csupán" *joga*.[5] Szerző további — az államigazgatási eljárás sajátosságait alapul vevő javaslatai közül kiemelném azt a javaslatot, amely szerint az állampolgárt mentesíteni kéne mindennemű eljárási illeték alól, továbbá azt, amely értelmében az államigazgatási perben az államigazgatási szerv felett törvényességi

[2] Így pl. aligha helyeselhető, hogy az államigazgatás fogalmának meghatározásakor szerző nem határolja el egymástól világosan az államigazgatást, mint állami tevékenységet — ha úgy tetszik valamelyik konkrét államigazgatási szerv tevékenységét — és a társadalmi szerveknek a tevékenységét is államigazgatási tevékenységként jelzi.

[3] Az államigazgatási jogviták a következő csoportokba sorolhatók: *a)* a választói névjegyzékkel; *b)* az államigazgatási szervek által kiszabott bírságokkal; *c)* a kötelező biztosítás, valamint a helyi adók fizetésének elmulasztásával; *d)* az anyakönyvi kiigazítással; *e)* a lakáskiutalást megtagadó, illetőleg a lakáscsere jóváhagyását megtagadó határozatokkal; *f)* a jogtalanul kiszabott fegyelmi büntetésekkel és a jogellenes elbocsátásokkal; *g)* a feltalálásokkal és az újításokkal; *h)* a közjegyzők tevékenységének törvénytelenségével; *i)* a közlekedésrendészeti szervek által jogtalanul kiszabott bírságokkal összefüggő viták.

[4] L. rec. mű 17. old.

[5] L. rec. mű. 35. old.

feügyeletet gyakorló ügyész részvételét kötelezővé kéne tenni.

Végül, de nem utolsósorban rendkívül érdekesek és értékesek a monográfiában publikált felmérési adatok. E felmérések részben szociológiaiak (melyik állampolgári rétegből kerülnek ki leginkább az államigazgatási jogviták kezdeményezői), részben ténymegállapítóak. Utóbbiakkal kapcsolatban kiemelném Nyikolajeva kritikai hangvételét. A statisztikai adatok szerint az államigazgatási jogviták a polgári pereknek mindössze 3,2—3,6%-át teszik ki. Ezek az adatok szerző szerint nem tükrözik a valós helyzetet „az általánosításokból ugyanis nem tűnik ki, hogy az államigazgatási szervek tevékenysége milyen mértékben felel meg a törvényesség követelményeinek. Következésképpen — írja a szerző — az adatokból levonható következtetések sem lehetnek teljesek. Ez a tudományra és a gyakorlatra egyaránt vonatkozik.[6]

Mádl Ferenc professzor egyik írásában ezt olvashatjuk: „ha valaki mond valamit, bizonyítsa is". Nyikolajeva monográfiája sokat mond és újat ad, gazdagítva az államjog és az államigazgatási jog elméletét. Szerző minden állítását bizonyítja. Tudományos alapossággal óriási tényanyagra támaszkodva. Ez monográfiájának egyik rendkívüli értéke.

Bajáki Veronika

[6] L. rec. mű 47. old.

Чаба Мохи:

Объединения предприятий, переходящие границы государств. Многонациональные и стоящие над нациями компании

Автор в своей статье занимается организационными единицами модерной эпохи согласно нормам о гражданско-правовых товариществах и объединениях. Среди этих выделяет три категории объединений предприятий, переходящих границы государств: многонациональные, международные (согласно международному публичному праву) и супранациональные объединения. В центре внимания статьи находятся многонациональные предприятия. Автор подвергает анализу эту категорию, которая разработана относительно лишь в незначительной степени, учитывая также различные теоретические подходы. Одновременно изложением некоторых очень интересных и с точки зрения будущего развития имеющих решающее значение судебных казусов дает хорошую иллюстрацию о сюда относящейся правовой практике. Во второй части статьи мы можем познакомиться с новейшими событиями в регулировании совместной деятельности предприятий в странах Общего Рынка, в частности с т. н. Societas Europae, которая играет значительную роль в осуществлении экономической интеграции Западной Европы.

Чаба Варга:

Завершение социалистической кодификации

Подобно кодификации, совершенной в Советском Союзе, страны народной демократии также кодифицировали без исключения свои правовые системы. В одной части социалистических стран задача кодификации права совпала с унификацией права в национальном масштабе и/или с задачей перехода к исключительности писанного права. Кодификация стала основным и систематически примененным способом социалистического праворазвития. Она сформировалась в истории кодификации в качестве такого самостоятельного типа, в рамках которого впервые учитывается необходимость превышения себе самого, своей рекодификационной замены.

Иштван Саси:

Основные вопросы международного гражданского процесса

Автор в статье подробно занимается основными вопросами международного гражданского процесса: понятием международного гражданского процесса и его местом в правовой системе, источниками международного гражданского процессульного права, международной колизией норм в области международного гражданского процесса и определением международной подсудности, вопросами обеспечения издержек производства и освобождения от уплаты издержек, признанием правовых последствий рассмотрения дела иностранным судом, международными аспектами третейского суда и урегулированием международной правовой помощи по судебным делам.

Калман Халас:

Перспективы развития статистики гражданских дел с учетом вычислительных машин

Мы можем признать характерным, что в Венгрии электронические вычислительные машины в область наук о государстве и праве вторгнулись через наиболее слабую щель, в отрасль судебной статистики и криминальной статистики, и уже десять лет функционируют с постоянно возростающим успехом. В настоящее время ведутся эксперименты по механизации некоторых областей административного права. Нельзя пренебрегать механизацией областей гражданского права, поэтому необходимо немедленно начать работу по определению понятий наблюдения и по разработке системы этой отрасли, с особым учетом сложных перекрытий. В центр наблюдения кроме сохранения элементов функционирования органов правосудия было бы целесообразно выдвинуть гражданина, попавшего в ситуацию правового конфликта и старающегося найти решение в исковом или неисковом производстве, и построить элементы понятия частичных общественных явлений на данные такого наблюдения.

Csaba Mohi:

Die Grenzen übertretende Betriebs-Vereinigungen. Multinationale und Supranationale Gesellschaften

Autor befasst sich in seinem Artikel mit den Gesellschafts-Rechtseinheiten der modernen Zeit. Hieraus hebt er drei Kategorien der, die Grenzen übertretenden Betriebs-Einheiten hervor: die multinationale, die internationale (völkerrechtliche) und die supranationale Gesellschaften. Im Mittelpunkt des Artikels stehen die multinationale Unternehmen. Autor analysiert diese verhältnismässig wenig bearbeitete juristische Kategorien mit Rücksicht auch auf die verschiendene theoretische Annäherungen. Zugleich illustriert er unter Heranziehung einiger interessanten und aus dem Gesichtspunkte der zukünftigen Entwicklung massgebende Bedeutung erlangenden Gerichtsfälle die bezügliche Rechtspraxis. Im zweiten Teil des Artikels befasst er sich mit der neuesten Entwicklung im Bereiche des Rechts der Gesellschaften in den Mitgliedsstaaten des EWG, so mit der, in der Verwirklichung der westeuropäischen Integration grosse Bedeutung erlangten sog. Societas Europae.

Csaba Varga:

Das Allseitig-Werden der sozialistischen Kodifikation

Im Gange der Konsolidierung ihrer sozialistischen Revolution haben die volksdemokratischen Staaten — änlich der, in der Sowjetunion vorgenommenen Kodifikation — ihr Rechtssystem ausnahmslos kodifiziert. In einem Teil der sozialistischen Staaten fiel die Aufgabe der Kodifizierung des Rechts mit der nationalen Rechtsvereinheitlichung und/oder mit dem Übergang zur Ausschlieslichkeit des geschriebenen Rechts zusammen. Die Kodifizierung gestaltete sich zur grundlegenden und systematisch angewandten Methode der sozialistischen Rechtsentwicklung, sie wurde zu so einem selbsständigen Typ in der Kodifikationsgeschichte, die als erste mit der Notwendigkeit ihrer eigenen Aufhebung, ihrer Ablösung durch eine Rekodifikation rechnet.

István Szászy:

Grundlegende Fragen des internationalen Zivilprozessrechts

Autor befasst sich in seinem Artikel mit den grundlegenden Fragen des internationalen Zivilprozessrechts, so mit dem Begriff des internationalen Zivilprozessrechts, seiner Stellung im Rechtssystem, seiner Quellen, mit der internationalen Normenkollision auf dem Gebiete des Zivilprozessrechts, mit der Bestimmung des massgebenden Zivilprozessrechts und der richterlichen Kompetenz, mit der Frage der Ausländerkaution und der Kostenbefreiung, mit der Anerkennung der rechtlichen Wirkungen des ausländischen Verfahrens, den internationalen Beziehungen der Schiedsgerichtsbarkeit und der Regelung der internationalen richterlichen Rechtshilfe.

Kálmán Halász:

Entwicklungsperspektiven der Statistik von Zivilangelegenheiten mit Rücksicht auf die Komputer

Es ist bedauerlich, dass in Ungarn die elektronische Rechenmaschine in das Gebiet der Staats- und Rechtswissenschaften durch die schwächste Breschen in den kriminalstatistischen Zweig der Justizstatistik eingedrungen ist und seit zehn Jahren mit immer grösseren Erfolgen funktioniert. Erfolgverheissende Versuche sind zur Mechanisierung einiger verwaltungsrechtlichen Gebiete im Gange. Auch die Vorbereitung der Mechanisierung zivilrechtlicher Gebiete kann nicht vernachlässigt werden, weswegen man unverzagt an die Festlegung der Beobachtungs-Begriffe und an die Ausarbeitung des Systems dieses Zweiges, mit besonderer Rücksicht auf die komplizirt in Erscheinung tretenden Überdeckungen herangehen muss. In den Mittelpunkt der Beobachtung wäre es zweckmässig neben der Bewahrung der Tätigkeits-Elemente der rechtsprechenden Organe, den in juristische Konfliktlage geratenen und die Lösung im Wege des zivilprozens-rechtlichen, oder ausserstreitigen Verfahrens suchenden Menschen zu stellen und die der Erkenntnis werten Begriffs-Elemente der gesellschaftlichen Teil-Erscheinungen darauf aufzubauen.

Csaba Mohi:

Unions d'entreprises passant les frontières. Sociétés. multinationales et supranationales

Dans son article l'auteur s'occupe des unions de droit de société de l'époque moderne. Parmi celles-ci il souligne trois catégories des unions d'entreprises passant les frontières: les sociétés multinationales (de droit public international) et supranationales. Au centre de l'article sont les entreprises multinationales. L'auteur analyse cette catégorie juridique relativement peu élaborée en tenant compte même des approches théoréthiques différentes. En même temps, en faisant connaître quelques affaires judiciaires très intéressantes et d'importance décisive en ce qui concerne le développement de l'avenir, il illustre très bien la jurisprudence relative. Dans la deuxième partie de l'article nous pouvons faire la connaissance des résultats récents du droit de société des pays-membres du Marché Commun, ainsi particulièrement de la société nommée Societas Europae ayant un rôle important dans la réalisation de l'intégration économique ouest-européenne.

Csaba Varga:

La perfection de la codification socialiste

Au cours de la consolidation de notre révolution socialiste, pareillement à la codification effectuée dans l'Union Soviètique, les pays democratiques populaires ont aussi codifié leur ordre légal, sans exception. Dans une partie des pays socialistes, le devoir de la codification juridique coincidait avec l'intégration du droit national et — ou bien — avec le devoir de passer à l'exclusivité du droit écrit. La codification est devenue le système fondamental du développement juridique socialiste, étant appliqué régulièrement. Elle est devenue un type autonome dans l'histoire de la codification, tenant compte comme premier de la nécessité du dépassement de soi-même, de l'alternance de ré-codification.

István Szászy:

Questions fondamentales du droit de procédure civil international

Dans son étude l'auteur s'occupe en détail des questions fondamentales du droit de procédure civil international: ainsi de l'idée du droit de procédure civil international et de sa place dans l'ordre légal, de ses sources, des collisions des règles juridiques internationales dans le domaine du droit de procédure civil, de la définition du droit de procédure civil directif et de la juridiction, de la question de la caution judicatum solvi et de l'exemption de frais, de la reconnaissance des effets juridiques de la procédure étrangère, des rapports internationaux de l'arbitrage et du règlement de l'assistance judiciaire internationale.

Kálmán Halász:

Perspectives d'évolution de la statistique des affaires civiles dans l'aspect des computers

C'est bien particulier qu'en Hongrie, les computers sont entrés sur le terrain des sciences politiques et des sciences du droit par la brèche la plus faible dans la branche de criminalistique de la statistique judiciaire, et y fonctionnent depuis dix ans ayant de plus en plus grand succès. Des expériences encourageantes sont instituées à la mécanisation en certains terrains de l'ordre administratif. On ne peut pas négliger, cependant, la préparation de la mécanisation des régions du droit civil, c'est pourquoi l'on doit immédiatement commencer à déterminer les concepts de l'observation et à élaborer le système de cette branche, prenant en considération surtout les interférences se manifestant d'une façon bien subtile. Il serait opportun de placer au centre de l'observation — en maintenant les éléments des opérations des organes de la juridiction — l'homme étant entraîné dans une situation de conflit juridique et cherchant la solution civilement ou extrajudiciairement, et y fonder les éléments d'idée des symptômes particuliers dignes d'être connus.

Csaba Mohi:

Supra-national merging of enterprises: multinational and supranational companies

The paper deals with legal entities in modern law of companies. The Author analyses three kinds of supra-national enterprises: multinational, international (internatio-

nal law) and supranational companies. Special attention is given to the not well- known legal categories of multinational enterprise and the different theoretical approaches to it.

The Author presents some decisions which are important for future developments. Then recent developments of Common Market company law are presented and special attention is given to the so-called Societas Europae, a very important form for the realisation of West-European integration.

Csaba Varga:

The accomplishment of socialist codification

During the consolidation of their socialist revolution, people's democracies codified their legal systems without exception, like the Soviet Union. The task of legal codification coincided with national uniformization of law and/or switch over to the exclusiveness of written law. Codification turned to be the fundamental and constantly applied method of socialist legal development. It is a particular type in codificational history being the first codification which takes into account the necessity of its own outdoing and replacement through recodification.

István Szászy:

Fundamental questions of international private procedural law

The Author discusses fundamental questions of international private procedural law as its notion and place in the legal system; international conflict of laws in the civil process; the applicable civil procedure law and judicial competence; security for costs; freedom of expenses; recognition of the legal effects of a foreign process; international aspects of arbitration; regulation of international judicial assistance.

Kálmán Halász:

The future of data processing in civil law cases: An eye on computers

Computers in Hungarian legal sciences are present from ten years. They appeared first in criminal statistics. Promising automation-experiments are in progress in several administrative law fields. Time is rape for the preparation of automation in civil law. One has to start with the definition of operational devices and systems. Special attention must be paid to the intricate superimpositions. It seems reasonable to choose human beings as central observation unit, conserving the functional units of the organs of the administration of justice. This human being as a central unit of observation is one involved in legal conflict which he tries to resolve by civil law litigation or extra-judicial procedure. This is the basis for further conceptual units of other important social phenomena.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 74.2811 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

XXX. új évfolyam **2.** szám Budapest, 1975. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

GULÁCSI LAJOS:
A jogsértő piaci magatartás, a tisztességtelen haszon gazdasági szankciói 65

HANEY GERHARD:
Immanuel Kant jogtana 74

VIDA ISTVÁN:
A bírósági végrehajtás a Magyar Tanácsköztársaságban 81

RÉCZEI RÓBERT:
Tsz törvény a gyakorlatban 87

Ifj. MARTONYI JÁNOS:
A fuvarozói felelősség kombinált árufuvarozásnál 95

SAJÓ ANDRÁS:
A racionális államszemlélet kialakulása és első kudarca 103

Szemle:

GULÁCSI LAJOS:
A vállalati szervezetnek, mint rendszernek és jogi személynek munkajogi képviselete 108

MOLNÁR GYULA:
A II. Országos Igazságügyi Szakértői Értekezlet tanácskozása 110

BALÁS GÁBOR:
A konstancai nemzetközi jogtörténész konferencia 113

Jogirodalom:

Prandler Árpád: Az ENSZ Biztonsági Tanácsa (HERCZEGH GÉZA) 115

Szász Iván: KGST Általános Szállítási feltételek (MEZNERICS IVÁN) 117

HARTAI LÁSZLÓ: Polgári Eljárásjogi Füzetek VI. szám 121

Tanulmányok Tolna megye történetéből (RUSZOLY JÓZSEF) 126

СОДЕРЖАНИЕ: *Эрне Дьердь:* Правонарушающее поведение на рынке, хозяйственные санкции нечистой прибыли. — *Герхарт Ганеи:* Учение о праве Иммануела Канта. — *Иштван Вида:* Судебное исполнение в Венгерской Советской Республике. — *Роберт Рецеи:* Закон о сельскохозяйственном кооперативе в практике. — *Янош Мартони:* Ответственность перевозчика в случае комбинированной перевозки груза. — *Андраш Шайо:* Сформирование и первый провал рационального подхода к государству. — *Обзор: Лайош Гулачи:* Представительство предприятия как системы и правового субъекта по трудовому праву. — *Дюла Молнар:* Работа II-го Общегосударственного Совещания судебных экспертов. — *Габор Балаж:* Международная конференция историков права в г. Констанца. *Юридическая литература:* Арпад Прандлер: Совет Безопасности ООН *(Геза Херцег)*. — Иван Сас: Общие условия поставки СЭВ *(Иван Мезнерич)*. — Тетради по гражданскому процессуальному праву, IV *(Ласло Хартаи)*. — Очерки по истории области Толна *(Йожеф Русоль)*

INHALT: *Ernő György:* Wirtschaftliche Sanktionen des rechtsverletzenden Markt-Verhaltens, des unlauteren Gewinns. — *Gerhard Haney:* Die Rechtslehre Immanuel Kants. — *István Vida:* Gerichtsvollstreckung in der Ungarischen Räte-Republik. — *Robert Réczei:* Das Produktionsgenossenschaftsgesetz in der Praxis. — *János Martonyi* jun.: Die Haftung des Verfrachters bei kombinierter Warenverfachtung. — *András Sajó:* Die Ausgestaltung der rationellen Staatsanschauung und ihr erstes Misslingen. — *Rundschau: Lajos Gulácsi:* Die arbeitsrechtliche Vertretung der Betriebs-Organisationen, als Systeme und juristische Personen. — *Gyula Molnár:* Die Beratungen der II. Landeskonferenz der Justiz-Sachverständigen. — *Gábor Balás:* Internationale Konferenz der Rechtshistoriker in Konstanza. — *Rechtsliteratur:* Árpád Prandler: Der Sicherheitsrat der UNO. *(Géza Herczegh)*. — Iván Szász: Die Allgemeinen Lieferungsbedingungen der RGW. *(Iván Meznerics)*. — *László Hartai:* Hefte aus dem Bereiche des Zivilprozessrechts IV. — Abhandlungen aus der Geschichte des Komitats Tolna *(József Ruszoly)*

SOMMAIRE: *Ernő György:* Sanctions économiques de la conduite de marché attentoire au droit, du profit illicite. — *Gerhard Haney:* Théorie juridique de Immanuel Kant. — *István Vida:* L'exécution judiciaire dans la République des Conseils Hongroise. — *András Sajó:* Développement et premier échec de l'aspect rationnel de l'État. — *Róbert Réczei:* La loi de la coopérative de production dans la pratique. — *János Martonyi cadet:* La responsabilité du transporteur dans les transports de marchandises combinées. — *Revue: Lajos Gulácsi:* Représentation de droit au travail de l'organisme d'entreprise comme de systéme et de personne civile. — *Gyula Molnár:* Conseil de la Conférence I. Nationale de Compétence de Justice. — *Gábor Balás:* Conférence internationale d'historien juridique de Konstanz. — *Littérature:* Árpád Prandler: Le Conseil de Sécurité de l'ONU. *(Géza Herczegh)*. — Iván Szász: Conditions de Transport Générales du Conseil d'Entraide Économique. — *(Iván Meznerics.)* — Brochures IV. de Droit de Procédure Civile. *(László Hartai)* — Études de l'histoire du comitat Tolna. *(József Ruszoly)*

CONTENTS: *Ernő György:* Injurious market behavior: Unfair profit's economic sanctions. — *Gerhard Haney:* Immanuel Kant's theory of law. — *István Vida:* Judicial distraint in the Hungarian Soviet Republic. — *András Sajó:* The foundation of the common-sense state-concept: The first abortion. — *Róbert Réczei:* Farmers' Cooperative Act in practice. — *János Martonyi* jr.: Carrier's liability in combined carriage of goods. — *Review: Lajos Gulácsy:* Labor law agency of the enterprise organization as a system and as a legal entity. — *Gyula Molnár:* 2nd National Conference of Forensic Experts. — *Gábor Balás:* International conference of law-historians in Constanza. — *Legal literature:* Árpád Prandler: UN Security Council *(Géza Herczegh)*. — Iván Szász: General Conditions of Delivery of COMECON *(Iván Meznerics)*. — Civil Procedure Fascicles. IV. *(László Hartai)*. — Essays concerning the history of Tolna county *(József Ruszoly)*

Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy a Jogtudományi Közlöny szerkesztője *Dr. Pap Tibor*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora, szerkesztőségi titkár *Dr. Vörös Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A szerkesztőség tagjai — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága megbízásából — *Dr. Benedek Ferenc*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense, *Dr. Horváth Tibor*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője, *Dr. Madarász Tibor*, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense, *Dr. Szentpéteri István*, a szegedi JATE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára.

E lapszám (XXX. új évfolyam) szerzői: *Dr. György Ernő* c. egyetemi tanár. — *Dr. Haney Gerhard* egyetemi tanár (Jena). — *Dr. Vida István*, az Igazságügyi Minisztérium osztályvezető-helyettese. — *Dr. Réczei Róbert* jogtanácsos. — *Dr. ifj. Martonyi János* vezető jogtanácsos. — *Dr. Sajó András* MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. — *Dr. Gulácsi Lajos* vállalati jogi osztályvezető. — *Dr. Molnár Gyula* Igazságügyi Minisztérium főelőadója. — *Dr. Balás Gábor* jogtanácsos. — *Dr. Herczegh Géza* tanszékvezető egyetemi docens (Pécs). — *Dr. Meznerics Iván*, a Magyar Nemzeti Bank igazgatója, a jogi osztály vezetője. — *Dr. Hartai László*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Ruszoly József* egyetemi adjunktus (Szeged)

XXX. új évfolyam 2. szám Budapest, 1975. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A jogsértő piaci magatartás, a tisztességtelen haszon gazdasági szankciói

I. A jogélet különböző vonatkozásaiban az előtérbe lépő problémák időszerűsége szorosan kapcsolódik a mindenkori társadalomgazdasági adottságokhoz. E megállapítás helytállóságát szemléletesen igazolják azok a részben már a szabályozás körébe került, részben még további megoldást igénylő kérdések, amelyek a címben megjelölt piaci magatartások jogsértő módon történő gyakorlásához fűződnek.

A szocialista gazdaság fejlődése az új gazdasági mechanizmusnak 1968-ban történő életbeléptetését tette kívánatossá. A központi tervezésnek a piaci mechanizmussal történő egybekapcsolása a korábbi adottságokkal szemben több irányú változásra vezetett. Kifejezésre jutott ez az új termékforgalmazási rendnek a vállalati önállóságra való kihatásában. A korábban széles körben érvényesülő kötöttségek, adminisztratív előírások helyett széles körben megnyílt a vállalatok számára a választási lehetőség termékeik beszerzési, értékesítési lehetősége tekintetében. A vállalatközi kapcsolatok alakulása szempontjából lényeges jelentőségű a központi tervvel összhangban szabályozott piac működésének érvényesülése. A piac értékítéletének kialakulásához hozzájárult az új mechanizmus keretében kialakított rugalmas, vegyes árrendszer, amely a hatósági és maximális árak előírását, az árak hatósági megállapítását viszonylag szűkebb körre, így az alapvető fontosságú fogyasztási cikkekre korlátozta, s a termékforgalom szélesebb területén nyitott utat a termék árak szabad megegyezés alapján történő megállapításának.

Az új árrendszer kialakításának egyik fontos rendeltetése volt a fogyasztás szerkezetének a gazdaságosság irányában történő kialakítása, a piaci értékítélet érvényesülésének előmozdítása. Ehhez nagy mértékben hozzájárult a vállalati jövedelemszabályozás oly rendszerének kialakítása, amelyben a jövedelemalakulás, a nyereség elérése, alapvető fontosságú vállalati érdekként jelentkezik, s egyben kihat a vállalati dolgozók jövedelmének alakulására is.

Az új mechanizmus rendszeri változásainak a gyakorlatban való mikénti hatályosulása, a népgazdasági vonatkozásokhoz kapcsolódóan, a jogi szemléletet érintően, annak a kérdésnek a felvetéséhez vezet, hogy az eddigi tapasztalatok alapján hol mutatkoztak oly jelenségek, amelyek a megfelelő jogi megoldások alkalmazásával történő rendezést igénylik.

Az itt felmerülő probléma szempontjából lényeges jelentőségű a gazdasági versenynek egyes vonatkozásokban kifejezésre jutó kialakulása. A gazdálkodás korábbi rendszerében a lebontott tervszámok alkalmazása a verseny kialakulására vezető vállalati kezdeményezés kikapcsolását jelentette, s ennek megfelelően a szocialista gazdaság építésének első két évtizedében a szocialista szervezetek egymás közötti kapcsolatában a verseny érvényesülésére nem kerülhetett a sor. Bár a tisztességtelen versenyről szóló 1923: V. tv. megjelölt rendelkezései hatályban maradtak, ezek alkalmazására csak a magánszektorhoz tartozó gazdasági alanyokkal kialakuló, igen szűk körű versenylehetőségeket érintően kerülhetett alig egy-két esetben a sor.

Az új mechanizmus körében már napirendre került a versenynek a szocialista szektorhoz tartozó vállalatok közötti kialakítása. Az ily irányú jogszabályi rendelkezések körében figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz a IV. ötéves tervről szóló 1970. évi 11. törvény

43. §-ának az a rendelkezése, amely szerint meg kell teremteni az alapját annak, hogy a vevők igényeihez való rugalmasabb alkalmazkodás érdekében a vállalatok között gazdasági verseny bontakozhasson ki.

A gazdasági verseny joganyagának körülhatárolásánál alapvető szempont, az e részben kialakult elméleti és gyakorlati felfogásnak megfelelően, hogy e körbe esnek a *piaci magatartásnak, a termékforgalmazásnak, a gazdasági versenynek* széles körben megnyilvánuló különböző jelenségei. Amikor a szokványos, tömörített megjelöléssel a versenyjogról szólunk, úgy e megjelölés magában foglalja a *piaci magatartásnak, valamint a gazdasági versenynek különböző megnyilvánulásait.* A verseny szabályozások ehhez képest nemcsak a már kialakult gazdasági verseny mikénti kifejtését érintik, hanem a különböző jellegű gazdasági magatartásoknak azt a széles körét is, amelyek — egyebek közt — a piaci helyzet káros befolyásolására, a verseny kialakulásának megakadályozására, hatályosulásának korlátozására irányulnak.

A szocialista gazdaság adottságaira való tekintettel a szocialista jogirodalomban[1] az a felfogás jut kifejezésre, hogy az itt tárgyalt témakörben, akár a piaci magatartásról, akár a gazdasági versenyről esik szó, lényegében az ezt érintő joganyag a piaci viszonyokat rendező, az ennek körében kifejezésre jutó vonatkozásokat érintő normák egységes rendszere. E meghatározás jegyében jogsértőnek tekinthetünk minden olyan cselekményt, magatartást, amely a piaci viszonyokat rendező normákba, valamint általában a szocialista gazdálkodás elveibe ütközik. E meghatározásnak a gyakorlatban való alkalmazása szempontjából figyelmet érdemel az az oltalmi kör, amelyet érintő sérelmes eljárások a megfelelő szankció alkalmazását vonhatják maguk után. A gazdasági természetű jellegzetes tisztességtelen verseny cselekmények mellett fontos oltalmi kört jelent a személyhez, valamint a szellemi alkotásokhoz fűződő jogok törvényben biztosított védelme. A személyhez fűződő jogoknak a PTK. VII. fejezetében biztosított védelme mellett a szellemi alkotások jogi oltalma tekintetében több hazai és nemzetközi jellegű szabályozás tartalmaz megfelelő rendelkezéseket. Ezek alapján általában a szerzői és iparjogvédelmi jogosultságok oltalmáról beszélhetünk. Így a szerzői, találmányi, védjegyjogi törvényekben foglalt ily irányú rendelkezések mellett figyelmet érdemel az ipari tulajdon oltalmára létesült nemzetközi Párizsi Uniós Egyezmény, amelynek legutóbbi szövege az 1970. évi 18. sz. tvr.-tel került kihirdetésre. Az itt tárgyalt vonatkozásokat közvetlenül érinti az a rendelkezés, amely az iparjogvédelem versenyjogi kapcsolódásainak jelentőségét domborítja ki, s ennek megfelelően a tisztességtelen verseny elleni védelem tekintetében, az iparjogvédelem körébe eső típusokhoz hasonlóan, az Egyezményhez csatlakozó országok részére az egyenlő elbánás elvét biztosítja. Az Egyezmény 10 bis cikke általánosságban utal arra, hogy az Unió országai kötelesek az annak hatálya alá tartozók számára a tisztességtelen verseny elleni hathatós oltalmat biztosítani, s ezzel kapcsolatosan a tisztességtelen versenyt megvalósító tényállásként jelöli meg az ipar vagy a kereskedelem tisztes szokásait sértő verseny cselekményeket.

Az eddigi, a gazdasági életben és a joggyakorlatban felmerült esetek figyelembe vételével megállapítható, hogy mint minden újszerű megoldás életrehívásánál, itt is felmerültek oly esetek, hogy az új irányító szempontok egyoldalúan, eltúlzottan nyertek alkalmazást. A szemléletnek ez az egyoldalúsága figyelmen kívül hagyja azokat a korlátozásokat, amelyek népgazdasági szempontból vagy egyéb érdekkategóriák jogos védelmében alkalmazást kell, hogy nyerjenek. Ahogyan a sport körében lebonyolított versenyeknél nem hagyhatók figyelmen kívül a tisztességes játékszabályok, ennek az elvnek a gazdasági verseny körében is maradék nélkül érvényesülnie kell. A gazdasági ösztönzés kihatásai is csak a megengedett keretek között juthatnak kifejezésre. A minél nagyobb nyereség elérése, a szocialista gazdaság adottságai között, csak a népgazdasági irányító szempontoknak a tisztességes gazdálkodás követelményeinek megfelelő figyelembe vételével, és mások érdekeinek megsértése nélkül tekinthető megengedettnek. E vonatkozásban alapvető követelmény a társadalmi, valamint a vállalati, egyéni érdek összhangjának biztosítása. A versenynek ezideig fogyatékos mértékben történt kialakulása mellett sem hagyható figyelmen kívül az a szempont, hogy a már hatályosuló versenyben megnyilvánuló eljárási módok mily jellegűek, s összhangban állnak-e az elvárható követelményekkel. Mint ezt az ez irányban kiépített rendszeres ellenőrzésekről közreadott adatok tanúsítják, nagyobb számban merültek fel a fogyasztók széles körét érintő, a szocialista gazdálkodás követelményeivel ellentétben álló jogosulatlan árszámítások, hamis mérések, minőséghibás szállítások, valamint a versenytársak jogos érdekeit érintő tilalmazott verseny cselekmények, befeketítő, félrevezető reklám közlések, munkaerőcsábítások.

Az ilyen jellegű cselekményekre az újabb szabályozások több vonatkozásban is kiterjednek. Kifejezésre jutott ez az itt közelebbről tárgyalni nem kívánt büntetőjogi vonatkozásokban, az 1971. évi 28. tvr.-nek a népgazdaság elleni bűntettekre vonatkozó különböző rendelkezéseiben, amelyek a helyes piaci magatartás kialakítására és a fogyasztói érdekvédelemre irányulnak. Az egyéb irányú újabb szabályozások egész sora tartalmaz lényeges rendelkezé-

[1] *Knapp* Karel: Gazdasági verseny a szocialista és tőkés országokban. A Tisztességtelen Verseny Elleni Nemzetközi Liga 1968. évi Prágai Kongresszusán tartott előadás.

seket a helyes piaci magatartás kialakítása tekintetében. Teljességre való törekvés nélkül utalunk itt az Elnöki Tanács 14/1973 sz. jogpolitikai irányelveinek 15. és 16. pontjaiban foglalt rendelkezésekre, amelyek szerint nagy figyelem fordítandó a gazdálkodó szervezetek jogi kapcsolatainak tisztaságára, a tisztességtelen haszonszerzés és a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés elleni fellépésre. További rendelkezés utal a mások jogainak megsértésével, jóhírnevének veszélyeztetésével, jogellenes tevékenységgel történő jövedelemszerzés tekintetében a polgári jogi szankciók alkalmazására.

A népgazdasági és társadalmi érdekek védelme, az e körben felmerülő aggályos jelenségek lehető kiküszöbölése szempontjából figyelmet érdemlők az 1022/1973 sz. Minisztertanácsi határozatban foglalt, a tisztességtelen haszon megállapítására vonatkozó irányelvek. E határozat célzataként nyer feltűntetést a társadalmi tulajdon védelme, a társadalmi, a csoport, valamint az egyéni érdekek összhangjának biztosítása, továbbá a gazdasági káros jelenségek visszaszorítása.

Az általános jellegű meghatározás szerint tisztességtelen a haszon, ha ezt a gazdálkodó szervezet a társadalmi érdeket és a szocialista gazdálkodás elveit közvetlenül sértő módszerekkel éri el. Mind a tisztességtelen haszon megállapítását érintő irányelvek alkalmazása, mind az egyéb irányú jogi kihatások szempontjából különösebb figyelmet érdemel az újabb árrendszer kialakulása körében a szabad árak szélesebb körben történő alkalmazása. A tilalomba ütköző árdrágítás a szabad árak mikénti kialakításával kapcsolatosan több irányú szankciót vonhat maga után. A felmerülő esetek elbírálása szempontjából lényeges jelentőségű az a rendelkezés, amely a tisztességtelen haszon fennforgásának megállapítását függetleníti a nyereség mértékétől. Ez a rendelkezés annál is inkább helytállónak mutatkozik, mert az egyes konkrét esetben önmagában véve jelentéktelen mértékűnek mutatkozó haszonszerzés az esetek fel nem tárt szélesebb körére kiterjedő magatartást tükrözhet. A gazdasági élet számos változatára való tekintettel az általános jellegű rendelkezésekbe ütköző eljárási módok köre a maga teljességében nem nyerhet feltüntetést. Erre való tekintettel e szabályozás is a tisztességtelen haszonszerzésnek különösebben kiemelt eseteit tűnteti fel 12 csoportba foglaltan. Ezen túlmenően tisztességtelen haszonszerzésnek minősülnek az itt közelebbről fel nem tűntetett eljárások is, ha azok az általános jellegű rendelkezésbe ütköznek.

A fogyasztói érdekvédelem szempontjából különösebb jelentőségű a haszon tisztességtelen jellegének megállapítása oly esetekre, amikor a gazdálkodó szervezet az áruválasztékot szűkíti, az olcsó tömegfogyasztási cikkekből az ellátást rontja s ezek helyett magasabb árú terméket hoz forgalomba vagy az olcsó cikkek árát megfelelő gazdasági indokoltság nélkül emeli. A felsorolás kiterjeszkedik a jogsértő, megtévesztő, a termékforgalmazás szabályaiba ütköző több oly fontos esetkörre is, amelyek nagy részükben a tisztességtelen verseny szabályaiba ütközőnek is minősíthetők.

A fogyasztói érdekvédelem megfelelő hatékonyságú érvényesítése tekintetében e határozat több újszerű, a korábbi szabályozásokban nem foglalt szankciós rendelkezést is tartalmaz. Ezek körében első helyen szerepel az a rendelkezés, mely szerint a tisztességtelen haszonnal szemben *„elsősorban a károsultak, (megrendelők, fogyasztók) kártalanításáról kell gondoskodni."* Ez igen helytálló, a szocialista felfogást tükröző rendelkezéshez azonban oly megjegyzés fűzhető, hogy a helyes elvi koncepciónak a gyakorlatban való érvényesülése, az e vonatkozásokban eddig szerzett tapasztalatokból levonható tanulságok alapján, az ez irányú szabályozás továbbfejlesztését, a fogyasztói igényérvényesítésének intézményesített, szervezett kiépítését tenné kívánatossá.

A szankciós kihatások szempontjából különösebb figyelmet érdemel az 1/1968 Korm. sz. rendelettel életrehívott, a 20/1973 MT. sz. rendelettel újból szabályozott gazdasági bírság. A rendelet hatálya az állami vállalatokra, szocialista szervezetekre, szövetkezetekre, társulásokra, valamint a társadalmi szervek vállalataira terjed ki. Az e körre érvényesülő szabályozás átfogóan kiterjeszkedik a gazdálkodás egész területére és így a termékforgalmazás, piaci magatartás és gazdasági verseny legkülönbözőbb vonatkozásait is érinti. A rendelkezés szerint gazdasági bírságot abban az esetben kell kiszabni, ha a vállalat meghatározott kihatásokkal járó cselekményei jogszabályba vagy hatósági rendelkezésbe ütköznek, illetve a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétesek. A jogszabály 2. §-a öt csoportba foglaltan tűnteti fel az eseteknek azt a körét, amelyekre vonatkozóan gazdasági bírságot kell kiszabni. Ezek sorában szerepel — egyebek között — az árdrágítás, a tisztességtelen haszonszerzés, a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés, a lakossági érdekek sérelme, a rossz minőségű termék forgalombahozatala, valamint a népgazdasági érdeksérelem, a termékforgalmazási előírások megsértése. Az itt feltűntetett esetek tekintetében is azonban a gazdasági bírság alkalmazásának feltétele az anyagi előny, illetőleg kár *jelentős* volta, a lakossági érdekveszélyeztetés *súlyosságának* fennforgása. Az anyagi előny és kár „jelentős" volta általános jellegű, összegszerű körülhatárolással, az e vonatkozásban figyelembe jövő összes körülményekre való tekintettel, a jogszabályba beiktatást nem nyerhetett, s az általánosan alkalmazható irányelvek kialakítása is a problémák egész sorát veti fel. Ezt a felfogást tükrözi a Legfelsőbb Bíróság (Gf. II. 3095/1973/16 sz.) ítéletének indokolásában kifejezésre juttatott megállapítás, mely szerint a jelentős anyagi előny fogalmának összegszerű meghatározása helyett inkább a tevékenység

jellege és körülményei szerinti esetenkénti megítélés látszik helyesebbnek és célszerűbbnek.

A gazdasági bírság esetek elbírálásánál a kiemelt jelentős előnyszerzési és károsítási kritérium tág értelmezésével nyert alkalmazást. Így több esetben nem került sor a gazdasági bírság alkalmazására olyan tevékenység tekintetében, amelynek sérelmessége ugyan az idézett 2. §. általános jellegű rendelkezése szerint megállapítható, de az előny, vagy a veszélyeztetés nem okozott jelentősnek minősíthető anyagi következményeket. Ennek példájaként említhető meg a Központi Gazdasági Döntőbizottság megszűntető határozata, oly magatartás tekintetében, mely szerint egy vállalat 5,5 millió darab termelési volumenből 98 000 darab hibás cserepet számlázott magasabb áron, s ezzel 29 400,— Ft jogtalan anyagi előnyhöz jutott. Ez — a meghozott döntés szerint — a vállalat körülményeihez képest, nem tekinthető jelentős előnynek és a hibás termékek mennyisége sem jelentette a lakosság érdekeinek súlyos veszélyeztetését. Bár az idézett döntés a gazdasági bírság szabályozásával összhangban áll és az abban feltűntetett mennyiségi követelményeket érvényesíti, önkéntelenül is felmerül az a szempont, hogy a mennyiségi vonatkozásokon túlmenően, az elbírált esetben kifejezésre jutó, a gazdasági előny szerzésére irányuló magatartás, a vásárlók érdekeinek tudatos megkárosítása, összeegyeztethető-e a szocialista gazdálkodás elveivel, s nem igényelne-e az összegszerű kihatásoktól függetlenül megfelelő szankcionálást. Ennek elmaradása gazdasági és jogi vonatkozásban egyaránt hiányérzetet ébreszt, s utal a szankcionálási rendszer, a gazdasági bírság jogintézmény továbbfejlesztésének szükségességére. A jelentős, súlyos anyagi kihatásokkal nem járó eseteknek szankció nélkül hagyása, a *megelőző* hatás elmaradásánál fogva, komoly veszélylehetőséget jelent a népgazdasági és fogyasztói érdekek tekintetében.

A gazdasági bírság jelen szabályozása egyéb vonatkozásokban is azt a szempontot érvényesíti, hogy e rendelkezések csak a minősített, jelentősebb esetek körére nyerjenek alkalmazást. Ezt a szempontot juttatja kifejezésre a gazdasági bírság kiszabása tekintetében az indítványozási jogosultság körülhatárolása is. A 3. §-ban foglalt rendelkezés közelebbről meghatározza az ily indítványozásra jogosultak körét, ezek sorában a megjelölt hatósági szervek mellett, érdekképviseleti feladatkörükben, a szövetkezetek országos tanácsait is. Az e felsorolásban nem foglalt, egyébként közvetlenül érintett egyes személyek a gazdasági bírság kiszabása iránt nem léphetnek fel.

Mind az indítványozási körnek ez a körülhatárolása, mind a felmerült sértő magatartásokhoz kapcsolódó jelentősség kívánalma e jogszabálynak a gyakorlatban való alkalmazása szempontjából arra vezetett, hogy az 1968 óta eltelt időszakban a gazdasági bírság ügyek *aránytalanul kis számban* merültek fel. Az ügyek jelentős része tekintetében, az akkori szabályozás szerint ez irányú hatáskörrel rendelkező Gazdasági Döntőbizottsághoz 1969-ben 8, az eljárás lefolytatására irányuló indítványt terjesztettek elő. 1970-ben mindössze 7, 1971-ben 6 ily irányú indítvány benyújtására került sor. Ezek száma némileg, de még mindig csak csekély mértékben, 17-re emelkedett az 1972 év folyamán. Az időközben életbelépett hatáskört változások folytán az 1973 év folyamán a Legfelsőbb Bíróság előtt 7 gazdasági bírság ügy első fokon, 15 ügy pedig másodfokon került elbírálásra. Országos viszonylatban 1972-ben 17, 1973-ban 29 gazdasági bírság ügy került mindössze elbírálásra. Ha ezt az igen szerény számsort egybevetjük a különböző hatóságok, a Népi Ellenőrző Bizottság, Kereskedelmi Felügyelőség, Árhivatal jelentős számú, több esetben ezrekre rúgó jogsértő magatartást tanúsító megállapításaival, úgy nyilvánvaló annak a szempontnak a felvetése, hogy a gazdasági bírság alapvetően helyes jogintézményének megfelelő hatályosulását több irányú, a fogyasztói érdekvédelmet hatékonyan és közvetlenül érvényesítő rendelkezéssel lenne kívánatos kiegészíteni. A kiszabásra kerülő gazdasági bírságok szankciós kihatásaival a következőkben foglalkozunk közelebbről.

II. A jogsértő gazdasági magatartás körébe eső számos vonatkozású cselekmények tekintetében a figyelembe jövő anyag komplexitása és a különböző jellegű ténykedések sokrétű változatossága a megfelelően kialakított szankciók alkalmazását igényli. Ez a szempont jut kifejezésre a tisztességtelen haszon megállapításának irányelveiről rendelkező MT. határozat 10. pontjában. A fogyasztói érdekvédelemnek, a károsultak kártalanításának első helyen való kiemelése mellett e rendelkezés utal a különböző jellegű szankciók alkalmazására, a megfelelő feltételek fennforgása esetén a gazdasági bírság kiszabására, a tisztességtelen haszon kialakulásában vétkes személyek felelősségre vonására, ennek során a fegyelmi, szabálysértési vagy büntető eljárás megindítására. E szankciók jellegüknél fogva együttes alkalmazást is nyerhetnek.

Az alkalmazásra kerülő szankciók, kollektív és egyéni kihatásúak lehetnek, s mindkét irányban érvényesülhetnek. A szankciókhoz fűződő represszív és prevenciós kihatások köréből, népgazdasági jelentőségüknél fogva, a helyes gazdasági magatartás érvényesülése szempontjából elsődleges jelentőségűnek az alkalmazásra kerülő szankcióknak a megelőzés irányában érvényesülő befolyásoló kihatását tekinthetjük. Erre való tekintettel, a vállalat kollektívájának közvetlen gazdasági érdekeltsége folytán, a szankciók alkalmazása tekintetében irányító szempontként oly megoldás érdemel figyelmet, amely gazdasági kihatásaival a vállalat jövedelmi viszonyainak alakulását jelentős mértékben érinti, s az ily esetek jövőbeni

elkerülése tekintetében a kollektívát megfelelően érdekeltté teszi.

E szankciók kihatásai három vonatkozásban érdemelnek figyelmet. Az egyik az általános népgazdasági érdekvédelem, a másik a közvetlenül érdekelt károsultakra való kihatás, s végül a jogosulatlan előnyhöz jutó vállalat számára kialakuló következmények. A népgazdasági érdekek oltalma, valamint a jogosulatlan haszonhoz jutó vállalatokra való kihatások szempontjából főként a bírság jellegű szankciók mértéke bir jelentőséggel, míg a közvetlen károsultakat a kártérítés vonalán fennálló helyzet érinti. A vonatkozó szabályozás szerint a gazdasági bírság öszege olyként állapítandó meg, hogy meghaladja a vállalat által jogosulatlanul szerzett előny, illetve okozott kár összegét. Különös méltánylást érdemlő esetekben azonban, különösen akkor, ha a vállalat a hibát kijavította, vagy a kárt megtérítette, a bírság összege csökkenthető vagy a bírság kiszabása mellőzhető.

Ha a gazdasági bírság körébe eső, viszonylag kevés számban elbírált esetből az alkalmazást nyert *szankció mértéke* tekintetében kívánunk megfelelő képet alkotni, úgy e részben lényeges jelentőségű az a jogszabályban foglalt rugalmas megoldás, amely a kiszabásra kerülő gazdasági bírságnak sem a minimumát, sem a maximumát nem állapítja meg. A gazdasági bírságként fizetendő összeg két elemből tevődik össze. Egyfelől magában foglalja a jogosulatlanul szerzett előnyt, a szabálytalan árfelszámítás, hibás minőségű áruszolgáltatás révén, vagy egyéb módon elért többletbevételt, másfelől ehhez kapcsolódik az elért előnyt meghaladó, bírság jellegű többlet megfizetésére való kötelezés. Az eddigi gyakorlatból kitűnően a kiszabott bírságok általában a jogtalan előny, illetve veszélyeztetés összege körül mozogtak, azt csak csekélyebb mértékben haladták meg. E megállapítás helytállóságát az esetek egész sora igazolja.

Egy vidéki kisipari szövetkezetet a döntőbizottság gazdasági bírság fizetésére kötelezte, miután megállapítást nyert, hogy a szövetkezet vezetői tudatosan lerövidítettek, vagy elhagytak több nélkülözhetetlen munkafolyamatot a szövetkezeti nyereség növelése végett. A meghozott döntés a szövetkezetet, a tisztességtelenül szerzett haszon mértékének megfelelő gazdasági bírság megfizetésére kötelezte. Több más ügyben, ahol a jogosulatlan előnyt meghaladó mértékű gazdasági bírság kivetésére került sor, ez a többlet általában az elért előny 10—20 %-a körül mozgott. Így ugyancsak több napi és heti lapokban megjelent cikk foglalkozott azzal az esettel, amikor egy vállalat nagyobb számú terméket 40%-os haszonkulcs helyett 300%-os haszonnal hozott forgalomba, s ily módon 450 000 forint tisztességtelen haszonhoz jutott. A kivetett bírság összege a jogosulatlanul szerzett előnyt mindössze 34 000 forinttal haladta meg, s így lényegében a bírságként jelentkező veszteség a 10%-ot sem érte el. A Fővárosi Bíróságnak egy 1974. évi döntése 180 000 forint gazdasági bírságot szabott ki egy cipőkészítő vállalatra, amely hibás kalkulációval, széles vevőkör megkárosításával, 156 000 forint jogosulatlan haszonhoz jutott. Az ezt meghaladó, valóságos szankcióként jelentkező bírság ez esetben 24 000 forintra rúgott.

A Legfelsőbb Bíróság Gf. 1. 30850/1973/17 sz. ítéletével helybenhagyta az elsőfokú bíróságnak egy mezőgazdasági termelőszövetkezetet 350 000 forint gazdasági bírság megfizetésére kötelező döntését. Az ebben foglalt megállapítás szerint a tsz. a hatósági rendelkezésbe ütköző módon, jelentős anyagi előnyre tett szert, mert a maximált árkategóriájú csavaranyákat megvásárolta és azokat illetéktelen haszonnal értékesítette. A jogtalan vagyoni előny összege 317 788 forintban nyert megállapítást, s a Legfelsőbb Bíróság ítéletében foglalt megállapítás a nevelő hatás kifejtése érdekében az elért vagyoni előnyt meghaladó összeg megállapítását indokoltnak, és a gazdasági bírság intézményétől elvárható represszív-preventív célok szempontjából megfelelőnek találta. Az összegszerűségek egybevetéséből megállapítható, hogy a jogosulatlanul elért előnyt meghaladó 32 212 forint a jogsértő módon elért bevétel mintegy 10%-ának felel meg, s miután a jogsértő cselekmények elkövetésére az 1970 év folyamán, a Legfelsőbb Bíróság ítéletének meghozatalára pedig 1973. áprilisában került sor, a fizetendő többletösszeg a jogosulatlan előny több mint kétéves használatának mérsékelt kamat terheként jöhet tekintetbe.

A még felhozható további esetek hasonló helyzetképet tűntetnek fel. A kivetett gazdasági bírságok itt vázolt mértékének figyelembevételével kapcsolatosan szükségszerűen az a kérdés merül fel, hogy mily jellegű büntető szankciónak minősíthető magának a jogosulatlanul szerzett előnynek az elvonása. A gazdasági bírság jogszabályi életrehívása nélkül is fennáll az a jogi helyzet, hogy az, akinek megkárosításával valamely gazdálkodó szervezet jogosulatlan előnyhöz jutott, azt kártérítésként a károsultnak megtéríteni köteles. Hogy erre az igényérvényesítésre a különböző tömegfogyasztási cikkek: cipők, töltőtollak, vagy gumicsizmák forgalombahozatalával kapcsolatosan a gyakorlatban a károsultak részéről nem került sor, nem változtat a kérdésnek azon a vonatkozásán, hogy a fenti példák szerint is bírságként feltűntetett összegek túlnyomó része kártérítésszerű visszafizetést jelent. Ha figyelembe vesszük itt azt a körülményt is, hogy a jogosulatlanul szerzett előny folytán rendelkezésre álló összeg huzamosabb időn át az előnyt szerző gazdasági szervezet rendelkezésére állott, s hogy az újabb szabályozások, a 60/1970. PM. sz. r. vonatkozó rendelkezése szerint, a pénztartozások késedelmes fizetése esetében, a késedelmi kamat mértéke évi 15%-ban nyert megállapí-

tást, úgy elmondható, hogy a gazdasági bírság több esetben a jogosulatlanul szerzett összeg késedelmi kamatának mértékét sem éri el. Így az eddigi gyakorlatból leszűrhető tanulság szerint az igényérvényesítés amúgy is szűk körre korlátozott kereteiben magának az alkalmazásra kerülő bírságnak a mértéke sem olymérvű, a jogosulatlanul elért előnyhöz való viszonyításban, hogy ez a károkozót a megtorlás vonalán súlyosabban érintené és ehhez képest népgazdasági szempontból legfontosabb kihatása, a *megelőzés, visszatartás* irányában sem jut megfelelő hatékonysággal kifejezésre. Ha itt a minden áron való haszon szerzésre gátlástalanul beállított, a szocialista erkölcsi felfogás szempontjait, az önkorlátozás követelményét nem érvényesítő, viszonylag csekély számú gazdálkodó alanyok ily irányú felfogásának érvényesülési lehetőségét vesszük figyelembe, úgy nyilvánvaló, hogy e szerény keretek között mozgó többlet fizetésére történő kötelezés számba vétele a ténykedések kialakításánál jelentős súlyú kockázati elemként aligha érezteti visszatartó hatását.

A kívánatos preventív hatás ugyancsak ily csökkent mértékben jut kifejezésre az 56/1967. Korm. sz. árszabályozási rendelet 21. §-ában, amely szerint az illetékes árhatóság kisiparossal, vagy kiskereskedővel szemben oly határozatot hozhat, hogy az forgalmi adóként fizesse be azt az összeget, amelyhez az árszabályozó rendelkezések megsértése, vagy a szocialista gazdaság elveivel ellentétes, a társadalom érdekeit sértő tevékenységével jutott, *s ezáltal jelentős anyagi előnyre tett szert.* E rendelkezés tekintetében is felmerül az a kérdés, hogy a jogosulatlanul szerzett előny befizetése miért igényli annak *jelentős, számottevő* mértékét, amikor, az eljárás módjához és az eset körülményeihez képest, a tovább gyűrűző, bár még csak egyes esetekben felmerült, a jelentőség fokát még el nem ért sérelmek is megfelelő szankcionálást igényelnének, nem utolsó sorban a megelőző kihatás érvényesítése végett. Az a rendelkezés, mely szerint *csak a jogosulatlanul szerzett előny,* az ilyképpen elért összeg kerül befizetésre, azt jelenti, hogy a szabálytalan eljárásért annak elkövetőjét csupán az a vagyoni hátrány éri, hogy az általa jogosulatlan módon az árszámítás körében elért vagyoni előnyt vonják el tőle.

Felmerül itt az a további kérdés is, hogy az árdrágításból vagy a fogyasztók megkárosításából jogosulatlanul elért előny elvonásaként beszolgáltatandó összeg megfizetése az üzleti forgalomban résztvevő felek melyikét terheli. A kérdés felvetése furcsán hat, annyira magától értetődőnek tűnik, hogy a bírságszerű beszolgáltatás azt kell, hogy terhelje, aki jogsértő módon kívánt a meg nem engedett előnyhöz jutni. A jogszabály rendelkezésének és az ahhoz fűződő gyakorlatnak alapján azonban a feltett kérdésre adható válasz másként alakul. Az árszabályozási rendelet 21. §-ának rendelkezése szerint a kisiparos, vagy kiskereskedő forgalmiadóként az árszabályozó rendelkezések megsértésével, vagy a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes tevékenységével érvényesített ár alapján elért oly anyagi előnyt köteles befizetni, amely a jogsértő árszámítás útján károsított vevőtől volt elérhető, s így a jogszabályi rendelkezés végrehajtásának áldozata valójában az az üzletfél, aki a kisiparossal, vagy a kiskereskedővel a sérelmes árszámítás körébe eső üzletet megkötötte. Az itt jelentkező visszásság kiküszöbölése érdekében gazdasági és erkölcsi szempontból egyaránt helyes megoldásnak oly rendelkezés életrehívása mutatkoznék, amely a forgalmiadó befizetéssel egyidejűleg és ahhoz kapcsolódóan gondoskodna a jogosulatlan árszámítás folytán kárt szenvedett fél kártalanításáról. Amennyiben az üzletfél neve és adatai e részben rendelkezésre állnak, s e helyzet általánosan fennállónak tekinthető a kisiparos által lebonyolított forgalom körében, úgy nem lenne különösebb akadálya az ily irányú rendelkezés végrehajtásának. Ennek érvényesülését biztosítaná oly rendelkezés életrehívása, amely az árellenőrző vizsgálat szerint jogosulatlannak megállapított árfelszámítás esetén kötelezné az előnyhöz jutó felet a forgalmi adó befizetésén túlmenően a jogosulatlanul elért többlet bevételnek a károsult részére történő visszafizetésére is.

A szabályozás jelen rendszere sajátos problémát vet fel abban az esetben, ha a vételár kifizetése az árellenőrző vizsgálatot megelőző időpontban nem történt meg. Itt felmerül az a vitás kérdés, hogy amennyiben a felszámított ár nem sérti ugyan az árszabályozó rendelkezéseket, de a szocialista gazdálkodás elveibe ütköző, jogsértő jellegű árszámítást jelent, köteles-e a vevő kikötött árként az árhatóság által kifogásolt és az elvonás körébe vont ártöbbletet az eladó részére megfizetni. A Budapesti Fővárosi Bíróság előtt lefolytatott, 56. Pf. 25.789/1969. sz. perben merült fel az a kérdés, hogy amikor az Árhivatal állapította meg a jogosan felszámítható nettó árat s az azt meghaladó többlet forgalmiadóként való befizetésre kötelezte a kisiparost, ez az ármódosítás, a szabályszerű nettó árnak az árhatóság részéről történt megállapítása, kihat-e a kisiparos és a megrendelője közötti árszámításra. Az ez ügyben meghozott ítélet szerint abban az esetben, ha a szerződésben kikötött ár nem volt jogszabályba ütköző, hanem az egyéb irányú társadalmi érdekek megsértésével alakult ki a jelentős anyagi előny, a megrendelő köteles az elvont forgalmi adónak megfelelő összeget megfizetni. A bírósági döntés szerint az árhatóság határozata a szerződésben kikötött ellenértékből vonta le az anyagi előnynek indokolatlan részét és ez a körülmény nem menti fel a teljesítés alól a másik szerződő felet. Amennyiben a megrendelő csak az árhatóság által meghatározott nettó árat fizetné meg, úgy lényegében a kisiparost kétszeres elvonás terhelné.

Az itt érintett döntés értelmében viszont a helyzet úgy alakul, hogy az árhatóság által jogosulatlan mértékűnek tekintett árszámítás folytán felmerülő többlet terhet teljes mértékben a megrendelő viseli. A figyelembejövő népgazdasági és fogyasztói érdekek, valamint a büntető szankcióknak a megelőzés irányában érvényesítendő kihatása e kérdésnek olyképp történő rendezését tenné kívánatossá, mely szerint annak a jogosulatlan előnynek az állam javára történt befizetése minden esetben és teljes mértékben az ily árszámítást eszközlő felet terhelje.

III. A gazdasági erőfölénnyel való visszaélések és tisztességtelen verseny cselekmények szankciós rendszerének alakulása arra mutat, hogy bár a piaci és versenyszabályokba ütköző, a népgazdasági és fogyasztói érdekek szempontjából sérelmesnek mutatkozó cselekmények tekintetében a *szankcionálás* vonalán megfelelő elvi alapon nyugvó szabályozások életrehívására került a sor, ezek alkalmazási köre és hatékonysága nem érte el a kívánatos mértéket. E fogyatékosság hátrányos kihatásai főképp a kívánatos prevenció elmaradásában jutnak kifejezésre. Ezt tükrözi az e körbe eső cselekmények számának alakulása. A hiányosságok kiküszöbölése továbbmenő megoldások kialakítását igényli, az MSZMP X. kongresszusi beszámolójának azon megállapítása jegyében, mely szerint az ily jellegű magatartások lehető kiküszöbölése érdekében a hangsúlyt *„a gyorsan és közvetlenül ható egyszerű gazdasági szankciók alkalmazására"* kell helyezni.

A gazdaságirányítás új rendszerében kialakult vállalati önállóság, amely a gazdasági tevékenység számos fontos vonatkozásában a termékek körének, azok árának, a szerződési feltételeknek megállapításában, valamint a szerződő felek kiválasztásában jut kifejezésre, szükségképpen a vállalati felelősségnek fokozott jelentőségét állítja előtérbe.

Ennek a változásnak a szankciós rendszert érintően olyként kellene érvényesülni, hogy a piaci magatartás és a gazdasági verseny szabályaiba ütköző eljárások átfogóan, az ily jelenségek teljes körére kiterjedően, megfelelő szankcionálás alá kerüljenek. E követelmény érvényesülése a vállalati kollektíva számára, leegyszerűsített formulázással azt jelentené: jól dolgoztatok, az elért gazdasági előnyökből megfelelően részesedtek. Az érem másik oldala: hibáztatok, ezért fizetni kell. Az ez irányban kívánatosnak mutatkozó megoldás néhány fontosabb vonatkozását kívánjuk a következőkben érinteni annak tudatában, hogy ez általánosabb jellegű felvetések perspektivikus vonatkozásokban valamiféle vita indulást és további kimunkálást igényelnének.

Az itt főbb vonásaikban érintett, a szankcionálási rendszer reformjának mikénti kialakítására vonatkozó szempontok kiterjednek: az e körbe eső jogsértő cselekményeket érintő szankciós rendelkezések lényegesen szélesebb körre kiterjedő alkalmazására, a kivetésre kerülő bírságok mértékének a megelőzés szempontjából hatékonyabb érvényesülést biztosító megállapítására, a károsultak kártalanításának intézményesített, a bírságoláshoz kapcsolt rendszerének életrehívására.

Ha a bírságolás bővített körének kialakításánál az ez időszerint fennálló szabályozási rendszert vesszük kiindulási alapul, úgy a *gazdasági bírsággal* kapcsolatosan oly megoldás kialakítása mutatkoznék helyénvalónak, amely az ezt érintő jelen szabályozás alkalmazási körét a cselekmények *minősített* eseteire kiterjedő rendelkezésnek jelölné meg. A gazdasági bírság szabályozásában feltüntetett jelentős anyagi előny és a súlyos sérelem fennforgása a jogsértő cselekmények e minősített köre tekintetében változatlanul hatályban maradhatna. A szabályozások több irányú kiegészítése, a szankció alkalmazásának széles körű kiterjesztése, az ez idő szerint igen fogyatékos számú ily eljárások folyamatbatételének indokolt növelése érdekében is, a reform körében megfelelő megfontolást érdemelne. Ehhez kapcsolódóan kívánatos lenne az eljárásokra vonatkozó indítványozási, jogérvényesítési jogosultság körének megfelelő kiterjesztése is. A kiemelt minősítési körbe nem eső, de jogsértő és népgazdasági kihatásainál fogva is szankcionálást igénylő cselekményekre is kiterjesztendő lenne a bírság alkalmazása. E cselekmények jellege indokolttá teszi, a jogosulatlanul megszerzett összegek elvonása mellett, a megfelelő bírság kiszabását. E vonatkozásban, a közvetlen gazdasági kihatásokon kívül, megfelelő figyelembevételt érdemel a cselekmények elkövetésének *folyamatossága, ismétlődése,* vagy az ily irányú lehetőség fennállása. Szó lehetne valamilyen összegszerű értékhatár megállapításáról is, főképpen az eseti megnyilvánulások tekintetében, melyek közvetlenül, vagy közvetve is, csekély gazdasági kihatásuknál fogva, a szankció alkalmazását nem igénylik. Az értékhatárnak azonban nem kellene a jelentősség régiójába emelkedni, aminthogy a viszonylag nem nagy összegű, de *ismétlődő* jellegű károsítások is „a sok kicsi sokra megy" ősi igazsága alapján, a szankció alkalmazását indokolttá tehetik.

A bírság alkalmazása szempontjából megfelelő figyelembevételt érdemelne annak a körülménynek az elbírálása, vajon a sérelmes eljárás *eseti, egyedi* jellegű volt-e, annak felmerülte egyes vállalati dolgozók önkényes és szabálytalan magatartására vezethető-e vissza. Ily esetekben indokolt lehet, a kollektív felelősség hiányában, a bírság mellőzésével, a szabálysértési szankció alkalmazása, az e részben megállapított büntetésnek, a cselekmény elkövetőjére való kiszabása, illetőleg annak fegyelmi eljárás alá vonása. Oly esetekben azonban, amikor a jogsértő cselekmény nem egyedi megnyilvánulású, hanem a vállalati gazdálkodás körében általános jelleggel kialakult ténykedésként je-

lentkezik, indokoltnak és helyénvalónak mutatkoznék, a kisebb súlyú eseteket érintően is, a vállalati kollektív felelősség elvét érvényesítő bírság kiszabása. Népgazdasági és jogi szempontból egyaránt indokoltnak mutatkozna a bírság szankció kiterjesztése a *sérelmes magatartások* körére, az ezekhez közvetlenül kapcsolódó eredmény elérésétől függetlenül is. Az eredményfelelősség szempontjának mellőzését indokolttá teszi az a körülmény is, hogy a piaci magatartás és a versenyt érintő eljárások körében számos oly aggályos, kiküszöbölést igénylő cselekmény merülhet fel, amelyek tekintetében a közvetlenül jelentkező anyagi előny és kár fennforgása nem állapítható meg, lemérésének lehetősége nem áll fenn, bár egyébként nyilvánvalóan oly aggályos jelenség, magatartás fennforgásáról van szó, amely népgazdasági kihatásaiban is sérelmes és több irányú káros kihatásokra vezethet.

A gazdasági és jogi szempontból aggályos cselekmények tekintetében oly megoldás kialakítása mutatkoznék indokoltnak, amely megfelelő átfogó jellegű körülhatárolással *a bírság alkalmazását írná elő minden olyan gazdasági, vállalati magatartás, cselekmény tekintetében, amely a szocialista gazdasági erkölcs, a termékforgalmazás és a versenyjog szabályaiba ütközik, a gazdasági erőfölénnyel való visszaélésnek minősül, tisztességtelen haszon-szerzésre irányul, sérti a népgazdaság, a fogyasztók, a versenytársak érdekeit.*

A gyors és közvetlen kihatású szankciós rendszer érvényesülése mellőzhetetlenül szükségessé tenné, hogy ily bírság kiszabására, a fentebb megjelölt cselekmények megállapítása esetén, a legkülönbözőbb eljárások keretében sor kerülhessen. Vonatkoznék ez mind az államigazgatási hatáskörben eljáró szervek ily irányú hatáskörének kiterjesztésére, mind a bíróság előtt lefolytatásra kerülő ügyek tekintetében történő bírság kivetésének lehetőségére. Ez a gyakorlati alkalmazás szempontjából azt jelentené, hogy a különböző ellenőrző tevékenységet kifejtő állami szervek — így egyebek között —: az Anyag- és Árhivatal, a Népi Ellenőrző Bizottság, a Kereskedelmi Felügyelőség, a minisztériumok és tanácsok ellenőrző szervei részéről a gazdasági erkölcs, a termékforgalmazás és a versenyjog szabályaiba ütköző cselekmény megállapítása esetén bírság kiszabására kerülhetne sor. E jogsértő cselekményeket érintő szabályozások megfelelő hatályosulása szempontjából alapvető jelentőségű a *szankciós rendszer* megfelelő kiépítése. Az e vonatkozásban kialakuló tanulságok arra utalnak, hogy e károsító cselekmények gazdasági szankciójaként — a megelőzésre vonatkozó kihatások figyelembe vételével — oly megoldás mutatkozik helyénvalónak, amely a *jogosulatlanul elért nyereség többszörösének elvonását* írja elő. További kérdés, hogy az így térítendő többlet mily mértékben illeti meg a károsultakat, s mily mértékű az állam részére történő befizetés.

Az itt érintett kérdések rendezésére irányul több ország jogi szabályozása. Az USA ez irányú szabályozása szerint a jogellenes magatartással a termékforgalmazás körében előidézett károsítás esetén a kártszenvedett fél részére a *károsszeg háromszorosa* térítendő. Ez a rendelkezés messzemenően ösztönző hatást gyakorol a kárigények érvényesítése tekintetében, s a közölt adatok szerint, főképp vállalatközi vonatkozásban, igen jelentős kártérítések kerülnek megállapításra. Az olcsóbb tömegfogyasztási cikkeket érintően a Consumer Credit Protection Act oly rendelkezést tartalmaz, hogy a jogsértő eljárással kárt szenvedett fogyasztó részére, csekélyebb mértékű károkozás esetén, minimálisan 100 dollár térítendő.

Az NSZK 1973. évi kartell törvényének 38. §-ában foglalt rendelkezés szerint, a gazdasági hatalmi helyzettel való visszaélés esetén, a 100 000,- márkáig terjedő pénzbüntetésen túlmenően, a kárt okozó a jogosulatlanul elért nyereség háromszoros összegének megfizetésével büntethető. Az alkalmazott szankció vállalati kihatású súlyát fokozza az a körülmény, hogy a jogszabályi rendelkezés szerint a bírság jellegű összegek adózási szempontból költségtételként nem számolhatók el, hanem azt az adózott nyereségéből kell leróni, ami továbbmenő többlet terhet jelent.

A szocialista országok jogalkotása körében a csehszlovák 169/1969. sz. r. 83. §-ának c) pontja tartalmaz oly rendelkezést, mely szerint a fogyasztói érdekek károsítása esetén a jogosulatlanul elért nyereség kétszeres összege kerül elvonásra.

A termékforgalmazás körében felmerülő jogsértő, kárt okozó cselekmények tekintetében, az ezidőszerint fennálló fogyatékosságok kiküszöbölése érdekében, oly szabályozás életrehívása mutatkoznék kívánatosnak, amely a termékforgalmazás körében *jogosulatlanul elért nyereség kétszeres összegének megfizetését írná elő.* Az ilyképpen meghatározott mértékű bírságtól való eltérés lehetőségét, a bírságnak csökkentettebb mértékben történő kiszabását, a közelebbről megjelölt eseteknek szűkebb körére kellene korlátozni.

A jogosulatlanul elért nyereség kétszeres összegéből mindenekelőtt, mint erre már több, az előzők során említett, újabb szabályozás is utal, a sérelmes eljárás körébe eső cselekmény folytán szenvedett károsodás lenne megtérítendő. A tisztességtelen hasznot biztosító többlet teljesítés visszatérítésén kívül ebbe a körbe eshetnek azok a költségek is, amelyek a minőséghibás, kellő tájékoztatás nélkül átadott termékek felhasználása, kijavíttatása tekintetében, valamint az ily jogigény érvényesítésével kapcsolatosan merülnek fel.

A fogyasztók kártalanításának minél szélesebb körben való érvényesülését a fogyasztói érdekvédelem megfelelő, intézményesített formában való kiépítésével kellene előmozdítani.

A fogyasztók kártalanításán túlmenően a további összeg az állam részére lenne térítendő. Az esetben, ha a fogyasztók kártalanítására sor nem kerülhet, a kirótt bírság teljes összege lenne elvonandó az állam részére.

E megoldás nmecsak a méltányosság és a helyes jogi szemlélet nézőpontjából mutatkoznék helyénvalónak, hanem jelentős népgazdasági előnnyel is járna az ily irányú ténykedések tekintetében a visszatartó, megelőző hatás érvényesítésével. A vállalat gazdasági helyzetét, a dolgozók anyagi érdekeltségét megfelelő súllyal érintené az a veszteség, amely a jogosulatlanul elért előny többszörösének megfizetésében jelentkezne. Az így kialakuló helyzet szükségessé tenné a vállalati károsodások előidéző okainak, az ezekhez kapcsolódó személyi felelősségnek megállapítását, ehhez fűződően a kárátháritás lehetőségére vonatkozó rendelkezések megfelelő alkalmazását.

A polgári jogi és bírságolási elemeknek egybekapcsolása eljárásjogi vonatkozásokban leegyszerűsített formában érvényesülhetne abban az esetben, ha a szerződéses kapcsolatban álló felek között felmerült polgári jogi jellegű jogvitás ügyben nyer megállapítást a bírságolás körébe eső jogsértő cselekmény fennforgása. Amikor az ily ügyekben eljáró bíróság, az ügy adottságainak megfelelően, például ha a maximált árnak a jogszabályba ütköző módon való túllépését, az áru valamely lényeges tulajdonsága tekintetében való megtévesztést, vagy egyéb jogsértő cselekményt állapít meg, a polgári jogi igény elbírálásával kapcsolatosan, a jogsértő módon eljáró felet, a megfelelő mértékű bírság megfizetésére is kötelezhetné. A polgári jogi és büntető jellegű vonatkozások intézményesített összekapcsolása mutatkoznék a helyes megoldásnak abban az esetben is, ha az előzőekben felvetett elgondolás szerint, a bírság kivetésére valamely hatósági szerv rendelkezése alapján kerülne sor.

A károsultak kártalanítását biztosító eljárásnak a bírság szankcióval való egybekapcsolása különösebb problémákat vethet fel oly esetekben, amikor nem nagy összegű, egyedi jellegű szerződéses kapcsolatok körében merülnek fel a jogosulatlan előnyszerzések, hanem az esetenként kisebb tételekre kiterjedő, jogsértő károsítás a fogyasztók szélesebb rétegeit érinti. Ezek számára kedvező kihatását érvényesíthetné az a megoldás, amely a fogyasztói érdekképviselet életrehívásával és annak az ily ügyek körébe történő intézményesített bekapcsolásával biztosítaná a fogyasztói érdekeknek az ily esetekben való érvényesítését. Ennek szélesebb körben való megnyilvánulását megfelelő módon elősegítené oly szabályozás életrehívása, amely a bírság kivetésével kapcsolatosan előírná, hogy a felmerült károkozás tekintetében rendelkezésre álló személyi és tárgyi adatok közlendők a fogyasztói érdekképviselettel, hogy ily módon mozdítsák elő a fogyasztók számára támasztható kártérítési igény érvényesítését. Hogy ennek a lehetősége egyedileg kisebb sérelmek esetén is fennforoghat, annak példájaként utalhatunk az 1970. év folyamán felmerült esetre, amely szerint egy szálloda, a megengedett árak túllépésével, 560 000,— forint jogosulatlan nyereséghez jutott. A Kereskedelmi Felügyelőség határozata értelmében ezt összeget az üzemeltető vállalattól elvonták. A fentebb felvetett megoldással kapcsolatban azonban, e szállodai példát érintően, fennállott volna az a lehetőség, hogy miután a szállodai vendégek személyazonossági igazolványuk, vagy útlevelük alapján, közelebbi személyi adataikat a szállodai adminisztráció rendelkezésére bocsátják, a jogosulatlanul felszámolt többletösszeg részükre visszafizetésre kerüljön. Az ily irányú hiányosságok kiküszöbölése, a fogyasztói érdekek védelme tekintetében megfelelő szabályozás életrehívását tenné kívánatossá.

György Ernő

Immanuel Kant jogtana*

Kant: 1724. április 22-én született Kőnigsbergben, meghalt 1804. február 12-én Kőnigsbergben.

1974-ben születésének 250. évfordulóját ünnepeltük, s ezt a napot UNESCO-emléknappá nyilvánították. Kant szülővárosát soha sem hagyta el, Jénába való meghívását kimondták ugyan, de átköltözése nem történt meg. Így ő az egyetlen a klasszikus német filozófusok között, aki nem oktatott a jénai egyetemen, hisz Fichte, Schelling és Hegel mind oktattak itt.

Kant volt a 18. század második fele fölemelkedő polgárságának egyik legnagyobb és legbefolyásosabb filozófusa. Hatása messze túlnyúlik saját korán. Filozófiája az európai felvilágosodás csúcspontja és befejezése. Vele kezdődik a klasszikus német polgári filozófia korszaka, amely a klasszikus polgári politikai gazdaságtan, valamint az utópisztikus szocializmus és kommunizmus mellett a marxizmus-leninizmus elméleti forrásává vált. Ezért mondhatta egyszer Engels, hogy „mi szocialisták büszkék vagyunk arra, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fourier-től és Owen-től, hanem Kanttól, Fichétől és Hegeltől is származunk".[1]

Kant filozófiája a régi klerikális ideológia elleni harcban született meg, s felöleli mind a természetet, mind a társadalmat. Mint az újkor első gondolkodója fejlődéstörténeti és ezzel együtt dialektikus gondolkodással fordul bolygórendszerünk keletkezése felé. Ezt, beleértve a földünket is, hosszú történelmi fejlődés eredményének látja. „A megkövült természetszemléletbe", ahogy Engels mondta, Kant váltja az első rést, amely minden további haladás ugródeszkájává vált. „Az a Kant-i elmélet, hogy minden mostani égitest forgó ködtömegekből keletkezett, volt a legnagyobb lépés, amelyet a csillagászat Kopernikus óta tett. Első ízben rendítette meg azt az elképzelést, hogy a természetnek nincsen időbeli története." És Engels levonja a végkövetkeztetést: „Ha a természettudósok nagy többségében kevesebb lett volna a félelem a gondolkodástól, amelyet Newton azzal a figyelmeztetéssel fejezett ki: fizika óvakodj a metafizikától! — akkor Kantnak ebből az egyetlen zseniális felfedezéséből olyan következtetéseket kellett volna levonniuk, amelyek számukra végtelen kerülőket, hamis irányokban elpocsékolt idő és munka felmérhetetlen tömegét takarították volna meg."[2]

A társadalom vonatkozásában is lényegesen hozzájárult Kant ahhoz, hogy megalapozza a régi feudális gondolkodással szemben az új polgári világnézetet. Mindenekelőtt két pont döntő itt. Belátja az ember szükségszerű aktivitását és beleérti ebbe azt, hogy az ember megismerőképessége révén az objektív valóságon úrrá tud lenni. Ez újból és újból éppúgy mint a többi klasszikus polgári filozófusnál, az értelem fogalmában kulminál. Hitt az értelemnek és az embereknek az erejében. Ezen alapul humanista beállítottsága, amely a polgári világban természetesen nem teljesedhetett ki.

Úgy határozza meg az értelmet, mint olyan képességet, hogy „az általánosból levezessük a különöset és ezt az utóbbit elvek alapján és mint szükségszerűt képzeljük el."

Ezt nagyon gyakorlatiasan és nem csupán ismeretelméletileg véli, amint azt a későbbi polgári újkantizmus feltételezi, ami azután a revizionizmus elméleti gyökerévé vált. Kant maga így fogalmazott: „Az ember az értelmet azzal a képességgel is megmagyarázhatja, hogy képes elvileg ítélni és gyakorlati szempontból cselekedni."[3]

Társadalomfilozófiájával csak azért tudott kora magaslatára emelkedni, mert felismerte kora csúcspontját és történelmi fordulópontját, mégpedig a francia forradalmat. Ebből nem nehéz a társadalomtudós számára egy aktuális párhuzamot vonni. A francia forradalom melletti hitvallás Kant írásaiban ismételten érzékelhető. Ez hatja át jogbölcseletét, s még egyéb műveibe is belesző utólag egyetértő megjegyzéseket ezzel a hatalmas társadalmi eseménnyel kapcsolatban.

Csak egy kis epizód, amely magyarázza a polgári forradalomhoz való ilyen viszonyulását. Kant a napirendjét oly rendkívüli pontossággal szabályozta, ami már a pedantériával volt határos. Reggel naponta pontosan öt órakor kellett felkelteni. Ezután készült fel egyetemi előadásaira, amelyeket éveken át mindig vagy 7—9-ig, vagy 8—10-ig szokott megtartani. Egy kortársa írta, hogy Kant a pontosság mintaképe volt. Nála abban a kilenc évben, amelyben oktatott, egyetlen esetben sem emlékeztek rá, hogy egy óráját elhagyta volna, vagy hogy akár csak egy negyedórát is elmulasztott volna.[4] Este 7-kor egyórás sétát tett, s ez is — úgy állítják — olyan precizitással történt, hogy a königsbergi polgárok az óráikat a filozófus „körsétájának" alapján állították be. Csak egyszer zavarodott össze a napirendje, amikor Rousseau

---

* Elhangzott 1974. szeptember hóban a Pécsi Tudományegyetem jogtudományi karán.

[1] *Engels:* A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Művei. 19. kötet, Berlin 1962. 188. old.

[2] *Engels:* Anti-Dühring. Művei. 20. kötet, Berlin, 1962. 52—53. old. Engels: A természet dialektikája. Uo. 316. old.

[3] *Kant* I.: Pragmatikus antipológia. 38. §.

[4] *Kant* I.: Életkép, a kortársak: Jachmann, Borbohrski és Wasianski előadásai után. Halle, 1902. 20. old.

„Társadalmi szerződésében" a polgári forradalom nagy eszméi feltárultak előtte. Egyébként Kant nem nősült meg, s ebben nyilván előző nagy filozófusoknak, mint Descartes, Hobbes, Leibnitz, Locke és Hume hagyományát követte.

A francia forradalommal egybehangzóan a szabadságot, egyenlőséget és világpolitikai egységet (testvériséget) a politika vezető kategóriái közé emelte, amelyek az értelmen keresztül az állami alkotmányok alapját képezik.[5]

De szemléljünk meg valamit tüzetesebben filozófiai alkotásaink gazdagságából, a jogfilozófiára és ezen a területen belül a jog és az erkölcs viszonyára vonatkozóan.

Élete végén, éspedig 1797-ben mint utolsó nagy művét, kiadja Immanuel Kant „Az erkölcsök metafizikájá"-t. Az első részben tartalmazza a mű Kant jogtanát, a második részben erkölcstanát. Ezzel a jog és az erkölcs egy írásműben és nemcsak külsőleg kerül kapcsolatba. „Az erkölcsök metafizikája" tehát mind a jogot, mind az erkölcsöt átfogja. Itt is fennáll a Hegellel való félreismerhetetlen párhuzamosság, Hegel erkölcsfilozófiája szintén egyesül jogfilozófiájával és ez is mint a szerző utolsó műve jelent meg.

Mégis kevésbé érdekelhet itt az a kérdés, hogy miért jelentkezik mindkét filozófusnál éppen élete végén a könyv formában közzétett zárt jogfilozófia ábrázolása, pedig bizonyára érdekes volna ezzel is foglalkozni. Sejteni lehet, hogy ez a tény arra vezethető vissza, hogy ők ezzel az eddiginél nyíltabban szembekerültek a fennálló hatalmi viszonyokkal, tehát itt közvetlen összefüggésbe, egyszersmind többféle összeütközésbe hozták filozófiájukat a politikával. Hiszen mindketten Poroszországban éltek. Ez bizonyára megmagyarázza részben a vonakodást, korábbi álláspontok látszólagos vagy nyilvánvaló visszavonását is, néhány kompromisszumot és néhány belső ellentmondást a jog és az erkölcs viszonyának ábrázolásában, valamint a későbbi bírálóknak néhány igazságtalan ítéletét, melyet Kant illetve Hegel filozófiájának ezen részéről mondtak.

Például Kant már régebben meghírdette metafizikáját, de a porosz király is bejelentette már ugyancsak régebben a porosz államok részére az általános magánjogi törvényeket. Ezt 1791-ben ideiglenesen közhírré tették, azután a francia forradalom által okozott rémület hatása alatt mégegyszer revideálták és végül 1794-ben léptek hatályba. Három évvel később aztán megjelenik végül a kanti metafizika. És ezzel a könyvvel Kant sok alapvető kérdésben nyílt ellentmondásba került a több mint 18 ezer paragrafusból álló, őreá is, mint ezen állam polgárára nézve kötelező erejű, kései feudális törvénykönyvvel. Ezt a bátor magatartást is számításba kell venni, ha „Az erkölcs metafiziká"-ját igazságosan akarjuk megítélni. Történelemellenes volna, ha csak egyetlen mai nézőpontú szövegkritikának is alávetnénk.

Azt állítják, az található az irodalmunkban, hogy Kantnak a jogról való nézete lényegesen különbözik Hegelétől. Nem oszthatjuk ezt a felfogást. Mindketten az értelemre építettek, mindketten összekötik a jogot és az erkölcsöt, egyikük erkölcsfogalma sem érthető meg jogfogalmuk nélkül, mindkettőjük számára a jog a szabad akarat megléte, és mindkettőjük számára az individuális akaratban éppúgy az általános nyilatkozik meg, mint az értelem. Enynyiben hibás Kantnak Hegellel ellentétben individualistább jogfogalmat tulajdonítani.[6] Ez a téves interpretáció onnan származik, hogy az önkény fogalmát, mely Kantnál a joggal való összefüggésben ismételten megtalálható, a mai nyelvhasználatnak megfelelően a szabad tetszéssel, sőt a kíméletlenséggel azonosítják. Ha azonban Kant a jogot úgy határozza meg, mint olyan feltételek összességét „melyek közt az egyes egyén önkénye a másik önkényével a szabadság egy általános érvényű törvénye szerint összefér"[7], akkor itt nem pusztán két tetszőleges álláspontnak egy általános szabadságszempont alatt történő külsődleges összeegyeztetéséről van szó. Az önkény Kantnál inkább a tudatos akarat, erkölcsi alapelvek szándékos alapulvétele, ennyiben tesz is ő különbséget akarat és önkény között.[8] (A német szövegben Wille és Willkür). A jog fogalma nála a kötelezettség vele megegyező erkölcsi fogalmára van beállítva, a kötelezettség pedig egy az értelem kategorikus imperativusa alatt álló szabad cselekvés szükségességével.[9] Amiről tehát nála az önkény szó használatánál szó van, az nem egyéb, mint az erkölcsi, szabadságpárti és ezzel általánosan meghatározott alapelvek vagy maximák. Ami Kant jogfogalmát Hegelétől biztonságosan megkülönbözteti, az az a tény, hogy Hegel számára az értelem erősebb mértékben, kifejezetten történelmileg alátámasztott. Csakhogy erre nem lehet azt a szemrehányást alapozni, hogy Kantnál individualisztikus jogfogalomról van szó. Kant és Hegel mindketten az államot, a jogot és az erkölcsöt emberi szemmel nézik, mint az értelem kifejezését, ellentétben a középkorral, a feudalizmussal és így a klerikális gyámkodással is. „Az erkölcs metafizikája" című mű előbbre néz koránál, az emberi méltóság helyreállítására irányul, alapjában véve ateista szellemű is. Ezt a szabadságfogalom is bizonyítja. Kant a jogról való elképzeléseivel nem csupán

[5] Kant öszegyűjtött írásai. (Akadémiai Kiadó) Berlin (Nyugat) 1955. 23. kötet, 143. old.

[6] H. *Krumpel:* Engels morálfilozófiájához. Berlin, 1971. 13—14. old.

[7] *Kant I.:* Az erkölcsök metafizikája. Lipcse, 1945. 34—35. old.

[8] Vö.: Uo. 29—30. old. H. *Klenner* nyilván téves értelmezés áldozata, mikor Kant szabadságfogalmát az önkény (Willkür) mai értelmével azonosítja. Vö.: H. *Klenner:* Az emberi jogok marxista koncepciója a jog vitáiban. R. Marsis emlékkönyv, Berlin (Nyugat) 1974. 793. old. és tovább.

[9] Uo. 34, 24. old.

a külső szabadság formális feltételeit akarja szabályozni.[10]

Az a szabadságelképzelés, amely Kant szerint a jogot és az erkölcsöt tartalmilag kitölti, minthogy az értelem általános érvényesítésére irányul, történelmileg pozitív, tehát a jövőre irányul. Nyomatékosan megmondja: „A szabadság az értelem belső törvényhozása vonatkozásában tulajdonképpen csupán egy képesség: az a lehetőség, hogy ettől eltérjünk, az egy képességhiány".[11] „A szabadság tehát pozitíven az értelem érvényesítésére irányul, Kant számára a szabadság nem a választás lehetősége, hogy a „törvényért, vagy a törvény ellenére cselekedjünk-e."[12] A törvény (Gesetz) szót nem szabad eközben a mai jelentésében érteni, tehát mintegy kodifikált jog értelmében, hanem mint valamit, amit az értelem előre ad, mint egy mondatot, amely egy kategorikus imperativust, egy parancsot tartalmaz.[13] Kant egyaránt beszél jogi, valamint erkölcsi törvényről. Ennyiben az ő szabadságelképzelése tulajdonképpen felülmúlja azt, amit akkor az emberi és polgári jogok 1789-es és az 1793-as deklarációiban Franciaországban leszögeztek és minden későbbi alkotmányszövegben megismételtek. Ott úgy határozták meg a szabadságot, hogy „minden megtehető, ami másnak nem árt".[14] Ott tehát a szabadságot mint mindenek előtt nem korlátozottat határozták meg, az izolált egymásra vonatkoztatottság, egy megfelelő individuális szabadság- és cselekvéstér megengedése értelmében, inkább az önkény mai fogalmának értelmében. Ez inkább megfelelt a kapitalista árutermelés, a „do ut des" vagy „do ut facias" vagy „facio ut facias" realitásának. Ha Kant az egyes embert arra akarja kötelezni, hogy „egyre jobban felküzdje magát az emberséghez", hogy „méltó legyen a benne lakozó emberséghez"[15], akkor ezzel korának történelmi valóságát és az abban meglevő lehetőségeket messze túlhaladja. Egyben azt is bizonyítja, hogy szabadságképzete és ezzel a jogról és az erkölcsről való elképzelése mily kevéssé egyéni. Igyekszik az egyénben általános emberit megtelepíteni, az egyesben az általánost látni. Ezért hangzik úgy a követelménye is, hogy magát mind jogilag, mind erkölcsileg általános törvényadóként gondolja.[16]

Ebből következik azután az ő általánosan ismert gyakorlati kategorikus imperativusa, vagyis az ő erkölcsi törvénye. Ez így hangzik: „cselekedj úgy, hogy az emberséget mind a saját személyedben, mind pedig minden egyes más személyben mindenkor célként is, sohse csupán eszközként használd."[17]

Egyébként ezzel az elképzeléssel a polgári büntetőjogban is mint állandóan ismétlődő vélekedéssel találkozunk, Kant éppúgy, mint Hegel egy abszolut büntetőjog-elméletnek a képviselői. Ez a vélekedés nem hatol el a klaszszikus polgári filozófiának az értelemre és öntudatra alapozott etikájának a lényegéig.

Kant ellensége minden empirikus, pozitivista gondolkodásnak. „Az értelem megparancsolja, hogyan kell cselekednünk, még akkor is, ha semmiféle példa arra vonatkozóan nincs is."[18] Ez emlékeztet Hegel szavára is, hogy az értelem mindig megvolt, csak nem értelmes formájában. Az értelemnek ezért „minden tapasztalati feltételétől függetlenül" kell meglennie. Egy pusztán empirikus jogtan, vagyis egy olyan jogtan, amely csupán azt írja le, ami van, az ő számára szörnyűség. Az ilyent a Phaedrus meséjében levő fafejjel hasonlítja össze, „egy fej, amely szép lehet, de sajnos, hogy nincs esze."[19] Az minduntalan az értelemre való hivatkozásával, az a priori jogfeltételek, az a priori principiumok kiemelésével[20] teszi pozitív szabadságelképzelését érvényessé. Ennek következtében kénytelen mindenféle pozitivista gondolkodást elutasítani. Megfordítva ezért áll az is, és ezt fedi a tapasztalat is, hogy mindenütt, ahol az empirikus és pozitivista gondolkodás a társadalomtudományokban elterjedt, nem lehet érvényesíteni semmiféle a jövőre és ezzel az emberségre irányított szabadságképzetet.

Kantnak a jog- és erkölcstanának, saját szavai szerint egy philosophia practica universalisnak kell lennie. Ezt kellett az értelem, a szabadság, a jog, a morál kapcsán kidolgoznia. Az embernek nem szabad sohasem hagynia, hogy eszközzé degradálják, az emberséghez való jogunknak saját személyünkben kell fennállnia.[21] „Az embernek a saját személyében felmutatott embersége annak a tiszteletnek a tárgya, amelyet minden más embertől megkövetelhet, amelyben azonban maga sem teheti túl magát".[22] „Az ember maga egy méltóság; mert az embert más ember sohasem használhatja föl, mint puszta eszközt, hanem mindig csak annak céljai érdekében is . . ., azaz az ember köteles az emberi méltóság minden más emberben gyakorlatilag

[10] H. *Klenner* így vélte, lásd: Jog forradalom nélkül. Neue Justiz. 1974. 8. sz. 224—227. old., amely szintén csak a jog és erkölcs szétválasztását méltatja Kantnál, ez a műnek a feudalizmus ellen irányuló oldala, ugyanakkor azonban Kant a jog és erkölcs egy új és magasabb rendű egységét alapozza meg.

[11] Uo. 31. old.

[12] Uo. 30. old.

[13] Uo. 31. old.

[14] Ezzel szemben azonosítja *Popov* A. I.: Felhívás „Vissza Kanthoz" és „Etikus Szocializmus" Neue Deutschland 1974. április 20-án 10. old. a kategórikus imperativuszt az 1973. évi francia alkotmány 6. cikkelyével.

[15] *Kant:* i. m. 227. old.

[16] Uo. 28. old.

[17] Az erkölcsök metafizikájának alapjai. Művei. (Cassirer kiadás) IV. kötet. Berlin 1922. 287. old.

[18] Uo. 17. old.

[19] Uo. 34. old.

[20] Vö.: uo. 65. old.

[21] Vö.: uo. 42. old.

[22] Vö.: uo. 285—286. old.

elismerni."[23] Hogy ezt a gyakorlati elismerést elérje, fogalmazta meg kategorikus imperatívuszát a jogra és az erkölcsre egyaránt, tehát hogy úgy kelljen cselekedni, hogy ennek a cselekvésnek az iránytűje mindig egyben általános törvényként érvényesüljön, hogy általa az általában megkövetelhető teljesüljön.[24]

Mindenesetre Kantnak is meg kell állapítania, hogy a cselekvésnek ezek az elvei az eddigi történelmi tapasztalat szerint még nem „akarták bizonyítani az erkölcstanok jó eredményét"[25]. Beszél egyrészt az ember igazi rendeltetésének nagyságáról és magasztosságáról, kénytelen azonban másrészt beismerni, hogy „elég gyakran nem az erkölcsi megfontolás győz, amikor cselekvésre kerül sor",[26] mivel a külső várható előnyök sokkal erősebben hatottak a lelkületre, mint az erkölcsi indítékok, amelyeknek belülről kellene fakadniok.

Így nem kerülheti el, hogy megállapítsa, hogy az elv és a gyakorlat egymásnak ellentmondanak, hogy egyrészt az erkölcsi és jogi elvek, másrészt a valóság között ellentét van. Megkísérli, hogy az elv, a tiszta kötelesség felől kiindulva megoldja ezt az általános társadalmi követelmény és az egyéni sikervágy közötti ellentétet. Ezért hangsúlyozza azt is, hogy nála nem annyira a boldogságról van szó, mint inkább arról, hogy arra méltó legyen az ember. Ezért fölteszi a kérdést: „Az emberi nemet egészében kell-e szeretni, vagy az olyan tárgy, amelyet az ember kelletlenül kénytelen szemlélni; amelynek ugyan (hogy ne váljon embergyűlölővé) minden jót kíván, de azt tőle soha sem várhatja el, úgyhogy a szemét inkább kénytelen róla elfordítani? Vajon vannak-e az emberi természetben olyan adottságok, amelyekről feltételezhetjük, hogy ez a faj mindig a jobb felé fog haladni és a jelenbeli és elmúlt korok gonoszsága a jövőnek a jóságában el fog-e veszni?" Azt válaszolja erre: „Én a magam részéről mégis abban az elméletben bízom, amely abból a jogelvből indul ki, hogy milyennek kell lennie az embernek és államok közötti viszonynak"[27]. Az tehát, hogy a háborúknak véget kell vetni, az emberek és államok között létre kell hozni egy örökös békét, ez egy általa nemcsak egyszer hangoztatott követelmény. Mindenesetre ehhez a reális társadalmi energiákat még nem tudja megnévezni. Ezért nem lehet neki szemrehányást tenni. Annak idején a követelmény nem mehetett messzebb. Az eszmény és valóság, a kell és a van, az elmélet és gyakorlat szakadékát nem lehet mai szempontjaink szerint mérni. Ezelőtt közel 200 évvel az értelem uralmát, az államnak értelmes jogi alapelvekhez való kötődését megkövetelni, amint azt Kant felállította, az haladó jellegű volt, hiszen egy felemelkedő, felfelé törekvő osztály megbízásából történt. Ez előrefelé vezetett. Ha azonban ma az NSZP godesbergi programjában, például Kantra is gondolnak és a jót, a jogosat és emberségeset mint abszolut értékeket magasztalják, akkor ez nem előre irányul, hanem egy túlélt társadalmi állapot megőrzésére. Ez már egy történelmileg régóta leszerepelt társadalom nevében történik. Ezenkívül időközben mind az osztályerőket, mind az utakat nemcsak megjelölték, hanem gyakorlatilag is fenntartották, amelyek azon a társadalmi állapoton túlvezetnek és megalapoznak az emberek között egy új, reális emberi viszonyt.

Mondhatjuk egyszerűen azt, hogy a Kant által meghatározott erkölcsi törvény negatív módon abszolut, amint azt Hegel Kantnak szemére hányta, vagy hogy ez a törvény üres, mint Plechanov vélte?[28] Tehát egészen abban az értelemben, ahogy azt Wilhelm Busch már egyszer gúnyosan megjegyezte: „Szilárdan áll a tétel, hogy a jó nem más, mint a rossznak az a vállfaja, amelyet az emberek helyeselnek."[29]

Először is meg kell mondanunk, hogy Kant kategorikus imperatívuszát bele kell abba a korba helyezni, amelyben ő azt megfogalmazta. Akkor ez gyakorlatias volt, volt társadalmi feszítő ereje. Ezenkívül — és ezt a gondolatot itt nem tudjuk tovább követni — az a kérdés, hogy hogyan akarunk, vagy milyen motivációból cselekszünk azok között a társadalmi körülmények között, amelyek között az egyes ember számára reálisan lehetségessé lesz, hogy az általánosan megkövetelteket megtegye, tartalmilag más jelentőséget kap. Tehát ami előfeltételeink között, amikor az egyes ember számára reálisan lehetséges, hogy az „Erkölcsök metafizikájából" vett szavakat használjuk — „hogy önmagának az azonossága létezésének különböző állapotaiban tudatosuljon" akkor válnak a cselekvés motivumai, a szelekvés miként jelentőssé, minthogy a cselekvés mibenléte, tehát a társadalmi célok és célkitűzések emberi értelemben határozottak és folyamatosan meghatároztatnak.

Kant igénye, hogy az Erkölcsök metafizikájával egy „philosophia practica universalis"-t adjon, amely a jogot és a morált egyaránt felöleli, természetesen számos egyedi kérdésben korának a viszonyaival is szembenáll. Egyértel-

[23] Uo. 321. old. Ezek az alapelvek már az Erkölcsök metafizikájának alapjai-ban megtalálhatók. L. Művei IV. kötet. Cassirer kiadás, Berlin. 1922. 241. és köv. old.

[24] Nyilván tarthatatlan, ha a szerző a kanti kategórikus imperatívuszt egy másik helyen pusztán tanformulává tette. Vö.: *Haney:* A demokrácia-, igazság-, illúziók és hamisítások. Berlin. 1971. 234. old., mivel ezzel elsiklanánk ennek az imperatívusznak a szocialista körülmények között lehetséges és szükséges történelmi felemelése fölött. Ezzel szemben H. Klenner fejtegetéseit kell támogatnunk Neue Justiz i. h.

[25] Az „elméletben helyes lehet, de nem felel meg a gyakorlatban" szólásmondásra vonatkozóan l. Művei. Cassirer kiadás VI. kötet. Berlin, 1923. 371. old.

[26] Uo. 370. old.

[27] Uo. 391., 392., 398. old.

[28] *Plehánov* L.: Művészet és irodalom. Berlin. 1955. 878. old.

[29] I. m. 26—27. old.

műleg polgári követelményeket támaszt. A tulajdon szabadsága, egyenlőség, önállóság, önrendelkezés, népszuverenitás, az állam jogállami kötöttsége, a büntetés törvényessége: ezek alapvető követelmények nála. Kifizetődő vállalkozás lenne, hogy ezeket egyszer egybevetnénk korának törvényesen is lerögzített rendelkezéseivel. Kant itt bizonyára nem végzett rossz munkát, különösen ha egybevetjük az 1974-es porosz általános magánjogi törvénykönyvvel, annak rendi korlátaival és előjogaival. De gyakran található nála a lepszéli glosszákban, kísérőszövegekben, vagy megjegyzésekben a fődologban meghírdetett tanításoknak a beszűkítése és részletes visszavonása. Az egyedül megmaradó államalkotmányt ott látja, „ahol a törvény egyeduralkodó és nem függ egyetlen kívülálló személytől sem,"[30] „mert a népben leledzik eredetileg a legfőbb hatalom." Ebben egészen Rousseaut követi, de mégis oda szűkíti le, hogy van „egy gyakorlati értelmi elv", hogy engedelmeskedjünk a „meglevő törvényhozó hatalomnak", bármilyen eredetű is az. Az alattvaló nak nem kell efölött a hatalom fölött „tevőlegesen bölcselkednie".[31] A népnek azzal szemben való ellenállását egy közjogi törvénynek kellene megengednie.[32] Nem titkolja rokonszenvét egy köztársasági alkotmány iránt, de nem szabad az uralkodó személye ellen törni. Az állam alkotmányának szükséges megváltoztatása csak reform útján lehetséges.[33] Mindazonáltal egy forradalom kezdetének a jogtalanságait az utána következő új helyzet jóváteheti. Követeli az egyes ember önállóságát, de ezt nem adja meg a függőségben állónak. Mindazok, akik egzisztenciájukat másokéból nyerik, s ezek közé sorolja a segédeken, szolgálókon kívül az összes nőszemélyt is, nélkülözik a polgári személyiséget, ezeknek az egzisztenciája mintegy csupán inherencia, valakihez tartozás.[34] Ugyanakkor kemény szavakkal ítéli el a szolgalelkűséget! „Ne legyetek embereknek szolgálói."[35]

Minden ember eredetileg földjének jogszerű birtokosa,[36] s elutasítja a hűbéri fő- tulajdon fogalmát, az örökletes nemesség ellen van, minthogy úgy véli „örökletes egyetemi tanár" sincs,[37] megtagadja azonban a jobbágyság intézményének az elítélését. Így még sok benső ellentmondást tudnánk felfedezni, amelyek együttesen azt a valóságot tükrözik, amelyben Kant társadalmilag ténylegesen volt.[38]

Ami bennünket az Erkölcsök metafizikájában különösen megragad, az az a már említett tény, hogy a jog és a morál nemcsak külsőleg vannak egy könyvben egyesítve. A jogtanát, mint az erkölcstan első részét jelöli meg; a törvényesség az ő számára a külső szabadságra, az erkölcsösség a belső szabadságra vonatkozik. Bármily érdekes is lenne a belsőnek és a külsőnek ezt a problémáját éppen az erkölcsösség és törvényesség vonatkozásában megvizsgálni, ami már Christian Thomasiusnál megtalálható (1705.), azonban nincs most erre hely.

Mindössze ennyit: Ez nemcsak a középkor ellen irányul, annak klerikális gyámkodásával egyetemben, hanem számunkra is rejteget még ma is értékes megfontolásokat és következtetéseket a jog és erkölcs különbségére vonatkozóan. A burzsoázia mint forradalmi osztály eleve nem különítette el erkölcsi követelményeit a jog és a morál követelményeire. Ez a helyzet Rosseau politikai vitairataiban éppúgy mint Kantnál és Hegelnél. Az értelem a nagy jelszó. Hogy mi a kötelsség, kötelezettség, illetékesség, érdek, szabadság, önállóság, egyenlőség és felelősség, az először nem nyert semmiféle tisztázott elkülönítést egyrészt a jogra, másrészt a morálra nézve. A társadalmi körülményeknek kellett megváltozniuk. Erkölcsös volt ebben a szemléletben, ahol a kötelesség vált hajtórugóvá, jogos pedig az, ahol más hajtórugók is megengedhetők voltak.[39] A különbség a motivációban volt, s nem a célban, sem a kivitelezésben, sem a cselekvésben. A jognak és az erkölcsnek ez az összetartozása azonban csak a burzsoázia forradalmi fázisában lép fel. Attól az időponttól kezdve, amikor a polgárságot már nem sodorta a társadalmi továbbfejlődés történelmi lendülete, már nem találunk filozófusaik egyikénél sem a jogra és a morálra egyaránt vonatkozó általános erkölcstant, és ilyen nem is fordulhat elő. Mostmár a gazdasági és politikai hatalom birtokában a meglevő már nem lehet ezeknek az osztályoknak értelmetlen. Hiszen ez az ő állapotuk.

A jogtudomány merő pozitivizmusba süllyedt, a meglevőt magasztalja, rendszerezi, konstruálja, összegezi. Számára már nem arról van szó, mint azt Julius Stahl a múlt század közepén magyarázta, hogy Kantot követve mintegy „az állam célját és tartalmát, hanem hogy annak csupán formáját és jellegét valósítsák meg."[40]

És a filzófusok? Természetesen ők sem képesek már semmiféle philosophia practica universalist adni, a kiegyezést az egyed és a társadalom között, minthogy az a valóságban sem található és számukra a jövőben sem hozható létre, egy túlvilági, valóságfölötti szemléletmódban igyekszenek létrehozni. Morális rendszereik hasonlóképp pozitivisták abban az értelemben, hogy ők is a meglevőt magasztalják, még akkor is, ha ezzel az imperialista jogtant és gyakorlatot valamiféle elfajzott értékmámorba fokozzák fel.

[30] Uo. 170. old.
[31] Uo. 142. old.
[32] Uo. 144. old.
[33] Uo. 146. old.
[34] Uo. 137. old.
[35] Uo. 287. old.
[36] Uo. 73. old.
[37] Uo. 156. old.
[38] Vö.: ehhez: *H. Klenner*, Neue Justiz i. h.
[39] Vö.: uo. 21. old.
[40] *Stahl*: Állam- és jogtudomány II. kötet. 2. rész, 1956. 137. old.

Hogy ez az újkantianizmus marburgi vagy délnyugat-német isklája-e, vagy fenomenológia, élet-, művelődés- vagy egyéb filozófia, ez mindenütt ugyanaz; a büntetőjogban, az érdekjogtudományban fellépő szociológiai iskola, a jog antropologizmusa, vagy bármi más, ebben nem különböznek.

Ez egyáltalán nem is lehet másképp. Azok az erkölcsi követelmények, amelyek a társadalom szükséges továbbfejlődésére irányulnak, ma már azon osztályra alapulnak, amely a jelenben a társadalom jövőjét testesíti meg. Sokan Marxnál, Engelsnél és Leninnél csak ott kutatnak jog és erkölcs után, ahol náluk kifejezetten arról van szó. Hellyel-közzel csalódottak, mert gyakran csak vitát találnak a polgári állam-, jog- és erkölcsfelfogással szemben, azokkal a felfogásokkal szemben, amelyek a társadalmi továbbfejlődés szükséges folyamatától eltávolítanak.

A munkásosztály erkölcsi követelményei azonban — ha nem is mindig szóbanfoglaltan — együttesükben ezen osztály történelmi funkciójának az igazolásában rejlenek, azon álláspontok szükséges legyőzésének az igazolásában, amelyek között az emberi nem valósulhat meg, egy új társadalmi kötöttség szükségszerű kidolgozásának az igazolásában. Szocialista jog és morál eleve nem az eltérő társadalomban, vagy normáik különbözőségében, vagy különböző hatósugarakban, vagy kötelező erejükben, vagy kötelező erejükben, vagy valami szorosabb, illetve tágabb kötelességfogalmakban különböznek. Kettejük között legelsősorban, alapvetően és elvileg közösség van, mint amelyeket a munkásosztály erkölcsi követelményei, értékképzetei, ideáljai, értékelképzelései és szükségszerű életmódja együttesen alakítottak ki. Ez a kiindulási pont.

Ez nem lehet úgy, ahogy eddig irodalmunk túlnyomórészt bemutatta, hogy itt áll a jog és ott a morál, és a kettőt azután valami módon egymással kapcsolatba hozzák, hogy megállapítsák a különbözőségeket és az azonosságokat, azt, hogy mennyiben fordulnak elő bennük érintkezések, közeledések, egybevágások vagy kongruens dolgok. Ily módon elsősorban inkább a formát és kevésbé a szükségszerűen megvalósítandó erkölcsi tartalmat veszik szemügyre. Ez kedvez annak a veszélynek, aminek oly gyakran áldozatul esünk, hogy a formálist emeljük céllá. A jogász éppúgy mint a fliozófus így aztán gyakrabban kerül a reális célokkal, tehát a megvalósítandó értékképzetekkel konfliktusba.

Erre lássunk például egy tipikus jogászi érvelést. Következő a tényállás: egy minisztériumban kiadtak egy gyüjteményes művet, amely magában foglalta a hosszabb időn keresztül a különböző sajtóorgánumokban számos írótól publikált riportokat a minisztériumnak alárendelt üzemekről. Ez a szerzők és szerkesztőségek tudta nélkül történt, méghozzá a szerzők nevének elhagyásával vagy hibás közlésével. Az ezt a tényállást megbeszélő jogász a következőképpen érvelt: „Az ügynek ilyen kezeléséből csak arra lehet következtetni, hogy ezen a vezetési területen a szerzői jogról szóló törvény és annak legfontosabb intézkedései csaknem ismeretlenek, s ezek között az URG, (szerzői jogi törvény) 1. §. (2) bekezdésében minden vezetőre kirótt kötelesség is, hogy ti. gondoskodjanak felelősségteljesen a szerzők jogainak a védelméről. Az ilyen sértési tényállások felelőtlen elbagatellizálása lenne, ha ezeket puszta „udvariassági vétségekül" tekintenénk. Ezekben sokkal inkább az alkotó ember személyiségének a szocialista társadalom számára tűrhetetlen semmibevétele jelentkezik."[41] Tehát először a hiányos jogismeretet és a jogi kötelességsértést rója fel úgy, mintha minden ember tartozna a törvényeket a legalaposabban ismerni, mintha mindenkinél feltételezhető lenne ennek a szakmának több féléven át végzett studiuma. Csak azután kerül sor arra, hogy itt a személyiségnek a semmibevételéről is szó van. Először tehát formálisan érvel, és csak mint kisegítő érv kerül azután a tartalom is sorra. A tartalmi, a társadalmi, az általános erkölcsi követelmény tehát inkább csak kívülről tapad hozzá a joghoz.

A jog és erkölcs viszonya nem elsősorban a két különböző tudatforma viszonyának a kérdése. Hiszen először mégiscsak azt kellene megkérdeznünk, hogy hogyan valósítjuk meg bennük és velük az új társadalmi követelményeket. Csak aztán van helye a két forma vagy eszköz közti különbségre irányuló kérdésnek. Tehát a két normarendszer távolságát és önállósodását le kell győznünk, először az általános követelményekből, és a kötelesség, felelősség, kötelezettség, beszámíthatóság, igazságosság általános kategóriáiból kell kiindulnunk egészen úgy, ahogy azt Kant módszeresen előírja az Erkölcsök metafizikájában. Az osztály általános követelményeiben a különbség soha sem lépett előtérbe, és nem is fog előtérbe lépni. A munkásmozgalom a Marx által megfogalmazott kategorikus imperatívusszal lép fel: „minden viszonyt meg kell szűntetni, amelyben az ember megalázott, leigázott, elhagyott, megvetett lény,"[42] és Lenin is az ifjúsági szervezetek feladatairól szóló ismert beszédében ugyancsak általános érvényű erkölcsi mércéket állít fel.[43] Ezek a mércék később sem hasadnak szét mintegy az erkölcs és a jog mércéire, hanem elmélyülnek, tágulnak és gazdagodnak a szocialista életmód haladó követelményei által, egyformán érvényesen és alapvetően mind a jog, mind az erkölcs számára.

A társadalmi újítók, akik tetteikkel új magatartási mércéket állítottak fel, nem gondolkodtak sem az egyik, sem a másik normarend-

[41] *Püschel* H.: Gondolatok a szerzői jogvédelem hatékonyságának a fokozásához. Neue Justiz. 1972. 20. sz. 598. old.

[42] Művei. I. kötet. Berlin, 1956. 386. old.

[43] Művei. 31. kötet. Berlin, 1959. 282. és köv. old.

szer bűvkörében. Miközben például rámutattak, hogy holnap csak úgy élhetünk, ahogy ma dolgoztunk, ezzel általános osztályjellegű követelményeket emeltek be a köztudatba, és társadalmilag érvényes célokat tűztek ki.

Az ebben a megjegyzésben rejlő célkitűzés tehát gyakorlatilag a filozófusok és a jogászok lényegesen szorosabb együttműködésére, a két tudományág érintkezési pontjainak a kifejlesztésére, a mindkettőre érvényes alapelvek láthatóvá tételére irányul.

Egy ilyen együttműködésnek teljes mértékben szocialista életmód kifejlesztésének sok gyakorlati kérdését kellene szolgálnia, amihez számos tekintetben még világosabb, felfoghatóbb mércéket kell kialakítani. Kant a maga metafizikájában és ez ösztönzésül szolgálhat újból és újból egészen gyakorlati kérdések felé fordult, úgynevezett kazuisztikus kérdések felé, amelyeket elvi fejtegetéseihez csatolt. Például: az általa oly keményen elítélt szolgalelkűséggel kapcsolatban beszél a tiszteletadásokról, meghajlásokról, udvarias frázisokról „amelyeket az udvariasságtól élesen meg kell különböztetnünk". Beszél a megszólításokban megjelenő rendi megkülönböztetésről, „amely pedantériában mintha a németek a föld minden népe között (talán csak a hindu kasztok kivételével) a legmesszebbre mentek volna". Ezeket a jelenségeket a szolgalelkűség példáinak nevezi. S ehhez a megállapításhoz még hozzáfűzi: „aki pedig magát féreggé teszi, azután ne panaszkodjék, ha lábbal taposnak rá."[44]

Itt valami közbejátszik, amit a tudományos ismereteknek a gyakorlatba való átvitele címszó alatt lehetne összefoglalni. Elítéljük az egoizmust és az individualizmust, mint ami idegen a mi társadalmunk számára. Mégis az általános társadalmi kötelességből kiindulva gyakran csak akkor foglalkozunk velük, ha bizonyos jogi tényállásokban sértően szerepelnek.

Sajnos mily gyakran lesznek durva nevelési kötelességmulasztások csak akkor ismertté, ha valami egyértelmű bűnügyi tényállást fektetnek fel, noha például — és ez nem kitalált dolog — egy gyermeket előzőleg már háromszor is kellett különböző helyeken orvosi kezelés alá venni tudatos és nagyfokú szülői elhanyagoltság miatt. Individualista nevelési felfogások hatnak utólag, amelyeknek tükröződése az az álláspont, hogy „a nevelés magánügy" és amelyeknek nem csupán a jogászokat és a bölcselőket kellene összehozniuk. Vagy lehetséges egy üzemet csupán a külsőleges tervteljesítés alapján megítélni, és nem annak alapján, hogy milyen erkölcsi elvek, a munkának milyen indítékai valósulnak meg benne? Hogyan állunk azzal, hogyha egy üzem jó tervteljesítése ellenére egy új lakótelep tévéantennáit nagyrészt illegálisan ennek az üzemnek az anyagaiból készítették? Ez nem érdekli az ökonomust és a közgazdászt? Még több ilyen gyakorlati kérdést lehetne feltenni, mindegy, hogy a betegséggel űzött kereskedelemről van-e szó, vagy összeköttetések kihasználásáról előnyszerzés céljára, vagy a jogos kritika elfolytásáról, mert az valakinek árthatna, a társadalomban elfoglalt monopolhelyzet kihasználásáról akár üzemben, kisiparban vagy kereskedelemben, a túlfizetett szabadidőbeli munkáról, amely főfoglalkozássá válik, a legkülönbözőbb fajta ellentmondások eltussolásáról, társadalmi összegeknek puszta reprezentációra való felhasználásáról és sok másról még.

Mindezekben az esetekben elsősorban nem az a kérdés, hogy az a jog vagy az erkölcs ellen irányul-e, és hogy milyen tényállást sértett meg vele? A dolgokat pozitívan kell megoldani, és meg is oldjuk őket. Amiről itt szó volt, az az, hogy Kantot felhasználva és méltatva figyelmessé legyünk arra, hogy minden feltétellel rendelkezünk egy ilyen általános gyakorlati filozófiához, amilyent ő maga az Erkölcsök metafizikája című művében adni akart. Ez folyamatosan kialakul a tudományoknak világnézetünk által létrehozott kapcsolatából és ez lehet, sőt az új társadalmi alap révén kell is, hogy valódi és hatékony gyakorlati filozófia legyen. Az elv és a gyakorlat már nem állnak szemben, mint azelőtt. Ezért azután a jog és az erkölcs viszonya ma már nem olyasvalami, ami csak ezeknek a szakoknak a specialitását érinti, hanem ezt a viszonyt napról-napra a szocialista valóság gyakorlatilag létrehozza és ebben a valóságban új módon megerősíti.

Így a Kant filozófiája által felvetett kérdéseket — és ennek kellett kiviláglania — a marxista-leninista filozófia taglalja tovább és ad rájuk választ. Mi váltjuk valóra az ő humanista indítékait. Ő maga jelentette ki, „hogy az átalakulás számos forradalma után végülis az, ami a természet legfőbb szándéka, egy általános világpolgári állapot, mint egy öl, amelyben az emberi nem minden ősi adottsága kifejlődik, egyszer létre fog jönni."[45]

Haney, Gerhard

[44] Uo. 288—289. old.

[45] I. Kant 6. kötetben. 10. Weischedel Kiadása. Wiesbaden, 1960. 6. kötet. 47. old.

A bírósági végrehajtás a Magyar Tanácsköztársaságban

I.

1. A Magyar Tanácsköztársaság, a munkások és parasztok állama — mint újtípusú, szocialista állam — gyökeres változást hozott a jog területén. Az állam jellegének megfelelően szocialista típusú jogrendszer épült ki. Olyan új jogszabályok jelentek meg, amelyek a dolgozó nép osztályakaratát juttatták kifejezésre; de a korábbi jogszabályokat is csak a dolgozók érdekeivel összhangban lehetett alkalmazni[1].

A Magyar Tanácsköztársaság — bár nehéz kül- és belpolitikai problémákkal küzdött —, nagy gondot fordított a szocialista jogrendszer kiépítésére. A különböző jogágakhoz tartozó fontos új jogszabályokat alkotott. Az igazságügyi szervezet és a polgári eljárás, ennek keretében a bírósági végrehajtás terén is jelentős változások következtek be.

A bírósági végrehajtás új szabályainak kialakulására vezető jogfejlődésben *több szakaszt* lehet megkülönböztetni. Először a bírósági végrehajtást közvetve, majd közvetlenül érintő, az egyes *részfeladatok* megoldására irányuló új rendelkezések jelentek meg. Később az *egész igazságszolgáltatásról*, „a bírói hatalom gyakorlásáról" készültek általános jellegű tervezetek. Ezek nemcsak az igazságügyi szervezet, hanem a büntető és a polgári eljárás legfontosabb kérdéseit is szabályozni kívánták, ezért a bírósági végrehajtásra vonatkozó általános rendelkezést is tartalmaztak. A Tanácsköztársaság fennállásának utolsó időszakában megkezdődött az igazságügyi szervezet és a polgári eljárás egyes területeinek kodifikálása, így a *bírósági végrehajtásról szóló átfogó jogszabály* előkészítése is. Az általános jellegű tervezetek azonban már nem jelenhettek meg jogszabályként.

2. Ami az egyes *részkérdésekről* szóló *jogszabályokat* illeti: a bírósági végrehajtási ügyek szempontjából is jelentős volt az Igazságügyi Népbiztosság (rövidítve: IN) által a Tanácsköztársaság kikiáltásának másnapján, 1919. március 22-én kibocsátott 1. IN sz. rendelet „valamennyi bírósági tárgyalás elhalasztásáról". (A 6. IN sz. r. azonban március 28-án a munkaügyi bíróságokra, illetve a munkaügyi perekre kivételt állapított meg ezalól.) A márciusban megjelent 3. IN sz. r. kifejezetten korlátozta a bírói határozat alapján, bírói letétből, illetőleg a végrehajtási eljárás során történő kifizetést. Kimondta, hogy „bírósági végrehajtóknak a végrehajtási eljárás során kezükhöz befizetett vagy általuk behajtott marasztalási összegből tőke és kamat fejében összesen 1000 (egyezer) koronát és illetve ügyvédi költség fejében összesen 1000 (egyezer) koronát szabad kiadniok a végrehajtatónak, illetőleg ügyvédjének, az ezt meghaladó összeget pedig be kell fizetniök oly pénzintézetnél, amely a Forradalmi Kormányzótanács ellenőrzése alatt van." Az örökösödési eljárások felfüggesztéséről szóló 5. IN sz. r. általában kizárta a hagyatékhoz tartozó javak „bírói árverését"[2]. Annál az összefüggésnél fogva, amely az adóvégrehajtás és a bírósági végrehajtás között fennállott, a bírósági végrehajtás szempontjából is jelentős volt a Forradalmi Kormányzótanács (rövidítve: FKT) LXXXVIII. sz. rendelete, amely szerint „minden olyan földbirtok, amelynek területe, ha szőlő 10, egyébként pedig 100 kataszteri holdat meg nem halad, a hozzátartozó házzal és melléképülettel együtt mentes minden közadó alól": Az ilyen ingatlan után már kivetett adót elengedték. Mindezek a rendelkezések útját állták, hogy az addig kizsákmányolt, az államhatalmat kezükbe ragadó osztályok tagjaival szemben a többnyire a régi rendszerben keletkezett tartozás miatt végrehajtást lehessen vezetni. A bírósági végrehajtóknak — akiket ellenszenv vett körül —, szinte semmi teendőjük nem maradt. Ezért pl. hagyatéki leltározást végeztek, de ez is ellenzésre talált.[3] A végrehajtók az Igazságügyi Népbiztos-

[1] A Magyar Tanácsköztársaság igazságszolgáltatására, törvénykezési szervezetére, polgári eljárására ld. *Névai* László: A Magyar Tanácsköztársaság polgári eljárási jogalkotása, Jogtudományi Közlöny (rövidítve: JK) 1955/3. 129—136. old. A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga, szerk: *Sarlós* Márton Bp. 1959., e műből különösen *Névai* László: A Magyar Tanácsköztársaság törvénykezési szervezete, 161—186. old. *Rákos* Ferenc: Tanács-Magyarország igazságszolgáltatása, JK 1950/5—6. 137—143. old. *Rákos* Ferenc: Állam és alkotmány a Magyar Tanácsköztársaságban, Bp. 1953. *Szabó* Imre: A A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon, Bp. 1955. 495—509. old. *Sarlós* Márton: Jogászok a Tanácsköztársaságban, Magyar Jog (rövidítve: MJ) 1959/3. 65—68. old. *Sarlós* Béla: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei, Bp. 1961. *Sarlós Béla:* A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása, Bp. 1969. A Tanácsköztársaság 50. évfordulójára a JK 1969/6. 273—332. old., valamint az Állam és Igazgatás (rövidítve: ÁI) 1969/3. 193—227. oldalán megjelent tanulmányok, különösen *Névai* László: Az igazságszolgáltatási rendszer átalakítása a Magyar Tanácsköztársaságban, JK 1969/6. 286—292. old. *Szabó* Imre: Forradalom és törvényesség, ÁI 1969/3. 199—208. old. *Csizmadia* Andor — *Kovács* Kálmán — *Asztalos* László: Magyar állam- és jogtörténet, Bp. 1972. 619—621. old. A további jogirodalmi műveket ld. *Somogyi* Sándor: Bibliográfia a Magyar Tanácsköztársaság jogrendszere c. témához. Jog és Társadalom 1969/1. 43—63. old.

[2] Azonosan rendelkezett a Ruszin Népbiztosság 3., 4., 5. RN sz. rendelete; Tanácsköztársaság, a Magyar Tanácsköztársaság hivatalos lapja (rövidítve: Tk.) IV. 19. A 4. RN sz. r. csak a „bírói határozat" alapján történő kifizetés korlátozásáról szól, és nem említi, hogy a kifizetés bírósági végrehajtás során történik-e. A bírói és elnöki letétek kiutalását (1000 korona felső határig) a 11. IN sz. r. részletesen szabályozta.

[3] A lajosmizsei direktórium nem értett egyet azzal, „hogy az volna az igazság, hogy a perlekedő felek részére szervezett végrehajtó, mert perlekedésből jövedelme megcsappant, most már a békés polgárok peren kívüli ügyeibe nyúlva biztosítsa létfenntartását". A

sághoz fordultak munkáért, mert „nincs végrehajtás, szünetel és beláthatatlan időkig nem is lesz".[4] A népbiztosságot azonban fontosabb kérdések foglalkoztatták.

A „kisajátítók kisajátítása" olyan intézkedéseket is szükségessé tett, amelyek — az akkori helyzettől eltérően — ma részben a bírósági végrehajtás körébe tartoznak. Az FKT XXVII. sz. r. — amely a munkás-, katona- és parasztta-nácsok és direktóriumok hatáskörét szabályozta —, rendelkezett a bankok, takarékpénztárak, gazdag polgárok pénzkészleteinek és nagyobb értékeinek *zár alá vételéről* (2000 korona kivételével), a kastélyok lefoglalásáról (kiemelve a műkincsek, festmények, műtárgyak megőrzését). Az Országos Lakásbiztosság 10. sz. rendelete (Tk. V. 20.) minden elhagyott lakás és helyiség zár alá vételét rendelte el az ott található bútorokkal, felszerelési tárgyakkal együtt. A zár alá vétel szabályainak megszegése bűncselekmény volt.[5] Az FKT XCVIII. sz. r. értelmében „mindazoknak a magyarországi állampolgároknak, akik akár külföldön, akár a megszállott területeken a Tanácsköztársaság rendjének megdöntésére és a régi rendszer visszaállítására törekszenek, minden ingó és ingatlan vagyona tekintet nélkül a köztulajdonba vétel alóli mentességekre — elkobzás alá esik. A vagyonelkobzást a budapesti forradalmi törvényszék mondja ki". Vagyoni szankció végrehajtásáról szólt az FKT CXXIV. sz. r. is, amely a kihágási bíráskodást szabályozta, és elrendelte, hogy a pénzbüntetést behajthatatlansága esetén 50 koronánként egy napi elzárásra kell átváltoztatni. Mindezeket a vagyoni szankciókat azonban *nem* a bírósági végrehajtási eljárás során realizálták, hanem a tanácsok szervei hajtották végre, szükség esetén karhatalommal: általában a Vörös Őrség, kivételesen más szervek (pl. az Országos Lakásbiztosság zárlati osztálya) közreműködésével.

Sajátos szervek hajtottak végre néhány más olyan határozatot, intézkedést is, amelyeknek végrehajtása hatályos jogunk szerint egészen vagy részben a bírósági végrehajtás útjára tartozik. Ezek az eljárások *meghatározott magatartás kikényszerítésére* irányultak. Ilyen esetet szabályoz a gyermekbiztosokról szóló 16. IN sz. r. (Tk. VI. 19.). Az igazságügyi népbiztos felügyelete alatt álló gyermekbiztos — aki általában a tanítók közül került ki, és az ún. gyermekőrök segítségével végezte munkáját —, az erkölcsi romlás veszélyének kitett, társadalomellenes magatartást tanúsító, nem megfelelő környezetben élő gyermeket addigi környezetéből eltávolíthatta, és más családnál, rokonnál vagy nevelőszülőnél (esetleg igazságügyi nevelő intézetben) helyezhette el. A rendelet 17. §-a a gyermekbiztos feladatává teszi, hogy mindenekelőtt meggyőzni igyekezzék a szülőt, hozzátartozót a gyermek érdekéről és az eltávozás szükségességéről. Ha azonban ez nem vezet eredményre, köteles „szükség esetén karhatalom igénybevétele iránt intézkedni".

A Tanácsköztársaság nagy gondot fordított a dolgozó tömegek lakáshelyzetének javítására. Már volt szó egyes lakások és helyiségek zár alá vételéről, amit a lakás- és bútorigények kielégítése követett. Az erről szóló jogszabályok[6] szerint a budapesti kerületi, a városi és községi lakóbizottságok hatáskörébe tartozott a lakások kiürítése; ezek hajtották végre az Országos Lakásbiztosság és az Építési Direktórium határozatait is.

3. Ha az 1881: LX. törvényben (a *régi Vht*-ban) szabályozott ingó- és ingatlanvégrehajtásnak a Tanácsköztársaságban nem is volt jelentősége (a kizsákmányolók termelőeszközeinek, egyes ingatlanainak és ingóságainak „köztulajdonba vétele" nem végrehajtási úton történt), csakhamar szükségessé vált *a munkabérre vezetett végrehajtás* új szabályozása. Az erről szóló FKT LV. sz. r. és az ennek alapján kibocsátott 7. IN sz. r. (Tk. IV. 23.) rendelkezései[7] szem előtt tartják egyrészt az adós dolgozók, másrészt a végrehajtást kérő családtagok és az állam érdekét. Korábban általában a munkabér, illetmény egyharmadát lehetett végrehajtás alá vonni (privilegizált követelések fejében ennél többet is). A Tanácsköztársaságban a jogszabály a munkabér mentesen maradó részét megnövelte. Magánfelek követelése fejében a munkabérnek legfeljebb egyötödét lehetett lefoglalni, a munkás felesége, le- vagy felmenő ági rokona javára megállapított tartás fejében azonban a kétötödét, ezt az összeget a később felállítani kívánt családügyi bíróság 50%-ig emelhette volna. De az új jogszabályok alapján sem lehetett semmiképpen nagyobb összeget levonni,

kecskeméti járásbíróság viszont ezt szükségesnek tartotta, mert „a végrehajtóknak végrehajtás és egyéb foganatosi munkálatuk csak igen kevés van, miért is elfoglalva alig vannak". Az IN 1919. V. 28-án a direktóriummal közölte, hogy „ez a kérdés az új bírósági szervezet létesítése során fog megoldást nyerni"; az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma (rövidítve: PI Arch.) 602. fond (f.) 7. őrzési egység (őe) 2—4. lap.

[4] Ld. a nagyváradi törvényszék területén működő 10 bírósági végrehajtónak 1919. III. 25-én az IN-hez intézett beadványát. Eszerint „ a volt miniszterek nem törődtek a bírósági végrehajtókkal, a föld kerekén nincs állami alkalmazott fizetés és nyugdíj nélkül, csak a bírósági végrehajtók", akik „most már családjukkal együtt a legnagyobb nyomor elé néznek". A beadvány elintézése 1919. IV. 9-én: „A népbiztos szóbeli utasítására: Irattárba" (PI Arch. 602. f. 1. őe. 67. lap).

[5] Már az 1918-as polgári demokratikus forradalom megszüntette a Főudvarnagyi Bíróságot, és Állami Zárlati Bíróságot szervezett a volt koronajavak, udvari, kincstári birtokok, a volt királyi magán- és családi alapítványi vagyon zár alá vételével, leltározásával, zárgondnoki kezelésével kapcsolatos intézkedések céljára.

[6] FKT XV/b KTE sz. r. a lakásrekvirálásról (Tk. II. 30.), a Szociális Termelés Népbiztossága által a Belügyi Népbiztossággal egyetértve kiadott 62. SzN sz. r. (Tk. V. 1.). Vö. *Petrák* Katalin: Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája 1919., Bp. 1969. *Kiss* György: A budapesti várospolitika 1873—1944, Bp. 1954. 193—199. old.

[7] Azonos tartalmú a Ruszin Népbiztosság 8. RN sz. rendelete.

mint a korábbi szabályok értelmében. A munkabér végrehajtásának új szabályai nem vonatkoztak arra az esetre, ha a proletárállamnak a munkással szemben fennálló követelését kellett behajtani. Ilyenkor a korábbi végrehajtási szabályokban megállapított hányadot lehetett végrehajtás alá vonni.

Az FKT LV. sz. r. egységesítette is a végrehajtást, mert minden bért, napidíjat, fizetést, díjat, jutalékot, amely munka ellenében járt, munkabérnek tekintett és ugyanígy a nyugdíjat, nyugbért és egyéb végellátási díjakat is. A 7. IN sz. r. felsorolta a munkabérhez számítandó összegeket és azokat a térítéseket (pl. kiküldetési díj, útiátalány), amelyekre egyáltalában nem lehetett végrehajtást vezetni. Kimondta, hogy a munkás felesége vagy gyermeke után járó pótlékot csak a feleség vagy a gyermek tartása fejében lehet — a jogosultra eső arányos összeg erejéig — végrehajtás alá vonni. Szabályozta a *letiltás módját* is. A letiltást úgy kellett kibocsátani, hogy a munkabért folyósító szerv világosan lássa a letiltásból eredő feladatait. A végrehajtást elrendelő és egyben utalványozó végzést nemcsak a letiltást foganatosító közpénztárhoz, hanem az adós közvetlen felettes hatóságához is meg kellett küldeni. A rendelet kimondta végül, hogy „a magánfelek oly követeléseit, amelyek behajtására vagy biztosítására munkabért foglaltak le, proletárokból álló bírói tanácsok vizsgálják felül".[8] A Vörös Hadsereg katonáinak munkabérét (illetményét) e jogszabályok a végrehajtás alól mentesítették; végrehajtásukat — az FKT LV. sz. r. 1. §-át és a 7. IN sz. r. 5. §-át kiegészítve — csak az FKT CXXIII. sz. r. tette lehetővé, kizárólag a feleség és a gyermek javára megállapított tartásdíj behajtása érdekében.

De nemcsak a munkabérre, hanem *az egyéb vagyontárgyakra irányuló végrehajtással* kapcsolatban is jelentek meg jogszabályok, pl. az árverési hirdetmények közzétételéről szóló 15. IN sz. r. (Tk. VI. 18.) Ez a közzététel megelőzte az olyan vagyontárgyak árverését, amelyeket a Tanácsköztársaság szervei igénybe (zár alá) vettek, vagy amelyeknek értékesítése hatóság beleegyezésétől (jóváhagyásától) függött. A végrehajtási eljárást érintette a 19. IN sz. r. (Tk. VII. 9.) is. Ez kimondta, hogy a — korábbi fellebbezés helyébe lépő — felülvizsgálati kérelem elbírálása során a felállítandó Országos Főtörvényszék az ítélet végrehajthatóságát felfüggesztheti, és ezt a jogot az Országos Főtörvényszék felállításáig az ún. sürgősségi tanács is gyakorolhatta; ez tehát a felülvizsgálati kérelem alapján az ítélet végrehajthatóságát részben vagy egészben maga is felfüggeszthette méltánylást érdemlő körülmény esetén.[9] Kapcsolódott a bírósági végrehajtáshoz néhány más jogszabály is.[10]

II.

1. A Magyar Tanácsköztársaságban az *igazságszolgáltatás* — ennek keretében *a bírósági végrehajtás — átfogó szabályozására* irányuló munka is megkezdődött. Bár az elkészült tervezetek jogszabályként nem jelenhettek meg, mégis igen jelentősek. Mutatják azt az úttörő jellegű, színvonalas kodifikációs tevékenységet, amely a nehéz körülmények között a szocialista jogrendszer minél gyorsabb kiépítését tűzte ki célul.

Az általános jellegű tervezetek közül a bírósági végrehajtás szempontjából is fontos az a *kódex-tervezet,* amely *a bírói hatalom gyakorlásáról,* a bíróságok szervezetéről és eljárásáról szól. Ennek több változata készült el[11].

Az 1919. *május 9-i* tervezet az FKT rendeleteként kívánta szabályozni a bírósági szervezet, a büntető és a polgári eljárás valamennyi fontos kérdését. Az 58 §-ból álló kódex a „Végrehajtás" című VII. fejezet egyetlen: 53. §-ában a következőképpen rendelkezik: „Peres ügyekben a bíróság megállapítja, hogy a fél az ítéletben reá rótt kötelezettségét hány nap alatt köteles teljesíteni. Ha a kötelezett fél ennek a kötelezettségének a megállapított határidőben nem tesz eleget, a jogosított fél az igazságügyi előadóhoz fordul, aki az ítéletet a követelésnek foglalás útján való behajtása végett a törvényszéki végrehajtónak adja át. A községi törvényszékek mellett az igazságügyi előadó végzi a végrehajtói teendőket. Más törvényszékeknél az igazságügyi előadó a kezelő vagy kézbesítő személyzet tagjait bízza meg esetenként a végrehajtói teendőkkel." Az „átmeneti intézkedések" között levő 54. § 4. bek. szerint „a jogerős ítélettel befejezett, de még végrehajtás alatt álló ügyekben a végrehajtás folytatása iránt intézkedni kell."

A tervezet eredetileg a Tanácsok Országos Gyűlése elé került volna, amelyet május 10-re akartak összehívni. Ez azonban az április 16-án megindult román támadás miatt elmaradt. Így május 10-én a tervezet a Kormányzótanács elé került, amely elfogadta. Jogszabályként azonban nem tették közzé, mert május 11-én a Kormányzótanács elhatározta az északi hadjárat

[8] E felülvizsgálat párhuzamba állítható az FKT LXII. sz. r. szerinti eljárással, amely „a régi rend alatt indított bűnügyek átvizsgálására" irányult.

[9] Vö. *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog, Bp. 1974. 110. old.

[10] A bíráknak a kihágási bíróságokhoz való beosztásáról szóló 21. IN sz. r. (Tk. VII. 20.), az igazságügyi alkalmazottak szakszerű elnevezéséről szóló 22. IN sz. r. (Tk. VII. 29.), a törvényszékek utalványozási joggal való felruházásáról szóló 23. IN sz. r. (Tk. VII. 29.), a bírósági végrehajtók eljárási díjáról szóló 24. IN sz. r. (Tk. VII. 30.). Az utóbbi szerint 1919. VIII. 1-től a bírósági végrehajtó köteles a munkájáért beszedett, behajtott eljárási díjat a becsüs díjával együtt beszolgáltatni a bíróság pénzkezelőjének, aki a díjakat az illetékes állampénztárba szállítja be.

[11] Szövegüket közli *Sarlós* Béla: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása, Bp. 1969. 393—427. old.

megindítását. Ez a nagy feladat minden mást háttérbe szorított. Az új kódex végrehajtásához szükséges politikai és szervező munkát sem lehetett volna elvégezni. A Kormányzótanács azért sem sietett a kódex közzétételével, mert az „északi hadjárat sikere folytán bizonyosnak látszott, hogy az első elképzeléseknek megfelelően a Tanácsok Országos Gyűlése elé lehet terjeszteni a tervezetet". Az Országos Gyűlés június 14-én össze is ült, és az átdolgozott tervezetet eléje terjesztették. „A Tanácsok Országos Gyűlése a tervezet előzetes tárgyalása céljára az igazságügyi bizottságot is megválasztotta, és csupán a június 13-i Clémenceau-jegyzék hatására kialakult politikai helyzet volt az oka annak, hogy a Gyűlést a tervezettnél rövidebb idő alatt be kellett rekeszteni. Ezért maradt el a bírói hatalomról szóló június 14-i keletű tervezet megvitatása és elfogadása."[12]

A *június 14-i* kódex-tervezet — amely 75 §-ból áll —, a végrehajtás alapvető szabályait az „Eljárás" c. IV. fejezetben, az „Eljárás peres ügyekben" alcím alatti 37. §-ban a következőképpen kodifikálta:

„A bíróság az eset körülményeihez képest állapítja meg, hogy a fél az ítéletben rája rótt kötelezettséget hány nap alatt köteles teljesíteni, és a kötelezett kérelmére részletfizetést is engedélyezhet.

A törvényszék, semmisségi panaszra való tekintet nélkül, végrehajthatónak nyílvánítja ítéletét, ha a marasztalás összege 3000 koronát meg nem halad.

A végrehajtást szóbeli vagy írásbeli kérelemre az igazságügyi előadó rendeli el, és foganatosítására kiküldöttet rendel.

A falusi bíróságok mellett az igazságügyi előadó végzi a végrehajtói teendőket."

Ugyanennek a fejezetnek a 68. §-a „Végrehajtás" alcím alatt az első mondatában úgy rendelkezik, hogy „a falusi bíróság ítéletének végrehajtásáról e bíróság igazságügyi előadója gondoskodik". Bár e § elhelyezéséből arra lehet következtetni, hogy az említett rendelkezés a büntetések végrehajtásáról szól, így is kapcsolódik a vagyoni végrehajtáshoz. A „Záró határozatok" között a 73. § 2. bek. kimondja végül, hogy „addig, amíg a választott bírósági eljárás szabályozva nem lesz, a választott bírósági ítéletek nem hajthatók végre".

A két tervezet idézett rendelkezései között nincs lényeges különbség. A júniusi tervezet egyes kérdésekről részletesebb, másokról tömörebb rendelkezéseket tartalmaz, mint a májusi; a korábbi tervezetben említett foglalásra és a végrehajtókra pl. nem utal. A végrehajtás terén mindkét tervezet kimagasló szerepet szánt az igazságügyi előadónak, aki a jogászi szakképzettséget kívánó feladatokat látta el, de az ítélkezésben nem volt döntési joga.

Június 14-e után nem lehetett arra számítani, hogy a Tanácsok Országos Gyűlése hamarosan újból összeül, és hogy a június 14-i tervezetet legmagasabb szintű jogszabályként lehet kiadni. A Tanácsköztársaság jogrendszerében differenciálódási folyamat indult meg. A június 14-i tervezetet újból FKT-rendeletté dolgozták át. Ez az *augusztusi tervezet* — amely 16 §-ból áll —, csak a bírói hatalomra és a bírósági szervezetre vonatkozó szabályokat foglalta magában, a végrehajtásról nem rendelkezett.

Egyidejűleg azonban a június 14-i tervezet egyéb rendelkezéseinek továbbfejlesztésével az Igazságügyi Népbiztosság megkezdte az igazságügyi szervezet és eljárás egyes részterületeinek önálló jogszabályokban való kodifikálását. Elkészült FKT-rendelet formájában a polgári perrendtartás tervezete, a választott bíróságokról, a telekkönyvi eljárásról, a közjegyzőkről, a jogvédő irodákról és a törvénykezési illetékről szóló tervezet.[13]

2. E nagyszabású kodifikációs munkának volt része a *bírósági végrehajtás átfogó szabályozása*. Az Igazságügyi Népbiztosság *„a végrehajtási eljárásról"* is forradalmi kormányzótanácsi rendeletet készített elő.

A tervezet a ránk maradt végső alakjában mindössze 29 §-ból áll,[14] mégis az egész bírósági végrehajtás szabályozására irányul. Ezt azzal a kodifikációs módszerrel éri el, hogy elsősorban a korábbi jogszabályokhoz képest jelentős új rendelkezéseket állapítja meg, egyes részeljárásokat pedig más jogszabályokra hivatkozva rendez. A munkabérek végrehajtása tekintetében utal a — már tárgyalt — FKT LV. és CXXIII. sz., valamint a 7. IN sz. rendeletre, egyes ingóságoknak igénybevétellel történő értékesítésével kapcsolatban pedig a megfelelő FKT, illetőleg népbiztossági rendeletekre. A tervezet 1. §-a általában a korábbi jogszabályok alkalmazását rendeli, „feltéve, hogy ezek a szabályok a proletáruralom szellemével nem ellenkeznek". A 29. § pedig az igazságügyi népbiztos feladatává teszi a rendelet végrehajtását. Egyes részletkérdéseket tehát IN rendelet szabályozott volna, más kérdésekben pedig egyelőre a korábbi rendelkezések maradtak volna irányadók; ezeket azonban szintén csak azoknak az új rendelkezéseknek a szellemében lehetett volna alkalmazni, amelyeket a tervezet állapított meg.

Bár így a tervezet nem tekinthető olyan átfogó jellegű kódexnek, mint pl. az 1955: 21. tvr (*Vht*), a bírósági végrehajtás valamennyi fontos kérdését szabályozta a következő rendszerben:

Első Rész. Általános szabályok. Végrehajtható közokiratok. Végrehajtási kérelem. Illetékesség. A végrehajtás elrendelése, határozatok és fellebbvitel. *Második Rész. Végrehajtás ingókra.* A végrehajtás foganatosítása. Foglalási

[12] *Sarlós* Béla: i. m. 271. old.

[13] Vö. *Sarlós* Béla: i. m. 278—279. old., ahol utal arra, hogy valószínűleg elkészült a büntető perrendtartás tervezete is, bár erről nincs levéltári adat.

[14] PI Arch. 603. f. 19. őe. 78—103. lap.

sorrend. Kímélet. Végrehajtás alá vonható ingók. A kiküldött eljárásának jóváhagyása. Tárgyaláson kívüli intézkedések és határozatok. Értékesítés. Követelés lefoglalása. *Harmadik Rész. Végrehajtás ingatlanokra. Negyedik Rész. Végrehajtás cselekmények vagy abbanhagyások kikényszerítése végett.* Végrehajtás munka vagy cselekmény végzése miatt. *Ötödik Rész. Ideiglenes intézkedések. Hatodik Rész. Átmeneti és életbeléptető rendelkezések.*

A tervezet minden része figyelemre méltó. Minthogy azonban a tanulmány keretei nem teszik lehetővé valamennyi rendelkezés ismertetését, csak a lényegükkel foglalkozunk.

A tervezet végrehajtható közokiratnak általában azokat az okiratokat tekinti, amelyek alapján a *Vht* szerint ma végrehajtási lapot lehet kiállítani; a jogvitát eldöntő szervek határozatain stb. felül ide sorolja azonban „a végrehajtható közjegyzői okiratokat" is (2. §). Ami a végrehajtásban közreműködő *szerveket* illeti: a végrehajtást az igazságügyi előadó rendeli el, a végrehajtás foganatosítását az évente erre a feladatra kijelölt bírósági alkalmazottak, községi bíróságoknál az igazságügyi előadók végzik, nagyobb bíróságoknál végrehajtói irodát lehet felállítani (4—5. §). A végrehajtó kifejezést a tervezet nem használja.

Számos rendelkezés gondoskodik arról, hogy a *foglalást* az adós kíméletével foganatosítsák. A tervezet a csekély eredményt ígérő eljárás mellőzését rendeli, nem engedi több dolog lefoglalását, mint amennyi a követelés fedezéséhez szükséges, kizárja a személymotozást és a házkutatást. Kimondja, hogy „a különböző végrehajtási módok közül azt kell foganatosítani, amely az adós legkisebb hátrányával a leggyorsabb és legolcsóbb kielégítésre vezet" (7. §). A végrehajtás alól mentes vagyontárgyak addigi körét lényegében meghagyja, de kiemeli a munkaeszközöknek, az élet, egészség fenntartásához, az elsőrendű életszükségletek kielégítéséhez szükséges dolgoknak a mentességét. A tervezet szerint nem vonhatók végrehajtás alá „oly ingóságok sem, amelyeknek értékesítéséből várható összeg aránytalanul csekélyebb, mint az a vagyoni vagy erkölcsi kár, amelyet elvesztése az adósnak okozna" (8. §).

A 9. § úgy rendelkezik, hogy a lefoglalt ingóságra támasztott igényt a foglalástól számított 15 nap alatt lehet bejelenteni. Az igény elbírálására gyors nemperes eljárást rendel: az igazságügyi előadó végzéssel határoz, ez ellen 3 napon belül előterjesztésnek van helye a törvényszékhez.

A tervezet az *ingó-értékesítés* két módját ismeri. Igénybevétel útján kell értékesíteni azokat a tárgyakat, amelyekre vonatkozólag a különböző jogszabályok az igénybevételt rendelték, vagy amelyeknek ilyen értékesítését a kerületi (megyei) gazdasági hivatal kívánta, a dolgot becsértéken vették át. Az értékesítés másik módja: az árverés (10—12. §).

Mindenféle *követelés lefoglalására* nézve kimondta a tervezet, hogy az igazságügyi előadó — kiküldött mellőzésével — letiltó végzést hoz, amelyet „a végrehajtást szenvedő fél adósának" kézbesíttet. Szabályozta a harmadik személy felelősségét és az olyan követelés lefoglalását, amelyet csak a követelésről kiállított okirat birtokosa érvényesíthet (13. §).

Az *ingatlanvégrehajtást* a tervezet korlátozta. Kimondta, hogy „nem lehet végrehajtást vezetni olyan munkás (tisztviselő) lakóházra, valamint olyan mezőgazdasági ingatlanra vagy ingatlannak olyan részére, amelyet tulajdonosa kizárólag a maga és családja munkájával mível meg". A tervezet szerint az ingatlanvégrehajtást a telekkönyvi hatósághoz intézett megkereséssel foganatosítják. Ez értesíti a járási birtokrendező és termelést biztosító bizottságot, amely 15 napon belül az eljárás felfüggesztését kérheti. Ezellen a „végrehajtató" a népgazdasági tanács illetékes főosztályához fordulhat. Az ingatlant elárverezni csak akkor lehet, ha az említett bizottság nem veszi igénybe (14—17. §).

A *meghatározott cselekményre,* magatartásra irányuló végrehajtásról szóló részben a tervezet mindenekelőtt a meghatározott vagy helyettesíthető ingóság kiadását szabályozta; lényegében úgy, mint a *Vht.* A munka vagy más cselekmény kikényszerítése helyett megengedte a pénzegyenérték behajtását. Ha kizárólag az adós akaratától függő, más által el sem végezhető cselekményről volt szó, a tervezet szerint a bíróság „megfelelő pénzbüntetés alkalmazásával az adóst a cselekmény véghezvitelére kényszeríti", de előbb az adós újabb határidőt kapott a teljesítésre. A szolgálati szerződésből eredő cselekményt azonban nem lehetett így kikényszeríteni (18—20. §).

Újszerűségénél fogva is figyelemre méltó az *ideiglenes intézkedésekről* szóló Ötödik Rész, amelynek rendelkezései a végrehajtási eljárásnál szélesebb körre terjednek ki. A tervezet 21. §-a ui. kimondja, hogy „a per megindítása előtt, vagy annak folyamán vagy végül a végrehajtási eljárás során a bíróság valamelyik fél kérelmére jogának vagy követelésének biztosítása, vagy az ideiglenes állapot rendezése céljából ideiglenes intézkedéseket tehet, ha alaposan lehet tartani attól, hogy enélkül a követelés bírói érvényesítése, különösen a fennálló állapot megváltoztatása folytán meghiúsul vagy lényegesen nehezebbé válik, vagy ha az ideiglenes intézkedés fenyegető erőszak vagy fenyegető, helyrehozhatatlan kár elhárítására szükséges". A bíróság szabad belátása szerint állapíthatja meg, milyen intézkedésre van szükség. A tervezet példálózva többet felsorol közülük, ilyenek: a vagyon felügyelet alá helyezése, kezelésbe vétele, követelés letiltása, ingó vagy ingatlan elidegenítésére vonatkozó tilalom, cselekmény elvégzésére irányuló meghagyás vagy tilalom stb. Ez az intézmény tehát más elvi alapra épült, mint a *régi Vht* szerinti biztosítási végrehajtás és zárlat, amelynek szabályai egyébként hatály-

ban maradtak. Az új elvi alap magyarázza az ideiglenes intézkedések részletes szabályozását (21—27. §).

Az *átmeneti rendelkezések* szerint az új szabályok a folyamatban levő ügyekben is irányadók, a már folyó igénypereket azonban — minthogy az igényper lehetőségét a tervezet megszüntette —, a peres ügyekre megállapított átmeneti rendelkezések szerint kellett volna elintézni. A rendelet a kihirdetése napján lépett volna életbe (28—29. §).

A tervezet rendelkezéseinek ismertetett, végső formája feltehetően azon a megbeszélésen alakult ki, amelyet az Igazságügyi Népbiztosság törvényelőkészítő osztályán 1919. július 16-án tatottak.[15] Nem érdektelen annak áttekintése: milyen lényegesebb *változtatásokat* tettek a tervezet korábbi szövegén.

A tervezet 1. §-a eredetileg azt is kimondta, hogy „a követelés nem végrehajtható, ha alapja a szocialista társadalmi rend elveivel ellenkezik". Ezt elhagyták, talán azért, mert a rendelkezést magától értetődőnek tartották, vagy mert az ilyen követelésnek nemcsak a végrehajthatóságát, hanem már a fennállását is kizártnak tekintették.

A lefoglalt ingóságokra irányuló igény elbírálása is módosult. A 9. § eredetileg az igénypert szabályozta, de ezt egyszerűbb nemperes eljárással helyettesítették.

Az „abbanhagyásra vagy tűrésre" irányuló végrehajtás részletes szabályai kimaradtak, az ingó dolog „kényszerkezelésére" vonatkozó külön rendelkezések pedig az ideiglenes intézkedések szabályaiba olvadtak be.

A korábbi tervezetben önnálló rész (két §) szólt a büntető rendelkezésekről. A végrehajtást akadályozó, kijátszó adóst és ennek adósát (a harmadik személyt) 20 000 koronáig terjedő pénzbüntetéssel és 2 évig terjedő fogházzal, azt pedig, aki rosszhiszeműen ismételten végrehajtást kért, 4000 koronáig terjedő pénzbüntetéssel és 6 hónapig terjedő fogházzal sújtották volna. E rendelkezések kimaradtak, éppen úgy, mint a meghatározott cselekmény kikényszerítéséről szóló rendelkezésből a „6 hónapig terjedő elzárás vagy kényszermunka" alkalmazásának lehetősége. A módosítások után a tervezet §-ainak száma 41-ről 29-re csökkent.

A tervezet magas színvonalú kodifikációs munka eredménye, amelynek során már a szovjet tapasztalatokat is hasznosították.[16] Feltehető azonban, hogy a tervezet szövegét tovább javították volna. Erre lehet következtetni abból is, hogy a tervezet egyes kifejezéseket nem mindig használ egyöntetűen. A végrehajtási eljárásban közreműködő felek megjelölésére pl. egyrészt a hitelező és az adós, másrészt a végrehajtató és a végrehajtást szenvedő kifejezés szerepel azonos értelemben. Az ilyen kisebb egyenetlenség azonban nem érinti a tervezet jelentőségét. Olyan jogszabály-tervezet készült, amely mind tartalmánál, mind szerkesztési módjánál és nyelvénél fogva jogfejlődésünk értékes alkotása.

III.

A Magyar Tanácsköztársaság néhány hónap alatt rendkívüli munkával nagyban-egészben kiépítette jogrendszerét. Jogtudományunk kimutatta, hogy ez a jogrendszer a szocialista társadalom, állam és jog alapelvein épült fel. Ezt támasztják alá a Tanácsköztársaság jogalkotásának és jogalkalmazásának a bírósági végrehajtással összefüggő tapasztalatai is. Ezekből több olyan *általános következtetés* vonható le, amely a felszabadulás utáni jogfejlődésünk sajátosságainak feltárása szempontjából is figyelemre méltó.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy amikor a szocialista forradalom során a munkásosztály a parasztsággal együtt az államhatalmat magához ragadja, a burzsoá jog kényszerítő módszereinek egyes formáit, — amelyek korábban főleg a dolgozó osztályok elnyomására szolgáltak —, általában nem használja fel. A bírósági végrehajtás intézményének jelentősége tehát az átmeneti korszak kezdetén csökken. Ez a jogintézmény ui. olyan kényszerítő eljárás, amely addig elsősorban a munkásság és a parasztság, továbbá a kispolgárság ellen irányult. A szocialista forradalom első szakaszában az állami kényszer fő célja a tőkés és a földbirtokos osztály uralmának megtörése. Ezért a vagyoni szankciók is főleg olyanok, amelyek a forradalmi erőszakszervezetek útján valósíthatók meg. A zár alá vételt, vagyonelkobzást és más hasonló intézkedéseket tehát ezek foganatosítják.

Sajátos szervek juttatják érvényre azokat a szankciókat is, amelyek meghatározott magatartás kikényszerítésére irányulnak (gyermeknek más környezetbe helyezése, lakás kiürítése). A tapasztalat szerint ezek a szervek — a meggyőzést és a kényszert a szükséghez mérten együtt alkalmazva — eredményesebben ellátják a meghatározott magatartás kikényszerítésére irányuló végrehajtási feladatokat, mint a bírósági végrehajtók.

A Tanácsköztársaság tapasztalatai is mutatják, hogy a szocialista társadalmi rendben, — amelynek alapja a munka, és így e társadalom tagjainak túlnyomó része munkabért kap —, a munkabérre vezetett végrehajtás a legjelentősebb. A végrehajtás fő formája a munkabér letiltása lesz. E téren haladéktalanul szükség van tehát a burzsoá végrehajtási szabályok helyett az új, szocialista jellegű jogszabályokra. A Tanácsköztársaság jogalkotása ezt a feladatot azonnal elvégezte. Az akkor kidolgozott szabályok a

[15] A megbeszélésen részt vett az IN törvényelőkészítő osztályáról Bartha Richárd, Fabinyi Tihamér, Kende Ernő, propaganda osztályáról Frigyes Béla; továbbá Papp Árpád, Börcsök, Fodor és Kirchner (utónevük nincs feltüntetve). Nem tűnik ki a levéltári anyagból az sem, ki vezette a megbeszélést (PI Arch. 602. f. 19. őe. 77. lap).

[16] PI Arch. 602. f. 11. őe. 83. lap.

felszabadulás utáni jogfejlődésünkre is hatottak. E tekintetben említésre méltó egyes követelések privilegizálása a végrehajtás szempontjából,[17] valamint a munkabér egy részének végrehajtás alóli mentesítése. De a végrehajtási eljárásról szóló átfogó tervezet rendelkezéseit is tanulmányoznunk kell, így pl. azt a szabályozási módot, amely a munkabér letiltására irányuló egyszerű és gyors eljárást az egyéb követelések végrehajtására is kiterjesztette volna.

Megállapítható tehát, hogy a Magyar Tanácsköztársaságnak a végrehajtás intézményével kapcsolatos jogalkotása és joggyakorlata a tapasztalatok olyan forrása, amelyből jogrendszerünk továbbfejlesztése során is meríthetünk.

Vida István

[17] A hagyatéki eljárásról szóló 18. IN sz. r. (Tk. VII. 2.) szerint a hagyatékból — az örökhagyó gyógyítási, ápolási, temetési költségein kívül — az örökhagyó munkásainak bérét, továbbá az örökhagyó házastársának és leszármazóinak tartásdíját lehet kielégíteni, és ugyanígy „a végrehajtható hatósági határozattal más személyeknek megállapított tartásdíjat" is.

TSz-törvény a gyakorlatban

Az új, egységes szövetkezeti törvény 1972. január 1. óta hatályos, ily módon e jogszabályrendszeren belül, új szabályozás lépett életbe a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági, érdekképviseleti stb. működésével kapcsolatban is.

Általánosságban megállapítható, hogy egy ilyen átfogó jogi szabályozási rendszer hatásának lemérésére, a három év meglehetősen kevés, mégis az előzményekre figyelemmel elegendő lehet. Hiszen 1968. január hó 1-én léptek hatályba az 1967. évi III. törvény valamint ennek végrehajtási jogszabályai és ezeknek jelentős részét éppen az 1971. évi III. törvény helyezte hatályon kívül, vagy változtatta meg. Ily módon az előző jogszabályi rendelkezések élettartamának kb. „félidejénél" próbálom értékelni a jelenlegi jogi szabályozást. Az értékelésnél az a szempont vezetett, hogy a gyakorlati és jogalkalmazási problémákat vessem fel, így legfeljebb érintem azokat a rendelkezéseket, amelyek a jogalkalmazás próbáját kiállták. Célom, hogy rámutassak azokra a területekre, ahol a hatályos jogi szabályozás esetleg a fejlődést gátolja és ily módon a jogszabályalkotó céljainak sem felelhet meg.

A termelőszövetkezet általános és különös jogi szabályozásánál — az elmúlt öt év során — különös jelentőséggel bír az egyes jogszabályok *időtállósága.* Bármilyen szintű jogszabály alkotásánál a jogalkotót az a szándék és cél vezeti, hogy az elkészült és hatálybalépő jogszabály azt az egy bizonyos területét az életnek, a gazdálkodásnak, az emberi kapcsolatoknak huzamosabb időre rendezze, szabályozza. Ha a szocialista gazdálkodásnak jelenleg is egyik legalapvetőbb követelményét nézzük — a tervszerű gazdálkodást — akkor megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vonatkozásában nincsen jogszabályi szilárdság és stabilitás. Bizonyítja ezt, hogy az 1967. évi III. törvény jelentős része mindössze négy évig volt hatályos, de megerősíti, hogy az elmúlt öt év során alig volt olyan — pénzügyi, támogatási vagy egyéb —, a gazdálkodás egészével és részleteivel szorosan összefüggő jogszabály, ami kettő évnél tovább hatályban maradt volna. Ahhoz, hogy szilárd és gazdaságilag fejlődőképes mezőgazdasági szövetkezeti termelést biztosítani lehessen, meg kell valósítani, hogy egy-egy ötéves terven belül — hiszen a középtávú tervezésnek ez az alapja — ne változzanak a jogszabályok és a jogi szabályozók. A jogi változások visszahatnak a gazdasági alapra, elbátortalanodik a tervezés és kezdeményezés, gazdasági bizonytalanságot eredményez és ez lehet, hogy már rövid időn belül, de hosszabb távon bizonyosan, kedvezőtlen hatást eredményez.

Az időtállóság olyan jogszabályi követelmény, aminek *eredménye* lemérhető a gazdaságban és *hiánya* olyan negatív jelenségeknek a melegágya, ami nem kívánatos — ilyen például a kétes mellék- és kiegészítő tevékenységek, valamint a kétes társulások létrejötte.

A gazdasági és tudati fejlődésnek egyik tükröződése a jog. Hiszen ily módon is elősegíti a jogot létrehozó gazdasági alap további fejlődését elsősorban azzal, hogyha megfelelő a jogszabály, akkor visszahatásában ösztönzőleg hat. Vajon a jelenlegi termelőszövetkezeti jogi szabályozás mindenben ösztönzőleg hat-e a gazdasági alapra, vajon megfelelően tükröződik-e a gazdasági és tudati fejlődés?

Úgy vélem a válasz nagy részében pozitív, de azok a jogi rendelkezések, amelyeknek nincs ösztönző ereje, hanem visszahúznak, olyan káros hatást érnek el, hogy sok esetben az elérhető eredményt gyengítik vagy esetleg megsemmisítik. Kétségtelen, hogy a mezőgazdaság jogi szabályozása rendkívül bonyolult. Az általában egyértelműen megállapítható, hogy a *gazdasági* fejlődés és az eredmények megfelelően tükröződnek a jogi szabályozásban. A

gazdasági alap létrehozta a jogi felépítményt. Ez azonban kevés, mert a gazdaság és ezen belül különösen a mezőgazdaság állandó és dinamikus fejlődésben van. Ugyanakkor és ez elsősorban szintén a mezőgazdaságra vonatkozik, a tudati fejlődés sokszor és rendszeresen elmarad e fejlődési ütemben, a gazdasági haladás mögött. Ebből a kettősségből adódik az a különbség és — szerintem — rendellenesség, ami az új termelőszövetkezeti törvény gyakorlati végrehajtásában és az ebből adódó korlátokban megmutatkozik.

Jogszabályalkotásunk a gazdasági fejlődést úgy is próbálja tükrözni — és sokszor szabályozni —, hogy ennek egyik eredménye és vetülete a rendkívül rövid élettartamú rendeletek tömege. E változás állandósága ma már olyan mennyiségű, hogy a jogászok részére is áttekinthetetlen (gazdasági vezetőkről nem szólva). Úgy vélem, ilyen körülmények között el sem várható, hogy egy-egy jogszabály felmérje önhatását, — azaz, hogy hatálybalépését követően az emberre, annak tudatára, munkájára, egész életére hogyan hat, okoz-e változást és milyet. Mire ez lemérhető lenne a jogszabály „tiszavirág" életét a hatályon kívül helyezéssel befejezi. Ezzel pedig nem feloldja a gazdasági és tudati fejlődés üteméből adódó ellentmondást — ami az egyik cél volna —, hanem gyakran kiélezi.

Az 1971. évi III. törvény (továbbiakban: Tv.) XV fejezetből áll, ezek közül a következőkben a III., IV., VII., IX., X., XI., XII., XIII. fejezetekkel kívánok foglalkozni, és ezekkel sem teljes egészében.

A III. fejezet (címe: A tagok) oly módon szabályozza a tagsági viszony keletkezését és megszűnését, hogy az jórészt alaki, formai és a legtöbb esetben a lényeg — *az ember* jelentősége — vész el. Alig-alig tartják meg azt a követelményt, hogy meghívják a belépni kívánó személyt a vezetőségnek arra az ülésére, ahol felvételét tárgyalják. Hiszen — a társadalombiztosítási különbségek és egyéb okok miatt — olyan nagy a fluktuáció, az állandó ki- és belépés, hogy a vezetőségek is formailag tárgyalják e kérdést és szinte mindenkit, aki jelentkezik és *hajlandó dolgozni,* felvesznek. A jelenlegi jogi szabályozás olyan formai előírásokat tartalmaz, amelyet — figyelemmel az állandó munkaerőhiányra — az élet túlhaladt. Hatásosabb és lényegretörőbb lenne, ha a termelőszövetkezet elnöke (vagy más erre kijelölt személy), aki az alkalmazottak tekintetében egyébként is a munkáltatói jogokat gyakorolja, személyes beszélgetés, meghallgatás és emberi közelség alapján döntene a jelentkező felvételéről és ha ezt elutasítja, fordulhatna a vezetőséghez az érintett. Ezzel emberközelbe hoznák a felvételt a jelenlegi formai és elsősorban adminisztratív megoldástól. Munkateljesítésben is többet lehetne várni attól, az embertől, aki az elnöknek személyesen adja elő, hogy milyen céllal és mi okból lép be a szövetkezetbe, mintha kapna egy értesítést a vezetőségtől, hogy felvették tagnak.

E fejezet rendelkezései szabályozták, hogy a „Termelőszövetkezeti tag nem lehet egyidejűleg tagja más termelőszövetkezetnek vagy ipari szövetkezetnek, illetőleg nem állhat munkaviszonyban." [46/1971. (XII. 28.) Korm. rend. 9. §-a.] Ugyanakkor az előbbi jogszabály 102. § (1) bekezdése kimondja: „A vezetőség a termelőszövetkezet tagjának csak határozott időre szóló ideiglenes jellegű munkaviszony létesítésére adhat engedélyt. Ilyen engedély csak írásban adható." Az ellentmondást úgy gondolom nem kell külön bizonyítani, hiszen az ideiglenes jellegű és határozott időre szóló munkaviszony is munkaviszony, aminek létesítését kogens rendelkezéssel ugyanez a jogszabály megtiltja. De vajon miért kellett ezt egyáltalán megtiltani? Miért kellett tilalommal korlátozni azt, ami a Munka Törvénykönyvben csak engedélyhez van kötve, miért kellett hátrányosabb helyzetben lenni a tagnak — aki tulajdonos is! — mint az alkalmazottnak? Úgy vélem semmi nem indokolta, hogy ilyen jogi megkülönböztetést tegyünk. Ez vezetett oda, hogy a legkülönbözőbb jogi „kiskapukat", kiutakat kereste az, aki termelőszövetkezeti tag létére másodállást vagy egyéb munkajogilag szabályozott munkaviszonyt akart létesíteni és végső soron megszüntethette tagsági viszonyát, a termelőszövetkezettel munkaviszonyt létesíthetett és így — a Munka Törvénykönyv alapján — vállalhatott másodállást vagy mellékfoglalkozást. A helyes megoldás az lett volna — hasonlóan a Munka Törvénykönyvhöz — hogy már az 1971. évi III. tv. alapján engedélyhez kötni a termelőszövetkezeti tagsági viszony mellett egyéb munkaviszony létesítését. Mindezek a problémák ismertek voltak az 1967. évi III. tv. tapasztalatai alapján és lényegében változatlanul átkerültek az 1971. évi III. tv.-be (és annak végrehajtási rendeleteibe). Nemrégen a 18/1974. (VII. 25.) MÉM sz. rendelet 7. §-a változtatta meg a 6/1967. (X. 24.) MÉM sz. rendeletet, kiegészítve annak 155. §-át azzal, hogy lényegében lehetővé tette és szabályozta a termelőszövetkezeti tag részére munkaviszony (másodállás, mellékfoglalkozás) létesítését, tagsági viszonyának fennállása alatt. (Más kérdés, hogy a végrehajtási Kormányrendeletet is meg kellene változtatni, mert ennek a 9. § (1) bekezdésében foglalt kogens tilalmát miniszteri rendelet nem oldhatja fel.)

A tagsági viszonynak *törlés* útján történő megszűnése olyan jogi kategória, amelyet éppen megfoghatatlan és ellentmondó jogi szabályozása miatt nem vagy igen ritkán alkalmaznak. A Tv. 12. § (3) bekezdése kimondja: „A termelőszövetkezet tagját a vezetőség a nyilvántartásból akkor törölheti, ha az huzamosabb időn keresztül nem tesz eleget munkavégzési kötelezettségének és fegyelmi úton történő kizárása nem szükséges . . ." és e határozat ellen

is jogorvoslatnak van helye. Bár általában három hónap az az idő, ami a törlés szempontjából huzamosabbnak tekinthető, de éppen ismerve a mezőgazdasági idény jellegét, nem lehet közömbös, hogy ez december — március vagy július — október között van-e. A 46/1971. (XII. 28.) Korm. rendelet 95. § (2) bekezdése szerint: „A termelőszövetkezet által megállapított munkaidő tagonként évi 150, nők részére 100 tízórás munkanapnál kevesebb nem lehet." Ezt a ledolgozott munkanap mennyiséget tekintik a termelőszövetkezetek az ún. kötelező munkanapoknak — a társadalombiztosítási jogszabályok ennek alapján teszik lehetővé a minimális juttatásokat és a Tv. is (háztáji, fizetett alapszabadság, gyerm. gond. segély stb.). De hol van az a határ, ami a huzamosabb *nem* teljesítést jelenti? Hiszen a termelőszövetkezeti tagoknak, mint tulajdonosoknak joguk van a „kötelező munkanap" mennyiségnél kevesebbet teljesíteni és ekkor — a különböző jogszabályok rendelkezéseiből következően — szinte automatikusan igen sok hátrány éri őket. De ez még nem fegyelmi, illetve kizárási ok, vagy ha az akkor pontos és egyértelmű rendelkezéssel kell egységesen meghatározni, hogy milyen esetben. Nem különösebben lényeges — látszólag — a törlési rendelkezés, a valóságban azonban olyan probléma, amit meg kell oldani, mert a törlés lehetőségének hiánya sérti a közösség érdekét, viszont a jelenlegi jogi szabályozás alkalmatlan a cél elérésére. A termelőszövetkezet fenntartó és lételeme a tagjaik által végzett munka, tehát jogosan követeli meg a termelőszövetkezet munkát végző dolgozó tagsága, hogy olyan tagok — akik egyébként munkavégzésre alkalmasak lennének — ne legyenek közöttük, akik szinte „pártoló" tagsági helyzetből szemlélik a többiek munkavégzését. Ezeket valóban törölni kellene, megadva a törlés elleni fellebbezés lehetőségét a Szövetkezeti Döntőbizottság felé, de a törlési jogot — egy személyben és átruházási lehetőség nélkül — elsőfokon az elnöknek kellene gyakorolni. Ennek is azonban feltétele lenne a pontos és jogi szabályozása a „huzamosabb nem teljesítésnek".

A IV. fejezet (címe: A termelőszövetkezet szervezete.) lényegében olyan kérdés-komplexumot szabályoz, amelynek a jogalkotó akarata szerinti megvalósulás az egész szövetkezet működésének és demokratizmusának feltétele. (Az elmúlt másfél évtized jogi szabályozása e fejezet lényegén változtatott a legkevesebbet, hiszen az 1971. évi III. törvény rendelkezéseinek legnagyobb része már a Ptk.-ban is szerepelt.)

E fejezetben nemcsak a szövetkezeti demokráciát, hanem annak *garanciáit* is szabályozza. Úgy vélem, hogy fejlődésünk jelenlegi szakaszán e fejezet egyes rendelkezései formálisak, azok tartalma, a jogszabályalkotó célja, csak látszólag érvényesülnek. A Tv. 16. § (1) bekezdése szerint: „A termelőszövetkezet legfőbb testületi szerve a közgyűlés, amely a tagok összességéből áll", majd ezzel összhangban e § (2) bekezdés (d) és (e) pontjai kimondják: „Kizárólag a közgyűlés hatáskörébe tartozik a tervek, a mérleg és a zárszámadás (eredménykimutatás) megállapítása; irányelvek meghatározása a gazdálkodás eredményének felhasználásáról, különösen a tagsági viszony alapján végzett munka vagy más személyes közreműködés értékelésének (mérésének, díjazásának) rendszeréről."

A termelőszövetkezetek egy-egy közgyűlése (részközgyűlése) általában 300—400 termelőszövetkezeti tagból áll. Az összes jogszabályi garanciák, előírások megtartása mellett sem követelhető meg ilyen létszámú közgyűléstől, gyűléstől, olyan közgazdasági képzettség, hogy valójában és lényegében eleget tehessen annak a célnak, ami a jogszabályalkotót vezérelte. Mi a valós helyzet? A zárszámadó vagy tervtárgyaló közgyűlés előtt a termelőszövetkezeti tag kap egy több oldalas anyagot, megtöltve abszolút és viszonyszámokkal, adatokkal és olyan fogalmakkal, mint „halmozott termelési érték", „nettó nyereség", „szűkített önköltség", „normálhektár", „hatóanyag %", „értékcsökkenési leírás" stb. Mindezt ugyan szükségszerűen, részletesen kiegészíti és magyarázza az elnök által tartandó vezetőségi beszámoló vagy javaslat, de ez a lényegen nem sokat változtat, azaz a tagság túlnyomó többsége lényegében mindezt *nem érti* és véleményem szerint nem is kell, hogy értse. Az elmúlt hosszú évek során több termelőszövetkezetben szerzett tapasztalatom, hogy mind a zárszámadó, mind pedig a tervtárgyaló közgyűlésen a hozzászóló tagok egyéni panaszaikat, sérelmeiket vetik fel. Alig találkoztam olyan esettel, amikor valóban a lényeghez, a közösség egészét érintő tervhez javasolt volna valaki valamit, vagy a zárszámadást — még a később kiderült mérleghamisítás esetén is — ne egyhangúlag fogadták volna el. A közgyűlések pedig — elsősorban a zárszámadó — amolyan ünnepi alkalmak, lakodalom nélküli esküvők és panasznapok.

A fentieket megerősíti az az ellentmondás, ami a gazdálkodásnak az egyszemélyi, illetve kollektív felelősségi — sokszor büntetőjogi — szabályozásában van, hiszen egy nagy létszámú közösségnek — minden felelősségi kockázat és teher nélkül — kell jóváhagyni, szentesíteni olyat, amit a többség nem is ért és amelyet lényegében és egészében az egyszemélyi vagy kollektív (vezetőség) vezetés határozott meg. Úgy vélem az ellentmondás megszüntethető, ha elfogadjuk, hogy egy-egy termelőszövetkezeti tag tulajdonosi jogának érvényesülése és ennek érzése nem csökken azzal, ha a zárszámadást, az éves tervet a közgyűlés által megválasztott *terv- és pénzügyi* bizottság hagyja jóvá, — és ismerteti a közgyűléssel, felruházva e bizottságot — jogszabályi rendelkezéssel — olyan vétójoggal, ami biztosítaná, hogy az el-

fogadott mérleg, zárszámadás, terv stb. a valóságnak, a realitásnak megfeleljen. Így már összse lehet kapcsolni a jóváhagyást a felelősséggel, hiszen e bizottság tagjai még büntetőjogilag is felelősségre vonhatók. Ugyanakkor egy-egy termelőszövetkezetben is lehet találni 10—12 olyan közgazdasághoz, pénzügyekhez, termeléshez értő tagot, aki kiválóan alkalmas és megfelelő e feladat ellátására. És mit tárgyalna a közgyűlés? Ha a felállítandó bizottság a zárszámadást, tervet stb.-t jóváhagyja, úgy ezeknek csak azokat — elsősorban a munkavégzéssel, juttatásokkal, munka díjazással kapcsolatos — a tagságot *személyében* is érintő részét, amelyet valójában megértenek. Ha a bizottság él vétójogával, úgy az állami törvényességi felügyeletet gyakorló szerv és az illetékes területi szövetség képviselőinek kötelező jelenlétében részletes felvilágosító vita után dönt ebben a kérdésben a közgyűlés (ekkor olyan anyagot kellene a közgyűlés elé terjeszteni, hogy szükség esetén még a fogalmakat is elmagyaráznák). E bizottság jogi létrehozása nem érintené a közgyűlés egyéb jelenleg is hatályosan szabályozott feladatait. Természetesen javaslatom csak egy a lehetségesek közül, ami megszüntetné, hogy a zárszámadó és tervtárgyaló közgyűlések formálisak legyenek és ezzel ténylegesen megvalósuljon a szövetkezeti demokrácia és a jogszabályalkotó célja is. E jogi megoldással — látszólagosan vagy ténylegesen — csökkenne a közgyűlési jog és hatáskör, azaz a termelőszövetkezeti demokrácia, ami viszont nem lehet cél (legfeljebb időleges eszköz). Másik javasolt megoldásom — figyelemmel az ágazati elszámolási rendszer nagyarányú és egyre növekvő — elterjedésére, hogy ágazati közgyűléseket lehetne szervezni — legalább évente háromszor —, hiszen egy-egy ágazat munkáját, vagyis ki-ki saját mindennapi munkáját érti és megérti. Ily módon valójában munkaértekezletté válna ez a gyűlés és az egész tagság csak zárszámadáskor esetleg ünnepelni gyűlne össze, ha erre van ok. Ez a megoldás felvet egyéb kérdéseket, így azt, hogy ha az egyik ágazat elfogadja — például az éves tervjavaslatot, a másik nem, akkor kik, vagy milyen szerv dönt. Ilyen jogi megoldásnál a koordináló és döntő szerepet az az előzőekben javasolt terv- és pénzügyi bizottság látná el, amely a teljes közgyűlésnek tartoznék felelősséggel, de minden ágazat arányos képviseletet kapna benne (hogy mitől függ a részvételi arány, azt is szabályozni kellene).

A teljes közgyűlés ily módon kizárólag és kötelezően négyévente lenne szükséges a vezetőszervek és bizottságok megválasztására.

A javasolt ágazati közgyűlés a felmerült egyéni problémák megoldására is hasznosabb lehetne, élettel töltené meg a közgyűlési fegyelmi és kártérítési jogkört, bár erre másik jogi megoldás is lehetséges.

A Tv. 16. § (3) bekezdés (b) pontja szerint: „A közgyűlés hatáskörébe tartozik továbbá jogszabályokban meghatározott esetekben a fegyelmi jogkör gyakorlása, illetőleg kártérítésre kötelezés." Itt az aggályom hasonló az előbbiekhez, amelyet már e törvény vitája során is kifejtettem és az elmúlt időszak igazolt. Teljesen formális és látszatjogkört jelent, hogy egy több száz főből álló közgyűlés *első fokon* fegyelmi, kártérítési ügyet tárgyaljon, még az adott jogszabályi korlátok között is. Ez az előzőekhez hasonlóan olyan látszatjog biztosítása a termelőszövetkezeti tag tulajdonosoknak, amit reálisan nem lehet megvalósítani. Jogilag sem indokolja semmi az eltérést a Munka Törvénykönyv hasonló rendelkezéseitől. Jelen esetben a megoldás — hasonlóan a Munka Törvénykönyvhöz — adott: a tisztségviselők, magasabb vezetők stb. fegyelmi, kártérítési ügyét tárgyalja *első fokon* a Szövetkezeti Döntőbizottság, másodfokon a Munkaügyi Bíróság, illetve Járásbíróság. Ezzel is valóban megvalósítható tartalommal töltjük meg a jogi rendelkezést a jelenlegi formai megoldás helyett, és ugyanakkor éppen e bizottság jogkörének szélesítésével a szövetkezeti demokrácia, a tulajdonosi jogok is jobban érvényesülnek. (A későbbiek során — a X. fejezet tárgyalásánál — érintem azokat az elhatárolási, eljárásjogi problémákat, amelyeket e területen is okoz a hatályos jogszabály a termelőszövetkezeti tag és alkalmazott elkülönítésével.)

E fejezet 25—27. §-ai szabályozzák a termelőszövetkezet ellenőrző bizottságának feladatait, tevékenységét, jogállását. Az ellenőrző bizottság feladata kettős: prevenció és feltárás. A jelenlegi gazdasági életben — még ha az állandó gyorsütemű és szükségszerű fejlődést figyelmen kívül is hagynánk ami lehetetlen — egy-egy gazdaság teljes egészére kiterjedő, átfogó belső ellenőrzés olyan szakképzettséget kíván, amellyel ma még sok helyen a termelőszövetkezeti főkönyvelők sem rendelkeznek. Mi a tagság — és ezzel egyezően — a társadalom érdeke? A termelőszövetkezet zavartalan, fejlődőképes gazdálkodása és ennek érdekében megelőzni mindennemű (pénzügyi termelési — egyéni vagy csoportos) visszaélést, törvénysértést, illetve ha ilyenek megtörténtek, ezeket gyorsan feltárni. Ezt pedig kizárólag magas képzettségű *szakemberekkel* lehet elérni. Aligha hiszem, hogy volt olyan eset, amikor *a szanálást megelőzően* az ellenőrző bizottság mélyrehatóan elemezte és feltárta a megelőzendő eseményeket — márpedig ezzel alapvetően védte volna a tagság tulajdonosi érdekeit. Mindez felveti, hogy a jelenlegi jogi megoldás célszerűen szolgálja-e a tagságnak és ezzel összhangban az össztársadalomnak az érdekét? Úgy vélem, helyesebb lenne jogszabályilag kötelezővé tenni a belső ellenőrzést oly módon, hogy egy-egy járáson belül ellenőrző irodákat hoznánk létre, ami független a termelőszövetkezettől és sok tekintetben hasonló jogkörrel bírna, mint jelenleg az ellenőr-

ző bizottság, bár célja e bizottság segítése lenne, állandó jelleggel. (Jelenleg a területi szövetségek revizori irodája, ami ilyen feladatot ellát, azonban ennek igénybevétele nem kötelező, „fakultatív" és nem független, mert a területi szövetségek is a termelőszövetkezetekkel függőségi viszonyban állnak.) Ebben a szervben küldöttként részt venne a termelőszövetkezet, (közgyűlése által megválasztott) bizonyos számú tagja is, de a függetlenített szakemberek végeznék az elemző és ellenőrző vizsgálatokat. E szerv megállapításaival szemben az illetékes (pénzügyi, gazdasági stb.) állami szervhez lehetne fordulni és megegyezés hiányában a megfelelő szakértők döntenének. Megerősíti ennek szükségességét, hogy nemcsak szanáláskor, de bűncselekmények elkövetésekor (lásd: szentesi „Termál" Tsz., csataszögi Tsz, stb.) sem tudunk egyetlen olyan esetet sem, amikor az ellenőrző bizottság a nyomozást megelőzően feltárta volna a bűncselekményt vagy ennek gyanúját. A tagságnak nem lehet érdeke az, hogy olyan ellenőrzési jogot kapjon, amivel csak részben tud élni, mert az ehhez szükséges képzettsége hiányzik, hanem az, hogy az ellenőrzés, a belső revízió biztosítsa a folyamatosságot, zavartalanságot a szövetkezet életében és fejlődésében.

A termelőszövetkezetek még nincsenek bőviben az egyetemet, főiskolát végzett szakembereknek, sőt hiány van jól képzett fiatal agrár, közgazdasági, műszaki, jogi stb. szakemberekben — az elmúlt évek jelentős fejlődése ellenére. Ugyanakkor ezt a még várhatóan hosszú ideig tartó szakemberhiányt figyelmen kívül hagyva, a Tv. 31. § (1) bekezdése kimondja: „Házastársak, élettársak, továbbá egyeneságon és testvérként rokonok nem lehetnek ugyanannak a termelőszövetkezetnek tisztségviselői", majd ezt megerősíti a (2) bekezdés (a) pontja: „Ilyen kapcsolat esetén összeférhetetlenség áll fenn, továbbá egyfelől a szakvezetők és a vezetőség közvetlen irányítása alá tartozó szervezeti egységek vezetői, másfelől közvetlen felettesük között..." Rendkívül gyakori, hogy két — egyetemet végzett — fiatal szakember kerül, mint házastárs a termelőszövetkezetbe, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy mindketten felelős vezető — azaz tisztségviselő, szakvezető, szervezeti egységvezető stb. — beosztásban dolgozzanak. Mi indokolja e jogszabályi tilalmat, ezt az előlegezett bizalmatlanságot? — amit a gyakorlati élet túllépett. Hiszen elvileg és jogilag helyes, hogy házastársak például alá, fölérendeltségi viszonyban ne dolgozzanak. De vajon a főkönyvelő és — munkarend szerint — a vezetőség alá rendelt baromfiüzemág vezető miért ne lehetnének házastársak vagy ha azok, ez miért összeférhetetlen feladatuk ellátásával? Az összeférhetetlenséget és az ezzel kapcsolatos kizáró okokat *speciálisan* és pontosabban kell szabályozni a gazdaság érdekeinek megfelelően, a való helyzet figyelembevételével. A más jogszabályokban (államigazgatás, Pp., Be. stb.) megfelelő, szükséges és bevált szabályozás nem feltétlenül helyes és célravezető a termelőszövetkezetek esetében. A jelenlegi szabályozás vezet oda sok esetben — ahol nem akarnak a felmentési eljárásba bonyolódni —, hogy másmás elnevezésekkel „kibújnak" e rendelkezések alól. Úgy kell e kérdést szabályozni, hogy ez a jogi szabályozás ne gátolhassa a termelőszövetkezetek fokozódó szakember igényének kielégítését és ne vezessen a jogszabályok, belső szabályzatok kijátszásához.

A VII. fejezet (címe: Szövetkezeti társulások) olyan területét érinti jogalkotásunknak és jogalkalmazásunknak, ahol rendkívüli szükség lenne olyan *egységes* jogi szabályozásra, ami megszüntetné a jelenlegi, enyhén szólva zavaros, helyzetet. Hiszen a gazdasági társulásokat szabályozza a PTK, az Egységes Szövetkezeti Törvény — és ezen belül a Tsz-törvény —, az 1970. évi 19. sz. tvr. és a külföldi résztvevőkkel kapcsolatban a 28/1972. PM sz. rendelet, hogy csak a legfontosabbakat említsem, mert például hatályban van még 1968. évi OMFB utasítás is. E jogszabályok a legkülönbözőbb jogi kategóriákat és definíciókat állítják fel, különböző formában és feltételek mellett szabályozzák a gazdasági társulási lehetőségeket. Ily módon lényegében a társuló gazdasági egységek önmaguk határozzák meg, hogy az általuk létrehozandó társulást melyik jogszabály alapján létesítik — azaz az érdekelt meghatározza és eldönti, hogy melyik jogszabály fog a jövőben reá vonatkozni, függetlenül a népgazdaság érdekeitől. Ez pedig nemcsak jogbizonytalanságot eredményez, hanem lehetőséget ad a jogszabályok kijátszására és a jogilag „fedezett" visszaélésekre. A fentiekben kifejtettek alapján nem értékelem a Tsz-törvény idevonatkozó rendelkezéseit, hanem ismételten megemlítem az *egységes* jogszabály megalkotásának szükségességét és ezzel az összes, jelenleg hatályos és a gazdasági társulásokat szabályozó, jogszabály hatályon kívül helyezését.

A IX. fejezet (címe: Háztáji gazdaság) szabályozza a háztáji gazdaságra való jogosultságot, annak mértékét és korlátait.

A mezőgazdasági termlőszövetkezeti mozgalom kezdetétől — lényegében — meglevő jogintézmény a háztáji gazdaság és annak jogi szabályozása ami rendkívül keveset változott az utóbbi két évtizedben. A jogosultsággal és mértékkel kapcsolatban szinte semmit, míg az árutermelés és piac igényeinek megfelelően a háztáji gazdaság keretei (állattartás, kisgép stb.) változtak.

Ez a mozdulatlanság olyan történelmileg kialakult, de ma már elavult tudati (és gazdasági) jelenségen alapszik, ami a termelőszövetkezeti mozgalom kezdetén szükséges volt, de ma már megérett a változtatásra. A háztáji gazdaságok adják ma is a mezőgazdasági összetermelés kb. 30%-át, így a népgazdaságnak érdeke, hogy tovább fejlesszük és fenntartsuk e

jogintézményt. Ugyanakkor a termelőszövetkezetek újabb — várhatóan ugrásszerű — fejlődés előtt állnak, amihez elengedhetetlenül szükséges az egybefüggő és minél nagyobb földterület. Hiszen az ún. „rendszer"-ben történő termelésnek, legyen az kukorica, cukorrépa, gabona stb., és az azzal kapcsolatos nagy teljesítményű mezőgazdasági gépek gazdaságosságának *feltétele,* hogy olyan terület álljon rendelkezésre, ahol e termelési módszer megvalósítható. Ily módon kezdett kibontakozni az ellentmondás, azaz a termelőszövetkezet növelni akarta földterületét, sokszor a háztáji föld terhére, de ennek *jogszabályi* akadálya volt. A termelőszövetkezeti tagok nagy része is hozzájárul, hogy háztáji föld helyett pénzbeli ellenértéket kapjon, de ennek is jogszabályi korlátai voltak 1974. július 25-ig.

Kétségtelen, hogy szükséges a jogbiztonság és a jogszabályok időtállósága, azonban ezzel párhuzamosan az is szükséges, hogy felismerjük a gazdaság feszítőerejét a jogra és ha ezt kellő időben megtesszük, akkor a jogi visszahatás a gazdasági alapra, nagymértékben segítheti annak további fejlődését. Jelenleg az új termelési módszernek egyik akadálya volt — és éppen a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezeteknél — a földhiány, ennek egyik kielégítési módja a háztáji (közösen művelt) gazdaság földterületének bevonása a közös gazdálkodásba.

A Tv. 69. § (1) és (2) bekezdései a háztáji jogosultságot, míg a Tv. 72. § (1) és (2) bekezdései annak mértékét és feltételeit szabályozzák; jelen esetben ez utóbbi két rendelkezést kell vizsgálni: „A termelőszövetkezeti *közös földek*ből háztáji föld használatára a termelőszövetkezet tagja jogosult, ha a termelőszövetkezet által meghatározott munkamennyiséget teljesítette. Az öreg, rokkant vagy tartósan munkaképtelen termelőszövetkezeti tagot a háztáji föld használatának joga a munkavégzéstől függetlenül megilleti."

„A háztáji föld területe termelőszövetkezeti tagonként 3000—6000 négyzetméter lehet."

A 15/1971. (XII. 30.) MÉM sz. rendelet 180. § (1) és (2) bekezdése szerint! „A termelőszövetkezeti tagot a kijelölt háztáji föld használatának joga a tagsági viszony fennállása alatt akkor is megilleti, ha a részére megállapított munkamennyiséget... nem teljesítette", mert nyugdíjra jogosító korhatárt betöltötte, keresőképtelen beteg, szülési szabadságát tölti, gyermekgondozási segélyben részesül, stb. „Ha a termelőszövetkezeti tag az öregségi nyugdíjra jogosító korhatárt elérte stb., a kijelölt háztáji földet a *korábban* végzett munkája alapján megállapított keretben használhatja."

A fentiek alapján nem volt joga a termelőszövetkezetnek — még a termelőszövetkezeti tag beleegyezése alapján sem! — pénzbeli juttatást adni oly módon, hogy az egy előre közösen meghatározott összeg legyen és *ne évenként* a háztáji földek átlagtermése alapján számított összeg. Mi volt a helyzet? A leggyakoribb, hogy a közösen kijelölt háztáji földön — egy táblában, de egyéni műveléssel — kukoricát vagy cukorrépát termeltek. A termelőszövetkezet csatlakozik valamelyik „rendszerhez" (Bábolna, Nádudvar stb.) és 3—5 millió Ft-ért nagyteljesítményű gépeket vásárol, átveszi az új, fejlettebb technológiát, kellene a nagyobb földterület, de ha az elmúlt és hatályon kívül helyezett jogszabály alapján a háztáji földet bevonta a termelési rendszerbe, akkor az „évenkénti" átlagtermés alapján számított összegnél [15/1971. (XII. 30.) MÉM sz. rend. 186. §-a] a termelőszövetkezet károsodott, a termelőszövetkezeti tag pedig olyan munka nélküli jövedelemhez jutott, ami nem illette meg (hiszen az új fejlettebb termelési módszerrel kapcsolatos összes terhet a termelőszövetkezet egésze viselte). De hasonló problémát jelenthet a nyugdíjban és gyermekgondozási segélyben levők helyzete is. Hiszen az nem vitás, hogy a háztáji föld juttatást e termelőszövetkezeti tagoknak is biztosítani kell, azonban hogyan? Hiszen nem helyes a termelőszövetkezeti nyugdíjast vagy a gyermekgondozási segélyben levő asszonyt „kényszeríteni" a földművelésre, ha pedig élt azzal a jogával, hogy mással műveltette háztáji földjét, akkor jelentősen károsodott a munkabérkifizetéssel.

Új igényként jelentkezett — tudati átalakulásunk eredményeként —, hogy a fiatal, elsősorban 30 év alatti, termelőszövetkezeti tagok nem is igénylik a háztáji földet vagy családtagjaik, sajnos legtöbbször szüleik, művelik meg. Így kezd kialakulni egy földtulajdon *elleni* érzés és ezzel egyidőben *elavulni* az a tudati és érzésbeli megnyilvánulás, miszerint a háztáji földnek azt is kellene szolgálni, hogy a termelőszövetkezetek létrejöttével a személyi földtulajdonhoz való ragaszkodást a háztáji föld kielégíti.

Az előzőekben már hivatkozott 18/1974. (VII. 25.) MÉM sz. rendelet 10. §-a módosította a 6/1967. (X. 24.) MÉM sz. rendelet 186. §-át a következők szerint: „A közgyűlés felhatalmazása alapján a vezetőség a tag kérésére úgy is határozhat, hogy a háztáji föld vagy annak egy része helyett az alapszabályban meghatározott — évenként 6000 négyzetméterre számítva huszonöt métermázsa májusi morzsolt kukoricát, illetőleg annak állami felvásárlási átlagáron számított forintösszegét meg nem haladó — természetbeni vagy *pénzbeni* juttatást biztosít." [Értelemszerűen azonban módosítani kellett volna a 6/1967. (X. 24.) MÉM sz. rend. 184. § (1) bekezdését is, ami a háztáji föld személyes megművelési kötelezettségét írja elő.] Ezzel a 18/1974. (VII. 25.) MÉM sz. rendelet alapvető termelőszövetkezeti jogintézményt (háztáji föld juttatást) változtatott, alakított a fejlődési követelményeknek megfelelően.

Azaz a jelenlegi jogi szabályozás a jogosultsági mértékbeli és tartalmi (háztáji gazdaság kerete) korlátokat szabta meg kogens ren-

delkezéssel, míg a kielégítés és teljesítés módjában diszpozitív — rugalmasabb szabályokat alkalmazott. Tudomásul véve egyszersmind azt is, hogy megszűnőben van, mind erősebben, a föld személyi tulajdon érzése is a fiatal termelőszövetkezeti tagokban.

A X. fejezet (címe: Felelősség) tárgyalja — hasonló sorrendben és jogi megoldásban mint a Munka Törvénykönyv — a fegyelmi vétséget, meghatározva ezt jogilag, a fegyelmi büntetéseket és a fegyelmi eljárást, az ennek lefolytatására jogosultakkal együtt.

Az 1967. évi III. törvényhez képest némi változást hozott az 1971. évi III. törvény, azonban és lényegében ma sincs a fegyelmi büntetéseknek sem *megelőző,* sem *visszatartó* hatásuk, holott ez a kettős cél vezette a jogszabályalkotót is.

A Tv. 75. § (1) és (2) bekezdései az alábbiak szerint határozzák meg a fegyelmi büntetéseket: „A fegyelmi büntetések a következők: írásbeli megrovás, egyes kedvezmények megvonása, a kiegészítő részesedés csökkentése, alacsonyabb munkakörbe vagy más munkahelyre való beosztás, illetőleg vezetőnek tisztségéből való elmozdítása, kizárás.

A fegyelmi büntetés mellett — meghatározott időre — a szervezeti élettel kapcsolatos egyes tagsági jogok felfüggeszthetők."

Hogyan és milyen hatással alkalmazhatók e fegyelmi büntetések a gyakorlatban? *Valljuk meg, vajmi kevés hatással és eredménnyel.* Ha részleteiben nézzük e büntetési nemeket, így köztudott, hogy az „írásbeli megrovás"-nak még — lényegében — erkölcsi hatása sincs, a fegyelmi eljárás alá vontat semmilyen hátrány nem éri, így nem is veszi komolyan. Az „egyes kedvezmények megvonása" — amelynek alkalmazási lehetőségeit leszűkíti a 15/1971. (XII. 30.) MÉM sz. rend. 194. §-a kizárólag olyan kedvezményi körre, amelyet a termelőszövetkezet saját elhatározásából biztosít — a végrehajtási miniszteri rendelet nyomán válik alkalmazhatatlanná. A termelőszövetkezetek túlnyomó többsége — a társadalombiztosítási jogszabályok hátrányai miatt — saját elhatározásból nyugdíjkiegészítést ad, a családi pótlékot az ipari biztosítotti szintre emeli, vagy a gyermekgondozási segélyt növeli. Ezeket pedig semmiképpen nem lenne célszerű fegyelmi büntetésként sem megvonni, sem korlátozni. A „kiegészítő részesedés" csökkentése elvileg megfelelő fegyelmi büntetés lenne, de a gyakorlatban nem vált be, annak időbeli eltolódása és bizonytalansága miatt. (Ha valaki januárban elkövet fegyelmi vétséget, akkor ez a „büntetés" a következő év januárjában a *zárszámadás után* kerül végrehajtásra, ha egyáltalán van kiegészítő részesedés.) „Alacsonyabb munkakörbe" stb. beosztás azért nem megfelelő, mert általános tapasztalat szerint olyanok követnek el leggyakrabban fegyelmi vétséget, akiket már *nem lehet* alacsonyabb munkakörbe osztani. A „kizárás" mint végső megoldás, esetlegesen jó lehet, de minden termelőszövetkezet meggondolja e büntetés alkalmazását, hiszen amúgy is meglevő munkaerő-gondjait fokozná.

Általánosan az is megállapítható, hogy a leggyakrabban előforduló fegyelmi vétség az italozás, az ezzel kapcsolatos hiányzás, illetőleg a szövetkezeti tulajdon sérelmére elkövetett kisebb-nagyobb lopás. Előbbi esetben még „könnyíti" az elkövető helyzetét, hogy termelőszövetkezeti tagnál elvileg nincsen „igazolatlan mulasztás", hiszen saját felelősségére szinte jogában áll az ún. kötelező munkanapot n e m teljesíteni.

Mindezek alapján időszerűnek és szükségesnek tartanám bevezetni, *jogilag szigorúan meghatározott keretek és formák között,* a pénz büntetést, mint fegyelmi büntetést. Ennek azonnali hatása van és egyúttal visszatartó erővel is bír. Ha a Szövetkezeti Döntőbizottság (és ennek első fokú fóruma a fegyelmi — kártérítési jogkörrel felruházott személy) lényegében igen sok esetben megközelítően első fokú bírói hatáskörrel van felruházva, úgy a pénzbüntetés bevezetése e hatáskör további bővítését jelentené. Az eddigi gyakorlat bizonyította, hogy a jelenlegi fórumrendszer megfelelt a várakozásnak és kielégítően végzi feladatát és e feladatkört további bővítéssel is ellátná. Ezzel a jogi szabályozással valóban hatásossá lehetne tenni a fegyelmi eljárást és *olyan büntetési nem* kerülne alkalmazásra, ami nem a távoli jövőben hatna, amit alkalmazni lehetne anélkül, hogy a közös érdeke sérelmet szenvedne (munkaerő-hiány fokozása) és várható, hogy valóban megszilárdulna a munkafegyelem.

A Tv. 79. § (1) bekezdése általában szabályozza, hogy a termelőszövetkezet tagja „a tagsági viszonnyal kapcsolatos kötelezettség megszegésével vétkesen okozott kárért kártérítési felelősséggel tartozik".

A termelőszövetkezet életében, munkájában, az ott kialakult emberi kapcsolatokban *nem* különül el élesen — lényegében egyáltalán nem — *a tagsági és munkaviszony.* Ez különösen kitűnik a fegyelmi és kártérítési ügyekben. Akkor, amikor többen fegyelmi vétséget követnek el, vagy kárt okoznak, nincsenek arra az elkövetést megelőzően figyelemmel, hogy ne „keveredjen" a tag és az alkalmazott. *Egy* azonos munkahelyen dolgozók követik el együtt és közösen a cselekményeket és a felelősségrevonás is közösen egy eljárásban történik. Sőt a károkozásnál legtöbbször a kártérítést egyenlően kellene megosztani, mert a közrehatás és vétkesség aránya később nagyon nehezen mutatható ki, illetve bizonyítható. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor indokolatlan az anyagi felelősség különbsége a Tv. és a Munka Törvénykönyv között, elsősorban a leggyakrabban előforduló esetben: a gondatlan károkozásnál. A Tv. 80. § (2) bekezdése szerint: „Gondatlan károkozás esetén a tag... munka szerinti részesedése egy hónapra eső összegének *50 százalékáig* felel", míg a Munka Törvénykönyv 57. §

(2) bekezdése: „Gondatlan károkozás esetén a kártérítés a dolgozó havi átlagkeresetének *15 százalékát* nem haladhatja meg." A 34/1967. (X. 8.) Korm. sz. rend. (Mt. V.) 95. § (1) bek. *a)* pontja minősített esetekben engedélyezi a kártérítésnek a havi átlagkereset 50 százalékában történő megállapítását, amit a Tv. az alapesetben tesz lehetővé. Hasonló eltérés mutatkozik a vezető beosztású dolgozók kártérítésre kötelezésénél, mert a Tv. két hónapban határozza meg a felső határt, míg a Munka Törvénykönyv hat hétben. Ugyanekkor például a gondatlan bűncselekménnyel okozott felelősség mértékét mindkét jogszabály háromhónapi átlagkeresetben, mint felső határban határozza meg. E kettősség az elbírálásban igen sok nehézséget okoz, amelyet nem kívánok részletezni, de az tény, hogy ugyanazért a gondatlan károkozásért a termelőszövetkezeti tag és tulajdonos, lényegesen magasabb összegben kötelezhető, mint az alkalmazott. Egységesíteni kell a jogi rendelkezéseket, mert megvalósíthatatlan, hogy azonos cselekményért, sőt közösen elkövetett károkozásért pusztán azért, mert valaki termelőszövetkezeti tag súlyosabb, mert alkalmazott enyhébb elbírálásban részesüljön.

A XI. fejezet (címe: Vitás ügyek intézése) rendkívül szorosan kapcsolódik a X. fejezethez, hiszen mind a fegyelmi, mind a kártérítési ügyek másod- illetve első fokú elbírálását szabályozza. A Szövetkezeti Döntőbizottság — ami az 1967. évi III. tv. által létrehozott Vezetőség Bizottsága helyébe lépett — olyan szerv, ami szükséges és ami az elmúlt időszak tapasztalatai alapján funkcióját, feladatait megfelelően és jól látja el. Ami az eljárásban általában nem megfelelő, az nem a Szövetkezeti Döntőbizottság munkáján, hanem a *jogi szabályozáson* múlik. Az előzőekhez hasonlóan olyan eljárásjogi probléma vetődik fel, amelyet a jelenlegi jogi szabályozás nem oldott meg, sőt azt lényegében létrehozta. A termelőszövetkezeti tag és alkalmazott kártérítési vitás ügye másodfokon kerül a Szövetkezeti Döntőbizottság elé, amikor a termelőszövetkezeti tag a Tv. 94. § (2) bekezdése alapján a *Munkaügyi Bírósághoz*, míg az alkalmazott — az ügy természetéből adódóan, a 34/1967. (X. 8.) Korm. rend. 106. §-a alapján a *Járásbírósághoz* fordulhat. Ami megnyilvánult az elbírálás különbségében, tükröződik az eljárás kettősségében is. Ez nemcsak jelentősen elhúzza egy-egy ügy befejezését, de szinte lehetetlen feladatok elé állítja az eljáró bíróságokat is, hiszen azt, aki az egyik bíróságnál peres fél — és csak a Pp. 5. §-a kötelezi — az a másik bíróságnál tanú, akit már szabadságvesztés büntetés terhével kötelez a jogszabály az igazmondásra. Nem indokolja semmi ezt a kettősséget és eljárásbeli különbséget és nagymértékben segítené nemcsak a bíróságok és döntőbizottságok munkáját, hanem a törvényesség megvalósulását az egységes rendelkezés.

A XII. fejezet (címe: A termelőszövetkezetek érdekképviseleti szervei) szabályozzák a területi szövetségek és a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának jogállását, feladatait. E fejezettel kapcsolatban fel kell vetni elsősorban a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának jogállását és helyét az államigazgatásban, az állami életben. A Tv. 113—115. §-ai szabályozzák a TOT feladatait, majd a 116. § azt a jogkörét, hogy „Az Országos Tanácsnak a termelőszövetkezetek összességét érintő valamely kérdés jogszabályi rendezésére vagy jogszabály módosítására tett javaslata ügyében az illetékes miniszter vagy országos hatáskörű szerv vezetője köteles állást foglalni" és „ha a miniszter a javaslatot nem, vagy csak részben fogadja el, az Országos Tanács kérheti annak a Minisztertanács elé terjesztését, amit az érdekelt miniszter nem tagadhat meg", valamint a „termelőszövetkezetek működését, gazdálkodását illetőleg a tagok helyzetét általánosan és alapvetően érintő miniszteri rendeletek és államtitkári rendelkezések kiadásához az Országos Tanács egyetértése szükséges". Mindezek a jogi rendelkezések és garanciák nem határozzák meg a TOT *helyzetét*. Hiszen a TOT-nak nincsen semmilyen jogszabályalkotó jogköre — ajánlásokat készíthet, nem kötelező erővel — ily módon még csak nem is nevezhető valójában érdekképviseleti szervnek, ha összehasonlítjuk ipari vonalon az OKISZ-szal, sőt a szakszervezetekkel. A törvényben meghatározott „vétójog" annyira általános, hogy a rendeletet hozó miniszter vagy országos hatáskörű szerv vezetője döntheti el, hogy melyik az a kiadandó jogszabálya, amihez kellene a TOT állásfoglalása és véleménye vagy hozzájárulása. E jogi helyzetéből adódóan a TOT-hoz hasonlóan a területi szövetségek sem tölthetik be azt a szerepet, amelyet a jogalkotó kívánt részükre biztosítani. A területi szövetségek érdekképviseleti feladatuknak — amire például sokszor termelési érdekből lenne szükség, adott esetben a monopolhelyzetben levő vállalatokkal kötendő szerződéseknél — nem tudnak eleget tenni, mert olyan a jogállásuk, hogy lényegében még tárgyalási lehetőségük sincs. Hasonlóan egyéb valóságosan és jogilag is érdekvédelmi szervekhez oly módon kellene e kérdést szabályozni, hogy mind az állami, mind a társadalmi életben megfelelő jogosultsággal, de ugyanakkor kötelezettséggel felruházott szervek legyenek a területi szövetségek, de a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa is.

A XIII. fejezet (címe: A termelőszövetkezetekkel kapcsolatos állami tevékenység) olyan új helyzetet teremtett — megszüntetve az 1967. évi III. tv. rendelkezéseit —, hogy jelenleg lényegében *nincsen* egyetlen olyan állami szerv, ami a termelőszövetkezetek általános és átfogó felügyeletét ellátná. Az ágazati felügyeletet „a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter az érdekelt miniszterekkel (országos hatáskörű szervek vezetőivel) egyeértésben látja el". Ez a szabályozás vezetett oda, hogy minden szakminisztériumnak a saját területén kellene fel-

ügyelni a termelőszövetkezetek olyan tevékenységére, ami egyébként a minisztérium felügyelete alá tartoznék. Így például minden termelőszövetkezeti építőbrigád munkája elvileg az építés és városfejlesztési miniszter felügyelete alá tartoznék. De ezt lehetne tovább sorolni, hiszen ahány mellék- és kiegészítő üzemág működik, annyi miniszter felügyelete alá tartozik. Ez egyrészről megvalósíthatatlan, másrészről ma már nem is igen foglalkozik egyik ipari tárca sem a termelőszövetkezetek tevékenységének ellenőrzésével. A területileg illetékes járási hivatalok pedig sem szakemberrel, sem olyan apparátussal nem rendelkeznek, hogy ilyen átfogó és sokrétű ellenőrzési feladatot elláthassanak.

A termelőszövetkezetek sokrétű tevékenységének állami, társadalmi ellenőrzésének véleményem szerint kettős megoldást kellene alkalmazni; egyrészről visszaállítani az 1967. évi III. tv.-nek a rendelkezését, azaz a mezőgazdasági és élelemezésügyi miniszter lássa el a termelőszövetkezetek teljes és általános állami felügyeletét, másrészről a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa a területi szövetségek útján legyen felruházva olyan társadalmi ellenőrzési joggal, ami a jelenlegi jogszabályban nem szerepel. E kettős ellenőrzés biztosíthatná, hogy valóban felügyelet és ellenőrzés alatt dolgoznak a termelőszövetkezetek, ez pedig nemcsak össztársadalmi, hanem a termelőszövetkezeteknek is érdeke.

Az 1971. évi III. törvény néhány rendelkezésének elemzésénél az a cél vezetett, hogy a termelőszövetkezetek működését és életét ismerve rámutassak néhány olyan rendelkezésre, ami gátolhatja a fejlődést, amelyet elsősorban a gazdasági élet, másodsorban a szövetkezeti demokrácia követelménye túlhaladt. Mindez nem jelenti és nem is jelentheti, hogy a jelenlegi jogi szabályozás teljes egészében nem megfelelő, sőt igen jelentős fejlődést mutat, de e fejlődésben sem lehetne megállni. Minden jogszabálynál alapvető követelmény az időtállóság, az, hogy egy-egy rendelkezésre a tervezésben, gazdálkodásban hosszabb ideig építeni lehessen, de ez nem jelenti, hogy ha valahol a fejlődés változást követel, akkor ezt ne teljesítsük.

Úgy gondolom, hogy jelenleg, amikor a mezőgazdaság rendkívül nagy minőségi fejlődés, változás előtt áll, akkor ennek a jogban is tükröződni kell.

Réczei Róbert

A fuvarozói felelősség kombinált árufuvarozásnál

Kombinált vagy intermodális fuvarozásról akkor beszélünk, ha a küldemény *különböző fuvarozási módok* (fuvareszközök) *igénybevételével,* de *egyetlen jogügylet alapján* jut el a feladás helyéről a rendeltetési helyre. E meghatározásból kitűnően a kombinált fuvarozásnak két ismérve van; az egyik az árutovábbítási folyamat *gazdasági-technológiai szerkezetével,* a másik pedig e fuvarozási tevékenységre vonatkozó *jogi formával* kapcsolatos. A küldemény rendeltetési helyre juttatásához tehát több és különböző fuvarozási mód (tengeri, légi, vasúti, közúti v. folyami) igénybevétele szükséges, e különböző fuvarozási módokból álló árutovábbítási folyamat azonban egyetlen ügylet, mégpedig egyetlen fuvarozási szerződés uralma alatt áll.[1]

A kombinált fuvarozás megjelenése alapvetően az elmúlt évtizedben végbemenő műszaki-technikai fejlődésre, a hagyományos fuvarozás rendszerének és szervezési struktúrájának átalakulására vezethető vissza. E röviden „konténer forradalom"-nak nevezett *műszaki-technikai fejlődés,* azaz a *konténerizáció*[2] a fuvarozásnak, mint gazdasági tevékenységnek lényeges átalakulásához vezetett és ez az átalakulás e gazdasági tevékenység igazgatási-jogi oldalának a jelentős módosulását eredményezte. A konténerizáció okozta szerkezeti változások lényege abban áll, hogy az árutovábbítási folyamat egységessé vált. Az a tény, hogy a feladási helyen szállítótartályba rakott áru a rendeltetési helyre átrakás nélkül érkezik meg, a hagyományos átrakási pontok jelentőségének a csökkenését és a kezdő és végpont előtérbe kerülését eredményezte. Az egységes árutovábbítási folyamatban tehát a hangsúly a kezdő és végpontra tolódik és nem játszik döntő szerepet, hogy a küldemény milyen fuvarozási módok igénybevéte-

[1] Korábban még megkülönböztettük a tágabb vagy gazdasági értelemben vett kombinált fuvarozást a szűkebb vagy jogi értelemben vett kombinált fuvarozástól; az előbbinek azt az esetet tekintettük, amikor az áru több fuvarozási mód igénybevételével jutott el a rendeltetési helyre, függetlenül attól, hogy az árutulajdonos több vagy csak egyetlen szerződést kötött-e, az utóbbinál pedig az egész fuvarozási folyamatot egyetlen ügylet fedi. E megkülönböztetés fenntartása ma már feleslegesnek tűnik, mivel a kombinált fuvarozás kifejezés alkalmazásánál a nemzetközi fuvarozás szakembereinek túlnyomó többsége az egyetlen ügylet által fedett folyamatra gondol. Ld.: *Martonyi* János: A kombinált fuvarozási szerződés. (Külgazdaság, Jogi Melléklet 1973. 4. sz.)

[2] A szélesebb értelemben vett konténerizáció alatt nemcsak az áruknak a konténerben, azaz szállítótartályban történő fuvarozását értjük, hanem mindazokat az egyéb megoldásokat is, amelyek alkalmazása eredményeként a rakomány egységesítve, nem hagyományos csomagolásban, hanem valamilyen — fizikai és jogi egységként kezelt — gyűjtőeszközben kerül továbbításra.

lével, azaz milyen fuvareszközökben jut el a kezdőponttól a végpontig. *Az árutovábbítási folyamat szerkezeti egységes jogi formát kíván,* azaz az eddigi fuvarozási módonként kötött, több fuvarozási szerződés helyébe egyetlen ügylet lép, a kombinált vagy intermodális fuvarozási szerződés, amelynek alapján a fuvarozó arra vállal kötelezettséget, hogy az árutovábbítási folyamat kezdőpontján átvett árut a végponton kiszolgáltatja, függetlenül attól, hogy ehhez hány és milyen fuvarozási mód igénybevételére van szükség.

Jogi szempontból a legelső és alapvető kérdés a kombinált fuvarozás vizsgálatánál természetszerűen az, hogy az egységes kombinált fuvarozási szerződésnek milyen tartalma legyen, a feleket, tehát a feladót, a kombinált fuvarozót és az átvevőt milyen jogok és kötelezettségek illessék meg, ill. terheljék és miként nyerjen szabályozást a szerződés megszegéséért fennálló *felelősségük.* A kombinált fuvarozási szerződés egységes tartalmának köréből ezúttal a kombinált fuvarozó felelőssége áll a vizsgálódásaink középpontjában, tehát az a kérdés, hogy az egységes árutovábbítási folyamat lebonyolítására fuvarozóként vállalkozó felet az egységes szerződés alapján milyen felelősség terheli.

A felelősség szabályozása lehetséges változatainak áttekintése előtt röviden ismertetnünk kell a fuvarozói felelősségre vonatkozó nemzetközi és nemzeti szabályozásokat, különös tekintettel e szabályozások közös elemeire és eltéréseire. Világos ugyanis, hogy a kombinált fuvarozói felelősség tökéletes elméleti modellje az, ha az intézmény nemzetközi szinten és egységesen nyer szabályozást, függetlenül attól, hogy az árutovábbítási folyamat milyen fuvareszközökkel lebonyolított fuvarozásokat takar. Tekintettel azonban arra, hogy a különböző fuvareszközzel végzett fuvarozások — mint gazdasági tevékenységek —, egymástól jelentősen eltérnek, azokra nézve különböző, differenciált jogi szabályozás jött létre. Nemzeközi kombinált fuvarozási szerződés esetén pedig az egységes felelősségi szabályoknak nemcsak a különböző fuvarozási módokra vonatkozó differenciált szabályozások, hanem az egyes nemzeti jogok közötti eltéréseket is fel kell oldania. A nemzetközi kombinált fuvarozási szerződés alapján fennálló fuvarozói felelősség egységes meghatározásának jogi szempontból a leglényegesebb akadálya tehát a *nemzetközi árutovábbítás jogának kettős értelemben vett differenciált volta.*

A szűkebb értelemben vett, tehát az ún. árukárokért fennálló fuvarozói felelősség objektív szabályozásának az alapja a római jogig nyúlik vissza, mivel a jogrendszerek többsége által — legalábbis az általános fuvarozói felelősség tekintetében — főszabályként átvett elvet a *római jog* receptum nautae, cauponis et stabularii intézménye szolgáltatta. E jogintézmény a fuvarozóra *objektív* felelősséget rótt és a mentesülést csak erőhatalom, ill. annak bizonyítása esetén tette lehetővé, ha a kárt magának a dolognak a minősége, vagy az utas, ill. emberei hibája okozta. A felelősség objektív szabályozását — nem jelentéktelen eltérésekkel — a jogrendszerek többsége magáévá tette. Így szabályozza a fuvarozó általános felelősségét a *francia Code de Commerce,* [amely kimentési okokként a force majeure-t (erőhatalom) és vice propre-t (áru sajátszerű hibája) jelöli meg, a bizonyítási terhet pedig a fuvarozóra rója], az *olasz Codice Civile* (Art. 1963), a *svájci Code des Obligations* (Art. 447), de ugyanígy rendezik az ún. common carrier felelősségét az *angol common law* szabályai is. (Kimentési okok az „Act of God", „Kings Enemies", „Inherent vice", azaz sajátszerű hiba, „Defective packing", azaz helytelen csomagolás és az ún. „Jettison".)

Nem veszi át a fuvarozói felelősség objektív szabályozását az *orosz Ptk.* és a *német HGB.* Az orosz Ptk. 382. §-a szerint a fuvarozó akkor felelős az árukárokért, ha nem bizonyítja, hogy a kár nem az ő vétkessége folytán keletkezett. A HGB pedig (429. §) a fuvarozó általános felelősségére vonatkozóan úgy rendelkezik, hogy a fuvaros felelős az árukárokért, kivéve ha az olyan körülményeken alapul, amelyek a rendes kereskedő gondosságával nem voltak elháríthatók. Ez utóbbi szabály — amint említettük — csak a fuvarozó általános felelősségére vonatkozik, mivel a vasúti fuvarozó felelősségét ugyanez a jogszabály már fokozott, objektív felelősségi alakzatként szabályozza (HGB 454. §).

A fenti rövid, csupán példaszerű összehasonlítás már mutatja, hogy az egyes nemzeti jogoknak a fuvarozó felelősségére vonatkozó rendelkezései egymástól, a közös eredet ellenére, jelentős mértékben eltérnek. Az eltérések természetesen nemcsak az árukárokért fennálló felelősségi szabályokkal kapcsolatosak, hanem a fuvarozó egyéb szerződésszegéseiért fennálló, így pl. a fuvarozási határidő túllépéséből, tehát a szerződés késedelmes teljesítéséből eredő felelősségre, illetve az erre vonatkozó szabályokra is kiterjednek.

A német példa (HGB 429. § és 454. §) arra is utal, hogy a kezdetben egységes általános fuvarozói felelősség a későbbi jogfejlődés során differenciálódott és az egyes fuvarozási módokra vonatkozó szabályozások önállósultak. Míg a nemzeti jogrendszerekben a fuvarozói felelősségre vonatkozó szabályok kezdetben egységesek voltak, az egyes fuvarozási módok technikai-gazdasági feltételeinek differenciálódása következtében az ezekre vonatkozó jogi szabályozás is differenciálódott, azaz más szabályok vonatkoznak a vasúti, a közúti, a tengeri, a folyami és a légifuvarozó felelősségére.

A felelősségi szabályok fuvarozási módonkénti eltéréseire vonatkozó megállapítás még inkább érvényes az árufuvarozásra vonatkozó *nemzetközi egyezményekre.* A különböző fuvarozási módokat szabályozó nemzetközi egyezményekben ugyanis a fuvarozói felelősség kü-

lönböző szinten helyezkedik el. A vasúti és a közúti fuvarozóknak a CIM-ben, az SZMGSZ-ben és a CMR-ben* szabályozott felelőssége alapvetően — az általános felfogás szerint — *objektív jellegű,* bár a CIM 27. cikkének (2) bekezdésében az erőhatalom fogalmának átfogalmazása („oly körülmény, amelyet a vasút nem kerülhetett el és amelynek következményeit nem állott módjában elhárítani"), úgyszintén a CMR. 17. cikkének 2. pontjában foglalt, az idézett szabállyal azonos rendelkezése e felelősség objektív jellegével szemben bizonyos kételyeket támaszt. A CIM egyébként a korábban alkalmazott erőhatalom kifejezést azért írta a fentieknek megfelelően körül, hogy kiküszöbölje az erőhatalomra vonatkozó fogalommeghatározások és az ennek megfelelő értelmezések különböző voltából eredő problémákat. Az egyezményben részes országok bírói gyakorlata ugyanis az erőhatalom-elméletek eltérő volta következtében, különbözően értelmezte a kifejezést. A francia felfogás szerint a véletlen (cas fortuit) és az erőhatalom (force majeure) lényegében azonosak és így az ún. casus minor is vis maiornak minősül. E felfogáson kívül is alapvetően két nézetet lehet megkülönböztetni: az egyik ún. szubjektív elmélet szerint a vis maior fogalmát a kötelezett szubjektív nézőpontjából lehet levezetni és azok az események minősülnek vis maiornak, amelyeket a kellő gondosság kifejtésével nem lehetett elhárítani, az objektív elmélet szerint viszont az erőhatalom tényállási elemeit a kötelezett gondosságának a vizsgálata nélkül kell megállapítani.[3] A CIM újrafogalmazott erőhatalom klauzálja egyébként ma sem talál egységes értelmezésre, nem vitás azonban, hogy ha az elháríthatatlanság vizsgálatánál a károkozó gondosságát is figyelembe vesszük, alapvetően vétkes felelősséggel állunk szemben.

Megfogalmazásában *tiszta vétkes* felelősséget állít fel a *légifuvarozásra* vonatkozó Varsói Egyezmény, amelynek 20. cikke szerint a fuvarozó akkor nem felelős, ha bizonyítja, hogy ő és alkalmazottai minden szükséges intézkedést megtettek a kár elhárítása végett, vagy hogy azokat lehetetlen volt megtenniük. Meg kell azonban jegyezni, hogy az egyezményt bejegyző országok többségének a joggyakorlata (elsősorban az amerikai szövetségi és állami bíróságoké) e rendelkezést olyan szigorúan értelmezi, hogy ez a vétkesség gyakorlatilag az esetek jelentős részében fiktívnek tekinthető.

A tengeri fuvarozás volt az a fuvarozási mód, ahol a felelősségre vonatkozóan legkorábban vált általánossá a vétkességi elv, akár törvényi szabályozás szerint (Németország, Franciaország), akár a kereskedelemben követett gyakorlat, közelebbről a tengeri fuvarozók által kötött szerződésekben szereplő kimentési okok nagymérvű elszaporodása (angolszász jogterület) folytán. A tengeri fuvarozási szerződésekre vonatkozó szabályozások többsége, de méginkább e jogviszonyok tartalmának szerződési, azaz a felek akaratmegegyezése útján történő rendezése még a vétkességi elven is messze túlment és áttörte azt a korábban általánosan követett alapelvet, hogy a vétkes károkozót kártérítési felelősség terheli. A kimentési okok hallatlan mértékű elszaporodásának (XIX. század) ugyan gátat szabott az 1924-ben kötött Brüsszeli Egyezmény, a vétkességi elvet azonban — a fuvarozó javára — az Egyezmény is áttöri, amikor kimentési okként fogadja el az ún. navigációs hibát is. Az egyezmény egyébként nagyszámú kimentési okot sorol fel, ezek közül azonban az utolsó tiszta vétkességi felelősségre utal és ily módon lényegében átfogja a korábbi pontokban felsorolt körülményeket is.[4] Ugyanakkor a legelső pont a navigációs hiba kimentési okként való elismerésével a hajós felelősség alóli mentesülését adott esetben még vétkes károkozás esetén is lehetővé teszi.

A nemzetközi egyezményeknek fentiekben vázolt eltérései természetesen nemcsak a felelősség alapkérdéseivel, azaz annak vétkes vagy tárgyi jellegével kapcsolatosak, hanem jelentős különbségek állnak fenn a felelősséggel összefüggő egyéb kérdések szabályozása tekintetében is. Eltérőek egymástól a kimentési okok és változatos képet mutat a bizonyítási rendszer is. A kombinált fuvarozói felelősség egységes meghatározása szempontjából különösen lényeges és problematikus kérdés az *árukárokért* fennálló felelősség eltérő korlátozása. Amíg ugyanis a felelősségkorlátozás általánosan elfogadott elv, e korlátozások meghatározási módja és ennek következtében, valamint ezen túlmenően is, a fizetendő kártérítés mértéke különböző.[5] Eltérnek egymástól a nemzetközi egyezmények az árukárokért fennálló felelősség időbeli tartama, ill. határai tekintetében is, mivel a vasúti-, közúti- és a légifuvarozó az átvételtől a kiszolgáltatásig terjedő időben keletkezett károkért felel, míg a tengeri fuvarozó felelőssége — legalábbis kötelező erővel — csak az áru hajóbarakásától a hajóból történő kirakásig terjedő idő alatt előállott károkért áll fenn.

* A vasúti árufuvarozás tárgyában Bernben 1961-ben aláírt Nemzetközi Egyezmény (CIM); a szocialista országok vasutainak Megállapodása a nemzetközi vasúti árufuvarozásról (SZMGSZ); a „Nemzetközi Közúti Árufuvarozási Szerződés"-ről szóló, Genfben 1956-ban aláírt Egyezmény (CMR).

[3] Az erőhatalommal kapcsolatos e három felfogásról lásd: *Nánássy* Béla: Das internationale Eisenbahnfrachtrecht, Wien, 1956. 531. old.

[4] Br. E. 4. cikk 2. *q)* pontja: „nem a fuvarozó tényéből vagy hibájából, vagy a fuvarozó megbízottainak tényéből vagy hibájából származó *minden egyéb ok*"(. .)

[5] A vasúti-, közúti és a légifuvarozásban az egyezmények a fuvarozó felelősségét súlyegységenként korlátozzák (CIM: 100 arany Fr/kg, CMR: 25 arany Fr/kg, Varsói Egyezmény: 250 Poincaré Fr (kg), a tengeri fuvarozásban pedig a fizetendő kártérítés maximális mértéke csomagolási egységenként van meghatározva. (Brüsszeli Egyezmény 100 font/csomag, ill. egység).

A fuvarozói felelősségre vonatkozó nemzetközi és nemzeti szabályok eltérő volta a nemzetközi kombinált fuvarozó felelősségének egységes szabályozását jelentős mértékben megnehezíti. *A nemzetközi kombinált fuvarozás területén*[6] tehát a kombinált fuvarozási szerződés egységes tartalmát meghatározó, ezen belül a fuvarozói felelősséget egységesen szabályozó *nemzetközi egyezmény létrehozásának egyik jelentős akadálya* a fuvarozási módokra vonatkozó nemzetközi és nemzeti szabályozások differenciált volta. (A nemzetközi egyezmény létrehozásával kapcsolatos egyéb — elsősorban gazdasági és politikai természetű — nehézségeket a későbbiekben röviden érintjük.)

A nemzetközi árufuvarozás jogától eltérően a *magyar jog* a fuvarozó felelősségét a különböző fuvarozási módok esetén lényegében *egységesen szabályozza.* Ennek az alapvető és a belföldi kombinált fuvarozási szerződés jogszabályi rendezése szempontjából kiindulópontként szolgáló körülménynek nyilvánvaló politikai és dogmatikai okai vannak. A fuvarozó és a fuvaroztató különböző gazdasági ereje, valamint a fuvarozási szerződésnek bizonyos értelemben vett „közszolgáltatási" jellege indokolttá teszi, hogy a fuvaroztató a jog fokozott védelmében részesüljön, ez pedig úgy biztosítható, ha a fuvarozási szabályzatok a Ptk-nak bár diszpozitív, de nem permisszív szabályaitól nem térnek el.[7] A fuvaroztató gyengébb gazdasági helyzetének a jogi eszközökkel történő erősítéséhez fűződő jogpolitikai érdek alapvetően találkozik jogforrási rendszerünk legfontosabb elvével, tehát azzal, hogy alacsonyabb rendű jogszabály a magasabb rendű jogszabály rendelkezéseivel nem állhat ellentétben. A fuvarozói felelősségnek a Ptk. szabályozásán alapuló egységes rendszere következtében a *belföldi kombinált fuvarozási szerződés* tartalmának a meghatározása messze egyszerűbb feladat, mint a nemzetközi fuvarjogi rendszerek eltéréseit feloldani hivatott nemzetközi szintű szabályozás megteremtése.

A nemzetközi és belföldi szabályozás fő jellemzőinek, ill. a közöttük fennálló alapvető különbségnek az ismertetése után vissza kell térnünk a kombinált fuvarozási szerződés tartalma meghatározásának, ill. ezen belül a kombinált fuvarozói felelősség szabályozásának kérdésére.

Ami a szabályozás jogi technikáját illeti, elvileg két módszer lehetséges. Az egyik a *jogszabályi rendezés,* amely a *nemzetközi egyezmény* megalkotása lehet. A másik mód a szerződés tartalmának a felek egybehangzó akarata alapján történő *szerződési meghatározása,* amely ugyan a gazdasági változások következményei levonásának rugalmasabb és gyorsabb megoldási lehetősége, de az egyes nemzeti jogok eltérései, valamint a jogrendszerek kogens szabályai folytán nagyszámú akadályt és jogi problémát vet fel.

Ami a kombinált fuvarozó *felelősségének* érdemi meghatározását illeti, elméletileg a kombinált fuvarozási szerződésben a fuvarozó, pontosabban a kombinált fuvarozásban részt vevő fuvarozók felelőssége *négy különböző módon* rendezhető:

1. A fuvaroztató a kombinált fuvarozás lebonyolítására egyetlen szerződést köt ugyan, e szerződés kötelezettje azonban nem vállal az egész árutovábbítási folyamatra fuvarozói felelősséget, csupán arra vállalkozik, hogy a saját fuvareszközével végzett fuvarozáson túlmenően a többi fuvarozóval fuvarozási szerződést köt. Az ügylet kötelezettje tehát a sajátmaga által végzett fuvarozáson kívüli fuvarügyletek szempontjából lényegében szállítmányozónak minősül, aki csak a többi fuvarozó gondos kiválasztására, a fuvarozási szerződések megkötésére és az ezzel kapcsolatos ügyviteli teendők gondos és szakszerű ellátására vállal kötelezettséget, ideértve a többi fuvarozóval szembeni esetleges kártérítési igények érvényesítését is. Míg a saját maga által végzett fuvarozásra nézve fuvarozói eredményfelelősséget vállal, a többi fuvarozási szerződés eredményéért nem felel, hanem mint megbízott csak az ügy gondos ellátására köteles és csak ügyviteli mulasztás esetén tehető felelőssé. Az ilyen kombinált fuvarozási szerződés *vegyes szerződésnek* tekinthető, *tartalmát fuvarozói és megbízási* (szállítmányozási) *szerződési elemek teszik ki.*[8]

A belföldi darabárufuvarozási rendszerrel kapcsolatos felfogások egyike[9] szerint e rendszer a fenti megoldásnak felel meg, a darabárufuvarozás megszervezője tehát a nem általa végzett fuvarozással kapcsolatban csak szállítmányozói felelősségel tartozik. A belföldi darabáru-fuvarozással kapcsolatos vitával egyébként részletesen nem kívánunk foglalkozni és az ott elhangzó nézetekre csak azért utalunk röviden, mert azok rendkívül jól példázzák a kombinál fuvarozás jogi szerkezetének különböző felfogási és egyben megoldási lehetőségeit. Anélkül ugyanis, hogy ez a vita az e téren rendelkezésre álló jelentős nemzetközi tapasztalatokat figyelembe vette volna, rendkívül élesen vilá-

[6] A nemzetközi kombinált fuvarozási szerződés kritériuma éppen úgy territoriális jellegű, mint az egyes fuvarozási módokra vonatkozó nemzetközi fuvarozási szerződéseké, azaz a szerződés nemzetközi jellegét a fuvarozási útvonal nemzetközi volta, ill. az a körülmény alapozza meg, hogy a feladási és a rendeltetési hely különböző államokban van.

[7] L.: *Kemenes* Béla: A belföldi árufuvarozás és szállítmányozás időszerű jogi problémái. Előadói beszéd az 1973-ban, Szegeden tartott ankéton.

[8] A nemzetközi forgalomban erre a megoldásra jó példát szolgáltatnak a gyakorlatban régóta használatos ún. Through Bill of Ladingek, amelyben a kiállító (általában hajóstársaság) csak az általa végzett fuvarozásra nézve vállal fuvarozói felelősséget, a többi fuvarozási szakaszra pedig fuvarozói eredményfelelősségét kizárja, sőt az esetek egy részében még a többi fuvarozóval szembeni igényérvényesítésre sem vállalkozik.

[9] *Baczonyi* Zoltán: Megnyugtató-e az ítélkezési gyakorlat a darabáru-fuvarozás kötbérvitáiban? Közlekedési Közlöny, 1973. V. 20. 20. sz. 369. old.

gított rá arra a szükségletre, hogy a kombinált fuvarozást, ha azt bármilyen formában alkalmazzák, elméletileg világos alapokon és jogilag egyértelműen szabályozni kell, azaz *választani kell — éspedig a jogalkotás szintjén* — az elméletileg elképzelhető megoldási módozatok között.

A kombinált fuvarozásnak az e pontban jellemzett jogi konstrukció alapján történő szabályozása a lehető legkevésbé korszerű, az árutulajdonosi érdekeket a legcsekélyebb védelemben részesítő és a korszerű fuvarozási technológiával teljes mértékben összeegyeztethetetlen megoldás. A konstrukció ugyanis a rakománynak szállítótartályban vagy egyéb gyűjtőeszközben történő egységesítése esetén alkalmazhatatlan. A szállítótartály alkalmazása nemcsak az árutovábbítási folyamat kezdő- és végpontja javára történő hangsúlyeltolódást eredményezte, hanem azt is ,hogy az esetek többségében nem állapítható meg, hogy a küldeményt ért kár az árutovábbítási láncolat melyik láncszeménél keletkezett. Az egyetlen szerződés kötésének előnyei a feladó szempontjából jelentéktelenek, mivel a kötelezett csak az árutovábbítási folyamat egy részére vállal fuvarozói felelősséget, a többi fuvarozóval szembeni igény érvényesítésének sikerét pedig számtalan körülmény meghiúsíthatja. A konstrukció egyébként csak formailag tekinthető kombinált fuvarozásnak, tehát olyan műveletnek, ahol a teljes árutovábbítási folyamat egyetlen ügylet uralma alatt áll, mivel ez az ügylet vegyes-szerződés, a fuvarozási folyamat több, különböző fuvarügylet alapján bonyolódik le. Ez azt jelenti, hogy a konténerizáció által követelt jogi egység nincs biztosítva, az *árutovábbítási folyamat jogilag* — a lényeget tekintve — továbbra is *fragmentált,* annak ellenére, hogy az új csomagolási technológia jogi egységet kíván.

2. A másik megoldás szerint az árutulajdonossal kötött egyetlen szerződés kötelezettjét az egész árutovábbítási folyamatra nézve fuvarozói felelősség terheli. E felelősséget azonban nem rendezik új, a kombinált fuvarozási folyamat egészére nézve egységes felelősségi szabályok, hanem *minden egyes fuvarozási módra különkülön, az adott fuvarozásra irányadó rendelkezések alkalmazandók.* A kombinált fuvarozót a fuvarozási folyamat kezdőpontjától végpontjáig fuvarozói eredményfelelősség terheli, e felelősségét azonban mindig annak a fuvarozási módnak a szabályai szerint kell elbírálni, amelynek folyamán a kár bekövetkezett.

Eredményében ennek a megoldásnak felel meg a Ptk. 498. §-ában szabályozott ún. *összetett fuvarozás.*[10] A fuvarozó a küldemény továbbítását más fuvarozóra bízta, a fuvarozásban részt vevő fuvarozók egyetemlegesen felelősek. A rendelkezés tehát nem azt mondja, hogy a küldeményt fuvarozásra átvevő fuvarozó az egész fuvarozási folyamatra eredményfelelősséget vállal, de a gyakorlati következmény lényegében ugyanaz. Az egyetemleges felelősség alapján ugyanis az árutulajdonos bármelyik fuvarozót bármelyik fuvarozási mód során előállt kárért felelőssé teheti, e felelősségre azonban mindig az adott fuvarozási mód szabályait kell alkalmazni.[11]

Az egész árutovábbítási folyamatra fennálló felelősség — bár lényegesen kisebb mértékben, mint az első pontban említett konstrukciónál — e megoldás esetén is fragmentált, mivel a szerződés kötelezettje annak a fuvarozási módnak a szabályai szerint tartozik felelősséggel, amelynek folyamán a kár keletkezett. A nemzetközi forgalomban ezt a megoldást nevezik „tiszta hálózati rendszer"-nek. A hálózati rendszer (network system) kifejezés utal arra, hogy nincs egységes felelősségi rendszer, a kötelezett felelőssége a különböző fuvarozási módokra irányadó felelősségekből áll össze, azoknak mintegy hálózata.

A nemzetközi kombinált fuvarozásra vonatkozó jog egységesítésére irányuló kezdeményezések először a tiszta hálózati rendszer alapján álltak. (UNIDROIT-tervezet, az áruk nemzetközi kombinált fuvarozásáról szóló szerződésről).[12] E megoldás szerint tehát az ún. főfuvarozó felelősséget vállal az általa kötött fuvarozási szerződések nem-teljesítéséért vagy hibás teljesítéséért, e felelősség tartalmát azonban az e szerződésekre irányadó szabályok határozzák meg. Az említett tervezet nem rendelkezik arról az esetről, ha nem állapítható meg a kár keletkezésének a helye, ilyenkor tehát az árutulajdonos az igényét a főfuvarozó önálló felelősségére vonatkozó rendelkezésre alapozhatja, amely azonban tiszta vétkes jellegű felelősség és csak ügyviteli mulasztás esetén áll fenn.

A e pontban ismeretett megoldás ugyancsak kifogásolható, mind jogi, mind pedig gyakorlati szempontból. Az egységes szerződés kötelezettje annak a nemzetközi egyezménynek vagy nemzeti jognak az alapján tartozik felelősséggel, amelyet az adott fuvarozási módra, közelebbről az általa a közreműködővel kötött szerződésre alkalmazni kell. A fuvarozói felelősségi rendszerek differenciált volta következtében a kártérítési igény sikerének az előzetes megítélése rendkívül nehéz feladat, mivel a jo-

[10] A Ptk 498. § joghatása egyébként lényegében azonos a Kt. 403. §-ában foglalt rendelkezés jogi hatásával. Az összetett fuvarozásra vonatkozóan egyetemleges felelősséget megállapító rendelkezés egy sor ország jogában — a Ptk. 498. §-ához hasonló tartalommal — megtalálható. (HGB 432. §; Lengyel Ptk 789. cikk; Codice Civile 1700. cikk stb.)

[11] A belföldi darabáru-fuvarozási rendszert a bírói gyakorlat — helyesen — jelenleg a kombinált fuvarozás e második pontban tárgyalt esetének, azaz lényegében összetett fuvarozásnak fogja fel.

[12] A részletes és jogilag magas színvonalú, de még a konténerizáció döntő megjelenése előtt kidolgozott és ma már lényegében csak jogtörténeti jelentőséggel bíró UNIDROIT-tervezetről lásd részletesen *Benkő* Gyula: Egyezménytervezetek a nemzetközi kombinált fuvarozás tárgyában, Külkereskedelem 1969. április.

gosultnak figyelembe kell vennie az igénybevett fuvareszközökhöz kapcsolódó szabályozások egész rendszerét, ami adott esetben nemcsak a nemzetközi egyezmények, hanem a kár keletkezésének helyén, mégpedig az adott fuvarozási módra alkalmazandó nemzeti szabályozások és joggyakorlat ismeretét is feltételezi. A nemzeti szabályozásokkal együtt pedig a kolliziós problémák is megjelennek, a felelősség kérdésében dönteni hivatott bíróság a jogegységesítés által alapvetően kiküszöbölni célzott klasszikus nemzetközi magánjogi problémák egész sorával találhatja magát szemben. E viszonylagos jogbizonytalanság lehetelenné teszi az árutulajdonosi kockázat pontos felmérését, ami egy sor gazdasági hátránnyal jár. (Pl. szállítmánybiztosítási díjak emelkedése.)

3. A harmadik változat az ún. módosított hálózati rendszer (modified network system) konstrukciója, amely szerint a *kombinált fuvarozó felelősségét* az egyetlen kombinált fuvarozási szerződésre vonatkozó *egységes és önálló szabályok határozzák meg,* azzal a jelentős kiegészítéssel, hogy ha megállapítható a kár keletkezésének a helye, az illető fuvarozási módra kötelezően alkalmazandó nemzetközi egyezmény vagy nemzeti jogszabály rendelkezéseit kell alkalmazni. Ez esetben tehát főszabályként az okmány kiállítójának az önálló, egységes felelősségére vonatkozó szabályok nyernek alkalmazást, abban az esetben azonban, ha a kár keletkezésének a helye megállapítható és bizonyítható, előtérbe lépnek a közreműködőkkel kötött szerződésekre irányadó, eltérő megállapodást kizáró nemzetközi vagy nemzeti szintű szabályok, azaz a hálózati elv.

Ez az elv jelenik meg a nemzetközi kombinál fuvarozásra vonatkozó jogegységesítési munkálatok későbbi szakaszában és az e munkálatok eredményeként kidolgozott ún. TCM-egyezménytervezet felelősségi szabályai a módosított hálózati rendszer alapján állnak.[13]

A TCM-tervezet szerint a kombinált fuvarozó felelős a küldeménynek az átvételtől a kiszolgáltatásig bekövetkező elveszéséért vagy megsérüléséért, kivéve ha a későbbiekben felsorolt kimentési okok valamelyikének a fennállása bizonyítást nyer. E kimentési okok közül az utolsó az ún. „vis maior clausula", amely szerint a kombinált fuvarozó mentesül a felelősség alól, ha a kárt előidéző okot vagy eseményt nem háríthatta el és amelynek a következményét ésszerű gondosság kifejtése útján nem akadályozhatta meg.[14] A megfogalmazás nyilvánvalóvá teszi, hogy a káreseménynek nem objektíve, tehát általában, elvileg emberi erővel elháríthatatlannak kell lennie, hanem a mentesülés akkor is fennáll, ha a káreseményt a károkozó egyedileg, kellő gondosság kifejtése ellenére nem háríthatta el. Ha a káresemény elháríthatatlan voltát az elhárításra hivatott személy gondosságának a mérlegre tételével értékeljük, nyilvánvalóan nem objektív, hanem vétkes felelősséggel állunk szemben. A tervezett felelősségi rendelkezése a továbbiakban pontos megfogalmazását adják az említett módosított hálózati rendszer elvének. Ezek szerint ha bizonyítható, hogy a küldemény elveszése, megsérülése, vagy késedelme hol következett be, a kombinált fuvarozó felelősségét azok a *nemzetközi egyezményben, vagy nemzeti jogrendszerben foglalt rendelkezések határozzák meg, amelyektől szerződéses megállapodással a jogosult hátrányára eltérni nem lehet és amelyeket alkalmazni kellett volna, ha a jogosult külön közvetlen szerződést kötött volna a kombinált fuvarozóval arra a fuvarozási szakaszra vonatkozóan, ahol a káresemény előállt.*

4. A kombinált fuvarozó felelősségének a legkorszerűbb rendezése az, ha e felelősség teljes egészében *önálló és egységes,* azaz független az igénybevett fuvarozási módoktól, ill. attól a körülménytől, hogy a küldemény elveszése vagy megsérülése, ill. a késedelem melyik fuvarozási szakaszon következett be. A nemzetközi kombinált fuvarozó ebben az esetben az új, önálló felelősségi rendszer alapján tartozik felelősséggel és az egyes fuvarozási módokra vonatkozó, jelenleg hatályos nemzetközi, vagy nemzeti szintű szabályok akkor sem alkalmazandók, ha a kár keletkezésének a helye megállapítható és az említett szabályok egyébként kötelező alkalmazást kívánnak. (A nemzetközi forgalomban e megoldás alkalmazását a jelenlegi egyezmények nagyrészt kötelező hatálya miatt természetszerűen csak egy, a kombinált vagy intermodális fuvarozásra vonatkozó új nemzetközi egyezmény megalkotása tenné lehetővé.)

Az önálló kombinált fuvarozói felelősség esetén tehát a *két jogviszony,* azaz az árutulajdonos fuvaroztató és a kombinált fuvarozó közötti, valamint a kombinált fuvarozó és az általa az intermodális szerződés teljesítéséhez

[13] Az áruk nemzetközi kombinált fuvarozására vonatkozó egyezmény tervezetét (TCM Draft Convention on the International Combined Transport of Goods) a CMI (Comité Maritime International) által 1969-ben kidolgozott, „Tokyo Rules"-nak is nevezett első tervezete alapján, annak módosítása után az UNIDROIT terjesztette az IMCO (Intergovernmental Maritime Consultative Organisation) elé, amely az ECE-vel (UN Economic Committéé for Europa) együttműködve megszervezte a kormányszakértők bizottságát. E munkabizottság több ülés után 1971. novemberében Londonban készítette el a TCM-egyezmény végleges tervezetét és azt az 1972. novemberében a nemzetközi konténerforgalommal kapcsolatos kérdésekkel foglalkozó diplomáciai konferencia (United Nations/IMCO Conference on the International Traffic) elé terjesztette, amely azt a maga egészében elutasította, leszögezve, hogy kidolgozása során a fejlődő országok képviselőit a munkába nem vonták be és az nem vette kellő mértékben figyelembe a fejlődő országok jogos érdekeit. A tervezetről lásd részletesen: *Martonyi János:* A kombinált fuvarozási szerződés, Külgazdaság. Jogi melléklet, 1973. 4. sz.

[14] TCM-Egyezménytervezet 9. cikk 2. *i)* pont: „any cause or event which the CTO could not avoid and the consequence whereof he could not prevent *by the exercise of reasonable diligence*".

igénybevett egyes fuvarozók közötti jogviszony *tartalma élesen elhatárolódik és különbözik egymástól,* ami azt jelenti, hogy a kombinált fuvarozó más szabályok szerint tartozik felelősséggel az árutulajdonos felé, mint az egyes fuvarozók a kombinált fuvarozó felé. Ha az új felelősségi rendszer szigorúbb szabályokat tartalmaz, mint a jelenleg hatályos, fuvarozási módonként megállapított hagyományos felelősségi rendszerek, a kombinált fuvarozó többletkockázatot vállal, mivel a saját felelősségének a megállapítása esetén nem feltétlenül tud sikeres visszkereseti igényt érvényesíteni a közreműködőivel szemben. A többletkockázatot növeli az a körülmény, hogy az esetek egy részében nem állapítható meg, hogy a kezdő- és a végpont között melyik fuvarozási szakaszon következett be a kár, mivel ilyen esetben a visszkereseti igény érvényesítésének sikere a felelősségi szabályok eltéréseitől függetlenül is kizárt. Ezen túlmenően a kombinált fuvarozó a szerződésben foglalt kötelezettsége teljesítése érdekében nem csupán fuvarozókat, hanem egyéb közreműködőket is (kikötők, raktárak, rakodóvállalatok stb.) is igénybe kell, hogy vegyen, e közreműködők felelőssége pedig a nemzetközi forgalomban általában lényegesen enyhébb, mint a fuvarozóké, nem csupán a kimentési okok szélesebb terjedelme, hanem a felelősségkorlátozási összegek alacsonyabb meghatározása folytán is. Ha tehát a kár e közreműködők valamelyikének a tevékenységi körében keletkezett és azt a kombinált fuvarozó az egységes felelősségi szabályok értelmében megtéríteni köteles, a közreműködőkkel szembeni visszkereseti igény az esetek egy részében nem vagy csak részben jár eredménnyel.

A nemzetközi forgalomban az egységes felelősség megteremtésének ma jelentős *objektív és szubjektív akadályai vannak.* A megoldás, jogi előnyei ellenére, a fuvarozói körök — elsősorban a tengeri- és légifuvarozók — ellenzésével találkozott, akik elsősorban arra hivatkoztak, hogy a hajóraklevelekre vonatkozó 1924. évi Brüsszeli Egyezmény és a nemzetközi légifuvarozásról szóló 1929. évi Varsói Egyezmény kötelező érvényesülést kívánó szabályait háttérbe szorítani nem lehet, hiszen tevékenységüket évtizedek óta e szabályozások alapján folytatják. A tengeri fuvarozók természetszerűen nem kívántak eltérni a jelenlegi nemzetközi szabályozás rájuk nézve rendkívül kedvező szabályozásától. Ugyanakkor a jelenlegi rendszerektől teljesen független, új intermodális fuvarozói felelősség megteremtése szükségessé tenné, hogy a hatályos szabályozások is jelentős változásokon menjenek keresztül és ezáltal csökkenjen a kombinált fuvarozói felelősség és a hagyományos fuvarozói felelősségek — elsősorban a tengeri fuvarozói felelősség — között eltérés.[15]

Az egységes felelősség megteremtésének további igen jelentős akadálya a fejlődő országok részéről tapasztalható — részben megalapozott — *aggodalom és ellenérzés* a kombinált nemzetközi fuvarozási szerződés ilyen tartalmú szabályozásával szemben. Ez az ellenérzés egyébként nemcsak ezt az esetleges megoldást érinti, hanem a nemzetközi kombinált fuvarozás szabályozásának egész kérdésére vonatkozik. A nemzetközi kombinált fuvarozásra vonatkozó egyezmény megalkotása a fejlődő országok között (ezen belül elsősorban a legszegényebb, döntően afrikai országok sorában) komoly aggodalmakat és kételyeket kelt, nagy multinacionális társaságok létrejöttétől, a teljes árutovábbítási folyamat néhány külföldi mamutvállalat részéről történő ellenőrzésétől, a hazai biztosító- és szállítmányozó ipar elsorvadásától, ennek következtében a fizetési mérlegeik további romlásától, a munkanélküliség fokozódásától és egyéb súlyos problémáktól tartanak. Természetesen nem arról van szó, hogy a fejlődő országok álláspontja szerint a konténerizációt, mint a műszaki-technológiai fejlődés termékét meg kell állítani, hanem arról, hogy a *gazdasági fejlődés új jelenségének olyan szabályozást kell adni,* amely — a korábbi évtizedek gyakorlatától eltérően — *megfelelő mértékben figyelembe veszi a fejlődő országok jogos érdekeit és szükségleteit* és megfelelő biztosítékot nyújt a jelenség esetleges kedvezőtlen, sőt káros továbbgyűrűzéseivel szemben.

A fenti okok vezettek a TCM egyezménytervezetnek az említett (L. 13. lábjegyzet) 1972. évi diplomáciai konferencián történő teljes elutasítására. Nem kizárólag és nem is elsősorban a felelősség kérdése merül fel, hiszen a TCM-tervezet — amint az említést nyert — nem a fenti 4. pontban említett teljes mértékben önálló és egységes felelősség elvét, hanem a 2. pontban említett hálózati rendszeri elv és az önálló felelősség elvének kompromisszumaként a 3. pontban részletezett módosított hálózati rendszer megoldását tette magává. A fejlődő országok által hangoztatott alapvető kifogás az volt, hogy a tervezet nem nyújt biztosítékot a fent említett veszélyek ellen, ennek pedig közvetlen oka az, hogy a munkába nem vonták be megfelelő mértékben a fejlődő országoknak, azaz az ún. 77-ek csoportjának a képviselőit. A diplomáciai konferencián hozott határozat alapján az UNCTAD keretében kormányközi előkészítő bizottságot (Intergovernmental Preparatory Group) hoztak létre, amelynek feladata, hogy kidolgozza a nemzetközi intermodális fuvarozásra vonatkozó egyezmény tervezetét és azt az 1975-ben összehívandó konfe-

[15] A probléma jelentőségét csökkenti, hogy időközben az UNICITRÁL keretében nemcsak megindultak, hanem eredményesen előrehaladnak a Brüsszeli Egyezmény alapvető revíziójára irányuló jogegységesítési munkálatok. Az e munkálatok eredményeként elkészült tervezet — számot vetve az elsősorban a fejlődő országok által képviselt fuvaroztatói gazdasági érdekekkel — nagyrészt felszámolja az eddigi aránytalanságokat és a fuvarozói, valamint a fuvaroztatói érdekek kiegyensúlyozott kompromisszumának megfelelő szabályozás létrehozására törekszik.

rencia elé terjessze. A határozat szerint az előtervezet kidolgozásával egyidejűleg tanulmányokat kell végezni a nemzetközi kombinált fuvarozással kapcsolatos valamennyi releváns kérdés tárgyában és figyelembe kell venni különösen a fejlődő országok jogos szükségleteit és igényeit. A munkacsoport — amelynek 65 tagja sorában Magyarország is szerepel — első ülését 1973. novemberében tartották, ahol lényegében csak a további munka programját, valamint az 1974. év utolsó hónapjaira tervezett második ülésig végzendő tanulmányok pontos körét határozták meg és az érdemi kérdésekkel — legalábbis azok részleteit illetően — nem foglalkoztak. Az elvi kiindulópont az, hogy bár figyelembe kell venni az eddigi munkálatok eredményeit (nyilvánvalóan elsősorban a TCM egyezménytervezetről van szó), a problémákat alapvetően új módon kell megközelíteni, mégpedig az elvégzendő, elsősorban gazdaságpolitikai tárgyú tanulmányok eredményei alapján.

A felelősséggel kapcsolatban ma még nem jósolható meg előre, hogy a jelenlegi munkálatok eredményeként — feltehetően csak az évtized második felében — kidolgozott nemzetközi egyezmény a felsorolt változatok melyikén alapul majd, mindazonáltal alaposan feltételezhető, hogy végsősoron a módosított hálózati rendszer valamelyik változatát kell majd alkalmazni. Az első ülésen egyébként az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Újzéland küldöttei a teljes egészében önálló — éspedig ezen belül is rendkívül szigorú — felelősségi forma alkalmazását javasolták, anélkül, hogy e javaslat akár a küldöttek, akár az ülésen részt vevő kormányközi és nem kormányközi szervezetek képviselőinek részéről pozitív visszhangot kapott volna.

Mint láttuk, a nemzetközi kombinált vagy intermodális fuvarozási szerződésre vonatkozó egységes szabályozásnak, tehát nemzetközi egyezménynek a létrehozását jelenleg különböző, részint gazdasági, ill. politikai, részint jogi tényezők akadályozzák. Ennek ellenére számítani lehet arra, hogy a *nemzetközi kombinált fuvarozás előbb vagy utóbb egységes nemzetközi szintű szabályozást nyer, amely — ha e szabályozás megfelelően figyelembe veszi valamennyi érdekelt szükségleteit és szempontjait — végsősoron a jogbiztonság növelésén keresztül a világkereskedelem fejlődését segíti elő.*

Utaltunk már arra, hogy a nemzetközi árufuvarozás jogának differenciációjával szemben a belföldi fuvarjogunkra a Ptk. meghatározó szerepén alapuló egységes szabályozás jellemző. A fuvarozó árukárokért fennálló felelősségének a szabályozása valamennyi fuvarozási mód esetében a felelősség általános, a Ptk. 501., 502., 503. §§-ban foglalt rendelkezéseken alapul. (VÁSZ 53. és 54. cikk. GFSZ 67. §, HÁSZ 50. cikk). A kimentési okok lényegében azonosan nyernek meghatározást, nincs eltérés a bizonyítási rendszerre vonatkozó szabályok között sem és egységesen érvényesül a fuvarozói felelősségnek a korlátozása is, amely szerint elveszés vagy megsemmisülés esetén a kártérítési felelősség a küldemény értékéig terjed, sérülés esetén pedig a fuvarozó az értékcsökkenés megtérítésére vagypedig a sérülés kijavítására köteles. A felelősség alapvető jellege és a szerződésszegés szankciója tekintetében egységes a késedelemért fennálló fuvarozói felelősségre vonatkozó szabályozás is. (Ptk. 500. §, VÁSZ 56. cikk, GFSZ 69. §). A fuvarozó a késedelemért csak *vétkesség* esetén felel, ennek fennállása esetén pedig a késedelem tartamához mért, legfeljebb azonban a fuvardíjnak megfelelő összegű *kötbért* köteles fizetni. Mindössze a fuvarozási határidők különböző számítása, ill. a késedelemért fizetendő kötbér különböző számítási módja jelent eltérést, amely a különböző fuvarozási módok adottságaiból eredő technikai jellegű kérdés és viszonylag könnyen feloldható.

A belföldi fuvarjogunk, ezen belül a fuvarozói felelősségre vonatkozó szabályok egységével kapcsolatos fejtegetésből egyenes következik az a tétel, hogy a *belföldi kombinált fuvarozásokra vonatkozó jövőbeli jogi szabályozásnak a fenti 4. pontban részletezett változaton kell alapulnia, tehát a kombinált fuvarozó önálló és egységes felelősségét kell létrehoznia.* Mindazok az objektív és szubjektív akadályok, amelyek e megoldás alkalmazásának a nemzetközi forgalomban útját állják, a belföldi fuvarozásban nem játszanak szerepet, sőt a jelenlegi egységes felelősségi szabályok e változat alkalmazását nemcsak lehetségessé, hanem szükségessé teszik. A belföldi kombinált fuvarozási szerződés alapján tehát a kombinált fuvarozónak a küldemény átvételétől a kiszolgáltatásig bekövetkező elveszéséért, sérüléséért és késedelméért egységes szabályok alapján kell felelnie, teljes mértékben függetlenül attól, hogy megállapítható-e a kár, ill. késedelem keletkezésének a helye, ill. ha igen, hogy e káresemény melyik fuvarozási szakaszon állt elő.

ifj. Martonyi János

A racionális államszemlélet kialakulása és első kudarca

1674. július 19-én, vagyis két évvel azután, hogy Jan de Wittet, Hollandia főpenzionárius urát Cornelius testvérével egyetemben széttépte a tömeg, a holland kormány — kálvinista nyomásra — indexre helyezte Spinoza Tractatus Theologico-Politicusát* és Hobbes Leviathanját, ezeket az „alaptalan, veszedelmes nézetekkel és szörnyűségekkel teli" műveket.[1] Az említett könyvek által mélyen sértett kálvinizmus alighanem jogosan helyezte egymás mellé Hobbest és Spinozát, a modern államfelfogás első nagy alakját és demokrata tanítványát.

Hobbes és Spinoza társadalmi helyzete és viszonya a társadalomhoz alapvetően hasonló. Mindketten a polgári társadalom filiszteri korlátoltságában fulladozó, üldözött és menekvő, gyökértelen értelmiségiek. Igaz, egyiküknek határozottan pártfilozófusi erényei vannak. Ez az egyik — bármily furcsa is — nem a királyi nevelő Hobbes[2], hanem a minden közösségből kizárt, sokszorosan kiátkozott, megtagadott és állítólag magányosan és elvonultan[3] élő Spinoza.

Hobbes Leviatánját szokás IV. Henrik apoteozisának, a Stuartok politikai védiratának, Cromwellhez intézett alázatos visszavándorlási kérelemnek, Napoleon, sőt Hitler prófétikus ígéretének tekinteni (hogy csak az érdekesebbeket említsük). Egy olyan szépasszony, akit enynyi különböző udvarlóval kevernek hírbe, alighanem a rosszindulat áldozata. Ha Hobbes egy minden politikai uralmat igazolni kész politikai Don Juan, úgy alighanem rá is érvényes a Don Juan rejtély K. Capek féle magyarázata: egyetlen államrendszerrel sem volt képes viszonyra. Ezzel szemben Spinozát diszkrét, de egyértelmű telmű szálak fűzték a holland arisztokratikus államberendezés vezetőihez, s a Teológiai-politikai tanulmányban nem habozott Hollandiát a teljes véleményszabadság és Amszterdamot a tolerancia példájaként említeni.[4] Aminthogy a háromszög, ha gondolkodni tudna, háromszögűnek képzelné Istenét, úgy lesz Hollandiából Spinoza gondolkodásában az ideális állam.

Mindketten a kor gyermekei; elsősorban mert adott pillanatban képesek megtagadni a közösséget a korral. A XVII. század első felének értelmiségében mintha a természettudományos forradalomhoz adaptálva a reneszánsz polihisztorok élednének újra. Minden számottevő filozófus ugyanakkor műfordító, történész, hittudós, fizikus és matematikus; így Wallis, Leibniz, Pascal, Oldenburg, Swammerdam, hogy csak néhány nevet említsünk . . .

Az optikában jeleskedő Spinoza és Hobbes, a kör négyszögesítésének Don Quijotéja is ezek közé tartozik. A természettudományos forradalom közepette a kor sok kiválósága magától értetődően materialistának indult. Amikor azonban a materializmus a politikai szférával kerül érintkezésbe, az evilágiságról, az „ateisták társadalmáról" hamarosan kitűnik, hogy alkalmatlan a status quo biztosítására.

A természettudományos forradalom — a korai kapitalizmus gyermeke — által involvált materializmus alapjaiban támadta a feudális berendezkedést[5] és az azt szolgáló kereszténységet. „Az állam . . . isteni eredetű . . . ez a tan egybekapcsolódik a kizsákmányoló osztályok érdekeivel."[6]

Mindaddig, amíg a természettudományos forradalom támogatásával a kapitalizmus offenzívában volt, a materialista politikaelméletet is megtűrték. A kapitalizmus megszilárdulásával és ami ezzel együtt jár, a forradalom ígéreteinek, a milleneum eljövetelének meghiúsulásával, megtagadásával, a tőkés kizsákmányoló rendszer ellentmondásainak kibontakozásával a materializmus, a politikai realizmus kényelmetlenné, s mi több, funkcionálisan károssá vált. A kizsákmányoló rendszer megszilárdítása tradicionális világnézetet kívánt, vissza kellett térni az alapvetően vallási — konzervativizmushoz, mely a fennállót változtathatatlannak mutatja.

A materialista világnézet politikatudományi következménye, hogy az államot emberi alkotásként jelenítik meg[7] (amely mint ilyen, megváltoztatható). Ez a társadalmi rend szempontjából veszélyes. Senki sem látta ezt jobban a talán legnagyobb megtérőnél, Pascalnál: „Az engedetlenség — az államfelforgatás művé-

* Spinoza műveit a következők szerint idézzük: E = Etika. Magyar Helikon. 1969. (Heller Ágnes tanulmányával); TPT = Teológiai-politikai tanulmány. Bp., 1953.; PT = Politikai tanulmány. Bp., 1957. Ue. kötetben a Levelezés és Spinoza életrajzok. Valamennyit Szemere Samu fordította. A TPT-t és PT-t igen hasznos jegyzetekkel és bevezető tanulmányokkal Nádor György látta el; Hobbes Lev. = Leviatánját a Magyar Helikon 1970. kiadásában idézzük.

[1] *Freudenthal* J.: Die Lebensgeschichte Spinozas. Leipzig, 1899. 139. p.; *Pollock:* Spinoza. His Life and Philosophy. London, 1880. 444. old.

[2] Ellenkező *Pollock:* im. 339. old.

[3] A magányos lencsekészítő mítosza a romantikus irodalomból ered. Alfred de Vigny 1846-os akadémiai székfoglalójában „műhelye mélyén gubbasztó komor munkásról" beszélt. L.: *Brunschvicq* Léon: Spinoza. Paris, 1906. 217. 9.

[4] TPT. 6. old.

[5] Függetlenül attól, hogy a materializmus, a realista szemlélet arisztokratikus maradt, nem hatolhatott be a tömegek tudatába, s azok harcukat mindvégig hamis tudattal vívták meg. Ez a hamis tudat azonban megőrizte, magába foglalta a materializmus eredményeit: hiszen a reformáció hamis tudata elképzelhetetlen a materialista világnézet katolikus egyházat megrendítő valláskritikája nélkül.

[6] *Lenin:* Az államról. Művek. 29. köt. 483. old.

[7] Az állam alkotottsága és tudományos megismerhetősége szoros összefüggésben van a korabeli tudomány matematikai szemléletével. L.: *Lukács* György: Utam Marxhoz. Bp., 1971. I. 304. old.

szete — az elfogadott szokások megingatásában áll, abban, hogy eredetükig visszamegyünk és kimutatjuk tekintélyük és igazságuk fogyatkozásait... Jogosnak és örökösnek kell... láttatni ezt az állapotot és elrejteni a kezdetet, ha azt akarjuk ,hogy ne legyen hamar vége."[8]

„A társadalmi kiváltságok igazolásának"[9] szükséglete a materialista filozófusok — természettudósok nagy misztikus fordulatát eredményezte. Ugyanígy hatott a forradalom kudarca (l. pl. Lilburne). A miszticizmusba menekvést természetesen megkönnyítette az, hogy a kor materializmusa még erőtlen, s a természettudományos megismerés előrehaladtával újabb és újabb, megmagyarázhatatlan rejtélyek tárulnak fel előtte. A természettudományos megismerés félelmes szakadékai és a feudális formák mögött jelentkező kapitalizmus nem kevésbé taszító ellentmondásai, melyek az embert ember farkasává teszik, s a véget nem érő vallási öldöklések érthetővé teszik a barokk félelemérzést.

Ilyen körülmények közt egészen másodrendű, hogy a megvadult lovak elragadják-e a Pont Neuf-ön a hintót, hogy az utasok megtérjenek (mint Pascal esetében): Steno, Spinoza anatómus barátja minden külső élmény nélkül katolizál, hogy püspökként szervezze az északnémet ellenreformációt.

A misztikus fordulat nemzedéke tehát egyéni válságként éli át a forradalom ki- és befulladását.

Hobbes és Spinoza ki tudták vonni magukat e misztikus vonzásból. Ők megőrizték materializmusukat és ezzel államfelfogásuk realizmusát.

Az államnak a vallási-miszticizmustól való alighanem épp hobbesi — spinozai megőrzése történelmileg alighanem éppoly jelentős, mint a vallási szentségtől való megfosztás, amit Marx mindkettejük érdemeként említ.[10]

Az állam demisztifikálása nem jelenti azt, mintha Hobbes és (misztikus indíttatásokból) *részben* Spinoza is elutasítaná azt a politikai passzivitást, amelyet a korabeli viszonyok közt mások a vallás tekintélyének visszaállításával igyekeznek elérni. Ők azonban egy racionális, polgári passzivitást hirdetnek. Ez a tanítás ideológiai funkcióját tekintve mindenekelőtt az értelmiség passzivitását hivatott biztosítani — testreszabott, azaz észérvekkel. Hobbes nyilvánvalóan a legpolgáribb kotempláció talaján áll; s ugyanez — bonyolultabban — Spinoza filozófusának emelkedett álláspontja is, mondhatni a spinozai cél. Amíg azonban Hobbesnél ez általános elv, Spinoza *az adott viszonyok közt aktivitást kíván.* Lényegében azonban az a politikai aktivitás, amelyre a de Witt rendszer támogatására szánt filozófiai-politikai toborzó bíztat, a dolog lényegét tekintve nem minősíthető „cselekvésnek". „... A „cselekvés" — mondja a polgári kontempláció kapcsán Lukács — abban áll, hogy az említett törvények valószínű kihatását, amennyire csak lehet, előre kiszámítják, kalkulatórikusan megragadják és a „cselekvés" szubjektuma csak olyan pozíciót foglal el, amelyben ezek a kihatások az ő céljai számára a legoptimálisabb esélyeket nyújtják."[11] E kalkulációt szolgálják Hobbesnál a természeti törvények. Spinoza értelem vezette embere, aki a felismert szükségszerűség szerint cselekszik, ugyanezen polgári álláspontón áll. A racionalizált valóság jobban kalkulálható — folytatja Lukács. Ennek megfelel, hogy az ész vezette államban nagyobb a szabadság — amint Spinoza mondja —, azaz könnyebb a szükségszerűség felismerése és követése. Ezért lesz a racionális állam a legszabadabb, vagyis a spinozai ideál. A spinozai szabadság fogalom ugyanazon kontemplatív álláspontot tükrözi, mint ami Hobbes politikaközömbös alattvalóját jellemzi!

Ebből következik, hogy állam szentségének tagadásával nem a maguk, hanem késői követőjük, Rousseau számára készítik elő az utat, ők azonban (Hobbes egyértelműen, Spinoza ellentmondásosan) megmaradnak a „tevékenység"-mentes kontemplációnál. Ez azonban nem érinti *tudományos* jelentőségüket: erkölcsmentes politikatudományuk imponáló és módszertanilag útmutató számunkra egy olyan időszakban, amikor „a marxizmusnak azt az... alapelvét ássák alá, hogy a történelem hajtóereje nem a puszta erkölcsi egyezmény, hanem az osztályharc."[12]

Hobbes és Spinoza egyaránt polémikus műveket írt, s e művek a más szerkezetű társadalmakban, részben más ellenségeknek szánt tördöfésként is hasonlónak bizonyultak. Hobbes az angol polgári forradalom előtt és alatt dolgozta ki tanait. Ellenfelei a szekták (ideértve a kálvinizmust)[13], Róma, a polgári érdekeket védő jogászság és a parlament. Ezektől óvja a centrális, territoriális, világi és abszolut szuverén államhatalmat. Bizonyos értelemben tehát a polgári ideológiákkal, *(vagyis ideologikusan kifejezett* polgári érdekekkel) *szemben* támogatja a polgári államot, mint a polgári *lét* megjelenési formáját. A korabeli, önmagában részben még feudális és vallásos korlátoltságú, részben a polgárit meghaladóan progresszív (de mint ilyen irreális) követelésekkel szemben Hobbes a par excellence polgári-állami lét lényegét fejezi ki a természeti állapotban megragadott polgári árutermelés alapján. Spinoza viszont a holland pol-

[8] *Pascal:* Gondolatok. Franklin 1942. 101. old. Leibniz — Spinoza sok Júdás-barátja közt a leghíresebb, egy európai forradalom fenyegetését érzi a spinozai eszmékben. *Feuer* L. S.: Spinoza and the Rise of Liberalizm. Boston, 1958. 356. old.

[9] *Lenin:* i. m. i. h.

[10] *Marx,* K.—*Engels* Fr.: Művei. Bp. (MEM) 2. kötet 127. old. (A szent család).

[11] *Lukács* Gy.: i. m. 333. old.

[12] *Althusser:* Louis: Marx — az elmélet forradalma. Bp., 1968. 14. old.

[13] A kálvinizmus De Witt, s így Spinoza fő politikai-ideológiai ellenfele. L. Feuer 64. old.

gári-állami fejlődés egyes vonásainak *kiemelésével* lép előre a polgári állam lényegi vonásai s méginkább ennek a polgárság viszonyai közt beteljesíthetetlen haladó elemei irányában (demokrácia, szabadság). Hollandia egy rövid időre (s csupán csak a kereskedelmi tőke keretei közt) a kifejlett kapitalizmust vetíti előre és az emberiség „nagy korszakainak" egyikét valósítja meg. Ennek a „nagy korszaknak" az előremutató vonásait ragadja meg és viszi tovább Spinoza. Hogy ez a helyzet mennyire átmeneti, azt mutatja a de Witt-i politikai rendszer egyszerisége — a tömegbázis hiányában.

Hobbes és Spinoza nemcsak hasonlít; eltérésükben — csakúgy, mint hasonlóságukban — elsősorban társadalmaik sajátosságai tükröződnek. Különbségük a korai szakaszában levő ipari és virágzó kereskedelmi tőke különbsége. Hobbes az eredeti tőkefelhalmozás munkaerő-oldalának megfelelően a munkaerőt megregulázni képes államhatalmat állítja előtérbe. Spinoza viszont annak a Hollandiának a szülötte, melyet a kereskedelem szabadsága tett naggyá, így nem csoda, hogy a jólétet (az árucserét) biztosító szabadság válik jellegzetes gondolatává.

Közösségük végső alapja viszont az, hogy a két hasonló helyzetű „menekülő" elitgondolkodó filozófiai géniusza relatíve függetleníti magát kora esetlegességétől és a *burzsoá államnak a forradalmak villámfényében feltáruló lényegi vonásait tárgyalják.*

Osztályszemléletükben a forradalomtól *megriadt* (de gazdaságilag győztes) polgárság álláspontja érvényesül. Ez nem akar többé a politikával törődni, „cselekedni" és olyan *erős államhatalmat* kíván, amely hagyja őt gazdálkodni, s egyben biztosítja gazdagodása élvezetét. Ismeretes, hogy a Leviatán megírásakor a forradalom már túlnőtt a burzsoázia céljain, s 1660-ban odadobták a vallást és a szabadságot „azért a hiú és alaptalan vélekedésért, hogy csakis a királyság állíthatja vissza a kereskedelmet" (Milton), amint azt Hobbes már az 1640-es évek végén felismerte.

A polgárság átengedi a politikai hatalmat; a fontos az, hogy erős legyen az állam és „végezzen a fanatikusokkal"[14] (Samuel Pepys). A szűk járadékos réteg vezette holland polgárságnak hasonló volt az álláspontja (ugyancsak forradalom után voltak).

A polgárságnak ez a politika-idegensége a burzsoá hatalomgyakorlás „örök" jellemzője: a királyokat és nemeseket a saját soraikból kikerülő hivatásos politikusokkal, managerekkel, azaz „fizetett lakájokkal" (Lenin) helyettesítik.

Amikor Hobbes és Spinoza a polgári korlátoltság álláspontjáról erős államhatalmat követel, ezzel a forradalomellenes burzsoá érzését fogalmazza meg, amivel a burzsoá álláspont lényegét fejezik ki. (Az 1848-as forradalmat elárúló német burzsoáziával kapcsolatban így ragadja meg e vonást Marx: „... nem hisz önmagában, nem hisz a népben, a felső rétegek felé morog, az alsó rétegektől reszket.. a világot rengető vihar megfélemlítette ..."[15]

Az erős államhatalom igényének megfogalmazásában az úttörő munkát Hobbes végzi el és állam- és jogelmélete meghatározó Spinózára. Nem alaptalan Meshea véleménye, miszerint „Spinoza csak Hobbesnál következetesebb hobbista".[16] Persze más is, több is ennél. Kettejük konkrét kapcsolata izgalmas, bár jelen körülmények közt eldönthetetlen kérdés.[17] Tény az, hogy Spinoza ismerte Hobbes 1647-ben latin nyelven kiadott művét, a De Civét;[18] ez a kiadás megvolt a könyvtárában. Hatása vitán felül áll. A De Cive azonban csak szerény előfutára a Leviatánnak, s ehhez képest a TPT és a PT is komoly előrelépés.

Hobbes és Spinoza eltérése az államformatanban a legélesebb, bár egyaránt a béke, a biztonság megőrzésében jelölik meg az állam feladatát, s egész államtanuk célkitűzése is közös; kidolgozni az állam fennmaradásának legbiztosabb alapját, amely „mint a számtan és a mértan, biztos szabályokból áll",[19] megállapítani az ésszerű államberendezkedést, meghatározni az állam betegségeinek orvosságait.[20]

Hobbes és Spinoza, mivel az államot emberi alkotásnak tekintik, az államalkotó ember reális természetéből indulnak ki az állam fennmaradásának kibiztosításában.[21]

De hiába közös az antropológiai kiindulópont, hiába látják csaknem egybehangzóan irígynek és vetélkedőnek a „gondolkodó" embert, az emberek közös természetéből levezetett államok mégis eltérnek egymástól: Hobbes az állami szuverenitás felől fogja fel a kérdést és realista marad: Spinoza viszont átcsúszik az utópiába, s ezzel a perspektív politikai elméletek közé. Természetesen Hobbes deskriptív el-

[14] *Renier,* J.: The Dutch Nation. London, 1944. 105. old.

[15] *Lenin:* Marx, Engels, Marxizmus. Bp., 1948. 37. old.

[16] *Meshea,* Robert J.: The Political Philosophy of Spinoza. New York — London, 1968. 138. old.

[17] *Pollock:* i. m. 339. p.: „a Leviatán történelmi elsőbbsége nem jelent filozófiai primátust." Ui. *Heller* Ágnes: Lev. 649. old.

[18] Az első kiadás ideje 1642. Paris. A Teológiai-politikai tanulmány azonban épp abban az irányban fejleszti tovább a De Civét, mint maga a mester az 1651-ben angol nyelven megjelent Leviatánban. Ezt a kiadást Spinoza nem ismerhette, mivel nem tudott angolul. A latin-nyelvű kiadás 1668-ban látott napvilágot, Amszterdamban, vagyis a Teológiai-politikai tanulmány előtt két évvel. Thomas Hobbes Opera philosophica quae latine script OMNIA stuido Gulielmi Molesworth Vol. 1. Londini 1839. Vitae Hibbianae autarium: XLI. (opera sua Amstelodami imprimenda tradidit Joanni Blauvio, viro optimo, et rei literariae promovendae studiosissimo; cujus industria factum ut anno 1668 pulcherrimis, typis expressa in publicum prodierint. — Heller tévesen 1670-et jelöl meg a kiadás éveként. Lev. 621. old.

[19] Lev. 179. old.

[20] PT X. fej. Lev. XXIX. fej.

[21] Az emberek „ahogy vannak". PT II/1.

mélete is gyakorolhat preskriptív hatást. Ez még „A tőkéről" is elmondható. — Hobbes és Spinoza is elsősorban abban különbözik a klasszikus preskriptív politikai elméletektől (Calvin, Rousseau), hogy nem az emberben adott morális kötelességből indulnak ki.[22] Antonio Banfi, a kiváló olasz marxista filozófus szerint Spinoza már a teológiai-politikai tanulmányban teret enged az utópizmusnak, ami az ember barokk relativitásából származik.[23]

Hobbes arra felel, milyen az önfenntartásra képes állam berendezkedése, figyelemmel az adott természetű emberekre. Spinoza viszont, aki elsősorban etikus (még ha csak more geometrico is) azt kutatja, hogy adott természetű emberekkel hogyan, milyen intézményi rendszer[24] valósítható meg az egyének szabadsága és egyben az állam biztonsága, mert csak a szabadság esetén van igazi biztonság. „Azt az államot egyébként, amelynek békéje az alattvalók gyávaságától függ, akiket úgy vezetnek mint a barmokat, hogy csak szolgálni tanuljanak, helyesebben pusztaságnak lehet nevezni, mintsem államnak."[25] Mert „... az állam mindenkor inkább polgárai, mint ellenségei miatt forog veszedelemben".[26]

Valóban óriási a különbség az aktív állampolgárokat kívánó Spinoza és a passzív állampolgárság alapján álló Hobbes között; még ha e passzívitás nem is olyan veszélyes, hiszen Hobbes szerint nem szabad az embereket az akarati cselekvés minden lehetőségétől megfosztani.[27] A politikailag passzív alattvaló képe különben a spinozai aktív polgárnál közelebb állott a XVII. századi realitásokhoz, a tömegmegmozdulásoktól függetlenül. A tömegek aktivitása Hobbes és Spinoza megítélése szerint egyaránt az állam biztonságát veszélyeztette (illetve a megítélésük szerint kívánatos uralom ellen irányult). Spinoza, aki mégis kívánja a néprészvételt, de nem láthatja előre a később kialakuló cselekvési formákat, menthetetlenül utópiákba csúszik s végül, a demokrácia kapcsán, feloldhatatlant ellentmondásra jut. A három — általa tárgyalt — ideális államforma (amely szerinte *sincs*, de lehet) megegyezik a Hobbeséval; — monarchia, arisztokrácia, demokrácia. — Ezek értékrendje Hobbes szerint: minden hibájával együtt is még a monarchia a legkevésbé rossz. Spinozánál a monarchia is lehet kiváló államforma, de a hatalom és a szabadság biztonsága számára a demokráciában van a legtöbb esély.

Spinoza ideálját részben a korabeli tapasztalatból absztrahálja: az abszolutista zsarnokságból (Franciaország) a monarchiát, a gyökértelen arisztokratikus köztársaságból (de Witt Egyesült Államai) az arisztokratikus uralmat, a félreértelmezett Biblia héber államából és a kollegiánus szekta közösségéből a legtöbbre értékelt államformát, a demokráciát.[28]

Ezt az értékelést a tömegekkel szembeni előítélet teszi ambivalensé. Ez az előítélet egyáltalán nem meglepő annál a Spinozánál, aki a de Witt testvérek széttépésekor az Etikában kifejtettekkel és addigi életmódjával szöges ellentétben nyilvánosan akarta megbélyegezni a tömeg barbárságát, s ebben csak az akadályozta meg, hogy házigazdája rázárta az ajtót.

Spinoza később hangsúlyozta, hogy „a természet egy és közös mindnyájunkban",[29] s hogy a tömeg mértéktelensége szolgaságban tartottságának következménye,[30] ítélőképességet pedig azért nem lehet várni tőle, mert mindent eltitkolnak előle, de a tömegekkel szembeni alapállásán ez nem változtat.

Éppen ez a tömegekkel kapcsolatos kettősség indít arra a feltevésre, hogy a demokráciára vonatkozó kézirat befejezetlenségében a szabadság aktusát lássuk: nem a rút halál ütötte ki a tollat filzófusunk kezéből, hanem szabadon, azaz egyedül természetének (illetve gondolatmenete természetének) szükségszerűségénél fogva[31] hagyta abba művét.

A demokrácia, mint csaknem teljes társadalmi méretű szabadság — ha meg akarjuk őrizni az *egyenlőséget* — túlfeszíti az állam kereteit. „Az olyan törvényhozó és forradalmár, aki egyenlőséget és szabadságot egyszerre ígér, vagy fantaszta, vagy szélhámos" — ahogy Goethe mondotta. Spinoza nem volt se fantaszta, se szélhámos, — tehát abbahagyta művét.

Ha Spinoza utolsó éveiben, egész haláláig a Politikai tanulmányon dolgozott volna, megítélésem szerint a jelenlegi, mintegy 80 nyomtatott oldalnyi kéziratnál lényegesen hosszabb szövegnek kellett volna az utókorra maradnia. A ránkmaradt szöveg jelentős része a Telológiai-

[22] A problémára l.: *Campbell*, Blair: Prescription and Description in Political Thought. The Case for Hobbes. American Pol. Sc. Rev. 1971. 376—388. old.

[23] *Banfi*, Antonio: Spinoza e il suo tempo. Firenze, 1969. 35. old.

[24] PT. 5. p. Spinoza sokkal inkább hajlik a hatalmi ágak megosztására, mint Hobbes, aki úgy fél ettől, mint ördög a szenteltvíztől. Spinoza keresi a hatalomba való bevonás eszközeit és egyben egy-egy szerv hatalma kizárólagossá válásának eszközét; de a középkorias „tanácskozótestületektől" még nem jut el (példakép hiányában) a képviseleti demokráciához. A hatalomnak állam és egyház közti megosztása kérdésében Hobbes-szal azonos nézetet vall. Spinoza szerint egyébként a túl sok hatalom éppúgy megront, mint a túl kevés. PT. VII/27.

[25] PT. V/4. §. 87. old.

[26] PT. VI/6. 90. old.

[27] Lev. 293. old.

[28] Pt. VII. a demokrácia Spinozánál mindig közvetlen demokráciát jelent, ahol az egyes emberek közvetlen kapcsolatban állnak a vezetésüket megvalósító összességükkel. Figyelemre méltó, hogy Hobbes a közvetlen demokráciát — ahol „az emberek a természettől fogva jelen lehetnek" — előnyben részesíti a monarchiával szemben. Lev. 197. old.

[29] PT. VII. 27. old.

[30] Ugyanígy Hobbes. Lejszt hangsúlyozza, hogy a kor viszonyai közepette Spinozának a néppel kapcsolatos nézetei kifejezetten haladók. L.: *Lejszt*, O. E.: Ucsenyie Spinozü o goszudarsztve i prave. Moszkva, 1960.

[31] E. 7. old. (7. definició)

politikai tanulmányban és az Etikában kifejtettek ismétlése, az arisztokratikus kormányzatra vonatkozó fejtegetése pedig Pieter van den Hove Polityke Weegschall c. művének átvétele.[32]

Spinoza 1677. február 23-án halt meg; alkotóereje csökkenésére nem utal semmi adat.[33] A Politikai tanulmányt legkésőbb 1675-ben kezdte írni,[34] ha elfogadjuk is, hogy a latin nyelvű fogalmazás még ekkor is nehezére esett, mégis két év alatt messzebbre jutott volna, — ha akar.

Miben áll a demokráciának az a belső ellentmondása, mellyel feltevésünk szerint Spinoza lángelméje és becsületessége nem birkózhatott meg? És mit is ért Spinoza demokrácián?

Mindenekelőtt ez a három lehetséges államforma egyike. Ezen értelmezésben[35] a demokrácia az az állam, amelyben az állampolgároknak törvény által meghatározott köre gyakorolja a hatalmat (a szavazati jogot a legfelsőbb tanácsban). Ez tehát nem felel meg a klasszikus „többség uralma" elvnek (a szavazási többség elve természetesen itt is érvényesül, — akárcsak az arisztokratikus köztársaságban). Demokráciának nevezi Spinoza mindazt, ahol nem emberek választják maguk mellé a hatalomban részeseket, hanem *formálisan egyenlő kritérium alapján* — a törvény jelöli ki őket. Spinoza e formális kritérium alapján demokráciának nevezi a plutokráciát és a majorátust is.[36]

Ezen általános demokrácia-fogalom lényege tehát a *formális egyenlőség.*[37] A „héber demokráciának"[38] egyik oldala a kormányzásban való *egyforma részvétel,* a másik a hatalomnak való közvetlen engedelmesség. Ez az egyenlőségigény a gazdaság egyenlő megosztásának követelményével jár együtt (leveller vagy más szektahatás).

Ez a bizonyos „igazibb" demokrácia, az az államforma, amelyben *kivétel nélkül* mindenkinek van szavazati joga. Ez maradt befejezetlenül. A „kivételnélküliség" ellenére a *nőknek* és *szolgáknak nincsenek politikai jogai.*[39]

Ha a nőkkel kapcsolatban egyéni kiábrándultság vezette is, a szolgák szavazati jogát megtagadó megvetése mögött társadalmi tapasztalat húzódik meg. Az illúziók elvesztése hagyatta abba vele épp ezen a ponton az írást.

Meshea[40] felvetése szerint a szolgákat (és ezen a más irányítása alatt állókat, tehát a munkásokat is érteni kell) Spinoza nem tekinti természettől fogva alacsonyabbrendűnek.

És itt elérkeztünk Spinoza egyik megoldhatatlan dilemmájához (mely azonban nem annyira a polgári demokrácia ellentétéből, mint inkább kora ellentmondásából táplálkozik). A servos megjelölés alá eső személyek egyik politikai tette váltotta ki Spinoza legélesebb ellenérzését.

A XVII. századi Hollandiában, Spinoza korában a servos politikai szerepe és öntudata nem véletlenül rémítette el Spinozát annyira, hogy az emberek természetes értelmi egyenlőségének elvét föladva megtagadta politikai jogaikat. Ezek az emberek voltak ugyanis a kálvinista propaganda leghűbb követői. Hihetetlen nyomorukban[41] teljesen érthető, hogy magukévá tették a kálvinizmus tételeit, így luxusellenségét, az „egyenlőség a szegénységben" irányában értelmezhető, s ennyiben antikapitalista tételeit. A kizsákmányolt tömegek kizsákmányolóikkal szemben — önálló politikai program hiányában — a reakció, az orániai párt mellé álltak. Számos felkelés gyengítette a de Witt rendszert, melynek Spinoza híve volt. Mindezek után érthetően vonakszik a szolgák politikai jogait elismerni. Az egyenlőségmeghazudtoló polgári osztálykorlát és a szabadságközpontú, — a burzsoá viszonyok keretein túllépő- (és önmagában is ellentmondásos) demokrácia koncepció ellentmondása tette a Politikai tanulmányt befejezhetetlenné. Ez az ellentmondás kiküszöbölhetetlen volt, mert a filozófusi állameszmény összeegyeztethetetlennek bizonyult a politikai realitásokkal. A szolgák politikai szempontból szükséges kizárása esetén nem valósulhat meg a szabadság, hiszen számos embert (esetleg épp a többséget) nem a saját értelme irányít.

Spinoza a demokráciát a fenti korlátozások ellenére is a legabszolutabb államnak tartja, mivel a demokráciában mindenki értelme érvényesül —, hiszen ritkán határoznak el valamit valamennyi tag egyhangú szavazatával, s mégis minden valamennyi tag közös határozatából történik, azokéból is, akik a javaslat ellen azokéból is, akik a javaslat mellett szavaztak."[42]

A spinozai szabadság fogalom teljes félreértése lenne, ha úgy vélnénk, hogy az ún. demokratikus szabadságjogok biztosítása állna politikai gondolkodása, ill. demokrácia tana középpontjában.[43] Ugyanis az *igazi* boldogság és szabadság: Isten intellektuális szeretete, ami a teljes jogfosztottságban is lehetséges.

A demokrácia, mint az állampolgárok szabadságát biztosító intézmények rendszere, két-

[32] Spinoza, Briefwechsel, Übertragen und mit Einleitung, Anmerkungen und Register versehen von Carl Gebhard, Leipzig. 1914. Fel. Meiner.

[33] V. ö. a Colerus életrajzzal.

[34] Pollock szerint a tanulmány megírásának gondolata már 1671. február 17. előtti (eszerint a Homo politicus c. mű szerzője ellen „be nem vallott célzattal írt" válaszról van szó.) V. ö. 44. levél. PT. 316. old. Ellenkező Gebhardt.

[35] TPT. XX., PT. II/17.

[36] PT. 11/2.

[37] TPT. XVI. 230. p. TPT. XVII. 244. old.

[38] TPT. XVII. 244. old.

[39] TP. XI/3.; A monarchiában sincs politikai joga azoknak, akik, mint cselédek, szolgai munkával tartják fenn életüket. PT. VI/11. Itt együtt szerepelnek a gonosztevőkkel, némákkal és őrültekkel.

[40] *Mcshea:* i. m. 128. old.

[41] Marx a Tőkében írja, hogy a XVII. században Hollandiában volt a legsúlyosabb kizsákmányolás. Bp. 1961. 697. old.

[42] TPT. XX. 289. p.

[43] E nézeten pl. *Feuer,* L. S.: Spinoza and the Rise of Liberalism. Boston, 1958. 101. old.

féle értelmezésre ad lehetőséget: az egyik szerint a demokrácia az emberek természetes közege, ahol azok, mint saját belső szükségszerűségüket megvalósító, azaz szabad lények, nem érzik kormányozottságukat, ahogy nem érezzük a levegő nyomását. „A demokratikus állam ... közelíti meg legjobban a természeti állapotot."[44] Ez megfelel az államról, mint irányítási-igazgatási gépezetről, mint igazi demokráciáról alkotott képzetünknek.

A spinozai szabadság nagyon távol áll a polgári demokráciák hagyományos szabadságfelfogásától, melyet a Spinozától olyannyira idegen természetjogi gondolkodás alakított ki az emberi jogok formájában és amely a klasszikus polgári alkotmányokban öltött testet (s vált holt betűvé). Mivel Spinoza szabadsága a filozófus intellektuális szabadsága, ezért az elvileg bármilyen politikai rendszerben elérhető. Éppen ennek felel meg az ellentmondásoktól terhes spinozai gondolatszabadság, amely szigorúan *tagadja a cselekvést* és mintegy pótléka annak. Az államon belüli szabadságot az Etika negyedik könyve dolgozza fel; az igazi szabadságról viszont az ötödik könyvben van szó, ahol az ember elveszti hasznosság-szemléletét és ezzel társadalmiságát is és egyedi mivolta helyébe az individualitás lép.[45]

A demokrácia, mint államforma alapja egy formális egyenlőség. Most kitűnt, hogy az igazi demokrácia a szabadsághoz kapcsolódik, csakhogy *ez a szabadság kizárja az egyenlőséget. A filozófus számára a szabadság a politikai formától független,*[46] míg a közönséges értelmes emberek esetében a többség olyan uralma ez, ahol a szavazatokat csak bizonyos „értelmet veszélyeztető" elemek kizárása *után* kezdik összeszámlálni.

Az Etika ötödik könyve a testvériség irányában oldja meg ezt az ellentétet;; ez a megoldás azonban természetesen csakis etikailag releváns; az ötödik könyv etikai stációjáig vezető út elakad az ideális politikai formák kátyújában.

Spinoza szerint „aki ... arra törekszik, hogy ésszel vezesse a többieket, az nem erőszakosan cselekszik, hanem emberségesen és jóságosan, s lelkében teljesen következetes".[47] Eszerint tehát a spinozai etika értelmében a szabadságra kényszerítés helyénvaló. Ez lényegében a demokrácia és diktatúra dialektikus egységének legalábbis megsejdítésére utal. Ámde „a tehetetlenség ... abban van, hogy az ember rajta kívül eső dolgoktól vezetteti magát, s hogy ezek olyan cselekedetekre determinálják őt, amelyeket a külső dolgok közös állapota kíván, nem pedig olyanokra, amelyeket saját természete, *pusztán magába tekintve,* követel."[48] Az egyén, akit különböző indulatok (félelem, nyereségvágy stb.) vesznek rá az állami (értelmi) előírások követésére, ha engedelmességével saját természete általa egyedül fel nem ismert követelményét valósítja is meg, mégis, a külső dolgok közös állapota által determinált, vagyis nem szabad. Éppen ezért az állam sosem lesz mindenki igazi szabadságának közösségi formája, illetve csak értelmes emberek esetén lehetne az.

Ha viszont mindenki „értelmes" lenne, államra sem lenne szükség.

Sajó András

[44] TPT. 292. old.
[45] V. ö. *Heller* Á. E. 348—351. old.
[46] „Bármilyen államban él az ember, szabad lehet". TPT. 229. p. A probléma azonban az, hogy „Es sind nicht alle frei, die ihrer Ketten spotten" (Lessing): („nem mind szabad, aki láncait neveti".)
[47] E. IV/37. 231. old.
[48] E. 234. old.

SZEMLE

A vállalati szervezetnek, mint rendszernek és jogi személynek munkajogi képviselete

A vállalat rendszer jellege és jogi személyisége egyaránt differenciált integráltságra utal.

A vállalati szervezet a rendszer megjelenési formája, vagyis szervezett rendszer.

A vállalat, mint rendszer része a makroszférának és saját szervezete is — társadalmi munkamegosztás által tagolt és egyben integrált — alap-, al- és részrendszerekből áll.

A téma szempontjából fontos, egyik alrendszere — a felső-, közép- és alsó szintre tagolódó — vezetési hierarchia.

A jog maga is rendszer. E rendszer egyik intézménye a jogi személyiség. A jogi személyiség felülről nézve azt fejezi ki, hogy egy szervezet része egy nagyobb szervezetnek, alulról nézve pedig: „emberek meghatározott társadalmi viszonyainak, illetve ezek jogi kifejezésformáinak csomópontja, jogilag szervezeett egysége". 1:87 „A jogi személy legáltalánosabb fogalma szerint jogszabályban megengedett célok szolgálatára létrejött olyan szervezet, amelynek az állam által elismert szervezeti és működési szabályzata, valamint elkülönített vagyona van, és cselekményeiért vagyoni felelősséggel tartozik." 2:516

A munkajogi képviselet, jelenleg vizsgálandó, törvényhelye: „Ha a

[1] *Világhy* Miklós: A népgazdaság és az állam- és jogtudományok. (Döntőbíráskodás 1964. 3. sz.)
[2] *Antalffy — Samu — Szabó — Szotáczky:* Állam- és jogelmélet. Budapest, 1970.

vállalatot nem az igazgató vagy a jogtanácsos (jogi előadó) képviseli, az igazgatónak a vállalatot képviselő dolgozót írásban meghatalmazással kell ellátnia. Meghatalmazás nélkül járhat el az egységvezető azokban az ügyekben, amelyeket az általa vezetett egység mellett működő döntőbizottság bírál el". [9/1967 (X. 8.) MüM sz. r. 14. §. (1) bekezdése.]

Tézis: a törvény idézett része antagonisztikus alternatívában értelmezhető. Egyik értelmezése szerint szemben áll a vállalat rendszerbeli és jogi személyiségbeli természetének majdnem minden jellemzőjével. Másik értelmezés szerint azokkal összhangban van.

Kezdjük *a harmonizáló alternatívával*: a törvényhely első fordulatában szereplő igazgatói képviselet körébe tartozik az igazgató által delegált jogkörben eljáró egységvezető is; a törvényhely második fordulatában szereplő, meghatalmazás nélküli eljárás minden esetben jogos, amikor döntőbizottság működik, mert az egység munkaügyeit az illetékes — tehát mellette működő — döntőbizottság előtt folytatja le.

Az ellentétes értelmezés problémaköre: a törvényhely első fordulatánál: a delegált jogkörben, érdemben eljárásra jogosult dolgozótól, képviseleti minőségben, írásbeli meghatalmazás követelése az alábbi — rendszerbeli és jogi — ellentmondásokat tartalmazza: a vállalat igazgatója által delegálható jogkörnek teljesnek kell lennie. Vagyis ki kell terjednie az érdemi — és az ettől elválaszthatatlan — eljárási kérdések totalitására; a törvény az igazgatót vállalatképviseleti jogosultságának átruházására jogosítja fel. (Ptk. 35. §); fenti helyzetből eredő, azt az ellentétet, hogy az átruházó igazgató jogi személy képviselője, a megbízott egységvezető pedig nem az, ugyancsak a törvény oldja fel azzal, hogy az egységvezetőt a vállalat képviselőjévé nyílvánítja. (Ptk. 37. §); csorbát ejt az igazgatói jogkörön, kétségbe vonva az ügy befejezéséig, annak minden fázisára kiterjedő és teljes körű delegálás fennállását; a vállalatvezető delegálási *jogosultságát*, újabb beavatkozás *kötelezettségévé* változtatja; sérti a vállalatvezetői önállóságot a szabad döntés körébe tartozó kérdésben érvényesülő törvényi kogenciával s ezzel a törvényi diszpozitivitás tendenciája ellen is hat; a delegált ügymenet szerves egészét megbontja, késlelteti és hatálytalanítja a kényszerpályákban rejlő előnyöket azáltal, hogy az újabb igazgatói beavatkozásig megakasztja a folyamatot; fenti hatásából következik a kivételek alapján történő vezetési elv (Management by Exception) alkalmazhatatlansága, mert megfosztja az igazgatót a döntés szabadságától a képviseletnek — delegálástól eltérő — szabályozása vonatkozásában. E helyett a rendes folyamatba kell beavatkoznia, mintegy tovább lökdösni a „kényszerpályán"; amennyiben a delegált jogkört eljárási oldaláról megkérdőjelezzük, úgy az érdemi oldala is áljogosultsággá válik, hiszen az érdemben eljáró — írásbeli megbízás hiányában — saját döntését nem tudja megvédeni s nem észleli döntésének jogi következményeit, a jog nevelőhatását; a rendszer információelméleti követelményeinek is fékezője, mert az információs csatornát feleslegesen terheli, az egyszer már leadott jogkör, újabb és újabb megerősítésének kötelezettségével; sérelmet szenved a „visszacsatolás komplexitásának" szervezeti elve is; sőt maga a visszacsatolás sem érvényesül közvetlenül. (Pedig funkcionális és vezetési szintek viszonylatában is, és közvetlenül érvényesülnie kellene.)

A törvényhely második fordulatának olyan értelmezése, mely még itt is meghatalmazással késlelteti az eljárást, egyedül azon a minősítésen alapul, hogy mit tekintünk az egység mellett működő döntőbizottságnak. Erre vonatkozó álláspontomat az alábbiak tartalmazzák: amennyiben egy vállalatnál csak egy döntőbizottság működik, úgy ez, a vállalat valamennyi egysége mellett működő döntőbizottságnak tekintendő; ha több döntőbizottság működik egy vállalat keretében, akkor a helyileg együtt működő egységeket és döntőbizottságokat az egységek mellett működő döntőbizottságoknak kell tekinteni; a vállalati igazgatóság területén működő döntőbizottságot nem lehet az igazgatóság, mint vezetési alrendszer (egység) mellé rendeltnek tekinteni, mert ilyen értelmezés az ugyanott működő valamennyi egységet megfosztaná a „mellette működés" pozíciójával járó előnytől, a meghatalmazás mellőzhetőségétől.

Az eddig felsorolt három esetben az ellenkező vélemény alapja csak a döntőbizottságok között fennálló hierarchikus kapcsolat feltételezése lehetne, amely viszont a valósággal ellentétes.

Amennyiben a döntőbizottság egység mellett működésének cáfolatául az az érv szolgál, hogy a döntőbizottság az egységnél szélesebb körű funkcióval rendelkezik (több egységnek mellérendelt), ez a nézőpont kitérő egyenes az alapkérdés vonatkozásában s a nem létező hierarchia hiányosságára utalna a döntőbizottsági szervezetben.

További, rendszerből adódó ellenérvek sorából ki kell emelnem a döntési funkció teljességének elvét, amely a tevékenység: megindításából, befolyásolásából, megváltoztatásából és befejezéséből áll.

A feladat, hatáskör és felelősség egységének előfeltétele ezek szoros összefüggésének, egymásra épülésének biztosítása. Az összefüggő lánc megszakítása felesleges mellékutakkal (meghatalmazások odavissza folyamatával) a szervezettségi hatékonysággal ellentétes irányban hat. (Néhány példa: a feladathoz szükséges felelősség, de ennél kisebb hatáskör akadályozza a feladat végrehajtását. A vezető akcióképessége korlátozott. A feladathoz szükséges hatáskör de nagyobb felelősség a vezető szervezetén kívüli területek irányából történt túlterhelésére mutat. A feladatnál nagyobb hatáskör és nagyobb felelősség túlszervezés és túlszervezettség fokmérője.)

A hatáskör lényegi tartozéka a képviselet, ugyanis „területileg és időbelileg elhatárolva: a döntés, utasítás, mérlegelés, intézkedés, beszámoltatás, ellenőrzés, adatkérés, tájékoztatás-igénylés, *képviselet*, szolgáltatásigénylés, határidőelőírás, véleményezés, egyeztetés, kezdeményezés, engedélyezés, észrevételezés stb. szabályozását jelenti". [3:218]

A folyamatszervezés követelményei is erősítik felfogásomat. Ugyanis zárt kommunikációs hálózat kiépítésére kell törekedni olyan szabályozással, hogy elkerülhető le-

[3] *Kocsis* József: Folyamatszervezés a gépiparban. Budapest, 1974.

gyen az információk: eltűnése, hiánya, deformálása; valamint az információs csatornák túlterhelése, szükségtelen, vagy kevésbé fontos információkkal. Ez utóbbi körbe sorolható — és semmilyen indokkal nem támasztható alá — az érdemben gyakorolt jogkörhöz tartozó eljárási jogosultság újabb meghatalmazáshoz kötése.

A kommunikáció aspektusából is fenti álláspontho jutunk. Ugyanis „a kommunikáció célja a dolgozók közötti motivált interakció elősegítése". 3:168. Az ügy kezdettől befejezéséig tartó megszakítatlan folyamatának minden pontja ilyen motiváló tényező, melynek szabad érvényesülése elé akadályok állítása felesleges.

Összegezés: 1. a 9/1967. (X. 8.) MüM sz. r. 14. §. (1) bekezdés első fordulata úgy értelmezendő, hogy a munkaügyi döntőbizottsági eljárásban, a vállalatot képviselő dolgozót csak akkor kell az igazgatónak írásbeli meghatalmazással ellátnia, ha: *a)* részére nem került delegálásra az igazgatói jogkör egy része; *b)* a delegált jogkörrel felruházott dolgozó helyett — az ügy döntőbizottság előtt folyó szakaszában — az igazgató mást kíván eljárási jogosultsággal felruházni. (Kivételes beavatkozás.)

2. A törvényhely második fordulata úgy értelmezendő, hogy: *a) a döntőbizottságra tekintettel* az egységvezető minden esetben meghatalmazás nélkül járhat el, mert csak az egység mellett működő döntőbizottság rendelkezik eljárási illetékességgel; *b) vezetői funkciójára tekintettel* azokban az ügyekben járhat el meghatalmazás nélkül az egységvezető, amelyek e funkciójából erednek. [4] Egyéb, ezt meghaladó ügyekben: vagy igazgatói delegálás, vagy az igazgatói eseti meghatalmazás alapján.

Gulácsi Lajos

[4] A vezető, pozíciójából (funkciójából) eredő képviseleti jogosultsága több irányú: — egysége dolgozóit képviseli a felsőbb vezetés felé; — a felsőbb vezetést képviseli egysége dolgozói felé. (E két esetben mozgó összekötő, aki mindkét rendszernek tagja, mert ellenkező esetben vagy egysége szakad el — klikként — az integrált vállalati céltól, vagy az egység érdekei maradnak kívül az összvállalati célokból s mindkét esetben sérelmet szenved a demokratikus centralizmus elve.); — egysége képviseletében eljárva, a vállalatot képviseli oldalirányú, külső kapcsolatokban. (A képviselet specifikuma szerint tagolódó olyan formáiról nem beszéltem, mint: perbeli képviselet, eseti gondnokság, jogi képviselet, szabadalmi ügyek és szövetkezetek képviselete stb.)

A II. Országos Igazságügyi Szakértői Értekezlet tanácskozása*

1. 1974. október 11—12-én került sor Budapesten a II. Országos Igazságügyi Szakértői Értekezlet megtartására. Az Értekezlet a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében plenáris üléssel kezdődött, ahol dr. Markója Imre igazságügyi minisztériumi államtitkár tartott ünnepi beszédet.

Az Értekezleten mintegy 700 szakértő vett részt; megtartásának ünnepi jelleget kölcsönzött az a tény, hogy a 29/1964. (XI. 23.) Korm. sz. rendelettel 10 évvel ezelőtt hoztuk létre az igazságügyi szakértői szervezet mai formáját.

A plenáris ülést dr. Lukács Tibor főosztályvezető nyitotta meg. A program szerint Slahov Alexandr Romanovics, a Moszkvai Központi Bírósági Szakértői Intézet igazgatója üdvözölte az Értekezlet részvevőit. Felszólaltak az igazságügyi szakértői vélemények felülvizsgálatára hivatott szakértői testületek elnökei; dr. Zoltán Imre egyetemi tanár, az ETT Igazságügyi Bizottságának elnöke, dr. Kézdi Árpád egyetemi tanár, az Igazságügyi Műszaki Szakértői Bizottság elnöke, dr. Várnagy László egyetemi tanár, az Állatorvostudományi Egyetem Felülvéleményező Bizottságának elnöke, dr. Lukács Imre főosztályvezető, az Igazságügyi Könyvszakértői Bizottság elnöke.

A plenáris ülést követő tudományos program 10 szekcióülés keretében került megtartásra, melyeken összesen 174 előadás hangzott el. Külön szekcióban vitatták meg a gyakorlatiasabb tárgyú, valamint a kifejezetten tudományos jellegű szakmai kérdéseket a kriminalisztikai, a gépész-, az építész-, a közlekedés-, a munka- és környezetvédelmi, a könyv-, a mezőgazdasági és a földmérési szakértők. Az értekezletek programjába bekapcsolódott a Magyar Igazságügyi Orvosok Társaságának IV. Nagygyűlése, melynek szekcióüléseit Szentendrén tartották meg.

2) Államtitkár elvtárs a tízéves jubileum fényében számvetést adott a szakértői szervezet eddigi fejlődéséről, problémáiról, valamint a jövő feladatairól. A programbeszéd az értekezlet célját többek között abban jelölte meg, hogy szeretnénk tovább mélyíteni az igazságügyi szakértők hivatástudatát. Hozzá kívánunk járulni munkájuk további javításához oly módon is, hogy fórumot teremtünk közös gondjaink és saját tudományos problémáink megoldására.

Lényeges feladatként jelölte meg a szocialista törvényesség állandó tökéletesítésének igényét is, amely a büntető és polgári ítélkezésben egyaránt az anyagi igazság mind teljesebb megismerését jelenti, ami viszont nem képzelhető el a társadalmi és a természettudományok legújabb eredményeinek ismerete és felhasználása nélkül. Ezért a bűnüldöző és igazságszolgáltató hatóságaink mind gyakrabban kénytelenek igénybe venni a szakértők különleges szakértelmét.

Az igazságügyi szakértés szerepe az egyre gyorsuló tudományos-technikai forradalom hatásaként is az utóbbi években tovább növekedett. E megállapítást jól bizonyítja az igazságügyi statisztika. E szerint 1968-ban az igazságügyi szakértők kb. 50 000 szakvéleményt készítettek. Ez a szám 1973-ra viszont már több mint 60 000-re emelkedett. Így az igazságügyi szakértők tevékenysége komoly figyelmet érdemel mindazok számára, akiknek sokat jelent az anyagi igazság, a szocialista törvényesség szolgálata.

Előadása során Markója Imre elvtárs kiemelte, hogy az igazságszolgáltatás dolgozói a szakértőket társuknak, a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás aktív résztvevőinek tekintik. Éppen ezért indokolt, hogy az igazságügyi kormányzat megossza velük problémáit és tájékoztatást adjon az igazságszolgáltatás előtt álló feladatokról. A referátum ezt követően három kérdéssel foglalkozott. Először a jogalkotás és jogalkalmazás helyzetét érintette; ezt követően az igazságügyi szakértőket közvetlenebbül érdeklő szakértői problémákkal foglalkozott. Harmadik témaként a szakértői szervezet továbbfejlesztésére vonatkozó elképzeléseket ismertette.

a) A jogalkotást és a jogalkalmazást értékelve államtitkár elvtárs széles körű tájékoztatást adott a szakértők számára a bűnüldöző, igazságszolgáltató szervek előtt álló feladatokról, valamint a kodifikációs munkálatokról. Kiindult pár-

* Az Értekezleti beszámoló megjelent a Magyar Jog 1974. évi 11. számában. (Szerk.)

tunk X. kongresszusának abból a megállapításából, hogy a szocializmus alapjait leraktuk; egyben célul tűztük ki a szocializmus építésének magasabb szinten való folytatását, hosszabb távon a szocializmus teljes felépítését. A kongresszus ennek érdekében a népgazdaság sokoldalú és dinamikus fejlesztése mellett egész sor olyan feladatot is megjelölt, amelyek a legközvetlenebbül érintették az igazságügyi kormányzatot. Így meghatározta, hogy fejlesszük és korszerűsítsük állami életünket, tegyük hatékonyabbá, szakszerűbbé az állami szervek munkáját, emeljük magasabb szintre az állampolgári fegyelmet, a szocialista közgondolkodást, és tökéletesítsük tovább a szocialista demokratizmust. E célok és feladatok valóra váltása jelentős jogi tevékenységet, sőt reformokat követelt meg.

Az elmúlt négy év jogalkotási programjának, illetve eredményeinek ismertetése során nagy nyomatékkal hívta fel a szakértők figyelmét a jogpolitikai határozat beható ismeretére. A jogalkalmazás jogpolitikai irányelvei ugyanis kötelezően írják elő a szocialista törvényesség maradéktalan érvényesítését, valamint azt, hogy ennek érdekében a tudomány legújabb eredményeit is fel kell használni. Alapvető követelmény tehát, hogy az igazság, a valóság megállapításához szükséges szakértői vélemény tükrözze az adott időszakban fennálló tudományos korszerű ismereteket.

Az igazságügyi szakértők közvetítésével a jogalkalmazó napról napra közelebb kerülhet az orvostudományok, a műszaki tudományok, a közgazdaságtan és más tudományok eredményeihez. Tevékenysége tehát tudományosan megalapozottabb lehet. A szakértők ezzel nem kis mértékben hozzájárulhatnak a színvonalasabb jogalkalmazási tevékenység kialakulásához, jogpolitikai elveink következetes megvalósításához.

Az igazságügyi jogalkalmazás helyzetéről szólva pártunk X. kongresszusának abból a megállapításából indult ki, hogy hazánkban szilárd a törvényesség, jó a közrend és a közbiztonság. E jó munka — Markója Imre elvtárs megjegyzése szerint — azonban nem jelenti azt, hogy a szocialista törvényesség fejlesztése terén ne lennének még számottevő feladataink. E munkák sorában — a nagyarányú jogalkotási tevékenységet követően — jogrendszerünk stabilizálására kell törekednünk, egyben a jogalkalmazás színvonalának további emelésére nagyobb figyelmet kell fordítani. Végül kiemelte, hogy az ítélkezés tartalmi színvonalának emelése érdekében arra van szükség, hogy a jogpolitika elvei ne csak általánosságban, hanem minden egyes konkrét ügyben élő valósággá váljanak. A formális, bürokratikus, kellően nem differenciáló és egyéniesítő, az okokat, a körülményeket, gazdasági és társadalmi hátteret nem néző jogszemlélet és joggyakorlat minden megnyilvánulását száműzni kell az igazságszolgáltatásból.

b) A jogi élettel kapcsolatos tájékoztatás után Markója Imre elvtárs az igazságügyi szakértőket közvetlenül érintő problémákkal foglalkozott. Megállapította, hogy a társadalom fejlődésével, a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával, a törvényesség szilárdulásával, a bűnüldöző és igazságszolgáltató hatóságok munkája színvonalának növekedésével együtt nő az igazságügyi szakértők szerepe, jelentősége, fokozódik igénybevételük. Mindezzel párhuzamosan nőttek és állandóan nőnek az igazságügyi szakértőkkel szemben támasztott követelmények is. E növekvő követelmények tették szükségessé, hogy az elmúlt tíz évben rendszeresen fejlesszük a szakértői szervezetet és e fokozódó követelmények indokolták a szakértőkre vonatkozó jogi szabályozások folyamatos tökéletesítését is. E jogszabályok sorából kiemelte a büntető eljárásról szóló 1973. évi I. törvényt és az igazságügyi szakértőkre vonatkozó egyes rendelkezések módosításáról szóló 9/1974. sz. IM rendeletet, mint amelyek tartalmilag gazdagabbá tették a szakértők szervezetére és működésére vonatkozó joganyagot. E rendelkezések továbblépést jelentenek a szakértőkkel szemben támasztott követelmények fokozása vonalán éppúgy, mint a jogok és lehetőségek kiszélesítése területén.

A növekvő követelmények tették indokolttá a hivatásos szakértőket tömörítő igazságügyi szakértői irodák létrehozását, amelyek tíz év alatt — nem csak elnevezésükben — intézetekké fejlődtek. Ma már elmondhatjuk, hogy mind jobban szélesedik az igazságügyi szakértői intézetek teljes elfogulatlanságába, valamint színvonalas szakmai működésébe vetett bizalom. Ez megmutatkozik az állandóan növekvő ügyérkezésben is. Az intézetek rendszeres működési területükön a felmerült igényeket csaknem teljes mértékben kielégítik, pl. az Igazságügyi Könyvszakértői Iroda 1973-ban 318 ügyben adott véleményt, míg a kijelölt szakértők mindössze 29 véleményt készítettek. Kivétel ez alól az Igazságügyi Műszaki Szakértői Iroda, amely kevésbé tudja az igényeket kielégíteni, 1973-ban 602 véleményt adtak, míg a kijelölt igazságügyi szakértők 2799 ügyben jártak el. Ennek oka a műszaki tudományok rendkívüli differenciálódása. Ezért nem lehetséges, hogy az intézet a maga korlátozott létszámával olyan eredményeket produkáljon, mint a többi intézet.

A szakértői intézetek pozitív tapasztalatai alapján Markója Imre elvtárs alapvető célkitűzésnek tartja a szakértői munka intézményesítését. Az intézetek mellett ezért támaszkodunk mind nagyobb mértékben az egyetemek orvostani intézeteire, valamint a BM Bűnügyi Technikai Intézet munkájára, továbbá a szakértői felülvizsgálati testületek munkájára. Ugyanakkor leszögezte, hogy mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a kijelölt igazságügyi szakértők munkáját nélkülözni kívánnánk, vagy alábecsülnénk. Ellenkezőleg segítségükre a jövőben is a legmesszebbmenőkig támaszkodni akarunk.

A gondokról szólva egy eléggé általános szemléletbeli hibára hívta fel a szakértők figyelmét. Nevezetesen arra, hogy egyes szakértők szakmai tudományos-technikai ismereteik alapján mindent meg akarnak mérni és már döntenek is, szinte ítélkeznek. A szakértőnek ezzel szemben az a feladata, hogy az igazságot közölje abban a körben, amelyben különleges szakértelmét igénybe veszik. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a bírósági eljárás keretében a szakvélemény csak egyik bizonyíték, amit a bíróságnak az összes többi bizonyítékkal együtt kell mérlegelni, értékelni és ennek alapján dönteni. Ez te-

hát azt jelenti, hogy a döntés joga kizárólag a bíróságé.

A továbbiakban Markója Imre elvtárs a szakértői vélemények számos gyengeségére és hibáira is rámutatott.

Hangsúlyozta az önképzés fontosságát. A szükséges szakmai ismeret hiányának tudható be az, amikor egyes szakértők határozott véleményt nyilvánítanak akkor is, ha a konkrét kérdésben a tudomány jelenlegi állása szerint, vagy egyéb okból nem adható megalapozott szakvélemény. Ilyen ügyekben a szakértők azzal segítik a bíróság munkáját, ha feltárják, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján kétséget kizáró szakvélemény nem adható. Lehetőség van arra is. hogy a szakértő alternatív megoldásokat dolgozzon ki, és a döntést bízza a bíróságra. Ilyenkor természetesen meg kell jelölni minden olyan tényt vagy körülményt, amely segítheti a bíróságot annak eldöntésében, hogy az alternatív megoldások közül melyiket válassza.

A szakértői véleményeknek a kirendelő végzésben megjelölt körben kell mozognia. Ennek ellenére gyakran előfordul, hogy a szakértő túllépi feladatkörét. A vélemény ilyen esetekben a szakértőre nem tartozó kérdésekkel is foglalkozik. Ez hiba, miként az is, ha valaki a fenti elvet úgy értelmezi, hogy ez felmenti a szakértőt az önállóság követelménye alól. Az alól tehát, hogy a szakértőnek kötelessége minden olyan fontos tényre felhívni a hatóság figyelmét, amely szakértői szempontból segítheti az igazság kiderítését.

Felhívta a figyelmet arra is, hogy a ténybelileg megalapozott szakvéleménynek is csak akkor van meggyőző ereje, ha azt a szakértő érvekkel alátámasztja, megfelelően indokolja álláspontját.

Szóvá tette a rutinmunka veszélyét is a szakértői munkában. Ez megengedhetetlen az igazságszolgáltatásban. A sablonmunka bűn az igazságszolgáltatás területén. Csak a körültekintő, alapos munka töltheti be a szakértő érdemi funkcióját.

Hiba az is, hogy a szakértők nem egy esetben szakvéleményüket indokolatlanul késedelmesen terjesztik elő.

Végül kitért az előadás a szakértői véleménynek nem mindig megfelelő stílusára. A szakértő a nem közkeletű kifejezéseket gyakran magyarázat nélkül hagyja. Vannak szakértői vélemények, amelyeket olyan szakmai zsargonban fogalmaztak meg, hogy nemcsak a felek, de még a bíróság is nehezen érti meg őket.

A továbbiakban Markója Imre elvtárs olyan hiányosságokat említett meg, amelyek a bíróság gyakorlatában jelentkeznek és a szakértői tevékenységet károsan befolyásolják.

Egyes elismert szakértőket a bíróságok túlzottan vesznek igénybe. A kirendelő hatóságok e hibáját viszont a szakértők tetézik azzal, hogy nem utasítják vissza azokat a kirendeléseket, amelyeknek kellő időben nem tudnak eleget tenni.

Nemritkán az is előfordul, hogy a bíróság az ügyet a szakértővel szeretné eldöntetni. Igaz, hogy nem a szó szoros értelmében, mégis azonban erre lehet következtetni, amikor nemegyszer indokolatlan szakértői igénybevételekre kerül sor.

Visszatérő hiba az is, hogy a szakértőkhöz intézett kérdések gyakran pontatlanok, szakszerűtlenek. E hibák tévutakra vihetik a szakértőt és komoly plusz megterhelést jelent a szakértőnek. Az ilyen gyakorlat azonban tarthatatlan.

c) Markója Imre elvtárs programbeszédének további részében a szakértői intézmény továbbfejlesztésével kapcsolatos elgondolásokat ismertette. Bejelentette, hogy a közelmúltban miniszteri értekezlet foglalkozott e kérdéssel, és egy átfogó, perspektivikus terv került elfogadásra. E tervben egy sor téma mint megvizsgálandó feladat szerepel. Így ezekben a végső döntés majd a vizsgálatok után, társhatóságainkkal is egyeztetve születik meg.

ca) A közeljövőben várható az orvostani intézetek állandó szakértőinek kinevezésére vonatkozó 29/1964. (XI. 23.) Korm. sz. rendelet végrehajtása. Az egészségügyi miniszter és a belügyminiszter ugyanis egyetértett a főhivatású szakértők munkába állításával.

E megoldással elérjük az orvosszakértés intézményes továbbfejlesztését. A Budapesti és a Miskolci Orvosszakértői Intézet mellett a Budapesti, Debreceni, Szegedi, Pécsi Orvostani Intézet, továbbá a rendőrorvosok, valamint esetleg Győr, Veszprém és Szolnok székhellyel létrehozandó intézet a tervek szerint átfogná az egész országot.

Jelentős lépést jelentene az intézményes továbbképzés területén az Országos Igazságügyi Orvosszakértői Intézet létrehozása azzal a céllal, hogy gondoskodjon az orvosszakértők egységes és tervszerű módszertani továbbképzéséről.

cb) Elképzelhető, hogy az Igazságügyi Könyvszakértői Intézet hatáskörét az ország egész területére kiterjesztjük. Ugyanakkor egyelőre Debrecen és Pécs székhellyel létrehozandó Iroda is segíthetné a hatóságok munkáját.

Az intézményesítést sürgetővé teszi többek között az a körülmény, hogy a kijelölt igazságügyi szakértők abban a környezetben élnek és dolgoznak, ahol a vizsgálandó szerv vagy személy van. Nem könnyű tehát elkerülni az összefonódás látszatát. Jogos társadalmi és törvényességi igény ezért, hogy szélesítsük az intézményes szakértést, álljon a hatóságok rendelkezésére több főhivatású, független és elfogulatlan szakember.

cc) Műszaki területen a már ismert okok és a nagyarányú specializáció miatt csak azokon a szakterületeken erősítjük a budapesti intézetet, amely területen jelentős a bíróságok igénye. Ezért mindenekelőtt a gépjármű- és az építészszakosztály létszámának növelése jöhet szóba. A távlati tervezés időszakában megvizsgáljuk Szegeden és Győrben — a két szakágban — új intézet létrehozását.

cd) Az igazságügyi szakértők módszertani továbbképzése mellett — távlati terveink keretében — szeretnénk megoldani az igazságügyi szakértők szervezettebb és korszerűbb továbbképzését úgy a jogi, mint szakmai területen. Ehhez az érdekelt oktatási intézmények, valamint felügyeleti hatóságok segítségét is kérni fogjuk.

ce) A MÉM segítségével folyamatban van a mezőgazdasági szakértői felülvizsgálati testület létrehozása. A felülvizsgálati testületek munkájának pozitív tapasztalatai

alapján az új szervtől is azt várjuk, hogy az adott szakterületen minél színvonalasabb szakvélemények segítsék a bűnüldöző és igazságszolgáltató hatóságokat.

cf) Végül Markója Imre elvtárs bejelentette, hogy a szakértői munkában fellelhető fogyatékosságok arra intik a minisztériumot, hogy a szakértők személyi összetételében nincs minden rendben. Ezért a közeljövőben a kijelölt igazságügyi szakértői állományt felülvizsgáljuk, illetve felfrissítjük.

Befejezésül az igazságügyi szakértők színvonalas munkájáért köszönetét nyilvánította, és további hathatós támogatásukat kérte.

3.) Markója Imre elvtárs beszéde után a szakértői felülvizsgálati testületek elnökei szólaltak fel.

Lukács Imre főosztályvezető, az Igazságügyi Könyvszakértői Bizottság elnöke beszámolójában javaslatot tett egy módszertani kutatóintézet létrehozására, amely a szakértők továbbképzéséből is részt vállalna. Célul tűzték ki a szakértői munka tartalmának javítását. Az igazságszolgáltatásnak ugyanis olyan szakértőkre van szüksége, akik az általános gazdasági tájékozottság mellett jól ismerik a számvitel, a matematika, s statisztika, az elemzés és ellenőrzés korszerű tudományos módszereit, és gyakorlati eljárásait. E feladat megoldásához nyújtana nagy segítséget az új intézet létrehozása.

Kézdi Árpád egyetemi tanár, az Igazságügyi Műszaki Szakértői Bizottság elnöke az üdvözlő szavakat követően hangsúlyozta, hogy a munka javítása érdekében többek között szükség volna a „visszacsatolásra", vagyis arra, hogy a szakvéleményt adó rendszeresen értesüljön arról, hogy szakvéleménye nyomán milyen ítélet született. Felhívta a szakértők figyelmét a szakértői vélemény tudományos igényű elkészítésére. Nem szabad, hogy a szakértő lekötődjék egy „modellhez" és azt rutinszerűen ismételje, minden ügyben alapos és körültekintő munkára van szükség. Kiemelte továbbá a jogi ismeretek fontosságát, mert megítélése szerint a vizsgálat eredményeit a szakértő csak ezek birtokában tudja megfelelően közölni a kirendelő hatósággal.

Várnagy László egyetemi tanár, az Állatorvostudományi Egyetem Felülvéleményező Bizottságának elnöke felszólalásában utalt arra, hogy e területen a felülvizsgálati tevékenység nagy hagyományokkal rendelkezik, ugyanis a bizottság jogelődje az 1875-ben létrehozott Pesti Állatorvosi Tanintézet volt.

Hangsúlyozta, hogy a bizottság munkájában az utóbbi tíz év lényeges tartalmi változásokat hozott. Ezen időben jöttek létre a feltételei a nagyüzemi állattenyésztésnek, egyidejűleg a kemizáció is jelentős mértékben elterjedt a mezőgazdaságban. Ezért arra törekedtek, hogy a bizottság munkájában szerzett tapasztalatokat a továbbképzés szolgálatába állítsák. A szakértői munka új vanásainak hangot adtak a szaksajtóban. Ezzel jó szolgálatot tettek a megelőzési célok érdekében is.

Zoltán Imre egyetemi tanár, az ETT Igazságügyi Bizottságának elnöke az igazságügyi orvosszakértés rövid történeti áttekintése után túlterhelési gondjaik megoldásához kérte a hatóságok segítségét. A bizottság munkájának jellemzése során utalt arra, hogy évente 350—400 ügyben adnak felülvizsgálati szakvéleményt. Az ügyérkezésre jó hatással volna, ha nem fordulna elő olyan eset, amikor a hatóságok alap-szakvélemény nélkül keresik meg a bizottságot. Az átfutási időt csökkentenék az olyan esetek is, amikor a hatóságok a szükséges látleletekkel együtt kérnék a felülvizsgálati szakvéleményt.

Szorgalmazta az intézményes szakértés kiterjesztését. Megítélése szerint végső soron csak e megoldás segíti elő a színvonalas szakértői munkát és a felülvizsgálati ügyek számának csökkenését. Javasolta továbbá a szakértői díjak felemelését, hogy ezáltal a bizottság magasan kvalifikált szakértőinek munkáját megfelelően díjazni lehessen.

A II. Országos Igazságügyi Szakértői Értekezlet plenáris ülése Lukács Tibor főosztályvezető zárszavával ért véget.

4. Az értekezletet értékelve elmondhatjuk, hogy a bűnüldöző és az igazságszolgáltató szervek eddig is megbecsülték a színvonalas szakértői munkát, az eredményesen működő szakértőket. Tapasztalható volt ez a szakfelügyeleteket ellátó hatóságok részéről is. Az elismerésnek a plenáris ülésen történt megnyilvánulására azonban még nem volt példa. Nyolc minisztérium, nevezetesen az Igazságügyi Minisztérium, Belügyminisztérium, Egészségügyi Minisztérium, Pénzügyminisztérium, Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, Kohó- és Gépipari Minisztérium, Nehézipari Minisztérium adományozott kitüntetéseket.

Az értekezlet egyik fontos eredményeként értékelhetjük, hogy sikerült az érdekelt főhatóságok figyelmét és felelősségérzetét fokozottabban felkelteni a szakértői munkai ránt. E szervek együttműködésével tudjuk csak megvalósítani a szervezeti továbbfejlesztést, továbbképzést stb. Az érdeklődés, reméljük, hosszú életű és tartós lesz. Mindenesetre ez arra inspirál bennünket, hogy az értekezlet eredményeit e téren is idejében aknázzuk ki.

Az értekezleten történt megnyilatkozások alapján joggal számítunk arra, hogy a kirendelő hatóságok valamint a szakértők együttműködése is eredményesebb lesz. Ezzel pedig elértük az értekezlet alapvető és végső célját, a szocialista törvényesség továbbjavításának segítését.

Molnár Gyula

A konstancai nemzetközi jogtörténész konferencia

1974. szeptember 12—14. között volt Konstancában a Román Tudósok Társaságának rendezésében a jogtörténészek nemzetközi konferenciája, amely a szellemi és társadalmi művelődés elemeivel foglalkozott a törvényalkotás első formáiban. A konferencia szervezői Alexandru Herlea professzor, a Nicolae Iorga Történettudományi Intézet, Emil Cernea egyetemi tanár, a bukaresti egyetemi jogtudományi kar és Vasile Gionea jogtanácsos, az általános jogászszövetség részéről nagy gonddal és eredményesen végezték az előkészítést munkatársaikkal együtt. Tekintettel arra, hogy 9 országból 46 résztvevő 48 témát vitt a konferencia elé, a konstancai pedagógiai intézetben tartott munkaülések három tagozatban bonyolódtak le. Az I. tago-

zatban a jogalkotás első formáinak szellemi kultúrája és társadalmi forrásai kapcsán tartott előadások csoportosultak. A II. tagozatban az első jogalkotási emlékek technikája, szerkezete és tipológiája volt szőnyegen. A III. tagozatban az első jogalkotási emlékek a nagy kódexek kidolgozásában szerepeltek a tárgysorozaton. Természetesen az egyes kérdések bonyolult szövődése folytán ez a három részre való szétválasztás nem bonyolódhatott le éles határvonalak húzásával.

Az előadások, amelyek közül csak néhányat tudunk kimelni, egy része tárgykörénél fogva távol esett ugyan a magyar jogtörténészek szokásos munkaterületétől, mégis sok érdekességet lehetett a távolabbi országok jogászainak megnyilatkozásaiból is tanulni. Így Lamber E. van Holk, az amsterdami jogtörténeti dokumentációs központ igazgatója előadásából leszűrhettük azt, hogy Hollandiában később foglalkoztak kodifikációs munkákkal, mint Magyarországon, Erdélyben és a román fejedelemségekben. John Duncan M. Derrett, londoni egyetemi tanár a kötelesség felfogásának, a hagyományos szabályoknak a régi indiai jogban való szerepét ismertette.

Degré Alajos ny. zalaegerszegi levéltári igazgató a Mária Terézia-kori magánjogi kodifikációs kísérletről beszélt, rámutatva arra, hogy a tervezetet a királynő félretette. Iian Floca (Szebeni Teológiai Intézet) a román feudális államok jogalkotási technikájáról és a régi román törvénygyűjteményekről tartott előadást. Constantin Bucşan (N. Iorga Int.) az 1817-i moldvai kódex jellegzetességeit taglalta. Dan Lăzărescu széles perspektívát átfogó előadásában a régi román jogi intézmények modelljével foglalkozott. Jozef Karpat, a Szlovák Tudományos Akadémia kutatója a király és a rendek Magyarországon való küzdelmével foglalkozva megállapította, hogy a királyé volt túlnyomó részben a törvényhozó hatalom a feudális korban. Tudor Voinea a román kódexek előtti jogalkotás új büntetőjogi gondolatait elemezte. Vasile Gionea a régi román fejedelemségek ingatlanelaadással kapcsolatos jogszabályait és az erdélyi törvénykönyveknek és ius valachicumnak mint szokásjognak viszonyát elemezte. Werner Ogris bécsi egyetemi tanár a felvilágosodás korának jogi gondolkozásával foglalkozott. Alexandru Gonţa (N. Iorga Int.) a régi moldvai jognak a nőkre vonatkozó rendelkezéseit vizsgálta. Witold Maisel poznani egyetemi tanár az 1538-i lengyel eljárási jogot és a jelenkori jogrendszer római jogi gyökereit elemezte. Buzás József (ELTE) I. István törvényeivel foglalkozott. Anicuţa Popescu, a rendezőség egyik tevékeny tagja az 1780-as havasalföldi kódex bírói szervezeti intézkedéseit tette vizsgálat tárgyává. Stelian Marinescu (jászvásári egyetem) az 1714-i román fejedelmi szabályzatokkal foglalkozott. Leslav Pauli, krakkói egyetemi tanár az 1743-as ukrán kodifikálást ismertette. Fanny Milkova, a szófiai jogi kar előadója Krum kán törvényeivel foglalkozott. Csizmadia Andor, pécsi egyetemi tanár a XVI. és XVII. sz.-i erdélyi kodifikációs munkát értékelte, s bejelentett előadása a román tudósok részéről is az erdélyi jog sokoldalú megvilágítását eredményezte. Emil Cernea egyetemi tanár a régi román jog autochton és külföldi elemeit taglalta, s egyik felszólalásában azt az álláspontját fejtette ki, hogy falusi közösségek is tekinthetők államelőtti alakulatoknak. Aurel Pacurariu beküldött előadásában arra mutatott, hogy az erdélyi románok még az 1700-i vallási unió után is használták a havasalföldi kódexet. Valeriu Şotropa, kolozsvári tudományos kutató az erdélyi törvényhozás kezdeteiről szólva lényegében meghatározta, hogy mikortól kezdődik Erdély különálló állami működése. Liviu Marcu, a bukaresti délkelet-európai intézet kutatója a bizánci intézmények román területen való hatására mutatott. Alexandru Herlea professzor tanulmányában és felszólalásaiban a jogtörténészek nemzetközi kapcsolatairól beszélt és rámutatott arra, hogy nem a statikus jogi helyzet, hanem a dinamikus folyamat vizsgálata feladatuk. Balás Gábor a keleti és nyugati egyházak vetélkedésének erdélyi jogi hatásaként elemezte az ottani népek áttelepítését és a Nagy Lajos korabeli katolizálásnak a románságra nézve hátrányos következményeit. Marian Zurowski varsói akadémiai tanár a lengyel házassági jogból adott szemelvényeket.

Óriási az a jogi anyag, amelyet az előadók bemutattak s amelynek csak egy részét tudtuk itt említeni, amely a magyar jogtörténeti kutatásokhoz témakörben közelebb áll.

Dicsérendő a vendéglátók igyekezete, hogy a vendégeket a román tengerpart szépségeivel is megismertessék és egyben kellemes együttlétükről gondoskodjanak. Az előadások hangját akkor is tudományos szinten tartották, amikor egyes kérdésekben eltérő nézetek merültek fel.

Nem az első nemzetközi jogtörténész konferencia ez, amelyen részt vettünk. Meg kell állapítani, hogy e széles körű konferencia nem maradt el a többitől. Kétségtelen, hogy a tág lehetőséget biztosító tárgykör az előadóknak sok lehetőséget biztosított. Arra lehetne most gondolni, hogy a jövőbeli jogtörténész konferenciák talán rátérhetnének arra az útra, hogy szűkebb korokra, kérdésekre összpontosított igyekezettel próbáljanak kikristályosítható eredményeket létrehozni, egy-egy kérdést úgy tűzve a tárgysorozatba, hogy az annak terén fennálló esetleges ellentétek kiküszöbölése, homályos részletek megvilágítása is jobban megtörténhessen.

Balás Gábor

JOGIRODALOM

Prandler Árpád:

*Az ENSZ Biztonsági Tanácsa**

Bizonyára nincs a nemzetközi jognak még egy intézménye, amelyről oly sokszor és oly sokat hallhatunk, olvashatunk, mint az Egyesült Nemzetek Szervezetének Biztonsági Tanácsa, és éppen ezért némi meglepetéssel kell tudomásul vennünk, hogy csak ebben az évben — 28 esztendővel az Egyesült Nemzetek Szervezetének megalakulása után — jelent meg a Biztonsági Tanácsról szóló első tudományos igénnyel megírt magyar nyelvű nemzetközi jogi monográfia. Igaz, az elmúlt közel három évtized során publikált nemzetközi jogi szakmunkák között aligha akad olyan, amelynek lapjain ne találkoznánk a Biztonsági Tanácsra vonatkozó utalások tömegével, de ez a körülmény csak még jobban aláhúzza a Biztonsági Tanácsról szóló összefoglaló jellegű munka hiányát. A legkevesebb tehát, amit Prandler Árpád könyvéről elmondhatunk, az, hogy *hézagpótló mű*, amelyet éppen ezért fokozott igénnyel vesz kezébe a nemzetközi jog problémái iránt érdeklődő olvasó.

A szerző feladata távolról sem volt könnyű. A laikus közvélemény a Biztonsági Tanáccsal kapcsolatosan végletesen szembeálló nézeteket alakított ki. Találkozhatunk a „sóhivatalról" szóló fölényeskedő megjegyzésekkel éppen úgy, mint azzal a felfogással, amely minden, de minden nemzetközi probléma megoldását makacsul a Biztonsági Tanácstól várja. Ami pedig a nemzetközi jog szakirodalmát illeti, eléggé ismeretes, hogy milyen ellentétes álláspontokról olvashatunk, amelyek mind az Alapokmánynak — valljuk be őszintén — jogi precizitás szempontjából éppen nem kifogástalanul megszövegezett cikkeire hivatkoznak, de — tegyük hozzá azt is — nem mindig jóhiszeműen. Ezzel az ellentétes vonásokból összegyúrt fantommal kellett tehát a szerzőnek szembeszállnia az Alapokmány vonatkozó rendelkezéseinek a jogalkotók eredeti intenciói szerinti értelmezése és a Biztonsági Tanács tényleges szerepét híven tükröző kép megrajzolása útján. Ezt a nehéz feladatot elismerésre méltó eredménnyel oldotta meg.

Ami a könyv felépítését illeti, az Alapokmány vonatkozó rendelkezéseinek elemzése a mű egész terjedelmének kisebb részét teszi ki és a nagyobb rész foglalkozik a Biztonsági Tanács működése során felmerült és az Alapokmány rendelkezésein túlmutató problémákkal. Könyve tehát nem az Alapokmány V—VIII. fejezeteinek kommentárja, de nem is a Biztonsági Tanács eddigi történetét tartalmazza, hanem — ahogyan azt a szerző a „Bevezetésben" hangsúlyozta „... az intézmény fejlődését jellemző főbb tendenciákat vizsgálja". Azt is mondhatnánk, hogy a Biztonsági Tanács *jogának történetét* tárja elénk, úgy, hogy az eredeti koncepció ismertetése után megmutatja azt is, hogy abból mi és mennyiben marad papíron és milyen újfajta megoldások körvonalai bontakoztak ki a Tanács működése során. „A hidegháború és elsősorban az imperialista hatalmak politikája — állapítja meg a 306. oldalon — megakadályozta tehát az Egyesült Nemzeteket és ezen belül a Biztonsági Tanácsot abban, hogy betöltse hivatását a nemzetközi béke és biztonság fenntartásában. Ennek következtében lassú, eróziós folyamat eredményeképpen az ENSZ idevágó tevékenysége vagy a Biztonsági Tanács megkerülésével, azaz a Közgyűlés bevonásával ment végbe, vagy pedig a Tanács által ad hoc alapon létrehozott, az Alapokmányban nem rögzített formában." Mindez azt jelenti, hogy a szerző mindenkor erélyesen szembeszáll az Alapokmány megsértését célzó törekvésekkel, de ugyanakkor tudomásul veszi, elfogadja a Biztonsági Tanáccsal kapcsolatos jogszabályok módosulását, vagy új szabály kialakulását eredményező gyakorlatot, ha azok az ENSZ és a Biztonsági Tanács eredeti célkitűzéseit, a kollektív biztonság megvalósulását mozdítják elő a 28 év előttiekhez képest ugyancsak megváltozott körülmények között.

Művének vezérfonala *a kollektív biztonság gondolata*. Az első fejezetben a kollektív biztonság eszméjének történeti előzményeit ismerteti, majd — mintegy első megvalósult kísérletként — a Nemzetek Szövetségének megalakulását. A Nemzetek Szövetségével kapcsolatban természetesen elsősorban a Tanács hatáskörével foglalkozik, majd a Nemzetek Szövetségének tevékenységéből leszűrhető tanulságokkal. E kérdések tárgyalása során a szakirodalom által már kitaposott úton halad, bár a „negatív tanulságok" olvasásakor szívesen hagynánk el a járt utat a kudarc mélyebben fekvő okait keresve, amelyek már túlmutatnak a Nemzetek Szövetsége megalakulásának és működésének körülményein és az ENSZ mai problémáinak egy részét is megvilágíthatnák.

A második fejezet az ENSZ kialakulásáról, pontosabban a Biztonsági Tanácsra vonatkozó szabályok létrejöttéről szól az Atlanti Kartától a San Franciscoi Konferenciáig bezárólag. Igen tömören, áttekinthetően összegezi azoknak a tárgyalásoknak a legfontosabb mozzanatait, amelynek a nagyhatalmak egyhangúságának az Alapokmányban lerögzített formulájához vezettek — ami a kérdés bonyolultsága miatt nem kis teljesítmény — és figyelmét nem kerülték el azok a feszültségek, amelyek nem szocialista és tőkés viszonylatban, hanem Nagy-Hatalmak és kisállamok relációjában merültek fel és ha kisebb mértékben is, de hatással voltak a vonatkozó rendelkezések végső megfogalmazására.

A történeti jellegű fejtegetések után tér át a szerző a Biztonsági Tanács hatáskörére és feladataira. Megkülönbözteti egyrészt a Biztonsági Tanács általános hatáskörét, majd az Alapokmány rendelkezései szerint a feladatokkal foglalkozik a viszályok békés rendezése, a béke veszélyeztetése, megszegése és támadó cselekmény elkövetése terén, továbbá az önvédelem jogával, a leszereléssel kapcsolatban, végül pedig az egyéb politikai-szervezeti feladatokat összegezi. Ennek kapcsán mindenekelőtt annak tisztázására törekszik, hogy a Biztonsági Tanács határozatai mely kérdések tekintetében kötelezőek, és milyen kérdések vonatkozásában nem. A Nemzetközi Bí-

* Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1974. 500 old.

róság 1971. június 21-i tanácsadó véleményének elemzése után arra a következtetésre jut, hogy a Biztonsági Tanács kötelező jellegű határozatokat hozhat a 25. cikk alapján akkor is, ha az eset nem a VII. fejezet körébe tartozik, de nem kötelező a Biztonsági Tanács határozata a VI. fejezet körébe tartozó esetekben és megállapítja azt is, hogy a 34. cikk alapján elrendelt vizsgálatban való közreműködés nem kötelező a tagállamokra nézve.

Aránylag kevés teret — alig 12 oldalt — szentel a szerző a Biztonsági Tanács elsődleges feladatának, az Alapokmány VII. fejezetében foglalt rendelkezések vizsgálatának. Ez kevésnek tűnik, még akkor is, ha készséggel elismerem, hogy e rendelkezések közül valóban édes-kevés érvényesült a gyakorlatban. A kollektív biztonsággal kapcsolatos 1945-ös eredeti koncepció lényegét mégis ezekben a rendelkezésekben kell látnunk, amelyekkel a későbbi fejleményeket egybe kell vetni. Az önvédelem jogáról, a regionális megállapodásokról szóló rész már jóval kidolgozottabb, de meg kell jegyeznem nem értek egyet azzal a megfogalmazással, miszerint „az önvédelem joga a II. világháborúig a nemzetközi jog általános szabálya volt, addig az ENSZ Alapokmánya rendszerében csak kivételnek tekinthető." Szerintem helyesebb lenne azt mondani, hogy az önvédelem joga az ENSZ rendszerében korlátozott. Az előzetes fellépést, az ún. preventív háborút, nem ismeri el jogszerűnek, de korlátozza az önvédelem jogának gyakorlását is, amennyiben azt a Biztonsági Tanács határozatainak rendeli alá.

Kitűnően sikerült viszont a könyv V. fejezete, mely a nagyhatalmi egyhangúság elvéről — röviden: az annyit emlegetett vétójogról — szól. Az eljárási vagy nemeljárási kérdések meghatározásának módszerei, a „kettős vétó" és az „elnöki döntés", a kötelező tartózkodás és az önkéntes tartózkodás kérdései, valamint az állandó tagok távolmaradásának következményei, majd az ún. „rejtett vétó" igen alapos és sokoldalú megvilágításban részesülnek. A szerző következtetéseivel is mindenben egyetértek, így abban is, hogy az önkéntes tartózkodással kapcsolatban szokásjogi úton kialakult módosításról van itt szó, mely az előző évek során kialakult gyakorlati értelmezés révén jött létre, ez azonban nem sérti a 27. cikk 3. pontjának lényegét.

Bő terjedelemben foglalkozik a szerző a Biztonsági Tanács eljárási szabályaival, amelyeknek fontosságát külön is hangsúlyozza. Ebben feltétlenül igaza van, legfeljebb az arányokról lehetne vitatkozni, különösen, ha ezt a részt az Alapokmány VII. fejezetéről szóló fejtegetésekkel vetjük egybe. Véleményem szerint helyesebb lett volna, ha ez a fejezet sorrendileg megelőzi a vétójogról szólót, mert hiszen annak keretében gyakran kellett eljárásjogi kérdésekkel foglalkoznia.

A történeti jellegű és a tételesjogi részek után a harmadik részben a szerző a Biztonsági Tanács tevékenységével kapcsolatos egyes kiemelt kérdéseket tárgyal, mint amilyenek a Biztonsági Tanács és a Közgyűlés viszonya — ezen belül az Alapokmány értelmezésével kapcsolatban jelentkező elméletek, a vélelmezett jogkör, a benne rejlő és a reziduális jogkör teóriái, amelyekkel kapcsolatos álláspontját gondos mérlegelés után alakítja ki. A következő problémakört az ENSZ békefenntartó tevékenysége és a Biztonsági Tanács viszonya jelenti, amely ismét a könyv legsikerültebb fejezetei közé tartozik. Ezt azért emelem ki, mert az idesorolt különböző „tevékenységek" jogalapja nem azonos, egyikük másikuk nagyon is vitatható határozaton alapult, mégis igen jó összegezést olvashatunk róluk, mely ugyanakkor a vonatkozó jogi problémák — pl. a békefenntartó akció és a fogadó állam közötti viszony, a főtitkár szerepe stb. — sokoldalú elemzésével párosul. A békefenntartó tevékenységgel kapcsolatban a szerző álláspontja végeredményben pozitív, annak következtében, hogy az utóbbi évek során az ENSZ-ben az ezzel kapcsolatos álláspontok közelebb kerültek egymáshoz és az eddigi tapasztalatok a szerző nézete szerint elősegíthetik a Biztonsági Tanács szerepének megerősödését, hatáskörének helyreállítását. A Biztonsági Tanács jogalkotó tevékenységének sokat vitatott problémájában a szerző úgy foglal állást, hogy a Tanács általában nem alkot jogszabályokat és főleg generális jogszabályokat nem, de válasza igenlő, ha speciális nemzetközi jogi norma létrehozásáról van szó. A felhozott példák ugyan nem túlságosan meggyőzőek, de a 25. cikk alapján ezt a lehetőséget elvileg nem zárhatjuk ki akkor sem, ha gyakorlati igazolására eddig még nem került sor.

Végül az utolsó X. fejezet a Biztonsági Tanács tevékenységének mérlegét, jövő perspektíváit tárja elénk. Ez a téma könnyen csábíthatná a szerzőt utópisztikus spekulációk felé, de ő mindvégig megmarad a józan realitások talaján. Különösen azokat a megállapításait tartom figyelemreméltóaknak, amelyek az ENSZ kollektív biztonsági rendszere és a regionális biztonsági rendszerek egymás közti kapcsolataira vonatkoznak.

Összegezésként el kell ismételnem, hogy *a szerző feladatát* elismerésre méltóan, *igen sikeresen oldotta meg.* A vonatkozó nemzetközi jogszabályokból kiindulva *reális képet* rajzolt korunk egyik legfontosabb nemzetközi jogintézményéről, kerülve a sommás megállapításokat és gondosan mérlegelve a pozitív elemeket, de a fogyatékosságokat és a Tanács munkájára vetődő árnyékokat sem hallgatva el. Könyve igen gazdag anyaggyűjtésre épül, a szocialista szakirodalom mellett a kapitalista világ nemzetközi jogászainak jelentősebb munkáit megfelelő kritikával hasznosította. Legfontosabb eredményei közül ez az ismertetés — az általános elemzésen túl — valóban csak néhányat emelhetett ki. Annyi bizonyos, hogy Prandler Árpád könyve olyan értékes mű, amelyet senki sem nélkülözhet, aki nálunk az Egyesült Nemzetek Szervezetének kérdéseivel kíván foglalkozni, és amely feltétlenül megérdemelné, hogy eredményeit, megállapításait határainkon túl, a magyar nyelv területen kívül is megismerjék.

Herczegh Géza

Szász Iván:

A KGST Általános Szállítási Feltételek.

*Egységes törvény a nemzetközi kereskedelemre**

I. *1.* Századunkban az egyetemes jogfejlődésnek legjellemzőbb pozitív vonása a *jogegységesítésre* irányuló törekvések egyre szélesebb körre kiterjedése, s ezzel összefüggésben az összehasonlító jogtudomány fellendülése is. A század első évtizedeiben nagy lendülettel folyó és a jog több részterületén jelentős eredményeket felmutató egységesítési munkálatokat kétszer is brutálisan megszakította a világháború és a két háború közti időben az európai kontinenst elárasztó fasizta uralom. A félbemaradt munkálatok újrafelvételének, az *univerzális* jogegységesítés eszméjének nem kedvezett az első békeévek után következő hidegháborús légkör sem. A 60-as évek elejétől kezdve azonban és azóta, a békés koexistencia mai légkörében, az egyetemes jogfejlődést ismét az egységesítésre való munkálatok újrafelvétele, azoknak egyre szélesebb körben, több résztvevővel való továbbfolytatása, új egységesítési területek, lehetőségek kutatása, ilyen tárgyú nemzetközi jogi konferenciák szaporodása s a jogegységesítés kérdéseivel foglalkozó *irodalom* fellendülése jellemzik. Mindezt jelentőségében felülmúlja — egyetemes célkitűzései alapján — egyes, széleskörű jogegységesítési feladatok megoldásának az *Egyesült Nemzetek* szervezetében való megkísérlése, nevezetesen: egyrészt —*a nemzetközi jog körében* — az ENSZ VI. bizottságában negyedszázad óta folyó s máris több konkrét eredményt felmutató egységesítés, másrészt — ugyancsak az ENSZ keretében — a *nemzetközi kereskedelem* és az azzal összefüggő *fizetések* jogának egységesítésére, harmonizálására — a *magyar kormány* kezdeményezése alapján — állandó bizottság: az UNCITRAL *(United Nations Commision on International Trade Law)* létrehozása (1967-ben). Ha ez az évenként összeülő és számos munkacsoport révén folyamatosan is dolgozó, több nemzetközi szervezettel kooperáló Bizottság eddigi hétéves működése után még nem is dicsekedhetik olyan eredményekkel, egyezményekkel, mint amilyeneket a VI. bizottság már produkált, az UNCITRAL létrehozása — eddigi publikációinak, elsősorban az első három évi működésről készített kötetnek és az évi jelentéseknek, valamint a világszerte máris igen tetemes UNCITRAL-irodalomnak a tanúsága szerint is — a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minél egységesebb és egyetemesebb szabályozására irányuló eddigi törekvések sorában, aligha vitathatóan, a legfontosabb esemény, amely évtizedekre kijelöli — e téren — a jogegységesítés leginkább járhatónak látszó útjait s meggyorsítja az azon való előrehaladást.

Hogy a nemzetközi kereskedelem és egyéb gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásánál ilyen nagyjelentőségű lépésre kerülhetett sor, ez köszönhető — a békés koexistencia eszméjének térhódítása, valamint a jogtudomány művelőinek tevékenysége és lelkesedése mellett — a nemzetközi kereskedelemnek korunkban észlelhető, a világtörténelemben eddig páratlan mértékű és ütemű fejlődésének. Már a II. világháborút követő években (sőt a győzelmet megelőző utolsó háborús évben) megkezdődött a *nemzetközi kereskedelmet gátló akadályok* elleni szervezett fellépés, együttműködés, amelynek célkitűzései, a nyugati féltekén, elsősorban a *Bretton-Woods-i egyezményben* fogalmaztattak meg. E kezdeményezések — mind a *devizakorlátozások* feloldása, illetőleg a mégis szükségesnek mutatkozó devizatörvények nemzetközi elismerése terén, mind pedig a *vámtarifák* egyezményen alapuló mérséklésénél (GATT), illetőleg *egységes vámterület* létrehozásánál (Közös Piac) — a kapitalista világban kétségtelenül elismerésre méltó eredményekhez vezettek. Ugyanakkor azonban ezek az egyezmények, illetőleg intézmények, az eredeti célkitűzéstől eltérően — *diszkriminációs jellegük* folytán — *nem* szolgálták az *egyetemes,* az egész világra kiterjedő gazdasági együttműködés, nemzetközi munkamegosztás eszméjét. Az UNCITRAL létrehozása, amely a nemzetközi kereskedelem fejlődésének útjából a *nemzeti jogok különbözőségéből* eredő akadályokat hivatott elhárítani, éppen *ebből* a szempontból különös jelentőségű: nem a regionális, hanem az *egyetemes,* az egész világra kiterjedő s valamennyi állam érdekét szolgálni hivatott jogegységesítést tűzte zászlajára.

2. A *szocialista országok* egymás közötti gazdasági kapcsolatainak ma is folyamatban levő rendezése során már eddig is *egységes jogi szabályozás* jött létre a gazdasági kapcsolatok több területén. Ennek a regionális jogegységesítésnek legkiemelkedőbb terméke kétségtelenül a KGST-országok közötti nemzetközi adás-vételnek *Általános Szállítási Feltételek* néven összefoglalt egységes szabályozása, amelynek *ismertetése,* tudományos *elemzése* és a *továbbfejlesztésre* vonatkozó elgondolások kifejtése *Szász* Iván jelen művének a tárgya. E tárgykörben ilyen jellegű, összefoglaló mű, tudomásom szerint, ezideig sem nálunk, sem külföldön nem jelent meg.

A tárgy megválasztása és az e tárgykörben készült igen értékes, átfogó jellegű könyvnek a publikálása mind a szerző, mind a kiadóvállalat részéről igen szerencsés elhatározás és vállalkozás, ami több szempontból is helyeselhető. Először is azért, mert az ÁSZF a szocialista országok közötti áruforgalom lebonyolításában (némi módosítással, 1968) immár 17 év óta funkcionál, éspedig alapvetően *jól,* a gazdasági integráció igen fontos jogi eszközeként. Nem elvont jogelméleti téma tehát jelen műnek a tárgya, hanem egy, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok mindennapi gyakorlatában érvényesülő, hazánk gazdasága szempontjából is fontos szerepet betöltő jogi instrumentumnak a bemutatása és elemzése. Emellett olyan a választott tárgy, amelynél nemcsak az elemző ismertetés, hanem az eddigi tapasztalatok alapján gyakorolható *kritika,* a *továbbfejlesztés* szükségességének és lehetőségeinek a vizsgálata is helyénvaló és e műben érvényesül is. S ami a tárgyválasztás és a feldolgozás szempontjából talán még inkább helyeselhető: ez a szerző részéről érvényesített, a csak meghatározott körben megvalósult jogegységesítés korlátait átlépő *egyetemes aspektus* és a regionális jogegységesítés egy jól sikerült produktumának a korunkat

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 421 old.

jellemző *egyetemes jogegységesítési* törekvésekhez és munkálatokhoz való kapcsolódás szempontjából történő vizsgálata. A magam részéről ebben látom a műnek *a tárgyválasztás szempontjából is kiemelkedő jelentőségét s egyben a feldolgozás módszere tekintetében is legnagyobb értékét.* Ezért tartottam helyesnek a jelen recenziómat a választott téma hátterében álló, egyetemes jogegységesítési célkitűzések jelentőségének kiemelésével kezdeni, hiszen az ÁSZF-nek a jelentősége a szocialista régióban való tényleges érvényesülésén túlmenően, az *egyetemes* jogegységesítés szempontjából is rendkívül nagy s ez várhatóan még fokozódni is fog. Az UNCITRAL és annak munkacsoportjai előtt a *nemzetközi adásvétel* szabályozására vonatkozóan számos, évtizedeken át felgyülemlett elgondolás, tanulmány, jelentés, tervezet, sőt aláírt, csak éppen hatályba nem lépett egyezmény is fekszik, de ezek között csak *egy* olyan van, amely *élő* jog, több mint másfél évtizedes gyakorlatban kipróbált, továbbfejlesztett, több állam jogrendszerében inkorporált *egységes törvény.* Ez a tény önmagában, de emellett az egyes megoldásokra, mint ténylegesen érvényesülő jogra való hivatkozási lehetőség révén is az UNCITRAL-ban folyó munkálatokban máris éreztette hatását s meggyőződésem szerint a továbbiakban ez a befolyás még erősödni fog. Az UNCITRAL létesítésekor kitűzött egyik, talán legfontosabb célnak megvalósításában: az *egységes nemzetközi adásvételi törvény* létrehozásában az ÁSZF meglétének és több vonatkozásban az abban foglalt konkrét szabályozásnak nagy jelentősége van. Ennek a felismerése és állandó szem előtt tartása, ismétlem, Szász Iván könyvének, véleményem szerint, a *legértékesebb* eleme.

A könyv szerzője abban a szerencsés helyzetben van, hogy hivatali beosztása, kiváló elméleti és gyakorlati képzettsége és rátermettsége folytán részt vehet és részt vesz mind az UNCITRAL-ban folyó egyetemes jogegységesítési munkában, mind pedig az ÁSZF gyakorlati alkalmazásában s annak továbbfejlesztésében. Ehhez járul még a tudományos érdeklődés és ambíció s mindeme tényezők eredményeképpen nyerte el a szerző, ugyanebben a témakörben, a tudományos fokozatot. Az erre vonatkozó „bíráló bizottság"-i határozat különben tartalmazta azt is, hogy a kandidátusi disszertációként feldolgozott témának könyv formájában történő publikálása, ide értve az idegen nyelvűt is, kívánatos. A magyar nyelvű kiadás — a disszertáció tárgyának igen jelentős kiszélesítésével — most valósult meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igen tetszetős külsejű és könnyen kezelhető könyvének forgalomba hozatalával.

3. A könyvben tárgyalt anyag aktualitásának és a szerző részéről a feldolgozásnál alkalmazott egyetemes szemléleti módnak a fentiek szerinti értékelése után még szeretném itt — ugyancsak a könyv *egészére* vonatkozóan — kiemelni azt, hogy annak értékét nagy mértékben emeli az általános *gazdasági, külkereskedelmi háttér* vázolása és az egyes kérdések tárgyalásánál is a *közgazdasági szempontok* kiemelése. Az egyetemes jogegységesítés irányába tekintő, elsődlegesen jogászi szemlélet mellett érvényesülő *közgazdasági szemlélet* nagyon elősegíti az egyes megoldásoknak jogi szempontból való helyes értékelését is.

II. *1.* Ha az általános jellegű értékelés után a könyv gazdag *tartalmáról* kellene áttekintést adni, legszívesebben az igen részletes (közel 7 oldalas) tartalommutatót iktatnám ide. De erre helyet nyilván nem kapnék, így tehát az egyes fejezetekből pár olyan téma kiemelésére szorítkozom, amelyeknek felvetése és tárgyalása leginkább felkeltette a recenzor figyelmét. Ilyen téma *„A jogegységesítés — korunk követelménye"* címet viselő I. fejezetből a különböző *jogegységesítési módszerek* bemutatása és kritikai vizsgálata. Ha alább, a könyv címét illetően azt teszem szóvá, hogy talán kissé a kelleténél tágabban jelöli meg a tárgyat, amikor az ÁSZF-et a nemzetközi *kereskedelem,* nem pedig a nemzetközi *adásvétel* jogaként titulálja, akkor itt, a nemzetközi kereskedelemben egységesen alkalmazható jogszabályok kidolgozásának lehetséges *módszereit* tárgyaló résznél az olvasóban az a gondolat támad, hogy a szerző a címben talán túl szerényen jelölte meg könyvének a tárgyát. Ez a különösen jól sikerült része a könyvnek ui. az ÁSZF-körön túlmenően olyan részletesen tárgyalja a *jogegységesítés módszereit,* hogy a könyvnek ez a fejezete egy, tárgyban és terjedelemben egyaránt, szélesebb körre kiterjedő műnek a részeként (ismétlem, igen sikerült részeként) is beválnék.

A szerző által bemutatott *módszereket* illetően egyébként azt az állítást kockáztatom meg, hogy az általa ismertetett három módszer, nevezetesen az *azonos tartalmú törvények* elfogadtatása (esetleg csupán a nemzetközi elemeket tartalmazó viszonyokra való alkalmazása), másodszor (ami a gyakoribb) a *nemzetközi egyezmény* útján történő jogegységesítés és harmadszor: az *általános üzleti feltételek egységesítése* mellett (amely harmadikat a szerző különben csak szélesebb értelmében tekinti jogegységesítésnek, mert ez — felfogása szerint — nem a jogot, hanem a jog diszpozitivitása által megengedett keretek között a *szerződés tartalmát* egységesíti): *van* a jogegységesítésnek egy negyedik, a felsoroltaktól minőségileg különböző, egyediesíthető módja is. Ez pedig: a meghatározott körben érdekképviseletre hivatott szervek által készített egységes szabályok (uniform rules, règles uniformes) megalkotása és az érdekeltek által való elfogadtatása és alkalmazása. Ilyenek pl. a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara által készített szabályzatok az okmányos meghitelezésre, a kereskedelmi papírok beszedésére és — most előkészületben — a bank- és egyéb garanciákra vonatkozóan. Az ilyenfajta szabályzat, véleményem szerint, *más, több,* mint az általános feltételek egységesítése. Ilyen szabályzatoknál ui. egyrészt nemcsak a már kialakult szokások, gyakorlat (usances, customs, practice) egybefoglalásáról van szó, hanem gyakran éppen a még ki nem alakult vagy alapvetően eltérő gyakorlattal, szokással szemben *új,* a jogi és a technikai szakértők által kidolgozott eljárási módok, rendező szabályok alkotásáról és ajánlásáról, amelyek ugyan — közvetlenül az érdekeltek vagy azok többsége részéről történő formális elfogadással — valóban a szerződéshez hasonló módon válnak kötelező erejűvé (s ennyiben az általános üzleti

feltételek egységesítésének módszeréhez hasonlítanak), de ugyanekkor objektív, *normatív* jellegű szabályok is ezek, amelyekhez — hatálybalépésüktől kezdve — alkalmazkodni kénytelenek (ha továbbra is részt kívánnak venni a tevékenységüknek megfelelő nemzetközi forgalomban) azok a közvetlenül érdekeltek (az adott esetben bankok) is, amelyek a létrehozásban nem vettek részt: sőt, a közvetlenül érdekeltek első, szűkebb körén (bankok, biztosítók stb.) túlmenően a konkrét szerződéseken és az üzletszabályzatokon keresztül az ügyfelek széles körére nézve is kötelező erejűvé válik a szabályzat s *jogi normaként* jelentkeznek azok a *bírósági* gyakorlatban is. Az érdekeltek kifejezett megegyezésével vagy ráutaló magatartásával létrejövő rendezés *szerződéses módszere* sajátosan *összefonódik* itt valamilyen (ha nem is jogalkotónak deklarált vagy elismert) szervezet *normatív szabályozási és szabályegységesítési* tevékenységével. Az utóbbi évtizedek tapasztalata azt mutatja, hogy a jogegységesítésnek *ez* talán a leggyorsabb és legeredményesebb módszere, amelynek a lehetősége azonban, természetesen, olyan területekre van korlátozva, ahol megfelelő érdekképviseleti szervezetek működnek.

2. Az ÁSZF történelmi *létrejövésének* (az eredetileg szállítási feltétel jellegű normarendszer *jogszabállyá* válásának) ismertetése, *sajátos*, a nemzetközi jogfejlődésben eddig nem ismert vonásainak kiemelése, méltatása és kritikája, a *polgári jogi* megoldásoknak az államközi megállapodások keretei között betöltött szerepe, a *továbbfejlesztés* szempontjainak, a rövidtávú és a távlati feladatoknak vázolása, a két-két szocialista országok közötti *bilaterális* ÁSZF-ek bemutatása — mindez a gazdasági háttér megvilágításával —: ez a könyvnek mintegy „általános" része (II—V. fej.).

Ezt a részt alapozza meg a fenti kiemelés során említett igen értékes bevezető rész a jogegységesítés különböző módszereinek áttekintéséről és értékeléséről s az egészet (az „általános" részt) betetőzi a könyvnek, mint említettem, véleményem szerint legkiemelkedőbb része, amelynek tárgya: az *ÁSZF-beli regionális jogegységesítés viszonya az univerzális egységesítési törekvésekhez:* a kétféle szabályozás közötti *kölcsönhatások* elemzése; egyrészt ÁSZF-beli szabályok „beágyazása", részleges és fokozatos behatolása a készülő egyetemes szabályozás egy-egy részterületére, hézagába, másrészt a több évtizedes univerzális jogegységesítési törekvések tapasztalatainak és tudományos eredményeinek hasznosítása a regionális egységesítés továbbfejlesztésénél. Az e kérdésekre vonatkozó, *igen mélyen szántó fejtegetéseiben* a szerző, véleményem szerint is, helyes érveléssel száll szembe azokkal, elsősorban az NDK-beli jogirodalomban jelentkező nézetekkel, amelyek tagadják az ÁSZF-nek *jogegységesítési* jellegét, hanem azt a belföldi kapcsolatoktól eltérő nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó olyan *új jog alkotásának* tekintik, amelyet *el kellene határolni* — e felfogás szerint — a kapitalista országokban folyó jogegységesítésektől. *Szász Iván* helyesen mutat rá arra, hogy az eddigi jogegységesítési törekvések (amelyekben most már az UNCITRAL keretében a szocialista országok is aktívan részt vesznek) célkitűzése is mindenkor a nemzetközi gazdasági viszonyok sajátosságainak megfelelő *új jog* alkotása, még akkor is, ha ez a célkitűzés torzul az egyes országoknak a saját jogi gondolkodásukat és intézményeiket az új, nemzetközi jogalkotásra kényszerítő törekvése folytán. A nemzetközi viszonyokra vonatkozó új jogalkotás sehol sem történhetik meg a nemzeti jogoktól teljesen elszakítottan, márcsak azért sem, mert a nemzetközi gazdasági viszonyok organikusan kapcsolódnak a belső gazdasági viszonyokhoz. Ez áll az ÁSZF-re is és annak *továbbfejlesztésére.* A szocialista országokon belüli jogegységesítés tehát *nem célkitűzéseiben* vagy módszereiben tér el a jogegységesítés terén világszerte, immár egyetemesen is folyó jogegységesítési törekvésektől. A nemzetközi adásvételi jog egységesítésének most már az UNCITRAL feladatkörébe tartozó munkálatainál *példaként* lehet hivatkozni — és számos ilyen hivatkozás történt már eddig is, éspedig nemcsak szocialista oldalról — az azonos célkitűzés és módszer mellett regionális viszonylatban már megvalósult, *korszerű egységes adásvételi jogra, az ÁSZF-re.*

A KGST-országok kereskedelme nyilván nem szigetelődik el a világkereskedelemtől. Erre figyelemmel, és hazánknak a világkereskedelemben különösen nagy mértékben való részvétele miatt is, helytállónak és mások által is képviselendőnek tartom Szász Iván könyvének azt a — tudományos érvekkel alátámasztott — megállapítását, hogy a *szocialista országok közötti jogegységesítési folyamatot — ennek kétségtelen specialitásai ellenére — nem szabad elszigetelnünk, elszakítanunk a világszerte folyó jogegységesítési törekvésektől.*

3. Az ÁSZF-nek a *belföldi jogokkal való kapcsolata,* a nemzeti jogrendszerek integráns részévé válása, illetőleg a nemzeti joggal — a még nem egységesített szabályokat illetően — együttes érvényesülése: ilyen kérdéseket vet fel és elemez a könyvnek egyik további (VI.) fejezete. A szerző erősen kritizálja s lényegében tagadja a „nemzetközi gazdasági jog"-nak mint önálló jognak a koncepcióját s azon az álláspontón van, hogy az ÁSZF *nem* valamely *szupranacionális* szerv akaratát tükröző jogrendszer része, hanem az országok összehangolt, koordinált és egységesített akaratát tükröző s érvényesülésüket biztosító olyan normarendszer, amely azonos tartalommal az *egyes tagországok normarendszerének a része.*

E kérdés felvetésének és vizsgálatának különös jelentősége van abból a szempontból is, hogy az ÁSZF továbbfejlesztése során nem lehet a *nemzeti jogok* megoldásait figyelmen kívül hagyni, éppen a nemzetközi életviszony és a nemzeti életviszony szoros kapcsolata miatt. Mind az életviszonyok összefüggései, mind a jogalkotók gondolkodási kategóriái igénylik, hogy a nemzeti jogot — mint a szabályozás *egyik* — nem is elsődleges és nem is egyetlen, de igen jelentős — kiinduló alapját — figyelembe vegyük. A nemzeti jogokkal való kapcsolatnak és ezen belül a bírói gyakorlatnak egyébként nagy szerepe van az ÁSZF rendelkezéseinek *értelmezésénél* is. Az értelmezés kérdésével a könyv egyik külön fejezete (VII.) foglalkozik.

4. A következő (VIII. — XVI.) fejezetek — az elvi-elméleti kérdéseket tárgyaló korábbi fejezetek („általános rész") után a könyvnek mintegy „különös rész"-e — az ÁSZF gyakorlati alkalmazásának során felmerült számos problémát érintenek s ennek során a szerző a választottbírósági gyakorlatnak és irodalmi megnyilatkozásoknak bemutatása és kritikája mellett keres megoldást a tisztázatlan, ellentmondásos, bizonytalansággal terhes kérdésekre. Ezeknek az elméleti fejtegetésekkel is átszőtt fejezeteknek a gazdag tartalmából valóban csak ízelítőt tudok adni. Az ÁSZF-ről mint *nemzetközi szerződésről, normáinak jellegéről*, a preambulumban engedélyezett *diszpozivitás* sokat vitatott értelmezéséről, az ÁSZF-beli általános *kolliziós norma* (az eladó anyagi joga) kritikájáról, az egyezményben szabályozott *ügyletek* („áruk és ügylettípusok", az „áruszállítás" fogalma) *köréről*, az *állami kötelezettségvállalásoknak* a vállalati szerződésekre való kihatásairól, a vállalati *szerződések* megkötéséről, *tartalmi elemeiről* (áru- és pénzoldaláról, a tulajdonjog átszállásáról, a paritásról stb.), az ÁSZF *felelősségi rendszeréről*, annak más szabályozásokkal s különösképpen az 1964. évi hágai törvénnyel, valamint az UNCITRAL-tervezettel való összefüggéseiről, illetőleg összehasonlításáról, a *jogviták* elintézéséről, valamint az *elévülésről* és jó egynéhány más kérdésről szóló fejtegetések és határozott állásfoglalások: mindez ennek a külkereskedelmi kapcsolatunk jogi rendezése szempontjából eddig legfontosabb intézménynek alapos, az elméleti összefüggéseket is világosan feltáró megismerését teszi lehetővé; ugyanakkor a szerző magasfokú és sokoldalú jogi (polgári jog, nemzetközi jog és magánjog, összehasonlító jog) és közgazdasági műveltségéről is tanúskodik. Úgy vélem, hogy a választottbírósági és egyéb (szerződéskötési) *gyakorlatban* ez a könyv az „autentikus értelmezés" forrása lesz.

A könyvnek ebben a részében különös figyelmet érdemelnek a szerzőnek azok a kritikai megállapításai, amelyeket az *ÁSZF felelősségi rendszerével* kapcsolatosan tesz. Elismervén a szerződésszegésért való felelősségre vonatkozó szabályozás számos vonatkozásban „modern" megoldását, kiemeli és részletesen elemzi azokat a kérdéseket, ahol a *továbbfejlesztés* szükségesnek látszik: a *kötbér* fizetésére vonatkozó szabályok revíziója, egységes szabályozás a *kártérítésre*, valamint az *elállás* lehetőségére. Joggal kifogásolja a szerző azt is, hogy az ÁSZF jelenlegi szerkezetében a szerződésszegés következményei szétszórtan és csak hézagosan találhatók meg. Ugyanakkor a *felelősség alól mentesítő* okok kumulatív szabályozása (ÁSZF XII. fej.) azt a — téves — látszatot keltheti, mintha a mentesítő okok a szavatossági igényekre is vonatkoznának. Az ÁSZF-beli felelősségi rendszernek a más, ugyancsak a nemzetközi kereskedelemre kidolgozott vagy tervezett egységes jogok (hágai törvény, UNCITRAL-tervezet) felelősségi struktúrájával való egybevetéséből a szerző arra a megállapításra jut, hogy nem volna célszerű az ÁSZF-et a hágai törvény felelősségi rendszeréhez közelíteni, de az UNCITRAL-tervezet kidolgozásánál felmerült megoldások egyike-másika az ÁSZF továbbfejlesztésénél is hasznosítható.

Az e körben és más vitatott kérdésekben a szerző által a könyv e részében felvetett számos gondolat és a megoldásra vonatkozó javaslatok közül nyilván nem egy olyan van, amely sikerrel lesz képviselhető az ÁSZF 1976-ra tervezett módosításakor.

Az utolsó (XVII.) fejezetben a szerző az ÁSZF *továbbfejlesztésének* lehetőségeire, a megoldások *korszerűsítésére*, a *nemzetközi kötelezettségvállalás* formáinak fejlesztésére, az *egységes joggyakorlat* kialakításának biztosítására és — amit a jelen recenzió bevezető részében magam is alapvető jelentőségű kérdésnek jelöltem meg — e jól fungáló, de csak regionális egységes jognak az *univerzális jogegységesítés* folyamatába való bekapcsolására, annak elősegítésére vonatkozó elgondolásait *foglalja össze*. Az ÁSZF tervezett továbbfejlesztése mellett a KGST által 1971-ben elfogadott *Komplex Program*ban kitűzött egyéb jogi feladatok folyamatban levő vagy meginduló megvalósítása során is bizonyára sok jogász és közgazdász igen hasznosan fogja felhasználni az e könyvben megtalálható adatokat és képviselni a szerző által felvetett gondolatokat, javaslatokat.

A könyv gazdag tartalmának a fentiekben adott vázlatos áttekintése természetesen csak az érdeklődés felkeltésére és a tájékozódás megkönnyítésére lehet alkalmas, de semmiképpen nem pótolja a szocialista kereskedelem jogi „bibliá"-ja (ÁSZF) e könyvben kiválóan összefoglalt magyarázatának alapos tanulmányozását. Nyilván termékenyítőleg fog hatni e mű — elméleti és gyakorlati jogászok körében egyaránt — a tárgyát képező témakörben felvetett kérdések további tanulmányozására, megvitatására is. Az az általam többször kiemelt szempont pedig, hogy a szerző a szocialista egységes adásvételi törvény vizsgálatánál szem előtt tartja az *univerzális* jogegységesítés célkitűzéseit és folyamatát, arra enged következtetni, hogy a szerzőnek e produktuma további, mindinkább kiszélesedő tudományos érdeklődésének és tevékenységének bázisául is fog szolgálni.

III. Az egész könyvre vonatkozóan szeretném végül kiemelni: a gondolatok világos kifejezését, a közérthető és magyaros *stílust*, az *áttekinthető szerkezetet*, az irodalom széleskörű figyelembe vételét, a gazdag *bibliográfiát*, az ügyes *tárgy- és névmutatót;* a tartalmi értéket kiegészítő olyan további tulajdonságai ezek Szász Iván könyvének, amelyek egyrészt annak gyakorlati használhatóságát emelik, másrészt az olvasást élvezhetővé is teszik. — A kötet végén található két *idegen nyelvű* (angol és orosz) *összefoglaló*, valamint az ugyanilyen nyelvű tartalommutatók igen alkalmasak arra, hogy külföldön is érdeklődést keltsenek a könyv tartalma iránt, éspedig nemcsak az ÁSZF érvényesülési területén, de — éppen az *egyetemes jogegységesítés* szempontjainak kiemelése miatt — a nyugati jogásztársadalomban is. Az érdeklődést reménylhetőleg idegen nyelvű kiadás is fogja követni.

Ami végül a könyv *címét* illeti: a hasonló című (de jóval szűkebb témakörben mozgó) kandidátusi értekezés opponálásánál javasoltam az alcímnek („Egységes törvény a nemzetközi *kereskedelemre*") olyan megváltoztatását, hogy az *csak* a

nemzetközi *adás-vételre* utaljon, hiszen az ÁSZF *ezt* szabályozza s a nemzetközi kereskedelem ennél sokkal szélesebb területét legfeljebb érinti. Ugyanakkor helyeseltem azt, hogy már a cím (az alcím) utal arra, hogy — amint ezt a szerző részletesen ki is fejti — az ÁSZF — címétől eltérően — nem egyszerűen „általános üzleti feltételeket" tartalmaz, hanem — nemzetközi szerződés alapján — a szocialista nemzeti jogrendszerekben recipiált, egységes *jogszabályt*.

Összefoglaló véleményem az, hogy Szász Iván e könyve nemcsak *elméleti-tudományos* szinten kitűnő alkotás, de egyben *gyakorlati* szempontból is kiválóan szolgálja mind a *szocialista integrációval* összefüggő jogi feladatok kimunkálását, mind pedig a nemzetközi kereskedelem és az egyéb gazdasági kapcsolatok előmozdítására irányuló *egyetemes jogegyesítés* céljait.

Meznerics Iván

Polgári Eljárásjogi Füzetek VI. szám

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Polgári Eljárásjogi Tanszékének kiadványát, mely Polgári Eljárásjogi Füzetek címmel Névai László professzor szerkesztésében jelenik meg, nem kell bemutatnom. A bemutatás megtörtént már az előző öt kötet megjelenése alkalmával a Jogtudományi Közlöny és a Magyar Jog hasábjain. Így rögtön a VI. kötet ismertetésére térnék rá, a továbbiakban e VI. kötetet Füzetnek nevezve.

A Füzet (VI. sz.) alcíme „Egy új polgári perrendtartás koncepciójának előmunkálatai". Ez az alcím azonnal felkelti a figyelmet és az érdeklődést.

Névai László bevezető tanulmánya pedig már a Füzet elején eligazítja az olvasót, hogy miről is van szó. Rámutat, hogy az 1972. évi 26. számú tvr-ben foglalt III. Pp. novella megoldotta az 1952. évi Polgári perrendtartással kapcsolatos legidőszerűbb módosítási feladatokat, amelyek részben a II. Pp-novella (1957. évi VIII. tv.) óta vetődtek fel, részben pedig az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése folytán kerültek napirendre. A III. Pp-novella az időszerű követelményeknek megfelelően felfrissítette polgári eljárásjogunkat, fokozta hatékonyságát, az ügyintézés gyorsaságát, és megoldotta az egységes bírósági fórumrendszerből fakadó eljárásjogi kérdéseket. Névai professzor kiemeli, hogy a III. Ppn egészben véve sikerült jogalkotás, amely a polgári ügyek elbírálását jelentékeny mértékben elősegíti.

Egyetértve a bevezető tanulmányban foglaltakkal, a szerzővel együtt leszögezhetjük, hogy „Perspektivikus szempontból mindamellett nyilvánvaló, hogy a tvr. mind tematikailag, mind időbelileg korlátozott körben mozog: csak a legsürgősebb problémák rendezését vállalta, s emellett maga a rendezés is olykor láthatóan átmeneti természetű" (Füzet 9. old.). Ebből pedig az következik, hogy elméleti és gyakorlati szakembernek egyaránt elsősorban az a feladata, hogy a III. Ppn mielőbbi hatályosulását elősegítse, a polgári eljárás hatékonyságát fokozza mind a tudomány, mind a gyakorlat eszközeivel. A Polgári Eljárásjogi Füzetek IV. és V. számai, melyekben Névai professzor az első nagy átfogó értékelését és ismertetését adja a III. Ppn-nek, mutatják, hogy a tudomány milyen segítséget képes nyújtani a novella hatályosulásához. A VI. Füzet azonban még egy lépéssel tovább megy.

Felveti, hogy „már most számolnunk kell azzal, hogy a szocializmus teljes felépítésének programja" szükségessé teszi egy teljesen új polgári perrendtartás megalkotását. Jelzi, hogy ezt megelőzően kellő előkészítésre, alapos kutatásokra van szükség. Biztosítani kell, hogy az új kódex megalkotása rögtönzésmentesen történjék. Az előkészítő munkában a III. Ppn-nek fontos szerepe van. „Az új kodifikációnak figyelembe kell majd venni a III. Ppn újításait, az általa bevezetett új megoldások gyakorlati alkalmazásának tapasztalatait is és velük együtt elsősorban a társadalmi gazdasági fejlődésből adódó további teendőket. A végső cél: a fejlett szocialista társadalom követelményeivel összhangban álló adekvát polgári perrendtartás kidolgozása."

E feladat megvalósítása érdekében — amint erre Névai professzor tanulmánya utal — megindult egy nagyszabású előkészítő munka — a törvényelőkészítés gazdájának, az Igazságügyminiszternek és a minisztérium törvényelőkészítő szerveinek a támogatásával —, melynek egyik láncszemeként az IM kutatási szerződést kötött az ELTE Polgári Eljárásjogi Tanszékével, a jövőben megalkotandó új polgári perrendtartás koncepciójának kialakítására. A Füzet a kutatási szerződés keretében készült dolgozatokat tárja a nyilvánosság elé. De hozzátehetem — a Füzet indító tanulmányára, a Névai professzor által írt tanulmányra gondolva —, hogy nemcsak egyszerűen koncepció kidolgozásáról van szó a Füzetben, de egy új polgári perrendtartás előkészítésének egész tudományos metodikájáról is.

Ezzel mindjárt a téma közepébe is vághatunk. A Füzet első tanulmányát Névai László professzor dolgozta ki „Egy új polgári perrendtartási koncepció kialakításának programjáról (Vázlat)" címmel. Ez a tanulmány, címének megfelelően azzal foglalkozik, hogy miként, milyen metodikával és sorrendiséggel kezdjünk hozzá egy alapjaiban új, egységes, már nem toldozott foldozott, polgári perrendtartás kialakításához. Miért fontos téma ez? Azért, mert a felszabadulás óta alig volt jogszabály, amelynek az elkészítéséhez elegendő idő állott volna rendelkezésre. Névai professzor most felvázolja egy átgondolt, alapos előkészítő munka programját, melynek végrehajtása valószínűleg évekig fog tartani, és elegendő vita után valóban korszerű, a magyar, hazai igényeknek megfelelő új polgári perrendtartás születik. Ne felejtsük, hogy az 1911. évben elfogadott magyar polgári perrendtartás, mely egyik legsikerültebb alkotása volt eddig a magyar törvényhozás történetének 1868 óta készült és közben három változata született meg. (Ökrös Bálint 1880. évi, Emmer Kornél 1885. évi tervezete, mely az 1806. évi francia Code de procedure civile eljárásjogi megoldásait követte, Plósz Sándor háromszor átdolgozott tervezete pedig az 1877. évi német és az 1895. évi osztrák polgári perrendtartás legjobb intézményeit vette mintául.) Ezt az előkészítési módot követni modern korban ennyi időt igényelve tör-

vény előkészítésére, időszerűtlen lenne. A gyorsan rohanó idővel, társadalmi változásokkal — mely korunkat jellemzi — nem lenne képes versenyt futni a jogalkotó. Az általa már elkészített anyagot az idő és a fejlődés minduntalan meghaladná. Viszont az az út, amelyet Névai László professzor ajánl, talán a leginkább járható. Tanulmányából kitűnik, hogy előbb a koncepciót kell kialakítani, a társadalmi összefüggéseket figyelembe venni, számítani a várható társadalmi változásokra és ezekhez képest megfogalmazni az új polgári eljárásjogi törvényt.

Névai professzor tanulmányának kiemelkedő értéke, hogy a kérdésfeltevés pozitív jellegén, az általános elvek megfogalmazásán túl, az előkészítő munka tárgyát és módszerét is részletesen kidolgozta. Véleménye szerint az előkészítő kutató munkának ki kell terjednie a következőkre: a III. novellával módosított Pp. alkalmazásának, jogéletbeni hatályosulásának tapasztalatai; a bírósági ügyekre vonatkozó statisztikai adatok; a polgári peres ügyek bírósági menetével kapcsolatos tényvizsgálatok; vélemények beszerzése gyakorló jogászoktól (polgári ügyszakban dolgozó bíráktól, ügyészektől, ügyvédektől, jogtanácsosoktól); a modern technika alkalmazási lehetőségei a polgári perben; a hazai polgári eljárásjogi irodalom; a külföldi szocialista országok hatályos polgári eljárási jogalkotása; az ezzel kapcsolatos joggyakorlat és jogtudományi művek; a polgári eljárás reformjára vonatkozó tervek, elgondolások az egyes szocialista államokban; utóbbiak a főbb tőkés országok tekintetében.

A munka eredményes elvégzése érdekében célszerűnek látszik a következő főbb *módszerek és eszközök* alkalmazása: bibliográfiák összeállítása országonként és témánként; áttekintő dokumentációk készítése egyes perintézmények külföldi szabályozásáról és tudományos állásfoglalásokról; kérdőívek kidolgozása, szétosztásuk, kitöltésük megszervezése és feldolgozásuk; gépi feldolgozásra alkalmas kérdőív kialakításának vizsgálata; fontosabb kérdések megvitatása szakemberek közreműködésével; hallgatói munkacsoportok és külső munkatársak (gyakorló jogászok és tudományos dolgozók) megbízása meghatározott szakfeladatok végzésére (anyaggyűjtés, részfeldolgozás stb.); külföldi szocialista és tőkés országok egyetemein működő társtanszékekkel fennálló kapcsolatok felhasználása anyagok beszerzésére; a munka menetéhez képest egyes kérdésekről résztanulmányok készítése a külföldi joganyag összehasonlító módszerrel, bíráló elemzés alapján történő felhasználásával.

A felsoroláshoz hozzáfűzi Névai professzor, hogy az nem a kizárólagosság igényével készült, a munka folyamán felmerülhetnek újabb területek vizsgálatának, további módszerek alkalmazásának szükségessége is. E kitételhez a magunk részéről csak annyit tennénk hozzá, hogy bár lenne a jogalkotó szerveknek elegendő ideje, ereje és anyagi eszköze, hogy a Névai professzor által javasolt kutatási program végrehajtásával készíthetné el majdani új polgári perrendtartást. E vonatkozásban csak az erősíti az optimizmust, hogy e kutató munka megindult, amint azt a Füzetben (VI.) közölt tanulmányok is tanúsítják.

A Füzetben közölt dolgozatokat áttanulmányozva summázatként kiemelhető Névai professzor tanulmányának zárógondolata, hogy „a közzétett dolgozatok gyűjteménye hasznos hozzájárulás lehet a fejlett szocialista társadalom viszonyainak megfelelő új magyar polgári perrendtartás kodifikációs előmunkálataihoz". (Füzet 12. old.) A tanulmányok e célt messzemenően jól szolgálják.

Novák István szerző a „Szankciók a polgári perben" című kérdés feldolgozásra kapott megbízást. A gyakorlat oldaláról közelítve meg a kérdést, elemzi a III. Pp-nek idevágó rendelkezéseit. A miskolci, az ózdi, a sátoraljaújhelyi és a mezőcsáti járásbíróság, valamint a miskolci megyei bíróság 1973. évben befejezett 869 ügyét vizsgálta meg abból a szempontból, hogy a Pp. szerint a polgári perben alkalmazható szankciók érvényesülnek-e, és milyen hatásfokkal az eljárások folyamán. Vizsgálata a Pp. 5., 19., 101., 134., 147., 185., 189. §-al alapján alkalmazható szankciók gyakorlatára és hatékonyságára terjedt ki. A tanulmány érinti a másodfokú eljárásban alkalmazott szankciók kérdését, továbbá az első fokú szankciók másodfokú elbírálásának gyakorlatát. Tanulmányának minden fontos megállapítására nincs mód kitérni, de a tanulmány érdekességének érzékeltetésére álljon itt két idézet a szerző következtetéseiből. A Pp. 5. §-ával kapcsolatos bírságolási gyakorlatról a következőket írja:

A vizsgálati anyag most rögzített tapasztalatai mindenek előtt arra az általános megállapításra engednek következtetést, hogy a bírák jelentékeny részében változatlanul tovább élnek azok a korábbi — a *III. Ppn* hatályba lépését megelőző — beidegzettségek, amelyek a pénzbírság alkalmazásától való idegenkedésként, húzódozásként jellemezhetők. Az ügyintézők túlnyomó része a múltban is és ma is csak végső esetben nyúl ehhez a szankcióhoz. E magatartás okaként többféle tényező jelentkezik. Számosan hivatkoznak arra, hogy az 5. § (2) és (3) bekezdésének esetei a gyakorlatban nagyon nehezen mérhetők le úgy, hogy a bíró a fél kifejezett rosszhiszeműségét kétséget kizáró módon megállapíthassa. Az itt jelentkező magatartások legtöbbször tájékozatlanságra, a perbeli jogok és kötelességek nem kellő ismeretére, ugyanakkor — több ügyintéző előadása szerint is — pervezetési határozatlanságra vezethetők vissza. Ilyen felekkel szemben a szóbanforgó szankció alkalmazását a bírák jelentékeny része megengedhetetlennek és méltánytalannak tartja.

Másik, az ügyintézők részéről jelentkező szempont, amely a pénzbírság alkalmazása „ellen dolgozik", az ezzel járó külön adminisztráció. A bírság kiszabása ellen a fél fellebbez, az iratokat a másodfokú bírósághoz kell felterjeszteni, a per folyamatos tárgyalása megszakad, majd a perrel a másodfokú döntés után újból foglalkozni kell, újból ki kell tűzni, ugyanakkor figyelemmel kell lennie a bíróságnak a kiszabott pénzbírság behajtásának biztosítására, erre a célra külön űrlapot kell kitöltenie, egyszóval: a perekkel egyébként is együttjáró széleskörű adminisztráció jelentősen megduzzad, a bíró gondjai szaporodnak. Következésképpen: inkább nem szab ki bírságot, vagy csak a legvégső esetben. Nagy munkateherrel rendelkező bíróság-

nál (ilyen különösen a miskolci járásbíróság) ez fokozottan jelentkező szempont.

Figyelmet kelthet végül a betekintett ok-tényezők között egy sajátos — több ügyintéző részéről felemlített — felfogás, amely szintén fékezőleg hat a bírság kiszabásánál. Ez a bírság afféle büntetésjellege. Ez önmagában nem jelentene ugyan semmit, ámde — az ügyintézők előadása szerint — a bírság ilyen jellegéhez könnyen az a látszat tapadhat, hogy az ügyintéző bíró a felek egyikével — a bírságolt féllel — szemben elfogult. A bírságolásból — a büntetésből — ez könnyen következtethető. Az a bíró tehát, aki az elfogultságnak még a látszatát sem tűri, inkább mellőzi a pénzbírság kiszabását, bár adott esetben annak szükségességéről maga is meg van győződve. (Füzet 18. old.)

Ez az idézet mutatja, hogy a szerző nemcsak az áttanulmányozott ügyeket ismeri, de a bírák gondolkodásmódját is. Megállapítása figyelmeztetés a jogalkotó felé, hogy a bírói szubjektum sem hagyható figyelmen kívül a jogalkotásnál. Figyelmeztet azonban a most következő megállapítása arra is, hogy a tárgyi feltételek hiánya is meghiúsíthatja a jogalkotó szándékát, sőt veszélyeztetheti az igazságszolgáltatás tekintélyét is. A Pp. 134. §-ával kapcsolatos fejtegetésében az alábbi figyelemreméltó megállapításra jut:

„A kiutasítást és kivezettetést illetően egységesnek mondható az a — vizsgálat során beszerzett — bírói vélemény, hogy ezek alkalmazása — a bíróság mai ellátottságánál — rendkívül kockázatos. Ha ugyanis a bíróság adott esetben a felet kiutasítja és a fél ennek nem tesz eleget, a bíróság nehéz helyzetbe kerülhet. A következő lépés ugyanis — esetleg ismételt pénzbírság kiszabásával — csak az lehet, hogy a bíróság a felet kivezetteti a teremből. Ámde az ehhez szükséges „személyi feltételek" hiányoznak. Nincs olyan hivatalsegéd, aki erre alkalmas volna (a hivatalsegédi kar csupa nőkből áll), sőt a közeljövőben — a mostoha bérviszonyokra tekintettel — odáig módosulhat a helyzet, hogy egyáltalában nem lesz hivatalsegéd a bíróság létszámában. Sem a szakbíró, sem a népi ülnök nem „foganatosíthatja" a tett bírósági intézkedést, következésképpen az a leghelyesebb, ha a bíróság ilyen „végrehajthatatlan" intézkedésektől eleve tartózkodik. Úgy tűnik: a megfelelő „személyi feltételek" hiányában ezt a — ma már gyakorlatilag alkalmazhatatlan — szabályt a legközelebbi újraszabályozásnál ki kell hagyni a törvény rendelkezései közül." (Füzet 24. old.)

Révai Tibor egyetemi tanár „A csehszlovák polgári eljárásjog alakulása az utolsó évtizedben és fejlődésének főbb problémái" címmel írt tanulmányában a jogösszehasonlítás eszközével siet a jogalkotó segítségére. Harmincnyolc alcímet tesz ki a tartalomjegyzék, mely a tanulmány elején áll. Ezek ismertetése sajnos meghaladja a recenzió által engedett terjedelmet. A tanulmány tele van érdekesebbnél érdekesebb jogi fordulatokkal, az összehasonlításokból adódó következtetésekkel. Sokak számára újdonságként hathat a szerző ismertetése a csehszlovák polgári eljárásjog fejlődésének történetéről. A Csehszlovák Köztársaság 1918. október 28-án jött létre a cseh, a szlovák, valamint a kárpátaljai területekből. Az Ausztriához tartozott országrészekben a korábbi osztrák jog maradt hatályban, míg Szlovákiában és Kárpátalján az 1911. évi I. törvény, a magyar Pp. E kettősség 1951. évben szűnt meg, amikor életbelépett a 142/1970. Sb. számú csehszlovák Pp. E törvényre nagy hatással volt az OSZFSZK akkor hatályban volt 1923. évi polgári eljárásjogi kódexe. Az 1960-as évek elején az Alkotmány kibocsátását követően sokrétű jogalkotási munka indult meg Csehszlovákiában. Ennek során született meg az 1964. április 1-én hatálybalépett 99/1963. Sb. számú csehszlovák Pp. E törvényt sajátos új vonások jellemezték. Pl. a peres és nem peres eljárásokat egységes eljárásjogi rendbe foglalta, a peres és különleges eljárások (örökbefogadás engedélyezése, gyermek láthatás) közti különbséget megszüntette. A szerző megjegyzése szerint a törvényhozó előtt nyilván az a cél lebegett, hogy a dolgozók számára megkönnyítse a bíróság előtt folyó eljárásban és a bírósági határozatokban való eligazodást, a bírósági eljárás egységének s az ügyek eldöntésének egységes ítéleti formájának és elnevezésének bevezetésével. Bár a szerző joggal tesz kritikai észrevételt azzal kapcsolatban, hogy a kétféle — peres és nemperes — forma közötti hagyományos különbség fenntartása nem akadályozza a bírósági jogvédelem igénybevételét, a törvény törekvése azonban elvi szempontból tanulságot rejt magában, nevezetesen azt, hogy az állampolgárnak jogos az igénye, hogy képes legyen kiigazodni a bírósági eljárások labirintusában. Egy megalkotandó új Pp.-nél ez nem lehet utolsó szempont.

A szerző sorra veszi a Pp. intézményeit és azokat értékelve számos megszívlelendő és elgondolkoztató észrevételt tesz, kiemelve, hogy általában az igazság kiderítése a hatékonyság, az ügyek célszerű intézésére való törekvés jellemzi a törvényt, így tanulmányozása és értékelése sok tapasztalat nyerésére ad lehetőséget. Éppen a Füzetnek a következőkben ismertetendő román Pp.-nek a házassági bontóperbeli eljárásra vonatkozó megoldása ösztönöz arra, hogy kiemeljem amit a szerző a csehszlovák Pp. e vonatkozású fejlődéséről ír: „A házassági bontóperek tekintetében a *Pp.* eredeti rendelkezései közül a 70—72. § a házastársak kötelező előzetes békéltetését írta elő. A gyakorlat szerint ez a *békítési kísérlet* nem bizonyult hatásosnak; erre való tekintettel a második novella e rendelkezéseket *hatályon kívül helyezte,* s mintegy az előzetes kötelező békéltetés helyett a 100.§ (2) bekezdésének új rendelkezésével azt teszi a bíróság feladatává, hogy a házasság felbontása iránti eljárásban igyekezzék a feleket a házasság feldúltságát előidéző okok kiküszöbölésére rávenni, s törekedjék a házastársak kibékítésére. Formális, előzetes, a per tartalmát meghoszabbító békéltetési eljárás helyett itt a novella a bíróságot arra kötelezi, hogy a per folyamatban léte alatt törekedjék a házastársak kibékítésére, vagyis a házasság fenntartására." (Füzet 67. old.)

A fentiekben még csak megközelítőleg sem sikerült érzékeltetnem azt a gondolatgazdagságot, mely Révai professzor tanulmányát jellemzi. A szerzőt idézném, aki összefoglalójában utal arra, hogy a csehszlovák Pp.-ben „megragadja figyelmünket néhány egyszerű megoldás, pl. a bíró kizárásának

egyszerű szabályozása; elgondolkoztató egyes kérdésekben a fokozottabb jogvédelem biztosítása, a perújítás megengedése eljárási szabálysértések esetén. Az évek távlatában megalkotandó új polgári perrendtartásunk előkészítése szempontjából hasznosnak s szükségesnek tartjuk a külföldi polgári perjogi szabályozás tanulmányozását, eredményeinek megismerését." (Füzetek 75. old.)

Varga Gyula „A román polgári peres eljárás alapvonalai és elgondolások egy új polgári perrendtartásról" című tanulmánya tartalmánál fogva a csehszlovák Pp. ismertetését követő dolgozat után kívánkozik ismertetésre. A hazai és a csehszlovák Pp. korai szakaszában a német jogfejlődés, későbbi szakaszában a szovjet jogfejlődés hatása alatt állott. A román polgári eljárásjog annyiban különbözik ettől a modelltől, hogy korai szakaszában a francia jogfejlődést követte. A Román Szocialista Köztársaságban az 1865. december 1-én életbeléptetett Pp. — (mely törvény nagy részben a genfi kanton 1819-ben kelt Pp.-jének szabályait vette át, mely a napoleoni kódex elvein épült fel) — van jelenleg is hatályban. Azzal a változással azonban, hogy a népi demokratikus átalakulás során e törvényen számos változtatást hajtottak végre. Így az 1948. évi 18. törvény erősítette az igazságszolgáltatás demokratizmusát, a burzsoá kódexekre jellemző formalizmust nagymértékben kiküszöbölte, bevezette az ülnökrendszert, a bíróság feladatává tette a valóságos tényállás felderítését, áttörve ezzel a tárgyalási elv merev korlátait és enyhítette az írásbeliségre vonatkozó előírásokat is stb. E törvényt beépítették az 1865. évben hatálybalépett Pp.-be, és azt egységes szerkezetbe foglalva adták ki. Ezt követően az évek során számos törvény és törvényerejű rendelet jelent meg a bírósági szervezetről, a bizonyítási eljárásról, a perorvoslati rendszerről, az ügyész részvételéről a polgári perben stb. Mindezen jogszabályok — melyek lényegében a többi népi demokratikus országokban végbement jogfejlődéssel összhangban születtek — egységes jogszabályba foglalva, hivatalos összeállításban 1958-ban kerültek kiadásra. A szerző e kiadás alapján és a helyszínen végzett tanulmányai alapján készítette el tanulmányát, melyben a hangsúlyt, teljesen érthető módon — hiszen a cél a tapasztalatok gyűjtése volt — a magyar és a román Pp. egyes különbözőképpen szabályozott jogintézményeinek ismertetésére és egybevetésére helyezte. E körben számos érdekes és tanulságos következtetésre juttatja az olvasót a szerző, aki egyébként tanulmányában az értékeléstől általában tartózkodik, szem előtt tartva a tanulmánya elején megfogalmazott elvet, mely szerint „a tényszerű adatközlésre" helyezi a hangsúlyt. Tanulmánya így is, vagy talán éppen ezért, igen tanulságos. A hazai jogász a maga jogi felfogásának megfelelően értékelhet egyegy, a román Pp.-ben követett megoldást. Példaként — és annak példájára, hogy szocialista országok szinte azonos eljárásjogi alapelvek, a marxizmus-leninizmus elveit szem előtt tartva, mennyire eltérő megoldásra juthatnak —a csehszlovák Pp.-nek a házassági bontóperes eljárásban történt szabályozásának a fentiekben ismertetett módja mellé idézzük a román Pp. megoldását. Erről a szerző a következőket írja: „A házassági bontóper különös szabályait azért tartottuk érdemesnek részletesebb tárgyalásra, mert új szabályok és a román kormány családpolitikájának új, sajátos jegyeit viselik magukon, összhangban a román *Csjt.* azon rendelkezéseivel, amelyek meg kívánják nehezíteni a házasságok felbontását. A jogalkotó a házasságok felbontását nemcsak anyagi jogi eszközökkel óhajtja akadályozni, hanem eljárásjogi eszközökkel is késleltetni, nehezíteni igyekszik azt. A román *Pp.* bontóperi szabályait — az említett szellemben — az 1966. évi 677. számú és az 1969. évi 630. számú törvényerejű rendelet módosította. Az előbbi jogszabály módosította a *Csjt.*-t is. A bontóperre vonatkozó fontosabb eljárási szabályok a következők: A bontóperi *keresetet személyesen* kell a felperesnek a bíróság elnökéhez benyújtani. A kereset benyújtása tehát általában képviselő útján nem történhet. A bíróság elnöke a kereset átvételekor a felperesnek „békülési tanácsokat" ad, majd a békítő tárgyalásra határnapot tűz ki. Ha a felek megjelennek ezen a határnapon, a bíróság megkísérli a házasfelek kibékítését. Ha a felperes személyesen nem jelent meg, a pert felfüggeszti a bíróság. (Ez a felfüggesztés lényegében szünetelést jelent a magyar terminológia szerint.) Az alperes távollétének nincs eljárásjogi következménye. Sikertelen békítés esetén, vagy ha a békítés elmarad az alperes mulasztása miatt, a bíróság hat hónapi *gondolkodási időt* szab. Ha a házasfeleknek fiatalkorú gyerekük is van, a gondolkodási idő egy év. A gondolkodási idő letelte után tárgyalást tűz ki a bíróság, megidézi a feleket annak megállapítása végett, hogy kibékültek-e? Ha nem békültek ki, kitűzi az érdemi tárgyalást, vagy ha szükségesnek tartja, még legfeljebb hathónapos gondolkodási időt rendel el. Az újabb határidő lejárta után a felperes kérelmére tűzi ki az érdemi tárgyalás határnapját. A határidő meghosszabbítása teljes mértékben bírói belátástól függ. A gondolkodási határidőkre vonatkozó rendelkezéseket csak a törvény által taxatíve felsorolt esetekben lehet mellőzni. Ilyen pl. ha az alperes elmebeteg, eltűntnek nyilvánított, legalább két éve eltávozott az országból, és családját elhagyta, továbbá, ha az alperes a törvényben meghatározott súlyos bűncselekmények valamelyikét elkövette és ebben a bíróság bűnösségét jogerősen megállapította."

Ha a felperes ezt a tárgyalást elmulasztotta, a bíróság a keresetet elutasítja. Ezen a tárgyaláson a feleket meghallgatja és ismét megkísérli kibékítésüket. Ha ez nem sikerül, elhalasztja a tárgyalást.

A következő tárgyaláson terjeszthetik elő a felek *bizonyítási indítványaikat.* A bizonyítás foganatosítására ezen a tárgyaláson nem kerülhet sor! Tehát a tulajdonképpeni érdemi tárgyalásra ezen a tárgyaláson idézi meg a bíróság a feleket, és rendeli el a tanúk megidézését.

A bontóperben hozott ítélet ellen a *fellebbezést* 30 napon belül lehet benyújtani. Ha a felperes a másodfokú tárgyaláson nem jelenik meg, a fellebbezést elutasítják, amennyiben olyan ítélet ellen nyújtott be fellebbezést, amely a házasságot felbontotta.

A házasságot attól a naptól lehet felbontottnak tekinteni,, amelyen a házasságot felbontó jogerős határo-

zat alapján a bontást a házassági anyakönyvbe bevezették. A házasság felbontását a bontóperi ítélet jogerőre emelkedésétől számított *két hónapon* belül lehet csak anyakönyvezni. A bontás bejegyzését kizárólag az a fél kérheti, „akinek javára a válást kimondták", tehát a másik házastárs ilyen kérelmet elő sem terjeszthet. Amennyiben az említett kéthónapos határidőn belül a jogosult a bontás anyakönyvi bejegyzését nem kérte, a bontást kimondó ítélet hatályát veszti. Ha az anyakönyvi bejegyzés elmaradása miatt vesztette hatályát a házasságot felbontó ítélet, újabb *bontókereset* csak új tényekre alapítható, bár hivatkozni lehet a hatályát vesztett ítéletben megállapított tényállásra is. Ez azonban egy újabb bontáshoz nem elég. Hasonló, bontás ellenes szellemben történt a bontóper illetékének megállapítása is. A kereseti illeték 3000—6000 lei között mozog a felperes jövedelmi viszonyaitól függően. Az illeték összegét a bíróság állapítja meg a törvény által megszabott határok között. Érdemes talán megemlíteni még, hogy ha a fellebbezésben a házasság fenntartását kéri a fél, a fellebbezés illetékmentes.

Ezekkel az eljárási eszközökkel elérte a jogalkotó, hogy egy házassági bontóper időtartama általában három év. A bíróság ugyanis az esetek többségében él a „gondolkodási idő" meghosszabbítására vonatkozó jogával." (Füzet 155. old.)

A szerző tanulmánya befejező részében utal arra, hogy évek óta folyik előkészítő munka egy Pp. novella megalkotására: a tervezet nyers szövege már elkészült.

Németh János: „A modern technikának a polgári eljárásban való felhasználásával kapcsolatos kutatások jelenlegi állása a Német Szövetségi Köztársaságban — különös tekintettel az igazságügyi tény-kutatásokra" című tanulmánya, a kötet közepén kapott helyet, de most az ismertetésnél az utolsó helyre került. Méghozzá tudatosan, mert a szerző dolgozata egy új Pp. koncepciójához éppen annyi anyagot szolgáltat, mint az évezredünk végére megalkotandó, valóban korszerű, valóban új módszereken alapuló polgári igazságszolgáltatási rendszer kiépítéséhez. Kiemelendő, hogy nemcsak az évezredek végének Pp.-jéhez, hanem az egész igazságszolgáltatás rendszeréhez ad módszerbeli és elvi megoldási ötleteket. A szerző éppen úgy, mint a csehszlovák Pp.-t, és a román Pp.-t tanulmányozó szerző, a helyszínen szerezte tapasztalatait. Az Alexander von Humboldt—Stiftung ösztöndíjasként tanulmányozta a modern technika és az igazságszolgáltatás összefüggésének kérdéseit. Tanulmánya is e kérdést dolgozza fel három fejezetben. Az első fejezet a „Számítástechnika és igazságszolgáltatás", a második „Számítástechnika és a polgári eljárás", a harmadik „Az igazságügyi tény-kutatások" cím alatt íródott. E tanulmány legfőbb értéke — csúnya szó, de mert jellemző, leírom — a konkrétság. A szerző mellőz mindenféle általános szólamot. Szorosra fogott, az adatokat, tényeket, szigorúan rendszerbe foglaló, magvas tényközlés és értékelés jellemzi stílusát. Mi a jelentősége e tanulmánynak? Az, hogy a jogalkotó előtt felvillantja egy teljesen új koncepciójú igazságszolgáltatás képét, mely valóban a modern technika alkalmazásán épül fel.

A nyugatnémet polgári bíróságok előtti peres eljárásokban 1967-ben csaknem 350 000 polgári ítéletet hirdettek ki, s a büntető ítéletek száma 500 000 körül alakult. Az igazságszolgáltatás egész területét figyelembevéve, az évenkénti ítéletek számát egymilliót meghaladóra becsülik. (Füzet 122. p.) Érthető, hogy olyan fejlett ipari országban — mint az NSZK — felmerült a gondolat, hogy ez az óriási tömegű ügyforgalmat (hatalmasra duzzasztott jogalkotó és jogalkalmazó apparátust kíván), indokolt lenne gépesíteni. E gondolatot erősítette, hogy rendkívül felduzzadt a tudományos publikációk száma a jogtudomány területén is, s mind a jogszabályok, mind a bírói döntések száma gyors ütemben növekszik. E komplex anyag átekintése ma már alig lehetséges. A jogilag releváns információk ilyen mérvű gyarapodása egyre nagyobb ráfordítást követel minden döntésnél a jogalkotótól és a jogalkalmazótól. A hatályos jog áttekinthetőségének nehéz volta, nyilvántartásának naprakész állapotban tartása megoldhatatlan és nem is mindig hozzáférhető. Ez azt eredményezi a német szerzők megállapításai szerint, hogy „sor kerül olyan törvények hozatalára, amelyek már a kibocsátásukkor sem felelnek meg a követelményeknek, s mindig újabb novellizálást igényelnek; sor kerül akaratlanul egymásnak ellentmondó bírósági ítéletekre, hiányokkal teli igazgatási aktusokra és hiányos jogi tanácsadásra." (Füzet 79. old.) Ezt a diagnózist a hazai helyzetről is felállíthatjuk, ha kellő önkritikával rendelkezünk. Ezért fontos a szerző tanulmányában felvázolt az az út, amelyet a nyugatnémet szakemberek megjártak e helyzet megváltoztatása érdekében, amelyhez a modern technikát kívánják igénybe venni. A tanulmányból kiderül, hogy hány nekirugaszkodással, hány téves feltevés útján, sikertelen kísérleteket maguk mögött tudva alakították ki, illetve alakítják még ma is az igazságszolgáltatás modern technikával működő rendszerét az illetékes szervek. Szerveket írtam, mert az igazságszolgáltatás gépesítése az államigazgatás gépesítéséhez is segítséget nyújt, és mert ennél fogva az egész kérdés országos jellegű feladattá válik.

Végezetül azonban e tanulmány témájának egy nagyon fontos részére hívnám fel a figyelmet. Arra, amely int attól, hogy az igazságszolgáltatás problémái egymagában a modern technika segítségével megoldhatók. Az ember, e rendszernek is a leglényegesebb eleme. Idézi a szerző a reform előkészítőinek véleményét. „Ugyanakkor viszont, ha a „Nagy Igazságszolgáltatási Reform" rá akar szolgálni erre az elnevezésre, akkor biztos, hogy nem szabad annak a szervezet és az eljárás változtatásaira szorítkoznia. A legkiagyaltabb eljárási törvények és perorvoslati jellegzetességek is mindig csak az érem egyik oldalát jelentik. Legalább ugyanolyan fontosak az emberek, akiknek ezzel az újonnan felépülő igazságügyi apparátussal bánniuk kell. Ha nekünk nem sikerül egy hatékonyabb és többszintűbb jogászképzést megvalósítani, új, szélesebb alapokon, amely jóval túlnyúlik a bírói törvény legújabb változtatásain, ha mi a bírói hivatást jelentékenyen vonzóbbá nem tesszük az új, kvalifikált nemzedék számára, mint amilyen az ma, akkor minden más kontármunka kell hogy maradjon."[90] Ebből logikusan

következik, hogy a jogi ténykutatások ezt a kérdést — amelynek természetesen szintén vannak visszahatásai mind a szervezetre, mind az eljárásra — sem hagyhatják figyelmen kívül, hiszen „egy jelentős előfeltétele a „belső" igazságszolgáltatási reformnak a jogászképzés újjászervezése".[90] (Füzet 110. old.)

Ehhez nincs mit hozzátenni, fel kell készülnünk rá, hogy a magasfokú gépesítéssel dolgozó igazságszolgáltatásnak magas képzettségű jogászokra, és magas képzettségű — a számítógép technika kéréseiben járatos — ügyviteli szakemberekre lesz szüksége.

A Füzetben szereplő tanulmányok tartalmából még ízelítőnek is kevés, amit e recenzióban érinteni tudtam. A szerződés, amit az igazságügyi kormányzat kötött az ELTE Polgári Eljárásjogi Tanszékével betölti rendeltetését. Ennek nem lebecsülendő bizonyítéka a Polgári Eljárásjogi Füzetek VI. számában közzétett tanulmányok gazdag, értékes tartalma és magas színvonala.

Hartai László

*Tanulmányok Tolna megye történetéből**

Mostanában egyre több olyan helytörténeti publikáció jelenik meg hazánkban, amelynek hasznát nem csupán az a kisebb közösség látja, amelynek múltjából a szerzők témájukat merítették, hanem az adott tudományszak művelői és olvasói is hasznos ismeretanyagot szerezhetnek belőlük, ez pedig hozzásegítheti őket egy-egy téma jobb országos szintű feltárásához, megismeréséhez. A helytörténet-írás, amint azt számos példa bizonyítja, nem is lehet pusztán a helytörténészek feladata; egy-egy téma erejéig az egyébként országos vagy egyetemes problémákkal foglalkozó kutatóknak is érdemes „belekóstolni" a megyei levéltárak gazdag forrásanyagába, ugyanakkor más irányú kutatásaik során felgyülemlett lokális természetű anyaguk feldolgozásával maguk is gazdagíthatják a helyismereti irodalmat. Vannak olyan szakterületek — idetartozik például a ténykutatásokon alapuló közigazgatási tudományos vizsgálatok körében egyre inkább fellendülő *közigazgatástörténet* is —, amelyek művelése alig képzelhető el helyi jellegű levéltári kutatások nélkül. Ezért is örvendetes, hogy a Bónis György és Degré Alajos által szerkesztett levéltáros tanulmánykötet[1] nyomában a közelmúltban a szekszárdi helytörténészek, valamint a pécsi és budapesti jogtörténészek közreműködésével a *Tanulmányok Tolna megye történetéből* V. köteteként napvilágot látott egy újabb, javarészt a *vármegyei intézménytörténet* körébe vágó munkákat tartalmazó gyűjtemény.

A kötetnek szinte minden szerzője olyan témához nyúlt, amely több-kevesebb szállal korábbi vagy jelenlegi országos jellegű kutatáshoz kapcsolódik. Ebből ered, hogy legtöbben a tolnai anyagot mélyen beleágyazták a nagyobb, országos összefüggésekbe. Az ilyen jellegű kitekintés mindenképpen helyeslendő, az arányokra azonban egyes esetekben jobban is lehetett volna ügyelni, mert bizony a megyehatárokon kívülről származó problémák taglalása olykor szinte mellékessé teszi a tulajdonképpeni témát.

A kötet időhatára a török-kiűzéstől a tanácsrendszer kialakulásáig terjed. Ismertetését a tanulmányok rendjén ejtjük meg.

A kötetet Holub József (1885—1962) *Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-tól 1703-ig* c. terjedelmes postumus tanulmánya nyitja meg (5—124. old.). Az egykori pécsi jogtörténész-professzor, akinek kitűnő tanulmányai mindmáig a középkori királyi és nemesi vármegyéről alkotott képünk fundamentumát adják,[2] itt is Zala vármegyéjében kitaposott úton halad, az abban kimunkált módszereket alkalmazza. Nem kilúgozott, pusztán csak szervezeti-eljárási vázat adó közigazgatás-történetet írt, hanem e kevéssé ismert korszak Tolna vármegyéjének teljes történetét mutatta be úgy, hogy az események forgatagában mégsem sikkadtak el a jogtörténetileg értékelhető momentumok. Jelen helyen is említésre méltónak tartjuk a környező megyékkel, mindenekelőtt Baranyával folytatott *határperek* nyomon követését, valamint a frissen újjászervezett törvényhatóság tisztviselői, köztük a labanc Broderich András alispán hivatali pályafutásának megrajzolását.

Horváth Árpád a *Megyei önkormányzati szervezet Tolna megyében a XVIII. század első évtizedeiben (1703—1740)* c. tanulmányában (125—182. old.) a cím alapján az előbbi írás vonalát vinné tovább, sajnos azonban az ilyen esetben alig elkerülhető átfedések itt túlzott mértéket öltöttek, a szerző ugyanis valamennyi, a Holub-tanulmányban már feldolgozott igazgatástörténeti kérdést újra elővett, sőt esetenként még az azt megelőző korokba is visszanyúlt. Tanulmányából különösen a *vármegyei közgyűlések* és az adózás mindenre kiterjedő bemutatását tartjuk kiemelendőnek, azt persze kifogásolnunk kell, hogy olyan fontos kérdésekben, mint az alispáni hatáskör, vagy a sedria szervezete és hatásköre a helyi anyag alaposabb intézménytörténeti vizsgálatát mellőzve megelégszik a szakirodalomra való puszta hivatkozással. Az utóbbira vonatkozóan egyébként sem tarthatjuk mentségnek a sommás elintézés indoklásául szánt azon megállapítást, miszerint a „sedria ismertetése inkább az igazságszolgáltatás történelmének körébe tartozik" (169. old.), ez ugyanis az 1869: IV. tc-ig éppúgy beletartozott a vármegyei önkormányzat hatáskörébe, mint a vele egyébként is összefüggő közigazgatás.

Hajdu Lajos *II. József igazgatási reformtörekvései és ezek végrehajtása Tolna vármegyében* c. tanulmánya (183—276. old.) már nem e vármegyei örkormányzat szervezetét, hanem az *ügyintézés* menetét állítja a középpontba. Egy-egy ügy sorsának, pl. a gyönki jobbágyok 8 évig húzódó úrbéri perének bemutatásával támasztja alá azt, hogy a feudális osztályszempontok által vezérelt, igen lassú vármegyei ügymenet a felvilágosodás századának végén megérett azokra a változásokra, amelyeket a kalapos király

* Szerkeszti: K. Balog János. Kiadja: Tolna megyei Tanács Levéltára. (Szekszárd, 1974.) 470 old. + 72 képmelléklet.

[1] Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából (Budapest, 1971.)

[2] Zala megye története a középkorban I. köt. (Pécs, 1929), A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. (Budapest, 1938. II. köt. 71—106. old.)

1785-ben a *kerületi főispánok* (biztosok) intézményének bevezetésével indított el. E szervezeti beavatkozás mellett részletesen foglalkozik az ún. *alispáni utasítás*sal és a megyei állapotokat feltárni hivatott mintegy 700 (!) tételből álló kérdőívvel, amelynek megvalósítására, ill. megválaszolására e megyében csak részben nyílt mód, ill. egyáltalán nem került rá sor. A tanulmányt a jozefinista reformtörekvések megbecsülése mellett a „szűkebb pátria" iránti szeretet hatja át.

Fodor Márta bemutatkozó publikációja (*A sárközi kontraktualista jobbágyok úrbéri terheinek alakulása,* 277—317. old.) a kötet egyetlen olyan írása, amely a vármegyei intézménytörténeten kívül eső témával foglalkozik. Annyiban persze ez is kapcsolódik a többi tanulmányhoz, hogy a feldolgozott levéltári anyag legalábbis részben a vármegyei apparátus tevékenységének nyomait őrzi. A szerző előbb a bátaszéki apátság birtokain élő szerződéses jobbágyok 1767 előtti birtoklási és szolgáltatási viszonyait vizsgálja, majd az Urbárium rájuk gyakorolt hatását mutatja be, végül nyomon követi a XIX. század első felében lezajlott decsi és pilisi regulációs peres több évtizedes fonalát. Tanulmánya értékes adalékként szervesen kapcsolódik agrártörténet-írásunknak az úrbéri és majorsági jellegű *jobbágyföldek* 1767 és 1848 közötti történetének feltárásában elért eredményeihez.

A hazai pénzügyi jog előzményeinek feltárásán fáradozó Szita János *Tolna vármegye költségvetési gazdálkodása a dualizmus első éveiben (1867—1870)* c. tanulmányában (319—351. old.) részleteiben — már-már számvevői aprólékossággal — elemzi témáját. Helyet kerít a feudális vármegyei önadóztatás történetének a XV. század végétől 1848-ig való rövid felvázolásának is, kár viszont, hogy egy szót sem szól a közvetlen, 1865—1866. évi előzményekről.

A sarkalatos jelentőségű 1869: IV. tc-kel összefüggő témákon munkálkodó Máthé Gábor *A közigazgatás és az igazságszolgáltatás hatásköri rendezésének kérdései a dualizmus első éveiben* címmel írt a kötetbe (353—370. old.). A tanulmányban egyrészt elvileg — igaz, a „jogállam-konstrukció" nem egészen ide illő fejtegetésével —, másrészt országos történeti megalapozással mutatja be a vármegyei közigazgatás és az újonnan szervezett királyi bíróságok hatáskörébe eső igazságszolgáltatás szétválasztását, amely Tolnában fájdalom- és zökkenésmentesen zajlott le.

Révész T. Mihály tanulmánya (*A közigazgatás rendezésének egyes kérdései Tolna megyében 1929-ben,* 371—398. old.) a törvényhatósági bizottságnak és a tisztikarnak az 1929: XXX. tc. alapján történt újjáalakítását és az 1930-ban megejtett, sok szabálytalanságra fényt derítő belügyminisztériumi ellenőrzés eredményeit mutatja be. Igen figyelemreméltó része az írásnak a *törvényhatósági választások* feldolgozása, kár viszont, hogy nem kísérelte meg személyre menően, ill. statisztikailag bemutatni a feloszlott és az újonnan alakult közgyűlés közötti azonosságokat, ill. különbségeket.

Csizmadia Andor, a hazai közigazgatástörténeti kutatások inspirálója, akinek e kötet megszületésében is jelentős része volt, *Jogszabályalkotás Tolna megyében* címmel (399—458. old.) a feudális kor statutumairól és a burzsoá kor szabályrendeleteiről ad, az időrendhez szorosan kötődő áttekintést. Kiemelendőnek tartjuk az 1886:XXI. tc. nyomán készült szervezési, valamint a közgyűlési ügyrendet tartalmazó szabályrendeletek részletes elemzését, ami részben pótolja a kötet azon hiányát is, hogy nem tartalmaz a dualizmus későbbi időszakaira vonatkozó szervezettörténeti tanulmányt. A nyomtatott szabályrendelet-gyűjteményeket is alaposan kiaknázó tanulmány szerzője a polgári korban láthatóan teljességre törekedett. Sok más mellett említést tesz arról is, hogy az 1916. áprilisi közgyűlés *új* szabályrendeletet alkotott „az országgyűlési képviselőválasztások alkalmával felszámítható fuvarozási díjaknak az 1915. évi XVII. tc. 14. §-a értelmében való megállapításá"-ról, kár viszont, hogy korábban nem utal az *1899: XV. tc. 8. §-a* által már elrendelt ilyen jellegű szabályrendeletek kibocsájtására.

A kötetet Bihari Ottónak *Tolna megye közigazgatása 1945—49 között (Vázlat egy korszak közigazgatása fejlődésének irányairól)* c., az állam- és jogtörténet, valamint az élő jogágak határterületére eső tanulmánya zárja (457—476. old.). Ez az írás teljesebbé teszi a felszabadulás utáni vidéki politikai életről és a közigazgatás újjászervezéséről alkotott eddigi, jórészt a nemzeti bizottságok történetén alapuló képünket, s hozzásegít e megye speciális viszonyainak — a német lakosság kitelepítése, a Kisgazdapárt jelentős befolyása stb. — megismeréséhez.

Külön-külön nem szóltunk róla, ezért itt említjük meg, hogy valamennyi szerző tanulmányát a Tolna megyei Levéltárban végzett lelkiismeretes kutatásával alapozta meg; többen az Országos Levéltárban feltárt anyagukat is hasznosították, sőt Holub József a bécsi levéltárak (Hofkammerarchiv, Kriegsarchiv) megyei vonatkozású anyagából is merített. A szerzők az addig feltáratlan levéltári anyagot szerencsésen ötvözik a nyomtatott forrásokkal, illetve a feldolgozások eredményeivel.

A kötet a Szekszárdi Nyomdában készült. Kiállítása jó, bőven közöl fotokópiákat is, egyetlen, bár nem lényegtelen kifogásként csak az hozható fel ellene, hogy a *jegyzetek* minden esetben a tanulmányok végére kerültek, ami igen megnehezíti folyamatos figyelemmel kísérésüket.

Ruszoly József

Эрне Дьердь:

Правонарушающее поведение на рынке, хозяйственные санкции нечистой прибыли

Автор в своей статье занимается многосторонними правовыми последствиями новой системы руководства народным хозяйством, самостоятельности, обеспеченной предприятиям, сформирования новой системы цен, хозяйственного соревнования, которая до сих пор осуществляется лишь в ограниченных масштабах. Он излагает новейшие формы правового урегулирования, которые направлены на исключение нарушающих право действий, имеющих место в круге различных явлений в области товарооборота, на санкционирование таких действий. В виде санкции считает желательным такое урегулирование, в котором предусматривалась бы обязанность уплаты двойной суммы противозаконной прибыли и потерпевшим обеспечивалось бы возмещение вреда и формально, в рамках соответствующего процессуального урегулирования, а также сочетание этого возмещения вреда с санкциями.

Иштван Вида:

Судебное исполнение в Венгерской Советской Республике

В области судебного исполнения по сравнению с прежним положением Венгерская Советская Республика принесла коренные изменения. Ее нормативные акты сузили круг судебного исполнения, исключив исполнение требований противоречащих новому общественному строю. Кроме этого вменили в обязанность особых органов мероприятия по наложению ареста, умещению ребенка, исполнение по вопросам занятия жилой площади. Также вопрос об исполнении, направленном на заработную плату, был урегулирован новыми нормативными актами. Началась работа и по широкой кодификации судебного исполнения. Статья занимается положениями проекта кодекса об осуществлении судебной власти, затрагивающими вопросы судебного исполнения, и подвергает анализу проект нормативного акта, рассмотренного 16-го июля 1919 года на заседании революционного правительственного совета, в котором предусматривалось всеобщее урегулирование судебного исполнения, однако этот проект уже не мог вступить в действие.

Роберт Рецеи:

Закон о сельскохозяйственном кооперативе в практике

Закон III от 1971 года — и нормативные акты об его исполнении — вновь урегулировал в рамках единого закона о кооперативных организациях деятельность, хозяйствование, жизнь сельскохозяйственных кооперативов. На основе опыта истекшего времени можно ли признать новое правовое регулирование соответствующим целям законодателя и требованиям практической жизни? Оправдали ли себя новые правовые институты и урегулирование по-новому старых институтов? Следует ли за хозяйственным развитием шаг вперед в области права? Пользуются ли в действительности члены кооперативов своими правами? Имеются ли противоречия и какие между Кодексом о труде и законом о сельскохозяйственном кооперативе? Статья стремится ответить на эти вопросы, причем в нем не только поставлены вопросы, но излагаются также предложения возможных юридических разрешений.

Янош Мартони:

Ответственность перевозчика в случае комбинированной перевозки груза

В случае комбинированной или интермодальной перевозки груз направляется на место назначения путем применения различных способов перевозки, однако на основании одной и той же сделки. При определении содержания данной сделки в отношении международной интермодальной перевозки вызывает проблему дифференциация норм на международном и внутригосударственном уровне. Эта дифференция в венгерском внутригосударственном законодательстве о перевозке грузов не применяется, так как нормы об ответственности перевозчика в случае различных способов перевозок вследствие определяющей роли Гражданского Кодекса являются тождественными. Мы можем себе представить различные варианты урегулирования ответственности перевозчика в случае комбинированной перевозки. (Смешанная ответственность, сетевая система, модифицированная сетевая система, единая и самостоятельная ответственность.) Пока направленные на унифицирование права усилия показывают в направление некоторого из вариантов модифицированной сетевой системы, то внутригосударственное урегулирование должно основываться на принципе единой и самостоятельной ответственности.

Андраш Шайо:

Сформирование и первый провал рационального подхода к государству

Томас Гоббс и его ученик-демократ, Спиноза, играли выдающуюся роль в очищении государства от мистификаций. В статье исследуются хозяйственные и общественные определяющие факторы их философии о государстве. Гоббс имел решающее влияние на Спинозу, хотя Спиноза хотел оправдать демократию. Tractatus Politicus Спинозы остался неоконченным не из-за преждевременной смерти автора, а потому, что Спиноза — наблюдая нерассудительность широких масс того времени — осознал трудности сочетания равенства, свободы и демократии.

Ernő György:

Wirtschaftliche Sanktionen des rechtsverletztenden Markt-Verhaltens, des unlauteren Gewinns

Autor befasst sich im Artikel mit mehreitigen rechtlichen Beziehungen des neuen Systems der Wirtschaftsleitung, der, den Betrieben zugesicherten Selbstständigkeit, der Ausbildung des neuen Preis-Systems, des bis heute noch in begrenzten Rahmen zur Geltung gelangenden Wirtschafts-Wettbewerbes. Er behandelt diejenigen neuere rechtlichen Regelungen, die auf die Eliminierung und Sanktionierung dieser rechtsverletzenden Verfahren ausgerichtet sind, welche im Kreise der verschiedenen Erscheinungen des Produkten-Verkehrs auftreten. Als Sanktion hält er die Schaffung so einer Regelung für wünschenswert, die die Bezahlung der doppelten Summe des unrechtmässig erlangten Gewinnes vorschreiben würde und institutionsmässig, im Kreise entsprechender Verfahrens-Regelung die Verknüpfung der Entschädigung des Beschädigten mit der Belegung durch Geldstrafe sichern würde.

István Vida:

Gerichtsvollstreckung in der Ungarischen Räte-Republik

Auf dem Gebiete der Gerichtsvollstreckung brachte die Ungarische Räte-Republik im Vergleich zur früheren Lage grundlegende Änderungen. Mit Rechsnorm wurde der Kreis der Gerichtsvollstreckung eingeschmälert, da die Vollstreckung von Forderungen, die im Widerspruch zur neuen Gesellschaftsordnung standen, untersagt worden ist, und mit der Beschlagnahme, der Unterbringung der Kinder sowie der Wohnungs-Vollstreckung spezielle Organe betraut wurden. Die neuen Rechtsnormen regelten die gegen Arbeitslohn durchgeführte Vollstreckung. Es begann auch die umfassende Kodifizierung der Gerichtsvollstreckung. Der Artikel behandelt die, mit der Gerichtsvollziehung zusammenhängenden Bestimmungen des Gesetzesentwurfes über die Ausübung der richterlichen Gewalt und analysiert den Verordnungs-Entwurf des Revolutionären Regierungsrates über die Gerichtsvollstreckung, der in seiner, am 16. Juli 1919 diskutierten Form die Gerichtsvollstreckung umfassend regeln wollte, aber nicht mehr zur Rechtsnorm werden konnte.

Róbert Réczei:

Das Produktionsgenossenschaftsgesetz in der Praxis

Das Gesetz No. III. aus dem Jahre 1971 und dessen Durchführungs-Rechtsnormen regelten im Rahmen des einheitlichen Genossenschaftsgesetzes neuerlich die Tätigkeit, die Wirtschaftsführung und das Leben der Produktionsgenossenschaften. Es wird die Frage gestellt, ob anhand der Erfahrungen der vergangenen Periode die neue Rechtsregelung den Zielsetzungen des Gesetzgebers und den Anforderungen des praktischen Lebens entsprochen hat. Ob sich die neuen Rechtsinstitute, bzw. die Neuregelung der alten bewährt hat? Ob der rechtliche Fortschritt der wissenschaftlichen Entwicklung folgt? Ob die Mitglieder der Produktionsgenossenschaften in der Wirklichkeit von allen ihren Rechten Gebrauch machen? Welche Widersprüche zwischen dem Gesetz der Arbeit und dem Produktionsgenossenschaft-Gesetz bestehen?

Auf die oben gestellten Fragen sucht der Artikel Antwort, wobei neben der Fragestellung auch Vorschläge zur juristischen Regelung unterbreitet werden.

János Martonyi jun:

Die Haftung des Verfrachters bei kombinierter Warenverfachtung

Im Falle von kombinierten oder internationalen Verfachtung gelangt die Ware mittels Inanspruchnahme verschidener Frachtungs-Arten, aber auf Grund eines einzigen Rechtsgeschäfts an den Bestimmungsort. Bei der Bestimmung des Inhalts des einzigen Rechtsgeschäftes verursacht in der internationalen intermodalen Verfrachtung die Differenzierung der auf die Haftung des Verfrachters sich beziehenden internationalen und nationalen Regeln das Problem. Diese Differenzierung besteht im ungarischen inländischen Fracht-Recht nicht, da die sich auf die Haftung des Verfarachters beziehenden Regeln bei verschiedenen Arten der Verfrachtung zufolge der bestimmenden Rolle des BGB identisch sind.

Es sind mehrere Varianten der kombinierten Verfrachtungs-Haftung vorstellbar (Gemischter Vertrag; Netzt-System; modifiziertes Netz-System; einheitliche und selbstständige Haftung). Während die auf diesem Gebiete stattfindende internationale rechtsvereinheitlichende Arbeiten in Richtung irgendeiner Variante des modifizierten Netzt-Systems verweisen, muss sich die inländische Regelung auf das Prinzip der einheitlichen und selbtständigen Haftung gründen.

András Sapó:

Die Ausgestaltung der rationellen Staatsanschauung und ihr erstes Misslingen

Thomas Hobbes un sein demokratischer Schüler, Spinoza spielten eine hervorragende Rolle in der Demistifizierung des Staates. Der Artikel untersucht die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Bedingtheiten ihrer Staatsphilosophie. Hobbes beeinflusste ausschlaggebend Spinoza, obwohl Spinoza die Demokratie rechtfertigen wollte. Der Tractatus Politicus von Spinoza blieb nicht aus dem Grunde unbeendet, weil der Autor vorzeitig verstorben ist, sondern weil Spinoza, das Unverständnis der zeitgemässen Massen einsehend, die Unvereinbarkeit der Gleichheit, der Freiheit und der Demokratie erkannte.

Ernő György:

Sanctions économiques de la conduite de marché attentoire au droit, du profit illicite

Dans son article, l'auteur s'occupe des relations juridiques multilatérales du nouveau système de la direction économique, de l'autonomie garantie pour les entreprises, de la formation du nouveau système de prix et du concours économique ne se faisant valoir encore que dans un cadre limité. Il fait connaître les nouvelles réglementations juridiques qui se dirigent vers l'élimination des procédures attentoires au droit survenant au cours des différentes phases de la mise en circulation de la marchandise, ainsi, que vers l'application des sanctions.

Pour sanctions, il trouve désirable d'introduire une réglementation qui prescrirait le payement du double du profit illicite, et assurerait institutionnellement, aussi dans le cadre d'une réglementation de procédure adéquate, l'indemnisation des parties lésées alliée à la pénalisation.

István Vida:

L'exécution judiciaire dans la République des Conseils Hongroise

Dans le domaine de l'exécution judiciaire à l'égard de la situation antérieure la République des Conseils Hongroise a rapporté un changement radical. Ses règles juridiques ont réduit le cercle de l'exécution judiciaire, parce qu'elles ont exlu l'exécution des exigences opposées au nouveau système social et des organes spéciaux ont été chargés de l'apposition des scellés, de pourvoir des enfants, de l'exécution de logement. Les nouvelles règles juridiques ont arrangé l'exécution rendue au salaire. Même la codification d'ensemble de l'exécution judiciaire a commencé. L'étude s'occupe des dispositions concernant l'exécution judiciaire des code-projets préparés de l'exercice du pouvoir judiciaire et elle analyse le décret-programme de Conseil de régence révolutionnaire s'agissant de la „procédure d'exécution", qui — dans sa forme discutée le 16 juillet 1919 — a désiré de règler l'exécution judiciaire, mais il ne pouvait pas devenir règle juridique.

Dr. Róbert Réczei:

La loi de la coopérative de production dans la pratique

La loi III de l'an 1971 — et ses règles juridiques d'exécution — ont réglé à nouveau dans le cadre de la Loi Unifiée de la Coopérative, l'activité, l'administration et la vie des coopératives de production.

Sur la base des expériences de l'époque passée, le nouveau règlement juridique, a-t-il répondu aux objectifs du créateur des règles et aux exigences de la vie pratique? Les nouvelles institutions juridiques, respectivement la réorganisation des anciennes, ont-elles répondues à l'attente? L'évolution économique, est-elle suivie par l'avance juridique?

Les membres de la coopérative de production, bénéficient-ils dans la réalité de tous leurs droits? Quels sont les contradictions entre le Code du travail et la Loi de la coopérative? L'ouvrage veut répondre à ces questions de façon effleurante, par les solutions juridiques suggérées, en dehors de la discussion des problèmes.

János Martonyi cadet:

La responsabilité du transporteur dans les transports de marchandises combinés

Dans le cas d'un transport combiné ou intermodial, la livraison parvient à destination par l'emploi de différents façons de transport, mais sur la base d'un seul acte juridique. Dans la définition de la teneur de cet acte unique du transport international intermodial, c'est la différenciation des règles d'échelon international et national qui amène des problèmes. Cette différenciation n'existe pas dans le droit de transport hongrois intérieur, étant donné que les règles concernant la responsabilité du transporteur chez les différentes façons de transport sont — par suite du rôle déterminatif du Code civil — toujours les mêms.

Pour la réglementation de la responsabilité d'un transport combiné on peut concevoir différentes variations. (Contrat mixte, système de réseau, système de réseau modifié, responsabilité globale et autonome.) Tandis que les travaux pour l'intégration internationale

ÁRA: 8,— Ft

des droits étant en train tendent vers une des variations du système de réseau modifié, la réglementation intérieure doit se baser sur le principle de la responsabilité globale et autonome.

András Sajó:

Développement et premier échec de l'aspect rationnel de l'État

Thomas Hobbes et son disciple démocrate Spinoza, ont joué un rôle apparent dans la démistification de l'État. L'essai examine les déterminatifs économiques et sociaux de leur philosophie sur l'État. Hobbes a exercé une influence déterminante sur Spinoza, quoique Spinoza voulait justifier la démocratie. „Tractatus Politicus" de Spinoza n'est pas resté inachevé à cause de la mort prématurée de l'auteur, mais car Spinoza, en voyant l'absurdité, le manque d'intelligence des masses de son époque, a reconnu l'incompatibilité de l'égalité, la liberté et la démocratie.

István Vida:

Judical distraint in the Hungarian Soviet Republic

Compared to former law, the Hungarian Soviet Republic brought about a fundamental change in judicial distraint. The legal rules of the Soviet restricted the sphere of application of judicial distraint and special organs were charged of sequestration, children-placement and eviction. The new rules adjusted the wage distraint too. A general codification of judicial distraint was started. The paper analyses the norms concerning judicial distraint of the project-Code on judicial powers and the project-decree of the Revolutionary Governing Council, in its 16th July 1919 debated form, which was intended to be an overall regulation of judicial distraint, but it could not become a statute.

Róbert Réczei:

Farmers' Cooperative Act in practice

Act III of 1971 and its enacting rules reordered the patterns of the Uniform Coperative Act, the life and activities of farmers' cooperative. Does past experiences prove that new legal regulations are in accordance with the legislators intentions? Are new legal institutions effective? What are the contradictions between Labor Act and Farmers Cooperative Act? Do cooperative membres actually enjoy all their presribed rights? This are the main problems of the paper. Solutions for this questions are presented too.

János Mártonyi jr:

Carrier's liability in combined carriage of goods

In the case of combined or intermodal carriage goods are delivered by different ways of carriage but on the basis of one act-in-the-law. To delimit the content of this unique act is rather difficult, because differentiation of national and international regulation concerning common carrier's liability presents some troubles. This differentiation is non-existing in Hungarian domestic law of carriage as Civil Code gives a uniform regulation of carrier's liability. Theoretically there are different methods for regulation of carrier's liability (mixed contract, network system, network-sistem modified version, uniform and self-contined liability). Meanwhile international unification tends towards a modified version of network-system liability, domestic law ought to be based on a uniform and self-contained liability principle.

András Sajó:

The foundation of the common-sense state-concept: The first abortion

Thomas Hobbes and his democratic disciple, Spinoza had an outstanding role in the demistiphication of the state. The paper deals with the economic and political factors determining their political philosophy. The influence of Hobbes on Spinoza is enormous though Spinoza tried to justify democracy. The manuscript of his Tractatus Politicus is unfinished, not because death hindered him, but by his deliberate action. He has seen the unreasonableness of the masses in those social circumstances and found equality, freedom and democracy antagonistic.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285 Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 74.2943 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

XXX. új évfolyam **3—4.** szám Budapest, 1975. március—április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

SZABÓ IMRE:
Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon 129

BIHARI OTTÓ:
Helyi és területi szervek a magyar államjogban a felszabadulás után 135

KOVÁCS ISTVÁN:
Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának közjogi alapjairól 140

SZAMEL LAJOS:
A magyar államigazgatási jogtudomány útja és távlatai 145

WELTNER ANDOR:
A magyar munkajog fejlődése a felszabadulást követően 153

SERES IMRE:
Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink 30 éves szocialista fejlődéséről 163

PAP TIBOR:
A magyar családi jog fejlődése, különös tekintettel a családjogi törvény 1974. évi módosítására 170

NÉVAI LÁSZLÓ:
A polgári perbeni kitanítási kötelesség elméleti alapjai és bírósági gyakorlata 179

FONYÓ ANTAL:
Büntetési rendszerünk fejlődése a felszabadulás után 192

HORVÁTH TIBOR:
A magyar bmüntetőjog különös részbeli szabályai kialakulásának főbb vonásai 30 év jogfejlődésében 198

KIRÁLY TIBOR:
A magyar büntető eljárásjog 30 éve 207

HARASZTI GYÖRGY:
Az érvénytelenség fogalmának változása a nemzetközi szerződések jogában 214

RÉCZEI LÁSZLÓ:
A nemzetközi magánjog 30 éve 225

Szemle:

RÁCZ LAJOS:
25 éves az Állam- és Jogtudományi Intézet ... 229

Éljen hazánk felszabadulásának harmincadik évfordulója!

СОДЕРЖАНИЕ: *Имре Сабо:* Тридцать лет теории государства и права в Венгрии. — *Отто Бихари:* Местные и территориальные органы в венгерском государственном праве после освобождения страны. — *Иштван Ковач:* Публичноправовые основы созыва Временного Национального Собрания. — *Лайош Самел:* Путь и перспективы венгерской науки государственного управления. — *Андор Велтнер:* Развитие венгерского трудового права после освобождения страны. — *Имре Шереш:* О тридцатилетнем социалистическом развитии наших отношений земельной собственности и землепользования. — *Тибор Пап:* Развитие венгерского семейного права, при особом учете изменения семейного закона в 1974 г. — *Ласло Невai:* Теоретические основы и судебная практика обязательства суда разъяснить сторонам их права в гражданском процессе. — *Антал Фоньо:* Развитие нашей системы наказаний после освобождения страны. — *Тибор Хорват:* Основные черты сформирования норм особенной части венгерского уголовного права во свете тридцатилетнего правового развития. — *Тибор Кирай:* Тридцать лет венгерскогоугл овно-процессуального права. — *Дердь Харасти:* Изменение понятия действительности в международном договорном праве. — *Ласло Рецеи:* Тридцать лет международного частного права. — *Обзор: Лайош Рац:* 25 лет Института Государства и Права ВАН.

INHALT: *Imre Szabó:* Dreissig Jahre Staats- und Rechtstheorie in Ungarn. — *Ottó Bihari:* Örtliche und territoriale Organe im ungarischen Staatsrecht nach der Befreiung. — *István Kovács:* Über die öffentlichrechtlichen Gründe der Provisorischen Nationalversammlung. — *Lajos Szamel:* Wege und Perspektiven der ungarischen Verwaltungsrechts-Wissenschaft. — *Andor Weltner:* Entwicklung des ungarischen Arbeitsrechts nach der Befreiung. — *Imre Seres:* Über die dreissigjährige sozialistische Entwicklung unserer Bodeneigentum- und Bodenbenützungsverhältnisse. — *Tibor Pap:* Die Entwicklung des ungarischen Familienrechts, mit besonderer Rücksicht auf die Modifizierung des Familiengesetzes in Jahre 1974. — *László Névai:* Theoretische Grundlagen und Praxis der Belehrungspflicht der Gerichte im Zivilprozess. — *Antal Fonyó:* Die Entwicklung unseres Strafsystems nach der Befreiung. — *Tibor Horváth:* Wichtige Züge des Entstehens der Regel des besonderen Teils des ungarischen Strafrechts aus der Sicht einer dreissigjährigen Rechtsentwicklung. — *György Haraszti:* Die Änderung des Begriffs der Ungöltigkeit im Recht der internationalen Verträge. — *László Réczei:* Dreissig Jahre des Internationalen Privatrechts. *Rundschau: Lajos Rácz:* 25-jähriges Jubilum des Instituts für Staats- und Rechtswissenschaften.

SOMMAIRE: *Imre Szabó:* Théorie d'État et de droit en Hongrie depuis trente ans. — *Ottó Bihari:* Des organes locaux et territoriaux au droit d'État hongrois apres la Libération. — *István Kovács:* Des bases de droit public de la convocation de l'Assemblée Nationale Provisoire. — *Lajos Szamel:* La voie et les perspectives de la jurisprudence administrative hongroise. — *Andor Weltner:* Le développement du droit de travail hongrois aprés la Libération. — *Imre Seres:* Du développement socialiste de trente ans de nos rapports de bien et d'usage de terre. — *Tibor Pap:* Le développement du droit de famille hongrois par rapport extraordinaire á la modification de l'année 1974 de la loi de famille. — *László Névai:* Les bases théoriques et la pratique Judiciaire de l'obligation d'apprentissage en matiére civile. — *Antal Fonyó:* Le développement de notre systéme pénal aprés la Libération. — *Tibor Horváth:* Les traits principaux de la constitution des régles de partie particuliére du droit pénal hongrois au développement du droit de trente ans. — *Tibor Király:* Le droit de procédure pénal hongrois depuis trente ans. — *György Haraszti:* Le changement du concept de l'invalidité en droit des conventions internationales. — *László Réczei:* Le droit international privé depuis trente ans. — *Revue: Lajos Rácz:* Anniversaire 25e de l'Institut des sciences juridiques et politiques.

CONTENTS: *Imre Szabó:* Thirty years of the theory of state and law in Hungary. — *Ottó Bihari:* Local and territorial organs in Hungarian state law after the Liberation. — *István Kovács:* On public law bases of the convoke of the Provisional National Assembly. — *Lajos Szamel:* Roads and perspectives of the Hungarian administrative law science. — *Andor Weltner:* The development of Hungarian labour law after the Liberation. — *Imre Seres:* On the thirty years of socialist development in our land-property and land-tenure relations. — *László Névai:* Theoretical foundations and court practice of the briefing duty in civil process. — *Antal Fonyó:* The development of our punishment-system after the Liberation. — *Tibor Horváth:* Main features in the formation of Hungarian penal law's part special norms in thirty years of law-development. — *Tibor Király:* Thirty years of Hungarian criminal procedural law. — *György Haraszti:* Change of the notion of voidness in the law of treaties. — *László Réczei:* Thirty years of international private law. — *Review: Lajos Rácz:* 25th anniversary of the Institute for Legal and Political Sciences.

Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy a Jogtudományi Közlöny szerkesztője *Dr. Pap Tibor*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora, szerkesztőségi titkár *Dr. Vörös Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A szerkesztőség tagjai — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága megbízásából — *Dr. Benedek Ferenc*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense, *Dr. Horváth Tibor*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője, *Dr. Madarász Tibor*, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense, *Dr. Szentpéteri István*, a szegedi JATE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára.

E lapszám (XXX. új évfolyam 3—4. sz.) szerzői: Dr. *Szabó Imre* akadémikus. — Dr. *Bihari Ottó* egyetemi tanár az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének igazgatója (Pécs). — Dr. *Kovács István* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (Szeged). — Dr. *Szamel Lajos* tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs). — Dr. *Weltner Andor* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár. — Dr. *Seres Imre* tanszékvezető egyetemi tanár. — Dr. *Pap Tibor* tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs). — Dr. *Névai László* tanszékvezető egyetemi tanár. — Dr. *Fonyó Antal* tanszékvezető egyetemi tanár (Szeged). — Dr. *Horváth Tibor* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének főosztályvezetője. — Dr. *Király Tibor* egyetemi tanár. — Dr. *Haraszti György* tanszékvezető egyetemi tanár. — Dr. *Réczei László* egyetemi tanár. — Dr. *Rácz Lajos* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285 Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 74.3063 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

XXX. új évfolyam 3—4. szám Budapest, 1975. március—április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon

1. Az új magyar állam- és jogelmélet harminc éve viharos fejlődést testesít meg. Ez a fejlődés nem csak abban áll, hogy az új, a marxista—leninista állam- és jogelmélet felváltotta az elnevezésben is más, a korábbi jogfilozófiát, de egyúttal, az elnevezés mellett tartalmában is felváltotta azt. Míg a korábbi jogfilozófiát a burzsoá társadalomban bizonyos mértékű elvontság, spekulatív jelleg és főleg és elsősorban a pozitív jog tudományaitól való elszakadottság jellemezte, addig az új, a marxista—leninista állam- és jogelméletre éppen e területeken jellemző az alapvető újszerűség. Ezt az újszerű állapotot azonban az állam- és jogelmélet csak bizonyos eszmei küzdelem eredményeként érte el s még ma sem lehet azt állítani, hogy ne lennének művekben, de főleg a jogi gondolkodásban érezhetők a múlt jogfilozófiájának maradványai.

Az előző kornak e jogfilozófiáját elsősorban az újkantianizmus jellemezte. Az új, a marxista—leninista állam- és jogelmélet nálunk nagyrészt még ma is adós azzal, hogy frontálisan szembenézzen ezzel az iránnyal. Ha a magyar burzsoá jogbölcseletet illetően meg is tette ezt, az újkantiánus jogfilozófia olyan nagy alakjaival, mint például Hans Kelsen, hiányzik még a következetes leszámolás. Ezért ezután, miközben jogászaink egy része megtanulta a marxista—leninista állam- és jogelmélet alapvető tételeit, amelyek ma már egyenesen közhelyszámba mennek, addig a fejekben — s különösen a régi jogászok fejében — ott él ezzel együtt például a kelsenianizmus, amelynek a marxista jogelmélet kiáltó ellentéte.

2. A marxista társadalomelmélet és jogelmélet egyik alapvető felismerése és tétele az állam és a jog közötti szoros kapcsolat megléte, egy bizonyos szinten tekintett egységüknek alapul elfogadása. Emiatt a marxista—leninista állam- és jogelméletet gyakran bírálják Nyugaton, azzal az indokkal, hogy ateista, hogy nem ismer el államon kívül álló jogot, hogy azonosítja az államot és a jogot — ami egyébként kirívóan nem igaz —, de végeredményben bármely, akár csak kissé következetes burzsoá jogfilozófiai irány is kénytelen elismerni az államhoz kötődött jog kizárólagosságát. Az államnak a jogtól való elszakadása a polgári tudományban tudományelméleti okokból és nem a társadalmi valóságon alapuló felismerésekből fakad; a tárgybeli különbség hangsúlyozása és összefüggésének elhanyagolása külön államelmélethez és jogelmélethez vezet.

Természetesen alapvető hiba lenne az államnak a joggal, vagy a jognak az állammal való azonosítása, s ez ellene is mondana a marxizmus tanításainak. Az összefüggés és egybekapcsoltság azonban nem azonosság. Itt tulajdonképpen és főképpen, legalábbis a marxista—leninista állam- és jogelmélet szemszögéből nézve, az elméleti szint kérdéséről van szó. Egy bizonyos, általános társadalmi szinten tekintve, az állam és a jog, mint egynemű és a felépítmény azonos szintjén elhelyezkedő jelenségek, egységet alkotnak; ez alapot ad egybevonásukra, arra, hogy egységes állam- és jogelméletről beszéljünk. De egy alacsonyabb szinten, az állam- és jogelmélet elvi egységén belül, elkülönül egymástól az állam és a jog, mindkettőnek megvannak a sajátos jelei, az egymástól az azonosság mellett megkülönböztető vonásai.

A magyar állam- és jogelmélet csak az új fejlődési szakasznak legutóbbi periódusában jutott el odáig, hogy az alapvető azonosság adta egységen belül figyelmét a különbségek felé is fordítsa és — mindegyiknél relatív önállósággal — olykor külön beszéljen az államelméletről és külön a jogelméletről, mindig szem előtt tart-

va persze az elvi szinten, a marxizmus—leninizmus egészének szintjén meglevő és látott azonosságot. Az elkülönböztető jelek megállapítása és vizsgálata jelenti talán napjaink egyik alapvető állam- és jogelméleti feladatát.

3. Még mindig bevezető jelleggel, hadd szóljunk itt bővebben arról a kérdésről, amelyet már előbb is érintettünk: a gyakorlati jogászok, vagy szélesebben a pozitivista jogászok negatív álláspontjáról az állam- és jogelméletet illetően. Ez nem elvi és elsősorban nem világnézeti kérdés. E tekintetben nincsen alapvető különbség a múlt és a jelen között; már az egyetemi oktatásban is érezhető az elzárkózásra irányuló törekvés a hallgatóknál az állam- és jogelmélettől és a hajlam valamely pozitív jogi ág felé fordulásra. Ez még csak erősödik a jogi gyakorlatban elhelyezkedő jogászoknál, akik természetesen valamelyik pozitív jogág mellett kötnek ki.

Hol keressük ennek a jelenségnek az okát? Először is, eleve adott tényként tudomásul kell vennünk, hogy a pozitív jog egyik-másik ágával foglalkozó jogász munkájánál nem érzi a szükségét a mai állam- és jogelméletnek és elméleti indifferentizmusa az egyoldalú szakmai elfogultsággal függ össze. Az állam- és jogelméletnek ezzel számolnia kell, s úgy kell érdekessé, de egyben hasznossá is válnia, hogy a gyakorlati jogász is érezze ismereteinek hiányosságát az állam- és jogelmélet alapjainak ismerete nélkül; másrészt az állam- és jogelmélet gyakorlati munkájában, a társadalom jobb megértésében is segítse őt. Ebben az uttóbbi tekintetben a gyakorlati jogászoknak kell most előre lépniük, minthogy az állam- és jogelmélet már megtette kezdeti lépéseit a társadalmi gyakorlat irányában; az előző kérdésben, tudniillik a tan érdekessé és hasznossá válása felismertetésében az állam- és jogelméletre hárul az előrelépések sora.

Nehéz abból a korábbi állapotból kilábalni, amelyet egyfajta szigorú jogi pozitivizmus jellemzett; nehéz a jogászok gondolkodását átalakítani, érdeklődésüket az elmélet kérdései felé fordítani. Holott az elmélet, ha jó elmélet, alapvetően segít a társadalmi valóság megismerésében, annak az adott helyzetnek a feltárásában, amelyhez egy adott pozitív jog kapcsolódik. Azt a kettősséget — s ez nem csak igényelt követelmény —, amely az elmélet és a gyakorlati jogászok között fennáll, kölcsönös közeledéssel kell felszámolni; az elméletet a gyakorlathoz, a gyakorlatot pedig az elmélethez kell közelebb hozni. Ez egész jogéletünknek, ezen belül az állam- és jogelméletnek szintén egyik esedékes, alapvető feladata. Olyan gyakorlati jogászokra van szükség, akik az elmélet szintjére emelkednek, s olyan elméleti jogászokra, akik nem vonulnak az elmélet elefántcsonttornyába a gyakorlati élet problémái elől.

Körülbelül húsz évvel ezelőtt a szovjet irodalomban folyt vita során egyes szerzők azt a tételt hangoztatták, hogy csak az lehet jó elméleti szakember, aki egyben a pozitív jog egyik ágához is ért. És vajon akkor ki lehetne a jó gyakorlati szakember, vajon nem az-e, aki egyben az elmélethez is ért? Úgy gondoljuk, hogy ezen a vonalon nem jutunk messzire. Ma is van a pozitív jogokhoz viszonyított egyfajta kettősség az állam- és jogelméleten belül is. Vannak civilisztikus beállítottságú és publicisztikus beállítottságú állam- és jogelméleti szakemberek; az előbbiek a jogot illetően elsősorban a tulajdoni viszonyokat hangoztatják, az utóbbiak pedig a politikai felépítmény szerepét a jogban. Az ilyesfajta alapvető érdeklődés nem baj, ha egyben nem társul bizonyos egyoldalúsággal. Azt azonban, hogy az elmélet emberének egyben szakembernek kell lennie a pozitív jog egyik-másik tudományában is, leegyszerűsített és az elméletet lebecsülő álláspontnak tekintjük.

4. Az eltelt harminc év hazai állam- és jogelméleti munkásságát illetően nagyban-egészben három nagy periódust lehet megkülönböztetni; természetesen az egyes szakaszokat nem választják el egymástól éles határok.

Az első szakasz az 1945-1949-es évek időszaka. Ezt a szakaszt főleg az az elméleti küzdelem jellemezte, amely a régi, polgári jogfilozófiai felfogás nyílt megvallói és az új, marxista-leninista irány követői között zajlott. Ha ezt az időszakot általánosan akarjuk jellemezni, úgy azt kell mondanunk, hogy a vita és az elméleti munka nem folyt valami magas színvonalon. A burzsoá irányok képviselői megelégedtek a régi, a hagyományos tételek ismétlésével, s meg sem kísérelték annak az újnak elméletileg akár csak a jelzését, ami a magyar állami és jogéletben zajlott. A marxista-leninista irányok fogékonyabbak voltak az új iránt, keresték az új helyzetre a választ, de sokban naív vitákba keveredtek az új tan helyes értelmezése és alkalmazása tekintetében. Mindenképpen átmeneti időszak volt ez, amelyet az egymással ellentétes nézeteknek egyáltalán nem békés, hanem harcias egymás mellett élése jellemzett.

Születtek-e számon tartható művek ebben a szakaszban? Mindenesetre születtek. Voltak, akik már a Horthy-korszakban megírni szándékozott, de annak reakciós rendszere által megakadályozott liberális koncepcióikat fejtették ki, voltak, akik egyik-másik új problémával küzdöttek; e kísérletek azonban inkább a tételes jogok művelésére voltak jellemzők. A vitáknak a folyóiratok adtak helyt s aki ezt a szakaszt meg akarja ismerni, annak a folyóirat irodalomhoz kell elsősorban nyúlnia.

5. A következő szakasz körülbelül 1955-ig tartott. Ennek a szakasznak a jellemzője mintegy az az annakidején talán nem minden alap nélküli, de elvileg helytelen tétel volt, hogy a marxista-leninista állam- és jogelméletben nálunk önálló eredményeket aligha lehet elérni; de még az is problematikussá vált, hogy vajon a szocialista államok mindegyike rendelkezhetik-e önállóan kimunkált, sajátos állam- és jogelmélettel? Mindehhez hozzájárult egyfajta elméleti tapasztalatlanság a marxista—leninista

állam- és jogelmélet művelését illetően, amely most már és ebben a szakaszban hegemón szerepet vívott ki a magyar jogtudományban is.

Az elméleti felkészületlenség s a tapasztalatlanság az adott valóságnak állam- és jogelméleti elemzésében arra indította az állam- és jogelmélet magyar művelőit, hogy mint annyi más területen, itt is a szovjet állam- és jogtudománytól vegyenek példát, illetve annak eredményeit vegyék át. A most jellemzett szakasz kezdetét a szovjet állam- és jogelméleti tankönyv lefordítása jelezte (1949) s az ezt követő elméleti munka döntő mértékben ennek a nyomán és alapjain haladt.

Emellett a marxista—leninista állam- és jogelmélet is osztotta a korszak marxista—leninista elméletét illető és nálunk tapasztalható alapvető hibákat, közöttük az elméletnek egyfajta citatológiával való összetévesztését, illetve felcserélését a klasszikusok műveinek tételeihez való merev leegyszerűsített viszonyulást.

Ennek az időszaknak az állam- és jogelméletét, amint hazai marxizmusát is, inkább és elsősorban a megismerni akarás törekvése és az ismeretterjesztés fő célja jellemezte. Mindezeknek jó elvégzéséhez azonban még további tanulásra volt szükség, továbbá olyan kísérletekre és önálló munkákra, amelyek a marxista—leninista állam- és jogelméletet a magyar társadalmi, állami és jogi valóságra építették, illetőleg ezzel hozták kapcsolatba. Ehhez azonban a most jelzett időszak csak az előkészület és a felkészülés jó-rossz szakaszának tekinthető.

6. A harmadik — s mondhatjuk: tulajdonképpen most is folyó időszak 1957-ben vette kezdetét. Az időszak megindulását sok felismerés segítette elő. Kezdjük talán a marxista—leninista állam- és jogelmélet önálló nemzeti művelését illető felismeréssel, ami az alapja és kiindulási tétele volt az önálló hazai monográfiáknak. De legalább ilyen jelentőségű volt az állam- és jogelméletnek társadalmi valóságunkhoz való kötése.

Ez a társadalmi valósághoz való kötés kettős jelentőségű volt; egyrészről a társadalmi, állami és jogi helyzetet alapul és kiindulási pontul fogta fel államunk és jogunk jellegének meghatározásánál, fejlődési tendenciájának megjelölésénél; másrészt az elmélet feladatául tűzte ki, hogy bár a maga általánosságában ugyan, de mégis alkotóan hasson vissza állami és jogi valóságunk alakulására és továbbfejlődésére.

Tulajdonképpen erre a szakaszra esett az állam- és jogtudományok egészének, ezeken belül az állam- és jogelméletnek módszerbeli gazdagodása is; olyan felismerésekre került sor, amelyek szerint új, a történeti és logikai módszerekhez járuló, azokat kiegészítő módszereket kell az állami és jogi kutatásban alkalmazni. E módszerek egyike, amely bizonyos mértékig kulcsot ad más jogrendszerek és különösen más állam- és jogtípusok megismeréséhez és rangsorolásához, az összehasonlító módszer, amely egyrészről a különböző társadalmi rendszerek államainak és jogrendszereinek az egybevetésére, másrészt a szocialista állam- és jogrendszerek közös és eltérő vonásainak feltárására szolgál. Ez az összehasonlító módszer az állam- és jogelméletet illetően mintegy kisegítő tudományt vagy segédtudományt hoz létre, míg a pozitív jogoknál annyira elkülönülhet, hogy viszonylagos önállósággal rendelkező rész-tudományok benyomását keltheti.

Ugyancsak az utóbbi években kezdődött a szociológiai módszer alkalmazásba vétele. Ezen a módszeren röviden szólva azt értjük, hogy a fennálló jogot nem a maga elvont abszolutizáltságában nézzük, hanem a társadalmi gyakorlathoz viszonyítjuk, abból származtatjuk és ahhoz vezetjük vissza. Az állam- és jogelméletnek ez a szociológiai látása, amint arról még szó lesz, nem egyfajta empirikus szociológiát jelent, noha segítségül azt is fel lehet használni, hanem egy gyökerekig nyúló, alapvetően társadalmi szemléletet.

7. A jelzett utolsó szakaszban számos részmonográfia jött létre, amelyek az állam- és jogelmélet részproblémáit tárgyalták. Ezek lehetővé tették egy első szintézis létrehozását, a marxista—leninista állam- és jogelmélet első magyarországi tankönyvének az elkészültét és megjelentetését.

A tankönyv kollektív munka, s magán viseli a kollektíve készült munkák minden jellegzetességét; így a különböző eltérő megközelítési módokat, a nem-azonos felfogásokat. E sokféleség mindenesetre ad bizonyos sajátos vonást a tankönyvnek, amely azonban kétségtelenül magán viseli annak a jeleit, hogy első ilyen tankönyvről van szó, amelynek megszerkesztésénél messzemenően tiszteletben tartották a szerzők önállóságát. Ez viszont némileg az egység rovására ment, amin majd a következő tankönyv hivatott segíteni.

Jelenleg az is kérdésesnek tekinthető, hogy vajon a következő tankönyv is őrizze-e azt a legmagasabb színvonalat, amelyen az állam és a jog egysége, társadalmi szintű azonossága érvényesül, vagy belemenjen-e a részletekbe és elkülönítve készüljön-e el az államelméleti kötet a jogelméleti kötettől? A magas elméleti szint jól láttatja az egységet, de eleve nem tud kellő gazdagsággal foglalkozni a részletekkel; az utóbbi megoldás viszont az ellenkező hibákhoz vezethet.

8. Az államelméletnek, amelyet az állam- és jogelmélet egyelőre kevésbé kimunkált részének tekintenek, különösen központba állított két problémája az állam viszonylagos önállóságának és az állam elidegenedésének a kérdése. Mindkét kérdésnél, nézetünk szerint, a szintek, a társadalomtudományban olyan nagy szerepet játszó szintek kérdéséről van szó.

Ismét csak a társadalmi összefüggések legmagasabb, azaz legáltalánosabb szintjén tekintve a dolgot, nyilvánvaló, hogy az államnak nincsen viszonylagos önállósága a termelési viszonyokkal szemben, amelyek végső fokon — és a

marxizmus ezt a „végső fokot" nagyon is hangsúlyozza — meghatározzák az államot is, mint a felépítmény részét. Azt csak egy második, alacsonyabb szintnek lehet tekinteni, amelyen az államot külön is kell és lehet vizsgálni s amelyen saját önálló törvényszerűségei is előtűnnek, ahol tehát az állam tényleg „viszonylag önállósággal" rendelkezik. Önmagában ugyanis, a viszonylagos önállóság túlhangsúlyozása elfedné azt az alapvető determináltságot, amelyen a marxizmus és államelmélete alapszik; ezt nyilván el kell kerülni.

Bizonyos, hogy a „viszonylagos önállóság" síkján lehet és kell keresni és megtalálni az államnak mint társadalmi intézménynek sajátos vonásait, különös jellegzetességeit. Ha az államelméletet a viszonylag elmaradottabb területnek tekintjük, minden valószínűség szerint ennek az elmaradottságnak egyik oka éppen az volt, hogy minduntalan csak a termelési viszonyok és az állam közötti alapvető összefüggést elemezte, ami meglehetősen távol tartja az államelméletet az állam valóságos megjelenésétől és gyakorlatától.

Hasonló módon kell keresni a választ az állam „elidegenülésére" is. Ha a felület szintjén maradunk, akkor persze — s ebben bizonyára az „eszmei divatnak" is van szerepe — minduntalan elidegenülést látunk a szocializmus viszonyai közepette is, például akkor, ha történetesen túl nagy a bürokrácia, ha az állam tevékenységébe kevéssé vonják be a népet, ami a szocialista demokrácia rovására megy. Ezek kétségtelenül súlyos hibák, amelyeket a szocialista állam gyakorlatának vitelében okvetlenül el kell kerülni; ám az elidegenülés mint alapvető kategória, nem itt jelentkezik, nem ezen a síkon; az elidegenedés alapját messzebb mutató elméleti vonatkozásban, mélyebben, mégpedig a termelésben kell keresni. A fiatal Marx a Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből című munkájában ezzel kapcsolatban azt írta, hogy „Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak *különös* módjai a termelésnek és ennek általános törvénye alá esnek" (Bp. 1962. 69. old.). Az államelméletnek természetesen behatóan kell tanulmányoznia a szocialista államban jelentkező bürokráciát és a szocialista demokrácia esetleges eltorzulásának jelenségeit is, de ezeket önmagukban kell tanulmányoznia s nem hozzákötnie az elidegenülés legáltalánosabb és éppen az államnak a termelés által való feltétlen meghatározottságával összefüggő fogalmához.

Feltehető mindezeknél fogva, hogy miként a jogelméletben (lásd később), akként az államelméletben is különbséget kell tenni a filozófiai magasságban vagy mélységben létező és abban a közegben érvényes *általános államelmélet* és az állam, mégpedig mind általában az állam, mind az állam egyes típusai konkrét jelentkezésében megmutatkozó törvényszerűségek vizsgálatára irányuló *alkalmazott államelmélet* között.

Mindezeknek a kérdéseknek a közelebbi vizsgálata és elemzése egyelőre az államelmélet jövő feladatainak körébe tartozik; olyan kérdések ezek, amelyekre az államelméletnek előbb-utóbb feltétlenül válaszolnia kell.

9. A marxista-leninista állam- és jogelmélet jogelméleti részének időszerű és esetleges problémáját mindenekelőtt a normativizmusban kell látni; abban a kérdésben tudniillik, hogy vajon a jog megmagyarázható-e és meghatározható-e egyedül vagy főképpen azzal, hogy norma? A marxista—leninista állam- és jogelmélet egyik alapvető tétele immár majdnem negyven esztendeje ez az állítás; mintha a marxista—leninista állam- és jogelmélet ezalatt a majdnem négy évtized alatt nem mozdult volna el a helyéről. A normativizmus ismert iránya a burzsoá jogbölcseletnek és az újkantiánus jogbölcselet alapvető tanítása; vajon az előzővel természetesen nem azonos szocialista normativizmusban nincsen-e valami merev, valami leegyszerűsített, amelyet alig lehet azáltal elhárítani, hogy a normáknak egyszerűen a termelési viszonyok által való meghatározottságát hangsúlyozzuk? Ez feltétlenül így van és ez bizonyára alapvetően megkülönbözteti a szocialista normativista felfogást a burzsoá normativizmustól, de ez talán még nem elegendő; a termelési viszonyoktól még hosszú út vezet a normáig s ezt is kell kutatni, erre is fényt kell deríteni.

A nagy kérdés ugyanis még nyitva marad: vajon hogyan keletkezik a termelési viszonyokból a norma, mi ennek az egész folyamatnak az útja? Köztudomású, hogy a termelési viszonyok maguk különböző egyéb társadalmi viszonyokat hoznak létre, így például a munkaviszonyokat; más társadalmi viszonyok is fennállanak, így például a családi viszonyok (az embernek önmagának az újratermelése); ezek a társadalmi viszonyok mind megelőzik a normát, illetőleg a termelési viszonyoktól a normához vezető úton találhatók. Ennek az útnak a menetében alapvető jelentőségűek a politikai viszonyok, amelyeknek a tengelyében az állam áll, amely közvetlenül létrehozza a normákat, s ezzel a társadalmi viszonyokat általános jogviszonyokká transzformálja. Úgy véljük, hogy a marxista—leninista jogelméletnek ezen az úton tovább kell lépnie és határozottan meg kell haladnia a normatív felfogást.

Az általánosan elfogadott nézet ma is a normát helyezi első helyre, noha adós marad az első norma, az ősnorma keletkezésének kérdésére adandó válasszal, s a társadalmiságot a norma mögé helyezi, az egyedi jogviszonyokba, amelyekben — úgymond — a jog realizálódik. De ez nem stimmel; nem a norma realizálódik, hanem a társadalmi viszonyok öltenek egyedi alakot, ezeknek az egyedi jelentkezésére ráhúzzák a normát, amikor alkalmazzák a normát. E tekintetben az elmélet embereinek túl kell jutniuk a látszaton. Volt olyan irány is, amely a jogot mint a normák rendszerét és egyúttal mint az egyedi jogviszonyok összességét fogta fel; e megközelítésben elméletileg különböző elemek keveredtek össze. Az egyedi jogviszonyok nem a norma

folyománya, hanem társadalmi termék, amelyre a normát csak alkalmazzák. Itt a dolog lényege; a norma és az egyedi viszonyok két különböző nemű dolog, amelyek természetesen összefüggésben állanak egymással, de nem egymásból folynak és ezért a jogfogalomban nem keverhetők össze.

Ez a megjegyzésünk valójában a jogelméletnek mélyen szociológiai, azaz a társadalmi valósággal szorosan egybekapcsolódó felfogása felé mutat. „Jogi" jogelmélet, azaz önmagában csak a jogot tekintő jogelmélet, vagyis „tiszta" jogelmélet, mint Kelsen feltételezte, nincsen; a jogelmélet csak jogi társadalomelmélet lehet, vagyis abból a marxizmusból folyik, amely nem egyszerűen a társadalom gyakorlatát tanulmányozza, hanem a társadalomnak alapvetően az elméletét. A jogelmélet ebben az értelemben csak szociológiai jogelmélet lehet: annak a legmélyebb értelmében, noha természetesen másképpen, mint ahogyan azt annakidején Ehrlich értette (E. *Ehrlich:* Grundlegung der Soziologie des Rechts, München u. Leipzig, 1913.).

10. Azért jeleztük az előzőkben sok más új probléma mellett azokat a fő problémákat, amelyekre állam- és jogelméletünknek is választ kell adnia, hogy ezzel utaljunk arra: a marxista—leninista állam- és jogelmélet nem stagnál, hanem előrevivő mozgásban van, új törvényszerűségek feltárására irányuló törekvésekben jelentkezik. Az előbb jelzett területeken és másutt is létrejövő monografikus irodalom alapján bizonyára később ismét sor kerülhet egy szélesebb szintézisre.

Elengedhetetlen megjegyezni, hogy a magyar állam- és jogelmélet a maga kereső-kutató munkáját nem magára hagyatottan, hanem a szocialista országokban kibontakozott állam- és jogelmélettel és annak szakembereivel szoros együttműködésben végzi; nemcsak egymás könyveit ismerik és fordítják le, hanem egymás gondolataival is tisztában vannak. Időszakonként össze-összejönnek, hogy a közös problémákat illetően kifejtsék álláspontjaikat. Ezek az összejövetelek mindig megmozgatják minden szocialista állam állam- és jogelméleti kutatásának a tevékenységét. Hiszen a marxista—leninista állam- és jogelmélet, noha kapcsolódik az egyes országok pozitív jogához, végső fokon nem a pozitív jog kérdése, hanem a szocialista jogászok és szakemberek közös-általános problémája, amelyet közös erőfeszítéssel lehet és kell is művelni. Ennek menetében a szocialista országok messzemenően hasznosíthatják a többi szocialista állam- és jogrendszereknek nemcsak a gyakorlati tapasztalatait, hanem szakembereiknek elméleti okfejtéseit is.

Magyarországon is létrejött továbbá a Nemzetközi Jogfilozófiai Társaság nemzeti csoportja; ez a társaság két, illetőleg négy évenként tart kongresszusokat. A legutóbbi kongresszus Madridban volt, ahol a jog funkcióinak kérdése volt a napirenden; a legközelebbi kongresszus az Egyesült Államokban lesz, fennállásának kétszázadik évfordulója alkalmából és a szabadság és egyenlőség egymáshoz való viszonyának a kérdését tűzte napirendre.

Természetesen a marxista—leninista állam- és jogelmélet szakembereinek nem könnyű a dolga, amikor ebben a társaságban a burzsoá jogfilozófusokkal kell együtt tevékenykedniük. A nyílt és egyértelmű vitáknak kevéssé lehet helye, mert gyökeresen más az elméleti alap, amelyen állnak; egyfajta cinkos hallgatással megyünk el a közöttünk levő alapvető ellentétek mellett; látszólag ugyanarról beszélünk, de közben homlokegyenest ellenkező dolgokról. Ezt a látens ellentmondást a társaság bizonyos átszervezésével kell — legalább részben — áthidalni.

11. A szocialista országok állam- és jogelméleti szakemberei között problematikus volt s még ma is az, hogy a joggal mint általánossággal, mint a pozitív jogokban megnyilvánuló jelenség összességével több általános jogtudomány foglalkozzék-e vagy csak egyetlen s ezesetben melyik legyen az: vajon a jogfilozófia, a jogszociológiai vagy az általános állam- és jogelmélet? A jogfilozófia pártján állók azt vallották és vallják, hogy a jogfilozófia megközelítése az egyetlen méltó elméleti megközelítés; a jogszociológia művelői a jog tapasztalati valóságát tartják elsődlegesnek és ezért az empirikus jogszociológiát részesítik előnyben; az általános állam- és jogelmélet képviselői a pozitív jogok általánosító tudományaként fogják fel a jogelméletet. A vita e kérdés körül nem csak nálunk folyik; a madridi jogfilozófiai kongresszuson például tulajdonképpen szintén arról volt szó, hogy vajon a jogfilozófia-e a jogtudomány vagy a jogszociológia; igaz, hogy mindkét irány képviselői, így a jogszociológusok is, tulajdonképpen filozófiailag vetették fel a társadalom kérdéseit is. Az általános jogtudomány állam- és jogelméleti koncepcióját vallották egyes szocialista országok képviselői.

Úgy véljük, hogy a vita e körül eleve meddő. A jog filozófiai megközelítése egy olyan, túlzottan általános jogelmélethez vezet, amelyhez hasonlót az államot illetően már jeleztünk; ennek képviselői többnyire a filozófiából indulnak ki, abból deriválják a jogfilozófiát, vagyis gyakorlatilag a jogra vetítik rá a filozófiát. Úgy van ez, ahogyan Marx írta Hegelről: Nála „nem az ügy logikája, hanem a logika ügye a filozófiai mozzanat. Nem a logika szolgál az állam bizonyítására, hanem az állam szolgál a logika bizonyítására" *(Marx—Engels:* Művei, Bp. 1957. I. köt. 217. old.). Itt is ez az eset: a szemlélet nem jogi, nem a jogot állítja a középpontba, hanem a filozófiát; a filozófia fogalomrendszerének letükröződését keresi a jogban, s a jog csak a filozófia példájaként, annak igazolására szolgál.

A jog mai szociológiai felfogásánál az az alapvető hiba, hogy itt a jog megint csak valamit illusztrál: a társadalom illusztrálására, a társadalmi törvények érvényesülésének láttatására

foglalkoznak vele. Ma az empirikus szociológiáról van szó, amelyet egyelőre inkább szociológusok művelnek, semmint jogászok, s ez a jognak csak az epidermiszét érinti, csak a külsején marad; a szociológia csak a jogi látszattal foglalkozik, nem pedig a jog lényegével. Itt éppen azt lehet hiányolni, amit az előbb a filozófiánál kifogásoltunk: a szociológia ma nem szolgál eléggé elméleti kiindulópontul az általános jogtudományhoz.

Az állam- és jogelméletnek önmagában véve, szintén megvan a maga hibája. Ha ezen csak azt értjük, amit a századforduló táján az általános jogtudományon, úgy ez csak a pozitív jog közös fogalmainak (jogforrás, jogalkotás, jogalkalmazás stb.) a tudománya, amely távolról sem ad választ a jog lényegére; márpedig a marxista—leninista állam- és jogelmélet erre törekszik.

Mindezeknél fogva úgy véljük, hogy a marxista—leninista állam- és jogelmélet a szintézise kell, hogy legyen ezeknek az irányoknak, de azon belül mégis megkülönböztethetően elkülönül *az általános jogelmélet,* amely alapjaiban a jog lényegére keresi a választ s ebben kerül felhasználásra, ebbe olvad bele a jogfilozófia és egyben az olyan jogszociológia is, amely nem áll meg a felületen, hanem eljut a jog társadalmi lényegéig. Ehhez csatlakozik azután *az alkalmazott jogelmélet,* amely a pozitív jog alapvető intézményeinek általános-közös intézményeivel foglalkozik. Mindez együtt adja a marxista—leninista állam- és jogelméletet, amely ezek szerint komplex, összetett tudomány, illetve tudományág.

12. Az állam — általánosító fogalom, az állami szervek rendszerének jelzésére. Engels erről így írt: „A társadalom egy szervet teremt. Ez a szerv az államhatalom." (*Marx—Engels:* Művei, 21. köt. Bp. 1970. 289. old.). A jog- gyűjtőfogalom a pozitív jog ágazatainak együttes jelzésére. Ezért tehát elvonatkoztatások, általánosítások; a gyakorlati életben nem ezek jelennek meg közvetlenül, hanem az állam szervei, a jog ágazatai. Ezért vannak, akik egyáltalán vitatják az állam és a jog mint intézmény létét: csak az állami szerveknek és a jogágaknak tulajdonítanának létezést. De ilyen értelemben tagadni lehetne minden elvont fogalmat, minden gyűjtőfogalmat, azt állítva, hogy az ilyen általános fogalmakkal foglalkozó tudományoknak (pld. a közgazdaságtudomány) nincs is önálló tárgyuk. Ez azonban rövidlátó és durván leegyszerűsítő felfogás. Ha az állami szerv cselekszik, általa általában véve bizonyos mértékben az állam cselekvése is megjelenik; ha egy adott jogviszony például büntetőjogviszony, az egyben általában vett jogi viszony is; a büntetőjogi szabály egyben jog, szabály és így tovább.

Az általánosnak és a különösnek ebben a dialektikájában szűk empirizmus lenne a konkrét jelenségnek abszolutizálása az elvont fogalommal szemben. Amikor a polgári jogász polgári jogot alkalmaz, jogot is alkalmaz általában; ahhoz, hogy ismerje, tudja, mi az a polgári jog — hogy ezt a példát vegyük —, egyben tudnia kell általában is, hogy mi a jog a maga egészében. Máskülönben a jogász megmarad a jogászi elfogultság rövidlátásában, részismereteinek a foglya marad. Ezért elengedhetetlen az állami életben tevékenykedők és a gyakorlati jogászok számára az állam- és jogelmélet, egyfajta egyetemes, állam- és jogelméleti szemlélet, amelynek segítségével a konkrét állami szerv tevékenységét vagy a konkrét jogági esetet belehelyezi az általánosságba, az egyetemességbe, az egészbe.

Bizonyos, hogy az emberi gondolkodás a jobb megismerés felé törekszik; e felé törekszik a jogász is. Célja, hogy azt, amit művel, mind jobban ismerje. Ehhez a marxista—leninista állam- és jogelmélet alapvető felismerésekkel szolgál. A szélesebb ismeretekre való törekvésnek ebben a sodrában ilyenképpen nem csak a helye van meg az állam- és jogelméletnek, hanem a jövője is. Társadalmunk további fejlődésétől mindennek fokozottabb realizálását várjuk, hogy legközelebbi jubileumunkkor a marxista—leninista állam- és jogelmélet hazai gyakorlatunkba való átmenetének még nagyobb eredményeiről tudjunk beszámolni.

Szabó Imre

Helyi és területi szervek a magyar államjogban a felszabadulás után

I.

A magyar államjogtudomány utolsó 30 évének különös jellegzetességévé vált, hogy a tanácsi szervezet tudományos vizsgálata — anélkül, hogy külön diszciplínává vált volna mint a Szovjetunióban a „szovjet építés" — szinte egyedülállóan nagy hangsúlyt kapott az alkotmányi témákon belül. Sok oka van ennek. Nem lehet tagadni, hogy az e tudományággal foglalkozó első generáció, amelyet Beér János gyűjtött maga köré, azért mutatott különös érdeklődést a területi és helyi szervezet iránt, mert többnyire ebből az apparátusból indult közigazgatási — és kutató — pályafutása. Így szerencsére sok szubjektív ok szólt amellett, hogy viszonylag rövid idő alatt elegendő erő kerüljön elő az államjog e részének művelésére; nem kétséges az sem, hogy ez a kutatógárda (legalább részben s egy ideig) részt vett a legfontosabb jogszabályok, így az e területet érintő alkotmánymódosítások, tanácstörvények és hasonló jogszabályok előkészítésében is — természetesen az egyre növekvő számban jelentkező s ezeket a hagyományokat folytató fiatalabb szakemberekkel együtt.

Az említett személyi okok mellett az érdeklődés második oka politikai jellegű. A felszabadulást megelőzően a „vad vármegyeház" elleni indulatok sok reformtervet hívtak életre (ezek közül hadd említsem a Márciusi Front tervét, Erdei Ferenc város-megyéjét); nagy hagyományai voltak az elmaradott községi közigazgatás mind polgári-demokratikus, mind pedig marxista kritikájának és haladóbb modellek felvázolásának. 1945-től ezt a hagyományt jónéhány esztendőn át mind az elméletben, mind a jogalkotási és jogalkalmazási gyakorlatban folytatták. Az 1953 utáni új fellendülés azonban már nem ebből táplálkozott.

A közigazgatás túlcentralizálása — ami időbelileg egybe esett a személyi kultusz politikájával hazánkban — azt az igényt váltotta ki, hogy ésszerű decentralizálással növekedjék a területi és helyi tanácsok jogköre, s így megfelelő munkamegosztás jöjjön létre a központi szervezet és a tanácsok között. A hatáskörök gyakorlásához szükséges szervezeti feltételek biztosítása ennek következtében a vizsgálódások homlokterébe került (talán túlságosan is szervezeti érdeklődésű volt mind elméleti, mind pedig jogalkotói vonalunk!). A tanácsi szabályozás iránti igény mindenképpen — a felszabadulást közvetlenül követő, valamint az 1953 utáni esztendőkben — helyes politikai igényből eredt, s ha voltak is korszerűtlen és hamis illúziókkal telített elméletek, nagyrészt jó eredményeket hozott az a törekvés, ami az államjognak ezen a területén az elmélet és gyakorlat együttes tevékenységét jellemezte.

Érdekes „mellék"-jelenség ebben a folyamatban az, hogy a szabályozás és az elmélet vonalán szinte 1945-től kezdve az önkormányzati és tanácsi szervezet került előtérbe s alig szabályozták a helyi és területi igazgatás nem önkormányzati, nem tanácsi részlegeinek munkáját. Az elmélet vonalán vagy negligálták az utóbbit, vagy — különösebb vizsgálódás nélkül — úgy vélték, hogy ennek „integrálására" van szükség. Vagy alárendeléssel, vagy szoros felügyelet alá vonással kívántuk „megoldani" a gordiusi csomót. Egységes, vagy átfogó rendezésre ilyenformán nem került sor, ami különösen a területi szervezet jogkörének áttekintését nehezíti meg.

II.

A népi demokratikus helyi és területi szervek kezdeteinél furcsa kettőséget találunk. Amíg a környező kelet- és középkelet-európai országokban egyértelműen új típusú, az antifasiszta küzdelemből kinőtt, abban szerepet játszott csoportosulásokból létrejövő népfrontjellegű bizottságok gyakorolták a helyi és területi hatalmat (különösen jellegzetesek voltak a csehszlovák nemzeti bizottságok, amelyek a Szlovák Nemzeti Felkelés óta, a jugoszláv népfelszabadító bizottságok, majd népi bizottságok, amelyek a partizánháború megindulása óta működtek, a lengyel nemzeti tanácsok, amelyek egyes területeken már a fegyveres harc szervei voltak), a magyar felszabadulás utáni helyzet két vonatkozásban is bonyolódott. Hazánk keleti és déli felszabadult részein még 1944-ben — természetesen községenként, városonként — megtették az első lépéseket abban az irányban, hogy különböző elnevezésű és összetételű, de mindenképpen a fasisztaellenes erőket egyesítő helyi szerveket hozzanak létre. (Azért hangsúlyozom, hogy mind az elnevezés, mind az összetétel nagyon eltérő volt az egyes területeken, mert sok összefoglaló munkában az akkor keletkező *„nemzeti bizottságokról"* általánosítva azt állítják, hogy azok koalíciós jellegűek és összetételűek voltak. A mai tudományos megállapítások egyetértenek abban, hogy *a)* a későbbi koalíció pártjai csak lassan, több hetes késedelemmel alakultak meg azokban a helységekben, ahol erre egyáltalán 1945 közepe előtt sor került; *b)* az első időszakban a pártok közti „munkamegosztásra" egyáltalán nem került sor, hiszen csaknem kizárólag a kommunista pártszervezetek voltak talpon — esetenként olyan vezetéssel, amelyik nem lehetett tisztában a koalíciós meg-

oldás formulájával; c) e szervek elnevezése sokhelyütt nem is nemzeti bizottság volt, hanem csak később változtatták át elnevezésüket.)

Mindenesetre ezek a szervek indították meg a közigazgatás működését és — minden későbbi utánérzéssel ellentétben — vezették azt vagy úgy, hogy új személyekkel töltötték be a korábbi funkciókat, vagy pedig kötelezték a közigazgatás megmaradt tisztviselőit az új viszonyoknak megfelelő intézkedések megtételére (ezek nagy részét későbbi központi rendelkezések megerősítették). Nem a községi, városi szükségletek, hanem a nemzeti politika stabilizációs törekvései hívták életre 1945 legelején újra a *régi önkormányzati szerveket.* Így tehát „helyreállítják" az országos közigazgatást (a 14/1945. M. E. sz. rendelet alapján). Mindenesetre ezek is koalíciós szervek maradnak, amelyeket a nemzeti bizottságok alakítanak meg — ezzel korlátozva saját eddigi lehetőségeiket. A nemzeti bizottságok — mint politikai, tehát nem közigazgatási szervek — formailag 1949 januárjáig működtek, de régebbi tevékenységükhöz képest szükségképpen csak árnyékéletet éltek. Jellemző, hogy a magyar közigazgatási jog első, felszabadulás utáni összefoglaló tankönyvében (amelynek inkább általános közjogi jellege volt) Egyed István 1947-ben egyetlen helyen említette a nemzeti bizottságokat, éspedig azzal kapcsolatban, hogy a képviselőtestületek a helyi nemzeti bizottságok által megjelölt arányban kiküldött párt-, illetve szakszervezeti megbízottakból állnak.[1]

Ha most figyelembe vesszük, hogy 1947-ben a nemzeti bizottságok egymagukban, majd 1945—1948 vége közti időszakban a községi (városi) és vármegyei önkormányzatok a politikai funkciót gyakorló nemzeti bizottságokkal a hátuk mögött, 1949 januárjától 1950 közepéig ezek az önkormányzatok egymagukban, végül a különböző időpontokban (ideiglenesen, októbertől véglegesen) létrejövő tanácsok gyakorolták a helyi és területi funkciókat, azonnal kitűnik ennek a folyamatnak a hajszoltsága. Különösképpen feltűnő ez, ha más népi demokratikus országokkal hasonlítjuk össze ezt a megoldássorozatot. Nyilvánvaló, hogy a változások egy része a társadalom politikai érlelődésének tükröződése volt; de ugyanez a politikai változás végbement a szomszédos országokban is anélkül, hogy egy-egy eredményes időszakot feltétlenül szervezeti változással jelöltek volna meg.

Minderre azért tértem ki, mert fel akartam hívni a figyelmet államjogunk első fejlődési korszakának nagyon is jellegzetes vonására: a *szervezeti* perfekcionizmusra való törekvésre, illetve a politikai—szakmai—hatásköri kérdések szervezeti térre való terelésére. Még az 1949. évi alkotmány elfogadása után is a „szovjet forma" kérdése körüli viták azt mutatták, hogy az elméletben és a jogszabályalkotásban egyaránt nem tisztázott a szovjet rendszer fejlődésének tartalmi oldala. Hosszú időnek kellett eltelnie, míg a figyelem a tevékenységre, a korszerű jogi és jogon kívüli (szervezési, koordinációs és egyéb) eszközökre terelődött s a legújabb jogalkotásban már központi helyet kapott.

III.

A tanácsi fejlődésre való áttérés első lépcsőfoka az 1949. évi XX. tv., az alkotmány elfogadása volt. Ez az alkotmányi rendezés — ellentétben a későbbi alkotmányreformokkal — a valóságban is megelőzte az — első — tanácstörvényt, az 1950. évi I. tv.-t; azaz 1949-ben csak nagyon vázlatos elképzelések voltak a tanácsi rendszerről. Az alkotmány V. fejezetében szereplő két szakasz ezért eredeti megfogalmazásban alig mutatott valamit a leendő helyi (és területi) szervezetből. Vajmi keveset kamatoztatott ez az alaptörvény a szovjet, a bolgár, a jugoszláv, a román vagy a csehszlovák korábbi alkotmányozásból, amelyik mind megelőzte a miénk elfogadását. Ezért az 1950. évi első tanácstörvénynek meglehetősen nehéz és göröngyös úton kellett elindulnia a megvalósítás felé. (Meg kell jegyeznem, hogy ebben az időben alig volt e téren elméleti munka, amelyik megkönnyíthette volna a törvényhozás munkáját.)

Az 1950. évi törvényhozás egyik legjellegzetesebb rendelkezése voltaképpen nem a belső szervezésre, hanem a *területi* átalakításra vonatkozott. A régi helyi közigazgatási apparátus lebontásával egyidőben megszünt a kisközségek közös igazgatása az ún. körjegyzőségi rendszerben és szinte minden község — gyakran az 500 lakoson aluli lélekszámú is — önálló tanácsot választott, s ehhez a minimális igazgatási apparátus is kialakult. Mondhatnánk, hogy ez a szervezet a magyar földreform utáni birtokviszonyoknak felelt meg, s valóban tettek kísérletet mezőgazdasági szerveink arra, hogy a tanácsokhoz a kisbirtok segítségére rendelkezésre álló szakembereket helyezzenek. Ez a folyamat azonban hamar megfeneklett — többek között azért, mert a kollektivizálás megindulásával az igény is megszűnt továbbfejlesztésére. Összehasonlítva azonban néhány népi demokratikus ország jogi szabályozásával, kitűnik, hogy ez a megoldási forma másutt is ismeretes volt és *centralizálási célokat* szolgált. Különösen a lengyel irodalom mutatta ki, hogy a községi szervezet „decentralizálása" a visszafejlődő, mert az iparosítás következtében is csökkenő lakosságú és fejlettségű kisközségekben nem hatásköri decentralizálást jelentett — márcsak megfelelő végrehajtó apparátus hiánya miatt sem. Ilyen módon a túlcentralizálás szakaszában nálunk és több más szocialista országban a szervezeti decentralizálás hatásköri centralizáláshoz vezetett. A községi hatáskörök fokozatosan a járási tanácsi szervezethez — s itt is elsősorban annak igazgatási szervezetéhez — csúsztak át (ami a kollektivi-

[1] *Egyed* István: A magyar közigazgatási jog alaptanai. Bp. 1947. 121. old.

zálás időszakában mértéktelenül erősítette a járási apparátust), majd a területi jogkörök minisztériumi szintre helyeződtek át. Ebből pedig lényegében a „hatáskör nélkül" működő, tehát üresjáratú községi szervezet jött létre.

Nem csodálható tehát az, hogy a következő reformidőszakokban az elmélet és a törvényhozás előkészítő apparátusa egyaránt céljai középpontjába helyezte a *hatásköri* kérdéseket. Az 1950-ben és az azt követő esztendőkben tanúi voltunk annak, hogy az alkotmány és a tanácstörvény adta — politikailag helyesnek tekinthető — feladat felsorolásai mellett, s ennek ellenére, sorban magukhoz vonták a központi szervek a még tanácsoknál levő jogosítványokat, vagy olyan dekoncentrált szervekre ruházták át ezeket, amelyek nem álltak tanácsi ellenőrzés-felügyelet alatt. Ebben az volt a legfeltűnőbb, hogy 1950-ben a tanácsrendszer létrehozásánál az egyik — egyáltalán nem titkolt — cél a helyi és területi közigazgatás tanácsi szervezetbe vonása volt. Így a megyei tanácsok alá rendelték a korábban önálló, az önkormányzati szervek alá nem rendelt következő szerveket, illetve feladatokat: pénzügyigazgatóság, mezőgazdasági igazgatóság, földhivatal, állampítészeti hivatal, tankerületi főigazgatóság, sportfelügyelőség, szociális felügyelőség, tisztifőorvos, népművelési igazgatás, valamint a tervezés (Országos Tervhivatal kirendeltsége), a statisztika (KSH kirendeltsége), a munkaerőgazdálkodás (Munkaerőtartalékok Hivatala kirendeltsége). Egy-két éven belül azonban az egységes helyi és területi tanácsi vezetés helyében a dekoncentrált intézmények sora lépett (közvetlenül vagy közvetve miniszteriális és egyéb központi szervek vezetése alatt).

Az első tanácstörvény további jellegzetessége az volt, hogy eredetileg a tanácsi szervek közül a *végrehajtó bizottságokra* helyezte a súlyt. Ennek kifejlődéséhez hozzájárult az, hogy a tanácstagok választása lajstromos volt — ezért nem alakultak ki a területi kapcsolatok a választókkal; másrészt a szakigazgatás nem állt kettős alárendeltség alatt — nem jelentkezett a felsőbb szakigazgatási szervek ellensúlya. Ez a szervezeti séma abban az időszakban tulajdonképpen igen racionális volt, hiszen jóval egyszerűbb volt a végrehajtó bizottságok új munkamódszereit kialakítani, mint a nagy létszámú tanácsokét, vagy különösképpen a széthúzó, alig integrált szakigazgatási szervekét. Az már más lapra tartozik, hogy ezt a nyilvánvaló tendenciát a már említett ellentétes gyakorlat a szakigazgatás kivonásáról helytelen irányban megtörte. Annyi azonban bizonyos, hogy az első tanácstörvényünkben gyökerezett meg az a rend, amelyik a végrehajtó bizottságot kívánta a tanácsi szervezet központjává, működésének kiindulópontjává tenni.

Az 1950—1954 közötti időszakot — meglehetősen bizonytalan irányú és egymást sűrűn követő — kormány- és minisztériumi szinten kibocsátott rendelkezések jellemzik. Bár ezekben a rendelkezésekben többször tűzték ki célul a tanácsi munka fejlesztését, nem tettek lépéseket a tanácsok tervezési és költségvetési jogainak garantálására, a helyi és területi szakigazgatási szervezet átgondolására és lehetséges egységesítésére, a hatáskörök rögzítésére. Ezt a helyzetet kellett az új szükségleteknek megfelelően megváltoztatni.

IV.

Melyek voltak 1953—1954-ben az új szükségletek a tanácsok területén? Egybeestek azokkal az igényekkel, amelyeket az SZKP XX. kongresszusa állapított meg, s amelyek ez időben szinte minden szocialista államban egyöntetűen vetődtek fel: elsősorban a tömegekkel való szilárd kapcsolatok helyreállítása, ami a szocialista állam éltető forrása, másrészt a túlzott centralizálás feloldása racionális mértékben, s ezzel együtt a tanácsok területén a gazdasági tevékenység (vállalati termelés saját és helyi igények kielégítése céljából) megindítása. A lakossággal való kapcsolatok igénye most már a figyelmet a népképviselet szerveire, magukra a tanácsokra irányította rá. Ez elsősorban az *egyéni választókerületi rendszerben* nyert megoldást — a korábbi lajstromos rendszer helyett; majd a törvényelőkészítés során — különösen Beér János kezdeményezésére — túl kívántak lépni az eddigi végrehajtó bizottsági központúságon, s megkísérelték *különválasztani* a tanácsi jogköröket az államigazgatásiaktól, különösképpen pedig a végrehajtó bizottságétól. (Kimondták a végrehajtó bizottság általános helyettesítő jogosultságának megszűnését.) A gazdasági megszilárdítás is abban mutatkozott, hogy növelték a tanácsok alá tartozó vállalati és intézményi hálózatot, majd pedig létrejött a községfejlesztési alap és a községfejlesztési hozzájárulás intézménye.

Az 1954. évi tanácstörvény ún. *tiszta szervezeti* sémát kívánt létrehozni. Tehát különválasztotta egymástól a népképviseleti (a törvényben az 1936. évi szovjet alkotmány szóhasználata szerint: államhatalmi), az általános hatáskörű igazgatási szerveket (végrehajtó bizottságokat) a szakigazgatási szervektől. Ennek azonban elsősorban nem szervezeti célja volt (s ha volt is, inkább a hierarchikus viszonyokat kísérelték meg ezzel rendezni; tehát azt a veszélyt elhárítani, hogy az államigazgatás csakúgy járszalagjára vegye a tanácsokat, mint az előző időszakban), hanem a hatáskörök rendezésének igényéből indult ki. Mivel a törvényhozó olyan tanácsi modellt állított fel, amelyikben a népképviseleti szerv valóban függ a választóktól (a közvetlen és egyéni választókerületi választások, a rendszeres időközönkénti beszámolók és a visszahívási jog eredményeképpen), a szocialista demokrácia intézményeit elsősorban a tanácsoknál kívánta kiépíteni s mintegy védőfalat vont más szervek „beavatkozása" ellen a tanács és az igazgatási szervezet közé.

A második tanácstörvény megkísérelte elhárítani azokat a bonyodalmakat, amelyek szervezeti okokból alakultak ki a tanácsok területén. Így pl. a törvényhozó nem látott elegendő biztosítékot a tanácsi szakigazgatási szervezet egybentartására abban, hogy jogszabályban rögzítik azt. Ezért a központi szakigazgatás megnyugtatására, az országos szakérdek figyelembevételének biztosítására, az egyensúly helyreállítására a tanácsi szakigazgatási szerveket a törvény *kettős alárendeltség* alá helyezte.

A törvény céljai és megoldási formái tehát világosan követték ellentétes irányban azokat a megoldatlan problémákat, amelyek az 1950—1954 közötti időszakban nehezítették a tanácsok tevékenységének kibontakozását. Talán egyetlen időszakra sem volt annyira jellemző az államjogtudomány részvétele a tanácsi gyakorlati munka támogatásában, mint erre. A törvényen is felismerhető volt az elméleti átgondolás — esetenként egy kis doktrinérség is. Elég hamar kitűnt ugyanis, hogy a törvénybe beépített garanciák bizonyos viszonyok között nem elegendők.

Így az 1954—1957 közti viszonyok között negatív módon hatott a tanácsok munkájára, hogy a törvényben ugyan megtörtént az elméleti elhatárolás a különböző szintek (község--járás-megye) és szervtípusok (tanács-végrehajtó bizottság-szakigazgatási szervek) között, de a *hatáskörök* rögzítése vagy legalábbis szintek és tervtípusok szerint a kizárólagos jogkörök megállapítása nem. Ily módon könnyű volt a „helyettesítés" fogalma helyébe a törvényi feladatkört állítani; továbbra is tisztázatlan maradt a népképviselet való helyzete vagy legalábbis annak a megállapítása, milyen körülmények közt képes a tanács állami modellünkön belül a terület legfontosabb feladatait áttekinteni, vezetni.

A *gazdasági* jogosítványok 1954—1955. évi szabályozása sem hozott valódi megoldást. Ugyanis az 1950-es évek kezdetének igényeit mindenütt, a legkisebb községben is szűknek érezték már az állampolgárok. Az urbanizáció igényei városainkban és falvainkban pedig jóval túlhaladták azokat a lehetőségeket, amelyeket a községfejlesztés eszközei biztosítottak. A gazdasági alapok elég gyorsan eltörpültek a korszerű igények mellett.

A *kettős alárendeltség* — mint általános irányítási elv — szintén nem töltötte be azt a szerepet, amelyet a törvényhozó neki szánt. Ugyanis néhány ágazatban, illetve funkcióban — elsősorban a tervlebontásos rendszer financiális előnyeit kihasználva — a központi szervek jogosítványa egyáltalán nem volt összehasonlítható a végrehajtó bizottság-tanács oldaláról jövő befolyással. Más ágazatoknál — szinte magától értetődően — alig volt érezhető a központi szakirányítás. A „kettős alárendeltség" szakigazgatási vonala így hát meglehetősen vegyes képet mutatott, az állítólag egységes elvi szabályozás ellenére. Ebből következően a szakigazgatás színvonala sem fejlődött megfelelően. Ugyanis a túlcentralizálás szükségtelenné teszi a képzett igazgatási apparátus kialakulását; a tervlebontásos modell az utasítások megtartását kívánja az alsóbb fokú szervezettől, nem pedig új, racionális megoldások kimunkálását.

Mindezeket a gondokat a magyar államjogtudomány (és szinte egyidejűleg a többi szocialista ország államjogtudománya) néhány éven belül fel is vetette. Kitűnt, hogy szervezeti-irányítási sémák egyszerű változtatásával nem lehet a legfontosabb problémákat megoldani. A feltoluló feladatok nagyjából a következők voltak: a tanácsok valóságos helyzete egyrészt az egész államszervezeten belül, másrészt működési területükön az ott található szocialista szervezetekhez és intézményekhez képest; a tanácsok sajátos (fokozatonkénti és szervtípusok szerinti) hatásköre, kizárólagos jogköre, valamint gazdasági működésének keretei, lehetőségei — beleértve az urbanizálással összefüggő reális lehetőségeket; végül a valóságos területi érdekek s az ezeknek megfelelő helyi és területi beosztás megteremtése. Hadd utaljak arra, hogy mindezeket a problémákat — szinte megoldásra készen — tárgyalta *Beér János* fő művének XII. fejezetében[2], — bizonyítván ezzel is, mennyire időszerű kérdéseket vizsgáltak az államjogi kutatók ebben az időben is Magyarországon.

V.

Ha az 1960-as évek legelején ennyire egyértelmű volt a tanácsi jogalkotás továbbfejlesztésének igénye hazánkban (s hozzá kell tennem, hogy a szomszéd szocialista országokban sorra születtek az új tanácstörvények: Romániában 1957-ben, majd 1968-ban, az NDK-ban 1957-ben, Lengyelországban 1958-ban, Csehszlovákiában 1960-ban, majd 1967-ben), miért nem született hosszú éveken át új jogszabály nálunk? A magyar államszervezeti modell kialakításában — amint láttuk — szinte az 1949. évi alkotmány és az 1950. évi tanácstörvény elfogadásától kezdve meglehetősen eltérő megoldások születtek a központi, illetve a területi és helyi szervek, másrészt a gazdasági szervezet kialakítására, s e töredezett jogalkotási sorozat mellett nem jött létre általános, egységes államszervezeti modell. (Nem is szólva az ellenforradalmi kísérletektől, amelyek 1956-ban az egész államszervezet felrobbantására irányultak.) Az 1960 utáni próbálkozások is a részletszabályozások irányában haladtak. Így az 1965. évi 8. sz. tvr. arra adott felhatalmazást a kormánynak, hogy „egyes, általa meghatározott területeken az államhatalom helyi szerveinek

[2] A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945—1960). Bp. 1962. 360—492. old.

és azok bizottságainak hatáskörét, illetékességét és működését átmenetileg az ezekkel kapcsolatos törvényi rendelkezésektől eltérően szabályozza". E jogszabálynak, amelyik a kísérletezést engedélyezte, az lett a következménye, hogy az ennek alapján kibocsátott kivételes szabályozások alig tekintettek ki a szűk tanácsi kereteken túlra, legnagyobbrészt szervezeti jellegűek voltak. Az egyetlen jelentős kormányhatározat (1023/1967. (VIII. 8.) Korm. sz. hat.) a szakigazgatás területén elvileg megszüntette a kettős alárendeltség centrális szakigazgatási vonalát.

Ezután azonban a helyzet — egy másik nagy jelentőségű reform következtében — teljesen megváltozott. Arról van ugyanis szó, hogy a *gazdasági irányítás reformja* után nem lehetett többé a tanácsok problematikáját elszigetelten vizsgálni és megoldani. Ennek a jele volt az a vita, amelyik nagyon termékenyítő módon a tanácsok jellegéről (tehát helyéről az egész államszervezeten belül) és jogköréről (önállóságáról, egyéb kötelezettségeiről) folyt hazánkban és más szocialista országokban is. Nem tekinthetjük véletlenségnek ugyanis, hogy pl. Csehszlovákiában már évekkel ezelőtt hangsúlyozták a nemzeti bizottságok végrehajtó-államigazgatási funkcióját, vagy hogy Bulgáriában és Lengyelországban alkotmányi, illetve törvényi szinten egyértelműen emelték ki a tanácsok önkormányzati jogosítványait. Mindez nem tette kétségessé, hogy hazánkban a tanácsi modell korszerűsítésének együtt kell haladnia az alkotmány novellizálásával; tehát annyi idő után először újra valamilyen módon össze kell kapcsolni a tanácsi szervezeti és működési reformot az államszervezet egészének alkotmányos megújításával.

Így történt, hogy voltaképpen a jelenlegi tanácsrendszerrel kapcsolatban a következő „keletkezési" sorrendről beszélhetünk: *a)* kísérletek az önálló megoldásra (ennek során néhány ügyes, de az egészre ki nem ható szervezeti módosulás); *b)* a gazdasági irányítás reformja (amelyik felveti vállalati és intézményi szinten a tervlebontásos rendszer megszüntetését és az ágazati felelősség kérdését); *c)* az 1971. évi I. tv., a harmadik magyar tanácstörvény (elfogadásával egyidőben az egész magyar alkotmányi államszervezet átvizsgálása); *d)* majd az alkotmányreform, az 1972. évi I. tv. (amelybe viszont a tanácsi alapelvek az eddigiekhez képest igen kis terjedelemben kerültek be).

Az 1971. és 1972. évi jogalkotás fő jellegzetessége az volt, hogy középpontjába a tanácsok *működése* és *helyzetének* reális felmérése került. Az a tény egymagában, hogy a tanácsok népképviseleti (tehát demokratikus, a választópolgárok és szerveik előtt felelős), államigazgatási (azaz a végrehajtásért felelős, az állampolgárok közigazgatási ellátásában oroszlánrészt vállaló) és önkormányzati (gazdasági és egyéb, saját elidegeníthetetlen hatáskörökkel rendelkező) jellegét emelte ki a törvény, jelzi a jogalkotás irányát. Hadd utaljak arra is, hogy a helyi és területi tanácsok jellegének meghatározásából az új törvényben hiányzik az „államhatalmi" jellegre való utalás, amivel tulajdonképpen egy képzelt, túlságosan magas piedeszтálról helyezte a törvény a tanácsokat a való pozícióba. Különösen községi, városi viszonyok közt létre kellett hozni az eredményes kapcsolati rendszert más szervekkel, intézményekkel, s erre más lehetőség nem volt, mint az együttműködés eseti és normákba alig-alig szorítható módja. Azzal, hogy ezt a kapcsolatot helyi szabályozásra bízta a törvény, egyben a tanácsok felelősségét növelte magában a helyzet átgondolásában és rendezésében is.

A harmadik tanácstörvény legjelentősebb *hatásköri* szabályozása a szintenkénti és kizárólagos jogosítványok rendszerének rögzítése volt, megfelelő gyakorlati garanciákkal arra, hogy ez a hatásköri szabályozás nem merevedhet meg, és hogy ebbe maguknak a tanácsoknak is megfelelő normatív beleszólása van. Az a probléma, ami a két korábbi tanácstörvénynél felmerült — hogy ugyanis a jogszabály végül nem is vált szervezeti jellegűből a valódi tevékenységet tükrözővé —, most kiüszöbölődött. Ehhez képest a szervezeti megoldások ma már másodrendűeknek és esetlegeseknek tűnnek. Egyre inkább világossá válik, hogy a megváltozó funkciók magukkal vonják a szervezet időnkénti módosulását.

Erre jellemző például a megyék koordinációs szerepe folytán létrejött *közvetett választási* rendszer (a megyei tanács tehát kifejezetten a községek, városok érdekeit fejezi ki — koordinált formában), vagy a tanácsok megszűnése a korábban a kisparaszti gazdaságok és a kollektivizálás idején jelentős gazdaságszervező szerepet játszó, de azóta e funkcióját elveszítő *járásokban*. A magyar szabályozás (csakúgy, mint a legutóbbi lengyel novellizálás), bátran nyúlt hozzá a társadalmi-gazdasági funkciók változásaiból eredő szervezési feladatokhoz, anélkül azonban, hogy ezeket állította volna a jogalkotás központjába.

VI.

A magyar törvényhozás azonban két területen nem adott választ az államjog néhány problémájára: a *nem tanácsi* helyi és területi szervezet kérdésében és a modern területi tervezésében. Az első kérdéscsoport tulajdonképpen nem lenne más, mint a meglevő helyi és területi szervek számbavétele, hatáskörük, illetve feladatkörük katalógusának megállapítása. Őszintén meg kell vallanunk, hogy ezen a téren a jogtudomány sem tett kellő erőfeszítéseket — arra való tekintettel, hogy érdeklődése központjában végig maga a tanácsrendszer állott. Nyilvánvaló, hogy az „együttműködés" gondolatvilágában éppen a racionalitás, eredményesség érdekében új megoldások lehetségesek.

A másik gond voltaképpen az elavult területi szervezetből adódik. A megyei szervezet, legalábbis a korszerű ipari és mezőgazdasági szerkezet megteremtése óta, alig-alig lehet a gazdasági és egyéb szervezésnek a területi egysége. S bár az Országos Tervhivatal többször tett félhivatalos kísérletet a tervezési-gazdasági körzetek területének megállapítására, és az 1972. évi VII. tv. a népgazdaság tervezéséről „a termelő erők területi fejlesztéséről" és „területi egyeztetésről" is beszél, a regionális egységekről semmiféle alkotmányjogi vagy akár törvényi rendelkezés sem született. Márpedig egyre inkább tudomásul kell vennünk, hogy a jelenlegi kommunikációs-gazdasági viszonyok között a hagyományos területi felosztás maradványai csak akadályozzák a fejlődést.

A helyi és területi szervek fejlődése a magyar szocialista államban — hasonlóan más szocialista országokhoz — azt mutatja, hogy a tudomány és törvényhozás szinte állandóan a korszerűsítés és korszerűsödés nyomása alatt áll. A helyes megoldások nagyon is időhöz kötöttek; ami tegnap még a legmegfelelőbbnek tűnt fel, ma már elavult. Ez az oka annak, hogy — a viszonylagos stabil jogalkotás ellenére is — az utóbbi években új és új elméleti megfogalmazásokra és jogszabályok megalkotására került sor. Ha ez a kutató vagy a jogalkotó számára megnyugtató, úgy meg lehet állapítanunk, hogy ez az utolsó 30 év alatt mindig így volt, s hogy ez a szükségszerű és természetes.

Bihari Ottó

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának közjogi alapjairól

Felszabadulásunk 30 éves évfordulóján elérkezett az ideje annak, hogy a legpolitikusabb jogágazat, az alkotmányjog is szembesítse magát azokkal a kezdetekkel, amelyek a népi demokratikus átmenet viszonylag békés útján — végülis alkotmányjogunk szocialista intézményeinek kibontakozásához vezettek.

Ha a II. világháborút követő első évek közjogi fejlődését a törvényhozás aktusai oldaláról közelítjük meg, úgy a magyar államiság fejlődésének igen fontos, egybekapcsolódó időszakát reprezentáló két törvényhozási aktust kell a fejlődés tengelyébe állítani, éspedig: az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-i deklarációját, továbbá az 1946. februárjában elfogadott köztársasági törvényt (1946. évi I. tv.).

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-i deklarációjában önmagát „a nemzeti akarat kifejezőjének" és a „magyar állami szuverénitás" birtokosának nyilvánította. A deklaráció vonatkozó része szó szerint a következőket mondja: „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés azért ült össze, hogy legyen, aki a magyar nép, a magyar nemzet, a magyar állam nevében cselekszik. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés küldöttei a nép választottai. Az országnak a német járom alól felszabadult területeiről gyűltek össze a városi és községi önkormányzatok, a demokratikus, hazafias erőket összefoglaló nemzeti bizottságok, a szakszervezetek, az ipartestületek, a mezőgazdasági és más társadalmi szervezetek képviseletében. A szabadon, demokratikusan megválasztott Ideiglenes Nemzetgyűlésnek tehát joga és kötelessége a magyar nép összeségének nevében szólni. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásával a magyar nép végre maga dönt sorsa felett. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés ünnepélyesen kijelenti, hogy kezébe veszi a gazdátlanul maradt ország ügyeinek intézését, *mint a nemzeti akarat kifejezője, a magyar állami szuverénitás birtokosa.*"[1] (Kiemelés: K. I.)

Ha az Ideiglenes Nemzetgyűlés deklarációjának alkotmányjogi alapjait vizsgáljuk, azt kell mondanunk, hogy a deklarációnak az állami szuverénitás gyakorlását illető rendelkezései nem jelentettek kifejezett szakítást, vagy legalábbis összeegyeztethetők voltak a korábban uralkodó közjogi felfogással. Eszerint ugyanis az állami szuverénitás a törvényhozás szerveit, éspedig az uralkodót (illetve a Habsburg-ház trónfosztását követően az államfői jogokról rendelkező törvények alapján a király jogait gyakorló kormányzót, mint államfőt) valamint a nemzetet, azaz annak legfőbb képviseleti szerveit illette. E tétel érvényességét nyilvánvalóan nem érintheti az, hogy az állami szuverénitásra vonatkozó alapvető tételeket a magyar közjogi irodalom általában az ún. szentkorona-tan szimbolikus nyelvezetén fejezte ki. Meg kell jegyezni, hogy a koronázási ékszerről (a koronáról) elnevezett, „szentkorona-tan", mint közjogi fogalom a külföldi uralkodó-házból származott királyok uralmának évszázadai alatt fejlődött ki, valójában egy sajátos szimbolikus nyelven meg-

[1] Vö.: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója, 9. old.

fogalmazott „kétszerződéses" államfelfogás, melynek felhasználásával a rendek (pontosabban: a magyar arisztokrácia és a nemesség) a királyt megillető köteles tisztelet betartásával, udvarias formában fejezhették ki, hogy sohasem ismerték el az abszolút királyi hatalmat, sohasem ruházták át a szuverénitás teljességét a királyra.

A szentkorona-tant az egyes történelmi korszakokban a legkülönbözőbb politikai célkitűzések szolgálatába állították és ennek alárendelten igen sokféleképpen értelmezték. Igen eltérőek a szentkorona-tan eredetéről vallott felfogások is. Emellett konkrét tartalmát mindig befolyásolta az adott időszakban uralkodó államfelfogás.[2] Lényegét mégis a következőkben lehetne összefoglalni: A szuverénitás a nemzeté (az 1848/49. forradalomig a nemesség jelentette a nemzetet, azután az állampolgári egyenjogúság alapján az egész nép). A szuverénitásból eredő jogokat a nemzet átruházta a szent koronára (a szent korona ebben az értelemben a nemzet tagjai által kötött államalkotó első szerződés szimbóluma), egyben a nemzet fenntartotta magának a jogot, hogy trónralépése alkalmával minden egyes királyt (az örökletes jogon trónlépőt is) maga ruházza fel az uralkodói jogok teljességével — a koronázás tényével, olyan alkotmányos garanciák törvénybeiktatása mellett (koronázási eskü és koronázási hitlevél), melyekben a király kötelezettséget vállal az ország függetlenségének megvédésére és az ország alaptörvényeinek tiszteletben tartására. Így a koronázás ténye, a koronázási hitlevél és a koronázási eskü mintegy a második — a nemzet és a király közötti — hatalomátruházási szerződés közjogi kifejezési formájaként jelent meg. Bármennyire is mesterkéltnek tűnik ez a részben feudális, részben természetjogi jellegű konstrukció, nem szabad elfeledni, hogy a szent korona-tan az I. világháborút követően különös szerephez jutott, a király nélküli magyar királyság alapintézményévé vált. A két világháború között, de a II. világháború éveiben is a hatályos magyar közjogot megfogalmazó vagy leíró művek szinte kizárólagosan ezzel az elmélettel fejezték ki az állami szuverénitás tényezőit és azoknak egymáshoz való viszonyát.

Abban is egységes a közjogi irodalom álláspontja, hogy az állami szuverénitásnak ebben a konstrukciójában a nemzet az elsődleges és amennyiben a szuverénitás gyakorlására hivatott állami főszervek munkája lehetetlenül, úgy a nemzet jogosult intézkedni a szuverénitás gyakorlására alkalmas megfelelő szervek létrehozásáról.

Nem bizonyításként, inkább a szemléltetés kedvéért idézzük a két világháború közötti időszak két neves jogászának álláspontját. „A szent korona elméletén sarkalló államszuverénitási elv alapján minden jog a Szent Koronáé, illetőleg az általa jelképezett államé, a királyt csak az a hatalomkör illeti, amelyet a nemzet a koronázással ráruház" — mondja többek között Csekey István.[3] „A Szent Korona ereje végső soron a nemzet akaratában van" — állapította meg Tomcsányi Móric, az első világháborút követően kiadott közjogában.[4] Ez a gondolat egyébként a törvényhozás szintjén is kifejezésre jutott. A vonatkozó dokumentumokból két törvényre utalunk. A király nélküli királyság kormányformáját megalapozó 1920. évi I. tv. preambuluma szerint „A nemzetgyűlés, mint a nemzeti szuverénitás kizárólagos törvényes képviselete rendelkezhetett mivel „az állami főhatalom gyakorlása az alkotmány rendes formái között lehetetlenné vált." Ezután utal arra, hogy az 1919. augusztusát követően alakult ideiglenes kormányok közvetlenül a nemzethez fordultak, hogy az a nőkre is kiterjedő általános, titkos, egyenlő és közvetlen választójog alapján válassza meg az akaratának képviseletére hivatott nemzetgyűlést. Majd az 1920. évi I. tv. szövege külön is rendelkezik arról, hogy „A nemzetgyűlés a magyar állami szuverénitás képviselőjének nyilvánítja magát, mely alkotmányunk értelmében az *államhatalom gyakorlásának további módját is jogosult rendezni.* (2. § Kiemelés: K. I.)

Lényegében ugyazezt az elvet fejezi ki a kormányzói jogkör kiterjesztéséről rendelkező 1937. évi XIX. tv. indokolása. Az indokolás egyébként több szempontból érdekes. Egyrészt tanúsítja, hogy a kormányzói tisztet közel két évtized után is ideiglenes intézménynek tekintik. („Az 1920. évi I. tv. a kormányzói méltóságot rövid időre szóló intézménynek tervezte" — mondja az indokolás.) Másrészt kifejezetten arra az álláspontra helyezkedik, hogy „a nemzetszuverénitás elvénél fogva" az országgyűlés, mint *a nemzet képviselője* — a kormányzói tiszt megüresedése esetében — „jogosult a királyi hatalomban foglalt összes jogok gyakorlására is", ilyen esetben tehát a szuverénitás teljességét testesíti meg.[5]

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés közjogi, illetve alkotmányjogi alapjainak megítélésénél az előbb elmondottakat főként azért kell figyelembe venni, mert sem az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülé-

[2] A szent korona-tan történeti útját és az egyes korszakokban játszott szerepét behatóan elemezte a felszabadulás utáni alkotmányjogi és jogtörténeti irodalom. Vö.: Magyar alkotmányjog. (Szerk.: *Beér* János, Bp. 1951. 187 old.; *Sarlós Márton:* A „Szent Korona-tan" kialakulásához. Jogtudományi Közlöny, 1959. évf. 357. és kk., 1960. évf. 596. o. és kk.: *Beér—Kovács—Szamel:* Magyar államjog, 1964. 69. old.; *Csizmadia—Kovács—Asztalos:* Magyar állam és jogtörténet, Bp. 1972. 133 old. Külön is figyelmet érdemel *Kardos József*: Az Eckhart-vita és a Szent Korona-tan c. tanulmánya, Századok, 1969. 1104. és kk. mely elvi éllel elemzi a kérdéskör egészét.

[3] Vö.: *Csekey* István: Magyarország alkotmánya, Bp. 1943. 28. old.

[4] Vö.: *Tomcsányi* Móric: Magyar közjog. Alkotmányjog. Bp. 1926. 122. old.

[5] Vö.: Corpus Juris Hungarici. Nagyar Törvénytár, 1937. köt. 164—165. old.

sein elhangzottakból, sem az általa tett intézkedésekből nem állapítható meg olyan tény, mely az állami szuverénitást illetően a korábbi közjogi konstrukcióval való szakítást jelentett volna. Kétségtelen, arra sincs közvetlen adat, mely arra utalna, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának közjogi alapjait kifejezetten mérlegelték volna. Van azonban néhány olyan megnyilatkozás, mely jelzi, hogy 1944. október 15-ét követően a kibontakozás útját keresve, az előzőkben említett közjogi konstrukció sem maradt figyelmen kívül. Horthy letartóztatását követően, Bajcsy-Zsilinszky Endrének Molotovhoz címzett emlékirata pl. a kormányzó letartóztatására utalva a Magyar Frontot[6] úgy említi, mint a nemzet nagy demokratikus többségének képviselőjét „mely ezekben a válságos időkben a *másik alkotmányos tényezőnek cselekvésből való kiesése folytán* maga vette kezébe ... a kormányzói kiáltvány realizálását s ennek érdekében a német megszállók elleni nemzeti felkelés megszervezését és vezetését."[7] Bizonyos értelemben hasonló állásfoglalást tartalmaz az Ideiglenes Nemzeti Kormány Nyilatkozata is. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Nyilatkozata lényegében a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját tartalmazza, így jóval túlmutat „a kormányzói kiáltvány realizálásán", valójában a fasizmus felszámolásának és az ország demokratikus átalakulásának programja, élesen elhatárolja magát a Horthy-korszak népelnyomó rendszerétől, másrészt az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrehozásának indokaként említi, hogy a kormányzót „elhurcolták a németek", hogy a válságos időkben „az ország vezetés és kormány nélkül maradt". Közvetett formában utal a korábbi közjogi konstrukcióval való kapcsolatra az Ideiglenes Nemzetgyűlés Deklarációja tervezetének előterjesztése alkalmából elmondott előadói beszéd is: „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés első és legfontosabb feladata olyan felelős magyar kormány életre hívása, mely folytatja és befejezi azokat a tárgyalásokat, amelyek az elmúlt korszak *utolsó törvényes kormányának kezdeményezésére* a szövetséges nagyhatalmakkal való fegyverszüneti feltételekre vonatkozóan megindultak." (Kiemelés *K. I.*)[8] A korábbi közjogi konstrukció felszámolásának gondolata egyébként valószínűleg azért nem került előtérbe, mert a tágan értelmezett „nemzetszuverénitás" keretei között minden további nélkül elfért a nemzeti önrendelkezés joga abban az értelemben, hogy a magyar nép szuverén módon maga határozza meg állami berendezkedését. Igaz, hogy az így felfogott nemzeti önrendelkezés joga csak az utóbbi évtizedekben, a II. világháborút követően vált a nemzetközi jog általánosan elismert tételévé. Ám azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy annak lényegét már az antifasiszta koalíció az Egyesült Nemzetek közös politikai programjává vált Atlanti Charta (1941. aug. 14.) is tartalmazta. A kötendő béke céljai és a létrehozandó új nemzetközi rend alapelvei között szögezte le minden nép ama jogának tiszteletben tartását, hogy szabadon válassza meg azt az államformát, amelynek keretei között élni akar; gondot fordítanak arra, hogy szuverén jogait és önrendelkezési jogát minden olyan nemzet visszakapja, amelyet attól erőszakkal megfosztottak.

Ami pedig az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának időpontjában a magyar állami szuverénitás egyes tényezőinek helyzetét illeti: történelmi tény, hogy az állami szuverénitás gyakorlására hivatott szervek munkája már jóval az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulása (1944. dec. 21.) előtti időben lehetetlenné vált. Az ország német megszállása, majd a fegyverszüneti tárgyalások nyilvánosságra hozatalának napján (1944. okt. 15.) a kormányzó és a miniszterelnök fogságra vetése ezt egyértelműen tanúsítják. E tények megítélésén mit sem változtat az, hogy a német megszállók az államhatalom folyamatosságának látszatát fenntartandó — a foglyul ejtett kormányzótól kikényszerítették Szálasi miniszterelnöki megbízatását, de az sem, hogy e kinevezést a megcsonkított és megfélemlített, ebben az időszakban a németek minden kívánságát készséggel honoráló Országgyűlés is tudomásul vette.

Érdemes külön is megvizsgálni az Országgyűlés helyzetét és az ország képviseletére való jogosultságát a német megszállást (1944. márc. 18—19.) követő egész időszakra vonatkozóan. Az 1939. június 10-én összehívott Országgyűlés megbízatása már 1944. június 9-én lejárt. A megbízatás meghosszabbítását kimondó 1944. évi VIII. törvényt az Országgyűlés a német meg-

[6] A Magyar Front népfront típusú szervezet volt. Megalakítását már az ország hadbalépését követően 1941—42. folyamán kezdeményezte a Kommunista Párt. Végülis csak a német megszállást követően alakult meg 1944 májusában a három antifasiszta párt, azaz a Béke párt, a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt a legitimista Kettős Kereszt Szövetséggel együtt hívta életre a Magyar Frontot, amelyhez a Nemzeti Parasztpárt is csatlakozott. (Vö.: *Ságvári* Ágnes: Népfront és koalíció Magyarországon 1936—1948. Bp. 1967. 67. és kk.) Az országnak a szovjet hadsereg által felszabadított délkeleti területein már 1944. novemberében megindultak a Magyar Front újjászervezésére irányuló tárgyalások. E tárgyalások során tisztázódott az is, hogy az újjáalakult Front nemcsak a német megszállókkal és azok magyarországi kiszolgálóival Szálasi terroruralmával fordul szembe, hanem szakítást jelent Horthy politikai rendszerével is. Különösen a Magyar Kommunista Párt törekedett arra, hogy e kérdésben még a Front újjáalakulása előtt tisztázódjanak a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban résztvevő pártok álláspontjai. „A Magyar Függetlenségi Front nem osztja azoknak a nézetét, akik a kormányzói legitimitást vallják, visszatérést a 25 esztendős Horthy-rendszerhez. Nem vissza Horthyhoz, hanem előre a demokráciához." — írta a Kommunista Párt álláspontját képviselő Révai József, az új szervezettel szemben támasztott elvárásokat körvonalazva. (Dél-magyarország, 1944. nov. 26-i sz.)

[7] Vö.: *Pintér* István: Adatok a Magyar Nemzeti Tanács Felszabadító Bizottságának történetéhez. Hadtörténeti Közlemények. 1961. 2. sz. 449. old.

[8] Vö.: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. dec. 21-i 1. ülésének naplója, 8. old.

szállást követően fogadta el (1944. május). Ez önmagában is kérdésessé teszi a törvény érvényességének elismerését. Ám ezzel a német megszállást követően elfogadott törvénnyel szemben egyéb ellenvetések is támaszthatók. Vannak adatok arra nézve, hogy az Országgyűlés első ülésének összehívását megelőzően a német megszállók külön egyezséget kötöttek az Országgyűlés vezetőivel arra nézve, hogy a képviselőház tárgyalásain nem vetnek fel a németek számára kellemetlen problémákat, így pl. szóba sem hozzák a németek által letartóztatott, illetve elhurcolt képviselők ügyét.[9] Közjogilag tehát az az álláspont sem tekinthető megalapozottnak, mely az Országgyűlésnek a német megszállást követően elfogadott aktusai közül ezt az egyetlen törvényt az 1944. jún. 10-től 1944. december 21-ig terjedő időre vonatkoztatva (tehát az Ideiglenes Nemzetgyűlés deklarációjának elfogadásáig) hatályos törvényként tartja nyilván.[10]

Annak megítélésében, hogy az 1944. márciusi megszállást követően a parlamentet menynyire lehetett alkotmányos munkára képes testületnek tekinteni, nyilvánvalóan jelentősége van annak is, hogy miként értékelte ezt a parlamentet Horthy abban az időben, amikor — a német megszállókkal szembefordulva — kinevezte azt az új kormányt, melynek elsődleges feladata a fegyverszünet megkötése lett volna. A Koronatanács[11] 1944. október 15. ülésén kifejezetten felmerült, hogy a fegyverszünet nyilvánosságra hozatalát megelőzően esetleg ki kellene kérni a parlament véleményét. Horthy ezt több okból is elutasította. Egyrészt azzal érvelt, hogy a fegyverszünet megkötése az államfő, mint a fegyveres erők legfelsőbb parancsnokának hatáskörébe tartozik, csupán a békekötéshez kell a parlament megkérdezése. Másrészt kifejtette azt az álláspontját, hogy „a megszállás és számos letartóztatás eredményeként" ez a parlament nem tekinthető többé „teljes értelemben vett" alkotmányos testületnek."[12] Horthy egyébként emlékirataiban foglalkozik a parlamentnek 1944. október 15. utáni tevékenységével is, így pl. az 1944. november 3-án elfogadott törvényt megemlítve (mely Szálasi miniszterelnöki megbízatását tudomásul veszi, egyben Szálasit nemzetvezetővé nyilvánította és megbízta az államfői teendők ellátásával) szükségesnek tartja megjegyezni: ez a parlament egyáltalán nem igényelhette többé, hogy valóságos képviseleti szervnek tartsák.[13]

Végül hadd említsük még meg a Horthy által felhatalmazott fegyverszüneti küldöttség álláspontját az 1944. október 15-e után kialakult helyzetet illetően. Az 1944. október 11-én Moszkvában aláírt fegyverszünet realizálására éppen az 1944. okt. 15-i események miatt nem kerülhetett sor. A Moszkvában tartózkodó küldöttség ezt követően arra az álláspontra helyezkedett, hogy az államfő és az általa kinevezett miniszterelnök letartóztatása folytán az országban nincs többé olyan állami szerv, mely az állami szuverénitást magának igényelhetné. Ellenkezőleg. A kormányzó által a küldöttség részére a fegyverszüneti tárgyalásokra kapott „teljhatalom" alapján a Moszkvában tartózkodó fegyverszüneti küldöttség a szuverénitás letéteményese. Ez egyértelműen kitűnik 1944. október 23-án a küldöttség által a szovjet kormányhoz intézett jegyzékből.[14]

A kibontakozás végülis nem a fegyverszüneti küldöttség által képviselt „jogfolytonosság" alapján indult meg, ám az is kétségtelen, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásánál és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztásánál a fegyverszüneti küldöttség meghatalmazását sem hagyták figyelmen kívül. Erre mutat az, hogy a fegyverszüneti küldöttség három tagja közül kettő (Teleki és Faraghó) tagja lett az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak. Ismeretes az is, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnöke, Dálnoki Miklós Béla lett, a korábbi I. hadsereg parancsnoka, míg Vörös János, aki 1944. április és 1944. okt. 15. között a honvédvezérkar főnöke volt, honvédelmi miniszterként kapott helyet az Ideiglenes Nemzeti Kormányban. Mindkét tábornok az októberi fegyverszünet megkötése után, illetve a kormányzó és a miniszterelnök foglyul ejtését követően csatlakozott a felszabadító szovjet hadsereghez. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány többi tagja a Magyar Front (illetve 1944. őszétől kezdve Magyar Nemzeti Függetlenségi Front) keretébe tartozó demokratikus pártok, illetve szervezetek tagjai

[9] Vö.: *Szikossy* Ferenc: A Nemzeti Szövetség és az országgyűlés két házának tevékenysége Sopronban, Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve, 1963—64. V., I. évf. 293. és kk.

[10] Ezt az álláspontot fejezi ki pl. a Magyar Törvénytár 1943—45. kötetében az 1944. évi VIII. tv.-hez fűzött jegyzet. Vö.: Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1943—1945. 61. old.

[11] Koronatanácsnak nevezték az államfő közvetlen aktusainak előkészítésében az államfő elnöklete alatt közreműködő tanácskozó testületet. A Koronatanács ülésein általában résztvettek a kormány tagjai, a vezérkar főnöke és az államfő által meghívott más személyek.

[12] Vö.: The Admiral Horthy memoirs, New York, 1957. 230—231. old.

[13] Az emlékiratok vonatkozó része szó szerint a következőket mondja: „Dieses Parlament konnte natürlich nicht mehr beanspruchen als legale Volksvertung zu gelten." Nikolaus von Horthy: Ein Leben für Ungarn. Bonn, 1953. 237 old.

[14] A moszkvai magyar küldöttség 1944. okt. 23-án kelt jegyzékében — egyebek között — a következő olvasható: „mint a kormányzó által megbízott és a fegyverszüneti egyezmény megkötésével felhatalmazott küldöttség, az ő alkotmányos akaratának egyetlen képviselője és ugyanakkor az alkotmányos folytonosság letéteményese, felhatalmazva érzi magát arra, hogy a kormányzó és a magyar alkotmány nevében kezébe vegye a magyar nép jövőjének alakítását és feladatának tekinti, hogy a Szövetséges Hatalmak segítségével a szabad és békés Magyarországot visszaállítsa. *Szücs* László: Horthy levele Sztálinhoz 1944. őszén. Századok, 1970. 4. sz. 989. old.

közül kerültek ki.[15] A kormánynak ez az összetétele lényegében megfelelt annak, amit a Magyar Front 1944. október elején a kormányzóhoz intézett memorandumában a megkötendő fegyverszünet esetére a kormány összetételére javasolt. A memorandum ugyanis több más feltétel mellett olyan „koalíciós kormány" alakítását igényelte, mely a „Magyar Front és a hadsereg képviselőiből" jön létre.[16]

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés az 1944. decemberi ülését követően még egyetlen ülésszakot tartott, 1945. szeptemberében, az ország egész területének felszabadítása után, az ország egész területét képviselő küldöttekel kiegészülve. Törvényeket csak ezen a második ülésszakán alkotott. Első, 1944. decemberében tartott ülésén csupán arra szorítkozott, hogy elfogadja a már említett deklarációt, megválassza és teljes felhatalmazással ruházza fel az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Emellett jóváhagyta a kormány programját és létrehozta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronthoz tartozó különböző pártokból és szervezetekből, valamint pártonkívüliekből alakított Politikai Bizottságát, azzal a feladattal, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülései között ellenőrizze a kormány tevékenységét.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány legfontosabb feladatának tekintette a fegyverszünet megkötését és az ebből eredő kötelezettségek teljesítését. Ezzel összefüggésben számos olyan intézkedést tett, mely a fasizmus maradványainak felszámolását, az állampolgári egyenjogúság és a demokratikus szabadságjogok helyreállítását szolgálta. Megoldotta továbbá a befejezetlen 1848/49. évi polgári forradalom óta, tehát közel egy évszázada megoldásra váró földkérdést, a feudális jellegű nagybirtokrendszer felszámolását és a szegényparasztság földhözjuttatását. Az ország közjogi berendezkedését illetően azonban csak átmeneti jellegű rendelkezésekre szorítkozott. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságával együttműködve átmeneti jelleggel rendezte az államfői jogok gyakorlását. Ideiglenes jelleggel intézkedett — a korábbi jogi keretek változatlanul hagyásával — a helyi önkormányzatok munkájának elindításáról, emellett a kibontakozó népi mozgalom igényeinek eleget téve több rendelkezésével biztosította a lakosság közvetlen részvételét a közigazgatás munkájában stb.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. év őszén tartott ülésszakára várt az a feladat, hogy megalkossa azt az új demokratikus választójogi törvényt (1945. évi VIII.) mely a lakosság legszélesebb rétegei számára nyitotta meg az alapvető politikai jogok gyakorlásának lehetőségét. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. őszi ülésszaka egyébként törvénybe iktatta az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak mindazokat a rendelkezéseit, amelyek törvényi jóváhagyást igényeltek, függetlenül attól, hogy azok átmeneti jellegűnek szánt intézkedések voltak vagy sem.[17]

Az 1945. nov. 4-én megválasztott Nemzetgyűlés ez esetben is a korábban uralkodó s az előzőkben említett közjogi felfogást szem előtt tartva járt el, amikor elsődleges feladatának tekintette, hogy állást foglaljon az ország kormányformáját illetően. Az 1946. évi I. tv. (köztársasági törvény) elfogadásával több mint negyedszázados mulasztást pótolt, a törvényalkotás szintjén is lezárta a király nélküli királyság korszakát és rögzítette a köztársasági kormányforma alapintézményeit.

Az 1946. évi I. tv. az Eckartsau-i nyilatkozathoz nyúl vissza, amikor megállapítja, hogy „Magyarországon 1918. november 13-án megszűnt a királyi hatalom gyakorlása. A nemzet visszanyerte önrendelkezési jogát." Ezután a Habsburg-ház elleni függetlenségi harcokra, az I. világháborút követő polgári demokratikus forradalomra és proletárforradalomra, majd az azt követő ellenforradalmi elnyomásra utalva állapítja meg: „Négyszáz esztendős harc, az ónodi gyűlés, az 1849-es debreceni határozat, két forradalom kísérlete és az ezt követő elnyomatás után a magyar nép újra szabadon határozhat államformájáról. Az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott Nemzetgyűlés most a magyar nép ne-

[15] Az „Ideiglenes Kormány" gondolatát már a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944. dec. 1-én elfogadott programja felvetette. A programot a Demokrata Polgári Párt, a Független Kisgazdapárt, a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Szegedi Szabad Szakszervezetek írták alá. Először a *Délmagyarország* 1944. dec. 3-i számában jelent meg. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulását követően, 1944. dec. 10-én érkezett vissza Moszkvából az októberi fegyverszüneti tárgyalásokra delegált küldöttség. Velük együtt tértek vissza a hadsereg németellenes csoportjának azok a vezetői, akik Horthy október 15-i felhívását követően csatlakoztak a szovjet hadsereghez. Ezzel egyidejűleg Debrecenbe, az ország akkor második legnagyobb városába tevődött át a politikai élet központja. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megalakításának előkészítésében a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai mellett részt vettek a fegyverszüneti delegáció tagjai és a hadsereg németellenes vezetői is. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a Kormány megalakításával kapcsolatos tárgyalásokat részletesen ismerteti: A Debreceni Feltámadás. Szerk.: *Paál* Jób és *Radó* Antal, Debrecen, 1947. 154—164., 181—183. old.

[16] A memorandum szövegét közli: *Kállay* Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom, 1936-1945. Bp. 1965. 234—235. old.

[17] Az Ideiglenes Nemzetgyűlés által hozott törvények: az 1945. évi I. tv. törvényerőre emelte az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek azt a határozatát, amellyel magát a nemzeti szuverénitás letéteményesének nyilvánította, az 1945. II. tv. az államfőt megillető kinevezési jogkör gyakorlásáról intézkedett; 1945. III. tv. a Nemzeti Főtanácsról, 1945. IV. tv. a Németországnak küldött hadüzenet jóváhagyásáról, 1945. V. tv. Moszkvában 1945. jan. 20-án kötött fegyverszüneti egyezmény jóváhagyásáról, 1945. VI. tv. a földosztásról kiadott kormányrendelet jóváhagyásáról, 1945. VII. tv. a háborús bűnösök felelősségrevonásáról és a népbíráskodás tárgyában kiadott rendeletek törvényerőre emeléséről, 1945. VIII. tv. a Nemzetgyűlési választásokról, 1945. IX. tv. Budapest felszabadításánál elesett szovjet katonák emlékének megerősítéséről, 1945. X. tv. az 1945. év bevételeiről és kiadásairól.

vében és megbízásából megalkotja azt az államformát, amely a nemzet akaratának és érdekeinek legjobban megfelel: a magyar köztársaságot."

Az 1946. évi I. tv. tulajdonképpen az Eckartsau-i nyilatkozatot követően létrejött köztársasági kormányformának szolgáltatott történelmi igazságot azzal, hogy bevezetőjében a királyságot már 1918. november 13-ával megszűntnek jelentette ki. A törvény nemzetgyűlési vitáján a királysági kormányforma melletti állásfoglalás is hangot kapott, azonban sem a Nemzetgyűlésen, sem a közjogi irodalomban nem merült fel olyan érvelés, mely kétségbevonta volna az 1945. nov. 4-én megválasztott Nemzetgyűlésnek azt a jogát, hogy a kormányforma kérdésében határozhasson.[18]

Az 1946. évi I. tv. elfogadása az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának politikai igazolása, egyben az Ideiglenes Nemzetgyűlés deklarációjában foglalt alkotmányjogi program tartalmi realizálása. Alkotmányjogi jelentősége valójában kettős. Lezárta az ideiglenes közjogi intézmények korszakát. Másrészt olyan polgári demokratikus kormányforma (parlamentáris köztársaság) intézményeit rögzítette, mely módott nyújtott arra, hogy maradéktalanul érvényesüljön a népszuverénitás elve az államhatalom legfelsőbb gyakorlásában. Ez megfelelő jogi keretet hiztosított ahhoz, hogy lényegében parlamentáris formák között bontakozhassék ki a szocializmus építéséhez vezető átmenet.

Kovács István

[18] Érdemes megemlíteni, hogy az I. világháborút követően éles közjogi vita bontakozott ki az Eckartsau-i nyilatkozat hatályát, majd az 1920-ban összeült Nemzetgyűlés jogkörét illetően. Vö.: *Vargyai Gyula:* A legitimisták és a szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban. Studia Juridica, Acteritate Universitatis Pécs Publicata, Budapest, 1964.) A széleskörű irodalomból az 1944. évi Ideiglenes Nemzetgyűlés és az 1946. évi I. tv. közjogi alapjainak megítélése szempontjából is értékelhető álláspontot fejtett ki *Buza* László: A királyválasztás joga c. tanulmányában. (Magyar Jogi Szemle, 1920. 2. sz. 83. old. és kk.) Buza szerint az 1918. november 13-án kelt királyi nyilatkozat nem egyszerűen trónról való lemondás, még kevésbé a monarchiát megszüntető nyilatkozat, hanem ennél több, kifejezett elismerése annak, hogy az adott viszonyok mellett a nemzet egésze van hivatva a nemzet sorsának intézésére. Ennek megfelelően az az alkotmányos válság, melyet a közjogilag fennállni vélt királyság és a de facto köztársasági kormányforma fejez ki, nem az ún. „jogfolytonosság", hanem a király által is kifejezetten elismert nemzeti önrendelkezés joga alapján nyerhet megoldást. „Ha a nemzetgyűlés a monarchia és a Habsburgok mellett foglal állást, a most csak jogi állapotot tényleges állapottá teszi, ha a köztársaság mellett nyilatkozik, a tényleges állapotnak adja meg a ma hiányzó jogi erőt." — mondja Buza László.

A magyar államigazgatási jogtudomány útja és távlatai

I.

A szocialista államigazgatás-tudomány utolsó másfél évtizedes fejlődése átfogóan azzal jellemezhető, hogy az államigazgatási jogtudomány elveszítette jó két évtizeden át élvezett szinte monopol helyzetét s felzárkóztak vagy legalábbis felzárkózóban vannak melléje különféle elnevezésű (szervezési, vezetéselméleti, szociológiai stb.) igazgatástudományi irányzatok. Ezeknek nem kizárólagos tárgya az államigazgatás. Amennyiben azonban kutatásaikat az államigazgatásra is kiterjesztik vagy azok tárgyául teljesen, illetve elsődlegesen az államigazgatást teszik meg — úgy nem alaptalanul minősítjük őket államigazgatás-tudományoknak.

Ezeknek az irányzatoknak a fellépése a szocialista államigazgatás-tudományban nem mondható negatív jelenségnek. Ellenkezőleg: feltűnésük és eredményeik az államigazgatási szervezet és működés tudományos megalapozottságú fejlesztését előmozdította, — nem is szólva arról, hogy széles terjedelemben való kibontakozásuktól még sok érték felszínrehozatalát várhatjuk. Nem alaptalan azonban velük kapcsolatban az az aggály, hogy *kutatásaik során méltatlanul mellőzik az államigazgatás jogi oldalát;* nem veszik tekintetbe azt, hogy az államigazgatás jogilag szabályozott szervezet és tevékenység és ilyennek is kell maradnia. A legszembeszökőbben észlelhető ez az ún. döntéselméleti irányzatnál, amely kimondva vagy hallgatólagosan azt vallja, hogy az igazgatásban *optimális döntéseket* kell hozni, s ennek nem lehet gátlója *az igazgatás jogi szabályozottsága.* Innen már csak egy lépés annak az elméletnek az elfogadása, hogy minden igazgatásnak, s nevezetesen az államigazgatásnak is „szabadnak", azaz jogilag kötetlennek kell lennie.

További érvelés nélkül megengedjük magunknak annak leszögezését, hogy *az államigazgatással foglalkozó tudományok között változatlanul méltó helyet kell kapnia az államigazgatási jogtudománynak.* E tételünk mellett itt csupán csak azt hozzuk fel, hogy a szocialista államigazgatásnak nem a törvényesség rovására, hanem azzal együtt kell eredményesnek (hatékonynak) lennie. A komponensek között, ame-

lyeknek az eredményesség a rezultánsa, a jognak (illetve a jogintézményeknek) is ott kell lenniük. Ezeknek tudományos vizsgálata pedig az államigazgatási jogtudomány feladata, amelyet a szocializmus, illetve a kummunizmus építése folyton változó feltételei között kell ellátnia. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert el kell hárítani az olyan eleve hibás feltevéseket, mintha a szocialista államigazgatási jogtudomány bármely jogintézményt illetően az örökkévalóság képletében gondolkodhatna, s egyszer megoldottnak vélt kérdést végérvényesen lezártnak tekinthetne.

Ami pedig a magyar államigazgatási jogtudományt illeti: messze vagyunk még attól, hogy annak teljes rendszerét kidolgozottnak mondhatnánk. Az olyan ünnepi alkalom, mint a felszabadulás harmincadik évfordulója, kötelességünkké teszi, hogy ezzel a ténnyel szembenézzünk.

A szocialista magyar államigazgatás-tudománynak nem előzménye, csak elődje a felszabadulás előtti, bár annak egyes értékeit nem utasítja el, sőt fel is használja. Az utóbbi körülmény indokolja, hogy tanulmányunk ne csak a szocialista államigazgatási jogtudományt ölelje fel, hanem visszatekintsen a magyar államigazgatási jogtudomány egészére. A fő cél azonban annak érzékeltetése: hol tart a szocialista magyar államigazgatási jogtudomány és merre kell tovább haladnia?

II.

1. A magyar polgári közigazgatás-tudomány első hirnökei a múlt század 70-es éveiben jelentkeztek, éspedig jó évszázaddal a Nyugat-európai fejlődés mögött. Német orientáltságánál fogva ez a közigazgatás-tudomány közigazgatási jogtudományként indult útjára s Concha Győző közigazgatástaninak nevezett egyetlen próbálkozását, valamint Magyary Zoltán és iskolája nem jogi jellegű munkásságát leszámítva mindvégig közigazgatási jogtudomány maradt.

A közigazgatási jog első művelőinek, az ún. közigazgatási jogismereti irányzat követőinek munkássága mindössze annyiban mutat fel némi törekvést a tudományosság felé, hogy iparkodtak a joganyagnak valamely elv szerinti rendszerezésére.[1] Ezen elsőnek *Csiky* Kálmán jutott túl,[2] aki erősen közeledett a közigazgatási jogi pozitivizmushoz, amely nálunk valamelyest akkor fejlődött ki, amikor Európa nyugatán már defenzívában volt a közigazgatási jogi dogmatikával szemben.

2. A közigazgatási jogi pozitivizmus az európai kontinentális közigazgatás-tudományban a késői rendészettudományhoz képest annyiban hozott újat, hogy szakított az államjogtudománnyal, és vizsgálatait csak arra a joganyagra terjesztette ki, amely az alkotmányos szabályozás körén kívül esett. Ez az irányzat mindenütt *katedratudományként* alakult ki, ami főleg abban tükröződik, hogy követői tankönyvekkel jelentkeztek. A pozitivista monografikus irodalom csak a közigazgatási jogi dogmatika térhódítása után lépett fel, éspedig olyan művekkel, amelyek egy-egy közigazgatási ágazat teljes jogát kívánták valamilyen rendszerben bemutatni. Ezek a munkák azonban a szó tiszta értelmében már nem minősíthetők pozitivistáknak, mivel egyfelől támaszkodtak a jogdogmatikai irodalom eredményeire, másfelől pedig belebocsátkoztak olyan történeti elemzésekbe és igazgatáspolitikai-jogpolitikai értékelésekbe, amelyeknek a tételes jogtanba való felvételét az eredeti értelemben vett közigazgatási jogi pozitivisták egyértelműen elutasították.

A pozitivizmus jegyében készült munkákban a mai értelemben vett általános részt hiába keresünk. A közigazgatási jogi pozitivisták elméleti álláspontjának a lényege ugyanis az, hogy a közigazgatási jog annyira heterogén, hogy belőle az egész közigazgatásra kivetíthető jogintézmények nem dedukálhatók. Ezért a pozitivista munkák többnyire csak igen röviden és igen ekletikusan térnek ki a közigazgatással és annak jogával kapcsolatos alapfogalmakra (közigazgatás és közigazgatási jog fogalma; a közigazgatási tevékenység tagozódása stb.). Ebben a tekintetben egyébként a közigazgatási jogi pozitivizmus nagymérvű szóródást mutat. Nevezetesen *a kezdeti pozitivizmus* szinte nem megy túl az alapfogalmakat illetően a közigazgatás és a közigazgatási jog fogalmán, *a késői pozitivizmus* viszont, amely a közigazgatási jogi dogmatika felülkerekedése után mintegy túlélte önmagát, nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül a dogmatika eredményeit. Ezért a késői pozitivista munkákban az alapfogalmak köre erősen kibővül, és olyan témák is szerepelnek benne, amelyek a klasszikus pozitivizmustól teljesen idegenek voltak (közigazgatási jogviszony; közigazgatási alanyi jogok, közigazgatási aktusok stb.).

A korai tételes közigazgatási jogtani irodalomra jellemző volt, hogy a joganyag adott csoportjával kapcsolatban csupán csak jelezte azt az államigazgatási feladatot, amelyet a joganyag alkalmazása révén az államigazgatási szerveknek meg kellett oldaniuk. Ezen túl legfeljebb a jogszabályok ismertetésébe és értelmezésébe bocsátkozott bele. A késői pozitivizmusnál viszont határozott törekvés tapasztalható a közigazgatási feladatok behatóbb megvilágítására, s közelebbről annak bizonyítására, hogy az illető közszükséglet kielégítése államigazgatási feladatkörbe utalandó (olykor az ellenkező álláspont alátámasztására). A tételes

[1] *Boncz* Ferenc: A magyar közigazgatási törvénytudomány kézikönyve. Budapest, 1876; *Grünwald* Béla: A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve. I—III. köt. Budapest, 1880., *Fésüs* György: A magyar közigazgatási jog kézikönyve. Budapest, 1880.

[2] *Csiky* Kálmán: A magyar állam közigazgatási joga. Budapest, 1888.

jog rendszerezett és részletes leírása ezekből a munkákból sem hiányzik, s ugyanígy a jogértelmezés sem. A korai pozitivizmust a közigazgatási feladatokkal kapcsolatos közigazgatáspolitikai értékelésen kívül főként azzal haladják túl, hogy a jogi szabályozást jogpolitikai értékelés alá is vonják. Ezért állítják sokan azt — s nem is egészen alaptalanul, — hogy a *közigazgatási politika és a közigazgatási jogpolitika* kifejlesztése terén a közigazgatási jogi pozitivizmusnak hervadhatatlan érdemei vannak. Ugyanígy abban is, hogy a közigazgatási jog rendszeres művelése révén előkészítette a talajt a közigazgatási jogi dogmatika számára.

3. A közigazgatási jogi pozitivizmus iménti általános jellemzését követően annak magyarországi válfajáról igen kevés mondanivalónk akad. Nálunk ez az irányzat — amint jeleztük — akkor köszöntött be, amikor Nyugat-Európában lényegileg már túljutottak rajta.

A magyar közigazgatási jogi pozitivizmus ebben a történelmi helyzetben elismeri ugyan, hogy a közigazgatási jognak is lehet dogmatikája éppúgy mint más jogtudományi ágnak, de a közigazgatási jogi dogmatikának a századforduló körül már számottevő eredményeiről nem vesz tudomást. (Ugyanígy elutasítja a közigazgatástant is, mint a politikai tudománynak alkatrészét, amelynek semmi köze nincs a közigazgatási jogtudományhoz.)

A közigazgatási jogi pozitivizmus a századfordulótól a 20-as évek második feléig annak ellenére uralta a magyar közigazgatási jogtudományt, hogy igen kevés azoknak a száma, akik mereven ragaszkodtak ehhez az irányzathoz. Ez a tény a magyar közigazgatási jogi pozitivizmus vezető képviselője, *Kmety* Károly személyes pozíciójának, s befolyásának tudható be.[3] Rajta kívül az irányzatnak egy számottevő képviselője akadt, Kmety tanítványa: *Márffy* Ede, akinél azonban a pozitivizmus némileg keveredik jogi dogmatikával.[4]

A közigazgatási jogi pozitivizmusnak, mint katedratudománynak az itthoni fénykorában, sőt vele párhuzamosan felbukkannak az irodalomban *a közigazgatási jogi dogmatika első jelei.* Az adott erőviszonyok mellett minden esetre csak bátortalanul, bizonytalankodva közelednek a közigazgatási jogtudomány művelői az új irányzathoz. Ez abban tükröződik, hogy többnyire csak röviden és vázlatosan térnek ki a közigazgatási jog alapvető intézményeire (jogviszony, alanyi jogok, közigazgatási aktus, stb.), s ezen túl pozitív közigazgatási jogtant írnak (*Vasváry* Ferenc, *Jászi* Viktor, *Boér* Elek)[5] Ezen az a körülmény sem változtat, hogy a közigazgatási jogi dogmatikához hozzányúló szerzők között akad olyan, aki a közigazgatási intézmények elméleti kifejtését vallotta főfeladatának (bár azt nem teljesítette, mint *Jászi* Viktor), sőt olyan is, aki kifejezetten Otto *Mayer* ún. jogi módszere mellett kötelezi el magát (*Boér* Elek), bár emellett az anyag közigazgatástani és pozitív közigazgatási jogi feldolgozását is szükségesnek véli és igéri (de nem végzi el).

4. A múlt század vége felé a közigazgatási jogdogmatika fellépése valósággal forradalmasította a közigazgatási jogtudományt. A közigazgatási jogi pozitivizmus (többnyire még annak végső és legfejlettebb változata is) lényegileg abból indult ki, hogy az államigazgatási szerv és az állampolgár között *hatalmi viszony* áll fenn, amelyet enyhít ugyan a jogi szabályozottság, de ezt a jellegét nem szünteti meg. A közigazgatási jogi dogmatika viszont a közigazgatási-jogilag szabályozott társadalmi viszonyokat *jogviszonyoknak* fogta fel, amelyekben az államigazgatási szerv és az állampolgár (vagy az állampolgárok valamely közössége) egyaránt *jogalanyok,* akiknek a jogai és kötelességei kölcsönösen megfelelnek egymásnak. A közigazgatási jogviszony teóriájának bevitele a közigazgatási jogtudományba egyben feltételezte, hogy kimunkálják a közigazgatási jogviszonyok alanyainak jogi helyzetét és különösen *a közigazgatási alanyi jogok* elméletét. Ezzel elkerülhetetlenül összekapcsolódott a közigazgatási cselekvés jogi formáinak, a közigazgatási normatív és még inkább a közigazgatási konkrét *aktusok tanának* kiművelése mind annak anyagi, mind eljárási jogi oldalát illetően. A jogviszonyelmélet és az aktusok tana azonban egyben feltette a tudománynak azt a kérdést is, milyen intézmények révén lehet a közigazgatási jogviszony ügyféli alanyainak *jogvédelmét* biztosítani a közigazgatás esetleges jogsértéseivel vagy éppen önkényével szemben, továbbá hogy milyen jogintézményeknek kell rendelkezésre állaniuk abból a célból, hogy a *jogsértő közigazgatási szerv* vagy annak alkalmazottja hibás magatartásáért *feleljen.*

A lényegileg leíró közigazgatási pozitív jogtanhoz képest, amely a polgári jogállamra vonatkozó teóriák ismeretében sem tudott elszakadni egészen az államhatalom-alattvaló képletétől, — a közigazgatási jogi dogmatika tehát azt a lényegbevágóan újat hozta, hogy a jogállamiság nemcsak a közigazgatás szabályozottságát és joghoz kötöttségét jelenti, hanem *az állampolgár jogalanyiságát is a közigazgatási jogviszonyban.* Ez feltételezte a különféle közigazgatási jogi szabályozások közös elvekre visszavezetését, egymástól való feltételezettségük kimutatását, összefüggéseik feltárását, vagyis a *joganyagnak jogintézményekbe való rendszerezését.* Ennek viszont előfeltétele volt *a közigazgatási jog fogalomrendszerének megteremtése,* ami miatt a közigazgatási jogi dogmatikát *fogalomképző közigazgatási jogtudománynak* is ne-

[3] *Kmety* Károly: A magyar közigazgatási és pénzügyi jog kézikönyve. Budapest, 1911.

[4] *Márffy* Ede: Magyar közigazgatási és pénzügyi jog. I. köt. első fele. Második kiadás. Budapest, 1926.

[5] *Vasváry* Ferenc: A magyar közigazgatás központi alapszervei. Bevezetéssel a magyar közigazgatási jogtudományba. Budapest, 1902.; *Jászi* Viktor: A magyar közigazgatási jog alapvonalai. Debrecen, 1907.; *Boér* Elek: Magyar közigazgatási jog. Általános rész. Kolozsvár, 1908.

vezik, éspedig nem ritkán marasztaló értelemben. A közigazgatási jogi dogmatikára azonban nemcsak a fentebbiekben vázolt feladat hárult, hanem az is, hogy kidolgozzon olyan közigazgatási jogi fogalmakat és intézményeket, amelyeket a tételes jog vagy egyáltalán nem tartalmazott vagy legfeljebb egy-egy igazgatási ágazat (alágazat) jogában voltak felfedezhetők. Ez a tisztán teoretikus munka, valamint a tételes jogból levezethető jogfogalmak és intézmények kialakítása együtt eredményezte azt, hogy *a közigazgatási jogi dogmatikát indokoltan lehet a közigazgatási jog első igazi elméletének nevezni.*

A közigazgatási jogi dogmatikai irányzat viharos sikereinek titka elsősorban abban rejlik, hogy általa nyert egyöntetű elismerést a közigazgatási jog művelésének a tudomány rangjára emelhetősége. Bebizonyította ugyanis, hogy nemcsak a büntető jognak és a magánjognak van saját fogalmi és intézményi rendszere, hanem a közigazgatási jognak is. Bizonyította továbbá, hogy ez a fogalom- és intézményi rendszer történeti képződmény és a történeti változásoknak alá van vetve; nem egyszer s mindenkorra és mindenhova érvényes tehát, hanem függvénye a társadalmi fejlődésnek. Más lapra tartozik azután az, hogy a közigazgatási jogi dogmatika a későbbiekben megmerevedett, s éppen ezt a történeti szemléletet elveszítve deminuáló értelemben dogmatikussá lett: az örökkévalóság égisze alá vonandó fogalmi és intézményi rendszert próbált konstruálni.

5. Magyarországon a közgazgatási jogi dogmatika kétségtelenül legkövetkezetesebb művelője *Tomcsányi* Móric volt. A hazai közigazgatási jogi dogmatikában az egyetlen olyan szerző, aki néhány monográfiával némileg előkészítette összefoglaló munkáinak (a közigazgatási jogtudomány általános és különös részének) megírását, s azokat tényleg produkálta is.

Tomcsányi *jogdogmatikai monográfiái* fiatalabb éveiben keletkeztek.[6] Ezek egy rendszeres közigazgatási jogi dogmatika felépítéséhez nem bizonyultak elegendőnek. Ezért azután a közigazgatási jogi dogmatika általános részeként született könyve[7] egyfelől inkább nevezhető válogatott fejezeteknek a közigazgatási jogi dogmatika köréből, mint rendszeres közigazgatási jogi dogmatikai feldolgozásnak, másfelől pedig egy sor tekintetben külföldi szerzők átvett elméleti felfogását foglalja magában. Emellett nem is maradéktalanul dogmatikai jellegű, mert a közigazgatás szervezeti kérdéseit illetően a közigazgatási jogi pozitivizmus egyik változatának útját járja, amennyiben némi közigazgatáspolitikai fejtegetésekkel színezve ismerteti a közigazgatás központi és önkormányzati szerveinek felépítésére és hatáskörére vonatkozó tételes jogot.

Az államigazgatási jog különös része dogmatikai feldolgozásának problémájával Tomcsányi végképp nem tudott megbírkózni. Az állítása szerint ezt felölelő műve[8] a pozitivista munkákat annyiban felülmúlja, hogy némiképp törekszik a joganyagot az ágazatok és alágazatok jogintézményei köré csoportosítani, továbbá arra is, hogy a hangsúlyt ne a közigazgatás feladataira, hanem hatásköreire helyezze és az egyes ügycsoportokkal kapcsolatban feltárja: milyen kölcsönös jogok és kötelességek illetik meg, illetve terhelik a közigazgatási jogviszony két alanyát. Feltűnő fogyatékossága viszont a szakigazgatást végző szervezet bemutatásának mellőzése, ami miatt a hatáskörök elválasztódnak az őket gyakorló szervektől. Emellett Tomcsányi gyakran megengedi magának, hogy a joganyag rendszeres feldolgozását helyettesítse a jogszabályok teljes vagy kivonatos szövegének közlésével.

A közigazgatási jogi dogmatika terén mind munkásságának terjedelmét, mind nívóját tekintve Tomcsányit jelentősen felülmúlja *Ereky* István. Ő azonban összefoglaló közigazgatási jogi dogmatikai általános és különös részt nem írt, mert a nagy építménynek csak néhány elemével készült el. Ennek okát abban véljük felfedezni, hogy legproduktívabb éveiben elmerült a jogtörténeti (igazgatástörténeti) kutatásokban, később pedig jogtudományi polihisztorként alkotmányjogi, jogelméleti és közigazgatási politikai témákba is belemélyedt. Mindennek ellenére közigazgatási jogi dogmatikai munkássága is gazdag. Becses monográfiát írt a közigazgatás meghatározásáról,[9] a közigazgatási jog forrásairól,[10] a közigazgatási jogi személyekről,[11] az alanyi közjogról,[12] amely műve ugyan főleg jogelméleti és alkotmányjogi jellegű, de az alanyi közjogok között a közigazgatásiak jelentősége miatt joggal teszünk itt említést róla.

Tomcsányi és Ereky mellett a magyar közigazgatási jogi dogmatika még különösen az alábbi témakörben tud felmutatni tudományos értékű munkákat: — Az államigazgatási eljárás (*Sigmond* Andor). — A közigazgatási jogerő (*Boér* Elek, *Krisztics* Sándor *Baumgarten* Nándor). — A közigazgatás szabad belátása (*Szontagh* Vilmos). — Az államigazgatási (közszolgálati) jogviszony (*Keleti* Ferenc, *Felszeghy*

[6] *Tomcsányi* Móric: A vagyoni felelősség elve a közigazgatásban. Budapest, 1905.; A közigazgatási jogviszony, Budapest, 1912.; Jogerő a közigazgatási jogban. Budapest, 1916.

[7] *Tomcsányi* Móric: A magyar közigazgatási jog alapintézményei. Budapest, 1926.

[8] *Tomcsányi* Móric: Magyar közigazgatási és pénzügyi jog. Különös (szakigazgatási) rész. Budapest, 1933.

[9] *Ereky* István: Közigazgatás és önkormányzat. Budapest, 1933.

[10] *Ereky* István: Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok. I. köt. Eperjes, 1917. II. köt. Eperjes, 1918.

[11] *Ereky* István: A jogi személyek. Városi Szemle, 1928. évi XIV. köt. és 1928. évi XV. köt.

[12] *Ereky* István: A tárgyi és alanyi jogok dualizmusa. Budapest, 1928.

Béla, *Ladik* Gusztáv). — A kisajátítási jog (*Harrer* Ferenc).[13]

Ez a rövid és a csak leginkább figyelemre méltó monográfiákat tartalmazó felsorolás kiegészül azzal a jogdogmatikai terméssel, amely a Magyary-iskola tagjaitól származik.

A Magyary iskola a *közigazgatási jogtudományt* illetően a közigazgatási jogi pozitivizmust egyértelműen elvetette, s közigazgatáspolitikai és jogpolitikai elemekkel átszőtt *közigazgatási jogdogmatikai műveket produkált.* Főbb témakörei: — A jogszabályrendezés (*Mártonffy* Károly, *Valló* József). — A közigazgatási eljárás, amellyel kapcsolatban kimunkálta egy eljárási kódex alapelveit és kódextervezetet is kidolgozott (*Valló* József). — A közigazgatás jogszerűségének biztosítása és a közigazgatási bíráskodás (*Martonyi* János).[14] Mindezekben a tárgykörökben az iskola az akkori magyar közigazgatás tényleges állapotához és a közigazgatási jogtudomány legtöbb művelőjéhez képest politikailag haladóbb, s szakmailag korszerűbb, előremutató nézeteket képviselt.

III.

1. Az 1945—1956 között eltelt évek államigazgatás-tudományával és közelebbről államigazgatási jogtudományával kapcsolatban kifejlett irányról vagy irányzatokról nem értekezhetünk, mivel nem születtek olyan művek, amelyekből következtetéseket vonhatnánk le.

A felszabadulástól a fordulat évéig (1948—49) terjedő időszak államigazgatás-tudománya számára a kérdések kérdése nem az volt, hogy államigazgatási jogtudományt vagy egyéb államigazgatás-tudományt kell-e művelni, hanem az, hogy *milyen világnézeti-politikai alapra helyezkedjék.* Az a kevés számú könyv és értekezés, amely ezekben az esztendőkben publikálásra került, a szó szoros értelmében vett pozitivizmustól a közigazgatási jogdogmatikán keresztül az államigazgatási szervezéstudományi vagy szociológiai koncepció hangsúlyozásáig számtalan tudományos irányzat hatását tükrözi. Ám anélkül, hogy közülük bármelyik akárcsak a jövőbeli célkitűzések rendszeres felsorakoztatásáig eljutott volna.

E négy esztendő folyamán természetesen jelentkezett a szocialista világnézetű államigazgatás-tudomány is, éspedig — elsősorban *Beér* János néhány értekezésére gondolunk[15] — államigazgatás-politikai folyóirat-tanulmányokkal, amelyekből a világnézeti-politikai állásfoglalás egyértelműsége mellett az olvasható ki, hogy *a szocialista államigazgatás-tudomány és az államigazgatási jogtudomány közé nem tehető egyenlőségjel.* Az azonban ekkor még távolról sem tisztázódott, hogy a szocialista államigazgatás-tudomány merre haladjon. Erre nagy befolyást gyakorolt az a körülmény, hogy a Szovjetunióban az államigazgatással való tudományos foglalkozás a lényeget tekintve jogtudományi volt. A másik oldalról viszont az, hogy már ekkor feltűntek olyan elméletek (ezek később a gazdasági jogi vitában nagy szerepet vittek), amelyek az államjog mellett az államigazgatási jog létjogosultságát megkérdőjelezték.

2. 1949-től főleg az Állam- és Közigazgatás (később Állam és Igazgatás) című folyóirat tartalmából és néhány (leginkább a tanácsokkal foglalkozó) tanulmánygyűjteményből juthatunk el arra a megállapításra, hogy a szocialista államigazgatás-tudomány Magyarországon nem kívánt sem a közigazgatási jogi dogmatika, sem a közigazgatástan vizeire evezni, s lényegileg elutasította az amerikai eredetű üzemgazdasági-szervezési irányzatot is. Mindemellett — bár nem kidolgozott államigazgatás-elméleti alapon — az államigazgatás új feladataiból és szervezete átépítésének szükségességéből eljutott annak felismeréséig, hogy *az államigazgatás szervezése* (ideértve szervezeti jogát is) *az államigazgatás-tudomány tárgya kell hogy legyen.* Az államigazgatás szervezésének fogalmát azután kiterjesztették az államigazgatási munka megszervezésére is (tehát az nem zárult le az államigazgatási szervezet felépítésénél), továbbá általánosan elismert lett az, hogy az államigazgatás-tudománynak ki kell terjednie az államigazgatásnak saját szervezetén túli szervező tevékenységére is.

1949 és 1956 között egyetlen államigazgatás-tudományi monográfia sem került nyilvánosságra Magyarországon, s az egyetemi oktatás céljára is — meglehetősen eklektikus — jegyzetek születtek csak. Ezen az igen gyenge mérlegen nem változtat az, hogy mentségeket bőven lehet felhozni. Így főleg azt, hogy igen csekély volt a kutatók száma, s azok egyfelől az úttörés nehézségeivel kényszerültek megküzdeni, másfelől pedig kapacitásuknak általában

[13] *Sigmond* Andor: A közigazgatási eljárás vezérfonala, tekintettel a törvényhatósági közigazgatásra. Budapest, 1904.; *Boér* Elek: A közigazgatási intézkedések jogereje. Budapest, 1910.; *Krisztics* Sándor: A jogerő hatásai és érvényesítésének korlátai a közigazgatási jogban. Budapest, 1915.; *Baumgarten* Nándor: Jogerő a közigazgatási eljárásban. Budapest, 1917.; *Szontagh* Vilmos: A közigazgatás szabad belátása. Miskolc, 1928.; *Keleti* Ferenc: Az államszolgálat jogi természete és a rendszeres államszolgálati pragmatika elvei. Budapest, 1883.; *Felszeghy* Béla: Fegyelmi jog a közigazgatási szakban. Budapest, 1912.; *Ladik* Gusztáv: A közszolgálati alkalmazottak jogviszonyai. Budapest, 1908.; *Harrer* Ferenc: A kisajátítási jog. Budapest, 1896.

[14] *Mártonffy* Károly: A szabatos törvény. A jogszabályok szerkesztése és közzététele. Budapest, 1932.; *Valló József:* Közigazgatási eljárás. Bp. 1937.; *Valló* József: A hatályos jogszabályok összegyűjtése. Bp. 1941.; *Valló* József: Törvénytervezet az általános közigazgatási rendtartásról indokolással. Bp. 1942.; *Martonyi* János: A közigazgatási bíráskodás és legújabbkori fejlődése. Bp. 1932.; *Martonyi János:* A közigazgatás jogszerűsége a mai államban. Bp. 1933.

[15] *Beér* János: A magyar demokrácia és a reakció Társadalmi Szemle, 1946.; A közigazgatás újjászervezése elé. Társadalmi Szemle, 1948.; A közigazgatás új feladatai. Gazdaság, 1949.

csak kisebb részét fordíthatták tudományos munkára, a nagyobbikat lekötötte az államigazgatás különféle kulcshelyeinek betöltése. Talán ennél is lényegesebb ok az, hogy a személyi kultusz éveiben az összes társadalomtudományokban a kiadott műveket a változó napi politika mércéjével mérték, s ez — sok más között — az államigazgatás-tudományt is tartózkodó magatartásra késztette. Végül azt említjük meg, hogy az államigazgatástudomány művelőinek teljesítményei ezekben az években jóval nagyobb mennyiségben lelhetők fel nem publikált hivatalos előterjesztésekben, mint a kiadott könyvekben, vagy folyóiratokban. Mindezek a tényezők, amelyek mellett még számosat lehetne említeni, természetesen csak megmagyarázzák azt, hogy csaknem egy évtizeden át miért pangott a magyar államigazgatás-tudomány s azon belül az államigazgatási jogtudomány is, de nem pótolják a meg nem született munkákat. Mindenesetre azonban magyarázatát adják annak is, hogy miért lett az államigazgatás-tudomány történetében is hazánkban határkő 1957, amelytől kezdve az alkotó kutatásnak a korábbinál összehasonlíthatatlanul kedvezőbb feltételei teremtődtek meg.

IV.

1. Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom okainak feltárása során az ország politikai vezetése: a MSZMP és a kormányzati szervek egyöntetűen megállapították, hogy a személyi kultusszal együtt járó önkény és törvénytelenség súlyosan sértette a szocialista állam és a társadalom demokratizmusát és felbecsülhetetlen károkat okozott a szocializmus ügyének. Ez a tétel önmagában is elegendő magyarázatul szolgál arra, hogy az 1956 utáni magyar államigazgatás-tudomány (csakúgy mint az állam- és jogtudományok általában), elsőrendű kötelességének tekintse a szocialista törvényesség eszméjének szolgálatát azzal, hogy annak elméleti és elvi problémáit az államigazgatásra nézve kidolgozza. *Államigazgatás-tudományunk kibontakozása időszakában tehát annak egyik irányzatként érzékelhető az államigazgatási jogtudomány művelése.* Ez az államigazgatási jogtudomány azonban nem sorolható be a hagyományos (polgári) kategóriák egyikébe sem, s nevezetesen nem minősíthető sem közigazgatási jogi pozitivista, sem közigazgatási jogi dogmatikai irányúnak. E tételt az alábbiakkal indokoljuk:

a) A marxista dialektikus módszer alkalmazása vagy legalábbis az erre való törekvés kizárta, hogy államigazgatási jogtudományunk *megragadjon a pozitivista rendszerező leírásnál.* Ugyancsak azt is, hogy az államigazgatási jogi élet létező, illetőleg kívánatos jelenségeit, intézményeit a gazdasági-társadalmi összefüggéseik mellőzésével a pozitív jogból levezesse, illetve *olyan absztrakciókat konstruáljon, amelyek a gazdasági-társadalmi valóságtól elvonatkoztatottak, azaz merőben teoretikusak.* Az államigazgatás és az államigazgatási jog felépítményi jellegének alapulvételével azok a művek, amelyeket elsősorban jogtudományiaknak mondhatunk (bár egyik sem tisztán közigazgatási jogi), abból indulnak ki, hogy a közigazgatási jog kifejtendő és intézményekbe rendszerezett vagy létrehozandó szabályai nem érthetők meg önmagukból, hanem csakis azokkal a társadalmi viszonyokkal kapcsolatban, amelyeknek konzerválására, illetve alakítására hivatottak.

b) Az előbbivel összefüggésben a szóbanforgó művek fontos vonása *történetiségük.* Ez annak fel- és elismerésén alapul, hogy — más jogágakkal egyezően — a közigazgatási jog szabályozási tárgyául szolgáló életviszonyok is bizonyos mértékig mindig „vegyesek", amennyiben magukban hordozzák a múltat és a jövőt is. A jogi szabályok és a jogintézmények ennél fogva szükségképpen alá vannak vetve a változandóság törvényének. Helyes fejlődési irányuk csak akkor fedhető fel, ha ismerjük azokat a történeti okokat és körülményeket, amelyek között a jogéletben megjelentek és amelyek formálták őket.

c) Kibontakozóban levő közigazgatási jogtudományunk *erős jogpolitikai vonásokat* visel magán. A művek mindegyikéből kitűnik a közigazgatási jogtudomány azon rendeltetésének elfogadása, hogy a jogalkotást, a jogalkalmazási gyakorlatot, a jogintézmények létezését és funkcionálását nemcsak tudomásul vegye, hanem belebocsátkozzék többféle szempontú értékelő vizsgálatukba.

Közigazgatási jogtudományunk jogpolitikai vonása közvetlenül azáltal érzékelhető, hogy az ilyen munkák *lege ferenda* javaslatokat dolgoznak ki. Ehhez azonban szükséges, hogy nemcsak szűk értelemben jogpolitikaiak legyenek, hanem *közigazgatási politikaiak is,* mert egyes kivételeket leszámítva sem a jogélet jelenségeinek kritikája, sem a fejlesztő, a hibák kiküszöbölésére irányuló javaslatok megalapozása nem lehetséges az általános vagy ágazati közigazgatási politikai célok, valamint a közigazgatási tevékenység empirikus vizsgálata nélkül.

Ma még korai lenne a közvetlenül mögöttünk levő nem egészen két évtized magyar közigazgatási jogtudományát új elnevezésű irányzatnak felfogni. Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy ez a közigazgatási jogtudomány — hagyományos fogalmakban kifejezve — a közigazgatási politika, a közigazgatási jogpolitika, s a közigazgatási jogi dogmatika találkozópontjánál helyezkedik el. Ebből egyben folyik az a további jellemzője, hogy egyfelől a szocialista viszonyokra vetítve *átértékeli a közigazgatási jogi dogmatika tradicionális fogalomrendszerét,* másfelől pedig a szocialista viszonyok fejlődésével lépést tartva a kialakulóban levő új fogalomrendszert is a változó idő mérlegére teszi. E szerepének betöltését közigazgatási jogtudományunk elkezdte, de a munka dandárja még hátra van.

2. A fentiekkel általánosságban jellemezett szocialista magyar államigazgatási jogtudomány *főbb témakörei* a következők:

— Az államigazgatás törvényessége — ideértve azoknak a jogintézményeknek a kutatását is, amelyeknek a törvényesség biztosításában kimagasló szerep jut, mint nevezetesen az államigazgatási jogorvoslati eszközök, jogorvoslási módok, államigazgatási aktusok bírói felülvizsgálata (*Martonyi* János, *Toldi* Ferenc, *Szamel* Lajos). — Az államigazgatási eljárás (*Kilényi* Géza, *Toldi* Ferenc). — Az állami vállalatok irányításának államigazgatási jogi kérdései (*Ficzere* Lajos). — Az államigazgatási bírság és szabálysértés (*Szatmári* Lajos). — A hatósági tevékenység és a hatósági szervezet (*Varga* József).[16]

Itt teszünk említést a Magyar államigazgatási jog általános része egyetemi tankönyvéről.[17] E könyv címétől eltérően többet kíván nyújtani az államigazgatási jog bármilyen megközelítésű tradicionális feldolgozásánál. Célja az volt, hogy az államigazgatási és az államigazgatási jogi alapfogalmak rendszeres áttekintése után összefoglaló képet adjon az államigazgatás szervezetéről és működéséről mind igazgatáselméleti, mind jogtudományi megközelítésben.

A szakigazgatási-jogi monografikus irodalom az alábbi tárgykörökben produkált tudományos értékű műveket: — A kisajátítási jog (*Kampis* György és *Varga* József). — A bányajog (*Tárkány Szűcs* Ernő és szerzőtársai). — A tudományos kutatás irányítása (*Lőrincz* Lajos). — A gyámügyi igazgatás (*Takács* József). — A szovjet iparigazgatás (*Berényi* Sándor). — A lakásügyi igazgatás (*Mónus* Lajos).[18]

A szakigazgatási jog áttekintését adja a Magyar államigazgatási jog egyetemi tankönyvének különös része.[19] A tankönyv nem ágazatok, hanem ágazatcsoportok áttekintésére törekedett, éspedig úgy, hogy az egy-egy ágazatcsoportot jellemző intézményeket — köztük természetesen a jogintézményeket is — domborítsa ki. Felvázolja az egyes ágazatcsoportok és azokon belül az ágazatok igazgatási politikáját. A főbb feladatokkal és hatáskörökkel kapcsolatban bemutatja továbbá az ágazatcsoportok, illetve az ágazatok szervezetrendszerét és azok speciális elemeit is. A tételes jogot nem zárja ki vizsgálati köréből, de nem leíró módszert követ, hanem intézményi csoportosításban igyekszik elvégezni a tételes jog tárgyalását.

V.

1. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozását kiemelt kutatási főiránynak jelölte ki. Az erről készült kutatási koncepciónak az államigazgatási jogról szóló fejezete leszögezi: a közigazgatás és a jog kapcsolatát eddig a közigazgatás egész szervezetének és tevékenységének jogi szabályozottsága, ennek alapján elsősorban a közigazgatás törvényességének garanciái oldaláról vizsgálták. Hozzáfűzi: a közigazgatás törvényességét biztosító korszerű intézmények fejlesztése és az ezzel kapcsolatos kérdések kidolgozása változatlanul jelentős és a kutatási főirány keretei között gondozandó.

Ezen a ponton kanyarodnánk vissza ahhoz a korábban tett megállapításunkhoz, hogy a szocialista magyar államigazgatási jogtudomány a közigazgatási jogdogmatika fogalomrendszerének átértékelését, illetve a szocialista fejlődés következtében látóhatárába került új jogintézmények kimunkálását elkezdte ugyan, de a téren a ráháruló feladatokat még távolról sem teljesítette. Ezek közül főleg az alábbiakat emeljük ki.

a) Az államigazgatási jognak elsődleges intézménye *az államigazgatási jogviszony*. A klaszszikus polgári közigazgatási jogdogmatika — mint arra utaltunk — a közigazgatási jogviszony elméletét a hatóság-ügyfél viszonylatában gondolkodva kidolgozta. Ezt a magánjogból kiindulva végezte el, de felismerve az államigazgatási jogviszonynak azt a sajátosságát, hogy itt a jogviszony alanyai nincsenek mellérendelt helyzetben. A szocialista törvényesség garanciáinak vizsgálata közben a szocialista államigazgatási jogtudomány különös gondot fordított azokra az eszközökre, amelyek révén elérhetőnek tűnt, hogy a hatóság és az ügyfél viszonyát ne valamiféle feltétlen fölé- és alárendeltség jel-

[16] *Martonyi* János: Államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata. Budapest, 1960.; *Toldi* Ferenc: Az államigazgatási rendelkezések megsemmisítése és megváltoztatása. Budapest, 1965.; *Szamel* Lajos: Az államigazgatás törvényességének jogi biztosítékai. Budapest, 1957.; *Kilényi Géza:* Az államigazgatási eljárás alapelvei Budapest, 1970.; *Toldi* Ferenc — Pákay Barnabás: Az államigazgatási eljárás általános szabályai. Budapest, 1959.; *Ficzere* Lajos: Az állami vállalat a gazdaságirányítás új rendszerében. Budapest, 1970.; Szatmári Lajos: A bírság a magyar államigazgatásban. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1961.; *Varga* József; A hatósági tevékenység és a hatósági szervezet. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1968.

[17] *Berényi* Sándor — *Martonyi* János — *Szamel* Lajos — *Szatmári* Lajos: Magyar államigazgatási jog. Általános rész. Harmadik kiadás. Budapest, 1973. Szerkesztő: *Szamel* Lajos.

[18] Kampis György — Varga József: Kisajátítás. Budapest, 1970.; *Tárkány* Szücs Ernő — *Radnay* József — *Kiss* László: Magyar bányajog. Budapest, 1970.; *Lőrincz Lajos:* A tudományos kutatások állami irányítása. Budapest, 1969.; *Takács* József: Gyámhatóságaink új feladatai. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1955.; *Berényi* Sándor: A szovjet iparigazgatás szervezete. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1961.; *Mónus* Lajos: A lakásügyi igazgatás és jogi szabályozása. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1966.

[19] *Berényi* Sándor — *Martonyi* János — *Szamel* Lajos — *Szatmári* Lajos: Magyar államigazgatási jog. Különös rész. Budapest, 1972. Szerkesztő: *Szamel* Lajos.

lemezze, bár a dolog természeténél fogva a döntési jognak a hatóságnál kell maradnia. Ez az előrelépés azonban távolról sem azonos azzal, hogy a szocialista államigazgatási jogviszony-elmélet valamennyi kérdése megválaszolásra került volna. Közelebbről:

— A hatósági jogviszony szervi oldalán államigazgatási szerv áll, amelynek szükségképpen jogi személynek kell lennie. *Az államigazgatási szervek jogi személyiségét* illetően azonban államigazgatási jogtudományunk mindmáig nem tudott túljutni a jogi személy polgári jogi fogalmán, s nem tárta fel azokat az ismérveket, amelyeknek meg kell lenniük az államigazgatási szervnél ahhoz, hogy hatósági jogviszony szervi alanya lehessen, éspedig akkor is, ha polgári jogi értelemben nem jogi személy.

— Államigazgatási jogtudományunk önként értetődően szembetalálta magát *a jogviszonyoknak azzal a típusával, amelyben az irányítást (felügyeletet) ellátó államigazgatási szervek és az irányított (felügyelt) vállalatok és egyéb termelő-elosztó-szolgáltató gazdasági egységek állanak egymással.* A tervutasításos gazdaságirányítási rendszerben ezek jogviszonyát lényegileg úgy fogta fel, mint hatósági jogviszonyt, amelynek keletkezése, módosítása és megszűnése nem kifelé ható aktussal (határozattal), hanem tervutasítással történik. Ez maradéktalanul soha nem volt igaz. A merev tervutasításos rendszer feloldásának, majd a gazdaságirányítás új rendszerére áttérésnek kihatásait az államigazgatási jogviszonyok e típusára az államigazgatási jogtudomány elhanyagolta, illetve csak közvetve bocsátkozott bele annak elemzésébe, hogy az irányítási (felügyeleti) tevékenység terjedelme, illetve határainak megvonása mennyiben hat ki az ilyen jogviszony alanyainak jogaira és kötelességeire.

— A hagyományos közigazgatási jogi dogmatika a tőkés országokban is kemény bírálatot kapott (főleg a második világháború után) azért, mert mellőzte *a belső államigazgatási jogviszonyok* tanulmányozását. Ilyen mérvű mulasztás a mi államigazgatás-tudományunk terhére nem írható, mert a belső szervezeti jogot a szocialista államigazgatási jogtudomány mindig az államigazgatási jog szerves részének tartotta. E jogviszonyok vizsgálata azonban leszűkült néhány alapvető szervezeti elv jogi kifejeződésére (demokratikus centralizmus; kettős alárendeltség; hierarchikus és hierarchián kívüli irányítás és felügyelet; önkormányzat és önállóság stb.). Nem kapott azonban kellő hangsúlyt az, hogy a belső szervezeti jogviszonyokban az alárendelt szerveknek is vannak jogosítványai, amelyeknek megfelel a felettes szervek kötelessége. Ennek számlájára írható pl. az, hogy a konkrét utasításoknak való engedelmességnek a szabályozása az államigazgatás specialitásaira tekintet nélkül történt meg a Munka Törvénykönyvében, vagy az, hogy a fölérendelt szervek olyan normatívnak tűnő irányítási eszközöket vezettek be, amilyeneket tételes jogforrási rendszerünk nem ismert.[20]

b) Az államigazgatási aktusok tana a polgári közigazgatási jogtudományban „agyonírt" témák közé sorol, s a szocialista közigazgatási jogtudomány is lényegileg elvégezte vele kapcsolatban az új társadalmi viszonyok megkívánta átértékelést. Eljutottunk addig, hogy a normatív és a konkrét államigazgatási aktusok alapvetően eltérő természetük miatt együtt nem vizsgálhatók, mert rájuk nézve közös tudományos törvényszerűség alig lelhető fel. Eljutottunk oda is, hogy a kifelé ható és a belső konkrét aktusok is eltérő jogi természetűek. Számos könyv és még inkább tanulmány elemezte a konkrét államigazgatási aktusok e két alapvető csoportjának jellegzetességeit, s nevezetesen jogi és alkalmassági fogyatékosságaikat, valamint ezek orvoslásának eszközeit és módszereit.

A szocialista fejlődés az államigazgatási aktusok tanának sok új kérdését hozta felszínre, amelyekre az államigazgatási jogtudománynak kell felelnie. Közöttük az első talán az, hogy *az államigazgatási szervek számos döntést hoznak, amely a normatív és a konkrét aktusok hagyományos kategóriáiba csak erőltetetten szorítható be* (pl. a különféle testületi határozatok, az ún. együttműködési megállapodások stb.). Ezeknek jogi természetét meg kell világítani, mert enélkül érvényességi kellékeikre és egyéb jogi hibáikra sem deríthető fény. Nem kevésbé problematikusak a monopolhelyzetet élvező szolgáltató és egyéb *vállalatok kifelé ható döntései,* amelyek praktice államigazgatási aktusoknak tűnnek, miközben a szolgáltatásaikat igénybe vevők és közöttük polgári jogi jogviszony áll fenn. Ide vonható az olyan *vállalati típusú szervek aktusainak kérdése is, amelyek blanketta szerződésekkel operálnak,* s maguk határoznak afelől, hogy kinek s milyen feltételek fennforgása esetén hajlandók szolgáltatást nyújtani. Végül érdemesnek tűnik megemlíteni, hogy *a tudományos-technikai forradalom egyik következménye az állampolgár cselekvési körének* — ha úgy tetszik szabadságszférájának — *államigazgatási jogi korlátozása* nem az állampolgári szabadság ellen, hanem annak érdekében (területrendezés, környezetvédelem, stb.). Az e körben kibocsátásra kerülő normatív és konkrét aktusok sajátosságainak felderítése a különféle érdekek ütközésére különös tekintettel az államigazgatási aktustannak új és szinte érintetlen kutatási tere.

[20] Ezen a területen törekszik rendet teremteni az 1063/1974. (XII. 30.) Mt. h. számú határozat, szabályozva a jogszabályok egységes értelmezésére felhasználható jogi formákat (jogszabály, irányelv, állásfoglalás), valamint újra szabályozva a kihirdetendő és a közzéteendő jogszabályok közötti tartalmi különbségeket. Ezeken túl az általunk jelzett formák további elburjánzását elsősorban azzal kívánja meggátolni, hogy a miniszterek kötelességévé teszi a jogi iránymutatások kiadási módjának, belső és külső koordinálásának szabályozását.

c) A tételesjogi szabályozást regisztrálva az államigazgatási jogtudomány *az államigazgatási munkaviszonyt nem közigazgatási jogi jogviszonyként kezeli,* hanem munkajogiként, amely specialitásokkal rendelkezik a tipikus ipari (vállalati) munkaviszonyhoz képest. Az államigazgatás személyi kérdéseinek nem kellő kimunkáltsága miatt azonban újra meg újra felbukkan az ún. egységes közszolgálati pragmatika gondolata, illetve — közvetítő, kompromisszumos megoldásként — egy közszolgálati munkajog kimunkálásának koncepciója. A témakör alapvető kérdéseinek elméleti tisztázatlansága azt eredményezi, hogy az államigazgatási munkajogviszonnyal kapcsolatos intézményrendszer elméleti-elvi problémái sincsenek kellően feltárva, s a jogi szabályozást megelőző politikai döntések nem támaszkodhatnak az államigazgatási jogtudomány ilyen eredményeire. Csupán illusztrációként említjük meg, hogy javarészt erre a számlára írható a hatályos fegyelmi jognak szinte teljes hatástalansága az államigazgatásban vagy a harmadik személynek államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősségnek olyan szabályozása a PTK-ban, amely sem az állampolgárok jogbiztonságát, sem az államigazgatási apparátus felelősségtudatának elmélyítését nem szolgálja megfelelően.

d) Szinte teljes egészében hiányzik nálunk *az államigazgatási jogalkalmazás* szocialista elmélete. Az a néhány könyvfejezet, értekezés, tanulmány, cikk, amely e tárgykörben megjelent, az államigazgatási jogalkalmazásnak főleg egy vitás jelensége körül mozgott; ez a szabad belátás (diszkréció, mérlegelés), s vele együtt a méltányosság. Ezekben azonban államigazgatási jogi szakirodalmunk a jogalkalmazás égisze alatt jogértelmezési fejtegetésekbe bocsátkozik, — feltehetően abból az okból, hogy a jogértelmezésről autoritást élvező jogelméleti monográfia áll rendelkezésre.[21]

2. Befejezésül az államigazgatás fejlesztéséről szóló kutatási koncepciónak még egy tételére utalunk. Arra, hogy a közigazgatás és a jog kapcsolata túlmutat a közigazgatási jog területén. Ennek igazsága kétségtelen s vele együtt az is, hogy a közigazgatási jogtudománynak segítséget kell kapnia más jogtudományi ágaktól is. Ennek közelebbi fejtegetése azonban már nem az államigazgatási jogtudományunk múltjának és távlatának érzékeltetését megkísérlő tanulmányra tartozik.

Szamel Lajos

[21] *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. Budapest, 1960.

A magyar munkajog fejlődése a felszabadulást követően

A magyar munkajog szabályozásának, dogmatikai megoldásainak, gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai hatásának fejlődését két olyan oldalról megközelítve lehet elemezni és értékelni, amelyek egymással kölcsönhatásban állnak. Gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai helyzetünk meghatározza, hogy milyen dogmatikai megoldások alakíthatók ki azzal a megalapozott reménnyel, hogy azok a valóságban — legalább is viszonylag magas hatásfokkal — megvalósulnak. A másik oldalon pedig annak a kérdésnek van jelentősége, hogy munkajogunk intézményei, az egyes dogmatikai megoldások, milyen mértékben, milyen ütemben fejlesztik gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai viszonyainkat a szocializmus teljes felépítésének irányában. Ezekre a kérdésekre kívánunk választ adni a szabályozás fejlődésének rövid áttekintésével.

I.

Mint történelmi előzményre, büszkeséggel tekinthetünk vissza a Tanácsköztársaság munkajogi jogalkotására, amely — a rendelkezésre álló rövid idő alatt is — megkezdte a munka szocialista jellegű szabályozását. Kinyilvánította a munkához való jogot és a társadalom munkájában való részvétel kötelezettségét. Meghatározta a munkaidő felső határát, fizetett szabadságot biztosított, szabályozta a felmondási időt és a felmondási illetményeket. Megkezdte a szocialista teljesítménybér-rendszer bevezetését, felemelte a munkabéreket, és fokozott gondot fordított a munkafegyelem megszilárdítására. Jóléti és kulturális szolgáltatásokat biztosított a dolgozóknak, megjavította a munkavédelmet. A társadalombiztosítás fejlesztésével fokozta a dolgozók anyagi ellátásáról való gondoskodást munkaképtelenség esetére. Demokratizálta a társadalombiztosítási igazgatást, továbbá a munkaügyi bíróság szervezetét és eljárását.

A Tanácsköztársaság bukása után a Horthy-rendszer visszavonta mindazt, ami a proletárduktatúra négy és fél hónap alatt a dolgozóknak nyújtott, sőt különösen a II. világháborút megelőzően és a háború alatt bevezetett sok olyan intézkedést, amelyek a munkaszervezet fasizálását jelentették.

II.

1. A felszabadulástól kezdve mindaddig, amíg a politikai hatalom a dolgozó nép kezébe nem került és még nem következett be a termelési eszközök állami tulajdonbavétele, a munkajogi szabályozás főleg arra törekedett, hogy a maga sajátos eszközeivel előmozdítsa a munka szervezése területén is a feudalizmus és a fasizmus maradványainak megszüntetését, korlátozza a kizsákmányolást és megvalósítsa a dolgozók politikai és gazdasági követeléseit. Sőt már ebben a fejlődési szakaszban megkezdődött a szocializmus építését szolgáló egyes intézmények fokozatos kialakítása, így különösen az üzemi bizottság hatáskörének és a kollektív szerződések megkötésének szabályozása, továbbá különböző munkavédelmi, jóléti és kulturális szolgáltatások előírása stb. Ebben a fejlődési szakaszban tehát a magyar munkajog elsősorban a tőkés osztály elleni harcot szolgálta. A munkaviszony szabályozása azonban előre is tekintett, és már a tőkés gazdálkodás keretei között megkezdte a szocialista munkajog egyes intézményeinek kialakítását.

2. Az 1948-as és a további államosításokkal a termelés eszközeinek zöme állami tulajdonba került. Az így kialakult szocialista szektorban megszűnt a kizsákmányolás és létrejött az a talaj, amelyen a szocializmus gazdasági-társadalmi törvényszerűségei kibontakozhattak. Az államosítással a munkásosztály az üzemek gazdájává vált, és az üzemeken belül a tőkés és a munkás antagonisztikus érdekellentéte helyébe az a lehetőség lépett, hogy kialakuljon a társadalom, a vállalat és az üzemben dolgozók érdekeinek összhangja. Ezekkel a fejleményekkel kölcsönhatásban megkezdődhetett a szocialista munkajogi szabályozás és a munkajognak, mint önálló jogágazatnak a kialakulása is.

A termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján ugyanis az állami szektorban a munkaerő árujellege és az értéktöbblet elsajátítása megszűnt. Ennek következtében a munkaerő kifejtésének, illetve felhasználásának a viszonya kiszakadt az áruviszonyok köréből, önálló kategóriává, a szocialista gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szervezetek (a következőkben: vállalat vagy munkáltató) közvetítésével a társadalom munkájában való részvétel és a nemzeti jövedelemből való részesedés — és mint majd később kifejtjük — fokozatosan a vállalati tevékenység igazgatásában való részvétel viszonyává vált.[1] Társadalmi méretekben is kialakult a szocialista munkaszervezet irányítása, megszervezése és ellenőrzése, ami munkajogi szabályozást is igényelt. Ezzel kialakult a társadalmi viszonyoknak az áruviszonyoktól elkülönült, meghatározott köre. Nem volt már akadálya a sajátos alapelvek és megoldási módszerek kialakulásának sem, sőt kibontakoztak azok a gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, amelyek nemcsak lehetővé, de objektíve is szükségessé tették a szocialista vállalat és a vállalati kollektíva tagjai között fennálló viszonyra és az azzal szorosan összefüggő egyéb társadalmi viszonyokra vonatkozó sajátos megoldási módszerek kialakulását és a jogszabályanyag egységes jogágazatba való foglalását, vagyis a munkajognak mint önálló jogágazatnak kialakulását.

3. Magyarországon a munkajognak mint önálló jogágazatnak a fokozatos kibontakozása is több fázisban valósult meg:

a) Az 1949-ben életbelépett alkotmány a munka társadalmi megszervezésének a területén is rögzítette a már elért eredményeket és kijelölte a további fejlődés követelményeit.

Az alkotmány azonban csak a legfontosabb munkajogi alapelveket határozhatta meg, és így a munkajogi jogalkotásra várt az a feladat, hogy részletes szabályozással biztosítsa a már elért eredmények érvényesülését, elősegítse a további fejlődést szolgáló követelmények megvalósulását.

A termelési eszközök zömének társadalmi tulajdona és a szocialista tervgazdálkodás azt is lehetővé, sőt szükségessé is tette, hogy a munkaviszonyokat és azok megszervezését alapvetően a szocialista állam szabályozza. Megérett tehát a helyzet a munkajogi szabályok egységes rendszerbe való összefoglalására, az első Mt. megalkotására.

Az első Mt.[2] tételes jogszabályok formájában megfogalmazta a munkajog legfontosabb alapelveit, meghatározta a szakszervezetek jogkörét, részletesen szabályozta a munkaviszony keletkezését, módosítását és megszűnését, magába olvasztotta a kollektív szerződéseknek a munkaviszony tartalmára vonatkozó rendelkezéseit. Mindezek következtében kialakult a szocialista jellegű egységes munkajogi kódex, amely lényegében összefoglalta a már elért eredményeket és ezzel megvetette a további fejlődés alapját.

b) A párt 1953. júniusi határozatai azonban — az Mt. életbelépése óta eltelt majdnem két év tapasztalatai alapján — rávilágítottak arra, hogy az Mt. eredeti szabályai nem voltak alkalmasak minden vonatkozásban arra, hogy az Mt. jogpolitikai feladatait maradéktalanul megvalósítsák. Így például az egyik hiányosság az volt, hogy az Mt. szabályai nem szervezték meg kielégítő dogmatikai eszközökkel az Mt-ben meghatározott jogok és törvényes érdekek megvalósulásának jogi biztosítékait, a jogok érvényesítésének és a jogsérelmek orvoslásának jogi eszközeit, a vállalattal szemben alkalmazható szankciórendszert. Egy másik problémát az jelentett, hogy a korábban kialakult, túlzott mértékű központi irányítás az Mt. megoldásaiban

[1] Nem változtat ennek a folyamatnak a lényegén hogy a munkaviszony a szocialista pénz- és áruviszonyokkal fennálló összefüggései miatt egyes olyan tulajdonságokkal is rendelkezik, amelyek egyébként a szocialista áruviszonyokra jellemzők.

[2] 1951. évi 7. sz. tvr.

is kifejezésre jutott, és ez már nem felelt meg az 1953-ig bekövetkezett változásoknak, amelyek egyes hatáskörök decentralizálását, illetve a vállalatok nagyobb fokú önállóságát igényelték. Ezeken a hiányosságokon igyekezett segíteni az Mt. módosítása, illetve kiegészítése.[3] Az új szabályozás lényege az volt, hogy gazdagította és erősítette a dolgozók alanyi jogosultságait, továbbá olyan jogi eszközöket bocsátott a dolgozók és a dolgozók érdekképviseleti szervei, a szakszervezetek rendelkezésére, amelyek erőteljesebben biztosították a dolgozók jogainak és törvényes érdekeinek megvalósulását. Ezenfelül az új szabályozás megnövelte az államigazgatási szervek, továbbá a vállalatok és hivatalok vezető dolgozóinak a felelősségét a dolgozók jogainak és törvényes érdekeinek megvalósulásával kapcsolatban.

Ezt követően számos új jogszabály jelent meg, amelyek a szocialista demokrácia kibontakozásának és fejlődésének általános tendenciáján belül a vállalat keretei között az üzemi demokrácia kialakulását szolgálták, vagyis azt, hogy a vállalati kollektíva, ennek tagjai, illetve ezek képviseletében a szakszervezet, nagyobb mértékben vehessen részt a vállalati tevékenység megtervezésében és irányításában, megszervezésében és ellenőrzésében, a munkafeltételek szabályozásában és a munkaügyi viták elintézésében.

c) 1967-ben — mint köztudomású — új kódex került megalkotásra, az 1967. évi II. törvény, a második Mt. Erre azért volt szükség, mert a gazdaságirányítás reformja a munkaszervezet területén is számos vonatkozásban új koncepciókat és megoldásokat igényelt. Az Mt. indokolása szerint a régi Mt. még a centralizált, utasításon alapuló gazdálkodási rendszerre épült, és bár szabályai egy részét az időközben végrehajtott módosítások korszerűsítették, ezen az alapvető vonásán nem változtattak. Emellett az 1951. óta végrehajtott módosítások mind a törvénykönyvet, mind a végrehajtási rendeletet áttekinthetetlenné és egyes részeiben ellentmondásossá is tették.

Az új Mt. mind a szabályozás tartalma, mind a szabályozás rendszere tekintetében lényeges változtatásokat hozott. Az új Mt. tartalmi változásai főleg két — egymással egységet alkotó — alapvető fejlődési tendenciát kívántak szolgálni. Az egyik fejlődési tendencia lényege az volt, hogy lényegesen megnövekedett a vállalatok önállósága a gazdálkodás területén. Meg kellett tehát teremteni ennek a lényegesen nagyobb önállóságnak a feltételeit a munkaerő-gazdálkodásnak, a díjazásnak, a jóléti és kulturális szolgáltatásoknak, a munkáltatói jogosultságok gyakorlásának a területén részben a felügyeleti szerv, részben a dolgozók irányában. Másfelől pedig — mindezekkel párhuzamosan — szélesíteni és erősíteni kellett a dolgozók és a kollektíva egyéni, illetve kollektív jellegű jogosultságait, hatékonyabb dogmatikai megoldásokat kellett kidolgozni jogosultságaik és törvényes érdekeik érvényesítésére és védelmére, és mindezekkel kapcsolatban bővíteni és erősíteni kellett a szakszervezeti jogosultságokat.

Ebben az összefüggésben említjük meg, hogy a szocialista munkajog lényeges feladata, hogy optimális mértékben összhangba hozza a társadalom, a vállalat, a vállalati kollektíva, továbbá ezen belül az egyes csoportok, rétegek és az egyes dolgozók érdekeit. Amennyire ez lehetséges, maguk a munkaviszonyra vonatkozó szabályok egyéni alanyi jogosultságok és kötelezettségek formájában határozzák meg ezeknek az érdekeknek az összehangolását, adott esetben hierarchiáját, tehát például azt, hogy a konkrét helyzetben az egyéni érdek köteles-e engedni a vállalatinak vagy fordítva. Ha például a dolgozó nem megfelelően végzi a munkáját, a vállalati érdek azt igényli, hogy a vállalat egyoldalúlag is megszüntethesse a munkaviszonyt, vétkes kötelezettségszegés esetén pedig még fegyelmi szankcióval is sújthassa a dolgozót stb. A dolgozó egyéni érdekét szolgálják viszont a vállalati érdekkel szemben a különböző felmondási tilalmak és korlátozások.

Sok esetben azonban a munkaviszonyra vonatkozó szabályok — különböző okokból — nem tudnak az érdekek védelmére és érvényesítésére klasszikus értelemben vett egyéni alanyi jogosultságokat biztosítani, főleg akkor, ha a kollektíva érdekeiről van szó. Egyes rendelkezések, pl. a jogszabály által meghatározott körben a vállalat részére lehetővé teszik, hogy egyoldalúlag is változtathasson a dolgozó jogi helyzetén, így különösen fegyelmi büntetés kiszabásával, továbbá megengedi, hogy a vállalat a munka végzésére vonatkozóan kötelező utasításokat adhasson, bizonyos körben pedig mérlegelési jogköre alapján úgy dönthessen, hogy az ellen a dolgozó egyénileg panasszal ne élhessen, tehát egyéni munkaügyi vitát ne kezdeményezhessen. Éppen ebben a körben van viszont jelentősége annak, hogy az 1967-es Mt. kimondja, hogy a jogokat társadalmi rendeltetésüknek megfelelően kell gyakorolni, és hogy a joggal való visszaélés tilos; azt, akinek terhére a visszaélés történt, emiatt hátrányt nem szenvedhet. További lényeges korlátozást jelent, hogy a szakszervezet vállalati szervének joga van kifogást emelni nemcsak a munkaviszonyra vonatkozó szabályok megszegésével, hanem a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sértő vállalati intézkedéssel szemben is. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a dolgozó ilyen esetben a mérlegelési jogkörben hozott döntéssel, pl. a felmondással, vagy bármely utasítással szemben munkaügyi vitát kezdeményezhet. A szakszervezet is kifogást emelhet mindezekben az esetekben, sőt akkor is, ha nem valamely munkaviszonyra vonatkozó egyéni vagy kollektív jellegű jogosultságot sértettek meg, hanem akkor

[3] 1953. évi 25. sz. tvr. és az 53/1953. (XI. 28.) M. T. sz. végrehajtási rendelet.

is, ha a vállalat munkaviszonyra vonatkozó szabályt nem is sértett meg, de az intézkedés a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sérti, éspedig független attól, hogy ez a dolgozót, a kollektívát vagy ennek egy részét érinti. Ezek a jogi lehetőségek munkajogunk fejlődésének lényeges vonásai, mert éppen abban a körben nyújtanak jogi védelmet, amelyen belül a vállalat intézkedése azelőtt jogilag korlátlan volt. Hadd említsük meg azonban, hogy a különböző társadalmi szervek ezeken a jogi lehetőségeken túlmenően erőteljes politikai befolyásolást is gyakorolhatnak, különösen a szakszervezetek, a jogszabály által biztosított szakszervezeti jogosultságok felhasználásával. 1967. után tehát megnövekedett a vállalat önállósága a munkáltatói jogosultságok területén, de kialakultak azok a dogmatikai megoldások is, amelyek védelmet nyújtanak az esetleges túlkapásokkal, a joggal való visszaélésekkel szemben.

III.

1. A következőkben már inkább csak azokkal a fejlődési tendenciákkal foglalkozunk, amelyek előmozdítása érdekében az 1967-ben megalkotott Mt. dolgozott ki új dogmatikai megoldásokat. Megjegyezzük azonban, hogy ezek túlnyomó többsége oyan, amelyeket az új Mt. tulajdonképpen csak tovább fejlesztett.

A magyar munkajog fejlődésére általában az jellemző, hogy a lehetőségeknek megfelelően folyamatosan azoknak a dogmatikai megoldásoknak a tökéletesítésére törekszik, amelyek az egyes munkajogi alapelvek egyre magasabb szinten történő megvalósulását szolgálják. Ehhez az általános jellegű fejlődési tendenciához kapcsolódik az is, hogy munkajogunk — az alapelvek megvalósulása érdekében — a társadalmi viszonyok egyre szélesebb körét szabályozza. Ez főleg a társadalombiztosítás és a szociálpolitika területén nyilvánul meg. Különösen pedig az jellemző a fejlődésre, hogy az üzemi demokrácia megnyilvánulásai fokozatosan beépülnek egész munkajogunk intézmény-rendszerébe.

Az alapelvek kifejezésre juttatják a szocialista munkaszervezet legfontosabb gazdasági, társadalmi és politikai törvényszerűségeit. Ezeket az egyes szocialista országokban az alkotmány és a munkajogi kódex foglalja jogtételbe. Katalógusuk az egyes szocialista országok jogrendszerében, illetve irodalmában eltérő. A következőkben csak azokkal foglalkozunk, amelyekkel kapcsolatban a fejlődési tendenciák a legerőteljesebben jelentkeznek.

2. A munkához való jog megvalósulását elsősorban a társadalom gazdasági, társadalmi és politikai rendjének objektív törvényszerűségei mozdítják elő. A munkához való jog érvényesülését azonban többféle jogintézmény és jogi biztosíték is szolgálja. Erre annál is inkább szükség van, mert a népgazdaság bonyolult működésében ellentétes irányú tendenciák nehezen felmérhető egymásra-hatásai állandóan mozgásban tartják a munkaerő helyzetet. Egyes népgazdasági ágakat erőteljesebben kell fejleszteni, mint másokat. Új vállalatok keletkeznek, meglevők megszűnnek. A gépesítés, az automatizálás, a technika új vívmányai egyes üzemekben munkaerőt szabadítanak fel, máshol munkaerőhiány mutatkozik. A technika fejlődése állandóan újfajta és magasabb színvonalú képzettséget igényel. Az idősebb generációk ritkulnak, elhalnak, viszont új generációk nőnek fel, az iskolákból és a tanfolyamokról özönlenek az új dolgozók a vállalatok irányába. Ebben a bonyolult, szerteágazó és sokrétű mozgásban — akárcsak ideiglenesen is, és nem megoldhatatlanul — mégis csak ellentmondások jöhetnek létre a munkához való jog társadalmi méretekben való megvalósulása és az egyes dolgozók munkához való jogának konkrét érvényesülése között. Ezeknek az ellentmondásoknak a kiküszöbölését vagy legalábbis a lehető legszűkebb keretek közé való korlátozását szolgálják a munkaerőgazdálkodás intézményei, különösen a szakmai képzés és továbbképzés, a pályaválasztási tanácsadás, a munkaközvetítés, a munkaerőtoborzás és a társadalmi tanulmányi ösztöndíj intézményei, amelyek egymást kölcsönösen kiegészítve és támogatva szolgálják a munkavállalás elősegítését.[4]

Meghatározott körben azonban munkajogunk — ha arra az állampolgár különösen rászorul — szociálpolitikai meggondolásokból fokozott munkavállalási lehetőséget is biztosít:

a) Előfordul, hogy a dolgozó üzemi baleset vagy foglalkozási betegség folytán megrokkan, vagyis a társadalombiztosítás szabályai szerint egészségének megromlása vagy erőhanyatlása következtében munkaképességét teljesen vagy túlnyomó részben tartósan elveszti. A megrokkant dolgozó munkaviszonyát a vállalat mindaddig nem szüntetheti meg felmondással, amíg a dolgozó az üzemi baleset vagy a foglalkozási megbetegedés miatt keresőképtelensége alatt táppénzre jogosult, és ezt követő tizenöt nap alatt. Ha azonban a dolgozó részére már rokkantsági nyugdíjat állapítanak meg, illetve folyósítanak, a táppénzre jogosultság megszűnik, és ezt követő tizenöt nap után megszűnik a felmondás elleni védettség is, tehát a vállalat már felmondhat a dolgozónak. Elképzelhető az is, hogy megrokkanására tekintettel a dolgozó mond fel. A tartós megrokkanás sem jelenti azonban mindig azt, hogy a dolgozó véglegesen rokkant marad, hanem ismét munkaképessé válhat. Ilyen esetben nagyon is indokolt, hogy a dolgozót, ha ezt a dolgozó igényli, újból az a vállalat alkalmazza, ahol a dolgozó megrokkant. Erre való tekintettel mondja ki a jogszabály, hogy a vállalat köteles újból alkalmazni azt a munkaképessé vált dolgozót, aki nála üzemi baleset vagy foglalkozási betegség folytán meg-

[4] Mt. 21. § (1) bek. Az erre vonatkozó szabályokat a munkaügyi miniszter állapítja meg (Mt. V. 14. §.).

rokkant és rokkantsági nyugdíjának megállapítására tekintettel munkaviszonya korábban megszűnt.[5] Ilyen esetben a dolgozónak már feltétlen, éspedig jogilag kikényszeríthető alanyi joga van az újból-alkalmazásra. Ha tehát erre a vállalat nem hajlandó, a dolgozó a munkaügyi viták elintézésére jogosult szervhez fordulhat, amely kötelezi a vállalatot a dolgozó újból-alkalmazására. Az újból-alkalmazás megtagadása szabálysértést is megvalósít.

b) Nemcsak a megrokkant, hanem a csökkent munkaképességű dolgozókat is fokozott védelemben és támogatásban kell részesíteni. A jogszabály a csökkent munkaképességű személyek vonatkozásában többféle esetet és ezeknek megfelelően a védelemnek és a támogatásnak eltérő fokozatait és módozatait különbözteti meg.[6]

c) A jogszabály számos esetben nem alkalmazási, hanem — a dolgozók szociális helyzetére, egészségi állapotára vagy egyéb körülményükre tekintettel — csak előnyben részesítési kötelezettséget ró a vállalatokra. Ennek legfontosabb esetei a következők:

ca) Egyes vállalatok, különösen ahol a dolgozók többsége nő, vonakodnak a terhes, a szoptató és kisgyermekes anyák alkalmazásától, mert munkajogunk az anyaság védelme érdekében jelentős szabadságot biztosít, foglalkoztatási és beosztási tilalmakat állít fel, és arra kötelezi a vállalatokat, hogy helyezzék a terhes és szoptató nőket egészségügyi szempontból állapotuknak megfelelő munkakörbe anélkül, hogy keresetük csökkenne stb. Ha tehát elvétve is és éppen az anyaság fokozott védelmének egy torz visszahatásaként, ilyen fajta hátrányos megkülönböztetés még előfordulhat, mert a vállalat esetleg elzárkózik a munkaszerződés megkötése elől, éspedig nem azért, mert a dolgozót az adott munkakör betöltésére a társadalom vagy a dolgozó egyéni, személyes érdeke, vagy alkalmatlansága miatt megfelelőnek nem találja, vagy mert nála — például szakmai szempontból — alkalmasabbat talált, hanem azért, mert a dolgozóval szemben jogszabályba ütköző módon hátrányos megkülönböztetést tesz. Éppen ezért az Mt. kimondja, hogy a terhes nőt és a kisgyermekes anyát azonos feltételek esetén előnyben kell részesíteni.[7] E kötelesség megszegése is szabálysértést valósít meg.

cb) A honvédelemről szóló 1960. IV. törvény 49. §-a elrendeli, hogy munkaviszony létesítésénél — egyébként egyenlő feltételek mellett — azokat kell előnyben részesíteni, akik sorkatonai szolgálatot teljesítettek. E rendelkezés alkalmazásának azonban nincs helye a sorkatonai szolgálat letöltésétől számított két év elteltével, továbbá azok hátrányára, akik sorkatonai szolgálatra nem kötelezettek.

cd) Ma még teljesen fel nem számolt előítélet és ebből fakadó hátrányos megkülönböztetés nyilvánulhat meg a börtönből szabadult személyekkel szemben. Ezért állapította meg a jogszabály, hogy fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a börtönből szabadult személyek be tudjanak illeszkedni a társadalom életébe, és ennek érdekében elő kell segíteni, hogy az ilyen személyek mielőbb munkához jussanak, tehát támogatni kell őket a büntetettségükből keletkezhető olyan nehézségeik leküzdésében, amelyek nem a büntető ítéletből következnek. Ennek érdekében a jogszabály elrendeli — többek között — hogy az állami vállalatok (intézmények), illetve a szövetkezetek vezetőinek elő kell mozdítani a börtönből szabadult személyek munkába állását; nem tagadhatják meg az alkalmazást amiatt, hogy a munkavállaló börtönből szabadul, ha az alkalmazásnak egyébként komoly és alapos akadálya nincs.

A felsorolt esetekben a dolgozónak alanyi jogosultsága van az alkalmaztatásra, ha a jogszabályban meghatározott tényállás megvalósult, tehát a vállalat köteles a dolgozót a többi dolgozóval szemben előnyben részesíteni. Ha a vállalat az előnyben részesítési kötelezettségnek nem tesz eleget, a dolgozó a munkaügyi döntőbizottsághoz fordulhat és igényelheti azt, hogy a munkaügyi döntőbizottság kötelezze a vállalatot a munkaszerződés megkötésére. Ezen túlmenően a vállalatot az állam irányában is terheli az előnyben részesítési kötelezettség. Ennek teljesítése érdekében a társadalmi szervezetek főleg a szakszervezetek megfelelő tevékenységet fejthetnek ki, és ha a vállalat az előnyben részesítési kötelezettségét megszegi, ez szabálysértést valósít meg.

d) Ebben a körben érdemes említést tenni arról, hogy munkajogunk korlátozza a munkáltató felmondási lehetőségét. Igaz ugyan, hogy az Mt. főszabálya szerint a határozatlan időre létesített munkaviszonyt a vállalat felmondással bármikor megszüntetheti. A felmondást azonban írásban kell közölnie és abból a felmondás okának világosan ki kell tűnnie. Ha ez az ok a valósággnak nem felel meg, a dolgozó panasza alapján a felmondást hatályon kívül

[5] Mt. 19. § (1) bek.

[6] A főszabályt az Mt. V. tartalmazza, és ez a főszabály három esetet különböztet meg: *a)* Az üzemi baleset, foglalkozási megbetegedés miatt vagy egyéb okból csökkent munkaképességű dolgozókat a vállalatok kötelesek a számukra alkalmas munkakörben alkalmazni, célszerű foglalkoztatásukat minden rendelkezésre álló módon — így különösen belső munkaerő-átcsoportosítással, a munkahelyek, illetve eszközök megfelelő átalakításával, átképzéssel és egyéb úton is — biztosítani. (Mt. V. 10. § (1) bek). *b)* Az *a)* pont szerint nem foglalkoztatható csökkent munkaképességűek munkába állítását a tanácsok kötelesek elősegíteni. (Mt. V. 10. § (2) bek. *c)* Azokat a csökkent munkaképességűeket, akiknek állapota miatt ésszerű foglalkoztatásuk, és ezen keresztül anyagi ellátásuk már nem biztosítható, szociális támogatásban kell részesíteni. (Mt. V. 10. § (2) bek.) A csökkent munkaképességű dolgozók helyzetének rendezésével foglalkozó részletes szabályokat külön jogszabály tartalmazza. (Mt. V. 10. § (3) bek., 1/1967. (XI. 22.) MüM—EüM—PM. sz. együttes rendelet.)

[7] Mt. 19. § (2) bek.

kell helyezni. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, ha az ok megfelel ugyan a valóságnak, de a felmondás gyakorlása nem a felmondási jog társadalmi rendeltetésének megfelelően történt, vagy ha joggal való visszaélés valósult meg.

Az 1967-es jogalkotás kibővítette a felmondási tilalmak és korlátozások körét is. Ebben a körben jellemző a fejlődésre, hogy a felmondási tilalmak több esetben a házastárs munkaviszonyára is kiterjednek.[8]

A jogszabály korlátozza a csökkent munkaképességű dolgozók és a népi ellenőrök munkaviszonyának felmondását is.

A munkahelyhez való hűség megjutalmazása érdekében csak rendkívül indokolt esetben mondhat fel a vállalat a nála hosszabb ideje munkaviszonyban álló és ez alatt az átlagosnál jobb munkájával és példamutató magatartásával kitűnt dolgozónak.[9] Szociálpolitikai meggondolásból további fontos korlátozást jelent, hogy csak különösen indokolt esetben mondható fel a munkaviszonya annak a dolgozónak, akinek sok eltartott hozzátartozója van, vagy közel áll az öregségi teljes nyugdíj megszerzéséhez, vagy pedig olyan egyedülálló szülő, akinek gyermeke a 18. életévét még nem töltötte be.[10]

e) A munkához való jog megvalósulását szolgálják az 1967-es jogalkotásnak azok a szabályai is, amelyek a munkaszerződés érvénytelenségének esetére előírják az érvénytelenség orvoslásának kötelező megkísérlését. Ennek lényege az, hogy mindkét fél köteles — egymással kölcsönösen együttműködve — minden elvárható magatartást kifejteni a munkaszerződés érvénytelenségének orvoslása érdekében, kivéve, ha az érvénytelenséget a felek vagy a közérdek sérelme nélkül rövid időn belül nem lehet orvosolni.[11]

f) Lényegében a munkához való jog védelmét szolgálja az is, hogy az 1967-es szabályozás óta a felmondási idő minimuma ugyan 15 nap, de a munkaviszonyban eltöltött időtől és a betöltött munkakörtől függően a felmondási idő — megfelelően differenciálva — hat hónapig terjed.

3. A szocialista munkajog fejlődésének megnyilvánulása az is, hogy biztosítani tudja a dolgozóknak a munkakörhöz és a díjazás mértékéhez való jogát. Ezt kétféle dogmatikai megoldás is szolgálja. Az egyik az, hogy az 1967-es Mt. szerint a munkaszerződésben feltétlenül meg kell állapodni a munkakörben és a személyi alapbérben. A munkaviszony fennállása alatt pedig a munkakör és a személyi alapbér — a fegyelmi büntetéstől eltekintve — csak a dolgozó hozzájárulásával módosítható.[12]

A személyi alapbért pedig a munkáltató — a fegyelmi büntetéstől eltekintve — egyoldalúlag csak akkor módosíthatja, ha azt a bérrendszer vagy bérforma megváltoztatására tekintettel megteheti, illetve kénytelen megtenni.[13]

4. A gazdasági-társadalmi fejlődés alapján kerülhetett sor arra is, hogy az 1967-es jogalkotás megfogalmazta az egyik oldalon a dolgozó, a másik oldalon a munkáltató legfontosabb jogait és kötelezettségeit.

a) A dolgozó legfontosabb kötelezettsége, amelyet a jogszabály, ha nem is taxatív módon, de részletesen megfogalmaz, a munkavégzési kötelezettség.[14]

Lényeges vonása azonban a szocialista munkaviszonynak, hogy az nem biztosít tulajdonosi jellegű rendelkezési, illetve felhasználási jogot a dolgozó munkaereje fölött, hanem annak felhasználása csak a szocialista munkaviszony társadalmi rendeltetésének megfelelően, ennek korlátai között történhet. A társadalmi fejlődésnek és a jogalkotás fejlődésének is egyik megnyilvánulása, hogy az 1967-es Mt. meghatározta, hogy milyen időbeli és területi keretek között köteles a dolgozó munkát végezni, illetve a munkáltató utasításait teljesíteni.[15]

---

[8] Így pl. a vállalat nem szüntetheti meg felmondással a munkaviszonyt a tartósan külföldi szolgálatot teljesítő dolgozó külföldi utazására tekintettel fizetésnélküli szabadságban részesült házastársnál a fizetés nélküli szabadság időtartama és az azt követő tizenöt nap alatt. Nem szüntetheti meg felmondással a dolgozó nő munkaviszonyát férjének sorkatonai szolgálata és azt követő 15 nap alatt.

[9] Mt. 25. § (3) bek.

[10] Csak különösen indokolt esetben mondható fel a munkaviszonya *a)* annak a dolgozónak, akinek négy vagy több általa eltartott családtagja van és családjában más önálló keresettel rendelkező nincsen; *b)* annak a dolgozónak, akinek az öregségi teljes nyugdíjra való jogosultság megszerzéséhez legfeljebb öt éve hiányzik, kivéve, ha a résznyugdíjra jogott szerzett; *c)* az egyedülálló dolgozó nőnek gyermeke tizennyolcadik éves koráig; ez a védelem megilleti a gyermekét egyedül nevelő apát is. Ha azonban a vállalatnál van olyan munkakör, amelynek ellátására a dolgozó alkalmas, a munkaviszonyt mindaddig nem lehet felmondással megszüntetni, amíg ilyen munkahelyre áthelyezhető, feltéve hogy ezt elvállalja. (Mt. V. 27. §.)

[11] Mt. V. 20. § (1) bek.

[12] E szabály alól csak nagyon szűk körben van kivétel, nevezetesen a dolgozó — indokolt esetben — munkakörébe nem tartozó munkát is köteles átmenetileg ellátni. Ez azonban beosztására, korára, egészségi állapotára vagy egyéb körülményeire tekintettel reá aránytalan sérelemmel nem járhat, és nem sértheti eredeti munkaköre szerinti munkabéréhez való jogát. (Mt. 35. § (1) bek.)

[13] Mt. 24. §.

[14] A dolgozó köteles a kijelölt időben és helyen munkára képes állapotban megjelenni és a munkaidőt a részére kijelölt helyen munkában tölteni. Köteles továbbá munkakörébe tartozó munkát képességei teljes kifejtésével, az elvárható szakértelemmel és gondossággal végezni, az állami, szolgálati, illetőleg üzemi titkot megtartani. Ezen túlmenően sem közölhet illetéktelen személlyel olyan adatot, amely munkaköre betöltésével összefüggésben jutott tudomására, és amelynek közlése a vállalatra vagy más személyre hátrányos következménnyel járhat. Munkáját az arra vonatkozó szabályoknak és előírásoknak, felettese utasításainak, valamint a szakmai szokásoknak megfelelően köteles elvégezni. (Mt. 34. § (1) és (2) bek.)

[15] Ebben a körben különbséget tehetünk az utasítás megtagadásának jogosultsága, illetve kötelezettsége továbbá a figyelmeztetés joga, illetve kötelessége között. A jogszabály szerint ugyanis nem köteles telje-

b) A másik oldalon az 1967-es Mt. jogszabályba foglalta azt az elméletileg már korábban kidolgozott elvet, amely szerint a szocialista munkajogviszony alapján nem csak a dolgozót terheli munkavégzési kötelezettség, hanem a munkáltatót is terheli a foglalkoztatásnak és a megfelelő munkafeltételek megszervezésének kötelezettsége.[16]

5. A pihenéshez, a kulturált élethez, a képzéshez és a továbbképzéshez nyújtanak fokozódó lehetőséget munkajogunknak azok a szabályai, amelyek 1967 óta csökkentik a törvényes munkaidő mértékét, szabad szombatot, jutalomüdülést, továbbá megfelelő tanulmányi szabadságokat, munkaidő- és egyéb kedvezményeket biztosítanak azoknak a dolgozóknak, akik munkaviszonyuk fenntartása mellett általános, középfokú vagy felsőfokú tanintézetben tanulmányokat folytatnak. Kibővült továbbá a pótszabadságok köre, és egyes esetekben a szabadságidő tartama is.

6. A szocialista munkajog egyik legfontosabb feladata, hogy biztosítsa a végzett munka mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának megfelelő díjazást. Ennek érdekében munkajogunk az elmúlt harminc év alatt nagyon differenciált díjazási rendszert alakított ki. Ebben a körben azonban figyelmet érdemel, hogy munkajogunk ezen az elven belül vagy azt kiegészítve még több fejlődési tendenciának is eleget kíván tenni. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

a) Az egyenlő munkáért egyenlő bér elve általánosságban azt szolgálja, hogy az egyes dolgozók az egyenlő munkáért egyenlő bért kapjanak, különösen pedig azt, hogy a nők és a fiatalok is egyenlő bért kapjanak egyenlő munkáért. Ehhez az elvhez szorosan kapcsolódik a diszkrimináció tilalmának elve. Mind a két elv a társadalmi igazságosságot szolgálja. Megvalósulásuk érdekében jogi eszközök is létrejöttek. Ilyennek tekinthető például az a megoldás, amely mellőzhetetlen erővel határozza meg a díjazás alsó- és felső határát, továbá a dolgozók, illetve a munkák ún. „besorolásának" a szabályait. Itt említhető meg az a szabály is, amely szerint mindenkit az általa ténylegesen betöltött munkakör, illetve az általa ténylegesen végzett munka szerint kell díjazni. A bérkategória alsó- és felső határa között azonban még mindig megvalósulhat a diszkrimináció, meg lehet sérteni az egyenlő munkáért egyenlő bér elvét. A különböző társadalmi szervek politikai joga és kötelessége, hogy ennek megakadályozása érdekében fellépnek. A szakszervezet számos jogi eszközzel is rendelkezik a munkáltató szervezetekkel szemben, és többek között kifogással is élhet. Jogi eszközöket alkalmazhat az ügyészség is. Mindezek jellemző módon bizonyítják, hogy mennyire szükség van jogi és társadalmi-politikai eszközökre az egyes hátrányos gazdasági-társadalmi tendenciákkal szemben. Éppen ezért a társadalmi szervek — főleg a szakszervezetek — szerepe különösen előtérbe lép azokban az esetekben, azokon a területeken, ahol a jog nem tud megfelelő eszközöket rendelkezésre bocsátani.

b) Fontos elvnek, illetve követelménynek tekinthetjük azt is, hogy a díjazási rendszer, illetve annak jogi szabályozása meghatározza a munkabér minimumát annak érdekében, hogy a dolgozók és az általa eltartott családtagok anyagi és kulturális szükségleteiket egy bizonyos színvonalon mindenképpen kielégíthessék. Ez jogi formában úgy valósul meg, hogy a díjazási rendszer — lényegében minden munkakörre, illetve munkára vonatkozóan — mellőzhetetlen erővel meghatározza a díjazás minimumát.

c) A díjazás minimumának a meghatározásától meg kell különböztetnünk azokat a jogszabályokat, amelyek szociálpolitikai vagy egyéb meggondolások alapján garantálják, hogy a dolgozó — a jogszabályban meghatározott okokból, illetve esetekben — díjazásban részesüljön annak ellenére, hogy munkát nem végez. Ilyen ok lehet pl. állampolgári kötelezettség teljesítése, fizetett szabadság, állásidő stb. Hasonló megoldások érvényesülnek akkor is, ha a dolgozó — saját hibáján kívül — nem megfelelően végzi munkáját.

d) A bírói végrehajtással, a munkáltató szerv által gyakorolható levonással, sőt a dolgozó saját rendelkezéseivel szemben is a jogrendszer garantálja, hogy a dolgozó a díjazásának egy meghatározott részét mindenképpen megkapja. Ebben a körben indokolt lenne, ha a jogszabály az eltartásra szoruló családtagokat is figyelembe venné annak meghatározásakor, hogy a díjazásnak hány százalékát kell mentesíteni a bírói foglalás, illetve a munkáltatói levonás alól.

e) Ide sorolható még az ún. truck-tilalom, továbbá a díjazáshoz való jog védelmét szolgáló egyéb — a munkabér esedékességére, elszámolására és kifizetésére vonatkozó — tilalmak és előírások.

f) Itt említhető meg az is, hogy a szocialista munkajog korlátok közé szorítja a dolgozó anyagi felelősségét, a munkáltató szervek beszámítási és visszatartási jogosultságát, továbbá

síteni a dolgozó az utasítást, ha annak végrehajtása az egészségét vagy testi épségét közvetlenül és súlyosan veszélyeztetné, vagy egyébként az érdekeit védő jogszabályba ütközik. Meg kell tagadnia az utasítás végrehajtását, ha annak teljesítésével bűntettet követne el. Ha az utasítás — az előbbi eseteken kívül — jogszabályba ütközik vagy végrehajtása kárt idézhet elő, és a dolgozó a következményekkel számolhat, köteles erre az utasítást adó, ha pedig ez nem közvetlen felettese, ennek figyelmét felhívni. Az utasítás végrehajtását azonban ilyen esetben nem tagadhatja meg, kivéve, ha erre külön jogszabály feljogosítja. (Mt. 34. § (3) bek.)

[16] Ennek megfelelően a jogszabály elrendeli, hogy a vállalat köteles a dolgozót munkával ellátni, a munka megfelelő, egészséges és biztonságos végzésének a feltételeit biztosítani, valamint a munkavégzés módjára vonatkozó szükséges iránymutatást megadni. Köteles támogatni a dolgozóknak a jobb és termelékenyebb munka végzésére irányuló törekvéseit. (Mt. 33. §).

azt, hogy a tévesen kifizetett díjazást visszakövetelhesse.

A felsorolt elvek és jogi megoldások főleg szociálpolitikai követelményekre tekintettel egészítik ki a végzett munka szerinti elosztás elvét, s így tulajdonképpen már a jövedelem- és életszínvonalpolitika eszközei.

A díjazási rendszer egészére pedig az a fejlődési tendencia jellemző, hogy a dolgozó díjazása meghatározott mértékben attól is függ, hogy a vállalat milyen eredménnyel végezte tevékenységét, és hogy ehhez a dolgozó milyen mértékben járult hozzá. A díjazás mértékét tehát nemcsak a végzett munka mennyisége és minősége, hanem társadalmi hasznossága is meghatározza.

Ebben a körben említhető meg az a fejlődési tendencia is, amely növeli a jóléti és kulturális szolgáltatásokat. Ezek az ún. „béren felüli juttatások" jelentős mértékben egészítik ki egyfelől a szűkebb értelemben vett díjazást, másfelől a társadalmi alapokból biztosított jóléti és kulturális juttatásokat. Az utóbbi időben különösen fontossá váltak a családpolitikát támogató juttatások, így az üzemi bölcsődék és óvodák, továbbá a dolgozók lakásszerzését támogató megoldások stb.

7. Munkajogunk fontos feladata az egészségtelen fluktuáció korlátozása, illetve a munkahelyhez való hűség előmozdítása. Ebben a körben maga az Mt., illetve az Mt. V. csak egy fontos szabályt tartalmaz, nevezetesen azt, amelyről már szó volt, hogy csak rendkívül indokolt esetben mondhat fel a vállalat a nála hosszú ideje munkaviszonyban álló és ez alatt az átlagosnál jobb munkájával és példamutató magatartásával kitűnt dolgozónak. E szabály alkalmazásának feltételeit a kollektív szerződések határozzák meg. Nagyon lényeges azonban az a fejlődési tendencia, amely az ún. törzsgárda-szabályzatokban jut kifejezésre. Ezeket az egyes vállalatok alakítják ki a szakszervezettel egyetértésben és arra törekszenek, hogy megfelelő anyagi és erkölcsi ráhatással az indokolatlan fluktuációt csökkentsék és megjutalmazzák azokat a dolgozókat, akik hűek maradnak munkahelyükhöz.

8. Meghaladná a feldolgozás terjedelmi lehetőségeit, ha részletesen foglalkozna a fejlődésnek azokkal a megnyilvánulásaival, amelyek a társadalombiztosítás és a szociálpolitika területén következtek be. Nem lenne viszont teljes ez a tanulmány ha nem emelné ki, hogy jövedelem-, illetve életszínvonal-politikánk éppen ezen a két területen — lehetőségeinknek megfelelően — arra törekszik, hogy bővítse a szolgáltatások körét és növelje azok mértékét. Jellemző, hogy a társadalombiztosítás által nyújtott ellátásokra irányuló jogosultság ma már — ha nem is minden állampolgár vonatkozásában teljesen egyenlő mértékben — de lényegét illetően állampolgári jogosultsággá alakult át.

IV.

1. Röviden vázoltuk, hogy az egyes alapelvekre épülő dogmatikai megoldások milyen fejlődést mutatnak a gazdasági, társadalmi és politikai haladás, a szocializmus teljes felépítése érdekében. A legjelentősebb fejlődési tendencia azonban — mint erre már utaltunk — az üzemi demokrácia területén észlelhető, sőt a párt kongresszusi irányelvei alapján még további fejlődés is várható. Az üzemi demokrácia funkcionálását szolgáló egyes jogdogmatikai megoldásokkal már korábban is találkoztunk. A szocialista demokrácia kibontakozása és a vállalatok megnövekedett önállósága azonban lehetővé, de szükségessé is tette annak jogi garantálását, hogy a dolgozók mint a vállalati kollektíva tagjai a vállalat szintjén közvetlenül is, szakszervezeteik útján pedig közvetve is, részt vehessenek a vállalati tevékenység megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, munkafeltételeik szabályozásában, az egész kollektívát vagy annak egy részét érintő általános jellegű kérdések eldöntésében és a munkaügyi viták elintézésében, röviden: a vállalati tevékenység igazgatásában. A részvétel nemcsak a szűkebb értelemben vett gazdálkodási tevékenység befolyásolására nyújt lehetőséget, hanem a vállalat tágan értelmezett személyzeti politikájára, például a szakmai képzés és továbbképzés megszervezésére, a dolgozók lakásszerzésének előmozdítására is stb. Lehetőséget nyújt továbbá a vállalat keretein belül a jóléti, kulturális, sport-, stb. szolgáltatások önálló intézésére is. Az Mt. szabályozza azt is, hogy az állampolgárok — mint a vállalati kollektívák tagjai — miként befolyásolhatják szakszervezeteik útján magasabb szinteken is az államhatalmi és államigazgatási szervek jogalkotó, végrehajtó stb. tevékenységét. A kollektívát és annak képviseletében eljáró szakszervezet legfontosabb jogosultságait az alkotmány és az Mt. fogalmazza meg. Egyes részletes rendelkezéseket az Mt. végrehajtását szolgáló kormányrendelet tartalmaz. Ezekhez kapcsolódnak a szakszervezetek alapszabályai, a SZOT szabályzatai és határozatai, amelyek mint szakszervezeti normák meghatározzák, hogy a szakszervezetek miként gyakorolják a jogszabály által biztosított jogosultságaikat, és hogy a szakszervezeti tagság, sőt általában a vállalati kollektíva tagjai hogyan befolyásolhatják ebben a szakszervezetet, illetve a szakszervezet vezető szerveit és a tisztségviselőket.

A magyar munkajog — a többi szocialista országhoz hasonlóan — főleg a következő viszonylatokban építette ki a szakszervezeti jogosultságokat: rendszeres működés a dolgozók bevonása alapján; észrevételek és javaslatok előterjesztése; részvétel a dolgozók élet- és munkakörülményeit érintő kérdések szabályozásában és döntések meghozásában, önálló döntés a vállalati jóléti és kulturális alapok felhasználásáról; a dolgozók élet- és munkakörülmé-

nyeire vonatkozó szabályok és döntések végrehajtásának ellenőrzése; kifogás emelése (vétójog); közreműködés a munkaügyi viták elintézésében; képviseleti jogkör a munkásosztály, a vállalati kollektívák és az egyes dolgozók jogainak és érdekeinek érvényesítésére és védelmére; közreműködés a termelési tanácskozás megszervezésében; a vállalat keretei között működő különböző belső szervek és bizottságok munkájának irányítása, támogatása.[17]

A magyar munkajog fejlődésének egyik lényeges tendenciája tehát abban nyilvánult meg, hogy a tervgazdálkodás keretei között megteremtette az üzemi demokrácia funkcionálásának lehetőségét, vagyis azt, hogy a dolgozók közvetlenül vagy a szakszervezeteik közvetítésével részt vehessenek a szocialista vállalatok igazgatásában. Ennek érdekében meghatározott kérdésekben megosztotta a jogköröket egyfelől az igazgató, másfelől a vállalati kollektíva és az azt képviselő szakszervezet között. Ezek vonatkozásában kialakította az együttműködés jogi formáit is. Meghagyta azonban az igazgató jogkörében azokat a jogosultságokat, amelyek a vállalat egyszemélyi felelős vezetéséhez szükségesek.

2. Munkajogunk fejlődésével kapcsolatban szeretnénk egy-két olyan kölcsönhatásra is felhívni a figyelmet, amelyek egyfelől a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok, másfelől a dogmatikai megoldások között állnak fenn.

a) Nagyon fontos az a kölcsönhatás, amely egyfelől az üzemi demokrácia és a szakszervezeteket magasabb szinteken is megillető jogosultságok, másfelől a társadalmi tulajdon között áll fenn.

A társadalmi tulajdonnal fennálló kölcsönhatás alapja az hogy az állam — és ez nagyon lényeges — nem egyedül államhatalmi és államigazgatási szervei útján gyakorolja tulajdonosi funkciót, a tulajdonjogába tartozó részjogosultságait. Ezek egy részének a gyakorlását ugyanis átengedi a gazdálkodó szervezeteknek.

Ezeket — bár nem a kapitalista magánjog, hanem a szocialista jogrendszer szabályai szerint — birtoklási, használati és rendelkezési jogosultságok illetik meg a rendelkezésükre bocsátott vállalati vagyon tekintetében. Az állami vállalatok tehát az állam által rendelkezésre bocsátott vagyonnal gazdálkodnak, a tervgazdálkodás, illetve a jogszabályok által meghatározott önállósággal. Ebben a körben ők gyakorolják a vállalati vagyonra vonatkozóan rájuk átruházott tulajdonosi jogosultágokat, a vállalati kollektíva és az egyes dolgozók tevékenységének megszervezéséhez szükséges munkáltatói jogosultságokat. A dolgozók pedig az üzemi demokrácia keretei között — a jogszabály által meghatározott körben — részt vehetnek e tulajdonosi és munkáltatói jogosultságok gyakorlásában, a vállalati tevékenység igazgatásában. Mindezek következtében realitássá válhat, hogy az állampolgárok mint munkaviszonyban álló dolgozók is befolyást gyakorolhassanak arra, hogy a vállalat keretei között miként történjék a társadalmi tulajdon felhasználása, funkcionálása, a nemzeti jövedelem felosztása. Sőt erre magasabb, össztársadalmi szinten is befolyást gyakorolhatnak a magasabb szinteken tevékenykedő szakszervezetek útján.[18]

b) Az üzemi demokrácia alapján kialakult új fajta jogviszonyok befolyást gyakorolnak a szocialista vállalat gazdasági, társadalmi és politikai tartalmára ,továbbá szervezeti-jogi felépítésére is.

A vállalatot az igazgató vezeti mint a vállalat legfőbb képviseleti és ügyintéző szerve, aki a vállalat keretei között legmagasabb szinten megtervezi és megszervezi, irányítja és ellenőrzi a vállalati kollektíva tevékenységét az egyszemélyi vezetés jogkörében. A kollektíva és az azt képviselő szakszervezet, továbbá az irányításával működő belső vállalati szervek azonban ugyanúgy mint az igazgató, ma már beletartoznak a szocialista vállalatnak nemcsak szociológiai, hanem jogi struktúrájába is: az igazgatóval együtt alkotják a vállalat belső jogi szervezetét, mert a jogszabály által biztosított jogkörben nemcsak szociológiai, hanem jogi hatásokat is kiváltó módon vesznek részt a vállalati tevékenység igazgatásában.

Az üzemi demokrácia kibontakozása azonban nemcsak a szocialista vállalat sajátos struktúráját alakította ki, hanem ezzel párhuzamosan alakította a dolgozóknak a vállalattal fennálló jogviszonyát is.

Ma már azt mondhatjuk, hogy a dolgozónak, mint a vállalati kollektíva tagjának kialakult egy bizonyos, a jogszabály által meghatározott „státusza"; a vállalattal fennálló viszonya három lényeges elemből áll, éspedig munkavégzési, elosztási és szervezeti, vagyis a vállalati tevékenység igazgatásában való részvételi viszonyból. Ezek együtt alkotják a dolgozónak a kollektíván belül elfoglalt státuszát.

c) Fontos a kölcsönhatás egyfelől az üzemi demokrácia és ezen belül a szakszervezeti jogosultságok, másfelől a kollektív jellegű jogviszonyok között is.

Az ismertetett megoldások alapján megállapítható, hogy a vállalati kollektívát és annak tagjait közvetlenül vagy a szakszervezet közvetítésével, számos közreműködési jogosultság illeti meg a vállalat keretei között is a vállalat tevékenységének igazgatásában. A vállalatot számos olyan jóléti, kulturális, munkavédelmi

[17] Mt. 11—17. §§-ai; Mt. V. 7. és 8. §§-i.

[18] L.: részletesebben: *Weltner:* A szocialista gazdálkodó szervezet struktúrája. Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei XIV. kötet 3. sz., 1965, 221—253. old.: *Weltner:* A dolgozók közreműködése a vállalatra átruházott tulajdonosi és munkáltatói jogosultságok gyakorlásában, Acta Facultatis Politico—Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae Tomus XII, 197. old.

stb. szolgáltatás is terheli a vállalati kollektíva irányában, amelyek tekintetében jogosítottként — legalábbis közvetlenül és elsődlegesen — nem egy-egy meghatározott dolgozó, hanem az egész kollektíva jelentkezik.

Mindezekben az esetekben nem egyéni, hanem kollektív jellegű jogviszonyok jönnek létre, mert — közvetlenül és elsődlegesen — jogosítottnak nem egyes dolgozókat, hanem a vállalati kollektívát tekinthetjük. A kollektívát — mint sajátos jogalanyt — megillető ezek a jogosítványok tehát nem egyéni, hanem kollektív jellegű jogosítványok.

Ezek a kollektív jellegű jogosultságok hozzájárulnak az üzemi demokrácia funkcionálásához és olyan szolgáltatások nyújtásához a vállalat részéről, amelyek messze meghaladják a munkabér, a díjazás klasszikus értelemben vett fogalmi körét. Így például elsődlegesen és közvetlenül a vállalati kollektíva irányában terheli a vállalatot az a kötelezettség is, hogy hozzájáruljon a dolgozók kulturális, jóléti, egészségügyi és sportcélú intézményeinek létesítéséhez és fenntartásához, valamint a dolgozók ilyen irányú tevékenységének költségeihez. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, amidőn a vállalat kötelezettséget vállal arra, hogy a felsoroltakon túlmenően hozzájárul a dolgozók életkörülményeinek javításához, így különösen üzemi étkezés szervezéséhez, a dolgozók lakásépítkezéséhez, gyermekintézmények létesítéséhez stb. Sőt, a vállalat szociális és kulturális alapjai tulajdonképpen a kollektívát megillető célvagyonnak tekinthetők, hiszen ezeket a kollektíva érdekében kell felhasználni és ezek felhasználásának módjáról a szakszervezet vállalati szerve dönt úgy, hogy a döntés előtt csak a vállalat véleményét kell kikérnie. A kollektíva jogosultságának tekinthető az is, hogy a vállalat keretei között termelési tanácskozás és a már ismertetett belső szervek tevékenykedhessenek. Az egyes dolgozók pedig mint a kollektíva tagjai kapcsolódhatnak be a kollektív jogosultságok gyakorlásába. Ez történhet közvetlenül, például a kollektív szerződés tervezetének megvitatásakor, termelési tanácskozáson stb. Más esetekben a szakszervezet lép fel a kollektíva képviseletében. A kollektíva tagjai, különösen pedig a szakszervezeti tagok a szakszervezeti alapszabályokban biztosított tagsági jogaik és szakszervezeti taggyűlésen hozott határozatokkal befolyásolhatják a szakszervezeteket, hogy a kollektíva érdekében miként gyakorolják jogosultságaikat.

3. Munkajogunk fejlődésének egy további lényeges vonása, hogy megnövekedtek azok a megoldások, szolgáltatások és intézkedések, amelyek a munkajog eszközeit nem, vagy nem közvetlenül, illetve nem kizárólagosan a munkaügyi politika érdekében használják fel, hanem a szociálpolitika, az egészségügyi, az oktatásügyi stb. politika céljaira. A terhes és kisgyermekes anyák például sokféle munkajogi előnyben, kedvezményben, védelemben részesülnek. Ilyen munkajogi megoldás — többek között — a gyermekgondozás céljára biztosított hároméves fizetés nélküli szabadság is. Ide sorolhatók azok a munkajogi megoldások is, amelyek a csökkent munkaképességű dolgozók rehabilitását szolgálják. Vagy például az oktatás-, illetve a művelődéspolitika céljait szolgálják azok a különböző munkajogi kedvezmények, például fizetett tanulmányi szabadság, munkaidő-kedvezmény, amelyek megkönnyítik a tanulást és a továbbképzést.

V.

1. Munkajogunk a felszabadulástól kezdve arra törekedett, hogy a maga eszközeivel is előmozdítsa a szocializmus építését. A fejlődés menetében kialakult gazdasági, társadalmi politikai viszonyok új fajta dogmatikai megoldásokat igényeltek és tesznek majd szükségessé a jövőben is. Éppen ezért fontos, hogy a munkajog tudománya is előmozdítsa a megfelelő megoldások kialakítását. Elemeznie kell tehát a szabályozás és a tudományos nézetek történeti fejlődésében kifejezésre jutó tendenciákat. Igénybe kell vennie a szociológiai módszereket annak tisztázása érdekében, hogy az egyes dogmatikai megoldások hogyan valósulnak meg, milyen gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai hatásokat váltanak ki. Fontos a jogösszehasonlítás módszere is, éspedig mind a szocialista, mind pedig a kapitalista országok viszonylatában. Végül nem hangsúlyozható eléggé, hogy mennyire lényegesek az interdiszciplináris kutatások a munkatudományi ágazatok együttműködésével.

2. Fontos a további fejlődés érdekében is amire már röviden utaltunk: a jog dogmatikai megoldásai csak bizonyos körben alkalmasak arra, hogy közvetlenül megfelelő hatást váltsanak ki. A munkajog megoldásainak tehát lehetővé kell tenniük, hogy a társadalmi szervek, különösen a szakszervezetek, a fejlődő üzemi demokrácia keretei között megfelelő tevékenységet fejthessenek ki általában is, de különösen is azon a körön túl, ahol a jog kellő hatást már kifejteni nem tud.

Weltner Andor

Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink 30 éves szocialista fejlődéséről

I.

Magyarországon az 1945. évi felszabadulás után az első intézkedések közé tartozott *a népi demokratikus földreform* megvalósítása, amely kulcsfontosságú szerepet játszott az ország további fejlődésében. A földosztást az 1945. március 15-én megjelent 600/1945. ME. sz. rendelet alapján hajtották végre, amely rendeletet 1945 őszén az 1945. évi VI. tv. emelte törvényerőre. A földreform végrehajtásában döntő szerepet játszottak a községi földigénylő bizottságok, amelyekre a rendelet a földosztás lebonyolítását rábízta. Ezekben a bizottságokban a 3200 községben mintegy 30 000 dolgozó paraszt vett részt, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy a magyar földosztást 1945-ben maga az érdekelt dolgozó parasztság hajtotta végre. A földosztás gyors és radikális lebonyolítására azonban nem kerülhetett volna sor, ha a földért harcoló dolgozó parasztság nem talál szilárd szövetségesre, biztoskező vezetőre a munkásosztályban, ha a forradalmi demokratikus diktatúrának nem a párt vezette munkásosztály lett volna a vezető ereje.

Az 1945. évi magyar földosztás fontosabb adatai nagyon imponálóak, s egyértelműen mutatják annak radikális mivoltát. A földosztás a megművelt földterület 34,8 százalékára terjedt ki. Juttatásban — a házhelyigénylőket nem számítva — mintegy 650 000 személy részesült. Telepítési célra kb. 100 000 katasztrális holdat jelöltek ki. A földekkel együtt igénybe vették a nagybirtok minden élő és holt felszerelését, készleteit is, továbbá a kastélyokat, kúriákat, gazdasági épületeket, parkokat, kisegítő üzemeket és a nagybirtok mezőgazdasági üzemeit. A mezőgazdasági munkásoknak 48%-a, a gazdasági cselédeknek 53%-a, a törpebirtokosoknak 53%-a és a kisbirtokosoknak 20%-a jutott a földreform során a földhöz. A juttatás átlagosan 5 kat. hold föld volt.

A földosztás jogi megoldása is figyelemre méltó volt. A földosztás céljára *állami földalap* létesült, amelybe a következő jogcímek alapján kerültek a földek:

a) Megváltás címén igénybe kellett venni az ezer katasztrális hold feletti birtokokat teljes egészében, a 100 és 1000 katasztrális hold közötti birtokokat pedig 100 katasztrális holdat meghaladó részükben, míg a szőlők és gyümölcsösök 20 katasztrális holdat meghaladó része került igénybevételre.

b) Elkobzás címén vették igénybe a hazaárulók, volksbundisták és más népellenes elemek földbirtokát teljes egészében.

A mezőgazdasági termeléssel élethivatásszerűen foglalkozó személyek földbirtokát 200 katasztrális holdig, az ellenállási mozgalomban részt vett személyekét pedig 300 katasztrális holdig *mentesíteni* lehetett. Mentesek voltak továbbá a községi és közbirtokossági legelők is.

Az ily módon létrejött állami földalapba tartozó földek túlnyomó többségét az állam telekkönyvileg is az arra igényjogosult dolgozó parasztok *magántulajdonába* adta. A földreform során magántulajdonba adott földek fölötti rendelkezés jogát a törvény különböző korlátozásoknak vetette alá. E korlátozások három irányban jelentkeztek, éspedig:

a) a föld elidegenítésének és megterhelésének 10 éves tilalmában;

b) ugyanerre az időszakra vonatkozóan az öröklési jog korlátozásában;

c) abban, hogy a juttatott föld megművelésének nagymérvű elhanyagolása esetén a figyelmeztetésen túlmenően a törvény lehetővé tette a juttatott föld megvonását.

Mindez azt mutatja, hogy a földreform során szétosztott és az arra igényjogosult természetes személyeknek tehermentesen magántulajdonba adott földek tulajdonjoga *tartalmát illetően korlátozott földmagántulajdon* volt. Ez a korlátozás közvetlenül mindenekelőtt azt a helyes célt szolgálta, hogy megakadályozza az újonnan földhöz juttatottak elproletarizálódását — de ezek az intézkedések ugyanakkor alkalmasak lettek arra is, hogy a földmagántulajdon ilyen korlátozása mellett a későbbiekben megindulhasson a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Az 1945. évi földosztás tehát itt is — mint sok más területen — már túlment a polgári demokratikus agrárátalakuláson és a szocialista agrárforradalmi átalakulásba való fejlődés perspektíváit is jelezte.

Mindez együttvéve azt mutatja, hogy Magyarországon nem a föld nacionalizálásával, hanem népi demokratikus földreformmal számolták fel örökre a feudálkapitalista nagybirtokrendszert. *A népi demokratikus földreform azt jelenti, hogy a paraszti birtokok érintetlenül hagyása mellett az állam minden nagybirtokot megszüntet és a megszüntetetett nagybirtokok földjeit az arra igényjogosult dolgozó parasztok között szétosztja úgy, hogy a földet aránylag csekély megváltási ár ellenében a földhöz juttatottak magántulajdonába adja.* Másként kifejezve ez azt jelenti, hogy a népi demokratikus földreform során megszüntetett nagybirtokok szétosztott földjei a meglevő paraszti földmagántulajdonhoz igazodtak. Ezzel általánossá vált a mezőgazdaságban a kisárutermelő egyéni paraszti földhasználat és az ennek alapjául szolgáló paraszti földmagántulajdon.

Magyarországon azért oldották meg népi demokratikus földreformmal a feudálkapitalista

nagybirtokrendszer felszámolását, mert nálunk a mezőgazdaság történelmi fejlődése azt tette lehetővé és így kívánta meg gazdaságilag is a háborúban tönkretett mezőgazdaság felemelkedése. A magyar mezőgazdaság a felszabadulás előtt már kapitalista szempontból többé-kevésbé fejlett mezőgazdaság volt. Ennek következtében a nagy számban található szegény-, kis- és középparasztság között igen erős gyökeret vert a földmagántulajdon hagyománya és vágya, a földmagántulajdonhoz való ragaszkodás. A parasztság nálunk is szemben állt a nagybirtokrendszerrel, akarta annak felosztását —, de úgy, hogy a nagybirtok földjét saját magántulajdonaként kapja meg. Ilyen körülmények között viszont a munkás-paraszt szövetség érdekében és egyben az ország szocialista irányú politikai és gazdasági fejlődése érdekében nem a föld nacionalizálásával, hanem a népi demokratikus földreform által alkalmazott módon lehetett és kellett nálunk felszámolni a feudálkapitalista nagybirtokrendszert. Magyar vonatkozásban az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság földbirtok-politikájának tanulságai is ezt a megoldást indokolták.

A magyar — és a többi európai szocialista államban is végrehajtott — népi demokratikus földreform tapasztalatai alapján általános törvényszerűségként megállapítható, hogy azokban az országokban, amelyekben a kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban nem vezet az iparhoz hasonló nagymérvű koncentrációhoz, ahol a mezőgazdaságban a kapitalizmus növekedése ellenére jelentős számú kis- és középbirtokos réteg van, akik között igen erősen él a földmagántulajdon hagyománya és vágya —, ott sem a polgári demokratikus forradalmi átalakulás, sem a proletárforradalom nem valósíthatja meg azonnal a földtulajdon társadalmasítását. Nem valósíthatja meg azért, mert a jelentős számú kis- és középtermelő réteg ilyen körülmények között szembefordulna a forradalmi átalakulással, vagy legalábbis nem támogatná azt. Ez viszont aláásná a proletárforradalom kibontakozását és hosszú időre visszavetné a forradalom győzelmét. Ezért írja Lenin, hogy a „Kapitalista államok többségében a proletárforradalomnak egyáltalán nem kell a magántulajdont azonnal teljesen megszüntetnie, mindenesetre biztosítja a kis- és középparasztságnak nemcsak a földbirtoka megmaradását, hanem annak megnagyobbodását is . . ."

Magyarországon — és a többi európai szocialista államban is — a földkérdésnek a népi demokratikus földreform által alkalmazott módon való megoldása létrehozta a munkás-paraszt szövetség anyagi bázisát, elindította a demokratikus forradalmi átalakulást és jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a felszabadulással beindult demokratikus forradalmi átalakulás szocialista forradalmi átalakulásba vezessen.

A földkérdésnek a népi demokratikus földreform és a szovjet földnacionalizálás útján való megoldása látszólag teljesen eltérő egymástól. Ennek ellenére a *tartalom, a lényeg* mindkét megoldás esetében azonos. Az alapvető célkitűzés azonossága mellett csak a *megoldás módjában* különböznek egymástól, amely különbség a történelmi fejlődésben gyökeredző eltérő adott körülményekből következett.

A népi demokratikus földreform és a szovjet földnacionalizálás *közös vonásait* a következőkben lehet megjelölni: *a)* a nagybirtokrendszer teljes szétzúzása; *b)* a nagybirtokosok földjének a dolgozó parasztság kezére adása, *c)* a nagyparaszti birtok érintetlenül hagyása; *d)* gyors, radikális végrehajtás felülről jövő támogatással a munkások és a parasztok saját akciói révén; *e)* olyan földhasználati rendszer létrejötte, amelyről már — az egyéb feltételek megléte esetén — közvetlenül át lehet térni a szocialista mezőgazdaság megteremtésére.

A *különbség* a népi demokratikus földreform és a szovjet földnacionalizálás között abban állott, hogy míg a Szovjetunióban minden föld egységesen *állami* tulajdonba került, a népi demokratikus földreform a többi európai szocialista államban érintetlenül hagyta a paraszti földmagántulajdont. A földosztás céljaira igénybe vett nagybirtokok földjeit pedig az arra igényjogosult dolgozó parasztság *magán*tulajdonába adták, kisebb részében pedig állami tulajdonba került. A különbség lényege tehát az, hogy *milyen jogi formában* oldotta meg a nagybirtokrendszer szétzúzását és az elkobzott földnek az arra igényjogosult parasztság kezére adását a szovjet földnacionalizálás, illetőleg a népi demokratikus földreform.

Az európai szocialista államokban megvalósított népi demokratikus földreformok során szétosztott földek tulajdonjogilag a meglevő paraszti földmagántulajdonhoz igazodtak. Tehát míg a Szovjetunióban a föld nacionalizálása mindenféle földmagántulajdont megszüntetett — így a parasztok földmagántulajdonát is —, de minden földet meghagyott, illetőleg átadott a parasztok egyéni (és társas) művelésébe ingyenes és örök használatba —, addig a népi demokratikus földreform csak a nagybirtokosok földmagántulajdonát szüntette meg, de a paraszti földmagántulajdonhoz nem nyúlt, s a megszüntetett és szétosztott nagybirtokok földjein az arra igényjogosult dolgozó parasztoknak magántulajdonjogot adott. A megszüntetett nagybirtokok földjei, amelyeket nem osztottak szét (erdők, legelők stb.) általában állami tulajdonba kerültek.

Bár az alkalmazott földtulajdonjogi forma szempontjából nyilvánvaló különbség van a föld nacionalizálása és a népi demokratikus földreform között, *közös vonásuk* mégis az, hogy a nagybirtokrendszer megszüntetése után mindkét esetben egyszerűbbé és egyöntetűbbé válik a földtulajdoni rendszer és a földtulajdoni alapokon mindkét esetben olyan földhasználati viszonyok jönnek létre (uralkodóvá válik a kisárutermelő paraszti földhasználat), amelyekről — a szükséges egyéb körülmények fennállása esetén

— már át lehet térni a következő feladat megvalósítására: a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság megteremtésére.

A föld nacionalizálása, illetőleg a mezőgazdaságnak a népi demokratikus földreform eredményeként megindult fejlődése terén eszerint az elsődleges szempont az, hogy akár az egységes állami földtulajdon, akár a mezőgazdaságban uralkodóvá lett paraszti földmagántulajdon alapján *olyan földhasználati rendszer jöjjön létre, amelyről majd át lehet térni a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megvalósítására.* Ezt a paraszti földhasználati rendszert a föld nacionalizálása és a népi demokratikus földreform egyaránt létrehozza, s így közöttük az alapvető gazdaságpolitikai célkitűzés szempontjából nincs lényeges különbség. Ez is, az is általánossá teszi a paraszti gazdálkodást és e dolgozó paraszti gazdaságok a mezőgazdaság szocialista átszervezése során itt is és ott is közösen termelő termelőszövetkezeti gazdaságokba tömörülnek. *A népi demokratikus földreform is, akárcsak a föld nacionalizálása a Szovjetunióban, nemcsak a burzsoá forradalom utolsó szava volt, hanem egyben lépés is a szocializmus felé.*

Mindehhez hozzá kell még tenni azt is, hogy nálunk *a népi demokratikus földreform után a kisárutermelő paraszti gazdálkodásnak megfelelő egység jött létre a földtulajdon és a földhasználat között.* Az a híres földreformos jelszó, amely szerint „a föld azé, aki megműveli" — azonos jellegű egységet hozott létre a mezőgazdaságban a paraszti földhasználat és a paraszti földtulajdon között, amely teljes egészében összhangban volt a kisárutermelő gazdálkodással. Kétségtelen, hogy ez az egység csak viszonylagosan lehetett stabil, mint ahogyan csak viszonylag stabil maga a kisárutermelő gazdálkodás is, de ennek ellenére sem lehet tagadni azt, hogy a paraszti földmagántulajdon és a paraszti földhasználat közötti magánjellegű egység előrelépést jelentett az ilyen szempontból is ellentmondásos feudálkapitalista nagybirtokrendszerrel szemben — s ami ugyancsak fontos — olyan közbeeső gazdálkodási rendszert jelentett a mezőgazdaságban, amelyet elő lehetett készíteni a mezőgazdaságban a szocialista nagyüzemi gazdálkodás megteremtésére és annak általánossá tételére. Nálunk ez a folyamat 1948/49-ben a fordulat évében kezdődött el a mezőgazdaságban a termelőszövetkezeti mozgalom megjelenésével és fokozatos fejlődésével.

II.

Az 1945-től 1949-ig terjedő fejlődési időszakban, vagyis a munkás-paraszt demokratikus diktatúra időszakában a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok területén *alapvető változások nem következtek be.* Ennek ellenére ez az időszak is nagyon lényeges ezen a területen, részben azért, mert ebben az időszakban *meg kellett védeni a földreform eredményeit* a különféle támadásokkal szemben, részben pedig azért, mert ebben az időszakban a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok területén is — amennyire az lehetséges volt — *fel kellett halmozni az előfeltételeket a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a megkezdéséhez.* Pontosabban megfogalmazva: meg kellett védeni és erősíteni a földreformmal létrehozott paraszti földtulajdoni rendszert, vissza kellett verni a volt nagybirtokosok és tőkés nagybérlők földreform elleni támadását; az adott politikai és gazdasági viszonyok által engedett módon és mértékben gátat kellett vetni a kisárutermelés polarizáló tendenciáinak, vagyis egyfelől a kulákoskodásnak, másfelől a proletarizálódásnak, uralkodóvá kellett tenni a mezőgazdaságban a saját munkán alapuló földhasználatot; a kisbirtokosok és a mezőgazdasági munkások támogatásával, a munkás-paraszt szövetség erősítésével, az állami földtulajdon folyamatos gyarapításával, a földművesszövetkezetek erősítésével stb. fel kellett halmozni az előfeltételeket a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megkezdéséhez.

1948/49., vagyis a fordulat éve, a proletárdiktatúra kivívása *új fejlődési szakaszt* nyitott meg a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok területén is. Ennek az új fejlődési szakasznak a fő jellemző vonása az, hogy egyértelműen eldöntötte a mezőgazdaság további fejlődési útját, vagyis *vitathatatlanná vált az, hogy a magyar mezőgazdaság a továbbiakban a szocialista fejlődési úton fog haladni,* éspedig a szocialista mezőgazdasági termelőszövetkezeti fejlődés útján, a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság megteremtésének a célkitűzésével.

Hazánkban tehát a fordulat éve után előtérbe kerül a mezőgazdaságban a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a feladata. E feladat megkezdéséhez határozott lépéseket kellett tenni a földmagántulajdonnal kapcsolatban, valamint a földhasználati viszonyok területén is. Ezeknek az intézkedéseknek a lényege az volt, hogy a paraszti föld-magántulajdont alkalmassá kellett tenni arra, hogy annak körülményei között megindulhasson, sikeresen haladhasson előre, és megvalósulhasson a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság megteremtése. Ennek érdekében a törvényhozásnak két területen kellett megfelelő rendelkezéseket hoznia, mégpedig a magángazdálkodás és a termelőszövetkezeti gazdálkodás területén.

1. A magángazdálkodás területén az volt az alapvető feladat, hogy a földmagántulajdont annak magántulajdoni jellege korlátozásával alkalmassá kellett tenni arra, hogy a földmagántulajdon megléte körülményei között is beindulhasson a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom, a termelőszövetkezeti gazdálkodás. Másként kifejezve ez azt jelentette, hogy meg kellett bontani a paraszti földmagántulajdon és a paraszti kisárutermelő földhasználat viszonylagos egységét úgy, hogy a paraszti földmagán-

tulajdon alapján és annak körülményei között kollektív, szocialista földhasználat jöjjön létre a mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös földhasználat formájában. Ez elvileg és gyakorlatilag is azt jelentette, hogy kollektív, termelőszövetkezeti közös földhasználat, amely jellegét illetően szocialista földhasználat —, fejlettebb, előrehaladottabb, mint a paraszti földmagántulajdon, amely korlátozott földmagántulajdon formájában alapját képezte a kollektív, termelőszövetkezeti közös földhasználatnak. Nyilvánvaló, hogy ez olyan ellentmondást hozott létre a korlátozott paraszti földmagántulajdon és a szocialista jellegű termelőszövetkezeti közös földhasználat között, amelyet később fel kellett oldani úgy, hogy az elmaradottabb korlátozott paraszti földmagántulajdonnak kellett igazodnia az előrehaladottabb, fejlettebb szocialista termelőszövetkezeti közös földhasználathoz. Erre, vagyis ennek az ellentmondásnak a megszüntetésére azonban csak akkor kerülhetett sor, amikor már az egész magyar mezőgazdaságban a szocialista gazdálkodási szektor vált uralkodóvá, vagyis megvalósult a mezőgazdaság szocialista átszervezése, általánossá vált a mezőgazdaságban a termelőszövetkezeti (és állami gazdasági) nagyüzemi gazdálkodás. Ez azonban már új fejlődési periódus kezdetét jelenti a mezőgazdaságban is, amelyre 1968-ban került sor, az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével, az új gazdasági mechanizmusra való áttéréssel.

De visszatérve a fordulat évéhez, a mezőgazdaság akkor kezdődő szocialista irányú fejlődési periódusához, — mint már említettük —, a magángazdálkodást illetően *a földmagántulajdon korlátozása volt az elsődleges feladat.* Ezen a téren jelentős lépés volt mindenekelőtt a 9000/1948. (VIII. 29.) Korm. sz. rendelet kibocsátása. Ez a rendelet kimondotta a nagyhaszonbérletekre, a földműveléssel nem élethivatásszerűen foglalkozó személyek földjeire és a jogi személyek tulajdonában levő földekre *az állam előhaszonbérleti jogát.* Az állam a maga előhaszonbérleti jogát földbérlő szövetkezetek, termelőszövetkezeti csoportok és egyénileg dolgozó parasztok révén gyakorolta. E jog gyakorlása során közel $^1/_4$ millió kat. hold nagyhaszonbérlet került az említett földbérlő szövetkezetek, termelőszövetkezeti csoportok és egyénileg dolgozó parasztok használatába.

Tulajdonképpen a földbérlő csoportok és a termelőszövetkezeti csoportok e rendelet hatálya alá eső földeken alakultak meg, vagyis *ténylegesen ezzel a rendelettel indult el nálunk a mezőgazdaság szocialista átszervezése.*

A következő jelentős lépés a földmagántulajdon állami korlátozása terén a 13 000/1948. (XII. 22.) Korm. sz. rendelet volt, amely *a mezőgazdasági ingatlanok forgalmát államigazgatási engedélyhez kötötte,* vagyis korlátozta ezeknek a földeknek az adás-vételét. Gyakorlatilag ezzel a rendelettel úgyszólván teljesen megszűnt a földmagántulajdon adásvétele, vagyis megszűnt a legfontosabb magánjellegű árusajátosság érvényesülése a paraszti földmagántulajdon esetében.

A gazdag parasztok (kulákok) korlátozásának volt fontos lépése a 4091/1949. (VI. 16.) Korm. sz. rendelet kibocsátása, amely lehetővé tette a gazdag parasztoknak, hogy földjüket az államnak tulajdonba vagy használatba felajánlják, éspedig ellenérték fejében vagy ingyenesen. Hasonló lehetőséget biztosított az állam — természetesen egészen más okból és lényegesen kedvezőbb feltételek mellett — a kétlaki munkásoknak is.

Mindezekkel az állami korlátozásokkal a földmagántulajdon már alkalmassá vált arra, hogy annak körülményei között sikeresen haladhasson előre a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása.

Ezeket a korlátozó rendelkezéseket 1957-ben felülvizsgálták és az akkori körülményeknek megfelelően újból szabályozták (1957. évi 9. és 10. sz. tvr.) módosítva a föld adás-vételét, a földfelajánlást és bevezetve a földbirtokmaximumot. Mindez azonban a lényegen nem változtatott. A földmagántulajdon állami korlátozásának a lényege tehát az, hogy a korlátozás a földmagántulajdon legjelentősebb — kapitalista jellegű — árutulajdoni sajátosságait érinti, azokat a sajátosságokat amelyek kedveznek a tőkés fejlődési tendenciáknak, és leginkább gátolják a mezőgazdaság szocialista átszervezését a paraszti földmagántulajdon körülményei között. A földmagántulajdon állami korlátozása ennek következtében szerves része a földmagántulajdon társadalmasítási folyamatának, hiszen a földmagántulajdon társadalmasításának tulajdonképpeni célja az, hogy a földtulajdon magántulajdoni árujellege megszűnjön és a föld teljes egészében a termelés, a rendeltetésszerű használat szolgálatába kerüljön. Mindezek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy *mindaz az állami korlátozás, amelyet a szocializmust építő állam a földmagántulajdonnal kapcsolatban érvényesít, egyben a földmagántulajdon társadalmasítási folyamatának egy-egy jelentős állomása.*

2. Mint már említettük, a fordulat évével a korlátozott földmagántulajdon körülményei között beindult nálunk a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom, vagyis megkezdődött a szocialista nagyüzemi gazdaságok általánossá tétele a mezőgazdaságban. A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése a földmagántulajdon körülményei között és sok tekintetben annak ellenére ment végbe. Ez a tény kétségtelenül sok tekintetben befolyásolta a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődését, s a termelői szövetkezés egyes típusainak belső felépítését. Ugyanakkor fokozottan hangsúlyozni kell azt is, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom döntő jelentőségű befolyást gyakorol a földmagántulajdon átalakulására azért, mert fokozatosan átalakítja, szocialistává teszi a földhasználati viszonyo-

kat, s ezek *az új, szocialista jellegű földhasználati viszonyok maguk után vonják a földmagántulajdon átalakulását is,* vagyis a földtulajdoni formák igazodnak a szocialista jellegű földhasználati formákhoz.

A termelőszövetkezeti mozgalom megjelenése tehát — az eddigiek mellett — egyben sajátos, *új földtulajdoni és földhasználati viszonyok megjelenéséhez vezetett.* E viszonyok sajátossága az, hogy a föld belátható ideig megmarad a szövetkezeti parasztok tulajdonában, de ezeken a földeken termelőszövetkezeti közös, társas, a tagok közös munkáján alapuló „munkaföldhasználat", vagyis szocialista kollektív földhasználat valósul meg. A termelőszövetkezeti tagok közösbe bevitt földtulajdona jogilag, formailag tulajdonjogi részarányban kifejezve megmarad ugyan a termelőszövetkezeti tag tulajdonában és annak termelőszövetkezeti közös használatáért földjáradékban részesül —, közgazdaságilag azonban ezek a földek már termelőszövetkezeti társadalmi tulajdonként jelentkeznek, illetőleg funkcionálnak, mivel a termelőszövetkezet úgy használja a tagjai tulajdonát képező bevitt földeket, mintha annak tulajdonosa lenne.

A termelőszövetkezeti közös földhasználat a szövetkezeti tagok földjeinek *egyesítése* révén valósult meg. Az így egyesített földeket összefüggő, egy vagy több tagból álló, nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas táblákba vonták össze, vagyis tagosították. A tagosított táblákon a gépi művelés, a fejlettebb agrotechnika előnyei kibontakozhatnak, a termelőerők nem forgácsolódnak szét, vagyis nem csak jogilag, de gazdaságilag is *megvalósul a föld termelőszövetkezeti nagyüzemi koncentrációja.* Lényegében a föld termelőszövetkezeti nagyüzemi koncentrációja tette szükségessé a *tagosítás,* illetőleg a *földrendezés* jogintézményének bevezetését. Ennek megfelelően nálunk először az 1949. évi 3. tvr. rendelte el a részleges — tagosítást (a község határának egy részére kiterjedő tagosítást nevezzük részleges tagosításnak), majd a 143/1951. (VII. 25.) MT sz. rendelet a község egész határára kiterjedő általános tagosítást szabályozta, elsősorban a termelőszövetkezetek, a termelőszövetkezeti csoportok és az állami gazdaságok érdekében. *A tagosítás kétségkívül elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekében tett beavatkozást jelentettek a földmagántulajdon jogába —, vagyis mint állami intézkedés egyben a földmagántulajdon állami korlátozásai közé is sorolható.*

A földrendezés, illetőleg a tagosítás azonban csupán szükségszerű kísérőjelensége a földtulajdonjog és a földhasználati jog terén a termelőszövetkezeti mozgalom eredményeként bekövetkezett jelentős változásoknak. Ezeknek a jelentős változásoknak a lényege abban van, hogy a dolgozó parasztok bevitték földjüket a termelőszövetkezetbe. Ezzel földtulajdonuk bizonyos részjogosultságait (birtoklási jog, használati jog, a használattal kapcsolatos rendelkezési jogosultságok) *önként* átengedték a termelőszövetkezetnek *s ilyen módon a földtulajdon állami korlátozásán túlmenően maguk tették meg az első döntő lépést földmagántulajdonuk társadalmasítása útján.* Ez másként kifejezve azt is jelenti, hogy a termelőszövetkezeti tag földtulajdonosok a közösbe bevitt földtulajdonukat önként, saját maguk is magasabb szintre, *társadalmi szintre emelik,* illetve jelentős részben maguk valósítják meg azt a törvényszerűséget, hogy a földtulajdon a termelőszövetkezetben is igazodjon a földhasználathoz, igazodjon a szocialista gazdálkodáshoz.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalomnak a termelőszövetkezeti közös gazdaságok mellett másik sajátos, de a termelőszövetkezettől elszakíthatatlan intézménye a *háztáji gazdaság.* A háztáji gazdasággal együtt kialakult a háztáji földhasználat is, amely új, szocialista jellegű személyi földhasználatként létezik. A háztáji földhasználat, mint személyi jellegű szocialista földhasználat a magyar termelőszövetkezeti mozgalomnak ebben a fejlődési periódusában vegyes földtulajdonjogi alapokon létezett, de a tagsági jogviszonyon keresztül mindenképpen szervesen kapcsolódott a termelőszövetkezeti közös gazdasághoz. A háztáji földhasználat vegyes tulajdonjogi alapja azt jelentette, hogy a háztáji földhasználat megvalósulhatott egyrészt a termelőszövetkezeti tag tulajdonában visszahagyott (jogilag bevitt, de a termelőszövetkezet közgyűlése által háztáji gazdálkodás céljára visszahagyott föld) földön, másrészt megvalósulhatott olyan földön, amelyet a termelőszövetkezeti közös földekből jelöltek ki a tag részére háztáji gazdálkodás céljára. A visszahagyott háztáji föld tulajdonjogát lényegileg személyi földtulajdonnak lehetett tekinteni, míg ezzel szemben a termelőszövetkezeti közös földekből juttatott háztáji föld tulajdonjogát társadalmi földtulajdonjognak lehetett tekinteni.

Magyarországon a mezőgazdaság tömeges kollektivizálása az 1960—61 években fejeződött be. A mezőgazdaság szocialista átszervezése ugyan a fordulat évével, vagyis 1948—49-ben kezdődött el, de a tömeges kollektivizálásnak nevezhető átalakulás gyakorlatilag 1959—61 között valósult meg. A tömeges kollektivizálódás befejezésével a magyar mezőgazdaságban uralkodóvá váltak a szocialista jellegű földhasználati formák (állami gazdaságok, termelői szövetkezeti formációk háztáji és illetményföldhasználat), amelyek jelentős mértékben visszahatottak a földtulajdoni formák alakulására is. Ez a visszahatás pozitív irányú volt, s a lényege abban fejezhető ki, hogy *a szocialista földhasználati formák hatására a paraszti földmagántulajdon fokozatosan átalakult,* illetőleg átalakul társadalmi földtulajdonná, éspedig részben állami társadalmi földtulajdonná részben szövetkezeti társadalmi csoporttulajdonná, s ezek mellett kisebb részében pedig személyi földtulajdonná.

Ebben a fejlődési periódusban egyértelműen kialakult a személyi földtulajdonnak egyik megjelenési formája, éspedig a lakó- és üdülőtelek személyi földtulajdona, amely jogilag is többé-kevésbé szabályozva lett már ebben a fejlődési szakaszban. A mezőgazdasági rendeltetésű földek személyi földtulajdona ugyancsak kialakulóban volt már ebben a fejlődési periódusban — különösen a visszahagyott háztáji földek, valamint az élethivatásszerűen nem mezőgazdasági termeléssel foglalkozó állampolgárok kisebb, egy katasztrális holdat meg nem haladó földterülete esetében —, azonban a jog ebben a fejlődési szakaszban ezt a fajta személyi földtulajdont még kifejezetten, intézményesen nem szabályozta annak ellenére, hogy ténylegesen, bizonyos részletszabályokban a jogi szabályozás is mintegy személyi földtulajdonnak tekintette ezeket a mezőgazdasági rendeltetésű földeket is.

Nem volna teljes a kép erről a fejlődési időszakról, ha nem esne szó az állami társadalmi földtulajdonról is. *Az állami társadalmi földtulajdon* ebben az időszakban különféle jogcímeken jelentős mértékben gyarapodott. Ennek az állami társadalmi földtulajdonnak csak egy része került állami gazdaságok és egyéb állami szervek használatába, éspedig általában annyi, amennyi ezeknek az állami földhasználati alanyoknak a céljuk megvalósításához szükséges volt. Az állami társadalmi földtulajdon többi része elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ingyenes és tartós használatába került, illetve jelentéktelenebb részben haszonbérlet jogcímén állampolgárok használatába lett adva olyan feltételekkel, amilyen feltételeket az erre vonatkozó külön jogszabályok megállapítottak. Lényegében az így kialakult és uralkodóvá lett szocialista földhasználati rendszer, s az annak alapját képező vegyes földtulajdoni viszonyok léteztek a maguk ellentmondásaival 1968-ig, az új gazdasági mechanizmus bevezetéséig.

III.

1968-tól, a gazdaságirányítás új rendszerére való áttéréssel *új fejlődési szakasz* vette kezdetét a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok fejlődésében is. Az új fejlődési szakasz beindulását nem csupán az indokolta, hogy az egész népgazdaságban áttértünk a gazdaságirányítás új rendszerére, s ennek megfelelően a földtulajdoni és földhasználati viszonyok területén is változásoknak kellett bekövetkeznie, — hanem mindenekelőtt indokolták azok az ellentmondások, amelyek ezen a területen jelentkeztek annak következtében, hogy a mezőgazdaság tömeges kollektivizálása után közvetlenül nem jött létre a földtulajdon és a földhasználat egysége, amelyet viszont a szocialista gazdálkodás értelemszerűen megkövetel.

A mezőgazdaság tömeges kollektivizálásának befejezése után a termelőszövetkezetek megerősítése, megszilárdítása került előtérbe. Ennek során egyre jobban világossá vált, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös földhasználat biztonságának, tartósságának kialakítását mind jobban zavarja a termelőszövetkezeti közös földek vegyes tulajdonjogi helyzete. Vagyis zavaró az a tényező, hogy a föld, amelyen a termelőszövetkezet gazdálkodik, tulajdonjogilag nem a termelőszövetkezeté és nem is az államé, amely — ahhoz hasonlóan, mint a Szovjetunióban — biztosítani tudná a föld ingyenes és örökös használati jogát a mezőgazdasági termelőszövetkezetek számára.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös gazdálkodás tehát egyre jobban előtérbe hozta annak szükségességét, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben minél előbb megteremtődjön, létrejöjjön a földtulajdon és a földhasználat egysége. Az is nyilvánvaló volt, hogy a földtulajdonnak és a földhasználatnak ez az egysége a termelőszövetkezetekben csak úgy jöhet létre, hogy *a termelőszövetkezeti szocialista jellegű közös földhasználathoz kell igazítani a termelőszövetkezeti közös földek tulajdonjogi helyzetét is.* A földtulajdon és a földhasználat egysége megteremtésének a szükségessége tehát a termelőszövetkezeten *belül* jelentkezett, a fejlődés által felvetett belső szükségszerűség volt, amelynek a megteremtését azonban még külön is aktuálissá tette az új gazdasági mechanizmus bevezetése. Ez a tény különösen aktuálissá tette a termelőszövetkezetekben a földtulajdon és a földhasználat egységének a megteremtését azért, mert az új gazdasági mechanizmusban a termelőszövetkezetek nagyobb tulajdonosi gazdasági önállósága — vállalatszerű gazdálkodásának bevezetése és általánossátétele — fokozottan megköveteli a termelőszövetkezet közös vagyoni bázisának a megteremtését is, vagyis azt, hogy a termelőszövetkezeti gazdálkodáshoz szükséges alapvető mezőgazdasági termelőeszközök a tulajdonjog erejével legyenek biztosítva a termelőszövetkezetek számára.

Az a célkitűzés, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben meg kell teremteni a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységét — szükségszerűen azt vonta maga után, hogy *ezt az egységet lehetőleg minden szocialista földhasználati forma esetében meg kell valósítani.* Meg kell valósítani azért, mert ez az elv általános törvényszerűséget fejez ki, éspedig azt az általános gazdasági törvényszerűséget, hogy *a földtulajdonnak igazodnia kell a földön folyó gazdálkodáshoz.* Az elv tehát olyan, amelynek minden szocialista földhasználati forma esetében érvényesülnie kell valamilyen jogi formában. Lényegében ennek az elvnek az érvényesítése jegyében jött létre a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről szóló 1967. évi IV. számú törvény, amely 1968. január 1-vel lépett hatályba.

E földtörvény rendelkezéseinek megfelelően belátható időn belül minden olyan föld,

amelyen termelőszövetkezeti közös gazdálkodás folyik — tekintet nélkül arra, hogy azok kinek a tulajdonában vannak, illetve kinek a tulajdonában voltak, — fokozatosan, az önkéntesség elvének ésszerű érvényesítése mellett és általában ellenszolgáltatás fejében a termelőszövetkezetek tulajdonába kerül. Ezzel a jogszabályi rendelkezéssel már nem csak közgazdaságilag, hanem jogilag is *intézményessé válik nálunk a termelőszövetkezeti földtulajdon,* s ebben a formában jött létre a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a földtulajdon és a földhasználat egysége. (Itt kell megemlíteni, hogy a termelőszövetkezetekben a földtulajdon és a földhasználat szocialista egysége értelemszerűen megvan a Szovjetunióban, ahol állami tulajdont képező földön valósul meg a kolhozok szocialista földhasználata, vagyis a szocialista kollektív földhasználat alapját a szocialista társadalmi földtulajdonjog képezi.)

Az említett földtörvény tehát nem csak a termelőszövetkezetek esetében kívánja létrehozni a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységét, hanem ezen túlmenően más szocialista földhasználati alanyok esetében is. Ennek megfelelően a törvény az *állami gazdaságok*ban már létre is hozta a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységét abban a formában, hogy minden olyan állami gazdasági földet, amely még valamilyen oknál fogva nem volt az állam tulajdona, de azon az állami gazdaság gazdálkodott —, megváltás ellenében állami tulajdonba vették. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy nálunk *ma már az állami gazdaságok esetében maradéktalanul megvalósult a földtulajdon és a földhasználat szocialista egysége,* mivel minden olyan föld, amelyen az állami gazdaság gazdálkodik, állami társadalmi tulajdonban van.

A termelőszövetkezeti földtulajdon mellett a már említett földtörvény *a személyi földtulajdont is intézményessé tette* abban az értelemben, hogy Magyarországon minden állampolgárnak mintegy alkotmányos joga van arra, hogy az erre vonatkozó jogszabályoknak megfelelően személyi földtulajdona legyen. Ez egyben azt is jelenti, hogy az állampolgárok jelentős részénél a személyi földhasználat a személyi földtulajdonon alapul. A személyi földhasználatnak csak kisebb része, éspedig részben a termelőszövetkezeti tagok egy részének (akik nem, vagy nem megfelelő nagyságú személyi földtulajdonnal rendelkeznek) háztáji földhasználata, valamint az ún. illetmény-földhasználat az, amely vagy állami társadalmi földtulajdonon, vagy pedig szövetkezeti társadalmi földtulajdonon alapul. (A földtörvény egyébként az illetmény-földhasználat különböző formáit is egységes alapokra helyezte.)

A személyi földtulajdon és a személyi földhasználat szocialista egysége vitathatatlan, mivel a szocialista tulajdonjogi rendszerünk szocialista tulajdonjogi formaként ismeri el a személyi földtulajdont. Vitathatatlan a személyi földhasználat és az annak alapját képező földtulajdon szocialista egysége abban az esetben is, amikor a személyi földhasználat földtulajdonjogi alapja állami társadalmi, illetőleg szövetkezeti társadalmi tulajdonjogi forma, amely jellegét illetően szocialista.

A személyi földtulajdont illetően a magyar fejlődés a személyi földtulajdonnak egyértelműen két megjelenési formáját alakította ki, éspedig *egyrészt* a lakó- és üdülőtelek személyi tulajdonjogát, *másrészt* pedig a mezőgazdasági rendeltetésű földek személyi földtulajdonjogát. A jogszabály által meghatározott keretek között minden magyar állampolgár mindkét féle személyi földtulajdonnal rendelkezhet, de teljesen ésszerű egy olyan gyakorlat kialakulása, hogy a lakó- és üdülőtelek mellett mezőgazdasági rendeltetésű személyi földtulajdonnal a jogszabály által megengedett legnagyobb mértékben (1 kat. hold) azok az állampolgárok rendelkezhessenek, akik élethivatásszerűen mezőgazdasági termeléssel foglalkoznak. Az ilyen állampolgárok pedig elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok, valamint az állami gazdaságok dolgozói.

Jogunk a szocialista jellegű földtulajdoni és földhasználati formák mellett *elismeri a kisárutermelő földmagántulajdont és a földhasználatot is,* amely ugyan kis mennyiségben, de ténylegesen is létezik még az ország egyes területein. Érdekes jogi változást ezen a területen a már említett földtörvény annyiban hozott, hogy a kisárutermelő földmagántulajdonnak azt a részét, amely lakó- és üdülőtelek, illetőleg a zártkertben fekvő földtulajdont a jogszabályban meghatározott mértékig *személyi földtulajdonnak kell tekinteni* annak ellenére, hogy ezek a földterületek szerves részét képezik a kisárutermelő paraszti gazdaságnak mindaddig, amíg azon kisárutermelő paraszti gazdálkodás folyik. Abban az esetben azonban, ha az ilyen dolgozó paraszt belép a termelőszövetkezetbe, a személyi földtulajdonnak tekintendő földjét nem kell bevinnie a termelőszövetkezeti közös gazdaságba, hanem azt továbbra is egyénileg használhatja személyi tulajdonként.

Az új gazdasági mechanizmus rendszerére való áttéréssel (1968) egyidejűleg tehát a jog a maga eszközeivel egyértelműen biztosítja minden földhasználati forma esetében a földtulajdon és a földhasználat egységét a fejlettebb, szocialista jellegű földhasználatnak megfelelően, illetőleg ahol ezt az egységet nem hozhatta azonnal létre, (mezőgazdasági termelőszövetkezetek) ott annak létrehozására törekszik értelemszerűen azzal a céllal, hogy a magyar mezőgazdaságban ezzel is biztosítsuk a szocializmus végleges győzelmét és a fejlett szocialista gazdasági és társadalmi viszonyok létrejöttét, megszilárdulását és a sikeres továbbfejlődését.

Seres Imre

A magyar családi jog fejlődése, különös tekintettel a családjogi törvény 1974. évi módosítására

I.

1. Hazánk felszabadulásának 30. évfordulója a családjogászt is arra készteti és kötelezi, hogy *visszatekintsen* a családjogi törvényhozás és jogalkalmazás által Magyarország felszabadulása óta megtett útra. Áttekintse azt fejlődést, amelyet a családi viszonyok jogi szabályozása terén elértünk, azoknak a jogviszonyoknak az alakítása terén, amelyek legközvetlenebbül érintik az állampolgárok legszemélyesebb viszonyait, s amelyeknek — egyszerűen születésünk tényénél fogva — mindannyian, legalább is ami a rokonságból fakadó jogok és kötelezettségek széles körét illeti akaratunktól függetlenül alanyaivá válunk.

A családi jog szemszögéből nézve azonban arról sem feledkezhetünk meg, hogy alig két évtizede lépett hatályba a családi jogviszonyokat Magyarországon első ízben átfogóan, egységes törvénykönyvben szabályozó *családjogi kódex,* a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény, első következetesen szocialista kódexünk és egy éve múlt, hogy legfőbb törvényhozó testületünk, az Országgyűlés megalkotta az 1974. évi I. törvényt, amely a szocializmus teljes felépítésének útján haladó ország társadalmi viszonyainak időközi alakulását figyelembevéve *módosította és kiegészítette az 1952. évi kódexet.* Tette ezt annak érdekében, hogy az — a törvényjavaslat indokolásának szavaival — „társadalmunk jelenlegi és jövőbeli igényeinek megfelelően szolgálja a családi viszonyok továbbfejlesztését".

A visszapillantás különösen indokolt a családi jog területén, hiszen a megtett utat felmérni, elért eredményeinket értékelni akkor tudjuk megfelelően, ha szembesítjük a mai állapotokat a felszabadulás előtt hatályos családi jogi szabályozással, azzal a szabályozással, amely már a maga idejében is elmaradott volt még a fejlett polgári államok családjogi szabályozásához képest is, s amely méltán váltotta ki már akkor is a haladó magyar jogászi közvélemény bírálatát.

2. A fejlődést értékelő áttekintés készítése során felvetődik a kérdés, hogy a jogág *egészének* alakulását törekedjünk-e átfogni, vagy elégedjünk meg *néhány* — bár jelleget adó és leglényegesebb — *intézményének* bemutatásával, illetőleg ezen intézményekre vonatkozó törvényhozás mikénti változásának tárgyalásával. A kifejtésnek ez az utóbbi módozata ugyanis mélyebb elemzését tenné lehetővé akár a házastársak közötti kapcsolatokra s ennek során a házassági vagyonjogi viszonyokra, vagy a házasság felbontásának intézményére, akár a szülő—gyermeki kapcsolatokra s ennek keretében az örökbefogadásra, vagy a házasságon kívül született gyermek jogállására, esetleg a rokontartásra vonatkozó törvényhozás fejlődésének.

Bármennyire csábítónak s különösen tudományos szempontból megalapozottabb megállapítások eszközlését lehetővé tevőnek is ígérkezne a kifejtésnek ez a módja, mégis az elsőként említett megoldást látjuk célszerűnek választani, hiszen csak a magyar szocialista családi jog egészének tárgyalása, s a családi jog intézményei összességének fejlődését átfogó dolgozat lehet alkalmas arra, hogy meggyőzően érzékeltesse a magyar szocialista jogrendszer itt taglalt ágazatának, a családi jognak szocialista irányba mutató kialakulását, képet adjon szocialista családi jogunknak az egyén és a társadalom érdekeit egyaránt szemelőtt tartó, a társadalmi viszonyok talaján kibontakozó családi kapcsolatok megszilárdítását és fejlesztését előmozdítani hivatott szabályrendszeréről.

3. Torz tükörben vizsgálnánk azonban a magyar családi jog fejlődésének alakulását, ha már mindjárt elöljáróban nem utalnánk arra a felbecsülhetetlen segítségre, amelyet a magyar törvényhozónak a *szovjet szocialista családjogi törvényhozás* megismerése és az Októberi Forradalom győzelme után kialakult tapasztalatainak tanulmányozása és hasznosítása a jognak e területén is jelentett.

A szocialista családi jog, mint a családi viszonyokat szabályozó intézmények rendszere elsőként a Szovjetunióban alakult ki. A fiatal szovjet állam mindjárt a forradalom győzelmes megvívása utáni időszakban felszámolta a családi viszonyok feudális jellegű, antidemokratikus szabályozását. Hasonló feladat előtt állott a második világháborút követően a fasizmus felett aratott győzelem eredményeként kialakult magyar népi demokrácia törvényhozása is.

A népi demokratikus fejlődés sajátosságaiból folyt ugyanakkor, hogy családi jogunk kialakítása során figyelemmel lehettünk a szovjet családi jog olyan megoldásaira is, amelyek a szovjet állam fejlődésének későbbi szakaszaiban jellemzik a szovjet családjogi törvényhozást. A szovjet és a magyar családjogi törvényhozásra jellemző elvek azonossága ugyanakkor nem jelenti feltétlenül a családi jogi intézmények teljes azonosságát is. Ugyanazon elv, hasonló cél megvalósítását a társadalmi fejlődés meghatározott fokán, a történeti előzmények sajátosságaiban, ennek következtében a dolgozók nézeteiben mutatkozó különbségekre tekintettel eltérő jogintézmények is alkalmasak szolgálni. Ennek tudható be, hogy amidőn egyrészt megállapítható, miszerint családi jogunk a jel-

leget adó alapvető elvekben általában megegyezik a Szovjetunió és a többi európai szocialista ország családjogi törvényhozásával, találunk e téren helyenként nem lényegtelen kérdésekben eltéréseket.[1]

4. Népi demokráciánk szocialista családi jogának kialakítása azonban magyar vonatkozásban sem tekinthető minden előzmény nélkülinek. Az első magyar proletárdiktatúra, az 1919. évi *Magyar Tanácsköztársaság* is határozott intézkedésekkel törekedett egy szocialista jellegű családi jog kialakítására. Igaz, a Tanácsköztársaság családi jogi jogszabályainak száma viszonylag csekély, mégis a szó valódi értelmében forradalmasították a magyar családi jogot.[2] A Tanácsköztársaság családjogi jogalkotása — amelynek mélyrehatóbb elemző feltárása sajnálatos módon csak viszonylag később kezdődött meg — előremutató törvényhozási aktusaival több vonatkozásban olyan szabályrendszert alakított ki, amelyet csak a negyedszázados Horthy-rendszer megdöntése után biztosított újólag — a törvényhozási technika fejlettségére is tekintettel magasabb szinten — a magyar népi demokrácia törvényhozása.

II.

A fentiekben előrebocsátott bevezető megjegyzések után térhetünk rá családi jogunk fejlődésének tételes tárgyalására. Mindenekelőtt — célkitűzésünknek megfelelően — a *felszabadulás előtti* jogállapotot mutatjuk be vázlatosan, majd a *felszabadulást követő* jogfejlődést tekintjük át, hogy dolgozatunk további részeiben tárgyalhassuk az 1952. évi kódex módosítását követően, e módosítás célkitűzéseinek tükrében kialakult *hatályos családi jogunkat.*

1. Magyarországon egészen *a második világháború végéig* lényegében még a múlt század végén, illetve az első világháborút megelőzően kialakult családi jog volt hatályban. A házastársak közötti személyes viszonyokra vonatkozó jogi szabályozást, a *házassági köteléki jogot* a liberálkapitalizmus korszakában a római egyházzal folytatott hosszú és heves harcok után a múlt század végén kodifikálta a Házassági Törvény (1894. évi XXXI. tv. — Ht.). Ez intézményesítette a kötelező polgári házasságot és lehetővé tette — szigorúan a vétkességi elv alapján, az abszolút és relatív bontóokok taxációját adva — a házasság felbontását. Részletesen szabályozta — kánonjogi hatásokat felmutatva — a házasság érvénytelenségét és ismerte az ágytól és asztaltól való elválás intézményét. A házastársak közötti vagyoni viszonyok egységes és átfogó törvényi rendszerezésére nem került sor. A magyar *házassági vagyonjog,* mint általában a magánjog egésze mindvégig kodifikálatlan volt, szokásjogi jogtételeken alapult. E jogtételek értelmében a nemesek és a magasabb szakképzettséget igénylő értelmiségi foglalkozást folytatók házassági vagyonjogi viszonyai a vagyonelkülönítés elvére épültek. (Hasonló szabályok szerint rendeződött a törzsi szokásokat összefoglaló 1799. évi Jászkun-statutum értelmében — amely később területi joggá alakult — a jászkunok házassági vagyonjoga.) A közrendű házastársak között közszerzeményi viszony állott fenn. Éles különbséget tett ez a jog a *házasságból és a házasságon kívül született* ún. „törvénytelen" gyermek családi jogállása között s utóbbinak apja csupán a gyermek tartására volt bíróilag kötelezhető, de rokoni kapcsolatba a gyermekkel nem került. A házastársak gyermekei feletti *atyai hatalom* kizárólag az apát illette s a nő a *gyámság* viselésében is korlátozva volt.[3] Később nem volt mentes ez a jog a fasiszta faji megkülönböztetésnek a családi jogviszonyok területén is feltalálható érvényesülésétől.

2. Családjogi törvényhozásunknak a háborút követően a népi demokratikus állam fejlődésének kezdeti szakaszában mindenekelőtt fel kellett számolnia a családi viszonyokat is érintő nyíltan fasiszta jellegű rendelkezéseket.[4] Gondoskodnia kellett a háború következményeiként felmerülő problémák rendezéséről.

Családi jogunk demokratikus átalakítása során *hatályon kívül helyeztük* a feudalizmusból átöröklött rendi és területi széttagoltságot tükröző jogtételeket, egyben a nő családon belüli egyenjogúsítása irányában is történtek lépések. 1946-ban törvény szünteti meg a rendi megkülönböztetésből eredő házassági vagyon-

[1] Ld. e kérdésről részletesen *Pap,* T.: Az Októberi Forradalom eszméinek hatása a népi demokráciák családi jogának alakulására és a családvédelem. Jogtudományi Közlöny 1967. 10—11. sz.

[2] Nem kisebb jelentőségű kérdésekről volt szó, mint aminők: *a)* a házasságon kívül született gyermek jogállásának a gyermek érdekeit szem előtt tartó rendezése; *b)* a házasság felbontásával összefüggő igen bonyolult és mind a társadalom, mind a házastársak egyben pedig a gyermek szempontjából igen nagy horderővel bíró kérdések szabályozása; *c)* a családi viszonyokhoz, ezen keresztül a családi joghoz szélesebb értelemben kapcsolódva a gyermek megfelelő nevelését, gondozását biztosítani hivatott szabályrendszer megalkotása révén a szocialista gyermek- és ifjúságvédelem kialakítása. Ld. *Pap,* T.: Családjog, A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása. (Szerk. *Halász* Pál és mások). Budapest, 1959. 287—321. old. *Pap,* T.: A Házasság felbontásának problematikája a magyar Tanácsköztársaságban. Jogtudományi Közlöny 1959. 2—3. sz. Pap, T.: A családi viszonyok első szocialista rendezése Magyarországon. A Magyar Tanácsköztársaság családjogi jogalkotása. Jogtudományi közlöny 1969. 6. sz.

[3] A felszabadulást megelőző magyar családi jogot illetően ld. Magyar magánjog (szerk.: *Szladits* K.) II. köt. Családi jog, Budapest 1940.

[4] „A zsidótörvények és rendeletek hatályon kívül helyezéséről" szóló rendelet 1945-ben kiiktatta jogrendszerünkből az 1941. évi XV. tv.-el bevezetett, az üldözöttek házasságkötésére vonatkozó szabályokat. Ugyanakkor gondoskodott törvényhozásunk arról is, hogy megnyugtatóan rendezze a Szovjetunióban kötött, az ellenforradalmi jogrendszer által el nem ismert házasságok ügyét.

jogi szabályok hatályát és általános érvényűvé teszi a közszerzemény intézményét. Még 1945-ben rendelet lépteti az atyai hatalom helyébe a szülői hatalmat és kiterjeszti a nő gyámi tiszt viselésére való képességének eseteit.

A felszabadulást követő családi jogi jogalkotás két vonatkozásban túlmutat a családi viszonyok polgári demokratikus keretek között történő szabályozására irányuló törekvésen. Nevezetesen áttöri a házasság felbontása vonatkozásában a korábbi szigorú vétkességi rendszert, másrészt a gyermek érdekeit szem előtt tartva megnyugtató módon rendezi a házasságon kívül született gyermek jogállását.

A *házasság felbontásáról* szóló, 1945-ből kelt rendelet a Ht.-ben kodifikált bontó okokat további három tényállással egészíti ki. Öt évi különélés bármelyik házastársat feljogosítja a kötelék bírói megszüntetésének a kérésére; felbontja a bíróság a házasságot a felek bontásra irányuló megegyezése esetében — amennyiben a házasságkötés óta legalább két év eltelt; a rendeletben foglalt harmadik bontó ok az egyik házasfél gyógyíthatatlan elmebetegsége. E jogszabály tehát anélkül, hogy szakított volna a bontó okok tételes felsorolásának rendszerével, a házasságfelbontás rendszerének tartalmát illetően jelent elvi szembefordulást a korábbi jogi szabályozással. Lehetővé teszi ezzel a reménytelenül feldúlt házasságok őszintébb megszüntetését, (nem szükséges a „hűtlen elhagyás" megjátszása),[5] bár magán viseli a formalizmus jegyeit is, hiszen mindhárom bontó ok abszolút bontó okként nyert szabályozást.

A *házasságon kívül született gyermek* jogállását új elvi alapokon 1946-ban rendezte a törvényhozó olyan szellemben, hogy a szabályozás lényegét később a családjogi törvény is átvette. Ez a jogszabály kiküszöbölte jogunkból a rokonságra vonatkozó e tekintetben elavult rendelkezéseket s az apaság megállapítása esetén igyekezett a gyermek számára minden vonatkozásban biztosítani a házasságból született gyermeket megillető jogokat és rokonságát nem csupán az apa, de az apai rokonok tekintetében is megállapítva, behelyezi a gyermeket apja családjába is.[6]

3. A Magyar Népköztársaságnak a család védelmét és a nők egyenjogúságát is deklaráló *Alkotmányát* (1949. évi XX. tv.) követően, az 1952. évi családjogi kódex megalkotásáig egyrészt a bírói gyakorlat, másrészt a családi viszonyok egyes részterületeit érintő jogszabályi rendelkezések voltak hivatva arra, hogy a fejlődés útjában álló régebbi tételes rendelkezések hatályon kívül helyezésével, illetőleg a családi jogviszonyok talaján keletkező jogvitákban az alkotmányi elvek érvényre juttatásával mozdítsák elő családi jogunk szocialista irányú kibontakozását.[7]

III.

1. Ilyen előzmények után került sor *„a házasságról, a családról és a gyámságról" szóló 1952. évi IV. tv.* megalkotására, amely a polgári perrendtartást szabályozó 1952. évi III. törvénnyel egyidejűleg 1953. január 1-én lépett hatályba. Ez a kódex inkorporálta azokat az elveket, amelyek azóta is változatlanul elvi alapjait alkotják a magyar szocialista családjogi szabályozásnak és bírói gyakorlatnak, de általában is a családjogi törvényhozás alkalmazási gyakorlatának.

Ezek az *alapelvek* — amelyeknek nem mindegyike tekinthető csupán a családi jog szempontjából irányadónak, de a magyar jogrendszer mindegyik, vagy több ágazata szempontjából alapvető jelentőségűek — a következők: *a)* a házasság önkéntességének és szabadságának elve; *b)* a házastársak egyenjogúságának elve; *c)* az anya és a gyermek védelmének az elve; *d)* a szülői jogok gyermek érdekében történő gyakorlásának elve; *e)* a házasságból és a házasságon kívül született gyermek közötti megkülönböztetés mellőzésének elve; *f)* az állam és az egyház elválasztásának elve.

Ezen *elvek gyakorlati megvalósítása során* a kódex a kötelező polgári házasság intézményének fenntartása mellett áttekinthető szerkezetbe foglalja a házasság érvénytelenségét eredményező okokat, megszüntetvén a megtámadható és a semmis házasság közötti különbségtételt. A házasság felbontását a feldúltsági elv alapján szabályozza, mellőzvén a bontó okok tételes felsorolását. A felbontásra is kiható erkölcsileg rosszalló értékítéletben részesülő házastársi magatartáshoz csupán a bontás egyes jogkövetkezményei: a volt feleség névviselése és a volt házastársak tartása tekintetében fűz az érdemtelenség intézményének formájában joghatásokat, egyben rászorultság esetén mindkét házastársat feljogosítja egymástól való tartás igénylésére. A házastársak személyes jogviszonyainak szabályozása során leszögezi, hogy a

[5] Erre nézve ld. *Pap*, T.: A család védelmének és megszilárdításának jogi lehetőségei. A család védelmének és megszilárdításának jogi lehetőségei a francia—magyar jogásznapok napirendjén. Gazdaság- és Jogtudomány. 1973 VI. köt. 3—4. sz. 399. old.

[6] A felszabadulást követő, de az 1952. évi családjogi törvényt megelőző magyar családi jogra nézve ld.: *Nizsalovszky*, E: Magyar családi jog, Budapest, 1949.

[7] Eltörlik a kihirdetés intézményét, változnak a házasságkötést megelőző orvosi vizsgálatra vonatkozó rendelkezések, enyhítik a házassági akadályok bonyolult rendszerét, megszüntetik az özvegy, vagy elvált nő házasságkötése tekintetében fennállott várakozási időt és felmentik a házastársakat egyes nehezen beszerezhető iratok bemutatásának kötelezettsége alól. A Legfelsőbb Bíróság kimondja, hogy a házasság ügyében a férjet nem illeti döntő szó, hogy a feleségnek volt férjével szembeni tartási igénye a rászorultság esetére korlátozódik, hogy a gyerektartás minden esetben mindkét szülő kötelessége. Leszögezi a Legfelsőbb Bíróság azt is, hogy a házasság csak olyan komoly és alapos ok esetében bontható fel, mely mellett fenntartása ellentétben állana a szocialista erkölccsel.

házasélet ügyeiben egyenlő jogaik és kötelezettségeik vannak. Előírja a házastársi hűség követelményét, anélkül azonban, hogy ennek megszegését — a bontás eshetőségén túl — közvetlenül szankcionálná. Kötelezi a házastársakat egymás támogatására. Előírásai szerint a házastársak egyetértve választhatják és nyomós okból a másik fél hozzájárulása nélkül változtathatják meg lakásukat és lakhelyüket. Nem tartalmaz rendelkezést, amely foglalkozása megválasztásában bármely házastársat a másik hozzájárulásától tenné függővé. A magyar asszonynév-használat sajátos szabályaihoz mérten e téren is kiszélesíti a férjezett nő egyenjogúságának kereteit. A házassági vagyonjogot szabályozva a nemek egyenjogúságának gondolatát a szerzeményi közösségnél következetesebben megvalósító házastársi vagyonközösség intézményének keretei között rendezi, melynek értelmében a házastársak már a házasság fennállása alatt is fele-fele arányban tulajdonosai mindazon javaknak, amelyek nem tartoznak valamelyikük különvagyonába. E vagyonközösséget a házassági életközösség tartamára létesíti s a visszterhes rendelkező ügyletek tekintetében ezen ügyletek egyik házastárs általi eszközölhetősége érdekében — a polgári forgalom reális igényeit is szem előtt tartva — a megdönthető hozzájárulási vélelem intézményét alakítja ki. A gyermek családi jogállását rendezve felállítja az egységes apasági vélelmet s a házasságon kívül született gyermek esetében — a már említett 1946. évi jogszabály tételeit magáévá téve — módot ad az apaság teljes hatályú nyilatkozat általi önkéntes elismerésére, annak bírói megállapítására, de az utólagos házasságkötéshez is fűz apaságot keletkeztető joghatást. Egységesen, a gyermek érdekére tekintettel rövid határidőhöz kötve rendezi az apaság vélelmének megdöntését s az életbeléptető jogszabály az apaság megállapítása nélküli tartás megítélését is lehetővé teszi. Az örökbefogadást a gyermek felőli gondoskodás intézményeként alakítja ki, amidőn csak kiskorú örökbefogadását engedélyezi és a kapcsolat létrejöttét nem a felek megállapodásától, hanem a gyámhatóság engedélyező határozatától teszi függővé. Megszüntetését pedig a gyámhatóság, illetve a bíróság hatáskörébe utalja. A rokontartás kérdéskörében meszszemenően favorizálja általában a gyermeket, különösen pedig a kiskorú gyermeket s a kialakult erkölcsi felfogással összhangban a nagykorú testvért is kötelezi kiskorú testvérének eltartására. Rendezi a mostoha szülő és a mostoha gyermek kölcsönös tartási kötelezettségét (amelynek analógiájára a bírói gyakorlat később kialakította a nevelőszülők és a nevelt-gyermek tartási kötelezettségét is). A mindkét szülőt egyaránt megillető szülői felügyelet gondolatkörében részletesen rendelkezik a szülőket gyermekük tekintetében terhelő kötelezettségekről, nem feledkezvén meg a számukra a gyermek érdekében biztosított jogokról sem. Az elvált vagy különváltan élő szülők gyermekének elhelyezését bírói hatáskörbe utalva figyelemmel van a gyermek érdekére, bár nem tudja még magát teljesen függetleníteni a korábbi szabályozásnak a gyermek korát és nemét figyelembe venni rendelő tételeitől. Kizárólag a bíróságot jogosítja a szülői felügyelet elvonására és a gyermek érdekében módot ad állami gondozásba vételére. A gyámságot a szülői felügyeletet nélkülöző kiskorú felőli gondoskodás intézményeként alakítja ki, míg a gondnokságról — amelynek szabályait a törvényhozó később a polgári törvénykönyvbe inkorporálta — a kódex hatályba lépéséről és végrehajtásáról szóló tvr. rendelkezett.[8]

2. A *Csjt.-t követően,* amelynek — ismét csak az 1974. évi I. tv. javaslata miniszteri indokolásának szóhasználatával élve — „számos rendelkezése időtállónak bizonyult" több fontos, a családi jog területét érintő kérdésben alkotott *törvényhozási aktus* jelenik meg: az anyakönyvekről, az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről, az anya és a gyermek számára nyújtott fokozott jogvédelemről, a kiskorú gyermek tartásának és nevelésének biztosításáról, az állami gondozás intézményének kiépítéséről, a gyermek- és ifjúságvédelem céljait szolgáló szervek hálózatának kialakításáról, a gyámügyi valamint az anyakönyvi eljárásról, a kiskorú állami gondozásáról és az állami gondozott kiskorúak örökbefogadásáról.

Néhány vonatkozásban módosulnak a törvény tételes rendelkezései (külföldivel való házasságkötés, külföldi örökbefogadása, kiskorú külföldre távozásának engedélyezése, az örökbefogadás által létesített rokoni kapcsolatok terjedelme), de módosul a polgári perrendtartásban szabályozott bontóperes eljárás is.

A törvény alkalmazásának gyakorlatát figyelemmel kísérve, a jogegység biztosítása érdekében alkotja meg a *Legfelsőbb Bíróság* kötelező *irányelveit* (a házassági bontóperekkel kapcsolatos általános szempontokról, a házassági vagyonjogi igények rendezéséről és a szülőtartásról) valamint *elvi döntéseit* (tk. a gyermektartásdíj problémakörét érintőleg, a házastársi tartásra és a volt feleség névviselésre való érdemtelenségéről, a gyermek elhelyezéséről, a nagykorú leszármazó tartásáról stb.), s hozza meg polgári kollégiuma nagyszámú, bár formailag nem kötelező *állásfoglalásait* családi viszonyokkal kapcsolatos kérdésekben.[9]

Legfelsőbb bírói fórumunk e tevékenységével nemcsak a törvény helyenként szűkszavú

[8] A törvény tételes rendelkezéseire és az ezek kapcsán kialakult bírói gyakorlatra nézve, valamint bizonyos törvényhozása intézkedések szükségessége vonatkozásában ld. *Pap,* T.: Magyar családi jog, Budapest, 1972. *Nizsalovszky* E: A család jogi rendjének alapjai. Budapest, 1963.

[9] Ezeket tartalmazza a „Polgári elvi határozatok. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának a polgári jogalkalmazással kapcsolatos irányelvei, elvi döntései és kollégiumi állásfoglalásai" c. kiadvány, Budapest, 1969.

rendelkezéseinek a jogalkalmazás számára szükséges kibontását valósította meg, irányelvei, elvi döntései és kollégiumi állásfoglalásai nem csupán a társadalmi fejlődés menetében változó életviszonyok közepette keresik az értelmezés eszközének igénybevételével a törvény szellemének megfelelő jogalkalmazás miként jét. E feladatait ellátva a Legfelsőbb Bíróság több vonatkozásban mintegy *előkészítette* a törvény majdani módosításának munkálatait, amit kétséget kizáróan mutat az a tény, hogy a kodifikátor a későbbiek során a bírói gyakorlatban kimunkált nem egy tételt tartott alkalmasnak arra, hogy törvényi rendelkezés rangjára emelje.

IV.

1. Az 1952. évi családjogi kódex hatályba lépése óta gyökeres változások mentek végbe társadalmunk politikai, gazdasági, kulturális és egészségügyi helyzetében. E változásokkal párhuzamosan fejlődtek családi viszonyaink is, születtek rendelkezések és alakult a bírói gyakorlat. Szükségesnek mutatkozott tehát, hogy törvényhozásunk megteremtse az összhangot a szocializmust építő társadalmunk követelményei és a családjogi törvény rendelkezései között.[10]

2. Így került sor 1973-ban a családjogi törvény novellájának, az Országgyűlés által 1974 áprilisában elfogadott *„a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. tv. módosításáról és egységes szövegéről" rendelkező 1974. évi I. törvény kidolgozására.*

A módosítás főbb kérdéseit az Igazságügyi Minisztérium felkérésére a Hazafias Népfront által Budapesten és az ország 7 megyéjében rendezett *ankétokon* gyári, mezőgazdasági-szövetkezeti dolgozók, alkalmazottak, jogászok, gyámügyi és anyakönyvi szakemberek vitatták meg s külön vitát rendeztek a nőbizottságok is. E viták anyaga az Igazságügyi Minisztérium által készített rövid vázlat volt, amely a családjogi törvény módosításának célkitűzéseit és a főbb vitás kérdéseket foglalta össze. Az ankétok jegyzőkönyveit továbbították a minisztériumhoz, így a tervezet végső szövegének kidolgozásánál értékesíteni lehetett a lakosság széles köreinek véleményét is.[11]

3. A törvény *módosításának e főbb célkitűzései* az alábbiakban foglalhatók össze: *a)* a házasság intézményének fokozott védelme, a házasulók és a házastársak egymás és a társadalom iránti felelősségének növelése; *b)* a családi kapcsolatok, a társadalmi fejlődéssel összhangban álló családi közösség további erősítésének előmozdítása, a családtagok felelősségének növelése, a női egyenjogúság elvének továbbfejlesztése a családon belül; *c)* a gyermek érdekeinek fokozott védelme, családi környezetben való nevelésének hatékonyabb biztosítása, testi és szellemi fejlődésének előmozdítása.

4. A továbbiakban e célkitűzések realizálását szolgáló tételes szabályok tárgyalására fordítjuk figyelmünket, beillesztve azokat a fejlődés menetébe és a törvény egészének rendszerébe, utalva egyben az említett célkitűzéseket szolgáló egyéb jogszabályi aktusokban foglalt újabb rendelkezésekre is.

V.

1. A házasság intézményének fokozott védelme, a házasulók és a házastársak egymás és a társadalom iránti felelősségének növelése érdekében a törvény több irányú, a házasságkötést megelőző időszakra vonatkozó, a házasságkötési korhatárral kapcsolatos és a házasság felbontását érintő rendelkezéseket tartalmaz.

a) Természetesen fenntartja az európai szocialista országokban kivétel nélkül érvényesülő *kötelező polgári házasság* intézményét, bevezeti azonban a házasságkötést megelőző *várakozási időt.* Az anyakönyvvezető a 3. § (2) bek. értelmében a házasságkötést csak a házasságkötési szándék bejelentését követő 30 nap utáni időpontra tűzheti ki. E rendelkezés célja, hogy a házasulókban kialakulhasson a megfontolás és felelős elhatározás alapján lépjenek házasságra. Kivételesen indokolt esetben azonban a házasság korábban is megköthető.

b) Ugyancsak a házasságkötést megelőző időszakra vonatkozólag tartalmaz előírást az egészségügyi miniszternek a *család- és nővédelmi tanácsadáson* való részvételről szóló rendelkezése. Ennek értelmében minden 35. életévét még be nem töltött házasuló köteles az említett tanácsadáson részt venni (kivéve, ha korábbi házasságkötése előtt ilyen tanácsadáson már részt vett), s az anyakönyvvezető köteles a házasságkötésnél való közreműködést megtagadni,

[10] Vö.: Korom Mihály: A családi törvény novellája. Magyar Jog. 1974. 5. sz. 253. old.

[11] Ld.: Bacsó Jenő: A családjogi törvény módosításának vitája. Jogtudományi Közlöny 1974. 3. sz. 69—76. old. A családjogi törvény módosításának tudományos előkészítését szolgálták a jogi szaksajtóban megjelent vonatkozó *dolgozatok,* de tágabb értelemben ide kell sorolnunk annak a *vizsgálatnak* a tapasztalatait is, melyet az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete kezdeményezett, amelynek célja a jog társadalmi hatékonyságának általánosabb kutatása részeként annak megállapítása volt, hogyan tükröződik a bírósági és államigazgatási gyakorlatban a családjogi kódex rendelkezéseinek s más kapcsolódó jogszabályi rendelkezéseknek a hatályosulása. (ld. *Pap* T.: Társadalmi igények és a családjogi törvény. Jogtudományi Közlöny 1973. 10. sz. 5. jegyzet 506. old.) E körben kell továbbá említeni az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadásában megjelent *kötetet,* amely az európai szocialista családjogi kódexek, az ezek alapján kialakult bírói gyakorlat és a vonatkozó elméleti álláspontok felöl tájékoztat. (ld.: Pap T.: Az európai szocialista országok családjogi törvényei, Budapest 1969). A törvény módosításának előkészítését szolgálta a Magyar Nők Országos Tanácsa által kezdeményezett és szervezett *vizsgálata* a nők jogaival kapcsolatos törvényhozási aktusoknak és az ennek kapcsán született javaslat.

ha a házasulók nem igazolják, hogy részt vettek e tanácsadáson.[12]

c) Módosítja a törvény a *házasságkötési korhatárt.* Míg az eddigiekben Magyarországon régtől fogva mindkét nembeli kiskorú gyámhatósági engedéllyel 12. életévének betöltése után házasságot köthetett, addig a törvény 10. §-a értelmében a férfi 18., a nő 16. életévének betöltése után léphet házasságra és a gyámhatóság csak az említett életkornál 2 évvel fiatalabb házasulók számára adhat kivételesen indokolt esetben engedélyt a házasságkötéshez. A törvény e rendelkezésével tehát egyrészt felemelte a házasságkötés alsó korhatárát, kiindulva abból, hogy ennél alacsonyabb életkorban a kiskorúak még akkor sem érettek olyan felelősségteljes lépésre, mint aminő a házasságkötés és ehhez kapcsolódva a születendő gyermek nevelése, gondozása — ha biológiailag fejlettek is lennének, mivel tudatuk, jellemük, felelősségérzetük még kiforróban van. Másrészt nők esetében a korábbi 18 éves kortól eltérőleg — már 16 éves korukban lehetővé teszi, hogy szabadon, saját akaratelhatározásból, gyámhatósági engedély nélkül kössenek házasságot. Ez a rendelkezés számol az élet realitásával, figyelemmel van arra a tényre, hogy gyámhatóságaink a 16—18 év közötti leányok házasságkötését korábban is 97%-ban engedélyezték.[13] Ami egyébként a házasságkötési korhatárt el nem ért fiatalok házasságkötésének engedélyezését illeti, úgy a vonatkozó jogszabály részletekbemenően írja elő, hogy mely körülmények azok, amelyekre nézve a gyámhatóságnak eljárása során tájékozódnia kell és kiemeli, miszerint önmagában az, hogy a kiskorú terhes — az egyéb körülmények vizsgálata és mérlegelése nélkül — nem ad alapot a házasságkötés engedélyezéséhez. Ezzel összefüggésben kötelezi a gyámhatóságot, hogy igazolt terhesség esetén hívja fel a vőlegényt a születendő gyermekre nézve apai elismerő nyilatkozat tételére — még a házasságkötési engedély megadása, vagy elutasítása előtt.[14]

d) A *házasság felbontásának* mikénti rendezése terén a törvény továbbhalad az 1952. évi kódex által mutatott és a bírói gyakorlatban kimunkált irányban: egyrészt elvárja a házastársaktól, hogy felelősségteljes elhatározás eredményeként csak a valóban tarthatatlan és reménytelenül feldúlt kapcsolat bírói megszüntetését kezdeményezzék, akkor „ha a házasélet közöttük teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott". Másrészt — a házastársak *bontásra irányuló egybehangzó akaratnyilvánítása* esetén — nem kívánja a feleket a házasélet legbizalmasabb kérdéseinek nyilvános kiteregetésére, illetőleg arra kényszeríteni, hogy valótlan tények „bizonyításával" dokumentálják a házasság fenntartásának lehetetlenségét. Annál inkább, mivel a házasság felbontására vezető okok részletekbe menő felesleges feltárása és boncolgatása — amint arra a Legfőbb Bíróság korábbi 3. sz. irányelvét módosító 9. sz. irányelve[15] rámutat — „a volt házastársak között gyakran ellenségeskedésre és gyűlöletre vezet, amelynek következményeit a gyermekek sínylik meg".

E vonatkozásban azonban a törvény további garanciáktól teszi függővé a felek bontásra irányuló szándéka véglegességének kétséget kizáró módon történő bírói megállapítását. A bíróság ugyanis csak akkor jogosult a házasságot felbontani, ha a házastársak a közös gyermek elhelyezése és tartása, köztük és a gyermek közötti érintkezés, továbbá az esetleges házastársi tartás, valamint a közös lakás használatának kérdésében megegyeztek [18. § (1) bek.].

E „mellékkérdésekben" létrejött megállapodás hiányában a házasság a bontásra irányuló egyetértés esetében is csak akkor bontható fel, ha megállapítást nyer, hogy a felek közötti házasélet *teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott.* A módosítás ugyanakkor kiküszöbölte a kódex vonatkozó szakaszának rendelkezéseiből a bírói gyakorlatban alkalmazásának kezdeti szakaszában félreértésekre is alkalmat adó, formális szemléletmódot is sugalmazó „alapos és komoly ok" kitételeket.

A Legfelsőbb Bíróság már említett 9. sz. irányelve a házassági bontóperekkel kapcsolatos általános szempontokról szólva tk. *eljárásjogi kérdéseket* is érint és a vonatkozó perrendi szabályt újszerűen értelmezve kimondja, hogy ha a bontóperben tartott első tárgyaláson a békítési kísérlet nem vezet eredményre, a folytatólagos tárgyalásra csak 30 nap elteltével tűzhető határnap, tehát nem már magán az első tárgyaláson.

e) A *volt házastársak tartását* érintő módosítás [22. § (3) bek.] jelentős mértékben korlátozza az elvált házastárs által támasztható igény érvényesítésének lehetőségét, amidőn az igényt keletkeztető rászorultság bekövetkeztét a házasság megszűnését követő viszonylag rövid időre korlátolja, nem mellőzve a „különös méltánylást érdemlő" esetre történő utalással a humanitárius szempontok figyelembevételét. A házastársi tartásra való — a törvény 21. §-nak (1) bek.-ben említett „érdemtelenség" szemléletét a Legfelsőbb Bíróság XXXVII. sz. polgári elvi döntésével módosított V. sz. polgári elvi döntése tárja fel.[16]

2. A családi kapcsolatok, a társadalmi fejlődéssel összhangban álló családi közösség további erősítésének előmozdítása, a női egyenjogúság elvének családon belüli továbbfejlesztése, a családtagok felelősségének növelése érdekében a

[12] 5/1973. (V. 12.) EüM sz. rendelet, az anyakönyvek vezetéséről és a házasságkötési eljárásról szóló rendeletek és utasítások egységes szerkezetbe foglalt szövege. Au. 62/A. § ill. 71. § (Tanácsok Közlönye 1974. 37. sz.)

[13] *Korom* Mihály im. 256. old.

[14] az Oktatási Miniszter 1/1974. (VI. 27.) OM sz. rendelete a gyámhatósági eljárásról. Magyar Közlöny 1974. 44. sz. 218—224. §§.

[15] Magyar Közlöny 1974. 68. sz.

[16] Magyar Közlöny 1974. 68. sz.

törvény részben a férjezett nő névviselésére, részben a házassági vagyonjogra, részben a családi jogállásra, végül pedig az örökbefogadásra és a rokontartásra vonatkozó egyes korábbi rendelkezéseket módosította, illetve egészítette ki.

a) Komoly problémát jelentett a törvényhozó számára a nemek egyenlősége gondolatának minél teljesebb érvényesítése a *férjezett nő névhasználata* tekintetében. A házasságban élő nő névviselésének magyar formája azon az — Európában egyendülálló — szabályon alapult, hogy a feleség a házasságkötés után férje nevét „-né" toldattal viseli. Ma is ez a névviselési forma az általánosan elterjedt, bár az 1952. kódex bevezette azt a lehetőséget, hogy a feleség — választásától függően — a házasságban is megtartja leánykori nevét, vagy férje teljes nevéhez leánykori teljes nevét kapcsolja. Az említett lehetőségek 1952-ben történt kodifikálása előbbre lépést jelentett a korábbi magyar szabályozáshoz képest, de nem tudta az e vonatkozásban mind erőteljesebben megnyilvánuló, a dolgozó nép társadalmi megbecsülésének tényéből fakadó követelményeket kielégíteni.

A módosított törvény — anélkül, hogy bizonyos névviselési formákat előtérbe kívánna helyezni — bővíti a névviselési formákat és módot ad 26. §-nak (1) bekezdésében arra is, hogy a feleség férje családi nevét viselje a házasságra utaló toldással és ehhez a maga teljes nevét hozzákapcsolja, vagy férje családi nevéhez kapcsolja hozzá saját utónevét. A nők egyenjogúságát erősíti továbbá a törvénynek az a szabálya, hogy a nő ugyanúgy mint a házasságkötéskor, a házasság megszűnése esetén is maga dönti el, milyen nevet kíván a továbbiakban viselni. [26. § (3) bek.][17]

Lényegesen szűkíti ugyanakkor az új szabályozás a házasságkötéskor férje nevét felvett volt *feleség névviselésre* való érdemtelenségét. Ez azért sértette a női egyenjogúságot, mivel a férj — aki felesége nevét nem veheti fel — nem kerülhetett abba a helyzetbe, hogy a névviseléstől való eltiltás révén magatartásának erkölcsi rosszalló értékítéletben részesítése kifejeződésre juthasson. Az új szabályozás [26. § (6) bek.] értelmében a bíróság a volt férj, illetőleg a férj halála után az ügyész[18] kérelmére csak akkor tilthatja el a volt feleséget férje „-né" toldatos nevének viselésétől, ha a feleséget szándékos bűncselekmény miatt jogerősen szabadságvesztésre ítélték.

b) A törvény a *házassági vagyonjog* alapvető szabályozásán nem változtat. Fenntartja a házastársak fele-fele arányú vagyoni részesedésének elvét, elismervén továbbra is a házastársi különvagyon intézményét. A Csjt. alkalmazásának tapasztalataira figyelemmel azonban egyrészt fokozottan védi a közös vagyont, másrészt szabatosabban határozza meg a különvagyoni javak körét és egyes vagyontárgyak vonatkozásában időbeli határt szab a különvagyoni jelleg elismerésének.

27. §-nak (2) bekezdésében foglalkozik a szellemi alkotások szerzőjét megillető jogdíjak házassági vagyonjog szempontjából történő minősítésének kérdésével s 28. §-ban megállapítja, miszerint a személyes használatra szolgáló és szokásos mértékű, illetőleg mennyiségű vagyontárgy a külön vagyonhoz tartozik. Ugyanitt szögezi le egyértelműen, hogy a különvagyon értékén szerzett vagyontárgy is külön vagyon.

A házastársakat közösen illető, a családi szükségletek kielégítésének elsődleges alapjául szolgáló vagyonközösség intézményét favorizálva rendelkezik a 28. § (2) bekezdése olyképpen, hogy a különvagyonhoz tartozó olyan tárgyak, amelyek a mindennapi közös életvitelhez szükségesek, vagy a családban szokásos mértékű berendezési és felszerelési tárgyak helyébe lépnek, 15 évi házassági együttélés után közös vagyonná válnak.

A Legfelsőbb Bíróság 1965-ben megalkotott „a házassági vagyonjogi igények rendezéséről" szóló 5. sz. irányelvének több tételét találta a törvényhozó alkalmasnak arra, hogy azokat jogszabályi szintre emelje. Ennek során a 31. § (2) bekezdése foglalkozik a család életvitelének menetében a közös vagyonból a különvagyonba, illetve a különvagyonból a közös vagyonba történt beruházások, kezelési és fenntartási költségek megtérítésével. Ismét csak a vagyonközösséget védendőn szögezi le, hogy nem lehet helye megtérítésnek, ha a kiadás a lemondás szándékával történt, amint ahogyan hasonló célzattól vezetve csak különösen indokolt esetben teszi lehetővé a közös életvitel körében elhasznált, vagy felélt különvagyon megtérítését. E paragrafus (4) bekezdése zárja ki a hiányzó közös, illetőleg különvagyon megtérítése igénylésének lehetőségét arra az esetre, ha a házassági életközösség megszűnésekor nincs közös vagyon és a megtérítésre köteles félnek különvagyona sincs. Az (5) bek. általános szempontként pedig azt írja elő, miszerint a kölcsönös vagyonközösségi igények rendezésénél a bíróságnak arra kell törekednie, hogy egyik házastárs se jusson méltánytalan vagyoni előnyhöz.[19] Rendkívül figye-

[17] Szemben a korábbi szabályozással, amely a nő által a házasságkötéskor névviselése vonatkozásában tett nyilatkozatának elmulasztása esetén úgy rendelkezett, hogy felveszi férje nevét, most kötelező e nyilatkozat, s nélküle a házasság nem köthető meg. (A Minisztertanács 11/1974. (V. 14.) sz. rendelete az anyakönyvek vezetéséről és a házasságkötési eljárásról szóló 38/1963. (XI. 25.) Korm. sz. rendelet módosításáról 1. §; Au 71. §).

[18] Az igazságügyi miniszter 7/1974. (VI. 27.) IM sz. rendelete a családjogi törvény végrehajtásáról és az átmeneti rendelkezések megállapításáról. 27. § (3) bek.

[19] A törvény megalkotását követően a Legfelsőbb Bíróság felülvizsgálta 5. sz. irányelvét és azt új szövegezésben 11. sz. irányelvként tette közzé. Ezen irányelv 8. pontja a bizonyítási teher perjogi intézményét is a közös vagyon védelmének szolgálatába állítja, amidőn kimondja, hogy a megtérítést igénylő házastársat terheli a bizonyítás abban a tekintetben, hogy hiányzó különvagyonát megtérítésre alapot adó módon és célra használták fel. (Magyar Közlöny 1974. 68. sz.)

lemre méltó és gyakorlati horderejét tekintve nagy fontosságú szabályt tartalmaz a paragrafus záró (6) bekezdése, amely arra utasítja a bíróságot, hogy a volt házastársak közös lakásának használata felőli döntés során a családvédelmi érdekekre is legyen figyelemmel.[20]

c) A családi kapcsolatok erősítése érdekében a törvény — a javaslat miniszteri indokolásának szóhangzatában — azt kívánja elérni, hogy a *származás megállapításánál* a gyermek a vérszerinti apával jusson jogilag is szülő-gyermeki kapcsolatba. Ez a célt, mindenekelőtt pedig a gyermek érdekeinek védelmét eddig is helyesen szolgálták a Csjt.-nek a családi jogállásra vonatkozó rendelkezései.

Az *utólagos házasság apaságot keletkeztető hatálya* tekintetében problémát okozott a gyakorlatban az a szabály, mely szerint a férj által a házasságkötés során eszközölt kizáró nyilatkozat tételének elmulasztása — a törvényben megállapított egyéb feltételek fennforgása esetén — azt eredményezte, hogy az anyát nőül vevő férfi a gyermek apjává válik és az apasági vélelem megdöntésére vonatkozó szigorú szabályok következtében a házasság későbbi megromlása, gyakorlatilag bírói felbontás útján történt megszüntetése esetén sem nyílt lehetőség a helyzet tisztázására, annak megállapítására, hogy a volt férj nem apja a gyermeknek.

E visszásságok kiküszöbölését a törvény most két új rendelkezéssel kívánja lehetővé tenni: *1.* mindenekelőtt *tudatossá* kívánja tenni az apaság vállalását és jogkövetkezményeket nem a hallgatás, hanem a férfi által tett kifejezett nyilatkozat von maga után. A 39. § (1) bekezdése szerint tk. ugyanis csak akkor kell a gyermek születése után az anyával házasságot kötő férfit apának tekinteni, ha a férj a házasságkötést megelőzően az anyakönyvvezető előtt a gyermeket magáénak ismeri el.[21] *2.* Másrészt módot ad a törvény arra, hogy az apasági vélelem megtámadására a vélelmezett apa számára nyitva álló egyéves határidő eltelte után az ő érdekében az *ügyész indítson megtámadási pert* [43. § (6) bek]. Ez a megtámadási jog azonban az ügyészt — és itt megint a gyermek érdekeit közvetlenül szolgáló családvédelmi szempontok lépnek előtérbe — csak a vélelmezett apa életében illeti meg. Kizárni kívánja ezzel a törvényhozó azt a lehetőséget, hogy az apasága iránt életében kételyeket nem támasztó, illetve annak megtámadását nem kezdeményező férfi elhalálozását követően mások örökösödési, tehát vagyonszerzési célzattal szorgalmazzák az ügyész általi megtámadást.

Kibővíti a törvény a házasságban nem élő anya által szült gyermek neve megválasztásának lehetőségeit. [41. § (2) bek.] és rendelkezéseket tartalmaz az apaság megállapítására, illetve megdöntésére vonatkozóan arra az esetre, ha a gyermek mesterséges megtermékenyítés eredményeképpen született. Nevezetesen tilalmazza ilyenkor az apaság bírói megállapítását [38. § (1) bek.] és csak akkor engedélyezi az apasági vélelem megdöntését, ha az anya férje a művi beavatkozáshoz nem járult hozzá [43. § (1) bek.].

d) Az *örökbefogadás* továbbfejlesztésével a módosítás azt kívánja elérni, hogy az örökbefogadott gyermek minél harmonikusabban illeszkedjen be az új családba.[22]

e) A *rokonok eltartására* vonatkozó szabályokat a törvény továbbfejleszti és a bírói gyakorlat által kimunkált tételeket törvényi rangra emelve nagykorúak esetében csak akkor teszi lehetővé a tartásdíj követelését, ha arra a nagykorú nem érdemtelen (60. §). Érdemtelen pl. az a továbbtanuló gyermek, aki szülőivel szemben méltatlanul viselkedik.[23] Érdemtelen az a szülő is, aki gyermeke tartását, nevelését, gondozását annak idején elhanyagolta.

3. A gyermek érdekeinek fokozott védelmét, megfelelő környezetben való nevelésének biztosítását, illetőleg tartási igényeinek szükséges kielégítését új módon szabályozza a törvény.

a) Míg korábban a szülőknek felróható, vagy tőlük független okokból nem megfelelő környezetben nevelődő gyermek védelmét szolgáló, a fejlődésére káros környezetből való kiemelést lehetővé tevő egyetlen eszközként a gyermek állami gondozásba vétele állott rendelkezésre, addig most a 71. § (3) bek. értelmében az állam annak a szülőnek, aki egyébként alkalmas gyermekei nevelésére, de ezt saját erejéből anyagi körülményei, egészségi vagy szociális helyzete folytán nem képes teljesíteni, megfelelő intézkedésekkel, végső soron a *gyermek intézeti elhelyezésével* nyújt segítséget.[24] A szülői jogok korlátozásával járó állami gondozásbavételre azonban csak akkor kerülhet sor, ha más intézkedésre, illetőleg segítség nyújtásra nincs mód.

b) A külön élő, vagy elvált szülők kiskorú gyermekeinek vita esetén történő *elhelyezését*

[20] E kérdésekkel részletesen foglalkozik a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának 391. sz. állásfoglalása (ld. Bírósági Határozatok 1974. 11. sz.)

[21] A házasságkötést megelőző eljárás során eszközölhető ezen nyilatkozat nem vonható vissza, de a férjet csak akkor lehet a gyermek apjának tekinteni, ha a házasságot a nyilatkozat megtételétől számított 6 hónapon belül megkötik. (11/1974. (V. 14.) MT sz. rendelet 2. §)

[22] Erre nézve ld.: *Pap* T.: A családjogi törvény, a népesedéspolitika, valamint a családvédelem időszerű kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1974. 8. sz. 417. old.

[23] A Legfelsőbb Bíróság módosított XXIX. sz. polgári elvi döntése a tanulmányait folytató nagykorú gyermek tartásáról (Magyar Közlöny 1974. 68. sz.) részletezi, hogy a szülők mely esetekben tagadhatják meg a tartást, s mely szempontok mérvadók a tartásdíj összegének kiszámításánál.

[24] A gyámhatósági eljárásról szóló rendelet tartalmazza a kiskorúak rendkívüli segélyezésére, a rendszeres nevelési segélyre és az intézeti elhelyezésre vonatkozó részletes szabályokat. (81—101. §§), míg az állami gondozási ügyekről (a gondozásbavétel elrendeléséről, a gondozási díjról, az állami gondozás fennállása alatti intézkedésekről és a gondozás megszüntetéséről) e rendelet 102—122. §§ rendelkeznek.

szabályozva, a törvény korábban elsődleges szempontként a gyermek nemének és korának figyelembevételét rendelte. A módosítás a bírói gyakorlat által a XXI. PED-ben kimunkált megoldást magáévá téve úgy rendelkezik, hogy az elhelyezés során a gyermek érdekeit kell döntőnek tekinteni, s bíróság sürgős esetben a gyermek elhelyezéséről ideiglenes intézkedéssel azonnal is dönthet. A gyermek elhelyezésének megváltoztatására csak az esetben kerülhet sor, ha lényegesen megváltoztak a korábbi döntés alapjául szolgált körülmények és nem biztosított a gyermek fejlődése eddigi környezetében. (76. §.)[25]

c) Az életben előfordult, hogy házastárs, vagy egyedülálló személy kiskorú gyermeket — szülei beleegyezésével — magához vesz, hogy róla gondoskodjék. Ezt az életényt szem előtt tartva rendelkezik úgy a törvény 91. §-a, hogy a vérszerinti szülő a gyámhatóság hozzájárulásával ilyen esetben *lemondhat szülői jogairól,* amelyek ez idő alatt szünetelnek. A szülő azonban bármikor jogosult gyermekének nevelését magához venni.[26]

d) A *gyermek tartási igényeinek* eddiginél fokozottabb biztosítása érdekében a törvény felhatalmazza a Minisztertanácsot a gyermektartásdíj mértékének szabályozására és arra, hogy bizonyos esetekben tegye lehetővé a bíróság által megállapított gyermektartásdíj összegének állam által történő előlegezését. (111. §.)

A Minisztertanács e feladat végrehajtása során kiadott rendeletében[27] előírja, hogy a bíróság — megegyezés hiányában — a gyermektartásdíjat a kötelezett jövedelme és vagyoni viszonyai alapján állapítja meg, úgy hogy az gyermekenként elérje a tartásdíj kiszámításának alapjául szolgáló összeg 20%-át, de lehet ennél magasabb, illetve alacsonyabb is. Nem haladhatja meg azonban a kötelezettel szemben érvényesíthető összes tartási igény ezen összeg 50%-át. E rendelkezések lényegében egybevágnak a korábbi szabályozással. A %-os kulcs szerint kiszámított tartásdíj alapösszegét a bíróság Ft-ban jelöli meg, s a kötelezett ezen obligójáért készfizető kezesként felelős[28] munkáltatója a jogosult javára kiutalásra kerülő összegeket — és ez a rendkívül jelentős új a szabályozásban — esetenként *e százalék alapján számítja ki,* amennyiben emelkedik a kötelezett munkabére. Ha csökkenne a munkabér, úgy csak újabb bírósági határozat alapján lehet a korábban megállapított alapösszegnél kevesebb tartásdíjat folyósítani.

A gyermek érdekeit védő további rendelkezése e jogszabálynak, hogy a munkáltató a jogosult erre irányuló kérelme esetén köteles őt tájékoztatni a kötelezett munkabérének és egyéb, a tartásdíjalap kiszámítása szempontjából figyelembe jövő juttatásainak alakulásáról. A kötelezett gyakran és lényegesen változó jövedelme esetén a bíróság a tartásdíjat kizárólag határozott összegben is megállapíthatja. Ilyenkor nem következik be annak automatikus emelése.

Ha a megítélt tartásdíj behajtása a jogosultnak fel nem róható okokból lehetetlenné válik és a gyermeket gondozó szülő sem képes a gyermek részére nehézség nélkül tartást nyújtani, úgy a bíróság elrendelheti a *tartásdíjnak az állam általi ideiglenes folyósítását.* Ezt a bíróság gazdasági hivatala eszközli. A tartásdíj fizetésére kötelezettel szemben az állam érvényesíti az előlegezésből támadt követelését.

Pap Tibor

[25] A Legfelsőbb Bíróság módosított XXI. sz. polgári elvi döntése részletezi a gyermek elhelyezése, illetve az elhelyezés megváltoztatása során figyelembe veendő szempontokat és kötelezi a házassági per bíróságát, hogy ha a szülők között e tárgyban létrejött megegyezés ellentétes a gyermek érdekével, úgy hivatalból intézkedjék megfelelően.

[26] 7/1974. (VI. 27.) IM sz. rend. 35. f.

[27] 12/1974. (V. 14.) MT sz. rend.

[28] 81974. (V. 14.) IM sz. rendelet a gyermektartásdíjról szóló 12/1974. (VI. 14.) MT sz. rendelet végrehajtásáról.

A polgári perbeli kitanítási kötelesség elméleti alapjai és bírósági gyakorlata

„A bíróság köteles a felet, ha nincs jogi képviselője, a szükséges tájékoztatással ellátni és őt jogaira, illetőleg kötelességeire figyelmeztetni."

I.

1. A mottóul választott tétel — a Polgári perrendtartás 3. §-ának egyik mondata — nem egyéb, mint a bíróság kitanítási kötelezettsége lényegének tömör megfogalmazása. Az a követelmény, hogy a bíróságnak a polgári perben a felek megfelelő kioktatása útján is elő kell mozdítania a percél megvalósulását, nem a szocialista jogrendszer újítása, és nem is alapelve a szocialista polgári eljárásnak. Ennek ellenére — nézetünk szerint — mégis alkalmas arra, hogy a magyar jogfejlődés legutóbbi három évtizedének áttekintése során közelebbről szemügyre vegyük. Cseppben a tenger? Körülbelül erről van szó.

Először is: igaz ugyan, hogy már a burzsoá polgári perjogi törvényekben is több helyen felbukkannak rendelkezések a bíróság kitanítási kötelességéről, az *intézményes* és *átfogó* jogi szabályozás mégis a szocialista jogrendszer fejlődésének eredménye.

Másodszor: bár nem önálló alapelve a szocialista polgári eljárásnak, mégis — mint fontos processzuális követelmény — az eljárásjog *alapvető elvi kérdései* közé tartozik és szoros összefüggésben áll a szocialista polgári per céljával, feladataival, alapelveivel (utóbbiak közül főként a felek egyenjogúságának elvével, valamint a tárgyalási és a rendelkezési elvvel). Éppen ezek az összefüggések tárják fel a bírósági kitanítási kötelesség szocialista jogi szabályozásának ideológiai hátterét, határozzák meg tartalmát és gyakorlati érvényesülését, s egyben érzékelhetővé teszik a szocialista megoldás jellegzetességeit, a burzsoá szabályozáshoz képest — az olykor hasonló szóhasználat mellett is — megmutatkozó eltéréseit.

Indokolja a kitanítási kötelesség vizsgálatát az elmúlt harminc év során végbement jogfejlődésre való visszatekintés alkalmából az a körülmény is, hogy a magyar polgári perjog *múltjában* éppen erre a kérdésre nézve jól nyomon követhető megoldási formákat találunk, és tanulságos tapasztalatokkal szolgál e téren szocialista eljárásjogunk alakulása is.

Nyomatékot ad végül témánknak az a tény, hogy a megalkotása óta több ízben módosított magyar Polgári perrendtartás alkalmazása során a *bíróságok* igen széles körű *gyakorlatot* alakítottak ki a kitanítással kapcsolatos kérdésekben és feldolgozták úgyszólván teljes problematikáját. (Ezt be is kívánjuk mutatni dolgozatunkban.)

2. Az 1952. évi III. törvénybe foglalt Polgári perrendtartás legelső szocialista kódexeink egyike volt, s egyben — ezt ma már kizárólagossággal is megfogalmazhatjuk — a legszívósabb is: a korábban meghozottak közül már egy sincs hatályban. Ilyen értelemben tehát utolsó is az elsők közül: az 1952-ig alkotott törvénykönyvek közül a *Pp*-n kívül ma már csupán a nála eggyel magasabb sorszámot viselő — szintén többször módosított — Családjogi törvénykönyv van hatályban.[1]

A magyar polgári eljárásjog 1952. óta végbement fejlődésének *fővonala* a percél (valóságos jogvédelem igazsághű és törvényes ítélkezés révén) elérését szolgáló jogi eszközök tökéletesítése volt. Ez a fejlődési fővonal megszakítatlanul húzódik végig szinte az egész — közel negyedszázados — időszak során. Csupán az első novella (az 1954. évi VI. törvény) néhány — utóbb túlzónak bizonyult és a *II. Ppn* (az 1957. évi VIII. törvény) útján korrigált — megoldása (a csaknem tiszta kasszációs fellebbviteli rendszer bevezetése és a perújítás engedélyezésének, valamint a megtámadott ítélet hatályon kívül helyezésének a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe való utalása) zavarta meg átmenetileg a fejlődés folyamatosságát.[2]

E fejlődési fővonal érvényesülésének követelménye a következő főbb *feladatokat* állította a jogalkotás és az ítélkezési gyakorlat elé: *a)* tökéletesíteni kellett mindenekelőtt a peres útra vitt polgári ügy valóságos tényállása bírósági feltárásának, az *objektív igazság* kiderítésének eljárási módszereit;[3] *b)* erősíteni és bővíteni kellett a polgári ítélkezés *törvényességének* biztosítékait; *c)* fokozni kellett az eljárás *hatékonyságát,* gyakorlati eredményességét.[4]

Ezeket a feladatokat a *szocialista demokratizmus* igazságszolgáltatási feltételeinek állandó szem előtt tartása alapján kellett meg-

[1] A Pp fő vonásainak egykorú jellemzését ld. „A magyar polgári perjog főbb kérdései" c. kötetben, Budapest, 1953.

[2] Közelebbről l. „Osznovnije cserti razvityija grazsdanszkogo processzualnogo prava VNR" c. cikkünkben, Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1971. évi 9. sz. 122. s köv. old.

[3] Az idevágó kiterjedt irodalomból ld.: *Hámori* Vilmos: Az igazság és megállapítása a polgári perben, Magyar Jog, 1960. évi 11. sz., *Révai* Tibor: Az igazság megállapítása a polgári perben, uo. 1963. évi 4. sz. *Hartai* László: Az igazság fogalmának értelmezése a polgári ítélkezésben, uo. 1966. évi 6. sz.

[4] Vö. *Névai* László: A szocialista polgári per hatékonysága és demokratikus jellegének továbbfejlesztése, Polgári Eljárásjogi Füzetek II. köt. Budapest 1972. 25. s köv. old.

oldani, és egyben — a szocialista építésből folyó felelősségkövetelmény fejlődésével összhangban — fokozatosan ki kellett dolgozni azoknak az intézkedéseknek a rendszerét is, amelyek *aktivizálják, közreműködésre* késztetik a feleket a polgári perben.[4*]

A munka eredményei jogszabályi rendelkezésekben és joggyakorlati tételekben öltöttek testet: határozottabbá vált a kereset érdemi elbírálásra való alkalmasságának tisztázása, javultak a bizonyítási módszerek, gyakorlatiasabbá vált a perorvoslati és a felülvizsgálati eljárás, szilárdabb lett a bírósági pervezetés és egyben a felek is fokozottabb perbeli tevékenységre kényszerültek, nagyban-egészben gyorsult és egyszerűsödött a polgári per, anélkül hogy ez az alaposság rovására ment volna.

3. A törvényhozás és a joggyakorlat ilyen irányú fejlődése a polgári eljárás szocialista *alapelvein* nyugodott.[5] Ha ezeket az alapelveket a kitanítási kötelesség szemszögéből nézzük, akkor elsősorban a felek egyenjogúságának elve, valamint a rendelkezési elv és a tárgyalási elv ötlenek szembe.

A kitanítási kötelességnek a *felek egyenjogúsága elvével* való összefüggése teljesen kézenfekvő: a rész és az egész viszonyán alapszik. A felek perbeli egyenjogúsága elvének — a kölcsönös meghallgatás kötelezettsége és az eljárásbeli egyenlőség mellett — a kitanítási kötelezettség éppen a harmadik eleme. Erre még visszatérünk.

A rendelkezési elvvel és a tárgyalási elvvel való összefüggés már nem ilyen egyszerű és egyenes vonalú, hanem közvetett és áttételes jellegű.

A *rendelkezési elv* szocialista felfogása (amelyre a *Pp* általános indokolása már 1952-ben úgy utalt mint a kodifikáció második legfontosabb új szempontjára) biztosítja a felek szabad rendelkezését perbe vitt anyagi jogaikkal, valamint a védelmükre szükséges eljárási eszközökkel, és ezt a rendelkezési szabadságot összhangba hozza a gyakorolt jog társadalmi rendeltetésével, továbbá az objektív igazság megállapításának követelményével.

Ha a magánérdek és a közérdek egyeztetésén alapuló ennek az új, összetett felfogásnak az értelmében nincs sem korlátlan „magánautonómia", sem pedig korlátlan officialitás a polgári perben, vagyis a bíróságot nem kötik feltétlenül a fél anyagi jogi rendelkező nyilatkozatai (*Pp* 4. §), s emellett az eljárási rendelkező cselekmények is bírósági ellenőrzés alatt állnak, de ugyanakkor a bíróság hivatalból a fél helyett általában nem végezhet el eljárási cselekményt és nem vehet alapul meg nem tett jognyilatkozatokat, akkor szükségképpen adódik a következtetés, hogy a rendelkezési elv középütt elhelyezkedő szocialista felfogása — az említett összhang biztosítása érdekében — megköveteli a bíróság segítségnyújtó fellépését az igazságát kereső fél kitanítása formájában.

A bírósági kitanítási kötelesség ebben a szemléletben áthidalja azokat a problémákat, amelyek egyfelől a korlátlan perbeli magánautonómia érvényesülése esetén beálló bírósági tehetetlenségből, másfelől pedig a korlátlan perbeli hivatalbóliság esetén bekövetkezhető ügyfél-kiszolgáltatottságból adódhatnának. Mindkét véglet természetesen csupán elméleti feltételezés. Vegytiszta formában egyik sem fordul ma már elő, bár némelyik tőkés perjogi megoldás az elsőt olykor erősen megközelíti.

A kitanítási kötelességnek a *tárgyalási elvvel* való kapcsolata lényegileg hasonló természetű. A tárgyalási elv a peranyag-szolgáltatási kötelezettséget szabályozza: arra ad választ, kinek kell behoznia a perbe az ügyhöz tartozó tényeket és bizonyítékaikat, és mennyire köti az így összehordott peranyag terjedelme a bíróságot.[6] (Már ebből a rövid jellemzésből látható, hogy a „tárgyalási elv" elnevezés egyáltalán nem szerencsés. Majdnem használhatatlan a jogi felsőoktatásban, ahol a hallgatók rendszerint magával a tárgyalással, illetőleg az eljárás kontradiktórius jellegével azonosítják, de félreértéseket okoz a jogtudományban is, ahol nem ritkán a rendelkezési elvvel keverik össze.[7] A határok valóban könnyen elmosódhatnak, ha a rendelkezési jogban foglalt eljárási cselekményelemek közül nem emeljük ki egyértelműen a tények és bizonyítékok szolgáltatását. A félreértés és terminológiai zavar elkerülése érdekében szükséges lenne a „tárgyalási elv"

[4*] Közelebbről ld. *Varga* Gyula: A felek közreműködési kötelezettségének fokozása a polgári perben, Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Tomus XIII. Budapest 1971. 169. s köv. old.

[5] Az eljárási alapelvek összefoglalását l. „Osznovnije principi szocialiszticseszkogo vengerszkogo granzsdanszkogo processza" c. dolgozatunkban, Acta Iuridica, Tomus II. (1960) Fasc. 3—4. — Kiemelkedő jelentőségűek a szocialista polgári eljárás alapelveinek elméleti megvilágításában A. F. *Klejnman* munkái: Demokraticseszkije principi szovjetszkogo grazsdanszkogo processza" (Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1948. évi 5. sz.), valamint „Grazsdanszkij processz jevropejszkih sztran narodnoj demokratii" c. munkájának II. fejezete (Moszkva 1960.). — Vö. még az OSZFSZK Pp megalkotásának 10. évfordulójára rendezett konferencia anyagából főként *A. A. Dobrovolszkij, V. M. Szemjonov, M. A. Gurvics, M. G. Avgyukov, A. T. Bonner, I. M. Reznyicsenko, V. N. Scseglov, V. Sz. Tadevoszjan, J. K. Oszipov, R. J. Gukaszjan, N. I. Avgyejenko, M. Sz. Sakarjan, M. K. Treusnyikov és M. V. Matyerova* előadásaival (Problemi primenyenyija grazsdanszkogo processzualnogo kodexa RSZFSZR, Kalinyin 1974.).

[6] A rendelkezési és tárgyalási elv tőkés felfogásából folyó néhány skandináv álláspont ismertetését ld. legutóbb *Eörsi*nél: A skandináv jogról és jogtudományról, Budapest 1974. 39. old.

[7] Felfigyelt erre — egyebek között — már W. *Sauer* (Allgemeine Prozessrechtslehre, Berlin—Detmold—Köln—München 1951. 73. old.). *Schönke* meg is indokolja e vegyítést (*Schönke—Schröder—Niese:* Lehrbuch des Zivilprozessrechts, 8. kiadás, Karlsruhe 1956. 42. old.) A magyar jogirodalomban is előfordul ez az összekeverés; l. *Herczegh* Mihály: Magyar polgári törvénykezési rendtartás, Budapest 1901. 24. s köv. old.

elnevezés helyett „a peranyag-szolgáltatás elve" elnevezést használni.)

A peranyag-szolgáltatási elv tartalma már a tőkés jogban is messze elkanyarodott attól a megfogalmazástól, amelyet első tudatos hirdetője, *Gönner*[8] adott neki; a szocialista eljárásjog — már nemcsak gyakorlatias okokból mint a burzsoá jog, hanem elvi alapokon — tovább lazította a tétel eredeti merevségét, melynél fogva kizárólag a felek szolgáltatják a per anyagát és a bíróság kizárólag az így begyűjtött tényekre és bizonyítékokra támaszkodik ítélkezése során. Az objektív igazság kiderítésének és a törvényesség érvényrejuttatásának érdekei fokozott bírósági aktivitást igényelnek a perben releváns tények és bizonyítékaik feltárása terén, adott esetben túlterjeszkedést a felek által a perbe bevont tényeken és a felek bizonyítási indítványain.[9]

Ez kétségkívül módosított tartalmú peranyag-szolgáltatási elv lesz már, de még mindig nem azonos ennek az elvnek az ellentétével, a nyomozó (inkvizitórius) eljárás elvével. Ha pedig az a helyzet, hogy a bíróság egyfelől nincs kiszolgáltatva a felek kényének-kedvének a peranyag terjedelmének meghatározásában (*Pp* 163. § (3) bek. és 164. § (2) bek.), másfelől viszont a peranyag megállapításánál nem jár el a nyomozó elv szerint sem, akkor olyan eszközhöz kell folyamodnia, amellyel — a peranyag hivatalból történő bővítésére vonatkozó saját joga mellett, sőt végső soron annak feleslegessétételét célzó szándékkal — magukat a feleket késztetheti a jogvita elbírálásához szükséges tények körének teljessétételére és a bizonyításra. Ez az eszköz legcélszerűbben a kitanítás lehet, amellyel a saját ügyüket mégis csak legjobban ismerő peres felek maguk állíthatók csatasorba a valóságos tényállás feltárása és az ezen alapuló igazságos ítélet hozatala érdekében.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a polgári perbeli kitanítási kötelesség ilyen értelmezése elvezet tulajdonképpen a *bírósági pervezetésnek* ahhoz a felfogásához is, amelyet a szocialista polgári eljárásjog alakított ki.[10] A bíróság nemcsak külsőlegesen és alakilag vezeti a pert, és nem is csupán negatív előjellel, vagyis az oda nem tartozó peranyag kiszűrésével és az igazság kiderítését akadályozó mozzanatok elhárításával, hanem érdemben és cselekvő módon viszi előre az eljárást a peranyag teljességének előmozdításán át az ítélethozatalig.[11] A bíróságnak ez a tevékenysége, amely valóban megérdemli a *materiális pervezetés* elnevezést, párosul a szocialista polgári perben a felek aktív közreműködésével, amelynek jobb kibontakoztatása érdekében különösen sokat tettek a III. polgári perrendtartási novella (1972. évi 26. sz. tvr felelősségfokozó intézkedései.[12]

4. Egyes *burzsoá* államok polgári perrendtartásai — mint említettük — szintén tartalmaznak rendelkezéseket a fél bírósági kitanításáról. Ez a helyzet például Ausztriában (az 1895. évi *Pp* 131., 437., 447., 452. és főleg 432. és 435. §-ai), valamint a Német Szövetségi Köztársaságban is (az 1877. évi *Pp* 139. §-a stb.).

A kitanítási kötelesség törvényi meghonosítása mindazonáltal még ezekben az országokban sem talál egyöntetű helyeslésre. Az osztrák *Pp* egyes rendelkezéseinek bírálata kapcsán elhangzik például olyan nézet, mely szerint a fél bírói kitanítása hátrányosan befolyásolja a bírói elfogulatlanságot, szembenáll a bírói tárgyilagosság követelményével és lényegileg ügyvédkedés.[13]

Figyelemreméltó, hogy ilyesféle ellenvetéssel számolt már az 1911. évi magyar *Pp* miniszteri indokolása is: a *Günther Antal*-előterjesztette indokolás a törvénytervezet 135. §-ának második bekezdése kapcsán utal arra, hogy a javaslat „a kitanítási kötelezettség meghatározására használt kifejezésekkel elejét veszi annak, hogy a bíró a félnek segédévé váljék". Ezek a kifejezések: „útbaigazítással lát el, hiányokra figyelmeztet".

Fanyalgás és kétely fogadta azt az elgondolást is, mely szerint az 1877. évi német polgári perrendtartás reformja kapcsán be kellene vezetni a fél kioktatását a perorvoslat lehetőségéről.[14] A reformbizottság javaslata állást is foglalt ellene azzal a nagyon hézagos érveléssel, hogy ha ügyvéd képviseli a felet, akkor a kioktatásra úgy sincs szükség, ha pedig nem képviseli, forduljon a fél felvilágosításért a bírósági irodához; a fellebbezés előtt mindenkép-

[8] Nikolaus Thaddäus *von Gönner:* Handbuch des deutschen gemeinen Prozesses, Erlangen, 1. kiadás, 1801. 181. s köv. old.

[9] Vö. *Farkas* József: Einige beweisrechtliche Besonderheiten im ungarischen Zivilprozessrecht, Zeitschrift für Rechtsvergleichung 1974. évi 1. sz. 19. s köv. old.

[10] A bírósági pervezetés témaként szerepelt mind a VI., mind pedig a IX. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszuson. A magyar referátumok: *Névai* László: The authority of the Judge in Conducting Proceedings under the Hungarian Law of Civil Procedure (a „Studies in Jurisprudence for the Sixth International Congress of Comparative Law" c. kötetben, Budapest 1962.), *Farkas* József: Le rôle actif du tribunal dans la procédure civile (a „The Comparison of Law — La Comparaison de Droit" c. kötetben, Budapest 1974.).

[11] Az újabb nyugatnémet és osztrák felfogást ld. Fritz *Baur:* Die Aktivität des Richters im Prozess (a „Materialien zum Ausländischen und Internationalen Privatrecht" c. sorozat 21. kötetében, Tübingen 1974.) és Hans W. *Fasching:* Aktive Verfahrensgestaltung durch den Richter im österreichischen Zivilprozess (a „Wiener Rechtswissenschaftliche Studien" 13. kötetében, Bécs 1974.).

[12] A probléma elméleti alapjairól ld. *Novák* István: A polgári eljárásjogi felelősség alapgondolatai, Jogtudományi Közlöny 1972. évi 11. sz.

[13] Elias *Schönfeld:* Gevährleisten die Prozessgesetzte und deren praktische Handhabung die volle richterliche Unbefangenheit? Juristische Blätter 1958. évi 18. sz. 457. s köv. old.

[14] Vö. Hanswerner *Müller:* Rechtsmittelbelehrung — ein Fortschritt? Neue Juristische Wochenschrift 1962. évi 42. sz. 1889. s köv. old.

pen célszerű ügyvéddel konzultálni — tanácsolja az NSZK-ban a reformbizottság.[15]

A szocialista álláspont szerint a kitanításban megnyilvánuló bírói segítségnyújtás nem befolyásolja a bíróság elfogulatlanságát, hanem éppen ellenkezőleg: az elfogulatlan ítélkezés egyik objektív feltételének, a felek *egyenlő felkészültségének* a megteremtéséhez járul hozzá s ezáltal az igazságos és méltányos bírósági határozat meghozatalát mozdítja elő.

Lényegileg ilyen álláspont jut kifejezésre a Legfelsőbb Bíróság következő megállapításában: „Téves az alperesnek az álláspontja abban, hogy a megyei bíróság a korábbi ítéletének indokolási részében adott figyelmeztetésével állást foglalt a jelen perben hozandó érdemi döntés tekintetében. A tájékoztatás semmiképpen sem jelent állásfoglalást és nem köti még azt a bíróságot sem, amelyik a tájékoztatást adta. Az új perben az érdemi döntést kizárólag az ebben a perben megállapított tényállásra és az erre irányadó jogszabályokra lehet alapítani" (Pk. I. 20 335/1971.).

5. A *magyar* polgári eljárásjog *fejlődése* során a kitanítási kötelességet első ízben az 1868. évi Polgári Törvénykezési Rendtartást követő reformmunkálatok keretében megalkotott 1893. évi XVIII. törvény (a sommás eljárásról) mondotta ki.[16] A törvény 14. §-a szerint a járásbírósági eljárásban a per bíróságánál jegyzőkönyvbe is mondható kereset szóbeli előadása esetén a bíróság a felet köteles ellátni a szükséges útbaigazítással és figyelmeztetni a kereset hiányaira.

A sommás eljárásról szóló törvény jelentős részének az 1911. évi *Pp*-be történt inkorporálása kapcsán ez a rendelkezés is csaknem azonos szóhangzattal került át az új kódexbe (135. § második bekezdés), amely — akárcsak a 17 év előtti törvény — szintén *Plósz* tervezetén alapult. E tétel hatálya a szóban előadott kereset mellett kiterjedt a szóbeli tárgyaláson kívül előadható, jegyzőkönyvbe mondható kérelmekre és nyilatkozatokra (138. § ut. bek.). Az 1911. évi *Pp* a kitanítási szabályt a fellebbezés szóbeli előterjesztésének esetére (482. § második bek.), valamint a felmondás elleni kifogás szóbeli előterjesztésére szintén alkalmazta (629. § harmadik bek.). Az 1911. évi *Pp*-t életbeléptető 1912. évi LIV. törvény kiterjesztette a kitanítási kötelességet az igénykereset előterjesztésére is.

A 135. § második bekezdésében foglalt alaprendelkezésekhez az 1911. évi *Pp* javaslatának miniszteri indokolása hozzáfűzte: a szabálynak az a célja, hogy a jogban járatlan fél a nyilván alaptalan vagy szabálytalan perindítással magának kárt ne okozzon és a bíróságot haszontalan munkával ne terhelje. Ez a célmeghatározás — a szocialista jog szemszögéből nézve — meglehetősen szegényes tartalmú (bár az a felfogás, mely nem eleve elutasítással bünteti a nyilvánvalóan alaptalan kereseti kérelem előterjesztőjét, hanem felvilágosítja ennek céltalanságáról, magában véve figyelemre méltó). Az 1911. évi *Pp*-n alapuló ítélkezésben nem is tett szert különösebb jelentőségre a kitanítási kötelesség; számottevő bírói gyakorlata nem alakult ki.[17] Ebben nyilvánvaló szerepet játszott a korabeli — viszonylag széles körű — ügyvédkényszer is.

6. A *felszabadulás utáni magyar jogfejlődés* első polgári eljárásjogi eredményei közé tartozott éppen az *ügyvédkényszer megszüntetése.*

A 10 160/1945. (X. 31.) ME számú rendelet feljogosította a járásbíróságot a kötelező ügyvédi képviselet alóli felmentésre. A felmentés szólhatott a járásbíróság előtti egész eljárásra és az eljárás egyes szakaszaira, illetőleg egyes perbeli cselekményekre is. A járásbíróság a rendeletben akkor egyelőre ideiglenesen kapott jogosítványt a kötelező ügyvédi képviselet alóli felmentésre. A felmentésre az esetben kerülhetett sor, ha a bíróság székhelyén vagy területén nem működött gyakorló ügyvéd, vagy az ott működő ügyvédek csekély száma miatt — figyelemmel a közlekedési nehézségekre is — a kötelező ügyvédi képviselet a félre nézve méltánytalanul súlyos terhet rótt volna.

Ez az indokolás is mutatja, hogy a rendelkezés eredetileg a *háború utáni* körülményekkel, nehézségekkel függött össze; az eredeti motívum azonban hamar átadta helyét az *ideológiai* és *jogpolitikai* megfontolásnak, s ilyenformán az ügyvédkényszer megszüntetése tulajdonképpen előfutárává vált a későbbi szocialista irányú processzuális jogfejlődésnek: az átmenetinek szánt rendelkezés végleges hatályra tett szert.

A kötelező ügyvédi képviselet felszámolását törvényileg az 1952. évi *Pp* rögzítette, de már az 1952. december 31-ig hatályban maradt 1911. évi *Pp*-nek a kitanítási kötelességgel kapcsolatos rendelkezései is új életre keltek és egyben új tartalmat is nyertek az ügyvédkényszer 1945. októberében történt megszüntetése folytán.

Az 1953. január 1-én hatályba lépett új *Pp* javaslata általános indokolásának már első mondata az igazságszolgáltatás középpontjába helyezi a dolgozók jogainak védelmét. „Azok a feladatok, amelyek népi demokráciánk bíróságaira hárulnak — mondja az indokolás —, csak

[15] Ld. „Bericht der Kommission zur Vorbereitung einer Reform der Zivilgerichtsbarkeit", Herausgegeben vom Bundesjustizministerium, Bonn 1961. 258. old.

[16] A magyar polgári eljárásjog fejlődéséről ld. *Névai* László: 110 Jahre aus der Entwicklung des ungarischen Zivilverfahrensrechts (1848—1958.). Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Iuridica, Tomus II. Budapest 1961.

[17] Vö. az egykorú elterjedtebb kommentárokkal, pl. *Kovács* Marcelével (A polgári perrendtartás magyarázata, 2. kiadás, Budapest 1927. harmadik füzet, 458. old.) vagy *Fabinyi* Tihamérával (A polgári perrendtartás törvénye és joggyakorlata, I. köt. Budapest 1931. 262. old.).

úgy oldhatók meg sikeresen, ha igazságszolgáltatásunk eljárási szabályai a polgári jogot illetően is teljes biztosítékot nyújtanak az állampolgároknak személyi és vagyoni jogaik érvényesítésére, megvalósítják a dolgozók széles köreinek közvetlen részvételét a bíráskodásban, s az anyagi igazságot teszik meg a peres ügyek eldöntésének alapjává." Az indokolás a továbbiakban kiemeli, hogy „a felek és a bíróság közötti érintkezésnek az eddiginél sokkal közvetlenebbnek kell lennie. Ezt a javaslat egyrészt azzal valósítja meg, hogy a bíróság mindenben segítségére van az igazságát kereső félnek, másrészt pedig azzal, hogy a fél a bíróság előtt minden perben személyesen eljárhat. A javaslat tehát az ügyvédi kényszert megszünteti."

„A bíróság mindenben segítségére van az igazságát kereső félnek" szövegű megállapítás megadja azt az egyik — sit venia verbo — koordináta-rendszert, amelyből a bíróság kitanítási kötelessége származik. Ez a felek egyenjogúságának elve, amelynek — mint említettük — a kitanítási kötelesség éppen egyik eleme. (A másik koordináta-rendszer a szocialista polgári per szerkezetéből folyik és a kitanítási kötelességnek a rendelkezési elvvel és a peranyag-szolgáltatási elvvel fennálló összefüggéseit mutatja.)

A *Pp* részletes indokolása továbbfűzi a gondolatot: „A javaslat bevezető rendelkezései között különösen jelentős a 3. §, amely az anyagi igazság kiderítése érdekében a bíróság kötelességévé teszi, hogy a feleket a perrel kapcsolatos jogaikról és kötelességeikről tájékoztassa, illetőleg őket jogaik és kötelességeik helyes gyakorlására szorítsa."

A kitanítási kötelesség a felek perbeli egyenjogúsága *tényleges megvalósulásának* egyik legfontosabb tényezője; általa a felek komoly biztosítékot nyernek arra nézve, hogy a polgári perrendtartásban kinyilvánított egyenlő jogaik valóságos gyakorlására is egyenlő lehetőségekkel rendelkezzenek, és esetleges tájékozatlanságuk, gyengébb anyagi erejük ne befolyásolja hátrányosan perbeli helyzetüket, ne eredményezzen perviteli hibákat, ne késztesse őket előnytelen egyezségre stb.

A bíróság kitanítási kötelessége nem csupán az állampolgárokra (természetes személyekre) vonatkozik, hanem kiterjed a *jogi személyekre* és a polgári eljárásban szereplő egyéb jogalanyokra is. Kifejezetten jogi személy (szocialista szervezet) felvilágosítását teszi a bíróság kötelességévé az a rendelkezés, amely szerint a perben részt nem vevő, de eldöntésében érdekelt jogi személyt a bíróság — szükség esetén — a perről értesíti és a beavatkozás lehetőségéről is tájékoztatja (*Pp* 54. § (2) bek.).

A kitanítási kötelességnek a *Pp* 3. §-ában megfogalmazott elvi tétele számos konkrét rendelkezés formájában is testet ölt a *Pp*-ben, és áthatja a magyar polgári per egész rendszerét; teljesítésének ellenőrzésére a felsőfokú bíróságok nagy súlyt helyeznek.

Az 1952. évi *Pp* 3. §-a az eredeti törvényszöveg azon rendelkezései közé tartozik, amelyek a kodifikálást követő húsz éven át a legkevesebb változáson mentek keresztül: sem a novelláris, sem az egyéb módosítások nem érintették lényegileg. A kitanítási kötelességre vonatkozó rendelkezés egyáltalán nem módosult, és a 3. § (1) bekezdésének az ezt megelőző első mondata is csupán szerkesztési természetű változást szenvedett (a *II. Ppn* 115. §-ában nyert felhatalmazás alapján az igazságügyminiszter az „igazság" szó mellől itt is elhagyta az „anyagi" jelzőt).

Lényegesnek tekintendő azonban az a változás, amelyet a *Pp* harmadik novellája 1972-ben eredményezett a 3. § (1) bekezdésének harmadik mondatán: a jogi képviselővel rendelkező felet a bíróság most már nem köteles ellátni a 3. § szerinti tájékoztatással.

A *III. Ppn*-nel végrehajtott módosításokat megelőző *Pp*-szöveg a bíróság kitanítási kötelességét nem korlátozta azokra a felekre, akiknek *nincs jogi képviselőjük*. A III. novella javaslatának indokolása a változtatásról a következőket mondja:

„A tervezet a bíróság tájékoztatási kötelezettségét csupán a jogi képviselővel nem rendelkező fél irányában állapítja meg. Tájékoztatásra ugyanis csak akkor van szükség, ha a félnek nincs szakképzett képviselője. Jogi képviselőn az ügyvédi munkaközösség tagját, a vállalati (szövetkezeti) jogtanácsost és a jogi előadót egyaránt érteni kell."

A 3. § (1) bekezdésének a *III. Ppn*-nel beiktatott az a kitétele, amely a jogi képviselő hiányára utal, mindazonáltal nem zárja ki annak a *lehetőségét*, hogy a bíróság — ha szükségesnek látja — akár azt a felet is kioktassa, akinek van jogi képviselője a perben; lehetősége és joga továbbra is van erre a bíróságnak, de kötelességként már nem terheli őt a kioktatás a jogi képviselővel rendelkező féllel szemben. A bíróságok — nem gyakran ugyan — élnek is ezzel a lehetőséggel, főleg a jogi megítélés szempontjából bonyolultabb ügyekben; kártérítés iránti perben pl. a bíróság figyelmezteti a jogi képviselővel rendelkező felet, hogy fennforognak az általános kártérítés igénylésének feltételei is.

A *III. Ppn*-nek ez a módosító szabálya egyébként nemcsak egyszerűsíti a bírói munkát, hanem előmozdítja annak a *gyámkodási szemléletnek* a visszaszorulását is, amelynek alapján a felek olykor nem fejtenek ki kellő aktivitást a perben, nem teljesítik megfelelően *közreműködési kötelezettségüket*, túlzottan a bíróságra hagyatkoznak és tőle várnak minden kezdeményezést a perben. Ez a gyámkodási szemlélet a *perhatékonyság* fokozásának is egyik akadálya.

A módosítás a jogi képviselőket illetően is helyesnek látszik és a gyakorlatban bevált. Szükségessé teszi a jogi képviselők alaposabb felkészülését, ezáltal segíti a gyors és eredményes bírói munkát, az igazság megállapítását.

Azzal, hogy az ügyek egy részében a kitanítás kötelezettség helyett lehetőséggé vált, egyszerűsíti és gyorsítja a bíróság tevékenységét.

A *III. Ppn* hatálybalépését követő első időszak tapasztalatai szerint nagyban-egészben egységesnek mondható a bírósági gyakorlat a *Pp* 3. §-a új szövege (1) bekezdésének értelmezésében. A kioktatás elmaradása az első fokú eljárás szabályainak lényeges megsértése, amely a *Pp* 252. §-ának (2) bekezdése szerinti hatályon kívül helyezési ok lehet.

Kérdésként merült fel egyes bíróságoknál, hogy a 3. § (1) bekezdésének alkalmazásában kit kell a *„jogi képviselő"* fogalmán érteni.

Az egyik álláspont szerint a jogi képviselő fogalmi körét szűkebben kell értelmezni, és lényegében a *Pp* 67. § *c)* és *d)* pontjában felsoroltak tekintendők jogi képviselőknek. A másik álláspont a jogszabály szövegét tágabban értelmezve a „jogi képviselő" fogalmán nemcsak az ügyvédet és jogtanácsost érti, hanem minden olyan, a képviseletet ellátó személyt ennek fogalmi körébe von, aki jogi egyetemi végzettséggel rendelkezik. Ehhez képest nem terjedne ki a kioktatási kötelezettség az ügyvédjelölt, továbbá valamely szerv nem jogtanácsosi minőségben meghatalmazottként eljáró dolgozója szereplésének esetére sem, feltéve hogy utóbbinak jogi végzettsége van.

Véleményünk szerint az a helyes felfogás, mely a „jogi képviselő" fogalomkörét a *III. Ppn* javaslatának indokolásából fentebb idézett szövegrész alapján vonja meg, illetőleg azt *csupán az ügyvédjelölttel* bővíti.

A tapasztalat szerint a tárgyalási jegyzőkönyv egyébként nem mindig tüntet fel kifejezett utalást arra, hogy a bíróság a 3. § (1) bekezdése alapján tájékoztatta a feleket, azonban a jegyzőkönyv tartalmaz olyan keresetmódosításokat (leszállítás, felemelés, jogalap-változtatás), amelyekből nyilvánvaló, hogy csak a bírósági kitanítási kötelezettségre tekintettel kerülhetett rájuk sor. Ennek leggyakoribb előfordulási területe: a különböző tartási igények iránt indított perek. A kitanítás jegyzőkönyvezésére ugyanis rendszerint csak akkor kerülhet sor, ha a kitanítás ellenére sem kívánja a fél a keresetét vagy az ellenkérelmét változtatni. Gyakori az olyan szövegezés, amely a kitanítást egyértelművé teszi akként fogalmazva, hogy „az elébem tárt keresetigazolási adatok ellenére sem kívánom felemelni vagy leszállítani a keresetemet, mert ..." (és itt a fél által felhozott indokok következnek).

A kitanítási kötelesség teljesítése olykor éppen azt célozza, hogy a — rászoruló — fél *részesüljön jogi képviselő segítségében*. Ennek elmulasztására utal egy törvényességi határozat: „A bíróságnak figyelmeztetnie kellett volna az alperest arra, hogy mivel az ügy körülményei indokolják és költségmentességben részesült, pártfogó ügyvéd kirendelését is kérheti, különös tekintettel arra, hogy beszélni nem tud" (P. törv. III. 21 329/1964/3.).

Idevág a Legfelsőbb Bíróság 11. sz. Irányelvével módosított 8. sz. Irányelv (a szülőtartásról) 8/b pontjának első bekezdése is. Eszerint: „Ha a szülő maga lép fel tartás iránti igénnyel, a bíróságnak — indokolt esetben — a szülőt már a per megindítása előtt a szükséges tájékoztatással el kell látnia, s ezirányú kérelme alapján pártfogó ügyvédet kell részére kirendelnie."

Még a renitenskedő — ismételt vagy súlyosabb rendzavarás miatt a teremből kiutasított — féllel szemben is fennáll a bíróság kitanítási kötelessége: a bíróság a kiutasított felet felhívja, hogy képviseletéről a kitűzött határidő alatt gondoskodjék. Ha pedig a fél képviselőjét utasította ki a bíróság, felhívja a felet, hogy a tárgyaláson személyesen jelenjék meg vagy gondoskodjék új képviselőről (*Pp* 134. § (5) bek.).

A *Pp*-nek a kitanítási kötelességre vonatkozó szabálya egyébként — számos más *Pp*-rendelkezéssel együtt — funkcionális hatállyal érvényesül a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Választottbíróság eljárásában is.[18] Különös jelentőségre tesz szert a *választottbírósági perben* szereplő külföldi fél szempontjából mindig „külföldinek" minősülő magyar választottbírósági eljárási jogra való kioktatás. A kamarai választottbíróság 1962. február 5-i tanácsülése emellett külön is kimondta, hogy ha a felek nem élnek az elévülési kifogással, de a választottbíróság véleménye szerint fennáll az elévülés, a választottbíróságnak teljesítenie kell a *Pp* szerinti kitanítási kötelességét.

II.

A következőkben a bírósági gyakorlat tükrében megvizsgáljuk a kitanítási kötelesség valóságos érvényesülését a polgári per egyes fontosabb kérdései tekintetében.

7. Mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy a kitanítási kötelesség a bíróságot nem csupán a fél *eljárási jogai* és kötelességei tekintetében terheli. A *Pp* javaslatának indokolása már 1952-ben rámutatott: „Ez a kötelezettség nemcsak az eljárási jog, hanem az anyagi jog körébe tartozó kérdések körére is kiterjed."

Az *anyagi jogról* való tájékoztatás gyakran összefügg a kereset jogalapjának a tisztázásával.

Egy perben a felperes arra alapította kereseti igényét, hogy az örökségi juttatás reményében évekig eltartotta szüleit. A kereset tehát a hagyatékkal szemben támasztott olyan igénynek volt tekintendő, amelynek elbírálása bírói hatáskörbe tartozik. „A bíróság feladata — hangzik a Legfelsőbb Bíróság törvényességi határozata — annak minősítése, hogy a felpe-

[18] Ld. *Névai* László: A választottbírósági szabályzatok és a polgári perrendtartások viszonya a KGST-tagországokban — különös tekintettel Magyarországra, Jogtudományi Közlöny 1974. évi 1—2. sz. 14. old.

res által érvényesített igény milyen jogalapon kerülhet kielégítésre, miután a bíróság az anyagi jogot hivatalból alkalmazza. Amennyiben pedig a bíróság azt látja, hogy az érvényesített igény azért nem kerülhet kielégítésre, mert a felperes a kielégítés módját tévesen jelölte meg, ki kellett volna őt oktatni — a *Pp* 3. §-a értelmében — a jogai helyes gyakorlására. A perben eljárt bíróságok ezt is elmulasztották, ítéleteik már emiatt is törvénysértők" (P. törv. I. 21 064/1965/3.).

Egy törvényességi óvással megtámadott ítélet kapcsán megállapította a Legfelsőbb Bíróság, hogy a per adatai szerint az alperes magához válthatja ugyan a felperes tulajdoni illetőségét, de csak úgy, hogy fennmarad a felperes özvegyi haszonélvezeti joga, továbbá a számára korábban bírói ítélettel már biztosított lakóhelyiség használati joga. „A bíróságnak a *Pp* 3. §-a értelmében az alperest erre ki kellett volna oktatnia, és meg kellett volna nyilatkoztatnia arra vonatkozóan, hogy ilyen feltételek mellett is hajlandó-e a felperes tulajdoni illetőségét magához váltani. Elzárkózása esetén ugyanis nem lehet őt arra kötelezni, hogy a felperes tulajdoni illetőségét változott feltételek mellett is magához váltsa" (P. törv. I. 20 366/1969.).[19]

A kitanítási kötelességgel összefügg a bíróságnak az a feladata is, hogy segítse a felperest a keresetben esetleg tévesen megjelölt jogalap (jogcím) helyesbítésében, mozdítsa elő a követelés *jogcímének tisztázását.*

Egy törvényességi határozat jogosan rója meg a bíróságokat amiatt, hogy „megsértették a *Pp* 3. §-át a II. és III. r. alperesek vonatkozásában. Nem tisztázták a felperessel, hogy a II. és III. r. alperesekkel szemben milyen címen támaszt kereseti igényt" (P. törv. I. 20 315/1965/2.).

Felperes célja a vitatott ingatlanilletőség tulajdonjogának rendezésére, s annak saját nevére történő telekkönyvi bejegyzésére irányult. „Ha a jogi képviselő nélkül eljáró felperes az e cél eléréséhez szükséges jogi eszközöket tévesen választotta meg, illetőleg a követelésének jogcímét tévesen jelölte meg, őt a bíróságnak — a *Pp* 3. §-ában foglaltak értelmében — jogai helyes gyakorlására figyelmeztetnie kellett volna" (P. törv. I. 20 052/1966/2.).

8. A kitanítási kötelesség teljesítését a bíróság megkezdi már a *keresetindítás* kapcsán. Vonatkozik ez mind a *szóban,* mind pedig az *írásban* előterjesztett kereset eseteire. Ebben a körben a legelső bírósági teendők közé tartozik az esetleges *hiányok* pótoltatása.

Amikor az ügyvéd által nem képviselt fél a keresetet a bíróságnál szóbelileg jegyzőkönyvbe mondja, a bíróságnak el kell őt látnia a szükséges útbaigazítással is, és nyomban fel kell őt hívnia az esetleges hiányok pótlására (*Pp* 94. § (1) bek.). Hiánypótlásra egyébként a bíróságnak minden más esetben is figyelmeztetnie kell a felet, ha a beadvány nem felel meg a törvény rendelkezéseinek, vagy más okból kiegészítésre, illetőleg kijavításra szorul; az ilyen beadványt nem lehet egyszerűen elutasítani, hanem a felet fel kell hívni a hiány pótlására; e célból az elnök a helyben lakó felet maga elé is idézheti (*Pp* 95. §).

Igen fontos kioktatási feladatai vannak a bíróságnak a kereseti kérelem *határozottságának* biztosítása terén. Erre a körülményre a Legfelsőbb Bíróság számos határozatában hívja fel a bíróságok figyelmét.

„A kereseti kérelemnek a *Pp* 121. §-a (1) bekezdésének *a)* pontja értelmében határozottnak kell lennie. A járásbíróságnak tehát a *Pp* 3. §-ából folyó kötelessége lett volna, hogy a bizonytalanság eloszlatása végett a felperest határozott kereseti kérelem előterjesztésére hívja fel" (P. törv. 20 713/1970.).

Az egyik törvényességi határozatnak a címszövege a következőképpen fogalmazza meg a határozati indokolás lényegét: „A bíróságnak a felet tájékoztatnia kell arról, hogy összegszerűen pontosan megjelölt kereseti kérelmet kell előterjesztenie."[20]

A bírósági kitanítási kötelesség körébe vág annak biztosítása is, hogy a fél kioktatást nyerjen bizonyos *igényeinek perbeli érvényesíthetőségéről,* illetőleg *együtt történő érvényesítésük* szükségességéről.

A lakáskiürítés iránt a tulajdonos által indított perekre nézve mondja ki pl. a Legfelsőbb Bíróság 78. sz. PK állásfoglalásának hatályos szövege azt az egyes más perekre is vonatkoztatható szabályt, mely szerint „a bíróságnak ezekben a perekben is a további perek megelőzésére és így a vitás ügy minden részletének egy eljárás keretében való elrendezésére kell törekednie. Ezért a tulajdonos és a beköltözött személy között folyó perben is eleget kell tenni a *Pp* 3. §-ában előírt annak a kötelezettségének, hogy a jogi képviselő nélkül eljáró felek figyelmét az eredeti állapot minden irányban való helyreállítására és az evégből szükségesnek mutatkozó további igények egyidejű érvényesítésére felhívja" (a PK 369. és PK 374. sz. állásfoglalással módosított PK 78. sz. állásfoglalás).[21]

Egy törvényességi határozat címének III. része megállapítja, hogy „öröklési igénynek perben érvényesítése esetén a tulajdoni helyzetet a perben kell rendezni, ennek megfelelő kereset előterjesztésére a felperest figyelmeztetni kell (*Pp* 3. §)" (P. törv. I. 20 382/1969.).[22]

[19] Bírósági Határozatok 1969. évi 11. sz. 6236. sorsz.; ld. a Polgári Jogi Döntvénytár IV. kötetében is (Budapest 1962.) 50. sorsz. alatt.

[20] Ld. a Polgári Jogi Döntvénytár V. kötetében (Budapest 1974.) 412. sorsz. alatt.

[21] Ld. a Polgári Jogi Döntvénytár V. kötetében 169. sorsz. alatt.

[22] Bírósági Határozatok 1970. évi 4. sz. 6375. sorsz.; ld. a Polgári Jogi Döntvénytár IV. kötetében is 107. sorsz. alatt.

A házassági bontóperekkel kapcsolatos általános szempontokról szóló 9. sz. Irányelvében a Legfelsőbb Bíróság kimondja, hogy „a házassággal összefüggő összes vitás kérdés egy per keretében történő eldöntésére kell törekedni" (az Irányelv 6. pontjának második bekezdése). Az ezzel kapcsolatos bírósági kioktatásnak igen nagy a jelentősége.[23]

A házassági bontóperben a *névviselésre* nézve fennálló bírósági kitanítási kötelesség tekintetében kialakult korábbi bírósági gyakorlat álláspontját a *III. Ppn* beiktatta a *Pp* szabályai közé (*Pp* 287. § (2) bek.).

Kiterjed a kereseti kérelemmel kapcsolatos kitanítási kötelesség a felperesi személyi (és tárgyi) *keresethalmazat* létesítésének lehetőségére, illetőleg célszerűségére is.

Egy törvényességi határozat szerint például „a felperes perbeli előadásából az tűnik ki, hogy nemcsak a saját személyét illetően érvényesített kártérítést, hanem a szülői felügyelete alatt álló kiskorú gyermek igényét is érvényesíteni kívánta. A perben eljárt bíróságok akkor tettek volna eleget a *Pp* 3. §-ában meghatározott feladatuknak, ha a felperest megelőzően kioktatják és amennyiben a kiskorúak igényét valóban érvényesíteni kívánta, odahatnak, hogy a felperes mint kiskorú gyermekeinek törvényes képviselője is a perben felperesként fellépjen és a gyermekek részéről külön-külön kereseti kérelmet terjesszen elő" (P. törv. IV. 20 954/ /1965.).

A kioktatás keretében a bíróság felhívhatja a felperes figyelmét a megfelelő *keresetfajtára* is. Példa a törvényességi óvások elbírálásának gyakorlatából: „Ha a megállapításra irányuló kérelemnek azért nincs helye, mert a felperes teljesítést is követelhet, a bíróságnak a felperest erről tájékoztatnia kell (*Pp* 3., 123. §)" (P. törv. IV. 20 488/1969.).[24]

Ki kell oktatnia a bíróságnak a felperest *vagylagos* (alternatív), illetőleg *eshetőleges* (eventuális, másodlagos) kereseti kérelem előterjesztésnek lehetőségére vagy — az adott esetben — éppen kizártságára.

Ingatlanperben mondotta ki például a Legfelsőbb Bíróság — törvényességi óvás nyomán —, hogy az eljárt bíróság köteles lett volna a felpereseket a szükséges tájékoztatással ellátni és őket jogaikra figyelmeztetni abban a vonatkozásban, hogy az eredeti kereseti követelés teljesíthetetlensége esetén joguk van az ingatlanilletőségre ági öröklési igényt érvényesíteni (P. törv. I. 20 738/1965/2.).

Ellenkező irányú kioktatás szükségességéről szól egy másik törvényességi határozat. Eszerint a felperestől — kellő tájékoztatása után — határozott nyilatkozatot kellett volna venni arra nézve, hogy kereseti kérelme a perbeli szerződés eredeti semmisségének, vagy pedig jogos elállással történt felbontás miatti utólagos megszűnésének megállapítására irányul. Ez a kétféle kereseti jogcím ugyanis kizárja egymást, és vagylagos kereseti kérelemmel együttesen nem érvényesíthető (P. törv. I. 20 011/ /1966.).

Olykor eshetőleges kereseti kérelem formáját ölti a *szerződés bírói módosítására* irányuló jogalakítási (konstitutív) igény. Ennek lehetősége felöl a bíróságnak a felperest szintén ki kell oktatnia.

Egy törvényességi határozat kimondja például, hogy a perben eljárt bíróságnak — a *Pp* 3. §-ában foglalt rendelkezések szem előtt tartásával — fel kell hívnia a felperes figyelmét arra, hogy a *Ptk* 241. §-a értelmében a szerződés bírói módosítását is kérheti (P. törv. III. B. 21 091/1965.).

Eljárási szakkérdésről lévén szó, érthetően fontos a *keresetváltoztatás* lehetőségével kapcsolatos bírósági kioktatás. Ennek elmaradása — az ügy eldöntésére gyakorolt hatásától függően — okul szolgálhat a határozat hatályon kívül helyezésére a fellebbezési eljárásban.

Ez az álláspont jut kifejezésre a 374. sz. PK-állásfoglalással módosított 285. sz. PK-állásfoglalás *a)* pontjában: „A bíróság a *Pp* 3. és 146. §-ai szerint a felperest — ha nincs jogi képviselője — figyelmeztetni köteles arra, hogy kereseti kérelmét a tárgyalás folyamán és a tárgyalás eredményének megfelelően megváltoztathatja. Ha a felperes a figyelmeztetés folytán a keresetét megváltoztatja, a bíróság köteles annak a tárgyalásába bocsátkozni. Ha a figyelmeztetés elmarad és ez a per helyes elbírálását akadályozta, a *Pp* 252. §-ának (2) bekezdése értelmében hatályon kívül helyezésre alapot adó ok áll fenn."[25]

A bíróság kitanítási kötelezettsége biztosítja azt is, hogy ne érje hátrány azt a felet, aki keresetében — tájékozatlanságból vagy tévedésből — *kevesebbet követel,* mint ami őt jogosan megilleti. A bíróság ugyan nem erőltethet rá többet a félre, mint amennyit ő igényel, de — miként az éppen említett PK-állásfoglalás is utal rá — köteles figyelmeztetni a felperest, illetőleg magyarázatot kérni tőle, ha a kereseti kérelem — a bíróság megítélése szerint — nem meríti ki a felperest megillető jogokat. A bíróságnak ilyen esetben szintén ki kell oktatnia a felperest arra nézve, hogy kereseti kérelmét a tárgyalás folyamán is megfelelően megváltoztathatja (*Pp* 146. § (3) bek.).

Gyakran irányul az ilyen kioktatás — különösen időszakosan visszatérő szolgáltatások, tartásdíjak, járadékok stb. esetében — a követelhetőség *időbeli terjedelmére.* Egy törvényes-

[23] Vö. az Irányelv indokolásának megfelelő részével.

[24] Bírósági Határozatok 1969. évi 11. sz. 6242. sorsz.; ld. a Polgári Jogi Döntvénytár IV. kötetében is 658. sorsz. alatt.

[25] Polgári Elvi Határozatok, Budapest 1969. 403. s köv. old., valamint Bírósági Határozatok 1973. évi 1. sz. 28. old.

ségi határozat indokolása pl. kimondja: „A per anyagából megállapíthatóan a felperes az alperest hat hónapra visszamenően (1967. március 21-től) kérte gyermektartásdíj fizetésére kötelezni. A bíróságnak — figyelemmel a felperes életviszonyaira, körülményeire, kereseti lehetőségére, de elsősorban az öt kiskorú gyermekre — a *Pp* 3. §-ában írt kötelezettség szem előtt tartásával ki kellett volna oktatnia a felperest arra, hogy adott esetben — esetleg — jogosult lehet követelését a hat hónapon túl is, visszamenően érvényesíteni (*Csjt* 68. §)" (P. törv. II. 20 249/1968.).[26]

9. Terheli a kitanítási kötelesség a bíróságot a *kamatkövetelés érvényesíthetősége* és *kezdeti időpontja* tárgyában is.

A bírósági gyakorlatban már korábban kialakult az a felfogás, mely szerint a kamatra vonatkozó kereseti kérelem hiánya egymaga nem szolgáltat alapot annak feltételezésére, hogy a felperes lemond kamatigényéről. A Legfelsőbb Bíróság P. törv. 20 685/1964. sz. határozatában foglalt jogelv általánosításával egy legfőbb ügyészi iránymutatás kimondja: „Abból, hogy a felperes a perben a főkövetelés mellett kamat megítélését nem kérte, a kamatigényről való lemondásra következtetni nem lehet."[27]

A kamatról való lemondás ilyenféle vélelmezésének helytelenítéséből okszerűen következik, hogy a bírósági gyakorlat a kitanítási kötelesség körébe vonja a kamattal kapcsolatos kioktatást is. Ezt a teendőt azonban — a *Pp* 295. §-a második fordulatának szellemében — a bíróságok *szorosan* értelmezik: csak kioktatásnak van helye (ez jogi képviselő nélkül eljáró fél esetében kötelező is), a kamat hivatalból való megítélésére nem kerülhet sor.

Érvényesül ez a szabály a *gazdasági perekben* is.[28]

10. Az ügy körülményeitől függően köteles a bíróság a felet kioktatni az *ellenkövetelések* érvényesítésének lehetőségére és célszerű módjára (viszontkereset és beszámítási kifogás). E kioktatást nem pótolja az, hogy a bíróság mintegy „hivatalból" eszközöl beszámítást.

Egy törvényességi határozat kiemeli, hogy a bíróságnak a *Pp* 3. §-ából folyó feladata következtében ki kellett volna oktatnia az I. r. alperest arra, hogy ellenkövetelést is érvényesíthet, és nem csupán a felperesek keresetének elutasítását kérheti. „A kioktatás azonban elmaradt, s ez azt eredményezte, hogy a bíróság — bár az I. r. alperes ellenkövetelésének beszámításával — a felperesek követelését kielégítettnek állapította meg, ennek jogkövetkezményeit — közelebbről az ingatlan tulajdonjogának megfelelő rendezését — azonban indokolatlanul mellőzte" (P. törv. I. 20 163/1965/3.).

Közös tulajdon megszüntetése iránti perekben gyakran merül fel a viszontkereset lehetőségére vonatkozó kitanítás szükségessége.[29]

Ugyanez a helyzet a *tartási* perekben is.[30]

A Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának Tanácselnöki Értekezlete állást foglalt *a viszontkereset és a beszámítási kifogás perbeli természete és egymásközötti viszonyuk* megítélésének néhány kérdésében; az állásfoglalás, mely csak *gazdasági perekre* nézve irányadó, bővíti ugyan értelmezés útján az ellenkövetelés perbeli érvényesítésének időbeli kereteit, de végső soron mégis felhívja a bíróságok figyelmét a megfelelő nyilatkozatok megtételére való kioktatás lehetőségére. (Nézetünk szerint ez az inkább követendő út.)[31]

11. A kioktatás gyakran az *alperes személyének meghatározására* vonatkozik és azért válik szükségessé, mert a felperes *a)* nem az ellen indította meg a pert, akivel szemben az igény érvényesíthető, vagy *b)* nem jelölte meg további alperesként az ilyen minőségben perbe vonható személyt, vagy pedig *c)* nem vonta perbe azokat a meghatározott személyeket, akiknek a perbenállása adott esetben kötelező.

A fellebbviteli bíróságok következetesen ellenőrzik, hogy az első fokú bíróságok eleget tettek-e ezirányú kitanítási kötelezettségüknek, amely — a fenti első és második esetkörben — a *III. Ppn* hatálybalépése óta szintén csupán a jogi képviselő nélkül fellépő felperesek irányában terheli a bíróságot; a harmadik esetkörben a *III. Ppn* teljesen új eljárási megoldást vezetett be.

Ad *a)* Ha a felperes a pert nem az ellen indította meg, akivel szemben az igény érvényesíthető (vagyis tévesen — *más helyett — vont perbe valakit alperesként),* a bíróságnak a jogi képviselő nélkül eljáró felperest tájékoztatnia kell erről — jogainak helyes gyakorlása végett (vö. a *Pp* 3. § (1) bek.-e mellett a 64. § (2) bek.-ével is). Ez az álláspont kifejezésre jut számos bírósági döntésben, egyebek között a P. törv. I 20 941/1969. sz.határozatban.[32]

Nemcsak keresetindítás esetén kerül alkalmazásra ez a tétel, hanem polgári eljárás kezdeményezésének más formáinál is, pl. fizetési

[26] Bírósági Határozatok 1968. évi 10. sz. 5838. sorsz.; ld. a Polgári Jogi Döntvénytár IV. kötetében is 770. sorsz. alatt.

[27] Ld. Ügyészségi Közlöny 1964. évi 10. sz. 149. sorsz.

[28] Ld. a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiuma Tanácselnöki Értekezletének 106/1973. sz. állásfoglalását, Bírósági Határozatok 1973. évi 11. sz.

[29] Ld. például a P. törv. I. 20 421/1968. sz. határozatot, Bírósági Határozatok 1968. évi 10. sz. 5865. sorsz.; ld. a Polgári Jogi Döntvénytár IV. kötetében is 49. sorsz. alatt.

[30] Vö. Bírósági Határozatok 1972. évi 8. sz. 7175. sorsz., valamint P. törv. II. 20 740/1970., Bírósági Határozatok 1971. évi 6. sz. 6736. sorsz.; ld. a Polgári Jogi Döntvénytár V. kötetében 413. sorsz. alatt is.

[31] LB GKT 1/1973., Bírósági Határozatok 1973. évi 5. sz.

[32] Ld. a Polgári Jogi Döntvénytár IV. kötetében 569. sorsz. alatt.

meghagyás kibocsátása iránti kérelem esetében.[33]

Ad *b)* Abban az esetben, ha a felperes nem jelölte meg további alperesként az ilyen minőségben perbe vonható személyt *(személyi keresetkiterjesztés — Pp* 51. § figyelemmel a 146. § (2) bek.-ére — *elmulasztása),* a bíróság kitanítási kötelessége szintén fennáll.

Ad *c)* Abban az esetben végül, ha a felperes nem vonta perbe azokat a meghatározott személyeket, akiknek a *perben állása kötelező* (pl. tulajdonközösség megszüntetése iránti perben vagy tartásdíj iránti perben több személynek tartásra való jogosultsága esetén), a bíróság kioktatási kötelessége a *III. Ppn* új rendelkezése (*Pp* 130. § (1) bek. *g)* pont) alapján sajátos módon érvényesül. A törvénymódosítás hatása három irányban nyilvánul meg.

Először is: a korábbi jogszabályi helyzethez igazodó bírósági gyakorlat szerint a kötelező perbenállásra vonatkozó szabályoknak a felperes részéről való figyelmen kívül hagyása esetén a bíróságnak a *Pp* 3. § (1) bekezdése értelmében kellett kioktatnia a felet. A mai helyzetben a bíróságnak a *Pp* 130. § (1) bekezdésének *g)* pontja értelmében fel kell hívnia a felperest a keresetnek a kötelezően perbe vonandó személyekre történő kiterjesztésére.

Másodszor: a korábbi jogszabályi helyzethez igazodó bírósági gyakorlat szerint abban az esetben, ha a felperes a kioktatás ellenére sem terjesztette ki keresetét a kötelezően perbe vonandó személyekre, a keresetet el kellett utasítani. Ma: az ilyen bírósági felhívás figyelmen kívül hagyása — a tárgyalást megelőző eljárási szakaszban a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítását, az eljárás későbbi menetében pedig a per megszüntetését (*Pp* 157. § *a)* pont) eredményezi.

Harmadszor: A *Pp* 130. § (1) bekezdésének *g)* pontja szerint a felhívást — a kioktatásra vonatkozó általános szabálytól (*Pp* 3. § (1) bek.) eltérően — a bíróságnak akkor is meg kell tennie, ha a felperesnek van jogi képviselője.

Az utóbb említett körülmény mindazonáltal nem változtat — nézetünk szerint — e felhívás jellegének megítélésén, azon ti., hogy itt lényegileg szintén a kitanítási kötelesség körébe eső bírósági percselekményről van szó.

12. Terheli a bíróságot a *Pp* 3. § (1) bekezdése szerinti kioktatási kötelesség az *illeték* vonatkozásában is.

Egy törvényességi határozat leszögezi például: a pernek elállás miatt történő megszüntetése esetén a bíróság köteles a felperest arról tájékoztatni, hogy az új kereset előterjesztése újabb illetékfizetési kötelezettséggel jár (P. törv. IV. 20 501/1969.).[34]

13. Igen nagy jelentősége van a bíróság kioktatási kötelességének a perbeli *bizonyítás* kérdésében.

Ilyen természetű például a Legfelsőbb Bíróságnak az az egyedi ügybeli egyik megállapítása, mely szerint az eljárt bíróságok figyelmen kívül hagyták kötelességeiket, amikor nem oktatták ki a felperest arra, hogy a kereseti tényállásnak — amely szerint a gyermek nem tőle származik — a nemzőképtelenségen kívül egyéb bizonyítási lehetősége is van, és nem is adtak módot a bizonyítás megkísérlésére (P. törv. III. 20 406/1965.).

Ugyanebben a gondolatkörben mozog egy másik határozat, amikor kiemeli: „Különös jelentősége van annak, hogy az alperes a jogban járatlan személy és a perben jogi képviselő nélkül járt el; mégsem figyelmeztette a bíróság az alperest, hogy az eljárás alatt megszületett gyermekkel kapcsolatban az apaság vélelmét csak a *Pp* 295. §-a (2) bekezdésének megfelelő eljárás keretében döntheti meg" (P. törv. III. 21 069/1966.).

14. A kitanítási kötelesség körébe vág a bíróságnak az a teendője, hogy figyelmeztesse a felet egyes *jognyilatkozatainak* (elállás a keresettől, jogról való lemondás, jog elismerése) *jogkövetkezményeire,* a bejelentett egyezségnek reá nézve méltányos érdekei szempontjából nyilvánvalóan hátrányos voltára (*Pp* 4. §).

Egy kisajátítási kártalanítási perben a felperesek kártalanítási igényüket az előírt 30 napos határidőn belül érvényesítették, utóbb azonban felemelt keresetüktől — jogaik fenntartásával — elálltak. E nyilatkozatuk megtétele előtt nem részesültek megfelelő bírói kioktatásban. A Legfelsőbb Bíróság rámutat, hogy a járásbíróságnak ki kellett volna oktatnia a felpereseket a 30 napos perindítási határidő megtartásának jelentőségére, miután ahhoz jogvesztő hatály fűződik, és részítélettel kellett volna döntenie az érdemben már elbírálható kártalanítási igény kérdésében. „A megfelelő bírói kioktatás hiánya miatt az állampolgárokat joghátrány nem érheti, tehát — elkésettség miatt — a felperesek igénye nem utasítható el" (Legf. Bír. Pf. I. 20 557/1967.).[35]

A bírósági gyakorlat a bíróilag jóváhagyott egyezség *peres úton* való megtámadását is lehetővé teszi tévedés címén, ha a tévedést az okozta, hogy a fél az egyezség jóváhagyása előtt a bíróságtól nem kapta meg a feltétlenül szükséges tájékoztatást.[36]

[33] Ld. például a P. törv. II. 20 712/1969. sz. határozatot a Polgári Jogi Döntvénytár IV. kötetében 12. sorsz. alatt, továbbá a P. törv. III. 21 217/1971. sz. határozatot a Polgári Jogi Döntvénytár V. kötetében 120. sorsz. alatt.

[34] Bírósági Határozatok 1970. évi 12. sz. 6605. sorsz.; ld. a Polgári Jogi Döntvénytár IV. kötetében 553. sorsz. alatt is.

[35] Bírósági Határozatok 1968. évi 2. sz. 5604. sorsz.; ld. a Polgári Jogi Döntvénytár IV. kötetében 89. sorsz. alatt is.

[36] Vö. egyebek között a P 21 464/1955. sz. határozattal, Bírósági Határozatok 1956. évi 2. sz.

A kitanítási kötelesség elmulasztásával előidézett lényeges eljárási szabálysértés orvoslást nyerhet a *törvényességi óvási eljárásban* is. Eredményes volt pl. a legfőbb ügyész törvényességi óvása a járásbíróságnak a *Pp* 157. § *e)* pontjára alapított permegszüntető végzése ellen, mivel a járásbíróság nem oktatta ki a felperest arra nézve, hogy téves indokból áll el keresetétől (P. törv. 20 708/1959.).[37]

15. A bíróságnak ki kell oktatnia a feleket a *perorvoslati lehetőségek* felöl.

A *fellebbezésre* nézve a törvény kifejezetten tartalmaz ilyen értelmű speciális rendelkezést. Az ítéletek és végzések rendelkező részét követően a bíróságnak tájékoztatást kell nyújtania arról, hogy a határozat ellen van-e helye fellebbezésnek, és — igenlő esetben — azt hol, mennyi idő alatt kell benyújtani (*Pp* 220. § (3) bek. és 222. § (1) bek.).

A kitanítási kötelezettség azonban érvényesül — a *Pp* 3. § (1) bekezdésében foglalt feltételek mellett — *más perorvoslatok* (pl. igazolási kérelem) tekintetében is.[38]

Fennáll a kioktatási kötelezettség az ítélet kihirdetése után, de a fellebbezési határidőben érkezett beadvánnyal kapcsolatban is.[39]

16. A kitanítási kötelesség *megszegése* (a kitanítás elmulasztása és a téves kitanítás) olyan eljárási rendellenesség, amelyet orvosolni kell. Megítélése az eset súlyától függ. Adott esetben minősülhet olyan *lényeges szabálysértésnek* is, amelyre tekintettel a másodfokú bíróság az első fokú bíróságot — ítéletének hatályon kívül helyezése mellett — a per újabb tárgyalására és újabb határozat hozatalára fogja utasítani (*Pp* 252. § (2) bek.).

Ilyen helyzet forog fenn — a korábban már említett eseteken túlmenően — pl. akkor, ha *jogszabály jelöli meg* azt, aki ellen a pert meg kell indítani (pl. a házassági perekben, származás megállapítása iránti perekben, államigazgatási perekben stb.), de az első fokú bíróság nem figyelmeztette a felperest a megfelelő alperes (*Pp* 64. § (2) bek.) perbe vonására.

Hasonló a helyzet az ún. *kötelező perbevonás* eseteiben (l. a fenti 11. pontban).

Egy törvényességi határozat címe *általános jelleggel* szögezi le: „A bíróság tájékoztatási kötelességének elmulasztása az első fokú eljárás lényeges szabályainak megsértését eredményezheti, s emiatt az első fokú bíróság ítéletének hatályon kívül helyezésére kerülhet sor" (P. törv. I. 2 421/1968.).[40]

Ha a bíróság *tévesen* tájékoztatja a felet, ennek következtében általában nem terheli őt hátrányos jogkövetkezmény.

A Legfelsőbb Bíróság pl. nem utasította el *elkésettség* miatt, hanem érdemben tárgyalta a 15 napon túl, de 30 napon belül benyújtott fellebbezést, mivel a megyei bíróság ítélete — egy szabadalmi perben — tévesen 30 napos fellebbezési határidőről tájékoztatta a feleket.[41]

Hasonló értelemben foglalt állást a Legfelsőbb Bíróság *elévülést* eredményező hibás bírósági kitanítás esetében is, mikor kimondta, hogy a bíróság előtt keresetindítás végett megjelent félre nem lehet hátrányos következménye annak, hogy a bíróság a kereset írásba foglalása helyett őt hiányos utasítással látja el.[42]

A kioktatás elmulasztása — a Legfelsőbb Bíróság gyakorlata szerint — nem vonja maga után a határozat hatályon kívül helyezését olyan esetben, amikor nem származott belőle anyagi jogi sérelem, illetőleg *a döntés érdemben helyes.*[43]

III.

A magyar bírósági gyakorlatból kielemezhető álláspontok rendszerezése után vessünk rövid pillantást a *tőkés jogfejlődés* egyik legújabb vonalára, majd tekintsük át a *szocialista országokban* alkalmazott *jogi megoldásokat.*

17. A legutóbbi időben — a korábbi kétkedő és meglehetősen rideg, merev megítéléstől eltérően — a bírósági kitanítási kötelesség bizonyos *újrafelértékelését* észlelhetjük a tőkés államok jogában. Ez volt tapasztalható — egyebek között — az 1974. évi német polgári eljárásjogi kongresszuson, ahol az egyik külföldi résztvevő beszámolt a legfrissebb svéd polgári eljárásjogi reformról. A kisebb perértékű ügyekben egyszerűbb és olcsóbb eljárást (régi magyar terminológia szerint: sommás eljárást) vezettek be és ennek kapcsán a bírót a fél kioktatására is kötelezték. Ezt az intézkedést *Ekelöf* a klasszikus tárgyalási elv alkonyának előjeleként értékelte és az instrukciós elv (Instruktionsmaxime) bevezetésének minősítette. [44]

Végbemegy ehhez hasonló folyamat a Német Szövetségi Köztársaságban is, ahol újabban az irodalomban arról beszélnek, hogy a bíróságnak a peranyaggal kapcsolatos un. tisztázási kötelessége (Aufklärungspflicht), amelyhez a kitanítási kötelesség (Belehrungspflicht) is kapcsolódik, az un. „szociális jogállam" jellegzetes megnyilvánulása a polgári perben.[45]

Nem ez az első eset, amikor a szocialista jog valamely intézményének hatására új rendelkezések születnek egy tőkés állam jogrend-

[37] Bírósági Határozatok 1959. évi 11. sz.

[38] Vö. a P. törv. I. 20 600/1965./2. számú határozattal.

[39] Ld. például a P. törv. II. 20 691/1971/4. sz. határozatot.

[40] Bírósági Határozatok 1968. évi 10. sz. 5865. sorsz.; ld. a Polgári Jogi Döntvénytár IV. kötetében 737. sorsz. alatt is.

[41] Bírósági Határozatok 1962. évi 5. sz. 3211. sorsz.

[42] Bírósági Határozatok 1958. évi 1. sz. 1826. sorsz.

[43] Vö. a P. törv. III. 20 175/1965/2. sz. legfelsőbb bírósági határozattal.

[44] Ld. „A polgári eljárásjog főbb mai problémái a Német Szövetségi Köztársaságban" c. cikkünkben, Jogtudományi Közlöny 1974. évi 9. sz. 494. old.

[45] Vö. *Rosenberg—Schwab:* Zivilprozessrecht, 11. kiadás, München 1974. 391. old.

szerében vagy aktualizáló átminősítésre kerül sor a jogtudományban.

18. A szocialista országokban a bíróság polgári perbeli kitanítási kötelességére vonatkozó jogszabályi alaprendelkezések — lényegüket tekintve — *azonosak.* Vonatkozik ez a megállapítás azokra a szocialista államokra is, amelyeknél még ma is a felszabadulás előtti időszakból (sőt a múlt századból) származó polgári perrendtartások vannak hatályban (Német Demokratikus Köztársaság, Románia Szocialista Köztársaság). Ez utóbbi jelenség magyarázatául nem hivatkozhatunk a régi törvények újabb módosításaira, mivel éppen a kitanítási kötelességre vonatkozó rendelkezéseik figyelembe vehető módon nem változtak. Annál inkább kell viszont kiemelnünk e régi tételek osztályhátterének teljes megváltozását és ehhez képest a velük kapcsolatos tudományos nézetekben, valamint gyakorlati bírósági alkalmazásukban az új szocialista felfogás érvényesülését.

A szocialista országok idevágó jogi megoldásainak lényegi azonossága mellett mindazonáltal mutatkozik egy olyan ismérv, amely *megkülönböztető jellegzetességként* vehető számba áttekintésükkor. Ez az ismérv pedig nem egyéb, mint a bíróság kitanítási kötelességének függővétele jogi képviselő szereplésétől a perben, avagy ellenkezőleg: ennek a feltételnek mellőzése.

A szocialista országok többségének tételes joga *nem* kívánja meg a bírósági kitanítási kötelesség teljesítésének feltételéül azt, hogy a fél a perben jogi képviselő nélkül járjon el. Ezen az állásponton volt már a legelső szocialista polgári perrendtartás, az OSZFSZK 1923. évi törvénye. Nem szabják feltétlenül a jogi képviselő hiányát a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok polgári eljárásának Alapjairól szóló 1961. december 8-i törvény idevágó 16. §-ának második bekezdése és a szovjet köztársaságok polgári perrendtartásainak megfelelő rendelkezései (pl. az OSZFSZK 1964. évi Pp-je 4. §-ának második bekezdése) sem. Ugyanez mondható a Bolgár Népköztársaság 1952. évi polgári perrendtartása 4. §-ának harmadik bekezdésében, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1963. évi polgári perrendtartásának 5. §-ában, a Mongol Népköztársaság 1967. évi polgári perrendtartása 10. §-ának harmadik bekezdésében, valamint a Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaság 1956. évi polgári perrendtartásának 10. §-ában foglalt kitanítási szabályról. E csoportba tartozik végül az 1877-ből származó NDK-polgári perrendtartás 139. §-ában, továbbá az 1865-ből származó román polgári perrendtartás 130. §-ának második bekezdésében kinyilvánított tétel.

Jogi képviselő hiányától első ízben az 1964. évi lengyel polgári perrendtartás tette függővé a bíróság kitanítási kötelességének fennforgását. A törvény 5. cikke arra kötelezi a bíróságot, hogy az ügyvéd nélkül fellépő feleknek és egyéb eljárási résztvevőknek adja meg a perbeli cselekményeket illetően a szükséges útmutatást és oktassa ki őket e cselekmények, valamint elmulasztásuk jogi következményeiről. Ezt a nézetet tette magáévá, sőt — nem korlátozván a feltételt ügyvéd személyére — némileg túl is ment rajta a magyar polgári eljárásjogi jogalkotás, amikor — mint már utaltunk rá — 1972-ben a *Pp* III. novellájával beiktatta a *Pp* 3. §-a (1) bekezdésének a kitanítási kötelességről szóló harmadik mondatába a „ha nincs jogi képviselője" mellékmondatot.

A fentiekben a szocialista országok polgári perrendtartásainak csupán azokra a rendelkezéseire utaltunk, amelyek a bíróság kitanítási kötelességeire vonatkozó *alapvető szabályt* tartalmazzák. Valamennyi törvény magában foglal természetesen — akárcsak a magyar *Pp* is — számos további *részletező rendelkezést* a polgári per egész menete során teljesítendő kitanítási kötelességről.[46] Az alaprendelkezésekben és a részletező szabályokban mutatkozó kisebb-nagyobb eltérések jogösszehasonlító szempontból nem érdektelenek, de — az elvi alap közössége folytán — nem is lényegesek; részletes elemzésüket ezúttal mellőzzük. A kitanítási tétel alkalmazásának *feltételéül* megszabott körülmény (jogi képviselő szereplése vagy hiánya a perben) viszont fontosnak és kiemelésre alkalmasnak látszik.

19. A polgári perbeli kitanítási kötelesség *eljáráselméleti jellegének* megítélését illetően egyöntetű a szocialista jogtudomány képviselőinek a felfogása arra nézve, hogy a szocialista polgári eljárásjogra jellemző, igen fontos követelménnyel állunk szemben, olyan követelménnyel, amely — mindamellett — nem éri el az alapelvvé minősítés szintjét, hanem szerves része, eleme a szocialista eljárás valamelyik alapelvének.

Abban a kérdésben viszont, hogy melyik alapelv állományába sorolandó a bírósági kitanítási kötelesség, már mutatkoznak eltérések a szocialista polgári eljárásjog tudományában.

Annak előrebocsátása mellett, hogy — miként az eljárási alapelvek általában összefüggenek egymással, és gyakorlati érvényesülésük nem történik a többiektől elszigetelten — a processzualisták alapfelfogása szerint a kitanítás követelménye a polgári eljárás több alapelvéhez kapcsolódik, mégis kiemelik e kapcsolatok közül azt a legfontosabbat, amelynek alapján — a kitanítási kötelesség leglényegesebbnek felfogott jellemvonásához képest — besorolják valamelyik alapelvhez.

A szocialista jogirodalomban három különböző álláspont nyert kifejezést e vonatkozásban.

Az egyik nézet szerint — közös nevezőre hozván az ilyen irányú megnyilatkozásokat — a kitanítási kötelesség hátterét elsődlegesen a peres ügy való tényállásának kiderítésére irá-

[46] Ld. pl. az OSZFSZK Pp 34., 38., 39., 51., 128., 133., 141., 154—156. és 165. §-ait, a lengyel polgári perrendtartás 194—195., 197., 212. stb. cikkeit és így tovább

nyuló követelmény szabja meg. Ez a követelmény az *objektív igazság* elvében ölt testet. Ennek az elvnek a keretébe tartozik tehát a polgári perbeli kitanítási kötelesség is.[47]

A másik irányzat képviselői elismerik — helyesen — az igazság kiderítése követelményének motiváló szerepét a bírósági kitanítási kötelesség kapcsán, de meghatározó jelleget mégsem ennek tulajdonítanak, hanem — ezúttal utóbbinak az alanyi oldalára helyezvén a hangsúlyt — a szocialista *bíróság* (továbbá az ügyészség és egyéb állami, valamint társadalmi szervek) *aktivitását* emelik ki a polgári perben, sőt ezt alapelvként fogalmazzák meg, s egyben egyik eleméül fogják fel a kitanítási kötelességet.[48]

Álláspontunk, melyet a fentebbi 3. és 6. pontokban ismertettünk, eltér a most említettektől. A bírósági kitanítási kötelesség követelményének az objektív igazság kiderítésével és a bírósági pervezetés szocialista megoldásával való kapcsolatát nem vitatjuk, sőt — miként a rendelkezési elvvel és a peranyag-szolgáltatási elvvel való összefüggései vizsgálatánál kimutattuk — igen fontosnak tartjuk. Jelentősebbnek és az előzőt meghaladó mértékűnek tekintjük viszont azt az összefüggést, amely a kitanítási kötelességet a polgári per céljához, a valóságos jogvédelem nyújtásához, s ennek kapcsán a jogérvényesítés bírósági előmozdításának követelményéhez fűzi. Ezen az alapon helyezzük el a kitanítási kötelességet *a felek perbeli egyenjogúsága* elvének keretein belül olyan elemként, amely éppen egyik legfontosabb biztosítéka az elv megvalósulásának.

A polgári eljárásjog rendszerében való ilyen elhelyezésben nem játszik szerepet az a nézetünk, amelynek befolyását itt fel lehetne tételezni, hogy ti. az objektív igazság kiderítését — többektől eltérően — nem tekintjük a szocialista polgári eljárásjog alapelvének, hanem — a szocialista törvényességgel együtt — a percél egyik elemének, pontosabban a szocialista igazságosság mint igazságszolgáltatási feladat megvalósulása egyik feltételének.[49] A kitanítási kötelességet lényegmeghatározó jellemzői vonják elsődlegesen a felek perbeli egyenjogúsága elvének körébe.

A polgári perbeli kitanítási kötelesség *mögött* kétségkívül jelen van az objektív igazság megállapításának követelménye és a bírósági pervezetés szocialista koncepciója, de *előtte* ott áll iránymutatásul — s ennek van alapvető szerepe — a szocialista államnak a bírósági út valóságos igénybevételét segítő, megkönnyítő célkitűzése. E jogintézmény erősítése és fejlesztése terén továbbra is fontos feladatok hárulnak a szocialista jogtudományra, jogalkotásra és bírósági gyakorlatra.

Névai László

[47] Ez az álláspontja például *Gurvics*nak (Szovjetszkij Grazsdanszkij Processz, Moszkva 1967. 31. s köv. old.), *Porumb*nak (Drept Procesual Civil Roman, Bukarest, 1966. 59. s köv old.), valamint — szintén román vonatkozásban — *Szabó* Pál Endrének (A polgári per mint jogvédelmi eszköz, Bukarest 1957. 30. s köv. old.) stb. Ilyen felfogás látszik érvényesülni az NDK új polgári eljárási törvénykönyvének előkészítése során is, ld. Kurt *Wünsche:* Aufgaben bei der Neugestaltung des gerichtlichen Verfahrens in Zivil-, Familien- und Arbeitsrechtssachen, Neue Justiz 1970. évi 6. sz. 162. old.

[48] Ezen a nézeten van például a szovjet jogirodalomban *Judelszon* (Szovjetszkoje Grazsdanszkoje Processzualnoje Pravo, Moszkva 1965. 51. s köv. old.), a lengyel jogirodalomban *Berutowicz* (Postepowanie cywilne w zarysie, Varsó, 1975. 225. s köv. old.) és *Jodlowski* („Zasady Vaczelne socjalistycznego postepovania wilnego" c. tanulmányában a „Wstep do systemu prawa procesowego cywilnego" c. kötetben. Varsó 1974. 97. s köv. old.) lényegileg ugyanez a felfogása *Sztalevnek* is, aki az officialitás elvéről (szluzsebno nacsalo, hivatalbóliság) szól s ennek kapcsán fejtegeti a bolgár Pp. 4. §-ának harmadik bekezdését (Bölgarszko Grazsdanszko Proceszualno Pravo, Szófia 1966. 87. s köv. old.).

[49] Ld. legutóbb a „Polgári eljárásjog" c. egyetemi tankönyvben, 3. kiadás, Budapest 1974. 56. és 61—62. old.

Büntetési rendszerünk fejlődése a felszabadulás után

I. Valamely társadalom, állam, jogrendszer létezésében három évtized oly rövid időszak, hogy annak összegezése (elemzése, értékelése) rendszerint indokolatlan és amelyre visszatekinteni még a megemlékezés igényével sem szoktak.

Vannak azonban olyan rövid időszakok, amelyekbe történelmi korszakok változásai — egymást váltó társadalmi formációk, struktúrák meghatározó folyamatai — sűrűsödnek. Van olyan generáció, amelynek sok-sok generáció élményanyagát kell feldolgoznia és egy rohamosan változó, merőben más korszakot teremtő, társadalommá kell integrálódnia. E rohamos folyamatot átélő és előrevivő generáció számára a közeli múltba való, szinte permanens visszatekintés, a közelmúlt folyamatainak újra és újra való összegezése nemcsak pszichológiailag megokolt, hanem olyan tényleges szükségszerűség is, amely a további előrehaladás irányát és dinamikáját meghatározó tényezők kialakítása szempontjából elengedhetetlen.

Ebből következőleg helyénvaló tehát annak felmérése is, hogy hazánkban az elmúlt 30 év alatt milyen átalakuláson ment át a büntetőjog, a jogrendszernek egy olyan összetevője, amelynek a társadalmi fejlődésben való szerepe relevancióját senki sem vitatja, de a szerepének mibenlétét, társadalmi mechanizmusát és határait illetően a nézetek rendkívül szerteágazóak. A nézetek e divergenciájából adódik, hogy eltérő értékelés keletkezhetik büntetőjogunk egyes fejlődési szakaszairól, mozzanatairól, jellemzőiről és a levont következtetések alapján mikénti továbbfejlesztéséről.

Mellőzve ezúttal ezeknek az elméleti nézeteknek az ismertetését és értékelését, csupán azokat az általános tételeket kívánjuk előrebocsátani, amelyek — véleményünk szerint — a történelem által sokszorosan igazoltak és a lényeget átfogó voltuknál fogva alapul szolgálhatnak a múlt tárgyilagos vizsgálatához, a fejlődés jellemzéséhez. E tételek nem új gondolati produktumok, általában ismertek, mégis indokoltnak tűnik ezek rögzítése.

a) A büntetőjogalkotás és jogalkalmazás mindenkori funkcióját (ennek lényegét és jellemzőit), a büntetőjog érvényesülése kereteit és módjait — objektív szükségszerűségként — elsődlegesen az állami, társadalmi, gazdasági rend aktuális léthelyzete határozza meg.

E tétel — témánk aspektusából — a következőkkel világítható meg:

Konszolidált társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok között a bűnözés lényegében olyan összefüggő, de mégis szinguláris jogsértéseknek az összessége, amelyeket túlnyomórészt aktuális (múló) egyéni érdekek motiválnak és amelyek lokális jellegű vagy egyedi sérelmeket (veszélyeket) idéznek elő anélkül, hogy a hatalmi helyzetet, illetve a fundamentális társadalmi viszonyokat közvetlenül — létükben — fenyegetnék. A lakosság elenyészően kis hányadát kitevő bűnelkövetők — magatartásuk indítékait, finalitását, jellegét tekintve — egy heterogén, sporadikus sokaság, amely nem képvisel közös érdekű, távolabbi célkitűzést követő, szervezett társadalmi erőt.

Ilyen viszonyok között, az ilyen jellegű bűnözés visszaszorítása érdekében, a büntetőjogalkotás és jogalkalmazás elsődlegesen a speciális prevenció irányába fordul és tág teret enged az egyéniesítésnek, a méltányosságnak, valamint a nevelő jellegű szankciók alkalmazásának. A büntetőjog funkciójának tehát szervező-nevelő oldala, karaktere kerül előtérbe. Az általános megelőzés fő módszere elsősorban a társadalmi viszonyok fejlesztése, az egzisztenciális és a kulturális fejlődést szolgáló feltételek bővítése, az állami-társadalmi gyakorlatban mutatkozó ellentmondások és hiányosságok felszámolása.

Másként alakul a büntetőjog szolgálati szerepe akkor, ha a társadalom (bármely oknál fogva) válsághelyzetbe kerül, illetve ha a társadalmi rend, az államhatalom létét szervezett vagy szervezhető — ellenérdekű — reális társadalmi erő, vagy külső hatalom közvetlenül fenyegeti.

Ilyenkor a büntetőjog-alkotásban és jogalkalmazásban a generális prevenció szempontjai válnak dominálóvá. Szélesedik a büntetőjog hatóköre és nagymértékben fokozódik az előírt és alkalmazott szankciók súlya. Elsődlegessé válik a bűnelkövetőknek szabadságvesztés útján történő izolálása és kiterjedtté a halálbüntetés előírása és alkalmazása. Ilyen időszakban tehát a büntetőjog fejlődésére az a jellemző, hogy funkciójának elnyomó — kényszerítő jellege háttérbe szorítja e funkció nevelő-szervező vonását.

A hatalomért, illetve a társadalmi rend megtartásáért, vagy egy új rend megszilárdításáért folyó küzdelemben, ennek logikai és egyben reális indoka az, hogy a szembenálló osztályhoz, illetve annak egy-egy rétegéhez tartozók, bár egységesek alapvető érdekeiket, vagy a hatalommal való szembenállásra késztető belső indítékait tekintve, de nem egységesek a cselekvésre való készségben, attitűdjeikben, a külső kényszerítés általi motiválhatóságban. Ellentétben a szokásos bűnözőkkel, társadalmi egzisztenciájukra, érvényesülésükre érzékenyek és cselekvéseiket a mindenkori hatalmi viszonyokhoz igazodva irányítják. Ezért a büntetőjognak elrettentésre irányuló szigora egyik megfelelő eszköze lehet soraik szétzilálásának, a különösen védett társadalmi viszonyok elleni támadásoktól való visszatartásuknak, alkalmazkodási (együttműködési) készségük alakításának.

Az előzőekben vázolt, leegyszerűsített sémák azonban korántsem mutatják meg a büntetőjog fejlődése meghatározottságának társadalmi jegyeit. A vázolt folyamatok tartalma merőben más akkor, ha a büntetőjog a kizsákmányoló rend védelmében tölti be funkcióját és más akkor, ha a szocialista társadalom építése védelmében. A tőkés társadalomban a büntetőjognak e társadalom tagjai túlnyomó többsége létérdekei ellen kell szerepét betöltenie, míg a szocializmust építő társadalomban — az új társadalmi rend megszilárdítása folyamatában — a büntetőjog is a dolgozók létérdekeit szolgálja és igénybevételének indoka elsődlegesen az új viszonyok fejletlenségéből és a tömegek tudatának elmaradottságából folyó időszakos ellentmondás.

b) A büntetőjog védelmi feladatának határait a társadalmi fejlődés aktuális szintje, az állami-társadalmi, gazdasági rend kiépítettségének foka és ebből következőleg egyes társadalmi viszonyoknak aktuális jelentősége határozza meg.

Meghatározó ez a büntetőjognak az egyéb jogágakhoz való viszonya (érintkezési felületei) tekintetében is.

Az alapvető társadalmi viszonyok fejlesztése, érvényesülése szempontjából egyes — a jog által is szabályozott — viszonyok a fejlődés konkrét szakaszától függően más és más jelentőségre tesznek szert. A történelmi helyzettől függő az is, hogy ugyanazok a kapcsolatok, mely jogágak által és miként szabályozottak (pl. a közellátás viszonyai meghatározott időszakban döntően adminisztratív módszerek és eljárások útján érvényesülnek, más időszakban döntően közgazdasági módszerekkel, a polgári jog intézményei által). A nem fundamentális jellegű egyes társadalmi viszonyok értékrendje folyamatosan változhatik, ami kihat arra is, hogy az állam mikor, mely viszonyoknak tulajdonít olyan jelentőséget, ami már a büntetőjog eszközeinek igénybevételét is szükségessé teszi.

A társadalom fejlettségi szintjével függ össze az is, hogy mi a viszonya az egyes jogágak felelősségi rendszerének, illetve szankcióinak a büntetőjogi felelősséghez, illetve a szankciókhoz. Minél fejlettebb a társadalom — ideértve elsősorban a gazdasági, politikai, kulturális fejlődést —, minél kiépítettebb a jog rendszere, annál szűkebb területen érvényesül a büntetőjog és annál kisebb felületen érintkezik más jogágak szankciórendszerével (pl. a tervszerű munkaerő-gazdálkodás viszonyai érvényesítésének biztosítása végett — a szocialista fejlődés kezdeti szakaszában — a jog egyaránt szolgált munkajogi és büntetőjogi szankciókkal, a büntetőjogi felelősség érintkezett a munkajogi felelősséggel. Ma már ilyen kapcsolat nem létezik).

c) A büntetőjog intézményrendszerének mikénti kiépítése, a rendelkezések belső tartalma az aktuális bűnözés terjedelme, dinamikája, morfológiája és struktúrája által is meghatározott.

A tényleges bűnözés kétségtelenül alakítólag hat atekintetben, hogy a büntetőjog milyen sajátos módszerekkel és milyen körben tölti be szolgálati szerepét. E kézenfekvő összefüggés aligha szorul részletes kifejtésre.

Emlékeztetni kell azonban arra is, hogy a büntetőjog mikénti kiépítése tekintetében jelentőségre tesz szert nemcsak a létező, de a potenciális bűnözés is. A jogalkotó számol olyan társadalomra veszélyes jelenségekkel is, amelyek az igazságszolgáltatási gyakorlatban vagy egyáltalán nem, vagy csak egészen kivételesen fordulnak elő. A büntetőjog kölönös részének ilyen rendelkezései az elképzelhető joghézag elkerülését szolgálják.

A tényleges bűnözés fogalma felöleli nemcsak az ismertté váló bűncselekményeket, de a latens bűnözést is. Bizonyos szerepe van mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban annak, hogy a társadalomra veszélyes cselekmények meghatározott területein e cselekmények nagy része — bár köztudottan létező jelenségek — a büntető igazságszolgáltatás számára ismeretlen marad. E tény befolyással lehet mind a szankciók előírására, mind ezek alkalmazására. Egyes olyan fontosabb területeken, amelyeken a latens bűnözés nagyobb mértékűnek feltételezett, előtérbe kerülnek a generálpreventív szempontok (pl. a korrupciós cselekmények tekintetében).

d) A büntetőjog alakulására kiható tényezőként kell figyelembe venni a jogalkotás szubjektív összetevőit is.

Az előzőekben törekedtünk annak megvilágítására, hogy a büntetőjog fejlődését döntően objektív társadalmi szükségszerűségek határozzák meg. Ez a szükségszerűség meghatározott társadalmi tényezőkből és folyamatokból következik. E tényeket és folyamatokat azonban az ember tudata apercipiálja és értékeli, vonja le belőlük a megfelelő következtetéseket egyfelől a szükségszerűségek mibenléte tekintetében, másfelől atekintetben, hogy a felismert vagy felismerni vélt szükségszerűségekre milyen adekvát cselekvéssel kell reagálni. Az ember ismeretei azonban a társadalmi valóságról — ezen belül a társadalom tagjai személyiségi megnyilvánulásai törvényszerűségeiről — fogyatékosak és konkrét okok folytán a megismert tények is hamisan tükröződhetnek. Ebből következőleg az arról való döntés, hogy a megismert társadalmi tények milyen összefüggésben, milyen törvényszerűséget fejeznek ki és ezek milyen jogalkotói aktusokat tesznek szükségessé, továbbá, hogy ezek az aktusok a társadalomra (ennek egyes rétegeire, egyes tagjaira) miként hatnak és hogy a szükségképpen ellentmondásos hatások közül mennyiben válik dominálóvá a célzott és elvárt hatás: mindez egyes időszakokban és egyes vonatkozásokban lehet objektíve hibás és a célkitűzéseknek ellentmondó.

A jogalkotás, amely lényegében megfelelően tükrözi a társadalmi valóságot és amely általában a társadalmi viszonyok helyes szabályozá-

sával elősegíti a fejlődést — ebben bizonyos mértékű kezdeményező szerepe is van — nem lehet mentes hibák elkövetésétől. Ezek forrása lehet ideológiailag hibás következtetés is, de többnyire a racionalitás tekintetében való hibás felfogás. Előfordulhat az is, hogy ugyanannak a viszonynak (viszonycsoportnak) bizonyos aspektusból (bizonyos jogágazat területén) való szabályozása megfelelő és célszerű, más aspektusból (más jogágazat viszonylatában) történő szabályozása pedig nem.

A jogi szabályozás hatásmechanizmusát érintő felfogás tekintetében különösen jelentős szerephez jutnak a régi tapasztalatokból keletkezett tudati elemek. Ebből következett, hogy a szocializmus építése során a jogalkotás a célszerűség tekintetében néha azzal a hatásmechanizmussal számolt, amely a felszabadulás előtti viszonyok között létezett. Ebben kétségtelenül volt bizonyos realitás, hiszen a társadalom tagjainak személyiségében a múlt társadalom viszonyainak determináló hatásai még jelentős mértékben tovább éltek. Figyelmen kívül maradt azonban, hogy mégiscsak az új társadalmi rend viszonyai és tényei váltak meghatározóvá a hatásmechanizmust illetően is és ha ez nem is felelt meg mindenben az új társadalmi, gazdasági és egyéb objektív viszonyoknak, de kétségkívül jelentősen módosult.

A múlt tudati maradványai különösképpen a büntetőjog területén alkalmasak egy meghatározott szemléletmód konzerválására atekintetben, hogy miként (milyen módon, milyen eszközökkel) válik a büntetőjog célszerű eszközévé a szocialista társadalom védelmének.

Ennek okát talán abban lehet felismerni, hogy a kizsákmányoló társadalom az antagonisztikus ellentmondásokból folyó társadalmi feszültségeket elsődlegesen büntetőhatalmi eszközökkel törekedett ellensúlyozni és így a büntetőjognak kizárólagos funkciójává az elrettentés (a likvidálás, izolálás, a társadalomból való kiközösítés) útján való védekezés vált. Uralkodóvá vált a voluntarizmus a büntetőjog hatékonyságát illetően és sokáig élt a hit abban, hogy a büntetőjog a bűnözés elleni küzdelemnek szinte egyedüli, de mindenesetre fő eszköze. E hagyományos felfogás nem lehetett hatástalan a szocializmus építése ama kezdeti időszakában, amikor a bűnözés elleni küzdelem elsőrendű társadalmi módszerei felhasználásának számos feltétele még hiányzott.

Szubjektív együttható tényező az ember primér érzésvilágához tartozó bosszún alapuló tálió elvének konzerválódása is. E tudattartalom és emocionális indíték — akarva, nem akarva — befolyásoló, ha nem is meghatározó tényezője a büntetőjogalkotásnak és jogalkalmazásnak.

A döntés szubjektív elemeiben létező hibaforrás, a hibás szemléletmód a büntetőjogban azért is jelentősebb, mint más jogterületeken, mert a döntés hibáinak következményei itt nem mutatkoznak meg oly közvetlenül és oly látványosan, mint pl. a gazdaság rendje vagy az államigazgatás viszonyainak szabályozása terén, ezért felismerésük és korrigálásuk bonyolultabb feladat.

A döntések szubjektív elemeinek szerepe elsősorban a büntetőtörvény különös része tényállásaiban és a büntetési rendszerben — ennek elemeiben, tartalmi jegyeiben, a büntetés-végrehajtás módjában — mutatkozik meg a legélesebben.

II. A következőkben büntetési rendszerünk fejlődése főbb vonásait, jellegzetességeit bemutatva annak vizsgálatára törekszünk, hogy e büntetési rendszer mennyiben felelt meg az általános társadalmi fejlődésből adódó objektív követelményeknek.

A fogalmat itt tág értelemben használjuk, ideértve a büntetésvégrehajtást és a büntetéssel összefüggő rehabilitációt is.

a) Első szocialista büntető törvénykönyvünk — az 1950: II. tv. — életbelépéséig az 1978: V. t. sokszorosan módosított büntetési rendszere hatályosult. E törvénykönyv egészében véve a liberál-kapitalizmusnak feudális maradványokat is megőrző terméke volt. Ezt tükrözte büntetési rendszere is, amely egyes reformrendelkezésekkel való gazdagodása ellenére is a XX. század derekán már erősen konzervatívnak, elmaradottnak bizonyult.

Az eredeti törvény csak büntetéseket ismert, ezek között a feudális jellegű államfogházat is, amely mint custodia honesta a kedvezményezettek szabadságvesztése volt.

A módosító rendelkezések közül különös jelentőségűek azok, amelyek az egyes büntetőjogi intézkedések meghonosításával részben a haladás irányába, részben retrográd irányba hatóan, törést idéztek elő a Btk. büntetési rendszerében. Az I. Bn. a fiatalkorúakra vonatkozó nevelőintézkedések bevezetésével, a büntetés végrehajtása feltételes felfüggesztésének — bár szűk körben való — lehetőségei megteremtésével, a II. Bn. a pénzbüntetés alkalmazási körének kiszélesítésével, a III. Bn. a biztonsági őrizetnek intézkedésként való felvételével, az 1940: XXXVII. t. c. a rehabilitáció létrehozásával kétségkívül haladó elemeket épített be a rendszerbe, míg a pl. II. Bn.-nak a dologházra és szigorított dologházra vonatkozó, az 1930: III. t.c.-nek a vagyoni elégtételre vonatkozó rendelkezései az akkori történelmi időszakban és társadalmi helyzetben retrográd irányúak voltak.

A szabadságvesztés fajtáinak alkalmazása és végrehajtása tekintetében a Btk. trichotonikus rendszere volt a meghatározó. A fegyházbüntetés végrehajtására a törvény az ir fokozatos rendszer alkalmazását írta elő, ennek megvalósítása azonban a valóságban nem történt meg. A feltételes szabadságra bocsátás csak szűk körben volt lehetséges.

A felszabadulást követően a háborús és népellenes bűncselekményekre a 81/1945. M. E. sz. rendelet új büntetési nemként a kényszer-

munkát vezette be azzal a megfontolással, hogy az elítélteket kötelezni kell annak az országnak az újjáépítésére, amelynek lerombolásán tevékenyen közreműködtek. E rendelet kiterjesztette a halálbüntetés alkalmazása lehetőségének körét, azonban — az alternatív szankciórendszert meghonosítva — a halálbüntetés alkalmazásának kizárólagosságát nem írta elő.

A felszabadulást követő évek büntető jogalkotására jellemző volt, hogy az újonnan meghatározott bűncselekmények elkövetőit igen súlyos szankciók fenyegették. Ebben az időben a büntetőjog fő feladata a feudalizmus és a fasizmus maradványainak felszámolása, a polgári demokratikus forradalom vívmányai megvalósulásának, és a polgári demokrácia meghaladását biztosító új társadalmi viszonyoknak a védelme és végül mindama társadalmi viszonyoknak a biztosítása, amelyek az ország egészséges gazdasági vérkerinkésének megindítását, a szocialista termelési viszonyokba való átmenet gazdasági előfeltételei megteremtését szolgálták. Ebben az időszakban az ország válsághelyzetben volt és minden e helyzetből kivezető gazdasági és más természetű rendelkezés, intézkedés, létfontosságúvá vált. Ezek érvényesülésének ekkor elsőrendű biztosítéka a büntetőjogi szankciók elrettentésére irányuló szigora volt. E feladatának betöltésében meghatározó volt az a tény, hogy a társadalom nagy többsége az említett rendelkezésekkel, intézkedésekkel egyetértett. A szankciók éle — alkalmazásukat illetően is — a feudális és tőkés rétegek ellen irányult.

b) Új fejezetet nyitott büntetőjogunk fejlődésében a Btá., amely egészen más alapelveken épült fel, mint az általa felváltott Btk. A Btá. a törvény feladataként a társadalomra veszélyes cselekményekkel szemben való védelmet határozta meg. Ez az alapvető szempont a törvény valamennyi rendelkezését áthatotta. Büntetési rendszere lényegét, célját Molnár Erik, országgyűlési előadói beszédében, a következőképpen foglalta össze: „A veszélyeztetésnek megfelelően kell alkalmazni a büntetéseket is. Amíg ellenségeinkkel szemben kérlelhetetlenül kell eljárni, addig azokkal szemben, akiknek bűnözésében a kapitalista kizsákmányoló rendszer maradványai jutnak kifejezésre, a büntetésben a szocialista humanitásnak kell érvényesülnie, mert a burzsoá jogrendszerrel ellentétben célunk nem a megtorlás, hanem a tettes megjavítása, nevelése, valamint a társadalom többi tagjainak a bűncselekmény elkövetésétől való visszatartása."

Annak, hogy a törvény a bűncselekmény materiális meghatározásában a bűncselekmény elengedhetetlen elemeként a cselekmény társadalomra veszélyességét jelölte meg, érdemi kihatása volt a szankciók rendszerére és ezek alkalmazására is. Ez elsősorban abban az előírásban nyilvánult meg, miszerint ha a cselekmény az elkövetéskor, illetve ha akár a cselekmény, akár annak elkövetője az elbíráláskor nem volt veszélyes a társadalomra, a bűnösséget megállapítani és büntetést alkalmazni nem lehetett. (Ha a társadalmi veszélyesség már az előkészítő eljárás alatt elenyészett, vádemelésre sem kerülhetett sor, hanem az Ér. 37. §. 3. bek. értelmében az eljárást meg kellett szüntetni.)

A cselekményben, illetve az elkövetőben megnyilvánuló veszélyesség jelentősége másfelől abban nyilvánult meg, hogy az alkalmazott büntetéseknek, illetve a javító-nevelő munkára kötelezésnek ehhez kellett igazodniok.

Kiemelendőnek véljük a büntetési rendszert illetően a Btá. előremutató, a fejlődés számára tág perspektívát nyitó koncepcióját. Amint a miniszteri Indokolás kihangsúlyozza: bár a törvény fenntartja a fő és mellékbüntetések között fennálló megkülönböztetést, de a mellékbüntetések kérdését teljesen más alapra helyezi. A 31. § rendelkezése szerint a halálbüntetés és a börtön mindig főbüntetések, azonban a 30. §-ban meghatározott többi büntetés (pénzbüntetés, elkobzás, vagyonelkobzás, közügyektől eltiltás, foglalkozástól eltiltás, kiutasítás) akár főbüntetésként, akár mellékbüntetésként alkalmazásra kerülhet, a különös rész szankcionális rendelkezéseitől függően. A Btá. tehát nem zárta el az utat a széleskörű differenciálás elől, sőt egyenesen instruktív megállapításokat tett a megalkotandó Különös Rész szankcióit mikénti meghatározására. Az Indokolás hangsúlyozza, hogy lehetnek esetek, amelyekben a büntetés célja szabadságvesztés nélkül is, valamely egyébként mellékbüntetésnek tekintendő büntetés önálló kiszabásával is elérhető. A Btá. vezérgondolata az egyéniesítés, amelynek ez a szabályozási mód teljesen megfelel.

A Btá. előremutató, szocialista vonásai megmutatkoznak a javító-nevelő munkának, mint a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetést helyettesítő intézkedésnek meghonosításában, a törvényi és bírói rehabilitáció széleskörű lehetőségei megteremtésében, a büntetés végrehajtása feltételes felfüggesztésének kiterjesztésében, a fiatalkorúakra vonatkozó — az 1951. évi 34. sz. tvr-rel, valamint az 1954. évi 23. sz. tvr-rel továbbfejlesztett — rendelkezéseiben és számos más vonatkozásban is.

Az a történelmi időszak, amelyben a Btá. keletkezett, ad magyarázatot a Btá-ban megnyilvánult — az azóta már meghaladott — ama felfogásra, ami szerint az elkövetőt ugyanolyan súlyú felelősség terheli mind a gondatlan, mind a szándékos cselekményekért. Ebből következett, hogy a Btá. aequiparálta az egyes bűncselekményfajták elkövetése szándékos és gondatlan változatai szankcióját. Az Indokolásból is kivehetően, a Btá. abból indult ki, hogy a gondtalan cselekmények tárgyi súlya ugyanolyan mérvű lehet, mint a szándékos cselekményeké és ezért a cselekmény társadalmi veszélyességét a reális vagy potenciális sérelem szemszögéből ítélte meg. Ez az egyoldalú látásmód ellentétes azzal az előzőekben vázolt koncepcióval, amely nagy jelentőséget tulajdonít az elkövető személyisége alapján történő differenciálásnak. Mind-

ez azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban keletkeznek azok az új társadalmi viszonyok, intézmények, amelyek szükségképpen előfeltételei a szocializmus alapjai lerakásának, és amelynek ilyen jelentősége ugyanakkor a társadalmi tudatban kellően még nem tükröződött. Az új társadalom felépítése a rendelkezésre álló javaknak, dologi eszközöknek maximális igénybevételét tette szükségessé és minden e téren bekövetkezett sérelem aktuálisan igen nagy jelentőségűvé vált (vagy válhatott) a célkitűzések elérése szempontjából. A jogalkotó a gondatlan cselekmények szankcióinak a szándékos cselekményekre meghatározott szankciókkal való aequiparálása útján a gondosság követelményét kívánta az állampolgárban megszilárdítani és a büntetőjog az állampolgári fegyelemre való nevelésnek indokolatlan súllyal alkalmazott eszközévé vált. Ebben — nézetünk szerint — közrehatott a büntetőjog szerepének, a voluntarizmusból fakadó, túlértékelése is.

Ez a szubjektív mozzanat élesen megmutatkozott a társadalmi tulajdont és a gazdálkodás rendjét védő jogszabályokban előírt szankciók tekintetében. Az 1950. évi 24. tvr. azonos büntetéssel fenyegette a társadalmi tulajdonban levő vagyontárgy szándékos fosztogatását és jogtalan elsajátítását, vagy a szándékos és gondatlan megrongálását. (Nem tett pl. különbséget a vagyontárgyak szándékos és gondatlan felgyújtása között.)

A 8800/1946 M. E. sz. rendelet azon túl, hogy differenciálatlanul súlyos büntetést határozott meg az árdrágító visszaélésekre, illetve a közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekményekre, ezek verbális előkészületei szankcióját a kísérletre meghatározott szankcióval aequiparálta.

A szankciók e szigora a jogszabály megalkotása idején az akkori szükséghelyzetben és akkori társadalmi viszonyok között önmagában véve (a diszpozíciók értékelésétől ezúttal eltekintve) indokolt volt, amit alátámaszt az is, hogy az említett bűncselekmények egészen a Btá. hatályba lépéséig, csak szándékos elkövetés esetén voltak büntethetők. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy akkor a bűnözésnek e területén jórészt osztályharc folyt. Nem volt azonban szükségszerű e differenciálatlan szigor fenntartása és tényleges érvényesítése az 50-es évek elején. Különösképpen indokolatlanná vált azért is, mert a jogszabály absztrakt alkalmazási köre — egyfelől a keret-tényállásokat kitöltő igazgatási (irányítási) rendelkezések és intézkedések által, másfelől a gondatlan elkövetésre történt kiterjesztés folytán — nagymértékben kitágult. Fokozta az ellentmondást a tényleges felelősségre vonásnak eltúlzottan széles körre való kiterjesztése és a Btá. egyéniesítésre vonatkozó előírásainak mellőzése.

A generálprevenciós szempontoknak ilyen előtérbe helyezése azt az ellentmondást keletkeztette, hogy a büntetőjog éle most már nemcsak az ellenérdekű réteg, az ellenséges elemek ellen irányult, hanem sújtotta azokat a dolgozó rétegeket is, amelyeket szolgálnia kellett volna és amelyek az új renddel szolidárisak voltak.

Az 1956. évi 11. sz. illetve 16. sz. tvr. a büntetőpolitikának már helyes irányba fordulását jelzi. E törvényerejű rendeletek szankcionális rendelkezései előremutatóan differenciáltak. Ebben az időszakban figyelemre méltó törekvés mutatkozik az egyes bűncselekményfajták csekélyebb jelentőségű körében a büntetőjogi felelősségnek másfajta felelősséggel való felváltására, illetve a társadalmi hatóerőknek a bűnmegelőzést szolgáló széleskörű igénybevételére. Ennek egyik kifejeződése a társadalmi bíróságokat létrehozó 1048/1956. MT—SZOT határozat is.

Összegezve a büntetési rendszernek és alkalmazásának az 50-es években való fejlődését és jellemzőit megállapíthatjuk, hogy egészében véve az objektív szükségszerűségnek megfelelően töltötte be szolgálati szerepét és már kialakulnak e büntetési rendszernek ama új vonásai, amelyek a fejlődés további szakaszára nézve meghatározóak.

E fejlődés nem volt ellentmondás nélküli, de lényege mégiscsak az, hogy e tekintetben is uralkodóvá váltak a szocialista büntetőjog alapelvei, létrejöttek az ezeknek megfelelő intézmények kialakítva a szocialista büntetési rendszer kereteit, illetve egyes elemeit. E vonatkozásban aligha lehet túlbecsülni az értékét annak az eszmei-szellemi forrásnak, amit a szovjet jog és tudomány szolgáltatott.

c, Az a gyors és mégis egyenletes előrehaladás, amely társadalmunk építésében — szocializmus alapjai lerakása után — az elmúlt másfél évtizedben végbement, igen kedvező feltételeket teremtett szocialista büntetőjogunk teljes kiépítéséhez is.

Lehetővé vált a teljes Büntető Törvénykönyv, majd — a hazánkban első — büntetésvégrehajtási kódex megalkotása és megszülethetett a büncselekményeknek a szabálysértésektől való elhatárolását is rendező 1968. évi I. tv., illetve az ezt kiegészítő 17/1968. Korm. sz. rendelet.

Mindez büntetőjogunk fejlődésének egy olyan szakaszát nyitotta meg, amelyre egyfelől az egységes — alapvonásaiban stabil — büntetőpolitikai koncepció kialakulása, másfelől e koncepció mindjobb érvényesülése érdekében a módszereknek és eszközöknek folyamatos kutatása, alakítása a jellemző. E koncepció lényege egészen röviden talán a következőkkel ragadható meg: az általános társadalmi fejlődéstől feltételezetten szűkebbre vonni a büntetőjog alkalmazása területét és személyi körét, de növelni hatékonyságát, aminek fő módszere a jog szervező-nevelő funkciója érvényesülését elősegítő eszközök és feltételek bővítése, illetve javítása, de egyben a szigor érvényesítése is azokkal szemben akik akár cselekményük jellege, akár személyiségüknek — a visszaesésben, bű-

növő életvitelben megnyilvánuló — torzulása folytán különös veszélyt jelentenek a társadalomra.

A szocialista törvényesség és humanitás követelménye optimális érvényre juttatásának, valamint a hatékonyság növelésének igénye, a büntetőjog fejlesztésén belül, különösen a büntetési rendszer megfelelőbb kiépítését helyezte előtérbe. Erről tanúskodik nemcsak a Btk. rendkívül részletes és differenciálásra törekvő szabályozása, de az a tény is, hogy a Btk.-t többször is módosító — kiegészítő — rendelkezések jórészt éppen a büntetési rendszer elemeit érintik. Ugyanez a folyamat figyelhető meg a többi szocialista államban is.

Hatályos büntetőjogunk büntetési rendszerét az a fejlődési tendencia jellemzi, hogy mind szélesebb területen valósul meg a törvényi differenciáció fokozatos kiépítése, a bírói hatáskör növelése, valamint a bírói egyénesítés lehetőségeinek bővítése. A jogalkotó mind nagyobb jelentőséget tulajdonít a cselekmények jellegének és a bűnelkövető személyiségének, életvitelének. E fejlődési folyamatban büntetőjogunk nem vált sem szigorúbbá, sem enyhébbé csupán differenciáltabbá, fejlettebbé. Szigorodott, merevebbé vált a visszaesőkkel és más veszélyes bűnelkövetőkkel szemben, viszont a büntetlen előéletűek, alkalmi bűnelkövetők tekintetében több lehetőséget ad az egyedi körülmények méltányolására.

E folyamatot néhány jellemző tény is megfelelően megvilágítja. A büntett és a vétség közötti — az 1971:28. tvr. által elrendelt — megkülönböztetés konzekvenciái következetesen érvényesülnek — egyebek között — a szabadságvesztés végrehajtásának módja, a feltételes szabadságra bocsátás, a büntetés végrehajtásának felfüggesztése, a kényszergyógykezelés, a rehabilitáció területén. Ugyancsak a büntető novella — a Btk. eredeti rendelkezésein túlmenően — következetesebben méltányolja a cselekmény gondatlan elkövetését. Bővültek a pénzbüntetés és a vagyonelkobzás alkalmazásának lehetőségei. Az életfogytig tartó szabadságvesztés bevezetése differenciáltabbá tette a legsúlyosabb bűntettek szankcionálását, és i.t. Más oldalról viszont példaként lehet felhozni a visszaesésnek következetesebb értékelését, valamint a visszaesők közötti törvényi differenciálást a szigorított őrizet alkalmazásának körében.

Hatályos büntetőjogunk általában mindenben tovább fejlesztette azt az intézményrendszert, amit a Btá. kialakított. Kiépítettebbek a büntetések alkalmazására vonatkozó rendelkezések, az intézkedések új fajtái honosodtak meg, hasznosnak bizonyult az alternatív büntetési rendszer kialakítása a legsúlyosabb és a legenyhébb bűncselekmények tekintetében, differenciálttá vált a szabadságvesztés végrehajtása és i.t..

Egy vonatkozásban azonban — nézetünk szerint — a Btá. előbbre jutott. Nevezetesen abban, hogy lehetőséget adott — a Különös Rész rendelkezéseitől függően — mellékbüntetéseknek főbüntetéseként való alkalmazására. Úgy véljük, hogy a büntetési eszközök és az intézkedések változatainak gyarapítása a büntetési rendszer hatékonyabbá tételének elkerülhetetlen útja. E fejlődési tendencia mellett tanúskodnak a szocialista országok hatályos büntetőtörvényei is.

A most érintett téma szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy mennyiben indokolt a Különös Részben előírt szankciókat —és ezek alkalmazását — illetően a szabadságvesztés büntetést uralkodó szerephez juttatni. E kérdés általánosabb megfogalmazásban akként is felvehető: vajon immanens sajátossága-e a büntetőjognak, hogy uralkodó büntetési eszköze a szabadságvesztés.

Szorítkozva ezúttal kizárólag büntetőjogunk fejlődésének vizsgálatára, azt állapíthatjuk meg, hogy a hatályos Btk. életbelépéséig a bűncselekményekhez fűzött szankciókban a generál preventív szempontok mechanikus érvényesítése tükröződött és a jogalkotó — a becsületsértés alapesetét kivéve — valamennyi bűncselekmény tekintetében szabadságvesztést helyezett kilátásba. Ettől a bíró az általános rendelkezésekben meghatározott feltételek esetén eltérhetett ugyan, de a jogalkotó az általános megelőzés okából elengedhetetlennek tartotta, hogy a jogszabály címzettjeit szabadságvesztés büntetés fenyegesse.

E nézettel szakított hatályos büntetőjogunk és ma már a Különös Részben 12 szankcionális rendelkezés kizárólagosan, 29 pedig alternatíve ír elő főbüntetésként javító-nevelő munkát, illetve pénzbüntetést. E rendelkezések oly széles területeket fognak át, mint a közlekedési vétségek, a könnyű testi sértés, a rágalmazás és a becsületsértés, a vagyon elleni vétségek és i.t.. (E rendelkezésekkel átfogott bűncselekmények például 1972-ben a felnőttkorúak un. köztörvényi bűnözésének több mint 40%-át tették ki.)

A korábban uralkodó szabadságvesztés fokozatosan teret veszített a büntetéskiszabás körében is és ma már a ténylegesen alkalmazott büntetéseknek jelentős többsége nem fosztja meg az elítélteket szabadságuktól.

Az előzőekben megfogalmazott kérdésekre jogalkotásunk és jogalkalmazásunk ilyetén alakulása tehát tagadó választ ad. Ennek objektív alapja egyfelől abban van, hogy a hazai bűnözésre a csekélyebb jelentőségű, illetve a közepes súlyú bűncselekmények nagy hányada és a szokásszerűen bűnözők viszonylag szűk rétege a jellemző, másfelől abban a tapasztalati tényben, hogy a szabadságvesztés kiterjedt alkalmazása felfokozza azokat a negatív hatásokat, amelyek e büntetési eszköz sajátosságaihoz tartoznak. A szabadságvesztés alkalmazása elengedhetetlenül szükséges, de csak — mint ultima ratio — meghatározott cselekményi, illetve személyiségi körben.

Ha viszont a szabadságvesztés fokozatosan mind szűkebb körben érvényesül, akkor a pénzbüntetés és a sokat vitatott javító-nevelő munka mellett szükség van olyan más büntetési eszközökre is, amelyek a differenciálást (egyénesítést) lehetővé teszik. Ha a pénzbüntetés válna ugyanolyan uralkodó büntetési eszközzé, mint korábban a szabadságvesztés, ez ugyancsak akadálya lenne a hatékonyság fokozásának.

d, Az utóbbi évtizedben büntetési rendszerünk fejlődésének egyik igen lényeges sajátossága, hogy a szabadságvesztés büntetés tekintetében az intenzivitás fokozásának igényei váltak uralkodó szemponttá. A büntetésvégrehajtás eddig még soha nem tapasztalt ütemű és tartalmú fejlődésen ment át. Ennek pozitív jelentősége nemcsak az eddig elért eredményekben emelendő ki, hanem elsősorban a perspektíva megnyitásában.

Fokozatosan kiépültek a feltételei egy minőségében más — és immár valóban szocialista — büntetésvégrehajtásnak. Gyökeres szemléletmódosulás mutatható ki attól a felfogástól kezdve, amely minden elítéltben a dolgozó nép ellenséget látta és kizárólag a biztonságos őrzést és a joghátrány következetes alkalmazását tűzte ki célul, addig a ma uralkodó felfogásig és gyakorlatilag, amely elsőrendű feladatnak tekinti a differenciált nevelő ráhatás módszereinek és eljárásainak — tudományosan megalapozott — kifejlesztését és alkalmazását is. Az 1966:21. tvr. — e felfogás kifejeződése — határkő a magyar büntetésvégrehajtás történetében, indítéka annak a sokoldalú fejlesztésnek, amely a törvényben rögzített követelmények realizálását szolgálja. E fejlesztés jelentős részben még a dologi alapok lerakásában és a személyi feltételek kiépítésében áll, de e téren eljutott odáig, hogy kezdetét vehette a tevékenység tartalmának minőségi átalakítása is.

Jórészt már is realizálódtak a szocialista humanitás és a hatékonyság követelményeit egyaránt érvényesítő olyan módszerek és eljárások, amelyek nemzetközi viszonylatban is figyelmet érdemlő szintre emelték büntetési rendszerünknek ezt a — korábban — legelmaradottabb területét.

Fonyó Antal

A magyar büntetőjog különös részbeli szabályai kialakulásának főbb vonásai 30 év jogfejlődésében

30 év büntetőjogi jogfejlődésének felmérése nem könnyű feladat, különösen akkor nem, ha ez az időszak a magyar társadalom életében a legnagyobb jelentőségű társadalmi-politikai átalakulás korszakára esik. Harminc év alatt a magyar büntetőjogi rendszer megújhodott; a magyar államiság burzsoá korszakában keletkezett büntetőjogi törvények átadták helyüket a szocialista jogrendszernek. A részben a felszabadulás előtt, részben az után keletkezett, sok tekintetben heterogén jellegű jogszabályanyagból kialakult a szocialista büntetőjog különös részének egységes rendszere. Sajátos, bizonyos értelemben ellentmondásos fejlődéssel állunk szemben, amelynek során hosszú ideig együtt léteztek a régi, burzsoá eredetű büntető törvények az új, szocialista jellegű büntetőjogszabályokkal. Ennek a bonyolult fejlődési folyamatnak a teljesség igényével történő feltárása a jelen tanulmány keretében nem oldható meg. Még érintőlegesen sem foglalkozhatunk a joggyakorlat és a büntetőjogi elmélet fejlődésének a tételes jog által meghatározott, de belső problematikájában sajátosan felmerülő kérdéseivel. Meg kell elégednünk szerényebb célkitűzéssel: a magyar büntetőjog különös részbeli szabályai területén lezajlott fejlődés felvázolásával, a fejlődés irányának és sajátosságainak kiemelésével. Ennek alapján lehetőség nyílik egynéhány, a magyar büntetőjog fejlődésével kapcsolatos elméleti kérdés megvilágítására, illetve a jogfejlődés bizonyos tendenciáinak jelzésére.

I. *A különös részbeli büntetőjogi szabályok szocialista rendszerének kialakulása*

A felszabadulást követően a magyar büntetőjogi rendszer hatályos joganyagát a burzsoá államiság időszakában keletkezett törvények és jogszabályok, így nevezetesen az 1878. évi V. törvénycikkben szabályozott büntető törvénykönyv és annak ún. melléktörvényei képezték. A büntető törvénykönyv — az ún. Csemegi-kódex — a liberálkapitalizmus időszakában keletkezett, a klasszikus büntetőjogi irányzat tanításain alapult jogalkotás, melynek vezérelve a klasszikus értelemben vett büntetőjogi represszió: a bűncselekménnyel megbontott jogi egyensúly helyreállítása. Formális bűncselekmény-fogalma leplezi társadalmi funkcióját: a tőkés társadalmi és állami rend védelmét.

A büntető törvénykönyv különös részének szerkezetét illetően a Csemegi-kódex a klasszi-

kus nyugat-európai törvénykönyvek megoldását követve, a különös rész anyagát két csoportra, úgymint az egyén elleni és az állam, illetve a társadalom elleni cselekményekre bontva tárgyalja a büntetendő cselekményeket. Ennek a felosztásnak az alapja az az A. Feuerbach-tól származó elmélet, amely szerint a jog vagy az egyes állampolgárt, vagy az államot illeti meg és ennélfogva bármely bűnös magatartás az egyén vagy az állam ellen irányul. A törvénykönyvben a bűncselekményeknek jogi tárgyukra tekintettel történő osztályozása nem minden esetben kifogástalan, logikai törések jelentkeznek a különös részi joganyagot felölelő 42 fejezet anyagában.

Már a századforduló körüli tudományos kritika kimutatta: a kódex a klasszikus büntetőjogi irányzat kiválóan megfogalmazott, de mindenképpen elkésett terméke, amely képtelen megbirkózni a XX. század bűnözési és jogalkalmazási problémáival. A modern kriminálpolitikai irányzatok a magyar büntetőjogrendszer átépítését abban a szellemben kívánták elvégezni,[1] amelynek legjelentősebb határkövei az 1908. évi büntető novella a feltételes elítélés bevezetéséről, illetve a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi rendelkezésekről, az 1913. évi törvény a fiatalkorúak bíróságának felállításáról és a dologházi őrizet bevezetéséről, az 1928. évi büntető novella a szigorított dologház bevezetéséről. Mindezek eredményeként a büntetőjogrendszer elvi egysége megbomlott, a klasszikus alapelveken nyugvó Csemegi-kódex rendelkezéseit a személyi veszélyességre és a társadalmi védekezésre alapított biztonsági intézkedések rendszere áttörte. Emellett a büntető törvénykönyv különös részének logikai egységét gyengítették azok a heterogén tartalmú jogszabályok, amelyek a század elejétől kezdve a büntető törvénykönyv különös részi rendelkezéseit módosították, illetve kiegészítették.[2]

Megalapozottan foglalja össze a Csemegi-kódex kritikáját az 1950. évi II. törvény általános indokolása: „A bűntettekről és a vétségekről szóló büntető törvénykönyv (1878. évi V. törvény) a liberálkapitalizmus jogalkotásának jellegzetes terméke és mint ilyen, magán viseli keletkezése korának bélyegét. Minden büntető törvénykönyv a fennálló állami, gazdasági és társadalmi rend megvédésének eszköze: ám de alig lehet kétséges, hogy az a büntető törvény, amely a kapitalista termelésen nyugvó gazdasági és társadalmi rend megvédelmezésére volt hivatott, nem lehet alkalmas arra, hogy a népi demokrácia rendjét a dolgozó nép ellenségeivel szemben megoltalmazza ... A büntető törvénykönyv 70 évvel ezelőtt lépett hatályba, de már életbelépésének idején is egy letűnőben volt büntetőjogi irányzatot képviselt. A büntető törvénykönyv a klasszikusnak nevezett dogmatikus büntetőjogi iskola terméke, amely a bűncselekményt nem annyira társadalmi, mint inkább elvont jogi jelenségként kezelte, nem méltatta kellő figyelemre a bűntettes egyéniségét, hanem főleg a cselekmény kidolgozására fektetett súlyt. Szerkesztési szempontból tehát a büntető törvénykönyv kizárólag a jogászok számára szólt, a gyakorlatban nehezen volt alkalmazható és a jogi problémák nagy számát vetette fel. Nyilvánvaló tehát, hogy ez a büntető törvénykönyv ezért sem elégítette ki a népi demokrácia igazságszolgáltatásának igényeit."[3]

Mindannak ellenére, hogy a Csemegi-kódex hiányosságai a felszabadulást követően ismertek voltak, az adott politikai-társadalmi körülmények között nem kerülhetett sor azonnal egy új, a népi demokrácia célkitűzéseinek megfelelő büntető törvénykönyv megalkotására. Sürgető feladattá vált viszont azoknak a jogszabályoknak a megalkotása, amelyeknek célja a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonása, a demokratikus államrend védelme, illetve a gazdasági spekuláció letörése és a közellátás biztosítása volt. E feladatokat a népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. és az 1440/1945. M. E. számú rendelet; a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi VII. törvény, valamint a gazdasági rend büntetőjogi védelméről szóló 8800/1946. M. E. számú rendelet oldotta meg. E jogszabályok bizonyos aktuális politikai feladatok megoldása jegyében születtek, jogi megoldásaikban azonban már az új jogszemléletet tükrözték. Az egyes bűncselekményekről szóló rendelkezésekben, fogalmi meghatározásokban és a szabályozás módjában több olyan elem található, amelyeket a későbbi szocialista törvényhozás beépített a különös rész rendszerébe.

A második világháború folyamán súlyos károkat szenvedett magyar népgazdaság helyreállítása, a termelőerők fokozása, felhasználása és a különböző termelési ágak összhangjának biztosítása érdekében az országgyűlés elfogadta a hároméves gazdasági tervről szóló 1947. évi XVII. törvényt, amely többek között felhatalmazta a kormányt, hogy rendelettel szabályozza a terv megvalósítása érdekében kibocsátott rendelkezések bűnös megszegőinek büntetőjogi felelős-

[1] Vö.: *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. Budapest, 1914. 85—88. old.

[2] A fontosabbak: az 1907. évi III. törvény a villamos áram jogtalan eltulajdonításáról; az 1913. évi XXI. törvény a közveszélyes munkakerülőkről; az 1914. évi XL. törvény a hatóságok büntetőjogi védelméről; az 1914. évi XLI. törvény a becsület védelméről; az 1915. évi XIX. törvény a hadviselés érdekei ellen elkövetett bűncselekményekről; az 1920. évi XV. törvény az árdrágító visszaélésekről; az 1920. évi XXXII. törvény az adócsalásról; az 1922. évi XXVI. törvény a fizetési eszközökkel elkövetett visszaélésekről; az 1924. évi XV. törvény a robbantószer és robbanóanyag előállításával elkövetett bűncselekményekről; az 1934. évi III. törvény a zugírászatról; az 1934. évi VIII. törvény a hűtlenség szigorú büntetéséről; az 1940. évi XVIII. törvény az állam biztonságát és nemzetközi érdekét veszélyeztető egyes bűncselekményekről; az 1943. évi X. törvény egyes közéleti visszaéléseket büntető rendelkezésekről.

[3] A Büntető Törvénykönyv Általános Része. Budapest, 1951. 9—10. old.

ségre vonását. Ennek alapján jelent meg a hároméves gazdasági terv büntetőjogi védelméről szóló 14 200 1947. számú kormányrendelet. A jogszabály lényegében a 8800/1946. M. E. számú rendeletben meghatározott, a közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekmények törvényi tényállásait vette át. Nagy részében keretjogszabály, melynek tartalmát a hároméves terv megvalósítása érdekében kibocsátott részlet-jogszabályok és az ezeken alapuló hatósági rendelkezések adják meg.[4]

Alig pár évvel a felszabadulás után világossá vált, hogy „... a büntetőjog fejlődésére, valamint a társadalmi és gazdasági viszonyok gyökeres átalakulására tekintettel büntető törvénykönyvünk megérett az alapos revízióra, amely új büntetőjogi kódex alkotásában fog megnyilvánulni. Ennek előkészítési munkálatai már folyamatban is vannak, minthogy azonban hosszú időre szóló, az állandóság igényeivel fellépő, szerves büntetőjogi alkotás az erre irányuló erőfeszítések ellenére is viszonylag hosszabb időt vesz igénybe, számolni kell azzal, hogy a tervbe vett új büntető törvénykönyv a maga teljességében a legközelebbi jövőben nem léphet hatályba. Éppen ezért indokolt jelenlegi büntető törvénykönyvünk legkirívóbb fogyatékosságainak gyors orvoslása, idejüket múlt rendelkezések hatályon kívül helyezése, illetőleg átalakítása és egyes hiányainak pótlása. Ebben a keretben a reformnak olyan rendelkezések alkotására kell szorítkoznia, amelyek nem érintik lényegesen vagy legalábbis nem törik át a büntető törvénykönyv alapelveit. Másrészt arra kell törekedni, hogy a hatályba léptetendő új anyagi büntetőjogi szabályok lehetőleg véglegesek legyenek, azaz az új büntető törvénykönyvbe is be legyenek illeszthetők."[5] E célkitűzések jegyében fogant az 1948. évi XLVIII. számú törvény a büntető törvények egyes fogyatékosságainak megszüntetéséről és pótlásáról (az úgynevezett III. büntető novella). A büntető novella rendelkezései két csoportra oszthatók. Az első csoportba azok a rendelkezések tartoznak, amelyek az elmebetegség okából büntetőjogi felelősségre nem vonható személyekkel szemben nyújtanak lehetőséget a társadalmi védekezésre. E rendelkezések vezetik be büntetőjogunkban az elmebeteg bűnözők biztonsági őrizetének intézményét. A második csoport azokat a rendelkezéseket öleli fel, amelyek a büntető törvénykönyv különös részének különböző szabályait módosítják, illetőleg egészítik ki. Az új rendelkezéseket az a törekvés jellemzi, hogy „a közösség érdekeit közvetlenül sértő vagy legalábbis a társadalom szélesebb körére kiható bűncselekmények a jelenleginél hatékonyabb megtorlásban részesülhessenek, a vagyoni bűncselekmények terén pedig a szociális egyenlőség szempontjai fokozottabb mértékben érvényesülhessenek". Ennek megfelelően új bűncselekményi tényállások kerültek a különös rész joganyagába, így többek között az ittas és bódult állapotban elkövetett bűncselekmény, a lőfegyverrel elkövetett bűncselekmény, a nemzetiségi és felekezeti érzületet sértő bűncselekmények, a foglalkozás szabályainak megszegésével elkövetett élet vagy testi épség veszélyeztetésének bűncselekménye, a baleset áldozata cserbenhagyásának bűncselekménye stb. Emellett a novella lényegesen módosította a hamis tanúzásra, a hamis vádra és a hatóság előtti rágalmazásra vonatkozó rendelkezéseket, a gondatlanságból elkövetett emberölés és testi sértés büntetését, a vagyon ellen elkövetett bűncselekményekre vonatkozó rendelkezéseket, a hivatali, üzleti, illetve üzemi titok megsértésére vonatkozó rendelkezéseket, a tiltott útlevélhasználatra és tiltott határátlépésre vonatkozó rendelkezéseket stb. Mint idejétmúlt és elavult büntető szabályt hatályon kívül helyezte a büntető törvénykönyvnek a párviadalra vonatkozó rendelkezéseit.

A III. büntető novella a törvénykönyv legsúlyosabb fogyatékosságait orvosolta és elvi kereteiben nem ment túl a korábbi évtizedekben kialakult polgári kriminálpolitikai elképzeléseken. Ugyanakkor az egyes bűncselekmények szabályozása olyan elemeket tartalmazott, amelyek előremutató jellegüknél fogva beépíthetők voltak a különös rész később kialakítandó rendszerébe. Ezek közül is kiemelkednek az élet, testi épség veszélyeztetésével, illetve a baleset áldozata cserbenhagyásával kapcsolatos büntetőjogi rendelkezések, amelyek az emberi élet védelmét a szocialista erkölcsi követelményekkel összhangban szabályozzák.

Annak ellenére, hogy a büntető novella rendelkezései viszonylag széles körben érintették a különös rész joganyagát, változatlanul fennállott a büntető törvénykönyv újraalkotásának szükségessége. A joggyakorlatban egyre inkább kiütköztek a büntető törvénykönyv általános rendelkezéseinek fogyatékosságai, a különböző időszakban keletkezett jogszabályok jellegéből fakadó ellentmondások és nem utolsósorban a különös részbeli rendelkezések hiányosságai és ellentmondásai a gyors ütemben átalakuló gazdasági-társadalmi viszonyokkal.

A magyar büntetőjog szocialista rendszerének kialakításában alapvető szerepet játszott az 1950. évi II. törvénnyel megalkotott büntető törvénykönyv általános része. „A büntető törvénykönyv új általános része annak a gazdasági,

[4] *Barna* Péter: A magyar büntető törvényhozás fejlődésének vázlata a felszabadulástól. Budapest, 1956. 38. old.

[5] Magyar Törvénytár: 1948. évi törvénycikkek. Budapest, 248. old. Hasonlóképpen nyilatkozik az igazságügyminiszter 1947-ben: „Büntetőjogunk ez idő szerint az átalakulás szakaszában van. Bár a büntetőjogi védelmet igénylő társadalmi és gazdasági érdekek súlybeli aránya ismeretes is előttünk, a védelmükre hivatott jövő büntetőjog rendszere még csak főbb vonásaiban tűnt fel a jogfejlődés látóhatárán. Az elvek alapos tisztázása, a részletek tüzetes megvitatása és a szöveg végleges megállapítása hosszú időre szóló munka lesz... Addig azonban a büntetőjog birodalmában még számtalan változásra van kilátás." Ld.: *Auer* György: Hatályos büntetőjog szabályai. Budapest, 1947. V. old.

társadalmi és politikai átalakulásnak felel meg, amely a felszabadulást követően országunkban végbement, s azokat a büntetőjogi alapelveket foglalja törvénybe, amelyek a szocializmus építésének érdekeit, a társadalmi tulajdon védelmét szolgálják" — állapítja meg a preambulum. Szakítva a burzsoá büntetőjogi elvekkel, a büntető törvénykönyv új általános része a büntetőjog intézményeit szocialista alapokra helyezte. Abból kiindulva, hogy a büntető törvény feladata a társadalom védelme a társadalomra veszélyes cselekményekkel szemben, a törvény alapjaiban átformálta a büntetőjog felelősségi és büntetési rendszerét. Alapvető jelentőségű az új törvénynek ama koncepciója, amely elvetve a bűncselekmény formális meghatározását, a materiális bűncselekmény-fogalom alapjává a büntetendő cselekmény társadalomra veszélyességét tette. Azzal a rendelkezéssel, mely szerint bűntett az a társadalomra veszélyes cselekmény, amelyre a törvény büntetés kiszabását rendeli, a törvényhozó állást foglalt amellett, hogy csak a szocialista társadalmi rend szempontjából az állami, társadalmi vagy gazdasági rendet, illetve az állampolgárok személyét vagy jogait sértő vagy veszélyeztető cselekmények nyilváníthatók jogilag bűncselekménynek. Más oldalról pedig kihangsúlyozta, hogy a szocialista törvényesség követelményeinek megfelelően bűntett csak törvényileg annak nyilvánított társadalomra veszélyes cselekmény lehet. A bűncselekménynek, mint társadalomra veszélyes cselekménynek a felfogása a hatályos büntetőjogi szabályok alkalmazása tekintetében is irányt mutatott. Ez a felfogás volt az alapja annak, hogy — a társadalomra veszélyesség egyéb dogmatikai következményeitől eltekintve — a jogalkalmazó szervek szocialista tartalommal tudják alkalmazni a jelentős részben burzsoá eredetű különös részbeli rendelkezéseket. A szocialista alapelveken nyugvó különös részi jogszabályok megalkotása ugyanis még váratott magára. Mint a Btá. miniszteri indoklása mondotta: „... a különös rész megalkotása még gondos előkészítést, anyaggyűjtést és számos büntetőjogi részletkérdésben való előzetes állásfoglalást tesz szükségessé ..."[6]

A büntető törvénykönyv új általános részének megalkotása után a következő években számos, a büntetőjog különös részébe tartozó jogszabály jelent meg. A tervgazdálkodás büntetőjogi védelmére vonatkozó rendelkezéseket foglalta magában az 1950. évi 4. számú törvényerejű rendelet, amely a hároméves gazdasági terv büntetőjogi védelmére vonatkozó szabályai közül átvette azokat, amelyeknek aktualitása változatlan maradt. A részlettervtől való indokolatlan eltérésekre, a tervbenyújtási kötelezettség megszegésére, engedély nélküli beruházásra vagy felújításra, a kereskedelmi könyvek vezetési kötelezettsége nem-teljesítésére vonatkozó szabályokat kiegészítette a hivatalos személyek büntetőjogi felelősségét fokozó rendelkezéssel.

Ugyanabban az évben született a magyar büntető törvényhozás másik jelentős alkotása: a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelméről szóló 1950. évi 24. sz. tvr. A tvr. annak az alkotmányjogi elvnek a büntetőjogi realizálása, amely szerint a szocializmust építő magyar társadalom gazdasági alapja a társadalmi tulajdon. A társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmét fejlesztette tovább a differenciált felelősségi elv alapján az 1956. évi 11. sz. tvr.

1951-ben jelent meg az állami és hivatali titok büntetőjogi védelméről szóló 1951. évi 21. sz. tvr., amely a szocializmus építésének követelményei szerint szabályozta az államtitok, szolgálati titok, hivatali titok védelmét.

A fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi rendelkezésekről szóló 1951. évi 34. számú tvr. a büntető eljárási rendelkezések mellett a fiatalkorúak védelmében új bűntetti tényállást is megállapított. Büntetni rendelte azt a személyt, aki a nevelési vagy gondozási kötelességét elhanyagolva a fiatalkorút erkölcsi züllésnek teszi ki, vagy döntő mértékben okozójává válik annak, hogy a rá bízott fiatalkorú bűncselekményt követ el.

Az időközben felgyülemlett büntetőjogi joganyag szükségessé tette a hatályos büntetőjogi szabályok rendezését. Miután a büntető törvénykönyv különös részének megalkotása még mindig váratott magára, 1952-ben az Igazságügyminisztérium közzétette a Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállítása (BHÖ) című jogszabálygyűjteményt. A gyűjtemény kiadása elsősorban a gyakorlati jogalkalmazás feladatait kívánta egyszerűsíteni, érdeménél fogva azonban jelentősen hozzájárult a különös részbeli joganyag szerkezeti egységének kialakulásához. Az összeállítás első címe az anyagi büntetőjog általános részét tartalmazza abban a formában, ahogyan azt az 1950. évi II. törvény, valamint az ennek hatálybaléptetéséről szóló törvényerejű rendelet és az ezeket módosító vagy kiegészítő jogszabályok szabályozzák. A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok különös részét felölelő második címben kaptak helyet a Csemegi-kódexnek még hatályban levő rendelkezései, valamint részben a felszabadulás előtt, részben a felszabadulás után megjelent kiegészítő és módosító büntetőjogszabályok. A BHÖ. nem lévén törvény, újabb, büntetőjogilag tilalmazott magatartásokat nem állapíthatott meg. A felvett joganyagból azonban kihagyott egynéhány olyan, szigorú formállogikai értelmezés mellett érvényes jogszabályt, amelynek társadalmi tartalma a kialakulóban levő szocialista társadalmi viszonyok között időközben elenyészett.

Mint erre utal az Összeállítás előszava: „A különös büntetőjogi rendelkezéseket az Összeállítás ... alapvetően új, a bűncselekmények jelentőségének és a szocialista jogfelfogásnak

[6] A Büntető Törvénykönyv Általános Része, im. 10. old.

megfelelő sorrendben vette fel. Ilyen módon a gyűjtemény rendszere is jelzi büntetőjogunk fejlődésének útját. Természetes, hogy az egyes büntetőjogi szabályok rendszeres összeállítása nálunk alapvetően más elvek szerint történik, mint ahogyan az a Btk.-ban történt. A hatályos jogszabályoknak ilyen módon történt rendszerbe való összeállítása tehát jelentős lépést jelent előre."[7]

Az 1955-ben kiadott 1955. évi 17. sz. tvr. megszüntette a kihágás intézményét és ezzel egyidejűleg több, korábban súlyosabb kihágásnak minősülő törvényi tényállást bűntetté nyilvánított. A szocialista együttélési szabályok védelmében bűncselekménynek nyilvánította a jogszabály az üzletszerű kéjelgést, a titkos kéjelgés céljára lakás rendelkezésre bocsátását és a társadalmi együttélési szabályok durva megsértésében megnyilvánuló garázdaságot.

A fenti jogszabályalkotási tevékenység következtében az 50-es évek második felére ténylegesen kialakult a különös részbeli büntetőjogi szabályok rendszere. Ennek alapján indult meg az a kodifikációs munka, amely bizonyos, a jogalkotáson kívülálló tényezők folytán jelentős késéssel, de végül is 1961-ben az új büntető törvénykönyv megalkotására vezetett.

A Büntető Törvénykönyv különös rendelkezéseinek joganyaga és annak rendszere elméletileg már a BHÖ-ben közreadott összeállítással alakultnak tekinthető. A miniszteri indokolás utal arra, hogy „... nem volt szükség arra ..., hogy a különös rész szerkezete a BHÖ szerkezetével szemben alapvető változást hozzon. A törvény a szocialista jogtudományban általánosan elfogadott elvnek megfelelően a különös rész rendszerét arra az általános elméleti előfeltételre építi, hogy a szocialista társadalom az egyes személyek érdekeit összehangolja a társadalom érdekeivel... A különös büntetőjogi rendelkezések a büntetőjog aktív szolgálati szerepét fejezik ki: a proletárdiktatúrának, a társadalmi rendnek, az államigazgatási szervek zavartalan munkájának, a szocialista tulajdon és a gazdálkodás szocialista rendszerének, az egyes polgárok jogainak védelmét."[8] Ennek megfelelően a Btk. Különös Része az állam elleni bűntettek, a béke és az emberiség elleni bűntettek, az államigazgatás és az igazságszolgáltatás elleni bűntettek, a közrend elleni bűntettek, a népgazdaság elleni bűntettek, a személy elleni bűntettek, a család, az ifjúság és a nemi erkölcs elleni bűntettek, a társadalmi tulajdon elleni bűntettek, illetve a személyek javai elleni bűntettek és a katonai bűntettek joganyagát öleli fel.

Annak ellenére, hogy a BHÖ jelentősen elősegítette a Btk. különös részbeli joganyagának rendszerezését illető elméleti kérdések tisztázását, indokolt kihangsúlyozni, hogy végső soron *az 1961-es Büntető Törvénykönyv teremtette meg a magyar büntetőjog tartalmi és formai egységét.* Elévülhetetlen érdeme a törvénykönyvnek, hogy a különös rész területén végleg kiküszöbölte a buzsoá eredetű jogszabályokat és létrehozta az általános rész rendelkezéseibe szervesen beilleszkedő, szocialista elveken nyugvó különös részbeli jogszabályok egységes rendszerét. Ezzel lezárt egy szakaszt a magyar büntetőjog fejlődésében: *létrejött a társadalmi tartalmának megfelelő, egységes, szocialista büntetőjog rendszere.*

Rövidesen az új Büntető Törvénykönyv megalkotása után felmerült a tulajdon elleni bűncselekmények differenciált szabályozásának igénye. Az 1966. évi 16. sz. törvényerejű rendelet lehetővé tette bizonyos körben a kisebb súlyú tulajdon elleni bűncselekményeknek munkajogi fegyelmi vétségként, illetve szabálysértésként történő elbírálását. Ugyanebbe az irányba módosította a különös részbeli joganyagot a szabálysértésekről szóló 1968. évi I. törvény is.

A különös részbeli büntetőjogi szabályok viszonylag széles körű módosítására és kiegészítésére került sor 1971-ben. Mint az 1971. évi 28. sz. tvr. miniszteri indokolása hangsúlyozza, „a Büntető Törvénykönyv hatálybalépése óta eltelt időszak tapasztalatai igazolják, hogy az általában megfelelően szolgálta a bűnözés elleni eredményes harcot... egyes intézményei, a szabályozások egyes megoldásai nem biztosítják eléggé a társadalom védelmét". A büntető novella „... a Btk. alapvető koncepciójának és részletes rendelkezései többségének érintetlenül hagyásával a kódex egyes fogyatékosságait küszöböli ki... A Btk. hatálybalépése óta társadalmunk fejlődésében is jelentős változások következtek be. A tulajdonviszonyok továbbfejlődtek: a szövetkezeti tulajdon megerősödésével a szocialista tulajdonviszonyok uralkodóvá váltak. Megtörtént a népgazdaság irányítási rendszerének átalakítása. A közlekedés rohamos fejlődésen ment keresztül. Egyes nemzetközi egyezmények végrehajtása is szükségessé tette a törvény módosítását."[9]

A büntető novella különös részbeli rendelkezései közül a legjelentősebbek az állam elleni bűncselekmények, a közlekedés körében elkövetett bűncselekmények, egyes népgazdaság elleni bűntettek és a tulajdon elleni bűncselekmények szabályozásának módosítása.

II. *A különös részbeli büntetőjogi szabályok kialakulásának és fejlődésének sajátos vonásai*

A magyar büntetőjog különös részbeli szabályai kialakulásának folyamatában a jogfejlődés irányát egyértelműleg a szocialista társadalom védelmének igénye határozta meg. E folya-

[7] A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása. Budapest, 1952. 13. old.

[8] A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. Budapest, 1962. 30. old.

[9] Igazságügyi Közlöny. Budapest, 1971. 11. sz. 193. old.

maton belül azonban a jog formai fejlődése ellentmondásos módon bontakozott ki. Egyrészt ellentmondást jelentett a büntetőjog általános részének viszonylag gyors kialakulásával szemben a különös részbeli joganyag kiépülésének elhúzódása, másrészt — ugyanebből a tényből kifolyólag — a zömében burzsoá eredetű különös részbeli szabályok ellentéte a szocialista tartalmú és formájú általános részbeli rendelkezésekkel. Mindez nem csupán elméleti problémát jelentett, hanem olyan gyakorlati nehézségeket a jogalkalmazásban, amelyek végső soron akadályozták a szocialista büntetőjog társadalmi feladatának következetes megvalósítását. Büntetőjogrendszerünk kifejlődését ezek a jog tartalmára is kiható formai jellegű ellentmondások feloldásának bonyolult folyamata jellemezte.

Egyik sajátossága[10] ennek a fejlődési folyamatnak, hogy a Büntető Törvénykönyv Általános része korábban alakult ki, mint a különös részbeli joganyag. Ennek magyarázata egyrészt abban keresendő, hogy a népi demokratikus jogfejlődés támaszkodhatott a világ első szocialista jogrendszerének, a Szovjetunió jogfejlődésének tapasztalataira, illetve a szocialista jogtudomány elméleti eredményeire. Ennek következtében hazánkban viszonylag korán tisztázódott az új büntetőjog társadalmi tartalma és a szocialista büntetőjog általános elvei. Nem ez volt a helyzet a különös részbeli szabályok területén. Annak ellenére, hogy az új társadalmi viszonyok kontúrjai úgyszintén a 40-es évek végén kialakultak,[11] illetve e viszonyok büntetőjogi védelmének alapvető elvi kérdései is tisztázottak voltak, a büntetőjogi védelem konkrét formáinak, méginkább teljes rendszerének kialakulása hosszabb időt vett igénybe. Itt nemcsak arról van szó — mint erre az igazságügyminiszter 1948-ban, majd 1950-ben is utalt —, hogy időtálló kódex megalkotása jelentős időt és elméleti előkészítést tételez fel, mint inkább arról, hogy *a népi demokratikus társadalmi átalakulás menetében fokozatosan alakultak ki a jogi szabályozásra és azon belül a büntetőjogi védelemre is igényt tartó társadalmi viszonyok és intézmények.* Annak ellenére, hogy a szocialista jogot általában aktív szolgálati szerepe jellemzi és felépítményi jellegénél fogva megelőzheti bizonyos mértékig gazdasági alapjának kifejlődését, az új különös részbeli büntetőjogi szabályozás igénye csak ott és akkor merül fel, ha a társadalmi életben megjelennek a büntetőjogi oltalmat igénylő társadalmi és életviszonyok. Ismeretes, hogy ez a társadalmi folyamat — éppen a népi demokratikus fejlődés sajátosságai folytán — elhúzódott. A társadalmi átalakulás mélyreható forradalmi jellegét éppen az a körülmény jelzi, hogy mindenekelőtt az új típusú politikai hatalom viszonyainak és intézményeinek, illetve a gazdasági viszonyok védelmének büntetőjogi szabályozására került sor.

Úgy tűnik, hogy ebben a folyamatban az állampolgárok személyének és jogainak büntetőjogi védelme háttérbe szorult. Tény, hogy az ide vonatkozó új különös részbeli szabályok csak a fejlődés későbbi szakaszában jelentek meg. Téves lenne azonban mindebből azt a következtetést levonni, hogy a szocialista büntetőjog az állampolgárok személyének és jogainak büntetőjogi védelmére kisebb súlyt helyezett, mint az elsődleges politikai, társadalmi, illetve gazdasági intézmények védelmére. Valójában az állampolgárok személyét, jogait és érdekeit az új jogrendszer kezdettől fogva büntetőjogilag is védelmezte, azonban itt a büntetőjogi védelem eszközei a régi jogszabályok formájában adottak voltak. Az 1878. évi Btk. különös szabályai ebben a körben megfelelő védelmet nyújtottak. Nem lehet megfeledkezni arról sem, hogy az 1948. évi XLVIII. törvény ebben a körben az adott társadalmi viszonyoknak megfelelően orvosolta a Btk. fogyatékosságait, sőt előre mutató jellegű szabályokat is alkotott, Egyébként is mind elméleti, mind gyakorlati szempontból téves a kétféle eredetű szabálycsoport szembeállítása. Igaz, szocialista fejlődésünk korai szakaszában élt egy olyan nézet, amely a jog formáját szem előtt tartva abból indult ki, hogy az új jog az államhatalmat és a gazdasági rendet védelmezi, míg a burzsoá jog oltalmazza az állampolgárok személyét, magánéletét, vagyonát és egyéb jogait. Ez a szemlélet nem vette figyelembe a büntetőjog osztály-természetében, társadalmi funkciójában beállott változást, amelyhez képest a jog megjelenésének formája csupán másodlagos jelentőségű.[12] Tartalmilag vizsgálva az egyidőben létező kétféle eredetű büntetőjogi szabálycsoport kérdését, joggal lehet megállapítani, hogy *a különös részbeli büntetőjogi szabályok egésze az új típusú politikai és társadalmi rend védelmének és megerősítésének szolgálatában állt.* Az 1878-as Btk. rendelkezései csak annyiban érvényesülhettek, amennyiben azokat az új államhatalom szankcionálta. Hogy az milyen formában történt, jogszabályok közvetlen vagy közvetett állásfoglalásai, illetve a bíróságok és elsősorban a legmagasabb szintű bíróság értelmezési gyakorlata útján, az a lényeg szempontjából közömbös. *Annak ellenére, hogy a felszabadulás után még hosszú ideig érvénye-*

[10] A büntetőjogi szabályok rendszerének kialakulása során a különös részbeli rendelkezések megjelenése általában megelőzi az általános rész elveinek és szabályainak kialakulását. Ezt látjuk nemcsak a büntetőjog több évszázados európai fejlődésében, hanem a szocialista jogfejlődésben is. Így a szovjet jogfejlődés is a különös részbeli büntetőjogi szabályanyag alkalmazásának tapasztalatai alapján hozta létre 1922-ben a büntető törvénykönyv általános részét. A büntetőjogi rendszer fejlődésének ez az útja érthető, ha meggondoljuk, hogy az általános rész elvei és szabályai a különös részbeli rendelkezések általánosítása és logikai rendszerezése útján jönnek létre.

[11] Lásd: *Auer* György im. V. old.

[12] E szemlélet jogelméleti bírálatát ld. *Szabó* Imre: Népi demokráciánk jogi feladatai. Budapest, é. n. (Jogtudományi Közlöny tudományos könyvtára 1. sz.)

sültek az 1878-as Btk. különös részbeli rendelkezései, tartalmilag mindez az új típusú büntetőjogrendszer érvényesülését jelentette. Emellett már a fejlődés első szakaszában megjelentek azok a különös részbeli büntetőjogi rendelkezések, amelyek az állampolgárok személye, jogai és érdekei büntetőjogi védelmének a szocialista erkölcsi elvárásoknak adtak teret.

A különös részbeli büntetőjogi szabályok fejlődése felveti azt a gyakorlati kihatásaiban is jelentős kérdést, hogy a magyar büntetőjog fejlődését mennyiben jellemzi az átfogóbb kodifikáció, illetve az időszakos részkodifikáció. Az előzőkben láttuk, hogy az egész jogfejlődési időszakot az átfogó büntetőjogi kodifikációra törekvés gondolata hatotta át. Mindez nem tekinthető véletlennek, ha meggondoljuk, hogy a modern büntetőjogi gondolkodás tradíciói — legalábbis az európai kontinensen — a teljes körű büntetőjogi kodifikáció mellett szólnak. E felfogás értelmében csak a teljes körű büntetőjogi kodifikáció alkalmas arra, hogy az adott társadalmi, politikai, gazdasági viszonyoknak megfelelő, egységes büntetőpolitikai elveken alapuló, részleteiben szervesen összefüggő és időtálló jogalkotást hozzon létre. Kézenfekvő tehát a magyar büntetőjog fejlődését illető válasz: miután a népi demokratikus átalakulás korai fejlődésében nem voltak meg a teljes körű kodifikáció előfeltételei, a különös részbeli büntetőjogi szabályok rendszerének kialakítását a részkodifikáció módszere jellemezte; ez azonban kivételes helyzetnek tekinthető és mindenképpen a teljes körű kodifikáció az, amire a jogfejlődésben törekedni kell. Nem vitatva a büntetőjog fejlődésében az átfogó kodifikáció szerepét, az átfogó kodifikáció melletti elméleti és gyakorlati, jogi és társadalmi megfontolásokat — amelyek közül éppen társadalmi kihatásainál fogva kiemelkedik a törvények stabilitásának követelménye — nem mellőzhetők azok a tapasztalatok, amelyeket az elmúlt harminc év jogfejlődése nyújt. E tapasztalatok — megítélésünk szerint — meggondolkoztató érveket vonultatnak fel a különös részbeli büntetőjogi szabályok részkodifikációja mellett.

A magyar büntetőjogi szabályozás kialakulásának menete elégséges bizonyíték arra, hogy a különös büntetőjogi szabályok létrejötte nem önkényes akaratelhatározás eredménye, hanem végső soron a fennálló társadalmi viszonyok védelmének igényéből fakad. Korunk felgyorsult társadalmi fejlődésében a szocialista célkitűzésekből folyó társadalmi változásokkal összefonódva jelennek meg azok a társadalom életmódját meghatározó változások, amelyeknek közvetlen eredője a tudományos és technikai forradalom kibontakozása. Csupán egy jellemző tényezőre hivatkoztunk ebben a körben. Az utóbbi 10—15 évben robbanásszerűen kibontakozó motorizáció hatása, amely éppen annak következtében, hogy milliók életmódját befolyásolja, mélyreható jogi szabályozást és ami kérdésünk szempontjából döntő, meghatározott értékeknek — elsősorban az emberi életnek, testi épségnek, a közlekedés biztonságához fűződő társadalmi érdekeknek — új típusú büntetőjogi védelmét igényli. Az pedig alig szorul bizonyításra, hogy a fejlődés üteme milyen „gyorshajtásra" készteti a jogalkotást egyfelöl a motorizáció, másfelől pedig a társadalmi érdekeket szem előtt tartó és ugyanakkor értékeinket védő büntetőjogi szabályok kialakításának versenyében.

Lehetne még tovább sorolni azokat a példákat, amelyek azt mutatják, hogy korunk felgyorsult fejlődésében milyen nem várt gyorsasággal bukkannak fel a büntetőjogi védelemre is igényt tartó új életviszonyok, illetve meglevő társadalmi intézmények változott társadalmi körülmények között milyen gyorsan igénylik a büntetőjogi védelem szabályozásának megváltozását. Elég itt utalni a gazdasági irányítás rendszerében bekövetkező változások vagy a több milliós nagyságrendet elérő turizmussal is kapcsolatban levő devizagazdálkodás rendszerében bekövetkezett változások büntetőjogi kihatásaira. Mindent összevetve, meggyőződésünk szerint, korunkban a társadalom mind kevésbé van abban a helyzetben, hogy hosszú időre szóló, időtálló kódexeket alkosson a különös részbeli büntető jogszabályok területén. A gyorsütemű társadalmi, gazdasági, technikai és tudományos fejlődés széttöri az átfogó jogalkotások logikailag bármennyire is tökéletes, de az élet követelményeinek meg nem felelő rendszerét. Nem véletlen, hogy az 1961-ben elfogadott Büntető Törvénykönyv különös részbeli szabályanyaga máris jelentősen átalakult. Harminc év jogfejlődésének tapasztalatai alapján el kell fogadni azt a gondolatot, hogy az *átfogó kodifikáció, mint fő módszer mellett a jövőben is számolni kell a viszonylag rövid időszakokban visszatérő részkodifikáció szükségességével a különös részbeli büntetőjogi szabályok területén.*[13]

III. *A különös büntetőjogi szabályozás terjedelme*

A felszabadulás óta eltelt időszak tapasztalatai azt mutatják, hogy a büntetőjogi szabályozás középpontjában, mint a védelem tárgyai, a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi, gazdasági rendje, illetve az állampolgárok személye és jogai állanak. Nem mellékes körülmény azonban, hogy hol húzódik a társadalom jogi védelmének „külső erődvonala", hogy a büntetőjogi szabályozás a jogtárgyak védelmében milyen terjedelemben avatkozik be a társadalom életébe. Marx figyelmeztet arra, hogy „... bizonyos fokig a hivatalos társadalomtól függ, hogy szabályainak bizonyos megsértéseit bűntetteknek bélyezik-e ... Ez ... korántsem

[13] A kodifikáció jogelméleti kérdéseit lásd: *Antalffy* György — *Szabó* Imre — *Samu* Mihály — *Szotáczky* Mihály: Állam- és jogelmélet. Budapest, 1970. 478—482. old.

közömbös és eldönti sok ezer ember sorsát és a társadalom morális színezetét. Maga a törvény a bűntettet nemcsak büntetheti, hanem létre is hozhatja."[14] Így merül fel az a kérdés, hogy a különös büntetőjogi szabályok rendszerének kialakulásában és továbbfejlődésében a kriminalizáció vagy a dekriminalizáció[15] tendenciája tekinthető-e uralkodónak. Már elöljáróban jelezni kell, hogy erre a kérdésre nem lehet kategórikus igen-nel vagy nem-mel válaszolni, hanem a szabályozás irányát és társadalmi tartalmát kell mindenekelőtt szem előtt tartani. Az alapvető társadalmi folyamat az új, kialakulóban levő szocialista társadalmi viszonyok sokoldalú védelme a bűnözésben jelentkező társadalomra veszélyes magatartásokkal szemben. Ebben a folyamatban egyaránt jelentős szerephez jutott a kriminalizáció, illetve a dekriminalizáció tendenciája. A felszabadulást követő első fejlődési szakaszban a kapitalista eredetű büntető jogszabályok fokozatos dekriminalizációja ugyanolyan szükségszerű lépés volt, mint az új állami, társadalmi, gazdasági viszonyok büntetőjogi védelmének kiépítése. Az új típusú politikai hatalmi viszonyok és intézmények kiépülésével, illetve a társadalmi tulajdon megjelenésével a tervgazdálkozás bevezetésével új, addig a magyar társadalomban nem ismert életviszonyok jöttek létre, amelyeknek védelmére a törvényhozás mozgósította a büntetőjog fegyvertárát is. Bizonyos, hogy ebben az időszakban egyes területen, elsősorban a gazdasági rend védelmével kapcsolatban, a büntetőjogi szabályozás terjedelme messze túlment az optimális határokon. Ennek a jelenségnek nem, vagy nem kizárólag politikai okai voltak, hanem a felszabadulás után megindult gyorsütemű és bonyolult társadalmi fejlődés — nem utolsósorban a megfelelő büntetőpolitikai tapasztalatok hiányában — a túlszabályozás irányába hatott.

A társadalmi fejlődés későbbi szakaszában a büntetőjogi szabályozás terjedelme is kiegyensúlyozottabb képet mutat. A kialakult szocialista társadalmi viszonyok stabilizálódásával párhuzamosan létrejött a büntetőjogi védelemre is igényt tartó társadalmi és életviszonyok, viszonylag állandósuló jellegű köre és értékrendje. Mindez nem jelenti a büntetőjogi szabályozás mozdulatlanságát, még kevésbé azt, hogy ebben az időszakban csak a dekriminalizáció tendenciája lett volna az uralkodó. Változatlanul hatottak — és hatnak ma is — azok a társadalmi tényezők, amelyek a kriminalizáció igényét vetik fel. Ugyanakkor világossá vált, hogy számos olyan területen, ahol korábban a büntetőjogi védelem eszközei alkalmazásra kerültek, a büntetőjog objektív jellegénél fogva alkalmatlan az adott társadalmi viszonyok kedvező irányú befolyásolására, vagy védelmére. A tudományosan megalapozott szocialista büntetőpolitikai szemlélet kibontakozásával bizonyos, korábban hagyományos büntetőjogi oltalom alá helyezett életviszonyok büntetőjogi védelmének igénye meghaladottá vált.

A dekriminalizáció módjai változatos képet mutatnak a magyar jogfejlődésben.[16] Különösen a vagyon elleni bűncselekmények területén jellemző, hogy a büntetőjogi védelem módszereit felváltotta más jogterületek bekapcsolódása a jogi védelmi rendszerbe. Így a kisebb jelentőségű, csekélyebb kárt okozó tulajdon elleni bűncselekmények, elvesztvén kriminális jellegüket, szabálysértési vagy munkajogi fegyelmi felelősséget eredményeznek. Ezzel szemben bizonyos magatartások kiestek a büntetőjogi értékelés köréből anélkül, hogy a büntetőjogi felelősséget egy másfajta jogi felelősség váltotta volna fel. Így például az 1878. évi büntető törvénykönyv szerint bűncselekménynek minősülő hamis eskü, a férjszínlelés vagy a házasságtörés a társadalmi felfogás megváltozása eredményeként megszűnt nemcsak büntetőjogilag, hanem általában jogilag tilalmazott cselekménynek lenni. Más jogtárgyak tekintetében ugyanezt eredményezte a természettudományos felfogásra alapozott társadalmi értékelésben bekövetkezett változás. Így az új büntető törvénykönyv a homoszexualitás tekintetében arra az álláspontra helyezkedett, hogy olyan bio-pszichikai jelenségről van szó, amely ellen büntetőjogi eszközökkel harcolni céltalan és elvileg indokolatlan. Erre tekintettel szüntette meg a felnőttkorú férfiak között kölcsönös beleegyezés alapján véghezvitt homoszexuális cselekmény büntetendőségét.

Különböző társadalmi érdekek ésszerű összehangolása folytán sajátosan érvényesül a dekriminalizáció a magzatelhajtásra vonatkozó büntetőjogi szabályozás területén. Igaz ugyan, hogy a büntetőjogszabály tilalma érdemben nem változott, a jogi szabályozásban felvett rendelkezés azonban ténylegesen lehetővé teszi a megfelelő feltételek között véghezvitt magzatelhajtás legalizálását. E rendelkezés következtében büntetőjogi értékelésre ténylegesen csak elenyésző kis számú illegális terhességmegszakítás kerül.

A további részletezést mellőzve általánosságban megállapítható, hogy *a kriminalizáció és a dekriminalizáció tendenciái a magyar büntető törvényhozásban nem egyenesvonalúak. A társadalmi, gazdasági, politikai tényezők, az erkölcsi nézetekben bekövetkezett változások és nem*

[14] K. Marx — F. Engels Művei, 13. köt. Budapest, 1965. 483—484. old.

[15] A kriminalizáció és dekriminalizáció tendenciáinak hatását a modern büntető törvényhozásban c. összefüggő kérdéskomplexumát tárgyalta — egyéb kérdések mellett — a XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus. Ld. *Király* Tibor: A büntetőjog eszközeinek és módszereinek fejlődése. Főreferátum kézirata, 1974. *Györgyi* Kálmán: XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus (Budapest, 1974. szeptember 9—15.) Jogtudományi Közlöny, 1975. 2. sz. 53—60. old.

[16] V. ö. Fonyó Antal — *Földvári* József — *Horváth* Tibor: Büntetőjogi módszerek és eszközök fejlődése a Magyar Népköztársaság büntetőjogában. Nemzeti beszámoló az AIDP XI. kongresszusának 1. napirendi pontjához. Budapest, 1974. Sokszorosított kézirat.

utolsósorban a bűnözés alakulása különböző időszakokban más-más aspektusból befolyásolják a törvényhozást. A Magyar Népköztársaság létrejöttét követő első időszakban — nagyjából az 50-es években — az új társadalmi és gazdasági rendszer, illetve a kialakult szocialista tulajdonviszonyok fokozott büntetőjogi védelmet igényeltek, melynek következtében jelentősen nőtt a büntetőjogi szabályozás területe. Az eltelt negyedszázad során a személyiség, a személyiségi jogok és érdekek (élet, testi épség, nemi szabadság, az ifjúság egészséges testi és szellemi fejlődésének biztosítása stb.) területe az, amelyben az életviszonyok büntetőjogi védelme határozottan bővülő tendenciát mutat. Bizonyos körben nemcsak az effektív károkozás, hanem az élet, testi épség veszélyeztetése is büntetendő cselekménnyé vált. A gazdasági bűncselekmények, illetve a vagyon elleni bűncselekmények területén a jogszabályi változások az utóbbi évtizedben viszont inkább a dekriminalizáció irányába mutatnak. Végül vannak olyan büntetőjogilag értékelt életviszonyok, ahol a két tendencia nagyjából azonos időszakban együttesen jelentkezik. Ilyen például a közlekedési büntetőjog területe, ahol évek óta a fő probléma az egyszerre zajló, egyfelől a kriminalizáció, másfelől a dekriminalizáció irányába mutató tendenciák között a helyes arány kialakítása.[17] A dekriminalizáció irányába ható társadalmi tényezők is sokrétűek. Kétségtelen, hogy elsődleges a társadalmi értékelésben, illetve az erkölcsi nézetekben beállott változások hatása a törvényhozásra. Ezt látjuk pl. a homoszexualitás és a magzatelhajtás vonatkozásában. Ugyanebbe az irányba hat a szocialista állam lényegéből folyó az a célkitűzés, amely a társadalmi erőket mindinkább érdekeltté kívánja tenni a bűnözés elleni küzdelem gyakorlati megvalósításában, gondolunk itt a társadalmi bíróságok kialakítására. Másrészt adott bűncselekmények dekriminalizációjára vezethetnek gyakorlati megfontolások is. Ilyen például a bűnüldöző szervek tehermentesítése kisebb jelentőségű ügyektől, annak érdekében, hogy erőiket a komolyabb súllyal jelentkező bűnözési formák leküzdésére koncentrálják. Gazdasági megfontolások is közrejátszhatnak abban, hogya kisebb jelentőségű — zömében vagyon elleni jogellenes cselekmények — elbírálása kikerüljön a büntetőjogi szférákból. E tényezők rendszerint összefonódva jelentkeznek és összhatásukban késztetik a törvényhozást egyes dekriminalizációs lépésekre.

Ami a büntetőjogi szabályozás terjedelmének jövőbeni alakulását illeti, a kriminalizációs és dekriminalizációs tendenciák egyidejű jelentkezése számos elvi és gyakorlati jelentőségű problémát vet fel. Megalapozott társadalmi igényként merül fel a környezet tisztaságához fűződő érdekek büntetőjogi védelme, valamint a gazdálkodás szocialista rendje hatékonyabb büntetőjogi védelmének kialakítása. Másrészt viszont nem hagyható figyelmen kívül, hogy hatályos büntetőjogunkban bizonyos területeken túl széles a tilalmazott magatartások terjedelme. Tapasztalati tény, hogy a büntető törvénykönyvben tételezett büntetendő magatartások sokaságával szemben 8—10 bűncselekmény-típus — elsősorban a közlekedési bűncselekmények, a vagyon elleni bűncselekmények, az élet és testi épség elleni bűncselekmények — alkotják a bűnözés zömét.[18] Ez a tény meggondolkoztató akkor is, ha elismerjük, hogy a hatékony társadalmi ellenőrzés érdekében az állampolgárok tudatának befolyásolását a büntetőjogi szankciók kilátásba helyezésével nem szűkíthetjük a ténylegesen létező, tipikusan társadalomra veszélyes magatartások körére. Ugyanilyen általános probléma a gondatlan bűncselekmények meglehetősen széles köre.

Annak hangsúlyozásával, hogy a büntetőjogi szabályozás terjedelmét végső soron a társadalmi viszonyok büntetőjogi védelmének szükségessége határozza meg, ebben az összefüggésben is utalnunk kell a büntetőjogi szankciórendszer jelentőségére.[19] Az a tétel ugyanis, hogy a társadalmi viszonyok védelmében a büntetőjog a jogrendszerben az ultima ratio szerepét játssza, nemcsak az állampolgári jogok szempontjából jelentős, hanem határt szab a büntetőjogi szabályozás igénybevételének is. Büntetőjogi eszközök igénybe vétele csak akkor értelmes, ha a szabályozás és ezen belül a szankció az adott tilalmazott magatartás vonatkozásában hatékony, azaz ténylegesen szolgálja a bűnözés megelőzésének generál-, illetve speciálpreventív célkitűzéseit. Számolni kell azzal, hogy rohamosan fejlődő társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyaink között a büntetőjogi szabályozás és ezen belül a büntetőjogi szankciók társadalmi dimenziói is változnak. A történeti fejlődés és napjaink gyakorlata egyaránt azt bizonyítja, hogy a bűnözés helyzete, jellege és formái csak kiváltó okai a bűnözés elleni küzdelemnek, de annak célkitűzéseit, módszereit és eszközeit, a társadalmi reakció módját befolyásoló kultúreszmények, az emberről és a társadalomról alkotott korszerű tudományos felfogás és nem utolsósorban a tár-

[17] A kérdés részletes kifejtését ld. *Viski* László: Közlekedési büntetőjog. Budapest, 1974. 159—160. old.

[18] Az egységes rendőrségi és ügyészségi statisztika a nyilvántartás szempontjából — a katonai bűncselekmények nélkül — 290 bűncselekményi alakzattal operál. Miután egy-egy törvényhely sok esetben több elkövetési alakzatot is szabályoz, a büntetőjogilag tilalmazott magatartások száma ennél lényegesen nagyobb.

[19] „Szervesen összefüggő, közös kérdés az, hogy milyen szemléletmóddal, mit és milyen körben nyilvánít bűncselekménnyé a törvény, valamint az, hogy ezek tekintetében miként építi ki a szankciók rendszerét. A büntetésekre és intézkedésekre vonatkozó rendelkezések az általános rész egyéb rendelkezései által is meghatározottak, ugyanakkor viszont a büntetések és intézkedések funkciójára vonatkozó felfogás meghatározó a felelősséget megalapító illetve a különös részhez tartozó rendelkezések tekintetében is" — jelzi az összefüggést Fonyó Antal. Ld. *Fonyó* Antal: Büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének elvi kérdései. Jogtudományi Közlöny 1974. 9. sz. 469. old.

sadalom etikai szintje határozzák meg. *A szocialista társadalmi és tudati viszonyok kibontakozása nem csupán történelmi perspektívában, hanem viszonylag rövidebb időszakot véve is a büntetőjogi szabályozás terjedelme csökkenésének tendenciáját erősíti.*

Az elmúlt harminc év jogfejlődése nem jelent lezárt szakaszt a magyar büntetőjogrendszer életében. A különös részbeli büntetőjogi szabályok jelenlegi helyzete, rendszere és terjedelme felveti a jogfejlődés újabb problémáit is. A szocialista társadalmi viszonyok várható fejlődésének perspektívái — amelyeket rögzítenek az MSZMP Központi Bizottságának irányelvei a párt XI. kongresszusára — bizonyos területeken máris jelzik a büntetőjogi védelem továbbépítésének feladatait. E feladatok megoldása során aligha lehet nélkülözni a kriminalizáció illetve a dekriminelizáció módszerének együttes alkalmazását a különös részbeli büntetőjogi szabályok rendszerének továbbfejlesztése érdekében.

Horváth Tibor

A magyar büntető eljárásjog 30 éve

I.

1. A magyar büntető eljárásjog a legutóbbi három évtizedben fejlődésének új szakaszát járta meg. Szoros kapcsolatban volt az egész társadalmat átalakító politikai erőkkel és mozgással. Magyarország e harminc év alatt a feudális vonásokkal is átszőtt tőkés rendszerből a szocializmus szakaszába lépett. Alapvetően megváltoztak a tulajdoni viszonyok, a társadalom osztálytagozodása, rétegződése és megváltozott a hatalom jellege. Mindez tükröződik a büntető eljárási jogban is. Ma is ugyan, mint régen, van nyomozás, ügyész, védő, bíró, fellebbezés, vagyis egy sor szakkifejezés érintetlenül maradt. De a jog jelentése és alkalmazásának iránya 180°-os fordulatot vett. Az írott törvénynek megvan az a furcsa sajátossága, hogy különböző hatalmi csoportok, sőt egy ideig különböző társadalmi rendszerek is képesek azt szolgálatukba állítani. Ahhoz, hogy tudjuk, mire használják a törvényt, ismerni kell a gyakorlatot és a hatalom jellegét is.

2. Nemcsak a klasszikus értelemben vett büntető eljárási kódexekből, hanem néhány speciális jogszabályból is kiolvasható a magyar társadalom alakulásának egy-egy sorsdöntő, kritikus fordulata. Az 1944—45-ben újjászervezett, a demokratikus átalakulás útjára lépett magyar állam egyik (a Fegyverszüneti Egyezményben és a Békeszerződésben is megállapított és vállalt) kötelessége és feladata volt a háborús bűnösök, a béke és az emberiesség ellen elkövetett bűncselekmények tetteseinek, részeseinek a felelősségre vonása. E célból az Ideiglenes Nemzeti Kormány a Nemzetgyűlés felhatalmazása alapján 81/1945. M. E. sz. rendeletével létrehozta a népbíróságokat. (Majd az 1945. VII. tv. erősítette meg a kormánynak ezt az intézkedését.)

A megyénként szervezett népbíróságok működése különösen két pontban tért el az általános szabályoktól. Az egyik az volt, hogy eleinte hét, később öttagú, nemcsak hivatásos bírókból álló tanácsban ítélkeztek. Az elnök szakbíró volt, az ülnököket a Függetlenségi Frontba tömörült pártok delegálták. Az ítélkezés funkciói nem oszlottak meg az elnök és az ülnökök között, hanem a tényállásról, a bűnösségről, a büntetésről közösen döntöttek. A másik eltérés az volt, hogy az általánosan alkalmazott kétfokú perorvoslati rendszerrel szemben egyfokú fellebvitelt ismert. A népbíróságok külön fellebviteli fóruma a Népbíróságok Országos Tanácsa volt.

A népbíróságok, ellátván feladatukat, amire életrehívták, sőt később azt kiterjesztvén, fontos politikai intézménnyé váltak. Működésüknek öt esztendeje alatt többezer személy ügyét tárgyalták és ítéleteik a volt földbirtokosokat, a megdöntött államrendszer vezető tisztviselőit, katonáit, ideológusait sújtották. E bíróságok közreműködtek ily módon a régi hatalmi viszonyok felszámolásában, a restaurációs kísérletek elnyomásában és ezzel támogatták a népi demokratikus hatalom kialakulását és megszilárdulását. Természetes azonban, hogy a népbíróságok tevékenysége csak másodlagos, vagy kiegészítő jellegű volt az MKP által vezetett harcban.

3. A vesztes háború után Magyarország súlyos gazdasági helyzetbe került. A gazdasága szétzilálódott, a termelés visszaesett, áruhiány, infláció sújtotta az országot. A romok eltakarítása, a közellátás biztosítása, a jóvátételi kötelezettségek teljesítése megkívánta a gazdaság újjászervezését, a dolgozók megfeszített munkáját. Ezek a körülmények különösen szükségessé tették a gazdasági rendszer fokozott büntetőjogi védelmét, a küzdelmet az áruhalmozók, üzérkedők, a nyomor vámszedői ellen. Az 1947. évi XXIII. tv. létrehozta az uzsorabíróságok különtanácsait, amelyeket köznyelven munkásbíróságoknak neveztek. Hatáskörükbe a nagyobb súlyú gazdasági bűncselekmények tartoztak. A tanács elnöke az igazságügyminiszter által megbízott szakbíró volt, az ülnökök pedig a nagyobb ipari

üzemekből választott munkások. Az eljárás egyfokú, fellebbezésnek nem volt helye.

A munkásbíróságok tevékenysége segítette az újjászervezett népgazdaság megszilárdítását, védte a szocialista gazdálkodás új elemeit a mezőgazdaságban, óvta az időközben államosított ipart. E bíróságok erélyes küzdelme a gazdasági bűncselekmények elkövetői ellen hozzájárult a gazdaságban az új hatalmi viszonyok kialakulásához.

4. A törvényhozás még egy ízben nyúlt rendkívüli büntető eljárás, ill. különtanács bevezetéséhez: a népi demokratikus rendszer felszámolását célzó 1956-os lázadás következményeinek felszámolása során. Az akkor megszervezett népbírósági tanácsok gyorsított eljárást folytattak; vádirat nélkül és előkészítő ülés nélkül is megkezdődhetett a bírósági tárgyalás. Más tekintetben azonban — a tanács speciális összetételétől eltekintve — az eljárás lényegében az általános szabályoknak és elveknek megfelelően folyt.

5. A szocialista büntető eljárás fejlődésének fővonalát a rendes eljárás változásaiban követhetjük nyomon, habár néhány eleme: a néprészvétel és az egyfokú perorvoslati rendszer már az említett kivételes eljárásokban is megvalósult. Az első (1951. évi) szocialista kódex megalkotását megelőzően több olyan processzuális és szervezeti intézkedés történt, ami lehetővé és szükségessé is tette új kódex megalkotását. Ezek között említhetjük: a vádtanács megszüntetését (1946., feladatkörét a bíróság által megbízott tanács vette át); a vizsgálóbírói intézmény megszünetését (1950., feladatát az ügyész vette át).

A legjelentékenyebb változásokat az 1949. évi XI. tv. vezette be. Általánossá tette az ülnökbíráskodást szakítván az addigi szakbírói rendszerrel és bevezette az egyfokú fellebviteli rendszert az eddigi kétfokú helyett. A szocialista jogrendszerek a bírói hatalom oszthatatlanságának elvéből kiindulva nem az esküdtbíráskodást, hanem az ülnökbíráskodást valósítják meg. Ebben a tény- és a jogkérdésekről, a bűnösségről és a büntetésről, a hivatásos bíró (a tanács elnöke) és az ülnökök együtt döntenek. Az ülnökbíráskodás megvalósítása Magyarországon egyértelmű a néprészvétellel az igazságszolgáltatásban, ami a népi demokratikus hatalmi viszonyok kialakulásának és megszilárdulásának a tükröződése.

Az 1949. évi XX. tv., a Magyar Népköztársaság Alkotmánya, a büntető igazságszolgáltatás számára hosszú időtávra meghatározott néhány fontos demokratikus elvet. VI. fejezete kinyilvánította az igazságszolgáltatás egységének, a társasbíráskodás, a néprészvétel elvét, a bírói függetlenséget, a tárgyalások nyilvánosságát, a védelemhez való jogot és más rendelkezéseiben egyebek között a törvény előtt egyenlőség elvét.

6. A ma hatályos büntető eljárási törvényt megelőző jogszabályok közül különösen négy érdemel figyelmet. Ezek: az 1951. évi III. törvény, az első eljárási kódex; ennek novellája az 1954. évi V. tv.; az 1962. évi 8. számú törvényerejű rendelet, a második kódex; ennek novellája, az 1966. évi 16. sz. tvr.

Az 1951. évi Bp. hatályba lépésével megszűnt az 1896. évi Bp. és az ezt módosító számos jogszabály hatálya. Az 1951. évi Bp. szocialista jogalkotás nemcsak azért, mert szocialista társadalmi viszonyok védelmére hivatott, hanem azért is, mert rendszerében, elveiben, intézményeiben a szocialista kódexek jellegzetességeit viseli.

A törvény szerint az eljárás nyomozással indul, amit többnyire a rendőrség végez. Fontosabb határozatait az ügyész hagyja jóvá. A bírósági tárgyalás jellegzetességei lényegében megegyeznek a ma is hatályos joggal. A törvény egyfokú perorvoslati rendszert alkalmazott. A jogerős ítéletek perújítással, illetőleg a törvényesség érdekében benyújtott perorvoslattal voltak megtámadhatók. A törvény I. fejezete meghatározta az alapvető elveket: a személyi szabadság biztosítékait, a terhelő és a mentő körülmények figyelembevételének kötelességét, a szabad bizonyítást, az eljárási tilalmakat (akadályokat), a tárgyalás nyilvánosságát, az anyanyelv használatát. Az 1951. évi kódex tehát nagyrészt már magában foglalta a ma hatályos kódexekre jellemző fő vonásokat. Néhány ponton azonban lényegesen eltérő volt.

Az 1950-es évek büntetőjogi kodifikációja az egységesítés gondolatát képviselte. A büntető jogban megszűnt a korábbi bűntett és vétség megkülönböztetése és csak egységes bűncselekményi (bűntetti) kategória maradt. Később a kihágási kategória is megszűnt és a kihágások vagy bűncselekményekké vagy igazgatásellenes cselekményekké, nevezetesen szabálysértésekké alakultak át. — Az egységesítés gondolatát fejezte ki az 1951. évi Bp. is. Egységes eljárást ismert a járásbíróság és a megyei bíróság előtt egyaránt és ezzel eltért a korábbi jogállapottól, amikor is a járásbíróság eljárása különbözött a törvényszéki eljárástól. De azért 1954-ig még megmaradt a büntetőparancs, a közvetlen bíróság elé állítás, mint egyszerűbb eljárási formák. Az egységesítés betetőzése 1954-ben következett be.

7. Amikor ismeretessé vált, hogy a törvénytelenül folytatott perek tragikus következményei ártatlan személyeket sújtottak, szükségesnek ítélték a büntető eljárási törvényben a törvényességi garanciák fokozását. Ilyen motívumok is játszottak közre az 1954. évi V. tv., a Bp. novellájának megalkotásában. Ez a törvény három lényeges területen módosította a kódexet. Az egyik a nyomozás, amelyben fontos garanciális elemeket helyeztek el, köztük az ún. terheltté nyilvánítást. Lényegét tekintve ez az előzetes vádközléssel azonos. Ha a nyomozó hatóság elegendő adattal rendelkezett annak megállapításához, hogy ki követte el a bűncselekményt, ennek a személynek e terheltként való felelősség-

re vonásáról indokolt határozatot kellett hozni és azt vele közölni. E határozat meghozása után megillette a terheltet a védelemhez való jog és az előzetes letartóztatás csak ezután volt elrendelhető. A nyomozás befejezése után a nyomozó hatóság az iratokat a terhelt elé tárta, aki észrevételeket tehetett és bizonyítási indítványokat terjeszthetett elő.

A másik lényeges módosítás a tárgyalás előkészítésének újraszabályozása volt. A vádirat megérkezése után a bíróság köteles volt az ügyet előkészítő ülésen megvizsgálni, ha a vád tárgyává tett bűncselekményre a törvény kétévi börtönnel súlyosabb büntetést állapított meg, továbbá ha a terhelt előzetes letartóztatásban volt. Az előkészítő ülésen szabály szerint zárt ülés formájában vizsgálták meg az ügyet és arról győződtek meg, van-e törvényes vád, rendelkezésre állnak-e a bizonyítékok, nincs-e a bírósági tárgyalásnak valamilyen törvényes akadálya. Jogában állott a bíróságnak az eljárást megszüntetni, felfüggeszteni. Az előkészítő ülés funkciójában emlékeztetett a vádtanácsra azzal az el nem hanyagolható különbséggel, hogy az előkészítő ülést az ítélő tanáccsal azonos összetételű tanács tarthatta. Ezzel az ügyben való érdekeltsége és felelőssége megnövekedett.

A harmadik terület, ahol az 1954. évi novella lényeges módosításokat vezetett be, a fellebbezési rendszer. Lényegesen szűkítette a másodfokú bíróság reformációs jogkörét és kiszélesítette a kasszációt. A másodfokú bíróság a megtámadott első fokú ítéletet hatályon kívül helyezte, ha súlyos eljárási szabadságsértés történt, ha az ítélet nem volt megalapozott, tehát pl. az ügy nem volt kellően felderítve, az első fokú bíróság nem tett eleget indokolási kötelezettségének, a megállapított tényállás hiányos volt. A másodfokú bíróság többé nem volt ténybíróság; reformációs jogköre csak jogkérdésekre terjedt ki, megváltoztathatta a cselekmény jogi minősítését. A novella megfogalmazta a súlyosítási (reformatio in peius) tilalmat. A másodfokú bíróság akkor sem szabhatott ki súlyosabb büntetést, ha a vádlott terhére jelentettek be fellebbezést. A fellebbezési bíróság kasszációs jogkörének következménye az volt, hogy az eljárást az első fokú bíróságnak meg kellett ismételnie a másodfokú bíróság irányításainak, útmutatásainak megfelelően.

8. A gyakorlat részéről az 1954. évi novella számos rendelkezését bírálatok érték. A fölösleges formalizmus, az írásbeliség elszaporodásának vádját hangoztatták. A kasszációs jog kibővítése, a kötelező előkészítő ülések folytán az első fokú bíróságok munkaterhei hirtelen mintegy egyharmaddal megnövekedtek. Az 1962. évi Be. megalkotása idején a törvényhozó elemezte a gyakorlat követeléseit és igyekezett eleget tenni a helyesnek elismert igényeknek.

Az 1962. évi kódex tulajdonképpen nem egészen új jogalkotás. Szövegének legalább kétharmad része azonos a korábbi törvény szövegével, szerkezeti felépítése ugyancsak megegyezik a korábbi törvényével. A jelentékenyebb módosítások az eljárás nyomozási szakaszára, az előkészítő ülés tartására, illetőleg a fellebbezési rendszerre vonatkoztak.

E törvény 108. §-a, mintegy enyhítendő a terheltté nyilvánítás formáival okozta problémákat, megengedte már a terheltté nyilvánítás előtt az eljárást a gyanúsítottal szemben. A nyomozó hatóság eszerint a bűntett elkövetésével „gyanúsított" személyt már a terheltté nyilvánítás előtt megidézhette, kihalgathattta, őrizetbe vehette, házkutatást tarthatott stb. A terheltté nyilvánításnak pedig akkor volt helye, ha valaki „alaposan" gyanúsítható bűncselekmény elkövetésével. A gyakorlatban és az elméletben azonban gyakran elmozdulnak a határok a csak „gyanúsítható" és az „alaposan" gyanúsítható fogalma között.

A törvény másik lényeges módosítása az előkészítő ülésre vonatkozott. Megszűnt az előkészítő ülésnek a büntetés mértékétől függő kötelező esete. A vádirat és a nyomozási iratok megérkezése után a tanács elnöke megvizsgálja az ügyet és ő dönthet arról, kell-e tartani előkészítő ülést. De csak előkészítő ülésen lehet dönteni: az ügy áttételéről, megszüntetéséről, előzetes letartóztatásról, s még néhány más fontos kérdésről.

A harmadik terület, amelyen az új törvény változtatást hozott, a fellebbezési rendszer volt. Az 1962. évi Be. megengedte, hogy a másodfokú bíróság bizonyítást végezzen, ha az első fokú bíróság által megállapított tényállás hiányos volt, az ügy nem volt kellően felderítve; de a másodfokú bíróság csak kisterjedelmű részbizonyítást végezhetett. E bizonyítás alapján a másodfokú bíróság az első fokú bíróság által megállapított tényállást kiegészíthette, helyesbíthette.

9. 1966-ban megszületett az 1962. évi törvény novellája. Ez célul tűzte ki némely területen a büntető eljárás gyorsítását és egyszerűsítését, s ennek érdekében új eljárási formákat vezetett be. Közülük a legjelentékenyebb az ún. bíróság elé állítás. A járásbírósági hatáskörbe tartozó bűncselekmény miatt az ügyész az elkövetéstől számított 3 napon belül vádirat nélkül bíróság elé állíthatta a gyanúsítottat olyan bűncselekmény miatt, amelyre a törvény 5 évi szabadságvesztésnél nem súlyosabb büntetést állapított meg. További feltétel volt, hogy az ügy ténybeli és jogi megítélése egyszerű legyen, a bizonyítékok rendelkezésre álljanak és az elkövetőt vagy tettenérték, vagy beismerte a bűncselekmény elkövetését. — Ilyen eljárást alkalmaztak pl. garázdaság, prostitúció, közveszélyes munkakerülés, némely közlekedési ügyek esetén. A tárgyalás az általános szabályoknak megfelelően folyt, mégis kiemelendő, hogy a védő részvétele kötelező volt, s a tárgyalás előtt biztosítani kellett, hogy az ügyet megfelelően megismerhesse.

A bíróság elé állítás intézményében már az eljárási formák osztódásának, differenciálásának

gondolata fedezhető fel. Ez nyilvánul meg más egyszerűsítést célzó intézkedésekben is. A nyomozó hatóság az ügyész jóváhagyásával megtagadhatja a nyomozást az olyan járásbírósági hatáskörbe tartozó bűncselekményeknél, amelyeknek társadalmi veszélyessége elenyészően csekély fokú. Némely egyszerűbb ügyekben megengedte a törvény, hogy a nyomozás során felhasználják a megelőző szabálysértési, vagy fegyelmi eljárási iratokat. A tárgyalási szakaszban azonban már a kihallgatás az általános szabályoknak megfelelően volt kötelező. Meg kell jegyeznünk, hogy a gyakorlat ezzel a könnyítési lehetőséggel igen ritkán és kivételesen élt. Az említett törvény megengedte a nyomozás teljesítésének a mellőzését, illetőleg a vádemelés mellőzését, az olyan cselekmények miatt, amelyeknek a nagyobb súlyú bűncselekmények mellett a terhelt felelősségre vonása szempontjából nem volt jelentősége.

II.

1. A differenciálás, a rendes eljárás kétfélére bontásának gondolata a büntető eljárásban mind erőteljesebbé vált, s mindinkább napirendre került az a kérdés, nem szükséges-e egységes rendszerben átgondolni és kodifikálni a törvényadta lehetőségeket. A kérdés természetesen úgy is felmerült, nem veszélyezteti-e az eljárási garanciákat az egyszerűbb eljárás, nem szenvednek-e sérelmet a terhelt, a védő vagy más személyek jogai az egyszerűsített eljárásban.

A minden garanciával felvértezett büntető eljárás a társadalom érdekeit, az ember személyi szabadságát, méltóságát tartja szem előtt és általános az a meggyőződés, hogy az eljárás gyorsítása vagy egyszerűsítése nem teheti indokolttá az eljárási biztosítékok csökkentését. Ahol egyszerűsítésre van lehetőség, az elsősorban a nyomozás, a tárgyalás előkészítése vagy a fellebbezés. A tárgyalási szakasz azonban kevés lehetőséget nyújt az egyszerűsítésre.

A rendes eljárás kétfélére bontásának lökést adott az 1971. évi 27. számú tvr., amely a bűncselekményeket két kategóriára osztotta: bűntettekre és vétségekre. Ezután már szükségszerűen és sürgetően elhangzott a kérdés, nem lehet-e a bűntetteknél természetüknél fogva kisebb súlyú és enyhébb szankcióval sújtható vétségeket valamelyest egyszerűbb eljárásban elbírálni, mint bűntetteket.

2. A végső választ az 1974. január 1-én hatályba lépett 1973. évi I. törvény, a büntető eljárási kódex adta meg. E törvény megalkotása során a törvényhozó szem előtt tartotta a szocialista törvényesség erősítésének és az állampolgári jogok védelmének igényét. Figyelembe vette a bűncselekmények két kategóriában való felosztását, törekedett az eljárás egyszerűsítésére és gyorsítására; a bizonyítási rendszer meghatározásában súlyt helyezett arra, hogy az új tudományos és technikai eredmények mind nagyobb mértékben alkalmazhatók legyenek a büntető eljárásban.

3. Az új kódex a rendes eljárásnak két nemét különbözteti meg: a bűntetti és a vétségi eljárást.

A *vétségi eljárás*ban a bűntetti eljárás szabályait kell alkalmazni a törvényben meghatározott eltérésekkel. Vétségi eljárás járásbíróságon folyik vétségek miatt és néhány a törvényben felsorolt bűntett miatt.

A vétségi eljárásban a nyomozás egyszerűsödik. Jegyzőkönyv helyett a nyomozó hatóság jelentést készíthet a tanúkihallgatásról, a szemléről, a bizonyítási kísérletről, a lefoglalásról, a motozásról, feljelentés kiegészítésénél végzett meghallgatásról. A gyanúsított kihallgatásáról mindig jegyzőkönyvet kell készíteni. Mellőzni lehet annak a személynek a kihallgatását, akit a gyanúsított ellen folytatott fegyelmi, szabálysértési vagy más hatósági eljárás során kihallgattak, ha az iratok megnyugtató bizonyítékokat szolgáltatnak.

A vétségi eljárásban a járásbíróságon egyesbíró jár el. A tárgyalás szabályai lényegében megegyeznek a bűntetti eljárás szabályaival. A másodfokú bíróságot szélesebb körű jogok illetik meg, mint a bűntetti eljárásban.

4. A Be. I. fejezete meghatározza a törvény *célját*, amely szerint a büntető eljárás szabályozásával, a szocialista törvényességnek megfelelően biztosítani kell a bűncselekmények felderítését, a Magyar Népköztársaság büntető törvényeinek alkalmazását.

A Be. felsorolja a büntető eljárás *alapelveit* is. Megfogalmazza a hivatalból való eljárás elvét, az ártatlanság vélelmét, a személyi szabadság és más állampolgári jogok biztosítékait, a bizonyítékok szabad értékelésének elvét, a védelem, a jogorvoslati jogosultság, az anyanyelv használatának, az eljárási feladatok megosztásának, a szóbeliség és a közvetlenség, a tárgyalás nyilvánosságának elvét. Magyar eljárási kódex ilyen részletességgel büntető eljárási alapelveket még nem nyilvánított ki és a megállapítás akkor is helytálló, ha tudjuk, hogy néhány alapelvet a Be.-n kívül az Alkotmány határoz meg, s hogy a bírósági szervezeti törvény (1972. évi IV. törvény) illetőleg az ügyészségi szervezeti törvény (1972. évi V. törvény) is tartalmaz alapelveket.

Első ízben szerepel büntető eljárási kódexben az *ártatlanság vélelmének* elve. A törvény az ártatlanság vélelmének meghatározásában három elemet emel ki, nevezetesen: a bűnösség bizonyítása a büntető ügyekben az eljáró hatóságokat terheli; a terhelt nem kötelezhető ártatlanságának bizonyítására; a kétséget kizáróan nem bizonyított tényt a terhelt terhére értékelni nem lehet. Az ártatlanság vélelmét a törvény így fogalmazta meg: Senki sem tekinthető bűnösnek mindaddig, amíg büntetőjogi felelősségét a bíróság jogerős határozata nem állapította meg.

A *személyi szabadság* és más állampolgári jogok biztosítása érdekében a törvény kimond-

ja, hogy a büntetőeljárásban a személyi szabadságot és más állampolgári jogokat tiszteletben kell tartani, s azok csak az e törvényben meghatározott esetekben és módon korlátozhatók. A hatóságoknak az eljárás során biztosítaniuk kell az állampolgári jogokat korlátozó kényszerintézkedések törvényességét.

A személyi szabadság biztosítékai különös hangsúlyt kapnak az előzetes letartóztatásra vonatkozó rendelkezések között. Előzetes letartóztatásba csak az helyezhető, akivel közölték, hogy milyen bűncselekmény elkövetésével gyanúsítják. Az előzetes letartóztatás a nyomozás során csak ügyészi jóváhagyással történhet. Szabály szerint egy hónapig tarthat, de a felettes ügyész által meghosszabbítható. Három hónap eltelte után az előzetes letartóztatást csak a legfőbb ügyész hosszabbíthatja meg, de további fenntartásának indokoltságát havonként felülvizsgálja. Egy éven túl előzetes letartóztatást a Legfelsőbb Bíróság hosszabbíthat meg. — Ezzel lezárult az a régi probléma: korlátlan ideig tarthat-e a nyomozás idején az előzetes letartóztatás bírói döntés nélkül.

Új módon szabályozza a kódex (az Alkotmánnyal és a bírósági szervezeti törvénnyel összhangban) az *anyanyelv* használatát. A korábbi törvény értelmében a büntetőeljárásban anyanyelvét csak a magyarul nem tudó használhatta. Az új törvény kimondja: „A büntetőeljárásban mind szóban, mind írásban mindenki anyanyelvét használhatja." Tehát függetlenül attól, hogy a hivatalos nyelvet, a magyart, tudja-e. Ez a rendelkezés további lépés a lenini nemzetiségi politika elveinek megvalósításának útján. A szocialista irodalomban és a magyar irodalomban is vita folyt az eljárás *kontradiktórius* jellegéről. Tény az, hogy a szocialista jogrendszerek tárgyalására nem az elvont, desztillált tisztaságú kontradiktórius elv érvényesülése jellemző. Itt a bíróság aktív szerepet tölt be, amely az igazság megállapítása érdekében a felek indítványaitól függetlenül is elrendelhet bizonyítást és egyébként sincs kötve a felek indítványához. Az ügyész nemcsak a terhelő és súlyosító, hanem a mentő és az enyhítő körülményeket is köteles figyelembe venni. Mégsem kétséges, hogy az eljárás tárgyalási szakaszában határozottan megkülönböztethetők és egymástól elkülönülnek a vád, a védelem és az ítélkezés. Ezt juttatja kifejezésre az eljárási alapelvek között — a hazai jogalkotásban első ízben — az új Be., az ügyfélegyenlőség elvével együtt: a bírósági eljárásban a bizonyítás során a vádlót, a terheltet és a védőt azonos jogok illetik meg. Egyben kimondja a bíróság vádhozkötöttségének elvét is. Bírósági eljárás csak törvényes vád alapján indulhat és a bíróság annak a személynek a büntetőjogi felelősségéről dönthet, aki ellen vádat emeltek, és csak az olyan cselekmény alapján, amelyet a vád tartalmaz.

5. A törvény megerősíti a *terhelt jogait*. A terhelt — a korábbi törvénnyel összhangban, de kevesebb formalitással — jogosult megismerni, hogy milyen bűncselekmény miatt indult, illetőleg folyik ellene büntetőeljárás. A nyomozás során jelen lehet a szakértő meghallgatásánál, a szemlénél, a bizonyítási kísérletnél, a felismerésre bemutatásnál. A nyomozási iratokat szabály szerint közvetlenül a nyomozás befejezését megelőzően megtekintheti. De már a nyomozás közben is megtekintheti a saját vallomásáról és azokról az eljárási cselekményekről készült iratokat, amelyeknél jelen lehetett.

Világosabban szól a törvény arról, hogy az előzetesen letartóztatott terhelttel szemben csak olyan korlátozások alkalmazhatók, amelyeket a büntetőeljárás feladatának megvalósítása, vagy a letartóztatást foganatosító intézmény rendje szükségessé tesz. A letartóztatott terhelt a védőjével az első kihallgatás után szóban ellenőrzés nélkül, írásban ellenőrzés mellett érintkezhet. Akár szóban, akár írásban érintkezhet hozzátartozóival vagy más személlyel is. A letartóztatásról értesíteni kell a terhelt megjelölt hozzátartozóját, gondoskodni kell a felügyelet nélkül maradt kiskorú gyermekeinek gondozásáról, vagyonának, lakásának biztonságba helyezéséről.

Kiszélesedtek a terhelt érdekében a *védő jogosultságai*. A törvény a védő kötelező közreműködését a korábbi jogszabálytól eltérően nemcsak a tárgyalási szakra, hanem már a nyomozásra is kiterjedően elrendeli.

A védő részvétele a nyomozási cselekménynél lényegesen bővült. Jelen lehet a gyanúsított kihallgatásánál, indítványozhatja kérdések feltevését. Jelen lehet mindazoknál a nyomozási cselekményeknél, amelyeknél a terhelt is jelen lehet, megismerkedhet a nyomozás irataival, legkésőbb a nyomozás befejezését megelőző iratismertetés alkalmával.

A törvény a terhelt érdekében, mint korábban is tette, meghatározza nemcsak a védő jogait, hanem a kötelességeit is. A védő köteles a terhelt érdekében minden törvényes védekezési eszközt és módot késedelem nélkül felhasználni, a terheltet a védekezés törvényes módozatairól felvilágosítani, jogairól kioktatni és a terheltet mentő, illetve a felelősségét enyhítő tények felderítését elősegíteni.

6. Az *ügyész* a büntetőeljárásban megtartja korábbi pozícióit, sőt a tárgyalási szakaszban nő a súlya. Kettős szerepet tölt be. A nyomozás során maga is végezhet nyomozást, de legfőbb feladata, hogy felügyeljen a nyomozás törvényességére. A bíróság előtt pedig vádat emel és képviseli a vádat (a magánvádas ügyek kivételével, de ezekben is felléphet vádlóként). A korábbi törvény értelmében a járásbírósági tárgyaláson az ügyész viszonylag ritkán volt köteles megjelenni. Általános volt azonban az az igény, hogy az ügyész részvétele mind elvi, mind gyakorlati okokból kiszélesedjék. A felek kétoldalú meghallgatásának elve, a kontradiktórius tárgyalási elv érvényesítése valóban az ügyész részvételét indokolttá teszi. — Az új törvény a gyakorlati igényeket és lehetőségeket szem előtt tartva tágította azoknak az eseteknek

a körét, amelyekben az ügyész a járásbíróság előtt is köteles részt venni a tárgyaláson. A törvény értelmében az ügyész részvétele az első fokú bírósági tárgyaláson a bűntetti eljárásban a járásbíróságon is kötelező. Vétségi eljárásban a részvétele akkor kötelező, ha a terheltet fogvatartják, az ügyész bejelentette részvételi szándékát, a bíróság kötelezte őt a részvételre, illetőleg ha a vádlott elmebeteg és emiatt a kényszergyógykezelés kérdésében kell határozni.

A *vádhozkötöttség* elvét a törvény következetesen megvalósítja. A korábbi jogszabály szerint az ügyész vádelejtése esetén a bíróság nem volt köteles megszüntetni az eljárást, a hatályos jog értelmében azonban köteles. A törvény abból az álláspontból indult ki, hogy a vád elejtése egyértelmű a vád hiányával, s enélkül a bíróság nem dönthet érdemben a bűnösségről vagy az ártatlanságról. Ez a rendelkezés fokozza az egyész felelősségét a törvényesség megtartásáért, hogy vonják felelősségre a bűncselekmények elkövetőit, de csak őket.

7. Lényeges változtatásokat tartalmaz az új Be. a *bírósági tanács* összetételéről. Az első fokú bíróság a korábbi rendelkezésektől eltérően, nemcsak háromtagú tanácsban (egy hivatásos bíró és két népi ülnök) járhat el, hanem öttagú tanácsban is. A gyakorlat azt igazolta, hogy a bírósági tanácsra néha rendkívüli terheket ró a büntetőügy elbírálása, ha pl. abban sok vádlott szerepel, bonyolult az ügy ténybeli és jogi megítélése és nagy terjedelműek az iratok. Ezért az új rendelkezések szerint a megyei bíróság, illetőleg a katonai bíróság két hivatásos bíróból és három népi ülnökből álló tanácsban is ítélkezhet, ha az ügy kiemelkedő jelentőségű vagy rendkívül bonyolult. Az ítélkezésben a hivatásos bírák és a népi ülnökök jogai és kötelességei azonosak.

Az ötös tanácsnak szinte ellentéteként létrehozták az *egyesbírói* ítélkezés intézményét. Már az 1972. évi alkotmánymódosítás is kimondta, hogy a tanácsban, illetőleg a népi ülnökök részvételével végzett ítélkezés alól a törvény kivételt engedhet.

Az egyesbírói eljárást, amely csak a vétségi eljárásban folyhat, tehát kivételnek kell tartanunk. (Ma még nem tudjuk, az egyesbíró által elbírált ügyek mennyiségét tekintve valóban kivételről van-e szó.) Itt valóban kettős a kivétel. Egyfelől a társas (testületi) ítélkezés, másfelől az ülnökbíráskodás elve alól. E kivételek nagyrészt nem elvi, hanem (per) ökonómiai okokkal magyarázhatók. Az egyszerűbb tényállású és jogi megítélésű ügyekben az eljárás gyorsabban folyhat és anélkül, hogy az embereket (az ülnököket) ki kellene szakítani a napi munkájukból, különösen a termelőmunkából. A hivatásos bírák, akik egyes bírákként járnak el, remélhetően képesek lesznek képviselni a törvényességet és érvényesíteni a jogpolitikai irányelveket. — Még kevés idő telt el az egyesbíráskodás bevezetésétől és kevés tapasztalat áll rendelkezésre az értékeléséhez.

8. A *bizonyításra* vonatkozó szabályok voltak azok, amelyek talán a legnagyobb mértékben rászorultak a korszerűsítésre. Arra volt szükség, hogy e joganyag eléggé rugalmas legyen az új tudományos, technikai eredmények befogadására és eléggé kötött a törvényesség megóvása érdekében.

Az új Be. az egyéni szakértőkkel szemben továbbra is preferálja a szakértői véleményadásra alkalmas intézményeket, amelyeknek műszaki felszerelése lehetővé tesz bonyolult elemzéseket. A szakértői vizsgálatok természetesen a hatóság (bíróság) távollétében is folytathatók. A terhelt, a sértett és a tanú is köteles tűrni személyének szakértői vizsgálatát. A tárgyi bizonyítási eszközök között a törvény kifejezetten megnevezi az olyan tárgyat is, amely műszaki vagy vegyi úton adatokat rögzít. Ugyanez a kategória megjelenik az okirat fogalmi körén belül is. A törvény a korábban „nyomozási kísérletnek" nevezett bizonyítási cselekményt „bizonyítási kísérletnek" nevezi — most tehát a bíróság által is elvégezhető. Ennek lényege: a bűncselekmény elkövetésének vagy valamely mozzanatának mesterséges lejátszatása a helyszínen vagy hasonló körülmények között. Ily módon ellenőrizhető a tanú, a terhelt vallomásának igazsága.

A törvény deklarálja a szabad bizonyítást abban az értelemben is, hogy „szabadon felhasználható minden olyan bizonyítási eszköz és bizonyíték, amely a tényállás megállapítására alkalmas lehet . . ." A törvény nem tartalmaz tehát formális kötöttségeket a bizonyítási eszközök és a bizonyítékok kiválasztásában. Mégis szakértő igénybevételét kötelezővé teszi a terhelt elmeállapotának megvizsgálásánál és e kötelezettség más esetekre is kiterjeszthető (pl. a halál okának megállapítása boncolással). A gyakorlat, a szocialista jogtudomány és véleményünk szerint a törvény is, egyaránt elvetik a személyiség és a tudat veszélyeztetésével járó eszközök igénybevételét a kihallgatásnál, mint a narkotikumok, hipnózis. De nem helyeslik az igazság- vagy hazugságmérő műszer alkalmazását sem, mint amely nem csalhatatlan és nem pótolhatja a bírói szabad mérlegelést.

A törvény fontos kérdésként kezeli a bizonyítás törvényességét. Erről kifejezetten szólva előírja a bizonyításra vonatkozó rendelkezések megtartását. Kimondja azt is, hogy erőszakkal, fenyegetéssel vagy más hasonló módon senkit sem szabad vallomásra kényszeríteni. E rendelkezések szankciói processzuális és (vagy) büntetőjogi természetűek. A másodfokú bíróság hatályon kívül helyezi az első fokú eljárást és ítéletet, ha olyan súlyú eljárási szabálysértés történt, amely az ítéletet lényegesen befolyásolta. — Ilyen a törvénysértő bizonyítás is. A büntetőjogi szankciókat a hamis tanúzásra, hamis vádra, a kényszervallatásra vonatkozó rendelkezések között találhatjuk.

9. A *fellebbezési rendszer* az új törvényben is megőrizte elvi konstrukcióját: továbbra is

korlátlan a fellebbezési jogosultság, egyfokú a jogorvoslat; a másodfokú bíróság főszabályként függetlenül attól, hogy ki mi miatt jelentett be fellebbezést, az egész megtámadott ítéletet és azt megelőző eljárást felülbírálja. Újabb lépések történtek azonban a másodfokú bíróság ténymegállapító jogkörének a bővítésére. A korábbi törvény szerint a másodfokon csak „kisterjedelmű" bizonyítás folyhatott. Most a törvény nem tesz ilyen megszorítást. Megmaradt azonban az a korlát, hogy nem folyhat bizonyítás az egész tényállásról, csak részkérdésekről. A vétségi eljárásban tovább bővül a másodfokú bíróság ténymegállapító jogköre. A tényállást nemcsak „kiegészítheti" vagy „helyesbítheti" a vádlott terhére (ha volt ilyen irányú ügyészi fellebbezés), hanem meg is változtathatja. Ennek azonban fontos korlátja, hogy ez nem történhet az első fokon felmentett vádlott terhére, vagy aki ellen megszüntették az eljárást. (A felmentett vádlott elítélése új tényállás alapján csak kaszszációs úton első fokon történhetne meg.) — Amennyire szélesedett a másodfokú bíróság ténymegállapító jogköre, annyira nőtt a reformációs jogköre is. A kiegészített, helyesbített vagy megváltoztatott tényállás alapján, a súlyosítási tilalon keretei között, megváltoztatja a cselekmény minősítését vagy a büntetést.

III.

1. A büntető eljárási törvénytől a társadalom, az egyén azt várja, hogy alkalmas jogi eszköze legyen a bűncselekmények felderítésének, a büntetőjogi felelősségre vonásnak és oltalma legyen azoknak, akik bűncselekményt nem követnek el. A mai törvény megfelel e várakozásoknak. Az országunkban ma a büntető igazságszolgáltatásban, mint más területeken is, törvényes rend uralkodik. Az ítélkezés kiegyensúlyozott, szélsőségektől mentes. Ez számos tényezőnek köszönhető: a jogpolitikának, a törvényeknek, a jogalkalmazóknak egyaránt. Az elmúlt harminc évben nemcsak a törvények változtak és mint gondoljuk, tökéletesedtek, hanem nőtt a nyomozó hatóságok, ügyészségek, bíróságok szakmai színvonala is. És megfogalmazódott a törvényességet előtérbe állító jogpolitika.

2. A büntető eljárási jog változásainak tendenciáit igyekeztünk néhány részletében bemutatni. Most szeretnénk hangsúlyozni a változások demokratikus és humanitárius vonásait. A büntetőeljárás demokratizmusa abban rejlik, hogy az igazságszolgáltatást népi hatalam gyakorolja és ennek érdekében is folyik. De nemcsak ebben rejlik, hanem elveiben is, mint a bírák választása, függetlensége, az ártatlanság vélelme, a védelem szabadsága, a személyi szabadság biztosítékai. Ha a magyar büntető eljárási jogot egybevetjük a Polgári Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában foglalt elvekkel, nyugodt lélekkel kijelenthetjük, hogy igazodik az ebben foglalt elvekhez és szabályokhoz.

Mintha volna abban belső ellentmondás, amikor a büntetőeljárást, amelyben halálbüntetést is alkalmazhatnak, személyi szabadságtól megfoszthatnak, összekapcsoljuk a humanizmussal. Mintha maga a humanizmus hangoztatása sem volna helyén való olyan emberek ügyeiben, akiket gyilkosság, erőszakoskodás, kínzás, fosztogatás miatt ítélnek el. Valóban, a múlt századokban egymást kizáró jelenségként álltak a büntetőeljárás és a humanizmus. Ma sem könnyű leküzdeni az ellenérzéseket és ellenvetéseket, elismertetni és tisztelni mindenkiben, abban is, akit bűnök terhelnek, az emberi méltóságot. De a büntető eljárás számára ma egyetlen lehetséges álláspont a megengedhető: a gyanúsított, a vádlott még nem elítélt, még nem biztos, hogy ő a tettes (elkövető) és már csak ezért is tisztelni kell benne az embert. A magyar büntető eljárási törvényt ilyen szemlélet és elvek hatják át. Az efféle humanizmus nem szentimentalizmusból táplálkozik, hanem racionális természetű. Abból a tapasztalaton alapuló meggyőződésből nő ki, hogy az a társadalmi méretű probléma, amit bűnözésnek nevezünk, végül is emberi probléma és igazi megoldása csak emberi, humánus módon történhet.

3. A magyar büntető eljárási jog alakulását, amint már erre utaltunk, közvetlenül befolyásolták a társadalmi szükségletek és politikai követelmények is. Ezek olykor egy-egy rövid élettartamú jogszabályban, speciális bíróság vagy eljárás létrehozásában is megnyilvánultak. A rendes büntetőeljárást megfogalmazó jog, az Alkotmány, a kódexek olyan tételeket, elveket tartalmaznak, amelyeknek formázásán a jogtudomány is fáradozott. Mi ebben a magyar tudomány érdeme és mennyi a mulasztása, ez külön lenne vizsgálandó. A szocialista, s ezen belül a szovjet jogtudománynak az igen jelentékeny szerepét azonban határozottan felismerhetjük. Számos intézmény, mint pl. a terheltté nyilvánítás, a kasszációt kiterjesztő fellebbviteli rendszer s ennek velejárója: az egyfokú jogorvoslat, és különösen az ülnökbíráskodás a szovjet tapasztalatokat közvetítő jogtudomány hatását fejezi ki. Ennek is tulajdonítható, hogy a büntető eljárási jogunk rendszerében, elveiben, intézményeiben hasonlít más szocialista jogokra, habár számos részletben sajátos.

4. A büntető eljárásjog el nem választható a büntetőjogtól, ennek alkalmazására hívják életre és így kölcsönös függésben válnak a bűnözés elleni küzdelem eszközeivé. De a szocialista társadalom lényegéből következik, hogy nem elégedhet meg csak büntetőjogi eszközökkel. Keresi a bűnözés okait, az azt termő talajt és klímát, és szociális, kulturális intézkedéseivel igyekszik elejét venni a bűnelkövetésnek. Nehéz, hosszú időtávra szóló feladat és erőfeszítés ez. A büntetőeljárásnak ebben fontos szerep jut, de társadalmi méretekben nézve, csak másodlagos szerep. És ez az egyik legjelentősebb felismerés.

Király Tibor

Az érvénytelenség fogalmának változása a nemzetközi szerződések jogában

A *felszabadulásunk óta eltelt harminc esztendő* egybeesik az államok összességére kiterjedő általános nemzetközi jog teljes megújhodásának és lényegében új nemzetközi jogrend kialakulásának korszakával. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az általános nemzetközi jog ez alatt az idő alatt vált egyes elszórt szokásjogi szabályokból összetevődő joganyagból valóságos jogrendszerré, amely jelentős részében nemzetközi szerződésekben rögzített, kodifikált szabályokból áll, jóllehet az ebbe a jogrendszerbe beilleszkedő kodifikálatlan szokásjogi anyag jelentősége sem enyészett még el. Végleg elmúlt az az idő, amikor bármely nemzetközi jogi intézmény vizsgálata során azt kellett tapasztalnunk, hogy a joganyag rendkívül kevés konkrétan megszövegezhető szabályt tartalmaz, ami nagymértékű jogbizonytalanságot teremtett és elősegítette a nemzetközi kapcsolatokban bizonyos anarchia eluralkodását.

De a leglényegesebb változást a nemzetközi jog terén nem is a szokásjogi anyag kodifikálása és ezzel szükségszerűen együttjáró fokozatos fejlesztése jelentette, hanem a nemzetközi jog egész rendszerének messzemenő demokratizálása, ami nagyrészt a szocialista világrendszer kialakulásának és a Szovjetunió által a nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerep nagymérvű megnövekedésének volt köszönhető. A szocialista országoknak, elsősorban pedig a Szovjetuniónak döntő része volt abban, hogy az államok szuverén egyenlőségének, az erőszak és a beavatkozás tilalmának, a nemzetközi viták békés rendezésének, a vállalt kötelezettségek jóhiszemű teljesítésének, az emberi jogok tiszteletben tartásának, a népek önrendelkezési jogának és ebből következően a gyarmati rendszer felszámolásának elve más haladó elvekkel együtt az egész mai nemzetközi jogrendszer alapjává vált.

Nem lehet természetesen ezt az utolsó harminc évben a nemzetközi jog alapjaiban és egész rendszerében végbement átalakulást egyetlen rövid tanulmány keretében vázolni, illetve az ilyen próbálkozás nem mehetne túl az érdektelen általánosságok körén. Ezért úgy gondolom, helyesebb a vizsgálatot egyetlen jogintézmény területére szorítani, ahol mint cseppben a tenger, az egész folyamat világosan tükröződik, vagy még ezt is tovább szűkíteni, és a jogintézmény egyik fontos problémakörére szorítkozni. A jelen tanulmány a nemzetközi szerződések jogának, a nemzetközi jog talán leggyakorlatibb szektorának egyik legjelentősebb és sokat vitatott kérdéskomplexusát, a szerződés érvénytelenségének problémáját kívánja felvillantani és bemutatni az ott végbement fejlődést.

*

A nemzetközi szerződés érvénytelenségének kérdése a múltban keveset foglalkoztatta a nemzetközi jog elméleti és gyakorlati művelőit. Ha ennek az első pillantásra különösnek tűnő ténynek az okait keressük, rövid vizsgálódás után fel kell ismernünk, hogy a nemzetközi jogászok érdeklődésének szükségszerűen el kellett fordulnia ettől a kérdéstől, éspedig a nemzetközi kapcsolatok és a nemzetközi jog akkori jellegzetességei következtében.

A szerződés érvénytelenségének szabályai természetszerűleg a polgári jogban alakultak ki nagyobb részletességgel és már a római jog, főleg posztklasszikus fázisában, e szabályok felállításával az akarati elv érvényesítésére törekedett. Emellett az érvénytelenség szankciójával kívánta sujtani a törvénybe vagy a jóerkölcsbe ütköző, úgyszintén a lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződéseket.[1] Ezek a tételek a későbbi korokban a társadalmi-gazdasági fejlődés által megkövetelt átalakításokkal tovább éltek és élnek ma is.

A nemzetközi jog, amikor legfontosabb forrásának, a nemzetközi szerződésnek érvényességi feltételeit, illetve a nemzetközi szerződés érvénytelenségi okait szabályozási körébe kívánta vonni, csak a polgári jog kialakult szabályaihoz fordulhatott, de akkor még a nemzetközi jog sajátos elmaradott állapota következtében a polgári jog szabályaiból csupán kevés ösztönzést meríthetett. Vajon átemelhette-e a múlt nemzetközi joga a polgári jog területéről az akarathiány egyik kirívó esetéhez, a kényszer alkalmazásához fűződő szankciót akkor, amikor a nemzetközi jog törvényes eszköznek ismerte el a háborút a nemzetközi viták rendezésére? A háborúnak fő célja azonban rendszerint éppen az volt, hogy a győztes fél rákényszerítse a maga akaratát legyőzött ellenfelére, és ennek az akaratnak az elfogadását a felek nemzetközi szerződésben rögzítsék. Ugyanígy nem lehetett szó arról sem, hogy a nemzetközi jog az érvénytelenség szankcióját fűzze a nemzetközi törvénybe vagy a jóerkölcsbe ütköző szerződéshez, amikor a nemzetközi jog egyes sporadikus szabályokból tevődött összse, és nemzetközi jogrendszerről még nem lehetett szó, a nemzetközi kapcsolatokban érvényesülő erkölcsi szabályokról pedig még kevésbé lehetett beszélni. Az eleve lehetetlen szolgáltatásra irányuló nemzetközi szerződés viszont gyakorlatilag ismeretlen kategória volt a nemzetközi kapcsolatokban, és így természetszerűleg nem is alakulhatott ki az ilyen szerződés érvénytelenségét kimondó szokásjogi sza-

[1] Vö. *Weiss* Emília: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Budapest, 1969. 23. old.

bály. Ilyen körülmények között alig maradt más hátra, mint a tévedés és a megtévesztés következményeinek meghatározása a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatban, ez pedig nagyobb erőfeszítést nem igényelt. Ugyanakkor hozzá kell ehhez fűzni, hogy az akarathiány e két esete a nemzetközi kapcsolatok terén a dolog természeténél fogva alárendelt jelentőségű, hiszen a nemzetközi életben rendszerint nagy állami apparátus vesz részt a szerződéskötési eljárásban, amelynek tévedése vagy megtévesztése csak kivételes esetben fordulhat elő. Emellett — legalábbis a jelentősebb szerződéseknél — még hosszas eljárás lefolytatására van szükség ahhoz, hogy az aláírt szerződés kötelező hatálya beálljon, addig pedig számtalan lehetőség kínálkozik a tévedés, illetve a megtévesztés észlelésére és azok következményeinek kiküszöbölésére.

Mindez tehát bőségesen indokolja azt, hogy a nemzetközi jogtudomány figyelme nem irányult a nemzetközi szerződés érvénytelenségének kérdésére, és a tudomány a gyakorlat által sem kapott ösztönzést e kérdéskomplexus vizsgálatára. Ugyanakkor a már említett okok folytán természetesen a nemzetközi bírói gyakorlat is csak nagyon kivételesen találkozhatott a nemzetközi szerződések érvénytelenségének problémájával, és így a nemzetközi bírói szervek tevékenysége sem fejleszthetett ki ide vonatkozó szabályokat a nemzetközi jogban.

A nemzetközi szerződés érvénytelenségének komolyabb gyakorlati jelentőségéről tehát csak viszonylag rövid idő óta beszélhetünk, éspedig azóta, hogy a második világháború befejezésével és a fasiszta hatalmak térdre kényszerítésével az erőszak tilalma a nemzetközi jog egyik alapelvévé lett. Emellett lényegesen növelte az érvénytelenség problémakörének jelentőségét az a tény is, hogy a nemzetközi jog fejlettebb jogrendszerré vált, amelynek az erőszak tilalma mellett szükségszerűen további olyan normák hálózatával is rendelkeznie kell, melyek egyes jogalanyok megegyezése útján sem tehetők félre, tehát mintegy a belső jogi törvény erejével rendelkeznek, így a velük ellentétes nemzetközi szerződésekhez a nemzetközi jognak ugyancsak az érvénytelenség szankcióját kell fűznie.

De ha ez így van, akkor önként adódik egy másik polgári jogi distinkció átvételének szükségessége. Ha a nemzetközi jognak vannak törvényjellegű szabályai, vagy helyesebb kifejezéssel élve, olyan szabályai, amelyek közrendi jellegűek, melyeknek megszegése a nemzetközi közösség egészét érinti, akkor nyilvánvaló, hogy az ilyen közrendi jellegű normák nemzetközi szerződés kötésével történő megsértését a nemzetközi jognak a *semmisség* szankciójával kell sujtania. Ugyanakkor viszont továbbra is meg kell határoznia a nemzetközi jognak azokat a jogkövetkezményeket, amelyek kizárólag az egyik vagy másik szerződő fél sérelmével kötött nemzetközi szerződésekhez fűződnek. Az utóbbi esetben a nemzetközi közösség érdekeit sérelem nem érte, ilyenkor tehát a szankció alkalmazását a hátrányos helyzetbe jutott fél elhatározásától kell függővé tenni, de mindenképpen biztosítani kell, hogy a szóban forgó szerződő fél szabadulhasson a szerződéstől vagy legalábbis annak számára túlzott terhet jelentő rendelkezéseitől. Ez tehát a szerződés *megtámadhatóságának* a nemzetközi jogban való elismerését követeli meg.

Az érvénytelenség két fajtájának, a szerződés semmisségének és megtámadhatóságának megkülönböztetésével a nemzetközi jog tudományában már régebben is találkozhattunk, de a két eset közül csak a megtámadhatóságnak volt némi gyakorlati jelentősége. A tudomány művelői szerint a semmisség pusztán a szerződéskötésre feljogosított személy ellen alkalmazott erőszaknak ténylegesen alig előfordult esetére korlátozódott, de egyesek még ilyenkor is csupán megtámadhatónak minősítették a szerződést, nemzetközi gyakorlat pedig ide vonatkozólag egyáltalán nem alakult ki.[2]

De ha nem is fér kétség hozzá, hogy ma már elvileg indokolt a szerződés semmissége és megtámadhatósága közötti különbségtétel a nemzetközi jogban, nem kevesen vannak a nemzetközi jog tudományának művelői között olyanok akik a megkülönböztetés gyakorlati szükségességét még mindig kétségbe vonják, sőt azt is hirdetik, hogy kötelező nemzetközi bíráskodás hiányában erre a differenciálásra a nemzetközi jognak nem is lehet szüksége. Így pl. De Luna azzal érvel, hogy mivel a szerződés semmissége és megtámadhatósága közötti különbség abban áll, hogy a semmisséget a bíróság hivatalból észleli, a megtámadható szerződés érvénytelenségét pedig csak a sértett fél kérelmére mondhatja ki, kötelező nemzetközi bíráskodás hiányában a nemzetközi jogban e megkülönböztetés nem alkalmazható.[3] Ez az érvelés azonban korántsem győz meg a nemzetközi jogi semmisség és megtámadhatóság megkülönböztetésének szükségtelenségéről, hanem legfeljebb arra alkalmas, hogy annak viszonylag kisebb jelentőségére utaljon.

Már az említett érvelés kiindulópontjával sem érthetünk egyet, mert még a belső jogokban sincs feltétlenül szükség bírói eljárásra a szerződés érvénytelenségének érvényesítéséhez, a nemzetközi kapcsolatok terén pedig még inkább ez a helyzet, minthogy itt az esetek nagy többségében bírói szerv igénybevétele nélkül valósulnak meg az érvénytelenség jogkövetkezményei. Kétségtelen ugyan, hogy a szerződő felek között az érvénytelenséggel kapcsolatban felmerülő vita esetén bírói fórum közbeiktatásával egyszerűbbé válik a szerződés érvénytelenségéhez kapcsolódó következmények levonása, aminek egyébként a felek ezirányú egyet-

[2] Ld. *McNair:* The Law of Treaties. Oxford, 1961. 207—208. old.

[3] Annuaire de la Commission du droit international 1966, vol. I., deuxième partie, 15. old.

értése esetén a nemzetközi kapcsolatok terén sincs akadálya, a kötelező nemzetközi bíráskodás hiánya azonban semmiképpen sem teheti értelmetlenné a nemzetközi szerződés semmissége és megtámadhatósága közötti különbségtételt. A semmisség és a megtámadhatóság között a nemzetközi szerződés vonatkozásában fennálló különbségeket nem szünteti meg az a tény, hogy az államok többsége nem hajlandó kötelező nemzetközi bíráskodás bevezetésével a maga szuverenitását messzemenően korlátozni.

Melyek a leglényegesebb különbségek a nemzetközi szerződés semmissége és megtámadhatósága között? Amint már jeleztük, más érdeket véd a nemzetközi jog azzal, hogy a nemzetközi szerződést bizonyos esetekben semmisnek minősíti, és ismét más érdeket a szerződés megtámadhatóságának elismerésével. Ez az alapja annak, hogy a nemzetközi jogrendbe ütköző szerződés semmisségére való deklaratív jellegű hivatkozást a nemzetközi közösség minden tagja számára lehetővé teszi, míg a konstitutív jellegű megtámadási aktus kizárólag a közvetlenül hátrányosan érintett szerződő féltől indulhat ki, és mindaddig, amíg a jogosult a nemzetközi szerződést meg nem támadja, azt érvényesen létrejöttnek kell tekinteni. A védett érdek különbözősége indokolja azt is, hogy a szerződés semmisségének orvoslását a mai nemzetközi jog nem ismeri és a nemzetközi közrendbe ütköző semmis szerződés az idő múlásával sem válhatik érvényessé.[4] Nem lehet kétséges ezzel szemben, hogy a szerződés megtámadhatóságát az ezt előidéző tényeknek a sértett fél tudomására jutását követően bizonyos ésszerűen meghatározott rövidebb időtartam eltelte, és még inkább a szerződés teljesítése elenyészteti. Ezt a megkülönböztetést az utóbbi harminc évben végbement nagy kodifikációs tevékenységnek nézetem szerint legfontosabb eredményeként létrejött, de mindeddig még hatályba nem lépett 1969. évi bécsi egyezmény a nemzetközi szerződések jogáról is megteszi, amikor 45. cikkében a szerződés érvénytelenségére való hivatkozás korlátozását csak az egyezmény 46—50. cikkeiben felsorolt megtámadhatósági esetekre nézve mondja ki, míg az 51—53. cikkekben foglalt semmisségi esetek vonatkozásában ilyen korlátozásról nem tesz említést.[5]

Ha azonban az említett okoknál fogva szükségesnek is tartjuk a szerződés semmisségének és megtámadhatóságának megkülönböztetését a nemzetközi szerződések jogában, azt is el kell ismernünk, hogy a megkülönböztetés gyakorlati jelentősége kétségtelenül kisebb, mint a belső jogban. Kisebb pedig azért, mert ma még az esetek nagy többségében a semmisségre való hivatkozás is a megtámadáshoz hasonlóan a közvetlenül érdekelt szerződő fél részéről történik meg, és csak kivételesen fordul elő, hogy más állam hivatkozzék a semmisségre, illetve, hogy valamely nemzetközi fórum a szerződés semmisségét hivatalból észlelje. Feltehető azonban, hogy a nemzetközi közösség szervezettebbé válásával ezen a téren is jobban kidomborodik majd a nemzetközi szerződés semmissége és megtámadhatósága közötti különbség.

A bécsi egyezmény az érvénytelen szerződéstől elválasztja és külön tárgyalja az olyan szerződéskötési aktust, amelyet az állam képviseletére nem jogosult személy végez az állam nevében. Az egyezmény 8. cikke értelmében az ilyen aktusnak „semmiféle jogi hatása sincs". Az a szerződés tehát, amelyet az állam képviseletére sem a nemzetközi jog szabályai értelmében, sem az állam illetékes szervétől kapott külön meghatalmazás alapján nem jogosult személy az állam nevében köt, nemzetközi szerződésnek nem minősül, minthogy az egyik szerződő fél akaratnyilvánítása hiányzik. A nemzetközi jogi irodalomban kifejezésre jutott egyik nézet szerint ilyen esetben az érvénytelen jogügylet speciális fajával, nem létező (non existens) szerződéssel állunk szemben.[6] A nemzetközi jog tudományának más művelői viszont az ilyen aktust vagy a semmis szerződéssel azonosítják, vagy pedig azon a nézeten vannak, hogy ilyen esetben szerződésnek látszata sincs, és így nem szükséges ezt az érvénytelenség valamiféle külön fajtájának minősíteni.[7]

Ha a szóban forgó esetet konkréten a nemzetközi kapcsolatok vonatkozásában vizsgáljuk, nehezen vonható kétségbe, hogy látszólag szabályszerű nemzetközi szerződéssel állunk szemben. Az a néhány eset, amelyet a nemzetközi gyakorlatból fel lehet hozni, abban állt, hogy az állam diplomáciai képviselője külön feljogo-

[4] Nem tudjuk általában magunkévá tenni Kelsennek azt a több helyen is kifejtett nézetét, amely szerint a nemzetközi jogban nincs helye az „ex iniuria ius non oritur" tétel alkalmazásának (ld. pl. H. *Kelsen:* Principles of International Law. New York, 1952. 216. old.) Kivételt a nemzetközi szerződés vonatkozásában csak annyiban ismerhetünk el, hogy amint a Nemzetközi Bíróság sem volt hajlandó a Miniquers és Ecrehos szigetcsoport birtokáért Anglia és Franciaország között folyt vitában egy évszázadokkal előbb megkötött, de alkalmazásra nem került szerződés végrehajtását elrendelni (I. C. J. Reports 1953. 56—57. old.), ugyanúgy aligha lehetne egy évszázadokkal előbb kötött és végrehajtásra került semmis szerződést, amelynek semmisségére senki sem hivatkozott, ilyen hosszú idő elteltével hatálytalannak minősíteni, amikor a nemzetközi közösség már régen nem érzi az adott szerződésnek a közösség egésze érdekeit sértő voltát.

[5] Igaz ugyan, hogy a bécsi egyezmény szóban forgó cikke nem szól kifejezetten az időmúlásról mint a megtámadhatóságot elenyésztető körülményről, de ez szükségképpen bentfoglaltatik a cikk b) pontjában, amely szerint megszűnik a szerződés megtámadhatósága, ha a szóban forgó állam magatartásából indokoltan arra lehet következtetni, hogy az állam belenyugodott az adott szerződés érvényességébe.

[6] Ezt a felfogást teszi magáévá pl. P. *Guggenheim* (Traité de Droit international public, tome I. Genève, 1953. 88—89. old.).

[7] Az utóbbi érvelésre ld. különösen P. *Cahier:* Les caractéristiques de la nullité en droit international et tout particulièrement dans la Convention de Vienne de 1969 sur le droit des traités. Revue générale de droit international public, 1972. évi 3. sz. 657. és 689. old.

sítás nélkül írt alá állama nevében nemzetközi szerződést.[8] Az ilyen aktus nem kötelezi ugyan az államot, de nem kétséges, hogy a létrejött okmány még a figyelmesebb szemlélőben is a szerződés látszatát kelti. A nemzetközi gyakorlat egyébként azt is mutatja, hogy az ilyen látszat-szerződést az állam, amelynek diplomatája jogosulatlanul járt el, utólag csaknem mindig jóváhagyja, mert el akarja kerülni azt a presztizssérelmet, amelyet diplomatájának dezavuálása folytán ő maga is szenvedne. A bécsi egyezmény 8. cikkében kifejezetten megengedi a hiányzó elemnek az állam utólagos jóváhagyása révén történő pótlását, aminek folytán a hiányos aktus teljes érvényű szerződéssé válik. Sőt ez a pótlás még hallgatólagosan is megtörténhet, amint arra az 1966. évi egyezménytervezet kommentárja helyesen mutat rá.[9]

Kétségtelen, hogy ez a látszat-szerződés a semmis szerződéshez közelállónak tűnik, amit az is bizonyít, hogy maga a Nemzetközi Jogi Bizottság is 1963. évi tervezetében ezt az esetet még a semmisségi okok között szerepeltette.[10] A semmis szerződéssel szemben azonban mégis alapvető különbség mutatkozik annyiban, hogy itt a szerződés leglényegesebb kelléke, az egyik fél akaratnyilvánítása teljesen hiányzik. További különbség, hogy a látszat-szerződés az utóbbi fél utólagos jóváhagyásával érvényes nemzetközi szerződéssé válhat, holott a szerződés semmisségének utólagos orvoslását a nemzetközi jog szabályai feltétlenül kizárják. A bécsi egyezmény egyébként maga is kiiktatja annak lehetőségét, hogy ez a látszat-szerződés a semmis szerződéssel azonos elbírálás alá essék, mert már idézett megállapítása szerint ehhez az aktushoz utólagos jóváhagyás hiányában semmiféle joghatás sem kapcsolódik, holott az egyezmény 69. cikke bizonyos joghatásokat a semmis szerződéshez is fűz.

Ezek után felvetődik a kérdés, hogyan kellene ezt a jogosulatlanul végzett szerződéskötési aktust minősíteni, ha — amint eddig megállapítottuk — semmis szerződésről az adott esetben nem lehet szó. Nézetem szerint nem helytelen ilyenkor sajátos nemzetközi jogi értelemben vett non existens szerződésről beszélni, de a tényleges helyzetet talán a legpregnánsabban azzal a polgári jogból átvett megállapítással fejezhetnők ki, hogy függő jogi helyzettel állunk szemben, amelynek érvényes nemzetközi szerződéssé való emelése a jogosulatlanul képviselt állam utólagos jóváhagyásától függ.

*

A szerződés érvénytelensége minden esetben a szerződéskötés időpontjára visszahatóan, ex tunc következik be. Ebben a vonatkozásban tehát azonos a helyzet a semmis és az arra jogosult szerződő fél által megtámadott szerződés között.

Az érvénytelenség a nemzetközi jog által elismert érvénytelenségi ok fennforgása esetén általában a szerződés egésze tekintetében áll be. Ez a tétel a múltban általánosan uralkodó volt, a bécsi egyezmény azonban áttörte ezt a szabályt, és kivételként a szerződés részleges érvénytelenségét mondja ki egyes olyan esetekben, amikor az érvénytelenségi ok csak a szerződés egyes rendelkezéseivel kapcsolatban merült fel. Az egyezmény szerzői nyilván következetesen jártak el, amikor arra való figyelemmel, hogy bizonyos esetekben a szerződés egyoldalú részleges megszüntetését, illetve felfüggesztését lehetővé tették, a részleges érvénytelenség lehetőségét szintén beépítették a nemzetközi szerződések jogába. A részleges érvénytelenítés legfontosabb feltétele természetesen az érvénytelenítendő rendelkezések fizikai és jogi szétválaszthatósága, amelynek pontosabb meghatározását az egyezmény 44. cikke adja.[11]

A részleges érvénytelenség elismerését a szerződési rendelkezések szétválaszthatósága és az érvénytelenségi oknak csupán a szerződés egyes rendelkezéseihez kapcsolódása esetén feltétlenül helyesnek kell elismerni. Vitatottak azonban a bécsi egyezménynek egyes rendelkezései, amelyek a részleges érvénytelenség érvényesítését szabályozzák. Az egyezmény helyesen abból indul ki, hogy ha a szétválaszthatóság feltételei fennállnak és az érvénytelenségi okok csak a szerződés egyes részeivel kapcsolatosak, úgy csupán ezek érvénytelenítéséről lehet szó. Ugyanakkor azonban a semmisség eseteiben, vagyis a kényszer hatására kötött és a cogens jogszabályba ütköző szerződés vonatkozásában csak a szerződés egészének érvénytelenítésére ad lehetőséget. Ez a rendelkezés már a Nemzetközi Jogi Bizottságban is beható vita tárgya volt és azóta is több kifogás merült fel ellene.[12] A kritikusok többnyire a szerződések minél nagyobb terjedelemben való érvényesülésének biztosítása érdekében kifogásolták ezt a rendelkezést, véleményem szerint azonban az egyezmény helyesen szabályozza ezt a kérdést. Ha figyelembe vesszük, hogy mindkét esetben, az erőszak és a cogens szabályba ütköző szerződés esetében a nemzetközi közrend elleni súlyos támadásról van szó, úgy indokoltnak kell tartanunk, hogy az ilyen szerződés teljes egészében semmisnek minősüljön és annak fenntartására egyik félnek se legyen le-

[8] Ld. Report of the International Law Commission on its eighteenth session (a továbbiakban: ILC Report), 27. old.

[9] Uo.

[10] Yearbook of the International Law Commission 1963, vol. II. 46. old.

[11] A szerződéses rendelkezések elválaszthatóságának kérdése túlmegy az érvénytelenség körén, amennyiben a fogalom a szerződés felmondása, illetve felbontása, úgyszintén a szerződés alkalmazásának felfüggesztése esetén is, sőt elsősorban ezekben az esetekben nyer alkalmazást. Erre való tekintettel a jelen tanulmányban mellőzzük a kérdés bővebb tárgyalását és utalunk a bécsi egyezmény 44. cikkében foglaltakra.

[12] Ld. pl. P. *Cahier*, id. mű, 689. old.

hetősége. Egyébként már az előzőkben megállapítást nyert, hogy a nemzetközi szerződés semmisségére bárki, tehát nemcsak a közvetlenül sértett szerződő fél hivatkozhatik, és az is világossá vált, hogy a semmis szerződést még a megkötésére kényszerített fél sem hagyhatja utólag jóvá, tehát feltétlenül kívánatosnak látszik, hogy ilyen esetben ne alakulhasson ki vita a szerződés egyes részeinek hatálybantartásáról.

A bécsi egyezmény a most említett teljes, illetve részleges érvénytelenség mellett egy harmadik esetet is ismer, amikor a részleges érvénytelenség feltételeinek fennforgása esetén a sértett fél tetszésétől függ a szerződés egészének vagy csupán egyes részeinek érvénytelenítése. Ez pedig a megtévesztés és a megvesztegetés esete, amelyet a bécsi egyezmény megtámadhatósági oknak ismer el. Ennél a rendelkezésénél a bécsi egyezmény bizonyos ellentmondásossága ütközik ki, amely a bécsi konferencia számos résztvevőjének nem is kerülte el a figyelmét. Mindkét esetben a nemzetközi jog egyik alapelvével, a jóhiszemű eljárás kötelezettségével ellentétes magatartás eredményeként létrejött nemzetközi szerződésről van szó, amelyet méltán kellene a nemzetközi közrendet veszélyeztető aktusnak tekinteni. A bécsi konferencia többsége a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének érintetlenül hagyása mellett — amint erről az alábbiakban még szólunk — csupán megtámadási és nem semmisségi oknak ismerte el a jóhiszeműség elvének durva megsértését, ugyanakkor azonban mégis erre a nemzetközi kapcsolatokban különösen súlyos megítélés alá eső magatartásra való tekintettel szükségesnek látta a sértett felet feljogosítani a választásra a teljes és a részleges érvénytelenítés között. Lehet, hogy a sértett fél pillanatnyi érdekeit jobban szolgálja ez a megoldás, de elvi szempontból bizonyára helyesebb lett volna a bécsi egyezményben az említett két esetet semmisségi oknak minősíteni, és akkor logikusan a teljes érvénytelenség szankcióját kellett volna a szóban forgó szerződéshez fűzni.

*

A semmisség jogkövetkezményeit a fentiekből kitűnőleg a bécsi egyezmény két esetben fűzi a megkötött szerződéshez, éspedig egyrészt az erőszak hatására létrejött szerződéshez, másrészt az olyan szerződéshez, amely a nemzetközi jog cogens jellegű szabályaiba ütközik.

Amint arra az előzőkben már rámutattunk, a régebbi nemzetközi jogban az erőszak alkalmazása nem vonta maga után az ennek hatása alatt kötött nemzetközi szerződés érvénytelenségét. Ez alól a régi nemzetközi jogban csak egyetlen kivétel volt, éspedig az az eset, amikor az erőszak alkalmazása vagy az erőszakkal való fenyegetés közvetlenül a szerződéskötésre meghatalmazott személy és nem a szerződő állam ellen irányult. A diplomácia története csak néhány ilyen esetet ismer.[13] Az állam képviselője ellen alkalmazott erőszak hatására megkötött szerződés a régi nemzetközi jog értelmében sem minősült érvényesnek,[14] a bécsi egyezmény 55. cikke pedig az ilyen szerződést kifejezetten semmisnek nyilvánítja.

Az imperializmus korának nemzetközi joga ezzel szemben érvényesnek ismerte el azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyeket maga az állam ellen alkalmazott erőszakkal kényszerítettek rá egyes hatalmak gyengébb ellenfeleikre. Ez szükségszerűen következett a háború jogszerűségének elismeréséből, de ez a helyzet már nehezen volt fenntartható a Briand-Kellogg paktum 1928-ban történt megkötése után, és végképp lehetetlenné vált az ilyen szerződés érvényességének elismerése az Alapokmány 2. cikke 4. pontjának hatálybalépésével, amely rendelkezés feltétlenül eltiltotta az államok nemzetközi érintkezéseiben a más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló, illetve az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő bármely más módon nyilvánuló erőszak alkalmazását, úgyszintén az ilyen erőszakkal való fenyegetést.

Ha az állam elleni erőszak alkalmazása, illetve az erőszakkal való fenyegetés tilos, akkor ebből szükségszerűen következnie kell a tilos erőszak felhasználásával létrejött, tehát a másik államra rákényszerített nemzetközi szerződés abszolút érvénytelenségének. A semmisséget az adott esetben az erőszak alkalmazásának vagy az erőszakkal való fenyegetésnek az új nemzetközi közrendbe ütköző volta indokolja. A bécsi egyezmény 52. cikke ennek megfelelően ki is mondja a tilos erőszak alkalmazásának vagy az azzal való fenyegetésnek eredményeként létrejött nemzetközi szerződés semmisségét. Más kérdés az, miben állhat az az állam elleni erőszak, amely a nemzetközi szerződés semmisségét eredményezi. A bécsi egyezmény említett rendelkezése erről hallgat, aminek oka abban rejlik, hogy a konferencián nem sikerült összeegyeztetni az álláspontokat: a szocialista államok által javasolt és számos fejlődő ország által is támogatott tág fogalmazást, amely a fegyveres erőszak mellett a gazdasági és a politikai erőszaknak is a szerződés semmisségét előidéző hatást kívánt tulajdonítani, és a nyugati országok felfogását, amely az erőszak fogalmát a fegyveres erőszakra óhajtotta korlátozni. A kérdés felvetése nyilván visszautal az ENSZ Alapokmányára, minthogy a bécsi egyezmény is az Alapokmányban foglalt elveket sértő erő-

[13] Ld. ide vonatkozólag és általában a semmisségi okokról bővebben *Haraszti* György: A nemzetközi szerződések jogának főbb fejlődési tendenciái. Jogtudományi Közlöny, 1969. 12. sz. 629. old. és kk.

[14] Fentebb már utaltunk, hogy vitatott, vajon ilyen esetben a régebbi nemzetközi jog a szerződés semmisségét vagy megtámadhatóságát állapította-e meg.

szakról szól.[15] Az ENSZ Alapokmányának értelmezése a szocialista álláspontot látszik igazolni,[16] és ezt az állásfoglalást erősíti a konferencia záróaktájába iktatott nyilatkozat, tehát kötelező erővel nem rendelkező és ennélfogva a kérdést véglegesen el nem döntő dokumentum is, amely elítél minden katonai, politikai vagy gazdasági nyomást, amelyet arra használnak fel, hogy valamely államot szerződés megkötésére kényszerítsenek.

Az erőszak tilalmának elve az államok szuverén egyenlősége demokratikus elvének érvényesülését kívánja biztosítani. Ebből következik, hogy az erőszak tilalmát és az erőszak hatására létrejött nemzetközi szerződés semmisségét kimondó szabály nem nyerhet alkalmazást az agresszor állam javára, amely éppen az államok szuverén egyenlőségének elve ellen intézett durva támadást. Az agresszorra szankcióként kényszerített szerződést ezért a bécsi egyezmény 75. cikke értelmében nem lehet érvénytelennek tekinteni.

A semmisség másik esete a mai nemzetközi jog szerint — ez kifejezésre jut már a bécsi egyezmény 53. cikkében is — a cogens jellegű nemzetközi jogszabályba ütköző nemzetközi szerződéshez fűződik. Míg az előző esetben a semmisséget a szerződéskötés körülményei vonják maguk után, éspedig a szerződéskötés céljából alkalmazott kényszer teszi semmissé a szerződést, itt a semmisség a szerződés tartalmi rendelkezései miatt áll be.

A modern nemzetközi jogban bekövetkezett legjelentősebb átalakulás — amint már jeleztük — éppen abban állt, hogy az általános nemzetközi jog sporadikus szabályai egységes jogrendszerré fejlődtek, és ez a jogrendszer szükségképpen néhány olyan alapvető fontosságú normára épül fel, amelyek a nemzetközi közösség minden tagját kötelezik, és amelyeket az államok egymás közötti viszonylatukban sem helyezhetnek közös megegyezéssel hatályon kívül, minthogy a szóban forgó normák érvényesüléséhez a nemzetközi közösségnek mint egésznek érdeke fűződik.

A változás túlságosan nagy volt a konszenzus mindenhatóságát hirdető nézethez képest, ezért szükségképpen nagy vitát váltott ki a nemzetközi jog tudományának művelői között. Ma azonban a cogens jellegű nemzetközi jogszabályok létezésének tagadói egyre inkább elszigetelődnek, sőt az államok döntő többsége sem vonja már kétségbe azt a tényt, hogy a nemzetközi jogrendszer valóban tartalmaz a nemzetközi jogalanyokra nézve *feltétlen* kötelező erővel rendelkező jogszabályokat.[17]

A bécsi egyezmény 53. cikke a nemzetközi szerződések jogára vonatkozólag levonja a cogens nemzetközi jogi normák létezéséből szükségképpen adódó következményeket, amikor kimondja: „A szerződés semmis, ha megkötésének idején az általános nemzetközi jog valamely feltétlen alkalmazást igénylő szabályába ütközik." Az egyezmény nagy hiányossága viszont, hogy nem adja a cogens norma gyakorlatilag használható meghatározását,[18] sőt voltaképpen idem per idem definíciót ad, hiszen lényegileg nem mond többet, mint azt, hogy feltétlen alkalmazást igénylő szabály az, amelyet a nemzetközi közösség feltétlenül alkalmazandónak tekint.[19] Ugyanakkor viszont mégsem hibáztathatjuk ezért a hiányosságért a bécsi konferencia részvevőit, mert az adott politikai helyzetben ez volt a legtöbb, amiben meg lehetett állapodni, és ha a konferencia ragaszkodott volna valamilyen érdemleges meghatározás kidolgozásához, akkor ez esetleg a cogens normával ellentétes nemzetközi szerződés semmisségének kimondását is akadályozta volna.

Mit lehet azonban ma pontosabb jogszabályi meghatározás hiányában a nemzetközi jog cogens normájának tekinteni? Véleményem szerint ezeket a cogens jellegű szabályokat, amelyekre az egész nemzetközi jogrendszer felépül, az új nemzetközi jog demokratikus alapelveivel kell azonosítani, amelyek kivétel nélkül minden államra kiterjednek, és amelyek alól az újonnan megalakuló államok sem vonhatják ki magukat. A Nemzetközi Jogi Bizottság tagjainak többsége előtt is ez az elképzelés lebegett, amire utal az egyezménytervezet 50. cikkéhez fűzött hivatalos kommentár, amikor a cogens jellegű szabá-

[15] 52. cikk: „Semmis az a szerződés, amelyet fenyegetés, vagy erőszak hatására, az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt nemzetközi jogi alapelvek megsértésével kötöttek."

[16] Ez az értelmezés összhangban van az ENSZ Közgyűlésének 216 (XXI) számú határozatával is, amely kimondja, hogy „más állam ellen intézett fegyveres támadás vagy bármely más módon alkalmazott erőszak" ellentétes a nemzetközi jog elveivel és az adott állam nemzetközi jogi felelősségét vonja maga után.

[17] A bécsi konferencia plénuma az egyezmény 53. cikkét 87 szavazattal 8 ellenében, 12 tartózkodással fogadta el. Hozzá kell azonban tenni, hogy az ellene szavazók és a tartózkodók legnagyobb része sem tette vitássá a cogens nemzetközi jogszabályok létét, hanem csupán az egyezmény vonatkozó rendelkezésének megfogalmazása ellen kívánt tiltakozni szavazatával (vö. United Nations Conference on the Law of Treaties, Second session, Official Records, 93—100. és 102—107. old.). Ez még világosabban kitűnik a konferencia első ülésszaka bizottsági tárgyalási anyagából. (U. az, First session, Official Records, 293. és kk., 330. és kk., 471. és kk.)

[18] A bécsi egyezmény szerint „az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabálya olyan normát jelent, amelyet az államok nemzetközi közössége mint egész olyanként fogadott és ismert el, mint amelytől nem lehet eltérni, és amelyet csak a nemzetközi jognak az ugyanilyen jelleggel rendelkező későbbi szabályával lehet módosítani".

[19] A mondat második fele ugyan valami többletet kíván ehhez hozzáadni, amikor azt mondja ki, hogy a cogens normát csak *azonos jellegű* későbbi szabállyal lehet módosítani. Nézetem szerint azonban ez az államok nemzetközi közössége jogalkotó hatalmának indokolatlan és gyakorlatilag nem is érvényesíthető korlátozása (vö. S. *Riesenfeld: Ius dispositivum* and *Ius cogens* in International Law in the light of a Recent Decision of the German Supreme Constitutional Court. The American Journal of International Law, 1966. évi 3. sz. 514—515. old.).

lyokra felhozott példák között megemlíti a nemzetközi jog egyes alapelveit.[20] Kétségtelen ugyan, hogy a nemzetközi jog alapelveinek taxatív felsorolását semmiféle okmány nem tartalmazza, de különböző határozatok mégis némi útbaigazításul szolgálhatnak. Ilyen például az ENSZ Közgyűlésének 1970. évi 2625 (XXV) számú egyhangúlag elfogadott deklarációja, amely az államok közötti baráti kapcsolatok és együttműködés egyes elveit fogalmazza meg. Ezek az elvek kétségkívül a mai nemzetközi jog alapelveinek tekintendők, bár nem merítik ki ezeket az alapelveket. További előrelépést fog bizonyára jelenteni az európai biztonsági és együttműködési konferencia sikeres lezárása is, amelynek fontos feladata a nemzetközi jog alapelveinek kontinensünk viszonyaira vonatkoztatott konkretizálása. Az alapelvek köre szélesedő tendenciát mutat, ami az államközi kapcsolatok szorosabbá válásának és ezzel párhuzamosan a nemzetközi jogrendszer tökéletesedésének biztos jele.

A cogens jellegű nemzetközi jogi normába ütköző nemzetközi szerződés semmisségéből szükségszerűen következik az egyenlőtlen szerződések érvénytelensége is. A nemzetközi jog cogens jelleggel felruházott alapelvei között fontos helyet foglal el az államok szuverén egyenlőségének elve, amelyet az ENSZ Alapokmánya a szervezetre magára és annak tagjaira is kötelező elvek között az első helyen említ. Az a szerződés, amelyből az egyik félre csak egyoldalú előnyök, a másikra pedig csak egyoldalú hátrányok származnak, az államok szuverén egyenlőségének elvébe ütközik, de ezt az elvet sérti a szerződés akkor is, ha a teljes egyoldalúság az előnyök, illetve a hátrányok vonatkozásában nem is állapítható meg, mégis kirívó aránytalanság mutatkozik a két fél számára a szerződésből adódó következmények között. Ebben az esetben megbomlik a felek egyenlő helyzete a szerződéses jogviszonyban, aminek a szerződés érvénytelenségét kell eredményeznie. Ez a tétel azonban csak korunk új nemzetközi jogában alakulhatott ki, amely jogellenesnek minősítette a kapitulációs rendszert, a gyarmati kizsákmányolást, a népek megfosztását természeti kincseik és erőforrásaik felhasználásától.

Kétségtelen, hogy az egyenlőtlen szerződés érvénytelenségére vonatkozó megállapítás gyakorlati alkalmazásánál bizonyos nehézséget jelent az egyenlőtlen szerződés fogalmának meghatározása. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a szerződés érvényességéhez nem lehet megkívánni a szerződő felek számára biztosított előnyök teljes egyenlőségét, és hogy az érvénytelenséget csak a felek helyzetében mutatkozó kirívó aránytalanság eredményezi, akkor olyan mércét állítottunk fel, amely lehetővé teszi nagyobb nehézség nélkül annak elbírálását, vajon az adott szerződés tartalmi rendelkezéseire való tekintettel érvényesnek tekinthető-e vagy sem. Semmi esetre sem fogadható el azonban az a burzsoá nemzetközi jogtudományban több szerzőnél jelentkező nézet, amely az egyenlőtlen szerződést azonosítani kívánja az erőszak hatására létrejött szerződéssel. Az esetek jelentős részében ugyan az adott szerződés érvénytelensége mindkét ok alapján nyilvánvaló, mert az egyenlőtlen szerződés megkötéséhez az egyik fél erőszak alkalmazása vagy erőszakkal való fenyegetés folytán járult hozzá, sok esetben mégis az erőszak nem mutatható ki, ugyanakkor azonban a szerződés érvényességének elismerése súlyos helyzetbe hozná az egyik szerződő felet. A két érvénytelenségi okot tehát meg kell különböztetni egymástól annak hangsúlyozásával, hogy a szerződés érvénytelenségét az egyik esetben a szerződéskötés körülményei, a másik esetben viszont a szerződés tartalmi rendelkezései vonják maguk után.

Ami a szerződés egyenlőtlen voltához kapcsolódó érvénytelenséget illeti, itt véleményünk szerint csakis a semmisség jogkövetkezményéről lehet szó. Az államok szuverén egyenlősége a nemzetközi jog egyik cogens alapelve, éppen ezért a bécsi egyezmény 53. cikkével összhangban egyenlőtlen szerződés esetében feltétlenül a semmisség szankcióját kell alkalmazni. Nem tartom elfogadhatónak azt az egyik angol szerző által javasolt megoldást, amely csak akkor kívánja semmisnek tekinteni a nemzetközi szerződést, ha abban az egyik állam teljes mértékben lemond szuverenitásáról, ami tulajdonképpen annyit jelent, hogy a szerződés semmisségére csakis az állami lét megszűnése esetén lehetne hivatkozni.[21] Ezzel szemben ugyanez a szerző minden más esetben a sértett államnak csupán a szerződés megtámadására való jogát ismeri el arra való hivatkozással, hogy a semmisséget „az egyenlőtlenség szélsőséges esetei számára kell fenntartani".

Az egyenlőtlen szerződés érvénytelenségével kapcsolatban felmerült nézeteltérések folytán indokolt lett volna, hogy a bécsi egyezmény kifejezett rendelkezést tartalmazzon erről a kérdésről, ami egyben értékes iránymutatást adhatott volna a gyakorlat számára. A bécsi egyezménynek ez a hiányossága azonban nem a szocialista államok magatartásának tulajdonítható, amelyek a bécsi konferencián ismételten kifejtették nézetüket az egyenlőtlen szerződések érvénytelenségéről.

*

A polgári jog általában megállapítja a lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződés semmisségét. Ezt a római jogban is már ismert szabályt ilyen formában hiába keressük az 1969. évi bécsi egyezményben, amely 61. cikkében csupán a nemzetközi szerződésnek az utóbb beálló lehe-

[20] ILC Report, 77. old.

[21] *Ld. I. Detter:* The Problem of Unequal Treaties. International and Comparative Law Quarterly 1966. évf., 1086. és kk.

tetlenülés folytán történő megszűnéséről beszél. Ha azonban különbséget teszünk a szolgáltatás jogi és fizikai lehetetlensége között, akkor a most említett hiányosság nagy mértékben lecsökken, mert a nemzetközi szerződés jogi lehetetlensége alatt voltaképpen nem érthetünk mást, mint a szerződésnek a nemzetközi jog cogens normájával ellentétes voltát, amit pedig a bécsi egyezmény a fentiekben már kifejtettek szerint helyesen szabályozott. Valóban nem szabályozza viszont a bécsi egyezmény a fizikailag lehetetlen szolgáltatásra irányuló nemzetközi szerződés érvénytelenségének kérdését, ami azonban aligha kifogásolható, mert a nemzetközi gyakorlatban ilyen szerződés megkötésére nem szokott sor kerülni, de ha mégis, az adott esetre nyilván — egyes kivételes szituációktól eltekintve — a tévedésre vonatkozó rendelkezéseket lehet alkalmazni. A probléma tehát a nemzetközi kapcsolatokban nem látszik gyakorlati jelentőségűnek.[22] Amennyiben mégis előfordulna olyan nemzetközi szerződés, amelynek vonatkozásában megállapítást nyerne a szolgáltatás kezdettől fogva fennálló fizikai lehetetlensége, és a tévedésre vonatkozó rendelkezések alkalmazása nem nyújthatna megoldást az adott esetre, felvetődhetik a kérdés, vajon ilyenkor a szerződés semmisségéről vagy megtámadhatóságáról lehetne-e szó. Logikusnak látszanék a szolgáltatás ab initio fennálló lehetetlensége esetén a szerződés semmisségét megállapítani arra való hivatkozással, hogy az ilyen szerződés fizikai okoknál fogva úgysem teljesíthető és az érvénytelenség bekövetkezését szükségtelen az egyik vagy másik szerződő fél megtámadási nyilatkozatától függővé tenni. Ugyanakkor azonban figyelembe kell venni kiindulópontunkat, amely szerint a semmisség szankcióját a nemzetközi jog abban az esetben fűzi a nemzetközi szerződéshez, amikor a szerződés létrejöttének körülményei vagy tartalma a nemzetközi közösség egészének érdekeit sértik, ilyen sérelmet viszont a fizikailag lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződés esetében általában nem találunk. Emellett a szóban forgó esetnek a nemzetközi kapcsolatokban a tévedés esetéhez való közelállása is azt indokolja, hogy a két esetet azonos elbírálás alá vonjuk. Mindez tehát amellett szól, hogy a fizikailag lehetetlen szolgáltatásra irányuló nemzetközi szerződést a megtámadható szerződések csoportjába soroljuk.[23]

Általában nem tartozik sem a jogilag, sem a fizikailag lehetelen szerződések kategóriájába az olyan nemzetközi szerződés, amely valamely előzőleg létrejött megállapodással összeegyeztethetetlen, ezért az ilyen szerződés érvénytelensége sem állapítható meg. Amennyiben azonos felek által kötött összeegyeztethetetlen szerződésekről van szó, természetszerűleg a lex posterior derogat priori elv érvényesül, abban azonban nem tudjuk Kelsen megállapítását követni, hogy amennyiben az első szerződés „örök időre kötött" szerződés, úgy a vele ellentétes újabb szerződést semmisnek vagy megtámadhatónak kell tekinteni.[24] Nézetünk szerint az ilyen „örök" szerződés nem fogható fel úgy, mintha ezzel a szerződés összes részvevői eleve megkötötték volna a maguk kezét olyan értelemben, hogy újabb szerződéssel akár hallgatólag is ne helyezhetnék hatályon kívül az ilyen szerződést. A nemzetközi szerződés közös egyetértéssel való megváltoztatásának a jogáról a felek kötelező hatállyal le sem mondhatnak, az ilyen lemondás tehát nem szolgálhat akadályául az új szerződés megkötésének.

Még kevésbé vethető fel a szerződés érvénytelenségének kérdése abban az esetben, ha az A és B állam között létrejött szerződés egyik részese, pl. B egy harmadik C állammal köt olyan szerződést, amely az A — B szerződéssel összeegyeztethetetlen. Itt már feltétlenül helyesnek tartjuk Kelsen álláspontját, akinek a megállapítása szerint ilyen esetben mindkét szerződés érvényes, de minthogy a kettő közül csak az egyik lesz teljesíthető, B állam nemzetközi felelőssége beáll annak a szerződő államnak az irányában, amellyel szemben a vállalt kötelezettség teljesítését elmulasztja. Éppen ezért helyes a bécsi egyezmény álláspontja, amely az egymással összeütköző szerződések kérdését nem az érvénytelenséggel foglalkozó fejezetben tárgyalja, és természetesen nem is kapcsolja az érvénytelenség jogkövetkezményét a szerződések valamelyikéhez.

*

A semmisségi okok futólagos megvizsgálása után vessünk néhány pillantást azokra a körülményekre, amelyeknek fennállása esetén a szerződő felek valamelyikének lehetősége nyílik a szerződés megtámadására. Az adott esetben a megtámadási aktus elengedhetetlen feltétele a szerződés érvénytelenségének, a megtámadás eredményeként azonban az érvénytelenség nemzetközi szerződés esetében is ex tunc következik be.

A szerződés megtámadására feljogosító érvénytelenségi okok általában az akarathiánnyal

[22] A bécsi egyezmény ezzel szemben rendelkezik 61. cikkében a szerződés megszűnési okai között a teljesítés utólag bekövetkező lehetetlenüléséről, amely szintén ritkán előforduló eset ugyan, de a gyakorlat a szolgáltatás utólagos fizikai lehetetlenülésének néhány esetét mégis ismeri.

[23] A megtámadhatóság melletti érvként lehetne felhozni még azt a tényt is, hogy a bécsi egyezmény 61. cikke a nemzetközi szerződésnek utólag beálló lehetetlenülése esetén nem állapítja meg a szerződés automatikus megszűnését, hanem csupán azt teszi lehetővé, hogy a szerződő fél követelje a szerződés hatálytalanítását, amiből arra következtethetnénk, hogy a szolgáltatás kezdettől fogva fennálló lehetetlenségéhez a megtámadhatóság következményét kell fűzni. Ezt az érvet azonban azért mellőzöm, mert nézetem szerint a bécsi egyezmény 61. cikkének említett rendelkezése nem tekinthető indokoltnak (ld. erről bővebben *Haraszti* György: A nemzetközi szerződések megszűnése. Budapest, 1973. 275. és kk.).

[24] H. *Kelsen:* Principles of International Law. New York, 1952. 362. old.

kapcsolatosak, ezenkívül ide tartozik még az az eset is, amikor a szerződéskötés az adott állam belső joga rendelkezéseinek megsértésével történt. A továbbiakban ezekkel kapcsolatban e tanulmány szűk keretei között csak néhány általános jellegű megjegyzésre szorítkozhatunk.

Ami az akarathiány eseteit illeti, a nemzetközi jog itt a polgári jog klasszikus tételeihez nyúl vissza, és ezeknek megfelelően szabályozza a felmerülő kérdéseket. Az akarathiány legsúlyosabb esetéhez, a kényszer alkalmazása, illetve a kényszerrel való fenyegetés eredményeként létrejött szerződéshez ugyan a nemzetközi jog a semmisség szankcióját fűzi, a tévedés és a megtévesztés azonban a szerződés megtámadhatóságát eredményezi.

Lényeges és menthető tévedés esetében egyetértés is van a nemzetközi jog tudományában és a diplomáciai gyakorlatban egyaránt abban a tekintetben, hogy ilyenkor a megtámadhatóság szankcióját kell a szerződéshez fűzni. Nem ilyen egyértelműek azonban az álláspontok a megtévesztés esetén. Kétségtelen, hogy a megtévesztés esete rendkívül ritka a nemzetközi gyakorlatban, ahol államok közötti szerződésekről van szó és az államok képviselői szerencsére csak ritkán alacsonyodnak le odáig, hogy csalárd magatartással bírják rá a másik felet a nemzetközi szerződés megkötésére. Hozzá kell azonban ehhez még azt is tenni, hogy — amint arra helyesen mutat rá egy francia szerző — még olyankor is, amikor a megtévesztés esete kétségtelenül fennforog, a sértett állam nehezen szánja rá magát, hogy a szerződés érvénytelenítése érdekében megtévesztésre hivatkozzék és beéri a tévedésre való utalással. Ennek indokát abban kell keresni, hogy az államközi kapcsolatokra súlyosan hathat ki, ha valamely államot csalárd magatartással vádolnak és ez a vád valószínűleg még csak jobban elmérgesíti a felek közötti vitát, másrészt a sértett államnak a szerződéskötésnél eljárt képviselőit is rossz megvilágításba helyezi az a beismerés, hogy a másik fél csalárd eljárását nem ismerték fel.[25] De ha ritka is a megtévesztésre való hivatkozás, mégis előfordult már néhányszor a nemzetközi gyakorlatban, és így nem tarthatjuk feleslegesnek a megtévesztés következményeinek a bécsi egyezményben való szabályozását.

Vitatható és vitatott is volt a bécsi konferencián, vajon a megtévesztés eredményeként létrejött szerződést semmisnek vagy megtámadhatónak kell-e minősíteni. A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete a szerződés megtámadhatóságára épült fel, a bécsi konferencián részt vevő küldöttségek egy része azonban, így többek között a magyar delegáció is rendkívül súlyosnak ítélte a megtévesztő fél eljárását és a semmisség jogkövetkezményét kívánta a megtévesztés eredményeként létrejött szerződéshez fűzni. A konferencia első ülésszakában felszólalt magyar delegátus a megtévesztést ugyanolyan jellegű jogellenes cselekménynek minősítette, mint a kényszer alkalmazását és ennélfogva a következmények azonosítása mellett foglalt állást.[26] Kongó (Brazzaville) és Venezuela delegációi hasonló irányú módosító javaslatot terjesztettek elő, ezt azonban a konferencia elutasította.[27]

A megtévesztéssel azonos elbírálás alá kell vonni a szerződéskötő személynek a másik szerződő fél részéről történő megvesztegetését is, amely ugyancsak az állami akarat meghamisítását eredményezi, és így az akarathiány egyik esetének minősül. A bécsi egyezmény kidolgozói következetesek maradtak önmagukhoz, amikor a megvesztegetéshez is a szerződés megtámadhatóságát fűzték, aki azonban a megtévesztés eredményeként létrejött szerződés semmisségét vitatja, annak szükségszerűen ugyanezt az álláspontot kell elfoglalnia a megvesztegetés esetében is.

Végül külön kell szólni a bécsi egyezmény rendszerében szereplő speciális megtámadási okról, amely tágabb értelemben ugyancsak az akarathiány esetei közé sorolható. Az egyezmény 46. cikke a megtámadhatóság jogkövetkezményét fűzi bizonyos esetben az olyan nemzetközi szerződéshez, amely az állam belső jogának a szerződéskötési jogkört szabályozó rendelkezései megsértésével jött létre.

A belső jog megsértésével létrejött nemzetközi szerződés problémája régóta ismert és a nemzetközi jogtudomány művelőit két táborra osztotta. Az egyik tábor, amely az akarati elv alapján áll, a belső jog szabályainak megsértésével létrejött szerződést érvénytelennek tekinti, minthogy a valódi állami akarat csakis a belső jogban, éspedig rendszerint az állam alkotmányában előírt eljárás követésével alakulhat ki. A nemzetközi jog nyilván nem szabályozhatja azt a kérdést, hogy az állami akarat kialakításának mi legyen a követendő útja, minthogy itt az állam kizárólagos belső joghatósági körébe tartozó kérdésről van szó, amennyiben pedig adott esetben a belső jog előírásaitól jogosulatlanul eltérnek, akarathiányos szerződéssel állunk szemben. A nemzetközi jogászok másik tábora ezzel szemben a nyilatkozati elv alapján áll, és ennek alátámasztására a nemzetközi forgalom biztonságának szempontjára hivatkozik.

A diplomáciai és a nemzetközi bírói gyakorlatból mindkét álláspont mellett lehet példákat felhozni, de megítélésünk szerint többségben vannak azok az esetek, amelyekben a belső jog lényeges hatásköri szabályainak megsértésével kötött szerződést érvénytelennek minősítették.[28]

[25] A. *Oraison:* Le dol dans la conclusion des traités. Revue générale de droit international public, 1971. évf. 620. és kk.

[26] United Nations Conference on the Law of Treaties. First session, Official Records, 260. old.

[27] United Nations Conference on the Law of Treaties, Official records. Documents of the Conference. 169. old.

[28] Egyes konkrét példákra ld. *Haraszti* György, id. mű, 39. old.

A nemzetközi jogtudomány jeles képviselőinek nagy része is lényegében ezt a felfogást teszi magáévá. Ennek a felfogásnak a híve többek között Oppenheim,[29] Rousseau[30] a szovjet irodalomban Sursalov[31] és Tunkin.[32]

A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetei a múltban szintén ebből az álláspontból indultak ki,[33] az utolsó tervezet és ennek nyomán az egyezmény azonban részben eltért ettől a felfogástól, és a két álláspont közötti áthidaló megoldást keresve a szerződéskötési jogkörre vonatkozó lényeges belső jogszabályok megsértésével kötött nemzetközi szerződést érvényesnek tekinti, hacsak a belső jog megsértése nem volt nyilvánvaló. Ez az álláspont a szerződéskötési eljárás megkönnyítését és a nemzetközi forgalom biztonságának fokozását célozza, vele szemben azonban számos elvi és gyakorlati ellenvetés tehető. Jelzett célját ez a rendelkezés már azért sem érheti el, mert a szerződés alkotmányellenességének „nyilvánvaló" volta nagyon is problematikus és súlyos vitákra adhat alkalmat. Véleményem szerint helyesebb lett volna a nemzetközi kapcsolatok sajátos jellegének és annak a körülménynek a figyelembevételével, hogy államközi viszonylatban nagyobb nehézség nélkül lehetővé válik a szerződéskötő államok alkotmányának a szerződéskötési jogkörre vonatkozó szabályaival megismerkedni, a kérdést oly módon szabályozni, hogy az állam belső joga szóban forgó *lényeges* szabályainak megsértésével kötött szerződés megtámadhatósága elismerést nyerjen. Ez jobban összhangban állt volna azzal az elvi szempontból sem kifogásolható felfogással, amely szerint itt a belső jog által rendezendő kérdésről van szó, másrészt kizárta volna, hogy lényegtelen szabályok megsértése a szerződés érvénytelenítését vonhassa maga után. Kétségtelen azonban, hogy a bécsi egyezmény hatályba lépése esetén az egyezmény részeseire nézve a szóban forgó kérdésben a 46. cikk lesz az irányadó és valószínűleg a szerződő felek körén túlmenőleg is befolyásolni fogja a nemzetközi gyakorlatot.

A most elmondottak természetesen nem vonatkoztathatók arra az esetre, ha a szerződéskötő személy kapott meghatalmazásának korlátait lépi túl. Ebben az esetben a szerződés érvényessége csak akkor lesz kétségbe vonható a bécsi egyezmény 47. cikke értelmében, ha a szóban forgó megszorításokat a meghatalmazásban vagy más úton a többi szerződő fél tudomására hozták. Ebben az esetben az akarathiány könnyen felismerhető esetéről van szó, amely a nemzetközi szerződés megtámadhatóságát eredményezi.

*

Végül még néhány megjegyzést kell tennünk a nemzetközi szerződés érvénytelenségének érvényesítése esetén követendő eljárásra vonatkozólag.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az általános nemzetközi jog szabályai értelmében eleve meghatározott előzetes eljárás általában nem követelhető meg ahhoz, hogy a nemzetközi szerződés érvénytelenségének következményei beálljanak. A nemzetközi jog mai szabályai a nemzetközi viták békés elintézésének kötelezettségét róják ugyan az államokra, de a békés elintézés eszközeinek megválasztását az államok belátására bízzák. Ha tehát valamely nemzetközi szerződés érvényességét, illetve érvénytelenségét illetően vita keletkezik az államok között, azt ugyanolyan eszközökkel kell eldönteni, mint bármely más nemzetközi vitás kérdést. A nemzetközi jog jelenlegi állása mellett semmiképpen sem lehet szó például arról, hogy a nemzetközi szerződés érvényessége körül keletkezett viták tekintetében valamiféle kötelező nemzetközi bíráskodás legyen megállapítható.

A bécsi egyezmény mindamellett bizonyos sajátos rendelkezéseket állít fel a nemzetközi szerződés érvényességének kétségbe vonása esetére. Az egyezmény 65. cikke mindenekelőtt bizonyos várakozási időt állít be az érvénytelenség következményeinek levonására, éspedig az érdekelt fél által a többi szerződő félhez intézett közléstől számított háromhónapos időközt, amelynek letelte után — feltéve, hogy a bejelentés ellen kifogás nem hangzott el — az érvénytelenségre hivatkozó fél szabad kezet kap a cselekvésre. Valamely szerződő fél kifogásolása esetén a vitát a nemzetközi jog által erre nézve rendelkezésre bocsátott eszközök valamelyikével kell békésen elintézni, az eszközök megválasztása azonban a felek közötti megegyezéstől függ. Amennyiben ez az eljárás 12 hónap alatt nem vezetett eredményre, az egyezmény 66. cikke speciális egyeztető eljárás igénybevételét írja elő, az ennek eredményeként létrejött döntés azonban természetesen nem kötelező erejű, de nem hagyható figyelmen kívül, hogy a közvélemény szerepe esetleg jelentősen befolyásolhatja a szerződő feleket az egyeztető bizottság ajánlásához való alkalmazkodást illetően. A bécsi egyezmény viszont a Nemzetközi Bíróság kötelező igénybevételét írja elő a cogens nemzetközi jogszabályba ütköző nemzetközi szerződés érvénytelenségével kapcsolatos vita eldöntésére.

Mindezeket a rendelkezéseket semmiképpen sem lehet a ma hatályos nemzetközi jogszabályok részének tekinteni, jelenleg tehát csak a fentebb kifejtett általános nemzetközi jogelvek irányadók a nemzetközi szerződések érvénytelenségével kapcsolatos viták eldöntésére nézve.

[29] L. *Oppenheim* — H. *Lauterpacht:* International Law. Vol. I. 8th ed. London, 1955. 887. és kk.

[30] Ch. *Rousseau:* Droit international public. Paris, 1953. 33. old.

[31] V. M. *Sursalov:* Osznovanyija gyejsztvityelnosztyi mezsdunarodnih dogovorov. Moszkva, 1957. 224. old.

[32] G. I. *Tunkin:* Pravo dogovorov na XV szesszii Komiszszii mezsdunarodnovo prava. Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo, 1964. évi 2. sz. 85. old.

[33] Ld. Yearbook of the International Law Commission, 1951. Vol. II. 73. old.

Sőt már most előre látható, hogy a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi egyezménynek a bécsi konferencián sok vitát kiváltott 66. cikkével szemben számos fenntartás fog beérkezni az egyezményhez csatlakozni kívánó államok részéről, tehát az egyezményben részt vevő államok jelentős részének viszonylatában ez a cikk nem fog érvényesülni, és csupán az általános nemzetközi jogi elvek lesznek irányadók. Már az 1972 végéig beérkezett csatlakozások között is találkozunk ilyen irányú fenntartásokkal Szíria és Tunézia részéről. Szíria fenntartással élt az egyezménynek a kötelező egyeztetésről, Tunézia pedig a Nemzetközi Bíróságnak a cogens jellegű jogszabályba ütköző nemzetközi szerződéssel kapcsolatban felmerülő vitákra vonatkozólag megállapított kötelező joghatóságáról szóló rendelkezéseivel szemben.[34] A szíriai fenntartással szemben több állam kifogással élt, és részben a fenntartással érintett rendelkezések, részben a szerződés egésze tekintetében nem tekinti magát szerződéses kapcsolatban Szíriával, aminek kinyilvánításához ezeknek az államoknak kétségtelenül joguk van. Nem tudjuk azonban már elfogadni az Egyesült Államok által bejelentett kifogásnak azt a megállapítását, amely szerint a szíriai fenntartás „összegyeztethetetlen az egyezmény tárgyával és céljával", hiszen az egyezmény tulajdonképpeni tárgya és célja a nemzetközi szerződésekre vonatkozólag kialakult anyagi jogi szabályok kodifikálása, a nemzetközi viták rendezését illetően viszont létre jöttek olyan általános érvényű szabályok a nemzetközi jogban, amelyek a szerződések jogával kapcsolatban is minden további nélkül alkalmazhatók. De álláspontunk megalapozottságát legjobban talán éppen az mutatja, hogy maga a Nemzetközi Jogi Bizottság sem tekintette az egyezmény 66. cikkében foglalt szabályoknak az egyezménybe való beiktatását nélkülözhetetlennek, mert hiszen tervezetében ezek a szabályok nem is szerepeltek, és azokat csak a bécsi konferencia vette fel hosszú viták után az egyezménybe.

Végső következtetésként megállapíthatjuk tehát azt, hogy a szerződés érvénytelenségével kapcsolatos viták eldöntése tekintetében a bécsi egyezmény 66. cikkében és Függelékében foglalt rendelkezések jelenleg nem hatályosak, minthogy ezek nem a kialakult szokásjogi szabályok kodifikációját jelentik, és a jövőben, tehát az egyezmény hatályba lépése után sem lesznek hatályosak a velük szemben fenntartással élő államokra nézve. Ezeknek az államoknak a vonatkozásában a jövőben is csupán az a kötelezettség áll majd fenn a nemzetközi szerződések érvényessége körül keletkező viták tekintetében, mint általában minden nemzetközi vitát illetően, vagyis a vita békés rendezésének kötelezettsége a vitában álló felek közös egyetértésével választott eszközök felhasználásával.

*

Amint láttuk, a nemzetközi jognak már elöljáróban vázolt demokratikus átalakulása a nemzetközi szerződések érvénytelenségét meghatározó szabályok tekintetében bekövetkezett lényeges változásokban is tükröződött. A bécsi egyezmény ennek a fejlődésnek alapulvételével végezhette és végezte is el a maga kodifikációs munkáját. Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy a kompromisszumok eredményeként létrejött bécsi egyezmény sem általában, sem konkréten a nemzetközi szerződés érvénytelenségének szabályozása terén nem mentes a hiányosságoktól, és az utóbbi problémakör vonatkozásában főleg egyes kérdések feletti szótlan átsiklása kifogásolható. Éppen ezért az államok gyakorlatának a szerepe a továbbiakban sem lesz elhanyagolható. Bizonyosra vehető, hogy a szocialista államok továbbra is az élen járnak majd a nemzetközi szerződések jogának demokratikus irányban való továbbfejlesztése és a még mutatkozó hézagoknak ebben a szellemben való kitöltése terén.

Haraszti György

[34] U. N. Doc. ST/LEG/SER. D/5. 401. és kk.

A nemzetközi magánjog 30 éve

1. A felszabadulásunk óta eltelt harminc év hazánk fejlődésének legdinamikusabb korszaka. Úgy vélem, hogy ez az állítás nem szorul a statisztika segítségére, nemcsak ismert, hanem mindnyájunk által *átélt* igazság ez. Az állami, gazdasági, társadalmi és tudományos élet minden szektorára kihatott, minden részét magával ragadta ez a fejlődés, nem volt és nincs megállás. Téved, aki azt állítja, hogy e harmincadik évfordulón *megáll* és visszatekint.

E fejlődés ellenállhatatlan s mindent magával ragadó üteme jól lemérhető jogfejlődésünkön. A jog hajlamos a lustálkodásra, lemarad, későn követi az alapul fekvő viszonyok változásait, — akkor ébred magára, amikor az élet tényei erre késztetik. S mégis: e harminc év alatt új „corpus iuris"-t alkottunk a magunk számára, elhanyagolhatóan csekély kivétellel a jogtörténetnek adtuk át a felszabadulás előtti jogrendszerünket, — mai gazdasági társadalmi viszonyainkat tükröző, adekvát szabályok rendezik életünket.[1]

Forradalmi feladatot kapott ezáltal jogtudományunk: megalapozni, kidolgozni a magyar jog szocialista elméleti alapjait, ezen az alapon elindítani a jogalkalmazás s a jogértelmezés felelősségteljes gyakorlatát, s szelektálni, megmenteni felszabadulás előtti jogtudományunk haladó eszméit. Nem alaptalan azt állítani, hogy jogtudományunk megfelelt e feladatnak.

Vonatkozik-e mindez a magyar nemzetközi magánjogra? Lépést tartott-e azzal a fejlődéssel, amit más jogi diszciplínák területén az elmélet, a gyakorlat és a törvényhozás elért? Nem azért tekintem-e egyértelműen pozitívnak más jogágak elért eredményeit, mert nem keltem fel azt a gyanút, hogy a nemzetközi magánjog művelőit is dicsérem? Elégedettek lehetünk-e e diszciplínában kétségtelenül elért fejlődéssel? Úgy érzem, hogy harmincadik évfordulónk ünnepélyességébe nem viszek disszonáns hangot, ha nemcsak az elért jelentős eredményekről számolok be, hanem azokat az érzékeny pontokat is megemlítem, ahol nem látom megnyugtatónak az elért eredményeket.

2. A nemzetközi szintű polgári-kereskedelmi jogviszonyok példátlan *mennyiségi* változásának voltunk tanúi a második viágháború után. A nyersanyagban szegény Magyarország nem tudta volna háború előtti ipari kapacitását hathétszeresére növelni, ha külkereskedelmét ennél nagyobb arányban nem sokszorozza meg. A magyar ipar nyersanyagbázisa a külkereskedelem. A nemzetközi kereskedelemben való fokozott részvételünk folytán a külkereskedelmi monopólium gyakorlására feljogosított állami vállalatok, korábban elképzelhetetlen mennyiségű és volumenű nemzetközi jogviszony alanyaivá váltak. A független országok számának növekedésével földrajzilag is lényegesen kiterjedtebbé vált külkereskedelmünk.

Ez a ma is egyre növekvő folyamat rövidddel felszabadulásunk után már éreztette hatását jogunk és jogtudományunk fejlődésében. Tételes jogunk ugyan nem tartalmazott kielégítő rendelkezéseket a vitássá vált külkereskedelmi ügyletek eldöntésére, ítélkezési gyakorlatunk az alkalmazandó jog tekintetében mégis egységesen alakult annak folytán, hogy az esetek túlnyomó többségében az eladó jogát tekintette a szerződésre irányadónak.[2] Ez a kapcsoló elv egyébként a második világháború után mind szélesebb körben — ma már lehet mondani: világméretekben —, nyert elfogadást. A Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Választottbíróság érdeme az ítélkezési gyakorlat egységének s ezzel e bíróság iránti nemzetközi bizalomnak megteremtése.

Nemcsak külkereskedelmünk sikeres fejlődése, hanem politikai körülmények is hozzájárultak a nemzetközi jellegű polgári jogviszonyok számszerű növekedéséhez. Sok magyar vándorolt külföldre, elszakadva nemcsak hazájától, de sok esetben legközelebbi családjától is. Magyarország e század eleje óta a kivándorlók hazája. Kezdetben a nyomor, később az üldöztetés, a háború, végül a szocializmus eszméjétől való idegenkedés táplálta ezt a folyamatot. A nyomor elől kivándorlók népes táborát a jómódúak, sőt vagyonosok követték. Azok, akik vagyonuk tekintélyes részét idejében ki tudták vonni az országból, vagy akiket kész egzisztencia várt külföldön. Megszaporodtak a családjogi, tartási, házassági és örökösödési ügyek, — más szóval a családjogi jogviszonyok jelentős része nemzetközivé vált.

3. A polgári jogi jogviszonyok számának e — divatos szóval élve — robbanásszerű növekedése mellett új fajta jogviszonyok is keletkeztek a nemzetközi kapcsolatok terén. Korábban nem ismert, vagy csak jelentéktelen számban előfordult ügyletek léptek előtérbe, mint a kooperáció, know-how, külföldi tőkeberuházás stb; ezek mellékügyleteiként a különböző elszámolási, fizetési módok vagy biztosítékok stb. A jogterület szélesedett tehát számos olyan ügyletfajtával, amelyek jelentős részére a belső jogban sem található megfelelő tételes szabályozás. Még szóhasználatunk is megváltozott, a „külkereskedelem" szó eddigi *genus* jelentése helyé-

[1] Nem foglalkozhatom itt most azzal, hogy a törvényhozás e dinamizmusa milyen veszélyeket rejt magában: a fölösleges számú jogszabályon kívül a voluntarizmus egyik előidézője, annak a téves nézetnek, hogy valamely politikai kívánságot csak jogszabályba kell foglalni, és máris teljesül.

[2] KGST. 1968. évi ÁSZF. 110 §

re a „külgazdaság" lépett, amelynek egyik *speciese* a külkereskedelem. A bankügyletektől a turizmusig Magyarország mindenütt jelen van a nemzetközi forgalomban.

E páratlan gyors ütemű fejlődés természetesen törvényhozásunk és külpolitikai gyakorlatunk munkáján is megmutatható. Nemzetközi magánjogi kódex hiányában korábban is tartalmaztak egyes törvényeink kollíziós rendelkezéseket,[3] — hasonlóan számos két- és többoldalú nemzetközi egyezményünkhöz. Későbbi átfogó kódex szempontjából azonban fontos mozzananak kell tekintenünk azt, hogy már a családjogi törvényünket, az 1952. évi IV. tv-t életbe léptető 1952. évi 23. sz. tvr. a házasságra, a családra s a kiskorúra vonatkozó jogviszonyok kollízióit összefüggően szabályozza.[4] Viszonylag gyors ütemben jöttek létre a baráti szocialista országokkal a kétoldalú polgári jogsegély-egyezmények, amelyeknek joghatósági és kollíziós szabályai is főként a családjogi viszonyokat érintik. Viszonylag gyors csatlakozásunk az 1956. június 20-i New Yorki egyezményhez a tartásdíj külföldön való behajtásáról, magyar családok szétszakadásával keletkezett problémákra utal.[5]

4. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelenlegi állapotát nem fejezi ki pontosan az a megállapítás, hogy számszerűleg hatalmasan megnőttek, földrajzilag szétterültek s minőségben változtak, illetve új minőségi elemekkel keveredtek. Bonyolultabbak, komplexebbek is lettek. A résztvevő országok társadalmi-gazdasági rendjétől függetlenül számos kérdésben előtérbe nyomult az állami irányítás vagy az állam valamilyen formájú beleszólása. Ez pedig a jog segítségével történik, tehát az eddig tisztán polgári szabályozás közjogi elemekkel keveredett, ami két irányban is hozzájárul a bonyolultsághoz: belföldön közrendi erővel érvényesülnek, külföldi bíró pedig nem alkalmazza, mert nem magánjog. Talán elegendő a különböző devizatörvényeket vagy az állami tervezésre (tőkés országokban is!) vonatkozó szabályokat említeni, amivel a behozatali és kiviteli engedélyezési rendszerek is összefüggnek. A szocialista országok egymás közötti kereskedelme azonos gazdaságpolitikai elveken alapszik — az állami beavatkozás mértéke mégis különböző—, a vállalati hatáskörök úgyszólván országonként térnek el egymástól.

E mindinkább bonyolulttá váló jogviszonyokból eredő viták megoldására a klasszikus értelemben vett nemzetközi magánjog kollíziós szabályai nem bizonyultak kielégítő eszköznek. Mindinkább utat tör az a nézet, hogy a nemzetközi viszonylatban létrejött kereskedelmi vagy más gazdasági célú ügyletek, nem csupán a bennük levő „külföldi elem" révén különböznek a tisztán belföldi ügyletektől. Nem elég tehát az ügy eldöntése érdekében azt a nemzeti jogot alkalmazni, amelyre a külföldi elem utal, mert ez a jog sem tartalmaz kielégítő megoldást. Hiába tekinti a „belföldi" jog az egész ügyletet belföldinek — közömbössé válva most már a külföldi elem iránt[6] —, a jogviszony mégsem lesz azonos egy tisztán belföldi jogviszonnyal. A belföldi jog egyszerű alkalmazása nem ad adekvát megoldást. *Jogi természetüknél* fogva térnek el a nemzetközi jogviszonyok a belső polgári jogviszonyoktól s ezért külön, nemzetközileg egységes anyagi jogi szabályozásra van szükség.

5. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokból eredő jogviszonyok tekintetében nem új keletű az a törekvés, hogy ne belső (nemzeti) jog alkalmazásával nyerjenek szabályozást, hanem nemzetközileg általánosan elfogadott *anyagi* jogi szabályozás útján. Így jöttek létre azok a többoldalú nemzetközi egyezmények, amelyek az árufuvarozás és személyszállítás különböző fajtáira, ipari tulajdon védelmére, szerzői jogra, váltóra, csekkre stb. vonatkoznak. Ezek — a szerzői jogi egyezmények kivételével — az árura vonatkozó szerződés mellékügyleteiként jelentkező jogviszonyokat szabályozzák, míg a nemzetközi kereskedelem joga szabályozatlan maradt.

A kereskedő természetesen mozgékonyabb, mint állama. Ha az államok nem szabályozzák közös egyetértéssel gazdasági kapcsolataikat, ha ezek fejlesztését szükségesnek tartják is, de az útjában álló akadályt nem tudják elhárítani, a kereskedők maguk teszik ezt szerződés formájában, felhasználva a szerződés szabadságának elvét. A különböző „általános feltételek", szokások, tőzsdei és szakmai üzleti szokványok, az egyes monopolvállalatok által kibocsátott blanketták mellett a nagy nemzetközi gazdasági szervezetek (EEC, ECAFE, ICC) által kidolgozott s közvetlenül a szerződő felek akaratából irányadóul tekintett szabályozások küszöbölik ki a nemzeti jogok kollízióit és a jogok valamelyikének az alkalmazását. Ez a folyamat bíztató annyiban, hogy távolodik attól a felfogástól, amely szerint *bármely* belső jog alkalmazásával *bármely* nemzetközi jogviszonyból eredő vita megoldható. De aggályos, hogy ugyanakkor távolodik az egységesítéstől, mert elvileg minden régió, minden szakma, minden monopólium autonóm módon hozza létre a maga „szabályait", szerződés alakjában. De nem az állam hatalma, hanem az egyik fél gazdasági ereje kényszeríti ki a napóleoni kódex elvét: a szerződés törvénye azoknak, akik azt kötötték. Ma már az irodalom hangot ad annak a nézetnek, hogy az ily módon létrejött szerződések „autonóm" jellegűek, vagyis érvényességük, értelmezésük semmiféle nemzeti jog alapján el nem bírálható.

[3] *Szászy:* Magy. Nemzetközi Magánjog Tervezet, 1948. 37. köv. old.

[4] A Csjt-t módosító 1974. évi I. tv. kapcsán a gyámhatósági eljárásról kibocsátott 1/1974. (VI. 27.) O. M. sz. rend. 277. §-a is tartalmaz kollíziós szabályt.

[5] 1957. évi 53. sz. tvr.

[6] Ld.: szerző: Renvoi, Questions of Int. Law, 1970. 197. old.

6. A KGST tagországai már 1958-ban felismerték az egységes szabályozás szükségességét, sőt még korábban is, 1951-ben, amidőn mintaként — kétoldalú alkalmazás megkönnyítése végett — kidolgozták az általános, egységes kereskedelmi feltételeket. Az 1958, majd az új 1968. évi Általános Szállítási Feltételek már jogszabályi erővel, egységesen rendezik a tagállamok közötti kölcsönös áruszállításokat.[7]

A KGST-n belüli kereskedelem útjából ezzel a jogbizonytalanság mint akadályokat, nehézségeket támasztó ok, elhárult — de a nemzetközi kereskedelem szabályozatlansága világméretekben nem csökkent. A magyar kormány érdeme, hogy felismerte az orvoslás útját. 1965 évben az ENSZ közgyűléshez benyújtott javaslatára a Közgyűlés 1966-ban létrehozta az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottságát, amelynek feladata a nemzetközi kereskedelem jogának haladó összehangolása és egységesítése. A jogbizonytalanság, a belső szabályozások eltérő jellege, vagy a szabályozás hiánya, egyik akadálya az államok közötti egyenjogú, kölcsönös előnyökön alapuló gazdasági kapcsolatok fejlődésének. Ennek megszüntetését vállalta magára, kormányunk javaslatára, az ENSZ.

7. A nemzetközi kapcsolatok fejlődése nagy lendületet adott a magyar jogtudománynak: felkeltette az érdeklődést a nemzetközi magánjog s az összehasonlító jog problémái iránt. Mindkettő elhanyagolt területe volt a két világháború között az egyébként gazdag jogtudománynak. Maradandó terméke tulajdonképpen csak Szászy István 1938-ban megjelent Nemzetközi Magánjog c. műve, s talán ugyanő volt ennek az időszaknak az egyetlen olyan tudósa, aki nem mellékesen foglalkozott a nemzetközi magánjog és összehasonlító jog kérdéseivel.[8]

Közvetlenül a felszabadulás után — érthető módon — nem a nagy elméleti kérdések, hanem aktuális problémák foglalkoztatták a jogtudományt: békeszerződés, elhurcolt javak, külföldiek kártalanítása stb.

Szászy István azonban már 1948-ban közreadta „Magyar Nemzetközi Magánjog Törvénytervezet és indokolás" c. munkáját, amelyet egyetemi előadásainak jegyzetbe foglalása követett. Egyetemi jegyzetként Flachbarth Ernő és Világhy Miklós (mindkettő 1951-ben) publikáltak oktatás céljára készült nemzetközi magánjogot. Ezek elméleti megalapozottság tekintetében még az útkeresés állapotában voltak. S ez érthető is: a felszabadulás előtti magyar egyetemek neveltjei most ismerkedtek a szocialista jog elméleti s ideológiai alapjaival, s ez lépteiket bizonytalanná tette.[9] A diszciplína iránt érdeklődők azonban 1951-ben nagy segítséget kaptak: magyar fordításban megjelent L. A. Lunc Nemzetközi Magánjoga. Ez volt az első külföldi szerző által írt ilyen tárgyú könyv, amely magyar fordításban kiadót talált. Nevezetessége azonban nem ez, hanem az, hogy a marxi ideológia, a külpolitika és a jog szintézisének mintájául szolgált. Nem hibátlan mű volt, (szerzője később több tételét revideálta), mégis lámpásként szolgált az útkeresők számára.[10]

8. Ettől kezdve a nemzetközi magánjog *egyes* elméleti kérdéseinek a kifejtése is megkezdődött mint a joghatóság, államosítás és kártalanítás, közrendi záradék, minősítés problémája stb. A magyar jogászok észrevehetően aktívak lettek. Ezt nemcsak a jogirodalom mutatta, hanem csatlakozásunk és tevékeny részvételünk az International Law Association munkájában, nemzetközi tudományos konferenciákon való részvételünk, idegen nyelven megjelent tanulmányok stb. A Magyar Jogászszövetség nemzetközi magánjogi szakosztálya szerencsésen hozta össze a nemzetközi kereskedelem jogának elméleti művelőit, a külkereskedelemben működő jogtanácsosokkal s más gyakorló jogászokkal. E szakosztály tanulmánykötetei a „Jogi problémák a nemzetközi kereskedelemben" értékes tanulmányokban foglalkoznak e jogterület problémáival s e hasznos sorozat megszakadását csak fájlalni lehet, ha vigaszul szolgál is az a fáradhatatlan érdeklődés és tudományos igényesség, amellyel e szakosztály tagjai ma is foglalkoznak jogi problémákkal. Itt kell azonban megemlítenem, hogy a Nemzetközi Jogi Társaság (ILA) kétévenkénti konferenciáira a magyar tagozat Questions of International Law címen tanulmánykötetet ad ki angol és francia nyelven, — amely nemzetközi magánjogot tárgyaló tanulmányokat is tartalmaz. E kötet színvonalát mutatja az az érdeklődés, amellyel a külföldi jogászok azt fogadják, sőt — lehet mondani — reklamálják.

Előbb két kiadásban egyetemi jegyzetként, majd 1956 és 1961 közt három magyar és egy német kiadásban könyvalakban jelent meg e cikk szerzőjének „Nemzetközi Magánjoga", amely arra törekedett, hogy a szocialista magyar jogfelfogás alapján fejtse ki az érvényesnek tekinthető magyar nemzetközi magánjogi elveket. Ugyanakkor szem előtt tartotta azt is, hogy a könyv csak akkor elégíti ki a jogéletet, ha a gyakorló jogászok, bírák, ügyvédek is haszonnal tudják forgatni.

9. 1956 után újabb fellendülés időszaka következett. Kibontakoztak az ország nemzetközi kapcsolatai s felnőtt az új jogászgeneráció, amely már szocialista szemlélet és jog tanulása útján nyerte képességét. Érdeklődési körük és

[7] Ezt csak évek múlva, 1964-ben követte a hágai egyezmény az ingódolgok adásvételére, — s ez is néhány állam között csak 8 évvel később lépett hatályba.

[8] *Balla* Ignác ügyvéd volt, *Szászy* István munkáin kívül egyedül tőle jelent meg könyvalakban „Tételes nemzetközi magánjog", 1928-ban.

[9] *Flachbarth* Ernő pl. azt írta, hogy szocialista bíró nem alkalmazhatja tőkés állam jogát, mert a szocialista jog magasabbrendű. Nem is vette észre, hogy ezzel likvidálja a nemzetközi magánjogot.

[10] Ne feledjük, hogy ebben az időben a tudományos tévedés is kockázatos volt: trockista, revizionista, stb. jelzők készen álltak a kritika eszközei között.

kutatási területük felöleli a nemzetközi gazdasági élet minden szektorát, s tanulmányaik eredménye nemcsak színt, de színvonalat is ad jogi irodalmunknak. Emellett az „első" generáció aktivitása sem csökken. Az átfogó problémák (jogegységesítés, perjog, választott bíróság, találmányi szabadalom stb.) mellett megjelennek a részletkérdésekről szóló tanulmányok (mint licencia, garancia, képviseleti szerződés, kellékszavatosság, tisztességtelen verseny, védjegy stb.) Szászy István ismét átfogó művel jelentkezik: a munkajog nemzetközi magánjogi vonatkozásait dolgozza fel, de átfogó művekkel jelenik meg Meznerics Iván is, aki a nemzetközi fizetések jogát dolgozza fel, külföldön is ismertté vált művekben. Új nevek jelennek meg részben fiatalok részben azok, akik más jogterületen dolgoztak, de munkájuk nemzetközi problémák megoldását is követelte tőlük. Boytha György, Mádl Ferenc, Harmathy Attila, Vida Sándor, Timár István munkásságát említem —, igazságtalanul azokkal a színvonalas szerzőkkel szemben, akik névszerinti említésére e cikk keretében nincs lehetőségem.[11]

10. Az ENSZ kereskedelmi jogi bizottságának létrejötte fokozta az érdeklődést a jogegységesítés iránt. Olyan jogi megoldásokat tesz ez a cél szükségessé, amelyek elfogadhatók s alkalmazhatók a szocialista, a fejlett tőkés és a fejlődő országok számára. Lehetséges ez? A jog — valljuk — nem lehet fejlettebb az alapnál, amelyre épül; de az is követelmény, hogy adekvát tükrözése legyen alapjának: nemcsak egy fejletlen társadalom nem tud mit kezdeni egy fejlett társadalomra szabott joggal, de a fejlett társadalom se boldogul primitív, kezdetleges szabályrendszer alkalmazásával. Ez a tétel azonban csak a különböző fejlődési fokon levő, egymástól különálló társadalmak szabálya. A világ kereskedelmében az országok összessége vesz részt s a résztvevőknek ez a sokasága a köztük keletkező gazdasági viszonyok szempontjából még a szabályozatlanság állapotában van. S amit ma egységesen szabályozottnak nevezünk, az a jogviszonynak csak töredéke —, s maga a szabály is az államoknak csak egy töredékében érvényesül. A káosznál minden rend jobb: ez a belátás van az ENSZ elhatározása mögött, s ez a belátás fog — hosszú, szívós munka árán — eredményre vezetni.

Az ENSZ nemzetközi kereskedelmi jogi bizottságában Magyarország tevékeny részt vesz. Sok színvonalas beszámoló jelent meg a bizottság és az általa létrehozott munkabizottságok munkájáról, az egységesítéssel és a jog összehangolásával kapcsolatos gyakorlati és elvi kérdésekről. A bizottság nyolcadik éve működik, Magyarország kezdettől fogva részt vesz munkájában, jogosan kelt hiányérzetet, hogy e nyolc év munkájáról összefüggő beszámolót nem kapott a magyar jogásztársadalom.

11. A világméretű egységesítésre törekvés új lendületet adott az összehasonlító jognak. Természetesen az összehasonlító jogtudomány eddig sem volt ismeretlen, művelése, módszerként alkalmazása a jogtudomány minden ágában szükségesnek mutatkozott. Nem volt olyan mértékű, mint a burzsoá jogtudományban, amelyben — Szabó Imre kifejezésével élve — „elburjánzott" az összehasonlító jogtudomány —, de szilárd elmélete sem volt, s ezért művelői nálunk is egymással gyakran össze nem hasonlítható tételeket hasonlítottak össze." A megtévesztő következtetések", „látszólagos hasonlóságok" megállapításának elkerülése végett fejtette ki Az összehasonlító jogtudomány c.[12] munkájában Szabó Imre az összehasonlító jog elvi alapjait, rámutatva, hogy a szocialista joggal való összehasonlítás esetében a hasonlóság, tőkés jog esetében a különbség kimutatása az elsődleges.[13] Ennek a tételnek az érvényességét nem érinti, hogy az egységesítés céljával végzett összehasonlítás esetében, az alapul fekvő társadalmi gazdasági rend különbségére tekintet nélkül a hasonlóságok keresése a főcél, mert ezek segítenek hozzá az egységesen elfogadható megoldások megleléséhez.[14]

Gyakorlati célok inspirálják tehát az összehasonlítással foglalkozó, egyre bővülő, irodalmi munkásságot. Szászy, Eörsi, Meznerics, Harmathy s sokan mások publikálják összehasonlító kutatásuk eredményeit, magyar és külföldi szakfolyóiratokban egyaránt. Gyakorlati és elméleti célokat egyaránt szolgálnak azok a munkák, amelyek egy-egy idegen jogrendszer főbb vonásait ismertetik.[15]

12. A magyar nemzetközi magánjog fejlődésének fontos mozzanata volt a nemzetközi magánjogi törvényjavaslat kidolgozása. Az igazságügyminiszter kezdeményezésére igazságügyi, egyetemi és gyakorlati jogászokból álló bizottság dolgozta ki a részletes tervezetet. A több évig tartó munka során számos vitatott kérdés nyert tisztázást, nemcsak a jogtudomány, hanem a bírói gyakorlat számára is. Ha ugyanis jogilag szabályozatlan terület jogi rendezése végett hivatalos úton tervezet készül, ennek hatása a gyakorlatban előbb-utóbb érezhető lesz. Úgy tűnik, hogy a tervezet törvényerőre emelé-

[11] Az e jogterülettel foglalkozó irodalom hirtelen gazdagodását jól mutatja az Állam és Jogtudományi Bibliográfia címen megjelenő periodikus kiadvány. Korábbi kiadványok a nemzetközi magánjogi irodalmat a „Polgári jog" c. fejezet 9. vagy 10-ik alcímeként tárgyalják, 1—2 hasáb terjedelemben. Az 1964—66-os kötet alcíme már több oldal terjedelmű, — az 1967—69 évi kötet már önálló fejezetként, 10 oldalon sorolja fel a tárgyidőszak irodalmát.

[12] Kritikai Tanulmányok a modern polgári jogelméletről. Akad. Kiadó, 1963. 41. s köv. old.

[13] uo. 70. old.

[14] Szabó Imre írja: „nem lehet tudománynak vagy önálló tudománynak tekinteni az összehasonlító jogtudomány címszava alatt végzett olyan tevékenységet, amely ..... egyedül prakticista célokat követ." id. mű. 59. old.

[15] mint pl.: *Eörsi* Gyula A skandináv jogról és jogtudományról, MTA. ÁJT. 1974.

tott az összehasonlító szemlélet kifejlődésére. A komparatív módszer alkalmazásának eredményeként a tudományos tevékenység a magyar jogintézmények vizsgálatán túl már az egyetemes összefüggések vizsgálatára is kiterjedt.

Fordulópont akkor következett be, amikor sikerült túllépni a puszta jogi formák vizsgálatán és jogszabálymagyarázaton, s a jogot már mint komplex társadalmi jelenséget kezdték kutatni.

E módszertaniaknak nevezhető problémák mellett bizonyos tudományrendszerezési elvek is és az állam- és jogtudományok tudományrendszerbeli helyenek helytelen meghatározása irányába hatottak. Ilyenekként említette az előadó azt a polgári tudományrendszerezési elvet, amely társadalomtudományok és humántudományok, avagy a leszűkített formájában tudományok (science) és ismeretek (knowledge) megkülönböztetéssel operált. Hasonlóan eredménytelenül próbálkozott az előbbi irány hibáit kiküszöbölni az a felfogás is, amely az ún. embertudományok fogalmát konstruálta meg. Újabb kísérletet a nomotetikus és nemnomotetikus (avagy ideografikus) tudományokon alapuló csoportosítás jelentett, de eredményeivel ez is inkább tévútra, mint helyes irányba vezetett.

A marxizmus—leninizmus, elvetve a fenti tudományrendszerezési kísérleteket —, társadalomelméletével a társadalomtudományok egységét vallja, s így helyezi el az állam- és jogtudományokat is a társadalomtudományok csoportjában. Természetesen ez a tudományrendszerbeli elhelyezés nem mehetett végbe puszta átsorolással, hanem csak egy hosszabb társadalmi és eszmei fejlődési folyamat eredményeként.

Harmathy Attila az Intézet 1972—75 közötti középtávú tervével foglalkozva különösen két nagy kutatási feladatra hívta fel a figyelmet: — „a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása" című országos főirányra; valamint „a szocialista vállalat" elnevezésű, szintén országos főirányra. Az első témában az Intézet nemcsak kutatásokat végez, hanem az egész főirány koordinálását is ellátja. A szocialista vállalat körében bizonyos kiemelt, nagyobb résztémákat kutat.

E két országos főirány mellett még a következő jelentősebb kutatásokban vett és vesz részt az Intézet: a jogtudat alakulásának vizsgálatával csatlakozott az Intézet a társadalmi tudat alakulása című kutatáshoz, míg a burzsoá jogelméleti nézetek bírálatával az antikommunista törekvések ideológiai koncepcióinak elemzéséhez. A közvetlen és képviseleti demokrácia formái és mechanizmusa az ipari és mezőgazdasági üzemekben című témában kutatásokat folytatott, s szervezési tevékenységet is végzett az Intézet. A középtávú világgazdasági prognózis elnevezésű kutatáshoz a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga témakör tanulmányozásával kapcsolódik.

Az Intézet az általa eddig kutatott jogágakban továbbra is folytatja a tudományos munkát, így: az állam- és jogelmélet, az államjog és államigazgatási jog, polgári jog, büntető jog és nemzetközi jog egyes területein.

Köpeczi Béla, az Akadémia főtitkára beszédében abból indult ki, hogy a 25 évvel ezelőtti társadalmi változás, új társadalmi formációra való áttérés nemcsak az állam funkcióinak és jellegének a megváltoztatását jelentette, hanem új megoldandó kérdéseket vetett fel az állam- és jogtudományok számára is. Ez tette szükségessé a Jogtudományi Intézet megalapítását azzal a célkitűzéssel, hogy az a jövőben az állam- és jogtudományi kutatások bázisa legyen.

Az Intézet jelenlegi helyzetével foglalkozva külön is hangsúlyozta a főtitkár az Intézet részvételét a jogszabályok előkészítésében, s példaként említette az alkotmánymódosítást és a tanácstörvényt, amelyek elméleti megalapozásában az Állam- és Jogtudományi Intézetnek igen jelentős szerepe volt. Jelenlegi feladatai közül a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása c. országos főirány kutatását és koordinálását emelte ki.

Az ünnepi évforduló alkalmából a főtitkár kitüntetéseket adott át: az Elnöki Tanács több évtizedes tudományos munkásságukért Halász Józsefnek és Peschka Vilmosnak, az Intézet tudományos osztályvezetőinek a Munka Érdemrend arany, illetve ezüst fokozatát adományozta. Szabó Imre akadémikusnak, az Intézet igazgatójának a szovjet—magyar tudományos együttműködés fejlesztése érdekében végzett több évtizedes munkájáért a Szovjetunió Tudományos Akadémiája által adományozott kitüntetést nyújtotta át. Ezt követően akadémiai jutalmakat adott át a főtitkár az Intézet számos dolgozójának.

Szakács Ödön, a Legfelsőbb Bíróság elnöke a gyakorlati élet képviseletében méltatta az Intézet tevékenységét. Többek között utalt az Intézet és a Legfelsőbb Bíróság közötti együttműködési szerződésre, amely a gyakorlat és elmélet kapcsolatának fejlődését jelentősen segíti. Ezen kívül egyéb együttműködési formák is kialakultak az Intézet és a Legfelsőbb Bíróság között.

Az ünnepség után az Intézet Könyvtára kiállításon mutatta be az elmúlt 25 év során publikált intézeti tudományos munkákat.

Rácz Lajos

KÖZLEMÉNY

A Jogtudományi Közlöny 1975. évi februári számában nyomdatechnikai problémák miatt az élen szereplő cikk szerzője tévesen lett feltüntetve. „A jogsértő piaci magatartás, a tisztességtelen haszon gazdasági szankciói" című tanulmány szerzője helyesen: *Dr. György Ernő* c. egyetemi tanár.

Szerkesztőség

ÁRA: 16,— Ft

se nem ütközik elvi vagy politikai akadályba, s ez mégis késedelmet szenved. A törvényesség megszilárdulása is azt kívánná, hogy az érvényes jogszabályok eddigi szétszórtságát — más jogviszonyok tekintetében a teljes szabályozatlanságot az egységes kódex szüntesse meg. A szabályozás, már elfogadott jogelvek szilárd alapra helyezése nem jelent nagyobb kockázatot, mint a szabályozás hiánya. Reméljük ezért, hogy a tervezet elkészülte jogunknak nem fontos állomása, hanem csak feltételes megállóhelye.

13. E visszapillantás során említettem, hogy polgári jogsegélyegyezményeink vannak valamennyi szocialista országgal, amelyek tárgyuknál fogva inkább családjogi kérdéseket rendeznek, s nem tartalmaznak szabályokat a gazdasági kapcsolatokra vonatkozóan. Ezek az egyezmények kétoldalúak, ami lehetővé teszi a két fél különleges szempontjainak a figyelembevételét. Megfontolást érdemel azonban az a körülmény, hogy *minden* szocialista országnak *minden-másik* szocialista országgal kétoldalú egyezménye van. Ez már az egyezmények olyan (feleslegesen) nagy számára vezetett, amelyet lényegesen lehetne csökkenteni *egy* több oldalú szocialista polgári jogsegélyegyezménnyel. Ellent kell állnom a csábításnak, hogy ennek lehetőségéről részletesen szóljak, de időszerűnek látszik az, hogy harminc év után a több tucat egyezmény *egységesítésére* és több oldalú egyezménybe foglalására kezdeményezés történjék. Ezt persze meg kellene előznie olyan összehasonlító munkának, amely egybeveti valamennyi kétoldalú egyezmény hasonlóságait és eltéréseit.

14. Ezt a munkát, ezenkívül a szocialista jogrendszerek összehangolását, a nemzetközi árucsere során keletkezett ítéletek egységét szolgálná olyan gyakorlati és elméleti folyóirat, amelyet a szocialista országok állam és jogtudományi intézetei *közösen* adnának ki. Már az is szolgálná harmonikus jogfejlődésünket, ha a KGST keretében lehetséges volna a tagországok gazdasági tevékenységét érintő jogszabályok és ítéletek publikálása, elemzése, tudományos kérdések tárgyalása.

15. A magyar nemzetközi magánjog fejlődését az elmúlt harminc évben nem lehet összehasonlítani semmilyen korábbi időszak eredményeivel. Az a minimális és inkább kedvtelésből, mint tudományszomjból eredő érdeklődés, ami a felszabadulás előtt e tudományág iránt mutatkozott, még olyan kezdetnek sem tekinthető, amelyből a felszabadulás után fejlődött ki mai színvonalú tudományunk. Mai gazdag s a polgári, családi és munkajog minden részletkérdését tárgyaló irodalmunk még csírájában sem volt meg felszabadulás előtti jogtudományunkban. Nemzetközi kapcsolataink példátlan kiteljesedése adta meg azt az impulzust, amely a fentiekben vázolt fejlődést elindította, tudományát megteremtette s e tudomány művelőinek hosszú listáját kezünkbe adta. Az egyetemek pedig tovább képezik a jogág jövő művelőit s fejlődésünket talán ezzel lehetne lemérni: a nemzetközi magánjog művelése nem „hobby", életbevágó fontosságú célt szolgál, s nem monopólium, mert nemzetközivé vált jogviszonyainkban minden jogásznak értenie kell hozzá.

Réczei László

SZEMLE

25 éves az Állam- és Jogtudományi Intézet

1974. december 6-án ünnepi ülés keretében emlékeztek meg az Állam- és Jogtudományi Intézet megalapításának 25. évfordulójáról az Akadémia vári kongresszusi termében.

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetét 1949-ben a 4231/1949. (IX. 13.) M. T. számú rendelettel alapította a Kormány, amikor is a Kelet-európai Tudományos Intézetet megszüntetve létrehozta az Állam- és Jogtudományi Intézetet, a Történettudományi Intézetet, a Nyelvtudományi Intézetet és a Földrajzi Könyv- és Térképtárat. Az Állam- és Jogtudományi Intézet felügyeleti szervei kezdetben többször változtak, mígnem 1955-ben az Akadémia irányítása alá került, s azóta fokozatosan növekedett szerepe az Akadémia társadalomtudományi intézeteinek rendszerében.

Az Intézet párt-, állami és szakszervezeti vezetősége nevében Török Lajos, az Intézet pártalapszervezetének titkára nyitotta meg az ünnepi ülést. Ünnepi előadást tartott Szabó Imre, az Intézet igazgatója. Harmathy Attila tudományos titkár az Intézet tevékenységét és jelenlegi terveit ismertette. Beszédet mondott Köpeczi Béla, az Akadémia főtitkára és Szakács Ödön, a Legfelsőbb Bíróság elnöke.

Szabó Imre akadémikus ünnepi előadásában — amelyet „Az állam- és jogtudományok és a társadalomtudományok" címmel tartott — azt a fejlődési utat vázolta fel, amelynek során a szocialista állam- és jogtudományok elfoglalhatták az őket megillető helyet a társadalomtudományok rendszerében, s egyben jelezte az Intézet huszonöt éves fejlődését is.

Az Intézet feladata az indulásnál elsősorban a magyar állami és jogi intézmények vizsgálata volt, majd fokozatosan bontakozott ki tudományos kutató jellege, s a hazai állam- és jogtudományi kutatás műhelyévé fejlődött. A szocialista és nyugati tőkésországok jogának kutatása inspirálólag ha-

XXX. új évfolyam 5. szám Budapest, 1975. május

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

BENEDEK KÁROLY:
A jogrendszer stabilitása és a polgári jog ... 229

HAJNAL JÁNOS—VISKY KÁROLY:
Kapacitáslekötés — kapacitásfoglalás 237

TÖRŐ KÁROLY:
Sajtóhelyreigazítás 247

ERDŐSY EMIL:
Büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének néhány feladata 256

RÓNAI RÓBERT:
A gyanúsított kihallgatásának garanciális szabályai 263

PUSZTAI LÁSZLÓ:
Szemlebizonyítás középkori perjogunkban ... 271

Szemle:

DEGRÉ ALAJOS:
A francia magánjogtörténet szemléletmódja 279

RÁCZ GYÖRGY:
Bírák Világkongresszusa Firenzében 282

NAGY FERENC:
A magatartás-felügyelet — mint új intézkedés — a Német Szövetségi Köztársaság hatályos büntetőjogában 285

Jogirodalom:

Harmathy Attila: Felelősség a közreműködőért (NIZSALOVSZKY ENDRE) 288

Szabóné Nagy Teréz: A szocialista büntető igazságszolgáltatás egyesítése és differenciálása (GÖDÖNY JÓZSEF) 292

A. Akszenyonok—V. A. Kikoty—L. P. Fomina: A burzsoá agrárjogi elmélet kritikája (SÜVEGES MÁRTA) 296

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Карой Бенедек:* Прочность правовой системы и гражданское право. — *Янош Хайнал—Карой Вишки:* Занятие и ангажирование производственных мощностей. — *Карой Тере:* Внесение коррективa в печатное издание. — *Эмил Эрдеши:* Некоторые задачи дальнейшего развития нашей системы наказаний. — *Роберт Ронаи:* Гарантийные нормы допроса подозреваемого. — *Ласло Пустаи:* Осмотр местности в качестве доказательства в венгерском средневековом процессуальном праве. — *Обзор: Алайош Дегре:* Способ подхода в истории французского частного права. — *Дердь Рац:* Всемирный конгресс судей в г. Флоренции. — *Ференц Надь:* Надзор за поведением — как новая мера — в действующем праве ФРГ. — *Юридическая литература:* Аттила Хармати: Ответственность должника за суб-поставщика *(Эндре Нижаловски).* — Терез Сабо-Надь: Унификация и дифференциация социалистического уголовного производства *(Йожеф Гедень).* — А. Аксененок—В. А. Кикоть—Л. П. Формина: Критика буржуазной теории земельного права *(Марта Шювегеш)*

INHALT: *Károly Benedek:* Die Stabilität des Rechtssystems und das Zivilrecht. — *János Hajnal—Károly Visky:* Kapazitätsbindung-Kapazitätsbesitzung. — *Károly Törő:* Presseberichtigung. — *Emil Erdősy:* Einige Aufgaben der Weiterentwicklung unseres Strafsystems. — *Róbert Rónai:* Die garantielle Regeln des Verhörs des Verdächtigten. — *László Pusztai:* Augenscheinbeweis in unserem mittelalterlichen Recht. — *Rundschau: Alajos Degré:* Die Betrachtungsweise der französischen Privatrechtsgeschichte. — *György Rácz:* Weltkongress der Richter in Florenz. — *Ferenc Nagy:* Die Verhaltensaufsicht — als neue Vorkehrung — im geltenden Strafrecht der BRD. — *Rechtsliteratur:* Attila Harmathy: Verantwortung für den Mitwirkenden *(Endre Nizsalovszky).* — Frau Szabó Teréz Nagy: Die Unifizierung und Differenzierung der sozialistischen Strafrechtspflege *(József Gödöny).* — A. Aksenenok—V. A. Kikot—L. P. Fomina: Die Kritik der bürgerlichen agrarrechtlichen Theorien *(Márta Süveges)*

SOMMAIRE: *Károly Benedek:* La stabilité du système juridique et le droit civil. — *János Hajnal—Károly Visky:* Fixation et saisie de la capcité. — *Károly Törő:* Rectificatif de presse. — *Emil Erdősy:* Quelques tâches du développement progressif de notre système pénitencier. — *Róbert Rónai:* Règles de garantie de l'interrogatoire du prévenu. — *László Pusztai:* Prevue d'inspection dans notre procédure du moyen âge. — *Revue: Alajos Degré:* Mode contemplatif de l'histoire du droit privé françois. — *György Rácz:* Congrès Mondial des Juges à Florence. — *Ferenc Nagy:* La surveillance de conduite — comme une dispostion nouvelle — dans le droit pénal étant en vigueur dans la République Fédérale Allemande. — *Littérature:* Attila Harmathy: Responsabilité pour l'intervenant. *(Endre Nizsalovszky)* — Mme Szabó, Teréz Nagy: L'integration et la differentiation de la juridiction pénale socialiste *(József Gödöny).* — A. Akszenyenok—V. A. Kikoty—L. P. Fomina: La critique de la théorie de droit agraire bourgeoise. *(Márta Süveges)*

CONTENTS: *Károly Benedek:* The stability of the legal system and civil law. — *János Hajnal—Károly Visky:* Capacity—engagement, capacity—reservation. — *Károly Törő:* The disclaimer. — *Emil Erdősy:* Some tasks of improvement of our penal system. — *Róbert Rónai:* Safeguards in the examination of the suspect. — *László Pusztai:* Survey as a proof in Hungarian medieval law of procedure. — *Review: Alajos Degré:* Points of view in French history of private law. — *György Rácz:* World conference of judges in Florence. — *Ferenc Nagy:* Supervision of conduct as a new measure in the criminal law of the German Federal Republic. — *Legal literature:* Attila Harmathy: Contractual liability for third persons *(Endre Nizsalovszky).* — Teréz Szabóné-Nagy: Unification and differenciation of socialist criminal justice. *(József Gödöny).* — A. Axenienock—A. Kikoty—L. Fomina: A criticism of bourgeois agrarian—law theories. — *(Márta Süveges)*

Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy a Jogtudományi Közlöny szerkesztője *Dr. Pap Tibor*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora, szerkesztőségi titkár *Dr. Vörös Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A szerkesztőség tagjai — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága megbízásából — *Dr. Benedek Ferenc*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense, *Dr. Horváth Tibor*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője, *Dr. Madarász Tibor*, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense, *Dr. Szentpéteri István*, a szegedi JATE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára.

E lapszám (XXX. új évfolyam 5.) szerzői: *Dr. Benedek Károly*, a Legfelsőbb Bíróság polgári kollégiumának vezetője. — *Dr. Hajnal János*, a Legfelsőbb Bíróság bírája. — *Dr. Visky Károly*, a Legfelsőbb Bíróság bírája. — *Dr. Törő Károly*, az Igazságügyi Minisztérium főelőadója. — *Dr. Erdősy Emil* egyetemi docens (Pécs). — *Dr. Rónai Róbert*, a Fővárosi Főügyészség, osztályvezető ügyész. — *Dr. Pusztai László*, az Országos Kiriminológiai és Kriminalisztikai Intézet munkatársa. — *Dr. Degré Alajos*, a Megyei Levéltár igazgatója (Zalaegerszeg). — *Dr. Rácz György* Legfelsőbb Bírósági tanácselnök. — *Dr. Nagy Ferenc* egyetemi tanársegéd (Szeged). — *Dr. Nizsalovszky Endre* akadémikus. — *Dr. Gödöny József*, a Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet igazgatója. — *Dr. Süveges Márta* egyetemi adjunktus

XXX. új évfolyam 5. szám Budapest, 1975. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A jogrendszer stabilitása és a polgári jog

I.

1. Napjainkban sok szó esik a jogszabályok számáról. Nem múlik el jogalkalmazási kérdéseket tárgyaló értekezlet anélkül, hogy ez a téma fel ne vetődne, de gyakran tárgya a jogszabályok számának alakulása, azok gyakori változása és a túlszabályozás tudományos előadásoknak, értekezéseknek, szakfolyóiratokban közölt cikkeknek, tanulmányoknak, sőt az utóbbi időben a napi sajtóban megjelenő cikkeknek, tudósításoknak is.

A kérdés jelentősége megérdemli a széles körű érdeklődést, hiszen a törvényesség fontos bázisa a szilárd jogrendszer. Az állampolgárok többsége, az emberek milliói arra törekszenek, hogy életviszonyaikat a jogszabályoknak megfelelően alakítsák és ne kerüljenek szembe a törvénnyel. Ez a törekvés azonban csak akkor járhat sikerrel, ha a jogrendszer viszonylag stabil, a jogszabályok egyszerűek, könnyen áttekinthetők, mindenki által hozzáférhetők és megismerhetők. A jogalkalmazói munka is csak akkor lehet megfelelő színvonalú, ha a jogrendszer egységes koncepción alapul, következetes rendezési elveket tükröz, mentes minden eshetőlegességtől és a változások csak olyan méretűek, amilyenek feltétlenül szükségesek. A jogalkalmazó csak ilyen feltételek mellett találja meg azt a fonalat, amely eligazítja őt a jogrendszerben és amelynek segítségével a jogszabályok, valamint az azokban foglalt rendelkezések összefüggő láncolatában könnyen ki tudja választani a rendezésre szoruló jogviszonyra vonatkozó szabályt.

Nem véletlen tehát, hogy az MSZMP Központi Bizottságának XI. kongresszusi irányelvei ezzel a kérdéssel külön is foglalkoznak és kiemelik: „Nagy figyelmet kell fordítani a törvények pontos végrehajtására, jogrendszerünk stabilitására."[1]

2. A tennivalók meghatározása érdekében először is arra a kérdésre kell válaszolni, hogy milyen ismérvek alapján lehet a jogrendszert stabilnak tekinteni.

Megítélésem szerint a jogrendszer akkor stabil, ha helyesen alkalmazkodik a társadalmi fejlődéshez, ha olyan mértékben változik, amilyen mértékben azt a társadalmi változások megkívánják.

Ebből a meghatározásból az is következik, hogy a jogrendszer stabilitása elsősorban nem a jogszabályok számától függ. A szocialista jogrendszernek a társadalmi fejlődéshez való alkalmazkodása a jogszabályok változásával, nevezetesen azzal megy végbe, hogy a régi, a fejlődés által meghaladott jogszabályokat új, a megváltozott körülményekkel összhangban álló jogszabályok váltják fel. Ehhez képest kisszámú új jogszabály is lehet sok, ha a régi jogszabály módosítása, illetőleg az új jogszabály meghozatala nem volt indokolt. Ugyanakkor nagyszámú új jogszabály is lehet kevés, ha a társadalmi változások üteme olyan nagy, hogy a jogrendszer így sem tud azzal lépést tartani. Egyet kell értenem Takács Imre professzorral abban, hogy amikor a jogszabályok számáról beszélünk, nem egyszerűen a jogforrások számára kell gondolnunk, hanem a bennük levő rendelkezések mennyiségére is.[2] A szükséges új jogszabályban is lehetnek ugyanis felesleges rendelkezések, de indokolt jogszabálymódosítás

[1] A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Irányelvei a Párt XI. Kongresszusára. A Népszabadság 1974. december 8-i számának melléklete.

[2] *Kiss* Éva—*Miklós* Lajos—*Hársfalvi* Rezső: A Magyar Jogászszövetség VIII. Országos Munkaértekezlete, Magyar Jog 1974., 8. sz.

esetén is hatályban maradhatnak elavult szabályok.

Ha tehát jogrendszerünk stabilitásának kérdésére helyes választ akarunk adni, nemcsak számszerűleg, hanem tartalmilag is át kell tekinteni a vizsgált időszakban megjelent jogszabályokat. Ehhez a vizsgálódáshoz a jogszabályváltozás számszerű alakulása legfeljebb kiindulási alap lehet.

3. Mint ismeretes, a X. pártkongresszus időszakában az állami élet, a szocialista demokratizmus és a gazdasági irányítási rendszer továbbfejlesztése széles körű jogalkotást tett szükségessé. Új, eddig szabályozatlan jogterületeket kellett szabályozni, elavult jogszabályokat újakkal kellett felváltani és számos jogszabályt kellett kisebb-nagyobb mértékben módosítani. Az Alkotmány módosítása is több jogszabály újjáalkotását, illetőleg módosítását tette szükségessé. Érthető tehát, hogy szokatlanul nagy számban léptek hatályba új jogszabályok. Ezt mutatja az is, hogy a hatályos jogszabályok most megjelent gyűjteménye — a nemzetközi szerződések, illetőleg az azokat tartalmazó jogszabályok leszámításával is — kereken száz szerzői ívvel nagyobb terjedelmű, mint a korábbi volt. Az új gyűjtemény pedig még nem tartalmazza az 1973. és 1974. évben megjelent jogszabályokat. Világos tehát, hogy nemcsak a jogforrások száma, hanem azok terjedelme is nagyobb, mint korábban volt. Az emelkedés a különböző jogforrások között az alábbiak szerint oszlik meg: törvény, törvényerejű rendelet és elnöki tanácsi határozat tizenkét ív, minisztertanácsi rendelet és határozat hat ív, miniszteri rendelet hetvennyolc ív, vagyis legnagyobb az emelkedés a miniszteri rendeletekben. A számadatok ilyen alakulásához a törvények és törvényerejű rendeletek többszintű végrehajtása is hozzájárulhat.

A kérdés most már csak az, hogy azok a kétségtelenül jelentős társadalmi változások, amelyek ebben az időszakban bekövetkeztek, mennyiben tették szükségessé a jogrendszer ilyen nagyméretű átalakítását. Ennek megállapításához tartalmilag is meg kellene vizsgálni a megjelent új jogszabályokat. További megvizsgálásra szoruló kérdés, hogy ilyen nagyarányú és viszonylag gyors társadalmi fejlődés idején milyen módon lehet elkerülni a jogszabályok inflációját és milyen módszerekkel lehet legcélravezetőbben a jogrendszert a fejlődés követelményeivel összhangba hozni. Az igazságügyminiszternek a Magyar Jogászszövetség siófoki munkaértekezletén elhangzott beszédéből arra lehet következtetni, hogy a XI. Pártkongresszus időszaka — a még várható jogalkotási feladatok megoldása mellett is — a stabilizálódás időszaka lesz.[3] Ezt támasztja alá a kongresszusi irányelvek már idézett célkitűzése, de az igazságügyminiszternek a Népszabadság 1975. január 11-i számában megjelent nyilatkozata is. A felvetett kérdések vizsgálata mégsem egyszerűen jogtörténeti jelentőségű, mert a fejlődés tovább folyik, tehát a jogalkotási munka, a jogrendszer továbbfejlesztése is folyamatos feladat marad. Ehhez pedig a vizsgálódásból levont következtetések hasznos segítséget nyújthatnak.

4. Általánosan elterjedt az a nézet, hogy a jogszabályok számának növekedése, a jogrendszer nagyméretű átalakulása világjelenség, a tudományos-technikai forradalom elkerülhetetlen következménye. Hivatkoznak arra, hogy a társadalmi viszonyok világszerte bonyolultabbá váltak, ennek következtében az állami beavatkozás, a jogi szabályozás új területekre is kiterjed. A tudományos-technikai forradalom hatása valóban érezhető az egész világon, ez azonban nem feltétlenül azonos módon jelentkezik a különböző társadalmi rendszerekben, tehát a tőkés és a szocialista termelési viszonyok között. Nézzünk meg csak egy területet: a gazdasági élet irányítását. A tőkés fejlődés jelenlegi szakaszát azzal lehet jellemezni, hogy az állam kénytelen növelni a beavatkozást a gazdasági életbe. Nagy üzemek és pénzintézetek kerülnek a tőkésállamok tulajdonába, de a gazdasági élet bizonyos tervezése is tapasztalható. Szocialista viszonyok között a gazdálkodás intenzívebb szakaszát ezzel szemben a gazdálkodó egységek önállóságának fokozása jellemzi. Így van ez nálunk is, ahol Sárközi Tamás[4] meghatározása szerint a tervszerű piacszabályozás indirekt tervgazdálkodási modellje érvényesül, de azokban a szocialista országokban is, ahol — ismét Sárközi Tamás fogalmi meghatározását használva — a decentralizált indirekt tervgazdálkodás módszerét követik. Ebből pedig az következne, hogy a tőkésállamokban növekszik a gazdasági életet érintő jogi szabályozás, szocialista viszonyok között pedig a tendencia csökkenő irányzatú. Nem akarok magam sem a leegyszerűsítés és az elhamarkodott következtetések hibájába esni, ezért csupán arra szeretném a figyelmet felhívni, hogy időszerű lenne ezt a kérdést is körültekintően megvizsgálni és alapos jogi összehasonlító kutatásokat végezni. Ezek a kutatások kiterjedhetnének a fejlett tőkés és a szocialista jogrendszerekre egyaránt. Ebben a tekintetben a polgári jog területén úttörő munkát végzett Eörsi Gyula akadémikus, ha célja elsősorban nem is a jogi szabályozás módszereinek a vizsgálata volt.

5. Sokan hivatkoznak arra is, hogy — habár nőtt az új jogszabályok száma — a jogrendszer jogszabály állománya nem gyarapodott, sőt talán csökkent, mert nagyobb számú régi jogszabályt helyeztünk hatályon kívül, mint ahány újat alkottunk. Ez lehet hogy így van, de az is lehet, hogy az új jogszabályok részletesebben szabályozzák ugyanazt a kérdést, mint a

[3] *Korom* Mihály: Jogi életünk időszerű kérdései, Magyar Jog 1974. 6. sz. 317—328. old.

[4] *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és tulajdonjog. Akadémia Kiadó Budapest 1972.

régiek és több rendelkezést tartalmaznak a korábbiaknál. A már ismertetett adatok ugyanis egyértelműen megcáfolják azt a feltételezést, hogy ma kevesebb jogi rendelkezés van hatályban mint korábban volt. Úgy gondolom azonban, hogy ez a kérdés a jogrendszer stabilitásának megítélése és a túlszabályozás vizsgálata szempontjából, ha nem is teljesen közömbös, de legalábbis igen csekély jelentőségű.

Minden új jogszabály hatálybalépése a gyakorlatban átmeneti bizonytalanságot okoz. Ahhoz ugyanis, hogy a jogalkalmazók az új jogszabályt megismerjék és helyesen alkalmazzák, viszonylag hosszabb idő szükséges. A jogszabály megismeréséhez nem elég a szöveg ismerete, hanem meg kell érteni annak célkitűzéseit, alapvető elveit, tartalmát. Különösen így van ez olyankor, amikor hosszabb idő eltelte után átfogó törvénykönyvet, vagy egyéb nagyobb jelentőségű jogszabályt egész más koncepción alapuló új jogszabály vált fel. Régi tapasztalat, hogy a jogalkalmazási gyakorlatban egy ideig még az új jogszabály szövegével is több vonatkozásban a régi gyakorlat és ezzel a régi jogszabály tartalma él tovább. Nem elég ugyanis az újat megtanulni, hanem a régit el is kell felejteni és ez talán nehezebb, de legalábbis tovább tart, mint az új jogszabály megtanulása. Ezen a helyzeten semmit sem változtat az, ha az új jogszabály egy, vagy több régi, de a gyakorlatban már hosszabb idő óta érvényesülő és így jól ismert jogszabályt helyez hatályon kívül, tehát ha a jogszabályok száma tényleg nem emelkedik, sőt talán csökken. A törvényesség szempontjából az is fontos, hogy az új jog átmenjen a köztudatba, ami szintén nem egyszerű dolog. Minderre felhívta a figyelmet a már említett siófoki beszédében Korom Mihály igazságügyminiszter is.

A kifejtettekből az következik, hogy igen alaposan meg kell fontolni, elengedhetetlenül szükséges-e az új jogszabály megalkotása, és ha igen, milyen terjedelemben.

Igazat kell adni azoknak, akik azt hangsúlyozzák, hogy gyorsan fejlődő társadalmunkban nem alkalmazható az a régi jogszabályalkotási módszer, amely szerint egy-egy jogszabály tervezetét évekig készítettek elő és a már kész tervezet tartalmát is hosszú ideig fontolgatták, vitatták, mielőtt azt a jogalkotó szervek elé terjesztették. Igaz azonban az is, hogy a megfontolt, a tudomány eredményeire és a gyakorlat tapasztalataira támaszkodó jogszabály megalkotásához időre, nyugodt, kiegyensúlyozott munkastílusra van szükség. De időt kell adni a jogalkalmazónak és a lakosságnak is arra, hogy az új jogszabályt annak hatálybalépése előtt alaposan megismerhesse. A jogalkotás tervezésénél ezért — a lehetőség korlátai között — el kell kerülni, hogy egy jogalkalmazó apparátusra ugyanabban az időben, vagy rövid időközön belül nagyobb számú új jogszabály zúduljon. Ennek érdekében hasznos dolog az azonos vagy rokon területre vonatkozó jogszabályok fokozatos kihirdetése és fokozatos hatálybaléptetése. Az ezzel járó időveszteség bőven megtérül azzal, hogy a jogszabály színvonalasabb lesz és gyorsabban, pontosabban hatályosul a gyakorlatban.

6. A X. Pártkongresszus határozatai feladatként jelölték meg a szocializmus építését magasabb szinten. Voltak, akik ebből azt a következtetést vonták le, hogy jogrendszerünk még nem szocialista típusú, tehát ennek az időszaknak a feladata az új szocialista jogrendszer kifejlesztése és ennek érdekében jogrendszerünk teljes átformálása. Úgy vélem, hogy ezzel a ma már kevésbé hangoztatott nézettel is vitatkozni kell. Jogrendszerünk a X. Pártkongresszus előtti időben is a szocialista tulajdonviszonyokra épülő szocialista állam jogát tartalmazta, tehát szocialista típusú jogrendszer volt. Az ebben az időben hatályban volt jogszabályokat is szocialista államunk alkotta, vagy tartotta hatályban. Az a néhány jogszabály, amelynek szövege még a felszabadulás előtti időben keletkezett, része ennek a jogrendszernek, mert szocialista államunk akaratából van hatályban. Ez a magyarázata annak a gyakorlatnak, amely nem ismeri el ezeknek a jogszabályoknak eredeti jogforrási erejét és ezért lehetővé teszi a felszabadulás előtt kihirdetett magasabb szintű jogszabályoknak alacsonyabb szintű jogszabállyal történő hatályon kívül helyezését vagy módosítását. Jogrendszerünknek az a fejlődése, amelynek tanúi vagyunk, nem vonja maga után jogrendszerünk típusának megváltoztatását, hanem annak csupán korszerűsítését, a társadalmi fejlődéshez való alkalmazását jelenti. Az 1949. évi Alkotmány elfogadása óta hazánkban a tulajdoni viszonyokban és egész társadalmunkban történelmi jelentőségű változások következtek be, mégsem dolgoztunk ki új alkotmányt, hanem a korábbi alkotmányt hoztuk összhangba társadalmi fejlődésünkkel. Ezzel nemcsak azt kívántuk kifejezni, hogy a szocializmus építése még nem fejeződött be, hanem azt is, hogy a régi alkotmány és annak módosított formája egyaránt fejlődő szocialista típusú jogrendszerünk alaptörvénye. Ez nemcsak jogdogmatikai probléma, hanem nagyon fontos gyakorlati kérdés is, amely szorosan összefügg jogrendszerünk stabilitásával. A vitatott nézet ugyanis kiindulási alapja lehet az öncélú jogalkotásnak, olyan jogterület újraszabályozásának, amelynek szabályozása ma is megfelelő.

7. A szakirodalomban többen foglalkoztak azokkal az okokkal, amelyek túlszabályozáshoz vezethetnek. Felmerült ez a kérdés a Magyar Jogászszövetség legutóbbi siófoki munkaértekezletén Szilbereky Jenő igazságügyminiszterhelyettes előadásában is.[5]

Megítélésem szerint ezek az okok két forrásra vezethetők vissza. Az egyik a jog szere-

[5] *Szilbereky* Jenő: Jogrendszerünk fejlődése. Magyar Jog 1974. 6. sz. 323—330. old.

pének túlértékelése a társadalmi problémák közvetlen megoldásában. A másik pedig a jogintézmények önállóságának, a jogtudomány szerepének lebecsülése. Vizsgáljunk meg közülük néhányat.

Egyik ilyen közismert ok az a törekvés, hogy jogszabállyal oldjunk meg olyan problémákat, amelyeknek jogon kívüli, leggyakrabban gazdasági, főleg pénzügyi okai vannak. 1970-ben pl. nehézségek merültek fel a vállalatok és szövetkezetek társulásainak, gazdasági kooperációjának létrehozásában és azok zökkenőmentes működésében. Ezt a jogi szabályozás hiányosságaira, a jogszabályok korszerűtlenségére vezettük vissza. Igen gyorsan hozzáláttunk ezért a gazdasági társulásokról szóló 1970. évi 19. számú törvényerejű rendelet megalkotásához és az új jogszabályt viszonylag rövid idő alatt tető alá is hoztuk. A korábbi jogi szabályozás valóban korszerűtlen volt, a helyzet azonban az új jogszabály megalkotása után sem változott. Ennek okát többen abban keresik, hogy az új jogszabály sem tökéletes. Lehet, sőt bizonyos, hogy ez valóban így van, amit megmagyaráz a munkához rendelkezésre álló idő rövidsége és a megfelelő tapasztalat hiánya, de sok más tényező is. Egy azonban egészen biztos: nem ezen múlik a kooperáció sikere, vagy sikertelensége. Az új jogszabály pl. valóban nem tartalmaz rendelkezést az úgynevezett kooperációs szerződésről. Ha azonban a kooperáció pénzügyi és egyéb gazdasági feltételei fennállanak és ezért annak létrehozását az illetékes irányítószervek támogatják, az érdekelt vállalatok nem nevesített szerződés formájában bármilyen tartalmú megállapodást köthetnek, ha az a pénzügyi, a külkereskedelmi, vagy más jogszabályok rendelkezéseibe nem ütközik.

Gazdasági és pénzügyi ellenőrzések után eléggé gyakori, hogy az ellenőrzött szervek — feltehetően felelősségük csökkentése, vagy elhárítása érdekében — a jogi szabályozás hiányosságában, a szankciók elégtelenségében keresik a bajok okát. Így történt ez akkor is, amikor a vizsgálatok megállapították, hogy az erre jogosultak olyan esetben sem indítványozták gazdasági bírság kiszabását, amikor az indokolt lett volna. Az érdekeltek arra hivatkoztak, hogy a jogszabályban meghatározott feltételek szigorúsága ezt nem mindig teszi lehetővé, de túl szűk az indítványozásra jogosultak köre is. Ismét új jogszabály megalkotására került sor. Ennek hatályba lépése után némileg emelkedett ugyan az indítványok száma, de a tényállások megvizsgálása alapján az is megállapítható, hogy a gazdasági bírságot szinte valamennyi ügyben a korábbi jogszabály alapján, annak helyes értelmezésével is ki lehetett volna szabni. Az új jogszabály hatálybalépése óta eltelt két év alatt pedig a két új tényállás alapján (külkereskedelmi tevékenység jogellenes folytatása, munkavédelmi előírások megsértése) egyetlen esetben sem indítványozták gazdasági bírság kiszabását. Világos tehát, hogy elsősorban nem a jogszabályban volt a hiba. Ezenkívül még szép számban lehetne példákat felsorolni arra, amikor jogalkalmazási hibákat akarunk jogszabállyal korrigálni és a hatályos jog megsértőivel szembeni következetes fellépés helyett alkotunk új jogszabályt.

Előfordul az is, hogy egyik-másik jogszabály valamely rendelkezése nem eléggé megfontolt, nincs kellően figyelemmel alkalmazásának gazdasági, vagy egyéb feltételeire, ezért az a gyakorlatban nehezen alkalmazható és gyors módosítása elkerülhetetlen. Ez történt pl. legutóbb a több lakásos házak tulajdonszerzésére vonatkozó korlátozással, de a lakásbérleti jogszabályok néhány rendelkezésével is.

Van példa arra is, hogy átfogó kódexszerű jogszabályt szeretnénk alkotni olyankor is, amikor a szabályozás köre szűk. Ennek érdekében indokolatlanul növeljük a paragrafusok számát, ami ritkábban kazuisztikára, gyakrabban pedig arra vezet, hogy a néhány konkrét rendelkezés elvész a sok elvont, általános, ünnepélyes megállapítás és fogalmi meghatározás között. Egy-két új törvényben már alkalmazunk olyan zárórendelkezést is, amely szerint az abban foglalt rendelkezések megszegésének következményeit a büntetőjogi, a polgári jogi, a munkajogi, a pénzügyi jogi és az államigazgatási jogi szabályok tartalmazzák.

Kialakult gyakorlat, hogy alkotmányjogi szempontból különösen fontos jogszabályokat úgynevezett preambulum vezet be, amely röviden vázolja azokat a társadalmi okokat, amelyek a jogi szabályozást szükségessé tették és megjelöli a jogszabály célját. Átfogó kódexekben a jogszabály bevezető rendelkezései azokat az alapelveket foglalják össze, amelyek a további rendelkezésekben kifejezésre jutnak. Nagyobb jogági kódexekben ilyen alapelvek egy-egy jogintézmény előtt is többször szerepelnek. Újabban azonban már nemcsak az Alkotmány, a tanácstörvény és egyéb, államjogi szempontból kiemelkedő jelentőségű jogszabályok tartalmaznak preambulumot, hanem más jellegű jogszabályok is. Ugyanezekben a jogszabályokban találunk még ezenkívül bevezető alapelveket és különböző fejezetekben szétszórva más rendelkezés nélküli elvi kijelentéseket is. Elvi tartalmú törvények alkotása ünnepélyes alkalmakkor és más esetekben is indokolt lehet. Azt azonban aligha lehet helyeselni, ha a jogszabály rendelkezéseit feleslegesen egészítik ki az azok megértéséhez szükségtelen általános megállapítások. Ez azért sem jó gyakorlat, mert megnehezíti a jogszabályok áttekintését, a rendelkezések felkutatását és általában fárasztóvá teszi a jogszabály tanulmányozását.

Gyakran kifogásolják a jogalkalmazók a sokszintű szabályozást, panaszkodnak az ezzel járó nehézségek miatt, amelyeket nem szüntet meg az egységes szerkezetbe foglalás sem. Itt arról van szó, hogy megoszlanak a rendelkezések a különböző szintű jogszabályok között. Ez indokolt lehet akkor, amikor a gyorsabb válto-

zásnak kitett rendelkezések kerülnek alacsonyabb szintű jogszabályba, amelyek egyszerűbben és gyorsabban módosíthatók. A baj azonban ott kezdődik, amikor ez az elv nem érvényesül következetesen és az a látszat alakul ki, mintha az arányos számszerű elosztás lenne az indoka a rendelkezések különböző szintű jogszabályok közötti megoszlásának. Ilyenkor nem lehet mindig magyarázatot találni arra, hogy egy meghatározott rendelkezés milyen okból maradt a törvényben, a másik pedig miért került a minisztertanácsi, vagy a miniszteri rendeletbe. Felvetődnek ezek a gondok pl. a termelőszövetkezeti jogszabályok tanulmányozásánál és alkalmazásánál. Helyeselni kell az utóbbi időben tapasztalható azt a törekvést, hogy a törvény és a törvényerejű rendelet végrehajtásáról az e jogszabályokban foglalt, vagy minisztertanácsi határozatban adott felhatalmazás alapján közvetlenül az illetékes miniszterek gondoskodnak. A jogszabályok számát, de a párhuzamos szabályozást is csökkenteni lehetne, ha a több tárcát érintő magasabb szintű jogszabályok végrehajtásáról az eddiginél még gyakrabban gondoskodna több miniszter együttesen kiadott rendelete.

A túlszabályozásnak viszonylag gyakori oka a jogalkalmazás önállótlansága. Ha olyan kérdés merül fel a gyakorlatban, amelyre a jogszabály kifejezett vagy közvetlen választ nem ad és amelyre a joggyakorlatban sincs precedens, a jogalkalmazó szervek, köztük a bíróságok is nyomban új jogszabály alkotását, vagy a jogszabály kiegészítését sürgetik olyankor is, amikor a vitás kérdés jogszabályértelmezési módszerekkel is megoldható volna. Nem lennénk tárgyilagosak, ha nem mondanánk meg, hogy ebben része van az írott jog fetisizálásának is, amelyben kissé a jogelmélet is ludas. Indokolatlan jogalkotási igényekre vezet néha a jogszabályismeret fogyatékossága és a nagyközönség tájékozatlansága. Ezeket a fogyatékosságokat a szakmai képzettség növelésével és az alaposabb tájékoztatással, nem pedig a jogszabályok idő előtti újjáalkotásával, illetőleg módosításával kell megoldani.

Ha az ismertetett néhány fogyatékosság nem is tipikus, nem is általános jellemzője jogalkotó munkánknak, mégsem haszontalan, ha azokra a figyelmet felhívjuk, mert ez is hozzájárulhat a kodifikációs munka továbbfejlesztéséhez és az e tárgyban már évekkel ezelőtt meghozott minisztertanácsi határozat következetesebb végrehajtásához. Érdemes lenne tehát hatályos jogunkat tartalmi és jogszabályszerkesztési szempontból gondosan megvizsgálni és az alapos elemző munka tanulságait levonni.

II.

8. Nem fér kétség ahhoz, hogy gyors fejlődés korában élünk. A szocialista jogrendszer az írott jog talaján áll, tehát a fejlődés követelményeihez a meghaladott jogszabály megváltoztatásával és új jogszabály alkotásával alkalmazkodik. Joggal felmerül a kérdés, hogyan lehet ilyen helyzetben a jogszabályok gyors amortizálódását elkerülni és a jogrendszer viszonylagos stabilitását biztosítani. Nézetem szerint Eörsi Gyula elgondolását kell elfogadni, aki szerint a jogszabályalkotás mellett jobban kell élni a jogalkalmazásban rejlő jogfejlesztő lehetőségekkel és e két eszköz összekapcsolásával kell a jogrendszert a fejlődés követelményeivel összhangba hozni.[6] Magyarán szólva, az eddiginél jobban kell támaszkodni a jogalkalmazási gyakorlatra a jogfejlesztés területén és csak akkor kell a jogszabályalkotás eszközéhez nyúlni, ha a jogszabályértelmezésben rejlő lehetőségeink már kimerültek. Ezt a tételt általános érvénnyel megfogalmazta a 2004/1969. (II. 23.) Korm. számú határozat is, amikor kimondotta: „A társadalmi viszonyok változásának kifejezésre kell jutnia a jogrendszerben is. Az új viszonyok kialakulásának időszakában azonban fokozott gondot kell fordítani annak vizsgálatára, hogy a problémák nem oldhatók-e meg — a jogszabályok módosítása helyett — a hatályos jog szabályainak értelmezésével; jogszabálymódosítást csak szükséges esetekben és mértékben, kellően alátámasztott tapasztalatok alapján kell kezdeményezni."

Különösen fontos ennek a tételnek a következetes érvényesítése az igazságügyi jogalkotás területén, ahol átfogó jogágazati kódexek szabályozzák az alapvető jogviszonyokat. De itt a jogfejlesztés törvényességének a biztosítéka is nagyobb, mert ehhez a Legfelsőbb Bíróságnak az Alkotmányban és a bíróságokról szóló törvényben meghatározott elvi irányító jogköre szilárd alapot ad. Érdekes jogelméleti kérdés, hogy mennyiben van jogforrási ereje a Magyar Közlönyben is kihirdetett irányelveknek és elvi döntéseknek. Úgy gondolom azonban, hogy az e körül kialakuló vitának az ítélkezési gyakorlat jogfejlesztő szerepe szempontjából nincs ügydöntő jelentősége. Különösen széles körű lehetőség van a bírói jogfejlesztésre a családjogi, a munkajogi és a polgári jogi jogviszonyokban, ahol a jogszabályértelmezés szerepe és jelentősége nagyobb, mint más jogágak, különösen a büntetőjog és az eljárási jogok területén.

Ahhoz, hogy a bírói jogfejlesztés jelentősége emelkedjék és a jogrendszer továbbfejlesztésének komoly tényezőjévé válhasson, két feltétel együttes fennforgása szükséges: az egyik az ehhez alkalmazódó jogalkotási módszerek kialakulása, a másik a jogalkalmazási szemlélet megváltoztatása.

9. A bírói jogfejlesztés odáig nem terjedhet, hogy nyíltan, vagy burkoltan eltérjen a hatályos jogtól. Ezt még kerülő úton, olyan mó-

[6] *Eörsi* Gyula: A jogfejlődés útjai a polgári jogban. Gazdaság és Jogtudomány MTA IX. Osztályának Közleménye VIII. (1974.)

don sem teheti meg, hogy a jogilag szabályozott tényállást nem tekinti a jogszabály hatálya alá tartozónak és joghézagra hivatkozva joghasonlóság alapján egészen más tényállásra vonatkozó rendelkezést alkalmaz. De nem lenne a szocialista törvényességgel összeegyeztethető az sem, ha a bírói gyakorlat a hatályban levő jogszabály alkalmazását akkor is mellőzné, amikor a jogszabályban meghatározott tényállás fennáll és valamilyen jogszabályértelmezési manipulációval a neki nem tetsző szabályt a jog perifériájára szorítaná. Nem feledkezhetünk meg ugyanis a kongresszusi irányelvek már idézett mondatának első feléről sem, amely a jogrendszer stabilitása mellett a hatályos jogszabályok végrehajtását is fontos feladatnak tekinti.

A jogszabályt úgy kell megfogalmazni, hogy a bírói gyakorlat ne legyen kénytelen a jogfejlesztés érdekében ilyen jogalkalmazási módszerekhez folyamodni. Gyakran hivatkozunk arra, hogy a jogszabálynak a tipikus tényállásból kell kiindulnia. Ez igaz, azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az élet atipikus helyzeteket is teremt és a bíró ilyen esetekben is köteles dönteni. De a fejlődés még a mi társadalmi rendszerünkben is maga után vonhatja azt, hogy a jogszabály alkotásakor tipikusnak mutatkozó jogi helyzet atipikussá válik, vagy megfordítva, amire más vonatkozásban helyesen utal Eörsi Gyula is. Éppen ezért úgy kell a jogszabályt megfogalmazni, hogy annak alapján az atipikus helyzetekben is dönteni lehessen, de a bírói gyakorlat a jogszabálynak olyankor is megfelelő tartalmat adhasson, amikor atipikusnak vélt tényállások hovatovább tipikussá válnak. Ilyen esetekben a jogszabály tartalma a bírói gyakorlatban kiegészülhet, sőt módosulhat a szocialista törvényesség sérelme nélkül és anélkül is, hogy a jogszabály szövege változnék. Ezeknek a követelményeknek a figyelmen kívül hagyása miatt kellett pl. a kisajátítási kártalanításra vonatkozó jogszabályokat rövid időközönként ismételten módosítani és ezért kerül a bírói gyakorlat olyan helyzetbe, hogy a jogszabályt már nem sokkal hatálybalépése után nem éppen klasszikus jogszabályértelmezési módszerekkel kénytelen a gyorsan fejlődő gazdasági viszonyokkal összhangba hozni.

A stabilitásnak egyik legnagyobb ellensége a kazuisztika, ami a miniszteri rendeleteknél elég gyakori. Más alkalommal már kifejtettem azt a nézetemet, hogy a kazuisztika szüli a joghézagot. Ha ugyanis a tényállásokat nem eléggé átfogóan fogalmazzuk meg és a kellően konkrét, de egyben eléggé általános megfogalmazást kimerítő felsorolásokkal akarjuk pótolni, mindig előfordulhatnak olyan új tényállások, amelyekre a jogalkotó nem gondolt, de nem is gondolhatott és így egyre több lesz a jogilag nem szabályozott eset. Gyakran lehet pl. ezt tapasztalni a lakásügyi jogszabályok alkalmazásánál. Hasonló nehézséget okozhatnak a túlrészletező példaszerű felsorolások is, ha nem kapcsolódnak valamely átfogó szabályhoz. Ilyen esetekben elkerülhetetlenné válik a jogszabály újjáalkotása, mert olyan szabályozási hézagok is keletkezhetnek, amelyeket analógia útján sem lehet megfelelően kitölteni.

Fontos követelmény, hogy azokon a jogterületeken, ahol átfogó kódex van hatályban, minden más jogszabály alkalmazkodjék ennek koncepciójához, szerkezetéhez. A kódexben szabályozott jogintézményeket más jogszabályok is a kódexszel azonosan jelöljék meg. Nem szolgálja a közérthetőséget, hanem csak zavarja a jogalkalmazót, de az állampolgárokat is, ha eltérünk az általánosan elfogadott jogi fogalmaktól és megjelölésektől. Ezáltal ugyanis a törvény és az alacsonyabb szintű jogszabály között tartalmi eltérés látszata is keletkezik. Nincs szükség arra sem, hogy a kiegészítő jogszabály megismételje a törvénykönyvben foglalt rendelkezéseket. Ez nemcsak feleslegesen szaporítja a paragrafusok számát és ezzel növeli a jogszabály terjedelmét, hanem zavart is okozhat a jogalkalmazásban, mert azt a látszatot keltheti, mintha a törvénykönyvnek csak azok a rendelkezései vonatkoznának a külön is szabályozott jogintézményre, amelyeket a kiegészítő jogszabály megismételt. Ha pedig az új rendelkezés megértéséhez feltétlenül szükség van a törvénykönyv idézésére, akkor idézzünk pontosan és ne változtassunk, stilizáljunk a hatályos szövegen. Ebből ugyanis a jogalkalmazás ismét azt a következtetést vonhatná le, hogy az alacsonyabb szintű jogszabály módosította a törvény szövegét is.

10. A Családjogi Törvény és a Polgári Törvénykönyv megfelel az említett jogszabályalkotási követelményeknek. Ez tette lehetővé, hogy mind a két jogszabály hosszú időn át lényeges módosítások nélkül hatályban maradhatott és jól alkalmazható volt a fejlődő, változó társadalmi viszonyokra. A Legfelsőbb Bíróságnak a törvényesség sérelme nélkül lehetősége nyílt olyan jogfejlesztésre, amelyet később a törvényhozás is hasznosított, vagy a jövőben hasznosíthat. Erre példák a házasság felbontására és a házassági vagyonjogi kérdések rendezésére vonatkozó irányelvek, a kellékszavatossági igények érvényesítését, a jótállást és a vállalkozói díjat tárgyaló elvi döntések, de ezenkívül sok más családjogi és polgári jogi iránymutatás is. A Polgári Törvénykönyv szerkezetét és rendszerét dicséri, hogy viszonylag kevesebb módosítással nagyobb nehézségek nélkül alkalmazható volt az új gazdasági irányítási rendszer bevezetésének átmeneti időszakában. Annak ellenére, hogy a törvénykönyv több rendelkezése ma már meghaladottá vált, néhány rendelkezés pedig a gyakorlatban nem vált be, a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának, de talán az egész ítélkezési gyakorlatban a legkevesebb gondot ennek a jogszabálynak az értelmezése okozott. Ugyanezt már nem lehet elmondani azokról a polgári jogi szabályokról,

amelyek a Polgári Törvénykönyvhöz kapcsolódnak, vagy legalábbis kellene, hogy hozzá kapcsolódjanak. A kazuisztikus szabályozás, a törvénykönyvvel teljesen összhangban nem álló rendelkezések, a párhuzamos szabályok, az átfedések és a szövegbeli pontatlanságok nem teszik könnyűvé a jogfejlesztő feladatok teljesítését. A Polgári Elvi Határozatok áttanulmányozása meggyőzhet mindenkit arról, hogy nem a törvénykönyv iránti elfogultságról, vagy egy meghatározott elméleti koncepció fetisizálásáról, hanem könnyen ellenőrizhető tényekről van szó.

11. A Polgári Törvénykönyv módosításának küszöbén állunk. Ahhoz, hogy időtálló törvényt alkothassunk, támaszkodnunk kell a jogalkotó munka és a bírói gyakorlat pozitív és negatív tapasztalataira. Egyet kell érteni azzal a törekvéssel, hogy szorosabb kapcsolatot teremtsünk a Polgári Törvénykönyv és más polgári jogi tartalmú jogszabályok között. Azt is helyeselni kell, hogy ott, ahol ez szükséges, a törvény koncepcióját is összhangba hozzuk a fejlődés követelményeivel és új, korszerűbb jogi megoldásokat alkalmazzunk. Ezt azonban úgy kell megvalósítani, hogy a jól bevált szerkesztési elvek és módszerek ne szenvedjenek sérelmet. A módosított rendelkezések fogalmazása is olyan legyen, hogy azt az ítélkezési gyakorlat nehézség nélkül alkalmazni tudja akkor is, amikor a szabályozott társadalmi viszonyok tovább fejlődnek. Változatlanul kerülni kellene az aprólékos, túlrészletező szabályozást, általában ne igyekezzünk minden polgári jogi kérdést a Polgári Törvénykönyvben szabályozni. Használjuk fel az alkalmat arra, hogy kijavítsuk a törvénykönyvhöz kapcsolódó alacsonyabb szintű jogszabályok hibáit; ne a hibás, nehézkes szöveget emeljük törvényerőre, hanem a részletszabályokat hozzuk összhangba a törvénnyel és ha kell, módosítsuk, vagy alkossuk újra azokat. Helyeselni kell azt az elgondolást is, hogy törvénybe foglaljuk a jogalkalmazási gyakorlat tapasztalatait. Minden javaslatot figyelembe kell venni és hasznosítani kell egy-egy bírósági határozatban megfogalmazott új megoldást is. Azt sem szabad azonban elfelejteni, hogy egy-egy ilyen megoldás, vagy felvetett ötlet nem azonos a bírói gyakorlattal és nem mindig fejez ki reális igényeket. Ezért indokolt az ítélkezési gyakorlat ismételt tanulmányozása és körültekintő elemzése, hogy meggyőződjünk arról, valóban van-e az itt-ott felvetett megoldásoknak reális alapjuk. Itt különösen azokra a jogintézményekre gondolok, amelyek az elmúlt tizenöt év alatt a Legfelsőbb Bíróság rendelkezésére álló adatok, de személyes tapasztalataim szerint sem okoztak komoly problémát az ítélkezésben. Ilyen pl. — a tisztességtelen versenytől eltekintve — a személyhez fűződő jogok védelme, a birtokvédelem és az öröklési jog.

12. A bíróság jogfejlesztő munkája abban áll, hogy a jogszabályértelmezés különböző módszereivel a jogszabály rendelkezéseit összhangba hozza a fejlődés követelményeivel. Ez akkor lesz eredményes, ha nemcsak az írott jog, hanem az annak alapján kialakuló ítélkezési gyakorlat is viszonylag stabil, tehát csak akkor változik, ha a társadalmi viszonyok változása ezt indokolttá teszi. Ugyanakkor az is szükséges, hogy a bírói gyakorlat se merevedjen meg, ne ragaszkodjon feltétlenül a már kialakított álláspontokhoz, hanem bátran vizsgálja felül és változtassa meg azokat, ha a társadalmi viszonyok fejlődése következtében meghaladottá váltak. Ez elsősorban a Legfelsőbb Bíróságot terhelő feladat, hiszen az irányelvek és elvi döntések a bíróságokra kötelezők, tehát azoktól nem térhetnek el, de nem lehetne helyeselni azt sem, ha eltérnének az elvileg nem kötelező kollégiumi és tanácselnöki értekezleti állásfoglalásoktól, vagy az eseti döntésekben adott iránymutatásoktól. Az iránymutatások korszerűsítése terén kezdeményező lépéseket tehetnek a Legfelsőbb Bíróság másodfokon ítélkező és a törvényességi óvásokat elbíráló tanácsai is. A Legfelsőbb Bíróság súlya és tekintélye megkívánja, hogy ne csak a testületi elvi irányító munkában, hanem az ítélkezésben is előre mutasson és ha kell határozataival is alakítson ki új ítélkezési elveket. Ez különösen azért fontos, mert a legfelsőbb bírósági határozatok nélkülözhetetlen eszközei az elvi irányításnak, különösen olyankor, amikor gyors állásfoglalásra van szükség és a gyakorlati tapasztalatok hiánya még nem teszi lehetővé az általános érvényű iránymutatást.

Ami az ítélkezési gyakorlat stabilitását illeti, a Legfelsőbb Bíróság gondosan ügyel arra, hogy csak akkor adjon általános iránymutatást, amikor az ehhez szükséges tapasztalatok már rendelkezésre állnak. Ez az oka annak, hogy a tanácselnöki értekezlet gyakran eseti döntésre bízza az iránymutatást. Talán abban lehetne előrelépni, hogy a jelentősebb kérdésekben növelni kellene a kötelező iránymutatások számát és több esetben kellene tanácselnöki értekezleti állásfoglalás helyett kollégiumi állásfoglalást hozni, ami közvetlenül is kifejezi az egész bírói testület véleményét.

A másik kérdést, az állásfoglalások továbbfejlesztését illetően két tényezőt lehet kiemelni. Az egyik az, hogy vannak olyan időszakok, amikor indokolttá válik az iránymutatások felülvizsgálása akkor is, ha nem jelenik meg új jogszabály. Ismeretes pl. a valorizáció kérdésében hosszú idő óta egységesen követett ítélkezési gyakorlat. Ennek felel meg az az állásfoglalás is, amely szerint az érvénytelen szerződések felszámolása esetén a szerződéskötéskori forgalmi értékből kell kiindulni.[7] Igen ám, de időközben megváltozott az árpolitikánk, új árformák alakultak ki és módosultak a gazdasági feltételek. Ennek következtében bizonyos áru-

[7] 32. számú PEH Polgári Elvi Határozatok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1969. 183. old.

cikkeknél, illetőleg vagyontárgyaknál, különösen az ingatlanoknál viszonylag rövid idő alatt is jelentős értékeltolódások következnek be. Ezt a házassági vagyonjogban figyelembe vesszük, a polgári ítélkezésben azonban vagy egyáltalán nem, vagy csak kerülő utakon és igen bátortalanul. Ennek az a következménye, hogy nem a pénz értékállandóságát védjük, hanem az egyik felet megrövidítjük, a másikat pedig munkanélküli jövedelemhez juttatjuk, akinek jó üzlet lesz, ha hosszú idő után érvényesíti a szerződés semmisségén alapuló jogait. Hasonló problémák vannak ráépítés esetén, ha az építkezéskori értékviszonyokból indulunk ki, de felmerülhetnek ilyen nehézségek a közös tulajdon megszüntetése esetén és más kérdésekben is.

Nemcsak a jogszabályokkal fordulhat elő, hanem a legfelsőbb bírósági iránymutatásokkal is megeshet, hogy a gyakorlatban nem válik be. Ezt jelezheti az is, hogy az iránymutatást a bíróságok vonakodva követik, ezért feltűnően magas valamely kérdésben az óvások aránya, vagy a társhatóságok és más szervek hívják fel a figyelmet az iránymutatás alkalmazásával járó gyakorlati nehézségekre. Ilyenkor is helyes a kérdés újabb megvizsgálása. A tévedés felismerése és a tévesnek mutatkozó iránymutatás módosítása nemcsak hogy nem áll ellentétben a Legfelsőbb Bíróság tekintélyével, hanem egyenesen következménye annak.

13. A hosszú idő óta hatályban levő jogszabályok alapján széles körű ítélkezési gyakorlat alakul ki és a Legfelsőbb Bíróság is sok kérdésben ad iránymutatást. Bíróságaink hozzászoktak ahhoz, hogy ma már szinte mindenre van precedens. Ennek pozitív következménye az, hogy az ítélkezés általában egységes. Negatív következménye viszont, hogy bátortalanná, önállótlanná váltak az alsó fokú bíróságok, de még a másodfokon eljáró bíróságok is. Nem kedvezett a bíróságok önállóságának a túl aprólékos jogi szabályozás sem. Ezzel magyarázható, hogy szinte minden problematikus kérdésben új jogszabályt, vagy legfelsőbb bírósági iránymutatást várnak és gyakran kifogásolják ennek időszerűtlenségét.

A Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiuma azt a helyes gyakorlatot követi, hogy új jogszabály életbelépése után hatályon kívül helyezi a régi jogszabályhoz kapcsolódó iránymutatásokat és ezzel is szabad utat ad az új ítélkezési gyakorlat kialakulásához. Új iránymutatást csak akkor ad, ha az új jogszabály alapján már új ítélkezési tapasztalatokat is szerzett. Időközben legfeljebb csak másodfokon hatáskörbe vont ügyben, vagy törvényességi óvás alapján hozott határozatok közzétételével tájékoztatja a bíróságokat az ismertetett tényálláshoz kötött véleményéről. A bíróságok ezt is sokszor kifogásolják, mert azt szeretnék, ha az új jogszabályok hatálybalépésével egyidejűleg megjelennének az új iránymutatások is. Ahhoz, hogy az ítélkezési gyakorlat jogfejlesztő szerepe növekedjék, változtatni kell ezen a szemléleten. Semmit sem haladunk ugyanis előre azzal, ha nem maga az alapjogszabály, vagy a részletkérdéseket aprólékosan szabályozó végrehajtási rendelet, hanem a vele egyidejűleg, vagy az utóbbi helyett megjelenő legfelsőbb bírósági irányelv, elvi döntés vagy állásfoglalás merevíti meg a jogot.

A bírói jogfejlesztő munka, az ítélkezési gyakorlat kialakulása nem a Legfelsőbb Bíróságon, hanem az ügyben első fokon eljáró bíróságon és a másodfokú bíróságon kezdődik. Itt jelentkeznek először új elemek a tényállásban, az új típusú jogviták, a társadalmi fejlődés első jelei. Az első szót tehát itt kell kimondani. A Legfelsőbb Bíróság beavatkozása akkor szükséges, ha országos, általánosítható tapasztalatok a következtetések levonásához már rendelkezésére állnak. Egyet kell érteni azzal is, hogy a Legfelsőbb Bíróság irányelveiben, elvi döntéseiben és állásfoglalásaiban nem bocsátkozik olyan részletkérdések vizsgálatába, amelyeknek mikénti megoldása a tényállás alakulásától függ, ezért általános iránymutatásait ehelyett a Bírósági Határozatokban közölt eseti döntésekkel konkretizálja. Ez történt pl. legutóbb a házastársak lakáshasználata kérdésében hozott 391. számú kollégiumi állásfoglalás esetében is.[8] Az állásfoglalás többek között kimondja, hogy olyankor, amikor a bíróság a nem tulajdonos házastársat jogosítja fel a volt közös lakás kizárólagos használatára, lakásbérletszerű jogviszony keletkezik. Erre a jogviszonyra a lakásbérlet szabályai közül csak azokat lehet alkalmazni, amelyek annak jellegével összhangban vannak. Az állásfoglalás példaszerűen is megemlít néhány olyan rendelkezést, amely erre az esetre nem alkalmazható. Több bíróság, de más szervek is konkrétabb iránymutatást szerettek volna, a Legfelsőbb Bíróság azonban ez elől elzárkózott azért, mert még nincs tapasztalat arra, hogy a tulajdonos és a lakáshasználó jogait és kötelességeit illetően milyen kérdések merülhetnek fel, tehát az iránymutatás idő előtti lett volna.

Még egy tényt kell hangsúlyozni, nevezetesen azt, hogy nemcsak a Legfelsőbb Bíróság, hanem bizonyos értelemben a megyei bíróságok mint „középirányító szervek" is fejtenek ki elvi irányító tevékenységet. Az ő feladatuk az, hogy határozataikban irányítást adjanak az első fokú bíróságoknak olyan kérdésekben is, amelyekben a Legfelsőbb Bíróság még nem foglalt állást. A másodfokú határozatok tehát nemcsak a peres felekhez, hanem az ügyben első fokon eljárt bírósághoz, de a megye többi bíróságaihoz is szólnak. A másodfokú határozatokban adott iránymutatás országos érvényű is lehet, ha azt a Bírósági Határozatok is közli. Nem teszünk ezért jó szolgálatot az ítélkezés színvonalának, ha a másodfokú határozatok indokolásá-

[8] B. H. 1974. évi novemberi szám 820—822. old.

val az irányító tevékenység rovására takarékoskodunk.

Az alsó fokú ítélkezés nagyobb önállósága a bírák politikai, gazdasági és jogi műveltségének fokozását is feltételezi. Szükség van arra is, hogy a bírák a társadalmi folyamatokat állandóan nyomon kövessék és aktív közéleti tevékenységet fejtsenek ki. Szakmai ismeretek szempontjából nem elég a jogszabály szövegének ismerete, hanem tisztában kell lenni a szabályozott jogintézményekkel, a jogrendszeri összefüggésekkel, tehát magával a joggal is. Az ilyen értelemben vett ismeretek megszerzését elősegíthetik a politikai és jogi továbbképzés új, fejlettebb módszerei, de maga a gondolkodási készséget és a látókört szélesítő jogalkalmazói önállóság is. A kettő tehát kölcsönösen feltételezi egymást.

A tárgyalt téma bonyolult és sokoldalú, áttekintése és teljes feldolgozása alapos vizsgálatot és sokrétű elemző munkát kíván. A kifejtett, sokszor talán nem is teljesen új gondolatok vázlatos felvetésének célja ezért nem annyira a tárgyalt kérdések kimerítő megválaszolása, hanem inkább az érdeklődés ébrentartása és nem utolsósorban vita kezdeményezése volt.

Benedek Károly

Kapacitáslekötés — kapacitásfoglalás

I.

Polgári jogunk általános szabálya szerint a feleknek polgári jogviszonyaikban kölcsönösen együttműködve és a szocialista együttélés követelményeinek megfelelően kell eljárniuk. Fokozott jelentősége van ennek szocialista szervezetek egymás közötti jogviszonyaiban. A szállítási szerződés megkötése és teljesítése során a feleknek úgy kell együttműködniük, ahogyan azt a népgazdaság érdeke, a társadalmi tulajdon védelme és gyarapítása, a szükségletek kielégítése és egyáltalában feladataik teljesítése megköveteli. Hasonlóképpen a vállalkozási szerződések megkötése és teljesítése körében is követelmény, hogy a felek kölcsönösen együttműködjenek.[1]

A szocialista szervezeteket kölcsönösen terhelő *együttműködési kötelezettség*ből folyik, hogy egymással való kapcsolataikat adott esetben hosszabb időre kell megszervezniük. A szükségleteket a gazdasági élet egyes területein már jóval a kielégítésük előtt számba lehet venni annak ellenére, hogy részletes összetételüket csak később lehet meghatározni. A rendelkezésre álló adatok azonban már elegendők lehetnek egyes gazdálkodó szervezetek számára ahhoz, hogy kellően előkészüljenek és annak révén a majd később jelentkező tényleges szükségletek kielégítését előmozdítsák.

A jövőbe tekintő együttműködés népgazdasági érdekből is lényeges azért, mert így válik lehetségessé a felek termelői és egyéb kapacitása minél jobb kihasználásának biztosítása. Ha ez a felek között nincs meg, akadályba ütközhetik annak a gazdasági követelménynek a teljesítése, hogy a szükségletek növekedésükkel arányban jussanak kielégítéshez.

A gazdálkodó szervezetek között olykor hosszabb időre szükséges együttműködés megteremtését jogrendszerünkben két különleges szerződésfajta is szolgálja. Az egyik a kapacitáslekötési, a másik a kapacitásfoglalási szerződés; az előbbi a szállítási, az utóbbi a vállalkozási szerződések körében érvényesül.

A kapacitáslekötési szerződéssel a szállító arra vállal kötelezettséget, hogy a megrendelő részére meghatározott termelői kapacitást tart fenn. A lekötött kapacitás erejéig a feleket a szerződésben megszabott idő alatt, a megrendelő által megállapított választék szerint, kölcsönösen szerződéskötési kötelezettség terheli.[2]

A kapacitásfoglalási szerződésben viszont a felek abban állapodnak meg, hogy későbbi időben vállalkozási szerződést kötnek és a megkötendő szerződés teljesítésének biztosítása céljából a vállalkozó kapacitásának egy részét meghatározott időre a megrendelő számára tartja fenn. A fenntartott kapacitás erejéig a szerződésben megszabott időhatárok között a feleket ugyancsak *szerződéskötési kötelezettség* terheli.[3]

A két szerződésfajta különböző fogalmi meghatározása ellenére nyilvánvaló, hogy mind a kettő ugyanazt a célt szolgálja, mert mind a kettő termelői, illetőleg valamilyen szolgáltatásra vonatkozó kapacitást kíván a megrendelő számára biztosítani. Különbség a kettő között — a lényeget tekintve — csak az, ami a szállítást a vállalkozástól megkülönbözteti. Míg a szállítási szerződés alapján a szállító meghatá-

[1] Vö. Ptk. 4. § (2) bek., 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 4. §, 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 10. §.

[2] 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 60. §.

[3] 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 43. § (1)—(2) bek.

rozott terméket köteles szolgáltatni,[4] a vállalkozási szerződés alapján a vállalkozó munkával elérhető valamilyen eredmény létrehozására köteles.[5] A kötelezettség mindkét szerződés esetében önként vállalt, mert ilyennek vállalására a feleket jogszabály nem kötelezi. Így van ez annak ellenére, hogy csak a kapacitáslekötési szerződésre van olyan kifejezett rendelkezés, amely szerint a feleket ilyen szerződés kötésére kötelezni nem lehet.[6]

Eltérés a két szerződésfajta között mindenekelőtt a szerződéskötés alakisága tekintetében van. A kapacitáslekötési szerződés érvényességéhez a jogszabály a szerződés írásbafoglalását kívánja.[7] A kapacitásfoglalási szerződésre nézve ilyen rendelkezés nincs.

Hasonlóság van viszont a két szerződésfajta között annyiban, hogy szerződésszegés esetén kapacitáslekötési, illetőleg kapacitásfoglalási díjat kell fizetni. Kapacitáslekötési díjat a jogszabály szerint — magatartásának felróhatóságára tekintet nélkül — az a fél fizet, amelyik a kapacitáslekötési szerződésben vállalt kötelezettségét megszegi,[8] kapacitásfoglalási díjat pedig az a fél, akinek hibájából vagy az érdekkörében felmerült ok miatt a vállalkozási szerződés megkötése meghiúsult.[9] Ám az eltérő fogalmazás ellenére a két különleges díj fizetésének alapja lényegileg mind a két szerződésfajta esetén ugyanaz.

További különbség van ezzel szemben a díj mértéke tekintetében. A kapacitáslekötési díj — hacsak a felek másként nem állapodtak meg — a szerződésszegéssel érintett érték 5%-a; ha pedig ez az érték nincs meghatározva, az érték kiszámításánál annak a terméknek az árát kell alapul venni, amely a szerződésszegéssel érintett termékcsoportba tartozó termékek árai között a legalacsonyabb.[10] A kapacitásfoglalási díj ezzel szemben a szerződésszegéssel érintett érték 3%-a, de a felek ettől eltérő mértékben is megállapodhatnak.[11] Egyezik a kétféle díj abban, hogy a szerződésszegő fél tartozik az emiatt károsodott félnek a kárát is megtéríteni, amennyiben ez a kapacitáslekötési, illetőleg a kapacitásfoglalási díj összegét meghaladja.[12]

A kapacitáslekötési szerződés a szerződésszegéssel megszűnik.[13] A kapacitásfoglalási szerződésre vonatkozóan ilyen szabály nincs.

Abban az esetben, ha a felek a kapacitásfoglalási szerződés alapján megkötendő vállalkozási szerződés feltételei tekintetében megállapodni nem tudnak, a bíróság a felek kérelmére a szerződés vitás feltételeit meghatározhatja és a szerződést közöttük létrehozhatja.[14] A kapacitáslekötési szerződésre nézve ilyen jogszabályi rendelkezés nincs ugyan, de a felek szerződési vitájuk eldöntése végett közös megegyezéssel hasonlóképpen bírósághoz fordulhatnak, amikor is a közöttük felmerült szerződési vita a vitás feltétel bírói meghatározásával, illetőleg a szerződés létrehozásával záródik le.[15]

II.

A kapacitáslekötés és a kapacitásfoglalás, valamint az ezekre vonatkozó jogszabályok értelmezése és alkalmazása számos olyan kérdést vetett fel, amelyeknek megoldása a bírósági gyakorlatra hárult. A felmerülő különféle kérdések megvilágítása és elemzése a jogi irodalmat is elég gyakran foglalkoztatta és az irodalom is igyekezett megfelelő tájékoztatást nyújtani mindazok számára, akik munkájuk végzése során ilyen szerződésekkel kerültek szembe.[16]

A kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási szerződéssel a megrendelő a szállító, illetőleg a vállalkozó kapacitásának egy részét, ritkább esetben egész kapacitását meghatározott idő tartamára magának kívánja biztosítani. A megrendelő ismeri azokat a feladatokat és kötelezettségeket, amelyeket meghatározott idő alatt teljesítenie kell, s amelyekhez a szállító, illetőleg a vállalkozó kapacitására szüksége lesz, de pontosan még nem tudja, hogy a lekötött vagy lefoglalt kapacitást milyen termékek gyártására és szállítására és milyen vállalkozási (pl. lakóház- vagy középület-építési) munkára kívánja majd igénybe venni. Ilyen vonatkozásban ugyanis a leggondosabb piackutatás mellett is maradhat bizonytalanság, amit éppen a kapacitás lekötésével, illetőleg a kapacitásfoglalással lehet ellensúlyozni. A kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási szerződés tehát arra szolgál, hogy *előkészítse* a később sorra kerülő szál-

[4] 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 2. § (3) bek.
[5] Ptk. 387. §.
[6] 10/1966.. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 61. § (1) bek.
[7] 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 61. § (2) bek.
[8] 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 62. § (1) bek.
[9] 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 43. § (3) bek.
[10] 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 62. § (2) bek.
[11] 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 43. § (3) bek.
[12] 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 62. § (3) bek., 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 43. § (3) bek.
[13] 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 62. § (4) bek.
[14] 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 43. § (4) bek.
[15] Vö. 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 17. §.
[16] Az idevágó irodalom — ha kiterjedtnek nem is mondható — elég számottevő. Elegendő utalni a következőkre: *Eörsi* Gy., A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Budapest. 1968. 67. és 227. old.; *Makláry* T., Speciális szerződésfajták és a szállítási alapfeltételek az új szállítási rendszerben. Döntőbíráskodás, 1966. évf. 6. sz. 201—203. old.; *Farkas* Zs., Az új szállítási szerződési rendelet a Csepel Vas- és Fémművekben. Uo. 1967. évf. 1. sz. 4—5. old.; *Györki* Ö., A különös szerződésfajták egyes kérdései. Uo. 1968. évf. 2. sz. 52—53. old.; *Mészöly* P., A szerződés létrejöttének és érvénytelenségének kérdései a beruházások körében. Uo. 1971. évf. 9. sz. 327—328. old.; *Hajnal* J., A kapacitásszerződésekről. Uo. 1971. évf. 12. sz. 451—457. old.; *Baranyai* Á., A kapacitáslekötési és kapacitásfoglalási szerződések a gyakorlatban. Uo. 1972. évf. 2. sz. 57—64. old.; *Újlaki* L., Áttekintés a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységéről szocialista szervezetek szerződéses viszonyait illetően. Jogtudományi Közlöny. 1974. évf. 8. sz. 441. old.; *Besenyei* L., A kapacitáslekötési díjról. Magyar Jog. 1974. évf. 11. sz. 686—688. old.

lítási, illetőleg vállalkozási szerződések megkötését, s ezek által *elősegítse* olyan gazdasági célok valóra váltását, amelyeknek részletei még nem alakultak ki véglegesen és megvalósításuk módja és ideje sem áll még teljesen világosan.[17] Ezekkel a szerződésekkel az érdekelt vállalatok és más gazdálkodó szervezetek egymással való kapcsolatát lehet előmozdítani olyan időpontban, amikor a megrendelő igényei hosszabb távra ismertek már ugyan, de az azokra vonatkozó szerződéseknek a további feltételei (pl. szállítás esetén a szállítandó termék választéka, csomagolása), vállalkozás esetén az elérni kívánt munkaeredmény (pl. a megépítendő létesítmény kivitelezési módja, felszerelése) valami okból nem tisztázottak vagy módosulhatnak. A kapacitás biztosítása ilyen esetekben nemcsak célszerű, de népgazdasági érdekből egyenesen szükséges lehet azért, hogy a termelésben és a termék forgalomba hozatalában fennakadás ne legyen. Az ilyen szerződések ugyanis hosszabb időre — esetleg évekre — meghatározzák a szerződő felek kapcsolatát, minthogy azok nyomán a későbbi idők folyamán kerül sor a szállítási, illetőleg a vállalkozási szerződések megkötésére.

A megrendelő számára a kapacitáslekötési szerződés megkötése akkor indokolt, ha már bizonyos az, hogy az érdekkörében olyan szükségletek jelentkeznek, amelyeket csak előre biztosított kapacitás igénybevételével lehet kielégítenie és ennek a megfelelő felhasználását számításba veheti, arra építhet. A szállító számára ugyancsak előny származik ebből, mert a megrendelővel való állandó jellegű kapcsolata biztosítja, hogy kapacitása folyamatosan hasznosításra kerül. Még fokozottabb jelentősége van a megrendelő számára a kapacitásfoglalási szerződésnek, amely vállalkozási szerződés útján létrehozandó eredményhez a szükséges vállalkozói kapacitást biztosítja. Különös súlya van ennek ez idő szerint — tekintettel a piaci helyzetre — építési munkák esetében.

Mivel mind a kapacitáslekötési, mind a kapacitásfoglalási szerződés az egymással kapcsolatban levő gazdálkodó szervezetek együttműködését hosszabb időre szervezi meg, az ezek nyomán kötendő szállítási, illetőleg vállalkozási szerződések tartalmát — ha csupán nagy vonásokban — már körvonalazza is. Ezért mind a két szerződésnek meg kell határoznia a lekötött, illetőleg lefoglalt kapacitás nagyságát, tartalmaznia kell továbbá azt, hogy a kapacitást mennyi idő tartamára kell biztosítani, s hogy azt milyen tárgyú szállítási, illetőleg vállalkozási szerződések kötésére kívánják használni.[18] Szükséges a lekötött, illetőleg lefoglalt termelői kapacitás mértékének a meghatározása is, ami nem mindig könnyű feladat, de azért nem is kivihetetlen.[19] Indokolt lehet mindezeken felül a fizetés módjában és idejében való megállapodás is.

A kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási szerződésnek az előbbiekben ismertetett *elemei* olyanok, hogy ezekből a szerződésekből nem hiányozhatnak; ha nincsenek meg, ilyen szerződés nem jön létre. Előfordult ugyan, hogy — kapacitáslekötés esetén — a felek nem jelölték meg azt az időt, amikor a szállítási szerződések megkötésére vonatkozó kötelezettség beáll, a bíróság döntése mégis az volt, hogy az a kötelezettség a feleket — miután az akaratmegegyezés közöttük egyszer létrejött — már a kapacitáslekötési szerződés megkötését követő év elejétől kezdve terhelte. A konkrét szerződés megkötésének időpontját tehát a bíróság értelmezés útján állapította meg.[20] A bírósági gyakorlatban különben általában az az elv érvényesül, hogy ilyen szerződés nem jöhet létre abban az esetben, ha a kapacitáslekötés vagy a kapacitásfoglalás valamennyi lényeges elemét nem tartalmazza.[21]

Az olyan megállapodás, amely a kapacitáslekötési szerződésnek csak egyes elemeit tartalmazza, de a szerződés valamennyi lényeges elemét nem foglalja magában, kapacitáslekötési szerződésnek nem minősül. Nem zárja ki viszont a kapacitáslekötési szerződés létrejöttét az, hogy a megállapodás a kapacitáslekötési szerződés elemein túlmenő olyan adatokat is foglal magában, amelyek már a szállítási szerződésbe tartoznának.[22] Nincs akadálya ehhez hasonlóan annak sem, hogy a felek kapacitásfoglalási szerződésben már a vállalkozási szerződés általános feltételeit is meghatározzák.[23] Ha viszont a felek megállapodása a lefoglalni kívánt kapacitásra nézve adatot nem foglal magában, azt kapacitásfoglalási szerződésnek tekinteni nem lehet, mivel az ilyen szerződésnek egyik lényeges eleme hiányzik.[24]

A felek különben az ilyen szerződések tartalmát szabadon alakíthatják ki. Így a kapacitáslekötési szerződésben megállapodhatnak, hogy az annak nyomán megkötendő szállítási szerződés létrejön akkor is, ha a felek egyike az arra vonatkozó nyilatkozattételt elmulasztja.[25] Kapacitásfoglalás esetében is érvényes az a sza-

[17] Vö. erre nézve *Eörsi*, i. m. 227. old.

[18] *Mészöly* a kapacitásfoglalási szerződés tartalmi minimumaként a teljes tervdokumentáció és a munkaterület átadásának, a pénzügyi fedezet igazolásának, az építési munka megkezdésének és befejezésének a határidőit említi. (I. m. 327. old.)

[19] *Györki* ezt két tényezőből kiindulva véli meghatározhatónak. Az egyiket az állandó költségek (pl. állóeszközök amortizációja, fenntartási költségek, eszközlekötési járulék), a másikat az üzemeléssel járó költségek adják. Az előbbit — szerinte — teljes egészében, míg az utóbbit csak kisebb mértékben kell figyelembe venni. (I. m. 52. old.)

[20] L. *Hajnal*, i. m. 457. old.; továbbá Gf. V. 32 477/1974/2. sz.

[21] Vö. a Gf. II. 30 417/1973/7. és a Gf. I. 31 044/1973/8. sz. legfelsőbb bírósági döntésekkel.

[22] L. Döntőbíráskodás 1970. évf. 1. sz. 1405. sorsz., Gf. II. 30 417/1973/7. sz.

[23] *Baranyai*, i. m. 64. old.

[24] Gf. I. 31 044/1973/8. sz

[25] Döntőbíráskodás 1970. évf. 5. sz. 1542. sorsz.

bály, amely szerint a felek bármely szerződési kötelezettség teljesítését kötbér kikötésével erősíthetik meg.[26]

Ami a kapacitásfoglalási szerződés *alakiságait* illeti, annak közös okiratba foglalása nem szükséges. Az ilyen szerződés létrejön a felek levélváltásával is. Ebben az esetben azonban szükséges, hogy a felek nyilatkozatai egybehangzók legyenek és a szerződés lényeges elemeit magukban foglalják.[27] Ha szövetkezet részéről a kapacitáslekötési szerződésre vonatkozó ajánlat elfogadását tartalmazó nyilatkozatot csak a műszaki vezető írja alá, a szerződés ezzel még nem jön létre, mert a szövetkezetet kötelező írásbeli nyilatkozathoz az elnöknek vagy két aláírásra jogosultnak az aláírása szükséges.[28]

A bíróság egymagában a kapacitáslekötési szerződés alapján — annak *megszegése* esetén — a szállítási szerződést nem hozhatja létre. A kapacitáslekötési szerződés a felek megállapodásán alapszik, s ezért abban az esetben, ha az egyik fél — a szerződést megszegve — nem hajlandó a szállítási szerződést megkötni, nincs olyan *szerződéskötési kötelezettsége,* amelynek alapján a konkrét szállítási szerződés megkötésére, bíróság útján lehetne kényszeríteni.[29] Szerződéskötési kötelezettség hiányában a kapacitásfoglalási szerződés alapján — a vállalkozó akarata ellenére — vállalkozási szerződést ugyancsak nem lehet létrehozni.[30] A vonatkozó szabályokban [10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 60. §, 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 43. § (2) bek.] használt „kölcsönös szerződéskötési kötelezettség" kifejezés tehát nem azonos azzal a kötelezettséggel, amely a szerződések szükség esetén bírói úton létrehozására is lehetőséget ad.[31]

A felek sem a kapacitáslekötési, sem a kapacitásfoglalási szerződésben nem határozhatják meg kötelező módon az azok nyomán kötendő *szállítási, illetőleg vállalkozási szerződések tartalmát.* A megrendelő nem követelheti, hogy a szállító vagy vállalkozó a konkrét szerződések megkötése során maradéktalanul tartsa magát a kapacitáslekötési, illetőleg kapacitásfoglalási szerződésben foglaltakhoz, s hogy az azokban kikötött árak és egyéb szerződési feltételek mellett szerződjék. A konkrét szerződések megkötéséig terjedő idő alatt ugyanis az árak és a körülmények megváltozhatnak és ennek következtében az eredetileg célba vett megoldások, valamint az azokért járó ellenszolgáltatások is módosítást kívánhatnak. Ilyen tárgyú jogvita esetén a felek a kapacitáslekötési vagy kapacitásfoglalási szerződésben már rögzített, de a szállítási, illetőleg a vállalkozási szerződés megkötése kapcsán vitássá vált szerződési feltétel megállapítása végett bírósághoz fordulhatnak.[32] Az eljáró bíróság azonban ilyen esetben sincs kötve a kapacitáslekötési vagy a kapacitásfoglalási szerződésben megjelölt feltételekhez. Áll ez nemcsak akkor, ha a felek — szerződéskötési kötelezettség hiányában — magukat a bíróság döntésének alávetették, hanem akkor is, ha a létrehozandó szállítási vagy vállalkozási szerződés tekintetében szerződéskötési kötelezettség van.

Sem kapacitáslekötési, sem kapacitásfoglalási szerződés esetén nem lehet az abban foglalt megállapodásoknak olyan hatályt tulajdonítani, amely a konkrét szerződés tartalmát közvetlenül megállapítaná.[33] Az ügyben eljáró bíróságnak azonban rendelkezésére állanak olyan adatok és tapasztalatok, amelyeknek figyelembevételével a szerződések reális vagy irreális voltát le tudja mérni. Meg tudja pl. állapítani azt, hogy a szállító kapacitása más szerződésekkel mennyire van lekötve.[34] Nem hozhatja létre a bíróság a kapacitáslekötési szerződés alapján a konkrét szállítási szerződést, ha a felek a kapacitáslekötési szerződésben a bíróság erre vonatkozó hatáskörét kikötötték ugyan, de a megrendelő a megrendelést késedelmesen — a kapacitáslekötési szerződésben erre megszabott határidő eltelte után — adta fel és a szállító időközben — más megrendelőkkel kötött szerződéseivel — már a teljes kapacitását lekötötte.

A kapacitáslekötési szerződésben bízó fél ugyanis abban az esetben, ha a másik fél a szerződés szerint vállalt kötelezettségének megszegésével a szállítási szerződés megkötése iránt a kikötött időn belül kezdeményező lépést nem tesz, joggal köthet más érdekelttel olyan szállítási szerződést, amellyel az eredetileg lekötött kapacitását kitölti. A kapacitáslekötési szerződés megszegése tehát lehetőséget teremt a felszabadult kapacitás felhasználására, ami a népgazdaságnak is érdeke.[35]

Kötelezőnek tekinti viszont a gyakorlat a kapacitásfoglalási szerződésben elvállalt többletkötelezettségeket olyan esetben, amikor arról van szó, hogy a kapacitásfoglalási szerződés melyik fél hibájából szűnt meg, s melyik félnek kell ennek a következményeit viselnie.[36]

---

[26] *Hajnal,* i. m. 457. old.; a bírósági gyakorlatból ld. G. 31 677/1974/4. sz.

[27] Gf. V. 30 692/1973. sz.

[28] Gf. I. 31 193/1974/5. sz.

[29] GKT 13/1973. sz. állásfoglalás. (Bírósági Határozatok 1973. évf. 6. sz.)

[30] Vö. építési szerződéssel kapcsolatosan a kivitelező akaratának hiányát. — Döntőbíráskodás. 1961. évf. 11. sz. 1707. sorsz.

[31] Nem a 10/1966 (II. 14.) Korm. sz. rendelet 11—13. §-aiban és a 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 6. §-ában szabályozott vagy a 25/1967. (VIII. 20.) Korm. sz. rendelet 2—4. és 7. §-aiban említett szerződéskötési kötelezettségről van tehát a kapacitáslekötés vagy a kapacitásfoglalás esetében szó. — Vö. *Újlaki,* i. m. 441. old.

[32] *Hajnal,* i. m. 454. old.

[33] Vö. *Mészöly,* i. m. 328. old.

[34] L. GK. 15. sz. állásfoglalás, Bírósági Határozatok. 1973. évf. 8. sz. ind.

[35] L. GKT 13/1973. sz. állásf. ind. (Bírósági Határozatok, 1973. évf. 6. sz.), továbbá a régibb gyakorlatból 1726. sz. jogeset, Döntőbíráskodás, 1971. évf. 1. sz.; vö. még *Hajnal,* i. m. 454. old., *Makláry,* i. m. 202—203. old.

[36] *Mészöly,* i. m. 328. old.

Ha a kapacitáslekötési szerződés szerint arra kötelezett a szállítási szerződés megkötését megtagadja, a kapacitáslekötési szerződés megszűnése a szerződés *meghiúsulását* jelenti. Jóllehet jogszabály a kapacitásfoglalási szerződésre nem mondja ki azt, hogy megszegése esetében megszűnik, a szerződésszegés ilyen esetben is a szerződés meghiúsulásához vezet. A kapacitásfoglalási szerződés meghiúsulásának többféle oka lehet; ilyen az, ha a vállalkozónál kapacitáshiány jelentkezik.[37] Megszegheti a kapacitásfoglalási szerződést az építtető is, ha pl. a kikötött építési tervdokumentáció szolgáltatását elmulasztja.[38] Egymagában azonban a tervdokumentáció szolgáltatásának késedelme nem hozza magával feltétlenül a kapacitásfoglalási szerződés meghiúsulását, mert a késedelem ellenére megvan a lehetőség arra, hogy a felek az építési szerződést megkössék. Az építési szerződést előkészítő helyszíni bejárásról felvett jegyzőkönyv hiánya viszont, amelynek a beruházás egészére vonatkozó általános, valamint az egyes építményrészekhez kapcsolódó részletes organizációs terveket — ideértve az altervezők terveit is — tartalmaznia kell [20/1972. (XII. 5.) ÉVM—ÁH sz. rendelet 27. § (5) bek.], a kapacitásfoglalási szerződés meghiúsulását vonhatja maga után.[39]

Elállásként értelmezte konkrét ügyben a bíróság a kapacitásfoglalási szerződéstől a beruházónak azt a közlését, amely szerint kénytelen beruházási terveit az adott helyzethez igazítani és a beruházásainak sorrendjében cserét végrehajtani. [1/1972. (I. 25.) OT—PM sz. rendelet 5. §.] Ez ugyanis arra mutat, hogy a beruházó az eredetileg tervbe vett beruházás elhagyására vagy elhalasztására kényszerült.[40]

Mivel a kapacitásfoglalási szerződés alapján sem a megrendelő nem köteles arra, hogy a vállalkozási szerződést a vállalkozó feltételeivel, sem a vállalkozó arra, hogy azt a megrendelő feltételeivel kösse meg, vagyis egyik fél sem köteles a másik feltételeinek elfogadására, adott esetben vizsgálni kell, hogy a vállalkozási szerződés létrejötte miért nem sikerült. A vizsgálatnak ki kell terjeszkednie arra, hogy a szerződés megkötése melyik félnek a hibájából, illetőleg melyiknek az érdekkörében felmerült ok miatt hiúsult meg; ki kell terjeszkednie a felek jognyilatkozatainak tartalmi realitására, közelebbről arra is, hogy ténylegesen melyiküknek a magatartása akadályozta a szerződés létrejöttét.[41]

Ám, ha a kapacitáslekötési vagy kapacitásfoglalási szerződésben körülírt szállítási, illetőleg vállalkozási szerződés megkötésének megtagadásával, vagyis a szerződés megszegése folytán a kapacitáslekötési vagy a kapacitásfoglalási szerződés meg is szűnik, ez még nem akadálya annak, hogy a felek által abban kikötött feltételeket a bíróság figyelembe vegye. A bíróság ugyanis, ha a felek szerződési vitája — akár szerződéskötési kötelezettség következtében, akár a felek alávetése alapján — elébe kerül, azokat a feltételeket, amelyekben a felek a kapacitáslekötési vagy kapacitásfoglalási szerződésükben megállapodtak, amennyiben azokat helyeseknek tartja, az általa létrehozott szerződés tartalmába beilleszthetí.[42]

A bíróságnak különben ilyen esetben nagy körültekintéssel kell eljárnia, mert előfordulhat, hogy a felek kapacitáslekötési vagy kapacitásfoglalási szerződése a termelőkapacitással rendelkező fél gazdasági érdekeit — annak ellenére, hogy a jelentkező szükségletek kielégítéséről népgazdasági érdekből is neki kell gondoskodnia — nem fejezi ki. Ha ilyen esetben a konkrét szállítási vagy vállalkozási szerződést a bíróság mégis létrehozza, ezzel előidézheti azt, hogy a szállító, illetőleg a vállalkozó más szerződésekből eredő kötelezettségeit nem tudja teljesíteni.[43] Az irodalomban felvetődött az a gondolat, hogy olyan esetben, amikor valamelyik szerződési feltételben a felek nem tudnak megállapodásra jutni, a peres út igénybevételére bármelyiküket fel kellene jogosítani.[44]

A kapacitáslekötési és a *kapacitásfoglalási díj szankciós rendszerünk*ben különleges helyet foglal el. Nem azonosak a kötbérrel, hanem olyan szankciók, amelyeket a kapacitáslekötési, illetőleg a kapacitásfoglalási szerződés megszegése esetén a szerződésszegő fél tartozik fizetni akkor, ha a szállítási, illetőleg vállalkozási szerződés megkötésére vállalt kötelezettségét nem teljesíti. A szankció célja az, hogy a feleket a szerződés megkötésére vállalt kötelezettségük teljesítésére, vagyis a szándékolt konkrét szerződés megkötésére ösztönözze, annak megkötését elősegítse és egyben annak a félnek számára, amelyik a szerződéskötés elmaradása esetére sérelmet szenvedne, védelmet is nyújtson.[45] Erre az utóbbira mutat az, hogy a jogszabály a szankció alkalmazását illetően a felek egyikének hibájából vagy érdekkörében felmerült meghiúsulási okról tesz említést.

A kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási díjra való igényt a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatában kifejezésre juttatott állásfoglalás szerint nem lehet az olyan igények közé sorolni, amelyek érvényesíthetők akkor is, ha a felek kikötésüket mellőzték, s amelyeknek kizárása vagy korlátozása semmis. Mindazáltal abban az esetben, ha a felek e szankciók mértékének korlátozására vagy kizárására nézve fennálló lehetőséggel nem éltek, azokat szerződéspótló rendel-

[37] Gf. V. 32 110/1974/4. sz.
[38] Döntőbíráskodás, 1971. évf. 7. sz. 1671. sorsz.
[39] Vö. Gf. VI. 31 911/1974/4. sz.
[40] G. törv. eln. tan. 31 109/1973/3. sz.
[41] Vö. Gf. I. 30 309/1973/3. sz.
[42] Vö. GKT 13/1973. sz. állásfoglalás ind. (Bírósági Határozatok. 1973. évf. 6. sz.)
[43] *Hajnal*, i. m. 455. l.
[44] *Besenyei*, i. m. 687. old.
[45] Vö. *Eörsi* Gy., A jogi felelősség problémái — a polgári jogi felelősség. Budapest. 1961. 267. old.; *Asztalos* L., A polgári jogi szankció. Budapest. 1966. 394—396. old.

kezésekként kell alkalmaznia.[46] Ehhez igazodik az a gyakorlat is, amely szerint olyan esetben, ha a felek között létrejött kapacitásfoglalási szerződés kötbérkikötést nem tartalmaz, a szerződés megszegése következtében az arra jogosult részéről kötbérigény néven előterjesztett követelés kapacitásfoglalási díjkövetelésnek minősül.[47]

Különben a felek a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási díj mellett a kapacitáslekötési, illetőleg a kapacitásfoglalási szerződésben az elvállalt szerződés megkötésére vonatkozó kötelezettségüket még *kötbér kikötésével* is megerősíthetik.[48] A kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási díjat azonban a kötbértől élesen el kell határolni. Ezeket az érdekelt feleknek ugyanis magatartásuk felróhatóságára tekintet nélkül kell megfizetniük.[49]

Összhangban van azzal, hogy a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási díj az érintett fél magatartásának felróhatóságára tekintet nélkül jár, a gyakorlatban érvényesülő az az elv, amely szerint az ilyen szerződés megszegése esetén fizetendő díj mérséklésére nincs lehetőség.[50] Ez is mutatja a szóban levő szankcióknak a kötbértől eltérő jogi természetét.

A kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási díj fizetése alól — minthogy a felróhatóságra tekintet nélkül fizetendők — kimentésnek helye nincs.[51] Ámde az ilyen szankciós jellegű díjat csakis az a fél köteles megfizetni, amelyiknek a hibájából vagy az érdekkörében felmerült ok miatt következett be a célba vett konkrét szerződés megkötésének elmaradása.[52] Ha tehát a beruházó önhibáján kívül, felsőbb rendelkezés folytán kénytelen az általa tervezett beruházást elhagyni vagy későbbi időre halasztani, az erre vonatkozó közlése a kapacitásfoglalási szerződéstől való olyan elállásnak minősül, amelynek következtében — bár a kapacitásfoglalási szerződés meghiúsul — a kapacitásfoglalási díj megfizetése alól mentesül.[53] Áll ez megfelelő esetben a kapacitáslekötési díjra is.

Ha az általános organizációs terv hiánya és a szerződésben említett tervdokumentáció késedelmes szolgáltatása következtében a vállalkozási szerződés megkötése meghiúsul, a kivitelező érdekkörében nincs és a terhére nem róható olyan ok, amely miatt kapacitásfoglalási díjat kellene fizetnie.[54] Ilyen ok inkább az ellenérdekű fél oldalán forog fenn.

Ha a külföldi fél részére végzendő bérmunka céljából külkereskedelmi vállalat és a szállító között létesült kapacitáslekötési szerződéstől a külkereskedelmi vállalat azért áll el, mert a szállító korábbi szerződésszegése miatt a külföldi fél ügyletkötési szándéka megváltozott, a külkereskedelmi vállalat a kapacitáslekötési díj fizetése alól mentesül. Ehhez azonban bizonyítania kell azt, hogy a szállító előző szerződésének teljesítése során tényleg szerződésszegést követett el és ez a szerződésszegés neki csak a kapacitáslekötési szerződés megkötése után, de még az újabb szállítási szerződés megkötésére, illetőleg a megrendelésre előírt határidő eltelte előtt jutott a tudomására.[55]

Nem szolgálhat viszont alapul a kapacitáslekötési vagy a kapacitásfoglalási szerződés meghiúsulása esetén a kapacitáslekötési, illetőleg a kapacitásfoglalási díj megfizetése alól való mentesülésre a kötelezett fél olyan védekezése, amely szerint az igények időközben csökkentek. Az igények csökkenésével ugyanis mind a kapacitáslekötési, mind a kapacitásfoglalási szerződés megkötésekor már számolnia kellett és megvolt a lehetősége arra is, hogy utóbb az ilyen szerződés módosítását kezdeményezze.[56]

Kapacitásfoglalási díjra okot adó mulasztás vagy hiba esetén is érvényesül az az elv, amely szerint a felek a teljesítési határidő eltelte előtt póthatáridőben állapodhatnak meg. A megrendelő ugyan már a szükséglet jelentkezésekor köteles és a dolog természete szerint képes is felmérni, hogy a vállalkozási szerződést, amelyre a kapacitásfoglalás vonatkozott, mely időpontban tudja megkötni és annak teljesítését biztosítani, de a helyzet ebben a vonatkozásban változhat. Ha azonban az eset körülményei arra mutatnak, hogy a megrendelő tudta, vagy — a tőle elvárható gondosság mellett — tudnia kellett a célba vett vállalkozási szerződés akadályait, amelyek miatt a konkrét szerződést a kapacitás fenntartásának ideje alatt megkötni nem lehetett, a kapacitásfoglalási szerződés teljesítésének elmaradását úgy kell megítélni, hogy az neki felróható oknak a következménye.[57]

A megrendelő a kapacitásfoglalási szerződést a kikötött tervdokumentáció szolgáltatásának elmulasztásával is meghiúsíthatja. Ha ugyanis annak ellenére, hogy a kivitelező kapacitását évekre lekötötte, tervszolgáltatási kötelezettségének csak részben tesz eleget, s emiatt az építési szerződést a kapacitásfoglalásnak megfelelően nem lehet megkötni, a szerző-

[46] Gf. VII. 31 266/1974/ 2. sz. — Különben érvényes az a kikötés, hogy a felek a kapacitásfoglalási díjról kölcsönösen lemondanak arra az esetre, ha a vállalkozási szerződést valamelyik feltételében — pl. az árban — való megegyezés híjján nem sikerül megkötni. (Bírósági Határozatok, 1974. évf. 1. sz. 33. sorsz.)

[47] Gf. I. 30 233/1974/3. sz.

[48] Vö. I. G. 31 677/1974/7. sz.; — továbbá *Hajnal*, id. m. 457. l.

[49] Vö. GKT 71/1973. sz. állásf. ind. (Bírósági Határozatok, 1973. évf. 9. sz.); Gf. 33 203/1974/11. sz.

[50] Gf. I. 30. 313/1973/6. sz.

[51] GKT 71/1973. sz. állásf. ind. (Bírósági Határozatok, 1973. évf. 9. sz.)

[52] Vö. *Györki*, i. m. 53. old.

[53] G. törv. eln. tan. 31 109/1973/3. sz.

[54] 2. G. 31 333/1974/4. sz.

[55] L. 1223. sz. jogeset. (Közölve „A gazdasági döntőbizottságok joggyakorlata 1948—1969." c. gyűjteményben, 466. old.)

[56] Gf. I. 30 211/1974/8. sz.

[57] Vö. 1782. sz. jogeset. Döntőbíráskodás, 1972. évf. 7. sz.

dés meghiúsulása a megrendelő érdekkörében következik be. A megrendelőt ezért ilyen esetben — szerződésszegő magatartása, mulasztása miatt — a kapacitásfoglalási díj megfizetésére kell kötelezni.[58]

Annak ellenére, hogy a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási díj nem kötbér, mégis mind a kettő alkalmas arra, hogy a *kárátalány* szerepét is betöltse. Ez nyilvánvaló abból a rendelkezésből, amely szerint a szerződésszegő az ezáltal okozott kárnak a kapacitáslekötési, illetőleg a kapacitásfoglalási díj összegét meghaladó részét köteles a másik félnek megtéríteni. Abból, hogy a kapacitáslekötési és kapacitásfoglalási díjban kárátalány-elem is van, következik a dolog természete szerint az is, hogy a *kártérítés*be beszámítható.[59]

A vállalkozó ezekhez képest abban az esetben, ha a kapacitásfoglalási szerződés alapján kész lenne a vállalkozási szerződés megkötésére, a másik fél azonban erre nem hajlandó és emiatt a kapacitásfoglalási szerződés meg is hiúsul, a kapacitásfoglalási díjon felül jelentkező kárának megtérítését is követelheti. Ha azonban a kár a vállalkozási szerződés teljesítéséhez előre beszerzett termék ellenértékében áll, vizsgálni kell, vajon a termékeknek teljes mennyiségben beszerzése és ellenértékük kifizetése a kapacitásfoglalási szerződésre tekintettel indokolt volt-e.[60] Akad olyan döntés, hogy a tervdokumentáció műszaki feldolgozásával, a költségvetés készítésével, a terv-tárgyalásokkal, az egyes költségvetési tételek kalkulációjával, s általában a szerződéskötés előmunkálataival kapcsolatosan felmerült költségek nem jelentenek olyan vagyoni hátrányt, amelynek kártérítésként való megfizetését a vállalkozó sikerrel igényelhetné.[61]

A kapacitáslekötési vagy a kapacitásfoglalási díjat meghaladó kár elmaradt haszon gyanánt is jelentkezhetik. Elmaradt haszon ilyen szempontból nemcsak az, ami a lekötött vagy lefoglalt kapacitást kitöltő szerződések és azok teljesítésének elmaradása folytán keletkezett, hanem az az elmaradt nyereség is, amelyet a jogosultnak az említett szerződések megkötése és teljesítése esetén módjában lett volna — saját terve szerint — megtermelni. Elmaradt haszon címén támasztott igény esetében azonban a károsult félnek bizonyítania kell, hogy ez a haszon nála a konkrét szerződés megkötése és teljesítése esetében tényleg elérhető lett volna. Ha a bizonyítás eredményeként kimutatott elmaradt haszon összege a tervezett nyereségnél kisebb, a különbözetnek kárként való megtérítése iránt támasztott igény nem megalapozott.[62]

[58] Vö. *Hajnal*, i. m. 457. old.

[59] L. erre nézve GKT 71/1973. sz. állásf. ind. (Bírósági Határozatok, 1973. évf. 9. sz.)

[60] I. 32 502/1973/9. sz.

[61] Gf. V. 30 431/1974/7. sz.

[62] L. ezekre nézve *Makláry*, i. m. 213. old.

Mivel az előbbiek szerint a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási díj címén támasztott követelés — ha szintén szankció-jellegű pénzkövetelés is — mind a kötbértől, mind a kártérítéstől elkülönül, ennélfogva az elévülése is másként alakul. Míg a szocialista gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiből eredő kötbérkövetelés elévülési ideje hat hónap,[63] a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási díjnak az elévülési ideje a szocialista szervezetek egymás közötti jogviszonyaiban érvényes általános szabályhoz igazodik.[64] Eszerint tehát a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási díjigények elévülési ideje a pénzkövetelésekével egyezően egy év.[65]

III.

A beruházási célt szolgáló szerződések vizsgálatával összefüggésben Mészöly Pál a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási szerződéseket a szállítási, illetőleg a vállalkozási szerződések *előszerződés*eként említi.[66] Ez a megállapítás behatóbb vizsgálatot érdemel már azért is, mert a Polgári Törvénykönyvünk az előszerződést, mint a szerződések külön kategóriáját nem ismeri és nem szabályozza.[67]

Az előszerződés, mint különleges jogi alakzat (pactum de contrahendo) római jogi nyomokon a pandektisztikában bontakozott ki és a felek olyan kölcsönös kötelezettség-vállalását jelentette, amely szerint egymással szerződést fognak kötni.[68] A megkötendő szerződés lehetett kölcsön vagy más reálszerződés, de lehetett konszenzuálszerződés is. Az előszerződés alapján az azzal vállalt kötelezettségnek, azaz a végleges szerződés megkötésének peres úton

[63] Ptk. 408. §.

[64] Ptk. 324. § (1) bek.

[65] Vö. GKT. 71/1973. sz. állásf. ind. (Bírósági Határozatok, 1973. évf. 9. sz.)

[66] L. *Mészöly*, i. m. 327—328. old.

[67] Az áruforgalon, a termékelosztás, a szükségletkielégítés lebonyolításában érvényesülő szerződésfajták nagy változatosságában az előszerződés szabályozására Polgári Törvénykönyvünk indokolásából következtethetőleg azért nem került sor, mert jelentőségük — a tipikus szerződésekhez viszonyítva — kisebb. (A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Az Igazságügyminisztérium kiadása. Budapest. 1963. 214—215. old.)

[68] A romanisztikai irodalomban az előszerződést a jusztiniánuszi Digestaban található egyik Paulus-töredékre (D. 45. 1. 68.) vezetik vissza. Eszerint a felek között olyan megállapodás létesült, amelynek alapján az egyik fél a másiknak pénzbeli kölcsönt fog adni és abban az esetben, ha ennek a kötelezettségének nem tenne eleget, a másik a szerződés elmaradásából eredő kárának (id quod interest) megtérítését igényelheti. Vö. az irodalomból csak példaként G. F. *Puchta*, Pandekten. 8-ik kiadás. Leipzig. 1856. 386. old.; L. *Arndts*, Lehrbuch der Pandekten. 2-ik kiadás. München. 1859. 372. old.; H. *Dernburg*, Pandekten. 3-ik kiadás, II. kötet, Berlin. 1892. 27. old.; B. *Windscheid*, Lehrbuch des Pandektenrechts, 8-ik kiadás, II. kötet. Frankfurt am Main. 1900. 251. old.; — újabban M. *Kaser*, Das römische Privatrecht, 2-ik kiadás. München, 1971. 531. old.

kikényszerítésére csak akkor volt mód, ha a megkötendő végleges szerződés tartalmát — vita esetén — a bíróság meg tudta állapítani.[69]

Régi magánjogunkban az előszerződés ugyancsak ismert és elég gyakran alkalmazott intézmény volt és a felek olyan megállapodását jelentette, amelyben kölcsönös kötelezettséget vállaltak egymás irányában arra, hogy bizonyos feltételek bekövetkezte esetében egymással szerződést kötnek. Lehetséges volt a felek olyan megállapodása is, amelyben az egyik arra kötelezte magát, hogy valamilyen szerződést harmadik személlyel fog megkötni. Ilyen megállapodásra akkor került sor, ha fontos érdek fűződött ahhoz, hogy a szándékolt szerződés tényleg létrejöjjön, a szerződést magát azonban egyelőre — még elhárítandó akadályok miatt — nem lehetett megkötni. Minél több részletre terjedt ki a felek ilyen megállapodása, annál közelebb került az előszerződés a megkötendő végleges szerződéshez. Ha a felek a végleges szerződés főbb pontjaira vonatkozó megállapodásukat írásba foglalták és alá is írták, ez régi magánjogunk szerint pontozatnak (punctatio) minősült.

Az előszerződés alapján a végleges szerződést — az előfeltételek beálltával — meg kellett kötni, s a szerződés megkötése iránt pert is lehetett indítani. A szerződéskötés megtagadása csak akkor volt lehetséges, ha a viszonyok időközben úgy változtak meg, hogy annak következtében a szerződés megkötése az egyik fél számára érdekét vesztette; ilyen lehetett — egyebek között — az az eset, ha bizalma a másik fél irányában valami okból megrendült.[70]

Az előszerződés alakiságai ahhoz a szerződéshez igazodtak, amelynek megkötését a felek megállapodása előirányozta. Ha a végleges szerződés érvényességéhez a jogszabály alakiságot — pl. írásbeli formát — nem kívánt, általában az előszerződés sem volt formákhoz kötve.

Mindezeket a kapacitáslekötési és kapacitásfoglalási szerződésekre vetítve, szembetűnnek a következők.

A kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási szerződések révén a felek önként vállalnak kötelezettséget a szállítási, illetőleg a vállalkozási szerződés jövőbeli megkötésére. A kötelezettségvállalás tehát éppen úgy önkéntes, mint annak idején az előszerződés esetében volt. A két szerződés célja ugyancsak megegyezik az előszerződésével: a felek jövőbeli szerződéses kapcsolatait készíti elő olyan körülmények között, amikor a végleges szerződéssel való kölcsönös elkötelezésüknek még bizonyos akadályok állják útját, amelyek azonban a felek számítása szerint belátható időn belül elhárulnak. Ennek ellenére a megkötendő szerződések tartalmát — akár az előszerződések esetében — több-kevesebb biztonsággal körvonalazni lehet. Így adva van a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási szerződés lényeges tartalma, amire annak idejében az előszerződésnek nevezett megállapodás esetében is szükség volt. Míg azonban most az előbb említett szerződések nyomán megkötésre kerülő szerződés fajtája iránt nem lehet kétség (szállítási vagy vállalkozási szerződés) előszerződés esetében a célba vett végleges szerződés jellege és tartalma rendkívül sokféle lehetett és különböző szerződésfajtákat ölelhetett fel. Előszerződés esetén a végleges szerződés tartalmának meghatározása tehát sokkal nagyobb súllyal jelentkezett.

A kapacitáslekötési szerződés esetére előírt írásbeli forma csakúgy, mint előszerződés esetén a szerződés alakiságainak a szándékolt szerződéséhez hasonló módon való meghatározása, nem olyan követelmények, amelyek a kapacitásszerződések és a Polgári Törvénykönyv hatályba lépte előtt ismert előszerződés közé érdemi szempontból is lényeges választóvonalat húznának.

Nincs különbség a kapacitáslekötési vagy a kapacitásfoglalási szerződés és az előszerződés között abban sem, hogy a célba vett szerződéskötés megtagadható, illetőleg a szerződéskötésre vállalt kötelezettség teljesítése nem kényszeríthető ki akkor, ha az időközben a körülmények megváltozása folytán az arra kötelezett valamelyik fél számára — neki fel nem róható okból — érdektelenné vagy egyenesen lehetetlenné vált. Nem számottevő különbség, a kapacitáslekötési vagy kapacitásfoglalási szerződés és az előszerződés között a meghiúsulásuk esetére megállapított szankció tekintetében sem. Az előszerződés meghiúsulása esetére ugyanis a felek kötbért köthettek ki, vagy az előszerződés teljesítését más szerződéses mellékkikötésekkel ugyanúgy megerősíthették, ahogyan azt a kapacitáslekötési, illetőleg a kapacitásfoglalási szerződés esetén a meghiúsulás miatt fizetendő díj biztosítja.

Mindezekhez képest a régi jogból ismert előszerződés és a jelenleg hatályos jogszabályok szerint létesíthető kapacitáslekötési vagy kapacitásfoglalási szerződés között elvi tekintetben különbséget tenni aligha lehet. Nem jár tehát messze az igazságtól az a megállapítás, amely a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási szerződést a szállítási, illetőleg a vállalkozási szerződések előszerződésének minősíti.

Kérdés azonban, vajon kielégítő-e szerződési rendszerünkben az a megoldás, amely az előszerződések lehetőségét csak a szocialista gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződései körében teszi lehetővé és azt még ott is csak két szerződési típusra, a szállítási és a vállalkozási szerződésre korlátozza. Amennyire helytálló az, hogy gazdaságirányításunk rend-

[69] L. ezekre *Dernburg*, i. m. 27—28. old.; *Windscheid*, i. m. 251. old.

[70] L. ezekre *Zlinszky J.—Reiner* J., Magyar magánjog. 7-ik kiadás. Budapest, 1899. 604—605. old.; *Szladits* K., A kötelem jogalkata és keletkezése. (Szladits szerk. Magyar magánjog, III. kötet. Kötelmi jog. Általános rész.) Budapest, 1941. 40. old.; Ismerte az előszerződést a magánjogi törvénykönyv javaslata is. (Mtjav. 968. §.)

szerében a szocialista gazdálkodó szervezetek együttműködése a jogi szabályozás egyre szélesedő differenciálását igényli, amelynek révén ezen a jogterületen szükségszerű specializálódás egyre nagyobb és kiterjedése egyre bővül,[71] annál kevésbé indokolt az olyan szabályozási megoldás, amely az előszerződések lehetőségét szerződésfajtánként külön-külön „nevesített" szerződések formájában és tartalmukat tekintve, eltérésekkel teremti meg.

Ehhez hozzá lehet venni, hogy a „kapacitáslekötés" és a „kapacitásfoglalás" elnevezés sem a legszerencsésebb, mert a név a megkötendő végleges szerződésre, annak típusára nem utal. Az elnevezésben nem lehet érzékelni azt, hogy az egyik szállítási, a másik vállalkozási szerződés kötésének útját kívánja egyengetni. A lekötés és a foglalás értelme lényegileg azonos.[72] Némi árnyalati különbségre csak az mutat, hogy a kapacitáslekötés mind a két fél irányában érvényesülő körülményre utal, míg a kapacitásfoglalás a megrendelői oldal érdekének a szolgálatát juttatja kifejezésre, ami adott piaci körülményeink között, ahol különösen az építési és a szerelési kapacitás iránt a kereslet a kínálatot többnyire meghaladja, nem is indokolatlan.

Ezeket mérlegelve, felvetődik a kérdés, nem lenne-e helyesebb megoldás szocialista szervezetek egymással való szerződései, de esetleg azon túlmenve, általában a polgári jogi szerződések körében az előszerződés intézményét elfogadni és egyöntetűen szabályozni. Ezzel ki lehetne küszöbölni azt, hogy az előszerződés a megkötendő végleges szerződés típusaiként más-más szabályok alá essék, ami a szabályok alkalmazását bonyolultabbá teszi. Előfordulhat ugyanis, hogy a megkötendő szerződés szállítási és vállalkozási elemeket egyaránt tartalmaz, aminek következtében vitássá válhat, vajon az azt előkészítő megállapodás — függetlenül a felek szóhasználatától — értelme szerint kapacitáslekötési vagy kapacitásfoglalási szerződésnek minősül-e.

Az előszerződés egyöntetű szabályozása esetén feleslegessé válnék a meghiúsulás következményeként mindegyik esetre más és más szankció: kapacitáslekötési, illetőleg kapacitásfoglalási díj fizetésének kilátásba helyezése. Azt, hogy a felek az előszerződés meghiúsulása esetére szankció alkalmazását kívánják-e, talán célszerűbb reájuk bízni, azaz a szankció alkalmazását attól tenni függővé, hogy a felek az előszerződésben kikötötték-e.

Az előszerződés meghiúsulása esetére szankcióként szóba jöhet a kötbér, aminthogy erre a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási díjon felül a jelenleg hatályos jogszabály szerint is megvan a lehetőség. Nem szocialista szervezetek között, ahol a hitelezésnek nincs korlátja, alkalmas lehet azonban az előszerződésben vállalt kötelezettség megerősítésére a foglaló intézménye is. A foglalót ugyanis használni lehet olyan esetben is, amikor az előszerződéssel elvállalt kötelezettség teljesítését, vagyis a végleges szerződés megkötését biztosítja,[73] mégpedig azáltal, hogy az a fél, amelyiknek a terhére róható a végleges szerződés megkötésének elmaradása, az adott foglalót elveszti, a kapott foglalót pedig kétszeres összegben tartozik visszafizetni.[74]

Ha a polgári jog kodifikációja alkalmával az előszerződés intézményét szükségtelennek ítélték is, annak fenntartása, illetőleg újjáélesztése idők múltán indokoltnak tűnik. A gazdálkodó szervezetek egymás közötti viszonyában speciális alakzatként egyes szerződések viszonyában lényegileg újból meg is teremtették.

Ismeretes, hogy sor kerül majd a Polgári Törvénykönyv nagyobb szabású módosítására, amire a hatályba lépése óta szerzett tapasztalatok és különösen a gazdaságirányításunk rendszerében bekövetkezett változások szolgáltatnak alapot. A törvénykönyv novellájának kialakítása során sok kérdés vetődik fel, amely megfontolást érdemel és az eredmény több szabály és intézmény módosítását, esetleg régi jogunkban ismert és manapság is hasznosítható intézmény újjáalkotását hozhatja magával. Nem minden alap nélkül kerülhetne ezek közé az előszerződés is.

A régi szabályok változatlan formában új életre keltését ez természetesen nem jelentené, hanem csupán azt, hogy az előszerződés modern polgári jogunk rendszerébe korszerűsített alakban illeszkedik be. Az ide vonatkozó szabályokat a szerződés alanyai szerint differenciálni lehetne. Szocialista gazdálkodó szervezetek vonatkozásában ki lehetne mondani, hogy az előszerződések tartalmi eleme — hacsak a felek kifejezetten ki nem zárták — az olyan kötelezettségvállalás is, amely szerint a felek a megkötendő szerződés körül keletkezett vitájukat bírósági döntés alá bocsátják. Jogszabály

[71] Vö. *Andó* F. idevágó fejtegetéseit. (A szállítási szerződési rendszer reformjának néhány összefüggése. Döntőbíráskodás, 1966. évf. 10. sz. 372. old.)

[72] A „capacitas" latin szó képességet (befogadóképességet, teret) jelent. A szó két használt összetétele tehát a gazdálkodó szervezet termelési vagy valamilyen szolgáltatásra való képességének lekötését, illetőleg lefoglalását jelenti, anélkül azonban, hogy a megkötni szándékolt szerződés típusára következtetést engedne.

[73] Az előszerződést biztosító foglaló az antik görög jogban ismert, de a római jogban is megtalálható foglalóhoz lenne hasonló, amely az adásvételi, a bérleti és a munkaszerződést megelőzte, a szerződés megkötésének elmaradása esetén elvesztése vagy a kétszeresének visszafizetése érzékeny büntetés gyanánt (arrha-poenitentialis) sújtotta azt a felet, amelyiknek terhére a szerződéskötés elmaradása felróható volt. (Vö. erre csak példaként R. *Taubenschlag*, The law of Greco-Roman Egypt in the light of the papyri. 2-ik kiadás. Warszawa, 1955. 374. old.; M. *Talamanca*, L'arra della compravendita in diritto greco e in diritto romano. Milano, 1953. 81. old.)

[74] Vö. Ptk. 243—245. §.

mondhatná ki ezzel összefüggésben azt is, hogy a bíróság döntése nem térhet el a feleknek az előszerződésben foglalt olyan megállapodásától, amely a megkötendő végleges szerződés típusára, annak általános feltételeire, a teljesítését biztosító szankciókra és általában a felek által lényegesnek minősített más szerződéses tartalmi elemekre vonatkozik.[75] Ki lehetne mondani továbbá azt is, hogy a szankció az előszerződéshez szükségképpen hozzátartozik akkor is, ha a felek kifejezetten nem is kötötték ki, — s hogy a szankciós igény érvényesítése a jogosult számára kötelező.

Az új életre keltett előszerződés szabályait ilyenformán nagyobb részletességgel lehetne megállapítani. Ehhez a régi magánjog intézményének szabályai csak kiindulásul szolgálhatnának. Az így újjáalkotott előszerződés alkalmas lehetne arra, hogy a szocialista szervezetek hosszabb időre szóló együttműködését kevésbé bonyolult módon biztosítsa, mint az ilyen célra rendelt mostani speciális szerződések.

A kapacitáslekötési és kapacitásfoglalási szerződésekkel kapcsolatosan régebben felvetődött az a kifogás is, hogy az érdekeltek sokkal kevesebb ilyen szerződést kötnek annál, amennyivel gazdasági életünk körülményeire tekintettel számolni lehetne.[76] Valószínű azonban, hogy az ilyen szerződéseket sokkal gyakrabban alkalmazzák, mint amilyen számban ilyen szerződésekből eredő jogviták bíróság elé kerülnek.[77] Kétségkívül több is a szállítási vagy vállalkozási szerződésből eredő jogvita annál, ami kapacitáslekötési vagy kapacitásfoglalási szerződésekből keletkezik. Ez természetes is. Feltételezni kell azonban, hogy a kapacitáslekötés, illetőleg a kapacitásfoglalás megszegése nem gyakori és ha elő is fordul, a felek amiatt nem minden esetben veszik igénybe a peres utat. Ebben szerepet játszhat az is, hogy az ilyen szerződések alkalmazásának szocialista gazdálkodó szervezetek között a rugalmasabb kapcsolatok létesítése szempontjából van jelentősége, ami eleve lehetetlenné teszi, hogy alkalmazásuk során a felek az esetek többségében olyan szigorú magatartást tanúsítsanak, mint a végleges szerződésekből származó jogaik érvényesítésében, ahol általában minden szerződéses kikötés maradéktalan megtartásához kell ragaszkodniuk.

Nem lehet tehát ma már azt állítani, hogy a kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási szerződések a hozzájuk fűzött várakozásokat nem váltották be. Ennek ellene mond egymagában az, hogy ilyen perek — ha nem is nagy számmal — kerültek és állandóan kerülnek is bíróságok elé. Talán az ilyen szerződésekre vonatkozó szabályok egyöntetűségének hiánya és az ebből eredő bonyolultság is hozzájárul ahhoz, hogy az érdekeltek magukat a perléstől visszatartják, s hogy a kapacitáslekötési, illetőleg kapacitásfoglalási díjigény érvényesítésére irányuló perek száma viszonylag alacsony.

A kapacitáslekötési és a kapacitásfoglalási szerződések helyébe lépő előszerződés az efféle nehézségeket is megszüntetheti. A minden vonatkozásban egyöntetűen szabályozott előszerződés az érdekeltek — elsősorban a szocialista szervezetek — együttműködését, s ezen keresztül a népgazdasági érdekeket is jobban szolgálhatná.

A jelen tanulmány — a kapacitáslekötés és a kapacitásfoglalás szabályainak alkalmazásában kialakult és a bírósági gyakorlatban követett elvek ismertetésén túl — az előszerződés gondolatát kívánta felvetni. Ha ez a gondolat a Polgári Törvénykönyv novellájának előkészítő munkálatai során újból megvizsgálás alá kerül és újabb megfontolás tárgyává lesz, a tanulmány célját elérte.

Hajnal János *Visky Károly*

---

[75] Vö. ezeket *Baranyainak* a kapacitáslekötési szerződéssel összefüggésben tett ajánlásaival. (I. m. 62. old.)

[76] *Hajnal*, i. m. 451. old.

[77] L. erre *Baranyai*, i. m. 58. old.; *Besenyei*, i. m. 687. old.

Sajtóhelyreigazítás

1. A sajtóhelyreigazítási eljárás anyagi jogi alapja

A sajtóhelyreigazítás az emberi személyiség jogi védelmének egyik eszköze. A személyiségvédelem alapja az Alkotmány.[1] Megvalósításának részben büntetőjogi, részben polgári jogi eszközei vannak. A büntetőjogi védelem szűkebbkörű.[2] Célja elsősorban a megelőzés, visszatartás, nevelés. A polgári jog a személyiség minden megnyilvánulását védi. Célja elsősorban rendezés, helyreigazítás, elégtételadás. Alapvető szabályait a Polgári Törvénykönyv[3] VII. fejezete tartalmazza. A jogérvényesítés eszköze a polgári per (Ptk. 7. §).

A polgári jogi személyiségvédelem érvényesítésének kétféle módja van. Rendes polgári peres eljárás keretében mindenkivel szemben fel lehet lépni időbeli korlát nélkül, aki valakinek a személyhez fűződő jogait bármi módon megsértette. Sajátos polgári jogi személyiségvédelmi eszköz az ún. *sajtóhelyreigazítási eljárás,* amit a Polgári Perrendtartás[4] XXI. fejezete szabályoz. Gyorsított jellegű, egyszerűsített eljárás, ahol a bizonyítási lehetőség is korlátozott. Ezért alkalmazásának szigorú alaki feltételei vannak, rövid határidőkhöz van kötve, és korlátozottabb körben vehető igénybe, mint a rendes személyiségvédelmi per. A személyhez fűződő jogok megsértésének csupán egyes, a jogszabályban pontosan meghatározott eseteire vonatkozhat.

A gyakorlatban és az elméletben vitás a sajtóhelyreigazítási eljárás anyagi jogi alapja. A bizonytalanság oka, hogy a Pp. 342. §-ának a szövege a sajtóhelyreigazítás feltételeit is megjelöli. Ebből egyesek arra következtetnek, hogy a Pp. XXI. fejezete komplex szabály, együttesen határozza meg az igény érvényesítésének *az eljárási és az anyagi jogi* feltételeit.[5] Más vélemény szerint az ún. *„sajtóhelyreigazítási alanyi jog" a Ptk. VII. fejezetétől független,* önálló, sajátos személyhez fűződő jogosultság.[6]

Mindkét álláspont alapos megvitatást kíván. A polgári perrendtartás eljárási és nem anyagi jogi kérdéseket szabályoz, a Pp. XXI. fejezetének a rendelkezései sem tekinthetők anyagi jogi szabályozásnak. A miniszteri indokolásból is kitűnik, hogy ezzel a jogintézménnyel a törvény csupán a személyhez fűződő egyes jogok érvényesítésének sajátos polgári eljárási formáját kívánta megalkotni.[7] A Pp. XXI. fejezete kizárólag azt rendezi, hogy mikor van helye a sajátos — gyorsított és egyszerűsített jellegű — sajtóhelyreigazítási pernek, milyen előzetes eljárásra van szükség, hogyan kell a pert megindítani és lefolytatni. A Pp. 342. §-át a miniszteri indokolás sem tekinti anyagi jogi szabálynak, csupán a pert megelőző előzetes eljárásra — a helyreigazítási igénynek a sajtószervvel való közlésre — vonatkozó rendelkezésnek.[8] A peres eljárás és az előzetes eljárás során érvényesített igény a személyhez fűződő jogok polgári jogi védelmének a körébe tartozik, amit alapjaiban a Polgári Törvénykönyv szabályoz. A sajtóhelyreigazítás polgári anyagi jogi igény érvényesítésének az eszköze volt valójában már akkor is, amikor még a jogszabály [a 26/1959. (V. 1.) Korm. számú rendelet] büntetőbírósági különös eljárásként szabályozta.[9]

A Pp. 342. §-ának (1) bekezdése szerint sajtóhelyreigazítást lehet kérni, ha valakiről sajtóközlemény útján (rádióban, televízióban) valótlan tényállítást[10] közölnek (híresztelnek), illetve való tényeket hamis színben tüntetnek fel. Ez a rendelkezés nem új önálló anyagi jogi szabály. Lényegében csak azt határozza meg, hogy a sajátos sajtóhelyreigazítási eljárás *a személyhez fűződő jogok megsértésének mely eseteire korlátozódik.* Nincs is szükség külön anyagi jogi szabályozásra. Valakinek a személyét érintő valótlan (hamis) közlés a Ptk. szabályai alapján önmagában jogsértés. A Ptk. 82. §-ának (2) bekezdése védi a személy jóhírnevét. A más személyére vonatkozó valótlan (hamis) közlés a jóhírnév sérelmét jelenti. Az ilyen jogsértéssel

[1] A Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló — az 1972. évi I. törvénnyel módosított és egységes szerkezetben közzétett — 1949. évi XX. törvény VII. fejezete, különösen az 57., 60., 61., 63. és 66. §-ai.

[2] A büntetőjogi védelmet szabályozza a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről szóló — az időközi módosításokkal az 1971. évi 28. sz. tvr-rel egységes szerkezetbe foglalt — 1961. évi V. törvény XIV. fejezete.

[3] A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. törvény (Ptk).

[4] A polgári perrendtartásról szóló — az időközi módosításokkal az 1972. évi 26. sz. tvr-rel egységes szerkezetbe foglalt — 1952. évi III. törvény.

[5] *Zoltán* Ödön: Gondolatok a sajtóhelyreigazításról, Magyar Jog, 1974. évi 5. szám, 273. old.

[6] *Erőss* Pál: A sajtóhelyreigazítási eljárás, Magyar Jog, 1973. évi 7. szám, 409. old.

[7] Lásd a Polgári perrendtartás módosításáról szóló 1972. évi 28. sz. tvr miniszteri indokolása II. részének a Pp 342. §-ához kapcsolódó 1. bekezdését.

[8] Lásd a 7. sz. jegyzetben hivatkozott indoklásrész 2. bekezdését.

[9] Lényegében ezt az álláspontot képviselte e cikk szerzője már akkor is, amikor még nem tervezték a jogintézmény kiemelését a büntető eljárás szabályozásának a köréből. — *Törő* Károly: A személyiségvédelem helye és szerepe a polgári jog rendszerében, Magyar Jog, 1970. évi 2. sz. 91. old.

[10] A jogszabály szövegében „valótlan tény" megjelölés szerepel. Ez azonban önellentmondás. A tény nem lehet valótlan, mert ami valótlan, az már nem tény. Ezért a logikai egyensúly biztosítása végett cikkemben mindenütt a „valótlan tényállítás" megjelölést használom, mert ez felel meg a jogszabályszöveg valódi értelmének.

szembeni védekezés, jóvátétel egyik eszköze a sajtóhelyreigazítás intézménye, amelynek sajátos eljárási keretét adja a Pp. XXI. fejezete. A sajtóhelyreigazítás azonban nem korlátozható kizárólag erre a különös eljárásra. A rendes személyiségvédelmi per keretében is alkalmazható. A jogsértés meghatározásán kívül a sajtóhelyreigazítási igény anyagi alapja is a Ptk. rendelkezése. A Ptk. 85. §-a (1) bekezdésének c) pontja szerint, akit személyhez fűződő jogaiban megsértettek, az eset körülményeihez képest — többek között — követelheti, hogy a jogsértő nyilatkozattal adjon elégtételt, és hogy szükség esetén a nyilatkozatnak megfelelő nyilvánosságot is biztosítsanak. Azaz adott esetben sajtóhelyreigazítást is követelhet.

Kétségtelen, hogy a Ptk. 85. §-ának és a Pp. 342. §-ának a tartalma bizonyos fokig eltérő. Nyilvánvaló, hogy ebből az eltérésből erednek az ellentétes nézetek, ellentmondó állásfoglalások. Az eltérés lényege, hogy a Ptk. 85. §-a a helyreigazítást „az eset körülményeihez képest" és „szükség esetén" írja elő, viszont a Pp. XXI. fejezete ilyen fenntartásokat nem ismer.

Ezek az eltérések valójában nem jelentenek eltérő szabályozást. A Ptk. 85. §-a a legkülönbözőbb természetű jogsértésekre vonatkozik, ezért az eset körülményeihez képest különböző — az *a)—d)* pontokban felsorolt — igények érvényesítését teszi lehetővé. A sajtóhelyreigazítási eljárás keretében csak egyfajta igényt lehet érvényesíteni, a helyreigazítást. Ezért itt a különböző igények közötti — az eset körülményeinek megfelelő — választás fogalmilag kizárt. A nyilvános elégtételadás szükségességének a vizsgálatára sem kerülhet sor. Sajtó útján történt valótlan közlés esetén a jogsértés jóvátételéhez egyértelműen szükség van arra, hogy a való tényt hasonló módon — tehát szintén sajtó útján — közöljék.

Ezek szerint a Pp. XXI. fejezetében megvalósult rendezés nem jelent új anyagi jogi szabályozást, csupán a Ptk. 82. §-a (2) bekezdésében és 85. §-a (1) bekezdésének c) pontjában meghatározott szabály *megfelelő alkalmazását* arra a szűkebb körre, amelyre a sajátos sajtóhelyreigazítási eljárás vonatkozik. Ha van is bizonyos fokig anyagi jogias színezete a Pp. 342. §-ában foglalt szabálynak, ez nem több a Ptk. egyes személyiségvédelmi rendelkezéseinek az esetek szűkebb körére korlátozott *hivatalos értelmezés*énél.

2. *A sajtóhelyreigazítás tárgya*

A Pp. XXI. fejezetében szabályozott sajtóhelyreigazítási eljárás keretében érvényesített sajtóhelyreigazítás tárgya *közléssel (híresztéléssel) megvalósított jogsértéseknek a jogszabályban pontosan meghatározott típusa.*

A jogsértő jellegű közlés a nyelvi kifejezés természete szerint sokféle lehet. Megvalósulhat tényállítással, jelenségek, események, történések leírásával, bemutatásával, megelevenítésével, (ami történhet képi úton is). Jogsértő lehet — a tartalomtól függetlenül — a közlés módja, a kifejezés jellege. Jogsértő közlésnek minősülhet végül az értékelés, a véleménynyilvánítás, a bírálat.

A sajátos sajtóhelyreigazítási eljárás körében a helyreigazítás általános szabályként a valótlan (hamis) *tényállítások*ra korlátozódik. A valótlan tényállítás megvalósulhat *nyíltan:* valótlanságoknak tényként állításával; *burkoltan:* önmagukban való tények hamis színben feltüntetésével. A való tények megfelelő csoportosításával, egyes tényállásrészek elhallgatásával, ki nem mondott, csak sejtetett, illetve félreérthető utalásokkal, célzásokkal is meg lehet hamisítani a valóságot.[11] Valóságos tények közlésével elkövetett jogsértés egyébként (pl. a titoksértés) a sajtóhelyreigazítás keretében általában nem orvosolható.

Valóságos tények közlése esetén önmagában *a közlés módja* sem lehet a sajátos sajtóhelyreigazítás tárgya. Kétségtelen, hogy az ilyen közlemény is jogosulatlanul sértheti valakinek a becsületét, méltóságát, ha pl. a közlés módja aránytalanul túlzó, indokolatlanul bántó, támadó, lekicsinylő, lealacsonyító. Ennek orvoslására azonban csak a rendes személyiségvédelmi per, esetleg a büntetőeljárás szolgálhat.

Értékelő (bíráló véleményt tartalmazó) jellegű közlésekkel elkövetett jogsértés sajtóhelyreigazítási eljárás során csak egyes kivételes esetekben orvosolható. Egyik ilyen eset, amikor az értékelés alapja egészében vagy részben valótlan tényállítás, illetve tárgyi alap nélküli feltételezés. Az értékelést ugyanis nem lehet elválasztani az alapját képező tényektől, az értékelés egyben rendszerint valamilyen tényállítást is kifejezésre juttat vagy feltételez. Ha az értékelés útján kifejezésre juttatott tényállítás, feltételezés valótlan, helye van helyreigazításnak. Ha pl. valakit lelkiismeretlen uzsorásnak neveznek, ez lényegében értékítélet, egyben azonban kifejezi azt a ténymegállapítást is, hogy uzsorás ügyleteket szokott kötni.

Vannak olyan esetek, amikor az értékelés (vélemény, bírálat) való tények hamis színben feltüntetésének minősül. Ilyen megítélés alá esik, ha az értékelés önmagában való tényekre alapított önkényes következtetések, hamisan feltételezett összefüggések, kétségtelen félremagyarázások eredménye. A való tények hamis színben feltüntetése ugyanis nem csupán közvetlen tényállítással, hanem értékítéletben kifejezésre juttatott közvetett tényközlés útján is megvalósulhat.

Nincs helye sajtóhelyreigazítási eljárásnak, ha az értékelés tartalmában, eredményében valakire sérelmes, de való tényekre épül, követ-

[11] Így midőn az időszaki lapban valakiről közölték, hogy a rendőrség ténymegállapítása szerint orgazdaság bűntettét követte el, de elhallgatták, hogy az ügyészség az eljárást bűncselekmény hiányában megszüntette. (Egri járásbíróság IV. 21 027/1961/20.)

keztetései, összefüggései, feltételezései megalapozottak, megfelelnek a logika, ítéletalkotás, értékelés szabályainak. Maga a tulajdonképpeni értékelő mozzanat (pl. hogy valamely mű szép-e, egy alkotás művészi-e), rendszerint annyira egyéni jellegű, hogy jogsértésnek nem minősülhet. (De gustibus non est disputandum). Ellenkező esetben a bírálat, a szabad véleménynyílvánítás elve szenvedne csorbát.

3. A válaszjog és a sajtóhelyreigazítás

A sajtóhelyreigazítás útján nem orvosolható értékelés (bírálat, vélemény) a bírálat szabadsága folytán — a titoksértés, képmáshoz, hangfelvételhez való jog, vagy a becsület és méltóság megsértését kivéve — rendszerint a sajátos sajtóhelyreigazítás körén kívül sem tekinthető jogsértőnek, ellene rendes személyiségvédelmi perben sem lehet fellépni. Viszont a bírálat eredménye, tartalma, az értékelési mozzanat ilyenkor is sértheti a megbírált személy érdekeit. Ezeknek az érdekeknek a védelme jogunkban nincs biztosítva.

Valakinek a személyiségi érdekeit sértő bírálattal szemben a legmesszebbmenő védelmet valósítja meg a francia jogrendszerben kialakult ún. *válaszjog* (droit de reponse).[12] A jogintézmény lényege, hogy akiről valamit írtak, ha a sajtóközleményben név szerint megnevezték, jogosult — korlátozott terjedelemben — a közleményre válaszolni. A választ az időszaki lap köteles közölni, feltéve, hogy nem sérti a törvényt, mások jogos érdekét, a bíráló becsületét.

A válaszjog *részben tárgyában, részben jellegében* különbözik a mi jogunkban szabályozott sajtóhelyreigazítástól. A helyreigazítás tárgya általában a tények körébe tartozik. Ezzel szemben a válaszjog *nem korlátozódik a tényekre;* a bírálatot, véleményt, értékelést tartalmazó közleményekkel szemben is véd. *A jellegbeli eltérést* az a szabályozási mód jelenti, hogy a helyreigazítás a jogsértő nyilatkozata, bírósági döntés esetén a bíróság határozata. Viszont a válasz csupán annak a nyilatkozata, aki a közleményt sérelmesnek tartja. A válasz közlésével a lap nem ismeri el a válaszban foglaltak valóságát. A válasz közlését elrendelő bírósági határozat sem érinti helyesség szempontjából a válasz tartalmát.

Korábbi jogunkban hiányzott ez a jellegbeli különböződés. Régebben a helyreigazítás nem a lap (szerkesztő) nyilatkozata volt, hanem a jogosult nyilatkozata.[13] Sőt — bár egyébként a helyreigazításhoz tilos volt megjegyzést fűzni — a szerkesztő közölhette, hogy a támadott közleményben foglaltakat fenntartja vagy nem. — Kétségtelen, hogy az ilyen helyreigazítás nem jelentett jelentős jogvédelmet. Ezért indokolatlan volt, hogy jogszabályaink a helyreigazítás tárgyát mégis meglehetősen szűk körre korlátozták. E korlátozott jogvédelem alapja az 1884. évi német birodalmi sajtótörvény volt.

Az 1959-ben életbelépett sajtórendelet és az 1972. évi új jogi szabályozás a sajtóhelyreigazítási eljárás tárgyát továbbra is a valótlan (hamis) tényállításokra korlátozta, de megváltoztatta a helyreigazítás jellegét.[14] A Ptk. 85. §-ával összhangban a helyreigazítás *jóvátételt* jelent, *elégtételadás*nak minősül. Ezért önkéntes közlésnél a jogsértőnek a nyilatkozata, bírósági döntés esetén a bíróság határozata. Ez a rendezési mód nagyobb súlyt ad a helyreigazításnak; így összhangban van a helyreigazítási lehetőség szűkebb körével.

Véleményem szerint azonban nincs összhangban ezzel a rendezési móddal az a bírósági gyakorlat, amely a Ptk. 85. § (1) bekezdésének c) pontján alapuló rendes személyiségvédelmi perben is megengedte, hogy az alperes megjegyzéseket fűzzön a helyreigazításhoz. E bírósági eseti döntés szerint (BH 1965/3.4365. sz.) a jogsértést elkövető alperesnek joga van kifejteni, hogy „miben volt neki igaza, mi indította a cikk írására, s következésképpen mi az, ami a felperesnél helytelenítendő." E lehetőség biztosítása élesen szemben áll azzal az alapvető elvvel, amely szerint *a helyreigazítás a sértett fél részére nyújtott elégtétel.* Különösen a jogsértéseknek amúgy is szűk körére korlátozott sajtóhelyreigazítási eljárásnál nem szabad megengedni a helyreigazító nyilatkozat *megerőtlenítését* megjegyzések hozzáfűzésével.

A sajátos sajtóhelyreigazítási eljárás és a válaszjog szabályozási rendszerétől egyaránt eltér a *Szovjetunió szabályozása.* A szovjet jog nem ismeri sem a válaszjogot, sem a mi szabályozásunknak megfelelő speciális sajtóhelyreigazítási eljárást. A Szovjetunió és a szovjet szocialista köztársaságok *polgári törvényhozásának az alapjairól* szóló törvény 7. §-a szerint az állampolgár vagy a szervezet (jogi személy) közvetlenül kérheti a bíróságtól a rendes peres eljárás keretében a becsületet és méltóságot sértő közlések helyreigazítását. Ez az eljárás nem korlátozódik a tényközlésekre, de önmagában a közlés formája miatt nem lehet fellépni. Egyébként a helyreigazítás tárgya bármiféle, a becsületet vagy a méltóságot sértő közlés lehet, feltéve hogy a törvény rendelkezése, a szocialista

[12] A jogintézményt ismerteti: *Berzy* László: Hozzászólás a sajtóhelyreigazítási jog néhány gyakorlati kérdéséhez, Magyar Jog, 1960. évi 5. szám, 155. old.; *Balás P.* Elemér: Sajtójogi gyakorlat, Sajtó Könyvtára 7. szám, Budapest, 1929, 18—24. old.

[13] A sajtóhelyreigazításra vonatkozó korábbi jogi rendezést, joggyakorlatot és elvi állásfoglalásokat, vitás kérdéseket ismerteti: *Balás P.* Elemér: Sajtójogi gyakorlat, Sajtó Könyvtára 9. szám, Budapest, 1930. 93—127. old.

[14] A helyreigazítási jog új szabályozását vezette be a sajtóval kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 26/1959. (V. 1.) Korm. számú rendelet III. része (13—23. §-ok). — Ismerteti *Benárd* Aurél: A helyreigazítási jog, Magyar Jog, 1959. évi 5. szám, 129—133. old. A legújabb szabályozás a Pp-nek az 1972. évi 26. sz. tvr-rel megalkotott XXI. fejezete.

együttélés szabályai, vagy a társadalom erkölcsi elvei alapján társadalmi elítélést érdemel. A bizonyítás azt terheli, aki a sérelmezett közleményt közzé tette, de a bíróság köteles mindent megtenni a valóság felderítése végett.

Ezekkel a viszonylag nagyvonalú rendelkezésekkel szemben a mi sajátos sajtóhelyreigazítási eljárásunk alkalmazásának csak valótlan (hamis színezetű) tényállítások esetén van helye. Joggal vethető fel ezért, hogy nem lenne-e szükség — ebbe a szűkebb körbe nem tartozó jogsértések orvoslására, jogos személyiségi érdekek védelmére — a helyreigazítás jogintézménye mellett — tehát nem helyette — a *válasz kötelező közlésének a jogi lehetőségét* is megteremteni.

Egyesek a válaszjogot a véleménynyilvánítási szabadság korlátozásának tartják, mert ezáltal — állítólag a válaszadó válik *saját ügyének bírájává.*[15] Ez az aggály nem alapos. A valóságban a válasz nem korlátoz, csupán kiegyenlít. A válasz nem dönt el semmit, de jobban elősegíti a helyes nézetek kialakulását. Véleményem szerint a válasz nem tekinthető támadásnak, inkább csak védekezést jelent. Ha valakiről sajtóközleményben — őt név szerint megjelölve — valamit állítottak, nem indokolt az érintett személyt elzárni attól, hogy megfelelő keretek és korlátok között ugyanabban a lapban — hasonló helyen — ismertesse a saját álláspontját. Ezt követeli az *audiatur et altera pars* elve is.

Egyébként a válasz nemcsak jogvédelmi, illetve érdekvédelmi eszköz. Az *olvasótábor jobb tájékoztatását* is szolgálja. Ugyanis lehetőséget ad az olvasónak arra, hogy a bíráló nézetei mellett megismerje annak a nézeteit is, akit — okkal vagy ok nélkül — megbíráltak. Így az olvasó a szembenálló nézetek összevetésével foglalhat állást. Ez az oka, hogy a gyakorlatban egyes lapok szerkesztői sokszor lehetővé teszik nálunk is a választ minden jogszabályi kötelezettség nélkül. Persze van olyan eset is, amikor aki egy sajtóközleményt magára, nézeteire nézve sérelmesnek tart, más lapban kénytelen válaszolni.[16] Ezért ennek a kérdésnek a rendezése is *időszerű*nek látszik.

4. A sajtószabadság és a helyreigazítás

Vitás, hogy a helyreigazítás alapját képező jogsértés megállapításához elegendő-e önmagában a valótlan (hamis) tényállítás közlése (híresztelése) vagy *további szempontok* értékelésére is szükség van. Egyik ilyen legfontosabb szempont, hogy szükség van-e a téves közlés megjelenésével kapcsolatos körülményeknek, a sajtó érdekének és a sajtószabadság szempontjainak a vizsgálatára.

A polgári jogi személyiségvédelem egyik legjellegzetesebb vonása, hogy *objektív jellegű.* Az egyes jogvédelmi eszközök alkalmazása — a kártérítés esetét kivéve — független a kötelezett szándékától, tévedésének menthetőségétől, felróhatóságától, vétkességétől, jó vagy rosszhiszeműségétől. A személyhez fűződő jogokban okozott sérelmet akkor is orvosolni kell, ha a jogsértés nem volt felróható. Valakinek alaptalanul megtépázott jóhírnevét — amennyire erre a helyreigazítás lehetőséget nyújt — akkor is helyre kell állítani, valakinek a személyére vonatkozó *valótlan tényállításokat akkor is ki kell igazítani, ha a valótlanság senkinek fel nem róható* tévedésen alapszik.

Ezért a helyreigazítás szükségességének a megítélésénél a közlemény szerzőjének, közreadójának, a lap szerkesztőjének, magának a sajtószervnek a szempontjait teljesen figyelmen kívül kell hagyni. Minden további szempont mérlegelése nélkül közölni kell az olvasókkal, hogy nem követett el bűncselekményt, akit egy sajtóközleményben menthető tévedésből tolvajként tüntettek fel. Nincs jelentősége annak, hogy a sajtónak „nem mindig áll módjában meggyőződni arról, hogy a közlemény tartalma minden részletében fedi-e a valóságot." Nem lehet azt sem mérlegelni, hogy a sajtót a helyreigazítás folytán milyen *„morális veszély"* fenyegeti.[17] Ilyen szempontokra elsősorban azok hivatkoznak, akik érdekösszeütközést látnak a sajtószabadság biztosítása és a személyhez fűződő jogok érvényesítése között. Sajnos ezen a területen még mindig kísért a *„közérdek—magánérdek" elvtelen szembeállítása;* közérdeknek tekintve — tartalmától elvonatkoztatva — a sajtótájékoztatást; és magánérdeknek minősítve — társadalmi jelentőségétől függetlenül — a személyhez fűződő jogok védelmét.

A sajtó (rádió, televízió) feladata a tájékoztatás az időszerű és figyelemreméltó jelenségekről, eseményekről, történésekről. Ez a tájékoztatás nem szorítkozhat a tények száraz közlésére. Szükség van szines, fordulatos leírásokra, az események mozgásszerű megelevenítésére, ha ez a közlési mód nem vezet a tények meghamisítására, nem indít az események hamis megítélésére. A tájékoztatás körébe tartozik az eligazítás a jelenségek szövevényében, a külön-

[15] Ld: *Balás P.* Elemér: Sajtójogi gyakorlat, 22—23. old.

[16] Így a szövetkezeti jog és a polgári jog határainak a kérdésében keletkezett vitában neves jogtudósunk a Magyar Jogban közzétett cikkel szemben a Jogtudományi Közlönyben védte meg álláspontját. (*Világhy* Miklós: Közbeszólás a polgári jogról, Jogtudományi Közlöny, 1971. évi 12. szám, 563. old.). A férjes nők névviselésének a kérdésében egyik nyelvtudósunk az Élet és Irodalomban közzétett — bizonyos fokig személyes támadást is jelentő — közleménnyel szemben kénytelen volt a Magyar Nyelv című, szűkebb körű szakmai jellegű folyóiratban válaszolni, és megvédeni álláspontját. (*Ferenczy* Géza: Férjes nőink névviselése és egyenjogúságuk, Magyar Nyelv, 1972. évi 4. szám.)

[17] *Zoltán* Ödön szerint ezeket a szempontokat is mérlegelni kell. Lásd 5. sz. jegyzet, 274—275. old.

böző nézetek között. Szükség van megalapozott és tárgyilagos bírálatra is. Fel kell tárni a hibákat, a káros jelenségeket; ez az előfeltétele, az első szakasza a hibák kijavításának.

A személyiségvédelmi rendelkezések *nem korlátozzák* a sajtónak ezt a közérdekű tevékenységét. Semmiképpen sem kívánják befolyásolni a sajtó működését. Csupán annyit követelnek meg a sajtóközleménytől, amit bármiféle közléstől el lehet várni. Ne sértse mások jogait, jogvédte érdekeit, tartsa tiszteletben a törvény rendelkezéseit, azokat is, amelyek a személyiség jogi védelmére vonatkoznak.[18] A sajtóhelyreigazítás kétségtelenül a sajtóra vonatkozó különös jogintézmény. Azonban anyagi jogilag — amint arra már rámutattam — nem jelent semmiféle különleges követelményt a sajtóval szemben, hiszen a Polgári Törvénykönyv általános rendelkezésein alapszik. A jogintézmény sajátosságai a sajtó sajátos természetéből következnek. A sajtóközlés sokkal nagyobb nyilvánosságot ad a jogsértő tényállításnak, mint az egyszerű közlés. Ez indokolja a sajátos, egyszerűsített és gyorsított eljárást a hatékonyabb védekezés biztosítása érdekében.

A helyreigazítás intézményét *nem lehet szembeállítani* a sajtószabadságot biztosító rendelkezésekkel és célkitűzésekkel. A valóságnak meg nem felelő vagy a valóságot hamis színben feltüntető tényállítások (közlések, híresztelések) hamis tájékoztatást jelentenek. Valójában nem is tekinthetők tájékoztatásnak, inkább félrevezetésnek. Az ilyen nem valódi tájékoztatás nem csupán azoknak az érdekeit sérti, akikről a közlés történt, hanem azoknak az érdekeit is, akiknek a közlés szól. Ezért helyreigazításra az olvasótábor érdekében is szükség van. Csak ezáltal biztosítható a tájékoztatás teljessége és valósága.

A helyreigazítás nem sérti a sajtó érdekét, nem rontja annak a hitelét. Inkább *a téves tájékoztatás közlése és fenntartása ellentétes a sajtó érdekeivel.* A tévedések agyonhallgatása nem növeli a sajtó tekintélyét. A sajtó hitelének a legfontosabb feltétele a tájékoztatás megbízhatósága, aminek folyamatosan érvényesülnie kell. A helyreigazítás ezért kifejezetten a sajtó hitelének a biztosítását szolgálja. A sajtó, ha gondot fordít arra, hogy tájékoztatása megbízható legyen, felismert tévedését önként kijavítja.[19] Ha ezt valamelyik sajtószerv — kicsinyes presztizsféltésből — nem ismeri fel, a bíróság kénytelen pótolni a mulasztását.

A helyreigazítás tehát egyaránt szolgálja a tájékoztatás megbízhatóságát, a sajtó hitelét és a személyhez fűződő jogok védelmét.

[18] A sajtótevékenység és a személyhez fűződő jogok védelmének a kapcsolataival részletesen foglalkozik: *Szegediné, Sebestyén* Katalin: A személyhez fűződő jogok a közvetítő tevékenység tükrében. (kézirat)

[19] Budapesti Fővárosi Bíróság P. IV. 20.027/1961/20.

5. A sajtóhelyreigazításra érdemesség kérdése

A személyiség egységes és oszthatatlan zárt egész. A személyre vonatkozó valótlan közléssel a személyiség egésze szenved sérelmet. Ezért van olyan álláspont, amely szerint annak a megállapításához, hogy szükség van-e a személyhez fűződő jogok sérelmének az orvoslására, a személyiség egészét kell vizsgálat tárgyává tenni.

Véleményem szerint az a tény, hogy a személyhez fűződő jogok sérelme az egész személyiséget érinti, nem eredményezheti a jogvédelem korlátozását. Való, hogy a jogsértés különböző hatást gyakorolhat a különböző személyekre. De káros hatásuk mindenképpen megvan. Ezért a sérelem kiküszöbölése, adott esetben a megsértett jóhírnév helyreállítása mindenképpen indokolt.

A jogsértés hatásának a különbözősége egyrészt a jogosultak belső lelkivilágával van összefüggésben, másrészt az egyes egyéneknek a társadalomban elfoglalt helyzetével, azzal a képpel, ami az egyes egyedekről — a jogsértéstől függetlenül — a társadalom többi tagjaiban már korábban kialakult. Annak a vizsgálatára, hogy a személyhez fűződő jogok sérelmére alkalmas közlés valójában milyen hatást gyakorolt a sértett fél belső világára, egyrészt nincs szükség, másrészt ezt teljes bizonyossággal lehetetlen volna megállapítani. Az a tény pedig, hogy nem mindenkinek azonos a híre (jóhírneve), nem jelenti azt, hogy lehetnének olyan egyedek, akikről a társadalomban kialakult hátrányos értékítéletet egy újabb értesülés még hátrányosabban ne befolyásolhatná. A rablógyilkos híre szempontjából sem lehet közömbös, hogy őt alaptalanul egy további — esetleg sokkal enyhébb megítélésű — bűncselekmény elkövetésével is vádolják.

A személyhez fűződő jogok *az ember legnagyobb értékei,* nem részesíthetők *korlátozottabb védelemben, mint a vagyoni jogok.* A vagyoni sérelem hatása sem egyforma a különböző jogalanyoknál. Mégsem lehet az egyes vagyoni jogosultságok érvényesítését függővé tenni a jogosultakra vonatkozó egyéb szempontoktól, vagyoni vagy társadalmi helyzetüktől. A tulajdoni igény érvényesítése nem függhet pl. a rátaltságtól vagy személyes érdemektől. Nyilvánvaló, hogy a személyhez fűződő jogosultságokból eredő igények érvényesítésének sem lehetnek ilyen korlátjai.

Ezért a személyhez fűződő jogok általános védelmének a körében is kifogásolható az olyan bírósági eseti döntés, amely szerint a perben a Ptk. 85. §-ának az alkalmazásával kapcsolatban azt is vizsgálni kell, hogy „a személyiség védelme a sértett felet megilleti-e. . . .[20] Ennek az álláspontnak a gyökere a volt Kúria 1933. évi eseti döntése, amely annak a vizsgálatát írta

[20] Polgári Jogi Döntvénytár, II. kötet, KJK, Budapest, 1966., 36. old., 36. pont

elő, hogy „a sértett méltó-e az elégtételre", továbbá „bír-e olyan erkölcsi értékkel, amelynek védelemben részesítését a törvény célozza".[21]

A Ptk. 8. §-a értelmében minden ember jogképes; a jogképesség egyenlő. A személyiség polgári jogi védelme minden személyt megillet és mindenkit azonos mértékben illet meg. A személyiség társadalmi és jogi fogalom. Jogilag akkor beszélhetünk személyiségről, amikor a jogrendszer az egyént elismeri a közösség önálló és egyenrangú tagjának. Mindez hosszú-hosszú — még le sem zárult — történeti folyamat, ami kifejezésre jut a személyiség szó értelmének az átalakulásában is. Korábban személyiségként csak a társadalom kiemelkedő tagjait jelölték. Mai társadalmi rendszerünk a személyiség rangjával ruház fel minden embert. A korábbi jogrendszerekben a személyiség fogalma lényegében a tulajdonos fogalmával volt azonos. A személyiség, mint a tulajdoni, vagyoni viszonyoktól független érték polgári jogi védelme még csak most van kibontakozóban. A jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak ezt a kibontakozást egyaránt elő kell segítenie. Ezért nem lehet vitássá tenni, hogy akit személyhez fűződő jogaiban megsértettek, méltó-e az elégtételre, megilleti-e a személyiségvédelem. Ennek a vizsgálata ellentétes lenne az állampolgárok közötti jogegyenlőség elvével, gyakorlatilag a jogképesség korlátozását eredményezné. A személyiségvédelmi perben ezért nem lehet az eljárás, a bizonyítás tárgya a jogaiban *sértett fél életvitele*, jellemrajza, egyéni értéke, értéktelensége, illetve csökkentértékűsége. Mindezek vizsgálata azt jelentené, hogy a jogosultat, a sértett felet ültetjük a vádlottak padjára.[22]

A *jogosult személyes körülményei* nem szolgálhatnak sem a jogosult hátrányára, sem előnyére. Nem követhetjük a két világháború közötti sajtójogi gyakorlatot, amivel akkor sem mindenki értett egyet. A jogegyenlőség gondolatával még formailag is szembenáll az az eseti bírósági döntés, amikor a volt Kúria minden bizonyítás mellőzésével állapította meg a személyiségi jogok sérelmét, mert a sajtóközlemény olyan személyről állította, hogy ponyvát írt, aki „hosszú életet töltött el a tudomány szolgálatában, és akinek érdemeit a Magyar Tudományos Akadémia is méltatta azzal, hogy tagjai sorába iktatta."[23] Mai társadalmi és jogi rendszerünkben nyilvánvaló, hogy nem a társadalmi állás, nem a hivatás, nem a tudományos tevékenység és nem is az akadémiai tagság dönti el, hogy valakinek a szépirodalmi „alkotását" szabad-e alantas felfogású ponyvának minősíteni.

A kifejtett szempontok egyaránt vonatkoznak az általános személyiségvédelemre és a sajátos sajtóhelyreigazítási eljárásra. Egyébként a sértett fél személyes körülményeinek a vizsgálatát *a sajtóhelyreigazítási eljárás szabályai az anyagi joggal összhangban kifejezetten ki is zárják.* Szigorúan meghatározzák ugyanis, hogy mire terjedhet ki a perbeli bizonyítás. A Pp. 345. §-ának (2), 343. §-ának (1) és (4), valamint 342. §-ának (1) és (4) bekezdései együttes értelme szerint a bizonyítás kizárólag a kifogásolt közleményben, illetve a közzétenni kért helyreigazító nyilatkozat tervezetben szereplő tényállításokra vonatkozhat.

6. A helyreigazítás szükségessége

Vitás, hogy bármilyen tartalmú valótlan (hamis) tényállítás tárgya lehet-e a helyreigazításnak, vagy esetenként vizsgálni kell a helyreigazítás szükségességét.

A szükségesség megítélésénél a *jogintézmény célja* a döntő. A helyreigazítás célja a jóhírnév, mint személyhez fűződő jog védelme. Valakinek a jóhíre szempontjából soha nem lehet közömbös, hogy mit írnak róla, mit terjesztenek a nyilvánosság előtt, különösen sajtó vagy más tömegtájékoztatási eszköz útján.

A személyhez fűződő jog abszolút hatályú és objektív védelemben részesül. Ezért mindenki bárkitől, minden egyéb feltétel nélkül megkövetelheti, hogy a személyéről szóló, a személyével kapcsolatos, a személyét érintő híradások, közlések, nyilatkozatok, közlemények az objektív valóságot tükrözzék. *A valótlan (hamis) közlés önmagában is alkalmas a jóhírnév csorbítására,* tehát védekezést tesz szükségessé. Ennek alapján a jogsértés az általános személyiségvédelem[24] és a sajátos sajtóhelyreigazítás körében egyaránt megállapítható. Azt sem kell vizsgálni, hogy mi volt *a közlés eredménye,* vagyis hogy a jóhírnév csorbítására alkalmas tájékoztatás hatására valóban bekövetkezett-e és milyen mértékben a hírnév csorbulása. Ehhez ugyanis fel kellene deríteni, hogy a közlemény hatására milyen kép, vélemény alakult ki a jogosultról mások belső világában. Ez a vizsgálódás — különösen több tízezres példányszámú lapnál — lehetetlen és szükségtelen.

A helyreigazításnak kizárólag egy tárgyi és egy alanyi feltétele van. *Tárgyi feltétel* a valótlan (hamis) tényállítás (híresztelés), amiről már részletesen szó volt. *Alanyi feltétel,* hogy a közlés a jogosult személyére vonatkozzon, személyét érintse, illetve személyével legyen kapcsolatban. Az alanyi feltételt fejezi ki a Pp. 342. § (1) bekezdésében foglalt „akiről" megje-

[21] Volt Magyar Kúria 3444/1933. számú határozatának indokolása.

[22] *Törő* Károly: A személyiség polgári jogi védelme bíróságaink gyakorlatában, Magyar Jog, 1971. évi 11—12. szám, 681. old.

[23] Idézi *Balás P.* Elemér: Sajtójogi gyakorlat, 46—47. old.

[24] Az általános személyiségvédelem jelentőségére lásd: *Nizsalovzsky* Endre: A Magánjogi Törvénykönyv külföldi visszhangja. Gazdasági Jog, 1940. évi 10. szám, 600. old.

lölés. Ebből a szempontból nincs jelentősége annak, hogy a jogosultat név szerint megjelölik-e, elegendő, ha személye a közlemény tartalmából, a közlés módjából bármi módon felismerhető. Az sem szükséges, hogy a tényállítások közvetlenül a jogosult személyére irányuljanak. Elegendő, ha közvetetten kapcsolódnak a személyéhez, például munkájára, életművére, szellemi alkotására vonatkoznak.

Nem függhet a helyreigazítás az *alapul szolgáló érdekek* alakulásától. Ezért nem értek egyet azzal, hogy szükség lenne „a védelemre érdemes és rászoruló érdekek" vizsgálatára és mérlegelésére.[25] A jogvédelem alapja a személyiségi érdek, amely mindenkor érdemes és rászorul (ha megsértették) a jogi védelemre. Ez az elv a Ptk. alapelveiben is kifejezésre jut. [Ptk. 2. § (1) bekezdés.] Nem lehet — amint már vázoltam — a személyhez fűződő érdekek védelmét szembeállítani a sajtótájékoztatás érdekével, mert a valótlan (hamis) tájékoztatás nem szolgál sajtótájékoztatási érdeket sem. A védelemre érdemes érdek vizsgálata valójában annak a vizsgálatát jelentené, hogy a jogosult méltó-e a jovédelemre, tehát sértené az állampolgárok jogegyenlőségét.

A jogosultra előnyösnek látszó, pl. őt tévesen dicsérő, róla hamis hőstettet koholó tényállítások helyreigazítását sem lehet kizárni azzal, hogy a helyreigazítás nem érdeke a helyreigazítást kérőnek. Egyrészt ugyanis mindenki csak saját maga tudja eldönteni, hogy számára mi előnyös. Másrészt a valótlanságokat tartalmazó dicséret csak látszólag és átmenetileg lehet előnyös. Sokkal jobb, ha az kéri a helyreigazítást, akiről a közlemény szól, mintha utólag mások leplezik le. Az ilyen közlemények nem mindig javítják annak a hírét, akiről a közlemény beszámol. Akik ismerik a valóságot, feltételezhetik, hogy tőle ered a téves tájékoztatás, és így könnyen Háry János hírébe kerülhet. Egyéb hátrányai is lehetnek a téves reklámozásnak. Olyan elvárhatósági mértéket támaszthat, aminek az érdekelt nem tud megfelelni stb.

Nem függhet a helyreigazítás a *tényállítások súlyosságától* sem. Egyesek szerint vannak olyan tényállítások, amelyek súlyuknál fogva nem érdemesek a helyreigazításra.[26] Kérdéses azonban, hogyan történhet a tényállítások súlyozása. Általános közlésnorma kialakítására nincs lehetőség, mert a különböző személyek az egyes közlések súlyát, jelentőségét a legkülönbözőbb módon ítélik meg. Szükség lenne tehát viszonyításra, viszonyítási alapra. Ilyen viszonyítási alap nem lehet a közlemény egyéb tartalma. Nem lehet a helyreigazítást kizárni azon a címen, hogy a közlemény egyéb tartalmához, egészéhez, összefüggéseihez képest a kifogásolt tényállítás súlyban, jelentőségben eltörpül. Valamely valótlan (hamis) tényállítás akkor is sértheti valakinek a jóhírét, személyhez fűződő jogait, tehát akkor is igényt adhat jogi védelemre, ha a közlemény egésze szempontjából jelentéktelen. Senki sem tartozik eltűrni személyhez fűződő jogai sérelmét még akkor sem, ha a reánézve sérelmes sajtóközlemény egyébként helyes célkitűzéseket és szempontokat tartalmaz, és valósít meg.

Kétségtelen, hogy a valótlan (hamis) tényállítások közlésével okozott *sérelem nem mindig egyforma,* és az eltérés attól is függ, hogy milyen tényeket állítottak. Ez azonban egyrészt — objektív viszonyítási alap hiányában — nem mérhető, másrészt nem befolyásolhatja a helyreigazítás szükségességét. *A kisebb súlyú sérelmet sem lehet orvoslás nélkül hagyni.* Valakinek a személyére vonatkozó, személyével kapcsolatos valótlan (hamis) tényállítás a személy számára soha nem lehet teljesen súlytalan, illetve teljesen közömbös. A személyhez fűződő jogok körében sokszor egészen *jelentéktelennek látszó* sérelmeknek is lehetnek szinte belátthatatlan következményei.

7. *A közlés és a híresztelés megítélése*

A Pp. 342. §-a a sajtóhelyreigazítást azokra az esetekre korlátozza, amikor a jogsértés időszaki lapban, a rádióban, televízióban közlés vagy *híresztelés* útját valósult meg. A közlés tágabb értelemben mindenféle gondolatközvetítést magában foglal. A jogszabály szövege mégis azért tartalmazza a közlés mellett a híresztelés megkülönböztetést, mert ezzel fejezi ki, hogy rendelkezései a *közvetett* tényállításokra is vonatkoznak. Nemcsak akkor lehet kérni helyreigazítást, ha a közlemény közvetlen állítása, kijelentése, értesítése valótlan; hanem akkor is, ha a tényállítás *idegen* forrásból származik, a közlemény idegen közlést tolmácsol, közvetít. A jogszabályszövegben szereplő „híresztelés" értelmét ezért inkább a közhírré tesz, közread szavak fejeznék ki pontosabban. Helyreigazításnak van tehát helye, ha az időszaki lap híven ismerteti *más személy, illetve szerv* valótlan kijelentését, értesítését, nyilatkozatát.[27] A hírlap köteles pl. helyreigazítani azokat a

[25] *Zoltán* Ödön szerint ezt is vizsgálni kell. Lásd 5. sz. jegyzet, 275. old.

[26] *Zoltán* Ödön szerint a közleményt összefüggésében kell nézni, és a közlemény egyéb tartalmához viszonyítva kell megállapítani, hogy egyes tényállítások súlyban, jelentőségben eltörpülnek. (5. sz. jegyzet 275. old.) *Erőss* Pál helyesen állapította meg, hogy a helyreigazítás nem függhet a közlemény többi tényállításához való viszonyítástól. Szerinte is vannak azonban olyan tényállítások, amelyek helyreigazítására nincs szükség. Ezeket nevezi közömbös, illetve súlytalan tényeknek. (6. sz. jegyzet, 412. old.) — Ez utóbbi megállapítást csak annyiban tudom elfogadni, hogy azok a tényállítások tekinthetők súlytalannak, illetve közömbösnek, amelyek nem vonatkoznak a helyreigazítást kérő személyére, nincsenek személyével kapcsolatban.

[27] Lényegében ekként értelmezte a korábbi jogszabály hasonló rendelkezését *Benárd* Aurél is. Ld 14. sz. jegyzet, 131. old.

valótlan közleményeket is, amelyeket szó szerint vett át a Magyar Távirati Iroda híranyagából vagy külföldi hírszolgálati irodák telexjelentéséből. Helyre kell igazítani az időszaki lap, a rádió, a televízió által beszélgetés, riport, helyszíni közvetítés keretében vagy bármi más módon nyilvánosságra hozott, bárkitől származó nyilatkozatban, beszámolóban, tájékoztatásban szereplő valótlan (hamis színben feltüntetett) tényállításokat. Csak így biztosítható ugyanis a sajtótájékoztatás valódi hitele és megbízhatósága, illetve a személyhez fűződő jogok objektív védelme, amiről már részletesen megemlékeztem.

Ebben a körben különös megvitatást kíván a *hatósági szervektől* nyert tájékoztatás kérdése, aminek különösen a büntető ügyekkel kapcsolatban van jelentősége. Nevezetesen az a kérdés, hogy a hatóság téves döntésének vagy tájékoztatásának a közlése esetén van-e helye helyreigazításnak.[28]

Véleményem szerint ebben a kérdésben meg kell különböztetni a hatóság határozatát és hivatalos eljárását a hatóság tagjainak, alkalmazottainak az egyéni ténykedésétől. A *hatósági szerv*, hivatal, intézmény tagjaitól, alkalmazottaitól, vezetőitől nyert *tájékoztatáson*, értesítésen alapuló közlést ugyanúgy helyre kell igazítani, mint a sajtó saját téves tényállítását. *A hatóság határozatának és hivatalos eljárásának* a hű közlése azonban önmagában nem ad okot helyreigazításra. Nem lehet helye sajtóhelyreigazítási eljárásnak, ha pl. az időszaki lap azt közli, hogy valaki ellen vádat emeltek vagy elítélték, és híven idézi a vádirat, illetve az ítélet szövegét (feltéve, hogy ezek az adatok nyilvánosságra hozhatók).

A vádirat vagy az ítélet *kommentálása* azonban már okot adhat helyreigazításra, akkor is, ha a kommentálás az ügyben eljáró hivatalos szervek tagjaitól nyert értesüléseken, tájékoztatáson, véleményen alapszik. Különös jelentősége van ebben a körben az ártatlanság vélelmének. Valakit bűnözőnek, tolvajnak, sikkasztónak csak akkor lehet mondani, ha ezt róla a bíróság jogerős ítéletében megállapította. Ez következik az ártatlanság vélelmére vonatkozó jogszabályi rendelkezésekből. Az ártatlanság vélelme fontos személyiségvédelmi eszköz. Lényege, hogy „senki sem tekinthető bűnösnek mindaddig, amíg büntetőjogi felelősségét a bíróság jogerős határozata meg nem állapította".[29] Jogsértést jelent tehát, ha az időszaki lap pl. nem arról tájékoztat, hogy valaki ellen bűncselekmény alapos gyanúja miatt vádat emeltek, hanem tényként közli, hogy bűncselekményt követett el. Az ilyen közlést helyre kell igazítani még akkor is, ha a vádemelés bármilyen alapos-nak látszó bizonyítékokon alapszik.

Helye lehet helyreigazításnak akkor is, ha a sajtó híven közölte a hatóság határozatát. Ugyanis a hatósági (bírósági) határozat *hű közlése is minősülhet való tények hamis színben történő feltüntetésének.* Ilyen eset pl., ha a lap közli a vádemelést, de elhallgatja, hogy a vádat elejtették, a vádlottat felmentették. Hasonló az eset, ha a lap beszámol az elmarasztaló első fokú ítéletről, de mellőzi a másodfokú jogerős felmentő ítélet ismertetését.

Az időszaki lap, a rádió és a televízió jellegzetessége, hogy *folyamatosan* (napról napra, esetleg hétről hétre, sőt a rádió szinte óráról órára) tájékoztat a világ eseményeiről. Közléseinek valóságát, a tájékoztatás megbízhatóságát ebben a folyamatban kell vizsgálni. Ezért véleményem szerint nemcsak akkor lehet megállapítani a való tények hamis színben feltüntetését, ha a vádemelés közlésekor már meglevő felmentő ítéletről hallgattak, hanem akkor is, ha a később született döntés ismertetését mellőzik.

A tájékoztatás folyamatában megtévesztő a sajtó eljárása, ha nagybetűs címekkel közli valakiről, hogy sikkasztás miatt elítélték, de később elhallgatja, hogy a másodfokú bíróság felmentette. Sőt véleményem szerint akkor sem tekinthető a sajtótájékoztatás kifogástalannak, ha az első fokú marasztaló ítéletről (vagy a vádemelésről) az első oldalon nagybetűs címekkel számol be, a jogerős felmentést viszont az 5. oldalon a vegyes hírek között közli apró betűkkel egy mondatban. Ha az időszaki lap (rádió, televízió) tájékoztatását folyamatos tevékenységnek tekintjük, ezekben az esetekben is meg lehet állapítani, hogy a tájékoztatás folyamatában a valóságot hamis színben mutatták be. Tehát helye van sajtóhelyreigazításnak.

8. A helyreigazítás alanyai

A személyhez fűződő jogosultság a természetes személyt (az embert) és a *jogi személyt* egyaránt megilleti. A Ptk. 2. §-ának (1) bekezdése alapelvként mondotta ki, hogy a törvény védi az állampolgárok és szervezeteik személyhez fűződő jogait. A Ptk. 81. § (1) bekezdésének a személyhez fűződő jogok általános védelmére és a 82. § (2) bekezdésének a jóhírnév védelmére vonatkozó rendelkezései — szemben pl. a 81. § (2) bekezdésével — külön nem jelölik meg a védelemre jogosultat. Ezért úgy kell tekinteni, hogy a védelem minden jogalanyra, tehát természetes és jogi személyre egyaránt vonatkozik. A jóhírnév biztosítása a jogi személy számára sem lehet szükségtelen.

Az anyagi jogi szabályokkal összhangban jelöli meg a Pp. XXI. fejezete jogosultként (felperesként) a jogaiban sértett személyt és szer-

[28] Elsősorban ezzel a kérdéskörrel foglalkozik igen sok és beszédes, illetve elrettentő gyakorlati példa ismertetésével *Felkay* András: Hozzászólás a személyiség polgári jogi védelme és a sajtóhelyreigazítási eljárás néhány kérdéséhez, Magyar Jog, 1974. évi 2. szám, 103—105. old.

[29] A büntető eljárásról szóló 1973. évi I. törvény 3. §-ának (1) bekezdése.

vet (szervezetet). Ebben a vonatkozásban szerv (szervezet) csak önálló jogi személy lehet. (Ptk. 28. §, Pp. 48. §.) A Pp. közérdekű keresetindításra jogosítja fel az illetékes minisztert.

Vitás, hogy sor kerülhet-e sajtóhelyreigazításra, ha a valótlan (hamis) tényállítás *halottra vonatkozik,* illetve alkalmazhatók-e az eljárás félbeszakadására előírt szabályok, ha az eljárás során a felperes meghal.[30] A Ptk. 22. §-a értelmében a jogképesség a halállal megszűnik. A halottnak semmiféle joga, így személyhez fűződő joga sem lehet.[31] *A halállal az ember személyisége is végetér.* A Pp. 342. § (1) bekezdése szerint viszont a sajtóhelyreigazítás tárgya valamely szervről vagy személyről közölt tényállítás. Ezért a jogszabályszöveg elszigetelt, formális értelmezése esetén a halottra — tehát nem személyre — vonatkozó valótlan tényállítások helyreigazításának nem lehet helye.

Ez a formális értelmezés azonban nem felel meg a jogintézmény valódi céljának és rendeltetésének. Nem biztosítja a sajtó objektív tájékoztatásához és a személyhez fűződő jogok védelméhez fűződő fontos érdekek érvényesülését. A személyhez fűződő jogok védelme körébe tartozik ugyanis a *kegyeleti jog,*[32] a halott emlékének a védelme. Minden társadalom tiszteli és megbecsüli halottait. Polgári és büntetőjogunk egyaránt védi a halott emlékét. A sajtóhelyreigazítási eljárás anyagi jogi alapja — ahogyan már kifejtettem — a Ptk. VII. fejezete. Ezért a halott emlékének a védelmére vonatkozó rendelkezéseket a sajtóhelyreigazítási eljárásban is alkalmazni kell.

A halott személyiségét jogunk nem ismeri el; ezért a megfelelő jogi rendezés érdekében a Ptk. 86. §-ának (3) bekezdése nyilvánvalóan fikciót alkalmaz, amikor a *„meghalt személy" emlékéről* rendelkezik. Ezzel kívánja a személy védelmére vonatkozó szabályokat a halott emlékének a védelmére is kiterjeszteni. E szabálynak megfelelően kell értelmezni a *Pp. 342. §-ának (1) bekezdésében szereplő „személy"* kifejezést is. Ezért a halott személyről közölt valótlan tényállítások helyreigazításának is helye van. Perindításra jogosult a hozzátartozó, illetve az örökös (hagyományos). Ugyanezek a személyek természetesen az előzetes eljárásra is jogosultak, és ha az eredeti jogosult a per során meghal, a pert — nem jogutódként, hanem saját jogon — folytathatják. Közérdekű kereset indítása ezekben az esetekben is a miniszter feladata.

A Ptk. külön nem rendelkezik arról, hogy a személyhez fűződő jogok megsértése címén kivel szemben lehet fellépni. A 85. § (2) bekezdése értelmében csak kártérítési igény érvényesítése esetén alkalmazandók a polgári jogi felelősségre vonatkozó szabályok. A személyhez fűződő jogok védelme objektív szankcióinak alkalmazásához — így többek között a helyreigazításhoz — *nincs szükség vétőképességre.* Kötelezettként a személyiségi jogviszonyokban bármilyen jogképes személy vagy szervezet szerepelhet. Tehát minden ember (Ptk. 8. §), az állam mint jogalany (Ptk. 26. §) és a jogi személy (Ptk. 28. §). A jogi személy csak rendeltetése és a szocialista együttélés követelményei által meghatározott körben jogképes.[33] Tekintettel azonban arra, hogy a szocialista együttműködés feltétlenül megköveteli a személyhez fűződő jogra vonatkozó rendelkezések megtartását, a jogi személyt kötelezettként ebben a körben minden további feltétel nélkül el kell ismerni.

Természetesen a jogi személy is csak természetes személyek, *emberek útján tud cselekedni,* jogsértést elkövetni. Az alkalmazottak, tagok (szerkesztők, újságírók) magatartásával okozott jogsértést akkor lehet a jogi személy cselekményeként értékelni, ha a jogi személy feladatkörében jártak el. A sajtóközleményt tartalmazó időszaki lap kiadása az egyes lapkiadó vállalatok, mint önálló jogi személyek feladata. Ezért a sajtóközleménnyel megvalósuló jogsértés a lapkiadó vállalat tényeként tekintendő. Ez arra az esetre is vonatkozik, ha a cikkíró nem a vállalat alkalmazottja. Általános szabály, hogy aki kötelezettsége teljesítéséhez vagy joga gyakorlásához mást vesz igénybe, ennek magatartásáért felelős. (Ptk. 315. §.)

A Pp. XXI. fejezete pontosan meghatározza, hogy a *sajtóhelyreigazítási eljárásban kötelezettként, illetve alperesként* mely szerv (szervezet) szerepelhet. Ez a szabály a perbeli jogképességre vonatkozó általános rendelkezésekkel szemben a különös eljárás jellege folytán indokolt különös szabály. A megjelölt sajtószervek a perben alperesként akkor is félként járhatnak el, ha egyébként nincs perbeli jogképességük. [Pp. 343. § (3) bek.] Ez a rendelkezés eljárási szabály. *Anyagi-jogilag viszont a kötelezett ilyenkor is az az önálló jogi személy,* amelynek keretébe a jogi személyiséggel nem rendelkező sajtószerv tartozik. A sajtószerv vezetőjét a mögötte álló jogi személy törvényes képviselőjének kell tekinteni. Mindez kitűnik a polgári perrendtartás módosításáról szóló 1972. évi 26. számú tvr. hatálybalépése folytán szükséges

[30] *Erőss* Pál tagadja ennek a lehetőségét. (6. sz. jegyzet, 410. és 414. old.) Ezzel szemben *Benárd* Aurél kifejezetten megengedhetőnek tartja. (14. sz. jegyzet, 131. oldal)

[31] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog, Tankönyvkiadó, Budapest, 1965. I. kötet, 166. old.; *Törő* Károly: Kegyeleti jog, Jogtudományi Közlöny, 1972. évi 4. szám, 164. old.; 1945 előtti jogunkban volt olyan felfogás is, hogy a halállal nem szűnik meg a személyiség, — *Balás P.* Elemér: Személyiségi jog, Szladits által szerkesztett Magyar Magánjog, I. kötet, 632. old.

[32] A „holt ember" nem lehet a halál után „a személyiségi jogok további hordozója", de továbbra is „az emberi méltóságnak megfelelő tisztelet, a kegyelet tárgya." „Azzal szemben, aki a „meghalt emlékét" sérti, „a hozzátartozók részesülnek jogvédelemben." — *Nizsalovszky* Endre: A szerv- és szövetátültetések joga, Budapest, 1970., 246—247. old.

[33] Ptk 28. § (2) bek. (*relatív jogképesség*).

rendelkezéseket szabályozó 7/1972. (XI. 28.) IM számú rendelet 18. §-ából is, amely szerint ilyenkor a perköltség viselésére a kiadóvállalatot, illetve vidéki studió esetén a Magyar Rádió és Televíziót kell kötelezni. Hasonló módon kell eljárni, ha az önálló jogi személyiséggel nem rendelkező sajtószervet kötelező helyreigazítást elrendelő határozat bírósági végrehajtására van szükség.

Törő Károly

Büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének néhány feladata

I.

1. A büntetési rendszer lényegét az a szoros, belső összefüggés képezi, amely a büntetés alkalmazásának *feltétele* (bűncselekmény elkövetése — Btk. 2. § —) és *eszköze* (szankciórendszer — Btk. 35. § —) között, valamint a büntetési eszközök alkalmazásának *célja* (Btk. 34. §) és a *büntetés kiszabása* (Btk. 64. §) között fennáll. Ha ez az összefüggés zavartalan, akkor a büntetési rendszer megfelel a büntető törvény *feladatának* (Btk. 1. §).

A büntetési rendszert a társadalmi valóság részéről állandó hatások érik, mert állandóan követnek el bűncselekményeket, ugyanakkor a büntetési rendszer is aktívan visszahat a társadalmi valóságra, mert a bűncselekmények elkövetőit megbüntetik. Bár ez a hatás-ellenhatás mechanizmus nem azonosítható a mechanikai hatás-ellenhatás törvényével — mivel önálló akarattal és célokkal rendelkező emberek tevékenysége útján érvényesül —, működése mégis megbízhatóan mutatja a büntetési rendszer esetleges hibáit adott időszakban, adott elkövetők vagy bűncselekmények vonatkozásában. Ilyen esetekben szükségessé válik a büntetés feltételeinek vagy a büntetés eszközeinek (esetleg mindkettőnek) felülvizsgálata és a szükséghez képest olyan irányú és mélységű megváltoztatása, hogy büntetési rendszerünk minden vonatkozásban megfeleljen társadalmi rendeltetésének, azaz teljesítse védelmi és nevelő funkcióját.

2. A jog járulékos (az anyagi feltételek által meghatározott) szerepéből következik, hogy a büntetési rendszerünk továbbfejlesztésére irányuló vizsgálódások megkezdése előtt általános társadalmi helyzetképet kell adnunk. A szociológiai megközelítést továbbá a társadalomfilozófiából ismert az az összefüggés is indokolttá teszi, amely szerint a szankciók mint a társadalmi ellenőrzés meghatározott formái a társadalmi kötelékek egyik elemét képezik.[1] A büntetési rendszer — szociológiai értelemben: formális negatív szankciók rendszere — tehát teljes egészében alá van vetve egy magasabb struktúrának, a társadalmi kötelékeknek, amely viszont nem izoláltan, hanem adott társadalmi-gazdasági rendszerben — és egyes vonatkozásaiban erre épülve — fejlődik ki.

A jelenlegi társadalmi-gazdasági rendszerünk lényegét két fő jellemzővel fejezhetjük ki, ezek: a társadalmi érintkezés technikai fejlettségi szintje és társadalmi formája.

a) Társadalmi-gazdasági rendszerünkre *technikai* fejlettség vonatkozásában az ipari társadalmak fejlettségi szintje jellemző. A társadalmi mozgásforma, a munkavégzés, egyre inkább gépi berendezések közvetítésével folyik. A háztartásban, a munkahelyen, a közlekedésben a korábbi *közvetlen emberi viszonyok* (pl. a közlekedésben: gyalogos—gyalogos) mind gyakrabban gépi közvetítéssel megvalósuló viszonnyá (gyalogos—gépkocsivezető) válnak. Az emberi viszonyok „elgépiesedése" azt jelenti, hogy az ember a saját fizikai erejét és ismereteit lényegesen meghaladó mechanizmusok útján kerül érintkezésbe embertársaival. A társadalmi érintkezésben tehát egyre növekvő arányban létesülnek az emberi élet, testi épség, egészség, illetőleg valamely vagyontárgy biztonságát közvetlenül veszélyeztető források. A veszélyforrásokat emberek működtetik, akiknek ez a tevékenysége nem lehet közömbös a büntetőjogi értékelés számára.

A technikai fejlődés társadalmi hatása büntetőjogi szemléletben objektíve és szubjektíve is megmutatkozik. Objektíve: megnövekszik azoknak a magatartásoknak a száma, amelyek jogilag védett érdekeket *veszélyeztethetnek*, sőt esetleg sérthetnek is, pusztán annálfogva, hogy olyan eszközöket hoznak mozgásba, amelyek különféle hatásainak leküzdésére emberi fizikai

[1] Jan *Szczepański* meghatározása szerint a társadalmi kötelékeket a társadalmi viszonyok, intézmények és ellenőrzési eszközök olyan szervezett rendszereként jelölhetjük meg, amely az egyéneket, alcsoportokat és a csoport más alkotó elemeit fennmaradásra és fejlődésre képes funkcionális egésszé fűzi össze. L.: Jan *Szczepański:* A szociológia alapjai. Kossuth. 1968. 127. old. A szankciók pedig „a közösség olyan alkotásai, amelyek elengedhetetlenek a tagok viselkedésének irányításához, a kívánatos viselkedések előidézéséhez és a nem kívánatosak megtorlásához, a közösség belső kohéziójának és a társadalmi élet folyamatosságának biztosításához". *U. o.* 117—118. old.

erő nem elegendő. Szubjektíve: megsokszorozódik a hanyag vagy a könnyelmű, tehát a *gondatlan* magatartások száma. Az emberi erőt messze felülmúló gépi berendezés uralom alatt tartása és ennek működtetésével emberfeletti teljesítmény elérése megnöveli az önbizalmat és az egyéni képesség túlbecsüléséhez vezethet. Ennek következtében a kezelő vagy a biztonságos munkavégzésre felügyelő személy hajlamos lehet arra, hogy a biztonságos működtetésre vonatkozó előírásoktól eltérjen, azokat figyelmen kívül hagyja, bízva a saját jártasságában vagy ügyességében. Ez a pszichés beállítottság egyéb életmegnyilvánulásaira is áttevődhet kisebb-nagyobb *fegyelmezetlenség* formájában.

A fentiekből a büntetőjog számára azt a következtetést vonjuk le, hogy a technikai fejlődésnek — amely a társadalmi haladás egyik szükségszerű feltétele — van bizonyos fokú kriminogén hatása; a veszélyeztető és a gondatlan bűncselekmények növekedését idézi elő. Ez a kriminogén hatás azonban rendkívül viszonylagos, igen nagy mértékben függ az alkalmazó szubjektumok egyéni tulajdonságaitól és annak a közösségnek társadalmi berendezkedésétől, amelyben a technikai érintkezési mód megvalósításra kerül. (A szocializmusban pl. a munkavédelmi berendezések állandó korszerűsítését nem gátolják különféle profit-érdekek.)[2] Bűnözési statisztikánkban a veszélyeztető bűncselekmények (elsősorban a közlekedési bűncselekmények) jelenleg még emelkedő tendenciát mutatnak.

b) Társadalmi-gazdasági rendszerünk a *társadalmi forma* fejlettségét illetően jóval megelőzi a tőkés és a nem szocialista országokat, de egyes, főképpen tudati vonatkozásokban még nem érte el teljesen a szocialista társadalmi fejlettségi fokot. Jelenlegi társadalmi berendezkedésünk viszonyai között a társadalmi tulajdon belső ellentmondásai, valamint a különböző tulajdonformák közötti ellentmondások — és ezeknek megfelelően a szubjektum tudatában levő ellentmondások — miatt a vagyon elleni bűnözés még mindig vezető helyet foglal el a bűnözési struktúrában. A vagyon elleni bűnözésnek azonban nem az osztálytársadalmakra jellemző gazdasági elnyomás a forrása, hanem döntő részben a pillanatnyi igények azonnali kielégítésére irányuló *egyéni* törekvés. A bűnözési statisztika adataiból kitűnik, hogy a vagyon elleni bűncselekmények túlnyomó hányada lényegesen nem haladja meg a vétségi értékhatárt, sőt ezen alul van és csak az igen számos minősítésű körülmény miatt képez bűntettet.

3. Szocialista fejlődésünkben a felszabadulás óta eltelt időszak tényei azt mutatják, hogy a szocializmust építő társadalom sem vonhatja ki magát olyan általános és specifikus káros hatások alól, amelyek a társadalmi fejlődés elválaszthatatlan velejárói. Ezek a káros hatások megfelelő szubjektumok útján kriminogén tényezőkké válhatnak.

A technikai-társadalmi változások elsősorban a közlekedési-, a nem nyerészkedő gazdasági- és a veszélyzetető-, túlnyomórészt gondatlan bűncselekmények létrejöttében éreztetik hatásukat. E bűncselekmények közös jellemzője, hogy nem a szocialista rendszer vagy az egyes személyek érdekei elleni *támadást,* hanem bűnös könnyelműséget vagy *fegyelmezetlenséget* juttatnak kifejezésre.

Ezek mellett a cselekmények mellett természetesen megtalálhatók még a mostani (és előreláthatóan egy ideig a következő) társadalmi-gazdasági rendszerünkben a társadalmi fejlődéstől viszonylag független bűncselekménytípusok. Teljesen egyetértünk Horváth Tibor következő megállapításával: „Egyre inkább világossá válik, hogy a bűnözésről, mint homogén kategóriáról csak általános társadalomfilozófiai értelemben beszélhetünk, mert a szociológiai megközelítés azt mutatja, hogy a bűnözés kategóriája egymástól élesen eltérő társadalmi jelenségeket takar, amelyet egyedül a jogellenesség kritériuma hoz közös nevezőre. Ugyanennek a felismerési folyamatnak vagyunk tanúi a bűnelkövetők vonatkozásában is."[3]

II.

1. A társadalmi-gadasági rendszerünk mai viszonyai között lényeges minőségi különbségek tehetők a különböző bűncselekmények társadalomra veszélyességének foka tekintetében. Úgy tűnik, hogy ezekre a különbségekre a hatályos büntetőjogi szabályozás is figyelmet fordít. A Btk. 2. § (4) és (5) bekezdésében foglalt szabályozásnak megfelelően a társadalomra veszélyesség súlya szerint a bűncselekmény négy formáját különböztetjük meg, ezek: a szándékos bűntett, a gondatlan bűntett; a szándékos vétség; a gondatlan vétség.

Az általános bűncselekmény fogalomnak ebben a négy kategóriában történt feloldása a Btk. 64. §-ában meghatározott feladatok szemléletében megfelelő törvényi keretet nyújt a bűncselekmény mint *konkrét társadalmi valóság* (súlyos vagy kevésbé súlyos társadalomra veszélyes büntetendő magatartás) és a bűncselekmény mint *konkrét büntetőjogi fogalom* (tehát szándékos vagy gondatlan bűntett, illetőleg szándékos

[2] V. ö.: *Gödöny* József: A tudományos technikai fejlődés és a bűnözés alakulása. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1974. 4. szám. 193—194. old.; *Kovács* Pál: A büntetőjogi társadalomra veszélyesség tartalmi változásai és főbb tendenciái. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1973. 10. szám. 588. old.; A technikai fejlődés és a büntetőjogi felelősség viszonyainak igen sokoldalú vizsgálata bontakozott ki a 60-as években a szocialista országokban, főleg a lengyel büntetőjogi irodalomban. Egyik legismertebb összefoglaló mű: Tadeusz *Cyprian:* Postep techniczny a prawo karne. Warszawa, 1966.

[3] *Horváth* Tibor: Gondolatok büntetéstani problémákhoz. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1971. 5. szám. 259. old.

vagy gondatlan vétség) egyeztetésének elvégzéséhez.

Kérdéses azonban, hogy a büntető törvény Különös Részében meghatározott keretek alkalmasak-e arra, hogy a társadalomra veszélyesség tényleges súlyának megfelelően differenciált konkrét cselekmény miatt olyan büntetés legyen kiszabható, amely igazodik a bűncselekmény és az elkövető társadalomra veszélyességéhez, a bűnösség fokához, valamint az egyéb súlyosbító és enyhítő körülményekhez.

2. A Btk. Különös Részében szabályozott törvényi tényállások (alap- és minősített esetek, valamint a katonai bűncselekmények figyelembe vételével) mintegy 73%-a *bűntett.* A bűntettek túlnyomó hányada, kb. 96—97%-a csak szándékosan valósítható meg. A gondatlan bűntettként szabályozott törvényi tényállások — kevés kivétellel — minősített esetek. Társadalomra veszélyességük súlya általában a magatartás eredményében (halál, különösen nagy kár) mutatkozik meg.

A hatályos büntető törvény a bűntettekre — akár szándékosan, akár gondatlanul valósultak meg, csak *egyetlen főbüntetési nemet* tartalmaz, éspedig a *szabadságvesztést.* Egyes szándékos bűntettek esetében, alternatív büntetésként, lehetővé teszi a halálbüntetést is.

A *vétséget* képező törvényi tényállások (az alap- és a minősített esetek figyelembevételével 167) 64%-a szándékos, 36%-a pedig gondatlan bűncselekmény.

A szándékos vétségek 73%-a esetében a törvény csak *egyetlen főbüntetési nemet* tartalmaz, a szabadságvesztést; 22%-a esetében a szabadságvesztés mellett alternatív büntetésként a *javító-nevelő munkát* is megjelöli; és csak 5%-ra tehető azoknak a szándékos vétségeknek az aránya, amelyek vonatkozásában a törvény szabadságvesztés büntetést nem állapít meg.

A gondatlan vétségeknél a fenti arány a következőképpen alakul:
— csak szabadságvesztés a törvény szerinti főbüntetési nem 70%,
— a szabadságvesztés mellett alternatíve javító-nevelő munka is alkalmazható 20%,
— a törvény szabadságvesztés büntetést nem jelöl meg 10%
esetében.

A büntető törvénykönyvünkben szabályozott valamennyi bűncselekmény figyelembevételével mindössze 2—3%ot tesz ki azoknak a bűncselekményeknek a száma, amelyek tekintetében a törvény szabadságvesztés büntetést nem határoz meg.

3. Vizsgálódásunkból két fő következtetést vonhatunk le:

a) A Btk. Különös Részében meghatározott büntetési eszközök (főbüntetési nemek) nem juttatják kifejezésre a bűntett és a vétség közötti minőségi különbséget, mivel a törvény a vétségek 70%-ára is csupán egyetlen főbüntetési nemet, szabadságvesztést, állapít meg.

b) A jelenlegi büntetési rendszerünk a szabadság elvonásra épül. A törvényi szabályozási módból az a szemlélet olvasható ki, hogy a törvényhozó szerint a büntetés közvetlen céljai: tehát az elkövető megjavítása, valamint a társadalom tagjainak a bűnözéstől való visszatartása csaknem kizárólag akként biztosítható, hogy az elkövetőt hosszabb-rövidebb időre megfosztjuk a személyi szabadságtól, illetőleg ezzel fenyegetjük.

III.

1. A hatályos büntető törvényünk szerint a bűntett és a vétség elválasztásánál a bűncselekmény *társadalomra veszélyességének súlya* a határvonal. A bűncselekmény társadalomra veszélyességének súlyában megmutatkozó minőségi különbséget a törvényhozó a *törvényi büntetés súlyára* vezeti vissza. Ennek az osztályozási módnak a legfőbb lényegi hibája az — miként a francia Code Penal 1. cikkében történt bevezetése óta számtalan bírálat hangoztatja —, hogy a distinctio delictorum ex poena-t alkalmazza a distincto poenarum ex delicto helyett.

A fenti alapvető hiba miatt hatályos büntető törvénykönyvünk 2. §-ának (3), valamint (4) és (5) bekezdésében foglalt rendelkezései között világosan felismerhető ellentmondás feszül. A társadalomra veszélyesség súlya ugyanis nem mérhető a büntetés nemével vagy a büntetés mértékével, hanem elsősorban a védett jogtárgy társadalmi értékességével, valamint a jogtárgyat sértő vagy veszélyeztető magatartások intenzitásbeli különbözőségeivel.

Elismerjük, hogy a Büntető Novella több olyan módosítást tartalmaz, amelyekből kitűnik, hogy a törvényhozó a bűntett és a vétség kategória bevezetésével a bűncselekményeknek nemcsak elnevezésbeli, hanem minőségi megkülönböztetését is kifejezésre kívánta juttatni.[4] A bűncselekmények társadalomra veszélyességének súlyához igazodó konzisztens büntetési rendszerről és kellően differenciált bűnüldözésről azonban mindaddig nem beszélhetünk, amíg a *bűntett és a vétség közötti tartalmi differencia specifikákat a büntető törvény meg nem határozza.* A jogfejlődés mind a tőkés, mind pedig a szocialista országokban ebbe az irányba halad.

2. A *tőkésországok* bűncselekmény-fogalmából hiányzik az objektív tartalmi elem: a társadalomra veszélyesség. A bűncselekményről alkotott koncepciójuk lényegét a nullum crimen sine lege elvének megfelelően a bűncselekmény formastruktúrája képezi és a forma elemeit tekintik a bűncselekmény tartalmi elemeinek. A bűncselekmények súlya szerinti osztályozásban is elsősorban a formai szemlélet érvényesül.

[4] Ld.: *Bagi* Dénes: A bűncselekményeknek bűntettre és vétségre történt felosztásáról, valamint a Btk. büntetési rendszerének továbbfejlesztéséről. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1972. 2. sz. 65—73. old.

A hatályos büntető törvénykönyvek a bűncselekményeket súly szerint általában két osztályba sorolják: bűntetteket és kihágásokat különböztetnek meg. A megkülönböztetés alapja csaknem kivétel nélkül a törvényben meghatározott *büntetési nem,*[5] vagy a törvényi *büntetési tétel* súlyossága.[6] A büntetési nem szerinti megkülönböztetés a contrario azt is jelenti, hogy a büntető törvény *más büntetéseket* állapít meg a vétségekre (kihágásokra) mint a bűntettekre.

Bár a tőkésországokban a formális jegyek képezik az osztályozás alapját, a bűntett és a kihágás kategóriákhoz több olyan törvényi következmény fűződik, amely tartalmi különbségeket fejez ki. Pl. a *svájci* büntető törvény szerint vétség büntetése nem lehet fegyházbüntetés. (Ugyanakkor a mi hatályos büntető jogszabályaink értelmében a 141. §-ban meghatározott vétség elkövetése esetén a szabadságvesztés végrehajtásának fokozata: fegyház.) A *norvég* Btk. a vétség kísérletét nem tekinti büntetendő cselekménynek; az *osztrák* Btk. szerint pedig a gondatlanul elkövetett bűncselekmény nem minősülhet bűntettnek (hanem vétségnek vagy kihágásnak).

A bűncselekmény tartalmi jegyeit figyelembe vevő differenciálásra is találhatunk kísérleteket a tőkés országok büntető jogalkotásában. Pl. Az *USA* egyes államaiban alkotott büntető statutumok a büntetendő cselekményeket általában vétségként (misdemeanour) szabályozzák. Az a cselekmény képez bűntettet (felony), amely „hatásában káros a köznyugalomra és a nemzetgazdaságra, valamint a közösség általános érdekeire".[7] Megjelenik tehát a társadalomra veszélyesség polgári felfogása.

3. A *szocialista országok* a legutóbbi időkig elejtették a bűncselekményeknek bűntett és vétség szerinti megkülönböztetését. A 60-as évek második felében életbe lépett büntető kódexek többsége — a megfelelő differenciálás érdekében — a bűncselekmények kettős felosztása mellett foglalt állást.

A bűntettek és a vétségek elhatárolása vonatkozásában igen figyelemre méltó eredményeket ért el az NDK büntető jogalkotása. A szabályozási mód, véleményünk szerint, kiinduló pontja lehet a többi szocialista országban folyó hasonló törekvéseknek. Az NDK büntető törvénye szakít a büntetések súlya szerinti formális osztályozási móddal. A bűntettek és a vétségek közötti különbséget elsősorban a *bűncselekmény* objektív és szubjektív *tartalmi jegyeinek* minőségi eltéréseiben jelöli meg.

Vétségek — az 1. § (2) bekezdése — szerint — a szándékosan vagy gondatlanul megvalósított *társadalomellenes* bűncselekmények, amelyek az állampolgárok jogait és érdekeit, a szocialista tulajdont, a társadalmi és állami rendet, illetőleg a társadalom egyéb jogait és érdekeit sértik.

Bűntettek — az 1. § (3) bekezdése értelmében — a *társadalomra veszélyes támadások* a Német Demokratikus Köztársaság szuverenitása ellen, a béke, az emberiség és az emberi jogok ellen; a háborús bűntettek, a Német Demokratikus Köztársaság elleni bűncselekmények, valamint az élet elleni szándékos bűncselekmények.

A törvény szövegéből kitűnően a bűntett és a vétség közötti leglényegesebb különbség a bűncselekmény tárgyi oldalán ismerhető fel: *a bűntett társadalomra veszélyes támadás;* a vétség pedig *társadalomellenes bűncselekmény.*

A társadalomra veszélyes támadás és a társadalomellenes bűncselekmény közötti különbségek a törvény kommentárjában adott magyarázat figyelembevételével a következőkben foglalhatók össze: — a társadalomra veszélyes támadás a szocialista állam hatalmi viszonyai, társadalmi vagy gazdasági alapjai ellen irányul; a társadalomellenes bűncselekmény mindig csak egyedi, konkrét viszonyokat és kapcsolatokat sért meg; — a társadalomra veszélyes támadás antagonisztikus ellentmondások és konfliktusok kifejezője, osztályellentétekből ered; a társadalomellenes bűncselekmény a szocialista emberi közösség körén belül keletkezett konfliktus megnyilvánulása, amelyben jelentős szerepe van a polgári ideológiának; — a társadalomra veszélyes támadás ellenséges beállítottságú magatartás; a társadalomellenes bűncselekmény tudati elmaradottságból, fegyelmezetlenségből vagy önmagában nem bűnös konfliktus hatásából létrejött magatartás.[8]

A vétségek büntetése általában szabadságelvonás nélküli eszközök (próbárabocsátás, pénzbüntetés, társadalmi megrovás) alkalmazása, a büntető törvénykönyv Különös Részében meghatározott egyes súlyos vétségek esetében — alternatív büntetésként — 2 évig terjedő szabadságvesztés.

Az NDK büntető törvénykönyve a bűncselekmény szubjektív jegyeit is figyelembe veszi a bűntett és a vétség elhatárolásánál. A bűntettnek nincs gondatlan alakzata. A gondatlan bűncselekmények minden esetben vétséget képeznek. Vannak azonban olyan gondatlan magatartások is, amelyek rendkívül súlyos kötelességszegéssel kapcsolatosak vagy pedig katasztrófaszerű következménnyel járnak. Ezeknek a magatartásoknak vétség jellegét a rendkívül súlyos megnyilvánulási körülmények sem változtatják meg, de kihatással vannak a szankcióra, a szabadságvesztés felső határa ilyen esetben 5 év.

[5] Ennek példáját látjuk többek között a svájci, az olasz, a török, az osztrák stb. kódexekben. Megjegyezzük, hogy az (1945. évi) osztrák Btk. a bűncselekmény hármas tagozódására épül, a büntetési nemek tekintetében azonban nem tesz különbséget vétségek és kihágások között.

[6] Pl. a norvég büntető törvénykönyvben.

[7] *Mezger—Schönke—Jescheek:* Das ausländische Strafrecht der Gegenwart. Duncker and Humblot. Berlin, 1962. 10. old.

[8] Ld.: Strafrecht der DDR. Lehrkommentar. Band I. Staats-Verlag. Berlin, 1969. 62—71. old.

A jogösszehasonlítás adatai azt mutatják, hogy mind a tőkés, mind pedig a szocialista országok jogfejlődésében olyan folyamat megy végbe, amely a büntetés alkalmazásának feltételeit a társadalmi valóságból kiindulva súlyozza és az ilyen módon kategorizált két fő bűncselekménytípusra (bűntett—kihágás, illetőleg bűntett—vétség) más-más szankciórendszert épít ki.

IV.

1. A szankciórendszer körében végzett hazai vizsgálódásokból ezzel szemben az a nézet tűnik ki, hogy a büntetés céljainak leginkább megfelelő büntetési nem — a jelenlegi viszonyaink között a szabadságvesztés. Ez a nézet, véleményünk szerint, felülvizsgálatra szorul. Indokoltnak mutatkozik a büntetési rendszerrel összefüggő néhány tény összevetése és ezekből megfelelő büntetőjogi következtetések levonása.

Tény, hogy a büntető törvénykönyvünkben szabályozott bűncselekmények több mint 90%-ára a törvény kizárólag szabadságvesztés-büntetést állapít meg; 5%-ra tehető azoknak a bűncselekményeknek az aránya, amelyek esetében a szabadságvesztés mellett alternatív büntetésként javító-nevelő munka is alkalmazható; míg 2—3% esetében a törvény nem határoz meg szabadságvesztés-büntetést. Ugyanakkor az is tény, hogy a 60-as évek elejétől számítva a bíróságok által kiszabott szabadságvesztés-büntetések aránya az összes büntetéshez viszonyítva 50% körül alakul.[9] A büntetéskiszabási gyakorlat szerint tehát *a bíróságok elé kerülő minden második ügyben a büntetés célja szabadságelvonás nélkül is elérhető.*

A bírói gyakorlat azt mutatja, hogy a hatályos szankciórendszer nem felel meg mindenben a tényleges bűnözési struktúrának. Ennek fő oka, hogy büntető törvénykönyvünk, lényegében változatlanul, a felszabadulás előtti szankciórendszert tartalmazza. Az általános jogfejlődés viszont mind a szocialista, mind pedig a tőkésállamok büntető jogalkotásában ezt a szankciórendszert többé-kevésbé túlhaladta.

2. A tőkésországok büntető törvénykönyvei általában más szankciórendszert állapítanak meg a bűntettekre, mint a kihágásokra (vétségekre).

A bűntettek vonatkozásában (csaknem kizárólagosan) uralkodó büntetési nem a szabadságvesztés. Ennek a szabályozási módnak egyik legtömörebb megfogalmazását a svájci Btk. 9. cikkében találhatjuk: „Bűntettek a fegyházzal fenyegetett cselekmények."

Több tőkésország (pl. Olaszország, Norvégia) büntető törvénykönyve áttöri *az egyetlen* (illetőleg a halálbüntetéssel kombinált) *főbüntetési nem* merevségét és viszonylag tág körben (a bűntettek 20—30%-ában) alternatíve lehetővé teszi a szabadságvesztés mellett pénzfőbüntetés kiszabását is.

A vétségekre általában az alternatív szankciórendszer — szabadságelvonás vagy pénzbüntetés — jellemző, a *csak* szabadságvesztéssel fenyegetés kivételes jellegű.

Egyes tőkésországok büntető törvénykönyvei mind a bűntettek, mind pedig a vétségek vonatkozásában főbüntetési nemként szabályozzák a meghatározott *foglalkozástól eltiltást,* általában azokban az esetekben, amelyekben az elkövető a munkakörét használta fel bűncselekmény megvalósítására.[10]

3. Az európai szocialista országok büntetési rendszereiben kétfajta szemléletmód és ennek megfelelően kétfajta szankciórendszer érvényesül. Az egyik felfogásmód szerint a büntetőjogi felelősségrevonás alapvető eszköze a szabadságvesztés és csak kivételesen alkalmazható e büntetési nem mellett alternatíve másfajta főbüntetés is — rendszerint pénzfőbüntetés, illetőleg halálbüntetés. A másik felfogásmód szerint a jelenlegi gyors átalakulási időszakban mind az elkövető, mind pedig a bűncselekmény rendkívüli változatosságban jelenik meg, ezért a bűnözés elleni harc megfelelően differenciált büntetőjogi eszközöket követel meg. Szocialista viszonyok között a büntetés céljai — egyes súlyos bűncselekményfajtáktól eltekintve — szabadságelvonás nélkül is elérhetők.

A szabadságelvonás prioritását tükröző szocialista kódexek legjellemzőbb két képviselője (nem említve most a hazai Btk.-t) a Lengyel Népköztársaság Büntető Törvénykönyve (1970. január 1.) és a Románia Szocialista Köztársaság Büntető Törvénykönyve (1969. január 1.). A két kódex közös vonása, hogy a Különös Rész-ükben szabályozott bűncselekmények 75—80%-ára csak egyfajta főbüntetés, a szabadságvesztés alkalmazható. Kivételes esetekben sza-

[9] Ld.: *Földvári* József: A büntetés tana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 114. old.; *Fonyó* Antal: Büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének elvi kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1974. 9. sz. 473. old.

[10] A norvég Btk. 29. § (2) bekezdése értelmében főbüntetésként szabható ki az állásvesztés, illetőleg a tevékenységtől vagy foglalkozástól eltiltás, ha az elkövető a bűncselekményével azt mutatta ki, hogy ezek ellátására alkalmatlan; illetőleg, amelyek vonatkozásában fennáll az a veszély, hogy ezekkel visszaél, vagy amelyek különös fokú közbizalmat krvánnak. Az eltiltás öt évig terjedő meghatározott időre vonatkozhat vagy végleges lehet. Az 1945. évi osztrák Btk. 356. §-a szerint: „Az az orvos, aki valamely beteg kezelése során olyan hibát vét, amelyből szaktudásának hiánya derül ki; kihágást követ el, ha emiatt súlyos testi sérülés keletkezett, és vétséget követ el, ha ennek következtében a beteg meghalt; és ezért számára a gyógykezelés végzését mindaddig meg kell tiltani, amíg új vizsgán be nem bizonyítja hiányzó ismeretei pótlását". A 357. §., továbbá a 384. §. ugyanilyen rendelkezéseket tartalmaz a sebészorvosra, illetőleg az építőmesterre. A 399. §. a hentesmester, a 420. §. a pedagógus, a 482. §. a kisiparos, kiskereskedő, a 498. §. a szülésznő kihágásaira állapít meg határozott idejű, illetőleg végleges hatályú foglalkozástól eltiltást.

badságvesztés helyett halálbüntetés kiszabására is sor kerülhet.

Egyes bűncselekményekre a román büntető törvénykönyv vagylagosan kétfajta főbüntetés (fogház vagy pénzbüntetés); a lengyel Büntető Törvénykönyv pedig vagylagosan háromfajta főbüntetés (szabadságvesztés vagy szabadságkorlátozás vagy pénzbüntetés) kiszabását teszi lehetővé.[11]

A differenciált szankciórendszert tükröző kódexek közül a legjelentősebb az NDK (1968. január 12.); az OSZSZSZK (1961. január 1.) és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság (1962. január 1.) büntető törvénykönyve. Közös fő jellemzőjük, hogy a bennük szabályozott valamennyi tényállás figyelembevételével kb. 50%-ra tehető azoknak a büntetendő cselekményeknek az aránya, amelyekre a törvény kizárólag szabadságvesztés-büntetést állapít meg (egyes súlyos esetekben kivételes büntetésként alternatíve halálbüntetést is).[12]

A fennmaradó, mintegy 50%-ot kitevő bűncselekményekre a törvény a *szabadságelvonás mellett* egy-, kettő-, három- vagy négyfajta főbüntetés alternatív alkalmazását is lehetővé teszi, illetőleg — kb. 10% esetében — szabadságvesztés-szankciót meg sem határoz.

Miként egyes tőkésországok büntető törvénykönyvei, úgy néhány szocialista kódex is nemcsak mellékbüntetésként, hanem főbüntetésként is szabályozza többek között az állásvesztést vagy meghatározott tevékenységtől eltiltást. A csehszlovák Btk. 49. §-ának 1. bekezdése szerint a bíróság a meghatározott tevékenységtől eltiltást egy évtől öv évig terjedő időtartamban szabhatja ki, azzal az elkövetővel szemben, aki ezzel a tevékenységgel összefüggésben bűncselekményt követett el. Az 50. § (1) bekezdése kimondja, hogy a meghatározott tevékenységtől eltiltás büntetés abban áll, hogy az elítélt ennek a büntetésnek a végrehajtása idején nem űzhet meghatározott foglalkozást, nem tölthet be meghatározott hivatalt vagy funkciót, illetőleg nem fejthet ki olyan tevékenységet, amelyhez különleges jóváhagyás szükséges. Lényegében ugyanilyen rendelkezéseket tartalmaz az OSZSZSZK büntető törvénykönyvének 29. cikke, továbbá az állásvesztést szabályozó 31. cikke is.

4. A szankciórendszer körében végzett jogösszehasonlítás adatai is azt mutatják, hogy a mienkhez hasonló társadalmi vagy technikai-gazdasági berendezkedésű országok büntetési rendszere közelebb áll a társadalmi valósághoz, mint a mi büntetési rendszerünk. Általában sokkal inkább adottak a törvényi feltételek a megfelelően differenciált büntetőjogi védekezésre, mint nálunk. Az alternatív szankciórendszer viszonylag széles körű megvonása, továbbá a szabadságelvonás nélküli büntető szankciók annak a büntetőjogi felismerésnek a visszatükröződései, hogy nem feltétlenül a szabadságvesztés a büntetési célok megvalósításának egyetlen, csalhatatlan eszköze.

A büntető törvénykönyvünkben megfogalmazott büntetési célok értelmezése tekintetében azokkal a véleményekkel értünk egyet, amelyek szerint a büntetés általános, végső célja: a társadalom védelme; közvetlen célja pedig: az elkövető megjavítása, valamint a társadalom tagjainak a bűnözéstől való visszatartása.[13] Csakis ez az értelmezés áll összhangban a Btk. 1. §-ában megfogalmazott feladatmegjelöléssel, amely szerint a büntető törvénynek az a feladata, hogy *védje* a Magyar Népköztársaság és az állampolgárok alapvető érdekeit, továbbá, hogy *neveljen: a)* a szocialista társadalmi együttélés szabályainak megtartására; valamint *b)* az állampolgári fegyelemre.

A büntetés célja és eszköze között fennálló viszonynak a Btk. 1. §-ában meghatározott nevelési feladatok érvényesülését kell szolgálnia. Társadalmi fejlődésünk tényei, továbbá az általános jogfejlődés iránya az eddiginél sokkal határozottabban juttatják kifejezésre, hogy a *büntetési cél—eszköz viszony alapjában kétfajta minőségben létezik, attól függően, hogy a büntetési rendszert a társadalmi együttélés szabályainak megsértése vagy pedig az állampolgári fegyelem megszegése hozta mozgásba.*

A társadalmi együttélés szabályainak megsértésén olyan tényállásszerű magatartást értünk, amely a társadalmi elvárásokkal való tudatos szembehelyezkedést, a különböző tilalmak, parancsok semmibevételét, az egyéni érdekek korlátlan érvényesítésére irányuló törekvést juttat kifejezésre. Az állampolgári fegyelem megszegésén azokat a tényállásszerű magatartásokat értjük, amelyek létrejöttében meghatározó jelentősége van a fegyelmezetlenségnek, vagy önmagában nem bűnös konfliktus

[11] Ilyen bűncselekmények különösen: az emberi szabadság és méltóság elleni bűncselekmények (pl. rágalmazás, becsületsértés, magánlaksértés, levéltitok megsértése); néhány gondatlanul elkövetett bűncselekmény (pl. testi sértés, veszélyeztetés, közveszélyokozás); az enyhébben minősülő hivatali bűncselekmények (pl. kitüntetés jogtalan viselése, iratok eltulajdonítása, pecséttörés, szolgálati hanyagság); a kisebb súlyú vagyon elleni bűncselekmények és egyes gazdasági bűncselekmények (pl. találmány tárgyának meghamisítása, hamisított termék forgalomba hozatala, tisztességtelen verseny).

[12] Ebbe a körbe főképpen a következő bűncselekmény-kategóriák tartoznak: az állam elleni-, a béke és az emberiség elleni-, az élet elleni súlyosabb-, az erőszakos és a garázda jellegű-, a katonai bűncselekmények; továbbá a vagyon elleni és a gazdasági bűncselekmények egyes minősített esetei.

[13] Ld.: *Földvári* József: A büntetés tana. 57—58. old. Ugyanez a felfogás tűnik ki a Btk. kommentárjából is (I. kötet, 198—199. old.).

A hazai irodalomban legismertebb ellentétes vélemény szerint a büntetésnek „kettős célja van, nevezetesen: a joghátrány alkalmazása, azaz a megtorlás és a megelőzés (a speciális és a generális prevenció)." Ld.: *Gárdai* Gyula—*Vigh* József: Észrevételek büntetési rendszerünk problémáihoz. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1969. 10. sz. 577. old.

hatásának és amely magatartások csak egyedi, konkrét viszonyokat sértenek meg.

Nyilvánvaló, hogy az első esetben súlyosabb támadás érte a büntetőjogi védelembe vont érdekeket (illetőleg a támadás fontosabb érdekek ellen irányult), mint az utóbbi esetben. Az is kézenfekvő, hogy a szocialista társadalmi együttélés szabályainak megtartására való nevelés más büntetőjogi eszközöket igényel, mint az állampolgári fegyelemre szorítás.

A társadalmi együttélés szabályaihoz igazodó magatartásmód kialakítása adott esetekben indokolttá és szükségessé teheti az elkövető kiemelését eddigi társadalmi környezetéből és időleges elhelyezését erre a célra szolgáló intézményben vagy intézményrendszerben.

Az állampolgári fegyelemre nevelés viszont börtönfegyelemmel nem oldható meg; egyszerűen azért, mert az állampolgári fegyelem heterogén társadalmi viszonyok sokaságában érvényesítendő magatartásmód, a börtönfegyelem pedig egynemű (szigorú alá- és fölérendeltségen alapuló) és mechanikusan ismétlődő viszonyokhoz való alkalmazkodás.

Az állampolgári fegyelemre való nevelést az elkövető eddigi környezetében célszerű megoldani, olyan kényszerítő eszközök igénybevételével, amelyek a szabadságelvonásnál jóval alkalmasabbak a társadalmi elvárásoknak az elkövető személyiségébe történő beépítésére.

A beavatkozás egyik legradikálisabb módja az, hogy az elkövetőt meghatározott időtartamra kirekesztjük az életviszonyoknak arról a területéről (pl. közlekedés, hivatali élet, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzet), ahol a társadalomra veszélyes fegyelmezetlen magatartást tanúsította. Ilyen beavatkozásra — lényegét tekintve szabadságkorlátozásra — a hatályos büntető törvénykönyvünkben mellékbüntetésként szabályozott közügyektől eltiltás, foglalkozástól eltiltás és járművezetéstől eltiltás törvényi lehetőséget ad. Megítélésünk szerint *mindhárom büntetési nem főbüntetésként is megfelelően szolgálná a büntető törvény feladatait.*

Eredményes fegyelmezőeszköznek tartjuk a pénzfőbüntetést is, amely hatását tekintve igen alkalmas arra, hogy az elkövetőt a társadalmi elvárások tiszteletben tartására késztesse. Megfontolandó a pénzfőbüntetés önálló vagy alternatív szankcióként történő alkalmazása valamennyi vétségre.

V.

A fenti vizsgálódások elvégzése után büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének néhány fő feladatát a következőkben fogalmazzuk meg.

1. Társadalmi-gazdasági fejlődésünk követelményeivel teljes összhangban áll a bűncselekmények bűntettre és vétségre történő felosztása. A bűncselekmény e két formája között mind a társadalomra veszélyesség, mind pedig a bűnösség szempontjából lényeges minőségi különbség tehető. Indokoltnak és szükségesnek mutatkozik, hogy a minőségi különbségek fő jegyeit a törvényhozó a Btk. általános részében meghatározza.

2. Megfontolandónak tartjuk valamenyi gondatlan bűncselekmény vétségként történő szabályozását.

3. A társadalmi lét tényleges igényeihez igazodó és jelenlegi körülményeink között a büntető törvény feladatainak megfelelő büntetési rendszer kialakítása szükségessé teszi a szankciórendszer kiegészítését szabadságelvonás nélküli büntetési nemekkel.

4. A büntetés céljainak hatékony megvalósulása másfajta szankciórendszert indokol a bűntettekre, mint a vétségekre.

a) Bűntett esetében általános büntetési nemnek továbbra is a szabadságvesztést tekintjük. Egyes konkrét büntető jogszabályok kivételesen alternatív szankciót (szabadságvesztés-halálbüntetés, szabadságvesztés-javító-nevelő munka, szabadságvesztés-pénzbüntetés) is tartalmazhatnak.

Egyes bűntettek esetében (pl. a nem korrupciós hivatali bűntettek, a nem nyerészkedő gazdasági bűntettek, a veszélyeztető közlekedési bűntettek) nem tartjuk kizártnak a szabadságelvonás nélküli szankciót, akár önálló, akár a szabadságvesztéssel alternatíve kombinált büntetésként.

b) Vétség esetében általános büntetési nemként a szabadságelvonás nélküli alternatív szankciók szabályozását látjuk célszerűnek. Ilyen alternatív szankciók lehetnek: javító-nevelő munka — pénzbüntetés, javító-nevelő munka — foglalkozástól eltiltás, pénzbüntetés — foglalkozástól eltiltás, pénzbüntetés — járművezetéstől eltiltás. Egyes konkrét büntető jgszabályok kivételesen szabadságvesztést, illetőleg szabadságvesztéssel kombinált alternatív szankciót is tartalmazhatnak.

Erdősy Emil

A gyanúsított kihallgatásának garanciális szabályai

I.

A Be. bizonyítási rendszere nem ismer rangsort a bizonyítékok között. A 61. § (1) bek. rendelkezése szerint: a bizonyítás eszközei különösen a tanúvallomás, a szakvélemény, a tárgyi bizonyítási eszköz, az okirat, a szemle, a bizonyítási kísérlet, a felismerésre bemutatás és a terhelt vallomása. Ez a felsorolás csupán példálódzó, csak a leggyakrabban használt bizonyítási eszközöket tartalmazza, de nem kimerítő, amint azt a törvény szokásos szóhasználata szerint a „különösen" határozó szó jelzi. A felsorolás ugyanakkor nem is fontossági sorrend. Bizonyos logikai sorrend azonban felismerhető a bizonyítási eszközök egymásutánjában. E logikai sorrendben már benne rejlik az a törvényi követelmény, amelyet a Be. 87. § (4) bek.-e kifejezetten is tartalmaz.

Az eljáró hatóságok a bizonyítékokat a maguk összességében és összefüggésében, szabadon mérlegelik. A törvényalkotó egyik bizonyítéknak sem tulajdonít egymagában ügydöntő jelentőséget (BJD 2067.). Vonatkozik ez a terhelt vallomására is, szemben az angolszász eljárási jog egyes rendelkezéseivel, ahol a terhelt beismerő vallomása megszabhatja az eljárás további menetét és a büntetőper kereteit is.[1]

A Be. 87. § (4) bek.-e úgy rendelkezik, hogy a terhelt beismerő vallomása esetén is meg kell szerezni az egyéb bizonyítékokat. E rendelkezésben hosszú korszakok gyakorlatának negatív tapasztalata tükröződött, amikor a terhelt beismerő vallomását tekintették a legfőbb bizonyítéknak és az egész bírósági eljárást megelőző ügyszak legfőbb feladata éppen a beismerő vallomás megszerzése volt.

1. A terhelt beismerő vallomásának a jelentősége

A terhelt beismerésének ez az eltúlzott értékelése azon a reális gyakorlati tapasztalaton nyugodott, hogy az ügy minden részlete rendszerint csak e vallomás segítségével tárható fel. A bűncselekmény célzata, motívuma és más, az alanyi oldalra tartozó tényállási eleme legtöbbször kiolvasható ugyan a bűntett tárgyi nyomaiból, elkövetési módjából, az elkövetést megelőző és azt követő tettesi magatartásból stb., mégis a legjobban bizonyított ügynek is vannak olyan mozzanatai, amelyek kizárólag az elkövető belső világában merültek fel, vagy amelyekről csak ő tud, s ha ezek a mozzanatok nem is ügydöntőek, az ügy teljes feltárásához, az objektív bizonyítékok helyes sorrendbe rakásához és valódi jelentőségük kellő megvilágításához mégis szükségesek. Ezekről pedig csak a terhelt tud számot adni. Továbbá: a konkrét ügy eldöntésén túl a terhelt beismerő vallomása olyan körülményeket világíthat meg, amelyek más forrásból nem tárhatók fel, s amelyek a bűncselekmények elkövetésének megelőzésében, a bűnözés okainak feltárásában pótolhatatlan jelentőségűek lehetnek.

A Be. 87. § (4) bek.-ének idézett rendelkezése kétirányú törvénysértés elhárítását is szolgálja. Egyfelől elejét kívánja venni e rendelkezés annak, hogy a nyomozóhatóságok a terhelt beismerő vallomásának túlértékelése vagy más ok miatt törvénysértő eszközökkel kíséreljék megszerezni ezt a vallomást. Másfelől a törvény óv attól, hogy a beismerő vallomás elaltassa a nyomozóhatóságok éberségét, s megelégedve a „beismerő vallomással" felhagyjanak az egyéb bizonyítékok kutatásával; amikor pedig kiderül, hogy a beismerő vallomás valótlan volt, a bizonyítékok beszerzésére már egyáltalán nincs lehetőség vagy csak igen jelentős többletmunkával szerezhetők be. (BJD 1617.)

A terhelt beismerő vallomása, ha valóban feltáró jellegű, mindazokat a fontos logikai láncszemeket a bűnüldöző és igazságszolgáltató szervek kezébe adja, amelyekről fentebb szó volt. A beismerés legfontosabb tartalmi eleme mégsem az, hogy megkönnyíti a hatóság munkáját. A valódi, teljes, az indítékokat is feltáró beismerés legtöbbször annyit jelent, hogy a tettes szembefordult az általa elkövetett bűncselekménnyel, valóban megbánta azt. E szembefordulás nélkül valódi, teljes beismerés nemigen várható, az ilyennek tűnő beismerésről utóbb rendszerint kiderül, hogy csupán a védekezési taktika része volt; különösen rutinos bűnözők, sokszoros visszaesők szokásos módszere, hogy „töredelmesen beismernek" mindent, ami az ügyben — főleg tárgyi adatokkal — kétséget kizáróan bizonyított a beismeréstől függetlenül is; és semmit nem ismernek el azok közül a cselekmények közül, amelyek más bizonyítékokkal nem kellően bizonyítottak. Ha azonban valódi, teljes beismerésről van szó, akkor a büntető eljárás részben már el is érte eredményét: már megindult a tettesben az a belső fo-

[1] Nem azonos jelentőségű ezzel a Be. 351. § (1) bek.-ben, ill. alternatívan a 346. §-ában megkívánt beismerő vallomás. A pénzfőbüntetés kiszabása a tárgyalás mellőzésével értelmetlen volna a vádlott beismerése nélkül, hiszen a tagadó vádlott nyilvánvalóan a tárgyalás kitűzését fogja kérni, ez esetben pedig az addigi eljárás feleslegessé válik és csupán az ügy elintézését lassítja, tehát éppen ellenkező eredményre vezetne, mint ami a törvényalkotó célja volt ennek az eljárási módnak a beiktatásával.

A bíróság elé állítás feltételei között alternatívan szereplő beismerés (a tettenérés alternatívájaként) tulajdonképpen a bizonyítás egyszerűségének formális biztosítéka. Egyik beismerő vallomás sem szabja meg azonban a büntető eljárás kereteit és további menetét, csupán az említett külön eljárások egyik — és távolról sem kizárólagos — előfeltételét képezi.

lyamat, amely — ha sikerrel befejeződik az eljárás végén — alkalmas lesz arra, hogy őt visszatartsa újabb bűncselekmény elkövetésétől.

2. *A valótlan beismerés okai*

Említés történt az olyan „beismerő vallomásról", amelyről utóbb kitűnik, hogy valótlan. Az ilyen vallomás — különösen ha súlyos bűncselekményre vonatkozik — óhatatlanul azt a gyanút kelti, hogy törvénytelen eszközökkel kikényszerített vallomás. Pedig az ilyen valótlan „beismerésnek" sokféle oka lehet. A „Bűn és bűnhődés" Mikolájának esete nem írói fantázia terméke. Az indíték lehet feltűnési viszketegség, szereplési vágy, lelki defektus stb. Kétségtelen azonban, hogy az ilyen indítékú valótlan „beismerés" ritkán fordul elő. Gyakoribb viszont a hamis „beismerés" azzal a célzattal, hogy a terhelt ezzel más, súlyosabb bűncselekményét leplezze. Közel áll ehhez a típushoz az a hamis „beismerés", amely tényleg elkövetett cselekményekről szóló beismerés közé van elhintve. Az ilyen elkövető rendszerint a tárgyaláson valamennyi beismerő vallomását visszavonja és nyomatékkal előtérbe tolja hamis „beismerését" — amelyről azután valóban kiderül, hogy hamis, s ezzel elhinti a kételyt a bíróságban a többi visszavont vallomás ténybeli alapjának valódisága iránt is. A hamis „beismerés" indoka lehet az a törekvés, hogy mást — a valódi tettest — mentsen, fedezzen a „beismerés". Az ilyen — bűnpártolást megvalósító — hamis „beismerésnek" lehet érzelmi oka, de lehet mögötte közönséges haszonszerzési célzat.

Végül a hamis „beismerés" oka lehet a hatósági eljárás is, anélkül, hogy a hatóság tagjai közül bárki kényszervallatást vagy más hivatali bűntettet követne el. A hatóság a maga anyagi és személyi eszközeivel, tagjainak képzettségével gyakran oly fölényben van a terhelttel szemben, hogy az még szabadlábon is reménytelennek látja a terhelő bizonyítékok megcáfolhatóságát. A hatóság eljáró tagja kötelességszerűen figyelmezteti őt, hogy a töredelmes beismerés nyomatékos enyhítő körülmény. Mindez együtt, hozzászámítva a terhelt esetleg amúgy is könnyen befolyásolható voltát, sőt esetleg a már foganatosított előzetes letartóztatás sokk-hatását is (különösen az első ízben eljárás alatt állóra): arra vezet, hogy a terhelt „könnyít" helyzetén és beismeri azt, amit nem követett el.

Összefoglalva: a terhelt beismerő vallomása nem privilegizált jelentőségű bizonyíték ugyan, de mégis mind az adott bűntett felderítése, mind a tettes megjavítására irányuló folyamat, mind a generális prevenció szempontjából igen jelentős tényező. Mindemellett többféle objektív és szubjektív okból előfordulhat, hogy a terhelt beismerő vallomása valótlan.

(A terhelt tagadó vallomásával ugyanez okból nem szükséges részletesen foglalkozni. A tagadó vallomás ugyanis arra készteti a nyomozó hatóságot, hogy fokozott gondossággal gyűjtse össze a közvetlen és közvetett bizonyítékokat. A tagadó vallomás csupán két okból származhat: *a)* valóban nem a terhelt követte el a bűncselekményt; *b)* ő követte ugyan el, de figyelmeztetés ellenére is él azzal a jogával, hogy önmagát nem köteles terhelni. Bármelyik is a tagadó vallomás oka, az a gyanú sosem vetődik fel, hogy e „vallomás" valamilyen törvénysértő ráhatás eredménye. A tagadó vallomás kapcsán a törvényességi biztosítékok vizsgálata tehát egészen más jelentőségű, mint a beismerő vallomás összefüggésében.)

II.

Az eddig kifejtettek alapján érthető, hogy a törvény sokoldalúan biztosítja a terhelt kihallgatásának törvényességét, azt általános és különös eszközökkel garantálja.

A terhelt kihallgatásának törvényességi biztosítékai közül általános biztosítékoknak azok tekinthetők, amelyek nem csupán a terheltnek a kihallgatással kapcsolatos szabad akarat-elhatározását és a vallomás ezen elhatározás tartalmának megfelelő jegyzőkönyvbe vételét hivatottak biztosítani, hanem egyéb törvényességi garanciális funkciót is betöltenek. Ezzel szemben különös törvényességi biztosítéknak tekintjük azokat a jogintézményeket, amelyek kizárólag vagy elsősorban az előbb említett célt hivatottak szolgálni.

A törvényességi biztosítékok első, általános csoportjába tartozó intézmények, ill. rendelkezések a következők:

1. A mentő bizonyítékok hivatalból való megszerzésének kötelezettsége [Be. 5. § (1) bek.].

Nyilvánvaló, hogy ha az eljáró hatóság hivatalból köteles megszerezni mindazokat a bizonyítékokat is, amelyek a terhelt ártatlanságát bizonyítják, vagy cselekményének megítélését kedvezőbb fénybe helyezik, akkor a bármely okból keletkezett valótlan beismerő vallomás hamarosan ellentmondásba kerül az egyéb bizonyítékokból kiolvasható tényekkel. S minthogy a jogerős elítélésig négy különböző hatóság foglalkozik a bizonyítékok vizsgálatával, az előző ügyszakban beszerezni elmulasztott bizonyíték biztosítására utóbb mindenképpen sor kerülhet. (Ld.: BJD 1606, 2030, 4542 stb.)

E törvényességi biztosíték érvényesítésének kiegészítő eszköze a Btk. 183. § (1) bek. felvett bűntetti tényállás. A törvényhely szövegének az a megfogalmazása, amely az elkövetők körét általánosságban határozza meg („aki"), arra enged következtetni, hogy a bűntett elkövetője lehet az a hivatalos személy is, aki jobb tudomása ellenére szándékosan nem teljesíti a Be. 5. § (1) bek.-ének most taglalt követelményét, tehát az általa már ismert mentő bizonyítékot nem szerzi be.

2. A bizonyítékok összességükben történő értékelésének kötelezettsége. [Be. 5. § (3) bek.]

Ez az általános biztosíték szorosan kapcsolódik az előző pontban tárgyalt biztosítékhoz. A bizonyítékok összességében történő értékelése feltárja a bizonyítékok ellentmondásait, hézagait, hiányosságait, tehát felfedi a beismerő vallomás esetleg kétséges voltát, összeegyeztethetetlenségét az egyéb bizonyítékokkal stb. Különösen pontosan körülírja e biztosítékot a törvény a bírói szakban, az ítélet tartalmának, indokolásának követelményrendszerében. (BJD 1608 stb.) A bizonyítékok összességükben történő értékelésének elmulasztása arra vezet, hogy a megállapított tényállás részben ellentétes lesz az iratok tartalmával, részben helytelen ténybeli következtetéseket kell tartalmaznia, végül pedig ez esetben szükségképpen megsérti a bíróság az indokolási kötelezettségét. [Be. 239. § (2) bek. c) és d) pont, ill. 261. § (1) bek.] Mindezek a hiányosságok az ítélet hatályon kívül helyezését vonják maguk után, vagy a II. fokú bíróság maga egészíti ki a bizonyítékok sorát, feltárva a beismerő vallomás esetleg valótlan tartalmát.

3. E két általános garanciális intézménynek keretet ad, kiegészíti ezek garanciális hatását a bizonyítási teher hatóságot terhelő volta [Be. 3. § (2)], a védelemhez való jog [Be. 6. § (1) és 47. §], valamint a tárgyalás nyilvánossága (Be. 11. §). Az első helyen említett alapelvben a fentebb *1.* alatt érintett általános törvényességi biztosíték részben benne foglaltatik, ha terjedelmük egyébként nem is fedi egymást, mert hiszen a bizonyítási teher hatóságokat terhelő volta logikai előfeltétele a mentő bizonyítékok hivatalból való beszerzésének, pontosabban szólva ez utóbbi az általánosabb alapelv speciális megjelenése. A védelemhez való jog általánosságban úgy szolgálja a terhelt kihallgatásának törvényességi biztosítékát, hogy a védői panasz, illetve fellebbezési jog gyakorlása és más védői jogosítványok felhasználása útján segít feltárni az eljárás hiányosságait és előmozdítja a hiányosságok kiküszöbölését. (Részletesebben lásd lejjebb.)

A tárgyalás nyilvánosságának szabálya tulajdonképpen nem más, mint a dolgozó tömegek közvetlen ellenőrzési funkciójának eljárásjogi megfogalmazása (a tömegek ellenőrzési funkciója más jogintézmények útján is érvényesül). Az eljárás törvényességének a nyilvánosság eszközével történő ellenőrizhetősége fontos eljárásjogi biztosíték. Ezért nem helyeselhető, hogy az 1973. I. tv. mellőzte a hatályon kívül helyezés okainak felsorolásából az 1962. 8. tvr. 247. § (1) bek. e) pontjába felvett okot: a nyilvánosság törvényes ok nélkül történt kizárását. Kétségtelen, hogy a gyakorlatban alig fordult elő ilyen hatályon kívül helyezési ok és ilyen hatályon kívül helyezés. Az is kétségtelen, hogy ha a nyilvánosság törvénysértő kizárását észlelné a II. fokú bíróság, a Be. 261. § (1) bekezdésének némi kiterjesztő értelmezésével hatályon kívül helyezhetné az így hozott ítéletet, megállapítván, hogy az eljárási szabálysértés az ítéletet lényegesen befolyásolta. Nézetünk szerint azonban itt olyan eljárásjogi alapelvről van szó, amelynek szankcionálása elvi kérdés és nem helyes annak fenntartását vagy mellőzését gyakorlati megfontolásoktól függővé tenni. Az anyagi büntetőjognak is vannak olyan rendelkezései, amelyek az 1961. V. tv. hatálybalépése óta eltelt 12 esztendő alatt még sosem kerültek alkalmazásra, mégsem gondol senki e rendelkezések törlésére.

III.

A terhelt kihallgatásának különös garanciális szabályait, az eddig elmondottakból következően mindenekelőtt a nyomozás szakában vizsgáljuk. A tárgyalási szakban ugyanis a II. alatt tárgyalt általános garanciális szabályok állnak előtérben, ott a különös garanciális szabályoknak kisebb a jelentőségük, sőt egyes ilyen szabályok az eljárás természeténél fogva nem is kerülnek szóba.

A törvényességi biztosítékok különös szabályainak most következő sorrendje nem fontossági sorrend, csupán olyan csoportosítás, amely a kifejtést — amennyire lehet — az ismétlések elkerülésével teszi lehetővé.

1. Az alapos gyanú és közlése (a gyanúsított első kihallgatása). *a)* A Be. 132. § (1) bek. szerint, ha nyomozás addigi eredménye alapján meghatározott személy alaposan gyanúsítható a bűncselekmény elkövetésével, akkor a nyomozóhatóság köteles e személlyel közölni e gyanút megalapozó tényállás lényegét, a törvényi minősítést is megjelölve.

E rendelkezés garanciális jelentősége abban áll, hogy a gyanúba vett személy a gyanú tárgyának ismeretében nyilatkozhat, nincs tehát bizonytalanságban az eljárás iránya és saját eljárásjogi helyzete tekintetében.[2] Az alapos gyanú lényegének közlése nem jelenti a teljes addig megismert tényállás közlését, amelyből következtetni lehet az addig beszerzett bizonyítékokra is. Ilyen követelmény támasztása túlmenne a garanciális érdek támasztotta követelményen és olyan taktikai előnyt biztosítana a gyanúsítottnak, amely adott esetben a nyomozás sikerét veszélyeztetné.

[2] Az alapos gyanú közlése a Be. 44. § (2) bek.-ben megfogalmazott fontos eljárásjogi jogosultságnak, a *megismerés jogának* egyik konkretizált részjogosítványa. Ide tartozik a később tárgyalt iratmegtekintés joga a [(Be. 44. §. (4) bek.)] a vád megismerésének a joga a rendes eljárásban (Be. 181. § (1), 198.§ a) pont és a 200. § (1) bek. is és a külön eljárásokban 318. § (3), ill. 324. § és a 347. § (3) ill. a 349. § (2) bek., valamint a 352. § (3) bek. a) pontja, az eljárás tárgyának megismerési joga a perújítás és törvényességi óvás alapján folyó eljárásban [318. §. (3), ill. 324. §.]. Az iratmegtekintés jogát kivéve azonban e rendelkezések elemzése kívül esik a cikk keretein.

A törvény rendelkezéséből az következik, hogy csak az alapos — tehát már közvetlen vagy közvetett bizonyítékokkal alátámasztott — gyanú közölhető a gyanúsítottal. Nincs kizárva, hogy a közölt gyanún túl egyéb — még kellően alá nem támasztott — gyanú is felmerült már a közlés időpontja előtt. E gyanú azonban addig nem közölhető, amíg nincs kellően megalapozva. A kellően meg nem alapozott gyanú közlése a nyomozás érdekeit is veszélyezteti, de alkalmas lehet arra is, hogy a gyanúsítottat megfélemlítse, azzal a szorongó érzéssel töltse el, hogy általa el nem követett bűncselekmény elkövetését törekszenek rábizonyítani. A kellően meg nem alapozott gyanú közlésének mellőzése semmiféle hátrányt nem jelenthet a gyanúsítottnak: a már közölt gyanú megnyitotta mindazoknak a jogoknak az érvényesíthetőségét, amelyek a gyanúsítotti helyzethez fűződnek [Be. 134. § (3)—(4) bek. stb.] és amelyek a törvényesség biztosítására hivatottak a nyomozás során. Ha az újabb gyanú utóbb alapossá válik, annak lényegét ugyancsak közölni kell a gyanúsítottal.[3]

b) A gyanúsított kihallgatásának fontos garanciális szabálya, hogy őt az alapos gyanú közlését követően nyomban ki kell hallgatni. [Be. 132. § (4) bek.] A törvény külön kiemeli, hogy ha a gyanúsított fogva van, a kihallgatásnak a nyomozó hatóság elé állításától számított 24 órán belül meg kell történnie. Ez más szóval annyit jelent, hogy amíg a gyanú nem megalapozott, addig sem őrizetbevételre, sem előzetes letartóztatásra nem kerülhet sor, ellenkező esetben nem lehetne betartani a törvény most idézett rendelkezését. E rendelkezés kizárja azt a lehetőséget, hogy a gyanúsítottat letartóztassák és kihallgatás nélküli fogvatartással olyan pszichikai nyomásnak vessék alá, amely beismerésre kényszeríti. Éppen ezért a 24 órán belüli kihallgatás semmiféle indokkal nem halasztható el.

A védőnek a gyanúsított kihallgatásáról történő értesítését alább részletesen vizsgáljuk. Eldöntendő azonban már itt, hogy ha a védő a nyomozóhatóság minden erőfeszítése ellenére sem értesíthető a gyanúsított első kihallgatásáról, mert ennek elháríthatatlan akadálya van, akkor melyik törvényhelynek kell érvényesülnie. A Legfőbb Ügyészség arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha a védő értesítése a kihallgatás időpontjáról akadályba ütközne, ez nem késleltetheti az első kihallgatást. Ez az állásfoglalás a törvény helyes értelmezésén alapszik. A Be. 132. § (2) bek.-e akként rendelkezik, hogy a gyanúsítottat ki kell oktatni védőválasztási jogára és figyelmeztetni kell, hogy ha *három napon* belül nem hatalmaz meg védőt, akkor a hatóság rendel ki védőt, amennyiben a védelem kötelező. A kötelező védelem leggyakoribb esete azonban éppen az, ha a gyanúsított előzetes letartóztatásban van. Ha tehát a letartóztatott gyanúsított nem hatalmaz meg nyomban védőt, akkor a védő kirendelésével három napig várni kell, első kihallgatására azonban a (4) bek. rendelkezése szerint e függő feltételre való tekintet nélkül sor kell, hogy kerüljön 24 órán belül. Ez következik a 134. § bekezdéseinek sorrendjéből és egymással való összefüggéséből. Ezért helyes tehát az a következtetés, hogy a 24 órán belüli kihallgatás kötelezettsége feltétlen, nem függhet a védő értesítésének elháríthatatlan akadályától sem.

A 24 órán belüli kihallgatás csak azon az egyetlen címen halasztható el, hogy a gyanúsított fiziológiai vagy pszichikai okból nincs kihallgatható állapotban. E körülmény az erre vonatkozó hatósági orvosi leletből vagy szakvéleményből ki fog tűnni az előidéző okokkal együtt, s ez kizárja a garanciális szabály megsértésének lehetőségét.

2. A gyanúsított jogai a vallomástétel körében. *a)* A gyanúsított kihallgatásának különös garanciális szabályai között fontos szerepet játszanak azok a *jogosítványok,* amelyekkel a törvény a gyanúsítottat felruházza a nyomozás szakában.

Az *1.* pontnál már említés történt az alapos gyanú közlése ellen előterjeszthető panaszról. E jog a törvényalkotó szándéka szerint arra szolgál, hogy biztosítsa a gyanú alaposságának valóban igényes vizsgálatát a nyomozóhatóság részéről. A kellően meg nem alapozott gyanúsítás ellen előterjesztett panasz lehetőséget biztosít az ellenőrző szerveknek a bizonyítékok felülvizsgálatára, a panasz ellenére megtett vallomás tanúvallomássá minősítésére,[4] a nyomozás megszüntetésének elrendelésére stb.

Az alapos gyanú közlése ellen bejelenthető panaszon túl a gyanúsítottnak a nyomozás so-

[3] Az alapos gyanú közlésének fent kifejtett garanciális és eljárásjogi jelentősége indokolja, hogy ha a Be. 132. §. (1) bek. nem is írja körül alakszerű határozatként az alapos gyanú közlését, az ellen mégis panasznak van helye. Ez következik a Be. 148. § (2) bek.-ének és 61. § (1) bek.-ének egybevetett értelméből, a 7. § és a 148. § (1) bek. általános rendelkezéseiből is. Ezt az értelmezést támasztja alá a Be. 148. §-ához fűzött miniszteri indokolás 2. pontja és a Legfőbb Ügyészségnek a nyomozó hatóságokra kötelező állásfoglalása is.

[4] A gyakorlatban előfordult ilyen döntés, azt azonban eljárásjogilag nem tartjuk kifogástalannak. A gyanusított és a tanú kihallgatásának törvényi szabályozása igen lényeges különbséget mutat, ezért azok ilyen behelyettesítése legalábbis aggályos. Minden más különbségtől eltekintve: a gyanúsított nem köteles az igazat vallani, hamis vallomásának — az alább kifejtendő határok között — nincs konzekvenciája, míg a tanú bűncselekményt követ el a hamis vallomással. Akit gyanúsítottként hallgattak ki, azt éppen ezért nem is figyelmeztethették az igazmondás kötelezettségére.

A helyes döntés ez esetben: ha a panasznak helyt kell adni, a kihallgatást szabályos tanúkihallgatásként meg kell ismételni, a gyanúsítottként történt kihallgatás tartalmát pedig csupán annyiban lehet figyelembe venni a bizonyítékok értékelésénél, amennyiben a tanúként tett vallomás tartalmával összhangban van. Annak azonban nincs akadálya, hogy a két vallomás eltérésének okára nézve kérdést intézzenek a tanúhoz.

rán tett vagy elmulasztott minden intézkedés miatt joga van panaszt bejelenteni. A Be. 148. § (2) bek. csupán azt a korlátot állítja a panaszjog útjába, hogy nincs helye panasznak a bizonyítás körébe tartozó nyomozási cselekmények *elrendelése* és *sorrendje* miatt. A bizonyítás körébe tartozó nyomozási cselekmények azok, amelyek a Be. 61. § (1) bek.-ben felsorolt bizonyítási eszközök megszerzését célozzák. E nyomozási cselekmények tartalmi törvényessége, mikénti lefolytatása miatt korlátozás nélkül helye van panasznak, csupán az elrendelés ténye és a bizonyítási cselekmények egymást követő rendje nem támadható. A 148. § (2) bek. tartalmát tekintve jogot korlátozó rendelkezés, ezért szorosan értelmezendő, kiterjesztő értelmezése kizárt.[5]

A tárgyalt kérdés szempontjából számbajövő panasz lehet minden olyan korlátozás vagy szankció elleni panasz, amelyet a nyomozó hatóság alkalmaz a gyanúsított ellen a nyomozás során — akár szabadlábon védekezik, akár letartóztatásban van — s amelyet a gyanúsított úgy értékel, hogy az a vallomás befolyásolását célzó eszköz.

Ha az ilyen panasz kivételesen alaposnak bizonyul, a panaszt elbíráló hatóság helyesen teszi, ha egyidejűleg a Be. 35. § (1) bek. c) pontjában írt kizárási okot hivatalból megállapítja a Be. 36. § (1) bek., ill. 38. § (3) bek.-e alapján és intézkedik az ebből folyó következtetés levonása iránt.

b) A gyanúsított jogosítványai között a kihallgatás garanciális szabályainak egyik legfontosabbika az irat megtekintésének a Be. 44. § (4) bek.-ben szabályozott joga. Ezek szerint a nyomozás befejezését követően a gyanúsított az ügy összes iratait megtekintheti. E szabály érvényesülését a 142. § részletezi, s ebből kitűnik, hogy valójában nem a nyomozás befejezését követően, hanem azt megelőzően kell az iratokat a gyanúsított rendelkezésére bocsátani, s a nyomozás éppenséggel csak akkor nyilvánítható befejezettnek, ha a gyanúsított az iratok immár teljes ismeretében nem terjeszt elő új védekezést, nem tesz további indítványt a nyomozás kiegészítésére, vagy ha az ilyen indítványt elutasították. Tehát a gyanúsítottnak módjában áll vallomását kiegészíteni vagy módosítani az iratok átfogó megismerése után is.

Ugyanezen törvényhely szerint már a nyomozás során megtekintheti a gyanúsított a saját vallomásáról és azokról az eljárási cselekményekről készült iratokat, amelyeknél jelen lehetett, s végül a szakvéleményt. Ezeknek az iratoknak a megtekintése a gyanúsított joga, a betekintés engedélyezése nem függ a nyomozóhatóság mérlegelésétől, a betekintés engedélyezése semmilyen címen sem tagadható meg. A 134. § (3) bek.-ben tételesen felsorolt eljárási cselekményekről készült iratot akkor is megtekintheti a gyanúsított, ha magánál az eljárási cselekménynél nem volt jelen, éspedig függetlenül attól, hogy távollétének mi volt az oka.

E jogosítványnak különösen akkor van nagy jelentősége, ha a nyomozás hosszabb ideig tart. Ilyenkor az iratmegtekintés joga biztosítékot nyújt a gyanúsítottnak arra, hogy emlékezetének esetleges gyengülését ne lehessen felhasználni egyes vallomásainak ellentétbe állítására, ne lehessen őt látszólag ellentétes vallomásainak eltérései segítségével olyan vallomásra késztetni, amely ellentétben áll a valósággal. (v. ö. BJD 2001/a.)

Felvetődhet másfelől az az aggály, hogy miért kell eljárásjogi eszközökkel hozzásegíteni a gyanúsítottat ahhoz, hogy tagadó, félrevezető vallomását az iratmegtekintés segítségével ellentmondás-mentessé tegye és ezzel is megnehezítse a tagadó vallomás valótlan voltának megállapítását. Ez az aggály nézetünk szerint figyelmen kívül hagyja a Be. alapelveit. Már a bizonyítási eszközök felsorolási sorrendje is arra utal, hogy a terhelő bizonyítékoknak meg kell előzniük a gyanúsított vallomását — mind időben, mind meggyőző erőben. A gyanúsított tagadó vallomásának valótlan voltát mindenekelőtt bizonyítási eszközökkel kell megcáfolni. A valótlan tagadó vallomás belső ellentmondásai nyújthatnak ugyan következtetési alapot a nyomozó hatóság számára, önmagukban azonban a Be. 61. § (4) bek.-e értelmében terhelő bizonyítékot nem képezhetnek. Az előbbi megfontolás helyességét támasztja alá a Be. 87. § (3) bek.-ének az a rendelkezése, amely szerint a gyanúsítottnak joga van megtagadni a vallomást. Joga van ehhez kezdettől fogva, tehát az első kihallgatástól, az eljárás teljes befejezéséig. Nem köteles ezért egyes vallomásai közötti ellentmondást sem megmagyarázni, sem feloldani. Éppen ezért *önmagában* semmivel sem viszi előbbre a nyomozás menetét, ha a gyanúsított ellentmondásba keveredik korábbi vallomásaival. A nyomozás menetét az viszi előbbre, ha a gyanúsított akár teljességgel ellentmondásmentes védekezése is ellentétben áll a bizonyított tényekkel, a bizonyítási eszközök tartalmával.

c) A gyanúsított az a joga, hogy a vallomástételt megtagadja, a korábbi büntető eljárás hatálya idején is kétségtelen volt. (BJD 370.) Ez következett a tanúvallomás megtagadásának jogából, amely szerint megtagadhatta a tanúvallomás tételét az, aki a valóság megvallásával önmagát bűncselekménnyel vádolta volna. Következett ez a Btk. különös részének rendelkezéseiből is, amelyek az igazságszolgáltatás elleni

[5] Ez egyébként az egyik fő érv az alapos gyanú közlése ellen bejelenthető panasz mellett. Az alapos gyanú közlése nem a bizonyítás körébe tartozó nyomozási cselekmény, mert nem valamely bizonyíték megszerzését, biztosítását célozza, hanem kifejezetten garanciális jellegű, eljárásjogi határvonalat jelentő aktus. Csak igen tág, kiterjesztő értelmezéssel lehetne a *bizonyítás körébe tartozó* nyomozási cselekménynek tekinteni, ám ennyire kiterjesztő értelmezés mellett akár az előzetes letartóztatás is ilyennek volna tekinthető, vagyis az ellen se volna panasznak helye. Ha azonban valamely jogértelmezés ilyen képtelen eredményre vezet, akkor az hibás értelmezés.

bűncselekmények között csak a hamis tanúzást rendelték büntetni, de a hamis terhelti vallomást nem, sőt mind a 181. § (1) bek. *a)* pontjában, mind a 183. § (2) bek. *a)* pontjában büntetlenséget biztosít annak, aki a valóság megvallásával önmagát bűncselekménnyel vádolta volna. A bírói gyakorlat is következetes volt abban, hogy senkitől önfeljelentést, önvádolást nem kívánt meg.[6] Mindemellett mégis elvi jelentőségűnek kell tekinteni azt, hogy most a Be. kifejezetten is kimondja a vallomástétel megtagadásának jogát. Ez azt jelenti, hogy a gyanúsított tagadása semmiféle hátrányos döntést nem vonhat maga után, így különösen nem lehet *önmagában* indoka az előzetes letartóztatás elrendelésének az eljárás megnehezítése címén (Be. 92. § (1) bek. *d)* pont). A vallomástételt megtagadó gyanúsítottat épp ezért arra kell figyelmeztetni, hogy a vallomástétel a védekezés egyik módja lehet s ettől megfosztja magát, ha nem tesz vallomást. Ezen kívül csupán arra szabad utalni, hogy az eljárás a vallomástétel megtagadása ellenére tovább folyik, más tartalma azonban a figyelmeztetésnek nem lehet.

Kivétel e korlátozás alól az az eset, amikor a gyanúsított nem csupán tagad, de egyenesen mást vádol bűncselekmény elkövetésével. A törvény rendelkezése arra az esetre természetesen nem vonatkozik, amikor a gyanúsított puszta tagadása önmagában más személyre tereli a gyanút, mert pl. a bűncselekményt csak ez a másik személy követhette el, ha nem a gyanúsított az elkövető. A puszta tagadás nem tényállítás, tehát a Btk. 172. § (1) bek. *a)* pontját nem merítheti ki (így Legf. Bír. Bf. IV. 688/1963.) Szóba jöhetne a Btk. 183. § (1) bek.-ébe ütköző mentő körülmény elhallgatásának bűntette, ha ama bizonyos másik személy is gyanúsítottja az ügynek, ám erre vonatkozik ugyanezen § (2) bek. *a)* pontja, amely büntethetőséget kizáró okként jelöli meg azt az esetet, ha a gyanúsított a valóság feltárásával önmagát vádolná. Ha a másik személy nem gyanúsítottja az ügynek, a 183. § már ez okból sem jöhet szóba. Önmaga javára senki sem lehet bűnpártoló, ezért 184. §. is figyelmen kívül marad. Egyedül a Btk. 175. §-ában leírt, hatóság félrevezetésének vétsége látszik megvalósultnak az ilyen gyanúsítotti vallomással. Csakhogy a gyanúsított kihallgatását a legtágabb jogértelmezés mellett sem lehet „bejelentésnek" tekinteni. A bejelentésről a Be. 121. §. (1) bek-e szól, mint a büntető eljárás megindításának egyik alapjáról. Sem a törvény, sem a miniszteri indokolás nem mond részletesebbet a bejelentés tartalmi ismérveiről. Mégis az a tény, hogy a bejelentésről, mint az eljárás megindításának egyik önálló alapjáról beszél a törvény, kétségtelenné teszi, hogy a bejelentő saját kezdeményezésből fordul a hatósághoz és hogy közlése nyomán indul a büntető eljárás.

[6] Így sosem állapított meg halmazatot az üzérkedés és az adócsalás között, mert az adott esetben az adóbevallás az üzér önfeljelentése lett volna.

Ezek az ismérvek azonban hiányoznak a gyanúsított vallomásából: az eljárás már folyik, s ő nem saját kezdeményezéséből nyilatkozik. Ezért a tagadó vallomás, bár tartalmilag más személyre tereli a gyanút, akkor sem minősülhet hatóság félrevezetésének, ha valótlan. Az anyagi jog rendelkezései tehát teljes összhangban vannak azzal az eljárásjogi rendelkezéssel, hogy a gyanúsított nem köteles vallomást tenni, s joga van tagadni a bűncselekmény elkövetését, még akkor is, ha a tagadással szükségképpen más személyre tereli a gyanút. A gyanúsított védekezésének határát csupán az anyagi jog szabja meg: nem követhet el bűncselekményt védekezés címén sem. A Be. 87. § (5) bek.-e csak erre az esetre írja elő, hogy a gyanúsítottat figyelmeztetni kell a következményekre.

3. A védő részvétele a nyomozási cselekményeknél. A gyanúsított kihallgatásának garanciális biztosítékai közül az egyik legközvetlenebb biztosíték a védő részvételi joga általában a nyomozási cselekményeknél és különösen a gyanúsított kihallgatásánál. A védő jelenléte a nyomozási cselekményeknél az eljárás e részét a kontradiktórius eljáráshoz közelíti. Az eljárás természetéből folyóan a nyomozó hatóság tagja és a védő nincs ugyan azonos pozícióban az eljárás e szakában (az eljárási cselekményt a nyomozó hatóság tagja vezeti, elbírálja a védői indítványokat, engedélyezi vagy elutasítja kérdések feltevését, jogosult a védő rendzavaró magatartásának megállapítására és emiatt szankciókat alkalmazhat), mégis a védő jelenléte és indítványtételi joga az ellentmondások felszínrehozatalát és tisztázását alapjába véve azzal a (szó eredeti, görög értelmében vett) dialektikus módszerrel mozdítja elő, mint az eljárás valóban kontradiktórius szakasza, a nyilvános tárgyalás. Mindezek a hatások azonban természetesen csak akkor érvényesülhetnek, ha a védő valóban él is a törvényadta új lehetőségekkel és nemcsak jelen van a nyomozási cselekményeknél, hanem segít is feltárni a bizonyítási eszközök nyújtotta adatok belső ellentmondásait.

A védői részvétel a nyomozási cselekményeknél előfeltételezi azt, hogy a védő értesüljön e cselekmények helyéről és időpontjáról. A Be. 112. § (1) bek.-e értelmében az eljárási cselekményről azokat kell értesíteni, akiknek jelenléte nem kötelező, de jelenlétüket a törvény lehetővé teszi. E rendelkezésből következik, hogy a védőt értesíteni kell, az értsítés csak a 134. § (3) bek.-ben említett esetben függ az eljáró hatóság mérlegelésétől, vagyis amikor a szakértő meghallgatása, a szemle, a bizonyítási kísérlet és a felismerésre bemutatás késedelmes elvégzése a nyomozás eredményességét veszélyeztetné. A védőnek azonban ilyen esetben is panaszjoga van az értesítés mellőzése miatt azon az alapon, hogy az értesítés nem késleltette volna az eljárást, illetve a késedelem nem járt volna veszéllyel. Ha az ügyész az ilyen panaszt alaposnak találja, utasítást ad a nyomo-

zási cselekmény megismétlésére, ha ez még egyáltalán lehetséges.

Az előbb mondottak azonban nem vonatkoznak a gyanúsított kihallgatására. A 134. § (1) bek. ugyanis nem a védő értesítésének mellőzhetőségéről rendelkezik, hanem arról, hogy a védő jogainak gyakorlása (megjelenés, kérdés feltevésének indítványozása) nem késleltetheti a gyanúsított kihallgatását. A (3) bek.-ben említett nyomozási cselekmények részletes szabályait a Be. 76., 84—86. §§-i tartalmazzák, s e rendelkezésből kitűnik, hogy a gyanúsított kihallgatása egyik említett nyomozási cselekménynek sem része, tehát szó sincs arról, hogy a gyanúsított kihallgatható volna a védő előzetes értesítése nélkül azon a címen, hogy kihallgatásának késedelme az eljárás eredményét veszélyeztetné. A védő értesítése érdekében a nyomozó hatóság kellő időben köteles mindent megtenni, s csupán ha a meghatalmazott védő értesítése lehetetlen, akkor kerülhet sor a gyanúsított első kihallgatására a védő értesítése nélkül. Ha a gyanúsítottnak nincs meghatalmazott védője és nem él a meghatalmazásra nyitva álló három napi gondolkodási idő lehetőségével, hanem nyomban kéri védő kirendelését, úgy még az értesítés lehetetlen voltára hivatkozva se lehet mellőzni a védő értesítését, hiszen az eljáró hatóság választásától függ, hogy melyik ügyvédi munkaközösséget rendeli ki, ezért azt kell kirendelni, amelyik értesíthető.

Az első kihallgatáson túl a Be. nem ír elő határozott időpontot a gyanúsított további kihallgatására, ezért azt olyan időpontra kell kitűzni, hogy a meghatalmazott vagy kirendelt védő értesíthető legyen.

A védő jelenlétéről a gyanúsított nem mondhat le, mert a nyomozási cselekményeknél a védő saját jogán vesz részt, arról a gyanúsított nem rendelkezhet.

A 134. § (1) bek. második mondatának tehát téves az az értelmezése, hogy nem késleltetheti a gyanúsított kihallgatását az értesítés időigényessége. A megszorítás csupán azt jelenti, hogy a szabályszerűen értesített védő távolmaradása, vagy a kihallgatás időpontjának elhalasztására irányuló kérelme nem akadálya a kihallgatás megtartásának. A nyomozó hatóság eljáró tagja e megszorítás alapján mellőzheti olyan indítványozott kérdés feltevését, amely megítélése szerint felesleges, már tisztázott stb., s amely csak az eljárás késleltetését jelentené. A kérdés feltevésére vonatkozó indítványt azonban a jegyzőkönyvbe fel kell venni, s a kérdés feltevésének mellőzése miatt panasznak van helye.

4. Más személyek részvétele a gyanúsított kihallgatásán. Az eddig érintett törvényességi biztosítékok minden gyanúsított kihallgatásán érvényesülnek. Érthető azonban, hogy olyan gyanúsított kihallgatását, aki valamilyen körülmény folytán fokozottan gátolt a védekezés kifejtésében, a törvény kiegészítő garanciákkal biztosítja.

a) A védekezés fokozottan nehéz annak a számára, akit a másokkal való érintkezésben testi fogyatékosság gátol. Ezért a Be. 80. § (2) bek. előírja, hogy a süketet vagy némát (magától értetődően a siket-némát is) tolmács segítségével kell kihallgatni. A törvényhely utalása arra, hogy „általában" tolmácsot kell alkalmazni, nem arra az esetre teremt kivételt, amikor az eljáró hivatalos személy maga is járatos a jelbeszédben. Ez az utalás világossá válik a mondat második felétől, amely lehetőséget ad az írásbeli érintkezés útján történő kihallgatásra, más módját azonban a kihallgatásnak nem engedi meg tolmács nélkül. A kivétel teljes biztosítékot nyújt a gyanúsítottnak, hiszen az írásban feltett kérdésre a dolog természeténél fogva csak sajátkezűleg írt választ adhat, annak tartalma tehát kétségtelenül meg fog felelni az ő szándékának.

A vak gyanúsított kihallgatása nem ütközik akadályba, e tekintetben védekezése nem korlátozott. Fokozottan szükséges azonban annak ellenőrzése, hogy vallomása pontosan úgy kerüljön jegyzőkönyvbe, ahogy elhangzott. Erre az esetre álláspontunk szerint a Be. 135. § (1) bek. tartalmaz garanciát, amely előírja, hogy az írni-olvasni nem tudó személy kihallgatásáról felvett jegyzőkönyv ismertetésénél két hatósági tanút kell alkalmazni, akik nem lehetnek érdekeltek és nem lehetnek a nyomozó hatóság tagjai. A vak a rendes írással rögzített jegyzőkönyvet nem tudja elolvasni, ezért őt akkor is olvasni nem tudó személynek kell tekinteni e törvényhely alkalmazása szempontjából, ha egyébként a vakírást kifogástalanul olvassa is.

b) A védekezés annak számára is fokozottan nehéz, aki ismereteinek hiánya miatt nem tudja ellenőrizni vallomásának rögzítését, az őt terhelő adatok tartalmát stb. Ezért ha a nem magyar anyanyelvű gyanúsított az eljárás során anyanyelvét kívánja használni, tolmácsot kell alkalmazni. Ez azt jelenti, hogy a nem magyar anyanyelvű gyanúsítottnak akkor is joga van anyanyelvén vallani, ha egyébként tud magyarul. Neki magának van joga eldönteni, hogy anyanyelvének használata könnyíti-e a védekezését, vagy olyan jól tud magyarul, hogy e számára idegen nyelv használata semmiben sem nehezíti védekezését. Ha tehát úgy dönt, hogy anyanyelvét használja, a tolmács alkalmazását nem lehet azon indokkal mellőzni, hogy a gyanúsított egyébként jól tud magyarul. (Lényegében így a BJD 1638. is.) Ugyancsak nem mellőzhető a tolmács alkalmazása azon a címen, hogy a nyomozó hatóság eljáró tagja kifogástalanul beszéli a gyanúsított anyanyelvét. A törvényszöveg választást nem engedő, parancsoló módjából az következik, hogy a tolmács alkalmazását nem praktikus szempontok döntik el, annak garanciális jelentősége van.

Az ismeretek hiánya gátolja az írni-olvasni nem tudó személyt is a jegyzőkönyv tartalmi valódiságának ellenőrzésében. Az erre vonatkozó külön garanciát az imént idéztük.

Különbözik az eddigiektől a törvényes képviselő részvétele a fiatalkorú gyanúsított kihallgatásán. Garanciális jelentősége hasonló ugyan az előbbiekhez, de részvételének szabályai a védő részvételének szabályaihoz igazodnak, tehát részvétele nem — csak értesítése — kötelező, a kihallgatás távolmaradása esetén is megtartható.

5. Az ügyészi felügyelet a nyomozás törvényessége felett. Az eddig tárgyalt törvényességi biztosítékok kifejtése során is érintettük már az ügyészi felügyeletet. Most az ügyészi felügyeletnek csupán azokkal az összefüggéseivel foglalkozunk, amelyek a gyanúsított kihallgatásának törvényességét hivatottak ellenőrizni és biztosítani. A nyomozás során előterjesztett panaszok elbírlásával az ügyész a konkrét jogsértések orvoslását biztosítja. A nyomozás és előzetes letartóztatás határidejének meghosszabbítása kapcsán köteles a nyomozás addigi anyagát felülvizsgálni. E felülvizsgálat legfontosabb feladata annak megállapítása, hogy az addig összegyűjtött bizonyítékok összhangban vannak-e egymással és összességükben alkalmasak-e a gyanú bizonyítására. Az ügyészi felülvizsgálat e részben tulajdonképpen nem más, mint a II. 2. pont alatt tárgyalt általános törvényességi biztosítéknak a nyomozás során történő speciális érvényesítése. E vizsgálat eredményeként sor kerülhet olyan ügyészi utasításra is, amely a nyomozó hatóságot mentő bizonyítékok beszerzésére kötelezi, ha azt eddig elmulasztotta volna.

A nyomozás befejezése után, a vádirat megszerkesztése előtt a bizonyítékok belső összhangjának ezt a vizsgálatát az ügyész akkor is köteles elvégezni, ha a nyomozás során erre nem került sor. Ha a bizonyítékok értékelése az ügyészben kétséget támaszt a gyanúsított vallomásának valósága iránt, úgy kihallgatja őt, vagy más bizonyítást vehet fel.

Ha a gyanúsított előzetes letartóztatásban van, a Be. 145. § (5) bek.-e értelmében az ügyész köteles őt kihallgatni a vádemelés előtt. Az ügyészi kihallgatásra a 134. § (1) bek.-vel kapcsolatban kifejtettek természetesen maradéktalanul érvényesek. E kihallgatás egyik legfontosabb feladata annak ellenőrzése, hogy a gyanúsított élhetett-e a nyomozás során a védekezésnek mindazokkal az eszközeivel, amelyekkel a Be. az eljárás törvényességét kívánja biztosítani.

A Legfőbb Ügyész utasítása előírja az ügyésznek, hogy rendeljen el pótnyomozást, ha — egyebek között — kötelező védelem esetén a gyanúsítottnak sem meghatalmazott, sem kirendelt védője nem volt. Az utasítás szerint az ügyész pótnyomozást rendelhet el, ha adatok merültek fel arra, hogy a nyomozás során egyes bizonyítékokat törvénysértő módon szereztek be és ez az ügy elbírálását lényegesen befolyásolja.

Az ügyésznek ez a felügyeleti tevékenysége természetesen nem korlátozza a nyomozó hatóság vezetőinek közvetlen felelősségét a törvényességnek a nyomozás egész folyamata alatt történő biztosításában.

IV.

A különös törvényességi biztosítékok rendszerét áttekintve megállapíthatjuk, hogy a Be. a nyomozás során a gyanúsított kihallgatásának törvényességét azzal biztosítja, hogy:

a) a nyomozó hatóságot meghatározott tevékenységre kötelezi;

b) a gyanúsítottat meghatározott jogokkal ruházza fel;

c) a gyanúsított kihallgatásán más személyek részvételét teszi kötelezővé vagy engedi meg;

d) a nyomozás törvényességét az ügyész felügyelete alá helyezi.

Ezenfelül az eljárás további szakaszában érvényesülő általános garanciális eszközök kiegészítik a gyanúsított kihallgatásának törvényességét biztosító különös eszközök hatását. Felmerülhet a kérdés, hogy nincs-e ellentmondás e sokoldalú törvényességi biztosíték érvényesülése és valamennyi bűncselekmény felderítésének törvényi követelménye között. Egyszerűbben szólva: nem akadályozzák-e a törvényességi biztosítékok a nyomozás menetét, a bűncselekmények felderítését.

A nyomozó hatóságok számára kétségtelenül többletmunkát jelent a törvényességi garanciák előírásainak pontos megtartása. Ennek ellenére azt kell mondonunk, hogy az ellentmondás csupán látszólagos. A felderítés érdeke azt követeli, hogy minden bűncselekményt felderítsenek, hogy a bűncselekmény tettese bíróság elé kerüljön. A garanciális szabályok, így különösen a gyanúsított kihallgatásának törvényességét biztosító szabályok azt célozzák, hogy ártatlanul senki se kerüljön bíróság elé. A törvényesség érvényesülése mindkét követelményt magában foglalja, a két követelmény egyugyanazon dolog két oldala, azok elszakíthatatlanok egymástól. Egyik követelménynek sem lehet eleget tenni a másik megsértése útján.

A kifejtettek aligha hagynak kétséget az iránt, hogy a törvényességi biztosítékok pontos megtartásának milyen nagy jelentőséget tulajdonítunk.

Mégis, hozzá kell tennünk, hogy a törvényességi biztosítékok formális megtartása mellett az eljárás tartalmi törvényességét mindenekelőtt a Párt helyes politikája biztosítja. A Párt általános politikája teremti meg azt a társadalmi légkört, amelyben kizárt a törvény félretétele, amely a Párt helyes jogpolitikáját érvényesülni engedi, s amely biztosítja a rendszeres pártellenőrzés hatékonyságát.

Rónai Róbert

Szemlebizonyítás középkori perjogunkban

A Nyugat-Európában kialakult inkvizitorius eljárás a XIII. század második felétől Magyarországon is szélesebb körben terjedni kezdett. Ennek — a királyság államrendjének kialakításával az Árpádok alatt Magyarországon is meghonosodott akkuzatorius perstruktúránál — fejlettebb büntetőeljárási rendszernek elterjedését az tette szükségessé, hogy a bűncselekmények, s elsősorban a magántulajdon elleni bűncselekmények száma ekkorra igen erőteljesen növekedni kezdett. Ez egyrészt az alávetett tömegek ellenállásának, másrészt a feudális anarchia fokozódásának következménye volt. A magyar társadalom átrendeződése többé-kevésbé erre az időszakra fejeződik ugyanis be, s alakul ki hazánkban a feudális társadalmi rend.

A XIII. században a vagyonbizonytalanság szükségszerű reakciójaként fokozódott az állami büntetőigény, aminek kielégítésére az akkuzatórius eljárási rendszer már nem bizonyult alkalmasnak. Ugyanakkor az inkvizitorius eljárás elterjedésének kedvező feltételei jöttek létre. Így nagy szerephez jutottak a külföldön tanult — s onnét jogtudományi műveket és gyakorlati célú formuláskönyveket haza hozó — magyar diákok és az egyházi bíráskodás világi hatása.[1] Meghonosodásához nagy lökést adott az Anjou-házbeli erőskezű királyok államszervező munkája, akik a nápolyi-szicíliai királyságban jól bevált intézményeket Magyarországon is igyekeztek alkalmazni, illetve az ittenieket a nekik megfelelő irányba továbbfejleszteni és átalakítani. Az Anjou-házbeli királyok ezen tevékenységének emléke sokáig élt, noha Werbőczy a törvények nagyobb tekintélye érdekében igyekezett azt elködösíteni, s a Tripartitumban ismertetett eljárási normákat lehetőleg I. Istvánig és I. Lászlóig visszavezetni.[2]

Ugyancsak elősegítette az inkvizitorius eljárás elterjedését a betelepülő németajkú polgárság, amely magával hozva honi jogát, megkapta azt a kiváltságot, hogy új hazájában is azzal éljen. Így a Sachsenspiegel a sziléziai városi jogok közvetítésével és a szepességi német telepesekkel válik uralkodóvá az északi bányavárosokban, a XV. századtól a szepességi városokban, majd a XVI. századtól az északkeleti szabadkirályi városokban (Lőcse, Késmárk stb.). A Schwabenspiegel bajor-osztrák közvetítéssel már korábban eljut a felső-magyarországi bányavárosokba, de hatása érződik a budai, komáromi és kassai jogkönyvekben is. E jogok — a hazainál fejlettebb feudális viszonyok között élő államok jogai — fejlettebb eljárási módokat és bizonyítási eszközöket is ismertek, jóllehet az akkuzatorius elv lényeges maradványai is fellelhetők bennük.[3]

Az inkvizitorius elv csak fokozatosan, a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődésével párhuzamosan hódít teret hazai büntetőeljárási jogunkban, így az még a virágzó feudalizmus ko-

[1] Vö.: *Bónis* György: Középkori jogunk elemei. Budapest, 1972. 13—46. old.

[2] Az eljárásjogi szabályok eredetét ismertetve Szolga János pl. azt írja, hogy: „2. A' Pereskedés rendjét magába foglaló régibb és újabb Törvényeink, törvény Könyveinkben szélyel állanak, 's azon-Rendben a' régibb időt elhalgatván: az 1196-ik Esztendőben megholt Harmadik Béla Király alatt, midőn az kérelmes Levelezés béhozatot — Második András Király alatt, midőn a' Törvénybe Idézés Törvénye 1222-ben a' 2-dik Articulusban megerősíttetett — 1342-ben meg holt Első Károly alatt, midőn Frantzia Ország Széleiből a' Római törvényből vegyült, 's a' Hármas Törvény könyv 2-dik része 6-dik szakasza értelmiben 1514-ben is meg volt Törvényes szokások származtak bé a' Magyarok közé — ..." (*Vargyasi Szolga* János: Az Erdélyi Nagy Fejedelemségben a' Perfolyamatokban elő forduló Lépéseknek és Törvényes Cselekedeteknek négy darabból álló Táblái. M. Vásárhelyini, 1830. A. old.) A Tripartitum II. rész 6. cím 12. §-ában — amelyre Szolga utal — Werbőczy kétkedik a peres eljárás külföldi eredetében, mondván: „Mindazáltal azt állítják, hogy azt a törvénykezési eljárást, perlekedési gyakorlatot, amelyet mi a peres ügyek megkezdésében, folytatásában és elelintézésében követünk, az Ő uralkodása alatt Károly király úr, az említett Lajos királynak apja, Franciaország határairól hozta be az országba." (Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen fordításában.) Kétkedését van hivatva alátámasztani a kérdéses cím megelőző 11 §-a, amely a hazai törvénykezési szokások három kútfőjét: a királyi rendeleteket és végzeményeket (melyek kiadói között Werbőczy felsorolásában Károly Róbert nem szerepel!), a fejedelmi kiváltságleveleket és az ország rendes bíráinak ítéletét tárgyalja, előrebocsátva ugyan, hogy „... ámbátor ez országnak majd minden joga eredetileg a pápai és római császári törvények kútfőiből származott", de „... a melylyel mostanában a törvénykezésben közönségesen élünk, háromféle alapja van." Werbőczynek a törvények tekintélyének emelésére irányuló archaizáló szándékát használta apropóul a múlt század nacionalista jogtörténet írása, amely minden jogintézményt sajátosan magyarnak kívánt feltüntetni. A perjogról is azt írja *Kosutány* Ignácz, hogy az „... országos szokásból önként fejlődött ki és a nemzeti szellem zavartalan munkáját külső beavatkozás nem háborította." (Jogtörténelmi tanulmány Werbőczy azon állítása fölött, hogy a régi magyar peres eljárás Galliai eredetű. Magyar Jogászegyleti Értekezések. 164. sz. XIX. kötet, 3. füzet. Budapest, 1899. 9. old.)

[3] A városi jogokban általában kétféle vád, a „bürgliche Klage" és a „peinliche Klage" ismeretes. A „bürgliche Klage" csak a kár megtérítésére irányul, míg a „peinliche" ugyanazon bűncselekményre vonatkoztatva a tettes megbüntetését is kéri. Az akkuzatorius elv maradványa, hogy a sértettnek joga van választani, s a „bürgliche" eljárásban a vád ura is marad, míg a „peinliche" eljárásnál már a feljelentés megtétele után az officialitás elve érvényesül. Így pl. a városi jog szerint a tolvajnak, aki 5 forint értékűnél kevesebbet lopott, fülei levágandók — mondja a lőcsei városi jog a „peinliche" eljárás vonatkozásában, míg „bürgliche": „Lőcsén 1580-ban egy ruszkinóczi asszony egy polgárnőtől 14 rőf vásznat lopott, minthogy károsult — vásznát visszakapván — nem kívánta a büntetést, a tettest egyszerűen kivezették a városból, s megtiltották neki másszor bejönni." (*Demkó* Károly: A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században, Budapest, 1890. 127. old.)

rában[4] is hosszabb időn keresztül kevert (vegyes) rendszerű. Még léteznek olyan, teljesen formalisztikus jellegű bizonyítási eszközök is, mint az istenítéletek különböző fajai, de ezeket „... fokozatosan felváltják az ügy érdemére vonatkozó anyagi bizonyítási módok: az oklevéllel való bizonyítás és tanúbizonyítás, régi nevén „tudományvétel" (inquisitio), amelyek azonban még sok formális vonást is tartalmaznak, továbbá a szemle. Az eskü végig megmarad a bizonyító eszközök sorában, az eskütársi rendszer azonban a XVII. század folyamán megszűnik."[5]

A per szigorú formalizmusa már a XII.—XIII. században enyhül, megváltoznak a bizonyításról vallott nézetek, s e korszak végére a bíró ítéletét már elsősorban jogi meggyőződésére alapozva, a perben általa feltárt tényállás alapján hozza, nem pedig — mint előbb — csupán az előtte lefolytatott formális bizonyítás szerint. Bár úgy tűnik, erre bizonyos korlátok között már korábban is lehetősége nyílhatott. Távol áll tőlem azt állítani, hogy a bizonyítás már a tárgyalt korban is anyagi bizonyítás volt, azonban meggyőződésem szerint a bíró — akár az eskü, akár az istenítélet különféle fajtáinak felhasználásával — érdemben az anyagi igazságnak megfelelően ítélkezhetett a szigorú formalizmus ellenére is. Igaz ugyan, hogy az eljárásjog az Árpádok alatt a perdöntő bizonyításnak csak két eszközét, az esküt és az istenítéletet ismeri, annak megállapítása végett azonban, hogy melyik peres fél szolgáltassa ezeket, előzetes vizsgálatnak volt helye. Az előzetes vizsgálatnak különböző módjairól tudunk. Ilyen volt az alaki tanúbizonyítás, a humanum testimonium,[6] amely mellett az 1298. évi 45., 46. tc-vel[7] megjelent, majd szélesebb körben elterjedt az anyagi vagy nyomozó tanúbizonyítás is, amely az 1351:22., 23. tc-vel új szabályozást kapott.[8] De a Váradi Regestrum szűkszavú eseteleírásai egyéb vizsgálati (nyomozási) cselekmények elvégzésére is utalnak.[9] Ezek során a bíró megismerhette az igazságot, s ítélhette oda a mindig felmentő vagy csaknem biztosan elítélő istenítéletet a kiválasztott félnek.

Az *ordaliák* mint bizonyítási eszközök közül hazánkban a legtöbb hiteles emléke a bajvíváson kívül a tüzes vas próbájának van, bár I. László időrendben legkésőbb keletkezett I. decretuma a vízpróbát is említi. A próbáknál fontos szerepe volt a katolikus egyház szertartásainak — a próbáknál püspök által megszentelt vasdarabot használtak, amelyet még minden egyes próba előtt külön is megszenteltek, a vas melegítése alatt miséztek, a delikvens a próba előtt böjtölni, gyónni és áldozni volt köteles stb. — így, miután a budai zsinat 1278-ban megtiltotta, hogy egyházi személy a próbák megtartásában közreműködjön, az istenítélet ezen fajai elmaradtak.

Helyüket a már korábban is ismert *bajvívás*, a perdöntő párbaj foglalta el, s mintegy kétszáz évvel élte túl bizonyító eszközként a próbákat. Bűnügyekben a bajvívás időpontját és helyét, módját és eredményét a XIII. sz. végétől bíró állapította meg, míg korábban bíró közbejötte nélkül is zajlottak le bajvívások, leg-

[4] A feudalizmus a jogtörténeti irodalomban általánosan elfogadott korszakainak (korai — virágzó — hanyatló) jellemzői hazai vonatkozásában 1—2 évszázaddal későbbi időben jelentkeznek csak Nyugat-Európához viszonyítva. Ez a magyarság viszonylag késői honfoglalásából, a gyakori pusztító háborúkból (tatárok, törökök), majd később a Habsburgok tudatos politikája miatt lassúbb gazdasági-társadalmi fejlődésből szükségszerűen következik. De ezeken kívül jelentős szerepet játszott az egyházi és világi feudális uralkodó osztály város-, illetve polgárellenes politikája, a mezővárosok fejlődésének tudatos akadályozása. Hasonló jelenségek figyelhetők meg a többi kelet- és közép-európai állam történetében és jogfejlődésében. Vö. *Horváth* Pál: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Budapest, 1968. 101—108. old.

[5] *Csizmadia* Andor—*Kovács* Kálmán—*Asztalos* László: Magyar állam- és jogtörténet. Tankönyvkiadó. Budapest, 1972. 325. old.

[6] Részletesen lásd: *Hajnik* Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Budapest, 1899. (A továbbiakban *Hajnik:* i. m.) 276—282. old., *Timon* Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet. III. kiadás. Budapest, 1906. 453—459. old.

[7] Az 1298. évi 45. tc. szerint hatalmaskodás, gyilkosság, lopás, rablás és más hasonló cselekmények esetén a király által kiválasztott két megbízható nemes a király parancslevele alapján nyomoz (inquirál). A 46. tc. szerint pedig erről jelentést kell tenniük a királynak.

[8] 1351. 22. tc. „Hogy királyi ember csak abból a megyéből való lehet, amelyben a végrehajtás történik. Királyi ember pedig, kit idézés vagy *tanúvallatás* eszközlése végett visznek ki, csakis abból a megyéből vagy kerületből való lehet, amelyben az a fél lakik, akit idéznek vagy akik ellen a tanúvallatás történik.

1. §. És a káptalanok bizonyságát a legközelebbi káptalanokból kell idézésre vagy tanúvallatásra kivinni.

23. tc. Hogy tanúvallatások másképpen nem történhetnek, hanem ha a nemesek egybegyűlésével. Hogy tanúvallatások más módon nem történhetnek, hanem csak a király, a nádor vagy az udvarbíró levelei útján.

1. §. És annak a megyének vagy kerületnek a nemeseit egybe kell gyűjteni és ezeknél kell nyilvánosan tudakozódni."

[9] A XIII. század első harmadában lejegyzett Váradi Regestrum 4. sz. ügyében arról olvashatunk pl., hogy a próbára küldés előtt vizsgálat — kihallgatás, szembesítés? — volt: „Vazul, a currai apátúr lopás miatt panaszlott be egynémelyeket, nevezetesen pedig peler-i Pásztót, azonképpen Adorjánt, Lőrincet, Buhtat, Mikót, Tegzét, Udvart, Benkut, Devecsert Cseke falubúl, valamint orosz falubeli Odamét, kik a *vizsgálatnak megtörténte* után, midőn Mikos nádor-ispán őket tüzes vas törvényre Váraddá rendelte volt..." Egyértelműen a kihallgatásra utal a 388. sz. ügy: „Ágya, Legi Czezár fiának jobbágya lopással vádola bizonyos Engust Kalathárol. Kiket Neuthlen bihari udvarbíró *kihallgatván*, Lukács nevezü Lomb-faluba való pristáldus kíséretében istenítéletre Váraddá küldött, hol Engus igazolódék." A házkutatást a 259. sz. ügy említi: „Botosa, a szent-István monostorának udvarbírája Lőrincznek két jobbágyát, úgy mint Pált és Kemét lopvást elhajtott ökrök miatt vádolá és bűnjelet is mutatott föl, ti. a *háznál* nagy mennyiségben *talált husokat*..." Valószínűleg a nyomkövetésre utal a 247. sz. ügy: „Écs fia Páltól egy ökör lopvást elvitetődvén, melyet midőn *nyomozott volt*, megtaláltak Unoka házánál..." (Kandra Kabos — A Váradi Regestrum. Budapest, 1898. — fordítása szerint.)

alábbis erre utal I. László III. könyvének 27. fejezete.[10] Polgári ügyekben (így az idesorolt magánbűncselekmények, a hatalmaskodás stb. eseteiben is) párbajnak csak a peres felek kölcsönös beleegyezésével volt helye, ha valamelyik fél azt nem fogadta el, egyéb bizonyításra került sor. Így pl. Budán, 1355. július 8-án kelt oklevél szerint Szécsi Miklós országbíró Biri Lászlónak és társainak Kállai Simon fia, Péter ellen folytatott hatalmaskodási perében, miután a panaszosok a bajvívással való bizonyítást nem fogadták el, a panaszoltnak esküt ítélt.[11]

Azokat a bűntetteket, ahol a bíró köteles volt párbajt megítélni, a törvények és kiváltságlevelek pontosan előírták.[12] A legutolsó ilyen előírást Mátyás 1471. évi decretuma tartalmazta, ahol a perdöntő párbaj már az ugyancsak perdöntővé vált communis inquisitioval vagylagosan szerepelt a gyilkossággal gyanúsított tettes ártatlanságának bizonyítási lehetőségeként. 15 év múlva azonban már arról rendelkezik Mátyás VI. decretumának 18. cikkelye, hogy párbaj vívását a királyi törvényszékeken nem szabad elhatározni, kivéve a király katonai curiajának szokása szerint eldöntendő perekben és akkor is csak (egyéb) bizonyítékok hiányában. E törvényhely előírásait ismétli meg szinte szóról szóra II. Ulászló 1492. évi I. decretumának 37. cikkelye is, meghagyva a párbajt továbbra is lovagi bíróság előtti eljárásra.

A korai feudalizmus másik perdöntő bizonyítéka az *eskü*, — amely lényegét tekintve ugyancsak az istenítéletekkel rokon, mivel a bűntettről vagy vitatott jogügyletről új információt nem közöl, hanem csak a perben álló felek állításának vagy tagadásának különböző formai előírások betartásával végbe vitt megerősítésére szolgál, — minden korlátozó intézkedés nélkül érvényesült a virágzó feudalizmus korában is. Az esküt az előzetes bizonyítási eljárás után a bíró ítélte oda, kivéve amikor az egyik peres fél a másiknak önként felajánlotta. Az előzetes bizonyítás kötelessége, „... melyet régente oklevéllel is — míg tudniillik az oklevélnek önálló bizonyító erejét el nem ismerték —, de rendszerint tanúkkal (néha szemlével is) végeztek, az árpádkori perjog szerint határozottan felperest terhelte",[13] s azt a bíró rendelte el. Később az előzetes bizonyítás a pert megelőző aktussá vált, s ugyancsak a felperest terhelte. De míg korábban az az elv érvényesült, hogy ha a felperes állítását nem bizonyította, az alperes a kereset alól mentesült, az inkvizitorius perben az alperes már a puszta vád alól is tisztázni tartozott magát. A megítélt esküt — a próbákhoz hasonlóan — nem volt kötelező letenni, ha a felek kiegyeztek, minthogy a kiegyezésnek általában perszüntető ereje volt.

Büntető ügyekben általában a vádlottnak kellett tisztító esküt tenni, mégpedig legtöbbször nem egyedül, hanem eskütársakkal együtt. A feudális perjog az eskünek igen sok fajtáját ismerte a per tárgyától, az esküttevő vallásától, rendi helyzetétől stb. függően. Az eskü értékét is az eskütevőnek a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye határozta meg. Ebből következően szabályként a peres fél vele egyenrangú társakkal esküdött, illetve az azonos bizonyító érték eléréséhez több alacsonyabb rendi állású személy esküje volt szükséges. Az esküt büntető és polgári ügyekben valamennyi bírói fórumon használták, azonban a felsőbíróságok, majd a sedriák gyakorlatából is fokozatosan kezdett kimaradni a XVII. századtól. A legkonzervatívabb bírói fórumon, az uradalmi székeken azonban a bizonyításnak legfőbb eszköze a XVII. században is változatlanul „... az eskü, mégpedig annak primitív, már a frank-korban ismert formájában, eskütársakkal, akik az esküt tevő szavahihetőségét bizonyítják ..."[14]

A perdöntő eskü intézményével a büntetőeljárásban a burzsoá jog kialakulásáig találkozhatunk, noha értékéről és alkalmazhatóságáról már a XVIII—XIX. századi auktorok is eltérően nyilatkoztak. Vuchetich és Huszty szerint bűnperben helye nincs, Bodó gyenge indicium ellen elfogadja, Szlemenics szerint segédbizonyíték. A gyakorlat a félbizonyítékokkal terhelt vádlott javára szokott esküt ítélni, s ezzel felmenteni.[15]

Az *okiratok* — elsősorban a birtokperek kapcsán — már az Árpádok korában jelentkeznek, nagyobb jelentőségre azonban csak a XIII. század derekától emelkednek a sigillum authenticum-ok, a közhitelű pecsétek szélesebb körű elterjedésével. A XI—XII. században az okleveleknek még nincs teljes bizonyító erejük, ezt az is mutatja, hogy minden oklevél tanúkat nevez, kiknek feladata vitás esetekben az oklevél valódiságának tanúsítása. Ezután viszont a tulajdonjog igazolásánál legfontosabb bizonyítási eszköznek tekintik, ami Hajnik véleménye szerint abból is kitűnik, hogy „... a bizonyítási eszközök felsorolásánál az okiratokat mindig az első helyre teszik."[16] Ezt támasztja alá, hogy az oklevelekkel visszaélést (hamisítás, eltitkolás,

[10] A bajvívásról részletesen lásd: *Pesty* Frigyes: A perdöntő bajvívások története Magyarországon. Pest, 1867. *Hajnik* Imre: Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. Pest, 1872. 351—353. old. *Hajnik:* i. m. 259—267. old. *Timon:* i. m. 461—464. old. *Csizmadia—Kovács—Asztalos:* i. m. 322. old.

[11] Anjoukori okmánytár (szerk.: *Nagy* Imre) VI. kötet. Budapest, 1891. 357. old.

[12] *Timon* (i. m. 462. old.) közli pl., hogy az 1251. évi kiváltságlevél 19. pontja alapján az, akit az előzetes nyomozás alapján zsidó meggyilkolásának gyanúja terhelt, bajvívással volt köteles magát tisztázni. A városi polgárok kiváltsága volt viszont — a valkói, nagyszombati, zágrábi, pesti stb. kiváltságlevelek alapján —, hogy őket bajvívásra kötelezni nem lehetett.

[13] *Hajnik:* i. m. 379. old.

[14] *Eckhart* Ferenc: Földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Budapest, 1954. 48. old.

[15] *Meznerics* Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVII—XIX. században. Budapest, 1933. 117. old.

[16] *Hajnik:* i. m. 341. old. Az okirati bizonyítás fejlődéséről részletesen uo. 341—372. old.

oklevél csalárd megszerzése stb.) igen súlyosan — fej- és jószágvesztésre, s a halálbüntetés különösen kegyetlen módját, pl. máglyahalált alkalmazva — rendelik büntetni.

A nyomozó elv terjedése igen lényeges változásokat hozott a *tanúbizonyításban,* aminek eredményeként a humanum testimonium, az árpádkori alaki tanúbizonyítás a XIV. század folyamán a magyar perjogból eltűnt, átadva helyét az anyagi tanúbizonyításnak, amelyet az inquirálás, azaz magyarul tudományvétel útján folytattak le.[17]

Az inquirálás maga mai értelemben tulajdonképpen nyomozás, amely a tényállást volt hivatva tisztázni, s a magyar jogtörténet egyetemi tankönyvében írtakkal ellentétben[18] közel sem szorítkozott csak a tanúk kihallgatására. Végrehajtásának időpontjától és módjától függően három alapvető fajtáját lehet megkülönböztetni, az inquisitio simplex vagy egyszerű tudományvételt, a communis inquisitio vagy köztudományvételt és a bírósági közgyűlésen vagy későbbi formájában: kikiáltott közgyűlésen véghezmenő tudományvételt, az inquisitio per modum proclamatae congregationis-t. A későbbi perjogi szerzők e három fajtára vonatkoztatva az inquisitio számtalan módját (pl. inquisitio authentica, collateralis stb.) különböztetik meg.

Az *egyszerű tudományvételre* általában a pert megelőzően került sor, s azt egyazon ügyben legalább háromszor ismételték meg másmás személyek. Ha az ügy megyei (sedriai) illetékességű volt, az inquisitio simplexet a felek bármelyikének[19] kérésére elrendelhette a bíróság, s azt először a megye egyik szolgabírája és esküdtje hajtotta végre, majd a kiküldött királyi emberek (az 1298:45. 6. c. szerint megbízott nemesek) más-más hiteles helyképviselőjének — bizonyságának — jelenlétében megismétlik. A felsőbb bírói székekhez tartozó perekben a király, a nádor vagy az országbíró, illetve megbízottjaik parancslevelet intéztek ahhoz a megyéhez, amelyben az esemény történt, hogy a megye intézkedjen a tudományvétel végrehajtásáról és arról az elrendelőnek jelentést tegyen. Végrehajtásáról Hajnik azt tanítja, hogy a kiküldöttek mindig csak együttesen járhattak el, feladatukat, „... a való tényállást kideríteni, vagy szemle (oculata) vagy arra alkalmas egyéneknél való kérdezősködés útján érhették el. Ezt a parancslevél meghagyásához képest, nyiltan úgy mint titkon (palam et oculte v. latenter) teljesítették és e titkos eljárás lehetősége, melyet a tudományvétel egyéb nemeinél nem találunk, az egyszerű tudományvételnek legsajátosabb jellemvonása."[20]

A *communis inquisitiot* elsősorban a felek kérelmére — vagy legalábbis az ellenérdekű fél beleegyezésével — a perfelvétel után a bíróság rendelte el, bár ismeretes volt néhány esettípus (pl. határperek), ahol a bíróság hivatalból indíthatta. A communis inquisitio során a bíróság parancslevele alapján a helyszínen megjelent királyi vagy megyei emberek a hiteles helyek bizonysága és a felek vagy képviselőik jelenlétében végezték el a vizsgálatot. Korábban mindkét fél érdekében külön királyi ember járt el, Mátyás király új szabályai viszont (1486. 14. tc.) előírták, hogy „... a káptalan vagy konvet bizonysága és a királyi emberek mindkét fél részére ugyanazok és nem különbözőek legyenek". Ugyane törvényhely elrendelte azt is, hogy a tanúkihallgatásoknál a felek nem lehet-

[17] Az inquirálást a régi magyar jogi nyelv a tudni, tudományt venni szavakkal fejezte ki — magyarázza a tudományvétel kifejezés eredetét Hajnik, Buda város középkori törvénykönyvének szövege (Alle prieff, dy man zu latein inquisitor, das ist zu teutsch eyn irfóscher, in ungarischer sprach tudo) és Sáros megye egyik 1487-ben kelt tanúlevelén talált feljegyzés (Inquisitorie-tudomány) alapján. (*Hajnik:* i. m. 283. old.)

[18] „Az Itáliába átkerült normann peres eljárás nyomán az Anjouk nálunk is meghonosították a tanúk kihallgatása, „vallatása" útján végbemenő vizsgálatot, inkvizíciót... Az inkvizíció egyik módja az egyszerű tanúbizonyítás vagy egyszerű tudományvétel (iquisitio simplex), amelyet..." (*Csizmadia—Kovács—Asztalos:* i. m. 326. old.) Kétségtelen, hogy a feudális jog az inkvizíció fogalmát szűkebb értelemben a tanúszerzésre is használja, de az inquisitio a perbeli vizsgálat teljes folyamatát is jelöli. E vonatkozásban viszont az alábbi három szakaszra különíthető el (a virágzó feudalizmus idején): inquisitio generalissima = a bűnperrel lazább kapcsolatban álló vizsgálati tevékenység, vád nélkül, a gyanús személyek ártalmatlanná tétele érdekében végzett kutatás. A későbbi magyar jogi műnyelv ezt nevezi „alispáni cirkálásnak". Inquisitio generalis = a bűntett elkövetésének tényére és körülményeire végzett vizsgálat, s végül inquisitio specialis = a tettes személyére vonatkozó vizsgálat.

[19] E kérdésben ellentmondásos a jogtörténet irodalma. A magyar jogtörténet már többször idézett egyetemi könyve ugyanazt az álláspontot képviseli, mint *Eckhart* Ferenc: „Az egyszerű tudományvétel (inquisitio simplex) a pert mindig megelőzte. Mielőtt a felperes keresetét beadta, kérhette a bíróságtól sérelme vizsgálatát." (Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946. 397—398. old.) Ugyanígy *Eckhart—Degré* egyetemi jegyzete (Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, 1952. 135. old.), illetve a levéltári továbbképzésnél használatos perjogtörténeti compendium (*Bónis* György—*Degré* Alajos—*Varga* Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Levéltárak Országos Központja. Kézirat. Budapest, 1961. 36. old.: „Az egyszerű tudományvételt (inquisitio simplex) a pert megelőzően, a felperes kérelmére hajtották végre.") A magam részéről úgy vélem, e vonatkozásban Hajnik álláspontja a helyes, amely szerint illetékessége területén a megye az egyszerű tudományvételt „... valamelyik fél kérelmére egyszerűen elrendelhette, minek végrehajtására egyik szolgabíráját és esküdtjét küldte ki..." (*Hajnik:* i. m. 287. old.) Ezt támasztja alá Katonich is, mondván, hogy az inquisitio simplex collateralis attestatio, mivel mindkét fél kérheti. (Vö. Johannes *Kitonich:* Directio Methodica processus iudiciarii iuris consvetudinarii inclyiti Regni Hungariae. Editio Quarta, Tyrnaviae, 1724. Cap. VII. qu. 12. 71. old.) Mint Degré Alajos megjegyzi, Kitonich tanítása a collateralis attestaciról tulajdonképpen a Négyeskönyv vonatkozó szakaszait fejleszti tovább. „Ez a collateralis attestatio tulajdonképpen teljesen azonos a Qu-ban említett simplex inquisitio-val. Kitonich azért nevezi collateralisnak (C. VII. qu. 12. § 1—2), mert mindkét fél kérheti..." (*Degré* Alajos: A Négyeskönyv perjogi anyaga. Budapest, 1935. 178. old. 101. jegyzet).

[20] *Hajnik:* i. m. 289. old.

nek jelen és azt a megyei sedria helyén tartsák, s csak kivételesen, ha a per természete megkívánná, a helyszínen. Vinkler szerint e szabályok a communis inquisitio addigi gyakorlatát súlyos hibától szabadítják meg, attól ugyanis, hogy a feleket képviselő kiküldött „... homlokegyenest ellenkező beállítás mellett igyekszik elsősorban a fél érdekeit s nem az anyagi igazságot kutatni, a való tényállást megállapítani".[21] A köztudományvétel sem kizárólag tanúkihallgatással történt — bár legtöbbször kétségtelen abból állt—, hanem a per tárgyától függően határjárással és becsléssel, valamint szemlével is, amelyet „... a bíróság kiválóan birtokfoglalások, személyi és birtokállapotok kiderítésére rendelt el".[22]

A tudományvétel eredményéről tudósítólevél (relatoria) készül, amely az egyszerű tudományvételnél csak a végeredményt — hogy ugyanis a fél által előadottak helytállónak látszanak-e vagy sem — közölte, míg a köztudománynál részletesen ismertette az eljárást és a tanúk vallomásait, a megtalált határjeleket, vagy éppen azt, hogy az illető felet betegnek találták-e.[23] A vallomások és a vallomástevők személyi körülményeinek részletezésére azért volt szükség, mert ellentmondások esetén a bíróság a vallomásokat értékelve ítélt. Az értékelésnél a vallomást tevőnek a feudális hierarchiában elfoglalt helyét messzemenően figyelembe vették. Egyenlő rendi állásúaknál előnyben részesítették a közvetlen tudomás alapján vallókat az esetet csak hallomásból ismerőkkel szemben, a szomszédok és községbeliek vallomását a távolabb lakók vallomásával szemben. A vallomások értékelésének szempontjairól azt írja a HK egyik későbbi kommentátora, Szegedi, hogy: „A szomszédok és határosok pedig nem csupán nemesek, hanem mindkét nembéli nemtelenek is lehetnek ugyanazon megyéből, amelyben a szemlét végre kell hajtani, és lehetőleg minél közelebbiek, hogy általuk az ügy jobban megállapíttathassék."[24] További fejtegetéseiben a bírói gyakorlatra hivatkozva a nemesek vonatkozásában feloldja az azonos megyébe tartozás követelményét, mivel — mint írja — „a nemesek több megyéből nagyobb törekedéssel és egymáshoz való összeköttetéssel birnak, amelynél fogva jobban tudhatnak a dologról, mint a nemtelenek, és jobban hiszek a nemesek esküjének, mint a nemtelenekének."[25]

A tudományvétel harmadik formája — amelynek alkalmazását Mátyás király tiltotta meg — a *nádori,* illetve a *kikiáltott megyei közgyűlésen lefolytatott inquisitio.* Ezt a gyűlés bármelyik résztvevőjének kérésére végrehajtották. Az előadott ügyekre a jelenvoltak együttesen nyilatkoztak, s a fél előadását vagy megerősítették, vagy megcáfolták. Az ilyen nyilatkozatot a perben a communis inquisitioval tekintették egyenértékűnek. Ezt az eljárást Hajnik a középkori észak-franciaországi és angliai bizonyítási jury magyar változatának tekinti.[26]

A *szemle* törvényi szabályozásának *első nyomai* a magyar jogban az inkvizitorius eljárás meghonosodásával tűnnek fel, ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban a bűntett nyomainak hatósági megszemlélése hazánkban ismeretlen volt. A XV. század első negyedében német mintára lejegyzett budai városi jogkönyvnek pl. az emberölésekkel kapcsolatos rendelkezései között találhatunk szemle végrehajtására utaló adatot. A jogkönyv a főbenjáró bűntettek, így az emberölések tetteseinek elfogását írja elő. Különbséget tett azonban „... a szerint, hogy a főbenjáró bűnös hirtelenében sértette-e meg a másikat, vagy hogy a tettet ellenségeskedés, előzetes szándék, vagy perpatvar előzte-e meg. Ha hirtelen történt a dolog, a vétkest — ha volt ingatlana — nem volt szabad elfogni".[27] A városi polgárnak ez a kiváltsága azonban korlátozott. A jogkönyv ugyanis azt mondja ki, hogy az ilyen tettest csak addig nem szabad elfogni, míg az áldozat életjelt ad: „unz dem, den er hab geslagen, sich ein feder ruret von dem adem vor seynem mundt".[28] Mihelyt az illető meghalt, a tettest a poroszlók elfogták. A sértett megvizsgálását és a toll-próba elvégzését a jogkönyv nem nevezi szemlének, azt sem mondja meg, kinek kell végrehajtani, de mivel a következmény — a tettes elfogása — a poroszlók feladata, feltehetően a szemlét is ők hajtják végre.

A budai jogkönyvvel közel egykorú Zipser Willkühr, a szepesi városok municipiális joga pedig a bíró kötelességeinek szabályozás körében említi a szemlét, előírva, hogy a sebesülést szemlélő bíróknak 6 gr-ot kell kapniuk. Ha ezt az összeget megkapták, kötelesek a sebesülést 4 héten belül a gróf elé vinni, s ha ezt nem tennék, büntetést tartoznak fizetni.[29] Városi jog-

[21] *Vinkler* János: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és a polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. Pécs, 1927. II. kötet. 462. old. Az újraszabályozásra tekintettel Hajnikkal szemben Csemegi Károly az inkvizitorius eljárás megjelenését hazánkban Mátyás király uralkodásának idejére teszi, kifejtve, hogy a communis inquisitio intézménye a magyar jogfejlődés sajátos eredménye, amely csak nevében analóg az inkvizitorius (kutató) eljárással. (Vö. Csemegi Károly művel. Sajtó alá rendezték: *Edvi Illés* Károly és *Gyomai* Zsigmond; Budapest, 1904. II. kötet. 487—495. old.)

[22] *Hajnik:* i. m. 299. old.

[23] Anjoukori okmánytár V. kötet. 62. sz.

[24] Joannis *Szegedi:* Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium, juxta Ordinem Titulorum Operis Tripartiti Sacris Canonibus accomondatum. Tyrnaviae, 1767. Tit. 41. § 3. (465. old.)

[25] Uo.

[26] *Hajnik:* i. m. 302. old.

[27] *Davori Relkovic* Néda: Buda város jogkönyve. Budapest, 1905. 191. old.

[28] Azaz: Annak akit leütött, szája leheletétől a toll megmozdul.

[29] „Wir wellen auch das zu einen Rechtenn haben, wo zwen Richter schmerzen beschauen, ir seyn viel ader wenigh, so soll der Richter 6 gr. dorvon neme, die soll der wunthe geben, thut er genug den Richterenn, so sollen die Richter den schmerzen in 4 Wochen vor den Groffen bringen, und sies nith tetten, und brechtenn den Schmerzen in 4 Wochen nicht vor der

könyveink szűkebb körben említik a szemlét, mint anyajogaik, a szász és a magdeburgi jogkönyvek, amelyek a büntetőeljárás egyik fajtájánál, az ún. kézzelfogható tettre vonatkozó eljárásnál döntő jelentőséget tulajdonítottak annak.[30]

A pozsonyi jogkönyv büntető vonatkozásban a szemlét nem említi, polgári ügyekben azonban használatos volt,[31] így feltehetően végrehajtották a polgáritól lényegesen nem különböző büntető eljárás során is. Ezt alátámasztja, hogy a jogkönyv külön nem rendelkezik a házkutatásról sem, azonban azt a gyakorlatban mégis hajtottak végre, legalábbis erre következtethetünk Király Jánosnak a menedékjog tárgyalásánál adott esetismertetéséből, amely szerint 1418-ban két tolvaj a sóhivatalból 60 forintot, más helyről pedig négy ember fegyverzetét lopta el, majd az üldözők elől a plébániatemplomba menekült. „A fegyverek Kapler főispán és Pozsony város hatósági közegei által Pál, sz. Márton egyházbeli kanonok házában találtattak meg."[32]

A Sachsenspiegelbe és a később lejegyzett magdeburgi jogba — amelyek hazai városi jogaink legfontosabb forrásai — a szemle intézménye Erich Holdefleiss részletesen indokolt álláspontja szerint a frank-germán népjogból (mint pl. a Lex Bainwariorum, Recht der Friesen) került át. Az ott még döntően akkuzatorius perstruktúrában a szemle a felek ceremoniális közreműködésével — amelyet az ún. testi bizonyítás szigorú formalizmusa részletesen előírt — adott lehetőséget a bírónak a különböző tények, jelenségek megfigyelésére. Így pl. az elkövetési eszközt, fegyvert vagy az ellopott tárgyat a vádlotthoz kötözték, s így állították a bíró elé, aki előtt ily módon mintegy bizonyított volt a vádlott és e tárgyak kapcsolata. Ugyancsak germán jogban szabályozott „kézzel fogható tett"-re[33] vonatkozó eljárásból vezethető le a helyszíni halottszemle, illetve egyéb körülmények helyszíni megszemlélése, mely eljárást kiküldött esküdtek foganatosítottak.

Az a folyamat, amelynek során a szemle megtartása lehetővé válik már a helyszínen is, majd abba szakértők is bekapcsolódnak, a szemle jelentőségének, bizonyítékfeltáró funkciójának növekedését eredményezte — írja Katona Géza, rámutatva, hogy „ez az átalakulási folyamat az emberi megismerés általános módszereinek, nemkülönben a bizonyítási rendszer elveinek fejlődésével, az inkvizitorikus bűnper kialakulásával párhuzamosan csak fokozatosan mehetett végbe, mégpedig hosszú ideig anélkül, hogy kereteinek jogi szabályozásában utólag megállapítható változást hozott volna létre."[34] E folyamat, amelynek eredményeként az oculata revisio minden részletre kiterjedő szabályai kialakulnak, áthúzódik a hanyatló feudalizmus korába.

Régi országos törvényeinkben a szemlére utalást mindig az inquisitio — legtöbbször a communis inquisitio — végrehajtásának szabályai között találunk. Így Zsigmond VI. decretuma 1435-ben részletesen szabályozta, hogy a peres eljárásoknál a hiteles helyek kiket delegálhattak „hiteles bizonyságként" (8. tc. 1. §), majd előírta, hogy: „2. §. És mielőtt az ilyen káptalani vagy konventi bizonyságul kiküldöttek a birtokba való iktatásoknak, határjárásoknak, birtokok *szemügyre vételének* és közös tanúvallomásoknak véghezvitelére kimennének és ezekben eljárnának, meg kell esküdniük, hogy ezekben a dolgokban híven és igazságosan fognak eljárni, és igaz jelentést vagy vallomást fognak tenni." Az esküjük ellenére hamisan eljárókat és jelentőket, ha egyháziak, javaik elvesztésére és örökös rabságra, ha világiak, összes javaik elvesztésére és fővesztésre kell ítélni. Az 1486. évi 14. tc. pedig a communis inquisitio végrehajtásának újraszabályozása körében rendelkezik akként hogy: „... a szemügyre vételben a régi módot és szokást kell megtartani" (Item, quod in oculata revisione, modus et antiqua consvetudo servetur). Mátyás ugyanezen decretumának 16. cikkelye szerint pedig a szemle végrehajtásának megakadályozóit a „... hatalmaskodás tényében és ezen felül a per elvesztésében kell legott elmarasztalni és elmarasztaltnak tekinteni". Hasonlóan rendelkezik az 1492. 57. tc. és az 1504. 5. tc. is.

Werbőczy — és irányadónak tekintett munkássága alapján más szerzők is — a szemlét an-

---

Groffen, so sollen sie den Groffen ein Mark busse geben" *Kolosvári* Sándor—*Óvári* Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Budapest, 1885. II/2 kötet. 29. old. (További idézeteknél a latin cím — Corpus Statutorum — alapján: C. St.)

[30] Így a Sachsenspiegel a „Handhaftverfahren" körében, ha a sértett betartotta a szigorú formalizmus szabályait, egyéb bizonyítékot nem követelt meg a szemlélés mellett, mivel — mint egy későbbi glosszája tanítja —: „Wan wat man vor ware wiste, dat darfte man nicht bwysen" (azaz: ami a valóságból ismeretes, nem szorul bizonyításra). Vö. Erich *Holdefleiss:* Der Augenscheinbeweis im mittelalterlichen deutschen Strafverfahren. Stuttgart, 1933. 7. old.

[31] 1403-ban kelt Protocollum actionale arról tájékoztat, hogy a város bírája előtt Ulrich Raubenwort és egy Stephel nevű városi polgár pert folytatott, amelynek tárgya Raubenwort szőlőjében fekvő szüretelőhely (lestat, talán présház?) tulajdonjoga. Mindkét fél magának vindikálta, a bíró dönteni nem tudván, szemlét rendelt el: „Nu sant wir von des Rechtens wegen geschworen wnd vngeschworen purg mit sampt vnserm perchmayster die lestat zu weschawen, dy sien wider für vns chomen vnd habn vor vnser offenleichen pey iren trewen an aydes stat wechant..." A szemle alapján a bíróság végül is úgy döntött, hogy a kérdéses területre egyik fél sem tarthat igényt. (*Király* János: Pozsony város joga a középkorban. Budapest, 1894. 339—340. old.)

[32] *Király:* i. m. 360. old.

[33] Az ún. „handhafte Tat"-ra vonatkozóan lásd: C. J. A. *Mittermaier:* Handbuch des peinlichen Processes. Heidelberg, 1812. I. kötet. 85—87. old.

[34] *Katona* Géza: A bűnperbeli bizonyítási eszközök fejlődése a XVIII—XIX. században (A kriminalisztika magyarországi előzményei.) Doktori értekezés Budapest, 1973. I. kötet 320. old. (További idézeteknél: *Katona:* Disszertáció).

nak szemmel látható kimutatásában határozták meg, hogy „némely birtokjogok erőszakos elfoglalója ezek uralmában benne van". A HK ilyen fogalommeghatározása mellett igen széles körben elterjedt az a nézet, hogy a szemlét a Mohács előtti magyar jogban csak birtokperekben — méghozzá annak is csak minősített eseteiben[35] — hajtottak végre.[36] Werbőczynek a szemlére vonatkozó fejtegetéseit azonban nem lehet kiragadva szemlélni. Ő ugyanis a kor törvénykönyv-szerkesztési elveinek megfelelően az egyes jogintézményeket gyakran példákon magyarázza. A szemle szabályozása vonatkozásában lényegében úgyanígy járt el a „Majestas Carolina", I. Károly cseh király — később német-római császár — kódextervezete is. Ez a törvénytervezet, amely a HK-hoz hasonlóan soha nem vált törvénnyé, egyébként is sok hasonlóságot mutat Werbőczy munkájával, bár azt több mint 100 évvel megelőzte. A „Majestas Carolina" szintén latin nyelven készült, s a korkülönbségre tekintettel az sem zárható ki, hogy Werbőczy ismerte, sőt — számos hazai és külföldi jogszabálygyüjtemény, formuláskönyv mellett[37] — mintának is tekinthette akár közvetlenül, akár áttételeken keresztül. A „Majestas Carolina" a házak kirablásáról szóló 105. címében többek között előírja, hogy: „Aki rablást és erőszakot szenved el, köteles két héten belül jelentést tenni erről a hatóság előtt és felkérni a komornikot, hogy szemlélje meg a kárt. A komornik, odahozva vagy odahíva a szomszédokat a károsulthoz, köteles megszemlélni velük az ajtót, a ruhát és a többi megrongált dolgokat és megkérdezni a szomszédokat, hallottak-e lármát és van-e tudomásuk a történtekről."[38] A komornik eljárásáról a bíróság előtt vallomást köteles tenni.

Nem nehéz észrevenni a hasonlóságot a szomszédok meghívásában és kihallgatásában, az eljáró hivatalos személy beszámolási kötelezettségében (bár ezt nálunk inkább írásban teljesítette, amit az időbeli különbség könnyen magyarázhat), sőt a jogintézmény bemutatására felhasznált bűntett sem mutat lényeges különbséget. Ugyanakkor a szemle nem kizárólag a rablásnál alkalmazott eljárási cselekmény a feudális cseh jogban sem. A „Majestas Carolinával" közel egykorú, a XIV. század végéről származó „Ordo judici terrae" (vagy cseh nyelvű változatában: „Rád práva zemského") az emberölésnél követendő eljárásban is alkalmazni rendeli, előírván, hogy a sértett hozzátartozója a prágai burggráftól komornik küldését köteles kérni, és „Ekkor maga mellé véve a komornikot, köteles megmutatni neki a meggyilkoltat és a sebeit és a véres ruháját, amelyben (az) megöletett; és ezt az egész ruhát a komornik köteles magához venni és megőrizni, hogy megmutathassa a bíróságon."[39]

Werbőczy a communis inquisitio (HK II. R. 27—29. c.) ismertetésére a nagyobb hatalmaskodás — amely nyilván leggyakoribb, de közel sem kizárólagos tárgya volt az ilyen eljárásoknak — esetét használta fel, a szemlét pedig az erőszakos birtokfoglaláson látta legjobban bemutathatónak. A szemle végrehajtási szabályait nem részletezi, csak a communis inquisitiora utal vissza. Ebből további bonyodalmak támadtak, miután a communis inquisitio megtartásának általános szabályait sem adta meg, hanem csak a nagyobb hatalmaskodás második esetében használatos módját. Emiatt tűnik úgy — mutat rá Vinkler —, mintha a szemle két szakaszból: a birtokjog erőszakos háborításának a szomszédok, határosok és egyéb megyebeli nemesek jelenlétében való megszemléléséből, majd második szakaszban ugyanezeknek a sedrián tanúkénti kihallgatásából állna. Az első volna a jogtalan birtokfoglalás igazolása, az utóbbi annak megerősítése. Pedig a szemle egyetlen bírói határozat alapján egységes eljárás volt és a communis inquisitiohoz hasonlóan a sedrián vagy — éppen leggyakrabban a birtokpereknél — a helyszínen folyt le.[40]

Abból, hogy hazai törvényeink a szemlét mindig az inquisitio végrehajtási szabályai között tárgyalják, megítélésem szerint okkal következtethető, hogy azt mind az inquisitio simplex, mind a communis inquisitio egyik végrehajtási módjának tekintették, és nemcsak birtokperekben — miként azt a HK II. R. 41. c. sejteti —, hanem bűnügyekben és személyi állapotokat tárgyaló ügyekben is alkalmazták. Ezt korabeli oklevelek,[41] a szemle bizonyító erejéről vallott nézetek és az ún. időlátott levelek is igazolják.

A szemle bizonyító erejét magyarázva Werbőczy rámutat, hogy az „... ami látásból ismeretes, a legigazabb tanúsággal bizonyított", ezért a szemlének sokkal nagyobb hatálya és ereje van, mint egyedül a — csak tanúvallomással foganatosított — communis inquisitionak.[42] Ezért, ha a felperes állítását szabálysze-

[35] „A HK II. R. 41. cz. 1. §-ából következtethetni, hogy oculata revisionak (mely az 1486:14., 16., 1492:57. s 1504:5. tcz-ben említtetik) bírói kiküldés mellett is csak ingatlanok erőszakos elfoglalása esetében volt helye, de nem egyszerű kártételek esetében, melyekben a bizonyítás a fél esküje által történt, míg a megyei statutumok vagy szokás útmutatása mellett az 1638:27. tc. is elrendelé a károk bírói becslését a mi természetesen a bírói szemlét is invoválta magában." C. St. II/1. kötet 26. old. 6. lábjegyzet.

[36] *Katona* is erre az álláspontra hajlik (vö. Disszertáció. I. kötet. 322-323. old.).

[37] A HK szövegezésénél felhasznált munkákról részletesen *Bónis:* i. m. 237—263. old.

[38] Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba. (A feudális jog forrásai.) 2. füzet. Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó. Budapest, 1966. 82. old.

[39] Uo. 85. old.

[40] *Vinkler:* i. m. 253. old.

[41] Hajnik ismertet pl. egy olyan okiratot, mely szerint 1366-ban az inkvirálásra kiküldöttek jelentik hogy ők egy megvert jobbágyot „semivirum in lecto jacere vidissent fide oculata" *(Hajnik:* i. m. 289. old.).

[42] HK II. R. 41. c. 5. §: „Ubi sciendum; quod oculata revisio (quia, quod visu noscitur, verissimo testimonio camprobatur) longe majoris efficaciae et virtutis est, quam sola communis inquisitio."

rűen lefolytatott szemlével — amelyet a HK ugyanott, a 2. §-ban akként ír körül, hogy: „A melyet ugyanazon módon szoktak véghezvinni, mint a közös tanúvallatást; tudniillik az elfoglalt jogok és fekvő jószágok szomszédjainak és határosainak, meg abban a megyében, ahol a fekvő jószágok léteznek, lakó nemeseknek összehívásával és azok tanúskodása mellett" — igazolta, akkor a bíró a teljes bizonyíték alapján azonnal végítéletet hozott, ha viszont a szemle nem támasztotta alá a felperes állítását, akkor csak az alperes javára megejtett köztudomány erejével bírt, tehát a perdöntő eskü odaítélésének alapjául szolgált.

Werbőczy érvelését a szemle bizonyító erejéről némileg lerontja az a körülmény, hogy ő a szabályszerűen lefolytatott szemlénél eleve feltételezi a határosok stb. tanúvallomását is. Így nem zárható ki eleve az sem, hogy Werbőczy (és az általa lerögzített korabeli joggyakorlat) tulajdonképpen az — esküvel megerősített — vallomásnak tulajdonított nagyobb bizonyító erőt, aminek hitelét a szemle csak fokozta és nem fordítva. Ennek viszont ellentmond Werbőczy (előbb már idézett) szóhasználata, amelyből egyértelműen következtethetünk a római jog vonatkozó tételeinek elfogadására.[43] Ellentmondanak az ilyen értelmű következtetésnek hazai jogunk következő nagy összefoglalója, az 1553-ban írásba foglalt Négyeskönyv — amely egyébként hatásában, tekintélyben meg sem közelíti a HK-t — bizonyításra vonatkozó megállapításai. Az NK szerint ugyanis a felmerült vitás kérdéseknek a bíróság előtti törvényes tisztázásához négy eszköz vehető igénybe, mégpedig: az oklevelek, az élő tanúbizonyítás, a szemle és az eskü.[44]

A szemle önálló bizonyító ereje mellett szól egy további törvényhely, amely ugyan az államigazgatási eljárásra vonatkozik, azonban az analógia annyira nyilvánvaló, hogy külön bizonyítás nélkül is elfogadható alkalmazása a peres eljárásra is. I. Ferdinánd adókivetés céljából összeíratta a portákat, s az elkészült lajstromok szerint kellett az adót az alispánoknak behajtani. Az adózás alól kibúvót keresve egyesek azt jelentették be az alispánnak, hogy házuk leégett vagy egyéb elemi csapás, kár érte őket. Az 1550. évi decretum elrendelte, hogy az alispán ilyen bejelentések tárgyában szigorú vizsgálatot tartasson oly módon: „Hogy az egyik szolgabíró menjen ki személyesen egyik esküdt nemessel annak a helynek színére, ahol a fogyatkozás állítólag történt és ne az illető hely bírájának az esküje alapján, hanem a szemügyre vétel hitelességével szerezzen tudomást arról, vajjon igaz-e a pusztulás? és vajjon az előbbi kirovás kapuszáma teljes-e vagy sem?"

Igen ésszerű magyarázatot nyújt Huszty István gyakorlati célzatú kézikönyvében arra nézve, hogy miért szokás a szemlét tanúk meghívásával együtt megtartani: „A helyszíni szemlét vagy simán hajtják végre, vagy egyúttal tanúk útján is, nem mintha önmagában nem bizonyítana eléggé, de azért, mert más is közbe jöhet, mint például, ha az után nyomoznak, hogy mikor valaki sarlózás közben a saját földjén túlhaladt és sarlóját egy más ember szomszédos mezejébe is belebocsájtotta, akkor a tanúk bizonyítják, hogy a két mező között melyek a határok és mezsgyék."[45] — a bíró pedig megszemlélvén, megállapítja, hogy ténylegesen azokon túl is sarlóztak vagy nem.

Középkori jogunkban a szemle egyik speciális esete az életkor-szemle, a revisio aetatis. Az életkorhoz a feudális jogban is különböző joghatások, így pl.: perbeli cselekvőképesség, eskü és tanúzási képesség, büntetőjogi felelősség alóli mentesség[46] — bár ez közel sem általános —, vagyon feletti rendelkezés megengedése stb. fűződtek. Az életkor megállapítása azonban anyakönyvek[47] híján komoly problémákat okozott. Ezen segítettek a kor-szemlék, amelyek során az eljárók a vitatott korú személyt megszemlélvén, annak külső, testi tulajdonságait megvizsgálva, s a tapasztaltakat jól meghányva-vetve igyekeztek korát meghatározni. Ezért lett a korszemlékről kiállított okiratok[48] állandó részévé a következő clausula: prout visu considerari et animo metiri poterat.

[43] Vö. *Katona:* Disszertáció I. kötet 323. old.

[44] *Degré:* i. m. 155. old. Az NK a szemlét illetően egyébként szinte szó szerint citálja a HK vonatkozó megállapításait, mindössze annyival mond többet (s részben újat), hogy a szemlét akkor is elrendelhetőnek tartja, ha a másik fél ellenzi. (NK III. rész 40. cím)

[45] Stephanus *Huszty:* Jurisprudentia Practica seu Commentarius in Jus Hungaricum. Tyrnaviae, 1766. Liber I. Tit. 53. (246. old.)

[46] Mint Zách Klára közismert története mutatja, egyáltalán nem volt ritka a hűtlenségben elítélt atya bűne miatt gyermekeit is büntetni. Ismeretesek azonban olyan esetek is, amikor a zsenge kor a büntetőjogi felelősség alól mentesít. Pl. az 1270-ben hűtlenségben bűnösnek talált apa birtokaiból fia nem ártatlanság címén kapja vissza az őt megillető részt, hanem annak határozott kiemelésével, hogy őt minden felelősség alól mentesíti zsenge kora. („Que ipsi Arnoldo, cum de huiusmodi infidelitatis nota excuscivit cum etates imperfectio, pacifice remenserunt.") *Wenczel* Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. Budapest, 1874. XII. kötet 9. old. I. László II. decretuma a tolvaj 10 évnél fiatalabb gyermekeit mentesíti a büntetőjogi felelősség alól apjuk bűnéért (12. fejezet 3. §.), Könyves Kálmán ezt a kort 15 évre emeli (I. Decr. 56. f.).

[47] A keresztelési anyakönyvek bevezetését az 1515. évi veszprémi zsinat rendelte el, de 1611-ben a nagyszombati zsinat jónak látta ismét inteni a plébánosokat az anyakönyv vezetése tárgyában. A városokban korábban voltak erre nézve rendezett viszonyok: így pl. Sopron 1586-i statutuma kötelességévé teszi a bábáknak, hogy hetenként jelentsék be a szüléseket. („Den Hebammen auferlegt worden, das sie wochentlich anzeigen sollen, wo sie Chinder geledigt.") C. St. V/2. kötet 56. old.

[48] Az ilyen okirat a litterae revisionales nevet kapta. Magyarul időlátott levélnek nevezték, mivel az elsősorban szemléletre támaszkodó vizsgálat neve „meglátás" volt. Magyar nevére az első adat a XV. század végéről való: egy 1498. szeptember 4-én kelt oklevél hátán olvashatjuk feljegyezve közel egykorú írással „Hydelathoth lewel".

Az életkornak szemléléssel, testi vizsgálattal meghatározását már a római jog is ismerte és — Holub József[49] véleménye szerint — ez élt tovább a középkori gyakorlatban is. De míg annál a hozzátartozók vallomását is figyelembe vették éppúgy, mint a környező (cseh, lengyel) államok középkori gyakorlatában, addig hazai okleveleink a hozzátartozók kihallgatására csak elvétve utalnak.

A kor-szemlét vagy a per során maga az eljáró bíróság hajtja végre, vagy már a pert megelőzően beszerezték a litterae revisionalist. Előzetes kor-szemlét végezhetett a vármegye — ilyet tanúsít pl. egy 1437-ből származó oklevél, mely szerint Nyitra vármegye generalis congregatioja az alperest a főispán, az alispán, valamint a szolgabíró és esküdtjei közbejöttével szemlélte meg —, de előzetesen a hiteles helyektől is lehetett kérni végrehajtását. Az okleveles anyag tanúsága szerint leggyakrabban a hiteles helyek jártak el. Ennek oka, hogy azok mint testületek leginkább voltak mentesítve a nagyobb tévedések és esetleges visszaélések alól. „Rendszerint a gyermeket vitték a hiteles hely elé, azonban megokolt esetben két tag szállt ki korvizsgálatra »in persona totius collegii«, mint az hasonló esetekben a rendes gyakorlat volt, s arról aztán otthon hit alatt számoltak be."[50]

Az anyakönyvek általános elterjedésével a korszemle eltűnt hazai joggyakorlatunkból.

A XVI. századtól a hiteles helyek szerepe a szemlék megtartásánál fokozatosan csökken, s az ország 3 részre szakadásával lényegében lassan meg is szűnik. Ezzel párhuzamosan a Magyar Királyság területén a szemle végrehajtása legtöbbször az alispán feladata,[51] illetve az ő megbízásából a szolgabíróé. A szolgabíró a kialakult gyakorlatnak megfelelően nem egyedül, hanem esküdtjével (vagy több esküdt közreműködésével) járt el.[52]

Pusztai László

[49] *Holub* József: Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek". Budapest, 1922. 61. old.

[50] *Holub:* uo. 67. old.

[51] II. Mátyás 1608. évi (k. u.) decrétuma kifejezetten az alispánok feladatává tette a szemlék végrehajtását az erőszakos cselekmények miatti eljárást szabályozó 4. cikkelyében: „1. §. Ugyanis a panaszos félnek a kérésére bármelyik vármegyének az alispánja, a törvényszékből vagy a vármegye közgyűléséből, sőt akár a maga lakóházából, előzetesen kibocsátott törvényes értesítés mellett, és a tizenötödik nap szem előtt tartásával, az elfoglalt fekvőjószágoknak a helyszínére kimenni és ott a dolgok valóságáról meggyőződve, ítéletet mondani" stb. köteles.

[52] A szemle esküdt nélkül nem tartható, ezért az eljárást akadályozó, ott megjelenni nem akaró esküdtet Szepesmegye 1567. évi statutuma 12 forintra rendeli büntetni: „Siguis querulantium ad damni revisionem authoritate vel sigillo vicecomitis judlium evocaverit et illet emissus fuerit, ac juratus assessor per cundem judlium requisitus cum eodem talem revisionem venire recusaret, in poenam florenorum 12 convicatur, quam dominus vicecomes exigat et exequatur." (C. St. II/1. kötet 26. old.) Ugyancsak Szepes tiltotta meg 1614-ből származó statutumában, hogy a szolgabíró egyedül terjessze elő a szemléről, végrehajtásról és egyéb eljárási cselekményéről a jelentést a sedrián vagy a megyegyűlésen, mivel az az országos jogot sérti, hanem legyen vele az esküdtje is. (C. St. II/1. kötet 98. old.)

SZEMLE

A francia magánjogtörténet szemléletmódja

I. A francia polgári jogot nagyon korán kodifikálták. Az új, egységes polgári törvénykönyv megalkotásának szükségességét már a polgári forradalom alkotmányozó nemzetgyűlése kimondotta az 1791-es alkotmányban,[1] ami ugyan még nem több, mint a mi 1848-as alkotmányunkba iktatott rendelkezés,[2] a konvent azonban már ki is küldött egy törvényszerkesztő bizottságot, mely három tervezetet is produkált, melyeket Cambracérés be is mutatott részben még a konventnek, részben már az ötszázak tanácsának. A tervezetekről való nyilvános vita már folyt a brumaire-i államcsíny idején. Bonaparte azonban új törvényelőkészítő bizottságot nevezett ki, mely 4 hónap alatt elkészült tervezetével és főleg a semmítőszék és a fellebbezési bíróság szakemberei által történt alapos megvitatás után 36 részletben fogadtatott el a tribunátussal, míg végül e törvényeket 1804. március 21-én egységes törvénykönyvbe foglaltatta. Ezzel a máig is hatályban levő francia polgári törvénykönyv megszületett, még mielőtt a jogtörténettudomány kialakult volna.[3] Azóta ezt a nagyszerű törvénykönyvet ugyan számos részletben módosították, sokat bírálták, megreformálásáról ma is tárgyalnak, de ennek már semmi köze nincs a jog történeti fejlődése vizsgálatához, hanem a tételes jogászok azt keresik, mennyiben avult el a társadalom újabb fejlődése és különösen számos tudományág újabb eredményei következtében ez a több mint másfél évszázados kódex.[4]

Igaz, a francia Code Civile 10 évvel fiatalabb a porosz Landrecht-

[1] *Imbert Jean:* Histoire du droit privé. Paris 1972. A „Que sais"-je sorozat 408. sz. 80. old.

[2] 1848:XV. tc. 1. §.

[3] MTA. Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések, Pécs 1968. 287. old.

[4] *Imbert* i. m. 113—119. old.

nél, de a kettőt nem lehet egy napon említeni sem. A porosz magánjogi törvénykönyv, bár hosszú és alapos előkészítő munka gyümölcse, mely már számol a polgári gazdálkodás követelményeivel is, hisz ezért lehetett 100 évet meghaladó ideig hatályban, de alapjában a feudális társadalomszervezetre épült és célja a sok különböző eredetű tartományból összevert Poroszország jogi egységesítése. Persze a polgári gazdálkodás követelményeinek azért felelhetett meg mert bőven merít a recipiált római jogból is, alapja nem egységes, a feudális szokásjogi szabályok nem összeötvözve csak keverve vannak római jogi szabályokkal. A Code Civile azonban alapelvül a francia polgári forradalom természetjogi elveit veszi, a polgári szabadságból és a jogegyenlőségből indul ki, tehát minden ízében polgári törvénykönyv, Európa első polgári magánjogi törvénykönyve.

Mire a történeti jogi iskola Németországban kialakul, a francia tételesjog már szilárdan a Code Civile szabályain alapul, a francia jogtudomány feladata többé nem a magánjogi szabályok megállapítása, hanem a kódex rendelkezéseinek magyarázata, kommentálása. A francia magánjogból tehát hiányoznak az olyan jellegű munkák, amik az egyes jogszabályokat történeti fejlődésükben kívánják megállapítani, vagy történelmi érvekkel vitatni a hatályban levő, érvényes jogszabályok helyességét. A német magánjogtörténetet a birodalmi magánjogi törvénykönyv megalkotásáig az ilyen jellegű tételesjogi munkák uralták, talán a legjellemzőbbek Stobbe és Gierke magánjogai. De Magyarországon is ez jellemzi mindmáig legnagyobb magánjogtörténészünknek, Frank Ignácnak, különösen a második, magyar nyelven kiadott könyvét,[5] de Wenzel Gusztávnak évtizedekig forgatott művét[6] és Dósa Elek magánjogát[7] is.

Franciaországban a Code Civile létrejötte éles cezurát hozott létre. Csak legújabban kísérelte meg Imbert a magánjogtörténeti vázlatában[8] a Code Civile keletkezése után bekövetkezett magánjogi jogfejlődést is a feudális jogtörténethez kapcsolódva röviden összefoglalni. Általában a Code Civile utáni jogfejlődés vizsgálatát a tételes magánjog körébe utalták, a magánjogtörténet pedig csak a feudális jog fejlődésével, kizárólag fejlődéstörténettel foglalkozott, szigorúan történeti stúdiumként, melynek semmi közvetlen köze az élő joghoz nincs. Csak egy szempontból tettek kivételt, aminek főleg Petot professzor volt híve. A Code Civile megalkotásánál és különösen megvitatásánál ugyanis szerephez jutottak azok a gyakorlati jogászok is, akik hosszabb-rövidebb ideig a forradalom előtti feudális magánjogot alkalmazták, tehát a kodifikációnál ügyeltek arra, hogy ha lehet, a megszokott régi szabályok, amennyiben az új, polgári jogelvekkel nem ellenkeztek, megmaradjanak. Petot talán tudat alatt, nagyon sok energiát fordított annak bizonyítására, hogy a Code Civile-ben megfogalmazott szabályok Franciaországnak ebben vagy abban a részében már a feudális korban is érvényesültek.

Általában azonban a történeti vizsgálódás öncélú volt, a tényeket kívánta megállapítani, az összefüggéseket megismerni, a fejlődés menetét megvizsgálni. Ez a tudomány óriási eredményeket produkált. Paul Violett már 90 évvel ezelőtt 786 oldalas könyvben foglalta össze a francia magánjog fejlődését,[9] ami 1905-ben újabb, javított és bővített kiadást ért meg. Pierre Petot professzor 30 éven át (1929—59), tanított a párizsi egyetemen, kizárólag magánjogtörténetet. Könyvet ugyan nem jelentetett meg róla, de minthogy a doktorátusi tanfolyamon adott elő, nem volt kénytelen évről évre ugyanazt az előadássorozatot megtartani, hanem mint régen nálunk is a bölcsészeti karon, hosszú évekre elosztva adta elő témáját, melyről nagyon gondosan kidolgozott sokszorosított jegyzetet tettek közzé. Petot hetvenedik életévének betöltésekor barátai és tanítványai 631 oldalas emlékkönyvet adtak ki tiszteletére.[10] A benne foglalt 53 tanulmány mind magánjogtörténettel foglalkozik. Mint minden vegyes tanulmánykötetben, ebben is vannak újat nem hozó — bár szellemes — eszmefuttatások (Le Braz), vannak a magánjogtörténet határán mozgó dolgozatok, klasszikus római jogi, sőt ókori keleti sőt japán magánjogtörténetről szólók is, de a zöme a francia magánjogtörténet valamely kérdését tárgyalja. Aránylag keveset foglalkoznak a római jog középkori tudományával, a különböző glossatori és commentatori iskolákkal, de e téren is vannak érdekes megállapításaik. Itt Sicard tanulmányára célzok, mely a Jostice et Plet címen ismert, Orleans vidékén készült XIII. századi névtelen munka forrásait kutatja. Kimutatja, hogy tételeinek $^3/_5$-ét a Digestákból, $^1/_6$-át a különböző kánonjogi gyűjteményekből merítette, ezeket igyekszik azonban a szokásjogi terület igényeihez alakítani, hogy a gyakorlatban alkalmazni lehessen. A dolgozatok többsége, szám szerint 29 egyes helyi coutume-ök problémáival foglalkozik.

Nagy eredmények születtek egyes coutume-ök szövegkiadása, vagy a teljesség igényével való feldolgozása terén. Itt elsősorban Olivier Martin nagy kétkötetes munkáját említeném a párizsi coutume történetéről.[11] Vagy az új nagy szövegkiadást a Metz-i városi bíróság 1289—1524 közt kelt ítéleteit tartalmazó jegyzőkönyvből.[12]

Nemrégiben, az újabb kutatások eredményeit felölelő háromkötetes magánjogtörténet jelent meg Paul Ourliac és J. Malafausse tollából, összesen több mint 1400 oldal terjedelemben.[13] Az óriási anyaggyűjteményt tartalmazó, irodalmilag is igen szélesen dokumentált könyv tömör mondatokban a lényeg előadására szorítkozik, a jogszabályokat, illetve azok változását közli, nagyon rövidre fogva a változások okát és egyáltalában nem foglalkozva azok társadalmi hátterével.

Legújabban odáig is eljutott a magánjogtörténet, hogy a szélesebb olvasóközönség számára készült

[5] *Frank* Ignác: Közigazság törvénye Magyarhonban. Buda 1845.
[6] A magyar és erdélyi magánjog rendszere. Pest, 1863. III. kiad. 1885.
[7] Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvár, 1861.
[8] L.: 1. jegyzet.
[9] Précis d'histoire du droit Franceais. Sources. Droit privé. Paris 1886.
[10] Études d'histoire du droit privé. Offertes à Pierre Petot. Paris, 1959.
[11] *Olivier,* Martin: Histoire de la coutume de la prévoté et vicomté de Paris, Paris I. k. 1922, II/1. 1926, II/2. 1929.
[12] *Salverda de Grave, J. Mejiers,* E. E.—*Schneider, F.:* Le droit coutumier de la ville de Metz au moyen age. Harlem I. 1951, III. 1967.
[13] *Ourliac,* P.—*Malafausse,* J.: Histoire du droit privé. Paris. Éd. Themis, I. Les obligations, 1957., II. Les biens 1961, III. Le droit familial 1969. Utóbbiban az öröklési jog is.

„Que sais-je" tudományos ismeretterjesztő sorozat is megjelentetett egy 126 oldalas kis magánjogtörténeti összefoglalót, mely nem kíván tudományos újságokat hozni, tételeket bizonyítani, de nem is segédeszköz a jogtanulók számára, hanem tájékoztató az érdeklődők számára. Felépítésében, tárgyalási módjában mégis van újszerű és egyéni.[14]

II.Timbal könyvét kivéve valamennyi összefoglaló magánjogtörténet igen erősen dogmatikus szerkezetű, azaz a magánjogi szabályokat nem korszakonként, hanem jogintézményenként tárgyalják, ami annál különösebb, mert a francia magánjogtörténeti kutatásoknak soha nem volt tételesjogi célja. Viollet egy 200 oldalas jogforrásfejlődési ismertetés után 110 oldalt szentel a személyi jognak (a privilegizáltak, nemesek, papok, szerzetesek jogállása, az alsóbb rendűeké, így nők, rabszolgák, jobbágyok, eretnekek, zsidók, száműzöttek stb.), majd 130 oldalt a családi jognak (ezen belül 50 oldalt a gyámságnak), 230 oldalt a dologi és kötelmi jognak, végül 80 oldalt az öröklési jognak. Ourliac és Malafosse új művének egyik kötete a kötelmi jogról, második a dologi jogról, harmadik a családi és örökösödési jogról. szól. De a családi jogon belül is külön fejezetben tárgyalják a házassági jogot, külön fejezetben az atyai hatalmat, külön a gyámságot és gondnokságot, külön a nők jogállását, a kiházasítást stb. Ugyanazon fejezeten belül előbb a római jog, majd a frank jog, a kánonjog, végül a helyi szokások szabályait és ezeknek egymásra való hatását. Tehát minden jogintézménynek külön tárgyalják a történetét. Tulajdonképpen csak az különbözteti meg ezt az egészen modern munkát a történeti jogi iskola tárgyalási módjától, hogy őket csak az intézmény fejlődéstörténete érdekli, nem pedig arra törekszenek, hogy a történeti fejlődésből következtessenek a gyakorlatban alkalmazandó jogszabályra, illetve annak helyes értelmére.

Ezt a nagyon dogmatikus tárgyalást a feudális francia jog hihetetlen mértékű partikularitása indokolja. A később évszázadokon át alkalmazott magánjogi szokásjogi szabályok a feudális széttagoltság korában alakultak ki, amikor még nem volt fellebbezés, vagy legalább szűk körben érvényesült a fellebbezés és még nem voltak általános tekintélyű központi királyi bíróságok, melyeknek ítéleteit az egész ország elismerte és az összes alsóbíróságok követtek volna. Egy-egy nagyobb hűbérúr bírósága által elfogadott elveket az uradalom alkalmazta, de ezeknek semmi hatása nem volt a szomszédos területek lakosságára. Mire a XIV. században kialakul — római jogi hatásra — a fellebbezés a királyi bíróságokhoz, a parlamentekhez,[15] a helyi szokások már megszilárdultak, megszokottakká váltak, egymástól élesen különböztek. A különbözésre csak egyetlen, nagyon egyszerű példát említek. A nemességnek leszármazás útján való megszerzését némelyik coutume csak abban az esetben ismerte el, ha mindkét szülő nemes volt, számos coutume egyedül az anya nemességét tartotta a gyermekek által örökölhetőnek (pl. Champagne), de az orleansi szokás szerint az atya nemességét örökölték.[16] Mint mindenütt, Franciaországban is a XIV. században megindult a törekvés a szokásjog írásbafoglalására, ami a XVI. századra általánossá vált. Itt azonban a helyi szokásokat foglalták írásba és azok megtartásán a parlamentek őrködtek. Mire tehát a XVII. század végén megindult az egységes szaktörvénykönyvek (perjog, büntetőjog, kereskedelmi jog, tengeri jog stb.) kiadása, az egymással ellentétes coutume-ök magánjogi szabályai úgy megerősödtek, hogy csak nagyon lassú és gondos munkával lehetett az egységes jogszabályokat elkészíteni. Ez a munka igen későn, 1731 és 1747 között meg is indult, de csak néhány intézmény (adomány, végrendelet, substitutio) egységes szabályozása készült el.[17]

Méginkább komplikálta a dolgot, hogy a délvidéken ahol a frank királyság megalakulása után is a lakosság jelentékeny része a római jog szerint élt, a római jog XIII. századi recepciója idején a glossatorok és commentatorok által átdolgozott római jog vált uralkodóvá, úgy hogy ezt az írott jog országának is nevezték. A helyi szokásoknak fő típusait ugyan meg szokták különböztetni, beszélnek a nyugati, egykor angol uralom alatt álló területek szokásáról (Normandia, Bretagne, Poitou, Anjou és Touraine), északi szokásjogi területről (Picardia és Flandria), központi szokásról (Paris és Orleans) és keleti szokásról (Luxemburg, Lotharingia stb.)[18] de ezek csak főbb típusok, melyeken belül még sok változat érvényesült, számos átmeneti jellegű helyi szokással. A helyi szokások a XII—XIV. századi erőviszonyok szerint ágyazódtak egymás területébe. Még az írott és szokásjogi országok területét is nehéz határozott vonallal elválasztani egymástól, akkora átnyúlások fordultak elő.

Ennek következtében a feudális francia jog területileg is annyira tarka volt, hogy egyetlen korban sem lehet a francia magánjog egészét áttekinteni, nemhogy fejlődésében tárgyalni. Tehát más módszer nem is képzelhető el, mint egyes jogintézményenként sorra venni, és azt vizsgálni, milyen szabályai voltak pl. a végrendelkezésnek a római jogterületen, és az egyes coutume-ökben, és e szabályok hogyan alakultak át különböző társadalmi és gazdasági erők hatására a történelem folyamán.

III. Az intézményenként való tárgyalásnak azonban sajnálatos következménye, hogy nagy összefüggéseiben nem vizsgálják, hogyan változtak a szabályok az egyes rendek szerint. Egyetlen jogtörténeti munka sem tagadja, hogy voltak különbségek a nemesek és a polgárok és szabad parasztok (roturiers) magánjogai között, ezekre a részletekben rá is mutatnak, csak azt nem hajlandók elismerni, hogy külön magánjoga lett volna a nemeseknek, más a polgároknak stb. Ez aztán a szélesebb jogászközönségnél olyan tudatot hozott létre, hogy a magánjog rendenként nem is különbözött csak helyenként.

Pedig Olivier Martin összefoglaló művében is elismeri, hogy a középkorban (XI—XVI. század) minden társadalmi rétegnek meg-

[14] L.: 1. jegyzet.

[15] *Olivier, Martin:* Précis d'histoire du droit Français II. éd. Paris, 1934. 303. old. 857. pont.

[16] *Ellul,* Jaques: Histoire des institutions. III. köt. Paris, 1962. 173. old. Vö. *Bloch,* Marc: La société féodale. Paris, 1968. 401 old.

[17] *Olivier,* Martin: Précis. 207—11., 217., 218. old.

[18] *Ourliac—Malafausse:* i. m. III. 8—11. old.

volt a saját joga, így a források beszélnek nemesek jogáról, egyháziak jogáról, kereskedők jogáról.[19] Hubrecht kimutatja, hogy Bordeaux szokásjogának 1512. évi írásba foglalása előtt létezett egy íratlan coutume servile, azaz jobbágyi szokásjog, mely szerint Béarne-ban csak az apa elsőszülött fia örökölte a telket, a többiek vagy kaptak más telket a földesúrtól, vagy el kellett menjenek. Viszont Bordeaux-ban a jobbágyi telek megszerzése a szabad embert is serffé tette. A szokásjog írásba foglalása után azonban nincs szó többé önálló servilis szokásjogról, csak az egyes szabályokhoz a jobbágyok tekintetében leszögezett kivételekről.[20] Gilissen pedig arról emlékezik meg, hogy az északi területen és a mai Belgium területén számos helyi coutume szerint a szabadparasztok (roturier vilain) körében az volt a szokás, némely helyütt a XVI. században is, hogy a legkisebb fiú örökölte az apai házat, és valamivel nagyobb darabot az apai földből (ez minálunk Werbőczy szerint a nemesi jog szabálya). Mikor nagyobb terület szokásjogát újrafogalmazzák, ez a szokás teljesen eltűnik.[21]

A két példából is kitűnik, hogy a XV—XVI. századig, a nagyobb területek szokásjogának leírásáig, illetve egységes megszerkesztéséig létezett külön servilis és külön szabad paraszti szokásjog. Az írásba foglaláskor azonban e szokásjog mint külön jog eltűnt, csak az általános szabálytól eltérő kivételek maradtak meg.

Érthető a francia magánjogtörténet álláspontja, mert a XVI—XVII. században írásba foglalt coutume-ök egységes szerkezetben tárgyalják a magánjogot, és csak ha szükségesnek látták, jegyezték fel a roturier-ekre, és ha kellett, a serf-ekre vonatkozó eltéréseket. Természetes, hogy így történt, hisz az írásba foglalást a helyi parlamentből alakított bizottság végezte el, a parlament pedig ekkor már általános hatáskörű bíróság, mely fellebbezési bíróságként a jobbágyok és szabad parasztok jogvitáiban is eljárt, tehát maguk a kortársak is — igyekezve az ellentmondásokat megszüntetni, a korábban zavaros és helyenként változó coutume-öket egy nagyobb területen egységesíteni — egységes jogot kívántak szerkeszteni. A királyság utolsó két-három évszázadában tehát egyes vidékeknek valóban egységes volt a joga, mely csak néhány kivételes részletszabályt tett a nem nemesekre vonatkozóan. A magánjogtörténetnek még így is elég nehézsége van a különböző helyi szokások egymás mellé állításával. Erről a korról igen bőséges a forrásanyag, míg a korábbit — mint nálunk is — egyes szerződésekből, ítéletekből kellene kikövetkeztetni.

A másik probléma az, hogy a servage ugyan a szabad emberektől — sőt a mi jobbágyainkétól is igen hátrányosan különböző állapot volt, a serf nem tanúskodhatott a bíróság előtt, nem lehetett pappá szentelni az úr külön engedélye nélkül, ez néha még a papi tonzúrára bocsátáshoz is szükséges volt, vagyona csak részben volt örökölhető, még gyermekei által is (mainmorte), elvileg házasságot is csak az ura engedélyével köthetett, ami később enyhült, és csak az uradalomtól idegen személlyel való házasságkötésre kellett külön engedély. A serf-ek tehát, bár magánjogilag jogképesek, saját állataik lehettek, maguk gazdálkodtak, erősen különálló osztályt jelentettek. De a servage már a XIV. században Franciaország jelentős területén — különösen nyugaton — szinte teljesen eltűnt. A keleti részen megmaradtak, bár jelentőségük csökkent.[22]

A parasztok túlnyomó része azonban személyében szabad volt, a városi polgárokkal együtt a harmadik rend tagja (roturier). Ha tehát a coutume-ök a roturier-k eltérő magánjogait említik, együtt szólnak a polgárokról és parasztokról. (Franciaországban nem teszik meg azt a különbséget, ami minálunk oly jelentős a sz. kir. város polgára és a mezővárosi polgár között, hisz ott még a legjelentősebb, legfejlettebb városok jó része is magánhűbérúr birtoka volt). Ez természetesen szabadon költözhetett, öröklése, házasságkötése korlátozás alá nem esett, rendszerint pénzben fizetett bért az általa birtokolt földért. De a falusi roturier-k az esetek túlnyomó részében nem szabad tulajdonosai voltak földjüknek, hanem pénzért vagy terményhányadért bérelték a földesuraktól, ami helyettesítette a régi feudális járadékokat (chevage, taille), de ennek következtében a földre vonatkozó jogvitáik a földesúr bíróságának hatáskörébe tartoztak.[23] Nyilvánvaló, hogy e rétegnek jogi problémái sokban különböztek a városi polgárokétól. De a coutume-ök csak a roturier-k jogairól beszéltek. E szabad — de nem földtulajdonos — parasztok magánjogi gyakorlatát tehát a coutume-ök szövegén túlmenően a szerződésekből és ítéletekből kellene megismerni.

Tehát bármilyen nagyok is a francia magánjogtörténet eredményei, még nagyon sok kutatásra, sokszor a szemléletmód változtatására is szükség volna ahhoz, hogy valóban a történeti fejlődés vonalát tudja bemutatni. De ezt sem vethetjük a szemükre, mi, akik a nemesi magánjog fejlődését sok részletben szépen kidolgoztuk, de a jobbágyi magánjogról, noha jól tudjuk, hogy volt, Tárkány-Szüts Ernőnek és Sápi Vilmosnak néhány dolgozatán, meg az én soha meg nem jelent kandidátusi disszertációmnak néhány fejezetén kívül alig esett szó.

Degré Alajos

[19] Oliviér *Martin*, Précis 87. old. 222 p.
[20] *Hubrecht*, Georges: Le servage dans le sudouest de la France. Études ... offertes à P. Petot. 274—278. old.
[21] *Gilissen*, J.: La privilege du cadet ou droit de maineté. Études ... offertes a P. Petot. 232—238. old.
[22] Petot P. L'évolution du servage dans la France coutumière du XI — au XIV. siecle. Receuil de la Société Jean Bodin. Bruxelles 1937, 157—162. old.
[23] *Chinea*, G.: La condition juridique des terres de Dauphiné au XVIII. siecle. Revue Historique du droit. 1970. 294. old., *Olivier*, Martin: Histoire du droit Français. Paris, 1951. 647—649. old. 485. pont.

Bírák Világkongresszusa Firenzében*

Az *Union Internationale des Magistrats* (Bírák Nemzetközi Szövetsége) V. világkongresszusát 1974. október első hetében tartotta Fi-

* A Bírák Nemzetközi Szövetségének szervezetét és célkitűzéseit, valamint nizzai kongresszusát a Jogtudományi Közlöny 1973. évi 3. számában ismertettem.

renzében. Toscana ősi fővárosa — az olasz szervezőbizottság meghívója szerint — szabadságszereteténél és humanista tradíciójánál fogva a legideálisabb színhelye egy nemzetközi találkozónak, amelynek témája: *„A bíró és a magánélethez fűződő jogok oltalma"*.

A kongresszuson közel hatszáz polgári és büntetőbíró, valamint ügyész volt jelen négy világrész 29 államából, többen a fejlődő országokból, számosan a legmagasabb bíróságok, valamint a főügyészségek tagjai. A szocialista országokból meghívott megfigyelőként a Román Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának elnöke és jómagam vettünk részt a kongresszuson.

A tanácskozások a *Palazzo dei Congressi* nagytermében folytak, a felszólalások francia, olasz, angol és német nyelven hangzottak el, szimultán tolmácsolással. A megnyitó ülés színhelye a *Palazzo Vecchio,* a Signoria egykori székhelyének művészi szépségű díszterme, a *Salone dei Cinquecento volt.* Ezen a firenzei bíróságok és más hatóságok vezetőin kívül megjelentek az olasz igazságügyminiszter, az igazságügyi államtitkár, továbbá a Semmítőszék, az Alkotmánybíróság, a Közigazgatási Bíróság elnöke és számos tagja, valamint más igazságügyi szervek vezetői, egyetemi professzorok.

Firenze főpolgármestere szívélyesen köszöntötte a kongresszus résztvevőit, külön a Romániából és Magyarországról érkezett meghívottakat. A kongresszus elnöke felolvasta *Leone* professzornak, az Olasz Köztársaság elnökének üdvözletét. A kongresszus legfőbb védnöke üzenetében kiemelte a kongresszus tárgyának rendkívüli jelentőségét. Utalt többek között arra, hogy össze kell egyeztetni két követelményt: az információ iránti növekvő társadalmi igényt, a sajtó szabadságát az ember személyiségének, tisztességének és becsületének a védelmével. Jókívánságait azzal zárta, hogy a téma egyaránt érinti az alkotmányjog, a polgári jog és a büntetőjog területén a jogszolgáltatást.

Mario *Zagari* igazságügyminiszter megnyitó beszédében az olasz alkotmányból indult ki, amely a személyi szabadság sérthetetlenségét minden vonatkozásban garantálja. De feltette a kérdést, vajon ténylegesen lehetséges-e a modern társadalomban az egyének magánéletének a valóságos tiszteletben tartása, amelyet sok minden gátol. Kiemelte többek közt a magánéletet fenyegető különböző technikai eszközök közül az elektronikus információ-gyűjtést, amelynek jogszerű felhasználása nincsen megfelelően garantálva. A titkos telefonlehallgatások, a rejtett mikrofonok elhelyezése s hasonló eszközök a jogi és a társadalmi ellenőrzés sürgős megszervezését igénylik. Ismertette a múlt év áprilisában hozott olasz törvényt, amely alkalmas a visszaélések meggátlására. Bejelentette továbbá, hogy az Igazságügyminisztériumban külön bizottságot szervezett, amelynek feladata, hogy tanulmányozza és kidolgozza a személyek polgári jogai hathatósabb — s nemcsak büntetőjogi — védelmének eszközeit és módszereit.

A megnyitó beszéd után *de Vreese,* a belga nemzeti csoport elnöke ismertette a kongresszus előkészítő munkálatait.

A kongresszus főtémája, a magánélethez fűződő jogok oltalma *(rispetto del diritto alla riservatezza, observance of the right of privacy)* rendkívül szétágazó kérdés, polgári jogi, államigazgatási, büntetőjogi, sajtójogi és sok más vonatkozásban vizsgálható, s végelemzésben az emberi jogok deklarációjáról szóló nemzetközi konvenciókkal is szorosan összefügg. Mintegy húsz nemzeti referátum érkezett be, amelyek ismertették a különböző államok törvényhozását és joggyakorlatát.

Ezeket Angelo *de Mattia* velencei főállamügyész közel százoldalas főelőadói jelentése foglalta össze. Elemezte a magánélethez fűződő jog definícióit; terjedelmét és jelentőségét különböző vonatkozásokban; azok sajátos korlátait, valamint a — közületi vagy magánszemély részéről — való jogellenes beavatkozás elleni jogi védelmet; a véleménynyilvánítás szabadságát, az egyes tömegkommunikációs eszközök igénybevételét, az információhoz való jogot. Ismertette a technikai eszközöknek a magánéletbe való zavaró benyomulását; a házjoghoz, a titokvédelemhez, a becsülethez, a névhasználathoz, a képmáshoz stb. fűződő s egyéb személyiségi jogokat, különösen a szerzői jogot. Végül részletesen foglalkozott az igazságszolgáltatásra háruló feladatokkal, a büntetőjogi szankciókkal, a kártérítési kötelezettséggel, az adminisztratív ellenőrzés módjával, a sajtó dolgozói fokozottabb önfegyelmének követelményével stb.

Végkövetkeztetése szerint a magánélethez fűződő jogok hatékony bírósági oltalma mellett nélkülözhetetlen a jövőben egy új szociáletikai szemlélet kialakítása, amely kölcsönösen elismeri egymás személyiségi jogait. Nem lesz szükség arra, hogy az egyén titkolódzzék és hipokrita álarcot öltsön, hogy elkerülje mások kíváncsiskodását és beavatkozását életének olyan intim megnyilvánulásaiba, amelyek nem tartoznak másra. Érezze mindenki nemcsak jogi, hanem kulturális kötelességének, hogy feltétlenül tiszteletben tartsa mások magánéletét, személyének szabadságát.

A több napos vita során a főelőadói jelentéshez igen nagyszámú hozzászólás hangzott el, amelyekből kitűnt, hogy nemcsak a jogi szabályozás, hanem a társadalometikai szemléletben is jelentősek az eltérések, a magánélet megfelelő jogvédelmének biztosításában azonban alapvető egyetértés mutatkozott. A vita tematikája részleteiben a következő volt: lehetséges és kívánatos-e a magánélethez való anyagi jog definíciója; lehet illetve kell-e az ehhez fűződő jogot korlátozni az információszerzés és a véleménynyilvánítás szabadsága érdekében; mely esetben szükséges a bírósági ellenőrzésnek a közösség érdekében való biztosítása; az igazságszolgáltatás működésében milyen technikai és hasonló eszközök használata megengedett, amelyek korlátozhatják a magánélethez fűződő jogokat?

Felszólalásomat azzal kezdtem, hogy sok helyen tapasztalható a magánélet iránti nosztalgia, mint szociológiai jelenség. Az egyén magánéletének a kiteljesedését különböző oldalról fenyegeti veszély. Elsősorban a technikai fejlődés folytán, amely ugyan rendkívül nagy haszonnal jár az egész emberiség számára, de létrehoz olyan módszereket és eszközöket, amelyek szükségtelenül korlátozhatják az egyén magánéletét. Hangsúlyoz-

tam, hogy a magánélethez való jog, a személyiségi jogok a modern társadalomban — a szocialista és a kapitalista államban egyaránt — védelmet igényelnek. Szocialista felfogás szerint ez nemcsak egyéni, hanem ugyanakkor közösségi érdek is. Az emberi személyiség jogi oltalma része és alapja a szabadságnak, a morális és a politikai szabadságnak, amelyet a szocialista társadalmi rendszer teljes mértékben felismer és fokozottan biztosít.

E felismerésnek megfelelően alakult az újabb magyar jogfejlődés is, amely az egyén érdekeit széles körben részesíti jogvédelemben, mindenkor a közösség, az állam érdekeivel összhangban. Foglalkoztam ezután Polgári Törvénykönyvünknek a személyiségi jogok védelmére vonatkozó különböző rendelkezéseivel (Ptk. 81—87. §), továbbá a szellemi alkotásokhoz fűződő személyi jogok biztosításával.

Ismertettem a sajtóhelyreigazítás legújabb szabályozását is, továbbá a Btk. rendelkezéseit, amelyek a magánélet biztonságát, a személyiségi jogokat az ellenük intézett támadások ellen védik. A személy intimszférájának — s ehhez tartozik a nemi élete is — tiszteletben tartása vonta maga után különböző cselekmények decriminalizációját, amelyek régebben bűncselekményt valósítottak meg, de helyes felfogás szerint csupán erkölcsileg kifogásolhatók. Észlelhető ez a nemi erkölcs elleni bűncselekmények körében (büntetlenné vált pl. a homoszexualitás). Említhető továbbá, hogy — meghatározott törvényi előfeltételek esetén — a terhesség megszakítása sem esik általában büntetés alá.

Végül foglalkoztam új büntető eljárási törvényünk egyes rendelkezéseivel, amelyek az előzőnél még hatékonyabban oltalmazzák — a büntető eljárás alá vont — személy szabadságát és egyéb jogait. Megemlítettem, hogy a Legfelsőbb Bíróság polgári és büntető jogi elvi iránymutatásai számos vonatkozásban elősegítették a törvényalkotás vázolt tendenciájának érvényrejutását.

A vita után a kongresszus terjedelmes határozatot hozott a magánélethez való jogról és annak bírósági védelméről. Állást foglalt abban — a jogirodalomban vitatott — kérdésben, hogy a magánélethez fűződő jog alanyi jog, amely önálló, s elkülönül a becsülethez, az emberi méltósághoz fűződő jogtól. Feltétlenül kívánatos polgári és büntetőjogi védelmének szélesebb körű biztosítása minden támadással szemben. Közérdekből való korlátozását a törvénynek kifejezetten kell meghatároznia. Összhangba kell azt hozni egyéb jogok, így a tájékoztatáshoz való jog érvényesülésével, de csak annyiban, amennyiben az információt a közösség érdekei indokolttá teszik.

Kiemelte továbbá a határozat, hogy a büntető eljárás körében a titoktartás fontos követelmény, mégpedig nemcsak a nyomozás eredményessége, hanem az eljárás alá vont — s esetleg utóbb ártatlannak bizonyult — gyanúsított személyiségi jogainak biztosítása érdekében. A telefoni közlések lehallgatása tilos, kivéve ha azt a büntető eljárási törvény kifejezetten engedélyezi és az igazságügyi hatóság alapos okból elrendeli.

Megállapította a kongresszus, hogy bizonyos technikai eszközök, így az információk rögzítése és őrzése az ún. adatbankokban komoly veszélyt jelenthet a magánélet számára, ha azzal visszaélnek.

*

A kongresszust megelőzően három szakbizottság is tanácskozott, amelyek — ugyancsak korábban előkészített referátumok alapján több napon át a következő kérdéseket vitatták meg: az orvosi felelősség polgári és büntetőjogi vonatkozásai; a büntetések és biztonsági intézkedések viszonya; végül a bíró speciális szakképzettségének a kérdése. Csupán ez utóbbi szakbizottság állásfoglalását kívánom röviden ismertetni.

A szakbizottság határozatában rámutatott arra, hogy a társadalmi fejlődés folytán különböző területeken, főként az államigazgatási jog és a munkaügy területén megnövekedett a bíróságok hatásköre. Egyes országokban ezért speciális bíróságokat szerveztek, amelyek a rendes bíróságoktól teljesen függetlenek, azokkal kapcsolatuk nincs.

Ez a fejlődés azonban a bírói hivatás gyakorlását veszélyeztetheti, s éppen ezért — a szakbizottság elvi álláspontja szerint — az említett jogterületeken való ítélkezést is a rendes bíróságokra kell bízni. Amennyiben ez nem lehetséges, ebben az esetben sem szabad elszakítani a szervezeti kapcsolatot a különböző bíróságok között. A bírói hivatás gyakorlásának az előfeltételeit pedig azonosan kell meghatározni valamennyi juriszdikció tekintetében.

Ami a rendes bíráskodás körében a bírák specializációját illeti, ennek vannak előnyei, de hátrányai is. Kétségtelen, hogy hasznos az igazságszolgáltatás jogegysége, valamint a munkaerő-megtakarítás szempontjából, de ugyanakkor a bírák túlzásba vitt szakosítása arra vezethet, hogy elvesztik az ügyek átfogó szemléletét, sokoldalú megítélését, ami pedig elengedhetetlen. Ezért a szakbizottság a bírák túlzott specializációját az igazságszolgáltatás fejlődése szempontjából nem tartotta kívánatosnak. A tudományos és a technikai fejlődés során felvetődő sajátos új problémák helyes megoldásánál a szakértők fokozottabb igénybevétele is szükségesnek mutatkozik.

Ehhez képest a bírák képzésének is egységesnek kell lennie, tekintet nélkül arra, hogy a jövőben melyik speciális ügyszakban működnek. Egy-egy bírónak speciális jogterületen való foglalkoztatására pedig csak hosszabb általános bírói gyakorlat után kerülhet sor. (Véleményem szerint a bizottság vázolt állásfoglalása meglehetősen konzervatív, kevéssé számol azzal, hogy a szinte minden hivatásnál megkívánt szakosítás alól a bírói hivatás sem kivétel.)

*

Részt vettem mint meghívott a Szövetség elnökségének az ülésén is, amely különböző elvi és szervezeti kérdésekben foglalt állást. Felvette tagjai sorába Nagy-Britannia, Finnország és Norvégia bírói és ügyészi egyesületeit, miáltal a Szövetségben 27 európai, ázsiai, afrikai és dél-amerikai ország bírái és ügyészei vannak képviselve.

Az elnökség új tisztikart választott: a Szövetség új elnöke Alphonse *de Vreese* professzor, a Belga Semmítőszék tanácselnöke, első elnökhelyettese Angelo *de Mattia* ve-

lencei főállamügyész lett, a négy alelnök pedig dán, holland, tuniszi és brazil bíró.

Végül az elnökség elfogadta a libanoni küldöttség meghívását és legközelebbi konferenciáját Beyruthban fogja tartani.

Rácz György

A magatartás-felügyelet — mint új intézkedés — a Német Szövetségi Köztársaság hatályos büntetőjogában

I. Az NSZK 2. Büntető Reformtörvényében[1] az intézkedések köre három, még ezideig törvényben nem szerepelt intézkedéssel gazdagodott, nevezetesen a magatartás-felügyelet, (Führungsaufsicht) az elvonás (Verfall) és a szociálterápiai intézet (sozialtherapeutische Anstalt) jogintézményeivel.[2] E három új intézkedés közül a magatartás-felügyelet[3] a 2. BRTv keretében 1973 szeptember elsején lépett hatályba és ugyanakkor a rendőri felügyeletre vonatkozó szabályozás hatályát vesztette.

Ezúttal részletesebben a magatartás-felügyelettel és az ezzel kapcsolatos negatív irodalmi állásfoglalásokkal kívánunk foglalkozni.

Az új intézkedés célját akként lehetne meghatározni, hogy a veszélyes vagy veszélyeztető elítéltet a szabad élet egy bizonyos kritikus időszakában életvezetésében támogassa, ellenőrizze, hogy további bűncselekményektől visszatartsa, vagyis, hogy előmozdítsa az elítéltnek törvénytisztelő, rendezett életvitelét. A jogalkotó a felügyelet (biztonság) funkciójának és gondozás (reszocializálás) funkciójának együttes ellátását egyazon intézkedéssel igyekszik megragadni.

A magatartás-felügyelet történeti előzménye egyfelől a sikertelennek bizonyult rendőri felügyelet,[4] másfelől az 1909-es előtervezettel és az 1910-es ellentervezettel megindult reformjavaslatok sokasága. A jelenlegi törvényi szabályozás szerint a magatartás-felügyeletet az ítélkező bíróság a büntetés mellett rendeli el és a felügyeleti hatósági teendőket a végrehajtási és foganatosítási bíróság[5] (Vollstreckungs und Vollzugsgericht) látja el. A bíróság az elítélt számára pártfogót is rendel. A felügyeleti hatóság és a pártfogó az elítélt segítői és gondozói, ők ellenőrzik az elítélt magatartását. E törvényhez fűzött hivatalos indokolás szerint a magatartás-felügyelet elrendelésével az elítélt a törvénynél fogva egy felügyeleti hatóság alá tartozik. Az indokolás ajánlatosnak tartja, hogy a felügyeleti hatóságot a törvényszékhez kapcsolják. Egy ilyen megoldásnál már egy egzisztáló bírósági szervből lehet kiindulni és ezáltal néhány, különben fellépő kezdeti nehézséget el lehet kerülni. E hatóságnak az államügyészséghez történő csatolása kevésbé szerencsés megoldás lenne, mert így a magatartás-felügyelet nagyon is bűnüldözés közelébe tolódna el.

A felügyeleti hatósággal való érintkezésben az ítélkező vagy a végrehajtási bíróság mindig egy pártfogót rendel. E szabályozás szerint — az 1962-es tervezettel ellentétben — többé már nem lehetséges, hogy a pártfogót a felügyeleti hatóság funkciójával bízzák meg.

A pártfogó segítő és gondozó tevékenységre szorítkozik, a speciális felügyeleti intézkedéseket a felügyeleti hatóság vagy az általa megkeresett hatóság hajtja végre. A pártfogó kötelező kirendelésének további előnye, hogy minden esetben biztosított a személyi gondozás. A törvényi szabályozásból kivehető az is, hogy a felügyeleti hatóság mindenekelőtt a koordináció ellátására kötelezett.

A törvény a magatartás-felügyeletnek fakultatív és kötelező erejű elrendelését is szabályozza.

A magatartás-felügyelet *fakultatív* alkalmazásának azzal szemben van helye: *1.* Akit korábban szabadságvesztés büntetésre ítéltek, feltéve, hogy a Btk.-nak a visszaesésre vonatkozó általános rendelkezéseiben foglalt feltételek fennforognak. *2.* Akit olyan bűntett miatt, amelyre a Btk. magatartás-felügyeletet külön előír, legalább 6 hónapi szabadságvesztésre ítéltek.

Ebben a két esetben a magatartás-felügyeletet az ítélkező bíróság — mérlegelés alapján — büntetés mellett írja elő. Elrendelésére akkor kerül sor, ha az a veszély áll fenn, hogy az elítélt további bűncselekményeket követ el.[6]

A magatartás-felügyelet *kötelező* erejű alkalmazásának abban az esetben van helye: *1.* ha pszichiátriai gyógyintézetben, elvonóintézetben vagy szociálterápiai intézetben történő elhelyezés végrehajtását már az elrendeléskor felfüggesztették; *2.* ha a kiállott szabadságvesztés után a szabadságvesztéssel egy időben kiszabott intézkedés végrehajtása szükségtelenné válik; *3.* ha az elvonóintézetben vagy szociálterápiai intézetben történő elhelyezést elrendelő intézkedést, részleges végrehajtása után, felfüggesztik; *4.* ha szándékos bűntett elkövetése miatti legalább 2 évi szabadságvesztés büntetés esetén nem rendelik el a büntetés hátralevő részének próbaidőre vagy kegyelmi úton történő felfüggesztését vagy pedig ha a felfüggesztést visszavonják.

---

[1] A továbbiakban 2. BRTv.

[2] A magatartás-felügyeletre vonatkozó szabályozást a nyugatnémet Btk, a StGB 68—69 g; az elvonásra irányuló szabályozást a StGB 73—73 d; a szociálterápiai intézetet érintő szabályozást a StGB 65. szakaszai tartalmazzák.

Az elvonás — az elkobzás (Einziehung) mellett — az elkobzást szabályozó rendelkezések változatlanul hagyása mellett került bevezetésre, és az elkövetőnek a bűncselekmény által elért vagyoni előnye, az állam javára történő elvonását tartalmazza. A szociálterápiai intézetről lásd még dr. Lengyel Zoltán: A büntetési rendszerünk továbbfejlesztése és a büntetőjogi reform az NSZK-ban c. cikkében (Magyar Jog, 1974. évi 9. sz. 538—539. old.).

[3] *Lengyel Zoltán* a már idézett cikkében említést tesz az itt ismertetett intézkedésről, amelyet „irányító felügyelet"-ként fordít (539. old.).

Az intézkedés új szabályozását megelőzően inkább az elítélt életvezetésének felügyeletéről volt szó, olyan elnevezésről, amelyben a korábbi rendőri felügyelet maradványa volt felfedezhető. Részünkről — az új intézmény tartalmára, kettős célkitűzése közül a segítésnek, a gondozásnak jelenleg különösen kihangsúlyozott jelentőségére figyelemmel — a „magatartás-felügyelet" megnevezést véljük megfelelőnek.

[4] A II. világháborút követően a rendőri felügyelet nyugatnémet alkalmazási gyakorlata érzékeltetésére az elítélt felnőttek viszonylatában a következő adatok szolgálnak:

	Bűntett és vétség összesen:	Rendőri felügyelet
1950.	275 182	304
1951.	371 043	245
1952.	433 418	386
1953.	455 395	347
1954.	472 992	406

Az adatokat NSZK statisztika alapján közli Heiko *Raabe:* Die Führungsaufsicht im 2. Strafrechtsreformgesetz, Hamburg, 1973. 4. old.

[5] A továbbiakban végrehajtási bíróság.

[6] A fakultatív elrendelés e két változatát a StGB 68. § (1) bek. szabályozza.

E négy esetben a magatartás-felügyelet a törvénynél fogva áll be.[7]

A magatartás-felügyelet tulajdonképpeni végrehajtása a felügyeleti hatóság, ill. a pártfogó kötelessége, amelynek során az intézkedés kettős célkitűzéséből — segítés, gondozás és felügyelet — adódó különböző feladatokat saját eszközeikkel részben a felügyeleti hatóság (biztonság és felügyelet) és részben a pártfogó (segítés, személyi gondozás) gyakorolják.

A bíróságok hatáskörére vonatkozó szabályozás szerint: a pártfogó kirendelése; utasítások, útmutatások adása a pártfogónak és a felügyeleti hatóságnak; utasítások adása az elítélt számára; és a magatartás-felügyelet leghosszabb tartamának rövidítése egyaránt tartozhat mind az ítélkező, mind a végrehajtási bíróság hatáskörébe, ha *a)* a végrehajtás a jogerős elrendelés után 3 évvel még nem kezdődött meg; *b)* intézeti elhelyezésre kerül sor; *c)* az intézkedést visszaesővel szemben alkalmazzák. Minden más esetben a végrehajtási bíróság dönt.[8]

A magatartás-felügyelet lagalább 2 évi és legfeljebb 5 évi időtartamban írható elő. A leghosszabb tartamot a bíróság rövidítheti. Az időtartam az elrendelés jogerejével kezdődik, de nem számít be az az idő, amely idő alatt az elítélt szökésben van, elrejtőzött vagy hatósági rendelkezésre intézetben tartják.

A bíróság a magatartás-felügyeletet megszünteti, ha újabb bűnelkövetéstől már nem lehet tartani. A megszüntetés legkorábban a törvényi legrövidebb tartam elteltével rendelhető el.

A magatartás-felügyelet a törvényben előírt esetekben a minimális időtartam eltelte előtt is megszűnik, ha a szociálterápiai intézetben vagy biztonsági őrizetben történő elhelyezést rendeltek el és ennek végrehajtása megkezdődik. Ezáltal az eredetileg elrendelt magatartás-felügyelet tárgytalan lesz. Az intézkedés befejezésének — a törvénynél fogva — egy további esete, ha a próbaidő letelte után a büntetést vagy a hátralevő büntetést elengedik vagy a foglalkozástól eltiltást kiállottnak nyilvánítják.

A bíróság az elítéltnek a magatartás-felügyelet egész tartamára vagy rövidebb időre olyan utasításokat adhat, amellyel a tiltott vagy megkívánt magatartást pontosan meghatározza.[9]

A bíróság által adható utasítások lehetnek: *a)* a lakhely vagy tartózkodási hely (körzet) elhagyásának tilalma; *b)* eltiltás meghatározott helyek (helyiségek) látogatásától; *c)* a kapcsolattartás, az érintkezés megtiltása olyan meghatározott személyekkel vagy meghatározott csoport tagjaival, akik alkalmat vagy csábítást kínálhatnak további bűntettekhez; *d)* eltiltás olyan meghatározott tevékenységek gyakorlásától, amelyek alkalmat adhatnak e tevékenységgel való visszaélésre; *e)* eltiltás gépjárművek vagy gépjárművek meghatározott fajtáinak tartásától vagy használatától (vezetésétől); *f)* jelentkezési kötelezettség meghatározott időközönként a felügyeleti hatóságnál vagy más szolgálati helyen; *g)* kötelezés a lakhely vagy munkahely minden változásának a felügyeleti hatóságnál történő haladéktalan bejelentésére; *h)* eltiltás meghatározott tárgyak birtoklásától, használatától vagy tartásától; *i)* kötelezés arra, hogy munkanélküliség esetén vegye igénybe az illetékes munkaügyi hivatalt vagy egy más munkaközvetítőt olyan munkavállalói alkalmaztatásra, amelytől nincs eltiltva.

A bíróság az elítéltnek a magatartás-felügyelet tartamára vagy rövidebb időre további utasításokat adhat, nevezetesen olyanokat, amelyek képzésre, munkára, szabad időre, anyagi ill. egzisztenciális helyzetének rendezésére vonatkoznak.

Az utasításokban az elítélt életvezetésére vonatkozóan el nem várható követelményeket nem szabad támasztani. Az utasítások megszegését a felügyeleti hatóság indítványára vétségként büntetik.[10]

II. A magatartás-felügyelet jogintézményének bevezetése heves vitát váltott ki a nyugatnémet irodalomban. Elsősorban kritikai élű észrevételekkel találkozhatunk a vélemények sorában. Ennek bemutatására először Heiko Raabenek az új intézménnyel kapcsolatos állásfoglalására térünk ki.[11]

Raabe a magatartás-felügyeletet érintő egyik elvi aggályát önellentmondásos módon ismerteti. Véleménye szerint különféle kétségek hozhatók fel a tekintetben, hogy egy elítélt, jóllehet büntetését teljesen kiállotta, magatartás-felügyelet alá kerüljön. Az államnak az a fennálló jogosultsága, hogy a büntetés kiállása után intézkedést is előirányozzon a szabadon bocsátottal szemben, semmilyen oldalról nem vonható kétségbe. Egy jogállamban az államnak rendelkeznie kell olyan jogkörrel, hogy a veszélyes bűnözővel szemben védekezzen és segítsen neki.

Más kérdés az, vajon az állam ezt az általános jogosultságot egy olyan intézkedésben, mint a magatartás-felügyelet, alkotmányjogi aggályok nélkül realizálhatja-e. Ez a fennforgó esetben azt jelenti: vajon élhet-e a törvényalkotó a magatartás-felügyelet koncepciójával és a jogállam szempontjai érvényesülését nélkülöző módon alkalmazzon biztonsági és reszocializálási intézkedéseket, amikor „a jogosultságot nem szentesíti az eszköz." A szerző szerint itt a magatartás-felügyelet mikénti kiépítéséről és nem az elvi megengedhetőségnek a problémájáról van szó.

A mások által is felhozott ellenvetés, amelyhez Raabe kapcsolódik, az hogy a magatartás-felügyelet által érintett elkövetői csoport nem egységes, és az intézmény egészen különböző kriminológiai típusokra terjed ki.

[7] Lásd StGB 68. § (2) bek.-t.
A magatartás-felügyelet elrendelésének eseteit, ill. lehetőségeit az egyes szerzők eltérően írják le. Így H. Raabe a magatartás-felügyeletnek négy különböző esetét közli, ti. az általunk ismertetett kötelező erejű elrendelések első, második és harmadik változatát egy esetbe foglalja a következő megfogalmazással: a tettes magatartás-felügyeletét rendelik el pszichiátriai gyógyintézetben, nevelőintézetben, szociálterápiai intézetben vagy biztonsági őrizetben történő elhelyezés felfüggesztése esetében, illetve ezekből az intézetekből próbaidőre történő elbocsátás esetében. (I. m. 23. old.)
R. Krüger a magatartás-felügyelet kötelező erejű elrendelése körébe utalja az általunk említetteken túlmenően azt a StGB 67. § d. (4) bek. szerinti esetet is, „ha elvonóintézetben vagy szociálterápiai intézetben történő elhelyezés avagy a biztonsági őrizetnek a megengedett legmagasabb tartamban való végrehajtása először vált szükségessé". (Ld. a 13. sz. alatti lábjegyzetet.)

[8] Lásd StGB 68. § d.

[9] Lásd StGB 68. § a. (3) bek., valamint 68. § b.

[10] Lásd StGB 145. §-a.

[11] A kritikai értékelést lásd uo. 38. és köv. old., valamint 189—193. old.

További kifogás: a magatartás-felügyelet, pártfogási karakterét, jellegét illetően fölösleges, mert e viszonylatban a pártfogás már fennálló intézményét fedi át.

Raabe az intézkedés célmeghatározását is kérdésesnek és önmagában ellentmondásosnak találja.

Az utasítások, amelyeknek az elítélt alá van vetve, a felügyeltek aktív közreműködését tételezi fel, viszont a magatartás felügyelet által érintett elkövetői kör heterogén kategóriákat foglal magában. Ez a réteg túlnyomóan a rossztól a nagyon rosszig prognosztizált elkövetőkből adódik, míg az intézkedések, melyeknek a törvényalkotó akarata szerint a célul kitűzött reszocializálást kellene szolgálniuk, a legkevésbé sem olyanok, hogy a felügyeltek önkéntes közreműködését, fogékonyságát és megértését feltételezni lehessen.

Fennáll az a veszély is, hogy a magatartás-felügyelet kettős helyzete révén az intézmény szétesik. Különben a magatartás-felügyelet valóra váltását a pártfogáshoz hasonlóan lehetne kialakítani, de úgy is, hogy egyedül a felügyeletet szolgálná. Inkább mindkét (biztonsági ill. reszocializálás) figyelembe veendő szempontok céljai pontos különválasztásának megteremtése szükséges, melyet vagy két különvált intézmény által, vagy egyes esetekben az intézkedés célja szerinti megfelelő hatásfok révén érhetnének el. Raabe úgy látja, hogy a magatartás-felügyeletet — meghatározott elkövetői kategóriával szemben — mint utolsó lehetőséget kell szemlélni, és végül is arra a megállapításra jut, hogy a magatartás-felügyelet abban a formában, mint azt a 2. BRTv. előirányozza, alapos kétséget támaszt.

Raabe aggálya nem általában a magatartás-felügyelet ellen irányul, hanem az új intézménynek az elkövetői körre vonatkozó kiszélesítése ellen, vagyis a magatartás-felügyelet kötelező erejű elrendelésének 4. esetét, azaz StGB 68. f. pontját illetően, amely struktúrájával és személyiségképével nem ide illő. Ez a heterogenitás egyéb nehézségeket is keletkeztet, amelyek részben jogi, részben kriminológiai, illetve kriminálpolitikai jellegűek, úgy hogy — szerinte — nagyonis kétséges, vajon a magatartás-felügyelet eleget tehet-e a törvényi magas elvárásoknak és reményeknek, és így mint jogintézmény tartósnak ígérkezik-e. Szerinte a prognózis csakis kedvezőtlen lehet. Bár a magatartás-felügyeletről rendelkező törvény már hatályba lépett, Raabe mégis azt javasolja, hogy az alkalmazási kört redukálni kell a veszélyes és visszaeső bűnelkövetőkre, tehát a magatartás-felügyelet kötelező erejű elrendelésének 4. változatát mellőzni kell. Ez utóbbi elkövetői kör tekintetében a gondozói, pártfogói feladat ellátását látja indokoltnak. R. Thomann más megközelítésben értékeli a magatartás-felügyelet intézményét.[12]

Különféle fórumokon, már a magatartás-felügyelet törvényerőre emelkedése előtt is, főként az a kérdés vetődött fel e témakörrel kapcsolatban — írja Thomann —, hogy kik gyakorolják a magatartás-felügyeletet: társadalmi aktivák, vagy hivatásos szakemberek. Thomann nézete szerint, mivel egy bürokratikus felügyeleti hatóság munkálkodása keveset segíthet, a felügyeleti hatóságot — amint s ahogy már megvalósították — inkább a pártfogó hivatalával kellene egyesíteni, hogy valamennyi olyan társadalmi szervet, melyek az igazságügyi tevékenységbe illeszkednek, egyesítsék. Kezdettől fogva egy központi szerv kialakítását kellett volna fontolóra venni, amely szerv a magatartásfelügyelet eredményeit megfelelő módon felhasználná.

Emellett nyitott kérdés marad, hogy a magatartás-felügyelet voltaképp egy önálló, külön intézményt igényel-e, nem lenne-e indokoltabb e felügyeletet a pártfogásba beilleszteni, melyet erre hivatott és kiképzett szakerők végeznének. A bürokratizálódást ezáltal lehetne legkönnyebben elkerülni, éppúgy az időközben túlhaladott rendőri felügyelethez való közeledést, s hasonlóságot is.

Sokan a veszélyt abban látják, hogy a felügyelt személy a felügyeleti hatóságot és a pártfogót egymással szemben kijátssza. Egyesek pszichológia és a pedagógia elvi és gyakorlati tapasztalataiból arra a következtetésre jutottak, hogy a magatartás-felügyeletet és a pártfogást személyileg és szervezetileg is külön kell választani, másrészt meg kell valósítani a végrehajtási bírósággal való szerves kapcsolatot. A felügyeleti hatóságot pedig társadalmi aktívákkal kell betölteni.

Thomann nem látja meggyőző szükségességét a magatartás-felügyeleti szervezetnek. Az ellenőrző, felügyeleti rendelkezések, amelyeket a magatartás-felügyeletnek kell betöltenie, már a bíróság kötelessége. Ezért egy további felügyeleti szerv nem szükséges, nem célravezető. Inkább úgy véli, hogy zavarólag hat és a bíróság tevékenységét ezzel akadályozza. A pártfogást tekinti az igazi társadalmi munka egyedül kívánatos formájának, ami megfelel a végrehajtási reform kívánalmainak is.

Ralf Krügernek a nyugatnémet büntetőjog reformjával foglalkozó munkájában is szerepel a magatartás-felügyelet kritikája.[13] Úgy találja, hogy az ítélkező bíróság, a felügyeleti hatóság és a pártfogó közötti hatásköri, illetékességi kérdések (kompetencia) elhatárolása kevésbé tűnik szerencsésnek. Épp egy olyan intézkedésnél, amelyet szabadságvesztés nélkül, ambulánsan kell végrehajtani, tapasztalat szerint a három különböző hatóság együttműködése jelentékeny nehézséggel jár. A magatartás-felügyelet esetében még inkább félő ez, amikor itt bizonyos tekintetben együttesen kell a reszocializálási és a biztonsági célt érvényesíteni. Krüger kérdésesnek találja azt is, hogy az igazságügyi szervek ebben a háromoldalú költségvetési helyzetben a szükséges kiegészítő személyi szükségletet fedezni tudják-e egyáltalán.

Összegzésként a magatartás-felügyelet intézményének jelenleg még egészen csekély sikerlehetőséget tulajdonít. Ehhez hasonló komor prognózist állít fel Zipf is, miszerint a magatartás-felügyelet a háromoldalú büntető jogviszonyban nem megfelelő realizálhatósága folytán meghiúsul.[14]

Nagy Ferenc

[12] Roland *Thomann:* Das Vollstreckungs- und Vollzugsgrecht, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1973. 187. és köv. old.

[13] Mindhárom intézkedésre vonatkozóan lásd: Ralf *Krüger* tanulmányát az 1975. január 1. büntetőjogi reform állásáról: Der Stand der Strafrechtsreform am 1. 1. 1975. Kriminalistik, Heft 12/1974.. 538—539. old.

[14] Uo.

JOGIRODALOM

HARMATHY ATTILA:

*Felelősség a közreműködőért**

I. A műnek, amelyről szólni kívánok, jellegzetessége, hogy — talán a szerző szerénységének következményeképp, talán a hosszú címtől való szerkesztői idegenkedés érvényesüléseként — hamar elárulja olvasójának, hogy sokkal többet nyújt, mint amit a címe ígér. Talán a terjedelemnek nagyobb fele szól a közreműködő felelősségéről a közvetlen kötelezett irányában, sőt a műnek éppen azok a legizgalmasabb részei, amelyek ennek a felelősségnek a deliktuális vagy szerződési alapjáról, valamint arról szólnak, mennyiben van lehetősége annak, hogy a „közreműködő" felelősségét a jogosult a közvetlen kötelezett kihagyásával, közvetlenül ez utóbbi ellen érvényesítse.

A szerző nem leplezi, hogy az elnevezés újdonsága ellenére nem valami szocialista újdonságról kíván beszélni, mégis a kapitalista rendben is élő, fogalmilag el nem különíthető teljesítési (joggyakorlási) segéd és a szocialista rendben nagy szerepet betöltő közreműködő között a különbséget abban látja, hogy az utóbbi rendben válik igazán általánossá a gazdasági műveletek tervszerű végrehajtásában való tervszerű együttműködés (kooperáció), mégpedig állami irányítás mellett a munkamegosztás tervszerű szervezése mellett. A szerző komoly megfontoltságát igazolja, hogy nem hagyja figyelmen kívül sem a szocialista rendben is szereplő vertikális szervezési törekvéseket, sem azt, hogy nem jelentéktelen körben az állami irányítás a kapitalista rendben is észlelhető.

Természetesen a munkamegosztás, mint a közreműködő igénybevételének igen széles körben felfokozó tényezője, a kapitalista rendben is magas fokon áll és előrehalad, bár — talán egy kicsit éppen a közreműködő jelentőségének lefokozása érdekében is — pl. az európai gazdasági közösségnek egyik törekvése az ún. diversifikáció, arra törekvés, hogy az egyes vállalatok többféle terméket állítsanak elő és ne legyenek annyira mások közreműködésére szorulva.

Hogy a szerzőnek azt a szellemes elgondolását, hogy egy régi fogalomnak korszerű új nevet ad, el kell fogadnunk, szinte oldalról oldalra haladva egyre inkább. Gondoljunk csak egy háztartási nagymosás régi rekvizitumaira a katlantól, mosóteknőtől a mángorlóig és a szenes vasalóig, azután nézzük meg az automata mosógépet, vagy éppen a rádiót, televíziót, magnót, amelyek működéséről is igen halvány fogalmunk van, annál kevésbé tudjuk, hogy az egyes elemek minő ipari jogvédelmi oltalom alatt állva hány termelőüzemből kerültek ki, míg valahol a tartós használati cikket eladásra készen összeállították.

Egy nem lényeges ponton kell mégis a szerző disztingválásához megjegyzést fűznöm. A kapitalista rendben is volt a teljesítési segédnek bizonyos iparágban jelentős szerepe. Gondolok azokra a kis, ún. foltozó szabókra, akiknek az volt a fő kereseti forrásuk, hogy neves szalonokban kiszabott ruhákat „konfekcionáltak" a felszabott részek összeállításától a gomblyukak kivarrásáig. Senki sem vitatta, hogy a kis szabó által elkövetett hibákért a „szalonnak" kellett felelnie, a kárt pedig a kicsinek megtéríteni — ha tudta. A szerző, amint látni fogjuk, a teljesítési segéd túlterhelésének kérdését sem hagyja megvilágítás nélkül, de nem foglalkozik a közreműködő csődjének esetével, ami persze ismét a kapitalista rendben gyakorlati.

II. Ami a mű szerkezeti felépítését illeti, rövid bevezetés után két, együttesen elvi és történeti alapvetésként értékelhető fejezet következik. Ezek ismeretében már természetesként fogadja az olvasó a mű lényeges mondanivalóit kifejtő két fejezet tárgyi megosztását. Az előbbi a harmadik személyek bevonásáról és az értük vállalt felelősségről szól, az utóbbi ennek a felelősségnek a szerződéses felelősségi rendszerbe való beillesztését végzi el rendkívül szemléletes módon. Az utolsó, záró fejezetnek az az érdekessége, hogy nem a már megtalált eredmények összefoglalását kapjuk tőle, hanem a szerzőnek e fejezet számára még mindig maradt új mondanivalója, itt nyújtva különösen azokat a gazdasági ténybeli adatokat, amiket — igen helyesen — elkerült a jogi fejtegetések közé beágyazni.[1]

A mű felépítése során — és ez nemcsak az első két fejezetre áll — többnyire bizonyos általános érvényesülésre hivatott, vita tárgyát is alkotó polgári jogi elvi tételekből indul ki, mégpedig azoknak különböző államokban betöltött irodalmi szerepét is alaposan áttekintve. Célja, hogy ezeknek a tételeknek a szocialista gazdasági rendben való átalakulását mutassa be, ha ilyen átalakulás történt és érvényesülésének a szocialista rendhez alkalmazkodását, ha ilyen lényegbeli átalakulás nem történt. Mint „új", tipikusként vonul végig a művön a szocialista kooperáció kívánalma vagy éppen parancsa és az, hogy a közreműködő nagyon jól tudja, mi az a vele szerződő félre háruló feladat, amelyben a maga tevékenységével közreműködik. Ez nem lényegtelen alapja annak, hogy a szerződésszegés nyomán előálló hátrányok a felé a hely felé gördüljenek, vagy azon a helyen maradjanak, amely az igazi okhoz legközelebb áll.

III. Nehéz lenne a történeti áttekintést (II. fejezet) végigkísérni. Világos és érthető a rabszolgatársadalom helyzetképe. Legfeljebb a nexum és a pauperies érdemelt volna még néhány szót.

A francia jogfejlődés áttekintése során a szerző a vétkességi felelősségi elv keletkezésének bemutatására törekszik. Feltűnő, hogy míg sok más vonatkozásban a francia jogtudomány és gyakorlat ott is általános elvekből indul ki, ahol a német idegenkedik a törvény határozottnak látszó kereteinek túllépésétől, itt francia körben válhatott komoly vita tárgyává, van-e szerződéstípusokon felülemelkedő sza-

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1974. 331 old.

[1] Az a francia szokást követő szerkesztési mód, hogy a könyv részletei folyószámmal (1—152.) vannak ellátva, lehetővé tette, hogy az egyes helyekre p. — jelzéssel — hacsak lehetett — ezekkel a számokkal utaljak. Az old. jelzés természetesen oldalt jelent. Igyekeztem az utalásokban a pontok számát felhívni, sokszor viszont az oldalra utalás látszott célszerűbbnek.

bálya az alvállalkozóért való felelősség képletének. (Rodiére negatív állásfoglalása, 27. p.). A német jog fejlődésének bemutatása során szinte meglepő a gyakorlat által az eladó szállítójának a teljesítési segédek köréből kirekesztése egy 1920. évi határozatban azon az alapon, hogy „csak" eszközt és módot nyújt az eladónak kötelezettsége teljesítésére, míg az igazi teljesítési segéd magát az adóst terhelő kötelezettséget teljesíti. (29. p.)

Az egész mű egyik legérdekesebb, eredeti gondolatokban gazdag részletének találtam a kapitalista irodalomban elhallgatott, szinte eltitkolt gazdasági okoknak a leleplezését, amelyek a teljesítési segédért való felelősségre vonatkozó szabályokban tükröződtek. Tunc a prevenciós célt, Esser a személyes vétkességre korlátozott felelősségnek a nagyüzemi termelés körében való elégtelenségét emeli ki, a társadalmi munkamegosztás és a termelők tevékenységének tervszerű beillesztése háttérben marad. (38. p.)

A közreműködőért való felelősséget az alkalmazottért való felelősséggel szembeállítva a szerző úgy látja, hogy az utóbbi a szocialista gazdaságban jelentőségében jelentősen csökken. Ezt azonban azzal magyarázza, hogy a vállalatok, mint jogi személyek alkalmazottainak cselekményeit a jogi személy közvetlen cselekményeként vesszük számba és így nincs szükség az alkalmazottért — mint másért — való felelősség közbeiktatására. (57. p.)

Nagyon érdekessé válik a szerző feldolgozásában még két elhatárolási kérdés. Egyfelől a közreműködő szerződésen kívüli károkozásért való felelőssége (a jogosult ún. oltalmi érdekének megsértése) és a megbízottért való felelősség szabályának különválasztása. (58. p.) E kérdésekben igen érdekesen nézi végig a szerző a magyar ptk. előmunkálatok változatait az 1900. évi tervezettől az 1915. évi ún. bizottsági szövegig a vétkesség nélküli felelősség kérdésében keletkezett, irodalmi viharok közt született 84. sz. kúriai teljesülési határozatot sem hagyva figyelmen kívül. (90. old.) Ehhez meg kell jegyeznem, hogy a teljes ülési határozat nem 1916-ban, hanem 1917 januárjában kelt, mégpedig az alig néhány hónappal korábban, 1916 szeptemberében hozott 13. sz. jogegységi döntvény meghozatala után, amelytől az egyik tanács szinte nyomban a keletkezése után el kívánt térni. Az eltérés, hogy a teljesülés az üzem nagyságát is olyan körülményként jelölte meg, amelyre a gyakorlat az objektív felelősség megállapítását alapíthatja. Nem tudom, a szerző ezt a momentumot nem értékelhette volna-e messzebbmenően. A visszatekintés mindenesetre indokolt volt, mert a Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsa a döntvény módosított szöveggel hatályban tartásával jutott ahhoz a megoldáshoz, amelyet a PTK követ.

Mindenesetre ki kell emelnünk — a szerzővel egyetértve —, hogy a PTK 315. §-ának a rendelkezése nem önálló szabály. Másnak az „igénybevétele" egy ezzel kötött szerződésnek az eredménye, amelynek a típusához és tartalmához képest a felelősség kérdése az igénybe vett oldalán különböző megoldásokhoz juthat. Elég arra utalni, hogy vállalkozói szerződés esetében az alvállalkozói szerződés tipikus eset, megbízás esetében pedig atipikus a teljesítésének másra bízása. Ha ez jogosult, a 315. §-on alapuló felelősség lefokozódik a culpa in eligendo aut inspiciendo esetére, ha nem jogosult, a 315. §-on is túllép. Külön kell még gondolnunk a megbízás nélküli ügyvivő esetére is.

De vajon helyénvaló-e ez a sokszínűség?

A szerző a történeti áttekintésből magyar vonalon levonja azt a következtetést, hogy volt olyan időszakunk, amikor bizonyos mértékig azonos elbírálásban részesítették az igénybe vett harmadik személy szerződésszegését és szerződésen kívüli károkozását, igen élesen vetve fel a kérdést a bifurkáció létjogosultsága tekintetében. Sok érdekes gyakorlati eset elemzésével jut el a szerző a műve egyik lényeges eredményéhez: „A függőség elvének és a személyes felróhatóság kívánalmának feladása, a teljesítési segédért és a megbízottért való felelősség azonos alapokra helyezése a megfelelő megoldás". (93. old.)

A teljesítés során okozott kárért való — az irodalomban néha a jogosult mindenkivel szemben védett oltalmi érdeke eseteként tárgyalt — felelősség kérdésében viszont a megbízottért való felelősség olyan módosított szabályát látná megfelelőnek, amely mindazokat a személyeket fogná át, akik a megbízó érdekében járnak el, ha a magatartásukat a megbízó utasításadás, ellenőrzés révén általában befolyásolhatja. (100. old.)

A II. fejezet utolsó pontja (59. p.) elhatárolási kérdésként szinte mint önálló esszé foglalkozik az ún. kooperációs szerződés önálló típussá minősítése körül kerekedett vitával, amely élesen a Szovjetunió irodalmában alakult ki. A gazdaságirányítás reformjának következményeként más szocialista országokban is érdekes változatokat mutatnak a nézetek, talán a leglátványosabbakat az NDK-ban. Egyet kell értenem a hasonló típuskérdések múltjából következtetve a szerzőnek azzal az állásfoglalásával, hogy a szerződési tartalmak különböző alakulásának helyes kifejtéséhez nem nélkülözhetetlen önálló típus elméleti felállítása.

IV. A mű harmadik fejezete bocsátkozik voltaképpen a közreműködőért való felelősség mélyére, a felelősség érvényesítésének módozatait tárgyalva, amihez csatlakozik a jogosult közvetlen fellépésének lehetősége a közreműködő ellen.

Alapvető kérdés, vajon a kötelmi viszonyok kihatnak-e harmadik személyre is; ha igen, ennek mik a keretei. Elemzésében a francia Code relativitás melletti határozott megnyilatkozásából indul ki és helyesen látja meg, hogy a kötelmek kétszemélyes doktrínája csak a XX. században alakul úgy, hogy a szerződések és harmadik személyek valaminő kapcsolatának tudomásulvételét elkerülhetetlennek látja. A kötelmi jogok publicitásának, a dologi jogoktól eltérően a mindenki által felismerhetőségének hiánya a közreműködő elleni közvetlen jogérvényesítésnek szabad utat nyitó végletes állásfoglalásnak a legkomolyabb akadálya. (62. p.) Természetesen itt is eljut a szerző a gyártó közvetlen felelősségének megoldatlan problémájához, amelyet már korábban is érintett és amely az ismert Contergan-ügy tragikusan nagy volumene folytán váltott ki széles körű vitát és került az NSZK-ban, a Karlsruhéban tartott 1968. évi jogászgyűlés napi-

rendjére is. A jogászgyűlés a deliktualis alap mellett foglalt el többségi álláspontot, de a kérdésre végleges megoldást a szerző sem tud ajánlani Weiss Emíliának a kérdést a magyar irodalomban a legalaposabban kidolgozó tanulmánya után sem. Beéri annak megvilágításával, hogy a fejlődés útja merre halad. (133.old.) A véleményemmel egyezően veti fel a kérdést, vajon a deliktuális alapra helyezkedés megoldja-e a kérdést és vétkesség hiánya esetére nem kellene-e egy továbbmenő felelősségi szabályt is beiktatni. Nézetem szerint a Mtj. 1737. §-a nyújtja minden bizonytalansági eleme és túlságos rugalmassága ellenére a szükségmegoldást, amelyet egyébként lényegileg a perek nagy számában kötött egyezségek igazolnak.

Nem könnyen megoldható a szerző által felvetett az a további előkérdés, vajon ki tekinthető termelőnek, akit a fogyasztóval szemben éppen kötelezni akarunk a kártérítésre. A mások által, harmadikoktól kapott anyagból előállított dolgokat pusztán összeszerelő és így a használatra alkalmassá tett dolog előállítója legyen ez a felelős „termelő"? (78. p.) Ne vegyük rossznéven a szerzőtől, hogy a felelet elől kitér, mondván: „a számunkra érdekes kérdés éppen az, hogy a termelők közti viszonylatban hogyan alakul a felelősség".

E helyen érdemel kiemelést a szerzőnek egy különleges érdeme. A jogtudomány marxista alapjain méltán érzi magát elég biztonságban ahhoz, hogy a magyar múlt jogtudományából az értékes elemeket részben ismertesse, részben pedig építőkövekül fel is használja. Gondosan figyelemmel kíséri a polgári kor magyar klasszikusainak, Grosschmidnak és Szászy-Schwarznak a fejtegetéseit, a Ptk-tervezeteket és a körülöttük kialakult irodalmat, különösen Szladits Károly megnyilatkozásait értékelve, de nem mellőzve pl. Beck Salamonnak egyes, a tárgyat közvetlenül érintő szellemes megnyilatkozásait sem. A múlt magyar értékeinek megbecsülése és a tudományos munkában felhasználása nem egyéni vonása a szerzőnek, inkább csak szembetűnő symptoma, amihez annál inkább el kell jutnunk, minél inkább vesszük kritikus megfigyelés alá a kapitalista rendben élő országok jogát és irodalmát.

V. Az abszolút és relatív szerkezetű jogviszonyok egykor dogmaszerűen pontos elhatárolásának feloldási folyamatát a szerző egyébként is hatalmas irodalmi anyagon kíséri végig, amelyben a szocialista irodalom is az őt megillető helyet foglalja el. A láncolatban egymást követő szerződések összefüggésének, illetőleg az összefüggés fokának a szerző jelentős szerepet juttat. Talán a fejezet eredményét abban láthatjuk, hogy nem lehet ugyan fenntartani azt az álláspontot, hogy harmadik személynek egy mások közt létrejött szerződéses viszonnyal szemben nem lenne semmi kötelező magatartása, mégis — ezúttal Grosschmiddal kissé vitába is szállva — a szerző szerint „A szerződéses felelősség speciális szabályai értelmüket vesztenék, ha károsodás bekövetkezése esetében teljes joggal félre lehetne ezeket tenni és a szerződésen kívüli felelősség szabályait lehetne a döntésnél irányadónak tekinteni". Iskolai példaként a fuvarozó felelősségének szabályaira utal, amelyeket nyilván nem lehet a PTK 339. §-ával helyettesíteni. Megjegyzem, hogy a példa azért nem tökéletes átlátszósága ellenére, mert a fuvarozó tekintetében a teljesítési segéd szabályai — amint ezt más helyen a szerző hangsúlyozza — sok más vonatkozásban sem alkalmazhatók, de a szerző általánosságban is kifejti, hogy szerződéses láncolat esetében a harmadik személlyel, a teljesítési segéddel szemben a gyakorlat az álláspontját igazolva arra törekszik, hogy ne engedje meg deliktuális alapon érvényesítését közvetlen kártérítési követelésnek. (202. old.)

Nem kívánok vitába bocsátkozni a szerzőnek imént kiemelt, a bírói határozatok rendkívül széles anyagának áttekintésére alapított azzal a megfigyelésével, hogy a bíróságokban nem érvényesül a deliktuális alapot favorizáló tendencia, mégis nagyon logikusnak találom Eörsinek azt a megállapítását, hogy a hibás teljesítés szabályainak túl korlátozott szabályai terelik a bíróságokat a deliktuális út választása felé. (100. p.) Persze az is igaz, hogy a PTK 318. §-ára tekintettel nem lehet a deliktuális útra térés megnyilatkozásaként értelmezni, ha egy határozat utal a 339. §-ra.

VI. Az érdemleges tárgyalás második (az egész mű IV) fejezetét a szerző a deliktuális és szerződési alap harcának szinte drámai bemutatása után a szerződéses felelősség problémáira korlátozza, ami mégsem jelenti távolról sem az itt tárgyalt kérdések egyszerűsítését.

A három fogas kérdés, amit felvet és megold; *a)* a más személyért való felelősség összeegyeztethetősége a szerződéses felelősség alapelvével; *b)* a szerződésszegések ama fajtáinak körülhatárolása, amelyekben a közreműködőért való felelősségről szó lehet; *c)* a felelősségnek a közreműködőre áthárításával előállott súlyos és méltánytalanságot mutató helyzettel szemben van-e védekezési lehetőség és ennek milyen eszközei lehetnek. (102. p.)

Az első kérdés kapcsán kerül a vizsgálódás előterébe a jogosult által okozott szerződésszegés problémája (107. p.), amelyhez kapcsolódnak Grosschmidnak a kimentett késedelemre vonatkozó tanai. Ezekhez ugyan nem mindenben csatlakozik a szerző, de jelentősnek találja az azok közt szereplő utalást arra, hogy szerződésszegés esetében valami másról is szó van, mint pusztán a szerződéssel ellentétes eredményről. (211—212. old.)

Ismerek korábbi nagyrészt sikertelen kísérleteket, amelyek publikálásra sem kerültek, annak a tudományos tisztázására, hogy a jogosult az ügy ura-e, aki elfogadásra és együttműködésre nem köteles, hanem ezek elmulasztásával legfeljebb magának okoz kárt. A szerző Asztalos mások által is megközelített eredményéhez csatlakozva állapítja meg, hogy a szocialista elmélet és jogalkotás a jogosult említett magatartását jogellenesnek minősítette. (217. old.) Mindamellett még nem látja tisztázottnak azokat a következményeket, amelyeket a szerződésszegő jogosultra kell hárítani. (220. old.)

A kép teljessége érdekében ki kell még emelni azt a megállapítást, hogy a szerződéssel ellentétes helyzetet harmadik cselekménye idézte elő, amiért a szerződő feleket felelősség nem terheli, vagy — ami ezzel egy tekintet alá esik — természeti esemény az előidéző ok,

a beálló szerződésszegés következményei a szerződőfeleket vagy valamelyiküket veszélyviselés jelleggel terheltetik. (220. old., 109. p.)

VII. A műnek azok közé a különösen érdekes fejezetei közé tartozik, amelyekben a szerző a történeti előzményekből sokat merít, az amely a hibás teljesítés kérdésében az aedilisi edictum előidéző okaiig megy vissza. A jogfejlődés ismertetésébe és a jogösszehasonlítás kereteibe harmonikusan illeszkedik be Weiss Emília arról szóló fejtegetéseinek ismertetése, amely a visszterhesség egyensúlyának hiányához a magyar jog szerint fűződő következményeket behatóan tárgyalja. A szavatosság egyik várható következményével, az actio quanti minorissal a szerző éppen a kölcsönös szerződéses szolgáltatások egyensúlyának kérdésére tekintettel hivatkozik. Weiss Emília kimutatja, hogy az egyensúly hiányának sehol sem volt — a szocialista államok jogában sem — olyan súlyos következménye, mint a Ptk. 201. §-ának (2) bekezdése értelmében. Ehhez érdemes még megjegyezni, hogy a Ptk. közvetlen előzményét nyújtó 9. sz. Legf. Bírósági elvi határozat a szabálynak szinte közrendi jelleget ad. (A bekövetkezett alapvető állami, gazdasági és társadalmi átalakulás határozottabb lépést tesz szükségessé a törvény — t. i. az 1932. évi VI. tv. 1. és 9. §-a — alkalmazásában olvassuk az 1950. évi elvi döntés indokolásában.) Úgy látszik, általánossá alakul az a vélemény, hogy a magyar megoldásban a következmények túlméretezése jelentkezik, amivel a szerződő fél kockázatának, mint az áruviszonyban benntrejlő momentumnak a kiszorítása jár együtt, ez pedig éppen a gazdasági irányítás új rendjében mutatkozik meghaladottnak. Különben igazi egyenértékűség a felek szemléletében nincs. Hiszen a vevő azért vásárol, mert az ő szemében a vétel tárgyának használati értéke nagyobb, mint az érte adott pénzé, az eladó pedig azért ad el, mert a kapott pénz realizálja az előállt értéktöbbletet és teszi lehetővé a továbbtermelést.

Persze keresi a szerző a hibás teljesítés körében is a jogosult szerződésszegésére vonatkozó külön szabályt (113. p.). Valahogy megbeszélés nélkül marad viszont a Ptk. 307. §-a (2) bekezdésének a határidőket feloldó szabályozása. Azt hiszem, nem érdektelen az az eset, amikor a kötelezett a közreműködő családsága miatt válik szerződésszegővé. Az mindenesetre áll, hogy ilyenkor az „átgördítésnek" sincs időbeli korlátja. De talán az is, hogy ilyenkor a közreműködő deliktuális felelősségére áttérés egyszerűbbé válik.

A szerződésszegési szankciók körében is rátalál a szerző a Grosschmid által megnyitott útra. Hogy nevezetesen a szerződésszegés nyomán az alapszolgáltatás csupán vagyoni alapot vált, és jogkövetkezményei voltaképpen nem is jelentenek igazi hátrányt a kötelezettre (116—117. p.).

Az irodalomban uralkodónak tekinthető azzal a nézettel szemben, amely a polgári jogi felelősség céljaként a kelleténél inkább juttatta uralomra a prevenciót (118. p.), szívesen látom, hogy a szerző — mintegy figyelmeztetésként — a vegyes jelleget hangsúlyozza (119. p.).

A kérdéskörnek alighanem a legnehezebben megoldható — egyelőre nyitott — problémája a közreműködő által gyártott és a közvetlen szerződő fél által a megrendelőnek szállított nagy egységbe beillesztett viszonylag csekély értékű alkatrész csekély hibája. Egy ilyen hiba, egy hibás repülőgépalkatrész okozta különleges légköri viszonyokra kedvezőtlen reagálásával a gép lezuhanását, az életüket vesztettek eltartottjainak összességükben csillagászati számot jelentő kárigényét vonva maga után.

Szinte természetes, hogy a szerző a kártérítés limitálásának gondolatához jut el, ahogy eljutott a német vasúti közlekedés kifejlődésével a német Haftpflicht—Gesetz és az annak nyomán járó hasonló jellegű többi jogszabály. Külön tarthatjuk a fuvarozó felelősségének szabályait, amelyeknek a teljesítési segédre vonatkozó szabályokkal vegyítése ellen a szerző méltán tiltakozik.

A magyar jogban — mint tudjuk — a Ptk. 339. §-ának (2) bekezdése nyújtja a kártérítés mértékének korlátozására nyitott általános lehetőséget. A rendkívüli méltánylást érdemlő körülményekre alapított megoldást azonban a közreműködőért való felelősség körében azért látom alkalmatlan útnak, mert éppen a szerződések láncolatát kell szem előtt tartanunk, a méltányosság alapjára helyezkedés pedig láncszemenkint különböző megoldást von maga után. Talán ezt a nehézséget el lehetne kerülni, ha azt a láncszemet, amely a károkok felmerülésének igazi helye, az egész láncolatból kiemelnénk és ebben az egy jogviszonyban döntenénk — itt alkalmazva esetleg a méltányosságot is — a kártérítés mértéke felől. Persze számot kellene azzal vetni, hogy éppen a fizetőképes érdekeltek maradnának ki a jogosult hátrányára.

A szerző megoldása nem enged nagy teret az érdekeltek életkörülményeinek, ami az imént felhozott aggályt tompítja is, hanem inkább arra épít, hogy a felek milyen elemekre számíthattak előre. Így viszont a „valószínűség" jut nem egészen kívánatos szerephez. Ezt a szerző ismét korrigálni törekszik részben szubjektív, részben objektív elemekre építve fel az előrelátathatóságot (126. p.).

VIII. A zárófejezet — átfogó címe ellenére — nem a már kifejtettek áttekintő összefoglalása, hanem a szerzőnek itt is van érdekes új mondanivalója.

Színesen mutatja be a magyar gazdasági életben mutatkozó közreműködési kapcsolatokat különböző szemszögből kiinduló mintegy 8 táblázatba foglaltan. Ezek igen tanulságosak és az olvasó számára így sokkal többet is mondanak, mintha a jogi fejtegetések körében szórta volna őket szét a szerző.

Megmutatja a Ptk. 315. §-a és a 10/1966. Korm. sz. r. 48. §-a közti különbséget. Nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy utóbbi hely a jogosulti közreműködésre nem utal, de annak sem, hogy voltaképpen a közreműködő visszkereseti felelősségét csak az utóbbi hely emeli ki. Ez természetesen nem is jelenti a szabálynak a rendelet tárgyát alkotó szállítási szerződések esetére korlátozását, hiszen a közreműködő felelőssége valamely szerződésen alapul, ez pedig sokféle lehet.

Itt kerül sor a már érintett külkereskedelmi bizományi szerződési forma értékelésére a Központi Gazdasági Döntőbizottság gyakorlata nyomán (142. p.).

A külkereskedelmi vállalatnak a belföldi és a külföldi partnerrel

kötött szerződése közti komformitás hiánya gyakran vezetett a belföldi érdekeltek közti összeütközésekre, amelyek kiküszöbölése és a komformitás biztosítása céljára a bizományi formát magam is helyeseltem, sőt több alkalommal javasoltam is az alvó ügyleti forma korszerű célra újjáélesztését. Sajnos, a külkereskedelmi és más vállalatok csoportérdekeinek harca arra vezetett, hogy — amint erre szintén volt alkalmam rámutatni — valami más született, mint az igazi bizomány[2], amit természetesen szerzőnk is észrevesz, bár igen helyesen tartózkodik attól, hogy a közreműködők sorából bizonyos vonatkozásokban a külkereskedelmi vállalatot, más vonatkozásban ennek külföldi partnerét kirekessze (285. old.).

A továbbiakból újdonságként annak a vegyes alakulatnak a megvilágítását kapjuk még, amikor valaminő vétkesség magát a szerződő felet is terheli. Ilyen alapú részleges megoldásra (kármegosztásra) akkor lát a szerző lehetőséget, ha a szerződőfelet az akadályközlésen felül más mulasztás nem terheli, vagy akkor, ha szelektáltan megállapítható a szerződésszegésnek az a része, amely kizárólag a közreműködő szerződésszegésével áll összefüggésben (297. old.). Nem gondolom, hogy ilyen tényállás nagyon gyakran nehezítené az esetek eldöntését, annak kapcsán csupán egy kérdést szeretnék felvetni.

A szerző szerint a közreműködő a saját szerződésszegésének megfelelő érték alapján fizet ugyan kötbért, az e között és a szállító által fizetett kötbér közötti különbözetet azonban kártérítés formájában kiegyenlíti (289. old.). Vajon ez miképp egyeztethető össze a Ptké 46/A. §-ának a kötbért meghaladó kár érvényesítését a külkereskedelmi szerződésekben kizáró rendelkezésével?

IX. Azt hiszem, az is, aki nem magát Harmathy Attila művét, csak a jelen ismertetést olvassa el, amely a lényeges elemek minél rövidebb összefoglalására törekedett, meggyőződött arról, hogy nem a szocialista polgári jog hatalmas körének egy kis központi szögéhez kapcsolódó cikkének hosszú lére eresztett feldolgozásáról van szó, hanem a polgári jog fő területe, a szerződési jog és jogellenes magatartások joga gazdagodott egy sokoldalú, széles horizontot áttekintő, nagy értékű művel. Ezt az értéket az értékmérő skálának annál magasabb pontjára kellett helyeznem, minél többet foglalkoztam ezzel a jeles alkotással.

Ritka eset, hogy valaki egy nagy távolságot a maga egyéni állásfoglalásainak útján járjon be, de ugyanakkor annyira behatóan és széles körben mutassa be jogintézmények fejlődését a római jogtól kezdve és jelen alakját mindkét társadalmi rendben, áttekintve a kultúrnépek irodalmának színét-javát éppen úgy, mint mindig megbecsüléssel és az értékek elismerésével kortársai tudományos eredményeit, kiemelve végül az eseti döntések szinte beláthatatlan tengeréből a lényegeseket, szerény hangon, de annál meggyőzőbben szállva vitába — ha ez szükséges — a legnagyobbakkal éppen olyan határozottan, mint a magával egy szinten érzettekkel. És — ami a legmeglepőbb — mindez elfér valamennyi tartalomjegyzékkel és mutatóval együtt nem egészen 30 szerzői íven.

Soraimat nem tudom mással zárni, mint annak megállapításával, hogy a magyar polgári jog irodalma egy rendkívüli értékkel gyarapodott.

Nizsalovszky Endre

[2] Külkereskedelmi Jog, 1969. nov. sz.

SZABÓNÉ, NAGY TERÉZ

*A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása**

I.

Mindig örülni kell az olyan műnek, amelyik az elmélet és a gyakorlat szoros egységét tükrözi és amelyben az elméleti munkásság alapvetően gyakorlati irányultságú. Ez ugyanis nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy egy tudományos mű megfelelő hatást fejthessen ki a gyakorlatra, amely tulajdonképpen végső célja minden tudományos tevékenységnek. Szabóné Nagy Teréz monográfiája pedig ilyen mű. Szabóné a gyakorlatból indul ki, a gyakorlat jelenségeinek, folyamatainak elemzése, ennek nyomán feltárt törvényszerűségek megállapítása után következtetéseivel ismét ahhoz tér vissza. Ezért vált ki könyve egyaránt érdeklődést az elmélet és a gyakorlat művelői között.

A monográfiában tárgyalt kérdések mögött végighúzódik az az alapvető gondolat, hogy a büntető igazságszolgáltatás változását, fejlődését alapvetően a társadalmi fejlődés határozza meg. Ezért az egyes fejlődési szakaszok vizsgálata, ennek során végbement változások értékelése, okainak feltárása, a változások nyomán kialakult megoldások hatékonyságának elemzése után lehet eljutni olyan következtetésekhez, megállapításokhoz, amelyek érthetőbbé teszik előttünk a különböző folyamatokat, segítenek feltárni az abban jelentkező és a jövőben ható tendenciákat, ezek által determinált vagy befolyásolt gyakorlati feladatokat és így útmutatásul szolgálnak e feladatok megoldására leginkább alkalmas jogintézmények kialakításához, fejlesztéséhez.

Ennek megfelelően tagozódik a monográfia három nagy részre. Az első részben, amely „A magyar büntető igazságszolgáltatás történeti vázlata" címet viseli, a szerző a magyar burzsoá büntető igazságszolgáltatás jelentősebb vonásairól ad áttekintést, illetve a büntető igazságszolgáltatás szocialista fejlődésének első eredményeit ismerteti. A második részben a szocialista büntető igazságszolgáltatás fórumainak egységesítésével és differenciálásával összefüggő elvi, gyakorlati és kodifikációs kérdéseket vizsgálja a hazai és más szocialista országok viszonyai között. A harmadik részben a szerző e nagyobb tárgykörnek egy részterületével, a szocialista büntetőeljárás egységesítése és differenciálása problémáival foglalkozik.

Az első rész két fejezetet foglal magában. Az első fejezetben egyrészt a fasizálódásnak a burzsoá jogirodalomban való tükröződéséről, másrészt az etatista tendenciáknak a burzsoá jogfejlődésben történt jelentkezéséről, illetve ezeknek a tendenciáknak a fórum-

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1974.

rendszer módosítására gyakorolt hatásáról kapunk áttekintést. A szerző a magyar burzsoá büntető igazságszolgáltatás jelentősebb vonásainak ismertetése során tulajdonképpen e korszak utolsó szakaszára jellemző folyamatokkal foglalkozik és mellőzi a korábbi szakaszok és így a XIX. század végén bekövetkezett kodifikációnak és abban érvényesült liberális szemléletnek elemzését.

A második fejezet a büntető igazságszolgáltatás — a társadalmi rendszerváltozást követő — szocialista fejlődésének eredményeit foglalja össze. A szerző ilyen eredménynek tekinti az egységes fórumrendszer kiépítését, valamint az első szocialista büntető eljárásjog (az 1951. évi III. tv.), valamint az 1954. évi V. törvény (I. Bpn.) rendelkezései alapján a büntetőeljárás egységesítését.

A szerző azonban jól látja, hogy az egységesítési törekvések, az ennek eredményeként kialakult jogi szabályozás a pozitív és előrelépést jelentő eredményei ellenére nem volt mentes az ellentmondásoktól. Az 1951. évi III. törvényben érvényesülő etatista elméleti és jogpolitikai tendenciák hozzájárultak ugyanis ahhoz, hogy a büntetőeljárásban az állam érdekei abszolutizáltan az egyéni érdekek fölé helyeződjenek. Így a Bp. a funkciómegosztás szabályainak meghatározásánál a burzsoá büntetőeljárásban érvényesülő vádkoncepciót juttatva kifejezésre a vád és az ügy urává a vádlót tette. A fellebbezési rendszer még több problémát vetett fel. Pl. „a tényállás — pontosabban: a megalapozatlan tényállás megváltoztatásának az úgyszólván korlátlan lehetősége, valamint a súlyosítási tilalom érvényesülésének a hiánya a másodfokú bírósági eljárásban az új Bp. fellebbezési rendszerének másik két feltétlenül pozitív ismérvét (egyfokozat, revízió) ellensúlyozta, sőt tulajdonképpen le is rontotta". Ez és más okból a fellebbezési eljárás reformatórius rendszere végül is ellene mondott azoknak a feltétlenül megalapozott indokoknak is, amelyek a járásbírósági általános hatáskör kialakítására vezettek — véli a szerző. Aggályosak voltak a belső differenciálást lehetővé tevő intézmények (nyomozás mellőzése, büntetőparancs, előállítás) szabályai az eljárási garanciák érvényre juttatása szempontjából.

A Bp. novella (1954. évi V. tv.) ugyan több változást hozott, ebben azonban nem volt teljesen következetes, ami újabb ellentmondások forrásává vált. Így a terhelt eljárási helyzetének erősítése érdekében bevezetett terheltté nyilvánítás intézménye — az indokolatlanul szigorú előfeltételhez kötés folytán (ki követte el a bűncselekményt) — a gyakorlatban, de az elméletben sem jutott egyértelműen pozitív értékeléshez. Az ujjáalakított fellebbezési rendszer (a tiszta kasszáció) bevezetése a büntetőeljárás hatékonysága csökkenésével járt, rendkívül meghosszabbítva az ügyek átfutási idejét, s ezáltal növelve a vád alá helyezett, de jogerősen még el nem ítélt terhelt bizonytalan helyzetét. A bírósági szakaszban érvényesülő funkciómegoszlással kapcsolatos új rendelkezések a korábbi szabályozáshoz viszonyítva negatív tendenciát tükröztek és tulajdonképpen a védelem funkciójának alanyait helyezték hátrányosabb helyzetbe. A differenciálás lehetősége is szűkült a belső differenciálást szolgáló intézményeknek az eljárás egységesítése érdekében történő hatályon kívül helyezése folytán.

A szerző a jó kritikai érzéket mutató elemzés után arra a következtetésre jut, hogy bár a büntetőjogi felelősség megállapításának és elbírálásának egységes rendje 1955-ben megvalósult, az sok formális elemet tartalmazott, bonyolult, hosszú volt, és a büntetőeljárás garanciális szempontból rendkívül jelentős szerkezeti és strukturális vonásait nem, illetőleg nem következetesen és hibamentesen tükrözte.

A monográfia második részében (III—VI. fejezet) a szocialista büntető igazságszolgáltatás fórumai egységesítésének és differenciálásának folyamatairól kapunk részletes és elemző áttekintést.

A III. fejezetben végigkísérhetjük az egyes szocialista országokban az egységes igazságszolgáltatási szervezet kiépítésének, illetve a büntető igazságszolgáltatás fórumai egységesítésének legfontosabb állomásait, a folyamatokban jelentkező hasonlóságokat. A IV. fejezetben viszont részletesen tájékozódhatunk az egyes szocialista országok büntető igazságszolgáltatása differenciálásának útjairól. Ezek az utak a hasonlóság ellenére az egyes szocialista országokban lényegesen többrétűek, és a történeti fejlődés sajátos, egyedi vonásai által sokkal inkább befolyásoltak, mint az egységesítés folyamatánál. A szerző azonban mégis talál egy alapvető és közös okot a differenciálás folyamatára. Ez pedig — szerinte — a csekély jelentőségű bűncselekmények miatti felelősség megállapításának eltérő rendje iránti igény tényleges létezése. Ennek érvényre juttatása természetesen különböző módokon történhet. A szerző szerint azonban az egyes országokra jellemző tartalmi eltérések ellenére öt törvényszerűen jelentkező módozat ismerhető fel és követhető a differenciálás megvalósításában az egyes szocialista országokban. A továbbiakban ezekről kapunk rövid, elemzett ismertetést a fejezetben.

Ilyen előzmények után tárgyalja most már a monográfia a hazai megoldásokat egyrészt a büntető igazságszolgáltatás fórumainak differenciálása (V. fejezet), másrészt a jelentéktelen és a kisebb súlyú bűncselekmények miatti büntetőjogi felelősségre vonás (VI. fejezet) tekintetében. Az előbbi kérdéskomplexummal kapcsolatosan a szerző részletesen foglalkozik a társadalmi bíráskodás, a bűncselekményeknek fegyelmi hatáskörben történő elbírálása jogi szabályaival, elvi és gyakorlati problémáival és végső következtetésként olyan álláspontra jut, hogy a fegyelmi, társadalmi és büntetőjogi felelősség viszonya megnyugtató tisztázásra szorul és következetes szabályozást igényel, mégpedig részint általános, részint pedig a különös rendelkezések megfogalmazása útján. Az utóbbi témakörben sokoldalú elemzését láthatjuk a jelentéktelen vagy a társadalomra elenyésző mértékben veszélyes jogsértések problematikájának. A szerző behatóan foglalkozik e bűncselekmények büntetőjogi szabályaival, a társadalomra csekély veszélyességű magatartások szabálysértéssé alakítása kérdéseivel, a büntetőeljárás megindításának és lefolytatásának mellőzésével, a csekély jelentőségű bűncselekmények és súlyos szabálysértések jogi rendezésének lehetséges útjaival, ez-

zel összefüggésben a dekriminalizáció szükségességével és korlátaival, valamint a büntetőeljárás mellőzésének elvi és gyakorlati problémáival. Ennek során nemcsak a különböző differenciálódási folyamatokról kapunk tájékoztatást, hanem megismerkedhetünk a szerző kritikai észrevételeivel, figyelemre méltó javaslataival is.

A monográfia részletesen foglalkozik a jelentős eljárásjogi következményekkel járó anyagi jogi változásokkal, ezzel együttjáró differenciálódási folyamattal, annak egyes állomásaival. Végigkísérhetjük tehát azt a folyamatot, amely a kisebb súlyú bűntettnek az egységes bűntettfogalom keretei közötti megjelenésével vette kezdetét, majd a fokozatos terjedésén, ezáltal az egységes bűntettfogalom feloldásán, valamint az általános szankcióként alkalmazott szabadságvesztő büntetések differenciálásán keresztül a bűntetti és vétségi bűncselekmény-kategóriák elhatárolásával és ennek törvénybeiktatásával fejeződött be.

A monográfia harmadik részében (VII—X. fejezet) a szocialista büntetőeljárás egységesítése és differenciálása problémái kerülnek részletes tárgyalásra.

A VII. fejezet a büntetőeljárás egységesítésének és differenciálásának elméleti problémáival foglalkozik. Részletes bírálatát olvashatjuk a büntetőeljárás lényegére vonatkozó szélsőséges irányzatoknak (a cselekményösszesség elmélete, a tiszta processzuális elméletek), majd áttekintést kapunk a feladatmegoszlás a szocialista büntetőeljárásban kérdésével kapcsolatban vallott újabb nézetekről. A funkciómegosztást tekintve a szerző alapkoncepcióként annak hármas (bűnüldözési, igazságszolgáltatási, védelmi funkció) tagozódását fogadja el, és ezen az alapon fejti ki a funkciómegosztás tartalmával, valamint az egyes funkciók mibenlétével kapcsolatos felfogását. Arra a helyes következtetésre jut, hogy a funkciómegosztás hathatós és nagyon jelentős garancia a szocialista büntetőeljárásjog helyes és minden káros szubjektivizmustól mentes megvalósulására.

A VIII. fejezetben a szerző részletesen ismerteti az európai szocialista országokban a büntetőeljárás terén végbement egységesítési és differenciálási folyamatokat, ezekkel összefüggő jogi megoldásokat. Ezek az összehasonlító vizsgálatok jó szolgálatot tesznek a magyar büntetőeljárásban jelentkező hasonló folyamatok és ezek jogi szabályozása jobb megértéséhez.

A következő (IX.) fejezet az eljárási feladatok differenciálásának érvényesülésével foglalkozik a magyar büntetőeljárásban. A feladatok megosztása folyamatának felvázolását a szerző az 1958. évi 16. sz. tvr.-rel kezdi, amelyet a differenciálás első állomásának tekint. Ismerteti a tvr. által hozott változásokat, majd elemzi azokat a szabályozásokat, amelyeket a differenciálási folyamatban az 1962. évi 8. számú tvr. (Be.) hozott. Ezeken az alapokon a továbbiakban a szerző a feladatmegosztás továbbfejlesztésének perspektívájával kapcsolatos elképzeléseit vázolja fel. Ennek rendjén fejtegetést olvashatunk az eljárási feladatok kapcsolatáról, a feladatok megosztásáról az eljárás szakaszai között, valamint a feladatmegosztás továbbfejlesztéséről a bűnüldözési funkció keretei között.

Az utolsó (X.) fejezet a differenciálásnak a magyar büntetőeljárás lefolytatásának módjában való érvényesülésével összefüggő kérdésekkel és a szerzőnek idevágó következtetéseivel foglalkozik. Végigkísérhetjük az egyszerűbb formák kialakítását a Be. és a Bn. szabályaiban, megismerkedhetünk a forma-differenciálás problémáival, továbbá az egyszerűsített eljárás szabályozásával, a szerzőnek ehhez fűzött figyelemre méltó megjegyzéseivel, a további fejlődést segítő elképzeléseivel, javaslataival.

II.

A monográfia megjelenésekor az új Be., az 1973. évi I. tv., amelynek számos (köztük alapvető) rendelkezése egybeesik a szerzőnek az egyes kérdések vizsgálata során kidolgozott végkövetkeztetéseivel, már ismert volt. Ez azonban nem csorbítja a monográfia értékeit, ellenkezőleg arra utal, hogy a szerző helyesen ismerte fel a társadalmi fejlődés által kiváltott vagy befolyásolt folyamatokat, amelyek a szocialista büntető igazságszolgáltatás területén új igényeket támasztottak, új szabályozást sürgettek. Annál is inkább állítható ez, mert nyilvánvaló, hogy a szerző korábbi publikációi, a kodifikációban való személyes részvétele hozzájárult ahhoz, hogy egyes kérdések szabályozása úgy történjen, ahogy történt. Ezért azok az egybeesések, amelyek a monográfiában és a Be.-ben az eljárási funkciók megosztását [9. § (1) bek.], a bűntetti és a vétségi eljárás differenciálását (89. és a köv. §-ok), valamint az eljárás lefolytatásával kapcsolatos, az egyszerűsítést, illetőleg a gyorsítást célzó különböző rendelkezéseket illetően mutatkoznak, egyenesen a monográfia pozitívumaiként kell értékelni, annál is inkább, mert a monográfia mintegy elméleti megalapozását adja ezeknek, s az itt nem említett más jogi megoldásoknak.

A monográfia érdeme és egyben tanulmányozását is nagyon megkönnyíti, hogy a szerző világosan felvázolja a szocialista büntető igazságszolgáltatásnak a felszabadulást követő időszakban jelentkező két alapvető fejlődési tendenciáját és az egyes kérdéseket e tendenciák keretei közé ágyazva tárgyalja. Kiindul az öröklött igazságszolgáltatási rendszerből, majd végigkíséri a szocialista társadalmi rendszer kialakulásával együttjáró legfontosabb társadalmi, gazdasági és politikai változásokat. Az igazságszolgáltatás szervezeti és funkcionális kérdéseit e változásokkal párhuzamosan vizsgálja és jut arra a következtetésre, hogy a fejlődésnek két szakasza különböztethető meg. Az első szakaszban az addig széttagolt igazságszolgáltatási fórumrendszert, valamint a büntetőjogi felelősségre vonás módját illetően határozott egységesítési folyamat ment végbe. A második szakaszban részben a szocialista demokrácia egyre következetesebb érvényesítése folytán, részben az egységesítési folyamat következményeként létrejött ellentmondások feloldása érdekében a büntetőjogi felelősség jogi szabályainak módosulása, ennek megfelelően az igazságszolgáltatási fórumrendszer, valamint maga az eljárás megváltozása következett be, vagyis egy lényeges differenciálódási folyamat vette kezdetét. A monográfiában tárgyalt alapvető kérdések tekin-

tetében ezt a két folyamatot mindig végigkísérhetjük. A hangsúly a monográfiában azonban a differenciálódási folyamaton van. A szerző helyesen úgy látja, hogy egyrészt ez a folyamat még távolról sem ért véget, másrészt bizonyos általa helyesnek tartott elképzelések megvalósítása is még további differenciálást igényel.

A differenciálódási folyamat azonban szorosan kapcsolódik az előzményekhez, mindahhoz, ami az egységesítési folyamat során ment végbe. A szerző ennek tudatában volt. Kritikusan vizsgálta az első szakaszban érvényesült egységesítési folyamatot és tárta fel a jogi szabályozásban jelentkező ellentmondásokat, akadályozó tényezőket. Erre azért volt szükség, mert a büntető igazságszolgáltatás szerkezeti felépítése és eljárási szabályai a gyakorlatban nem teljesítették hatékonyan és maradéktalanul a szocialista társadalom védelme érdekében jelentkező feladatokat. Ennek okai (a hibák, a fogyatékosság) pedig elsősorban a társadalmi fejlődést befolyásoló tényezőknek, illetve a fejlődés során kialakult új körülményeknek fel nem ismerésében vagy nem kellő felismerésében találhatók. E gondolatok szem előtt tartásával vizsgálta és elemezte a szerző a büntető igazságszolgáltatás fejlődésének menetét a szocialista viszonyok között, vázolta fel e fejlődés során jelentkező két alapvető folyamatot, ennek kiemelkedő állomásait, a két folyamat időnkénti találkozásából adódó problémákat és jutott el ahhoz a végkövetkeztetéshez, hogy a fejlődés adott szakaszában a differenciálás a fejlődés szükségszerű útja. Ez a megállapítás lett az az alap, amelyen a szerző kidolgozta a jelenlegi szabályozáshoz kapcsolódó, illetve a jövőt illető elgondolásait, javaslatait.

Az említett alapállás a monográfiában feldolgozott kérdéseknél mindig figyelemmel kísérhető. A szerzőnek a már említett legfontosabb kérdések (az eljárási funkciók megosztása, a bűntetti és a vétségi eljárás differenciálása, az egyszerűsítést és a gyorsítást szolgáló eljárási megoldások) tárgyalásánál az volt az egyik vezérgondolata, hogy az eljárási szabályokat az elbírálásra kerülő bűncselekmények jellegének megfelelően, differenciáltan kell szabályozni. A monográfiában részletes és itt nem ismertethető fejtegetést olvashatunk a differenciálás alapvető ismérveiről, a jogi szabályozás elvi-elméleti és gyakorlati kérdéseiről. Mindezek a fejtegetések nemcsak a jogi szabályozás és annak hátterében levő tényezők jobb megismerését szolgálják, hanem jól segítik a gyakorlatot is az eljárás törvényességének és eredményességének hatékonyabb érvényesülése céljából.

Figyelemre méltóak azok a fejtegetések is, amelyek az eljárás egyszerűsítési lehetőségeivel foglalkoznak. E kérdések tárgyalásánál a szerző abból indul ki, hogy a büntetőjogi változásoknak (az addig egységes bűncselekményfogalom bűntett — vétségre való felosztásának) az eljárási jogban történt tükröztetése, azaz a bűntetti és vétségi eljárás bevezetése után is az új Be.-ben a bűntetti eljárás szabályai az általánosak, és a vétségi eljárás szabályai a kivételesek. Ilyen alapállásból foglalkozik azután a szerző a különböző, a bűntetti és a vétségi eljárásban érvényesülő egyszerűsítési lehetőségekkel. Hangsúlyozandónak tartja azonban, hogy az egyszerűsítési lehetőségek nem korlátozhatják a büntetőeljárás céljai megvalósulását, nem csökkenthetik az eljárás hatékonyságát. Ellenkezőleg, ezek a lehetőségek éppen a hatékonyság növelését vannak hivatva szolgálni s változatlan feladat a büntetőeljárás céljainak olyan megvalósítása, amelyet a szocialista társadalom joggal elvár.

A monográfia jelentőségének megfelelően foglalkozik a védelem kérdéseivel és annak gyakorlásával kapcsolatos szabályokkal. Az új Be. idevágó rendelkezéseinek ismertetése és elemzése mellett a monográfia feltárja e rendelkezések tartalmát, felvázolja azokat a körülményeket, amelyek ilyen szabályozást tettek szükségessé és megvilágítja e rendelkezések valóságos rendeltetését, szerepüket az eljárási feladatok érvényre juttatásában.

III.

A monográfia gazdag anyagából csak a legfontosabb kérdésekre tértünk ki és nem volt lehetőség számos részletszabályozással kapcsolatos szerzői fejtegetéssel foglalkozni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezek a kérdések elhanyagolhatók lennének, vagy nem tartalmaznak olyan elgondolásokat, amelyek figyelmet érdemelnének. Ellenkezőleg, ezek a fejtegetések rendkívül hasznosak, jól segíthetik a gyakorlatot, de kiindulópontjává válhatnak további elméleti feldolgozásoknak is. A könyv értékelésénél azonban azok a kérdések, azok a vonások érdemelnek elsősorban kiemelést, amelyek a szerző koncepcióját jellemzik, a mű fő törekvéseit tükrözik. A monográfiából pedig világosan kitűnik, hogy a szerző a társadalmi fejlődés, és ennek keretei között a büntető igazságszolgáltatás fejlődése kritikus elemzésével, az alapvető fejlődési tendenciák feltárásával, a fejlődés menetében jelentkező hibák és torzítások bemutatásával, az új szabályozások valódi tartalmának és összefüggéseinek ismertetésével a jövőt kívánta szolgálni, összhangban azzal a megállapításával, hogy a szocialista társadalmi viszonyok rohamosan fejlődnek, a szocialista jogviszonyok, közöttük az eljárási jogviszonyok sem kövesedhetnek meg. Az új, a korszerű megoldások kialakítása érdekében viszont szükséges ismerni a fejlődés valóságos folyamatait, az abban jelentkező alapvető tendenciákat, elkerülni a korábbi hibákat, torzításokat. Csak így lehetséges a szocialista társadalmi követelményeknek megfelelő büntető igazságszolgáltatási rendszert kiépíteni és továbbfejleszteni. Szabóné Nagy Teréz az egyre fejlődő hazai büntető eljárásjogi irodalmunk értékei közé tartozó művével e célok megvalósulásához ad jelentős segítséget és ösztönzést. Művének ez adja meg igazi jelentőségét a gyakorlat, az elmélet és a kodifikáció terén egyaránt.

Gödöny József

A. AKSZENYENOK — V. A. KIKOTY — L. P. FOMINA:

*A burzsoá agrárjogi elméletek kritikája**

A Szovjet Tudományos Akadémia „Nauka" kiadójának gondozásában megjelenő társadalomtudomány-elméleti sorozat, amely „Napjaink burzsoá társadalomtudományi elméletei és azok kritikája" címet viseli, a burzsoá társadalomtudomány jelenleg uralkodó koncepcióinak komplex bemutatását és azoknak marxista-leninista szempontból történő komplex elemzését tűzi ki célul. A komplexitás a feldolgozás során az elemzett társadalomtudományi elméleteknek az adott fejlődési szakasz, avagy az adott ország gazdasági, szociális, politikai rendszerével való együttes vizsgálatát jelenti. A marxista-leninista alapról kiinduló bírálat kettős feladatot szab meg. Egyrészt igényli a gazdaság és a társadalomtudomány közötti ellentmondás feltárását, azt, hogy a burzsoá társadalomtudományi elméletek, különösen a jogtudomány, hogyan igyekszik a gazdasági, politikai ellentmondásokat a kapitalizmus jelenlegi fejlődési szakaszában a fejlett tőkés országokban a jog eszközeivel korrigálni, hamisan tükrözni, másrészt pedig jelenti a burzsoá szovjetológusok elméleteinek bírálatát.

Akszenyenok — Kikoty — Fomina szerzőknek a jelenlegi burzsoá agrárjogi elméleteket elemző, és azok kritikáját adó könyve, — amely ugyancsak az ismertetett kiadványok sorában jelent meg, — minden tekintetben eleget tesz a sorozattal szemben felállított igényeknek, akkor, amikor a burzsoá országok mezőgazdasági jogalkotásának és a mezőgazdasággal kapcsolatos jogi elméleteknek az értékelését a gazdasági-politikai környezettel összefüggésben vetíti elénk, bemutatván ilymódon a jogtudományi elméletek politikai és osztálygyökereit, elérvén ezzel a bemutatással annak a megegyezésnek és egyúttal ellentének a feltárását, amely a polgári társadalmakban a gazdasági, társadalmi ellentmondások elmosása érdekében a jogtudomány feladata.

A könyv első fejezete, — amely „Az agrárkérdés a kapitalista országokban és a burzsoá agrárjogi elméletek kritikájának feladatai" címet viseli, — képviseli mindazt az általános gazdaságelméleti, politikai megalapozást, amelyre épülnek a burzsoá agrárjogi elméleteket ismertető és azoknak bírálatát adó fejtegetések. E fejezeten belül a szerzők ismertetik a kapitalista agrárviszonyoknak mint a kapitalizmus általános válságát leginkább tükröző gazdasági viszonyoknak a lényegét. Jellemzik a kapitalista agrárviszonyokra épülő és az agrárelméleteknek a funkcióit, majd méltatják mindazokat a kiemelkedő szovjet közgazdasági és jogtudományi munkákat, amelyek a burzsoá agrártörvényhozással és agrárjoggal foglalkoznak. Végül megszabják a burzsoá agrárelméletek tudományos kritikájának feladatait és elveit.

A „Burzsoá agrárjogi elméletek fogalma és renszerezése" címet viselő II. fejezet meghatározza a burzsoá agrárjog mint a burzsoá jogrenszer egyik önálló jogágazatának fogalmát, megjelöli azokat a társadalmi, politikai és módszertani ismérveket, amelyekre támaszkodva történik majd a továbbiakban az agrárjogi elméletek körülhatárolása és jellemzőinek felvázolása.

A harmadik részben a szerzők a politikai, társadalmi ismérvek alapján a burzsoá agrárjogi elméleteket, mint a burzsoá társadalomtudomány szerves alkotórészét teszik vizsgálat tárgyává. Megállapítják, hogy valamennyi agrárjogi irányzat, nevezetesen a polgári demokratikus, az újliberális, az újfasiszta és a klerikális, alapvetően a kapitalista fejlődést kísérő osztályharc eredményeként alakult ki, ezért annak jegyeit magán viselve elsősorban ugyan a tőkés-földbirtokos osztály érdekeit képviseli, de ugyanakkor nem képes teljesen elzárkózni a mezőgazdasági foglalkozású kisegzisztenciák igényének figyelembevételétől.

A negyedik fejezet a burzsoá agrárközjog elméletével ismertet meg. Bemutatja keletkezésének okait, fejlődésének útját, elméletének lényegét, megállapítván, hogy a burzsoá agrárközjogot azoknak a jogi eszközöknek és jogintézményeknek az összessége alkotja, amelyek elősegítik és lehetővé teszik a burzsoá állam részére a mezőgazdaság állami szabályozását. Ezeket az intézményeket alapvetően a mezőgazdaság állami szabályozását jelentő gazdasági módszereknek, az állami beavatkozás adminisztratív eszközeinek és a mezőgazdasági tervezésnek a jogi vetülete jelenti.

A burzsoá agrár-magánjog, amelynek elméletét a szerzők az V. fejezetben elemzik, fogalmát tekintve a burzsoá magánjog azon intézményeinek az összességéből áll, amelyek a mezőgazdaság területén az általános magánjog szabályaitól eltérően érvényesülnek. Ezek a szabályok — amelyek összességének jogági önállósága a burzsoá jogtudományban nem osztatlanul elfogadott — a következő jogintézmények keretében jelenik meg a burzsoá agrár-magánjog tárgyaként; a fizikai és jogi személyek megítélése a mezőgazdaság területén; a mezőgazdasági termelőeszközök tulajdonjogának a kérdései; a mezőgazdasággal kapcsolatos kötelmi viszonyok szabályai; és végül a mezőgazdasági termelőeszközök öröklési szabályainak eltérése az általános magánjog szabályaitól.

Az agrár-magánjog intézményeit a kapitalista mezőgazdaságba való állami beavatkozás, nevezetesen a mezőgazdasági közjog eszközeivel történő szabályozás emeli ki az általános magánjog keretéből. Ez a szerves kapcsolat a mezőgazdasági közjog és magánjog között elvezet ahhoz a kérdésfeltevéshez, hogy vajon ez az összefüggés nem kellene-e, hogy eredményezzen egy önálló mezőgazdasági jogág létrehozását a fejlett tőkés államokban, egy olyan önálló jogágat, amely megszünteti a köz- és magánjog különállását a mezőgazdaság területén.

Ezt a kérdést vetik fel és szentelnek neki nagy figyelmet a szerzők a könyv VI. fejezetében, megállapítván, hogy a fejlett kapitalista államokban a mezőgazdasági termelőerők fejlődésének következményeként egyre szélesebb körben elfogadott az a vélemény a burzsoá jogtudományban, hogy a mezőgazdaság szabályozása a termelőerők fejlettségének jelenlegi fokán mind az agrár-közjogot, mind az agrár-magánjogot magába foglaló egységes agrár-jog keretében a legcélra-

* G. A. *Akszenyenok*—B. A. *Kikoty*—L. P. *Fomina:* Kritika szovremennüh burzsuaznüh agrarnopravavüh teorij. 3201. Nauka. Moszkva. 1972.

vezetőbb. Az egységes agrár-jogot, annak rendszerét a következő jogterületek összessége alkotja: a mezőgazdasági vállalati jog; a mezőgazdasági földjog; a mezőgazdaság termelés szabályozásának joga (pl. az állattenyésztés, a növénytermesztés jogi kérdései); a mezőgazdasági kereskedelmi jog; majd az önálló mezőgazdasági eljárási jog.

Az agrár-jog tárgyát alkotó jogterületek közül a szerzők a mezőgazdasági vállalatok jogi kérdéseit, és a földtulajdonjog kérdését ítélik alapvető fontosságúnak és ezeket állítják a kritikai elemzés középpontjába. A mezőgazdasági vállalatnak, az agrárjog alapintézményeként bemutatását a mezőgazdasági vállalat fogalmához fűződő gazdasági és jogi következmények indokolják. A burzsoá mezőgazdasági jog vállalatként azt a mezőgazdasági vállalkozást ismeri el, amely megfelel az adott kapitalista ország gazdasági fejlettségének, amely a mezőgazdasági termelőerők fejlődését a legmaximálisabban elősegíti. A burzsoá mezőgazdasági jog alanyaként tehát csak az a vállalkozás jelentkezhet — az a vállalat élvezheti a mezőgazdaság állami szabályozásából származó gazdasági előnyöket, mint pl. hitel, piacszervezés stb., amely megfelel az előírt gazdasági követelményeknek. A mezőgazdasági vállalat jogi problematikájához kapcsolódik továbbá a burzsoá agrár-jognak ún. „szociális" jogként való számontartása, az a burzsoá nézet, amely szerint az agrár-jog össztársadalmi érdekeket szolgál, mivel az egyes mezőgazdasági vállalkozók érdekein keresztül az egész társadalom érdekét fejezi ki.

A szerzők felhívják a figyelmet ennek az elméletnek a kapitalista gazdasági viszonyokat elkendőző, meghamisító voltára, kihangsúlyozva, hogy itt valójában csak a komoly gazdasági eszközökkel bíró mezőgazdasági vállalkozók védelméről van szó.

Az egységes burzsoá agrár-jog másik központi jogterületét a földtulajdon és földhasználat összességét átfogó földjog alkotja. A földtulajdonjog szabályainak az egységes magánjog keretéből történő kiválását a földtulajdoni és földhasználati viszonyok széles körű állami szabályozása alapozta meg. A mezőgazdasági termelőerők fejlődése következtében előálló azon objektív szükségszerűséget, amely a föld társadalmasítását kívánná meg — emelik ki a szerzők —, megakadályozzák a burzsoá társadalom politikai viszonyai, gátjává válva ily módon a termelőerők fejlődésének.

A VII. fejezet utolsó gondolatkörként a nemzetközi agrár-jog egyes kérdéseivel foglalkozik. A szerzők a fejlett burzsoá államok gazdasági tevékenységében kialakult nemzetközi munkamegosztás gazdasági teoriájával kapcsolatosan elemzik a nemzetközi agrárjog keletkezésének folyamatát, fogalmát, és egyes jogintézményeit. Különösen súlyt helyeznek annak a hatásnak a részletes bemutatására, amelyet az egyes burzsoá államok „belső" agrárjogára gyakorol a nemzetközi agrár-jog.

A több mint 300 oldal terjedelmű munka alapgondolatainak rövid jellemzését követően két kérdéshez, a burzsoá tulajdonjog elmélethez és ezzel összefüggésben, erre ráépülve a burzsoá civiljogrendszer tagozódásához fűznénk néhány gondolatot. Ezeket a témákat a szerzők nem fejtik ki önálló megjelölés alatt, azonban mindannak a mondanivalónak a summázata, amelyeket az egyes fejezetekben megjelölt címszavak alatt megismerhetünk, a burzsoá tulajdonjog-elméletre és a burzsoá civiljogtudomány alapkérdéseire világít rá.

Közismert, hogy a szocialista tulajdonjogi elméletben egészen a legutóbbi időkig egyértelműen elfogadott volt az a nézet, amely szerint a burzsoá magánjog a tulajdonjogot korlátlannak tekinti. Ennek megfelelően a szovjet jogtudományban elfogadott az a vélemény, amely a monopolkapitalizmus tulajdonjogi fogalmát a klasszikus kapitalista árutulajdonjog fogalmával azonosítja. Sőt mi több, egészen az 1960-as évek elejéig a szovjet irodalom a szocialista társadalmi tulajdonjog fogalmát is a klasszikus kapitalista árutulajdonjog fogalommal jellemezte. A burzsoá tulajdonjog korlátlanságának elvéből következett többek között a szocialista jogtudományban kialakult az a vélemény a burzsoá civiljogtudomány tagozódásával kapcsolatban, amely szerint a köz- és magánjog megkülönböztetést elsősorban a magántulajdonba és a magánérdekbe való beavatkozás kizárása tartja fenn a burzsoá jogtudományban.

A szerzők impozáns méretű burzsoá közgazdasági és jogtudományi irodalomra támaszkodva bebizonyítják, hogy a fejlett tőkés államokban a magántulajdon a termelőerők koncentráltsága következtében — amely szükségessé teszi az állam adminisztratív gazdaságszervező és közgazdasági szabályozó szerepét — megszűnt korlátlan árutulajdonjogként funkcionálni. A modern kapitalizmusban a termelőerők tehát túlnőnek a magántulajdonjog horizontján. Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódva ismertetik a szerzők először a szovjet jogirodalomban a burzsoá jogrendszer tagozódásában az utóbbi 20 esztendőben bekövetkezett változásokat, amelyek a köz- és a magánjog közötti határ elmosódását eredményezik. Ez a változás a vagyoni viszonyok szabályozása terén a gazdasági jog kialakításához vezetett, amelynek megfelelő jogágazat a mezőgazdaság egységes szabályozása érdekében létrehozott egységes agrárjog.

A szerzők ugyanakkor erőteljesen hangsúlyozzák, hogy a fejlett burzsoá országokban a termelőerők koncentráltsága és technikai színvonala, ha meg is követeli az állam aktív beavatkozását és irányító szerepét a gazdálkodási tevékenység alakításába, annak következtében, hogy az állami beavatkozás továbbra is a magántulajdon kizsákmányoló jellegű minősége mellett megy végbe, a jognak a magántulajdonjogot védő szerepe, a tőkés állam kétségkívül egyre növekvő gazdasági irányító tevékenysége ellenére továbbra is domináns. Ez pedig az agrár köz- és magánjogot egységesítő agrárjog ágazata vonatkozásában azt jelenti, hogy ezen a jogágazaton belül a közérdek fogalmának kialakítása, a magántulajdon, a magánérdekeltség figyelembevételével történik.

A könyv tartalmi értékeinek a jellemzését követően nem zárkózhatunk el annak szerkezetére vonatkozó kritikai megjegyzések megtételétől. Bizonyára a téma szerzői kollektíva általi feldolgozása eredményezi elsősorban, hogy több ízben fordul elő átfedés egyes kérdések bemutatásánál, értékelésénél. Mindannak a követelménynek a teljesítése, amely nagyon helyesen

súlyt helyez a jog mint felépítményi elem, és a gazdaság kapcsolatának a kihangsúlyozására — továbbá az egyes burzsoá tudományágaknak, nevezetesen az egységes agrárjognak és az egyéb burzsoá tudományágak szerves kapcsolatának a kihangsúlyozására, abból a célból, hogy ily módon még erőteljesebben felhívja a figyelmet a kapitalizmus általános válságára — készteti nyilván a szerzőket arra, hogy a jelzett összefüggések kiemelése érdekében gyakorta ismétlődésekbe bocsátkozzanak a jog és a politika összefüggéseinek a bemutatásánál. Ugyancsak formai hiányosságként — amely ugyan tartalmi kérdéseket is befolyásol — említjük fel a statisztikai adatoknak, tényeknek a figyelmen kívül hagyását. Ezeknek a bemutatásával még élesebben lehetett volna megállapítani a különbségeket a kapitalista és a szocialista államok mezőgazdasági termelőerői és termelési viszonyai kapcsolatának tekintetében.

Összegezésként meg kell állapítanunk, hogy az ismertetett munka közgazdasági és jogi elméleti anyagával, újszerű megállapításaival — a célból, hogy mezőgazdasági joggal és a földjoggal foglalkozó szakemberek szélesebb körben megismerhessék — megérdemelné a magyar nyelvű kiadást is.

Süveges Márta

Карой Бенедек:

Прочность правовой системы и гражданское право

В введении рассматривается вопрос о том, при каких условиях можно считать правовую систему прочной. Затем рассматриваются основания, ссылаясь на которые обычно обосновывается возростание количества нормативных актов. Автор приходит к выводу, что чрезмерное урегулирование не сводится к вопросу о количестве норм, таким образом статистические данные о повышении количества нормативных актов могут служить лишь исходным основанием для исследования содержания нормативных актов, принятых в течение опредленного периода. Согласно точке зрения автора в условиях быстрого развития можно обойти инфляцию нормативных актов лишь в случае, если в области приспособления правовой системы к общественным изменениям мы кроме принятия новых нормативных актов полностью используем возможности судебной практики для развития права.

Янош Хайнал—Карой Вишки:

Занятие и ангажирование производственных мощностей

Договоры о занятии и об ангажировании производственных мощностей служат обеспечению сотрудничества между социалистическими хозяйственными организациями. Занятие и ангажирование производственных мощностей, а также применение сюда относящихся норм права ставит целый ряд вопросов, которые было необходимо решить в судебной практике, однако освещались эти вопросы и в юридической литературе. Эти два вида договоров в сфере поставки и подряда составляют по сути дела предварительное соглашение о заключении договора. Ввиду того, что в Гражданском Кодексе отсутствует особое урегулирование такого предварительного соглашения (pactum de cotrahendo), возникает мысль о целесообразности восстановления в нашем праве известного в старой венгерской правовой системе института предварительного соглашения о заключении договора и включения его в модернизованном виде в систему нашего обязательственного права.

Карой Тере:

Внесение коррективa в печатное издание

Материально-правовое основание производства по внесению коррективa в печатные издания, урегулированного в главе XXI Гражданского процессуального кодекса, заключается в наличии нарушения положений ГК об охране личности. Производство ограничивается на нарушения, совершенные утверждением фактов, не соответствующих действительности, и представлением истинных фактов в ложном свете. Наше право не знает т. н. право на ответ, которое имеет место и в случае оценки, выражения мнения. Цель коррекции заключается в восстановлении нарушенных прав личности. Поэтому коррекция объективная: не допускается или не следует исследовать достойность потерпевшей стороны, необходимость коррекции, виновность нарушителя, специальные интересы в области печатной информации. Ошибочная информация не соответствует интересам печати. Истинное сообщение о решении или о производстве органа власти само по себе еще не составляет основания для коррекции, однако их комментирование уже может повлечь за собой необходимость коррекции. Правовая охрана принадлежит и юридической личности. Ради охраны памяти умершего праве требовать коррекции его родственник или наследник.

Эмил Эрдеши:

Некоторые задачи дальнейшего развития нашей системы наказаний

Автор исследует венгерскую действующую систему наказаний с двух сторон: с точки зрения условий назначения наказания и с точки зрения средств наказания. Он устанавливает, что законные условия применения наказания вследствие деления уголовных действий на преступления и на проступки соответствующим образом дифференцированы. Однако включающая в себе средства наказания система санкций в нынешней форме нуждается в пересмотре. Кажется обоснованным прекращение преобладания наказания лишением свободы и по примеру ряда зарубежных стран введение новых видов основных наказаний без лишения свободы. Предстоит далее задача расширения возможностей применения денежного штрафа в качестве основного наказания, а также необходимо в законе предусмотреть альтернативные наказания.

Роберт Ронаи:

Гарантийные нормы допроса подозреваемого

Показания подозреваемого в качестве доказательства являются очень важными, и если не могут служить единственным основанием для разрешения дела. Ради обеспечения вероятности этих показаний в законе предусматриваются общие и особые гаратнийные нормы. Общие гаратнийные нормы: бремя доказывания налагается на рассматривающий данное дело государственный орган, а в рамках этого также обязанность собирания доказательств, обязанность оценки доказательств в их совокупности, право на защиту и гласность разбирательства. Особые гарантийные нормы призваны обеспечить дачу показаний подозреваемым на основании своего свободного решения и включение его показаний в протокол с таким содержанием.

Ласло Пустаи:

Осмотр местности в качестве доказательства в венгерском средневековом процессуальном праве

Осмотр, как процессуальное действие, как действие по доказыванию, появился в венгерском процессуаль-

ном праве внедрением инквизиционного производства. Хотя в литературе венгерской истории права дословно толкуя положения Троекнижия ряд авторов выражает точку зрения, что применение осмотра в венгерской практике до битвы у г. Мохач (турецкие войска здесь одержади победу над венгерскими войсками) имело место лишь в некоторых случаях произвола, однако документы данной эпохи, высказывания о доказательственной силе осмотра и т. н. долговечные письма свидетельствуют о том, что осмотр был общеприменеенным средством доказывания в порядке как inquisitio simplex, так и inquisitio communis.

Károly Benedek:

Die Stabilität des Rechtssystems und das Zivilrecht

Einleitend sucht Autor Antwort auf die Frage, unter welchen Bedingungen das Rechtssystem als stabil angesehen werden kann. Danach untersucht er die Motive, unter Berufung auf welche man die Vermehrung der Zahl der Rechtsnormen zu begründen pflegt, Er gelangt zur Folgerung, dass die Über-Regelung keine zahlenmässige Frage ist, sodass die, sich auf die Vermehrung der Zahl der Rechtsnormen beziehende Statistik höchstens Ausgangspunkt zur inhaltlichen Untersuchung der in einer bestimmten Periode erschienenen Rechtsnormen sein kann. Hernach erforscht er die Gründe der in unserem Rechtssystem wahrnehmbaren Über-Regelung. Seinem Standpunkt nach kann in der jetzigen Phase der schnellen Entwicklung die Rechtsnorm-Inflation nur dann Vermieden werden, wenn wir auf dem Gebiete der Anpassung des Rechtssystems an die gesellschaftlichen Änderungen neben der Schaffung neuer Rechtsnormen, die in der Rechtsentwicklung mittels der Judikatur gegebenen Möglichkeiten in erweitertem Masse ausnützen.

János Hajnal—Károly Visky:

Kapazitätsbindung — Kapazitätsbesetzung

Die auf Kapazitätsbindung und Kapatitätsbesetzung ausgerichteten Verträge dienen der Förderung der Zusammenarbeit zwischen den sozialistischen Wirtschaftsorganen. Die Kapazitätsbindung und die Kapazitätsbesetzung, sowie die Anwendung der sich auf diese beziehenden Rechtsnormen warf zahlreiche Fragen auf, die die Gerichtspraxis lösen musste, die aber auch die Rechtsliteratur beschäftigen. Die zwei Vertragsarten bedeuten im Bereiche der Lieferung und des Werkvertrages dem Wesen nach Vorverträge. Da das BGB den Vorvertrag (pactum de contrahendo) eigens nicht regelt, tauchte der Gedanke auf, ob es nicht zweckmässig wäre den, in unserem früheren Recht bekannten und gebrauchten Vorvertrag wieder zu beleben und ihn in entsprechend modernisierter Form in das System unseres Obligationenrechts einzufügen.

Károly Törö:

Presseberichtigung

Materiell-rechtliche Grundlage der, im Kapitel XXI. der ZPO geregelten Presseberichtigung ist die Verletzung der persönlichkeitschützenden Bestimmungen des BGB. Das Verfahren begrenzt sich auf Rechtsverletzungen, die durch Verlautbarung unwahrer Tatsachen oder durch fälschliche Einstellung wahrer Tatsachen verübt worden sind. Unseres Recht kennt nicht das sog. Antwortrecht, das auch bei Bewertung, Verlautbarung von Ansichten stattfinden kann. Ziel der Presseberichtigung ist die Gutmachung der Rechtsverletzung der Persönlichkeitsrechte. Deswegen ist sie objektiv. Die Würdigkeit der verletzten Partei, die Notwendigkeit der Berichtigung, die Zumutbarkeit des Rechtsverletzers, die speziellen Presse-Informations-Interessen können nicht, bzw. müssen nicht untersucht werden. Auch die Presse hat kein Interesse an irrtümlichen Informationen. Die Publizierung des Beschlusses und des Verfahrens der Behörde ist an und für sich kein Grund zur Berichtigung, deren Kommentieren ermöglicht aber schon die Berichtigung. Der Rechtschutz steht auch den juristischen Personen zu. Zum Schutze des Andenkens verstorbener Personen kann der Angehörige, bzw. der Erbe die Berichtigung verlangen.

Emil Erdősy:

Einige Aufgaben der Weiterentwicklung unseres Strafsystems

Autor untersucht das geltende ungarische Strafsystem von zwei Seiten: aus dem Gesichtspunkt der Bedingungen der Straf-Anwendung und der Straf-Mittel. Er stellt fest, dass die gesetzlichen Bedingungen der Anwendung der Strafe entsprechend der Aufteilung der strafbedrohten Handlungen auf Verbrechen und Vergehen, differenziert sind. Das, die Mittel der Strafe in sich fassende Sanktions-System bedarf in seiner jetzigen Form einer Überprüfung. Es scheint begründet mit der Hegemonie der Freiheitsstrafe zu brechen und dem Beispiel mehrerer ausländischer Staaten folgend neue Hauptstraf-Arten — ohne Entzug der Freiheit — einzuführen. Es müssten weiterhin die gesetzlichen Möglichkeiten der Anwendung von Geldstrafe als Hauptstrafe und der alternativen Sanktionen eingeführt werden.

Róbert Rónai:

Die garantiellen Regeln des Verhörs des Verdächtigten

Die Aussage des Verdächtigten ist ein wichtiger Beweis, wenn ihr auch keine, die Angelegenheit entscheidende Bedeutung zukommt. Zur Gewährung der Wahrheitsgetreuheit dieser Aussage bedient sich das Gesetz allgemeiner und spezieller garantieller Regeln. Die allgemeinen garantiellen Regeln sind: der die Behörde belastende Beweis, darin die Pflicht zur Einholung der entlastenden Beweise, die Pflicht zur Bewertung der Beweise in ihrer Gesamtheit, das Recht zur Verteidigung und die Öffentlichkeit der Verhandlung. Die speziellen garantiellen Regeln sind berufen zu sichern, dass der Verdächtigte aus freiem Entschluss seine Aussage ablegt und die Aussage mit diesem Inhalt zu Protokoll genommen wird.

László Pusztai:

Augenscheinbeweis in unserem mittelalterlichen Recht

Der Augenschein, als eine Verfahrens- und Beweishandlung erschien im ungarischen Prozessrecht mit der Verbreitung des inquisitorischen Verfahrens. Obwohl in unserer rechtshistorischen Literatur mehrere die Vorschriften des Tripartitums wortwörtlich deutend der Ansicht sind, dass der Augenschein in der heimischen Praxis vor Mohács nur in einzelnen Fällen der Gewalttätigkeit zur Anwendung gelangte, bezeugen die zeitgemässen Urkunden, die über die Beweiskraft des Augenscheins verlauteten Ansichten, dass der Augenschein sowohl im Falle der inquisitio simplex, als auch der communis inquisitio allgemein angewandte Beweisart war.

Károly Benedek:

La stabilité du système juridique et le droit civil

Comme entrée, l'auteur cherche la réponse à la question, en présence de quelles conditions le système juridique, peut-il être considéré stabil. Puis il examine les motifs en se référant aux quels on a l'habitude d'expliquer l'augmentation du nombre des règles juridiques. Il en arrive à la conclusion que le sur-règlement n'est pas une question numérique, ainsi la statistique concernant l'augmentation du nombre des règles juridiques peut être tout au plus la base de départ de l'examination de contenu des règles juridiques étant publiées dans une période définie. Après l'auteur recherche les causes du sur-règlement étant à voir dans notre système juridique. Selon son point de vue dans la phase pré-

sente du développement rapid l'inflation des règles juridiques n'est à éviter qu'en cas, si — dans le domaine de l'adaptation aux changements sociaux du système juridique à côté de la constitution de nouvelles règles juridiques — nous usons mieux des possibilités de développer le droit résidant dans la pratique judiciaire.

János Hajnal—Károly Visky:

Fixation et saisie de la capacité

Les traités de fixation et de saisie de la capacité servent à encourager la coopération des organisations exploitantes socialistes. La fixation et la saisie de la capacité, ainsi que l'application des règles juridiques les concernant ont soulévé de nombreuses questions, qui devaient être résolues par la pratique judiciaire, mais ces questions préoccupaient même la littérature juridique. Les deux sortes de traités marquent en essence pré-pacte dans la sphère du transport et de l'entreprise. Étant donné que le Code Civil ne règle pas séparément le prépacte (pactum de contrahendo), l'idée s'est posée s'il n'était pas pratique de réanimer de nouveau et d'introduir à notre système de droit d'obligation — conformément modernisant — le prépacte connu et employé dans notre droit ancien.

Károly Törő:

Rectificatif de presse

Le fondement de droit matériel de la procédure de rectificatif de presse réglementé dans l'article XII de la Procédure civile est une lésion des lois personnelles du Code civil. La procédure se limite à des violations de droit commises par des allégations fausses et par la présentation des faits effectifs dans un aspect faux. Notre droit ne connaît pas le soi-disant droit de réponse, étant de droit en cas d'évaluation, de manifestation d'opinion aussi. L'objectif du rectificatif de presse est la réparation des lésions de droit personnel. C'est pourquoi l'on ne peut pas, c'est à dire l'on ne doit pas examiner de façon objective les mérites de la partie lésée, la nécessité du rectificatif, l'imputabilité de l'attentoire au droit, ainsi que les intérêts courriéristes spéciaux. La fausse information n'est pas l'intérêt de la presse non plus. La communication fidèle des résultations et de la procédure des autorités en soi-même n'est pas la cause du rectificatif, cependant leur commentaire peut rendre possible le rectificatif. L'assistance judiciaire revient à droit à la personne juridique aussi. Pour la protection du souvenir d'une personne décédée peuvent demander le rectificatif les parents, c'est à dire les héritiers.

Emil Erdősy:

Quelques tâches du développement progressif de notre système pénitencier

L'auteur examine le système pénitencier hongrois étant en vigueur de deux côtés: de l'aspect des conditions de l'application de la punition et des moyens de la sanction. Il constate, que les conditions de loi de l'application de la punition sont conformément différentiées par la division des faits délictueux en délit et en crime. Mais le système des sanctions contenant les moyens de la sanction est à réviser dans sa forme présente. Il semble d'être justifié d'abolir la hégémonie de la peine de réclusion et d'introduir de nouveaux genres de peine principale sans privation de liberté par analoguie du règlement de plus de pays étrangers. En outre il faudrait largir les possibilités de la sanction principale pécuniaire ainsi que celles légitimes de l'application des sanctions alternatives.

Róbert Rónai:

Règles de garantie de l'interrogatoire du prévenu

L'aveu du prévenu est une preuve importante, encore s'il n'est pas de conséquence, qui préjuge le fond. La loi établit les règles de garantie générales et spéciales pour assurer la fidélité à la réalité de cet aveu. Les règles de garantie générales sont les suivantes: la circonstance que la production des preuves charge l'autorité, son obligation de rassembler les preuves justificatrices, son obligation de juger les preuves dans leur ensemble, le droit à l'ensemble des preuves et la publicité de l'audience. Les règles de garantie spéciales sont prédestinées à assurer le circonstance que le prévenu avoue de son plein gré et cet aveu soit enregistré par écrit avec tel contenu.

László Pusztai:

Preuve d'inspection dans notre procédure du moyen âge

L'inspection comme action de procédure et de preuve s'est présentée dans la procédure hongroise avec l'acclimation de la procédure inquisitoriale. Bien que dans notre littérature d'histoire juridique plusieurs accusent interprétant textuellement les prescriptions de Tripartitum, que l'inspection n'était appliquée que dans la pratique du pays avant Mohács en certains cas de l'abus de pouvoir, les documents d'époque, les avis annoncés de la force probante de l'inspection et les lettres nommées temps-vues prouvent que l'inspection était une manière de preuve généralement employée au cours de „inquisitio simplex" ainsi que de „communis inquisitio".

Károly Benedek:

The stability of the legal system and civil law

The Author starts with a definition of the conditions for a stable legal system. After this he analyses the reasons usually given to explain the growth of the number of legal norms. He concludes by stating that over-regulation is not a quantitative problem, statistics is therefore only a departure point for the content analyses of the given norms of a given period.

Dealing with the reasons of over-regulation in present Hungarian law he points out that in conforming the legal system to social change, the legal inflation is avoidable only by adding more judicial law-development to the new norms.

János Hajnal—Károly Visky:

Capacity-engagement, capacity-reservation

The aim of the contracts on capacity-engagement and capacity reservation is to develop cooperation between socialist economic organizations. These contracts present several problems for court and doctrine as well. Both types of contract are pactum de contrahendo (preliminary agreement) for sale and undertaking. Pactum de contrahendo is unknown in the Hungarian Civil Code in force. It seems reasonable to resuscitate this institution of the former Hungarian law and through necessary refashioning turn it into a consistent part of the present law of obligations.

Károly Törő:

The disclaimer

The substantive law base of the disclaimer, enacted by the Civil Procedure Act, ch. 21, is an offence to the dispositions of the Civil Code concerning personality protection. This process is limited to offences, committed by untrue statement of facts or by stating facts in a deceptive way. In Hungarian law there is no right to contradiction, which is otherwise possible in cases of evaluation. The disclaimer aims at the reparation of a personal injury, therefore it is objective, and one can't examine neither wether the injured party is worthy of the disclaimer, nor the disclaimer's necessity, the liability of the wrongdoer and the special press interests. A mere publication about the decisions and activities taken by the authorities would not be a reason for disclaimer, but their

comment could be one. Even legal entities are under legal protection. Next-to-kin and inheritors are entitled to ask legal protection to defend the memory of the deceased.

Emil Erdősy:

Some tasks of improvement of our penal system

The Author analyses the Hungarian penal system from the point of view of the application of punishment and of punishment-means. Legal conditions of penalty-enforcement are well differentiated through the delimitation of indictable offence and crime. The sanction system containing the means of punishment has to be revised in its present form. Hegemony of the detention must be abolished and following foreign models new principal penalties operating without loss of freedom should be introduced. It seems necessary to extend the possibility of the application of fines as principal penalties and of alternative sanctions.

Róbert Rónai:

Safeguards in the examination of the suspect

The confession of the suspect is a strong evidence though not a decisive one. The law established general and special safeguard rules to warrant its trustworthiness. General rules of this nature are: the burden to prove of the authorities and, within this, the duty to procure exculpating evidence; the duty to evaluate evidences in their complexity; the open court. Special safeguard-rules provide for the free-choice confession of the suspect and its due registration.

László Pusztai:

Survey as a proof in Hungarian medieval law of procedure

Survey as an act of proof first appeared in Hungarian law of procedure with the introduction of inquisitorial process — system. Some scientists hold that before 1526, according to the letters of Tripartitum, the survey was limited to special cases of felony, but ancient documents and contemporaneous doctrines of its conclusive force, evidence that survey was a general method of proof in inquisitio simplex and communis inquisitio as well.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.3245 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

XXX. új évfolyam 6. szám Budapest, 1975. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

ÁDÁM ANTAL:
Jogalkotás, jogforrások és a jogszabályok kihirdetése 301

HERCZEG ISTVÁN:
Univerzalitás a nemzetközi jogalkotásban ... 312

BÁRDOS PÉTER—BÁRDOS PÉTERNÉ—GULYÁS OTTÓ:
Kísérletek jogesetek matematikai módszerrel történő elemzésre. Gyermektartásdíj-összeg megállapítása tanuló algoritmussal 319

VERES MIHÁLY:
Számítógép alkotta művészeti alkotások szerzői jogi védelme 328

VADAS GYÖRGY:
Joganyagok számítástechnikai feldolgozásának egyes kérdéseiről 332

GYARMATI SÁNDOR:
A kockázatvállalás és a vezetők anyagi felelősége a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 339

MELICHAR, ERWIN:
A legújabb kutatások az alkotmány- és közigazgatás történetének területén Ausztriában 352

Szemle:

ÜRMÖS FERENC:
Bírósági igazgatás az Amerikai Egyesült Államokban 359

BERECZ ARANKA:
Az Állam- és Jogtudományi Intézet 1975. január 24-i plenáris ülése 364

Jogirodalom:
Jogtörténeti tanulmányok III. (HAJDÚ LAJOS) 365

СОДЕРЖАНИЕ: *Антал Адам:* Правотворчество, источники права и оглашение нормативных актов. — *Иштван Херцег:* Универсальность в международном правотворчестве. *Петер Бардош—Цецилия Бардош—Отто Гуяш:* Исследования по анализу правовых казучов путем применения математического метода. — *Михай Верец:* Охрана авторского права на художественные произведения, созданные путем применения вычислительных машин. — *Дердь Вадаш:* О некоторых вопросах разработки правового материала путем применения вычислительных машин. — *Шандор Дьярмати:* Принятие риска и материальная ответственность руководителей сельскохозяйственных кооперативов. — *Эрвин Мелихар:* Новейшие исследования в области истории конституции и государственного управления в Австрии. — *Обзор: Ференц Юрмеш:* Судебное управление в Соединенных Штатах Америки. — *Аранка Берец:* Пленарное заседание Института Государства и Права ВАН от 24 января 1975 года. *Юридическая литература:* Очерки по истории права III. *(Лайош Хайду)*

INHALT: *Antal Ádám:* Rechtssetzung und die Promulgierung der Rechtsnormen. — *István Herczeg:* Universalität im Völkerrecht. — *Péter Bárdos — Frau Péter Bárdos — Ottó Gulyás:* Untersuchungen für die Analyse von Rechtsfällen mit mathematischer Methode (Die Feststellung der Summe des Kinderunterhaltes mit Lehralgorithm). — *Mihály Veres:* Autorenrechtlicher Schutz der durch kybernetische Maschinen geschaffenen Werke. — *György Vadas* Über einige Fragen der rechentechnischen Bearbeitung von Rechtsmaterialien. — *Sándor Gyarmati:* Die Risiko-Übernehme und die materielle Verantwortung der Leiter in den LPG-s. — *Erwin, Melichar:* Die neuesten Forschungen am Gebiet der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte in Österreich. — *Rundschau: Ferenc Ürmös:* Die Verwaltung der Gerichte in den Vereinigten Staaten. — *Aranka Berecz:* Plenarsitzung am 24. Januar, 1975 im Institut für Staats- und Rechtswissenschaften. — *Rechtsliteratur:* Studien über Rechtsgeschichte III. *(Lajos Hajdu)*

SOMMAIRE: *Antal Ádám:* Législation, sources de droit et la publication des règles juridiques. — *István Herczeg:* Universalité dans la législation internationale. – *Péter Bárdos–Mme Péter Bárdos–Ottó Gulyás:* Examens à l'analyse des litiges avec une méthode mathématique. La fixation de la somme d'aliments d'enfant avec l'algorithme d'études. — *Mihály Veres:* La protection du droit d'auteur des oeuvres artistiques produites par un computer. — *György Vadas:* De certaines questions de la transformation des matières juridiques avec la technique de calcul. — *Sándor Gyarmati:* L'entreprise du risque et la responsabilité financière des dirigeants dans les collectivités de travail agricoles. — *Erwin Melichar:* Les recherches plus récentes dans le domaine de l'histoire de la constitution et de l'administration en Autriche. — *Revue: Ferenc Ürmös:* Gestion judiciaire aux États Unis. — *Aranka Berecz:* La séance plénière de 24 janvier 1975 de l'Institut des Sciences Juridiques et Politiques. — *Littérature:* Études III de l'histoire juridique *(Lajos Hajdu)*

CONTENTS: *Antal Ádám:* Lawmaking, sources of law and promulgation of legal norms. — *István Herczeg:* Universality in international law. — *Péter Bárdos—Mrs. Péter Bárdos—Ottó Gulyás:* Researches on the analysis of legal cases by mathematical methods (Establishing child-maintenance by learning machines). — *Mihály Veres:* Copyright protection for computer made artistic productions. — *György Vadas:* On some problems of computer processing of legal materials. — *Sándor Gyarmati:* Taking the risk and the financial liability of managers in agricultural cooperatives. — *Ervin Melichar:* Latest researches on the history of constitution and administration in Austria. — *Review: Ferenc Ürmös:* Administration of justice in the United States of America. — *Aranka Berecz:* Plenary session of the Institute for legal and Political Sciences, 24. January 1975. — *Legal literature:* Studies on the History of Law III. *(Lajos Hajdu)*

Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy a Jogtudományi Közlöny szerkesztője *Dr. Pap Tibor*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora, szerkesztőségi titkár *Dr. Vörös Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A szerkesztőség tagjai — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága megbízásából — *Dr. Benedek Ferenc*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense, *Dr. Horváth Tibor*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője, *Dr. Madarász Tibor*, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense, *Dr. Szentpéteri István*, a szegedi JATE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára.

E lapszám (XXX. új évfolyam) szerzői: *Dr. Ádám Antal* egyetemi tanár (Pécs). — *Dr. Herczeg István* vezető jogtanácsos. — *Dr. Bárdos Péter* jogtanácsos. — *Dr. Bárdos Péterné* matematikus. — *Dr. Gulyás Ottó* matematikus. — *Dr. Veres Mihály*, az Országgyűlési Könyvtár könyvtárosa. — *Dr. Vadas György* ügyvéd. — *Dr. Gyarmati Sándor* jogtanácsos. — *Dr. Melichar, Erwin* egyetemi tanár (Bécs). — *Dr. Ürmös Ferenc* aspiráns (Szeged). — *Dr. Berecz Aranka*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa. — *Dr. Hajdu Lajos* docens

XXX. új évfolyam 6. szám Budapest, 1975. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Jogalkotás, jogforrások és a jogszabályok kihirdetése

I. A jogalkotás fejlesztésének problémái

A szocialista társadalomépítés eszközrendszerében kiemelkedő szerep hárul a jogalkotásra és a jogszabályokra. A jogszabályok a jogi normaalkotásra jogosult állami szervek tervező, irányító, szervező tevékenységének, a társadalmi és állami élet tudatos formálásának alapvető eszközei.[1] Kormányzati szerveink hosszabb idő óta nagy gondot fordítanak a jogalkotási politika kidolgozására, a jogszabályalkotó munkában és a jogforrások rendszerében felmerült problémák, a jogszabályok megismerhetőségével összefüggésben fellépő nehézségek megoldására.

E törekvések keretében született meg „a jogszabályok előkészítésének továbbfejlesztéséről" szóló 2030/1964. (XI. 10.) sz. kormányhatározat, amely a jogszabályelőkészítő munka fő követelményeiként a tervszerűséget, az összehangoltságot, a jogszabályok tudományos megalapozottságát, a könnyű áttekintést biztosító szerkesztést és a közérthető fogalmazást, valamint a jogalkotás demokratizmusát jelöli meg.[2] E kormányhatározat előírja a magasabb szintű jogszabályok előkészítésének évenkénti tervezését és meghatározza az *igazságügyminiszter összehangoló* jogait és feladatait a törvények, a törvényerejű rendeletek, a minisztertanácsi rendeletek és normatív határozatok, valamint a miniszteri rendeletek kidolgozásában. Nem rendezhette a kormányhatározat az előkészítés és összehangolás rendjét az 1968-ban bevezetett „államtitkári rendelkezés" tekintetében és nem szabályozta a miniszterek és országos hatáskörű szervek vezetői által kiadható normatív utasítások összehangolásának módját, nem tér ki továbbá a helyi jogszabályalkotás tervezésének és koordinálásának követelményeire sem.

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánynak „a jogszabályok, valamint az ügyintézés egyszerűsítéséről és továbbfejlesztéséről" c. 2004/1969. (II. 23.) sz. határozata nagyobb távlatba tekintve részletesen meghatározza a jogrendszer és jogforrások egyszerűsítésének és egységesítésének követendő alapelveit.[3] A kormányhatározat bevezetőjében megállapítja, hogy bár az előző években jelentős eredmények születtek az egységes szocialista jogrendszer fejlesztésében, a társadalmi viszonyok jogi szabályozása sok területen bonyolulttá vált és nehezen áttekinthető, ami megnehezíti a jogalkalmazók munkáját és egyik forrása a bürokratikus, nehézkes ügyintézésnek is. E

[1] Vö.: *Szamel* Lajos: A jogforrások. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958.; *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.; *Kovács István:* A törvénykoncepció alakulása. Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1966. évi 1. sz.; *Kovács* István: Demokrácia és jogalkotás. Állam és Igazgatás 1966. évi 1. sz.; *Szotáczky* Mihály: A jog lényege. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.; *Ádám* Antal: Jogforrásaink főbb vonásai és problémái. Állam és Igazgatás 1971. évi 4. sz.; *Vas* Tibor: A rendelet- és utasítás alkotás margójára. Jogtudományi Közlöny 1972. évi 5—6. sz.; *Kovács István:* A törvény és törvényerejű rendelet problematikájához. Állam és Jogtudomány 1973. évi 3. sz.; *Zoltán* Ödön: A jogszabályelőkészítés szervezeti kérdései. Jogtudományi Közlöny 1973. évi 7—8. sz.; *Zoltán* Ödön: A jogszabályelőkészítés módszertani kérdései. Jogtudományi Közlöny 1973. évi 10. sz.; *Bihari* Ottó: Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben. Gazdaság és Jogtudomány 1974. évi 1—2. sz.

[2] Vö.: *Szilbereky Jenő:* A jogszabályalkotásról (Kormányhatározat a jogszabályelőkészítésről). Magyar Jog 1965. évi 2. sz.

[3] Vö.: *Szilbereky* Jenő: Kormányhatározat a jogrendszer továbbfejlesztéséről. Magyar Jog 1969. évi 9. szám.

problémák feloldása érdekében a kormányhatározat több jelentős célkitűzést és követelményt fogalmaz meg.

Kiemelkedő rendelkezése a határozatnak, hogy az egységes, áttekinthető jogrendszer kialakítása érdekében *távlati jogalkotási programot* kell kidolgozni és végrehajtani. A határozat értelmében a miniszterek (országos hatáskörű szervek vezetői) által adott tájékoztatás alapján az *igazságügyminiszter* dolgozza ki a jogalkotás távlati programját, amely a későbbiekben alapul szolgálhat a 2030/1964. (XI. 10.) kormányhatározat alapján készülő éves kodifikációs tervek kialakításához. A távlati jogalkotási programot a jogszabályelőkészítés módszereire és a jogszabályszerkesztésre vonatkozó irányelvekkel együtt jóváhagyásra a *kormány* elé kell terjeszteni. E rendelkezés alapján 1971 tavaszán fogadta el első ízben a Minisztertanács a jogszabályelőkészítés távlati programját.

A jogszabályelőkészítés rendjében végbement jelentős előrehaladás ellenére jogalkotásunkban és jogforrási rendszerünkben több nehézség és ellentmondás merült fel a legutóbbi időben is. Ezekre számos tanulmány is felhívta a figyelmet.[4] A felmerült problémák közül ehelyütt a következőket idézem fel.

1. Bár jelentős változás következett be a törvények és törvényerejű rendeletek arányában a *törvényalkotás* javára, és számos politikai döntés, sőt maga a módosított alkotmány is kiemeli az országgyűlés törvényalkotó munkájának fontosságát, még az utóbbi időben is előfordult, hogy jelentős társadalmi viszonycsoportok kódexszerű szabályozása,[5] valamint az alkotmány által megjelölt kizárólagos törvényhozási tárgykör rendezése törvényerejű rendelettel történt.[6]

2. A jogforrások hierarchikus rendszerét átfogóan szabályozó 1954. évi 26. sz. tvr. megjelenése óta külön jogszabályi felhatalmazás alapján, vagy az alkotmányos gyakorlat keretében új jogforrásfajták — pl. kormánybizottsági határozat, SZOT szabályzat, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnökének rendelete stb. — alakultak ki, amelyeknek jogalapja és hierarchikus helyzete bizonytalan volt.

3. Hatalmasra duzzadt a központi *normatív utasítások* anyaga, esetlegessé vált ezek tartalmi koordinálása. Eseti vagy feltételezett felhatalmazás alapján számos olyan központi szerv, illetőleg szervi egység is adott ki normatív utasítást, amelynek erre megfelelő jogszabályi felhatalmazása nem volt. A miniszteri (országos hatáskörű szerv vezetői) normatív utasítások szabályozásának körét már az 1954. évi átfogó rendezés is eléggé tágan szabta meg, emellett nem ritkán előfordult, hogy az 1954. évi 26. sz. tv-ben megfogalmazott kifejezett tilalom ellenére is normatív utasításban jelentek meg az állampolgárokat jogosító vagy kötelező előírások.

4. Az alsóbb fokozatú szervek önállóságának bővülésével párhuzamosan a központi ágazati szervek, valamint az alsóbb fokozatú szervek között korábban fennálló közvetlen szervezeti, szervi alárendeltségi kapcsolatot széles körben váltotta fel az ún. *elvi irányítás viszonya,* amelynek keretében jogforrási formában, vagy anélkül nagy számban jelentek meg irányelvek, instrukciók, felhívások, elvi döntések, ajánlások, amelyeknek jogi természete, viszonya a hatályos jogszabályokhoz gyakran nem volt egyértelműen tisztázott és rendezett.

Már a jelzett problémák alapján is érthető, hogy az elméleti és gyakorlati szakemberek, a jogszabályalkalmazók széles köre nagy érdeklődéssel várta *jogforrási rendszerünk átfogó szabályozását.* Hosszas előkészítés után 1974. december 30-án jelent meg „a jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről" szóló 1974. évi 24. sz. tvr. (a továbbiakban: Tvr.), valamint ennek végrehajtásáról rendelkező 1063/1974. (XII. 30.) Mt. sz. határozat (a továbbiakban: végrehajtási rendelet). Tanulmányomban a téma átfogó új jogszabályi rendezésének értékelő bemutatására és ezzel összefüggésben néhány probléma felvetésére törekszem.

II. *A jogszabályok fajtái, személyi, szervi hatálya és kihirdetésének rendje*

1. A jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről szóló új átfogó jogi szabályozás meghatározza a kiadható jogszabályok fajtáit, megjelöli ezek személyi, szervi hatályát és megszabja kihirdetésük, illetőleg közzétételük rendjét. Az új jogi rendezést megelőző vizsgálódások fontos elvi követelményekként fogalmazták meg, hogy az átfogó szabályozás során lehetőleg kerülni kell *új jogforrásfajták* bevezetését, pontosan meg kell határozni az állampolgárokat jogosító és kötelező jogforrásfajtákat, gyarapítani kell a Magyar Közlönyben kihirdetendő jogszabályok körét, meg kell könnyíteni a jogszabályok hozzáférhetőségét és megismerhetőségét, a korábbinál szélesebb körre kell kiter-

[4] Ld. különösen: *Korom* Mihály: Jogi életünk időszerű kérdései. Magyar Jog 1974. évi 6. sz.; *Szilbereky* Jenő: Jogrendszerünk fejlődése. Magyar Jog 1974. évi 6. sz.; *Samu Mihály:* Politika — jogpolitika — jog. Jogtudományi Közlöny 1974. évi 8. sz; *Kovács* Andor: Megjegyzések a túlszabályozásról. Állam és Igazgatás 1974. 11. sz.; *Benedek* Károly: A jogrendszer stabilitása. JK. 1970. 2—3. sz.

[5] Ld. pl. a polgári perrendtartás módosításáról szóló 1972. évi 26. sz. tvr-t.

[6] A módosított alkotmány 19. §-a (1) bekezdésének *j)* pontja értelmében minisztériumok létesítése az országgyűlés hatáskörébe tartozik. Az alkotmány 34. §-a szerint pedig a Magyar Népköztársaság minisztériumainak felsorolását külön törvény tartalmazza. Ez utóbbi rendelkezés alapján született meg az 1973. évi IV. tv. Mindezek ellenére a Művelődésügyi Minisztérium megszüntetéséről és helyette Kulturális Minisztérium, valamint Oktatási Minisztérium létrehozásáról, továbbá a minisztériumokat felsoroló 1973. évi IV. tv. módosításáról nem az országgyűlés, hanem az Elnöki Tanács döntött az 1974. évi 11. sz. törvényerejű rendelettel.

jeszteni a minisztertanácsi rendeletek és a miniszteri rendeletek hatósugarát, hogy ezáltal szűküljön a minisztertanácsi normatív határozat és a miniszterek, államtitkárok, országos hatáskörű szervek vezetői által kiadható normatív utasítások tárgyköre és hatálya.

Ezeknek az elvi követelményeknek az új szabályozás különböző módon és mértékben tesz eleget. A Tvr. meghatározza és a Magyar Közlönyben kihirdetendőnek nyilvánítja azokat a jogszabályfajtákat: *a)* amelyekből az állampolgárokra közvetlenül jogok származnak, vagy amelyek az állampolgárokra közvetlenül kötelezettségeket rónak; *b)* amelyek az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit közvetlenül érintik; *c)* amelyek ismerete jelentős az állampolgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme, valamint kötelezettségeik teljesítése szempontjából; *d)* amelyek állami szervekre (vállalatokra), szövetkezetekre (szövetkezeti szervezetekre) és egyéb gazdálkodó szervekre általános érvényűek. (1. §.)

A jogszabály kötelező erővel lerögzíti, hogy egyrészt ezeket a rendelkezéseket *utasításban kimondani nem* lehet, másrészt pedig az ilyen tartalmú jogszabályokat a Magyar Népköztársaság hivatalos lapjában, a Magyar Közlönyben ki kell hirdetni. Ennek értelmében az állampolgárokat a fentiek szerint érintő jogszabályok — a későbbiekben bemutatott kiegészítéssel — a minden esetben kihirdetendő törvények, törvényerejű rendeletek, minisztertanácsi rendeletek, a Minisztertanács elnöke, elnökhelyettese és tagjai által kiadott rendeletek lehetnek.

Nagyon jelentős újítása az új szabályozásnak annak rögzítése, hogy *nem lehet* utasításban megállapítani olyan rendelkezéseket sem, amelyek állami szervekre (vállalatokra), szövetkezetekre (szövetkezeti szervezetekre) és egyéb gazdálkodó szervekre *általános érvényűek.* A normatív utasítások problémájára a későbbiekben még visszatérek, előbb azonban a magasabb szintű jogszabályok néhány vonását és problémáját mutatom be.

2. Az országgyűlés a törvényeken[7] kívül *országgyűlési normatív határozati* formában is alkot jogszabályt. Az alkotmány kifejezetten nem rendelkezik az országgyűlés normatív határozatáról, csupán azt rögzíti, hogy működésének szabályait és tárgyalási rendjét ügyrendben állapítja meg. Az 1954. évi 26. sz. tvr. sem említette az országgyűlési normatív határozatot. Az országgyűlés normatív határozatalkotó tevékenysége a rávonatkozó szabályozás nélkül alakult ki. Már az alkotmány elfogadását követő első ügyrendjét 1950-ben határozati formában fogadta el az országgyűlés. Az országgyűlés ügyrendjéről szóló és legutóbb a 6/1971—75. sz. Ogy. határozattal módosított és egységes szerkezetbe foglalt 1956. évi 2. sz. határozat pedig 45. §-ában a következőket állapítja meg. „Az országgyűlés elrendelheti határozatának a hivatalos lapban való közzétételét. A közzétételre kerülő határozatokat az elnök és a soros jegyzők írják alá. E határozatok közzétételéről az országgyűlés elnöke gondoskodik." Az országgyűlésnek nem mindegyik határozata jogszabály. A jellegzetes egyedi határozatok — pl. az országgyűlés tisztségviselőinek, a kormány tagjainak megválasztása — mellett számozott határozatba foglalja és nyilvánítja ki az országgyűlés a külföldi parlamentekhez, nemzetközi szervekhez intézett nyilatkozatait, az állami szervekhez, vagy az állampolgárokhoz szóló agitatív felhívásait, ajánlásait stb.

Az országgyűlési munka elmélyítésére irányuló törekvések alapján feltételezhetjük, hogy gyarapodnak az olyan országgyűlési határozatok, amelyekben az országgyűlés a társadalmi élet egy-egy szelvényének felmérése és elemzése alapján jelöli meg az adott terület továbbfejlesztésének alapelveit. Normatív határozatot alkothat az országgyűlés az előtte beszámolásra kötelezett központi állami szervek beszámolóinak értékelésére és a további feladatok megjelölésére is.

Ezért csak helyeslésssel fogadhatjuk, hogy a Tvr. szabályozza az országgyűlési határozatok kihirdetését. A Tvr. az országgyűlési határozatok *két* csoportja között tesz különbséget. Előírja kihirdetését azoknak az országgyűlési normatív határozatoknak, amelyek az *államvezetés iránymutatásait* tartalmazzák. Másrészről lehetővé teszi, hogy ezeken kívül az országgyűlés elrendelje egyéb határozatainak kihirdetését is. Ezeknek a szabályoknak jelentőségét még fokozza a Tvr. 2. § (4) bekezdésének az a rendelkezése, mely szerint az országgyűlés kihirdetett határozatai kötelezőek az ország egész területén a természetes és jogi személyekre, valamint a külföldön tartózkodó magyar állampolgárokra. Az országgyűlési normatív határozatok tehát az állampolgárok jogi helyzetét a Tvr. 1. §-ában megállapított módon és tartalommal *nem* szabályozhatják, az államvezetés iránymutatásait tartalmazó kötelezően kihirdetendő, vagy egyéb kérdéseket — többnyire az országgyűlés működési rendjét, a képviselők tevékenységét — szabályozó és az országgyűlés eseti határozata alapján kihirdetett normatív határozatokat is kötelesek azonban az ország egész területén a természetes és jogi személyek, valamint a külföldön tartózkodó magyar állampolgárok tiszteletben tartani.

Az országgyűlés normatív határozatai körében különös helyet foglal el az országgyűlés szervezetét és működési rendjét, valamint a képviselők jogait és kötelességeit meghatározó, illetőleg szabályozó *ügyrend.* Anélkül, hogy az 1972-ben végrehajtott már említett ügyrendmódosítás ismertetésébe bocsátkoznék, a következőket említem meg. A módosított ügyrend a

[7] Mivel a törvények és a törvényerejű rendeletek problematikáját *Kovács* István akadémikus 1973-ban megjelent, már hivatkozott tanulmányában sokoldalúan elemezte, e kérdések vizsgálatát tanulmányomban mellőzöm.

korábbinál részletesebben határozza meg az országgyűlés elnökének feladatait és jogait, kiterjeszti az országgyűlési bizottságok jogosultságait és *új önálló fejezetben szabályozza a képviselők jogait és kötelességeit.* A képviselői jogok meghatározása révén az ügyrend az állami szervekre is jelentős kötelezettségeket hárít. Az ügyrendnek az utóbb jelzett — egyébként helyes — tartalmi elemeivel összefüggésben néhány nem jelentéktelen probléma is felvethető.

A 6/1971—75. Ogy. határozat egyik zárórendelkezése szerint az ügyrend az országgyűlésen történt elfogadása után rögtön hatályba lépett. A képviselői jogokat szabályozó és számos állami szervet kötelező, sőt az állampolgárok jogi helyzetét is érintő módosított ügyrend tehát olyan hatályos jogszabály, amely kihirdetésre nem került. Igaz, az ügyrend 57. § (2) bekezdése azt is előírja, hogy „az ügyrendet a hivatalos lapban közzé kell tenni" és a közzétett szöveget a Magyar Közlöny 1972. évi 82. sz. tartalmazza is. Mégis kifogásolható, hogy a hivatkozott zárórendelkezés az ügyrendnek csupán egyszerű közzétételét és nem kihirdetését írja elő, továbbá, hogy a módosított ügyrendet tartalmazó országgyűlési normatív határozat, elfogadásának pillanatában, tehát a Magyar Közlönyben való megjelenése előtt hatályba lépett.

Normatív határozatai meleltt az országgyűlés feladatainak ellátása során gyakran hoz egyedi határozatokat is. Az ügyrend hivatkozott 45. §-a az országgyűlési határozatok mindkét csoportjára vonatkozóan írja elő, hogy az országgyűlés elrendelheti határozatának a hivatalos lapban való közzétételét. Bár a vizsgált Tvr. a *jogszabályok* kihirdetéséről rendelkezik, mégsem vonható kétségbe, hogy azok között a határozatok között, amelyeknek a Magyar Közlönyben való kihirdetését, illetőleg közzétételét az országgyűlés a Tvr. 2. § (2) bekezdése alapján elrendelheti, egyedi határozatok is lehetnek. Az országgyűlés határozatai közötti jellegbeli és tartalmi különbségek világos kifejezése érdekében indokolt lenne az országgyűlés *kihirdetendő normatív határozatait* és *közzétételre kerülő egyedi döntéseit* eltérő jellegű számozással jelölni.

Mind az országgyűlés ügyrendje, mind pedig a Tvr. az országgyűlési határozatok vonatkozásában *közzétételről* és *nem kihirdetésről* rendelkezik. Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy *jogszabályoknak* a Magyar Népköztársaság hivatalos lapjában, a Magyar Közlönyben teljesítendő kötelező publikálását *kihirdetésnek* kell tekintenünk és neveznünk, hiszen ezeknek a jogszabályoknak a Magyar Közlönyben való megjelentetése *érvényességüknek és hatálybalépésüknek* mellőzhetetlen kelléke. Mind elvi, mind gyakorlati szempontból tehát nagy jelentősége van annak, hogy ezekkel a jogi következményekkel járó publikálást az általánosan bevett és egyéb vonatkozásban a Tvr. és végrehajtási rendelete által is használt szóhasználatnak megfelelően *kihirdetésnek* nevezzük és ezáltal világosan elkülönítsük a jelzett jogi konzekvenciákkal *nem* járó, egyéb helyen — sajtóban, tárcalapban stb. — eszközölt megjelentetéstől, *közzétételtől.*

3. Az alkotmánynak a reform után is változatlanul hatályban maradt az a rendelkezése, amely szerint az Elnöki Tanács által alkotott jogszabályok, törvényerejű rendeletek, amelyeket az országgyűlés legközelebbi ülésén be kell mutatni. E meghatározásból egyértelműen az állapítható meg, hogy az Elnöki Tanács „törvényerejű rendelet" elnevezéssel alkothat jogszabályt, mégis az alkotmány elfogadását követően viszonylag korán kialakult a *NET normatív határozati* forma. Először a legfelsőbb szervek határozatainak közzétételéről szóló 1950. évi 22. sz. tvr., majd „az államigazgatás legfelsőbb szerveinek rendelkezései" címet viselő 1038/1951. (XII. 19.) Mt. sz. határozat emlékezett meg a NET-nek a Magyar Közlönyben közzéteendő normatív határozatairól. Az 1954. évi 26. sz. tvr. pedig előírta, hogy a Magyar Közlönyben kell közzétenni a NET-nek azokat a határozatait, amelyek meghatározott kérdésben az állami vezetés irányvonalát sokoldalúan és hosszabb időre határozzák meg, vagy amelyeknek a Magyar Közlönyben való közzétételét az Elnöki Tanács egyébként elrendeli. Megelégedéssel fogadhatjuk, hogy az *új szabályozás a NET normatív határozatok fajtáit és kihirdetésének rendjét az országgyűlési határozatokéhoz hasonló tartalommal szabályozza.* Ebből következik, hogy az ott jelzett problémák a NET normatív határozatokkal összefüggésben is felvethetők.

4. A Minisztertanács az alkotmány értelmében „a maga feladatkörében rendeleteket bocsát ki és határozatokat hoz. A Minisztertanács rendelete és határozata törvénnyel és törvényerejű rendelettel nem lehet ellentétes. A Minisztertanács rendeleteit a hivatalos lapban ki kell hirdetni". Az alkotmányi szövegezés ellenére is nyilvánvaló, hogy a Minisztertanács által alkotott jogszabályok a törvényen és törvényerejű rendeleten kívül az országgyűlés és a NET normatív határozatába sem ütközhetnek.

Az alkotmány értelmében a Minisztertanács rendeleteit a hivatalos lapban ki kell hirdetni. A minisztertanácsi normatív határozat kihirdetéséről az alkotmány nem rendelkezik. Az alkotmányi szabályozásnak ebből a megoldásából az következik, hogy az alkotmány a minisztertanácsi normaalkotás általános és elsődleges alakzatának a *minisztertanácsi rendeletet* tekinti. A Tvr. és végrehajtási rendelete közelebbi útmutatást ad a minisztertanácsi rendelet és normatív határozat lehetséges tárgyköréről és általános rendeltetéséről. E jogszabályok értelmében a Minisztertanács *rendeletet* akkor bocsát ki, ha abból az állampolgárokra közvetlenül jogok származnak, vagy az állampolgárokra közvetlenül kötelezettséget ró, továbbá ha az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit közvetlenül

érinti, illetőleg ismerete jelentős az állampolgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme, továbbá kötelezettségeik teljesítése szempontjából, illetőleg ha a kiadni szánt rendelkezések az állami szervekre (vállalatokra), szövetkezetekre (szövetkezeti szervezetekre) és egyéb gazdálkodó szervekre általános érvényűek. A jogforrásokra vonatkozó 1954. évi szabályozás az utóbbi megállapítást nem tartalmazta.

Határozatot akkor hoz a Minisztertanács, ha annak tartalma e körön kívül esik, így különösen, ha az csak állami szervekre vonatkozik, vagy *iránymutatást* tartalmaz az állami munkára nézve. Ha a minisztertanácsi határozat az államvezetés iránymutatásait tartalmazza, a Magyar Közlönyben *ki kell* hirdetni. Ezen túlmenően kihirdetendő a Magyar Közlönyben a minisztertanácsi határozat akkor is, ha annak kihirdetését a Minisztertanács elrendeli.[8] A Minisztertanácsnak a Magyar Közlönyben ki nem hirdetett, de közzétételre kerülő határozatait a Magyar Népköztársaság másik hivatalos lapjában, a *Határozatok Tárában* kell kihirdetni. A Határozatok Tárát a miniszterek, államtitkárok, miniszterhelyettesek, az országos hatáskörű szervek vezetői és helyetteseik, továbbá a minisztériumoknak, országos hatáskörű szerveknek, a tanácsoknak, a társadalmi szervezeteknek és más szerveknek a vezető munkatársai kapják.

A Minisztertanács normatív aktusait részben a törvények, törvényerejű rendeletek végrehajtásának előmozdítására, a törvénybe, tvrbe foglalt átfogó szabályozás részletezése végett bocsátja ki. Az sem kizárt azonban, hogy a Minisztertanács a feladatkörébe eső, törvényerővel még nem szabályozott társadalmi viszonycsoportokat *első ízben* szabályozza, feltéve, hogy törvényi szabályozásukat az alkotmány vagy más törvény nem helyezte kilátásba.

A Minisztertanács *egyedi határozatai* közül a kitüntetésadományozási határozatait, valamint olyan kinevezéseit és megbízásait, amelyeknek a Magyar Közlönyben való közzétételét a Minisztertanács elrendelte, a Magyar Közlöny I. Főrészében „Személyi rész" felirat alatt kell közzétenni. A Határozatok Tára közli a Minisztertanács olyan kinevezéseit és megbízásait, amelyeknek a Határozatok Tárában való közzétételét a Minisztertanács elrendelte. A vázoltak alapján az a következtetés szűrhető le, hogy lehetnek a Minisztertanácsnak olyan kinevezései vagy megbízásai, amelyeket egyik hivatalos lap sem közöl.

5. *Miniszteri rendeletet* a Minisztertanács elnöke, elnökhelyettesei és tagjai alkothatnak. E tisztségviselők normatív utasítást is kiadhatnak. Az új jogi szabályozás a miniszteri rendeletek tárgykörét *bővítette* a normatív utasításokkal szemben. Az alkotmány 37. § (3) bekezdése értelmében „a Minisztertanács elnöke, elnökhelyettesei és tagjai feladatuk ellátása körében rendeleteket adhatnak ki. Ezek azonban törvénnyel, törvényerejű rendelettel, vagy a Minisztertanács rendeletével és határozatával nem lehetnek ellentétesek. A rendeleteket a hivatalos lapban ki kell hirdetni". Az idézett alkotmányi rendelkezéssel összefüggésben meg kell állapítani, hogy a miniszteri rendeletek természetesen az országgyűlés és a NET normatív határozataival és az alkotmány 40. §-a alapján meghatározott feladatkörök ellátására a Minisztertanács által alakított kormánybizottságok normatív határozataival sem lehetnek ellentétesek.

Az 1954. évi szabályozás csak az állampolgárokat érintő rendelkezéseket zárta ki a miniszteri normatív utasítások szabályanyagából és kifejezetten kinyilvánította, hogy a miniszteri utasítások az állami szervekre és vállalatokra kötelezők. Az új szabályozás pedig egyértelműen megállapítja, hogy miniszteri (államtitkári és országos hatáskörű szerv vezetői) utasításban a Tvr. 1. §-ában említett — tehát az állampolgárokat érintő, vagy állami szervekre, szövetkezetekre és egyéb gazdasági szervekre általános érvényű — rendelkezést kimondani *nem* lehet.

6. Tanulmányom fontos kérdése az *államtitkári rendelkezés* problémaköre. Az államtitkári rendelkezés elnevezésű jogforrást az államtitkári intézmény létrehozásáról szóló 1968. évi 5. sz. tvr. vezette be. Az „államtitkári rendelkezés" megjelölést többen jogosan kritizálták, mivel a „rendelkezés" szó a magyar nyelvben nem alkalmas valamely jogforrási alakzat önálló és elkülönítő megjelölésére, hiszen rendelkezést mindegyik jogforrás tartalmaz.

Az alkotmány 38. §-a szerint „országos hatáskörű szerv vezetésével megbízott államtitkár — a Minisztertanács által meghatározott feladatkörében — az állami szervekre, vállalatokra, szövetkezetekre és egyéb gazdálkodó szervekre kötelező rendelkezéseket ad ki. Ezeket a hivatalos lapban ki kell hirdetni. E rendelkezések nem lehetnek ellentétesek törvénnyel, törvényerejű rendelettel, vagy a Minisztertanács rendeletével és határozatával, továbbá miniszteri rendelettel". Az alkotmány idézett rendelkezése félreérthetetlenül kifejezi, hogy az államtitkárok közül csak az *országos hatáskörű szerv vezetésével* megbízott államtitkár alkothat a jelzett elnevezéssel jogforrást, a minisztériumi államtitkárt ez a jog nem illeti meg. Az államtitkári rendelkezés hierarchikus szempontból a miniszteri rendelet után helyezkedik el. Az alkotmányi megfogalmazás azt is kifejezésre juttatja, hogy az államtitkári rendelkezés *állampolgárokra nem* vonatkozhat. Ennek ellenére az alkotmányreform után is több olyan államtitkári rendelkezés született, amely az állampolgárok jogi helyzetét érintő előírásokat tartalmaz.[9] A szakmai közvé-

[8] Sajnos, a jogszabály ehelyütt is helytelenül nem a kihirdetés, hanem a közzététel szót használja.

[9] Ld. pl. a vízgazdálkodási társulatok által végzett munkák árainak szabályozásáról szóló 4/1973. (VII. 31.) OVH—ÁH sz. rendelkezést, az újságíró gyakornokok és a pályakezdő újságírók alkalmazásáról és képesítéséről szóló 1/1974. (VII. 20.) MTH sz. rendelkezést stb.

lemény méltán várta e probléma megoldását is a jogforrásokra vonatkozó átfogó jogi szabályozástól. Mivel az érintett államtitkárok többsége olyan hatáskörű szerv élén áll — mint pl. a Magyar Nemzeti Bank, a Központi Statisztikai Hivatal, az Országos Anyag- és Árhivatal, az Országos Vízügyi Hivatal stb. —, amelynek működése az állampolgárok helyzetére is hatást gyakorol, valószínűsíthető volt, hogy ez az alkotmányossági probléma alkotmánymódosítás nélkül nehezen oldható meg.

Milyen megoldást hozott ebben a kérdésben a jogforrásokra vonatkozó átfogó új szabályozás. A Tvr. 2. § (4) bekezdése „az ország egész területén tartózkodó természetes és jogi személyekre, valamint a külföldön tartózkodó magyar állampolgárokra" kötelező jogszabályok között *nem* jelöli meg az államtitkári rendelkezést. A Tvr. végrehajtási rendelete pedig az alkotmány 38. §-ával és a Tvr. 2. § (4) bekezdésével *ellentétben* kinyilvánítja: „államtitkári rendelkezést kell kiadni akkor, ha a rendelkezés tartalma a Tvr. 1. §-ában megállapított körbe tartozik", azaz állampolgárokra jogokat, kötelezettségeket állapít meg, vagy az állami szervekre, szövetkezetekre és egyéb gazdálkodó szervekre általános érvényű. Az 1063/1974. (XII. 30.) sz. minisztertanácsi határozat idézett 5/a pontja tehát az alkotmánnyal és a Tvr.-rel ellentétes rendelkezést tartalmaz. Kormányzati szerveinkre hárul az a feladat, hogy ezt az alkotmányossági problémát feloldják.

Az országos hatáskörű szervek vezetésével megbízott államtitkárok többségének az állampolgárokat is érintő feladataira figyelemmel a jelzett alkotmányossági probléma megoldására szerény megítélésem szerint az alkotmány 38. §-ának olyan tartalmú módosítása lenne a legalkalmasabb, amelyik feljogosítja az országos hatáskörű szervek vezetésével megbízott államtitkárokat az állampolgárokat is érintő rendelkezés kibocsátására.

7. Többoldalú szabályozásban részesült a *normatív utasításalkotási* tevékenység, valamint a normatív utasítások jogi természete és kihirdetésének rendje is. A központi állami szervektől származó normatív utasítások további *szaporodásának korlátozása* szempontjából igen jelentős, hogy a jogszabály pontosan meghatározza az utasításalkotásra jogosult *jogalanyok* körét. Eszerint a Minisztertanács elnöke, elnökhelyettese és tagja a rendelet mellett, az országos hatáskörű szerv vezetésével megbízott államtitkár az államtitkári rendelkezésen kívül normatív utasítást is kiadhat. Normatív utasításalkotási jog illeti meg továbbá az országos hatáskörű szerv nem államtitkár vezetőjét is.

A normatív utasításalkotás egyértelmű körülhatárolását szolgálja a normatív utasítások *rendeltetésének és szervi hatályának* jogszabályi rögzítése. A Tvr. végrehajtásáról szóló minisztertanácsi határozat ezért kinyilvánítja, hogy az utasítás általában magasabb szintű jogszabálynak az adott körben történő végrehajtására irányul, másrészt pedig megállapítja, hogy az utasítás a miniszternek, az államtitkárnak, illetőleg az országos hatáskörű szerv vezetőjének a *saját hivatali szervezetére, valamint a közvetlen felügyelete, irányítása alá tartozó államigazgatási szervekre és állami gazdálkodó szervekre (vállalatokra), intézetekre, intézményekre, továbbá a tanácsi szakigazgatási tevékenységre és a tanácsi vállalatokra, intézményekre vonatkozóan rendelkezhet.*

Ha pedig az utasítást a miniszter, az államtitkár, illetőleg az országos hatáskörű szerv vezetője az érdekelt miniszterrel együttesen, illetőleg egyetértésével adja ki, az kiterjed az *érdekelt miniszter* saját hivatali szervezetére, valamint a közvetlen felügyelete, irányítása alá tartozó állami szervekre, illetőleg a miniszter feladatkörének megfelelő jellegű tanácsi szakigazgatási tevékenységre, tanácsi vállalatokra és intézményekre *is*. A normatív utasítások kihirdetésére — és egyéb közleményeik közzétételére — a miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetői hivatalos lapot (tárcalapot) tarthatnak fenn.

A normatív utasításokra vonatkozó ismertetett rendelkezések fontosságát tanúsítja az a körülmény, hogy a végrehajtási rendelet sajátos felügyeleti jogokkal ruházza fel az *igazságügyminisztert* és a *Minisztertanács Titkárságának vezetőjét* ezeknek a rendelkezéseknek betartása tekintetében. A jogszabály értelmében ha az igazságügyminiszter vagy a Minisztertanács Titkárságának vezetője azt tapasztalja, hogy a végrehajtási rendeletnek a normatív utasításra vonatkozó szabályait megsértették — így különösen, ha az utasítás magasabb szintű jogszabállyal ellentétben áll, vagy ha miniszteri rendelet (államtitkári rendelkezés) helyett utasítást adtak ki —, köteles erre az illetékes miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) figyelmét felhívni. Ha a miniszter vagy az országos hatáskörű szerv vezetője fenntartja álláspontját, a kérdést a Minisztertanács bírálja el.

8. Eltérően rendezi a jogszabály a miniszteri rendelet, az államtitkári rendelkezés és a normatív utasításalkotás *helyettesíthetőségének* rendjét. Miniszteri rendeletalkotás helyettesítésére csak a miniszter *akadályoztatása* esetén kerülhet sor. A miniszter akadályoztatása esetén a minisztériumi államtitkár, az utóbbi akadályoztatásakor pedig az ügykör szerint illetékes miniszterhelyettes jogosult rendeletalkotásra. A minisztériumi államtitkár, illetőleg az ügykör szerint illetékes miniszterhelyettes felhatalmazása a jelzett feltétel fennállása esetén tehát a *jogszabályból* ered. A jogszabályban megjelölt esetben a helyettesítési jog gyakorlása az említett tisztségviselőknek egyben kötelességük is. Hangsúlyoznunk kell, hogy a miniszteri rendeletalkotás joga a minisztert illeti meg, az államtitkár, illetőleg az ügykör szerint illetékes miniszterhelyettes, a *miniszteri* — és nem minisztériumi államtitkári vagy miniszterhelyettesi — *rende-*

letet a jogszabályban megszabott feltétel esetén a miniszter nevében adják ki.

E megoldással szemben a jogszabály kinyilvánítja, hogy *miniszteri utasítást* a miniszter, a minisztériumi államtitkár, illetőleg a miniszter által feljogosított miniszterhelyettes bocsáthat ki. A minisztériumi államtitkár tehát külön felhatalmazás nélkül, a jogszabály alapján adhat ki rendszeresen miniszteri utasítást. Rendszeres, tehát nem csupán a miniszter vagy a minisztériumi államtitkár akadályoztatása esetén fennálló normatív utasításalkotási jog illeti meg a miniszter által feljogosított miniszterhelyettest is. Lényeges jellemzője azonban ennek a minisztériumi államtitkári, illetőleg miniszterhelyettesi utasítási jognak, hogy munkaterületük összefogásáért viselt felelősségük mellett ugyan, de nem minisztériumi államtitkári, vagy miniszterhelyettesi utasításként, hanem *miniszteri utasítás* elnevezéssel bocsáthatják ki a jelzett normákat. Minisztériumi államtitkári és miniszterhelyettesi normatív utasítást, mint elkülönült önálló jogszabályfajtát jogrendszerünk *nem* ismer.

Az államtitkári intézményt létesítő 1968. évi 5. sz. tvr., majd a módosított alkotmány is az *országos hatáskörű szerv élén* álló államtitkár számára kifejezetten csak az államtitkári rendelkezés elnevezésű jogszabály alkotásának és kiadásának jogát biztosította, illetőleg biztosítja. A gyakorlatban azonban az államtitkári rendelkezések mellett gyakran bocsátottak ki ezek a tisztségviselők normatív utasítást is. E normatív utasításokat rendszerint nem államtitkári minőségben, hanem az adott országos hatáskörű szerv vezetőjeként írták alá. Normatív utasítást az országos hatáskörű szerv élén álló államtitkár akkor alkotott, ha előírásait nem általában az állami szervekre, hanem azok közül csupán az alárendelt szervekre kívánta kiadni. Ennek az indokolt gyakorlatnak figyelembevételével nyilvánítja ki az új szabályozás, hogy az országos hatáskörű szerv vezetésével megbízott államtitkár *államtitkári rendelkezést és utasítást* ad ki. Az új szabályozás tehát tovább is fejlesztette a gyakorlatot és *új* jogszabályfajtaként bevezette az *államtitkári utasítás* elnevezésű jogszabályt. Sem az államtitkári rendelkezés, sem az államtitkári normatív utasítás kiadására *nem* biztosít a jogszabály *általános* helyettesítő jogot, hanem csak az országos hatáskörű szerv vezetésével megbízott államtitkár *akadályoztatása* esetére teszi lehetővé, hogy az *általa feljogosított* helyettese kiadja ezeket a jogszabályokat.

Ezzel szemben a nem államtitkár által vezetett országos hatáskörű szerv vezetője által feljogosított *helyettes nem csupán a vezető akadályoztatása* esetén, hanem jogszabályi felhatalmazás alapján *rendszeresen* adhat ki az adott országos hatáskörű szerv vezetőjének nevében normatív utasítást.

A vázoltak alapján megállapíthatjuk tehát, hogy miniszteri rendelet, valamint államtitkári rendelkezés és államtitkári normatív utasítás kiadására csak a miniszter, illetőleg az államtitkár *akadályoztatása* esetén áll fenn helyettesítő jog. Miniszteri utasítás, valamint országos hatáskörű szerv által kiadható normatív utasítás alkotásának helyettesítésére — nem saját nevében ugyan, de — jogszabályi felhatalmazás alapján *állandó hatáskörrel* rendelkezik a minisztériumi államtitkár, a miniszter által feljogosított helyettes, illetőleg az országos hatáskörű szerv vezetője által feljogosított helyettes.

9. Amint az eddigiekből is kitűnt, a vizsgált jogszabályok a jogforrások fő alakzatairól különböző szempontokból — a jogszabályok megalkotásának rendje, szabályozási tárgyköre, kihirdetésének és közzétételének módja stb. — rendelkeznek. Megjegyzendő, hogy a Tvr. néhány jogszabályfajtáról közvetlenül nem rendelkezik, csak utal már korábban megszületett és a Tvr. által hatályosnak minősített szabályozásra. A Tvr. egyik zárórendelkezése szerint: a törvényerejű rendelet nem érinti a Munka Törvénykönyvéről szóló 1967. évi II. törvény 8. §-ának (1) bekezdését, a népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. törvény 20. §-ának (4) bekezdését, a külkereskedelemről szóló 1974. évi III. törvény 20. §-át és 29. §-ának (3) bekezdését, továbbá a pénzügyminiszternek az állami költségvetéssel, valamint a vállalatok pénzgazdálkodásával, alapképzésével kapcsolatos általános utasítási jogát. A közelebbi megítélés érdekében fel kell idéznünk ezeket a jogszabályhelyeket.

Az 1967. évi II. tv. 8. §-ának (1) bekezdése szerint a munkaviszonnyal összefüggő alapvető kérdéseket törvény, vagy törvényerejű rendelet szabályozza. Ezek végrehajtásáról a Minisztertanács rendelete vagy határozata, továbbá — ezek keretei között — a Szakszervezetek Országos Tanácsa által kibocsátott szabályzat és általános óvórendszabály, illetőleg miniszteri rendelet, utasítás és szakmai óvórendszabály, valamint — a vállalaton belüli érvénnyel — kollektív szerződés és vállalati munkavédelmi szabályzat rendelkezik. Az idézett rendelkezésből azt emelem ki, hogy a SZOT által kibocsátott *szabályzat és általános óvórendszabály* hierarchiában a minisztertanácsi jogszabályok után a *miniszteri rendelettel azonos* hierarchiai fokon helyezkedik el.

Az alkotmány értelmében az Országos Tervhivatal elnöke a Minisztertanács tagja. A Magyar Népköztársaság minisztériumainak felsorolásáról szóló 1973. évi IV. tv. az Országos Tervhivatalt is a minisztériumok között sorolja fel. Mindebből természetszerűen következik, hogy az Országos Tervhivatal elnöke a miniszteri rendelettel azonos szintű rendeletet alkothat, és a Minisztertanács többi tagjához hasonlóan normatív utasítást is kibocsáthat.[10] Tud-

[10] A végrehajtási rendelet 17. pontja ki is nyilvánítja, hogy a jogszabálynak a miniszter rendeletalkotó (utasítást kibocsátó) tevékenységére vonatkozó rendelkezései megfelelően irányadók a Minisztertanács elnökének, elnökhelyettesének és az Országos Tervhivatal elnökének ilyen jellegű tevékenységére is.

nunk kell azonban, hogy a népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. tv. 20. § (4) bekezdése nagy fontosságú és széleskörű szabályozási felhatalmazást adott az OT elnökének. Eszerint a népgazdasági tervezés rendjét és módszereit az Országos Tervhivatal elnöke — az illetékes minisztereknek és az országos hatáskörű szervek vezetőinek bevonásával — állapítja meg. E felhatalmazás különlegessége abban rejlik, hogy az OT elnöke a minisztériumokra és az országos hatáskörű szervekre is kiterjedő hatállyal szabályozhatja a népgazdasági tervezés rendjét és módszereit. Kár, hogy sem az 1972. évi VII. tv., sem az 1974. évi 24. sz. tvr. nem köti ki, hogy ezeket a szabályokat az OT elnöke *rendeletbe* köteles foglalni.

A Tvr-nek és végrehajtási rendeletének a normatív utasításalkotásra vonatkozó szűkítő rendelkezései nem változtatták meg a külkereskedelemről szóló 1974. évi III. tv-nek azokat az előírásait, amelyek lehetővé teszik, hogy illetékes szervek a külkereskedelmi tevékenységre jogosult vállalat részére általános érvényű utasítást adjanak.

A pénzügyminiszternek az állami költségvetéssel, valamint a vállalatok pénzgazdálkodásával, alapképzésével kapcsolatos — a többi minisztert megillető már körvonalazott szűkebb keretű, ún. ágazati utasítási jogtól eltérő — általános utasítási jogát a pénzügyminiszternek az egész államszervezetre és valamennyi gazdasági ágazatra kiterjedő funkcionális szerepével és feladataival lehet indokolni. Szerény megítélésem szerint azonban az ilyen általános természetű pénzügyminiszteri előírásokat éppen az ágazati kereteket túllépő általánosságuk miatt, további stabilitásuk és megismerhetőségük fokozása érdekében célszerűbb lenne *rendeletbe* foglalni.

10. Szólnom kell továbbá azoknak a jogszabályoknak problémáiról is, amelyekről a vizsgált szabályozás egyáltalán nem rendelkezik. Gondolok különösen a kormánybizottságok normatív döntéseire, valamint az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnökének rendeletére. E problémák vizsgálatához kapcsolódva emlékezem meg a nemzetközi szerződések kihirdetéséről is, amelyről az új jogi szabályozás ugyancsak nem rendelkezik.

A módosított alkotmány felhatalmazza a Minisztertanácsot arra, hogy meghatározott feladatkörök ellátására *kormánybizottságokat* alakítson. Hogy a kormánybizottságok közül az 1973. június 30-án megszűnt Gazdasági Bizottság a hatókörébe tartozó tárgykörökben „GB határozat" elnevezéssel kötelező jogszabályt alkothatott, kitűnt „a Határozatok Tára megindításáról" c., a Tvr. által egyébként hatálytalanított 1081/1957. (X. 13.) Korm. sz. határozatból. A Gazdasági Bizottság megszüntetésével egyidejűleg létrehozott *Állami Tervbizottságról* szóló 1023/1973. (VI. 30.) Mt. sz. határozat előírja, hogy a Tervbizottság a Minisztertanács által megállapított részletes hatáskörében eljárva *határozatot* hozhat, amelyet az érintett miniszterek, országos hatáskörű szervek vezetői, hatóságok és egyéb szervek végrehajtani kötelesek.

Az *Állami Ifjúsági Bizottság* létesítéséről szóló 1028/1974. (VI. 13.) Mt. sz. határozat 4. pontjában ugyancsak kinyilvánítja, hogy a Bizottság — hatáskörében eljárva — *határozatot* hozhat, amelyet az érintett miniszterek, országos hatáskörű szervek vezetői, hatóságok és egyéb állami szervek végrehajtani kötelesek. Hasonló rendelkezést tartalmaz az Országos Közművelődési Tanács létesítéséről szóló 1035/1974. (VII. 10.) minisztertanácsi határozat 7. pontja is.

Mindezek ellenére a jogszabályok kihirdetésére vonatkozó új jogi rendezés *nem* említi a kormánybizottságok által alkotható jogszabályokat. E hiány megítéléséhez azonban figyelembe kell venni, hogy a Tvr. 3. §-a felhatalmazza a *Minisztertanácsot* arra, hogy megállapítsa a *Határozatok Tárában* kihirdetendő jogszabályok körét. Feltételezhetjük, hogy a Minisztertanács a kormánybizottságok normatív határozatainak kihirdetési fórumaként a Határozatok Tárát jelöli meg.

1967 óta a műszaki fejlesztéssel és a műszaki kutatással összefüggő bizonyos tárgykörökre nézve az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnöke rendeletet bocsátott ki. E rendeleteket a Magyar Közlöny II. főrészében hirdették ki. A „Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye" c., évenként megjelenő kiadvány pedig az Országos Tervhivatal elnökének rendelete után, az államtitkári rendelkezések és a SZOT-szabályzatok előtt tartalmazza az OMFB elnökének rendeleteit. A Tvr. és végrehajtási rendelete nem rendelkezik az OMFB elnökének rendeletéről. Ebből az következik, hogy az új jogi rendezés *nem* ismeri el az említett jogforrásfajtát. Továbbra sem kizárt azonban, hogy a Minisztertanács a Tvr. 3. §-ában kapott felhatalmazása alapján a Határozatok Tárát jelölje ki az OMFB elnöke által alkotott bizonyos fajta normatív aktusok kihirdetési fórumául. Az is lehetséges továbbá, hogy az OMFB elnöke mint országos hatáskörű szerv vezetője, a vizsgált jogszabályok által meghatározott keretekben *normatív utasítást* alkosson és azt esetleg saját, vagy közösen fenntartott tárcalapban kihirdesse.

A nemzetközi szerződések — néhány kivételtől eltekintve — nem forrásai a magyar jogrendszernek. A Magyar Népköztársaság nevében kötött nemzetközi szerződés a magyar államot, illetőleg a Magyar Népköztársaságot képviselő központi állami szerveket köti, de közvetlenül nem kötelezi az egyéb állami szerveket és az állampolgárokat. Ahhoz, hogy az egyéb állami szervek tevékenységét, valamint az állampolgárok jogi helyzetét érintő nemzetközi szerződés ezekre a jogalanyokra is kötelezővé váljon, tehát, hogy a belső állami jog forrása legyen, az ilyen tartalmú nemzetközi szerződést *belső jogforrásba foglalva szabályszerűen ki kell hirdetni.* Alkotmányos gyakorlatunkat figye-

lembe véve az Elnöki Tanács 1973-ban elfogadott ügyrendje kinyilvánítja, hogy a nemzetközi szerződések kihirdetése *törvényerejű rendelettel* történik. A NET ügyrendje kihirdetésre nem került belső szabályzat. A jogszabályok kihirdetési rendjéről, a kihirdetési és közzétételi orgánumok szerkesztési követelményeiről szóló átfogó rendezés kedvező alkalmat kínált a nemzetközi szerződések jogforrásba foglalandó és esetleg azt nélkülöző kihirdetési, illetőleg közzétételi módozatainak jogszabályi rendezésére. Sajnálatosnak ítélem meg, hogy e kérdések szabályozása elmaradt.

III. *A jogszabályelőkészítés néhány vonása és követelménye*

1. Jogrendszerünk az utóbbi években a jogszabályelőkészítő és jogszabályalkotó tevékenységnek olyan rendszerét alakította ki, amely lehetővé teszi, hogy a kormányzati szervek — vagyis az országgyűlés, az Elnöki Tanács és a Minisztertanács — alatt elhelyezkedő különböző állami és társadalmi szervek az általuk képviselt sajátos érdekektől, törekvésektől és felelősségtől indíttatva a Minisztertanácsnál, illetőleg egymás irányában jogszabályok kibocsátását kezdeményezzék, a másik szerv által kiadni szánt bizonyos tárgyú jogszabályok tervezetét *előzetesen véleményezzék,* illetőleg bizonyos esetekben *egyetértésben,* vagy *együttműködve* adjanak ki jogi normákat. Hivatkozhatunk különösen a Szakszervezetek Országos Tanácsát és a szakszervezeteket az 1967. évi II. törvény alapján, a szövetkezetek országos képviseleti szerveit az 1971. évi III. tv. alapján, az ifjúság képviseletére jogosult szerveket az 1971. évi IV. tv. alapján, a Minisztertanács Tanácsi Hivatalát az 1024/1971. (VI. 22.) Korm. sz. határozattal módosított 1026/1970. (VII. 21.) Korm. sz. határozat alapján megillető javaslattételi, véleményezési, illetőleg egyetértési jogosítványokra. Széleskörű kezdeményezési és észrevételezési jog illeti meg a jogszabályelőkészítő munkában a legfőbb ügyészt, illetőleg az ügyészeket is az ügyészségről szóló 1972. évi V. tv. alapján.

Ezt a helyes tendenciát, a központi állami szervek jogszabályokba foglalandó elhatározásainak összehangolását szolgálja a végrehajtási rendelet is, amikor előírja, hogy ha a miniszteri rendelet, az államtitkári rendelkezés vagy a normatív utasítás más miniszternek, országos hatáskörű szerv vezetőjének az ügykörét is érinti, a rendeletet, az államtitkári rendelkezést vagy a normatív utasítást *együttesen,* illetőleg az érdekeltekkel *egyetértésben* kell kiadni. Külön is előírja a végrehajtási rendelet, hogy a szövetkezetekről szóló 1971. évi III. törvény 109. §-ában említett miniszteri rendelet és államtitkári rendelkezés kiadásához a szövetkezetek illetékes országos érdekképviseleti szervének egyetértése szükséges. Ha az együttesen, vagy egyetértésben kiadásra kerülő miniszteri rendelet, államtitkári rendelkezés vagy normatív utasítás tekintetében véleményeltérés alakul ki, az egyeztetést a Minisztertanács ügyrendjében meghatározott módon kell elvégezni. Ha a miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) megállapítja, hogy az ügykörébe tartozó kérdésben más miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője), a vele való egyeztetés nélkül adott ki jogszabályi rendelkezést, a Minisztertanácshoz fordulhat.

IV. *A jogszabályok megismerhetőségét segítő eszközök*

A jogszabályok kihirdetésének egyszerű és esetlegességektől mentes kötelező rendje már magában is a jogszabályok megismerhetőségét szolgálja. A végrehajtási rendelet ezen túlmenően is több jelentős előírással kívánja előmozdítani a jogszabályok könnyebb hozzáférhetőségét és megismerhetőségét. Kiemelem ezek közül az alábbi rendelkezéseket. Az igazságügyminiszter és a Minisztetranács Titkárságának vezetője gondoskodik arról, hogy a jogszabályok és az azok hatályos szövegét tartalmazó *gyűjtemények* kihirdetésre, illetőleg rendszeres közzétételre kerüljenek. A minisztériumok és az országos hatáskörű szervek hivatalos lapjaiban[11] fel kell hívni a figyelmet a Magyar Közlönyben vagy más hivatalos lapokban megjelent olyan jogszabályokra, amelyek a minisztérium, illetőleg a szerv munkája szempontjából fontosak. A miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetőinek — az igazságügyminiszterrel egyetértésben — rendszeresen, de legalább *kétévenként* felül kell vizsgálniuk az általuk kibocsátott jogszabályokat és ezek összhangja, hatályossága és áttekinthetősége érdekében el kell végezniük a szükséges szelektáló és rendszerező feladatokat. Ezek eredményéről az igazságügyminiszter tájékoztatja a Minisztertanácsot.

A Minisztertanács Titkársága, továbbá a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek kötelesek gondoskodni arról, hogy az állami szervek, vállalatok, szövetkezetek stb. dolgozói megismerjék azokat a jogszabályokat, amelyeknek ismeretére munkájuk végzéséhez szükségük van. Az ugyanarra a kérdésre vonatkozó jogszabályok *egységes szerkezetben való közzétételét* az igazságügyminiszter vagy a Minisztertanács Titkárságának vezetője minden olyan esetben kezdeményezheti, amikor ez a jogszabályok jobb megismerése és alkalmazása érdekében — így különösen a hosszabb idő után történt vagy gyakoribb jogszabálymódosítás esetén — szükséges. Az egységes szerkezetben való közzétételről az illetékes miniszter (államtitkár,

[11] A Tanácsok Közlönye a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának tárcalapja. A Tanácsok Közlönyében az MT TH elnöki rendelkezések és normatív utasítások *kihirdetése* mellett *közzé* kell *tenni* továbbá mindazokat a más hivatalos lapokban kihirdetett jogszabályokat is, amelyek a tanácsi dolgozók feladatainak ellátásához szükségesek. Az átvétel történhet kivonatosan is.

országos hatáskörű szerv vezetője) gondoskodik. A végrehajtási rendelet az igazságügyminisztert arra is felhatalmazza, hogy megállapítsa a jogszabályok *szerkesztésére* vonatkozó elveket.

V. *A jogszabályok egységes értelmezése*

A Tvr. végrehajtási rendelete „A jogszabályok egységes értelmezése" cím alatt átfogóan szabályozza a jogszabályok értelmezésének a *központi irányítás hatókörében* alkalmazható rendjét. A szocialista törvényesség érvényesítésére törekvő állami életben hosszú idő óta kiemelkedő jelentősége van a jogszabályértelmezés elvi alapjaira, kereteire és formáira vonatkozó kérdések elméleti tisztázásának és a jogszabályértelmezés tényleges rendjének. A szocialista jogirodalomban számos munka foglalkozik a jogszabályok értelmezésének problémáival. Hazánkban Szabó Imre akadémikus önálló nagy monográfiában végezte el a jogszabályértelmezés burzsoá elméleteinek és gyakorlatának kritikáját, sokoldalúan értékelte a témát érintő addig megjelent fontosabb szocialista állásfoglalásokat, továbbá a téma tételes jogi rendezése és gyakorlata figyelembevételével számos előremutató következtetést szűrt le.[12]

Egyetértéssel fogadott tételei közül külön is felidézem az alábbiakat. A jogszabályalkotásra feljogosított minden szervnek el kell ismernünk azt a jogát, hogy saját jogszabályait jogszabály útján értelmezze. Az értelmezésnek ezt a fajtáját kell *autentikus* értelmezésnek nevezni. Az autentikus értelmezés tehát nem azonos a legális, vagy hivatalos értelmezéssel, lényege ugyanis nem az, hogy jogszabályt jogszabállyal értelmeznek, hanem az, hogy a jogalkotó az általa kibocsátott jogszabályt *sajátmaga* értelmezi, mégpedig ugyanolyan, vagy azonos jellegű jogszabállyal. Az autentikus értelmezés értelmező jogszabálya tehát az értelmezett jogszabályhoz hasonló általános kötelező jelleggel bír.

A jogszabályok jogszabályi értelmezésének bonyolultabb kérdése, hogy értelmezheti-e *alacsonyabb fokozatú szerv* kötelezően, és ha igen, milyen körben saját jogszabályaival a magasabb rangú jogszabályt. A Szovjetunióban és több más szocialista országban az alkotmány kifejezetten feljogosítja a legfelsőbb népképviseleti-államhatalmi szerv *elnökségét* a törvények értelmezésére. A magyar alkotmány ilyen előírást nem tartalmaz. A Népköztársaság Elnöki Tanácsát az alkotmány alapján az országgyűlés nemülésezésekor megillető általános helyettesítő jogkör és azon belül a törvények módosítására, kiegészítésére vagy hatályon kívül helyezésére is kiterjedő törvényerejű rendeletalkotási jogosultság azonban — kifejezett felhatalmazás hiányában is — magában foglalja a törvények általános kötelező értelmezésének jogát.

A magasabb fokozatú jogszabályok értelmezésére irányuló jog a Minisztertanácsot is megilleti, hiszen az alkotmány egyik rendelkezése szerint a Minisztertanács biztosítja a törvények és törvényerejű rendeletek végrehajtását. Ez az átfogó felhatalmazás és kötelezés kiterjed a végrehajtást előmozdító kötelező értelmezésre is. Hasonló jogosultságot a miniszterek számára az alkotmányból ilyen határozottan már nem vezethetünk le.

Hazánkban a NET törvényértelmező tevékenysége nem vált gyakorlattá. A Minisztertanács gyakran alkot végrehajtási jogszabályokat és azok keretében értelmező rendelkezéseket is megfogalmaz. Önálló értelmező előírásokat azonban ritkán bocsát ki. Széles körben elterjedt viszont a miniszteréknek a felsőbb szintű jogszabályok valóraváltását szolgáló értelmező, útmutató tevékenysége. Elvi alapozást és gyakorlati ösztönzést nyújtott ehhez a központi ágazati irányítás jellegében, rendeltetésében, eszközeiben és módozataiban az utóbbi időben, különösen a gazdaságirányítási reform óta bekövetkezett változás. A közvetlen és szigorú, ún. szervezeti, szervi alárendeltséget felváltó *elvi irányítás* eszköztárában megnövekedett a jogszabályok, az irányelvek, az instrukciók, az útmutatók, az ajánlások, az elvi állásfoglalások és elvi döntések szerepe. Ezek jogalapjának, jogi természetének, kötelező erejének nem egyértelmű tisztázottsága és különösen túl gyakori, nagyszámú igénybevétele nem ritkán a segítés helyett zavarta, nehezítette az alsóbb szervek munkáját. Különösen lazították a törvényesség követelményének jelentőségét és érvényesülését, csorbították a felsőbb fokú jogszabályok hatályosulását azok az irányelvek, elvi döntések és elvi állásfoglalások, amelyek túllépték a felsőbb jogszabályok kereteit, és azokból le nem vezethető, sőt azokkal kifejezetten ellentétes értelmező megállapításokat tartalmaztak.

Rendkívül időszerűvé vált ezért a jogszabályok értelmezési rendjének átfogó szabályozása. Erre vállalkozik a Tvr. végrehajtási rendeletének 11—13. pontja. A vonatkozó rendelkezések különbséget tesznek *értelmező jogszabályok* és jogszabálynak *nem* minősülő *jogi iránymutatások* között. A minisztertanácsi határozat értelmében „ha a miniszteri rendeletnél magasabb szintű jogszabályt a jogalkalmazó szervek különbözőképpen értelmezik, az a miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője), aki az említett jogszabály végrehajtásáért felelős, e jogszabály egységes értelmezését — a 12. pontban foglaltak kivételével — jogszabályban állapítja meg. Az értelmező jogszabályt az érdekelt miniszterekkel (országos hatáskörű szervek vezetőivel) és az igazságügyminiszterrel egyetértésben kell kiadni".

Jogszabály kibocsátása *nélkül* (irányelvvel, elvi állásfoglalással) történhet az egységes értelmezés: *a)* ha a miniszteri rendeletnél magasabb szintű jogszabály kifejezetten így rendelkezik, vagy *b)* ha az egységes értelmezésre kizárólag

[12] Ld.: *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.

ugyanannak a miniszternek (országos hatáskörű szerv vezetőjének) a felügyelete, irányítása alá tartozó szervek gyakorlatában van szükség, illetőleg *c)* ha a miniszter (országos hatáskörű szerv) feladatkörének megfelelő jellegű tanácsi szakigazgatási tevékenységgel, tanácsi vállalatok és intézmények gyakorlatával kapcsolatban van szükség (12. pont).

Amint az idézett megfogalmazásból kitűnik, a végrehajtási rendelet nem utal kifejezetten arra, hogy a minisztérium mely tisztségviselői bocsáthatnak ki értelmező célzatú irányelveket és elvi állásfoglalásokat. A 13/*a* pont megfogalmazásából azonban arra következtethetünk, hogy a miniszteren kívül a minisztérium más tisztségviselői, illetőleg szervi egységei is adhatnak ki ilyen aktusokat. A 13/*a* pontban ugyanis a Minisztertanács felhívja a minisztereket és az országos hatáskörű szervek vezetőit, hogy a gyakorlati munkát segítő — jogszabálynak nem tekinthető — *jogi iránymutatások kiadását fokozottan ellenőrizzék.* A 13/*d* pont pedig felhatalmazza és egyben kötelezi a minisztereket és az országos hatáskörű szervek vezetőit, hogy a jogszabályok egységes értelmezését szabályozó előírások megvalósítása érdekében szabályozzák a minisztérium (országos hatáskörű szerv) ügyrendjében a jogi iránymutatások kiadásának módját, továbbá belső és külső koordinálását. Útmutatásként a végrehajtási rendelet azt is előírja, hogy a jogszabály egészének átfogó értelmezése általában irányelvvel, egyes rendelkezéseinek értelmezése pedig általában elvi állásfoglalással történjék. Nagy fontosságú rendelkezése a hivatkozott jogszabálynak, hogy az említett jogi iránymutatások kibocsátását a *feltétlenül szükséges mértékre kell korlátozni.* Külön alpontban állapítja meg a jogszabály, hogy különös gondot kell fordítani a *jogi iránymutatások jogszabályokkal való összhangjának* biztosítására,[13] és a megfelelő körben való közzétételére. Ezekhez az előírásokhoz kiegészítő megjegyzésként azt is rögzíti a jogszabály, hogy az utóbb megfogalmazott követelményt kell érvényre juttatni egyéb iránymutatás — körlevél, közlemény, körrendelkezés stb. — kiadása esetében is.

A jogszabályok egységes értelmezésére vonatkozó vázolt előírásokhoz a következő megjegyzéseket fűzöm.

a) A végrehajtási rendelet azt a minisztert, illetőleg országos hatáskörű szerv vezetőjét jogosítja fel miniszteri rendeletnél magasabb szintű jogszabálynak — a miniszter vagy az országos hatáskörű szerv vezetője által kiadható — jogszabállyal történő értelmezésére, aki az említett magasabb fokozatú jogszabály *végrehajtásáért felelős.* Ehhez az előíráshoz figyelembe kell vennünk, hogy a Tvr. 6. §-a értelmében a jogszabály végrehajtásáért felelős szervet a jogszabályban csak akkor kell feltüntetni, ha e szerv részéről külön végrehajtási rendelkezések kibocsátása szükséges.

b) A végrehajtásért felelős miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) az adott jogszabály egységes értelmezését akkor állapítja meg *jogszabállyal,* ha a kérdéses magasabb szintű jogszabályt a jogalkalmazó szervek különbözőképpen értelmezik.

c) Az értelmező jogszabályt minden esetben az érdekelt miniszterekkel, országos hatáskörű szervek vezetőivel és az igazságügyminiszterrel *egyetértésben* kell kiadni. Egyetlen miniszteri (országos hatáskörű szerv vezetői) szintű értelmező jogszabály sem születhet tehát az igazságügyminiszter egyetértése nélkül.

d) Felvethető a kérdés, milyen alapon jogosult a Minisztertanács a végrehajtásért felelős minisztereket és az országos hatáskörű szervek vezetőit magasabb szintű, ezek között esetleg a Minisztertanács által kiadható jogszabályoknál is magasabb fokozatú jogszabályok, tehát törvények, törvényerejű rendeletek jogszabályi értelmezésére felhatalmazni. Az 1974. évi 24. sz. tvr. ugyan feljogosította és megbízta a Minisztertanácsot, hogy a Tvr. végrehajtásáról gondoskodjék, a Tvr. azonban a jogszabály-értelmezésről egyáltalán nem rendelkezik. E probléma megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy az alkotmány a Minisztertanács egyik feladatává teszi a törvények és törvényerejű rendeletek végrehajtásának biztosítását, a miniszterek számára pedig többek között előírja, hogy a *Minisztertanács határozatainak* megfelelően vezetik az államigazgatásnak feladatkörébe tartozó ágait és irányítják az alájuk rendelt szerveket. Méltán állítható, hogy a Minisztertanács a törvények, tvr-ek végrehajtásának biztosítását szolgáló feladatát gyakorolva hatalmazta fel a minisztereket és az országos hatáskörű szervek vezetőit az említett magas szintű jogi normák jogszabályi értelmezésére.

Megítélésem szerint alkotmányossági szempontból mégis szerencsésebb megoldás lenne, ha a Minisztertanács felett álló központi állami szervek jogi normáinak jogszabályi értelmezésére nem a Minisztertanács, hanem az országgyűlés törvényben, illetőleg az országgyűlés helyettesítésében és saját nevében a NET törvényerejű rendeletben adná meg ezt a jelentős felhatalmazást.

e) Külön vizsgálódást érdemelne az a kérdés is, hogy helyettesíthető-e, és ha igen, kik által a végrehajtásért felelős miniszter, országos hatáskörű szerv vezetője a magasabb szintű jogszabályok jogszabályi értelmezésében. A jogszabály erről nem rendelkezik. A kérdésre adható tagadó válasz esetében hivatkozhatunk a miniszternek, országos hatáskörű szerv vezetőjének adott felhatalmazás különösen jelentős, szinte kivételes voltára és arra, hogy ilyen értelmező jogszabályok kibocsátására ritkán kerül sor.

[13] Természetesen ez a követelmény a bemutatott értelmező *jogszabályokkal* szemben is fennáll.

Az igenlő válasz adói viszont azzal érvelhetnek, hogy a jogszabály-értelmezés bemutatott rendjét előíró végrehajtási rendelet általános jelleggel szabályozza a miniszteri rendelet, miniszteri utasítás, országos hatáskörű szerv vezetői utasítás kiadásának helyettesítési rendjét. Ha magasabb fokozatú jogszabály értelmezése ezekkel a jogszabályfajtákkal történik, kibocsátásuk helyettesíthetősége nem térhet el az előírt általános szabályoktól.

f) A végrehajtási rendelet kifejezetten a minisztert és az országos hatáskörű szerv vezetőjét megillető jogszabály-értelmezési jogról rendelkezik és nem utal az országos hatáskörű szerv élén álló államtitkár hasonló jogára. Pedig ha ez a jelentős jogosultság megilleti az országos hatáskörű szervek nem államtitkár vezetőit, minden bizonnyal indokolt ezt a jogot az országos hatáskörű szervek magasabb pozícióban álló, államtitkári rangú vezetői számára is biztosítani.

A vázoltak alapján megállapíthatjuk, hogy a jogszabályok kihirdetésére vonatkozó átfogó jogi szabályozás több tekintetben továbbfejlesztette jogforrási rendszerünket. Világosan körülhatárolta azokat a magasabb fokozatú jogszabályokat, amelyek az állampolgárok jogi helyzetét szabályozhatják. Lezárta a Magyar Közlönyben és a tárcalapokban kihirdetendő jogszabályok körét. A minisztertanácsi normatív határozattal, illetőleg a miniszteri normatív utasítással szemben bővítette a minisztertanácsi rendelet, illetőleg a miniszteri rendelet szabályozási hatókörét. Meghatározta bizonyos jogszabályok előkészítésének egyeztetési követelményeit, valamint a jogszabályok miniszteri irányító hatáskörben végzendő egységes értelmezésének módozatait. Megszabta a jogszabályok kihirdetésének és megismerhetőségüket szolgáló egyéb közzétételének formáit. Amint tanulmányomban jeleztem, az új szabályozás magában rejt néhány további vizsgálódást és annak alapján végrehajtandó korrekciót igénylő problémát is. Jogforrásrendszerünk új átfogó szabályozása jelentős előbbrelépést jelent alkotmányos életünk belső rendjének alakításában. Kívánatos, hogy a jogszabályalkotásban és a jogalkalmazásban közreműködők az új szabályokat és megoldásokat alaposan megismerjék, körültekintően és eredményesen érvényesítsék.

Ádám Antal

Univerzalitás a nemzetközi jogalkotásban

I.

Örvendetes jelenség, hogy a nemzetközi jogtudomány művelői — bármelyik politikai táborhoz is tartoznak —, egyre nagyobb számban mérik fel a nemzetközi jog megváltozott szerepét, a tudományos-technikai forradalom által alakított új nemzetközi-társadalmi viszonyokhoz való gyors és alapos alkalmazkodás szükségességét. Úgy látszik, eljött az a kor, mikor néhány alapvető dologban végre menthetetlenül egyet kell érteni. Ezek közé az alapvető dolgok közé tartozik annak felismerése, hogy az emberiség továbbélését egyre kevésbé lehet biztosítani megfelelő nemzetközi együttműködés nélkül.[1]

Helyesen állapítja meg a csehszlovák Mencer: „A nemzetközi jog haladó szellemű fejlődésének jellegzetes vonása az a körülmény, hogy egyre bővülnek azok a területek, melyeken az államoknak együtt kell működniök. Ez logikus következménye az államok és az egész emberi társadalom egyre növekvő függőségének, annak a hatalmas technológiai fejlődésnek, melynek különösen az utóbbi évtizedben tanúi lehetünk."[2] Lényegében ugyanezt a gondolatot, de más szemszögből fejti ki a lengyel Lachs: „Az államok folytatják tevékenységi szféráik kiterjesztését, új jogokat biztosítanak és új közegekbe lépnek. Ez a jelenség — bár nem azonos mértékben — minden államot érint, magával vonva a kölcsönös kötelezettségek növekedését, és így a jog hálója egyre szorosabbá válik: az államok új jogokat szereznek, de ugyanakkor cselekvési szabadságuk egyre nagyobb szűkülését tapasztalják. Ez a két folyamat csupán látszólag ellentétes, a valóságban kiegészítik egymást."[3] Más helyen viszont Lachs nagy nyomatékkal húzza alá: „Kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a jog formái megkönnyítsék az átmenetet a konfrontációból a kooperációba . . . Erre gondolva még fokozottabb figyelmet kell szentelni a nemzetközi jog reális dinamikájának, az államok ama szándékának, hogy kölcsönösen elfogadható rendezési formákat találjanak."[4]

[1] Vö. szerzőtől: „Jövőkutatás a nemzetközi jogban." — Jogtudományi Közlöny, 1973. évi 6. szám, 341—349. old.

[2] G. *Mencer:* „A környezet védelmének nemzetközi jogi kérdései." — Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1974. évi 3. szám. 168. old.

[3] M. *Lachs:* „The Law of Outer Space", — Leiden, 1972. 117—118. old.

[4] M. *Lachs:* „Some Reflections on Substance and Form in International Law" a „Translational Law in a Changing Society" c. tanulmánykötetben, New York—London, 1972. 111. old.

Ám nem csupán a szocializmus útján járó országok jogászai vallják ezt a felfogást; a tragikus körülmények között két éve elhunyt USA-beli Friedmann is megállapítja, hogy „az ideológia szintjéről a szükségesség, az emberi túlélés szintjére kerültünk . . ." Éppen ezért ideje, hogy újra rendezzük a prioritásokat és kövessük a nemzetközi szervezetben a fejlődést; ez elkerülhetetlenül a kooperáció nemzetközi jogának nagy kiterjesztését valamint intenzívebbé tételét jelenti.[5] Friedmann azt tartja, hogy az emberiség létét már nem csupán a nukleáris háború mindig lehetséges hirtelen katasztrófája, hanem a civilizált élet fokozatos elpusztulásának egyre növekvő veszélye is fenyegeti: az ellenőrzés nélküli népességgyarapodással párhuzamosan óriás, túlzsúfolt tömegvárosok keletkezése illetve szaporodása, az óceánok, folyók, levegő szennyezése, a föld és a tengerek biológiai forrásainak mind nagyobb kimerítése és a hulladék halmozódásával az emberiség megfojtása. Minthogy e kihívások többsége nemzetközi szinten jelentkezik, sohasem volt életbe vagóbb feladat a nemzetközi jog számára, mint ezeknek ellensúlyozása. A felmerült problémák ugyanis *nemzetközi* tervezést és *pozitív* szabályozást követelnek.[6]

A mai nemzetközi jog sajátosságairól hallatja szavát a „harmadik világ" is. A nigériai Elias az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága normaalkotó tevékenységének áttekintése után teszi azt a megállapítást, hogy a nemzetközi jogot tulajdonképpen „újraírottnak" lehet tekinteni és folyamatban van „kizárólag Európára orientált jogból modern világjoggá" való átalakulása.[7] „A nemzetközi jogot többé nem csinálhatja néhány imperialista hatalom; a nemzetközi jog megszűnt európai jog lenni, intézményei ma már világméretűek."[8]

Ilyen széles körű koncertben akad természetesen szkeptikusabb hang is. *Wilkes* szerint a mai nemzetközi jog által történő legtöbb problémamegközelítés fő hiányossága, hogy a konfliktusok *megoldásának* szabályaira összpontosít, ahelyett, hogy arra koncentrálna, milyen mechanizmussal lehet eleve *elkerülni* a konfliktusokat.[9]

A szintén amerikai *Barnet* ennél sokkal optimistább és a nemzetközi kapcsolatok terén egyenesen „rendszerváltozás"-ról beszél. Rendszerváltozás alatt a történelem olyan időszakos ugrását érti, melynek végén „értékek, társadalmi berendezkedések, sőt retorika is átalakulnak." Példaként hozza fel az ilyen értelmű rendszerváltozásokra a római birodalom bukását, az ipari forradalmat, az európai nemzetállamok keletkezését, stb. Úgy látja, hogy most hasonló, de valószínűleg jelentősebb nagyságú rendszerváltozás közepén vagyunk. „A főerők, melyek a nemzetközi rendszer forradalma felé kormányoznak bennünket: a háború átalakulása a nukleáris energia megjelenése folytán; iparilag teljesen elmaradott körzetek bekapcsolása a világgazdaságba; a társadalmi változás gyors bekövetkezésének lehetősége virtuálisan minden ország társadalmában, továbbá a biológiai, lélektani és politikai manipuláció technológiájának kiterjedése." Ezeket az utóbbi megállapításokat és főleg sorrendjüket lehetne ugyan vitatni, de aligha lehet vitába szállni azzal a következtetéssel, melyet belőlük kiindulva a szerző levon: „A jövőről való gondoskodásban a nemzetközi jogász feladata olyan különleges módozatok felkutatása, melyekkel katasztrófa előidézése nélkül lehet felhasználni a jogot egy ilyen rendszerváltozás elősegítésére."[10]

A nemzetközi stratégia forradalmi koncepciójáról és e koncepción belül az ENSZ helyéről szól szovjet szerzők legújabb munkája,[11] míg viszont a francia *Virally* a világszervezetről írt nagy monográfiájában[12] nem tekinti e szervezetet mai megjelenési formájában a nemzetközi rendszer *forradalmi* változása eszközének, bár ugyanakkor kiemeli, hogy új és fontos elemet vezet be a nemzetközi rendszerbe, s ily módon mégis a változtatás lassú, sőt néha észrevétlen, de mindenképpen folyamatos eszközévé válik.[13]

A nemzetközi jog megváltozott szerepének értékelésében nem maradtak le a magyar szerzők sem. *Haraszti* György már 1969-ben különleges jelentőséget tulajdonított azoknak a nemzetközi szerződéseknek, melyek az államok közösségének összességét érintik.[14] *Bokorné* Szegő Hanna ismételten foglalkozott a nemzetközi szervezetek szerepével a nemzetközi jogi normák létrehozásában és azokat a nemzetközi szerződéseket tekinti egyetemes jellegűeknek, melyek tartalma kifejezi valamennyi állam közös érdekeit. A nemzetközi szervezetek elősegítették e tartalmi követelmény megvalósulását és lehetőséget nyitottak egy olyan normaalkotási folyamat kibontakozására, mely a nemzetközi jog egész matériájában számottevő változást idézett elő.[15] A generális nemzetközi jogi nor-

[5] W. *Friedmann:* „Human Welfare and International Law. — A Recordering of Priorities" a fentebb idézett tanulmánykötetben, 118. old.

[6] I. m. 120—121. old. (kiemelések tőlem H. I.)

[7] O. *Elias:* „Modern Sources of International Law" a fentebb idézett tanulmánykötetben. 41. old.

[8] I. m. 67. old.

[9] D. *Wilkes:* „Territorial Stability and Conflict", — „The Future of the International Legal Order" III. kötet, Princeton, 1971. — 165—168. old.

[10] R. J. *Barnet:* „Toward the Control of International Violence: the Limits and Possibilities of Law", a fentebb idézett kötetben, 373—374. old.

[11] *Arkadiev—Zsarkov—Obminszkij:* „Révoljucija koncepcii mezsdunarodnoj sztrategii razvitija" Moszkva, 1973.

[12] M. *Virally:* L'organisation mondiale", Paris, 1972.

[13] I. m. 31—32. old.

[14] Vö. *Haraszti* György: „A nemzetközi szerződések jogának főbb fejlődési tendenciái", — Jogtudományi Közlöny, 1969. évi 12. szám, 626—635. old.

[15] *Bokorné* Szegő Hanna: „A nemzetközi szervezetek közreműködésével létrejött szerződések egyetemes jellegének kérdése", — Állam és Jogtudomány, 1973. évi 2. szám, 171. old.

mák fokozott jelentőségét, ezek keletkezési és érvényesülési folyamatát, továbbá valamennyi állam kifejezett hozzájárulásának problematikus kérdését vizsgálta már e tanulmány szerzője is,[16] míg legújabban *Herczegh* Géza tett gondolatébresztő megjegyzést a jus cogenssel kapcsolatban, azt írva, hogy „voltaképpen más rejlik mögötte, mint amire maga a kifejezés utal", a továbbiakban pedig megállapítva, hogy „a nemzetközi jog fejlődésének olyan kritikus szakaszába érkezett, amikor már szükség van szabályai közti hierarchia kialakítására."[17]

Nos, álljunk meg egy percre ennél a hierarchiánál és próbáljuk meg a gondolat folytatását. A nemzetközi jog eddig is ismerte a normák különböző szempontok szerinti megkülönböztetését: a generális normákkal szemben álltak a speciális normák, az univerzális normákkal szemben pedig a partikuláris normák. Az első megkülönböztetés főleg tartalmi jellegű, míg a második megkülönböztetés a joghatály terjedelme szempontjából differenciál. S ha ma partikuláris normák helyett regionális normákat emlegetünk, ezt lényegében ugyanúgy az univerzális normákkal való szembeállításban, tehát a joghatály terjedelme szempontjából tesszük.[18]

Univerzális normák alatt azokat a normákat kell érteni, melyeknek létrejövetelében akár kifejezetten, akár hallgatólagosan részt vesz az államok összessége, vagy számszerűség és hatalmi súly szempontjából is túlnyomó többsége és hatályuk az egész nemzetközi közösségre kiterjed. Annak a definíciónak a nyelvén fogalmazva, melyet egy korábbi cikkünkben kifejtettünk,[19] azt is mondhatjuk: a nemzetközi jog univerzális (egyetemes) normái az államok összességének vagy szám és súly szerinti túlnyomó többségének koordinált akaratából létrejövő olyan magatartási normák, melyek az egész nemzetközi közösség viszonyait érintik és érvényesülésüket a nemzetközi közösség potenciális ereje biztosítja.[20]

Ilyen értelemben fogva fel a nemzetközi jog univerzális normáit, nem lehet kételkedni abban, hogy a történelmi folyamat azok szaporodása és növekvő súlya felé irányul. Amikor „eggyé vált világról" beszélünk, akkor nem politikai vagy ideológiai egységet értünk alatta, hanem a veszélyek közösségét. A veszélyek eme közösségével szemben közös diszciplínára, tehát a nemzetközi jog univerzalitására van szükség annak biztosítása céljából, hogy a fejlett tudomány és még fejlettebb technika nem elpusztítani, hanem szolgálni fogják az embert.

Amennyire világos, hogy rakétát nem lehet ósdi szénásszekérrel fuvarozni, mert vagy a szekér törik össze vagy a rakéta robban fel, ugyanúgy világosan kell látni, hogy a tudományos-technikai forradalom által teremtett új társadalmi-nemzetközi viszonyokat többé nem lehet rendezni a nemzetközi jog régebbi módszereivel. A nemzetközi jog megújhodására van tehát szükség, még pedig az univerzalitás jegyében. S ezt a szükségességet már nem csupán a bevezetőben idézett elméleti jogászok ismerik fel, hanem — és ez sokkal fontosabb —, egyre inkább felismeri a nemzetközi gyakorlat is. Elegendő, ha ennek bizonyságául utalunk az ENSZ által 1972. júniusában rendezett környezetvédelmi konferenciára, a világ új gazdasági rendje tárgyában 1974. áprilisában összehívott rendkívüli ENSZ közgyűlésre, a tengerjog újabb univerzális kodifikálása végett 1974. júniusában, a népszaporodás problémáinak megtárgyalására 1974. augusztusában, az élelmezés válságveszélyének megvitatására 1974. novemberben tartott világkonferenciákra.

A folyamat tehát feltartóztathatatlan és ez akkor is áll, ha az említett konferenciák egyelőre nem végződtek teljes megegyezéssel. A *tendencia* a lényeg, és ez a tendencia félreérthetetlenül a nemzetközi jog növekvő univerzalitása felé mutat. Ha pedig ez így van, akkor ideje, hogy most már választ keressünk néhány alapvető kérdésre, melyeket ez az univerzalitás magában a nemzetközi jogalkotásban vet fel.

Ilyen alapvető kérdések a következők: *1.* meg lehet-e határozni azokat a problémákat, melyek univerzális szintű jogalkotásra, tehát univerzális normákkal való rendezésre tartoznak; *2.* megfelelnek-e a változott és egyre változó viszonyoknak az univerzális normák alkotásának eddigi módszerei; *3.* alkalmas-e és képes-e az univerzális jogalkotás meggyorsítására az ENSZ?

Az alábbiakban ezekre a kérdésekre próbálunk — e cikk korlátozott terjedelméhez szabott rövidséggel — választ adni.

II.

1. Ha elnagyolva akarunk felelni arra a kérdésre, meg lehet-e határozni azokat a problémákat, melyek univerzális szintű jogalkotást igényelnek, akkor a választ már az eddigi fejtegetésekben is megtalálhatjuk: univerzális szintű jogalkotásra tartoznak azok a problémák, melyek az egész nemzetközi közösséget érintik. E tétel részletesebb konkretizálása már sokkal

[16] *Herczeg István:* „Normaalkotási folyamat a modern nemzetközi közösségben", — Magyar Jog, 1969. évi 10. szám, 597—602. old.

[17] *Herczegh Géza:* „Haraszti György: A nemzetközi szerződések megszűnése", — Jogtudományi Közlöny, 1974. évi 4. szám, 183. old.

[18] Nem lehet viszont egyetérteni azzal a felfogással, mely az univerzális (egyetemes) normákat összekeveri a generális normákkal oly módon, hogy — tévesen — az előbbieknek is elsősorban tartalmi jelentőséget tulajdonít.

[19] *Herczeg* István: „Jövőkutatás a nemzetközi jogban." — Jogtudományi Közlöny, 1973. évi 6. szám, 344. old.

[20] Ebből a fogalmazásból önként következik, hogy tartalmától függetlenül nem lehet egyetemes hatályúnak tekinteni azt a normát, melynek kialakítása ellen pl. az ENSZ Biztonsági Tanácsában állandó helyet élvező tagállam, vagyis a nagyhatalmak egyike kifejezetten tiltakozik.

nehezebb: objektíve a nemzetközi viszonyok állandó változásától, szubjektíve pedig az egyes szerzőktől függ, hogy mit tartanak olyan problémának, mely univerzális normával való rendezést kíván.

Jenks pl. a háború vagy azzal való fenyegetés kiküszöbölését, az emberi személyiség méltósága iránti tiszteletet, a közös jólétért való közös felelősséget valamint a fejlett tudomány és technológia embert szolgáló szerepének biztosítását tekinti az „eggyé vált világ" legfontosabb követelményeinek.[21] Konkrétebben azután az ENSZ Közgyűlése által megszavazandó Deklaráció gondolatát veti fel „az ember szolgálatára szánt tudomány és technika alapelveiről". Ennek kiinduló tétele az lenne, hogy „a tudomány az emberiség közös öröksége és vagyona", továbbá „az emberiség közös érdeke annak biztosítása, hogy a tudományos és technikai újítások valamint rendkívüli kockázattal járó tevékenységek nem fogják elpusztítani, megbontani vagy szennyezni azt a természeti környezetet, melytől emberi élet és jólét függ." Ebből következik minden állam prevenciós kötelezettsége ilyen veszélyek elkerülése érdekében.[22]

Olmstead a stockholmi környezetvédelmi konferencia után írt tanulmányában a korfui szorossal kapcsolatos 1949. évi nemzetközi bírósági eseti döntésből következtetve a nemzetközi jog már adott alapvető elvének minősíti, hogy egyik állam nem folytathat olyan tevékenységet, mely sérelmet vagy kárt okoz egy másik állam területén.[23] Ugyancsak Olmstead idézi a stockholmi környezetvédelmi konferencia által elfogadott Deklaráció Alapelveinek 21. pontját, mely elismerve az államok szuverén jogát saját forrásaik kiaknázására, egyben felelősségüket is kimondja annak biztosításáért, hogy joghatósági vagy ellenőrzési körükön belül folytatott tevékenységek nem fognak kárt okozni más államok környezetében, de nemzeti joghatóságon kívüleső körzetben (pl. a nyílt tengerben) sem.[24]

Meg kell jegyezni, hogy bár a stockholmi konferencián nem vett részt minden állam, az ott elfogadott alapelveket megerősítette az ENSZ Közgyűlésének 2996 (XXVII.) sz. határozata, sőt a 2997 (XXVII.) sz határozat az ENSZ keretén belül intézményeket is teremtett a környezetvédelmi ügyek tárgyalására és megfelelő standardek kidolgozására.

Az itt idézett szerzőkkel szemben pl. *Higgins* a polgárháborúk problémáját helyezi előtérbe. Új nemzetközi egyezményt tartana kívánatosnak, melynek speciálisan más államok részéről a polgárháború során követendő magatartás normáival kellene foglalkoznia. Hangsúlyozottan mutat rá, hogy megváltozott a polgárháborúk egész problematikája. Meggyőződése szerint elérkezett az idő egy olyan univerzális norma kialakítására, mely határozottan megtiltaná külső állam fegyveresei által történő segítségnyújtást akár az egyik, akár a másik félnek.[25]

Mindezeket a felfogásokat csak példákként hoztuk fel annak bizonyítására, hogy amikor az univerzális szintű jogalkotásra váró problémák meghatározásáról van szó, akkor teljesen lehetetlen az egyes szerzők elméleti megfontolásaira alapozni, mert ezzel a módszerrel menthetetlenül eltévedünk a sűrűben. Az univerzális rendezést célzó normák témakörének meghúzása kétségtelenül nehéz kérdés; éppen ezért reális megközelítését csak úgy lehet megkísérelni, ha a már meglevő adottságokból kiindulva számbavesszük a nemzetközi közösségben tapasztalható valóságos kezdeményezéseket, továbbá szembenézünk a tudományos-technikai fejlődést kísérő, már eddig tapasztalt, vagy holnap várható és az egész emberiséget érintő veszélyekkel.

A modern nemzetközi viszonyok és a modern nemzetközi jog szerkezetének már meglevő adottságai a többi között: az Egyesült Nemzetek egyetemessé váló Szervezete és annak Alapokmánya, a Nemzetközi Bíróság és Statutuma, a Nemzetközi Távközlési Unió, Egyetemes Postaunió, Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, Meteorológiai Világszervezet, Egészségügyi Világszervezet, Élelmezésügyi és Agrárszervezet, Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezet (UNESCO), Nemzetközi Polgári Repülésügyi Szervezet, Nemzetközi Tengeri Konzultatív Szervezet, Nemzetközi Pénzügyi Alap, Nemzetközi Atomerőügynökség stb.

A lista természetesen nem teljes, mert csak azokat a szerkezeti elemeket említettük, melyek tárgyunk szempontjából nagyobb jelentőségűek. Külön ki kell emelni közülük az Egészségügyi Világszervezetet, melynek közgyűlése előírhat minden tagállamra kötelező egészségügyi normákat; a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet pedig azzal tűnik ki a többi közül, hogy évenkénti konferenciáján $^2/_3$ többséggel elfogadott javaslatok vagy ajánlás vagy nemzetközi egyezménytervezet formáját öltik; az utóbbiakat már csak állásfoglalás végett közlik a tagállamok kormányaival, melyeknek nemratifikálás esetében is beszámolási és indokolási kötelezettségük áll fenn a Szervezettel szemben.[26]

Az univerzális normaalkotás építőkockái tehát tulajdonképpen már adva vannak, azokat

[21] C. W. *Jenks:* „A New World of Law?" — London—Harlow, 1969. 5—6. old.

[22] I. m. 114—115. old. — Egyébként ezek a gondolatok nyilván visszátükrözései a világűr békés használatának alapelveiről szóló és a könyv megírása idején az ENSZ Közgyűlése által 1962. (XVIII.) sz. egyhangú határozattal már elfogadott Deklarációnak.

[23] C. J. *Olmstead:* „Environmental Conservation", — „The Present State of International Law", — Kluwer, Deventer, 1973. — 246. old.

[24] I. m. 252—253. old.

[25] Rosalyn *Higgins:* „International War and International Law", — „The Future of the International Legal Order" III. kötet, Princeton, 1971. — 115—118. oldal.

[26] Vö. H. *Saba:* „L'activité quasi-législative des institutions spécialisées des Nations Unies." — Recueil des Cours, 1964. — 113. kötet, 605—686. old.

csak ki kellene terjeszteni és tovább kellene fejleszteni. A továbbfejlesztés eddigi irányait mindenekelőtt az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságának már elkészült jelentései valamint előkészületben levő tanulmányai jelzik. Az utóbbiak közül ki kell emelni az államutódlás, államok felelőssége, továbbá államok és nemzetközi szervezetek kapcsolatai témakörét.

Ám a Nemzetközi Jogi Bizottság programján kívül magának az ENSZ Közgyűlésének egyes határozatai még világosabban jelzik az univerzális normaalkotás további igényeit. Talán elegendő, ha ezzel kapcsolatban csupán példaszerűen utalunk az emberi jogok tárgykörében a faji megkülönböztetés elítélését tartalmazó 1881(XVIII.) számú közgyűlési határozatra, a nemzetközi biztonság témakörében a nukleáris fegyverek világűrbe juttatásának tilalmáról szóló 1884(XVIII.) sz., és a nemzetközi terrorizmus megakadályozását kezdeményező 3034(XXVII.) sz. közgyűlési határozatokra, a természeti kincsek kiaknázása keretében a nemzetközi „tengerfenék-hatóság" elvét tartalmazó 2749(XXV.) sz. közgyűlési határozatra, továbbá a nemzetközi kapcsolatok általános témakörében az államok közti baráti kapcsolatok és együttműködés nemzetközi jogi elveiről szóló 2625(XXV.) sz. közgyűlési Deklarációra.

Mindezekből az előzményekből, valamint a jelenlegi nemzetközi-társadalmi viszonyok vizsgálatában és a tudományos-technikai fejlődés legközelebb várható veszélyeinek felméréséből most már meg lehet kockáztatni azoknak a problémáknak vázlatos összeállítását, melyek univerzális normákkal való sürgős rendezést igényelnek. Ilyen mindenekelőtt a *nemzetközi biztonság,* melynek csupán alapvető elveit és megóvására hivatott szerveit jelöli meg az ENSZ Alapokmánya. Négy évtized után a Közgyűlés 1974. dec. 16-i ülésén végre elfogadták ugyan az agresszió meghatározásának kompromisszumos formuláját, de még mindig várat magára az Alapokmány szóhasználata szerinti „béke megszegése" és „béke veszélyeztetése" definíciója. Bizonyos mértékben ettől függ viszont az önvédelem jogának pontosabb szabályozása, valamint a polgárháborúba beavatkozás tilalmának világos rendezése, sőt a nukleáris fegyverek teljes eltiltása és a nemzetközi terrorizmus kiküszöbölése is.

A nemzetközi biztonság témakörével függ össze a *világűr-tevékenység* további szabályozása, beleértve a távközlés kérdéseit, a természeti források felderítését valamint a Holdon és más égitesteken kívül a szűkebb értelemben vett világűr teljes demilitarizálását is. Univerzális rendezésre vár az állami szuverénitás határain kívüli *nemzetközi térségek* jogi helyzete, de másfelől a *nemzetközi (kormányközi) szervezetek* sajátos jogállása is. A *bioszféra megóvásának* biztosításán túlmenően általában eltiltásra érett meg minden olyan állami joghatósági körbe tartozó tevékenység, mely akármilyen vonatkozásban károsan hathat a nemzetközi közösségre, vagy bármelyik államra. Mindezekkel a kérdésekkel áll kapcsolatban az *államok felelősségének* lényeges tágítása. A Föld egyre növekvő népessége megköveteli az államok joghatósági körén kívül eső *természeti források* nemzetközi kutatását, fejlesztését és felosztását, beleértve a nyílt tengernek és altalajának, valamint az égitesteknek a természeti kincseit is. Univerzális szabályozásra vár a rendelkezésre álló *energia- valamint élelmiszerforrások* megóvása és termelésük biztosítása, továbbá a fejlett és fejlődő országok közötti *gazdasági szintkülönbségek* mielőbbi eltüntetése, a fejlődő országok politikai megnyeréséért való versenyfutás kiküszöbölésével a gazdasági, műszaki és oktatási segítség valamint a beruházások internacionalizálása útján.

Első pillantásra ezek azok a problémák, melyek az univerzális szintű nemzetközi jogalkotásban már a közvetlen holnap feladataiként jelentkeznek. Felsorolásuk természetesen nem lehet teljes és még kevésbé végleges; a kör szükségszerűen folyton változik és a nemzetközi-társadalmi-gazdasági viszonyok komplexitásának növekedésével feltehetően egyre bővül.

2. Annak a kérdésnek megválaszolása előtt, vajon megfelelnek-e a változott és egyre változó viszonyoknak az univerzális nemzetközi jogi normák alkotásának addigi *módszerei,* mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a nemzetközi jogalkotás szempontjából de lege lata csak két jogforrás vehető figyelembe: a) a nemzetközi szerződés; b) az államok gyakorlata útján kialakított szokás.

a) Ami a nemzetközi szerződéseket illeti, egyetemes jogi norma alkotásánál természetszerűen csupán a többoldalú szerződések jöhetnek szóba. Ezek létrehozatalánál a hagyományos úton haladva a következő szakaszokat kell megtenni: kezdeményezés, konferencia összehívása, tervezet készítése és annak megtárgyalása, aláírás és még később ratifikálás, esetleg fenntartásokkal.

Aligha szorul bővebb bizonygatásra, hogy ez a sokszor évekig tartó hagyományos út nem felelhet meg a modern élet gyakran rohamos sebességgel változó követelményeinek. Maga a szerződések jogáról szóló — és a szerződések létrejötte tekintetében elég konzervatív — 1969. évi bécsi szerződés 14. cikke is már lehetővé teszi legalább a ratifikáció elmaradását; ám a sors iróniája, hogy ez a bécsi szerződés önmagát 82. cikkében viszont ratifikálandónak jelenti ki és éppen a kellő számú ratifikáció hiánya folytán öt év eltelte ellenére még nem is léphetett hatályba.

Lachs azonban helyesen mutat rá, hogy a ratifikáció az ENSZ-nél lajstromozásra bejelentett nemzetközi szerződések többségénél eddig sem volt a hatálybalépés előfeltétele; adatai szerint a publikált kb. 1300 nemzetközi instrumentumból csupán 23% szorult ratifikációra.[27]

[27] M. *Lachs:* i. m. 103. old.

Persze ez a 23% is sok, ha éppen a legfontosabb normatív szerződések esnek ebbe a körbe.

Ám a kodifikálás huzavonája nem is egyedül a ratifikáláson illetve annak előírásán múlik. Az egész kodifikációs technika bizonyos módosítására lenne szükség ahhoz, hogy a nemzetközi viszonyok változása, a fokozott egymástól-függés folytán szükséges univerzális normák kellő időben és ne elkésve jöjjenek létre.

Nem lehet azonban elhallgatni egy másik olyan problémát, mely az univerzális hatályú normákkal kapcsolatban éppen a nemzetközi szerződéseknél jelentkezik. Eddig ui. csak *többoldalú* szerződésekről beszéltünk, de vajon nem *„mindenoldalú"* szerződés szükséges-e ahhoz, hogy egyetemes hatályú norma keletkezzék? A klasszikus tétel szerint egyetlen államot sem lehet bizonyos jogszabály betartására kötelezni, ha a jogszabály létrejöttéhez kifejezett hozzájárulását nem adta. E tétel relatív lehetetlenülését egy korábbi cikkben már kimutattuk,[28] megismétlésére itt nem vállalkozunk. Arra a jelenségre azonban, melyet *Virally* tár a szemünk elé, fel kell figyelnünk. A mikroállamokról van szó, az ENSZ-be való felvételükkel kapcsolatban és éppen az univerzalitás jegyében. 1965-ben pl. felvételre kerültek önálló államként a Maldives-szigetek 115 mfd^2 területtel és 96 000 lakossal, de felvételét kérte pl. Nauru is, amelynek területe összesen 8,25 mfd^2 és csupán 3000 lakosa van.[29] Virally abból a szempontból nézi a kérdést, vajon ezek a mikroállamok egyáltalában képesek-e megfelelni az ENSZ-tagsággal járó számtalan kötelezettségnek; nekünk viszont azt a szempontot kell felvetnünk, hogy a szuverén egyenlőség elve alapján megakadályozhatja-e egy vagy több ilyen mikroállam negatív állásfoglalása egy univerzális norma létrejöttét? Azt hisszük, a dilemmát csak azon a módon lehet megoldani, melyet bevezetőben, az univerzális normák fogalommeghatározásával kapcsolatban már említettünk: az államok összességének *vagy* szám és hatalmi súly tekintetében túlnyomó többségének kell részt vennie a normaalkotásban ahhoz, hogy az egyetemes hatályú lehessen.[30] Ha ezt a vagylagossági engedményt nem tesszük, akkor gyakorlatilag megbéníthatjuk az egész univerzális hatályú jogalkotást, melyre pedig olyan mérhetetlenül nagy szükség van éppen a mi korunkban.

b) Ugyanezek a fejtegetések érvényesek a nemzetközi szokásjogi normákra is, de ezekkel kapcsolatban más kérdések is felmerülnek, nevezetesen az időtartam és a normatív akarat („opino juris") problémái.

A hagyományos nemzetközi jogi felfogás szokásjogi norma érvényes létrejöttéhez mindenekelőtt az államok egyező és *huzamos* gyakorlatát kívánta meg. Ma már viszont egyre uralkodóbbá válik az a felismerés, hogy a modern fejlődés rohamtempója mellett ilyen „huzamos" gyakorlatra egyszerűen nincs idő. *Virally* még csak azt ismeri el, hogy az ENSZ illetve a Nemzetközi Jogi Bizottság működése meggyorsította a tényleges szokásnak szokásjoggá alakulását, de ugyanakkor tiltakozik az „azonnali szokás" bevezetése ellen, mert minden szokásjogi szabálynak szüksége van bizonyos időre, hogy konszolidálódjék.[31] *Lachs* óvatosan ugyan, de határozottan előbbre megy egy lépéssel: „A modern fejlődés fényénél az idő, melynek a múltban olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak, más és kevésbé döntő jelentőséget kapott." Évszázadok helyett tehát csak nagyon rövid időszakokra van szükség a szokásjogi normák kialakításához.[32] *Jenks* megállapítja, hogy a modern élet ritmusának nagyarányú gyorsulása megnyilvánul a szokás kialakításának növekvő sebességében is. „A szokásteremtő aktusok, melyek régebben hosszú időn keresztül csak kis számban fordultak elő, most olyan gyors egymásutánban követik egymást, hogy a magatartás rendszeressége rövid időn belül is megítélhető . . . Ezek az alapvető változások vezettek a „spontán" vagy azonnali szokás fogalmához."[33] E „spontán" szokás kialakításában kiemelkedő szerepük lehet az ENSZ közgyűlési határozatoknak, főleg ha azok egyhangúan jönnek létre.[34]

Ami saját véleményünket illeti, mindenekelőtt meg kell jegyeznünk: a „huzamos" gyakorlat megkívánása már azért is értelmetlen, mert soha senki sem határozta meg, voltaképpen milyen időtartamot kell „huzamos"-nak tekinteni. Általánosságban is helyesebb tehát *ismétlődő* gyakorlatról beszélni azzal a fenntartással, hogy *kivételes* esetekben — főleg az ENSZ Közgyűlésének egyhangú határozata nyomán — egyetlen cselekvő vagy tartózkodó aktussal is létrejöhet szokásjogi norma (pl.: műholdaknak idegen államok légitere feletti áthaladásával, ha tiltakozás nem történik). Az „opinio juris" követelménye pedig teljesen felesleges minden olyan határozat vagy döntés esetében, melynek amúgy is jogi, tehát normatív tartalma van.

3. Önként adódik az a kérdés, hogy amikor már létezik az univerzalitásra nem csupán törekvő, hanem azt egész kevés kivétellel meg is valósító nemzetközi politikai szervezet, az ENSZ, akkor ez a nagy apparátussal rendelkező szervezet alkalmas-e és képes-e valamilyen újfajta nemzetközi jogalkotásra?

A kérdés feltevése azért indokolt, mert történelmileg szemlélve a dolgot, abból kell kiindulni, hogy az ENSZ Alapokmánya 1944. évi

[28] Vö. *Herczeg* István: „Normaalkotási folyamat a modern nemzetközi közösségben." — Magyar Jog, 1969. évi 10. szám, 600. old.

[29] M. *Virally* i. m. 264—265. old.

[30] Lényegében ezt az álláspontot fejti ki *Agot* idézve *Bokorné* Szegő Hanna is „The contribution of international organizations to the formation of the norms of international law" c. tanulmányában, „Questions of International Law" 1970. — 21—22. old.

[31] M. *Virally* i. m. 328—330. old.

[32] M. *Lachs* i. m. 110. old.

[33] C. W. *Jenks* i. m. 143. old.

[34] I. m. 146. old.

megszövegezése idején voltaképpen nem arra készült, amire most használni kellene. Az „alapító atyák" elsőrendű célja annak idején újabb háborúk megakadályozásával a nemzetközi béke és biztonság megóvása volt, de nem számoltak és nem is számolhattak azzal a sok egyéb kihívással, melyekkel az emberiség az Alapokmányt követő három évtized alatt mindenekelőtt a tudományos-technikai forradalom, de amellett a demográfiai robbanás következtében is szembekerült.

A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az ENSZ és különböző specializált szervezetei igyekeztek megfelelni az új feladatoknak is. Talán elegendő, ha ennek bizonyításául azokat a közgyűlési határozatokat emeljük ki, melyeket a fenti 1. pont keretében már felsoroltunk. A specializált intézmények körében hasonló példaként csupán villanásszerűen utalunk az UNESCO-ra, mely előkészítette az oktatási diszkriminációk kiküszöbölését célzó egyezményt, a Nemzetközi Távközlési Unióra, mely megalkotta a rádiófrekvenciáknak a világűrtevékenység folytán szükségessé vált új elosztását, valamint a Nemzetközi Polgári Repülésügyi Szervezetre, mely előkészítette a repülés biztonsága elleni jogellenes cselekmények leküzdéséről szóló hágai és montreali egyezményeket.[35]

Az ENSZ-nek és specializált intézményeinek ilyenfajta tevékenységével szemben azonban akadnak szkeptikus nézetek is. *Goodrich* pl. figyelmeztet arra — egyébként helyesen —, hogy az ENSZ nem gyakorolhatja egy világkormány jogkörét és „többségi szavazással nem lehet elfogadni valamint kikényszeríteni olyan magatartási normákat, melyek nem alapulnak tagjainak széles körű egyetértésén."[36] *Hambro* emlékeztet arra, hogy a Közgyűlés „nem csupán és nem is elsősorban törvényhozó gyűlés."[37] Goodrich azonban idézett megjegyzése után nyomban megállapítja, hogy a legutóbbi negyedszázad tapasztalatai szerint az ENSZ főszervei és különösen a Közgyűlés tekintélyes hatáskört szereztek nemzetközi normák kifejlesztésével pl. az emberi jogok területén.[38] Hambro még tovább megy, mikor hangsúlyozza: „Bizonyos közgyűlési határozatok olyan szándékkal jönnek létre, hogy jogot teremtsenek; ilyenek a jogelveket kifejező deklarációk. Ha egyhangúlag vagy túlnyomó többséggel fogadták el, nehéz lenne azokat figyelmen kívül hagyni, még ha a Közgyűlés nem is törvényhozó szerv."[39] *Tunkin* az ENSZ Közgyűlésének normatív jellegű határozatait általában csak a nemzetközi jog szubszidiárius forrásainak tekinti, de kötelezőknek tartja azokat, melyeket az Alapokmány értelmezése körében hoznak.[40] *Virally* kiemeli, hogy az ENSZ biztosíthatja a szokásjog egyszerűbb kialakítását is.[41]

Arra, hogy az ENSZ illetve Közgyűlése a nemzetközi békén és biztonságon kívül más fontos kérdésekkel is foglalkozhasson, törvényes alapot nyújt maga az Alapokmány. A 13. cikk 1. a) pontja a Közgyűlés kötelességévé teszi a nemzetközi együttműködés politikai előmozdítását valamint a nemzetközi jog fokozatos fejlesztését; az 55. cikk az ENSZ feladatai közé sorolja az állandóság és jólét feltételeinek biztosítását, ideértve az életszínvonal emelését, a gazdasági, szociális, egészségügyi téren fennálló nemzetközi feladatok megoldását, továbbá az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartását. Mint látjuk, az Alapokmány tág keretei szerencsére lehetővé teszik az ENSZ Közgyűlése számára, hogy korunk minden égető problémáját megtárgyalja és azokban állást foglaljon.

Ilyen alapokon foglalkozott az ENSZ Közgyűlése a gyarmati rendszerek megszüntetésével, a faji megkülönböztetés elítélésével, a fejlett országok bizonyos jóléti felelősségének kimondásával, az emberi környezet védelmével stb. Jogilag még előremutatóbb az a legújabb fejlemény, hogy a Közgyűlés *külön nemzetközi egyezmények nélkül*, egyszerű közgyűlési megállapodásokkal félautonóm specializált intézményeket is alapított: 1964-ben az Egyesült Nemzetek Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciáját (UNCTAD), 1966-ban pedig az Egyesült Nemzetek Ipari Fejlesztési Szervezetét (UNIDO), mindkettőt külön-külön székhellyel és hivatali apparátussal.[42]

Végül is indokoltan vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az ENSZ alkalmas is és képes is a nemzetközi jogalkotás gyorsítására, mégpedig anélkül, hogy céljai és elvei módosításra szorulnának.

Utoljára, de nem utolsósorban felvetődhet még az a kérdés, vajon miért ismételgetjük folyton a nemzetközi jogalkotás gyorsításának szükségességét? Ha az eddigi fejtegetések ezt nem tették volna elég világossá, akkor álljon itt a válasz: hamarosan az emberiség jövője függhet attól, vajon a veszélyek szükségszerű felismerése nyomán kellő időben képes-e kikovácsolódni univerzális jogi normák formájában is a nemzetközi közösségi akarat.

Herczeg István

[35] Magyar becikkelyezésük az 1972. évi 8. sz. és 1973. évi 17. sz. tvr.-ben.

[36] L. M. *Goodrich:* „The Changing United Nations" — a „Transnational Law in a Changing Society" c. tanulmánykötetben, New York—London, 1972. — 279. oldal.

[37] E. *Hambro:* „Some Notes on Parliamentary Diplomacy" a fentebb idézett tanulmánykötetben, 296. oldal.

[38] L. M. *Goodrich* i. m. 279. old.

[39] E. *Hambro* i. m. 296—297. old.

[40] Vö. G. I. *Tunkin:* „A nemzetközi jog elméletének kérdései", — Budapest, 1963. — 130. old.

[41] M. *Virally* i. m. 324. old.

[42] Vö. L. B. *Sohn:* „The Development of the Charter of the U. N." — „The Present State of International Law", — Kluwer, Deventer, 1973. — 58. old.

Kísérletek jogesetek matematikai módszerrel történő elemzésére

Gyermektartásdíj-összeg megállapítása tanuló algoritmussal

1. A vizsgálatok célja

1.1. A folyton bonyolultabbá, sokrétűbbé váló társadalmi viszonyok jogi szabályozása egyre nagyobb tömegű információ összegyűjtését és feldolgozását teszi szükségessé. Ez a szükséglet és a kibernetika egyidejű gyors fejlődése ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy a kibernetikai módszerek alkalmazása a jog területén hatékony segítséget nyújthat az információs válság leküzdéséhez. Úttörő munkát végeztek e tekintetben az USA-ban, Franciaországban, az NSZK-ban, majd a Szovjetunióban, Lengyelországban, Csehszlovákiában, s e munka eredményeképp új tudományos diszciplína jött létre, amely a kibernetika, a matematika és a jogtudomány egyfajta szintézise.

Az új tudományos kutatási terület az elmúlt tíz-tizenöt évben bővült, fejlődött. E fejlődés mozgatórugója mindenekelőtt az a felismerés volt, hogy a kibernetikai módszerek alkalmazásától fejlődés várható az érdemi jogi munkában, a jogi normák megalkotásában, a jogi döntések színvonalában, a joggyakorlat analízisében.

Bennünket is e felismerés vezetett akkor, amikor a gyermektartásdíj-összeg megállapítás automatizálására irányuló — az alábbiakban vázolt — kísérletet megkezdtük. Célunk azonban nem elsősorban az volt, hogy a gyermektartásdíj-megállapítás speciális problémájára keressünk adekvát megoldást, hanem — a gyermektartásdíj problematikájának elemzésén keresztül — arra az általánosabb kérdésre kerestünk választ, vajon lehet-e jogesetek megoldására megfelelő algoritmust találni; ha igen, melyek az algoritmusok alkalmazásának feltételei és korlátai; mik a matematikai módszerek alkalmazásának előnyei és hátrányai.

1.2. A jogszabály az általa szabályozott társadalmi viszonyokat, illetve az e viszonyokra vonatkozó jogalkotói akaratot *általánosított* és *megmerevített* formában fejezi ki.

Ennélfogva a folytonos társadalmi mozgás, tehát a szabályozott viszonyok változása is a viszonylag állandóbb norma és a társadalmi viszonyok közötti ellentmondás szülője lesz. A bírói gyakorlat egyik feladata ennek az ellentmondásnak a norma adta lehetőségek keretein belül való feloldása. Másszóval a bírói normaértelmező tevékenységet a norma és az életviszonyok közötti ellentmondások feloldására irányuló folyamatos céltevékenységként is felfoghatjuk.[1]

A bírói gyakorlat tehát elméletileg éppen olyan sztochasztikus jellegű társadalmi jelenség, mint a viszonyok, amelyeket tükröz, így egyéb — a következőkben taglalandó — feltételek megvalósulása esetén az alapul szolgáló társadalmi jelenségekhez hasonlóan leírható matematikai-statisztikai módszerekkel.

E feltételek a következők: *a)* a vizsgált bírói gyakorlatnak kellően homogén és kellően nagyszámú jogesetet produkáló jogintézményre, illetve jogterületre kell vonatkoznia; *b)* a vizsgálat körébe vont jogeseteknek matematikailag adekvát formában leírhatóknak kell lenniük.

A feltételek megvalósulása esetén nincs elvi akadálya annak sem, hogy a bírói gyakorlat matematikai-statisztikai elemzésének célját konkrét jogesetek matematikai módszerrel történő megoldásában — az adott matematikai modell keretei között — jelöljük meg, feltéve természetesen, hogy ehhez megfelelő algoritmussal rendelkezünk.

Vizsgálatainkban az e célra alkalmasnak látszó *tanuló algoritmusokat* használtuk fel.

A tanulmány a felhasznált matematikai apparátusnak, az elemzett jogintézménynek és a matematikai módszer verifikálásának rövid leírását, valamint a lezárt, valóságos jogesetekre való alkalmazás eredményeinek elemzését tartalmazza, végül pedig az eredmények általánosításával (lehetőségek, korlátok), és a további kutatások lehetséges irányaival foglalkozik.

Tanulóalgoritmusok

2.1. A tanulóalgoritmusok olyan matematikai eljárások, amelyek segítségével a számítógép képes döntések hozatalára azokban az esetekben, amikor nem ismerjük a döntést befolyásoló tényezők közötti valamennyi logikai összefüggést, de ismerünk az adott problémakörbe tartozó kellő számú esetet és az esetekhez tartozó döntéseket.

---

[1] *Tamás* András írja: „A jogalkalmazó feladata ellátása során szükségképp érzékeli a társadalmi szituáció és a jogi norma közötti ellentétet, amely fokozatosan mélyül el. Ha ez az eltérés kismérvű, mennyiségi, de ha a mennyiségi ellentétek felszaporodása miatt csomópontokhoz ér, minőségi... A jogalkalmazással a mennyiségi eltérések gyakran kiküszöbölődnek." (*Tamás* A.: A bírósági jogalkalmazás műveleteiről — JK 1974/1—2.)

Ilyen típusú problémák pl. a meteorológiai előrejelzés, az orvosi diagnosztika, ujjlenyomat-felismerés, sejtszámlálás — és azonosítás, továbbá — kiinduló hipotézisünk szerint — minden olyan jogi probléma, amelynek megoldása (bírói) mérlegelési[2] tevékenység függvénye.

A felsorolt területeken a döntést hozó szakember rendelkezésére állnak adatok (mérési eredmények) és az adatok közötti logikai összefüggések, de döntése logikai szempontból csak akkor lehetne kifogástalan, ha az összes adatot és az összes logikai összefüggést ismerné. Ez — a dolog természeténél fogva — szinte sohasem fordul elő, ezért a szakember a hiányzó adatokat, összefüggéseket tapasztalatával, intuíciójával kénytelen pótolni. A tapasztalat és intuíció a döntésben realizálódik, de a döntést megelőző gondolkodási folyamatnak nem egzakt módon kifejezhető tényezője.[3] A tanulóalgoritmus alkalmazásához azonban éppen ezért elegendő csupán a döntéseket (természetesen az esetekkel együtt) ismernünk, mert azokban benne rejlik minden a döntést befolyásoló információ, így a döntést hozó tapasztalata, intuíciója is.

A tanulóalgoritmusok számára az esetek a hozzájuk tartozó — tapasztalatot és intuíciót is hordozó — döntésekkel együtt képezik a tananyagot, amelyből az alkalmazott algoritmus megtanulja a tananyag tanítójának módszerét; így alkalmassá válik arra, hogy új esetekben a megtanult módszer segítségével döntsön.

Matematikai interpretáció.[4] Határozzuk meg a döntéshez felhasználni kívánt paramétereket és alakítsuk azokat számokká. (Pl. a gyermektartásdíj mértékét meghatározó egyik paraméter a kötelezett fizetése, ami számmal kifejezhető.) Ha a döntést n paraméter befolyásolja, akkor a konkrét esetet úgy is felfoghatjuk, mint az n-dimenziós tér egy x pontját.

$$x = (x_1, x_2, \ldots, x_n) \tag{1}$$

A tananyagot alkotó esetek egy valamilyen teljesen független, azonos eloszlás szerinti x^1, x^2 ..., x^m ... pontsorozatot képeznek. Minden ($i = 1, \ldots, m, \ldots$) ponthoz egy $\varrho(x^i) = \varrho_i$ döntés (tanítás, ítélet) tartozik. ϱ_i értéke lehet dichotómia esetén ± 1, vagy valamely véges szám 0, 1, 2, ..., k, vagy tetszőleges valós szám.

A tanulóalgoritmusok feladata olyan $f_n(x)$ függvény generálása, amelyre

$$f_n(x) \simeq \varrho(x) \tag{2}$$

ahol $\simeq$ valamilyen értelemben vett közelítést jelöl és nyilván

$$f_n(x) = f_n\{x; (x^1\varrho_1)(x^2\varrho_2)\ldots(x^m\varrho_m)\ldots\} \tag{3}$$

A tanulóalgoritmusoknak több fajtája van. Vizsgálatainkban két algoritmust használtunk a probléma megoldására. Ezek: a Nearest Neighbour tanulóalgoritmus (NNTA) és a Potenciálfüggvényes tanulóalgoritmusok (POTTA).

2.2. Az NNTA. A problémamegoldó emberi gondolkodáshoz közel álló módszer, amelynek lényege a megoldandó problémához hasonló már megoldott eset keresése. Jogelméleti szempontból ez lényegében analógiás jogesetmegoldást jelent.

Az esetek hasonlóságának mértékét matematikai értelemben az esetekhez tartozó pontok egymástól vett távolsága fejezi ki.

Jelölje a $d(x, y)$ az x és y pontok távolságát $\left(\text{például a távolság: } d(x, y) = \sqrt{\sum_{i=1}^{n}(x_i - y_i)^2}\right)$ és legyen adott $\{x^i, \varrho_i\}$ $i=1,2\ldots, m, \ldots$tananyag. Az x pont legközelebbi társa legyen x' (x' a tananyag pontja) az a pont, ahol $d(x, x') \leq d(x, x_i)$ $i=1, 2, \ldots m, \ldots$ azaz ahol ez a távolság minimális. Ekkor az x **ponthoz tartozó döntés** $\varrho(x')$ lesz, ez pedig nem más, mint az x' ponthoz tartozó döntés.

2.3. A POTTA. A POTTA a tananyag felhasználásával egy döntésfüggvényt állít elő. A döntésfüggvény a teret úgy szeparálja térrészekre, hogy a valamilyen szempontból azonos tulajdonságú pontok ugyanabba a térrészbe essenek. A vizsgált esetet a döntésfüggvénybe behelyettesítve a függvény értéke adja meg a döntést.

Legyen adott a $\{x^i, \varrho_i\}$ $i=1, 2, \ldots, m, \ldots$ tananyag. Az egyszerűség kedvéért „linearizáljuk" a feladatot a következő transzformáció felhasználásával:

$$z^i = z(x^i) = (z_0^i, z_1^i, \ldots, z_n^i) \tag{4}$$

ahol

$$z_0 = 1, z_1 = x_1, \ldots, z_n = x_n, \ldots, \tag{5}$$

$$z_{n+1} = x_2^1, z_{n+2} = x_1 x_2, \ldots$$

a kívánt polinom fokszámig.

Így tekinthetjük tananyagnak az $z^1 \ldots$, $z^m \ldots$ sorozatot is, ahol

$$\varrho(z^i) = \varrho_i = \varrho(x^i) \tag{6}$$

Legyen

$$K(x^i, x) = \sum_{j=1}^{n'} z_i^j \cdot z_i \tag{7}$$

A döntés függvényt a következő alakban keressük:

$$f_n(x) = \alpha_0^{(n)} + \alpha_1^{(n)} z_1 + \ldots + \alpha_n^{(n)} z_n, \tag{8}$$

[2] A „jogászi mérlegelés" kifejezés valójában többféle, egymástól minőségileg különböző gondolkodási formát takar. Erről részletesen ld. *Nagy* Lajos: „Ítélet a büntetőperben (KJK Bp. 1974)." Anélkül, hogy ezt az elméleti problémát érinteni kívánnánk, hangsúlyozzuk, hogy a cikkben „mérlegelés" alatt következetesen a tényállás-megállapítást követő, tehát a már ismert tényállás és a döntés (ítélet) közé ékelődő gondolkodási szakaszt, pszichikus folyamatot értjük. Éppen ezt a szakaszt színezik ugyanis leginkább individuális, érzelmi elemek, így éppen ez a szakasz a legalkalmasabb tanulóalgoritmussal való analízisre.

[3] Pontosabban az egzakt kifejezés gyakorlatilag nem valósítható meg a fejlődés mai szintjén.

[4] A matematikai kifejtés iránt nem érdeklődők a 2.1. pont szöveges részéből megismerhetik a módszer lényegét.

ahol

$$\alpha_i^{(0)} = 0 \quad i = 1, 2, \ldots, n, \tag{9}$$

és

$$\alpha_i^{(n+1)} = \alpha_i^{(n)} + \frac{\varrho_{n+1} - f_n(x_{n+1})}{K(x_{n+1}, x_{n+1})} z_i \quad i = 1,2,\ldots,n^1 \tag{10}$$

Természetesen nem ezt az egyetlen kifejezést lehet használni a POTTA alkalmazása esetében.

3. *A jogi modell*

A választott matematikai módszer alkalmazhatósága szempontjából — figyelembe véve egyéb körülményeket is — a gyermektartásdíjösszeg megállapítás kérdésének vizsgálata látszott legkézenfekvőbbnek. E választás mellett szólt a jogesetek nagy száma, a viszonylagos homogenitása, a befolyásoló tényezők számszerűsíthetősége, továbbá az, hogy a rendelkezések tág teret engednek a bírói mérlegelésnek.

A jogi modell megalkotása a döntést befolyásoló tényezők és az azok közötti logikai összefüggések (döntési szabály) meghatározását jelenti. Ennek módja — elméleti, jogi modellről lévén szó — a releváns jogszabályi rendelkezések és a Legfelsőbb Bíróság elvi iránymutatásainak elemzése.

A releváns rendelkezések, illetve a Legfelsőbb Bíróság elvi iránymutatásai:[5] *1.* A gyermektartás összegét a bíróság a tartásra kötelezett kereseti (jövedelmi, vagyoni) viszonyai alapján állapítja meg. *2.* A tartásra kötelezettel szemben legalább olyan összeget kell megállapítani, amely eléri a kötelezett átlagos keresetének (jövedelmének) 20%-át. *3.* Ha a gyermektartásra kötelezett legalább két más gyermek tartásáról is gondoskodni köteles és ezeknek megfelelő eltartását az (1) bekezdésnek megfelelő tartásdíj megállapítása veszélyeztetné, a tartást ennél alacsonyabb mértékben is meg lehet állapítani. *4.* A kötelezettel szemben érvényesíthető összes tartási igények keresetének (jövedelmének) 50%-át nem haladhatják meg. [7/1953. (II. 8.) MT. sz. r. a gyermekek és anyák fokozottabb bírói jogvédelméről] *5.* A tartásra jogosultság sorrendjében a gyermek a házastársat és az elvált házastársat, a házastárs és az elvált házastárs — egymással egy sorban — a többi rokont megelőzi. *6.* A szülő a saját szükséges tartásának rovására is köteles megosztani kiskorú gyermekével azt, ami közös eltartásukra rendelkezésükre áll; ez a szabály nem irányadó, ha a gyermek tartása vagyonának állagából kitelik, vagy a gyermeknek tartásra szorítható más egyenesági rokona van (1952. évi IV. Tv. a házasságról, a családról és a gyámságról). *7.* Két, vagy több gyermek tartásánál, amikor a gyermekek nem egy helyen vannak elhelyezve, a tartásdíjat úgy kell megállapítani, hogy az egyik gyermek ne kerüljön a másiknál (többinél) feltűnően kedvezőbb, vagy kedvezőtlenebb helyzetbe (VI. sz. PED). *8.* Ha a gyermektartásdíjnak a 7/1953. (II. 8.) Mt. sz. r. 1. §-a szerint megállapítandó összege lényegesen meghaladná a gyermekeknek a Csjt. 65. §-a szerint kielégítendő szükségleteit, a szokásosnál kirívóan magasabb keresetű (jövedelmű) kötelezettel szemben kivételesen el lehet térni attól a mértéktől (134. koll. állásfoglalás).

A normákban foglalt döntési szabály a következő: *1.* A tartásdíj a kötelezett jövedelmének 20%-a. *2.* A kötelezettől tartásdíj címén legfeljebb jövedelmének 50%-a vonható le. *3.* A tartásdíj 20%-nál magasabb lehet, ha a rászorultság ezt indokolja. *4.* A tartásdíj 20%-nál kevesebb lehet, ha a kötelezett összesen legalább három gyermek tartásáról köteles gondoskodni. *5.* A tartásdíj 20%-nál kevesebb lehet, ha a kötelezett jövedelmének 20%-a feltűnően meghaladja a gyermek szükségleteit. *6.* A tartásdíj 20%-nál kevesebb lehet, ha a 20% kifizetése a kötelezett saját tartását veszélyeztetné, a másik szülő viszont saját tartásának veszélyeztetése nélkül is tartani tudja a gyermeket. *7.* A tartásdíj kiszámításánál csak maguk a szülők és a tartásra szoruló gyermekek vehetők figyelembe, mert a gyermekek minden más tartásra szorulót megelőznek. *8.* Ha a gyermek tartása a kötelezett és a jogosult (a gyermeket saját háztartásában tartó) saját tartását is veszélyeztetné, a kötelezett az általános szabályok szerint (20%, 50%) fizet tartásdíjat.

A döntést tehát az alábbi paraméterek befolyásolják: *1.* a gyermeket saját háztartásában tartó személy fizetése (jövedelme); *2.* a tartásdíj fizetésére köteles személy fizetése (jövedelme); *3.* a tartásdíjra jogosult gyermekek száma; *4.* a tartásdíj fizetésére köteles személy által a tartásdíjra jogosult gyermekekkel egy sorban tartott gyermekek száma; *5.* a gyermeket saját háztartásában tartó személy által a tartásdíjra jogosult gyermekekkel egy sorban tartott gyermekek száma.

A döntési szabály lehetőséget biztosít a bírónak arra, hogy a tényleges paraméterértékek figyelembevételével mérlegelje a 20%-os korláttól való eltérés szükségességét.

4. *A tananyag összeállítása*

A tananyagot két szakaszban állítottuk össze.

4.1. Az *első szakaszban* számítógépen Monte Carlo módszerrel generált „jogesetekkel" dolgoztunk, azaz a modellben meghatározott öt paraméternek 252 esetben véletlen értéket adtunk. A generált és a „valóságos" esetek között elvi eltérés nem lévén, célszerűnek látszott a módszer alkalmazhatóságát először ezen az egyszerűbb úton ellenőrizni, mielőtt a valóságos jogesetek tanulmányozásába fogtunk volna.

[5] Vizsgálataink az új Csjt. hatálybalépése előtt hatályos jogszabályokra és bírói gyakorlatra irányultak. Ez azonban elméleti következtetéseinket nem érinti, hiszen a jogszabályok változása magát a probléma jellegét nem módosította.

Sor-szám	Kötelezett fizetése 1000,— Ft	Tart. díjra jogosult gyerm.	Egyéb gyerm. száma	Eltartó fizetése 1000,— Ft-ban	Ítélet 1000,— Ft-ban	Számítógépes döntések 1000,— Ft-ban				
						I.	II.	III.	IV.	V.
1.	2,75	1	—	1,70	0,55	0,617	0,611	0,500	0,570	0,521
2.	2,65	1	—	2,47	0,53	0,486	0,500	0,482	0,555	0,502
3.	2,99	1	—	2,00	0,60	0,625	0,630	0,621	0,605	0,564
4.	1,94	1	—	2,10	0,39	0,389	0,380	0,379	0,450	0,373
5.	5,31	1	1	2,80	1,06	0,945	0,840	0,972	0,922	0,967
6.	2,47	1	—	1,65	0,49	0,565	0,500	0,557	0,528	0,469
7.	3,30	1	—	2,73	0,66	0,587	0,640	0,587	0,651	0,621
8.	1,33	1	—	1,15	0,22	0,279	0,460	0,296	0,305	0,221
9.	2,52	1	—	4,45	0,50	0,176	0,450	0,178	0,536	0,479
10.	3,50	1	—	3,50	0,60	0,519	0,720	—	—	—
11.	2,50	1	—	1,30	0,50	0,621	0,490	0,612	0,533	0,475
12.	3,11	1	1	2,31	0,70	0,549	0,550	0,562	0,596	0,566
13.	2,38	1	—	2,00	0,48	0,496	0,480	0,489	0,515	0,453
14.	2,35	1	—	1,62	0,50	0,544	0,480	0,535	0,511	0,448
15.	3,10	2	—	2,12	1,24	0,909	1,140	0,879	0,784	1,038
16.	1,77	2	—	1,51	0,70	0,714	0,880	0,625	0,587	0,645
17.	4,97	1	—	2,20	1,00	1,016	0,870	1,023	0,899	0,925
18.	3,48	1	1	1,80	0,65	0,700	0,700	0,714	0,651	0,633
19.	2,86	1	—	3,54	0,60	0,378	0,580	0,378	0,586	0,541
20.	2,30	2	—	2,70	0,72	0,657	1,000	0,624	0,665	0,802
21.	1,10	1	—	1,95	0,22	0,232	0,200	0,218	0,325	0,220
22.	3,25	1	—	1,92	0,65	0,692	0,660	0,689	0,644	0,612
23.	2,89	2	—	2,54	1,10	0,804	1,000	0,774	0,753	0,976
24.	3,36	1	—	1,84	0,67	0,727	0,640	0,724	0,660	0,632
25.	2,83	1	—	2,70	0,56	0,492	0,580	0,489	0,582	0,535
26.	2,60	2	—	1,40	1,04	0,906	1,060	0,870	0,710	0,890
27.	3,00	1	—	2,34	0,60	0,579	0,590	0,576	0,607	0,556
28.	2,92	1	—	1,50	0,58	0,682	0,600	0,767	0,595	0,552
29.	4,10	1	—	2,80	0,80	0,746	0,750	0,751	0,770	0,767
30.	2,46	2	—	2,81	1,00	0,675	0,720	0,643	0,689	0,849
31.	4,00	1	—	1,51	0,80	0,908	0,770	0,907	0,755	0,748
32.	2,45	1	—	1,50	0,49	0,582	0,500	0,574	0,525	0,496
33.	2,22	1	1	1,80	0,40	0,433	0,390	0,440	0,464	0,403
34.	1,68	1	—	2,43	0,34	0,286	0,300	0,277	0,411	0,325
35.	3,98	1	—	2,85	0,75	0,714	0,680	0,718	0,752	0,745
36.	2,50	1	—	2,62	0,50	0,433	0,490	0,428	0,533	0,475
37.	3,10	1	—	2,10	0,62	0,634	0,580	0,631	0,622	0,584
38.	1,89	1	—	1,72	0,38	0,432	0,360	0,421	0,442	0,364
39.	3,87	1	—	1,71	0,77	0,853	0,800	0,853	0,736	0,725
40.	3,55	1	—	2,61	0,71	0,657	0,700	0,658	0,689	0,666
41.	1,90	1	—	1,73	0,36	0,433	0,380	0,422	0,444	0,366
42.	2,00	1	—	3,12	0,40	0,256	0,400	0,250	0,459	0,384
43.	0,78	1	—	1,40	0,16	0,243	0,200	0,225	0,728	0,161
44.	3,59	1	—	1,40	0,72	0,838	0,740	0,835	0,694	0,674
45.	2,36	1	—	1,80	0,47	0,520	0,480	0,512	0,512	0,449
46.	2,50	2	—	1,18	1,00	0,916	1,060	0,879	0,695	0,861
47.	2,89	1	—	2,70	0,58	0,504	0,560	0,502	0,591	0,546
48.	2,39	1	—	1,71	0,48	0,540	0,480	0,531	0,516	0,455
49.	1,94	1	—	2,00	0,38	0,403	0,390	0,393	0,450	0,373
50.	2,36	1	—	1,07	0,47	0,625	0,460	0,614	0,512	0,449
51.	2,98	1	—	1,44	0,60	0,703	0,580	0,697	0,604	0,562
52.	3,81	1	—	2,15	0,77	0,778	0,800	0,778	0,727	0,714
53.	3,60	2	2	2,00	0,90	0,916	1,100	0,921	0,804	1,040
54.	3,39	1	—	3,10	0,64	0,553	0,640	0,555	0,665	0,637
55.	3,21	2	—	1,06	1,28	1,083	1,200	1,050	0,800	1,070
56.	2,55	1	—	1,95	0,30	0,539	0,520	—	—	—
57.	4,30	3	—	1,90	0,71	1,472	1,760	—	—	—
58.	4,10	1	—	3,32	0,82	0,672	0,680	0,678	0,770	0,767
59.	2,90	1	—	1,60	0,58	0,663	0,580	0,657	0,592	0,548
60.	3,10	1	—	2,10	0,58	0,634	0,620	0,631	0,622	0,584
61.	1,11	1	—	1,42	0,22	0,310	0,200	0,294	0,327	0,222
62.	4,35	1	—	2,20	0,87	0,885	0,800	0,889	0,807	0,812
63.	2,75	1	—	1,45	0,55	0,635	0,600	0,646	0,570	0,521
64.	2,95	1	—	2,31	0,59	0,573	0,600	0,569	0,600	0,557
65.	2,17	1	—	1,46	0,42	0,529	0,450	0,518	0,784	0,415
66.	3,60	1	—	3,15	0,72	0,590	0,640	0,593	0,696	0,676
67.	2,90	1	—	1,89	0,58	0,622	0,580	0,617	0,592	0,548
68.	2,93	1	—	1,58	1,17	0,950	1,060	0,917	0,759	0,988
69.	3,66	1	—	2,80	0,73	0,653	0,710	0,655	0,705	0,686
70.	2,50	1	—	1,42	0,50	0,604	0,490	0,596	0,533	0,475
71.	6,23	2	—	2,95	2,40	1,453	2,200	1,443	1,248	1,961
72.	3,10	1	—	2,15	0,62	0,627	0,580	0,624	0,622	0,584
73.	4,64	1	2	2,95	0,77	0,724	0,840	0,724	0,796	0,824

Sor-szám	Kötelezett fizetése 1000,— Ft	Tart. díjra jogosult gyerm.	Egyéb gyerm. száma	Eltartó fizetése 1000,— Ft-ban	Ítélet 1000,— Ft-ban	Számítógépes döntések 1000,— Ft-ban				
						I.	II.	III.	IV.	V.
74.	2,93	2	—	1,81	1,18	0,917	1,080	0,885	0,759	0,988
75.	2,00	1	—	1,62	0,40	0,470	0,430	0,459	0,459	0,384
76.	2,39	1	—	3,45	0,48	0,291	0,450	0,289	0,516	0,455
77.	3,49	2	—	2,70	1,76	1,099	0,900	1,078	0,975	1,418
78.	3,16	1	—	2,31	0,59	0,617	0,610	0,615	0,631	0,595
79.	6,20	1	—	2,43	0,60	1,128	0,840	—	—	—
80.	2,16	1	—	1,80	0,41	0,478	0,430	0,469	0,482	0,413
81.	3,47	2	—	0,60	1,20	1,204	1,280	1,171	0,839	1,147
82.	2,83	2	—	1,71	1,08	0,910	1,100	0,877	0,744	0,958
83.	2,83	2	—	1,50	1,06	0,940	1,170	0,906	0,744	0,958
84.	1,88	1	—	2,80	0,38	0,276	0,400	0,269	0,441	0,362
85.	2,75	2	—	2,90	1,15	0,723	1,170	0,694	0,732	0,935
86.	1,00	2	—	1,78	0,40	0,500	0,320	0,470	0,472	0,418
87.	2,98	1	—	2,55	0,57	0,545	0,600	0,542	0,604	0,562
88.	1,75	1	—	1,50	0,35	0,434	0,350	0,421	0,422	0,338
89.	2,20	1	1	2,60	0,45	0,314	0,400	0,324	0,461	0,400
90.	2,90	1	—	1,83	0,58	0,630	0,580	0,625	0,592	0,548
91.	2,90	1	—	3,50	0,58	0,392	0,600	0,393	0,592	0,548
92.	2,28	1	2	2,30	0,38	0,316	0,460	0,342	0,446	0,394
93.	2,77	1	—	1,85	0,53	0,600	0,540	0,594	0,573	0,524
94.	4,00	1	—	2,95	0,68	0,704	0,750	—	—	—
95.	2,61	1	—	1,85	0,52	0,566	0,500	0,560	0,549	0,495
96.	5,70	3	—	2,57	2,55	1,673	2,200	—	—	—
97.	4,35	1	—	1,70	0,81	0,956	0,810	0,958	0,807	0,812
98.	4,31	1	2	1,65	0,72	0,839	0,900	0,873	0,747	0,764
99.	3,45	1	—	2,90	0,64	0,594	0,640	0,596	0,674	0,648
100.	2,00	1	—	3,10	0,40	0,259	0,400	0,253	0,459	0,384
101.	3,50	1	—	2,41	0,70	0,675	0,700	0,675	0,691	0,657
102.	4,39	1	—	1,70	0,81	0,965	0,810	0,967	0,813	0,820
103.	3,50	1	—	2,44	0,70	0,671	0,700	0,671	0,681	0,657
104.	2,67	2	—	1,31	1,06	0,933	1,040	0,898	0,720	0,911
105.	4,47	1	—	2,82	0,90	0,822	0,800	0,828	0,825	0,834
106.	1,00	1	—	1,50	0,20	0,275	0,200	0,259	0,310	0,202
107.	1,10	1	1	2,42	0,20	0,107	0,200	0,110	0,298	0,199
108.	1,77	1	—	1,40	0,35	0,452	0,350	0,440	0,425	0,342
109.	2,69	1	—	1,70	0,50	0,605	0,550	0,598	0,561	0,510
110.	0,52	1	—	1,10	0,10	0,231	0,160	0,210	0,239	0,114
111.	2,31	1	—	1,12	0,46	0,607	0,470	0,596	0,505	0,440
112.	2,50	1	—	0,87	0,50	0,683	0,470	0,672	0,533	0,475
113.	2,11	1	—	1,64	0,43	0,490	0,400	0,480	0,475	0,404
114.	2,80	1	1	1,80	0,56	0,556	0,520	0,566	0,550	0,509
115.	2,50	1	—	1,72	0,50	0,561	0,490	0,554	0,533	0,475
116.	2,50	1	—	2,81	0,50	0,406	0,490	0,402	0,533	0,475
117.	1,19	2	—	1,40	0,47	0,595	0,480	0,564	0,501	0,474
118.	3,85	2	2	2,69	1,10	0,871	0,900	0,879	0,841	1,114
119.	2,47	1	—	2,80	0,50	0,401	0,490	0,397	0,528	0,469
120.	2,00	1	—	1,11	0,40	0,543	0,400	0,530	0,459	0,384
121.	3,07	1	—	2,10	0,63	0,628	0,580	0,625	0,657	0,579
122.	2,37	1	2	0,20	0,40	0,635	0,400	0,654	0,459	0,410
123.	3,30	1	—	1,45	0,66	0,769	0,740	0,765	0,651	0,621
124.	3,14	1	1	1,20	0,63	0,713	0,700	0,724	0,601	0,571
125.	2,43	1	—	2,30	0,47	0,464	0,500	0,458	0,522	0,462
126.	2,40	1	—	2,00	0,48	0,500	0,480	0,493	0,518	0,457
127.	3,00	1	—	2,22	0,60	0,956	0,610	0,593	0,607	0,566
128.	1,80	1	—	1,00	0,40	0,516	0,400	0,502	0,429	0,347
129.	2,41	2	—	1,77	0,92	0,813	0,960	0,777	0,681	—
130.	8,00	1	1	0,70	1,50	1,814	0,600	—	—	—
131.	15,00	1	—	3,00	1,20	3,027	1,500	—	—	—
132.	2,20	2	—	1,32	0,88	0,832	1,000	0,795	0,650	0,772
133.	3,35	1	—	1,45	0,74	0,780	0,660	0,776	0,659	0,630
134.	2,68	2	—	2,50	1,00	0,766	1,100	0,734	0,722	0,914
135.	2,50	1	—	1,84	0,50	0,544	0,520	0,537	0,533	0,475
136.	2,47	1	—	2,80	0,49	0,401	0,500	0,397	0,528	0,469
137.	2,63	1	—	1,81	0,50	0,576	0,520	0,569	0,552	0,499
138.	2,26	1	—	1,46	0,45	0,548	0,450	0,538	0,497	0,431
139.	3,50	1	—	2,22	0,70	0,702	0,720	0,701	0,681	0,657
140.	1,65	1	—	1,13	0,40	0,466	0,400	0,451	0,407	0,320
141.	2,70	1	—	2,20	0,54	0,535	0,570	0,530	0,562	0,511
142.	2,53	2	—	1,87	0,93	0,824	1,100	0,790	0,699	0,870
143.	2,41	1	—	1,76	0,48	0,537	0,480	0,529	0,519	0,459
144.	2,00	1	1	0,60	0,40	0,557	0,380	0,560	0,432	0,363
145.	2,88	1	—	1,40	0,60	0,688	0,600	0,681	0,589	0,544
146.	5,50	1	2	2,64	0,84	0,950	0,600	0,994	0,924	0,981

Sorszám	Kötelezett fizetése 1000,— Ft	Tart. díjra jogosult gyerm.	Egyéb gyerm. száma	Eltartó fizetése 1000,— Ft-ban	Ítélet 1000,— Ft-ban	Számítógépes döntések 1000,— Ft-ban				
						I.	II.	III.	IV.	V.
147.	2,38	2	—	1,80	0,96	0,802	0,920	0,767	0,677	0,825
148.	3,39	1	—	1,83	0,64	0,734	0,670	0,732	0,665	0,637
149.	1,46	3	—	1,81	0,73	0,730	0,480	—	—	—
150.	2,61	2	—	1,84	1,10	0,845	0,930	0,811	0,711	0,893
151.	2,26	1	—	1,40	0,45	0,556	0,450	0,546	0,497	0,431
152.	2,04	1	—	2,60	0,40	0,338	0,360	0,331	0,465	0,391
153.	4,02	1	—	2,10	0,80	0,829	0,770	0,831	0,758	0,752
154.	0,81	2	—	1,71	0,32	0,405	0,400	0,405	0,405	0,362
155.	5,40	2	—	3,12	2,20	1,253	2,400	1,239	1,125	1,716
156.	1,60	1	—	3,16	0,32	0,165	0,400	0,158	0,399	0,311
157.	1,90	1	1	1,40	0,38	0,422	0,390	0,426	0,417	0,345
158.	3,36	1	—	2,45	0,63	0,639	0,700	0,639	0,660	0,632
159.	2,85	2	—	2,00	1,14	0,875	1,100	0,841	0,747	0,964
160.	1,21	2	—	1,72	0,48	0,566	0,400	0,524	0,504	0,480
161.	2,50	1	—	2,33	0,50	0,474	0,500	4690,	0,533	0,475
162.	2,94	2	—	3,13	1,17	0,731	1,150	0,703	0,760	0,991
163.	1,21	2	—	2,70	0,48	0,426	0,840	0,387	0,504	0,480
164.	2,35	1	—	3,50	0,45	0,276	0,480	0,237	0,511	0,448
165.	1,80	1	—	1,92	0,36	0,385	0,380	0,374	0,429	0,347
166.	2,75	2	—	1,82	1,10	0,877	1,080	0,844	0,732	0,935
167.	2,63	1	—	1,61	0,52	0,605	0,500	0,597	0,552	0,499
168.	2,71	1	—	1,90	0,54	0,580	0,530	0,574	0,564	0,513
169.	2,66	2	1	3,12	0,88	0,615	1,150	0,602	0,691	0,835
170.	2,83	1	—	2,15	0,57	0,570	0,540	0,566	0,582	0,535
171.	6,62	1	—	3,50	1,20	1,180	2,400	—	—	—
172.	1,98	1	—	2,40	0,36	0,354	0,400	0,346	0,456	0,380
173.	3,32	1	—	2,20	0,66	0,667	0,700	0,665	0,654	0,624
174.	1,50	1	1	1,70	0,20	0,295	0,380	—	—	—
175.	3,00	2	—	1,34	1,20	0,999	1,060	0,966	0,769	1,008
176.	1,65	1	—	2,40	0,30	0,284	0,340	0,274	0,407	0,320
177.	3,57	1	—	2,15	0,72	0,727	0,700	0,726	0,691	0,670
178.	2,43	1	—	1,32	0,49	0,604	0,500	0,594	0,522	0,462
179.	3,00	5	—	2,62	1,50	1,500	0,710	—	—	—
180.	3,10	1	—	2,24	0,61	0,614	0,620	0,612	0,622	0,584
181.	2,10	2	—	2,54	0,84	0,637	0,720	0,603	0,636	0,743
182.	3,10	1	—	2,54	0,60	0,572	0,570	0,570	0,622	0,584
183.	2,11	1	—	1,35	0,42	0,532	0,420	0,521	0,475	0,404
184.	2,71	1	1	1,67	0,52	0,555	0,550	0,565	0,537	0,493
185.	3,40	1	1	1,78	0,70	0,686	0,650	0,699	0,639	0,619
186.	2,28	1	2	1,60	0,46	0,416	0,380	0,439	0,446	0,394
187.	3,28	1	—	1,87	0,66	0,705	0,650	0,702	0,648	0,617
188.	2,04	1	1	1,70	0,39	0,409	0,400	0,415	0,438	0,371
189.	2,50	1	—	2,40	0,50	0,464	0,500	0,459	0,533	0,475
190.	2,50	1	—	1,15	0,50	0,643	0,500	0,633	0,533	0,475
191.	3,60	1	—	2,45	0,70	0,690	0,700	0,691	0,696	0,676

Vizsgálataink eredménye az a megállapítás volt, hogy a módszer a választott jogi modell kezelésére alkalmasnak látszik. Egyetlen módosítást tartottunk szükségesnek, nevezetesen az 50%-os abszolút korlát beépítését. Így ugyanis elkerülhetővé váltak azok a döntési hibák, amelyek abból adódtak, hogy a modell kezelésére folytonos függvénnyel dolgozó algoritmust (POTTA) alkalmaztunk, holott a függvény a tartásdíjra jogosult gyermekek számában nem folytonos.

4.2. A *második fázisban* befejezett gyermektartási perek anyagát dolgoztuk fel a modellben foglalt szempontok szerint. A PKKB családjogi csoportjának 1973. II. félévi ítéletanyagából megfelelő szelekció után 191 esetet használtunk fel kísérleteinkhez. A szelekció során kizárólag azt az elvet tartottuk szem előtt, hogy a választott eset belső logikáját tekintve helyes, a számításokat illetően pedig viszonylag pontos legyen. A kiválasztott 191 eset e követelményeknek nagy vonalakban megfelel.[6]

5. Az eredmények elemzése

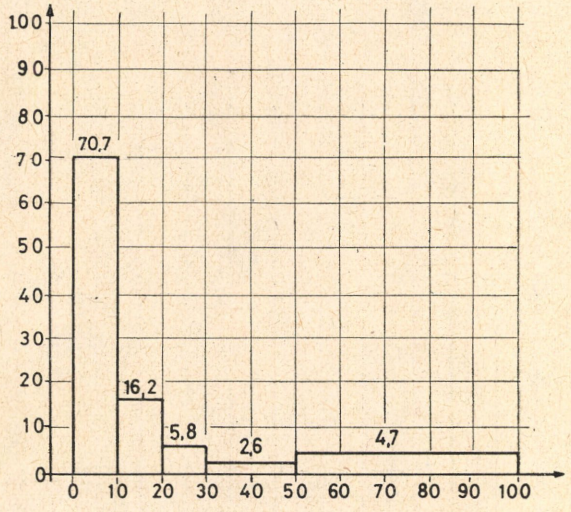
Az elemzés módszere: a gép döntéseit összehasonlítjuk a bíróság döntéseivel és az eltérések okainak vizsgálata alapján következtetéseket vonunk le a módszer alkalmazhatóságára vonatkozóan.

[6] A feldolgozás során szerzett tapasztalataink szerint a bíróság a számítások pontosságának fogalmát elég tágan értelmezi; a kerekítések gyakran ötletszerűnek tűntek, s nem voltak egységesek az ítéletek — legalábbis az indokolásuk — a társadalombiztosítási járulék figyelembevétele tekintetében sem.

(A feldolgozás eredményét esettáblázatba foglaltuk — a bírói és gépi döntésekkel együtt —, amelynek legjellemzőbb sorait a cikkben bemutatjuk.)

5.1. A NNTA tanulóalgoritmussal elért eredmény. 191 pontból álló tananyag felhasználásával hozott gépi döntések és a bíróság döntései között az alábbi eltérések láthatók:

0—10%	70,7%
10—20%	16,2%
20—30%	5,8%
30—50%	2,6%
50% felett	4,7%

1. ábra

Az eltérések elemzésénél abból indultunk ki, hogy az életviszonyokra és a bírói gyakorlatban tapasztalható számítási bizonytalanságokra figyelemmel meghatározhatók szintek, amelyeken belül az eltérések elhanyagolhatók. Vizsgálatainkban e szintek a következők: az alsó határ abszolút értékben 100 Ft egyébként a bíróság által megítélt összeg 15%-a.[7]

A szintfeletti eltérések (összesen 14 eset) okait illetően az alábbi következtetésre jutottunk. Az eltérések túlnyomó része azokban az esetekben tapasztalható, ahol két tartásra szoruló gyermek van. Ez természetes következménye annak, hogy a tananyag mindössze 37 ilyen esetet tartalmaz. A kis pontsűrűség következtében az algoritmus csak az eldöntendő esetponttól viszonylag távoleső pontok közül választhatta ki a legközelebbit.

Természetesen még inkább áll ez azokra az esetekre, ahol 3 illetve 5 az eltartásra szoruló gyermekek száma.

Külön említést érdemel az 56. számú eset. Itt ugyanis a gép döntése igen jól közelíti az általában irányadó 20%-ot, a bírói döntés viszont jelentősen eltér attól. A bíróság a modell paraméterei között nem szereplő paramétert (körülményt) is figyelembe vett (az eltartásra szoruló gyermek saját keresménye).

A 174. számú eset is jól szemlélteti a pontsűrűség jelentőségét. A legközelebb fekvő 3 esetpont közül helyesen választotta ki ugyan az algoritmus a 157. számú pontot, de a gépi döntés és a bírói döntés közötti eltérés így is számottevő. Ezt az eltérést csak növeli az a tény, hogy az előbbiekben említett megfontolásból a bíróság sem a 20%-os szabályt követte.

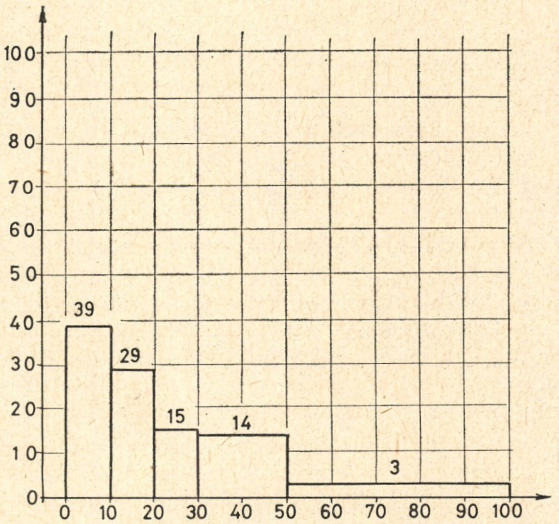
Látható, hogy az NNTA egyszerű eljárás, amely a vizsgált esetek hasonlóságát aknázza ki. Hatékonysága szoros összefüggésben van a modell mélységével és az esetpontok sűrűségével. Következésképpen az NNTA-döntések hatásfoka az esetpontok sűrűségének növelésével együtt nő. Amennyiben pedig ezen túl a modellben foglalt paraméterek jól jellemzik a vizsgált jogintézmény körébe tartozó eseteket, az NNTA-döntés nagy valószínűséggel abszolút értelemben is jó döntés lesz.

5.2. A potenciálfüggvényes tanulóalgoritmus döntései

5.2.1. Az első kísérlethez a már ismertetett 191. pontból álló tananyagot használtuk fel.

A bírói és a gépi döntések közötti eltérések:

0—10%	39%
10—20%	29%
20—30%	15%
30—50%	14%
50% felett	30%

2. ábra

Az inhomogenitás láthatóan rontotta az eredményeket. Az algoritmus ugyanis az általa eldöntött speciális esetet is folyamatosan a tananyag részévé teszi, így egy rossz döntés hátrányosan befolyásolja a gép további döntéseit.

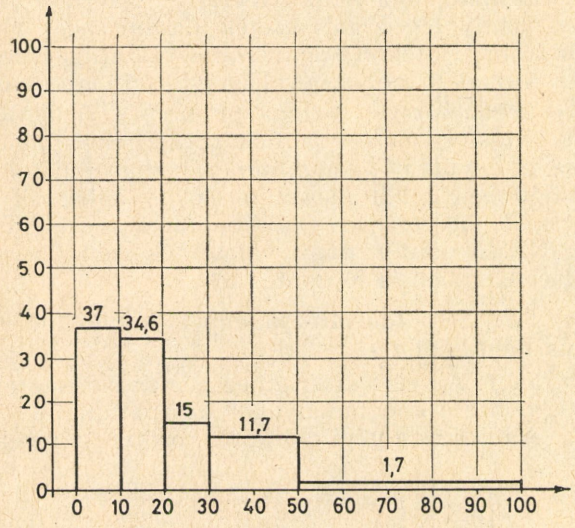
5.2.2. A második kísérlethez ezért a tananyag homogénabbá tétele érdekében csak 179

[7] A szintek megválasztása becslésen alapul. Az adekvát szintmeghatározás előfeltétele egy olyan vizsgálat lenne, amely annak kimutatására irányulna, hogy milyen az ugyanazon tényállásra vagy tényállás-csoportra vonatkozó, különböző bíróságok által hozott ítéletek közötti divergencia. Nem e céllal ugyan, de hasonló jellegű felmérés eredményeit elemzi *dr. Zalainé* a Magyar Jog 1973/3. számában. (*Zalainé:* Hozzászólás egy büntetéskiszabási kísérlet tanulságaihoz.)

pontot használtunk; figyelmen kívül hagytuk azokat az eseteket, amelyekben a tartásra szoruló gyermekek száma3, illetve 5 volt, továbbá azokat, ahol a bíróság a modellben nem szereplő paramétert is értékelt (pl. a tartásra szoruló gyermek saját keresménye.).

A bírói és a gépi döntések közötti eltérések:

0—10%	37%
10—20%	34,6%
20—30%	15%
30—50%	11,7%
50% — felett	1,7%

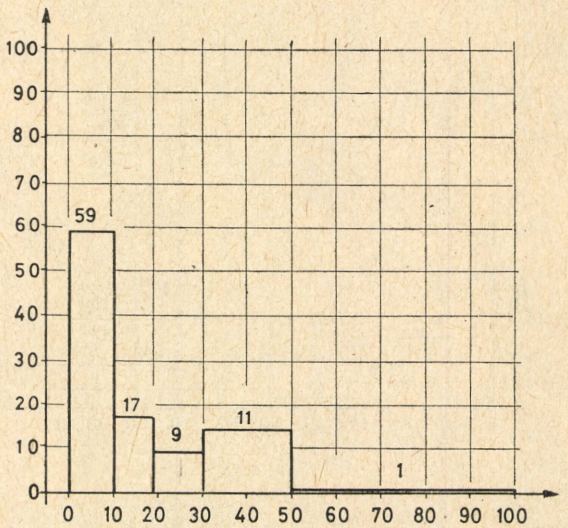
3. ábra

A homogénabb tananyag csökkentette tehát a 30% feletti eltérések számát, azonban a 0—30% közötti eltéréseket mutató esetek aránya lényegében változatlan maradt. Ez arra mutatott, hogy nem csak az inhomogenitás, hanem más ok is gátolja az eredmények javulását.

5.2.3. A modell ismételt vizsgálata arra a következtetésre vezetett, hogy a gyermeket saját háztartásában tartó személy (rendszerint a felperes) fizetésének (jövedelmének)[8] figyelembevétele torzítja a gépi döntéseket. A jogszabályi rendelkezések hangsúlyozzák ugyan e körülmény jelentőségét is, a bírói gyakorlatban azonban e faktor elenyészően csekély szerepet játszik a bírói döntésben, noha az ítéletek indoklása az esetek többségében a gyermeket saját háztartásában tartó személy jövedelmét, mint az ítéletek alapjául szolgáló egyik körülményt jelöli meg. Feltevésünk szerint a hiba oka az volt tehát, hogy míg modellünkbe e befolyásoló faktort beépítettük — és így az algoritmus is összefüggést keresett (és talált) e faktor és a tananyagban szereplő bírói döntések között — addig azt a bírói gyakorlat lényegében figyelmen kívül hagyta. Ezért harmadik kísérletünk során ismét az ismert 179 pontból álló tananyagot használtuk fel, de az említett befolyásoló tényező figyelmen kívül hagyásával.

A bírói és a gépi döntések közötti eltérések:

0—10%	59%
10—20%	17%
20—30%	9%
30—50%	14%
50% — felett	1%

4. ábra

Az előzőeknél lényegesen jobb eredmények a hibaokra vonatkozó feltevésünk helyességét bizonyították.

5.2.4. Ezek után elemeztük azokat az eseteket, amelyekben az eltérés meghaladta a 20%-ot. Azt tapasztaltuk, hogy kivétel nélkül olyan esetekben fordult ez elő, amelyeknél az eltartásra szoruló gyermekek száma kettő. Ezért negyedik kísérletünkben módosítást hajtottunk végre; nevezetesen az egy-, és kétgyermekes eseteket a gépi feldolgozásban kettéválasztottuk, így az algoritmus egy 142 pontból álló tananyagon (egy gyermekes esetek) és egy 37 pontból álló tananyagon (kétgyermekes esetek) tanult.

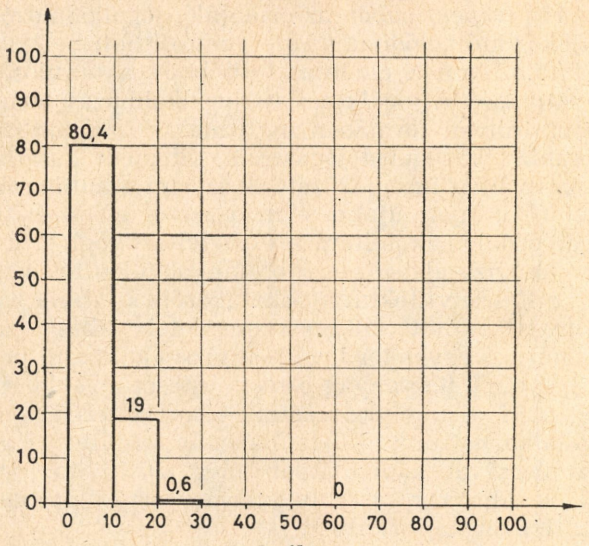
A bírói és a gépi döntések közötti eltérések:

0—10% között	80,4%
10—20% között	19%
20—30% között	0,6%
30% — felett	0%

A megengedett eltérési szintet (ld. NNTA) mindössze két gépi döntés lépte túl. Mindkét eset (68 és 94 sz.) igen ritka a tananyagban.

A kísérletek rávilágítottak arra, hogy a POTTA esetében különösen fontos szerepe van a tananyag homogenitásának és a modell helyes kialakításának. Amennyiben e követelményeknek a tananyag és a modell megfelel a POTTA algoritmus igen jó döntések hozatalára képes.

[8] A bírói gyakorlat a tartásra kötelezettet munkaviszonyból és munkaviszonyon kívül megillető valamennyi pénzbevételt figyelembe venni rendeli a gyermektartásdíj összegének kiszámításánál (pl. a pincérek esetében a borravaló-jövedelmet). A jövedelem kiszámításával kapcsolatos elvek vizsgálata egyébként a cikkünkben tárgyalt problematikán kívül esik.

5. ábra

6. Következtetések

6.1. Következtetéseink kifejtése előtt — azok könnyebb megérthetősége kedvéért — még egyszer összefoglaljuk vizsgálataink jogelméleti alaphipotézisét.

Abból indulunk ki, hogy a bírói döntés olyan információkoncentrátum, amely magába sűríti a döntést befolyásoló *összes körülményt,* ideértve a döntéshozó szubjektumához szorosan kapcsolódó tényezőket (pl. tapasztalat, intuíció, jogérzék) is. Ha tehát a döntést (a hozzátartozó esettel) valamilyen alkalmas algoritmus segítségével meg tudjuk tanítani a számítógépnek úgy, hogy az a megtanultak adaptálására is képes legyen, akkor — álláspontunk szerint — jelentős lépést teszünk a nemzetközi irodalomban többnyire megoldatlannak tartott probléma, a speciálisan emberi tevékenység, a mérlegelés géprevitele problémájának megoldása felé.

E feladat megoldásához szükséges matematikai apparátust a tanuló algoritmusokban véltük megtalálni. *Ezek alkalmazása a mérlegelési tevékenység géprevitelére irányuló eddigi kísérletekhez képest azért jelent minőségileg újat, mert nem magának a mérlegelési tevékenységnek, hanem a mérlegelési tevékenység eredményének, a döntésnek az analízise útján közelíti meg a problémát.*

6.2. Kísérleteink arra mutattak, hogy e *megközelítés célszerűségére* alapított hipotézisünk helyes. A gép döntései a rendkívül kis tananyag ellenére abszolút értelemben is jónak mondhatók, ami arra mutat, hogy a tanulási folyamat megfelelő jogi modellen is megvalósul. Munkánk jelen szakaszában már arra is vállalkozhatunk, hogy a tanulóalgoritmusok konkrét jogi problémára való alkalmazásának általános, jogi technikai feltételeit megfogalmazzuk.

6.2.1. A választott jogi problémát modellbe kell foglalni, azaz meg kell határozni a döntést befolyásoló faktorokat. Ennek módszere a (bírói) gyakorlat elemzése. A faktoroknak eléggé általánosnak kell lenniük, ugyanakkor minden, a vizsgált jogintézmény körébe tartozó esetet jól kell jellemezniük.

Ebben az összefüggésben vetődik fel az a kérdés, vajon feltárható-e előre minden faktor, s nem ütközünk-e már az első lépésben ismét a végtelenség dilemmájába. Álláspontunk szerint e kérdés legfeljebb áthidalható gyakorlati nehézséget takar, de szó sincs elméleti dilemmáról. Egyrészt ugyanis a befolyásoló faktorok száma nem végtelen, sőt azoké a körülményeké, tényeké sem az, amelyeket e faktorok általánosított formában tükröznek. Továbbá mindig a vizsgált jogi probléma jellegétől függ az, hogy a faktorok száma abszolút értelemben nagy, vagy kicsi. A tanulmányunkban elemzett gyermektartásdíj modell például legfeljebb 15—20 faktorral szinte tökéletesen hézagmentessé tehető. Vannak természetesen ennél bonyolultabb, de vannak egyszerűbb modellbe foglalható jogi problémák is. Az mindenesetre bizonyos, hogy egy modell megalkotása gyakorlati célra igen magasrendű jogászi munkát igényel.

6.2.2. A faktorokhoz és a döntésekhez olyan mértékeket kell rendelni, amelyek azokat egyértelműen jellemzik. E mértékek speciális ún. „jogi mértékek" is lehetnek.[9]

6.3. A tanulóalgoritmusok alkalmazása több tekintetben is elősegítheti a jogi fejlődést. Túl a jogesetmegoldás bizonyos területeken való automatizálásán, egyébként is jelentősen hozzájárulhat a joggyakorlat egységesítéséhez, ezáltal az ítélkezésben ma még óhatatlanul előforduló szubjektivitás kiküszöböléséhez. Ez a hatás mindkét vizsgált algoritmus gyakorlati alkalmazásától várható.

Ezen túlmenően a POTTA jellegénél fogva folyamatosan követni képes a bírói gyakorlat tendenciaszerű változásait, ezáltal tükrözni képes a jogalkalmazást, mint folyamatot. Visszamutat az ítélkezési gyakorlat következetlenségeire és jelzést képes adni konkrét döntési hibákról. Segítségével felderíthető az ítélkezésben megnyilvánuló esetleges formalizmus (ld. a gyermektartásdíj megállapításánál a gyermeket saját háztartásában tartó személy jövedelmének feltüntetése, de figyelembe nem vétele az ítéletek indoklásában). Továbbá a függvény alfaértékei felvilágosítást adnak az egyes paramétereknek a döntésben elfoglalt súlyáról, azaz a paraméterek és a döntés közötti matematikai összefüggésről.[10]

Mindezek révén pedig, mint elemzési módszer hathatós segítséget nyújthat a jogászoknak jogszabályok alkotásához, illetve revíziójához.

Az NNTA a joggyakorlatban érvényesülő

---

[9] E kérdéssel foglalkozik *W. Lang, A. Malinowski, A. Mrozek* lengyel szerzők „A jurimetria és alkalmazása a jogi kutatásban" c. cikke. (Magyar Jog 1973. 1. sz.) Ld. még: *Reisinger:* Automatisierte Messung juristischer Begriffe — Berlin, Schweitzer Verlag 1973.

[10] Ld. a 8. számú képletet.

tendenciák ilyen tükrözésére nem alkalmas. De kiválóan használható — a jogesetmegoldáson kívül — az esetek nyilvántartására. Előnye, hogy összehasonlíthatatlanul egyszerűbb a legtöbb gépi nyilvántartási módszernél,[11] ugyanakkor azonban magas fokon, komplex módon képes tájékoztatni a kérdezőt a konkrét esetek, illetve az esetekhez tartozó döntések tartalmáról.

6.4. E matematikai statisztikai módszerek korlátai — legalábbis elméletileg — éppen statisztikai jellegükből adódnak. A tanuló-algoritmus döntése ugyanis mindig csak a valószínűség valamilyen fokán lesz optimális. Ezért, bár — bizonyos feltételek között — a hibavalószínűség igen kicsi lehet, a gépi döntés *közelebbi perspektívában* az orientáló, jogalkalmazót tájékoztató „előd öntés" szerepét töltheti be.

6.5. Annak eldöntéséhez, hogy a tanuló-algoritmusok a jogalkotás és jogalkalmazás területén milyen formában nyújthatnak a leghathatósabb segítséget a jogásznak, kiterjedt kutatásokra van szükség. Nézetünk szerint e kutatások két fő iránya: újabb, e módszerrel elemezhető jogi problémák feltárása és a feltárt jogi problémák vizsgálata, nagy esetanyag elemzésével. Az első irányt tekintve sokat ígérőnek látszik bizonyos büntetőítélkezési területek, illetve a kártérítés egyes területeinek vizsgálata; ami pedig a nagy tényanyag összegyűjtését és elemzését illeti — amelyre magunk természetesen nem vállalkozhattunk — az bármely említett jogi problémával kapcsolatban megvalósítható, így pl. az általunk vizsgált gyermektartási problematikával kapcsolatban is.

Bárdos Péter—Bárdos Péterné—Gulyás Ottó

[11] Elsősorban a hagyományos tárgyszavas visszakereső rendszerekre, valamint az ezekkel rokon, matematikai nyelvészeti elveken felépített tároló és visszakereső rendszerekre gondolunk.

Számítógép alkotta művészi alkotások szerzői jogi védelme

A számítógép sok egyéb — sokkal fontosabb — felhasználása mellett „művészeti" alkotások létrehozására is felhasználják. Közismert ma már, hogy a computer zenét szerez, fest és verset ír. Valóban művészeti alkotások ezek? Részesülhetnek-e ezek a művek szerzői jogi védelemben? Végül pedig ki ezeknek az alkotásoknak a szerzője, a számítógép, vagy pedig a mű alapjául szolgáló program készítője?

A legutolsó kérdés válaszolható meg a legkönnyebben. Amennyiben szerzői jogi védelem egyáltalán szóba jön, ez a computert nem illetheti meg, hiszen a gépnek nincs személyisége, sem jogalanyisága, így szerzői jogi jogosultságok alanya sem lehet. Ezen túlmenően a számítógép nem gondolkodik, nincs fantáziája, az alkotásra önállóan nem képes, mindenkor csak a betáplált utasításoknak engedelmeskedik. Tehát amennyiben a számítógép szerzői jogilag releváns műveket hoz létre, ez a jog csak azt a személyt illetheti meg aki a programot készítette.

Részletesebben meg kell viszont vizsgálni azt a kérdést, hogy ezek a számítógépi alkotások lehetnek-e és ha igen, mennyiben a szerzői jog tárgyai.

Tény, hogy a könyvpiacon már megjelentek olyan művek (versek, illetve zenedarabok) amelyeket nem emberi kéz írt, illetve kottázott le, hanem lényegében egy számítógép tevékenységének az eredményei. (Pl.: Computer-líra, programozta és kiadta Schandt és Krause, Düsseldorf, 1967.)

Megállapítható, hogy ezek az alkotások sem formailag, sem tartalmilag nem mindig egyenrangúak a „hagyományos" művészeti alkotásokkal, de bizonyos hasonlóságot azért mutatnak. Különösen a zene területén lehet ma már olyan computer-zenét „gyártani" amely a közönség körében is tetszést arat, éppen ezért konkurrencia lehet a művészek számára, elsősorban a gyors és nagy tömegű előállítás miatt. Ez teszi a kérdést aktuálissá a szerzői jog számára.

A számítógépi műalkotások előállítása

A computer-műalkotásoknak két fajtáját különböztetjük meg. Az első csoportba tartozó művek úgy készülnek, hogy a számítógép lényegében „lemásol" egy programot, tehát ugyanazt a művet tetszés szerinti példányban előállíthatja. Vagyis akárhányszor működésbe hozzák a gépet, a végeredmény — a kész mű mindig azonos lesz. Ebben az esetben tehát a számítógép nem jut nagyobb szerephez az alkotófolyamatban, mint például a fénykép készítése során a nagyítógép, tehát „számítógépi alkotásról" tulajdonképpen nincs is szó.

A másik fajtája a műveknek, amikor a computer aktív szerepet játszik az alkotás létrejöttében. Vizsgáljuk ezt meg részletesebben. A mű-

élvező számára ma még általában szokatlannak tűnik, hogy verset, festményt stb. számokban fejezzenek ki.

A modern esztétika művelői azonban nem nézik a kérdést ilyen szubjektív szempontból. Megpróbálják az egyes műalkotásokat alkotóelemeikre bontani. Így például, ha egy képre rasztert helyeznek, a kép alkotóelemei különkülön feltérképezhetők. Ilyen módon a grafikai elemek feltárhatók és statisztikailag megragadhatók. A felbontás irodalmi művek esetében ennél is egyszerűbb. A szöveg felbontható szófajok vagy mondatrészek szerint, ezek osztályozhatók és így olyan klasszifikáció hozható létre, amely számítógépi kódolásra alkalmas. Ugyanez áll a zeneművekre is, azok is statisztikailag felbonthatók és programozhatók. Így pl. *Hiller* a következő forrásokat állapítja meg, a zeneművek programozása szempontjából.[1]

a) A programozó által a priori megállapított feltételek, amelyek egy tetszés szerint kiválasztott bázison nyugszanak. Ebbe a körbe tartoznak a definiált zenei szabályok, mint pl. a harmónia szabályai, grafikus jelölések stb. *b)* Statisztikai feltételek, amelyeket egy tetszés szerinti zeneszerző műveinek vagy egy zenei stílusnak a statisztikai elemzése útján állapítanak meg és foglalnak táblázatba. *c)* A számítógép által adott feltételek, vagyis azok, amelyek logikai úton kerülnek megállapításra egy adott számítógép szerkezete, működési módja stb. alapján.

A számítógépnek nincs szüksége a szokásostól eltérő nyelvre művészeti alkotások létrehozása során. A programozó csak az általános adatok beprogramozását végzi. A speciális utasítás adását egy ún. „véletlen-generátor" (Zufallsgenerator) végzi. Ez a generátor úgy jellemezhető szemléletesen, mint egy „automatikus dobókocka". A folyamat úgy megy végbe, hogy a számítógép a véletlen-generátor segítségével adatokat választ ki a betáplált információhalmazból és a kiválasztott adatokból állítja elő a művet. A programozó rábízza a számítógépre a döntést, hogy a tárolt anyagból melyeket használjon fel a mű létrehozásához.

Vers „alkotása" esetén, a gép „felméri" a nyelvtanilag helyes variációs lehetőségeket és ezek közül választ. Ebből következik, hogy tartalmi szempontok nem játszanak szerepet abban, hogy a mondatok értelmesek lesznek-e vagy sem. Például a Z. 22. számítógép alkotásai közt ilyen mondatok szerepelnek: Ein Graf ist grün. Kein Dorf ist spät. stb.[2] Hogy az ilyen mondatokból összeálló verset „ránézésre" művészi alkotásnak lehet tekinteni ebben a modern művészi formáknak nagy szerepe van. A szürrealista, dadaista stb. irányzatok merészebb formai megoldásokat is létrehoztak mint a computer. Az olvasó nyugodtan tekintheti a számítógépverset valamelyik modern művészeti irányzat megnyilvánulásának. Tehát a pusztán kész mű alapján nem lehet eldönteni, hogy műalkotással állunk szemben vagy sem.

Az rögtön látszik, hogy ha a program kevés szabályból, szóból, illetve egyéb adatból áll, mivel a számítógép válogatási lehetősége kevés, ill. minimális, a végeredmény nagyon közvetlen módon viseli magán az alapul szolgáló szerző, illetve művek jegyeit.

Meg kell jegyezni, hogy a számítógép természetesen nem esztétikai vagy más művészeti szempontok szerint válogat, hanem az anyagot matematikai, logikai elvek alapján használja fel.

Kupper bizonyította be, hogy számítógép akkor képes megfelelő struktúra létrehozására, hogyha a megadott valószínűségek nagy száma lehetővé teszi, hogy a válogatás minél függetlenebb legyen az eredeti művek szerkezetétől. Ha tehát a megadott elemek száma kellően nagy, eredeti mű jöhet létre, amely természetesen magán viseli az alapul fekvő stílus jegyeit, de azokat nem adekvát módon tükrözi, hanem eredeti módon kombinálja.[3]

A szerzői jogi védelem tárgya

A nemzetközi egyezmények és az egyes országok szerzői jogi törvényei a jogvédelem tárgyát általában a művészeti irodalmi és tudományos alkotásokban jelölik meg. Az utóbbi nem minden ország törvényében szerepel, de számunkra most elsősorban az irodalmi, illetve művészeti alkotás fogalma az érdekes. A berni uniós egyezmény már címében is irodalmi és művészeti művek védelméről beszél. Ugyanígy határozza meg a védelem tárgyát pl. a nyugatnémet vagy a magyar Szjt. vagy a Szovjet Polgári Jog Alapjai 96. pontja. A védelem tárgyának megjelölése után többnyire példálózó felsorolás következik a védelemben részesíthető művek köréről. Azt a kört pontosan nem is lehet meghatározni, sem definíciószerűen, sem az irodalom, művészet és tudomány területéhez tartozó alkotások teljes felsorolásával. A műalkotás filozófiai—esztétikai fogalma nem adhat a joggyakorlat számára pontos iránymutatást. Sokkal inkább gyakorlati szempontokat kell figyelembe venni. Az utóbbi évtizedekben különösen sok olyan irányzat hódít tért a művészetekben, amelyeket korábban senki nem tartott volna művészetnek (pl. a pop-art stb.). Tehát az adott korban uralkodó közfelfogás állandóan alakítja, szélesíti a művészi alkotás fogalmát. Azt mondhatjuk tehát, hogy a műalkotások fogalomkörébe a szerzői jog szempontjából azok az alkotások tartoznak, amelyeket a gyakorlat oda tartozóknak tekint. Tehát a mű objektív megjelenési formája alapján — erre fentebb utaltunk — nem dönthető el, hogy a számítógép alkotásai irodalmi, művészeti alkotások-e, avagy sem. (Utalhatunk itt a Szjt. első mondatára: „Ez a törvény védi

[1] UFITA, Band 50/c.

[2] *Lohberg—Lutz:* Hogyan gondolkodik az elektromos számítógép? (Budapest, 1970. Műszaki K.)

[3] UFITA, Band 50/c.

az irodalmi, tudományos és művészeti alkotásokat.") Ha ennek a mondatnak az értelmét keressük, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a törvény nem az alkotást, hanem az alkotó embert védi azzal, hogy formailag az alkotó tevékenység eredményét, a művet részesíti védelemben.[4] Azt kell tehát a továbbiakban megvizsgálni, hogy az ember, jelen esetben a program készítője, milyen szerepet játszik a gépi műalkotás létrejöttében. Természetesen a mű értéke, művészi színvonala a kérdés szempontjából nem jön figyelembe, pusztán arról van szó, hogy az alkotásban milyen szerepe van az emberi szellemi tevékenységnek, illetve a számítógépnek.

A programozónak megvan a lehetősége, hogy a computerbe betáplálásra kerülő anyag kiválasztása és rendezése révén többé-kevésbé előre lássa, hogy milyen is lesz a számítógép alkotta mű. De mivel a számítógép sztochasztikus módszerrel dolgozik, a programozó csupán azt állapíthatja meg, hogy milyen *valószínűséggel* készül el ez vagy az a szöveg, zene stb. Mást, mint matematikailag lehetséges lépéseket és kombinációkat, nem lehet programozni. Másrészt nem is érdemes olyan programot készíteni, amelynek alkalmazásával a végeredmény pontosan előrelátható, mert akkor már egyszerűbb lenne a verset vagy zeneművet közvetlenül leírni.

Mivel a számítógépnek nincs saját gondolkodása, a programozó viszont csak a valószínűséget képes előre jelezni, felmerül a kérdés, mi is akkor a jogvédelem tárgya. Ha a mű olyan lenne, hogy a programozói tevékenység és a gépi műalkotás között kauzalitás állna fenn, akkor a szerzői jogi védelem minden további nélkül indokolt lenne. De a gépi műalkotás, még ha művészeti élvezetet okoz is, nem tárgya a jogi védelemnek. A műalkotás, mint szellemi érték, csak olyan lehet, amely egyedei alkotás, tehát benne a szerző egyénisége valamilyen módon tükröződik. A művész gondolatait, érzelmeit, benyomásait fejezi ki mások számára. A közlés tartalma és formája, ahogy az a műben konkretizálódik, az alkotó egyéniségének jegyeit viseli. A mű tartalma az emberi gondolkodás tartalmából ered, annak tükröződése.

A szellemi alkotás lényegéből fakadóan, ahogyan a szerzői jog is tekinti, a computer által alkotott mű vagy kizárólag egy korábbi szellemi alkotásra vezethető vissza, vagy pedig a végeredményt a programozó a program készítésekor megtervezte és irányította. Mivel a szellemi alkotás mindig gondolatokat, érzelmeket tükröz, csak a másodikként említett eset az, amely a jogilag lehetséges megoldást tartalmazza.

Természetesen, és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, a műalkotás létrehozója az ember, az aki a programot készítette. Ezt azonban csak általánosságban jelenthetjük ki. A *konkrét* mű (vers stb.) viszont olyan mértékben tartalmaz véletlenszerű elemeket, amelyekről a programozó előre nem tudhatta, hogy az adott műben szerepelni fognak, hogy nem lehet azt állítani, hogy az alkotás a programozó gondolatait, érzelmeit stb. tükrözi, tehát az adott művet a szerzői jog szempontjából nem tekinthetjük emberi alkotásnak.

Két körülményt azonban meg kell itt jegyezni. Egyrészt, a mű csak a szerzői jog oldaláról nem nevezhető emberi alkotásnak, egyébként vitathatatlan, hogy a mű nem kizárólag a gép alkotása. A szerzői jog azonban további feltételeket támaszt az alkotással szemben és éppen amiatt a feltétel miatt, hogy a jogalkotó embert védi, kell elutasítani a véletlenszerűen létrejött mű szerzői jogi védelmét. Másrészt az a körülmény, hogy a konkrét mű nem kaphat szerzői jogi védelmet, nem jelenti azt, hogy a program ne részesülhetne védelemben. Ez a védelem azonban csak a programra, mint egészre vonatkozhat. Erről a lehetőségről később lesz szó.

A számítógépi alkotások osztályozása a jogvédelem szempontjából

A bevezetőben említettük, hogy a computer-műalkotásoknak két csoportja van. Nézzük meg, hogy a fenti fejtegetések eredménye mit jelent a különböző esetekben.

1. Ha a programozó a számítógép segítségével egy meghatározott szöveget akar leírni, olyat, amely magában a programban is szerepel, akkor ez nem más, mint a program egyszerű sokszorosítása. Ebben az esetben a védelem a következőképpen alakul: amennyiben a program szerzői jogi védelmet élvez, ez a védelem a program „másolataira" is kiterjed. Ha a program nem védett, akkor többszörözött példányai sem azok.

2. A második lehetséges eset az, amikor a computer működtetése során a véletlen-generátort alkalmazzák, de a mintaként használt mű mégis világosan felismerhető. Ilyenkor mindig az adott eset elemzésével lehet a műnek a programhoz való viszonyát eldönteni.

Általában azonban a programozó nem látja előre, milyen művet fog a számítógép in concreto alkotni. A programot megillető védelem csak akkor terjed ki az eredményre, ha tiszta véletlenségből, a programban is szereplő mű kerül ki a gépből.

Az egyéb esetekben a számítógép műalkotása *nem* részesülhet védelemben. Mivel a művet a véletlen által diktált feltételek hozták létre, nem pedig alkotó gondolatok, a szellemi alkotás egyik szükséges ismérve hiányzik. A védelem nem attól függ, hogy az alkotás besorolható-e a zene, irodalom, vagy a képzőművészet körébe, hanem attól, hogy szellemi alkotás-e, avagy sem.

Ahhoz a helyzethez hasonlíthatjuk ezt, amikor egy mű megrendelője az alkotó számára

[4] Ld.: A szerzői jog kézikönyve. Bp., 1973. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 80. old.

irányelveket szab, közli kívánságait a létrehozandó művel kapcsolatban, vagy esetleg értékes tanácsokkal látja el a művészt. Mégis, ha a mű létrejött, ezek a tevékenységek a külső szemlélő számára nincsenek összefüggésben a művel. Csak azt kell vizsgálni, hogy a mű *önmagában* tartalmazza alkotója szellemi erőfeszítéseit.

Nem lehet a programot ebben az összefüggésben a tervrajzzal, vázlattal vagy skiccel sem összehasonlítani. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy a programozó mintegy vázlatszerűen látja előre a gépi művet. A véletlenszerű tényezők szerepe kizárja a teljes előreláthatóságot. Csak azt lehet előre látni, melyik művészeti ágban és körülbelül milyen stílusban fog a számítógép „alkotni". Ezzel nem valósul meg a védelem alapjául szolgáló feltétel, hogy a programozó a program készítésekor a későbbi konkrét művet előre látta.

A végső következtetések tehát a következők. A számítógép által alkotott műalkotások szerzői jogi védelemben *nem* részesülhetnek. Vagy azért, mert műalkotás tulajdonképpen nincs is, ebben az esetben legfeljebb a program szerzői jogi védettsége terjed ki a műre, vagy ha az alkotás a valószínűségi és véletlen tényezők nagy száma miatt újszerű, sajátos, azaz nem a program egyszerű lemásolása, akkor a védelem azért kizárt, mert a *szellemi* alkotás, a védelem alapvető feltétele hiányzik.

Végül nézzük még meg azt, hogy ez az elméleti eredmény a gyakorlatban hogyan érvényesülhet.

Ez attól függ, mit tekintünk a szerzői jogi védelem céljának. A törvényhozónak a szerzők érdekeit a közérdekkel összhangba kell hoznia. A kérdés úgy tehető fel, hogy van-e általános igény arra, hogy a különböző célú számítógépi alkotások (információ, oktatás, népművelés stb.) a gyakorlatban felhasználásra kerüljenek, a másik oldalról: legyen-e a nyilvánosságnak korlátlan felhasználási joga egy számítógép alkotta mű felett, csak azért, mert létrejöttében a véletlennek is szerepe van. Ne legyen-e követelmény, hogy a programozó kizárólagos joggal rendelkezzék a computer-mű felett, hiszen ő volt az egyetlen, aki a mű létrejöttével kapcsolatban szellemi tevékenységet fejtett ki.

A jogvédelem szempontjából mindig a szellemi munka a lényeges, a belső alkotófolyamat, amely a művet eredményezte. Ezért egy gyermeknek, vagy egy elmebetegnek is lehetősége van arra, hogy szerzői joga legyen, noha az elmebetegeknek például nincs, vagy korlátozott az előrelátási képessége. Gyerek és elmebeteg is rendelkezik személyiséggel, esetleges szellemi alkotásuk is indivíduumukból fakad és éppen ez az, ami a számítógép alkotásaiból hiányzik. Noha a computer-műbe is bizonyos egyedi jellemző vonásokat belevinni, a döntő tényező ti. az, hogy az egész mű, a maga teljességében az alkotó egyéniségéből eredjen és ezáltal személyiségét fejezze ki, ebben az alkotási folyamatban nem valósítható meg.

Az Szjt. 4. § (1) bek. alapján a szerzői jog azt illeti, aki a művet megalkotta. Mivel pedig a mi esetünkben materiális értelemben a „szerző" a számítógép, amely jogosultságok alanya nem lehet,[5] így a computer-műalkotások nem tartoznak a szerzői jog hatálya alá.

Veres Mihály

[5] u. ő. 87. old.

Joganyagok számítástechnikai feldolgozásának egyes kérdéseiről

I. *Bevezető*

1. A jog irodalmában és gyakorlati életében egyre sűrűbben felvetődő kérdés: a tudományos-műszaki forradalom egyik fő tényezőjének, a fejlődő kibernetikának, a számítástechnikának a felhasználása.

E téren már széles látókörű, több vonatkozásban értékes felvetések, illetve áttekintések is napvilágot láttak.[1]

Mégis, nehézségek és gátak is jelentkeznek e téren. Így többek között: a feladatoknak (a munkák céljainak, tárgyainak és módszereinek) a gyakorlati tisztázatlansága, a kérdésekkel foglalkozó szakemberek egyik vagy másik (számítástechnikai vagy jogi) téren egyoldalú felkészültsége alakjában; s különösen abban, hogy az elméleti felvetések (többek között kellő méretű koordináció hiányában) gyakran nem, vagy elégtelenül alakulnak át — gyakorlattá . . .

Az alábbiakban — ha nem is a teljes látóhatárra kiterjedően — magukkal a *joganyagokkal,* illetve a hozzájuk tartozó irodalommal *kapcsolatban:* a jogi *adatbankok* egyes — elsősorban az ún. *tezaurusszal* összefüggő — kérdéseivel kívánunk foglalkozni.[2]

E téren az alábbiakban — feldolgozó munka tapasztalatai alapján[3] — igyekszünk néhány — inkább vitaindító — gondolatot és megoldási lehetőséget felvetni. (A bevezetett — megérthető — új fogalmakat az utolsó fejezetben összefoglaljuk.) Mindenekelőtt röviden szóljunk arról, hogy a joganyagok számítástechnikai feldolgozásában elvileg *milyen célok* elérését tartjuk elképzelhetőnek.

2. Az egyik felhasználási cél lehetőséget abban jelölhetjük meg, hogy akár a jogalkotók (új jogszabályok, illetve rendelkezések szerkesztői), akár a jogalkalmazók (valamely jogszabályhely alkalmazói) gyors, pontos, ha kell, kimerítő, ha kell, szempontokhoz szabott *tájékozódást* nyerjenek a kérdéses — módosuló, illetve alkalmazott — *jogszabálynak más jogszabályokkal* fennálló — *alaki jellegű — összefüggéseiről.* Ilyen alaki jellegű összefüggések adódhatnak pl. abból, hogy jogszabályok (és helyeik) egymást hajtják végre; egyik jogszabályban adott hatáskör a másik jogszabályt meghatározza; jogszabályok kihatnak egymás hatályára; értelmezik vagy módosítják egymást; eljárások és jogkövetkezmény alakjában összefüggnek; és így tovább. — A tájékozódás akkor teljesül, ha a jogalkotó vagy jogalkalmazó személy egy-egy jogszabállyal (vagy helyével) kapcsolatban pontosan és célhoz szabottan értesül a még figyelembe veendő többi jogszabályról (illetve helyekről).

Ugyane célhoz tartozhatik a joganyagok valamilyen *vetület* (pl. szankció, fórum, hatáskör) *vagy* jellemző *adat* (pl. kibocsátó, ágazat, évszám stb.) szerint történő *kigyűjtésének,* illetve *csoportosításának* biztosítása.

Mindezen célok elérése *elvileg egyszerűnek* látszik, ugyanakkor azonban *gyakorlatilag az érvényes joganyag teljességének* megfelelő módon (pl. aspektusokkal) folyó *feldolgozását* igényli.

3. A joganyagokkal kapcsolatos másik célt az határozhatja meg, hogy a jogalkalmazó (esetleg a jogalkotó is) bizonyos *fogalmakkal („tárgyszavakkal")* és valamifajta *kapcsolatukkal összefüggően értesülni kíván* rájuk vonatkozó, őket tartalmazó jogszabályhelyekről, vagy egyéb (pl. irodalmi) forrásokban megtalálható *szövegekről.*

E tekintetben nagyban-egészében a *tárgyszavak segítségével* történő *információtárolás és -feltárás* módszereit kell alkalmaznunk; mégis, azzal a nehézséggel (melyről még külön is szólunk . . .), hogy a joganyaggal kapcsolatban a választott fogalmak és a tárgyszavak terén talán minden más ágazaténál nagyobb labilitást kell leküzdenünk.

A tárgyszavak alapján való szövegfelidézés mindenesetre megvalósíthatónak és messzemenően továbbfejleszthetőnek ígérkezik.

4. A felhasználási célok harmadik változatát többé-kevésbé szabatosan meghatározott *jogi problémák megválaszolása,* illetve a joganyag *belső logikai-szerkezeti* stb., *összefüggéseinek* vizsgálata (pl. esetleges ellentmondások feltárása) jelenthetné.

---

[1] Az említettek köréből kiemelhetjük *Kovacsics* József A statisztika és a számítógépi ismeretek alkalmazása a jogi és államigazgatási tevékenységben c. cikkét (megjelent a Jogtudományi Közl. 1974. évi 12. sz.), amely az alkalmazási területek széles áttekintésével szolgál. A többirányú feldolgozás reális lehetőségeiről szóltak *Balogh* Zoltán—*Révész* Ferenc: Számítógépes jogszabály-nyilvántartás, ill. Számítógépes jogszabály-nyilvántartási és visszakereső rendszerek c. cikkei (egyrészt az Állam és Igazgatás 1973. évi 2. sz., másrészt a Belügyi Szemle 1972. évi 10. sz.) E témában még gazdag anyag található „A számítástechnikai és kibernetikai módszerek alkalmazása a jogtudományban és az államigazgatásban" c. egyetemi jegyzetben. (Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. 436. oldal. *Szerk.:* Kovacsics József.)

[2] A jogszabály-nyilvántartás, illetve a jogi adatbankok kérdéseivel foglalkozott már *Nagy* Lajos a Jogtudományi Közlöny 1970. évi 1. számában „A jogszabály-nyilvántartás gépi kezelésének lehetőségei", 1974. évi 12. sz.-ban „A jogi adatbankok a gyakorlat szolgálatában" c. tanulmányaiban. Az utóbbiban kitér a jogi információs adatok — jogi adatok — fogalmára, az államigazgatási döntéseket előkészítő információkra, a hatályos jogszabályok nyilvántartására és a jogtudományi irodalomról szóló adatnyilvántartásra és a jogtudományi irodalomról szóló adatnyilvántartásra. Jelen cikkünk — a döntéseket előkészítő (adat) információk kivételével — az említett körre, bár más és gyakorlatibb aspektusban, többé-kevésbé kiterjeszkedik.

E cél — ha a joganyaggal kapcsolatban egyáltalán elérhető — kétségtelenül már nem csupán adatfeldolgozási, hanem logisztikai-műveleti jellegű számítástechnikai feldolgozást igényelne.

5. A megoldható kérdésekkel összefüggően meg kell azonban azt is említenünk, hogy a jogi adatfeldolgozás mindazon vonatkozása, amely kötetlenebb tárgyszavak (mint deszkriptorok) felhasználásával kapcsolatos, így tehát különösen az előbbiekben a 3. pontban említett célok megvalósítása, *korántsem mentes a nehézségektől és a bizonytalanságoktól.*

Ez abból az egyszerű tényből adódik, hogy a jogszabályok, illetve a jogi szövegek — annak is megfelelően, hogy a korszerű joganyag az egész társadalmi és emberi élet szinte minden vonatkozását szabályozza, illetve rendezni igyekszik... — elvileg az egész *nyelv,* illetve a különböző *tudományok* és *szakágazatok szinte teljes szó- és fogalomkincsét* felhasználja és ez valamifajta jól használható — zárt, szigorúan hierarchikus, vagy egyértelműen osztályozható — rendszerbe aligha foglalható.

Még maguk a *jogi „műszavaknak" vélt fogalmak, illetve kifejezések sem jelentenek* ez alól *kivételt.* A legtöbbjük a jogon kívül is rendelkezik (homonim, esetleg merőben eltérő tartalmú) jelentéssel (pl. „megkötni" nemcsak szerződést, hanem cipőfűzőt is lehet...); másrészt gyakori eset az is, hogy ugyanaz a jogi fogalom vagy szakkifejezés a jogon, illetve a jogágazatokon belül is több eltérő értelemmel, illetve tartalommal jelentkezik. — Természetesen nem célunk mindezt itt hosszabban elemeznünk, mert nem a nehézségek változatainak felsorolása, hanem azok minél hatékonyabb leküzdése a feladatunk.

Annyi azonban tény — s ezzel a jogi adatfeldolgozás rendszertervezőinek, jogi szakértőinek, de felhasználóiknak is egyaránt tisztában kell lenniük —, hogy igen *szívós,* sok *empirikus, jó általánosítást hasznosító* és *ötletet sem nélkülöző módszert* kell elérnünk, illetve latbavetnünk annak érdekében, hogy (a joganyag, illetve a jogi irodalom terén): egyfelől a gyakorlatban felvetődő kérdések, illetve igények, másfelől az azokra számítástechnikai úton kapott válaszok, illetve megoldások — a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt — minél közösebb nyelven szóljanak, s hogy a felhasználók a keresés során — szükségképpen begyakorlott, rátermett és ugyancsak ötletes munkával — végeredményben minél racionálisabban jussanak el problémáik megoldásához.

6. E problematikát, s vele kapcsolatban mind a számítástechnikai (rendszertervező, programozó stb.) feldolgozók, mind a felhasználók feladatát — hasonlattal — röviden úgy jellemezhetjük, hogy általában és konkrét esetekben: a *feltett kérdés tartalmából* — megfelelő *fogalmak, illetve kifejezések útján* — *bejáratok* nyílnak egy olyan *labirintusba,* amely megfelelő haladás révén vezet el a másik oldalon levő *válaszhoz,* illetve az abba torkolló *kijáratokhoz.*

Feldolgozó munkánk lényegét — így különösen a deszkriptorok és kapcsolataik kialakítását —, másrészt a *felhasználás taktikáját* éppen olyan *célszerű módszerek kialakítása,* illetve *alkalmazása* jellemezheti, amely a „labirintuson" való keresztülhaladást megkönnyítheti...

II. *Célinformációk*

7. A jogi adatfeldolgozás megoldásában a rendszer alkalmazása során: *célinformációk* — a számítógép segítségével elérendő (látható) közlések — gyanánt a *tételes joganyagok* (így *jogszabályok)* vagy *egyéb termékek* (pl. könyvek, cikkek stb.-ek) *szövegrészeit* választjuk, amelyek céljára tételes joganyagok esetében a megfelelő (pl. paragrafus- vagy bekezdés nagyságrendű) szövegeket, más forrásoknál azok kellően kialakított tartalmi tükrözéseit használjuk. A *célinformációk* tehát lehetnek *tételes joganyagok* megfelelő — többé-kevésbé *eredeti szóhangzatú* — egységei, vagy *egyéb* szöveges *források* (pl. miniszteri vagy egyéb indokolások, ismertetések, cikkek, könyvek, sajtóanyagok stb.-ek) — ritkább esetben az eredetivel egyező szóhangzatú, gyakrabban *kivonatolt vagy összefoglalt* — szövegrészei.

8. Tételes joganyagok (jogszabályok, felsőbírósági elvi határozatok, stb.-ek) esetében a szövegrészek természete többnyire olyan, hogy az vagy csak *szószerinti idézetet,* vagy legfeljebb *csekély* kihagyásokkal végzett *tömörítést* tesz lehetővé.

Ritkább esetben előadódhatik, hogy a tételes joganyagból merített szövegrész terjedelme, illetve tartalma olyan természetű, hogy ésszerűbb, ha a célinformációban (a pontosabb idézet helyett) csak *tájékoztató közlés* vagy *utalás* szerepel. Pl. ilyen formában: „E § a kérelemben felhozható indokok és bizonyítási módozatok részletes felsorolását tartalmazza" vagy „Az ezen függelékben előírt terjedelmes űrlap teljes mintáját az eredeti jogszabály mellékletei között kell megnéznünk."

Ki kell emelnünk, hogy a tételes joganyagból merített célinformációknak a teljes *eredeti szövegtől eltérő* — tehát esetleg tömörített, vagy más szöveggel, utalással pótolt — *változatait* általában a feldolgozásban közreműködő *jogi szakembernek* célszerű elvégeznie!

9. Az egyéb szöveges forrásokból merített célinformációknál többnyire nem az eredeti szóhangzat szerinti idézetet vagy a csekély tömörítésű kivonatot, hanem általában a tartalmi jellegű *összefoglalást,* tematikai vagy más *utalást* stb. *rövidebb alakot* kell tipikusnak tekintenünk. (Természetesen indokolt esetekben — pl. tudományos meghatározásoknál, felsorolásoknál — eredeti szövegek idézése is előfordulhat.) Ezek a célinformációk tehát többnyire a dokumentációban használatos *rövid referátumok* vagy *annotációk szövegeihez* lehetnek *hasonlóak.*

Ilyen célinformációk *elkészítése*, illetve *„kiszerelése"* ugyancsak általában oly *jogi szakértő* munkáját igényli, aki a rövidített formák kialakítása közben — a megfelelő deszkriptorok szerepeltetésére is kellő figyelmet fordít.

10. A célinformáció gyanánt választott szövegrészek — kezelhetőség, hivatkozás stb. szempontjából — megfelelő *megjelölést* igényelnek. Az említett kétféle változattal kapcsolatban e téren a következőket mondhatjuk.

A joganyagból vett célinformációk esetében a *jogforrás* szokványos *megjelölése* mellett a célinformáció gyanánt vett *szövegegység* megfelelő *jelzeteit* is szerepeltetnünk kell. Pl.: „42/1965. (IX. 11.) SM sz. rend. I. mell. 8. § (4)—(5)—(6)" (Tehát: a Sajtóügyi Minisztérium 42/1965. sz. rendelete I. mellékletének 8. § (4), (5) és (6) bekezdése.)[4]

Más termékekből választott szövegrészek esetében általában a *bibliográfiai jellegű megjelölés* célirányos pl.: Tóth Iván: A végrendelet érvénytelenségének esetei (Cikk) II. fej. Jogi Szemle. 17. kötet 1973. IV—V. sz. 146—148. old.[4]

III. *Deszkriptorok; aspektusok, kötött deszkriptorok*

11. A célinformációk előállítására szolgáló *tárgyszavak és jelzetek* — számítástechnikai elnevezésük szerint —, a *deszkriptorok* körében részben *kötötten* megjelenő, illetve meghatározott *jelzetek* (pl. jogszabályszámok vagy helyek) vagy *fogalmak*, részben *szabadon* választott fogalmak, illetve *kifejezések* szerepelnek.

12. A kötötten megjelenő deszkriptorokban (általában azok elején) *aspektusok* — azaz csoportosítás céljait szolgáló szempontok — *gyanánt:* az egyes *célinformációkhoz kapcsolódó*, illetve rájuk vonatkozó olyan *vonásokat* választunk, amelyek — részben önmagukban, részben kisebb csoportosításban — rájuk nézve specifikusan *jellemzőek* vagy valamilyen *szempont* szerint történő *kigyűjtés* számára alkalmasak.

Ilyen aspektusok gyanánt pl. számításba jöhetnek: a megjelenés éve; a megjelenés hónapja; a megjelenés napja; a lelőhely (közlöny, folyóirat, kiadó, egyéb); a szabály vagy dokumentum jellege (törvény, tvr, kormányrendelet, miniszteri, főhatósági rendelet, miniszteri, főhatósági utasítás, tanácsi jogszabály, egyéb jogszabály, bírósági határozat, körlevél, könyv, cikk, közlemény, egyéb); a kibocsátó, szerző; a dokumentum száma, jelzete;

más jogszabályokhoz viszonya: mit léptet hatályba; mit hatálytalanít; minek helyébe lép; mit módosít; mit hajt végre; mit értelmez; az ő helyébe mi lép; őt mi hatálytalanítja; őt mi módosítja; őt mi lépteti hatályba; mi végrehajtja, értelmezi őt; a jogágazat (jogtudományi csoportosítás szerint); a társadalmi ágazat (statisztikai csoportosítás vagy más osztályozás szerint).

Említsük meg, hogy az aspektusok kialakítása körében első látszatra talán „indokolatlannak" vélhető felbontások is szerepelnek: pl. a jogszabály megjelenésének időpontjával kapcsolatban az évet, a hónapot és a napot külön aspektusként szerepeltetjük; ezt azonban az indokolja, hogy a gyakorlatban pl. év szerinti kigyűjtés, hónapra szóló emlékezés alapján történő keresés, másrészt megjelenési napig történő specifikáció igénye egyaránt előfordulhat; márpedig e három változatot a gép szimultán módon nem tudná „kiszolgálni".

13. Az aspektusokhoz az ún. *kötött deszkriptorok* tartoznak. (Ebben a megnevezésben a „kötött" szó azt jelenti, hogy e deszkriptorok szükségképpen az aspektushoz „kötődnek" és azzal együtt töltik be szerepüket.) Magukat a kötött deszkriptorokat viszont *felosztható zárt kört alkotó, nyitott* (elvileg esetleg korlátlan) *körből adódó és vegyes jellegű* kötött deszkriptorokra. *A zárt kört alkotó* kötött deszkriptorokra példa gyanánt a megjelenési hónap elképzelhető deszkriptorváltozatait említhetjük meg, hiszen — naptárunkból folyóan — csupán a 12 hónap sorszámait meríthetik ki. *A nyitott körből adódó* kötött deszkriptorok példája gyanánt a „Szerző" aspektusra adható deszkriptorokat említhetjük, amelyek elvileg minden előfordulható nevet szolgáltathatnak (bár, mint mondottuk, bármelyikük csak az említett aspektussal „kötötten" jelenhetik meg). *A vegyes jellegű* kötött deszkriptorok részben zártkörű, részben nyílt adathalmazból származhatnak.

IV. *Szabad deszkriptorok*

14. A célinformációk jellemzésének és megkeresésének szinte legfontosabb eszközeit a nem kötött, tehát *szabad deszkriptorok* jelentik. Ezek azok a kifejezések, ill. tárgyszavak, amelyek megfelelő megválasztása, ill. — általában több ilyen deszkriptor összekapcsolásával — kérdés gyanánt való feltevése alapján: a számítógép saját válaszainak megadásához a keresett

---

[3] E cikk annak a **joganyagok számítástechnikai** feldolgozásával, közelebbről adatfeldolgozásával kapcsolatos eddigi (kezdeti tévedésektől természetesen nem mentes) munkának egyes eredményeiről, ill. a jelenleg helyesnek látott megoldás egyes tervezett részleteiről tájékoztat, amely az Építőipari Számítástechnikai és Ügyvitel-gépesítési (Számgép) Vállalat Ágazati Főosztályán a Siemens „Golem 2" **rendszer alkalmazásával** folyik. A számítógépes program és a dolgozatban vázolt megoldás működőképességét gyakorlati kísérletek igazolták. Elvi megállapításai, ill. megoldási módjai azonban más rendszerű alkalmazás körében is értelemszerűen érvényesek lehetnek; s még értékesebb eredménnyel járhat egyes állításainak vitatása vagy megvitatása. Szövege (számítástechnikai előképzettséget nem kívánó) közérthetőségre törekszik; viszont a felhasználók, illetve az olvasók részéről természetesen feltételezi, hogy (jogi képzettségtől függetlenül) a joganyagok, illetve a jogi irodalom felhasználásában már valamelyes jártassággal rendelkezzenek.

[4] Az itt szereplő nevek, adatok vagy jelzetek *költött példákat* jelentenek!

célinformációkat be tudja határolni, s végeredményben a kérdező számára szükséges célinformáció(ka)t produkálni tudja.

E szabad deszkriptorok megválasztása jelenti az adatbank megszervezésének *legkényesebb szakmai szervező munkáját:* hiszen a szabad deszkriptoroknak egyfelől a célinformációt jelentő szöveget kell jól „jellemeznie", másfelől olyan alakúnak kell lennie, hogy a kérdező személy vagy azonos hangzatban (jelsorozattal) tegye fel kérdése gyanánt, vagy legalábbis a felhasználható (a számítógépbe betáplált) deszkriptorra minél könnyebben rábukkanhasson.

15. A mondottak folytán a szabad deszkriptorok — annak megfelelően, hogy a jogi nyelvezet és gondolkodás a jelenségek, illetve a megjelölésükre szolgáló fogalmak óriási körét öleli fel — igen sokféle alakot ölthetnek: *összetett kifejezések* vagy *egyes szavak* formájában, elvileg szinte a nyelv szókincsének nagy részét felölelhetik. Éppen ezért megválasztásukban megfelelő *válogatást, kiírásukban* pedig a lehetőséghez képest *következetességet* kell érvényesítenünk; ugyanakkor — a számítógép által feldolgozható — olyan *kapcsolatokat* kell *köztük* teremtenünk, hogy az eredetileg parttalannak látszó fogalom-, illetve szókészlet mederbe terelődjék és a kereső, ill. kérdező személy számára az eligazodást minél jobban megkönnyítse. (A kapcsolatokról a következő fejezetben fogunk szólni.)

Egyébként az említett egyes szavak és összetett kifejezések mellett: mind a kötött, mind a szabad deszkriptorok körében *jogszabályhelyek is* előfordulhatnak. Ezeknek lehetőleg rövid, ugyanakkor egységes kiírási módjára ugyancsak elveket kell megállapítanunk.

16. A (szavakból vagy kifejezésekből álló, de esetleg *jogszabályra* szóló) szabad deszkriptorok körében mindenekelőtt különböztetnünk kell olyan kifejezések, illetve tárgyszavak között, amelyek a kérdéses, illetve keresett célinformációban azonos módon vagy kis eltéréssel ténylegesen *előfordulnak,* tehát *konkrét deszkriptorok,* és olyanok között, amelyek ugyan nem fordulnak elő, de kereső szó gyanánt kézenfekvően számításba jöhetnek. Az utóbbiakat *„absztrakt deszkriptoroknak"* nevezzük el. (Példa absztrakt deszkriptor szükségére: egy jogszabályhely hosszas felsorolást ad arról, hogy a kérdéses jogszabály, illetve rendelkezés pl. milyen jogalanyokra vagy eseményekre vonatkozik; ekkor, még az esetben is, ha ilyen a szövegben nem szerepel, célszerű absztrakt deszkriptor gyanánt a „hatály" szót alkalmazunk.)

17. A már mondottak szerint, a használt *deszkriptorokkal* kapcsolatban fontos kellék, hogy a számítógépben *egyértelmű jelsorozattal* (tehát: azonos helyesírás mellett azonos „szótári alakban") *szerepeljenek.* A számítógép ui. csak ez esetben tudja őket feldolgozni; mert az írásban, illetve a nyelvtanban esetleg „csekélynek" számító eltérések (pl. egy összetett szó kötőjellel „szét-írása", vagy pl. egy egyszerű tárgyrag) iránt már nincsen „fogékonysága"...

Ezért a deszkriptorok kialakítása, illetve *kiírása* körében minél egyöntetűbb *elveket* (és következetes alkalmazásukat) kell kialakítanunk.

Szóalakú deszkriptorok körében ilyen elveket *elsősorban az egy szóból álló deszkriptorokra* alkalmazhatunk; míg a több szóból álló — különösen a hosszabb — kifejezések esetében többnyire meg kell alkudnunk azzal az alakkal, amellyel a kérdéses deszkriptor legtöbbnyire ismétlődően előfordul. Pl. Általános Szállítási Feltételek. (Az ilyen kifejezésdeszkriptorok pontos alakját egyébként a kapcsolatok útján történő kereséssel is többnyire rekonstruálhatjuk.)

18. A tárgyszavak, deszkriptorok kiírási elvei közül megemlíthetők a következők: külön deszkriptor gyanánt olyan szó szerepeljen, mely *önállóan is informatív,* vagy többféle más deszkriptorral összekapcsolhatóan szerepelhet. Ilyen célra *általában főnevek* (igék, melléknevek pedig megfelelő átalakítással) alkalmasak. *Ige* és állítmány (állítmányi kiegészítő) jellegű szó (pl.: *melléknév)* is általában *főnevesítve* (-ás, -és, illetve -ság, -ség képzővel) szerepeljen. A *főnév* általában *egyesszámban* és *alany esetben* szerepeljen. *Birtokviszony* esetében a szereplő főnevek általában egyesszám és alany esetben szerepeljenek. (Pl.: „engedélyek átadása" helyett „engedély átadás"). *Névutós* vagy *ragos kifejezések* lehetőleg (tőszavakra) lerövidítve vagy egybeírva szerepeljenek. (Pl.: „felek közötti kapcsolat" helyett „felek kapcsolat", vagy „felek kapcsolata" deszkriptorok.)

19. Ha pedig a deszkriptor *jogszabályhely* jelzetéből adódik, akkor egyöntetűség (azonos jelsorozatok) elérése céljából: *a megfelelő típusokat azonos módozatokkal* (pl. az évszámokban csak az utolsó két jegy kiírásával, közbülső pontok vagy közkihagyások következetes alkalmazásával stb.) kell kiírnunk, illetve a kereséshez használnunk.

V. *Kapcsolati módok*

20. A nagyszámú és szerteágazó tartalmú szabad deszkriptor körében a tájékozódást és a keresést — összefüggések alapján — különböző *kapcsolati módok* segíthetik elő.

21. Azt a (a sémák során indexes D betűkkel jellemzett) *deszkriptort, amelytől* valamelyik (nálunk nagybetűvel jellemzett) *kapcsolat* egy másikhoz *elvezet,* a továbbiakban *alapdeszkriptornak,* azt pedig, amelyikhez elérkezünk, *kapcsolódó deszkriptornak* fogjuk nevezni.
Pl.

$$D_a \xrightarrow{Y} D_k$$

sémánk („képletünk") azt szemlélteti, hogy a D alapdeszkriptortól Y jelű kapcsolat révén jutunk (egyedül vagy többek között) a D_k kapcsolódó deszkriptorhoz.

Az egyes kapcsolati módok esetleg *rokonsági viszonyban* állhatnak egymással, ami népszerűbben úgy fejezhető ki, hogy: ha az egyik

deszkriptort valamelyik kapcsolati változat egy másikkal fűzi össze, ez esetleg eredményezheti egyúttal az utóbbinak („a másiknak") vele („az egyikkel") való — azonos, vagy másterészetű — kapcsolatát is.

E rokonság legszorosabb fajtája a *szinonimakapcsolat.* Ha ilyen szinonimakapcsolatot létesítünk pl. a „szerződés" és a „megállapodás" deszkriptorok között; ez azt eredményezi, hogy minden olyan viszonylatban, ahol az egyikkel kapcsolatos célinformációk megjelennek, ugyanez azonosan a másikkal is megtörténik.

A rokonság másik válfaját a *kölcsönösség* jellemezheti: ami azt jelenti, hogy ha a D_a alapdeszkriptornak valamilyen — általánosan jelölve — Y kapcsolata révén a D_k kapcsolódó deszkriptor jelentkezik, akkor — kölcsönösség esetében — a D_k deszkriptor (most már mint alapdeszkriptor) valamely pl. Z kapcsolata is visszavezet a D_a deszkriptorhoz. (Más szóval: a két egymással kapcsolt deszkriptor közül — megfelelő kapcsolat kiindulásaként — bármelyik szerepelhet alapdeszkriptor gyanánt.) Úgynevezett hierarchikus rendszerekben pl. léteznek fő- és alfogalmak. Az „állat" fogalmának pl. alfogalma az „emlős", a kölcsönösség folytán viszont az „emlős" deszkriptornak az „állat" lenne főfogalma. Rendszerünkben egyébként hierarchikus kapcsolatot — kellő használhatóság hiányában — egyelőre nem tervezünk.

A kapcsolati módok legprimitívebb — rokonságot nem tartalmazó — válfaját az *egyoldalú kapcsolat* jelenti. Ez olyan változat, amelynél az alapdeszkriptorhoz — a rajta keresztül kapcsolódó deszkriptorokból — törvényszerűen — nem vezet vissza (azonos vagy más) kapcsolati mód az alapdeszkriptorhoz.

22. Nem árt szólnunk arról, hogy milyen — tapasztalatból is szűrt — meggondolások vezettek arra, hogy egyelőre az alább majd szereplő kapcsolati módokat teremtsük meg, illetve javasoljuk.

Mint ahogyan másutt már jellemeztük, a joganyagok szövegeinek, illetve fogalmainak az elemzése, illetve kapcsolatba állítása sok nehézséggel jár. Ezért kapcsolataik körében *„ütőképes" megoldásokat* kellett *keresnünk.* Valóban keresnünk, mert ilyenek pusztán a joganyagok, illetve azok elméleti művelése és a jogi fogalmak ismert — a tudományos irodalom vagy a tételes szabályozás körében előforduló — összefüggései révén: még korántsem „hullanak az ölünkbe" . . .

23. Végeredményben a *kapcsolati lehetőségek* kiépítésének *két használható frontját* találtuk. Az egyik frontot a *nyelvtani és logikai* jellegű *kapcsolatok,* a másikat a jog, mint társadalmi jelenség, illetve a *jogélet — szervezési* szemszögű — *felbontásával* elért kapcsolatok szolgáltatták. Az első, a nyelvtani-logikai front eredményezte az a, b, c, d, e, míg a második, a jogéleti front a g, h, i, j, k jelű, tehát 5—5 kapcsolati válfajunkat. (A közbülső f jelet esetleges későbbi kapcsolati változat számára tartalékoltuk . . .)

A nyelvtani-logikai fronton az első, *a* jelű — kézenfekvő — kapcsolati válfajt, az előbb már említett *szinonima,* illetve az *azonos szerepkörű fogalom* kapta. A mondott értelmezésből a „szerepkör" szót kell különösen kiemelnünk: mert a gyakorlatban szinonimakapcsolatot létesítettünk oly deszkriptorok között is, amelyek nyelvi jelentés vagy tudományos tartalom szempontjából nem valóságos szinonimák, viszont a joganyag deszkriptorai körében lényegében azonos célinformációk kíséretében jelentkeznek, illetve éppenséggel célszerű számukra a kapcsolat azonosságát biztosítanunk. Pl. az „ajánlat", „ajánlati" és az „ajánlattétel" szavak sem nyelvtanilag, sem tartalom szempontjából nem azonosak ugyan, de a jogi deszkriptorok körében nagyban-egészében (illetve célszerűen) azonos célinformációkkal összefüggően kell, hogy szerepeljenek.

A következő két válfajt, a *b* és a *c* jelű kapcsolati módot, első látszatra *nyelvi,* illetve *szórendi külsőség,* de ezzel párhuzamban álló *logikai, tartalmi sajátosság* is hívta életre.

A b jelű kapcsolat az — általában egyszavas — alapdeszkriptorból azokra az összetett kifejezés alakú deszkriptorokra vezet, amelyekben maga *az alapdeszkriptor* elsősorban *utótagként* jelenik meg. (Célszerű analógia okából ez kiterjed azokra az esetekre is, amikor csak „relatív utótag", mert a teljes kifejezésben még esetleg egy vagy több további szó is követi.) Nem nehéz azonban meglátnunk azt, hogy ez a kapcsolat egyúttal általában az alapdeszkriptornak (általában jelzővel történő ellátása révén) *válfajait, specifikációit* is produkálja. Az utóbbi okból tehát nincs akadálya, hogy e kapcsolatot oly esetekre is kiterjesszük, amelyekben az alapdeszkriptor alakja szerint nem utótag, hanem inkább főfogalom. (Pl. a „kutya" alapdeszkriptor *B* jellegű kapcsolatai közé a „farkaskutya" és az „uszkár" egyaránt tartozhatik; noha csak az előbbiben alakszerű utótag az alapdeszkriptor, míg az utóbbi csak értelmileg felismerhető válfaját jelenti . . .)

A c jelű *kapcsolat* éppen fordított formalitásból indul ki: abból, hogy az alapdeszkriptor több szóból álló deszkriptornak, illetve kifejezésnek *előtagja* (esetleg viszonylagos előtagja) gyanánt jelentkezik, s a vele kapcsolatba kerülő deszkriptor jelentése szerint többnyire valamilyen *származéka.* (Például a „vas" alapdeszkriptornak — egyúttal mint előtagnak — származéka a „vasedény" deszkriptor.) Itt is elvileg elképzelhető, hogy előtagság nélküli származékot is ily *c* jelű kapcsolattal jellemezzünk, de ez itt már óvatosabb meggondolást kíván. (A „fej" alapdeszkriptorból a „fejfájás" még — hogy így mondjuk — látható származék; a „migrén" szót azonban már problematikusabb ily *c* jelű kapcsolattal hozzákapcsolnunk . . .)

A következő két deszkriptor kapcsolati mód

— általában már nyelvtani, illetve szórendi ismérv nélkül — elsődlegesen logikai jellegű.

Közülük *a d jelű „rész, tartozék, velejáró"* megjelölésű kapcsolat általában azokat a deszkriptorokat kötheti az alapdeszkriptorhoz, amelyek amannak valóban szokásos — fizikailag is fennálló vagy eszmeileg szükségszerű — részét, tartozékát, velejáróját, jelentik; tehát, amelyek nélkül megjelenése, lejátszódása stb. általában nem, vagy kevéssé képzelhető el. *Az e jelű kapcsolat* viszont a *kapcsolódó* vagy *rokon fogalom,* valamint az *ellentét* körében már tágabb kört jellemez: azon deszkriptorok, illetve fogalmak körét, amelyek (ne felejtsük: esetünkben a jogéletben!) az alapdeszkriptorhoz — nem szükségszerűség, hanem inkább eshetőség szerint — kapcsolódhatnak, tehát vele — hogy így mondjuk — asszociálhatók.

25. *A jogi vonatkozású megközelítés* körében viszont a jogéletet (a kapcsolatok céljából) lényegében *szervezéselméleti kiindulások* szerint bontottuk fel. A szervezés körében általában célról, feladatról; hozzá vezető folyamatokról; azokban résztvevő (személyi és tárgyi) apparátusról; a működés, intézés metodikai elemeiről és eredményekről, illetve konklúziókról beszélhetünk.

A g jelű kapcsolatban az alapdeszkriptorhoz (mintegy cél gyanánt) tartozó *garantált,* illetve *védett érdeket, követelményt, jogforrást, jogtárgyat; a h jelű kapcsolatban* (éppen folyamat gyanánt) az alapdeszkriptorhoz kapcsolódó *folyamatot, cselekményt; az i jelű kapcsolatban* (az apparátus terén itt domináló személyi, ill. intézményi apparátus gyanánt) az alapdeszkriptorhoz a kapcsolódó *alanyokat* (jogalanyokat), *szereplőket,* a *természetes és jogi személyeket* rendeljük; *a j jelű kapcsolatban* azt érvényesítjük, hogy *a jog* (esetünkben az alapdeszkriptorhoz kapcsolódóan) a társadalmi, ill. az emberi élet bizonyos jelenségeit, változatait, ill. kapcsolatait (absztrahálva) kiemeli, saját szempontjából tehát *relevánsnak* (számottevőnek, lényegesnek) *minősíti* és különböző *joghatásokban részesíti* őket; *a k jelű kapcsolatban* (az eredményt, a konklúziókat helyettesítve) az alapdeszkriptorhoz kapcsolódó *jogintézményt,* valamint — adandó esetekben — *eljárást, jogkövetkezményt* jellemezzük.

(Itt említjük meg, hogy kapcsolati nomenklatúránkban *joghatásnak* a jog által — hogy így mondjuk — szokványosan, mintegy automatikusan előírt, ill. alkalmazni kívánt konzekvenciákat, következményeket tekintjük; *jogkövetkezményeknek* viszont csak azokat, amelyek jogsértések stb.-ek esetében külön konklúzió, lényegében *szankció* jellegével jelentkeznek.)

26. Az elmondottak alapján tekinthetjük át és „fésülhetjük szét" a deszkriptorok között általunk javasolt különböző kapcsolati módozatokat. Az utóbbi művelet (a szétfésülés) azonban korántsem sikerülhet tökéletesen; ellenkezőleg: látható, hogy a gyakorlati esetekben az ilyen és olyan kapcsolati módozatok kisebb vagy nagyobb *részben átfedik egymást* és az alapdeszkriptorhoz ugyanaz a másik deszkriptor esetleg *többféle kapcsolat útján is* kapcsolódhatik. Ez nem baj, sőt — ha a mértéktelen túltengést elkerüljük —, azzal az előnnyel járhat, hogy a nagy térfogatú témakörben különállóan „úszkáló" deszkriptorok között: esetleg több úton is sikerrel találhatunk kapcsolatot.

27. Végül szólnunk kell *az x jellel írt, „teljes bokor"* megnevezésű kapcsolati módozatról. Ez nem egyéb, mint egy-egy alapdeszkriptorral kapcsolatban valamennyi kapcsolat igénybevételével megjelenő deszkriptorok együttesének bemutatása.

Ezen *x* jelű „teljes bokor" alkalmazására azért van és lehet is szükség, mert számos olyan alapdeszkriptor van, amelyhez az eddig felsorolt tízféle (s a majd esetleg őket kiegészítő) *kapcsolat útján* is csak *viszonylag kisebb számú* további deszkriptor csatlakozik, tehát az utóbbiak együttese könnyűszerrel, „egycsapásra" is bemutatható. Megállapíthatjuk, hogy eleinte, amíg rendszerünket viszonylag kisebb szöveganyagokra, ill. csak egyes jogterületekre, s még nem a teljes joganyagra és jogirodalomra építjük ki, addig legtöbb deszkriptorunk — mint alapdeszkriptor — általában csak ilyen kis létszámú kapcsolódó deszkriptorral rendelkezik (amely tehát együtt is megjeleníthető).

Már az eddigi tapasztalatok is mutatják azonban és a további feldolgozás fokozni fogja azok létszámát, amelyekhez mint alapdeszkriptorokhoz máris (ill. majdan) annyi kapcsolható deszkriptor csatlakozik, hogy a „teljes bokor" áttekinthetően nem vetítheti őket.

Az utóbbi esetekben a „teljes bokor" kapcsolatra adott választ is olyanná kell alakítanunk, hogy csak annak felsorolását tartalmazza, hogy a kérdéses alapdeszkriptorhoz egyáltalán milyen jelzetű (pl. csak *a* — szinonima —, *j* — jogilag releváns vonás — stb.) kapcsolati mód szállít további, kapcsolódó deszkriptorokat. Ilyeneknél tehát a „teljes bokor" nem a *végleges tájképet,* hanem csak a kapcsolódó deszkriptorok eléréséhez vezető *utakat* fogja bemutatni.

28. Mindezek összefoglalásával a kialakított, ill. javasolt kapcsolatok válfajai:

a *Szinonima*
b (A deszkriptor, mint) *utótag,* specifikáció
c (A deszkriptor, mint) *előtag,* származék
d Rész, tartozék, *velejáró*
e *Kapcsolódó* vagy rokon *fogalom,* ellentét
g (Kapcsolatos) garantált, *védett érdek,* követelmény, jogforrás, jogtárgy
h (Kapcsolatos) *folyamat,* cselekmény
i Alany, szereplő, (természetes vagy jogi) *személy,* jogviszony
j *Jogilag releváns* (joghatásra vezető) *vonás,* fogalom, kapcsolat, tény
k Jogintézmény, eljárás, *jogkövetkezmény*
x Teljes bokor

VI. *A keresés menete*

29. Az elmondottak alapján most röviden jellemezzük a kereső eljárások menetét.

1. Mindenekelőtt *a kérdést* lehetőleg oly tárgybavágó *fogalmak segítségével kell megfogalmaznunk,* hogy azokról remélhető legyen, hogy azonos vagy őket megközelítő módon a keresett célinformáció (jogszabály vagy egyéb dokumentum) deszkriptorai körében előfordulhatnak.

2. A feltett kérdőmondatból *ki kell emelnünk* azokat *a szavakat, amelyek deszkriptoroknak* egyáltalán *alkalmasak* (lehetnének) és amelyek együttese alapján a tárgyba vágó célinformációt keresni remélhetjük, ill. akarjuk.

3. Az előbbi szelekcióval megmaradó szavakat a deszkriptorok kiírási elvei szerinti alakra — általában tehát *egyesszám alanyesetbe tett főnév* alakjára! — kell hoznunk.

Így *ideiglenes deszkriptorokra* juthatunk.

4. Az így meglevő „ideiglenes" vagy esetleg véglegesnek bizonyuló deszkriptorokkal elkezdhető a keresés. Mindenekelőtt azzal, hogy ahol bizonytalanok vagyunk, ill. lehetünk abban, hogy az adódó ‚ideiglenes" deszkriptor azonos szóhangzattal fordul-e elő: ott *a deszkriptorok kapcsolatainak segítségével* meg kell keresnünk *a deszkriptorok tezauruszában* — együttesében — *ténylegesen szereplő deszkriptor szóhangzato(ka)t.*

5. Amikor a kiinduló szavakból, ill. az ideiglenes deszkriptorokból a tezauruszban ténylegesen szereplő és legjobban *„ütőképesnek"* (célirányosnak) *látszó deszkriptorokig* eljutottunk, akkor az utóbbiak megfelelő *logikai összekapcsolásával* kell a géptől a megfelelő célinformáció(k) — előbb számszerű — megjelölését és — „1" vagy kis számszerűség esetén — produkálását igényelnünk. (E logikai összekapcsolások közül a célinformációk keresésében leginkább az „ÉS" és a „VAGY" használhatók fel.)

6. Ha az így alkotott lánc nem vezet eredményre, a kiinduló szavakból más utakon kell (a „labirintus" áthaladását megkísérelve) a válaszokat keresnünk; vagy a kérdés feltevését — a kiinduló szavak együttesét — kell megváltoztatnunk.

7. Az utóbbi — hátrányos eset — várhatóan csökkenni fog annak mértékében, ahogyan a rendszer tezaurusza fejlődik, deszkriptorainak kapcsolatai fejlődnek és finomulnak, másrészt a felhasználó e műveletekben fokozódó gyakorlatra tesz szert.

VII. *Fogalmak és meghatározásaik*

30. Végül emlékeztetőül, ismételjük el a dolgozatban használt sajátosabb (számítástechnikai rendszer jellegű) fogalmak meghatározásait. *Információtárolás és -feltárás tárgyszavak segítségével:* elsősorban szövegek vagy más forrásanyagok nagyobb számának a számítógépben olyan — reprodukálásra alkalmas — elhelyezését jelenti, hogy az adott esetekben kívánt egyes szöveg(ek), ill. forrásanyag(ok) a hozzá(juk) tartozó tárgyszó vagy tárgyszóegyüttes segítségével előállítható(ak) legyen(ek). *Célinformáció* — esetünkben — a számítógép segítségével elérendő szöveg, ill. közlés. A célinformációnak — esetünkben jogszabályhely-jelzettel vagy bibliográfiai jellegű adattal történő — *megjelölése* is kívánatos. *Deszkriptor:* a célinformáció előállítására szolgáló tárgyszó vagy jelzet. *Tezaurusz:* a deszkriptorok és kapcsolataik teljes együttese (tárháza). *Kötött deszkriptor:* meghatározott aspektushoz (előrészhez) tartozó — zárt vagy nyitott, vagy vegyes körből adódó — (utórész) deszkriptor. — *Szabad deszkriptor:* aspektus nélkül, önállóan szereplő deszkriptor. *Aspektus:* a kötött deszkriptorok — általában csoportosítás célját szolgáló szempontot jelentő — előrésze. A szabad deszkriptorok körében *konkrét deszkriptor*nak tekinthetjük a célinformációban (szövegrészben) ténylegesen előforduló, *absztrakt deszkriptornak* pedig az elő nem forduló, csak értelem alapján hozzárendelt deszkriptorokat. A deszkriptorok között *kapcsolatok* létesíthetők, amelyek a kiindulást jelentő *alapdeszkriptortól* különböző *kapcsolódó deszkriptorok*hoz vezethetnek. E kapcsolatok *rokonságuk* szempontjából: *szinonima-, kölcsönösségi* vagy *egyoldalú* viszonyban állhatnak. Az általunk ez idő szerint javasolt *kapcsolati módok* (rövidített megjelöléssel): nyelvtani-logikai jellegű *a* szinonima, *b* utótag, *c* előtag, *d* velejáró, *e* kapcsolódó fogalom; másrészt szervezési felbontással származtatott *g* védett érdek, *h* folyamat, *i* személy, *j* jogilag releváns vonás, *k* jogkövetkezmény; s végül *x* teljes „bokor" kapcsolatok. *A keresés menetének* (rövidítetten megjelölt) állomásai: 1. a kérdés megfogalmazása, 2. szavak kiemelése, 3. ideiglenes deszkriptorok kialakítása, 4. kapcsolatok útján a tezauruszban létező deszkriptorok előállítása, 5. ilyenek logikai összekapcsolása, 6. esetleg a kérdés átfogalmazása, ill 7. a rendszer vagy eljárás javítása. *Logikai összekapcsolás:* a számítógép működésében alkalmazható logikai (Boole) algebrai műveletek — esetünkben főleg „ÉS" és „VAGY" műveletek — felhasználása.

Vadas György

A kockázatvállalás és a vezetők anyagi felelőssége a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

Mind a kockázatvállalás hátrányos következményeiért való felelősség, mind a gazdasági vezetők ehhez kapcsolódó helytállása széles körű társadalmi érdeklődésre tart számot. Nem maradt el a tudományok, elsősorban a jogtudomány érdeklődése sem. Mindamellett a kockázatvállalás jogi kérdései különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vonatkozásában igen kidolgozatlanok. Tanulmányunkban a hiány pótlására teszünk kísérletet.

1. A termelőszövetkezeti önállóság és a kockázatvállalás. Az új gazdasági mechanizmus a gazdasági élet minden területén nagyobb önállóságot biztosított. A mezőgazdasági termelőszövetkezetről szóló 1967. évi III. tv. a termelőszövetkezetek önálló vállalati gazdálkodását nemcsak kifejezte, de konkrét részletszabályok által biztosította is. Így a szövetkezet belső ügye a terv, a zárszámadás elkészítése, az üzemi tevékenység meghatározása. Ezek kizárólag közgyűlési hatáskörbe tartoznak és a tagság döntése — az alapszabály jóváhagyását kivéve — nem szorul hatósági megerősítésre. A jogszabály megfelelő önállóságot biztosít a vezetőségnek, mint a termelőszövetkezet operatív vezető testületének, valamint a végrehajtás, az operatív szakmai vezetés terén az egyszemélyi vezetőknek is.

Már a termelőszövetkezeti törvény *miniszteri indokolása* kiemelte, hogy a termelőszövetkezetek üzemi terveiket a saját lehetőségeik, valamint a különböző ösztönzők figyelembevételével, a *kockázatvállalás mérlegelése* alapján teljesen önállóan készíthetik el.[1] A gazdasági kockázatvállalás reális és önálló lehetőségét egyrészt az üzemi tevékenység kiszélesítésére, másrészt az éves tervek elfogadására, tartalmára és a vezetőség operatív működésére vonatkozó szabályok biztosították. 1971-ben a szövetkezetek gazdasági tevékenységére vonatkozó újabb szabályozással [41/1971. (XII. 14.) Korm. sz. rendelet; tilalmi listák] tovább bővítették az üzemi tevékenység, a termelési kockázat körét. Közben a gyakorlatban kialakult a törvénynek azon irányadó elve, hogy az éves terv csak konkrét gazdasági intézkedések meghozatalának keretéül szolgál. A terv maga még nem lehet alapja a gazdasági kapcsolatoknak, új tevékenységi kör bevezetésének stb., hanem a vezetőség, majd további végrehajtási szakban a vezetők különböző megállapodásokon, szerződéseken és belső szervezéseken keresztül maguk realizálják a tervek tartalmát.

Ez a nagyfokú strukturális és funkcionális önállóság a népgazdaság minden más ágazatánál hangsúlyozottabban veti fel az önálló gazdasági döntések, a termelési kockázatvállalások utáni jogkövetkezmények egész problémarendszerét.

A gazdasági vezetők tevékenysége igen bonyolult és sokrétű. Egy-egy intézkedés kialakításában — éppen mert megszűnt a döntések centralizáltsága, a központi utasítás — sokkal több vezető vesz részt. A termelőszövetkezeti gazdálkodás vállalati önállóságának növelése, az önálló döntési jogosultság széles körű gyakorlati biztosítása alapjaiban érintette a felelősség kérdését, kihatott a vezetői felelősségi formák szabályozására.

A gazdasági vezetők felelőssége a gazdaságirányítás rendszerének reformja során megfelelő szabályozást nyert, fegyelmi, anyagi és büntetőjogi téren egyaránt. Az anyagi felelősségnek a termelőszövetkezeti jog terén fennálló hatályos rendszere a tagokénál szigorúbb, fokozott felelősséget ír elő. Kérdés, hogy ezek a speciális felelősségi szabályok megfelelnek-e az önálló vezetői döntésekből eredő károk miatti felelősség jogi és társadalmi követelményeinek, s a fokozott és szigorúbb felelősségi szabályok érvényesítése a helyes, ésszerű és optimális döntések kialakítását szolgálják-e, biztosítják-e a vezetői döntések hatékonyságát.

2. Vita a kockázat fogalma körül. A kockázat fogalmát és tartalmát a gazdaságirányítás régi időszakában sem a politikai gazdaságtan, a szocialista közgazdaságtudomány, sem a jog nem vizsgálta. Érvényesült az a nézet, mely a kockázat kategóriáját a szocialista viszonyoktól idegen és csak a kapitalista piac és verseny viszonyai között élő gazdasági kategóriának tartotta. Pl. a *Heller Farkas* által írt és 1937-ben megjelent „Közgazdasági kislexikon" részletesen foglalkozik a kockázat fogalmával; ezzel szemben a Magyarországon 1960-ban megjelent *G. A. Kozlov* és *Sz. P. Pervusin* által szerkesztett szovjet „Közgazdasági kislexikon" meg sem említi a kockázat fogalmát.

A gazdasági fejlődéssel, elsősorban a gazdaságirányítási rendszerek tökéletesítésének gondolatával együtt a közgazdaságtudomány és a jogtudomány is foglalkozni kezdett a kockázattal. *Oscar Lange* az „Optimális döntések" című könyvében beszél a kockázatról.[2] *Gergely István* úgy véli, „Minden gazdasági döntés kockázattal jár, magában hordja azt a veszélyt, hogy a döntéshez fűződő várakozások nem, vagy csak részben teljesülnek."[3]

[1] Lásd: „Mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény — Földjogi törvény —. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 208. old..

[2] *Lange* Oskar: Optimális döntések — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

[3] *Gergely* István: Gazdasági döntések, információs rendszer és konjunktura-teszt. Közgazdasági Szemle 1966. évi 9. sz. 1043. old.

A jogtudományban a gazdaságirányítás átfogó reformjáról szóló 1965. évi novemberi párthatározat után, a reformmal összefüggésben merül fel a felelősség számtalan problémája, végül a vizsgálódás eljut a kockázatvállalás, az önálló vállalati döntés utáni felelősség kérdéséhez. Először *Szabó Imre* 1966 elején teszi fel a kérdést — utalva a közvéleményre —, mi a helyzet a kockázatvállalással.

Ezt a problémát kevésbé látja közvetlenül jogi problémának, mondván, hogy a gazdasági mechanizmus, a különböző ösztönzési eszközök támogathatják a helyes kockázatvállalást.[4]

Eörsi Gyula 1966-tól több munkájában foglalkozik a kockázatvállalás jogi kérdéseivel. Megítélése szerint jogi értelemben a kockázat ott kezdődik, ahol a felelősség véget ér, s ebben az értelemben szerinte a kockázat egyenlő a veszélyviselés szabályával. Felvázolja a felelősségi szankció és a kockázatviselés hatásmechanizmusait, s ami a felelősség hatásmechanizmusát mutatja, azt a kockázat körén kívül tartja. Az önálló döntési jogkörben elkövetett tévedésekkel szemben a felelősségi reagálást helyteleníti és helyette a vezetői kockázatviselés megoldását tartja célszerűnek. A kockázatviselés eszközének az anyagi ösztönzést, a vezetői jövedelem automatikus csökkenését vagy elmaradását tekinti. A kockázat és az érdekeltség kapcsolata a mindennap ható anyagi ráhatás, a nagyobb és a kisebb bér s a vezetők egész bérezési rendszere által biztosítható. Ezért a vezetők nem döntéseik felelősségét, hanem folyamatos tevékenységük kockázatát viselik.[5]

A termelőszövetkezeti jog terén kevés elméleti vizsgálattal találkozunk. *Nagy László* az emlékezetes szövetkezeti ágazati vitában említést tesz a kockázatvállalásról és sürgeti az ebből gyűrűző jogi problémák vizsgálatát.[6] Megállapítja, hogy a szövetkezeti jogviszonyok — egyebek mellett — a felelősségi és kockázati viszonyokból tevődnek össze. Elismeri, a felelősség intézményével a kodifikáció és a jogtudomány intezívebben foglalkozott, a kockázatvállalással kevésbé, s úgy látja, innen ered, hogy időnként a kettőt összekeverik. Megállapítja, hogy nem folyt kutatómunka a szövetkezeti tag helytállásáról, kockázatvállalásáról a szövetkezet veszteséges gazdálkodása esetén, s hangsúlyozza, a jövőben a szövetkezeti jogi kutatómunkának erre a területre nagyobb figyelmet kell koncentrálnia.

Anélkül, hogy kitérőt tennénk, szükségesnek tartjuk megemlíteni azt, hogy a döntés és a kockázat problémáját a büntetőjog lényegesen nagyobb érdeklődéssel ragadta meg.[7] Bár a büntetőjogi elemzést és útkeresést — amint a magunkét sem — tartjuk tökéletesnek, mégis el kell ismernünk, hogy ezen a téren a büntetőjog lényegesen messzebbre jutott, mint az anyagi felelősség bármely jogágazati rendszere. Pedig aligha hisszük, hogy a gazdasági vezetők döntési és irányítói tevékenységének következményeit az anyagi ösztönzés határán túl nyomban a legsúlyosabb, a büntetőjogi felelősség terén kellene érvényesíteni.

Törő Károly a polgári jogi veszélyviselés kapcsán foglalkozik a kockázat fogalmával. Megkísérli a kockázat és a veszély elkülönítését. Itt mondja: „Fokozati szempontból a kockázat helye a felelősség és a veszély között van. A veszély az emberi akarattól és magatartástól független, a felelősség szigorúan az emberi magatartáshoz kapcsolódik. A kockázat egyrészt a veszélyhez áll közelebb, mert olyan káros események következményeinek a viselését jelenti, amelyek közvetlenül függetlenek az emberi magatartástól. Másrészt közeledik a felelősséghez, mert itt már az emberi akaratnak is van szerepe. Nem ugyan a káreset előidézésében, hanem a kárviselés életrehívásában."[8]

Hasonlóan vizsgálja a kockázat kérdéseit *Asztalos László* is. Szerinte a kockázat az anyagi érdekeltségnek azt az oldalát fejezi ki, hogy a várható előnyök érdekében érdekeket és dolgokat az elveszés, vagy pusztulás veszélyének tesznek ki. „A kockázat a nagyobb érdekeltség hangsúlyozásával a nagyobb veszély lehetőségét úgy kapcsolja össze, hogy a polgári jogban ellentétele nem a másra áthárítható felelősség, hanem az előnyök elmaradása, vagy tényleges veszteség. A kollektíván belüli viszonylatban viszont az anyagi érdekeltséghez kapcsolódó kockázat egyúttal a nagyobb anyagi felelősség alapja is lesz"[9]

Világhy Miklós a kockázatnak, mint gazdasági kategóriának a magvát az áruviszonyokban rejlő bizonytalansági tényezőben, az árutulajdo-

[4] *Szabó* Imre: Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967. Ld.: a „Demokrácia és felelősség" c. fejezetet, 310—311. old. (megjelent még a Társadalmi Szemle 1966. évi 1. sz.-ban.).

[5] Ld.: *Eörsi* Gyula: Az anyagi érdekeltség — vagyoni felelősség, Budapest, 1966. — itt az 5—14. old. Továbbá „Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből" c. tanulmánykötetben dr. Eörsi Gyula" A gazdaságirányítás reformjával kapcsolatos felelősségi kérdések" c. tanulmányát — 42—43. old.; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.; *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968., és dr. Eörsi „A magyar gazdasági mechanizmus jogi aspektusai" c. tanulmánya; megjelent a Gazdaság- és Jogtudomány IV. kötet 3—4. sz. — 431—450. old.

[6] *Nagy* László: Néhány megjegyzés a szövetkezeti jogi vitához, Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1972. évi 3. sz., a 149. old.

[7] Lásd *Wiener* A. Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége, — a VI. fejezet, 237—285. old. és az ott hivatkozott jogirodalom; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó — Budapest, 1974.

[8] *Törő* Károly: A polgári jogi veszélyviselés elvi alapja és néhány sajátossága. Jogtudományi Közlöny, 1964. évi 5. sz., 291. old.

[9] *Asztalos* László: A polgári jogi szankció, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 329. old.

nos szubjektív elképzelése és a valóság objektív alakulása közötti ellentmondás lehetőségében látja. Az árutulajdonos a számára kedvezőbb ügyletet keresi, de hogy ezek valóban előnyösek-e számára, az csak utólag derül ki.[10]

Ugyanebben az időben megjelent Közgazdasági Kislexikon a kockázatra vonatkozóan szintén a bizonytalansági tényezőt emeli ki, mégpedig a termelési és értékesítési tevékenységgel együttjáró bizonytalansági tényezőt, mely a veszteség lehetőségét is magában foglalja. A lexikon megkülönböztet olyan kockázatot, amely előre megállapítható, ill. kalkulálható és amelynél a veszteség bekövetkezésével előre számolni nem lehet. Az előbbi beépül a vállalat önköltségébe, az utóbbi veszteségét a vállalati nyereség fedezi.[11]

A gazdasági kockázat problémái foglalkoztatják a többi szocialista ország jogtudományát is. 1971-ben *Erdősy Emil* részben a szomszédos szocialista országok jogirodalmának szintézisével, a termelési kockázat fogalmát elemzi. Jól látja a jogi értelemben vett alapkérdést, tehát azt, hogy hol az a határ, ameddig a gazdasági döntést hozó személy kockáztathat, áldozatokat vállalhat, illetve amelyen túl a gazdasági döntés személyi felelősséget alapoz meg.

Idézi a magyar nyelv értelmező szótárát, amely szerint a kockázat valamely cselekvéssel, vállalkozással járó veszély, kár lehetősége. Jól látja, hogy ez csak a kockázat absztrakt velejárója. A kockázat realizálódása ezért csak lehetőségi fokozatokban becsülhető fel és ezt lényegében csak a lehetőség, az eshetőlegesség és a valószínűség kategóriáival lehet tartalmilag meghatározni.[12]

Wiener A. Imre a kockázatot lényegében a veszélyhelyzettel azonosítja.[13] Vizsgálja az észszerű, a megalapozott, az eltűrt kockázat, az érdektelen, a hanyag és a könnyelmű kockázatvállalások modelljét, a szubjektíve hibás, a felróható és a fel nem róható kockázatvállalás fogalmi megkülönböztetéseit.

A kockázat kategóriája élénken foglalkoztatta a szovjet jogirodalmat is. *V. A. Ojgenziht* szerint a műkifejezést különféle jelenségek meghatározására szokták alkalmazni, általában valamiféle kár keletkezésének veszélyét értik alatta. Szerinte a polgári jogi felelősséget nem kell mindig összekapcsolni a vétkességgel; a felelősségnek két elven; a vétkesség és a kockázat elvén kell alapulnia. Ily módon a kockázat a vétkesség mellett a polgári jogi felelősség külön előfeltétele lehet.[14]

A kockázat kategóriájának eddig ismertetett vizsgálatai két oldalról szolgáltattak értékelhető tapasztalatot. Egyik oldalon látnunk kell, hogy a *kockázat sem nem természeti jelenség,* (köze van az emberi akarathoz), *sem nem felróható,* vétkes *emberi magatartás;* a másik oldalon pedig, hogy a fogalom bonyolult és összetett. Csak akkor tisztázhatjuk a kockázat következményeinek jogi kérdéseit, ha tisztán látjuk magának a kockázatnak az absztrakt fogalmát, ha felismerjük benne az emberi akarat, az emberi magatartás súlyát és szerepét.

Összefoglalva, álláspontunk szerint a kockázat tisztán közgazdasági kategória, mely az emberi tevékenységgel szükségszerűen együttjáró bizonytalansági tényező, ami a veszély, a kár stb. között a veszteség lehetőségét is magában foglalja. Mivel *emberi tevékenység tényezője,* ezért életre hívásában az emberi akaratnak elsődleges jelentősége van.

A kockázat maga tehát nem jogi kategória, akkor sem, ha jogi vonatkozásokban beszélünk róla és akkor sem, ha egyes jogterületek, pl. a polgári jog dolgozik e fogalommal. Ahogyan a veszélytől, mint jogi ténytől különbözik a veszélyviselés, ugyanígy különbözik a kockázattól a kockázatvállalás és a kockázatviselés fogalma is. A kockázat mindig az ember akaratán át lép ki az absztrakt fogalomból, éspedig a *kockázatvállalás* által. A fogalom etimológiai — nyelvtani szempontból is jól példázza azt, hogy a kockázat társadalmi viszonyok közé való behelyezése, a kockáztatás sohasem természeti, vagy más külső jelenség, hanem tudatos emberi cselekvés eredménye. Vállalni valamit, vállalkozni valamire egyedül az ember képes, tudatos és akaratlagos magatartás révén. Itt van az átmenet a kockázat gazdasági fogalmából a kockázat jogi megjelenése felé. A kockázatvállalás már jogi helyzet, jogi tény, melyen keresztül a kockázatnak, mint gazdasági jelenségnek szükségszerű bizonytalansági tényezői, s ezek között a kár, a veszteség lehetősége beállhat. De az emberi akaratnak nemcsak abban van szerepe, hogy a kockázatnak ezt a lehetőségi szakaszát életre hívja, hanem abban is, hogy a megvalósulás, a végrehajtás szakaszában tudatosan dolgozik a szükségszerű bizonytalansági tényezők ellen, azok kiküszöbölése, vagy mérséklése révén.

A kockázatvállalással, mint jogi ténnyel olyan jogi helyzet következik be, ami telve van eshetőlegességi tartalommal. Ez természetes is, ugyanis a jogi helyzet a vállalt kockázat tartalmának uralma alatt áll. A kockázatvállalás realizálódhat így is, meg úgy is, sőt háromféleképpen is; lehet jövedelmező, lehet kompenzált és lehet veszteséges.

[10] *Világhy* Miklós: Gazdasági reform és polgári jog, Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Stientiarum Budapestiensis de Rolandó Eötvös Nominatae, Budapest, 1968. 62. old.

[11] Lásd „Közgazdasági Kislexikon", Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 174. old.

[12] *Erdősy* Emil: A termelési kockázat és a büntetőjogi felelősség, Jogtudományi Közlöny, 1971. évi 7. sz., 365—367. old.

[13] Ld.: *Wiener:* i. m. 266. old.

[14] *Ojgenziht,* V. A.: A „kockázat" kategóriája a szovjet jogban, Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1972. évi 7—8. sz., 459—461. old.

Gazdasági téren határozottan *meg kell különböztetnünk* a kapitalista kockázatot a szocialista termelőüzemek kockázatvállalásától. A kapitalizmusban a vállalkozói kockázat a magántulajdon talaján létesül, ahol nem a termelés; közelebbről nem a szükségletkielégítés a cél, hanem bármi áron is egyedül a szabad gazdasági vállalkozásból kecsegtető haszon.

A szocializmusban amíg tervutasításos rendszer van, amíg minden döntés „fent" születik, addig sem a tudomány, sem a gyakorlat terén nem merül fel a kockázat problémája, ugyanis a központi döntések a kockázatot is központosítják, kivonják a konkrét gazdasági-társadalmi viszonyok területéről. Csak az állam kockáztat s az egész társadalom viseli annak esetleges hátrányait is, éppen a nagyobb kompenzálás, veszteség-kiegyenlítődés révén. A kockázatviselés hátrányai kevéssé, sőt alig érezhetők. A gazdaságirányítás reformja éppen azzal hozza felszínre a kockázat problémáját, hogy a döntések egy részének jogát a gazdálkodó egységek szintjére adja le, ahol az objektív gazdasági törvények, a részben spontán, részben közgazdasági eszközökkel, jogi úton szabályozott piaci viszonyok szükségszerű bizonytalansági tényezőket jelentenek, s éppen ezért minden gazdasági döntés egyúttal kockázatvállalás is.

A szocializmusban a gazdasági tevékenység alapvető szervezeti formái az állami vállalatok és a szövetkezetek. A gazdaságirányítás reformja a szövetkezeteket már egyértelműen sajátos vállalatoknak tekintette. A további szabályozás az objektíve ható gazdasági törvényszerűség, a vállalkozói dinamizmus igénye és a társadalmi tapasztalatok alapján felismerte, hogy a szövetkezetek a vállalatokkal szemben inkább képesek rugalmasan alkalmazkodni a gazdasági szükségletekhez. Így a szövetkezetek tevékenységében tovább növekedett és gazdagodott a vállalkozói elem, s a jogképesség negatív formában való szabályozása (tilalmi listák) nyomán gazdasági életünkben a szövetkezetek vállalkozói jellege és szerepe megnőtt.[15] Ezért a mezőgazdasági termelőszövetkezetek terén még nagyobb jelentősége van a kockázatvállalás, a gazdasági döntések utáni esetleges hátrányok jogi kérdéseinek.

3. Döntés és kockázatvállalás. A vezetés rendszere a termelőszövetkezetekben két alappilléren; a testületi és az egyszemélyi vezetői hatáskör rendjén nyugszik. A döntések, azok tárgya szempontjából eltérő jelentőségűek. Így a kérdések súlya szerint a termelőszövetkezeti törvény a vezetés döntéseihez *háromféle* jogkört állapít meg; éspedig *a közgyűlés, a vezetőség és az egyszemélyi vezetők* (üzemi vezetők) *jogkörét.* A döntési jogkör a kockázatvállalás elsődleges tényezője. Kockázatvállalásra a hármas hatásköri fokozat közül mindig az a fórum a jogosult, amely a kockázatvállalás tárgya és annak mértéke kérdésében hatáskörrel bír.

A termelőszövetkezeti vezetés egysége, a testületi és az egyszemélyi vezetés dialektikája viszont azt jelenti, hogy lentről felfelé ezek a döntési jogkörök fokozódó feladat- és felelősségnövekedéssel kapcsolódnak egymáshoz. Az egyszemélyi vezetők maguk dönthetnek a pusztán szakmai és operatív jellegű kérdésekben. Ezekben kevés a kockázati, viszont annál több a szakismereti elem.

A testületek, így sem a vezetőség, sem a közgyűlés nem képesek egy-egy döntés hátterének, indokainak és következményeinek áttekintésére. A testületi döntéseket előzetesen meg kell alapozni, szakmai oldalról elő kell készíteni. Ez az egyszemélyi vezetők feladata, s ebben a feladatban is van döntés. Valakinek el kell jutnia arra a határozott állásfoglalásra, hogy egy adott kérdésben, még ha az kockázatos is, testületi döntést készítsenek elő. Az ilyen állásfoglalás kialakítása is döntés, éspedig valamelyik termelőszövetkezeti egyszemélyi vezető döntése. Ezzel indul az a döntési folyamat, mely végül is a törvényes hatáskörben hozott testületi határozattal a kockázatvállalás gazdasági döntését fogja jelenteni. Ezért a valóságban minden döntési folyamat az egyszemélyi vezetők uralma alatt áll, a folyamatot indító állásfoglalástól a szakmai információkon és előkészítéseken, a megoldási változatok megkeresésén és a legelőnyösebb megoldás kijelölésén, a határozati javaslaton át a testületek előtti érvelésekig és a határozathozatalban való aktív részvételig. Sőt, ezen túl is, hiszen a döntés végrehajtása és ellenőrzése, helyességének folyamatos értékelése ugyancsak az egyszemélyi vezetők tevékenység körébe tartozik. Ezért a gyakorlatban minden döntés személyesül.

Ha pedig a *döntések* — még ha átvitt értelemben is — *személyesülnek,* úgy személyesül a felelősség is és a gazdasági döntésnek a termelőszövetkezeti hatásköri hierarchia rendszerében való kivitelezése nemcsak *kockázatvállalás,* hanem *egyúttal felelősségvállalás is.*

A döntések felelősségét tehát elsősorban a termelőszövetkezeti vezetőknek kell viselniük.

A gazdasági döntéssel a termelőszövetkezet vállalja a kockázatot, a döntési jogkört gyakorló fórum ugyanis nem a maga személyi tulajdonára, hanem az egész kollektíva közös tulajdonára, a *termelőszövetkezeti tulajdonra vállalja a kockázatot.* Tehát a termelőszövetkezet maga élvezi döntésének hasznát, de ez a termelőszövetkezeti tulajdon, a tagság egész kollektívája viseli a döntések kockázatát, esetleges kárát, veszteségét is.

A termelőszövetkezet a kockázatot a döntési jogkörrel felruházott szervének határozatán ke-

[15] Lásd erről „A szövetkezetek gazdasági szerepe és a szövetkezeti tulajdon szocialista jellege", Interjú Nyers Rezsővel Társadalmi Szemle 1967. évi 6. sz., 18. old.
Molnár Imre a szövetkezeti gazdálkodásban rejlő potenciális előnyöket emelte ki. „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának jogi kérdései" Jogtud. Közl. 1970. évi 4—5. sz., 191. old.

resztül vállalja. Tehát a kockázatvállalás itt már bekapcsolódik a jogi szabályozás rendszerébe, hiszen maga a törvény határozza meg a szervek hatáskörét. Az adott kérdés nem megfelelő szintű eldöntése törvénysértő, ami a kockázatvállalást az eljáró vezetők részéről már eleve jogszerűtlenné és elfogadhatatlanná teszi. A gazdasági döntésben rejlő kockázat tehát a termelőszövetkezetek vezetési rendszerében egy konkrét jogi aktuson át, kockázatvállalás útján eleve bekerül a jog szférájába. Ettől kezdve a kockázatot többé nem kezelhetjük tisztán gazdasági kategóriának. Bárhogyan is alakul a termelőszövetkezeti szerv gazdasági tartalmú határozatának eredménye, ennek az eredménynek az elrendezésénél a jogi szabályozás is részt vesz. Vizsgálatunk szempontjából nem törődünk azzal az esettel, amikor a döntés eredménye pozitív. Ugyanis a kockázat fogalma — mint láttuk — nem a pozitív és a negatív, a nyereség és a kár, hanem csak a veszteség-tényezők lehetőségének kategóriája. Bennünket az érdekel, amikor a gazdasági döntés következménye a közös vagyonban előálló kár, vagy ügyleti vállalkozásbeli veszteség, majd végső fokon az egész gazdálkodás mérlegvesztesége.

A döntés utáni kár a kockázatvállalás terhének viselését eredményezi. Itt van szerepe Törő Károly említett fogalmi besorolásának. Mivel eszerint a kockázat a veszély és a felelősség között helyezkedik el, ezért ez az elhelyezkedés adja a jogi megoldást is. A gazdasági vállalkozásból eredő veszteségnek egyik részét az általános felelősségi szabályok szerint szavatossági igény, hibás teljesítés, belső kártérítésre kötelezés, vagy más jogcímek útján (pl. biztosítás) esetleg a termelőszövetkezet másokra át tud hárítani, azt áthárítja. Ami a kárból ezek után megmarad, ami semmilyen jogcímen máshonnan meg nem térül, azt a részt a veszélyviselés általános szabálya szerint viseli maga a szövetkezet, mint tulajdonos. Tehát a jog tulajdonképpen két irányban nyitja meg a rendezés útját, a felelősség és a veszélyviselés irányába. Ennek a veszélyviselési szabály szerint a szövetkezeti tulajdon, a szövetkezeti vagyon által viselt veszteség-résznek még önmagában semmi köze a kockázatviselés további, Eörsi Gyula által kimunkált hatásmechanizmusához; nincs közvetlen hatása az anyagi ösztönzés, illetve termelőszövetkezetben a tagrészesedés szabályaira. Ugyanis lehetséges, hogy a szövetkezet a többi gazdasági döntés eredményessége révén összességében eredménnyel, nyereségesen gazdálkodik, s amit vesztett az egyik vállalkozáson, azt megnyerte egy másikon. Ezért az egyes gazdasági döntések, az egyes kockázatvállalások végső eredményükben beleolvadnak a szövetkezet összeredményébe, zárszámadási mérlegébe.

A további jogi feladatok ott kezdődnek, amikor az egyes kockázatvállalások kára olyan nagy arányú, hogy a termelőszövetkezet egész éves gazdálkodási eredményét veszteségessé teszik, illetve, ha a veszteséges eredményben a kockázatvállalás következményeinek jelentős szerepük van. Ez az a helyzet, amely a jogi tartalom szempontjából kimunkálásra és rendszerbe foglalásra vár. A kockázatvállalás a gazdasági vezetés munkájában soha nem egyedi, elszigetelt döntés, a gazdasági vezetők tevékenysége ugyanis a folyamatos, egymással összekapcsolódó láncolatszerű döntési, szervezési és ellenőrzési tevékenység. A vezetői feladatok összetettek, áttételes hatásúak és hosszú távon több tényező, az egész gazdasági egység eredményének összeredője ad választ a vezetői tevékenység eredményére. Ez az eredmény mindenekelőtt a gazdálkodó szerv, a termelőszövetkezet éves mérlegében jelentkezik. Ezért általában a kockázatvállalás jogi problémáinak vizsgálata során csak akkor juthatunk helyes megoldásra, ha a kockázatvállalás és a termelőszövetkezeti gazdálkodás tartós és folyamatos képét elemezzük.

A megoldást szerintünk nem az induktív, hanem a deduktív módszer alkalmazásával lehet keresni. Ez esetünkben annyit jelent, hogy általában nem az eseti döntések következményeit kell jogilag értékelni, vagy szankcionálni, esetleg kitekintve az általánosra, a döntések halmazának, az egész gazdálkodásnak az eredményére. Megfordítva, az összeredmény negatív mutatói, a veszteséges gazdálkodás alapján, a megképződött mérleghiány okainak vizsgálata során kell visszafelé haladni az egyes döntések, a konkrét vezetői tevékenység vizsgálata felé.

Csanádi György hangsúlyozza „... nem lehet az egyébként eredményesen dolgozó igazgató intézkedései közül kiragadni egy-két rosszul sikerültet..."[16] Megemlíti, hogy a „tűrt selejt" nemcsak a szalag mellett álló dolgozó kímélete, hanem egyben a termelés közvetlen érdeke is. *Szabó Imre* szerint a jog szerepe a bátorítás, a megalapozottnak tűnő kockázatvállalás intézményesítése, a vezetői feladatok sorába való beiktatása kell legyen.[17] *Vilcsek Jenő* is a maguk összességében megmutatkozó s nem egy-egy hibás döntés, vagy egy-egy rossz végrehajtás terén jelentkező vezetői tevékenységet tartja irányadónak.[18] *Eörsi Gyula* a vezetői és végrehajtói tevékenység eltérőségéből vonja le azt a következtetést, hogy a vezető inkább „vállalkozó", nem meghatározott eredményre, nem meghatározott minőségű, vagy mennyiségű termék előállítására, hanem gondos ügymenetre, lelkiismeretes munkavégzésre vállal kötelezettséget.[19]

Bármely termelőszövetkezet egész gazdálkodási eredményén belül, a döntések halmaza között több olyan ügylet, vállalkozás fordul elő,

[16] *Csanádi* György: Vállalati gazdálkodás, felelősség, törvényesség, Társadalmi Szemle, 1966. évi 4. sz., 17. old.

[17] Ld.: Szabó: i. m. 310. old.

[18] *Wilcsek* Jenő: Felelősség és kockázat. Figyelő. 1966. évf. 49. sz., 5. old.

[19] Ld.: *Eörsi:* A gazdaságirányítás reformjával ... i. m. 50—53. old.

amely káros eredményt hozott. Ezek azonban alapjaiban nem befolyásolták a termelőszövetkezet eredményét, nem rázták meg a szövetkezet gazdasági helyzetét, s éppen ezért ezeknek a szerződéseknek, vállalkozásoknak a kockázata még akkor is eltűrt kockázat, ha a termelőszövetkezeti vezető a szerződéskötési, vagy vállalkozói döntésekor esetleg nem volt elég körültekintő, felületesen járt el és konkrétan megsértette vezetői kötelességét. Az ilyen szerződéskötések beletartoznak a vezető egész tevékenységébe, összeolvadnak a mindennapi munka további mozzanataival. Számtalan esetben a vezető tudatosan kényszerül hátrányokat vállalni, tudatosan köt hátrányos szerződést, mert jól látja, hogy az összhatásokat, a gazdálkodás egész menetét tekintve ezek szükségesek.

A termelőszövetkezetek gazdálkodása soha nem csak egy termelési folyamatra, nem csak egy szerződéses kapcsolatra, vagy piaci ügyletre szorítkozik, hanem *többféle* tevékenységgel, többféle ágazattal és többcsatornás értékesítési kapcsolatokkal dolgozik. Ahol nem így van, ott általában éppen ez a szűk profilú a gazdasági környezet által szinte fojtogatott gazdálkodás nevezhető a legnagyobb kockázatnak. Tehát a termelőszövetkezeti vezetők tevékenysége, kockázatvállalásaik következménye szempontjából soha nem egy kiragadott döntést, hanem mindenkor a termelőszövetkezet egész gazdálkodási eredményét kell vizsgálni. A végső sikertelenség, a mérleg szerinti veszteség okainak vizsgálata kapcsán jöhet szóba az egyes döntés, az a kockázatvállalás, melynek negatív hatása az egész gazdálkodás sikertelenségében, esetleg a többi döntés eredményének lerontásában kulminálódott.

A termelőszövetkezeti vezetők hatásköre — mint láttuk — kétségkívül kiterjed a kockázatos gazdasági döntések meghozatalára. *Nem terjed ki* viszont *arra, hogy* tevékenységükkel esetleg *a termelőszövetkezet gazdálkodását kockáztassák.* Amennyiben megkeressük az ezt előidéző egyes döntéseket és kiderül, hogy ezek aránya, vagy összhatása már valóban a termelőszövetkezet egész gazdálkodási biztonságát kockáztatta, úgy mindenképpen indokolt felvetni a cselekvő termelőszövetkezeti vezetők személyi felelősségét.

Természetesen nem biztos, hogy ilyenkor minden esetben szükség is van a felelősségre vonásra. A jogi felelősség konkrét alkalmazásának indokoltságát az dönti el, hogy milyen gazdasági, pénzügyi kondíció mellett és milyen természetű kockázatot vállaltak. Tehát a felelősség kérdésének eldöntésénél bele kell menni a kritikusnak mutatkozott kockázatvállalások addigi és a jövőben várható eredménye, a további költség- és nyereségtényezők várható alakulása és a termelőszövetkezet nemcsak egy évet kiragadó, hanem összességében is szükséges vizsgálatába. Ha egy addig jól gazdálkodó erős termelőszövetkezet nagy sertéstelepi beruházást vállal és az évközi termelési és beruházási (építőipari) tényezők kedvezőtlenül alakulnak és a zárszámadáskor mérleghiány mutatkozik, úgy ilyenkor aligha indokolt személyes felelősségre vonást alkalmazni. Egy másik esetben a termelőszövetkezet az anyagi erőforrásait is nagyban igénybe vevő üvegházi virág- és zöldségkertészetet létesít, amit saját építő szervezetével házilagosan, technológiailag hibásan kiviteleztet. Ez a döntés, mely nemcsak a beruházás döntéséből állt, hanem pl. azt az operatív tartalmú egyszemélyi döntést is magában foglalta, hogy a beruházást házilagosan, a szükséges speciális szakemberek igénybevétele nélkül valósítják meg, nagymértékben kihatott a veszteség keletkezésére. Mivel megfelelő szakemberek bevonásával a kivitelezési hibák elháríthatók voltak és a beruházás jövőre nézve optimálisan nyereséges ágazatnak mutatkozott, ezért itt is lehetséges volt a jogi felelősség mellőzése.

E tekintetben azt kell kiemelnünk, hogy nemcsak a termelőszövetkezet gazdálkodásának egy része kompenzálhatja a másikat, hanem a termelőszövetkezeti vezetők tevékenysége is. Az új döntések, a további munkák eredménye kiküszöböli az előző hibákat, veszteségeket. Nemcsak az egyszerű dolgozó, a termelőszövetkezeti tag termeli ki további munkájával az okozott kárnak meg nem térített részét, hanem a vezető is jóváteheti, kitermelheti tevékenységével azt a veszteséget, amit okozott. Viszont amennyiben a termelőszövetkezet vesztesége olyan kockázatvállalás eredménye, amely a szövetkezet gazdasági erejéhez, szerkezetéhez képest könnyelmű és megalapozatlan döntésnek bizonyult, úgy ilyen esetben már nem lehet megelégedni csupán az anyagi ráhatás automatikus érdekeltségi szabályával. Mérvadó nem a veszteségeredményhez vezető eseti döntés, hanem az a vezetői hozzáállás, amely döntéskor a végső hatások szélső értékeit nem mérte fel, majd végrehajtási szakban sem elemezte a jelentkező hatásokat, esetleg a nyilvánvaló, vagy a döntéskor számításba nem vett negatív tényezők elhárítására, illetve csökkentésére sem tett intézkedést. A vállalt ügylet, a kockázatos vállalkozás sokszor már *menet közben* megmutatja „foga fehérét". A vezetők feladata és szerepe a végrehajtás szakaszában is igen nagy, s amikortól már felmérhető az eredmény, megmutatkozik, hogy a döntés eredménye merre „hajlik", ekkor elemezni kell a helyzetet, fel kell mérni az intézkedés további végrehajtásának várható alakulását.

Ha a termelőszövetkezeti vezetők egy új vállalkozás, ügylet kapcsán eleve elmulasztják ezt az elemző vizsgálatot, avagy tapasztalják az eredmények kedvezőtlen kifejlődését, de a bajok elhárítására semmi intézkedést nem tesznek, úgy tulajdonképpen magatartásukkal nem tesznek mást, mint új gazdasági döntést alakítanak ki magukban, éspedig a jelek szerint hátrányos vállalkozás makacs továbbfolytatása mellett döntenek. Az eredményt rontó tényezők elhárítására számtalan gazdasági lehetőség mu-

tatkozik. A vezetői magatartás megítélésénél mindenekelőtt az a döntő, a vétkességet megalapozó mozzanat, hogy ha a vezető még csak hajlandóságot sem mutatott az ilyen elhárító intézkedések kidolgozása és meghozatala érdekében. E tekintetben említenénk annak a gyengén, előző években mérleghiánnyal gazdálkodó szövetkezetnek az új elnökét és főgépészét, akik használt és műszakilag értéktelen gépek vásárlásával dömper-üzemet létesítenek, kiszámolva, hogy az üzem földmunkákból várható bevétele többmillió forint lehet. A vállalkozás kimeríti a termelőszövetkezet pénzügyi erejét és az elnök a termelőszövetkezet egész gazdálkodását ennek a vállalkozásnak rendeli alá. A rossz műszaki állapotú gépek állandó meghibásodása a javítóműhely feduzzasztásához, a mezőgazdasági gépek javításának, kiszolgálásának elhanyagolásához vezet. A nagyobb ráfordítások, az alig realizálódó, lényegesen kisebb bevételek a gazdasági vállalkozás olyan vészjelzői voltak, amit mindenképpen észlelni kellett volna. Ez a döntés vagy a végrehajtás hibáinak kiküszöbölésére lett volna szükséges, ugyanis esetleg más formában, jó gépekkel és helyesebb ágazati arányok biztosításával, ha nem is a tárgyévre, de a következő időszakra biztosítani lehetett volna a vállalkozás nyereségbefordulását. Ez azonban nem történt meg.

Tehát maga a kockázatvállalás célkitűzése helyes volt, azonban elmaradt a döntés gondos megalapozása, a reális gazdaságossági számítások elvégzése, a kivitelezés több módozatának felvázolása, az optimálisnak mutatkozó forma kiválasztása és főként a vállalkozás méreteinek hozzáigazítása a szövetkezet konkrét adottságaihoz. Az értékelésnél elsődleges szerepe van e két tényezőnek, tehát a termelőszövetkezet konkrét helyzetének, biztonságának és a kockázatvállalás üzemi arányainak. A termelőszövetkezet meglevő biztonságát soha, egyetlen gazdasági döntéssel sem szabad feláldozni. Ezért a kockázatvállalás méreteinek és a termelőszövetkezet anyagi kondíciójának (alapok nagysága, aránya) kialakítása mindenekelőtt szakmai vezetői, így egyszemélyi vezetői feladatok. Éppen ezért a biztonság és a kockázat arányainak kialakítása nemcsak befolyásoló tényező, amint ezt Wiener A. Imre vallja,[20] hanem ezáltal lehetséges a kockázatvállalások reális és ésszerű határok közé szorítása. A kockázat megengedett, de a *kockáztatás nem lehet végtelen.*

A kockázatvállalás következményeinek a jog terén való levonása tehát elsődlegesen a gazdasági vezetők folyamatos és tartós tevékenységének, döntéseik összhatásának értékelése révén lehetséges. Erre utal a Munka Törvénykönyvének az anyagi felelősségre vonatkozó indokolása is, amely elveti az ésszerű kockázatvállalás jogi szabályozását, de hangsúlyozza, hogy az egységet képező gazdasági folyamatokat teljes egészükben kell elbírálni.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy adott esetben, súlyos vezetői hibák, mulasztások esetén sem követheti jogi felelősség az eseti döntéseket és intézkedéseket. Amint a dedukció nem alkalmazható az indukció rovására, mert dialektikusan a kettőnek egymást ki kell egészítenie, úgy a mi esetünkben sem lenne helyes a vezetői tevékenység csak mérlegeredményen alapuló értékelése. Bizonyos esetekben szükség van az egyéni döntések, a résztevékenység évközi értékelésére is.

A kockázat fogalmát illetően régen is megkülönböztették az egész gazdasági vállalkozás és az egyes befektetések kockázatát.[21] A vezetéstudomány pedig megkülönbözteti az alkotó és a rutin döntéseket. Így a termelőszövetkezeti gazdálkodásban és a szakmai vezetésben is megkülönböztethetők a nagyobb arányú, a termelésben újat jelentő, új tevékenységi formát képező termelési vállalkozások és az egyes ügyleti kockázatok. A gazdasági kockázatvállalások eredménye általában csak tartós folyamatukban vizsgálható, s az éves mérleg részeként ez ki is mutatható, de a szerződési ügyleti kockázatvállalások eredménye a legtöbb esetben ugyancsak ebbe az összhatásba olvad bele. Ha már menet közben kirajzolódik a súlyos és durva vezetői kötelességszegés, esetleg szándékos, vagy tudatos magatartás, visszeélés, akkor ez már nem tekinthető eltűrt selejtnek és sor kerül a felelősségrevonásra. Itt azonban nem a döntés utáni felelősségről, hanem a Tsz. tv. 85. § 1—2. bek. szerinti vezetői kárfelelősségről van szó. Például a vezetőség a főállattenyésztő javaslatára jóváhagyja az előnyösnek mutatkozó nagy tételű vemhes-üsző vásárlást. A főállattenyésztő jól tudja, hogy a vásárolt állomány elhelyezése nehézségekbe ütközik, de ezek elhárítását megígéri. Végül is a meglevő tehénállományt későn teszik ki szabad tartásra és a vásárolt állomány fogadása előtt már nincs idő az istálló fertőtlenítésére. A kisborjúk sorozatos elhullása derít fényt a súlyos állategészségügyi mulasztásra, amelyért a felelősség elsősorban a főállatenyésztőt terhelte. Másik esetben a főagronómus csupán prospektusok alapján vásárol meg olyan munkagépeket, amelyek végül a termelőszövetkezet talaj- és domborzati viszonyaihoz képest hátrányosan alkalmazhatók. Előfordul, hogy a termelőszövetkezet kísérleti céllal ingyenesen jut vegyszerekhez, vagy táptakarmányhoz és az illetékes szakmai vezető saját ágazatának költségcsökkentése végett, avagy a kísérleti anyag pozitív hatásában bízva, ezeket már nem kísérleti méretekben, hanem általánosan alkalmazza. Végül a vegyszer pusztító hatást vált ki, az állatok pedig elhullanak. Így az üzemi vezető gazdasági intézkedését jelentős kár követi. Valóban kockázatos döntésről van szó, s ennek káros következményei is beolvadnak az évvégi mérlegbe; itt azonban a vezető vétkessége eleve

[20] Ld.: Wiener: i. m., 285. old.

[21] *Heller* Farkas: Közgazdasági kislexikon, Budapest, 1937. 255. old.

kidomborodik, ezért évközben az anyagi felelősségrevonás indokolt, vétkes könnyelműség és kötelezettségszegés miatt. Hasonlóan fennáll a vezetői felelősség, ha a testületi döntés végrehajtása marad el; pl. a közgyűlés az éves tervben előirányozza a dohányterületek biztosítását; a főagronómus azonban felülvizsgálja a kérdést, s az Állami Biztosítóval megkötött szerződésből kihagyja a dohányterületet. Szélverés és jégkár miatt a termelőszövetkezetet jelentős kár éri, de a főagronómus nyilvánvalóan vétkes döntése miatt nem kap kártérítést.

Másik esetben a közgyűlés éppen azt dönti el, hogy a termelőszövetkezet a szőlő- és gyümölcsterületeket nem biztosítja; végül jégverés a termést tönkreteszi. Itt személyes felelősségről már nem lehet szó, főként, ha a biztosítás mellőzése komoly gazdaságossági elemzésen alapul. Viszont, ha olyan testületi döntés okoz kárt a termelőszövetkezetnek, amely szakmai-vezetői tekintetben egyáltalán nem nyert gazdasági elemzést, s előkészítést pl. engedély nélküli tevékenység céljára beruházás a tsz. vezetőségi határozat alapján, úgy szintén sor kerülhet a vezetői felelősség érvényesítésére.

4. A kockázatviselés hatásmechanizmusa a termelőszövetkezetben — kockázati részjogviszonyok — Eörsi Gyula az állami vállalatok tekintetében részletesen kidolgozta a gazdaságirányítás új rendszerében érvényesülő jogi szankciórendszer lényegét és ezen belül a kockázatviselési hatásmechanizmust. Szerinte a szankciórendszer hármas tagoltságú; a jogi felelősség, a társadalmi károsztás és az elosztás általi anyagi ráhatás rendszere. Hangsúlyozza, a hármas rendszer egymást kiegészíti, *de ad*ott esetben halmozódhat is. Ebben a szankciórendszerben a felelősségtől független kockázatviselés kérdését a társadalmi károsztás rendszerébe helyezi, a kockázat és az érdekeltség szoros kapcsolódása pedig az automatikus, szintén nem felelősségi anyagi ráhatás körében nyer megoldást. Itt a fő szankció a lényegesen nagyobb, illetve a lényegesen kisebb jövedelem, amely az anyagi ösztönzés eszköze. A kis kollektívák csoportérdekeltségének megnövekedésével kialakul a kollektív vállalati felelősség, mely nem felelősségként hat, hanem a mindennapos automatikus ráhatás eszközeként. Ez a bérezésben és a nyereségrészesedésben ölt testet.[22]

Kimutattuk, az egyes kockázatvállalások összhatásaként, egymás eredményét kompenzálva a termelőszövetkezetek zárszámadásában kerülnek felszínre. Itt részben felelősségi jogkövetkezményeket, részben a kockázatviselés hatásmechanizmusát váltják ki. Ez azonban még nem adja meg a keresett megoldást sem dogmatikailag, sem a jogi szabályozás tekintetében, s főként nem tekinthető a kockázatvállalás következményei egész jogi rendszerének.

Úgy véljük, ha sikerül kimunkálnunk a kockázatvállalás következményeinek a termelőszövetkezeti jog ágazatába beépíthető, dogmatikailag is helytálló rendszerét, akkor ez a rendszer a vitatott probléma megoldásául szolgálhat.

A kockázatos gazdasági döntéseket a termelőszövetkezetekben a közgyűlés, a vezetőség és az üzemi vezetők hozhatják meg. Ez a kockázatvállalás a jog világában, tehát a szervezeti és hatásköri rend szabályozása terén jelentkezik, azaz a termelőszövetkezeti jogviszonyok szervezeti-igazgatási részjogviszonyai keretében. Ha az egyes döntések következménye negatív, úgy a felelősség általános szabálya, majd pedig a sehonnan meg nem térülő károk tekintetében a veszélyviselés szabálya lesz irányadó. Ez pedig a termelőszövetkezeti vagyoni viszonyokhoz, illetve a felelősség terén kifelé a polgári jogi, befelé pedig a termelőszövetkezeti jogi (esetleg munkajogi) felelősségi viszonyokhoz kapcsolja a rendezést. Itt kockázatviselési és anyagi ösztönzési szabályokról még nem beszélhetünk. A kisebb ügyletek, a méreteiben nem veszélyes termelési vállalkozások veszteségeit a termelőszövetkezet egész gazdasági nyeresége kompenzálja, sokszor nem is veszteségtényezőként, hanem egyszerűen csak a gazdálkodás önköltségét növelve. Pl. a termelőszövetkezet bizonyos területen új vegyszert alkalmaz, a vegyszer részben károsító hatása nem veszteség, hanem önköltségnövelő tényező.

Amennyiben a termelőszövetkezet egész gazdasági eredménye nem képes kompenzálni az egyes kockázatvállalások veszteség-, illetve költségtényezőit — mert pl. objektív okok is csökkentették a jövedelmezőséget —, akkor a veszélyviselés szabálya már nem alkalmazható. Ettől kezdve a kockázatviselés rendszerét kell kiépíteni és érvényesíteni.

Kérdés, hogy itt átvehetők-e a termelőszövetkezeti jog világába azok az Eörsi Gyula által kimunkált szankciórendszerek, melyek az állami vállalatoknál az elosztás révén való anyagi ráhatás és a vállalati kollektív felelősség formáiban, jogi eszközeiben szankcionálnak?

Szerintünk nem vehetők át. Ennek okát az adja, hogy két tulajdoni formáról van szó. A vállalat vezetője és csoportkollektívája az állam tulajdonával kockáztat. A sehonnan meg nem térülő kárt, végsőfokon a vállalati mérlegveszteséget az állam viseli s amit ebből a csoportérdekeltség alapján a vállalat kollektívájára és vezetőire átterhel, az egyedül az anyagi érdekeltség — anyagi ösztönzés hatásmechanizmusának jogi csatornájában tehát az elosztási-bérezési viszonyokon keresztül valósítható meg. Nem lehetségesek más viszonyok, mivel a dolgozó — a vezető is — egyedül csak munkavállaló.

A termelőszövetkezetekben kockázatviselés során a részesedési és anyagi ösztönzési szabályok csak látszólag hatnak ugyanúgy, mint a vállalatoknál. Tulajdonképpen itt lényegesen többről van szó. A termelőszövetkezetben a veszélyviselés szabálya nem más külső érdekelt-

[22] *Eörsi:* A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról, i. m. 241—255. old.

re, hanem magára a kockáztató tulajdonosi kollektívára vonatkozik, éppen ezért ez a közönséges polgári jogi szabály jobban áthat a kockázatviselés rendjére is. A veszélyviselés nemcsak kárrendező, kárelosztó szabály lesz, hanem azt is meghatározza, hogy a termelőszövetkezeti tagok, mint tulajdonosok maguk is viselik a kárt, a gazdasági veszteséget. Ez a termelőszövetkezeten belüli kockázatviselés lényege. A veszélyviselés nemcsak azt kívánja meg, hogy a másra át nem hárítható károkat, a végső veszteséget a termelőszövetkezet, mint jogi személy viseli, hanem azt is, hogy a veszteséget mintegy belső kárrendezésként viselni kötelesek maguk a tulajdonosok, a termelőszövetkezeti tagok is.

Ennek a belső kárrendezésnek a konkrét szabályait már a kockázatviselés rendje határozza meg. A tulajdonosi érdekeltségen belül azt, hogy milyen formában és ki, milyen arányban viselje a veszteséget, önálló jogi szabályok rendezik. Ezek a szabályok a tagsági munkadíjazási, illetve elosztási-részesedési szabályokon túlhaladnak. Azzal, hogy a rendeletek a veszteségrendezés szabályozásával egyrészt tiltják az évvégi részesedésfizetést, a vezetők vonatkozásában pedig a premizálást, másrészt megkívánják a tagság következő évi munkadíjazási színvonalának az előző két év tagrészesedése 80%-ának mértékére való csökkentését; sőt, amikor a szabályok bele is nyúlnak a vezetők zsebébe és elvonják az előző évi járandóság egy részét, korántsem tekinthetők elosztási, illetve részesedési szabályoknak.

Ez annyit jelent, hogy a kockázatviselés jogi rendjébe tartozó veszteségrendezési szabályok nem tartoznak a termelőszövetkezeti tagsági viszonyok elosztási-részesedési részjogviszonyai körébe. De nem tartoznak a felelősségi viszonyok körébe sem, mert sem nem fegyelmi, sem nem kártérítési szabályok. Indokoltnak tűnik ezért az elosztási-részesedési jogviszonyok, valamint a felelősségi jogviszonyok közé egy *újabb jogviszony-típus beiktatása.*

E tekintetben kézenfekvőnek mutatkozik a Nagy László által meghatározott kockázati viszonyok felhasználása. Úgy tűnik, hogy a sajátos szövetkezeti kockázati viszonyoknak a termelőszövetkezeti kockázatviselés rendszerében meg van a helye; éppúgy beépíthető ebbe a rendszerbe és dogmatikailag a termelőszövetkezeti jogviszonyok egész rendszerébe is, mint ahogyan a később felfedezett elemeknek is meg volt a helyük a Mendelejev-féle periodikus rendszerben.

A termelőszövetkezeti tag, mint tulajdonos maga is köteles helytállni a tsz kockázatvállalásáért, veszteséges gazdálkodás esetén. Ez a helytállás a kockázatviselés, mely itt sem nem felelősségi, sem nem részesedési (anyagi ösztönzési) formában hat.

Nagy László említett munkájában mutatta ki, hogy az elosztási viszonyok körében nem egyedül a tagrészesedési viszonyok tartoznak, hanem a felhalmozási és fogyasztási viszonyok is. A felhalmozás, a bővített újratermelés feltételeinek biztosítása, az alapok képzése és mértéke mind belső szövetkezeti kérdés, s ezek „... belső szövetkezeti viszonyok keretében realizálódnak".[23] Mindezek mellett a jog közgazdasági eszközökkel és kötelező normatív szabályokkal biztosítja, hogy a tsz-ek veszteséges gazdálkodás esetén ne önkényesen, esetleg ne mérleghamisítással alakítsák ki a felhalmozási és részesedési alapjaikat. Ezért veszteséges gazdálkodás esetén a kockázatvállalás következményei háromféle jogviszony-típusban csapódnak le.

A termelőszövetkezeti *jogviszonyok csoportosítására többféle* elméletet ismerünk. Megítélésünk szerint a sokféleség oka a termelőszövetkezeti jogviszonyok dinamikus fejlődésével magyarázható. A jogviszonyok rendszerén belül a felhalmozási-fogyasztási, a kockázatviselési és a felelősségi viszonyok most vannak kialakulóban, illetve most határolódnak el egymástól. A felhalmozási-fogyasztási jogviszonyok körébe soroljuk az elosztási és részesedési rész-jogviszonyokat és az üzemi fejlesztés, az alapképzés jogviszonyait, számviteli szabályait is. Vitatott kérdés a felelősségi viszonyok jellege és hovatartozása. A felelősségi jogviszonyok védik az adott jogág egész jogviszonyrendszerét, magukra öltve annak dogmatikáját, s ezért önálló részjogviszony-csoportot alkotnak.

A fogyasztási-felhalmozási, illetve ezen belül az elosztási-részesedési jogviszonyok, valamint a felelősségi jogviszonyok nem fejezik ki sem a tagság, sem a vezetők tekintetében a döntések utáni hátrányok viselésének egész szankciórendszerét. A két jogviszonytípus közé ékelődik be a *kockázatviselési jogviszonyok* csoportja, mely egyrészt csak most alakul ki, másrészt pedig éppoly járulékos és eshetőleges szankció, mint a felelősségi jogviszonyok. Ez annyit jelent, hogy csak kivételesen és rendellenes esetekben hatnak. Amíg a gazdasági döntések következményei nem érik el a rendellenességnek bizonyos határát, addig a rendezésre csak a fogyasztási-felhalmozási jogviszonyok csoportján belül kerül sor. Ha a döntések káros hatása kompenzálódik, a veszteség csak a nyereséget, s ezzel együtt a kollektíva fejlesztési alapját, a tagság és a vezetők évvégi többletrészesedését csökkenti. Ha pedig a veszteséget a tsz, saját tartalékalapja terhére, belső forrásból rendezi, szintén a felhalmozási-alapképzési jogviszonyok keretén belül, úgy itt is csökken, illetve elmarad a tagok és a vezetők évvégi többletrészesedése. A rendezés tehát minden esetben az első jogviszony-csoporton belül történik meg.

Más a helyzet akkor, ha a veszteséget a termelőszövetkezet belső erőforrásokból fedezni nem tudja. Ilyenkor szanálási eljárásra kerül sor és a termelőszövetkezet gazdaságos működési feltételeinek megteremtése csak külső (állami) segítséggel lehetséges. Amíg a termelőszövetkezet veszteségét belsőleg képes rendezni, addig a

[23] *Nagy:* i. m., 146. old.

szövetkezeti önállóság elve alapján nincs szükség a felhalmozási-fogyasztási jogviszonyokon túli állami szabályozásra. Viszont, ha a gazdasági talpraálláshoz külső megsegítésre van szükség, úgy a veszteség rendezése a továbbiakban már nem a termelőszövetkezet egyedüli és belső ügye. Ebben a stádiumban már szükség van arra, hogy az állam további speciális jogi szabályokat léptessen életbe. A termelőszövetkezeti viszonyoknak ezt a csoportját nevezzük a magunk részéről kockázatviselési jogviszonyoknak. Azért mondjuk, hogy ezek csak most vannak kialakulóban, mivel az idevonatkozó jogi szabályozást nem tartjuk teljesnek és kielégítőnek. Ebben a körben az állam a jogi szabályozás és a hatósági tevékenység (szanálási eljárás) útján egyrészt gazdasági biztosítékot (pl. a veszteséges tevékenység felszámolása), másrészt szankciós intézkedések kiadását követeli meg a termelőszövetkezetektől; az utóbbiak közé tartoznak a tagság és a vezetők részesedésével kapcsolatos korlátozások.

Az állami vállalatok veszteségrendezése hasonló formában megy végbe. Ott azonban a lényeg nem a jogi szabályozáson, hanem az állam tulajdonosi-rendelkezési jogán van, s az állam nem feltételeket szab, hanem mint tulajdonos saját maga intézkedik. Ezért nem alakulnak ki a külön kockázatviselési jogviszonyok. A rendezés a munkadíjazási, az anyagi ösztönzési és a tulajdonosi-igazgatási jogviszony-csoportokon belül történik meg.

A termelőszövetkezetek vonalán a harmadik jogviszony-csoport a felelősségi jogviszonyok zónája. Ezek két esetben lépnek be a rendezésbe. Először a tagok és a vezetők általános kárfelelőssége esetén, már menet közben; másodszor pedig a veszteségrendezés és a kockázatviselés nyomán, viszont itt csak speciális vezetői kárfelelősség esetén. Az utóbbi anyagi jogi szabályozása még hiányzik, a kérdésről hátrább még szólunk.

A termelőszövetkezetek veszteségrendezéséről szóló rendelet előírja a vezetők munkadíjának csökkentését, a megyei tanácsok pedig a rendezési feltételek között megkívánják a vezetők esetleg már felvett prémiumának, vagy az előző évi munkadíjuk egy részének visszafizetésére való kötelezését. Ezek a szabályok komoly anyagi hátrányt jelentő, kétségkívül szankciós jellegű szabályok, mégsem tekinthetők anyagi felelősség körébe tartozó rendelkezéseknek. Ugyanis mind a munkadíjcsökkentés, mind a visszafizetésre kötelezés eseteiben nem szükséges a vétkes magatartás kimutatása, nem szükségesek a kártérítési előfeltételek, mert a szabályok objektíve, az anyagi felelősség szabályaitól függetlenül érvényesülnek. Mégsem mondható, hogy nincs közük a felelősséghez, hiszen pl. a rendelet szerint a később megválasztott, megbízott vezetőket a munkadíjcsökkentés szankciója nem terheli, az önálló ágazatok vezetői közül pedig csak a veszteséges ágazatok vezetőinek munkadíját kell csökkenteni. Véleményünk az, hogy ezek a kockázatviselési szabályok sajátos jellegű szankciók, melyek a jövőben tovább objektivizálódnak, távolodnak a vétkességi felelősségtől, de egyúttal elmozdulnak egy újabb sajátos jellegű felelősségi forma irányába. Ez a fejlődés azonban korántsem haladhat mintegy a vezetők igazgatási jellegű anyagi felelősségrevonás, pl. bírságolása irányába, akkor sem, ha ez a vezetői felelősség „neuralgikus" pontjának tűnik.[24]

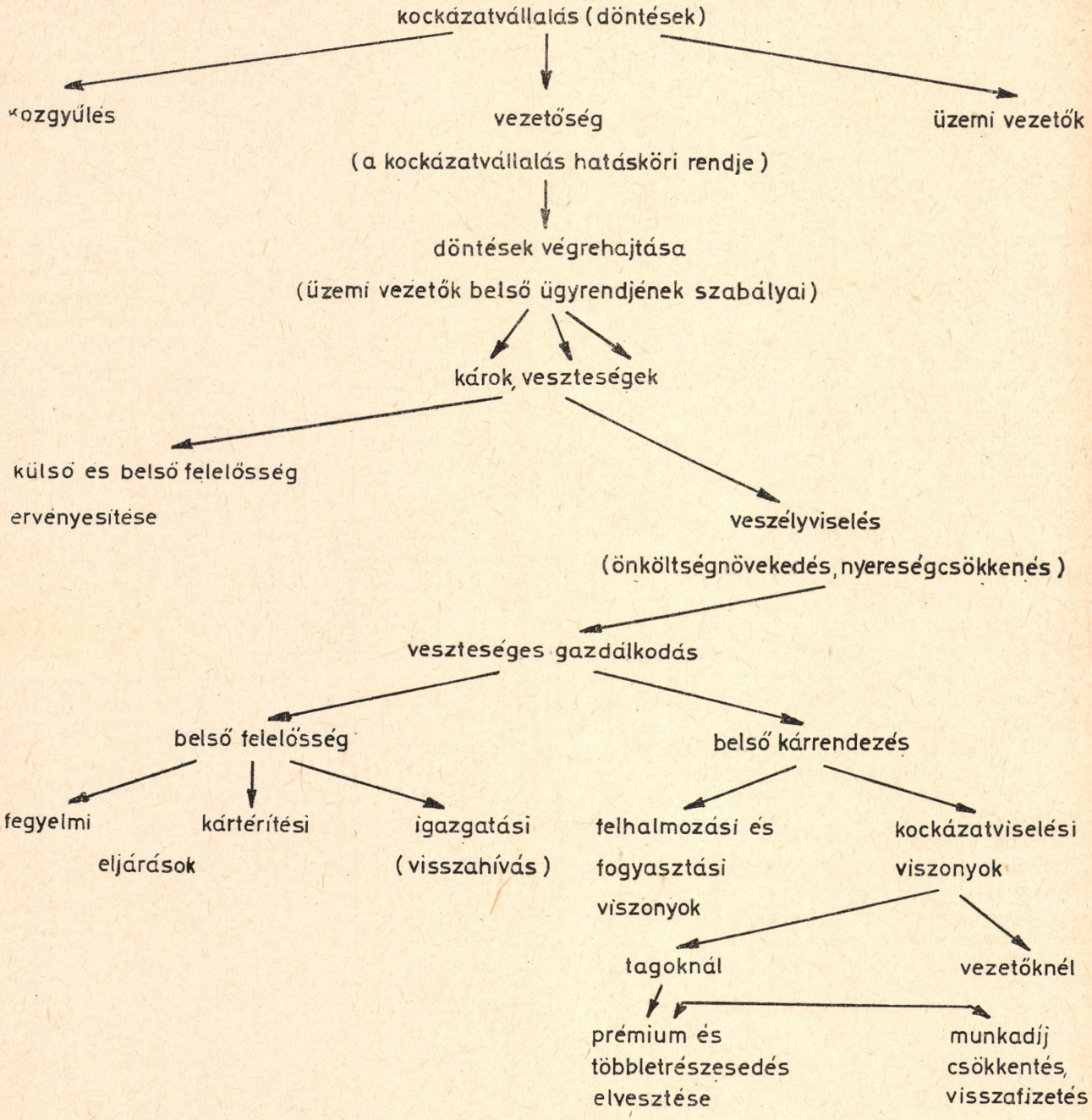
Sokat emlegetett kérdés a felelősség és a kockázatviselés elválasztása. Amint arra Eörsi Gyula is utal, az egyes szankciórendszerek halmozódhatnak is. Ezért adott esetben mind a felelősségi (pl. a kártérítési), mind a kockázatviselési szankciók együtt, egymást kiegészítve is alkalmazhatók. A döntő az, hogy a termelőszövetkezet egész évi gazdálkodása kapcsán kimutatható-e az elnök, vagy az üzemi vezetők vétkes kötelességszegése, vagy sem.

Sokan felvetik, hogy a fokozott társadalmi és kollektíván belüli elvárás jegyében a vezetői felelősség vétkességi oldalát objektivizálni kellene, mert a bizonyítási teher megfordítása úgy hat, mint a visszafelé elsülő puska. A vezetői tevékenység olyan szövevényes és áttételes, hogy abban az általános, az egyszerű (a végrehajtó) termelőszövetkezeti tagra szabott és tipikus vétkes kötelezettségszegés ki sem mutatható, illetve a bonyolult jogi eljárás labirintusától tartózkodva meg sem kísérlik ezek kimunkálását.

Szerintünk a vezetők kártérítési felelősségénél feltétlenül a vétkességi elvet kell megtartani. Ettől függetlenül határozottan el kell ismerni, hogy a termelőszövetkezeti vezetők nagyobb hatásköre, a nagyobb szövetkezeti önállóság alapján a fenti észrevételek is helytállóak. A tárgyi felelősség a vétkességet kizáró alapmegoldása itt mégsem foghat helyt, mivel sem a vezetői jogállás, sem a vezetői tevékenység hibaaránya ezt nem indokolja. Tehát a jog a termelőszövetkezeti vezetők kockázatvállalását elsődlegesen a közvetett befolyásolás útján, ösztönző és visszatartó szabályokkal és csak másodlagosan a jogi felelősség szabályaival rendezi. A gazdaságirányítás új rendszerében a közgazdasági és jogi eszközökkel való befolyásolás a különböző szabályozórendszerek elsődleges módszere. Itt sem egyetlen szabály adja meg a kockázatvállalás következményeinek jogi rendezését, hanem az ösztönző és befolyásoló (visszatartó) elemek egész rendszere. Ebben a rendszerben ugyancsak együtt hatnak a közgazdasági és jogi eszközök is.

Összefoglalva a kockázatvállalás és a kockázatviselés jogi rendszere a termelőszövetkezetben a következő:

[24] *Sólyom* László: A károkozó és a károsult pozíciójának önállósult fejlődése, Állam- és Jogtudomány XVI/2. szám, Budapest, 1973. —itt a tanulmány 67. lábjegyzete a vezetők elleni munkajogi felelősség igazgatási útra terelését „neuralgikus pont"-nak tekinti.

5. A kockázat jogi szabályozhatósága. A kockázat fogalma mellett a jogtudomány mindezideig nem tudott egyértelmű álláspontra jutni a kockázat jogi szabályozásának kérdésében sem. *Szabó Imre* szerint a jog megállapíthatja, hogy a reális és megalapozott kockázatvállalás sikertelenség esetén sem vezet felelősségrevonásra.[25] *Eörsi Gyula* a kockázat szabályozhatóságát kifejezetten nem vizsgálja, de a felelősség és a kockázatviselés hatásmechanizmusának, s az egyes szankciórendszereknek a kimunkálása által hitet tesz amellett, hogy a kockázat bizonyos következményeit jogi úton is szabályozni kell.[26] *Világhy Miklós* helyteleníti azt a törekvést, amely az alapjában gazdasági tartalmú kategóriát valamilyen módon jogiasítani igyekszik, a kockázatot jogi kategóriává akarja tenni. Szerinte: „. . . a gazdasági és a jogi kategóriák nem szükségképpen fedik egymást . . .". A kockázat jogi meghatározása a kockázat gazdasági természetének mond ellent.[27] Világhy Miklós ezután elismeri, hogy negatív értelemben törekedni kell az ésszerű kockázatvállalás jogi tartalmának

[25] *Szabó:* i. m. 310—311. old.

[26] *Eörsi* idézett munkáit.

[27] *Világhy:* i. m. 62. old.

meghatározására, de az áruviszonyokban szükségképpen bennerejlő és külön jogi szabályozást nem is tűrő gazdasági kockázatvállalás hátrányos következményei a jogban csak a jogi felelősség alakjában tükröződnek és másként nem is tükröződhetnek. *Nagy László* elismeri a kockázati viszonyokat, azonban ezeket még nem tekinti jogviszonyoknak.[28] *Molnár Imre* szerint az önállóság, a kockázat és a felelősség viszonya nem megoldott, s ezért a szabályok finomítandók.[29]

Az álláspontokból két jogalkotói vezérelv szűrhető le; az egyik az, hogy maga a kockázat, mint gazdasági kategória jogi úton nem szabályozható, a másik pedig, hogy szükség van a kockázatvállalás hátrányos következményeinek jogi rendezésére.

E tekintetben útalnunk kell arra, hogy a jog számtalan közgazdasági kategória társadalmi viszonyokban realizálódó problémáit szabályozza anélkül, hogy magát a kategóriát is megfogalmazná. Vannak kategóriák, amelyek nem jogiak, s éppen ezért fogalmukat sem a jogi szabályozás útján lehet meghatározni, ilyen meghatározásokra nincs is szükség. Viszont ezek a kategóriák is jelentkeznek a társadalmi viszonyokban és igénylik a fogalom konkrét viszonyokban megjelenő problémáinak normatív jogi úton való rendezését. Így az áru, a munka, a pénz, de más területekről pl. a közlekedés, az egészség mind olyan kategóriák, amelyek normatív úton nem fogalmazhatók meg, értelmük köznapi és tudományos tekintetben is meghatározott. Mégis, amikor ezek a kategóriák a társadalmi viszonyokban megjelennek, több-kevesebb jogi szabályozást kívánnak meg. A munkavállalás, a munkadíjazás, az ellenszolgáltatás (vételár, díj stb.) a forgalombiztonság, a betegbiztosítás, az egészségvédelem mind a jog szabályozása révén válhattak rendezett társadalmi viszonyokká.

Ugyanígy a kockázat kategóriája sem fogalmazható meg jogi úton, a fogalomnak nincs és nem is lehet jogi tartalma. De meg kell különböztetnünk a kockázattól a kockázatvállalás és a kockázatviselés fogalmait,[30] mint ahogyan a munka közgazdasági kategóriájával sem keverhető össze a munkavállalás vagy a munkadíjazás fogalma sem. Az üzemi önállóság, a vállalati szintű hatáskör jogi szabályokkal való biztosítása a kockázatvállalás fogalmát bizonyos társadalmi viszonyok körében már jogintézménnyé tette. Azért csak bizonyos társadalmi viszonyok körében, mivel az áruviszonyokban bennerejlő kockázati elem nem minden árutulajdonos vonatkozásában egyformán jeleníti meg az esetleges hátrányos következményeket. Amelyik árutulajdonosi pozíciónak van külön belső oldala is, annál minden esetben szükség van a kockázatvállalás jogi rendezésére is.

A kockázatvállalás mindig valamilyen következménnyel jár. Láttuk, hogy a jog mind a pozitív, mind a negatív következmények rendezésénél szerepet kapott. A kockázatviselés jogi szabályozása azonban széttagolt, nem áttekinthető, s főként gyakran nem egyértelmű. Ezért határozott szükségét látjuk annak, hogy a termelőszövetkezeti jogszabályokban, továbbá az óvadékolásról és a szanálásról szóló rendeletekben sor kerüljön a kockázatvállalás gazdasági természetének és a kockázatviselés dogmatikájának elveit figyelembe vevő szabályozásra. A kockázatvállalásnak csak a polgári jogban létezik csupán két tükröződése, éspedig a felelősség és a veszélyviselés. A termelőszövetkezeti jogban további szankciótípus is megjelenik, a kockázatviselés rendszere, amely sem nem felelősség, sem nem veszélyviselés.

Meg kell állapítanunk, a termelőszövetkezeti jogszabályok jelenleg nem tükrözik a kockázati viszonyok rendszerét. Hiányzik a megalapozott és ésszerű kockázatvállalások utáni felelősség kizárása, továbbá a kockázatviselés mind a tagokra, mind a vezetőkre irányadó nem-felelősségi rendszerének szabályozása.

Ezért egyrészt már a termelőszövetkezeti törvény, az 1967. évi III. tv. 68. §-a körében utalni kellene a gazdasági veszteségek, a kockázatviselés tagi-tulajdonosi teherviselési szabályaira, másrészt a 85. § (2) bek. után határozottan ki kellene mondani, hogy a vezetők nem felelnek a károkért akkor, ha azok gondos vezetői tevékenység mellett normális és ésszerű termelési-gazdasági kockázat nyomán keletkeztek. Hasonló kodifikációs megoldásokat követ pl. a *bolgár* munka törvénykönyve a 100. §-ban; továbbá *Románia* 1972. évi december 1-i 10. számú törvénnyel elfogadott új munka törvénykönyve a 102. szakasz 2. bekezdésében.[31]

A veszteséges és alaphiányos termelőszövetkezetek szanálásáról szóló 32/1972. (XI. 1.) PM. sz. rendelet nem tesz említést a TOT irányelvektől magasabban élvezett vezetői munkadíjak és a jogalap nélkül felvett évvégi részesedések visszafizetéséről. Viszont a gyakorlatban a megyei tanácsok végrehajtó bizottságai a feltételek között szerepeltetik a visszafizetésre kötelezés előírását. A visszafizetésre kötelezés tárgyában hozott termelőszövetkezeti határozatok bírósági felülvizsgálata során bíróságaink azt a gyakorlatot követik, hogy a módosított 6/1967. (X. 24.) MÉM. sz. r. 177/A. § (1) bek. szerint tévesen kifizetett részesedésként bírálják el az ügyet és megkívánják, hogy a termelőszövetkezetek bizonyítsák a visszafizetésre kötelezett vezetők rosszhiszeműségét, tehát azt, hogy maguk idézték elő a téves kifizetést.

[28] *Nagy:* i. m. 149. old.

[29] *Molnár:* i. m. 189. old.

[30] *Asztalos:* i. m. utal arra, hogy Törő im-ban a kockázatot összetéveszti a kockázatvállalással, — 329. old.

[31] *Wiener:* i. m. közli a lengyel és a német (NDK) Btk. kockázatra vonatkozó rendelkezéseit. A lengyeleknél a vezető nem követi el a gazdasági bűntettet akkor, ha olyan kockázat keretei között jár el, amely a tudomány jelenlegi állása szerint megengedhető; az NDK joga szerint pedig nem forog fenn a bűncselekmény a gazdasági, valamint a kutatási és fejlesztési kockázat esetén. Lásd a 333. és a 337—338. old.-k.

Ezt a szabályozást a kockázatviselés rendszere és dogmatikája szempontjából nem tartjuk elegendőnek. Kimutattuk, hogy a kockázatviselési szankcióknak sem az elosztási-részesedési, sem pedig a felelősségi szabályokhoz nincs közük, hanem dogmatikailag is önállósult szövetkezeti részjogviszonyokat alkotnak. Ezért a tévesen kifizetett munkadíj visszafizetésére vonatkozó és kifejezetten az elosztási-részesedési részjogviszonyok körébe tartozó szabály a kockázatviselés jogviszonyai körében végrehajtott veszteségrendezési és járandóság-visszafizetési jogkövetkezmények elbírálásánál megítélésünk szerint nem alkalmazható. Indokoltnak tartanánk a 32/1972. (XI. 1.) PM. sz. r. olyan kiegészítését, mely a termelőszövetkezetek veszteséges gazdálkodása esetén a jogtalannak bizonyult vezetői járandóságok visszafizetésének kérdését a tévesen kifizetett munkadíj visszafizetésére vonatkozó szabálytól eltérően rendezné. A visszafizetésre kötelezés felelősségi elemekkel telített, de sem az anyagi, sem a fegyelmi felelősség szabályaihoz nincs köze. Nincs köze közvetlenül az elosztási-részesedési szabályokhoz sem. Ahogyan a kockázatviselés jogi szankciórendszere objektivizált és nem kerülhet sor sem a tagság, sem a vezetők vétkességének vizsgálatára, ugyanúgy a visszafizetésre kötelezés szabályait is hasonlóan tárgyiasítani kellene, függetlenítve a szabályt a vezetői vétkességtől, azaz a vezetők jó- vagy rosszhiszeműségétől is.

A kockázatviselés szakaszában, tehát amikor a termelőszövetkezet veszteségét saját erejéből rendezni nem tudja, a vezetők részesedésével kapcsolatos szabályokat egyértelműbben és határozottabban kellene megalkotni. Közelíteni kellene a vállalati megoldáshoz is. Ha a vállalat veszteséggel zár, úgy a magasabb vezető állásúak a személyi alapbérük 75%-át, egyéb vezetők 85%-át kaphatják és a veszteséges év tekintetében a különbözetet vissza kell téríteni. A visszatérítési kötelezettség a munkakör betöltésének objektív tényén alapszik, tehát nem lehet szó tévesen kifizetett munkabér szabályai szerinti elbírálásról. Szerintünk hasonló objektív jellegű szabályt kellene kimondani a termelőszövetkezeti jogban is, mind az esetleges jogtalan évvégi többletrészesedések (prémium) visszafizetése, mind pedig — a vezetői munkakörök differenciálása mellett — az évközi részesedés bizonyos százalékának visszatérítési kötelezettsége tekintetében.

Ugyancsak jogi szabályozással, éspedig a vezetők kártérítési felelősségére vonatkozó anyagi jogi szabályok kiegészítésével látjuk megoldhatónak a vezetői kockázatviselés és az anyagi felelősség területeinek egyértelmű elhatárolását. Gyakorlati tények igazolják, hogy a gazdasági vezetők tevékenységük és döntéseik hátrányos következményeiért enyhe gondatlanság esetén a legkülönbözőbb okok folytán soha nem lesznek felelősségre vonva. Ezt másokkal együtt helyeseljük is.

A vezetők anyagi felelőssége is vétkességi felelősség. A vétkesség fokát és mértékét nem a felelősség megalapozásánál, hanem a kártérítés mértékének meghatározásánál kell figyelembe venni. El kell fogadnunk azt, hogy egyrészt a kisebb döntési hibákat, tévedéseket nem indokolt a felelősség eszközével fenyegetni, mert ez fékezné a vezetői kezdeményezőkészséget, másrészt a vezetői tevékenység szövevényes és kevésbé izolálható volta, esetleg a felelősség elsikkadásához vezethet. Éppen ezért küzd a gyakorlat számos eljárási nehézséggel.

A jelenlegi helyzet meglátásunk szerint előbb vagy utóbb a gazdasági vezetők anyagi felelősségének további differenciálásához fog vezetni, s a jogalkotót a vezetői tevékenység jelenleg legkritikusabb területein, éspedig a gazdasági döntések, a kockázatvállalások utáni hátrányos következményének terén, valamint a sikertelen vezetői tevékenység egész gazdasági folyamatot vagy időszakot átfogó értékelése esetén az általánostól eltérő, speciális felelősségi alakzat kialakítására fogja kényszeríteni.

Nem hisszük, hogy a szándékos és a gondatlan magatartás mellé más kategóriákat is be kellene iktatni jogintézményeink sorába. Viszont igaz az, hogy jogunknak a felelősség tipikus formáit árnyaltabban kell meghatároznia. A differenciált és árnyaltabb szabályozás mindig a jogviszonyok különbözőségén alapszik. A vezetői tevékenységen belül pedig a döntések és kockázatvállalások jogviszonyai eltérnek az egyéb belső vezetési jogviszonyoktól, de különbözik az értékelés egyetlen vezetői intézkedés és egy egész gazdasági folyamat, vagy időszak tekintetében is. Indokolt, hogy ezeket a különbözőségeket a vezetők kárfelelősségére vonatkozó anyagi jogi szabályok is visszatükrözzék. Azonban a differenciált szabályozáshoz szerintünk nincs szükség új kategória beiktatására, mert a jelenlegi fogalmak belső tagoltságával az árnyaltabb szabályozás kifejezhető. Ezért javaslatunk az, hogy a vezetői kockázatviselés és a felelősség elhatárolása érdekében a vezetők kártérítési felelősségének szabályát új alakzattal egészítsük ki.

Már említettük, ki kellene mondani a gondos és ésszerű kockázatvállalás utáni felelősség kizártságát. Ezenkívül elő kellene írni, hogy a vezetői munkakört betöltő tagok a gazdasági döntések, kockázatvállalások utáni károkért és a mérleg szerinti veszteségekért — a szándékosságon felül — akkor felelnek anyagilag, ha súlyos gondatlanság terheli őket, továbbá, ha magatartásuk bűncselekménynek minősül és ezért őket elítélik. Ilyen esetekben — a szándékosságot kivéve, amikor teljes felelősség érvényesül — a vezetők egyéni átlagrészesedésük jelenleginél magasabb mértékéig terjedő anyagi felelősségét lenne indokolt kimondani, de azzal a kiegészítéssel, hogy a kockázatviselési szabályok alapján előírt munkadíjvisszatérítés összege a kártérítés összegébe beszámítandó.

Gyarmati Sándor

A legújabb kutatások az alkotmány- és közigazgatás történetének területén Ausztriában

I.

Örömmel fogadtam azt a kérést, hogy számoljak be az Ausztriában folyó legújabb alkotmányjogi és közigazgatásjogi kutatásokról. Közelebbről: nyújtsak irodalmi jellegű áttekintést ezen területről. Ezt az óhajt kívánom az alábbiakban teljesíteni. Mondandómat az *1970 óta eltelt időre* korlátozom, nehogy a puszta címismertetés miatt háttérbe szoruljon a tartalmi méltatás. Mielőtt azonban a lényegre térnék, három megjegyzést kívánok előrebocsátani: *1.* ez az áttekintés, tekintettel terjedelmének korlátaira, *szükségszerűen csak vázlatos* maradhat, a részletekre nem térhetek ki; *2.* ugyanezen okból *nem adhatok részletes elemzést* a kutatások módszeréről és eredményeiről, csupán a munkák *általános jellemzésére* vállalkozhatok. Az egyes szerzők nézeteinek kritikája ugyancsak szétfeszítené a rendelkezésemre álló keretet, így ezt is mellőzöm; *3.* végül meg kell jegyezni, hogy *válogatást kellett* végeznem és nem is tudtam utánanézni minden, valamely helyi jelentőségű folyóiratban megjelent kisebb tanulmánynak. Ismertetésemben azon művekre térek ki, amelyek a jogi karokhoz tartozó vagy azzal közeli kapcsolatban álló kutatóktól származnak.* Kihagytam továbbá az 1972. évi Pécs—Siklósi közigazgatásjogi történeti konferencián elhangzott osztrák előadásokat, mert feltételezhetem, hogy azok a magyar szakemberek körében amúgy is ismertek.[1]

II.

A fent említett időszak alatt Ausztriában az alkotmány- és a közigazgatás történetéről megjelent tanulmányok közül mindenekelőtt egy *összefoglaló művet* kell kiemelnünk, Hermann *Baltl* (Graz): *„Osztrák jogtörténet"*-ét, amely a történelem előtti időktől 1918-ig dolgozta fel a jelzett témát. Szükségesnek látszik, hogy röviden utaljak a szerző által felvetett egyes problémákra. Eltérően attól, ahogyan az osztrák—magyar monarchia idejében volt — írja előszavában — az osztrák jogtörténetírásnak a *jelenlegi államterületre* kell korlátozódnia. Csehország, Magyarország stb. jogtörténetét magyarázatként, összehasonlításként felhasználhatja ugyan, ez azonban nem tartozik közvetlenül a tárgyához. Annál is inkább, mivel ezekben az országokban már régóta folynak saját, nemzeti kutatások. Létezik egy, az osztrák jogtörténetírás iránt gyakran hangoztatott kívánság, amely nemcsak ennek a tudományterületnek az osztrák tanulmányi rendbe vizsgálati tárgyként történő beépítésére vezethető vissza, hanem szélesebb alapokon nyugszik; a jogra is vonatkozó kívánságon egy *„szellemi forma iránt, amelyben egy kultúra számot vet a múltjáról"*.[2] Ennek ellenére a mű nem kézikönyv, hanem bevezetést kíván nyújtani a tudományágba, vagyis *tanulmányi segédlet*. Elutasítja az eddigi tankönyvek szemléletét, melyek az anyagot a birodalom kialakulására és a közjog fejlődésére korlátozzák. A szerző leszámol az előtörténet és a korai történet csaknem teljes elhanyagolásával és el szeretné kerülni a történeti tárgyaknak a jogi karon szokásos, a kutatás és az elmélet szempontjából egyaránt hátrányos felosztását római, német és egyházjogra, s szeretné a jogrendnek lehetőleg minél több területét — legalábbis nagy vonásokban — bemutatni. Természetesen a fenti törekvés ellenére, a könyv korlátozott terjedelme miatt a szerzőnek nem volt módja ahhoz, hogy az *újkori magán- és büntetőjog történetét, akár vázlatosan is bemutassa,* annál inkább, mivel a lényeges előmunkálatok is hiányoznak. Ezért a régebbi jogfejlődésre vonatkozó fejezetekhez csak rövid vázlatokat csatolt a magán- és büntetőjoggal kapcsolatban. A régebbi történeti művekkel szemben új vonása, hogy *a társadalom- és gazdaságtörténeti tényeket fokozottabban hangsúlyozza.* A szerző megkísérelte, hogy az egyes korszakok „jogi stílusa" mellett a „társadalmi és gazdasági stílust" legalább körvonalaiban bemutassa. Az érthetőség kedvéért röviden leírja az *általános politikai és társadalmi fejlődést* is az illető korszakot bevezető fejezetben. A választott *időbeli rendszer* tekintetében természetesen — mint mindig — különbözőek lehetnek a vélemények. Maga a szerző is beismeri, hogy a könyv tartalmának elrendezésénél nem valamely szigorúan meghatározott rendszert vett alapul, hanem időbeosztása messze-

* Ezért nem foglalkozom az Adam *Wandruszka* által a Friedrich *Walter* hagyatékából kiadott „Ausztria alkotmány- és közigazgatás-története" című művel (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs: 59 Bd. Wien—Graz—Köln, 1972.), mégis legalább e jegyzetben kívánom a figyelmet e műre felhívni.

[1] Ezek a következő tanulmányok: E. *Melichar:* Az osztrák közigazgatási szervezet fejlődése 1967 óta, a közép-európai közigazgatás fejlődésében. Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, 80. sz. Pécs, 1972. 189. old. W. R.;*Mell:* Közigazgatási reform Ausztriában, Közigazgatási jogi történeti tanulmányok, uo. 193. old.; E. *Ostermann:* A számviteli ellenőrzés fejlődése Ausztriában. uo. 301. old.; P. *Putzer:* Az oktatás alkotmánya és igazgatása Ausztriában a 18—20. században, uo. 335. old.; H. *Rossmann:* A kamarák fejlődése Ausztriában 1848 óta, uo 383. old.; H. *Schäffer:* A közigazgatási bíráskodás fejlődése Ausztriában, uo. 415. old.

[2] H. *Baltl:* Osztrák jogtörténet. Graz, 1972.

menően pragmatikus. A részletekkel kapcsolatos minden kifogás ellenére, egy *nagymértékben eredeti* és már ezért is érdekes könyvről van szó.

III.

Elhunyt barátunknak, Hans Lentzének halála után megjelent még néhány kisebb tanulmánya. Ezeket részben egyes személyeknek szentelte: ilyen a megemlékezés a nagy egyházjogászról, George Phillipsről,[3] aki német jogtörténetet tanított Innsbruckban és Bécsben, valamint a Joseph von Sonnenfelsről (1732—1817) szóló tanulmány.[4] Mindketten komoly befolyást gyakoroltak a közigazgatás fejlődésére. Más tanulmányai a *föderalizmus* problémáival foglalkoznak. Egy közülük biztosan ismert Magyarországon is, mégpedig az osztrák—magyar kiegyezéssel foglalkozó. 1967. évi pozsonyi nemzetközi konferencián elhangzott előadás — Ausztria föderációs átalakításának problematikájáról.[5] A másik tanulmány általánosabb és inkább elvi jellegű: a föderalizmust és centralizmust tárgyalja az európai államok történetében.[6] Az elhunyt fő tevékenységi körébe tartozik végül a *„Természetjog és történeti iskola az osztrák jogtudományban"* című áttekintés.[7]

Lentze egyetemtörténeti tanulmányait egyik tanítványa, Rüdiger *Mell* munkássága egészíti ki, aki az „Osztrák egyetemek önrendelkezése és külső beavatkozások" címen írt[8] jogtörténeti tanulmányt. Miután a szerzőnek csak rövid idő állt rendelkezésére, tanulmányát csupán előzetes kutatási beszámolónak tekinti. Ebben a főiskolák szervezetével foglalkozik 1849-től az első világháború utáni időkig a téma által megszabott szempontok szerint.

IV.

Egészen más kutatási irányban tevékenykedik Lentze tanszéki utódja, Rudolf Hoke: *az újkori német államjogi dogmatika történetét vizsgálja.*

1973-ból származó művében elemzi „Bodin befolyását a német birodalmi államjog dogmatikájának kezdeteire".[9] A szerző bevezetőként megállapítja, hogy éppen abban az időben (a 16. század vége felé), amikor Bodin művei az államról az európai államelméletre hatni kezdtek, ez Németországban egybeesett a birodalmi alkotmányjog tudományos felfogásában jelentkező alapvető változás kezdetével. Míg addig inkább a politikai tudományhoz sorolták, a századforduló óta az alkotmányjog több tényező hatására a jogirodalomban önálló vizsgálatok tárgya és a jogi egyetemi tanulmányoknál önálló tantárggyá lett. A 17. század első felének két jogásza példáján vizsgálja a szerző az elmélet helyzetét (a két említett jogász két ellentétes irányt képviselt). Arra az eredményre jut, hogy a Bodin-féle államelmélet abban az időben a birodalmi jogászok szellemi tulajdona volt és az oktatási programhoz tartozott. Az a tekintély, amelyet Bodin még tudományos ellenfeleinél — mint Limnaeusnál — élvezett, olyan nagy volt, hogy még az ellenfelek is, ahol csak tudtak, rá hivatkoztak, hogy ezáltal saját felfogásukat alátámasszák. A másik német tudós, Reinking számára a Bodin-féle szuverenitásfogalom axiómává is vált. Uralkodói szuverenitásnak értelmezte, még Bodinnél is fokozottabban. (Már az elméletben is, mint fejedelmi szuverenitást.) Limnaeus viszont elutasította ezt a felfogást, miután az államilag szervezett nép szuverenitásának doktrínája alapján állt. Ennek ellenére Bodin szuverenitástana döntő tényezője volt Limnaeus tanításának is. Hoke másik tanulmányát a fiatal Thomasius államtanának szentelte, melyet a „Disputatio politica de duplici majestatis subjecto" című tanulmánya (1672) kapcsán elemez. Ez a tanulmány ugyancsak 1973-ban jelent meg egy bécsi kereskedelmi jogász és jogtörténész, Heinrich Demeliusnak szánt emlékkönyvben.[10] Hoke szerint a szerző ezen első műve egyes hibás ítéletei ellenére is bizonyítja, hogy Thomasius ismerte a vita állását a szuverenitás alanya kérdésében, ami az akkori kor államtudományának fő kérdése volt. A szerzőt azonban lenyűgözi a lipcsei egyetemen az őt körülvevő dogmatizmus szelleme. Később eltávolodott az államilag szervezett nép reális felségétől — és az uralkodó személyes felségéről szóló tan formájában jelentkező — a szuverenitás kettős alanyáról szóló elmélet — eredetileg is csak feltételes — helyeslésétől. A szuverenitás kérdésével kapcsolatos későbbi tanának, mint az abszolutizmus elméletének tenorját már az első írásában is megütötte.

Inkább az államjog történetével, annak is inkább doktrínájával foglalkozik Hoke harmadik tanulmánya, 1973-ban. A német államjog-

[3] H. *Lentze:* Franz Loidl emlékkönyve, 1. köt., Wien, 1970. 160. old.

[4] H. *Lentze:* Ausztria a történelemben és irodalomban, 16. évf. 6. old. Graz, 1972. 297. old.

[5] H. *Lentze:* Az osztrák—magyar kiegyezés 1867. Bratislava, 1971. 925. old.

[6] H. *Lentze:* Az osztrák föderalizmus és történelmi alapjai. Wien, 1970. 5. old.

[7] H. *Lentze:* Wissenschaft und Weltibild. 23. évf., Wien, 1970. 38. old.

[8] W. R. *Mell:* Az osztrák tudomány- és kutatásügyi szövetségi minisztérium megbízásából a főiskolai tanulmányi intézet szociológiai osztálya által kiadott Selbstbestimmung und Fremdbestimmung der österreichischen Universitäten-ben Wien, 1973.

[9] R. *Hoke:* Bodin befolyása a német birodalmi államjog dogmatikájának kezdeteire, „Jean Bodin"-ben, a Nemzetk. Bodin-konferencia előadásai. München (Müncheni politikai tanulmányok, 18. k.); C. H. Beck 1973. 315. old.

[10] R. *Hoke:* A fiatal Thomasius államtana. Festschrift für Heinrich Demelius zum 80. Geburstag. Wien, 1973. 112. old.

nak azt a kérdését kutatja, hogy a császárnak katolikusnak kell-e lennie, vagy protestáns is megválasztható-e? Ez a kérdés a Német—Római Szent Birodalomban politikailag nem volt jelentéktelen.[11] A szerző az akkori tan pro és contra érveit szélesen taglalja és arra az eredményre jut, hogy protestáns fejedelmek is választhatók voltak. A birodalom államjoga nem ismert rájuk vonatkozó kizáró rendelkezést, a felekezetek paritásának elve közelhozta a protestáns császárság gondolatát. Az a politikai kérdés, hogy egy protestánst valóban megválasztanának-e császárnak, természetesen más kérdés. Nem is merült fel, mióta a katolikusok voltak többségben a választófejedelmek kollégiumában. A jogi kérdés megvitatása azonban világossá tette, hogy a császárság formailag nem köthető egy felekezethez. Még mielőtt a 19. század meghozta volna a modern (francia, osztrák, német) császárságot, az túlnyomó részben már nemzeti és világi legfőbb államhivatalnak tekinthető.

V.

Ugyancsak az abszolutizmus egyik problémájával foglalkozott Werner Ogris — Lentze egyik első tanítványa és később kollégája a bécsi egyetemen, „Maria Theresia judex" című rendkívül érdekes akadémiai előadásában.[12] Az uralkodó — főleg Mária Terézia — tényleges bírói tevékenységét elemzi konkrét jogeseteken keresztül, akár az ügyben hozott döntéssel, akár más jellegű intézkedésekkel példázva. Elméletileg ez a jelenség az abszolutizmuson alapszik, az uralkodó személyére koncentrált hatalom teljességén, amit a „felség" fogalma írt körül. Ez határozta meg a jogszolgáltatás helyzetét is. A bíróságok állásuk és működésük szerint az uralkodó segédszervei voltak a jogszolgáltatás gyakorlásánál, kötve utasításaihoz, azzal a feladattal, hogy az uralkodó döntéseit előkészítsék, vagy csak kihirdessék, tehát személyileg és tárgy szerint is tőle függtek. Ez a bírói rendtartásokban is kifejezésre jutott. Így a constitutio Criminalis Theresiana megkülönböztetett fenntartott és egyéb eseteket; az előbb említetteknél ismét két csoportot: azokat az eseteket, ahol a rendes bíróságoknak sem a vizsgálat, sem pedig az ítélet nem volt megengedve (lényegében a politikai bűncselekmények) és azokat az eseteket, ahol a bíróságok lefolytatták ugyan a vizsgálatot és ítéletet is hozhattak, ehhez azonban „felsőbírósági hozzájárulás" volt szükséges (gyakorlatilag a súlyosabb közönséges bűnügyek).

Az uralkodónak azonban lehetősége volt, bármely más ügyet magához vonni az eljárás bármely szakaszában. Gyakran a felek is erre törekedtek, akár perenkívüli úton is, sőt ezt a „folyamodási eljárást" már túlzásba is vitték. A szerző ennek okát a jogszolgáltatás akkori kedvezőtlen állapotában látja, amelynek ellenőrzéséről a felvilágosult uralkodó természetesen nem akart lemondani, további okot pedig a legfőbb bíró kegyelmi intézkedésének lehetőségében látta. Ogris példaképpen felsorolt esetek kapcsán vizsgálja Mária Terézia igazságszolgáltatási gyakorlatát, mind a döntések tartalma, mind pedig az alkalmazott eszközök tekintetében. Közvetlen döntések a tárgyban kivételt képeztek, rendszerint megelőzte egy előzetes eljárás. Az uralkodóra nem vonatkozott a bíróságok felé — mindenkor újra meg újra — hangsúlyozott törvényi kötöttség. Az uralkodói jogszolgáltatás végső, összefoglaló méltatásában a szerző hangsúlyozza a bíróságok uralkodói ellenőrzésének pozitív hatását a jogszolgáltatás akkori állapotára. A felvilágosult uralkodó jóváhagyási és kegyelmezési joga elősegítette a büntetés-végrehajtás bizonyos fokú humanizálását, s ezzel eszköze volt a feudális igazságszolgáltatásra jellemző jogbizonytalanság és jogegyenlőtlenség megszüntetésére irányuló törekvéseknek. Az egyedi döntések megnyitották a lehetőséget egy későbbi jogi szabályozás előtt is. A szerző nem felejtkezik meg az árnyoldalakról sem (továbbra is perelhúzás a gyorsítás helyett, a bírói állás bizonytalansága, az uralkodó emberi hibái, politikailag befolyásolt döntések); emiatt kerül a jogszolgáltatás uralkodó képe a 18. század vége felé egyre inkább kedvezőtlen megvilágításba. Az egykor szívesen vett uralkodói közbelépések a jogszolgáltatásban ekkor már túlkapásoknak tűnnek. Azonban Ogris véleménye szerint a tárgyalt jelenség egy feladatot teljesített: a középkori állapotok leküzdését a jogszolgáltatásban és azok átalakítását a születő jogállam követelményeinek[13] megfelelően.

VI.

Helmuth Stradal is Lentze tanítványa. Speciális kutatási területe a rendiség vizsgálata. Az általunk tárgyalt időszakban két tanulmányban is foglalkozott az osztrák tartományok tartománygyűléseinek prelátuskúriájával.[14] A két

[11] R. *Hoke:* A császár felekezeti — a Szent Német-Római Birodalom állam-egyházjogának kérdése. Österreichisches Archiv für Kirchenrecht, 24. évf. (1973), 281. old.

[12] W. *Ogris:* Maria Theresia Judex, Anzeiger der Philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademia der Wissenschaften. 110. évf., 1973. 323. old.

[13] Általános alakban *W. Ogris* ugyanezt a problémát tárgyalta a Krakkóban 1973-ban megtartott Nemzetközi jogtörténeti konferencián (ezideig nyomtatásban nem jelent meg) előadásában: Fejedelem és büntetőbíráskodás az abszolút államban.

[14] H. *Stradal:* Az osztrák tartományi rendek prelátusi kúriája, Ancien Pays et assemblées d'Etats 53. Louvain—Paris, 1970. 117—180. old.; H. *Stradal:* A prelátusok — az egyházi rendek alapjai és kialakulása Herrschaftsstruktur und Ständebildung c. sorozatban (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien, kiadó: A Hoffmann ed M. Mitterauer), Wien, 1973. 53—114. old. Ez a háromkötetes mű a bécsi egyetem Gazdaságtörténeti Intézetével közösen a rendiség alapjairól tartott szemináriom anyaga és az osztrák tartományok és Salzburg középkori alapokból kiinduló tipológiáját

mű részben fedi egymást, ugyanazt a témát tárgyalják. A később megjelent tanulmányról számolok be. Annak vizsgálatához, hogy mi módon kerülhetett valaki a prelátusokhoz, három előzetes kérdést kellett tisztázni. Honnan lehet informálódni a prelátusi rend személyi összetételéről? Ki tartozott a prelátusokhoz? Mióta beszélhetünk „prelátusi kúriáról", mint önálló csoportról a tartománygyűlésben?

Salzburg kivételével — ott azonban a 18. század végétől kezdve létezik — sehol sem lelhető fel jegyzék, amely az egyházi rend összetételéről tájékoztatna a tartománygyűlésben. A karintiai országházban az egyházi rend tagjainak a padokon ábrázolt címerei (amelyeket mindig a karintiai prelátusi pad összetétele igazolásának tekintettek), éppenúgy használhatóaknak bizonyultak erre a célra, mint az egyes tartományok (az irodalomban eddig szintén igazolásnak tekintett) katonai utasításai és jegyzékei. Stradal ezért a mindenkori jelenlétet vizsgálta a tartománygyűlésen, ezt követően pedig a körülményeket, amelyek lehetővé tették, hogy ezek a személyek tartományi rendi jogokkal rendelkezzenek. A következő eredményre jutott: az egyházi rendhez tartozás szempontjából három időszakot kell megkülönböztetni. Az önálló egyházi rendi csoport felépítésének fázisában a prelátusokhoz tartozás egyedüli kritériuma — a klérushoz tartozáson túl — az adókivetés tárgyául szolgáló ingatlan birtoka volt. A tartomány ura szükség esetén azt hívta ugyanis a gyűlésbe, akire szüksége volt. A későbbi időben kialakult egy zárt prelátusi pad, melynek jellemzői *1.* a tartomány területén tartózkodás és birtoklás; *2.* a tartomány urához fűződő közvetlen jogi kapcsolatok és *3.* autonóm vagyonigazgatás voltak. Ezen kritériumokat nem teljesítő klerikusok nem kerülhettek a prelátusi padba. Csak a 18. században lazult meg az egyházi kúria fenti zártsága, amikor felső beiktatási aktusok olyan személyeket is a prelátusokhoz rendeltek, akik a fenti feltételeknek nem feleltek meg.

A rendi és az egyházjogi prelátusfogalom közötti azonosság nem állapítható meg, de igazolható, hogy a világi jog mellett az egyházmegyei adottságok is irányadók voltak a prelátusi kúriához való tartozásnál.

VII.

Werner Ogris tanszékén (a bécsi jogtudományi karon) adjunktusként működő két magántanár a rendiség problémáival foglalkozik.

a) Wilhelm Brauneder az alsó-ausztriai tartományok törvényhozási történetével kapcsolatban publikált egy tanulmányt.[15] Eredményeit az alábbiak szerint foglalhatjuk össze: a törvényhozás fejlődésében a tartományi jogalkotás játszik domináns szerepet. A város urának és a földesuraknak törvényalkotása másodrendű jelentőségű. Elméletileg, de a gyakorlatban is meg kell különböztetni a tartományi jogot és a rendészetet. Az elsőt a tartományi rendek közreműködésével alkották. A rendészettel kapcsolatos jogot azonban a tartomány ura önmaga állapítja meg. A 30 éves háború után megtört a rendek ereje, a törvényhozásban elfoglalt eddigi döntő szerepük megszűnt: a jogalkotás mellőzésükkel történt. Ennek ellenére — ha nem is mindig — az abszolutizmus virágkoráig terjedő időben még bevonták őket a törvényhozásba. Végleg csak Mária Terézia reformjai szorították ki őket a jogalkotói tevékenységből. Ez abban a körülményben gyökerezik, hogy a tartomány ura eddig a törvények végrehajtásánál a rendi hatóságokat vette igénybe, ezután azonban saját, csak neki engedelmeskedő hivatalnokapparátust épített ki. 1800 körül a törvényhozás már versenytárs nélküli felségjognak számított. Az egyes területek rendjeinek kiszorítása a törvényhozásból lehetővé tette azt, hogy egy több tartományban uralkodó fejedelem[16] egységes birodalmi jogot hozzon létre.

Bár polgári jogi témával foglalkozik, mégis meg kell említeni Brauneder a házasság felbontása kérdéseivel foglalkozó munkáját a tanulmányában tárgyalt néhány államjogi probléma miatt.[17] Az 1595. és 1609. évi tartományi jogi javaslatokban a házassági kötelék felbontásáról

nyújtja. A figyelembe vett időszakban ***Stradal*** még egy tanulmánya jelent meg: Az olaszok helyzete az osztrák birodalomban az osztrák—magyar kiegyezés után. Az osztrák—magyar kiegyezés. Bratislava, 1971. 650. old. Ezt Magyarországon ismertnek tételezhetem fel.

[15] W. *Brauneder:* Az alsó-ausztriai tartományok törvényhozásának története. Festschift für H. Demelius, Wien, 1973. p. 1. ff.

[16] A habilitációs eljárásánál tartott ezideig ki nem adott „Törvényhozás az újkori területi államban" c. próbaelőadásában *W. Brauneder* ugyanezzel a témával foglalkozott szélesebb szempontból. Véleménye szerint az összehasonlítás Poroszországgal és Brandenburggal jelzi, hogy ott a rendeket már korán kikapcsolták a törvényhozásból. Bajorországban viszont hasonló a fejlődés mint Ausztriában, különbséget jelentenek a kálvinista területek. Egész Németországra vonatkozóan megállapítható, hogy a közigazgatás a korszerű államiság kibontakozása felé mutat, ami viszont lehetővé teszi a törvényhozásnak a biztos ellenőrzést. Lásd még ezzel a témával kapcsolatban a „Tartományi rend" c. cikkét a német jogtörténet szótárában II., 11. A tartományi rendtartások eszerint a kora-újkori állam terjedelmes kompilációi, amelyek annak jogát minél átfogóbban kívánják rögzíteni, anélkül azonban, hogy az egyes jogterületek teljességére törekednének. Azokban tűnik fel a kora-újkori állam azon törekvése, hogy önmagát megszervezze. Ilyenre példák a tiroli Tartományi rendtartások az 1526—1573. évekből, valamint egy Salzburg számára 1526-ban készült tervezet. A tartományi rendtartások, mint átfogó törvények mellett vannak a hozzájuk hasonló rendészeti szabályok, amelyek azonban a többnyire előre megadott szabályozásokra korlátozódnak közérdekből. A törvényhozás történetében ezek jelentik a korszerű jogállam kezdeteit.

[17] W. *Brauneder:* A házasság köteléki felbontása az ausztriai tartományi törvényekben az Enns alatt és felett 1595. és 1609-ben. Österreichisches Archiv für Kirchenrecht, 22. évf. (1971), 273. old.

rendelkezéseket találunk. Ez meglepő egy katolikus fejedelemmel bíró terület törvényeiben. A szerző véleménye szerint azonban ez érthetővé válik, ha arra gondolunk, hogy a hajtóerőt a tartományi jogok kialakításában a tartományi rendek képezték, viszont akkoriban a protestáns felekezethez tartoztak ők. A tartományi jogok összeállítóinak konkrét tanulmányai, valamint tudományos érdeklődésük alapján mindkét javaslatba reformációs gondolatok kerültek (az 1609-i javaslatba nyilván Kálvin tanai alapján).[18]

b) Herbert Hofmeister „Az ország felségjoga és egyházi reform" címmel írt tanulmányt.[19] A mű I. Ferdinánd korának egyházviszonyaival foglalkozik. Mindenekelőtt azzal a kérdéssel, mi volt az oka, hogy a fejedelemség (már a megelőző időben meglévő) ún. „előreformációs" egyházi irányítása I. Ferdinánd uralkodása idején olyan nagymértékben megnövekedett. A szerző ennek okát abban véli felfedezni, hogy az egyház a reformtörekvéseivel kb. 30—40 éves késéssel jelentkezett és a katolikus fejedelemnek (éppúgy, mint a protestáns területeken) saját elgondolása szerint kellett cselekednie. Ezért a tridenti zsinat „Reformatio principum" c. határozatában (amely a legélesebben szembefordult a világi hatalomnak egyházi ügyekbe avatkozásával), nyilván a napi politika eszközét kell látni, az állam és egyház viszonyának alapvető megváltoztatása attól nem volt várható.[20]

VIII.

Az Innsbruck-i jogi kar kiemelkedő jogtörténésze Nikolaus Grass. Bámulatraméltó szorgalommal tanulmányozza az alpesi tartományok, mindenekelőtt Tirol jogtörténetét. Csak egy szakember értheti meg, milyen nagy mennyiségű tudás áll ezen speciális tanulmányok mögött. Így két tanulmányt írt Nikolaus Cusanus tevékenységéről,[21] melyekben a Brixen-i hercegérseknek és bíborosnak tiroli működését (elsősorban jogtörténeti szempontból) méltatja. Ehhez a témakörhöz kapcsolódik a korábbi Graz-i egyházjogtörténész, Andreas Posch tanulmánya, az említett egyházfejedelemnek az egyházi reform megvalósulása és a világi felségjog megszerzése iránt folytatott küzdelméről.[22] Grass közzétett még egy tanulmányt a Salzburg-i rézműves bíróságról,[23] amelyet a tiroli üstkovács bíróságokról készített korábbi tanulmányának kiegészítéseképpen írt. Téma szerint ide tartozik Louris Carlennek a pásztorjogról írt tanulmánya.[24] valamint Péter Schenk írása a tiroli hegyi pásztorkodás témaköréből.[25] Ugyanebben a Grass által kiadott sorozatban jelent meg Hans Hochenegg munkája a tiroli nemességről.[26] A Bregenz-i levéltári igazgató, Ludwig *Welti* hagyatékából származó Vorarlberg település- és társadalomtörténete.[27] Ez elsősorban levéltári anyagon alapuló könyv különböző adalékokat is tartalmaz a települések jogtörténetével, az oldalvölgyek betelepítésével, a hegyi legeltetési joggal, a parasztság jogtörténetével stb. kapcsolatban. A tiroli középkor jogi problémáit dolgozta fel a kiváló Graz-i történész, Hermann Wiesflecker tanulmánya, II. Meinhard tartományi jogáról.[28] Nemcsak I. Miksa császárral foglalkozik részletesen, hanem általában a Görz-i történelemmel is. Nagy elméleti felkészültséggel megkísérelte a csak nyomokban fennmaradt tartományi jogot [II. Meinhard herceg által kiadott tartományi jogként (1925)] a későbbi jogforrásokban található töredékes említésekből rekonstruálni. Ez a legrégebbi, ma már igazolható tiroli tartományi jog. A „100 év kerületi főnökség Tirolban" című gyűjteményes kötetet Tirol legújabb közigazgatási jogtörténetének szentelték.[29] A kö-

[18] Utalni kell végül *W. Brauneder* előadására a Krakkóban 1973-ban Nemzetközi jogtörténeti konferencián tartott előadására: „A büntetőjog lényege a 16. századi osztrák rendészeti szabályokban." Bár ezt nem publikálták, ezt az előadást mégis itt ismertnek tételezhetem fel.

[19] H. *Hofmeister:* Állami felségjog és egyházi reform. Österr. Archiv für Kirchenrecht, 23. évf., 1972. 245. old.

[20] Az összehasonlító közigazgatási jogtörténethez járult hozzá H. *Hofmeister* az eddig, sajnos, még nem publikált próbaelőadásában: „Fejedelem és kancellár", amelyben taglalta az abszolutizmus és a hivatalok közötti viszony kérdését és bemutatta a kancellár helyzetének eltérő fejlődését, ami Ausztriában a befolyásos Államkancellárhoz, Poroszországban viszont a király „kabinett"-jének uralmához vezetett.

[21] N. *Grass:* Cusanus mint jogtörténész, forráskritikus és jogász, Cusanus Gedenkschrift, kiadta: N. Grass, Innsbruck, 1970. 101. old.

N. *Grass:* Cusanus és a hegyek népe, Schriftenreihe zur Rechts-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte, 3. köt. Innsbruck, 1972. Ez is egy elsősorban jogtörténeti tanulmány, amely néprajzi kérdéseket vizsgál Cusanus bíboros ide vonatkozó rendeleteiben állandóan összehasonlítva a korábbi és későbbi egyházjogi és tartományjogi előírásokkal, pl. a fegyverviselés jogával ünnepek alkalmából, búcsúk stb. és azokat kritikailag vizsgálja.

[22] A. *Posch:* Nikolaus von Cusa Brixeni püspök küzdelemben az egyházi reformért és a függetlenségért a püspökségében. Cusanus-Gedächtnisschrift, 227. old.

[23] N. *Grass:* A rézkovács-bíróság Salzburg hercegérsekségben. Adalék a kézműipari bíráskodás történetéhez, Jahresschrift des Salzburger Museums Carolino Augusteum, Salzburg, 1970. 37. old.

[24] L. *Carlen:* A pásztorjog — adalék a pásztorok jogtörténetéhez Németországban, Ausztriában és Svájcban, Schriftenreihe zur Rechts-, Wirtschaft- und Kulturgeschichte, 7. köt. Innsbruck, 1970.

[25] P. *Schenk:* A helyi pásztorkodás az Alpbachtalban (Tirol) Geschichte und Recht. Schriftenreihe zur Rechts-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte, 9. köt. Innsbruck, 1974.

[26] H. *Hochenegg:* A nemesség Tirol életében — szociológiai tanulmány. Innsbruck, 1972 (8. old.).

[27] L. *Welti:* Vorarlberg település- és társadalmi története. Hagyatékából kiadta N. Grass Innsbruck, 1973 (Schriftenreihe zur Rechts-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte 1. köt.).

[28] H. *Wiesflecker:* Tiroli II. Meinhard tartományjoga. Tiroler Wirtschaftsstudien, 26. köt. 2. rész, 455. old.

[29] 100 év kerületi főnökség Tirolban, kiadta *F. Steinegger*, Innsbruck, 1972. Ebben az összefüggésben

tetben Nikolaus Grass írt tanulmányt Tirol közigazgatási jogtörténetéről (1868-ig).[30] Ehhez meg kell jegyezni, hogy Fridolin Dörrer már 1969-ben foglalkozott Tirol és Vorarlberg közigazgatási kerületeivel.[31] A Vorarlberg-i jogterületre vonatkozóan különösen megemlítendő a Bregenz-i levéltári igazgató és Zürich-i magántanár Karl Heinz Burmeister[32] ténykedése.

Megjelenés alatt áll végül Alfred Fischer: „A jogi doktorátus története Ausztriában" című könyve, amiről csak említést teszek, minthogy azt magam sem ismerem.[33]

Rövidesen megjelenik egy kiadvány Nikolaus Grass 60. születésnapja alkalmából; számos jogtörténeti tanulmánnyal, valamint az 1971-ben elhunyt magántanár, Hermann Holzmann műve a tiroli mészáros céhről, amit hagyatékából Nikolaus Grass ad ki.

IX.

Két gazdaságtörténeti mű is készült, melynek jogtörténeti vonatkozásai vannak. Anton Tautscher Graz-i egyetemi tanár „Ausztria gazdaságtörténete" című könyve[34] elsősorban a gazdasági alkotmány történetét dolgozza fel, Günther Probszt „Osztrák érme- és pénztörténet" című könyve pedig a Graz-i magántudós tudományos teljesítményének szerencsés összefoglalását képezi, aki a mű megjelenése után néhány hónappal, 80 éves korában elhunyt.[35]

X.

Még röviden foglalkoznunk kell a Linz-i jogtörténettel. A kb. 10 évvel ezelőtt alapított társadalmi és gazdaságtudományi főiskolán a jogtudományok számára is létesítettek tanszéket, de jogi kart nem. A fejlesztés időszaka lezárult, de a jogtörténeti kutatás területén nem lehet sokat várni. Eddig Ursula Flossmann egy munkája jelent meg Ausztriának királysággá emelésével kapcsolatos tervekről.[36] Az okmányok szerint ezen tervek az európai jogtörténet két korszakának végére esnek. II. Frigyes császár alatt (1245) bekövetkezett a nemzetileg egységes német állam felbomlása önálló tartományi fejedelemségekre, I. Miksa alatt (1517) már az volt a feladat, hogy felépítsék az újkori területi államot és az osztrák örökös tartományokat egységes állammá kapcsolják össze. A szerző az uralkodói terveket történeti izoláltságukból kiragadta és tanulmányát a korszak birodalmi és államjogi fejlődésébe állította.

Rövidesen megjelenik az Österreichischen Zeitschrift für öffentliches Recht című folyóiratban Hermann Eichler egyetemi tanár tanulmánya a forradalmi alkotmányról.[37] A forradalmak általános története alapján a forradalmi alkotmányokat sui generis jogforrásként kezeli és befolyásukat vizsgálja a jogfejlődésre. A kérdés átvezet a forradalmi alkotmánynak, mint a forradalmi jog keletkezése lényegének áttekintéséhez. Franciaország klasszikus alkotmányai kialakulásának gondolata alapján 1791 és 1793 között, valamint az osztrák és porosz alkotmánymozgalom alapján 1848 óta, a forradalmi alkotmányok rendszerezési kísérlete keretében közelebbről vizsgálja az olyan fogalmakat, mint „forradalmi rendszer", „oktrojált, csatlakozó és elvetett alkotmány" és jogi összefüggést mutat ki az alkotmány és a forradalom között.

Megemlítendő még a Linz-i munkásmozgalmi történeti intézet (Karl Stadler által kiadott) tanulmánysorozata, amely alkotmánytörténeti problémákat is érint.[38]

A Salzburg-i egyetem jogi kara az utóbbi 10 évben még a fejlesztés korát élte. Peter Putzer az osztrák alkotmány- és közigazgatás jogtörténetének tanszékvezető tanára azonban már nyilvánosságra hozott néhány tanulmányt, amelyek mind a Salzburg-i érsekség problémáival foglalkoznak.[39] Ki kell emelni a régi Salzburg-i jogi kar tudományos tevékenységéről szóló munkát. A téma folytatását a Nikolaus *Grass* 60. születésnapja alkalmából kiadott ünnepi kiadványban fogjuk megtalálni, amiben Putzer a régi Salzburg-i jogi kar történetében felmerült reformtervekről ír.

XI.

A fentiekben áttekintést nyújtottam az az osztrák jogtörténészek legutóbbi munkáiról, az alkotmány- és közigazgatás történetén belül.

---

utalni kell a 100 Jahre Bezirkshauptmannschaften in Österreich c. emlékkönyvre, Wien, 1970.

[30] I. m.: 6. old.

[31] F. *Dörrer:* A közigazgatási körök Tirolban és Vorarlbergben (1754—1860), Tiroler Wirtschaftsstudien, 26. 1. köt. 25. old.

[32] K. H. *Burmeister:* A vorarlbergi népszokások és helyük a néprajzi kutatásban. Reichtshitorische Arbeiten, 5. köt. Zürich, 1970. Saját kiadás: Vorarlbergi népszokások, 1. rész Österreichische Weistümer, 18. köt. Wien, 1973.

[33] A. *Fischer:* A jogi doktorátus története Ausztriában, N. Grass által kiadott „Forschungen zur Rechts- und Kulturgeschichte" c. sorozat 17. k. Innsbruck, 1974.

[34] A. *Tautscher:* Ausztria gazdasági története. München, 1974.

[35] G. *Probszt:* Érme- és pénztörténet. A kezdetektől 1918-ig. Wien, 1973.

[36] U. *Flossmann:* Regnum Austriae, ZRG Germ. Abt., 89. köt. 1972.

[37] H. *Eichler:* A forradalmi alkotmány. Österr. Zeitschrift für öffentliches Recht, 1974. évf.

[38] Kiemelendő különösen *G. Botz* „Ausztria beolvasztása a Harmadik Birodalomba. A politikai és adminisztratív csatlakozás tervezése és megvalósítása 1938—1940 között' c. tanulmánya. Schriftenreihe Nr. 1., Wien, 1972.

[39] P. *Putzer:* A hatalmi ágazatok szerint megosztott hatósági szervezet Salzburg választófejedelemségben, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 1968, 301. old. A Salzburgi választófejedelemség — adalék a területi alkotmány — és közigazgatási jogtörténethez a régi Birodalom vége felé, Disszertáció 1969, nyomtatás alatt. A tudományos gyakorlat szempontjai a régi Salzburgi jogi karon 1622—1962—1972, Salzburg 1972. 121—163. és 206—216. old.

Szeretnék azonban még néhány befejező megjegyzést tenni, nehogy hamis képet kapjunk.

a) Csak pillanatfelvételnyit tudtam a kutatásokról bemutatni. Megkíséreltem, hogy fejtegetéseimben bizonyos súlypontot jelezzek. De a bemutatás valóban nem volt több egy pillanatfelvételnél. A kutatók tematikai érdeklődése nem rögzített, az bármikor változhat. Mindenesetre alapvetően nem kötődnek a középkorhoz, ahogy azt fejtegetéseim alapján következtetni lehetne.

b) A legtöbb osztrák jogtörténész nem csupán a közjog területén tevékenykedik, hanem érdeklődésüket hasonlóképpen fordítják a magánjogtörténet felé is[40] és olyan közjogi jelenségek felé, amelyeket nem lehet egyszerűen az alkotmány- és közigazgatási jogtörténet kategóriájába sorolni.[41]

c) A legújabb alkotmány- és közigazgatási jogtörténet bizonyos mértékig kapcsolatban áll a hatályos joggal és jelentős szerepet játszik a jelenlegi joggyakorlatban is. Ennélfogva azt a közjogászok is tárgyalják.[42] Miután a történeti jogmagyarázat az osztrák alkotmánybíróság gyakorlatában fontos szerepet tölt be, az alkotmányjog utolsó 100 évének története a jogszolgáltatásra[43] is hatást gyakorol.

Melichar, Erwin

[40] Példaképpen a bécsi tanszékeken működő két kutató alábbi műveit említjük: W. *Ogris:* Az osztrák civilisztika történeti iskolája. Festschrift für Hans Lentze; Innsbruck -969.; W. *Ogris:* A közönséges római jog tudománya és az osztrák Polgári Törvénykönyv (Nyomtatás alatt); H. *Stradal:* Várjog és bécsi joggyakorlat a 14. században. Festschrift Heinrich Demelius, Wien 1973. 237 old.; W. *Braueder:* A házassági vagyonjog fejlődése Ausztriában. Salzburg—München 1973.; H. *Hofmeister:* Az ingatlanok szerzésének alapelvei az osztrák magánjog történetében a 18. század óta (Nyomtatásban).

[41] Vö. pl. N. *Grass* munkáit a palotakápolnáról és udvari templomokról Ausztriában: A Hall-i női alapítvány és műemlékei. Innsbruck 1955.; Palotakápolnák és udvari templomok Ausztriában, Adalék a Cappella regia jogtörténetéhez. ZRG. kan Abt 77 (1960) 345 old. és 78 (1961) 129. old.; A nyugati koronázótemplom jogtörténetéhez, Festschrift Karl S. *Bader,* Zürich 1965. 159. old.; A mindenszentek Káptalanjának a Szt. István templom metropolitán — káptalanjának elődje jogtörténetéhez Bécsben, Studia Gratiana XIV., Róma 1967.; Prépost és kancellária, Speculum iuris. Festschrift für W. M. *Plöchl,* Wien 1967. 131. old.; A bécsi dóm, Innsbruck 1968.; Palota- és udvari templomok Ausztriában. Recht und Sakralstruktur, Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine 19 (1972) p. 259 gg.

[42] Vö. pl. a legújabb időkből P. *Pernthaler* és F. *Esterbauer* „Az osztrák szövetségi állam keletkezése történelmi folyamatként és államelméleti problémaként" c. tanulmányát. Montfort (Vierteljahresschrift für Geschichte un Gegenwaltskunde Vorarlberg) 1973. évf., 2/3 füzet, 128. old.

[43] Vö. pl. Slg. 7011/1973. sz.; ebben a legfőbb alkotmánybíróság az 1861 óta tartó történeti fejlődés alapján feltételezte, hogy egy képviseleti szerv elnökének a szavazásból való kizárása nem ellentétes az osztrák szövetségi alkotmánnyal.

SZEMLE

Bírósági igazgatás az Amerikai Egyesült Államokban

I. A bíróságok igazgatásának kérdése az utóbbi évtizedben szinte valamennyi fejlett jogrendszerű államban erősen előtérbe került. Számos olyan új körülmény jelentkezett (mint pl. a bíróságok ügyforgalmának, ügyhátralékának nagymérvű megnövekedése, az elintézési határidő kitolódása, valamint a bizonyítási nehézségek fokozódása stb.) amelyek az igazságszolgáltatási funkció eredményes teljesítését nehezítették, illetve csökkentették. Ennek kiküszöbölése, illetve az igazságszolgáltatás eredményességének biztosítása sok feladatot adott az igazságszolgáltatási szerveknek. E feladatok megvalósításához elengedhetetlenül szükséges az eljárás egyszerűsítése, a személyi és anyagi ráfordítások növelése, valamint a modern technika legfrissebb vívmányainak az igazságszolgáltatás területén történő alkalmazása mellett, a bírósági igazgatás hatékonyságának fokozása.

Az igazságszolgáltatás az egész társadalmat érintő fontos állami tevékenység, amely feladatának ellátása érdekében a társadalmat átfogó szervezet-rendszerre támaszkodik. A szervezeti keretek azonban adottak, nagyobb mennyiségi fejlesztés nem várható. Nem is lehet szinte a meglevő összes státust betölteni. Ilyen helyzetben a szervezet belső tartalékait kell kutatni. Ezért kerül szükségszerűen napirendre a bírósági igazgatási munka megjavítása.

Roscoe Pound már 1906-ban azt írta, hogy „... a bíróságok munkáját a XX. században nem tudják megvalósítani a XIX. század módszereivel és mechanizmusával."[1] A civilizált társadalmakban az igazságszolgáltatás alapjában véve a társadalom jogszolgáltatási céljainak ellátását biztosítja. A cél az amerikai társadalomban is a jogsértések elbírálása, az ügyek igazságos eldöntése. A korábban említett túlterheltség pedig az USA valamennyi bíróságára vonatkozik. „Bizonyos, hogy a bíróságoktól erejüket meghaladó dolgokat kívánnak. Ez igaz a piramis aljától kezdve egészen a Legfelsőbb Bíróságig. Ritka kivételtől eltekintve a bíráskodás valamennyi szintjén több a munka, mint amennyit megfelelő módon el tudna látni."[2] Megítélésünk szerint, mindebből az állapítható meg, hogy az amerikai bírósági szervezetnek is szüksége van változtatásokra. Az USA-ban már korábban is kísérletet tettek arra, hogy az igazságszolgáltatási tevékenységet a bírósági igazgatás racionalizálásával fejlesszék.

Nem csak a társadalmi rendszer különbözősége választ el bennünket az amerikaiaktól, hanem az egész állami struktúrájuk is más, és más azon belül az igazságszolgáltatási rendszerük is. Mégis bizonyos tanulságokat vonhatunk le azokból a tapasztalatokból, amelyeket ott a bírósági munka jobb megszervezése terén szereztek. Amerikában felhasználhatták azt a szervezéstudományi irodalmat, ami kétségtelenül — a nyugati világban — a társadalmi gyakorlatra legnagyobb hatásúnak bizonyuló szervezési eljárásokkal foglalkozott már korábban is. Gondolunk itt elsősorban Taylor munkásságára, a „Tudományos vezetés" című kötetben kiadott munkáira, amelyekkel klaszszikus szervezéstudományi iskolát teremtett, valamint Fayolra és követőire — J. D. Mooney és A. C. Reiley (USA), R. H. Haldane és Sheldon (Anglia) — a fayoli·tanok továbbfejlesztőire L. H. Gulickra és L. Urwickra. Hatást gyakorolt még az amerikai bírósági igazgatás fejlesztésére az ún. departmentalizációs irányzat is, amelynek követői J. G. March és H. A. Simon, abból indultak ki, hogy a szervezet általános céljának ismeretében, feladatát részfeladatokra kell bontani és e részfeladatoknak megfelelően kell létrehozni a szervezeti egységeket. A bíróságok igazgatási problémája kapcsán ágazati igazgatástudomány alakult ki Amerikában. A témához kapcsolódóan, a hazai irodalom áttekintése kapcsán feltétlenül említést érdemel Rácz Attila: „A bíróságok igazgatásának elvi kérdései" című tanulmánya, amelyben a szerző a magyar bíróságok működésének igazgatási és szervezési feltételeivel, igazgatási szerveivel mélyrehatóan foglalkozik. (Jogtudományi Közlöny 1973. 12. szám.) A bevezetőben említett problémák az Amerikai Egyesült Államok bírósági szervezetét már az 1960-as években is erősen érintették. Elegendő talán, ha e helyen néhány, e kérdéskört érintő és Amerikában 1971-ben megjelent kiadvány címére utalunk, így: „Átfogó változásokat hirdettek az igazságszolgáltatás igazgatásában"; „Nyikorgó bíróságok: nagyjavítás szükséges a késedelem megszüntetéséhez"; „Igazságszolgáltatási reform a levegőben."[3]

Az amerikaiak ma már tulajdonképpen teljes egészében elismerik azt, hogy a bíróságok igazgatási munkájának megnövekedése szükségessé tesz valamilyen új típusú igazgatási vezetőt.

Az új típusú igazgatási vezető tevékenységét, a bíróság választott elnöke mellett — vele együttműködve — látja el. Az igazgatási vezető tevékenységi területe tisztán elhatárolható a bírósági elnök által gyakorolt funkciótól. Az elhatárolást azon az alapon lehet megejteni, hogy míg a bíróság elnökének teendői a bíróság által teljesített igazságszolgáltatási funkció elvi vonatkozásaival állnak összefüggésben, annak megvalósulását segítik elő, addig az igazgatási vezető, a manager tevékenysége tulajdonképpen arra hivatott, hogy a munkavégzés (ítélkezés) előfeltételeit megteremtse, az ítélkezési feladat megvalósítását biztosító igazgatási tevékenységet produkálja. E státus létesítésétől — és megfelelően képzett szakemberekkel való betöltésétől — azt várják el, hogy a bírák mentesüljenek a jelenleg rájuk kényszerített más feladatoktól és

[1] „The work of courts in the 20 — century could not be carried on with the methods and machinery of the 19th century", Roscoe *Pound:* The Causes of Popular Dissatisfaction with the Administration of Justice of the American Judicature Society. 1973. 20. old.

[2] Warren E. *Burger* nyilatkozata. U. S. News and World Report Vol. LXXIII. 8. (Jogi Tudósító, 1937. évi 1—2. sz. 57. old.)

[3] „Sweeping Changes Called for in the Administration of Justice"; The Creaky Courts: Overhaul Needed to End Dalays"; „Judicial Reform in the Air."

Nesta N. *Gallas:* Court Administration: A discipline or a focus. Public Administration Review 1971. 2. 144. old.

idejüket kifejezetten az ítélkezésre, az igazságszolgáltatási funkció megvalósítására fordíthassák. „A bíró szakértelme a jogszabályok alkalmazásában rejlik az ügy körülményeiben és ez konzerválja a mi igazságszolgáltatásunk sérthetetlenségét."[4] A bírósági managerek képzésének ügye — a felmerült égető szükségletek hatására — az Egyesült Államokban már évekkel korábban napirendre került. Mindenekelőtt a szövetségi igazságszolgáltatási rendszer igazgatási hatékonyságának megjavítása érdekében kellett managerekről gondoskodni. A feladat az volt, hogy gondoskodjanak a bírói testületek számára speciálisan képzett vezetőkről. Az Amerikai Ügyvédek Szövetsége (American Bar Association) és a Ford Alapítvány (Ford Foundation) támogatásával indult meg az intézményesített vezetőképzés. Ezeket a kezdeményezéseket személy szerint külön is felkarolta és támogatta Bernard G. Segal az ABA (American Bar Association — Amerikai Ügyvédek Szövetsége) elnöke és az USA igazságügyi minisztere is.

A bírósági managerek képzése ma már gyakorlatban folyik. Az általuk ellátandó feladatok jellegéből eredően olyan személyek bírósági vezetővé való képzéséről lehet szó, akik megfelelő jogászi alapképzéssel rendelkeznek. Figyelemmel arra, hogy az igazgatási szakemberképzésnek világszerte igen eltérő formái léteznek, a képzés ilyen módon differenciált formája indokoltnak látszik. Olyan szakemberállomány összehangolt munkájára van szükség, amely egyrészt az igazságszolgáltatást alaposan ismeri, másrészt a modern igazgatási vezetésben is képzettséget szerzett. A szakképzés felső szintjét általában minden államban az egyetemek jelentik, így van ez az USA-ban is. Ott azonban meglehetősen hamar felismerték, hogy az egyetemi szakvégzettség mellett kellő gyakorlati idő elteltével, illetve az egyes pályákon előírt szakmai vizsgák meglétével szükség van valami másfajta „szakismeretre", nevezetesen a manageri (igazgatási) szakismeretekre és ezt szolgáló szakképzésre is. Az USA-ban, a bírói igazgatási vezetőképzésről az oktatási formáról, illetve az oktatandó anyag biztosításáról a szaktárca gondoskodik. A közigazgatási szakemberképzés területén azonban az Egyesült Államokban lényegesen eltérő a helyzet. Ennek pedig az az oka, hogy az Egyesült Államok egyetemein a megfelelő szakirányú képzettségen kívül, külön kifejezetten közigazgatási szakembereket is képeznek.[5] Az egyetemi szintű közigazgatási vezetőképzést az 50-es évek közepétől szorgalmazták és a 60-as évek elejétől általánossá vált, hogy a minisztériumok és más állami szervek szakembereit egyetemekre küldték (mid-carreer education). A képzési formák általában postgraduális szintűek, tehát már egyetemet végzettek számára indulnak, megfelelő feltételek mellett. Graduális, egyetemi szintű vezetőképzést korábban csak az U.S.C. (University of Southern California) folytatott, jelenleg azonban már több egyetemen folyik ilyen szintű képzés.

II. A bírósági igazgatás szakembereinek képzése a közigazgatási vezetőképzéstől eltér, hiszen az igazgatás és szervezés e sajátos területén kell funkciójukat ellátni. Indokolja ezt a különbséget az államhatalmi ágak elválasztásának elmélete is. Barnard G. Segal az A. B. A. (American Bar Association) elnöke és Warren E. Burger — a Legfelsőbb Bíróság Elnöke — a vezetőképzés elindítása és elvi irányítása érdekében egy 16 tagú tapasztalt szakemberekből álló bizottságot hoztak létre. E bizottság elnöke George A. Graham a Nemzeti Közigazgatási Akadémia (National Academy of Public Administration) igazgatója volt, a feladata pedig az, hogy a vezetőképzés konkrét megvalósítására javaslatot tegyen. A javaslat kétéves képzési programot tartalmazott, három—hathónapos képzési periódusokkal A terv szerint 60—75 igazságszolgáltatási adminisztratív tisztviselő képzését kellett megszervezni egy csoportban. A képzés megvalósításának helyenként a Denverben található Jogi Képzési központ mellett működő Bírósági Vezetőképző Intézetet jelölték ki.

A négy tagot magában foglaló Intézeti Tanács (ennek tagjait a költségeit viselő szervek választják, illetve a Nemzeti Közigazgatási Akadémia javasolja) látja el a fenntartással kapcsolatos teendőket.[6] E képzési forma gyakorlatilag 1970. június 15-én kezdődött, amikor is beindult az első csoport oktatása. A hathónapos képzési perióduson belül 4 nem azonos hosszúságú szakasz alakult ki. Az első két hét a bíróságokon telt el és a hangsúly az igazgatási tevékenység speciális természetének megismerésén volt. A második szakasz 9 hete alatt hét alapterületen folyt a képzés, olyanokon, mint a bíróságok szervezete, a törvényszéki felelősség az igazgatásért, szabályozott módszerek, pénzügyi igazgatás, személyzeti igazgatás, információ szisztéma és működés-kutatás.

A harmadik időszakban a hangsúly a problémamegoldási készség fejlesztésén volt, oly módon, hogy a jelöltek egy adott szituáció analizálását követően a vizsgált probléma intézkedéssel való megoldását gyakorolták. A stúdiumok olyan igazgatási problémákból alakultak ki és olyan feladatok megoldására tartalmaznak alternatív „ajánlásokat", amelyekkel a jelöltek a gyakorlati munkájuk során feltétlenül találkoznak.

A negyedik szakasz 2 hete szemináriumot foglalt magába, ahol a tapasztalatokat, szerzett ismereteket összegezték. A hangsúly a probléma analizálásán és az azt követő megoldásán nyugszik. A tanfolyam elvégzése után a „managereket" nagyon várták a bíróságokon, hiszen olyan probléma megoldása képezte a feladatukat, amely — a rendelkezésre álló változatlan létszámú személyzet és technikai felszereltség mellett — az igazságszolgáltatás hatékonyságát alapjaiban befolyásolta. Érdekes eredmények születtek, bár Shipman is elismeri, hogy a program fejlődni és finomodni fog a tapasztalatok felhalmozásával.[7] Általánosságban az mondható mégis, hogy az 1970 óta működő intézet képes olyan szakembereket biztosítani az igazságszolgáltatás számára, akik a megfelelő képzettség birtokában sikerrel látják el igazgatási feladataikat.

[4] Joseph D. *Tyndings:* The Courts and Congress, Public Administration Review, 1971. 2. 117. old.

[5] Lásd erről bővebben *Lőrinc* Lajos: Közigazgatási szakemberképzés az amerikai egyetemeken. Állam- és Igazgatás, 1972. évi 6. száma 524—534. old.

[6] George A. *Shipman:* Training Court Administrators. Public Administration Review 1970. évi 6. szám, 635. old.

[7] I. m. 636. old.

Warren E. Burger tömören határozta meg ezeknek a szakembereknek a feladatát, státusukat, illetve az igazságszolgáltatási szintekhez való kapcsolódásukat. „Ezek a személyek elsősorban szervezői (manageri) minőségben működnek, mint igazgatási tisztviselők a bíróság elnöke mellett és sok olyan munkát ellátnak, amely elvonná a bírót jogi munkájától."[8]

A managerek hatáskörébe tartozó feladatokat három fő kategóriába sorolhatjuk. Ezek a kategóriák a következők: *a)* munkaszervezési teendők; *b)* személyzeti igazgatással összefüggő teendők és *c)* pénzügyi igazgatás.

A managerekre komoly feladatok hárulnak a bíróságok működésével kapcsolatban és e feladatok jelentősége fokozott azokon a bíróságokon, amelyeken sok bírósági tanács működik. Kétségkívül fontos igazgatási feladat a munkateher egyenlő megosztása a különböző ügyszakok között. Ugyancsak jelentős a terjedelmes ügyforgalom mellett a bírói munka optimális feltételeinek biztosítása még akkor is, ha nem hagyjuk figyelmen kívül az eljárási egyszerűsítéseket és a modern technika azon vívmányait[9] sem, amelyeket már alkalmaznak USA-ban. Ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy az igazgatási feladatot ellátó tisztviselő tevékenységi körébe anyagi vonatkozású kérdések is tartoznak, akkor tudjuk felmérni valójában a feladat, illetve a speciális képzettség jelentőségét.

Amerikai viszonyok között az utóbbi időszakban az igazságszolgáltatás szakosodásának tendenciája erősödött. Fokozatosan kerül sor más, nem jogi specialisták alkalmazására, akik szakismeretükkel járulnak hozzá az igazságszolgáltatási tevékenységhez. A bíráknak be kell látniuk, hogy különböző szakismeretű személyek együttműködése ma már nélkülözhetetlen, de ezt úgy kell biztosítani, hogy az igazságszolgáltatás függetlensége ne szenvedjen sérelmet. Ezt a feladatot hivatottak ellátni a bírósági managerek. Amerikában levonták a következtetést, hogy nem egy ember lehet ma az igazságszolgáltatás és az igazgatási technika mestere. Az igazságszolgáltatási igazgatásban számos tudomány közreműködése feltételezhető, hiszen a vezetéselméletet interdiszciplináris tudományok tartják. Erre utal Warren E. Burger is a bírósági igazgatásról 1971-ben tartott szimpozion megnyitásakor elmondott bevezetőjében.[10] Ez látszik a bírósági vezetőképző intézetek programjából is. Hasonló következtetéseket vont le Joseph D. Tydings is, amikor az amerikai bíróságok időbeli késedelmét elemezve kimondotta, hogy szükségessé vált olyan vezető szakemberek képzése, akik képesek a bíróságok működési színvonalának helyreállítására, valamint az amerikai emberek igazságszolgáltatásba vetett bizalmának visszaszerzésére.[11]

III. Az amerikai igazságszolgáltatási igazgatás problémájának felvázolásakor nem hagyható figyelmen kívül az a meghatározó körülmény sem, hogy az egész igazságszolgáltatási rendszer angol tradíciókra épült. Az Egyesült Államokon belül sok kisebb bírósági rendszer működik. Különböző területeknek különböző igazságszolgáltatási rendszereik vannak. Ezektől függetlenül létezik a szövetségi igazságszolgáltatási rendszer, bár ennek van némi kapcsolata az egyes államok rendszereivel. A rendszerek, valamint a hatáskör és az illetékesség kialakítása súlyosbítja a bírósági vezetés problémáját. Másodlagos hatásaként pedig szinte lehetetlenné teszi a munka arányos szétosztását a bíróságok között. Bizonyíthatják ezt a példák: csak Illinoisban és New Jerseyben létezik helyi szintű bíróság, vagy talán az is, hogy néhány államban valamennyi bírósági eljárás egyes Körzeti Bíróságokhoz koncentrált. Tehát az első és másodfokú eljárások is. Így a bírósági hatáskörök sem lehetnek egységesek. Fokozza a problémát az is, hogy az amerikai szövetségi bíróságok területi beosztásának alapvető hibája az, hogy igen eltérőek a területnagyságok és ebből eredően a munkateher egyenletes megosztása szinte lehetetlen.[12]

Ezen körülmények felvázolása után, a jelenleg érvényes bírósági vezetőképzés modelljének még kezdeti kialakulását kívánjuk bemutatni a Los-Angeles-i felsőbb bíróságnál. A lehetőségek határain belül igyekezni fogunk az úttörő vállalkozás alapvető nehézségeit kidomborítani.

A Los-Angeles Superior Court 134 bíróval működik és az ügyek meghatározott kategóriáit tárgyalja, polgári vonatkozásban az 5000 dollár értékhatár felettieket, illetve a fontosabb büntető ügyeket. Fellebbezési ügyszaka is van, amely az állam legfelsőbb igazságszolgáltatási szintjét jelenti. Sok-sok speciális hatáskörű tanács tartozik hozzá olyan feladatokkal, amelyek szinte nem is kifejezetten bírósági feladatok. Mindezek mellett, ezt a bíróságot terheli a közel 2 milliós metropolisz igazságszolgáltatási gondja is. Az ide kinevezett tisztviselőt megfelelő jogosítványokkal ruházták fel. Emellett természetesen kötelességeit is meghatározták és megfelelő képzettségi cenzus is érvényesült. Ezt az új tisztséget más vidékeken is megpróbálták megteremteni. (San-Bernárdinóban is a községi bíróság hivatali tisztviselőt nevezett ki, mint „igazgatási" tisztviselőt. Sacramentóban is hasonló történt.) Ez a folyamat tette lehetővé azt, hogy a managerek kinevezésével, státusuk, hatalmuk megteremtésével az igazságszolgáltatáson belül kialakulhasson a nem igazságszolgáltatási funkciókat ellátó „manager" réteg.

Az igazgatás reformját megelőző helyzet. Az amerikai bíróságoknál a korábbi helyzet általában — tehát amikor még nem volt bírósá-

[8] Warren E. *Burger:* Az igazságszolgáltatás meggyorsításának új útjai az USA-ban U. S. News and World Report Vol, LXXIII. 8. (Jogi Tudósító, 1973. évi 1—2. száma, 58—59. old.)

[9] Mint pl. a „Lexis" elnevezésű MDC számítógépek adatbankként való alkalmazása, amely a megfelelő jogszabályi anyag kikeresését másodpercek alatt biztosítja, képernyőjén láthatóvá teszi a szükséges részt, sőt, ha szükséges, írásban is kiszolgáltatja. Ezt ma már az USA 8 államában alkalmazzák: California, Illinois, Massachusetts, Missouri, New York, Ohio, Pennsylvania és Texas. Számítógépek egész jogi könyvtárakat helyettesítenek cím alatt. Jogi Tudósító, 1974. évi 7/8. szám, 28. old.

[10] Warran E. *Burger* bevezetője. Public Administration Review, 1971. 2., 112. old.

[11] Joseph D. *Tydings:* The Courts and Congress. Public Administration Review, 1971. 2. o. 113—119. old.

[12] Pl. Míg egy New-England-i bíróság évi érkezése 1972-ben 421 ügy volt, addig a Csendes-óceáni Partvidéki Ötödik és Kilencedik Bíróság 2000—2000 ügyet iktatott. Ezen egyenetlenség miatt, a túlterhelt bíróságokon a bírák úgyszólván csak felülvizsgálják a jogászi törzsszemélyzet által előkészített ügyeket és a szóbeliség mellőzésével (tárgyalás mellőzésével) hoznak ítéletet. Ennek kiküszöbölésére javaslat született, amely új kerületek kialakítását és a régiek határainak módosítását célozza. Ezen kérdéscsoporttal foglalkozó bizottság elnöke Roman Hruska szenátor.

gi manager — az volt, hogy az adott bíróság bíráinak összességét magában foglaló bírói testület választotta meg az elnöklő bírót, soraiból. A választást követően az elnöklő bíró, illetve hivatala gondoskodott a központi irányítás érvényesítéséről, valamint az általános ellenőrzésről. Tehát a bíróság belső igazgatása a bírákon nyugodott. Az elnöklő bíró felelős volt a bíróság munkájáért, a tárgyalási időpontok betartásáért és a munkatevékenység összehangolásáért. Az elnöklő bírót az Igazságszolgáltatási Tanács segítette munkájában. E tanács mellett külön bizottságok működtek a személyzeti és a költségvetési ügyek intézésére, valamint a fizikai elhelyezés és a bírósági épületek gondjaival is bizottságok foglalkoztak. Ezen bizottságokba szintén az érdekelt bírói testület bírái tevékenykedtek. Így a bírák idejének nagy részét elvette az igazságszolgáltatási funkciók ellátásától. A költségvetési kérdések vonatkozásában a körzeti költségvetés foglalta magában az esküdtszéki díjakat, utazási költségeket, tanúk díjait, tudósítási, leírási díjakat, mint bírósági költségeket, de itt lehetett megtalálni a bíróságok elhelyezésének, a bírósági épületek fenntartásának költségeit is. A körzeti központok — nem bírósági, hanem közigazgatási — igazgatási tisztviselője fogadta a bíróságok költségvetési kéréseit, így a bíróságoknak minden költségvetési kérdésben a körzeti közigazgatáshoz (továbbiakban körzet) kellett fordulni. Így a megye befolyást gyakorolhatott a bíróságokra. Ráadásul számtalan feladatot a megyék által alkalmazott tisztviselők láttak el. Léteztek olyan körzeti osztályok is, amelyek a bíróságok számára részfeladatokat láttak el. Így pl. a sheriff (körzeti rendőrfőnök (US.) hivatala gondoskodott a nyomozásról is a feltételesen szabadlábra helyezettekkel kapcsolatos ügyintézésről is. Ugyancsak a körzeti osztályok alkalmaztak munkaerőket a bíróságokhoz, a nem igazságszolgáltatási feladatok ellátására, pl. végrehajtókat vagy törvényszolgákat. Olyan bíróságokon pedig, amelyek az elmebetegek ügyével, illetve békéltetéssel foglalkoztak és ítéleteik információkon, valamint szakértői véleményeken alapultak, a véleményt adó szakértőket a körzeti egészségügyi osztály alkalmazta. Ez a helyzet, természetesen megfelelt a körzeti vezetés érdekeinek, mert a körzeti befolyás érvényesülését szolgálta. Ilyen körülmények között veszélyeztetetté vált az igazságszolgáltatás függetlensége.

Az igazgatási tisztviselők, a managerek fő feladatukat abban láthatták, hogy a bíróság más szervektől való függetlenségét újból megteremtsék. Az a korábbi gyakorlat, amely a bírósági elnököket rangidősségük alapján emelte tisztségre, szinte egyáltalán nem engedte érvényre jutni a vezetési tehetséget. Ennek az oka az volt, hogy az elnökre várt egyrészről a bíróság funkciójával összefüggésben az elvi vezetési feladatok ellátása, másrészről pedig azon igazgatási feladatok ellátása is, amelyeket a későbbiek során tisztán elválasztottak az előbbiektől, olyannyira, hogy azt már személy szerint is elválasztva a manager látta el. Szükséges tehát az elnök által ellátott — a megvalósítás feltételeit biztosító — igazgatás egymástól való elhatárolása. Az igazgatási tisztviselő, a manager tisztségének betöltésére pályázatot hirdettek, s végül a bizottság hosszas szelekció után 63 jelölt közül választott. Az új tisztviselő arra törekedett, hogy azon tevékenységek, amelyeket a körzet végzett a bíróság felé, bírósági ellenőrzés alá kerüljenek. Ez ügyben a manager a bíróság elnökének támogatásával járt el, gyakran törvényhozói segítséggel. Az igazgatás területén bekövetkezett reformok a körzet ellenállását eredményezték. Az igazgatási tisztviselő hatásos vezetési tevékenységének elsődleges feltétele az igazságszolgáltatás körzettől való anyagi függőségének megszüntetése.[13] A manager megérezte a bíróság helyzetének fonákságát, amelyet az anyagi kérdésekkel kapcsolatos függőség okozott. Hosszas csatározások után a bíróság hatásköre kiterjedt saját alkalmazottai fizetésének megállapítására.

Hasonló problémákat eredményezett a manager másik funkciója is, amely a személyzeti igazgatással függött össze. E funkció eredményes teljesítését kétségessé tette az, hogy nem volt lehetőség az alkalmazottak fizetésének megállapítására. A végeredmény az lett, hogy a fizetések problémája kormányzati szinten rendeződött, az igazgatási tisztviselő — manager — fizetését pedig a bírák fizetésével azonosan állapították meg.

A személyzeti munka további problematikáját a pszichiátriai bíróság elnöke vetette fel. A probléma abban rejlett, hogy olyan személyzettel volt kénytelen dolgozni, amelyet nem ő alkalmazott és amely nem az ő irányítása alatt állott. A bíróság jellegéből adódóan, ítéleteiben az elmeszakértőkre volt kénytelen alapozni. Az elmeszakértőket pedig a körzeti egészségügyi osztály alkalmazta. Továbbmenve, a körzeti irányítás alatt dolgozók munkájának a bírósági elnök részéről történő kifogásolását a körzeti osztály megfelelő vezetője elutasította. E vita kapcsán olyan megoldás született, hogy végül a szükséges létszámú körzeti alkalmazott a bíróság létszámába került, a bírósági személyzeti kérdések megoldását pedig a manager hatáskörébe utalták. A személyzeti kérdések ilyen irányú elrendezése a manager tisztség egyik jelentős eredménye volt Amerikában.

Bár szorosan véve nem tartozik a bíróság igazgatásának problémájához, de mégis figyelemre méltó a manager azon elképzelése, amely szerint a bírósági munka segítésére joghallgatókat kívánt alkalmazni, mint hivatásos segítőket, és erre vonatkozóan tervezetet is készített. Ez a megoldás kétségkívül előnyös lett volna a bírák számára, de segítséget nyújtott volna — nem kis mértékben — a joghallgatók számára is, hiszen alkalmas volt arra, hogy a jogászképzésben mutatkozó főleg gyakorlati vonatkozású hézagokat pótolja.[14]

A személyzeti kérdésekhez kapcsolódóan fontos manageri feladat a bírósági alkalmazottak vezetése. A bíróság személyzeti rendszere nagyon informált volt.[15] A manager törekvésének eredményeként, a bírósági munka és a vezetés egyre nagyobb területe került bírósági el-

[13] A bírósági igazgatási tisztviselő, a „manager" körzettel folytatott anyagi vonatkozású csatározásairól ír Richard W. *Gable:* Modernizing Court Administration: The Case of the Los-Angeles Superior Court című cikke. Public Administration Review, 1971. 2. 137. old.

[14] Richard W. *Gable:* Modernizing Court Administration: The Case of the Los-Angeles Superior Court c. cikke.

[15] I. m. 139. old.

lenőrzés alá. A megfelelő rátermett tapasztalt szakember képes volt arra, hogy saját elképzeléseit megvalósítva kialakítsa a bírósági alkalmazottak vonatkozásában a személyzeti vezetés megfelelő szintjeit és hangnemét. Korábban nem az úgynevezett „merit-system" érvényesült a bíróságokon, bár ésszerűen képesített, képzett emberek dolgoztak. A megüresedett bírósági helyek betöltése nem megfelelő ütemezés, utánpótlás szerint történt. A bírósági elnök és a manager által közösen alkotott szabályozás azonban a „merit-system"-hez hasonlóan, megfelelő mércéket igyekezett kialakítani. A cél az volt, hogy a személyzet változásával a kialakuló új személyzet a bíróságot egyre inkább terhelő fokozott követelményeknek jobban megfeleljen, emelkedjen a bírósági munka színvonala és hatékonysága. Ilyen módon a bírósági személyzeti igazgatás konszolidálódott. Az új gyakorlat kialakítása nagyobb hatáskört eredményezett a manager számára. Élesen megvonta a határt a körzeti hivatal és a bíróság tevékenysége között.

A Los-Angeles-i bíróságon folytatott gyakorlat bebizonyította, hogy a problémákat — az igazságszolgáltatási terhek természetszerű növekedésén kívül —, a szervezési hibák, az igazgatási tapasztalatok hiánya és a megfelelő vezető hiánya okozták. A manager elfogultság nélkül, reálisan ítélte meg a helyzetet, egyrészt azért, mert megfelelő képzettséggel és gyakorlati tapasztalattal rendelkezett, másrészt pedig azért, mert megfelelő hatásköre volt a körzeti osztályokkal szemben. Világosan látta, érezte, hogy feltétlenül szükséges a bírósági tevékenység bíróságok által történt ellenőrzése, valamint a körzetektől való anyagi függetlenség.

Az eredményes vezetés alapvető feltétele a bíróságokon belül a bírák együttérző támogatásának megszerzése. Ez szükséges volt a vezetési program megvalósításához, hiszen a képességek, tehetségek felmérése, valamint az alkalmazási feltételek szintjének emelése őket érintette. A bíróság, korábban képtelen volt feladata maradéktalan megvalósítására, hiszen gazdaságilag függött a körzetektől, jelentkezett a megyei és bírósági politika keresztezése, sőt a pozíciók betöltésének problematikája, az alacsony szolgálati mércék, végül pedig a személyzet, bírósági előírások mellőzésére irányuló hajlama is erre vezetett. Az igazgatásnak az igazságszolgáltatás szervezetén belül kell helyet foglalnia, megfelelő személyzeti politika kialakításával gondoskodnia kell személyzetről a bírósági mércéknek megfelelően és végül saját magának kell költségvetési ügyeit rendeznie. Az itt bemutatott forma, amely a Los-Angeles Superior Court-nál érvényesült, a manager alkalmazásának első példája volt. A tapasztalat, a levont következtetések azonban a későbbiek folyamán a Denverben működő intézet létrehozását eredményezték, annak igazolásaként, hogy az igazságügyi szervezetben ma már elengedhetetlenül szükséges a munkavégzés (ítélkezés) előfeltételeit megteremtő és az ítélkezési feladatok megvalósulását biztosító igazgatási tevékenység. „Az igazság az, hogy nem egyszerű ezen probléma megoldása. Az igazságszolgáltatás a gyorsmozgású világ része, hasonlóan minden más részhez, amelynek megfelelően felszereltnek és alkalmazkodónak kell lennie a mi korszakunk realitásaihoz."[16] — mondotta Warren E. Burger 1963-ban egy ügyvédi tanácskozáson.

IV. Jelenleg még a bírák egy része is akadályát képezi az igazgatási reformok teljes megvalósításának. A helyes bírósági igazgatás megvalósítása mellett azonban ezen akadály is, szinte észrevétlenül megszünhet. A bírák ilyen irányú viselkedésének két oka van, amelyet érzésünk szerint kissé közelebbről is szükségszerű megvizsgálni.

A) Egyrészről az a körülmény, hogy az amerikai igazságszolgáltatásban a bírói státusok betöltésével kapcsolatos utánpótlási probléma generálisan nem megoldott.[17] Ennek hátrányait elemzi Ernest C. Friesen.

B) Másrészről, annak megállapítása mellett, hogy a bírósági rendszerekbe elsődleges szereplők a bírák, azt is el kell fogadni —, hogy a bírák szerepfelfogása, képességeik, szervezésükről és vezetésükről alkotott véleményük alapvetően befolyásolhatja a bírósági igazgatás fejlődését.

Bár az amerikai igazságszolgáltatás státus-rendszere elég reális és változtatás csak komoly vizsgálatok és kísérletek után történhet, megállapítható, hogy az utóbbi években a bírósági igazgatási modell fejlesztésével kapcsolatos üléssorozaton a változtatásokkal szemben ellenálltak. Ennek pedig az a pszichikai indoka, hogy a bírákban él egy erős érzés, amely azt sugallja nekik, hogy az igazságszolgáltatás reformja folytán esetleg csökkenni fog annak a bíróságnak a jelentősége, amelyiken éppen dolgoznak.[18] Jelenleg a bíráskodás köztudottan nehéz terhei is csökkentik számukat. Ha az amerikai jogászokat csoportosítjuk az általuk végzett jogászi tevékenységeknek megfelelően, a következő képet kapjuk: 35% magánpraksszist folytató ügyvéd 34% jogi cégeknél dolgozik, kb. 11% az államapparátusban dolgozik, 10% magánvállalat jogtanácsosa és csak 3%-ot tesz ki a bírák száma.[19]

Ezek az okok, amelyek megállapításunk szerint a bírák egy részét szembeállítják az igazgatási reformokkal. A bíró passzív szerepének jegyében zajló eljárás is késedelmet és hátralékot eredményez. A szövetségi bíróság igazgatása sem a legalkalmasabb, hiszen a 11 körzeti tanács csak alapvető ellenőrzési funkciókat lát el főleg költségvetési vonatkozásban. Fejlődés csak a jogászok összehangolt erőfeszítésétől várható a bírósági igazgatás terén. A megoldást kínáló javaslatok, modern vezetési módszerek, technikai berendezések alkalmazását és képzett hivatásos vezetők kinevezését látják célravezetőnek azzal, hogy a bírák mentesüljenek az igazgatási feladatoktól, igazságszolgáltatási funkciójuk eredményesebb ellátása érdekében. Waren

[16] „The truth is there simple solution for this problem. The judiciary is an intriusie part ot this fast-moving World and like all other parts, it must be properly geared and attuned to the realities of our time." Warren E. Burger mondotta egy ügyvédi tanácskozáson. Metropolitan News 1963. szeptember 27. (Közölte Nesta M. *Gallas:* Court Administration: A discipline o a focus. Public Administration Review, 1971. 2. 144. old.)

[17] Ernest C. *Friesen:* Contrains and conflicts in Court administration c. cikkében Public Administration Review, 1971. évi 2. szám.

[18] I. m. 124. old.

[19] U. S. News and World Report 1974. évi számában Beteg-e az amerikai jogásztársadalom? cím alatt. A kivonatos fordítás a Jogi Tudósító 1974. évi 13/14. számában, 61. old.

E. Burger is az igazságszolgáltatási munkaerőgazdálkodás eredményesebb módszereiben fejlesztett, bővített, mechanizmusban és jól képzett tapasztalt igazgatási személyzetben látja a bírák nagyobb produktivitásának kulcsát.[20]

Tehát gondos, megfelelő tervezés, szervezés, gyakorlott, tapasztalt vezetők szükségesek. Ez volt a végső konklúziója annak a soksok vizsgálatnak és tanulmánynak, amelynek mérlegelésével a Szövetségi Igazságszolgáltatási Központ és a már korábban megalapított Bírósági Vezetőképző Intézet (Institute for Court Management) megindította munkáját. Komoly törekvések folynak a vezetőképzés hatékonyságának fokozásáért, az oktatott tananyag bővítéséért, aktualitásának biztosításáért. Ha pedig e helyen utalunk az Institute for Court Management képzési anyagaira, kitűnik belőlük, hogy azok valóban a gyakorlati igazgatási kérdések megoldásához nyújtanak segítséget.

Jellemző, hogy az amerikai bírósági igazgatásról kiadott 1969/70. évi áttekintés 5 fő szekcióban, a következők szerint tagozódott: *I. Bírák:* Ezen szekció több alszekcióban a fizetések, nyugdíjazások, igazságszolgáltatással kapcsolatos jogászi viselkedés és etika, fegyelmi ügyek, áthelyezések, bírósági eljárások ellenőrzése és nevelés kérdéscsoportokkal foglalkozott. *II. Bírósági átszervezés:* Ezen belül az igazságszolgáltatási profiloknak megfelelően történt a csoportosítás. *III. Bírósági igazgatás, költségvetés, egyszerűsítések.* Itt nincsenek alszekciók. *IV. Késedelem:* (Delay) Megosztott alszekciókba a fellebbezési késedelmek, valamint az alapeljárási késedelmek kerülnek tárgyalásra. *V. A büntető igazságszolgáltatás igazgatása.* Ez a kategorizálás a bíróságok belső igazgatását foglalja magába és felöleli a megvalósítandó feladatokat is. Figyelmet érdemel az 1969/70-es áttekintésből a következő, amely kifejtik, hogy a bírósági igazgatás elismert, mint foglalkozás, amely a vezetés számára szervezetről gondoskodik.[21]

Tehát az amerikai igazságszolgáltatásban elismert a „manager" nélkülözhetetlensége és alkalmazási köre is egyre bővül. Bár a vezetőképzés keretében oktatott anyag minden valószínűség szerint bővülni, változni fog még, a foglalkozás, a tevékenység dinamizmusából eredően, mégis e rövid betekintés után megállapíthatjuk, hogy az igazságszolgáltatási igazgatás, mint stúdium, mint foglalkozás és mint igazságügyi státus, hosszas küzdelem után teljes létjogosultságot nyert az Amerikai Egyesült Államokban.

Ürmös Ferenc

[20] „The more effecient use of judicial manpower and greater productivity through improved methods, improved machinery improved management and trained. Administrative personal as the keys to greater productivity of judges."
Nesta M. *Gallas:* Court Administration: A discipline or a focus. Public Administration Review, 1971. 2. 145. old.

[21] „Finally court management has been recognized as a profession for which structured training must be provided."
Fannie J. *Klein* and James *Clements:* „Judicial Administration 1969." In Annual Survey of American Law, New York University Law Center 626. old. (Közölte Nesta M. *Gallas* idézett cikkében, 147. old.)

Az Állam- és Jogtudományi Intézet 1975. január 24-i plenáris ülése

A plenáris ülést megnyitó Szabó Imre igazgató elmondta, hogy az ülés egyetlen napirendi pontja: az Állam- és Jogtudományi Enciklopédia készítése során felmerülő problémák megvitatása.

Nagy Lajos, az Enciklopédia szerkesztője tájékoztatta az Intézet dolgozóit a készülő műről. Mindenekelőtt az Enciklopédia jellegéről beszélt. Hangsúlyozta, hogy a készülő Állam- és Jogtudományi Enciklopédia nem lexikon jellegű mű lesz, azaz nem címszavakra, fogalom meghatározásokra, hanem nagyobb témaköröket összefoglaló, viszonylag teljes, kerek tanulmányokra épül. Mivel nincsenek címszavak, nem lesz címszójegyzék sem, hanem tárgymutató jelzi majd, hogy mely kérdések mely tanulmányokban nyernek említést. E tárgymutatóba kb. 2—3000 tárgyszó kerül.

Az Enciklopédia fő célkitűzése, hogy képet adjon a magyar állam- és jogtudomány mai helyzetéről. Annak ellenére, hogy viszonylag nagy számú tanulmányt tartalmaz, természetesen nem törekedhet arra, hogy a mai magyar állam- és jogtudomány részletes, mindent átfogó elemzését adja. Tanulmányai a főbb tudományos területeket megvilágító elvi, elméleti jellegűek lesznek.

A mai magyar államot és jogot a szocialista államtípus és jogtípus keretein belül, mint a népi demokratikus állam és jog egy válfaját mutatja be. Az egyes tanulmányok az adott témakör történeti kérdéseit csak mint a jelen közvetlen előzményeit fogják tárgyalni.

A szerkesztő bizottság általában a jogágaknak megfelelő szakterületre bontva állította össze a tanulmányok jegyzékét. A 16 szakterületet kb. 250 tanulmány képviseli.

Az Enciklopédia jellegének és szerkesztési szempontjainak ismertetése után Nagy Lajos még néhány, a tanulmányok kidolgozásánál figyelembe veendő kérdésről (pl. idézetek felhasználása, életrajzok közlése stb.), valamint a különböző határidőkről szólt.

Szabó Imre, az Enciklopédia főszerkesztője elmondta, hogy a készülő műnek voltaképpen nincs előzménye sem a magyar jogirodalomban, sem más szocialista ország jogirodalmában.

A Magyarországon a század elején kiadott jogi lexikon vegyes, részben elméleti, részben gyakorlati jellegű munka volt. A szocialista országok közül a Szovjetunióban jogi lexikon és jogi szótár, Csehszlovákiában pedig jogi szótár került kiadásra.

Az Állam- és Jogtudományi Intézet első kollektív teljesítménye az 1965-ben kiadott „Az állampolgárok alapjogai és kötelességei" című kötet volt. Az Enciklopédia a második olyan közös mű lesz, melynek létrehozatalában az Intézet csaknem valamennyi kutatója részt vesz.

A magyar Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, képet adva a 30 éves szocialista fejlődésről, a mai magyar állam- és jogtudomány főbb elvi kérdéseit feldolgozó, a magyar jogirodalomban az adott tudományos területen általánosan elfogadott álláspontot tükröző, elméleti jellegű mű lesz. Az egyes tanulmányok tehát nem önálló kutatásokra támaszkodnak, hanem tudományos igényű elméleti szinté-

zisét adják a szóban forgó problémaköröknek.

Az egyes részek szakszerkesztői: Eörsi Gyula, Kovács István, Nagy Lajos és Szabó Imre.

Szabó Imre hozzászólása után az Intézet dolgozói az Enciklopédia számára készülő tanulmányaikkal kapcsolatban tettek fel kérdéseket.

Lontai Endre javasolta, hogy a hasonló megbeszélésekre a jövőben hívják meg a munkában résztvevő, de nem az Intézetben dolgozó szakembereket is, másrészt pedig ajánlotta, hogy az egyes „címszavakhoz" a munkában résztvevők számára tájékoztatásképpen ne csupán a tanulmánycímeket, hanem a tanulmányt kidolgozó szerző nevét is adják meg.

Wiener Imre a tanulmányok bibliográfiájával kapcsolatban tett fel néhány kérdést.

Nagy Lajos válaszában elmondta, hogy a bibliográfiába elsősorban önálló művek (monográfiák) vehetők fel. Tanulmányokat csak kivételesen szerepeltessenek a szerzők. Egyetemi tankönyvet fel lehet használni, ellenben egyetemi jegyzetet nem. A legfontosabb idegen nyelvű munkákat — az adott jogág szükségletének megfelelően — szintén fel lehet venni a bibliográfiába.

Herczegh Géza a tanulmányok terjedelmével, illetőleg konkrétan azzal kapcsolatban tett fel kérdést, hogy a szakszerkesztők előrelátható lag mennyire változtatnak majd a leadott kézirat terjedelmén.

Szabó Imre kérte, hogy a szerzők lehetőleg ragaszkodjanak az előre meghatározott terjedelemhez (kb. fél íves eltéréssel), terjedelmi változtatásokra ugyanis csak kis mértékben kerülhet sor.

Bokorné, Szegő Hanna azt a problémát vetette fel, hogy — mivel a követelmény az, hogy a tanulmányok a jogirodalom által, az adott kérdésben általánosan elfogadott álláspontot tükrözik — milyen megoldást kövessen a szerző, ha az általa feldolgozott témát illetően nincs egységesen kialakult álláspont.

Ilyen esetekben a követendő út az — mondta Szabó Imre —, hogy a szerző megvilágítja a szóban forgó elméleti problémát és rámutat az esetleg zajló tudományos vitára.

Domé Györgyné javasolta, hogy amennyiben egy „címszó" és a kidolgozására megadott terjedelem között nincs összhang, a szerző a számára biztosított össz-ívszámon belül módosíthassa egy-egy tanulmány terjedelmét egy másik javára illetve terhére.

Mind a főszerkesztő Szabó Imre, mind a szerkesztő Nagy Lajos helyeselte ezt a javaslatot, mondván, hogy az egyes szakterületeknek adott összterjedelmen belül — amennyiben szükséges — változtatni lehet az egyes tanulmányok terhére illetve javára.

Végezetül Szabó Imre közölte, hogy a tanulmányoknak a szakszerkesztőkhöz való végső leadási határideje: 1975. szeptember 30.

Berecz Aranka

JOGIRODALOM

*Jogtörténeti tanulmányok**

A Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztálya még 1966-ban indította útjára a Jogtörténeti Tanulmányok „sorozatát", amelynek *harmadik* kötetét 1974-ben vehette kézbe az olvasó. A sorozat megindításakor még az volt a szerkesztők elképzelése, hogy a Tanulmányokban fórumlehetőséget biztosítanak e tudományterület kutatóinak, mert „a jogtörténeti kutatás fejlődését akadályozza a publikáció lehetőségének hiánya". A szerkesztő bizottság tagjainak (e sorozat bábáinak) szeme előtt elsősorban a csehszlovák jogtörténészek példája lebegett, náluk 1973-ban jelent meg — 400 oldal terjedelemben — a hasonló rendeltetésű sorozat (Právněhistoričke Studie) *tizenhetedik* kötete. Nálunk viszont az első kötetet követte ugyan (1968-ban) egy második, a harmadikra azonban már *hat* évet kellett várni: valamilyen — recenzens által csupán sejtett — ok miatt e harmadik kötet megjárta a kiadási kálvária jó néhány stációját, ezt tanúsítják a kötetben közölt jubileumi tanulmányok is. Világosan kitűnik ezekből, hogy a magyar könyvnyomtatás jubileumi (500.) évének *táján* megjelentetett jelen kötet kiadása valamilyen okból 4—5 évet késett, sajnos, a szerkesztő 1972-ben aláírt előszavából — amelyben még 1973-as megjelenést ígér — nem lehet megtudni, hogy ennek mi volt az oka. Ez a megtorpanás azért is káros következményeket szül, mert fórumra továbbra is szüksége van minden kutatónak és a saját fórum hiánya több jogtörténészt indított (már eddig is) arra, hogy értékes mondanivalóját helytörténeti kiadványokban tegye közzé. Ez ugyan — recenzens megítélése szerint — nyeresége az ilyen kiadványoknak, de veszteség a jogi kultúra mostani munkásai számára, akik csak ritkán szerezhetnek tudomást az egyes megyék kiadványaiban közölt jogtörténeti eseményekről. Recenzens első kívánsága ezért nem lehet más, mint az, hogy ez a III. kötet ne egy sokat ígérő kezdeményezés agóniájának látványos mozzanata, hanem az egész jogtudomány számára mondanivalót hordozó kiadványsorozat megizmosodásának első tanúsága legyen.

A kötet — leszámítva a tájékozódást megkönnyítő előszót és a négy-nyelvű tartalomjegyzéket — négy önálló részre oszlik: a Tanácsköztársaság államának és jogának egyes problémáit elemző négy tanulmányt három olyan követi, amelynek szerzői a felszabadulást követő évek egyik-másik államtörténeti jelentőségű problémáját teszik kutatói górcső alá. A kötet III. (egyben legizgalmasabb) része nyolc — eltérő témákkal foglal-

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 290 old. *Szerk.:* Csizmadia Andor.

kozó — tanulmányt fog egységbe, ezek írói az első magyar törvénykönyv keletkezési körülményeitől (tehát a XI. sz. elejétől) kezdve a pozsonyi tudományegyetem felállításáig (1914) tartó kilenc évszázad számos érdekes állam-, illetve jogtörténeti problémáját, vagy jogi kultúránk egyik-másik kiemelkedő személyiségét (esetleg forrását) mutatják be. Végül három szerző rövid tájékoztatást nyújt a csehszlovák jogtörténeti irodalom újabb terméséről, a jugoszláviai kutatómunkáról, illetve a magyar jogtörténettudomány 1969—1971 közötti eredményeiről.

„Alkotmány és államszervezet a Magyar Tanácsköztársaságban" címet adott tanulmányának Bihari Ottó, akinek már a kiindulási pontja is érdekes és újszerű. Fejtegetéseit ugyanis azzal a helyes (de eddig nem eléggé hangsúlyozott) judíciummal kezdi, hogy hazánkban az államhatalmi tevékenység gyakorlását egy olyan új, addig még nem (vagy éppen csak hogy) létezett szervezet vette át, amelynek akkor még nem voltak elég erős gyakorlati, illetve elméleti hazai hagyományai. A hatalom megszerzése után tehát előbb az állami mechanizmus egyes elemeit kellett kiépíteni és csak ezután kerülhetett arra sor, hogy a tanácsok mindenütt hatalmi szervekké válhassanak. Magyarországon így teljesen más volt a kiindulási alap, mint Oroszországban, ahol a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme *előtt* már nemcsak a helyi szovjetek működtek — néhol évtizedes *saját* tradícióra támaszkodva — hanem létrejött az újtípusú államhatalom országos centruma, a szovjetek összoroszországi kongresszusa is. Arra is helyesen mutat rá Bihari, hogy — éppen a történelmi helyzet és fejlődés eltérő volta miatt — a Magyar Tanácsköztársaság első dokumentumainak mondataiban érződik még a „régi nyelv" hatása, a régi államszervezeti és jogi koncepciók továbbélése. Kár, hogy a szerző nem viszi végig ezt a gondolatot, nem mutatja be, hogy milyen nehézségeket jelentett a Tanácsköztársaság számára a szovjet hagyományok *hiánya* (vagy gyér volta), valamint a meggyökeresedett liberális — esetenként polgári demokratikus vagy szociáldemokrata — illúziók és szólamok továbbélése. Helyette — a tőle megszokott színvonalassággal — ismerteti az ideiglenes, illetve végleges alkotmány egyes alapvető tételeit.

Pecze Ferenc „A Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlésének megválasztása" című tanulmányában gazdag irodalmi anyagra építve elsőbb a társadalmi forradalmak egyik alapkérdését, a főváros (a forradalmi centrum), valamint az ország többi része közötti viszonyt, az arányok megtartásának problematikáját elemzi. E kérdés nálunk is úgy dőlt el, hogy Budapestnek különleges szerep jutott a politikai hatalom gyakorlásában. Majd ismerteti Pecze a Tanácsköztársaság választójogi rendelkezéseit, számos (már publikált) forrás felhasználásával bemutatja: mikor és hogyan történt meg a SZTOGY küldötteinek megválasztása, miképpen harcolt a budapesti munkástanács szupremáciája (különleges helyzete) érvényesítéséért, a választási elv háttérbe szorításával az *ex offo*-tagság elismertetéséért. Vállalt célkitűzését Pecze Ferenc teljesítette, recenzens azonban a koncepcióval kapcsolatban kifogásolja, hogy a felhasznált irodalmi anyag jó része *túlságosan dokumentálttá* teszi a tanulmányt, a sorok közül ezért gyakran nehezen hámozható ki a szerző figyelemre méltó mondanivalója.

Schönwald Pál „Tervek a büntetőjog rendszerének átalakítására a Magyar Tanácsköztársaságban" című munkájában új forrásanyagra támaszkodva mutatja be, hogy a Tanácsköztársaság büntetőjogpolitikusai (többek között Engel József, az Igazságügyi Népbiztosság osztályvezetője) hogyan törekedtek a büntetési rendszer és a büntetőeljárás gyökeres megreformálására, továbbá azt, hogy miképpen vélték megvalósíthatónak a bűntettek elkövetésének megelőzését. Schönwald módszere: a korabeli nemzetközi büntetőjogi koncepciók áttekintése után megvizsgálja, hogy ezek milyen visszhangot keltettek 1919. március 21. előtt a magyar tudományos irodalomban. Majd ismerteti a budapesti Forradalmi Törvényszék mellett létrehozott kísérleti Kriminológiai Osztály szervezetét és bemutatja, hogy az osztály hogyan hajtotta végre feladatait. A munka legtartalmasabb részében Schönwald az Osztály két kitűnő képviselője (Engel József és Komor Imre) munkásságát mutatja be. Ők dolgozták ki „A társadalmi megelőzés és büntetés rendszeréről a közveszélyes és bűntettes egyénekkel szemben" elnevezésű jogszabálytervezetet. Az eredetileg 49 §-ból álló, de végső — átalakított — formájában 54 §-t tartalmazó tervezet büntető (anyagi és eljárási), valamint szervezeti megoldásokat egyaránt tervbe vesz és egyet kell érteni a tanulmány írójával: valóban igen magas színvonalú, progresszív tartalmú e projektum, olyan jogtörténeti forrás, amelynek egyes rendelkezései a ma jogásza számára is tanulságosak. Schönwald munkája egyben arra is tanúság, hogy — immár három évtizedes rendszeres, de gyakran „ünnepi" hazai kutatás ellenére — a forradalmi közelmúlt a jogtörténész számára is sok kincset rejteget még.

A Tanácsköztársaság előtt tisztelgő tanulmányok sorát Sík Ferenc „Jogi megtorlás a Tanácsköztársaság politikai szereplői ellen Magyarországon (1919—1921)" című munkája zárja le. A szerző tulajdonképpen csak adalékokat nyújt az olvasónak arról, hogy a Tanácsköztársaság egyes főszereplői (a proletárállam vezetői, a rendőrségi és államvédelmi apparátus tagjai; a bírák, vádbiztosok valamint gazdasági exponensek) ellen milyen jogi vagy jogon kívüli megtorlást alkalmazott a fehérterror. Az igazi főszereplők (a munkás-, paraszt- és katonatömegek) elleni megtorlás eszközeit, módszereit és ezek változásait a tanulmány szerzője természetesen nem tudhatja 14 oldalas munkájában bemutatni.

A jubileumi tanulmányok másik csoportjának szerzői (felszabadulásunk 25. évfordulójának tiszteletére) az új, demokratikus állam kialakulásának és megszilárdításának egyes kérdéseit elemzik munkáikban. Csizmadia Andor „Alkotmányfejlődés a felszabadulást követő években (1944—1949)" címmel összegezi eddigi gazdag kutatásainak eredményeit és munkájában (tankönyvszerű tömörséggel) bemutatja, hogy a régi államszervezet szétesése után a demokratikus erők hogyan vették kezükbe (helyi, majd országrésznyi és végül országos méretben is) a hatalom

gyakorlását, miképpen építették ki az új — és lényegét tekintve népi demokratikus — államszervezetet. Az időbeli és tematikai rendben haladó tárgyalás során szerző előbb a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944. dec. 3-i programnyilatkozatát elemzi, méltatja az Ideiglenes Nemzetgyűlés jelentőségét, az általa életre hívott Ideiglenes Nemzeti Kormány deklarációját, a Politikai Bizottság szerepét, majd áttekinti a helyi nemzeti bizottságok és az új alapokra helyezett községi, megyei testületi szervek tevékenységét. A népbíróságok felállítása, a hadsereg és belső karhatalom újjászervezésének méltatása után — történelmi jelentőségének megfelelően — elemzi a köztársaságról megalkotott 1946:I. törvénycikket. Több más állami szerv (pl. a Gazdasági Főtanács) szerepének méltatásán túl szerző megválaszol néhány elméleti jelentőségű kérdést is: milyen jellegű volt az ország államformája az 1946:I. tc. megalkotása előtti időszakban? milyen szerepe volt a hatalom gyakorlásában a kormánynak? melyik államtípushoz sorolhatjuk az 1944. decemberében létrejött új magyar államot? Csizmadia válasza: „az állam típusa még polgári vonásokat mutat", de „már kiindulás egy magasabb államtípus felé", tehát átmeneti jellegű. A fordulat évével — a társadalmi és gazdasági átalakulás következtében — azonban az állam szocialista típusúvá vált, amit jogilag az Alkotmány is lerögzített.

E tanulmányok csoportjában Gergely Ernő „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága" címmel értekezik arról, hogy miképpen jött létre a Politikai Bizottság? mi volt az eredeti juriszdikciója (és ez hogyan bővült-változott idők folyamán)? milyen szerepe volt a Nemzetgyűlést helyettesítő jogkörében? Ismerteti a bizottság ügyrendjét; bemutatja, hogy milyen szükségletek indították különféle szakbizottságok (így Mentelmi, valamint Földbirtok-politikai Bizottság) felállítására stb. Munkája II. Részében Gergely a Politikai Bizottság tevékenységét teszi mérlegre, recenzensnek azonban az a benyomása, hogy nem ad választ a problémák miértjeire és helyenként elsiklik jelenségek (valamint ebből adódó konklúziók) mellett. Megemlíti történetesen, hogy a PB fennállásának háromnegyed éve alatt mindössze *hétszer* ülésezett, ez — figyelembe véve e periódus hatalmas államépítési és társadalomformálási feladatait, a korszak mozgalmasságát — nagyon kevés. Szerző azonban adós marad a válasszal, munkájából nem lehet megtudni, hogy ennek mi lehetett az oka, az olvasó így legfeljebb találgathat: a pártok vezetői közötti gyakori megbeszélések, vagy a kormány gyorsabb és rugalmasabb tevékenysége állhat e jelenség hátterében? Ismerteti tanulmányában Gergely, hogy az ilyen ügyekben állásfoglalásra köteles Földbirtok-politikai Bizottsághoz mintegy 1000 mentesítési kérelem érkezett be, közülük a PB — három ülésen — megtárgyalt 496-ot. Mi lett a többi kérelem sorsa? Szerző hallgat erről. A munka értékelése során azonban kifogásolni lehet Gergely bizonyító módszereit is: kijelenti például, hogy a PB „munkájában szerepet játszottak bizonyos személyi érdekek is", lábjegyzetben viszont e judíciumát úgy dokumentálja, hogy „erre lehet példát találni a PB üléseinek jegyzőkönyveiben". Az olvasó bizonyára hiszékeny, ilyen esetben azonban talán mégis jobb, ha a szerző konkrét adatokkal dokumentálja állításait.

A harmadik — témazáró — felszabadulási tanulmányt Ruszoly József írta, címe („Első népi demokratikus választási törvényünk — 1945:VIII. tc. — létrejötte") teljes egészében visszatükrözi a munka tartalmát. Már a tanulmány lakonikus — és a témához illő — bevezetője is megragadó, elsősorban a kiindulási bázis célratörő megrajzolása miatt, ez a korrekt (és éppen ezért teljes egészében helytálló) kritikai megállapításokat sem nélkülözi. De Ruszoly alkotói módszere is elismerésre méltó: ismerteti, hogy az egyes politikai pártok programjaiban hogyan kaptak — e pártok politikai jellegének megfelelő — helyet a választójogi szabályozás alapkérdései; bemutatja a különféle tervezeteket (a kidolgozásukra ható tényezők gondos elemzésével együtt); a választójogi törvény megfoganásának, embrionális megizmosodásának, majd megszületésének körülményeit. Ennek során precízen elemzi, hogy az alapvető kérdésekben mi volt az egyes pártok álláspontja, végül milyen tényezők harcának eredményeképpen jött létre az 1945:VIII. tc. Ki kell emelni szerző alkotói gondosságát is: általa feltárt levéltári anyagokra, memoárokra, különféle naplókra és eddig megjelent művekre, továbbá korabeli újságcikkekre egyaránt támaszkodott, ha valamilyen nélkülözhetetlen építőkockát csak ilyen módon tudott meglelni.

Elismerve az eddig recenzált tanulmányok értékeit, a vállalkozás méltatójának mégis az a meggyőződése, hogy — *egészét tekintve* — a kötet legsikeresebb részét az a nyolc tanulmány alkotja, amelyet semmiféle tematikai egységbe nem lehetett összefogni. E munkák sorát Bertényi Iván nyitja meg „Városi polgárok az országbíró ítélőszéke előtt' című tanulmányával. Bertényi először összegezi a tárnoki szék kialakulására vonatkozó kutatások eddigi eredményeit: csak a XV. sz. második felében szilárdult meg a tárnoki szék — mint a királyi városi polgárok ügyeiben végső soron döntő bírói fórum — szervezete és juriszdikciója. A továbbiakban azt vizsgálja: ennek előtte milyen országos bíróság döntött e polgárok pereiben? Számos középkori oklevél adataira építve rendkívül színvonalas argumentáció során megállapítja, hogy 1375 előtt városi perekben az országbíró és a tárnokmester *párhuzamosan* ítélkezett; az 1375 és 1378 közötti rövid időszakban az országbíró — saját vezetése alatt — kívánta egységesíteni a városi polgárok feletti bíráskodás jogát; az 1379 utáni periódusban pedig fokozatosan visszaszorult az országbírói bíráskodás és kialakult (majd megszilárdult) a tárnoki szék. Bertényi munkájában sok a hipotetikus elem (ez elkerülhetetlen forrásszegény időszakok problémáinak boncolgatásánál), kutatói kérdései azonban jók, válaszai meggyőzőek, imponáló a bizonyítási anyaga és korrekt (szinte perrendtartásszerű) bizonyítási módszere is. Munkája középkori jogtörténetírásunk szép nyeresége.

Boros Lajos „Egy késői humanista római jogász: Lakner Kristóf" című tanulmánya egy négyszáz évvel ezelőtt élt soproni polgár életútját és tudományos tevé-

kenységét mutatja be. Lakner aranymívescsalád sarjaként 1571-ben született; Csepregen, Grazban és Padovában tanult (jogot) és 1603-ban már Sopron bírája volt, a XVII. sz. rendkívül mozgalmas első harmadában pedig több alkalommal (összesen 13 éven át) töltötte be szülővárosa polgármesteri tisztségét. Sokoldalú egyéniség volt: irodalompártoló társaságot hozott létre, kidolgozta egy mértékletességi egyesület (egyfajta korabeli antialkoholista liga) alapszabályait, politikusként képviselte és ügyesen, szívósan védte városa érdekeit stb. Irodalmi tevékenysége is imponálóan gazdag: morális és „filozófiai" művek mellett jogtudományi értekezéseket is írt, ezek közül legszámottevőbb az 1617-ben Frankfurtban megjelent „Quaestiones Justinianeae..." (rövidített) című munkája, amely az Institúciók magyarországi szerzőtől való *első* (és lényegében teljes) feldolgozása. Boros elemzi a könyv kiadásának körülményeit, szerkezetét és mindenütt rámutat a Lakner által használt forrásokra, művekre. Bemutatja Lakner módszerét is: egyszerűen és világosan fogalmazta meg kérdéseit és ezekre — jobbára az Institúciók szövegével — törekedett világos válaszokat adni. Boros az Inst. 1/VII. Tit. példáján („De lege Fufia Caninia sublata") be is mutatja, hogy az eredeti diszpozíciót hogyan dolgozza fel a jogtudós soproni polgár kérdések és válaszok szerint. E kitűnő tanulmány meggyőzően tanúsítja, hogy történelmünk sötétebb periódusaiban sem „szünetelt" hazánkban a jog tudományos szintű tanulmányozása (és oktatása), de azt is igazolja, hogy hazánk mindig termett olyan embereket, akik lépést tudtak tartani Európával a tudományok művelésében.

Csóka J. Lajos „Az első magyar törvénykönyv keletkezése" című tanulmányában — a Szent István dekrétumainak eredetiségéről folyt híres történeti vitához kapcsolódva — nem kisebb problémát kíván megoldani, mint azt, hogy ki állította össze az I. törvénykönyv artikulusait. Feltevése szerint Thancmar, a hildesheimi káptalani iskola volt vezetője, aki élete alkonyán — valamilyen ok miatt — arra kényszerült, hogy István udvarában települjön le. A másik kérdés, amelynek megválaszolására vállalkozik: milyen stiláris és tartalmi egyezések vannak az I. tvk. (és a szerző által szintén Thancmarnak tulajdonított Intelmek), valamint különböző zsinati döntések (elsősorban a 847-es és 852-es mainzi zsinat határozatai) között? Csóka argumentációja: Thancmar kiváló jogász volt, ismerte a kánonjogot (recenzens véleménye szerint ilyen ugyan még nem volt Gratianus előtt, de nem lehet vitatni, hogy az említett zsinatok döntéseit, valamint az ál-izidori kompilációt Th. ismer*hette*). Eddig meglehetősen ingatag a szerző hipotézise, a továbbiakban azonban igyekszik összefűzni a szálakat. Összehasonlítja a dekrétum előszavát, valamint egy — bizonyítottan Thancmar által írt — életrajzot és finom, rendkívül tetszetős argumentációjának végső konklúziója: Thancmar a törvénykönyv szerzője. Ha viszont ő a szerző — akkor másképpen kell datálni az I. István-féle törvényeket is. Csóka konklúziója: ezek olyan időpontban keletkezhettek csak, amikor Thancmar *már* Esztergomban volt (lehetett), tehát az Intelmek 1023-ban, az I. dekrétum artikulusai pedig 1024/25-ben készül*hettek* el. Recenzens benyomása szerint egy kicsit sok ebben a tanulmányban a hipotézis és az ezekre épülő judícium, a kötet szerkesztője mindenesetre szellemes, helyenként sodróan tetszetős és bizonyára élénk irodalmi vitát kavaró kitűnő tanulmánynak adott fórumot.

Kovács Kálmán „A burzsoá típusú kormány létrehozásáért vívott küzdelem Magyarországon (1847—1848)" című munkájában előbb azokat az elképzeléseket elemzi, amelyek — az államszervezet felépítésére és működésének alapelveire vonatkozóan — az utolsó rendi gyűlés eltérő színezetű politikai csoportosulásainak törekvéseiben (elsősorban azonban mégis az Ellenzéki Nyilatkozatban) nyertek megfogalmazást. Majd az 1848. március 14—17. közötti politikai események hatását teszi jogtörténészi bonckés alá, a továbbiakban pedig az úgynevezett „Ministeri Ideiglenes Országos Bizottmány" (MIOB) felállításának körülményeit és tevékenységének eredményeit vizsgálja. A tanulmány e részében szerző gazdag — bár publikált, de jogtörténeti kutató által eddig kellőképpen nem hasznosított — levéltári anyagra támaszkodva fontos adalékokat nyújt ahhoz a képhez, amelyet a forradalmi átalakulás eseményeiről történettudományunk eddig megrajzolt. Recenzens megítélése szerint a MIOB működésének elemzését adó oldalak alkotják a gondolatokban gazdag tanulmány legértékesebb részét. Kovács munkája végén bemutatja még azt is — a nála megszokott világos stílusban —, hogy a kamarilla mesterkedései ellenére a forradalmi megmozdulások hatására hogyan alakult az áprilisi szentesítés megtörténtéig a márciusi (törvény) javaslatok sorsa.

Nizsalovszky Endre, jogtudósaink doyen-je „Frank Ignác, a jogtörténeti iskola — és a szabadságharc" című tanulmányában nagy szeretettel és kombattáns hevülettel értekezik a reformkori magyar jogtudomány tragikus sorsú (és sokat vitatott, de talán nem eléggé tanulmányozott) óriásról. Bevallása szerint erre több indítéka is volt: 1973-ban ünnepeltük (volna) Frank születésének 185. évfordulóját, 1970-ben pedig halálának 120. évfordulóját. A fő indítékot azonban mégis az adta, hogy Nizsalovszky — érdekes, bár talán vitatható — megítélése szerint „a reformkor eszmevilága a nagyobb időbeli távolság ellenére is sokkal közelebb áll hozzánk, mint a dualizmus koráé". Indok: a reformkor „a kivezető utat kereste a feudalizmus rendszeréből lelkesen, a tudomány fegyverével is felvértezve és elszántan", míg a dualizmus fő tendenciáját a konzerválásra törekvés, a stagnálás képezte. E kategorikus ítélet talán kissé summás (ezért nem teljesen igazságos), mindenesetre rokonszenvessé teszi az olvasó szemében a szerzőt, akinek mondatain átsüt Frank Ignác megbecsülése és — ez a megállapítás talán furcsának tűnhet egy mai tudós munkájának recenziójában — az iránta érzett szeretete. A mai hűvösebb (és egyben szenvtelenebb, szárazabb) tudományos írói stílushoz szokott olvasó szemében talán szokatlannak tűnik, hogy Frankot (mint oktatót és nevelőt) oly meleg szavakkal méltatja Nizsalovszky — még nyelvújítói erényeinek dicséretére is vannak mondatai. Frank életművének —

de főképp nagyszabású összegezésének, a „Közigazság törvénye Magyarországon" c. könyvének — méltatásában éppúgy egyet kell érteni a szerzővel, mint a Frankot ért politikai támadások megítélésében. Tanulmánya további részében Nizsalovszky finom pengevezetéssel elemzi Frank akadémiai székfoglalójának egyes tételeit (ezekben kívánta a korszerű — főleg hiteljogi koncepciókkal összeegyeztetni a magyar feudális magánjog néhány kardinális intézményét); bemutatja, hogy később — pl. az Országbírói Értekezleten, illetve az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokban — hogyan valósultak meg Frank elképzelései, végül tanulmánya utolsó részében megkísérli megcáfolni a Frank Ignácot ért (többnyire jogbölcseleti indíttatású) méltánytalannak érzett summás, elmarasztaló véleményeket. Nizsalovszky akadémikus tanulmányát jogtörténészeink bizonyára örömmel fogják fogadni, mert ismét segítséget nyújtott ahhoz, hogy politikai életünk és társadalomtudományunk egyik nagy pezsgési-forrási periódusát, a reformkort tisztábban láthassuk.

A kötet egyik legszebb gyöngyszeme 1973-ban elhunyt kitűnő tudósunk, Varga Endre „Magyarország bányabírósági szervezete (1686—1854)" című munkája (ennek — valamint Varga már megjelent egyéb műveinek méltatására recenzens e folyóirat hasábjain egy külön munkában kíván visszatérni).

Varga Sándor „A pozsonyi jogakadémia az abszolutizmus és dualizmus korában (1850—1914)" című tanulmányában értékes vázlatot ad arról, hogy a hazai jogi felsőoktatás egyik fontos műhelye hogyan fejlődött a régi Magyarország fennállásának utolsó időszakában. A munka szükségszerűen csak vázlat lehet, mert mindössze 14 oldalon csak így lehet bemutatni az akadémia több mint félévszázados történetének minden lényeges elemét. A szerző először is az 1848/49 utáni helyzetet és a magyarországi jogakadémiák részére kiadott „Ideiglenes Előírás"-t elemzi munkájában; bemutatja, hogy milyen tárgyakat oktattak és kik voltak a tanárok. Lényegében ez a módszere a későbbiekben is: rámutat, hogy mikor történtek lényeges változások az akadémia oktatómunkájában (1861, 1867, 1874); ismerteti a tanári karban bekövetkezett változásokat, helyenként elemzi a különböző reformok fonákságait, a szabályozás vagy a végrehajtás tökéletlenségét (és ennek okát) is. Varga értékes munkája szinte utalás arra, hogy hovatovább elérkezik az idő az egykori Magyarország jogi felsőoktatási intézményei történetének (egységes szempontok szerint történő) megírására.

A kötet sorrendben utolsó tanulmányát Vizkelety András írta „Adalékok a szepességi városok középkori jogtörténetéhez" címmel. E tanulmányban kitűnő munkát ismerhet meg az olvasó. A mű szerzője munkája első részében egy — általa megtalált és értékelt, eddig (csaknem egy évszázadon át) az Országos Széchényi Könyvtárban felfedezetlenül lappangó — kódex alapján a szepesi jog (Zipser Willkür) új, immár hetedik változatát mutatja be. Ezenkívül tájékoztat a lőcsei városi tanács egy 1472-es (a városi szolgák külön díjait rögzítő) határozatáról, valamint Hans Hebenstreyt kassai polgár 48 szakaszból álló didaktikai és morális értekezéséről, amelynek tárgya: hogyan viselkedjenek a tanácsurak a tanácsban. Vizkelety munkája első részében — rendkívül finom és meggyőző okfejtéssel, kitűnő filológusi felkészültséggel — a Zipser Willkür eddig ismert változataival veti össze a most meglelt szöveget és úgy ítélik meg, hogy az új szövegvariáns Lőcsén (1516 után) került leírásra és legközelebbi „rokona" az 1540-es (lőcsei) pergamenkézirat. Rendkívül színes az 1404-ből datált Hebenstreyt-féle traktátus bemutatása is, ez olykor a mai olvasó számára is megszívlelendő (tehát ma is aktuális) tanácsokat ad, egyebek közt, amikor arra int, hogy „akit valamely ügyben a tanácsban megkérdeznek, ne beszéljen körülményesen a tárgyról..., hogy a többieknek ne szolgáljon bosszankodására" (37. art.) Vizkelety munkája (amely természetesen sem a Zipser Willkür, sem a Hebenstreyt-traktátus teljes anyagát nem tudja bemutatni, hanem csak ízelítőt ad) felkelti az olvasó kíváncsiságát a *teljes* anyag megismerésére — örömmel üdvözölnénk, ha szerző egy nagyobb tudományos vállalkozás keretében az érdeklődők valamennyi kérdésére választ adhatna.

A tanulmánykötet értékét növeli, hogy a szerkesztő (a jogtörténeti kérdések iránt érdeklődők tájékoztatására három rövid szemlecikknek is helyt adott. Leonard Bianchi arról ad képet, hogy az 1968 és 1971 között eltelt négy esztendőben milyen imponáló eredményeket értek a baráti Csehszlovákia jogtörténészei és eredményeikről mikor, hol és milyen formákban számoltak be. Pecze Ferenc viszont „Tallózás az utóbbi évek jugoszláviai jogtörténeti irodalmában" címmel ad kitűnő információkat nemcsak az utóbbi évek, hanem helyenként régebbi időszakok délszláv tudományos produktumairól. E szemlecikket olvasva legfeljebb azon töprenghet az olvasó, hogy vajon mikor kerül Budapesthez közelebb Belgrád vagy Zágráb és mikor fogjuk egymás munkásságát annyira megismerni, amint az jó szomszédokhoz méltó. A harmadik szemlecikket Vargyai Gyula írta „Jogtörténetírás Magyarországon (1969—1971)" címmel.

Befejezésül: a Jogtörténeti Tanulmányok eddig kiadott három kötete közül kimagaslóan e III. kötet a legsikerültebb. Nagy kárára lenne társadalomtudományunknak, ha ez a *rendszeresnek* induló sorozat decennális fórummá változna át, recenzens meggyőződése szerint szürkébbé, színtelenebbé válna jogtudományi irodalmunk. Nemcsak a jogtörténészek érdeke, hogy ez ne következzen be.

Hajdú Lajos

Антал Адам:

Правотворчество, источники права и оглашение нормативных актов

В декабре 1974 г. был издан в Венгрии указ Президиума НР об оглашении нормативных актов и об их вступлении в силу. Посредством анализа положений этого нормативного акта излагаются в статье актуальные проблемы и тенденции развития правотворчества, виды источников права и способы их оглашения, правомочия руководящих органов по толкованию нормативных актов, а также средства, способствующие познанию норм права. Достоинство нового урегулирования заключается в недвусмысленном определении нормативных актов более высокого ранга, которыми может быть урегулировано правовое положение граждан. Определен круг нормативных актов, которые должны быть оглашены в официальном органе «Мадьяр Кезлень» и в органах отдельных министерств и ведомств. Определен порядок согласования проектов нормативных актов в ходе их подготовки.

Иштван Херцег:

Универсальность в международном правотворчестве

Универсальные нормы международного права — это сложившиеся на основе координированной воли совокупности или по числу и весу подавляющего большинства государств нормы поведения, регуяирующие к отношения всей международной общности, осуществление которых обеспечивается потенциональной силой международной общности. Исторический процесс ведет к размножению универсальных международных норм и к возростанию их веса. Этот процесс однако ставит некоторые основные вопросы в отношении самого международного правотворчества. В статье автор ищет ответы на эти вопросы.

Петер Бардош—Цецилия Бардош—Отто Гуяш:

Исследования по анализу правовых казусов путем применения математического метода

Статья занимается некоторыми теоретическими и практическими проблемами одной из меньше всего разработанных отраслей правовой кибернетики, анализом принятия решений, осуществленного путем применения методов математики и вычислительной техники. Проблемы освещаются на конкретном примере, на основе опыта исследований, связанных с установлением суммы алиментов на иждивение детей путем применения вычислительных машин. Новшество этих исследований по сравнению с известным из литературы экспериментом Кнапна заключается в той особенной черте использованного математического аппарата и применены ахлгоритмов изучения, что этот математический метод обеспечивает возможность анализа и симуляции также правовых решений *интуитивного* характера (по большей части судебных решений).

Михай Вереш:

Охрана авторского права на художественные произведения, созданные путем применения вычислительных машин

Вычислительные машины сегодня применяются и для создания художественных произведений. На этом основании и в области авторского права ставится ряд вопросов: идет ли речь о художественных произведениях, а поскольку положительно ответим на этот вопрос, кто является их автором, а наконец, могут ли получить такие произведения охрану по авторскому праву. На эти вопросы в статье даны следующие ответы: произведение, созданное машиной, хотя и может быть признано творческим, так как критерии этого не установлены, однако, с точки зрения авторского права, несмотря на это, такие произведения не могут пользоваться охраной, так как не соответствуют дальнейшим условиям авторского права: в ходе создания произведения путем вычислительных машин вследствие большего количества случайных факторов возникает не произведение творческого человеческого труда. Авторское право охраняет творческий труд определенного лица, а в случае произведений, созданных применением вычислительных машин в отношении конкретного произведения отсутствует творческий человеческий труд.

Дердь Вадаш:

О некоторых вопросах разработки правого материала путем применения вычислительных машин

Автор занимается вопросами разработки правовых материалов путем применения вычислительных машин на основе опыта конкретных практических работ (в первую очередь вопросами тезаурирования). Излагаются в статье возможные — многосторонние и требовательные — цели такой разработки (как, например, восстановление формальных реляций — например, связанных с действием, исполнением и т. д. —, выделение и собрание их категорий; с другой стороны, разыск помощью титульных слов отдельных текстов нормативных актов или литературных источников и т. д.). — Занимается также трудностями, возникающими во связи с разработкой данных в области правовой терминологии, и специальными методами, служащими преодолению этих трудностей.

Шандор Дярмати:

Принятие риска и материальная ответственность руководителей сельскохозяйственных кооперативов

В правовой науке ведется дискуссия о понятии риска и о правовом урегулировании этого понятия. Система руководства сельскохозяйственными кооперативами основывается на диалектическом единстве коллективных и единоличных правомочий в области руководства; и коллективные решения получают личное отражение. В кругу кооперативных правоотношений между группами правоотношений по потреблению-накоплению (по разделению-участию) и правоотношений по ответственности в виде новой группы правоотношений в настоящее время сформируется область правоотношений по несению риска. Это первичная зона санкционирования, которая действует не на основе ответственности, путем объективных норм, а вторичным является ответственность руководителей. Несение риска руководителями и их материальная ответственность могут быть отграничены посредством степени виновности.

Antal Ádám:

Rechtssetzung, Rechtsquellen und die Promulgierung der Rechtsnormen

Im Dezember 1974 erschien in Ungarn die Gesetzesverordnung über die Promulgierung und das Inkrafttreten der Rechtsnormen. Der Artikel führt, die Bestimmungen dieser Rechtsnorm analysierend die aktuellen Probleme der Schaffung von Rechtsnormen und deren Entwicklungstendenzen vor, sowie die Arten der Recthsnormen und die Modalitäten ihrer Verkündigung, die Modalitäten der, in leitender Kompetenz möglishen Interprätierung von Rechtsnormen als auch die, die Enkenntnis der Rechtsnormen erleichterm den Mittel. Bedeutender Verdienst der neuen Regelung ist, dass sie eindeutig diese Rechtsnormen höheren Grades bestimmt, welche die Rechtslage der Staatsbürger regeln können. Der Kreis der Rechtsnormen, die im Amtsblatt der Regierung und der Fachministerien verkündet werden können wurde abgeschlossen. Es wurden auch die Erfordernisse für die Übereinstimmung bei der Vorbereitung von Rechtsnormen festgelegt.

István Herczeg:

Universalität im Völkerrecht

Die universellen Normen des Völkerrechts sind solche, aus koordiniertem Willen der Gesamtheit der Zahl und Gewicht nach überwiegenden Mehrheit zustandekommende Verhaltungsnormen, die die Verhältnisse der ganzen

internationalen Gemeinschaft berühnen und deren Verwirklichung die potentielle Macht der internationalen Gemeinschaft sichert. Der geschichtliche Entwicklungsgang tendiert zur Vermehrung und zur Stärkung ihres Gewichts.

Dieser Entwicklugsgang wirft aber in der internationalen Rechtsschaffung selbst einige grundlegende Fragen auf. Der Artikel versucht in der weiteren diese zu beantworten und behandelt eingehend die für notwendig erachtete Verfahrensreforme.

Péter Bárdos—Frau Péter Bárdos—Ottó Gulyás:

Untersuchungen für die Analyse von Rechtsfällen mit mathematischer Methode (Die Feststellung der Summe des Kindersunterhaltes mit Lehralgorithm)

Der Artikel beschäftigt sich mit einigen theoretischen und praktischen Fragen der Entscheidungsanalyse. Es wird im Artikel einer der am wenigsten ausgearbeiteten Zweige der Rechtskybernetik, die Entscheidungsanalyse durch mathematisch-rechentecnischer Methode behandelt. Die Probleme werden an einem konkreten Beispiel, an den Erfahrungen der Untersuchungen in Zusammenhang mit der Feststellung der Summe des Kindesunterhaltes durch Maschine dargelegt. Die Neuartigkeit dieser Untersuchungen verglichen mit dem — aus der Literatur wohlbekannten — Versuch von Knapp besteht in jener Eigenschaft des angewandten mathematischen Apparates, der Lehralgorytmen, das mit dieser mathematischen Methode auch die rechtlichen Enstcheidungen von intuitivem Charakter (hauptsächlich die richterlichen Entscheidungen) analysiert und simuliert werden können.

Mihály Veres:

Autorenrechtlicher Schutz der durch kybernetische Maschinen geschaffenen Werke

Die kybernetischen Maschinen werden heute auch zur Herstellung von künstkerischen Werken benutzt. Daraus ergeben sich auch für das Autorenrecht mehrere Fragen: ob diese künstlerischen Werke sind, und wenn ja, wer als ihr Autor betrachtet werden kann, schliesslich, ob diese Werke Autorenschutz geniessen können. Auf die gestellte Fragen gibt der Artikel folgende Antworten: das maschinelle Werk kann zwar als Kunstwerk betrachtet werden, da die Kriterien letzteren nicht festgesetzt sind. Aus dem Gesichspunkt des Autorenrechts kann ihnen trotzdem kein Schutz gewährt werden, da sie den weiteren Bedingungen des Autorenrechts nicht entsprechen: infolge der grossen zahl der eventuellen Faktoren bei der kybernetischen Kerstellung des Werkes entsteht nicht das Ergebnis menschlichem Geistes. Das Autorenrecht schützt den schaffenden Menschen, bei den kybernetischen Werken aber fehlt in Bezug auf das konkrete Werk die geistige menschliche Tätigkeit.

György Vadas:

Über einige Fragen der rechentechnischen Bearbeitung von Rechtsmaterialien

Autor befasst sich — aufgrund der Erfahrungen von konkreten praktischen Arbeiten — mit den (in erster Linie Tesaurus-bezogenen) Fragen der rechentechnischen Bearbeitung von Rechtsmaterialien. Er behandelt die möglichen Ziele einer derartigen — vielseitigen und anspruchsvollen — Barebeitung, (so z. B. die Rekonstruierung der formellen z. B. mit der Rechtskraft, der Durchführung usw. verbundenen Zusammenhänge von Rechtsmaterialien, der Aussonderung ihrer Kategorien, andererseits die Vergegenwärtigung von Rechtsnormen-Texten, literarischen Quellen mit Hilfe von Sach-Wörtern). Er berührt die aus dem Gesichtspunkte der Datenbearbeitung in Erscheinung tretende Schwierigkeiten der juristischen Terminologie und die, ihrer Überwindung dienenden speziellen Methoden.

Sándor Gyarmati:

Die Risiko-Übernahme und die materielle Verantwortung der Leiter in den LPG-s

In der Rechtswissenschaft wird der Begriff des Risikos und die Möglichkeit seiner rechtlichen Regelung diskutiert. Das System der LPG-Leitung gründet sich auf die dialektische Einheit der kollektiven und der persönlichen Leitungs-Kompetenz, auch die kollektiven Entscheidungen werden verpersönlicht.

Im Kreise der LPG-Rectsverhältnisse gestaltet sich jetzt unter den Rechtsverhältnis-Gruppen der Konsumption-Aufhäufung (Verteilung — Beteiligung) und der Verantwortung als neue Rechtsverhältnis-Gruppe das Gebiet der Rechtsverhältnisse der Risiko-Übernahme. Dies ist die primäre zone der Sanktionierung, die nicht auf der Grundlage der Verantwortlichkeit, im Wege objektiver Regeln wirkt. Sekundär dagegen ist die Haftung der Leiter. Die Risiko-Übernahme und die materielle Verantwortung der Leiter kann mittels eines strengeren Masses der Schuld abgegrenzt werden.

Antal Ádám:

Législation, sources de droit et la publication des règles juridiques

Le décret-loi concernant la publication et l'entrée en vigueur des regles juridiques a été publié au mois de décembre 1974 en Hongrie. Par la voie de l'analyse des dispositions de cette règle juridique expose les problèmes actuels et les tendences de développement de la législation, les types des sources de droit et les modes de la publication, les modes de l'explication des règles juridiques, qui peut être faite dans une compétence dirigeante, ainsi gue les moyens encourageant la connaissance des règles juridiques. Le mérite important du nouvel arrangement est le fait, qu'il a unanimément défini les règles juridiques de l'échelle plus haute, qui peuvent règler la position juridique des citoyens. Le circle des règles juridiques à publier dans le Bulletin Hongrios et aux feuilletons est clos. Le décret-loi a déterminé les exigences de vérification de la préparation des règles juridiques.

István Herczeg:

Universalité dans la législation internationale

Les normes universelles du droit international sont telles normes de conduite se formant de la volonté coordinée de l'ensemble ou de la grande majorité selon nombre et poids des États ,qui touchent les relations de la communauté internationale entière et leur prédominance est assuée par la force potentielle de la communauté internationale. Le proces historique se dirige vers l'augmentation des normes juridiques et l'accroissement de leur poids.

Mais ce procès soulève quelques questions fondamentales même dans la législation internationale elle-même. Par la suite l'étude cherche Ia réponse à ces questions.

Péter Bárdos—Mme Péter Bárdos —Ottó Gulyás:

Examens à l'analyse des litiges avec une méthode mathématique La fixation de la somme d'alimets d'enfant avec l'algorithme d'études

L'article s'occupe de certains problèmes théoriques et pratiques d'une branche des moins élaborées de la cybernétique juridique, de l'analyse de décision effectuée avec les méthodes mathématiques, de technique de calcul. Il expose

les problèmes à un exemple concret, sur la base des expériences des examens relatif à la fixation mécanique de la somme d'aliments d'enfant. En comparaison de l'expérience connue de la littérature de Knapp la modernité de ces examens réside à la propriété de l'appareil mathématique employé, de l'algorithme d'études, que même les décisions juridiques (en grande partie judiciaire) de caractère intuitif peuvent être analysées et simulées avec cette méthode mathématique.

Mihály Veres:

La protection du droit d'auteur des oeuvres artistiques produites par un computer

Aujourd'hui les computers sont employés même à la produktion des oeuvres artistiques. Ce fait pose plusieurs questions même pour le droit d'auteur: sont-elles des oeuvres artistiques et si oui, qui est leur auteur, et enfin ces oeuvres, peuvent-elles avoir une protection du droit d'auteur. A ces questions l'article les réponses suivantes: bien que l'oeuvre de machine puisse être considérée comme une création, parce que ses critères ne sont pas définis. Mais du point de vue du droit d'auteur ces oeuvres ne peuvent plus être protégées, parce qu'elles ne correspondent pas au conditions ultérieures du droit d'auteur: au cours de la produktion de l'oeuvre par computer à cause du grand nombre des facteurs aléatoires pas une concepcion humaine est produite. Le droit d'auteur protège l'homme créateur, mais chez oeuvres de computer c'est l'action intellectuelle humanie qui manque en ce qui concerne l'oeuvre concrète.

György Vadas:

De certaines questions de la transformation des mitières juridiques avec la technique de calcul

Sur la base des expériences des travaux concrets pratiques, l'auteur s'occupe des questions de la transformation des matières juridiques avec la technique de calcul (en premier lieu de rapport de thésaurus). Il écrit des buts possibles — de divers sens et exigeants — d'une telle transformation (comme par exemple la reconstruction des relations formelles des règles juridiques — p. e. en connexion avec l'exécution, vigueur, etc., — le rassemblement de ses categories; d'autre part l'évocation des textes de règles juridiques ou des sources littéraires à l'aide des mots d'objet; etc.). L'étude porte sur les difficultés de la terminologie juridique concernant la transformation des données et sur les méthodes particulières servant à combattre ces difficultés.

Sándor Gyarmati:

L'entreprise du risque et la responsabilité financière des dirigeants dans les collectivités de travail agricoles

Dans les sciences du droit, on discute l'idée du risque et la possibilité de sa réglementation juridique. Le système de la direction de la coopérative de production se base sur l'union dialectique de la juridiction directive corporative ou bien concentrée à une seule personne; les décisions corporatives sont aussi personnifiées.

Dans le cadre des statuts de la coopérative de production, entre les groupes des rapports juridiques de la consommation-accumulation (de la distribution-participation) et de la responsabilité, se forme à présent, comme nouveau groupe de rapports juridiques celui des régimes de l'entreprise des risques. C'est la zone primaire du sanctionnement, qui n'influe pas sur la base de la responsabilité, mais par des règles objectifs, et la zone secondaire est la responsabilité des dirigeants. L'entreprise du risque de la part des dirigeants et leur responsabilité pénale peut être limité par les taux plus graves de la culpabilité.

Antal Ádám:

Law-making, sources of law and promulgation of legal norms

A law-decree on the promulgation and coming into force of legal norms was published in Hungary in December, 1974. Starting from its analyses the paper presents contemporary problems and trends of law-making, types of legal sources and their promulgation, the directive interpretation of norms and the means promote their cognizance. A great merit of the new regulation is that it established unequivocally the circle of those rules which should provide for the legal position of the citizens.

The new law-decree delimited the circle of those norms which are to be gazetted in the Magyar Közlöny and in the official bulletins of the varions ministries. It established the requisites of harmonization in the preparation of new norms.

István Herczegh:

Universality in international law

Universal norms of international law are norms of behavior enacted by the coordinated will of the overwhelming majority by number and weight of the nations or of all nations, concerning the relations of the whole international community: enforced by the potential strenght of the international community.

History proceeds towards the growth in number and importance of universal international law norms. This trend presents some basic problems in international law-making. These basic problems are dealt in the paper in detail.

Péter Bárdos—Mrs. Péter Bárdos—Ottó Gulyás:

Researches on the analysis of legal cases by mathematical methods (Establishing child-maintenance by learning machines)

The paper deals with theoretical and practical problems of decision — analysis being one of the less elaborated branches of legal cybernetics. The problems are presented under the experiences of some researches made by computer establishing child maintenance. Compared to the well-known Knapp-experiment this presents something new, because with the learning machines legal (judicial) decisions of an intuitive type can be analyzed and simulated too.

Mihály Veres:

Copyright protection for computer made artistic productions

The computer's use for artistic production presents several problems for copyright. Are these products artistic; who is their author; are they under copyright? As no legal criteria for artistic product are established, computer products are qualifiable as artistic, but copyright protection is unavailable these products would not meet other requirements. Their production by the computer is not a human intellectual creation, as the number of casual factors is exceeding. Copyright is for the protection of creative human beings, and the creative intellectual activity is missing at the given computer product.

György Vadas:

On some problems of computer processing of legal materials

The Author, on the basis of field experiences deals with problems in computer processing of legal materials (esp. thesaurus problems). He presents some possible reasons of the legal data processing as the reconstruction of the formal aspect of the norms; categorisation, text-search by call-words, etc. Special attention is given to the problems of the processing of legal terminology and special methods applicable to their solution.

ÁRA: 8,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285 Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.3430 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

XXX. új évfolyam 7. szám Budapest, 1975. július

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

NAGY LÁSZLÓ:
A vállalat szerkezetében, vagy ellenőrzésében fúzió, koncentráció stb. folytán beállott változások és ezek hatása a dolgozók helyzetére 373

ABONYI GÉZA—TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ:
A struktúraváltozások hatása a munka- és társadalombiztosítási jogviszonyokra 387

KILÉNYI GÉZA:
A környezetvédelmi bírság 393

HARTAI LÁSZLÓ:
Új szakasz házassági vagyonjogunk modelljének fejlődésében 405

HLAVATHY ATTILA:
Individuális jogi magatartás — általános jogérvényesség 413

Szemle:

NAGY LAJOS:
A Jogi Könyvtárak Nemzetközi Szövetségének tevékenysége és a jogi információszolgáltatás 420

FEHÉR LENKE:
A francia börtönlázadásokról 421

Jogirodalom:

Berényi Sándor—Szatmári Lajos: Az államigazgatási személyzet képzése és továbbképzése a világ országaiban (ZOLTÁN EDIT) 423

Kovacsics József: Statisztika (HOÓZ ISTVÁN) ... 427

Tájékoztató az ELTE Jogi Továbbképző Intézet tanfolyamairól az 1975—76. tanévben 428

СОДЕРЖАНИЕ: *Ласло Надь:* Изменения в структуре или в контроле предприятия и их влияние на положение трудящихся. — *Геза Абони—Ласло Трочани:* Влияние структурных изменений на трудовые отношения и отношения по социальному страхованию. — *Геза Килени:* Штраф по охране окружающей среды. — *Ласло Хартаи:* Новый этап в развитии модели нашего брачного имущественного права. — *Аттила Хлавати:* Индивидуальное правовое поведение — общая действительность права. — *Обзор: Лайош Надь:* Деятельность Международной Ассоциации Юридических Библиотек и правовая информация. — *Ленке Фехер:* О французских тюремных бунтах. — *Юридическая литература:* Шандор Берени—Лайош Сатмари: Образование и повышение квалификации работников государственного управления в странах мира *(Эдит Золтан).* — Йожеф Ковачич: Статистика *(Иштван Хооз).* — Информация о курсах Института по повышению юридической квалификации при Будапештском Университете им. Лоранда Этвеша в течение учебного года 1975—76.

INHALT: *László Nagy:* Die in der Struktur oder in der Kontrolle der Unternehmen erfolgte Änderungen und deren Wirkung auf die Lage der Werktätigen. — *Géza Abonyi—László Trócsányi:* Die Wirkung der Strukturveränderungen auf die Arbeits- und Sozialversicherungsverhältnisse. — *Géza Kilényi:* Die Umweltschutzstrafe. — *László Hartai:* Die neue Phase in der Entwicklung unseres Modells der Ehegüterrechts. — *Attila Hlavathy:* Individuelles rechtliches Verhalten — allgemeine Rechtsgültigkeit. — *Rundschau: Lajos Nagy:* Die Tätigkeit der Internationalen Vereinigung der Juristischen Bibliotheken und die juristische Information. — *Lenke Fehér:* Über die französischen Kerkeraufstände. — *Rechtsliteratur:* Sándor Berényi—Lajos Szatmári: Die Ausbildung und die Fortbildung des Personals der Staatsverwaltung in den Ländern der Welt *(Edit Zoltán).* — József Kovacsics: Statistik *(István Hoóz).* — Information über die Kurse des Institute für Juristische Fortbildung der Budapester Universität im Studienjahr 1975—76.

SOMMAIRE: *László Nagy:* Les changements dans la structure ou le controle de l'entreprise et leurs effets à la situation des travailleurs. — *Géza Abonyi—László Trócsányi:* L'effet des changements dans la structure aux statuts de la sécurité sociale et de travail. — *Géza Kilényi:* L'amende de la protection d'ambiance. — *László Hartai:* Le nouveau passage au développement du modèle de notre régime de conventions matrimoniales. — *Attila Hlavathy:* Conduite juridique individuelle — légalité générale. — *Revue: Lajos Nagy:* L'action de l'Alliance Internationale des Bibliothèques Juridiques et l'information juridique. — *Lenke Fehér:* Des rébellions de prisons françaises. — *Littérature:* Sándor Berényi—Lajos Szatmári: La formation et le perfectionnement du personnel de l'administration aux pays du monde. *(Edit Zoltán)* — József Kovacsics: Statistique *(István Hoóz)* — Indicateur des cours de l'Institut de Perfectionnement Juridique de l'Université des Sciences Loránd Eötvös aux semestres des années 1975—76.

CONTENTS: *László Nagy:* Changes in the structure or control of the enterprises and its effect on worker's position. — *Géza Abonyi—László Trócsányi:* The influence of structural changes on labour and social security law relations. — *Géza Kilényi:* Environment — protection penalty. — *László Hartai:* New period in the development of our marital property law. — *Attila Hlavathy:* Individual legal behaviour — general validity of law. — *Review: Lajos Nagy:* The activity of the International Association of Law Libraries and legal information. — *Lenke Fehér:* On prison riots in France. — *Legal literature:* Sándor Berényi—Lajos Szatmári: Education and extension training for public administration staff in the World. (Edit Zoltán). — József Kovacsics: Statistics. (István Hoóz). — Programs at the Institute for Extension Training in Law ELTE for the academic year 975—76.

Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy a Jogtudományi Közlöny szerkesztője *Dr. Pap Tibor*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora, szerkesztőségi titkár *Dr. Vörös Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A szerkesztőség tagjai — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága megbízásából — *Dr. Benedek Ferenc*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense, *Dr. Horváth Tibor*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője, *Dr. Madarász Tibor*, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense, *Dr. Szentpéteri István*, a szegedi JATE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára.

E lapszám (XXX. új évfolyam 6.) szerzői: *Dr. Nagy László* egyetemi tanár (Szeged). — *Dr. Abonyi Géza*, a Budapesti Társadalombiztosítási Igazgatóság Jogügyi Főosztályának vezetője. — *Dr. Trócsányi László*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Kilényi Géza*, a Tanácsigazgatási Szervezési Intézet igazgató-helyettese. — *Dr. Hartai László*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Hlavathy Attila* a Budapesti X—XVII. ker. Ügyészség ügyésze. — *Dr. Nagy Lajos*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos csoportvezetője. — *Dr. Fehér Lenke*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos s. munkatársa. — *Dr. Zoltán Edit* tudományos kutató (ELTE). — *Dr. Hoóz István* tanszékvezető egyetemi tanár, tagozatvezető (Pécs)

XXX. új évfolyam 7. szám Budapest, 1975. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A vállalat szerkezetében, vagy ellenőrzésében fúzió, koncentráció, stb. folytán beállott változások, és ezek hatása a dolgozók helyzetére*

I.

A kongresszus II. témájával kapcsolatban 15 nemzeti referátum érkezett hozzám. [A 15 jelentés a következő országokból érkezett: Argentína (prof. Felix Manuel Woelflin, Santa Fe), Ausztria (Gerhard Klein — dr. Oswin Martinek, Wien), Finnország (Tenyo Kallio, Helsinki), Franciaország (prof. Jean Savatier, Poitiers), Hollandia (Mme E. Maijer, Amsterdam), Japán (prof. Toshio Yamaguchi, Tokyo), Lengyelország (prof. Jan Jonczyk, Wroclaw), Magyarország (Abonyi Géza — Trócsányi László, Budapest), Nagy-Britannia (prof. P. L. Davies, Warwick), Német Szövetségi Köztársaság (prof. Wolfgang Däubler, Bremen — Tübingen), Olaszország (prof. Aldo Cessari, Milano), Spanyolország (prof. Manuel Alonso Olea, Madrid), Svédország (Johan Lind, Lidingö), Szovjetunió (prof. Livsitz, Moszkva), Uruguay (prof. Americo Pla Rodriguez, Montevideo).]

A jelentések közül tizenkettő európai, egy ázsiai és kettő pedig dél-amerikai ország helyzetét ismerteti. Ebből viszont következik, hogy a fő referátum, amely a nemzeti jelentésekre van utalva, csak *részleges helyzetképet* tud adni és ebből eredően mind megállapításai, mind következtetései csak korlátozott érvénnyel bírhatnak.

Ez a helyzet már önmagában nehézzé teszi a főreferátum készítőjének helyzetét, ezt azonban még számos körülmény fokozza.

Maga a *téma rendkívül szétágazó,* szinte parttalan. Így a főreferátum készítőjét egyszerre két irányú veszély is fenyegeti. Túl nagy területet ölel fel, amely egy ilyen korlátozott terjedelem mellett az áttekintést, az érthetőséget veszélyezteti és ezzel nem ad kellő lehetőséget a vita kibontakozására. Ennek ellenére még mindig kimaradnak fontos problémák és mind a jelentés készítője, mind olvasója kielégítetlen marad, hiányérzete lesz.

A témánk tárgyát alkotó vállalati változások *különböző társadalmi rendszerű országokban, eltérő társadalmi és gazdasági körülmények között* mennek végbe. Ez viszont azt a veszélyt rejti magában, hogy a főreferátum a jogintézmények, jogi formák összehasonlítása során félrevezető, hamis képet ad, nem tudja az életben jelentkező valóságos mozgásokat és az általuk okozott problémákat bemutatni. De még az azonos társadalmi berendezkedésű országok esetében is rendkívül sok nehézséget okoz, hogy jogrendszerükben, jogintézményeikben, a különböző konfliktusok megoldásának elveiben rendkívül sok eltérés van. Elég talán ezzel kapcsolatban az angol jog és a nyugat-európai kontinentális jogok között akár a munkaviszony fenntartásával, akár a dolgozók részvételi jogával kapcsolatos koncepciók közötti különbségekre utalni.

Végül utalni kell arra is, hogy az egyes nemzeti jelentések *rendkívül eltérő jellegűek* mind a feldolgozás terjedelme, a téma határainak megvonása, mind pedig a részletesség szempontjából. Miután a főreferátumnak összehasonlítást kell adnia, ebből következik, hogy a jelentés tartalmának kialakításánál, határainak megvonásánál a nemzeti jelentések többségéhez kell igazodnia. Ez viszont arra vezet, hogy számos rendkívül értékes fejtegetés kimarad, a főreferátumban nem kaphat helyet. Ezzel kapcsolatban két ilyen jelentős témakört külön meg

* A 8. Nemzetközi Munkajogi és Szociálisjogi Kongresszus (Selva di Fasano, 1974. szeptember 16—20.) 2. napirendi pontjához készített főreferátum alapján *(Szerk.).*

szeretnék említeni. Az egyik: a vállalati fúziók, koncentrációk okainak és jogi szabályozásuknak bemutatása az NSZK nemzeti jelentésében, valamint az angol nemzeti jelentésben. A másik: a vállalat fogalmának, objektív és szubjektív oldalainak kifejtése, amely az olasz és a spanyol nemzeti jelentésben kapott kiemelkedő szerepet. Mindkét téma rendkívül csábító volt arra, hogy a főreferátum azokra kitérjen. De — úgy gondolom — hogy ezek bármelyike egy kongresszuson külön napirendi pontként szerepelhetne és tárgyalásuk messze meghaladná a főreferátumtól megkívánt kereteket.

Az eddig felhozottak természetesen nem adhatnak felmentést a főreferátum készítőjének munkája hiányosságaiért, pusztán érzékeltetni akarták azokat a nehézségeket, amelyek saját tudásának, ismereteinek korlátozottsága mellett közrehatottak abban, hogy a referátum számos fogyatékosságban szenved.

II.

Az előző fejtegetésekből már következik, hogy a főreferátum elkészítése során első feladat a tárgyalandó kérdések körének meghatározása, ill. körülhatárolása. Ezzel kapcsolatban elsősorban azzal kell foglalkozni, hogy *mely vállalati változásokat* vonjuk tárgyalásunk körébe. Ezt követőleg azt kell tisztáznunk, hogy mit értünk a *dolgozók munkaviszonyára való hatás* alatt.

1. Az első kérdésre adandó válasznál abból kell kiindulni, hogy témánk címe a *vállalat szerkezetében és ellenőrzésében bekövetkezett változásokat* jelöli meg és kiemeli, hogy különösképpen a fúziók és a koncentrációk okozta változásokra gondol. A cím meghatározása ezzel adott bizonyos irányítást. Jelezte, hogy a korunkra rendkívül jellemző és legnagyobb, legtömegesebb hatást kiváltó változások tárgyalása a cél. Látszólag tehát nincs nehéz dolgunk a változások körének meghatározásánál. Valójában azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. A gazdasági életben végbemenő alapvető mozgások rendkívül változatos formákban, igen összetetten fejtik ki hatásukat. A vállalat ellenőrzésében beállott változás gyakran eredményez belső strukturális változásokat, esetleg üzemeknek más vállalat részére való átadását, nem ritkán egy-egy üzemrész tartós vagy végleges leállítását, sőt esetleg az egész vállalat működésének megszüntetését. Egy-egy változás tehát olyan láncreakciót indíthat el, amelynek egyes elemei önállóan, egymástól független intézkedésként jelennek meg és fejtik ki hatásukat a dolgozók munkaviszonyára. Ebből mindjárt levonhatjuk azt a következtetést, hogy témánk tárgyalása során figyelemmel kell lennünk *mindazon változásokra,* amelyek ezeknek az alapvető gazdasági mozgásoknak nyomán létrejöhetnek és kihathatnak a dolgozók munkaviszonyára. Csak azokat mellőzhetjük, amelyek *nem* az előbb említett gazdasági mozgások következményeiként jönnek létre. Ilyen pl. a munkáltató halálának, ill. az öröklésnek a hatása. Problematikusabbak viszont a vállalat működésének időleges vagy végleges kényszerű megszüntetésével kapcsolatos esetek, pl. a csőd, kényszeregyezség, hatósági felszámolás. Ezek általában nem olyan közvetlen következményei a fúziós, koncentrációs folyamatnak, mint az előzőkben említett változások, de a tőkés gazdálkodási rend keretében e folyamatok *szokásos kísérő jelenségei* körébe tartoznak. Ezért célszerűnek látszik a tárgyalásuk.

A téma címe: a *„vállalat"* szerkezetében és ellenőrzésében bekövetkezett változásokról szól. Felmerül ezzel kapcsolatban az a kérdés, hogy a referátum keretében csak a jogi személyekkel foglalkozzunk-e vagy pedig azokkal az esetekkel is, amikor a *munkáltató nem jogi személy* (pl. egyéni cég, társas cég). Tekintettel a gazdasági élet összefonódottságára, a vállalati formák változásaira, az látszik helyesnek, ha a referátum keretében mind a jogi személyekre, mind a nem jogi személyekre vonatkozó változásokat tárgyaljuk.

Az elmondottakra figyelemmel a következőkben összefoglaljuk azokat a *változásokat,* amelyekre a főreferátum kitér. (Megjegyzem, hogy e csoportosítás nem lép fel semmiféle elméleti, rendszertani igénnyel. Pusztán azért készült, hogy a későbbiekben megkönnyítse a munkaviszonyra vonatkozó hatások vizsgálatát.) A témánkat érintő vállalati változások *öt nagy csoportba* sorolhatók:

a) Az első csoportba azok a változások tartoznak, amelyek a *vállalat tulajdonát nem érintik,* hanem csak a *vállalat belső helyzetében* eredményeznek változást. Ide sorolhatók: az átszervezés, racionalizálás — ideértve a létszámcsökkentést eredményező egyéb hasonló eseteket is, — a vállalat tevékenységének, céljának megváltoztatása — a vállalat székhelyének megváltozása, valamint a munkáltató állampolgárságának, ill. a vállalat bel- vagy külföldi jellegének megváltozása.

b) A második csoportot azok a változások alkotják, amelyek nyomán a *vállalat tevékenysége megszűnik.* Ide sorolhatók azok az esetek, amikor az egyéni munkáltató abbahagyja tevékenységét, a társas cég megszűnik, a vállalat egészben vagy részben felhagy a tevékenységével. (E körbe tartozik a munkáltató halála, amelyet azonban — mint jeleztem — nem fogok tárgyalni.)

c) A harmadik csoportot a *vállalat tulajdonában beállott változások* alkotják. Ide tartoznak a vállalat eladásának, átruházásának különböző esetei, a vállalatok fúziójának különböző formái, a vállalat átalakulása. (Ide sorolható az öröklés is, de — amint jeleztem — tárgyalását mellőzöm.) A felsorolt esetek egy része csak formájában jelent tulajdonváltozást, amikor pl. egy egyéni cég jogi személlyé vagy egy jogi személy más típusú jogi személlyé alakul át, de a válla-

lat tevékenysége változatlanul tovább folytatódik.

d) A negyedik csoportba azok az esetek sorolhatók, amelyek a *vállalat ellenőrzését, felügyeletét érintik.* Ezek közös jellemzője, hogy a *vállalat önálló jogi személy jellege nem szűnik meg.* Jogilag tehát tulajdonváltozás nem észlelhető. A vállalat azonban elhatározásaiban korlátozottá válik, ill. elhatározásait, döntéseit egy külső szerv befolyásolja. E közös jellemzőn belül az idetartozó esetek két alcsoportba sorolhatók. Az egyiket azok alkotják, amelyekben a vállalat *szerződés alapján* egy konszern, tröszt vagy egyéb szervezet tagjává válik. A másik alcsoportba azok az esetek tartoznak, amelyeknél a vállalat felügyeletét, ellenőrzését ellátó *szerv döntése,* esetleg *hatósági, államigazgatási intézkedés* folytán a vállalat felügyeletét, ellenőrzését ellátó szerv megváltozik, ill. felügyelet, ellenőrzés alá kerül. (E második alcsoport különösen a szocialista államokban fordul elő.)

e) Végül az utolsó csoportba azokat az eseteket kell sorolnunk, amelyeket talán legjobban *„rejtett változásoknak"* lehetne nevezni. Ezekben az esetekben *jogilag semminemű változás* nem észlelhető. A vállalat önálló jogi személy marad, semmiféle jogügylet nem jön létre a vállalat és más szerv vagy vállalat között. Ennek ellenére valójában a vállalat új befolyás alá kerül, eddigi helyzete megváltozik, ennek azonban jogi vetülete nincsen. Az ilyen esetek köre rendkívül tág. Lényegük, hogy az ellenőrzés, felügyelet lényegében gazdasági eszközökön alapul és végrehajtása is ilyen síkon megy végbe. (Ide kell sorolni a vállalat részvényei egy részének megszerzése útján létrejött ellenőrzést is, mert itt jogi formában csak az egyes részvények eladása, ill. vétele bonyolódik le, az egész vállalatot érintő jogügylet nem jön létre.)

2. Témánk keretében a most említett vállalati változásoknak a *munkaviszonyokra való hatását* kell vizsgálni. A munkaviszonyokra való hatásnak két fő iránya lehet. Egyrészt érinthetik az *egyéni munkaviszonyokat,* másrészt módosulást hozhatnak a *kollektív munkaviszonyok* körében is. Úgy gondolom, hogy a főreferátum keretében mindkettővel foglalkozni kell.

Ami az *egyéni munkaviszonyokat* illeti, ezeknél a változás két irányban fejthet ki hatást. Egyrészt érintheti magát a *munkaviszony létét, fenntartását.* Másrészt hatással lehet a *munkaviszony tartalmára,* módosíthatja a munkaviszonyból eredő jogokat, kötelezettségeket. Mindkét irányú hatással foglalkoznunk kell a főreferátum keretében. Ennél azonban két irányban is korlátokat kell felállítanunk.

Az egyes országok munkajogi szabályai számos esetben mind elveiben, mind részleteiben eltérően rendezik a munkaviszony megszűnésének, ill. a munkaviszony tartalmának, az ebből eredő jogoknak és kötelezettségeknek a szabályait. A főreferátumnak *nem* lehet célja az egyéni munkaviszonyokra vonatkozó szabályok *általános összehasonlító* tárgyalása. Témánk keretében azt kell vizsgálnunk, hogy a vállalati változásokkal kapcsolatban mennyiben jelentkeznek az általános szabályoktól eltérések, ill. az általános szabályok ezekre az esetekre megfelelőek-e. Referátumom keretében is csak e kérdéseket fogom tárgyalni.

A vállalati változásoknak a munkaviszony tartalmát érintő hatása rendkívül *sokféle* lehet és igen *sok részletkérdést* vethet fel. A nemzeti jelentések ezek közül számosat bemutatnak, részletesen kifejtenek. Úgy gondolom, hogy a fő referátum feladata az *alapvető tendenciák* kiemelése. Erre tekintettel meg kell elégednem általában annak regisztrálásával, hogy a változásnak van-e hatása az egyéni munkaviszony tartalmára és nem foglalkozhatom azzal, hogy ez miben és milyen módon jelentkezik. Ezért bár fájó szívvel, de mellőznöm kell a részletkérdésekre vonatkozó értékes fejtegetéseket.

Az egyéni munkaviszonyokhoz kapcsolódnak a *társadalombiztosítási jogosultságok* is. A vállalati változások hatással lehetnek erre is. Felvetődik azért a kérdés, hogy a főreferátum vonja-e be a társadalombiztosítási jogosultság kérdését tárgyalása körébe. Úgy ítélem meg, hogy helyesebbnek látszik e *témakör mellőzése.* Egyrészt a nemzeti jelentések egy része e témakörrel egyáltalában nem, vagy pedig csak nagyon szűkszavúan foglalkozik. Ezért kevés alapot nyújtanak ahhoz, hogy a főreferátum általános képet tudjon adni. Másrészt viszont a társadalombiztosítás kérdésével részletesen foglalkozó jelentések (pl. a magyar nemzeti jelentés) bemutatták, hogy e területen is felvetődhet számos elméleti és gyakorlati probléma. Ezek kifejtése, részletes tárgyalása viszont egy külön napirendi pontot kívánna. Ezért látszik helyesnek, ha lemondunk arról, hogy a társadalombiztosítás kérdései a főreferátumban szerepeljenek.

Ami a *kollektív munkaviszonyokat* illeti, a vállalati változások hatása itt is több irányban hozhat módosulást. Ezek közül a leglényegesebbek a *szakszervezetekkel* való kapcsolat alakulása, a *kollektív szerződések* módosulásai, továbbá a *dolgozók részvételi jogát,* ill. az ennek alapján működő testületek működését érintő változások és végül a dolgozók részére létrehozott *vállalati alapok* sorsa. A nemzeti jelentések is e témákat érintik. A főreferátum keretében is ezeket fogom tárgyalni. Természetesen a kollektív munkaviszonyok tárgyalására is vonatkoznak azok a megjegyzések, amelyeket az egyéni munkaviszonyokkal kapcsolatban megtettem. Nem fogom ismertetni az általános szabályokat, hanem csak a vállalati változás következtében jelentkező eltérést. Nem térek ki itt sem a nemzeti jelentésekben feltüntetett — az adott ország gyakorlata szempontjából fontos — részletkérdésekre.

3. Témánk a vállalatok szervezetében, ellenőrzésében beállott változásoknak a munkaviszonyokra vonatkozó hatását tárgyalja. Az előzőkben érintettem, hogy e körbe milyen kérdésekre kíván a főreferátum kitérni. Úgy gondo-

lom azonban, hogy nem tennénk eleget a feladatunknak, ha megelégednénk azzal, hogy csak a vállalati változásoknak az egyéni és a kollektív munkaviszonyokra való hatását tárgyaljuk meg. Feltétlenül vizsgálódásunk körébe kell vonni azokat a szabályokat, intézkedéseket, fellépéseket is, amelyek célja a *vállalati változások befolyásolása,* főképpen a dolgozók foglalkoztatását, munkaviszonyát érintő *kedvezőtlen hatások megelőzése, kiküszöbölése.* A nemzeti jelentések egy része a kérdésre részletesen kitér és felhívja a figyelmet az e területen szükséges előrehaladásra. Ezért a főreferátum keretében a témát is tárgyalni fogom.

4. Az előző fejtegetésekre figyelemmel a főreferátum keretében a következő kérdésekkel foglalkozom: *a)* a vállalati változások befolyásolását, kedvezőtlen hatásuk megelőző, csökkentő intézkedések; *b)* a vállalati változások hatása az egyéni munkaviszonyok fennmaradására és a munkaviszonyok tartalmára; *c)* a vállalati változások hatása a kollektív jogokra és ezen belül a kollektív szerződésre, — a dolgozók részvételi jogaira, — a dolgozók szociális céljait szolgáló alapokra — és a szakszervezetekkel való kapcsolatra; *d)* végül az előzőkből levonható néhány következtetésre fogok röviden kitérni.

III.

1. A vállalatok struktúrájában, tulajdonában, ellenőrzésében bekövetkező változások általában hatással vannak a dolgozók munkaviszonyának fennmaradására, tartalmára. E körülményre tekintettel az országok jelentős részében törekvés mutatkozik e változások kisebb-nagyobb mértékű *befolyásolására, ellenőrzés alá vonására,* ill. a dolgozókat érintő *következményeinek megelőzésére, csökkentésére.* Ezek a következőkre irányulnak: — a tervezett változtatás — beleértve munkaügyi vonatkozású hatásait is — *előzetes ismertetése, megtárgyalása* a dolgozókkal, ill. az őket képviselő szervekkel; — az illetékes állami szervekhez történő *bejelentés,* ill. ezek jóváhagyása; — az érintett *dolgozók kiválasztása kritériumainak* meghatározása, és végül — az érintett dolgozók számára az általános munkajogi szabályban foglaltakon túlmenő *kedvezmények* megállapítása.

E kérdéssel kapcsolatban ki kell térni a *szocialista országok* helyzetére. Ezekben az országokban a gazdasági élet mozgásának fő irányait a népgazdasági terv határozza meg. A terv megvalósítását kell szolgálni a vállalati változásoknak is. Ilyen módon a vállalati változások alapvető kereteit a népgazdasági terv és az ennek végrehajtását szolgáló intézkedések, közgazdasági befolyásoló eszközök határozzák meg. Ezek viszont magukban foglalják a munkaügyi vonatkozású hatásokat is. Ezek tehát a tervezett változtatás előtt minden esetben már eleve mérlegelésre kerülnek.

2. Az országok jelentős részében a jogszabály előírja a *dolgozók szervezeteinek közreműködését* a vállalat életében bekövetkező lényeges változások, létszámcsökkentés, racionalizálás, üzemleállítás, tulajdonváltozás, fúzió stb.) esetére. A közreműködés részben a *szakszervezetet,* ill. annak vállalati szervét illeti meg (ez a helyzet a szocialista államokban), *részben a dolgozók részvételi jogainak* gyakorlása során alakított testületi szervek (pl. üzemi tanács, gazdasági bizottság) keretében bonyolódik le (pl. Franciaországban, Hollandiában, NSZK-ban, Ausztriában). Ide sorolható a felügyelő bizottságban való részvétel is (NSZK). Japánban a vállalati vezetés és a dolgozók képviselete közötti *konzultációk* keretében történik a tervezett változtatások megtárgyalása. Egyes országokban — pl. Franciaország, Svédország — *szakmai,* ill. *országos* szinten is működnek ilyen feladattal *paritásos bizottságok.*

Ennek az irányzatnak az *erősödését* lehet megfigyelni. Ebben igen jelentős szerepe van a szakszervezeteknek. Ezt jelzi egyrészt az, hogy egyes országokban a gyakorlatban a jogszabályi rendelkezésen túlmenő hatáskört biztosítanak az üzemi tanácsnak (pl. Hollandia), másrészt a kollektív szerződések a jogi szabályozás kiegészítéseként az üzemi tanács hatáskörét növelve a munkáltató számára további kötelezettségeket írnak elő (pl. Franciaország, Finnország, Olaszország).

A most említett esetekben a szakszervezeteket, ill. a dolgozók testületeit megillető jogok tartalma rendkívül eltérő. Az egyszerű tájékoztatástól, véleménykikéréstől az egyetértésig terjed. Így pl. a *szakszervezet* vállalati szervének *egyetértése* szükséges a változás miatt szükséges munkaügyi vonatkozású intézkedésekhez, pl. létszámcsökkentés, dolgozók átcsoportosítása (ez a helyzet a szocialista országokban.); *tájékoztatni* kell az *üzemi tanácsot* és véleményét kell kérni (Franciaország, Olaszország, Hollandia, NSZK, Ausztria) létszámcsökkentés előtt, ill. a jogszabályban vagy a kollektív szerződésben meghatározott más esetekben (pl. üzem bezárás, termelés lényeges csökkentése, lényeges szervezeti változás, üzem áthelyezés, egyesülés); ott, ahol a dolgozók képviselői részt vesznek a *vállalati felügyelőbizottságban* — pl. NSZK —, ennek tárgyalása is módot ad a tájékoztatásra, ill. a vélemények kifejtésére.

Egyes országokban — pl. Franciaország — hosszabb előzetes határidőt kötnek ki az átszervezés megkezdése előtt az üzemi tanáccsal való konzultálásra (pl. Franciaország), sőt a felmondás megkezdésére is (pl. Franciaország, Olaszország), Finnországban a racionalizálási tevékenységre tervet kell készíteni, amelyet megvalósítás előtt meg kell tanácskozni a termelési bizottsággal, a végrehajtásra egy — a vállalat és a dolgozók megbízottaiból álló — bizottságot kell kinevezni.

Az előbb említett *konzultációkon megtárgyalandó kérdések* lényegében három lényeges körre irányulnak: a létszámcsökkentés megelő-

zése érdekében szükséges teendőkre; az elküldendő, átcsoportosítandó dolgozók kiválasztásának elveire; a dolgozókat sújtó hátrányok kiküszöbölése, csökkentése érdekében szükséges intézkedésekre. Ez utóbbi keretében egyes országokban *üzemi megállapodást* lehet kötni (Ausztria), ill. a vállalatnak az üzemi tanáccsal szociális tervet kell meghatároznia (NSZK).

E kérdéssel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy egyes nemzeti jelentések (NSZK, francia) rámutatnak, hogy a dolgozók a *részvételi jogok gyakorlása* során csak *igen kevés esetben* és akkor is csak *rendkívül közvetetten* tudnak hatást gyakorolni a vállalati változásokra. Amint az NSZK jelentése megállapítja, a dolgozók „általában a tárgyai idegen elhatározásoknak, amelyek őket létükben érintik". Két irányban pedig lényegében hiányzik a dolgozók részvételi jogainak gyakorlása során kifejthető befolyásolás.

Az egyik a konszernek, holdingok és egyéb olyan — a vállalatot befolyásoló irányító — szervezetek, amelyek tekintetében az érintett vállalat dolgozói semmiféle részvételi jogot nem gyakorolhatnak. Sőt ezek gyakran nem lévén jogi személyek, általában hiányzik működésükkel kapcsolatban a dolgozók részvételi jogának gyakorlása. A másik a multinacionális vállalatok köre. Ezek tekintetében nemcsak a részvételi jog gyakorlása korlátozott, ill. hiányzik, de adott esetben az egyes államok szabályainak érvényesülése is problematikus.

3. Ami az *állami szervekhez történő bejelentést* illeti, a kép igen változatos. Így pl. az országok egy részében a fúzió, ill. azok meghatározott köre előzetes állami jóváhagyás alá tartozik. Ez azonban részben csak törvényességi jellegű — pl. Finnországban — és nem célja a munkaviszonyok védelme. Angliában az állami döntésnél a „közérdek" figyelembevétele során a munkaügyi vonatkozású szempontok elvileg tekintetbe jönnének. Amint azonban az angol nemzeti jelentés rámutat, ennek a jogi eszköznek a szerepe általában igen gyenge, munkaügyi szempontból pedig teljesen jelentéktelen. Egyes országokban (pl. Svédország) bejelentés alá esik a termelés csökkentés. Bejelentés alá tartozik — az NSZK-ban — az üzem vagy részleg leállítása; több országban — pl. Svédország, Anglia, Franciaország — előzetes bejelentés alá tartozik a létszámcsökkentés.

A bejelentés felett általában a munkaügyi kérdésekkel foglalkozó *állami hatóságok* (pl. Munkaügyi Minisztérium, munkaügyi felügyelő) döntenek. Az NSZK-ban egy tripartit alapon — állami, munkáltatói és dolgozói képviselet részvételével — megalakított bizottság foglalkozik a bejelentéssel.

A jogszabályok a bejelentésre előzetes *határidőt* szabnak meg. Ez egy hó (pl. NSZK, Finnország), ill. a létszámcsökkentés mértékétől függ (pl. Anglia, Svédország).

4. Ami a leépítendő *dolgozók kiválasztásának kritériumait* illeti, ennek meghatározása különböző módon történik. Így van, ahol erről a jogszabály rendelkezik (pl. Szovjetunió, Argentína, Svédország); van, ahol a kollektív szerződések határozzák meg (pl. Olaszország, Hollandia); van, ahol a vállalat és az üzemi tanács (NSZK), ill. a vállalat az üzemi tanács és a dolgozók képviselőinek véleménye alapján (Franciaország); van, ahol a hatóság, amelyhez a bejelentést kell tenni (Hollandia).

Egyes országokban — Anglia, Ausztria — kritériumok hiányában felmondási vita esetén a bíró dönt a kiválasztás helyessége tekintetében.

A kiválasztás *kritériumai különbözők*, amelyek a legtöbbször együttesen nyernek alkalmazást. Pl. a vállalatnál töltött munkaviszony hossza (Olaszország, Argentína), életkor (Svédország), szociális helyzet (Olaszország, Finnország) stb. Egyes országokban — pl. Szovjetunió, Magyarország — a jogszabály meghatároz védett dolgozói kategóriákat, akik nem vagy csak meghatározott feltételek esetén kerülhetnek leépítésre.

5. Arra az esetre, ha a vállalati változás, ill. annak kedvezőtlen hatása nem kerülhető el, részben az állami szabályok, részben a kollektív szerződések az *általánosnál kedvezőbb szabályokat* állapítanak meg a *munkaviszony megszüntetése* tekintetében. Ezek fő vonásai a következőkben foglalhatók össze: a dolgozó, ha felmondtak neki és új munkahelyet talál, bármikor *szabadon kiléphet* anélkül, hogy elvesztené a felmondási illetményhez való jogát (Franciaország); a dolgozónak — a jogszabályban, ill. a kollektív szerződésben meghatározott feltételek esetén — *magasabb felmondási illetmény* (Franciaország) vagy különleges *végkielégítés* (Anglia) jár, a dolgozót megilletik egy külön *szociális tervben* meghatározott juttatások (NSZK); azt a dolgozót, aki életkora vagy más körülmény miatt nem tud elhelyezkedni, *állandó segély* illeti meg (Finnország); a leépített dolgozót *újraalkalmazásnál* előnyben kell részesíteni (Svédország); az előzőknél sokkal hatékonyabb egyes szocialista országoknak az a szabálya, amely szerint *a vállalat*, esetleg valamely állami szerv köteles a leépítésre kerülő dolgozók számára *új munkahelyről* gondoskodni.

IV.

A következőkben a vállalati változásoknak az egyéni munkaviszonyokra vonatkozó hatását tárgyaljuk. Ennél a II. rész *1.* pontjában adott csoportosítás sorrendjében fogok haladni.

1. Vizsgáljuk meg elsőként a vállalati belső változások hatását.

a) Általánosan érvényesülő szabályként megállapítható a nemzeti jelentésekből, hogy az *átszervezés*, a *racionalizálás, termeléscsökkentés elrendelése, létszámcsökkentés elhatározása* önmagában a dolgozó *munkaviszonyának megszűnését nem eredményezi*, de ezek nyomán sor kerülhet vagy szükségképpen sor kerül a

munkaviszony megszüntetésére. Így az átszervezés nyomán dolgozók feleslegessé válhatnak vagy azért, mert az átszervezés folytán a létszámot csökkenteni kívánják, vagy mert más képzettségű, gyakorlatú dolgozókra van szükség stb. Erre tekintettel a jogi szabályozás több irányú intézkedéssel igyekszik a dolgozókra a munkaviszony megszüntetéséből eredő hátrányokat csökkenteni. Ezeket a III. részben már ismertettem. Itt nem térek ki — amint már bevezetőben jeleztem — azokra az általános munkajogi szabályokra sem, amelyek az egyes országokban a felmondásokat vagy azok meghatározott körét a jogszabályban meghatározott indokokhoz, kellő indokhoz vagy méltányos indokhoz stb. kötik.

Az átszervezés, racionalizálás a *munkaviszonyok tartalmát nem érintik.* Szükségessé válhat ugyan az átszervezés nyomán munkakör stb. változás, ez azonban nem automatikusan következik be, hanem külön intézkedést — rendszerint a dolgozóval való megállapodást — igényel.

b) A *vállalat székhelyének megváltozása* önmagában *szintén nem érinti a munkaszerződések fennmaradását.*

Előfordulhat, hogy a székhely megváltozása a dolgozó *munkahelyének megváltozását* is maga után vonja. Ha a dolgozó a munkaszerződésben vállalta, hogy a munkahely változása esetén az új munkahelyen is folytatja változatlan feltételekkel a munkát, semmiféle változás nem történik. (Ausztria, Anglia.) Ha a dolgozó ilyen esetben megtagadja az új munkahelyen történő munkavégzést, ez a szerződés megszegését jelenti és a munkáltató elbocsáthatja (Anglia). Amennyiben azonban ilyen kikötés nem volt a munkaszerződésben, a dolgozó hozzájárulása kell a munkahely megváltoztatásához. Ha a dolgozó ezt megtagadja, erre tekintettel a munkáltató nem bocsáthatja el. Ha ezt mégis megteszi, a dolgozó a felmondási illetménynek megfelelő kártalanítást követelhet (Ausztria, Anglia, Olaszország). Bizonyos mértékig eltérő a helyzet Argentínában és Franciaországban. Argentínában a dolgozó köteles eleget tenni a munkahely-változtatásnak — szerződéses kikötés nélkül is —, ha az nem okoz anyagi vagy erkölcsi hátrányt. Ha azonban ilyen hátrány jelentkezik, a dolgozó kiléphet és kártérítést igényelhet. (Nem vonatkozik ez olyan foglalkozásokra — pl. építőipar —, ahol a munka jellege változó és a munkahely-változtatás kötelessége kifejezetten vagy hallgatólagosan ki van kötve) Franciaországban, ha a dolgozó érdekeit súlyosan érinti, megtagadhatja az új munkahelyen való munkavégzést és megilletik a felmondási illetmények. Egyéb esetben azonban, ha a munkavégzést megtagadja, úgy kell eljárni, mintha lemondott volna munkaviszonyáról.

A vállalat székhelyének megváltozása általában önmagában a fennálló *munkaszerződések tartalmát sem érinti.* Ez alól csak az a kivétel, ha a székhely áthelyezése folytán a vállalat más munkajogi szabályok hatálya alá kerül. Ez különösképpen államszövetségek (szövetséges államok) esetén fordulhat elő. Így pl. Ausztriában a mező- és erdőgazdaságra vonatkozó szabályok az egyes tartományokban eltérőek és így a vállalat székhelyének más tartományba helyezésével, megváltozhatnak a reá vonatkozó munkajogi szabályok is. Ha a székhely áthelyezése külföldre történik, már lényegesebb változásokat hozhat. Ennek a tárgyalására azonban nem térek ki, miután a nemzetközi munkajog számos olyan részletkérdését vetné fel, amelyek meghaladnák e referátum kereteit.

c) A vállalat *céljának, tevékenységének megváltozása* önmagában szintén *nem érinti a munkaviszonyok fennmaradását.* Természetesen a tevékenység változása eredményezhet létszámcsökkentést vagy a dolgozók összetételének megváltoztatását. Ez azonban már az átszervezés kategóriájába tartozik, amelyről az előzőkben beszéltünk. Ha tehát a tevékenység változásának ilyen következményei vannak, erre már az a) pontban tárgyaltak vonatkoznak.

A vállalat céljának, tevékenységének megváltozása önmagában a *munkaszerződések tartalmát sem érinti.* Lehet azonban ilyen irányú hatása két irányban is. Egyrészt lehetséges, hogy ez a változás a munkakörülmények megváltozását vonja maga után, a dolgozótól az eddigitől eltérő tevékenységet követel. Amennyiben ilyen lehetőségre a jogszabály vagy a munkaszerződés nem ad módot, a dolgozó azt nem köteles teljesíteni (Finnország, Argentína). A másik hatás az lehet, hogy a vállalat céljának, tevékenységének megváltoztatása folytán más munkajogi szabályok hatálya alá kerül (pl. Ausztria, Szovjetunió, Magyarország). Ez különösképpen ott fordulhat elő, ahol az egyes népgazdasági ágakra, iparágakra eltérő jogszabályok, kollektív szerződések vannak hatályban. Ezzel a kérdéssel a kollektív szerződésekkel kapcsolatban részletesebben foglalkozunk.

d) Ugyancsak *nem érinti* önmagában sem a munkaszerződések *fennállását,* sem a munkaszerződések *tartalmát* a munkáltató természetes személy *állampolgárságának megváltozása,* ill. a vállalat, jogi személy *belföldivé vagy külföldivé* válása.

2. A változások második csoportját azok az esetek alkotják, amelyek következtében a vállalat vagy egy részének működése véglegesen *megszűnik* vagy *tartósan szünetel.*

Amint már a bevezetőben jeleztem, a referátum keretében ezek közül csak azokat az eseteket tárgyalom, amelyek szoros kapcsolatban lehetnek a fúziókkal, a koncentrációs folyamattal.

a) Ha az *egyéni vállalat felhagy tevékenységével,* ez önmagában a munkaviszonyok fennállását nem érinti, azokat — az általános felmondási szabályoknak megfelelően — lehet megszüntetni. Hasonló a helyzet akkor is, ha a

munkáltató társas cég és tagjai meg kívánják szüntetni a társas viszonyuk alapjául szolgáló vállalati tevékenységet. Tehát a munkaviszonyokat fel kell mondaniok. Ha — akár az előbbi, akár az utóbbi esetben — nem így járnak el, a munkavállalók a jogszabálynak meg nem felelő munkaviszony megszüntetésre tekintettel kártérítést követelhetnek.

b) Ha a munkáltató *jogi személy felhagy a tevékenységével és megszűnik,* ez önmagában a munkaszerződéseket nem érinti, azokat az általános szabályokat megfelelően meg kell szüntetni. Eltérő a helyzet Finnországban és Argentínában, ahol a jogi személy megszűnése esetén hatályukat vesztik az általa megkötött munkaszerződések is. Az argentin jelentés kiemeli, hogy ilyen esetben a dolgozóknak joguk van kártérítésre, kivéve, ha a megszűnés erőhatalom következménye.

A vállalati tevékenység megszüntetésének felel meg üzemi szinten az *üzem vagy egy üzemrész leállítása.* Önmagában általában ez sem érinti a munkaszerződéseket, legfeljebb módot ad — az általános szabályok szerint — a felmondásukra. Egyes országokban — pl. Ausztriában — ez sem lesz hatályos, ha a dolgozóra szociális szempontból feltétlenül hátrányos lenne. Ez alól szűk körű kivételt találunk Ausztriában, ahol a jogszabály által meghatározott esetekben (pl. színház tartós bezárása hatósági rendelkezésre vagy sérülés miatt) a munkaszerződések hatályukat vesztik.

Eltérő a helyzet Finnországban, ahol ha a vállalat valamely üzemének tevékenységét megszünteti, az ez által kötött munkaszerződések megszűntnek minősülnek még akkor is, ha a vállalat többi üzemeit változatlanul fenntartja.

c) A *vállalat felszámolása* — ideértve a kényszerfelszámolást is — önmagában általában nem érinti a munkaviszonyokat, hanem csak módot ad a munkaviszonyok rendes felmondására. A finn szabályok ettől eltérően mind a munkáltató, mind a dolgozók részére módot adnak egy — az általános szabályoktól eltérő — 14 napos felmondásra. Ausztriában kényszerfelszámolás esetén a vállalatnak joga van felmondani, de csak a felszámolással megbízott személy, sőt egyes esetekben csak az illetékes hatóság hozzájárulásával. A dolgozó azonban csak a törvényes felmondási idő lejártával, ill. a szerződési idő elteltével szüntetheti meg a munkaviszonyt.

Angliában eltérő a helyzet a bíróság által elrendelt felszámolás esetére. Ilyenkor a felszámoló kinevezése automatikusan megszünteti a munkaszerződések hatályát. A dolgozóknak azonban joguk van az általános szabályok szerinti kártérítésre a munkaviszony idő előtti megszűnése miatt és az ún. leépítési végkielégítésre. Az első megszűnik vagy csökken, ha a felszámoló a dolgozóknak ajánlatot tesz a továbbfoglalkoztatásra. Az utóbbi ilyen ajánlat esetén sem szűnik meg, miután a felszámoló nem a társaság nevében jár el, tehát a dolgozóknak a munkáltató elleni igénye változatlanul fennáll.

Lényegében e körben kell említeni azt az — angol jelentésben említett — esetet is, amikor a magánszektorhoz tartozó kereskedelmi társaság esetében az általa kibocsátott kötvények tulajdonosai a visszafizetést veszélyeztetettnek látják és ezért vagyonkezelő kirendelését kezdeményezik. A bíróság, valamint a kötvénytulajdonosok által kinevezett és nevükben eljáró vagyonkezelő esetében a helyzet hasonló, mint a bíróság által elrendelt felszámolás esetén, míg ha a kötvénytulajdonosok által kinevezett vagyonkezelő a társaság nevében jár el, a helyzet azonos az önkéntes felszámolással. Eltérés annyiban van, hogy ha a társaság nevében eljáró vagyonkezelő a későbbiekben eladja a társaság vállalatát, ez automatikusan megszünteti a munkaszerződéseket. (A dolgozóknak ekkor joguk nyílik az ún. leépítési végkielégítésre.)

d) A *csődnyitás* általában a fennálló munkaszerződéseket nem érinti és nem módosítja tartalmukat. Számos országban azonban lehetőséget nyújt az általános szabályoktól eltérő, könnyebb felmondásra.

Eltérő a helyzet Argentínában, ahol a csődnyitás nem szünteti ugyan meg a munkaszerződéseket, de egy 60 napos függő helyzetet eredményez. Ha ez alatt nem határozzák el a vállalat tevékenységének folytatását, a munkaszerződések hatályukat vesztik, de fennmarad a dolgozók joga egy — a felmondás esetén járóval — azonos térítésre. Ha a vállalat folytatását határozzák el, a munkaszerződések azonnal felélednek és a dolgozóknak joguk van a munkabérükre még akkor is, ha a munka nem kezdődik meg azonnal. Ugyanezen törvény szerint a vállalat működése érdekében mód van a szervezet, a munkafeltételek megváltoztatására. Ha ez a dolgozóra sérelmes, kiléphet és joga van kártérítésre.

Szintén általános jellegűnek mondható az a szabály, amely szerint a dolgozók követelései — az egyes országok szabályai által meghatározott eltérő mértékben — a csődtömegből előnyös sorolást nyernek. E szabály Svédországban kiegészül azzal, hogy ha a csődtömeg nem tudja fedezni a dolgozók bérkövetelését, az állam fizeti ki — a jogszabályban meghatározott keretek között — a dolgozók követelését. Az állam a kifizetett összeg erejéig a csődtömeg hitelezője lesz.

3. A változások harmadik csoportjában azok az esetek alkotják, amelyeknél *a vállalat tulajdonában változás* áll be. Az országok nagy részében az az általános szabály érvényesül, hogy a vállalat tulajdonában beállott változás a *fennálló munkaviszonyokat nem érinti.* Az új tulajdonos belép a munkaviszonyba és az változatlanul folytatódik. A tulajdonos változás tehát önmagában nem szünteti meg a munkaviszonyokat és nem változtatja meg azok tar-

talmát. Más kérdés, hogy a tulajdonos változás okot adhat a munkavállaló, esetleg a munkáltató részére a munkaviszony megszüntetésére. A most említett általános szabály alól az egyes tulajdonosváltozási esetekkel kapcsolatban különböző kivételeket találunk. Ezekre a következőkben a részletes tárgyalás során kitérek.

a) A tulajdonváltozások közül a legnagyobb jelentősége a *fúziónak* van. Egyrészt azért, mert az esetek jelentős részében leépítéshez, ill. belső átszervezésekhez vezet és az érdekelt vállalatok dolgozóit széles körben érintik. Másrészt, mert napjainkban erőteljesen növekvő tendenciát mutat.

A fúzió két vagy több vállalat egyesülése. Ez lebonyolódhat olyan módon, hogy egy kivételével a többi vállalat feloszlik és követelései, tartozásai általános jogutódlás útján átszállnak az átvevő vállalatra, vagy úgy, hogy mindegyik egyesülő vállalat megszűnik és egy új vállalat keletkezik.

Az országok nagyobb részében az a szabály érvényesül, hogy a fúzió esetén a beolvadó vállalatok munkaviszonyai is átszállnak az átvevőre. Egyes országokban — pl. Finnország — azonban van olyan álláspont, amely szerint a munkaszerződés átszállásához szükséges a munkavállalók hozzájárulása is.

Eltérő a helyzet Angliában, ahol nem szállnak át jogszabálynál fogva a munkaszerződések. (Ez vonatkozik a fúziónak akár bíróság közbejöttével, akár anélkül történő lebonyolítására.) Ebben az esetben a törvényes eljárás az, ha a beolvadó munkáltató a megfelelő felmondási idővel megszünteti a dolgozóinak munkaszerződését. Az átvevő ezzel lehetőséget kap arra, hogy felajánlja a további foglalkoztatást. Ezt azonban a dolgozók nem kötelesek elfogadni. Ha a felmondás a megfelelő felmondási idő nélkül történt, a dolgozókat kártérítés illeti meg, ez azonban csökken, ha a beolvasztó vállalat ajánlatot tesz a dolgozók átvételére és a dolgozók ezt elfogadják vagy kellő indok nélkül elutasítják. Hasonló a helyzet az ún. leépítési végkielégítéssel is. Az angol gazdaság közületi szektora tekintetében az államosításról, valamint az államosított társaságok működésével kapcsolatos kérdésekről szóló törvények a részletek tekintetében az előbbi szabályoktól bizonyos eltéréseket hoztak létre. Ezek különösen két irányban jelentkeznek. Egyrészt előírják, hogy a beolvadó szervezet dolgozói vagy azok közül egyesek munkaviszonya a jogszabálynál fogva megszűnik a korábbi vállalattal és egyidejűleg a beolvasztó vállalat dolgozóivá válnak. Általában hasonló vagy egészében nem kedvezőtlenebb feltételek mellett, mint a korábbi munkaviszony. Másrészt részletesen és általában szélesebb körben rendelkeznek a károk és veszteségek megtérítéséről, mint az általános szabályok. A kártalanításoknak általában három típusát különböztetik meg: *a)* az átszervezési (újból való elhelyezkedést megkönnyítő) kártalanítást, amely 23—26 héten fizetendő a munkaviszonyban töltött idő hosszától függően; *b)* a hosszú időtartamon át fizetendő kártalanítást azok részére, akik a fúzió következtében elvesztik állásukat vagy munkabérük csökkent, ill. helyzetük rosszabbá vált, végül *c)* a nyugdíjkiegészítést azok részére, akiknek a fúzió folytán kisebb lett a nyugdíjuk annál, amely egyébként a fúzió nélkül megillette volna őket.

Egyes országokban (pl. Uruguay) nem egységes az álláspont. A nemzeti jelentésből kitűnőleg a többség azon az álláspontón van, hogy fúzió esetén a munkaszerződések átszállnak az új vállalatra, de vannak ezzel ellentétes nézetek is, amelyek szerint ilyen esetben a munkaviszonyok megszűnnek.

Most csak azzal foglalkozom, hogy önmagában a fúzió ténye a munkaviszonyok tekintetében milyen változásokat hoz létre. Nem térek ki azokra az esetekre, amikor a fúzió nyomán létszámcsökkentésre, üzem leállításra stb. kerül sor. Ezek már további önálló lépések (bár a fúzió következményei) és ezekre az előző 1—2. pontban foglaltak vonatkoznak, ill. azok a megkötések, amelyekről a III. részben szó volt.

b) A vállalatnak a tulajdonos által történő eladása esetére négyféle helyzettel találkozunk.

A legáltalánosabb az az álláspont, amely szerint a vevő — a jogszabály rendelkezésénél fogva — belép a fennálló munkaviszonyokba, tehát a munkaszerződések változatlanul fennmaradnak. Ebből az is következik, hogy ha az átvétel során egyes dolgozók munkaviszonyát meg kívánják szüntetni, erre csak akkor van mód, ha az általános felmondási szabályok erre lehetőséget adnak (pl. Olaszország, NSZK). Finnországban viszont a jogutód vállalat a munkaszerződést — az általános felmondási szabályoktól eltérően, minden külön ok közlése nélkül — tizennégy napos határidővel felmondhatja. (A korábbi tulajdonos azonban felelős a dolgozóval szemben azért a veszteségért, amely ebből kifolyólag érte.) Hasonló tizennégy napos rendkívüli felmondási lehetőség megilleti a dolgozót is. Az argentin szabályok szerint is megilleti a dolgozót a felmondás joga, de csak akkor, ha a tulajdonosváltozás a dolgozóra olyan kellemetlen, hogy a munkaviszony nem lenne folytatható. Ilyen esetben az átruházót és az átvevőt egyetemleg kérheti kötelezni kártérítés fizetésére.

Eltérő viszont a helyzet Angliában, ahol a vállalat eladása esetén a fennálló munkaviszonyok nem mennek át a vevőre. Tehát, ha a régi munkáltató nem kívánja a dolgozókat foglalkoztatni, fel kell mondania nekik. Ha az új tulajdonos a dolgozókat tovább szeretné foglalkoztatni, ezt felajánlhatja, de a dolgozók nem kötelesek ajánlatát elfogadni. Ha azonban elfogadják, új munkaviszony keletkezik. (Meg kell említeni, hogy — az angol szabályok szerint — ha az új tulajdonos felajánlja az azonos feltételek mellett való továbbfoglalkoztatást és azt a dolgozók indokolatlanul visszautasítják, ez az

ún. leépítési végkielégítés, ill. a régi tulajdonostól esetleg járó kártérítés csökkenését vagy elvesztését eredményezheti.) Hasonló a helyzet Svédországban is. Az átruházás önmagában nem viszi át a munkaviszonyokat az új tulajdonosra. Ha a változást a dolgozók tudomására hozzák (leggyakoribb módja a tevékenység folytatása ugyanazon munkásokkal), a régi tulajdonos felelőssége megszűnik. Ez alól a jogszabály, ill. a bírói gyakorlat bizonyos kivételeket tesz.

Az osztrák szabályok szerint — egyes dolgozói kategóriák — pl. háztulajdon körében foglalkoztatottak, meghatározott védelem alatt állók — kivételével a felek megegyezésétől függ, hogy a vevő a munkaviszonyok tekintetében is jogutód lesz-e.

Egyes országokban (pl. Uruguayban, Japánban) nem egyértelmű a helyzet. Van olyan álláspont, amely szerint a vállalat eladása nem vonja maga után a munkaszerződések átszállását a vevőre, kivéve, ha külön megállapodtak. Van viszont olyan álláspont, amely szerint a vétellel a munkaszerződések is átszállnak a vevőre. Ebben az esetben a dolgozó megszüntetheti a munkaviszonyt, ha nem akar az új munkáltatóval munkaviszonyban maradni.

c) Az *egyéni vállalatnak jogi személlyé való átalakulása* általában nem érinti a fennálló munkaviszonyokat. Itt is eltér azonban az angol szabályozás, amely ezt az esetet hasonlóan kezeli, mint a vállalat eladását, tehát a munkaviszonyok nem szállnak át a jogi személyre.

d) Ha *egy jogi személy más jellegű jogi személlyé alakul át,* ez a munkaviszonyok fennállását és tartalmát nem érinti, azok változatlanul átszállnak az új társaságra.

e) Nem érinti a munkaviszonyok fennállását a *vállalat államosítása, ill. állami vállalatnak magánkézbe adása* (Argentína, Japán, Olaszország, Uruguay). A dolgozót azonban — amint az uruguayi nemzeti jelentés rámutat — kellő indokoltság esetén megilleti a felmondás joga. Eltérő a helyzet Angliában, ahol — amint a fúzióval kapcsolatban már tárgyaltuk — az államosításról szóló törvények általában külön rendelkeznek a munkaviszonyok alakulásáról.

Eltérő helyzetet mutatnak be az — e témát érintő — nemzeti jelentések az államosításnak a *munkaviszony tartalmára* vonatkozó hatásáról. Egyes országokban — pl. Japán, Uruguay — az államosított vállalat dolgozóira az állami alkalmazottakra vonatkozó szabályokat kell alkalmazni. Ellenkező nézetet juttat kifejezésre az argentin jelentés, amely szerint az államosított vállalat dolgozóira továbbra is a korábbi szabályokat kell alkalmazni. Nyilván ezek az álláspontok irányadók — ellenkező előjellel — az állami vállalatok magánkézbe adása esetére is.

4. A változások következő csoportjába azokat az eseteket soroltuk, amelyek *nem érintik a vállalat belső szervezetét és jogi önállóságát,* de bizonyos függő helyzetet hoznak létre, ill. az addigit megváltoztatják. Ezen belül két alcsoportot különböztettünk meg. Az egyik esetében a változás a vállalat által kötött valamilyen megállapodáson alapul, a másik esetében a vállalat felügyeletét, ellenőrzését ellátó szerv döntése, esetleg hatósági, államigazgatási intézkedés a változás alapja.

Az e csoportba tartozó esetek a *munkaszerződések fennállását* önmagukban nem érintik. (Más kérdés, hogy ennek nyomán létrejöhetnek szervezeti változások, racionalizálás stb., amelyek nyomán megszüntetnek munkaviszonyokat, de ezek olyan további, lényegében új intézkedések, amelyekre az előző 1—3. pontokban foglaltak valamelyike fog vonatkozni.) A *munkaszerződések tartalmát* általában szintén nem érintik a felügyeletben, ellenőrzésben beállott változások. Itt azonban már adódhatnak kivételek. Így előfordulhat — pl. a Szovjetunióban, Magyarországon —, hogy azáltal, hogy a vállalat más minisztérium felügyelete alá kerül, a munkaviszonyokra vonatkozó szabályok egy része (pl. a bértételek) megváltozik. Előfordulhat olyan esetekben, amikor pl. tröszt, konszern szintjén kötnek kollektív szerződést, hogy a trösthöz, konszernhez való csatlakozás folytán ez a kollektív szerződés kiterjed a vállalatra és így megváltoznak a munkaviszonyra vonatkozó szabályok.

5. Az utolsó csoportba az ún. *rejtett változásokat* soroltuk. Ezeknek nincs jogi vonatkozásuk, semmiféle jogi jellegű változást nem eredményeznek. Ennek folytán ezek önmagukban közvetlenül nem érintik *sem a munkaviszonyok fennmaradását, sem azok tartalmát.* Ugyanakkor a valóságban egy ilyen rejtett változást fúziók, üzemleállítások, átszervezések, létszámcsökkentések követhetnek. Azonban ezek látszólag — jogi oldalról szemlélve — függetlenek a rejtett változástól. Semmiféle jogi kapcsolatban nincsenek azzal a személlyel, szervezettel, amely az ellenőrzés, irányítás jogát ténylegesen gyakorolja. Ebből viszont mindjárt következik az — a dolgozók szempontjából rendkívül veszélyes, hátrányos — körülmény is, hogy ilyen esetekben az irányítást, ellenőrzést ténylegesen gyakorló az intézkedése nyomán az egyes — ellenőrzött, irányított — vállalatoknál végbemenő változásokért jogilag felelőssé nem tehető. Az uruguayi nemzeti jelentés ezzel kapcsolatban utal arra, hogy a dél-amerikai munkajog e tekintetben bizonyos kezdő lépéseket tett. Így a brazil munkaügyi jogszabályok szerint az azonos gazdasági csoportot alkotó vállalatok a munkaviszonyokból eredő követelésekért egyetemlegesen felelnek akkor is, ha jogi kapcsolat nincs is közöttük.

V.

Az előzőkben a változásoknak az egyéni munkaviszonyokra való hatását vizsgáltuk. Térjünk most át a kollektív munkaviszonyok legfontosabb kérdéseire.

1. A vállalati változásoknak a *szakszervezettel való kapcsolat* tekintetében eltérő a hatása a szakszervezetek szervezési elveitől, jogi helyzetétől függően.

a) Ami a *vállalat belső változásait* illeti, ezek közül az *átszervezés, racionalizálás,* valamint a munkáltató *állampolgárságának változása,* ill. belföldivé vagy külföldivé válása az eddigi szakszervezettel fennálló kapcsolatot nem érinti. Az egyéb belső változások esetén azonban már lehet ilyen hatás. Így azokban az országokban, ahol iparági jellegű a szakszervezeti szervezés — pl. a szocialista országokban, Argentínában, Ausztriában —, a vállalat tevékenységének megváltozása maga után vonhatja, hogy a vállalat, ill. dolgozói más szakszervezettel kerülnek kapcsolatba. Hasonló helyzet következhet be a vállalat székhelyének megváltozása esetén is, olyan országokban, ahol az ország különböző területei eltérő szakszervezeti szervekhez tartoznak (pl. Argentína).

b) Azok a változások, amelyek a *vállalat megszűnését* jelentik, természetesen a szakszervezettel való kapcsolat megszűnését és ezzel a vállalatnál esetleg működő szakszervezeti szervek működésének befejezését eredményezik.

c) Ami a *vállalat tulajdonában beállott változást* illeti, ez önmagában általában nincs hatással az addigi szakszervezettel való kapcsolatra azokban az országokban, ahol a munkáltató és a szakszervezet közötti kapcsolat kérdését jogszabály rendezi. (Pl. Argentína, Ausztria, Finnország, Franciaország, Hollandia, Magyarország, Olaszország, Szovjetunió.) Bizonyos mértékű eltérés jelentkezhet fúzió, ill. államosítás vagy állami vállalat magánkézbe adása esetén.

A) Fúzió esetén a helyzet a következő:

aa) Azokban az országokban, ahol *iparági jellegű* a szakszervezetek szervezése és a fuzionáló vállalatok *azonos ágazathoz* tartoznak, változás nincs. Ha a szakszervezetnek vállalati, üzemi szervei vannak, ezek azokban a részlegekben, amelyek változatlan szervezetben folytatják működésüket, változatlanul folytatják tevékenységüket. Ott, ahol szervezeti változás van, új szakszervezeti szerveket, tisztségviselőket kell választani. Általában újra kell alakítani az egész vállalatra kiható jelleggel működő szakszervezeti szerveket. Amennyiben azonban a vállalat olyan vállalatba olvad be, amely *más ágazathoz* tartozik, akkor ennek nyomán a korábbi szakszervezettel való kapcsolat megszűnik. Ilyenkor, ha vannak vállalati szakszervezeti szervek, ezeket általában újra kell választani.

bb) Azokban az országokban, ahol *azonos ágazat* keretében *több,* egymással konkurráló *szakszervezet* működik, előfordulhat, hogy a vállalat olyan vállalatba olvad be, ahol más szakszervezeti szövetséghez tartozó szakszervezet bír képviseleti jelleggel. Ilyen esetben — valószínűnek látszik, hogy — a jogszabály rendelkezéseinek megfelelően el kell dönteni, hogy az új helyzetben melyik szakszervezet lesz képviseletre jogosult. Ha ez jogszabályi rendezés hiányában — pl. Angliában — pusztán a munkáltatóval történő megállapodáson vagy a dolgozók elhatározásán múlik, ezen az úton kell a helyzetet tisztázni.

cc) Azokban az országokban, ahol *vállalatonként szerveződnek a szakszervezetek* — pl. Japánban —, a jogi szabályozásnak, ennek hiányában pedig a gyakorlatban élő módszereknek megfelelően kell eldönteni, hogy melyik szakszervezet működhet a fúzió után.

dd) Végül azokban az országokban, ahol a szakszervezetek és a munkáltatók közötti *kapcsolat jogilag nem szabályozott* és a szakszervezeti szervezkedés is eltérő formákat mutat, előfordulhat, hogy a vállalat, amelynél a munkáltató egy szakszervezettel kapcsolatot tartott, olyan vállalatba olvad be, amely szakszervezettel nem áll kapcsolatban. Ilyen esetben valószínűnek látszik, hogy az új vállalat és a szakszervezet közti tárgyalások döntik el, hogy az eddigi kapcsolat fennmarad-e, esetleg kibővül-e az egész, új vállalatra.

B) Államosítás esetén azokban az országokban — pl. Anglia —, ahol eltérő a szakszervezetek helyzete a gazdaság magán-, ill. állami szektorában, az államosítás, ill. magánkézbe adás a szakszervezeti kapcsolatok bővülését, ill. csökkenését eredményezheti. Ha az államosítás egyúttal vállalati összevonást is jelent, a fúziónál tárgyaltakhoz hasonló problémák jelentkezhetnek.

d) A *vállalat felügyeletében, ellenőrzésében beállott* változás önmagában általában nem érinti a szakszervezettel fennálló kapcsolatokat. Kivételt ejlentenek azok az esetek, amikor az ellenőrzés, felügyelet megváltozása folytán a vállalat más ágazat keretében kerül, amelynek területén más szakszervezet működik (pl. Szovjetunióban, Magyarországon).

e) Az ún. *rejtett változások* a szakszervezeti kapcsolatokban semmiféle változást nem eredményeznek.

2. A változásoknak *a kollektív szerződésre* való hatását nagymértékben befolyásolja a kollektív szerződések rendszere, az erre vonatkozó jogi szabályozás. Ezért a kép rendkívül tarka.

a) A vállalat *belső változásai* közül az *átszervezés, racionalizálás* a kollektív szerződést — akár vállalati, akár magasabb szinten kötötték — nem érinti.

A *vállalati székhely megváltozása* a kollektív szerződést önmagában általában szintén nem érinti. Kivételesen azonban olyan országokban — pl. Argentína —, ahol az ország különböző területein eltérő kollektív szerződések lehetnek érvényben, a székhelyváltozás maga után vonhatja a korábbi kollektív szerződés megszűnését és a vállalatra az adott területre vonatkozó kollektív szerződés fog vonatkozni. Ezzel kapcsolatban megoszlanak a vélemények abban, hogy ez a dolgozókra eredményezhet-e a korábbinál kedvezőtlenebb helyzetet.

A *vállalat céljának, tevékenységének megváltoztatása* általában nem érinti a kollektív szerződést, ha a vállalat ágazata, iparága ezáltal nem változott meg. Amennyiben az iparág, ágazat változott, azokban az országokban — pl. Hollandiában, Ausztriában, Argentínában — —, ahol a kollektív szerződéseket egy-egy iparágra, ágazatra kötik, a vállalat a változás folytán kikerül az eddig reá vonatkozó kollektív szerződés hatálya alól. Ilyen esetben a kollektív szerződésekre vonatkozó szabályozástól függ, hogy az új ágazat szerinti kollektív szerződés automatikusan kiterjed-e a vállalatra vagy ehhez valamilyen jogi aktus még szükséges. Vállalati szinten kötött kollektív szerződések esetén többféle helyzetet találunk. Vannak országok — így Japán, Argentína —, ahol az ágazat változása magát a vállalati kollektív szerződés létét nem érinti. (Japánban ez azzal függ össze, hogy a szakszervezetek vállalati szinten szerveződnek.) Vannak országok — pl. a Szovjetunió —, ahol ilyen esetben a vállalat és a dolgozók képviseletében eljáró vállalati szakszervezeti szerv közösen dönti el, hogy kíván-e a kollektív szerződésen változtatni. Végül vannak országok — pl. Magyarország —, ahol miután az ágazat változása folytán változnak azok a jogszabályok is, amelyeken a kollektív szerződés nyugszik, és változni fog rendszerint a dolgozók szakszervezeti hovatartozásai is, a kollektív szerződést módosítani kell.

Ami végül a munkáltató *állampolgárságának megváltozását*, ill. a vállalat *belföldivé vagy külföldivé válását* illeti, ez a kollektív szerződést általában nem érinti. (A kollektív szerződésekre vonatkozó szabályok ugyanis általában a területi elv alapján állnak.) Kivétel, ha a jogszabály külföldi vállalat számára nem teszi lehetővé kollektív szerződés kötését.

b) A *munkáltató tevékenységének megszűnése* esetén a vállalati kollektív szerződés ezzel hatályát veszti, az iparági stb. szinten kötött kollektív szerződések hatálya pedig azt követően a vállalatra már nem terjed ki. (Természetesen a vállalattal fennállott munkaviszonyokkal kapcsolatos kérdésekben, munkaügyi vitákban a kollektív szerződés rendelkezéseit — mindkét esetben — továbbra is alkalmazni kell.)

c) A vállalati *tulajdonban beállott változások* esetén a helyzet a következő:

aa) Fúzió esetén a helyzet a legbonyolultabb.

I. Ha az összeolvadó vállalatok azonos ágazathoz tartoznak, a helyzet a következő lesz: *A)* iparági, ágazati kollektív szerződés esetén a helyzet változatlan. Ugyanez a kollektív szerződés fog vonatkozni az új helyzetben a fuzionált vállalatokra; *B)* ha a beolvadó vállalatnál vállalati kollektív szerződés volt, míg a beolvasztónál ágazati, akkor az ágazati kollektív szerződés fog kiterjedni az egész vállalatra. Az NSZK gyakorlata szerint azonban ez nem érintheti a vállalati kollektív szerződés előnyösebb rendelkezéseit; *C)* ha a beolvadó vállalatnál vagy azok közül egyeseknél ágazati, míg a beolvasztónál, ill. egyes összeolvadó vállalatoknál vállalati kollektív szerződés van, valószínűnek látszik, hogy az egész vállalatra az ágazati kollektív szerződést kell alkalmazni, fenntartva azonban a vállalati kollektív szerződésben biztosított előnyöket; *D)* ha az összeolvadó vállalatok mindegyikénél vállalati kollektív szerződés van, háromféle helyzetet találunk.

— Egyes országokban — pl. NSZK, Finnország —, ha a beolvadó részlegek szervezeti önállósága megmarad, mindegyik részlegnél hatályban marad a korábbi kollektív szerződés.

— Egyes országokban viszont — pl. Magyarországon — új kollektív szerződést kell kötni.

— Eltérő a japán gyakorlat. Elméleti szempontból nincs akadálya annak, hogy a vállalatok egyesülése esetén fennmaradjanak az addig hatályos kollektív szerződések. (Ugyanúgy egymástól függetlenül az addigi szakszervezetek is.) Ilyen esetben az új vállalat dolgozóira több kollektív szerződés vonatkozna. A gyakorlat azonban inkább azt mutatja, hogy új kollektív szerződést kötnek. (Ezt természetesen meg kell előznie a szakszervezetek egyesülésének.) Ami az új kollektív szerződés megkötéséig alkalmazandó kollektív szerződést illeti, több felfogással találkozunk. Van olyan álláspont, amely szerint eddig az időpontig mindegyik kollektív szerződés hatályban marad — akkor is, ha a szakszervezetek már egyesültek — azokra a dolgozókra, akikre a fúzió előtt is kiterjedt. Van viszont olyan felfogás, amely szerint ilyenkor csak egy kollektív szerződés marad hatályban. Vagy az, amelyiket az a szakszervezet kötött, amelynek nagyobb létszámú tagja van, vagy az, amelyeknek rendelkezései a dolgozókra kedvezőbbek.

II. Ha a vállalatok eltérő ágazathoz tartoznak:

A) Iparági, ágazati kollektív szerződés esetén a beolvasztó, ill. az egységes új vállalat ágazata szerinti kollektív szerződést kell alkalmazni. Nem egységes a gyakorlat abból a szempontból, hogy ilyenkor a megszűnő kollektív szerződés alapján szerzett előnyöket mennyiben kell figyelembe venni.

B) Ha a beolvasztó vállalatnál vállalati kollektív szerződés volt — és ez az ágazati jelleg marad az új helyzetben is —, valószínűleg ezt kell alkalmazni a beolvadó részlegekre is, ill. Japánban ilyen esetben az előzőkben tárgyalt I. D) pontban vázoltak szerint alakul a gyakorlat. Finnországban van olyan álláspont, amely szerint ilyenkor a munkáltató szempontjából kedvezőbb kollektív szerződés kerül alkalmazásra.

III. Előfordulhat, hogy az összeolvadó vállalatok nem mindegyike rendelkezik kollektív szerződéssel. Ez különösen vállalati kollektív szerződések esetén fordulhat elő.

A) Ha a beolvadó válalatnál volt kollektív

szerződés, de a beolvasztónál nincsen, amíg a beolvadó vállalat szervezetileg önálló marad, a kollektív szerződés általában továbbra is alkalmazásra kerül. A finnországi gyakorlat szerint, ha a beolvadó maga kötötte a kollektív szerződést, akkor a beolvasztó kötve van. Ha azonban a beolvadó nem maga kötötte a kollektív szerződést, hanem mint az érdekképviselet tagjára az kiterjedt, akkor a beolvasztó csak addig van kötve, amíg a beolvadó kötve volt.

B) Ha beolvadónál nincs kollektív szerződés, a beolvasztónál azonban van, az előbbire is kiterjed a beolvasztónál levő kollektív szerződés.

bb) A *vállalat átruházása,* ha az egyéb változásokkal nem jár együtt — tehát a vállalat változatlanul működik tovább —, általában nem érinti a kollektív szerződés érvényességét. Az új tulajdonos belép a kollektív szerződésbe és az folytatódik. Általában nem érinti ezt az sem, ha az új tulajdonos nem tagja a szerződést kötő érdekképviseletnek (Finnország), vagy a kollektív szerződést nem a munkáltató törvénynél fogva eljáró érdekképviseleti szerve, hanem egy önkéntes munkáltatói egyesülés kötötte (Ausztria).

A vállalatok részleges átruházása esetén, ha az átruházott rész önálló vállalatként működik tovább, mind az átruházott, mind a visszamaradó résznél a kollektív szerződés változatlanul hatályban marad. Ha azonban az átruházott rész beolvad az átvevő vállalatába, akkor erre a fúziónál tárgyalt szabályokat kell alkalmazni.

cc) Nem jelent a kollektív szerződés tekintetében változást a magánmunkáltató *jogi személlyé való átalakulása.* Előfordulhat azonban, hogy az eddig kollektív szerződés kötésére nem kötelezett egyéni cég a jogi személlyé alakulás folytán kollektív szerződés kötésre kötelezetté válik (Ausztria).

dd) A jogi személynek *más jogi személlyé* való átalakulása szintén nincs hatással a kollektív szerződésre.

ee) Államosítás esetén, ha az államosított vállalatoknál nincs kollektív szerződés vagy más a kollektív szerződési rendszer, a kollektív szerződés hatályát veszti. Argentínában államosítás esetén az illetékes állami szervek döntenek, hogy a kollektív szerződés hatályban marad-e.

d) A vállalat *ellenőrzésében, felügyeletében beállott változás* a kollektív szerződést általában nem érinti. Két kivétel jelentkezik.

Konszernhez, tröszthöz csatlakozás esetén sor kerülhet konszern kollektív szerződés kötésére (NSZK). Ebben az esetben a csatlakozó vállalatra is ez terjed ki. Valószínű, hogy ilyen esetben biztosítani kell a korábbi kollektív szerződésben biztosított előnyök fenntartását.

Abban az esetben, ha a felügyelet megváltozása folytán a vállalatra vonatkozó szabályok is megváltoznak, a vállalati kollektív szerződést szükséghez képest módosítani kell. Erről a vállalat és a szakszervezet vállalati szerve dönt (Szovjetunió, Magyarország).

e) A vállalat ellenőrzését, felügyeletét érintő *„rejtett változásoknak"* a kollektív szerződésre semmiféle hatásuk nincs.

3. A *dolgozók részvételi jogai* tekintetében két kérdést kell vizsgálnunk. Az egyik az egyes dolgozót megillető részvételi jogokban beálló változások. A másik a dolgozókat képviselő — választás alapján vagy más módon létrejött — testületek működését érintő hatások.

a) A *vállalat belső változásai* önmagukban általában nem érintik sem a dolgozók részvételi jogait, sem az őket képviselő testületi szervek működését. Ez alól csak az lehet kivétel, ha a vállalati tevékenység változása vagy a helyváltoztatás folytán a dolgozók részvételi jogaira más szabályok lépnének hatályba.

b) Azok a változások, amelyek a *vállalat tevékenységének megszűnését* eredményezik, természetszerűleg a dolgozói részvételi jogok megszűnését és a testületi szervek működésének a befejezését is jelentik. (A megszűnést előkészítő eljárás alatt azonban a működés általában változatlan.) Ez vonatkozhat az üzem tartós leállítása esetére is, amikor a testületi szervek működése időlegesen szünetel. (Ausztria.)

c) aa) A *vállalat tulajdonában beállott változásoknak* a dolgozók részvételi jogaira általában nincs hatásuk. (Természetesen amennyiben a jogrendszer ilyen jogokat biztosít.) Ez alól az általános szabály alól azonban találunk bizonyos kivételeket. Államosítás esetén előfordulhat, hogy a szabályok nem biztosítanak részvételi jogokat. Előfordulhat, hogy a részvételi jogok terjedelme változik. Pl. a jogi személy átalakulása esetén változhatnak a szabályok (Ausztria), megszűnhet a felügyelőbizottságban való részvétel lehetősége (NSZK), vagy a vállalat létszámának fúzió vagy szétválás folytán történő megváltozása bővítheti vagy csökkentheti a részvételi jogok terjedelmét (Hollandia).

bb) A dolgozók részvételi jogai alapján működő testületek (üzemi tanács, gazdasági bizottság stb.) tevékenységét a vállalat tulajdonában bekövetkezett változás általában szintén nem érinti. Ez alól azonban találunk kivételeket.

Egyrészt jelentkeznek azok — az előző pontban említett — esetek, amikor a vállalat nagyságától, a jogi személy formájától, ill. a vállalat állami vagy magánjellegétől függően a részvételi jogok változnak. Ezek azt eredményezhetik, hogy a meglevő testületi szerv működése megszűnik, vagy éppen ellenkezőleg, ez ad alapot a testületi szerv létrehozására.

Másrészt változásokat hozhat a testületi szervek működésében a fúzió. Ha a fúzió során egyes egységek, üzemrészek, amelyekben képviseleti testületek működnek, változatlan szervezetben folytatják tevékenységüket, akkor a képviseleti testületek működése is változatlan marad. Ha azonban a részleg eredeti formájá-

ban megszűnik tevékenykedni, a képviseleti testületek működése is megszűnik és újakat kell létrehozni. Az egész vállalatra kihatóan működő testületeket a fúzió általában mindig érinti, tehát működése megszűnik és az egész vállalatra újat kell alakítani. (Ausztria, Franciaország, NSZK). Finnország joga különbséget tesz aszerint, hogy a részvételi jog törvényen vagy megállapodáson alapul. Az előbbiekre az előzőkben mondottak vonatkoznak. A megállapodáson alapuló jogokat azonban az összeolvadás már érintheti.

d) A vállalat *ellenőrzésében, felügyeletében* beálló változások a dolgozói részvételi jogokat, ill. a testületi szervek működését nem érintik. Lehetséges azonban, hogy ennek folytán új testületi szerv hozható létre. Így pl. az NSZK-ban konszern üzemi tanács is szervezhető.

Az ellenőrzés, felügyelet változásával kapcsolatban meg kell említeni, hogy a szocialista országokban a minisztérium az ágazat terveinek kidolgozásába, amely meghatározza a felügyelete alá tartozó vállalatokra teendő intézkedések irányát, köteles az ágazati szakszervezetet bevonni. A dolgozók munkaviszonyát érintő rendelkezést pedig csak az ágazati szakszervezettel egyetértésben adhat ki. Ilyen módon a dolgozók részvétele ezen a szinten is érvényesül.

e) A vállalatok ellenőrzésében, felügyeletében bekövetkezett *„rejtett változások"* a dolgozók részvételi jogait, ill. a testületi szervek működését egyáltalában nem érintik. A probléma itt nem is ebben jelentkezik, hanem — amint erre különösen a francia és az NSZK nemzeti jelentés rámutatott — abban, hogy ellenőrzött vállalat dolgozói semmiféle részvételi joggal nem rendelkeznek az ellenőrzést gyakorló szervnél. Sőt, amennyiben az ellenőrzést gyakorló szervezet nem jogi személy, magánál az ellenőrző szervezetnél sem érvényesül az itt foglalkoztatott dolgozók részvétele.

4. A kollektív jogok keretében kell szólni a jogszabály által létrehozott *vállalati szociális alapok* helyzetéről.

a) A *vállalat belső változásai* ezt egyáltalában nem érintik. Kivétel lehet itt is az az eset, ha a vállalat ennek során ágazatilag vagy területileg más szabályok hatálya alá kerül és ezek a szociális alapra eltérően intézkednek.

b) Minden olyan változás esetén, amely a *vállalat megszűnését* vonja maga után, az erről intézkedők, ill. a felszámoló feladata a szociális alap felszámolása is. Ez rendszerint a vállalati vagyon részét fogja képezni. Olyan esetben, ha — mint pl. Franciaországban — a vállalati hozzájárulásból létesített és az üzemi bizottság által kezelt szociális alap önálló jogi személyiséggel rendelkezik, a vállalat megszűnése esetén az üzemi bizottság dönt a vagyon sorsáról. Azt nem lehet felosztani a dolgozók között, de át kell vinni más, kielégítetlen célokra.

c) A *vállalat tulajdonában beállott változások* a szociális alap létét általában nem érintik. Fúzió esetén az erről intézkedők döntenek — a szakszervezetnek, ill. a dolgozók képviseleti testületeinek megfelelő bevonásával — az alapról. (Hollandia, Magyarország, Szovjetunió.) Franciaországban fúzió esetén az egyesülő vállalatok illetékes dolgozói képviseleti szerveire tartozik, hogy az alapról döntsenek.

d) A vállalat *felügyeletében, ellenőrzésében beállott változások,* valamint a *„rejtett változások"* a vállalati szociális alapot nem érintik.

VI.

Befejezésül helyesnek látszik összefoglalni azokat a leglényegesebb megállapításokat, amelyek az előzőkben adott helyzetképből adódnak:

1. Elsősorban azt a megállapítást tehetjük, hogy szerencsés volt az a választás, amely a vállalat szervezetében és ellenőrzésében beállott változásoknak a munkaviszonyokra vonatkozó hatását a kongresszus napirendjére tűzte. Több nemzeti jelentés — így különösen az angol, az NSZK és a svéd — számszerű adatokkal, példákkal bemutatta, hogy az országok jelentős részének gazdasági életében a koncentrációs folyamat rendkívül erőteljesen fejlődik és mind erőteljesebben jelentkezik nemzetközi szinten is. E folyamat hatására megszaporodtak és meggyorsultak azok a változások, amelyek a munkaviszonyra hatnak, a dolgozók helyzetének bizonytalanságát, gyakran munkahelyük elvesztését eredményezik. Helyes és időszerű tehát annak vizsgálata, hogy a munkajog hogyan reagál e változásokra.

2. Ami a munkajog reagálását illeti, ennek fő vonásai a nemzeti jelentések alapján a következőkben foglalhatók össze.

a) Az országok legnagyobb részében a dolgozókat érintő lényeges vállalati változásokról előzetesen tájékoztatni kell a dolgozók választott testületeit, vagy a szakszervezeteket. A szocialista országokban e szervek egyetértése szükséges a munkaügyi vonatkozású intézkedésekhez. A többi országokban azonban e szervek szerepe általában csak konzultatív jellegű, véleményezésre, javaslatok tételére terjed ki. Ezekben az országokban is a dolgozókat képviselő szerveknek a bevonása és szerepük növelése — különösen a szakszervezetek által kötött kollektív szerződésekben megállapodásokban — fejlődő tendenciát mutat.

A vállalati tulajdonváltozások esetére az országok nagy részében az elmélet és a jogi szabályozás, valamint a gyakorlat mind az egyéni, mind a kollektív munkaviszonyok stabilitását, változatlan továbbvitelét szolgáló megoldások alapján, ill. ilyen irányban fejlődik.

b) A munkaviszonyoknak a vállalati változások nyomán történő megszüntetése — különösen kollektív felmondások — esetére az országok nagy részében a jogszabályok és a kollektív szerződések az érintett dolgozók részére

az általános szabályokon túlmenő jogokat, juttatásokat állapítanak meg.

3. A nemzeti jelentések jó része azonban azt is kifejezésre juttatja, hogy az előbb vázolt fejlődés ellenére a munkajog nem biztosít a dolgozóknak kielégítő védelmet. Ez különösen a következőkben mutatkozik:

a) Miután a dolgozók képviseleti szerveinek — a szocialista országok kivételével — jórészt csak konzultatív szerepe van, jogi eszközök hiányában véleményüket csak igen kevéssé, rendkívül korlátozottan tudják érvényre juttatni.

b) Egyáltalában nincs lehetőség a dolgozók szervezeteinek fellépésére a koncentrációs folyamat keretében mind jelentősebbé váló és a dolgozók mind szélesebb körét érintő esetekben. Így a multinacionális vállalatok által végrehajtott változtatásoknál, valamint, amikor a vállalatot érintő lényeges döntéseket az azt ellenőrző, felügyelő szervezetek (konszernek, holdingok stb.) hozzák.

c) A vállalati változásokat követő felmondások esetén az érintett dolgozók jórészt csak pénzbeli kárpótlást, végkielégítést stb. kapnak, de a vállalat munkahelyet általában nem köteles biztosítani. Még akkor is ez a helyzet, ha a munkáltató nem előírásszerűen járt el. Viszont a dolgozó gyakran csak lényegesen rosszabb körülmények között tud elhelyezkedni, sőt — különösen ha már nem fiatal — esetleg egyáltalában nem.

Századunkat a technika és tudomány hallatlanul gyors fejlődése jellemzi. Ez a fejlődés minden lehetőséget megteremt a dolgozók anyagi és kulturális színvonala fokozottabb emeléséhez, a munkához való jog teljes körű megvalósításához. Ezzel szemben, amint ezt számos nemzeti jelentés, így különösen a német szövetségi köztársasági, a francia és angol bemutatja, ez a fejlődés a dolgozóknak bizonytalanságot, a munkahely elvesztését, munkanélküliséget jelent. Téves az az ismételten hallható álláspont, amely szerint itt a technikai haladás és a munka, ill. a közgazdaság és a munka közötti ellentmondásról van szó, amely kibékíthetetlen és legfeljebb arról lehet szó, hogy a mainál kedvezőbb helyzetet biztosító kompromisszumot kell találni. Az ellentét nem a technikai fejlődés, ill. a közgazdaság és a munka között áll fenn, hanem a tőke, a monopóliumok érdekei és a munka, a dolgozói érdekek között. A technikai fejlődés, a közgazdaság azt szolgálja, aki kormányozza, uralja. Így a szocialista országokban a dolgozók érdekeit.

A nemzeti jelentésekből kitűnően a munkajog elmélete és gyakorlata elmaradt e fejlődés mögött és még — az előbb említett kibékíthetetlen ellentétet hangoztatók szerint is lehetséges — mainál jobb helyzetet sem biztosítja. A munkajog tradicionális koncepciója és a — gyakran polgári jogból kölcsönzött — eszközei, megoldásai nem képesek megvédeni a dolgozókat a vállalatok életében jelentkező változások esetén. Különösen hatástalanok azokban az esetekben, amikor a változások nem jogi, hanem közgazdasági téren, valamint nemzetközi síkon jelentkeznek. A munkajog tudománya művelőinek mindent meg kell tenni e lemaradás felszámolása érdekében. Úgy gondolom, hogy e kongresszus is megfelelő alkalmat ad a munkajog művelői számára termékeny vitákra, amelyek nyomán képesek erősíteni, ösztönözni a fejlődésnek olyan irányát, amely a dolgozók helyzetének javulását, a munkahely biztonságát, a munkához való jog megvalósítását eredményezi.

Nagy László

A struktúraváltozások hatása a munka- és társadalombiztosítási jogviszonyokra*

A munkaerő szociális biztonságának követelményéhez — amely ma az egész világon előtérben álló kérdés — szervesen hozzátartozik a munkáltató struktúrájában bekövetkezett változás esetére a dolgozók (munkaviszonyban álló dolgozók, szövetkezeti tagok stb.) munkajogi és társadalombiztosítási helyzetének stabilitása.

A Munka Törvénykönyve (Mt.) munkáltatóra tekintet nélkül kiterjed minden Magyarországon létrejött munkaviszonyra, ennélfogva a szövetkezeteknél és ezeknek egymással vagy más szocialista szervezettel létesített gazdasági társulásainál létrejött munkaviszonyokra is.

Ehhez még azt kell hozzáfűznünk, hogy az Mt. hatálya közvetlenül ugyancsak a munkaviszonyban álló dolgozókra terjed ki, ugyanakkor azonban rendelkezést tartalmaz egyrészről arra vonatkozólag, hogy az ipari szövetkezetek tagjai munkavégzésével összefüggő kérdéseket e törvény rendelkezései és a tagsági viszonyból eredő sajátosságok figyelembevételével kell szabályozni, továbbá arra nézve is, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak munkavégzésére vonatkozó szabályokat e törvény elveinek figyelembevételével külön törvény rendezi.

Referátumunkban ezért a struktúraváltozásoknak a munkavállalók helyzetére gyakorolt hatását az állami vállalatokkal, szövetkezetekkel és egyéb munkáltatókkal munkaviszonyban álló dolgozókon kívül a szövetkezeteknél tagsági viszonyban állók tekintetében is vizsgálni kívánjuk. Vizsgálatunk keretében külön figyelmet fordítunk a struktúraváltozások társadalombiztosítási kihatásainak közelebbi feltárására is.

I.

A struktúraváltozások

1. Az állami vállalatoknál

A struktúraváltozások az állami vállalatoknál lehetnek olyan változások, amelyeknél az állami vállalat jogutód hátrahagyásával és amelyeknél jogutód nélkül szűnik meg. Az előbbi eset az *átszervezés* (összeolvadás vagy megosztás), utóbbi a *felszámolás*. Lehet továbbá olyan struktúraváltozás, amelynél az állami vállalat maga nem szűnik meg, hanem a vállalatnak csak valamely gazdaságilag vagy műszakilag önálló egységét képező része (műhely, gyárrészleg, üzem stb.) kerül át az egyik vállalattól a másik vállalathoz. Ezt az esetet is átszervezésnek nevezzük. Ezt azonban a lényegét tekintve meg kell különböztetni az előbb említett átszervezéstől. A továbbiakban átszervezés alatt általában az előzőekben említett esetet, vagyis azt értjük, amikor a vállalat jogutód hátrahagyásával szűnik meg.

Előfordulhat, hogy az állami vállalat felügyeletében olyan módon történik változás, hogy a maga egészében egyik tárcától a másikhoz kerül, avagy tárcavállalat tanácsi vállalattá alakul át vagy fordítva.

Végül figyelmet érdemelnek azok a változások, amikor az állami vállalat más vállalattal (állami vállalatokkal) vagy szövetkezettel ún. *gazdasági társulást* hoz létre.

2. A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél

A mezőgazdasági termelőszövetkezet (továbbiakban termelőszövetkezet) ugyancsak megszűnhet jogutód hátrahagyásával vagy anélkül. A jogutód hátrahagyásával való megszűnés akkor fordul elő, amikor két vagy több termelőszövetkezet új termelőszövetkezetté *egyesül*, illetve az egyik a másikba *olvad*, avagy egy termelőszövetkezetből két vagy több termelőszövetkezet alakul *(szétválás)*. A jogutód hátrahagyása nélkül történő megszűnés akkor fordul elő, amikor a termelőszövetkezet a tagok önkéntes elhatározása vagy az állami törvényességi felügyeletet gyakorló szerv határozata alapján szűnik meg.

A termelőszövetkezet más szövetkezeti ágba tartozó vagy más formájú termelőszövetkezettel vagy állami vállalattal, illetve más szövetkezeti ágazatba tartozó szövetkezettel *gazdasági társulást* is létesíthet.

3. Az ipari, valamint fogyasztási, beszerző és értékesítő szövetkezeteknél

A struktúraváltozások esetei e körben a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél figyelembe jöhető strukturális változásokkal lényegében megegyeznek.

4. A természetes személyeknél, mint munkáltatóknál

Idevonatkozóan elsősorban a halál jogi ténye tarthat érdeklődésre számot. Emellett figyelembe jöhetnek más tényállások is.

* A Salva di Fasano-ban, 1974. szeptember 16—19. között tartott VIII. Nemzetközi Munkajogi és Szociáljogi kongresszusra készült magyar nemzeti referátum alapján *(Szerk.)*

II.

A struktúraváltozások következményei az állami vállalatoknál a gazdasági társulásokra is kiterjedően

A vállalati *átszervezéseknek* az egyéni munkaszerződésekre többnyire nincs kihatása. Ha ugyanis vállalati összevonás vagy megosztás folytán új vállalat létesül, a volt munkáltató helyébe a jogutód lép és a dolgozók az új vállalat állományába kerülnek, rendszerint változatlan munkakörrel és munkabérrel. Ha azonban a munkakör vagy munkabér megváltoztatására kerülne sor, a munkaszerződést megfelelően módosítani kell, amire csak a felek közös megegyezésével van lehetőség. Nem érinti ez a szabály a vállalatoknak azt a jogát, hogy a dolgozó személyi alapbérét a bérrendszer vagy bérforma megváltoztatására tekintettel módosítsa, amire egyébként átszervezés nélkül is lehetőség van [Mt. 24. § (1) bek.]. A mondottak megfelelően érvényesek arra az esetre is, ha a vállalat struktúrájának érintetlenül hagyásával csupán a vállalat felügyeletében következik be változás.

A vállalat *felszámolása* esetében, amikor a vállalat jogutód nélkül szűnik meg, a dolgozók munkaviszonyát az erre előírt módon meg kell szüntetni. Ilyenkor külön kérdés azoknak a dolgozóknak a helyzete, akiknek munkaviszonya nem szüntethető meg, mert különleges védettség alatt állnak (katonai szolgálatot teljesítenek, terhes nők stb.). Ezeknek a munkaviszonya a felmondást gátló ok megszűnéséig fennáll és a munkáltató, illetve jogutódának tekinthető Pénzintézeti Központ munkaviszonyukat a felmondást gátló ok megszűnése után felmondással szüntetheti meg. A vállalat felszámolása esetében egyébként az a különleges szabály érvényesül, hogy a munkajogviszonyból származó, illetve baleseti kártérítés címén járó és a felszámolás során ki nem elégített követelések rendezése a Pénzintézeti Központ útján történik [8/1968. (II. 16.) P. M. sz. rend. 8. § (4)].

Ha az *állami vállalat felügyeletében* következik be változás, ennek különösen a dolgozók illetményei szempontjából lehet jelentősége, amennyiben az ilyen változás a bérrendszer vagy bérforma megváltozásával járhat.

Ha az állami vállalat más állami vállalattal vagy szövetkezettel *gazdasági társulást* létesít, a társulás munkájának ellátása történhet a tagvállalatok által ideiglenesen átengedett dolgozók útján. Ez munkaviszonyban álló dolgozók esetében *kirendeléssel,* munkavégzésre köteles szövetkezeti tag esetében *átengedéssel* történik. Ilyenkor a dolgozó eredeti vállalatával, illetve szövetkezetével marad munka-, illetve szövetkezeti tagsági viszonyban, amelynek megszűnésére az általános szabályok irányadók. A társulás állományába tartozó dolgozó munkaviszonya azonban létrejöhet a tagvállalattól való *áthelyezéssel* is és ez párosulhat olyan megállapodással, hogy a dolgozó munkaviszonyának a társulásnál történő megszűnése esetén őt vissza kell helyezni a tagvállalathoz.

A gazdasági társulások jogunk szerint egyébként a következők lehetnek:

a) Jogi személyiséggel és munkáltatói jogalanyisággal rendelkező gazdasági társulások: közös vállalat, szövetkezeti közös vállalat, mezőgazdasági termelőszövetkezetek által létrehozott közös vállalkozások.

b) Munkáltatói jogalanyisággal rendelkező, de a jogi személyiséget nélkülöző társulás: ez az egyesülés, melynek munkáltatói jogalanyiságát jogszabály (5/1972. MüM sz. rendelet) ismeri el, arra az esetre, ha különálló szervezete van. Így annak vizsgálatánál, hogy a vállalat struktúrájában bekövetkezett változások a munkajogi rendelkezések alkalmazásánál milyen következménnyel járnak, az említett egyesülésnél a jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társulások jogi helyzetét kell alapul venni.

c) Sem jogi személyiséggel, sem munkáltatói jogalanyisággal nem rendelkező társulások. Ezek: az egyszerű társaság (1970. évi 19. sz. tvr. 5—7. §-ok, az egyszerűbb gazdasági együttműködés (1967. évi II. tvr. 54. §), a beruházási társulás [38/1967. (X. 12.) Korm. sz. rendelet 12. §-a), a fejlesztési társulás [1/1968. (I. 11.) OMFB sz. rendelet mellékletének III. fejezete]. Ezeknek a társulásoknak a létrejötte nem jelent olyan változást, amely az e gazdasági társulást létrehozó vállalatnál munkaviszonyban álló dolgozók munkajogi helyzetére kihatással lenne. A jogi helyzet itt akként alakul, hogy minden munkaviszonyban álló dolgozó (vagy ha szövetkezeti tagról van szó, akkor minden szövetkezeti tag) továbbra is annak a vállalatnak (szövetkezetnek) az állományába tartozik, amely vállalatokból (szövetkezetekből) a munkáltatói jogalanyisággal nem rendelkező társulás létrejött. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyen társulásoknál semminemű munkajogi probléma nem merülhetne fel. Így pl. az egyszerű társulásoknál az egyes tagvállalatok kollektív szerződésében lehetnek eltérő szabályok. Ezen túlmenően az egyszerű társaságban részt vehet vállalat és költségvetési szerv is, amikoris a munkavégzést illetően különösen eltérő szabályok érvényesülnek. Ez a helyzet gyakorlatilag nehézségekhez vezethet, amelyek áthidalása felmérésen alapuló rendezést igényelne.

Az állami vállalatok struktúrájában történt változásoknak a *társadalombiztosítási szolgáltatásokra való jogosultság* tekintetében bekövetkezett hatását vizsgálva, mindenekelőtt megállapítható, hogy a struktúraváltozásnak az a módja, amikor *van jogutód,* a társadalombiztosításra való jogszerzés szempontjából közvetlenül kimutatható hátrányt vagy előnyt nem jelent. Közvetve azonban jelentkezhetnek e struktúraváltozásnak is hátrányai vagy előnyei annak következményeképpen, hogy a dolgozó

munkabérében olyan változások következnek be, amelyek szükségképpen egyes társadalombiztosítási szolgáltatások (így különösen a keresetpótló készpénzszolgáltatások, tehát a táppénz, a terhességi gyermekágyi segély, továbbá a nyugdíj jellegű szolgáltatások) összegszerűségére is kihatnak.

Ha az állami vállalat *jogutód nélkül* szűnik meg, a struktúraváltozás következtében elsősorban egyes jogszabályi védettségek körében érheti hátrány a dolgozót, jóllehet az ezzel kapcsolatos problémák egy része általában még a felszámolási bizottság működése alatt megoldható. Közelebbről a struktúraváltozások társadalombiztosítási kihatásai a következő védettségek körében tarthatnak érdeklődésre számot: a) az Mt. V. 26. §-ában biztosított abszolút felmondási védettség, b) az Mt. 19. §-a (1) bekezdésében biztosított újbóli alkalmazási kötelezettségben jelentkező védettség, c) az 1/1967. (XI. 22.) MüM—EüM PM sz. rendelet értelmében a csökkent munkaképességűek részére biztosított felmondási védettség.

Az Mt. V. 26. §-ában biztosított védettségi esetek (keresőképtelenséggel járó betegség stb.) időtartama ugyan — a gyermek gondozása céljából a gyermekgondozási segélyre való jogosultság nélkül adható fizetés nélküli szabadság kivételével — a munkaviszony fennállásától függetlenül egyben társadalombiztosítási jogszerzést is megvalósít. A dolgozó szempontjából azonban e védettségi esetekben mégis hátrányt jelenthet, hogy a felszámolásnál a védettségi időtartam lejárta utáni 15 nap és a felmondási idő a társadalombiztosítási jogszerzés szempontjából nem jön figyelembe, ha a vállalat a felszámolás folytán már korábban megszűnt. Ez pedig mind a nyugdíjra, mind a családi pótlékra vonatkozó jogszerzésnél hátrányt jelenthet. Ez a hátrányos következmény fokozódhat akkor, ha a dolgozó táppénzre, esetleg terhességi gyermekágyi segélyre való jogosultságának a megnyílta a védettségi időtartam lejárta utáni 15 nap és a felmondási idő alatt, illetőleg ez időtartam végétől számított 15 nap alatt bekövetkezik. E szolgáltatásokra vonatkozó jogosultság ugyanis, mint ismeretes, a munkaviszony felmondása alatt vagy a munkaviszony megszűnésétől számított 15 napon belüli igénymegnyílás esetén áll fenn. Ezért, ha a szóban forgó felmondási időtartam a struktúraváltozás következményeként az említett dolgozónál nem esnék ki, táppénzre és esetleges terhességi gyermekágyi segélyre való jogosultsága fennállana.

A munkaviszonynak a struktúraváltozás következtében történő megszűnése a baleseti sérültnél a társadalombiztosítási szolgáltatásokra való jogosultság tekintetében további hátrányokkal is járhat, figyelemmel arra, hogy a baleseti sérült felmondási védettsége az üzemi baleset vagy foglalkozási megbetegedés miatti keresőképtelenség alatt a táppénzre jogosultság idejére áll fenn. A baleseti sérült javára biztosított védettségi időtartamhoz fűződik ugyanis az, hogy miután munkaviszonya nem szüntethető meg, ennek következtében a munkaviszonyhoz kapcsolódó jogszerzés a társadalombiztosítási szolgáltatások minden egyéb vonatkozásában is — külön kiemelve a nyugdíjra és a családi pótlékra való jogosultságot — fennállana.

Az Mt. 19. § (1) bekezdése a vállalatnál korábban munkaviszonyban állt és üzemi baleset vagy foglalkozási betegség folytán megrokkant dolgozók részére újbóli alkalmazási kötelezettséget rendel. A dolgozónak erre irányuló jogosultsága azonban az állami vállalat megszűnése miatt nem érvényesülhet, ami a társadalombiztosítási szolgáltatásokra való jogosultság szempontjából ugyancsak hátránnyal járhat az üzemi baleset vagy foglalkozási betegség folytán megrokkant dolgozóra. A felszámolási eljárás során megszűnt állami vállalatnak nincs kijelölt jogutóda, és így nincs is olyan vállalat, amely köteles lenne újból alkalmazni azt a dolgozót, aki a volt munkáltatónál üzemi baleset vagy foglalkozási betegség folytán megrokkant, egy ideig baleseti rokkantsági nyugdíjban részesült, és azután újból munkaképessé vált.

A csökkent munkaképességűnek minősített dolgozók közül különösen a baleseti sérültnek jelenthet hátrányt az, hogy a vállalat megszűnése következtében nem érvényesülhet javára az 1/1967. (XII. 22.) MüM—EüM PM sz. rendelet 10. § (1) bek. b) pontjában biztosított az a védettség, amely szerint mindaddig, amíg csökkent munkaképességűnek minősítve baleseti járadékban részesül, munkaviszonyát felmondással nem lehet megszüntetni. Ennek társadalombiztosítási hátrányai különösen a nyugdíj, a családi pótlék és a táppénzre jogosultság vonatkozásában jelentkezhetnek.

Megjegyezzük végül, hogy felszámolás esetében a felszámolt vállalat többi dolgozója tekintetében is merülhetnek fel a strukturális változás következményeként egyes hátrányok. Ilyen helyzet adódhat például, ha a dolgozó a felszámolás következtében új munkaviszony létesítésére kényszerül. Természetesen nem jelentkezne ilyen hátrány, ha a dolgozó munkaviszonyának megszűnésére áthelyezés folytán kerülne sor. Ez társadalombiztosítási vonatkozásban a magasabb mértékű (75%-os) táppénzjogosultságot továbbra is biztosítaná az érdekelt dolgozók részére. Felmerül, hogy nem lehetne-e ezt jogszabállyal is biztosítani.

Ami a *gazdasági társulásokat* illeti, itt csak a *közös vállalattal* kívánunk foglalkozni, mert ebben állami vállalatok is érdekeltek lehetnek. Ha a közös vállalatban csak állami vállalatok dolgozói vesznek részt, ez a strukturális változás az érintett dolgozók társadalombiztosítási szolgáltatásokra való jogosultsága tekintetében nem hoz létre változást. Abban az esetben azonban, ha a közös vállalatot állami vállalat (vállalatok) és költségvetési szerv hozza létre, ez a strukturális változás a korábban állami költségvetési szervnél munkaviszonyban álló dolgozók

vonatkozásában, figyelemmel az állami vállalatok és költségvetési szervek egymástól eltérő gazdálkodási és bérezési rendszerére, olyan illetményváltozással járhat, amely a társadalombiztosítási szolgáltatások összegszerű alakulására hatással lehet. Ha pedig a közös vállalat állami vállalat és termelőszövetkezet között létrejött gazdasági társulás, úgy ez a termelőszövetkezetnél munkaviszonyban álló dolgozók, illetőleg tagok tekintetében a társadalombiztosítási szolgáltatásokra jogosultságánál a korábbi helyzettel szemben kedvezőbb jogszerzést von maga után. Ennek oka az, hogy társadalombiztosítási helyzetük a vállalati dolgozók társadalombiztosítási helyzetével lesz teljesen azonos. Ehhez annyit kívánunk még hozzáfűzni, hogy közös vállalat jöhet létre kereskedelmi társaság (részvénytársaság, korlátolt felelősségű társaság) formájában is. Az ilyen gazdasági társulás létrejötte azonban az érintett dolgozók társadalombiztosítási jogszerzése tekintetében változással nem jár.

III.

A struktúraváltozás következményei a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél

Ha a termelőszövetkezetnek van *jogutóda,* a struktúraváltozásnak a tagok és a munkaviszonyban álló dolgozók munkajogi és társadalombiztosítási helyzetére általában kihatása nincsen. A tagok és a dolgozók a jogutóddal kerülnek tagsági, illetve munkaviszonyba és a társadalombiztosítási jogviszonyuk is változatlan tartalommal él tovább.

Ha a termelőszövetkezet *jogutód* nélkül szűnik meg, a tagsági viszony ex lege megszűnik, a munkaviszonyokat pedig a felszámolási eljárás során meg kell szüntetni. A munkajogi védettségek tekintetében az állami vállalatokkal kapcsolatban mondottak megfelelően irányadók.

Ami a strukturális változások társadalombiztosítási következményeit illeti a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél, arra kell rámutatni, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel *munkaviszonyban* álló dolgozók társadalombiztosítási helyzete sem teljesen azonos az állami vállalatoknál munkaviszonyban álló dolgozók társadalombiztosítási helyzetével, elsősorban a gyermekgondozási segély és ösztönző nyugdíjpótlékra való jogosultságnál. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel *tagsági* viszonyban álló dolgozók pedig ezen túlmenően táppénzre és terhességi gyermekágyi segélyre a társadalombiztosítás keretében nem jogosultak, az öregségi nyugdíjra jogosító korhatár pedig jelenleg magasabb. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel munkaviszonyban álló dolgozók társadalombiztosítási jogszerzésére a struktúraváltozás lényegében ugyanolyan következményekkel járhat, mint az állami vállalatok dolgozóinál (lásd II. fejezetet), a tagsági viszonyban állók esetében a szövetkezet felszámolásánál pedig tagságuk megszűnése jelenthet problémákat.

Ezen túlmenően foglalkozni kell azzal a kérdéssel is, amikor a mezőgazdasági szövetkezet más szövetkezeti ágba tartozó vagy más formájú szövetkezetté (ipari vagy fogyasztási szövetkezetté) alakul át. Ez a struktúraváltozás a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél munkaviszonyban álló dolgozókat általában kedvezően érinti, mert az ipari és fogyasztási szövetkezetek munkaviszonyban álló dolgozóinak társadalombiztosítási helyzete egyes vonatkozásokban kedvezőbb, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél munkaviszonyban álló dolgozók helyzete, miután az ipari és fogyasztási szövetkezetek munkaviszonyban álló dolgozóinak társadalombiztosítási helyzete azonos az állami vállalatok dolgozóinak helyzetével. És fordítva, ha ipari vagy fogyasztási szövetkezet mezőgazdasági termelőszövetkezetté alakulna át, ez hátrányos következményekkel jár a munkaviszonyban álló dolgozókra nézve. Ennek oka az, hogy a szövetkezeti törvény egyes kérdésekben még nem tudta megfelelően megszüntetni azokat a különbségeket, amelyek az említett szövetkezeti ágazatok között a szövetkezeti törvény megalkotása előtt fennállottak.

A szövetkezeti tagok vonatkozásában vizsgálva az átalakulás következményeit, mezőgazdasági termelőszövetkezetnek ipari szövetkezetté történő átalakulása, illetve ipari szövetkezetnek mezőgazdasági szövetkezetté történő átalakulása a társadalombiztosítási szolgáltatásokra való jogosultság tekintetében ugyancsak változásokat vonhat maga után. Említettük már, hogy az ipari szövetkezetek tagjai minden társadalombiztosítási szolgáltatásra a munkaviszonyban álló dolgozókkal azonos feltételekkel és mértékben jogosultak. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainál — amint erre ugyancsak már utalás történt — nem ez a helyzet, mert egyes szolgáltatásokra nem, vagy kisebb összegben jogosultak, mint a munkaviszonyban álló dolgozók. Ebből következik, hogy amennyiben mezőgazdasági termelőszövetkezet ipari szövetkezetté alakul át, vagy fordítva, ennek a szövetkezeti tagok szempontjából az átalakulás formájától függően előnyös vagy hátrányos következményei vannak.

A gazdasági társulások közül a *szövetkezeti közös vállalattal* kapcsolatban annyit kell megemlítenünk, hogy a szövetkezeti közös vállalat dolgozókat csak munkaviszonyban foglalkoztathat. A szövetkezeti közös vállalat dolgozói azonban a gyermekgondozási segélyre való jogosultság szempontjából nem a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél munkaviszonyban álló dolgozókkal esnek egy tekintet alá, még abban az esetben sem, ha a közös vállalat létrehozói és résztvevői kizárólag mezőgazdasági termelőszövetkezetek. Ehhez képest a szövetkezeti közös vállalat, mint strukturális változás, a gyermekgondozási segélyre jogosultság szempontjá-

ból a korábban mezőgazdasági termelőszövetkezetnél dolgozók részére előnyt jelent.

Ami a *közös vállalkozásokat* illeti, az olyan közös vállalkozásra, amely mezőgazdasági szövetkezetek között jött létre, a közös vállalkozás létrejötte nem jár változással a struktúraváltozással érintett dolgozók társadalombiztosítási jogosultságában, illetőleg jogszerzésében. E gazdasági társulásnál munkát végző termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak társadalombiztosítási jogszerzése és jogosultsága ugyanis teljesen azonos marad a termelőszövetkezetek tagjainak és alkalmazottainak társadalombiztosítási jogszerzésével és jogosultságával.

IV.

A struktúraváltozások következményei az ipari és fogyasztási szövetkezeteknél

Az ipari szövetkezeteknél vannak munkaviszonyban és tagsági viszonyban álló dolgozók, de a tagok társadalombiztosítási jogszerzése is teljesen azonos a munkaviszonyban álló dolgozókéval. Ha az ipari szövetkezet jogutód nélkül megszűnik, a tagsági viszony is megszűnik. Ennek kihatása azonban nemcsak az ipari szövetkezetek tagjainál, hanem az ipari szövetkezettel munkaviszonyban álló dolgozóknál is jelentkezik. Gyakorlatilag ugyanis nehezen valósítható meg, hogy amikor a felszámolás befejeztével az ipari szövetkezet tagjának a tagsági viszonyból származó jogai megszűnnek, a munkaviszonyban álló dolgozók munkajogi védettségére vonatkozó jogosultságok fennmaradjanak.

Ipari szövetkezetek esetében tehát a tagok és a munkaviszonyban álló dolgozók társadalombiztosítási helyzetének alakulása az ipari szövetkezet jogutód nélkül történő megszűnésének esetére együttesen vizsgálható. Ami a védettségeket illeti, úgy általában ugyanolyan problémák merülnek fel, mint az állami vállalatok dolgozóinak esetében, a felmerülő külön problémákra a következő részben kívánunk rámutatni.

A fogyasztási, beszerző és értékesítő szövetkezeteknél (továbbiakban fogyasztási szövetkezetek) csak munkaviszonyban álló dolgozók vannak, tagjaik nincsenek. Így a felmerülő problémák megoldására az ipari szövetkezetekben munkaviszonyban álló dolgozók tekintetében mondottak megfelelően irányadók.

Megemlítjük, hogy a fogyasztási szövetkezetek által létrehozott közös vállalkozás az 5/1972. (III. 23.) MüM sz. rendelet alkalmazásában munkajogi szempontból a szövetkezeti közös vállalattal esik egy tekintet alá. Ehhez kapcsolódik a fogyasztási szövetkezet által létrehozott közös vállalkozásnál dolgozó nő gyermekgondozási segélye összegének olyan irányú rendezése, hogy ez az állami vállalat dolgozóival — és nem a mezőgazdasági termelőszövetkezetek alkalmazottaival — azonos összegű.

V.

Megoldási javaslatok az állami vállalatoknál és szövetkezeteknél a struktúraváltozás hátrányainak elkerülésére

A II—IV. alatt rámutattunk azokra a hátrányokra, amelyek a felszámolás, mint struktúraváltozás folytán elsősorban azért következnek be, mert a felszámolás következtében egyes védettségek teljes mértékben nem realizálhatók. E hátrányok kiküszöbölése érdekében az alábbiak megfontolását javasoljuk:

Mt. V. 26. §-ában biztosított védettséghez kapcsolódó munkajogi kedvezmények és a társadalombiztosítási szolgáltatások tekintetében mutatkozó hátrányok, illetőleg esetleges hátrányok megszüntetése érdekében felmerülhet olyan megoldási elképzelés, miszerint a felszámoló bizottság — esetleg meghatározott fedezetnek erre való tartalékolása és rendelkezésre bocsátása útján — a védett dolgozók vonatkozásában gondoskodni legyen köteles más vállalatnál történő alkalmazásukról, éspedig a lehetőség szerint a strukturális változtatás előtti beosztásuknak és munkakörüknek megfelelően. Ez vonatkozna az állami vállalatoknál, továbbá az ipari szövetkezeteknél és a fogyasztási szövetkezeteknél munkaviszonyban álló dolgozókra, valamint az ipari szövetkezetek tagjaira is.

Az ipari szövetkezetek tekintetében ehhez kapcsolódóan kiegészítőleg az alábbiakra mutatunk rá:

A 4/1972. (I. 29.) P. M. sz. rendelet értelmében a *felszámolt ipari szövetkezet* jogutód nélkül szűnik meg. Ennek következtében a felszámolás befejezésével feltétlenül megszűnik az ipari szövetkezeti tagság is. Az 5/1969. (XII. 6.) SZOT Szabályzat 2. §-ában foglalt rendelkezés szerint a felszámolás alá vont ipari szövetkezetnél munkát végző szövetkezeti tagok társadalombiztosítása a közgyűlési határozatban megjelölt nappal szűnik meg. Így a felszámolás alá vont ipari szövetkezetnél abban a körben, amelyre az Mt. V. 26. §-ban szabályozott abszolút felmondási védettsége kiterjed, az ipari szövetkezeti tagok társadalombiztosítási jogszerzése a védettségi helyzet fennállása esetén, még a felszámolás befejezése előtt is megszűnhet, de legkésőbb a felszámolás befejezésével feltétlenül meg kell szűnnie.

Az előzőekben hivatkozott jogszabályi rendelkezések következtében elsősorban a gyermekgondozási segély vonatkozásában az ipari szövetkezetek felszámolása esetére jogszabályi rendezés szükségessége merül fel. A gyermekgondozási segély ugyanis az 5/1969. (I. 28.) Korm. sz. rendelet értelmében — a rendelet 1/A) § (1) bekezdésében meghatározott kivételtől eltekintve — csak a gyermekgondozás céljából igénybevett fizetés nélküli szabadság idejére jár. Márpedig, ha az ipari szövetkezeti tagság megszűnik, akkor a megszűnést követő időben a szövetkezeti tag nem részesülhet fizetés

nélküli szabadságban és így nincs meg a jogszabályi előfeltétele a gyermekgondozási segély továbbfolyósításának. Úgy véljük, hogy az ipari szövetkezeti tag e strukturális változás folytán bekövetkező hátrányának megszüntetése a 4/1972. (I. 29.) P. M., illetőleg az 5/1969. (I. 28.) Korm. sz. rendelet megfelelő módosításával érhető el.

Az Mt. 19. § (1) bekezdésében a vállalatnál korábban munkaviszonyban állt és üzemi baleset, vagy foglalkozási betegség folytán megrokkant dolgozók részére újbóli alkalmazási kötelezettséget biztosító rendelkezés a felszámolási eljárás során való munkaviszony-megszüntetés esetében azért nem realizálódhat, mert amikor a balesetet szenvedett dolgozó munkaképességét olyan mértékben visszanyerte, hogy újból munkaviszonyt létesíthetne, a felszámolás következtében munkáltatója már megszűnt.

E hátrányos következmény megszüntethető lenne, ha jogszabályi rendelkezés biztosítaná, hogy az említett újraalkalmazási kötelezettség teljesítése érdekében jogutód kijelölésére kerüljön sor. Ezt annál inkább indokoltnak tartjuk, mert az érintett dolgozó védelmén kívül népgazdasági érdek is fűződik ahhoz, hogy az üzemi balesetet szenvedett dolgozó, amikor már képes munkát végezni, akkor mód is nyíljék arra, hogy akadálytalanul elhelyezkedhessék.

Az 1/1967. (XI. 22.) MüM—EüM—PM sz. rendeletben a csökkent munkaképességű dolgozók részére biztosított felmondási védelem tekintetében olyan megoldási lehetőség megfontolását ajánljuk, miszerint a felszámolás során szükségessé vált munkaviszony-megszüntetés esetében a felmondási védelemben részesülő csökkent munkaképességű dolgozó részére azonos helységben más vállalatnál egészségi állapotának, korának, képzettségének megfelelő új munkahely biztosítására kerüljön sor.

Ezúttal is rá kívánunk arra mutatni, hogy felszámolás esetében a többi dolgozó vonatkozásában is merülhetnek fel a strukturális változás következményeként egyes hátrányok különösen akkor, ha a dolgozó a felszámolás következtében új munkaviszony létesítésére kényszerül. Erre az esetre indokoltnak tartanánk olyan jogszabályi rendezést, hogy a felszámolás következtében munkaviszony változtatására kényszerülő dolgozók munkaviszonyának megszüntetése mindig *áthelyezéssel* történjék. Ez biztosítaná e dolgozók részére az áthelyezéshez kapcsolódó munkajogi kedvezményeket, társadalombiztosítás vonatkozásában pedig a 75%-os táppénzre való jogosultságot.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél tagsági viszonyban álló dolgozók munkavégzési előírásai és bizonyos vonatkozásban a társadalombiztosítási jogosultságok is — amint erre már utalás történt — a jelenlegi helyzetben még eltérést mutatnak és védettségük sem teljesen azonos a munkaviszonyban álló dolgozókéval. Ezért magunk részéről a strukturális hátrányok elkerülése érdekében olyan megoldást látnánk megfontolandónak, hogy azokban az esetekben, amikor a struktúraváltozás következményeként a termelőszövetkezet tagját a termelőszövetkezeti törvényben biztosított védettségek realizálásának elmaradása miatt hátrány érheti, továbbá a mezőgazdasági termelőszövetkezetnél munkaviszonyban álló dolgozók részére az Mt. V. 26. §-a, az Mt. 19. § (1) bekezdése és az 1/1967. (XI. 22.) MüM—EüM—PM sz. együttes rendeletben szabályozott védettségeknek a felszámolás esetén való biztosítására egy másik mezőgazdasági termelőszövetkezetet jogutódként jelöljenek ki.

VI.

A költségvetési szervek és társadalmi szervezetek

E munkáltatóknál az általános szabály szerint a megszűnés jogutód kijelölése nélkül történik. Gyakorlatilag azonban gondoskodnak az érintett dolgozóknak más költségvetési szervek, illetve társadalmi szervezetek által történő átvételéről. Így az előzőekben ismertetett védettségek vonatkozásában a költségvetési szervek és a társadalmi szervezetek tekintetében nem merülnek fel problémák. Mégis megfontolandónak tartjuk, hogy nem lenne-e olyan jogszabályi rendezésre szükség, amely szerint mind a költségvetési szervek, mind a társadalmi szervezetek tekintetében a szóban forgó védettségek realizálására elsősorban a társadalombiztosítási jogosultságok érvényesülésének biztosítására mindig jogutód kijelölésével kerüljön sor.

VII.

A természetes személyeknél és egyéb munkáltatóknál munkaviszonyban állók jogi helyzete

A természetes személy munkáltatók lehetnek: a kisiparos, kiskereskedő, önálló mezőgazdasági tevékenységet folytató személy, háztartási munkáltató stb.

Ha a munkáltató meghal, a munkáltatói jogok és kötelezettségek egyetemes öröklés tárgyát képezik. Ha az örökös az alkalmazott munkáját nem tudja, vagy nem akarja igénybe venni, munkaviszonyát erre előírt módon meg kell szüntetni.

Lényegében hasonló a helyzet, ha a kisiparos vagy kiskereskedő tevékenységét megszünteti, mert iparjogosítványát visszavonják, vagy iparjogát visszaadja. Ezek is olyan tényállások, amelyek megszüntetik a munkáltatói helyzet további fennállását.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, mi történjék a védettség alatt álló dolgozókkal. Ez

a kérdés jogszabályilag rendezve nincs, márpedig előfordulhat, hogy a kisiparos özvegye nem kívánja az ipart özvegyi jogon továbbfolytatni, vagy az iparostól az iparjogosítványt visszavonták, ugyanakkor az Mt. V. 26. §-a szerint biztosított védettség alatt álló alkalmazottja van. A kérdés munkajogi és társadalombiztosítási vonatkozásban egyaránt olyan irányú rendezést igényel, hogy a munkaviszonyban álló dolgozókra nézve hátrányos helyzet ne következzék be. Kiegészítő szabályozás szükségessége felmerülhet az egyesületeknél, háztartási magánmunkáltatóknál, mezőgazdasági magánmunkáltatóknál vagy az állampolgárok jogilag engedélyezett tevékenysége keretében létesített munkaviszony (pl. magánorvosnál létesített munkaviszony) vonatkozásában is.

*

A struktúraváltozásnak a dolgozók munkajogi és társadalombiztosítási helyzetére gyakorolt — túlnyomórészt hátrányos — következményei, úgy véljük, indokolttá teszik a jogszabályalkotás során ezek fokozott figyelembevételét.

Nemzeti referátumunk főbb kérdéseinek ismertetésével az ez irányú munkához kívánunk feltáró segítséget nyújtani.

Abonyi Géza—Trócsányi László

A környezetvédelmi bírság

A környezetvédelmi bírság fogalma és helye a jogrendszerünkben

1. Hatályos környezetvédelmi jogszabályaink gyakorlati érvényesülését komplex, interdiszciplináris jellegű szankciórendszer biztosítja, amelynek elemei: *a)* a környezetvédelmi bírság; *b)* a szabálysértési bírság; *c)* az államigazgatási végrehajtási bírság; *d)* közvetlenül a környezet-szennyező tevékenység korlátozására, illetőleg megszüntetésére irányuló államigazgatási intézkedések (pl. az üzem működésének felfüggesztése); *e)* a büntetőjogi szankció és *f)* a polgári jogi kártérítés.

Az említett szankciók három jogág: az államigazgatási jog, a büntető jog és a polgári jog körébe tartoznak, s a többségben levő represszív szankciók mellett reparatív szankció is van közöttük. Mivel az állam- és jogelméleti szakirodalmunkban polgárjogot nyert a szankcióknak negatív és pozitív szankciókra való felosztása[1], megemlítjük, hogy a környezetvédelmi szankciók között jelenleg önálló pozitív szankció nincs, hanem az alapjában véve negatív jellegű környezetvédelmi bírságnak lehetnek bizonyos pozitív vonatkozásai (bírság-kedvezmény a tisztítómű építésének megkezdése esetére). A közvetlen szankciókat járulékos jelleggel közvetett szankciók egészíthetik ki: pl. a kártérítés vagy a környezetvédelmi bírság áthárítása a vétkes személyre a munkajog, illetőleg a szövetkezeti jog szabályai szerint.

Ennek a szankciórendszernek gyakorlati szempontból kétségtelenül legjelentősebb eleme a környezetvédelmi bírság, mind eddigi alkalmazását, mind perspektíváját tekintve. Ezzel kapcsolatban elegendő megemlíteni, hogy amíg a szabálysértési bírság és a végrehajtási bírság felső határa 5000,— Ft (illetőleg szabálysértés esetén kivételes esetekben 10 000 Ft), addig a környezetvédelmi bírságnak rögzített összegű felső határa nincs, a milliós nagyságrendű bírság kiszabása egyáltalán nem megy ritkaság számba. (Az eddigiek során — nem jogerősen — kiszabott legnagyobb összegű környezetvédelmi bírság meghaladta a 25 millió forintot.)

A környezetvédelmi bírság olyan államigazgatási jogi szankció, amellyel a káros környezetszennyezést előidéző természetes vagy jogi személyt nem vétkességi alapon, az okozott káros szennyezés mértékének figyelembevételével és a jogszabályban megállapított progresszivitás szerint sújtják. A környezetvédelmi bírság valójában gyűjtőfogalom, amelybe jelenleg három konkrét bírságfajta: a szennyvízbírság, a csatornabírság és a légszennyezési bírság tartozik, e kör azonban a környezetvédelmi jogalkotás fejlődése során előreláthatólag bővülni fog. Ennek megfelelően a környezetvédelmi bírságra nézve fentebb adott definíció valójában absztrahálás eredménye: a pillanatnyilag érvényesülő környezetvédelmi bírságfajták legalapvetőbb jellemvonásainak összefoglalása.

Elképzelhető tehát, hogy a későbbi jogfejlődés eredményeként ez az absztrakt definíció változni fog: új elemekkel bővül vagy egyes elemek kimaradnak belőle. Ez annál inkább valószínűnek látszik, mert pl. a progresszivitás sem kezdettől fogva jellemezte a környezetvédelmi bírságot, hanem a gyakorlati tapasztalatok hatására a jogfejlődés során vált szükségessé a bevezetése. A környezetvédelmi bírság egyes fajtái a kiemelt jellemvonások tekintetében megegyeznek egymással, ugyanakkor a szabályozás egyes részletkérdéseit illetően egyedi sajátosságokat is mutatnak. Ezek az eltérések megítélésünk szerint szükségszerűek, a környezetvédelem egyes részterületeinek sajátosságaiból erednek; ugyanakkor azonban nem alapvető jelentőségűek.

[1] Vö. *Antalffy—Samu—Szabó—Szotáczky:* Állam- és jogelmélet. Budapest, 1973. 495. old.

2. Mivel a környezetvédelmi bírság jogi jellegét illetően szakirodalmunkban ismeretesek vitatható nézetek is, szükségét érezzük, hogy az ismertetett definíció egyes elemeihez bizonyos kiegészítő megjegyzéseket fűzzünk:

a) Mindenekelőtt azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a környezetvédelmi bírság *államigazgatási jogi szankciófajta.* Alkalmazásának előfeltételeit az államigazgatási jog körébe tartozó normák állapítják meg, a bírságot államigazgatási eljárás keretében, államigazgatási szervek szabják ki és a bíróságnak sem a bírság összegének megállapítása, sem az e tárgyban hozott határozat felülvizsgálata tekintetében nincs szerepe[2]. Ebből eredően elhibázottnak tartjuk azt a megközelítést, amely a környezetvédelmi bírságot polgári jogi alapról kiindulva próbálja vizsgálni, a polgári jogi kártérítési felelősség elemeit kutatja a jogi szabályozásban és a vétkesség, mint bírságolási előfeltétel hiányát a veszélyes üzem felelősségével magyarázza[3]. Hasonlóképpen nem értünk egyet azzal a felfogással sem, amely a környezetvédelmi bírságot a gazdasági bírsághoz érzi közelállónak[4]. A környezetvédelmi bírságot annak kell tekintenünk, ami: államigazgatási jogi szankciónak, s ennek megfelelően kell elhelyeznünk az államigazgatási jogi szankciók rendszerében.

b) Ismeretes olyan nézet, amely szerint „egy jogágra egyetlen szankció lehet jellemző, de nem a szankció sokfélesége; egy fő, egy uralkodó szankciónak kell lennie, amelyre fel lehet fűzni másféle szankciókat is"[5]. Nem vagyunk bizonyosak abban, hogy e megállapítás minden vonatkozásban helytálló Az államigazgatási jogi szankciók skálája a bírságtól az elzárásig, a jogosítvány visszavonásától bizonyos építmények lebontásának elrendeléséig rendkívül széles. Kétségtelen, hogy a tipikus államigazgatási szankció a bírság, de erre semmiképpen sem lehet „felfűzni" az államigazgatási jogi szankciók sokaságát. Mivel az államigazgatási jogi szabályozás körébe vont életviszonyok rendkívül eltérőek és sokrétűek, ugyanez jellemző a szankciókra is és ez így van rendjén. Ekként az államigazgatási jogot inkább a szankciók változatossága, mintsem egy szankció egyeduralma jellemzi.[6]

A pénzbírságnak, mint egyik államigazgatási szankciónak is több válfaja alakult ki. Ezek: *ba)* a szabálysértési bírság; *bb)* a végrehajtási bírság; *bc)* a rendbírság.

A két utóbbi kategórián belül jogi jellegük szerint megkülönböztetünk eljárásjogi és anyagi jogi bírságokat. Így pl. a végrejtási bírság körében eljárásjogi az 1957. évi IV. törvény 77. §-a alapján kiszabott bírság, anyagi jogi a 3/1971. (II. 8.) Korm. számú rendelet 25. §-a alapján kiszabott bírság. A rendbírság körében eljárásjogi pl. a szemlét akadályozó személlyel szemben kiszabott bírság (1957. évi IV. tv. 31. §), anyagi jogi az építésrendészeti bírság [3/1973. (I. 27.) ÉVM sz. rendelet].

Anélkül, hogy az államigazgatási jogi szankciórendszer részletes taglalásába bocsátkoznánk, megállapíthatjuk: a bírságok említett három típusa elméletileg viszonylag könnyen elhatárolható egymástól. Szabálysértési bírság kiszabására a jogszabály által kifejezetten szabálysértéssé nyilvánított jogellenes cselekmény esetén kerülhet sor. A szabálysértési bírság perszonális jellegű (csak természetes személyre szabható ki), szubjektív (vagyis alkalmazásának előfeltétele a vétkesség) és jogszabályban meghatározott felső határa van.

A végrehajtási bírság valamely, egyedi államigazgatási határozatban megállapított kötelezettség teljesítésének kikényszerítésére irányul, nem perszonális jellegű, alkalmazásának kizárólag a teljesítés megtörténte előtt van helye és szükség esetén ismételhető. A rendbírság valamely, jogszabályban meghatározott kötelesség elmulasztása miatt kiszabható, nem perszonális és szabályként objektív bírság, amelynek forintban megszabott felső határa esetenként nincs.

A három bírságtípus egymáshoz való viszonya a jogalkalmazás körében nem egyértelműen

---

[2] E megállapítás hazai viszonyainkra is vonatkozik. Természetesen elképzelhető — s ténylegesen fel is merült — e tekintetben más megoldási mód is. Amikor pl. Nixon elnök 1971. február 22-én üzenetet intézett az Egyesült Államok Kongresszusához a bioszféra-szennyezés elleni védekezés tárgyában, egyebek között javasolta, hogy a megállapított vízminőségi normák vagy végrehajtási szabályok be nem tartása tartozzék bíróság elé és járjon legfeljebb napi tízezer dollár bírsággal, a levegőtisztasági normák vagy végrehajtási programok be nem tartása pedig hasonló módon napi harmincezer dollárig terjedő bírságot vonjon maga után.

[3] L. erre nézve *Horváth* László: A vízszennyeződés néhány jogi vonatkozása. (Vegyipari szennyvizek és levegőszennyezés, 1974. évi 1. sz. 66. old.)

[4] *Lipcsey* Zsoltné: A környezetvédelem és fejlesztés gazdaságtudományi és gazdaságszociológiai kérdései. Kéziratos VÁTI-tanulmány, Budapest, 1973. 4. old. Valójában a közelállás csak annyiban mutatható ki, hogy a környezetvédelmi bírság alapjául szolgáló magatartás elvileg többnyire alapot nyújtana gazdasági bírság kiszabására is. A gazdasági bírságról szóló 1/1968. (I. 16.) Korm. sz. rendelet 2. § szerint ugyanis gazdasági bírságot lehet kiszabni egyebek között akkor is, ha a vállalat a jogszabályba vagy hatósági rendelkezésbe ütköző tevékenységével a társadalmi érdeket megsértve jelentős anyagi kárt okoz. Ez a tényállás a környezetszennyező magatartások jelentős részénél megállapítható. Mindeddig azonban környezetszennyező magatartás miatt egyetlen gazdasági bírság kiszabására sem került sor. Megítélésünk szerint az átfedést de lege ferenda oly módon kellene megszüntetni, hogy környezetvédelmi bírsággal sújtható káros környezetszennyezés esetén gazdasági bírság kiszabására ne legyen mód.

[5] *Szabó* Imre: A környezetvédelem a népi demokratikus országokban (Jogtudományi Közlöny, 1974. évi 10. szám 539. old.)

[6] L. erre nézve részletesen *Szatmári* Lajos: Az államigazgatási jog szankciórendszerének alapkérdései. (Állam és Igazgatás, 1966. évi 5. szám.)

tisztázott. A szakirodalomban fellelhető olyan álláspont, amely szerint „az látszik kívánatosnak, hogy ha valamely jogellenes magatartás kiküszöbölésére egyedi végrehajtási aktus is alkalmas lehet, az ilyen jogellenes magatartásra csak *egyfajta* felelősségi formával és szankcióval, jelen esetben végrehajtási szankcióval lehessen hatni"[7]. Ezzel a felfogással a szabálysértési bírság és a végrehajtási bírsághoz egymáshoz való viszonyában a magunk részéről is egyetértünk és éppen ezért sajnálatosnak tartjuk, hogy ez az elv a Szabálysértési Kódex megalkotása során nem érvényesült következetesen[8]. Ilymódon nem kizárt *ugyanazon cselekmény miatt* végrehajtási bírság és szabálysértési bírság együttes alkalmazása. Hasonlóképpen elképzelhető szabálysértési bírság és rendbírság együttes alkalmazása, sőt mindhárom említett bírságfajta együttes alkalmazása is[9].

Ha már most a környezetvédelmi bírságot el akarjuk helyezni az államigazgatási jogi bírságfajták vázolt rendszerében, azt kell megállapítanunk, hogy atipikus jellegű bírságfajtával állunk szemben, amely voltaképpen egyik kategóriába sem illeszthető be maradéktalanul. Annyiban a rendbírsághoz áll közel, hogy normasértés esetén alkalmazható, objektív és nem perszonális jellegű, forintban meghatározott felső határ nélküli bírságfajta. Amíg azonban a rendbírság általában egyszeri represszív szankció, addig a környezetvédelmi bírság folyamatos szennyezés esetén ismételhető, s abban is a végrehajtási bírsághoz hasonlít, hogy elsődleges célja nem a megtorlás, hanem az érdekeltnek a jogszerű magatartásra (a káros környezetszennyezés csökkentésére vagy megszüntetésére) való rászorítása. Ez főként azokból a rendelkezésekből tűnik ki egyértelműen, amelyek pozitív szankcióelemként bírságkedvezményt biztosítanak a korszerű tisztítómű építését megkezdő környezetszennyezők számára. S végül, de nem utolsó sorban a környezetvédelmi bírság perspektíváját illetően is elképzelhető olyan megoldás — erre a későbbiek során még visszatérünk —, amely a bírságot nem a normatív, hanem az egyedi államigazgatási aktusban megállapított szennyezési határértékekhez kapcsolja, ezáltal is közelítve a környezetvédelmi bírságot a végrehajtási bírsághoz.

Összefoglalásként tehát megállapíthatjuk, hogy a környezetvédelmi bírság államigazgatási jogi szankció-rendszerünkbe tartozó sui generis bírságfajta, amely sajátos átmenetet képez a végrehajtási bírság és a rendbírság között.

c) A környezetvédelmi bírság rendeltetését illetően van olyan felfogás, amely a bírság három elemének a kártérítést, a büntetést és a gazdasági ösztönzést tekinti, s nyomatékosan kiemeli: „A gyakorlati élet szemléletével szemben hangsúlyozni kell, hogy a bírság elsősorban kártérítés és csak másodsorban büntetés, végül ezek együttes hatásaként: gazdasági ösztönzés"[10]. Attól tartunk, az adott esetben „a gyakorlati élet szemlélete" nem áll messze a jogi valóságtól. Környezetvédelmi jogszabályaink ugyanis kimondják, hogy a bírság fizetése nem mentesíti a környezetszennyezőt a kártérítési felelősség alól. Márpedig ugyanazért a károkozásért kétszeri kártérítés nehezen volna beilleszthető jogrendszerünkbe.

Felmerülhet olyan ellenvetés, hogy *nem ugyanarról* a károkozásról van szó, hanem a forintban kifejezhető károk reparációját a polgári jogi kártérítés, a forintban ki nem fejezhető károk reparációját pedig a környezetvédelmi bírság szolgálja. Ez az érvelés azonban nem volna helytálló. A kártérítés ugyanis mindig az okozott kár nagyságához igazodik, ezzel szemben a környezetvédelmi bírság független a kár polgári jogi fogalmától. (Elképzelhető bírságfizetési kötelezettség olyankor is, amikor polgári jogi értelemben véve kárról egyáltalán nem beszélhetünk.) Egyébként pedig: a forintban kifejezhető és ki nem fejezhető károk között a határok nem merevek és állandó jellegűek. Korábbi bírósági gyakorlatunk pl. a vízszennyezés által a halászatnak okozott kár tekintetében arra hajlott, hogy a ténylegesen elpusztult halállomány értékét tekintse kárnak. Később a kár fogalma kiterjedt a halászati eredményben mutatkozó elmaradt haszonra, sőt mindarra, amit a károkozó magatartás az érintett vízterületen élő halakban és ivadékokban okozott. További előrelépést jelentett, amikor a bírósági gyakorlat kimutatható halpusztulás nélkül is kárként értékelte, hogy a folyamatosan szennyezett vízterületről a halállomány elvándorol és így a víz teljesen vagy

[7] *Szatmári* i. m. 408—409. old. (Kiemelés tőlem. *K. G.*)

[8] *Szabályként* az ismertetett elv érvényesül. Az Sztv. 15. § (1) bek. szerint ugyanis a szabálysértési rendelkezések alkalmazásában — kifejezett eltérő szabály hiányában — kötelességen (kötelezettségen) vagy rendelkezésen jogszabályban foglalt kötelezettséget, illetőleg jogszabályi rendelkezést kell érteni. Ebből kiolvasható az a jogalkotói szándék, hogy a szabálysértés a jogi normák megsértésének szankciója legyen, míg az egyedi államigazgatási határozatban megállapított kötelesség megszegése esetén általában a végrehajtási bírságot alkalmazzák. A szabálysértési jogszabályokban azonban elég sok a „kifejezett eltérő szabály", amely rontja az ismertetett elv érvényesülését. Így pl. a 17/1968. (IV. 14.) Korm. sz. rendelet 72. §-a szabálysértéssé nyilvánítja a jogszabályban megállapított közegészségügyi normák és *egyéb közegészségügyi rendelkezések* megszegését. Az „egyéb közegészségügyi rendelkezések" nyilvánvalóan egyedi államigazgatási határozatban megállapított kötelezettségek. Ugyanezen rendelet 115. és 116/B) §-a is „jogszabályon vagy *annak alapján kiadott rendelkezésen* alapuló kötelezettség" megszegését rendeli bírsággal sújtani.

[9] Pl. engedély nélküli építkezés esetén, ha az építtető határidőre nem tesz eleget lebontási kötelezettségének.

[10] *Horváth* László i. m. 65. old. E megállapítást a hivatkozott szerző a szennyvízbírságra vonatkoztatta, azonban a jelenleg alkalmazott másik két környezetvédelmi bírságfajta rendeltetés szempontjából nem különbözik a szennyvízbírságtól.

részlegesen elnéptelenedik[11]. Ami pedig a forintban ki nem fejezhető károkat illeti (pl. bűzös, de az egészségre nem ártalmas szagkeltés, betegségként ki nem mutatható egészségromlás), ezek tekintetében kárról inkább a szó köznapi és nem jogi értelmében beszélhetünk. Amikor tehát a környezetvédelmi jogszabályaink „káros" környezetszennyezésről (vízszennyezésről, levegőszennyezésről stb.) tesznek említést, akkor a „kár" nem polgári jogi értelemben jelenik meg.

Mindezekre figyelemmel úgy véljük, hogy a környezetvédelmi bírság semmiképpen sem tekinthető a polgári jogi kártérítés valamiféle „államigazgatási jogiasult" válfajának és a magunk részéről kártérítés jellegét, főként pedig ennek domináns szerepét tagadjuk. Ugyanígy mellőzendőnek véljük a bírsággal kapcsolatban az „ösztönzés" kifejezést is, amelyet szakirodalmunk a pozitív szankciók megjelölésére használ, márpedig a környezetvédelmi bírság kifejezetten represszív szankció.

Rendeltetését tekintve a környezetvédelmi bírság a társadalom szempontjából veszélyes (vagy ha úgy tetszik: káros) környezetszennyezés miatt alkalmazott büntetés, amelynek az a célja, hogy rászorítsa a szennyezőt a jogszabálynak megfelelő magatartásra, vagyis a káros szennyezés megszüntetésére.

d) Más kérdés azután, hogy a jogalkalmazás szempontjából mi tekinthető „káros" szennyezésnek. Erre röviden úgy felelhetünk, hogy káros az a szennyezés, amelyet az illetékes hatóság annak nyilvánított. Ez azonban formális és semmitmondó válasz lenne, ezért a kérdést részletesen is vizsgálnunk kell. Elvileg káros minden olyan szennyezés, amely a környezeti elemek (víz, levegő, talaj stb.) természetes állapotát *bármilyen csekély mértékben is* az ember és az élővilág szempontjából hátrányosan befolyásolja. Idáig azonban — legalábbis a környezetvédelmi szankcióalkalmazás terén — egyetlen ország jogi szabályozása sem ment el, hanem a jogalkotók általában valamiféle kompromisszumra törekedtek. Ez a kompromisszum a bírságolási határértékek megállapításában nyilvánul meg.

Jogi megjelenési formáját tekintve kétféle határérték ismeretes: a jogszabályban, illetőleg az egyedi államigazgatási határozatban megszabott határérték. E kétfajta rendszer azonban nem mindig és mindenütt különül el élesen: vannak vegyes rendszerek, amelyek a kétféle határérték kombinációjából állnak. Ilyen vegyes rendszer pl. az, amely a jogszabályban kötelezően előírt országos határértékek *helyett* bizonyos esetekben lehetőséget nyújt egyedi határérték megállapítására; a jogszabályban megszabott határérték *mellett* lehetővé teszi a jogalkalmazó szervnek a bírság kiszabásánál bizonyos — az adott szennyezésre egyéniesített — módosító tényezők alkalmazását, illetőleg az országos érvényű jogszabályban az egyes szennyező komponensekre megállapított intervallumok között nyújt módot egyedi határérték megállapítására. Valójában nálunk is ilyen vegyes rendszer érvényesül. Erre a későbbiek során más összefüggésben még visszatérünk, most azonban folytassuk a határértékek tartalmi vizsgálatát.

A határérték tehát tulajdonképpen annyit jelent, hogy vannak olyan, elvileg káros, de kis mértékű szennyezések, amelyek esetében az állam még nem kíván szankciót alkalmazni, noha ezek — főként ha egy adott területen több szennyező forrásból összegeződnek — nem csupán elvileg, hanem gyakorlatilag is károsak lehetnek. A határértékek országonként, sőt országon belül is eltérőek. Megállapításunknál elsősorban az alábbi tényezők játszanak szerepet.

da) A tisztítási technika (berendezések, technológia) *fejlettségi szintje,* ami általában összefügg az adott ország iparának fejlettségével, de azzal nincs feltétlenül szinkronban, mert egyes iparilag fejlett országok viszonylag később kezdtek hozzá a környezetvédelmi technika fejlesztéséhez.

db) A tisztítás költségei, amelyek a tisztítás hatékonyságával egyenes arányban, de bizonyos határon túl annál sokkal nagyobb mértékben növekednek és az optimálist megközelítő (98—99%-os) tisztítási hatásfoknál nem egyszer irreálisan magasak[12].

dc) A környezetvédelmi célra, felhasználható anyagi eszközök — s ezeken belül a devizakeret — nagysága, amit az adott ország társadalmi rendszere és népgazdaságának pillanatnyi helyzete határoz meg.

dd) A szennyezés helyi hatása és veszélyessége, ami számos tényezőtől függ. Így pl. az adott terület rendeltetésétől (üdülőterület, ipari övezet stb.), a természeti adottságtól (pl. széljárás, vízviszonyok stb.), más szennyező források közelségétől és konkrét hatásától stb., végül:

[11] Vö. az Ügyészségi Közlöny 1967. évi 6. számában 63. sorsz. alatt közzétett állásfoglalással, az Ügyészségi Közlöny 1968. évi 4. számában 32. sorsz. alatt közzétett állásfoglalással, továbbá a Paksi Járásbíróság P. 20.698/1970/35. és a Szekszárdi Megyei Bíróság Pf. 20.349/1972/40. sz. ítéletével. Itt említjük meg, hogy a vizek szennyezésével kapcsolatos KNEB-vizsgálat megállapítása szerint az erősen szennyezett (IV. osztályú) vizekben a halászati kár 100%-os, a III. osztályú vizekben 75%-os, emellett a nemes halak aránya a minimálisra csökken és a megmaradó halak íze gyakran élvezhetetlen.

[12] Amerikai gazdasági szakemberek számítása szerint pl. a gépkocsik légszennyezésének csökkentése 62%-os csökkentés esetén 225 dollár/gk.; 92%-os csökkentés esetén 600 dollár/gk.; míg 96%-os csökkentés esetén 1050 dollár/gk. többletköltséget jelent. Amíg tehát a 62—92% közötti tartományban a tisztítás 1%-os növelése 12 dollárt igényelt, addig 92 és 96% között 1%-ra már 112 dollár többletkiadás jut. Hasonló jelenség észlelhető a szennyvíztisztítási költségek esetében is. A szennyvíz szennyezőanyag tartalmának 87—97%-os csökkentése mellett 1%-ra 6 milliárd dollár költség jut, míg 97—100% között már 66 milliárd dollár, vagyis az utolsó 3% a költségek 11-szeres emelkedését idézi elő. (Chemical and Engineering News, 1972. évi 25. szám 9. old.)

de) Az ellenőrzési módszerek hatékonysága, a korszerű műszerek és más technikai segédeszközök felhasználása az ellenőrzési feladatok ellátásánál[13].

A felsorolt tényezők időtől és helytől függően, változó mértékben befolyásolják a határértékek megállapítását. A technikai adottságok annyiban játszanak meghatározó szerepet, hogy a határértékek általában igazodnak a tisztítás reálisan elérhető maximális mértékéhez és nem szabnak ennél szigorúbb mércét. Más megfogalmazásban: az állam nem támaszt olyan követelményeket, amelyek műszaki okokból nem teljesíthetők. Ugyanakkor a határértékek — gazdasági megfontolásokból — gyakran alatta maradnak a technikailag lehetséges tisztítási mértéknek[14].

Mindez egyébként ugyancsak azt bizonyítja, hogy a környezetvédelmi bírság nem kártérítés. Ha ugyanis az volna, akkor a bírságolásnál korlátlanul érvényesülhetne az „aki szennyez, az fizessen" elv és a határérték megállapításánál a műszaki, valamint a gazdasági szempontok nem játszanának kiemelkedően fontos szerepet.

e) A környezetvédelmi bírság rendeltetéséről szólva feltétlenül meg kell említenünk, hogy a bírságolásnak — az előbbiek során már tárgyalt elsődleges célja mellett — van egy másodlagos célja is: gazdasági kiegyenlítő szerepet kell betöltenie az érintett vállalatok között. Ennek jelentőségére a bioszféra-szennyezés tárgyában a Kongresszushoz intézett Nixon-üzenet is utalt, kiemelve „az ipar felismerte a problémát és sok ipari vállalat jelentős erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a környezetszennyezést csökkentse. Mégis szükség van szigorú normákra és szigorú kényszerre nemcsak azért, hogy azok betartását biztosítsuk, hanem, hogy tisztességesek legyünk azokkal, akik versenytársaikkal szemben önként vállalták a sokszor terhes költségeket. A jó szomszédot ne hozzuk jó szomszéd volta miatt hátrányos helyzetbe"[15].

Ennek a gazdasági kiegyenlítő szerepnek nem csupán országon belül, hanem nemzetközi vonatkozásban is érvényesülnie kell. A kapitalista országokban a bevezetésre javasolt hatékony környezetvédelmi rendszabályok nem egyszer szenvedtek hajótörést amiatt, mert a tőkés világcégek a rájuk kényszerített, jelentős volumenű környezetvédelmi beruházások árnövelő hatása nyomán nemzetközi versenyképességük elveszítésétől tartottak. Jól tükrözi ezt az amerikai környezetvédelmi intézkedésekhez fűzött francia reflexió. A Le Monde kommentátora szerint „figyelemmel kell lenni arra, hogy az egyes országok összehangolják intézkedéseiket. Egy országtól sem lehet elvárni, hogy iparára különböző terheket rójon és így rontsa a versenyfeltételeket a szennyeződés ellen nem védekező országok javára"[16]. Nem véletlen tehát, hogy a Közös Piac országainak környezetvédelmi programjában előkelő helyet foglal el az a célkitűzés, amely a szennyezés elleni szabályozók ellenőrzése és a szankciók összehangolása terén szorgalmazza a tagállamok együttműködését[17].

Hiba volna azonban úgy vélni, hogy a környezetvédelmi bírság gazdasági kiegyenlítő szerepe csupán a tőkés országokban érvényesül. Nyilvánvalóan a szocialista államnak is arra kell törekednie, hogy ne hozza gazdaságilag előnyös helyzetbe azokat a vállalatokat, amelyek jogellenes magatartást tanúsítanak: szembehelyezkednek a környezetvédelmi jogszabályok előírásaival. A környezetvédelmi bírság azonban kizárólag akkor tudja betölteni kiegyenlítő szerepét, ha összege eléri vagy meghaladja az előírt mértékű tisztítás költségeit.

f) Röviden foglalkoznunk kell a felróhatóság kérdésével is. Mint említettük, a felróhatóság — pontosabban az államigazgatási jogban polgárjogot nyert válfaja szerint: a vétkesség — a környezetvédelmi bírságnak nem fogalmi eleme. Ebből azonban nem következik, hogy a vétkességnek a bírságolással kapcsolatban semmiféle jelentősége nincs. A szennyvízbírságnál pl. az egyébként fizetendő bírság összegének felét köteles fizetni az az üzem, amelynek önhibáján kívül nincs tisztítóberendezése, illetőleg meglevő berendezése korszerűsítés nélkül alkalmatlan a szennyvizek tisztítására[18]. Más vonatkozásban pedig: amíg a bírság progresszivitása

[13] Hazánkban pl. a vízminőség-védelmi ellenőrzésnél korábban kizárólag kémiai módszereket alkalmaztak. A gyakorlatban bebizonyosodott, hogy ezek mellett biológiai módszerek alkalmazására is szükség van, ezért vezették be az ún. Daphnia-tesztet. Az ellenőrzésben egyre nagyobb szerepet kapnak az automata műszerek. Lengyelországban pl. a Visztula és az Odera mellett automata vizsgáló állomások rendszerét hozták létre, s ezek az állomások telexen továbbítják az adatokat, a varsói központba.

[14] Természetesen a technikai fejlődés a környezetvédelmi költségekre és ily módon az említett gazdasági megfontolásokra is kihat. Jó példa erre a gépkocsik által előidézett légszennyezés. Ezzel a közvélemény nyomására 1954-ben kezdtek komoly formában foglalkozni az Egyesült Államokban. Akkor azonban az ipar vezetői kiszámították, hogy kielégítő megoldás esetén minden új kocsira kb. 10 000 dollár többletköltség jutna. Mivel az említett időpontban a gépkocsik átlagos ára 2000 dollár volt, gazdasági okokból nem került sor hatékony intézkedésekre. A hatvanas évek végén viszont szövetségi törvényben kötelezték a gépkocsigyártó ipart, hogy 1976-ig a gépkocsik által kibocsátott káros légszennyezést 90%-kal csökkentse. A legújabb gazdasági számítások szerint ettől az intézkedéstől — ha sikerül megvalósítani — a kocsitípusoktól függően 5—20%-os áremelkedés várható. Ami tehát 1954-ben még irreális volt, az napjainkig gazdaságilag reálissá vált. (D. G. Fowler: Pollution control and economics. Pollution Control, 1971. évi 9. sz. 6. old., valamint K. Orski: L'incidence des vehicules a moteur sur l'environnement. L'Observateur de l'OCDE, 1971. évi 53. sz. 33. old.)

[15] A 2. sz. lábjegyzetben említett, 1971. február 22-i elnöki üzenet.

[16] Le Monde, 1971. január 11.

[17] Pollution control within the Common Market. Environmental Pollution Management, 1972. évi 5. szám. 164. old.

általában a bírságolás harmadik événél kezdődik, addig az 1969. január 1. napja után megfelelő tisztítóberendezés nélkül létesített üzemre már a bírságolás első évétől kezdődően progresszív szennyvízbírságot kell kiszabni. Szerepe van a vétkességnek a csatornabírság kiszabásánál is. A 2/1970. (XII. 13.) OVH számú rendelkezés értelmében ugyanis a csatornabírság kiszabása 1975-ig mellőzhető, ha az üzemnek az ipari szennyvíz tisztítására alkalmas berendezése nincs vagy meglevő berendezése korszerűsítés nélkül erre alkalmatlan, de a korszerűsítést, illetőleg a tisztítóberendezés építését legkésőbb 1971. december 13-ig megkezdte és azt folyamatosan végzi. Volt bizonyos jelentősége a vétkességnek a légszennyezési bírság elődje, a légszennyezési alapjárulék gyakorlati alkalmazásánál is.[19] A légszennyezési bírságról szóló rendelet értelmében pedig az építésügyi városfejlesztési miniszter a légszennyező felügyeletét ellátó miniszter, továbbá az illetékes megyei tanács vb építésügyi feladatokat ellátó szakigazgatási szerve javaslatára csökkentheti a légszennyezési bírság összegét, ha az alkalmazott korszerű tisztítóberendezés gondos üzemeltetés mellett sem alkalmas a kibocsátási határértéknek megfelelő hatásfokú tisztításra, vagy megfelelő, nagyüzemileg alkalmazható technikai eljárás, illetőleg tisztítóberendezés még nincs [19/1974. (XII. 27.) ÉVM számú rendelet].

Már ez a vázlatos áttekintés is mutatja, hogy jogi szabályozásunk a vétkesség tekintetében nem áll egységes elvi alapon és a vétkességhez, illetőleg ennek hiányához különféle jogi konzekvenciákat fűz. Amíg a szennyvízbírság esetében a vétlenség alanyi jogot ad a fele összegű bírság fizetésére, addig a csatornabírságnál csupán jogi lehetőség a bírságolás átmeneti mellőzése, amellyel a jogalkalmazó szerv belátásától függően él, s ugyanígy a légszennyezési bírságnál sincs a vétlen szennyezőnek alanyi joga a bírság összegének csökkentésére. Amíg a szennyvízbírságnál az érintett üzemnek bizonyítania kell, hogy önhibáján kívül nincs megfelelő tisztítóberendezése, addig a csatornabírságnál elegendő a megfelelő tisztítóberendezés hiányának — mint objektív ténynek — a fennállása és a vétkesség csupán a mérlegelésnél játszik esetleg szerepet. Végül a légszennyezési bírságnál önmagában véve a megfelelő tisztítóberendezés hiánya egyáltalán nem befolyásolja a bírságfizetési kötelezettséget, hanem a bírság mérlegelési jogkörben való csökkentése csak akkor jöhet szóba, ha a határérték megtartása technikai okokból nem lehetséges. (Itt ugyanis nem az a lényeges, hogy *az adott üzem*nek van-e korszerű tisztítóberendezése, hanem, hogy az üzem által előidézett szennyezés határérték alá szorítása hazai viszonyaink között technikailag lehetséges-e vagy sem.[20]

A környezetvédelmi bírság kiszabásának lehetőségei

1. A környezetvédelmi bírság perspektíváját illetően mindenekelőtt abban a kérdésben kell állást foglalnunk, hogy a jövőben a bírság milyen szerepet töltsön be a környezetvédelem jogi eszközeinek körében. (Szándékosan nem csupán a környezetvédelmi szankciórendszerre utaltunk, mert meggyőződésünk szerint a környezetvédelem jogi eszközei tekintetében mindinkább a prevenció kerül előtérbe, ami szükségképpen a szankcióalkalmazás jelentőségének bizonyos fokú csökkenését eredményezi.)

A külföldi jogfejlődést vizsgálva azt kell megállapítanunk, hogy a környezetvédelmi bírságot nem minden ország jogrendszere alkalmazza. Vannak államok, amelyek a gazdasági szankció helyett a legradikálisabb megoldást választják: amennyiben az üzem a részére megállapított türelmi idő alatt nem csökkenti a szennyezést határérték alá, leállítják a működését. Ez jellemző a skandináv államokra, élükön a környezetvédelmi szempontból kiemelkedő szerepet betöltő Svédországgal.[21] Más országok a büntetőjogi-, illetőleg a szabálysértési felelősségre vonás körének kiszélesítésével próbálnak gátat vetni a fokozódó környezetszennyezésnek.[22] Végül vannak olyan elképzelések

[18] 32/1964. (XII. 13.) Korm. sz. rendelet 28. §. Ez a kedvezmény azonban nem alkalmazható arra az üzemre, amely 1962. január 1. után tisztító berendezés nélkül vagy nem megfelelő tisztító berendezéssel épült, illetőleg amely a befogadót fertőzi.

[19] 12/1973. (IV. 18.) ÉVM—PM sz. együttes rendelet.

[20] Itt említjük meg: a szocialista országok közül a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a szennyvízbírságról szóló kormányrendelet (Sbirka Zákonu 1966. márc. 29.) a bírságolás szempontjából semmiféle konzekvenciát nem fűz ahhoz, hogy az üzemnek van-e tisztító berendezése vagy nincs. Az NDK vízügyi törvényének 2. számú végrehajtási rendelete (GBL II. 1971. dec. 2.) pedig mérlegelési jogkörben akkor teszi lehetővé a szennyvízbírság mérséklését vagy elengedését, ha a káros szennyezést valamennyi rendelkezésre álló lehetőség maximális felhasználásával sem lehetett elhárítani.

[21] Vö. *Czinkotszky* István — *Balló* Iván: Környezetvédelem a skandináv államokban. Budapest, 1970. (Kéziratos útibeszámoló, VIZDOK Országos Vízügyi Könyvtár), illetőleg a szerző: a finn közigazgatási szervek környezetvédelmi tevékenysége. Budapest, 1974. (Kéziratos útibeszámoló, TISZI dokumentáció.)

[22] Jó példa erre a román környezetvédelmi törvény, amelynek 77—79. §-a jelentősen kiszélesítette a környezetszennyezés miatti büntetőjogi felelősségrevonást, ugyanakkor 74. §-a a környezetvédelmi szabálysértési büntetés felső határát 10 000 leiben állapította meg és lehetővé tette e büntetésnek jogi személlyel szembeni alkalmazását is. Ugyanakkor Bulgáriában csak a vizet, levegőt és talajt szennyező természetes személyekkel szemben alkalmaznak környezetvédelmi szankciót 400—3000 leváig terjedő összegben. Lengyelországban a természetes személyekkel szemben alkalmazható 1000—4500 Zl. tételű szabálysértési bírság mellett az üzemekkel szemben is alkalmaznak progresszív légszennyezési bírságot. A köztársaságközi és nemzetközi vizekről szóló jugoszláv törvény értelmében az említett vizeket veszélyes anyaggal szennyező jogi személyeket gazdasági szabálysértés miatt 20 000—1 000 000 dinárig terjedő pénzbírsággal lehet sújtani.

is, amelyek a környezetszennyezés anyagi konzekvenciáit függetlenítik a tényleges szennyezés mértékétől és pl. a folyékony tüzelőanyagfelhasználást kívánják környezetvédelmi adóval sújtani, illetőleg az üzemeket a bruttó termelési érték arányában kötelezik környezetvédelmi hozzájárulás fizetésére. Az utóbbi megoldás valójában nem szankció, hanem a környezetvédelmi költségek egy részének az üzemekre való áthárítása (egyébként az ily módon befizetett összegek állami támogatás formájában részben visszajutnak a vállalatokhoz).[23] Főként a közcsatornák káros szennyezése esetén az általánosan alkalmazott megoldás nem a bírságolás, hanem a szennyezés mértékéhez igazodó díjfizetési kötelezettség, vagyis nem államigazgatási jogi, hanem polgári jogi eszköz alkalmazása. Ebből kiindulva néhány országban „díjnak" nevezik a természetes vizek szennyezése esetén fizetendő — valójában tehát bírság jellegű — anyagi szankciót is.

Megítélésünk szerint a bírság helyett polgári jogi eszközök alkalmazása nem volna célravezető. Díj alatt általában valamilyen szolgáltatás ellenértékét értjük (pl. vízdíj), márpedig az említett országokban alkalmazott rendszer szerint a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás nagymértékben függetlenedik egymástól (a káros szennyezésért akkor is progresszív díjat kell fizetni, ha a közcsatornához kapcsolódó tisztítómű az adott összetételű szennyvíz tisztítására nem alkalmas, vagyis a csatornamű vállalat a szennyvíz elvezetésén túlmenő szolgáltatást nem nyújt). Ami pedig a levegő vagy a természetes vizek káros szennyezését illeti, itt — a megfelelő tisztításban megnyilvánuló szolgáltatás hiányában — díjról nem beszélhetünk. Úgy véljük tehát, hogy a bírság jogintézménye megfelelően kifejezésre juttatja: az adott esetben nem ellenszolgáltatásról, nem a környezet szennyezéshez való jog „megvásárlásáról", hanem jogellenes cselekmény anyagi konzekvenciájáról van szó.

Ami a tényleges szennyezéstől függetlenített anyagi hozzájárulást illeti, az semmiképpen sem pótolhatja a környezetvédelmi bírságot, hiszen ha a szennyező és a szennyezést megszüntető üzem egyaránt köteles anyagi hozzájárulást fizetni a környezetvédelem költségeihez, akkor az üzem nem érdekelt az egyéni védekezésben, illetőleg a szennyeződés csökkentésében.

Mindezekre figyelemmel úgy ítéljük meg, hogy a környezetvédelmi bírság jogintézményére hazai viszonyaink között változatlanul szükség van. Határozottan fel kell azonban lépni az olyan káros szemlélettel szemben, amely kizárólag a bírságolástól várja a környezetvédelmi problémák megoldását. A bírságolás csak más jogi és jogon kívüli eszközökkel együtt lehet hatékony tagja a környezetvédelem fegyvertárának. Így tehát, bár a magunk részéről a környezetvédelmi bírságnak összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a szabálysértési és a büntetőjogi felelősségre vonásnál, korántsem tagadjuk az utóbbiak szerepét a környezetvédelmi szankciórendszeren belül. Emellett a technikai fejlődéssel párhuzamosan és a hazai jogalkalmazás, valamint a külföldi jogfejlődés tapasztalatait felhasználva, indokoltnak tartjuk a környezetvédelmi bírságra vonatkozó jogi szabályozás korszerűsítését egyes bírságfajták vonatkozásában.

2. A továbbfejlesztés lehetősége és szükségessége elsősorban a vízminőség-védelmi bírságfajták tekintetében merül fel, hiszen pl. a szennyvízbírságolás terén csaknem másfél évtizedes jogalkalmazási tapasztalatok állnak rendelkezésre. Ugyanakkor a légszennyezési bírság vonatkozásában — a közelmúltban megjelent jogszabály nyomán — a bírságolási tevékenységre való tényleges felkészülés, mindenekelőtt a kibocsátási határértékek megállapítása és közlése a legfontosabb időszerű feladat, míg a környezetvédelem néhány egyéb részterületén (pl. a talajszennyezés, illetőleg a zajártalmak vonatkozásában) azt a kérdést kell vizsgálni, hogy van-e lehetőség környezetvédelmi bírság bevezetésére.

Ugyanakkor az egyes környezetvédelmi bírságfajtákra vonatkozó jogi szabályozás tekintetében meglevő időbeli „ütemkülönbség" nem eredményezheti azt, hogy a tételes szabályozás nélkülözi az egységes elvi koncepciót. Természetesen nem valamilyen erőltetett uniformizáltságra gondolunk, de úgy véljük, hogy az egyes környezetvédelmi szankciófajtákra vonatkozó jogi szabályozás — a részletkérdésekben mutatkozó indokolt különbségek mellett — a bírságolás alapelveit és célkitűzéseit illetően nem mutathat lényegbevágó eltéréseket. E tekintetben az egyes konkrét bírságfajták elszigetelt vizsgálata helyett szélesebb spektrumú, a környezetvédelmi bírság valamennyi válfaját tekintetbe vevő, az általánostól az egyes felé haladó megközelítési mód látszik indokoltnak. Mindaz tehát, amit az alábbiakban a vízminőség-védelmi represszív szankciókat illetően kifejtünk, mutatis mutandis vonatkozik a többi környezetvédelmi bírságfajtára is.

A jogintézmény továbbfejlesztésére irányuló javaslatok kidolgozásánál többféle módszer alkalmazása kerülhet szóba. Ilyenek: *a)* a belső jogösszehasonlítás; *b)* a külső jogösszehasonlítás és *c)* a szakirodalomban javasolt megoldási módok elemzése. Ezeket együttesen fogjuk alkalmazni. Úgy véljük azonban, hogy vizsgálódásaink kiinduló pontja csak a jelenlegi tényleges helyzet számbavétele lehet.

[23] A szovjet Tervbizottság Gazdasági Intézete pl. kétlépcsős javaslatot dolgozott ki a környezetvédelmi költségeknek az üzemekre való áthárítására. Ennek az a lényege, hogy az első fázisban a környezetet szennyező vállalatokat kell bírsággal sújtani eredményük terhére, egy későbbi időpontban pedig valamennyi vállalatot környezetvédelmi hozzájárulás fizetésére kell kötelezni. B. A. Hramov: Zascsita atmoszferi ot zagrjaznyenyij i ekonomika pregyprijatyij. (Promislennaja Energetika, 1971. évi 10. szám 59. old.)

3. Szennyvízbírságolásra 1961 óta rendszeresen, az előző évi szennyezés mérési eredményeinek alapulvételével kerül sor. Időközben a kiszabott bírságok összege az 1961. évre kivetett 200 000,— Ft-ról fokozatosan 173,3 millió forintra növekedett (az 1972. évre kiszabott bírság). Ehhez járul a rendkívüli szennyezések után kiszabott bírság, amelynek összege nem mutat valamilyen állandó tendenciát, a legutóbbi négy évben pl. 2,1 millió és 11 millió forint között váltakozott. A folyamatos szennyező tevékenységre kiszabott bírságok összegének ismertetett nagyarányú növekedését a következő okok együttes hatása idézte elő: *a)* a technikai fejlődéssel párhuzamosan a szennyező források számának és a kibocsátott szennyezőanyagok mennyiségének növekedése; *b)* a vízügyi hatóságok szélesebb körű ellenőrző tevékenysége és *c)* a jogi szabályozás többszöri változása (új mérési mód bevezetése, a bírságtételek emelése, a progresszív szorzó alkalmazása). Ugyanezen idő alatt voltak ellenható — a bírságösszegek csökkenését előidéző — tényezők is. Ilyen volt, hogy *a)* egyes üzemek a bírságolás hatására csökkentették az általuk okozott szennyezést; *b)* más üzemek hozzákezdtek a korszerű tisztítómű megépítéséhez és ily módon mentesültek a progresszivitás alól; *c)* további üzemek pedig az egyedi határérték-megállapítás révén kerültek a korábbinál előnyösebb helyzetbe. Az a tény, hogy a bírságok összege az utóbb említett tényezők ellenére is számottevően emelkedett, önmagában véve is kétségessé teszi a bírságolás hatékonyságát. Ez a kétség bizonyossággá válik, ha a bírságolás alapjául szolgáló szennyezőanyag-mennyiség változását vizsgáljuk. A vizeinkre kerülő szervesanyag-szennyezés 1969 és 1972 között 120 000 tonnáról 162 000 tonnára, a szabad cianid mennyisége 1,9 tonnáról 3,6 tonnára, az olajszennyezés pedig 5000 tonnáról 20 800 tonnára, vagyis több, mint négyszeresére emelkedett.[24] Megállapíthatjuk tehát, hogy a bírságolással — a progresszív szorzó bevezetése ellenére — nem sikerült gátat vetni a környezetszennyezés növekedésének. Ha ennek okát kutatjuk, egy közgazdasági összefüggésre bukkanunk. Amíg ugyanis — az 1970. évi helyzetet alapul véve — egy köbméter szennyvízre 14 fillér bírságösszeg jutott, addig egy köbméter ipari szennyvíz tisztítási költsége (a korszerű szennyvíztisztítómű létesítési költségét is figyelembe véve) országos átlagban 50 fillér volt.[25] Noha időközben a progresszív szorzó növekedett, növekedtek a szennyvíztisztító művek építési költségei is, így az említett arány valójában nem sokat változott. Ily módon tehát egyes üzemek számára gazdaságilag előnyösebbnek mutatkozott megfizetni a szennyvízbírságot, mint korszerű tisztítóberendezést építeni.

4. Ismeretes olyan felfogás, amely a környezetszennyezés fokozódását a technikai fejlődés szükségszerű és feltartóztathatatlan kísérőjelenségének tekinti és úgy véli, hogy ezt a folyamatot sem bírságolással, sem más jogi, illetőleg nem jogi eszközökkel nem lehet megfordítani. Az említett szkeptikus nézettel való vita szerencsére nem elméleti jellegű: a környezetvédelem olyan látványos és világszerte ismert eredményeket tud a mérleg serpenyőjébe helyezni, mint pl. a londoni füstköd felszámolása, a füstkibocsátás egyötödére való csökkentése útján; és számos, korábban „halott" folyó újból élővé tétele. Példáért nem is kell messzire mennünk: északi szomszédunknak nem csupán a vízszennyezés növekedését sikerült megállítania, hanem a hatékony rendszabályok eredményeként kifejezett csökkenés mutatkozik a vizekbe kerülő szennyező anyagok mennyiségében. Érdemes ezért egy pillantást vetnünk a csehszlovák szennyvízbírságolási rendszerre.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a szennyvízbírságolás rendszerét 1958-ban vezették be és 1966-ban — 1967. január 1-i hatállyal — továbbfejlesztették. Szennyvízbírságot azok a vízhasználók fizetnek, akik lebegő szilárd anyagot vagy olyan szerves anyagot bocsátanak a befogadóba, amelynek biológiai oxigén igénye van. A bírság két tényezőből áll: az alapbírságból és a felárból (bírságpótlékból).

Az *alapbírság* az az összeg, amely elvileg a kibocsátott szennyezőanyag-mennyiségnek megfelelő tisztítóberendezés útján a szennyvízből kivonásához szükséges lenne. Kiszámításának módja: az egységnyi szennyezőanyag tisztítási költsége szorozva az évenként kibocsátott szenynyezőanyag-mennyiséggel (az egységek számával). Amennyiben az üzemnek rendelkezésére áll a megfelelő tisztítóberendezés előkészítő, illetőleg kiviteli tervdokumentációja, azt kell felhasználni az egységnyi bírság összegének kiszámításához. Ha ilyen dokumentáció nincs, egy olyan elméleti tisztítóberendezés adatait kell felhasználni, amely az adott szennyezés eltávolítására alkalmas volna. Az alapbírság az üzemi önköltség része, az üzem tehát ebből a szempontból anyagilag olyan helyzetbe kerül, mintha megfelelően tisztíttatná szennyvizét.

Az alapbírsághoz *felár (bírságpótlék)* járul, amely az alapbírsághoz képest maximálisan 100% lehet. A felár a befogadóban okozott vízminőségromlástól függ. A romlás alapegysége az I. b) és a II. minőségi kategóriájú vízfolyások normatívái különbségének egyhuszad része, vagyis BOI_5-re 0,25 mg/l, lebegő szilárd anyagra pedig 0,50 mg/l, a befogadó vizére vonatkoztatva. A felár az alapbírság annyi százalékával egyenlő, ahányszor a szennyvízkibocsátás he-

[24] Vö. *Pásztó* Péter: A vízminőségi felügyeleti munkáról. (Vízgazdálkodás és Környezetvédelem, 1974. évi 3. szám 27. old.) Megjegyezzük egyébként, hogy vizeink tényleges szennyezőanyag-terhelése ennél lényegesen magasabb. A hivatkozott adatok ugyanis csak a vízügyi hatóságok által bírsággal sújtott, határértéken felüli szennyezések szennyezőanyag-tartalmát tükrözik, ami a valóságos szennyezésnek csupán egy része.

[25] Vö. *Egerszegi* Gyula: A természetes vizek jogi védelme Magyarországon. Budapest, 1972. Kéziratos tanulmány.

lye alatti vízminőségromlásban az egységnyi vízminőségromlás benne foglaltatik. A felárat az üzemek nem az önköltség részeként számolják el, hanem nyereségükből fizetik.

Az ismertetett rendszernek tehát az a lényege, hogy a bírságolás hatására a káros környezetszennyezést előidéző üzem gazdaságilag hátrányosabb helyzetbe kerül, mint a megfelelő tisztítóberendezést megépítő üzem.

A megválaszolásra váró kérdés úgy hangzik: elegendő-e a bírságtételek felemelése vagy ezen túlmenően a bírságolási rendszerünk teljes — a koncepcióra is kiható — felülvizsgálatára van szükség.

Ez a kérdés világszerte foglalkoztatja mind a jogalkotókat, mind az elméleti szakembereket. Franciaországban a szigorítás jegyében — olyan megoldást vezettek be, hogy a szennyvízbírságot egész évre vonatkozólag az év folyamán mért legnagyobb szennyezés figyelembevételével állapítják meg. Progresszivitást 200 mg/l BOI_5 (5 napos biológiai oxigénigény) és 100 mg/l LSZA (lebegő szilárd anyag) felett alkalmaznak. A bírságok vízügyi körzetenként eltérő összegűek.[26]

Az Egyesült Államok kutatói a számítógépes kísérleteket is a legcélszerűbbnek látszó koncepció kiválasztásának szolgálatába állították. Az ilyen jellegű tanulmányok közül főként E. L. Johnson munkája érdemel figyelmet, aki a bírságolás és a szennyvíztisztítási költségek közötti konkrét gazdasági összefüggéseket vizsgálta több elméleti bírságolási modell alapján.[27] Az általa alkalmazott bírságolási modellek a következők:

a) Az egyforma kezelés elve. Lényege: minden szennyvízkibocsátó tartozik a szennyezés határértékén felüli részét eltávolítani. A rendszer hibája: a bírság független attól, hogy a szennyezés milyen káros következményeket idézett elő a befogadóban.

b) A legkisebb költség elve. A megengedhető szennyvízkibocsátást oly módon állapítják meg, hogy az előírt célállapot elérésének összes költsége a minimális legyen.

c) Általános szennyvízbírság. A szennyező anyag egységnyi mennyiségére egyforma összegű bírság minden szennyező esetében.

d) Övezeti szennyvízbírság. A szennyvízkibocsátó földrajzi helyzetétől függően változó szennyvízbírság a szennyező anyag egységnyi mennyiségére.

5. A magyar jogfejlődést vizsgálva azt kell megállapítanunk, hogy az idők folyamán a bírság összege és a szennyezés káros hatása közötti kapcsolat lazábbá vált. A szennyvízbírságolás első éveiben alkalmazott mérési mód annak megállapítására irányult, hogy a szennyezés milyen konkrét vízminőségromlást idézett elő az adott befogadóban. Ezzel szemben a jelenlegi mérési mód a kibocsátott szennyvíz szennyező-anyag tartalmának megállapítására irányul, míg a befogadó egyedi sajátosságait csak a bírság összegét módosító tényezők között lehet figyelembe venni. Természetesen a bírság és a szennyezés káros hatása közötti kapcsolat szorosabbra fűzése nem csupán a régebben alkalmazott mérési módra való visszatérés útján képzelhető el.

Korábban már utaltunk rá, hogy kétféle bírságolási határérték ismeretes: a jogszabályban megállapított és az egyedi államigazgatási határozatban megállapított határérték. Nálunk a vízminőség-védelmi represszív szankcióknál szabályként az előbbi érvényesül, egyedi határérték megállapítására maga a jogszabály is szűk körben nyújt lehetőséget és ez a lehetőség a jogalkalmazás során elég ritkán realizálódik.[28]

Vannak olyan kutatók, akik a kibocsátási határértékek jogszabályban történő megállapítását a jogfejlődés fontos eredményének tartják és úgy vélik, hogy azok az országok, amelyekben nincsenek országosan egységes, jogszabályban rögzített határértékek, a környezetvédelmi jogfejlődés alacsonyabb szintjét képviselik. A magunk részéről efelől egyáltalán nem vagyunk meggyőzve, sőt egy egészen más felfogás felé hajlunk. Kétségtelen, hogy a teljes szabályozatlansághoz képest — amikor tehát határértéket sem jogszabály, sem egyedi aktus nem állapít meg — a határértékek jogszabályban való rögzítése nagy előrelépést jelent. Ebből azonban hiba volna olyan következtetésre jutni, hogy a határértékek normatív aktusban való megállapítása a szabályozás lehető legtökéletesebb formája. Legyen szabad ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy azok között az országok között, amelyekben jogszabályi határértékek nincsenek, a környezetvédelem terén nagy hagyományokkal és gazdag tapasztalatokkal rendelkező államok is vannak. Ezek az országok nem azért nem adtak ki jogszabályt a határértékekről, mert erre nem lennének képesek, hanem azért, mert szakembereik úgy tartják, hogy a jogi szabályozás gátolná a szükségesnek látszó egyéniesítést. Finnországban pl. a nyugatnémet és amerikai szabványok, valamint jogszabályi határértékek figyelembevételével mindig az illetékes helyi hatóságok állapítják meg az egyedi határértéket. De az Egyesült Államok törvényhozása

[26] Vö. L'epuration des eaux usées en laiterie. (Revue de la Conserve Alimentation. 1974. évi 26. szám 81. old.)

[27] E. L. *Johnson:* A Study in the Economics of Water Quality Management. (Water Resources Research, 1967. évi 2. szám 291. old.)

[28] Szennyvízbírság tekintetében pl. az egyedi határérték csak az üzem javára térhet el a jogszabályi határértéktől és megállapítására kizárólag akkor kerülhet sor, ha korszerű szennyvíztisztító berendezés gondos üzemeltetés esetén sem alkalmas a jogszabály által megkövetelt határérték szerinti tisztításra. Az egyedi határérték iránti kérelmek száma az utóbbi években 10 és 18 között váltakozott, ami a bírságolt üzemek számához képest elenyésző mennyiség, de még ezeknek a kérelmeknek egy részét is el kellett utasítani.

is a városi hatóságok hatáskörébe utalta a közcsatornába vezethető szennyvíz minőségi paramétereinek és a szennyezésért fizetendő díjtételeknek a megállapítását.

Megítélésünk szerint kellő színvonalú jogalkotás mellett a határértékek egyedi megállapítása sokkal hatékonyabban szolgálja a környezetvédelmet, mint a jogszabályi határértékek. Örömmel vesszük ezért, hogy a légszennyezési bírságról szóló rendelet ezt a megoldási módot választotta és az építésügyi hatóságokra bízta a kibocsátási értékek megállapítását.[29] Úgy véljük, ez a követendő út a vízminőségvédelmi szankciók esetében is.

Milyen előnyei vannak a határérték egyéniesítésének?

a) Módot nyújt a helyi viszonyok messzemenő figyelembevételére. Megállapításánál értékelni lehet a szennyezéstől védett közeg (folyó, levegő) egyedi sajátosságait (öntisztulóképesség, vízhozam), más forrásból származó szennyezettségét, az adott szennyezés konkrét környezetrontó hatását, a védett terület rendeltetését és jellegét (pl. kiemelt üdülőterület).

b) Lehetővé teszi a bírságolásnak a tervszerű környezetfejlesztés szolgálatába állítását. A jelenlegi bírságolási rendszer hibája ugyanis, hogy nem célirányos: nem egy pontosan meghatározott környezeti célállapot elérését segíti elő, hanem mintegy az események után kullog. Az optimális bírságolási rendszer alapja a környezetvédelmi (ezen belül: vízminőség-védelmi levegőtisztaság-védelmi stb.) tervben az adott területre meghatározott célállapot és a határértékek azokat a kibocsátási paramétereket tartalmazzák, amelyek megtartása esetén a célállapot biztosítható. Ez a célállapot abban különbözik a Johnson által „a legkisebb költség elvével" kapcsolatban említett célállapottól, hogy meghatározásánál az ökológiai követelmények és a gazdasági realitások együttesen játszanak szerepet és perspektivikusan nem feltétlenül a legolcsóbb megoldás a legcélravezetőbb.

c) A javasolt megoldás intézményes kapcsolatot teremt a létesítmény-engedélyezés és a bírságolás között; jelenleg ugyanis ezek a jogintézmények függetlenek egymástól. Mivel a hatályos szabályozás szerint a bírságolási határértékek nem tervezési normatívák, a létesítmény-engedélyezés (pl. a vízjogi engedély megadása) során megállapított feltételek maradéktalan megtartása még nem nyújt garanciát arra nézve, hogy a létesítmény (pl. tisztítómű) előírásszerű üzemeltetése esetén az üzemnek nem kell bírságot fizetnie. A tervszerű vízminőség-szabályozás azonban módot nyújt az egyedi határértékeknek a létesítmény engedélyezés során való érvényre juttatására, s ily módon bírságolásra csak akkor kerül sor, ha a vállalat akár a tisztítómű kivitelezése, akár annak üzemeltetése során eltér az előírásoktól.

Kétségtelen, hogy az egyedi határértékeken alapuló bírságolási rendszer munkaigényesebb, a jogalkalmazó szervektől nagyobb felkészültséget és felelősségvállalást követel, mint a jelenlegi. Így mindenekelőtt meg kell alkotni a környezetvédelmi tervet, amely időpont feltüntetésével meghatározza az elérendő célállapotot. Számításba kell venni a meglevő szennyezéseket, ezek várható változásait, valamint az újonnan megjelenő szennyező források káros hatását. Mindezek alapján — a technikai lehetőségekre és az anyagi lehetőségekre is figyelemmel — meg kell határozni az egyes kibocsátási helyekre vonatkozó határértékeket. Ez a számítás egy többismeretlenes egyenletre hasonlít, amelyben az egyes ismeretlenek értékére csak bizonyos valószínűségi százalékkal lehet következtetni, de teljesen pontos és megbízható adatok nem állnak rendelkezésre. Ennek ellenére meggyőződésünk, hogy a határértékek egyedi megállapítása a jelenleginél sokkal hatékonyabb bírságolási rendszer alapja.

Szerencsére a munkát nem minden előzmények nélkül kell megkezdeni. Napainkig 130 település levegőtisztaság-védelmi terve készült el,[30] s kidolgozták a legszennyezettebb vízgyűjtők regionális vízminőség-védelmi tervét, továbbá készültek vízminőség-védelmi programok és gyorsfejlesztési programok is. Ezek azonban jelenlegi formájukban még nem alkalmasak a tudományosan megalapozott vízminőség-szabályozás igényeinek kielégítésére, hiszen megválaszolatlanul hagynak olyan alapvető fontosságú kérdéseket, mint pl. hol van a befogadó vízfolyások megengedhető terhelésének határa, az egyes szennyező komponensekből milyen mennyiséget és milyen koncentrációk mellett bocsáthatók be az egyes folyószakaszokba, hány százalékos legyen a szennyezhetőségi tartalék stb.[31] Ezért feltétlenül meg kell gyorsítani a vízminőség-szabályozás dinamikus fejlesztési programjának kidolgozására irányuló komplex tudományos kutató munkát és a vízminőségvédelmi mintaterületeket kell ennek kísérleti bázisává kijelölni. Erre annál inkább szükség van, mert a 2006/1973. (I. 31.) Mt. sz. határozattal jóváhagyott Öngazdálkodási Távlati Fejlesztési Koncepció szerint a jelenlegi szennyezettség mértékének csökkentését fokozatosan nagytérségi vízminőség szabályozással kell megoldani. Célszerű volna ezért — megfelelő jogszabályi felhatalmazás alapján — a vízminőségvédelem jogi eszközeit először kísérleti jelleggel, a vízminőségvédelmi mintaterületeken, majd később országosan is a nagytérségi vízminőség szabályozás szolgálatába állítani.

[29] *Árvai* József: A tanácsi építésügyi igazgatás körébe tartozó levegőtisztaság-védelmi feladatok. (Városépítés, 1974. levegőtisztaság-védelmi különszám. 10. old.), illetőleg 19/1974. (XII. 27.) ÉVM számú rendelet.

[30] *Árvai* i. m. 8. old.

[31] Pásztó i. m. 28. old., valamint Áll Lajos—Kelemen László: A korszerű ipari vízgazdálkodás feladatai a környezetvédelemben. (Vízgazdálkodás és Környezetvédelem, 1974. évi 3. szám 5. old.)

Az általunk javasolt egyedi határérték még egy vonatkozásban különbözik a jogszabályi határértékektől és ez a különbség legalább annyira alapvető, mint az, amelyről eddig szóltunk. A jogszabályi határértékek ugyanis — a dolog természetéből eredően — kizárólag minőségi határértékek (a kibocsátott szennyvíz szennyezőanyag-tartalmát szabják meg), nem pedig mennyiségi (terhelési) határértékek. Jogszabályban ugyanis terhelési határértékeket nem is lehet megállapítani. Ezzel szemben egyedi államigazgatási határozatban a mennyiséget és a minőséget egyaránt meg lehet állapítani, hiszen enélkül a minőségi határérték megállapítása teljesen hiábavaló lenne (pusztán hígítási kérdés, hogy az üzem 100 m^3 20 mg/l olajat tartalmazó szennyvizet, vagy 200 m^3 10 mg/l olajat tartalmazó szennyvizet bocsát-e ki). A terhelési határérték megállapítása nélkül az üzemek oly módon játszhatják ki az egyedi határértéket, hogy az abban megszabott minőségi paraméterek megtartása mellett — a szennyvíz mennyiségének növelésével — többszörösére emelik a befogadó szennyezőanyag-terhelését.

A terhelési határérték megállapítása felé vezető úton jogalkotásunk tulajdonképpen már megtette az első lépést. A radioaktív szennyvizek elvezetéséről és a vizek radioaktív fertőzésének bírságolásáról szóló 2/1974. (X. 13.) OVH sz. rendelkezés értelmében ugyanis, ha az üzem izotópforgalma az évi 10 Ci-t meghaladja, a meghatározott idő (egy év, félév, negyedév) alatt a befogadóba juttatható radioaktív anyag mennyiségére vonatkozó szabványnak, a befogadó terhelhetőségének és az egészségügyi hatóság véleményének figyelembevételével meghatározott A kontingenst kell megállapítani. Ennek megállapítása egyedi államigazgatási határozatban történik. Bírságolásra akkor kerül sor, ha akár a szennyvíz radioaktivitása a jogszabályban megállapított határértéket, akár a befogadóba juttatott anyag radioaktivitásának mennyisége az egyedileg megállapított A kontingenst meghaladja. A terhelési határérték-megállapítás azonban pillanatnyilag rendkívül szűk körben érvényesül, mivel a radioaktív szennyezés az összes szennyezések elenyésző hányadát teszi ki.

6. A kifejtettek után felvetődhet az a jogalkalmazás-technikai kérdés, hogy miként történjék a jelenlegi bírságolási rendszerről a javasolt új bírságolási rendszerre való áttérés a jogalkalmazásban előidézett törés nélkül. Erre már csak azért is figyelmet kell fordítani, mert a korábbi mérési módról az új mérési módra való áttérés 1965-ben számottevő bonyodalmakat okozott és ezek hatására a szennyvízbírság összege az előző évi 35,1 millió forintról 9,2 millió forintra esett vissza. Éppen ezért feltétlenül gondot kell fordítani a hasonló eset ismétlődésének elkerülésére.

Véleményünk szerint az áttérést nem egyszerre, hanem csak fokozatosan lehet megvalósítani. Jelenleg ugyanis az egyedi határértékek megállapításához szükséges vízminőség-védelmi tervek még nem állnak rendelkezésre, ezen túlmenően az egyedi határértékek megállapítása — jelentős munkaigényessége miatt — hosszabb időt vesz igénybe és tudományosan megalapozott szakismereteket igényel. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyedi határérték-megállapításnak visszamenő hatálya nem lehet, ezért az egyedi határértéken alapuló bírságolásra csak hosszabb idővel a határozat jogerőre emelkedését követően kerülhet sor. Mivel ugyanis a szennyvízbírság és a csatornabírság kiszabása az előző évi mérési eredmények alapján évenként történik, pl. az 1975. decemberében megállapított egyedi határérték alapján 1977-ben (az 1976. évre vonatkozólag) lehet első ízben bírságot kiszabni. Mindezekre figyelemmel az új bírságolási rendszerre való áttérést a következőképpen lehetne végrehajtani.

a) A jogszabályban megállapított minőségi határértékeket továbbra is fenn kell tartani és a bírságolás mindaddig ezek alapján történik, amíg egyedi határérték megállapítására nem kerül sor.

b) Az egyedi határértékben mind a kibocsátott szennyvíz megengedett legnagyobb szennyezőanyag-tartalmát, mind a meghatározott idő alatt kibocsátható szennyezőanyag-mennyiséget meg kell határozni, s akár a minőségi, akár a mennyiségi határérték túllépése bírságot von maga után. Az egyedi határértéket nem csupán a szennyvízben ténylegesen kimutatható, hanem valamennyi szennyező komponensre nézve meg kell adni, mert a későbbiek során akár új technológia bevezetése folytán, akár műszaki hiba miatt új szennyezőanyagok is megjelenhetnek a szennyvízben. A jogszabályi határértékről az egyedi határértékre való áttérés a progresszivitást nem befolyásolja.

c) Az egyedi határérték a megállapításáról szóló államigazgatási határozat jogerőre emelkedését követő év január 1. napjától kezdődően érvényesül, s a jogerőre emelkedést követő második évben lehet első ízben bírságot kiszabni az egyedi határérték alapján.

d) Az egyedi határértéket fokozatosan, a vízminőségvédelmi-tervek elkészítésétől függő sorrendben, s lehetőség szerint először a vízminőség-védelmi szempontból legveszélyeztetettebb területeken, illetőleg a legjelentősebb vízszennyezőkre vonatkozólag célszerű megállapítani.

7. A jogszabályi határértékekről az egyedi határértékre való áttérés és a terhelési határérték bevezetése alapvető fontosságú változás ugyan, de önmagában nem oldja meg a környezetvédelmi bírság hatékonyabbá tételével kapcsolatos problémákat. Ezért a jelenlegi bírságolási rendszer átfogó felülvizsgálata kapcsán egy sor további változtatásra is szükség van. Ezek közül a bírságtételek felülvizsgálatát tekintjük a legfontosabbnak. A magunk részéről elfogad-

hatatlannak tartjuk a szovjet szakirodalomban K. G. Hoffmann által képviselt koncepciót, amely az iparáganként differenciált környezetszennyezési díj bevezetésére irányul és a következő megfontoláson alapul: „A környezetszennyezési díj életbe lépésével az üzemek összemérhetik a szennyezés csökkenését szolgáló befektetéseket és a díj megtakarítását, kiválaszthatják a nagyobb hasznot nyújtó változatot."[32]

Meggyőződésünk, hogy a környezetszennyezés olyan — egyre fokozódó — veszélyt jelent az emberiségre, amelynek hatékony leküzdése érdekében a jogszerű és a jogellenes magatartás közötti választás a szocialista államban nem képezheti a gazdasági haszon figyelembevételén alapuló mérlegelés tárgyát. Nem szabad tehát olyan alternatívát adni, amely a környezetszennyezést „jó üzletté" teszi, s a környezetvédelmi normákat megtartó vállalatokat gazdaságilag hátrányos helyzetbe hozza. Ezért a jelenlegi bírságtételeket feltétlenül emelni kell. Ennek során nem a környezetvédelmi bírságnak a kártérítéshez való közelítése látszik indokoltnak, hanem a korszerű tisztítás — amortizációt is figyelembe vevő — költségkihatásainak alapulvétele. Mind több szocialista ország jogalkotásában jut ugyanis érvényre az az elv, hogy a környezetszennyezésért fizetendő bírság vagy díj megfizetése — az egyéb hátrányos következményeket (pl. kártérítés) is figyelembe véve — előnytelenebb legyen a vállalat számára, mint a korszerű tisztítóberendezés megépítése.

8. A vízminőségvédelmi bírságokra vonatkozó jogi szabályozás továbbfejlesztésénél feltétlenül meg kell oldani néhány további, nem kevésbé fontos problémát is. Ezekre — részint terjedelmi okokból, részint mivel nem minden környezetvédelmi szankciófajtát érintenek — csupán vázlatosan utalunk.

a) Hatályos jogszabályaink a telephelyhez kötött, folyamatos jellegű vízszennyezés figyelembevételével készültek, amit az jellemez, hogy a szennyezőanyagok vízben oldott vagy vízzel kevert állapotban, állandó szennyvízkibocsátási helyen kerülnek a befogadóba. A technikai fejlődés következtében azonban egyre gyakoribb a szennyezőanyagoknak tömény állapotban vagy az esővíz következtében (bemosódás) a befogadókba kerülése. Az ilyen jellegű szennyezésekre a jogszabályban meghatározott mérési módok nem alkalmazhatók.

b) Ugyancsak a folyamatos jellegű szennyezést veszik alapul a progresszivitásra vonatkozó rendelkezések, noha az előzmények nélküli, úgynevezett rendkívüli szennyezések társadalomra veszélyessége hatványozottabb. Az a paradox helyzet áll tehát elő, hogy a kevésbé veszélyes szennyezés esetén alkalmazható a progresszív szorzó, a veszélyesebb, rendkívüli szennyezés esetén viszont nem.

c) Jogilag rendezetlen a rendkívüli szennyezéssel kapcsolatos védekezési költségeknek a szennyezőre való áthárítása is, ami azért fontos, mert a jelentősebb rendkívüli szennyezések száma emelkedő tendenciát mutat.[33]

d) A megfelelő szennyvíztisztító berendezéssel nem rendelkező üzemek számára a 32/1964. (XII. 13.) Korm. számú rendeletben biztosított kedvezmény — a fele összegű bírság fizetésére vonatkozó alanyi jog — anakronisztikussá vált. A hiányzó szennyvíztisztító berendezések megépítését, illetőleg a korszerűtlen tisztítóművek korszerűsítését első ízben a 2038/12/1954. Mt. számú határozat írta elő, majd a 2005/1969. (I. 22.) Korm. számú határozat erre nézve 1971. december 31-ét állapította meg végső határidőként. A türelmi idő letelte folytán e kedvezmény további biztosítása teljesen indokolatlan.

e) A Duna, mint nemzetközi vízi út szerepének növekedése szükségessé teszi a hajók szennyezőanyag kibocsátására vonatkozó műszaki paraméterek mielőbbi kidolgozását és a hajók által okozott vízszennyezés esetén kiszabható bírság szabályozását. Erre nézve — a külföldi tapasztalatok figyelembevételével — egyszerűsített eljárási szabályok kidolgozása látszik indokoltnak, amelyek lehetővé teszik a szennyvízbírság helyszíni kiszabását is.

*

A környezetvédelmi bírság környezetvédelmi szankciórendszerünk legfontosabb eleme. Hatékonysága azonban csak oly módon biztosítható, ha a bírságolásra vonatkozó szabályok fejlődése lépést tart a technikai fejlődéssel, jogalkotó szerveink számot vetnek az új szennyezési módokkal és szennyező komponensekkel, s folyamatosan figyelemmel kísérik a bírságösszeg, valamint a tisztítási költségek közötti közgazdasági összefüggéseket. Emellett törekedni kell a környezetvédelmi bírság különböző válfajai között a szabályozási koncepciót illető összhang megteremtésére is.

Mindezekre figyelemmel úgy véljük, időszerűvé vált a vízminőségvédelmi bírságfajtákra vonatkozó jogi szabályozás felülvizsgálata és korszerűsítése. Javaslatainkkal ehhez kívántunk segítséget nyújtani.

Kilényi Géza

[32] K. G. *Hoffman:* Ekonomicseszkaja effektyivnoszty umenysenyija vibroszov vescsesztva v okruzsajuscsuju szredu. (Izvesztyija Akagyemii Nauk SzSzSzR. Szerija Ekonomicseszkaja, 1973. évi 6. szám 11. old.)

[33] A vízminőségi figyelőszolgálat által észlelt rendkívüli vízszennyezések száma pl. 1965. és 1973. között csaknem hét és félszeresére emelkedett. *Pásztó* i. m. 29. old.

Új szakasz házassági vagyonjogunk modelljének fejlődésében

Az 1974. évi I. törvény házassági vagyonjogunk terén is jelentős változásokat hozott, bár e változások a Csjt. házassági vagyonjogi rendszerének alapelvein nem változtattak. Ez utóbbi nem hátrányára, inkább előnyére válik e törvénynek. A társadalmi viszonyokban még csak most kezdenek végbemenni olyan változások, amelyek egy későbbi időpontban szükségessé tehetik új vagyonjogi rendszer bevezetését. Az 1974. évi I. törvény alkotói jó érzékkel mérték fel, hol lehet és kell tovább lépni, házassági vagyonjogi rendszerünk fejlesztése terén.

A Csjt. 1952. évi miniszteri indokolása kiemelte, hogy „a szerzeményi közösség közvetlen, félmegoldásokat jelentő rendszere helyébe a házassági vagyonközösséget állította, amely a házasság tartama alatt a házastársak teljes egyenlőségén alapuló valóságos vagyonközösségét valósítja meg".

Az indokolás e részével kapcsolatban több kritikai megjegyzés hangzott el a jogirodalomban. Többek között szóba került, hogy ez az indokolás túlzott jelentőséget tulajdonít a „házassági vagyonközösség"-nek nevezett házassági vagyonjogi rendszernek. Az indokolás szövege lehetőséget adott olyan értelmezésre, mintha az egyetlen lehetséges szocialista házassági vagyonjogi rendszer csak a „házassági vagyonközösség" rendszere lehet. Ennek következtében jogirodalmunk sokáig a „házassági vagyonközösség" rendszerének bűvöletében élt. Lassan tört csak utat az a felfogás, hogy a jogtörténet fejlődése során kialakult más házassági vagyonjogi rendszerekből is fel lehet építeni olyan házassági vagyonjogi modellt, amely ha a szocialista családvédelmi elveket, így különösen ha a férfi és nő egyenjogúságát szem előtt tartva épül fel, a szocialista társadalmi fejlődésnek ugyanúgy szolgálatába állítható, mint a „házassági vagyonközösség rendszere". Az is rövidesen kiderült, hogy az újonnan választott házassági vagyonközösségi rendszer ugyanúgy tartalmaz „félmegoldásokat" és „következetlenségeket", mint a korábban uralkodó „szerzeményi közösség" vagyonjogi rendszere. Végül nyilvánvalóvá vált, hogy a szocializmus építésének kezdeti — a világháború okozta általános és jellemző elszegényedés — idején hozott szabályokat, a társadalmi fejlődés részben túlhaladta. Az épülő szocializmus eredményeként, a megtermelt társadalmi javaknak, teljesítményeket és a társadalmi munkamegosztás hierarchiáját is figyelembe vevő szétosztása mellett, komoly vagyoni értékek halmozódhatnak fel egy-egy házasságban, melyeknek elszámolása — ideértve a közös és különvagyonok vegyülését is — bonyolultabb vagyonjogi szabályozást kívánnak, mint ez az 1952. évi IV. törvény megalkotása idején várható volt.

Lehetne még folytatni az 1952. évi IV. törvény (Csjt.) kritikáját, és e kritika, amennyiben előremutató és építő, csak hasznára válna házassági vagyonjogunk további fejlődésének. E kritikára vagy finomabban szólva, házassági vagyonjogunk „alkotó fejlesztését" szolgáló tanulmányokra szükség is van. Ez azonban nem eredményezheti azoknak a pozitívumoknak tagadását, amelyek jellemezték az 1952. évi IV. törvényt; annak kiemelését, hogy e törvény mennyire alkalmas volt az ítélkezési gyakorlat egészséges irányú fejlődésének megindítására; hogyan hatott a törvény és a jogalkalmazás az állampolgároknak a családról vallott szocialista felfogásának kialakítására. Az idő mindent értékelő osztályozó, mindent helyére rakó válogató munkája a Csjt. alapelveit is megmérte és „azok nem találtattak könnyűnek". Az alapelvek és a legalapvetőbb törvényi rendelkezések, nemcsak hogy kiállták az idő próbáját, de alapul szolgálhattak házassági vagyonjogi rendszerünk továbbfejlesztéséhez is. Minden feltétel adott, hogy az új 1974. évi I. törvény rendelkezéseivel gyarapodott Csjt., és az annak nyomán kifejlődő ítélkezési gyakorlat megteremtse a feltételét egy a mainál is érettebb, — dogmáktól megszabaduló, a szocialista eszméknek, és a társadalmi igényeknek még jobban megfelelő új házassági vagyonjogi rendszer kiépítésének.

Ez idő szerint leginkább az szolgálja jól e feladatot, ha felmérjük, hol léptünk előre házassági vagyonjogi rendszerünk fejlesztésében, melyek azok a pozitív elemek, amelyekkel gazdagodott e fontos családjogi intézményünk az 1974. évi I. törvénnyel, és e kiteljesedettebb törvényt ezen elemek szem előtt tartásával alkalmazza ítélkezésünk.

I.

Az első és legfontosabb megállapítás, amelyet tehetünk, az az, hogy házassági vagyonjogunk fejlődésében mindazok a tendenciák felfedezhetőek, melyeket a nemzetközi jogélet ismerői a házassági vagyonjog fejlődése terén világszerte haladónak és korunkra jellemzőnek tartanak.

a) Jogalkotásunk figyelembe vette, hogy a modern életben a nő szerepe megváltozott. A háztartást vezető nő típusát, a társadalmi termelésben részt vevő nő típusa váltotta fel. Ezzel együtt a mindennapi házimunka, a gyermeknevelléssel töltött idő értéke is megnőtt. A

nő saját keresettel rendelkező, vagy egy kereső nő munkabérével esetenként egyenlő értékű házi munkájával járul hozzá a család létfenntartásához. Gyermek vagy gyermekek léte esetén, akik után szociális juttatásokat ad az állam, a feleség kézzelfoghatóan is érzékeltetni tudja, hogy egyenjogú, vagyont szerző, és megtartó tagja a családnak és a férjjel egyenlő értékű tagja a társadalomnak.

b) E tényből következik a férj családfői szerepének csökkenése. A férj többé nem „a család kenyerének megkeresője". A házastársi partneri viszonyban csak az egyik fél, aki egyre gyakrabban — a nő otthoni munkáját is számítva — nem járul hozzá többel a családi vagyon gyarapításához, illetőleg fenntartásához mint a feleség. A férji jogok szűkítése, a családfői szerepkör megszűnése korunk jellemző tünetévé vált.

c) Azokban az országokban, ahol a házassági vagyonjog reformjára került sor az újabb családjogi törvények megalkotásakor, a változást mindenütt az jellemezte az elmúlt években, hogy a férj rendelkezési joga a házassági vagyonjog terén szűkült, a nő rendelkezési jogosultsága pedig bővült. Mint utóbb majd látni fogjuk, e fejlődési tendencia annak ellenére, hogy családjogunkat már eddig is a férfi és a nő nagyfokú jogi egyenjogúsága jellemezte, új törvényünkben is jelentkezett. Az új jogi szabályozások — így a mi Csjt. novellánk is — végeredményben az apajogú család apa figuráját elhalványítja, a család tagjainak sorsa, anyagi javai felett egyedül rendelkező családfőt múltbeli figurává változtatja. A fejlődés az egyenjogú házastársak, kiscsaládi életformában együttélő közösségét teszi általánossá.[1]

Fő jellegzetességeit tekintve tehát házassági vagyonjogunk benne van a haladó nemzetközi jogfejlődés sodrában.

A másik fontos változás, amit ugyancsak elöljáróban kell kiemelnünk az az, hogy a házassági vagyonjog jogi normái és az ítélkezési gyakorlatban irányadó szempontok kettőssége megszűnt. Ez a kettősség nem jelentett ellentmondást a jogszabály tételes rendelkezései és az ítélkezési gyakorlat szempontjai között, de valójában az ítélkezési gyakorlat jogszabályszerű tételeket alakított ki és a vagyonjogi jogszabályok e tételekkel együtt alkották házassági vagyonjogunkat. Elegendő itt megemlíteni a Legfelsőbb Bíróság 5. számú irányelvét, mely a bíróságokra kötelező, tehát a jogkereső közönségre is kiható iránymutatást tartalmazott a házassági vagyonjogi perekben alkalmazandó szempontokra. Házassági vagyonjogunk modelljének sajátos és különös jellegzetessége volt e kettősség. A modell egy része jogszabályi rendelkezésekből, más része pedig az ítélkezési gyakorlatnak a bíróságokra kötelező, illetőleg követendő tételeiből épült fel (kollégiumi állásfoglalások, tanácsvezetői értekezleti állásfoglalások, eseti döntések).

Ez a kettősség az 1952. évi IV. törvény (Csjt.) fogyatékos rendelkezéseiből eredt. E törvény több szakasza tartalmazott rendelkezéseket a különvagyonnak közös célra történt felhasználása felől, de semmiféle utalás nem volt arra, hogy a felhasznált különvagyon megtérítésére sor kerülhet-e a házasság megszűnése (felbontás, érvénytelenítés, halál) esetére. A közös vagyonnak a különvagyon céljaira történő felhasználására a törvény ugyan semmiféle rendelkezést sem tartalmazott, de a családok életében magától értetődő volt, hogy közös vagyoni ráfordítások is történtek különvagyoni vagyontárgyakra. Pl. különvagyoni öröklakásba jelentős értékű beruházásokra került sor a lakás korszerűsítése érdekében a közös vagyonból. Az ítélkezési gyakorlat ezeket a joghézagokat töltötte ki. A Legfelsőbb Bíróság által kialakított szempontok alapján döntöttek a bíróságok a felmerülő térítési kérdésekben. Az ítélkezési gyakorlatban érvényesülő szempontok és a tételes jogi rendelkezések között az összhang teljes volt, de az ítélkezésben alkalmazásra kerülő szempontok nagymértékben túlhaladtak a tételes jogi rendelkezések keretein, szinte példa nélkül álló terjedelemben egészítették ki a hatályos joganyagot. Az 1974. évi I. törvény házassági vagyonjogi jogunk modelljének ezt a kettősségét megszüntette, a vegyült vagyonok közötti térítések fő szabályait törvényi szintre emelte a jogalkotó.

Megjegyzendő, hogy nemcsak a házassági vagyonjog intézményének van olyan modellje, mely tételes joganyag mellett elvi irányítást tartalmazó legfelsőbb bírósági döntéseket is besorol építő elemei közé. Példák sorát lehetne felhozni a szavatosság és jótállás jogintézményétől a közös tulajdon megszüntetésének intézményéig, ahol a modellnek e kettőssége fennáll. A törvénynek ugyanis, ha nem akar rövid életű lenni, kerülnie kell a kazuisztikát, és az ítélkezési gyakorlatra kell bíznia az alapvető keretek kitöltését. Az ítélkezési gyakorlat rugalmasabban képes alkalmazkodni a szüntelenül változó társadalmi szükségletekhez és igényekhez, mint a meghozatala idején fennálló állapotokra tekintettel levő jogszabály.

Az 1974. évi I. törvény e tekintetben viszonylag szerencsés kézzel nyúlt a házassági vagyonjog intézményéhez. Az alapvető kereteket szilárdan építette fel. Amennyire különös jelenség volt házassági vagyonjogi modellünkön a nagyterjedelmű ítélkezési szempontok rendszere, annyira egészséges a most kialakult helyzet. A legfontosabb házassági vagyonjogi rendelkezések törvényi szinten nyertek megfogalmazást, és az ítélkezési gyakorlatban kialakult, de törvényi szintre nem emelt részkérdésekben fennálló legfelsőbb bírósági iránymutatások csak értékes kiegészítő elemei e modellnek. Más kér-

[1] Revue de Droit Comparé című folyóirat 1957. és 1965. évi felmérése — amelyet több ország jogtudósainak bevonásával folytattak — jelzi e tendenciák létét és erősödését.

dés az, hogy az idő múlásával ezek egy része átalakul, más része elhal, ugyanakkor új elemek jelennek meg, de ez a jogfejlődés folyamatában egészséges és megszokott jelenség.

II.

Áttérve ezek után annak vizsgálatára, hogy milyen szerkezeti elemeket hozott az 1974. évi I. törvény házassági vagyonjogunkban, miként változott a házassági vagyonjog modellje, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért elöljáróban a legjelentősebbeket pontokba szedve sorolnám fel: *a)* világosan meghúzta a közös és külön vagyonok közötti határvonalat; *b)* rendezte a vegyült vagyonok közötti térítés módját; *c)* a méltányossági szabályt törvényi szintre emelte; *d)* a házassági életközösség megszűnésétől a közös vagyon megosztásáig terjedő időszakban eddig fennállott jogbizonytalanságot megszüntette; *e)* az életközösség fennállása alatt — más személyekkel kötött ügyleteknél — a harmadik személy tudakozódási kötelezettségét megszigorította; *f)* a házassági vagyonjogi igények rendezése körében — a családvédelmi szempontokat figyelembe véve — a házassági életközösség megszűnésének időpontjától kezdve a bíróság elé vihető a volt közös lakás használatának kérdése, tehát törvényi szinten került rendezésre a különvagyoni, illetőleg a közös vagyoni házingatlanban közösen használt lakás további birtoklásának kérdése.

ad a) A különvagyonok és a közös vagyon határának megvonása. Az 1974. évi I. törvény meghozatala előtt érvényben volt családjogi rendelkezések taxatív felsorolásban tartalmazták a különvagyonhoz tartozó tárgyakat: 1. A házasságkötéskor megvolt vagyontárgyak; 2. a házasság fennállása alatt valamely kitüntetéssel kapcsolatban kapott, továbbá az öröklés jogcímén szerzett, vagy ajándékba kapott vagyontárgyak; 3. azok a vagyontárgyak, melyek a különvagyon tárgyainak helyébe léptek; 4. azok a vagyontárgyak, amelyeket a házastársak egymás közötti megállapodással a vagyonközösségbe tartozó tárgyak közül valamelyikük különvagyonába utalnak (Csjt. 28. §). Mindaz, ami e felsorolásban nem szerepelt a Csjt. 27. §-ának rendelkezése értelmében a házastársak közös vagyonához tartozott.

E szigorú jogszabályi rendelkezés, mely ugyan eredetileg élesen megvonta a közös- és külön vagyonok határait, az idők folyamán fellazult. Elvileg mindig hangsúlyozott volt a különvagyonról szóló törvényi felsorolás taxatív jellege, méghozzá abból a meggondolásból, hogy a közös vagyon az erősebb összetartó eszköz a család életében. A közös vagyon privilegizált jellegére mutat a Csjt-nek jelenleg is hatályos rendelkezése, mely szerint ha a közös vagyon fenntartására és kezelésére a közös vagyon nem elegendő, „a házastársak kötelesek a költséghez különvagyonukból arányosan hozzájárulni" [Csjt. 29. § (3) bekezdés], továbbá az a rendelkezés, amely szerint „ha a közös vagyon a közös háztartás költségét nem fedezi, a házastársak kötelesek ahhoz különvagyonukból is egyenlő mértékben hozzájárulni. Ha csak az egyik házastársnak van különvagyona, ő egymaga köteles ebből a közös háztartás költségének kiegészítéséhez szükséges összeget fedezni" [Csjt. 32. § (2) bekezdés].

További különvagyont terhelő rendelkezés a Csjt.-ben a 32. § (3) bekezdésénél található. Eszerint „A házastárs köteles a különélő és önhibáján kívül rászoruló házastársát — ha arra nem érdemtelen — különvagyonából is eltartani, amennyiben házastársa megélhetésének költségeit a közös vagyonból nem lehet fedezni, és a tartás nem veszélyezteti a kötelezett saját, valamint annak megélhetését, akinek eltartására házastársával egysorban köteles. Ez a rendelkezés arra az esetre is irányadó, ha a házastársak között vagyonközösség nincs".

Amint az idézett törvényhelyekből kitűnik, a Csjt. néhány nagyon jelentős tulajdonosi korlátozást tartalmaz — a különvagyon tulajdonosa bizonyos esetekben köteles a különvagyonát meghatározott közös célokra felhasználni, viszont ennek megfelelő megszorítást a Csjt-ben nem találunk a közös vagyon terhére. A következtetés magától adódik: a törvényalkotó privilegizálja a közös vagyont, a közös vagyon mellett törvényi védelmet állít fel (Csjt. 27. §), ugyanakkor a különvagyont bizonyos mértékig a közös vagyon alá rendeli, illetőleg a család közös céljai szolgálatába állítani rendeli.

Az ítélkezési gyakorlatban — ebből következően — állandóan hangsúlyozott szempont volt, hogy a különvagyonok körét bővíteni nem lehet, mert a törvény taxatív felsorolással veszi elejét a különvagyoninak minősülő vagyontárgyak száma növelésének. Ennek ellenére az élet a szigorú törvényi rendelkezések korlátját áttörte. Két irányban is. Egyrészt szűkebbre szorította a különvagyonok körét, másrészt viszont bővítette azt. A Csjt. novella csak szentesítette az ítélkezési gyakorlatot a tekintetben, hogy „a házasság fennállása alatt valamely kitüntetéssel kapcsolatban kapott" vagyontárgyakat elhagyni rendelte a különvagyonok köréből. A Csjt. születésekor ugyanis a kitüntetéssel járó díjak száma csekély volt — tulajdonképpen csak Kossuth-díjjal járt pénzjuttatás — és a kapott összeg abban az időben számottevő is volt. E jelentős díjnak különvagyonba utalásánál az a hátsó szándék is vezethette a törvényalkotót, hogy e jelentős díjnak személyi (külön) vagyonná minősítése jobban ösztönöz a képességek kifejtésére, a nagyobb teljesítményekre. Az idők múlásával azonban a kitüntetéssel kapott díjak száma megnőtt (állami díjak, színészi, újságírói, építészeti, orvosi stb. díjak létesítése, gyakorlattá vált a munkaérdemrend mindhárom fokozatához, a kiváló dolgozó kitüntetéshez pénzjutalom mellékelése), összegükben azonban a díjak rendkívül differenciálódtak. Egyre több lett

a kis összegű díjak száma, s ezen összegek „kiérdemlése" rendszerint az egész család egymást segítő gyakorlata eredményeként volt elkönyvelhető. Ebből következően joggal merült fel a gondolat, hogy e jutalmak a közös vagyonhoz tartozzanak. A törvényalkotó így is döntött az 1974. évi I. törvényben, amikor a különvagyonok köréből „a valamely kitüntetéssel kapcsolatban kapott" vagyontárgyakat kihagyta a különvagyontárgyak közül. Más kérdés az, hogy differenciáltabb megoldással a nagy összegű állami díjak vonatkozásában nem lett volna-e célszerű fenntartani a különvagyoni jelleget. Tény azonban, hogy jelenleg e tekintetben szűkült a különvagyonok köre. „A valamely kitüntetéssel kapcsolatban kapott vagyontárgyak" értékükre tekintet nélkül a közös vagyonhoz tartoznak.

A házasság időtartama is szűkítően hathat a különvagyoni vagyontárgyak körére. Az 1974. évi I. törvény nyomán a Csjt. 28. §-a a következő (2) bekezdéssel bővült: „Az a különvagyonhoz tartozó tárgy, amely a mindennapi közös életvitelt szolgáló, valamint a szokásos mértékű berendezési és felszerelési tárgy helyébe lép, tizenötévi házassági együttélés után közös vagyonná válik". A törvényalkotó akarata e rendelkezés vonatkozásában világos. Tizenötévi házasság után, a kicserélt különvagyoni tárgyat a közös vagyonhoz tartozónak kell tekinteni olyan tárgyak tekintetében, melyek a közös életvitelt szolgálják, valamint azon tárgyaknál, melyek a szokásos mértékű berendezési és felszerelési tárgyak helyébe lépnek. A hosszú házasságra tekintettel e vagyontárgyak vonatkozásában a vitákat ki akarja kapcsolni, ezért a törvény erejével mondja ki, hogy e vagyontárgyak a közös vagyonhoz tartoznak. E rendelkezés kétségtelenül szűkítette a különvagyoni tárgyak körét, egyszerűsítette a hosszú házasságok felbomlását követő vagyoni vitákat.

Megjegyzendő, hogy e törvényi rendelkezés a gyakorlatban számos problémát vet majd fel, és ezek megoldása az ítélkezési gyakorlatra vár. A felvetődő kérdések egyik legfontosabbja a törvényt követően már megoldódott. Mégpedig az a kérdés, hogy a vagyontárgyaknak vajon 15 évig kell az életközösségben élő házastársak használatában lenni, vagy a 15 évig tartó házasság következményeként bármely, bármikor a családhoz kerülő, kicserélt különvagyoni tárgy közössé válik-e? Közös vagyonivá válik-e az a vagyontárgy, amely a házasság 14. évében kerül a vagyontömegbe különvagyonként és azt még az évben kicserélik. (pl. egy örökölt szobabútor, háztartási gép stb.) A 7/1974. (VI. 27.) IM számú rendelet 9. §-a rendezi e kérdést a következőképpen: „A különvagyonhoz tartozó tárgy helyébe lépő vagyontárgy közös vagyonná válása szempontjából a tizenötévi házassági együttélés időtartamát a házasság megkötésétől kell számítani, függetlenül attól, hogy a házasságot a Csjt. hatálybalépése előtt vagy után kötötték meg." E rendelkezés túl szigorúnak látszik, de méltánytalanságot okozó alkalmazása előtt a vagyonjogi per bírája a Csjt. 31. § (5) bekezdésében foglalt méltányossági szabály alkalmazásával kitérhet. Így e rendelkezés betöltheti célját: a hosszan együttélő házastársak között szűküljön a kicsinyes vitákra alkalmat adó vagyontárgyak köre, egyszerűsödjön a házassági vagyonjogi per.

Nehezebb kérdés kitölteni értelmezéssel „a mindennapi közös életvitelt szolgáló, valamint a szokásos mértékű berendezési és felszerelési tárgy" fogalmát. Mi tartozik e körbe, hol húzódik a határ? Ide tartozik-e a gépkocsi, az öröklakás (hiszen ez is a mindennapi közös életvitelt szolgálja!), és más hasonló nagy értékű vagyontárgy, vagy e rendelkezés csak a szokásos mértékű berendezési és felszerelési tárgyakra vonatkozik, melyek a közös életvitelt szolgálják? (hűtőgép, rádió, televízió, gyári bútorok stb.) A fogalom értelmezése — jogszabályi rendelkezés hiányában — az ítélkezési gyakorlatra hárul. Feltehetően némi ingadozás után e kérdésben egységes gyakorlat alakul majd ki.

A különvagyonok körét szűkítő rendelkezések mellett a különvagyonok körét bővítő szabályozás is történt az 1974. évi I. törvénnyel. A Csjt. 28. §-a (1) bekezdés *c)* pontja értelmében „A személyes használatra szolgáló és szokásos mértékű, illetőleg mennyiségű vagyontárgy" a különvagyonhoz tartozik. A törvényalkotó e rendelkezéssel pontot tett a vita végére, amely a személyes használatú vagyontárgyak körül évekig zajlott. Először egy legfelsőbb bírósági Polgári Kollégiumi állásfoglalás (70. számú) mondotta ki, hogy a házassági életközösség alatt vásárolt, és az egyik vagy másik házastárs személyes használatára szolgáló vagyontárgyakat általában az illető házastárs különvagyonának kell tekinteni. Már ez az állásfoglalás is kiváltotta a jogelmélet képviselőinek nem is alaptalan kifogását, mivel a törvény által alkalmazott taxatív felsoroláson a kollégium túltette magát célszerűségi okokból.[2]

Valamelyest javult a helyzet, amikor a kollégiumi állásfoglalásban foglaltak a Legfelsőbb Bíróság 5. számú irányelvébe átvételre kerültek.[3]

Az irányelv azzal magyarázta ezt az álláspontot, hogy „a házassági életközösség alatt vásárolt kizárólag egyik vagy másik házastárs személyes használatára szolgáló ingóságokat általában e házastárs különvagyonába utaltnak kell tekinteni. Az élettapasztalatok szerint ugyanis a felek szándékának az felel meg, hogy az ilyen tárgyak — ha csak a szokásos mértéket az nem haladja meg — elszámolási kötelezettség nélkül véglegesen megmaradjon használójuk kizárólagos rendelkezése alatt". Az irányelv kötelező jellegénél fogva kötötte az első fokú bíróságokat, így ez a szabály a gyakorlatban

[2] *Pap* Tibor: Magyar Családi Jog, 1967. Budapest.

[3] 5. számú irányelv 1. pontjának indokolása.

egységesen érvényesült. Az elmélet és a gyakorlat egysége azonban csak most a törvény idézett rendelkezésével állott elő. A jogszabály a már kialakult ítélkezési gyakorlatot törvényi szintre emelte.

Világosabb helyzet teremtődött egy másik sokat vitatott kérdésben is, nevezetesen abban, hogy a különvagyon értékén szerzett vagyontárgy a közös vagy különvagyonhoz tartozik-e. Az nem volt vitás sem a jogelméletben, sem a joggyakorlatban, hogy a különvagyon gyümölcse, haszna a közös vagyont gyarapítja. Viták keletkeztek azonban a különvagyon értékesítése után vásárolt másik vagyontárgy hovatartozása felől. Volt olyan gyakorlat is, mely szerint ha a vásárolt vagyontárgyban közös vagyoni hozzájárulás is volt — különösen, ha ez nagyobb volt, mint a felhasznált különvagyon összege, a vagyontárgyat a közös vagyonhoz tartozónak tekintették. A Csjt. 28. § (1) bekezdés d) pontja értelmében a házastárs különvagyonához tartozik „a különvagyon értékén szerzett vagyontárgy". Ez a rendelkezés a Csjt. 31. § (2) bekezdéssel összevetve azt jelenti, hogy ha a felhasznált különvagyont a visszatérítés szándékával vegyítette a közös vagyonnal, annak megtérítését kérheti a közös vagyon tulajdonosa. Amennyiben a vegyítés visszatérítési igényt tartalmazó jogfenntartó nyilatkozat tételével történt, a kicserélés során a vagyontárgy különvagyoni jellegét megtartja. A közös és különvagyon határa tehát élesebbé vált e vitatott kérdésben.

Ugyancsak a határok élesebb megvonását eredményezik a Csjt. 31. § (2) bekezdésében foglaltak is. E törvényhely szerint ‚a különvagyoni beruházási költség, kezelési és fenntartási költség megtérítése kérhető, ha annak felhasználása nem a lemondás szándékával történt'. E rendelkezés a lemondás szándékára történő utalással ugyan elsősorban a közös vagyon védelmét szolgálja, az azonban kétségtelenül igaz, hogy a vagyonok közötti határ megvonását is jól szolgálja a Csjt. 31. § (2) bekezdése.

A családi jogban járatlanok előtt felmerülhet a kérdés, miért olyan jelentős a közös vagyon és a különvagyonok közötti határ határozott megvonásának kérdése? Az első felelet e kérdésre az, hogy ha e határ élesen van meghúzva, megszűnik a házassági vagyonjogban egy jogbizonytalanságot okozó tényező. A nem kielégítő jogi szabályozásból származó jogbizonytalanság minden téren, de különösen a családjog területén sok zavar forrása lehet. A jogbizonytalanság az áldozatkészebb, önzetlenebb, a család érdekét jobban szem előtt tartó fél kijátszásának lehetőségét teremti meg.

De utalni kell arra is, hogy a határok megvonása nélkül nehezen alkalmazhatóvá válnak a Csjt. 29., 30., 31. és 32. §-aiban foglalt rendelkezések. Nem lebecsülendő az a nem jogi szempont sem, hogy szubjektív tényezőként hat a család összetartására, ha a család tagjai tudják, hogy a különvagyon tulajdonosa a maga különvagyonát — amely felett saját belátása szerint másként is jogosult rendelkezni —, ha a családi életvitelt szolgáló célokra önzetlenül használja fel, arra „nem fizethet rá", a törvény oltalmára számíthat.

ad b) A vegyült vagyonok közötti térítés rendezése. A Csjt. 29. §-a és 32. §-a rendelkezett arról — mint erről a fentiekben már szó volt —, hogy bizonyos esetekben a különvagyon felhasználása kötelező a családi életvitel meghatározott céljaira. Az egészségesen gondolkodó, célszerű életvitellel gazdálkodó házasfelek közös és különvagyona azonban sokkal gyakrabban vegyül egymással, mint ahogyan a törvény a különvagyon felhasználását előírja. Kimeríthetetlen változatokban fordulhat elő a közös és különvagyon keveredése.

A Csjt. azonban — bár rendkívül gyakori, nyugodtan mondhatni tömeges vagyoni ügyletekről van szó — nem tartalmazott rendelkezést sem a törvényi kötelezettség (Csjt. 29. §, 32. § stb.) alapján, sem a törvényi kötelezettség nélküli vagyonfelhasználás esetére. Ez gyakran a törvény által privilegizált közös vagyon érdekeit is sértette. Nem ritkán ugyanis a házastársak a közös vagyonból eszközölnek ráfordítást a különvagyoni vagyontárgyra. Pl. teljesen életszerű a család eljárása, ha az egyik fél különvagyoni hétvégi telkén levő elavult építmény helyébe a közös vagyonból építenek a család pihenését biztosító korszerű hétvégi házat. A joghézagot az ítélkezési gyakorlat töltötte ki, majd ezt a gyakorlatot a Legfelsőbb Bíróság egységes és továbbfejlesztett változatban az 5. számú irányelvben foglalta össze. Az irányelv azokat a legfontosabb szempontokat tartalmazta, amelyeket a bíróságok a házassági vagyonjogi vitákban a vita eldöntésénél szem előtt kellett tartaniok.

Ezzel az irányelv kétségtelenül joghézagpótló szerepet töltött be, de nyilvánvaló volt, hogy e joghézagot a Csjt. módosításával előbb-utóbb meg kell szüntetni. Az 1974. évi I. törvény e kívánalomnak eleget is tett. Éppen úgy azonban, ahogy a Legfelsőbb Bíróság 5. számú irányelve, sem volt csupán az addigi gyakorlat egyszerű összefoglalása, hanem a rendszerbe foglaláson kívül tovább is fejlesztette azt, a Csjt. novella sem elégedett meg az irányelvben foglaltak törvényi szintre emelésével, hanem azt továbbfejlesztette.

A Csjt. novella számot vetett azzal a tényleges helyzettel, hogy a vagyonok vegyülése nem csak a Csjt. 29. és 32. §-ában felsorolt esetekben következik be, hanem sok objektív és szubjektív tényezőtől indíttatva számtalan más esetben is. Ennek megfelelően a vegyült vagyonok térítését szabályozó új rendelkezés [Csjt. 31. § (2—4)] nem is tartalmaz utalást a 29. és 32. §-ban foglaltakra, hanem általában szóló — minden felhasznált, illetőleg vegyült vagyon térítésére vonatkozó — rendelkezéseket tartalmaz. Sorba vehetjük őket:

[4] 5. számú irányelv, BH 1966. évi 1. szám 3. old.

a) Eddig a házassági életközösség fennállása alatt a vagyonközösség megszüntetését" a házastársaknak *fontos okból előterjesztett közös kérelmére* a bíróság" mondta ki [Csjt. 31. § (1) bekezdés]. A novella ezen a gyakorlaton változtatott: „a vagyonközösséget a házassági életközösség fennállása alatt a bíróság fontos okból *bármelyik* házastárs kérelmére megszüntetheti". E rendelkezés főként azoknak az anyáknak jelent segítséget, akiknek férje felelőtlen életet folytat, és a felesége keresetéből szerzett, esetleg a gyermekek életvitelét szolgáló vagyontárgyakat a közös lakásról elhordja. Eddig a feleség jövedelmét, az abból vásárolt vagyontárgyakat közszerzeményként kezelhette és tényleges joga volt azok fele részének követelésére. A feleség csak a férjjel közösen kérhette a vagyonközösség megszüntetését. Nyilvánvaló, hogy ilyen perekre nem került sor. Az új rendelkezés, amikor az egyik házastárs is kérheti a vagyonközösség megszüntetését, elvben több lehetőséget biztosít ilyen perek indulására.

b) A közös vagyon megosztása során — perben és peren kívül — igényelni lehet a közös vagyonból a külön vagyonba és a külön vagyonból a közös vagyonba történt: a) beruházások, b) kezelési és fenntartási költségek megtérítését [Csjt. 31. § (2) bekezdés]. Megtérítésnek tehát csak az esetben van helye, ha kiadás ezen említett két célra történt. De még egy megszorítást is alkalmaz a jogalkotó, amit figyelembe kell venni a térítési igény elbírálásánál: „Nincs helye megtérítésnek, ha a kiadás a lemondás szándékával történt."

E törvényi rendelkezés jelentősége nem utolsó sorban abban van, hogy mindkét vagyont — a közös vagyont és a külön vagyont — egységes elbírálás alá vonja. Megtérítést követelhet a közös vagyon, ha a különvagyonba az említett két célból ráfordítást eszközölt. Viszont ugyanezt a jogot biztosítja a különvagyon javára is. Mintegy törvényi szinten elismerve a különvagyon tulajdonosának jogát különvagyonához, az afeletti szabad rendelkezési jogát. Legnagyobb jelentősége azonban e rendelkezésnek az, hogy végre törvényi szinten rendezi a vegyült vagyonok megosztásának módját. Ekként a törvénynek nem csak arra van rendelkezése, hogy a közös vagyont rendeltetése szerint bármelyik házastárs használhatja, azokat közösen jogosultak kezelni, az elidegenítés felől közösen jogosultak rendelkezni,[5] de arra is, hogy ha a házassági életközösség végetér, milyen térítési igénnyel léphet fel az érdekelt házastárs. Az érdekelt házastárs kifejezés itt nem pongyolaságot takar, hanem tudatos utalást arra, hogy vita — a házassági vagyonközösséghez tartozó vagyontárgyak, a felhasznált vagyon térítése felől — nemcsak az elváló házastársak között támadhat, hanem az elhunyt házastárs gyermekei és a túlélő házastárs között is. A túlélő házastárs ugyanis a haszonélvezetét örökli házastársa közösvagyoni illetőségének, annak örökösei a gyermekek lesznek.

c) E szempontból, de a házastársak közötti vita körülhatárolása szempontjából is jelentős az a törvényi megszorítás, mely szerint „nincs helye megtérítésnek, ha a kiadás a lemondás szándékával történt". Tulajdonképpen a jogalkotó, ha egészen tiszta helyzetet kívánt volna teremteni, a rendelkezést még megtoldhatta volna azzal, hogy a „lemondás szándékát" általában vélelmezni kell, és az ellenkezőjét kell bizonyítania annak, aki térítést igényel. Az egészséges családoknál ugyanis általában nincs jogfenntartás a térítésre, ha a vagyonok vegyítésére vagy felhasználására kerül sor. A törvény azonban nem állít fel vélelmet, így egy másik vélelem uralkodik a vitán, mégpedig a közös vagyon védelmének vélelme. Minden, ami a házastársak birtokában van, legyen az vegyült vagy tiszta vagyon, arra áll a törvényi vélelem, hogy a birtokolt vagyontárgy a házastársak közös vagyonához tartozik. Ehhez csatlakozik a törvényben ki nem mondott, de a bírói gyakorlat által figyelmen kívül nem hagyható az az általános tapasztalat, hogy a vagyonok felhasználásakor, megtérítésre vonatkozó jogfenntartó nyilatkozatot a házastársak általában nem tesznek. Mindebből következően a törvényalkotó szándéka megvalósul: védi és elismeri ugyan a különvagyont, és annak alig korlátozott tulajdonát, a megtérítés felől szóló törvényi rendelkezéssel mégis inkább a közös vagyont részesíti előnyben.

d) Az eddigi gyakorlatban is ritkán került sor a felélt különvagyon térítésére, de a novella e kérdésben határozottabbá teszi az ítélkezés során követett szempontokat. „A közös életvitel körében elhasznált vagy felélt különvagyon megtérítésének csak különösen indokolt esetben van helye."[6] Az e címen térítési igényt támasztó félnek tehát „különösen indokolt esetet" kell bizonyítania, ha célt akar érni keresetével. A „különösen indokolt eset" fogalmát a bírói gyakorlat tölti majd ki, nyilván figyelembe véve az e téren már szerzett tapasztalatokat, ugyanis hasonló rendelkezést már a Legfelsőbb Bíróság 5. számú irányelve is tartalmazott, s általában akkor került megtérítésre a „felélt" különvagyon, ha a Csjt. 32. § (2) bekezdésének esete forgott fenn, és a kötelességtudó házastárs a megélhetésre nem elegendő közös jövedelem pótlására, önzetlenül a maga különvagyonát használta fel, figyelmen kívül hagyva azt a rendelkezést, mely szerint ilyenkor „egyenlő mértékben" kötelesek a közös háztartás költségeihez a házastársak különvagyonukból hozzájárulni. De olyan eset is előfordult, amikor a bíróság „a közös életvitel körébe" sorolta azt a költséges nászutat is, amelyet az egyik házastárs a maga különvagyonából fedezett, de már a nászúton vétett a másik

[5] Csjt. 29—30. §-ai, stb.

[6] Csjt. 31. § (2) bekezdés utolsó fordulata.

fél a házastársi hűség ellen, kihívó és botrányos viselkedést tanúsítva.

e) A novella megtartotta azt a fő szabályt, mely szerint a házastársak vagyonrészét a házassági életközösség megszűnésekor meglevő közös vagyonból természetben kell kiadni. A törvényalkotó azokat a részszabályokat, melyek e fő szabályból következnek, nem emelte törvényi szintre. Így tehát az ítélkezés során eddig követett szempontok az irányadóak a tekintetben, hogy az életközösség megszűntétől a vagyonközösség megszüntetését kimondó jogerős ítéletig eltelő, nem ritkán két-három év alatt történt értékcsökkenést, illetőleg értékemelkedést a vagyontárgyaknál miként kell elszámolni. Mindenesetre az a törvényi rendelkezés, mely szerint „a megosztás módját vita esetén a bíróság állapítja meg" [Csjt. 31. § (3) bekezdés utolsó mondata], törvényes alapot ad a bírói gyakorlatnak a családjogi törvény alapelvein alapuló gyakorlat kialakítására, — illetve az e téren kialakult korábbi gyakorlat fenntartására, továbbfejlesztésére.

f) A novella változtatás nélkül vette át a Legfelsőbb Bíróság 5. számú irányelvében szereplő azt az ítélkezési szempontot, mely szerint „A hiányzó közös, illetőleg külön vagyon megtérítésének nincs helye, ha a házassági életközösség megszűnésekor nincs közös vagyon és a megtérítésre köteles félnek külön vagyona nincs." [Csjt. 31. § (4) bekezdés.] A változtatás nélküli átvétel egyúttal az irányelvnek e szabályt kimondó 4. pontja indokolásának elfogadását is jelenti. Különösen az alábbi vonatkozásban: a) Ha a házassági életközösség úgy ér véget, hogy sem közös vagyon, sem külön vagyon nincs, akkor ugyan semmiféle térítési igény nem foghat helyt, de annak megállapításáról már lehet szó, hogy az esetleges adósságokból eredő fizetési kötelezettségek milyen arányban terhelik a feleket (Csjt. 32. §). b) Későbbi vagyonszerzés vagy kereset terhére megtérítési kötelezettségnek nem lehet helye. c) A vagyonok közötti térítési igények elenyészése nem jelenti a házastársak közötti egyéb követelések megszűnését, így különösen nem vonja maga után a Csjt. 30. §-ára alapított kártérítési igény elvesztését.

ad c) A méltányossági szabály törvényi szintre emelése. A Legfelsőbb Bíróság 5. számú irányelve 5. pontjának első fordulatát változatlanul átvette a jogalkotó. „A vagyonközösségi igények rendezésénél arra kell törekedni, hogy egyik házastárs se jusson méltánytalan vagyoni előnyhöz." [Csjt. 31. § (5) bekezdés.] A második fordulat, mely szerint „Ennek érdekében kivételes esetben a megtérítés az előző pontokban foglaltaktól eltérően is történhet", nem került a törvénybe felvételre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezen utolsó fordulat ne lenne továbbra is irányadó a házassági vagyonjogi perekben. A vagyonjogi vitákat a törvényben meghatározott rendelkezések (Csjt. 31. §) alapján kell rendezni. A jogszabályalkotó feltételezi, hogy e szabályok alapján a vagyonjogi viták többségét kivető típuseseteket a szocialista igazságérzetnek megfelelően lehet rendezni. Az ítélkezési gyakorlatban azonban fordulnak elő olyan tényállások is, amelyek mellett igazságérzetet sértő döntések születhetnének. Az élet ugyanis számos olyan tényállást teremt, amelyre vonatkozó részletes szabályozás túlságosan kazuisztikussá tenné a családjogi törvénynek a házassági vagyonjogra vonatkozó rendelkezéseit és ezek mennyiségüknél fogva aránytalanságot idéznének elő a törvényben. Ugyanakkor a legrészletesebb szabályozás mellett is előfordulhatna olyan tényállás, amely mellett a döntés nem elégítené ki az igazságérzetet. Pl. a házastársak között még fennáll az életközösség, tehát a vagyonközösség is, de már mindkét házastárs a válás gondolatával foglalkozik. Ebben az élethelyzetben gépkocsibalesetet szenved az egyik fél, és végtag amputációra kerül sor, mely „állandó" teljes rokkantságot idéz elő. A mai vagyonjogi rendelkezéseink szerint a biztosítótól járó 120 000 forint biztosítási díj[7] a közös vagyon része lesz. A bekövetkező válás esetén a vagyonmegosztás szabályai szerint ennek felét a másik házastárs magának igényelheti.

Ez a döntés nyilván sérti az igazságérzetet, de más hasonló példák tömege lenne felhozható egészen a részeges, a család vagyonát eltékozló, nem dolgozó félnek az életközösség fennállása alatt csak a másik házastárs által megkeresett vagyon felére támasztott igényéig. A jogalkalmazó a törvényi szintre emelt méltányossági szabály alkalmazásával biztosíthatja a szocialista igazságérzetet kielégítő határozat hozatalát. Talán nem felesleges hangsúlyozni, hogy a méltányossági szabály alkalmazásához a tényállást kimerítően tisztázni kell és csak ha a pontosan felderített tényállásra alkalmazott szabályok mellett születne igazságtalan eredmény, csak akkor térhet rá a jogalkalmazó a méltányossági szabály alkalmazására. A tényállás tisztázása nélkül ugyanis nem állapítható meg, hogy jut-e valamelyik házastárs „méltánytalan vagyoni előnyhöz".

ad d) Vagyonvédelem a házassági életközösség megszűnése után. A vagyonközösség a házassági életközösség megszűnésekor végetér és bármelyik házastárs követelheti a közös vagyon megosztását [Csjt. 31. § (2) bekezdés]. E régi szabály együtt érvényesül a Csjt. 30. § (1) bekezdésében foglalt új rendelkezéssel. Megszűnik az az áldatlan állapot, hogy az erősebb fél elhordja a közös vagyon értékesebb darabjait, és eladja azokat. A Csjt. 30. § (1) bekezdése ugyanis úgy rendelkezik, hogy „a vagyonközösség fennállása alatt, továbbá a házassági életközösség megszűnésétől a közös vagyon megosztásáig terjedő időben, csak a házastársak

[7] „állandó teljes rokkantság" esetére ugyanis ennyit fizet a károsultnak a biztosító a legelterjedtebb biztosítási forma, a CSÉB alapján.

közös egyetértésével lehet a vagyonközösséghez tartozó tárgyakat elidegeníteni, vagy általában olyan vagyonjogi rendelkezést tenni, amely nem a házastársak külön vagyonára vonatkozik". E rendelkezés az eddigiektől eltérően „a házassági életközösség megszűnésétől a közös vagyon megosztásáig terjedő időben" nyújt védelmet a közös vagyonnak, valamint a gazdaságilag hátrányban levő, nem birtokos félnek.

ad e) A harmadik személy tudakozódási kötelezettségének megszigorítása házasféllel kötött ügyleteknél. A Csjt. már a novella előtt is tartalmazott olyan rendelkezést, mely az ügyletkötésben részt nem vevő házastársat védte. A Csjt. 30. § (1) bekezdése értelmében „A vagyonközösség fennállása alatt csak a házastársak közös egyetértésével lehet a vagyonközösséghez tartozó tárgyat elidegeníteni, vagy általában olyan vagyonjogi rendelkezést tenni, amely nem a házastársak különvagyonára vonatkozik." E szabály változatlan maradt — a novella nem érintette. Ugyanis fő szabályként e rendelkezés alkalmas mindkét házastárs érdekeinek védelmére. Csakhogy az ügyleti forgalom rendkívül megnehezedne, ha minden ügyletkötésnél, pl. a háztartás céljaira történő bevásárolásoknál, az ügyletkötést végző házastárstól megkívánnák a házastársa egyetértésének bizonyítását. A Csjt. 30. § (1) bekezdésében foglalt e szabály merevségét ugyanennek a §-nak (2) bekezdése oldotta fel. Eszerint bármelyik házastársnak a vagyonközösség fennállása alatt kötött visszterhes ügyletét a másik házastárs hozzájárulásával kötött ügyletnek kell tekinteni, kivéve, ha az ügyletkötő harmadik tudott arról, hogy a másik házastárs az ügylethez nem járult hozzá. Ez a feloldó rendelkezés azonban túlságosan kiszélesítette az egyik házastárs által a másik házastárs tudta nélkül köthető ügyletek körét. E rendelkezés mellett az ügyletet érvényteleníteni akaró, károsult házastársra hárult a bizonyítás terhe a tekintetben, hogy az ügyletkötő harmadik személy tudott arról, hogy ő, az ügyletkötésben részt nem vevő házastárs, az ügylethez nem járult hozzá. Az 1974. évi I. törvény a visszaélések lehetőségének körét szűkíti, és az ügyletkötésben részt nem vett házastárs érdekeit védi, amikor úgy rendelkezik, hogy az ügyletet „a másik házastárs hozzájárulásával kötött ügyletnek kell tekinteni, kivéve, ha az ügyletkötő harmadik tudott, *vagy a körülményekből tudnia kellett arról, hogy a másik házastárs az ügylethez nem járult hozzá*". [Csjt. 30. § (2) bekezdés első fordulata.] Ez az intézkedés lehet, hogy az ügyleti forgalmat némileg nehezíti, valójában ugyanis a gyanút keltő körülmények között ügyletet kötő harmadik személy tudakozódási kötelezettségét írja elő a másik házastársnál. Ennek ellenére e rendelkezés közös, — családvédő jellege olyan nyilvánvaló, hogy e szigorítás indokoltsága nem vitatható.

ad f) A közös vagy különvagyoni ingatlanban levő volt közös lakás használata. A lakásügyi jogszabályok a bérelt lakás használatát a házasság felbontása esetére részletesen szabályozzák. Nem foglalkoznak azonban azzal a kérdéssel, hogy miként alakuljon a volt közös lakás használata, ha a lakás valamelyik házastárs különvagyoni házában van, vagy ha a lakás közös tulajdonban álló házingatlan volt. E joghézagot töltötte ki a novella, akként rendelkezve, hogy „a bíróságnak figyelembe kell vennie a családvédelmi érdekeket is, ha a házasság vagy az életközösség megszűnésekor a volt házastársak közös lakásának használatáról dönt". [Csjt. 31. § (6) bekezdése.] E rendelkezés lehetőséget nyújt egyrészt az 1/1971. (II. 8.) Korm. számú rendelet (lakásrendelet) 99—101. §-aiban foglalt szempontok megfelelő alkalmazására, másrészt az ítélkezési gyakorlatban kialakult azon elv további követésére, amely szerint a tulajdonosi érdekek háttérbe szorulnak a családvédelmi érdekek mögött, amikor a volt közös lakás használata felől kell dönteni.

III.

A fentiekben vázoltak után összegezhetjük annak a fejlődésnek a lényegét, amelyet az 1974. évi I. törvény jelent a házassági vagyonjogunk modelljének fejlődésében.

Az 1952. évi IV. törvény (Csjt.) a házasságról, a családról és a gyámságról rendelkezve csak lerakta az alapjait házassági vagyonjogunk modelljének. Ha e modellt fához hasonlítjuk, az 1952. évi törvényben szereplő modell csak frissen elültetett fiatal fához hasonlított. E kis fa már magán hordta mindazokat a fontos jellemzőket, melyek későbbi fejlődése során kibontakoztak. A házastársi vagyonközösség rendszerének e kis fája az évek folyamán egyre terebélyesebbé vált. Míg az 1952. évi IV. törvény a házassági vagyonjogi viszonyoknak csak a legfontosabb vonásait határozta meg, az 1974. évi I. törvény házassági vagyonjogunkat már kiteljesítette. Az évek során felhalmozódott ítélkezési gyakorlat tapasztalatait felhasználva fejlett, sokrétű, házassági vagyonjogi modellt hozott létre. A kis facsemete terjedelmes fává növekedett. A házassági vagyonjog modelljének szerves részévé — törvényi szinten megfogalmazott alkatelemévé váltak a bírói gyakorlatban kikovácsolódott jogelvek. Az 1974. évi I. törvénnyel kialakított ez a házassági vagyonjogi modell megfelel a társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszán jelentkező társadalmi igényeknek. E vagyonjogi rendelkezésekkel a jogalkalmazó képes igazságosan és méltányosan elrendezni a házasság megszűnésével (válással, halállal stb.) keletkező peres vitákat. E vonatkozásban is megáll az az értékelés, melyet az igazságügyminiszter a törvény elfogadásakor a zárszóban mondott, hogy a családjogi törvény „időszerű, korszerű, humanista alkotás". Mégis megemlíteném, hogy nem véletlenül hangsúlyoztam ki, hogy „társadalmi fejlődésünk jelenlegi szaka-

szában jelentkező társadalmi igények" kielégítésére alkalmas e modell. Az élet nem áll meg, a társadalmi fejlődés előre halad, és újabb igények merülnek fel. Újabb, ma még szokatlannak tűnő megoldások lehetősége veti előre árnyékát (pl. a különvagyonok körének bővülése — gondoljunk csak az elvesztett végtagért járó biztosítási díjra —, a házasfelek vagyoni szerződésének megengedése stb.). Házassági vagyonjogunk modelljének fejlődését a múltban az biztosította, hogy lehetőség volt az élet igényeit figyelembe vevő, arra érzékenyen reagáló ítélkezési gyakorlat kialakítására, és e gyakorlat eredményeinek megszűrt, továbbfejlesztett elemeinek törvényi szintre emelésére. Az 1974. évi I. törvénnyel kialakított házassági vagyonjogi modell sem tekinthető merev építménynek, melyet a házassági vagyonjog fejlődése csúcspontjának kell tekintenünk. E modell egészséges változását az biztosítja, ha a hazai társadalmi fejlődésből eredő újabb igényekre, a hazai gyakorlat tapasztalataira, s egyúttal a nemzetközi — elsősorban a szocialista — jogfejlődésben kialakult irányzatokra megfelelő figyelmet fordít a jogalkotó, s időben megteszi a szükséges intézkedéseket házassági vagyonjogunk törvényi úton történő továbbfejlesztésére, illetőleg ha indokolttá válik, a házassági vagyonjogi rendszer átalakítására.

Hartai László

Individuális jogi magatartás – általános jogérvényesség

A jogelméleti gondolkodás, ha a jog mint társadalmi objektiváció filozófiai értelemben vett érvényességének, a különböző jogintézmények szociológiai érvényesülésének („hatályosulásának"), és az egyes ember joghoz való, a személyiségelmélet körében vagy annak határán felfogott viszonyának valamiféle szintézisbe foglalására törekszik, előbb-utóbb olyan akadályokba ütközik, amelyek ettől, szándéka ellenére, eltéríteni látszanak.

Az általános érvényesség oldaláról közelítve ki is szeretné hangsúlyozni — talán az apológia vádja[1] ellen is védekezve —, hogy a jogalkotó azért nem tehet ám meg mindent, a „hatályos" — a szabályszerű módon létrehozott — normák nem feltétlenül fognak érvényesülni, ha tartalmukat teljesen önkényesen határozza meg, koncepciójában azonban ezt már elhanyagolhatónak tekinti, határozottan leszögezve, hogy ez a jog mint általános (gyakran egyszerűen a kikényszeríthetőséggel azonosított) érvényességét nem érintheti, mert „egy társadalomban a jog realizálódhat teljesen vagy nem teljesen, több vagy kevesebb nehézséggel, és a szabályok egy része a lakosság bizonyos csoportjai számára nem realizált is lehet, anélkül, hogy ezáltal megszűnne az állam törvénye által alkotott jog, olyan jog lenni, melynek megtartását az állami apparátus kényszerítő ereje biztosítja".[2]

Ha elsődlegesen az egyént vagy személyiséget veszi figyelembe, úgy (már legalább Petrazsickij óta) az a veszély fenyegeti, hogy „igazi" jognak az egyén által átélt, „intuitív" jogot tekintse, gyakorlatilag tagadva ezzel — bár formálisan általában elismerve — a tételes jog érvényességét.

Nem veszélytelen az út akkor sem, ha kiindulási pontként bizonyos szociológiai különösségeket fogad el, — pl. reprezentatív csoportok véleményét vagy magatartását egy-egy jogszabálycsoporttal (jogintézménnyel) kapcsolatban, mert ez végső soron esetleg oda vezethet, hogy gyakorlatilag az egyes és az általános is „eltűnik", feloldódva az empíriában, s a jog tulajdonképpen a különösségek szintjén, az egyes csoportok viszonylatában létező kölcsönös jogosultságok és kötelezettségek valamiféle laza halmazává válik.[3]

Egyéb körülmények mellett valószínűleg a fentemlített buktatók is okozói annak, hogy a szocialista jogelméletben máig sem tekinthető alaposan és módszeresen kidolgozottnak az egyedi, jogilag releváns emberi magatartás mint egyes, a főbb jogintézmények érvényesülése mint különös és a jog érvényessége mint általános közötti kapcsolódások, dialektikus összefüggések és minőségi átmenetek problematikája. Már itt — az esetleg önként adódó kifogásokat megelőzendő — szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az analízis szintjén a vizsgálati egységek megismerésének és értelmezésének sajátosságai természetesen más-más nézőpont előtérbe kerülését indokolhatják, s ehhez képest beszélhetünk ezeknek megfelelő elsődleges vizsgálati síkról: a konkrét emberi magatartás vizsgálata esetén tehát a pszichológiai, a különböző jogintézmények érvényesülésének vizsgálatánál a szociológiai, a jog mint általános érvényességének vizsgálatánál pedig a logikai-szemantikai síkról, a filozófiai szintézis azonban a különböző nézőpontok alkalmazásával nyert eredményeknek most már együttességükben, éspedig egy kö-

[1] Sauer megjegyzése szerint pl. „a jogtudományt egyesek nem tartják igazi tudománynak", mert „gyakran hagyta magát, időzavarba kerülve, erőhatalom (höhere Gewalt) által indíttatva, objektivitásában megtéveszteni". Lásd F. *Sauer*, Kulturphilosophie, Wienard Verlag, Köln, 1970. 97. old.

[2] E. *Farber*, K. voproszu o ponyatii prava. Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1957/1. sz. 43. old.

[3] Lásd pl. A *Podgórecki* koncepcióját, Zarys socjologii prawa, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1971. III. fejezet, különösen 375—378. old.

zös, egységes nézőpontból történő figyelembevételét igényli. Ez a közös, egységes nézőpont pedig nem lehet más, mint a legtágabban értelmezett emberi magatartás, hiszen a jogintézmények szociológiai érvényesülésének különösségét és a jog filozófiai érvényességének általánosságát is az egyes, jogilag releváns emberi magatartások realizálják. S ha az „emberi magatartás" középpontba állítása — a probléma végiggondolása nélkül — esetleg a behaviourizmus képzetét keltené, hadd szabadjon hivatkoznom egy neves szovjet kulturológusra, aki szerint „nagyon fontos, hogy magából a problémából induljunk ki, ne pedig az... asszociációkat ébresztő terminusból..."[4]

A fentemlített kategóriák dialektikus összefüggéseinek kimunkálását különösen megnehezíti, hogy az egyén („személyiség") viszonya, ill. viszonyulása a jogi szférához vagy totalitáshoz átfogóan és általánosan elfogadottan a szocialista jogelméletben máig sincs elemezve,[5] s ezzel összefüggésben — az „általános" filozófiához hasonlóan — a jogfilozófiában sem ismeretlen az a hiba, hogy „a személyiség fogalmát gyakorlatilag azonosítják a társadalmi viszonyokkal, vagy a társadalmi tudat individuális megnyilvánulásait azonosítják a személyiséggel".[6]

A tanulmány a következőkben arra törekszik, hogy felvessen vagy felidézzen a jogilag releváns emberi magatartás (az individuális jogi magatartás) mint az emberi magatartás egyik fajtája értelmezésével és vizsgálatával kapcsolatos néhány olyan problémát, amelyek részben a szociológiai érvényesülés és a filozófiai érvényesség kérdéséhez is kapcsolódnak, s ezzel néhány, esetleg hasznosítható szempontot adjon az érintett kérdéskör kidolgozásához.

•

A „jogilag releváns" emberi magatartással a külső megfigyelő vagy annak tanúsítása után vagy esetleg annak tanúsítása során találkozik, és a magatartást tanúsító „személyiség" joghoz való viszonyára, a konkrét magatartáshoz vezető folyamatra vagy annak egyes elemeire, stádiumaira magából a megvalósult cselekményből, annak eredményéből, az azt kísérő körülményekből von le — ha arra egyáltalán szüksége van — meghatározott célból bizonyos következtetéseket. (Itt most tekintsünk el a jogalkotástól mint a „jogilag releváns" magatartással való „előzetes találkozástól".)

Az, hogy az adott emberi magatartás jogilag egyáltalán releváns, és ha igen, milyen vonatkozásban, az embereknek (—a jogi normát már „adottnak" tételezve —) legáltalánosabban fogalmazva három kategóriáját érdekelheti: magát az adott magatartást tanúsító személyt; azokat a harmadik személyeket, amelyek jogi helyzetét a magatartás valamilyen vonatkozásban érintheti; valamint azokat a hivatásos jogalkalmazókat, akiknek a konkrét emberi magatartást adott esetben bizonyos szempontok szerint értékelniük kell. (A magatartás „tisztán" tudományos elemzését adott esetben ne válasszuk külön.)

A jogilag releváns emberi magatartás értékelése, nyilvánvaló okokból, a legkidolgozottabbnak a hivatásos jogalkalmazók szükségletei számára tekinthető, magának a magatartás értékelésének, legalábbis követelményszinten, egzakt, teljes a dogmatikája, de ezen túlmenően általános szabályként jelentkezik az ún. „egyéniesítés" igénye is, amely tulajdonképpen a konkrét magatartáshoz vezető individuális folyamat elemeinek figyelembevételét jelentené. Ahhoz, hogy az induviduális folyamatot alkotó, hangzatosan semmitmondó „összes körülmény" konglomerátumából a gyakorlati értékelő tevékenység produktumának elkészítéséhez és indokolásához ténylegesen milyen tényezőket és milyen súllyal lehet felhasználni, a tételesjog és az irányított vagy elfogadott jogalkalmazói gyakorlat ad kötelező szabályul szolgáló vagy fakultatív szempontokat. Ezek a szempontok a legáltalánosabb osztályozás szerint akarati, kognitív és emocionális tényezőkre utalnak, s praktikusan — a konkrét döntés meghozatalának és indokolásának szükségleteit nézve — talán kellő kereteket is biztosítanak a jogilag releváns magatartás tanúsításához vezető individuális folyamat főbb elemeinek figyelembevételére. Ilyen utalásokra legnyilvánvalóbb példák az elvileg legegzaktabb jogterület, a büntetőjog területén találhatók, főként a büntethetőség, a büntethetőség akadályai, a büntetéskiszabás stb. körében.

A magatartás értékelésénél felhasználandó vagy felhasználható szabályok, szempontok bizonyos része tehát elméletileg a magatartáshoz vezető individuális folyamatra, annak egyes elemeire vonatkozna, gyakorlatilag azonban — merjük megkockáztatni ezt a tételt — a hivatásos jogalkalmazó minden tényezőt a maga sajátos nézőpontjából vizsgál, számára az individuális folyamatból csak az érdekes, ami magában a konkrét magatartásban, valamilyen jogilag értékelhető formában manifesztálódott, ami tehát az értékelő tevékenységét behatároló dogmatika szerint az individuális folyamat egyes elemei közül, konkrét jogszabályhelyhez köthetően „releváns". Az akarati és tudati szint vagy állapot — szándékosság vagy gondatlanság formájában — mint a büntethetőséget megalapozó vagy a minősítést meghatározó tényező, a megfelelő jogismeret vagy kulturáltság hiánya — „tévedés" vagy valamilyen kóros elváltozás címén — mint büntethetőséget kizáró vagy csökkentő ok, míg az egész jogi (és erkölcsi) rendhez való viszonyulást kifejező beállítódás — „a társadalmi együtt-

[4] E. *Markarjan:* A marxista kultúraelmélet alapvonalai. Kossuth, 1971. 30. old.

[5] Miként erre, ebben a vonatkozásban meggyőzően, *Katonáné* Soltész Márta is többhelyütt rámutat, „Személyiség és jog" c. művében. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972.

[6] *Lick* József: Személyiség és filozófia. Kossuth, 1969. 15—16. old.

élés szabályaival konokul szembehelyezkedik" kategória formájában — a büntetésvégrehajtási fokozatról döntő körülményként jelentkezik.

S itt felvethető a klasszikus, de minden konkrét jogrendszer adott állapotában aktuális kérdés: vajon a konkrét magatartást, vagy a magatartást tanúsító embert (individiumot, személyiséget stb.) értékeljük, másként — a büntetőjogra vonatkoztatva és kissé moralizáló megfogalmazásban — a „rossz embert" büntetjük-e, vagy az akármilyen, esetleg általában „jó" ember egyedi „rossz magatartását"? A követelmény lényege — aligha vitathatóan — a konkrét magatartás, a magatartást tanúsító egész ember, annak a joghoz való egész viszonyulása vizsgálatában és kellő értékelésében van, és ezt a követelményt vagy talán helyesebben: jogelvet maga a jogrendszer, illetve egy-egy jogterület is, részletrendelkezések formájában tartalmazni látszik, úgy tűnik azonban, mintha hiányozna ennek következetes pozitív jogi szabályozása, dogmatikai szisztematizálása ill. jogelméleti megalapozása.

A meglevő részletrendelkezésekre számtalan példát lehetne felhozni a büntetőjog és a többi jogterület köréből. A büntetőjogban a már hivatkozott általános részi kategóriákkal kapcsolatos paragrafusok, irányelvek, állásfoglalások tartalmaznak utalást, de ezen túlmenően a különösrész egyes tényállásainak megállapítása és elhatárolása szempontjából is jogi jelentősége lehet az individuális folyamatnak és beállítódásnak (egyes állam ill. közrend elleni bűncselekmények elhatárolása stb.). Jó hivatkozásul szolgálhatnak továbbá a munkajog köréből a munkához és a kollektívához az átlagosnál jobb viszonyt tanúsító dolgozót a legkülönbözőbb formákban előnyben részesítő rendelkezések, és sorolhatnánk még egyéb jogterületek példáit is.

Ha a jogilag releváns magatartás ill. az annak tanúsításához vezető individuális folyamat értékelése közötti viszonyt kicsit elnagyolva úgy fogalmazzuk meg, hogy az általános, alapvető értékelés a konkrét magatartásra koncentrál, s ha az individuális folyamat, ill. az egész joghoz való viszony értékelésére vonatkoznak is bizonyos szabályok, méginkább igények, az gyakorlatilag feloldódik magának a konkrét magatartás „jogilag releváns" elemeinek az értékelésében, nyilvánvaló a kérdés: — Egyáltalán szükséges és lehetséges-e külön vizsgálnunk és értékelnünk a jogilag releváns magatartáshoz vezető induviduális folyamatot ill. az ilyen magatartást tanúsító ember általános viszonyulását a joghoz; az emberi magatartásnak vannak-e olyan többékevésbé állandósult és jellemző „jogi" vonatkozásai vagy komponensei, amelyek a jogdogmatikailag különféleképpen értékelhető jogilag releváns egyedi magatartásokon, ill. egy-egy konkrét emberi magatartás jogilag releváns elemein túlmutatnak, azokat megelőzik, sőt esetleg determinálják vagy kondicionálják is? Más megfogalmazásban: vajon az egyén jogilag releváns magatartása csak az általános makro- és mikroszociológiai tényezők ill. a személyiség (még mindig általános) struktúrája és komponensei által determinált-e, vagy esetleg a társadalmi élet totalitásának jogi szférájával kapcsolatban kialakul az egyénnek egy viszonylag önálló, sajátos viszonyulásmechanizmusa, melynek következtében a társadalmi tényezők és a személyiség általános struktúrája a „jogi magatartást" csak közvetve határozza meg, míg a közvetlen meghatározó maga az adott, konkrét egyénre sajátosan jellemző, irreverzibilis „jogi viszonyulásforma", egy individuális „jogi beállítódás"?

A kérdésfeltevésből is kitűnően a jogilag releváns emberi magatartáshoz vezető individuális folyamat lényegesen általánosabb kategóriaként is értelmezhető mint ahogy az a joggyakorlatban szokásos, tehát — bizonyos túlzással — egyszerű körülmény — vagy tényhalmazként, egy-egy konkrét „ügy előzményeként". Általánosabb kategória formájában ez az „individuális folyamat" és az ennek hatására kialakult „jogi beállítódás" úgy kezelhető mint az egyén „jogi" magatartásainak, tehát az ilyen magatartások egész sorának közvetlen meghatározója, és azt a továbbiakban a tanulmány is így használja.

A némileg hasonló megközelítéseket és kategóriákat is alkalmazó „jogi pszichologizmus" ill. „jogi realizmus" — abszolutizáló következtetései miatt méltán bírált — főbb tételeit a szükséges mértékben ismertnek vélelmezve fölöslegesnek látszik azok kritikus felhívása és elhessegetése, hasznosabb lehet néhány olyan momentumra utalni, amelyek a fenti értelemben használt individuális folyamatra és beállítódásra lényeges hatást gyakorolhatnak.

A problémák már rögtön a „jogismeret" vagy inkább a jogról való valamiféle információ megszerzésénél elkezdődnek. Meglehetősen különös dolog ugyanis, hogy amíg — többségi álláspont szerint — a jog legjellegzetesebb sajátossága az egyéb társadalmi normarendszerekhez, szabálycsoportokhoz vagy egyéb névvel jelölt magatartás- ill. értékelésmintákhoz képest az, hogy annak, úgy is mint az uralkodó osztály törvényerőre emelt akaratának, érvényesülése végső soron állami kényszerrel is biztosítható, s ha már csak ezért is, a társadalomban legfontosabbnak posztulált normarendszer, éppen ennek a normarendszernek — amelyben egy szinte már lírai megfogalmazás szerint „a szocialista embernek önmagát kell igazolva látnia", és amelynek „személyes jelleggel kell rendelkeznie, azaz belső vonatkozással az emberhez, annak fejlődéséhez, képzéséhez, ... feladataihoz"[7] — nincs intézményesített, általános oktatása. A művészet és történelem általános elvei, tételei és szabályszerűségei helyet kaphatnak a legáltalánosabb oktatási programban is, világnézetünk alapjai s ezzel bizonyos alapvető filozófiai és politikai ismeretek középiskolában elsajátíthatók, a felsőoktatási intézmények zöménél

[7] G. *Haney:* Sozialistisches Recht und Persönlichkeit. Berlin, 1967. 126. old.

megtalálható az etika oktatása is, egyes karokon (pl. bölcsészkar) még vallástörténet is szerepel — tehát a hagyományos „tudatformákkal" és az ezeknek megfelelő normarendszerekkel kapcsolatos ismeretek szinte egész skálájukban általános oktatás tárgyai. Az oly fontosnak hangsúlyozott jog azonban — az ötvenes évek „alkotmánytana" és a manapság alakulófélben levő „állampolgári alapismeretek", továbbá egyes (közgazdasági) technikumok vagy szakközépiskolák jogi tanítgatása kivételével— viszonylag átfogó oktatásra csak a jogi egyetemen, bizonyos részleges oktatásra pedig a felsőfokú közgazdasági intézményekbenkerül. Bizonyára kellő bírálatba részesültek már azok a nézetek, amelyek szkepticista módon az átlagegyén jogról való információszerzését döntően esetleges csatornákhoz kötötték, de ettől még — az „információrobbanás" korában — jogi információkkal kapcsolatban is égetően aktuális maradt és méginkább lett a kérdés: vannak-e olyan, kellő hatásfokú, intézményesített információs csatornák, amelyek az átlag számára, ha nem is jogismeretet, de legalább az elengedhetetlen, minimális jogi tájékozottságot biztosítják? Hiszen egy minimális jogi tájékozottság egyszerűen sine qua nonja annak, hogy a jogi norma „címzettje" a normában foglalt információt — ha nem is pontosan, de legalább megközelítő tartalommal — „venni" tudja. Lukács György egyik francia tanítványa, Lucien Goldmann utal többek között — komplex matematikai formulák példáján — azokra az esetekre, amikor egy információ éppen az előzetes információk hiánya miatt nem percipiálható,[8] és talán nem kell nagy túlzás ahhoz, hogy akár csak egy általános nehézségű jogi formulát is — nem szakjogász számára — komplex matematikai formulához hasonlítsunk. (Az érdekesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy pl. egy újabbkeletű lengyel jogelméleti munka — feltehetően hasonló meggondolások alapján is — az „Interpretáció mint a jogi szöveg dekódolásának folyamata" címet viseli.[9])

Nem kell természetesen abba a hibába esni, amire maga Goldmann is figyelmeztet, t. i. azt gondolni, miszerint minden értetlenség egy ilyen elégtelen információból származik, s hogy „elég tisztességesnek lenni" — megadni minden szükséges felvilágosítást, hogy a recepció megfelelőképpen történjék.[10] Az elvárásoknak megfelelő jogi magatartás tanúsítása, egy kívánatos jogi beállítódás kialakulása nyilvánvalóan nem csupán a jogi ismeretek körétől, jellegétől, forrásaitól függ, de ha legalább az alapvető jogelvek és magatartási szabályok megismertetése és tudatosítása nem történik megfelelően szervezett és irányított, intézményesített keretekben, úgy azok megismerése és értékelése — szükségszerűen és meghatározó mértékben — a spontán társadalmi kommunikáció és a saját élmények—tapasztalatok—elképzelések hatásmechanizmusa szerint alakulhat. Jól tudva, hogy „legyen bár az információközlés a legtárgyilagosabb, mihelyt élő emberek között megy végbe, magában foglalja az egymásra hatás elemeit[11] is, és jól ismerve a „másodkézből" kapott információk torzulásait, a jogi információk esetén is nagyobb nehézség nélkül megállapítható lenne a kibocsátott és a „vett" információk összehasonlításával, hogy „az emissziónak csupán egy részét vették, sőt, hogy még ez a rész is, a recepció szintjén, meglehetősen eltérő jelentést vett fel ahhoz képest, ami kibocsátásra került".[12]

Talán itt juthatnánk el a jogi magatartáshoz vezető individuális folyamat értelmezésének központi kérdéseihez, — a jogi normák átlagos címzettjének „felvevő tudata" mit és minek alapján képes percipiálni, a már felvett és szubjektivizálódott, majd „jellé" alakult információk operatív funkciójukban — éppen az átfogó ismeretek hiánya miatt — milyen determináló vagy kondícionáló hatással lehetnek a későbbi jogi információk „dekódolására" és „továbbfejlesztésére", ezek alapján a követendő magatartás mintáinak kialakítására, s végső soron esetleg egy kognitív jogi önszabályozó mechanizmus kialakulására?

Ha az általános jogi oktatás vagy ismeretterjesztés hiányából adódóan a jog megismerésében a spontán társadalmi kommunikáció valamint az egyén saját élményei és tapasztalatai szerepének tényekkel nehezen cáfolható túlsúlyát vesszük a jogi magatartáshoz vezető individuális folyamat kezdő fázisának — azzal a természetes megszorítással, hogy „sohasem léteznek abszolút kezdetek, másszóval vagy azt kell mondani, hogy minden genézis ... vagy, hogy a genézis a végtelenbe nyúlik, mert magukat a legelementárisabb pszichogenetikus fázisokat is megelőzik valamiféle orgonigenetikus fázisok"[13] — tehát azt a momentumot, amikor a személyiség „magába olvasztja"[14] a jogi információkat, vagy helyesebben: jogi tartalmú környezeti hatásokat, talán megkísérelhetnénk egy ismeretelméleti hipotézis felállítását. Ez nagyon vázlatosan úgy fogalmazódhatna meg, hogy az individuum (egyén, személyiség) saját tapasztalatai, élményei, az intézményesített és a spontán társadalmi kommunikáció révén nyert (esetleg nagyon részleges és torzult) ismeretei alapján, a pozitívjogi jelrendszer kisebb-nagyobb fokú elsajátításával és annak hatására is — extrém esetekben akár döntően anélkül vagy annak ellenében — kialakítja a maga „jogi jel-

[8] L. *Goldmann:* La création culturelle dans la société moderne. (Pour une sociologie de la totalité.) Denoel/Gouthier, Paris, 1971. 11. old.

[9] M. *Zielinski:* Interpretacja jako proces dekodowania tekstu prawnego, Poznan Egyetem, Prace Wydzialu Prawa nr. 54. Poznan, 1972.

[10] L. *Goldmann:* i. m. 12. old.

[11] J. *Janousek:* Társadalmi kommunikáció. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 16. old.

[12] L. *Goldmann:* i. m. 12. old.

[13] J. *Piaget:* L'épistemologie génétique. Presses Universitaires de France, Paris, 1972. 7. old.

[14] *Lick* J.: i. m. 161. old.

rendszerét", amellyel aztán „a továbbiakban úgy jár el mint az elméleti megismerés továbbfejlesztésének eszközével",[15] tehát azok alapján, vagy legalább azok hatása által is kondicionáltan alakítja ki saját „jogi fogalmait"; és innen szinte már mechanikusan és rutinszerűen következnek — egyedi és konkrét helyzetekben realizálódva — a további, általában már a jogalkotó és a jogalkalmazó által is értékelt, sőt gyakran nagymértékben befolyásolt fázisok: a jogi magatartás lehetőségének vagy szükségességének felmerülése, a jogi magatartás anticipálása, a magatartás konkrét tanúsítása, a magatartás következményeinek átélése, s így azok visszahatása a megelőző egész folyamatra ill. annak egyes elemeire, azokat kognitív, emócionális és akarati vonatkozásokkal módosítva. Az egzakt pszichológiai kísérletek egész sorával bizonyított episztemológiai alaptételre is figyelemmel, miszerint „az önszabályozás (autorégulation) látszik képezni az élet leguniverzálisabb jellemzőinek egyikét, és ugyanakkor a legáltalánosabb mechanizmust, amely úgy az organikus, mint a kognitív reakciók közös sajátja",[16] végső soron az individuumnak a joghoz való egész viszonyulásával kapcsolatban egy kognitív alapú, de emócionális és akarati vonatkozásokkal is jelentős mértékben befolyásolt önszabályozásról beszélhetnénk, amely a jogi magatartások közvetlen meghatározója.

Az összefüggéseiben ismeretelméleti hipotézisként felállított, de egyes elemeiben ontológiai tényként jelentkező folyamat ill. egyes komponensei szerepének, jelentőségének kérdését a jogi magatartás és az annak tanúsításához vezető individuális folyamat értékelésének elméleti és gyakorlati vonatkozásai között korábban tett megkülönböztetéssel összekapcsolva az a — legalább logikájában indokolt — kérdés adódhat: vajon a jogalkotás és a jogalkalmazás, de akár a jogtudomány is, törekszik-e, illetve egyáltalán inspirálandó-e arra, hogy a magatartás jogalkotói előírásakor, jogalkalmazói értékelésekor vagy akár tudományos igényű jogdogmatikai elemzésekor mást is érdemben figyelembe vegyen, mint ami az adott magatartás „jogi relevanciájának" vagy „jogilag releváns" elemeinek megállapításához a legszűkebben szükséges? A jogrendszernek az ilyen legpraktikusabb szükségleteken túli körülményekre történő szórványos utalása csak véletlen, pontatlan fogalmazás műve, vagy az egész joghoz való viszonyulás, e viszonyulás kialakulási folyamata értékelésének valamiféle — bár nagyrészt bizonytalannak tűnő — szándékát sugallhatja? — A bizonytalanságnak abban az értelmében, ahogy pl. Borucka-Arctowa fejti ki a jog társadalmi működéséről írott híres munkájában, hogy ti. viszonylag legpontosabban az egyes jogi normák vannak meghatározva, már kevésbé szabatosak a jogrendszer egyes részeinek célkitűzései, míg maga az egész jogrendszer céljai „elég általános (nem mindig egészen világos) módon fogalmazódnak meg".[17]

Minden hipotézis felállítása kapcsán szükségszerűen felmerül az a kérdés is, van-e lehetőség arra, hogy legalább a fő tételeket empírikus vizsgálatok eredményeivel valószínűsítsük. Úgy vélem, adott hipotézis vonatkozásában maga a súlypontinak tekinthető elem, vagyis a jogi fogalmak alakulásának bizonyos momentumai — nevezetesen a „természetes fogalmak" és a „jogi fogalmak" közötti távolság ténye, a távolság fokozatos csökkenése, illetve esetleges növekedése vagy változatlansága — akár a legegyszerűbb szociológiai módszerek alkalmazásával is kellő eredményességgel vizsgálhatók. A legkönnyebben bevonható, ugyanakkor tipikusan reprezentatív egységek a felsőfokú tanulmányokat folytató személyek, ill. azok kollektívái lehetnének. Viszonylatukban természetesen már nem az „elsődleges fogalomképzés" elementáris mechanizmusai vizsgálhatók, hanem éppen a „második fogalomképzés", azaz a már kialakult fogalmak módosulásának, esetleg egy egészen új fogalomrendszerrel való felváltódásának folyamatai. Vizsgálható lenne ugyanis — az alapvető, ill. a köznapi fogalmaktól tipikusan eltérő jogi fogalmakra koncentráló kérdőívek és az azt kiegészítő ankétok segítségével — az egyetemi hallgatók jogi fogalmainak jellege és minősége, tartalmuknak a tételesjogi tartalomhoz való viszonya, éspedig az egyetemi tanulmányok megkezdésekor, folyamán és befejezésekor, úgy maguk a joghallgatók, mint a bizonyos jogi oktatásban is részesülők (közgazdászok) ill. a jogi oktatásban egyáltalán nem részesülők (bölcsészek, medikusok stb.) vonatkozásában. Egy ilyen átfogó vizsgálat szinte „tisztán" kimutatná, mennyiben határozza meg a jogi fogalmak képződését ill. átalakulását a jogrendszer átfogó vagy részleges megismerése (megismertetése) illetve az ilyen megismerés (megismertetés) hiánya.

Mielőtt az egyes individuális jogi magatartások tanúsítása, a különböző jogintézmények érvényesülése (hatályosulása), ill. a jog mint társadalmi objektiváció érvényessége közötti néhány összefüggés felvetésére rátérnék, előre szeretném bocsátani azt a véleményemet, hogy az e körben tapasztalható viták részben fogalmi-terminológiai eredetűek is, ami természetesen nem azt jelenti, hogy ez lenne a fő meghatározójuk.

Tulajdonképpen már Kecsekján és Pjontkovszkij emlékezetes felvetésével szemben is, hogy ti. a jog a jogszabályok és a nekik megfelelő jogviszonyok összessége, az egyik kifogás az volt, hogy „a joghoz a szovjet jogászok többsége csak az állam által alkotott jogszabályokat sorolja",[18] tehát lehet ugyan vizsgálni a jogsza-

[15] J. *Janousek:* i. m. 48. old.
[16] J. *Piaget,* i. m. 72. old.
[17] M. *Borucka-Arctowa:* O spolecznym dzialaniu prawa. Warszawa, 1967. 167. old.
[18] E. *Farber:* i. m. 43. old.

bályok realizálását jogviszonyok formájában, a realizálás azonban nemcsak, hogy nem feltétele létezésüknek, de a „jog fogalmát" sem érintheti.

A „kísértés" természetesen később és másoknál is felmerült arra, hogy a jog érvényesüléséhez szükséges, de annak megszokott fogalmához általában nem sorolt momentumokat is a jogfogalom keretei közé próbáljanak illeszteni, így pl. Palecki jogon érti „az adott államban kötelező jogi normák és az ezeknek megfelelő, e normák alapján létesített és működő intézmények összességét".[19]

A nagyon is reális problémákat tükröző, de kissé tautológikus ízű felvetések (hogy ti. a jog azért jog-e, mert a jog fogalma alá vonhatók a különböző jogi tények, vagy inkább a jogi tények azért jogi tények, mert kiterjed rájuk a jog fogalma), egy átfogó kategória tudatos alkalmazásával elkerülhetőnek látszanak. Alkalmas fogalomnak látszik erre a — többnyire bizonytalan tartalommal emlegetett — „jogi kultúra" vagy „jogkultúra", éspedig alapvetően deszkriptív, nem axiológiai jelentésben, tehát — a jog szférájára levetítve és konkrétizálva — nagyjából úgy mint „az embereket sajátosan jellemző tevékenységi mód és e tevékenység különböző termékekben tárgyiasult eredménye",[20] annak figyelembevételével, hogy a »társadalomtudományok speciális területein konkrétabb modellek is képződhetnek, így „művészet-kultúra", „jog-kultúra"...«,[21] s hogy ezekben a leíró momentum mellett „az értékelés is határozottan kidomborodik".[22]

Az ilyen értelemben felfogott és kellő egzaktsággal megfogalmazandó „jogkultúra" kategóriája tehát felölelhetné mind a hagyományos értelemben vett „jog fogalmát" (a jogszabályok összességét), mind pedig a jogszabályokat realizáló jogviszonyokat ill. az érvényesítésükhöz szükséges intézményeket (bíróság, ügyészség, tanácsok, büntetésvégrehajtási intézetek stb;) de úgyszintén a „jogtudatot" és egyéb értékelő momentumokat is.

Alkalmazhatónak látszik a „kultúra" ill. „jogkultúra" terminus — szintén értékelő momentumokkal is színezett, de alapvetően nem axiológiai jelentésben — a különös és az egyes szintjére vetítve is, tehát a különböző társadalmi csoportok ill. az egyes személyek viszonylatában, úgy mint objektív jogi helyzetük és szubjektív jogi viszonyulásuk dialektikus módon megfogalmazandó együttese. (Erre a lehetőségre egyébként, ha általánosabban is, a már idézett Szokolov is utal, amikor azt hangsúlyozza, hogy szükséges a kultúra és az egyén között fennálló különböző „kölcsönviszony-szintek tisztázása, melyeknek az egyéni tudat megfelelő szintjeivel kell megegyezniük").[23]

Ha most befejezésül visszakanyarodunk a tanulmány elején hivatkozott polémiára, vagyis arra a meglehetősen makacsnak mutatkozó gondolati akadályra, amit kissé általánosítva és így leegyszerűsítve úgy fogalmazhatnánk meg, mint az egyes szubjektumok (jogalanyok) gyakorlati tevékenysége által tárgyból objektummá vált jogi normák és az e normák társadalmi objekvációvá szerveződött valamiféle rendszere, általánossága vagy elvonatkoztatottsága, tehát az „objektumok" mint egyesek és az „objektiváció" mint általános közötti viszony, átmenet, összefüggés, kölcsönös meghatározás és meghatározottság kérdését, az akadály merevségét a lehetőségek szerénységének tudatában is enyhíteni célzó szempontfelvetések több irányban is kínálkoznak.

Itt is hivatkozni lehetne — az eddigiekhez hasonlóan — a különböző társadalomtudományok, különösen a filozófia, pszichológia és szociológia olyan megállapításaira, amelyek a jogelmélet érintett kérdéseinek megoldásában is — a speciális igények és vonatkozások természetszerű figyelembevételével — felhasználhatónak mutatkoznának.

Különösen csábító lenne a más tudományágak tételeire való hivatkozás azzal a talán éppen egyértelmű megfogalmazása miatt kissé kategórikusnak is tűnő, s ezért a polémiára különösen inspiráló jogfilozófiai megállapítással szemben, mely szerint: „A jog mint társadalmi objektiváció a maga közvetlenségében a jogalanyok, a jogalkalmazók szubjektivitásától, tudatától, akaratától, óhajaitól és önkényeitől függetlenül jogként fungál és érvényes. A jogot miután mint társadalmi objektiváció létrejött, az a materialista axióma jellemzi, hogy az objektum a szubjektumtól függetlenül létezik, nem pedig az az idealista jelentésű tétel, hogy nincs objektum szubjektum nélkül."[24]

Ezzel a tétellel ugyanis nagyobb nehézség nélkül szembe lehetne állítani — csupán példaként említve — azokat a gondolatokat, amelyek az objektum—szubjektum viszony kettős ismeretelméleti vonatkozására utalnak, egyrészt tehát az aktuális, konkrét megismerés folyamatára, mely összefüggésben nincs objektum szubjektum nélkül és viszont, másrészt pedig a megismerés általános, elvont törvényeinek a megalapozására, aholis az objektum önmagában is létezhet, mindenféle megismerő szubjektum és adott megismerési folyamat nélkül,[25] — e kettős ismeretelméleti probléma igazi megoldását objektum és szubjektum gyakorlati viszonyában, közelebbről az emberi tevékenységben látva, amely „nem egyszerűen közvetítő láncszem objektum és szubjektum viszonyában, hanem

[19] K. *Plaecki:* Z problematyki badan nad swiadomoscia prawna, Panstwo i Prawo, 1968/12. sz. 998. old.
[20] E. *Markarjan:* i. m. 9. old.
[21] V. *Szokolov:* Kultura i licsnoszty. Leningrad, 1972. 45. old.
[22] Uo.
[23] I. m. 177. old.
[24] *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Gondolat, Budapest. 1972. 352. old.
[25] *Lick* J.: i. m. 32. old.

olyan jelenség, amelyben ez a viszony egyáltalán létrejöhet, egzisztálhat és kifejeződhet",[26] s amelynek eredményeként az eredetileg „tisztán" objektív tárgy, sajátos metamorfózison megy át — „amellett, hogy megőrzi objektivitását, még egy másik minőséget is felvesz, azt ti., hogy bekapcsolódik az emberi viszonyok rendszerébe".[27]

Ez a módszer azonban adott esetben kerülendőnek látszik, mert amíg a saját tételezéshez elfogadható, sőt gyakran elkerülhetetlen más tudományok kész megállapításait segítségül hívni, addig egy felfogás esetleges vitatásakor csak vagy a saját eltérő felfogás, vagy maga a vitatott nézet bizonytalannak tűnő pontjai szolgálhatnak elfogadható alapul. Különben is, az inkább példaszerűen és nem a részletes elemzés igényével idézett megfogalmazás szerzője az első átgondolásra felmerülő bizonytalanságokat a részletes kifejtés során maga látszik feloldani, de mégsem annyira nyilvánvalóan, hogy egyes vonatkozások — a tanulmányban érintett vagy hivatkozott néhány kérdéssel összefüggésben — továbbgondolásra ne kényszerítenének.

A problémakör súlyponti része — a személyiségelméletben is feltett: „általános-e a társadalom az egyénhez képest"?[28] hangzatú kérdéshez hasonlóan — úgy fogalmazható meg: vajon a jogi magatartást tanúsító konkrét jogalanyhoz mint egyeshez képest — az azonos alap logikai szabálya szerint — tételezhető-e konkrét realitásként más általános mint a jogi magatartást tanúsító jogalanyok valamiféle együttese, ill. más különös mint a valamilyen osztályozási elv alapján közös kategóriába sorolható, mert azonos vagy hasonló attributumokkal rendelkező jogalanyok csoportjai; továbbá, és ebből következően: realizálódhat-e akár egy egyedi jogi helyzet „relevanciája", akár egy jogintézmény „hatályosulása", akár a jog mint társadalmi objektiváció „érvényessége" más módon, mint konkrét, individuális magatartások, ill. az ilyen magatartások meghatározott tömegű és jellegű sora által?

A témánk szempontjából közvetlenül exponálható kérdés pedig az előzőek egybevetéséből adódik: milyen konkrét összefüggés tételezhető a jogi magatartást tanúsító individuális és kollektív szubjektumok, illetve az individuális és kollektív szubjektumok jogi magatartása, valamint az egyes jogi normák „objektummá válása", a különböző jogintézmények hatályosulása és a jog mint társadalmi objektiváció érvényessége között? (A „jogi magatartás" kifejezés talán nem igényel bővebb magyarázatot, mindenesetre olyan széles jelentésben kell érteni, hogy az mind a jogkövetést, mind a jogalkalmazást, a jog tudatos felhasználását, a jogsértést, és a kötelező jellegű jogértelmezést, valamint a jogalkotási folyamat egyik konkrét fázisát is egyaránt magába foglalja. A jogszabályok és jogintézmények ‚hatályosulása" kifejezést — a joggyakorlat nyelvhasználatával egyezően — az „érvényesülés" szinonimájaként használom, a jog „érvényessége" filozófiai kategóriától való nyelvileg is jobb megkülönböztetés végett.)

Az egyes jogi normák „tárgyból" (valamilyen jogforrásban található előírásból) az individuális szubjektum számára történő „objektummá válása" — azaz megismerése majd realizálása, s így individuális társadalmi viszony létrejötte vagy létrehozása, ill. egy ilyen megismerés és realizálás vagy realizálódás elmaradása — az összefüggések vonatkozásában még esetlegesnek, véletlenszerűnek, jelentéktelennek minősíthető. A következő szint, vagyis a meghatározott jogi magatartást tanúsító individuumok csoportjai mint a cselekvés kollektív szubjektumai vizsgálatánál már nehéz lesz esetlegesnek s így a szélesebb összefüggések vonatkozásában jelentéktelennek tekinteni azokat a konkrét felmérések alapján nagy valószínűséggel megállapítható tényeket, amelyek pl. arról tanúskodhatnak, hogy adott populációk meghatározott jogintézményeket vagy akár egész jogterületeket egyáltalán nem, vagy elenyésző mértékben ill. teljesen torz jelleggel ismernek, s így — természetesen egyéb (tudati és akarati) tényezők által is befolyásoltan, de jelentős mértékben ebből következően — azokat nem is realizálják. A legfontosabb, legjellemzőbb populációk mint különösségek jogi magatartását az ugyancsak legfontosabb és legjellemzőbb jogintézményekre, jogterületekre mint szintén különösségekre vetítve úgy hiszem, elég elszomorító képet kapnánk azok tényleges „hatályosulásának" mértékéről és jellegéről. Ha az ilyen egymásravetítések egész sorának eredményeként esetleg azt kellene megállapítanunk, hogy az alapvető jogszabályok, jogintézmények, jogterületek a lakosság alapvető csoportjai, rétegei által nem, vagy teljesen torzított formában ismertek és realizáltak, s hogy ez az ismeret és realizálás csak azokban — a társadalmi együttélés normális menetéhez képest inkább kivételes — helyzetekben válik „adekvátá", amikor valamilyen, a joggal kapcsolatos, rendszerint kellemetlen procedura eredményeként azt „az állami apparátus kényszerítő ereje biztosítja" — vajon milyen következtetéssel járna ez a jog azon érvényességének értékelésére és értelmezésére vonatkozóan, amely az ismert legteljesebb meghatározás szerint „az állami kényszerrel biztosított államakarati forma, a jogban kifejeződő akarat alanyának társadalmi különössége, tehát a társadalomban uralkodó osztály és a jog realizálódása, érvényesülése mint komponensek állandó mozgásban, alakulásban, levésben levő relációinak eredőjeként áll elő"?[29] Következnék-e ebből a meghatározásból az a konkluzió,

[26] I. m. 40. old.

[27] I. m. 45. old. — B. T. *Malisev:* Cselovecseszkaja licsnoszty i jijo projavlenyija, Izd. MGU 1964. 37—38. o.-ra hivatkozva.

[28] *Lick* J.: i. m. II. fej. 1. pont.

[29] *Peschka* Vilmos: i. m. 356. old.

hogy mivel a jog érvényességéhez vezető komponensek egyike, a jog realizálódása gyengévé vált, elveszítette kapcsolatát a többi mozzanattal, a jog érvényessége kétségessé válik?[30]

A kérdés az ontologikus valóságban ilyen élességgel természetesen alig merülhet fel. Ezért is, véleményem szerint, az érvényesülés (hatályosulás) csupán a különös szintjén tekinthető a meghatározó jellegű összefüggések reális kategóriájának. Ez (az egyes hivatkozott esetlegességét itt már nem érintve) abból adódik, hogy a maga történelmi konkrét valóságában, viszonylag stabil társadalmi feltételek között — tehát olyan extrém esetek kivételével, mint egy egész állami, társadalmi rend felbomlása pl. egy vesztett háború következményeként — elképzelhetetlen, hogy a nem-érvényesülés (nem-hatályosulás) egy „hatályos" jogrendszer egészére vagy legalábbis az állami, társadalmi rend szempontjából döntő jelentőségű részeire vonatkozzék. Az azonban már reális és egyáltalán nem ritka jelenség, hogy „a társadalmi feltételezettség megsértése vagy figyelmen kívül hagyása",[31] — ami vonatkozhat a jogi normák címzettjei bizonyos információk számára nehezen áthatolható „felvevő" tudatára, eddigi ismereteikre, tapasztalataikra, jogi fogalmaikra, vagy más irányban a joggyakorlat célszerűségi szempontjaira („önkiszolgáló bolti lopás"), és még nagyon sok más tényezőre — bizonyos jogintézmények hatályosulásának elmaradását, s ennek következtében gyakran formálisan is „hatályon kívül helyezését" eredményezi.

Az ilyen, nemcsak egyedi, de konkrét realitásuk arányában már a különösség szintjét is elérő jelenségeknek már valamilyen formában tükröződniük kellene a jog mint általános, mint társadalmi objektiváció megfogalmazásában és értelmezésében is. Ha ugyanis a jogi normák mint megannyi egyes és a jogintézmények mint megannyi különös nem függetlenülhetnek" a jogalanyok, a jogalkalmazók szubjektivitásától, tudatától, akaratától, óhajaitól és önkényeitől", s ha elismerjük, hogy „a jog érvényességéhez vezető komponensek bármelyike hiányozzék, váljon gyengévé vagy veszítse el kapcsolatát a többi mozzanattal, a jog érvényessége átalakul, megváltozik, illetve kétségessé válik",[32] nem vethető-e fel, legalább a fogalmi következetlenség kifogása azzal a koncepcióval szemben, amely mindezek ellenére magát „a jogot mint olyat", mint társadalmi objektivációt már megszorítás nélkül, a „szubjektumoktól" függetlenül, érvényesnek tételezi? A jogot feltétlenül olyan „egy és oszthatatlan" társadalmi objektivációként kell-e kezelnünk, amire nézve — legyen az érvényessége vagy akármilyen más attributuma — csak egy és oszthatatlan tételek alkalmazhatók?

Vagy talán magát a vitatott koncepciót is úgy kell értelmezni, — ami egyébként következnék az egész kontextus logikájából —, hogy a jog mint társadalmi objektiváció „a maga közvetlenségében" csak az egyes, egyedi elszigeteltségükben vizsgált jogalanyok és jogalkalmazók mint a cselekvés individuális szubjektumai szintén egyedi elszigeteltségükben vizsgált magatartásaitól független; nem fungálhat azonban és nem lehet érvényes jogként a jogalanyok és jogalkalmazók kollektíváinak ill. egészének mint a cselekvés kollektív szubjektumainak „szubjektivitásától, tudatától, akaratától, óhajaitól és önkényeitől függetlenül"? Amennyiben ez lenne a koncepció helyes értelme, azzal a tanulmány is összhangban állónak látszik.

Hlavathy Attila

[30] I. m. 357. old.
[31] I. m. 355. old.
[32] I. m. 357. old.

SZEMLE

A Jogi könyvtárak Nemzetközi Szövetségének tevékenysége és a jogi információszolgáltatás

A Jogi Könyvtárak Nemzetközi Szövetsége (International Association of Law Libraries) 1959-ben alakult nemzetközi társaság, amelynek jelenleg az 5 világrészből összesen 48 ország könyvtári szervezete a tagja. Ezek a szervezetek különféle típusú (nemzeti, parlamenti, közigazgatási, egyetemi és általános) könyvtárakat képviselnek. A Szövetség (IALL) szakfolyóiratokat (International Journal of Law Libraries, IALL Newsletter) ad ki, s emellett két-három évenként szakmai tanácskozásokat, magas szintű továbbképző tanfolyamokat rendez. A tanfolyamok célja a jogi könyvtárak vezetőinek, illetőleg fontosabb gyakorlati vagy tudományos tájékoztatási szakembereinek továbbképzése, a jogi könyvtárak tevékenységének közös vagy sajátos területein. A tanfolyamok korábban eléggé általánosságban mozgó, de utóbb rendszeresen kialakult gyakorlat szerint egyrészt valamely nagyobb jogterület jogrendszeréről adnak a jogi könyvtárosi munkában okvetlenül szükséges átfogó ismereteket, másrészt pedig összefoglaló áttekintést adnak nemzeti vagy ennél nagyobb szinteken a jogi információszolgáltatás gyakorlatáról és eszközeiről.

A tanfolyamok anyaga (megfelelő bibliográfiai apparátussal kiegészített előadások, hozzászólások stb.) utóbb kiadványban is megjelenik s a kiadványok tanfolyam tárgyköré-

vel kapcsolatban rendkívül fontos elsődleges tájékoztatási eszközöknek bizonyultak.

A Szövetség korábbi tanfolyamai részben általános ismereteket adtak, részben a nyugat-európai jogrendszerekről adtak általános tájékoztatást. A Szövetségnek a mostanit megelőző (1972. évi) római tanácskozásai egyrészt a nemzetközi jogegységesítési törekvések problémáinak (az Unidroit tevékenységének) körében mozogtak, másrészt pedig áttekintést adtak az Olasz Köztársaság jogrendszeréről, bírói szervezetéről, valamint a számítástechnikai módszerek bevezetésével kapcsolatos ottani kérdésekről. Az előadásokat egyetemi tanárok, magas rangú bírák stb. tartották, s azokat mindig rendkívül élénk megbeszélések követték. A résztvevők jogi könyvtárvezetők vagy jogi könyvtárakban irányító munkakört ellátó könyvtárosok voltak.

A Szövetség legutóbbi (Washington, 1974. nov.) — amelyet az IFLA 1974. évi konferenciájához kapcsolódóan rendeztek meg — tárgyköre az Egyesült Államok jogrendszerének és jogi információs intézményeinek bemutatása volt. Az előadások egy történeti bevezetés után bemutatták a törvényhozói, bírói és végrehajtói hatalom szervezetét, valamint a szövetségi jogi információs szervezet egyes kiemelkedő intézményeinek munkáiról adtak rövid tájékoztatást. Ezzel kapcsolatban a tanfolyam résztvevői betekintést nyertek abba, hogy az Egyesült Államokban az esetjogra épülő jogrendszer folytán milyen fontos gyakorlati szerepet tölt be a jogi könyvtár, s általában a jogi információszolgáltatás. Jellemző példaként lehetne hivatkozni arra, hogy az Egyesült Államok Legfelső Szövetségi Bíróságának 1970. július 1-én hatályba lépett eljárási szabályzatának I. része az általános kérdések között (2. pont) fekteti le a Bíróság könyvtárának tevékenységével kapcsolatos alapvető rendelkezéseket.

A tanfolyam kiegészítő részét képezték a könyvtárlátogatások (a tanfolyam gazdájának a Library of Congress-nek, a Charlottesville-i Jefferson egyetem most épült Jogi Kari Könyvtárának, a Szövetségi Repülésügyi és Űrjogi Könyvtárának, a washingtoni Emberi Jogok Könyvtárának stb. meglátogatása).

A Szövetség tevékenysége kapcsolódik a Nemzetközi Dokumentációs Szövetség munkájához.

A Szövetség UNESCO-affiliálása most van folyamatban. Ettől függetlenül az UNESCO eddig is támogatja a Szövetség munkáját, különös tekintettel a fejlődő országok részvételére ebben a munkában. A mostani tanfolyamon is a fejlődő országokból kb. 20 UNESCO-ösztöndíjas vett részt s remélhető, hogy a továbbiakban ez a tevékenység még fokozódni fog.

A Szövetség igazgatótanácsának tervei szerint a következő tanfolyam tárgya a szocialista jogrendszerek és jogi információs tevékenység lenne. Így érthető, hogy az 1976. évi tanfolyam megrendezésével kapcsolatban Magyarország is szóba került. Az UNESCO is kilátásba helyezte 20—30 ösztöndíjas részvételének biztosítását. Talán remélhető tehát, hogy az 1976. évi tanfolyam során a szocialista országok fokozottabb mértékben is belekapcsolódnak a Szövetség információ-szolgáltató tevékenységébe.

Nagy Lajos

A francia börtönlázadásokról

Az országszerte meg-megújuló börtönlázadások és az őrszemélyzet sztrájkjának révén az utóbbi időben a figyelem középpontjába került a francia büntetési rendszer, a büntetésvégrehajtás, valamint az ezek reformjával kapcsolatos problémák.

A francia büntetésvégrehajtás válságjelenségei nem egyedülállóak, megnyilvánulásai azonban rendkívül erőteljesek, és a történtek kérlelhetetlenül rámutatnak egy átfogó, az egész francia igazságszolgáltatási rendszert érintő reform szükségességére, hangsúlyozzák a francia és angol nyelvű cikkek egyaránt. A Btk. egyes rendelkezései már elavultak; a büntetések tekintetében követett börtöncentrikusság és a büntetési célokat illetően a megtorlási elv túlzott hangsúlyozása nem felel meg többé a kor követelményeinek.

A büntetés-végrehajtás egyenesen kritikus állapotban van. A börtönépületek, melyek a századfordulón vagy még régebben épültek elavultak; ugyanazon épületen belül — sőt az is előfordul, hogy egy zárkában — találhatók az előzetesen letartóztatottak és a jogerős ítélet alapján büntetésüket töltő elítéltek, tájékoztat bennünket a francia sajtó. Ez a tény még súlyosabb, ha figyelembe vesszük, hogy a börtönlakóknak kb. egyharmada vár bírói ítéletre. Alaposan meg kell tehát vizsgálni az előzetes letartóztatás előfeltételeire és tartamára vonatkozó szabályokat és gyakorlatot, annak érdekében, hogy ez a túlzottan magas arány csökkenthető legyen, mutatnak rá a francia szakemberek. Mint ismeretes, az Igazságügyminisztérium tervezete e vonatkozásban biztatónak igérkezik.

Az elítéltek csoportosítása még a legelemibb követelményeknek sem felel meg, hiszen a fiatalkorú elkövetőket a felnőttkorúakkal, az első bűntényeseket a visszaeső bűnözőkkel zárják össze. Ilyen feltételek mellett nem lehet összeegyeztetni, párhuzamosan alkalmazni az egyénre koncentrált és a közösségi nevelést, emeli ki egy francia jogász.[1]

A szakirodalom évek óta kifogásolja, hogy nincs kellőképpen megoldva az elítéltek munkáltatása, az állam kevés és rosszul fizetett munkalehetőséget biztosít, így szinte teljesen lemond a börtönnevelés egyik legfontosabb eszközéről, a munkáról. A haladó börtönrendszerek mind arra törekszenek, hogy az elítéltek testi, szellemi frisseségük, szakmai jártasságuk megőrzése érdekében, másrészt, cseppet sem elhanyagolható anyagi megfontolások miatt, megfelelő munkát végezhessenek, sőt szakmai képzettségre tegyenek szert.

Világszerte egyre több törekvés irányul arra, hogy a börtönöket „nyitottabbá" tegye és megőrizze az elítélt pozitív társadalmi, családi kapcsolatait. Ezeknek a kapcsolatoknak az ápolására igen nagy súlyt kell helyezni, mint ahogy arról is gondoskodni kell, hogy az elítéltek a világban lejátszódó eseményekről egy megfelelően kiválasztott, megszűrt, de hiteles információtömeget kapjanak.

Fenti megfontolások mellőzése, tehát a munkától való megfosztás, az elítéltek ésszerűséget, individua-

[1] Le Monde, szept. 23. — *Gibert Cesbron.*

lizációt mellőző csoportosítása, a társadalomban lejátszódó eseményektől, a családtól való elszigetelés azt eredményezheti, hogy hosszabb tartamú szabadságvesztésbüntetés letöltése után a börtönből egy tehetetlen, önálló döntésre és cselekvésre képtelen ember kerül ki, aki még a legelemibb problémákkal sem tud megbirkózni. Ennek a valószínűsége pedig egyre nagyobb, hangsúlyozza a francia sajtó, mivel a modern társadalomban — mely a szükségleteket megsokszorozta — egyes előnyöktől, a szabadság bármely tényezőjétől történő megfosztás az egyént sokkal hátrányosabban érinti, mint korábban, tűrési képessége csökken. Az elítéltben kialakuló elszigeteltség, iletve magányosság-érzés szükségképpen öngyilkossághoz, lealacsonyodáshoz vagy lázadáshoz vezet, utóbbi esetben szolidaritást hozva létre olyan börtönlakók között, akiknek az érdekei csak ideiglenesen és csak felszínesen azonosak, mutat rá egy francia szerző.[2]

A hagyományos börtönrendszer — bármilyen hosszú múltra is tekinthet vissza — nem tudja többé funkcióját betölteni. Nem általában a börtön intézménye került most válságba, hanem annak konkrét megjelenési formája. A francia jogászok szerint egyelőre hiányoznak azok a személyi és materiális feltételek, melyek a válság leküzdéséhez elengedhetetlenek lennének. Az őrszemélyzet alulfizetett, kislétszámú és nem rendelkezik kellő szakmai ismeretekkel. A létszámgondok megoldódása — általános vélemény szerint — csak a fizetéseknek a rendőri állomány szintjére történő emelésétől várható, a negatív társadalmi értékítélet viszont csak az őrszemélyzet iskolázottsági, szakmai színvonalának emelésével változtatható meg pozitív irányba. Az őrszemélyzet erkölcsi megbecsülésének kérdése szoros függvénye annak is, hogyan viszonyul a társadalom a börtönhöz, mint intézményhez. Amíg az egész börtönintézményt (az elítélteket és a személyzetet is beleértve) elutasítja, de ugyanakkor számít is rá a társadalomvédelmi funkció megvalósításában, addig a probléma nyitott, megoldatlan. Amíg a szabaduló elítélteket a közvélemény a társadalom perifériájára szorítja, a társadalom a saját funkcióinak egyikét, nevezetesen: hasznos tagjainak integrálását, illetve reintegrálódását akadályozza, emelik ki egyes szerzők. Téves azonban az az álláspont, mely a közvélemény megváltoztatását tűzi ki elsődleges célnak és azt vallja, hogy e változás bekövetkeztéig a jog nem tehet és nem is ér semmit, hiszen a jogi szabályozásnak szellemében mindig egy kicsit a közvélemény előtt kell járnia, különben nem lenne továbblépés, fejlődés.

A jelenlegi helyzetben — mutatnak rá a francia jogászok — mindenekelőtt arra kell törekedni, hogy csökkenjen a börtönök zsúfoltsága, hiszen ez akadálya mindenféle haladó törekvésnek. Ez különösen a rövid tartamú szabadságvesztés helyettesítésére alkalmas egyéb büntetések alkalmazásával, valamint a feltételes szabadság, a félszabadság és a próbára bocsátás nyújtotta lehetőségek kihasználásával érhető el.

Mint az egyik francia szerző[3] megjegyzi, a börtönben a megtorlást a szabadságelvonás ténye jelenti, tehát minden ezen túlmenő hátrány szükségtelen. Feltétlenül el kell tehát ismerni és lehetőséget kell biztosítani a javító-nevelő célnak. Ismételten hangsúlyoznánk azonban azt, hogy erre a feladatra a börtönszemélyzetet fel kell készíteni, alkalmassá kell tenni.

A társadalomra is igen nagy feladatok hárulnak abban, hogy a büntetésük letöltése után szabaduló elítéltek megfelelő életmódot folytassanak, következésképpen növekedjék a visszaeső bűnözés megelőzésének a hatásfoka. „Bizalmat kell szavazni" azoknak, akik a társadalmi visszailleszkedés szándékával hagyják el a börtönt, sőt aktívan hozzá kell járulni ennek realizálásához, munka, megélhetési lehetőség, morális támogatás biztosításával. A reformtervezet e célkitűzés jogi vonatkozásaként munkanélküli segély fizetését irányozza elő a munkába lépésig, a rehabilitáció kérdését azonban nem oldja meg egyértelműen.

A börtönlázadásokkal szemben alkalmazott terror, a börtönszabályzat szigorítása — általános vélemény szerint — hosszú távon nem lehet preventív hatású. A francia események radikális változásokat, haladóbb szemléletet követelnek, amely új törvények kibocsátását igényli, valamint átfogó, gyökeres reformokat és nem utolsó sorban nagy anyagi ráfordításokat, és ennek az igénynek a kielégítése már nem odázható el sokáig.

Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy az előbbiekben vázolt törekvések maradéktalan megvalósítása esetén is megmaradnának az alapvető problémák, hiszen a büntetésvégrehajtás válsága csupán egyike a francia társadalom válságjelenségeinek és problémáinak, így a büntetésvégrehajtási reform nem hozhat megoldást az olyan számos társadalmi tényező által determinált kérdésben, mint amilyen a bűnözés általában.

Fehér Lenke

[2] Le Nouvel Observateur, aug. 11. szám, 16—18. old. Bernard *Guetta*.

[3] *Cesbron* G.: Le Monde. szept. 21-i sz.

JOGIRODALOM

Berényi Sándor—Szatmári Lajos:

Az államigazgatási személyzet képzése és továbbképzése a világ országaiban

I.

A szerzők munkája a Tanácsok Könyvtára című sorozatban jelent meg, sajnálatos módon kevés példányszámban és miután könyvárusítási forgalomba nem került, ezért egy viszonylag szűk szakmai kör ismerhette meg. Úttörő feladatra vállalkoztak a szerzők; amikor a hazai szakirodalomban eddig ismeretlen témát feldolgozták. Könyvükben a nemzetközi tapasztalatok összegyűjtésére és rendszerezésére vállalkoztak. Az olvasó azonban nem egyszerű leíró jellegű összehasonlító tanulmányt vesz kézbe, amely regisztrálja a különböző társadalmi rendszerű országok tapasztalatait, hanem olyan értékelő munkát, amely felvázolja a korszerű képzési és továbbképzési rendszer modelljét. Ezzel a szerzők közvetlen segítséget nyújtanak a gyakorlati szakembereknek és a tudományos kutatásnak egyaránt. A tanulmány témája szorosan kapcsolódik az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv-ben szereplő „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" c. téma egyik részproblémájához, nevezetesen: „A közigazgatás személyi állománya, különös tekintettel a közigazgatási szervek típusaira". E résztéma kutatásában centrális helyet foglal el a képzés és továbbképzés rendszere. Az utóbbi évtizedek tendenciája az államigazgatási feladatok rohamos növekedése volt, ami együtt járt azok differenciálódásával, valamint a létszám felduzzadásával. Ezek a tényezők a képzésben is új minőségi és mennyiségi igényeket támasztottak. E probléma megoldásában szerzett nemzetközi tapasztalatok és az azok nyomán született széles körű szakirodalom, valamint a hazánkban is fellépő hasonló jellegű igények sürgető kielégítése tették időszerűvé ennek — a közhatalmat megvalósító államigazgatási személyzet képzésével és továbbképzésével foglalkozó — tanulmánynak a megírását. A könyvben nem találunk kész sémát hazai problémáink megoldására, de jól hasznosítható gondolatokat meríthet belőle mindenki, aki valamilyen formában részese az állami személyzeti munka alakításának.

A mű elsősorban összehasonlító tanulmány, mely a nemzetközi kongresszusokon szerzett személyes tapasztalatok és a nemzetközi szakirodalom rendszerezett feldolgozását adja.

II.

A tanulmánykötet öt fejezete[1] jól megválasztott logikai sorrendet követnek. Az általános probléma-ismertető, az intézményrendszert, az elvárt ismereteket, a neki megfelelő képzési tantervet és az oktatás módszereit tárgyaló fejezetek — hangsúlyozva a maguk tárgyának a többi fejezetben leírtakkal való szerves kapcsolatát, abból való következését, illetve azt determináló voltát — kerek egészet alkotnak.

1. Az első fejezet a világ országaiban bekövetkezett társadalmi gazdasági változásoknak az államigazgatásra és ezen belül annak személyzeti rendszerére gyakorolt hatását mutatja be.

Az elmúlt évtizedek előbb említett változásai nyomán a tőkés országokban az államnak a gazdaságba való beavatkozása mind nagyobb méreteket öltött, e funkció betöltésére egyre szélesebb országos hatáskörű, illetve helyi apparátust épített ki. Ennek az apparátusnak a magángazdaságtól átvett számos funkciót kellett ellátnia, ezzel egyidejűleg bővült a jóléti-szociális, kulturális igazgatás szférája is. Ennek a személyzet létszámának növekedésében mutatkozó konzekvenciáira illusztrálásképpen a tanulmány részletes adatokat közöl. A létszámnövekedés önmagában még nem biztosítéka a szervezet hatékony működésének, mert ma is aktuális probléma a gazdasági tevékenység és az igazgatás között fennáló nagy termelékenységbeli különbség. A termelésben a nagymértékben specializált gépek optimálisan egymáshoz kapcsolt rendszere tette lehetővé a mai magas termelékenységet. Az igazgatásban a technikai eszközök alkalmazásától csak néhány helyen várhatunk jelentősebb javulást, itt a hatékonyságnövelés döntő forrása a jól kiválasztott és szükség szerint specializálódott alkalmazottak munkába állítása. Ez utóbbi tényező döntő jelentőségűvé teszi az alkalmazottak képzésének és továbbképzésének vizsgálatát.

A tanulmány történeti áttekintés keretében mutatja be a korábban eltérő közszolgálati rendszerek egymáshoz való közeledését, amelyet a különböző fejlett tőkés országok társadalmi, gazdasági viszonyainak egymáshoz való közeledése determinál.

A szocialista országokban az államigazgatási tevékenység differenciálódása szintén a mai kor tendenciája. Mivel a szocialista államigazgatás a társadalmi folyamatokat közvetlenül szervezi, ezért a differenciálódás igénye nagyobb, mint a tőkés országokban.

A szocialista államigazgatás személyzeti rendszerének három fejlődési szakaszát ismerteti a könyv: *1.* a szocialista állam megszilárdítása; *2.* a gazdasági és kulturális szervezői tevékenység kiszélesedése; *3.* az igazgatási munka minőségi átalakítása.

Egy alfejezet informatív jelleggel szól a függetlenné vált országok sajátos államigazgatási személyzet gondjairól.

E bevezető fejezet a különféle problémák bemutatásával érzékelteti, miért is lehet az elmélet és a gyakorlat számára hasznos, szocialista viszonyok között is a témával foglalkozó polgári szakirodalom széles körű bemutatása.

2. A könyv II. *Az államigazgatási képzés intézményrendszerével* foglalkozó fejezete tűnik a leginkább tagoltnak. Ennek első alfejezete a képzés fogalmának tisztázásával, annak az oktatással való azonosságának, illetőleg attól eltérő voltának bizonyításával egyben képet is nyújt a képző intéz-

[1] I. Az államigazgatás személyzeti rendszere a tudományos és technikai forradalom korában. II. Az államigazgatási képzés és továbbképzés intézményei, az államigazgatási személyzeti tevékenység feladatai. III. Az államigazgatási alkalmazottaktól elvárt ismeretek. IV. Az államigazgatási képzés tantervei és az oktatási programok. V. az oktatás módszerei és eszközei.

ményrendszer és egy-egy ország oktatási-nevelési intézmény hálózatának szerves kapcsolatáról. Így e fejezetrész lehetővé teszi annak megértését is, hogy a későbbiekben bemutatott intézménytípusok közül egy-egy konkrét forma miért csak bizonyos országokban vagy ország-csoportban vált uralkodóvá.

A képző intézménytípusok csoportosításánál a „képzési- és továbbképzési feladatok osztályozása és differenciálása" szolgált alapul. Az államigazgatási feladatok differenciálása nemcsak a különböző jellegű intézménytípusok szükségességét emeli ki, de már itt utal a könyv későbbi fejezeteiben tárgyalt — az alkalmazottól elvárt ismereteknek, az intézmények képzési tanterveinek és az oktatás módszereinek — törvényszerű sokféleségére.

A képzésnek a konkrét államigazgatási munkával való kapcsolata kétféle intézménytípust hozott létre: 1. a szolgálatba lépés előtti intézményekre az általános jellegű államigazgatási ismeretek oktatása jellemző, míg 2. a szolgálatba lépés utáni képzés magában foglalja az illető állással (beosztással) kapcsolatos feladatok elvégzésére való kiképzést is. A két intézménytípust az oktatás és egy adott beosztás konkrét feladatai között fennálló kapcsolat szorossága különbözteti meg. Az említett képzési típusokon belül a megoldások számos formájával találkozunk, amelyeket az alfejezetekben található tömör jellemzésük és a megadott szakirodalom részletesen mutat be.

A képzés és továbbképzés intézményei című alfejezet a képző intézményeknek az iskolarendszerbe való megfelelő beépülésének szükségességét hangsúlyozza, rámutatva azokra a különböző tényezőkre, amelyek a szakmai ismereteknek a rendes iskolarendszer keretében történő megszerzését igénylik. Ilyen tényező a különböző szakmák fejlődésének erőteljes mozgása, ami a bármely időpontban megszerzett szaktudást rövid időn belül elavulttá teszi, tehát követelmény az önfejlesztés igényének és készségének kifejlesztése. Ez utóbbi követeleménynek az iskolarendszerben megszerezhető elméleti alapok felelnek meg. A másik ilyen fontos tényező az általános — nevelés iránti igény; a harmadik a szakmai képesítés foka, a kifejezetten szakértői ismeretek követelménye. E célt a minden országban megtalálható és a korábban elsajátított alapvető és általános tudásra építő szakiskola rendszere képes megvalósítani. Ilyenek pl. Jugoszláviában a pénzügyi-igazgatási iskolák, Japánban az adótisztviselőket képző iskolák stb.

Az államigazgatási szolgálatra való előkészítés az ún. sui generis képző intézménytípusban valósulhat meg. Az oktatás itt már felső vagy legalábbis középfokú képzettségi szintre épít. Ugyanakkor találhatunk olyan sui generis intézménytípusokat is, amelyek sajátos körülmények között gondoskodnak az államigazgatási személyzet utánpótlásáról. Ilyen esetekben az oktatás nem egyetemi vagy középszintű képesítésre épül, hanem azt is némiképp pótolnia kell.

Az előkészítő képzésnek az iskolarendszerrel való kapcsolatát többfajta szempontból is csoportosíthatjuk: *1. kifejezetten előkészítő iskolák* (sui generis) *a)* felsőfokú tanulmányokra építő; *b)* az egyetemi vagy főiskolai képzést helyettesítő; *2. az oktatási intézményrendszerrel való kapcsolat oldaráról: a)* ezen intézményrendszerhez semmiképpen sem sorolható sui generis intézetek; *b)* az oktatási intézményrendszer egyik tanintézete fajtáját jelentő sui generis intézet; *3. az intézménybe történő felvétel: a)* az intézmény a tanulót maga veszi fel; *b)* a munkáltató a maga jelöltjeit delegálja; *4. a tanuló jogállása szerint: a)* az államigazgatás kötelékébe tartozik; *b)* munkaviszonnyal nem rendelkezik.

A tanulmány részletesen foglalkozik a jogászképzés megváltozott szerepével az államigazgatási szakemberképzésben. A képzési tantervek c. fejezet bő teret szentel az alapvető jogi tantárgyakat kiegészítő studiumok ismertetésének, ezért erre a problémára a későbbiekben még visszatérünk.

Az a tény, hogy az államigazgatási képzés sok helyen önálló fakultáson történik arra mutat, hogy prioritása a szakosított képzésnek van, ilyen képzésben kell részesülniük a szakosított államigazgatási szervek vezetőinek és a végrehajtó tisztviselőknek. Képzésük szorosan kapcsolódik az államigazgatási főiskolák sokat vitatott kérdéséhez: ti. egyetemen belül vagy kívül szervezzük-e az államigazgatási szakképzést. A probléma megoldásának egyik iránya a kétfokozatú képzés, ahol az egyetemi képzés első fokozata csak specifikus államigazgatási ismereteket ad, ellentétben a második fokozat által nyújtott elmélyült elméleti tudással. Egyes nézetek szerint az első fokozatnak befejezett tanulmányokat kell jelentenie, azonnali érdemi munkára való beosztást lehetővé téve.

A könyv részletesen bemutatja a speciális államigazgatási képzési intézmények nagyon szerteágazó feladatkörét. Ezeknek így csak felsorolásszerű ismertetésére vállalkozhatunk. Az említett intézményeknél megkülönböztetnek elsődleges feladatot: oktatás, kutatás, másodlagosat: dokumentáció, továbbképző szolgálat; különlegeset: pl. konferencia-szervezés. Ezek az intézmények jogállásuk szerint lehetnek a kormánynak közvetlenül alárendeltek, illetve egy-egy minisztériumhoz tartozóak. A képzés különböző szintű — közép- és felsőfokú, illetve postgraduális — ami meghatározza az adott intézmény karakterét is.

A vezetői szint alatti személyzet kiképzését *kiképző központok* biztosítják. Itt nyernek képesítést az adminisztratív és számviteli vezető tisztségviselők és beosztottaik. A kiképző központok általában minisztériumnak alárendelten működnek, ahol követelmény az erőteljes szakosítás.

Az adminisztratív-technikai műveleteket intézők a középfokú képzés (szakiskolák, colege-ok) keretében kapnak képzést.

A vezetőképző központok ismertetése bemutatja a gazdasági vezetőképzés hatását ezekre az intézményekre. Ilyen pl. azoknak az új tudományágaknak az oktatása, amelyek térhódításukat a gazdasági vezetők képzésében kezdték el. A postgraduális képzési formát is először a gazdasági vezetőképzés honosította meg.

A továbbképzés intézményei ellentétben a képző intézményekkel,

feltételeznek bizonyos szakképesítést és huzamosabb államigazgatási gyakorlatot. Elsősorban a magasabb beosztás követelte nagyobb és minőségileg új ismeretanyag elsajátítására nyújt lehetőséget, de egy adott funkció — egyre magasabb követelmények közötti — ellátását is esetleg csak a továbbképzés biztosíthatja.

A továbbképzésnek nagyon sokféle — magas színvonaluk miatt nemzetközileg is elismert intézményét mutatja be a tanulmány. Ilyenek: — Centre des Hautes Etudes Administratives (Igazgatási Felső-tanulmányok Központja, Franciaországban), célja az államigazgatási tisztviselők képzése: Institut Technique des Administrations Publiques (Közigazgatási Műszaki Intézet, Franciaország) az intézetben magasrangú állami tisztviselők és vállalati vezetők egyidejűleg kapnak képzést.

A szocialista országok ilyen jellegű intézményei közül az NDK-Állam- és Jogtudományi Akadémiájával foglalkozik e könyv a legrészletesebben. Az államigazgatási képzés támogatásának módszereit és a nemzetközi együttműködést a képzésben bemutatva zárul az intézményrendszert tárgyaló fejezet.

3. Az államigazgatási alkalmazottaktól elvárt ismeretek és szükséges képességek egyrészt meghatározottak az államigazgatási szervezet formája és tartalmilag is különböző típusai által, másrészt nagymértékben kapcsolódnak e szervezet megfelelő szintjeihez. Kézenfekvő a különbség a vezetővel és a beosztott igazgatási tisztviselővel szemben támasztott követelmények között. Felmerül a kérdés az igazgatási tevékenység feltétlen vezetési funkciók ellátását is igényli-e? Ma már megoldott a két tevékenység (vezetői és igazgatási) elhatárolása és ennek a követelményrendszerben is érvényesülnie kell. A vezetési feladatokat ellátó személyekkel kapcsolatos követelményeket ismertetve a könyv motivációs és akarati tulajdonságokról, valamint az ezzel összefüggő jellemvonásokról, továbbá a vezetői képességekről és ismeretekről ír.

A szerző kiemeli, hogy az államigazgatáshoz szükséges személyi tulajdonságok vizsgálata mindig konkrét elemzést igényel, de a szervezéstudomány által feltárt ismeretanyag alkalmazható a téma megközelítésénél. Ebből kiindulva állítja fel a szerző a szocialista társadalomban a vezetési-igazgatási munkához szükséges ismeretek absztrakt modelljét: *a)* általános műveltség; *b)* politikai ismeretek; *c)* szakismeret; *d)* igazgatástudományi ismeretek; *e)* sajátos tárgyi ismeretek; *f)* a gyakorlati munka közvetlen ismerete — tapasztalat.

A különböző társadalmi rendszerű országokban az államigazgatási tisztviselőtől elvárt ismeretek tekintetében eltérő és azonos vonásokkal találkozhatunk. Ennek illusztrálására szolgál a könyvben szereplő két ellentétes példa: egy angol minősítési jogszabály; egy szovjet szociológiai tanulmány.

Az e témával foglalkozó kérdések közül a legrészletesebb egy nemzetközi hasznosítás céljával összeállított — az ENSZ által kibocsátott „Közszolgálati kiképzési kézi könyv"-ön alapuló és az államigazgatási tisztviselőktől megkívánt ismereteket összegző — katalógus bemutatása.

A kézikönyvben felsorolt készségeket és ismereteket a szerző két szempontból elemzi: *1.* a modell alkalmazhatósága az államigazgatási munka gyakorlatában; *2.* a felhasználás lehetőségei a szocialista országokban.

4. Az államigazgatás-tudomány fejlődésének és a kialakult irányzatoknak részletes tanulmánybeli ismertetését a tudományág és a képzési tananyag, illetve oktatási módszer között fennálló szoros kapcsolat indokolja. Ezért szentelt a szerző külön fejezetrészt a *képzés tantervei* és az *oktatási programok* tárgyalásának.

Ma a tudományos irányzatok pluralitása érvényesül az oktatásban, ami azt jelenti, hogy háttérbe szorult az államigazgatás egyoldalú csak jogi, illetve szervezési megközelítése. A könyv a XVIII. századtól mutatja be a közigazgatás tudományának fejlődési lépcsőfokait mindig a kor sajátos társadalmi-gazdasági viszonyaihoz kapcsolva, mintegy abból levezetve. E történeti áttekintés elősegíti annak megértését, milyen mozgató erők azok, amelyek a mai közigazgatás-tudományokhoz vezettek. A más és más szempontú (az európai államigazgatási jogtudományi, illetve amerikai szervezéstudományi) megközelítések szintézise valóban a mai kapitalizmus államigazgatási rendszerének szükségleteiből vezethető le.

A szocialista országokban is minden korszakban az államigazgatás-tudomány irányzatai határozták meg a képző intézmények oktatási programját.

A szocialista államigazgatás-tudomány fejlődéséről beszélve a kezdetet a szovjet gyakorlat jelenti. Az új államszervek létrehozásának szükséglete, a semmilyen korábbi hagyományra nem épülő országos gazdasági- és társadalomtudomány-szervezési funkció azonnal fellépő igénye törvényszerűvé tették a gazdaságszervezés tudományának dinamikus fejlődését. Az államigazgatási szervezéstudomány és a politikai szociológia korabeli színvonalát Lenin és mások e témában írt művei fémjelezték. A közigazgatási jogtudomány művelése az előbbiekkel szemben bizonyos fokig háttérbe szorult (példa erre a közigazgatási jognak, mint önálló tantárgynak a megszüntetése egyes főiskolákon).

Előremutató a harmincas években szerveződött Szovjetépítés Intézetének szervezéstudományt, szociológiát, politikai tudományokat, jogot magában foglaló oktatási programja. E pluralitás a későbbiekben megtört és ez az államigazgatás-tudomány fejlődésének gátja lett. Az egységes igazgatástudomány kialakításának igénye a Szovjetunióban az 50-es évek végén merült fel széles tudományos közvéleményt foglalkoztatva. A káderképzésben így a pluralitás általánosan érvényesül. A többi szocialista országban erős fáziseltolódások észlelhetők, a több szempontú megközelítést, valamint az egyes államigazgatási tudományok fejlődését illetően.

Amikor az államigazgatási képzés tanterveiről van szó, általában — legalábbis Európában — a jogi fakultások programjai kerülnek előtérbe a ma realitásaihoz igazodva, hiszen e téren uralkodó szerepét a hagyományok ereje foly-

tán máig is megtartotta. Ezért a jogi oktatás tantervét a szerző kizárólag az államigazgatás igényei alapján tárgyalja a következő kérdéseket vetve fel: *a)* kívánatos-e, illetőleg létezik-e külön államigazgatási szak a jogi fakultásokon; ha igen, mi ennek a programja? *b)* az elméleti, a kiegészítő stúdiumok kielégítik-e az államigazgatási apparátus igényeit, illetőleg egyáltalán ezeket az igényeket mennyiben veszik figyelembe? *c)* Melyek azok a stúdiumok, tantárgyak, amelyeknek a tárgya az államigazgatás, vagy melyek azok a szaktárgyak, amelyeknek az oktatása elsősorban az államigazgatási apparátus igényeit és szükségleteinek a kielégítését szolgálja?

Valamennyi jogászi hivatásra egyaránt felkészítő oktatási rendszer a legáltalánosabban elterjedt. Több országban a jogászképzés szakosodási lehetőséget is nyújt és ezek egyike legtöbbször az államigazgatási szak.

A szocialista országok jogi felsőoktatási rendszere kivétel nélkül feladatának tekinti az államigazgatási apparátus káderutánpótlását. Jellemzője az ideológiai tárgyak széles körű oktatása, amelyek közül egyesek a szakismeretek elméleti megalapozását is jelenti. Az államigazgatással szoros kapcsolatban levő szaktárgyak alaptantárgyait az államigazgatási jogot, pénzügyi jogot, államjogot egyéb stúdiumok egészítik ki, pl. a Szovjetunióban a szovjetépítés (államszervezési, politikatudományi és igazgatástudományi kérdései) az NDK-ban rendészeti igazgatás, építési jog.

A szakosítási törekvésekből is több példát említ a könyv. A moszkvai jogi fakultás államigazgatási szaktárgyait és a jugoszláv több fokozatú jogi felsőoktatás tantárgyait ismertetve.

A tőkés országokban is tendencia a szakosodás, bár a megvalósítás formái rendkívül különbözőek és legalább ilyen nagy az eltérés az oktatott tantárgyakat illetően is. Az angol, amerikai rendszer prakticista szemléletű, míg néhány európai ország az általános társadalomtudományi tárgyak széles körét oktatja.

Ha az egyetemi jellegű államigazgatási képzés tanterveit vizsgáljuk akkor (a jogi képzés kivételével) három alapvető formával találkozhatunk: *a)* a különböző szakképesítést nyújtó fakultások (orvos-, mérnökképzés stb.) bár ezeknek nem funkciója az államigazgatási káderképzés, de diplomásaik egy része a közszolgálatban helyezkedik el. *b)* Olyan fakultások, amelyek az egyes országokban az államigazgatási káderképzést is célul tűzik ki (pl. politikatudományi, közgazdasági fakultások). *c)* A kifejezetten államigazgatási vagy igazgatási fakultások. Ezeknek tantárgyait tárgyalja részletesen az e bekezdéssel azonos című alfejezet. A szakképzést nyújtó fakultások az államigazgatási káderutánpótlásban játszott szerepük ellenére sem vagy csak kevéssé érvényesítik tanterveikben az abból eredő követelményeket. Az államigazgatási káderképzést is célul kitűző fakultások tanterveit az ilyen jellegű képzési formák tárgyalásával együtt részletesen ismerteti a könyv. Az önálló államigazgatási fakultások tantárgyi bemutatása mélységének jellemzésére említjük, hogy több államigazgatási főiskola teljes tantervét az egyes tárgyak szemeszterenek számát és a heti óraszámok felsorolását is megtalálhatjuk a tanulmányban.

Külön rész foglalkozik az államigazgatási tisztviselők képzési intézetek tanterveivel, azok közül két figyelemre méltót kiemelve: *a)* Francia Ecole Nationale de l'Administration különböző stúdiumai és azok tantárgyait, *b)* A Horvát Szocialista Köztársaság Államigazgatási Iskolájának tangyárgyi csoportjait.

A gazdasági vezetőképző intézmények közül a Harvard tanfolyamainak és közülük egy teljes tematikájának, a francia Tudományos Munkaszervezési Iskola felsőfokú tagozata tárgykörének és a szovjet vezetőképzés legfőbb tárgyainak felsorolását tartotta a szerző a témakör jellemzésére célszerűnek.

5. A felsőfokú államigazgatási képző intézmények oktatási módszere általában megegyezik az egyetemek módszereivel, hiszen az oktatási folyamat törvényszerűségei mindkét intézményfajtában egyaránt hatnak. Így a felsőoktatásban jelentkező új tendenciának az oktatási módszerekre gyakorolt hatása érezhető az államigazgatási képzőintézményekben is. Ilyen hatás — az előadás vezérfonal szerepének megtartása mellett — a kiscsoportos foglalkozások súlyának növekedése; a proszemináriumok, vitacsoportok, esetmódszer elterjedése. Az itt említett oktatási módszerek alkalmazását számos tényező befolyásolja: a képzés szintje, a hallgatók előképzettsége, az oktatás időtartama, az oktatószemélyzet létszáma stb.

Az államigazgatási oktatás egyes módszereinek a szerepe és súlya jelentősen megváltozott a képzési rendszerben, amit a megnövekedett ismeretanyag és hatékony alkalmazási igény magyaráz.

Az előadás szerepe a lényeges elméleti kérdések és alapvető összefüggések magyarázata, a tudományos eredmények naprakész közvetítése.

A kiscsoportos foglalkozások a hallgatók aktivitására és a készségek fejlesztésére nyújtanak lehetőséget. Itt szerezhetnek gyakorlatot a hallgatók az általános elméleti problémák megközelítési és feldolgozási módjaiban. A gazdasági vezetőképzés gyakorlatából átvett esetmódszer az egyedi konkrét problémáknak a különböző szaktárgyak ismeretanyagának komplex alkalmazásával való megoldására oktat. Mivel az igazgatási tevékenység lényege is az eset, ezért kézenfekvő e módszer súlya az államigazgatási képzésben. A könyv két példát említ az esetoktatás hazai gyakorlatából, emellett felsorol néhány más kiscsoportos foglalkozási módszert is.

A fejezet két konklúzióval zárul: *a)* a módszerek kombinációja szükséges; *b)* az intenzív oktatási módszer pedig nélkülözhetetlen a hatékony oktatáshoz.

Úgy gondoljuk a szerzők által a témára vonatkozóan felvetett leglényegesebb kérdéseket sikerült kiemelnünk. A cikk így tömör, vázlatszerű leírását adja a szerteágazó problémáknak és egyben utal annak a tanulmányban érintett körére is. Mindkét feldolgozási szempont — a kiemelés, valamint a tömör ismertetés — azt a két célt szolgálta, hogy a témában ér-

dekelt olvasó figyelmét mind a téma komplex voltára, mind a tanulmányára felhívja. Ha egyiket sikerült elérnünk, akkor mindkét célkitűzést teljesítettük, ugyanis, ha valaki e cikkből a probléma — eddig általa nem ismert — kérdésköreiről kapott képet, akkor ez a könyv elolvasásra serkenti, ahol, illetve az ott megadott irodalomban ezek részletesebben tárgyaltak, ha pedig a könyv iránti érdeklődést keltettük fel ott a téma komplex voltával fog megismerkedni.

Zoltán Edit

Kovacsics József:

*Statisztika**

A jogászképzésnek a statisztika 1775-től, a „Planum Iuridicae Facultatis" kiadása óta szerves része. Tananyaga a korszellemtől, az oktató személyétől és a jogászképzés céljától függően sokféle változáson ment át és intézményenként is eltérően alakult. Azok az oktatási reformok, amelyek a felszabadulás utáni években követték egymást, meghatározták ennek a stúdiumnak is a feladatát. E szerint statisztikai oktatásnak segédtudomány jellegű alátámasztásban kell részesítenie a társadalomtudományoknak az állam- és jogtudományi karokon művelt ágait. A hallgatóknak meg kell tanulniuk, hogy melyek a statisztikai módszerekkel megoldható társadalomtudományi problémák, miben áll ezeknek a módszereknek lényege, melyek hibalehetőségei, logikai korlátai stb. Itt tehát nem statisztikusok, hanem statisztikai alapismeretekkel is rendelkező jogászok képzése lehet a cél. Felhívták azonban a figyelmet arra is, hogy a szakstatisztika egyes területeire (pl. rendőrségi, ügyészségi, bírósági statisztika) szakemberek csak itt képezhetők, illetőleg képzésüket itt kell előkészíteni.

E feladatoknak megfelelő, az egységesített jogászképzés rendszerébe beilleszkedő program alapján állította össze az első közös tananyagot a három kar statisztikai tanszéke 1950-ben. A egzaktság fokozásának a társadalomtudományokban is megnyilvánuló igénye következtében a statisztika tananyaga is többször megváltozott, de az oktatás a három karon egységes maradt egészen 1966-ig. Ugyanis ezekben az években a három állam- és jogtudományi karnak fokozatosan eltérő szakosodási és képzési rendszere alakult ki. Ennek következtében megszűnt a statisztikai oktatás egységes programja is. Az általános és a szakstatisztika tananyaga, tanrendi elhelyezése a kari specialitásokhoz alkalmazkodva került kidolgozásra.

Az ilyen, kari igényekhez alkalmazkodó program alapján először Kovacsics professzor állított össze jegyzetet és ennek oktatása során szerzett tapasztalatok felhasználásával írt tankönyvet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara és a Rendőrtiszti Főiskola hallgatói számára.

Örömmel és érdeklődéssel vettük kézbe ezt a könyvet, mert ez az első olyan, a jogászok számára készült általános statisztika tankönyv, amely a szocialista statisztika elméletének és módszertanának alapjait foglalja össze.

A tizenöt fejezetre osztott tankönyv alapvető célja az, hogy megismertesse a joghallgatókkal azokat a legfontosabb statisztikai módszereket és eljárásokat, amelyek alkalmazására gyakorlati tevékenységük során szükségük lesz. Mivel az állam- és jogtudományi diplomával nagyon sokféle munkakör ellátható, a statisztikai oktatáson belül a hangsúly az általános statisztikán van, hisz valamennyi ágazati statisztikát egy karon tanítani nem lehet.

Az I. fejezetben bemutatja a szerző több hazai tudós meghatározását a statisztika fogalmáról, a statisztikai tudomány tartalmáról, utal a szocialista statisztika feladataira, rendszerére. Tudományosan is újszerű a fejezetnek az a része, amely a kibernetika fejlődésének a statisztikára gyakorolt hatásával foglalkozik.

A statisztikai adatgyűjtés megszervezését ismertető II. fejezet tárgyalja a megfigyelés előkészítésével és végrehajtásával kapcsolatos legfontosabb kérdéseket, de csak nagyon röviden. Úgy gondolom, ez több figyelmet érdemelne, mert egyre gyakrabban kerül sor arra, hogy államigazgatási szervek — bővebb információszerzés céljából — hajtanak végre önállóan is adatgyűjtéseket, vagy ilyen feladatot adnak más intézményeknek. E fejezetben kontárstatisztikaként említett jelenségek többsége a helytelen adatgyűjtési utasítások elrettentő példája. Jövőbeni elkerülésük érdekében az adatgyűjtés szervezéséről, a feladat meghatározásának nehézségeiről, az adatok felhasználási lehetőségeiről stb., talán részletesebben lehetett volna írni.

E fejezet témaköréhez kapcsolódik a IV. fejezet (A statisztikai adatok feldolgozása) tartalma is, amelyben az ellenőrzéssel, a csoportosítási és a feldolgozási tervvel és az adatok feldolgozásának különböző lehetőségeivel ismerkedhetnek meg a hallgatók.

Az adatok elemzésével a tankönyv kilenc fejezete foglalkozik. Didaktikailag nagyon célszerűnek tartom, hogy először (az V. fejezetben) a grafikonokat tárgyalja, mert a hallgatóság absztraháló képességének kialakítása a vizuális szemléltetéssel a legegyszerűbb. Ezek szerkesztése, használata jól készíti elő a különböző mutatószámok számításának és alkalmazásának megértését. A viszonylag nagy terjedelmű fejezet bemutatja a grafikonok szerkesztését és a sokféle ábrázolási lehetőséget. Hiányolom viszont azt, hogy a grafikonokkal lényegében csak mint a szemléltetés eszközeivel foglalkozik. Egyre gyakrabban és egyre sokrétűbben felhasználjuk az elemzés eszközeiként is az államigazgatásban éppen úgy, mint az igazságügyi statisztikában vagy a demográfiában. Ugyanis számos összefüggés tanulmányozható különféle bonyolult matematikai eljárások végzése nélkül, mert a döntéshez szükséges, megközelítő eredményt a grafikus módszer alkalmazásával is elérhetjük.

A viszonyszámokkal, középértékekkel, szóródással és az indexekkel foglalkozó fejezetek évtizedek óta részét képezik a jogászok statisztikai oktatásának. Jól érthető, jól tanulható fejezetei ezek a tankönyvnek. Örömmel láttam volna azonban valamelyikben egy olyan alfejezetet, amely a statisztikai adatok összehasonlítási problémáival

* Tankönyvkiadó, 1974. 284. old.

foglalkozik. Ez a statisztika elméletének és gyakorlatának sokat vitatott kérdése, az igazságügyi vagy az államigazgatási statisztikában pedig a szokásosnál is nagyobbak a nehézségek ezen a téren.

A IX. fejezet a valószínűségszámítás elemeit tárgyalja. A fejlettebb matematikai módszerek megértése, megtanulása és felhasználása szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy az itt tárgyalt témaköröket (a valószínűségekre vonatkozó elméleti tételek, valószínűségi eloszlások, a nagy számok törvénye stb.) mennyire tudja a szerző a hallgatók matematikai felkészültségéhez igazodva tárgyalni.

A reprezentatív megfigyeléssel foglalkozó X. fejezet elsősorban a kapcsolatos fogalmakkal és a kiválasztás módszereivel, technikájával igyekszik megismertetni a hallgatókat. Bemutatja a hibaszámítással és a minta terjedelmének meghatározásával kapcsolatos módszereket is.

Az idősorok elemzését ismertető fejezet (XI.) a trendszámítás egyszerűbb módszerein kívül kitér az analitikus módszerre is, ezzel mintegy előkészítve a következő, a korrelációszámítással foglalkozó fejezetet.

A Korrelációszámítás c. fejezetben a szerző előbb a különféle jelenségek közötti kapcsolatok típusaival, jellegével, majd a regresszió vizsgálatával (lineáris és görbevonalú regresszió, a regressziós egyenes standard hibája) foglalkozik és korrelációszámítás (elsősorban az egyes korreláció) elemeit tárgyalja. Mivel a társadalmi statisztikában gyakoribb a minőségi ismérv alapján történő osztályozás, bemutatja az asszociáció mérését és alkalmazásának néhány problémáját.

A tankönyv felépítése, mint az ismertetésből is kitűnik, a statisztikai munka logikai menetéhez alkalmazkodik. Ezt a rendszert didaktikailag helyesnek, és a szerző több évtizedes oktatói munkájából leszűrt tapasztalatnak tekintem. Nem várható ugyanis, hogy a jogászok többsége egy társadalmi problémát kizárólag statisztikai eszközökkel fog elemezni, hanem esetenként alkalmazza egyik vagy másik módszerét.

E tankönyv tartalmilag lényegesen eltér a korábbi, egységes tematika alapján kidolgozott jegyzettől. Kimaradtak a mérlegmódszerrel foglalkozó fejezetek és helyettük új témák kerültek be. Megmaradtak a statisztika már hagyományosnak tekinthető módszerei is, hisz gyakran azokkal is elérhető a kívánt cél, vagy csak azok alkalmazása lehetséges.

Érezhető azonban az egész anyagon az, hogy a szerző a statisztika modernebb módszereit is igyekezett bemutatni, hisz az államigazgatási döntések előkészítése már ma is, de még inkább a jövőben, fejlettebb módszereket igényel. Ezt az anyagot azonban úgy kellett megírni, hogy alkalmazkodjon ahhoz a matematikai ismeretanyaghoz, amelyet a joghallgatóktól el lehet várni, ill. meg lehet követelni.

Több évtizedes oktatói tapasztalatai alapján ezt a nehézséget a szerző úgy oldotta meg, hogy a korábbi rendszer keretein belül együtt tárgyalja a hagyományos, az egyszerűbb módszereket az új igényekhez alkalmazkodó, korszerűbb matematikai eljárásokkal. Az így kialakított, az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé haladó felépítésben előadott anyag érthető és a jogászok számára is jól tanulható. Megkönnyíti a szerző munkáját a statisztikai adatok széles körű publikálása, mert így olyan példaanyagot válogathat össze, amely illusztrálja a statisztikai módszerek felhasználását a jogászok munkaterületein is.

A joghallgatók számára írt első általános statisztikai tankönyv megjelentetése kiemelkedő eredménye a szerző tudományos és oktatói munkájának, jelzi a statisztikának a jogászképzésben betöltött szerepét és a Kiadónak azt a törekvését, hogy segítse e módszerek elterjedését a társadalomtudományokban is.

Hoóz István

TÁJÉKOZTATÓ
az ELTE Jogi Továbbképző Intézet tanfolyamairól az 1975–76. tanévben

Az „A, B, C, D" jelű tanfolyamainkat elsősorban jogászoknak, az „E" jelűeket jogi végzettséggel nem rendelkezőknek ajánljuk.

Tanfolyamok

A) ÁLLAMIGAZGATÁSI ÁGAZAT

A/1 Államigazgatási szakjogi képzés és továbbképzés tanácsi jogászoknak
- A/1-1 Igazgatási osztályvezetők tanfolyama*
- A/1-2 Jogszabályok szerkesztése — előkészítése*
- A/1-3 Szabálysértések elbírálása*
- A/1-4 A gyámügyi igazgatás elvi-gyakorlati problémái*
- A/1-5 Lakásjog — lakásügyek*

A/2 A jogalkotás elméleti és gyakorlati problémái*

A/3 A vízgazdálkodás jogi kérdései*

A/4 Munka- és információszervezés az államigazgatásban*

A/5 Jogi képviselet a tanácsoknál

B) GAZDASÁGI ÁGAZAT

B/1 A jog és a gazdaság*
B/2 A bank- és hitelrendszer főbb pénzügyi jogi kérdései
B/3 A minőségvédelem jogi eszközei — a gyártómű felelőssége*
B/4 Társadalombiztosítási jog
B/5 A lakásszövetkezetek jogi kérdései
B/6 A beruházások szabályozási kérdései*
B/7 Iparjogvédelmi ismeretek*
B/8 A vállalatok és szövetkezetek állami ellenőrzése, belső ellenőrzés*
B/9 A vállalati nyereségérdekeltség, bérgazdálkodás és munkaerő-gazdálkodás*
B/10 A magyar külkereskedelmi jog
B/11 Munka- és üzemszervezés
B/12 Biztosítási jog*
B/13 A kereskedelmi társaságok, a cégjog és a felszámolásra vonatkozó szabályok
B/14 Szövetkezeti szakjogászok képzése*
B/15 A vállalati gazdálkodás egyes fő kérdései*

C) IGAZSÁGÜGYI ÁGAZAT

C/1 A közúti közlekedés joga*
A bűnözés elleni küzdelem kriminológiai és kriminalisztikai problémái:
C/2 A modern kriminológia
C/3 A modern kriminalisztika lehetőségei és problémái*
C/4 Társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés*

D) MINDHÁROM ÁGAZAT JOGÁSZAINAK

D/1 A korszerű jogi műveltség*
D/2 Családi jogunk aktuális problémái — családi jog a gyakorlatban
D/3 Jogi problémák vizsgálata és megoldása kibernetikai módszerekkel
D/4 A jogalkalmazás és a szociológia

E) NEM JOGÁSZOK JOGI TOVÁBBKÉPZÉSE

E/1 Az egységes földnyilvántartás
E/2 A termelőszövetkezeti döntőbizottságok feladatai és tevékenysége
E/3 A környezetvédelem jogi kérdései
E/5 A szövetkezetek társulásai
E/6 Az egészségvédelem és a személyhez fűződő jogok*

Általános tudnivalók

Az egyes tanfolyamokra vonatkozó részletesebb tájékoztatást az „ELTE Jogi Továbbképző Intézet tanfolyamainak Tájékoztatója 1975/76." tartalmazza. A „Tájékoztató" füzetet megküldtük a minisztériumok, tanácsok, vállalatok személyzeti, oktatási, igazgatási vagy jogi osztályainak, valamennyi ügyvédi kamarának, a szövetkezeti szövetségeknek, a megyei bíróságoknak és főügyészségeknek.

A jelentkezés a „Tájékoztató" füzet végén található jelentkezési lappal vagy a jelentkezési lap adatait (a tanfolyam jele, címe; név, születési hely, év, hó, nap, anyja neve, lakáscíme, munkahelye, iskolai végzettség, a tanfolyami díj befizetésére vonatkozó nyilatkozat, aláírás) tartalmazó levélben történhet.

Jelentkezési határidő: 1975. augusztus 20. Csak a * jellel jelölt tanfolyamokra fogadunk még el — korlátozott számban — jelentkezést.

A jelentkezési laphoz kérünk mellékelni egy, a jelentkező saját címére megcímzett 1,— Ft-os bélyeggel ellátott szabvány méretű borítékot is.

A *részvételi díjat* az Intézettől igényelt csekklapon, vagy átutalással a

232-90173-3022
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Jogi Továbbképző Intézet
Költségvetési folyószámlára
Budapest

kérjük a jelentkezéssel egyidejűleg befizetni.

A jelentkezést akkor tekintjük megtörténtnek, ha a részvételi díj az Intézetbe beérkezett.

Szocialista szervezetek megrendelésére valamennyi ágazatban, nem jogászok részére is vállalja az Intézet tanfolyamok rendezését, vagy kívánság szerint — tanfolyam szervezése nélkül is — tematikák kidolgozását.

A tanfolyamokat az önköltségesség követelményeinek megfelelő hallgatói létszám megléte esetén indítjuk meg.

A tanfolyamok eredményes befejezéséről és az esetleges vizsga eredményéről jogászoknak Jogi Továbbképzési Bizonyítványt, nem jogászoknak Igazolást állítunk ki.

A tanfolyamok elvégzését csak akkor igazoljuk, ha a hallgató a foglalkozások 75%-án részt vett.

A bizonyítvány és igazolás iskolai végzettséget nem tanúsít. A tanfolyamok 1975. szeptember 15. után kezdődnek.

A tanfolyamokkal kapcsolatos részletes felvilágosítást az Intézet szervezési csoportja ad.

Az 1974/75. tanévben rendelt 1975/76. évre áthúzódó tanfolyamokra külön jelentkezni nem kell, a hallgatókat levélben fogjuk értesíteni.

Az egyes tanfolyamok naptári rendjéről a hallgatók külön értesítést kapnak.

Cím: 1053 Budapest V., Egyetem tér 1—3. III. 303.

Tel.: 188-650

Kérjük a jelentkezési határidő pontos betartását!

JOGI TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZET

Ласло Надь:

Изменения в структуре или в контроле предприятия и их влияние на положение трудящихся

Под влиянием концентрационного процесса, выступающего в хозяйственной жизни большинства стран и также на международном уровне, размножились и ускорились изменения, воздействующие на трудовое отношение. На случай таких изменений в большинстве стран теория и практика развивается в направлении решений, служащих упрочнению как индивидуальных, так и коллективных трудовых отношений. На случай прекращения трудовых отношений предусматривается установление компенсаций, превышающих рамки общих правил. Но несмотря на это развитие трудовое право не обеспечивает трудящимся достаточной охраны, в частности в случае многонациональных предприятий, а также и тогда, если затрагивающие предприятие решения выносятся консерном, голдингом или другой организацией, осуществляющей финансовый контроль за предприятием.

Геза Абони—Ласло Трочани:

Влияние структурных изменений на трудовые отношения и отношения по социальному страхованию

Авторы рассматривают воздействие структурных изменений на положение трудящихся в отношении лиц, стоящих в трудовом отношении либо в отношении членства с государственными предприятиями, общими предприятиями, кооперативными организациями и т. д. Уделяют особое внимание последствиям структурных изменений в области общественного страхования. Воздействия изменений исследуются в зависимости от того, прекращается ли предприятие (организация) — работодатель при наличии правоприемника, или без него, либо переходит ли от одной организации к другой какая нибудь составляющая технически и в хозяйственном отношении самостоятельная часть (цех, завод, участок и т. д.) исследованной организации, и, наконец, когда исследованные организации создают особые организации для осуществления совместной деятельности.

Геза Килени:

Штраф по охране окружающей среды

В статье анализируются общие характерные черты трех видов штрафов по охране окружающей среды, примененных в Венгрии: штрафа за загрязнение воды, штрафа, связанного с канализацией, и штрафа за загрязнение воздуха, и излагается вообще их место в системе санкций по охране окружающеи среды. Автор кроме внутригосударственного опыта использует также метод сравнительного права и на этом основании выдвигает предложения по дальнейшему развитию системы санкций, связанных с охраной окружающей среды. Основное его предложение заключается в том, что от предельных величин загрязнения. определенных единым образом в нормативном акте, в интересах планового развития охраны окружающей среды необходимо постепенно перейти к индивидуальным предельным величинам и применять штраф в случае превышения этих величин. В интересах этого необходимо разработать научно обоснованный план отдельных территориальных единиц, в котором намечается состояние, которое необходимо достичь.

Ласло Хартаи:

Новый этап в развитии модели нашего брачного имущественного права

Хотя новелла закона о семейном праве не изменила характера системы венгерского брачного права, неизменно стоит на основе брачного имущественного сообщества, однако в подробностях значительно развила дальше институт брачного имущественного права. Упорядочила порядок возмещения между соединенными особым имуществом и общим имуществом. Обеспечивает повышенную охрану предметам общего имущества во время от прекращения брачного сожительства до разделения общего имущества супругов. Отчасти расширила, а отчасти сузила круг особого имущества. Во время брачного сожительства — в случае сделок, совершенных с третьими лицами, — обострила обязанность третьих лиц по приобретении информаций. Обеспечивает возможность расхождения от общих правил деления имущества, если это обосновывается справедливостью. Автор в статье излагает указанные законные положения и другие детальные нормы.

Аттила Хлавати:

Идивидуальное правовое поведение — общая действительность права

Статья написана с учетом требования разработки взаимосвязей и взаимодействия между индивидуальными правовыми поведениями, осуществлением различных правовых институтов и действительностью права как общественной объективизации. Исходит из предпосылки, согласно которому осуществление правовых институтов, а также и действительность права реализируются в индивидуальных правовых поведениях, и на этом основании он обращает внимание в первую очередь на индивидуальное правовое поведение и на индивидуальный процесс, который ведет к такому поведению. Выясняет эти, до сих пор в литературе нерассмотренные вопросы, а затем в качестве результата выдвигает гипотезу о механизме когнитивного правового саморегулирования. Наконец, учитывая частичное отсутствие осуществления различных правовых институтов на уровне особенного, ставит под вопросительный знак концепцию об единой действительности права как общественной объективизации.

László Nagy:

Die in der Struktur oder in der Kontrolle der Unternehmen erfolgte Änderungen und deren Wirkung auf die Lage der Werktätigen

Auf Einwirkung des, im Wirtschaftsleben eines grossen Teiles der Länder und auch auf internationaler Ebene immer stärker in Erscheinung tretenden Konzentrationsprozesses vermehrten sich und beschleunigten sich die auf das Arbeitsverhältnis wirkenden Änderungen. In einem grossen Teil der Länder entwickelt sich die Theorie und die Praxis in Richtung solcher Lösungen, die der Stabilisierung sowohl der individuellen, als auch der kollektiven Arbeitsverhältnisse dienen. Für den Fall der Beendigung des Arbeitsverhältnisses kommt es zur Feststellung solcher Leistungen, die über die allgemeinen Regeln hinausgehen. Trotz dieser Entwicklung bietet das Arbeitsrecht den Werktätigen nicht genügend Schutz, besonders im Falle multinationaler Unternehmen, sowie in dem Fall, wenn die, das Unternehmen betreffende Entscheidungen durch den, ihn kontrollierenden Konsern, Holding, oder anderweitige Organisation erbracht werden.

Géza Abonyi—László Trócsányi:

Die Wirkung der Strukturveränderungen auf die Arbeits- und Sozialversicherungsverhältnisse

Autoren untersuchen die Auswirkungen der strukturellen Veränderungen auf die Lage der Arbeitnehmer in Bezug auf diejenigen, die mit staatlichen Unternehmen, gemeinsamen Unternehmen, Genossenschaften usw. in einem Arbeitsverhältnis bzw. Mitgliedsverhältnis stehen. Besondere Aufmerksamkeit wenden sie den Auswirkungen der strukturellen Veränderungen in der Sozialversicherung. Die Auswirkungen der Änderungen untersuchen sie unter Berücksichtigung des Umstandes, ob der Arbeitgeber unter Hinterlassung eines Rechtsnachfolgers, oder ohne dem aufhört, bzw. irgendein — technologisch und wirtschaftlich selbstständige Einheit bildender — Teil (Zech, Betrieb usw.) der untersuchten Organisation von einer Organisation zur anderen übergeht und schliesslich, wenn die untersuchten Organisationen miteinander wirtschaftliche Vereinigungen ins Leben rufen.

Géza Kilényi:

Die Umweltschutzstrafe

Die Studie analysiert drei — in Ungarn angewandte — Umweltschutzstrafenarten: die Schlammwasserstrafe, die Kanalstrafe, und die Luftverschmutzungsstrafe, bzw. ihre gemeinsame Merkmale, sowie im allgemeinen ihren Platz innerhalb des Umweltschutzsanktionssystems. Der Autor benützt ausser der ungarischen Erfahrungen auch die rechtsvergleichende Methode, und aufgrund deren machter Vorschläge für die Weiterentwicklung der Umweltschutzstrafe. Der wichtigste Vorschlag des Autors ist, dass man von den in der Rechtsregel einheitlich festgestellten Verschmutzungsgrenzen abweichen und im Interesse der planmässigen Umweltentwicklung auf die Einzelgrenzen stufenweise übergehen muss, und die Strafe soll im Falle der Überschreitung dieser Grenzen angewendet werden. Dafür muss man den wissenschaftlich begründeten Umweltschutzplan der einzelnen Gebietseinheiten ausarbeiten, in dem der zu erreichende Zielumstand festgestellt ist.

László Hartai:

Die neue Phase in der Entwicklung unseres Modells des Ehegüterrechts

Die Novelle des FG hat zwar den Charakter des ungarischen Ehegüterrechts-Systems nicht geändert, dieses beruht weiterhin auf der Grundlage der ehelichen Gütergemeinschaft, sie hat aber in Teilfragen die Institution des ehelichen Güterrechts entschieden weiterentwickelt. Es wurde die Erstattung der vermengten Sondergüter und gemeinschaftlicher Güter geregelt. In der Zeitspanne zwischen der Beendigung der Lebensgemeinschaft und der Teilung des Gesamtgutes wird den zur Gütergemeinschaft gehörenden Vermögensgegenständen ein erhöhter Schutz gesichert. Der Kreis der Sondergüter wurde z. T. eingeengt, z. T. erweitert. Bei Rechtsgeschäften, die während des Bestehens der Lebensgemeinschaft mit Dritten abgeschlossen werden, wurde die Erkundigungspflicht der dritten Person verschärft. Es wird die Abweichung von den allgemeinen Regeln der Vermögensteilung ermöglicht, wenn dies die Billigkeit erfordert. Der Artikel befasst sich mit der Behandlung der angeführten und mit anderen eingehenderen Regeln.

Attila Hlavathy:

Individuelles rechtliches Verhalten — allgemeine Rechtsgültigkeit

Der Artikel geht aus den Zusammenhängen zwischen dem individuellen rechtlichen Verhalten, der Wirksamkeit der verschiedenen Rechtsinstitute und der Gültigkeit des Rechts, als gesellschaftlichen Objektivierung aus. Seiner Voraussetzung nach realisiert sich die Wirksamkeit der Rechtsinstitute und die Gültigkeit des Rechts in individuellen rechtlichen Verhalten. Aus diesem Grund lenkt Autor die Aufmerksamkeit in erster Linie auf die vernachlässigten Gesichtspunkte der Untersuchung und Interprätierung des individuellen rechtlichen Verhaltens und des individuellen Vorganges, der zur Manifestierung dieses Verhaltens führt. Als Ergebnis dieser Untersuchung entwirft er die Hypothese eines kognitiven, selbstregelnden Mechanismus. Auf Grund der, die Ebene des Besonderen erreichenden, teilweisigen Nicht-Wirksamkeit der verschiedenen Rechtsinstitute stellt er abschliessend die einheitliche Gültigkeitskonzeption des Rechts, als gesellschaftlichen Objektivierung in Frage.

László Nagy:

Les changements dans la structure ou le controle de l'entreprise et leurs effets à la situation des travailleurs

A l'effet du procès de concentration se présentant dans la vie économique d'une grande partie des pays et même au niveau international les changements influant sur les conditions de travail sont augmentées et accelerées. En ce cas, dans une grande partie des pays la théorie et la pratique développent à la direction des solutions servant la stabilité des conditions de travail individuelles, ainsi que celles collectives. En cas de cesser les conditions de travail il en arrive d'établir des attributions dépassant les règles générales. Contre ce développement le droit de travail n'assure pas une protection suffisante pour les travailleurs, particulièrement en cas des entreprises multinationales, et dans le cas, si les décisions touchant les entreprises sont rendues par le consortium, bolding ou une autre organisation controlant financièrement l'entreprise.

Géza Abonyi—László Trócsányi:

L'effet des changements dans la structure aux statuts de la sécurité sociale et de travail

Les auteurs examinent l'effet des changements structurels sur la situation des travailleurs en ce qui concerne les travailleurs étant en conditions de travail resp. de membre avec des entreprises d'État, des entreprises en participation, des coopératives, etc. Ils vouent l'attention extraordinaire aux effets structurels à la sécurité sociale. Les auteurs examinent les effets des changements en rapport avec le fait, que l'employeur cesse d'exister en laissant ou pas en arrière un successeur légitime resp. une partie formant une union techniquement ou économiquement autonome de l'organisation examinée (atelier, exploitation, section de fabrique, etc.) évite d'une organisation à l'autre, et enfin, quand les organisations examinées établissent des sociétés économiques l'une avec l'autre.

Géza Kilényi:

L'amende de la protection d'ambiance

L'étude analyse les caractéristiques communes de trois types d'amende de la protection d'ambiance appliqués en Hongrie: de l'amende d'eaux ménagères, de canal et de pollution de l'air ainsi que sa place dans le cadre du système de sanction de la protection d'ambiance en général. En dépassant les expériences nationales, l'auteur emploie même la méthode de droit comparé et par conséquence il fait des propositions de développer progressivement l'amende de la protection d'ambiance. Sa proposition la plus importante est, que dans l'intérêt du développement planifié de l'ambiance il faut progressivement passer des valeurs limites établies uniquement dans la règle juridique aux valeurs individuelles et l'amende doit être appliquée en cas si on dépasse ces valeurs. Dans cet intérêt il faut élaborer le plan de la protection d'ambiance établi scientifiquement des certaines unités territoriales, qui détermine l'état de but à atteindre.

László Hartai:

Le nouveau passage au développement du modèle de notre régime de conventions matrimoniales

Bien que la nouvelle de la loi de famille n'ait pas changé le caractère du régime de conventions matrimoniales hongrois, il est basé invariablement sur le régime de communauté, mais en ce qui concerne les questions de détail il a notablement développé l'institution du régime de conventions matrimoniales. L'ordre de la bonification entre les biens mélés séparés et communs est arrangé. Dans la période depuis le cessement de la communauté de vie conjugale jusqu' à la distinction des biens communs conjugaux les valeurs patrimoniales des biens communs sont plus intensément protégées. Le circle des biens séparés est d'une part élargi, d'autre part limité. Pendant l'existence de la communauté de vie — aux marchés faits avec d'autres personnes troisièmes — l'obligation de la personne troisième de demander des informations est aggravée. Il est possible de dévier des règles générales de distinction des biens, s'il est motivé par l'équité. L'étude de l'auteur embrasse le compte rendu de ces dispositions légitimes et d'autres règles plus détaillés.

Attila Hlavathy:

Conduite juridique individuelle — légalité générale

L'étude part de l'exigence de l'élaboration des relations et des effets réciproques parmi l'attestation de la conduite juridique, l'efficacité des institutions juridiques différentes et la validité du droit comme objectivation sociale. Selon son allégation l'efficacité des institutions juridiques et la validité du droit se réalisent même aux conduites juridiques individuelles, c'est pourquoi l'auteur attire l'attention en premier lieu aux points de vue négligés de l'examination et de l'interprétation de la conduite juridique individuelle et du procès individuel conduisant à son attestation, puis il agite l'hypothèse d'un méchanisme juridique autorégulé cognitif. Enfin, sur la base de la non-efficacité partielle atteignant le niveau de la singularité des institutions juridiques différentes l'auteur remet en question la conception de la validité unique du droit comme objectivation sociale.

László Nagy:

Changes in the sructure or control of the enterprise and its effect on worker's position

Due to the concentration process which is present in most countries' economic life and on the international level changes concerning labour relations have multiplied. Theory and practice in most countries evolved towards solutions which serve stability in individual and collective labour relations. In the case of cessation of labour relations some extra benefits are established.

Nevertheless labour law does not ensure a statisfactory protection, especially the case of multinational enterprises and when the decision was taken by the concern, holding or other group which control the enterprise financially.

Géza Abonyi—László Trócsányi:

The influence of structural changes on labour and social security law relations

The paper analyses the influence of structural changes on employee's (resp. member's) position in state enterprises, common enterprises, cooperatives. Special attention is given to social security aspects of structural changes. Its effects depend on: *a)* whether the employer was closed down without a legal successor or not; *b)* whether an economically and technologically self-contained unit (plant, workshop, other industrial unit) of a given organisation is transferred; *c)* whether the organisations in question created an economic junction.

Géza Kilényi:

Environment-protection penalty

The paper deals with common features of the three Hungarian environment protection penalties (drainage, sewer and air pollution) and their place in the environment protection sanction-system. The Author presents some proposals for a futher development of the penalty system based on Hungarian experience and comparative law research. In order of the planified environment development an individual limit-value of pollution should be appled instead of the general limit Therefore a scientific environment plan for each area should be elaborated establishing the desired object.

László Hartai:

New period in the development of our marital property law

The amendment of the Family Law Act has not changed the system of marital property, as joint estate was maintained, but the system was considerably improved in details. The amendment arranged a compensation system between mixed joint and private estates. Special protection is given to the joint estate goods from the cessation of conjugal life to the separation of property. Private property's domain was partly increased partly tightened. Third parties' duty of investigation in contracts concluded during the conjugal life was tightened up. In equitable cases departure from general division—of property rules was allowed.

Attila Hlavathy:

Individual legal conduct-general legal validity

The starting point of the paper is the correlation and mutual effect between the adoption of individual legal conduct and the validity of law as social objectivisation. In his view legal institutions become effective and the validity of law is realized in individual legal conducts; for this reason he draws attention to the rather neglected considerations of the individual legal conduct, the individual process leading to it and its interpretation. Then he sets up a hipothesis of a cogiative legal self regulatory mechanism. Lastly, on the ground of the partial non-effectiveness of certain legal institutions reaching the level of particularity he expresses doubts on the uniform validity of law as social objectivisation.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.3522 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

1975 SEP 1

ÁRA: 8,— Ft

1975 SEP 24

XXX. új évfolyam **8.** szám Budapest, 1975. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

KULCSÁR KÁLMÁN:
Egyéni jogkövetés — szervezeti jogkövetés ... 433

FISCHER, PETER:
A természeti kincsek feletti állandó szuverenitás nemzetközi jogi alapelve az újabb kőolajegyezmények tükrében 437

TAMÁS ANDRÁS:
A környezetvédelem néhány kérdése a svéd jogban 442

CSIKY OTTÓ:
A rokontartás néhány problémája a családjogi törvény módosítása után 452

HEGEDŰS ISTVÁN:
A tagsági munkaviszony jogi szabályozásának egyes időszerű kérdései a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 458

GYARMATI SÁNDOR:
Kármegosztás a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogban 465

BAKÓCZI ANTAL:
A gyermekölés kodifikációs problémái 474

Szemle:

RADEVA, RADKA:
A Bolgár Népköztársaság új büntetőeljárási törvénykönyve 483

RIMPEL, ROBERT:
Az új osztrák munkaalkotmánytörvény: a munkajogi kodifikáció első része 484

Jogirodalom:

A népfront kérdései az európai szocialista országokban (SPRÉM ISTVÁN) 491

СОДЕРЖАНИЕ: *Калман Кулчар:* Индивидуальное соблюдение права, организационное соблюдение права. — *Петер Фишер:* Основной принцип надзора над ресурсом в международном праве в свете новых нефтяных договорах. — *Андраш Тамаш:* Некоторые вопросы охраны окружающей среды по шведскому праву. — *Отто Чики:* Некоторые проблемы содержания родственников после изминения закона о семейном праве. — *Иштван Хегедюш:* Некоторые актуальные вопросы правового урегулирования членского трудового отношения в сельскохозяйственном кооперативе. — *Шандор Дьярмати:* Разделение убытка в колхозном праве. — *Антал Бакони.* Кодификационные проблемы убийства ребенка. — *Обзор: Радка Радева:* Новый уголовно-процессуальный кодекс Болгарской Народной Республики. — *Роберт Римпел:* Новый австрийский трудово-конституционный закон: первая часть трудово-правовой кодификации. — *Юридическая литература:* Проблемы народного фронта в европейских социалистических государствах. *(Иштван Шпрем)*

INHALT: *Kálmán Kulcsár:* Individuelle Rechtsbefolgung — Organisationsrechtsbefolgung. — *Péter Fischer:* Völkerechtliche Grundprinzipien der ständigen Suverenität über die Naturschätze im Spiegel der neueren Erdölabkommen. — *András Tamás:* Einige Fragen des Umwaltschutzes im schwedischen Recht. — *Ottó Csiky:* Einige Probleme des Unterhalts zwischen Verwandten nach der Modifizierung des Familiengesetzes. — *István Hegedüs:* Einige aktuelle Fragen der rechtlichen Regelung des Mitglieds-Arbeitsverhältnisses in der LPG. — *Sándor Gyarmati:* Schadenverteilung im LPG-Recht. — *Antal Bakóczi:* Kodifikationsprobleme des Kindermordes. — *Rundschau: Radeva, Radka:* Der neue Strafkodex der Bulgarischen Volksrepublik. — *Robert Rimpel:* Das neue österreichische Arbeitsverfassungsgesetz, der erste Teil der arbeitsrechtlichen Kodifikation. — *Rechtsliteratur:* Die Fragen der Volksfront in den europäischen sozialistischen Ländern *(István Sprém).*

SOMMAIRE: *Kálmán Kulcsár:* Observation de droit individuelle et d'organisation. — *Peter Fischer:* Le principe fondamental du droit international de la souveraineté constante sur les ressources naturelles dans le miroir des accords de pétrole recents. — *András Tamás:* Quelques questions de la protection de l'ambiance dans le droit suédois. — *Ottó Csiky:* Quelques problémes des aliments de parents après la modification de la loi de famille. — *István Hegedüs:* Certaines questions actuelles du règlement juridique des rapports de travail des membres dans la coopérative agricole. — *Sándor Gyarmati:* Répartition de dommage dans le droit coopératives agricoles. — *Antal Bakóczi:* Les problèmes de codification du meurtre d'enfant. — *Revue: Radka Radeva:* Le nouveau code de procédure criminelle de la République Populaire Bulgare. — *Robert Rimpel:* La nouvelle loi constitutonnelle de travail autrichienne: la première partie de la codification du droit de travail. — *Littérature:* Les questions du Front populaire dans les pays socialistes européens *(István Sprém).*

CONTENTS: *Kálmán Kulcsár:* Individual law observance-law observance in group. — *Peter Fischer:* Thè international law principle of the permanent sovereignty on natural wealth in the light of the latest petroleum-treaties. — *András Tamás:* Some problems of environment-protection in Swedish law. — *Ottó Csiky:* Some problems in the maintenance of relatives after the amendment of the Family Law Act. — *István Hegedüs:* Some current questions of the regulation of membership labour relations in agricultural cooperatives. — *Sándor Gyarmati:* Apportionment of liability in cooperative law. — *Antal Bakóczi:* Codification problems in infanticide. — *Review: Rabka Radeva:* The new Act of Penal Procedure in the People's Republic of Bulgaria. — *Róbert Rimpel:* The new Austrian Statute of Labour Act: A first part in the labour law codification. — *Legal literature:* Questions of the popular front in the European socialist countries. — *(István Sprém).*

Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy a Jogtudományi Közlöny szerkesztője *Dr. Pap Tibor,* a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora, szerkesztőségi titkár *Dr. Vörös Imre,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A szerkesztőség tagjai — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága megbízásából — *Dr. Benedek Ferenc,* a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense, *Dr. Horváth Tibor,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője, *Dr. Madarász Tibor,* az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense, *Dr. Szentpéteri István,* a szegedi JATE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára.

E lapszám (XXX. új évfolyam 8. szám) szerzői: *Dr. Kulcsár Kálmán* az MTA levelező tagja. — *Dr. Fischer Péter* egyetemi tanár (Bécs). — *Dr. Tamás András* az Igazságügyi Minisztérium főelőadója. — *Dr. Csiky Ottó* megyei bírósági elnök (Pécs). — *Dr. Hegedüs István* egyetemi docens (Gödöllő). — *Dr. Gyarmati Sándor* jogtanácsos (Kiskunhalas). — *Dr. Bakóczi Antal* az OKKr osztályvezetője. — *Dr. Radeva, Radka* a Bolgár Népköztársaság Tudományos Akadémiája Jogtudományi Intézetének főmunkatársa. — *Rimpel, Róbert* egyetemi tanár (Bécs). — *Dr. Sprém István* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentátora.

XXX. új évfolyam 8. szám Budapest, 1975. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Egyéni jogkövetés — szervezeti jogkövetés

Azok a tényezők, amelyek az állampolgárokban a jognak megfelelő magatartást kialakítják rendkívül sokrétűek. Amikor ezeknek a tényezőknek relatív ismeretlenségére hívom fel a figyelmet, szeretnék emlékeztetni a Magyarországon jó néhány évvel ezelőtt lezajlott jogismeretvizsgálat[1] egyik tanulságára, amelyet más országokban lefolytatott kutatások is megerősítettek. Nevezetesen arra, hogy a jog az állampolgár *tudatában,* az individuális tudatban egységes joganyagként jelenhet meg ugyan — most függetlenül attól, hogy ő mit tart jognak, tehát eltekintve attól a nem is ritka jelenségtől, hogy jognak vél olyasmit, ami nem az, és nem tekint jognak tételezett jogszabályt — az állampolgár és a jog viszonyában azonban a jogszabályanyag mégis differenciáltan hat. Vannak olyan területek, tevékenységi szférák, amelyekre vonatkozóban régtől fogva beidegzett szabályok élnek, olyan szabályok, amelyek szinte differenciálatlanul jogszabályként jelennek meg az emberek tudatában, jóllehet sok esetben csak erkölcsi szabályok (már erkölcsi szabályok, vagy még azok). Ilyen pl. az emberi élettel, a társadalomban való élés alapösszefüggéseivel kapcsolatos szabályanyag. Mások viszont kihirdetésük és propagálásuk ellenére is nehezen válnak jogként ismertté az állampolgárok számára. Ilyenek elsősorban a társadalom tudatos vezetésével kapcsolatos technikai jellegű jogszabályok.

Korábbi vizsgálataink során megállapítottuk, hogy az első esetben e magatartás több tényező következtében, éspedig elsősorban a szocializációs folyamat korai szakaszának hatására szinte spontán módon alakul jogszerűen — kevés teret adva a tudatos jogszabályismeretnek — természetesen csak akkor, ha a szocializációs folyamatban nem hatnak sajátos tényezők, vagy ha ez a folyamat maga nem zajlik le a társadalom egészétől lényegesen különböző szubkulturális viszonyok között. A második esetben a jogszabálynak, *mint* jogszabálynak ismerete a jogkövető magatartás kialakulásának előfeltételévé válik.

Az állampolgár, az ember tudatában megjelenő jog tehát csak akkor egységes az egyén számára is, míg *a* jogként, tehát viszonylag távol tőle, bizonyos fokig elvont fogalomként jelenik meg, konkrét szabályként való hatásában azonban ez a látszategység felbomlik, és az emberi tudat magatartást irányító mechanizmusában különböző elemeket mozgat meg. Ezzel összefüggésben azonban egy másik megállapítást is meg kell tennünk. Jóllehet az állampolgár, az ember minden társadalmi viszonyában teljes személyiségével jelenik meg, és a személyiség egésze hat akkor is, amidőn *valamilyen speciális társadalmi minőségében,* a szociológia nyelvén szólva: valamilyen társadalmi státusában cselekszik, az ilyen státuskötött viselkedésében már sajátos tényezők is fontossá válnak. Másképpen fogalmazva: az ember az adott státushoz fűződő elvárásokat, információkat stb. egész személyiségével értékeli ugyan, de ezek az elvárások, információk stb. mégis léteznek, kifejezésre is jutnak az adott státusból következő emberi magatartásban. Ily módon az ember családapaként, termelőszövetkezeti tagként

* A szerző Moszkvában, 1974. december 8-án, a SZUTA Állam- és Jogtudományi Intézete által szervezett jogszociológiai konferencián elhangzott előadásának szövege alapján *(Szerk.).*

[1] A vizsgálatra l.: *Kulcsár* Kálmán: Társadalom, politika, jog. Bp. 1974. 231—262. old.

vagy a helyi tanács tagjaként stb. ugyanaz az ember ugyan, de mindegyik minőségében sajátos, és más minőségében sokszor jelentéktelenné váló magatartásszabályok, egyebek között, jogszabályok is vonatkoznak rá. Ilyen „minőségei" tehát speciális jogismereti forrást is jelenthetnek számára, a jog tudatos követésének „emelőivé" válhatnak.

Ha ezt a két alapvető kiindulópontot: a jogszabályi anyag hatásmechanizmusának eredendő differenciáltságát és az embernek mint a jogszabály követőjének státuskötött differenciáltságát egymásra vonatkoztatjuk, akkor a következő megállapításra juthatunk. Az egyén bizonyos minőségében, bizonyos státuspozíciójában különböző elvárásokkal találkozik, az elvárások teljesítéséhez különböző értékek, szabályok, információk segítik hozzá, köztük jogszabályok is, éspedig az egyes státusminőségében való cselekvés során a fentebb már említett differenciáltsággal. Azaz az ember pl. mint családtag nem csupán a jogrendszernek jogágazatok szerinti tagozottságából adódó differenciáltsággal kerül szembe akár informatív módon, akár már magatartására is vonatkoztatva pl. a családjoggal, hanem ez a családjogi jóganyag (legalábbis nagy részében) *magatartást alakító tényezőiben* is más, mint pl. a devizagazdálkodással összefüggő jogszabályok. Hasonló a helyzet az ember más minőségében való cselekvésével is. Mint egy *munkaszervezet* tagja pl. a szervezeti struktúra egyik státuszában az ember olyan jogszabályanyaggal kerül viszonyba, amely hatásmechanizmusában különbözik pl. a családjogra vonatkozó szabályok túlnyomó részétől, vagy akár a büntetőjog nagy részétől. A szervezeti státuszhoz kötött magatartás sokkal inkább megkívánja a tudatos információszerzést akár munkajogi vonatkozásban, tehát az állampolgár és a szervezet közötti általánosabb összefüggésekben, akár a szervezeti struktúrában elhelyezkedő sajátos státuspozíciójából fakadó elvárásoknak való megfelelés, a munkavégzés érdekében. Ez a típusú jogkövetés a szó igazi értelmében tudatos jogkövetés. Nem hanyogalható ugyan el itt sem a szocializációs folyamat, de az egyrészt annyiban jelentős, hogy a személyben bizonyos alapfokú készséget alakít ki a társadalom általános értékei, normái, így a jogszabályok, vagy általában az utasítások elfogadására, (ritkábban pedig — éppen sajátos negatívumaiból következően — kudarcot vall ennek a készségnek a kialakításában), és ennyiben a személyiségbe beépült tényezőről van szó, másrészt azonban a szocializáció folyamatosan is mint ismeretszerzési, és ezzel az ismerettel normakövetést megalapozó tényezőként jelenik meg.

Családtagságára és munkaszervezeti tagságára utalva az embernek mindössze két minőségét említettem, de nyilvánvalóan más státusaiban is kibontható ez a probléma. Az ember mint állampolgár pl. egyrészt aktivitásában, másrészt bizonyos cselekményektől való tartózkodásában kerül viszonyba jogszabályokkal, éspedig ismét nem elsősorban a jogágazatok szerinti, hanem a követésben, a megvalósítási folyamatban jelentős tényezőket tekintve is differenciált joganyaggal. Ezúttal azonban a kérdés teljességének kibontására sem vállalkozhatom, csak jelezném, hogy a jogismeret és a jogtudat összefüggésére, az alakulásukban jelentős tényezők feltárására vonatkozó a közeljövőben meginduló vizsgálatainkban körülbelül ilyen meggondolásokat, és a jelzetthez hasonló tipizálást szeretnénk érvényesíteni.[2] Most csak egyetlen problémát kívánok érinteni, az embernek, mint egy munkaszervezet tagjának pozíciójával összefüggő problémáját, természetesen a konferencia alapkérdésfelvetésének megfelelő aspektusban.

Az ember viszonya a szervezetekhez nem pusztán az egyén és a szervezet kapcsolatában jelentős, még a jogszabályok ismeretének, tiszteletének és követésének szempontjából sem, hanem ebben a viszonyban jóval többről, *a jogszabályok többsége megvalósulásában jelentős tényezőkről, mi több a társadalomirányítás, a társadalmi tervezés megvalósítását befolyásoló tényezőkről van szó.*

Ismert, hogy a szervezeti tevékenység, legyen az igazgatási, termelési, vagy politikai jellegű, *emberi magatartásokon keresztül válik valósággá.* A szervezeti tevékenység mögötti, azt szolgáló, lehetővé tevő formalizált szervezeti struktúra is emberi magatartások tömegében él, éspedig olyan magatartásokban, amelyekre nem csupán a formalizált struktúra hat. E struktúrából fakadó elvárások ugyanis bonyolult összefüggéseken keresztül a szervezetben jelen levő *nem* formalizált struktúrából, a szervezet környezetéből eredő és belső jelenségekké váló hatások következtében válnak valóságos magatartásokká. Ez természetesen nem új felfedezés, a szervezetszociológia éppen a legutóbbi években folyamatosan munkálja ki mindazokat a tényezőket, amelyek az ember *szervezeten belüli* magatartását befolyásolják, ha nem is jutott el még határozott megállapításokra a szervezetnek mint egésznek magatartását befolyásoló tényezők együttesét illetően.

Amiért azonban emlékeztetni kell ehelyütt is a szervezeti magatartás, a szervezeten belüli emberi viselkedés, és a mindezeket befolyásoló tényezők együttesére, az bizonyos jogfejlődési sajátossággal függ össze, éspedig a szervezetekre vonatkozó jogszabályok mennyiségének állandó növekedésével. Általánosan megállapítható ugyanis, hogy a jogi szabályozás egészének gyors növekedésén belül még nagyobb ütemben nő azoknak a jogszabályoknak a száma, amelyek *a szervezeti magatartás alakítására hiva-*

[2] A jogismeret és a jogtudat összefüggésére vonatkozó tervezett vizsgálatot az MTA Állam és Jogtudományi Intézete, valamint Szociológiai Kutató Intézete együttesen kívánja lefolytatni.

tottak, akár közvetlenül, akár közvetve ható gazdasági, szervezési-technikai stb. szabályozókból álló tartalmat kifejezve és formalizálva. A jogszabály címzettjei körében mutatkozó változások hatása, tehát az a tény, hogy a szervezetekhez szóló jogszabályok száma szerte a világon növekszik, már a polgári jogszociológia legutóbbi termékeiben is észlelhet érdeklődésre is vezetett, egyebek között olyan sommás megállapításokra is, amely szerint a jogfejlődés tendenciája a polgári jogtól (itt a polgárok*hoz* szóló jog értendő) a szervezeti jog felé haladásban fejeződik ki.[3] Ebből a megállapításból olyan következtetéseket is levontak, hogy a jövő jogának prototípusa a mai „gazdasági jog", amely tiszta eszközjogként, vagy játékszabályként értelmezhető, hiszen: „ez a jog meghatározott politikai cselekvési program valóraváltását szolgálja, tekintet nélkül a hagyományos társadalmi normákra és rendszerekre vagy éppen ezek ellenére. Így a jog hatékonyságának kérdése a jog funkcióinak megfelelően felépített igazgatás kérdése."[4]

A hivatkozott megállapításokban kétségtelenül van jó adag leegyszerűsítés. A „polgári jogtól" „a szervezeti jog" felé fejlődés vonala pl. emlékeztet a Maine által megállapított tendenciára a státustól a kontraktusig, amelyet a modern jogfejlődés ilyen leegyszerűsítésben nem igazolt. Óvakodnánk is ilyen túláltalánosításoktól, bár az kétségtelen, hogy az állampolgárokra közvetlenül érvényes jogszabályok növekedő mennyisége mellett, ezek növekedési ütemét meghaladó mértékben növekszik a szervezetekre vonatkozó jogszabályi anyag. Leegyszerűsítettnek tartjuk a mai ún. „gazdasági jognak" a jövő joga prototípusaként való ábrázolását is, bár az sem kétséges, hogy a szervezetekre — így a gazdasági szervezetekre is — vonatkozó jogi normák közvetlen, és mindinkább közvetett szabályozó tartalmukkal bizonyos mértékig különböznek az állampolgárokra vonatkozó jogi norma sajátosságaitól. Kérdéses azonban az is, hogy az ilyen jogszabály valóban a hagyományos társadalmi normákra tekintet nélkül szolgál-e „egy meghatározott akcióprogramot", illetőleg, feltételezve, hogy így van, akkor megvalósulásának folyamatára nem áll-e mindaz, ami a jog érvényesülésének strukturális feltételeire. Végül kérdésesnek tűnik, hogy az ilyen jogszabály érvényesülése valóban annyira múlik-e az igazgatáson, amennyire a hivatkozott nézet feltételezi.

Mindezen feltételezésekben azonban van igazság, talán csak abszolút jellegű megállapításuk állítja fel a kérdőjeleket. Ha a részletekkel nem is foglalkozhatok ezúttal, egy kérdés azonban szinte magától értetődően adódik a szervezetekre vonatkozó jogszabályok elterjedésének jelenségéből jelenlegi problémánkra vonatkozóan is. Éspedig: vajon a jogszabályok ugyanúgy kezelik-e a szervezeteket, ahogyan az egyéneket. A jogi norma címzettjei, ha szervezetek, felfoghatók-e ugyanúgy, mint az egyének?

A szervezetekre vonatkozó jogi szabályozás közvetve vagy közvetlenül bizonyos magatartásra kívánja késztetni szervezeteket, éspedig meghatározott társadalom- és gazdaságpolitikai céloknak megfelelően. Ha most mellőzöm is azt a vitát, amely a magyar jogirodalomban az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével összefüggésben kibontakozott, nevezetesen mennyiben ered ez a szabályozás az állam tulajdonosi minőségéből (ahol ez a tulajdonosi minőség fennáll), mennyiben közhatalmi és államigazgatási, illetőleg gazdaságpolitikai jogosítványaiból,[5] annyi bizonyos, hogy a közvetett szabályozók általában és közvetlen szabályok egy része is jogi formában jelenik meg.[6] Ezeknek a jogszabályoknak tartalma — legalábbis amennyiben közvetett szabályozókról van szó — valóban „játékszabályokat", vagy inkább, a hatékonyság szempontjára is gondolva, cselekvési feltételeket állapítanak meg. Közgazdaságilag és szociológiailag felmerülő első kérdés itt az, hogy kinek vagy minek a számára kerülnek megállapításra ezek a szabályok. A közgazdasági irodalomban már megjelent olyan felfogás, hogy a jogi formába öntött szabályozóknak az egyes szervezeteknek való címzése is a direkt tervutasításos gyakorlatból visszamaradt felfogáson alapul: „A vállalat gazdasági magatartását olyan közvetett szabályozórendszerrel határoljuk be, amelyre várhatóan közvetlenül reagál."[7] Ez a felfogás végül arra a következtetésre jut, hogy ellentmondás van a valóságos termelési szerkezet és a formális szervezet között, amely a technikailag determinált ipari rendszereket szétaprózó szervezetben jelenik meg.[8] A következtetés ebből az lenne, hogy a jogi formában megjelenő szabályozás legalábbis jelentős részében a szervezeteknél nagyobb egységekre — rendszerekre — állapítsa meg azokat a „játékszabályokat", amelyek közvetett szabályozóként tartalmát adják.

Messzire vezetne akár csak ennek az egyetlen problémának boncolgatása is, annyi azonban világos, hogy a szervezetekre vonatkozó jogszabályok hatékonyságának elemzésénél nem hanyagolhatók el pl. azok a momentumok, amelyek a szervezetnek egy nagyobb szervezetrendszerbe való organikus vagy éppen formalizált beilleszkedéséből adódnak. Világos, ha a szerve-

[3] *Ott,* C.: Die soziale Effektivität des Rechts bei der politische Kontrolle der Wirtschaft. — Zur Effektivität des Rechts. (Herausg. von Maihofer, W. und Schelsky, H.) Düsseldorf 1972. 355. és köv. old.

[4] Uo. 408. old.

[5] L. *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Bp. 1973. 247. és köv. old.

[6] Uo. 252—254. old.

[7] *Horváth* Iván: Rendszerelmélet és iparirányítás. — Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz. 824. old.

[8] Uo. 827. és köv. old.

zet tevékenységét kondícionálja környezete — ez pedig az eddigi szociológiai kutatások alapján aligha vitatható — akkor annak a formalizált vagy nem formalizált rendszernek a működése, amelynek a szervezet így vagy úgy részét képezi, ugyancsak kondícionálja a szervezeti tevékenységet, közvetve tehát azoknak a jogszabályoknak a hatékonyságát, amelyek alapján, amelyek által kialakított keretek között a szervezet dolgozik. Külön kérdés természetesen ezeknek a tényezőknek közgazdasági és szociológiai feltárása, és más kérdés szabályozhatóságuk, ezeknek a rendszereknek mint a jogszabály címzettjeinek kezelése.

Ahogyan azonban a tágabb környezet és ezen belül az az „organikus" vagy éppen formalizált rendszer, amelynek részét alkotja kondícionálja a szervezetre vonatkozó jogszabályok hatékonyságát, úgy találunk ilyen kondícionáló tényezőket a szervezeten belül is. Amidőn a jogszabály indivíduumként kezeli a szervezetet általában nincs tekintettel arra, hogy a szervezet önmaga is bonyolult formalizált és nem formalizált elemekből álló struktúra, amelyben kialakuló belső jelenségeket a társadalom mint történetileg kialakult környezet (szűkebb és tágabb értelemben egyaránt) sokféle csatornán befolyásolja. Nem feledkezhetünk meg továbbá arról sem, hogy a szervezetekre vonatkozó jogszabályok emberi magatartások közbenjöttével realizálódnak, és ezeket a magatartásokat a szervezetek belső jelenségei, nem különben szervezeten kívüli sajátosságaik is befolyásolják. S számunkra most ez utóbbi a mérlegelendő és megközelítendő probléma.

A szervezetekre vonatkozó jogszabályok mennyiségének növekedése, nemkülönben az a tény, hogy a jogszabályok által irányítani kívánt szervezeti magatartás emberi tevékenységen keresztül realizálódik új megvilágításba helyezi az *ember és a jogszabály viszonyának* a problémáját. E probléma megközelítése előtérbe helyezi e viszonyból az embernek, mint a szervezet tagjának ilyen státuszához kötött viszonyát a jogi szabályozás egy bizonyos részéhez, éspedig ahhoz, amely szervezeti státuszából fakadó cselekvése szempontjából releváns. Világos, hogy egy szervezet csak akkor tevékenykedhet a vonatkozó jogi szabályozásnak megfelelően, ha azok az emberek, akiknek ez szervezeti státusukból következően kötelességük egyrészt ismerik ezeket a jogszabályokat, másrészt ezeknek megfelelően cselekszenek.

Nem lévén empirikusan is igazolható adatok birtokában, csak hipotétikus jelleggel állíthatunk bármit is, annyi azonban a szervezetek jogsértő tevékenységének alakulásából is megállapítható, hogy egyrészt valószínűleg nem teljes a szervezet tagjainak jogismerete sem, másrészt a jogszabály puszta ismerete önmagában nem készteti a szervezet minden tagját a jognak megfelelő magatartásra.

Az első probléma látszatra egyszerűnek tűnik: biztosítani kell, hogy a szervezet minden tagja ismerje a szervezeti státuszához szóló jogszabályokat. Csakhogy egyrészt feltehetően nem mindig állapítható meg konkrétan, minden egyes jogszabályra és minden egyes szervezeti státuszra a megfelelő jogszabály ismeretének kötelessége, másrészt aligha várható el, hogy e szervezet különböző státusaiban működő emberek *csupán* a státuszkötött jogszabályok ismeretében mindig úgy tevékenykedjenek, ahogyan azt a szervezet egészére vonatkozó jogi szabályozás elvárná. Mindez meglehetősen elvontan hangzik, de közelebbi vizsgálat hiányában nem is tehetek mást, minthogy felhívjam a figyelmet a jogismeret e sajátos aspektusára és arra, hogy az embernek mint egy meghatározott szervezet meghatározott státuszában működő egyénnek jogismeretét is különböző tényezők kondícionálják.

A második probléma még nehezebben megközelíthető összefüggéseket vet fel. Itt ugyanis részben arról van szó, hogy a jogszabály ismeretéből, valamint a jogszabály megtartására vonatkozó, részben általános állampolgári minőségéből, részben szervezeti tagságából eredő kötelességén túl, milyen *egyéb tényezők* késztethetik az embert a jogszabály követésére, részben pedig arról, hogy az embernek mint a szervezet tagjának jognak megfelelő vagy attól eltérő cselekvése egy adott státusban mennyire befolyásolja a szervezet egészének tevékenységét. E kettős problémára vonatkozó közelebbi kutatások azonban ugyancsak hiányoznak. Az egyénnek, mint a szervezet tagjának jogszerű magatartását befolyásoló tényezőkre azonban — legalábbis bizonyos fokig — következtethetünk egyes általános szervezetszociológiai ismeretekből. Ilyenekre már az eddigiek során is utaltam. Világos pl., minthogy az egyén szervezeti magatartását nem csupán a szervezet formalizált struktúrája, nem csupán e struktúrában elhelyezkedő státuszának formalizált elvárásai határozzák meg, a jogszerű magatartás kialakulása még akkor is alá van vetve az egyén szervezeti magatartását kondícionáló *egyéb* tényezőknek, ha nem számolunk magából a formalizált szervezeti struktúrából adódó esetleges jogellenes elvárásokkal. Márpedig ilyenekkel azért is számolni kell, mert a szervezetnek, mint önálló érdekekkel rendelkező entitásnak puszta létéből sajátos viszony adódhat a jogi szabályozással szemben. Mindennapi példák mutatják néha nagyon látványosan, néha kevésbé így, hogy a szervezetek igyekeznek érvényre juttatni saját érdekeiket, és ennek a törekvésnek nyilvánvalóan megvannak a szervezeti tagokkal szemben belső elvárásokban megnyilvánuló következményei is. Minthogy azonban a *szervezet nyitott rendszer,* egyes elemeiben, így egyes individuális tagjaiban is közvetlen kapcsolatban van környezetével, és az így adódó hatások annál is inkább formálják az egyén szervezeti magatartását, mert az ember minden minőségében

egész személyisége által kondícionáltan cselekszik.

A probléma még nehezebbé válik, ha a másik oldalról közelítjük meg, nevezetesen, ha az kérdezzük, az egyén jogszerűtlen magatartása mennyire hat a szervezet egészének jogszerűtlen cselekvésére. Vajon hol az a határ, amelyen túl a szervezet tagjainak jogsértése (és itt a jogsértő magatartást tanusító tagok számának alakulása is jelentős lehet) a szervezet jogsértő magatartását eredményezi? Vajon a szervezet formalizált struktúrája mennyiben képes közömbösíteni a tagok egyedi jogsértését, pl. a szervezetet sújtó esetleges szankciók a belső struktúrán és szabályokon keresztül elérnek-e a szankciót kiváltó jogsértésben közreműködött egyénekig? Több hasonló kérdést is feltehetnénk, de minthogy csak kérdéseink vannak, és válaszokat nem tudunk adni, valószínűleg ennyi is elég ahhoz, hogy az alapvető problémát igazoljuk.

Kulcsár Kálmán

A természeti kincsek feletti állandó szuverenitás nemzetközi jogi alapelve az újabb kőolajegyezmények tükrében

Az alább következő fejtegetésekben olyan problémával kívánok foglalkozni, amely az Egyesült Nemzetek Szervezetét (a továbbiakban: ENSZ) és annak szerveit 1952. óta szinte megszakítás nélkül foglalkoztatja: ez az állam természeti kincsei feletti rendelkezési jogának kérdése. 1952-ben, az Emberi Jogok Bizottságának nyolcadik ülésén, a latin-amerikai térség fejlődő országai a népek és nemzetek önrendelkezési jogának gazdasági aspektusaként felvetették annak az alapelvnek a megfogalmazását, mely szerint minden államnak joga van arra, hogy meghatározza természeti kincseinek feltárását és hasznosítását.[1]

A harmadik világnak ez a követelése az első pillanatra magától érthetődő dolognak tűnik, amely az állam szuverenitásából folyik és jogilag nem szorul különösebb hangsúlyozásra. A nemzetközi élet valósága mégis más. A fejlődés mindenekelőtt Latin-Amerikában, de a harmadik világ más országaiban is azt mutatta, hogy a külföldi tőke és *„Know how"* importja nem mindig szolgálta ezen országok nemzetgazdasági célkitűzéseinek megvalósítását. Igaz, néhány esetben a külföldi beruházók jelentős mértékben hozzájárultak egyes országok gazdasági — sőt néha politikai — fejlődéséhez. Pozitív példája ennek az „Arabian—American Oil Company (ARAMCO)" amerikai társaság, mely a fogadó állam belügyeibe való politikai beavatkozásról tudatosan lemondva, Szaud-Arábiából olyan országot formált, amely ma Közel- és Közép-Keleten gazdasági nagyhatalomnak számít és abban a helyzetben van, hogy még olyan világhatalomnak is, mint amilyen az USA, feltételeket szabhat. Ez a jelenség azonban igen ritkán fordult elő a nemzetközi kapcsolatokban. Sokkal gyakoribb eset volt az, hogy a külföldi beruházó a befogadó állam gazdasági érdekei ellen járt el. A nemzetközi gyakorlat azt bizonyítja, hogy a külföldi társaság sokszor gyakorolt politikai kényszert a fogadó állam mindenkori kormányára, sőt — miként az International Telephone and Telegraph Corporation (ITT) legutóbbi Chilében[2] — még a törvényes kormány megbuktatását is megkísérelte. A külföldi társaság bizonyos területen élvezett monopólhelyzetét gyakran a nemzeti gazdaság hátrányára használta fel, vagy pedig elhanyagolta a természeti kincsekre adott koncesszió megfelelő ellenszolgáltatásának teljesítését, amikor is több ízben a befogadó ország egyértelmű kizsákmányolására került sor. A „United Fruit Company" praktikái Közép-Amerika „banánköztársaságaiban" nagyon is közismertek.

Mindezek a csupán példaként felhozott visszaélések a népek és nemzetek gazdasági együttműködése szempontjából nem kívánato-

* A jelen tanulmány az 1974. október 30-án a Pécsi Tudományegyetemen tartott előadás jegyzetekkel kibővített változata. A Szerző a magyar fordításért *Hercegh* Géza egyetemi docensnek mond köszönetet.

[1] A probléma általános fejlődésére vonatkozólag ld. *Hyde:* Permanent Sovereignty over Natural Wealth and Resources, 50 AJIL (1956.), 854 és köv. old.; Stephen *Schwebel:* The Story of the United Nations Declaration on Permanent Sovereignty over Natural Resources, 49 American Bar Association Journal (1963.), 27 és köv. old. Gerhard *Brehme:* Souveränität de jungen Nationalstaaten über Naturreichtümer, Berlin 1967; Somendu Kumár *Banergee:* The Concept of Permanent Sovereignty over Natural Resources. Am Analysis. 8. Indian Journal of Internatonal Law (1968). 515 és köv. old.

[2] Erre vonatkozólag ld. Anthony *Sampson:* Weltmacht ITT. Die Geschäfte eines multinationalen Konzerns. Hamburg 1973, 224 és köv. old.

sak, de már az 50-es évek elején gazdasági és szociológiai hátterét alkották a fejlődő országok ama törekvéseinek, hogy vonatkozó jogaikat alapelvek és jogszabályok megszövegezésével az ENSZ keretében tisztázzák. Ez irányú törekvéseiket a szocialista országok támogatták.

Az első sikerre az ENSZ Közgyűlésének hatodik ülésszakán került sor. Az 1952. január 12-én elfogadott 523/VI. határozat első bekezdéseként a következő szövegezésben állapodtak meg:

„Figyelembe véve, hogy az elmaradott országoknak joguk van arra, hogy szabadon meghatározzák természeti kincseik felhasználását, kincseiket oly módon kell hasznosítani, hogy jobb helyzetben legyenek gazdasági fejlődésüket szolgáló terveik megvalósítása terén — nemzeti érdekeikkel összhangban — és hogy egyúttal a világgazdaság fejlődését is előmozdíthassák."[3]

Ettől az időponttól kezdve az államoknak az a joga, hogy szabadon rendelkezhessenek természeti kincseik fölött, az ENSZ-ben folytatott viták állandó témája maradt. A főtitkár terjedelmes tanulmányokat készített erről a problémáról, amelyek a Közgyűlés munkálatainak alapjául szolgáltak.[4]

A nagyszámú határozat közül, amelyeket a Közgyűlés, valamint az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa fogadott el, ki kell emelni a Közgyűlés 1962. december 14-én kelt 1803/XVII. határozatát, mely ennek a kérdésnek a terén az ENSZ legátfogóbb és legfontosabb okmánya. A későbbi határozatok, mint pl. legutóbb a 1973. december 12-i, újból és újból az alapvető 1803-as határozatra hivatkoznak.

Ennek a határozatnak, mely „A természeti kincsek feletti állandó szuverenitás" címet viseli, első három bekezdése a következőket mondotta ki:

„*1.* A népeknek és nemzeteknek természeti javaik és kincseik feletti állandó szuverenitásra vonatkozó jogát az érintett állam népe nemzeti fejlődésének és jólétének érdekei szerint kell gyakorolni.

2. E természeti kincsek felkutatásának, fejlesztésének és a felettük való rendelkezésnek, továbbá az e célokhoz szükséges külföldi tőke importjának összhangban kell lennie azokkal a szabályokkal és feltételekkel, amelyeket a népek és nemzetek szabadon szükségesnek vagy kívánatosnak tekintenek az ilyen tevékenység engedélyezéséhez, korlátozásához vagy megtiltásához.

3. Engedélyezés esetén az importált tőke által elért nyereség az engedélyezés pontjai, a hatályos belső szabályozás és a nemzetközi jog uralma alatt áll. Az elért nyereséget minden egyes esetben a szabadon meghatározott arányok szerint kell megosztani a beruházó vállalat és a befogadó állam között, kellően figyelembe véve annak biztosítását, hogy az állam szuverenitása természeti javai és kincsei felett semmiféle okból se szenvedjen csorbát."

Különleges jelentősége van a harmadik bekezdés kezdetének, amelyben kifejezetten elismerik azt a tényt, hogy egyes államok nincsenek mindig abban a helyzetben, hogy saját maguk tárják fel természeti kincseiket, hanem ehhez külföldi vállalkozókat kell igénybe venniük. Az államok és a külföldi magánszemélyek kapcsolatait az egyedi szerződés, a befogadó állam belső joga és bizonyos esetekben a nemzetközi jog határozza meg. Lényeges elem továbbá a *kölcsönösségnek* (do ut des) a nemzetközi jogban általánosan érvényesülő alapelve, amelyet az ún. *profitmegosztás* fejez ki és amelynek értelmében a gazdasági tevékenységből származó nyereséget a befogadó állam és a külföldi vállalkozó között meg kell osztani. Ebben az összefüggésben meg kell említeni, hogy a kölcsönösségnek ezt az elemét már Leninnek a nemzetközi koncesszióról adott definíciója is tartalmazta. Lenin a *nemzetközi koncesszió* szocialista szempontból a következőképpen határozta meg: A koncesszió „az állam szerződése egy tőkéssel, aki elvállalja, hogy megszervez vagy tökéletesít valamely iparágat (pl. megszervezi a fakitermelést és a faúsztatást, a szén, az ásványolaj, az érc stb. kitermelését) és ennek fejében a termelt áru egy részét átengedi az államnak, a másik részét pedig nyereségként megkapja."[5] Már Lenin is hangsúlyozta tehát, hogy a külföldi vállalkozásoknak állami célokra való hasznosítása révén a nemzetközi együttműködés különböző társadalmi rendszerű államok között is lehetséges.

Nagyon fontos, a már idézett határozat *4.* bekezdése is, mely a következőképpen szól:

„Az államosítás, kisajátítás vagy elkobzás közérdeken, biztonságon vagy nemzeti érdekeken kell, hogy alapuljon, amelyek elismerten magasabbrendűek a pusztán egyéni vagy magánérdekeknél, akár belsők, akár külsők legyenek is. Ilyen esetekben a tulajdonosnak megfelelő kártalanítást kell fizetni annak az államnak hatályos szabályai szerint, amely ilyen intézkedéseket tesz szuverenitásának gyakorlása során és a nemzetközi joggal összhangban. Minden olyan esetben, amikor a kártalanítás kérdése jogvitát vet fel, az ilyen intézkedést foganatosító állam joghatóságát kell igénybevenni. Mindazonáltal a szuverén államok és más érdekelt felek közötti megegyezés alapján

[3] A vonatkozó ENSZ határozatok összegyűjtve megtalálhatók az 1970. december 29-i UN. Doc E/c. 7/11 anyagban. A továbbiakban „Resolutions"-ként idézve. 93. old.

[4] Ld. The Status of Permament Sovereignty over Natural Waalth and Resources and Report of the Commission on Permanent Sovereignty over Natural Resources (1962). United Nations Publications Sales No.: 62. V. 6; Permanent Sovereignty over Natural Resources. The Exercise of Permanent Sovereignty over Natural Resources and the Use of Foreign Capital and Technology for their Exploitation. UN. DOC. A/8058. Permanent Sovereignty over Natural Resources. Report of the Secretary-General. UN. DOC. E/5170.

[5] *Lenin*, V. I.: A koncessziókról és a kapitalizmus fejlődéséről. Művei 32. köt. Bp. Szikra, 1953. 394. old.

a viták elintézése nemzetközi döntőbíráskodás vagy nemzetközi egyeztetés útján is történhet."

Ezzel a szövegezéssel kifejezetten és általános jelleggel elismerték az államoknak azt a jogát, hogy védekezzenek olyan külföldi vállalatokkal szemben, amelyek kötelezettségeiket a befogadó állammal szemben nem teljesítik. Az állam a nemzetközi jog értelmében államosíthat, köteles azonban ilyen esetben kártérítést nyújtani. Ezt az alapelvet „a kiváló személyek kutatócsoportja" (Study Group of Eminent Persons) által közzétett ENSZ tanulmány, amely a multinacionális vállalatoknak az államok fejlődésében vitt szerepét vizsgálta, újólag megerősítette.[6]

Jelentős végül a határozat utolsó bekezdése, amelyben a nemzetközi szerződések analógiájára a jóhiszeműség elvét az államok és a külföldi beruházók között kötött szerződések vonatkozásában is megerősítették. A 8. bekezdés a következőképpen szól:

„A szuverén államok között vagy azok által külföldi beruházásokra vonatkozó szabadon megkötött szerződéseket jóhiszeműen kell teljesíteni."

Ezzel a szövegezéssel általános elismerést nyert, hogy az államoknak magánszemélyekkel kötött szerződéssel nincsenek alávetve az állam önkényének, nem lehet azokat bármikor felmondani, hanem azokra is alkalmazandó a bona fides alapelve, úgy ahogyan azt a szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény expressis verbis tartalmazza.[7] Mindenesetre az államok és a magánszemélyek közötti szerződésekre kevésbé szigorú mérce alkalmazandó, mint az államok közötti szerződésekre, mivel — miként azt már előzőleg mondottuk — a befogadó állam a külföldi beruházást közérdekből kisajátíthatja és így a szerződést megszüntetheti. Csak abban az esetben vész el az államnak ez az intézkedési lehetősége, ha a szerződésben kifejezetten lemond kisajátítási jogáról.

Az itt vázolt alapelvek határozzák meg napjainkban az államnak a természeti kincsek feletti állandó szuverenitására vonatkozó jogát. Ez a jog maga a szuverenitás egyik attributuma, amely az államot éppúgy megilleti, mint a törvények vagy rendeletek kibocsátásának joga. Ily módon az állam lényegével függ össze és ennek következtében *állandó. A jogtól,* mint olyantól meg kell különböztetnünk annak *gyakorlását.* A jogot nemcsak az állam, hanem más jogalany is „gyakorolhatja" anélkül, hogy ilyen esetben a szuverenitás csorbulásáról lenne szó. Ha pl. egy állam parti tengerében levő olajkincsek feltárásánál külföldi társaság segítségét veszi igénybe és erre átruházza fúrótornyok, olajvezetékek, kikötői berendezések létesítésének jogát, ez egyáltalán nem jelenti szükségszerűen szuverenitása egy részének elvesztését, miután egy ilyen szabadon megkötött jogügylet a *jogot* magát érintetlenül hagyja, csupán ennek — időben korlátozott — *gyakorlását* érinti. Csak abban az esetben, ha az *önkéntesség* eleme hiányzik, vagyis, ha az állam nem ura többé döntési hatalmának, csak akkor van szó természeti kincsei feletti szuverenitásának igazi korlátozásáról.

E probléma általános vázolása és ENSZ-beli megvitatásának ismertetése után térek rá fejtegetéseim igazi témájára: nevezetesen arra, hogy milyen hatása volt az ENSZ erőfeszítéseinek az államok és a külföldi magánszemélyek közötti kapcsolatok szabályozására a kőolajtermelés területén.

A modern koncesszió — vagyis állami jogok gyakorlásának szerződéses átengedése magánszemély részére megállapított ellenszolgáltatások fejében[8] — történetileg legrégibb formáját az jellemezte, hogy a külföldi koncesszziós magára vállalta ugyan a föld kincsei felkutatásának és feltárásának gazdasági kockázatát, de ennek fejében dologi jogot szerzett, vagyis a természeti kincsek tulajdonjogát is megszerezte. Egyes esetekben a koncessziós szerződés alapján a még fel nem fedezett ércek tulajdonjogát is. Jellemző volt továbbá ezekre a régi típusú koncessziós szerződésekre, hogy az állam viszonylag csekély ellenszolgáltatással is megelégedett — helyesebben: meg kellett elégednie — és lemondott a területén működő vállalat tevékenységének mindenfajta ellenőrzéséről. Eredetileg a koncessziót szerző fél egyetlen ellenszolgáltatását az ún. *„royaltie"-k* jelentették, azaz olyan szolgáltatások, amelyek általában az elért termelés $^1/_8$-át, azaz 12,5%-át tették ki és vagy természetben *(royalties in kind)* vagy pedig pénzben *(royalties in cash)* kellett az államnak megadni.[9] Az első eredményes kőolajszerződés értelmében, amelyet Perzsia és az angol D'ARCY 1901. május 29-én kötött, az állam a termelt kőolaj értékének csupán kb. 16%-át kapta. Az ilyen *„tonnage royalty"* rendszer nem vette figyelembe az egyes kőolajfajtákért elért különböző árakat és merevsége miatt hosszabb lejáratra az állam számára hátrányosnak bizonyult.[10] Ilyen hátrány, amely már kizsákmányolásnak minősül, kimutatható Libéria első koncessziós szerződésének rendelkezéseiből, amelynek értelmében az állam minden kitermelt vasérci tonnájáért 5 cent royalty-t kapott akkor, amikor a vasérc tonnájának értéke a világpiacon 10 Dollár volt.[11] A régebbi koncessziók esetében rendszerint ezek

[6] The Impact of Multinational Corporations on the Development Process and on International Relations. UN. DOC. E/5500 Add. 1. (Part I.) 31. old.

[7] 26. cikk.

[8] Erről részletesebben ld.: Peter *Fischer:* Die internationale Konzession. Theorie und Praxis der Rechtsinstitute in den internationalen Wirtschaftbeziehungen. Wien 1974. 60. old.

[9] *Fischer:* i. m. 267. és köv. old.

[10] Erről részletesebben: Zuhayr *Mikdashi:* A Finanacial Analysis of Middle Eastern Oil Concessions: 1901—65. 61. és köv. old.

[11] Charles J. *Lipton:* Mining the Resources of the Third World: From Concession Agreements to Service Contracts. Proceedings of the American Society of In-

a royaltie-k, valamint a bérleti díjak voltak az államnak nyújtandó kizárólagos ellenszolgáltatások. A külföldi koncessziós ezen kívül teljes adómentességet is élvezett.

Eltekintve az állam számára nyújtott ellenszolgáltatások elégtelen voltától — amelyet egyébként a külföldi társaságok a magas beruházási kockázattal próbáltak indokolni —, a koncessziós szerződések régi formáira jellemző volt az is, hogy igen hosszú lejáratra, egészen 99 évig terjedő időre kötötték meg őket. Ez a körülmény szükségessé tette a részletes jogi szabályozást, melynek lehetőség szerint minden jövőbeli eshetőségre tekintettel kellett lennie. A befogadó állam belső joga azonban legtöbb esetben nem volt olyan fejlett, hogy a modern technológia kérdéseivel kapcsolatos bonyolult jogviszonyokat rendezni tudjon. Ez a tényező okozta azután azt, hogy a régebbi koncessziós kapcsolatokat kivonták a belső jog hatályának köréből, — sőt, hogy azokat ki is kellett vonni. Ebből adódott azután a koncessziót nyerő félnek nem csupán *gazdasági,* hanem *jogi* különállása[12] is a befogadó állam gazdasági és jogi rendszerében, amely azután számos kiváltságban nyilvánult meg. Ez a különállás mutatkozott meg az alkalmazandó jog és az illetékes bíróság megválasztására vonatkozó záradékban is, amelynek értelmében a szerződést a nemzetközi jog hatályának rendelték alá és amelynek értelmében nemzetközi bíróságokat nyilvánítottak illetékeseknek a felek közötti jogviták eldöntésére.[13]

A régi koncessziós szerződés vonatkozásában tipikusnak mondható továbbá a szerződés megkötésének módja is. A szerződést a kormányok tagjai tárgyalták meg, a kormányok írták alá és az államfők erősítették meg. A hivatalos állami közlönyökben (Official Gazette, Journal Officiel) a szerződést nemzetközi okmányként tették közzé.[14]

A kőolajiparban még ma is találkozunk ilyen „régi típusú" koncessziós szerződéssel, így pl. Szaúd-Arábiában, Kuvaitban, Abu-Dhahiban, Quatar-ban stb., amelyek ma is hatályban vannak, de amelyeket számos vonatkozásban — amint ezt még látni fogjuk — már módosítottak és a megváltozott körülményekhez igazítottak.

Az ilyen szerződéses rendelkezéseknek az állam számára hátrányos pontjai az 50-es évek végétől kezdve az államok és kőolaj koncessziós társaságok közötti jogi kapcsolatok strukturális változásához vezettek. Ebben a vonatkozásban nemcsak „a természeti kincsek feletti állandó szuverenitás" ENSZ-bizottságnak erőfeszítései voltak irányadóak, hanem már előbb, a világ legnagyobb kőolaj koncessziós vállalatának, az ARAMCO-nak a befogadó állam, Szaúd-Arábia, nemzeti problémái iránti megértése is. 1950-ben szerződés útján bevezették az 50—50%-os rendszert,[15] mely a kevésbé rugalmas „tonnage-royalty" rendszerének kiegészítését jelentette és az állam számára a koncessziós fél által az eladott kőolaj után (a költségek levonásán túl) elért nyereség felét biztosította. A pénzügyi egyensúly helyreállításának jogi útját jelentette továbbá a jövedelmi adó, amelyet Szaúd-Arábiában is bevezettek és amelynek a koncessziós vállalat alávetette magát.

Ez az 1950. évi Szaúd-Arábia—ARAMCO egyezmény volt az első lépés a kőolajiparban az államok és a külföldi társaságok közötti szerződéses kapcsolatokban megnyilvánuló gazdasági egyenlőtlenség felszámolása felé. A következő évek során a Közép-Kelet valamennyi koncessziós vállalata kiegészítő szerződések megkötése útján elfogadta a nyereség megosztása terén az 50—50%-os formulát.[16] Ezt további, a befogadó államra nézve előnyös lépések követték. Ezekhez alkalmat a kisebb nemzetközi kőolajtársaságok fellépése szolgáltatta, az ún. függetleneké, amelyek nem tartoztak a „Nagy Hetek" kartelljébe [a Standard Oil of New Jersey (ma EXXON), a Standard Oil of California, a Mobil, a Texaco, a Gulf Oil, a Shell és a British Petroleum]. Ezek a „függetlenek" a kőolajtermelő országoknak kedvezőbb feltételeket nyújtottak, amelyek jogi vonatkozásban az állam és a kőolajkoncessziót szerző vállalat közötti viszonyt új alapokra helyezték. Először is az államok nemzeti kőolajtársaságokat létesítettek, amelyek már megfelelő technikai ismeretekkel rendelkeztek ahhoz, hogy ne kényszerüljenek bármilyen együttműködésre

ternational Law. 67. Annual Meeting (1973), Vol. 67. 240. old.

[12] Erre utal *Kahn is:* Problèmes juridiques de l'investissement dans les pays de l'ancienne Afrique francaise, Clunet 1965. 380. old.

[13] Így a Szomália és egy nyugatnémet konzorcium között 1969. február 19-én kötött szerződés 6. cikk P. bek. 3.-ja: „The arbitration proceedings shall be conducted in conformity with the principles and rules normally applied by international tribunals". FISCHER, i. m. 353. old.

[14] Néha a ratifikációt a koncessziót nyerő fél is előírja, így a Szaúd-Arábia és az ARAMCO közötti 1933. május 29-i híres egyezmény 37. cikke megállapítja: „Upon ratification of this contract by the Company, one signed copy of each text, together with the necessary evidence as to returned to the Government. Also upon ratification of this contract by the Company, the contract shall be published in Saudi Arabia in the usual manner". Az ARAMCO magánkiadása 14. old.

[15] Úttörő jellegű volt ebben a tekintetben a Szaúd-Arábia és az ARAMCO között 1950. december 30-án kötött szerződés, amelynek értelmében a társaság alávetette magát az újonnan bevezetett jövedelmi adónak. Az első cikk többek között megállapította: „... Aramco submits to the income taxes provided in royal decrees No. 17/2/28/3321 and No. 17/2/28/7634 hereto attached for reference, it being understood that:

a) In no case shall the total of such taxes and all other taxes, royalties etc ... for any year exceed fifty per cent (50%) of the gross income of Aramco ..." HUREWITZ, Diplomacy in the Near and Middle East, Bd. II. köt. 315. old.

[16] Vö.: pl. az Irak és az Irak Petroleum Company, a Basrah Petroleum Company és a Mosul Petroleum Company között 1952. február 3-án kötött szerződést. A szerződés tartalmát összefoglalja MIKDASHI, i. m. 307. old.

külföldi vállalatokkal, hanem azok tevékenységét szakszerűen ellenőrizni tudták. 1957-ben került sor a forradalminak ható megállapodásra a NIOC, az iráni nemzeti kőolajtársaság és az olasz AGIP Mineraria Company között, amelynek keretében a kőolajiparban először valósult meg egyenjogú együttműködés állam és vállalat között[17] és amely egyúttal a ma még a Közép-Keleten, Észak-Afrikában és Afrikában érvényesülő „közös kockázat" (joint venture) rendszert bevezette. Ez a NIOC—AGIP szerződés közös részvénytársaságot alapított, az ún. SIRIP-et, amelynek tőkéjét 50—50%-os arányban a két fél, a NIOC és az AGIP jegyezte. A SIRIP tulajdonosa a termelt javaknak és mint ilyen az államnak jövedelemadót fizet, amely a nyereség 50%-át teszi ki. A SIRIP nyereségében való részesedés és a vállalati döntésekben való közreműködés ebben a részvénytársasági modellben a NIOC és az AGIP között arányosan történik. Az állam (NIOC nevű vállalata útján) és a külföldi társaság közötti partneri viszony teljes, végeredményben azonban az állam részesedése az adókból (a SIRIP nyereségének 50%-a) és a SIRIP-ben való részesedése következtében (az adó levonása után fennmaradó nyereség 50%-a) most már a *„közös kockázati"* viszony össznyereségének 75%-át teszi ki. Ezáltal az 1950-ben bevezetett 50—50%-os formula a partneri viszony rendszerében, mely a kőolajszerződések második nemzedékét bevezette, 75—25%-os arányra módosult éspedig az állam javára.

Az *egyenlő*, azaz *paritásos* részesedés társasági modelljét az állam és a külföldi beruházók között 1968-ig tartották fenn. Ez az esztendő — éppúgy mint az 1957-es év — a kőolajiparban újabb lépést jelentett a befogadó állam számára az ország természeti kincsei feletti teljes gazdasági ellenőrzés gyakorlása felé. Amint azt Ghana képviselője egy alkalommal megfogalmazta, arról volt szó, „hogy megszerezzék a gazdaság uralkodó magaslatait".[18]

1968. október 19-én ugyanis a SONATRACH állami algériai társaság és az amerikai Getty-konszern olyan „közös kockázati" viszonyban állapodott meg, amely először biztosított 51: 49%-os arányt az állam javára A külföldi beruházó tehát már csak a kisebb részt bírja.[19]

Az 1960-ban megalapított OPEC (a Kőolaj Exportáló Országok Szervezete) hatása alatt és az 1972. október 21-én 5 OPEC-ország és 19 multinacionális kőolajtársaság között megkötött „general participati on agreement" (általános részesedési egyezmény) alapján, az 1973. évi olajkrízist követően, azaz 1974-ben, egy sor régi közép-keleti koncessziót felülvizsgáltak. Szaúd-Arábia 1974. júniusában kártalanítás ellenében átvette az ARAMCO részvényeinek 60%-át s ezáltal a társaság fenntartása mellett jogi úton a vállalatvezetés felett teljes ellenőrzést szerzett.[20]

A különböző „közös kockázati" rendszerek, vagy pedig ilyenekké átalakított régi koncessziók mellett, a „természeti kincsek feletti szuverenitás alapelve" megvalósításának harmadik modelljeként az ún. Service Contract-ot (szolgáltatási szerződést) különböztethetjük meg.

Ez a modell a venezuelai „contratos de location de obra y de servicio"-ban, az indonéziai „termelésrészesedési szerződések"-ben vagy pedig az iráni feltárási és termelési egyezményekben testesül meg. Annyiban különbözik a kőolajszerződések eddig tárgyalt típusaitól, hogy a koncessziót nyerő fél, akit itt „szerződőnek", vagy „vállalkozónak" neveznek, a kőolaj tulajdonjogát csak vásárlás vagy export útján szerzi meg. Mindaddig a nemzeti kőolajtársaság, amellyel a szerződést megkötik, marad a kőolaj tulajdonosa. A koncessziót nyerő fél jogait azáltal is csökkentik, hogy a termelőeszközök, vagyis a kutatási eszközök, fúrótornyok, teherautók stb. tulajdona a termelő ország nemzeti társaságára száll át. A kutatási kockázatot a külföldi vállalat viseli, mely ellenszolgáltatásként az iráni rendszerben azt a jogot szerzi meg, hogy a termelt kőolaj bizonyos százalékát kedvező áron megvásárolhatja; az indonéz rendszerben a „külföldi szerződő" félnek az a joga, hogy (a termelési költségek levonása után) a termelt kőolajmennyiség 65—67,5%-át megszerezheti.[21]

A vállalt kötelezettségek, feladatok és teljesítmények megvalósításáért a kontraktor egyedül felelős, de köteles a nemzeti kőolajtársaságnak időszakos jelentések, közös munkatervek és fejlesztési programok kidolgozására, amelynek révén az állam intenzív ellenőrzést gyakorol a külföldi beruházó ténykedései felett. Végül: az állam és a külföldi beruházók közötti együttműködésnek ez a rendszere különbözik a régi koncessziós szerződéstípusoktól a jogviszony időbeli hatálya tekintetében is. A szerződéseket legfeljebb 30 esztendőre kötik. A koncessziós fél ismereteit és tőkéjét az idegen

[17] A szerződést 1957. augusztus 3-án kötötték meg és szövege megtalálható „Selected Documents of the International Petroleum Industry", Iran, pre- 1966, OPEC-Vienna 1972, 89. és köv. old.; Ehhez a szerződéshez lásd még *E. H. Wall* The Iranian-Italian Oil Agreement of 1957, 7 International and Comparative Law Quaterly (1958), 736. és köv old.

[18] *Lipton:* i. m. 237. old.

[19] A szerződés tulajdonképpen egy jegyzőkönyvből („Protocol") áll, amelyet Algéria és a GETTY-Konzern képviselői írtak alá és a tulajdonképpeni megállapodásból (Accord), amelyet a SONATRACH nemzeti társaság és a GETTY-Konzern kötött. Mindkettőt 1968. október 19-én írták alá és szövegük megtalálható: „Selected Documents of the International Petroleum Industry 1968", OPEC-Vienna, 1969. 253. és köv. old. Ld. még továbbá *Fischer:* i. m. 305. és köv. old.

[20] Vö.: A financial Times 1974. szeptember 9-i számát.

[21] Egy tipikus indonéz „Production Sharing Contract", mely modellként szolgált Indonézia által 1968 óta kötött kőolajegyezményekhez, megtalálható a „Selected Documents of the International Petroleum Industry 1968", 81. és köv. old., továbbá *Fischer:* i. m. 177. és köv. old.

állam rendelkezésére bocsátja és jogai — a saját szűkebb feladatkörén kívül — nagyon is korlátozottak. Ahogyan ezt egy amerikai jogász röviddel ezelőtt megállapította,[22] a „Service contract", a „technológiának meghatározott áron való bérbeadása". A jogi alap szerződés ugyan, mely azonban a befogadó állam belső normarendszere fejlődésének van alávetve és ennek következtében nem alkot jogi enklávét. A jogviták eldöntésére hivatott szervek sem nemzetközi döntőbíróságok, hanem — miként ez a latin-amerikai államok hagyományaiból is következik — belső állami szervek.

Végül igen nagy jelentősége van annak a gyakran alkalmazott záradéknak, mely szerint a beruházó bizonyos időn belül — rendszerint az első 5 év során — meghatározott minimális tőkebefektetést kell hogy eszközöljön, amelynek megsértése jogot ad a szerződés felbontására. Ami viszont az államnak a koncessziót nyerő fél által kitermelt kőolaj következtében elért nyereségben való részesedését illeti, az értékek különbözőek: míg az indonéz rendszerben, ahogy említettük, a 65—67,5%-a (35—32,5-ig) formula érvényesül, addig Irán a maga pozícióját lényegesen megjavította. Valamennyi tényező figyelembevételével készült számítások azt mutatják, hogy ott már a 90:10-hez formulát is elérték az állam javára.

Ebből a rövid elemzésből kiderül tehát, hogy a kőolajiparban az új államoknak a gazdasági önrendelkezés megvalósításáért vívott harca eredményes volt. Ez nem csupán a kőolajtermelő országoknak az OPEC keretében való összefogásához, hanem egyúttal — ahogyan ennek bemutatását megkíséreltem — a szerződések alapstruktúrájának módosulásához vezetett, amely lényegében három fokozatból áll:

az első lépcsőből, azaz a *régi koncessziós szerződés*ből kialakult a második, a *„közös kockázati" típus,* amelyet ma is széleskörűen alkalmaznak, és amely a partneri viszonyon nyugszik. Ebben gyakorlatilag egyensúly áll fenn az állam és a külföldi beruházó között a vállalkozás irányításának ellenőrzése tekintetében, de a legújabb formák már az állam javára szóló túlsúlyt jeleznek. Ez a túlsúly aztán a *„Service Contract"* struktúrákban teljes mértékben érvényesül, amelyek a külföldi beruházónak csupán az államot kiszolgáló szerepet adnak és aminek következtében a „természeti kincsek feletti állandó szuverenitás"-nak az előadás bevezető részében elemzett elve ezen a területen szinte teljes mértékben megvalósult. Hogy milyen mértékben lehet majd ezt a kőolajiparban kifejlesztett modellt más természeti kincsek kiaknázására hivatott iparágakban alkalmazni, azt majd a jövő mutatja meg.

Fischer, Peter

[21] *Lipton:* i. m. 240. old.

A környezetvédelem néhány kérdése a svéd jogban

I.

1. A környezetvédelem kérdése Svédországban az utóbbi tíz évben mindinkább az érdeklődés előterébe került, a környezetvédelmi munka pedig különösen az elmúlt hat évben folyamatosan egyre hatékonyabbá vált.

Ez a körülmény azért is figyelemre méltó, mert Svédországnak földrajzi viszonyai, településhálózatának és területfelhasználásának tervszerű fejlesztése és más egyéb körülmények folytán nincsenek olyan veszélyeztetett területei, mint például a Ruhr-vidék, s világviszonylatban egyetlen városának légszennyeződése sem kiemelkedő; vagyis semmiképp sem mondható, hogy valamilyen katasztrofális helyzet fenyegetné.

Ehhez képest kétségkívül egyfajta előrelátás nyilvánul meg környezetvédelmi intézkedéseiben, amelyeket bizonyos sajátos tervszerűség jellemez. A környezet megóvásának kérdése *szociális igény* megoldásaként merül fel, gazdasági-politikai környezetvédelmi célkitűzésekként, amelyek megvalósításában, a végrehajtás irányításában a döntő szerep a *központi állami szerveknek* és azok mellett a helyi hatóságoknak *(tartományi kormányzatoknak)* jut, s abban nem valamilyen magánkezdeményezésnek, vagy egyesületi tevékenységnek stb. van szerepe.

A környezet megóvását szolgáló politika *(miljövårdspolitik)* célkitűzése általánosan az egész társadalom érdekeit szolgáló környezetvédelem és a tulajdonosi érdekeket szolgáló gazdasági termelés közötti megfelelő összhang kialakítása; vagyis sajátos állami beavatkozás, amely a környezet megóvásának hatékonyságát a termelés gazdaságosságával együttesen kívánja biztosítani. Ennek érdekében fokozott jelentőséget kap a környezetkímélő technika

(miljövänlig teknik) és a környezetkímélő termékek *(miljövänliga produkter)* használatának szükségessége.

Svédországban a környezetpolitika megvalósítása különböző területeinek, illetőleg eszközeinek tekintik a *településhálózat és a területfelhasználás* tervszerű fejlesztését, a *gazdasági befolyásolás* eszközeit (szubvenciók, kedvezmények, premizációk, állami hozzájárulások stb.) és a *jogi eszközöket*, a törvényekkel, rendeletekkel, egyezményekkel stb. való szabályozást. A továbbiakban a jogi rendezés néhány kérdése képezi vizsgálat tárgyát.

II.

2. Azok a jogszabályi rendelkezések, amelyek környezetvédelmi szempontokat közvetlenül érintenek, az emberi környezet teljességét vagy egyes összetevőinek (pl. víz, levegő, talaj stb.) megóvását vagy a mind kedvezőbbé tételük érdekében való tervszerű alakításukat szolgálják, a jellegüknél fogva környezetvédelmi jogszabályoknak tekinthetők. A környezetvédelmi szabály tehát környezetvédelmi célszerűségeket fejez ki, vagy azon alapul és a környezet — vagy legalábbis valamilyen környezeti összetevő — jogi védelmére alkalmas eszköz.

Az így felfogott jogi rendelkezések meglehetősen kiterjedt kört alkotnak a svéd jogban. Áttekintésük olyan rendszerezéssel is lehetséges, hogy a csoportosítás alapja az, hogy az egyes törvények, rendeletek, jogi jellegű normák fő célkitűzése és a környezetvédelmi célszerűség milyen viszonyban kapcsolódnak egymáshoz; hogy a szabályban általános, vagy különös célszerűségként van-e jelen a környezetvédelmi szempont.

Az anyagi jogi jellegű szabályok a környezetvédelmi célszerűség megjelenési módja — egyben a környezetvédelem szabályozásának megközelítési módja — alapján a következő csoportokba sorolhatók: *a)* az ipari és egyéb termelés és az azzal kapcsolatos tevékenység, a területrendezés, a területfejlesztés kapcsán és azok szabályai között elhelyezett környezetvédelmi szabályok; *b)* az általános organizatórius tevékenységhez, az egészségvédelemhez, a településfenntartáshoz, a közlekedéshez stb. kapcsolódó és azok szabályai között elhelyezett környezetvédelmi rendelkezések; *c)* önálló, kifejezetten környezetvédelmi szabályok.

Az első két csoportban a környezetvédelmi szempont másodlagos, a védelmi rendelkezés specialitás, a harmadik csoportban pedig fordítva; a környezetvédelmi célszerűség az általános, fő szempont. E csoportosítás alapul vételével a környezet védelmét szolgáló svéd jogi szabályozásról a következő — igen vázlatos — áttekintés adható:

3. *ad a)* A törvény, illetve a jogi jellegű szabály termelési, gazdálkodási, területrendezési, területfelhasználási stb. tevékenységet rendez, amelynek célszerű és ésszerű gyakorlási módja a jogi szabályban úgy is meghatározott és kötelezővé tett, hogy bizonyos környezetvédelmi célokat szolgáló előírások és tilalmak érvényre juttatása jogilag kötelező.

Például az *építésügyi törvény* és az *építési szabályzat* rendelkezik arról, hogy az építmények elhelyezése, külső és belső kialakítása olyan legyen, hogy azok a környezetre, illetve az egészségre káros hatást ne gyakoroljanak. Az építésügyi tervezés és az építmények kialakítása során érvényre kell juttatni azt a követelményt, hogy az ingatlanokról eredő légszennyezés, zaj, vagy más zavaró hatás kiküszöbölhető, illetve csökkenthető legyen. Ennek végrehajtási és ellenőrző eszköze az építési engedélyezési rendszer.

Az 1970:244. sz. jogszabállyal módosított 1955:314. számú *vízügyi törvény* előírja, hogy olyan tevékenységet, amely a vizekre káros hatással lehet, csakis a vizek védelmét szolgáló jogszabályok és hatósági rendelkezések előírásainak betartásával lehet folytatni (2. fejezet, 63. §). A vizek védelme érdekében a tartományi kormányzat védőövezet kialakítását rendelheti el (2. fejezet, 64. §). Aki a vizek védelmét szolgáló jogszabályok és előírások óvóintézkedéseinek végrehajtását elmulasztja, bírságolható. A tartományi kormányzat a bírságolás mellett jogosult a szabály megszegőjének költségére a szükséges védelmi munkák, illetve óvóintézkedések elvégzését, megtételét elrendelni.

A *halászatról* szóló jogszabály a halászatot engedélyhez köti. A halakat az engedéllyel rendelkező sem kezelheti mérgező anyaggal, ill. nem pusztíthatja ki. Hasonló rendelkezést tartalmaz a *vadászatról* szóló jogszabály, amely méreg alkalmazását kizárólag patkányirtáshoz engedi meg.

Az 1962:703. sz. rendelet az *irtószerekről*, általános ellenőrzési szabályokat ír elő mindazon kémiai hatáson alapuló anyagok és készítmények beszerzésére és felhasználására, amelyek rendeltetése a háztartási, egészségügyi küzdelem a növény, állat, rovar, baktérium, vírus stb. károkozók ellen.

A *sugárzó anyagokról* szóló 1958:110. sz. törvény mindazokról a sugárzó forrásokról rendelkezik, amelyek ionizált sugarat bocsátanak ki (atomreaktorok, radioaktív anyagok, röntgenkészülékek és más, elektromos úton ionizált sugárzást kibocsátó berendezések stb.). A jogszabály a sugárzásból eredő károsodások kizárása érdekében szigorú engedélyezési eljárást vezetett be. Hasonló jellegű az 1956:306. sz. atomenergia törvény, amely atomlétesítmények és atomreaktorokban használható anyagok, vegyületek, ásványok, illetőleg ezek előállításához vagy nyeréséhez használható nyersanyagok birtoklását, szállítását, felhasználását rendezi.

A tűz- és robbanásveszélyes áruk kezeléséről, szállításáról szóló rendelkezések (1949:341. sz., 1961:568. sz.) elsősorban az áruk kezelését és szállítását, az áruk és a kezelő személyek

biztonságát szolgálják, azonban egyúttal bizonyos környezetvédelmi szempont is érvényesül azokban. Környezetvédelmi jellegű például az a szabály, amely előírja, hogy a nagyobb mennyiségű folyadék tárolására szolgáló, felszínen elhelyezett tartályokat tömör és teherbíró fallal kell körülvenni.

ad b) A környezetvédelmi jellegű rendelkezések másik csoportja nem termeléssel összefüggő szabályokhoz kapcsolódik, hanem általános organizatórius tevékenységfajták — mint pl. az egészségvédelem, a településfenntartás, a közlekedésrendészeti-igazgatási oldala stb. — normái között helyezkedik el.

Az 1958:662. sz. jogszabály az *egészségvédelmet* szabályozza, egyúttal környezetvédelmi előírásokat is rögzít. A 6. fejezet 31. §-a tiltja az ivóvízellátási, élelmezési célokat szolgáló, továbbá élelmiszer előállításához, tárolásához használt eszközök tisztítására használatos kutak és források bármilyen szennyezését. Az ilyen rendeltetésű kútnak vagy forrásnak minden olyan létesítménytől, amely a víz szennyeződését okozhatja, olyan távolságra kell lennie, amely a szennyeződést minden kétséget kizáróan elhárítja. A jogszabály előírja, hogy a sűrűn beépített területekről származó vizet rendszeres kémiai-fizikai és bakteriológiai vizsgálatnak kell alávetni.

A *közúti forgalmat* szabályozó rendelet, amely 1969. július 1-én lépett életbe, a forgalmi szabályok mellett előírásokat tartalmaz a légszennyezés és a zajártalom kiküszöbölése érdekében is. A 3. § úgy rendelkezik, hogy a benzinmeghajtású járműveket olyan berendezéssel kell ellátni, amely a kipufogó gázok légszennyező hatását csökkenti és a motorházból eredő gázok kiáramlását megakadályozza. A dieselüzemű járművekre különleges kipufogó felszerelését írja elő. Az 58. § szerint a gépjármű vezetője a járművet úgy köteles kezelni, hogy az felesleges zajt ne okozzon, s a lehetőségekképest füst és gázkibocsátása ne okozzon környezetet zavaró hatást. Az 1968:728. sz. rendelet, illetve az 1969:428. sz. határértékeket vezetett be a gépjárművek szénmonoxid, szénhidrogén, a füstkibocsátás intenzitása tekintetében.

A *légügyi törvény* (1961:558. sz.) egyes rendelkezései az ingatlanokról eredő zavaró hatások kérdéskörét érintik. A jogszabály kimondja, hogy közcélú repülőtér kialakításához és üzemeltetéséhez adott engedélyben annak biztosítására kell törekedni, hogy a repülőtér zajjal vagy más zavaró hatással ne károsítsa környezetét. Hasonló szabályt tartalmaz a *közutakról* szóló jogszabály, amely arról is rendelkezik, hogy átmenő forgalmi utat a városias beépítéstől olyan megfelelő távolságra kell vezetni, hogy az légszennyezéssel, zajjal, fénnyel vagy más zavaró hatással környezetét ne károsítsa.

Jelentékeny környezetvédelmi szabályokat is tartalmaz az 1971-ben kiadott *köztisztasági* jogszabály, amely rendezi az utcák, terek és más közterületek tisztántartását, továbbá a természeti táj és az üdülőtelkek tisztántartásának, a szemét és más hulladék felhalmozásának, szállításának, megsemmisítésének kérdését.

Megemlíthető továbbá az 1964. december 16-án kiadott *tengerhajózási kikötők rendjének alapszabályzata,* amely bizonyos előírásokat tartalmaz a kikötőkből eredő levegőszennyeződés és zajártalom kiküszöbölésére.

ad c) Kimondottan környezetvédelmi célszerűségeket tartalmaz az 1964:822. számú *természetvédelmi törvény* és annak végrehajtási rendelete (1964:825. sz.). A természeti táj védelme érdekében különböző rendelkezéseket ír elő. Bírság terhével tiltja a természeti táj épségének veszélyeztetését, megzavarását, természeti táj területén a szemét vagy hulladék lerakását, deponálását stb. Érdekességként említhető, hogy bizonyos esetekben a természetvédelmi jogszabályok megszegője az eredeti állapot helyreállítására is kötelezhető.

Az 1968:551. számú rendelet a levegőszennyezés megakadályozása érdekében *a kéntartalmú fűtőolaj használatával* kapcsolatban előírja, hogy tilos 2,5 súlyszázaléknál magasabb kéntartalmú fűtőolajat elégetni. Ez az érték az olaj 50 g/kg kéndioxid égetéskori kibocsátásának felel meg. A tartományi kormányzat a kielégítő füstgáz-szűrőberendezéssel ellátott létesítményeknek felmentést adhat a tilalom alól. A felmentés azonban korlátozott, amennyiben az 1970:621. sz. rendelet 1971. október 1-től való hatállyal meghatározza azon jogalanyok körét, akik részére felmentés nem adható. A rendelet 4. §-a előírja, hogy az elárusító felelősség terhével köteles a vásárlót az olaj kéntartalmáról tájékoztatni.

Az 1956:86. sz. *olajszennyezés elleni törvény* a tenger védelmét szolgálja. A partoktól mért 50 mérföldes zónán belül megtiltja a tengeri szállítóeszközökről való olaj kibocsátást. Ez nem vonatkozik a balesetekre — pl. hajók összeütközése esetén történő olajkiömlésre — viszont a példaként említett esetek elkerülése végett a jogszabály végrehajtási rendelete meghatározott hajókra révkalauzolási kötelezettséget vezetett be.

Egyértelműen biztonsági, ill. környezetvédelmi jogszabálynak tekinthető a *poliklorát bifenolok (PCB)* előállításával, forgalomba hozatalával, felhasználásával kapcsolatos jogszabály (1971:385. sz.), amely felhatalmazást tartalmaz ezek betiltására, az ezekkel való tevékenység speciális feltételekhez való kötéséhez.

Természetesen a *környezetvédelmi törvény* is kimondottan környezetvédelmi jellegű jogszabály, kiemelkedő jelentősége folytán azonban a továbbiakban és részletesebben fog bemutatásra kerülni.

Az eddigiekben említett rendelkezések korántsem képviselik a svéd környezetvédelmi normák teljességét; a csoportosításban csakis példaszerűen és vázlatosan szerepelnek a jelen-

tékenyebb rendelkezések. A környezetvédelem jogi szabályozásának mechanizmusához nem csupán anyagi jogi rendelkezések, hanem sajátos eljárási szabályok is tartoznak. Az ezekbe való rövid bepillantás előtt azonban még az anyagi jogi szabályokkal kapcsolatban egy sajátosságra szükséges utalni, nevezetesen, hogy a joggyakorlatban, a jogalkalmazásban miként merül fel a jogforrások kérdése. Ez egyben magyarázatául szolgál annak is, hogy az eddigiekben miért szerepelt a „jogi jellegű szabály" kifejezés is az egyértelműbb „jogszabály" szó helyett.

III.

4. A jogalkalmazás általános lényegét illetően intézményesült hatalmi tevékenység, amely nem tisztán állami jellegű, sokkal inkább *intézményesült hatalom jogi tevékenysége.* A környezetvédelem megvalósítása során funkcionálisan jogalkalmazó szervek: az engedélyező, ellenőrző, felügyeletet ellátó, ennek keretén belül irányító és koordináló szervek, továbbá a jogvitás ügyeket eldöntő szervek. Vagyis a jogalkalmazók egyrészt *adminisztratív* szervek, másrészt *bíróságok.* Funkciójuk céljaik, a célok megvalósítására adott eszközeik és eszközeik használati módjának eltérősége miatt különböző. Mind az igazgatási-adminisztratív, mind a bírói működésben jogalkalmazás folyik, de más és más terjedelemben, s ennek megfelelően eltérő jellegzetességekkel.

Az alapkérdés, hogy a jogalkalmazónak a beérkezett ügyet miként, minek az alapján kell eldöntenie. A nyilvánvaló, de nem magától értetődő válasz csakis az lehet, hogy az ügyeket a jogszabályok alapján kell eldönteni. A svéd jog ugyanis nem olyan módszerekkel kodifikált jog, mint például a jelenlegi hatályos magyar jog. Az egyes jogterületek *kódex-szerű szabályozása rendszerint hiányzik,* a szabályozás pedig *sajátos egységeket* alakít ki az összefüggésekből. Az átfogó jogi rendezés eszköze számos területen a kódex-szerű feldolgozás helyett — egyebek között a környezetvédelem kodifikációjában is — a *sajátos keretjellegű* szabályozás, amelyben egyes jogi normák *általános jellegű* megfogalmazást kapnak.

A törvényekhez rendeletek kapcsolódnak, amelyek funkcionálisan végrehajtási rendeleteknek is felfoghatók, dogmatikai értelemben azonban mégsem olyan összefüggésről van szó, mint a hazai szabályozásban a törvény és végrehajtási rendeletének kapcsolata. Ehhez képest a jogszabályok egységes szerkezetbe foglalása és ebben a formában való közzététele Svédországban nem szokásos.

Általában közzétételre kerülnek ellenben a törvényjavaslatok, részletes és rendszerint terjedelmes indokolásukkal együtt, a tervezett jogszabállyal kapcsolatos miniszteri ajánlások, szakvélemények; mindezek a *törvényhozási anyagot* képezik. Ha a javaslat jogszabállyá válik, a hozzátartozó törvényhozási anyag is általában valamilyen *gyakorlati* érvényességet kap: jogértelmezési kérdésekben útmutatóul szolgál. Dogmatikailag természetesen nem tekinthető jogforrásnak, valójában azonban a tényleges jogélet tényezői, ténylegesen érvényesülnek.

Sok esetben ugyanez áll egy törvényerőre nem emelkedett tervezetre és az ahhoz tartozó törvényhozási anyagra is. Néhány környezetvédelemmel összefüggő országgyűlési indítvány, illetőleg törvényelőkészítő-bizottsági állásfoglalás racionális tartalma folytán bizonyos körben hatást gyakorol a jogalkalmazásra. Sőt, a jogalkalmazásban szempont lehet valamely törvényelőkészítő-bizottság tagjának reszponzuma is.

Komoly jelentősége van a jogalkalmazásban a különböző szervek iránymutatásainak, közleményeinek, hirdetményeinek, szakvéleményének, ajánlásainak is. A környezetvédelem szempontjából elsősorban a természetvédelmi szerv ezirányú tevékenysége jelentős; *környezetvédelmi közleményei* nyilvánosan közzétételre kerülnek és a jogalkalmazásban érvényesülnek.

Bizonyos területen — pl. a környezet veszélyeztetésével kapcsolatos polgári jogi igény érvényesítése tekintetében — a bírói gyakorlat is számításba jön. Az Új Jogi Archívumban *(Nytt Juridiskt Arkiv)* közölt bírói döntések elvileg precedensként is felhasználhatók az ítélkezésben, bár a bíróságokra nézve sincs általános ketelező erejük. A magyar Bírósági Határozatokban közzétett elvi jelentőségű bírósági határozatok és a svéd bírósági határozatok között szembetűnő különbség, hogy a svéd bírói határozatok kevésbé tartalmaznak általános érvényű megfogalmazást, helyesebben: a konkrét ügyön túl nem általánosítanak valamilyen elv megfogalmazása érdekében.

Az említett, és dogmatikai értelemben jogforrásnak nem tekinthető, de a valóságban, a jogalkalmazásban érvényre jutó jogi jellegű vagy jogra vonatkoztatott sajátos formák összefüggést mutatnak, kölcsönhatásban állnak egymással. Bírói döntésekben nem csak a precedenseknek van jelentősége, de a törvényhozási anyagoknak is. A törvényhozási anyagokban — például a környezetvédelmi törvény indokolásában is — előfordul precedensekre való hivatkozás.

5. Nem elvi általánosításként, csak a ténylegesség rögzítéseképpen tehát megállapítható, hogy a környezetvédelmi célszerűségeket szempontként figyelembe vevő, és a környezet védelmét szolgáló normák — amelyek a svéd adminisztratív és bírói jogalkalmazásban használatosak, érvényesülnek, és így adminisztratív és más jogi módszerekkel kikényszerített környezetvédelmi tevékenység normatív, illetve társadalmi standardszerű alapjai — elsősorban *jogszabályok,* másodsorban pedig *jogi jellegű sza-*

bályok. A jogi jellegű szabályok dogmatikailag nem tekinthetők jogi normának, azonban a bennük kifejtett gondolat jellege és a jogalkalmazásban való gyakorlati használhatósága és végül a jogalkalmazásra intézményesült hatalom jogi tevékenységében való tényeleges megjelenése folytán jogi normaszerűen érvényesülnek, és a jog hatékonyságát fokozzák. Ehhez képest gyakorlatilag a környezet védelmének jogi eszközei mindazok a normák, amelyek a környezetvédelem megvalósítása során jogalkalmazói felhasználás folytán *érvényesülnek.* Ez a kör nem azonosítható a dogmatikai értelemben vett jogforrásokkal; így tehát sajátos módon, a hatályos jogszabályok önmagukban nem mutatják a környezetvédelem jogi oldalának teljes képét.

IV.

6. A svéd környezetvédelem jogi jellegű működési mechanizmusában kiemelkedő helyet foglal el az *engedélyezési rendszer,* mint az adminisztratív jogalkalmazási intézkedések alapszisztémája. Az állami központi és a helyi környezetvédelmi politikát és célokat végrehajtó, érvényre juttató szervek tevékenységének *leghatékonyabb eszköze az engedélyezés.*

Környezetvédelmi szempontokat *is* vizsgálnak az egészségügyi, vízügyi, sugárvédelmi, építésügyi stb. hatóságok, amikor valamilyen hatáskörükbe tartozó tevékenység folytatásához engedélyt adnak. Sajátos módszer bizonyos környezetvédelmi szempontok érvényre juttatásához pl. a kereskedelmi termékek típus-jóváhagyási eljárása, illetőleg a nyilvántartásba vételi eljárás.

A környezetvédelem számára mégis a legjelentősebb az az általános engedélyezési szisztéma, amelyet a Környezetvédelmi Törvény vezetett be. A törvény 9. §-a a következőképpen rendelkezik: A környezetvédelemre hatáskörrel rendelkező engedélyező hatóság a törvény alapján lefolytatott eljárás után annak a kérelmére, aki környezetet veszélyeztető tevékenységet folytat, arra engedélyt adhat. Vagyis, aki környezetet veszélyeztető tevékenységet folytat, vagy a jövőben folytatni kíván, jogosult ehhez engedélyt kérni. *Taxatíve meghatározott tevékenységi körben az engedély megszerzése a működés feltétele;* így kötelező.

Az engedély nem egyszerűen megengedő határozat; tartalmazza a kérdéses tevékenység környezetvédelmi szempontból megkívánt konkrét feltételeit, intézkedéseket, követelményeket, műszaki előírásokat, berendezéseket stb. A környezetvédelmi törvény rendelkezéseiből ezzel kapcsolatban két szabályt szükséges kiemelni. Az 5. § első bekezdése a következő generálklauzulát tartalmazza: „Aki környezetet veszélyeztető tevékenységet folytat, vagy folytatni szándékozik, köteles betartani mindazokat a szabályokat, köteles tűrni tevékenységének olyan korlátozását, és köteles figyelembe venni mindazokat az egyéb elővigyázatossági követelményeket, amelyeket ártalmak megelőzése vagy elhárítása végett célszerűen meg lehet kívánni." A 18. § szerint pedig az engedélyező határozatban pontosan meg kell jelölni azt a környezetet veszélyeztető tevékenységet és a tevékenység folytatásának feltételeit, amelyre az engedély vonatkozik.

A környezetet veszélyeztető tevékenység megfelelő feltételek melletti folytatásának adminisztratív megengedése általánosan *kétfajta lehet.*

Ilyen tevékenység folytatásához vagy koncessziót *(koncession),* vagy engedély alóli felmentést *(dispens)* lehet szerezni

Az *engedélyező határozat (koncession)* jogerőre emelkedése után, érvényességének időszakára — rendszerint tíz évre — alaki jogerővel van felruházva (22. §). Jogereje azonban nem zárja ki, hogy a törvényben meghatározott esetekben — nevezetesen: a körülmények időközbeni lényeges megváltozása (24. §), továbbá a tevékenység folytatásából bekövetkező, és az engedély megadásakor előre nem látható jelentős ártalom bekövetkeztének esetén (25. §) — az engedély felülvizsgálatára kerülhessen sor. Az engedélyező határozat a környezetvédelmi törvény 48. §-a szerint fellebbezhető.

A diszpenzáció (dispens) lényege az, hogy felmentést ad engedélyező határozat megszerzésének kötelezettsége alól. Tartalma ugyanúgy magában foglalja a megfelelő feltételek kialakításának előírásait, mint az engedély. A diszpenzációnak alaki jogereje van, amely lényege szerint a diszpenzációs határozatban megjelölt időtartamra — rendszerint 10 évnél rövidebb időre — csakis az engedély megszerzése iránti kötelezettség alóli mentesítésre vonatkozik. Ezen túl a hatóságot vagy az érdekelteket nem köti. Ehhez képest a diszpenzációt megadó hatóság, ha szükségesnek tartja, határozatát megváltoztathatja és újabb előírásokat, kötelezettségeket írhat elő. Stabilitása tehát gyengébb az engedélynél, mert az engedélyt csakis az említett két — lényegében rendkívüli — esetben lehet megváltoztatni. A diszpenzációs határozat, illetve a diszpenzáció megadása iránti kérelmet elutasító határozat ellen fellebbezésnek nincs helye.

7. Engedélyt a Környezetvédelmi Engedélyező Hivatal adhat ki. A hivatal mint engedélyező hatóság minden hozzá benyújtott engedély iránti kérelem elbírálásához rendelkezik hatáskörrel. Elbírálhat tehát olyan tevékenység engedélyezése iránti kérelmet is, amely nem esik engedélyezési kötelezettség alá, vagy amelyre diszpenzációval már rendelkeznek.

Az engedélyező hatóság a környezetvédelmi törvény 11. §-a értelmében négytagú testületként jár el koncesszió iránti kérelem esetén. Elnöke bírói gyakorlattal rendelkező jogász, tagjai pedig műszaki, természetvédelmi, ipari, illetőleg közigazgatási ügyekben jártas szakemberek. Tisztségüket kinevezés útján nyerik el.

A hatóság köteles egy vagy több helyi lapban, vagy más alkalmas módon közzétenni az eljárás megindulásáról szóló közleményt, hogy az érdekeltek arról tudomást szerezhessenek és esetleges észrevételeiket megtehessék (14. §). Az engedélyező hatóság az ügyekben tárgyalást, helyszíni szemlét tarthat, szakértői véleményt szerezhet be, az érdekelt hatóságokkal konzultálhat. A tárgyalások elvileg nyilvánosak.

Diszpenzációt a Természetvédelmi Szerv, és meghatározott ügyekben a tartományi kormányzat adhat ki. A diszpenzáció iránti kérelem minden olyan tevékenységgel kapcsolatban benyújtható, amely engedély megszerzéséhez kötött.

Az ellenőrzés hatóságaiként a törvény 38. §-a az állami természetvédelmi szervet és a tartományi kormányzatot jelöli meg. E hatóságok minden olyan környezetet veszélyeztető tevékenységet ellenőrizni kötelesek, amelyből a közérdeket veszélyeztető ártalom származhat. A természetvédelmi szerv feladata a központi ellenőrzés. Ennek keretében összehangolja a tartományi kormányzatok ellenőrző tevékenységét, s ha szükséges, segítséget nyújt ahhoz. A tartományi kormányzat a tartományra kiterjedő illetékességgel látja el a felügyeletet.

V.

8. Az eddigiekben több hivatkozás történt a környezetvédelmi törvényre. Az 1969. május 29-én kiadott 1969:387 számú *Környezetvédelmi Törvény (Miljöskyddslag),* amely 1969. július 1-én lépett életbe, a svéd környezetvédelem átfogó jogszabálya. Elvi és gyakorlati jelentősége egyaránt kiemelendő, minthogy a környezetvédelem egyfajta általános koncepcióját és egyúttal számos védelmi területre kiterjedő, átfogó jellegű szabályait tartalmazza.

A törvény jellegzetessége, hogy az emberi környezetet a maga összességében veszi figyelembe azaz a környezetet alkotó tárgyak egymással való kapcsolatukban jönnek számításba, így pl. a vizek védelmét szolgáló szabályozás összhangot keres a levegő, stb. védelmével-, a szabályozás érdekében pedig sajátos *funkcionális* kapcsolatban veszi azokat alapul. Ez utóbbinak megfelelően *a környezetet veszélyeztető emberi tevékenységből,* illetve *a környezetet veszélyeztető jelenségből indul ki;* a törvény szabályait ezekre kötelezően alkalmazni kell.

A rendelkezések a víz- és a levegő-szennyezés, a zaj, a rázkódtatásból adódó, a fény ártalom, és az egyéb zavaró hatások elleni védelmet szolgálják. A jogszabály nem állapítja meg, hogy mit helyez jogi védelem alá, hanem azokat a társadalmilag veszélyes szennyező, ártalmat előidéző illetve zavaró hatásokat említi, amelyek ellen védekezni kell.

A szabályozás további sajátossága, hogy *csakis azokat a környezetet veszélyeztető, zavaró jelenségeket* és *tevékenységfajtákat* veszi figyelembe, amelyek abban az értelemben kötődnek helyhez, hogy *valamilyen ingatlanról, stabil tulajdonból* (pl. telek, épület, ipartelep, létesítmény stb.) *erednek,* illetve *ahhoz kötődnek.* A törvény szabályai tehát nem érintik a mozgó forrásokból eredő ártalmakat. Ehhez képest nem tartozik a környezetvédelmi törvény hatálya alá pl. a gépkocsi vagy a repülőgép, -jóllehet légszennyezést és zajártalmat okoz- ellenben a törvény hatálya kiterjed pl. az autópályára vagy a repülőtérre. A jogszabály 1. §-a szerint a törvényt alkalmazni kell: 1. szennyvíz, szilárd tárgy vagy gáz telekről, építményből vagy létesítményből folyóba, tóba vagy más víztartományba való vezetése esetén, 2. telek, építmény vagy létesítmény más egyéb módon való igénybevétele esetén — a vízügyi feladatok megvalósítása kivételével-, ha abból folyó, tó vagy más víztartomány szennyeződése következhet be, 3. telek, építmény vagy létesítmény más egyéb módon való igénybe vétele esetén, ha abból a környezetben légszennyezés, zaj, rázkódtatás, fényártalom vagy egyéb zavaró hatás keletkezhet, kivéve, hogy az teljesen esetleges.

A törvény hatálya nem terjed ki a rádióvevőkészülékeket érő zavaró hatásokra. Nem alkalmazható a törvény az ionizált sugárzás zavaró hatására, a villamos berendezések és elektromos készülékek által okozott ártalmakra sem, mindezekre speciális rendelkezések vannak érvényben. A törvény hatálya alá tartozó felsorolt tevékenységek vagy jelenségek megnevezése: *környezetet veszélyeztető tevékenység.*

A környezetvédelmi törvény hatálya nem érinti azoknak a jogszabályoknak a hatályát, amelyek valamely környezetet veszélyeztető tevékenységgel kapcsolatban előírásokat tartalmaznak (2. §).

9. A környezetet veszélyeztető jelenségek kiküszöbölése és elhárítása érdekében a környezetvédelmi törvény és más, környezetvédelmi célokat szolgáló jogszabályok *a környezetet veszélyeztető tevékenység* különböző fajtáit *tiltják, korlátozzák,* illetve *meghatározott feltételek mellett engedik meg.* E feltételeket bizonyos *általánosságban* határozzák meg a jogszabályok, az engedélyezési eljárásban pedig a hatóságok *konkrét egyediségükben* is kijelölik.

A környezetvédelmi törvény 4. §-a előírja, hogy környezetet veszélyeztető tevékenységhez olyan területet kell választani, ahol a kívánt célt a legkisebb korlátozással, zavarással és indokolatlan költségek mellőzésével lehet elérni. A 6. § szerint ha a környezetét veszélyeztető tevékenység a célszerűen megkövetelhető óvóintézkedések ellenére is jelentős ártalmak keletkezéséhez vezethet, az csak különleges indokkal folytatható. Tilos olyan környezetet veszélyeztető tevékenységet folytatni, amely sok ember életkörülményeit jelentős mértékben rontja, vagy amely által a természetvédelmi érdekek, vagy más hasonló általános érdekek súlyos sérelme következhet be.

10. Miképp kell megítélni a környezetet veszélyeztető tevékenységgel kapcsolatos *kötelezettségeket* és *felelősséget* a törvény előírásai szerint?

A különböző tevékenységet kifejtő vállalatok, vállalkozók, közületek, állampolgárok, stb. kötelessége, hogy a környezetvédelmi szabályokat és hatósági rendelkezéseket betartsák. Taxatíve meghatározott körben a tevékenység gyakorlásához engedélyt *kötelesek* szerezni. (Az engedélyt diszpenzáció helyettesítheti.) Az ebbe a körbe nem tartozó, de a környezetre hatást gyakorló tevékenységhez engedélyt *lehet beszerezni.*

Ez utóbbi esetben az engedély, illetve a diszpenzáció megszerzése nem teljesen csak egyszerű lehetőség. Talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy a célszerűnek elvárt, de jogilag nem kötelezővé tett követelmény. Bizonyos fokig hasonló itt a helyzet, mint a kártérítés és biztosítás svéd jogi megoldásának összefüggésében: a biztosítás elmulasztásához hasonlóan, az engedély, ill. diszpenzáció meg nem szerzése is kedvezőtlenebb helyzetet jelent a károkozó, illetve a környezetet veszélyeztető számára.

Ha a környezetet veszélyeztető tevékenységet kifejtő rendelkezik engedéllyel (vagy diszpenzációval), és az abban előírt kötelezettségét elmulasztja, a következő alternatívák jönnek számításba: Az engedélyező határozatban előírt feltétel betartásának elmulasztása, illetve az előírástól való lényeges eltérés esetén *az engedélyező hatóság érvénytelenítheti* az engedélyt és a tevékenység folytatását *betilthatja* (23. §). Ha az engedély birtokában az engedélyező határozatban előírt valamely feltétel betartását elmulasztja, *a tartományi kormányzat* az engedélyes költségére azt *pótolhaja,* vagy *kötelezheti,* hogy maga végeztesse el (40. §. (3) bek.).

A most említett paragrafus alapján kiadott határozatában a tartományi kormányzat bírságot is kiszabhat.

Ha a környezetet veszélyeztető tevékenységet kifejtő nem rendelkezik engedéllyel, a törvény 41. §-a alapján a tevékenység folytatása államigazgatási-adminisztratív úton, azaz az engedélyező hatóság határozatával *betiltható.* Ilyen eljárást nemcsak a hatóságok — pl. a természetvédelmi szerv-, hanem az a károsult is kezdeményezhet, akit a tevékenység sért.

11. A szóbanforgó körben bírság, illetőleg *szabadságvesztésbüntetés* is alkalmazható, ha -engedély megszerzéséhez kötött tevékenységet engedély (vagy diszpenzáció) nélkül folytatnak, -bejelentéshez kötött tevékenységet bejelentés nélkül kezdenek meg, — azoknak az előírásoknak a betartását, illetőleg a megkövetelt védőberendezéseket, speciális technológia alkalmazását elmulasztják, amelyek az engedélyben (illetve diszpenzációban) szerepelnek (45. §). A A büntetőjogi felelősség megállapításához szándékosság, illetve negligencia szükséges; a büntetési tétel felső határa 1 év fogház.

12. Az eddig említett kötelezettségek és az azokért való felelősség adminisztratív, illetve büntetőjogi.

Az *adminisztratív* meghatározottság a szabályok jelentékeny részét úgy is jellemezhetővé teszi, hogy a *felelősségre vonhatóságot önmagában a jogszabály vagy a hatósági rendelkezés megszegése alapozza meg:* ez lesz a jogviszonyt előhívó kritikus tény.

Tehát ha például a bejelentésre kötelezett tevékenységet bejelentés nélkül kezdték meg, ez önmagában a felelősségre vonás alapja; nem szükséges, hogy a tevékenységből a környezetet veszélyeztető eredmény is bekövetkezzék. Az engedély feltételei ugyanis eleve számításba veszik és ki is jelölik a tevékenység és a környezetre való hatása összefüggését, az engedély előírása elvileg és vélelemszerűen kizárja, illetve az elérhető legjobb szintre szállítja le a konkrét tevékenység környezetet veszélyeztető hatását.

Ha a kérdéses időszakban még nem áll rendelkezésre megnyugtató műszaki megoldás de a tevékenység betiltása méltánytalan vagy indokolatlan volna, a gyakorlatban rövid időre szóló felmentést adnak ki, egyben előírják, hogy meghatározott időn belül a védelemmel kapcsolatban új javaslatot kell előterjeszteni. (21. §).

Az adminisztratív szabályok más része a *környezetben bekövetkező változásra,* mint *eredményre* is érzékeny, s itt ez az eredmény válik kritikus jogi ténnyé, amely a felelősségre vonhatóság jogviszonyát előhívja.

Ilyen az a már említett eset, ha az engedély kiadása után a körülmények lényegesen megváltoztak (24. §), ha az engedélyezéskor előre nem látható jelentős környezetet veszélyeztető jelenség (ártalom) következett be (25. §), továbbá — engedélyezéstől függetlenül — ha valamilyen különleges követelmény, körülmény vagy sürgősség folytán a tartományi kormányzat a környezet megóvása érdekében rendelkezik (40. §).

VI.

13. Milyen összefüggés áll fenn a *polgári jogi (vagyoni) felelősség illetve helytállás és a környezetvédelem* között? Nyilvánvaló, hogy az ipari vagy más tevékenység, amely a víz vagy a levegő szennyeződését, vagy valamilyen zavaró hatást — azaz környezetet veszélyeztető jelenséget — idéz elő, egyúttal alkalmas lehet arra, hogy egyes emberek, vagy emberi közösségek (pl. városnegyed, város lakói, stb), vállalatok stb. érdekkörében *konkrét meghatározható károsodással* járjon.

Ugyanakkor vannak olyan környezetet veszélyeztető tevékenységek is, amelyekkel kapcsolatban a károsultak nem ilyen körben jelölhetők meg. Például a felsőbb légkör aerosol kibocsátással való veszélyeztetése — amely esetleg az egész Föld légkörére káros — nem csak és elsősorban nem egyes személyek, jogi szemé-

lyek érdekeit érinti. A svéd megoldásban ilyen esetben károsulti igény érvényesítésére gyakorlati okokból nincs lehetőség biztosítva; valamilyen kártérítési vagy helytállási felelősség beiktatására nincs mód. Az ilyen jellegű környezet veszélyeztető tevékenységgel szembeni jogi eszköz kizárólag az adminisztratív kötelezettségek és felelősségek előírása lehet.

Ismeretes, hogy vannak olyan környezetet veszélyeztető tevékenységfajták, amelyekből ugyan a tevékenység megszüntetése után is megmaradó környezeti károsodás következik be, azonban a *restitució lehetőségei* megvannak (pl. bányászati tevékenység befejezése utáni újrahasznosításra alkalmassá tétel). Más esetekben a környezetet veszélyeztető tevékenység nyomán vissza nem fordítható folyamatok indulnak meg, s a *restitució lehetősége gyakorlatilag kizárt.* Például ha olajbányászat során a furatot védő palástbeton meghibásodása folytán az olaj átszivárog a víztartó talajrétegekbe és a felszín alatti vizet így szennyezi, e talajrétegek szennyezettsége nem szüntethető meg.

Az említett mindkét fajtájú veszélyes jelenségre a svéd jogi szabályozás szerint *megtérítés* jöhet számításba, ugyanis a környezetvédelmi törvényben nincs olyan fő szabály, hogy abban az esetben, ha a környezetet veszélyeztető jelenséggel megmaradó, de restituálható károsodás állna be, az eredeti, illetve a megfelelő állapot kialakítása volna kötelező. A megfelelő állapot kialakítása ugyanis az engedélyezési eljárás alapkérdése és így mindig igazgatási-adminisztratív összefüggésként — és nem polgári jogi igényként — merül fel.

A kár okozásáért való felelősség, illetve a bekövetkezett kárért való helytállás azonban polgári jogi kérdés, abban az esetben is, ha a személy vagy jogi személy kára egyúttal környezeti károsodást is jelent. A svéd jogi szabályozás az ilyen károsodást abban az értelemben tekinti sajátságosnak, hogy *a károsodás környezetet veszélyeztető tevékenységből ered.*

A környezetet veszélyeztető tevékenységgel való károkozás szabályai ezért ugyan környezetvédelmi jellegűek, mert ilyen célszerűségeket érintenek, de nem képezik a környezetvédelmi célokat szolgáló szankciórendszer általános alapját, csak annak egy részét: *a környezetvédelemért való felelősség alapvetően nem a kártérítésre, hanem az adminisztratív felelősségre épül.* Természetesen ez nem meglepő, hiszen a környezetvédelem állami feladat és állami organizatórius funkció, s kényszerítő eszközei, szankciórendszerének mechanizmusa is olyan, hogy a *kényszerítő intézkedések kezdeményezését elsősorban nem a károsultak elhatározásától és kezdeményezésétől,* hanem állami szervek adminisztratív tevékenységétől teszi függővé. A károsultak igényének törvényesen biztosított érvényesíthetősége azonban a környezetvédelem megvalósításához egyik eszközül szolgál; épp ezért rendelkezik arról a környezetvédelmi törvény.

14. Miképp alakul tehát a kár viselése, ha az környezetet veszélyeztető tevékenységből ered? A kérdésfeltevés célzatos: nem egyértelműen kártérítési felelősségről, hanem *felelősségről* illetve *helytállásról* van itt szó.

Szóhasználatunkban általában a kártérítést jogellenességhez kötjük, a kártalanításnál pedig a jogellenesség nem merülhet fel.

Minthogy a környezetet veszélyeztető tevékenység meghatározott köre a svéd jog szerint kizárólag engedéllyel (vagy diszpenzációval) folytatható, — amelyben a működés elvileg és vélelmezetten a veszélytelenséget biztosító működés feltételei rögzítve vannak —, helye lehetne annak az érvelésnek, hogy ez a hatósági engedély a jogellenességet kizárja; azaz nem jogi felelősség, hanem jogilag kötelező helytállás, kártalanítás jöhet számításba, ha a tevékenység kifejtése engedély szigorú betartásával folyik.

Ha pedig az engedélyben előírt védőberendezés meghibásodása folytán következik be környezetet veszélyeztető és egyben kárt okozó jelenség, a jogellenesség megállapítható és kártérítési felelősségről lehet beszélni ugyanúgy, mint amikor az engedélyben előírtakat nem tartják be, vagy nem rendelkeznek engedéllyel. Színezi némiképp a problémát az az eset, amikor a károkozó nem engedéllyel, hanem diszpenzációval rendelkezik, s az ideiglenes megengedést — helyesebben felmentést — tartalmaz.

Más megközelítésben az engedély (és még inkább a diszpenzáció) nem zárja ki a kártérítési felelősséget, mert a megengedéssel csakis maga a tevékenység folytatása legalizált, de nem a másoknak való károkozás.

Mindez meglehetősen a mi jogi gondolkodásunkra jellemző kérdésfeltevés. A kártérítés és a kártalanítás ebben a körben való merev, határozott elhatárolására való törekvés a svéd gyakorlatnak — úgy tűnik — aligha központi kérdése. Az ide sorolható esetekben — akár kártérítési felelősség, akár kártalanítási kötelezettség is jön számításba —, az jogilag kötelező helytállásként fogalmazódik meg, amely lényege szerint a kár viselését a károsulttól a károsodás okozójához továbbítja. A megítélhető kár mértékét, összegszerűségét az összes esetre kötelező sztrikt forma nem köti ki különbözőnek felelősség, vagy helytállás esetére; azt elsősorban az eset és a felek összes körülményeiből bírói mérlegelés határozhatja meg.

Minthogy Svédországban a biztosítók ritkán érvényesítenek regressz-igényeket, aligha megalapozatlan az a következtetés, hogy itt a kár viselése elsősorban helytállás jellegű.

A környezetvédelmi törvény megoldásában ez a helytállási kötelezettség a következőképp alakul. Aki környezetet veszélyeztető tevékenységével ártalmat okoz — pl. szennyvizet bocsát ki, a levegőt szennyezi, zajjal zavaró hatást kelt stb. —, az ebből eredő károsodást köteles megtéríteni, *ha ez valamely környezetvédelmi jogszabállyal vagy hatósági rendelkezéssel kapcso-*

latos mulasztás. Ha az ártalom nem ilyen mulasztás folytán következik be, megtérítésnek csak akkor van helye, *ha a kár jelentős, és azt a mértéket meghaladja, amelyet* az adott hely körülményeinek figyelembevételével, vagy hasonló adottságú hely körülményei között a szokásos előfordulás esetén általában *tűrni kell* (30. §).

Tehát ha a környezetet veszélyeztető tevékenység kifejtése nem jogszabályokban vagy hatósági rendelkezésekben előírt kötelezettség elmulasztásával valósul meg, csak bizonyos feltételek meglétekor kerülhet sor károsulti igények megtérítésére, s itt *fokozott szerepe van a bírói mérlegelésnek.*

A mérlegeléshez ebben az esetben is felhasználható útmutatást ad a törvény 5. § (3) bekezdése, amely kimondja, hogy a különféle érdekek mérlegelése során egyrészt és elsősorban figyelembe kell venni a zavaró hatással érintett környék adottságait, a zavaró hatás veszélyességének fokát, másrészt a tevékenység hasznát, a védelmi rendszabályok és a számításba vehető elővigyázatossági célkitűzések gazdasági kihatásait, összefüggéseit.

A joggyakorlat ennek megfelelően, ha a károsodás jelentős, a környék adottságaiból indul ki, és a *helyi gyakorlatiságot (előfordulást)* illetve az *általános gyakorlatiságot* vizsgálja, azaz, hogy a kérdéses ártalom vagy károsodás a helyi körülmények között vagy más hasonló rendeltetésű helyeken szükségképp eltűrhető-e vagy sem. Ehhez képest egy meghatározott mértékű légszennyezés ipari jellegű területen még eltűrhetőnek minősülhet, üdülőtelepen pedig nem.

15. A károsulti igények érvényesíthetősége a tulajdonosi jogból levezetett, illetőleg a helytállás itt sajátos módon stabil tulajdonokhoz kötődik. Ahogy erről már korábban is szó volt, a jogi szabályozás koncepciója szerint a környezetet veszélyeztető jelenség és tevékenység helyhez kötve meghatározható, területként körülírható és így érint tulajdonjogi összefüggéseket. A tevékenység, a terület és a tulajdonjog kérdései találkoznak funkcionális kapcsolatban. A tevékenység mindig egy ingatlanon (terület + tulajdonjog) folyik, vagy a hatás onnan indul ki, és mindig egy másik ingatlanon is megmutatkozik; más tulajdonosokat és mások tevékenységét is érinti. Ennek megfelelően — miként ezt Lennart Persson már megállapította — a szabályozás egyik kiinduló pontja a tulajdon- illetve birtokvédelmi konstrukció és a szomszédjogi szabályok, ezt azonban a törvény meghaladja.

Egyrészt akinek tulajdonában vagy jogos használatában olyan ingatlan van, amelyet a környezetet veszélyeztető tevékenység károsan érint, jogosult igényét érvényesíteni. Másrészt megtérítést követelhet, ill. igényt érvényesíthet az is, akit a környezetet veszélyeztető tevékenység sért. A törvényhozási anyagban szereplő példa szerint, ha egy gyár szennyvizet juttat egy tóba, és emiatt ott a halak mérgezetté válnak, igénnyel léphet fel a kérdéses terület jogos birtokosa, a halászati joggal rendelkező, és az is, aki a halászati joggal rendelkezőtől vásárolt hal elfogyasztása következtében megbetegszik.

A kár bekövetkeztének és a környezetet veszélyeztető tevékenységnek okozati összefüggésben kell állnia, pontosabban: *a kár a tevékenységnek egyszerűen kiszámítható következménye kell, hogy legyen.* A törvény úgy rendelkezik, hogy a meghatározott kivételektől eltekintve a kártérítés általános szabályait kell alkalmazni [30. § (2) bek.]. Ezzel a probléma kétfelé ágazik: egyrészt a károkozás általános szabályaihoz vezet, amelyeket főképp az 1972 : 207. számú, felelősségről szóló jogszabály rendez, s így már nem környezetvédelmi kérdés, másrészt az általánoshoz képest azokhoz a speciális rendelkezésekhez, amelyeket ezzel kapcsolatban a környezetvédelmi törvény vezetett be. Ezúttal az utóbbi szabályok áttekintése célszerű.

16. Az említett speciális rendelkezések a következőképp foglalhatók össze:

a) Ha valamely tulajdont veszélyeztető kárral vagy ártalommal kapcsolatban előre becsülhető a megtéríthető összeg, a jogosult kérelmére ez az összeg a jövőbeli károk tekintetében is meghatározható [31. § (1) bekezdés]. Károsulti igény megtérítésére kerülhet sor tehát: *már bekövetkezett* károsodás esetén egyszeri megfizetéssel, továbbá *várhatóan bekövetkező* károsodásra tekintettel, egyszeri, vagy évenkénti fizetési kötelezettség megállapításával. *Ha a körülmények megváltozása* indokolttá teszi, az ilyen jellegű kötelezettségek méltányosan módosíthatók [31. § (2) bekezdés].

b) Ha a környezetet veszélyeztető tevékenység folytán más ingatlana részben vagy egészben használhatatlanná válik, vagy annak nyilvánvaló károsodása következik be, a tulajdonos kérelmére *az ingatlant vagy annak részét meg kell váltani* (32. §). A törvény úgy rendelkezik, hogy ebben az esetben a kisajátítás általános szabályait kell alkalmazni [33. § (2) bekezdés]. A kisajátítást az 1917 : 189. sz. törvény szabályozza.

c) A kárigények rendezését nem csupán a károsult kezdeményezheti, hanem az is, aki a környezetet veszélyeztető tevékenységet kifejti, vagy kifejteni szándékozik (34. §). A környezetet veszélyeztető tevékenységet folytatónak ugyanis érdekében állhat a tevékenységével kapcsolatos helytállási kötelezettségének előzetes tisztázása is. Ebben az esetben a bírósági előkészítési eljárás során, illetőleg a keresetlevélben a teljes tényelőadás és a bizonyítékok megjelölése mellett közölnie kell a kártérítés céljára felajánlott összeget is.

17. Aki környezetet veszélyeztető tevékenységgel kapcsolatos kárának megtérítését vagy ingatlana megváltását igényli, vagy más ilyen igényt kíván rendezni, kérelmét az illetékes in-

gatlanügyi bírósághoz nyújthatja be. Az 1969 : 246. számú törvénnyel életrehívott és az 1969 : 248. számú közlemény szerint eljáró, és 1969. július 1-től működő, hat azonos hatáskörű *ingatlanügyi bíróság* az említett tárgykörbe tartozó ügyeket speciális összetételű tanácsban tárgyalja. Az erre hatáskörrel rendelkező bíróságok száma tehát azonos a másodfokú bíróságokéval, az eljáró tanácsok összetétele pedig: két hivatásos (jogász) bíró, egy műszaki szakember és két esküdt. Az eljárás lefolytatására az a bíróság illetékes, amelyik illetékességi területéről ered az ártalom, azaz, ahol a környezetet veszélyeztető tevékenységet kifejtik. A károsodás bekövetkeztének helye tehát nem alapozza meg a bíróság illetékességét.

18. Ugyanez a bíróság rendelkezik hatáskörrel azon ügyek elbírálására is, amelyekben az ügy tárgya valamely környezetet veszélyeztető tevékenység megtiltása, korlátozása. A tevékenység korlátozása vagy megtiltása tehát nem csak adminisztratív-igazgatási, hanem bizonyos körben bírói úton is történhet.

Ha valakit a környezetet veszélyeztető tevékenység kifejtése miatt sérelem ér, a bíróságtól kérheti a tevékenység betiltását, vagy megfelelő korlátozását anélkül is, hogy kártalanítási vagy megváltási igényt érvényesítene. Minthogy a svéd jogban egyrészt a károsulti igény főképp a tényleges kárra és az elmaradt haszonra irányulhat, s az eszmei kártérítés nem tipikus, viszonylag szűkebb körben alkalmazott intézmény, másrészt térítés a biztosítás révén is történhet, abban az esetben, ha egy üzem működése során a levegőt bűzzel szennyezi, vagy környezetében zavaró zajszintet idéz elő, nem feltétlenül kárigény bíróság előtti érvényesítésére kerülhet sor, hanem épp elsősorban a működés megtiltását, vagy megfelelő óvintézkedések előírását lehet, indokolt kérni. A kérelmet az nyújthatja be, akit a tevékenység folytán sérelem ér.

A bírósági eljárás szempontjából alapvető kérdés, hogy a sérelmezett környezetet veszélyeztető tevékenység kifejtéséhez van-e megfelelő szabályszerű engedély. Megfelelő engedély meglétekor ugyanis a bíróság a kérelmet — további vizsgálat mellőzésével — elutasítja. Ha pedig a sérelmes tevékenységet kifejtő engedély iránti kérelmet nyújtott be a megfelelő hatósághoz — akár a bírói eljárás megindulása után is —, a bíróság az engedélyezési eljárás befejeztéig — a környezetvédelmi törvény 36. §-a alapján — a pert köteles felfüggeszteni.

Ha a környezetet veszélyeztető tevékenység kifejtője megfelelő engedéllyel nem rendelkezik tevékenysége folytatásához, a bíróság őt marasztalhatja; abbahagyásra vagy megfelelő intézkedések megtételére kötelezheti. A bíróság a kérdést a környezetvédelmi törvény engedélyezési előírásainak alapján vizsgálja meg. A diszpenzáció ugyan nem akadálya a bírósági eljárásnak, azonban Lennart Persson ezzel kapcsolatban úgy nyilatkozik, hogy gyakorlatilag alig képzelhető el, hogy a bíróság ezekben a kérdésekben más álláspontra helyezkednék, mint a speciális szakértői felkészültséggel rendelkező diszpenzációs szervek.

VII.

19. A svéd környezetvédelem főbb jogi megoldásainak e szűkreszabott és vázlatos áttekintése után is már nyilvánvalóan többféle következtetés általánosítására nyílik lehetőség. Természetesen teljes értékű megállapításhoz jóval bővebb és alaposabb vizsgálat szükséges.

Az emberi környezet védelmének jogi szabályozásában egyik sarkalatos kérdés a jogi felelősség, illetve a jogi felelősségre vonhatóság megoldása. A környezetvédelmi célok szolgálatába állítható jogi eszközök igen széles kört alkotnak, és ugyanez mondható el *a felelősségre vonhatóság,* illetőleg a *jogi kényszer* különböző lehetőségeiről is.

Az utóbbi körön belül említhető: az engedélyezési szisztéma eszközei, az igazgatási jellegű kötelezéssel, előírással megadott *engedély, korlátozás,* a tevékenység *megtiltása,* az igazgatási jellegű *bírságolás,* továbbá a *büntetőjogi* eszközök, polgári jogi eszközök, mint pl. a *kártérítés,* a *megváltás,* az *eredeti állapot helyreállítása,* és így tovább. Mindezek a számításba vehető jogi eszközök gyakorlati alkalmazhatóságukban, hatékonyságukban és így jelentőségükben eltérnek egymástól.

A svéd megoldás alapvető — és gyakorlati hatásaiban kiemelkedő — része az engedélyezési rendszer, az azzal kapcsolatos ellenőrző, felügyeleti, igazgatási-adminisztratív működés, amely tulajdonképp magában foglalja mind az aktuális, mind a profilaktikus környezetvédelem lehetőségét. Tehát a különböző jogi kényszerítő eszközöknek a kodifikációban feltételezett, és a gyakorlatban érvényre jutó hatékonyságának a súlypontja nem a büntetőjogon, a kártérítésen vagy a bírságoláson nyugszik, hanem az igazgatási (engedélyezési és felügyeleti) eszközök felé tolódik el.

Mindebből aligha lehet arra következtetni, hogy egyetemesen, bárhol jó eredménnyel megvalósítható volna ez a környezetvédelmi felelősségi koncepció, azaz, hogy a jogi kényszerítő eszközök arányának kialakításához mintául szolgálhatna. Így a szocialista országok tervgazdálkodása és a svéd tervszerű, távlati környezetvédelem közötti különbségek ezen a téren is eleve más lehetőséget biztosítanak az intézkedések megvalósításához. Mégis arra hívja fel a figyelmet, hogy a hatékony környezetvédelmet szolgáló jogi eszközök közül az államigazgatási jellegűekhez feltehetően jóval komolyabb várakozás fűződhet, mint a polgári jogi (kártérítési) jellegű szankciókhoz.

Tamás András

IRODALOM:

Miljöskydd. Den nya lagstiftningen med kommentar av Lennart Persson. Allmäna Förlaget, Stockholm, 1971.
Cervin, Ulf: Fastighetsbildning, planlagstiftning, miljörätt. Stockholm, 1971.
Lag om hälso — och miljöfarliga varor. Statens offentliga utredningar. Stockholm, 1972.
Miljövorden is Sverige under 70- talet. Statens offentliga utredningar. Stockholm, 1971.
Ny domstolsadministration. Betänkande av Domstolsutredningen. Statens offentliga utredningar. Stockholm, 1971.

A rokontartás néhány problémája a családjogi törvény módosítása után

1. A házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről szóló 1974. évi I. törvénynek, a családjogi törvény novellájának központi gondolata a család védelmének fokozása és ezzel együtt a családért való felelősség növelése. Ezen törekvések kifejeződnek a saját maguk megélhetéséről gondoskodni nem képes személyek eltartásáról született rendelkezések, a családjogi tartás intézményeinek új vonásaiban is. Ezek ezáltal kiemelik a családról való egyéni anyagi gondoskodás társadalmi jelentőségét, amelyekre a népesedéspolitikai határozatok után is, sőt most már azokkal együtt, egyidőben támaszkodnia kell a társadalomnak.[1]

A házastársi tartásban bekövetkezett jelentős módosításokat ehelyütt nem említjük, de a családjogi tartás másik ágában a rokontartás keretében is számos jelentős új megoldás született. Ezek leglényegesebbjeiként kell kiemelnünk a családjogi érdemtelenség kiterjesztését a rokontartásra; a tartás rangsorában bekövetkezett változásokat; a legjelentősebb tartás, a gyermektartás mértékének további differenciálását és végül, de egyáltalán nem utolsósorban az átmenetileg behajthatatlan gyermektartás állam által való előlegezését. De a rokontartás intézményének továbbfejlesztését szolgálják olyan új megoldások is, mint az örökbe fogadott gyermek és a vér szerinti szülők között tartási kötelezettség az örökbefogadás tartama alatt történő feléledésének eltörlése vagy például tartási kötelezettség folyósítására köteles munkahely közlési kötelezettsége,[2] sőt áttételesen minden olyan intézkedés, amely az eltartásra szoruló személyek anyagi helyzetét javítja, ilyen a nevelési segély is.[3] A rokontartás valamennyi új vonásának átfogó elemzése későbbi feladat, ehelyütt csak néhány olyan alapvető változtatást veszünk elemzés alá, korántsem a teljesség igényével, amelyek egyúttal az alkalmazás feladatait tekintve a leginkább időszerűnek mutatkoznak.

2. A módosított családjogi törvény (továbbiakban: Csjt.) egyik új rendelkezése szerint nem jogosult a tartásra a nagykorú rokon, ha magatartása miatt arra érdemtelenné vált. [60. § (3) bek.] Az intézmény hazai gyökere a házastárs tartásra való érdemtelenségének analógiájára a bírói gyakorlatban fejlődött ki, a Legfelsőbb Bíróság előbb kollégiumi állásfoglalásban, majd irányelvben is kiterjesztette az érdemtelenséget a szülőtartásra, a nagykorú, továbbtanuló gyermek tekintetében pedig annak idején a XXIX. számú elvi döntésben alkotott quasi érdemtelenséget a gyermek súlyosan kifogásolható magatartása alapján.[4] Nem kétséges, hogy rokontartásnál megalkotott érdemtelenségnél a jogalkotó a joggyakorlatban analógia útján kialakult megoldásokat emelte törvényerőre, amely a kodifikációban gyakori megoldás. Ugyancsak már a joggyakorlatban kialakult elvek törvényben való rögzítésének felel meg az a szocialista humanizmust jól kifejező fordulat, amely az idős személyekkel való fokozott törődés követelményét szemlélteti és amely szerint a gyermek a szülő érdemtelenségére általában nem hivatkozhat, ha a szülő tartási, gondozási és nevelési kötelezettségének

[1] L. részletesen: *Korom* Mihály: A családjogi törvény novellája, Magyar Jog, 1974/5. szám 253. old.; *Nizsalovszky* Endre: A családpolitika jogalkotási eszközei. Gazdaság és Jogtudomány, 1973. 309. old.; *Pap* Tibor: A családjogi törvény, a népesedéspolitika, valamint a családvédelem időszerű kérdései, Jogtudományi Közlöny, 1974. 410—411. old.; *Bacsó* Jenő: A módosított családjogi törvény, Magyar Jog, 1974. 384. old.

[2] A gyermektartásdíjról kiadott 12/1974. (V. 14.) MT sz. rendelet 6. § (2) bekezdése. L. ezzel összefüggésben *Csiky* Ottó: A családjogi tartás néhány problémája, Jogtudományi Közlöny, 1966. 248. old.

[3] A 13/1974. (V. 14.) MT sz. rendelettel módosított 20/1969. (V. 13.) Korm. sz. rendelet 2. § c) pontja a gyámhatóság a kiskorú gondozását, tartását rendszeresen nevelési segély folyósításával is biztosíthatja.

[4] L. részletesen a BH 1974. évi 10. számában. Továbbá: *Bacsó—Csiky—Petrik—Szigligeti—Tallós:* A családjogi törvény magyarázata, Bp. 1971. (továbbiakban Csjt. Kommentár) 763. old. és köv.

eleget tett. [Csjt. 60. § (4) bek.] *A jogalkotó azonban tovább is fejlesztette a rokontartás keretén belül korábban alkalmazott érdemtelenség fogalomkörét, mert az most már nem csak a szülő és a továbbtanuló nagykorú gyermek, hanem valamennyi tartásra szoruló nagykorú rokon esetében alkalmazáshoz juthat.* Így például érdemtelen lehet a tartásra a nagykorú unoka, vagy a tartásra egészségi állapota és vagyontalansága miatt rászoruló tovább nem tanuló nagykorú gyermek is.

Inkább dogmatikai értékű elhatárolás tárgya az, hogy a házastárs és a rokon tartásra való érdemtelensége az egységes családjogi érdemtelenség két ága-e, vagy pedig mindkét tartás esetében külön speciális érdemtelenségi alakzatokról van szó. Azonos vonások és eltérő sajátosságok egyaránt felismerhetőek, sőt a rokontartáson belül a szülőtartás és a nagykorú, továbbtanuló gyermek tartásánál felmerülő érdemtelenség fogalomnak is van eltérő tartalma. Annyi azonban kétségtelen, hogy az érdemtelenség valamennyi esetben jogviszony, nem önmagában minősülő magatartásként, hanem valakivel való kapcsolatban érvényesül, valósul meg. Ebben a viszonyban jelentős az érdemtelenségre hivatkozó személy saját magatartása is a tartást igénylő személlyel szemben. Önmagában tehát a tartásra rászoruló rokon erkölcsi magatartása egyetlen esetben sem döntő körülmény, azt kell vizsgálni, hogy ez miként hat a tartási jogviszony másik pólusán elhelyezkedő kötelezettre. Kitűnik ez az értelmezés a Legfelsőbb Bíróság szülőtartásról kiadott, módosított irányelvéből is, amely szerint a szülő tartásra való jogosultsága „csak a szülői kötelezettségek erkölcsileg olyan súlyos megsértése esetén enyészik el, amely a szülőt a tartásra a társadalmi erkölcsi felfogás szerint érdemtelenné teszi. Ez az egészen kivételes helyzet abban az esetben következik be, ha a szülő a gyermekkel szemben kötelezettségeit olyan súlyosan sértette meg, ami az alapvető erkölcsi elvek teljes semmibevételére mutat s ami miatt az igény elutasítását a szülői hivatás megbecsülésére irányuló általános nevelés érdeke is indokolja".[5] E körülmények során az sem hagyható figyelmen kívül, hogy szemben például a továbbtanuló, nagykorú gyermekkel a szülő esetében az őt illető tartás már a korábban nyújtott anyagiak visszaszolgáltatásaként is jelentkezhet, ez pedig azt kívánja meg, hogy még inkább szigorúan kell egy-egy konkrét helyzetet a szülő érdemtelensége szempontjából megítélni.

A rokontartásra való érdemtelenségnek és a házastársi tartásra való érdemtelenségnek egyaránt közös vonása, hogy a *családjognak az erkölccsel való szoros kapcsolatát szemléltetve, jelentős az adott időszak társadalmi közvéleményének értékítélete,* a szocialista társadalmi felfogás véleménye, amiként kitűnik ez a most idézett irányelvből és a házastársi tartásról szóló, valamint a XXXVII. számú elvi döntéssel módosított V. számú elvi döntésből egyaránt.

3. Az új szabályozás figyelemre méltó módon változtatott a tartásra jogosultak rangsorán.

A családjogi törvény módosított 64. §-ának (1) bekezdése szerint ha valaki több jogosult eltartására köteles és mindegyiket nem képes eltartani, a rokon a mostohagyermeket és a mostohaszülőt, a leszármazó a felmenő rokont, a közelebbi rokon a távolabbit a jogosultságban megelőzi.

Az idézett szabályozás alapján tehát a *mostohagyermek és a mostohaszülő előbbre kerültek a tartásra jogosultak rangsorában.* A régi szabályozás szerint ugyanis mind a mostohaszülő, mind pedig a mostohagyermek a tartásra jogosultak között az utolsó helyen helyezkedtek el, őket a legtávolabbi vér szerinti rokon is megelőzte. A mostohák e minden esetre szóló túlzott mostohaság mind a bírói gyakorlatban, mind pedig a joggyakorlat tapasztalataival összefüggésben a jogirodalomban méltánytalanságok forrásaként merült fel. A Csjt. novellája előtt a mostohagyermeknek előbb kellett gondoskodnia például a vér szerinti nagyszülőjéről, vagy kiskorú testvéréről, mint a mostohaszülőjéről, holott a mostohaszülő eltartásának kötelezettsége mindig a viszonzáson alapszik, szemben azzal a vér szerinti nagyszülővel, aki akkor is jogosult lehet a tartásra, ha unokáját soha nem is tartotta.[6]

A mostoha családi kapcsolatoknak a rangsorban való előrehozatala, amint azt Bacsó Jenő kifejti, azt a célt szolgálja, hogy ott, *ahol a családi kapcsolat a tényleges tartási viszonyok alapján erősebb, ezt a törvény a vérrokonság terhére is ismerje el.* „A törvény célja világos: a tényleges helyzetet előnyben részesíti a rokoni kapcsolattal szemben."[7]

A jelentős és egyben újszerű megoldás értékeléséhez érdemes röviden áttekintenünk az európai szocialista országok családjogi törvényeinek álláspontját. Sem a mostohagyermek, sem pedig a mostohaszülő tartási pozícióját nem szabályozzák az NDK, a Bolgár és a Lengyel családjogi törvénykönyvek. A Csehszlovák családjogi törvény 33. § (2) bekezdése csak nevelési segítségről tesz említést: „A gyermek ne-

[5] A Legfelsőbb Bíróság 11. számú irányelve a szülőtartásról szóló 8. számú irányelv módosításáról, BH 1974/10. sz. 746. old. Az egyes rokontartási kötelmek részletes elemzése természetesen külön tanulmányok tárgya lehet.

[6] Vö.: Csjt. Kommentár i. m. 803—804. old. Továbbá: *Csiky* Ottó: A gyermek családi jogállása, Bp. 1973. 48—49. old. Ez utóbbi szerint: „A mostohagyermeket hatályos jogunk mintha a valóságos társadalmi mozgáshoz viszonyítva is mostohábbnak tartaná, talán túlértékeli azokat a veszélyeket, amelyek a mostohagyermek családban való nevelése következtében a mostohaszülő vér szerinti gyermekét a tartásdíj csökkentése útján fenyegetheti. Az újraházasodás hazai magas aránya következtében a mostohagyermekek száma jelentős." L. még: *Csiky* Ottó: A modern házasság problémái, Bp. 1965. 18—20. old. Kertész Magda: Nem vér szerinti kötelékek. Nők Lapja, 1971/3. szám.

[7] *Bacsó* Jenő: i. m. 389. old.

velésében az a házastárs is köteles segítséget nyújtani, aki nem szülője a gyermeknek, de vele közös háztartásban él."[8] Az Albán Csjt. 119. szakasza szerint a mostohaszülő akkor köteles a mostohagyermeket eltartani, ha nincs olyan más tartásra köteles személy, aki képes volna a tartást szolgáltatni. Ilyen esetben a mostohaszülőt viszonzásképpen a vér szerinti szülővel egysorban köteles a mostohagyermek tartani. Lényegében hasonló megoldást tartalmaz a román családjog is: „Az a házastárs, aki a másik házastárs gyermekének eltartásához hozzájárult, köteles a gyermeket annak kiskorúsága idején továbbra is eltartani, ha a gyermek vér szerinti szülei meghaltak, eltűntek, vagy eltartásra szorulnak." (87. szakasz.) A gyermek viszont akkor köteles a mostohaszülő tartására, ha az őt az előbbi szabályozás szerint tíz évig eltartotta. Ugyanezen a tengelyen mozog a Jugoszláv családjog megoldása, amely szerint „ A mostohaapa és a mostohaanya kiskorú mostohagyermekeiket kötelesek eltartani, kivéve, ha ezeknek olyan rokonuk van, aki eltartásukra köteles és erre képes is." E tartás viszonzásának ugyancsak a huzamos szolgáltatás képezi alapját, ez esetben viszont a mostohagyermek a mostohaszülőnek annak vér szerinti gyermekével egysorban köteles tartást adni. Végül a szovjet családjogi alapok csak rokonok hiányában, illetve azok tartásra való képtelensége esetében kötelezik a mostohaszülőt a mostohagyermekkel szemben eltartásra, a viszonzás tekintetében viszont a mostohagyermek a vér szerinti unokával kerül egysorba.[9]

A felhívott szabályokkal összevetve kétségtelen, hogy *hazai családjogunk az európai szocialista országok családjogai között kiemelkedő körültekintéssel gondoskodik most már a mostohagyermekről és — a viszonzás esetében — a mostohaszülőről egyaránt.* Ezáltal számos a joggyakorlatban eddig felmerülő méltánytalanság feloldására képes. De vajon nem csorbítja-e ez a megoldás indokolatlanul a vér szerinti rokonok jogait? Nem keletkeztet-e most meg éppen a másik póluson újfajta méltánytalanságot?

Az újszerű megoldás, amint arról Bacsó Jenő számot ad, nyomban vitákat is kiváltott, e rendelkezést többen úgy értelmezték, hogy a vér szerinti gyermek a mostohagyermekkel szemben háttérbe szorul. Ezt az aggályt eloszlatandó mondja ki a Csjt. novelláját értelmező rendelkezése során a 7/1974. (VI. 27.) IM sz. rendeletnek a Csjt. 64. §-ához fűzött 32. §-a: „Tartásra a vér szerinti gyermek és a mostohagyermek egysorban jogosult; a mostohagyermek a tartásra jogosultság sorrendjében csak a többi rokont előzi meg. Ez nem érinti a Csjt. 67. §-ának vér szerinti kiskorú gyermekre vonatkozó rendelkezését."

Amiként Bacsó Jenő rámutat, az ugyanabban a családban eltartott vér szerinti gyermek és mostohagyermek vonatkozásában a „megelőzés" nem okozhat problémát. „Megelőzi azonban a mostohaszülő (férj) a vér szerinti apát, mert az új családban ő — mint mostohaapa — a vér szerinti apa helyébe lépett, teljesíti a tartást, tehát őt illeti az meg a vér szerinti apát megelőzően (de a feleségével — tehát a vér szerinti anyával — együtt).[10]

Kérdés azonban, hogy a Bacsó Jenő által helyesen értelmezett rangsor jelenlegi megoldása következtében a gyermekétől különélő, vér szerinti szülő, aki a tartásra pénzben köteles, sőt erre képes is, az ellene indított tartási perben védekezhet-e azzal, hogy előbb a mostohaszülőnek kell a gyermeket tartania, és csak annak kiesése után kerül reá a sor? Aligha hihető, hogy a törvényhozó ezt a fajta tartási terhet akarta volna a vér szerinti szülő válláról levenni. A Csjt. 64. §-a csupán a kötelezett oldaláról és abban a kérdésben ad eligazítást, hogy valamennyi rászorult rokon számára nem elégséges forrást miként kell elosztani. Ha a tartásra köteles képes tartást adni, akkor azt szolgáltatni is kell. A tartásra kötelezettek egymás közötti kapcsolatát, a Csjt. 61. §-a szabályozza, amelynek (3) bekezdése szerint az a rokon, amelyik a tartásra jogosulthoz a leszármazás rendjében közelebb áll, a tartás kötelezettségében a távolabbit megelőzi. Ennek alapján pedig *a vér szerinti szülő a reá háruló tartás terhét nem háríthatja el a mostohaszülő által ténylegesen, annak háztartásában nyújtott tartásra tekintettel. Ezekben az esetekben a jogosult gyermeket változatlanul „dupla" tartás illeti meg, a vér szerinti különélő szülőtől kapott pénzbeli és a mostohaszülő által a háztartás keretében nyújtott természetbeni tartás.*

Más megítélés alá esik az az eset, amikor a szülő egyidőben több háztartásában ellátott mostohagyermeket nevel és a tőle különélő, vér szerinti gyermeke után is tartásdíjat volna köteles fizetni. Ebben az esetben már, ha valamennyi gyermek teljes eltartására nem képes, a 64. § (1) bekezdése lesz az irányadó. A mostohagyermekek eltartásának terhét tehát a különélő vér szerinti gyermek javára járó tartás összegének megállapításánál ugyancsak figyelembe kell venni. E körben adódhatnak méltánytalanságot keletkeztető helyzetek, különösen akkor, ha az említett különélő vér szerinti gyermek, vagy gyermekek nem élnek ugyancsak egy másik mostohaszülő háztartásában. A felmerülő konkrét tényállások igazságos megoldása aligha képzelhető el úgy, hogy a vér szerinti gyermek megfelelő tartás nélkül maradjon, annál is inkább, mert az ő helyzetét sajátosan biztosítja a szülőnek az a mostohagyer-

[8] E szabályt és valamennyi felhívott külföldi családjogi kódex szövegét l. *Pap* Tibor: Az európai szocialista országok családjogi törvényei, MTA Állam és Jogtudományi Intézet kiadványa, Bp. 1969.

[9] A Szovjet családjogi alapok 21. szakasz. L. *Pap* Tibor: Az európai országok családjogi törvényei i. m. 23. old.

[10] *Bacsó* Jenő: A módosított családjogi törvény. I. m. 389. old.

mekre már ki nem terjedő kötelessége, hogy a *vér szerinti gyerekéről saját szükséges tartásának rovására is gondoskodni köteles.*[11]

Egy másik méltánytalanságot keletkeztető tényállás akkor fordulhat elő, ha a kötelezettnek egyidőben kellene a saját vér szerinti szülőjének és legalább három kiskorú mostohagyermeknek az eltartásáról gondoskodnia, ez esetben a mostohagyermekek tartásának teljesítése megelőzően kötelessége. Ugyanakkor a három kiskorú gyermek tartása — analogikusan — a kötelezett fizetése, jövedelme ötven százaléka igénybevételének felel meg.[12] Egyegy adott konkrét ügyben akadhatnak olyan körülmények, amelyek a felvázolt helyzetben is méltányos megoldást adhatnak, és a vér szerinti szülő ellátása sem szenved csorbát, de az ilyen esetek elrendezésénél már jelentős szolgálatot teljesíthetnének a részletesebben kiépített családjogi alapelvek és azok közé a méltányosságnak mint alapelvnek a felvétele. Ez az igény azonban majd csak később, a családi jog egészének újraalkotása során lesz realizálható.[13] Addig és az elkövetkezendő években az mutatkozik reális feladatnak, hogy a *tartás rangsora tekintetében született új szabályozás hatályosulására fordítsunk kellő figyelmet,* ügyeljünk a megfelelő értelmezés érvényesülésére és a jelenlegi megoldás helyességéről majd ennek alapján hosszabb idő elteltével kell végérvényes véleményt formálni.

4. Az új családjogi kodifikáció családvédelmi tendenciáit jól szemléltetik azok a rendelkezések is, amelyek a családjogi tartás mértékét, módját és megállapításának módszerét szabályozzák. *A rokontartás mértékének alapvető modellje nem változott, annak elvi tartalmát a Csjt. 65. §-ának (1) bekezdése a korábbi szabályozással azonos módon adja meg.* A 65. § (2) bekezdése pedig az öregekről való fokozottabb gondoskodás jegyében a bírói gyakorlatban már kialakult értelmezés figyelembevételével logikusan kapcsolódik a 65. § (1) bekezdésének a tartalmához. Változatlan az a kodifikációs megoldás, hogy a gyermektartás mértékét közelebbről most sem maga a törvény, hanem alacsonyabb szintű szabályozás a 7/1953. (II. 8.) MT sz. rendelet még hatályos szabályait felváltó 12/1974. (V. 14.) MT sz. rendelet szabályozza. Ez utóbbi végrehajtásához kapcsolódik a 8/1974. (VI. 27.) IM sz. rendelet, amely azonban, szemben magával a törvénnyel, már nem került egységes szerkezetben kiadásra.

Az új kormányrendelet a korábbi rendelethez viszonyítva lényegesen differenciáltabb szabályozást tartalmaz, felhasználta a bírói gyakorlat tapasztalatait is.[14] A szabályozás középpontjában az a megoldás áll, hogy a gyermektartásdíj megállapításának minden olyan rendszeres juttatás és jövedelem alapjául szolgál, amelyből a gyermek részesülne, akkor is, ha a szülők együtt élnének.[15] A tartásdíj folyósításával tehát a gyermek számára olyan anyagi körülményeket kell biztosítani, mintha a tartásra pénzben köteles személy a családjával együtt maradt volna. Ebből viszont következik az is, hogy az átlagosnál alacsonyabb összeg megállapítására is sor kerülhet, ha a tartásdíjnak az idézett kormányrendelet (továbbiakban: R.) szerint megállapítható mértéke meghaladná a gyermek szükségleteit. A tartásdíj nem ölthet tehát magára vagyoni szankciójelleget a családjától különköltöző személlyel szemben. (Ettől eltérő más kérdés, hogy különösen két, vagy több gyermek pénzbeli eltartása a kiskeresetű kötelezett számára igen megfontolandó anyagi terhet jelent, és mint anyagi meggondolás a családdal való együttmaradást sugallja.) Ugyancsak már a joggyakorlatban kialakult értelmezés alapján a *R.* is kimondja [2. § (3) bek.], hogy a bíróság a tartásra kötelezett személlyel szemben akkor is megállapíthatja a gyermektartásdíjat, ha a jogosult az ő háztartásában él ugyan, de tartásáról nem gondoskodik.[16]

A kormányrendelet egyik legjelentősebb újítása, hogy a tartásdíj bíróság útján történő megállapításának módszerét differenciáltabbá teszi. Már a Legfelsőbb Bíróság kollégiumi állásfoglalásainak értelmezése alapján kialakult a bírói gyakorlatban az a megoldás, hogy a tartásra pénzben köteles személy bizonyos — előre biztosan nem számítható — juttatásainak százalékos részét lehet a gyermektartásra igénybe venni. A *R.* változatlanul megtartja a tartásdíj megállapításának ezt a lehetőségét, mégpedig akként, hogy vagy csak kizárólag határozott összegben állapítja meg a bíróság a tartásdíjat, vagy azzal kombinálva, bizonyos juttatások százalékában is. Ezen ismert módszerek mellett *új megoldás, hogy a bíróság a tartásdíjat százalékosan állapítja meg, megjelölve egyúttal azt az alapösszeget, amely akkor is jár, ha a kötelezett az adott hónapban a százalékos számítás alapján valamilyen oknál fogva kevesebb tartásdíjat fizetne.*

A tartásdíj megállapításának ez az új módja alkalmas módon és gyorsan elvonja a

[11] Vö.: *Bacsó* Jenő: A módosított családjogi törvény. I. m. 390. old.

[12] Vö.: A gyermektartásról szóló 12/1974. (V. 14.) MT sz. rendelet 1. §-ának mértékével.

[13] A novellával való módosítás adott keretei ezt nem tették lehetővé. Ennek következtében nem kerülhetett sor olyan konfliktus feloldására sem, amely a szülő és a házastárs eltartásának sorrendjében a szülő terhére fölmerülhet, noha a házastársi tartás folyósításának időtartamát a novella szűkítette. Vö.: *Pap* Tibor: Társadalmi igények és a Családjogi Törvény, Jogtudományi Közlöny, 1973. 517. old.

[14] Ennek következtében vált szükségessé, hogy a Legfelsőbb Bíróság hatályon kívül helyezze a VI. számú polgári elvi döntését, továbbá a tartásra vonatkozó számos kollégiumi állásfoglalását. (L.: BH 1974. évi 10. és 11. számokban.)

[15] Vö.: *Korom* Mihály: A családjogi törvény novellája, i. m. 260. old. Csjt. Kommentár: 809. old.

[16] Nézetünk szerint azt azonban változatlanul vizsgálni kell, hogy nem a hitelező igényének kijátszását szolgáló célokról van-e szó. Vö.: Csjt. Kommentár: 785. old.

tartásra kötelezett eddig sokszor eltitkolt többletjövedelmét, nyomon követi a keresetek emelkedését. Ez a körülmény természetesen nem feltétlenül teszi feleslegessé a tartásdíj felemelése iránt később indítandó pereket, mert a jogosultnak fűződhet ahhoz is érdeke, hogy maga az ún. fix „alapösszeg" is magasabb értékben kerüljön megállapításra.[17]

A tartásdíj megállapításának említett módszerei közül nem a jogosult kérelme határozza meg, hanem a bíróság mérlegelése körébe tartozik, hogy melyiknek az alkalmazása vezet a legigazságosabb eredményre. Kitűnik ez már az idézett 8/1974. (VI. 27.) IM sz. rendeletből is, amely a 3. §-ában kimondja, hogy *a bíróság az összes körülmények gondos mérlegelésével állapítja meg, milyen esetben indokolt a tartásdíjat százalékosan, vagy határozott összegben meghatározni.* Mellőzni kell a tartásdíj százalékos megállapítását, ha a jövedelem nagy arányú változása folytán méltánytalan eredményre vezetne, vagy a behajtásnál különös nehézséget okozna.[18] Olyan esetben, amikor a tartásra pénzben köteles személy keresete havonta jelentősen hullámzik, a százalékos marasztalás és alapösszeg-kombináció a kötelezettre súlyosan méltánytalan volna, sőt adott esetben a gyermek szükségleteit is meghaladhatná. A munkáltató ugyanis az alapösszeget akkor is köteles kiutalni, ha a kötelezett annál jóval alacsonyabb összeget keresett abban a hónapban és itt a kötelezettet védő határ csupán az, hogy a levonás a munkabér és a juttatások 50 százalékát nem haladhatja meg. Lehetséges azonban, hogy a következő hónap kiugróan magas teljesítmény díjazását adja, és ekkor annak százalékos mértékű levonása jóval több lesz, mint az ún. alapösszeg. Példával élve: egy adott esetben a kötelezett tartásdíja mindenkori munkabérének és meghatározott juttatásainak 20%-a, de legalább 600,— Ft. Ez nagyjából — kettőnél nem több gyermek esetében — átlagosan havi 3000 forintos jövedelemnek felel meg. Ha ezt az évi átlagban 3000 forintos jövedelmet valaki úgy éri el, hogy január hónapban 2000 forintot keres, február hónapban 5000-et, majd márciusban ismét 2000-et, a negyedév átlagkeresete ugyan 3000 Ft lesz, de a tartásdíj ennél magasabb. Az alapösszeg — példánkban a 600 Ft — jár januárban és februárban is, a márciusi kiugró jövedelemből azonban már jóval több: annak húsz százaléka, vagyis 1000 Ft a tartásdíj. Az ilyen módon keletkező méltánytalanságot el lehetne ugyan kerülni akként, hogy a bíróság akár az alapösszeget, akár a százalék kulcsát alacsonyabbra veszi, ez azonban más okok miatt vezetne ugyancsak nem kívánatos eredményre, a tartási igény kijátszásának nyithatna utat. A jelentősen ingadozó kereset mellett tehát a helyes megoldás csak a „hagyományos" fix összegű tartásdíj-megállapítás lehet, amely a már említett módon kombinálható a különböző juttatások, mint a nyereségrészesedés, hűségjutalom stb. meghatározott százalékának igénybevételével.

5. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban a rokontartás intézményét továbbfejlesztő új vonások sorában kell említést tenni arról, hogy az *állam számos módon növeli részvételét a családok támogatásában.* Ez megnyilatkozik olyan formákban is, mint a már említett nevelési segély intézménye, továbbá ezt tükrözi a disszidens elkobzott, valamint egyébként ellenérték nélkül állami tulajdonba került vagyona erejéig az állammal szemben keletkező tartási kötelezettség,[19] de leginkább a tartásdíj állam által történő előlegezésének új intézménye.

A tartásdíj állam által való előlegezésének az a célja, hogy gyors segítséget adjon a leginkább nélkülöző gyermekeknek. Ennek érdekében három egymással összefüggő feltételhez köti családjogunk az állami előlegezést: *a)* a tartásdíjat a bíróság jogerősen megállapította, *b)* az a kötelezettel szemben átmenetileg végrehajthatatlan, *c)* a gyermeket természetben ellátó személy egymagában a megfelelő tartás biztosítására nem képes.

Az intézmény újszerű volta,[20] de még inkább az, hogy a jogalkalmazó mérlegelésének viszonylag széles a területe, a bírói gyakorlatban is kisebb-nagyobb bizonytalanságot keletkeztet, amint arról Falu György is beszámol.[21] Valóban igaz az, hogy *kétféle, végletes felfogással szemben is hadakozni kell.* Nem lehet osztani azt a liberális felfogást, amely túlságosan is lazán kezelné különösen a jogosult anyagi

[17] A tartásdíj kiszámításának említett módja megkívánja, hogy a bíróság tájékozott legyen az adott vállalatnál alkalmazott kifizetési formák tekintetében is. A tartásdíj megállapításának eme módszere alapján a gyakorlatban eddig felmerült eseteket elemzi: *Kanotay* Pál: A gyermektartásdíj százalékos megállapításával és behajtásának ellenőrzésével kapcsolatos egyes kérdések. Magyar Jog, 1975. 81. old. Figyelmet érdemlő javaslata, hogy a tartásdíjak behajtásának bírósági ellenőrzését munkáltatók tekintetében speciális könyvszakértői részlegre kellene bízni.

[18] Ennek gyakorlati kihatásaival foglalkozik: *Kanotay* Pál idézett cikke: Magyar Jog, 1975. 82—85. old.

[19] A már idézett 8/1974. (VI. 27.) IM sz. rendelet 5. §-ából kitűnik, hogy ebben az esetben is tulajdonképpen a tartás állam által történő megelőzéséhez hasonló intézményt létesítettünk, mert a jogosultnak az Általános Értékforgalmi Bank útján befolyó, külföldről érkező tartásdíjával a bírósági letétből kiutalásra kerülő összeget csökkenteni kell. Különbözik azonban az állam által történő tartásdíj-előlegezés későbbieikben fejtegetett intézménytől a vázolt megoldás már abban is, hogy az államnak nincs közvetlenül regressz igénye, de az állami helytállás mértéke is más.

[20] Mint arra Pap Tibor rámutat, ez az intézmény az európai szocialista országok közül nálunk korábban csak Csehszlovákiában valósult meg, *Pap* Tibor: A családjogi törvény, a népesedéspolitika, valamint a családvédelem időszerű kérdései. I. m. 417. old. Már később született meg a tartásdíj-alapról szóló lengyel törvény, amely 1975. január 1-én lépett hatályba. Vö.: Tartásdíjalap létesítése Lengyelországban. Magyar Jog, 1974. 745—746. old. (A Dziennik Ustaw 1974. évi 27. száma alapján ismerteti: dr. *Merényi* Imre.)

[21] *Falu* György: A gyermektartásdíj állam által való ideiglenes folyósításának néhány kérdése, Magyar Jog, 1975. 35. old.

helyzetének megítélését, de ugyanakkor viszont nem szabad rideg financiális számítások alapján sem eljárni, amely utóbbi felfogás rendkívül leszűkítené az állam általi előlegezés körét. Az egységes, szilárd joggyakorlat kialakulásához természetesen időre van szükség, de néhány alapvető szempontot már ma is felvázolhatunk. Így mindenekelőtt azt, hogy a jogosult, vagyis a kiskorú gyermekről természetben gondoskodó személy anyagi körülményeinek vizsgálatánál *a gyermek megfelelő eltartásának fogalomköre nem azonos a legminimálisabb életszinttel, nem jelenthet egészen szűkös tartást.* Az anyagi körülmények felderítése során nemcsak a jogosult keresetét kell tisztázni, hanem jelentősége lehet egyéb körülménynek is: milyen lakásviszonyok között él, milyen objektíve indokolt vállalásból eredő adósságai vannak, milyen a gyermek általános ellátottsága stb. (Így nem tartom a körülmények részletes ismerete nélkül vitathatatlannak a szegedi járásbíróság Pk. 52 841/1974. számú — Falu György által ismertetett — azon álláspontját, amely szerint az az anya, aki 2100 Ft keresettel rendelkezik és 600 Ft családi pótlékban is részesül, képes a két gyermekének megfelelő tartást egyedül is nyújtani. A család egy főre jutó átlagjövedeleme függ pl. olyan körülményektől is, hogy nem törlesztenek-e öröklakásrészletet, milyen életkorú gyermek, milyen iskoláztatást szükséges stb.) Adott körülmények között sor kerülhet arra is, hogy az állam által előlegezendő összeg nem a tartásdíj egész havi összege lesz, hanem annak csak egy része, mert a gyermeket természetben ellátó személy anyagi körülményei a tartás részleges összegének előlegezését indokolják.[22]

Az intézmény helyes értelmezésének másik neuralgikus pontja az, hogy milyen körülmények vonhatók az átmeneti behajthatatlanság fogalomkörébe? A *R.* e vonatkozásban sem ad részletező útmutatást, csupán annyit, hogy egyaránt sor kerülhet erre akkor, ha a kötelezett ismeretlen helyen tartózkodik, vagy akkor, ha más okból vált átmenetileg lehetetlenné a tartásdíj végrehajtása. Ismét a joggyakorlatra hárul, hogy kialakítsa az idézett kör esettárát. Annyi kétségtelennek mutatkozik, hogy nem játszik szerepet a kötelezett vétkessége, vagy vétlensége, az az objektív helyzet az irányadó, hogy behajtható-e a tartásdíj, vagy sem. Így ha az egyéb feltételek is megvalósulnak, sor kerülhet az állam által történő előlegezésre akkor is, ha belföldön „bújdosik" a kötelezett a tartásdíj fizetése elől, de akkor is, ha illegálisan külföldre távozott és jelenleg a tartózkodási helye ismeretlen, feltéve természetesen azt, hogy a *R.* 5. §-a alapján itthon állami tulajdonba került vagyonából sem lehet fedezni a tartást. Az értelmezés során nem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy ha a gyermeket ténylegesen gondozó személy sem képes egyedül az eltartásra, akkor nélkülöző gyermekről van szó.

Az átmeneti behajthatatlanság szokásos esete az, amikor a kötelezett csak alkalmi munkát vállal, és vagyona sincsen. Ilyenkor kiteszi magát a büntetőjogi fenyegetettségnek is, és előfordulhat, hogy a bíróság éppen a tartási kötelezettség elmulasztása miatt ítéli végrehajtható szabadságvesztésre. Ez utóbbi esetben is van alap a tartásdíj állam által történő előlegezésére, de a Legfelsőbb Bíróság eseti állásfoglalása szerint ilyenkor mindig vizsgálni kell, hogy a kötelezett a szabadságvesztés büntetés letöltésének ideje alatt dolgozik-e, és van-e olyan keresete, amelyből a tartásdíj levonható (Pkf. II. 21.082/1974.). Nézetünk szerint nem vonható a tartásdíj átmeneti behajthatatlansága alá azonban az az eset, amikor a kötelezett tényleges katonai szolgálata miatt csak zsoldjuttatásban részesül, mert ezen idő alatt a kialakult bírói gyakorlat szerint a kötelezettnek tartásdíj leszállítására vagy esetleg — átmenetileg — annak megszüntetésére nyílik igénye.[23] Ha az állam a tartásdíjat a katonai szolgálat alatt változatlanul megelőlegezné, a kötelezettnek hibáján kívül kellene utólag igen jelentős tartásdíjhátralékot az állammal szemben kiegyenlítenie.

6. A rokontartás intézményének most vázolt új vonásai még számos elemzés, vizsgálódás tárgyául szolgálhatnak. De a kifejtettek is alkalmasak talán annak igazolására, hogy családjogunk jelentős fejlődése a rokontartás keretében is tapasztalható, és az *új intézmények fő jellemző vonásaikban tovább gazdagították szocialista államunk gyermek- és családvédelmi eszközeit.*

Csiky Ottó

[22] Ugyanezen az állásponton van *Bacsó* Jenő is: A módosított családjogi törvény i. m. 387. old.

[23] Csjt. Kommentár 830. old.

A tagsági munkaviszony jogi szabályozásának egyes időszerű kérdései a mezőgazdasági termelő szövetkezetben

1. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági jogviszony történeti fejlődésében az elmúlt évtizedben lezajlott jogalkotás a munkaviszonyok szabályozását *központi jelentőségű kérdéssé tette.* A lényeget illetően megállapítható, hogy a hatályos jog törekszik a tagsági jogviszony alapintézményeinél érvényesíteni a munkaviszony meghatározó szerepét, figyelembe véve a szövetkezetek történeti fejlődésének azokat az objektív és szubjektív adottságait is, amelyek a tagsági munkaviszony jogi szabályrendszerét közvetlenül befolyásolják.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek napjainkban végbemenő fejlődésénél azonban — a tagsági munkaviszony jogi szabályozása szempontjából — két lényeges mozzanatra kell rámutatnunk, amelyek *általában a szövetkezeti viszonyok, de különös erővel a tagsági viszony* gyors formálódásának meghatározó jellegű faktorai: *a)* a szövetkezetek vállalati jellegének erősödése, különösen a nagy szövetkezetek létrejöttének és a vertikális integrációs kapcsolatoknak a hatására; *b)* a szövetkezeti tagság összetételét alapvetően érintő „nemzedékváltás".

Ilyen horderejű változások mindenképpen arra ösztönöznek, hogy azok alapján számbavegyük a fejlődés lehetséges irányait, illetőleg abban azokat a hatásokat, amelyek a tagsági munkaviszonyt közvetlenül érik és azon — mint a tagsági viszony meghatározó jelentőségű tartalmi elemén — keresztül *az egész tagsági viszony fejlődését befolyásolják.*

A jelzett két mozzanat általános *jellege és következményei* egyaránt arra utalnak, hogy az eddigi fejlődési irány következetesen tovább tart, sőt megerősödik: a tagsági viszonyban a munkaviszony szerepe oly mértékben növekszik, hogy abban az állami tulajdonon dolgozó kollektívák tagjai munkaviszonyának alapvető tartalmi elemeit egyre teljesebben ki kell fejezni. Pontosabban meghatározva: arról van szó, hogy ezek a tartalmi elemek a *társadalmi munkaviszony elengedhetetlen elemei.* A történeti fejlődés adottságai következtében ezek legteljesebben az állami gazdálkodó kollektívák „tagsági" viszonyaiban, azaz a *munkajogviszonyban* (alkalmazotti munkajogviszonyban) nyertek jogi kifejezést. Most a fejlődésnek ahhoz a szakaszához érkezünk, amelyben — a reális feltételek kialakulásával — ezek az elemek a termelőszövetkezeti tagsági viszonyban is egyre teljesebben jogi kifejezést nyernek.

Nem úgy vetődik fel tehát a kérdés, hogy az alkalmazotti munkajogviszony intézményeit „vigyük be" a tagsági jogviszonyba, hanem úgy, hogy a *társadalmi munkaviszony* alapintézményeit kell „szövetkezeti-jogiasítani", figyelembe véve természetesen azokat a tapasztalatokat is, amelyekkel ezen intézmények „munkajogiasításai" szolgálnak. Az alkalmazotti munkaviszony „elemeit" az élet viszi be a szövetkezetbe: elsősorban az alkalmazottak számának — még inkább súlyának, jelentőségének — növekedésével. Ezért nem lenne célszerű elhallgatni azt az objektív törvényszerűséget, hogy amennyiben — történeti korlátozottságokat, vagy sajátosságokat szövetkezeti kritériumnak vélve és a tagsági viszony „munkajogiasításától" félve — nem ad a jog *kellő időben* választ a felvetődő kérdésekre, egyes problémák „túlérhetnek". Ilyen alapon nemcsak egyes munkajogi intézmények mechanikus „bevitelére" kerülhet sor, hanem esetleg arra is, hogy a tagsági jogviszony és a szövetkezetben dolgozók munkajogviszonya *intézményesen szétválik,* mert a társadalom teljesen munkaképes tagjai a tagsági viszony jogi kereteit kedvezőtlenebbül értékelik, mint a munkajogviszonyt.

A közgazdasági irodalom — a munkaerőmozgás több évi adatainak elemzése alapján — rámutat, hogy állandósultnak tekinthető tendencia a *tagok arányának csökkenése* és az állandó alkalmazottak arányának növekedése. Az arányváltozásban természetesen különféle tényezők — területegységenként (pl. megyénként) is eltérően — hatnak, de a leglényegesebb faktorra nyilvánvalóan az a körülmény utal, hogy az állandó alkalmazottak átlagosnál nagyobb mértékű növekedése éppen azokban a megyékben (pl. Somogy, Zala) tapasztalható, ahol a nagyobb arányú kiöregedés miatt a fiatal munkaerő pótlása, illetőleg ahol az iparosítottabb környezet miatt (pl. Komárom megye) a szakképzettebb munkaerő pótlása és biztosítása áll a munkaerőmozgás homlokterében. Az aktív korú tagok és alkalmazottak *létszámarányának változása* különösen kirívó a fejlett ipari körzetekben (Komárom, Veszprém, Pest és Nógrád megye) ahol a *tagnak belépők* hányada az 1969—1971-es években a *létszám-növekedésnek* mindössze 12—20%-a körül ingadozott. Az adatok világosan arra utalnak, hogy a jelzett kategóriák továbbra is az alkalmazotti munkaviszonyt tartják a maguk számára elfogadhatóbbnak.[1]

Az előbbiekben közölt arányok és tendenciák mellett tehát nem látjuk alaptalannak, vagy túlzottnak ama problémának a jelzését, hogy ezek *belátható történeti távlatban a szövetkezet lényegi kérdéseit érinthetik.*

A közgazdasági, szövetkezeti irodalom alapján úgy véljük, a valóságot leghűbben tükrözi

[1] Vö.: *Árvai* László „A termelőszövetkezeti munkaerőlétszám alakulásának területi problémái és hatása a gazdálkodásban". Bpest, 1974. Agrárgazd. Kut. Int. kiadványa. 20—22. old.

és a fejlődési távlatok szemszögéből legcélszerűbb, ha a szövetkezeti tagsági munkaerő *három* fő csoportjával számolunk: *a) immobil* munkaerőt képez a szövetkezeti tagoknak az a része, amely helyhezkötöttsége, kora, szakismereteinek hiánya, vagy meghatározottsága következtében az *adott* szövetkezethez van kötve; *b) marginális* munkaerőt képez az idős, esetenként dolgozó tagság, a családtag házastársak, illetőleg a kevésbé iparosodott körzetekben a leánygyermekek *egyes* csoportjai; *c)* a *teljesen munkaképesek* főbb rétegeit a tagszakmunkások, a szakasodott (állattenyésztő, növénytermesztő stb.) gazdasági munkában stabilizálódott tagok, a vezető szakemberek és az irodai-adminisztratív munkát végzők adják.[2]

A *tagsági* munkaerő ilyen rendszerezése alapján kereshetjük a választ arra a kérdésre, hogy a *jövő fejlődésben* mely kategória igényei válnak uralkodóvá, meghatározó jellegűvé, azaz mely igényeket kell a jogi szabályrendszernek *első helyen* kielégítenie. A mai feladatok között pedig különösen arra kell rámutatnunk, hogy a *hatályos szabályrendszerben* — amelynek a lehetőség szerinti huzamosabb fenntartásához is fontos jogpolitikai célkitűzések kapcsolódnak — ki kell dolgozni a *jogi keretek maximális kitöltésének* módozatait. Ez egyébként a jövő fejlődés jogi formái különböző változatainak kialakítását és kipróblását is elősegíti, így annak fontos előmunkálataként is felfogható.

2. A közgazdasági elemzések alapján ahhoz a következtetéshez juthatunk, hogy a szövetkezeti tagsági munkaerő jelzett csoportjai közül gyorsan fog csökkenni az immobil és marginális munkaerő szerepe. Az immobil munkaerő szerepének csökkenése részben (és alapvetően) a nemzedékváltás következménye lesz, másrészt természetesen összefügg a vállalati gazdálkodás erősödésével és a műszaki-technikai színvonal emelkedésével. A tagság e kategóriáinak egyébként korlátozottabb szerepe lesz a marginális munkaerő körében is, minthogy a fejlettebb nyugdíjrendszer következtében az anyagi szükségszerűség kisebb hatásfokkal érvényesül, másrészt az idősek foglalkoztatására — az időszaki munkák megváltozott technikai követelményei miatt (pl. gépi munkák kiegészítése, kisegítése) — még ebben a körben is korlátozottabb lehetőségek adódnak. A statisztikai adatok arra utalnak, hogy a nyugdíjasok lényegében egészségi állapotuk teljes leromlása után hagyják abba véglegesen a munkát, így a tényleges nyugdíjba vonulásukat követő években a szövetkezetek ezek közreműködésére egyre kevésbé számíthat.[3]

Gyökeres változások következnek be a *családtagok* foglalkoztatásának feltételei körében is. A *házastársak* foglalkoztatása lényegében a nemzedékváltáshoz kötődik: a fiatalabb generációk házastársai jelentős részben munkaviszonyban, vagy tagsági viszonyban álló, önálló keresettel rendelkező dolgozók, lényegi eltérést az nem jelent, hogy a városi lakosságnál valamivel nagyobb arányuk marad „háztartásbeli". A mi viszonyaink között a falusi fiatalságnak igénye és lehetősége is van arra, hogy önálló, rendszeres keresethez jusson, s általában a falusi fiatalok is így akarják egzisztenciájukat megalapozni. Döntő tényező ebben a folyamatban, hogy a magyar falu nem szövetkezeti falu, mert — az esetek nagy többségében — nem mezőgazdasági falu. A falusi család típusa nem „a" szövetkezeti család, sőt nem is „a" parasztcsalád, hanem azok mellett hasonló arányban a „vegyes" család áll. Ha egyáltalán jellemző típusról szólhatunk, egyre inkább az utóbbi lesz az. Az eddigi fejlődési irány nem szűnik meg, üteme nem gyengül, hanem — elsősorban a jelzett tényezők hatására — inkább erősödik.[4] A rendszeresen dolgozó családtagok létszámcsökkenése — a jelzett körülmények következtében — már évek óta tart.[5] A változásnak ezzel az irányával számolhatunk a következő években is. A segítő családtagoknak a szövetkezeti munkaviszonyokban kialakult helyzetét már a mostani időszakban is jól példázza, hogy az *egy főre* jutó évi munkanapok száma (43) kb. fele az időszaki alkalmazottra (81) és ötöde az állandó alkalmazottra (202) jutó munkanapok számának (1972-ben).[6] A segítő családtagviszony tényleges tartalma tehát (mind a szövetkezet, mind az állampolgár oldalán) már ma is alatta marad az időszaki munkajogviszonyénak. Nem lehet kétség afelől, hogy azt az állampolgárok (és természetesen a szövetkezetek is) ennek megfelelően értékelik.

3. A termelőszövetkezeti tagsági viszonyban — a fejlődés történetileg igen közeli perspektívájában — *nemcsak alapvető (meghatározó)* jelleggel fognak érvényesülni az állompolgárnak a társadalmi munkamegosztásban való részvételét uraló törvényszerűségek, hanem annak *valamennyi intézményét áthatják, meghatározzák.* A szövetkezeti jelleg fenntartása nem azt igényli, hogy e törvényszerűségek *kifejezésénél, tényleges megvalósításánál* tegyen a jog engedményeket, hanem a *formák* (intézmények) kialakításában alkalmazzon specifikumokat.

E specifikumok egyike — az elsők között — a szövetkezeti *önszabályozás* lehetősége, amely részben *szövetkezeti sajátosság,* részben — a történeti fejlődés adottságai alapján —

[2] Vö.: *Fekete* György „A paraszti foglalkoztatás rendszerének átalakulása és a szövetkezeti modell." Szöv. Kut. Int. Közlemények. Bp. 1974. 21—50. old.

[3] Vö.: *Árvai* L.: i. m. 24—25. old.

[4] Vö.: *Csizmadia—Nagy—Zsarnóczai:* „Az egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály kialakulása". Kossuth Kiadó Bpest, 1966. 51—57. old., továbbá: *Csizmadia* E.: „Társadalmi változások falun és gazdasági körülményeinek" Közgazdasági Szemle, 1971. 5. sz.

[5] Vö.: *Árvai* L.: i. m. 20—26. old., továbbá: *Kalocsay* Ferenc: „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkaerőforrásainak alakulása 1980-ig. Agrárgazd. Kut. Int. kiadványa, Bp, 1974. 17. old.

[6] Vö.: *Kalocsay* F.: i. m. 39—41. old.

szükségszerűség, minthogy a szövetkezetek a munkaerőgazdálkodás alapfeltételei tekintetében, objektív történeti okokból, lényegesen különböznek egymástól. A hatályos szabályrendszer biztosítja, hogy az önszabályozás adott köre mellett is érvényesüljenek a társadalmi munkamegosztásban való részvétel legalapvetőbb követelményei.

A tagsági munkaviszonyra ható pozitív jelentőségük alapján itt a tagsági viszony keletkezésének és megszűnésének szabályrendszerében bekövetkezett előrelépést emeljük ki.[7] A társadalmi munkamegosztásban való részvétel törvényszerűségei még következetesebb érvényesülése az érintett területen is várható, illetőleg az önszabályozásra biztosított keret (pl. a kilépésnél a szövetkezet hozzájárulásának fenntartására a Tv. 11/a §-ában adott lehetőség) társadalmilag elfogadható jellegű kitöltésére, illetőleg gyakorlatára, a jogvita szabályrendszere és a szövetkezeti szervek tevékenységében megvalósuló társadalmi tartalom is ösztönözhet.

A közvetettebben kapcsolódó intézmények sorában viszont, a további szabályozási feladatokra is figyelemmel — a jelzett törvényszerűségeknek a jogi szabályrendszerben történő egységes szemléletű érvényesítésével kapcsolatban — nem felesleges megemlíteni azt — a tárgyalt követelmények *ellen ható* — szabályt, hogy [a Vhr. 183. § (1) bekezdésének rendelkezése szerint] a személyi tulajdonában levő háztáji földet elidegenítő tag — a jogszabály következő bekezdésében meghatározott kivétellel — annak „pótlására" kijelölt háztáji földet nem kaphat. Ez a szabály a termelőszövetkezetek tömeges szervezésének viszonyait tükrözi, s minthogy indokolatlan kivételt jelent a szövetkezeti, vagy állami gazdasági *alkalmazott illetményföldre* való jogosultságához viszonyítva is, elég nehezen egyeztethető össze azzal az irányvonallal, hogy lehetőleg *tagként* lépjen be a munkaerő a szövetkezetbe. A háztáji föld juttatása egyébként is — az illetményföldhöz hasonlóan — munkadíjazás jellegű (a nyugdíjas tagnál: nyugdíjkiegészítő jellege van), s a jelzett szabály a személyi tulajdonra vonatkozó Ptk-beli rendelkezéseket is érinti. A háztáji föld *kereteinek* szabályozása természetesen más kérdés.

A szövetkezeti önszabályozás kérdéskörében — a hatályos jogszabályi rendelkezések megtartása mellett — célszerű hangsúlyozni azt a követelményt, hogy a belső szabályok *a jogszabályi kereteket a társadalmi munkamegosztásban való részvétel törvényszerűségeinek lehetőség szerinti megvalósítása érdekében töltsék ki.*

4. Kérdésfelvetésünk szemszögéből nézve közvetett szerepe van a tagsági viszony keletkezése és megszűnése szabályrendszerének, de ugyanakkor nem szorul magyarázatra, milyen jelentőségű kérdés, hogy ebben a társadalommal szembeni munkavégzési kötelezettség, illetőleg a munkához való jog törvényszerűségei érvényre jussanak.

a) A *tagfelvételi szabályok* korszerű rendszere lényegében kielégíti a jelzett követelményeket. A felvételi korhatár ma már nem hat a minden időben hangoztatott ama általános követelmény ellen, hogy a fiatalok tagként lépjenek be a szövetkezetbe. (Erre most már a jogi lehetőség megvan.)

A helyes gyakorlat érdekében azonban célszerűnek látszik azt a lényeges körülményt hangsúlyozni, hogy a belépés ma kivételesen jár együtt a vagyonbevitellel, s abban törvényszerűen a „munkaerőbevitel" a domináns. Így a tagsági viszonynak a belépési nyilatkozat vezetőséghez történt *benyújtása* időpontjára, visszaható hatállyal történő keletkezése — mint fő szabály — ezzel ellentétben áll. A korszerű megoldás *fő szabályként* a munkába állás, illetőleg a felvételi kérelem elfogadásának időpontját kívánná a tagsági viszony keletkezése időpontjául. A hatályos szabályok keretei között ezért nyilvánvalóan helyes lenne — a jogszabály (R 8. §.) második fordulatában foglaltak alapján — általános gyakorlattá tenni *a tagsági viszony kezdő időpontjának kifejezett módon történő megállapítását.* A felvételt kérőnek a közös munkában történő előzetes részvétele a (vezetőség engedélyével) — a függő jogi helyzetek létrehozásának intézményesítése miatt — aligha célszerű. *Rendezett jogi formában* viszont „tagsági próbaidőként" nem elvetendő. Ez esetben a jogszabályi keretek között (maximálisan 30 napig), alapszabályi rendelkezés alapján úgy tartható függőben a felvétel ügye, hogy a jelentkezéskor, vagy megállapodás szerint munkába lépő felvételt kérő felvételéről a vezetőség 30 napon belül dönt, s ezen idő alatt a felvételtől a felek bármelyike visszaléphet (elállhat), pontosabban a vezetőség a felvételi kérelmet elutasíthatja.

Ide tartozik az az eset is, amelyben az elbírálás 30 napon belül nem történik meg. A tagsági viszony egzisztenciális jelentőségénél fogva mindenképpen az az elvi követelmény, hogy a tagsági vszonyt ilyen esetben *létrejöttnek kell tekinteni,* amennyiben a felvételt kérő a munkavégzést megkezdte. Ez esetben ui. mind a két oldalon fennáll a *ráutaló magatartás,* s ezt a szövetkezet részéről csak a kifejezett módon nyilvánított eltérő álláspont (a kérelem elutasítása) ronthatná le.

b) A tagsági viszony *megszűnésének* szabályrendszerében már több olyan elemet találunk, amelyek elméletileg vitathatók, vagy történeti szükségességük (szükségszerűségük) kérdéses. Kétségtelen azonban, hogy a belső szabályozás, illetőleg a helyes gyakorlat a vitatható, vagy kérdéses megoldások kereteiben a *helyes irányt* követheti.

[7] Az 1971. évi 34. sz. tvr., illetőleg a 46/1971. (XII. 28.) Korm. sz. r. és a 15/1971. (XII. 30.) MÉM sz. r. módosításai a tagsági viszony keletkezésének és megszűnésének szabályrendszerében, illetőleg a tagsági viták fórumai vonatkozásában.

Elvi kérdésként kell rámutatni arra, hogy az *átlépés* az egyedi tagsági viszony megszűnésének egyik esete, így szabályozása is oda kívánkozik. Nem célszerű ma már elvi különbséget tenni a tagsági viszony megszűnése szempontjából az átlépés és a megszűnés más esetei között. Ma már ui. ez utóbbiak sem jelentenek mást, mint az átlépés: az *adott* kollektívából való kiválást és egyúttal az egyéni egzisztenciának egy másik dolgozói kollektívához történő kötését. (Kivétel: a tag halála, amely eset viszont *ebből* a *szempontból* — a megszűnés esetei, jogi formái oldaláról — jogi szabályozást nem is igényelne.[8]

A *kilépés* szabályrendszere — a szövetkezetnek biztosított törvényes lehetőségek alapján [Tv. 11/A §.] — gyakorlatilag *két jogintézményben realizálódhat:* a tag egyoldalú akaratnyilatkozatában, amely a voltaképpeni *kilépés,* illetőleg a tagsági viszony *közös megegyezés* alapján történő megszüntetésében (a vezetőség hozzájárulásával). Jogi szempontból nézve problematikus a kilépéshez való *kötelező hozzájárulás,* minthogy az voltaképpen a tagsági viszony megszűnésének *korábbi szemléletű* jogi szabályrendszerének maradványa, amely a tag egyoldalú akaratelhatározásán alapuló kilépést elvetette. Jogi természetére nézve ez lényegében a tagsági viszony közös megegyezéssel történő megszüntetéséhez áll közel, minthogy itt a kilépés, a tagsági viszony megszüntetése a „hozzájárulás" jogellenes megtagadása esetén *nem következhet* be, azaz — vélt vagy valóságos igaza érvényesítésére — a *tagnak* kell jogvitát kezdeményeznie. A jogi értelemben vett kilépésnél ezzel szemben annak „jogcímét" érdemben vitatni nem lehet, csak a bejelentés tényét, határidejét stb.

A hatályos szabályrendszer keretei között — meglátásunk szerint —, amennyiben a szövetkezet reális viszonyait a tagság úgy ítéli meg, célszerű az alapszabályban a *kilépést* a maga „tiszta" jogi formájában szabályozni, ideértve a bejelentési kötelezettség határidejét is. A *másik* esetcsoportban a vezetőség jogosult a megszüntetést alátámasztó tényállás vizsgálatára, s az esetek nagy többségében — az állami vagy társadalmi megbizatás kivételével — *mérlegelési jogköre is van.* (A tag szakképzettségének „megfelelő" munka, vagy az egyéni személyi körülmények „indokoltsága".) Elutasítás, vagy az állásfoglalás elmulasztása következtében tehát ez utóbbi esetcsoportban a *tagnak kell a jogvitát kezdeményeznie* és a jogszabályban meghatározott körülmények fennállását, illetőleg azoknak a tagsági viszony megszüntetését indokolttá tevő súlyát, természetét stb. bizonyítania.

Az előbbi rövid áttekintés is azt mutatja, hogy a *belső normákban* és az egyedi eseteknél követendő *gyakorlatban* egyaránt a *„valódi" kilépési rendszer felé kell törekedni,* mert a második esetcsoport munkaerőgazdálkodásunk mai koncepciójába nehezen illeszkedik bele, s egyébként is több jogi nehézséghez vezethet. Fenntartása távolabbi fejlődési perspektívában feltétlenül nehezíti a teljes értékű, mobil munkaerő *tagként* történő belépését.

A tagsági viszony hozzájárulásos, közös megegyezésen alapuló megszüntetése természetesen létjogosultsággal bír: erkölcsi jelentősége a tagsági viszonyban sem vitatható; gyakorlati előnyei pedig a megszűnés időpontjának kötetlen (a kilépési határidőtől független) megállapításában vannak.

Röviden érintenünk kell a *törlés* problematikáját is. Ismeretes, hogy azt az érintett jogi közvélemény idegenkedve fogadta és indokoltságát elég széles körben vitatta.

A *törvény* intenciója — céljából és a szabály keletkezési körülményeiből következően — teljesen világos: a Termelőszövetkezeti Törvény hatályba lépése körüli időben szükségessé vált a termelőszövetkezetek tömeges szervezése körülményei során felhalmozódott bizonyos „tagsági" — pontosabban szólva: névleges tagsági — ügyek elrendezése. A törlés intézménye erre — de *csakis* erre — alkalmas volt. További fenntartása azonban mindenképpen tápot ad annak az aggodalomnak, hogy nem válhat-e a tagsági viszony „felmondásának" — jogi szempontból nem kiérlelt, több problémával terhes és ezért a belső viszonyokban nyilván nem pozitív módon ható — intézményévé.

A gondok lényege abban foglalható össze, hogy — mivel nem minősül fegyelmi büntetésnek — *elvileg* hiányzik a tagnál a vétkességi elem, illetőleg annak olyan foka, amely a fegyelmi eljárást indokolná. Ugyanakkor a mai viszonyok között aligha lehet elképzelni olyan helyzetet, hogy a tag három hónapon át vétkessége nélkül folyamatosan nem teljesíti munkavégzési kötelezettségeit és „törlése" mégis indokolt. Ilyen körülmények között még azzal is számolni lehet, hogy — különböző meggondolások alapján — esetenként a tagsági viszony fegyelmi vétségen alapuló megszüntetésének „helyettesítésére" is felhasználható.

Aligha vitatható, hogy a törlés alapjául megjelölt *kötelességszegés* esetén és különösen, ha arra a tagsági viszony *megszüntetését* akarják alapozni — mind a szövetkezet belső légkörére, mind a tag védekezésének biztosítása érdekében — nem *lehet mellőzni a fegyelmi eljárás lefolytatását.*

Érdemes megjegyezni, hogy a törlés jogintézménye alól nem csupán a jelzett *társadalmi* talaj csúszott ki, hanem a *„jogi"* indokoltság is. Az intézmény akkor született, amikor az egyedi tagsági ügyek a közgyűlés hatáskörébe tartoztak, így az alapul vett esetekben *célszerű is volt* az egyszerűbb jogi megoldások kialakítása. Ma azonban erre már nincs szükség.

Az áttekintett problémákon túlmenően azt

[8] Köztudott, hogy az alkalmazott halála megszünteti a munkajogviszonyt, de annak megszűnési módjai között a törvény nem szabályozza.

is meg kívánjuk jegyezni, hogy a törlés intézményét nem lenne célszerű olyan törekvések jogi keretéül engedni, amelyek lényegében a tagsági viszonynak a szövetkezet részéről történő egyoldalú megszüntetését jelentenék. Az alapkérdés (tehát az egyoldalú megszüntetés *elvi* lehetősége, feltételei, garanciái és jogi formái) vizsgálatát e helyen mellőzve, arra mindenképpen rá kell mutatni, hogy *a)* a törlés a mai formájában a tagsági viszony megszüntetésének *jogilag* kötetlen esete, minthogy a tagnak a jogszabályban előírt előzetes meghallgatása a vezetőség érdemi állásfoglalását jogilag nem érinti és a *jogorvoslat* rendszere is a szövetkezet egyoldalú akaratelhatározására épül (a tagnak kell jogorvoslattal élnie, ellenkező esetben a határozat jogerőre emelkedik), azaz a jogi formát tekintve nem különbözik a vállalati felmondástól; *b) tartalmi* oldalról a jogalapot a munkakötelezettség huzamos nem-teljesítése képezi, amely a *tag* oldalán a — jogszabály által is kiemelt esetek (öregség, betegség) kivételével — vétkesség nélkül úgyszólván fel sem merülhet, ugyanakkor a szövetkezet oldalán a jelzett „felmondás" előkészítésére esetleg „számba jöhet".

A jogi problematikát nem érinti, hogy a tényleges *gyakorlat eddig nem vetett fel súlyosabb* eseteket. Az elszigeteltebb esetek is károsak lehetnek a belső légkörre, a *további folyamatokban* pedig *nem zárható ki* olyan tényezők erősebb hatása, amelyek a vázolt problémákat élesebben hozzák felszínre.

A *hatályos jog* kereteiben ezért azt látnánk indokoltnak, hogy az alapszabály rögzítse a törlés jogi feltételeit. Itt elsősorban *eljárási kötöttségekre* gondolunk. Ilyen lehet pl. a munkára meg nem jelenő figyelmeztetésének kötelező előírása, továbbá ismétlődő esetben nyilatkozattételre (jegyzőkönyvbe vétel stb.) felszólítása, ideértve a megfelelő határidők, időközök beiktatását is. A jelzett problémák természetesen ezzel nem küszöbölhetők ki teljesen, de gondosabb, körültekintőbb eljárásra, nagy megfontoltságra ösztönöznek és természetesen a későbbi jogvita során jelentős mértékű segítséget adnak az ügy történeti kifejlésének, esetenként indokainak — indokolt vagy indokolatlan voltának — tisztázásához is.

Célszerűnek látjuk, ha e helyen emlékeztetünk a régi Mt. jogcímes felmondási rendszere alapján kialakult gyakorlatra a „munka nem megfelelő elvégzésére" alapozott felmondásnál és a felmondást előkészítő (jogilag megalapozó) figyelmeztetéseknél. A tapasztalatok a maguk idejében is a „jogcímes" felmondási rendszer problémáira mutattak rá, a munkaerőáramlás mostani szabályrendszerében pedig még nagyobb ellentmondással kell számolni.

Történeti fejlődési távlatban ezért az egész intézményt a tagsági viszony megszűnésének törvényi koncepciója alapján lesz indokolt megvizsgálni.

Végül megjegyezzük, hogy a jelen alkalommal nem volt célunk a tagsági viszony megszűnése jogi szabályrendszerének elemzése. Egyes problémákra csupán a *tagsági munkaviszony szemszögéből* kívántuk a figyelmet ráirányítani. Külön kérdés természetesen, hogy egyéb szövetkezeti, vagy történeti sajátosságok mennyiben visznek bele ebbe a problematikába új elemeket, s mennyiben alapozzák meg azokat a szabályokat, amelyek a tagsági munkaviszony területén a munkaerő társadalmi felhasználásának alaptörvényszerűségeit, vagy integrált rendszerét érintik.

5. A társadalmi munkaviszonyokban — amelyek lényegileg a termelőeszközök és az emberi munkaerő összekapcsolásának viszonyai — fontos helyet foglal el a munkavégzési-foglalkoztatási kötelezettség konkrét meghatározása. A termelőszövetkezeti tagsági viszony *létesítésének jogi formája* — a tagfelvétel — azonban a hatályos szabályok szerint nem foglalja magában a munkaviszony alapvető tartalmi elemeinek: a foglalkoztatási-munkavégzési kötelezettségnek, valamint a munkakörnek és a munkadíjnak a meghatározását.

a) A kérdéskör megvizsgálásánál élre kívánkozik egy elméleti igényű probléma, amely az irodalomban az ún. *„kvalifikált tagsági viszony"* fogalmában merül fel. Ez voltaképpen azt jelentené, hogy a tagsági viszony létesítése konkréten meghatározott munkakör (munkakörcsoportok) betöltésére vonatkozó jogot és kötelezettséget is magában foglal, vagyis az ebben történő megállapodás a tagsági jogviszony létrejöttének érvényességi kelléke lenne.

Termelőszövetkezeteink jelenlegi fejlődési fokán a *tényleges viszonyok területén,* a valóságban már ez is történik. (Az ipari szövetkezetekben jogilag is.) Hosszú ideje lényegében az a gyakorlat érvényesül, hogy a szövetkezet a tagfelvétellel egyidejűleg *megállapodik* a felvételre jelentkezővel a tagsági munkaviszony alapvető tartalmában is. Ez a megállapodás azonban vagy egyáltalán nem ölt jogi formát, vagy nem teljes értékű jogi formában történik.

Elméleti oldalról nézve világos, hogy a kvalifikált tagsági viszony tagadása a szövetkezetek vállalati működésének viszonyaival ellentétben áll. Gyakorlati alkalmazhatósága lényegileg a nyitott tagság olyan értelmezésével esik egy tekintet alá, amely azt a korlátlan tagság fogalma szerint értelmezi. Világos, hogy a „nyitott tagság" elve a termelőszövetkezetek vállalati működésének mai szintjén nem jelenthet mást, mint a diszkriminációtól és más személyi motivációktól való mentességet, amely a szocialista társadalom tagjának *munkához való joga biztosításának jogági megjelenési formája.* (A munkajog hasonló társadalmi rendeltetésű alapelvei mellett.)

A jogban lényegileg azt kell tenni, ami a gyakorlatban — az esetek óriási többségében — már végbemegy: a tagsági viszony létesítésével egyidejűleg, *jogi hatállyal* meg kell állapodni a

tagsági munkaviszony alapvető tartalmi elemeiben, hiszen *ez a tagsági viszony döntő része, értelme, célja.* Nem vitás, hogy nem volt mindig így. Amikor a föld- és vagyonbevitel, vagy a tagsági viszony megszűnésénél a kisgazdaság visszaállítása állott a középpontban, ezeket a jog és a felek megállapodása — a belépési nyilatkozaton történt részletes felsorolással, stb. — megnyugtatóan rendezte. Nem szükséges bizonyítani, hogy a tagsági viszony alapvető tartalmát tevő munkaviszony lényeges elemeiben történő megállapodás *jogilag szabályozott formájának* mekkora jelentősége van, s azt a felek egyéb megállapodása nem helyettesítheti.

b) A hatályos jog (Tv. 60. §. és végrehajtási szabályai) a *tag* munkaviszonyának jelzett értelmű jogi rendezésére a *munkamegállapodás* megkötését *lehetővé*, illetőleg részesművelés esetén [a R. 94. § (1)-ben meghatározott esetben] *kötelezővé* teszi. Meghatározza a jogszabály a munkamegállapodás kötelező tartalmát is. (Vhr. 134. §.)

Az előbbiekben jelzett sajátosságok és folyamatok alapján ahhoz a következtetéshez kell jutnunk, hogy a munkamegállapodás a tagsági viszonyban *általánossá váljék*, tehát minél több szövetkezet *alapszabálya írja elő*, hogy a taggal munkamegállapodást *kell kötni.* Az elérendő cél nyilvánvalóan az, hogy a munkamegállapodás a tagfelvételi határozat *része*, kötelező jellegű *kiegészítő okmánya* legyen.

Az új felvételek mellett természetesen a *régi tagokkal* is célszerű megállapodni. Ezek munkaköre — a kapcsolódó és kiegészítő munkakörökkel, vagy munkakör csoportokkal — az évek folyamán kialakult, ugyancsak megfelelő tapasztalatok állanak rendelkezésre a munkadíjazás rendszere, illetőleg a tagot megillető munkadíj és részesedés konkrét megállapítására, elszámolására és fizetésére stb. is.

A munkakör és a munkadíjazás mellett a tagsági viszonyban igen lényeges kérdés a *foglalkoztatási kötelezettség* szabályozása is. A tag munkavégzésének „problematikája" — a kezdeti időszakhoz viszonyítva — ma már az ellenkező oldalról merül fel: a törvényes teljesítmény-minimumok (a 150, illetőleg 100 tízórás munkanap) alapjában véve a *szövetkezet foglalkoztatási kötelezettségének minimumát jelzik*, s a teljesen munkaképes tagok igénye a *teljes foglalkoztatottságra irányul*, a nagyobb kereset és a kapcsolódó jogok (pl. fizetett szabadság) biztosítása végett.

A foglalkoztatás mértéke, ütemezése és egyéb jelentős kérdései szabályozásának már önmagában is jelentősége van. (A tag tudja, mivel számolhat, kiegészítő kereset után nézhet stb.) Ennél azonban valószínűleg tovább lehet és a közeljövőben nyilvánvalóan tovább is kell lépni. Ezt a lépést a szövetkezeti belső szabályozásban lehetne előkészíteni és célszerű lenne a munkamegállapodások tartami elemévé tenni.

A foglalkoztatási kötelezettség mértékének meghatározása jogilag relevánssá ui. azzal válna, hogy a szövetkezetet — legalább valamely mértékű — munkadíjazási kötelezettség terhelje akkor is — a *munkamegállapodásban rögzített foglalkoztatási kötelezettség kereteiben* — ha a tagot nem tudja munkával ellátni, de az a munkavégzésre készen áll. A szövetkezetek jelenlegi műszaki-technikai és üzemszervezési szintjén támasztható olyan társadalmi követelmény, hogy reálisan felmérjék várható munkaerőszükségletüket. A természeti és az adott technikai viszonyok, korlátozottságok bizonyos közrehatásainak fokozottabb szerepe — a szövetkezet részéről kevésbé elhárítható voltának értékelése — alapján célszerű lenne ilyen esetben a munkajogi „állásidő" díjazási szabályai alkalmazhatóságát vagy valamely adaptációját megvizsgálni.

A foglalkoztatási kötelezettség *mai* jogi problematikája lényegében a tagság két fő kategóriájának kialakítására irányul: a *teljes és a rész-foglalkoztatású tagokéra.* A tényleges helyzet ui. az, hogy a tagság foglalkoztatottsági viszonyai — országos átlagban — a következő képet mutatják: *a)* egy aktív dolgozó tagra *1971*-ben évi 236 tízórás (295 nyolcórás) munkanap jut, de *1972*-ben már 240 tízórás munkanap, azaz — ha az *adott* tagság korösszetételét stb.-t nézzük — *lényegében* megvalósul *ebben a körben a teljes foglalkoztatottság*, minthogy az átlagban nyilvánvalóan egyes tagok aránytalanul nagy foglalkoztatási eltérései is jelentkeznek; *b)* a nyugdíjas dolgozó tagra 1974-ben évi 98, 1972-ben 96 tízórás munkanap jutott.[9]

A *valóságos viszonyoktól* történő igen lényeges *elszakadás* lenne tehát *két ennyire különböző* kategóriára *egységes* (és alapjában a túlhaladotthoz szabott) jogi szabályrendszer olyan értelmű alkalmazása, amely a meghatározó jelentőségű és *fejlődő kategória* alapkövetelményei kielégítésének módozataira megfelelő formákat *nem* alakítana ki. A hatályos szabályok kereteit erre maximálisan ki lehet használni és mint jeleztük — differenciált rendszerű megoldások mellett — a szövetkezetek számára sem jelenthet az ilyen megoldás számottevő terheket.

c) A jogi formákat a jelenlegi időszakban elsősorban a *hatályos jog kereteiben* célszerű keresni. Ennek az alapvető jogpolitikai okokon kívül az is a magyarázata, hogy a belső szabályozás, illetőleg a munkamegállapodások számára a hatályos szabályok megfelelő keretet biztosítottak. Most tehát arról van szó, hogy ezen belül bizonyos *hangsúlyeltolódások* jöjjenek létre, abban az értelemben, ahogy fentebb — adott szabályrendszeren belül — a *munkavégzési* kötelezettség minimumának a *foglalkoztatási kötelezettség* minimuma felé történt eltolódásánál jeleztük.

Az ilyen követelményekhez mért *szövetke-*

[9] Vö.: *Árvai* L.: i. m. 44—53. old., továbbá: *Kalocsay* F.: i. m. 18. old.

zeti szabályozás biztosíthatja, hogy az egyedi munkamegállapodás a tagsági jogviszony konkrét tartalmának meghatározásában olyan szerepet kapjon, hogy valóban a tagfelvétel kiegészítő irata, *kötelező „melléklete"* legyen. A *jogi rendezettség jelentőségét* aszerint kell megítélnünk, hogy a termelőszövetkezeti tagsági viszony *egzisztenciális jelentőségű* életviszony, amelynek alapján az állampolgár egy *vállalati szervezetbe,* dolgozói kollektívába kerül, ahol részmunkát végez, ahhoz ért, azt vállalja stb., s itteni tevékenységét alapvetően az adott szervezeti viszonyok határozzák meg.

Ehhez még azt kell hozzátennünk, hogy az állampolgár a tagsági viszonyt ma már lényegében ilyen módon értékeli, s jogi „igényei" is ehhez szabottak. Az alkalmazotti munkaviszony fennmaradása termelőszövetkezetünkben jelentős részben *ezekből az igényekből* ered.

6. A tagsági munkaviszony leglényegesebb tartalmi elemeinek a munkamegállapodásban történő meghatározásával kapcsolatban érintenünk kell a *munkakörben* való megállapodás hatályos jogi szabályozását is. (R. 90. §., Vhr. 128. §.) E szabályozás történelmi meghatározottsága, vagy korlátozottsága nem igényel részletesebb magyarázatot. Nyilvánvaló azonban, hogy a tagsági munkaerő *meghatározó* faktorát képező rétegeket ez a szabályozás már nem elégítheti ki. A probléma itt is a szövetkezetek eltérő viszonyaiból, illetőleg abból fakad, hogy a szövetkezetekben *egyidőben, egymás mellett* vannak jelen a tagsági munkaerő fentebb meghatározott kategóriái. A további, előrehaladó lépést itt is a belső szabályozásban lehetne megtenni.

Ennek lényege az lehet, hogy a munkamegállapodásban — a jogszabályi rendelkezések (Vhr. 128. §.) alapján és a szövetkezet viszonyai gondos elemzésével kialakított, s a taggal előzetesen megbeszélt, közös megállapodással körülhatárolt — munkakör (munkacsoport), ideértve az időszakosan, kiegészítő jelleggel szóbajövő munkaköröket is, *egyoldalú szövetkezeti elhatározással ne legyen megváltoztatható.* (Természetesen a megállapodás egyéb elemei se.) A munkakörön kívüli munkavégzés kivételes és általános eseteit, feltételeit, elrendelését stb. természetesen belső normában kell rendezni.

Úgy véljük, ez a követelmény sem teljesíthetetlen feltételeken alapul. A gyakorlat a szövetkezetek többségében teljesíti, vagy megközelíti ezeket a feltételeket. Éppen ezért is lépéseket lehet tenni a *jogi rendezettség felé,* amely kiszűrheti a *bizonytalanságot,* korlátokat szabhat, illetőleg orvoslást biztosíthat a társadalmilag méltányolt egyéni érdekek sérelme ellen.

7. A vázolt gondolatmenetből következően a tagsági munkaviszony áttekintett tartalmi elemeiben *meghatározatlan,* de legalábbis *huzamos időre* célszerű megállapodni. Ez biztosíthatja a nyugodt munkavégzés és a rendezett szövetkezeti élet feltételeit. A szövetkezeti közvélemény ma és a jövőben méginkább, elsősorban a tagsági munkaviszony tárgyalt kérdéseire reagál, azokkal szemben érzékeny. A huzamos időre elrendezett, jogi formába öntött viszonylatok nemcsak a tagokat, hanem a vezető testületeket és egyszemélyi vezetőket is védik, mert nem adnak teret a téves következtetéseknek, gyanúsítgatásoknak.

Ma és a közeli jövőben tehát — a fejtegetettek alapján — indokoltnak látnánk a *tagsági munkaviszony szövetkezeti szabályozását* és az egyedi tagsági munkaviszonyra vonatkozó *munkamegállapodásokat* az elsősorban érintett jogi területek — elméleti munka, termelőszövetkezeti jogászi tevékenység — érdeklődésének előterébe állítani.

Hegedüs István

Kármegosztás a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogban

A jog a károkozást nem merev statikus jelenségként kezeli. Ebből adódóan a károkozó felelősségének megállapítása mellett tekintettel van a jelenségben szerepet játszó egyéb tényezőkre. A károkozó okfolyamat láncolatában gyakran előfordul magának a károsultnak a közrehatása is, mely elősegíti vagy éppen nem csökkenti a végső káreredmény kialakulását. Ennek jogi értékelése hívta életre és élteti a kármegosztás intézményét.

I.

Amennyiben a kár a károsult és a károkozó együttes közrehatása folytán áll elő, úgy a közös károkozáshoz hasonlóan ugyancsak több személy vesz részt a károkozásban. A károsult relevans közrehatását önhibának nevezzük. A jogi szabályozás határozottan megkülönbözteti a két esetcsoportot, tehát az *önhibát* és az *együttes károkozást*. Ennek ellenére a gyakorlatban nem mindig ilyen egyszerű a kettő elválasztása. Így pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog terén a termelőszövetkezet önhibája mindenkor az ő nevében eljáró dolgozók által kifejtett tevékenység, vagy mulasztás, azaz ilyenkor is többen okozzák a kárt, de a károkozás mégsem együttes.

A közös károkozás megállapításához a károkozásban résztvevők okozati és tudati kapcsolata szükséges, önhiba esetén viszont a károkozó, valamint a termelőszövetkezet nevében eljáró személy között nincs kapcsolat, illetve a kapcsolat csak annyi, hogy a másik tag vagy alkalmazott munkaköri kötelezettsége körében és a termelőszövetkezet nevében eljárva közrehat ugyanannak a kárnak az előidézésében és kialakulásában.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogban az önhiba sajátos módon, közvetve és áttételesen érvényesül, nem úgy, mint a polgári jogban. Ugyanis ott az önhibát vétő kifejezetten saját vagyonában, vagy mint szocialista szervezet a közösség (az állam, a szövetkezet) vagyonában tesz kárt, s ezért „belső" felelőssége és egyáltalán a konkrét felelősségi jogviszonyban vizsgált releváns közrehatásának jogellenessége és felróhatósága vitatott kérdés lehet.

A károsult önhibájának jogi értékelésére többféle véleményt ismerünk. Azok a nézetek, amelyek akár a társadalom érdekeinek megsértésével (Agarkov Antyimonov), akár a szocialista együttélési szabályok sérelmével (Flejsic), akár az önhiba társadalmilag kedvezőtlen értékelésével (Eörsi), akár mindezek összességével[1] magyaráznak, tulajdonképpen általános társadalmi, illetve jogi követelményeket vesznek zsinórmértékül.

Alapvető jogértelmezési és jogmagyarázati elv, hogy mindaddig, amíg egy jogágon belül részletszabályok is rendelkezésre állnak, s azok összehasonlíthatók, addig nem szabad általános jogági szabályokhoz, vagy jogelvi tételekhez visszanyúlni.

Akár a polgári jogi, akár a termelőszövetkezeti jogviszonyban meg kell különböztetnünk a külső károkozás nélküli, és a károkozási jelenséget. Előbbire a tulajdonosi pozíció, utóbbira a károsulti pozíció szabályai vonatkoznak. Amíg az abszolút szerkezetű jogviszony tulajdonjogi szabályai érvényesíthetők, addig nem szabad egy lépéssel tovább menve a problémát általános rendelkezésekkel magyarázni. Amíg a tulajdonos jogait gyakorolja, abszolút szerkezetű jogviszonyban áll, addig saját maga rendelkezik vagyonával, sőt önmaga életével, testi épségével is. Ingó vagyonával felhagyhat pl. a tag elcsaphatja állatait, megteheti, hogy nem kapálja meg a háztáji földjét. Ha a tulajdonos már nem ebben az abszolút szerkezetű, autonóm jogviszonyban mozog, hanem közte és más külső személy között akár szerződéses, akár szerződésen kívüli jogviszony jön létre, úgy a károkozás már nemcsak az ő egyéni ügye; kizárólag az utóbbi jogviszony által behatárolt körben a jog már reá is meghatározott kötelezettségeket ír elő. A felelősségi jogviszonyok terén pedig mind a Ptk., mind a termelőszövetkezeti jog a károsulti pozícióban levő tulajdonosra azt a kötelezettséget rója, hogy eljárjon a kár elhárítása, illetve csökkentése érdekében, ez önálló nevesített kötelezettség. Ezért ha a károsult megsérti eme kötelességét, úgy magatartása jogellenesnek minősül.

A törvény ehhez a jogellenes magatartáshoz külön jogi szankciót fűz, ez a szankció pedig nem a felelősség, hanem a kármegosztás intézménye.

A jogellenesség pedig nem önmagammal szemben (Agarkov), de nem is a károkozóval szemben (Joffe) jogellenes, hanem a társadalommal, annak jogrendjével szemben. Ezért a kármegosztás alapja nem a károsult részleges felelőssége ,hanem a károkozó felelősségének részleges hiánya (Eörsi), melyet a károsult közrehatásának jogellenes volta eredményez.

A termelőszövetkezeti vagyont meghatározott rend és munkaköri kötelezettségek szerint a termelőszövetkezet tagjai és alkalmazottai kezelik, a vagyontárgyak feletti rendelkezési jog pedig munkaköri vagy eseti felhatalmazáson alapszik. Mind a kezelői, mind a rendelkezési jog munkaköri kötelezettségekben konkretizálódik. A kezelési kötelezettség és a vagyon-

[1] L.: *Nagy* László: Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott kárért. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964., 280—281. old.

tárgyakkal való felelős gazdálkodás fokozott felelősséget is jelent.

Ezekből a tényezőkből a polgári jog és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog viszonylatában említésre méltó kodifikációs eltérések mutatkoznak. Ugyanis a Ptk. kármegosztási szabálya előtt rendelkezni kellett a károsult speciális kötelezettségeiről is. Az együttműködési kötelezettségre és a tulajdon védelmére vonatkozó általános szabályok nem lettek volna elegendőek a kármegosztás szabályához. Szükséges volt a felelősségi jogviszonyon belül speciális szabályt adni, külön rendelkezni a károsult konkrét kötelezettségeiről, melyeket az adott helyzetben a javak megóvásához fűződő általános társadalmi érdekek és az erre az esetre is szóló, de külön nem részletezett generális szabályok is elvárnak a károsulttól. Ezért mondja ki önálló szabályként a Ptk. 340. § (1) bek.-e, hogy a károsult a kár elhárítása, illetőleg csökkentése érdekében úgy köteles eljárni, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. Ezután teszi hozzá a kármegosztás szabályát: nem kell megtéríteni a kárnak azt a részét, amely abból származott, hogy a károsult e kötelezettségének nem tett eleget. Ehhez képest a Ptk. indokolása helyesen teszi, amikor a 340. §. vonatkozásában az általános követelményekre és társadalmi, népgazdasági érdekekre hivatkozik.

Hibája viszont, hogy nem utal arra, hogy a 340. §. első mondatánál az általános célok és kötelezettségek adott helyzetre, adott felelősségi jogviszonyra érvényesülő konkrét szabályáról van szó.

A Legfelsőbb Bíróság a 804/2. PK. állásfoglalásában (felülvizsgálat után 36. sz. PEH.) megítélésünk szerint is hibásan hivatkozott a károsult kártérítési felelősségére, amely az ő oldalán nem kártérítés, hanem kárviselés. A felülvizsgálat után a Legfelsőbb Bíróság — minden bizonnyal Eörsi bírálata nyomán[2] — a károsult „kártérítési felelősségére" vonatkozó kitételt törölte. Egészen más dolog a Ptk. 2. és 4. §-a és a Ptk. 340. §-a szerint az önkárosításokat minősíteni. Otthon bárki vigyázatlanul foghatja meg drága kristályvázáját, s ha elejti, a saját kárát nyilván nem felelősségi, és nem is jogellenességi alapon, hanem a Ptk. 99. §-a szerint, a veszélyviselés általános szabálya alapján köteles viselni. Viszont, ha ezt a kristályvázát szállítja, emberek között mozog vele, és valaki kilöki a kezéből, úgy esetleg fennállhat a másik személy kárfelelőssége, de a Ptk. 340. § első mondata alapján — s nem pedig a Ptk. 2. és 4. §-a szerint — a csomagolás, a szállítás módja körüli kárelhárítási kötelezettség tekintetében fennálló mulasztás, vagy csak vigyázatlanság okából megállapítható a károsult *jogellenes és releváns* közrehatása.

Ha kártérítési felelősségi jogviszony, mások által kiváltott káresemény áll fenn, úgy és kizárólag csak ebben a helyzetben a jog a károsulttal szemben is kifejezett magatartásbeli kötelezettségeket ír elő. Ha a károsult ebben a helyzetben megsérti ezeket a kötelezettségeket, akkor ő is jogellenesen jár el. Jogellenességének következménye azonban nem a felelősség, mert önmagával szemben, saját kárának elviseléséhez nem szükségesek a kártérítési felelősség ismert előfeltételei. Jogellenességének következménye saját kárviselése, amely a kártérítési szabályok körében a kármegosztás jogintézménye révén kivitelezhető.

Tehát az önhibát vétő és önkárosító személy a felelősségi jogviszonyon belül mindig jogellenessége alapján viseli a kárnak bizonyos részét, s nem pedig saját részleges felelőssége címén.

Természetes, ha ugyanabban a jogviszonyban a károsultra nemcsak a kárelhárítási és kárenyhítési kötelezettség, hanem további kötelezettség is vonatkozik, úgy ilyen esetben már a károsult jogellenessége felelősségi elemekkel is kiegészül.

A fentiek alapján nem véletlenül, hanem meghatározott céllal kalandoztunk el a polgári jog világába.

A termelőszövetkezet önhibája álláspontunk szerint a felelősségi jogviszonyban ugyancsak meghatározott és önálló vagyonkezelői, vagyonvédelmi kötelezettségek megsértéséből áll, ezért a termelőszövetkezet közrehatása jogellenes. Külön jogi szabályok és munkaköri előírások tartalmazzák a termelőszövetkezet nevében és munkaköri kötelezettsége körében eljáró tag vagy alkalmazott kötelezettségeit, s amennyiben ezek az adott helyzetben, éspedig a kártérítési jogviszonyban a kár bekövetkezését elősegítő, vagy azt nem csökkentő magatartást tanúsítanak, úgy eleve jogellenesen járnak el. Természetes nem biztos, hogy a jogellenesség mellett ezeknek a személyeknek a felelőssége is megállapítható, de a kármegosztáshoz felelősségükre nincs is szükség.

A közrehatás azonban jogellenes és ezért releváns mozzanat.

Tehát a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogban a termelőszövetkezetre, mint károsultra vonatkozó kármegelőzési, illetve kárenyhítési kötelezettség a termelőszövetkezeti vagyont kezelő, azzal dolgozó és a fölött rendelkező személyek kötelességeként külön a jogszabályban, és külön belső szabályzatokban van megállapítva. Ezért nem volt szükség arra — mint a Ptk. 340. § 1. bek.-ében —, hogy az anyagi felelősség szabályai között a törvény erre vonatkozóan külön rendelkezzen.

A közös vagyont kezelő, a közös vagyonnal dolgozó személyek munkakörük teljesítése során a termelőszövetkezet nevében járnak el, s ezért a termelőszövetkezet nevében tanúsítják kötelességszegő magatartásukat.

[2] *Eörsi* Gyula: A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966., 155. old. Továbbá: Bírósági határozatok 1961. évi 8—9. sz., 252. old., ill. Polgári Elvi Határozatok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969. 189. old.

Mulasztásukat éppen az avatja jogellenessé, hogy objektíve közrehatnak a kár keletkezésében, és a kár nagyságának végső kialakulásában. Mindezek kapcsán mondja ki a termelőszövetkezeti törvény (1967. évi III. tv., a továbbiakban: Tsz. tv.) 79. § 2. bek.-e, hogy nem róható a tag terhére a kárnak az a része, amely a termelőszövetkezet kármegelőzési, illetve kárenyhítési kötelezettségének teljesítésével elhárítható lett volna.

Ha a termelőszövetkezet nem tesz eleget kármegelőzési és kárenyhítési kötelezettségének, és ezáltal elmulasztja a kár bizonyos részének elhárítását, akkor jogellenesen jár el. A jogellenes közrehatás azzal a következménnyel jár a károsult termelőszövetkezet oldalán, hogy kárának ezt az elháríthatő részét a károkozótól nem követelheti, azt maga köteles viselni. Ez a kárviselés természetesen csak az adott helyzetre, az adott felelősségi viszonyra és csak ezt a kárt okozó tagra vagy tagokra vonatkozóan áll fenn.

Amennyiben a termelőszövetkezet nevében eljáró, és a kármegelőzési, kárenyhítési kötelezettséget nem teljesítő tag vagy alkalmazott magatartása vétkes volt, úgy a tsz. a kárnak ezt az elháríthatő, s meg nem térült részét a mulasztóval szemben a kártérítés megfelelő szabályai szerint visszkereseti igényként külön érvényesítheti. Ez már külön felelősségi jogviszony. Egyesek szerint a kármegelőzési és kárenyhítési kötelezettség nem teljesítéséhez, a kár bekövetkezésében fennforgó termelőszövetkezeti közrehatáshoz a törvény szankcióként fűzi azt a következményt, hogy ilyenkor kármegosztást kell alkalmazni. A termelőszövetkezet közrehatásának szankciója tehát az, hogy a kár egy részét, mint károsult maga viseli.[3]

A termelőszövetkezet károsulti pozíciójának ilyen értelmű megfogalmazása támogatni látszik azt az álláspontunkat, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogban a kármegelőzési, illetve kárenyhítési kötelezettség megsértése jogellenességi mozzanat, anélkül, hogy ebben a jogviszonyban a termelőszövetkezet (avagy a tsz. nevében eljáró dolgozók) felelősségéről beszélhetnénk. Tehát az önhiba itt sem felelősségalapító, hanem a károkozó tag oldalán a felelősség részleges hiányát jelentő, részbeni felelősségkizáró körülmény.

Ennyit az önhiba, a termelőszövetkezeti közrehatás jogi természetéről és dogmatikai minősítéséről.

II.

A termelőszövetkezeti jog anyagi felelősségi rendszere egységes, teljes és önálló. Az egész felelősségi rendszert figyelembe véve a károsult önhibájának vizsgálata lényegében *négy kárfelelősségi alakzatban* vizsgálható: *1.* amikor a tag kártérítési felelőssége vétkesség alapján áll fenn; *2.* amikor a tag vétkesség nélkül felel; továbbá *3.* ha a termelőszövetkezet vétkességi alapon felelős a tagnak okozott kárért; *4.* ha a termelőszövetkezet vétkesség nélkül felel a tag életének, egészségének, vagy testi épségének megsértésével okozott kárért.

A kérdések vizsgálata előtt indokoltnak látjuk az esetcsoportok szabályozásából következő általános szempontok, mintegy a szabályozásnál irányadó rendező elvek áttekintését.

Minden kártérítési jogviszonyban, ahol több személy vesz részt a károkozásban, felmerül a kármegosztás kérdése. Jogunk a több személy közrehatásával okozott károk két fő területét szabályozza, éspedig a károsult önhibájának az esetét, továbbá a közös károkozást. Az egyetemlegességtől eltekintve a károkozásban részt vevő személyek közötti jogviszony szabályozása *két mozzanaton,* jogi fogalmon alapszik, éspedig a *közrehatás,* valamint *a vétkesség* (felróhatóság) mozzanatain. Ezért a kármegosztás szabályai körében akár a károsult önhibája, akár közös, együttes károkozás esetén döntő jelentősége van a közrehatás illetve a vétkesség (polgári jogban a felróhatóság) tényezőinek.

A termelőszövetkezeti jogi együttes kárfelelősség vizsgálata kapcsán más helyen[4] már kimutattuk a károkozások okfolyamatában a közrehatás és a vétkesség *dialektikus egységét* és a felelősségi jogviszonyon belüli önmozgását.

A károsult önhibáján alapuló kármegosztás szabályaiban ez a dialektikus egység és a belső ellentmondás teremtette önmozgás ugyancsak megfigyelhető és nyomon követhető. Ennek lényege az, hogy a termelőszövetkezeti anyagi felelősségi rendszeren belül ott, ahol akár a tag, akár a termelőszövetkezet felelőssége vétkességen alapszik, a károsult önhibája tekintetében a közrehatás objektív ténye vétkesség nélkül kármegosztáshoz vezet. Ahol pedig mind a tag, mind a termelőszövetkezet felelőssége vétkesség nélkül nyer megállapítást, ott a másik oldalon nem a puszta közrehatás, hanem a károsult vétkes közrehatása a releváns és kármegosztást megalapozó körülmény.

Ez az általános megállapítás anyagi kiegészítést kíván, hogy a közrehatás és a vétkesség, mint minden dialektikus összefüggés nemcsak kizárja, vagy éppen meghatározza egymást, hanem adott helyzetben és eltérő arányban az egyik oldal aktívabb, s meghatározóbb is lehet, mint a másik. Ezért — mint látni fogjuk — a tag tárgyi felelőssége és a termelőszövetkezet vétkességi felelőssége esetén megállapításunk nem érvényesül olyan tisztán, mint a másik két felelősségi alakzat körében.

Nem osztjuk azt a véleményt, amely a ká-

[3] *Nagy* László: A termelőszövetkezeti jogi kártérítési felelősség, a Magyar Jogász Szövetség és a TOT. Titkárság közös kiadványa, (kézirat gyanánt) Budapest, 1968., 27. old.

[4] *Gyarmati* Sándor: Közös károkozásért való felelősség a termelőszövetkezeti jogban. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1974. évi 11. sz.

rosult magatartásának figyelembevétele tekintetében az egynemű és a nem egynemű összehasonlítási alapok szerint tesz megkülönböztetést. Eszerint, ha van egynemű összehasonlítási alap, így amikor mind a károkozó, mind a közreható magatartást vétkességi alapon, illetve ha mindkettőt tárgyi felelősség címén kell elbírálni, úgy a kármegosztást ezek egybevetésével kell meghatározni. Ha pedig az összehasonlítási alapok nem egyneműek, akkor egyedül a vétkességet kell értékelni, és ennek alapján kell meghatározni, hogy a vétkes károsult milyen mértékben viselje saját kárát, s milyen mértékben érdemes kártérítésre.[5]

A termelőszövetkezeti jog terén is megjelent az egynemű összehasonlítási alap gondolata, bár itt a vétkesség és a közrehatás egymást felváltó mozgása részbeni felismerést nyert; megállapítva, hogy a termelőszövetkezet saját közrehatásának figyelembevételekor a vétkességi elem kizáródik.[6]

Nézetünk szerint a termelőszövetkezeti jog anyagi felelősségi rendszerében a kármegosztás szabálya és alkalmazása terén eleve *kizárt* — legalábbis elvi síkon — az egynemű összehasonlítási alapok lehetősége.

Amint erre Eörsi Gyula utal: „vétkességek — helyesebben a felróhatóság — összemérését a Ptk. csak a közös károkozók között írja elő, de nem a károkozó és önhibát vétő károsult viszonyában."[7] Különösen így van ez a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog körében, ahol a Tsz. tv. 83. §-a kifejezetten úgy rendelkezik, hogy együttes károkozás esetén a károkozásban részt vevők vétkességük arányában felelnek, a közrehatást csak másodlagosan kell figyelembe venni. Tehát a vétkességek összemérésére a termelőszövetkezeti jogban sem a károsult közrehatása esetén nem a károkozó és a károsult egymás közti viszonyában, hanem együttes károkozáskor a károkozók közötti viszonyban kerül csak sor. Ezért nincs egynemű összehasonlítási alap a károsult és a károkozó közötti kármegosztás esetén.

Ez nem azt jelenti, hogy adott esetben nem állhat fenn egynemű összehasonlítási alap, ilyenkor azonban az egyneműség a kármegosztás tekintetében éppen nem releváns tényező. Előfordulhat, hogy a termelőszövetkezet nevében eljáró tag vagy alkalmazott vétkesen jár el irányítói, vagyonkezelői, s ezen belül kármegelőzési, kárenyhítési kötelezettségének megsértésekor. Ebben az esetben pedig valóban mind a termelőszövetkezet, mind a károkozó tag oldalán fennáll a vétkesség. Hasonló a helyzet, ha a tag saját óvórendszabályszegése és vezetőjének vétkes mulasztása következtében szenved üzemi balesetet. Azonban ezekben az esetekben nem a vétkesség az összehasonlítási alap, s a kármegosztás arányát nem a két fél vétkességének aránya dönti el. Első esetben a termelőszövetkezet közrehatásának objektív ténye, az, hogy a tsz. nevében eljáró dolgozó magatartása (tevékenysége, vagy mulasztása) milyen mértékben játszott szerepet a kár bekövetkezésében, s a dolgozó vétkességének csak a külön visszkereseti igény érvényesítésénél van jelentősége. A másik esetben pedig egyedül a baleset szenvedett tag vétkes közrehatásának mérve dönti el a kárviselés arányát s a vezető vétkessége ugyancsak a vele szembeni visszkereseti igény terén nyer értékelést.

Mindezek alapján a károsult közreható magatartásának vizsgálata és a kármegosztás terén dogmatikailag és a konkrét szabályok tekintetében is téves megoldásnak tartjuk az egynemű és a nem egynemű összehasonlítási alapok szerinti megkülönböztetést.

III.

Nézzük most már a kármegosztási szabályok egyes alakzatait.

1. A termelőszövetkezeti *tag kártérítési felelőssége* terén fennálló kármegelőzési és kárenyhítési kötelezettségre, ill. a kármegosztás szabályára több esetben utaltunk. A Tsz. tv. 79. § 2. bek.-e értelmében nem róható a tag terhére a kárnak az a része, amely a termelőszövetkezet kármegelőzési, illetve kárenyhítési kötelezettségének teljesítésével elhárítható lett volna; a 82. § pedig előírja, ha a kár bekövetkezésében — éppen a kármegelőzési és a kárenyhítési kötelezettség nem teljesítésével — a tsz. is közrehatott, úgy kármegosztást kell alkalmazni. A 35/1967. (X. 11.) Korm. sz. rendelet (a továbbiakban: R) 129. §-a szerint pedig a termelőszövetkezet közrehatásának kell tekinteni azt a tevékenységet vagy mulasztást, amelyet a tsz. tagja vagy alkalmazottja a termelőszövetkezet nevében eljárva, munkaköri kötelezettsége körében fejtett ki, illetőleg tanúsított, ha ez a magatartás a kár bekövetkeztét elősegítette, vagy azt nem csökkentette.

A termelőszövetkezet a kármegosztás folytán keletkezett visszkereseti igényét tagjával, vagy alkalmazottjával szemben a kártérítés megfelelő szabályai szerint, tehát külön érvényesítheti.

A törvény indokolása kiemeli a szövetkezeti vagyon károktól való megóvásának elvét, mely nemcsak a tagtól, hanem magától a termelőszövetkezettől is megkövetelhető. A kármegelőzési és a kárenyhítési kötelezettség elmulasztásához fűződő kármegosztást az indokolás is következményként értékeli, s arra utal, hogy a tsz. a nevében eljárni hivatott tagot a meg nem történt kárért vétkessége esetén vonhatja felelősségre. Ez is arra enged következtetni, hogy a termelőszövetkezet közrehatása korántsem a vétkes közrehatás esetkörét kívánja jelenteni, hanem

[5] L.: *Nagy* László: Anyagi felelősség... i. m. 274, 303. old. és összefoglalva a 302—303. old.

[6] *Hegedűs* István: A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 304. old.

[7] L.: *Eörsi* Gyula: Kézikönyv i. m. 155. old.

objektíve, ha a tsz. nevében eljáró dolgozó tevékenysége vagy mulasztása bizonyos mértékben közrehat a kár bekövetkezésében, úgy már helye van a kár megosztásának a tag és a termelőszövetkezet között.

A kármegosztás szükségességét már a termelőszövetkezet közrehatásának objektív ténye megalapozza, attól függetlenül, hogy a termelőszövetkezet nevében eljárni hivatott személyek vétkessége, tehát a közrehatás vétkességi jellege fennforog-e. Gyakran a közrehatás, a kármegelőzési, kárenyhítési kötelezettségek irányába tett intézkedések, vagy mulasztások láncolatszerűen több vezető és egyéb dolgozó magatartásához kapcsolódnak, közülük van aki vétlen, van aki vétkes, s éppen ezért a közrehatás tényének minden további vizsgálata nélkül azt figyelembe kell venni. A kármegosztás arányát az dönti el, hogy a közrehatás milyen mértékben játszott szerepet a kár előidézésében, illetve végső összegének kialakulásában.

Így egyik ügyben a Legfelsőbb Bíróság arra mutatott rá, hogy a területen kinnhagyott tárcsagép kerekeinek eltűnése miatt kártérítésre kötelezett mezőőr felelősségét csökkenti a termelőszövetkezet kármegelőzési kötelezettségének megsértése.[8]

Mivel a tag kártérítési felelőssége korlátozott, ezért némi bizonytalanság tapasztalható a kármegosztás kivitelezése, a kiszámítás módja tekintetében. Bár az 1959. évi termelőszövetkezeti szabályozás körében is megvolt a kármegosztás szabálya [19/1959. (VII. 12.) FM sz. rendelet 26. § 3. bek.], mégis előfordult, hogy a kármegosztást nem a meghatározott összegű kárnak a kártérítés kiszabása előtti százalékos megosztásával, hanem a kártérítés kiszabásánál, annak arányos csökkentésével alkalmazták.[9]

A kármegosztás gyakorlati alkalmazása, a számtani művelet hogyanja; az, hogy mikor milyen összegre nézve kell végrehajtani az elosztást, ma sem mondható minden tekintetben tisztázott kérdéseknek. Például a termelőszövetkezet növendékmarha-csordája éjjel kitör a karámból, az éjjeliőr nem észleli az eseményt, s a szarvasmarhák a közeli kukoricatáblában jelentős kárt okoznak. Az éjjeli őr védekezésében arra hivatkozik, hogy a karám kapugerendái nem vascsavarokkal, hanem gyenge bálázó zsineggel voltak rögzítve, amit a növendékmarhák a gerendák feszítése és dörzsölése révén elszakíthattak.

A termelőszövetkezet illetékes üzemi vezetője a 12 000 Ft-os kár tekintetében a tag és a tsz. között 60—40%-os kármegosztást alkalmazott, majd a tag felelőssége szempontjából megállapított 7200 Ft-os kárral szemben 800 Ft részkártérítést állapított meg.

A döntőbizottság hibásan értelmezve a kármegosztás szabályát az állattenyésztési telepvezető mulasztása miatt (mind az éjjeli őr, mind a gulyások kérték tőle a karámok oszlopainak vasalását, de ő azt a műhelytől nem rendelte meg, nem a megállapított tényleges kár tekintetében módosította a kármegosztás arányát, hanem a Tsz. tv. 80. § 2. bek.-e szerinti kártérítés felső határának összegét, tehát az éjjeli őrök havi 1860 Ft-os részesedésének felét, 830 Ft-ot osztotta meg 60—40%-ban. Itt pusztán arról lehetett volna szó, hogy amennyiben a döntőbizottság az eset összes körülményei alapján magasnak tartotta a részkártérítés összegét is, úgy a Tsz. tv. 81. §-a szerint további csökkentést alkalmazhatott volna.

Visszatérő jelenség, amikor a jogalkalmazó szervek a Tsz. tv. 82. §-ára hivatkozással kármegosztást látnak alkalmazhatónak, a kártérítés összegét leszállítják, anélkül azonban, hogy valójában a tag és a termelőszövetkezet közötti kármegosztásra, a kárviselés arányának megállapítására és kiszámítására sor kerülne. Például a bíróság azon az alapon mérsékli a felperesi főépítésvezető kártérítését, hogy maguk a szövetkezet vezetői is szorgalmazták a december 18-án megkezdett, és a tsz. kárát eredményező betonozási munkákat. Másik ügyben a tsz. 3516 Ft kártérítésre kötelezte az építésvezetőt, ezt a döntőbizottság 1758 Ft-ra csökkentette. A bíróság a kártérítést a havi átlagrészesedés 25%-ára szállította le, megállapítva, hogy a falrakásnál észlelt hibák kijavítását a Tsz. sem követelte meg. Más jogintézmény a kármegosztás (Tv. 82. §) és más jogintézmény a kártérítés mérséklése, összegének konkrét meghatározására (Tv. 81. §). Ezért a fenti esetekben a bíróságoknak előbb külön kármegosztást, majd ha arra továbbmenően is okot láttak, úgy mérséklést kellett volna alkalmazniok.

Előfordul, hogy a korlátozott felelősség, vagy az ezen túlmenő részkártérítés alkalmazása folytán marad el a termelőszövetkezet közrehatásának és a kármegosztás indokoltságának vizsgálata. Például 48 000 Ft bírság miatt a közgyűlés a főkönyvelőt kéthavi részesedés, 12 600 Ft erejéig kötelezi kártérítésre.

A bíróság pusztán a bírságot kiszabó államigazgatási határozat tényére alapozva a főkönyvelő keresetét elutasítja, s közben elmulasztja a perben annak vizsgálatát, hogy a felperes mellett mások magatartása esetleg mennyire játszott közre, s a felperes volt-e olyan helyzetben, hogy a körülményekhez képest a szabálytalan és hibás könyveléseket megakadályozza. Az utóbbi körülmények ugyanis megfelelő arányú kármegosztást tettek volna indokolttá.

2. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény külön speciális szabályokat tartalmaz a *vagyonkezelő* termelőszövetkezeti tagok anyagi felelőssége tekintetében.

A tsz.-törvény 86—87. §-ai az egyszerű vagyonkezelők hiányfelelősségét, a tv. 88. §-a —

[8] L.: A Legf. Bír. P. törv. I. 20.653/1971. sz. határozatát.

[9] *Németi* László: Termelőszövetkezeti tagsági vitás ügyek a gyakorlatban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 113. old.

a munkajogi szabályokra utalással — a kereskedelmi egységekben és a raktárakban foglalkoztatott tagok leltárfelelősségét szabályozza. A 86. § 1. bek. utolsó mondata jelenti a vagyonkezelők felelőssége körében a kármegosztás szabályát, mely szerint nem kell megtéríteni a hiánynak azt a részét, amely a termelőszövetkezet magatartására vezethető vissza.

A vagyonkezelők anyagi felelőssége vétkességre tekintet nélkül és a teljes kár erejéig terjedő felelősség. Ez az objektív felelősség érvényesül a kereskedelmi egységekben és raktárakban foglalkoztatott tagok leltárhiánya esetén is. Amint korábban utaltunk rá, a közrehatás és a vétkesség tényezőinek a kármegosztásnál minden alakzat tekintetében irányadó szerepe van. Ahol a károkozó felelősségének alapja a vétkesség, ott a kármegosztásnál irányadó a puszta közrehatás, s ahol a felelősség alapja vétkesség nélkül a puszta károkozás, ott a kárviselés arányát a vétkes közrehatás szabja meg.

Ezt az álláspontunkat a Tv. 86. § 1. bek. utolsó mondata nem látszik igazolni, ugyanis a rendelkezés egyszerűen a termelőszövetkezet magatartásáról tesz említést, melyre a hiány egy részének keletkezése visszavezethető.

A konkrét rendelkezés belső és az egész felelősségi rendszer többi szabályához viszonyított értelmezése, továbbá az alakzat, a speciális kármegosztási szabály konkrét jogviszonyokban megjelenő gyakorlati hatása egyaránt arról győznek meg bennünket, hogy itt a termelőszövetkezet vétkes közrehatásáról van szó.

Szemléltetőül nézzünk erre néhány példát:

A bíróság 60—40%-os kármegosztást alkalmazott a pénztáros tag terhére. A tényállás szerint bérfizetéskor egy dolgozó 2845 Ft összegű fizetése eltűnt. Az ítélet megállapította, hogy a tsz. a bérfizetéshez megfelelő helyiséget nem biztosított, ezért kármegelőzési kötelezettségének nem tett eleget, így a pénzhiány egy része a tsz. magatartására vezethető vissza. Egy döntőbizottsági ügyben a tsz. 10 200 Ft hiány megfizetésére kötelező határozatát kifogásolta a felvásárló azon a címen, hogy ő csak idényjelleggel és ideiglenes felvásárló helyen végezte munkáját, a részére kifizetések céljából kiadott pénzt az asztalon tartotta maga mellett aktatáskában, s valószínű abból kilopták a pénzt.

A döntőbizottság helyesen, nem látott alapot a kármegosztásra, mivel egyrészt a pénzkezeléshez a felvásárló megfelelő vaskazettát kapott, másrészt éppen a körülmények folytán egy idényjellegű felvásárlóhely kialakításakor a tsz. csak az általában ilyen tevékenységhez szükséges feltételeket volt köteles biztosítani, ezeket pedig biztosította is.

Ugyancsak eredménytelenül kifogásolta a telepvezető a 800 Ft-os hiánymegtérítési határozatot azon az alapon, hogy a tsz. miért vele intéztette a dolgozók ebédjegyeinek kiosztását, s a pénztár felé azzal való elszámolást, melynek során 100 db ebédjegyet elvesztett. Érvelése szerint ez a függetlenített pénztáros, és nem a telepvezető feladata lett volna.

Másik ügyben a bíróság nem fogadta el a traktoros védekezését, amely a géppel együtt a részére kiadott 960 Ft értékű szerszámok hiánya tárgyában arra irányult, hogy a tsz. az erőgépek éjszakai elhelyezéséhez és őrzéséhez megfelelő helyet és éjjeli őrt nem biztosított. Ugyanis a tsz. igazolta, hogy a tagnak zárható szerszámos ládát adott ki, de a traktoros azt nem zárta le rendszeresen, s végül eltávozásakor csak az üres ládával tudott elszámolni.

Valójában a jogszabály és a bírói gyakorlat is a tsz oldalán, ha nem is kifejezetten a vétkes magatartást követeli meg, mégis a kármegosztáshoz nemcsak a közrehatás objektív tényét kívánja meg, hanem azt is, hogy ez a termelőszövetkezet terhére valamilyen vonatkozásban felróható legyen. Ha az adott helyzet, az adott magatartás csak közvetve van kapcsolatban a hiány keletkezésével, s ha a termelőszövetkezet közrehatása esetleg a hiány egy részére vissza is vezethető, de az adott helyzet, az adott magatartás a termelőszövetkezetnek nem róható fel, mert pl. a körülményekhez képest mindent megtett a vagyonvédelem, vagy a megfelelő munkavégzés érdekében, akkor kármegosztásra nem kerülhet sor.

Meg kell említenünk, a bírói gyakorlatban sokszor okoz problémát a Tsz. tv. 86. § 1. bek.-ének a tv. 82. §-ához való viszonya. Pl. a járásbíróság a 9749 Ft összegű pénzhiányt a tv. 82. §-a alapján csökkentette, s a marasztalást 3000 Ft-ra szállította le, a tsz. közrehatása címén. Hasonlóan a baromfigondozó 1447 Ft-os csirkehiánya ügyében a bíróság szintén a tv. 82. §-a alapján 800 Ft-ra mérsékli a hiánymegtérítés összegét.

Szerintünk általános érvénnyel kimondható, hogy a vagyonkezelő tsz-tagok csak részben és annyiban mentesíthetők a kármegosztás címén a felelősség alól, amennyiben a hiány a tsz. magatartására vezethető vissza. A tagok általános kárfelelősségére vonatkozó törvényi rendelkezések, így ezek között a tv. 82. §-a a vagyonkezelők felelőssége körében nem alkalmazhatók.

A kármegosztásnál nincs jelentősége annak, hogy a vagyonkezelő tagokat a hiány bekövetkezésében vétkesség terheli-e vagy sem. Ezért kármegosztásra csak a termelőszövetkezet (a károsult) olyan közrehatása szolgálhat alapul, melyre a hiány egy részének bekövetkezte visszavezethető. Azzal, hogy a tv. 86. § 1. bek. utolsó mondata nem a tsz. közrehatását, hanem a tsz. magatartását említi, megítélésünk szerint azt akarja kifejezni, hogy a kármegosztás alapja tekintetében a két esetcsoport között különbség van.

Vagyonkezelőkkel szemben éppen a szigorúbb, a fokozott felelősség elvének érvényesítése nyomán nem minden közrehatás vezet kármegosztáshoz, hanem csak a termelőszövet-

kezet nevében eljáró dolgozóknak a munkaköri kötelezettségük körében tanúsított olyan tevékenysége vagy mulasztása, amely az adott helyzetben a termelőszövetkezetnek felróható. Amely közrehatás a termelőszövetkezet terhére fel nem róható módon vezet a hiánynak, vagy egy részének a bekövetkezéséhez, pl. elemi csapás, lopás esetei forognak fenn, úgy nem a tv. 86. § 1. bek.-ének utolsó mondata, hanem a 86. § 2. bekezdése lesz irányadó. Azaz nem kármegosztásra, hanem a hiány teljes, vagy részbeni megtérítése alóli mentesítésre kerül sor. A vagyonkezelő számára a két rendelkezés alkalmazása között valóban nem sok a különbség; a jogalkalmazás azonban törvényeinknek ezeket az árnyalt szabályait is köteles figyelembe venni és alkalmazni.

A Tsz. tv. 88. §-a — amit az 1971. évi 34. sz. tvr. 20. § 1. bek.-e az egységes szövetkezeti törvény 83. § szövege szerint módosított, illetve átvett — úgy rendelkezik, hogy a kereskedelmi egységekben és a raktárakban foglalkoztatott tagoknak a leltárhiányért fennálló felelősségére a munkaviszonyban álló dolgozók ilyen felelősségét szabályozó rendelkezéseket kell alkalmazni.

A *kereskedelem és a vendéglátás* dolgozóinak leltárhiányért való anyagi felelősségére a 2/1968. (I. 16.) Korm. sz. r., a *raktári* dolgozók leltárfelelősségére pedig a 18/1970. (VI. 4.) Korm. sz. r. az irányadó. Látszólag ezekben a rendeletekben a kármegosztás jogintézménye, a termelőszövetkezet közrehatásának figyelembevétele hiányzik.

Nemcsak akkor beszélhetünk kármegosztásról, illetve a károsultnak a jelen esetben a leltárhiány bekövetkezésében való közrehatásáról, ha a jogszabály kifejezetten az ilyen tartalmú rendelkezéseket írja elő. A károsult közrehatásának figyelembevétele nemcsak kifejezett kármegosztás szabályai szerint alkalmazható, ez az önhiba szankcionálásának csak egyik jogi eszköze. Az önhiba, a károsulti közrehatás értékelésének és figyelembevételének másik módja a körülmények mérlegelésén alapuló mérséklés. A körülmények és a mérlegelés között pedig — egyéb tényezők mellett — az önhiba is kellően értékelhető. Amennyiben a jogszabály adott felelősségi alakzat körében kifejezetten nem a kármegosztás felől rendelkezik, hanem a körülmények, pl. az anyagkezelés tárgyi adottságainak figyelembevételét írja elő, akkor lényegében az e vonatkozású és negatív tartalmú megállapítások valóságos önhibaként a felelősség mérsékléséhez kell, hogy vezessenek.

Ez a helyzet mind a kereskedelem és vendéglátás terén, mind a raktári dolgozók leltárhiányáért való anyagi felelőssége tekintetében. A 2/1968. Korm. sz. rendelet 5. § 3. bek.-e előírja, hogy a megtérítés mértékének meghatározásánál figyelembe kell venni mindazt a körülményt, amely a dolgozó felelősségére objektíve kihat, így különösen a dolgozó munkakörét és az anyagkezelés tárgyi adottságait. A 18/1970. Korm. sz. rendelet 7. § 4. bek.-e pedig a raktári dolgozók leltárfelelőssége terén rendelkezik hasonlóan, amikor kimondja: a megtérítés, illetve az egyes juttatások megvonása mértékének megállapításánál figyelembe kell venni az árukezeléssel összefüggő azokat a körülményeket, amelyek a dolgozó felelősségére kihatnak, így pl. az anyagkezelés tárgyi adottságait.

Az idézett szabályok a leltárhiány megtérítésére kötelezés tekintetében nemcsak az első fokú határozathozatalra, hanem jogorvoslati szakban az érdemi felülvizsgálatra is vonatkoznak.

A körülmények, így az anyagkezelés tárgyi adottságai, az árukezeléssel összefüggő problémák vizsgálata természetesen felszínre hozhat olyan tényeket, hiányosságokat is, pl. a biztonságos és megfelelő anyag- és árukezelés feltételeinek dologi és tárgyi hiányosságait, melyek nem a vagyonkezelő és leltárfelelős dolgozót, hanem a tulajdonos és károsult termelőszövetkezetet terhelik. A tárgyi feltételeket ugyanis magának a termelőszövetkezetnek kell megteremtenie és biztosítania.

Viszont, ha a tényállás szerint az árukezeléssel összefüggő körülmények, az anyagkezelés tárgyi adottságai nem voltak megfelelőek, pl. a vagyonkezelőket akadályozták a pontos, biztonságos kezelésben, vagy éppen a munkakör ellátásában, úgy ez a tényező mintegy quasi kármegosztáshoz, éspedig a leltárhiány mértékének arányos mérsékléséhez vezet. Pl. helyesen értékelte a termelőszövetkezet önhibáját az a szövetkezeti döntőbizottság, amely a virágbolt vezetőjére és helyettesére áthárított 15 000 Ft összegű leltárhiányt mérsékelte azon az alapon, hogy a tsz. a leltáridőszakban a bolt üzemeltetésének szüneteltetése nélkül átalakítási, építési munkákat végzett, mely több hónapig elhúzódott.

A Tsz. tv. 82. §-a, a 86. § 1. bek. utolsó mondata és a most vizsgált szabályok között igen lényeges különbség áll fenn, ugyanis mind a 82. §, mind a 86. § 1. bekezdése kifejezetten kármegosztási szabályok, ami gyakorlatilag annyit jelent, hogy nem a kártérítés, illetve a hiánymegtérítés mérsékléséről van szó, hanem a tényleges kár, illetve a teljes hiány (a tényleges teljes kár) összegének százalékos megosztása után következhet a kártérítés, illetve a hiánymegtérítés és csak ez utóbbiakon belül kerülhet sor mérséklésre. A leltárfelelősség terén viszont nincs kármegosztás, itt a károsulti önhiba szankciója, a leltárhiányért való felelősség mérséklése.

3. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog anyagi felelősségi rendszerén belül a Tsz. tv.-ben — szemben a korábbi termelőszövetkezeti kódexszel — önálló jogági szabályozásként külön rendezést nyert *a termelőszövetkezet által a tagnak okozott kárért való felelősség* területe is. A Tsz. tv. 89. § 1. bek.-e szerint a ter-

melőszövetkezet a tagsági viszonnyal kapcsolatban a tagjának jogellenesen okozott kárt köteles megtéríteni, mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy vétkesség nem terheli. Ebben az esetcsoportban tehát a tsz. felelőssége vétkességen alapuló kimentéses felelősség.

Mivel a törvény ebben a körben nem tesz említést kármegelőzési, vagy kárenyhítési kötelezettségről, illetve kármegosztásról, ebből eredően a gyakorlatban problematikussá vált a termelőszövetkezet vétkes kárfelelőssége esetén, a kármegosztás alkalmazhatósága, illetve alkalmazása esetén annak törvényi alapja.

A termelőszövetkezeti anyagi felelősség rendszere mind a tag, mind a termelőszövetkezet felelőssége esetén a tagsági visszonnyal kapcsolatos kötelezettségszegéssel, illetve jogellenesen okozott károkra terjed ki. A tagsági viszonnyal ilyen kapcsolatban nem álló károkozásokat a R. 142. §-a szerint — külső jogvitaként — azaz a polgári jog szabályai szerint kell elbírálni.

Viszont a termelőszövetkezet *vétkességi* kárfelelőssége tekintetében, az ezen esetcsoportot szabályozó 89. § a 4. bekezdésben akként rendelkezik, hogy a kártérítés más kérdéseire a Polgári Törvénykönyvnek a kártérítésre vonatkozó szabályait kell alkalmazni.

A „más kérdés"-ek kitétel nyilvánvalóan a 89. § 1—3. bek.-ben foglalt rendelkezéseken felüli kérdésekre vonatkozik.

E tekintetben pedig a Ptk. XXIX—XXXII. fejezetében foglalt szabályokat kell alkalmazni. Mivel a 89. § 1—3. bek-e nem szól a kármegosztásról, ezért a fenti jogértelmezés gondolatmenetében megítélésünk szerint nyilvánvaló, hogy itt a Ptk. 340. § 1. bek.-ének a kárelhárításra, csökkentésre és kármegosztásra vonatkozó szabályát lehet és kell alkalmazni.

Erre a meggyőződésre jutott az utóbbi időben a bíróságoknál a szövetkezeti perek tárgyában lefolytatott vizsgálatok egy része is. A legalább megyei bírósági szintű kollégiumi állásfoglalások kialakulására szükség is van, mivel eltérő gyakorlat alakult ki. Sokszor pl. kiesett munkadíj-követelésnél a bíróságok hosszabb idő esetén sem vizsgálták a tag kárenyhítési kötelezettségét, de volt olyan eset, amikor a bíróság a Tv. 89. §-a szerint megállapította a tsz. felelősségét, viszont a tag közrehatása miatt a Tv. 82. §-ára hivatkozva alkalmazott kármegosztást.

Adott esetben a Legfelsőbb Bíróság még a fegyelmi ügy kapcsán a gépkocsivezetői beosztásából jogellenesen elmozdított tag kártérítési munkadíj-követelésénél is csak a maximum kéthavi felfüggesztési időtartamra állapította meg a kereset 50%-át, a további időre a kárenyhítési kötelezettség címén ennél is kevesebbet ítélt meg.[10]

Egyik első fokú bíróság szintén a tag kiesett munkabérigénye tárgyában csak a kereset kisebbik részét ítélte meg, hivatkozva a tag kárenyhítési kötelezettségére és analógiaként az Mt. V. 33. § 1. bek.-ét alkalmazva.

Két fontos megjegyzést kell tennünk. Egyik, hogy akár a jogtalan kizárások, alacsonyabb munkakörbe, más munkahelyre beosztások megsemmisítése, akár munkakönyv-visszatartás vagy más címen támasztott kiesett munkadíj-megtérítése iránti igények esetén jogpolitikailag is igen fontos szigorúan vizsgálni a tag kárenyhítési kötelezettségét, ugyanis az e kötelezettséget megsértő tag kármegosztás mellőzésével munkanélküli jövedelemre tesz szert.

Másrészt, hogy a Tv. 89. §-a körében sem a Tv. 82. §-a, sem az Mt. V. 33. § 1. bek.-e nem alkalmazhatók, hanem a 89. § 4. bek.-re hivatkozással kármegosztáskor a Ptk. 340. § 1. bek.-ének szabályát kell felhasználni.

A tag önhibája nem azért vonja magával a kármegosztás szankcióját, mert akár a társadalom megítélése szerint, vagy az együttműködési kötelezettségből eredően lenne kötelessége, hogy saját maga is mindent megtegyen a kár bekövetkezte ellen. Önhibája valójában kifejezetten az érintett felelősségi jogviszony körében és a Ptk. 340. § 1. bek. első mondatának rendelkezése szerint jogsértő magatartás. Jogellenes kötelességszegése, éspedig a kár elhárítása, illetőleg csökkentése érdekében minden elvárható intézkedés megtételének elmulasztása vonja magával a jogi szankciót, éspedig a kármegosztás intézményét.

4. Amint a Tsz. tv. indokolása is utal rá, a termelőszövetkezetet terhelő anyagi felelősség érvényesülésének leggyakoribb esete *a tag életének,* egészségének, vagy *testi épségének* a tagsági viszony keretében való *megsértése.* A Tsz. tv. 90. §-a a tárgyi felelősség elvét követi; s a felelősség alól csak két kimentési esetet ismer. Egyik ilyen tényező, ha a termelőszövetkezet bizonyítja, hogy a kárt működési körén kívül eső elháríthatatlan ok, a másik, ha kizálólag a károsult tag elháríthatatlan magatartása okozta. Viszont kimentés hiányában is mentesül a termelőszövetkezet a kár azon része alól, amelyet a tag vétkes magatartása idézett elő. Ez utóbbi tehát a kármegosztás szabálya.

A végrehajtási rendelet [a 6/1967. (X. 11.) MÉM sz. rendelet: a továbbiakban: Vhr.] 215. § 2. bek.-e úgy rendelkezik, ha a kár bekövetkezése nem kizárólag a tag magatartására vezethető vissza, hanem abban olyan ok is közrejátszott, amely a termelőszövetkezet működési körébe esik, vagy bár a működési körön kívül esik, de a tsz. részéről elhárítható volt, úgy a tsz. a felelősség alól nem mentesülhet. Ilyen esetben kármegosztásra kerülhet sor, de a kármegosztás alapjául csak a tag vétkes magatartása szolgálhat és a kárviselés arányát az dönti el, hogy a tag vétkes közrehatása milyen mérvű volt.

Több esetben utaltunk rá, hogy a bírói gyakorlat számára milyen nehéz ezekben az esetekben a vétkesség és a közrehatás tényezőinek

[10] P. törv. I. 21.001/1973. sz.

helyes értékelése és az ennek megfelelő kármegosztás alkalmazása. Sokszor előfordul, hogy olyan megállapításokat tesznek, miszerint a termelőszövetkezet baleseti kártérítési felelősségét mérsékli a tag saját hibája. Ugyanis nem egyszerűen saját hibáról és főként nem mérséklésről van szó. A kármegosztás anyagi jogi szabály, a mérséklés anyagi jogi szabályon alapuló eljárási-mérlegelési szabály, tehát két külön jogintézmények.

A munkáltató anyagi felelősségét az üzemi balesetekért, és más egészségi károsodásért az 1964. évi 29. sz. tvr. szabályozta először a régi Munka Törvénykönyvének módosítása során (Mt. 123/A. §). Ez a rendelkezés a kármegosztásra szintén csak a dolgozó vétkes magatartása esetén adott lehetőséget. A hivatkozott munkajogi rendelkezések nyomán a Legfelsőbb Bíróság polgári kollégiuma 396/5. számú állásfoglalásában adott iránymutatást, mely a munkajog terén a PEH. 156. sorszáma alatt jelenleg is hatályban van.[11] Ezen állásfoglalás *c)* pont 2. bek.-e a tsz. Vhr. 215. § 2. bek.-ének szövegéhez hasonló módon adott iránymutatást arra az esetre, ha nem kizárólagos önhiba miatt kármegosztásra kerülhet sor.

A törvény 90. § 2. bek. utolsó mondata nem hagy kétséget atekintetben, hogy kármegosztásra csak a tag vétkes magatartása esetén kerülhet sor. Problémát jelentett viszont az, hogy a kármegosztás arányát melyik oldal, illetve kinek a közrehatása arányában kell meghatározni. Erre adott választ a Vhr. 215. § 2. bek. utolsó mondata, mely szerint a kárviselés arányát a tag vétkes közrehatásának mérve dönti el.

Tehát ebben a körben a vétkesség és a közrehatás dialektikus egysége és összefüggése akként jelentkezik, hogy a termelőszövetkezet felelőssége oldalán egyedül a közrehatás, a károkozás objektív ténye a meghatározó; a károsult tsz-tag oldalán pedig a jogellenes saját hiba, a károsulti közrehatás csak abban az esetben jár a kármegosztás szankciójával, ha a tag közrehatása vétkes magatartásnak (tevékenység, vagy mulasztás) számít.

Éppen ezért egyedül a tag vétkes közrehatásának a mértéke döntheti csak el a kármegosztás arányát, ugyanis a másik oldalon a termelőszövetkezet felelőssége tekintetében a vétkességet nem is lehet vizsgálat tárgyává tenni.

Az újabb bírói gyakorlat baleseti kártérítési felelősség esetén vagy messzemenően idegenkedik a kármegosztás alkalmazásától, vagy pedig a kármegosztás alkalmazásán belül a megosztási arány terén mutat bizonytalanságot.

Ezt két irányban látjuk fennforogni. Egyrészt részint a baleseti kártérítési felelősség körében a kármegosztás szabályának látható összetettsége és bonyolultsága, részint az objektív, a tárgyi felelősségből helytelenül következtetett fokozott termelőszövetkezeti felelősség, s ennek ellenoldalaként a tag magatartásának értékelésénél bizonyos megértés vezet arra, hogy a kármegosztással szemben idegenkedés mutatkozik, vagy éppen a termelőszövetkezet fokozott felelősségének nézőpontja hozza magával azt, hogy a tsz terhére mindig szigorúan kell értékelni, s éppen ezért nem minden vétkességi forma, hanem csak a súlyos gondatlanság, illetve a szándékosság esetén alkalmazható a kármegosztás. A termelőszövetkezet felelőssége valóban teljes és tárgyi felelősség, ennyiben pedig a teljes felelősséget még tovább fokozni nem lehet. Ezenkívül a kárszámítás s a kártérítés módja tekintetében tapasztalható bizonytalanság. Volt rá eset, hogy a bíróság a baleseti járadék kiszámításakor a teljes átlagkeresetből vonta le a 10%-os kármegosztást, nem pedig az átlagkereset és az egyéb címeken kapott járandóságok különbözetének összegéből. E tekintetben irányadónak látjuk a PEH. 159. sz. állásfoglalást.[12]

Amint a Legfelsőbb Bíróság néhány eseti döntésében — bár elvi célzat nélkül — rámutatott, a tag vétkes közrehatásaként értékelhető a vétkesség enyhe foka, az enyhébb gondatlanság is. Ilyen pl. a tag figyelmetlen munkavégzése, vigyázatlansága stb. Adott esetben a sérült tag vigyázatlanságának tekintette a Legfelsőbb Bíróság azt, hogy az üsző lekötésénél megcsúszott, elesett, és eltört a lába; ez a vigyázatlanság pedig a kármegosztásnál mint a tag vétkes közrehatása értékelendő.[13]

Mivel itt tárgyi felelősségről van szó, ezért a termelőszövetkezet esetleges vétkes, mulasztást képező magatartásának nincs jelentősége. Más a helyzet akkor, ha a balesetet a tag magatartása okozta, vagy abban a tag is vétkesen közrehatott.

Ilyenkor a Legfelsőbb Bíróság állandó gyakorlata szerint a termelőszövetkezet vétkes magatartását is értékelni kell, éspedig szembesítve a tag vétkes közrehatásával. Így a termelőszövetkezet vétkességének elsősorban a kármegosztás arányának eldöntésénél van szerepe. A termelőszövetkezet vétkes magatartása csökkenti a tag vétkes közrehatásának mértékét, s így a tagot terhelő kármegosztás arányát is.[14]

Összefoglalva tehát megítélésünk szerint a tag enyhe vétkessége is a kármegosztás alapjául szolgálhat, ezt a jogalkalmazásnak a tag irányában is célba vett nevelő funkciója is megkívánja, a másik oldalon pedig a termelőszövetkezet vétkessége csökkentőleg hat a tag vétkes közrehatásának arányára.

Gyarmati Sándor

[11] L.: Polgári Elvi Határozatok idézett könyv 329—334. old.

[12] A Vhr. 218. §-a alapján irányadó a 4/1967. (VI. 8.) MüM. sz. r.-tel módosított 2/1964. (IV. 3.) MüM. sz. rendelet és így az ehhez kapcsolódó legfelsőbb bírósági állásfoglalások is.

[13] P. törv. I. 21.093/1973./2. sz.

[14] P. törv. I. 20.667/1971. és P. törv. I. 21.016/1973. sz.

A gyermekölés kodifikációs problémái

Közel két évszázada időről időre visszatérően felmerül a gyermekölés helyes büntetőjogi megítélése. Kontinentális jogunkban az élet elleni bűncselekmények között a XIX. század eleje óta a gyermekölés szinte valamennyi büntetőjogi kodifikáció során az újra vitatott kérdések között szerepel. Hazai viszonylatban az 1961. évi Btk. megalkotásával úgy tűnt, hogy e vita lezárult, az elmúlt években e témakörben megjelent tanulmányok,[1] főként pedig az azokban ismertetett kutatási adatok és következtetések közreadása azonban arra utal, hogy a gyermekölés jelenlegi hatályos rendezése korántsincs teljes összhangban a társadalmi realitásokkal. Ezért — figyelemmel a büntetőjogi kodifikációs előkészületekre is — ismételten szükségesnek látszik a gyermekölés történeti, elméleti, gyakorlati és büntetőjogi kérdéseinek, illetőleg pszichofiziológiai, szociológiai, szociálpszichológiai, kriminológiai hátterének mélyebb elemzése, a korábbi jogalkotói akarat és az objektív társadalmi valóság ismételt szembesítése.

I.

Az élet elleni bűncselekmények — közöttük a gyermekölés (infanticidium) — megítélése a társadalom fejlődése során változott. A *történeti áttekintés* alapján joggal állítható, hogy az élet elleni bűncselekmények sorában nincs még egy olyan cselekmény, amelyet a társadalom fejlődésének egyes szakaszaiban annyira különféleképpen értékeltek volna, mint a gyermekölést.[2]

A gyermekölés a társadalom legalacsonyabb fokán álló népeknél nem tartozott az erkölcstelen, a korai rabszolgatartó társadalmakban pedig a jogellenes cselekmények közé. A késői rabszolgatartó társadalmakban, majd a feudalizmus jogában viszont a gyermekölés már a rendkívül súlyosan megítélt bűncselekmények közé került.[3] A kontinentális jogokban — az orosz feudális jog kivételével — egészen a XIX. század elejéig a házasságból, vagy az azon kívül született gyermek megölése a gyilkosság vagy az emberölés minősített esetét képezte, s mint rokongyilkosságot súlyosbított halálbüntetéssel rendelték büntetni.

A szigorú jogi megítélés Magyarországon is érvényesült és a korai jogszabályok a gyermekölést hazánkban egészen a XIX. század végéig hűtlenség címén súlyosbított halálbüntetéssel rendelték büntetni.[4] Lényegében hasonló rendelkezéseket tartalmaz Erdély korai büntetőjoga is.[5]

A bűnözés társadalmi természetének felismerése, a természet- és társadalomtudományok fejlődése folytán keletkezett új eszmei áramlatok és az új büntetőjogi irányzat jelentkezése következményeként a gyermekölés megítélésében fokozatos változás következett be, amely végső soron a korai jogi szabályozás módosulásához vezetett. A XVIII. századi felvilágosodás korszakának haladó képviselői tevékenységének hatására a XIX. század elején a kontinentális jogokban a gyermekölés jogi megítélésében bizonyos — bár korántsem valamennyi országban egyformán érvényesülő — változás következett be. Ezek a haladó nézetek és álláspontok természetesen nem máról holnapra, nem mindenütt és nem ellentmondásoktól mentesen jutottak érvényre.

E haladó álláspontok szerint a társadalmi, gazdasági és tudati tényezők miatt, továbbá a szülőanya helyzete és a szüléskor jelentkező pszichikai állapota folytán különbséget kell tenni a házasságon belül és az azon kívül született gyermek helyzete között. Ennek megfelelően a házasságon kívül született gyermek megölését ki kell emelni az emberölés változatai közül és az emberölés más eseteihez képest lényegesen enyhébben kell büntetni. Beccaria 1764-ben írt értekezésében többek között követelte a gyermekölés büntettének enyhébb büntetőjogi megítélését annak erkölcsi és társadalmi motívumaira figyelemmel.[6] Ezzel szemben Marat „A büntető

[1] *Fadgyas* András: A gyermekölések vizsgálata. Kriminalisztikai tanulmányok IV. köt. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1966. 36—67. old. *Raskó* Gabriella: A gyermekölésről. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1974. évi 7. sz. 417—421. old.

[2] Vö. *Horváth* Tibor: Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1965. 35. old.

[3] *Edvi Illés* Károly: A büntetőtörvénykönyv magyarázata. Második kötet. Révai kiadás. Budapest, 1894. 373. old. *Angyal* Pál: A magyar büntetőjog kézikönyve. 2. sorozat. Athenaeum kiadás. Budapest, 1928. 49. old.

[4] I. Mátyás 1462. évi I. decretuma 2. cikkelye 5. §-a a hűtlenség esetei közé sorolja a vérrokon (a vérség negyedik ízén belüli) meggyilkolását. II. Ulászló 1495. évi II. decretuma 4. cikkelye 5. §-a ugyancsak a hűtlenség esetei közé sorolja azokat az eseteket, akik vérrokonaikat negyedik íziglen megölik vagy megsebesítik. II. Ferdinánd 1625. évi II. decretuma 6. cikkelye rendelkezik az anya-, feleség- és gyermekgyilkosok elleni eljárásról és azok büntetéséről. III. Károly 1723. évi II. decretuma 11. cikkelye 1. és 2. §-ában rendelkezik a hűtlenségi esetet képező atya-, anya-, férj-, feleség-, gyermekgyilkosok, valamint testvérek és vérrokonok megölőinek büntetőjogi felelősségéről, s a 7. §-ban kimondja, hogy a tettest a vérrokonság közelségének fokozatához vagy a megöltek hivatalának minőségéhez képest súlyosbítással kimondandó főbenjáró büntetés alá kell vetni. A korai jogszabályok alapján lényegében hasonló rendelkezéseket tartalmaz Werbőczi Tripartituma (II. 43. Cím 5. §) is.

[5] *Irk* Albert: Adalékok Erdély régi büntetőjogához. Büntetőjogi dolgozatok. Pécs, 224—226. old.

[6] *Beccaria* Cesare: Büntett és büntetés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 124—126. old.

törvényhozás terve" című 1790-ben megjelent könyvében viszont azt fejti ki, hogy miután az emberölés a legnagyobb érték ellen irányul, ezért — elvetve ugyan a halálbüntetés végrehajtásának drasztikus középkori módszereit — azt halálbüntetéssel kell büntetni és nincsen olyan körülmény, amely ezt a bűncselekményt enyhítené, viszont számos olyan lehetséges, amely az elkövető bűnösségét súlyosbítja. Marat az utóbbiak közé sorolja többek között a rokon-, ezen belül is a gyermekgyilkosságot.[7]

Európai viszonylatban először Alekszej Mihajlovics cár 1649. évi törvénykönyve XXII. fejezete 26. cikkelye rendelkezik a gyermekölés enyhébb fenyegetettségéről és büntetéséről. Európa más országaiban még a legszigorúbb büntetés, a legkegyetlenebbül végrehajtott halálbüntetés vár a gyermekgyilkosokra, amikor már e törvényhely 3. pontja a gyermekölést a privilegizált esetek közé sorolja. A rendelkezés szerint, ha valamely apa vagy anya fiának vagy leányának halálát okozza, ezért „börtönbe záratik egy évre. Fiú- vagy leánygyermek haláláért az apát vagy anyát halállal nem kell büntetni." Mindehhez hozzá kell tenni, hogy ebben az időben az emberölés — közöttük a rokongyilkosság — más eseteit, illetőleg azok tetteseit Oroszországban is, ugyanúgy, mint a többi európai feudális államban, a legszigorúbb büntetéssel, „minden kegyelem nélküli halállal", élve eltemetéssel stb. sújtották.

A többi európai államban a gyermekölés enyhébb fenyegetettsége és büntetése csak a XIX. század elején jut fokozatosan érvényre, majd később más kontinensek országai is átveszik a gyermekölés privilegizált esetként történő szabályozását.[8] Ezt követően az európai országok gyermeköléssel kapcsolatos jogi szabályozásában bizonyos kettősség tanúi lehetünk. Míg egyes országok fenntartották a korábbi szigorú jogi megoldást, addig más országok — s ez vált általánossá — szakítottak a gyermekölés régebbi megítélésével. A kettősséget mutatja, hogy egyes országokban — így Franciaországban és Angliában — a gyermek védelmére helyezvén a súlypontot, az újszülött szándékos megölését továbbra is gyilkosságnak minősítették. Az évtizedek során ezekben az országokban a súlyosbított halálbüntetés változatai nyomatékos enyhítő körülmények fennforgása esetén előbb életfogytiglani, majd később határozott tartamú — de még mindig rendkívül súlyos szabadságvesztés — büntetéssé „szelídültek".

A burzsoá államok többsége azonban nem követte a régi megoldást, s a házasságon kívül született gyermek megölését sui generis bűncselekményként, mint az emberölés egyik enyhébben büntetendő alakzatát szabályozta. Az általános felfogástól némi eltérést mutatnak a volt bajor, a braunschweigi és az ausztriai büntető törvénykönyvek, amelyek — a szülésnél jelentkező kivételes pszichofiziológiai állapotra figyelemmel — nemcsak a házasságon kívüli szülés esetére, hanem a házasságban élő anyára is kiterjesztették a kedvezményt, sőt az olasz büntetőtörvénykönyv még a legközelebbi hozzátartozót is enyhébb megítélés alá vonta.[9]

Magyarországon először az 1843. évi Btk. javaslat tett különbséget aszerint, hogy a gyermekölés premeditált volt-e, vagy pedig az ölési szándék az anyában csak közvetlenül a szülés alatt, illetőleg utána támadt. (A büntetési tétel ennek megfelelően 10, illetőleg 5 évig terjedhető rabság.) Az uralkodó európai felfogáshoz való csatlakozást az 1878. évi V. tc. jelentette, amely a gyermekölést 284. §-ában az emberölés egyik privilegizált alakzataként szabályozza. (Lényegében ez a törvényhely volt érvényben az 1961. évi V. törvény 1962-ben történő hatálybalépéséig.) E rendezés is megmaradt azonban a törvényhozások többsége által követett úton, s a gyermekölés speciális esetét kizárólag a házasságon kívül született gyermeknek az anya által a szülés alatt vagy közvetlenül a szülés után történt megölésére korlátozta.

II.

A gyermekölés *hatályos törvényi szabályozását* áttekintve megállapítható, hogy a szigorú és enyhébb megítélés kettőssége mind a kapitalista, mind pedig a szocialista berendezkedésű országokban megtalálható. Egy-két *kapitalista ország* büntető törvénykönyve változatlanul a szigorú büntetőjogi megítélést követi, s a gyermekölést az élet elleni bűncselekmények fejezetén belül az emberölés körében szabályozza, illetőleg az erre megállapított büntetési tétellel fenyegeti.[10] A burzsoá államokban az általános és elterjedt azonban az enyhébb és privilegizált esetként való büntetőjogi megítélés és szabályozás.[11]

A jelenleg hatályos burzsoá büntető törvénykönyvek alapján megállapítható, hogy a gyermekölés privilegizált esetként történő fel-

[7] Ismerteti *Horváth* Tibor: im. 18. old.

[8] Az 1649-es orosz törvénykönyv után az 1803. évi osztrák, majd az 1813. évi bajor, valamint a braunschweigi Btk. kodifikálta a gyermekölés privilegizált esetét.

[9] *Edvi Illés* Károly: i. m. 373. old.

[10] Az angol jogban, valamint Japán 1907. évi Büntetőtörvénykönyvében.

[11] Az 1921. évi argentín Btk. 81/2. §, az 1867. évi belga Btk. 396. §, az 1944. évi brazil Btk. 123. §, az 1930. évi dán Btk. 238. §, az 1889. évi finn Btk. XXII. fejezet 1. §, az 1954. évi francia Btk. 302. §, az 1881. évi holland Btk. 290. §, az 1906. évi hondurasi Btk. 408. §, az 1940. évi izlandi Btk. 212. §, az 1936. évi kolumbiai Btk. 369. §, az 1962. évi marokkói Btk. 397. §, az 1931. évi mexikói Btk. 327. §, az 1871. évi német Btk. 217. § (újabban az NSZK Btk. tervezete 136. §-a), az 1891. évi nicaraguai Btk. 359. §, az 1902. évi norvég Btk. 234. pontja, az 1974. évi osztrák Btk. 79. §, az 1930. évi olasz Btk. 578. §, az 1922. évi panamai Btk. 316. §, az 1924. évi perui Btk. 155. §, az 1944. évi spanyol Btk. 410. §, az 1937. évi svájci Btk. 116. cikke, az 1962. évi svéd Btk. II. Rész 3 fejezet 3 szakasza, az 1933. évi uruguayi Btk. 312. §, valamint az 1926. évi venezuelai Btk. 413. §.

vétele különböző megítélési alapból táplálkozik, továbbá hogy az enyhébb fenyegetettség viszonylagos a büntetési tételek egyes országokban változatlanul rendkívül magas volta következtében (belga és francia Btk.-ban stb.). A burzsoá államok büntető törvénykönyveinek egy része csak a szülőanyákra,[12] míg másik része más elkövetőkre is[13] kiterjeszti az enyhébb elbírálást. E büntető törvénykönyvek egy része a szülés alatti és közvetlen utáni — tehát a szüléssel járó testi-lelki hatások alatt álló anyára —, egy másik része az ezen túli esetekre is kiterjesztette az enyhébb elbírálást. Ugyanakkor a büntető törvénykönyvek egy része a házasságon kívüli,[14] másik része pedig a gyermek családjogi helyzetétől függetlenül privilegizált esetként rendeli büntetni a gyermekölés elkövetőjét.[15]

A burzsoá törvényhozás az enyhébb elbírálás alapjainak megválasztása tekintetében sem egységes. Egyes törvénykönyvek szerint ennek alapja a szülő nő sajátos pszichikai és fiziológiai állapota, s ebből következően nem tesznek különbséget az anya, illetve a gyermek családjogi helyzete között. Más büntetőtörvénykönyvek a szülő nő sajátos lelki és testi állapotát csak a házasságon kívül fogant gyermek születésével kapcsolatban veszi figyelembe. Kivételesen egyes büntető törvénykönyvek az enyhébb elbírálás alapjául a női becsület vagy családi tisztesség megmentését tették.[16]

A gyermekölés büntetőjogi megítélése és rendezése az egyes *szocialista országokban* sem egységes. Egyes országokban[17] a szigorúbb álláspontot követve emberölésként, míg más országokban[18] enyhébben minősülő sui generis bűncselekményként szabályozzák.

Az eltérés ellenére a szocialista országok többsége a gyermekölés büntetőjogi szabályozásánál továbbra is változatlanul az enyhébb megítélést követi, és a cselekményt privilegizált esetként szabályozza, bár a gyermekölés törvényi rendezése tekintetében a szocialista országok büntető törvénykönyvei sem teljesen egységesek. Azonosság és egységesség annyiban van, hogy a szocialista országok büntetőtörvénykönyvei a gyermek jogállása és családi helyzete között nem tesznek különbséget, s a házasságon kívüli vagy azon belüli nemzésből származó gyermek megölését egyaránt enyhébben rendelik büntetni. Azonosak a büntető törvénykönyvek — a kubait kivéve — abban is, hogy ez a privilégium csak a szülőanyát illetheti meg, más elkövetőt nem.[19] Bizonyos viszonylagosság jelentkezik a privilegizációban az NDK Büntető-törvénykönyve 113. §-ába felvett fenyegetettség tekintetében.[20]

A gyermekölésre vonatkozó korai és jelenleg hatályos jogszabályok áttekintése azt bizonyítja, hogy a gyermekölésnek a privilegizált esetként való szabályozásáig, majd az utóbbi évtizedekben egyes országokban ismét emberölésként minősítéséig egy rendkívül bonyolult és sokféle tényező által meghatározott jogalkotási és értékelési folyamat zajlott le. A folyamat áttekintése különösen tanulságos azért, mert a különböző korokban és az eltérő társadalmi rendszerű országokban a szabályozásnál bizonyos — közöttük lényegében azonos — tényezők eltérő módon nyertek értékelést s hol ezekre, hol pedig az élet, a testi épség fokozott védelmére helyeződött a fő hangsúly, utóbb szélesedve e kör a népesedéspolitikai megfontolásokkal is. A fejlődési folyamat — beleértve az utóbbi évek jogalkotását is — korántsem minden ellentmondástól mentes. Míg korábban a jogi szabályozásban bizonyos túlhaladott elemekkel, addig az utóbbi évtizedek gyermekölléssel kapcsolatos jogalkotásában bizonyos „előre szaladással" találkozhatunk.

A gyermekölés korai és mai törvényi rendezésének áttekintése többek között azt is mutatja, hogy a gyermekölés enyhébb elbírálásának mindenkor voltak és vannak támogatói és ellenzői. Az enyhébb felfogást egyfelől azért támadták és támadják, mivel az nincs eléggé tekintettel a gyermek s általában az emberi élet védelméhez fűződő társadalmi érdekekre, a demográfiai következményekre,[21] s túlzottan

[12] Belga, finn, osztrák Btk.

[13] Az olasz Btk. szerint, aki a szülő nővel szembeni segítségnyújtás céljából vesz részt a gyermekölésben, ugyancsak az enyhébb fenyegetettség szerint felel cselekményéért. Az argentin, a kolumbiai, a panamai, az uruguayi, a venezuelai Btk. kiterjeszti az enyhébb fenyegetettséget az újszülött apjára, férfitestvérére, a hondurasi és a spanyol Btk. pedig az áldozat nagyszüleire is.

[14] A belga, a finn, a mexicói, a nicaraguai Btk. stb.

[15] Svájci, spanyol Btk stb.

[16] *Horváth* Tibor: i. m. 38—39. old.

[17] A Szovjet Szövetségi Köztársaságok közül a Belorusz, a Grúz, a Kazah, az Orosz és az Örmény Köztársaságokban, továbbá hazánkban.

[18] Az azerbajdzsán Btk. 95. §-ában, az 1961. évi észt Btk. 102. cikkében, az 1960. évi kirgiz Btk. 97. §-ában, az 1961. évi lett Btk. 100. §-ában, az 1961. évi litván Btk. 106. §-ában, az 1961. évi moldavai Btk. 92. §-ában, a tadzsik Btk. 106. §-ában, az 1961. évi türkmén Btk. 110. §-ában, az 1960. évi ukrán Btk. 96. §-ában, az 1959. évi üzbég Btk. 83. §-ában, az 1951. évi bolgár Btk. 136. §-ában, az 1961. évi csehszlovák Btk. 220. §-ában, az 1959. évi jugoszláv Btk. 138. szakaszában, az 1936. évi kubai Btk. 438. §-ában, az 1969. évi lengyel Btk. 146. cikkében, az 1968. évi NDK Btk. 113. §-ában, valamint az 1968. évi román Btk. 177. §-ában.

[19] A kubai Btk. az enyhébb megítélést a szülőanyán túl kiterjeszti a közvetlen hozzátartozókra is.

[20] Az NDK Büntetőtörvénykönyve 113. §-a — a gyermekölést „emberölés enyhítő körülmények mellett" címszó alatt pönalizálva — (1) bek. 2. pontjában kimondja, hogy a szándékos emberölés 10 évig terjedő szabadságvesztéssel — tehát az alapesethez képest enyhébben — büntetendő, ha a nő gyermekét szülés közben vagy közvetlenül szülés után öli meg. E törvényi megoldás már bizonyos átmenetet képez a privilegizált esethez, bár jelenlegi formájában még nem teljesen azonos azzal. A gyermekölés ilyen rendezése az NDK-ban formailag ugyan a szigorúbb álláspont követését jelenti, tartalmilag azonban enyhébben fenyegetett, s az emberöléshez képest enyhébben büntetendő privilegizált esetként pönalizált törvényi tényállás.

[21] *Versele*, S. C.: Néhány észrevétel a család és nemi erkölcs büntetőjogi védelméről. Tijdschrift voor strafrecht 1964. évi 4—5. száma. Leiden. Idézi Fadgyas András hivatkozott műve 43. oldalán.

„elkövető-centrikus", másfelől elvi okokból (a társadalmi veszélyesség eltérő értékelése miatt), míg a szigorúbb megítélés ellen az hozható fel, hogy az figyelmen kívül hagy bizonyos társadalmi, társadalmi-tudati tényezőket, mellőzi a szülőanya szülés alatti és közvetlen utáni pszichofiziológiai helyzetének, a szülés előzményeinek, továbbá a gyermekölés egyéb kísérő körülményeinek törvényi tényállásban is kifejeződő differenciált értékelését.

A gyermekölés történetét, nemzetközi és hazai szakirodalmát, jogösszehasonlító anyagát, valamint az ezzel kapcsolatos kutatásokat áttekintve különböző, a társadalmi valósággal is teljesebb összhangban levő megfontolások vázolhatók fel. Az OKKrI két gyermeköléssel kapcsolatos kutatása közül az egyik 1964-ben,[22] a másik pedig 1973-ban[23] folyt le, s lényegében az új Btk. hatálya alá tartozó azonos számú elkövetőre terjedt ki. Miután hazánkban e két kutatáson túl más tudományos vizsgálódás a témakörben nem volt, ezért — a bővebb irodalmi hivatkozásokon túl — magam is csak ezek anyagára alapozhatom következtetéseimet, s legfeljebb rendszerezetten vázolom fel azokat az alternatívákat, amelyek a gyermeköléssel összefüggésben figyelembe jöhetnek, vagy akár némi adalékkal szolgálhatnak a társadalmi valósággal perspektívában is szorosabb összhangban levő új törvényi megoldáshoz.

Az érveket és ellenérveket értékelve megállapítható, hogy mind a jelenlegi törvényi megoldás, mind pedig a privilegizált esetként történő szabályozás mellett és ellen egyaránt vannak — bár korántsem azonos jelentőségű, de részleteiben is megvizsgálást igénylő — társadalmi, gazdasági, általános és jogpolitikai, szociálpszichológiai, szociológiai, lélektani, orvosi és kriminológiai szempontok. Ennek megfelelően megvizsgálást érdemel a gyermekölés jelenlegi törvényi megoldása, valamint a privilegizált esetenként történő szabályozás mellett és ellen szóló érvek rendszere.

III.

A gyermekölés *jelenlegi* — tehát emberölésként való — büntetőjogi *szabályozásának fenntartása mellett szóló érvek* között, az általános és büntetőpolitikai természetűek mellett más jelentős megfontolások sorakoztathatók fel. E körben abból kell kiindulni, hogy a büntetőpolitika az általános jogpolitika, illetőleg az általános politika része és annak függvénye. Egy esetleges újraszabályozásnál ennélfogva a gyermekölés törvényi megítélésénél nem hagyhatók figyelmen kívül az *általános politikai követelmények* (közöttük demográfiai természetűek), továbbá a jogpolitikai irányelveknek a súlyos bűncselekmények hatékonyabb üldözésére, illetőleg megelőzésére vonatkozó útmutatásai. Ebben a relációban tehát feltétlenül figyelemmel kell lenni arra, hogy a gyermekölés jelenlegitől eltérő újraszabályozása, enyhébb fenyegetettsége nem jár-e az általános politikai, a jogpolitikai vagy netán a demográfiai követelmények jelentős sérelmével.

A szocialista társadalom tagjainak műveltségi és kulturális szintje jelentős mértékben fejlődött s a fejlődés a továbbiakban ezen a bázison egyre gyorsabbá válik. Az újabb család- és anyavédelmi jogszabályok, az *általános tudati és kulturális szint emelkedése* — különös figyelemmel a szocialista társadalmi fejlődés újabb perspektíváira — egyre indokoltabbá teszi a jelenlegi elvi és kiindulási alaphoz való ragaszkodást.

Az élet kioltása különböző esetei nem tűrnek eltérő megítélést, *nem lehet az ölés társadalmi veszélyessége, társadalmi „károssága" más és más* azonos típusú ölési cselekmények esetén. Helytelen törvényi különbséget tenni az újszülött, a gyógyíthatatlan beteg, az öregkorú stb., illetőleg az egészséges ember megölése között. Elfogadva azt az alapelvet, hogy az emberölés társadalmi veszélyessége elvileg minden esetben azonos, a gyermekölés körében jelentkező objektív társadalmi, tudati és a személyiségi oldalon jelentkező tényezők figyelembe vétele e cselekménytípus büntetőjogi rendezésénél semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül. A különböző ölési cselekmények társadalmi veszélyességének, illetőleg társadalmi károsságának azonos megítélése ellenére is mind a törvény, mind a jogalkalmazó szervek, különösen pedig a közvélemény nyilvánvalóan eltérően ítéli meg a szexuális és az anyagi motiváltságú emberölést a konfliktusos és az indulati jellegűtől, valamint az erős felindulásban elkövetettől. Különösen érvényes ez a megállapítás a sajátos motivációjú, a társadalmilag és etikailag „menthető", vagy az esetek jelentős részében magyarázható gyermekölés esetében.

A gyakorlatban felmerül egy olyan ellenvetés is, amely szerint a gyermekölés jelenlegitől eltérő törvényi szabályozására irányuló törekvés *„elkövető centrikusságot"* tükröz, amely ellen határozottan fel kell lépni, s a törvényi szabályozásnál az elsődleges társadalmi érdekeket kell előnyben részesíteni. Ezen álláspont képviselői szerint a gyermekölés privilegizált esetként való ismételt felvétele a közvélemény uszályába való kerülést, a közhangulat indokolatlan elfogadását és a közvélemény eltérő ítélete előtti behódolást jelenti. E körben szükséges utalni arra, hogy a privilegizáció más eseteiben a jogalkotó részben ugyancsak hasonló társadalmi, tudati, erkölcsi tényezőket, illetőleg a pillanatnyi elkövetői reagálást vesz figyelembe (például az erős felindulásban elkövetett emberölésnél). A gyermekölésnél még ehhez képest is hatványozottabban figyelemmel kell lenni a tár-

[22] Az Országos Kriminalisztikai Intézet 9. sz. Tájékoztatója. Budapest, 1965. 112 old.

[23] *Raskó* Gabriella: i. m.

sadalmi és személyi háttérre, amelyek e cselekménytípusnál az átlaghoz képest is fokozottabban fejtik ki hatásukat az ölési motívumok kialakulásánál.

A szocialista jogrendszerekben a házasságból és a házasságon kívüli születésből való származás *családjogi megkülönböztetése ismeretlen* és elvi okokból helytelen. Ennélfogva a privilegizálás egyik alapja — a házasságon kívül szülő nő jogi helyzetének figyelembe vétele — elesett. A nők egyenlő jogainak elismerésével, a házasságon kívül született gyermek jogállásának korábbi rendezésével s a gyermekölésnek emberölésként történő minősítésével jogszabályaink jelentős mértékben hozzájárulnak, hogy a társadalom felfogásából fokozatosan eltűnjék a házasságon kívül szülő nő társadalmi megítélésében ma még jelentkező ellentmondás. Vitathatatlan, hogy a szocializmus építése során alapvetően megváltozott a nők társadalmi, politikai, gazdasági helyzete. Tény az is — és ezt kutatási megállapítások is alátámasztják —, hogy a szocialista társadalmi fejlődés eredményeként a gyermekölés gazdasági okai lényegében kiküszöbölődtek s így annak, mint korábban a legjelentősebb motiváció egyikének alapja megszűnt. Ezzel szemben nem hagyható figyelmen kívül, hogy a gyermekölés más társadalmi tudati feltételei változatlanul fennállnak és továbbra is nap mint nap hatnak.

Részben az előző álláspontal kapcsolatos az a felfogás, mely szerint mai viszonyaink között már a gyermekölés enyhébb megítélésének csak *egyetlen elvi alapja maradt, mégpedig a szüléssel együttjáró sajátos pszichofizikai állapot.* Az 1961-ben megalkotott Btk. is lényegében ezt az elvi álláspontot tette magáévá, amikor a miniszteri indokolásban kifejtette, hogy az enyhébb büntetés alá vonás elvi alapja egyre inkább csak a szüléssel együttjáró esetleges korlátozott beszámítási képesség marad. Kutatási tények igazolják ez állásponttal és a jogi rendezéssel szemben, hogy a gyermekölési cselekmények elkövetőinél a korábban általános jellegű társadalmi, tudati tényezők stb. változatlanul hatnak, mégpedig olyan mértékben, hogy arról sem a jogalkotásban, sem pedig a jogalkalmazói munkában egyszerűen lehetetlen tudomást nem venni.

Akadnak olyan álláspontok is, amelyek szerint a hatályos rendezés megváltoztatása ma már nem kívánatos *visszalépést, elvi engedményeket jelentene* és nem lenne figyelemmel arra az alapvető szocialista követelményre, amely az ember élete, testi épsége — közöttük az újszülött élete, testi épsége — védelméhez fűződik.[24] E felfogás szerint az ítélkezési gyakorlat tárgyilagossága és egységessége, az általános és büntetőpolitikai megfontolások nem teszik szükségessé a jelenlegi helyzet megváltoztatását. Ez állásponttal szemben felhozható, hogy a társadalmi realitások figyelembe vétele, általában az objektív társadalmi valóság mélyreható értékelése a kodifikáció során nem jelent elvi engedményt vagy visszalépést. A társadalmi háttér, az objektív társadalmi valóság és annak esetleges negatív következményei felismerése szükségszerűvé teszi a megfelelő törvényi módosítás bevezetését éppen a további és újabb ellentmondások kiküszöbölése végett.

Felmerülnek olyan nézetek is, amelyek szerint a szocialista társadalomban a szülő nő — a gyermek jogállásától függetlenül — már nincsen olyan eleve kényszerítő társadalmi, erkölcsi és gazdasági hátránynak kitéve, amely őt újszülött gyermeke megölésére indíthatná.

A privilegizált esetként való újraszabályozás ellenzői végül bizonyos célszerűségi okokat is felhozhatnak. Eszerint miután *hazánkban viszonylag elenyésző számban fordulnak elő gyermekölési esetek,* „szükségtelen e bűncselekménynek külön törvényi tényállást konstruálni". (Ilyen megfontolás elfogadása esetén azonban a büntető törvénykönyvből egy sor törvényi tényállás kihagyható lenne.)

Az utóbbi érvvel összefüggésben megvizsgálást érdemel a gyermekölés jelenlegi, még inkább pedig várható alakulásának kérdéskomplexuma. A gyermekölés alakulására — figyelemmel e bűncselekmény jellegére, helyére, valamint más kísérő körülményeire — teljesen megbízható kriminálstatisztikával gyakorlatilag sohasem rendelkeztünk. E bűncselekménytípusnál mindig igen magas volt az olyan bűncselekmények száma, amelyek soha nem jutottak a bűnüldöző és igazságügyi szervek tudomására. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy a Btk. hatálybalépése óta ezt a bűncselekménytípust statisztikailag külön nem is gyűjtik.

A kriminálstatisztika korábbi adatai szerint Magyarországon gyermekölés és kitétel miatt az 1881—1942 közötti (62 év) átlagában évente 64 elkövetőt ítéltek el a bíróságok. Az összehasonlítás tárgyilagossága biztosítására külön kimunkáltuk azt is, hogy a felszabadulás előtti években hány elítélés történt hazánkban. Az igazságügyi statisztikai adatok szerint Magyarországon az 1921—1942 közötti 22 év átlagában évente 54 elkövető bűnösségét állapították meg a bíróságok gyermekölés és kitétel miatt. Az OKKrI egy korábbi kutatási megállapítása szerint[25] az 1950-es évek elejéhez képest a bűnüldöző szervek tudomására jutott és ismertté vált jogi értelemben vett gyermekölések alakulása csökkenő tendenciát mutatott, amelyben nyilván közrehatottak a büntetőpolitikai intézkedéseken túl a terhességmegszakítással kapcsolatos korai jogszabályok is. Az adatok szerint — figyelmen kívül hagyva az ellenforradalom miatt 1956-ban és 1957-ben keletkezett helyzetet és az ez évek statisztikai adatait — az 1951—1955. évek évi átlaga 58 gyermekölés

[24] *Raskó* Gabriella: i. m. 421. old.

[25] Az Országos Kriminalisztikai Intézet 9. sz. Tájékoztatója. Budapest, 1965. 9. old.

volt (tehát lényegében annyi, mint a felszabadulás előtti évek átlaga!), míg az 1958—1962. évek átlaga 29,4 esetet tett ki. (Az 1962—1971 közötti időszakra vonatkozóan megbízható adatokkal nem rendelkezünk.) A korábbi szinthez képest az utóbbi években újból kisebb mértékű emelkedés következett be az ismertté vált gyermekölések alakulásában. 1972-ben 40, 1973-ban pedig 34 gyermekölés vált ismertté.

Az adatok közvetve megerősítik azt az álláspontot, hogy az élet elleni bűncselekmények — közöttük a gyermekölés — körében hazai viszonylatban sajátos s az összbűnözéstől jelentősen eltérő törvényszerűségek érvényesülnek. A felszabadulás előtti, valamint utáni évek igazságügyi statisztikai adatai, illetőleg a későbbi években bevezetett egységes rendőrségi, ügyészségi statisztikai tájékoztatók mutatói arra utalnak, hogy *a gyermekölésben kétségtelenül jelentkező csökkenés* ellenére a mennyiségi változás nem számottevő és az ismertté vált esetek számszerű csökkenése nincs arányban a társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyainkban végbement nagy jelentőségű fejlődéssel. Bár a két statisztika adatai közötti számszerű különbség nem lényeges, azonban ezek értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy amíg az igazságügyi statisztika csak a bírósági szakba került ügyeket és elkövetőket regisztrálja, addig az egységes rendőrségi, ügyészségi statisztika sokkal teljesebb s az előzőeken túl felöleli az ismeretlen tetteses ügyeket, valamint az ügyészségi szakban bizonyítékok hiányában történt megszüntetéseket is. Ezzel együtt megállapításaink szerint a jelentős társadalmi, gazdasági, politikai változások ellenére a gyermekölés mennyiségi alakulásában nem következett be lényeges változás, s gyakorlatilag e bűncselekmény típusra a közel azonos gyakoriság jellemző. Mindez megerősíti azt a korábbi — és az élet elleni bűncselekményekkel kapcsolatos — következtetésünket is, hogy az élet, testi épség elleni bűnözés területén csak nagyon áttételesen, s még inkább pedig jóval később, esetleg évtizedek múltán várható a szocialista társadalmi fejlődés hatásának jelentkezése. Ezek az adatok, valamint a kutatási megállapítások többek között tükrözik azt is, hogy a gyermekölés — ugyanúgy, mint az élet, testi épség, egészség elleni bűnözés — lényegét tekintve a népesség egyes rétegei hiányos általános műveltségével, elmaradt kulturális szintjével mutat legszorosabb kapcsolatot. A kutatási megállapítások, valamint az 1950-es évek elején szerzett tapasztalatok alapján a terhességmegszakítás utóbbi években bekövetkezett szigorítása következtében mennyiségileg e cselekménytípus stagnálásával, sőt emelkedésével is számolhatunk.

IV.

A gyermekölés hatályos rendezése mellett szólóakon túl meg kell vizsgálni az *ellene szóló érveket* is. A gyermekölés *privilegizált esetként történő szabályozása* mellett különböző társadalmi, gazdasági és szubjektív természetű tényezők, valamint büntetőpolitikai megfontolások szólhatnak.

Társadalmi-gazdasági indokok

A gyermekölés és más bűncselekmény-kategóriák körében végzett kutatások azt bizonyítják, hogy az eddigi jelentős *társadalmi, gazdasági, politikai eredményeket nem követte automatikusan a társadalom tagjainak,* s ezen belül is bizonyos rétegeknek *tudati elmaradottsága felszámolása,* a lét és tudat közötti viszonylagos elmaradás megszűnése. Ennélfogva a következő évtizedekben a meglevő társadalmi, tudati problémákkal, a negatív hagyományok egy része jelentkezésével, sőt újratermelődésével reálisan számolni kell. A büntető törvénykönyv következő hatályos időszakában tehát lényegében továbbra is az eddigihez hasonló természetű tudati stb. problémák jelentkezésével számolhatunk.

A büntetőjogi kodifikációnak egyik — s egyáltalán nem lényegtelen — alapját *a társadalmi valóság értékelése* képezi, ami korántsem csak a mai (részben a régi tudati hagyományok által is erősen befolyásolt!) objektív társadalmi viszonyok és viszonylatok, hanem a Btk. következő teljes hatálya alatt várható *perspektivikus társadalmi valóság,* társadalmi háttér figyelembe vételét is jelenti. Minden kodifikációnál alapvető követelmény a társadalom adott és várható gazdasági, tudati szintjének, a különböző hagyományoknak a figyelembe vétele, valamint az, hogy a szigorúbb törvényi rendezést megelőzően nincs-e lehetőség az adott társadalmi jelenség elleni küzdelem esetleges enyhébb vagy más formáinak megválasztására. Bővebb indokolást sem igényel ugyanis, hogy *kizárólag büntetőjogi eszközökkel* a szinte évszázados — és belátható időn belül még fennmaradó — tudati maradványokat, *a közfelfogást máról holnapra megváltoztatni nem lehet.*

Bizonyított tény az is, hogy semmiféle társadalmi, tudati jelenség sem törvényi rendezéssel, sem pedig azáltal, hogy nem veszünk róla tudomást vagy létezését tagadjuk, még nem szűnik meg. Az emberi viszonylatok, a negatív tudati maradványok egyébként sem tesznek lehetővé gyors, máról holnapra történő változásokat. Különösen figyelemre méltó kutatási megállapítás, hogy közel 100 éve *alig van előrehaladás a házasságon kívül szülő nő megítélésében.* Ez a szociálpszichológiai háttér mindkét kutatás tanúsága szerint a motivációs folyamat legdöntőbb láncszemének bizonyult a házasságon kívüli gyermekölések csoportjában. Külön is figyelemre méltó az a megállapítás, hogy a közvélemény hatása nemcsak a házasságon kívüli szülésnél érvényesül, bár kétségtelenül itt a legerősebb. Jó néhány esetben előfordult, hogy a már többgyermekes anyát a rokonok, is-

merősök megbélyegző, gúnyos sajnálatától való félelem indította a tettre. Hasonló hatás érvényesült azokban az esetekben, amikor a tettes azt szégyellte, hogy idős korára szül gyermeket.[26]

Az előző tények arra utalnak, hogy a gyermekölés társadalmi, gazdasági, tudati és erkölcsi okainak kiküszöböléséről vallott *jogalkotói felfogás idő előttinek bizonyult.* A jelenlegi jogi rendezés *további ellentmondások forrásává vált* és mélyebb feszültséget idézett elő a jogi rendezés elvi kiindulása, szemléletmódja és az érintett társadalmi rétegek tudata között. Gyakorlatilag tehát a jogalkotói akarat kinyilatkoztatásával nem változott és nem is változhatott meg a gyermekölés társadalmi, tudati, gazdasági és erkölcsi háttere. Mindez oda vezetett, hogy a gyermekölés korábbi privilegizált törvényi tényállásának mellőzése nem jelentette e bűnözési forma megszűnését, gyakorlati kihatásaiban viszont súlyosbította az elkövetők helyzetét.

Mindezeknek különös hangsúlyt ad, hogy a gyermekölés *napjainkban is tipikusan vidéki, falusi, tanyai bűncselekmény,* s ezeken a területeken, ezekben a körökben még az átlaghoz képest is hatványozottabban jelentkeznek a különféle káros nézetek, s jóval tovább élnek a különböző negatív tudati maradványok éppen a tettes (és mikrokörnyezete) átlag alatti kulturális és műveltségi szintje következtében. Ennélfogva a szűkebb környezetben a házasságon kívüli terherbeesés még nagyobb reakciót, elítélést vált ki, mint korábban. E tény pedig egymagában is fokozza az érintett személyekben és környezetükben az általuk nem kívánt terhesség eltitkolását, illetőleg a gyermek világrahozatala elleni „ösztönszerű", de mégis erősen tudatos tiltakozásuk — következményeiben pedig az újszülött megölésének motívumai — kialakulását. Meg kell jegyezni, hogy a tanya objektív adottságaival, az emberek szinte „természeti állapot" közötti életkörülményeivel önmagában is sok objektív és szubjektív előfeltételét teremti meg az ilyen és hasonló típusú bűncselekmények elkövetésének.

A kutatási adatok szerint a cselekmények nagy többségét ma is vidéki területeken követik el. Fontos megállapítás az is, hogy a fővárosban és a vidéki városokban elkövetett gyermekölések tettesei is többnyire anonimitást keresve, cselekményük előtt néhány hónappal „menekültek" a városokba. (A kutatások arra is utalnak, hogy e bűncselekmény előfordulásának csökkenése a fővárosban kifejezettebb, mint vidéken.) Az 1964-ben végzett kutatás adatai szerint az elkövetések mintegy 55%-a a kieső településekre, községekre, 28%-a a vidéki városokra, 17%-a pedig a fővárosra esett. Lényeges megállapítása volt ennek a kutatásnak az is, hogy a fővárosban az elkövetők mindössze 25%-a budapesti, míg 75%-a vidéki születésű. Jellemző adat az is, hogy a fővárosban az esetek mintegy 70%-ában a bűncselekményt külvárosi részekben követték el. A vidéki városokban elkövetett cselekmények tettesei mintegy 80%-a olyan, akik bár városokban laknak, de faluról származtak oda, vagy a városban falusi (városhoz tartozó tanyán, külterületen stb.) életformában élnek.[27]

A gyermekölés körében jelentkező kriminológiai jellemzők a legközvetlenebbül bizonyítják, hogy *az élet elleni bűncselekmények e kategóriájában szinte egyidőben van jelen a múlt minden negatív vonása.* Mindez azt is igazolja, hogy a tudati jelenségek milyen hosszú ideig túlélik — megszűntük után is — az őket létrehozó társadalmi, gazdasági, politikai viszonyokat.

Az előző megállapítások arra is utalnak, hogy a gyermekölés összefüggésbe hozható bizonyos, *szubkulturális jelenségekkel.*[28] Figyelemre méltó, hogy ezekben az elkövetői körökben és mikrokörnyezetükben bizonyos régi negatív tudati hagyományok az átlaghoz képest is továbbélnek, illetőleg az átlaghoz képest hatványozottabban jelentkeznek.

Kutatási megállapítások bizonyítják, hogy *az általánostól eltérő, sőt kirívóan egyedi jelenség fokozott elmarasztalást vált ki,* mint az történt korábban, amikor, ha nem is volt tömeges jelenség, de legalábbis megszokottabb. Mindez kétirányú hatással jár. Egyfelől a társadalom tagjainak reakciója, elmarasztaló megítélése hatványozottabban jelentkezik, másfelől a házasságon kívüli kapcsolatból terhes nő és közvetlen környezete ennek ismeretében és ennek elkerülésére ugyancsak érzékenyebben reagál.

A megállapítások szerint a gyermekölések okai és feltételei között *a kedvezőtlen lakás- és anyagi helyzet* a mi viszonyaink között már nem játszik meghatározó szerepet. E tényezők azonban mégsem becsülhetők le. A kutatás megállapításai szerint az elkövetők 59%-a albérlő, társbérlő, családtag vagy munkásszálláson lakik. (Mindez összefüggésben van természetesen az elkövetők korával, családi viszonyaival, valamint munkakörülményeivel is.) A hazai kutatások szerint a gyermekölések okai között — legalábbis kimutathatóan — mindössze az elkövetők 7%-ánál játszott közre közvetlenül a megoldatlan lakáshelyzet, a többi esetben nem. A hiányos anyagi ellátottság, a nehéz anyagi helyzet ugyancsak az esetek viszonylag szűkebb körében játszott közvetlen szerepet. A kutatási adatok szerint azonban a hiányos anyagi ellátottság közvetve, szinte a cselekmények legtöbbjének hátterében kísérő körülményként meghúzódik. Az elkövetők mintegy 90%-a teljesen vagyontalan, jelentős részének nincs önálló jövedelme. Az első kutatás megállapítása szerint például a tettesek egyharmada eltartott, kétharmada kereső. A jövedelemmel nem rendelkező, illetőleg a havi 1000 Ft alatti jövede-

[26] *Raskó* Gabriella: i. m. 418. old.

[27] *Fadgyas* András: i. m. 64. old.

[28] *Fadgyas* András: i. m. 63—64. old.

lemmel rendelkező nők közül kerül ki az elkövetők nagyobb része. Az egy főre jutó kereseti arányok még rosszabbak. Az első kutatással érintett elkövetők 46%-ánál az egy főre eső jövedelem 500 Ft alatti, 45%-ánál 501—1000 Ft közötti, s csak 9%-ánál haladja meg az 1000 Ft feletti összeget. Még rosszabb a helyzet az eltartottak esetében. Ezen elkövetők kétharmadánál 500 Ft alatti a családon belüli egy főre eső jövedelem, egyharmaduknál pedig 501—1000 Ft közötti. A helyzet gyakorlatilag hasonló a második kutatással érintett elkövetői körben is, azzal az eltéréssel, hogy ezen összegek — miután a tettesek az 1962 utániak közül kerültek ki — az átlagfizetések általános emelkedésének megfelelően magasabbak, az országos átlaghoz képest azonban jóval alacsonyabbak.

A megoldatlan lakásviszonyok, valamint a nehéz anyagi helyzet megnöveli az elkövető közvetlen környezetétől való anyagi függését, a közvetlen környezet esetleges negatív hatását pedig fokozza. Mindez e tényezők előfordulási arányát jóval meghaladó szerepére és kiemelt jelentőségére utal.

Az elkövetői oldallal összefüggő indokok

A kutatási megállapítások szerint a társadalmi természetű, lényegében objektív okokat a szubjektív oldalon jelentkező különböző tényezők is megerősítik.

E körben fontos kutatási megállapítás, hogy az újszülött gyermekeket *általában a szülés alatt vagy közvetlenül utána az első percekben ölik meg* (az esetek 95%-ában) az anyák s csak kivételes a későbbi időpontban történő vagy más által véghezvitt elkövetés. Az ölési cselekmények jelentős nagy többsége tehát kifejezetten *a szülőanya sajátos, pszichofiziológiai állapotában következik be.* Valamennyi kutatási adat azt bizonyítja, hogy a szülés — különösen az ilyen típusú szülés — az esetek nagy többségében sajátos, pszichofiziológiai helyzettel jár a szülőnő vonatkozásában. A megvizsgált és feldolgozott ügyekben az igazságügyi orvosszakértői vélemények szinte kivétel nélkül korlátolt beszámíthatóságot jellemző elkövetői ideg- és elmeállapotról adnak számot, amelyet viszont szinte majdnem kivétel nélkül azokkal a sajátos társadalmi, tudati, erkölcsi tényezőkkel (a családból való kivetettséggel, a szűkebb környezet elítélő hozzáállásával stb.) magyaráznak, mint amelyek korábban az enyhébb elbírálás alapját képezték.

Mind hazánkban, mind pedig az NDK-ban, valamint más országokban bár e cselekmények tettesei javarészben a viszonylag fiatalabbak közé tartoznak, azonban az elkövetők között a női nem szinte valamennyi korosztálya képviselve van. A hazai kutatási megállapítások szerint az elkövetők 10—12%-a 18 éven aluli, 52—54%-a 19—29 éves, 24—30%-a 30—39 éves, 8% körüli hányada pedig 40—49 éves. Az adatok azt mutatják, hogy az *életkori csúcs a 20-as évekre esik,* nem lehet azonban figyelemen kívül hagyni, hogy az idősebb korcsoportok mindkét kutatásban meglehetősen magas — 35—38 %-os — arányt képviselnek. Figyelemre méltó megállapítás az is, hogy az elkövetők 65,4%-a hajadon, 34,6%-a pedig férjezett.

A kutatási megállapítások szerint az esetek 64%-ában a cselekmény *a házasságon kívüli gyermek megölésére irányult,* míg 4,3%-ában a gyermek jogállása vitatható volt, ugyanis a gyermek nemzése ugyanúgy származhatott a házastárstól is, mint kívülállótól. A tettes azonban miután úgy vélte, hogy a gyermek nem a férjétől való, félt a következményektől s az újszülöttet megölte. Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy az esetek mintegy 11%-ában a kutatás során a kérdésre nem lehetett a bűnügyi iratokból feleletet kapni, úgy nyilvánvalóan egyértelműen adódik az a következtetés, hogy mai viszonyaink között még a gyermekölési cselekményeket többnyire a házasságon kívüli kapcsolatból származó újszülöttek sérelmére követik el. Ez az arány az összes gyermekölések 70—80%-a között mozog.

Gyakorlatilag az előzőekkel van összefüggésben, hogy a szubjektív oldalon ma is a legáltalánosabban ható és leggyakrabban jelentkező motívum *a szégyenérzet.* Az első kutatásban az elkövetők 80%-ánál, míg a második kutatásban 60%-ánál jelentkezett ez az indíték és többnyire a házasságon kívüli szüléshez kapcsolódott. Tagadhatatlan, hogy az előbbiekben vázolt társadalmi háttérben az elkövetők zömét kitevő leányanyákat még ma is szinte változatlan erővel motiválja az elkövetésnél a tágabb és szűkebb környezet elítélésétől való félelem.

Az előzőeket az esetek jelentős részében még tetézi a *rendezetlen családi élet.* Az ügyek mögött gyakran belső ellentét, örökös konfliktusos helyzet, iszákosság, nemtörődömség, szülői közömbösség, antihumánus gondolkodásmód és megnyilatkozás, tarthatatlan családi élet húzódik meg. Az első kutatás konkrét megállapítása szerint például az ilyen közvetlen családi háttér az esetek mintegy 20%-ában meghatározó jellegű volt, s az elkövetők 43%-ánál rendezetlenek voltak a családi kapcsolatok, közel egyharmaduknál pedig nem voltak kielégítőek a gyermekkori nevelési körülmények sem.[29]

Az elkövetők többségének *iskolázottsági és műveltségi szintje* az országos átlaghoz képest is alacsony. Különösen szembeötlő, hogy a tettesek között magas az analfabéták, valamint csak az általános iskola néhány osztályát végzettek száma. Az alacsony iskolázottsági, műveltségi szint visszavezethető az elkövetők lakókörnyezetére, családi körülményeire, valamint más tényezőkre. A konkrét kutatási megállapítások alapján arra a végkövetkeztetésre kell jutni, hogy ezeknek az elkövetőknek nagy többsége a

[29] *Fadgyas* András: i. m. 55. old. *Raskó* Gabriella: i.m. 420. old.

társadalom elmaradottabb, műveletlenebb rétegeiből kerül ki.

Az alacsony iskolázottsági, műveltségi szint szinte objektíve befolyásolja az elkövetők alacsonyabb szakmai kvalifikáltságát is. Ennek a következménye, hogy kevés az elkövetők között a megfelelő szakképzettséggel rendelkező. Mindkét kutatás adatai szerint a tettesek 70—70%-a semmiféle szakképzettséggel nem rendelkezik, illetőleg tanuló, háztartásbeli, vagy pedig alacsonyabb kvalifikáltságú mezőgazdasági, ipari munkát végez.

Büntetőpolitikai és egyéb megfontolások

Jogpolitikai, különösképpen pedig büntetőpolitikai szempontból ellenvetés merülhet fel a különböző jellegű élet elleni bűncselekmények egységes elbírálása, e cselekmények közötti törvényi differenciálás hiánya miatt.

Ellentmondásos helyzetet (és hátteret) tükröz a gyermekölési *cselekmények minősítése* is. Annak ellenére ugyanis, hogy a gyermekölési cselekményeket általában meglehetősen hosszadalmas fontolgatás, a terhesség titkolása, letagadása, az alapvető előkészületek megtételének tudatos elmulasztása előzi meg, érthetetlenül igen kevés az olyan esetek száma, amikor a bíróság az előre kiterveltséget is megállapította. Az OKKrI 1964. évi kutatása során pl. az új Btk. hatálya alá tartozó 46 ügyben egy, az 1973-ban feldolgozott 41 gyermekölési ügyben pedig mindössze három esetben került sor az előre kiterveltség megállapítására. Az előre kiterveltségnek — mint minősítő körülménynek — ilyen alacsony mértékű megállapítása annál inkább feltűnő, mivel mindkét kutatás során az nyert megállapítást, hogy a terhes anyák az esetek 97%-ában terhességüket eltitkolták, s emiatt nyilvántartásba sem kerültek.

Az *ítélkezési gyakorlatban* különböző ellentmondások jelentkeznek. A törvényhozói akarat, valamint a büntetéskiszabási gyakorlat közötti szakadék az elmúlt években tovább mélyült. A büntetéskiszabási gyakorlat további enyhülését több tényező bizonyítja. Míg pl. az első kutatás során a felfüggesztett szabadságvesztések aránya 11,4%, addig a második kutatásban ez az arány már 36%. Az első kutatás megállapításai szerint az elkövetőkre kiszabott büntetés 60%-a, míg a másodikban 68%-a 6 hó és 2 év közötti. Ezen belül is az elsőben az elkövetők 45,7%-a 1—2 év közötti szabadságvesztésre lett ítélve, ezzel szemben a második kutatással érintett elkövetőknek már csak 28%-a kapott ilyen büntetést. Az enyhülésre utal az is, hogy míg az első kutatással érintett elkövetők 4,3—4,3%-a kapott 5—8, illetőleg 10 éven felüli szabadságvesztés-büntetést, addig az újabb kutatásban szereplő elkövetők közül már egy sem.

A felfüggesztett büntetések ugrásszerű megnövekedése, valamint az előbb említett más tények arra utalnak, hogy a szigorúbb törvényhozói akarat ellenére a bírói gyakorlat a gyermekölések megítélésénél tovább enyhült. Következésképp bíróságaink ma enyhébb ítéleteket szabnak ki az újszülöttjüket megölő anyákra, mint akkor, amikor a cselekmény még privilegizált esetként enyhébben volt elbírálható. Gyakorlatilag tehát egy nem kívánatos és túlzott mértékű enyhülési folyamat következett be az ún. szigorúbb törvényi rendezés következményeként. A bíróságok a különböző enyhítő körülményeket olyan mértékben veszik figyelembe, amelynek eredményeként alacsony szabadságvesztési időtartamok kiszabására kerül sor és olyan gyakran élnek a felfüggesztés biztosította lehetőségekkel, amely egyszerűen elképzelhetetlen az emberölés legméltányolhatóbb eseteiben is.

Végezetül érvként lehet felhozni e körben a privilegizált eset felvétele mellett, hogy a szocialista országok többsége a gyermekölést ugyancsak sui generis bűncselekményként enyhébben rendeli büntetni.

Figyelemmel a gyermeköléssel kapcsolatos hatályos törvényi rendezés további fenntartása mellett és ellene szóló érvek egybevetésére, s az utóbbiak jelentős súlyára, *összegezésként* és végkövetkeztetésként megfontolásra ajánlható a jelenlegi törvényi konstrukció felülvizsgálata és a gyermekölésnek mint privilegizált cselekménynek törvényi tényállásba való felvétele. Megítélésünk szerint csak ez a megoldás vezethet a gyermekölési ügyek elbírálásában jelentkező, továbbá a társadalmi valóság és a hatályos rendezés között fennálló ellentmondások megszüntetéséhez.

A részletesen tárgyalt és elemzett érvek alapján helyesnek mutatkozna a gyermekölésnek mint privilegizált cselekménynek — az emberölés törvényi tényállása egyik külön bekezdéseként — az új Btk.-ba való felvételének megfontolása. Az új törvényi tényállásban enyhébben kellene elbírálni annak a *szülő nőnek a cselekményét, aki a szülés alatt, illetőleg közvetlenül a szülés utáni percekben vagy órákban újszülött gyermekét megöli, függetlenül a gyermek jogállásától.* Az enyhébb megítélést kizárólag csak az anya által történt ölési cselekményekre lenne szükséges korlátozni.

A javasolt és esetleg elfogadásra kerülő megoldás feloldaná az egyes társadalmi rétegek tudati szintje és a hatályos jogi rendezés szemléletmódja között ma kétségtelen fennálló jelentős ellentmondást és feszültséget.

Bakóczi Antal

SZEMLE

A Bolgár Népköztársaság új büntetőeljárási törvénykönyve

Bulgária Népköztársaság Nemzetgyűlése a XII. ülésszakon (1974) új büntetőeljárási törvénykönyvet fogadott el[1], amely 1975. március 1. napjával lép hatályba. Ezzel az 1952-es törvénykönyv hatályát veszti.

A régi törvénykönyv hatálya alatt a szocialista gazdaság gyors ütemű fejlődése volt a jellemző, amely a szocialista demokrácia kiszélesedéséhez és a szocialista törvényesség megerősödéséhez vezetett. A törvénykönyv időközben végrehajtott módosításai és kiegészítései nem tudták visszatükrözni a bolgár büntetőeljárás demokratikus elveinek reális fejlődését. Az 1952-es büntetőeljárási törvénykönyv elmaradt a társadalmi fejlődéstől; a szocialista büntetőeljárási tudomány, gyakorlat és jogszabályalkotás fejlődése túlhaladta azt. Időközben hatályba lépett az új büntetőtörvénykönyv is (1968), amely szintén megkívánta a régi büntetőeljárási formák tökéletesítését és új formák bevezetését. A Bolgár Kommunista Párt programja, amelyet a X. pártkongresszus fogadott el, előirányozza a bírósági és ügyészségi szervek tevékenységének bővítését és erősítését, valamint az igazságszolgáltatás demokratikus elveinek további fejlesztését és tökéletesítését. Bulgária Népköztársaság új alkotmánya (1971) tartalmazza a bíróságok és ügyészségek szervezeti felépítésének, funkcióinak és feladatainak alapelveit. Mindez szükségessé tette Bulgáriában új büntetőeljárási törvénykönyv kidolgozását. Az új Be. megerősíti azokat a demokratikus elveket, amelyekre a büntetőeljárás eddig is felépült, továbbfejleszti és biztosítékjellegű szabályokkal veszi körül azokat és rendez több, eddig megoldatlan kérdést is.

Az új büntetőeljárási törvénykönyv mindenekelőtt új rendszerével tűnik ki. Ez a rendszer figyelembe veszi minden egyes intézmény jellegét és helyét és összehangolja az állami és társadalmi érdekeket az állampolgárok jogaival és törvényes érdekeivel. A törvénykönyv első része azokat a rendelkezéseket tartalmazza, amelyek a büntető eljárás egészére vonatkoznak. A második rész a büntető eljárás egyes szakaszaival, míg a harmadik rész a büntetésvégrehajtással kapcsolatos eljárásokkal és a különleges eljárásokkal foglalkozik.

A büntetőeljárási törvénykönyv feladata az 1. § értelmében, hogy biztosítsa a bűncselekmények feltárását, a bűnösök leleplezését és a törvény helyes alkalmazását.

A büntető eljárás feladata a Bolgár Népköztársaság alkotmánya által megállapított állami és társadalmi rendnek, az állampolgárok életének, szabadságának, becsületének, jogainak és törvényes érdekeinek védelme a bűnös beavatkozások ellen, valamint a szocialista szervezetek jogainak és törvényes érdekeinek védelme, végül a bűnözés megelőzésének, az állampolgárok szocialista szellemben történő nevelésének és a szocialista törvényesség erősítésének elősegítése.

A II. fejezet fogalmazza meg azokat az alapelveket, amelyekre a Bolgár Népköztársaság büntetőeljárása felépül. Ilyen alapelv, hogy büntetőügyekben az igazságszolgáltatást csak a bíróságok gyakorolják. Alapelv továbbá a társadalom részvétele, a bírók és a bíróságok ülnökök választása, a bírák és ügyészek függetlensége, az állampolgárok egyenjogúsága a büntető eljárásban, az anyanyelv használatának biztosítása, az objektív igazság feltárása, a bírósági tárgyalások nyilvánossága, az állampolgárok védekezési jogának biztosítása, a személyiség sérthetetlensége, a határozatok belső meggyőződés alapján történő meghozatala, a közvetlenség, a szóbeliség, a felek jogegyenlősége.

Az új Be. részletesen felsorolja a büntető eljárásban részt vevő szervek — a bíróság, az ügyész, az előzetes kivizsgálást (predvaritelno szledsztvie) végző szervek — feladatkörét (IV., V., VI. fejezetek). Új rendelkezése, hogy kivételes esetekben az ügyész büntető eljárást indíthat magánvád alapján üldözendő bűncselekmények miatt is. A törvény megállapítja a büntető eljárásban részt vevők számára biztosított eljárási jogok egész rendszerét és egyidejűleg szabályozza a vádló, a magánvádló, a magánpanaszos[2], a polgári jogi igényét érvényesítő sértett: a magánfél, valamint a bűncselekményért polgári jogilag felelős személy, a védő, a meghatalmazott, a társadalmi vádló és a társadalmi védő eljárásjogi helyzetét (VII. fejezet). Kötelező a védőügyvéd részvétele abban az esetben, amikor a vádlott kiskorú, olyan fizikai vagy pszichikai fogyatékosságban szenved, amely akadályozza abban, hogy saját maga védekezzen, az eljárás olyan bűncselekmény miatt indult meg, amelyért halálbüntetés vagy 10 évet meghaladó időtartamú szabadságvesztés büntetés szabható ki, a vádlott nem beszél bolgár nyelven, a vádlottak érdekei egymással ellentétesek és közülük valamelyiknek védője van. A védő a büntető eljárásban a nyomozás elrendelésének pillanatától, de kivételes esetben a vád nyilvánosságra hozatalának pillanatától kezdve vehet részt.

A büntetőeljárási törvénykönyv világosan megkülönbözteti egymástól a bizonyítékokat és a bizonyítási eszközöket és ez utóbbiakat részletesen szabályozza. Az új Be. miután meghatározza a bizonyítás tárgyát, a bizonyítási teher kérdésével kapcsolatban elrendeli, hogy bűnügyekben a vád bizonyítása általában az ügyészt és az előzetes kivizsgálást végző szerveket, míg az ő panasza alapján megindított ügyekben a magánpanaszost terheli. A vádlott nem köteles bizonyítani ártatlanságát (VIII. fejezet). Megállapítást nyertek a bizonyítási anyagok összegyűjtésének és ellenőrzésének módszerei is: a szakértői vizsgálat, a szemle, a házkutatás és lefoglalás, a nyomozási kísérlet, személyek és tárgyak felismerésre bemutatása (IX. fejezet). A X. fejezet az eljárási kényszerintézkedéseket szabályozza.

[1] Az 1974. okt. 31-én elfogadott törvényt az 1974. nov. 15-i 89. sz. bolgár hivatalos lap (Dörzsaven Vesztnik) közli.

[2] A bolgár büntetőeljárásban a magánpanaszos (csaszten obvinyityel) jogi helyzete kb. a hazai büntetőeljárás magánvádlójának felel meg. A magánpanaszos magánvádas ügyekben vádat emel és képviseli a vádat. Az ügyész átveheti a vád képviseletét, ekkor a törvény értelmében a magánpanaszos „magánvádló" lesz. A magánvádló (csaszten zsityel) az a sértett, aki közvádas ügyekben az ügyész mellett részt vehet a vád képviseletében, az ügyészi vádelejtés után a vádképviseletet egyedül is fenntarthatja.

A büntetőeljárási törvénykönyv második része a büntetőeljárás egyes szakaszaira az előzetes kivizsgálásra, az első fokú és a másodfokú eljárásra, a felügyeleti felülvizsgálatra, a perújításra, a jogerőre emelkedett első- és másodfokú stb. ítéletek és végzések végrehajtásának foganatosítására vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza (XIII—XIX. fejezetek). Itt sorolja fel a törvény azokat a különleges tárgyalási szabályokat is, amelyek a fiatalkorúak által elkövetett bűncselekményekben indított eljárásokra, a katonai bíróságok hatáskörébe tartozó ügyekre, valamint a gyorsított eljárásra vonatkoznak (XX. fejezet).

Ebben a részben sok új rendelkezés, kiegészítés és módosítás van. A nyomozási munka minőségének javítását szolgálják azok az új elveket érvényesítő szabályok, amelyek a nyomozási szervek tevékenységét és függetlenségét erősítik azzal, hogy rendezik az előzetes kivizsgálást végző szervek és az ügyész kölcsönös kapcsolatait és viszonyait és ugyanakkor fokozzák az ügyészi ellenőrzést az előzetes kivizsgálás felett. Az új törvénykönyv fenntartja az előzetes kivizsgálás két formáját (a nyomozást és az előzetes vizsgálatot), csökkenti a köztük levő különbségeket.

A törvény részletesen szabályozza a „gyanúsított"-tá nyilvánítás feltételeit, valamint a gyanúsítottat megillető jogokat. A kihallgatással kapcsolatos hangfelvétel készítését szintén szabályozza az új törvény és olyan kereteket és feltételeket ír elő, amelyek kizárják az állampolgárok jogainak jogellenes megsértését.

A büntető eljárás alapvető szakasza — a bírósági tárgyalás — a büntető eljárás demokratikus alapelveivel összhangban van felépítve. A Be. kimerítően rendezi a bírósági tárgyalás szakaszait.

A másodfokon eljáró bíróságnak joga van teljes egészében felülvizsgálni az ítélet helyességét, függetlenül a felek által feltüntetett indokoktól és — amennyiben erre megvan az alap — az ítéletet meg nem fellebbezett részében is hatálytalaníthatja vagy módosíthatja olyan személyek vonatkozásában is, akik nem éltek fellebbezéssel. A törvénykönyv határozottan azt az álláspontot képviseli, hogy a másodfokú bíróság általában nem állapíthat meg új tényeket, nem emelheti fel a büntetés mértékét, nem alkalmazhat súlyosabb büntetést előíró törvényt stb. Az új Be. felsorolja az ítélet hatályon kívül helyezésének vagy megváltoztatásának okait, meghatározza a másodfokú bíróság ezzel kapcsolatos jogkörét és bevezeti a reformatio in pejus tilalmát.

A jogerős ítéletek és végzések ellenőrzésére szolgáló rendkívüli eszközök szabályozása bizonyos mértékben módosult. Az új Be. megállapítja a társadalmi védnökség alá helyezett elítéltek ellen lefolytatott eljárások esetében a perújítás néhány sajátos szabályát.

A törvénykönyvben új rendelkezések vannak a gyorsított eljárásra, amelyet a kisebb súlyú bűncselekmények esetén kell alkalmazni, ha azok tényálása és jogi megítélése nem bonyolult.

A harmadik rész a különleges eljárásokra, így pl. feltételes szabadonbocsátásra, a munkanapok beszámításának hatálytalanítására, a szabadságvesztés-büntetés végrehajtási fokozatának súlyosabb fokozatra való átváltoztatására, a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának felfüggesztésére, orvosi kényszerintézkedések alkalmazására vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza.

Részletesebben szabályozza a bűncselekményeket elkövetett személyek kiadásával és a büntetett előélethez fűződő hátrányok alóli mentesítéssel kapcsolatos különleges eljárásokat is.

Bulgária Népköztársaság új büntetőeljárási törvénykönyve figyelembe veszi a szocialista elveket és a fejlődés jelenlegi szakasza által támasztott követelményeket, az ország szocialista törvényessége erősítésének jelentős eredménye és ugyanakkor fontos eszköze is.

Radeva, Radka

Az új osztrák munkaalkotmány a munkajogi kodifikáció első része*

Miután több mint féléves — a munkavállalók és a munkaadók érdekképviseletei közötti — intenzív tárgyalás után az új munkaalkotmány-törvény tervezete tekintetében egyetértés jött létre, és ehhez az alapvető egyezséghez az érdekképviseletek csúcsszervei is hozzájárultak, a széles politikai bázison nyugvó parlamenti határozathozatalnak immár semmi sem állott útjában. Az osztrák Nemzeti Tanács 1973. december 14-én a munkaalkotmány-törvényt mindhárom párt szavazataival elfogadta. Ezzel — a munkaadói oldalról legalábbis a tárgyalások első fázisában folytatott érzelmi jellegű és elfogult vita ellenére — megvalósult az utóbbi évek legjelentősebb munkajogi törvénye, egyben az első nagyobb — munkavállalói oldalról újra meg újra követelt — munkajogi részkodifikáció.

A munkaalkotmány-törvénynek a Nemzeti Tanács által elfogadott szövege a következő részekből áll:

I. rész: kollektív jogalkotás (1—32. §§); itt került szabályozásra a kollektív szerződés, a kollektív szerződés jogszabállyá nyilvánítása, a minimálbér, az ipari tanulók kártalanítása, valamint a vállalati megállapodások (fogalom, hatályának kezdete, joghatások és időtartama).

II. rész: Vállalati alkotmány (33—134. §§); ebben a részben találhatók általános rendelkezések mellett a szervezeti szabályok (a munkavállalók szervezetei, vállalati gyűlés, vállalati tanács, a vállalati tanács anyagi alapjai, vállalati bizottság, a vállalati tanácsok értekezlete, központi vállalati tanács és a központi vállalati tanács anyagi alapja); a munkavállalók jogosítványai, a vállalati tanács tagjainak jogállása, az ifjúság képviselete, az egyes vállalati típusokra vonatkozó előírások.

III. rész: Hatóságok és eljárás (135—159. §§); ebben a részben szabályozták az egyeztető hivatalokat, a legfőbb egyeztető hivatalt, valamint a munkaalkotmány-törvény alapján felállítandó új egyeztető fórumokat.

IV. rész: záró- és átmeneti rendelkezések (160—171. §§); itt találhatók a büntető rendelkezések, a végrehajtási rendeletek kibocsátására szóló felhatalmazások, valamint a korábbi jogszabályok hatályon kívül helyezésére irányuló rendelkezések.

* Kivonatos közlés *(Szerk.)*

A következőkben azokat a fontosabb újításokat kívánjuk bemutatni az új törvény sorrendjében, amelyek a munkaalkotmány-törvény alapján a régi szabályozással szemben adódnak.

I. rész: a kollektív szerződés tartalmának kibővítése

Eddig a kollektív szerződésekről szóló törvény alapján a kollektív szerződésben csak „a szolgálati viszonyból fakadó kölcsönös jogokat" (ún. normatív rész) vagy „a kollektív szerződés partnerei közötti jogviszonyokat" (ún. kötelezettségi rész) szabályozták, a kollektív szerződések lehetséges tartalmát most a következő pontokkal lehet bővíteni: a munkajogviszonyból kivált dolgozó kollektívszerződésbeli igényeinek megváltoztatása (például nyugdíjigények); a vállalat átalakulása folytán előálló lényeges hátrányok kiküszöbölésére, csökkentésére vagy megakadályozására irányuló intézkedések (szociális terv); a fenti, valamint az emberhez méltó munkakörülmények kialakítására irányuló intézkedések végrehajtásába való beleszólás (Mitbestimmung — *Szerk.)* módja és terjedelme; a kollektív szerződés partnereinek közös létesítményei (például: szociális alap, segélypénztár stb.); egyéb olyan problémák, melyek szabályozása törvény folytán a kollektív szerződésben szabályozandó (például a munkaidő szabályozása az erről szóló törvény alapján).

Ezzel a kollektív szerződés racionalizáló hatását az eddigihez képest jobban fogja tudni kifejteni. Ezen a területen a munkafeltételek humanizálásával egyidejűleg a jövőben lehetségessé válik a beleszólási jognak a törvényes előírásokon túlmenő kollektívszerződésbeli kibővítése.

Egyesület kollektív szerződés kötésre vonatkozó képessége. A kollektív szerződés kötési képesség lényegében a hatályos joggal egyezően nyert szabályozást. Új azonban, hogy a jövőben egyes egyesületek is, melyek egyébként nem tartoznak kollektív szerződés kötési képességgel bíró munkaadói testülethez, bizonyos feltételek mellett a (munkaadói oldalon) kollektív szerződés kötési képességgel rendelkezhetnek. Ezzel a szakszervezetek lehetőséget kaptak arra, hogy ilyen egyesületekkel a jelenlegi „vállalati megállapodások" helyett valódi kollektív szerződéseket kössenek.

A vállalati megállapodások újraszabályozása. A munkaalkotmány-törvény első ízben szabályozza egységesen a vállalati megállapodásokat, mint a munkajog forrásait. A törvény első része (kollektív jogalkotás) tartalmazza a vállalati megállapodások fogalmára, formájára, érvényességének kezdetére, jogi hatásaira, valamint hatályának tartamára vonatkozó előírásokat. A vállalati megállapodások tartalmára vonatkozó szabályok a II. részben (vállalati alkotmány) találhatók a szociális ügyekben való közreműködési jog szabályozásánál.

A vállalati megállapodásokat a munkaalkotmány-törvény szerinti jogi hatásokkal olyan ügyekben lehet kötni, melyek tekintetében törvény (vagy maga a munkaalkotmány-törvény, vagy másik törvény), vagy pedig maga a kollektív szerződés az adott kérdésnek a vállalati megállapodásban való rendezését előírja (ún. felhatalmazott vagy kikötött vállalati megállapodás). Nem szabályozta a munkaalkotmány-törvény az ún. „szabad vállalati megállapodásokat", tehát kötelmi jogi megállapodásokat normatív hatály nélkül, melyek azonban a legfelsőbb bíróság gyakorlata alapján, illetve az ABGB szerint az egyes munkaszerződés részei lehetnek. Ilyen vállalati megállapodásokat továbbra is lehet kötni az ABGB, illetve a legfelsőbb bíróság gyakorlata alapján.

Nagymértékben leegyszerűsítették a munkaalkotmány-törvényben azokat a formabeli előírásokat, melyeket a vállalati megállapodások megkötésével kapcsolatban be kell tartani. A vállalati megállapodás érvényességi feltétele csupán az, hogy írásba foglalják, és hirdetmény révén az üzemben közzétegyék. (Az egyeztető hivatalnál vagy a munkaügyi felügyelőségnél történő letétbe helyezés, amely eddig feltétel volt, a jövőben nem szükséges.) A törvényileg meghatározott vállalati megállapodások jogi hatásai lényegében megegyeznek a kollektív szerződéssel. Előírásai jogilag közvetlenül kötelezőek (normahatás), és külön megállapodásokkal sem egyes szakaszainak hatályon kívül helyezésére, sem korlátozására nem kerülhet sor. Egyes különmegállapodások csak akkor érvényesek, ha azok a munkavállalóra nézve kedvezőbbek.

Az is leszögezésre került, hogy a vállalatnak más tulajdonába való átkerülése a vállalati megállapodások érvényét nem érinti.

A vállalati megállapodások megszűnésének módjai: meghatározott határidő lejárta, és a felmondás (háromhavi felmondási idővel írásbeli felmondás a hó végére). Nincs helye azonban felmondásnak azon esetekben, ha a vállalati megállapodás megkötésével, módosításával, vagy hatályon kívül helyezésével kapcsolatos viták eldöntésére egyeztető fórumot lehet felkérni (ún. kikényszeríthető vállalati megállapodás például a vállalati munkaidő, munkaközi szünetek stb. szabályozásáról). Ilyen esetekben a vállalati megállapodást csak az egyeztető fórum egyetértésével, vagy döntése alapján lehet hatályon kívül helyezni, vagy megváltoztatni.

Ha a vállalati megállapodás felmondással megszűnt, jogi hatásai mindaddig fennmaradnak, amíg új vállalati megállapodást, vagy az érintett dolgozókkal új egyedi megálapodást kötnek (továbbhatás).

II. rész: a vállalati alkotmány

A munkaalkotmány-törvény ezen része, amely a vállalati tanácsokról, valamint a csupán 1973 elején hatályba lépett ifjúsági tanácsokról szóló törvény helyébe lép, a jelenlegi jogi helyzettel szemben nagyszámú változást hoz.

A vállalat fogalmával kapcsolatos megállapítási eljárás. A vállalat fogalmának definíciója a gyakorlatban — különösen a vállalati tanácsok megválasztásánál — a választási eredmények megtámadása formájában számos nehézséghez és vitás ügyhöz vezetett. E nehézségek leküzdése, valamint a vállalati tanácsi választások — biztonságosan értelmezett vállalat—fogalom alapján való — lebonyolításának lehetővé tétele érdekében a munkaalkotmány-törvény megfelelő megállapítási eljárást ír elő. Az egyeztetési hivatal kérelemre köteles megállapítani, hogy vajon adott

esetben egy — a törvény szerinti értelemben felfogott vállalatról van-e szó. A kérelmet a vállalati tanács, bizonyos számú választásra jogosult vállalati dolgozó, végül jogos érdek fennforgása esetén a vállalat tulajdonosa is előterjesztheti. Kérelem előterjesztésére jogosult a szakszervezet, valamint a munkások és alkalmazottak kamarája is.

Munkahelyek vállalattal azonos módon történő kezelése. Gyakorlati igénynek kíván a törvény eleget tenni azon lehetőség biztosításával, hogy olyan munkahelyeket, melyek az önálló vállalat minden jegyét nem mutatják fel, a vállalattal azonosan kezeljék és ezzel a saját vállalati tanácsok megválasztása itt is lehetővé váljék. A munkahelynek — az egyeztető fórum részéről — a vállalattal azonos módon való kezelésének feltétele, hogy *a)* a munkahelyen tartósan több mint 50 dolgozót foglalkoztassanak, *b)* a munkahelyek a fővállalattól térben nagy távolságra legyenek, és *c)* feladatköre és szervezete tekintetében bizonyos önállósága legyen, melynek révén közel kerül a vállalatkénti minősítéshez. Ezek a feltételek például fennállnak egy hosszabb időtartamú építkezés színhelyén, vagy egy relatíve önálló nagyobb filiálé esetében.

Az egyes munkavállalók jogai. A munkaalkotmány-törvény csak a kollektív munkajogot szabályozza. Az egyes munkavállalónak a munkaadóval szembeni jogai a munkaszerződési jog tárgyát képezik. E jogokat tehát a munkajog ezen még kodifikálandó részterületén kell kialakítani.

A munkaalkotmány-törvény rögzítette, hogy a munkavállalók az e törvényben rögzített jogaik tekintetében (vállalati tanácsválasztásokon választási jog, részvétel és szavazati jog a vállalati gyűléseken, funkció gyakorlása stb.) nem korlátozhatók, és ebből az okból nem is kerülhetnek hátrányos helyzetbe. Továbbiakban leszögezi a munkaalkotmány-törvény, hogy a munkavállalók a vállalati tanács tagjaihoz, és a vállalat tulajdonosához kérdéseket, kívánságokat intézhetnek, bejelentést, panaszt vagy javaslatot tehetnek. Végül rögzítve van, hogy az egyes munkavállaló munkaadóval szembeni információs, intervenciós, meghallgatási, ellenőrzési és tanácskozási jogait a munkaalkotmány-törvény nem érinti.

A vállalati tanács és a szakszervezet együttműködése (Munkások és alkalmazottak kamarája). A munkaalkotmány-törvény leglényegesebb újításai közé tartoznak azok az előírások, melyek a szakszervezetek, a vállalati tanácsok és a munkások és alkalmazottak kamarája között — a gyakorlatban úgyis fennálló — együttműködést jogilag is biztosítják. Jóllehet a munkaadói oldal a munka alkotmány-törvény tervezetével kapcsolatos tárgyalásokon igen erős ellenállást tanúsított, a vonatkozó szakaszok a törvénybe mégis bekerültek. A munkaalkotmány-törvény 39. § (2) bek.-e szerint a vállalat munkavállalóinak szervei (különösen a vállalati tanácsok, központi vállalati tanácsok az ifjúság érdekképviseletei) érdekvédelmi feladataik ellátásánál a munkavállalók illetékes kollektív szerződés megkötésére jogosult testületeivel (szakszervezet és a dolgozók és alkalmazottak kamarája) egyetértésben járnak el. A törvénybe kiegészítőleg egy preambulum-szerű részt vettek fel, amely szerint a vállalati alkotmányra vonatkozó előírások célja, hogy mind a munkavállalók, mind a vállalat javára az érdekek kiegyenlítését hozzák létre. Ezzel azt kívánják kifejezésre juttatni, hogy a törvény természetes érdekellentétek meglétét nem tagadja, mégis célul tűzte ki ezeknek jogilag rendezett síneken való kiegyenlítését anélkül, hogy az érdekképviseletek meglevő cselekvési szabadságát jogilag korlátozná.

A szakszervezet és a munkások és alkalmazottak kamarájának a vállalat területére való belépési joga. A munkaalkotmány-törvény rögzíti a szakszervezeteknek és a munkások és alkalmazottak kamarájának az üzem területére való belépési jogát. Ez a belépési jog mindazon esetekben biztosítva van, amikor a vállalati tanács vagy a vállalati képviselet valamely más szerve szakszervezettel, vagy a munkások és alkalmazottak kamarájával való tanácskozást szükségesnek tart. Ezenkívül biztosítani kell a belépést a vállalat tulajdonosának vagy képviselőjének értesítése mellett a szakszervezet, vagy a munkások és alkalmazottak kamarája számára, ha ez a munkaalkotmány-törvény értelmében nekik egyébként biztosított jogosítványok gyakorlása érdekében szükséges. A szakszervezetek, valamint a munkások és alkalmazottak kamarájának képviselői éppúgy, mint a vállalati tanács tagjai kötelesek az üzleti és vállalati titkok, valamint egyéb bizalmas ügyekből származó információk megőrzésére.

A szakszervezetek és a munkások és alkalmazottak kamarájának jogai a vállalati választások lebonyolításával kapcsolatban. A munkaalkotmány-törvény egy további igen lényeges pontját alkotják azok a rendelkezések, amelyek a szakszervezetek és a munkások és alkalmazottak kamarája számára biztosítják, hogy a működőképes vállalati képviseletek létrejötténél kezdeményező módon közreműködjenek. Ezt a célt a következő jogok szolgálják. Ha egy vállalatnál nem működik vállalati tanács, vagy a vállalati tanács működésképtelen, a szakszervezet, vagy a munkások és alkalmazottak kamarája a vállalati gyűlést összehívhatja. Ennek azonban feltétele, hogy felhívás ellenére az attól számított két héten belül a vállalat legidősebb dolgozója, vagy legalább annyi dolgozó, mint ahány tagból a vállalati tanács állana, a vállalati gyűlést nem hívta egybe.

Ha a szakszervezet vagy a munkások és alkalmazottak kamarája a vállalati gyűlést összehívta a munkaalkotmány-törvény 45. § (2) bek.-e szerint, akkor ez fog a gyűlésen elnökölni is. Az elnöklést azonban átruházhatják a vállalat valamelyik szavazásra jogosult dolgozójára is. A szakszervezet, vagy a munkások és alkalmazottak kamarája által összehívott vállalati gyűlés azonban csak akkor határozatképes, ha a vállalat dolgozóinak legalább a fele jelen van.

A vállalati tanácsválasztás elnökségébe a szakszervezet vagy a munkások és alkalmazottak kamarájának elnökségi tagjai, vagy alkalmazottai is jelölhetők. A három választási elnökségi tagból azonban legalább kettőnek a vállalat dolgozójának kell lennie. Ezek a jogok (a vállalati gyűlés egybehívása, elnöklés, választhatóság a választási elnökségbe) azonban csak olyan vállalatok esetében illetik meg a szakszervezetet, illetve a munkások és alkalmazottak kama-

ráját, ahol tartósan legalább 20 dolgozó van foglalkoztatva.

A vállalati érdekképviselet szervezetével kapcsolatos változások. Jóllehet a munkaalkotmány-törvény messzemenően átveszi a vállalati képviselet szervezete és ügyvitele tekintetében a hatályos szabályozást, mégis vannak lényeges változások. A jelenlegi különbségtétel vállalati tanácsok és bizalmi emberek között elesik, a jövőben minden vállalatnál, ahol tartósan öt mint öt szavazásra jogosult munkavállaló dolgozik, vállalati tanácsot kell választani. A kisvállalatoknál működő (5—9 munkavállaló esetén 1, 11—19 munkavállaló esetén 2 vállalati tanácstag) vállalati tanácsnak ugyanolyan jogai és kötelezettségei vannak, mint a többi vállalati tanácsnak. A munkaalkotmány-törvény egyes szakaszai (mint például a vállalati tanács és a vállalat tulajdonosa között kötendő szociális tervre vonatkozó megállapodás) azonban kisvállalatok esetén nem alkalmazandók.

Munkások — alkalmazottak. A munkaalkotmány-törvény abból indul ki, hogy a munkások és alkalmazottak közötti különbségtétel a vállalati valóságban továbbra is fennáll, és az érdekeltek tudatában nyilvánvalóan erősen benne gyökerezik. A vállalati alkotmány területén tehát a törvény továbbra is elválasztja a munkásokat és az alkalmazottakat. Ez azonban nem változtat azon, hogy az indokolatlan munkaszerződési jogi különbségtétel megszüntetése a jövőben is a munkajogi kodifikáció egyik fő célja marad.

A jövőben már öt munkás és alkalmazott esetén a munkások és alkalmazottak egyes csoportképviseleteit (csoportgyűlés, vállalati tanács) meg kell alakítani. A vállalati tanács anyagi alapjait elkülönítetten kell kezelni, az igazgatás és a pénzek kezelésének átvizsgálására minden csoportgyűlésen saját könyvelőt kell választani. A munkaalkotmány-törvény a munkások és az alkalmazottak közös szervének a vállalati összgyűlést, és a vállalati bizottságot tekinti. A vállalati bizottság mindenekelőtt a gazdasági beleszólási jogok gyakorlására, valamint a vállalati megállapodások megkötésére, megváltoztatására és megszüntetésére jogosult, amelyek hatálya minden munkavállalóra kiterjed. Amennyiben minden dolgozó érdekeit érinti, a vállalati bizottságnak felügyeleti, intervenciós, információs, valamint közreműködési jogai vannak a vállalati tulajdonban álló oktatási és jóléti intézményekkel kapcsolatban. A vállalati bizottság jelentéseit vállalati összgyűlés tárgyalja meg.

Ezenkívül a munkaalkotmány-törvény gondoskodik arról is, hogy önkéntes alapon mindenkor lehetőség legyen arra, hogy a munkások és az alkalmazottak közös vállalati tanácsot hozzanak létre. Közös vállalati tanácsot lehet alakítani, ha mind a munkások, mind az alkalmazottak csoportgyűlése külön, titkos szavazás során mindkét esetben kétharmados többséggel ilyen értelmű döntést hoz.

Mindenesetre közös munkás és alkalmazotti üzemi tanácsot kell létrehozni, ha a csoportok egyikében, vagy mindkettőben összesen öt állandó foglalkoztatott van.

Nagy gyakorlati jelentősége van a munkások és alkalmazottak munkaalkotmányjogi megkülönböztetésének. A régebbi jogszabály a „munkás" és az „alkalmazott" fogalmát nem tisztázta, ezzel szemben a munkaalkotmány-törvény a következőt szögezi le: a csoporthoz tartozás kérdésében a munkavállaló törvényen alapuló munkaszerződési jogállása döntő. Alkalmazott eszerint az, aki az alkalmazottakra vonatkozó törvényben körülírt tevékenységet folytatja (kereskedői, magasabb nem-kereskedői vagy hivatali munka). Ezenkívül az alkalmazotti csoportba tartoznak azok a munkavállalók is, akik a munkaadóval az alkalmazottakra vonatkozó törvény, valamint az alkalmazotti kollektív szerződés alkalmazásában — ideértve a bértáblázatba való besorolást is — visszavonhatatlanul megállapodtak. Egyes alkalmazotti jogoknak munkásra való átruházása, vagy „tiszteletbeli alkalmazottá" történő kinevezés a munkajogi jogállás alapvető megváltoztatása nélkül ennek megfelelően nem alapozza meg az alkalmazotti csoporthoz való tartozást. Ipari tanulók, akiket alkalmazotti tevékenységre kiképeznek, az alkalmazottak csoportjához, míg a többi ipari tanuló a munkások csoportjához tartozik.

Fontos végül, hogy külön vállalati tanácsválasztásnál a másik munkavállalói csoportba tartozók is választhatók. Ennek megfelelően egy munkás beválasztható az alkalmazottak vállalati tanácsába, vagy egy alkalmazott bekerülhet a munkások vállalati tanácsába. Aktív választójoggal csak a mindenkor a csoportba tartozók bírnak. És fordítva is: a vállalati tanács tagját az a munkavállalói csoport (munkás vagy alkalmazott), amelyik megválasztotta, funkciója alól felmentheti, ha e csoporthoz tartozása megszűnik (például a munkaalkotmány-törvény szerint egy munkást alkalmazotti munkajogviszonyba vesznek át).

Részgyűlés. Abból a célból, hogy a munkavállalók a vállalati gyűlés keretében rendelkezésükre álló jogokat nagy alkalmazotti létszámú, vagy olyan üzemek esetében is gyakorolni tudják, ahol az összes munkavállaló egyidejű jelenléte nem lehetséges, a törvény lehetővé teszi a vállalati gyűléseknek részgyűlések formájában történő megtartását is. Az ezzel kapcsolatos döntés a vállalati tanácsot illeti.

A vállalati tanács tagjainak száma. Az ezer munkavállalóig terjedő üzemekben a vállalati tanács tagjainak száma változatlan marad. Az ezer főnél több dolgozót foglalkoztató vállalati tanácsok tagjainak száma az eddigi 500-zal szemben minden 400 dolgozó után egy fővel emelkedik.

Egyszerűsített választási eljárás kisüzemekben. Húsz főnél kevesebb dolgozót foglalkoztató üzemekben a vállalati tanács megválasztását leegyszerűsített formában is le lehet bonyolítani. Ilyen üzemekben nem az arányossági választási jog, hanem a többségi választási jog alapelvei szerint kell eljárni. A választási elnökség egyetlen választásra jogosult dolgozóból áll: a vállalati tanácsválasztásra nem kell javaslatokat benyújtani.

A vállalati tanács bizottságai. Azon lehetőség mellett, hogy a vállalati tanács egyes feladatait egyedi esetekben egyik, vagy több vállalati tanácstagra átruházzák, a munkaalkotmány-törvény vállalati tanácsi bizottságok alakítását is előírja.

A vállalati tanács akár ad hoc, akár állandó jelleggel az általa megállapított ügyviteli szabályzatnak megfelelően bizonyos ügyek-

ben határozatainak előkészítését és végrehajtását bizottságra bízhatja. Azokban az üzemekben, amelyek ezernél több dolgozót foglalkoztatnak, a vállalati tanács ügyviteli szabályzatában önálló határozathozatali joggal bíró ügyvivő bizottságokat is létrehozhat. Ilyen bizottságokban minden csoportot képviselet illeti meg, amely a vállalati tanácsban is képviselve van. A határozatokat egyhangúlag kell meghozni. Ha egyhangúság hiányában a bizottság nem tud határozatot hozni, a szóban forgó ügyet elintézés céljából visszaküldik a vállalati bizottságnak, amely aztán a döntést meghozza. Vállalati megállapodásokat mindenesetre csak a vállalati tanács köthet, bizottságai nem. A gazdasági közreműködési jogokat is csak a vállalati tanács gyakorolhatja.

Igen fontos az, hogy a vállalati tanács által létrehozott bizottságokban olyan dolgozók is tanácsadói jogkörrel közreműködhessenek, akik a vállalati tanácsnak nem tagjai.

Nem csak az a lehetőség áll tehát nyitva, hogy a vállalati tanács tevékenységének hatékonyságát egyes vállalati tanácsi feladatoknak bizottságokra való delegálásával növeljék, hanem arra is, hogy olyan dolgozó közreműködésével vizsgáljanak és oldjanak meg specifikus csoport-problémákat, akik a vállalati tanácsnak nem is tagjai. A vállalati tanács bizottságában való tevékenységre érvényes az a tétel, hogy a munkavállalók munkaalkotmányjogi jogosítványaik gyakorlásában nem korlátozhatók, és ebből kifolyólag semmilyen módon hátrányosabb helyzetbe nem kerülhetnek.

A vállalati tanácsok gyűlése. A törvény újítása, hogy olyan vállalatoknál, amelyek gazdasági egységet képező több üzemből állanak, vállalati tanácsok gyűlését hívja életre. A vállalati tanácsok gyűlése a vállalatnál megválasztott vállalati tanácstagok összességéből áll. Ennek feladatai megegyeznek azokkal a feladatokkal, melyek ellátása vállalati szinten a vállalati gyűlés feladata. A vállalati tanácsok gyűlése mindenekelőtt köteles foglalkozni a központi vállalati tanács jelentéseivel, a központi vállalati tanács költségvetésének megállapításával (ez is újítás az eddig hatályos jogi helyzethez képest), a központi vállalati alapok számellenőreinek megválasztásával és visszahívásával (ez is új rendelkezés), végül feladata a központi vállalati tanács felmentésével kapcsolatos határozathozatal.

A központi vállalati tanács választása. A hatályos jogtól eltérően a jövőben a központi vállalati tanácsot a vállalati tanácstagok összessége súlyozott szavazatokkal választja. Minden választásra jogosult vállalati tanácstagra annyi szavazat esik —, annyi szavazata van —, amennyi a legutóbbi vállalati tanácsválasztásokkori választásra jogosult dolgozók számából a megválasztott tanácstagok száma szerint arányosan őrá esik.

A súlyponti kérdés: a beleszólási jog kiépítése. A munkaalkotmánytörvénynek a törvényes beleszólási joggal kapcsolatos rendelkezései „A munkavállalók jogosítványai" cím alatt a törvény lényegét képezik. A munkaalkotmány-törvény a már fennálló beleszólási jogot jelentősen kiszélesíti, mégpedig több — a gyakorlatban élő, de nem kodifikált — beleszólási jogosítvány törvénybe iktatása révén.

A törvény mindenekelőtt a vállalati tanácsnak átfogó felügyeleti, intervenciós és információs jogát rögzíti.

A felügyeleti jog átfogja többek között a bérek és fizetések kifizetése feletti felügyeletet, ideértve a vonatkozó dokumentumokba való betekintés jogát is. Ezen túlmenően biztosítani kell a betekintést a vállalati tanács számára a jogszabály által előírt, mint például a munkaidőre vonatkozó feljegyzésekbe, és — ahol személyi minősítési okmányokat vezetnek — a munkavállaló beleegyezésével ezen személyi okmányokba is.

Az intervenciós és információs jogok a vállalati tanács, és a megfelelő kötelezettségek a vállalat tulajdonosa terhére minden olyan ügyre vonatkoznak, melyek a vállalati munkavállalók érdekeit valamilyen formában érintik.

A vállalat tulajdonosának a korábbi jogban már rögzített azon kötelezettsége, miszerint periodikusan tanácskoznia kell a vállalati tanáccsal a folyó ügyekről, a vállalatvezetés általános alapelveiről, valamint a munkaviszonyok alakításáról, az új munkaalkotmánytörvényben is helyet kapott. Az eddigi jogi helyzettel szemben újdonság, hogy a vállalati tanács jogosult ezekre a tanácskozásokra a szakszervezet vagy munkások és alkalmazottak kamarájának képviselőjét meghívni, ha a vállalat átalakításáról, vagy olyan egyéb fontos vállalati kérdésről van szó, amelynek a vállalat dolgozóira je[illegible] lentős kihatása van. Megjegyzer[illegible] hogy a munkaadó is jogosult a [illegible] ját érdekképviseletét meghívn[illegible]

A vállalati tanács vétójoga [illegible] zájárulásához kötött intézkedé[illegible] A jelenlegi jogi helyzet alapv[illegible] megváltoztatását jelenti, hogy a jövőben a vállalat tulajdonosának bizonyos intézkedései csak akkor hozhatók jogilag hatályosan, ha ezekhez a vállalati tanács hozzájárul. Ha a vállalati tanács ezen intézkedésekhez hozzájárulását megtagadja, akkor az egyeztetésre, vagy döntésre a vállalat tulajdonosa vállalaton kívüli fórumot nem hívhat fel. Ilyenkor a vállalat tulajdonosának tervezett intézkedését el kell ejteni.

Konkrétan a következő intézkedésekről van szó, melyeknél a vállalati tanácsnak abszolút vétójoga van: a vállalati fegyelmi szabályzat bevezetése; a munkavállaló személyére vonatkozó kérdőív bevezetése (kivéve az olyan általános, a munkavállalóra vonatkozó adatokat, mint: név, születési idő stb., vagy a munkavállaló tervezett alkalmazásával kapcsolatos szakmai feltételek); a munkavállalók ellenőrzésére vonatkozó ellenőrzési és technikai rendszerek bevezetése, amennyiben ezek az intézkedések (rendszerek) az emberi méltóságot sértik (például személyi motozás, ipari televízió alkalmazása stb.); a teljesítmények ellenértékének rögzítésére vonatkozó szabályozás bevezetése a legtágabb értelemben, valamint az ellenérték közvetítésére és elszámolására vonatkozó alapelvek (rendszerek és módszerek) rögzítése, amennyiben erről a kérdésről a kollektív szerződésben még nem határoztak.

A munkaalkotmány-törvény tartalmuk szerint különböztet olyan vállalati megállapodások között, melyeknél a vita eldöntésére — ha a vállalati tanács és a vállalat tulajdonosa annak megkötése, megváltoztatása, illetve megszüntetése felől megegyezni nem tudott — a

felek bármelyike külső (vállalaton kívüli) egyeztető szervet hívhat fel, valamint az olyan vállalati megállapodások között, melyek kizárólag önkéntességi alapon, tehát csak a felek akaratmegegyezése esetén jönnek létre.

Azok a vállalati megállapodások, melyeknél megegyezés hiánya esetén fennáll az egyeztető fórum felté vásának lehetősége, a következ- en : általános rendészeti előírások, mi yek a munkavállalóknak a vál- töl on belüli magatartását szabá- m zák; a napi munkaidő kezdeté- r s és végének rögzítése, a mun- kaközi szünetek idejének, valamint a munkaidőbeosztás egyes napokra történő elosztásának rögzítése; a munkabér elszámolása módjának, kifizetése helyének és idejének rögzítése; a vállalat átalakítása következményeinek elhárítása, csökkentése, illetve ezen következmények beálltának megakadályozása, amennyiben ezek a munkavállalók vagy jelentős részük számára jelentős hátránnyal járnak: a vállalati tanácsnak a vállalat tulajdonában álló oktatási és jóléti intézmények igazgatásában való részvételének terjedelme és módja.

Ezeken túlmenően a munkalkotmány-törvény terjedelmes katalógust tartalmaz azokról az ügyekről, melyek az egyeztető fórumhoz fordulás lehetőségének kizárásával vállalati megállapodásban rögzíthetők. A hatályos joggal szembeni újításként a következőket kell kiemelni: irányelvek a vállalati lakások kiosztása tekintetében (50 főnél több munkavállalót foglalkoztató vállalatok esetén); a balesetektől és foglalkozási betegségektől való megóvásra, valamint a munkavállalók egészségének megvédésére vonatkozó intézkedések, és berendezések; az emberi munkakörülmények megteremtésére irányuló intézkedések; a vállalati tanácsülések által igénybe vett időre járó munkabér kiesésének megtérítése, valamint az utazási költségek viselése; juttatások különleges üzemi okokból; a nyereségben való részesedés módszerei; vállalati nyugdíjszolgáltatások; vállalati újításügy; vállalati panaszügyek.

Mégegyszer hangsúlyozni kell, hogy a munkaalkotmány-törvény csak a normatív hatályú (tehát az egyes munkaszerződésekre jogilag kötelező) vállalati megállapodások megkötését szabályozza. Emellett továbbra is lehetőség van az ABGB és a legfelsőbb bíróság gyakorlata szerinti „szabad" vállalati megállapodások kötésére.

Közreműködés személyzeti ügyekben. A vállalati tanács személyzeti ügyekben való közreműködési jogainak hatékony gyakorlását biztosítandó a munkaalkotmány-törvény kötelezi a vállalat tulajdonosát, hogy a vállalati tanácsot a tervbe vett személyi intézkedésekről, valamint a jövőbeli munkavállaló-igényről időben tájékoztassa. A jelenlegi beleszólási jogok ezen túlmenően is kibővítésre kerültek.

Közreműködés új munkavállalók felvételénél. A törvény részletesen rögzíti a vállalati tanácsnak új munkavállalók munkábaállításával kapcsolatos javaslattételi, információs és tanácskozási jogát: a vállalati tanács mindenekelőtt javasolhatja bármikor üres munkahelynek vállalaton belüli kiírással való betöltését. Ha a vállalat tulajdonosának az a szándéka, hogy új munkavállalókat állít munkába, köteles a vállalati tanácsot a felveendő munkavállalók számáról informálni és közölni, hogy milyen célra és melyik munkahelyre kívánja ezeket a munkavállalókat felvenni. Ha a vállalati tanács ezen információról különös adatokat kíván, vagy pedig az egyes felvételekről tanácskozni óhajt, a vállalat tulajdonosának a kért információkat szolgáltatnia kell, illetve a vállalati tanács által kért tanácskozást köteles még az alkalmazás előtt megtartani. A tanácskozás utólagos megtartására csak akkor van lehetőség, ha ilyen előzetes tanácskozás folytán az alkalmazásra vonatkozó időben nem lehet meghozni. Mindenesetre a vállalati tanácsot minden egyes alkalmazásról késedelem nélkül értesíteni kell. Az információs és tanácskozási kötelezettség be nem tartásának szankciói a munkaalkotmány-törvényben annak büntetési részében szabályozásra kerültek (15 000 Schillingig terjedő pénzbírság).

Közreműködés előléptetésnél. Előléptetések esetére, melyekkel kapcsolatban eddig nem volt különleges közreműködési jog a vállalati tanácsokról szóló törvényben előírva, most az előzőekhez hasonlóan ugyanúgy információs és tanácskozási jog került a törvénybe. A megfelelő kötelezettségeknek a tulajdonos általi betartását itt is büntetőrendelkezések biztosítják.

A felmondás és elbocsátás elleni védelem javítása. Jelentős javításokat hoz a törvény általában a felmondással és elbocsátással kapcsolatos védelem tekintetében. Felmondás esetére a változások a következők.

1. A vállalati tanács állásfoglalásának határidejét öt napra hosszabbították meg. Ezen határidő lejárta előtti felmondás jogilag hatálytalan, hacsak a vállalati tanács már ezt megelőzően állást foglalt.

2. A felmondás későbbi megtámadását csak a vállalati tanácsnak kétharmados többséggel hozott határozatába foglalt kifejezett hozzájárulása zárja ki. Ha a vállalati tanács öt munkanap alatt nem foglalt állást, akkor a munkavállaló a felmondás ellen egy héten belül az egyeztető fórumnál saját maga támadhatja azt meg a felmondás kézhezvételétől számítva.

3. A megtámadási okok újraszabályozása tekintetében jelentős, hogy bővítették az ún. „motívumfelmondások" megtámadási okainak körét. A jövőben minden olyan felmondás megtámadható, amely a munkavállalónak valamely szakszervezetbe való belépése, vagy az abban való tagság miatt, a szakszervezetben kifejtett tevékenysége miatt, a vállalati gyűlésnek a munkavállaló általi összehívása miatt, a választási elnökségben, a választási bizottságban, vagy választási tanúként kifejtett tevékenysége miatt, a vállalati tanácstagságra való törekvése, vagy a vállalati tanácsban korábban kifejtett tevékenysége, az egyeztető fórum tagjaként kifejtett tevékenysége miatt következett be.

A fenti okok alapján bekövetkező felmondás megtámadása esetére a törvény könnyítéseket ír elő. Az eddigi egyik megtámadási ok (szociális méltánytalanság), valamint a felmondás indokolásának elmaradása alapvetően új szabályozást kapott. Míg eddig mindkét feltételnek fenn kellett állnia ahhoz, hogy a megtámadás sikerre vezessen, a munkaalkotmánytörvény egyetlen tényállásból, mégpedig a szociálisan jogosulatlan felmondás tényállásából indul ki.

Szociálisan jogosulatlan, következésképpen megtámadható lesz a jö-

vőben minden olyan felmondás, amely a munkavállaló lényeges érdekeit sérti, kivéve ha a vállalat tulajdonosa az egyeztető fórum előtt az eljárás során bizonyítja, hogy a felmondást vagy a munkavállaló személyében rejlő és a vállalat érdekeit hátrányosan érintő körülmények, vagy a munkavállaló további foglalkoztatásának ellentmondó vállalati követelmények alapozzák meg.

A vállalati követelmények által indokolt felmondás mégis szociálisan jogosulatlan, ha a felmondás a munkavállaló részére a hasonló tevékenységi körben foglalkoztatott vagy ugyanazon vállalat más munkavállalóival való összevetés alapján nagyobb szociális méltánytalansággal járna, mint az említettek esetében.

4. A megtámadási eljárásnak a munkavállaló általi folytatása a jövőben akkor is lehetséges, ha a vállalati tanács a felmondásra irányuló megtámadását a munkavállaló hozzájárulása nélkül visszavonja.

Az elbocsátásnál az eddigi alapelvet, miszerint akár a megalapozatlan (például a határidő betartása nélküli azonnali) elbocsátás is azonnali hatállyal megszünteti a munkajogviszonyt, a munkaalkotmány-törvény új szabályozása áttöri. A jövőben az elbocsátást, amelyhez a vállalati tanács három napon belül nem járult hozzá, az egyeztető fórum előtt meg lehet támadni akkor, ha a felmondásnál már említett valamelyik megtámadási indok fennáll és a munkavállaló a felmondásra okot nem szolgáltatott. Ha az egyeztető fórum a megtámadást helybenhagyja, az hatálytalan, a munkaviszony tehát továbbra is fennmarad. Természetesen az elbocsátott munkavállaló részére továbbra is fennáll a lehetőség, hogy — amennyiben a munkavállaló a munkaviszonyt folytatni nem kívánja — a munkaügyi bíróságnál felmondási kártalanítást követeljen.

Közreműködés a vállalat átalakításánál. A hatályos joggal szembeni legfontosabb újítás az, hogy a vállalati tanács az eddigi információs, javaslattételi és tanácskozási jogosítványain túlmenően keresztülvihető beleszólási joggal rendelkezik a vállalat átalakítása következtében előálló hátrányok bekövetkeztének megakadályozása, megszüntetése vagy csökkentése érdekében teendő intézkedésekkel kapcsolatban. Ez a beleszólási jog — egy az egyeztető fórumnál kikényszeríthető szociális terv formájában — mindazonáltal csak azon vállalatokat illeti meg, melyeknél a munkavállalók száma legalább húsz és csak akkor, ha a vállalat átalakítása lényeges hátrányokat jelent a munkavállalók egészére vagy jelentős részére.

Egyharmados részvételi arány a felügyelőbizottságban. Azoknál a vállalatoknál, amelyek részvénytársaság formájában működnek, a jövőben minden két felügyelőbizottsági tag után egy képviselőt kell a munkavállalók részéről küldeni (egyharmados részvételi arány). Ha a részvénytársasági törvény szerinti felügyelőbizottsági tagok száma páratlan, akkor még egy munkavállalói képviselőt kell küldeni (tehát öt tőke oldaláról delegált felügyelőbizottsági tag után három munkavállalói képviselő).

Jóllehet a kiküldetést továbbra is a központi vállalati tanács (olyan vállalat esetén, ahol csak egy vállalati tanács van, úgy ez) végzi, mégis a delegálás a jövőben a központi vállalati tanácsban képviselt csoportok jelölési javaslataihoz van kötve.

A csoportok annyi felügyelőbizottsági tag jelölésére jogosultak, amennyi a központi vállalati tanácsbani számbeli erejüknek a tanács tagjai összességéhez viszonyított arányában megfelel. Listakapcsolás megengedett. A felügyelőbizottságba csak olyan vállalati tanácstagok delegálhatók, akik a vállalat munkavállalói.

A felügyelőbizottságba kiküldött munkavállalói képviselőknek ugyanolyan jogaik vannak, mint a többi felügyelőbizottsági tagnak. Mégis a felügyelőbizottság elnökségébe történő delegálás, illetve az onnan történő visszahívás kérdésében az általános határozathozatali követelmények mellett a határozat érvényességéhez a tőke oldaláról állított felügyelőbizottsági tagok többségének hozzájárulása is kell. Ugyanez vonatkozik a felügyelőbizottság elnökének és első helyettesének megválasztására.

Képviselet más társasági formák felügyelőbizottságában. A részvénytársaságok felügyelőbizottságaiban való munkavállalói képviselet szabályait értelemszerűen alkalmazni kell a korlátozott felelősségű társaságokra, a legalább negyven főt foglalkoztató szövetkezetekre, a kölcsönösségi alapon működő biztosítási egyesületekre, valamint az Osztrák Postatakarékpénztárra. A 300 főnél több munkavállalót foglalkoztató kft-k — leányvállalatai kat is ideértve — egy jelenleg éppen parlamenti megvitatás alatt álló kft-törvénymódosítás tervezete értelmében kötelesek lennének a jövőben felügyelőbizottságot létesíteni.

A munkaalkotmány-törvényből fakadó viták elintézésére szolgáló fórumot kell alakítani a vitában részt vevő valamelyik fél javaslatára (vállalati tanács vagy a vállalat tulajdonosa). A javaslatot a vállalat tekintetében illetékes egyeztetőhivatal elnökéhez kell intézni.

A munkaalkotmány-törvény 1974. július 1-én hatályba lépett.

Azt, hogy a munkajog kodifikációs reformja során mikor kerül sor — az ismertetett munkaalkotmány-törvény logikus folyományaként — a munkavállalóra vonatkozó jogszabályok, az „egyéni" munkajog megalkotására, ma még nem látható. A munkavállaló fogalmának egységesítése, mint ennek a számos bizottsági ülésen és alapos szakértői véleményekkel előkészített kodifikációs munkának alapja — a munkajog kodifikálásának második része — megköveteli mindenesetre a probléma szociológiai átgondolását és a kodifikációban megnyilvánuló alapvető jelentőségű társadalmi döntést, amely Ausztria, mint szövetségi állam szakszervezeti struktúrájába mélyen belenyúl.

Rimpel, Róbert

JOGIRODALOM

*A népfront kérdései az európai szocialista országokban**

A Lengyel Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének szervezésében Varsóban, 1972. január 20. és 22. között nemzetközi konferenciát rendeztek az európai szocialista országok népfrontjainak elméleti kérdéseiről, s ez a gyűjteményes kötet ennek a konferenciának az anyagát dolgozta fel.

A konferencián a vendéglátó ország képviselőin kívül bolgár, csehszlovák, magyar, német, román és szovjet küldöttek is részt vettek és ismertették hazájuk nemzeti frontjainak felépítésére és tevékenységére vonatkozó nemzeti referátumaikat, amelyek a témát a következő fő kérdéscsoportok feldolgozásával tárgyalták: — a népfront intézményének keletkezése és fejlődése, — a pártszervek rendszere és a népfront, — a népfront szerepe a választások lebonyolításában, — a népfront szervezeti modellje, — a népfronttevékenység alapelvei és módszerei, — a népfrontbizottságok és a népképviseleti szervek együttműködése, — a népfront szerepe az állampolgárok szocialista társadalmi tudatának formálásában és társadalmi-gazdasági aktivitásának növelésében.

A konferencián a bolgár küldöttség nevében Zseliazko Kolev „A Hazafias Arcvonal a Bolgár Népköztársaságban" címmel tartotta meg referátumát, amelynek első fejezetében a Hazafias Arcvonal létrejöttét és fejlődését, valamint a szocializmus építésében való egyre fokozottabb részvételét ismertette.

A Bolgár Hazafias Arcvonal tevékenységének kezdete az I. világháború idejére nyúlik vissza, amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eseményeinek hatására széles munkás-paraszt kommunista egységfront jött létre a nagytőke elleni küzdelemben. Az egységfront szerepe tovább növekedett a fasizmus elleni harcban, amit az 1923. szeptemberi antifasiszta népi felkelés is jól példázott.

A kommunisták és más hazafias erők közös fellépésének kiemelkedő eredménye volt a Dimitrov kezdeményezésére létrehozott Hazafias Arcvonal, amelynek országszerte megalakított bizottságai a párttal együtt jelentős részt vállaltak a néptömegek harcának megszervezésében, amely végül az 1944. szeptember 9-i szocialista forradalomhoz vezetett. Az Arcvonal egyes helyi bizottságai a területi államhatalmi szervek szerepét is időlegesen betöltötték, majd részt vettek a tényleges hatalmi szervek létrehozásában, a nemzetgazdaság újjáépítésében és elősegítették a szocialista rendszerbe való átmenetet Bulgáriában.

A Hazafias Arcvonal kiszélesítésével a párt annak az ország gazdasági, kulturális és közéletében tekintélyes helyet biztosított. Az alkotmány 11. cikke az Arcvonalat, mint a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség egységének megtestesülését említi, s ez egyúttal a néphatalom társadalmi bázisát is jelenti.

A második fejezet a Hazafias Arcvonalnak a népképviseleti szervek megválasztásában betöltött szerepével foglalkozik, és vázolja a nemzetgyűlési, néptanácsi és népbírói választásokkal kapcsolatos tevékenységét, amely a tömegek mozgósításával, a jelöléssel, illetve a választások lebonyolításával valósul meg. A későbbiek során ugyancsak az Arcvonal tesz javaslatot az érdemtelenné váltak visszahívására is.

A befejező részben a referátum a Hazafias Arcvonal és a néptanácsok együttműködésének problémáit tárgyalja. Kitér azokra a vonatkozásokra, amelyek a közös munka alapjául szolgálnak, a szocialista demokrácia kiszélesítésére, a tömegek bevonására, kulturális és nevelő feladatok teljesítésére, a környezetvédelemben, a dolgozók életkörülményeinek megjavításában, valamint a szolgáltatások színvonalának megjavításában kifejtett tevékenységére.

Az Arcvonal szervei a vállalatok, intézmények és szervezetek munkájának eredményessége, valamint kulturális, szociális és szolgáltató tevékenysége felett ellenőrzést gyakorolnak, azokkal kapcsolatosan a népi tanácsoknál javaslattévő és tanácsadó feladatot látnak el.

A csehszlovák referátumot dr. Karol Ondris és dr. Jiři Grospič állították össze „A Nemzeti frontal kapcsolatos elméleti kérdésekről Csehszlovákiában" címmel.

A referátum első része a Nemzeti Front csehszlovákiai létrejöttét és jellegzetességeit írja le. Itt is, mint egyes más szocialista országokban a Nemzeti Front a szocialista államforma meghatározó intéményévé vált, és a cseh és szlovák nép II. világháborús fasisztaellenes küzdelmében kovácsolódott ki. Az 1945 és 1948 közötti politikai küzdelemben a Nemzeti Front a Csehszlovák Kommunista Párt vezetése alatt egyesítette magában a többi demokratikus politikai pártot és társadalmi szervezetet a népidemokratikus forradalomból a szocialista forradalomba való átmenet sikere érdekében. Sikerült elhárítani azt a törekvést, amely ellenforradalmi módon igyekezett a Nemzeti Front szétrombolására, és az 1948 februári fordulattal minőségileg új, szocialista jellegű út nyílt meg a Nemzeti Front előtt is.

A Nemzeti Front az állam politikai rendszerének részévé vált, és mint ilyennek az alábbi jellemzői alakultak ki: *a)* a dolgozó tömegek mozgalmát a munkásosztály vezese alatt egyesítve a politikai pártoknak és társadalmi szervezeteknek — a közös szocialista célkitűzések elérése érdekében — az egységet biztosító politikai platformot nyújt; *b)* érvényesíti a Csehszlovák Kommunista Párt vezető szerepét a Frontot alkotó más pártok és szervezetek irányában; *c)* a munkásosztály érdekével összhangban a Front érvényre juttatja a különféle társadalmi erők és szervezetek sajátos érdekeit is; *d)* kiküszöböli a burzsoá parlamentarizmus által kialakított politikai pártok rendszerét és a polgári ellenzéket, ugyanakkor a pártonkívüliek részére biztosítja az államhatalom gyakorlásában való legszélesebb részvételt, elsősorban az önkéntes társadalmi szervezetek útján.

A referátum második felében a szerzők az 1968/69-es válság időszakában a Nemzeti Fronttal szemben megnyilvánult revizionista és antiszocialista tendenciákat elemzi. Ebben az időszakban a nyílt szocializmusellenességen kívül olyan jobboldali revizionista nézetek is hangot kaptak, amelyek a burzsoá

* Problemy frontu narodowego w europejskich państwach socjalistycznych. Red. Marian *Rybicki*. Wroclaw—Warszawa—Gdańsk, 1973. Ossolineum, 199. old.

politikai pluralizmus befolyása alatt a Nemzeti Front szétforgácsolására törekedtek és a párt vezető szerepét kétségbe vonták.

A referátum befejező részében a Nemzeti Front mai jelentőségével foglalkozik. A Front a tömegszervezetek széles körét tömöríti, az egyetemesség és a demokratikus centralizmus elvei alapján, részt vesz az állam politikai, gazdasági és kulturális tevékenységében, valamint a szocialista életforma kialakításában. Tevékenységének fontos részét képezi a választási programok kidolgozása és valóraváltása, a választások lebonyolítása, majd a népképviseleti szervekkel való állandó kapcsolattartás és a szocialista demokrácia továbbfejlesztésében való aktív közreműködés.

Magyar részről dr. Halász József, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője tartott előadást „A Hazafias Népfront a magyar társadalom politikai rendszerében" címmel.

Referátumában hansúlyozta, hogy a Népfront Magyarországon a II. világháborút követő esztendőkben jött létre, és fontos szerepet játszott a népi demokratikus rendszer kialakításában és tökéletesítésében. A népi demokratikus átalakulás és az osztályszerkezet megváltozása következtében a Népfront szerepe is változáson ment keresztül. A felszabadulás után a Népfront az ország demokratikus átalakításának programjával fellépő demokratikus pártokat és szervezeteket tömörítette, helyi szervei — a nemzeti bizottságok — pedig helyi hatalmi és igazgatási feladatokat is elláttak. A fordulat éve után a pártkoalíció szövetséggé formálódott és Népfrontot alkotó pártok és szervezetek elismerték a munkásosztálynak és pártjának vezető szerepét.

A következő években a Népfront politikai szerepével kapcsolatos nézetek eléggé gyakran és alapvető módon változtak. Egy időszakban a Népfrontot olyan új tömegszervezetnek tekintették, amely a politikai pártok független létezését feleslegessé teszi, majd a dogmatikus torzítások következtében a szervezet pusztán formálisan létezett, s csak 1957 után vált ismét a politikai szövetség hordozójává, és töltötte ki azokat az intézményi kereteket, melyek a haladó politikai erők összefogására hagyományosan hivatottak voltak.

A Magyar Népköztáraság 1972. évi módosított Alkotmánya a Hazafias Népfrontnak, mint egyetemes politikai tömegmozgalomnak az alábbi funkciókat tulajdonította: *a)* az ország demokratikus erőinek a közös célok megvalósítására való mozgósításával kapcsolatos általános politikai funkcióval összefüggő feladatok teljesítése, nevezetesen a nemzeti hagyományok és kultúra ápolása, a népek közötti barátság megszilárdítása, valamint a szabadságukért küzdő népek politikai, erkölcsi és anyagi támogatása terén. A Hazafias Népfront feladatai közé tartozik még a megyei, városi és községi fejlesztési tervek lakosság körében történő népszerűsítése is; *b)* a Népfront feladatainak második csoportját azok a kérdések alkotják, amelyek a népképviseleti szervek megválasztásával és működésével függenek össze. Előkészíti a választásokat, részt vesz a jelöltek kiválasztásában, s biztosítja a továbbiakban a népképviseleti szervek, a tanácstagok és a lakosság közötti kapcsolatot.

A Népfrontmozgalom nyílt politikai fórum, amelyet területi egységek szerint szerveznek meg, azonban az ipari üzemekben és szövetkezetekben helyi szervei nincsenek. A dolgozók a népfrontbizottságok munkájában lakóhelyükön vesznek részt. Ennek fontossága különösen a szétszórt jellegű településeknél domborodik ki.

Magyarországon a Népfrontmozgalom funkcióját a párt politikai szövetségeseinek intézményes tömörítése jelenti a szocialista társadalom felépítése érdekében.

Marian Rybicki készítette el „A Nemzeti Egységfront a Lengyel Népköztársaság politikai felépítésében" címmel *a lengyel referátumot*, amelyben megállapította, hogy annak szerepe és jelentősége az elmúlt húsz esztendőben töretlenül fejlődött. Az Egységfront tengelyét a Lengyel Egyesült Munkáspárt az Egyesült Parasztpárttal és a Demokratikus Párttal együttesen alkotja.

A szerző a Nemzeti Egységfront keletkezésének és fejlődésének ismertetése után, annak a választási rendszerbeli szerepét vizsgálja. A lengyel alkotmány rendelkezései értelmében az arra feljogosított politikai és társadalmi szervezetek közös listát készítenek a Szejm képviselőként, illetve nemzeti tanácsi tagokként jelölt személyekről. A hatályos választási törvény szerint a politikai, szakmai és szövetkezeti szervek, valamint más társadalmi tömegszervezetek a jelöléseknek akár külön-külön, akár együttesen — közös listán — is eleget tehetnek.

Ezt a gyakorlatot a Lengyel Egyesült Munkáspárt és más politikai pártok szövetsége, és a pártok, tömegszervezetek, valamint a pártonkívüliek közötti kapcsolat jellege támasztja alá. E viszonyoknak semmi közük a hatalmi harchoz, hanem ellenkezőleg azokat az egyetértés és a szocializmus közös építésének programja szerinti tartós együttműködés jellemzi.

A Nemzeti Egységfrontra a választási programok végrehajtásának ellenőrzésével összefüggésben, illetve a választókkal való kapcsolattartás vonatkozásában is feladatok hárulnak. Az Egységfront feladatait a lakóhelyi, a kerületi és a városi bizottságok útján látja el, együttműködik a népképviseleti szervekkel és igénybe veszi a lakosság közreműködését, felhasználja a kezdeményezéseket és a társadalmi eszközöket.

A szerző megállapítja, hogy a lengyel jogalkotás igen megfontolt magatartást tanusít a Nemzeti Egységfront bizottságai jogintézményi jellegének elismerésével kapcsolatosan. Jogilag csak a gyakorlatban már eredményesnek mutatkozó részvételi formák és területek szabályozására kerül sor. Ezt bizonyítja a nemzeti tanácsokról szóló törvény 1963. évi módosítása, a társadalmi bíróságokról kiadott 1965. évi törvény, valamint a szabálysértési kollégiumokról rendelkező 1971. évi törvény megalkotása is.

A referátum befejező része az utóbbi évek politikai változásaival kapcsolatos új helyzetet elemzi, amely az egységfront-bizottságok tevékenységébe új elemeket hozott és tevékenységük irányítását módosította. A Front az állami és helyi kérdések vonatkozásában a hatalom és az állampolgárok közötti párbeszéd, konzultáció és vita legszélesebb fórumává vált, ami a bizottságok szerkezeti átalakulásában is tükröződik, ugyanis soraiban újabban nagyobb számban kaptak he-

lyet a pártonkívüliek szervezetei és a különféle haladó katolikus körök is.

A Nemzeti Egységfront-fogalom legújabb fejlődése újabb feladatokat is kitűzött a helyi bizottságok elé, ami azt jelenti, hogy a jövőben hatékonyabb küzdelmet kell vívni az olyan általánosan jelentkező ártalmas jelenségekkel szemben, mint a társadalmi tulajdon tiszteletbentartásának hiánya, a népi vagyon védelmének elhanyagolása, a családi és társadalmi kötelezettségek semmibevétele, az élősdi, huligán és alkoholista életmód megnyilvánulásai, amelyek egyben a bűnözés és a társadalmi fegyelem megsértésének melegágyát jelentik. Az egységfront-bizottságokra ezenkívül még fontos szerep hárul a környezetvédelmi feladatok megoldásában is.

A Német Demokratikus Köztársaság nemzeti referátumát „A Nemzeti Front az NDK szocialista társadalmának politikai rendszerében" címmel dr. Richard Mand terjesztette elő. A referátum kiemeli, hogy a Német Szocialista Egységpárt álláspontja szerint a Nemzeti Front legfontosabb feladata az állampolgári felelősségtudat érvényesülésének elősegítése, valamint a szocialista erkölcs és a szocialista életmód elveinek általánossá tétele. A Nemzeti Front bizottságainak szorosan együtt kell működniük a népképviseleti szervekkel, segítséget kell nyújtani az anyagi erőforrások tökéletesebb kiaknázásához, valamint a városok és községek kulturális és szellemi életének megélénkítéséhez. A Német Szocialista Egységpárt a fejlődés valamennyi szakaszában messzemenően figyelembe vette a Nemzeti Frontban tömörült társadalmi erők javaslatait és tapasztalatait, tevékenységük számára kiemelkedő helyet biztosított a szocializmus építésében.

Működésének első éveiben a Nemzeti Front a német egység demokratikus alapokon való helyreállítására összpontosította erejét, majd határozott küzdelmet folytatott az agresszív, monopolista törekvésekkel szemben. A Német Demokratikus Köztársaság Alkotmányának 3. cikke meghatározza a Nemzeti Front alapvető feladatait, melyeknek jelentősége a fejlett szocialista társadalom felépítésének szakaszában sem csökkent. A Nemzeti Frontnak, mint a politikai rendszer szerves részének politikai és ideológiai munkájára ma különösen nagy szükség van, ezért a Nemzeti Front bizottságai az alábbi területeken is fokozottabb szerepet kapnak: — a lakosság aktivitásának növelésében, az antifasiszta-demokratikus blokk pártjainak, a tömegszervezeteknek és a szervezeteken kívül álló dolgozók csoportjainak megszervezésében, koordinálásában, — a népképviseleti szervekkel való szoros együttműködésben a szocialista építés feladatainak megvalósítása érdekében, a dolgozók részvételének biztosításában a szocialista társadalom tervezésében és irányításában; — az igazságszolgáltatási szervekkel való együttműködésben és a jogalkotásban való részvételben; — a választások lebonyolításában; — a népgazdasági tervek megvalósításában, a lakosság életkörülményeinek megjavításában, a lakóhelyi és munkahelyi környezet megszépítésében.

A Nemzeti Front legfelsőbb szerve a négyévenként összeülő kongresszus, amely a következő fejlődési szakaszra meghatározza a Front feladatait, megválasztja az országos tanácsot és a revíziós bizottságot. A városokban, tartományokban, járásokban és kerületekben, valamint a községekben önálló Nemzeti Front bizottságok tevékenykednek, és ezeknek több mint 300 000 tagjuk van.

Román részről Ioan Ceterchi és Silvian Popescu készítették el azt a nemzeti referátumot, amely „A Népfront és fejlődése Románia Szocialista Köztársaságban" címmel került ismertetésre.

A Népfront eredete Romániában a hazafias erők antifasiszta küzdelméig nyúlik vissza, amelynek során a Kommunista Párt a nemzeti ellenállás minden erejét mozgósította, és létrehozta a hitlerellenes nemzeti egységfrontot. A fasiszta diktatúra megdöntése után a Nemzeti Front fejlődésében új elemek mutatkoztak, amelyek a monarchia megdöntése és a népköztársaság kikiáltása után a Népfront szervezetében és tevékenységében minőségi változást hoztak és lehetővé tették a Népi Demokratikus Front 1948 februári létrehozását.

A Front megalakulásakor a Román Kommunista Pártból, a Földműves Frontból, a Nemzeti Néppártból és a Magyar Népi Szövetségből tevődött össze, amelyhez később valamennyi munkásszervezet is csatlakozott. 1950-től a Front szervezeti összetétele megváltozott, mert időközben egyes tagszervezetei beszüntették működésüket. Ezután a Román Munkáspárt, a szakszervezetek, a szövetkezetek, a Nemzeti Nőtanács, a Kommunista Ifjúsági Szövetség, valamint a technikai, tudományos és kulturális szövetségek alkották a Népi Demokratikus Frontot.

A bekövetkezett társadalmi-politikai változások folytán a Front egyre kevésbé tudta betölteni szerepét, tevékenysége időszakossá vált, s csupán csak a választások lebonyolítására szorítkozott. Mivel a társadalmi szerkezet mélyreható átalakulása, a tömegek bevonásának szükségessége, a szocialista demokrácia kiszélesítése, valamint a nemzetiségek és az egész nép erkölcsi-politikai egységének biztosítása állandó és széles alapokon nyugvó politikai szervezet létrehozását tették szükségessé, 1968-ban megalakították a Szocialista Egységfrontot.

Az Egységfront olyan új intézményi keretet jelentett, amely a munkás—paraszt szövetség, továbbá minden osztály és társadalmi réteg számára biztosította a közérdekű kérdések megoldásában való széleskörű részvételt, a sokoldalú véleménycserét és a szocialista jog normáinak kidolgozásában és alkalmazásában való közreműködést a Kommunista Párt irányítása alatt.

A Szocialista Egységfront szervezeti szabályzata értelmében annak tevékenysége a következő irányelvek szerint folyik: *a)* részt vesz a nagy politikai akciók lebonyolításában, nyilvános vitákat szervez a fontos párt- és állami dokumentumokról; *b)* szorosan együttműködik a népképviseletek tagjaival; *c)* ösztönzi a tömegek részvételét a politikai irányvonal kidolgozásában és érvényrejuttatásában, a társadalmi kérdések megoldásában, a dolgozók politikai és állampolgári öntudatának fejlesztése érdekében

kulturális és nevelő tevékenységet fejt ki, részt vesz a szocialista demokrácia elmélyítésében, a törvényekben leszögezett szabadságjogok tiszteletbentartásának biztosításában; *d)* kapcsolatot tart fenn más országok népfrontmozgalmaival, haladó, demokratikus és antiimperialista pártjaival, politikai, kulturális és társadalmi mozgalmaival; *e)* hatékony politikai és nevelő tevékenységet fejt ki a Frontot alkotó szervezeteken kívüli parasztok, kisiparosok, háztartásbeliek, nyugdíjasok és a lakosság egyéb rétegeinek körében.

A Szocialista Egységfront legfőbb szerve a Nemzeti Tanács, amely a Frontot alkotó társadalmi szervezetek képviselőiből tevődik össze. A Nemzeti Tanács állandó szerve a Végrehajtó Iroda, amely a Frontot a Nemzeti Tanács ülései közötti időszakban irányítja.

A következő időszakban a Szocialista Egységfront fő feladata e helyi szervek aktivitásának növelése, a helyi lakosság részvételének mind szélesebb biztosítása, a jogszabály kezdeményezési munka megjavítása, valamint a nemzetiségi dolgozók tanácsainak megalakítása lesz.

Anatolij Szergejevics Bahov „A kommunisták és pártonkívüliek blokkja a Szovjetunióban — egységes szovjet népfront a kommunizmusért folyó harcban" címmel ismertette a *szovjet küldöttség referátumát.*

A beszámoló első része a szocialista államok népfrontmozgalmaival kapcsolatos tudományos elemzés jelentőségével foglalkozik. Kiemeli, hogy a népfront annak a szocialista forradalomnak a következménye, amely a hatalomnak a proletariátus és más dolgozó osztályok által történő megragadását célozza. Már Lenin is kiemelte, hogy a munkás—parasz egységfront nélkül a demokrácia kétes alapokon nyugszik és a szocialista átalakulás lehetetlenné válik. Az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének is az Oroszországi Kommunista (Bolsevik) Párt által megteremtett egységfront volt a záloga. Ez az egységfront azonban — pártösszetételénél fogva — a forradalmi feladatok megoldására nem volt maradéktalanul alkalmas és a Bolsevik Pártnak komoly küzdelmet kellett folytatnia azok ellen a megalkuvó erők ellen, amelyek a tömegek forradalmi aktivitását lefékezték.

Sikertelen volt a mensevikekkel és a szociálforradalmárokkal való együttműködési kísérlet, és végül az egypártrendszerrel a régebbi népfront alapja is teljesen eltűnt. Mindettől függetlenül Lenin a forradalom különböző országokban, eltérő feltételek mellett megvalósuló győzelméhez továbbra is komoly taktikai alapnak tekintette a haladó erők és áramlatok kommunista vezetés alatt történő összefogását.

A beszámoló második része a kommunisták és pártonkívüliek blokkjának jellegét és tevékenységi formáit tárgyalja. A forradalmi időszakot követően a népfront viszonylag más jelleggel és szervezeti formában folytatja tevékenységét, így a Szovjetunióban is az SZKP köré tömörülve egy olyan tömb jött létre, amelyben a kommunisták és pártonkívüliek az egész nép akcióegységét fejezik ki.

A népfrontmozgalom a társadalom marxista—leninista ideológiai képzésének, valamint a párt szervező munkájának igen fontos eszközévé vált, fontos szerepet játszik valamennyi hatalmi szerv megválasztásának lebonyolításában, dolgozókat tömörítő szervezetek létrehozásában, a tömegkapcsolatok ápolásában, valamint a kommunizmus felépítésében való részvétel biztosításában.

A referátum befejező része azokat az objektív tényezőket elemzi, amelyek a népfront más szocialista országokban történő létrehozását befolyásolják, vagyis a forradalom antifeudális, antiimperialista, nemzeti felszabadító vagy antifasiszta jellegét, illetve azt, hogy a keleteurópai országok forradalmai polgárháború mentesen folytak le és a Szovjetunió katonai erejének felszabadító harcai támogatták kibontakozásukat.

Európa különböző országaiban a konkrét történeti körülmények következtében a népfrontmozgalom először általában a pártok koalíciója által meghatározott formában jelentkezett, majd később formálódott át olyan társadalompolitikai tömegmozgalommá, amely a békés építés időszakában az egész nép erőfeszítésének mozgósító erejévé vált, és olyan erkölcsi-politikai egységet jelentett, mely a szocialista újjáépítést, valamint a fejlett szocialista társadalom felépítését lehetővé tette.

A Lengyel Tudományos Akadémia által közreadott tanulmánykötet sokoldalúan vizsgálja a népfrontmozgalomnak, a tömegek állami feladatokba való bevonásának alapkérdéseit, s ezzel e lényegbevágó állami és társadalmi jelenség — a párhuzamosságok és különbözőségek helyes kiemelésével — megfelelő történeti és funkcionális megvilágításba is kerül. Az anyag összeállításával dr. Marian Rybicki professzor elismerésre méltó, tudományos igényű munkát végzett.

Sprém István

Калман Кулчар:

Индивидуальное соблюдение права, организационное соблюдение права

Статья исходит из того, что нормы права, действующие по различным областям жизни, и по своему воздействию формируют человеческое поведение посредством различных механизмов. Можно, однако, дифференцировать между различными нормами права также с той точки зрения, какое качество и какой общественный статус личности затрагивает данная норма (как гражданина, как члена семьи, как члена трудовой организации и т. д.). Все эти дифференцирующие факторы различным образом воздействуют и на правовые знания данного лица. Проблема становится особенно специальной в том случае, если речь идет об индивиде как о члене организации, об его правовых знаниях и о соблюдении им права в упомянутом качестве. В этом случае, именно, специфические явления организации оказывают влияние также на связанное с правом поведение лица как члена организации.

Андраш Тамаш:

Некоторые вопросы охраны окружающей среды по шведскому праву

Автор излагает основные характерные черты шведского урегулирования охраны окружающей среды. Группирует и схематически представляет основные нормы по охране окружающей среды. Затрагивает и вопрос о понимании согласно шведскому праву и практике источников права. Подробно освещаются основные нормы шведского закона об охране окружающей среды. Излагает систему административных разрешений, применимую во связи с действиями, загрязняющими окружающую среду, а также формы правового принуждения и правовой ответственности, используемые в области охраны окружающей среды. Исходя из шведского позитивного права приходит к общему выводу, что — кроме других форм правового принуждения и правовой ответственности — административные средства могут служить охране окружающей среды действеннее, чем возмещение ущерба.

Отто Чики:

Некоторые проблемы содержания родственников после изменения закона о семейном праве

Центральная мысль новой новеллы закона о семейном праве выражается в повышенной охране семьи и вместе с этим в повышении ответственности за семью. В интересах этого и в рамках института содержания родственников был введен ряд новшеств. Автор в этой статье подвергает анализу наиболее существенные черты этих новых положений. Занимается распространением недостоинства по семейному праву и на содержание родственников, анализирует изменения, имеющие место в очереди содержания, далее дальнейшую дифференциацию меры содержания детей и, наконец авансирование средств государством на содержание детей в таких случаях, когда взыскание алиментов с должника временно не может вести к успеху.

Иштван Хегедюш:

Некоторые актуальные вопросы правового урегулирования членского трудового отношения в сельскохозяйственном кооперативе

Статья исходит из того, что центральным вопросом членского отношения в сельскохозяйственном кооперативе является членское трудовое отношение. Поэтому в системе правовых норм об его урегулирования необходимо все полнее отразить основные закономерности участия в общественном разделении труда. В статье исследуется с этой точки зрения система норм права об учреждении и о прекращении членского отношения, а также об приложении труда членом кооператива. Возможности решения здесь поставленных проблем — согласно точке зрения автора — необходимо искать в настоящем историческом этапе в превую очередь в рамках внутренних норм кооператива и в членских соглашениях о труде. Этим предоставляется возможность накопления опыта для очередного дальнейшего урегулирования и развития соответствующей системы сюда относящихся правовых норм.

Антал Бакоци:

Кодификационные проблемы убийства ребенка

В статье излагаются вопросы истории и правовой истории убийства ребенка, противоречивой оценки этого деяния в различные исторические эпохи, а потом проявившиеся инициативы в европейской кодификации, отражающие прогрессивные стремления XIX-го столетия. Рассматриваются их результаты как в международным отношении, так и внутри страны, развитие венгерского законодательства а также вопрос о новом введении более строгой оценки убийства ребенка. На основе действующего законодательства буржуазных и социалистических стран дается обозрение о сущности правового урегулирования убийства ребенка. В заключение автор предлагает обсудить возможность включения в законодательство убийства ребенка в качестве привилегизированного состава.

Kálmán Kulcsár:

Individuelle Rechtsbefolgung, Organisationsrechtsbefolgung

Die Studie geht davon aus, dass die an den verschiedenen Gebieten des Lebens geltende Rechtsregel auch ihre Wirkung betreffend mit verschiedenem Mechanismus das menschliche Verhalten formen. Man kann aber zwischen den Rechtsregeln auch aus jenem Gesichtspunkte differenzieren, welche Qualität, gesellschaftlichen Status des Individuums sie berühren (Staatsbürger, Mitglied der Familie, Mitglied einer Arbeitsorganisation). Alle diese differenzierende Umstände wirken auf verschiedener Weise auf die Rechtskenntnis des Individuums. Das Problem wird besonders speziell dann, wenn es sich um die Rechtskenntnis und Rechtsbefolgung des Individuums, als Mitglied einer Organisation handelt. In diesem Falle wirken nämlich die spezielle Erscheinungen der Organisation ebenso auf das Verhalten des Mitglieds der Organisation, als Individuum in Zusammenhang mit dem Recht.

András Tamás:

Einige Fragen des Umweltschutzes im schwedischen Recht

Der Autor untersucht die Hauptmerkmale der rechtlichen Regelung des Umweltschutzes in Schweden, stellt dar skizzierend die wichtigsten Umweltschutzregeln, und gruppiert sie. Er berührt auch jene Frage, in welchem Sinne in der schwedischen Rechtspraxis die Rechtsquellen in Betracht genommen werden müssen. Es werden die wichtigeren Regeln des Umweltschutzsgesetzes dargestellt, sowie auch jenes Erlaubnissystem erörtert, welches sich auf die mit der umweltgefährlichen Tätigkeiten zusammenhängenden administrativen Erlaubnistätigkeit bezieht. Es werden auch die Formen des im Umweltschutz anwendbaren rechtlichen Zwanges, und die der rechtlichen Verantwortung erörtert. Der Autor kommt aufgrund der schwedischen rechtlichen Regelung zur allgemeinen Folge, dass die Mittel von administrativen und Verwaltungscharakter neben den anderen rechtlichen Zwangs- und Verantwortungsformen besser dem Umweltschutz dienen können, wie der Schadenersatz.

Ottó Csiky:

Einige Probleme des Unterhalts zwischen Verwandten nach der Modifizierung des Familiengesetzes

Zentrales Problem der Novelle zum FG ist der erhöhte Schutz der Familie und die gleichzeitige Ver-

tiefung der Verantwortung für die Familie. Zu diesem Zwecke wurden auch im Bereiche des Unterhalts zwischen Verwandten mehrere neue Lösungen eingeführt. Autor analysiert die wesentlicheren Merkmale dieser Bestimmungen. Er befasst sich mit der Ausweitung der familienrechtlichen Unwürdigkeit auf den Verwandtenunterhalt, analysiert die in der Rangordnung des Unterhalts erfolgte Änderungen, die weitere Differenzierung des Masses des Unterhalts für Kinder und schliesslich die Bevorschiessung des vorübergehend uneintreibbaren Unterhalts für Kinder durch den Staat.

István Hegedüs:

Einige aktuelle Fragen der rechtlichen Regelung des Mitglieds-Arbeitsverhältnisses in der LPG

Der Artikel geht davon aus, dass die zentrale Frage des LPG-Mitgliedsverhältnisses das Mitglieds-Arbeitsverhältnis bildet. Deswegen ist es notwendig in seinem juristischen Normensystem in immer vollkommener werdenden Weise die grundlegenden Gesetzmässigkeiten der Teilnahme in der gesellschaftlichen Arbeitsteilung zum Ausdruck zu bringen. Der Artikel untersucht aus diesem Gesichtspunkte die Eingehung und die Beendigung des Mitgliedsverhältnisses, sowie das Normensystem der Arbeitsverrichtung durch das Mitglied. Die Lösungsmöglichkeiten der hier aufgeworfenen Probleme müssen — nach Ansicht des Autors — in der jetzigen historischen Entwicklungsphase in erster Linie in der inneren Regelung der Genossenschaft und in den Arbeits-Abkommen gesucht werden. Dadurch können auch zur später erfolgenden Weiterentwicklung des juristischen Normensystems entsprechende Erfahrungen gesammelt werden.

Sándor Gyarmati:

Schadenverteilung im LPG-Recht

Über Zufügung eines Schadens durch mehrere Personen sprechen wir im Falle gemeinsamer Schadenstiftung und des eigenen Verschuldens des Beschädigten. Die Eigenschuld ist keine gesellschaftliche oder anderweitige Bewertung, sie ist kein Faktor der Haftung, sondern der Rechtswidrigkeit. Die Sanktion des rechtswidrigen Verhaltens ist die Schadenverteilung.

In der Regelung der Schadenverteilung erscheint in spezieller Weise die dialektische Einheit des Verschuldens und der Mitwirkung, die innere Bewegung der beiden Seiten. Bei der auf Verschulden gegründeten Haftung des Mitglieds ist zur Schadenverteilung das Verschulden der LPG nicht erforderlich, bei der objektiven Haftung des Mitglieds ist es notwendig, dass die Mitwirkung der LPG zugerechnet werden kann. Bei der Haftung der LPG zeitigt beim Verschulden die blosse Mitwirkung des Mitgliedes Schadenverteilung, bei objektiver Haftung hingegen kann die Schadenverteilung nur auf das Verschulden des Mitglieds gegründet werden. Die Gerichtspraxis wählt statt Schadenverteilung des öfteren Ermässigung, sie proportioniert nicht, vermeidet die „Mathematik".

Antal Bakóczi:

Kodifikationsprobleme des Kindesmordes

Die Studie untersucht die geschichtlichen, rechtsgeschichtlichen Fragen, und die in den verschiedenen Epochen widersprüchliche Beurteilung des Kindesmordes, dann jene europäische Kodifikationsinitiativen, die im XIX. Jahrhundert die fortschrittlichen Bestrebungen widerspiegeln. Sie untersucht deren internationale und einheimische Wirkungen, die Entwicklung der einheimischen Rechtsgestaltung, bzw. die Einführung der wiederholend strengeren rechtlichen Beurteilung des Kindesmordes. Aufgrund der geltenden gesetzlichen Regelung stellt der Artikel das Wesen der rechtlichen Regelung der bürgerlichen, sowie der sozialistischen Staaten dar. Der Autor schlägt vor die Überlegung der Aufnahme des Kindesmordes, als einen wiederholend privilegisierten Fall.

Kálmán Kulcsár:

Observation de droit individuelle et d'organisation

L'étude part du fait, que les règles juridiques vivant aux domaines différents de la vie — en considérant même leurs effets — forment la conduite humaine avec des mechanismes différents. Mais il est possible de différencier entre les règles juridiques même du point de vue, quelle qualité, quel état social de l'individu (comme citoyen, comme membre de la famille, comme membre d'une organisation de travail, etc.) touchent-elles. Tout ces facteurs différénciateurs influencent même la connaissance juridique de l'individu de manière différente. Le problème devient particulièrement spécifique dans le cas, s'il s'agit de l'individu comme membre de l'organisation, de sa connaissance juridique et de son observation de droit dans une telle qualité. En effet dans se cas aussi les phénomènes spéciaux de l'organisation influencent même la conduite du membre de l'organisation comme individu concernant le droit.

András Tamás:

Quelques questions de la protection de l'ambiance dans le droit suédois

L'auteur examine les caractéristiques principales du règlement juridique de la protection de l'ambiance suédoise. Il groupe et présente en abrégé les règles de protection de l'ambiance plus importantes. L'auteur touche même la question, au quel sens faut-il considérer les sources juridiques dans la pratique judiciaire suédoise. Il fait connaître en détail les règles principales de la Loi de Protection de l'Ambiance. L'étude présente le système de permission administrative concernant les activités mettant l'ambiance en péril, ainsi que les formes de la force et la responsabilité juridique à appliquer dans la protection de l'ambiance. En partant du règlement juridique suédois il en arrive à la conclusion générale, que — à côté d'autres formes de la force et la responsabilité juridique — les moyens de caractère de gestion-administrative peuvent servir à la protection de l'ambiance plus effectivement que les dommages-intérets.

Ottó Csiky:

Quelques problèmes des aliments de parents après la modification de la loi de famille

L'idée centrale de la nouvelle récente de la loi de famille est l'accroissement de la protection de la famille ainsi que l'augmentation de la responsabilité pour la famille. Dans cet intérêt de nombreuses nouvelles solutions sont nées même dans le cadre des aliments de parents. L'auteur analyse les traits les plus importants de ces solutions. Il s'occupe de l'extension de démérite de loi de famille aux aliments de parents, analyse les changements en ordre des rangs des aliments, ainsi que la differentiation en sus de la mesure des aliments d'enfant et enfin la consignation préalable des frais des aliments provisoirement irrécouvrables par l'État.

István Hegedüs:

Certaines questions actuelles du règlement juridique de conditions de travail de qualité de membre dans la coopérative agricole

L'étude part du fait, que la question centrale de la condition de membre de la coopérative agricole est la condition de travail de qualité de membre. Par conséquence dans son système de règles juridi-

ques il est nécessaire de manifester en totalité les régularités fondamentales de la participation a la livision de travail sociale. L'étude analyse le système de règles de l'établissement et de la cessation de condition de membre, de ce point de vue. Les possibilités de la solution des problèmes susmentionnés peuvent être concernées — selon le point de vue de l'auteur — en premier lieu au règlement intérieur de la cooperative et aux conventions de travail de membre, dans la période historique actuelle. Ainsi des expériences correspondantes peuvent être acquises même au dévéloppement futur du système de règles juridiques.

Sándor Gyarmati:

Répartition de dommage au droit de coopératives agricoles

On parle de production de dommage de plusieurs personnes en cas de production de dommage collective et de la propre faute de la personne lésée. La propre faute n'est pas une appréciation sociale ou autre, elle n'est pas le facteur de la responsabilité, mais le facteur de l'illégalité, la sanction de la conduite illégale est la répartition de dommage.

Au réglement de la répartition de dommage l'unité dialectique de la culpabilité et de l'intervention; le mouvement intérieur de deux côtés se présente spécialement. Chez la responsabilité délictuelle du membre la culpabilité de la coopérative agricole n'est pas nécessaire pour la répartition de dommage, chez la responsabilité objective du membre il est nécessaire, que l'intervention soit imputable à la coopérative. A la vesponsabilité de la cooperative la simple intervention du membre amène à la répartition de dommage. mais sur le domaine de la reponsabilité objective seulement la culpabilité du membre peut être la base de la répartition de dommage. La pratique judiciaire — au lieu de la répartition de commage — souvent modère, ne fait pas l'ajustage, omet „l'arithmétique".

Antal Bakóczi:

Les problèmes de codification du meurtre d'enfant

L'etude expose les questions historiques et d'histoire juridique et les jugements contradictoires aux époques différentes du meurtre d'enfant, puis les initiatives de codification européennes réfléchissant les efforts progressifs du XIX siècle. L'auteur analyse les effets internationaux et nationaux de ces initiatives, le développement de la législation nationale resp. l'introduction du jugement juridique itératif plus sévère du meurtre d'enfant. Sur la base du règlement législatif du meurtre d'enfant étant en viqueur l'étude donne un compte rendu de l'essence du règlement juridique des Etats civils et socialistes. L'auteur propose la considération de la prise itérative du meurtre d'enfant comme une cause privilégiée.

Kálmán Kulcsár:

Individual law-observance, law-observance in group

According to the point of departure of the paper legal norms in different branches of life influence human behavior by different mechanisms. There are differences between legal norms from another point too, viz, which quality and status of the individual is involved (citizen, family-member, member of a working organization etc.) All these differentiating factors influence knowledge of law in different ways. The problem turns into a special one, when the individual happens to be an organization-man, and his knowledge of law and law-observance, are of this nature. In that case particular phenomena of the organization have their own-particular influence on the legal behavior of the individual as an organization man.

András Tamás:

Some problems of environment-protection in Swedish law

The Author analyses the main characteristics of the Swedish law of environment-protection. He gives a summary presentation of the main rules and deals with the problem of judical law-making as a source of Swedish law. A detailed presentation of the Environment — Protection Act is given. He presents the administrative system for grants to environment — dangerous activites and the liability system. On the basis of the Swedish experiment he concludes that administrative way is better for environment-protection then damages.

Otto Csiky:

Same problems in the maintenance of relatives after the amendment of the Family Law Act

The amendment or the Family Law Act developed further the responsibility for family, increased family-protection, maintenance of relatives included. The paper analyses the new solution in maintenance of relatives. Extension of indignity in family law, changes in the order of rank in maintenance are dealt in detail. Then dimensions of childregn's maintenance, new possibilites of its expression in percentile terms and the institution of the payment in advance by the state of the temporary irrevocable child maintenance are analysed.

István Hegedüs:

Some current questions of the regulation of membership labour relations in agricultural cooperatives

The fundamental question of agricultural cooperative membership is membership labour relation. Therefore the basic laws of the participation in the division of labour must be expressed in the legal system more and more completely. The paper analyses from this point of view the normative system concerning the creation and extinction of membership. These problems should be solved in the actual historical period by inner cooperative regulation and in the membership labour contracts. These would provide us the necessary experiences to develop further the legal system.

Sándor Gyarmati:

Apportionment of liability in cooperative law

Several people do damage in the case of contributory negligence and fault of his own. Fault of his own is not a social evaluation or a form of liability, but a factor of unlawfulness. Apportionment of liability is a sanction of illegal behavior.

In the apportionment of liablity there is a dialectic unity of fault and contribution. In members' negligence cases no negligence of the cooperative is required, but when strict liability of the member is sued, the contribution or the cooperative ought to be negligent. The mere contributon of the member in the case of a fault by the cooperatyve results in apportionment of liability; for strict liability of the cooperative there ought to be a negligence on the members side for apportionment. Courts' practice often tends to mitigate instead of grading.

Antal Bakóczi:

Codification problems in infanticide

The paper gives a historical and history of law description of infanticide, its contradictory evaluation in different periods and the European efforts of codification in the spirit of the progressive ideas of the 19th century. International and national influences; Hungarian legal regulations' developments, and the reiterated introduction of a stricter liability in infanticide cases are analysed in detail. The paper presents a detailed description of the various legal solutions in force in socialist and western countries. The Author takes stand for infanticide as an extanuating circumstance.

ÁRA: 8,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285 Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.3639 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

XXX. új évfolyam 9. szám Budapest, 1975. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

GÖDÖNY JÓZSEF:
Nemzetközi erőfeszítések a bűnözés visszaszorítására 497

KERTÉSZ IMRE:
Szubjektív és objektív elemek az igazságügyi szakértői vizsgálatokban 504

HORVÁTH PÁL:
A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának szerepe a szocialista jog történetében 510

KANIZSAI NAGY ANDRÁS:
Az állam javára marasztalás legújabb problémái 517

KERESZTES GYÖRGY:
Fésületlen gondolatok a determinációról és a jogi felelősségről 525

VERES MIHÁLY:
A számítógép-programok jogi védelmének lehetőségeiről 533

Szemle:

ÜRMÖS FERENC:
A bíróságok helyi igazgatása a Szovjetunióban 540

HLAVATHY ATTILA:
Az állampolgári jogértelmezésről 546

KOÓS SZABOLCS:
A szervezéstudományi és számítástechnikai oktatás helyzete és feladatai a jogász-továbbképzésben 549

Jogirodalom:

PAPP IGNÁC:
Egy monográfia szerepéről a jogászi gondolkodás fejlesztésében 551

PECZE FERENC:
Párhuzamos testamentumok 554

Grzybowski, S. — Koppf, A. — Serda J.: A szerzői jog kérdései (SPRÉM ISTVÁN) 559

СОДЕРЖАНИЕ: *Йожеф Гедень:* Международные усилия ради оттеснения преступности. — *Имре Кертес:* Субъективные и объективные элементы в судебных экспертизах. — *Пал Хорват:* Роль исследования правового развития на основе сравнительного метода в истории социалистического права. — *Андраш Канижаи Надь:* Новейшие проблемы присуждения в пользу государства. — *Дьердь Керестеш:* Неприческанные мысли о детерминации и о правовой ответственности. — *Михай Вереш:* Вопросы об охране программ вычислительных машин. — *Обзор: Ференц Юрмеш:* Местное управление судами в СССР. — *Аттила Хлавати:* О толковании права гражданами. — *Саболч Коош:* Положение предподавания знаний из области науки организации и вычислительной техники и его задачи в повышении квалификации юристов. — *Юридическая литература: Игнац Папп:* О роли одной монографии в развитии правового мышления. — *Ференц Пеце:* Параллельные завещания. — С. Гжибовски—А. Коппф—Й. Серда: Вопросы авторского права *(Иштван Шпрем)*

INHALT: *József Gödöny:* Internationale Anstrengungen zur Zurückdrängung der Kriminalität. — *Imre Kertész:* Subjektive und objektive Elemente in der Justiz-Expertise. — *Pál Horváth:* Die Rolle der vergleichenden Untersuchung der Rechtsentwicklung in der Geschichte des sozialistischen Rechts. — *András Kanizsai Nagy:* Die neuesten Probleme der Verurteilung zu Gunsten des Staates. — *György Keresztes:* Ungereimte Gedanken über die Determination und die juristische Verantwortlichkeit. — *Mihály Veres:* Fragen des Schutzes von Programmen für kybernetische Maschinen. — *Rundschau: Ferenc Ürmös:* Örtliche Verwaltung der Gerichte in der Sowjetunion. — *Attila Hlavathy:* Über die staatsbürgerliche Rechtsauslegung. — *Szabolcs Koós:* Die Lage und die Aufgaben der organisationswissenschaftlichen und rechentechnischen Ausbildung in der juristischen Fortbildung. — *Rechtsliteratur: Ignácz Papp:* Über die Rolle einer Monographie in der Entwicklung des juristischen Denkens. — Grzybowski, S.—Koppf, A.—Serda J.: Fragen des Autorenrechts *(István Sprém)*

SOMMAIRE: *József Gödöny:* Efforts internationaux à repousser la criminalité. — *Imre Kertész:* Elements subjectifs et objectifs aux expertises de la justice. — *Pál Horváth:* Le rôle de l'examen comparatif du développement de droit dans l'histoire de droit socialiste. — *András Kanizsai Nagy:* Les problèmes plus récents de la commandation pour le bien de l'Etat. — *György Keresztes:* Pensées en désordre de la détermination et de la responsabilité juridiqu. — *Mihály Veres:* Les questions de la protection des programmes de computer. — *Revue: Ferenc Ürmös:* L'administration locale des tribunaux à l'Union Soviétique. — *Attila Hlavathy:* Sur l'interprétation de la loi par les citoyens. — *Szabolcs Koós:* La situation et les tâches de la science d'organisation et de l'enseignement de la technique de comptabilité dans l'enseignement post-scolaire des juristes. — *Littérature juridique: Ignác Papp:* Sur le rôle d'une monographie au développement de la pensée juridique. — *Ferenc Pecze:* Testaments parallèles. — Grzybowski, S.—Koppf, A.—J. Serda: Questions du droit d'auteur *(István Sprém)*

CONTENTS: *József Gödöny:* International efforts to repress delinquency. — *Imre Kertész:* Subjective and objective elements in the surveys made by forensic experts. — *Pál Horváth:* The role of developpmental research in comparative law in the history of socialist law. — *András Kanizsai Nagy:* Some latest problems of the condemnation for the state's benefit in civil cases. — *György Keresztes:* Reflections on determination and legal responsibility. — *Mihály Veres:* Problems in soft-ware protection. — *Review: Ferenc Ürmös:* Local administration of the judiciary in the Soviet Union. — *Attila Hlavaty:* On law intérprétation by citizent. — *Szabolcs Koós:* The state and tasles of organization theory and computer technology in jurists'extension courses. — *Legal literature: Ignác Papp:* On the role of a monograph in developing legal thought. — *Ferenc Pecze:* Parallel wills. — Grzybowski, S.—Koppf, A.—Serda J.: Copyrigt issues *(István Sprém)*

Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy a Jogtudományi Közlöny szerkesztője *Dr. Pap Tibor*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora, szerkesztőségi titkár *Dr. Vörös Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A szerkesztőség tagjai — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága megbízásából — *Dr. Benedek Ferenc*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense, *Dr. Horváth Tibor*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője, *Dr. Madarász Tibor*, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense, *Dr. Szentpéteri István*, a szegedi JATE Állam- és Jogtudományi Karának docense.

E lapszám (XXX. új évfolyam 9.) szerzői: *Dr. Gödöny József* az OKKrI igazgatója. — *Dr. Kertész Imre* a Belügyminisztérium osztályvezetője. — *Dr. Horváth Pál* tanszékvezető egyetemi tanár. — *Dr. Kanizsai Nagy András* az MSZMP V. kerületi Pártbizottság munkatársa — *Dr. Keresztes György* jogtanácsos. — *Dr. Veres Mihály* az Országgyűlési Könyvtár könyvtárosa. — *Dr. Ürmös Ferenc* egyetemi adjunktus (Szeged). — *Dr. Hlavathy Attila* a Fővárosi Főügyészség ügyésze. — *Dr. Koós Szabolcs* egyetemi tanársegéd. — *Dr. Papp Ignác* egyetemi docens (Szeged). — *Dr. Pecze Ferenc* egyetemi adjunktus (Gödöllő). — *Dr. Sprém István* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentátora

XXX. új évfolyam 9. szám Budapest, 1975. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Nemzetközi erőfeszítések a bűnözés visszaszorítására

I.

1975 szeptember első felében került sor Genfben az ENSZ bűnözés megelőzésével és a bűntettesek kezelésével foglalkozó V. Nemzetközi Kongresszusára. Ez a körülmény aktuálissá teszi annak megvizsgálását, hogy mi a helyzet a bűnözés elleni küzdelem terén nemzetközi síkon és ezzel kapcsolatban milyen kérdések, problémák merülnek fel, milyen perspektívák mutatkoznak? Annál is indokoltabb lehet e kérdéssel foglalkozni, mert e kongresszus egyik előkészítő konferenciája az európai országok kormányainak képviselői részvételével 1974 májusában Budapesten volt.[1]

A bűnözés elleni nemzetközi fellépés nem újkeletű. Egyes nemzetközi szervek és szervezetek (kormányközi és tudományosak egyaránt) már évtizedekkel ezelőtt létrejöttek (pl. Interpol, Nemzetközi Büntetőjogi Társaság, Nemzetközi Kriminológiai Társaság stb.) és különböző síkon erőfeszítéseket tettek a bűnözés, annak egyes jelenségei leküzdésére, kezdeményezéssel éltek a hatékonyabb eszközök, módszerek kialakítására, kezdve az igazságügyi kodifikációtól, a jogalkalmazáson keresztül a megelőzés kiépítéséig. Bizonyos eredmények kétségtelenül jelentkeztek is. Igazán hatékony nemzetközi együttműködés a bűnözés ellen azonban nem alakult ki. Minőségi változás akkor következett be, amikor az ENSZ is bekapcsolódott e tevékenységbe. Minőségi változásnak azért tekinthető ez a körülmény, mert a korábbi helyzethez képest, amikor egyes országcsoportok — jórészt a világ egy-egy régiójára kiterjedő tevékenységgel — hoztak létre nemzetközi szervezeteket, az ENSZ bekapcsolódásával valamennyi tagországra kiterjedten, tehát világméretekben kezdődött meg a bűnözés elleni küzdelem megszervezése. Az ENSZ bekapcsolódását mindenekelőtt a bűnözés helyzetében bekövetkezett lényeges változások siettették.

A változások között a legszembetűnőbb jelenség a bűnözés terjedelmének (mennyiségének) egyre gyorsuló mértékű, sőt rohamos növekedése a világ nagyobb részén, főként a fejlett és a legfejlettebb tőkésországokban mind az abszolút számokat tekintve, mind pedig a lakosság szaporodásának arányához képest. A bűnözés növekedése olyan méretű (gyakran 10 év alatt 100—200%-os), hogy önmagában már emiatt is a bűnözés dimenzióinak megváltozásáról beszélnek és minőségi átalakulást emlegetnek a nyugati országokban.

A bűnözés terjedelmi, mennyiségi növekedése mellett talán még jelentősebb az a változás, amely az elmúlt évtizedekben a bűnözés struktúrájában (szerkezetében) következett be. A részletesebb bemutatás előtt szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a struktúra átalakulását főként az jelzi, hogy a hagyományos bűncselekményfajták mellett olyan új bűncselekménytípusok jelentkeztek, amelyek már nemcsak a nemzeti keretekben mutatkoznak, hanem a nemzeti határokat túllépve, nemzetközi szinten is megnyilvánulnak, nemzetközi jelleget öltenek. Ide sorolhatók a szervezett bűnözés, a kábítószer-visszaélés, az emberrablás, a terrorizmus, a műkincslopás, a repülőgépeltérítés és ehhez hasonló bűncselekmények. Nyilvánvaló, hogy az ilyen bűncselekményfajták elleni hatékony fellépés már aligha lehetséges egy országon belül más érdekelt országok segítsége,

[1] L. ezzel kapcsolatban *dr. Gödöny József:* Az ENSZ szerepe a bűnmegelőzésben (Magyar Jog 1974. 7. sz.) és *dr. Vermes Miklós:* Az Egyesült Nemzetek Szervezetének európai regionális előkészítő konferenciája (Belügyi Szemle 1974. 9. sz.) c. cikkét.

tehát nemzetközi összefogás nélkül. Annál is inkább, mert a repülőgép-eltérítések, a műkincslopások, az emberrablás (túszok szedése) mellett a szervezett bűnözés és a kábítószervisszaélések terén is olyan változások következtek be, amelyek már alig hasonlítanak a régebbi jellemzőkhöz. Az elmúlt két évtizedben pl. a szervezett bűnözés, amelyre korábban inkább az volt a jellemző, hogy egy-egy országon belül szerveződött, s határozta meg a bűnözés jellegét, minőségét, okozott súlyos gondokat, a gazdasági fejlődéssel együttjáró nemzetközi integrálódást, a nagyobb nemzetközi gazdasági egységek kialakulását nyomon követve átlépte a nemzeti határokat és mindinkább nemzetközi jelleget öltött. Mindezek következtében mind gyakrabban jelentkeznek olyan értékelések a nyugati országokban, illetve a nemzetközi fórumokon, így az ENSZ megfelelő szerveiben is, hogy a bűnözés „hagyományos" jellege megváltozott és új minőséget öltött, s a bűnözés új dimenzióival állunk szemben. Ezek a változások olyan jellegűek, hogy sürgetik a bűnözés elleni küzdelem nemzetközi méretű megszervezését, egy nemzetközi akcióprogram kidolgozását.[2]

Az elképzelés gyakorlati megvalósítása azonban számos előzetes kérdés, probléma tisztázását feltételezi. E kérdések és problémák nemcsak gyakorlati jellegűek, hanem elméletiek is.

Az elképzelés kiindulópontja az a feltételezés volt, hogy a növekvő bűnözés az emberiség egyetemes problémája, mert a bűnözés a világ különböző régióiban azonos tendenciákat mutat, vagyis a bűnözés mint olyan, homogén jelenség. Ilyen elképzelés abból származott, hogy a kezdeményezéskor főként a legfejlettebb tőkésországok bűnözési helyzetéből, annak változásaiból indultak ki.

Helytálló-e ez a kiindulási alap? Annyiban igen, hogy a bűnözés olyan negatív társadalmi jelenség, amely — társadalmi rendszertől függetlenül — valamennyi társadalom életét zavarja, a társadalomra, annak tagjaira egyaránt káros. Ezen túlmenően azonban olyan eltérések jelentkeznek, amelyek lényegi jelentőségűek, s alapvetően befolyásolják a nemzetközi összefogás célját, kereteit, irányát, az alkalmazásra kerülhető eszközöket, módszereket.

A közelebbi vizsgálódás után ugyanis nyomban megállapítható, hogy a bűnözés terjedelme, struktúrája, dinamikája, mindezek folytán jellege, minősége a világ különböző régióiban távolról sem azonos vagy hasonló, tehát nem beszélhetünk az elnevezésbeli azonosság ellenére sem teljesen azonos társadalmi jelenségről. Ha pedig ez így van, akkor ennek a körülménynek a bűnözés elleni nemzetközi fellépés koncepciójára is lényeges kihatással kell lennie.

Az elmúlt évtized kriminálstatisztikai adatainak elemzése ugyanis azt igazolja, hogy a világban a bűnözésnek legalábbis két alapvető megjelenési formája (típusa) észlelhető, amelyek terjedelem, struktúra és dinamika szempontjából minőségi különbséggel rendelkeznek. Az egyik a tőkésországok, különösen a fejlett tőkésországok kriminalitása, a második a szocialista országokban létező bűnözés. A jellemző és lényegi különbségek a következőkben összegezhetők:

Az 1960—1970 közötti évtized lényegében azonos vagy talán az európai szocialista országok javára mutatkozó nagyobb és gyorsabb ütemű társadalmi-gazdasági fejlődése ellenére a tőkésországok kriminalitásának terjedelme (mennyisége) rohamosan növekedett mind abszolút értelemben, mind a lakosság növekedése arányához képest, míg a szocialista országokban a bűnözés terjedelme (mennyisége) lényegében stagnál, illetve a lakosság növekedéséhez képest csökkenő tendenciát mutat.[3]

A bűnözés szerkezetét (struktúráját) illetően hasonló különbségek figyelhetők meg.

A tőkésországokban a bűnözés struktúrájának gyors ütemű és negatív irányú változása figyelhető meg. A struktúra változásán belül mindenekelőtt szembetűnő a vagyon elleni, illetve a vagyoni haszonszerzés végett elkövetett bűncselekmények döntő részaránya és emelkedő gyakran rohamosan növekvő tendenciája. Az ilyen bűncselekmények az összes bűncselekmények 70—94%-át teszik ki, tehát a bűnözés struktúráját alapvetően jellemzik. Különösen figyelemre méltó, hogy a vagyon elleni bűncselekmény-kategórián belül jelentős mértékben nőtt a lopások, ezen belül a minősített lopások (pl. betörés), valamint a rablások száma és részaránya. A növekedés egy évtized alatt 100—230% közötti arányokat is elért. Joggal állítható tehát, hogy megváltozott vagy legalábbis változóban van a vagyon elleni bűnözés jellege a tőkésországokban. A változás jele az is, hogy a fiatalkorúak egyrészt növekvő arányban szerepelnek a vagyon elleni bűncselekmények és különösen a lopás elkövetői között, másrészt az általuk elkövetett bűncselekmények igen nagy hányada vagyoni jellegű. Vagyis egyfelől a fiatalkorúak növekvő részaránya folytán a vagyon elleni bűnelkövetők fokozott „megfiatalodása" következik be, másfelől a súlyosabb vagyon elleni bűncselekmények elkövetői között mind nagyobb arányban számolni kell a fiatalkorúakkal. A változás jele az is, hogy a vagyon elleni bűncselekmény-kategórián belül az egyik legfontosabb és mind nagyobb számban jelentkező

[2] L. ezzel kapcsolatban az ENSZ „Projet de rapport du comité pour la prevention du crime et la lutte contre la delinquance sur sa troisième session" c. anyagát. Nations Unies E/AC. 57/21. 1974.

[3] L. részletesebben *Gödöny József:* A bűnözés néhány kérdéseiről. (Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1973.) 37. és köv. old.

bűncselekmény a gépjárművek jogtalan igénybevétele, a gépkocsilopás és lopás a gépkocsikból. Az NSZK-ban és Svédországban 1970-ben az összes bűncselekményeknek mintegy 25%-a volt ilyen bűncselekmény. E kategóriában különösen magas a fiatalkorúak részaránya. Az USA-ban pl. 1967-ben az autólopással gyanúsítottak 64 %-a volt 18 éven aluli személy.[4]

A bűnözés szerkezetének átalakulásával kapcsolatban megfigyelhető továbbá, hogy az élet és testi épség elleni bűncselekmények, ezen belül mindenekelőtt azok legveszélyesebb formái (gyilkosság, szándékos emberölés) mind nagyobb számban fordulnak elő, egyes országokban pedig kifejezetten gyors növekedést mutatnak mind az abszolút számok, mind a részarányok tekintetében. Megfigyelhető az is, hogy az ilyen bűncselekményeken belül növekszik a hivatalos személyek és mindenekelőtt a rendőrök elleni támadások száma, tehát az élet elleni bűncselekmények új súlyossági fokot értek el.

A bűnözés szerkezete szempontjából kétségtelenül figyelmet érdemelnek a közlekedési bűncselekmények, amelyek minden országban a legszembetűnőbben növekszenek.

A bűnözés szerkezetének megítélése szempontjából lényeges a személyi oldal is. Jellemzőnek kell tekinteni ezért a fiatalkorúak bűnözésének növekvő tendenciáját, az összbűnözésen belüli mind nagyobb részarányát. Megkülönböztetett figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a fiatalkorú bűnözők között növekszik a nők aránya. A fiatalkorúak bűnözésének jellege tehát fokozatosan megváltozik, súlyosabb formákat ölt, minőségi átalakuláson megy át a tőkésországokban.

Személyi oldalról lényeges jellemzője a fejlett tőkésországok kriminalitásának a szervezett bűnözés léte és fokozatos terjedése. A szervezett bűnözés azért érdemel különleges figyelmet, mert lényegileg megváltoztatja vagy megváltoztathatja egy adott országban a bűnözés jellegét, minőségét. A szervezett bűnözés ugyanis azt jelenti, hogy bűnöző alvilág létezik, s mind nagyobb számban hivatásos (professzionális) bűnözők tevékenykednek fokozódó szervezettséggel, irányító központokkal, amelyek tevékenységüket nemegyszer országon belül és nemzetközi méretekben is koordinálják, s a bűnözést szinte vállalkozói tevékenységként űzik.

A kábítószer-visszaélések ugyancsak minőségi jegyeket hordoznak a bűnözés struktúrájának megítélése szempontjából. Egyrészt ugyanis a kábítószer-kereskedelem és -fogyasztás feltételezi egy jól szervezett előállító, szállító és szétosztó hálózat létét, vagyis egyenesen kínálja a lehetőséget a szervezett bűnözés számára, másrészt a szervezett kábítószer-kereskedelem kedvező lehetőséget nyújt újabb és újabb egyének bekapcsolódására a kábítószer-fogyasztásba, ugyanakkor a kábítószer-fogyasztó mindent, bűncselekményt is elkövet a kábítószer megszerzéséhez szükséges pénz biztosítására, illetve kákábítószer hatása alatt követ el bűncselekményeket.

A bűnözés megítélésénél a tőkésországokban mind nagyobb hangsúlyt kap az ún. fehérgalléros bűnözés. A minőségrontással, hitelezéssel, adómanipulációkkal, általában a törvények kijátszásával mind nagyobb illegális jövedelemhez jutnak a tőkés vállalkozók, üzletemberek stb. (Erre jó példákat szolgáltattak a különböző tőkésországok nagyvállalatai az olaj-, illetve az energiaválság időszakában.) Az ilyenfajta tevékenység a szervezett bűnözés egyik fajtájának tekinthető, mégis azzal az eltéréssel, hogy az ilyen bűnös tevékenység üldözése gyakorlatilag hiányzik, hallgatólagosan eltűrt és a kriminálstatisztikai adatok sem tükrözik. Nyilvánvaló azonban, hogy a bűnözés alakulására lényeges hatással van, még ha ez a hatás inkább közvetett is.

A tőkésországok kriminalitásának alakulásával kapcsolatban figyelemre méltó tünet az is, hogy a bűnözés mennyiségi növekedése, struktúrájának negatív jellegű alakulása együtt jár a felderítések viszonylag alacsony arányával, illetve csökkenő tendenciájával.

A szocialista országokban a bűnözés szerkezete, az előzőektől eltérő változása nem mutat ilyen negatív tendenciákat.

Tárgyi oldalról a szocialista országok kriminalitásának szerkezetére is az a jellemző, hogy a legnagyobb hányadot a vagyon elleni bűncselekmények képezik. Arányuk azonban lényegesen alacsonyabb (25—30 %-kal kisebb), mint a fejlett tőkésországokban, azonkívül a legtöbb szocialista országban számuk és az összes bűncselekményeken belüli arányuk is csökkenő. A vagyon elleni bűncselekmény-kategórián belül a lopások általában csökkenést, a betöréses lopások és a rablások (az utóbbi csak százas nagyságrendet képvisel) emelkedést mutatnak. A szocialista országokban is megfigyelhető a vagyon elleni bűncselekmények új fajai, elkövetési módjai (gépkocsi lopás, lopás gépkocsikból, önkiszolgáló bolti lopások stb.) fokozott jelentkezése, bár jelentősen csekélyebb arányban, mint a tőkésországokban. A vagyon elleni bűncselekmények struktúrája tehát lassú változáson megy át a szocialista országokban, a strukturális elemek átrendeződnek és a belső arányok megváltoznak. Ez önmagában azonban még nem jelenti a vagyon elleni bűncselekmény-kategória egészének negatív irányú változását.

A személy elleni bűncselekmények kategóriája a szocialista országokban is inkább kedvezőtlen változást mutat. Egyrészt globálisan nem következett be csökkenés, másrészt egyes bűncselekménytípusok abszolút számban és arányban kifejezett növekedést mutattak. A legsúlyosabb személy elleni bűncselekményfajta, a szándékos emberölés (gyilkosság) helyzete azonban gyakorlatilag stagnáló.

[4] *Clark, R.*: Bűnözés Amerikában. Kossuth Könyvkiadó. 1972. 53. old.

A nemi erkölcs elleni bűncselekmények alakulása nem egyértelmű. Egyes szocialista országokban némi emelkedés tapasztalható, másokban csökkenés.

Egyéb bűncselekmény-kategóriákban nem lehet lényeges változásokat észlelni.

Személyi oldalról a bűnözés struktúrája inkább pozitív jellegű változást mutat. A fiatalkorúak részaránya az összes elkövetők között csekély emelkedést mutat. A fiatalkorúak bűnözésére a szocialista országokban is az a jellemző, hogy a legnagyobb hányadot a vagyon elleni bűncselekmények adják. Ezen belül az is megfigyelhető, hogy egyfelől szaporodnak a súlyosabb elkövetési módokkal járó bűncselekmények (betöréses lopás, rablás), másfelől az olyan új jelenségek, mint a gépkocsi lopás stb. Az ilyen és más erőszakos jellegű bűncselekmények számának emelkedése arra utal, hogy a fiatalkorúak bűnözése bizonyos mértékben veszélyesebb jelleget öltött, bár ez a változás méreteiben és minőségében nagymértékben eltér a tőkésországokban észlelt ilyen változásoktól.

A visszaesők, illetve a korábban büntetettek száma és aránya lényeges változást nem mutat és inkább stagnáló. A helyzet kedvezőbb, mint a tőkésországokban.

A szocialista országokban létező bűnözés struktúrájának megítélésénél alapvető jelentőségű, hogy egyrészt nincs szervezett bűnözés, másrészt hiányzik a kábítószer-kereskedelem és -fogyasztás, úgyszintén a fehérgalléros bűnözés is. E bűnözési formák hiánya azt jelenti, hogy minőségi különbség van a szocialista és a tőkésországok kriminalitása között.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a szocialista országokban lényegesen magasabb fokú a felderítések hatékonysága. Amíg a tőkésországokban a felderítések eredményessége viszonylag alacsony és csökkenő tendenciájú, addig a szocialista országokban ez viszonylag magas (80% körül mozog), s tendenciája stagnáló vagy emelkedő.

A szocialista országokban létező bűnözésre nézve tehát megállapítható, hogy mennyiségileg a helyzet lényegében pozitív jellegű, szerkezetileg pedig csak olyan változások észlelhetők, amelyek kétségtelenül a strukturális elemek átrendeződésével jártak és bizonyos negatív jellegű változásokat is hoztak, ezek azonban ma még nem tekinthetők lényegeseknek, tendencia jellegűeknek és ezért a bűnözés jellegét sem változtatták meg.

II.

Az előzőekben adott rövid jellemzés alapján is megállapítható, hogy a bűnözés eltérő típusai léteznek egyidejűleg. Ebből következően a bűnözés elleni küzdelem is eltérő sajátosságokat igényel. Egy nemzetközi akcióprogram kiépítésénél ezt a körülményt figyelmen kívül hagyni nem szabad. Ezért ilyen akcióprogram, illetve nemzetközi büntetőpolitika csak fokozatosan és különböző szinteken feltételezve épülhet fel a nemzeti szuverenitás sérelme nélkül. Ennek alapja és első fázisa egy megfelelő nemzeti büntetőpolitika. Erre mint alapra lehet felépíteni a regionális (az azonos társadalmi rendszerű vagy azonos fejlettségi fokon álló országokra vonatkozó) büntetőpolitikát, illetve a nemzetközi (az egész világra kiterjedő) büntetőpolitikát vagy akcióprogramot az ENSZ égisze alatt. A nemzeti büntetőpolitika kialakítása minden ország belső ügye. Ezért ezzel részletesebben foglalkozni ebben a vonatkozásban szükségtelen. Annyit azonban meg lehet jegyezni, hogy a nemzetközi tapasztalatok felhasználása lényegesen árnyaltabbá és így hatékonyabbá teheti az egyes országok büntetőpolitikáját is.

A regionális büntetőpolitika vagy akcióprogram kialakításának feltételei részben már létre is jöttek mind a tőkésországok bizonyos csoportjai, mind a szocialista országok között. Az előbbi esetben ilyen feltételnek tekinthető pl. a nemzetközi rendőrség, az Interpol szervezete és tevékenysége, az Európai Közösség bűnözéssel foglalkozó szervezetei stb. A szocialista országokat tekintve a rendőrség szoros együttműködése a bűnözés bizonyos területein, a KGST országok igazságügyi minisztereinek rendszeres évi tanácskozása, a legfőbb ügyészségek közötti együttműködési megállapodások stb. Ilyen feltételek lehetővé teszik a továbbfejlesztést és a bűnözés elleni közös akcióprogram fokozatos kiépítését. Ehhez jelentős hozzájárulást adhatnak a közös kriminológiai kutatások, a tudományos tanácskozások, amelyek elvi, elméleti alapokat szolgáltathatnak az ilyen együttműködés számára, illetve ilyen együttműködés kialakítását sürgetik. Mindenesetre ma már megállapítható, hogy létezik igény a regionális büntetőpolitika és akcióprogram iránt és az első lépésekre már sor is került.

A világméretű akcióprogram kialakítása csak az említett fokozatokra épülhet és egyelőre csak azokra a bűncselekménytípusokra korlátozódhat, amelyek elleni küzdelem valamennyi országnak egyaránt érdeke (kábítószer, emberrablás, repülőgép-eltérítés, műkincslopás stb.). Emellett olyan információs csere megszervezése, közös kutatások megindítása is szóba jöhet, amelyek minden ország számára a saját büntetőpolitikája fejlesztéséhez, illetve a nemzetközi együttműködéshez hasznos segítséget nyújthatnak. Perspektívában azonban mindezek ahhoz is vezethetnek, hogy valóban kialakítható legyen egy világméretű akcióprogram a bűnözés visszaszorítására, amely az egész emberiség érdekét szolgálná.

A bűnözés elleni nemzetközi méretű küzdelem megszervezésének, egy hatékony nemzetközi akcióprogram kialakításának lehetőségei tehát kedvezőek. Az ENSZ keretén belül a bűnözés megelőzésével és a bűntettesek kezelésével kapcsolatos problémákkal egy tizenöt tagú bizottság foglalkozik, amelyben a világ külön-

böző régióihoz tartozó országok (köztük Magyarország is) elméleti és gyakorlati szakemberei vesznek részt. E bizottság a bűnözéssel és annak visszaszorításával összefüggő problémák megoldására javaslatokat dolgoz ki az ENSZ megfelelő szervei, illetve a Közgyűlés számára, hogy ezen keresztül az ENSZ a tagországok kormányainak megfelelő ajánlásokat tehessen, azokat a bűnözés elleni egységes, illetve koordinált fellépésre ösztönözze. Ötévenként a tagországok kormányképviselői, a nemzetközi szervezetek, tudományos társaságok megbizottai, elméleti és gyakorlati szakemberek részvételével világkongresszuson vitatják meg a bűnözés és a megelőzés aktuális kérdéseit. Az 1975 szeptember havának első felében Genfben sorra kerülő V. világkongresszusnak is ez lesz a feladata.

III.

A kongresszus a „Bűnözés megelőzése és leküzdése — az utóbbi negyedszázad nagy problémája" c. témával foglalkozik.[5] Ez a téma a következő napirendi pontokat öleli fel:

1. A bűnözés formáinak és méreteinek változásai országokon belül és országhatárokon túl.

2. A büntető törvényhozás, végrehajtás, igazságszolgáltatás és büntető-javító rendszerek fejlődése, különös tekintettel a bűnözés megelőzésére és a bűnözőkkel való társadalmi bánásmódra.

3. A rendőrség és más közbiztonsági szervek szerepe, különös tekintettel a változó elvárásokra és a teljesítmény minimális követelményeire.

4. Az őrizetben levő bűnözőkkel való bánásmód, különös tekintettel az ENSZ által elfogadott Rabokkal való Bánásmód Alapvető Minimális Szabályai betartására.

5. A bűnözés gazdasági és társadalmi következményei: új kutatási és tervezési feladatok.

A napirendi pontok — úgy gondolom — jól érzékeltetik a problémák széles körét, bonyolultságát, ezáltal a kongresszusra váró feladat nehézségét is.

Az 1. napirendi pont alatt elsősorban azok a kérdések kerülnek megvitatásra, amelyeket a bűnözés struktúrájának változásával kapcsolatban részben már említettünk. Ezen kívül azonban néhány olyan bűncselekmény-kategória is tárgyalásra kerül, amelyek az utóbbi időszakban különböző okokból új és különös problémákat okoznak a bűnözés elleni küzdelemben. Ilyenek a korrupció, a gazdaság elleni bűncselekmények, a kábítószer-kereskedelem és a kábítószer-visszaélések, az erőszak, a terrorizmus, a kegyetlenkedés (tortúra) és más súlyos bűncselekmények.[6]

A *korrupció,* amely a világ nagy részén (a tőkésországokban) általános jelenség és amely elárasztja a politikai és a gazdasági területeket egyaránt, már nemcsak az egyéneket érinti, hanem bizonyos helyeken az egész társadalmat átszövi és a közéletet fenyegeti. A nemzetközi gazdasági bűncselekmények fokozzák a politikusok és közfunkcionáriusok korrumpálásának lehetőségét. Ez a körülmény különösen kedvező a szervezett bűnözés, de más bűncselekmények számára, azonkívül, hogy nehezíti a bűnözés elleni hatékony küzdelmet általában is. Ezért nagy horderejű intézkedésekre lenne szükség a korrupció ellen nemzeti határokon belül, de nemzetközi méretekben is.

A *gazdaság elleni bűncselekmények* az utóbbi időben éppen a gyors fejlődés és a nemzetközi kereskedelem szélesedése következtében öltenek mind nagyobb méreteket, vesznek fel új és sajátos formákat, válnak nemzetközi jellegűvé. A szervezett bűnöző csoportok (gangek) és a multinacionális társaságok ebben elsődleges szerepet játszanak. A tőkék kicsempészésével, a munkaerőkkel való visszaéléssel, pénzügyi és adómanipulációkkal, korrupcióval stb. jelentősebb károkat okoznak, mint a más típusú bűncselekmények. Bár a fejlett tőkésországokban léteznek olyan jogszabályok, amelyek ilyen gyakorlat ellen irányulnak, azonban az említett cselekmények gyakran fehérgalléros bűnözésnek számítanak, tehát gyakorlatilag üldözés nélkül maradnak. A fejlődő országokban viszont gyakran hiányoznak ilyen jogszabályok és az egész társadalom áldozata az említett bűncselekményeknek. Ezért lenne fontos a gazdaság elleni bűncselekmények problémáinak megvitatása és nemzetközi méretekben is érvényesülő intézkedések kidolgozása.

A *kábítószer-kereskedelem és a kábítószer-visszaélés* kérdését már érintettük. Itt csak arra utalunk, hogy a sokirányú erőfeszítések csak részeredményeket hoztak, az ilyen bűncselekmények nem csökkennek, hanem inkább terjedőben vannak, tehát a nemzetközi méretű és az eddigieknél hatékonyabb intézkedések kidolgozása változatlanul aktuális.

Az *erőszak* növekvő terjedelemben és új formákban (pl. a kollektív vandalizmus, a látszólag motiválatlan gyilkosság) jelentkezik az utóbbi időszakban. Sőt bizonyos helyeken az intézményesített erőszak is létezik. Ez adott esetben egyéni vagy kollektív reakciót provokálhat. Korreláció van ugyanis az egyéni, a hivatalos erőszak és az erőszakkal fenyegetés között. E komplex probléma megtárgyalása segíthet a megfelelő megoldások kialakításában.

A *terrorizmus* az erőszak egy formája és a világ sok régiójában észlelhető. A terrorizmus

[5] Cinquième congrès des Nations Unies pour la prévention du crime et le traitement des delinquants. Nations Unies A/Conf. 56/Inf. 3. 5. old.

[6] A napirendi pontok tartalmával kapcsolatban lásd Projet de rapport stb. című már idézett ENSZ-anyagot, 5. és köv. oldalak.

fogalma még nem egyértelműen elfogadott, mert bizonyos polgári felfogások kiterjesztően szeretnék értelmezni. Mindenesetre a terrorizmus különböző kategóriái, mint a repülőgép-eltérítések, az emberrablások, túszok szedése stb., amelyek ártatlan személyeket követelnek áldozatul, a társadalom megfelelő védelmét sürgeti. Szükséges lenne tehát a probléma különböző aspektusból történő megvizsgálása és nemzetközi akciók kialakítására.

A *kínzás* (a tortúra) alkalmazásának növekedése tapasztalható a közrendvédelmi vizsgálatok, valamint a büntetési rezsimek keretében. A kínzás ily módon a hivatalos erőszak egyik formája, amely részben a politikai rendszer szándékai által motivált, de részben az ember személyiségi jogainak nem ismeréséből, elhanyagolásából, vagy a bűnügyi nyomozás megfelelő modern módszereinek hiányából is folyik.

Az *egyéb súlyos bűncselekmények*, mint a rabszolgaság modern formái, neveztesen a külföldi és vándormunkások exportálása és kizsákmányolása, a munkabiztonsági, valamint a fogyasztók védelmét szolgáló törvények megsértése, a környezetvédelmi szabályok megszegése stb. a lakosság széles szektorát érintik és súlyos károkat okoznak. Ennek ellenére gyakran nem részesülnek az ilyen bűncselekmények megfelelő figyelemben sem országhatárokon belül, sem azon kívül.

A felsorolt bűncselekménytípusok áttekintése után megállapíthatjuk, hogy ezek a szocialista viszonyok között nem léteznek, vagy ha egyesek közülük ismertek is, eltérő tartalommal és dimenzióban jelentkeznek. Kétségtelen azonban, hogy a világ nagy részén növekvő gondot okoznak és mindenképpen indokolják a nemzetközi fórumon való megtárgyalást, a nemzetközi fellépés lehetőségeinek feltárását. Ehhez a szocialista országok is hozzájárulhatnak azokkal a tapasztalatokkal, amelyeket a szocializmus építése során elért eredményeknek a bűnözés elleni küzdelemben való felhasználása során szereztek.

A 2. napirendi pont komplex problémát ölel fel. A bűnözés rohamos növekedése, szerkezeti átalakulása sok országban a bűnüldözés, az igazságszolgáltatási rendszer hiányosságaira, hatástalanságára irányította a figyelmet. Felismerést nyert ugyanis, hogy a gyorsan és hatékonyan működő bűnüldöző és igazságszolgáltató rendszer jelentős megelőző hatást gyakorol. Az ilyen működésnek azonban sok országban hiányoznak a feltételei, többek között az eljárások bonyolultsága, az ügyek közötti differenciálás hiánya és a növekvő bűnözés okozta túlterheltség miatt. Sok helyütt a funkcionáriusok nem elég magas képzettsége is szerepel az okok között. Ezért két alapvető célt látnak elérendőnek. Egyfelől csökkenteni kell azoknak az ügyeknek a számát, amelyek bírósági eljárást igényelnek, másfelől olyan eljárási rendszert kell kialakítani, amely nemcsak egyszerű és gyors, hanem ugyanakkor hatásosabb és igazságosabb is. Ez azt is igényli, hogy a bűncselekményeket racionálisabb és reálisabb módon kell osztályozni. Ezzel együtt járna, hogy különböző eljárási formák szükségesek és a bíróságoknak és egyéb eljáró szerveknek különböző módon kellene kezelniük a bűncselekmények különböző csoportjait. A nemzetközi, az ún. transznacionális és a súlyos bűncselekmények egy komplexebb eljárást igényelnek, más bűncselekmények kezelése kevésbé formákhoz kötött módon, esetleg bíróságon kívül is történhetne. Ezért a kongresszus foglalkozni kíván a nemzetközi, a transznacionális és súlyos bűncselekményekkel, a fiatalkorúak bűnözésével, a kisebb jelentőségű bűncselekményekkel ebből a szempontból. Ezzel összefüggésben sokoldalúan meg szeretné vizsgálni a dekriminalizáció és a depönalizáció lehetőségeit bizonyos bűncselekmény-kategóriákkal kapcsolatban.

Az eljárási rendszerek javítása érdekében több kérdés kerül vitára. Így bizonyos előkészítő eljárások megszüntetése, a fellebezések és felülvizsgálatok számának csökkentése, a letartóztatások számának és tartamának csökkentése általában, illetve szabadlábon hagyás a gyanúsított vagy a bíróság által elfogadott állampolgár óvadéka ellenében, a diszkrecionális jog kiterjesztése az eljárás során, a törvény előtti egyenlőség fokozása, általában az igazságszolgáltatás reformjának problémái, a kölcsönös információ és technikai segítségnyújtás lehetőségei általában és különösen a fejlődő országok szempontjából.

A felsorolt kérdések jól szemléltetik, hogy számos és nehéz problémát kíván a kongresszus megtárgyalni. Az is látható azonban, hogy számos probléma nálunk nem vagy nem így jelentkezik, illetőleg azokat már megoldottuk. Ennek ellenére ez a nemzetközi fórum jó lehetőséget ad arra, hogy eredményeinket, tapasztalatainkat ismertessük, elősegítsük a problémák megoldását.

A 3. napirendi pont lényegében a különböző rendfenntartó (közbiztonsági) szervek tevékenységével összefüggő problémákkal és e szervek tevékenységének a bűnözés megelőzésében betöltött szerepével foglalkozik. Első helyen e szervek között természetesen a rendőrség szerepel. A rendőrség tevékenységével szemben többirányú követelményt támasztanak. Így elvárják a hatékony védelmet a bűnözéssel szemben, mind az üldözés, mind pedig a megelőzés terén, mindezt azonban oly módon, hogy az állampolgári és emberi jogok korlátozást ne szenvedjenek. Sok helyütt a rendőrséggel kívánnak megoldatni olyan feladatokat, amelyek nem rájuk tartoznak és amelyek társadalmi problémát jelentenek. Problémát okoz az is, hogy a rendőrség különböző okokból (képzettségi hiányosságok, technikai ellátottság viszonylag alacsony szintje, elavult jogszabályok stb.) ezeknek az elvárásoknak nem képes eleget tenni. Problémát jelent továbbá az is, hogy a rendőrség tevékenységével összefüggésben a megelőzés fo-

galma kellően nem tisztázott és ezért lényegesen eltérő követelményeket támasztanak a rendőri szervekkel szemben.

A rendőrség mellett a világ sok országában más szervek, szervezetek is ellátnak bizonyos közbiztonsági, közrendvédelmi feladatokat. Ilyen szervek többnyire magánjellegűek. Vállalatok, lakótömbök, sőt gazdag családok hoznak létre ilyen szerveket, főként a bűnözés gyors növekedésének hatására, miután a rendőrség és egyéb állami szervek kellő biztonságot szavatolni nem képesek. Ezek a magánszervek azonban veszélyt is jelentenek, mert a törvények végrehajtásában létrehozóik szempontjait követik, adott esetben pedig a törvénnyel, a közösséggel szemben egyeseknek kiváltságokat biztosíthatnak, sőt bűncselekmények eszközeivé válhatnak, különösen, ha a hivatalos ellenőrzés felettük hiányzik vagy ez alól kivonják magukat.

E napirend tehát meglehetősen bonyolult kérdéseket fog át. A kongresszus ezért sokoldalúan kíván foglalkozni ezekkel a problémákkal, hogy megfelelő ajánlásokat dolgozhasson ki a tagországok kormányai részére. Így sor kerül annak vizsgálatára, hogy miként lehetne a rendőrség tevékenységének hatékonyságát növelni. Ilyen eszközök lehetnének: az eljárások egyszerűsítése, a nem súlyos esetekben a rendőrség közbelépésének mellőzhetővé tétele (dekriminalizáció), a rendőrség közrendvédelmi és társadalmi szerepe közötti egyensúly biztosítása, a rendőri tevékenység normái és alapvető etikai szabályai kódexének kialakítása, megfelelően képzett szakemberek, valamint a szükséges felszerelések biztosítása, a kriminológia és kriminalisztika tudományának együttes felhasználása a rendőrség tevékenységének javítására, nemzetközi információcsere, az Interpol koordinációs szerepének növelése stb. Ugyanakkor vizsgálni szükséges, hogy a hatékonyság növelése miként biztosítható az emberi jogok szükségtelen korlátozása nélkül.

Foglalkozni kíván a kongresszus a magánbiztonsági szervek tevékenységének szabályozása, korlátozása és megfelelő ellenőrzése kérdéseivel is.

Jelentős teret kívánnak szentelni az önkéntes csoportok, illetve a társadalom részvételével a közbiztonság fenntartásában.

A problémák jó része a szocialista viszonyok között ismeretlen, illetve az már megoldott. A kérdések azonban szemléltetik, hogy az eltérő társadalmi viszonyok a bűnözésben, illetve az ellene való küzdelem terén milyen sajátosságokat szülnek.

A 4. napirendi pont tulajdonképpen a büntetési rezsimek különböző kérdéseivel foglalkozik a bűnözésmegelőzés aspektusából. Bizonyos előzményről azonban feltétlenül szólni kell. Ez az előzmény pedig az ENSZ részéről a Büntetésvégrehajtási Minimum Szabályok elfogadása és a tagországok kormányai számára ajánlása. A Minimum Szabályok kétségtelenül hatást gyakoroltak, különösen a fejlődő országok büntetésvégrehajtási gyakorlatára és jogi szabályozására, bár az is igaz, hogy a fejlett országokban, főképpen pedig a szocialista országokban e kérdések szabályozása és a gyakorlat az ajánlásoknál előbbre tart. Most azonban többről van szó, mint a Minimum Szabályok érvényesülésével összefüggő kérdések megvitatása. A kongresszus a büntetési rendszer, illetve a büntetésvégrehajtás egész kérdéskomplexumát kívánja vizsgálat tárgyává tenni, alapvetően a bűnözés megelőzésének aspektusából.

A tagországok többségében olyan tapasztalatok vannak, hogy a büntetési rendszerek nem eléggé hatékonyak, a börtönök túlzsúfoltak, még mindig a szabadságvesztés dominál, a megfelelő differenciálás lehetősége hiányzik. Ezért a Kongresszus egyfelől foglalkozni kíván a szabadságvesztés-büntetésekkel és azok végrehajtásával, ezzel kapcsolatban a zárt és nyílt rezsimekkel és ezeken belül alkalmazható kezelési módokkal, másfelől a szabadságvesztésen kívüli büntetési nemekkel és kezelési módokkal. Az előbbiek rendjén különösen a biztonság és a felügyelet mértéke, az egyéni és csoportos kezelés, az orvosi ellátás, a feltételes szabadságra bocsátás, az utógondozás, a félig szabad rendszerek (az elítélt nappal munkahelyén dolgozik és csak az éjszakát tölti börtönben, illetve csak a vikendet tölti börtönben), a különböző egyéb kezelési módok és a várható fejlődési tendenciák kerülnek napirendre. Az utóbbiak között az igazságügyi eljáráson kívüli kezelés, a büntetés kiszabásának mellőzése, a felfüggesztett büntetések, a próbára bocsátások, a pénzbüntetések és a szabadságvesztés nélküli egyéb kezelési módok kerülnek megvitatásra.

Az említett kérdések, az ehhez kapcsolódó javaslatok jól szemléltetik, hogy a Kongresszus milyen széles körben és sokoldalúan kívánja megvitatni a büntetési rendszerek, a büntetésvégrehajtás kérdéseit a bűnözésmegelőzés hatékonyságának fokozása érdekében.

Az 5. napirendi pontban lényegében két témakör vár megvitatásra. Egyrészt a bűnözés gazdasági és társadalmi következményei, másrészt a bűnözéssel kapcsolatos új kutatási és tervezési feladatok.

Az utóbbi években mind gyakrabban foglalkoznak a kriminológusok, de a gyakorlati kriminálpolitikusok is a bűnözés gazdasági következményeivel. A nyugati országokban gyakran ez olyan aspektusból történik, hogy összevetik a bűnüldöző és igazságügyi szervek fenntartási költségeit és a bűnözés által okozott gazdasági jellegű károkat. Amennyiben ez abból a célból történik, hogy a bűnözés elleni küzdelem megkapja a szükséges anyagi eszközöket, az összevetés helyeselhető. Ha azonban ennek olyan célja van, hogy kimutassa, miszerint a bűnözés kisebb károkat okoz, mint amennyibe a bűnüldöző szervek fenntartása kerül, s ezért csökkenteni kell ezeket az összegeket (ilyen következtetések ugyanis már napvilágot láttak) — az összevetést

helyteleníteni kell. Annál is inkább, mert nem veszi figyelembe, hogy a bűnözés a gazdasági következmények mellett jelentős társadalmi következményekkel is jár, olyan hatásokkal, amelyek összegszerűen ki nem mutatható károkat okoznak a társadalomnak. Éppen ezért a Kongresszus a szocialista országok javaslatára a társadalmi következményekkel is foglalkozni kíván, tehát a bűnözés következményeit a maga komplexitásában kívánja vizsgálni. Kétségtelen, hogy a bűnözés problémáinak ilyen megközelítése újszerű, ezért talán az első tárgyalások csak részeredményeket hoznak. Arra azonban mindenképpen alkalmasak lesznek, hogy felhívják a világ közvéleményének figyelmét a bűnözés ilyen következményeire is, ezáltal ösztönözzék a még hatékonyabb fellépést a bűnözés ellen.

A bűnözés gazdasági és társadalmi következményeinek sokoldalú feltárása természetesen megfelelő tudományos kutatásokat igényel. A tudományos kutatások azonban nemcsak az említett problémára korlátozódnak, hanem a bűnözés egyéb területeire is kiterjednek. Mind nyilvánvalóbb, hogy a bűnözés elleni küzdelem hatékonyságának növelése csak tudományos megalapozottsággal lehetséges. Ezért a Kongresszus foglalkozni kíván az új kutatási feladatokkal, összhangban azokkal a tervezési elképzelésekkel, amelyek a bűnözés elleni nemzetközi szintű fellépést tennének lehetővé, illetve a küzdelmet általában is hatékonyabbá tehetnék.

A tudományos kutatások természetesen a genfi ENSZ Kongresszuson csak résztémát képeznek, még ha jelentőségük nagy és elismert is. A Kongresszus ugyanis elsősorban olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek gyakorlati megvalósítást igényelnek a tagországok kormányzati szervei részéről. Éppen erre figyelemmel a tudományos kutatások kérdésének megtárgyalására az ENSZ külön fórumot is biztosított. A Kongresszus alatt 2 napos kutatói konferenciát is szerveznek Genfben, ahol a résztvevők a bűnözés, az ellene való küzdelem, a tudományos kutatás számos problémáját vitathatják meg.

IV.

A napirenden szereplő témák áttekintése jól mutatja, hogy a Kongresszus jelentős és bonyolult kérdésekkel kíván foglalkozni. Az is megállapítható, hogy a problémák egy része a szocialista viszonyok között nem jelentkezik, más része eltérő módon vagy intenzitással mutatkozik, s csak kisebb része a problémáknak olyan, hogy azonosságok ismerhetők fel. Ennek alapján olyan következtetés is levonható, hogy a bűnözés elleni küzdelemben jelentős sikereket tudunk felmutatni, illetve a bűnözés a szocialista viszonyok és az erre támaszkodó bűnözés elleni küzdelem hatására lényegesen eltérő alakulást mutat, mint a világ más régióiban. Ez arra kínál lehetőséget, hogy a szocialista országok széles körben ismertessék ezeket az eredményeket, befolyást gyakoroljanak a kialakítandó felfogásokra, hozzájáruljanak a bűnözés elleni küzdelem hatékonyságának fokozásához minden szinten. Természetesen a Kongresszus hasznos tapasztalatokat nyújthat a szocialista országok számára is. Az is kétségtelen, hogy a Kongresszuson lezajlott vita, a kialakult nézetek jelentős hatást gyakorolnak a tudományos kutatásokra is, beleértve a hazai kriminológiai kutatásokat is. A legfontosabb következménye azonban az lehet, hogy előrelépés történik a bűnözés elleni nemzetközi összefogás és fellépés terén. Ezért érdemel megkülönböztetett figyelmet a bűnözés problémáival foglalkozó legszélesebb körű nemzetközi fórum munkája.

Gödöny József

Szubjektív és objektív elemek az igazságügyi szakértői vizsgálatokban

Az eljárásjogászok rendszerint aláhúzzák, hogy „a szakértői vélemény a tanúvallomásnál rendszerint objektívebb természetű"[1], „tárgyias, objektív jellegű"[2] s a szakértői vizsgálatok módszerei továbbfejlesztésének útját a véleményalkotás szubjektív szférájának szűkítésében[3] a szakértő szubjektív értékítélete kizárólagosságának korlátozásában[4] látják. A mérés- és számítástechnika térhódítása a szakértői tevékenységben egyre inkább felveti az elméleti általá-

[1] *Király* Tibor: Büntetőítélet a jog határán. Budapest, 1972. 69. old.

[2] *Nagy* Lajos: A büntető eljárásjogi gondolkodás fejlődésének kérdései. Állam és Jogtudomány. XVI. kötet, 1. sz. Budapest, 1973. 8. old.

[3] *Szelivanov*, N. A.: Matematicseszkie metodü v szobiranii i iszszledovanii dokazatel'sztv. Moszkva, 1974. 119. old.

[4] *Vass* Kálmán: A kézírás vizsgálata. Budapest, 1973. 360. old.

nosítás szükségességét. A szubjektív és objektív elemek helyes értelmezése szükséges mind a szakvélemények jogalkalmazói értékeléséhez, mind pedig szakértői intézményeink fejlesztési koncepcióinak kidolgozásához, csak ennek alapján lehet felelni a nem ritkán elhangzó kérdésre: a szakértői vizsgálat objektív, vagy szubjektív folyamat-e?[5]

A szubjektivitás (szubjektivizmus) fogalmát általában rosszalló értelemben, mint a feltárt tények, összefüggések önkényes, egyoldalú vagy elfogult, előítéletekre támaszkodó értelmezését használják és ennek alapján szembeállítják az objektivitás (objektivizmus) fogalmával, amely ennek megfelelően a tények tárgyilagos, előítéletmentes vizsgálatát, mindenoldalú feltárását és értelmezését jelenti. A szubjektivitás allatt így a hétköznapi szóhasználatban általában „a tükröződés egyoldalúságát, illuzórikusságát értik s árnyékban marad a másik momentum — a megismerés szubjektumának aktivitása. A szubjektivitás e két momentuma szorosan összefügg, de különböző funkciót lát el a megismerésben. A tükröződés illuzórikusságát és egyoldalúságát mint a megismerés szubjektivitásának következményét a megismerés folyamán a szubjektum még nagyobb aktivitásával, a tanulmányozandó objektív folyamatba történő még aktívabb beavatkozással küzdi le."[6] A szubjektivitás tehát hibáknak s azok leküzdésének egyaránt forrása lehet.

A szubjektum aktív megismerő szerepének megértése a marxista materializmus vívmánya. Ismeretes, hogy Marx Feuerbachról szóló híres téziseit így vezeti be: „Minden eddigi materializmusnak — Feuerbach materializmusát is beleértve — az a fő fogyatékossága, hogy a tárgyat, a valóságot, az érzéki világot csak az *objektum* vagy a *szemlélet* alakjában fogja fel; nem pedig mint emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot: nem szubjektíven". A Marx előtti filozófia nem ismerte fel a szubjektum aktív szerepét a megismerésben, mint ahogy a mai operacionalizmus[7] hibája is abban rejlik, hogy a megismerés eredményét a méréseredményekre korlátozza, „a megismerés elé nem állít olyan feladatot, hogy tárja fel valamely tárgy lényegét".[8]

A szubjektivitás egyoldalú értelmezése rejlik azok mögött az elképzelések mögött is, amelyek a szakértői vizsgálat szubjektív elemeinek korlátozásával kívánják elősegíteni a szakvélemények színvonalának emelését.

A mérési eljárások alkalmazása, a matematizáció nem a szubjektum szerepének csökkenéséről, hanem aktivitásának fokozódásáról tanúskodik s ha e közben újabb hibaforrásokat is bevisz a megismerésbe, egyúttal előre is viszi azt abban a végtelen folyamatban, amely az objektív valóság újabb és újabb elemeinek feltárásával jellemezhető. Így az „objektív és szubjektív egységének dialektikus-materialista elve az alapja a dialektika, mint ismeretelmélet megértésének".[9]

A szakértői vizsgálatok módszertanának fejlődésében a különböző mérési eljárások bevezetésének nagy jelentősége van, de ha valahol, itt igazán érvényes az a megállapítás, hogy „a mérőműszerek mindenhatóságába vetett vakhit sajnos még túlságosan gyakori".[10] Eljárásjogi és kriminalisztikai irodalmunk a mérési módszerek alkalmazásának fontosságára helyesen mutat rá, de adós az így keletkező problémák megvilágításával. Szinte egyedülálló a büntetőeljárási bizonyítás elméletében az a józan értékelés, amely felhívja a figyelmet arra, hogy az azonosításba valószínűségi elemek „a mérések során szükségszerűen fellépő mérési hibák által is bekerülnek"[11] és csak elvétve találkozunk olyan tanulmánnyal, amely a mérési hibáknak a kriminalisztikai azonosításnál[12], vagy általában a szakértői vizsgálatok végzésénél történő figyelembevételéhez ad útmutatást.[13] Pedig a műszerek használata felmérhetetlen jelentősége mellett sok problémát is felvet, nem vezet — mint sokan gondolják — automatikusan az eredmények javulásához.

A műszer szerepe a megismerésben elsősorban abban rejlik, hogy kitágítja az észlelés lehetőségeit, mintegy kiegészíti az ember érzékszerveit, „lehetővé teszi az emberi érzékszervek biológiai, természeti korlátainak leküzdését".[14] A modern méréstechnikai eszközöknél mindinkább nagyobb szerep jut egy másik funkciónak — az ember tehermentesítésének, az „ember bizonyos megismerési tényekedése helyettesítésének"[15] a mérések automatizálása és az eredmények regisztrálása, sőt rendezése útján.

Míg az előbbi funkció a vizsgált tárggyal kapcsolatos információnyerési lehetőségek ki-

---

[5] *Osterburg*, J. W.: The Evaluation of Physical Evidence in Criminalistics: Subjektive or Objektive Process? The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science. 1969. 60. kötet, 1. sz.

[6] *Kopnin*, P. V. — *Vil'nickij*, M. B.: Szootnosenie ob'ektivnogo i szub'ektivnogo v razvitii esztesztvennonaucsnogo znanija. Dialektika v naukah o nezsivoj prirode. Moszkva, 1964. 431. old.

[7] *Bridgman, P. W.:* The Logic of Modern Physics. New York, 1954.

[8] *Kopnin*, P. V. — *Vil'nickij*, M. B.: i. m. 457. old.

[9] *Tjuhtin*, V. Sz.: Zakon perehoda kolicsesztva v kacsesztvo v szvete dannüh szovremennoj nauki. Problemü naucsnogo metoda. Moszkva, 1964. 301. old.

[10] *Lukács Gula:* Méréstechnikai kézikönyv. Budapest, 1963. 319. old.

[11] *Király* Tibor: i. m. 260. old.

[12] *Koristka*, Ch.: Neue Aspekte des Systems der kriminalistischen Identifizierung. IX. Internationales kriminalistisches Symposium sozialistischer Länder. Wissenschaftliche Beiträge. Berlin, 1973.

[13] *Stargardt*, A.: Die Bedeutung des Messfehlers bei der kriminalistischen Materialidentifizierung. Kriminalistik und forensiche Wissenschaften. Berlin, 1967.

[14] *Stoff*, V.: Modell és filozófia. Budapest, 1973. 129. old.

[15] *Hohlov*, N. A.: Problema gnoszeologicseszkoj funkcii izmeritel'nüh priborov. Gnoszeologicseszkie aszpektü izmerenij. Kiev, 1968. 274. old.

szélesítését szolgálja, az utóbbinál „nem információk nyeréséről, hanem a szükséges információknak a kapott információ-folyamból való kiválasztásáról van szó".[16] Az utóbbi években megjelenő beépített számítógépes vezérlő és értékelő egységekkel felszerelt analitikai műszereknél azonban már a két funkció nem válik el. A számítógép ezekben lehetővé teszi az analízis felgyorsulását, a nagy mennyiségű mérési folyamat elvégzése és azok mérési adatainak feldolgozása alapján pedig a mérés pontossága is növekszik. Alá kell azonban húzni, hogy az ilyen automata regisztráló és rendező berendezések az elsődleges információk feldolgozásával nem helyettesítik a szakértőt, nem látják el, hanem csak modellezik annak funkcióit. A mérő műszerekben az emberi funkciók helyettesítésének határt szab a technika, valamint a gondolkodás logikai mechanizmusa ismeretének fejlettségi szintje.[17]

A mérési eljárások fontosságát a fentebbi két funkciójukon kívül sokan azzal is aláhúzzák, hogy azok pontosabbak, mint a közvetlenül érzékszerveink segítségével műszer közbeiktatása nélkül végzett megfigyelés, hogy azok tárgyias, objektív jellegűek, „objektív ismérvek szerint értékelhető és ellenőrizhető bizonyító adatokkal dolgoznak".[18]

A műszerek segítségével valóban sok olyan tulajdonságát ismerhetjük meg a vizsgálandó tárgyaknak, amelyek a közvetlen érzékelés számára nem elérhetők. Az érzékszervek azonban elvileg szintén „természetes mérőműszernek" tekinthetők[19], amelyek naponta 8000—8500 mérést végeznek s e közben hallatlan gyakorlatra téve szert, olyan rendkívüli pontosságot is elérhetnek, amelyet ma még a „mesterséges mérőműszerek" nem tudnak megközelíteni. Ez vonatkozik mind az állatvilágra, mind az emberi érzékelésre. Közismert, hogy a nyomozókutya szaglószervének érzékenysége messze maga mögött hagyja a legmodernebb műszerét is, de kevésbé közismert, hogy ma még a kézírást olvasó ember alakfelismerési képességét sem tudják a készülékek megközelíteni s ez nyilvánvalóan még az átlagosnál is jóval magasabb szintet ér el a gyakorlott írásszakértőknél. Ugyancsak rendkívül jól fejleszthető az ember színérzéke. Az irodalomban gyakran idézett példa a szövőgyári szakmunkások hallatlan színmegkülönböztetési képessége. A kriminalisztikában a szem színmérő adottságát például a balesetet okozó gépjárművek felkutatásánál hasznosítják. A helyszínről, vagy a sértett testéről, ruházatáról biztosított és feltehetően az elkövető gépkocsijáról származó lakkszemcse színének megfelelő kartonlapot készítenek, amely segítséget nyújt a keresett jármű felkutatásához. A lakkszemcse és a karton színeit vizuálisan, rendszerint mikroszkóp alatt hasonlítják össze, a kettő színét akkor tekintik azonosnak, ha a kartonra helyezett lakkszemcse láthatatlanná válik. A szín ilyen mérésének érzékenysége sokkal jobb, mint ami bármely ma létező színmérő műszerrel elérhető.

A mérési eszközök az emberi érzékszervek kiegészítése, vagy az ember helyettesítése mellett a mérési eredmények matematikai feldolgozásának lehetőségeit is megteremtik. A mérés feladata meghatározni valamely fizikai mennyiség mérőszámát mértékegységével való közvetlen vagy közvetett összehasonlítása útján. A fizikai mennyiség és a mérőszám közötti egyértelmű kapcsolat meghatározásával válik a mérés „híddá"[20] az adott tudományág és a matematika között. Így a matematika a kriminalisztikába is „elsősorban a mérés technikai eszközei és módszerei útján hatolt be".[21]

A matematikai módszerek kidolgozása magasszintű automatizációt feltételezve sem vezet a szakértő személyes értékelésének feleslegessé válásához. Ezt különösen két momentum mutatja. Egyrészt nem csak a mérési eljárás, hanem a méréssorozat értékelési módszerének megválasztása is a szakértőtől függ. S ez nem valami elhanyagolható részletkérdés. Még a méréstechnikában jártas szakértők sem értenek egyet gyakran „abban a kérdésben, hogy milyen statisztikai módszert kell alkalmazni egy adott méréssorozat eredményeinek kiértékelésére. Különböző módszerek néha ellentmondó következtetésekre vezetnek".[22]

A másik elvi akadálya a szakértő értékítéleteinek a véleményalkotásból való kizárása útjában azzal függ össze, hogy az alkalmazott matematikai apparátus a szakértő logikai tevékenységének csak egy részét modellezi, a bonyolult véleményalkotási folyamat minden részletében nem formalizálható. E tény abban is tükröződik, hogy az alkalmazott matematikai eljárások valószínűségi-statisztikai jellegűek, amelyek „lehetővé teszik a statisztikai adatok pontossága és megbízhatósága szigorú értékelését, a lehetséges hibák jelentőségének tisztázását és a konkrét feladat megoldásához szükséges olyan feltételek meghatározását, amelyek gyakorlatilag kizárják a tévedést",[23] de természetüknél fogva csak valószínűségi következtetések levonásához vezethetnek. Az információk halmozódása és in-

[16] *Pincsuk*, L. E.: Nekotorüe biologicseszkie aszpektü avtometrii. Gnoszeologicseszkie aszpektü izmerenij. Kiev, 1968. 300. old.

[17] *Gutner*, L. M.: Metodologicseszkie problemü izmerenija. Leningrád, 1972. 44. old.

[18] *Nagy* Lajos: i. m. 8. old.

[19] *Masz'ko*, V. A.: Nekotorüe gnoszeologicseszkie voproszü izmerenija kak szredsztva poznanija. Gnoszeologicseszkie aszpektü izmerenij. Kiev, 1968. 293. old.

[20] *Mel'nikov*, O. A.: Szcset, izmerenie, csiszlo. Metodologicseszkie problemü teorii izmerenij. Kiev, 1966. 130. old.

[21] *Szelivanov*, N. A.: i. m. 7. old.

[22] *Jánossy* Lajos: Mérési eredmények kiértékelésének elmélete és gyakorlata. Budapest, 1968. 5. old.

[23] *Kizner*, A. V.: Matematicseszkie metodü v kriminaliszticseszkih i kriminologicseszkih iszszledovanijah. Trudü Vszeszojuznogo Naucsnoiszszledovatel'szkogo Insztituta MVD SZSZSZR. 22. sz. Moszkva, 1972. 104. old.

duktív általánosítása közel vihet ugyan a bizonyossághoz, de az átmenet csak deduktív úton valósítható meg és ebben a „fő szerep az emberé, nem a gépé, legyen az bármily tökéletes is".[24]

Az újabb és újabb információk matematikai értékelése útján emelkedik a megállapítás megbízhatósága, de a bizonyossággal adott szakértői vélemény nem egyszerű mennyiségi növelése a valószínűségnek, mivel „a logikai bizonyosság a mennyiségi változások új minőségbe való *ugrásszerű* átcsapásának eredménye, új ismeret. A valószínűség és bizonyosság közötti különbség logikai aspektusból nem mennyiségi, hanem minőségi".[25]

A szakértői vizsgálat objektív és szubjektív elemei tanulmányozásánál a szakértő személyét, a vizsgálandó tárgyakat, a vizsgálat tárgyi feltételeit s köztük elsősorban a műszereket, valamint a vizsgálat végzésénél és az eredmények értékelésénél alkalmazott elveket kell figyelembe venni.

Általában a vizsgálandó tárgyat és a műszereket, berendezéseket sorolják a megismerés objektumához, s a vizsgáló személyét tekintik a megismerés szubjektumának.[26] Van azonban olyan felfogás is, amely szerint csak a vizsgálandó tárgyak, jelenségek sorolhatók a vizsgálat objektív oldalához, s minden, ami a vizsgáló tudatától függ, a szubjektív oldalhoz tartozik. E nézet képviselői a szubjektív oldalhoz sorolják a vizsgálat elméleti alapjait, az anyagi feltételek megteremtését, a mérőszámok rögzítését, sőt magát a műszert is, mivel „bizonyos gnoszeológiai terhet visel s a megismerés eszközeként ugyanolyan szerepet játszik, mint az ember természetes érzékszervei. Ebben az értelemben végeredményben a kísérlet nem objektív, hanem szubjektív szférájába tartozik".[27]

Egyre több szerző jut azonban arra az álláspontra, hogy a vizsgálatban „a megismerés bázisa" vagy feltétele közvetíti az objektum és szubjektum kölcsönhatását.[28] A megismerés e feltételeihez tartoznak egyrészt a szakértő saját tapasztalatai, másrészt az ismereteknek az a tárháza, amely kiindulópont a további vizsgálatokhoz. A megismerés e feltételei alatt „az objektum és a szubjektum kölcsönös kapcsolatainak közvetítő láncszemét, vagyis azt értik, amit egészében nem lehet sem az objektum, sem a szubjektum meghatározásába tartozónak tekinteni".[29]

A nézeteltérések oka — úgy tűnik — abban rejlik, hogy az objektív és szubjektív oldalak elszakíthatatlan egységet alkotnak a megismerésben, annak egyik elemében sem abszolutizálhatók.

A megismerés mindig szubjektív abból a szempontból, hogy megismerés nincs ember nélkül, de a megismerés a természet tükröződése az emberben s igyekszik eredményében objektívvá válni, vagyis tartalmilag objektív igaznak lenni.

A vizsgálat szubjektív oldalához tartoznak a szakértő személyiségvonásai, elfogulatlansága, vagy elfogultsága, tevékenysége, aktivitása, érzékszervi, logikai képességei, a vizsgálatnak a szakértőt kirendelő határozat kérdéseiben meghatározott feladatai.

Ezeket a mozzanatokat „nem abszolút, hanem csak relatív értelemben szabad szubjektívnek tekinteni, minthogy ugyanolyan mértékben objektívek is, mint szubjektívek. Az érzékszervek például objektív törvények szerint működnek, tevékenységük alapját az anyag meghatározott mozgásformája képezi, e tevékenység eredményeinek, az érzeteknek pedig objektív tartalmuk van. Az objektivitás jegyei jellemzik a kísérletező elméleti képességeit és még inkább azokat a tudományos ismereteket, amelyek a kísérlet felállításakor alkalmazást nyernek s a műszerekben realizálódnak".[30] A felsorolt mozzanatok szubjektív jellege elsősorban a vizsgálat eszközeihez és tárgyához való viszonyukban rejlik, „a szubjektív és az objektív között van különbség, *de ennek is megvannak a határai*".[31]

A különbség határainak viszonylagosságát látjuk akkor is, ha a kérdést a másik oldalról, vagyis az objektív oldaláról közelítjük meg.

A megismerés tárgya objektív, amennyiben a szubjektum tudatától függetlenül létezik. Azonban megismerni valamit csak úgy lehet, ha a személy vele aktív kapcsolatba kerül. A megismerés közben a tárgy változik, az analízis során végtelen sok oldala közül csak néhányat, de mindenképpen végesen sokat vesznek szemügyre. S a tárgy a megfigyelés, a kísérlet, a mérés során azt az oldalát „mutatja" a kutatónak, amelyre az kíváncsi. Az ember a megismerés során „aktívan beavatkozik és szubjektív törekvéseihez igazítja eszközei és műszerei segítségével az objektív folyamatot. De minél jobban szubjektivizálódik eközben az objektum, annál objektívabbak ismereteink róla, annál teljesebben és mélyebben tárulnak fel az objektum tulajdonságai".[32]

A vizsgálati elvek, logikai törvények alkalmazott törvényszerűségek „egészükben, folyamatukban, összeségükben, tendenciájukban, forrásukban objektívak",[33] amennyiben a valóságos természeti törvényszerűségeket tükrözik, „az

[24] *Szal'tevszkij*, M. V.: Teoreticseszkie osznovü usztanovlenija gruppovoj prinadlezsnoszti v szudebnoj ékszpertize. Harkov, 1969. 16. old.

[25] *Belkin*, R. Sz. — *Vinberg*, A. I.: Kriminalisztika. Obscseteoreticseszkie problemü. Moszkva, 1973. 132—133. old.

[26] *Stoff*, V.: i. m. 126. old.

[27] *Kopnin*, P. V. — *Vil'nickij*, M. B.: i. m. 442. old.

[28] *Branszkij*, V. P.: Filoszofszkoe znacsenie problemü nagljadnosztü v szovremennoj fizike. Leningrád, 1962. 152. old.

[29] *Duslevszkij*, P. Sz.: Ob'ekt, szub'ekt i uszlovija poznanija v fizike. Metodologicseszkie problemü teorii izmerenij. Kiev, 1966. 7. old.

[30] *Stoff*, V.: i. m. 125. old.

[31] *Lenin*, V. I.: Filozófiai füzetek. Összes művei. Budapest, 1972. 29. köt. 81. old.

[32] *Kopnin*, P. V.— *Vil'nickij*, M. B.: i. m. 429. old.

objektívnak a tükröződései az ember szubjektív tudatában,[34] de „elvontságukban, elszakítottságukban szubjektívek".[35]

A műszert az ember hozza létre, de a természet objektív törvényszerűségeinek alkalmazásával. A műszer nem mér semmit az ember nélkül és az embernek kell a mérés eredményeit értékelnie. Tuladonképpen nincs is mérőműszer, csak „mutató műszerek"[36] vannak, „amelyek számokat mutatnak. Ezek a számok csak gondos mérlegelés és kísérletezés után alkalmasak a keresett mérőszámként használható mérési eredmény meghatározására".[37] A műszer segítségével lép kapcsolatba a szakértő a vizsgálandó tárggyal s ebben szintén a szubjektív és objektív momentumok egysége nyilvánul meg. „Mint a materiális vizsgálat eszköze ‚bekapcsolódik' az objektív realitásba, mint az emberi érzékszervek folytatása bizonyos gnoszeológiai funkciókat lát el és ‚bekapcsolódik' a szubjektum rendszerébe".[38]

A szakértői tevékenység egyre magasabb szintre emelése nem képzelhető el az eszközök, műszerek fejlesztése nélkül, de azok használata egyre magasabb képzettséget, szakmai ismereteket követel a szakértőtől. Az ember termelő tevékenységében mindenütt ilyen módon valósul meg a szubjektum-objektum kölcsönhatásának dialektikája. Az ember munkatevékenységének minden területén valamilyen külső tárgyban tárgyiasítja önmagát, s ezért „valamely tárgy létrehozása, mint a tárgy *emberivé válása* jelenik meg Marxnál. Ez a meghatározás azonban egyoldalú. Az ember eltárgyiasulása egyben a tárgy *elsajátítását* is jelenti".[39] A tárgyiasult tevékenység elsajátítása, visszaváltoztatása további emberi tevékenységbe — Marx kifejezése szerint — tárgyiatlanítása (die Entgegenständlichung) állandó kísérője a tárgyiasulásnak. Az emberi tevékenység tárgya visszahat az emberre. A tevékenység tárggyá és a tárgy tevékenységgé alakulása alkotja a társadalmi tevékenység lényegét.

Az ember tevékenysége során létrehozza a munka eszközeit, „az eszközök viszont további anyagi és szellemi fejlődésének az alapját képezik és készítésükkel, használatukkal folytonosan más szubjektummá változik. A szubjektum-objektum-szubjektum viszony dialektikája a termelő ember sajátos önfejlődésének a folyamata, amely objektív logikájánál fogva kumulációs és irreverzibilis jellegű. Mozgása folytonosan bővülő spirálishoz hasonló, amely az ember szubjektív erőinek és tárgyi eszközeinek egymásra támaszkodó, „öngerjesztő" tendenciáját szimbolizálja".[40]

A mérés- és számítástechnikai eszközök alkalmazása így nem a szubjektív szféra szűkülését jelenti, hanem aktív szerepének emelkedését, méghozzá egyre magasabb qualifikációt igénylő szinten. Bekapcsolásuk a szakértői vizsgálatba a szakértőtől igényelt értékítéletek számát nem csökkenti, illetőleg ha igen, akkor is legfeljebb a véleményalkotás technikai oldalát jelentő és automatizálható előválogatásokban, növekszik viszont ezen értékítéletek megalapozottsága, súlya és jelentősége, csökken egyoldalúságuk, illuzórikusságuk.

A szakértői vizsgálatok színvonalának további emelését tehát helytelen lenne a szubjektív oldal szerepének csökkenésében és az objektív növelésében látni. Objektív és szubjektív elszakíthatatlan egységében, történelmileg egyre magasabb szinten valósul meg a megismerés a gyakorlatban és az elméletben egyaránt s így a szakértői vizsgálatok területén is.

Az utóbbi évek kriminalisztikai irodalmában nagy súlyt kapott a szakértői vizsgálat objektivizálásának a kérdése. Az objektivizációt — mint láttuk — ez értelemben nem tekinthetjük a szubjektív mozzanat, a szakértő személye szerepe csökkenésének.

Az objektivizáció fogalmát célszerűbb a szakvélemény tartalmi oldaláról megközelíteni. A tudattól függetlenül létező objektív valóság tükröződik a szakértő véleményében. A vélemény akkor igaz, ha helyesen tükrözi a valóságot, mivel „az igazság nem maga a valóság, nem az események, dolgok, jelenségek tulajdonsága, hanem a kijelentéseké".[41] A valóság kimeríthetetlen, a megismerés minden aktusa feltárja valamely oldalát, de nem teljes mélységében, nem véglegesen, „mert a valóság mindig gazdagabb és mélyebb, mint a megismerés".[42] A szakvéleménynek nem is feladata a valóság teljes megismerése, a jogi megismerés „nem kíváncsi mindenre és a jogszabályokban kifejeződő társadalmi viszonyok határozzák meg a tényeknek azt a körét, amelyek jogilag relevánsak, amelyeknek a vonatkozásában az igazság megállapítása lehetséges és kötelező".[43] A szakértő számára a tényeknek ezt a körét a kirendelő határozat kérdései jelzik. A tudomány adott szintjén, a szakértő rendelkezésére álló eszközökkel és módszerekkel a vizsgálatra bocsátott tárgyak alapján e kérdésekre megalapozott, igaz válasz nem mindig adható.

Objektivizációnak éppen azoknak a vizsgálati eszközöknek, módszereknek és feltételeknek

[33] *Lenin*, V. I.: i. m. 172. old.
[34] *Lenin*, V. I.: i. m. 150. old.
[35] *Lenin*, V. I.: i. m. 172. old.
[36] *Berndt*, G.: Ablesen und Messen. Feingerätetechnik. 1954. 9. sz. 378. old.
[37] *Lukács* Gyula: i. m. 319. old.
[38] *Gutner*, L. M.: i. m. 43. old.
[39] *Márkus* György: Az ifjú Marx ismeretelméleti nézeteiről. Magyar Filozófiai Szemle. 1960. 3. szám 437. old.
[40] *Ágoston* László: Az ember-technika-természet reláció történeti alakulása és a tudományos-technikai forradalom. Magyar Filozófiai Szemle. 1973. 3—4. sz. 382. old.
[41] *Király* Tibor: i. m. 154. old.
[42] *Földesi* Tamás: A marxista filozófia bizonyításelméletének alapjai. Budapest, 1967. 235. old.
[43] *Szabóné Nagy* Teréz: A büntető eljárási rendszer alapjai. Budapest, 1966. 56. old.

a bővítését nevezzük, amelyek lehetővé teszik, hogy a szakértő a jogalkalmazó által meghatározott körben kimerítő, helyes és megalapozott választ adjon a feltett kérdésekre.

Az objektivizáció így szoros kapcsolatban van az objektív igazság megközelítésével és elérésével, de annál szélesebb fogalom.

Egyrészt a szakvélemény tartalmazhat objektív igazságot megalapozatlanul is, de ez természetesen nem elégítheti ki a jogalkalmazó igényeit. Egy abszurd példával: az írásszakértő kijelentheti, hogy a névtelen levelet a terhelt írta, anélkül, hogy látta volna annak írását. Állítása ez esetben megfelelhet ugyan az objektív valóságnak, de megalapozatlansága miatt nem lehet szakvélemény. A valóságban az igazság megállapítása és bizonyítása egységes folyamat, a szakvélemény nem alapulhat találgatásokon, tudománytalan módszereken, az „igazság vizsgálatának magának is igaznak kell lennie, az igaz vizsgálat a kibontakozott igazság".[44] Az alapvető cél természetesen a szakértői tévedések kizárása, az igazság feltárása. Nem elég azonban, ha a szakértő maga jut meggyőződésre vizsgálatai során, hanem meggyőződése alapjait bemutatva véleményét meggyőzővé kell tennie a jogalkalmazó, sőt annak felmerülő kételyei esetén a kirendelt más szakértő vagy a szakvélemény felülvizsgálatára kijelölt testület előtt is.

Másrészt a szakvélemény lehet objektive igaz, de továbbfejlesztését az teszi szükségessé, hogy nem elégíti ki a jogalkalmazó „kíváncsiságát". Ide soroljuk a megalapozott valószínűségi véleményeken kívül az olyan szakvéleményeket, amelyek valamilyen módon megkerülik a szakértőt kirendelő határozatban feltett kérdéseket vagy azoknak csak egy részére adnak választ. A legismertebb ilyen típusú szakvélemények példái: „A szakértő a vizsgált zárban idegen kulcs vagy álkulcs használatára utaló nyomot nem talált" vagy „A vizsgált eszközön vérgyanús szennyeződés volt kimutatható". Mindkét vélemény lehet objektive igaz, de nem ad választ a feltett kérdésre: nyitották-e a zárat idegen vagy álkulccsal? Van-e az eszközön vér? Az objektivizáció folyamatának az ilyen esetekben arra kell irányulnia, hogy újabb megbízható, ellenőrzött tudományos eszközökkel és módszerekkel nemcsak igaz, de kimerítő választ is adhasson a szakértő a releváns kérdésekre.

Az objektivizáció ilyen értelemben tartalmazza ugyan a műszeres analitikai és méréstechnikai módszerek és eljárások bevezetését, a matematizációt, de nem korlátozódhat csupán ezekre. A szakértői vizsgálat sikere nem csak a szakértő felkészültségétől, elfogulatlanságától, eszközeitől és módszereitől függ, hanem attól is, hogy milyen volt a helyszíni munka, hogyan biztosították a vizsgálandó tárgyakat, szakszerűen vették-e a mintákat, megállapították-e az ügynek a véleményalkotáshoz nélkülözhetetlen körülményeit, helyesen csomagolták-e a tárgyakat, megóvták-e azokat a romlástól stb., vagyis csak „szervezeti, tudományos, technikai és jogi intézkedések rendszere"[45] biztosíthatja a kívánt eredmény elérését. Ide tartozik a szakértői vizsgálatok tana, az „igazságügyi expertológia" mint új tudományág elméleti alapjainak a megteremtése,[46] a szakértői vizsgálatok jogi intézményrendszerének tökéletesítése, a szakértői vizsgálatok anyagi bázisának fejlesztése, a szakértők képzettségének emelése, a helyszíni nyomrögzítő tevékenység javítása és az ehhez szükséges feltételek megteremtése, valamint a jogalkamazók ismereteinek további bővítése. A szubjektivitás illuzórikusságát nem lehet egyetlen módszer vagy módszercsoport fejlesztése elegendőségének illúziójával leküzdeni.

Az objektivizáció ilyen felfogásban tulajdonképpen egyenlő a szakértői vizsgálatok végzéséhez szükséges egyre jobb feltételek biztosításával és ezek segítségével a szakvélemények színvonalának további emelésével.

Az objektivizáció fogalma még tisztázatlansága ellenére is helyes törekvéseket tükröz.

A szakértői vizsgálatok műszaki bázisának és tudományos apparátusának fejlesztése e téren valóban a legidőszerűbb feladat, hatékonysága azonban csak a szakértői munka egyéb objektív és szubjektív feltételeinek egyidejű javításával biztosítható.

Kertész Imre

[44] *Marx*, K.: Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról. Marx—Engels Művei. I. köt. Budapest, 1957. 7. old.

[45] *Pjescak*, J.: Politische, rechtliche und technische Aspekte der Identifizierungs-theorie und Praxis. Forum der Kriminalistik. 1973. 3. sz. 230. old.

[46] *Vinberg*, A. — *Malahovszkaja*, N.: Szudebnaja *ékszpertologija — novaja osztrasgl' nauki.* Szocialisztics eszkaja Zakonnoszt'. 1973. 11. szám.

A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának szerepe a szocialista jog történetében

Új irányok az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka fejlődésében

Az állam- és jogfejlődés iránt támadt érdeklődés mindig kapcsolatban volt az adott kor gondolkodóinak ama törekvéseivel, hogy eligazodjanak koruk társadalmi problémáiban, megértsék azokat és bepillantást nyerjenek a további előrehaladás lehetőségeibe. Századunk megélénkülő historiográfiai tapasztalataira támaszkodva joggal mondhatjuk, hogy ezek a törekvések a módszeres, vagyis a tudományosan megalapozott jogtörténeti kutatómunka eredményeiben is fellelhetők. A mártírhalált halt nagy francia historikus, Marc Bloch szavait felidézve pontosítjuk ezt a megállapítást, amely távolról sem általános jellemzője a jogi historizmusnak. Nem arról a nemzeti elzárkózást, történelmi jogokat védelmező, provincializmusba elsüllyedt jogtörténetírásról van itt szó, amely a megkésett polgári átalakulások jogi gondolkodásának melléktermékeként keletkezett és a haladás ügyétől jobbára elzárkózást hirdetett. Az egzakt tudományos értékeket kereső gondolkodók mégis szinte minden esetben azonosulni törekedtek a M. Bloch által kifejezett gondolattal, miszerint „a jelen meg nem értése a múlt nem ismeréséből származik".[1] Ez a magyarázata annak, hogy a társadalmi haladás ügyéhez tapadó jogi historizmus a modern jogtudományok születésével szinte egyidejűleg fellelhető és szakadatlan eszmei küzdelemben kísérhető nyomon a magyar jogi gondolkodás fejlődése során is. Ennek a bonyolult eszmetörténeti folyamatnak egyik markáns összetevője az a szélesebb horizontokat kereső, gyakran a résztvevők körében is csak részlegesen tudatosodó komparatív szemlélet, amely a felvilágosodás, a polgári liberalizmus, a pozitivizmus vagy éppen a módszertani útkeresések során is ébredhetett. Anélkül, hogy ennek a módfelett összetett tudománytörténeti folyamatnak a részleteibe bocsátkoznánk[2] mondhatjuk, hogy e le nem becsülhető tudományos örökség újrafelfedezése önmagában elegendő okként szolgálhatna a szocialista jellegű jogtörténeti kutatómunka megélénkülésének hazánkban.

A modern marxista jogtörténettudomány 20. századi térhódításának valóban egyik impulzust adó tényezőjeként beszélhetünk általában a tudománytörténet haladó hagyományairól és ezek sorában a komparatív jogtörténeti kutatómunka progresszív értékeléséről is. A „droit comparé jelszavával világszerte kibontakozó mozgalom — mondják joggal — ma már olyan realitássá vált, amelyet aligha lehet hallgatással mellőzni".[3] E tagadhatatlanul jelentős, inspiratív tényezőnek a marxista szellemű jogi historizmussal történt összefonódása valóban reális tényezőnek bizonyult és a modern jogi gondolkodást nemesítő irányban hatott. A szorosabb értelemben vett jogtörténeti kutaómunka iránt támadt fokozottabb elvárásoknak mégis mindez csak egyik hatékony ösztönzője lehetett.

Napjainkban a marxista jellegű jogtörténeti kutatómunka hatóerejének kiszélesítése a hazai és a nemzetközi tudományos életben egyaránt megfigyelhető. Még a hazai, viszonylag szerénynek mondható tudományos bázisaink gazdagodása sem mérhető a polgári tudományosság mértékével. Talány volna ez az előrelépés, ha a polgári jellegű jogi historizmusunk fejlődésének tapasztalatait arra mechanikusan vinnénk át. Szembetűnő ugyanis, hogy a polgári jellegű jogrend változásaival terhes idők a jogi historizmust objektive taszítják maguktól, ill. eme változások kompromisszumos jellege és lelassuló intenzitása mellett[4] a múltbatekintő, jobbára reakciós tartalmú jogtörténetírás domináns tényezővé válásának vagyunk tanúi. Korunk diametriálisan ellenkező előjelű tudományfejlesztő törekvései persze bonyolult módon kapcsolódnak a marxista jogtudományok iránt támasztott merőben új követelményekhez, de tárgyukat tekintve kapcsolódnak ezek a történeti-gazdaság- és művelődéstörténeti kutatómunka szerepének fokozódásához is. Mindez és sok más tényező oda vezetett, hogy a jogfejlődés megértése iránti érdeklődés messze túllépte az egyes népek, nemzetek, államalakulatok határait. A marxista jogtudomány megjelenése ugyanis új korszakot nyitott a jogtörténettudományok fejlődésében, miután továbbfejlesztette és új életre keltette az egyes népek, nemzetek jogfejlődésének vizsgálatát, felhasználva és egyben kiegészítve a jogfejlődés általános összefüggéseinek egzakt tudományos elemzésével. A szocialista

[1] Ld. Apologie pour l'histoire on métier d'historien. c. írásában, amely a 20. századi haladó francia historikusok fórumaként ismert „ANNALES" N°3 hasábjain jelent meg eredetileg. Vö.: Marc *Bloch:* A történelem védelmében. Bp. 1974. 56. old., Az „Annales-kör", ill. M. Bloch szerepét tekintve ld. *Makkai* László: Marc Bloch (1886—1944) Világtörténet (1964) 2—3. sz. 75—79. old., *Lederer* Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969. 104—105. old.

[2] Ld. e tárgykör monografikus feltárását a szerzőtől: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974. I. VI. fejezetek, i. h. 7—322. old.

[3] „... sőt egyes felismerések a kölcsönös megismerést és megértést is előmozdítják" ld. *Péteri* Zoltán — *Harmathy* Attila: Nemzetközi összehasonlító kerekasztal-értekezlet a jogintézmények társadalmi funkciójáról. Állam- és Jogtudomány XVI. (1973) 2. sz. 319. old.

[4] Ld. főként a közép- és kelet-európai népek jogi gondolkodásának fejlődésében.

jogtörténetírás — ezúttal nyilván csak szignálható — ismertető jegyei nyilvánvalóan kifejezésre juttatják a nemzeti és az egyetemes jogfejlődés megértésének elszakíthatatlan kapcsolatát, a társadalmi progresszió nemzeti és egyetemes értékeinek összetett voltát. Jogi historizmusunk világszemlélete tehát az egyetemes, ill. a nemzeti elválaszthatatlanságára irányítja figyelmünket. Mindez a modern jogtudomány területén lezajlott gyökeres változások természetes velejárójaként fogható fel, és a benne rejlő lehetőségek távolról sem csak az ún. egyetemes (ill. általános) jogtörténeti kutatásokban realizálódnak. Éppen ezért e lényeges szemléleti változás mibenlétének egyoldalú kifejezése volna, ha azt az egyébként örvendetes módon kiszélesedő komparatív jogtörténeti kutatásokkal azonosítanánk. Némi historiográfiai kitéréssel utalnunk kell ismét arra, hogy sem a deszkriptív „általános jogtörténet", sem az újabb időkben reprezentatív eljárással építő „egyetemes állam- és jogtörténet" nem tekinthető a szocialista jogi historizmus szülöttének. Állításunk tudománytörténeti támpontjainak jelzése csupán, ha az immár közel másfél évszázaddal ezelőtt kifejtett „Introduction générale a l'histoire du droit", a német talajon keletkező „Allgemeine Rechtsgeschichte", vagy a még ugyancsak a 19. század termékeként ismert „Vszeobscsaja isztorija goszudarsztva i prava" kereteiben kifejtett ismeretekre gondolunk. A szintetizáló (általános) jogtörténeti útkeresés sok más megnyilvánulási formáját is fel lehetne ezúttal idézni. Ezek sorában találjuk pl. a polgári haladáseszme, a liberalizmus vagy éppen az összehasonlító jogalkotás hatása alatt keletkező, szintetizáló (L'histoire des legislations comparées) törekvéseket csakúgy, mint a burzsoá osztályérdekek apologetikáját képviselő integrációs szemléletű, világjogtörténeti panorámaalkotásokat. Eme kísérletezés önmagában legalább olyan régi keletű, mint maga az összehasonlító elemzés. Az idevágó újabb marxista jogtörténetírás nemzetközi tapasztalatai alapján ismert ma már ez az egyébként rendkívül tanulságos eszmetörténeti fejlődés, amelyben az összehasonlító, egyetemes szemléletet igénylő jogi historizmus gyökerei, visszafelé haladva a felvilágosodás eszmei előkészítőinek munkásságáig követhető.[5] A jeles lengyel jogtörténész, Július Bardach eredményei nyomán[6] haladva ismertük meg közelebbről a modern jogtörténeti kutatómunka századokra visszanyúló előzményeit. A 60-as évek első felére tehető ez a fellépés és vele együtt annak az erőteljes szellemi áramlatnak a megjelenése, amely az európai szocialista országok történeti-jogtörténeti irodalmában a komparatív jogtörténeti kutatómunka problémáit felszínre hozta. A szellemi erjedésnek egy olyan átütő erejű kibontakozása látható ma már e téren, amely a komparatív jogtörténeti kutatómunka historiográfiai tapasztalatainak feltárásán túlmenően a tudományos előrehaladás módszertani alapjait is megvetette.[7]

A marxista jellegű jogtudományok világnézeti alapjait tekintve joggal mondhatjuk, hogy a kifejlődő szocialista jogtörténetírás ab ovo magával hozott ismertető jegyeinek egyike a nemzeti elzárkózást feloldó komparatív jogi historizmus. Kezdetben szinte ösztönösen tört felszínre a szélesebb összehasonlító aspektus igénye, később a jogfejlődési tényezők határainak kiterjesztését vitte tovább a vizsgált kérdések társadalmi-gazdasági összefüggéseinek kiteljesedő történetkritikai elemzése. Mindez maradandó hatással volt a polgári jellegű jogtörténetírás befeléforduló nacionalizmusának leküzdésére, mégis nyilvánvaló, hogy egy idő után a módszertani követelmények elhanyagolásával járt. A komparatív jogtörténeti kutatómunka területén válik éppen szembetűnővé az a jelenség, hogy a marxista világszemlélet impulzust adó volta is enerválódik, mihelyt a módszertani alapok továbbfejlesztését elhanyagoljuk. „A kutatási módszer meghatározása (ugyanis nem lehet független a tudományági követelményektől."[8] Nyilvánvaló, hogy ezek a hibák az 50-es évek közepéig kitapinthatóan megjelentek a jogtörténetírás területén, amit a sematizmus elterjedése, a deszkriptív jogtörténet újraéledése és a módszeres összehasonlító kutatás enerválódása kísért.

[5] A 17. század második feléig visszavezethető folyamat alapvető historiográfiai támpontjait tekintve ld. Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 65—66., 335—339. old. Az eredők egyik legkorábbi formáját a gyakran elfelejtett nápolyi jogprofesszor Giambattista Vico (1668—1744) műve jelzi (Principi di una scienza nuova), melynek magyar nyelvű közreadása is csak legújabb időkben realizálódhatott. Ld. *Vico, G.*: Az új tudomány. Ford. Dienes G. és Szemere V. Bp. 1963.

[6] Ld. Metoda porownawcza w zastosowainiu do powszechnej historii państwa i prawa. Czasopismo Prawno-Historyczne XIV. (1962) zeszyt 2. Vö. *Horváth P.*: A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának előtérbekerülése a jogtörténet területén. Jogtudományi Közlöny XXIV. (1969) 10. sz. 505—515. old. *Uő.*: Die vergleichende Untersuchung der Rechtsentwickung im Vordergrund der Rechtsgeschichte. Acta Juridica Acad. Sc. Hung. Tom 12. (1970) 1—2. sz. 187—213. old., *Karpat, J.*: Porovnavacia metoda v historiografii štatu a parava. Právny Obzor. LX (1972) 3. sz. 262—268. old.

[7] Főként a szovjet, cseh, lengyel, ill. német és román szakirodalom nyomán szemlélhető ez az előrelépés ld. J. *Adamus, J. Bardach, R. Bystřicky, L. J. Constantinesco, Z. M. Csernyilovszkij, O. I. Csisztozvonov, A. I. Danyilov, I. Sz. Galperin, A. F. Grabski, H. Grajevszki, Sz. F. Kacsek'jan, M. Kolesznickij, A. D. Kolpakov, G. B. Korolev, A. I. Koszarev, T. Kotabrinszki, V. M. Kuricin, T. Manteuffel, E. Markarjan, M. Pietrzak, V. M. Ronyin, V. N. Ponomarjov, H. Schöder, Ju. P. Tyitov, A. A. Usakov, J. Wróblewski, Sz. L. Zivsz* és mások fellépéseit az utóbbi két évtized szakirodalmában. Vö.: Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 325—331. old.

[8] „... a tanulmányozott tárgykörtől és annak lényegi összefüggéseitől, illetve tágabb értelemben a társadalmi fejlődés igényeitől" Id. *Halász József*: A szocialista közigazgatás fejlődése és összehasonlító vizsgálatának metodológiai problémái. Állam- és Jogtudomány, XVII. (1971) 1. sz. 40. old.

Nem deminuáljuk ama közismert megállapítások értékét, hogy korunkban „a tudományos-technikai forradalommal összefüggésben került előtérbe a módszertan továbbfejlesztésének igénye",[9] amely, mint világjelenség a „probléma és a módszer felé irányuló érdeklődés"-ben[10] általánosan megfigyelhető. A 60-as évektől napjainkig tartó módszertani útkeresés azonban a szocialista jogi historizmus területén tagadhatatlanul összefügg a metodikai kérdések átmeneti elhanyagolásával,[11] közelebbről tekintve a jogtörténettudomány területén pedig a módszertani kérdések szerepének enerválódásával. Az új tudományági követelmények és a módszertani elmaradottság által felszínre került ellentmondások leküzdését jelenti tehát az a kiterjedt módszertani útkeresés, amelynek egyik markáns összetevője csupán az itt vázlatosan felidézett összehasonlító módszertani irodalom az újabb marxista történeti-jogtörténeti kutatások területén.

Ezek az új kutatási eredmények azonban nemcsak az ún. komparatív jogtudomány „önállóságának" problémáit, a sokféle összehasonlító jogtörténeti szintéziskeresés megjelenésének historiográfiái okait és eszmei rugóit teszik érthetővé számunkra, hanem a polgári szakirodalom ide kapcsolódó tudományos értékű eredményeinek felhasználására is ösztönöznek bennünket. Az új tudományági követelmények módszertani alapvetésének megvalósítása jellemzi ezt a törekvést,[12] melynek számottevő nemzetközi bázisaihoz[13] hazai jogirodalmunk is újabb értékes hozzájárulásokat adott.[14]

Nem könnyű ma már ennek a kiterjedt, módszertanilag is alapozó jellegű anyagnak az áttekintése, amely egészében arra figyelmeztet bennünket, hogy a jogtörténeti kutatómunka területén is sokrétű a tudományos alapokra helyezett összehasonlító módszerek egyedi és komplex felhasználásának lehetősége. Az ágazati, az institucionális, a funkcionális összehasonlítás mellett helyet adnak ezek a tanítások pl. az analóg terminológiakeresésnek, a retrospektív módszer, ill. az ún. reliktumokat feltáró módozatok alkalmazásának, a recepciót, ill. a kölcsönhatásokat kereső összehasonlításnak és a reprezentatív módszerek felhasználásának is. E gondolatok előrevetítése távolról sem kimerítő felsorolását jelenti az összehasonlító módszerek felhasználásában rejlő lehetőségeknek. Fontosabb mégis arra utalni, hogy a tudományosan megalapozott módszertani lehetőségeink puszta felismerése távolról sem elegendő. Tértől és időtől, a konkrét társadalmi-gazdasági feltételektől, a források jellegétől és sok más tényezőtől függ adott esetben a jogtörténeti összehasonlító törekvés sikere (tudományos volta), vagy sikertelensége. Innen fakad nyilvánvalóan az, hogy a tudományos következtetések helyességét önmagában az összehasonlító módszerek bármelyikének alkalmazása sem garantálja,[15] mivel a jogfejlődés bármely területén a jelenségeknek pusztán formai hasonlósága (identikussága), illetve az ilyen jelenségek összehasonlító eljárás alá vonása bizonyító erővel nem bír. Mindez indokolttá teszi, hogy az érintett módszertani lehetőségeket az újabb tapasztalatok fényénél elemzés tárgyává tegyük. Mielőtt ide visszatérnénk, vessünk néhány pillantást a marxista jellegű kutatómunkának az összehasonlító metodikához való viszonyára.

Az előzőekben anticipált módszertani eszközeink felhasználásának lehetőségei — a modern historiográfia tanúsága szerint — súlyos

---

[9] *Keldüs*, U. V.: Problemü metodologii i progressz nauki. Metodologicseszkie problemü nauki. Moszkva, 1969. 229. old. Vö. *Tille*, A. A., *Svekov*, G. V.: Szravnyityel'nüj metod v juridicseszkih diszciplinah. Moszkva, 1973. 3—4. old.

[10] Ld. Arnold M. *Rose:* Theory and Method in the Social Scienze. Minneapolis 1954. 245—249. old. nyomán *Kulcsár* Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1973. 276—277. old.

[11] „A hiba főként a módszertan elhanyagolásából eredt" mondják joggal az újabb szovjet állásfoglalók. Ld. *Tille — Svekov*, i. m. (1973) 67—68. old., *Kriger*, G. A., *Rozin*, E. L.: Isszledovanyie szravnyityel'nogo metoda v pravovegyenyii kak szredsztvo glubokogo poznanyija goszudarsztva i prava. Vesztnyik Moszkovszkogo Universzityeta. Szerija Pravo (1974) 2. sz. 94—96. old.

[12] Ld. *Galperin*, G. V., *Korolev*, A. I.: Metodolgicseszkie i teoreticseszkoe voproszi nauki isztorii goszudarsztva i prava SZSZSZR. Leningrád, *1974., Francuzova*, V. P.: Isztoricseszkoj metod v naucsnom poznanyii. Voproszü metodologii i logiki isztoricseszkogo isszledovanyija. Moszkva, 1972., *Fajziev*, M.: Isszledovanyije klasszikani marxizma-leninizma szravnyityel' nogo metoda pri isszledovanyii goszudarsztvennogo-pravovih javlenyij. Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo (1973) 8. sz. 120—123. old., *Mironov*, D. N.: A. A. *Tille*, G. V. *Svekov*, Szravnyityel'nüj metod v juridicseszkih diszciplinah. Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo (1974) 7. sz. 141—142. old., *Piekarczyk*, S.: Historia kultura poznanie. Warszawa, 1972., *Topolski*, J.: Metodologia historii. Warszawa, 1973. *Uő.* Wspoloczesne problemy metodologiczne nauk historycznych. Kwartalnik Historyczny. XXX. (1974) 3. sz. 528—546. old., *Vaneček*, V.: K metodickým základům právněhistorické vědy. Právník (1973) 401—419. old. stb.

[13] Ld. az összehasonlító módszerek felhasználásának lehetőségeit elemezve: Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) IX—X. fejezetek. 351—459. old., Az újabb nemzetközi tapasztalatokat tekintve: *Ancel*, M.: Utilite et méthodes du droit comparé. Élements d'introduction generale a l'etude comparitive des droits. Neuchâtel, 1971., Metodologie de l'histoire et des sciences humaines. Par R. *Arion*, E. *Bauer* etc. *Toulose* 1973., *Coing*, H.: Juristische Methodenlehre Berlin — New York. 1972., *Constantiensco* L. J.: Rechtsvergleichung. Bd. 1. Einführung in die Rechtsvergleichung, Köln—Berlin—Bonn. 1971. vö. ZRG. Germanische Abteilung 89 (1972) 446—448. old.

[14] Ld. *Bihari* Ottó: Összehasonlító államjog. Bp. 1967., *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1974. A nemzetközi tapasztalatokat összegzi: *Péteri* Z., *Harmathy* A. Nemzetközi összehasonlító jogi kerekasztal-értekezlet. i. h. (1973) 319—325. old., *Mádl*, F.: Zweigert, K. — Közt, H., Einführung in die Gebiete des Privatrechts. (Bd. 2. Institutionen. Tübingen (1969) ld. Állam- és Jogtudomány. XV. (1973) 4. sz. 668—670. old., *Varga*, Cs.: René, R., Introduction an droit comparée (Barcelone, 1967) Állam- és Jogtudomány. XI. (1968) 4. sz. 626—627. old.

[15] Nyomatékosan utalnak ide az újabb kutatások is. Ld. Tille, Svekov, i. m. (1973) 84. old.

tévedések forrásaivá lettek már nem egyszer a jogi gondolkodás területén. Ch. Darvin, L. H. Morgan, avagy éppen J. J. Bachofen eredményeire kell csak utalnunk, amelyek nyomán gyakran a felfedezés erejével ható novumokat várták egyes gondolkodók általában a jogfejlődés komparatív elemzésétől. Mások éppen világnézeti beállítottságuk alapján vagy éppen a felismert összehasonlító módszertani kudarcok hatása alatt a nemzeti keretek közt történő jogfejlődés problémáihoz visszamenekülve érezték felmentve magukat az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka, igencsak munkaigényesnek tűnő kötelezettsége alól. A felületes szemlélő számára nyugtatásul szolgált pusztán az is, hogy az érintett módszertani lehetőségek formailag a jogfejlődés általános (egyetemes) történetének eszköztárába sorolhatónak tűntek. Valójában a tudományosan megalapozott, modern jogtörténetírás a helyi, nemzeti specialitások feltárásában, sőt a jogfejlődés egyedi jelenségeinek igazolásában is igényli az összehasonlítást. Nem csak és nem feltétlenül az analóg tudományos megfigyelések alátámasztását szolgálja tehát az összehasonlító-jogtörténeti kutatómunka, hanem a különbözőségek feltárását is.[16] Ezért van az, hogy az egyes népek, nemzetek jogfejlődésének vizsgálata nem enerválódni, hanem fellendülni látszik a szocialista jogtudományok keretei között. A modern jogtörténetírás az összehasonlító kutatást egyaránt igényli a nemzeti- és egyetemes összefüggések vizsgálatában, követelményként állítva fel, hogy a jogtörténettudomány — a maga sajátos eszközrendszerével — a társadalmi haladás útjainak (vagy éppen útvesztőinek), és a jogfejlődés belső törvényszerűségeinek feltárásához járuljon hozzá. Eme követelményeket koncentráltan juttatja kifejezésre az ún. regionális komparasztika, amely térben és időben is összefüggő, jellegében azonos, vagy közelálló jogfejlődési tényezők összehasonlító vizsgálatát tűzi célul. Egyszerűnek és kézenfekvőnek tűnik ez a célkitűzés, amely nyilvánvalóan az egy adott régióba sorolható népek, nemzetek jogfejlődésében feltárható összefüggéseken át vezet el bennünket egy adott jogtípus, vagy egy jogtípuson belüli jogcsoport egészének feltárásához. A különböző népek jogi kultúrájának összehasonlító vizsgálata, ill. a konkrét történelmi feltételekhez tapadó kölcsönhatás feltárására való törekvés azonban önmagában ismét nem újkeletű historiográfiai jelenség. Franz Bernhöftre utaljunk csak, aki már egy évszázaddal ezelőtt megsejtette, hogy az egyes népek történetében az általános törvény rangjára emelkedő törvényszerűségekre lelhetünk az összehasonlító kutatások kiterjesztése által.[17] Az összehasonlító kutatók első nemzetközi kongresszusán pedig (Paris, 1900) M. Kovalevszkij tett hitet a „hasonló fejlettségi színten álló társadalmak jogrendjének összehasonlítása" mellett.[18] Franz Bernhöft és a hozzá közelálló Georg Cohn, ill. a később nagy tekintélyre szert tett Joseph Kohler pedig már kifejezetten a közép- és kelet-európai, sőt az ázsiai népek jogrendjére is, egy ehhez közelálló aspektussal tekintettek ki. Nem véletlen tehát, hogy Engels egyik Karl Kautskyhoz küldött levelében éppen ebben az időben fűzött némi reményt az összehasonlító módszer híveinek fellépéséhez.[19] A növekvő komparatív jogtörténeti érdeklődést azonban még csak nagyon is vitatható eredmények követték. Az elszenvedett kudarcok hatása alatt a jogtörténetírás reakciós áramlatainak térhódítására nyílt lehetőség, majd a valóban felfedezések erejével ható komparatív jogtörténeti tapasztalatok dezavuálása is elterjedt. Hatásában mindez azoknak a tudománytalan törekvéseknek kedvezett, amelyek a jogfejlődés őseredeti, nemzeti (gyakran faji, geográfiai ill. vallási) sajátosságainak tendenciózus magyarázatával az imperialista burzsoázia eszmei reakciójával is kapcsolatba kerültek. Jobb esetben az a leíró „általános jogtörténet" szolgáltatott némi lehetőséget azoknak, akik még a jogfejlődés kontinentális összefüggéseinek jelentőséget tulajdonítottak.[20]

Ma is él az a téves felfogás, hogy a 19. század második felében létezett már egy önálló komparatív jogtudomány.[21] Valójában a komparatív jogtörténeti kutatómunka eredményei jutottak közel az ún. „általános jogtörténet" alapjainak megteremtéséhez. Egészében azonban a jog összehasonlító vizsgálatában az irányzatok

[16] Marc Bloch már határozottan visszautasított minden olyan kísérletet, amely csak az azonosság, ill. az analógia bizonyítására akarta leszűkíteni az összehasonlító módszerek alkalmazását. Nála az összehasonlítás egyenrangú és elsődleges feltétele, hogy a vizsgált jelenség „bizonyos fokú hasonlósággal vagy különbözőséggel rendelkezzék. Ld. Marc *Bloch.* A történelem védelmében (1974) 68—69. old.

[17] Franz Bernöft a rostocki egyetem tanára, a „Zeitschrift für die vergleichende Rechtswissenschaft" c. orgánum megalapítója (1878). Idevágó megállapításait ld. Über Zweck und Mittel der Vergleichende Rechtswissenschaft. i. h. I. (1878). vö. *Bardach:* Metoda porownawcza i. h. (1962) 41. *Constantinesco,* L. J.: Rechtsvergleichung (1971) ZRG. Germanische Abt. 89 (1972) 447—448. old.

[18] Ld. *Taranovszkij,* F. V.: Szravnyityel'noe pravovegyenyie v konce XIX. v. Warszawa, 1902. 19. old. vö.: *Tille, Svekov:* i. m. (1973) 89—90. old. E sorok írójától ld. Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 335—336. old.

[19] „Indes kommt jetzt mit den vergleichenden Juristen ein neues Element hinein." Ld. Engels an Karl Kautsky in Stuttgart. (13. juni. 1891) *Marx,* K., *Engels,* Fr. Werke. Band 38. Berlin 1968. 114. old.

[20] Ld. az ilyenként számontartott P. Vilutzky, E. Winkelmann-féle kutatásokat és e körbe sorolhatjuk a hazánkban is rövidesen felszámolt (1906) egyetemes európai jogtörténet. Ld. Tudománytörténeti és módszertanikérdések (1874) 337—338. old. Vö. *Horváth* P.: Egyetemtörténeti tanulmányok. Bp. 1973. 296—303. old.

[21] „Als Wissenschaft" ld. *Gensmer,* E.: Zum Verhältnis von Rechtsgeschichte und Rechtsvergleichung. Archiv für Rechts- und Sozialgeschichte. 1955. 3. sz. 326. old. nyomán *Kulcsár* K.: Történetiség a 20. század jogtudományában. Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről. Szerk. *Szabó* I. Bp. 1963. 134. old. *Schnitzer* A. F.: Vergleichende Rechtslehre. Basel, 1945. 3. old.

és a törekvések sokfélesége, illetve a világnézeti tisztázatlanság uralkodott. Csak a főbb összetevőkre utalva látjuk, hogy már a század első felében ismert az ún. filológiai irányzat, amely az összehasonlító nyelvészet eredményeire támaszkodva főként a görög-római, ill. a germánszláv népelemek jogfejlődésének módszeres vizsgálatát szélesítette ki. A másik jelentős áramlatot az ún. etnológiai összehasonlító kutatás jelentette, amely a leíró etnográfia ill. az antropológia frissen felszínre hozott eredményeit állította előtérbe. A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatában ez az irányzat az ősi kezdetleges állapotok feltárása felé fordult.[22] A kutatás az evolúciós elmélet alapján állt és a jog eredete, ill. az államilag szervezett emberi társadalom előtti idők felé fordította a figyelmet. Az őstársadalom, az anyajog, ill. a tulajdonjog kezdetleges állapotainak feltárásában ezúttal bár korszakalkotó eredmények születtek, az elért tudományos igazságok kritikátlan felhasználása és a komparatív módszereknek az epigonok által alkalmazott voluntarista gyakorlata azonban ismét kiváltotta az összehasonlító kutatómunka iránti szkepszist. A szakadatlanul újraéledő összehasonlító törekvés reputációjának jogaiba történő visszatételét tűzte célul azonban rövidesen az ún. szociológiai irány, melynek leginkább felkészült gondolkodói a történelem, a néprajz, a gazdaság- és a jogtörténet eredményeinek komplex felhasználásában látták az összehasonlító kutatómunka tudományosságának biztosítékait. Ez az összehasonlító irányzat, és a vele gyakran természetes szövetségben található pozitivista jogtörténetírás, amely a módszeres komparatív eljárásoktól a jogfejlődés törvényeinek feltárhatóságát remélte.[23] Valójában a „pozitivisták módszertanilag két új eljárással gazdagították a történettudományt, az egyik a különböző (gazdasági, társadalmi, irodalmi, politikai) adatok összeillesztése, a másik az összehasonlító módszer". Főként a jogfejlődés megértését szolgáló társadalmi-gazdasági okok kiterjedtebb vizsgálatával pedig újabb maradandó eredményeket is szolgáltattak.[24]

Anélkül, hogy ennek a bonyolult historiográfiai előrehaladásnak a napjainkig tartó hullámvonalait követnénk nyilvánvalóan jogos az a feltevés, hogy a jogfejlődés vizsgálata a modern jogtudomány megjelenésétől kezdve szakadatalanul ébresztette a komparatív törekvéseket. A jogtörténet szinte minden számbavehető releváns forrásanyaga és a vizsgálat alá vonható jelenségek döntő többsége ab ovo magában rejti a lehetőségeket az összehasonlító elemzés alkalmazására. Hogy azonban nálunk, ill. számos közép- és kelet-európai nép jogi historizmusában ezek a lehetőségek még hosszú ideig csak töredékesen tudatosodhattak, annak könnyen kitapintható historiográfiai okai vannak. Minden olyan nép jogi gondolkodásában feltűnik ez a jelenség, ahol a módszeres jogtörténettudomány alapozása a történeti jogi iskola hatása alatt zajlott le. Ha tehát azt mondjuk, hogy „a jogösszehasonlítás, mint logikai művelet értékelésének sokáig útjában állt a jogászi nacionalizmus",[25] akkor ez alatt elsődlegesen azt a megkésett polgári átalakulással érkező történeti jogi irányzatot értjük alatta, amely ebben a térségben a katedra jogtörténettudomány születésének hordozója volt. Ez az irányzat a sajátosan nemzeti jellegű jogfejlődésre helyezte a módszertani súlypontokat és a történeti jogra támaszkodó nacionalizmusa tartósan az összehasonlító törekvések létjogosultságának gyengítőjévé lett.[26] Az iskola ilyen értelemben vett regresszív, gyakran súlyos torzulásokat magában rejtő hatását azonban hosszú ideig eltakarhatta az a tény, hogy a történeti jogi irányhoz tartozók munkássága nyomán főként a középkori jogfejlődés feltárása nagy lépésekkel haladt előre. Ez a középkorcentrikus történeti jogi kutatómunka azonban maga sem volt következetes a komparatív módszerek alkalmazásának tagadásában. Még a hazai — iskolává soha sem ötvöződő — történeti jogi kutatómunka során is lépten-nyomon feltűnik az a fajta összehasonlítás, amely a törzsgyökeres „népi-nemzeti jog" egyedülálló voltát állítja előtérbe, vagyis a jogfejlődés specifikumainak igazolására silányítja az összehasonlítást.[27] A polgári jellegű jogrend térhódítása és főként az árutermelő gazdaság igényeit szolgáló jogalkotási (kodifikációs) törekvés pedig megmegújuló intenzitással ébresztette az újkori, modern jogrendszerekre kiterjedő összehasonlítást.[28] Német földön, ill. Franiaországban már a múlt század első felében a külföldi jogok ta-

[22] Bachofen, L. H. Morgan, Ch. Darvin, H. S. Maine, H. Post, és M. Kovalevszkij kutatásainak egy része is e körbe sorolható.

[23] A pozitivizmus magyarországi szerepét feltáró újabb kutatás mondja pl. joggal, hogy ez az irányzat a történelem törvényszerűségeit kereste és ez „még akkor is jelentős teljesítménye a polgári történettudománynak, ha tudjuk, hogy sokat tévedtek" ld. *R. Várkonyi Á.*: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I. köt. Bp. 1973. 81—84., 120. old.

[24] A benne rejlő lehetőségekkel főként a kibontakozó gazdaságtörténeti kutatás és a pozitivista jogtörténet élt több-kevesebb eredménnyel. Ld. *Bardach J.*: Historia państwa i prawa. Polski, I. (1964) 30—31. old., vö.: *Lederer E.*: A magyar polgári történetírás (1969) 20—21. old.

[25] „... amely minden ország törvényhozását a saját keretei közé kívánta volna visszaszorítani és a jogalkotás terén minden importot visszautasított" ld. *Nizalovszky, E.*: Eötvös és a „Jövő zenéje". Ábránd és valóság. Bp. 1973. 194. old., vö. *Tille, Svekov:* Szravnyityel'nüj metod. ih. (1973) 39. old.

[26] Ld. *Schröder, H.*: Über das komparative Prinzip der marxistischen Rechtsgeschichtsmethodik. Marxistische Beiträge zur Rechtsgeschichte. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt—Universität. Berlin, 1968. 178. Nálunk a kései felismerés töredékeire vonatkozóan ld. *Illés J.*: Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története. Bp. 1930. 11—12. old.

[27] A polgári jellegű jogtörténetírásunk egész korszakát kíséri ez a jelenség, melynek hatása alól még a pozitivista kutatómunka megalapozói sem tudták mentesíteni magukat. Ld. *Horváth P.*: Historische Umstände der Entstehung der selbständigen ungarischen Rechtsgeschichtswissenschaft. Annales Univ. Sc. Budapestinensis. Sectio Juridica. XV. (1974). 67—68. old.

pasztalatait elemző tudományos központok, összehasonlító jogi orgánumok, később tudományos társaságok is keletkeztek.[29] Mindezek, miként a ma ismert főbb összehasonlító jogi orgánumok[30] is elsődlegesen az adott kor jogalkotásához fűződő igényeket szolgálták, miközben igen tanulságos komparatív tapasztalati anyagot is felhalmoztak főként a modern jogrendszerek fejlődésére vonatkozóan. Nem kétséges, hogy ez a napjainkig sokrétűen jelentkező törekvés éppen az újkori és legújabbkori jogfejlődés összehasonlító vizsgálatában használható fel gyümölcsözően.

A polgári jellegű komparatív kutatómunka jogtörténeti értékeinek túlbecsülése azonban káros volna. Sok értékes, gyakran forrásértékű ismeretanyag feltárásához vezettek e törekvések és azok — módszeres történetkritikai elemzés után — úgy a részlet- mint a szintetizáló kutatások során is felhasználhatónak mondhatók. Osztálykorlátaik, belső ellentmondásosságuk és irányzatosságuk azonban különös érzékenységet követel e téren a modern jogtörténetírástól. Általánosan jellemzi ezeket a törekvéseket az, hogy a különböző korok és fejlődési fokozatok jogrendjét a termelési viszonyok meghatározó szerepétől függetlenül, többnyire statikus módon, tehát történetietlen aspektussal szemlélték, előszeretettel ruházva fel gyakran a vizsgált jelenségeket nemzeti[31] sajátosságokkal. Sporadikusan és egészében alárendelt jelentőséggel tűnik fel pl. a polgári jellegű komparatív kutatómunka tapasztalatiban a jogfejlődés törvényszerűsége, vagy akár csak a törvényszerűség felismerése felé vezető regionális összefüggések tudatos keresése. Ilyen értelemben különös színfoltnak mondható az a P. Wilutzky, ill. M. Stieber és mások munkássága által fémjelzett törekvés, amely a két világháború közti időben tűnt fel a környező népek jogi historizmusában.[32] Ez az irányzat ugyanis a késő-középkorban kifejlett közép- és kelet-európai soknemzetiségű birodalmak keretei közt élő népek jogfejlődésében láttatott egyfajta sajátos kölcsönhatást, ill. a jogfejlődés regionális összefüggéseinek jelenlétét.[33] De még ez a szélesebb horizontokat, fejlődési összefüggéseket kereső polgári irányzat sem tekinthető számunkra egyértelműen tudományos értékűnek. Ismert ma már az a körülmény ugyanis, hogy e törekvések talaján jóval a századforduló előtt feltűnt az a neoromatikus szemlélet is, amely az ősi (szláv) jogalkotó genius misztikus gondolatát táplálta, vagy az ilyen jellegű eszmék újjáéledésének szolgált eszközül.[34] A komparatív kutatómunka korábbi tapasztalatainak felhasználásához fűződő ébersé-günket nem csökkentve utalhatunk mégis arra, hogy napjainkban éppen a tudományosan megalapozott összehasonlító jogtörténeti kutatások reputációjának kiszélesedése teszi lehetővé a gyümölcsöző együttműködésünket az ún. Jean Bodin Társasággal, melynek soron következő nemzetközi konferenciájára a Lengyel Népköztársaság Tudományos Akadémiájának égisze alatt kerül sor.[35] A Société Jean Bodin keretében a 30-as évektől kibontakozó nemzetközi jogtörténeti együttműködés egyik legmaradandóbb értéke ugyanis az a törekvés, hogy a vitatott jogtörténeti témák[36] nemzeti referátumai nyomán a módszeres összehasonlító elemzés alapozásának lehetőségei kifejlődjenek. Ezért is a társaság keretei közt zajló nemzetközi tudományos együttműködés a szocialista országok jogtörténészeinek aktív közreműködését váltotta ki.[37] A regionális jogfejlődés kompraratív kutatásának szorosabb értelemben vett hazai aktualitására gondolva természetesen előtérbe kerültek azok a lehetőségek, amelyeket a magyar—csehszlovák jogtörténeti együttműködés alakított ki az utóbbi két évtized folyamán. Ez utóbbi együttműködési forma keretében, ill. általában az európai szocialista országok jogtörténetírásának eredményeként, mondhatni újra felfedezte a modern jogtörténettudomány a közép- és kelet-

[28] Ld. e témakör hazai vonatkozásaira: Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 99—102., 338—339. Újabb adalékokat szolgáltat a magyar magánjogtörténet területéről *Pólay* E. Kísérlet a magyar öröklési jog önálló kodifikációjára a XIX. század végén. Acta Jur. et. Pol. Szeged, XXI. (1974) 41—42. old., *Uő.:* Ein Versuch zur Kodifizierung des ungarischen Erbbrechts im 19. Jahrhundert. Rechtshitorische Abhandlungen. Heft 6. Bp. 1974. 77—106. old.

[29] Heidelberg, Paris adtak otthont legkorábban ilyen törekvéseknek, utalhatunk továbbá a már felidézett „Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft" c. folyóirat (1878) megjelenésére, ill. az 1869-ben alapított Societe de Legislation Comparée vagy Gesellschaft für Vergleichende Rechts- und Staatswissenschaft (1893), és az Internationalen Vereinigung und Volkswirtschaftslehre" alapítására. Ld. *Constantinesco:* Rechtsvergleichung Band 1. (1972) részletes elemzése alapján.

[30] Ld. Comparative Political Studies (Nagybritannia), Comparative Politics. (USA), Comparativ Law Rewiew (Japán).

[31] Más esetben geográfiai, vallási, faji sajátosságokkal.

[32] Ld. *Bardach:* Metoda porownawcza i. h. (1962) 41—42. old., vö.: *Horváth,* P.: Vergleichende Untersuchung der Rechtsentwicklung im Vordergrund der Rechtsgeschichte. Acta Juridica Acad, Sc. Hung. Tom. 12 (1970) 1—2. sz. 202. old. *Uő.:* Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 339—340. old.

[33] Jogi historizmusunk sajnos az ellenforradalmi korban szinte figyelmen kívül hagyta ezeket a törekvéseket, pedig a jelzett cseh kutatók mellett, főként a lengyel jogtörténészek körében (Koranyi, K., Mauteuffel, T., Kutrzeba, stb., stb.) e törekvések módszertani megalapozására is kísérletek történtek.

[34] O. M. Bodjanszkij, A. A. Majkov, Sz. A. Kotljarevszkij, F. Siegel, I. Szobesztjanszkij, A. Hilferding és mások munkássága nyomán teszi érthetővé e törekvések politikai irányzatosságának szerepét az újabb kutatás. Ld. *Tille, Svekov:* Szvarnyityel'nüj metod. i. h. (1973) 92—93. old.

[35] Ld. a Société Jean Bodin (Bruxelles) által meghirdetett „COMMUNAUTE RURALE" témájú nemzetközi konferencia előkészületeit.

[36] Gyakran meghatározott intézményformák: pl. az immunitás, a földbirtokjog, a hűbériség stb.

[37] Több szocialista ország nemzeti képviselettel, ill. kutatóik egyéni tagságával rendelkezik ma már a Société Jean Bodin keretében. A magyar jogtörténettudományt Bónis György és Csizmadia Andor képviselte ebben a jelentős reputációval rendelkező szervezetben.

európai népek jogfejlődésének jelentőségét. Az együttműködés szélesítését szolgáló nemzetközi konferenciával a magyar—csehszlovák jogtörténeti együttműködés megalapozta a szocialista országok elismert összehasonlító jogtörténeti fórumát, amely a kontinens eme térségének jogfejlődését állította a vizsgálódás előterébe, de szélesre tárta kapuit a nemzetközi együttműködés lehetőségei előtt ezen túlterjedően is. Átütő erejű sikere ezeknek a törekvéseknek, hogy az újkori és a legújabb kori jogfejlődés összehasonlító elemzésre terelték a modern jogtörténetkutatás figyelmét. Az elért eredményekben főként a megkésett, polgári jellegű állam- és jogrend komparatív vizsgálatának reputációja szélesedett és végleg elhárultak azok a korlátok, amelyeket a polgári jogtörténetírás középkorcentrikussága okozott.[38] Hatása alatt a polgári jellegű jogrendek a legújabb időkig kiterjesztendő módszeres jogtörténeti (összehasonlító) vizsgálata nyert polgárjogot, a nemzetközi tudományos együttműködés fórumain csakúgy, mint a nemzetállamok kertei közt fejlődő jog vizsgálatában. Sőt mi több, határozottan megfogalmazást nyert az az igény, hogy ezek a törekvések ma már ne csak a burzsoá jellegű állam- és jogrend uralmának korszakára behatárolva érvényesüljenek, hanem az érintett jogtípus megszűnésének, ill. az immár történelmi korszakként felfogható szocialista jogfejlődés időszakára is kiterjesztést nyerjenek.[39] A modern jogtörténetírás ez utóbbi követelmény aktualitását már akkor felszínre vetette, amikor a polgári talajon fogant jogfejlődésünk egyes elemeinek átmeneti továbbélését kezdte feltárni. A kifejlődő szocialista jogrend kezdeti korszakának kísérőjeként ismertük fel ezeket a jelenségeket és azok feltárásában az ún. vertikális komparatív eljárások alkalmazása által nyertünk értékes tudományos következtetéseket.[40] Számos esetben azonban a horinzontális összehasonlításnak is helye lehet pl. az idézett jelenségek módszeres vizsgálatában, amikor bizonyítható, hogy a régi jog ide sorolható egyes elemei csupán formailag éltek tovább, vagy éppen új tartalommal telítődve szervesen beleépültek az új, szocialista jellegű jogrend alapozó anyagába. Az ezúttal tehát csak vázlatosan jelezhető, ilyen és hasonló aktuális feladatok joggal minősülhetnek kiindulópontoknak a napjainkban megélénkülő komparatív jogtörténeti kutatómunka új, hatalmas témakomplexumainak felismerésére. A marxista történetszemlélet osztatlan érvényesülését feltételezve aligha kell indokolni tehát, hogy az immár összefüggő történeti korszakot alkotó, szocialista jogrendszer történeti feltárásában is kiapadhatatlan lehetőségeket nyújt a módszeres összehasonlító kutatás. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a szocialista jogtípus konkrét megjelenési formáinak jogtörténeti elemzésében ismét a jogcsoportok,[41] régiók és alrégiók, illetve az azokkal szervesen összekapcsolódó nemzeti keretek közt találjuk meg az alapvető összefüggések eredőit. Minden lépés, amelyet e téren a jogtörténettudomány tehet, közvetlen hatással lehet egy minden eddiginél tisztultabb jogi közgondolkodás fejlődésére és közvetve hatással lehet a jövő útjainak keresésére is. Ez a szerfelett aktuálisnak minősíthető feladat azonban aligha lesz megközelíthető a modern polgári komparatisztika mégoly divatosnak tűnő metodikai eszköztára által.[42] A szocialista jogtípus regionális ill. nemzeti keretek közt kifejlődő összetevőinek a módszeres forráskritikán, a horinzontális, a vertikális, az ágazati, az institucionális, a funkcionális, ill. a reprezentatív és stb. összehasonlítási módszerek kiterjedt felhasználásán nyugvó elemző vizsgálódásoknak azonban annál nagyobb teret kell majdan szentelnünk.[43] Nyilvánvaló tehát, hogy eme lehetőségek határainak módszertanilag megalapozott tisztázásához különös érdekei fűződnek a modern jogtörténetírásnak.

Horváth Pál

[38] Ezt a sokszor kellően nem méltányolt előrelépést az is érzékelhetővé teszi, hogy ma már az említett Jean Bodin-Társaság pl. az idézett „Communaute Rurale" összehasonlító tárgyalását (1976, Varsó) magától értetődően terjeszti ki a legújabb korra is. A konferencia hazai résztvevői is ebben az irányban hatnak. Ld. *Csizmadia, A.*: L'organisation et les fonctions des communautés rurales en Hongrie entre 1848 et 1944., *Horváth*, P.: Les communautés paysannes du moyen âge comme instruments de la justice et de la taxation., ill. *Halász* Józsefnek a szocialista jogfejlődés korszakára kiterjesztett előadásaival. Ld. Kommünike a Societé Jean Bodin Pour L'Historie Comparative. Secretariat Général tervezett (1976. Warszawa) anygához. Bruxeles le 25. mai 1974.

[39] Ezt fejezi ki az 1975-ben Prágában megrendezésre kerülő magyar—csehszlovák jogtörténeti konferencia, melynek tárgya: Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Rechts. címen nyert megfogalmazást. Ld. Kommüniké. Sekretariat der rechtshistorischen Konferenz „Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Rechts", Juridische Fakultät der Karls-Universität, Praha am 22—26. September 1974.

[40] Stanislaw *Rozmaryn* már a 60-as évek folyamán felhívta a figyelmet az idevágó feladatokra a Panstwo i Pravo 1965. évi 3. sz.-ban megjelent tanulmánya által. Vö.: A jogösszehasonlító kutatások és munkák elméletéből. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény VI. (1966) 389-3:., *Horváth* P.: Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 440—441.

[41] Így pl. az európai, ill. ázsiai szocialista jogok csoportjai nyilván elkülönítést igényelnek, de további alrégiók ismertető jegyeinek feltárulása sem kizárt akár csak az európai szocialista országok jogrendjének fejlődésében is.

[42] Csak példaként vetítjük előre a különböző migrációs, diffúziós, integrációs felfogásokat, amelyek önmagukban elegendő bizonyítékot szolgáltattak arra historiográfiai értelemben is, hogy a modern jogtörténetírás elodázhatatlan feladatának tekintse a komparatív módszertani lehetőségek újrafogalmazását és e lehetőségek határainak szigorúan tudományos meghatározását. A szocialista országok jogtörténetirodalmának idevágó értékeit próbálta rendszerbe foglalni e sorok szerzője. Ld. Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 351—459. old.

[43] Módszertanilag nem elhanyagolható figyelmet kell fordítanunk továbbá a polgári komparatisztika által kitermelt lehetőségek felhasználásának mikéntjére is. Ide sorolhatnánk a paradigmatikus ill. a specialitáskereső, a recepció, ill. kölcsönhatás, a leíró és a retrospektív stb. módszerek alkalmazására irányuló törekvések felhasználható elemeit is.

Az állam javára marasztalás legújabb problémái

A szerződések érvénytelensége és az állam javára marasztalás elméleti problémáival a jogirodalom széles körben foglalkozott,[1] ezért elöljáróban leszögezem,hogy ezt a problémát elsősorban az ítélkezési gyakorlat oldaláról törekszem bemutatni. Megvizsgáltam 1974-ben a főváros valamennyi kerületi bírósága által a Ptké. 32. §-a alapján állam javára marasztalás lehetőségére tekintettel megküldött periratokat, és az ezekben a jogesetekben felmerült problémákkal kapcsolatos álláspontomat fejteném ki vitatkozva néhol a bíróságok által követett gyakorlattal.

Ennek a kérdésnek a vizsgálatát az is indokolja, hogy a Legfelsőbb Bíróság állam javára marasztalás kérdéseiről szóló 7. számú irányelvének hatályba lépése óta hosszabb idő telt el, amely lehetővé teszi az irányelv gyakorlati érvényesülésének értékelését is.

I.

Elméleti alapok

Természetesen a gyakorlatban felmerült problémák vizsgálata előtt tisztázni kell, hogy a szerződés érvénytelensége és az állam javára marasztalás tekintetében milyen álláspontot fogadok el.

1. Szerződés érvénytelensége

A szerződés érvénytelensége kérdésében lényegében Asztalos László álláspontját fogadom el, mely szerint „az érvénytelenség általában repressio mentes..., reparáció mentes polgári jogi szankció, amely a polgári jogban általában a jogviszony keletkezését fojtja meg, s beállása általában disjunktív és objektív feltételhez fűződik".[2]

Ha az érvénytelen jogviszony alapján vagyonmozgás következett be, azt a Ptk. 237. § (1) bekezdése az eredeti állapot helyreállításával szankcionálja. Ha az in integrum restitució — természetben vagy értékben — nem lehetséges, másodlagos jogkövetkezményként a Ptk. 237. § (2) bekezdése alapján a bíróság a szerződést a határozat meghozataláig terjedő időre hatályossá nyilvánítja és rendelkezik az ennek következtében esetleg ellenszolgáltatás nélkül maradó szolgáltatás visszatéritéséről.

A Ptk. 237. § (2) bekezdésének speciális esetét szabályozza — in integrum restitució hiányában — a 202. § (2) bekezdése uzsorás szerződés esetén, mely szerint a bíróság a szerződést az aránytalan előny kiküszöbölésével a határozat meghozataláig, vagy a jövőre nézve is hatályossá nyilvánítja.

A Ptk. 237. § (2) bekezdésének és a 202. § (2) bekezdés b) pontjának egybevetése esetén az érvénytelen szerződés szankcionáltsága szempontjából több azonosságot és különbséget állapíthatunk meg.

Mindkét esetben olyan érvénytelen szerződést szankcionál a jogszabály, ahol az eredeti állapot helyreállítása nem lehetséges.

A különbség a két jogszabályhely között az, hogy uzsorás szerződés esetén a bíróság a szerződést a jövőre nézve is hatályossá nyilvánithatja, a jogszabály meghatározza, hogy a bíróságnak az érvényességi okot milyen módon kell kiküszöbölnie (egyenérték megteremtése) és a jogviszony bírói felülvizsgálata alapján visszajáró szolgáltatás állam javára marasztalása kötelező.

Mind a Ptk. 237. § (2) bekezdése, mind a 202. § (2) bekezdése b) pontja esetén in integrum restitució hiányában a bíróság joga a szerződéses jogviszony hivatalbóli felülvizsgálata. A 202. § (2) bekezdése véleményem szerint azért határozza meg az érvénytelenség kiküszöbölésének a módját is, mert uzsora esetén a szerződés érvénytelensége az egyenérték megteremtésével hárítható el. A Ptk. 237. § (2) bekezdése esetén az érvénytelenségnek az egyenértékűség megsértése mellett más oka is lehet, ezért helyesen nem kötötte meg a jogszabály a bíróságot a tekintetben, hogy hatályossá tétel milyen módon történjék.

Felvetődik azonban a kérdés, hogy hogyan kell értelmezni a Ptk. 237. § (2) bekezdésének azt a rendelkezést, hogy a bíróság a szerződést határozathozatalig terjedő időre hatályossá nyilvánítja és rendelkezik az ennek következtében *esetleg* ellenszolgáltatás nélkül maradó szolgáltatás visszatérítéséről. Fenti jogszabályhely értelmezése tekintetében a jogirodalomban két ellentétes álláspont alakult ki. Asztalos[3] szerint a Ptk. 237. § (2) bekezdése és a 201. § (1) bekezdésének együttes értelmezése alapján a bíróság az érvénytelen szerződés alapján létre-

[1] *Nizsalovszky* Endre: Az állam javára marasztalás — visszatérítés helyett. Magyar Jog V. évf. (1958) 3. sz. — *Eőrsi* Gyula: Az állam javára marasztalás alapkérdései a Ptk tervezetével kapcsolatban. Magyar Jog V. évf. (1958) 11. sz. — *Benedek* Károly—*Világhy* Miklós: A Polgári Törvénykönyv a gyakorlatban. Száz jogeset. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1965. — *Benedek* Károly: Az állam javára marasztalás elvi és gyakorlati kérdései. Jogtudományi Közlöny 1967. 273—280. old. — *Solt* Kornél: Az állam javára marasztalás és beszámítás. Jogtudományi Közlöny XX. új évf. 1965. 3. sz. — *Weisz* Emília: Állam javára marasztalás jogi személlyel szemben. Jogtudományi Közlöny XXIII. új évf. 6. sz. — *Asztalos* László: Az érvénytelenség, mint polgári jogi szankció. Jogtudományi Közlöny XIII. új évf. 1962. 7. sz. — *Gáspárdy* László: A tilos szerződés társadalmi veszélyességének néhány kérdése. Jogtudományi Közlöny XIII. új évf. 1958. 10. sz.

[2] *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Akadémia Kiadó Bp. 1966. 195. old.

[3] *Asztalos* László: i. m. 256. old.

jött jogviszonyt hivatalból vizsgálja felül és szükség esetén rendelkezik a szolgáltatás, ellenszolgáltatás egyensúlyának megteremtéséről.

Weiss Emilia[4] szerint viszont a 237. § (2) bekezdését nem lehet úgy értelmezni, hogy a bíróság a jogviszonyt a szerződés keletkezésére visszamenő hatállyal vizsgálja felül, hanem az „esetleg" szóból azt a következtetést vonja le, hogy a bíróságoknak csak a határozathozatal idejéig történt előteljesítések felől kell rendelkeznie.

Megítélésem szerint Asztalos álláspontja a jogszabályoknak és az igazságosság követelményének is jobban megfelel. Következik ez nemcsak Asztalos és az általam előbbiekben kifejtettekből, hanem a Legfelsőbb Bíróság 7. számú irányelvének 4. pontjából is, amely szerint a bíróságok érvénytelen szerződés esetén a felek jogviszonyát hivatalból rendezik és gondoskodnak az egyenértékűség érvényesítéséről.

A jogirodalmi vita mellett a Ptk. 237. § (2) bekezdésének és a Legfelsőbb Bíróság 7. számú irányelve 4. pontjának értelmezésében a bírói gyakorlat is ingadozik.

A Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt a következő tényállás alapján indult per:[5]

Az iparengedéllyel nem rendelkező asztalos szakmunkás elvállalta egy beépített szekrény elkészítését 18 000,— Ft-ért. A megrendelő felperes részére alperes a munkát elvégezte és felperes a megállapodás szerinti díjat is megfizette.

A felperes a munka átvételét követően a vállalkozói díjat sokallta és 7500,— Ft visszafizetése iránt pert indított.

A bíróság a perben szakértői bizonyítást is lefolytatott. A szakértő véleményében arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kontár vállalkozót anyagköltség és munkadíj címén 8300,— Ft illeti meg.

Nem vitásan az asztalos ipari tevékenység az 1958. évi 9. trv. 3. §-a alapján iparengedélyhez kötött tevékenység. Alperes ilyennel nem rendelkezett, tehát a felek által kötött vállalkozási szerződés jogszabályba ütközik és a Ptk. 200. § (2) bekezdése alapján semmis. A perben a felek jogviszonyát a Ptk. 237. §-a alapján kellene rendezni. Az eredeti állapot helyreállítása célszerűtlen volt, ezért a bíróság a Ptk. 237. § (2) bekezdése alapján rendezte a felek jogviszonyát. Annak ellenére, hogy a bíróság a szerződést ítéletében a határozathozatalig hatályossá nyilvánította, alperest csak a kereseti követelésnek megfelelően 7500,— Ft megfizetésére kötelezte.

A bíróság ítélete megítélésem szerint jogszabálysértő. Jelen esetben a Ptk. 237. § (2) bekezdésében és a Legfelsőbb Bíróság 7. számú irányelvének 4. pontjában meghatározott állami (bírói) felülvizsgálat és a polgári perrendtartás 215. §-ában szabályozott keresethez kötöttség szabálya konkurál egymással. Ebben az esetben a jogviszony állami felülvizsgálatának kell bírói ítélkezési tevékenységet meghatároznia.

Felperes keresete a szolgáltatás-ellenszolgáltatás feltűnő aránytalanságán alapult. Amikor a bíróság a szerződés érvénytelensége alapján rendezte a felek jogviszonyát, a felperesi keresettől már eltért. Ezzel a keresethez kötöttség megszünt és erre tekintettel — a keresettől függetlenül — a kontár vállalkozót a jogszerűen felszámítható díjon felüli rész visszafizetésére kellett volna kötelezni. Természetesen az már az ítélettől független kérdés, hogy felperes alperessel szemben ténylegesen milyen összegű követelést érvényesít.

2. Állam javára marasztalás

Érvénytelen szerződés esetén a visszajáró szolgáltatást az állam javára lehet megítélni, ha az annak a félnek járna vissza, aki a tiltott, a dolgozó nép érdekeibe, vagy a szocialista együttélés követelményeibe ütköző szerződést kötötte, vagy aki megtévesztő, jogtalanul fenyegető vagy egyébként csalárd módon járt el.

A szerződés esetén az állam javára marasztalás szankciójának feltételei: — a szerződés érvénytelensége; — az érvénytelen szerződés alapján vagyonmozgás történt; — az, akinek a szolgáltatás visszajárna, súlyosan jogellenes és felróható magatartást tanusított. Megítélésem szerint a három feltétel közül csak a másodikkal kapcsolatban merül fel a gyakorlatban probléma. A Ptk. 237. § (2) bekezdésének általam elfogadott értelmezése esetén a visszajáró szolgáltatás a szerződés bírói felülvizsgálata alapján az egyenérték érvényesítése után fennmaradó rész, amelyre megnyílik — az állandó bírói gyakorlat szerint is — az állam javára marasztalás lehetősége.

II.

1974. évi perek alakulása az érvénytelenség és az állam javára marasztalás szempontjából

A bíróságok által a Ptké. 32. §-a alapján a Fővárosi Főügyészségnek megküldött perek számát, szerződésfajták szerinti bontását, valamint az ügyész állam javára marasztalási indítványa és a bírósági ítéletek egymáshoz való viszonyát a következő oldalon levő táblázat tartalmazza.

A táblázatból megállapítható, hogy a Fővárosi Főügyészség érvénytelen szerződésre utaló bírósági értesítés alapján 38 esetben lépett fel a Pp 2/A. §-a alapján, és állam javára marasztalási indítványt 20 esetben terjesztett elő.

A bírói és ügyészi gyakorlat azonos álláspontját tükrözi, hogy a bíróságok az ügyészi indítványnak minden esetben helyt adtak, és mindössze két esetben tértek el összegszerűségben az ügyészi indítványtól.

[4] *Weisz* Emília: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1969. 424. és köv. old.

[5] Pesti Központi Kerületi Bíróság 7. P. V. 85. 140/1974.

A budapesti kerületi bíróságok által a Ptké. 32. § alapján jelzett perek

Érvénytelen szerződés típusa	száma	Az ügyész a perben a Pp. 2/A. § alapján fellépett	Állam javára marasztalási indítványt tett	A bíróság az ügyész indítványának helyt adott	részben adott helyt	Nincs a per jogerősen elbírálva
Adás-vétel	7	3	1	1	—	—
Vállakozás összesen:	71	15	7	4	—	3
ezen belül: építés	19	3	—	—	—	—
lakás belső tatarozása	17	3	2	—	—	2
javítás	14	3	2	2	—	—
egyéb	21	6	3	2	—	1
Bérlet	63	13	11	5	2	4
ebből: albérlet	26	3	—	—	—	—
Társaság	3	2	1	—	—	1
Kölcsön	8	5	1	—	—	1

Az ügyészi fellépés és különösen az állam javára marasztalási indítvány viszonylag kisebb számát a következők okozzák: — a bíróságok több esetben akkor is a Ptké. 32. §-a alapján küldik meg a periratokat az ügyészségnek, amikor az állam javára marasztalás feltételei eleve hiányoznak. (A szerződés érvénytelensége hiányzik, vagy nincs vagyonmozgás.); — az esetek döntő többségében azonban az állam javára marasztaláshoz szükséges, súlyosan jogellenes és vétkes magatartás hiányzik, vagy a szankció a kevésbé jogellenes magatartást tanusító felet sújtaná; — több esetben az állam javára marasztalás feltételeit a perben bizonyítani nem lehet.

Bizonyos aránytalanságnak tűnhet a gyakori ügyészi fellépés a kölcsönszerződés körében. Ezekben a perekben általában a hitelezők a kölcsönösszeg visszafizetése iránt indítanak pert. Az adósok általában azzal védekeznek, hogy a ténylegesen felvett kölcsönt már visszafizették, amit a hitelező tőlük követel, az a kölcsönt meghaladó uzsorakamat.

Általános tapasztalat, hogy a felek a kölcsönszerződést egyszerű vagy teljes bizonyító erejű magánokiratba foglalják. A kölcsön tényleges átadásánál senki sincs jelen. A felek ellentmondó előadásával szemben a bíróságnak az okiratban foglaltak valóságát kell elfogadnia. Erre tekintettel rendszerint állam javára marasztalási indítványt előterjeszteni nem lehet.

A társasági szerződés körében a szerződés érvénytelensége csendestársi viszony esetében merül fel. Ezeket a szerződéseket általában baromfitenyésztésre kötötték a felek.

Megállapítható, hogy a peres gyakorlatban a vállalkozási és bérleti szerződés körében a leggyakoribb az érvénytelenség és ügyészi indítvány alapján itt történik általában állam javára marasztalás. A következőkben e két szerződés problémáival foglalkozom részleteiben.

III.

A kontárok szerződései

A vállalkozási szerződés esetén általában az iparjogosítvánnyal nem rendelkező vállalkozók (kontárok) által kötött szerződés körében merül fel a szerződés érvénytelensége és az állam javára marasztalás problémája.

A kisipari tevékenységről szóló 1958. évi 9. sz. trv. és a végrehajtása tárgyában kiadott és többször módosított 2/1958. (VII.) Kip. M. rendelet meghatározott vállalkozási tevékenység elvégzését iparengedélyhez köti. A Ptk. 200. § (2) bekezdése alapján a bírói gyakorlat arra az álláspontra helyezkedett, hogy semmis az a szerződés, amellyel a vállalkozó olyan munkával elérhető eredmény létrehozására vállal kötelezettséget, amelyhez a fenti jogszabályok értelmében

iparjogosítvány szükséges és a vállalkozónak ilyen iparjogosítványa nincs. (Kontár szerződés.)

Az előbbi táblázatból megállapítható, hogy a kontár szerződések köre rendkívül széles. Többségüket hétvégi házak építésére, lakások belső és külső karbantartására (festés, mázolás, parkettázás stb.) kötötték. Szélsőséges esete a kontár szerződésnek, ha állami vállalat magántervezői jogosultsággal nem rendelkező személlyel kötött tervezési szerződést.

Kontár szerződés esetén az eredeti állapot helyreállítására a bírói gyakorlatban ritkán kerül sor. A kontár szerződést a bírói gyakorlat általában irreverzibilisnek tekinti, megítélésem szerint helyesen, mert a vállalkozó szolgáltatása részben olyan jellegű, amely kizárja az eredeti állapot helyreállítását (festés, mázolás). Más esetben az eredeti állapot helyreállítása célszerűtlen, tekintettel arra, hogy az egyedi mű kizárólag a megrendelő szükségletét képes kielégíteni (beépített szekrény elkészítése), vagy az gazdaságilag indokolatlan (felépített hétvégi ház lebontása).

A bíróságok a kontár szerződést a Ptk. 237. § (2) bekezdése alapján a határozathozatalig hatályossá nyilvánítják és szükség esetén rendelkeznek a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyenértékűségének megteremtéséről.

A kontár szerződések körében két olyan kérdés van, amelyben a bírói gyakorlat nem egységes: *a)* a kontár vállalkozót megillető ellenszolgáltatás; *b)* a megrendelő magatartásának jogellenessége.

ad a) Kontár szerződés esetén a felek jogviszonyának a Ptk. 237. § (2) bekezdése alapján történő rendezése azt jelenti, hogy a kontár vállalkozónak meg kell kapnia az egyenértékűség elvéből következően munkájának ellenértékét. Ezen túlmenő nyereségre azonban nem tehet szert, mert a szerződés jogszabályellenes.
A Ptk. hatálybalépését követően a bírói gyakorlat szerint a kontárt megillette a felhasznált anyagok értéke, a szükséges fuvarozási költség és a szükséges munka ellenértéke.

A szükséges munka ellenértéke tekintetében a bírói gyakorlat ingadozik.

A Legfelsőbb Bíróság P. törv. I. 22. 167/1961. számú határozatában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kontárt munkája ellenértékeként a szükséges munkaidő és a vállalkozási tevékenységre megállapított szakmunkás-órabér középarányosának figyelembevételével megállapított munkadíj illeti meg. Ez következik véleményem szerint a Legfelsőbb Bíróság P. törv. 20. 313/1972. számú döntéséből is.[6]

A Fővárosi Bíróság ezzel szemben 53. Pf. 22. 635/1973. számú ítéletében olyan álláspontra helyezkedett, hogy építési vállalkozás esetén a kontár vállalkozót a kisiparos munkadíjának 50%-a illeti meg. A Fővárosi Bíróság ítéletét az Építési és Városfejlesztési Minisztérium 1971. június 17-én kelt 6. 994/1971. számú állásfoglalására alapította, mely szerint a kisiparost jogszerűen megillető haszon, rezsi és egyéb járulékos költségek együttes összege az egységárnorma 50%-a, a nettó órabérrel számított közvetlen bérköltség pedig az egységnorma másik fele. Ez utóbbi illeti meg a Fővárosi Bíróság szerint a kontár vállalkozót.

Mindkét álláspont elméletileg abból indul ki, hogy a kontár — jogellenes magatartása miatt — tevékenységének eredményeként haszonra nem tehet szert. A két álláspont között gyakorlatilag az a különbség, hogy a Legfelsőbb Bíróság a szakmunkás-órabér középarányosát, a Fővárosi Bíróság pedig a kisiparos egységnormájának 50%-át tekinti mértékegységnek.

A két számítási mód alapján megállapítható szolgáltatás összege között lényeges eltérés nincs.[7] Ennek ellenére a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatát tartom inkább követendőnek azért, mert az egységnormából való kiindulás azt a látszatot keltheti, hogy a kisiparost a kontárral valamilyen szempontból azonosnak tekintjük. A kontár vállalkozó díjigényének elismerésével helytelenül a szerződés érvényességére is következtetni lehet.

Bármilyen pontos számítást is végzünk az egységárból való visszakövetkeztetésnél, fennáll a veszély, hogy a kontár haszonra tesz szert. A szakmunkás-órabér középarányosából való kiindulás azt is lehetővé teszi, hogy a bíróság a munka minőségét is értékelje azzal, hogy megalapozottan a jogszabályok keretei között a középarányosnál magasabb vagy alacsonyabb óradíjat állapít meg a kontár részére. Erre a Fővárosi Bíróság számítási módja nem ad lehetőséget.[8]

A vállalkozót megillető szolgáltatás megállapítása a perekben mindig szakértői bizonyításon alapul. A szakértő munkája szempontjából teljesen közömbös, hogy a szolgáltatás értékének kiszámításakor milyen alapegységből indul ki. Ezért indokolt volna, hogy a bíróságok az elméletileg megalapozottabb, a valóságos érték figyelembevételére jobban módot adó és a Legfelsőbb Bíróság által elfogadott gyakorlatot kövessék.

A bírói gyakorlat bizonytalanságát igazolja az is, hogy a Pesti Központi Kerületi Bíróság az

[6] Közzétéve: Bírósági Határozatok 1973. évi 1. sz. 14. eseti döntés.

[7] A két számítási mód közötti eltérés a Fővárosi Bíróság 53. Pf. 22 635/1974. számú peréből megállapítható. A kontár vállalkozót a szakmunkás órabér középarányosával számítva 9274,— Ft, a kisipari egységár 50%-a alapján 9223,— Ft illeti meg.

[8] Ennek különösen akkor van jelentősége, ha a kontár vállalkozó által készített mű hibás is. A szakmunkás órabérből történő kiindulás esetén a középarányostól való csökkenő eltérés a megrendelő részére biztosítja, hogy a kisebb vállalkozói díjat fizesse. Ez a csökkentés biztosítja a mű kijavításához szükséges fedezetet. Probléma akkor van, ha a kijavítás összege szabályszerű szerződés esetén meghaladja a kontárt megillető díjat. Megítélésem szerint ekkor a megrendelő követelése kártérítési követeléssé alakul.

előbb említett perében a kontár vállalkozónak keresetkiesést ítélt meg azon a címen, hogy a mű elkészítéséhez szabadságot kellett kivennie. Nyilvánvaló, hogy a keresetkiesés megítélése törvénysértő azért, mert ezzel azonos időre a kontár megkapta a munkabérét és a szakmunkás-órabér szerint számított díjazást is. Ebből következik, hogy azonos időre egyszeri munkavégzésért kétszeri díjazásban részesült. Emellett a munkabérkiesés elméletileg elmaradt jövedelemnek minősül, amely a jogellenes magatartást tanúsító vállalkozót nem illeti meg.

A Fővárosi Főügyészség több esetben a kontár vállalkozók ellen szabálysértési eljárást kezdeményezett. Ezeknek száma azonban a kontárperekhez képest elenyészően csekély, amelynek az az oka, hogy az ügyész jóval a szabálysértési kódexben megállapított elévülési idő után észleli a tilos ügyletet.

ad b) Kontár szerződés esetében a Fővárosi Főügyészség állam javára marasztalási indítványt kevés számú esetben terjesztett elő. Ez abból a „vélelemből" következett, hogy a szolgáltatóipar (állami szövetkezeti ipar, magánkisipar) kis kapacitása a szükségletet nem elégíti ki, ezért a megrendelők mintegy kényszerítve vannak a kontárok igénybevételére.

Kontár szerződés esetén minden esetben az állapítható meg, hogy a megrendelő által teljesített szolgáltatás a kontár díját lényegesen meghaladja, tehát a Ptk. 237. § (2) bekezdése alapján a különbözetet (visszajáró szolgáltatás) vagy a megrendelőnek kell visszaítélni, vagy az állam javára lehet marasztalni. Az ügyészség kontár szerződés esetén „a megrendelői kényszerhelyzetet" úgy értékelte, hogy a visszajáró szolgáltatás állam javára marasztalása a kevésbé felróható magatartást tanúsító felet súlytaná, ezért a Legfelsőbb Bíróság 7. számú irányelve 1. pontja alapján az állam javára marasztalásra lehetőség nincs.

A kontár szerződés esetén a megrendelői magatartás jogellenességéről és felróhatóságáról a jogirodalom eltérően vélekedik. Zoltán Ödön[9] a megrendelőnek visszajáró szolgáltatás állam javára marasztalását akkor látja indokoltnak, ha a megrendelő tudott arról, hogy a vállalkozónak nincs iparjogosítványa. Weiss[10] általában a megrendelői magatartást nem tartja olyannak — rendkívüli körülményeket nem tekintve —, amely az állam javára marasztalást megalapozná.

Megítélésem szerint a megrendelői magatartás értékelése tekintetében differenciáltabb jogalkalmazási gyakorlat kialakítására volna szükség és lényegében Zoltán álláspontjával értek egyet.

A szolgáltató ipar fejlődése — néhány területet nem tekintve — megszüntette a „megrendelői kényszerhelyzetet". A megrendelő igényét az állami, szövetkezeti ipar és a magánkisipar képes kielégíteni. Ezért általában a kontárok igénybevétele nem indokolt. Kontár szerződés esetén ezért a megrendelői magatartás egyéniesítettebb elemzése alapján indokolt az állam javára marasztalás kérdésében dönteni.

Véleményem szerint a visszajáró szolgáltatás állam javára marasztalásának a jelenlegi körülmények között akkor lehet helye, ha — a megrendelő tudta vagy az eset körülményeiből tudnia kellett volna, hogy a vállalkozónak nincs iparjogosítványa és ennek ellenére megkötötte vele a szerződést; — a megrendelő szükségletét különösebb nehézség és késedelem nélkül az állami, szövetkezeti vagy magánkisipar ki tudta volna elégíteni.

Egy ilyen gyakorlat kialakítása annál is indokoltabb, mert néhány területen annak ellenére, hogy a szükségletek teljes körű kielégítése biztosított (elektromos készülékek javítása, lakások belső karbantartása), a kontár szerződések elég gyakoriak.

Ez abból a nézetből táplálkozik, hogy a kontárok „jobban és olcsóbban" dolgoznak. A megrendelők tehát általában az olcsóbb munka reményében kötnek a kontárral szerződést, amely olyan felróható magatartás, amely indokolttá teszi, hogy a megrendelő a kontárnak megítélt ellenszolgáltatás és a kisiparost megillető vállalkozói díj közötti különbözetet az államnak fizesse meg.

A bírói gyakorlatban már néhány olyan eset is előfordult, amelyből olyan következtetést is le lehet vonni, hogy a megrendelők kifejezetten rosszhiszeműen kötnek a kontárral szerződést. Megállapodnak a felek a viszonylag nagyobb összegű vállalkozási díjban, amelyet a megrendelők vagy nem fizetnek meg, vagy a kifizetést követően nyomban visszakövetelnek. Úgy tűnik, kezd a közvéleményben tudatosulni az, hogy a kontároknak a bíróság viszonylag kis összegű ellenszolgáltatást állapít meg. Többen vélekednek úgy, hogy érdemes a kontárral szerződni, mert a megrendelő egy esetleges perben minden következmény nélkül visszakapja az általa teljesített szolgáltatás döntő hányadát.

A Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt lefolyt, és az előbbiekben már ismertetett perben a felperes megrendelő az alperes kontárvállalkozóval beépített szekrény elkészítésére kötött szerződést. A felek 18 000,— Ft díjban állapodtak meg. A felperes tudta, hogy az alperesnek nincs iparengedélye. A felperes a vállalkozói díjat előre megfizette. Alperes a munkát kifogástalanul, határidőre, gyorsan elvégezte. A felperes a munka átvételét követő napon a vállalkozási díjból 7500,— Ft-ot visszakövetelt, majd 5 napon belül pert is indított.

Ha a fenti tényállás mellett a bíróság olyan ítéletet hozna, amelynek alapján a megrendelő a kontárnak járó szolgáltatáson felüli részt visszakapná, ezt nyilvánvalóan igazságtalannak éreznénk. Egy ilyen ítélet azonban nemcsak az

[9] *Zoltán* Ödön: Vállalkozási szerződés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1963. 106. old.
[10] *Weisz* Emília: i. m. 494. old.

igazságérzetet sérti, hanem a megrendelő jogellenes nyerészkedési törekvése miatt sem részesülhet bírói védelemben. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a teljes visszajáró szolgáltatás állam javára marasztalása indokolt.

Összefoglalva: kontár szerződés esetén a megrendelői magatartás felróhatóságának differenciáltabb, egyéni értékelése szükséges. A jelenlegi gazdasági körülmények között indokolt gyakrabban az állam javára elvonni a megrendelőnek visszajáró szolgáltatást, amely a kontár szerződések visszaszorítására vezethet. Az ilyen joggyakorlat a generális és speciális prevenciót is jobban szolgálná.

IV.

Lakásbérleti szerződés

Lakásbérleti és albérleti jogviszony esetén tett az ügyészség legtöbb esetben állam javára marasztalási indítványt. Ennél a szerződésfajtánál van — a szerződés érvénytelensége szempontjából — a legtöbb probléma, ami nemcsak a lakásszükséglet kielégíthetőségének korlátozott voltából, hanem megítélésem szerint a nem eléggé körültekintő jogszabályalkotásból is származik.

A szerződés érvénytelensége szempontjából nem közömbösek a jogszabályban meghatározott tilalmak. A jogszabályi tilalmak alkalmazása szempontjából jelentősége van a bérleti jog értékének, amelyet az alábbiakban kísérlek meg tisztázni.

1. A lakás az egyik legfontosabb életszükséglet. A szükségletek tartósan meghaladják a kínálatot és ennek következtében az eredetileg tipikusan kötelmi jogi intézmény, a lakásbérlet, érdekes fejlődésen ment át. Lassan kötelmi jogi intézményből a tulajdonjog önálósult rendelkezési részjogosítvánnyá kezd válni.

Megítélésem szerint a dologi jogi jogiintézmény a haszonélvezet és a dogmatikailag kötelmi jogi intézmény a lakásbérlet között jogi tartalma tekintetében ma már lényeges különbség nincs, sőt a lakásbérlet szélesebb körű jogosítványt biztosít a jogviszony tárgya felett, mint a haszonélvezet.

A haszonélvezet és a bérlet is biztosítja a dolog birtoklását és rendeltetésszerű használatát. A haszonélvező az egész dolog használatát átengedheti másnak, míg ez a jog a bérlőt csak korlátok között illeti meg, de van rá lehetősége.

A haszonélvező és a bérlő is osztozik a tulajdonossal a dolog fenntartásával kapcsolatos költségekben. A dolog rendeltetésellenes használata mindkét intézménynél a jog megszüneséhez vezethet. Bérleti jogot viszont — a haszonélvezettől eltérően — „örökölni lehet", és a bérlő a bérlet tárgyával a halál esetére is „rendelkezhet".

Az intézmény jellegének szempontjából nem a jogosítványok körének van alapvető jelentősége, hanem annak, hogy a bérleti jog mindenkivel szemben érvényesíthető intézmény lett.

A Ptk-t megelőző magyar magánjog is átvette a német dogmatikából azt a szabályt, hogy a bérelt dolog tulajdonában bekövetkezett változás a bérlő jogát nem érinti. Ugyanilyen szabályt tartalmaz a Ptk. 431. és 432. §-a is.

A bérlet esetében a bérlő rendelkezési jogának fokozott erősödését jelenti, hogy a bérleti jogot „örökölni" lehet és halála esetére is „rendelkezhet" vele a bérlő. A bérleti jognak a dolog tulajdonjogától elkülönült értéke van, amelyet a bérlő — a jogszabályok keretei között — bárkivel szemben érvényesíthet.

Ennek következtében a bérleti jog forgalmi ügylet tárgya lehet. Mindez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a bérleti jog tartalmában a tulajdonjog önállósuló részjogosítvánnyá kezd válni. Mindezek ellenére a jogszabályok nem egyértelműek a bérlet értékének meghatározásában.

A kisajátításról szóló 1963. évi 15. sz. tvr. végrehajtásáról szóló 1/1963. (VII. 24.) PM.—IM. sz. rendelet 29. §-a szerint a kártalanítási összeg 40 %-a a lakásbérleti jog értéke. Az állami ingatlanok értékesítéséről szóló 32/1969. (X. 30.) Korm. sz. rendelet végrehajtásáról szóló 16/1969 (X. 30.) ÉVM—MÉM—PM. sz. rendelet 7. §-a szerint öröklakás esetében a bérleti jog értéke az ingatlan forgalmi értékének 70 %-a, házasingatlan esetén pedig a forgalmi érték 50%-a.

A bérleti jog értékéről — megítélésem szerint — az 1971-ben kiadott lakásjogszabályok is rendelkeznek. Ezeknek a rendelkezéseknek a viszonya azonban nem mindig átgondolt. Az alapvető szabályt az 1/1971. (II. 8.) Korm. sz. rendelet (a továbbiakban: lakásrendelet) 88. §-a tartalmazza. A bérlőt tanácsi lakás kiűrítése esetén a lakás-használatbavételi díj összege illeti meg. Személyi tulajdonban lévő lakás esetén, ha a bérlő a lakást kiüríti, a felek megállapodása határozza meg a térítés mértékét.[11]

A főszabály alól két kivétel van. A lakásrendelet 77. §-a szerint a bérlő csak a lakás-használatbavételi díj összegét igényelheti, ha a tulajdonos maga, vagy közeli hozzátartozója részére igényli a bérleményt és a bérlő a lakást anélkül üríti ki, hogy cserelakásra tartana igényt. A 3/1971. (II. 8.) Korm. sz. rendelet 19. §-a kimondja, hogy a személyi tulajdonú bérlelemény bérbeadása esetén a tulajdonos a bérlőtől a lakás-használatbavételi díj összegének megfelelő térítést követelhet.

A fentiekből megállapíthatjuk, hogy az 1971-ben kiadott jogszabályok szerint a bérleti jognak értéke van, de ez a körülményektől függően más és más. Más értéke van a bérleti jognak, ha ezt a tulajdonos veszi meg a bérlőtől, és más, ha a bérlő veszi meg a tulajdonostól.

[11] Házastársak bérlőtársi jogviszonyának megszüntetése esetén a bíróság állapítja meg a kárpótlás összegét, ha az egyik házastársat a lakás elhagyására kötelezi. Ez is a bérleti jog értéke — véleményem szerint.

Ugyanannak a bérleménynek más az értéke, ha a tulajdonos maga vagy közeli hozzátartozója részére veszi meg a bérleti jogot és más, ha harmadik személy részére.

Ezek az ellentmondások a gyakorlatban igazságtalan eredményre vezetnek. A Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt lefolytatott per adataiból[12] megállapítható, hogy a személyi tulajdonú egy szobás, komfort nélküli lakásból a bérlő kiköltözött, mert szövetkezeti lakást kapott.

A lakásrendelet 80. §-a alapján a tulajdonos a bérlőnek 30 000,— Ft-ot volt köteles megfizetni a lakás kiürítéséért. Ugyanezt a lakást ismét bérbeadta és az új bérlőtől lakás-használatbavételi díj címén a korábbi bérlőnek fizetett 30 000,— Ft-ot követelte. A bérlő ebből 15 000,— Ft-ot meg is fizetett. A tulajdonos pert indított a hátralékos 15 000,— Ft megfizetése iránt. A perben az ügyészség fellépett, és a 3/1971. korm. sz. rendelet 19. §-a alapján azt indítványozta, hogy a bíróság e rendelet melléklete szerint a felperest jogszerűen megillető 6000,— Ft lakás-használatbavételi díjon túli rész tekintetében a felperes keresetét utasítsa el és az ezt meghaladó részt az alperes részére ítélje vissza. Ebből a jogesetből is egyértelmű, hogy a jelenlegi szabályaink szerint ugyanannak a bérleménynek az eset körülményeitől függően két jogszerű értéke is van; 30 000,— Ft és 6000,— Ft.

Még szembetűnőbb a jogszabályi rendelkezés ellentmondása az alábbi jogesetben:[13] A személyi tulajdonú háromszobás, összkomfortos bérleményben bérlő lakik. A tulajdonos kéri a bérlőtől, hogy a lakást leányának bocsássa rendelkezésére. A felhívással egyidőben a bérlő szövetkezeti lakást kapott, ezért a bérleményt kiürítette és ezért 160 000,— Ft-ot követelt. A tulajdonos a bérlő által követelt összeget megfizette.

Tekintettel arra, hogy a lakás kiürítésére a tulajdonos közeli hozzátartozója érdekében került sor, a bérlő csak a 3/1971. Korm. sz. rendeletnek mellékletében meghatározott 38 000,— Ft lakás-használatbavételi díjra tarthat igényt jogszerűen, az ezt meghaladó követelése alaptalan. Ha a tulajdonos a lakás kiürítését nem közeli hozzátartozója érdekében kéri, hanem a bérlő új szövetkezeti lakására tekintettel a lakást kiüríti, a megállapodás szerint 160 000,— Ft-ot jogszerűen igényelhette volna.

A bérleti jog értékével kapcsolatos jogszabályi rendelkezéseket még bonyolítja az is, hogy a lakáscsere esetén a két bérleti jog értéke közötti különbözetet a felek a lakásrendelet 90. §-a alapján szabadon állapítják meg. Lakáscsere esetén, ha minősíteni akarjuk a szerződést, vagy bérleti jogok, vagy lakás tulajdonjogoknak bérleti jogért való cseréjéről van szó. Itt az a probléma, hogyha az értékesebb lakás bérlője pl. lakását a tanács részére üresen átadja, a bérbeadótól a lakás-használatbavételi díj összegét kapja meg. Lakáscsere esetén azonban kap egy cserelakást is. Tehát szolgáltatása érdektelenebb, mintha az egész lakását üresen bocsátaná a bérbeadó rendelkezésére. Ennek ellenére a lakáscserével kapcsolatos pereknek az a tapasztalata, hogy a felek a lakás-használatbavételi díj többszörösét kötik ki és érvényesítik értékkülönbözet címén.

A lakásbérleti jog értékének határozatlanságából adódik, hogy gyakorlatilag fel sem merülhet a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő aránytalanságának címén a szerződés érvénytelensége és problémát jelent a jogszerű szolgáltatás összegének megállapítása, valamint ehhez képest az állam javára marasztalható szolgáltatás összegének meghatározása is.

Véleményem szerint a bérleti jognak objektív értéke van. Ezt személyi tulajdonú bérlakás esetén is, a lakás-használatbavételi díj összegében, vagy a 3/1971. (II. 8.) korm. sz. rendelet 11. §-ának analóg alkalmazásával a lakás-használatbavételi díj kétszeresében volna indokolt maximálni. Lakáscsere esetén pedig a két lakáshasználatbavételi díjnak különbözete körül kellene meghatározni és maximálni a térítés mértékét.

A bérleti (albérleti) jog értékének tisztázatlansága más területen is problémát okoz. Ha a bérlő az albérlőjének felmond és az jóhiszemű jogcím nélküli lakáshasználónak minősül a lakásrendelet 120. §-a alapján elhelyezéséről a bérbeadó köteles gondoskodni, tehát megfelelő csere albérletet köteles biztosítani. Ez az esetek többségében úgy történik, hogy a bérbeadó az albérlőt befogadó új bérlőnek meghatározott pénzösszeget fizet. A Fővárosi Bíróság 47. Pf. IX. 21. 462/1974. számú ítéletében a pénzfizetés ellenében adott befogadó nyilatkozatot semmisnek nyilvánította, mert a bíróság véleménye szerint a szerződés a Ptk. 237. §-a alapján a dolgozó nép érdekeibe ütközik arra tekintettel, hogy az új bérbeadó az albérleti díjon felül munka nélkül jut jövedelemhez.

Bár a Fővárosi Bíróság ítélete jogszerű, elgondolkoztató, hogy ez az ítélet egy másik jogerős ítélet végrehajtását akadályozta meg.

Ha a bérlethez hasonlóan a jogszabályok az albérlet értékét is elismernék a kiürítésre kötelező ítéletek végrehajtását is jogszerűen biztosítani lehetne. Albérlet esetén a bérleti jog értékét a lakás-használatbavételi díjhoz arányos részében lehetne meghatározni. Ha az albérlő a bérleményt elhelyezési igény nélkül kiüríti ez őt illetné meg, ha pedig megfelelő csere-albérletre tart igényt, a bérbeadót.

A lakásbérleti szerződésekben a bérleti díj összege gyakran meghaladja a jogszabályi maximumot. Ezek a szerződések tehát jogszabályba ütközőek: a maximumot meghaladó rész tekintetében a szerződés semmis és a túlteljesítést vagy a bérlőnek lehet visszaítélni, vagy az állam javára marasztalni.

[12] Pesti Központi Kerületi Bíróság 8. P. 50 953/1974.

[13] Budapesti II. XI. és XII. Kerületi Bíróság P. XII. 25 042/1971.

Bérlet esetén a díjmaximum túllépése a személyi tulajdonban lévő lakásokra kötött bérleti szerződés és az albérleti szerződések esetén merül fel.

Több esetben előfordul, hogy állami vállalatok munkásszállás céljára veszik bérbe a személyi tulajdonú házasingatlant. A bérbeadót a lakás komfortfokozata alapján megállapítható bérleti díj kétszerese illeti meg lakbér címén. Ezen túlmenően ágynemű és bútorhasználati díj, valamint a ténylegesen teljesített szolgáltatások díja (takarítás, fűtés, gondnoki teendők) illeti meg, mint ellenszolgáltatás. Ezekben a szerződésekben a felek egyösszegű díjban állapodnak meg, amely három-négyszerese a jogszabály szerinti díjnak. Ezekben a perekben az állam javára marasztalás azért is indokolt, mert a szocialista szervezettől elvárható, hogy szerződéseit a jogszabályok ismeretében és azok megtartásával kösse meg.

A bérleti (albérleti) díjmaximum túllépése esetén a természetes személy bérlővel (albérlővel) szemben a visszajáró szolgáltatás állam javára történő elvonása nem indokolt, mert a lakáskínálat alacsony volta miatt ez a szorult helyzetben lévő felet sújtaná, aki csak a magas díj ellenében jut lakáshoz, tehát kényszerhelyzetben van.

Problémát jelent, hogy a mindennapi életben kialakult értékviszonyok messze meghaladják (négy-öt, több esetben hatszorosan) a jogszabályokban megállapított díjmértéket.

A peres gyakorlatban megállapítható, hogy a lakás bérbeadása esetén a bérleti díj az 1000,— Ft-ot is gyakran meghaladja. (18 négyzetméteres lakás esetén 1500,— Ft., 38 négyzetméteres lakás esetén 2040,— Ft.)

Az albérleti díjak 600,— Ft körül állandósultak és a kizárólag használt albérleti terület a jogszabályi minimumnak felel meg.

Az albérleti szerződések esetén megállapítható, hogy a bérbeadó pozíciójában nagy gyakorisággal idős nyugdíjasok vannak, az albérlők pedig egyedül élő fiatalok. A bérlők az albérleti díjat nyugdíj-kiegészítésként használják fel, a díjkorlátozás túllépése általában nyerészkedési szándékot nem takar, a létfenntartást biztosítja. A felek jogviszonyának rendezése, az albérleti díj mérséklése és a túlfizetés visszatérítése annak ellenére, hogy általában az albérlők vannak szorult helyzetben, több esetben az igazságérzettel ellentétes eredményre vezet, mert ilyenkor a túlfizetés visszatérítése a bérbeadók létfenntartását veszélyeztetheti.

Az albérleti szerződés és a visszterhes életjáradéki szerződés elhatárolása komoly jogértelmezési problémát vet fel. A kérdés az, hogy visszterhes életjáradéki szerződés esetén az eltartott szolgáltatása lehet-e az eltartó részére biztosított lakáshasználat.

A perbeli tényállás a következő:[14] a felperes eltartó életjáradéki szerződést kötött az alperessel. A szerződés alapján a felperes havi 400,— Ft életjáradékot fizetett az alperesnek. A felperes az életjáradékért az alperes egész tanácsi bérlakását használta, mert a beteg alperes a lakásból gondozása biztosításának érdekében nővéréhez költözött. Az életjáradéki szerződést a tanács igazgatási osztálya jogszabályellenesen jóváhagyta. A lakás bérleti díja 95,— Ft, az egész lakás albérletbe adása esetén az albérleti díj maximális összege 285,— Ft. Felperes az életjáradéki szerződés alapján járó, havi 400,— Ft járadékot hosszabb időre előre kifizette, de csak rövidebb ideig használta a lakást, ezért a túlfizetett járadék összegét követelte vissza a perben. Az elsőfokú bíróság a keresetnek megfelelően marasztalta az alperest.

Véleményem szerint a bíróság ítélete vitatható. A perben először azt kellett volna eldönteni, hogy a felek között milyen típusú szerződés jött létre valójában.

A szerződés szerint a felperes az alperes lakását havonta visszatérő szolgáltatás ellenében használta, tehát a szerződés tartalma szerint a Ptk. 423. § és 424. §-a alapján bérletnek minősül.

A szerződés tartalmát a felek a Ptk. 200. §-a alapján szabadon állapítják meg a kógens szabályok keretei között. A lakáshelyzetre tekintettel a kógens szabályok meghatározzák a díjmaximumot. Amennyiben a felek a szerződés tartalma szerinti bérletet életjáradéki szerződésnek minősíthetnék, a bérleti díjmaximumra vonatkozó szabályok üressé válnának, amely ellentmond a szocialista törvényességnek. Ebből következik, hogy véleményem szerint a visszterhes életjáradéki szerződés esetén a járadék az albérleti díjmaximumot nem haladhatja meg, ha az ellenszolgáltatás kizárólag lakáshasználat biztosítása.

Kanizsai Nagy András

[14] Budapesti II. XI. és XII. Kerületi Bíróság 16. P. XII. 20 957/1974. Budapesti Fővárosi Bíróság 57. Pf. 26 518/1974.

Fésületlen gondolatok a determinációról és a jogi felelősségről

Rövid szünet — talán erőgyűjtés — után úgy tűnik ismét fellobbanóban van a jogi felelősség lényegéről, alapjáról, mibenlétéről folytatott vita.[1] Ezt Szilágyi Péter két összefüggő tanulmánya jelzi.[2]

Földesi Tamásnak a determináció új felfogásáról szóló könyve[3] megjelenése óta időről-időre, ismételten megélénkül a vita a jogi felelősségről vallott különféle nézetek között is. Ezek közül Szilágyi Péter tanulmányai — véleményem szerint — azáltal emelkednek ki, hogy rendkívül nagy anyag felhasználásával tartalmazzák a különféle nézetek bírálatát, vagy elismerését. A választóvíz — számomra legalábbis úgy tűnik — az, hogy az adott nézet vagy annak egy része „belefér-e" az abszolút egyértelmű meghatározottság tételébe: ha igen — elismeri, ha nem — bírálja.

A filozófiai tétel megjelenése nemcsak a szaktudományok művelőit, hanem a filozófusokat is élénk vitára indította. A vita középpontjában Földesi Tamás és Szabó András György párharca áll.[4] A mérkőzés egyelőre eldöntetlen, ezért — jobb híján — be kell érnünk azzal, hogy filozófiai sorvezető nélkül vegyük vizsgálat alá magukat a jelenségeket és vonjunk le belőlük következtetéseket, amelyek — esetleg — ahhoz is közelebb visznek, hogy vajon a világban az „abszolút egyértelmű meghatározottság", vagy a „meghatározottság" uralkodik.

Mindenekelőtt is abban kell állást foglalnom, hogy van-e összefüggés a determináció és a jogi felelősség között. Véleményem ellenkezik ifj. Bólya Lajos álláspontjával[5]: a kettő között igen szoros az összefüggés; a determináció kérdésében való állásfoglalás nélkül a jogi felelősségre sem lehet értelmes magyarázatot adni.

Minthogy a jog alapvető feladata éppen az, hogy magatartási szabályok konstruálásával és a konkrét magatartások értékelésével felelősségi viszonyokat állapítson meg, a jogtudomány elsőrendű feladata az, hogy a determinált akarat figyelembevételével kidolgozza a jogi felelősség alapját, célját és rendszerét.

Ehhez képest e rövid tanulmány adta kereteken belül azt szeretném megvizsgálni, hogy az abszolút egyértelmű meghatározottság filozófiai tétele — jelenlegi állapotában — alkalmas-e arra, hogy a szaktudományok következtetéseket vonjanak le belőle, illetőleg megkísérelem összefoglalni a jogi felelősség alapjáról szóló saját — egyáltalán nem végleges — nézeteimet.

I.

Az utóbbi évek irodalma elsősorban az abszolút egyértelmű meghatározottság elvére igyekezett építeni a jogi felelősség alapját.

Földesi Tamás maga is kísérletet tett a jogi felelősség alapjának tisztázására. Arra a következtetésre jutott, hogy a büntetőjog szocialista viszonyok között igazságtalan. Az igazságtalanság oka „... az egyenlőkre (mindenkinek akarata egyaránt meghatározott) alkalmazott egyenlőtlen jog (egyeseket büntetnek, másokat nem)...". Ugyanezt az igazságtalanságot találja a munkajogban is, ahol az igazságtalanság oka az előbbi fordítottja.[6]

A büntetőjogi felelősség alapját a következőkben látja: „A társadalmilag veszélyes cselekedetek elleni védekezés a szocialista társadalom egészének érdekében szükségessé teszi, hogy megbüntessék ezeknek a cselekedeteknek az elkövetőit, nem azért, mert másként is cselekedhettek volna, mint ahogyan cselekedtek, hanem azért, mert *objektíve* kárt okoztak a társadalomnak."[7] (Az én kiemelésem — KGy.) Úgy tűnik hiába egészíti ezt ki később azzal, hogy a szankciónak csak szándékos, vagy gondatlan magatartás esetén van értelme, ez a felelősség objektív jellegén mit sem változtat.

---

[1] Előre kell bocsátanom, hogy ebben a tanulmányban nem az egyes jogágak felelősségi rendszereit vizsgálom, ehhez képest a jogi felelősségre vonatkozó egyes meghatározásokat nem az egyes jogágak által kialakított értelemben használom, hanem általában. Ha az egyes jogágak által szabályozott felelősségről akarok beszélni, azt külön jelzem.

[2] *Szilágyi* Péter: A jogi felelősség fogalma és alapja. Jogtudományi Közlöny 1974. 6. sz. (a továbbiakban: *Szilágyi* I.) és *Szilágyi* Péter: A jogi felelősség társadalmi érvényesülése és feltetelei. Jogtudományi Közlöny 1974. 9. sz. (a továbbiakban: *Szilágyi* II.)

[3] *Földesi* Tamás: Az akaratszabadság problémája. Gondolat Könyvkiadó Bp. 1960. (a továbbiakban: *Földesi* I.)

[4] *Földesi* Tamás: Egy tisztultabb dialektikus deterministа koncepció érdekében. Magyar Filozófiai Szemle 1966. 6. sz. (a továbbiakban: *Földesi* II.); *Földesi* Tamás: Miért olyan, amilyen? Magyar Filozófiai Szemle 1967. 6. sz. (a továbbiakban: *Földesi* III.); *Földesi* Tamás: Még egyszer (talán utoljára) az egyértelmű meghatározottság elvéről. Magyar Filozófiai Szemle 1968. 6. sz. (a továbbiakban: *Földesi* IV.); *Szabó* András György: A törvény és az ember. Kossuth Könyvkiadó Bp. 1964. (a továbbiakban: *Szabó* I.) *Szabó* András György: Hogyan tisztítja meg Földesi Tamás a dialektikus determinizmus koncepciót. Magyar Filozófiai Szemle 1967. 1. sz. (a továbbiakban: *Szabó* II.); *Szabó* András György: Miért lett olyan, amilyen? Magyar Filozófiai Szemle 1967. 6. sz. (a továbbiakban: *Szabó* III.).

[5] ifj. *Bólya* Lajos: A büntetőjogi felelősség alapjának kérdése. Jogtudományi Közlöny 1966. 12. sz.

[6] *Földesi* I.: 310. old.

[7] *Földesi* I.: 311. old.

Szilágyi Péter Földesi végkövetkeztetésével egyetért, az igazságtalansági koncepcióval szemben azonban — általam is osztott — fenntartásai vannak. Több nézet ismertetése és bírálata után a következőket mondja: „A felelősség létének alapja az, hogy maga is belép a magatartást meghatározó oksági folyamatba és jelentős befolyásoló tényezővé válik." [8] Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a felelősség alapja a céljával egyenlő.

Lényegében ugyanide jut el Eörsi Gyula is, amikor azt mondja, hogy „A felelősség a nevelés célját szolgáló kivételesen igénybe vett büntetésszerű eszközök alkalmazásában nyilvánul meg." [9] Erősíti értelmezésemet az a későbbi fejtegetés, amelyben a prevenciót és a nevelést határolja el egymástól és a jogi felelősség alapvető szerepét a nevelésben látja: „. . . előtérbe kerül az a kérdés, hogy a felelősség, illetőleg a szankció kilátásba helyezése hogyan hat a pszichikai folyamatokra." [10]

Ficsor Mihály szerint: „A büntetésnek mint a társadalmi védekezés célszerű eszközének, nincs szüksége valamilyen külön erkölcsi megalapozásra. Az erkölcsöt figyelembe kell venni — például azért, mert a büntetés célszerűségét szoros egységben kell értelmezni a szocialista erkölcs lényegéhez tartozó humanizmus követelményeivel —, de nem, mint a büntetőjogi felelősségrevonás alapját." [11]

Voltaképpen ezek azok az álláspontok, amelyek az abszolút egyértelmű meghatározottság filozófiai elve következetes alkalmazásával keresnek választ a jogi felelősség mibenlétére, alapjára. A Szilágyi Péter által ismertetett többi álláspont valamiféle engedményre kényszerül az alapvetőnek elfogadott filozófiai elvvel szemben akkor, amikor a jogi felelősség alapjára keres magyarázatot.[12]

Vizsgáljuk most meg azt, hogy vajon az eddig ismertetett álláspontok kielégítő magyarázatot adnak-e a jogi felelősség alapjának kérdésére, illetőleg szüksége van-e egyáltalán a jogi felelősségnek valamilyen alapra, vagy Ficsor Mihálynak van igaza: a jogi felelősséget nem kell és nem lehet erkölcsi alapra helyezni.

Kezdjük a másodikkal. Induljunk ki abból, hogy a felelősség alkalmazásának a *célja* (nem alapja!) a nevelés, és ennek a nevelésnek két iránya van. Az egyik irány a konkrét elkövetővel szemben érvényesül: pszichikumát olyan irányba akarja befolyásolni, hogy újabb rosszallást kiváltó magatartást ne tanúsítson; a másik irány mindenki mással szemben olyan determinációs tényező, amely a jog által helyesnek tartott magatartásra ösztönöz.

Ez az ösztönzés véleményem szerint csak akkor hatásos, ha a társadalom erkölcsi tudattartalmával megegyezik. Ha ezzel ellentétes, akkor csak elrettentő hatása van. Az elrettentésről Nemeskürty István könyve jut eszembe.[13] (A második magyar hadsereg a szovjet áttörés után Nyugat felé menekül. A tisztek a rend fenntartása és a — céltalan — ellenállás érdekében a menekülőket kivégzéssel fenyegetik. Hogy milyen eredménnyel? — a menekülés még fejetlenebbé vált.)

Eörsi Gyula fejtette ki véleményem szerint helytállóan a jogsértéseknek a társadalmi jelenségek között elfoglalt helyét a kapitalista és szocialista társadalmi viszonyok között. Ha a jog determináló hatása ellentétben van az osztálymeghatározottsággal (tehát minden antagonisztikus társadalomban), akkor a jogsértés szükségszerű, szocialista viszonyok között azonban a jogsértés törvényszerű jelenségből kivételes, véletlenszerű jelenséggé változik.[14]

Mindebből az következik, hogy a jogi felelősséget létrehozó jogi törvényeknek összhangban *kell lenniük* a társadalom fejlődésére vonatkozó objektív törvényekkel, és ebben az esetben — alapvetően — összhangban *vannak* a társadalom erkölcsi tudattartalmával.

Ahhoz pedig, hogy a jogi szankció általános determináló tényező legyen, nemcsak tagadnunk nem lehet a jogi felelősség erkölcsi megalapozásának szükségességét, hanem — például a jogpropagandának — egyenesen az a feladata, hogy a tudomány által feltárt ilyen összefüggéseket tudatosítsa.

Az abszolút egyértelmű meghatározottság filozófiai elvéből a jogi felelősség alapjára levezetett elméletek számomra nem kielégítőek. Bármelyiket nézzük is, mindegyikkel szemben az az alapvető kifogásom, hogy a felelősség alapját annak céljával azonosítják és így egy véleményem szerint meg nem engedhető pragmatizmus tűnik a lényegüknek. Nem kétséges, hogy a jog — mint az uralkodó osztály érdekeit kifejező akarat — a társadalom érdekeit védi az uralkodó osztály szempontjából, viszont célja nem lehet azonos az okával. Nem érzem továbbá kellően meggyőzőnek azokat a fejtegetéseket, amelyeket ezek az elméletek a felróhatóságról mondanak.

Földesi Tamás erről csupán annyit mond, hogy a szankció determinánsként ható jellegéhez az szükséges, hogy az elkövető a jogellenes magatartást szándékosan vagy gondatlanul tanúsítsa.[15] Ennél tovább nem megy.

Eörsi Gyula tette az első kísérletet az abszolút egyértelmű meghatározottság filozófiai tételén nyugvó felróhatósági elmélet kidolgozására. Ennek lényege az, hogy a felróhatóságban egy kettős értékelés nyilvánul meg: „a) az

[8] *Szilágyi* I.: 292. old.
[9] *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. Akadémiai Kiadó Bp. 1961. 35. old.
[10] *Eörsi:* i. m. 40. old.
[11] *Ficsor* Mihály: A determinizmus szerepe a büntetési célok meghatározásánál. Jogtudományi Közlöny 1972. 12. sz. 671. old.
[12] Vö.: *Szilágyi* I. 284—288. old.
[13] *Nemeskürty* István: Requiem egy hadseregért. Magvető Könyvkiadó Bp. 1972.
[14] *Eörsi:* i.m. 26—28. old.
[15] *Földesi* I. 315. old.

egyén nem tett eleget a társadalmi követelményeknek, b) de az erkölcsi és jogi szankció révén személyiségének alakulása kedvezően befolyásolható, e szankció önnevelő képességére kedvezően hathat és ugyanilyen hatást válthat ki a társadalom többi tagjaiban. Ha ez a két feltétel megvan, a magatartás *felróható*. A felelősséget ehhez képest a jogban a *jogilag felróható* kötelezettségszegések váltják ki." [16]

Eörsi a továbbiakban a felróhatóság tudati és akarati elemeit fejti ki, amelyekkel kapcsolatban Szilágyi Péter számomra jogosnak tűnő ellenvetéseket tesz.

Az ellenvetések közül a tudati oldallal kapcsolatban felmerülő érveket tartom különösen figyelemreméltónak. Eörsi ugyanis azt állítja, hogy itt egy eleve értékelt ténykérdésről (tudatában volt-e a jogsértő annak, hogy mit cselekszik) és egy értékelési kérdésről (ha nem volt tudatában, akkor elvárható-e, hogy tudatában legyen) van szó. Szilágyi egyrészt azt kifogásolja, hogy Eörsi nem határozza meg mit ért a tudati elemeken: a teljes tudattartalmat-e, vagy csak az ismereti elemeket; másrészt tovább differenciálandónak tartja a magatartás társadalomra veszélyességének felismerését; harmadrészt megállapítja: „Eörsi felfogásában itt az elvárhatóság — és így a felróhatóság is — egy adott ismeretszinttel áll szemben. Ez azonban két szempontból is kritizálható: egyrészt nincs összhangban a tételes jog rendelkezéseivel (. . .), másrészt az adott ismereti hiányosságok pótlására nem a jogi felelősség a legalkalmasabb, hanem vannak más, eredményesebb módszerek." [17]

Szilágyi Péter kritikai észrevételeivel lényegében egyetértek, csakhogy később ő is ugyanebbe a hibába esik a felróhatóság egyes formáinak kifejtése során.

A negligenciáról vallott nézetei ugyanis — véleményem szerint — ugyanilyen kifogás alá esnek:

„A jogsértő nem ismerte fel ugyan magatartása társadalomra veszélyességét, illetve jogellenességét, *ez az ismereti hiányosság* azonban neki felróható." [18] (Az én kiemelésem —KGy.) — írja Szilágyi Péter és ugyanoda jut, amit Eörsinek felrótt, hogy t. i.: „. . . . az ismereti hiányosságok pótlására nem a jogi felelősség a legalkalmasabb. . . " [19]. Igaz, hogy később a negligenciáról és a veszélyes üzemi felelősségről azt mondja, hogy „. . . . a felróhatóság e formái . . . csak kivételesen, a magatartás társadalomra veszélyességének fokozott mértéke esetén alapozzák meg a jogi felelősséget"[20], ezáltal viszont az ugyancsak Eörsinek felrótt hibába esik: „. . . nincs összhangban a tételes jog rendelkezéseivel." [21] Ha ugyanis a jogi felelősségről általában és nem az egyes jogágak felelősségi szabályairól beszélünk, akkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a polgári jogi felelősséget — amely a társadalomra kevésbé veszélyes magatartások konzekvenciája — a negligencia nem kizárja, hanem megalapítja és a veszélyes üzem működtetése sem kizárja, hanem fokozza a felelősséget.

Azt hiszem, annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy mi a jogi felelősség alapja, azt kellene keresnünk, hogy hol tud a jog eredményesen hatni a pszichikumra, hol tud alapvető, vagy legalábbis nagyjelentőségű determinációs tényezővé válni.

Ehhez elsősorban magát a filozófiai tételt és annak a jogra adaptált következményeit kell megvizsgálnunk.

II.

Az abszolút egyértelmű meghatározottság filozófiai tételének a lényege az, hogy a jelenségek okaik és feltételeik által *egyértelműen meghatározottan* jönnek létre. Az emberi tevékenységre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az ember magatartása is egyértelműen meghatározott. A jogi felelősségre nézve ebből az a konzekvencia származik, hogy ha az ember adott szituációban nem tehet mást, mint például bűncselekményt követ el, akkor semmi sem ad alapot az államnak arra, hogy ezt az embert megbüntesse.

Földesi Tamás ezt az ellentmondást így oldja fel: „. . . kétirányú feleletet kell adnunk: az emberi akarat teljesen meghatározott, nincs semmiféle szabadsága a meghatározó tényezőkkel szemben (az ember nem dönthet másképpen, mint amilyen önmaga bizonyos objektív körülmények között). Az emberi akarat (és maga az emberi tudat) viszonylag szabad az objektív körülmények között, vagyis bizonyos fokig választhat a felmerülő körülmények között, választását az objektív környezet nem határozza meg teljesen." [22]

Eörsi Gyula továbbmegy Földesinél: „a választás illúziójáról" beszél, mert: „. . . a választás a tudatműködésnek az a formája, amelyben a teljesen meghatározott akarat, elhatározás, majd cselekedet létrejön."[23]

Szilágyi Péter az emberi magatartás viszonylagos autonómiájában látja a kérdés megoldását. Álláspontja szerint „. . . az akaratszabadságnak a problémája az objektív és szubjektív meghatározó tényezők összessége és az akarat viszonyában merül fel, míg a viszonylagos autonómia az objektív meghatározó tényezők és a magatartás viszonyában jelentkezik".[24] Ebből azt a konzekvenciát vonja le, hogy a viszonylagos autonómia ebben az értelemben nem lehet

[16] *Eörsi:* i. m. 96. old.
[17] *Szilágyi* II. 508. old.
[18] *Szilágyi* II. 510. old.
[19] *Szilágyi* II. 508. old.
[20] *Szilágyi* II. 511. old.
[21] *Szilágyi* II. 508. old.
[22] *Földesi* I. 293—294. old.
[23] *Eörsi:* i. m. 91—92. old.
[24] *Szilágyi* I. 288. old.

ellentétben az akarat egyértelmű meghatározottságával, mert a két állítás eltérő relációkra vonatkozik.

Ami Földesi Tamásnál még, mint dialektikus ellentmondás igaz volt, az álláspontom szerint Eörsinél eltorzult, Szilágyinál pedig önellentmondássá változott.

Nézzük előbb Szilágyi Péter fent idézett okfejtését. Az objektív és szubjektív tényezők szerinte *egyértelműen* determinálják az akaratot, a magatartást pedig az akarat determinálja. Ha tehát az akarat *egyértelműen* determinált a külső és belső meghatározó tényezők által, akkor szerintem a magatartás is *egyértelműen* determinált *ugyanezen tényezők által: nincs tehát két reláció,* nincs viszonylagos autonómia.

Ami pedig Eörsi Gyula álláspontját illeti, véleményem szerint Földesi felfogásának csak az egyik oldalát — az akarat abszolút egyértelmű meghatározottságát — emeli ki és azt abszolutizálja.

*

„... nézeteink ... abban a két alapvető tételben megegyeznek, hogy a jelenségek determinánsaik által szükségszerűen meghatározottak, továbbá, hogy a determinánsok számossága végtelen."[25] Ezt a mondatot Földesi Tamás írja, mégpedig Szabó András György nézeteivel kapcsolatban. Földesi Tamást a magam részéről — noha nem szorul rá erre az elismerésre — kiváló filozófusnak tartom. Ezért, valamint arra tekintettel, hogy ezt a megállapítást vitapartnere nézeteivel kapcsolatban teszi, nem tartom indokoltnak, hogy Szabó Andrást Ficsor Mihály indeterministának, Szilágyi Péter mérsékelt deterministának nevezi. Ha ugyanis valaki elismeri, hogy a jelenségek okaik és feltételeik által meghatározottak, az determinista akkor is, ha ennek a determinizmusnak az abszolút egyértelműségét tagadja is. Ne essünk abba a hibába, amelyet Szabó András a vita egy korábbi szakaszában vetett Földesi szemére, hogy ugyanis „... az abszolút egyértelmű determináltság elvetését a determinizmus feladásának tünteti fel".[26]

Egyébként véleményem szerint a mérsékelt determinizmus fogalmi képtelenség. Egy felfogás vagy a determinizmusra épül, vagy az indeterminizmusra, de a determinista felfogáson belül nem lehetnek fokozatok. Így aztán az is kérdéses, hogy el kell-e látni jelzővel — kell-e minősíteni — a determinizmust.

Noha nem tekinthetem feladatomnak egy filozófiai tétel minden oldalú szakértői bírálatát, az egyértelmű meghatározottsággal kapcsolatban mégis van néhány — laikus — ellenvetésem.

Az „egyértelmű" kifejezés a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint „*1.* csak egyféleképpen érthető; *2.* egyetlen jelentésű; *3.* valamivel azonos; *4.* egyetértő, egyhangú"[27] jelentéseket hordoz. A *3.* jelentés kivételével valamennyi többi gnoszeológiai tartalmú. Minthogy pedig most egyelőre a determináció ontológiai vonatkozásait vizsgáljuk, csak ennél maradhatunk. Az egyértelműség tehát azonosságot jelent.

Az azonosság kérdése régóta gondot okoz a filozófusoknak. Szabó András György említi meg Arisztotelész kedvenc példáját: lehet-e az ember lényegi mivoltában ember is, meg nem — ember is.[28]

Ugyanitt fejti ki a saját — általam helyesnek tartott — nézeteit az ellentmondásról. Dialektikus ellentmondásnak tartja azokat az ellentmondásokat, „... amelyek valamely jelenség lényegének »ellentett meghatározásait« *egy* lényeg belsőleg szükségszerű differenciáltságát, az ellentétes oldalak kölcsönös feltételezettségén belüli szembenállást és szembenállásukon belüli feltételezettségét fejezik ki ..."[29]

Ha ez igaz, akkor abszolút értelemben véve a világ egyetlen jelensége sem „azonos önmagával", mert az ellentmondások elvének elismerése — ami a dialektika egyik alaptörvénye — kizárja az ellentmondás-mentességi elv, tehát az azonossági elv elismerését. Az azonosság hiányában pedig nem lehet szó egyértelműségről.

Még kevésbé igaz az azonosság elve az élő természetben. Engels írja: „A növény, az állat, minden egyes sejt életének minden egyes pillanatában azonos önmagával és mégis különbözik önmagától ..."[30] Minél bonyolultabb egy mozgásforma, annál élesebben ütközik ki az ellentmondásossága; minél differenciáltabb a gondolkodás — az eddig ismert legmagasabb rendű mozgásforma — annál kevésbé egyértelmű. Az emberi akarat — mint a tudat terméke — noha meghatározott, de nem egyértelműen az.

Amivel az egyértelmű meghatározottság elve adós marad — és ez a jogi felelősség kidolgozhatósága szempontjából alapvető hiány — az a szükségszerű és a véletlen dialektikájának a kifejtése. Földesi Tamás elmélete az abszolút szükségszerűséggel szemben csak a relatív véletlent ismeri el,[31] ennélfogva az ugyanazon lényegben megjelenő szükségszerű-véletlen viszony nincs kidolgozva.

Amikor egy jelenség már bekövetkezett, akkor igaz az, hogy nem következhetett be másként. Ebben minden determinista egyetért. Ennél azonban sokkal fontosabb a determinációs folyamat vizsgálata, tehát azoknak az okoknak és feltételeknek az alakulása, amelyek a jelenség bekövetkezését szükségszerűen meghatározzák. Ezek az okok és feltételek is olyan jelen-

[25] *Földesi* III. 1125. old.
[26] *Szabó* II. 166. old.
[27] Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. 259. old.
[28] *Szabó* I. 58—60. old.
[29] *Szabó* I. 57. old.
[30] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra Könyvkiadó Bp. 1952. 224. old.
[31] Vö. *Földesi* II. 1019—1026. old. és *Szabó* II. 171—173. old.

ségek, amelyek saját okaik és feltételeik által szükségszerűen meghatározottan jönnek létre. Most csak az a kérdés, hogy a végeredménynek minősített jelenséggel kapcsolatba kerülnek-e vagy sem. Amíg a végeredménynek minősített jelenség be nem következik, addig kapcsolatba is kerülhetnek és nem is. Ez viszont a végeredményre nyilvánvalóan kihat, mert az okok és feltételek más csoportja minden valószínűség szerint más jelenséget hoz létre. Ez Földesi érvelésével szemben nem ismeretelméleti kérdés, nem a végeredménynek minősített jelenség előreláthatóságáról van szó, hanem arról, hogy a már objektíve létrejött vagy időközben létrejövő okok és feltételek közrejátszanak-e a végeredményt létrehozó determinációs folyamatban.

Egy példát: a gépkocsivezető házassága nem sikerült, feleségével rosszul él. Egy téli reggel — amikor az út fagyos — indulás előtt összeszólalkoznak, ez a gépkocsivezetőben feszültséget okoz, aminek folytán gyorsabban hajt és a csúszós úton balesetet okoz. Nem kétséges, hogy a baleset bekövetkezése után azt kell megállapítanunk, hogy csak így történhetett. Az viszont, hogy éppen aznap reggel veszett össze a feleségével, amikor az út is csúszós volt — az már az egyébként korábban is fennállott objektíve rossz házasságnak determinánsként való közrejátszása. Végül is tehát — a maga szükségszerűségében is — véletlenül állt össze az okoknak és feltételeknek az az együttese, amelyből a jelenség szükségszerűen jött létre. Magának a jelenségnek vagy vizsgálatának egyelőre semmiféle ismeretelméleti vonatkozása nincs. Erre majd akkor kell sort kerítenünk, amikor a felróhatóságról — az események előreláthatóságáról lesz szó.

Földesi Tamás az abszolút egyértelmű meghatározottság elvéről többek között ilyeneket is ír: elmélete az „... egyik legabsztraktabb — ha nem a legabsztraktabb — elve ...” a dialektikus materializmusnak;[32] „... elvonatkoztat a determinánsok minőségétől ...”;[33] „... az egyértelmű meghatározottság tétele absztraktságánál fogva egyáltalában nem ad felvilágosítást arra a kérdésre, hogy egy ismétlődő jelenség determinánsai állandók-e, vagy változók ...”;[34] „... elismerhetjük a jelenségek létrejöttének Szabó András által említett véletlen oldalát, vagy összefüggését ...”[35] „Amikor az egyértelmű meghatározottság zárójeleit »felbontjuk«, s különbséget teszünk lényeges és lényegtelen determinánsok között, akkor ezen a fokon elkerülhetetlenül egymást feltételező páros kategóriákra, elsősorban törvényszerű (konkrét szükségszerű) és véletlen jelenségekre bukkanunk.”[36]

Mindezeket csak annak igazolására írtam le, hogy Földesi Tamás az abszolút egyértelmű meghatározottság elvét maga is a dialektikus materializmus olyan végpontjának tekinti, mint az anyagelvűséget, vagy az ellentmondások elvét. Ez az elv pedig közvetlenül a „zárójeleinek felbontása” nélkül, véleményem szerint nem alkalmas arra, hogy a szaktudományok következtetéseket vonjanak le belőle. Az ilyen abszolút absztrakciók a szaktudományok számára csak akkor alkalmasak a következtetések levonására, ha az absztrakcióra felépül egy hipotézis rendszer, amelyről így, vagy úgy bebizonyosodik, hogy mennyiben tükrözi helyesen a valóságot. Az anyagelvűség már Demokritosznál megjelent és azóta ki tudja hányféle materialista hipotézis épült erre az egy abszolút absztrakcióra!

Véleményem szerint mindaddig, amíg az abszolút egyértelmű meghatározottság zárójeleit a filozófusok fel nem bontják — ennek megtörténtéről nincs tudomásom — a szaktudományok ezt az absztrakciót nélkülözni kénytelenek.

Szabó András György számomra elfogadhatóan dolgozta ki a szükségszerű és véletlen dialektikáját. Előbb a véletlent vezeti le az esetlegességből oly módon, hogy „... az esetlegesség az adott jelenség számára a *konkrét belső kapcsolat hiányát, a puszta egymásmellettiséget, vagy egymásutániságot jelenti, míg a véletlen az esetlegesség belsővé válását, adott folyamattal való kapcsolatba kerülését.*”[37] (eredeti kiemelések), azután pedig megkülönbözteti őket: „... minden jelenség szükségszerű annyiban, amennyiben az őt létrehozó feltételeknek elengedhetetlen következménye. Ugyanakkor minden jelenség véletlen annyiban, amennyiben létrehozó feltételei esetlegesek.”[38]

Jól szemléltethető az elmélet az általa hozott példán. Ha a kockát feldobom és a hatos oldalára esik, akkor *szükségszerűen* esett így, mert a dobás körülményei (a mozdulatom, a levegő mozgása, az a tárgy, amelyre a kocka esett stb.) olyanok voltak, hogy nem eshetett másként, ugyanakkor *véletlen*, hogy így esett, mert az adott feltételek — amelyek között nem eshetett másként — *esetlegesek* voltak.

Azt hiszem ez az a pontja a determinista filozófiának, amelyből kiindulva megkísérelhetjük a jogi felelősség alapját és a felróhatóságot levezetni. Engels közismert — a Föld keringéséről és a bolhacsípésről szóló — példáját a jogi felelősségre adaptálva mondhatjuk a következőt: más minőségű determinánsok hatására lopott kenyeret Jean Valjean, mint amilyen determinánsok hatására ölte meg Sz. I. fiatalkorú a közelmúltban taxisofőr áldozatát. Ez a magatartás Jean Valjean számára az *egyetlen lehetséges*, Sz. I. számára pedig *egy a lehetségesek* közül.

A determinánsok minőségétől függ a determináció mélysége, ami más szavakkal azt jelenti, hogy az adott jelenséget eredményező okok és

[32] *Földesi* IV. 1113. old.
[33] *Földesi* III. 1131. old.
[34] *Földesi* III. 1131. old.
[35] *Földesi* III. 1131. old.
[36] *Földesi* III. 1128. old.
[37] *Szabó* I. 96. old.
[38] *Szabó* I. 104. old.

feltételek létrejötte, illetve az adott oksági láncolatba való bekapcsolódása mennyiben esetleges, illetve szükségszerű.

Követem Szabó András György terminológiáját abban, hogy véletlenszerűnek nevezett azt a meghatározottságot, amelyben a véletlen dominál és törvényszerűnek ennek ellenkezőjét.[39] (Jegyezzük meg itt zárójelben, hogy ezt a kategóriát és terminológiát Földesi Tamás sem tagadja, mert nem állítja, hogy „... a jelenségek egyértelmű meghatározottságában minden esetben a jelenség belső folyamatai játszanak döntő szerepet").[40]

III.

A jogi felelősség alapjára vonatkozó következtetések levonásához elsősorban az akaratszabadság vizsgálatára van szükség. Ennek pedig mellőzhetetlen feltétele a determináció ismeretelméleti vonatkozásainak a feltárása.

Ismereteim szerint egyetlen marxista filozófus sem vonta kétségbe a tudat viszonylagos önállóságát. Ez a viszonylagos önállóság lényegében abból származik, hogy a tudat képes a már megismert törvényszerűségek alapján bizonyos eseményeket előre látni és az ember magatartását e felismeréseknek megfelelően szabályozni. Az akarat, mint az emberi tudatműködés terméke ennélfogva — véleményem szerint — viszonylagosan ugyancsak szabad. Szabadsága azonban nem misztikus eredetű, hanem a tudat viszonylagos önállóságából (szabadságából) származik. Ha az akarat abszolút egyértelműen meghatározott, akkor nemcsak akaratszabadság nincs, hanem maga az „akarat" sem létezik. Van e helyett az abszolut egyértelműen meghatározott fátum, amely az egész világot és benne az embert abszolút egyértelműen meghatározza.

Földvári József idevonatkozó álláspontját Szilágyi Péter így foglalja össze: „*1.* az ember alakíthatja személyiségét; *2.* egy adott ember többféleképpen alakíthatja személyiségét, többféle személyiség között választhat; *3.* az előzők szerint kialakult aktuális személyiség akarata azután már egyértelműen meghatározott".[41]

Szilágyi Péter álláspontjának lényege a következő: „*1.* az emberi magatartás a külső és belső tényező által minden mozzanatában egyértelműen meghatározott, az egyes ember nem választhat szabadon; *2.* az előbbiek nem jelentik a viszonylagos tevékenységi autonómia tagadását, vagyis ugyanolyan külső körülmények között különböző aktuális személyiségű egyének különböző magatartást tanúsítanak; *3.* az előbbiek nem jelentik az önnevelés lehetőségének tagadását, vagyis a szubjektív meghatározó tényezők egyes elemei (a személyiség egyes összetevői) kedvező külső körülmények között a szubjektív tényezők egymáshoz való viszonyának módosulását, a személyiség-struktúra átalakulását idézhetik elő; *4.* a külső tényezők determinált szerepe a szubjektív tényezőkön keresztül, azok közvetítésével érvényesül; 5. a determináció folyamat jellegű és magát a folyamatot tekintve a külső tényezők játszanak döntő szerepet az emberi magatartás meghatározásában.[42]

Szilágyi az összefoglalás *2.* pontját rója fel Földvárinak, majd saját összefoglalásának *2.* és *3.* pontjában ugyanazt írja le, gondosan elkerülve a „választás" kifejezés használatát. Amikor azt állítja, hogy különböző *aktuális* személyiségű egyének azonos szituációban eltérő magatartást tanúsíthatnak, akkor egyben azt is állítja, hogy azonos egyén tanúsíthat különféle időben eltérő magatartást az által, hogy aktuális személyiség struktúrája megváltozott.

Ezzel egyébként a magam részéről egyet is értek. Az ember aktuális személyisége a különféle minőségű determinánsok hatására alakul ki. Ennek folyamán jön létre akarata és akaratának megfelelő magatartása. Az ember választási tevékenysége nem közvetlenül az akarattal kapcsolatos — a különböző minőségű determinánsok közül „választja" ki azokat, amelyeket „hatni engedi magára", ezáltal alakul ki aktuális személyisége és így az aktuális személyisége által meghatározott magatartást tanúsítja. A különböző minőségű determinánsok kiválasztásában az ember teljes tudattartalma részt vesz. Nem valamiféle misztikus „szabad akaratról" van tehát szó, hanem arról, hogy a külvilágból és a személyiségből származó determinánsokat a tudat szelektálja és ennek megfelelően alakul ki az aktuális személyiség akarata és adekvát magatartása.

A jogi felelősség alapja szempontjából — úgy vélem — éppen ezt a szelekciót kell alaposan szemügyre vennünk. Az erkölcsi és a jogi felelősségnek közös alapja van. Mindkettőnek lényege egy adott társadalmi-gazdasági formáció elvárásának nem teljesítése. A formális különbség közöttük annyi, hogy a jogi felelősség írott, az erkölcsi felelősség íratlan elvárások nem teljesítését jelenti. (A tartalmi különbségek feltárásának és részletezésének tárgyunk szempontjából nincs jelentősége.)

Az állam a területén élő valamennyi személytől azt várja, hogy jogi normáit betartsa. Ha ezt nem teszi, magatartása *jogellenes* lesz. Önmagában azonban ez a tény a felelősséget nem alapítja meg, mert a felelősség beállásához még egy mozzanat szükséges: az, hogy ez a jogellenes magatartás *felróható* is legyen.

A szemléltethetőség érdekében térjünk vissza a korábban említett gépkocsivezetőhöz. A feleségével történt összeszólalkozása eredményeként indulatos állapotba került. Indulatát a gyorshajtással vezette volna le, de mivel az út síkos volt, balesetet okozott.

[39] *Szabó* I. 111. old.
[40] *Földesi* III. 1131. old.
[41] *Szilágyi* I. 287. old.
[42] *Szilágyi* I. 289. old.

A gépkocsivezető aktuális tudattartalma antiszociális volt. A ráható determinánsokat rosszul szelektálta, mert a tudattartalmában meglevő azt az ismereti elemet, amely szerint a csúszós úton kisebb a fékhatás, elnyomta az az indulati elem, amely a reggeli veszekedés következménye volt. A gépkocsivezető tehát nem a *tőle elvárható* magatartást tanúsította. A felróhatóság körében az elvárásokat illetően, az ember — az elkövető — önmaga a mérce. Ha ugyanis ettől az embertől *csak* antiszociális magatartás lenne elvárható, tehát a szóban levő időbeli aktuális személyisége azonos lenne a teljes személyiség struktúrájával, akkor — noha magatartása jogellenes volt — felelősség mégsem terhelhetné, mert a magatartása felróható nem volt. (A kétféle — a jogellenesség, illetve a felróhatóság körében — eddig említett elvárást később még szeretném kifejteni.)

A társadalom érdekei viszont azt kívánják, hogy ez az ember ne vezethessen autót; nem felelősségre kell vonni, hanem e nélkül be kell vonni a jogosítványát: az eredeti állapotot kell helyreállítani.

A felróhatóság körében a mérce tehát a konkrét elkövető teljes személyiség struktúrája és amit ehhez képest vizsgálni kell, az az elkövetéskori aktuális személyisége: aktuális tudattartalmának az a tevékenysége, amellyel az akaratát meghatározó, így a magatartást előidéző determinánsokat kiválasztja.

Ehhez képest próbálom megvizsgálni a felróhatóság egyes fokozatait. Az egyenesen szándékos magatartások esetében a determinánsok kiválasztása előre elhatározott, tudatos. Az elkövető aktuális tudattartalmában meglevő ismeretek dominálnak: tudja, hogy magatartása jogellenes lesz és éppen ezt akarja.

Az eventuális szándék és a gondatlanság körében úgy vélem az aktuális tudattartalom indulati elemei dominálnak. Az indulati elemek elnyomják az ismereti elemek között már felismert determinánsokat, az indulatból származó determinánsok erősebbek lesznek, ehhez képest vagy bízik az általa már felismert determinánsok okozatának elmaradásában (gondatlanság, vagy pedig belenyugszik abba, hogy ezek az okozatok esetleg bekövetkeznek (eventuális szándék).

A „tudnia kellett volna" tétel helyett a „tudta, de figyelmen kívül hagyta" tételt állítom. Ez azt jelenti, hogy a személyiségben meglevő egyes elemek — többnyire ismeretek — az aktuális tudattartalomban — amely a determinánsokat szelektálja — háttérbe szorulnak, így azok a magatartás meghatározásában nem vesznek részt. Nem azt rovom fel tehát az elkövetőnek, hogy nem tudta és miért nem tudta? — hanem azt, hogy tudta, de figyelmen kívül hagyta. Ebbe a „tudta, hogy nem tudja" is beletartozik. Ha én arra vállalkozom, hogy házat építek — noha tudom, hogy nem tudok házat építeni — fel is építem és az összedől, nyilvánvalóan felelős leszek érte, mert aktuális tudattartalmam a döntéskor figyelmen kívül hagyta azt a determinánst, hogy én nem tudok házat építeni.

Tartozom még a súlyos gondatlanság és a negligencia elhatárolásával. Úgy vélem itt kell bekapcsolnunk a determináció mélységének ismeretelméleti vonatkozásait. A felróhatóság mértéke szempontjából ugyanis véleményem szerint nagyon nem mindegy, hogy egy felismert törvényszerű, vagy véletlenszerű oksági összefüggést hagy figyelmen kívül a determinánsok között válogató aktuális tudat. Meghatározott fejlettségű gazdasági-társadalmi formáció keretében élő személyek bizonyos körben ismerik a természeti és társadalmi törvényszerűségeket. Ha a személy aktuális tudattartalma egy törvényszerű összefüggést hagy figyelmen kívül a magatartás determinánsainak kiválasztása során, akkor úgy vélem súlyos gondatlanságot követ el, míg ha egy olyan véletlenszerű összefüggést hagy figyelmen kívül, amelynek ismerete személyiségébe már korábban beépült, magatartása enyhén gondatlannak minősítendő lesz. (Ennek a megkülönböztetésnek az az alapja, hogy — amint erről már korábban szó volt — a törvényszerű összefüggésekben a törvényszerű, a véletlenszerű összefüggésekben a véletlenszerű meghatározottság dominál.)

A könnyebb érthetőség kedvéért térjünk vissza ismét gépkocsivezetőnkhöz. Vizsgáljuk meg az eseményt előbb létielméleti, majd ismeretelméleti vonatkozásban. Önmagában a síkos út és a gyorshajtás nem vezet szükségszerűen balesethez. A baleset bekövetkezéséhez egy további esetleges jelenségnek kell ezekkel kapcsolatba lépnie, mondjuk annak, hogy valaki lelép a járdáról. Ennek ellenére a síkos úton való gyorshajtás és a baleset között a törvényszerű oksági összefüggés dominál, mert a fizika törvényei szerint a gépkocsi tehetetlenségi nyomatéka nagyobb sebesség mellett négyzetesen növekszik, a súrlódási együttható a csúszós felületen csökken. Ezek olyan tények, amelyek ismereteinkre tekintet nélkül hatnak. Ami viszont a dolog ismeretelméleti oldalát illeti: ezeket a tényeket mindenki — legalábbis aki gépkocsit vezet — ismeri. Tudja emellett azt is, hogy a mai gépkocsi-konstrukciók ezt a fizikai törvényszerűséget még nem tudják legyőzni, ennélfogva az egyetlen lehetséges védekezés a kisebb sebesség. Gépkocsivezetőnk tehát úgy vélem súlyosan gondatlan volt, mert egy törvényszerű oksági összefüggést hagyott figyelmen kívül magatartásának meghatározása során.

Tegyük fel, hogy ugyanez a gépkocsivezető a veszekedés dacára sem kerül indulatos állapotba — vagy indulatát legyőzve — a gépkocsi sebességét az útviszonyoknak megfelelően választja meg, mégis hirtelen eléje kerül valaki a járdáról. Objektív — de emellett ismert — törvényszerűség az, hogy a fékezés hatástalan (mert csúszós az út), sőt a fékezés folytán a gép-

kocsi irányíthatatlanná válik. Amit a vezető megtehet az annyi, hogy elhúzza a kormányt. Ezt is csak akkor, ha ezáltal nem okoz nagyobb bajt.

Ebben az esetben véleményem szerint a véletlenszerű oksági összefüggés dominál. Mert noha törvényszerű az, hogy egy nagyvárosban a gyalogosok keresztezik az úttestet, mégis véletlenszerű az, hogy ezt kellő körültekintés nélkül teszik. A gépkocsivezető magatartásának vizsgálata során úgy vélem azt kell megállapítani, hogy számolt-e azzal a véletlenszerű oksági összefüggéssel magatartásának meghatározása során, hogy a gyalogos — esetleg — körültekintés nélkül léphet le a járdáról. Egyszerűbben ez azt jelenti, hogy fel volt-e készülve arra a váratlan eseményre, hogy valaki eléje lép és ha igen, akkor megkísérelt-e tenni valamit a baleset elkerülésére. A gépkocsivezetőtől ebben az esetben ugyanis az várható el, hogy annak az ismeretnek a birtokában, amely szerint a gépkocsival való közlekedés során különféle váratlan események történhetnek, aktuális személyiségét olyan állapotban tartsa, hogy ezeknek a váratlan eseményeknek a káros következményeit lehetőség szerint elkerülje. Ha ezt nem teszi — például nem húzza el a volánt, noha ezt megtehette volna — magatartása felróható lesz. Minthogy pedig a determinánsok szelektálása során véletlenszerű oksági összefüggést hagyott figyelmen kívül, a felróhatóság az enyhén gondatlan fokozatba tartozik.

Kézenfekvő ellenvetés az összes gépkocsival kapcsolatos példám ellen, hogy az általános polgári jogi felelősségtől eltérő rendszer szerint tartozik felelősséggel a gépkocsi vezetője, vagy üzemben tartója, mert a gépkocsi fenntartása, vezetése különleges védekezést igényel. Véleményem szerint a felelősségi rendszer, a felelősség alapja azonos, csupán annak a ténynek a figyelembevételéről van szó, hogy a különleges védekezést igénylő tevékenységet végző ember személyiségébe beépült a különleges védekezés kifejtéséhez szükséges törvényszerű oksági összefüggések ismerete, tehát az aktuális személyiség magatartása akkor nem lesz felróható, ha a determinánsok szelekciója alkalmával erre figyelemmel van.

A jogi felelősség az én felfogásom szerint is egy kettős társadalmi értékelés eredménye. A kettős értékelés tartalma azonban némileg más, mint Eörsi Gyulánál.

Az értékelés első fázisa a jogszabályalkotás. Az állam magatartási szabályokat állapít meg, amelyeket az állam területén élő személyek betartani kötelesek. Ezek a magatartási szabályok akkor jók, ha összhangban vannak a már felismert természeti-társadalmi törvényszerűségekkel. Ebben az esetben a jogszabály az emberek tudattartalmában levő ismereteknek megfelelő lesz, jogszerű magatartásuk biztosítására a jogi felelősség intézménye alkalmasnak látszik. Ha a jogszabály ellentétes a felismert törvényszerűségekkel, akkor a jogszabály rossz és annak ellenére, hogy esetleg ártatlan áldozatokat szed, nem fog sikerülnie az embereket átnevelnie arra, hogy a felismert törvényszerűségekkel szembehelyezkedjenek. Az embernek élelemre van szüksége, így az államnak nem az a feladata, hogy Jean Valjeant felelősségre vonja, hanem az, hogy biztosítsa számára legalább a létminimumot. Ugyanez más korban, más gazdasági-társadalmi rendszerben is előfordult: gondoljunk csak a kötelező beszolgáltatás idején előfordult túlkapásokra. (A „Húsz óra" című film egyik jelenete jutott eszembe.) A jó jogszabály tehát — sajátos eszközeivel — azt az értékelést tükrözi, amelyet az állam a felismert törvényszerűségnek megfelelően, a területén élő valamennyi személytől elvár. Ez az értékelés arra fog választ adni, hogy a személy magatartása jogkövető vagy jogellenes volt-e, mércéje a felismert és jogszabályban tükröződő objektív törvényszerűség.

Az értékelés második mozzanata az, amikor a személy által tanúsított konkrét magatartást értékeli a jogalkalmazó. A konkrét magatartás véleményem szerint annak az eredménye, hogy az aktuális tudattartalom a determinánsokat szelektálja; az értékelés mércéje a teljes személyiségstruktúra. Ez az értékelés arra fog választ adni, hogy a személy magatartása felróható volt-e vagy sem.[43]

Ehhez képest a jogi felelősségrevonás során alkalmazott szankció nem a hiányos tudattartalom (ismeretek) kiegészítésének eszköze, hanem mind a konkrét jogsértő, mind pedig az összes többi személy tekintetében nevelő hatást fejt ki annyiban, amennyiben aktuális személyiségük kialakítását befolyásolja. A befolyásolás iránya elsősorban az, hogy a felismert törvényszerű oksági kapcsolatokat a személy a magatartása kialakítása során semmiképpen se hagyja figyelmen kívül; másodsorban pedig, az aktuális személyiségét kialakító ember egyes véletlenszerű determinánsokra is legyen figyelemmel. A szankció — véleményem szerint — csak ilyen módon lehet általános és speciális hatású nevelő tényező.

Keresztes György

[43] Hangsúlyoznom kell, hogy nem felelősségről általában, hanem jogi *felelősségről* beszélek, és Szilágyi Péterrel ellentétben azt állítom, hogy a jogi felelősséghez a felelősségre vonás is szükséges. Nem lévén tárgya ennek a tanulmánynak, ezért bővebb kifejtés helyett csak arra hivatkozom, hogy pl. a büntetőjogi „ártatlanság vélelme" elv gyakorlati megvalósítása enélkül lehetetlen lenne.

A számítógép-programok jogi védelmének lehetőségeiről

Köztudott, hogy az elektronikus számítógépek felhasználása a korszerű gazdasági viszonyok között rendkívül széleskörű. Az ipari termeléstől a tudományos kutatáson át a közigazgatásig nincs a társadalmi-gazdasági életnek olyan szférája, ahol ne használnának vagy ne használhatnának számítógépeket. 1970-ben a világon több, mint százezer komputer működött. A jeles szakember, Maurice Toper adatai szerint ez a szám évente két és félszeresére nő. A fejlődésnek ez az üteme a jövőben előrelátható tág tovább gyorsul.

A számítógépek rohamos terjedése számos jogi vonatkozású problémát is felvet. Ezek között első helyen szerepel a számítógépi programok jogi védelmének kérdése. A probléma jogi oldalának vizsgálata előtt szólni kell azonban röviden magáról a számítógépről és a programról.

A számítástechnikai gépi berendezések és eszközök összeségét „hardware"-nek szokás nevezni, a gépek kiszolgálásához, alkalmazásához szükséges szellemi javakat „software"-nek. Bennünket most elsősorban a software leglényegesebb alkotórésze, a program érdekel. A program tulajdonképpen azon műveleti utasítások rendszere, amelyeket a számítógép számára olvasható formába rögzítenek és amelyek a gépet, illetve annak műveleteit az adott feladat elvégzése során vezérlik. A program tehát nem más, mint logikai rendbe foglalt instrukciók sora, amelyeket a számítógép számára érthető szimbólumokkal fejeznek ki. A programot betáplálják a számítógépbe, amely a kitűzött feladatot ezen utasítások alapján végzi. A gép működése felett a kontrollt ugyancsak a program gyakorolja.

A program előállítása nagyon költséges. 1970-ben az Egyesült Államokban 7 milliárd dollárt költöttek erre a célra és ez meghaladja a hardware előállítására fordított összeget.[1] A nagy számítógépgyárak (IBM, RCA, Honeywell, stb.) gyakorlata korábban az volt, hogy együtt készítették a hard- és software-t és együtt bocsátották ügyfeleik rendelkezésére. A hatvanas évek végétől, éppen a program hatalmas előállítási költségei miatt, megváltoztatták ezt a módszert, azóta a program nem „jár" együtt a számítógéppel, hanem külön kell megvásárolni vagy bérbevenni. Működnek ezen kívül a számítógépgyáraktól független, programozással foglalkozó cégek, végül pedig a felhasználók maguk is alkalmaznak programozókat saját igényeiknek megfelelően.

A program elkészítése bonyolult művelet, több fázisból áll. Első lépés a probléma felvetése és megoldási mód fő vonalainak meghatározása. Ezt követően készítik el az ún. folyamatábrát (flow-chart, block-diagramm), amely a kitűzött feladatnak és a megoldás menetének grafikus ábrázolása. A következő lépés a kódolás, vagyis a feladatmegoldás átültetése gépi nyelvre, ez a folyamat egyébként szintén több lépésből áll. Ezzel lényegében a program kész, a számítógép megkezdheti működését. A program előállításának egyes mozzanatairól a későbbiek során még részletesebben lesz szó.

Bevezetőként lényeges hangsúlyozni, hogy a számítógép *nem gondolkodik:* összead, kivon, szóval matematikai műveleteket végez, logikai műveleteket hajt végre, de magasabbrendű „szellemi" tevékenységre nem képes. Csak a program által megszabott lépéseket hajtja végre, vagyis kizárólag azt, amit számára az ember elő ír. A matematikusok szerint „a számítógép teljesen idióta, aki zseniálisan tud számolni". Tehát amikor a program jogi védelmének lehetséges módjait keressük, mindig a fent vázolt munkafolyamatra, illetve az abba fektetett emberi szellemi tevékenységre kell gondolni. A program védelme mindig a szellemi alkotás, a gondolkodás és azok eredményének védelme.

A számítógépi program védelmére az igény a komputer széles körű elterjedésével szinte egyidejűleg merült fel. A program készítőinek természetes követelése, hogy alkotásaik megfelelő jogi védelemben részesüljenek, elsősorban az illetéktelen felhasználással és többszörözéssel szemben. Ezt — többek között — a program költséges előállítása is indokolja. A védelmet a programok „fogyasztói", a felhasználók is igénylik, hiszen jelentős érdekük fűződik ahhoz, hogy tevékenységüket biztonságban végezhessék.

A program jogi védelmének kérdését elsősorban a tudományos álláspontok és a joggyakorlat alapján vizsgálhatjuk. A jogalkotás szintjén a probléma még nem merült fel, de a bírói gyakorlatban, (elsősorban az Egyesült Államokban) már előfordultak esetek, amelyek számítástechnikai szellemi alkotásokkal kapcsolatosak.

Legáltalánosabban úgy tehető fel a kérdés, hogy létezik-e a mai jogrendszerekben olyan jogi eszköz, amelynek igénybevételével a program védelme kellő hatékonysággal biztosítható? A megoldásra a gyakorlat és az irodalom az alábbi főbb lehetőségeket vetette fel.

Titokvédelem

A software előállítói a programokat rendszerint ipari, kereskedelmi titokként kezelik. Ez nem olyan természetű, mint a szabadalmi vagy a szerzői jogi védelem, mert ebben az eset-

[1] *Stork,* Ph.: Legal Protection for Computer Programs (ASCAP. Number 20. 1970.)

ben nem az alkotó saját alkotásán fennálló jogáról van szó, hanem mindössze arról, hogy a titok birtokosa igyekszik mások előtt bizonyos ismereteket titokban tartani. Az amerikai Restatement of Torts szerint (757/b) üzleti titok lehet: eljárás, módszer, üzleti fogás vagy információgyűjtés, stb., amelyet az üzleti életben felhasználnak, és segítségével olyan lehetőséget teremtenek, hogy a titok birtokosa előnyt szerezzen másokkal szemben, akik a titkot nem ismerik. Ebbe a fogalomkörbe a gyakorlat a programot is beleérthetőnek tartja, hiszen annak segítségével valóban előnyhöz lehet jutni a termelés, kutatás területén a versenytársakkal szemben.

A titok lényege — nevéből is kitűnik — hogy tárgya ismeretlen a nyilvánosság előtt. Ez szükségszerű ismérve, hiszen amint a titok köztudottá válik, értelmét veszti.

A titok birtokosának több, külön-külön vagy együtt alkalmazható módszer áll rendelkezésére, hogy a titok nyilvánosságra jutását megakadályozza.[2]

1. A programot biztonságos helyen elzárva tartja és csak azok számára biztosítja a hozzáférhetőséget, akiknek a felhasználás során feltétlenül kapcsolatba kell kerülniök vele. Ez megkönnyíti a titok megsértése esetén a felelősségrevonást is.

2. A programot megjelölheti feltűnő módon „titkos" vagy „szigorúan bizalmas" illetve egyéb hasonló jelöléssel. Ennek azonban nincs közvetlen hatása, legalábbis közvetlenül a program védelmére nézve. Jelentősége inkább csak a munkajogi felelősségi következmények terén mutatkozik.

3. A titok birtokosa ragaszkodhat ahhoz, hogy a programról vagy annak tartalmáról nyilvános előadás, cikk vagy egyéb publikáció ne jelenhessék meg.

4. Végül, ha a program a felhasználás során idegen kézbe kerül, szerződésben lehet megállapodni arra nézve, hogy a felhasználó milyen mértékben engedi át a programot harmadik személyeknek.

Itt kell megemlíteni azt a nézetet, amely a programot a know—how egy fajtájának tekinti.[3] Ezzel kapcsolatban el kell ismerni, hogy miután tételes jogi szabályozás nem szabályozza a program jogi helyzetét, a szerződéses kapcsolatokban nagy jelentősége lehet az olyan megállapodásoknak, amelyekben a programot know—how-ként kezelik. Ezzel kapcsolatban azonban több probléma merül fel. Elsősorban az, hogy a program *több,* mint know—how vagy kereskedelmi, szakmai titok. A program szellemi alkotás, tehát mint alkotás igényel védelmet, olyan védelmet, méghozzá olyat, amely a védelmet a program megalkotásától kezdve biztosítja. A másik probléma pedig az, hogy a titok, illetve a know—how mindig csak az adott szerződési viszony keretei között érvényesülhet, megsértésük esetén a sérelmet szenvedett fél harmadik személyekkel szemben védtelen. Ebben az esetben legfeljebb a vele szerződő féllel szemben léphet fel.

Versenyjog

Versenyjogilag megengedhetetlen, hogy egy számítógépet előállító vállalat azzal reklámozza saját gépeit, hogy azok más cégek által készített programokkal is használhatók. Ez nem szorul bővebb magyarázatra. Ezzel szemben, ha egy megrendelő számítógépet vesz vagy bérel valamelyik vállalattól és a géppel együtt kapott programokat utóbb átalakítja úgy, hogy azok egy másik vállalat számítógépein is használhatók legyenek, ezt nem lehet a verseny szabályaiba ütköző magatartásnak tekinteni. Ilyen esetben csak szerződésszegés miatt lehet a megrendelőt felelőssé tenni. Amennyiben a program nem élvez szabadalmi, vagy szerzői jogi védelmet, mások azt másolhatják, többszörözhetik és terjeszthetik. A tisztességtelen versenyt tiltó szabályok nem pótolhatnak szerzői jogi vagy szabadalmi védelmet.

Mégis a joggyakorlat úgy ítéli meg ezt a kérdést, hogy a versenyjog szempontjából tisztességtelen, ha valaki idegen munka eredményét közvetlenül kihasználja.[4] A nyugatnémet Szövetségi Bíróságnak ez a nézete nem új, korábban az utánnyomással kapcsolatban is hasonló állásfoglalást szögezett le. Az elv lényege az, hogy idegen munka eredményének kihasználása, azaz a közvetlen felhasználás tisztességtelen, mert ilyen esetben az illető idegen munkával és költséggel létrejött eredményt használ fel, anélkül, hogy abban számottevő saját teljesítménye lenne, ezáltal pedig sérti versenyjogi helyzetét annak, aki a költségeket és a munkát befektette. Ennek a körülménynek a jelentőségét aláhúzza az a tény, hogy egy 250 000 dolláros program lemásolása mindössze 50 dollárba kerül. Ilyen helyzet áll elő, ha valaki pl. egy programot tartalmazó mágneses szalagot, illetve annak tartalmát másik hordozón rögzíti.

Ebből a néhány gondolatból is kiderül, hogy a tisztességtelen versenyt tiltó szabályok bizonyos esetekben és bizonyos körülmények között jelenthetnek védelmet, de szilárd pozíciót nem biztosítanak a program számára.

Szabadalmi védelem

A program szabadalmaztathatósága vitatott elméleti és gyakorlati kérdés. Vizsgáljuk meg előbb az elméleti problémákat.

[2] uo.

[3] *Szentgyörgyi* Gedeon: Problémák a software jogi védelmével kapcsolatban (Magyar Tudomány 1970. 10. sz.)

[4] *Möhring,* Ph.: Die Schutzfähigkeit von Programmen für Daten Verarbeitungsmaschinen. GRUR 1967. 271. old.

A magyar szabadalmi törvény (Szt.) szerint a szabadalmaztathatóság egyik előfeltétele, hogy a találmány a gyakorlatban alkalmazható legyen. Pl. az NSZK törvénye úgy határozza meg ezt a feltételt, hogy olyan találmányra adható szabadalom, amely iparilag felhasználható.

A szabadalomra, mind az eljárási, mind pedig a tárgyakra vonatkozó szabadalomra vonatkozik az a további feltétel, hogy csak technikai jellegű találmány szabadalmazható. A Szt. szóhasználatában „műszaki jellegű megoldás" lehet szabadalom tárgya. A 4. § meghatározza, hogy milyen megoldást kell műszaki jellegűnek tekinteni: „műszaki jellegű a megoldás, ha termékben, vagy termelési eljárásban változást jelent". A legtöbb nyugati szabadalmi törvény nem határozza meg a műszaki jelleg kritériumait, ezért az elméletben sok vitára ad okot ennek a kérdésnek a megoldása. De még a magyar megoldást is figyelembe véve, azt kell mondanunk, hogy a Szt. 4. § meghatározása sem oldja meg azt a problémát, hogy elméletileg milyen megoldások tekinthetők műszaki jellegűnek.

A kérdés megválaszolása szempontjából a technika fogalmát köznapi jelentése szerint kell értelmezni. A törvény követelményeinek továbbá az is megfelel, ha maga a találmány tartozik a műszaki jellegű megoldások körébe, nem szükséges, hogy a kérdéses eljárás is technikai tevékenységgel álljon kapcsolatban. Tehát nem az a döntő, hogy az összfolyamat a technika területén játszódik-e le, hanem sokkal inkább az, hogy a találmány tartalma műszaki jellegű-e. Ez azt jelenti, hogy műszaki jellegű megoldások nemcsak a technika területén alkalmazhatók és fordítva, nem minden megoldás, ami technikai területen kerül alkalmazásra, műszaki jellegű. Ami a „termékben vagy termelési eljárásban" bekövetkező változást illeti, szintén nem visz sokkal közelebb a megoldáshoz, mert nem lehet elvileg meghatározni, hogy — a szabadalom szempontjából — mi minősül terméknek, másrészt a változást, amelyet a találmány eredményez, szintén nem lehet egyértelműen értelmezni, hiszen vannak olyan apró, lényegtelen változások, amelyek nem érik el a találmány szintjét. Ezen az alapon nem lehet megnyugtatóan elhatárolni egymástól a műszaki és nem műszaki megoldásokat.

A határvonalat sokkal inkább az alkotással kapcsolatosan kifejtett szellemi tevéknység oldaláról lehet meghúzni. Ezt a véleményt sokan elfogadják, mint kiindulási alapot, mégis jelentős nézetkülönbségek vannak az elhatárolással kapcsolatban.

Lindenmaier lényegesnek tartja, hogy mindig valamilyen természeti erő kihasználásáról legyen szó, amelynek segítségével előre látott és tetszés szerint megismételhető eredmény érhető el, továbbá ez az eredmény reálisan hasznosítható legyen. Az eredménynek konkrét megjelenési formában kell testet öltenie. Ez eljárási találmányok esetében azt jelenti, hogy a találmány tárgyát képező eljárás a konkrét, valóságos világban létezik, nem lehet *tisztán szellemi* tevékenység. A tisztán szellemi területre tartozó eljárások a szabadalmi oltalomból kizártak.

Ez az elmélet találkozik a bírói gyakorlattal is. A nyugatnémet bíróság egy ítéletében választási cédulákkal kapcsolatban fejtette ki, hogy azok nem szabadalmaztathatók, mert a feliratozás és beosztás nem műszaki jellegű megoldás, hanem szervezési területre tartozik, továbbá kizárólag szellemi tevékenység eredményei.[5] Ugyanez az álláspont jut kifejezésre a hazai gyakorlatban egy napilap kiadására irányuló javaslattal kapcsolatban (Legf. Bir. Pkf. III. 20 428/1972).

Ilyen és ehhez hasonló esetekben nincs elhatárolási probléma. Ahol azonban a szellemi tevékenység szorosabban kapcsolódik a technikához, ott a két terület közti határvonal bizonytalanabb. *Mediger* szerint a műszaki, illetve nem műszaki megoldás közötti határ ott helyezkedik el, ahol iparilag létre nem hozható eszközről van szó, vagy ahol a szimbólumokban kifejezett utasításoknak nincs szükségük meghatározott térbeli helyre megvalósításuk érdekében. *Huber*-nek az az álláspontja, hogy ha kifejezetten műszaki problémát oldanak meg számítógép segítségével, akkor a szabadalom nem kizárt, egyéb feladatok megoldása esetében viszont igen. Ez a nézet azért nem helytálló, mert program, lényegét tekintve mindig ugyanolyan jellegű tevékenység eredménye, függetlenül a megoldandó feladat műszaki jellegétől.

A különböző megközelítések más-más jegyek alapján igyekeznek a műszaki és nem műszaki megoldások közti határvonalat meghúzni, ebből adódnak a nézetek közti különbségek. A lényeg azonban mindig a találmány *tárgya,* és amennyiben az tisztán szellemi természetű, annak műszaki jellegű felhasználása is kizárt a szabalmi oltalomból. Ez az álláspont azért tűnik helyesnek, mert egyrészt szem előtt tartja azt az elvet, hogy az elhatárolás alapja mindig a találmány tárgya, másrészt megfelel annak a követelménynek, hogy tisztán szellemi jellegű tevékenység nem esik a szabadalmi szabályozás alá. Ha pedig a most említett két szempontot figyelembe vesszük, a számítógépi programtól a szabadalmi oltalmat meg kell tagadni.

A program elkészítése szempontjából sem a számítógép, sem annak működése nem képezi feltalálói tevékenység tárgyát. Ezek a programozó számára készen adottak, ezekre tekintettel kell a programot elkészítenie. Ha viszont túllép a rendelkezésre álló műszaki feltételek körén, akkor ez már a rendes programozói tevékenységnél több, mert új természetű megoldás esetén a számítógépen is változtatásokat kell eszközölni. Maga a rendes programozási tevékenység *tisztán szellemi műveletek sora.* Gondolkodási tevékenység, amelynek technikai része

[5] GRUR 1966. 249. old.

mindössze számolásból áll, ez pedig a lényegen nem változtat. Tehát a program nem műszaki jellegű megoldás. Ezen a természetén az sem változtat, hogy leírása során materiális alakot ölt, ez csupán a hordozóra való rögzítés alapja. A leírás, valamint a kódolás semmit sem tesz hozzá a már meglevő szellemi alkotáshoz, ettől tehát nem lesz műszaki jellegű. Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy amennyiben valóban műszaki jellegű megoldás képezi a program tartalmát, ez a megoldás ne kaphatna szabadalmi oltalmat. Ez azonban független a programtól, hiszen ugyanaz a probléma megoldható számítógép nélkül — elvileg, a számítógép a gyorsaságot és a nagymennyiségű információ tárolását, illetve feldolgozását biztosítja. A programban tehát egy már kidolgozott feladatmegoldást rögzítenek és tesznek érthetővé a számítógép számára, maga a programozás tehát nem teszi műszaki jellegűvé a megoldást.

Arra a következtetésre jutottunk tehát, hogy szabadalmi oltalomban a program nem részesülhet. A joggyakorlatban azonban a kérdés nem ilyen egyértelmű. Az Egyesült Államokban már számos bírói döntés fordult elő számítógépi programokkal kapcsolatban. Ez a gyakorlat időről időre változik és találunk olyan döntéseket is, amelyek nem tagadták meg a programtól a szabadalmi oltalmat.

A Waldbaum-ügyben az USA vám- és szabadalmi ügyekkel foglalkozó fellebviteli bírósága (CCPA) a Találmányi Hivatal döntése ellen benyújtott fellebbezést vizsgálta. Ez utóbbi döntés elutasított egy szabadalmi bejelentést, amely egyfajta számítógépi adatrögzítéssel állt kapcsolatban. A Találmányi Hivatal érvelésének lényege az volt, hogy ez a megoldás nem esik a szabadalmi törvény hatálya alá, mert az eljárás lényege egy matematikai jellegű megoldás, amely pedig szellemi tevékenység és ezért nem tartozik a műszaki megoldások körébe. Tehát a Találmányi Hivatal álláspontja a fentebb kifejtett elvi álláspontunkkal egyező. Ezzel szemben a bíróság a következőképpen érvelt: nézete szerint a „technika világa" egyet jelent az „alkalmazott tudomány" (useful arts) fogalmával, ilyen értelmezés mellett viszont a program a műszaki megoldások körébe tartozik, tehát a szabadalmaztathatóságnak nincs akadálya.[6] Látható, hogy a vélemények összeütközése itt is a műszaki jelleg meghatározásával kapcsolatos.

A Bernhardt and Fetter-ügy szintén a Találmányi Hivatal elutasító határozata folytán került a bíróság elé. Ebben az ügyben olyan eszközről, illetve eljárásról volt szó, amelynek segítségével egy háromdimenziós tárgy képe számítógép segítségével két dimenzióban elkészíthető. Az igényt a Találmányi Hivatal azzal az indoklással utasította el, hogy az nem tartalmaz újszerű megoldást: a találmány nem más, mint egy számítógép és egy rajzeszköz kombinációja. Újak csak azok az egyenletek, amelyeket a számítógépbe beprogramoznak. Az egyenletek viszont a matematika körébe, azaz tisztán szellemi területre tartoznak, így a találmány szabadalmi oltalma elvi akadályba ütközik. A bíróság ezzel szemben ismét azt az álláspontját juttatja kifejezésre, hogy a készülék egészét tekintve nem a szellemi tevékenység a döntő, hiszen a kétdimenziós kép elkészítésére alkalmas információkat a gép dolgozza fel, ezek az információk ilyen formában emberi elme számára nem is érthetők, tehát nincs ok a szabadalom megtagadására. Az egyenletekkel kapcsolatban a bíróság kifejtette, hogy matematikai törvények, képletek valóban nem szabadalmaztathatók, viszont a jelen esetben a szabadalom megadása nem eredményez a bejelentők számára kizárólagos jogot az egyenletek felett. Aki ugyanis ezt a szabadalmat meg akarná sérteni, többet kellene tennie, mint pusztán ezeket az egyenleteket alkalmazni: a bejelentésben leírt gépet is használnia kellene. Tehát a matematikai egyenletek és az eszköz egységet alkotnak és így, együtt képezhetik a szabadalom tárgyát.[7]

A fenti két ítéletben tükröződő álláspont azonban nem vert gyökeret a gyakorlatban. Fordulópontot jelentett a program szabadalmaztathatóságának kérdésében az USA Legfelsőbb Bíróságának 1972 nov. 20-án kelt ítélete a Gottschalk v. Benson ügyben.[8] Ebben az ítéletben a Legfelsőbb Bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy számítógépes eljárás nem szabadalmaztatható, mert az eljárás lényege, a program, nem más, mint egy feladat absztrakt matematikai megfogalmazása és mivel ez elvont logikai koncepció, nem tartozik a szabadalmi törvény hatálya alá. Az érvelés lényege tehát az, hogy a program segítségével elvégzett műveletet tulajdonképpen ember is el tudná végezni papír és ceruza segítségével és csak az emberi élet rövidsége akadályozná meg benne. Műszaki jellegű megoldást azonban a program nem jelent. A bíróság másrészt azzal érvelt, hogy amennyiben kifejezetten műszaki megoldást programoznak, és a program szabadalmi oltalmat nyerhetne, a szabadalom szükségképpen magába foglalná a program egységes volta miatt a matematikai formulákat is, ez pedig nem lehetséges.

A bíróság utalt itt a szabadalmi ügyek elnöki bizottsága (The President's Comission on the Patent System) elvi állásfoglalására. Eszerint a program szabadalmi oltalmának megítélése jogpolitikai kérdés. A bizottság szerint nem szabad az oltalmat engedélyezni, mert ezzel precedenst teremtenének arra, hogy a szabadalom körét az oltalomban nem részesülhető tárgyakra terjesztenék ki.

Az elméletieken kívül számos gyakorlati akadály is a program szabadalmaztathatósága

[6] GRUR Internationaler Teil 1972. 251. old.

[7] GRUR Internationaler Teil 1970. 52. old.

[8] GRUR Internationaler Teil 1973. 75. old.

ellen szól. Ezek között az alábbiak a leglényegesebbek.

1. A szabadalmi eljárás nagyon költséges, ez pedig tovább növelné a program amúgy is magas előállítási költségeit.

2. A bejelentéstől számítva a szabadalom megadásáig elég sok idő, esetleg több év is eltelik, ez idő alatt pedig a műszaki-tudományos fejlődés mai üteme mellett a program sokat veszíthet értékéből.

3. Rendkívül nehéz lenne az újdonság vizsgálata, sőt a ma rendelkezésre álló eszközökkel szinte lehetetlen. Ezzel szemben azt lehet felhozni, hogy ilyen érveléssel bizonyos szabadalmi bejelentések önkényesen visszautasíthatók, csak a vizsgálat nehézségeire kell hivatkozni. De, mint említettük, a program esetében nem egyszerűen gyakorlati nehézségekről van szó.

4. További nehézséget jelentene, hogy a program szabadalmaztathatósága esetén a leírása nyilvánosságra kerül, tehát a lemásolása rendkívül egyszerű lenne. Ennek felderítése viszont gyakorlatilag lehetetlen, mert maga a lemásolt program nem kerül nyilvánosság elé, a segítségével elvégzett feladatokban pedig a másolást nem könnyű kimutatni.

Szerzői jogi védelem

A tudományos művek a szerzői jogban különleges helyet foglalnak el. 1954-ben a svájci Siegwart ezt írja: „a tudományos művek a szerzői jogi gondolkodás perifériáján helyezkednek el. Bizonyos fokig a szerzői jog örökbefogadott gyermekei". Ez a kijelentés bizonyára túlzó, de annyi bizonyos, hogy a tudományos művek a szerzői jogban speciális problémákat vetnek fel. A nehézségek abból adódnak, hogy a szerzői jogi védelemnek határt szab az a körülmény, hogy tudományos ismeretek, eszmék, elméletek nem lehetnek a szerzői jogi védelem tárgyai. Képletesen szólva, nem a tudományos mű szívét, hanem az azt körülvevő szöveteket védi a szerzői jog.[9] Ezért fordul elő, hogy sok ország szerzői jogi törvénye nem is említi a tudományos műveket, mikor a jogvédelem tárgyát meghatározza. A tudományos irodalmat beleértik az irodalom fogalmába, mivel a szerzői jogban nem létezhet olyan mű, amely ne öltene valamilyen módon formát. Így a tudományos gondolat is bizonyos — legtöbbször leírt — formában kerül a köztudatba.

A tudományos gondolat tehát közkincs. Ezt joggyakorlat is hangsúlyozza. Vegyük pl. a logaritmus-táblázat esetét. A táblázatban szereplő számértékek nem képezhetik a szerzői jogvédelem tárgyát, az egyéni szellemi alkotás, — olyan, amely védelemben részesíthető, — csupán az összeállítás módjában, a sajátos szerkesztésben juthat kifejezésre. Ugyanez a helyzet a földrajzi térképek esetében is. Mivel a tavak, folyók, hegyvonulatok, illetve az azokat jelölő hagyományos térképjelek közkincsek, a szerzői jog által értékelhető egyéni módszerek számára ugyancsak szűkre szabott a lehetőség. Találunk a bírói ítéletek között olyanokat, amelyek ipari rajzokra, várostervekre, matematikai formulákra vonatkoznak, ezek mind arra tartalmaznak utalást, hogy a tudományos gondolat nem vonható a szerzői jog hatálya alá. Ilyen körülmények között „lépett színre" a számítógépi program a szerzői jogban, a programok nagy részére pedig érvényes az, hogy „szíve" egy tudományos gondolat, amely valamilyen formában kifejezésre jut.

A program, mint nyelvi alkotás. A programot általában írásban rögzítik. Ez vonatkozik a program kidolgozásának valamennyi fázisára. A közös vonás minden esetben az, hogy valamilyen jelrendszert, szimbolikus nyelvet alkalmaznak. Ezért a program, a szerzői jog aspektusából nézve, írásműnek tekinthető. Ezt a jellegét a program akkor is megőrzi, ha kidolgozásának későbbi szakaszai során lyukkártyára, mágneses szalagra vagy egyéb hordozóra rögzítik, mert a rögzítés módja a szerzői jog szempontjából irreleváns. Egyébként a mű rögzítése a legtöbb szerzői jogi törvény szerint nem is kellék, sőt az olyan törvények, amelyekben a rögzítést a védelem feltételeként jelölték meg a legújabb módosítások során ezt a feltételt elhagyták, (pl. az NSZK legújabb szerzői jogi törvénye) tehát nem csak az írott formában rögzített mű részesülhet szerzői jogi védelemben. A felvételi eszköz, ha a gondolati tartalmat érzékelhetővé teszi, még ha elektromos impulzusok formájában is, közömbös. Meg kell jegyezni, hogy a program ebből a szempontból speciális eset, ugyanis a szellemi alkotások története során a program az első olyan mű, amelyben a gondolati tartalom már rendeltetésénél fogva nem az emberi értelem számára közvetlenül érzékelhető formában jut kifejezésre. Az instrukciók közvetlenül a gépi memória számára szólnak. A lényegen ez mit sem változtat, hiszen a gépi nyelv visszaalakítható emberi nyelvre, továbbá a törvény nem követeli meg a közvetlen érthetőséget. A titkosíráshoz hasonlóan itt sem számít az, hogy a kifejezés módja az emberi értelem számára közvetlenül befogadható legyen.

Ennek következtében a program szerzői jogi védelmének a kifejezési forma szempontjából (annak különleges volta miatt) nincs akadálya.

A mű egyéni-eredeti jellege. A szerzői jogi védelem további feltétele, hogy az alkotás egyéni, eredeti szellemi alkotás legyen. A törvényben ez nincs kifejezetten benne, de a joggyakorlat szerint egyértelműen megkívánt feltétele a védelemnek. A nyugatnémet szerzői jogi törvény viszont felvette azt a követelményt rendelkezései közé, de az egyéni jelleg ismérveit nem említi.

[9] *Ulmer*, E.: Der Urheberschutz wissenschaftlicher Werke unter besonderer Berücksichtigung der Programme elektronischer Rechnenanlagen (München, Bayerische Akademie der Wissenschaften 1967.)

Mi a mű egyéni jellege? Ebben a kérdésben sincs egységes álláspont az irodalomban. *Kohler* szerint a mű individualitása a formában rejlik, a tartalom ebből a szempontból közömbös. Ezzel szemben *de Boor* azt vallja, hogy a mű tartalom és forma szempontjából egységet alkot. Mégis, a mű tartalmát alapjában véve nem tartja védhetőnek, hiszen a tartalom másokkal közölve gondolatként él tovább. A saját gondolatok közlését a jog nem tilthatja meg, viszont a tudomány mai állása szerint lehetetlen megállapítani — szélsőséges eseteket kivéve —, hogy valakinek a gondolatai közül mi alapszik átélt, illetve olvasott élményen. Ezen az alapon de Boor szerint, a tartalom és a forma egységének hangsúlyozása mellett, a szellemi alkotás a szerzői jog számára nem más, mint nyelvi forma.[10]

Az ezekkel szembenálló nézetek azt hangsúlyozzák, hogy a műalkotásban a tartalom a forma mellett szintén szerepet játszik az egyéni jelleg vizsgálatakor. *Ulmer* szerint megkülönböztetést kell tenni irodalmi közkincs, illetve a műalkotás sajátos vonásai, ismertetőjegyei közt. A szerzői jog szempontjából a mű karakterét az egyéni vonások adják. *Hubmann* is hasonló álláspontot képvisel. Ő is különbséget tesz aszerint, hogy a művet meghatározó jegyek általános forrásokból vagy az egyéni fantáziából erednek.

Az ilyen különbségtétel alapján Hubmann és Ulmer azt vallják, hogy pl. egy költő verse nemcsak abban a formában, ahogyan azt megalkották, hanem tartalmában is védelemben részesülhet.[11]

Egy példa az ítélkezési gyakorlatból: A német bíróság a Gasparone ügyben hozott ítéletének indoklásában az alábbiakat fejtette ki. Ha színpadi műben egy másik színdarabból átvett tartalmi elemeket használnak fel, ez a szerzői jog megsértését jelenti. Tehát a cselekmény menetébe beillesztett ötlet szerzői jogi védelem alatt áll, ugyanez vonatkozik az egész cselekményre, annak menetére, konfliktusaival és drámai csúcspontjaival együtt, továbbá a szereplők jellemére, stb. vagyis csupa tartalmi elemre. Színdarab esetében tehát nemcsak a konkrét szöveg, hanem a gondolati tartalom is védelmet élvezhet.[12]

Mégis azt mondhatjuk, hogy a gyakorlatban színpadi és más szépirodalmi alkotások esetében a szerzői jog szempontjából a forma jut nagyobb szerephez a tartalommal szemben. A mindennapi élet írásműveiben viszont (tudományos, gazdasági, politikai stb. tárgyú művek) a tartalom inkább előtérbe kerül.

Az első ilyen értelmű utalást egy 1912-ben hozott ítéletben találjuk. A német Birodalmi Bíróság egy szakácskönyvvel kapcsolatos ítéletében fejti ki, hogy a mű tartalma is védelemben részesülhet. A bíróság hangsúlyozta, hogy mindegy az, hogy a mű egyéni-eredeti jellege a tartalomban vagy a formában jut kifejezésre. Egy másik ítéletben a lottó játékszabályaival összefüggésben állapította meg a bíróság, hogy a mű egyéni vonásainak nemcsak nyelvi kifejezésbeli sajátosságokban kell megmutatkozniok, hanem olyan gondolati tartalomban is, amely egyéni szellemi tevékenységre vezethető vissza.[13]

Leszögezhetjük tehát, hogy a mű jellegét az egyéni szellemi tevékenység szempontjából nemcsak a külső forma, hanem a gondolati tartalom is megalapozhatja.

Ezzel kapcsolatban ismét hangsúlyozni kell azt, hogy a most ismertetett következtetés nem vonatkozik a szerzői jog mai felfogása szerint tudományos tanokra, rendszerekre, elméletekre, gazdasági, politikai, világnézeti célkitűzésekre és teóriákra — ezek szerzői jogi védelemben nem részesülhetnek. Matematikai tartalmú művek esetében ez azt jelenti, hogy új matematikai ismeretek, tételek és szabályok nem kaphatnak védelmet. Ha tehát egy matematikus a számítógép és program kidolgozása során új tudományos eredményt hoz létre, ez a tudományos eredmény kívül esik a szerzői jog körén. Az új elméleteket, tételeket ezért mindenki használhatja, alkalmazhatja, akár szóban, akár írásban. Ezzel szemben az a konkrét forma, amelyben a tudományos eredmény testet ölt, valamint a program további tartalma védelemben részesülhet, amennyiben individuális szellemi tevékenység fejeződik ki benne.

Nem elegendő tehát, hogy egy mű szellemi alkotás legyen, a szerzői jogi védelemhez az is szükséges, hogy magán viselje alkotója egyéniségének bélyegét. Ezért a védelemhez nincs köze annak, hogy a mű létrehozásához milyen mennyiségű munka szükséges. Attól, hogy egy program elkészítésében a programozónak több heti, esetleg több hónapi munkája fekszik, még nem lesz a program szerzői jogilag értékelhető alkotás. Egyedüli döntő szempont az, hogy az alkotó egyénisége a műben kifejeződik-e vagy sem.

Ebből következik, hogy nem tartoznak a védelemben részesíthető alkotások közé azok, amelyek pusztán mechanikus munka útján, egyéni alkotó tevékenység nélkül jönnek létre. Igaz viszont az, hogy a szerzői jog által megkövetelt „egyéni alkotó szellemi tevékenység" nem támaszt a mű létrehozójával szemben túlzottan magas követelményeket.

Az egyediséghez egyébként nem feltétlenül szükséges, hogy az egyéni vonások közvetlenül kapcsolódjanak a tartalomhoz vagy a formához. Sokkal inkább követelmény az, hogy a mű előállítási módja a maga egészében speciális, egyéni alkotás legyen, amely a sablonosból kiemelkedik. Mivel az emberi gondolatok végső fokon mindig az objektív valóságban gyökereznek, az egyéni szellemi alkotó tevékenység nem azt je-

[10] GRUR 1967. 274. old.
[11] uo.
[12] uo.
[13] uo.

lenti, hogy a szerző olyat talál ki, ami még nem volt, hanem azt, hogy az anyagot egyéni módon gyűjti össze, az összegyűjtött anyagot pedig egyéni módon szerkeszti egybe, rendezi el. E körülmények meglétére általános szabályt nem lehet felállítani, hanem mindig csak az adott esetben lehet eldönteni.

A számítógépi program szerzői jogi védelmének megítélésében is lényeges, hogy a védelem nem kizárt azáltal, hogy a programban ismert anyagot, — akár matematikai képleteket, akár kereskedelmi információkat — dolgoznak fel. A döntő az, hogy járul-e ehhez az anyaghoz a kifejezési módban megnyilvánuló alkotó munka.

Az alkotás egyéni-eredeti jellegéről tehát a következőket szögezhetjük le:

— Az egyéni alkotás követelményei nem túl magasak. Elegendő, ha az egyéni jelleg a rendelkezésre álló anyag összegyűjtésében, szerkesztésében stb. nyilvánul meg. (Lásd pl. Legf. Bír. Pf. III. 20 982/1967)

— Negatív oldalról a határt ott lehet megvonni, hogy hiányzik a megkövetelt egyéni teljesítmény akkor, ha a megoldás teljesen sablonos. Egy számítási munka, amelyet bárki el tud végezni, tehát mechanikusan előállítható, nem kaphat szerzői jogi védelmet.

A program védelme. A fentebb vázolt elvek alapján a számítógépi program szerzői jogi védelmét illetően az alábbi megállapításokat tehetjük.

Elvileg lényegtelen, hogy a matematikus vagy a programozó mennyi időt fordít a program elkészítésére. Intenzív szellemi erőfeszítés ellenére sem jön létre szerzői jogilag védhető alkotás, ha a mű egyéni jellege hiányzik.

A számítógépek digitális rendszerűek, ez azt jelenti, hogy minden matematikai műveletet összeadásra vagy kivonásra kell lebontani. Ezért a programozási tevékenység nagy része rutintevékenység. Mivel a programozás során sok esetben csak az történik, hogy egy adott feladatot ismert matematikai módszerekkel átalakítanak, az ilyen esetben egyéni alkotó tevékenység számára nincs lehetőség, tehát ilyenkor egyéni-eredeti alkotás nem jön létre.

A teljesen rutinmunkán nyugvó programokat egyébként általában nem is programozók készítik, hanem ezt a tevékenységet úgynevezett standardizált programok segítségével maga a számítógép végzi el.

Hiányzik a megkövetelt alkotó szellemi tevékenység akkor is, ha a program kidolgozása során csak gépi nyelvre való fordítás történik. Ebben az esetben arról van csupán szó, hogy egy korábban kidolgozott programot alkalmaznak az adott gép számára érthető nyelvre. Ez is mechanikus tevékenység, tehát szerzői jogi védelemről nem beszélhetünk.

Ezzel szemben lehetséges, hogy a program kidolgozásának korábbi stádiumaiban egyéni és valóban alkotó szellemi tevékenység valósuljon meg.

A program elkészítése során a kiindulópont mindig a probléma felvetése. Ez általában a megrendelő részéről történik. Ezt követi a megoldás lehetséges módjainak kidolgozása, amelyet általában egy szervező és egy matematikus végez. Miután ezt a feladatot megoldották, készíti el a programozó a folyamatábrát. Tudományos problémák számítógéppel történő megoldása esetén lényegében ugyanez a folyamat játszódik le. Először felállítják a problémát. Ez egy leegyszerűsített modell segítségével történik, amelynek segítségével a lényeges összefüggések megragadhatók. Utána a modellt matematikai formába öntik és megvizsgálják, hogy ez a most már matematikailag kifejezett probléma megfelel-e az eredeti kiindulásnak. Ezt követi végül a konstruktív megoldási mód kidolgozása. A megoldás kidolgozása során illetve a folyamatábra elkészítése közben számos részletkérdés, közbeeső probléma merülhet fel. Ezeket meg kell vizsgálni és a megoldás menetének, illetve a folyamatábrának a végleges rögzítése előtt meg kell róluk állapítani, hogy a feladat megoldása során figyelembe kell-e venni, vagy ki kell-e azokat zárni. Ilyen esetben a programozó és a matematikus feladata az, hogy a problémát jelentő anyagot rendezze, beossza, végül megfelelően reprezentálja. Az ilyen jellegű feladat elvégzése során az alkotás egyéni jellegű lehet, hiszen különböző tudású, intelligenciájú, különböző természetű emberek ugyanannak a problémának a megoldása során nagy valószínűséggel más-más eredményt produkálnak.

A joggyakorlat ismertetett elvei alapján tehát elfogadható az a megállapítás, hogy azok a programok, amelyeknek elkészítése során megoldási módokat kell kidolgozni és folyamatábrát kell készíteni, tartalmazzák a feladatot végző személy szellemi teljesítményét. Védelemben részesíthető alkotás csak akkor nem jön létre, ha a tartalom és a forma a tárgyból következően annyira közvetlenül adott, hogy különböző alkotók várhatóan azonos eredményre jutnak, mert az ilyen esetben nincs mód egyéni alkotó tevékenység kifejtésére.

Nincs tehát akadálya annak, hogy a számítógépi program szerzői jogi védelemben részesüljön. Hazai jogunk és a legtöbb külföldi szerzői jogi törvény alapján ez a kérdés megoldható. A korábban már említett amerikai The President's Comission on the Patent System is, amikor a szabadalmi oltalmat kizárja, arra hivatkozik, hogy „a szerzői jog nyitva áll a program számára".

Veres Mihály

SZEMLE

A bíróságok helyi igazgatása a Szovjetunióban

I.

A társadalmi gazdasági fejlődés mai szakaszán, amikor az állami tevékenység valamennyi típusát ellátó szervek feladatai is megnövekedtek, elengedhetetlen ezen szervek tudományos vizsgálata.

A tudományos vizsgálatok pedig arra irányulnak, hogy ezen szervek kihasználhatóságát, effektivitását, hogyan lehet emelni a feladatok növekedésének megfelelően. Ezen probléma vizsgálata nem napjaink terméke, hiszen a különböző megoldások szinte iskolákat teremtettek maguk körül főként az ipari termelés körében. Már régen felismert tény az organizáció optimális formájának az a hatása, amely képes az effektivitást korábban el nem ért szintre emelni. Tehát a „maximális temelékenység, a minimális anyagi és szervezési költséggel, energiaráfordítással és optimális munkafeltételek biztosítása mellett".[1]

A megnövekedett feladatok azonban nemcsak az ipari létesítményekben jelentkeztek, hanem szinte valamennyi igazgatást, irányítást végző apparátusban, elsősorban az államapparátusban. Ezért kezdődtek e területeken is jelentős kutatások.

Az eredményességet pusztán a létszám emelésével szinte lehetetlen egy adott határon felül fokozni, így előtérbe kerültek az apparátus jobb, fokozottabb kihasználását biztosító megoldások. Így került kibontásra az igazgatás racionalizálásának problémája, amely sok-sok vonatkozásban képes az irányított szervezet produktivitásának befolyásolására. Szorosan véve *„Igazgatáson azt a társadalmi tevékenységet értjük, amely megteremti meghatározott feladatok megvalósításának előfeltételeit és egyben a maga speciális eszközeivel biztosítja is e feladatok megvalósítását az annak teljesítésére jogosítottak és kötelezettek által".*[2] Az igazgatás olyan tevékenységként fogható fel, amely a munkavégzés megszervezésére, a feladatok felosztására, felbontására, a szükséges feltételek megteremtésére, koordinálására, végül pedig az egész folyamat felügyeletére és ellenőrzésére terjed ki.

Igen lényeges kérdés még az, hogy milyen sajátosságokkal rendelkező szervet vizsgálunk, hiszen az eltérő sajátosságú szervek speciális vizsgálatát és a következtetések sajátos értelmezését is igénylik. Különösen áll ez az állami szervekre, így jelen esetben a bíróságokra is. Jogos a feltevés, hogy a társadalmi gazdasági fejlődés a bíróságok számára is megnövekedett feladatokat hozott. Így nyilvánvalóan különös súllyal jelentkezik a bírósági munka lehető legoptimálisabb feltételeinek biztosítására irányuló igény. Ezt az igényt pedig az ítélkezési feladatok maradéktalan ellátása érdekében, a lehetőségekhez mérten, folyamatosan kell kielégíteni. E körben meghatározó szerepet kap (az elengedhetetlen materiális, pénzügyi feltételek mellett) a szükséges intézkedéseket meghozó, az eszközöket okosan felhasználó, a feltételeket folyamatosan biztosító alaptevékenység, az igazgatás!

A Szovjetunióban már az októberi forradalom győzelmétől kezdve folyik tudományos kutatás ez irányban. Lenin számos munkájában találhatunk konkrét javaslatokat, a legkülönbözőbb, gazdasági élet terén jelentkező feladatok megoldására.[3] Igen nagy jelentőségű volt Taylor és Fayol munkáinak lefordítása és közreadása.

Különböző intézeteket hoztak létre, kongresszusokat szerveztek a tudományos munkaszervezéssel foglalkozók számára (CIT Centralnaja Insztitut Truda, Központi Munkaszervezési Intézet 1921.). A személyi kultusz időszakát követően újra megfelelő ütemben folynak kutatások e körben és igen komoly eredmények jelentkeznek.[4]

II.

A szovjet bírósági struktúra történeti áttekintésére e munkában nincs mód, néhány számadat azonban érzékeltetni képes az apparátus arányait, amely következtetni enged a bírósági igazgatás funkciójának különösen nagy jelentőségére.[5]

Jelenleg a Szovjetunióban: 112 területi bíróság; 6 határvidéki bíróság; 10 nemzetiségi körzeti bíróság; 3 városi bíróság; a 3 városi bíróság Leningrád, Moszkva, Taskent, amelyek a területi szintű bíróságokkal azonos jogosítványokkal rendelkeznek és 3748 járásbíróság működik.

Ezeken a bíróságokon kívül működnek még a Szovjetunió speciális bíróságai, a különböző katonai bíróságok, amelyek részben területileg, részben pedig a megfelelő katonai egységek mellett nyertek elhelyezést. A népbíróságokon 7592 népbíró látja el feladatát. Ez is jelzi, hogy a Szovjetunióban milyen nagy a bírósági apparátus.[6]

A szovjet bíróságok a következő szinteken helyezkednek el: az SzSzSzR Legfelsőbb Bírósága; a szövetségi köztársaságok és autonóm köztársaságok Legfelsőbb Bíróságai; a határvidéki bíróságok; a területi szintű bíróságok; az autonóm területek bíróságai; a nagyobb városok városi bíróságai (Leningrád, Moszkva, Taskent); a nemzetiségi körzetek bíróságai; a speciális bíróságok.

---

[1] „Nasa platforma v oblaszty naucsnoj organyizacii truda" Pravda, 1923. év, január 11-i szám. Idézi Jampolszkaja: „Nauka upravlényija i nauka administztrativnava prava" Izvesztyija na Insztitut za pravni nauki XXVI. 16.

[2] *Kovács István:* Az államigazgatás meghatározása. Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1957. 1. sz. 77. old.

[3] Pl. „A szovjethatalom soron levő feladatai" *Lenin* Összes Művei 36. kötet (orosz nyelvű kiadás) Lenin mellett mások is foglalkoztak igen magas szinten e tudomány közvetlen művelésével, így P. M. *Kerzsencev* írt munkát, „Tudományos munkaszervezés" címmel, amelyet Leningrádban adtak ki, 1925-ben.

[4] A szovjet igazgatástudomány történetéről, fejlődésének alakulásáról, periódusairól és jelenlegi helyzetéről. *Lőrinc* Lajos ad pontos képet „A szovjet igazgatás fejlődése és helyzete" címmel. Állam- és Jogtudomány XVII/2. 1974. 201—230. old.

[5] A szovjet bírói szervezet és bíráskodás fejlődését *Névai* László dolgozta fel néhány munkájában, így pl. „Bírói szervezet és bíráskodás a Szovjetunióban" Bp. 1949.; „A társadalmi bíráskodás problémái a Szovjetunióban" Bp. Magyar—Szovjet Baráti Társaság Jogtudományi Osztálya kiadásában — ez a munka Névai László szerkesztésében jelent meg; *Névai—Kovács—Bihari:* „A szovjet állam és jogrendszer alapjai" Bp. 1958. egyetemi tankönyv, a Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat gondozásában.

[6] *Elcsanyikov* N. A.: Gyejatyelnoszty oblasztnava szuda po oszusesztvlényiju funkcii upravlényija Odessza, 1969. 107. old. Moszkva, Bibliotéka i. m. Lenina, disszertácija.

E felsorolással talán érzékeltettük azt, hogy az igazgatásnak ilyen differenciált rendszerben milyen jelentősége lehet.

A bírósági igazgatás problémáját az a helyzet érleli ki, hogy a bírák egyrésze, klasszikus feladatának ellátása mellett egyre több szervezési, organizációs kérdéssel is kénytelen foglalkozni. A bírák munkaterhei azonban a jelenlegi helyzetben ezt már egyre kevésbé teszik lehetővé, a probléma tehát megoldást követelt a Szovjetunióban is. A problémát még fokozta az állam összetett jellege is. A cél, olyan körülmények megteremtése, amelyek között a bírák optimális feltételek mellett láthatják el feladatukat, az igazságszolgáltatás felemelő, megtisztelő, de kétségkívül roppant felelősségteljes és fárasztó feladatát. A bírósági igazgatás problematikája jelenleg is igen élénken foglalkoztatja a szovjet jogtudomány művelőit és ez világosan megfigyelhető a napjainkban keletkező munkákban.[7]

A Szovjetunióban a bíróságok igazgatási, irányítási funkcióját az igazságügyi minisztériumok látják el. 1946. március 15-én született az a határozat, amelynek értelmében a korábbi „Népbiztosság" elnevezést, a minisztérium megjelölés váltotta fel. A népi demokratikus országokban élesen jelentkezett az a kérdés, hogy bírósági igazgatás központi szerve egy külön erre a célra létrehozott igazgatási szerv legyen-e, vagy e feladatokat döntően a bírósági rendszeren belül oldják-e meg. Ennek a kérdésnek a hatása a Szovjetunióban is érződött, hiszen megszüntették az igazságügyi minisztériumokat és csak 1971-től állították vissza őket.[8] A minisztériumok mellett, a bírósági igazgatás sajátos szerveiként az egyes bíróságok irányában hatáskörrel rendelkező szervek, az igazságügyi osztályok is megjelentek.

Jelenleg a bírósági igazgatás csúcsszerve az SzSzSzR Igazságügyi Minisztériuma; a második helyen — az államszervezet jellegéből eredően a szövetséges köztársaságok, autonóm köztársaságok igazságügy minisztériumai vannak; a harmadik igazgatási szintet pedig a megfelelő szintű helyi végrehajtó bizottságok melletti igazságügyi osztályok jelentik, amelyek az adott köztársasági igazságügyi minisztériumnak alárendelve látják el feladatukat. Ezek az igazságügyi osztályok lehetnek „területi igazságügyi osztályok" és „városi igazságügyi osztályok".

Ezen osztályok általában azonos feladatokat látnak el, azonos létszámmal és jogosítványokkal rendelkeznek. A megkülönböztetés alapját kifejezetten az adja, hogy a városi osztályok tevékenységi köre csak az adott városban működő civil bíróságok igazgatását öleli fel. Ezzel szemben a területi osztályok hatáskörébe az illetékességi területük valamennyi civil bíróságának igazgatása beletartozik. Tehát a kisebb városok és községek bíróságai is. Ez utóbbi szervezeti forma mondható általánosnak, hiszen a városi igazságügyi osztályok csekély száma bizonyítja kivételes jellegüket. Az adott 3 város igazságügyi osztálya tekintettel a városok lakóinak számára és a városokban működő bíróságok számára, komoly feladatokat lát el a bírósági igazgatás terén.

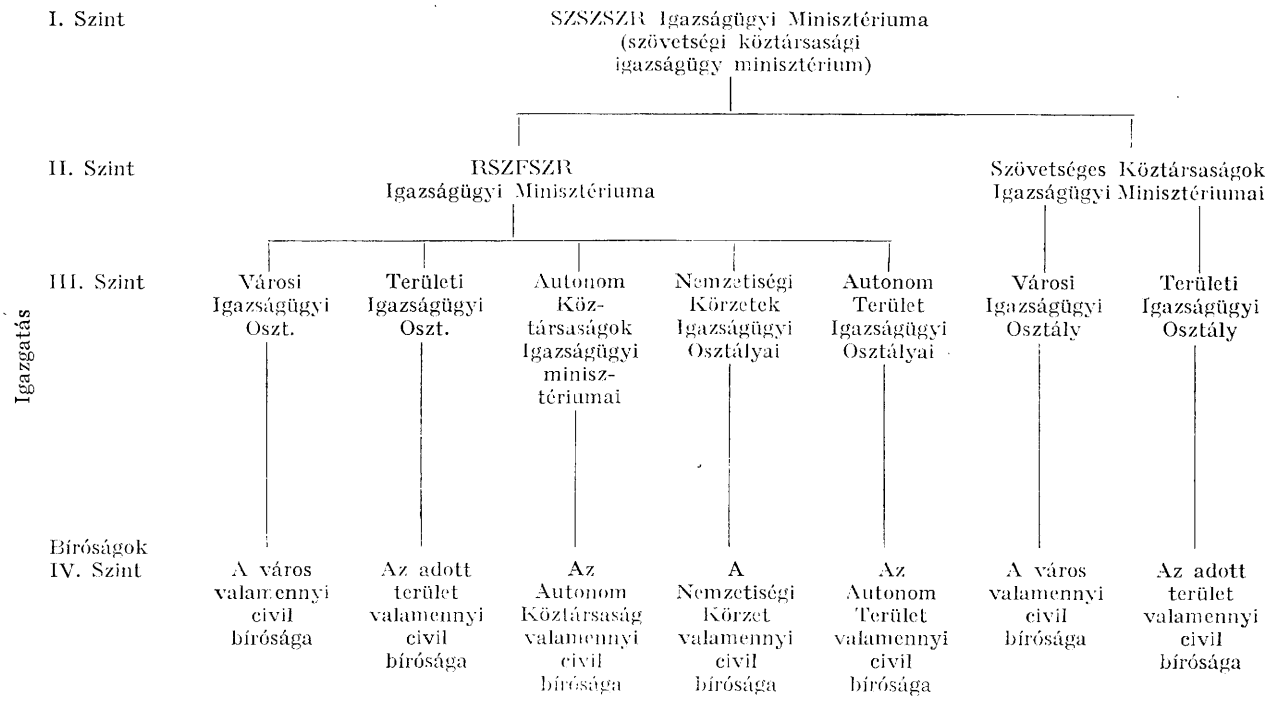
Az SzSzSzR Igazságügyi Minisztériuma, az RSzFSzR Igazságügyi Minisztériuma, a köztársasági igazságügy minisztériumok, az autonóm köztársasági igazságügy minisztériumok alá-fölérendeltségi szempontjainak világosabbá tételére a mellékelt táblázatot mutatjuk be.

A bírósági igazgatás legfelsőbb szintje természetesen az SzSzSzR Igazságügyi Minisztériuma, amelynek alárendelve fejti ki tevékenységét valamennyi szövetségi köztársaság és az RSzFSzR Igazságügyi Minisztériuma. Ezek a minisztériumok jelentik a második szintet, a harmadik szintet pedig az igazságügyi osztályok, amelyeknek elhelyezkedése és egymáshoz való viszonya alapvetően azonos, elnevezésbeli különbségek azonban problémákat eredményezhetnek a rendszer tanulmányozása alkalmával. Az igazságügyi osztály lehet tehát városi és területi. Az RSzFSzR vonatkozásában ez azzal bővült ki, hogy az autonóm területek, nemzetiségi körzetek és autonóm köztársaságok bírósági igazgatását ellátó szervek szintén az RSzFSzR Igazságügyi Minisztériumának vannak alárendelve, annak ellenére, hogy még az autonóm területeken és a nemzetiségi körzetekben igazságügyi osztályok, addig az autonóm köztársaságokban igazságügy minisztériumok látják el a bírósági igazgatás funkcióját.

Az igazságügyi osztályok tevékenysége, az államhatalom helyi szervei és a bíróságok együttműködésének jegyében zajlik. A bírósági igazgatás ezen szervei tehát a bírósági szervezeten kívül működnek. A helyi tanácsok az SzSzSzR Alkotmánya 108. §. értelmében közreműködnek a megfelelő területek bíráinak megválasztásánál. (Az RSzFSzR igazságszolgáltatásáról szóló törvény 33. §.-a alapján.) A helyi tanácsok, bírósági igazgatás irányában kifejtett tevékenysége tehát a területi, illetve a városi igazságügyi osztályokon keresztül valósul meg. Az osztályok egyrészről a tanácsi szervekkel, másrészt az igazságügy minisztériummal állanak kapcsolatban. (Autonóm köztársaság esetén két igazságügy minisztérium van egymással kapcsolatban, és mindkettő a hierarchiának megfelelően, függ az SzSzSzR Igazságügyi Minisztériumától.) Érdemileg ugyan nem számottevően, de eltérés tapasztalható az autonóm köztársaságok bíróválasztása kapcsán. Az eltérés abból ered, hogy az autonóm köztársaságban a Legfelsőbb Tanács Elnöksége, az autonóm köztársaság igazságügy miniszterének előterjesztésére, az autonóm köztársaság Legfelsőbb Bíróságának hozzájárulásával határozza meg a bírák és népi ülnökök számát. (Az RSzFSzR igazságszolgáltatásáról szóló törvény 29. §-a értelmében.) Más területeken, ezt az előterjesztést az igazságügyi osztály vezetője teszi meg. Gyakorlatilag tehát az autonóm köztársaságok minisztériumai az igazságügyi osztályokkal megegye-

[7] *Bozsev V.:* Organyizacionnoe rukovodsztvo szudami v SZSZSZR (szugyebnoe upravlényije) Moszkva Jurigyicseszkaja Literatura. 1966; *Janova* Sz. E.: Osznovnüe principü organyizacii szovetszkovo szuda. Riga Izdatyelsztvo RGU. 1969. *Biktimirov M. N.:* Pravove palozsényie predszedatyelja rajonnovo (gorodszkovo) szuda is evo gyejatyelnoszty. Kazany, 1974. *Elcsanyikov I. A.:* Gyejatyelnoszty oblaszthovo szuda po oszusesztvlényiju funkcii szugyebnovo upravlényija. Ogyessza, 1969. év.

[8] *a)* Az OSZFSZK Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1963. április 13-i törvényerejű rendelete az OSZFSZK Igazságügy Minisztériumának megszüntetéséről és az OSZFSZK Minisztertanácsa mellett működő Jogi Bizottság létrehozásáról. Az SZSZSZR Igazságügy Minisztériumát még 1956-ban megszüntették. *b)* Az SZSZSZR Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1971. augusztus 12-i törvényerejű rendelete az igazságügy minisztériumok visszaállításáról.

ző funkciókat látnak el és az eltérés csak a szerv elnevezésében rejlik.

Ezek után meg kell állapítani, hogy az igazságügyi osztály feladata erősen összetett, tekintettel arra, hogy az állami, társadalmi, gazdasági élet szinte valamennyi szféráját illetően látja el a jogi centrum szerepét. Speciális helyzete szintén ezt támasztja alá, hiszen a tanács és a bíróságok között foglal helyet. Ezt azonban a következő ismertetés hivatott szemléltetni.

III.

Az igazgatási funkciót ellátó szerv munkájának bemutatására, a feladatok részletezése és komplex voltának bemutatása nyújthat csupán módot. Mivel személyesen nyílott lehetőség e tevékenység megfigyelésére, így a Leningrádi Igazságügyi Osztályt választjuk modellnek, a szovjet bírósági igazgatás helyi szerveinek megismertetéséhez.

Meghatározó feladatként természetesen a bíróságok szervezeti igazgatása jelentkezik, ahol a cél a bírósági feladatok megvalósítása érdekében, az adott lehetőségek felhasználásával azon tevékenykedni, hogy a bírósági munka színvonala emelkedjék, a bírók munkafeltételei optimálisak legyenek. Ennek a feladatnak a megvalósítását segíti elő az igazságügyi osztályok kádermunkája a bíróságok káderszükségletének megoldása, ezen belül pedig a megfelelően kvalifikált új káderekről történő gondoskodás a meglevő káderanyag továbbképzésének megszervezése, képzettségi szintjüknek megfelelően.

Az igazságügyi osztály sajátos helyzetéből „jogi centrum" szerepéből eredően jelentős tevékenységet fejt ki az ügyvédi munkaközösségek és ügyvédi irodák igazgatása vonatkozásában, valamint koordinálja a jogi ismeretek propagálására, terjesztésére vonatkozó tevékenységet, amelyet a városi állami és társadalmi szervek fejtenek ki. Szervezi a lakosság körében a jogi ismeretterjesztést. „Jogi centrum" szerepéből ered az is, hogy a város gazdasági szervei keretében végzett jogi munkák vonatkozásában is igazgatási tevékenységet fejt ki. A gazdasági effektivitás befolyásolására ez a tevékenysége is kétségkívül alkalmas. E tevékenységeken kívül, az osztály maga gondoskodik káderutánpótlásról, amikor a gyakorlati tapasztalatok és az ifjabb, tehetségesebb káderek képességeinek kiaknázása érdekében, igazgatási feladatok ellátására kiemelhet fiatal és tehetségesnek tartott munkaerőket.

Az osztály ilyen körben vázolt tevékenysége mellett, vannak természetesen olyan feladatok is, amelyek az osztály helyzetéből fakadnak és amelyeket tevékenysége megvalósítása kapcsán juttatott kifejezésre.

Ilyenek például: a szocialista törvényesség erősítése; az állami érdekek jogi védelme; a szövetkezetek, vállalatok, társadalmi szervezetek és állampolgárok érdekeinek védelme; a bűnözés elleni harc koordinálása, más állami szervekkel együttesen, oly módon, hogy a bűnözés számára lehetőséget rejtő körülményeket közösen felszámolják, a felfedezett okokat pedig megszüntetik.

Konkrétabb formában a következőkre lehetne felbontani az igazságügyi osztály feladatait: A) a bíróságok irányában kifejtett igazgatási tevékenység; *B)* nem a bíróságok irányában kifejtett igazgatási tevékenység; *C)* általános igazgatási tevékenység.

A) A bíróságok irányában kifejtett igazgatási tevékenység

I. Személyzeti kérdések. E kérdéskörben talán a legjelentősebb, hogy az Igazságügyi Osztály (továbbiak-

ban IO) készít előterjesztést a népbírák és népi ülnökök megválasztása alkalmával a létszámigények vonatkozásában. Természetesen e létszámigényeket az osztály vezetője előzetesen megvitatja a megfelelő szintű bíróságok elnökeivel, és csak ezt követően terjeszti a megfelelő szintű tanács végrehajtó bizottsága elé. E funkció rugalmas teljesítése lehetővé teszi, hogy az igazságügyi apparátus képes legyen a növekvő terhelésnek megfelelően fokozni teljesítőképességét. Így az adott választási ciklusok közötti fokozódó terhelés — amelyet jobb munkaszervezéssel már nem lehet megoldani — az esetleges létszámnöveléssel megoldhatóvá válik. Az osztály hasonlóan jár el az igényelt helyettesi létszámmal kapcsolatban is. A választások lebonyolítását követően pedig dönt a létszámelosztás a státusok kérdésében is. A személyzeti kérdések intézésével összefüggő, lényeges feladata a bírósági káderek továbbképzése, minőségi képzése, átképzése, valamint a politikai nevelés. (G. I. Petrov 1974-ben megjelent könyve egy teljes fejezeten át foglalkozik a káderképzéssel, igen szemléletesen mutatva be a káderképzést, elosztást, elhelyezést valamint a felelősségi formákat.[9]) Az osztály olyan feladatokat is ellát, amelyeket a mi viszonyaink között a megyei bíróságok elnökei, elnökhelyettesei látnak el. Így, mivel ezektől a feladatoktól a bírósági vezetők mentesülnek lényegesen több idejük marad a tényleges ítélkezésre.

II. Szervezeti, szervezési kérdések. Az IO megvizsgálja a szervezeti igazgatás szempontjából illetékessége alá tartozó bíróságok szervezési problémáit, az elnökök, bírák által előterjesztett javaslatokat és tervezeteket, amelyek a felmerült szervezési problémák megoldására vonatkoznak. A megfelelő javaslatokat elfogadja, vagy a beérkezett javaslatokból összeállít egy megoldást, amelyet mint szervezési feladatot valósít meg. Ez a kapcsolat az IO és a bíróságok között szintén a bírósági munka megkönnyítését eredményezi. A bírák javaslatainak alapulvétele pedig akaratunk, és gyakorlati tapasztalataik tiszteletben tartását jelenti. További adalék, hogy a helyes tapasztalatokat az IO általánosítani próbálja, az igazságszolgáltatási szempontból vizsgálja a bírósági ügyintézés, ügykezelés menetét, problémáit, nehézségeit a szükséges intézkedések megtétele céljából. Véleményünk szerint a munkaszervezési kérdések más szerv az IO által történő megoldása, pozitívnak értékelhető, hiszen az jelentős terhet vesz le a bírósági vezetők válláról. Helyzeténél fogva hasonló feladatokat lát el az IO az ügyvédi kollégiumok (munkaközösségek) és a közjegyzői irodák irányában is. Ez utóbbi tevékenységével is részben az elnökök, részben pedig a mi fogalmaink szerint ügyvédi kamarák igazgatási teendőit vonja magához. Csökkenti az elnök munkáját és szinte szükségtelenné teszi a kamarákat.

III. Az IO statisztikai nyilvántartással kapcsolatos szerepe. Az e körbe kifejtett tevékenysége egyrészt a statisztikai nyilvántartó tevékenység folyamatosságának biztosítására és ellenőrzésére, másrészt pedig az ellenőrzött adatokból levonható hasznos következtetések felhasználására irányul az igazgatás terén, ill. a szervezet tökéletesítése irányában.

IV. Az IO anyagi, költségvetési jellegű feladatai. A legjelentősebb költségvetési feladata annak a költségvetésnek az összeállítása, amelynek alapján felosztja a rendelkezésére álló anyagi javakat a bíróságok, közjegyzői irodák, ügyvédi irodák fenntartására és létesítésére. Ezt a tevékenységet az illetékességi terület valamennyi civil igazságszolgáltatási szervére kell érteni. Ezen elosztást az egyes szervek előzőleg jóváhagyott költségvetései alapján állítja össze, majd ellenőrzi ezek megvalósítását. Döntő szerepe az, hogy biztosítja az igazságszolgáltatás szervei számára elengedhetetlenül szükséges anyagi eszközöket. Ezt részben a szövetséges köztársaság, részben pedig az unió költségvetésében biztosított anyagi eszközökből teszi. A költségvetési feladat másik oldalán, a pénzügyi feladatokkal összefüggésben szervezi és ellenőrzi a könyvviteli nyilvántartások vezetését, az egyes elszámolások vezetését. E körben ellenőrző és revíziós felülvizsgálatokat tarthat.

Kiemelkedően jelentős költségvetési feladat az, hogy az IO maga gondoskodik — kiterjedt költségvetési jogköréből eredően, azonban meghatározott költségvetési keretek között — a bíróságok és közjegyzői irodák elhelyezéséről. Elhelyezés alatt, az illető szerv helyiségigényének megfelelő kielégítése értendő. Így, maga az IO dönt új bírósági épületek létesítéséről, épületek átalakításáról, illetve az ezekhez szükséges dokumentáció elfogadásáról (terv+költségvetés). Az elfogadott terveket és költségvetéseket, az adott köztársaság vagy az RSzFSzR Igazságügyi Minisztériuma előtt is képviselni és indokolni kell. Ezt a feladatot az illetékes IO vezetője látja el. Ez a funkció megítélésünk szerint azzal az előnnyel jár, hogy a bíróságokhoz közel elhelyezett igazgatási egység az ilyen problémákat, feladatokat, illetve ezek megoldásának lehetőségeit sokkal jobban átláthatja, mint a távoli minisztérium. Ilyen módon, megfelelő anyagi erő birtokában, az ítélkezés egyik legkomolyabb problémája gyorsan rendezhető.

A más célokra szükséges pénzalapok folyamatos biztosítása, tervszerű és célszerű felhasználásának ellenőrzése szintén az IO feladata. Jelentős az a jogosítványa is, amely alapján az igazgatásilag alárendelt szervek és az osztály dolgozói vonatkozásában különböző feladatokat tűztek ki a kulturális és életfeltételek megjavítása terén.[10] Az eddig bemutatott tevékenység a fő jellemzője az IO munkájának. Helyzetéből eredően azonban az IO (a megfelelő szintű tanács VB mellett, az igazságügyi minisztériumnak alárendelve fejti ki tevékenységét) mint jogi centrum, más helyi szervek vonatkozásában is fejt ki tevékenységet.

[9] G. I. *Petrov:* Osznovü szovetszkovo szocialnovo upravlényija Izdatyelsztvo Leningrád, Universzityéta i. m. Zsdanova, Leningrád, 1974 god. E munkájában Petrov professzor egy teljes fejezeten át foglalkozik a káderképzéssel, igen szemléletesen mutatva be a káderek képzését, elosztását elhelyezését, ösztönzését és felelősségüket (i. m. VI. Fejezet, 153—183. oldalakon). A munka 1974. évben Leningrádban jelent meg orosz nyelven és jelenleg más nyelvre még nincs lefordítva.

[10] Bjulletyeny Iszpolnyityelnovo Komitéta Leningrádszkovo gorodszkovo Szovet deputatov trudjásihszja N° 17. szept. 1973 god. Polozsényie: ob otgyele Juszticii Iszpolnyityelnovo Komitéta gorodszkovo Szoveta deputatov trudjásihszja 4. sztr.

B) Nem a bíróságok irányában kifejtett igazgatási tevékenység

E körben az IO kétféle tevékenységet lát el. Egyrészt vizsgálja a városi hivatalok, vállalatok, gazdálkodó egységek, üzemek, szövetkezetek sőt tanácsi bizottságok helyzetét a jogi vonatkozású munkavégzés megszervezése, lebonyolítása, irányítása terén, másrészt a káderpolitikát valósítja meg ezen szervek vonatkozásában hasonlóan a bíróságok irányában kifejtett kádermunkához.

Az első részfeladat körében az IO részben saját beosztottai közvetlen, empirikus tapasztalataira, részben pedig a vizsgálandó szerv, vállalat, hivatal megfelelő beosztású dolgozója által előterjesztett jelentésre támaszkodik. Ezen jelentések, vizsgálatok célja, meggyőződni a munkavégzés helyességéről, szükség esetén iránymutatást adni a vizsgálat és a beszámolók eredményei alapján. Az osztály e területeken is — hasonlóan a bírósági szervezési kérdésekhez — összegezi és analizálja a megszerzett tapasztalatokat a későbbi felhasználás céljából. Az IO sajátos helyzete etéren is megmutatkozik, hiszen ilyen feladatokat nálunk kifejezetten igazgatási szervek látnak el. Például a tanácsi bizottságok tevékenységével kapcsolatos szervezési, ügyviteli teendőket nálunk a Titkárság látja el, az általános igazgatási feladatokat pedig az Igazgatási Osztály. A tanács felügyelete alá tartozó vállalatok és irányítása alatt álló intézmények közvetlenül a szakigazgatási szervek hatáskörébe tartoznak. Nálunk ezen szervek a bíróságok vonatkozásában nem láthatnak el igazgatási jellegű feladatokat.

A már említett két terület mellett az IO ellát bizonyos általános igazgatási feladatokat is.

C) Általános jellegű igazgatási tevékenység

E feladatok részben — ha csak másodlagosan is — kapcsolódnak a bíróságok által végzett igazságszolgáltatási feladatok megkönnyítéséhez, részben pedig informatív jellegűek. Az osztály eredményesebb igazgatással hozzájárul a bűnözés ellen harcoló társadalmi szervek effektivitásának fokozásához. E körben az IO: segítséget nyújt az ún. elvtársi bíróságok számára, működésük, szervezetük ellátottsága körében; az önkéntes népi rendőrök (a fiatalság önkéntes szervezete a rendőrség támogatására) és más társadalmi szervek közös harcát szervezi a bűnözés ellen.

Az osztály részt vesz a jogi kiadványok, folyóiratok, újságok szerkesztésében, kiadásában, fenntartásában és ellenőrzi ezeket. Esetenként tájékoztatja a sajtót a bíróságok vagy a bíróság munkájáról. Ez a tájékoztatás lehet általános jellegű, lehet azonban egy konkrét ügyre vonatkozó is. Célja, hogy a bírákat megkímélje az ilyen jellegű feladatoktól. Nálunk, elnöki engedéllyel az ügyet tárgyaló bíró nyújthat tájékoztatást az újságíró számára. Így az ügyet legjobban ismerő személy esetében nem fordulhat elő téves információ, amelyet az ismertetett megoldás esetleg magával hozhat. A lakosság tájékoztatása körében nálunk hasonló feladatokat — gondolva itt ismeretterjesztő előadások, tájékoztatók, tanfolyamok szervezésére a törvények és általában a jogszabályok ismertetése körében — a TIT lát el.

Az osztály tevékenységének bemutatása után az osztály vezetőjének feladatairól, munkájának különböző területeiről kívánunk rövid áttekintést adni.

IV.

Az osztály jellegéből eredően nyilvánvaló, hogy az IO vezetőjének legfontosabb feladatai is a bíróságok igazgatása terén jutnak kifejezésre. Egyszemélyben felelős az osztály feladatainak megvalósításáért, e körben meghatározza a vezetőhelyettesek és az osztályok más dolgozóinak feladatait, felelősségét, felel az osztálynak igazgatásilag alárendelt hivatalok, szervezetek munkájáért. A tanács VB előtt a bíróságok képviselőjeként jár el, különösen nagy szerepe van a bírák választásának lebonyolításában. Kinevezi és felmenti az osztálya dolgozóit. A bírák betegsége, vagy bármely más ok miatt történő hiányzás esetén a hiányzó bíró kötelezettségének ellátására feljogosíthat más bírót, vagy más bíróság bíróját. Személyzeti kérdésekben tehát még olyan formában is rendelkezhet, hogy más — de illetékessége alá tartozó — területről „rendel" oda bírót. Az IO vezetőjének ezen jogosítványát azonban nem fogadhatjuk el egyértelműen pozitívnak, mert annak ellenére, hogy hozzájárul az alkalmi ítélkezési probléma rugalmas megoldásához tulajdonképpen rendelkezik a bíróval, amikor egyszerűen átteszi egyik bíróságról a másikra. Fontos igazságszolgáltatási érdek fűződik ahhoz, hogy a bíró beosztása háborítatlan maradjon. Ezt bizonyítja, hogy nálunk például a bírót az igazságügy-miniszter osztja be és csak fontos igazságszolgáltatási érdekből lehet ideiglenesen más szolgálati helyre beosztani.

Mint hivatali felelős vezető az apparátusa, sőt a bíróságok, hivatalok és más szervek kiemelkedő munkát végző dolgozóit kitüntető, megtisztelő címekkel ruházhatja fel, kitüntetéseket, jutalmakat, dicsérő okleveleket adhat. Feladata továbbá a bíróságok, ügyészi és megfelelő társadalmi szervek hatékony együttműködésének elősegítése.

Az IO vezetője megbízatását a megfelelő szintű tanács végrehajtó bizottságától kapja, azonban alá van rendelve a szövetségi köztársaság igazságügyi minisztériumának. Személyes követelmény az osztály vezetőjével szemben az alapos jogi tudás és az igazságügyi szervezet hosszú tapasztalatokon alapuló ismerete. Ebből eredően csaknem minden helyen az osztály alkalmazottai a szorosabban vett igazságszolgáltatási apparátusból tehát az igazságszolgáltatási funkciót közvetlenül megvalósító létszámból kerültek ki.

A vezető feladatainak és helyzetének áttekintését követően az osztály általánosnak mondható körülményeit kívánjuk megvilágítani a továbbiakban, nem törekedve a részletességre.

V.

Az IO anyagi alapját két forrásból kapja, egyrészt a szövetséges köztársaság igazságügyi minisztériumától, oly módon, hogy ez az összeg a köztársasági költségvetés-

ben önálló tételként szerepel, másrészt pedig a szövetséges köztársaság igazságügyi minisztériumától, annak saját költségvetéséből. Jelentős anyagi támogatás származik az SzSzSzR Igazságügyi Minisztériumától is az egyes szövetségi köztársaságok igazságügyi minisztériumai és az osztályok számára.[11]

Az osztály az eredményes tevékenység érdekében sajátos szervezeti formákban is működik. Így: vannak ún. *tudományos ülések és konzultációs tanácskozások,* amelyeken a szervezés megjavítására vonatkozó tudományos ajánlatokat, javaslatokat, előterjesztéseket vitatják meg. A következő működési forma a speciális ún. *módszertani tanács.* Ebben a tanácsban az osztály tagjain kívül részt vesznek még a különböző gazdasági egységek, hivatalok, szervezetek képviselői, akik az osztály tagjaival együttműködve a jogi munka igazgatási lehetőségeire, annak változataira vonatkozóan konkrét formákat dolgoznak ki. A harmadik ilyen szerv az ún. *koordinációs tanács.* Összetétele hasonlóan alakul mint az előzőeké, hiszen létrehozatalának célja a megfelelő leningrádi állami szervek, jogi ismeretek propagálására, a jogalkotás és törvényhozás a lakosság körében való megmagyarázására, az általános jogi ismeretterjesztésre vonatkozó tevékenységének koordinálása. Ezeket a feladatokat az osztály dolgozói és az érdekelt felek képviselői közösen látják el.

A Szovjetunióban működő bírósági igazgatási szervek rendszerébe bepillantva, munkájukat, szervezeti felépítésüket és feladataikat felvázolva megállapíthatjuk, hogy ezek a szervek és ez a szervezési forma képes megvalósítani a bíróságok — közelebbről a bírák — igazgatási jellegű feladatoktól való mentesítését. Így minden energiájukat a valóban klasszikus bírói feladat az igazságszolgáltatás megvalósítására fordítják. Az igazságügyi osztály állami szervek rendszerében elfoglalt helye sajátosnak mondható, hiszen egyesít magában bizonyos tanácsi feladatokat és bírósági elnöki feladatokat, a decentralizált igazságügyi minisztériumi feladatokkal. A bírósági igazgatás szerveinek kialakulása mellett sem csökkent azonban, a gyakorlati munkaszervezés jelentősége, súlya. Ezek a problémák általában az adott helyzet függvényei, hiszen a legtöbb bíróságon 2—17 között váltakozik a bírói létszám.[12] A bíróságok munkája sok tényezőtől függ, amelyek között meghatározó jelentőségű a munkaszervezés is. Erre is több alternatívát dolgoztak ki, hiszen egyes bíróságokon területi megosztásban „zónáknak" megfelelően dolgoznak a bírák, míg más bíróságokra a zóna nélküliség jellemző. Ilyen bíróságokon az elnök osztja szét (szignálja) az ügyeket, azok súlyától és az egyes bírák gyakorlati tapasztalataitól, elfoglaltságától függően.[13] A zónák szerinti beosztásra viszont az jellemző, hogy egy bíró a neki jutó meghatározott méretű területi egységről („zóna") beérkező valamennyi ügyet maga intézi. Ez a megoldás megállapításunk szerint egyáltalán nem segíti elő a bírák specializálódását, ami a mai viszonyok között szinte nélkülözhetetlen. Harmadikként olyan megoldás is létezik, amely a zóna és tárgy szerinti felosztást alkalmazza és erre már inkább mondható, hogy segíti a specializálódást. Ezek a megoldások bizonyítják, hogy az egyes bírósági szervek keretén belül is élénk törekvés tapasztalható az igazságszolgáltatási tevékenység feltételeinek optimálissá tételére.

Végezetül a Szovjetunió bírósági igazgatási apparátusát értékelve megállapíthatjuk, hogy a korábban történt változásokat követően[14] az 1970-es évektől kiépült apparátus a következőkre képes: *a)* jogosítványainál fogva biztosítja az igazságszolgáltatás zavartalan működését; *b)* biztosítja zökkenőmentesen a szükséges anyagi-technikai feltételeket; *c)* mentesíti a bírákat az igazgatási, szervezési feladatoktól és ezáltal lehetőséget teremt arra, hogy kizárólag bírói funkciójukat gyakorolják; *d)* megoldja a gyakran rendkívül összetett személyzeti és káderproblémákat; *e)* illetékességi területén jogi centrummá fejlődve ellátja a más szervek körében végzett jogi tevékenységek segítését, a jogi ismeretterjesztés koordinálását; *f)* végezetül teljes egészében ellátja az anyagi-költségvetési vonatkozással biró kérdések, problémák rendezését.

Szükségesnek tartjuk megállapítani, hogy a Szovjetunióban a jelenlegi bírósági igazgatási szervezeti formát egyáltalán nem tekintik megváltoztathatatlannak, különböző szempontok szerint, szinte állandóan szakemberek vizsgálják a működés körülményeit és tovább kutatják a pozitív irányú változtatások lehetséges módozatait.[15] A

[11] Bjulletyeny Iszpolnyityelnovo Komitéta Leningrádszkovo gorodszkovo Szoveta deputatov trudjásihszja N° 17. szept. 1973 god. Polozsényie: ob otgyele Juszticii Iszpolnyityelnovo Komitéta gorodszkovo Szoveta deputatov trudjásihszja 11. sztr.

[12] G. N. *Agaeva:* Bíróság és igazságszolgáltatás a Szovjetunióban. Moszkva, 1974. 103. old.

[13] A szovjet bíróságok munkaszervezésének különböző kérdéseit tárgyalja a „Bíróság és igazságszolgáltatás a Szovjetunióban" c. munka V. fejezetében, a 4—5—6. §-ban G. N. Agaeva. Orosz nyelven jelent meg a mű Moszkvában. Agaeva itt szól a bírósági elnökök szerepéről, a tisztség betöltésének módjáról, megállapítva, hogy a Szovjetunióban ez nem minden területen egyformán történik, hiszen például, míg a legtöbb helyen a népbírák közül nevezik ki az elnököt, összhangban az igazságügyi osztály vezetőjének előterjesztésével, a megfelelő szintű tanács jóváhagyása mellett, addig az Észt Szovjet Szocialista Köztársaságban a bírósági munka általános szervezeti irányítását, igazgatását (az adott bíróságon belül) az idősebb, tapasztaltabb bíró látja el, tehát a legidősebb bíró válik bírósági elnökké.

Az elnöki feladatok elemzése kapcsán szól az elnök tervezési feladatairól is, külön kiemelve azokat a pontokat, amelyekre az elnök által készített negyedéves bírósági munkatervnek ki kell terjednie.

Természetesen érinti az elnök ellenőrzési feladatait is, e tervezet végrehajtásával kapcsolatosan. A munkaszervezés különböző formái mellett, szól a titkárság (irodák) feladatairól, szervezéséről is. *Agaev* G. N.: Szud i pravoszugyie v SZSZSZR, glava 5., 4—5—6. §. Moszkva, 1974 god.

Megítélésünk szerint itt érdemel feltétlenül említést a „Népbíróságok munkájának szervezése" c. kiadvány, amely természetesen orosz nyelven jelent meg N. P. Makarova és C. C. Moszkvin tollából 1974-ben Moszkvában. Ez a munka a Szovjetunióban népszerű és közismert „Népbírák könyvtára" sorozatban jelent meg. A könyv nem túl nagy terjedelemben (166 old.), de főleg gyakorlati szempontból foglalkozik a bírósági munkaszervezéssel, oly módon, hogy az általános bírósági gyakorlat tanulmányozásán túl, kiterjed a bírák, népi ülnökök beszámolóinak szervezésére, a jogalkotásról és bírósági gyakorlatról szóló ismeretterjesztő munka igazgatására, egészen a statisztikai kimutatásokkal és pénzügyi munkákkal kapcsolatos ügyintézés megszervezéséig. Sz. Sz. Moszkvin: Organyizacija rabotü narodnovo szuda Izdatyelsztvo Jurigyicseszkoj Literaturü, Moszkva, 1974 god.

[14] 1956-ban, május 31-én megszüntették az SZSZSZR Igazságügy Minisztériumát. Vedomosztyi Verhovnovo Szoveta SZSZSZR 1956. N° 250. 12. sztr. 1963. április 13-án az RSZFSZR Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége megszüntette az RSZFSZR Igazságügy Minisztériumát. Vedomosztyi Verhovnovo Szoveta SZSZSZR 1963. N° 289. 15. sztr. Ezt követően az SZSZSZR Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1971. augusztus 12-én rendelkezett az igazságügy minisztériumok visszaállításáról. Vedomosztyi Verhovnovo Szoveta SZSZSZR 1971. N° 332. 33. sztr.

bírósági igazgatási szervek is, miként az egész igazságszolgáltatási apparátus — már pusztán az állam összetett jellegéből eredően is — sok-sok sajátossággal rendelkeznek. E sajátosságuk, a területi szokások, az eltérő körülmények eredményei, hiszen a szövetségi köztársaságok, autonóm köztársaságok, autonóm területek, nemzetiségi körzetek és határvidékek lakóinak élete is számos sajátosságot tartalmaz. A vizsgálódások eredményeként e sajátosságok,[15] a további pozitív irányú változások forrásaivá is válhatnak.

Ürmös Ferenc

[15] A Szovjetunióban az újonnan kiadott könyvek, jogi folyóiratok, újságok olvasása, vizsgálata közben, valamint a híres moszkvai Lenin Könyvtár katalógusait szemlélve, betekintve a már megvédett és e helyen őrzött disszertációk anyagába, egyértelműen megállapítható, hogy nagyon komoly tudományos kutatás folyik ez irányban. E helyen csak néhány, egészen újkeletű, igazgatási tevékenységgel foglalkozó témára szeretnék utalni: *Biktimirov* M. N.: Pravovoe polozsényije predszedatyelja rajonnovo (gorodszkovo) szuda i evo gyejatyelnoszty. Kazany, 1974 god.; *Elcsanyikov* I. A.: Gyejatyelnoszty oblasztnovo szuda po oszusesztvlényiju funkcii szugyebnovo upravlényija. Ogyessza, 1969 god.; *Bedzsanov* A. Sz.: Vzaimogyejsztvie mesztnüh Szovétov deputatov trudjasihszja sz organami szuda i prokuraturü po obcszpecsenyiju szocialisztics eszkoj zakonnosztyi i ohranye prav grazsdan. Moszkva, 1973 god.; *Petrov* G. I.: Osznovü szovetszkovo szocialnovo upravlényija Izdatyelsztvo Leningradszkovo Unyiverszityéta im. Zsdanova. Leningrád, 1974 god.; *Petrov* G. I.: Szocialnoe upravlencseszkce otnosenyije (sztatyja) Pravovegyenyije 1972 g. N° 6. sztr. 57.; *Petrov* G. I.: Teoreticseszkie problémü iszpolzoványija upravlencseszkoj tehniki v SZSZSZR Pravovegyényije 1974 g. N° 2. sztr. 25.; *Remnyev* V. I.: Problémü NOT v apparate upraviényija. Moszkva. Nauka, 1978 g.

Az állampolgári jogértelmezésről

Ha ezzel a kifejezéssel találkozunk: „jogértelmezés", ahhoz az esetek többségében vagy talán kizárólagosan is a hivatásos jogászi tevékenység képzete kötődik. A jogot értelmezi az oktató és a hallgató az egyetemen, a kutató egy tudományos intézetben, a bíró, az ügyész, az ügyvéd, a jogtanácsos jogalkalmazói döntésének előkészítése vagy indokolása során, a hatósági jogkörben eljáró tanácsi előadó és rendőrtisztviselő, vagy akár az ingatlankezelő vállalat panaszügyi előadója, de még azt is természetesnek találjuk, ha például egy politikai jellegű összejövetelen merülnek fel jogértelmezéssel kapcsolatos problémák. Gyakorlatilag ezzel a „hivatásos" jogértelmezéssel foglalkozik a jogértelmezés problematikájának egész irodalma, mégpedig olyan súllyal és jelentőséggel, hogy „a jogi normák értelmezésére vonatkozó fejtegetések talaján új nézetek keletkeztek a jog lényegéről, a jogalkotó és a bíróságok szerepéről."[1]

Mit is tekint — a szemléletesség kedvéért kicsit leegyszerűsítve — az általános felfogás jogértelmezésnek? Azt, ha valaki más személyre vagy személyekre vonatkozó jogszabályt vagy jogintézményt értelmez és ezzel a tevékenységével megszabja, hogy más személy vagy személyek számára adott jogszabály vagy jogintézmény mit jelentsen. Talán senki nem vitatja, hogy a jogszabályokat azok is értelmezhetik, akikre közvetlenül vonatkoznak, vagyis a konkrét jogviszonyokban közvetlenül érintett jogalanyok, (akik leggyakrabban átfogó jogismerettel nem rendelkező, „laikus" állampolgárok), csak mintha ezt a kérdést előbb széljegyzetbe iktatnák, majd ott felejtenék.[2]

Az állampolgárok, az egyes ügyfelek sajátos „jogértelmezésével" minden jogalkalmazó szinte naponta találkozik — különböző beadványokban, személyes meghallgatás során, egy-egy feljelentés, panasz, fellebbezés vagy törvényességi óvás iránti kérelem indokolásában stb. Az ilyen jogértelmezést azonban vagy fölényes szakjogászi kézlegyintéssel átfutja, vagy megértő mosollyal nyugtázza ugyan: „lám-lám, milyen érdekesen jogászkodunk", de aztán mint egyedi jelenséget és egyébként is „irreleváns" körülményt, érdemi állásfoglalásában már teljesen figyelmen kívül hagyja. Jó esetben utal az indokolásban annak nyilvánvaló helytelenségére, gyakran azonban még válaszra sem méltatja. Talán egy öntudatlan analógiát is alkalmaz — ha az állampolgári ignorantia juris non nocet, miért lenne relevánsabb az állampolgári interpretatio juris? Pedig a két tétel éppenséggel belső ellentmondásban van és azok — logikai bukfencet vetve — legfeljebb csak „analogia a contrario"-val hozhatók közös nevezőre. Ha ugyanis a jogalkalmazónak — saját tapasztalatai és elméleti ismeretei alapján kialakult meggyőződése ellenére — a laikusok jogismeretéből kell kiindulnia, ebből a kiindulási pontból valaminek a laikusok jogértelmezésére nézve is következnie kell. Vagy annak, hogy ha az állampolgároknak ez a „jogismerete" a jog hivatalos tartalmához legalábbis közel áll, akkor jogértelmezésüknek is közel kell állnia ugyanezen jog hivatalos értelmezéséhez; vagy ha ez a kétfajta jogértelmezés egymástól lényeges vonatkozásokban eltér, úgy megkíséreljen elfogadható magyarázatot is adni arra, mi ennek az eltérésnek az oka és mit tehet — mind az éppen intézése alatt álló egyedi ügy és ügyfél, mind a hasonló jellegű ügyek és ügyfelek egész csoportja vonatkozásában — ennek az eltérésnek a feloldása érdekében.

Elöljáróban hadd idézzek egy, a főügyészség polgári jogi osztályához intézett beadványból: „Nem elég, ha a bíróság megállapítja azt, hogy valaki hibát követett el, hanem meg kell neki magyarázni, hogy máskor jól csinálja".

Ha az állampolgári ignorantia juris és interpretatio juris értékelésének különbségeit konkrét egyedi ügyek összehasonlításával vizsgálnánk, fölöttébb érdekes összkép tárulna elénk. A jogalkalmazói döntések indokolása hol az állampolgár kötelező jogismeretére apellálna, hol arra hivatkozna, hogy az állampolgár jogértelmezése azért téves, helytelen, alaptalan

[1] *Zielinski*, T.: Dwie metody wykladni prawa. „Panstwo i Prawo" 1974. évi 11. szám, 55. old.

[2] *Szádeczky-Kardoss* László pl. néhány sorban említést tesz azok „látásmódjáról", akiket a jogszabály érint, megjegyezve, hogy „. . . náluk jelentős szempontot képviselnek a „kiskapuk", a nem teljesen szabatos jogszabályhelyek céljaiknak megfelelő magyarázata, az esetleges „fehér foltok" kihasználása, tehát a jogszabály még „törvényesnek" mondható magyarázgatása, hézagainak tudatos kihasználása . . ." — (Közvélemény és tanácsi munka, Magyar Jog, 1972/7—8., 447. old.) — ezzel azonban az érintetteknek ezt a magatartását mintegy a „tudatos rossz"-ra redukálja és további érdemi következtetéseket e körben nem is tesz.

Zohna György a büntetőeljárás hatékonysága kapcsán vet fel hasonló kérdéseket, abból kiindulva, hogy „a mindennapi jogtudatban a tévhitek tömege él . . ." — (A sértett büntető eljárást akadályozó magatartásáról, Belügyi Szemle, 1974. áprilisi szám, 64. old.) — végül azonban ő is csak a „tudatos rossz" hangsúlyozásáig jut, megállapítván, hogy „akik helytelenül ismerik jogaikat, nem riadnak vissza a tények olyan meghamisításától, amelyek biztosítják a nyomozás megindítását . . ." (i. m. 65. old.).

vagy irreveláns, mert például a Legfelsőbb Bíróság valamelyik kollégiumának vagy tanácsának a hivatalos jogértelmezése adott törvényhely értelmezéséről mást mond és annak vitatásához az ügyfél nem rendelkezik sem kompetenciával, sem pedig kellő jogi szakértelemmel. Mert — ha kimondatlanul is — a jogot köteles ugyan ismerni, de nem jogosult értelmezni.

Egy szabálysértés elkövetője például az esetek túlnyomó többségében nem hivatkozhat eredményesen arra, miszerint nem tudta, hogy konkrét magatartását jogszabály tiltja, hiszen „a jogszabály nem ismerése a felelősség alól nem mentesít"[3] és csak igen ritkán ismerik el, hogy „a tévedésre alapos oka volt".[4] Vagy ha a fél szerződési nyilatkozatát valóban fennálló jogi kérdésben való tévedés címén akarná megtámadni, kérését törvénysértés nélkül lehet elutasítani azon az alapon, hogy a fél nem tudta bizonyítani azt a körülményt, miszerint „munkakörében eljáró jogi szakértő a feleknek együttesen adott a jogszabályok tartalmára nézve nyilvánvalóan téves tájékoztatást".[5]

Ez az utóbbi rendelkezés — ha nem kizárólag dogmatikai szemszögből nézzük — egyébként is meglehetősen vitatható — és nem jogász számára talán abszurdnak is hat, hiszen amíg a munkakörében eljáró jogi szakértő vonatkozásában elismeri és jogi relevanciával ruházza fel azt a lehetőséget, hogy az a jogszabályok tartalmára nézve nyilvánvalóan téves tájékoztatást is adhat, addig a laikus fél tévedéshez való jogát csak arra az esetre ismeri el és teszi jogilag értékelhetővé, ha az egy jogi szakértő előzetes tévedésén alapul.

A jogi tévedésre hivatkozó kérelem elutasításának indokolása mellé tegyünk képzeletben egy olyan bírói ítéletindokolást, amely szerint: „tévesen hivatkozik felperes arra, hogy X jogszabály értelmében Y jogosultság megilleti, ugyanis a Legfelsőbb Bíróság Z számú irányelve, kollégiumi állásfoglalása, eseti döntése stb. szerint X jogszabály helyes tartalma Q".

Ez a kipoentírozott helyzet — a különböző jogalkalmazó szervek különféle döntéseinek egymás mellé helyezése és egymásra vonatkoztatott értékelése — a gyakorlatban szerencsére nemigen fordul elő. Nem valószínű, hogy ugyanaz a hatóság ugyanabban az eljárásban ugyanazon fél vagy felek vonatkozásában hivatkozzék egyszer azok kötelező jogismeretére, másszor nyilvánvalóan helytelen jogértelmezésükre. Különböző hatóságok azonban akár rövid időn belül is foglalkozhatnak ugyanazon állampolgár ügyével, egyszer pl. szabálysértési eljárás, másszor polgári per keretében, s így apellálhatnak — még ha legtöbbször nem is adják írásba — hol kötelező jogismeretére, hol pedig jogi szakértelmének bocsánatos hiányára. S ha a konkrét ügyintéző hatóságok és hivatalos személyek saját területükön és saját ügykörükben támadhatatlan módon járnak is el, ez az ellentmondás vizsgálatának és feloldásának szükségességén mit sem változtat.

Ott, ahol az állampolgári jogértelmezés a hivatalos jogértelmezéshez tartalmilag közel áll — akár azért, mert adott állampolgár az adott jogszabályt vagy jogintézményt éppen ismeri (már találkozott vele, neki vagy ismeretségi körének volt hasonló ügye, „felkészült" a jogvitára stb.), vagy mert saját logikájából is valami olyasmi következik, mint a hivatalos jogértelmezésből — a helyzetet hajlamosak vagyunk természetesnek elfogadni. Probléma ott vetődik fel, ahol a két értelmezés eltér és ott érdemes elgondolkodni: miként értékeljük az egyes állampolgárok és azok egyes csoportjai adott egyedi ügyben vagy egyedi ügyek bizonyos csoportjaiban megnyilvánuló jogértelmezését. Nem jelenti-e a kérdéses állampolgári értelmezés bizonyos jogéletbeni problémák sajátos visszatükröződését, mintegy a jogélet — a jogtudomány, a jogalkotás, a jogalkalmazás stb. — ellentmondásainak, hiányosságainak szimptómáját?

A rendszerezettség és a szociológiai szabatosság igénye nélkül ismertetnék néhány olyan „laikus" jogértelmezést — a főügyészség polgári jogi osztályához érkezett beadványok, egy szabálysértési előadó határozatindokolásai, ill. egy ingatlankezelő vállalat panaszügyi előadójának levelezése köréből — amelyek éppen ilyen szimptómáknak tűnnek, és nemegyszer arra utalnak, hogy a nem hivatásos jogászok mennyivel többet vagy mást látnak a jogban, mint a „szakmai berkekben" honos kategóriákban gondolkodó és ilyen formulákkal fogalmazó hivatásos jogász.

Kezdjük a perköltségnél. Jogász számára természetes, hogy a nyertes fél összes költségét a vesztes fizeti. Az állampolgár azonban másképp gondolja. „Elvesztettem a pert, a bíróság kötelezett arra, hogy 200 Ft ügyvédi munkadíjat fizessek meg. Törvénysértő ez a rendelkezés, mert az ügyvédet nem én fogadtam és nem engem képviselt a perben, hanem a férjemet."

De nézzünk egy pernyertes felet is, aki már „érti, miről van szó" és nehezen támadható érveléssel a lehető legtermészetesebb értelmezést alkalmazza: „A bíróság a perköltséget helytelenül állapította meg. Vettem egy Ptk-t 31 Ft-ért, hogy értsem, miről van szó. Ez is perköltség, amit a vesztes félnek viselnie kell".

Miként értékeli az állampolgár a „sajátos jogi nyelvet", és miként értelmezi a bevett jogi formulákat? Vegyük az egyik talán legrégibb jogi elvonatkoztatást, a „societast": „A bíróság a teljesen képtelen ítéletében azt állapította meg, hogy engem és az élettársamat a Ptk. 571. §. szerinti polgári jogi társaságnak kell tekinteni. Szerintem két ember nem társaság, ahhoz többen kellenek".

Vagy miként tükröződik az állampolgár értelmezésében a Legfelsőbb Bíróság törvényességi tevékenysége, amikor egy másodfokú ítéletet — annak törvénysértő voltára hivatkozva — megváltoztat vagy hatályon kívül helyez? „Én laikus vagyok, de ilyen ítéletet még nem hallottam, hogy egy másodfokú bíróság a jogszabályokkal merőben ellentétes, törvénytelen ítéletet hozzon. Ha a bíróságok így tartják be a törvényt, akkor mit lehet várni egy egyszerű embertől?"

Van-e nyilvánvalóbb dolog egy jogász számára, mint hogy a „jog" szintjei és jelentései különbözők,

[3] Az 1968. évi I. tv. (Sztv.) 8. § (2) bek.
[4] Uo.
[5] Ptk. 210. § (2) bek.

hogy egészen más az alkotmányban biztosított általános jogegyenlőség és a konkrét egyedi perben megítélt jogosultság? Melyik jogász ne lepődne meg egy ilyen értelmezést olvasva: „Alkotmányunk szerint minden ember egyforma jogokkal bír. Az ítélet nem ezt tükrözi, mert az egyik embert olyan jogokkal ruházza fel, ami sérti a másik ember jogait. Tehát különbséget tesz ember és ember között".

„Praetor ius facere non potest". Hány könyvtárnyi irodalma van már ennek a témának. Hányan vitatkoztak már azon, hogy formálisan változatlan törvényszöveg mellett megengedhető-e, hogy a jogalkalmazói gyakorlat időszakonként egymástól eltérjen? Mit mond erről a saját egyedi ügyében érintett állampolgár, aki azzal talán megbarátkozott, hogy a jogot nemcsak a törvénykönyv jelenti, hanem a Legfelsőbb Bíróság ítéletei is, azt azonban nem akarja belátni, hogy ha ugyanolyan ügyben a Legfelsőbb Bíróság egy törvényességi óvásnak néhány éve helyt adott, az miért nem vált az ő számára is hatályos joggá, vagy ha ehhez újabb törvényességi óvásra van szükség, azt miért nem nyújtják be az ő ügyében is: „Mivel a Ptk. rendelkezései 1968 óta ebben a vonatkozásban semmit sem változtak, így a Legfelsőbb Bíróság P. törv. ... számú ítélete rám is vonatkozik, mert ha az az óvás alapos volt, akkor jogszerűen ez az ítélet sem állhat fenn, meg kell óvni és a hivatkozott L. B. ítélet alapján meg kell változtatni. Ha az egyik ügy törvénysértő, akkor a másik is az!"

A bírói ítéletekhez fűződő állampolgári jogértelmezésről térjünk át, ha csak futólag is, az olyan szervek jogalkalmazói működésével kapcsolatos értelmezési kérdésekre, amelyek ügyintézői jelentős mértékben maguk sem szakjogászok, így az ő jogértelmezésük is nagyon gyakran inkább a laikus jogértelmezéshez áll közel. A probléma súlyát itt főként az adja, hogy az állampolgárokkal éppen ők kerülnek a leggyakoribb kapcsolatba, így talán éppen az ő jogértelmezésük gyakorolhatja a legérzékenyebb hatást az állampolgári jogértelmezésre.

Milyen képzete támadhat az állampolgári kötelességekről annak, aki az előírt igazolvány nélkül közlekedik segédmotor-kerékpárján, és az ezért egyébként jogszerűen kiszabott pénzbírságról rendelkező szabálysértési határozatban ezt a kioktatást olvassa: „A KRESZ 79. §. (1) bek. a) pontja kimondja, hogy minden 14. életévét betöltő személynek legalább segédmotorvezetői igazolvánnyal kell rendelkeznie. Nyomatékosan felhívom a figyelmét arra, hogy a KRESZ-vizsgát haladéktalanul tegye le!"

Előfordul, hogy néha magának az ügyfélnek kell kioktatnia az ügyintézőt bizonyos alapvető jogértelmezési kérdésekre, konkrét esetben éppen a jogforrások közötti viszonyra. A bérlő utcára nyíló ablakán 3 faredőny kicserélését kéri, mivel eddig saját költségén javíttatta, de most már annyira elhasználódtak, hogy javítani nem lehet. Az IKV válasza: „Értesítjük, hogy az 1/1971. II. 8. számú Korm. rendeleten alapuló és a 3/72. sz. ig. végrehajtási utasítás 3. mell. g. bek. alapján a faredőnyöknél lécek, henger, vezetősín esetében felmerülő károk csak akkor számolhatók el 50—50%-os alapon, ha azok mértéke a meghatározott hibaszázalék fölött van. Ez a három darab redőnynél nem jöhet számításba. A javítás feladata bérlő kötelezettséget képvisel".

És a bérlő reagálása: „Önök elutasítják kérésemet az 1/1971. (II. 8.) Korm. sz. rendeletre, valamint az Önök belső kezelésű 3/72. sz. végrehajtási utasítására hivatkozva. A fent idézett rendelet ismert, de nem ismeretes az Önök belső kezelésű utasítása, amely semmi körülmények között nem rendelkezhet másképpen, mint a Korm. rendelet, éppen ezért az Önök házi utasításai nem tekinthetők mérvadóknak..."

Még egy példa, szintén az IKV praxisából, amiből érződik, hogy az ügyintéző „jogászkodni" akart, talán abból kiindulva, hogy ha válaszába valamiképpen beleveszi a „rendelet" szót, attól az mindjárt meggyőzőbb lesz. Az egyik bérlőnél csöpögés miatt többször kicserélték a WC-tartályt, de az új tartályok is csöpögtek. Megunva az állandó cserélgetést és az azzal járó kellemetlenségeket, a legközelebbi cserét már nem engedte elvégezni, hanem azt kérte, hogy javítsák meg a tartályt és adjanak rá garanciát. Az IKV válasza: „A cserét Ön nem engedélyezte azzal, hogy csak garanciát kér a már korábban felszerelt tartályra. Ez vállalatunknak nem áll módjában, mivel erre a megoldásra ez ideig rendelet nem jelent meg".

Ott lenne persze még ilyenkor az állami törvényességi felügyeletet gyakorló tanács műszaki osztálya, hogy a dolgokat megfelelő helyükre tegye, de néha az is szívesebben osztogat „jogi tanácsokat". Az adott ügyben szintén WC-tartályról volt szó, aminek a bérlő díjmentes kicserélését kérte, mivel „az én keresetem nem olyan nagy, hogy a lakbér mellett még azt is én fizessem. Ezért kérem a Műszaki Osztályt, legyen szíves a segítségemre lenni". Íme a segítség: „Tárgyi megkeresésére közlöm, hogy — a Magyar Forradalmi Munkás—Paraszt Kormány 1/1971. (II. 8.) számú rendelete szabályozza a lakások elosztásáról és a lakásbérletről, továbbá a bérlő és a bérbeadó jogairól szóló rendeletet az 55. § alapján, miszerint — a lakásberendezés felújításával, cseréjével kapcsolatos mindennemű költség 50—50%-ban terheli a bérbeadót és a bérlőt. Javasolom ezen költségek mentesítésére, hogy a jelzett alacsony kereset mellett — egy komfort nélküli lakáscsere eszközlését, ahol — a közös helyiségekben minden berendezési és felszerelési tárgy pótlását az Ingatlankezelő Vállalat vállalja, ill. a tárgyakat pótolja".

A hatóság vagy a magukat hatóságnak képzelő ügyintézők idézett jogértelmezései — melyhez hasonlókat különösebb fáradság nélkül bárki tucatszámra találhat — valószínűleg nem a legkedvezőbb irányba „fejlesztik" az állampolgárok jogértelmezését (de ugyanígy: jogismeretét, jogtudatát, törvénytiszteletét). De vajon a hatóságok jogértelmező és ezen keresztül jogalkalmazó tevékenységének irányítására hivatott hivatalos jogértelmezés mindig kedvező hatást gyakorol-e maguknak a hatóságoknak a jogértelmezésére?

Sajnos, ezen a téren sem lehetünk teljesen aggálytalanok. Mert milyen jogértelmezést nyújt pl. a tanácsi apparátus ügyintézőinek a Minisztertanács Tanácsi Hivatala?

Lássuk illusztrálásképpen az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. tv. 77. §-hoz fűzött hivatalos jogértelmezést:

„A nem teljesítés miatt hozott pénzbírságot kiszabó határozatban újabb teljesítési határidőt megállapítani nem lehet, mert teljesítési határidőnek annak megváltoztatásáig az a határidő tekintendő, amelyet az ügy érdemi elbírálása során meghatároztak. A nem teljesítés miatt pénzbírságot kiszabó határozatnak felhívást kell tartalmaznia a szerv által reálisnak ítélt olyan napnak a megjelölésével, amely napig az ügyfélnek kötelezettségét teljesítenie kell... Reálisnak a bírság kiszabása szempontjából az olyan határidő tekinthető, amely alatt az ügyfél képes a teljesítésre..."[6]

Képzeljük magunk elé azt az ügyintézőt, aki ennek a — reá nézve kötelező — jogértelmezésnek az alapján kísérel meg határozatot hozni. Olyat, amiben teljesítési határidőt nem állapít meg, „csupán" megjelöl a kötelezettség teljesítésére egy reálisnak ítélt napot és az indokolásban meg is magyarázza, hogy ez nem új teljesítési határidő ám, hanem olyan határidő, amely alatt az ügyfélnek teljesítenie kell. És képzeljük el azokat az állampolgárokat, akiknek az ilyen határozatot kézbesítenék...

*

Az állampolgári jogértelmezés — miként azt érzékeltetni igyekeztem — olyan jelenségkör, amelynek létezésével, súlyával és szerepével reálisan számolni kell. A jogértelmezésnek — ill. nagyon gyakran csak valamiféle jogról való elképzelésnek — ez a fajtája elsősorban azért érdemel figyelmet, mert tükröződnek benne jogéletünk problémái és ebből következően érzékeny, konkrét képet mutat azokról a hiányosságokról, nemegyszer torzulásokról, amelyek az állampolgárok és az ügyeiket intéző hatóságok kapcsolataiban jelentkeznek. Fokmérője lehet ugyanakkor olyan, egyre rendszeresebben vizsgált jelenségeknek, mint az állampolgárok jogismerete, jogtudata, törvénytisztelete, a joghoz való tudati és érzelmi viszonyulása, a joggal és a jogalkalmazókkal — nemegyszer pedig akár a jogalkotással és a jogtudománnyal kapcsolatos elvárásai stb.

A hivatkozott példák és problémák talán esetinek, véletlennek, különösebb jelentőség nélkül valónak tűnnek. Olyannak, amitől látszólag nem változik egyetlen igazságügyi vagy államigazgatási mutató. Ha azonban tekintettel vagyunk az olyan, egyre szembeötlőbb tényekre is, hogy pl. a főügyészség polgári jogi osztályának előszobájában a várakozó ügyfelek milyen élénk „jogértelmezési" tevékenységet fejtenek ki egymás irányában, melynek eredményeként jelentős részük, még mielőtt az ügyésszel egyáltalán találkozott volna, „kioktatva" távozik és a kapott „jogértelmezést" az éppen folyamatban levő vagy megindítandó perében igyekszik kamatoztatni; vagy hogy azok a sértettek, akik a jogot úgy értelmezik, miszerint „ismeretlen tettes ellen nem lehet feljelentést tenni, nem indítanak nyomozást, ha a sértett gondatlansága közrehatott a bűncselekmény elkövetésében, kis ügyekkel nem foglalkoznak a hatóságok stb. ... feljelentést nem tesznek, így jogaikat érvényesíteni sem tudják!"[7]; vagy hogy a bérlők a lakással kapcsolatos problémáik esetén már csak legyintenek és kénytelenek megkeresni a „kiskaput", vagy éppen, „maszek alapon", az illetékes IKV szerelőjét — a probléma talán megér egy kis továbbgondolást.

Ha a nemrég Párizsban megjelent „Praktikus jogi tanácsadó"[8] szerzői abban látják, és valószínűleg megalapozottan, a jogi tudatlanság, ill. a joggal kapcsolatos helytelen fogalmak legnagyobb veszélyét, hogy az „megkönnyítheti a bizalommal való visszaélést és a hatalom túlkapásait", úgy a mi viszonyaink között a fő veszély talán éppen abban állhat, hogy a jogról való helytelen fogalmak, az egymás között cserélődő, korrigálatlan „jogértelmezések" következtében az állampolgárok nem tudják, vagy gyakran talán nem is merik kérni a jogaik érvényesítésének előmozdítására hivatott szervek segítségét.

Hlavathy Attila

[6] Az államigazgatási eljárás általános szabályai. Budapest, 1974. 247. old.

[7] *Zohna* György, i. m. 64—65. old.

[8] *D. Perrin*, B. du Tanney. Avez-vous le droit? Guide pratique des libertés individuelles. Paris, 1973. Stock. 7. old.

A szervezéstudományi és számítástechnikai oktatás helyzete és feladatai a jogászképzésben

1975. május 6-án a Jogi Továbbképző Intézet kerekasztal-konferenciát hívott össze, hogy visszatekintve az elmúlt esztendő munkájára, meghatározza a további feladatokat.

Az Intézet feladata sokrétű. A jog valamennyi területén az elméleti és gyakorlati ismeretek oktatását és továbbképzését hivatott biztosítani a végzett jogászok, és olyan szakemberek részére, akik munkájuk során kapcsolatba kerülnek a jogtudománnyal. A feladatok sokrétűsége indokolttá tette, hogy a munkaterv megvitatására szakterületenként külön-külön kerüljön sor. Ezen konferencián a szervezési és számítástechnikai ismeretek oktatási problémái képezték a vita tárgyát.

A bevezetőben — az Intézet igazgatója — dr. Sárándi Imre egyetemi tanár hangsúlyozva az Intézet célkitűzéseit, kiemelte, hogy a számítástechnikai ismeretek oktatása a postgraudális képzésben is jelentős helyet kell, hogy kapjon, ugyanis korunkban, a modern technika alkalmazása nélkül, egyre nehezebb feladatot jelent akár az igazgatási feladatok ellátása, akár a hatályos joganyag nyilvántartása és visszakeresése, ami a jogászi munka hatékonyságának romlásához vezet. Külön nyomatékot kap e disciplina oktatása azáltal, hogy a ma jogászai — egyetemi tanulmányaik során — ilyen irányú képzésben nem részesültek.

A bevezető után Kovacsics József tanszékvezető egyetemi tanár, vitaindító előadásában összefoglalta a szervezőjogász és a számítástechnikai képzés, és továbbképzés problémáit. Az előadás első részében felidézte azokat az utasí-

tásokat és rendeleteket,[1] amelyek a szervezéstan oktatásáról intézkednek.

Ezután — a jogászképzés, és továbbképzés e területeken való lemaradását hangsúlyozandó — néhány hazai oktatási intézmény helyzetével vetette össze Kovacsics professzor a jogászképzés jelenlegi helyzetét.

Az összehasonlítás természetesen tükrözte az eredményeinket is. Így például: 1972-ben előadássorozat és konferencia[2] keretében demonstrálhatták a szakemberek, hogy a mindennapi életben a szervezési ismeretekre, és a számítástechnika nyújtotta lehetőségek felismerésére nagy szükség van. Az eredmény természetesen nem maradt el: 1972 őszétől a Jogi Karon megindult a számítástechnikai oktatás. Így ma természetesnek tűnik, hogy e tárgykörben azóta öt doktori disszertáció született, és az 1975-ben megrendezett Országos Diákköri Konferencián az egyik hallgató elnyerte a Magyar Jogász Szövetség különdíját.

Hangsúlyozta, hogy a jogászképzésben olyan alapismereteket kell a számítástechnika keretében oktatni, amelyek lehetővé teszik, hogy a végzett jogászok szakmai tevékenységüket a számítástechnika nyújtotta lehetőségek ismeretében végezhessék. (Ez az álláspont teljes összhangban van a Művelődésügyi Minisztérium 1970. december 15.-én kiadott irányelvével, ami leszögezte, hogy a számítástechnikai képzésben valamennyi egyetemnek részt kell vállalni.)

Az alapképzésnek tartalmaznia kell azokat az ismereteket, aminek birtokában a jogászok partnerei lehetnek — a jogi területen jelentkező számítástechnikai feladatok megoldásában — a gépet jól ismerő matematikusoknak. A matematikus ugyanis a gép oldaláról, a jogász pedig a szakterület oldaláról közelíti meg a feladatot. A közös nyelvet pedig az alapképzés biztosítja.

A szervezéstan oktatása — mint kötelező tárgy a nappali tagozaton — előnyösebb helyzetben van. E tárgy oktatása 1967-ben kezdődött, ami mind az elméleti és gyakorlati ismereteket felölelte. Az elmúlt tanévtől kezdődően az elméleti rész — heti két órában — az első félévben, míg a szervezési módszerek a kilencedik félévben — heti egy óra elmélet és egy óra gyakorlat — került oktatásra. Ez a tény azonban nem zárja ki annak szükségességét, hogy a Jogi Továbbképző Intézet keretében is sor kerüljön a szervezési ismeretek oktatására. Továbblépésnek számít, hogy az új tanévben az Intézet „Jogi problémák vizsgálata és megoldása kibernetikai módszerekkel" címmel is indít tanfolyamot.

Ezután tért rá az előadó a párhuzam megvonása érdekében a Mérnök Továbbképző Intézet és a Pénzügyi és Számviteli Főiskola által oktatott szervezési és számítástechnikai ismeretek részletezésére. A Mérnök Továbbképző Intézetnél jelenleg öt tantárgy szerepel,[3] míg a Pénzügyi és Számviteli Főiskolán már az 1968/69-es tanévben hét tárgy szerepelt.[4] A továbblépés itt 1972-ben következett be, amikor létrejött a Szervezési és Információfeldolgozási Kar. Az oktatott tárgyak száma is megnövekedett,[5] de jelentős változás történt azok tartalmában is. A feladatok megoldásához a Főiskolán Számítástechnikai laboratóriumot hoztak létre, ahol egy EMG 830-as gépet helyeztek üzembe, 25 fős személyzettel.

Az oktatási eredmények ismertetése, és a párhuzam megvonása után Kovacsics professzor az oktatás szükségességét a társadalmi igény oldaláról is megvilágította. Rámutatott arra, hogy jogászaink feladata a vállalati munkák koordinálása, a helyes ügyrendek kialakítása, és sok esetben a racionalizálás kérdésében is egyedül kell döntenünk. Mindezek a feladatok megoldása pedig a szervezési ismeretek nélkül aligha oldhatók meg.

A számítógép alkalmazása államigazgatási munkákban is számottevő lehet. De a gép adta lehetőségek ismeretének hiányában a kezdeti lépések is kudarccal fenyegetnek.

Végül, de nem utolsó sorban — hívta fel a figyelmet az előadó — a számítógép alkalmazása önmagában is több, mindezideig megoldatlan jogi problémát vet fel. Pl.: Software rendszerek védelme, vagy az adatfeldolgozás során jelentkező konfliktusok: késedelmes adatszolgáltatás, hibás eredmények közlése stb. tisztázása.

Befejezésképpen — vonta le a következtetést az előadó — megállapítható, hogy a jogászok szervezési, és számítástechnikai ismereteit növelni kell. Ez korunk sürgető követelménye. A megoldás egyik — joggal mondhatjuk nagyobbik — része a Jogi Továbbképző Intézetre hárul.

Kovacsics professzor előadása után, Gulyás Ottó akadémikus korreferátumában egy olyan számítógépes programrendszert mutatott be, amivel a gyermektartásdíj megállapítását lehet elvégezni. Felhívta a figyelmet, hogy a számítógép minden olyan esetben használható, amikor kevés adattal, de bonyolult számításokat kell végezni, vagy amikor viszonylag kevés számítást, de nagy mennyiségű adattal kell elvégezni. Mindezek előrebocsájtásával leszögezte: a gép nem pótolja, hanem feltételezi az embert. A gép csak olyan feladatok elvégzésére képes, amelyeket az ember elméletileg megoldott.

A szellemi munka általános jellemzéseként megállapította: megfigyelések alapján kell döntéseket hozni. A döntések a tudományágaknak megfelelően kauzális kapcsolatok segítségével, vagy statisztikus döntési eljárás alapján történhetnek. A jogászi munkában a döntés alapját mindenkor a jogszabályok és azoknak konkrét jogesetekre történő alkalmazása adja. Ily

[1] 157/1973. (MK. 16.) MM számú utasítás kimondja: az egyetemek valamennyi szakán oktatni kell a szak jellegének megfelelő szervezési ismereteket, 25/1969 (VI. 20.) Korm. sz. rendelet, valamint a 29/1970. (VIII. 7.) Korm. sz. rendelet kimondja, hogy külön szakot is kell létesíteni.

[2] 1972 áprilisában: „A tudományos-technikai forradalom és a jogtudomány" címmel előadássorozat, 1972 márciusában „Számítástechnikai és kibernetikai módszerek alkalmazása a jogtudományban és az államigazgatásban" címmel konferencia volt az ELTE Jogi karán.

[3] 1. Szervezés, szervezéselmélet és módszertan 2. Döntéselmélet és vállalati tervezés 3. Informatika 4. Vállalati rendszer és gazdaságtan 5. Jogi ismeretek

[4] 1. Bevezetés a szervezés elméletébe 2. Adatfeldolgozás kis- és középgépekkel 3. Lyukkártyarendszerű adatfeldolgozás 4. Elektronikus gépek programozása 6. Operációkutatás 7. Rendszervezés

[5] 1. Közgazdaságtan és üzemgazdaságtan 2. Szervezéselmélet és szervezési metodika 3. Információ és döntéselmélet 4. Kibernetika, általános rendszerelmélet 5. Korszerű matematikai módszerek 6. Számítástechnikai ismeretek 7. Vezetéselmélet, vezetési módszerek 8. Pénzügyi- és számviteli ismeretek 9. Gépi programozás 10. Pszichológiai és szociológiai ismeretek

módon a gyermektartásdíd megállapítására ún. Tanuló-algoritmust dolgoztak ki. Ennek lényege az, hogy a döntés eredményét meghatározó tényezőket bejuttatva a számítógépbe, az ott tárolt archívumból a gép kiválasztja azt a döntést, ami az eddigi esetekkel leginkább egybeesik. A kidolgozott eljárás segítségével zömmel olyan döntéseket hozott a gép (80,4%), ahol a gépi és emberi döntés (azaz a gyermektartásdíj összege) közötti eltérés nem haladja meg a 10%-ot. Ez az eredmény pedig megnyugtatónak mondható, így joggal várhatjuk hogy más hasonló összetett feladatra is jól alkalmazható a számítógép a jog különböző területein.

A korreferátum után vita következett. A felszólalók közül: Bárdos Péter jogtanácsos az oktatás fontosságát kiemelve leszögezte: a helyes szemléletet kell kialakítani. A számítógép alkalmazása feltételez egy exakt, matematikai gondolkodásmódot. Ezen felszólaláshoz kapcsolódott dr. Déri Pál alezredes, amikor hangsúlyozta: nagy rendszerekben kell gondolkozni, és ezt az oktatás során kell megtanítani.

Dörnyei József, a KSH osztályvezetője kiemelte a döntéselőkészítés alapfeltétele az információellátás. Ezt pedig csak a jól konstruált, és működtetett információs rendszer tudja biztosítani. A számítógép: csak eszköz. Számunkra az alkalmazás a fontos. Az oktatásban helyet kell biztosítani az információs rendszerek elméletének, illetve a döntéselméletnek. Elmondta — összevetve a hazai helyzetet a külföldivel is —, hogy Franciaországban Jogi informatika címmel a jogászok részére tantárgy van előírva.

Mikó István KGM jogügyi osztályvezetője az ágazati minisztériumok gazdaságirányító feladatain keresztül világította meg a számítástechnikai és szervezési ismeretek oktatásának szükségességét. Nincs olyan jogszabálynyilvántartás, amely naprakész állapotban tartható, és könnyen kezelhető. A jogász feladataként jelölik meg — többek között — a gazdasági vezetők, hogy tájékoztassák őket: jogaikról, kötelezettségeikről, és azokról a jogszabályokról, amelyek ezeket előírják. E feladatot, csak egy számítógépes jogszabálynyilvántartás oldhatja meg. De — mutatott rá a hozzászóló — a jogászi nyelvezet nem kódolható, a használt kifejezések több értelme, vagy szinonim volta miatt. Ki kell alakítani egy olyan nyelvezetet, ami kiküszöböli ezeket a hiányosságokat. Ezt azonban csak a jogászok végezhetik el. A feladat végrehajtása azonban számítástechnikai ismeretek nélkül lehetetlen.

Révész Ferenc az Államigazgatási Szervezési Intézet tudományos munkatársa már a tapasztalat alapján világította meg a helyzetet. Az A. SZ. I.-ben folyó kutatások bebizonyították, hogy a számítógépes jogszabálynyilvántartás nem csak a visszakeresés lehetőségét biztosítja, de a hatályos joganyag olyan rendszerezését is szükségessé teszi, ami kimutatja az esetleges ellentmondásokat, vagy hiányosságokat. A jogászok munkájában a számítástechnikai ismeretek hozzátartoznak az alapinteligenciához. A fogalomrendszer megkonstruálása ugyanis a jogi rendszer alapján alakítható ki, de számítástechnikai ismeretek nélkül ez a feladat nem végezhető el.

A vitát összefoglalva Kovacsics professzor megállapította, hogy az oktatás, és kutatás e területen nagy fontosságú. Az oktatási feladatok egy részét pedig a Jogi Továbbképző Intézetnek kell megoldani. A hozzászólások jól behatárolták azokat a szakterületeket, amire az oktatásban is tekintettel kell lenni.

Sárándi Imre professzor végezetül megköszönte a jelenlevőknek, hogy hozzászólásaikkal hozzájárultak az oktatási feladatok helyes meghatározásához. Ígéretet tett, hogy az Intézet oktatási tervében az elhangzottak figyelembevételével határozzák meg az elkövetkező időszakban az oktatandó tananyagot.

Koós Szabolcs

JOGIRODALOM

Egy monográfia szerepéről a jogászi gondolkodás fejlesztésében

Egy monográfia elsősorban akkor értékes, ha olyan új összefüggéseket fogalmaz meg a kutatás körébe vont problémakörről, amelyek gazdagítják az adott tudományág ismeretanyagát, ezzel hozzájárul a különböző tudománycsoportok, más tudományágak problémáinak megoldásához, és ha elősegítik a jogászi gondolkodás fejlődését.

Katonáné, Soltész Márta munkája* — amely a témakör mély marxista magyarázatára vállalkozott — mindkét fenti értékmérőnek megfelel. A művet ugyanis haszonnal forgathatják nem csupán a marxista állam- és jogelmélet, hanem az ágazati állam- és jogtudományok, valamint más tudománycsoportok, így pl. a filozófia, a pszichológia és az etika stb. művelői is. A gyakorló jogászok és a joghallgatók új ismereteket meríthetnek a munkából, abból a célból is, hogy elmélyítsék jogászi gondolkodásuk marxista megalapozottságát.

A szocialista jogelméletben, elsősorban a négykötetes szovjet állam- és jogelméleti monográfiában, már kifejeződött az az igény, hogy szükség van egy olyan témakör kialakítására a jogelméleten belül, mely általános szinten, komplexen és szintetizáltan összefoglalja az egyén és a jog viszonyának problémaköreit. A magyar jogelméleti irodalomban először a szerző tesz eleget ennek az igénynek akkor, amikor rendszertani szempontból is helytállóan és színvonalas elemzéssel fogja át a problémakör belső rendszerét. Ezek: *1.* az egyén, a

* *Személyiség és jog.* Fejezetek a jogelmélet köréből. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1972. 453 old.

személyiség, az állampolgár, a jog; *2.* az egyén természete és a jog; *3.* az egyén magatartása, a jog és az erkölcs együtthatása; *4.* az egyén jogi- és erkölcsi felelőssége; *5.* a jog értékelése című témák.

Katonáné, Soltész Márta munkája azonban nem csupán a tudomány elméleti funkciójából adódó követelményeknek tesz eleget, hanem ideológiai nevelő hatást is kifejt, éppen ezért jelentős a jogászi gondolkodás fejlődése szempontjából.

ad. 1. „Az egyén, a személyiség, az állampolgár, a jog" viszonyának vizsgálata során új ismereteket tár fel a szerző. Valóban a személyiség jelenlegi filozófiai fogalmából nem vezethető le a személyiség-védelem jogi szabályozása. Éppen ezért olyan személyiség-fogalom kidolgozása szükséges — elsősorban a jogelméleten belül —, amely a személyiség általános filozófiai fogalmát kiegészíti és mintegy közvetíti azt a többi szakjogtudomány felé. A személyiség-fogalom keletkezése — miként a szerző helyesen utal rá — szoros összefüggésben volt a tőkés árutulajdonosi viszonyok résztvevőinek személyként történő elismerésével. A személy jogi kategóriájából bontakozott ki később a filozófiai személyiség-fogalom is, amit elsősorban a német klasszikus filozófia dolgozott ki és német jogtudomány a klasszikus német filozófia hatására képezte azt át a jogi személy, a jogképesség kategóriájává. A polgári jogtudomány a személyiség fogalmat misztifikálta, és ezzel jelentős szerepet játszott az egyén és a személyiség-fogalom összekeverésében, elválasztásában. A szerző az egyén, illetőleg a személyiség fogalmának Marx által adott értelmezése alapján bizonyítja, hogy a jogban, a jogtudományban, a jogrendszerben személyiségen mindig az egyént kell érteni „testi-lelki létében, társadalmi realitásában, aki a jogosítványok hordozója, a jogi kötelezettségek címzettje, a jogilag releváns magatartás szubjektuma" (151. old.). A jog világában a személyiség, mint egyén vagy konkrét individualitás azonban kettős szempontból jön figyelembe. Az egyént a jogban egyrészt konkrét magatartása és az ahhoz vezető belső természete szerint ítélik meg általában a felelősségrevonásnál vagy a jogvitás kérdések eldöntése során, másrészt azonban mint elvont személyiség is jelentkezik a jogban, olyan egyénként, akinek jogosítványai és kötelezettségei nem konkrét egyéni tulajdonságaitól függenek, hanem attól, hogy az egyén másokkal közös létfeltételek alapján bizonyos elvont képességekkel rendelkezik. Ennek a kettős oldalnak a figyelembevétele valamennyi jogágban szükséges. Az egyes jogtudományi ágakon belül — természetesen a személyiség egyéb jellegzetességeinek a bemutatása is fontos, a jogág, a jogtudományi ág sajátos igényeiből adódóan.

ad. 2. „Az ember (az egyén) természete és a jog" viszonyának vizsgálata c. témakör a legeredetibb része a műnek. A marxizmus általános ember-koncepciójában az ember (az egyén), mint természeti lény és mint társadalmi lény jön figyelembe. A jogászt elsősorban az ember társadalmi természete érdekli, amelyen — miként a szerző megfogalmazza — „az egyes történeti korok embereinek tipikus szükségleteit, képességeit, emberi lehetőségei értelmében vett tulajdonságainak összességét kell érteni" (173. old.). Nincs tehát örök emberi természet, és az ember természete, valamint a jog közötti összefüggés abban áll, hogy a jog jelentős szerepet tölt be a történeti fejlődés során — a jog típusától függően — az emberi természet alakításában. A szovjet jogelmélet terminológiája napjainkban ezt úgy fejezi ki, hogy a jog értékes az egyén számára. Az emberi természet fejlődésének — miként a szerző a klasszikusok nyomán bemutatja — három fő szakasza van: nevezetesen a „törzsi" emberi természet korszaka, az elidegenedett emberi természet korszaka és a sokoldalúan fejlett, integrált szabad emberi természet korszaka. Kétségtelen, hogy ezekben a korszakokban történetileg ment végbe, illetőleg megy végbe az emberi természet fejlődése, azaz bontakozott és bontakozik ki az egyén képessége, adottsága stb., így a jog szerepét is történetileg kell vizsgálni ebben a folyamatban. A mű meggyőzően mutatja be, hogy az emberi képességek fejlődésében a jog kettős szerepet tölt be: egyrészt ösztönzőleg hathat az emberi természet kifejlődésére, másrészt viszont béklyója is lehet annak. Ezzel összefüggésben igen fontos kiemelni a szerzőnek a legalitás és a moralitás viszonyával kapcsolatban kifejtett — a klasszikusok nézetein alapuló — gondolatmenetét, amely a jog elidegenedésének problémájával is kapcsolatos. A kizsákmányoló társadalmakban — írja — a moralitás és a legalitás ugyanis szembekerül egymással és a jogsértés ebben az esetben a társadalmi antagonizmus egyik megjelenési formája lesz. Ekkor ugyanis a jog az öntevékenység béklyójává válik, olyan osztályviszonyokat tükröz és véd, amelyek korlátozzák az emberi természet fejlődését, amelynek egyébként a jog fontos meghatározója, determinánsa. Különösen értékesek a szerzőnek a következő gondolatai — amelyek a jogászi gondolkodás fejlesztése szempontjából is alapvetőek —: egyoldalú, hacsak az osztályok elnyomását szolgáló eszközként fogjuk fel a jogot, a jog ugyanis nem csak az uralkodó osztály különös érdekét, akaratát emeli törvényerőre hanem az általános társadalmi érdekeket, az igazságosság követelményeit is. A jog fejlődésében, illetőleg a társadalmi konfliktusok idején a jognak éppen ez a része nem válik külsővé, idegenné, elidegenedetté — csak annyiban, amennyiben ezek korszerű fejlesztését a jogi szabályozás akadályozza. A társadalom haladó korszakában keletkezett új jogtípus — nyilván a szocialista jogtípus is —, amely az új uralkodó osztály hatalmát fejezi ki, egyben a korábbi normákból magába foglalja, kifejezi, fejleszti, védi azokat az igazságosság-követelményeit, amelyek az új uralkodó osztály az emberi természet velejárójának tart. Természetesen a moralitás és a legalitás itt nem kerül szembe egymással, jóllehet kivételesen ebben az időszakban is van jogsértés. Az is jellemző ekkor, hogy az elnyomott osztályok is magukévé teszik azokat a követelményeket, amelyeket az új jogtípus kifejez, és követik azt — miként a szerző kifejezi —, ha néha „fogcsikorgatva" is, és a jog elidegenedése sajátossá válik. A jogásznak tisztában kell lennie a szocialista jog elidegenedésének lehetőségeivel is és e sajátosságokat ki kell emelni az állam elidegenedési lehetőségeihez képest. Különösen

fontos a jogászi gondolkodás szempontjából a szerzőnek az az álláspontja, hogy a jog nem lehet egyszerűen a politikai tendenciák kifejezője. Ahhoz ugyanis, hogy a politikai tendenciák kifejeződjenek a jogban, két szűrőn kell keresztülmenniük. Az egyik ilyen szűrő az emberi természettel összefüggő igazságosság-követelmény, a másik szűrő pedig a jogi forma, vagyis azok a különböző jogtechnikai megoldások, amelyek kifejezik az igazságosság-követelményeit. Erre a megállapításra elsősorban a jogalkotó jogászoknak kell figyelemmel lenniük.

ad. 3. „Az egyén magatartása, a jog és az erkölcs együtthatása" című problémakör tudományos vizsgálata is figyelemreméltó vállalkozása a szerzőnek, ez azonban további vizsgálódást igényel. Az ember valóban akkor válik a társadalmi tevékenység szubjektumává, azaz érett személlyé, ha elsajátítja a történelmileg kifejlődött képességeket, ismereteket és elvárásokat. Az egyén magatartását determináló tényezőket vizsgálva helyesen emeli ki szerző a történelmileg kifejlődött képességeket, ismereteket, elvárásokat, az egyénnek a társadalomban kialakult státuszát, amely részben jogszabály által is meghatározott, továbbá a másokkal együttélő egyén kölcsönhatásait, valamint az egyén saját tapasztalatait. Kétségtelen az is, hogy e tényezők beépülnek az egyénbe, tulajdonságaivá válnak, és az egyénen keresztül visszahatnak a társadalomra, amelynek során kialakult egyéni beállítódás, jellem, rányomja a bélyegét az eseményekre. Az is igaz, hogy az egyén magatartásának alakulása mindig az egyén érdekére való ráhatással megy végbe és a társadalom az egyénhez elsősorban a jogban — az alanyi jogban — és az erkölcsben viszonyul. Vizsgálni szükséges azonban az egyéb normarendszereket is ebből a szempontból. Az a körülmény — fejti ki a szerző —, hogy a társadalom két normarendszerrel viszonyul az egyénhez, azzal függ össze, hogy a jog nem alkalmas, kevés ahhoz, hogy az egyénnek a társadalom többi tagjaihoz való viszonyulási módját kiváltsa. A jog ugyanis — írja — elsősorban önzést fejez ki és az emberi magatartásnak csak bizonyos körét vonja szabályozás alá. Az erkölcs pedig azért szükséges, hogy korlátozza a jog által kifejezett önzést. A jog és az erkölcs egymás melletti funkcionálása ugyanis az elidegenedés jelensége, azzal függ össze, hogy az erkölcs viszi be az emberi mozzanatot a jogba, a jogalkalmazásba. Más szavakkal, a jog az egoizmus mozzanatát engedi érvényre jutni, az erkölcs pedig a szolidaritást. Ez az új és fontos felismerés azonban további és mélyebb elemzést igényelhet. A jog és az erkölcs együtthatását konkrétabb vizsgálatával lehetne kimutatni és azt is vizsgálni, hogy a szocialista társadalomban az erkölcs miként korlátozza, szelídíti a jog egoizmusát. Értékesek a műnek azok a fejtegetései is, amelyek a jog és az erkölcs mikénti érvényesülésével kapcsolatosak a kommunista társadalomban, valamint annak rögzítése, hogy a kommunizmusban is lesznek intézményi- és norma-objektivációk.

ad. 4. „Az egyén jogi- és erkölcsi felelőssége" c. gondolatkör is jelentős része a műnek, és szintén további vizsgálódásra ösztönöz. Az erkölcs és a jog közötti tartalmi és formai különbségeket fontos bemutatni. Az a megállapítás is jelentős, hogy az erkölcs elsősorban pozitív jellegű norma, a jog pedig inkább negatív jellegű. A szerzőnek az a véleménye, hogy a tárgyi jog csupán a viszonyok kereteit határozza meg és az alanyi jog gyakorlását az egyén autonómiájára bízza. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a jog követelményei egyben erkölcsi követelmények is, és hogy a tárgyi jog az alanyi jognak csupán intézményesítője, terjedelmének meghatározója, védelmezője. Mivel a tárgyi jogban levő alanyi jog — írja — az önérdek érvényesítésének lehetőségét adja — az erkölcs éppen ezért korrektívuma a jognak. A műben kifejtettek szerint a jogi felelősség alá vont cselekedetek (amelyek a felróható magatartáson alapulnak) erkölcsileg is felelősség alá vont cselekedetek. Ebből az következik, hogy a jogellenes magatartások legjelentősebb köre erkölcsellenes magatartás is. A jogkövetkezmények megállapítása során ugyanis a jogalkalmazó erkölcsi értékítéletet is gyakorol, így a jog követelményei erkölcsi követelmények is és a jogi felelősség egyben erkölcsi felelősség is. Felvethető és vizsgálható, hogy milyen mértékben azonosítható a jogi felelősség és az erkölcsi felelősség, egyrészt elvileg, másrészt történetileg. Ez alkotó átgondolásra és a kifejtés továbbvitelére indít. Az a gondolat, miszerint az alanyi jog gyakorlása nem csak az egyén ügye, hanem a közösségé is — jóllehet ezért nem gyakorlás esetén jogi felelősség nem állapítható meg — szintén jelentős megállapítás. Ki kell emelni a szerzőnek az alanyi jogot elvető polgári és marxista szerzők nézeteinek bírálatával kapcsolatos megállapításait, és annak a marxi gondolatnak a feltárását, hogy a jog tulajdonképpen alanyi jog. Igaz az is, hogy a szocialista jogászi gondolkodás még nem vetette le teljesen az alanyi jog burzsoá civiljogi eredetéből adódo vonásait, bár felvetette, hogy az alanyi jog marxista koncepciója eltér az alanyi jognak a polgári jog szférájában jogdogmatikailag kimunkált formájától és nem szorítható be a jogviszonyelméletbe. A burzsoá jogi ideológia maradványainak leküzdése a szocialista jogászi gondolkodásban ily módon állandó és aktuális feladat, a monográfia ebből a szempontból is igen dicséretes.

ad. 5. „A jog értékelése" c. témakört már a polgári jogelmélet is felvetette, azonban nem jutott helyes eredményre. Szocialista viszonyok között sem szükségtelen a jog értékelése. A jog értékelését azonban objektív ismérvek alapján kell elvégezni. Egyet kell érteni a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy ez azért fontos, mert az értékelés a jog fejlődésének fontos emelője. A jog értékelésének felvetésével lehet ugyanis elősegíteni a joggal kapcsolatos helyes és nem szubjektív kritikai magatartás kialakulását. Az értékelés alapján történhet meg — mint a szerző rámutat — az elavult jogszabályoknak újakkal való felváltása, annak megállapítása, hogy a jog megfelel-e a társadalmi fejlődés szükségleteinek, kellő erőt képvisel-e a társadalom önmozgásában. Osztjuk a szerzőnek azt az álláspontját, hogy nem elégséges a jogot csupán abból a szempontból értékelni, betölti-e felépítményi szerepét vagy sem. Új utakat kell keresni, és különösen fontos a jog értékelése sokféle kri-

tériumának feltárása, megtalálása. A szerző kiemeli, hogy van olyan vélemény, miszerint a jog akkor helyes, ha elősegíti az ember nembeli lényegének a kibontakoztatását. A másik, ezzel szoros kapcsolatban levő értékmérő úgy fogalmazható meg, hogy a jog akkor helyes, ha megfelel annak az eszménynek, mint célnak, amelynek elérését célozza. Az értékelés természetesen kritikai tevékenység, és annak vonatkoznia kell a jelenben meglevő és a majdan megalkotandó jogra egyaránt. Az értékelés során valóban az a fontos, hogy a jog mennyiben fejezi ki, szervezi meg minden egyes egyén szabad fejlődését a közösség fejlődésével összhangban. Ez a tétel logikus következménye a szerző előző, különösen az ember természete és a jog viszonyával kapcsolatos fejtegetéseinek.

Hangsúlyozni kell, hogy a szerző munkája a dogmatikus elemektől megszabadult marxista jogelméleti kutatás jeles terméke. Olyan terméke, amely a marxista gondolatok interpretálása során szerves egységben, azaz fejlődésében vizsgálja az ifjú és az érett Marx gondolatait. Ez igen fontos, mert napjaink ideológiai osztályharcának ez a téma egyik lényeges gyújtópontja. Ki szeretném emelni továbbá, hogy a mű teljes mértékben eleget tesz a jogelmélet azon funkciójának is, miszerint annak közvetítenie kell más tudománycsoportoknak, így a filozófiának, a pszichológiának stb. ismeretanyagait az állam- és jogtudományok ágazati tudományai számára, természetesen az állam- és jogtudománynak megfelelő aspektusban. Ez fordítva is igaz. A jogelmélet köti össze ugyanis az ágazati állam- és jogtudományokat a filozófiával, a pszichológiával, a szociológiával és erre a következtetésre is fel kell hívni a figyelmet. Ki kell emelni, hogy a munka olyan témakört is felvet, mint az *állam erkölcsi, politikai felelőssége*. Ennek a témának államelméleti aspektusai sajnos kidolgozatlanok. Az a következtetése a szerzőnek, hogy az erkölcs olyan követelményeket is tartalmaz, amelyek megalapozzák az állam erkölcsi-politikai felelősségét — kiindulópontja lehet a kérdés kidolgozásának. Az erkölcs ugyanis aktivitást követel az államtól az egyén jogainak fejlesztésére. Azt a kötelezettséget hárítja az államra, hogy a jogalkotó és jogalkalmazó tevékenysége során vegye figyelembe s fejlessze az ember természetéből adódó igazságosság-követelményeket.

Végül szeretném leszögezni, hogy a monográfia jelentős alkotás, több eredeti megállapítást tartalmaz, s meggyőzően mutatja a klasszikusok gondolatainak és módszereinek aktualitását, azt, hogy azok felhasználása napjainkban is szükséges. A mű eredményeivel jelentősen hozzájárul a jogászi gondolkodás fejlesztéséhez, a jogelméleti nézetek további átgondolásához, s az a politikatudomány, különösen a politikaelmélet és az államtudomány, általában a politikai gondolkodás szempontjából is jelentős. Mindenre figyelemmel, — úgy vélem —, szükséges a szerző előremutató gondolatainak adaptálása az állam- és jogelmélet oktatásába, általában a jogász-továbbképzésbe is, a szocialista jogászi gondolkodás elméleti-ideológiai oldalainak elmélyítése céljából.

A mű külső kivitele célszerűen alkalmazkodik annak tartalmához, és a rendszerezést, illetőleg az áttekintést jól szolgálja a higgadt belső tipográfia, ami a Kiadó színvonalas munkáját dicséri.

Papp Ignác

Párhuzamos testamentumok

1. A hazai jogtörténetírás az utóbbi években a tudományterületével összefüggő külföldi eredményeket és publikációkat egyre szélesedő körben használja fel. Ennek közvetlen szakmai és intellektuális jelentőségén túlmutató társadalmi szerepe is van. Napjaink jogtörténet-tudománya a korábban oly jellemző elszigeteltségeit (történettudománytól, tételes jogi diszciplínáktól, gyakorlati élettől, más népek rokontudományaitól stb.) jócskán feloldotta. A magyar és az egyetemes állam- és jogtörténet-tudomány alkotó együttműködést mindenekelőtt a szocialista országok (csehszlovák, szovjet, bolgár, jugoszláv, lengyel, NDK) partner tudományterületeivel folytat (lásd: Magyar Tudomány 1972. 11. sz.; Jogtudományi Közlöny 1974. 3. sz.; Jogtörténeti Tanulmányok I—III. Bp., 1966—1974. stb.). A kölcsönösséget azonos eszmeiségükön felül a jogtörténeti hagyományok (pl. évszázados állami együttélés) forrásközössége is sokszor előmozdították. Ez utóbbi objektív tényező és tágabb egyetemes horizont áttekintésére törekvés folytán, a nézőpontok ütközésének dialektikájával együtt, a kapcsolatok nem szocialista államok (osztrák, francia, olasz, nyugatnémet) jogtörténet-tudományaival szintén fejlődtek. Ebben a tekintetben romániai viszonylatban a természetszerű kommunikációt időleges törésvonalak pásztázták. Pedig az együttműködés itt, a szocializmus eszméjének azonosságán és az államfejlődésben az együttélő népek egykori elnyomó osztályaik ellen közösen viselt küzdelmén kívül, többlet tárgyi feltétele is létezik. A romániai rokontárgyú szakirodalomnak ugyanis, az etnikai arányhelyzet következtében, bármely más országénál gazdagabb magyar nyelvű termése van. Mégis az eszmecserék, valamennyi lehetséges viszonyítási alaphoz és párhuzamhoz képest, sokáig aránytalanul szűk térben mozogtak; kedvező változások a legutóbbi két-három évben álltak be. Ezt éppen folyóiratunk és más kiadványok hasábjain megjelent recenziók, továbbá külön kötetekben román jogtörténeti kutatók tol lából[1] is közzétett munkák (JK. 1974. 6. sz. 319—322. old.; Levéltári Szemle 1974. 1. sz. 201—206. old.; Acta Juridica 1973. 1—2. sz. stb.) világosan példázzák. Hasonlóan keleti szomszédaink érdeklődésének ugyancsak jó néhány (Studii Re-

[1] Nemzetközi kitekintésben útjelző eseményeket érintenek pl.: *Czimadia* Andor: Václav Vanecek: Csehszlovák állam- és jogtörténet. Jogtudományi Közlöny, 1965. 6. sz.; uő., Új osztrák jogi tankönyvek. Uo. 1974. 1—2. sz. *Buzás* József: A magyar—csehszlovák jogtörténeti konferencia. Századok, 1966. 2—3. sz. *Horváth* Pál: Polozsenie nauk isztorii prava v Vengrii. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de L. Eötvös nominatae. Sectio Iuridica 1964. Tom. V.; uő.: A csehszlovák és magyar jogtörténészek IX. kongresszusa. Jogtudományi Közlöny, 1967. 1. sz.; *Pecze* Ferenc: A magyar állam- és jogtörténet egyetemi jegyzetanyagról vitaülésszak. Jogtudományi Közlöny, 1966. 11. sz.; uő.: Nénány adalék a bolgár jogtörténeti irodalomból. Uo. 1974. 3. sz.; uő.: Legal Erudition in Hungary Preceding the Ratio Educationis, in the Enlightment and the Reform Epoch. Acta Juridica Academiae Scientiarum

vista de Istorie 1972. 5. sz.; Revue Roumaine d'Histoire 1973. 2. sz.) konstruktív tanújele volt.

Román szerzők eredményeinek szaporodó méltatása egyben függő jogtörténeti kérdések tárgyszerű tisztázását is serkentette. Ezúttal a magyar állam- és jogtörténet számára a két nép közös múltbeli örökségének aspektusából érdemes kiadványokat mutatunk be. A szláv nyelveken, németül stb. kiadott romániai szakirodalom mellett, az ugyanott magyarul publikált munkák nemzetközi figyelmet és visszhangot keltenek. Ezeknek az értékeknek a kiaknázása az önmaguk alapjait túlélt több irányú nacionalista elfogultságok és sovén előítéletek leküzdését hatékonyan segíti. A források elvszerű feltárása a dermesztő önbezárkózás cáfolatát és az egymással permanensen ellentétes feudális-burzsoá államrendszerek történetileg ismétlődött emberietlen-céltalan önkényének fellebbezhetetlen elutasítását adja. Mostani palettánk a jelzett tárgykörbe, terjedelménél fogva, csupán példálózó bepillantást nyújthat.

2. Jogtörténeti szempontból említést érdemlő jeles tanulmánnyal előterjesztett egyik szöveggyűjtemény a bukaresti Politikai Könyvkiadó gondozásában jelent meg. Ez az ún. „Testamentum" sorozat indító (1972) kötet, *Kemény G. Gábor* a nemzetiségi kérdés nemzetközi szinten is jól ismert szakértőjének tollából és gyűjtéséből, Mocsáry Lajos parlamenti mandátumait s egész közéleti tevékenységét szüntelenül övező érdeklődést honorálja.[2] Az együttélő nemzetiségek által hajdan a dualizmus korabeli viszonyokra rezignáltan, személyileg viszont megtisztelő corb alb (ill. biely havran) jelzővel piedesztálra emelt képviselő markáns alakját új megvilágításban szemlélhetjük. A politikus-gondolkodó maradandónak bizonyult hagyatékát a szerző tudományosan avatott keretbe ötvözte. E munka egészével együtt Demény Lajos magvasan „Bevezető helyett' felvázolt és a kutatómunka távlatait jelző sorai külön figyelmet érdemelnek.

A fent említett „Testamentum" kötet megjelenése nem csupán a múlt század második feléből datált jelenségek illő helyre tételét jelenti. Egyúttal napjainknak és a jövőnek szánt: a kutatások tematikus szélesítésének szükségességére is utal. Kétségtelen, hogy az erdélyi fejedelemség jogfejlődése, J. Honterus római jogi tárgyú munkássága, az első világháború utáni forradalmak stb. kapcsán máig terjedően megkerülhetetlen találkozási felületek vannak. A feudális kor fogarasi, hunyadmegyei román, a szász universitas (1876-ig) vagy a szocialista állam székelyföldi magyar autonóm jellegű területei a közigazgatás-történet egyetemes érvényű mozzanatait képezik.[3] Ezekből fakadó államszerkezeti stb. kérdések a legutóbbi történettudományi világkongresszusokon (bécsi 1965, moszkvai 1970) a román, ill. a magyar delegációk referátumaiban is szerepeltek.[4] Újabban a baráti szomszédos ország történettudománya a hatvanas évtized első felének gyakorlatát, amikor a történelmi materializmussal felvértezett ottani magyar szerzők tanulmányaikat „csaknem kizárólag román nyelven közölték", számottevően meghaladta.[5] A nyelvi redukció kiigazítása az egészében alapvetően haladó eszmeiességre épülő romániai szakirodalom színpompáját ékesebbé teszi. Ebbe a sorba magyarországi szerző politika-történeti műve is harmonikusan illeszkedik.

3. A most recenzeált kötet voltaképpen nem ún. kényes témához nyúlt, de érzékeny eredőket kifogástalan nyíltsággal tárt fel. Úgy szólalt meg, ahogyan a semmi megoldást nem kínáló valóságfedés ellenében kell. Kemény G. Gábor tanulmánya kézzelfoghatóan domborítja ki, hogy Mocsáry életében a nemzetiségi kérdést rendező államközi szerződések vagy belső jogszabályok még nem, ill. elenyésző számban voltak. Gondolatmenete támaszául Flachbarth Ernő jogtörténeti munkáját hasznosítja, amely a nemzetközi kisebbségi jog individualista és kollektivista irányzatai között párhuzamot vont. Hozzátehetjük, hogy közel egyidőben J. Chmelař „a kisebbségek szervezetei és mozgalmai" működésének jogalapját hangsúlyozta.[6] A két koncepció szembenállásának kezdetei régebbi időre is visszanyúlnak. Helyesen állapítja meg Kemény G. Gábor fejtegetéseiben, hogy hőse korában az egyéni szabadságjogok és a népcsoportok (az akkori terminológiával „nemzeti egyéniségek") egyenjogúságának alternatíváját már ki lehet tapintani. Mocsáry a reánehezedő hallatlan nyomással szemben a nemzetiségek jogait töretlenül hirdette és védelmezte. A kötet az 1868. 44. tc-hez való viszonyának önkorlátait, valamint taktikai és stratégiai hátterét is plasztikusan felvázolja.

Erőteljes vonásokkal ábrázolja

Hungaricae 1968. Tom. X.; G. *Máthé:* Rechtsgeschichtliche (verwaltungsgeschichtliche) Konferenz Pécs-Siklós 18—20. Mai 1972. Uo. 1973. 1—2. sz. *Kállay* István: Nemzetközi igazgatástörténeti konferencia. Levéltári Szemle, 1972. 3. sz.; A külföldi szakirodalom értékeléseire részletesen l.: F. *Pecze:* Rezul'tati koordinacii isszledovatel'szkoj raboti v oblaszti isztorii goszudarsztva i prava v 50—60 gg. Budapest, 1971. 39 old.

[2] *Kemény G.* Gábor: Mocsáry Lajos a népek barátságáért. *Bitay* Ödön (szerk.): Testamentum. Bukarest, 1972. 262 old. Szerző fáradhatatlan munkássága megalapozza, hogy a nemzetiségi kérdéshez holnapra tekintő alkotással hozzászóljon.

[3] L.: Carl *Göllner:* Die siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848—1849. Bukarest, 1967. Scanteia, 1952. július 18., szeptember 26. Állam és Igazgatás, 1952. 11—12. sz.; A. B. *Gulijev:* Razresenie naciolnal'nogo voprosza v Ruminszkoj Narodnoj Reszpublike. Szovjetszkoe goszudarsztvo i pravo 1955. 6. sz.; *Radó Sándor:* (szerk.), Politikai és gazdasági világatlasz. Bp., 1961. 55. old.

[4] Vö.: *Daicoviciu—Constantinescu:* Brève histoire de la Transylvanie. Bucarest, 1965.; Andor *Csizmadia:* Les problèmes de l'administration provinciale en Hongrie au XVIII siècle. Acta Juridica Academiae Sci. Hung. 1969. Tom. XI.; uő.: Travaux de codifications en Transylvanie aux XVI et XVII siècles. Conférence — Constanta, 1974.

[5] Vö.: *Jakó* Zsigmond: A hazai magyar történetírók szerepe. Korunk, 1970. 4. sz. *Jordáky* Lajos: Legújabbkori történetkutatásunk néhány feladata. Uo. uő.: A romániai magyar történetírás. Kritika, 1975. 1. sz. Kovács József: A nemzeti öneszmélés korszakának történeti kutatása. Korunk 1970. 4. sz. S. Piksová: Prehlad rumunskej historickej tvorby v rokoch 1960—1966. Historicky casopis 1967. 3. sz. Pascu—Craciun—Surdu: Bibliografia istorica a Romanei I. 1944—1969. Bucuresti, 1970.

[6] L.: *Flachbarth* Ernő: Individualista és kollektivista irányzatok a nemzetközi kisebbségi jogban. Debrecen, 1937.; uő.: System des internationalen Minderheitenrechtes. Bp., 1937. Josef *Chmelař:* Evropské menšiny ve svých organisacích. Praha, 1933. Személyes visszaemlékezésből említjük, hogy Flachbarth Ernő pécsi egyetemi tanársága idején jó két évtizede több változatban „kisebbségvédelmi egyezmény tervezetet" dolgozott ki. E sajátos jogvédelem kezdetleges formái között bizonyára szokásjogi elemekkel is számolni kell. Így pl. a balkáni népek a török impérium alatt saját helyi szerveket, az államhatalom szankcionálásával fenntarthattak. Vö.: M. *Andrejev:* Das bulgarische Gewohnheitsrecht in der letzten Jahrzehnten das Türkenjochs. Jahrbüch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder. Berlin, 1962.; F. *Milkova:* Pozemnata szobsztvenoszt v balgarszkite zemi prez XIX vek. Szófia, 1970. L.: *Galabov—Cvetkova* gondozásában a Fontes turcici historiae iuris bulgarici (1961, 1971) sorozatot is. Pavel *Mates:* Přednaška prof. M. N. Andrejeva na katedre dejin státu a práva právnicke fakulty UJEP v Brne. Právnik, 1974. 10. sz.

az elvakult indulatok-gyanakvás szélsőségeitől elhatárolódó s a népek közeledését híven szolgáló Mocsáry munkásságának a nemzetiségek részéről történt egykorú fogadtatását is. Kiállásának egészen a parlamenti mandátum megadásáig menő elismerését és rövidre szabott platformja iránti elégedetlenséget a szerző egyaránt gondos akribiával mérlegeli. Kettősséget a műben felhívott zágrábi Pozor is érzékeltet, amely lapnál a magna pars akkor a szlovák származású Bogoslav Sulek volt. A jugoszláv tudományos és művészeti akadémia tizennégy alapító tagjának egyike, az ifjan kroatizált magyarul tudó polihisztor, több irányú ismeret- és élményanyaga révén, a kérdést sok kortársánál mélyebb tagoltságban látta.[7] Kétségtelen, hogy egyetemes síkon a kollektív jogok térhódítását a munkásmozgalom és a nemzetiségi mozgalmak kölcsönhatása számottevően előmozdította.[8] Ez az előzmények tüzetes tanulmányozását és megvitatását önmagában kellően indokolja.

Nagy jelentőségűek a „Testamentum" kötet szerzőjének megállapításai, amelyeket a nemzetiségi törvények jogtörténeti prioritásáról a tordai diétáig (1568) visszatekintőleg tett. Az 1849. évi szegedi törvény és az 1868. 44. tc. egyenesvonalú összekapcsolása ugyan elméleti és „jogfolytonossági" nehézségeket okozhat. De a „szellemi előzmény" körvonalazást valósághűen mértéktartónak és különösen az 1861-es parlament esetében a szervezeti anticipációt helytállónak kell tekinteni. A tanulmány értékét a 17. századi svéd—lengyel olivai békeszerződéstől a kelet-ruméliai múlt század végi nemzetiségi önkormányzat problematikájáig terjedő nemzetközi összehasonlítás tablója jelentősen növeli.

Éppen a kötet lebilincselő kiválóságai érdemesítik, hogy egyik következtetésével vitába szálljunk. A tanulmányban ismételten előfordul olyan formulázás, amely szerint az 1872-ben tárgyalt jogszűkítő választási törvényjavaslat megbukott. Így pl. ennek beterjesztése „teljes kudarccal zárul", majd másutt pedig: a nagyszabású vita „a Lónyay-kormány emlékezetes vereségével, a törvényjavaslat elutasításával zárult" stb.[9] Ezek a megállapítások a plenáris tanácskozásoknak drámaiságát feltétlenül jól érzékeltetik. Mindamellett jogilag a hivatalos törvényjavaslat parlamenti elutasításáról nem lehet beszélni. Olyan határozat nem született, amely azt elvetette volna. Ellenkezőleg: a plénum a törvényjavaslatot általánosságban a részletes tárgyalás alapjául szavazattöbbséggel (182 „igen" és 140 „nem") elfogadta. A rákövetkező szakaszonkénti vitában továbbá az első fejezet bevezetését szintén (181 : 137 aránynyal) megszavazták. Folytatásának a ciklus berekesztése véget vetett. Az új parlament mindezt még antidemokratikusabb választójog törvénybeiktatásával tetézte.[10]

4. Az előzőekben vázolt „Testamentum" sorozat programadásában további művek várható megjelenése szerepelt. Közülük az 1562-es székely felkelés, a 48-as magyar emigráció román kapcsolatainak, Teleki László, Klapka Gy. és Cuza, ill. a M. Kogalniceanu kormány tárgyalásainak, továbbá C. Bolliac, George Barit, Veress Sándor és mások munkásságának, valamint a közös munkásmozgalmi szervezetek témáit emelték ki. E hatalmas arányú és évtizedekre kontemplálható kutatómunka gyümölcsei bizton érlelődnek. Az eddig publikáltakból ezúttal olyan újabb eredményt mutatunk be, amely a Mocsáry örökséggel jellegi egyezéseket tár fel és annak több tekintetben párhuzamosát alkotja.

Válogatási lehetőségeink az említett programban taglalt George Barit hagyatékának értékes részéhez kalauzolnak. Ez ugyanis időközben a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál kolozsvári nyomda köntösében napvilágot látott. Ioan Chindris és Kovács Ferenc rövid bevezetőjével kiadott levelezésgyűjtemény tartalma a Mocsáry kötethez mintegy láncszemmel erősen hozzákötődik. Megtalálható benne a magyar politikus levele is, amelyet román kollégájához intézett. A gyűjtemény egyébként G. Barit tervezett román nyelvű tizenkét kötetéből (már a második van sajtó alatt) magyar kortársaival folytatott egy kötetnyi levelezését öleli fel. Kivételes politika-történeti jelentőségüket Mocsáry mellett Wass Samu, Bethlen János, Gál János, Nádasdy Ferenc, Koós Ferenc, Jakab Elek és mások írásai s ezekben Deák Ferenc, Eötvös József irányában való kontaktusok fémjelzik. A mának pedig, az elvek fenntartásával ellenséges érzülettől és gyanakvástól — a félszáznál több közül egyetlen kivételével — mentes, kölcsönösen őszinte tiszteletet sugároznak. A dolgozó osztályok és nemzetiségek elnyomásának ellentmondásaitól terhes államgépezet nyílt színterein intézményesített mérgező légkörben, a legnemesebb értelemben vett színfalak mögött, népeik jövőjéért és a haladás ügyéért fáradoztak. Levelezésük tanúsítja, hogy a közigazgatás önkényurainak bosszúja a forradalmi eszméktől kartávolságnyira csupán józan ésszerűségre törekvő gondolkodókat is fenyegette. A levelezési kapcsolat tényével és tartalmával a nemzetiségekkel vallott szolidaritás eltérő okokból a neoabszolutizmus, majd a dualizmus hatalmasainak rosszallásába ütközött, ezért többször közléseik bizalmas kezelését kénytelenek kérni.[11]

A gyűjtemény egyebek között beavat abba, hogy az 1860. évvégi tanácskozások során Eötvös József brassói jártában és az ott élő George Barit között a tárgyalás, mindkettőjük sajnálatára, technikai okok miatt meghiúsult. Ennek a folyományaként a román álláspontot a „nem kell egyéni szabadság nemzeti szabadság nélkül" vezérmotívumban fogalmazták meg. E tétel tehát a „Testamentum" tanulmányban ecsetelt kollektív egyenjogúság és individuális szabadság konfrontációját érzékelteti. Közben a platformot 1861-ben „Az erdélyi oláh nemzetről szollo országos törvénycikkek az unioval szemben és ezekről értekezlet egy magyar és egy oláh között" címmel publikálják. Ez elismeréssel szól, hogy a magyarok „az 1848-ki

[7] Vö.: R. *Maixner—I. Esih:* Bogoslav Sulek izabrani članci. Zagreb, 1952.
[8] L.: *Szabó* Imre: Az emberi jogok mai értelme. Bp., 1948. 81. old. uő., Kulturális jogok. Bp., 1973. 255., s köv. old.
[9] *Kemény:* i. m. 85., s köv. old.
[10] *Pecze* Ferenc: Die Wahlrechtsreform in der Anfangsperiode des Dualismus. Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata. 48. sz. Bp., 1966.
[11] Ioan *Chindris* és *Kovács* Ferenc: George Barit magyar levelezése. Bukarest, 1974. 56., 92., 97., s köv. old.

törvényekhez oly erősen ragaszkodnak", de a románok „egészen más garantiákat" kívánnak. Főleg az Approbata constitutio, a Novellaris articulusok stb. törlését igényelték. Wass Samunak magyarázólag Barit hozzáfűzi, hogy „a románok továbbá nyelvöket kimondhatatlanul féltik" s svájci, ill. belga példákkal érvel. Ez utóbbiaktól bizonyos eltéréssel követeli: a kormány-nyelv „legyen Erdélyben kettő, a magyar és a román nyelv, a német pedig maradjon csak a szász municipiumok számára, ugyanis 175 ezer lélek többet nem is igényelhet". Mindezek alapján Deák Ferenc és Eötvös véleménye szerint a „kiegyezésnek helye" lehetett volna.[12]

Rendezést azonban a magyar álláspont szorosabbra vonása és a román publicisztika tónusának megemelése, nem utolsóként a bécsi reakció zavarkeltésének bonyodalmai miatt nem sikerült kicsikarni. Wass Samu 1861. november 30-án Cegéről keltezett levelében, a választójog bővítését ellenezve, naivan elégségesnek tekintette, ha „kiki szóllhat s kérvényezhet azon a nyelven, amelyen tetszik, s a jurisdictiók jegyzőkönyvei mindenik nyelven fogalmaztatnak..." Jellemzésül a viszonyokra egyben közli: „levelem csak bizodalmas beszélgetés kiván lenni régi barátommal, nyilvánosságra számitva legkevésbbé sincsen, s ép ezért nem is irom alá". A következő években az erdélyi helyzet még inkább elnehezedik és kuszáltabbá válik, majd az 1863—64. évi nagyszebeni diétán drámai szakításhoz vezet. Ennek küszöbén írja Gál János marosvásárhelyi levelében, hogy sorai magánjellegűek és tartalmuk „sehol közé nem tehető, sem bármi is róla a hirlapban nem emlithető". A „levéltitok" szigor hátterét képező „jogalkalmazási" gyakorlat esetei a jogtörténeti források leltárát újabb adalékokkal gyarapítják. Gál J. megírja, hogy „mult év december 26-ról 451. szám alatt a nevezett Királyi táblai Elnök Ur (ti. Apor Károly) hozzám egy rendeletet bocsátott, melyebn a Fő Kormányzó ő excelentiája rendeletéből megtiltja nekem mint hivatalnoknak az 1852-ki és 1854-ki ministeri rendeletnek az alapján, hogy hirlapokba irhassak". Hasztalanul hivatkozott arra, hogy „az 1849-t követett provisorium és ostrom alatt kiadott rendeletek" az alkotmányos elvek szerint érvénytelenek.[13]

5. Néha a közigazgatási eljárásban a bilingvizmus teljes megvalósításának hirdetéséig mentek el. Gál János a Marosvásárhelyt 1863. január 10-éről datált levelében George Baritot arra emlékezteti: „ha megyegyüléseink lesznek, ismét azt fogom tenni, mint 1861-ben, midőn ti. ott, hol románok ellenvéleményét kelle felvilágositanom, én — magyar — románul beszéltem". Ugyancsak kettejük kiegyezés táji levélváltásaiból erős karakterek tiszta arcvonásai bontakoznak ki. Gál J. 1867. májusában Pestről tudósít: a „Cultus Ministeriumnál egy olyan tanácsosi állomás lenne betöltendő, melynek feladata a román ifjuság nevelésének vezetése. Te vagy az, kit a Cultus Minister erre legalkalmasabbnak vél. Azt hiszem, nem kiványa elveid, meggyőződésed feláldozását." A gondolatot román vezető körök (ld.: Pavel Vasici levelezést) is felvetették, de Barit azt feleli Gálnak, hogy „több okból kifolyólag is, személyes és politikai okokból" a tisztet lehetetlen vállalnia.

Kimeríthetetlenek a könyvben a korabeli jogélet legextrémebb területeit érintő utalások. Szóba kerültek a jogi folyóiratok (NB. a Jogtudományi Közlöny) publikációi is. A Gazeta Transilvaniei Pulszky Ágost, Tauffer Emil munkásságát méltatja; a börtönügyről szóló tanulmánnyal foglalkozik stb. A továbbiakban nevezetes egyetemtörténeti kérdések szerepelnek. Mátrai Ernő (A philosophia Crestomatiaja és más bölcseleti munkák szerzője) a kolozsvári egyetem felállításának előestéjén a tanítási nyelvre nézve különféle követeléseket támaszt. 1871-ben Apáczai Csere Jánostól vett idézettel röpirata hangsúlyozza: „a magyar mellett németül és románul is adassék egy rendes, rendkívüli tanár, vagy legalább egy docens által elé minden oly disciplina, mely bármely kar államvizsgáinak tantárgyai közé tartozik..." Foglalkozott még azzal, hogy a felsőoktatás nyelvi korlátai miatt a román és szász ifjak tömegesen külföldre mennek tanulni. Stefan Pascu a kolozsvári egyetem mai (1872) történetírója Mátrai javaslatát haladónak minősíti.[14]

A források sorát megyei közigazgatási bizottsághoz (pl. Alsófehér), törvényszékhez (gyulafehérvári) az 1870-es évek végén egyik szolgabíró (alvinci) eljárását panaszoló beadványok szaporítják. Ezeken felül adalékok vannak Jakab Elekkel a balázsfalvi nemzetgyűléssel kapcsolatos tájékozódásról stb. Úgyszintén a nagyszebeni 1881. évi értekezletre, az erdélyi románok passzivitására, ill. ettől eltérően a partiumiak, bánságiak parlamenti mandátum vállalásaira is emlékeztetnek. A munka keretei és időhatárai folytán a fellebbviteli ítélkezés viszonylag tárgyilagosabb példáival nem találkozhatott, amelyre más érintett szocialista országok szakirodalma, az 1878. 5. tc. 172. § 2. bek. egyoldalúan nemzetiségellenes praxisát kidomborítva, a kúriai ítélkezés kapcsán rámutat.[15]

6. Röviden még a jogtörténetet is érintő magyar nyelvre lefordított romániai tanulmányokról kell szólnunk. A közelmúltban a Tudományos Könyvkiadó (Editura Stiintifica) Constantin Vlad nemzeti kérdést tárgyaló gyűjteményét Sztranyiczky Mihály szerkesztésében Balázs Sándor és Sztranyiczky Gábor fordításaiban bocsátotta ki. A tanulmányok erénye, hogy széles román és külföldi szakirodalmi apparátusra támaszkodnak. Szerző a témát történeti távlatba helyezve érthetően hazája feltételeire koncentráltan elemzi. Koncepciójában a nemzet és az állam kapcsolatának döntő jelentősége van. Eközben a jugoszláv föderáció több

[12] I. m. 51. old. A belgiumi nyelvi egyenjogúság ugyanebben az időben távolról sem volt rózsás, sőt a flamand nyelv bírósági eljárásból történt elvakult kirekesztése miatt justizmord is előfordult.

[13] I. m. 96., 156. s köv. old.

[14] A kormányhoz intézett emlékiratában (1872) az Astra paritetikus tanszékek létrehozását sürgette. Stefan *Pascu:* A kolozsvári „Babes—Bolyai" Egyetem. Kolozsvár Dacia Könyvkiadó, 1972. 14. old. Oktatástörténet köréből l. még: *Vita* Zsigmond: Tájékoztató a nagyenyedi Bethlen Gábor kollégium alapításának 350. évfordulója alkalmából Nagyenyeden rendezett ünnepségről. H. n., 1973.

[15] Jozef *Karpat:* Nationale Aufwiegelung als Straftat in Ungarn vor dem Jahre 1918. Rechtsgeschichtliche Konferenz Kraków 1973.; uő.: Represie národnostnych prejavov v Uhorsku za dualizmu. Historicky časopis 1974. 2. sz. 239. old. (1878. XL tc-re hivatkozás nyilván sajtóhiba, l.: 237. old.).

milliós lakosságot felölelő államai (szerb, horvát stb.) mellett a milliónyi, ill. néhány százezres lélekszámú (pl. macedon, Crna Gora-i) szocialista köztársaságok létezésével is érvel. A marxista szakirodalomban az önálló államiságnak a nemzet egyik ismérveként való kezeléséről polémiát folytatnak.[16]

A gondolatgazdag kötet a feudális államfejlődés epizodikus mozzanatainál elidőzve évszázados etapjait figyelmen kívül hagyta. Magyar szerzők műveire sem utal, de a marxizmus klasszikusaitól vett idézeteket, alapkérdések esetleges félreértéseit megelőzendő, helyesen budapesti kiadások nyomán tolmácsolja. A fordítások kitűnően sikerültek, jóllehet egyes szakkifejezések: pl. a „nemzetiség" többféle értelmezése nehézséget okoz.[17] Az eredeti szöveg nyelvi szerkezete témaadottság folytán is elkerülhetetlenül átérződik. Más nyelveken anyanyelvi fokon (ha ez egyáltalán lehetséges), vagy ezt megközelítő szinten beszélők jól érzékelik, hogy ugyanazt visszaadni milyen árnyalatokon múlik. Éppen az átültetés gondolati azonossága, nyelvi sajátosságok miatt, a tudományos-szakmai felkészültségen kívül, néha esszéista készségeket feltételez. Hasonló tárgyú munkák közvetlen nyelven való megírása, a fordítások funkcióját sem lebecsülve, az appercepciós hatást rendszerint jelentékenyen fokozza.

Még jó néhány jogtörténetileg releváns nagylélegzetű művet lefordítottak. Emlékeztetünk Victor Cherestesiu balázsfalvi nemzeti gyűlés monográfiájára, amelyet Benkő Samu szakavatottan tolmácsolt. Ugyancsak fordítási termék St. Pascu más szempontból már hivatkozott kötete is. S minthogy ezúttal adott tudományágat nyelvi kisugárzásában is vizsgáltuk, helyénvaló rámutatni, hogy a többi szomszédos népek szakirodalmaihoz képest, a román nyelvűek lefordítása nálunk lényegesen nagyobb gondot okoz.

*

A szerteágazó kutatómunka magas értékű tudományos termését teljes egészében nem mérhettük fel. Ebben a körben a Kritérion újabb Téka-sorozata szintén érdeklődést vált ki. Kocziány László, Kovács József, Kovách Géza és a többi jeles szerző, szerkesztő kezei alól Borsos Tamás Vásárhelytől a Fényes Portáig (részletek), Deák Farkas Fogságom története stb. könyvek sorjáztak.[18] Jogtörténetileg sem lehet eligazodni Bányai László Hosszú mezsgyéjének (1974) ismerete nélkül. Szerző hamis feltevésnek ítéli, hogy „az erdélyi magyarság története lehanyatló volna, amelyben a fényes múlt emlegetése megfakult armálisul szolgál".[19] Köllő Károly és Iosif Pervain a Supplex Libellus Valachorum Transilvaniae fordítását számunkra is mérvadó tanulmánnyal kísérték. A szellemi alkotások anyanyelven való tolmácsolása a népek barátságának ápolásában nem pusztán a szépirodalom terén jelentős, amint ezt számos publikáció tanúsítja. Ugyanez a legtermészetesebben, különösen a diszkriminációt elutasító szocialista országokban, a történelemre és a jogélet minden síkjára, következésképpen a jogtörténetre is vonatkozik.[20]

A jogtörténeti kutatómunkában a levéltári források jelentős helyet foglalnak el. Jakó Zsigmond és Camil Muresan rámutatnak (Korunk 1970. 4. sz.), hogy Erdélyben tízezres nagyságrendű közlésre váró dokumentumok vannak. Ezek az ott élő valamennyi nyelvet képviselik. Közöttük a középkori forrásokon kívül a publikálás „nagy városnyosa még az újkori és a jelenkori történelem" anyaga is.

Fel kell hívni a figyelmet a román nyelvű jogtörténet-írásra, amelyet szakirodalmunk részben értékesít. De többet lehet és kell tenni, hogy ezek irányát és tartalmát behatóan megismerjük. Közülük akadémiai gondozásban Gh. Cront, Al. Constantinescu, Anicuta Popescu és mások szerkesztésével az Acte judiciare din Tara Romaneasca jogforrásgyűjtések imponáló méreteket öltenek. Szaksajtónk esetenként E. Cernea, V. Goinea, Al. Herlea, D. Lazarescu, Sotropa, Bucsan és mások munkáival foglalkozott. A Pagini din istoria dreptului romanesc (I. Radulescu-Valasoglu kommentárjával, bevezető tanulmányával) komoly tudománytörténeti jelentőséget is hordoz. Emellett kiterjedt angol, orosz, német és francia nyelvű kiadványokkal rendelkeznek. A már említetteken felül pl. D. Prodan, Bojaren und „vecini" des Landes Fogarasch im 16. und 17. Jh. kötetet Gustav Gündisch fordításában adták ki. A többi szocialista országokkal való együttműködés szintén szép eredményeket hozott. Egyebek között a Loi de Jugement — Compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien a román Gh. Cront és a bolgár M. Andrejev szerkesztésében (1971) jelent meg. E forrás az un. Sudac és a Cartea judecatii szláv, ill. román nyelvű verziókat közli. Mindezek a művek

[16] Constantin *Vlad:* Tanulmányok a nemzetről. Bukarest, 1973. 161. old. Vö.: *Szűcs* Jenő: Szellemtörténet és nacionalizmus. MTA Történettudományi Intézete 1966. április 15-i vitaülésén elhangzott előadás (l.: Történelmi Szemle, 1966. 9. sz. 245—266. old.); újabban uő.: Nemzet és történelem. Bp., 1974.; *Aggod* József: A szocialista nemzetek fejlődésének külső és belső feltételeiről — 1967. GATE Egyetemtörténeti KGY. 6A—IV—27. tétel.; *Molnár* Erik: A nemzeti kérdés. Magyar Tudomány, 1960. 10. sz.; *uő.:* A nemzetfogalom kialakulásához. Valóság, 1966. 2. sz. L. még: Arató Endre: Beszámoló a Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság 1974. áprilisi üléséről. Századok 1974. 3. sz. Josef Harna: Közös múltunk feltárása. Irodalmi Szemle 1974. 10. sz. A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései Bp., 1975.

[17] A diszkriminálóan hátrányos töltésű „kisebbség" formulát a szocialista országok jogéletében, miként a szovjet terminológiában mindinkább mellőzik. L.: Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány Hivatalos Lapja; Buletinul Oficial al Provincei Socialiste Autonome Voivodina; Uradny Vestnik Socialistickej Autonomnej Pokrajiny Vojvodiny; A Szerb Szocialista Köztársaság Hivatalos Közlönye; A JSZSZK Hivatalos Lapja stb.

[18] A Kritérion *Deák* Farkas: Fogságom története. Pest, 1869 utánnyomását (1972) közli. Közös magyar—román könyvkiadás keretében a 18. sz.. vármegyei viszonyokról stb. is képet ad *Jakó* Zsigmond bevezetőjével és jegyzeteivel Rettegi György, Emlékezetre méltó dolgok 1718—1784. Bukarest, 1970. 571 old. *Kocziány* L. anyagrendezése 17. századi testamentumot és egyéb dokumentumokat félezernyi oldalon tartalmaz. *Kovách* Géza: Erdélyi jobbágyok panaszlevelei. Kordokumentumok. 1771—1848. Bukarest, 1971. 255. old. Folyóiratokra nézve l.: *Kemény* G. Gábor: Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára, 1945—1970. 1. Szomszédos szocialista országok. Bp., 1974. L. még: Beke György: Koós Ferenc életem és emlékeim. Bukarest, 1971. 398 old.

[19] *Bányai* László: Hosszú mezsgye. Második bővített kiadás. Bukarest, 1974. 172., s köv. old.

[20] Az emberek széles köre a művelődés, az ismeretek kincseit elsősorban anyanyelvén képes befogadni és gondolatvilágába építeni. Vö.: *Czine* Mihály: Magyar irodalom Romániában. Jelenkor, 1967. 12. sz.; *uő.:* A jugoszláviai magyar irodalom a két világháború között. Uo. 1973. 6. sz. *Király* István (szerk.): Szovjet irodalom — a Szovjetszkaja Lityeratura magyar nyelvű változata. *Kántor* Lajos—*Láng* Gusztáv: Romániai magyar irodalom 1944—1970. Második, bővített kiadás. Bukarest, 1973. L. még: a Kritika 1973. 12. számát.

kiadós összegező és egyedi jogtörténeti elemző recenziókat érdemelnek.[21]

Pecze Ferenc

[21] Korábbi hazai jogtörténeti iskolaszerű irányzatok e téren hagyott örökségе deformációjának kiigazításában példás tett *Horváth* Pál: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp., 1968. című műve.

*Grzybowski, S.—Kopff A.—Serda, J.: A szerzői jog kérdései**

Az általános érvényű lengyel szerzői jogi törvény 1952-ben látott napvilágot, s bár alkalmazásának több mint két évtizede alatt az általa szabályozott kérdésekről számos folyóiratcikk és monográfia jelent már meg, a szerzői jogról átfogó munka eddig még nem látott napvilágot. A szerzői közösség ezt a hiányosságot kívánta pótolni ennek a XIII fejezetből álló átfogó munkának a közreadásával.

A könyv „Alkotás és létrehozója" című első fejezetében Andrzej Kopff a témával kapcsolatos általános elvi alapokat igyekszik megvetni, és megállapítja, hogy a szerzői jog tudományában általánosan elfogadott az a nézet, mely szerint a szerzői jogi törvény feladata az irodalmi, tudományos és művészeti alkotások létrejöttével, felhasználásával és védelmével összefüggő jogviszonyok szabályozása.

Ez természetesen kiegészítésre szorul, hiszen a szerzői jogi törvényben szabályozott társadalmi viszonyok közül nem mindegyik vonatkozik kifejezetten a művekre, hanem egyesek nyilvánvalóan az alkotók személyével és vagyoni jogaival függenek össze, amelyek közé például a sajátos egyéni alkotómódszerek is tartoznak. A szerző a fejezet további fejtegetései során az alkotótevékenység tárgyának és alanyának részletes elemzésére törekszik, s ezek közben megvizsgálja annak a szerzői jogban uralkodó általános szemléletnek a helyességét is, mely szerint a szerzői jog körébe tartozó alkotások nem materiálisak, hanem különböznek a kézzelfogható dolgoktól, a természeti világ tárgyaitól.

Tárgyalásra kerülnek itt még az alkotás különböző rétegei, a szerzői alkotómunka és a szerzői jogalanyiság kérdései, valamint a szerzői jogok elsődleges birtokosainak, illetve más jogalanyoknak (előadóművészeknek, hanglemezgyártóknak, rádió- és televízióadások rendezőinek) a jogi helyzete is.

A második fejezet szerzője Stefan Grzybowski a szerzői jogot a jogrendszer egészében igyekszik elhelyezni és megállapítja annak a jogtörténeti fejlődésnek az útját, amely a szerzői jog jogrendszerbeli önállóságához vezetett. A szerzői jog tárgyának mai meghatározásánál Grzybowski helyesnek tartja azt, hogy a jogalkotó szakított a régebbi — pl. az 1962. évi szerzői jogi törvény által folytatott — gyakorlattal, amely taxatív módon állapította meg a jogszabály hatálya alá tartozó szerzői tevékenységi formákat, és ehelyett csupán átfogó jelleggel, mint tudományos, irodalmi és művészeti tevékenységet határolta körül az alkotómunka körét.

A jogrendszerbeli hely meghatározása érdekében a szerző röviden foglalkozik a szerzői jog területi, időbeli és nemzetiségi körülhatároltságával, a szerző erkölcsi jogai, valamint az általános érdekek védelmével, kiemeli, hogy a szellemi tulajdon vonatkozásában nagy jelentőségű lépést jelentett az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 27. cikke, amely kimondta, hogy „minden embernek joga van tudományos, irodalmi vagy művészeti alkotásával kapcsolatos vagyoni és erkölcsi jogainak védelméhez", majd részletesen foglalkozik a szerzői jog monisztikus és dualisztikus felfogásával.

A fejezetet a szerzői jog lengyelországi fejlődéstörténetének vázlata zárja le, amely a századforduló orosz és osztrák—magyar jogalkotásától a jelenleg is hatályos rendezésig kíséri nyomon a jogág fejlődését.

A harmadik fejezet a szerzői jog alapelveit az 1952. évi törvény rendelkezéseinek fényében vizsgálja. A törvény 1. cikke értelmében a szerzői jog tárgyát képezi minden — bármilyen formában megjelenő — irodalmi, tudományos és művészeti alkotás, minden szóban, írásban, nyomtatásban, zenében megjelenő, vagy plasztikai, koreográfiai és filmalkotás, illetve forgatókönyvben, rajzban, fényképben rögzített mű, s nemcsak a művek végleges és befejezett formái, hanem azok terv, rajz, vázlat, modell vagy minta alakjában jelentkező előzményei is.

A szerzői jog tárgyával összefüggésben kerül tárgyalásra a művek rögzítésének, a válogatásoknak, valamint a művek címének kérdése is.

Kiemelkedő jelentősége van ezenkívül még a művek megjelenésével összefüggő kérdéseknek is. A törvényben említett „nyilvánosságra hozatal", „közzététel" vagy „kiadás" értelemszerűen minden olyan tevékenységet magában foglal, amely a műnek más személyek részére való hozzáférhetőségét célozza, illetve azt elterjeszteni kívánja. E tevékenység történhet csupán csak a legszűkebb körben, illetve bármilyen formában, vagyis a mű végleges alakban való „rögzítése" a megjelenésnek nem elengedhetetlen előfeltétele.

Az eddig kialakult lengyel jogi terminológia általános jellegű szinonimákat alkalmazott, amelyek mindenfajta alkotásra és azok bármely formában történő nyilvánosságra hozatalára vonatkoztak, azonban ezután mégis egyéniesített meghatározásokat kell alkalmaznunk, úgy a szerzői jog, mint a jogi irodalom terén. Így például irodalmi, vagy más írásos vonatkozásban (tudományos szöveg, hangjegy stb.) „kiadásról" beszélünk, színpadi, zenei, koreográfiai és filmművészeti vonatkozásban pedig „nyilvános bemutatásról, előadásról" van szó.

Ezt követően a szerzői jog tárgyát érintő változásokra tér ki a szerző, álláspontja szerint változást a jogalkotásban bekövetkezett módosulások, a mű rögzített formájának pusztulása, a szerzői jog jogosítottjának lemondása, valamint az időmúlás jelenthet, s ezek sorában külön is foglalkozik a művek közkinccsé válásának kérdésével. A szerzői jogi jogalanyiság kérdésében a törvény úgy intézkedik, hogy „a szerzői jogok az alkotót illetik, amennyiben külön jogszabály másként nem rendelkezik", az alkotó

* Zagadnienia prawa autorskiego. Warszawa. 1973. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. 455 old.

személyének meghatározása azonban nem mindig könnyű feladat, bár itt kétségkívül ténykérdésről van szó. Problémát jelent a névtelen szerzők, a társszerzőség, a művek válogatásának és a gyűjteményes műveknek az esete, és külön szabályozás vonatkozik azokra az esetekre is, amikor a szerzői vagyoni jogosultságok a szerzők körén kívüli személyeket vagy szerveket illetnek meg, mint például a szocialista gazdálkodó egységeket illető, művészi ipari mintákkal, építészeti vagy technikai tervekkel, tervrajzokkal, gazdasági jellegű propagandával és reklámmal kapcsolatos olyan vagyoni jogosultságok, melyek a szervvel munkaszerződéses vagy szolgálati viszonyban álló dolgozók tevékenysége révén jöttek létre. Ebbe a csoportba tartoznak egyébként még a filmgyártó vállalatok is.

A IV. fejezetben Andrzej Kopff a szerzők vagyoni jogainak tartalmát és érvényesülését tárgyalja. Álláspontja szerint a vagyoni jogosultság részét képezi a kizárólagos rendelkezési jog, a másolás és sokszorosítás joga, a nyilvánosságrahozatal mellőzéséhez való jog, a terjesztés, előadás és kiállítás joga, a járulékos jogosítványok kiaknázásának engedélyezése, amelyeknek körébe a fordítás, a színpadra, filmre, televízióra alkalmazás joga, a zeneművek átírására és áthangszerelésre, illetve a plasztikai művek nagyítására vagy kicsinyítésére való jog is beleértendő.

Kopff kiemelten tárgyalja a szerzők díjazáshoz való jogát, amely a mű felhasználása esetén annak formájától, terjedelmétől, köz- és magánjellegétől egyaránt függ. Külön kérdést jelent a járulékos jogosultságok és az anya-mű egymáshoz való jogi viszonya, valamint ennek vagyonjogi vetülete is. A szerző véleménye szerint a járulékosként létrejött alkotás jogi helyzete alapjában nem különbözik az anya-mű helyzetétől, és ez az anyagi vetületre is vonatkozik. A törvény a díjazás tekintetében csak a magán- vagy a tudományos és oktatási célra történő felhasználás esetén tesz kivételt.

Vagyonjogi vonatkozásokban külön szabályok érvényesülnek a képmások és levelek tekintetében is, mivel itt az anyagi és a személyi jog között összeütközés van. A törvény 16. cikke ugyancsak érinti a vagyoni jogosultságokat, amikor az úgynevezett kényszerfelhasználásról intézkedik. Ennek értelmében, ha a tudományos és kulturális igények megkövetelik, a Minisztertanács a szerző vagy jogutódának beleegyezése nélkül is engedélyt adhat az alkotás meghatározott módon történő terjesztésére, átdolgozására, illetve színpadra, filmre vagy rádióra alkalmazására, ezeknek az elkészítésére azonban a szerzőnek elsőbbségi joga van.

Az V. fejezet a szerzői jogok átszállásával foglalkozik. A szerzői jogok öröklés címén történő átszállása a lengyel polgári jog általános szabályai közé tartozik. Ezen kívül a szerző megemlékezik a szerzői jogok összességének átruházásáról szóló szerződésekről, az eladási, csere és adományozási szerződésről, a házassági vagyonjogi szerződésről, valamint a kiadói, felhasználási és zálogszerződés kérdéseiről. Az alkotások felhasználására vonatkozó engedélyek a színre vitelre, a zenei és prózai művek bemutatására, valamint a megfilmesítésre, vonatkoznak leggyakrabban, s a szerzőket általában a szerzői szövetség a „ZAIKS" képviseli a színházakkal és zenei intézményekkel létrejött megállapodásokban.

Az írói művek végleges megjelenési formájával, a kinyomtatással, illetve a terjesztéssel, a zeneművek mechanikus rögzítésével, a hangfelvételekkel, valamint az építészeti tervek hasznosításával kapcsolatban hasonló szerződéskötési rendszer érvényesül.

A szerzők anyagi jogaikat, érdekeiket polgári és büntetőjogi eszközök igénybevételével védhetik meg. A szerzői jogi törvény 56. cikkének rendelkezései értelmében az alkotó vagy jogutódja a jogsértőtől szerzői jogainak tiszteletben tartását, a jogsértő tevékenység megszüntetését, a bitorlás következtében szerzett anyagi haszon kiadását és vétkesség esetén kártérítést követelhet. Az anyagi szerzői jogokat a tisztességtelen versennyel és a vagyonjogi végrehajtással összefüggésben is bizonyos oltalom illeti meg.

A VII. fejezetben Grzybowski az alkotók személyi jogainak ismertetésére tér át, s ennek során elemzi a szerzők személyi jogainak és a polgári jogban foglalt általános személyiségi jogoknak, valamint az alkotók személyi és vagyoni jogainak összefüggését is.

A francia jogtudomány az alkotók személyi jogait három csoportba sorolja, a szerzőséghez, a csorbítatlansághoz, valamint a mű kiadatlanul tartásához való jogokra, s álláspontja szerint az alkotók személyi jogait ezeken keresztül lehet megsérteni. A hatályos lengyel törvény 52. cikke szerint viszont a szerző személyi jogait az sérti meg, aki a szerzőséget, a szerző nevét vagy álnevét bitorolja, a szerző nevét a mű kiadásán nem tünteti fel, a szerző akarata ellenére nevét feltünteti vagy egyéb módon teszi nyilvánvalóvá szerzőségét, a művében közölt részlet vagy szemelvény szerzőjét, illetve forrását nem tünteti fel, vagy hamis szerzőt jelöl meg, a szerző által kiadásra nem szánt művet jelentet meg, a művön olyan változtatást hajt végre, betoldást vagy rövidítést eszközöl, amely annak tartalmát vagy formáját megváltoztatja, illetve a mű értékét csökkenti, valamint aki az alkotó szerzői jogát más egyéb módon károsítja meg.

Külön kérdést jelent a művek címének védelme. Sem a hatályos, sem pedig a régebbi szerzői jogi törvény nem tartalmaz e vonatkozásban rendelkezéseket, csupán a régebbi legfelsőbb bírósági gyakorlat tartalmaz olyan döntést, mely szerint az irodalmi mű címe a mű tartalmával egységes egészet alkot.

A szerzők a jogsérelmet okozó magatartás esetén annak megszüntetését követelhetik, számukra pénzbeni elégtétel jár és az okozott kár helyrehozatalát igényelhetik. A szerző halála esetén, amennyiben ellenkező akaratát nem nyilvánította ki, házastársa, szülei, gyermekei vagy rokonai léphetnek fel az alkotó személyiségi jogainak védelme érdekében. A szerzői jogok megóvása érdekében az alkotás műfajának megfelelő alkotói szövetség is felléphet.

A törvény kimondja azt is, hogy a fenti jogvédelmi szabályokat a fénykép és levelezés engedély nélküli terjesztése vagy felhasználása esetén is megfelelően alkalmazni kell.

A VIII. fejezetben Andrzej Kopff röviden a „droit de suite" intézményének a szerzői jogban elfoglalt helyével foglalkozik. Ez a jogosult-

ság az alkotó számára azt a jogot biztosítja, hogy az által elkészített műalkotást megismételhesse. Ez a kérdés a plasztikai jellegű alkotások esetében vetődik fel, és azt a jogosultságot rendezi, amelynek alapján a festő és a szobrász, illetve más plasztikus művészetek művelője (pl. keramikus, ötvös stb.) művét a későbbiek során változatlan alakban megismételheti.

A szerző a továbbiakban „droit de suite" fogalmának kialakulását, és alkotói személyi jogként történő rendezését a XIX. század végétől napjainkig követi nyomon, majd a IX. fejezetben áttér az ún. járulékos jogok kérdésének ismertetésére.

A járulékos jogosultságokkal kapcsolatban a jogtudományban különféle felfogások uralkodnak, és az egyes jogalkotók is egymástól eltérően rendelkeznek úgy, hogy nemcsak az 1961. évi Római Egyezmény szerinti előadói, rádió- és televízióadással, valamint hangfelvétellel összefüggő jogokat, hanem az ipari mintákkal és modellekkel, a műalkotás követelményeit ki nem merítő fényképekkel, valamint az elhunyt szerzők védelmet már nem élvező műveinek kiadásával összefüggő jogokat is ide sorolják.

Andrzej Kopff az első helyen az előadóművészek jogainak védelmét tárgyalja, kitér a színészek, zenészek, énekesek, táncosok, szavalók, illetve filmszínészek jogi helyzetére, és kiemeli, hogy a rendezők, a szöveg- és forgatókönyvírók, valamint az előadóművészi munkát elősegítő műszaki segédtevékenységet szolgáltatók e járulékos védelemben nem részesülnek.

Az előadóművészek személyi jogainak tartalmát a szerző az alábbiakban foglalja össze: *1.* az előadás rögzítésének és terjesztésének engedélyezése; *2.* a megváltoztatás, átdolgozás és más műfajra alkalmazás engedélyezése; *3.* az előadás rögzítésével és terjesztésével kapcsolatban az előadó neve vagy álneve nyilvánosságra hozatalának engedélyezése; *4.* az előadás időpontjának a rögzítése, vagy a rádió- illetve televízióadás alkalmával való közlésének, esetleg mellőzésének engedélyezése; *5.* a rögzített mű terjesztésére adott hozzájárulás után eltelt öt évet követően a további terjesztés engedélyezése, amely pl. a filmalkotásokra nem vonatkozik; *6.* az előadás művészi értéke és jóhíre tiszteletben tartásának megkövetelése.

Az előadóművészek vagyoni jogai közé a szerző az előadás rögzítéséért, az élő vagy rögzített előadás közvetítéséért, valamint a már rögzített előadás át- vagy feldolgozásáért járó tiszteletdíjra való jogosultságot sorolja. Az előadások rögzítése alatt minden olyan módszert értünk, amely az előadóművész közreműködése nélkül is lehetővé teszi az előadás reprodukálását, matrica vagy hanglemez, magnetofonfelvétel, filmnegatív vagy fényképfelvétel, telerecording illetve audiovizuális-kazetta felvétel formájában.

A járulékos jogok ismertetését a rádió és a televízió, valamint a hanglemezgyártó vállalatok jogairól szóló rész zárja le, amely vázolja a közvetített programok és préselt lemezek lengyelországi jogvédelmének kialakulását és jelenlegi helyzetét.

Jerzy Serda a X. fejezetben a színpadi művek szerzői jogi kérdéseivel foglalkozik, s kiemeli, hogy a lengyel szerzői jogi törvény 1. cikkében nem határolja körül a színpadi művekkel kapcsolatos szerzői jog tárgyát. A 46. cikk viszont úgy rendelkezik, hogy a prózai vagy zenés színpadi művek szerzői a darabok bemutatására vonatkozó szerződésektől elállhatnak, amennyiben azokat olyan bántóan alkalmatlan formában illetve változtatással kívánják színre hozni, amely ellen a szerzők jogosan tiltakozhatnak, ami végeredményben azt is jelenti, hogy a színpadi mű léte nem függ a nyilvános bemutatásától.

A színpadi művek szerzői jogának alanya a törvény 11. cikke szerint teljes egészében mindig a szerző, azonban ez korántsem jelenti azt, hogy az összetett műalkotások társszerzői bármilyen joghátrányt szenvednek. A koreográfia, a zenei kompozíció és a librettó a szerzői jogvédelemnek külön-külön is tárgyai, így a társszerzők beleegyezése nélkül a mű bemutatására, adaptációjára stb. beleegyezésük nélkül nem is kerülhet sor.

A szerzői beleegyezés a mű bemutatására vonatkozó megállapodásban ölt formát. A szerzői jogi törvény a bemutatási szerződés közelebbi részleteit nem határozza meg, hanem annak elvei alapján a szerzői szövetség, a „ZAIKS" típusszerződései fogalmazzák meg közelebbről a felek jogait és kötelezettségeit. A szerzői védelem jogosítottját a jogdíjtáblázatban meghatározott díjazás illeti meg.

A már megkötött színre viteli megállapodástól úgy a szerző, vagy az őt képviselő szerzői szövetség, mint a színház elállhatnak. A szerző akkor jogosult a szerződéstől való elállásra, ha művét nem megfelelő formában, vagy megengedhetetlen változtatásokkal kívánják előadni, illetve ha valamely lényegbevágó érdekeit sérti az előadás. A szerződéstől a színház is elállhat, amennyiben a mű bemutatása a népi Lengyelország jogrendjével, érdekeivel ellentétes, illetve a közerkölcsre káros.

Az ország társadalmi és kulturális életében, valamint a tömegtájékoztatásban betöltött szerep a szerző véleménye szerint kiemelkedő helyet biztosít a szerzői jogban a televíziós és filmszerződéseknek. A filmalkotásokat ontológiai és esztétikai szempontból egyaránt művi egységükben és ugyanakkor heterogén mivoltukban is kell szemlélni, s velük összefüggésben számos nehéz jogi kérdés vetődik fel, amelyek közül a szerző a következőket emeli ki: kit kell a szerzői védelem első számú jogosítottjának tekinteni, az értelmi szerzőt, vagy más személyeket, mindenekelőtt a gyártót; a filmalkotás létrejöttének alapfeltétele-e a filmszalagra rögzítés, vagy a mű létezése attól független?

A kérdések eldöntését az a tény nehezíti, hogy a különböző művészi alkotótevékenységeken kívül itt bizonyos ipari produktum létrejöttéről is szó van, hiszen a gyártó vállalat gazdasági szervező, pénzügyi és technikai tevékenysége nélkül a filmalkotás nem jöhetne létre.

Televíziós mű is minősülhet filmalkotásnak, azzal a feltétellel, hogy alkotás jelleggel bír és filmszalagra, vagy más egyéb olyan módon rögzítették, ami többszöri reprodukálását, vetítését illetve leadását lehetővé teszi.

A XI. fejezet további részeiben a szerző a filmre vitel kérdéseivel, a filmalkotás egyes elemeinek, a filmdaloknak, címeknek, részleteknek, szereplőknek a felhasználásá-

val, valamint a reklámok, falragaszok stb. megjelentetésével, a szerzőség és a szerzői jogok tartalmi kérdéseivel foglalkozik, s a lengyel filmjog szabályait más szocialista országok jogi megoldásaival összehasonlítva részletesen elemzi. A fejezetet a televíziós művek szerzői jogának rövid ismertetése zárja le.

A könyv XII. fejezetében Stefan Grzybowski a védjegyekkel és ipari mintákkal kapcsolatos szerzői jogot vizsgálja. A mintaoltalom és védjegyjog tartalmának boncolgatása során a „feltétlen és viszonylagos újdonság", a „technikai és esztétikai eredetiség", valamint a „művészi érték" fogalmának tartalmát fejtegeti, szól a jogvédelem formális előfeltételeiről, a regisztrálásról és a letétbehelyezésről, illetve az oltalom erkölcsi és anyagi vetületeiről, valamint a tisztességtelen versenyre vonatkozó általános polgári jogi szabályok érvényesüléséről.

Az ipari mintákra vonatkozó 1963. január 29-i törvény rendelkezései szerint mintaoltalom alatt áll az az új tárgyi forma, amely alakban, felületi tulajdonságban, vonal, rajzolat vagy színmegoldásban a tárgyaknak sajátos és eredeti külső megjelenést kölcsönöz, ipari vagy kisipari reprodukálásra alkalmas és esztétikai célokat szolgál. Az ipari mintaoltalom rendszere a találmányok oltalmi rendszerével azonos és a Szabadalmi Hivatalban történő jegyzékbevétellel valósulhat meg.

Az ipari tulajdonvédelem rendszerének alapelveit követi a védjegyek oltalmi rendje. A védjegyekről szóló 1963. március 28-i törvény úgy rendelkezik, hogy védjegyként rajz, ábra, színösszeállítás, betű, szám, plasztikus forma, vagy más egyéb olyan jelzés lajstromoztatható, amely egy vállalat által előállított vagy forgalomba hozott áruknak más vállalatok termékeitől történő megkülönböztetésére alkalmas. A védjegy a vállalat által megjelölt egyetlen cikkre éppúgy vonatkozhat, mint a tevékenységi körébe tartozó termékek és áruk meghatározott körére.

A könyv befejező XIII. fejezetében Jerzy Serda a szerzői joggal kapcsolatos nemzetközi viszonyokat tekinti át, és rámutat arra, hogy a szellemi alkotótevékenység immateriális jellege ezeket a műveket egyetemes természetűvé teszi, amely annál is inkább megköveteli az azokkal összefüggő kérdések átfogó nemzetközi rendezését. Nem meglepő tehát, hogy úgy az UNESCO, mint a Berni Unió szervei, valamint más nemzetközi szervezetek nagy figyelmet szentelnek a nemzetközi szerzői jogvédelem rendszere fejlesztésének és megszilárdításának.

A nemzetközi szerzői jogvédelem célját és feladatát a szerző a következőkben foglalja össze: a jogvédelem minden országban történő megerősítése; az egyéni emberi jogok tiszteletben tartása; az irodalom, a tudomány és a művészet fejlődésének támogatása; a művek terjesztésének és nyilvánosságra hozatalának megkönnyítése; a népek közötti megértés egyengetése, valamint az alkotómunka színvonalának emelése a hatékonyabb jogvédelem segítségével.

A nemzetközi szerzői jogvédelem a nemzetiségre, vagy a mű első nyilvánosságra hozatalának helyére, illetve a szerzői jogban, valamint a nemzetközi egyezményekben előírt formai követelmények létezésére tekintet nélkül megilleti a szerzőket. A territorialitás elvét az egyes műveknél annak az országnak a jogával összhangban kell alkalmazni, amelytől a szerző a jogvédelmet kapja. Az egyes államok közötti olyan jogviták eldöntésére, amelyekre nézve a szellemi tulajdonról szóló egyezmények nem intézkednek, a Berni Konvenció 27. cikke értelmében a Hágai Állandó Nemzetközi Bíróság illetékes.

A lengyel szerzői jogi törvény 6. cikke a nemzetközi jogvédelem előfeltételeit a következőkben állapítja meg: *1.* a szerző lengyel állampolgárságú személy legyen; *2.* a mű Lengyelországban, vagy Lengyelországban és külföldön egyidejűleg jelenjen meg; *3.* a mű legelőször lengyel nyelvű kiadásban jelenjen meg, és *4.* a szerzői jogi védelem nemzetközi egyezményen vagy viszonosságon alapuljon.

A szerzői jogra vonatkozó nemzetközi egyezmények sorában először az 1886. évi Berni Egyezmény történeti előzményeit és létrejöttét ismerteti a szerző, majd vázolja a megállapodáson napjainkig végrehajtott módosításokat, illetve a nemzetközi jogvédelem alapelveivel kapcsolatos kérdéseket, a mű eredetének, a jogi oltalom időtartamának, terjedelmének, valamint tárgyának problémáit.

Az uniós egyezmények általánosságban az irodalmi és művészeti alkotásokra vonatkoznak, de ezen belül a film, a rádió és televízió körébe tartozó, valamint az audiovizuális, a fényképészeti és a képzőművészeti alkotásokat is felölelik. A politikai szónoklatok, bírósági védőbeszédek, előadások, beszédek és prédikációk tekintetében a jogvédelmet az egyes országok belső törvényhozása korlátozhatja, a sajtótájékoztatások viszont egyáltalán nem, az aktuális gazdasági, politikai és vallási vitacikkek pedig csak akkor esnek oltalom alá ha azt külön kikötötték. Irodalmi, tudományos és művészeti tárcákat és elbeszéléseket — tárgyukra tekintet nélkül — a szerző beleegyezése nélkül más országokban közölni nem lehet.

A drámai, a zenés-prózai, valamint a zeneművek nyilvánosságra hozatala, illetve bemutatása — akár eredetben, akár fordításban — a szerző külön kikötése nélkül is oltalom alatt áll.

A szerző befejezésül még kitér az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény, a Római Egyezmény, valamint az egyes amerikai konvenciók rendelkezéseinek rövid ismertetésére is.

A szerzői közösség jelentős, átfogó szerzői jogi művet alkotott. Az egyes részkérdések kidolgozásánál is arra törekedtek, hogy a jogi szabályozás alakulását történeti távlatba helyezzék, s az egyes megoldások vizsgálatánál a jogösszehasonlító elemzést úgy a régebbi lengyel jog, mint más országok hatályos szerzői jogi rendelkezéseire kiterjesztve végezték el. Ezzel a módszerrel problémakörről problémakörre haladva egyúttal azt a minőségi fejlődést is szemléletessé tették, amelyet a lengyel jogalkotás az első 1926. évi szerzői jogi törvény óta befutott.

A szerzői jog különféle részterületeinek gondos feldolgozása során a szerzők arról sem feledkeztek meg, hogy az 1952. évi és jelenleg is hatályos törvénnyel összefüggésben — a megjelenésétől eltelt több mint két évtizedre figyelemmel — keletkezett joghézagokra és hiányosságokra rámutassanak. Erre az

is lehetőséget biztosít, hogy nemcsak a szocialista, hanem a nyugati szakirodalom álláspontját, valamint a szerzői jogi kérdésekkel szorosan összekapcsolódó irodalmi, művészeti és technikai kérdéseket is mélyrehatóan ismerik és felhasználják. A széles körű tárgyi ismeretek birtokában természetesen figyelemre méltó megoldási javaslatokat is tesznek.

A nagy terjedelmű munkát, amely nemcsak a lengyel, hanem más szocialista országok jogtudománya számára is értékes összefoglaló alkotást jelent, a szerzői jogi kérdések iránt érdeklődők számára hasznos és bőséges szakirodalmi bibliográfia egészíti ki.

Sprém István

Йожеф Гедень:

Международные усилия ради оттеснения преступности

Автором излагаются количественные и структурные изменения, произшедшие в течение последнего десятилетия в преступности во всемирном масштабе и требующие международного объединения сил в борьбе с преступностью. Во связи с этим он излагает также проблемы, находящиеся на повестке дня всемирного конгресса по вопросам предупреждения преступности и ухода за преступниками, устроимого под эгидой ОНН в г. Торонто.

Имре Кертес:

Субъективные и объективные элементы в судебных экспертизах

В области судебных экспертиз наиболее актуальной задачей является развитие технической базы и научного аппарата, однако эффективность усилий, направленных на такое развитие, может быть обеспечена лишь при одновременном усовершенствовании объективных и субъективных условий работы экспертов. Применение процедур измерения, математизация свидетельствуют не об уменьшении роли эксперта, а об активизации его познавательской деятельности. Таким образом т. н. объективизацию экспертиз, дальнейшее повышение их уровня было бы ошибочно видеть в уменьшении роли субъективной стороны и в повышении роли объективной стороны, так как познание осуществляется в неразрывном единстве объективного и субъективного.

Пал Хорват:

Роль исследования правового развития на основе сравнительного метода в истории социалистического права

Исследуя развитие нашего правового мышления особенно бросается в глаза, что в Венгрии наука истории права в течение длительного времени не получила методологического особнования. Работники истории права в действительности работали на основе методологии исторических наук и их вспомагательных наук (дипломатика, палеография, нумизматика и т. д.). Поэтому используя международные научные результаты последних десятилетий стало необходимым выяснить методологические требования исследовательской работы в области истории права. Статья, рассматривая вопросы истории социалистического права, приписывает особое значение региональной компаратистике, которая на основе систематического сравнения развития права соседних народов обеспечивает венгерской правовой историографии научное обоснование.

Андраш Канижаи Надь:

Новейшие проблемы присуждения в пользу государства

Автор занимается проблемами применения права, проявившимися в практике районных судов столичного города в 1974 г. В введении отмечает, что присуждение в пользу государства является санкцией за такие недействительные договоры, где на основе недействительного договора уже дошло к передаче имущества и исполнение было бы необходимо вернуть обратно стороне, которая осуществила тяжелое противозаконное и виновное поведение. Присуждение в пользу государства в виде санкции применяется прежде всего в круге недействительных договоров подряда и найма жилплощади. Автор отмечает, что в случае недействительного договора подряда, заключенного подрядчиком, неимеющим правомочий на совершение таких сделок, на основе более дифференцированного применения права предоставлялась бы возможность более широкого использования норм права о наложении санкции присуждения в пользу государства. В круге института жилищного найма судебная практика по вопросу о присуждении в пользу государства неясная.

Дердь Керестеш:

Непричесанные мысли о детерминации и о правовой ответственности

Автор исходит из философской дискуссии, имевшей место в 60-ые годы между венгерскими авторами Тамаш Фелдеши и Андраш Дердь Сабо, предметом которой являлось однозначное понимание или одно-многозначное понимание детерминации. Философский принцип обсолютно однозначной определенности в нынешнем виде автор не считает пригодным для того, чтобы на его основании можно было сделать выводы об основании правовой ответственности, в первую очередь ввиду того, что пока еще неразработана диалектика необходимости и случайности. Исходя из философского положения об одно-многозначной определенности автор пытается изложить свои воззрения об основании правовой ответственности и критизует теории ответственности, основывающиеся на однозначной определенности.

Михай Вереш:

Вопросы об охране программ вычислительных машин

В статье кратко излагаются вопросы о необходимости рассмотрения проблем правовой охраны программ, составленных для вычислительных машин. Этой охраны требуют как составители программ, так и те, кто пользуется такой программой. В дальнейшем автор обозревает и кратко оценивает возможные средства правовой охраны, примененные до сих пор на практике или изложенные в правовой литературе. Такие средства следующие: охрана тайны, патент и охрана по авторскому праву. Посредством нескольких правовых казусов излагается также формирование международной практики. Наконец, на основе принципиальных и практических суждений выступает за охрану по авторскому праву.

József Gödöny:

Internationale Anstrengungen zur Zurückdrängung der Kriminalität

Autor befasst sich mit diesen Quantitativen und strukturellen Veränderungen, die in der Kriminalität im letzten Jahrzehnt in aller Welt eingetroffen sind und die eine internationale Zusammenarbeit im Kampfe gegen die Kriminalität erfordern. In diesem Zusammenhang behandelt er auch diese Probleme, die an der Tagesordnung des, sich mit der Verhütung der Kriminalität und der Behandlung der Verbrecher befassenden V. UNO-Kongresses standen.

Imre Kertész:

Subjektive und objektive Elemente in der Justiz-Expertise

Auf dem Gebiete der Expertisen ist die aktuellste aufgabe die Entwicklung der technischen Basis und des wissenschaftlichen Apparates. Die Effektivität der in dieser Richtung gehenden Anstrengungen kann aber nur bei gleichzeitiger Verbesserung der übrigen objektiven und subjektiven Bedingungen der Experten-Tätigkeit sichergestellt werden. Die Anwendung von Maass-Verfahren, die Mathematisierung zeugt nicht von der Verminderung der Rolle des Experten, sondern über die Aktivität seiner Erkenntnis-Tätigkeit.

Die sog. Objektivisation der Expertisen, die weitere Hebung ihres Niveaus wäre aber falsch in der Verminderung der Rolle der subjektiven Seite und der Vermehrung der objektiven Seite zu ersehen, da die Erkenntnis sich in der untrennbaren Einheit des Objektiven und des Subjektiven verwirklicht.

Pál Horváth:

Die Rolle der vergleichenden Untersuchung der Rechtsentwicklung in der Geschichte des sozialistischen Rechts

Im ungarischen rechtshistorischen Schrifttum wirft sich besonders diese Erscheinung in die Augen, dass die Wissenschaft der Rechtsgeschichte lange Zeit hindurch methodologisch nicht unterbaut worden ist. Die Rechtshistoriker arbeiteten in Wirklichkeit aufgrund der Methodologie der Geschichte bzw. der historischen Hilfswissenschaften. Die internationalen wissenschaftlichen Ergebnisse der letzten Jahrzehnte benützend wurde es notwendig, dass die methodologischen Erfordernisse der rechtshistorischen Forschungstätigkeit geklärt werden. Autor übernimmt einen der schwierigsten Teile dieser Aufgabe, als er in seinem Artikel der Reihe nach die Methoden der vergleichenden Forschungsarbeit vorführt und gestützt auf neuere internationale Ergebnisse jeweils auch die methodologischen Ansprüche bestimmt. Die Erfahrungen summierend misst er in der Rechtsgeschichte besondere Bedeutung der sog. regionalen Komparatistik bei.

György Keresztes:

Ungereimte Gedanken über die Determination und die juristische Verantwortlichkeit

Autor geht aus der Diskussion aus, die in den 60-er Jahren zwischen Tamás Földesi und András György Szabó stattgefunden hat, und dessen Gegenstand die eindeutige, oder die ein-viel-deutige Auffassung der Determination war. Das filosofische Prinzip der absoluten eindeutigen Bestimmtheit hält er in seinem jetzigen Stadium nicht für geeignet dazu, dass daraus in Bezuf auf die Grundlagen der juristischen Verantwortlichkeit Schlüsse gezogen werden könnten, in erster Linie, da sie mit der Ausarbeitung der Dialektik des Notwendigen und des Zufälligen schuldig geblieben ist. Autor versucht seine Ansichten über die Grundlagen der juristischen Verantwortlichkeit ausgehend aus dem filosofischen Satz der ein-viel-seitigen Bestimmtheit darzulegen und kritisiert die, auf der eindeutige Bestimmtheit ruhenden Verantwortlichkeits-Theorien.

András Kanizsai Nagy:

Die neuesten Probleme der Verurteilung zu Gunsten des Staates

Autor befasst sich mit den in der Rechtsprechung der Hauptstädtischen Bezirksgerichte im Jahre 1974 aufgetauchten Fragen der Rechtsanwendung.

Einleitend verweist er darauf, dass die Verurteilung zu Gunsten des Staates die Sanktion solcher ungültiger Verträge darstellt, wo aufgrund des ungültigen Vertrages es schon zu Vermögensbewegung gekommen ist und die Leistung dieser Partei zurückerstattet werden sollte, die ein schwerwiegend rechtswidriges und ihr zurechenbares Verhalten zur Schau getragen hat.

Die Gerichte wenden die Sanktion der Verurteilung zu Gunsten des Staates am häufigsten im Kreise der ungültigen Unternehmungs- und Mietverträge an.

Im Falle von ungültigen Verträgen, die durch einen, über eine Gewerbeberechtigung nicht verfügenden Unternehmer geschlossen worden sind, verweist Autor darauf, dass bei einer differenzierteren Rechtsanwendung es öfters begründet wäre, die Sanktion der Verurteilung zu Gunsten des Staates anzuwenden.

Im Kreise des Instituts der Wohnungsmiete ist die Judikatur in der Frage der Verurteilung zu Gunsten des Staates unsicher.

Mihály Veres:

Fragen des Schutzes von Programmen für kybernetische Maschinen

Der Artikel behandelt kurzgefasst die Frage, warum es notwendig geworden ist sich mit dem Problem des Rechtschutzes der Programme für kybernetische Machinen zu befassen. Den Schutz beanspruchen die Verfertiger und die Gebraucher der Programme. Danach überschaut und wertet der Artikel die durch Praxis und Literatur bisher aufgeworfene möglichen Mittel des Rechtsschutzes. Diese sind: der Geheimnis-Schutz, Patent- und Autorenschutz. Mittels einiger Rechtsfälle untersucht Autor auch die Gestaltung der internationalen Rechtspflege. Abschliessend tritt Autor aufgrund praktischer und theoretischer Motive für den rechtlichen Schutz ein.

József Gödöny:

Efforts internationaux à repousser la criminalité

L'auteur expose les changements quantitatifs et structurels, qui sont arrivés dans la criminalité mondialement ces années dernières et qui insistent sur une coopération internationale dans la lutte contre la criminalité. Sous ce rapport l'auteur traite même les problèmes qui figurent à l'ordre du jour du congrès mondial V.me de l'ONU à Toronto s'occupant de la prévention de la criminalité et du traitement des délinquants.

Imre Kertész:

Éléments subjectifs et objectifs aux expertises de la justice

Dans le domaine des expertises la modernisation d'apparat scientifique et de la base technique est la tâche la plus actuelle, mais l'efficacité des efforts y tendant ne peut être assurée qu'avec l'amélioration simultane des autres conditions objectives et subjectives du travail d'expert. L'application des procédures de mesure, la matematisation ne font pas preuve de la diminution du rôle d'expert, mais de l'activité de son opération de connaissance.

Ainsi il serait injuste de voir l'objectivation soit-disante des expertises, son augmentation suivante dans la diminution du rôle du côté subjectif et dans l'augmentation de ceux objectif, étant donné que la connaissance se réalise dans l'unité indéchirable de l'objectif et du subjectif.

Pál Horváth:

Le rôle de l'examen comparatif du développement de droit dans l'histoire de droit socialiste

En examinant le développement de notre mentalité juridique il est particulièrement évident qu'en Hongrie la science d'histoire juridique n'a pas longtemps obtenu une consolidation méthodologique. Les historiens du droit ont travaillé au fond sur la base de la méthodologie historique resp. des sciences auxiliaires historiques (diplomatique, paleographie, numismatique, etc.). C'est pourquoi — en utilisant les résultats internationaux scientifiques des années dernières — il est devenu nécessaire de préciser les exigences méthodologiques du travail de recherche d'histoire juridique. En examinant l'histoire du droit socialiste, l'étude prète une signification particulière à la com-

paratistique régionelle qui — en comparant méthodiquement le développement de droit des peuples environnants — donne consolidation scientifique pour l'histoire juridique hongroise.

András, Kanizsai Nagy:

Les problèmes plus récents de la condamnation pour le bien de l'État

L'auteur s'occupe des questions de l'application de droit se posant dans la pratique des justices municipales d'arrondissements en 1974. Dans le préambule l'auteur représente que la condamnation pour le bien de l'État est une sanction de tels contracts annulés où — sur la base d'un contrat annulé — un mouvement de fortune est déjà arrivé et la prestation revient à la partie, qui a manifesté une conduite grave injuste et imputable.

Les justices ont appliqué la sanction de la condamnation pour le bien de l'État le plus souvent dans le cercle des contrats annulés d'entreprise et de location.

Dans le cas des contrats annulés passes par un entrepreneur ne pas possédant une patente, l'auteur montre qu' au cours d'une application de droit plus différenciée en plusieurs cas il serait justifié de vivre avec la sanction de la condamnation pour le bien de l'État.

Dans le cercle de l'institution de location la pratique judiciaire est incertaine en question de la condamnation pour le bien de l'État.

György Keresztes:

Pensées en désordre de la détermination et de la responsabilité juridique

L'auteur part de la discussion philosophique, qui s'est déroulée entre Tamás Földesi et András György Szabó dans les années soixante et dont l'objet était la perception univoque ou d'un-beaucoup de sens de la détermination. Il ne tient pas apte le principe philosophique de la détermination absolument univoque dans son état présent pour pouvoir déduire de lui-même des conséquences concernant la base de la responsabilité juridique, en premier lieu parce qu'il a demeuré en reste de l'élaboration de la dialectique de la fatalité et du hasard. En partant de la thèse philosophique de la détermination d'un-beaucoup de sens l'auteur tente d'expliquer son avis de la base de la responsabilité juridique et il critique les théories de responsabilité se basant sur la détermination univoque.

Mihály Veres:

Les questions de la protection des programmes de computer

L'article résume brièvement, pourquoi devenait-il nécessaire de s'occuper de la question de la protection juridique des programmes de computer. La protection est exigée également par les préparateurs et utilisateurs du programme. Puis l'étude résume et apprécie brièvement les moyens possibles soulevés jusqu'a ce temps par la pratique et la littérature.

Ces moyens sont les suivants: la protection de secret, le brevet et la protection de droit d'auteur. L'auteur indique même la formation de la jurisprudence internationale par quelques litiges. Enfin il prend position pour la protection de droit d'auteur sur la base des motifs pratiques.

József Gödöny:

International efforts to repress delinquency

The paper presents those quantitative and structural changes which came about in delinquency in the last decade all over the world and calling for international cooperation in the struggle against crime. The problems on the agenda of the UN 5th World Conference on the Prevention of Crimes and Treatment of Delinquents to be held at Toronto are analysed under these aspects.

Imre Kertész:

Subjective and objective elements in the surveys made by forensic experts

In expertises it is a problem of greatest topical interest to develop the technical basis and the scientific machinery. The success of the efforts aiming to fulfil these tasks may, however, be assured only by establishing other objective and subjective conditions of expertise-work. The introduction of mathematical and measurement methode proves the activization of experts' cognitive efforts.

It would be a great mistake to believe that by developing further the objectivization in expertise means a diminution in the subjective aspects and an increase in the objective one, as cognizance is realised in an indissoluble unity of the objective and subjective elements.

Pál Horváth:

The role of developmental research in comparative law in the history of socialist law

In Hungarian historiography of law there was evidently a lack of methodologic bases for a long time. Historians of law worked applying historical methodology and historical tool-subjects (e.g. diplomatics). It became necessary by using world-scientific discoveries to clear the methodological principles of research in legal history. The Author presents the methods of comparative research one by one and relying on recent international scientific results he outlines the methodological principles. He points out the particular importance of „regional comparativistics" in history of law.

András, Kanizsai Nagy:

Some latest problems of the condemnation for the state's benefit in civil cases

The paper deals with some problems in law application wich occurred in 1974 in the practice of the discrict courts (first instance courts) of Budapest. The condemnation for the state's benefit is a sanction of void contracts, where under this void contract there has been already a certain movement in the patrimony and the performance would be restored to the seriously unlawfully acting liable party. This sanction is most commonly applied in the sphere of void contracts of undertaking and lease of premises. The author points out that in the case of undertakers without a trade licence this sanction should be applied more often. In lease of premises cases the courts' practice seems to be quite uncertain.

György Keresztes:

Reflections on determination and legal responsibility

The Author starts with the philosophical debate of the sixties between Tamás Földesi and András György Szabó concerning determinism. The actual elaboration of the principle of absolute determinism is unfit to be used as a basis of legal responsibility as it does not present the dialectic of necessary and chance. Starting from the theory of one — many determination he presents his views on the basis of legal responsibility and gives a criticism to theories of responsibility based on absolute determinism.

Mihály Veres:

Problems in soft-ware protection

The paper gives a short account why soft-ware's legal protection turned necessary to be dealt with. Tis protection is wanted by programme — makers and users as well. Then, a review and short criticism of the means of legal protection created so far by practice and literature follows. These are: secret-protection, patent and copyright protection. After some cases illustrating the international legal practice the Author takes a stand for copyright protection. His argument is based on theoretical and practical motives.

ÁRA: 8,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.3740 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

XXX. új évfolyam **10.** szám Budapest, 1975. október

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

ASZTALOS LÁSZLÓ:
A magyar „civiljog" történetének alapproblémái 565

FŰRÉSZ KLÁRA:
Új irányzatok a bírói függetlenség garanciarendszerének kiépítésében Magyarországon 572

GYÖNGYI GYULA:
A védelem érvényesülése a gyakorlatban ... 580

VIDA SÁNDOR:
Védjegy-törvényminta a fejlődő országok számára 586

LÁZÁR ERNŐ:
Jogi pluralizmus az afroázsiai országokban 594

PRUGBERGER TAMÁS:
A jogrendszer tagozódásának időszerű kérdései 602

Szemle:

VIDA ISTVÁN:
Az elmélet továbbfejlesztése a polgári eljárásjog átdolgozott tankönyvében 611

FÁBIÁN FERENC:
A gazdasági szerződések funkcióváltozásai Románia népgazdaságának tervezési mechanizmusában 614

ZSARNAI SÁNDOR:
A japán állam kialakulása és létrejötte (Yamató állam) 619

VARGA GYULA:
A III. Polgári eljárásjogi Nemzetközi Konferencia 624

ZOLTÁN ÖDÖN:
Ismét a sajtóhelyreigazításról 626

Jogirodalom:

Kelina, Sz. G.: A büntetőjogi felelősségrevonás alóli mentesülés elméleti kérdései (FEHÉR LENKE) 628

Román jogi bibliográfia (NAGY LAJOS) 630

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Ласло Асталош:* Основные проблемы истории венгерского «цивильного права». — *Клара Фюрес:* Новые тенденции в создании системы гарантий судебной независимости. — *Дюла Денди:* Осуществление защиты в практике. — *Шандор Вида:* Законная модель охранного знака для развивающихся стран. — *Эрне Лазар:* Правовой плюрализм в афроазиатских странах. — *Тамаш Пругбергер:* Актуальные вопросы расчленения правовой системы. — *Обзор: Иштван Вида:* Дальнейшее развитие теории в переработанном издании учебника гражданско-процессуального права. — *Ференц Фабиан:* Изменения в функциях хозяйственных договоров в механизме планирования народного хозяйства Румынии. — *Шандор Жарнаи:* Сформирование и возникновение японского государства (Государство Ямата). — *Дюла Варга:* Международная Конференция по вопросам гражданского процесса. — *Эден Золтан:* Снова об испралении ошибок в печатном издании. — *Юридическая литература:* С. Г. Келина: Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности *(Ленке Фехер)*. — Библиография румынской правовой литературы *(Лайош Надь)*

INHALT: *László Asztalos:* Grundprobleme der Geschichte des ungarischen „Zivilrechts". — *Klára Fűrész:* Neue Richtungen im Ausbau des Garantie-Systems der richterlichen Unabhängigkeit in Ungarn. — *Gyula Gyöngyi:* Die Geltendmachung der Verteidigung in der Praxis. — *Sándor Vida:* Schutzmarken-Gesetzmuster für die Entwicklungsländer. — *Ernő Lázár:* Juristischer Pluralismus in den Afro-Asiatischen Ländern. — *Tamás Prugberger:* Zeitgemässe Fragen der Unterteilung des Rechtssystems. — *Rundschau: István Vida:* Die Weiterentwicklung der Theorie im neubearbeiteten Lehrbuch des Zivilprozessrechts. — *Ferenc Fábián:* Die Funktionsänderungen der Wirtschaftsverträge im Planungsmechanismus der Volkswirtschaft Rumäniens. — *Sándor Zsarnai:* Die Ausbildung und das Zustandekommen des japanischen Staates (Yamoto Staat). — *Gyula Varga:* Die III. internationale Konferenz im Bereiche des Zivilprozessrechts. — *Ödön Zoltán:* Wieder über die Presseberichtigung. — *Rechtsliteratur:* Kelina, S. G.: Theoretische Fragen der Befreiung von der strafrechtlichen Verantwortung *(Lenke Fehér)*. — Rumänische juristische Bibliographie *(Lajos Nagy)*

SOMMAIRE: *László Asztalos:* Les problèmes de fond de l'histoire « du droit civil » hongrois. — *Klára Fűrész:* Nouvelles tendences dans la formation du système de garantie de l'indépendance judiciaire en Hongrie. — *Gyula Gyöngyi:* L'application de la protection dans la pratique. — *Sándor Vida:* Un modèle de loi sur les marques pour les pays en développement. — *Ernő Lázár:* Le pluralisme juridique aux pays afro-asiatiques. — *Tamás Prugberger:* Questions actuelles de la structure du régime juridique. — *Revue: István Vida:* Le développement de la théorie dans le manuel remanié du droit de procédure civil. — *Ferenc Fábián:* Les changements de fonction des conventions économiques dans le mechanisme de planification de l'économie nationale de Roumanie. — *Sándor Zsarnai:* La formation et la réalisation de l'État japonais (l'État Yamató). — *Gyula Varga:* La Conférence Internationale III- du Droit de Procédure Civil. — *Ödön Zoltán:* De nouveau de la rectification de presse. — *Littérature juridique:* S. G. Kelina: Questions théoretiques du déchargement de la mise en cause pénale. *(Lenke Fehér)* — Bibliographie juridique roumaine. *(Lajos Nagy)*

CONTENTS: *László Asztalos:* Fundamental problems of the history of the Hungarian "civil law". — *Klára Fűrész:* New tendencies in the extension of the guarantee-system of judicial independence in Hungary. — *Gyula Gyöngyi:* Defence enforcement in practice. — *Sándor Vida:* Model-Act on Trade-marks for developing countries. — *Ernő Lázár:* Legal pluralism in the Afro-asian countries. — *Tamás Prugberger:* Timely problems of the division of the legal structure. — *Review: István Vida:* Theory-building in the revised edition of the civil procedure textbook. — *Ferenc Fábián:* Functional changes of the economic contracts in the mechanism of national economic planning in Roumania. — *Sándor Zsarnai:* The formation and foundation of the Japanese state. — *Gyula Varga:* III. International Conference on Civil Procedure. — *Ödön Zoltán:* Once again on press disclaimer. — Legal literature: S. G. Kelina: Theoretical questions of the exemption from criminal liability. *(Lenke Fehér)*. — Roumaninan legal bibliography. *(Lajos Nagy)*

E lapszám (XXX. új évfolyam 10. szám) szerzői: *Dr. Asztalos László* egyetemi tanár. — *Dr. Fűrész Klára* egyetemi adjunktus. — *Dr. Gyöngyi Gyula*, a Legfőbb Ügyészség büntetőjogi főosztályának vezető ügyésze. — *Dr. Vida Sándor*, az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ igazgatóhelyettese. — *Dr. Lázár Ernő* vezető jogtanácsos. — *Dr. Prugberger Tamás* egyetemi adjunktus (Pécs). — *Dr. Vida István*, az Igazságügyi minisztérium osztályvezető-helyettese. — *Dr. Fábián Ferenc*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Zsarnai Sándor* egyetemi adjunktus. — *Dr. Varga Gyula*, az ELTE Jogi Továbbképző Intézetének igazgatóhelyettese. — *Dr. Zoltán Ödön*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Fehér Lenke*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. — *Dr. Nagy Lajos*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője

XXX. új évfolyam 10. szám Budapest, 1975. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A magyar „civiljog" történetének alapproblémái*

Hálátlan feladatra vállalkozik az olyan szerző, aki tanulmányát azzal kezdi, hogy megkérdőjelezi a megadott cím helyességét, mai tudományos helytállóságát.

Ám éppen az állam- és jogtudományok három évtizedes fejlődésének felmérése, a felszabadulás óta megtett út indokolja ezt.

Személyes indokom, hogy a negyedszázados évfordulóra írott tanulmányomban még magam is a civilisztika mellett foglaltam állást, s mivel ott elsősorban oktatási kérdésekkel foglalkoztam, most inkább tudománytörténeti oldalról közelítem meg a felvetett problémákat

A 30 évvel ezelőtti állapothoz képest gazdasági-társadalmi viszonyainkban, s ennek következményeképpen az érintett területek jogi szabályozásában és joggyakorlatában, az erre vonatkozó jogi tudatban és nem utolsó sorban a jogtudományban is olyan alapvető változásoknak lehettünk tanúi, amelyek — éppen az idő távlatából — lehetővé teszik a cím megkérdőjelezését.

1945 dicsőséges tavaszán csak elkezdődött egy folyamat, ti. a népi demokratikus fejlődés, a munkás-paraszt demokratikus diktatúra, amely a fordulat évét követően már mint proletárdiktatúra állt előttünk. A 30 évből tehát 3—4 év az, amely a koalíciós pártok küzdelmei közepette a Kommunista Párt vezette munkásosztály harcai nyomán megteremtette a *proletárdiktatúra* feltételeit, s a többi 26—27 év már a munkásosztály vezette fejlődés útja, s ez — mint Kádár elvtárs azt a Párt XI. Kongresszusán kijelentette — folytatódik.

A magyar népi demokrácia fejlődésének e két, határozottan elkülöníthető szakasza közül csak az elsőben beszélhetünk civiljogról, s ez sem azonos azzal, amit e megjelölés alatt a felszabadulás előtt értettek. A munkás-paraszt demokratikus diktatúra az ún. civilisztika területén nemcsak a feudális maradványok felszámolását (pl. az öröklés rendi jellegű különbségeinek megszüntetését), s persze elsősorban a magyar parasztság évszázados harcának célját, hogy a föld azé legyen, aki megműveli, valósította meg, hanem megvalósította a magyar polgári forradalmak következetes végigvitelének megszakadásából fakadó következetlenségek felszámolását is úgy, hogy ezúttal már a jövendő szocialista építés alapköveit is lerakta.

Ez a hármas feladat: a feudális maradványok felszámolása, a következetlen, befejezetlen polgári forradalmak követelményeinek lehető kielégítése, együtt járt a szocialista fejlődés feltételeinek, elsősorban a tulajdoni viszonyokban gyökerező átalakításával. Éppen ezért úgy következett be a szocialista fejlődésre áttérés, a proletárdiktatúra civiljogi hatásainak a megvalósítása, hogy — s ez a felgyorsult történelem követelményeiből következett — befejezett polgári fejlődésre nem is került sor.

1. De mit is értett 1945 tavaszán a jogtudomány civiljog, civilisztika alatt?

Lényegében a liberálkapitalista fejlődés hagyományos közjog-magánjog kettéválasztásának azt a magánjogi részét, amely magyar viszonyok között a klasszikus értelemben vett liberálkapitalista szakaszon soha nem is ment át. Nem a klasszikus magánjogot — mintegy a közjog pár-darabját —, hanem ennél többet. Többet annyival, hogy a nálunk teljesen hiányzó klasszikus kapitalista fejlődésbeli magánjog — s esetleg az azt kiegészítő kereskedelmi jog, mint pl. a Code civil és a Code de commerce anyaga — csak naív, tudományos törekvésben jelentkező kívánalomként élt, így elsősorban a Szladits iskola követőinél. Ezzel szemben a gyakorlat-

* A felszabadulás 30. évfordulója alkalmából az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 1975. május 7-én tartott ünnepi ülésszakon elhangzott felszólalás alapján. *(Szerk.)*

ban, az életben a magyar fejlődés — megtartva számtalan feudális maradványt — erre a feudálkapitalista alapra építve fejlődött át a monopolkapitalizmus gazdasági-társadalmi viszonyainak megfelelően. Ennek pedig természetes következménye lett, hogy az ún. magánjog elközjogiasodott, illetőleg a két világháború között már megteremtődtek a válságjog, az állami beavatkozás, a német gazdasági jog magyar feltételei és követelményei.

1945 tavaszán tehát *a civiljog* magában foglalta a jelentős részben szokásjogi jogforrású magánjogot, a Kt. alapján kialakult kereskedelmi jogot, s mindezeknek a tőkés állam által befolyásoló tényezőkként felhasznált közhatalmi eszközeit. S természetesen ide tartozott ezek eljárási formája, a maga idejében klasszikusnak számító 1911:I. tc., a Pp.

A jogtudomány és a jogi tudat, mert hiszen maga a civiljogi értelmezés is, mint körülhatároló kategória, jogéletünknek: az elméletnek és a gyakorlatnak, a magánjogi fogalmat kiterjesztő általánosítása volt, ezzel a fogalomkörrel dolgozott.

Nem rendszertani, s nem az ágazatok egymáshoz való viszonyának kérdése, hanem az egész civilisztikának, mint ilyennek a lényegét a legjobban az fejezi ki, hogy milyen gazdasági-társadalmi, tulajdoni rend jogi tükröződésképpen használtuk annak idején e megjelölést. Az alapvető ebben a kérdésben az, hogy amint a közjog-magánjog elhatárolás a citoyen-burgois elméleti általánosítása, úgy *a civilisztika a monopolkapitalista magyar fejlődésnek* (— amely emellett számos feudális vonással is rendelkezett —) *a magántulajdonon alapuló berendezkedését fejezte ki.* A klasszikus kapitalizmus magánjogából az imperializmus időszakában, mint bomlástermék jön létre a civilisztika, de a gazdasági rend alapját, a magántulajdoni berendezkedést ez a bomlás nem érinti, sőt éppen a felbomlás, a forradalmi változás megakadályozásának egyik jogi eszköze.

A felszabadulás utáni néhány év pedig éppen elsősorban a tulajdoni rendben hozza létre a legjelentősebb változásokat. A földreform még nem minőségi, csak mennyiségi változást jelent a magántulajdonosok viszonylatában, de hosszú távon az alapját képezi a további fejlődésnek, s ugyanakkor egy új szakasz, a szocialista forradalom nyitánya nemcsak polgári, hanem népi, a tőke-, a monopoltőkeellenes forradalom elemeit hordozza.

A szénbányák állami kezelésbe, majd állami tulajdonba vétele, — s még előbb az üzemi bizottságok felállítása — a legfontosabb nehézipari vállalatok állami kezelésbe vétele, majd az energia-ipar, a bankok, a bauxitbányászat és az alumíniumipar állami tulajdonba vétele előfutára volt az 1948: XXV. tv.-1 megvalósított és a legfontosabb vállalatokra kiterjedő államosításnak. Ma már előkészítésnek érezzük a 48-as államosítást megelőző állami kezelésbe vételeket és részbeni államosításokat, a kortársak viszont — a kommunisták kivételével — ezeket az államosításokat még nagyon jól el tudták helyezni a tőkés állam gazdasági életet befolyásoló, bizonyos körülmények között a termelés hatékonyságát, a rentabilitás hiányát, a válsághelyzetet befolyásoló tényezőinek. A fordulópont kétségtelenül a száz főt meghaladó iparvállalatok államosítása volt, amely egyrészt lezárt egy fejlődési korszakot, másrészt megnyitotta a következő szakaszt.

A polgári szemléletű magánjog, illetőleg kereskedelmi jog körében nyugodtan elhelyezhetők voltak azok a rendelkezések is, amelyek az 1948 előtt államosított vállalatok részvénytársasági vagy egyéni cég formájában történő további működtetését szolgálták.

Az üldözöttség kihasználásával kötött szerződések érvénytelenítése, majd a világrekordnak számító inflációt lezáró pénzreform nyomán bekövetkezett valorizációs rendelkezések ugyancsak elfértek a fasizmussal és a gazdasági válság-helyzettel szemben alkalmazott polgári követelmények magánjogi rendezésének a körében.

A nagykorúság korhatárának leszállítása, az atyai hatalom helyett a szülői hatalom bevezetése, a gyámság és a gondnokság szabályozásának kiegészítése, s maga a házasságon kívül született gyermek jogállásának a rendezése, sőt a nagyszülőnél távolabbi oldalrokonok törvényes öröklésének a kizárása sem terjedt túl a polgári követeléseken.

Ugyanakkor a gazdasági-társadalmi, tulajdoni, személyi viszonyokban végbement változások, az uralkodó jogi tudat és jogtudomány számára még alig jelentették annak a fejlődési előrelépésnek akár csak a megsejtését is, amely ezeknek a feudalizmusból örökölt csökevényeknek a felszámolásában, a polgári, sőt radikális polgári követelményeknek a jogi kiegészítésében jelentkeztek. Annak ellenére, hogy a Párt nagyon is tudatosan valósította meg ezeket a követelményeket, s ezzel mintegy előkészítette a proletárdiktatúrára való áttérés jogi formákban megjelenő „polgári" követelményeinek megfogalmazását úgy, hogy egyúttal megteremtette jogilag is az új szakasz indulásához szükséges formákat.

Az ún. civilisztikai jogtudomány ebben a kiterjesztett értelmű magánjogban látta a maga megerősítését az 1947. évi szövetkezeti törvénnyel is, amely lényegében a polgárság szövetkezeti elképzeléseit tükrözte.

Hogyan érzékelte és értékelte mindezt a civilisztika tudománya?

Tulajdonképpen a fasizmus felszámolását követő polgári követelmények, sőt radikális polgári követelmények megvalósítását látta mindezekben, anélkül, hogy a hivatalos jogtudomány mindezeket mint a szocialista fejlődés előfutárait ismerte volna fel.

A felszabadulást közvetlenül követő időszakban a civilisztika körében — a kifejezetten fasiszta beállítottságúak kivételével, akik jelen-

tős részben Nyugatra mentették a bőrüket — az egész „átrendező jog", majd a konstans elemek vitája úgy jelentkezett, mint a radikális polgári követelmények megvalósítása, anélkül, hogy a kialakult civilisztika egész rendszerét felbolygatta volna.

A széles értelemben vett magánjog tudósai közül számosan, már a felszabadulás előtt szembefordultak — tudományos meggyőződésük alapján — a fennálló berendezkedésekkel. Mások rendkívül korán és érzékenyen reagáltak a bekövetkezett változásokra. A legnagyobb változás azonban a Szladits iskola körében ment végbe.

A Szladits iskola a két világháború között magában foglalta a fasiszta eszmerendszerrel szemben álló, valami újra törekvők táborát. A felszabadulás azonban maga is válaszút elé állította azt az iskolát, amely magasfokú jogászi dogmatikára nevelte tagjait, s egyetlen dologban volt egységes, hogy ti. szemben állott a fasizmussal. A válaszút pedig az egész iskola több táborra oszlását eredményezte. Mivel éppen Szladits Károly és iskolája nyitotta meg hazánkban a német-orientáción kívüli világ felé fordulást, amely a magánjogtudományban az összehasonlító jog jelentőségének felismerésében is jelentkezett, a tanítványok egy része rövidesen hűtlen lett a néphez és hazájához. Egy másik része ebben az időszakban a hazai összehasonlító magánjog kutatását művelte, s egy harmadik része, a legprogresszívebb réteg, kommunista lett.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azokat a szövetségeseket sem, akik nem voltak ugyan marxisták, de együtt küzdöttek a haladásért, sőt tulajdonképpen közvetlenül a felszabadulás után az első sorban haladtak.

Ez a felszabadult tudományos légkör nagyon hamar reagált a bekövetkezett változásokra, s mint mindig, elsősorban a forgalmi élet területén. Ha a tulajdoni viszonyokban végbement változások nagy határkövének az 1948. évi államosítást tekintjük, — amely jogi megoldásában is alapvetően új volt azzal, hogy az eddigi vállalatállamosítás helyett részvényállamosítással operált —, akkor magának a civilisztikának a felbomlását is 1948-tól számíthatjuk. Mégis, a tudományos világban is 1946—48-ban általában „orosz" magánjogról és nem szovjet polgári jogról írnak. Ebben az időben még kivételesek az olyan egyéniségek, akik pl. a Szovjetúnió jogrendszeréről, a szovjet polgári jogról adnak elő.

Az adott gazdasági-társadalmi változásnak, a jelentős vállalatok államosításának és az államosított vállalatok nemzeti, illetőleg községi majd állami vállalatkénti megjelölése, valamint a közöttük lebonyolódó gazdasági viszonyok teremtik meg az 1948-tól 1951-ig hazánkban megélénkülő *gazdasági jog* elméletét. Ez a gazdasági jog — szemben a weimari köztársaság német megalapozású gazdasági jogával, de arra is támaszkodva — már eleve szocialista alapon indult. Hogy az adott gazdasági és jogi helyzet, valamint az akkor még legfeljebb alapfokú marxista jogi műveltség is hozzájárult a magánjog-gazdasági jog, illetőleg a polgári jog-gazdasági jog kettőségéhez, a jog egy újfajta megkettőződéséhez, az ma már kétségtelen.

Ez a hároméves (1948—1951) periódus tovább szélesíti az államosításokat, s lényegében a mezőgazdaság kivételével, ahol az állami gazdaságok megalakítása után létrejön ugyan számos termelőszövetkezet (sajnos nem mindig az önkéntesség betartásával), megbontja azt a civilisztikát, amely még a polgári elképzelések szerint is képes volt magában foglalni az előző átalakulás jogintézményeit. Így változik át a magánjog megjelölése polgári joggá, mintegy szembeállítva a burzsoá magánjoggal a szocialista polgári jogot. (Hasonló jelenséggel állunk szemben az NDK jogában, ahol bürgerliches Recht helyett Zivilrecht megjelölés honosodik meg.)

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya, amelyet az 1949. évi XX. törvény fogalmazott meg, jelenti — szerény nézetem szerint — azt a megfogható periódushatárt, amíg egyáltalán beszélni lehet a kiterjesztett értelmű civilisztikáról, s amelytől kezdve ez a kifejezés — bár a szakemberek által általánosan ismert területeket ölel fel — tulajdonképpen vitathatóvá válik.

2. *Marx* „A gothai program kritikája" című munkájában utal arra, s a szocialista építés civilistái általában ebből indulnak ki, hogy az átmeneti társadalomban, a proletáriátus diktatúrája után kezdetben még mindig az egyenértékek cseréje uralkodik, „az egyenlő jog tehát itt —elvileg — még mindig a *polgári jog* . . ." Ez a polgári jog azonban nem folytatása az előző civilisztikának. Sem az intézmények rendszerében, sem a jogi gondolkodásban nem lehet tabula rasa-t csinálni, s a szocializmus alapjainak lerakásánál tevékenykedő jogászok és jogtudósok sem tudtak és tudnak más fejjel gondolkodni, ,mint amely a forradalmi marxista eszmék alapján ugyan, de magában foglalja a hajdan volt civilisztikai fogalmakat, intézményeket, s jelentős mértékben a gondolkodás maradványait is. Ezért marad meg számos megjelölésünk, s a még kellően kritika tárgyává nem tett fogalmunk meghatározására olyan kategória-rendszer, amely a régi alapokból ered.

A fordulat évétől megkezdődik az egykori tág értelemben vett civilisztika felbomlása, sokszor anélkül, hogy a mindennapok gyakorlatában ezt azonnal észlelnénk. A marxi értelemben vett polgári jog a gyakorlatban éppen nem a burzsoá civilisztika folytatása, ezt Marx maga is határozottan tagadja, de ugyanakkor nem is összefoglalója mindazoknak a gazdasági-társadalmi viszonyoknak, amelyek hajdan a magánjog, a civilisztika körébe tartoztak. Kialakul — a gazdasági jog első magyar jelentkezésének felszámolása után — a földjog, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog, a munkajog, a családi

jog — mint a szocialista jogrendszer új ágazatai; a polgári jog jelentős mértékben történő átalakulása mellett — magába olvasztja a hajdani kereskedelemi jog megtartott intézményeit is, —, alapvetően alakul át a polgár eljárási jog is. Mégis mindezeket, továbbra is, együttesen a civilisztika gyűjtőkörébe tartozóknak tartják, holott a változás jelentősége mellett — s itt most nem kívánok szemantikai formát adni a változásnak — az új jogterületek *alapvetően különböznek az egyszerű folytatástól.* Ezek a visszavezetések jelentkeznek minden olyan megnyilatkozásban, amely akár történetileg, akár dogmatikailag az új jogágak anyajogának tekinti a civilisztikát. A tudományos fogalmi rendszer — különösen az új területek életadta igényeinek, szükségleteinek kielégítésére, szükségszerűen nyúl a már ismert fogalmakhoz, anélkül, hogy ezeknek a hagyományos fogalmaknak egy-az-egyben történő átvételéről volna szó.

A proletárdiktatúra elmúlt több mint negyedszázadának azt a területét, amelyet civilisztikának nevezünk, már az alapvetően megváltozott gazdasági-társadalmi berendezkedés, s ennek elsősorban e jogágakban kissé közvetlenebbül ható megalapozója, *a tulajdoni rend, a termelési eszközök tulajdonának megváltozása jellemzi.* Ez a változás természetesen meghatározott jogszabályokban, kodifikált rendelkezésekben testesül meg, s valójában egy rendkívül ellentmondásos jelenséget von maga után. Szocialista fejlődésünk már a második, illetőleg egyes területeken a harmadik kodifikációs hullámot éri meg, (— kivéve ahol ez elmarad, s ma is hiányzik a kódex, mint a nemzetközi magánjogban —) s ezzel szinte együttjáróan az egyes újabb átfogó jogalkotást követően az adott intézményi tudat reagál elsősorban a változásra.

Ez a *tudatváltozás* is ellentmondásos. A mindennapi ember tudata az új rendelkezéseket a maguk konkrétságában — s nem egy esetben kiszakítottságukban — a saját viszonylatában értékeli, s építi be a köznapi, a mindennapi ember jogtudatába. A jogászok, s most akár az elmélet, akár a gyakorlat művelőit nézzük is (— s szerény nézetem szerint egyik a másik nélkül semmit sem ér —), először az intézményi szinten, mintegy induktív módon reagálnak a változásra, építik be eddigi ismereteikbe a változást. Jóval később következik el azután az az időszak, amikor a jogtudomány magas szintű általánosítással a szocialista állam- és jog hazai rendszerének egészére kiható változásként, leméri az új jogi rendezést, s esetleg levonja annak az egész jogterületre való hatását.

3. Ha az előbb ismertetett jelenségeket történetileg végigvisszük, akkor mindenekelőtt egy alapvető gazdasági-társadalmi változásból és egy alapvető tételből kell kiindulnunk.

A *gazdasági-társadalmi változás* pedig az, hogy a szocialista gazdasági berendezkedésünk ma a túlnyomórészt megvalósult, és a termelési eszközökön fennálló *társadalmi tulajdonjog* alapján áll. Ez az átalakulás azonban két szakaszban valósult meg. A 48—49-es ipari államosítás, majd ezt követően a kisebb igénybevételek és felszámolások a magyar ipar szocialista tulajdonát teremtették meg, de az ugyanezen időben létrejött mezőgazdasági szövetkezetek — éppen a felemás parasztpolitika következtében — akkor nem váltak, s nem is válhattak a mezőgazdaság területén is szilárd alappá. Később a mezőgazdaság szocialista átszervezése nyomán, amelyet a Párt úgy vezetett be, hogy egyúttal a mezőgazdasági termelés se csökkenjen, már kialakulhatott a mezőgazdaságra is kiterjedő, tehát az összes ipari-mezőgazdasági termelési viszonyokban az uralkodó társadalmi tulajdonjog. Természetesen ez sem mehetett végbe máról holnapra. A társadalmi fejlődésnek szocialista körülmények között fokozottan kell támaszkodnia a tudatra, a szocialista tudatra, s ehhez kapcsolódóan a szocialista jogtudatra. Ez az átalakulás pedig tulajdonképpen a mai napig tart, s szilárd továbbfejlődése elengedhetetlen kelléke a szocializmus teljes felépítésének.

A társadalmi tulajdon általánossá válásának időszakában lép hatályba a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve, az első magyar polgári jogi kódex, amely részben betetőzése az előző fejlődésnek, de ugyanakkor kiindulópontja a polgári jog továbbfejlődésének.

Természetesen egymagában a tulajdoni viszonyok jogszabályi megváltoztatása is nagyon jelentős, de csak megindítja azt a folyamatot, hogy az embereknek a munkához való viszonya is átalakuljon, s ennek következtében a társadalmi termelésben részt vevő emberek közötti viszony is szocialistává váljék.

A megváltozott tulajdoni viszonyok, a termelési eszközök társadalmi tulajdonjoga, s az ezen alapuló személyi tulajdonjog, az emberek egymáshoz való viszonyának átalakulása, s ehhez kapcsolódóan az elosztás új viszonyainak kialakítása teremti meg a fejlődés, a jogi fejlődés, a jogtudat, s a jogtudomány továbbfejlődésének is azokat a tényeit, amelyekre támaszkodni lehet és kell a továbbfejlődés érdekében.

A társadalmi tulajdonjog kétütemű kialakulásának a következménye — nézetem szerint — a 48—51 közötti gazdasági jog elmélete, ennek a következménye az új szerződési típusok, így mindenekelőtt a szállítási szerződések, majd ennek általánosításából a *tervszerződések* egész rendszerének a kidolgozása. A mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt azonban, s itt nem kis szerepet játszott az adott direkt utasításos rendszer, ez a szerződési viszonyok leegyszerűsítésével, egysíkúvá tételével, el is szegényítette jogunknak éppen a legmozgékonyabb részét. Pedig a társadalmi tulajdonjog alapján folyó termelésnek nem célja a felhasználható, ösztönző és az eredményességet elősegítő formák gazdagságának lekopaszítása. Ami történt, az abból a szinte vulgarizálásig leegyszerűsített képletből indult ki, hogy egyszerűen nincs szüksége a szocialista építésnek a típusválasztékra. A gazda-

sági szükségletek, éppen a társadalmi tulajdonjog kiterjedésével, a mezőgazdaság területéről indította meg azt a folyamatot, amely ismét felismerte azt, hogy a szocialista társadalmi tulajdonjog alapján folyó termelés forgalmi viszonyai nem a típuselszegényítést, hanem a típusgazdagítást igénylik. Ez a gazdagítás azonban nem egyszerűen a régi civilisztika típusainak formális átvétele, hanem *új típusok* és ezek fogaskerék módjára egymásba kapcsolódó részletrendelkezéseinek a kialakítását igénylik. Ez eleinte a típusok megkettőződésével indul el, de kifejlesztése elengedhetetlen.

A másik tétel, amiből ki kell indulnunk, a proletárdiktatúra egész — az egykori civilisztika helyébe lépő — jogterületén, Leninnek Kurszkijhoz intézett egyik feljegyzése. E szerint: „Mi semmi „magánjellegűt" nem ismerünk el, számunkra a gazdaság területén *minden közjogi jellegű* és nem magánjellegű..." Lenin 1922-ben írott feljegyzése még a hagyományos közjog-magánjog kifejezéseket használja. Tartalmilag azonban azt fejezi ki, hogy a szocialista állam számára semmiféle gazdasági viszony nem lehet közömbös, s a jogi eszközöket a proletárdiktatúra erősítésére, a szocialista állam továbbfejlesztésére használja fel. Egymagában esetleg azzal, hogy csupán szabályozza a kérdést, széles körben helyet hagyva az egyéni, a jogalanyi magatartásnak, de meghatározva egyúttal azt a keretet is, ameddig ez terjedhet.

A Lenin-i tétel a direkt irányítási rendszerben értelemszerűen vonta maga után a szocialista állam adott beavatkozó tevékenységét a gazdaság, s ennek meghatározó szerepe folytán az egyéb társadalmi viszonyokba is. A szocialista állam azonban a gazdaság, s ebből kifolyólag más társadalmi viszonyokat nem csupán direkt eszközökkel, hanem mint az utóbbi évek szocialista gyakorlata is igazolja, a különböző feltételek és adottságok mellett, széles körben alkalmazott indirekt eszközökkel is szabályozhatja. A társadalmi érdek, a csoport érdek és az egyéni érdek összhangjának a megteremtése tehát nem egyszerűen az utasítások végrehajtásában áll, hanem éppen arra hívja fel a figyelmünket, hogy a szocializmusban, ahol a dolgozó ember a maga képességeit a legteljesebben bontakoztathatja ki, ehhez meg is kell teremteni a megfelelő jogi eszközöket, intézményeket és szabályokat is.

Ebből fakad az is, hogy a szocialista állam felülbírálói tevékenysége ugyan mindenre ki kell, hogy terjedjen, de a másik végletbe esünk, ha a gazdaság és a társadalmi viszonyok más területén az agyonszabályozással, s ráadásul a jogászilag rosszul megfogalmazott minuciozus szabályozással dolgozunk.

S míg József Attila 1933-ban azt írta: „*A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd.*", addig ma már szocialista létünk biztos, szilárd alapon áll, s ugyanakkor néha bizony a „törvény", a jogszabály dadog.

Így kerül sor az olyan kijelentésre, hogy jelenlegi viszonyaink között az örökösödési adóval kell megfogni a szocialista rendszerrel össze nem egyeztethető túlzott vagyonszaporulatot, holott már Marx megjegyezte az öröklés eltörlését indítványozó Bakunyin féle felfogással szemben, hogy itt az alapkérdést, a magántulajdont kell megszüntetni. Csak a felszínt, a nem is mindig lényegi tünetet észleli az, aki — ahelyett, hogy a személyi tulajdonnak a magántulajdonná történő átnövésének korlátozására törekednék — az egyébként igen hasznos örökösödési adóval törekednék *csak* a korlátozásra. (Ez eleve biztosítja a kibújás lehetőségét, s csak az angol trustee intézményét kell tanulmányozni. A magántulajdonos nem olyan ostoba, hogy örökösére hárítsa a nem munkával szerzett vagyon átháramlásával járó terheket.)

Jogalkotásunkra, elsősorban az alacsonyabb szintű jogszabályokra is áll József Attila szava: „Ne légy szeles..."

Az elmúlt 30 év e második, proletárdiktatúrával kezdődő és folytatódó szakasza tehát több mint egy negyedszázad alatt rengeteg kérdést vetett fel, s éppen mert még a szocializmus teljes felépítésén dolgozunk, ezeknek jelentős részére több megoldási mód is kínálkozik, valamennyi marxista alapon, s a kérdések egy része még ezután vetődik fel. Éppen fejlődésünkből következik, hogy egy negyedszázada is — de kevés gyakorlattal —, ma pedig több gyakorlattal és eredménnyel előttünk áll a feladat: a szocializmus teljes felépítése, a demokratikus centralizmus levetítése az érintett területekre.

Az irányítás centrális eszközei mellett kellő egyensúlyba kell ezzel hozni a helyi és országos *demokratizmus* fejlődését. Ez elsősorban a munkajogban, a termelőszövetkezeti jogban válik mind égetőbbé. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek területén azonban bonyolítja a kérdést, hogy a tulajdonosi kollektíva és a dolgozói kollektíva együttesen gyakorolja vagy gyakorolhatja az intézményen belüli demokratikus megnyilvánulásokat. Ezzel szemben az állami vállalat dolgozói — közvetettségük távolabbi lévén a tulajdonos államhoz — mint egy kollektíva dolgozói gyakorolják az üzemi demokráciát, vesznek részt pl. a kollektív szerződés létrehozatalában.

A szocialista *munkajog* fejlődésének legfontosabb tendenciáit nálam hivatottabb szakember ismerteti. A munkaerő társadalmi felhasználásának szabályozása, a szocialista munkajog fejlődésében is kifejezte a változások megkövetelte előrelépést.

Kialakul és teljessé válik a *földjog* is. Igaz, hogy szépséghibával itt is találkozunk. Olyan körülmények között váltottuk fel jelenleg a föld-árutulajdonra vonatkozó telekkönyvet egységes ingatlan-nyilvántartással, amikor határozottan kezd egymástól elkülönülni az ingatlanra vonatkozó föld-áru (lakás, üdülő, telek), s a nem áruvá vált nagyüzemi termelésre szolgáló in-

gatlan. A formális, szervezeti változtatás nem válik „tartalmas formává", ha a tartalmat, a föld nacionalizálására támaszkodó kétféle ingatlan tulajdonjogot, illetőleg használatot előbb nem különítjük el.

Ugyanilyen formális egybefoglalással találkozunk a termelő és a fogyasztó *szövetkezeteknél* is, ahol a jogi forma vált elsődlegessé a tulajdoni viszonyok, a termelés, elosztás, fogyasztás és csere végsősoron meghatározó jellegének mellőzésével, a másodlagos, kevésbé jellemző jegyek alapján. Ez azonban csak azt jelenti, hogy az egész kérdéskör újbóli és szakadatlan átgondolására van szükség.

A tulajdonjogi kérdések egyik legnehezebbje — immár Venediktov nagy hatású munkája óta — az *állami szocialista tulajdonjog* mibenléte. Bár az utóbbi években nagyon határozott és több irányú igen jelentős törekvések jelentkeztek a tulajdonjog egész kérdésének tisztázására, úgy vélem itt is sokszor mutatkoznak kellően ki nem dolgozott politikai gazdaságtani kérdések, strukturális és másodlagos jelenségek túlzott előtérbe állítása. Igaz, hogy az áruviszonyok és az árutulajdonjog nemcsak kapitalista körülmények között léteznek, s az is igaz, hogy a kapitalista áru-magántulajdon politikai gazdaságtani lényegét és mozgását Marx tökéletesen dolgozta ki. Kérdés azonban, hogy a klasszikus kapitalizmus áru-magántulajdonának jogi tükröződéseképpen jelentkező jogi fogalmaink — éppen mert a szocialista gazdaság alapja ma már a társadalmi tulajdon — nem szorulnak-e újbóli felülvizsgálatra?

A tulajdonjogi kérdések tisztázásához kapcsolódik egész társasági jogunk, a gazdasági társulások és a jogi személyek újraszabályozásának és a különböző közös vállalatok elméleti kérdéseinek a tisztázása is.

Eddig nem esett szó az egykori civilisztika *szankciórendszeréről,* s ezen belül is az egykor formálisan egységes (— bár a Kt. alapján ez az egység is kivétellel jelentkezett —) *felelősségi rendszer* fejlődéséről. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek, továbbá a munkaviszonyok jogában kialakuló fegyelmi és anyagi felelősség szinte értelemszerűen az egyéni felelősségre, s ennek vétkességi formáira épül. (A munkáltató vagy a szövetkezet felelőssége dolgozójának, illetőleg tagjának okozott károkért utaló szabállyal valósul meg.) A megmaradt polgári jogi felelősség főszabálya ugyan egységes lett (Ptk. 339. § (1) bek.), de ez korántsem jelenti a gondossági mérték azonosságát. Sőt, az adott helyzetben általában elvárható magatartás a különös szintjén fejezi ki azt az igen széles fokozatsort, amely az elvárhatósági kört felöleli. Ez azonban — tekintettel arra, hogy a polgári jogviszonyok alanya nemcsak az ember, hanem az állam és a jogi személy is lehet — már csak az ember vonatkozásában vétkesség, s egyébként, — az egészet átfogóan: *felróhatóság.*

Hasonlóképpen szocialista körülményeink között a fokozott felelősség intézményét sem lehet egyszerűen a kapitalista magánjog tárgyi, objektív felelősségének a folytatásaképpen értékelni. A burzsoá magánjogban az objektív felelősség az ipari forradalomhoz kapcsolódó osztályharc eredményeként, mint a túlnyomórészt uralkodó szubjektív (vétkességi) felelősség pár darabja alakul ki. Itt, a magántulajdon alapján álló társadalomban természetes következménye a társadalmi termelésnek és egyéni elsajátításnak, hogy a felelősség egyénre bontódik le (— még ha ez pl. rt. is —). A mi szocialista körülményeink között a fokozott felelősség azt fejezi ki, hogy általában a különös veszélyforrás, — így elsősorban a gépi technika — sok ezer, tízezer ember munkájának eredménye, amelynek a működtetése ember nélkül nem lehetséges. A lehetséges hibaforrások, a ma még nem ismert veszélylehetőségek száma tehát megsokszorozódik.

Mi azonban mind a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójától, mind a szocialista szervezetektől *többet* és *mást* várunk el, mint az egyes embertől. Éppen a társadalmi tulajdon alapján folytatott termelés, a szocializmus követelménye a többet elvárás, s a mással történő helytállás (pl. a jogi személy felelőssége a dolgozó által szerződésen kívül és szerződésszegéssel okozott károkért).

Ezzel kapcsolatosan vethető fel az az igény is, hogy a felszabadulás után három évtizeddel eljött az ideje annak, hogy bizonyos régen *beidegzett fogalmainkat* ismét vizsgálódásnak tegyük ki. Három példát szeretnék erre említeni. Az egyik a *jogügylet,* a jognyilatkozat, az akaratnyilatkozat fogalma, amely Savignytől Szladits közvetítésén keresztül még ma is változatlannak tűnik. Pedig már a XX. század elején megkérdőjelezte a jogviszony nélküli jogügylet fogalmát Eltzbacher.

A második, hogy a hajdani civilisztikából önállóvá váló jogterületek fogalmi rendszerüket ugyan nem egy esetben a volt magánjogból merítik — de ma már más tartalommal. Ilyen jelenség pl. az *érvénytelenség,* amely lényegében nem szűkül le a polgári jogra — ha a magánjogban alakult is ki —, hanem kiterjed az egész tárgyalt területre, sőt azon túl is. Kifejezi pedig a szocialista államnak a jogviszony, a jognyilatkozat keletkezéséhez fűzött, negatív, elítélő értékelését, amely az egyes jogterületeken más és más jogkövetkezményekkel, szankciókkal jár.

A fogalmak fetisizálásának a példája magának a *szankciónak* a megtartása is, amelyet ma már az állam- és jogelmélet művelői — nagyon helyesen ki akarván terjeszteni a hatókört — negatív, illetőleg pozitív szankcióként különböztetnek meg. Amíg nem tisztázzuk, hogy mi a szankció szerepe a kapitalista államban és jogban, és mi a szocialistában, hol az eltérés és az miben jelentkezik, addig legfeljebb a túlhaladott fogalmi rendszer további fenntartását szolgáljuk.

Ugyancsak ma már történelmi mértékkel

lehet csak felmérni az önállóvá váló *családi jog* kialakulását és fejlődését. Az örökölt és csak részben törvénnyel, jogszabállyal rendezett családjogi viszonyok joganyaga már az első Csjt-vel leszakadt a magánjogi köldökzsinórról, jóllehet az önálló fogalmi rendszer kidolgozása a nemrégiben alkotott, s szerényen csak módosításként megjelölt 1974. évi I. tv. előkészületéig épült ki. A család, a gyermek- és ifjúságvédelem, a nők helyzetének javítása, a nők családon belüli — s a legtöbb esetben elsősorban nem jogszabályi, hanem — a szocialista felfogásnak megfelelő társadalmi megbecsülésben és elismerésben részesítése ezzel jutott el ahhoz a fordulóponthoz, amikor a felépülő szocializmus családjoga ismét előreléphet.

Eddig alig tettem említést a *polgári eljárási jogról*. Ennek oka elsősorban az, hogy a szekció-ülésen e fejlődés bemutatására nálam sokkal hivatottabb előadó vállalkozott. Kétségtelen azonban, hogy az anyagi jog eljárási formája, mint forma, a polgári eljárási jog területén is nyomon követi a változásokat. Szemben a büntetőeljárási joggal, amely az anyagi jog szükségszerű eljárási formája, a polgári eljárási jog csak akkor jut szerephez, ha az anyagi jogvita hatósági eljárás elé kerül. Ezért a tulajdonképpeni eljárási jog pl. a munkajogban és a mezőgazdasági szövetkezeti jogban a megelőző eljárásra ugyan ma még nem terjed ki, de a folyamat megindult, s a megelőző társadalmasítás helyes célzatával indult meg. Az 1952. évi szocialista Pp. — többszöri novelláris változtatása mellett is — lényegében az anyagi jogok eljárási formáját fejezte ki. Ezért itt is a lényeges változást az új, az 1972. évi 26. sz. tvr., a Pp. módosításáról fejezte ki.

Amikor az 50-es évek elején a magyar gazdasági jog elmélete tudományos eszközökkel felszámolásra került, az állami tulajdonjog vállalati viszonylatában mégis megmaradt a gazdasági döntőbizottsági eljárás, tehát tulajdonképpen az eljárás megkettőződése. Fejlődésünk eredménye, hogy a bírósági szervezeti törvény és az új Pp. módosítása a gazdasági bíróságokat már bírósági hatáskörbe vonta, s egyúttal a munkaügyi bíráskodás, a szövetkezeti tagsági viták, stb. szintén az egységes eljárási jog, igaz, hogy pillanatnyilag még sajátos szabályai alapján bonyolódnak le. Az új fejlődés, az egyes eljárási szabályok egységesítése, s ezen belül a különbözőségek irányában tehát megkezdődött. Ez azonban még csak a kezdet. Az eljárás gyors, hatékony, s főleg a jogalkalmazásnak a törvény s nem a miniszteri utasításra alapított megoldása, az ítélkezés törvényességének a megszilárdítása további rendkívül fontos feladatunk.

Oktatási rendünk, amelyre külön nem tértem ki, nyomon követte a változásokat.

4. Már az eddigiekből is kitűnt, hogy ez a — rendelkezésemre álló időre is tekintettel — rövidre szabott átpillantás a magyar ún. civilisztika 30 évéről, amely alatt jogunk többet fejlődött, s alapvetőbb változáson ment keresztül, mint ezt megelőzően több évszázad alatt — ha súrolta is, de nem kívánta érinteni a jogrendszer tagozódásának sokat vitatott kérdését. Nem pedig azért, mert szerény nézetem szerint szocialista jogunknak elsősorban a politikailag meghatározott szükségleteket kifejező, jogászilag jól és nem pongyolán megfogalmazott jogszabályokra, az ezeken alapuló törvényes gyakorlatra, s nem contra legem kiegészítő szokásjogra, s olyan jogi tudatra és jogtudományra van szüksége, amely elősegíti további fejlődésünket. Ennek eszközei között természetesen széles körben helye lehet, sőt szükséges is az összehasonlító módszer alkalmazása, azzal a határozott állásfoglalással, hogy összehasonlítani — s erre éppen újabban jelentkeznek kiemelkedő példák — csak határozott marxista világnézet alapján, s nem általában, mintegy „természetjogi" módon lehet.

A jogtudomány feladata a hajdan volt civiljog, civilisztika helyébe lépett jogterületeken az adott jogterület, ha úgy tetszik jogág belső sajátosságainak a kidolgozása. Ez azonban sikeres csak akkor lehet, ha a Lenin-i gondolatnak megfelelően a kölcsönös összefüggésekből nem csak kiemeljük az érintett és kutatott kérdés, kérdéskör vagy éppen intézmény vizsgálatát, hanem a ténykutatásra alapozott kutatás után visszahelyezzük a kölcsönös összefüggésbe, s megnézzük, hogy más területekkel helytálló-e az összefüggés, az összhang, amelyre szűkebb kutatási területünkön jutottunk. A szocialista jogtudomány feladatai nem csökkennek. A „mit" kérdése mellett mindinkább előtérbe kerül a „hogyan", s főleg a „miért" kérdése.

A hagyományok inertiaja folytán természetesen ezután is sokszor fogjuk használni a civilisztika kifejezést, de legyünk mindig annak tudatában, hogy a szocializmus építése során ez pusztán az egymással nagyon szorosan összefüggő elméleti és gyakorlati problémák és megoldások leegyszerűsítő megjelölése.

Feladataink, ami a jövőt illeti, nem csekélyek. Ma talán, sőt biztosan többet és jobban tudunk a marxizmusból, mint 30, vagy 25 évvel ezelőtt. De vajon jól tudjuk-e? Marxista módon jogtudományt művelni csak úgy lehet, hogy mindig az adott helyzet konkrét elemzéséből indulunk ki, s nem egyszerűen nagy tanítóink tudományos megállapításait kívánjuk szó szerint alkalmazni, hanem ez éppen azt teszi lehetővé, hogy a *ma feladatát mai ismereteink, igényeink és szükségleteink* szerint, távlatilag, de előre gondolva is törekedjünk megoldáshoz segíteni. Küzdelmes, de szép „civilista" múlt után, számoljunk azzal, hogy többé — a társadalmi tulajdonjogon felépülő szocialista társadalmunkban — nincs egységes, vagy egységesnek mondott civiljog, civilisztika, hanem egy olyan új szocialista jogrendszer meghatározott részéről van szó, amelyet tovább fejleszteni, a szocializmus teljes felépítésében részt venni nagyon megtisztelő, de nem könnyű feladatunk.

Asztalos László

Új irányzatok a bírói függetlenség garanciarendszerének kiépítésében Magyarországon

Az állam, mint szervezetrendszer több jogtudományi ág kutatásának tárgya. Ezek mindegyikének sajátos — az adott tudományág sajátosságai által meghatározott — nézőpontból kell vizsgálnia az államszervezetet. E sajátos nézőpont kialakításában az alkotmányjog-tudomány más jogtudományi ágakhoz viszonyítva összeségében elmaradt. Jelentős előrelépésről mindössze az utóbbi években, a képviseleti tartalom elemzésén keresztül a képviseleti szervek alkotmányos helyének feltárása tekintetében beszélhetünk. Jelenleg folyik az államigazgatás, ezen belül a kormány alkotmányos szerepének kutatása.

Az alkotmányjog-tudomány sajátos szemléletének hiánya leginkább a bírósággal összefüggésben érzékelhető, ahol mintegy szokássá vált a bíróságokhoz kizárólag szervezeti oldalról közelíteni és a szervezet működésének tartalmi elemeit más jogtudományi ágak kutatási témájává tenni. E cikk — csatlakozva a nem túl nagyszámú ilyen jellegű feldolgozáshoz —, a bíróságok formai, szervezeti oldaláról történő megközelítésén túllépve, az alkotmányjog-tudomány sajátos nézőpontjának kialakulásához is szeretne hozzájárulni.

A bíróságok alkotmányos működésének alaptétele a bírói függetlenség követelményében fogalmazható meg. Ennek ismert lényege: a bíró ítélkező tevékenysége során a törvényektől (jogszabályoktól) függ, az eljárás tárgyát képező ügyben egyetlen szerv sem adhat számára semmiféle utasítást, ennek alapján felelőssége is csak jogszabálysértés esetén áll fenn. A bírói függetlenség tehát a bíró jogi függetlenségét fogalmazza meg, a jog által teremtett és a jog eszközeivel biztosítható függetlenséget.

A bíró személyes függetlensége azonban csak meghatározott szervezet esetében valósulhat meg. Ily módon a bírói függetlenség követelményének megfogalmazásával egy időben megindult a törekvés az ezt biztosító szervezeti keretek kiépítésére. A fejlődés során tehát a szervezet jellege is alkotmányos kérdéssé válik, mert mint a bírói tevékenység kerete, egyaránt képes a független eljárás megteremtésére, de annak megsemmisítésére is. A bírói tevékenység szervezeti kereteit szűkebb értelemben a bíróságok belső felépítése, tágabb értelemben pedig a bírósági szervezetnek a többi állami szervhez való viszonya, tehát a bírósági szervezetnek az állami mechanizmusban elfoglalt helye adja. E két kérdést elválasztandó, vizsgálódásunk tárgya ezúttal a bírói függetlenség szervezeti kereteinek tágabb értelemben történő elemzése. A bírói függetlenség szűkebb értelemben vett szervezeti kereteinek bemutatása — jelentőségére tekintettel — külön elemzést igényel. Bízunk abban, hogy hamarosan sor kerülhet ez irányú kutatásunk eredményeinek e folyóirat hasábjain történő közreadására is.

A történelem során elsőként a felvilágosult polgárság állította fel a bírói függetlenség követelményét. Az első polgári alkotmányok, létrehozva az alkotmányos monarchia államszervezetét, lényegében a volt uralkodónak adják a végrehajtó hatalmat, de elveszik tőle a törvényhozás és a bíráskodás jogát. A hatalommegosztást valló korai polgári elméletekben a három hatalmi ág helyét a végrehajtó hatalomhoz való viszony határozza meg. A végrehajtó hatalom és a bírói hatalom kapcsolatát a hatalommegosztásban a függetlenség jellemzi, amely a bíró személyében koncentrálódik. A bírói függetlenség azonban csak kialakulásában kötődik a hatalommegosztáshoz. Bizonyítják ezt azok a polgári államok, amelyek a hatalommegosztás elméletét elvetve a bírói függetlenség intézményét változatlanul fenntartják.

A bírói függetlenség követelményét — más elvi alapokból, a hatalom egységének elvéből kiindulva — a szocialista állam is megfogalmazza és az állami mechanizmus továbbfejlesztésének részeként tudatosan törekszik következetes megvalósítására. Mindezt bizonyítandó, a továbbiakban vizsgálnunk kell

— a bírói függetlenség szervezeti kereteinek kialakulását a szocialista fejlődés során, továbbá

— napjaink szocialista jogalkotásának megoldásait, különös tekintettel a magyar fejlődésre, ahol az 1972. évi IV. tv. új tendenciák körvonalait vázolja fel többek között a bírói függetlenség kérdésében is.

A bírói függetlenség a szocialista államfejlődésben

A bírói függetlenség alkotmányos megfogalmazására elsőként a szovjet fejlődésben került sor.

A világtörténelem első győztes szocialista forradalma számára a hatalomgyakorlás módja és formái tekintetében nem volt használható történelmi példa. *A szovjet fejlődés első szakaszát* (1917-től az 1936-os alkotmány megjelenéséig) ezért e területen szükségszerűen a próbálgatások, a kísérletezések jellemzik.

E korszak alapvető feladata a politikai vívmányok megvédése volt. E vívmányok megvédése teljes hatalmi koncentrációt kívánt, ebből következően minden állami szerv, így a bíróságok is e fő célnak alárendelve, nem önálló szervként, hanem a hatalom védelmében közvetlenül felhasználható eszközként működtek. A hatalom

egységének jelszava dominált mind a politikai, mind az állami életben. A „Minden hatalmat a szovjeteknek!" követelménye oly módon jelent meg államszervezeti szinten, hogy a szovjetek hozták a törvényt, hajtották azokat végre és ellenőrizték a törvények végrehajtását. A szovjetek bíráskodtak, mert a bíráskodás nem „jogászi ügy", hanem a szocialista tudat kérdése. Bár az 1924-es Alkotmány a hatalom egységét kifejező szovjetek központi szervein túl már megemlíti a Legfelsőbb Bíróságot, a szabályozás fő vonala mégis a hatalom egységének olyan értelmezése, amely nem számolva a hatáskörök elválasztásával, a törvényhozó, a végrehajtó, a rendelkező és az ellenőrző tevékenységet együtt deklarálja. A Legfelsőbb Bíróság kiemelése ugyan már mélyebb differenciát jelent, de a hatalom egységének elvét abszolutizálva lényegében ez a szerv is függetlenség nélkül, a Központi Végrehajtó Bizottságnak alárendelten működött. *A bírói szervezet* tehát ekkor *még nem válik az egységes állami szervezet önálló részévé.*

A szakszerűséget megvalósító munkamegosztás megkülönböztető jegyei kialakulásának azonban már ebben az időben is tanúi lehetünk. Közvetlenül az 1918-as Alkotmányt követően életre hívott újabb alkotmányok a szervezeti differenciálódás tekintetében már tágítottak az 1918-as Alkotmány körén. Sőt, az 1917 decemberében kiadott 1. sz. bírósági dekrétum, amelyről az 1918-as Alkotmány hallgat, már korábban ebbe az irányba mutatott, amikor is felszámolva a régi bírósági szervezetet, megkezdte egy új bírósági szervezet kiépítését.

Az 1936-os szovjet Alkotmány a fejlődés törvényszerűségeit figyelembe véve kettős feladatot oldott meg. A szakszerűség előterébe állításával *specializált munkamegosztást teremtett* az állami szervek között, egyben *biztosítva* azonban *a szovjetek hatalmi elsőbbségét.* Mindezek természetszerűen jelentős változásokat eredményeztek az államszervezet struktúrájában is.

Az államszervezeti *munkamegosztás* azonban nem szocialista vívmány. Történelmi előzménye van, lényegében az állam kialakulásával kezdődő folyamat, amely az állami feladatok mennyiségi növekedésének és bonyolultságuk fokozódásának eredménye. A szocialista társadalmat megelőző társadalmakban a legmagasabb szintű differenciálódást és így a felhasználható történeti példát, a polgári hatalommegosztás elméletével Montesquieu, majd ezt az elvet átalakító, vagy elvető polgári állam adja.

A szocialista forradalom győzelme azonban nemcsak a polgári állam tagadását, hanem ezzel együtt a hatalommegosztás elméletének tagadását is jelentette. A hatalom egységének következetes képviselete ekkor még a hatalommegosztás elméletének vizsgálatával sem fért össze. Marx és Engels e témájú elemzései több mint 15 év után kerülnek újból vizsgálat alá, amikor is törvényszerűen megindul a feladatok differenciálódásának folyamata. Marx és Engels a polgári állam és társadalom törvényszerűségeit elemezve megállapította, hogy a hatalommegosztás a benne rejlő és el nem fogadható politikai hatalommegosztás mellett „alapjában nem más, mint profán ipari munkamegosztás az államgépezetre alkalmazva, annak egyszerűsítése és ellenőrzése végett"[1].

Az 1936-os Alkotmány készítői tehát elvetve a hatalommegosztást, az államszervezeti munkamegosztás eredményeképpen a szocialista államszervezet olyan típusrendszerét alakították ki, amely mind a mai napig a szocialista államépítés alapja. Teljesen elkülönítették az államszervezet különböző ágazatait és ezek közös eredetére történő rövid utalás mellett a hangsúlyt a szervek elválasztása kapta. E merev funkcióelhatárolás már majdnem „hatalommegosztás" olyan értelemben, hogy az államhatalmi szervezethez való kapcsolaton túl az államigazgatási, a bírói és az ügyészi szervek viszonyában az egymástól való teljes függetlenséget hangsúlyozza. Ettől a megoldástól már nem idegen a bírói függetlenség, nem idegenek mindazok a munkamegosztásból származó — nagyrészt polgári eredetű — intézmények, amelyek a bírói tevékenység garancia jellegét biztosítják.

A szovjetek hatalmi elsőbbsége követelményéből kiindulva az 1936. évi Alkotmány az államhatalmi szervek primátusát deklarálja a másik három szervtípussal szemben központi és helyi szinten egyaránt. Természetesen nem abban az értelemben, mint ahogy ezt az 1918-as, de még az 1924-es Alkotmány is tette, amelyek a szovjetek általános jogai keretében a törvényhozó és a végrehajtó funkciót abszolút egységben képzelték el. Az 1936-os Alkotmányban tükröződő, a mai napig is érvényesülő helyes megoldást annak a törvényszerűségnek a felismerése adta, hogy egyik szervnek a másiktól való függését az egyik szervnek a másik által történő létrehozása önmagában is megteremti. E szerint a szovjet szervek mindegyike jogot nyert arra, hogy az államigazgatás és az igazságszolgáltatás megfelelő szerveit létrehozza.

Az 1936-os Alkotmány ennek megfelelően az államhatalmi szervek kivételével mindenfajta kapcsolatot megszüntet más típusú szervek és a bíróságok között. A bíróválasztás jogát a bírósági szintnek megfelelő államhatalmi szervekre ruházza (kivéve a közvetlen választást!). Az államhatalmi szerveket megillető választási és visszahívási jogban azonban a politikai felelősségre vonás intézményét is megfogalmazza.

Mivel az állami szervtípusok kialakításánál — kivéve az államhatalmi szerveket — az egymástól való függetlenség dominál, a bíróságok tekintetében már megjelenhet és *alkotmányos megfogalmazást nyerhet* a bíróság alkotmányos működésének legjelentősebb alapelve, a *bírói függetlenség.* Az 1936-os Alkotmány a bíróságok olyan függetlenségét fogalmazza meg,

[1] MEM V. kötet Budapest, 1961. 181. old.

amely az államhatalmi szervek kivételével valamennyi állami szervvel szemben fennáll. A függetlenség követelményének tekintették még a bíróságok működése feletti felügyeleti jog szabályozását. A bíróságok felügyeletét ezért a bírósági szervezeten belül oldották meg, a funkciót teljes egészében a Legfelsőbb Bíróság gyakorolta.

Az 1936-os Alkotmány azonban e ponton megáll, s *kizárólag szervezeti oldalról adja a bíróságok törvényes működésének garanciáját.* A bírói függetlenség alkotmányos deklarálásának, illetve megvalósulása szervezeti biztosítékainak kialakításán túl *nem került sor* a bírói függetlenség megvalósulását biztosító *jogi garanciák komplex rendszerének kialakítására.* Elsősorban azért nem, mert az 1936-os Alkotmány készítői abból az elvi állásfoglalásból indultak ki, hogy a szocialista állami szervek törvényes működésének feltételét önmagában megteremti e szervek önkontrollja, népi eredete. A bíróságok törvényes működésének feltételeit maradéktalanul biztosító jogi garanciarendszer hiányosságai különösen a személyi kultusz időszakában éreztették negatív hatásukat.

Az 1936-os szovjet Alkotmány világtörténeti jelentősége mellett korszakhatár a szocialista fejlődésben abban az értelemben is, hogy *felhasználható példát ad a népi demokratikus országok állami fejlődése számára.* E példa követése a fejlődés első időszakában még döntően annak „lemásolásából" állt. Jól tükrözik ezt az 1950-es évekig létrejött első népi demokratikus alkotmányok, amelyek minimális módosítással vették át az 1936-os szovjet Alkotmány hatalmi mechanizmusát.

Ennek nyilvánvaló oka abban a történelmi helyzetben keresendő, hogy a II. világháború után a Szovjetunió egyetlen szocialista ország lévén, egymaga jelentette nemcsak a szocializmus építésének egyik lehetséges útját, hanem önmagát a szocializmust is. Világosan látni kell azonban, hogy a népi demokratikus országok jogalkotása hamarosan *sajátos formákat is teremt.* Ezek az országok történeti helyzetüket felismerve, már a népi demokratikus fejlődés első szakaszában tudatosan megkezdik a polgári demokratikus fejlődés „pótlását". Bátrabban és bővebben nyúlnak a polgári demokratikus intézményekhez éppen a bíróság vonatkozásában, ahol nemcsak a már kialakult formákat, hanem a működés alapelveit is átveszik. Megoldásaik szinte teljes katalógusát adják a demokratikus bíráskodásról eddig kialakult alapelveknek.

A bíróságok működésére vonatkozó alapelvek a népi demokratikus fejlődés második szakaszában (a fordulat éve után) létrejött alkotmányokba is bekerültek. A polgári demokratikus eredetű alapelveknek a szocialista alkotmányokban történő bekerülése azonban már nem „pótlás" jellegű. Ebben a haladó társadalmi hagyományok követésének igénye, a demokratikus eszmények erőteljes hatása fogalmazódik meg.

Az ún. klasszikus alapelvek átvétele a bíróságoknak a korai polgári államok hatalmi mechanizmusában elfoglalt helyével és látszólagos politikamentességével magyarázható.

A bíróságok helye a polgári államokban

A polgári társadalom kialakulása idején a hatalomgyakorlás mechanizmusát a Montesqueiu-i koncepció határozta meg, amelynek ismert lényege: a hatalmi ágak elválasztásának szükségessége az önkény kiküszöbölése, a szabadság, a törvényesség megvalósítása érdekében. Ebben benne van az, a hatalomátvétel történeti körülményei által meghatározott követelmény — a polgárság már meglevő gazdasági hatalma mellé politikai hatalmat is akar —, hogy a polgári társadalom kialakítása egyet jelentett a parlament, a törvényhozó szerv jellegének megváltoztatásával. A polgári államok fejlődésének kezdetén a törvényhozó szerv primátusa — amelyet az általa alkotott törvény testesít meg — áll, mint garancia a többi állami szervezet eltérő politikájával szemben.

A bíróság az eredeti koncepció szerint nem „igazi" hatalom. A burzsoá bírói szervezetben a rendes bíróság nem kerülhet és nem is kerülhetett sem a törvényhozó, sem a végrehajtó hatalom fölé. A hatalmi harcokban a bíróság látszólag nem vesz részt, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közötti harc nélküle dől el (Montesquieu alkotmányos monarchia modellje). A polgári elmélet szerint a bíróság független minden befolyástól, eljárása teljesen politikamentes volt.

Ennek a politikamentességnek nem mond ellent a hatalmi mechanizmus ezt követő — és az imperializmus kialakulásáig tartó — átalakulása, amelyet a polgári állam megerősödése teremt meg. A hatalomgyakorlás mechanizmusában ettől kezdődően már nem az osztozkodás, a hatalom megosztása, hanem a hatalmi ágak elválasztása dominál. A hatalmi ágak elválasztásának kimondása együtt jár azok egyensúlyba hozásának, majd pedig mint egyenrangú felek, az egymással szembeni kölcsönös kontroll megteremtésének igényével.

E fejlődési szakasz a bíróságokkal összefüggésben korszakhatár abban az értelemben, hogy a bírói tevékenység olyan szervezeti rendszerét kívánta kiépíteni, amely a bíróságot minden befolyásolástól — tehát a politikaitól is — függetleníti. E törekvéssel párhuzamosan olyan demokratikus intézmények jöttek létre, amelyek nagy része a szocialista társadalmi formációba is átnőhetett.

Természetesen nem azért, mintha a bíróságnak a hatalmi harcoktól történő elhatárolása sikerült volna. A bíróság politikamentessége csak látszólagos, éppen úgy, mint a működését

meghatározó ún. klasszikus alapelveké. Hiszen ezek az alapelvek csak akkor érvényesülhetnek, ha az adott politikai törekvéseket előbbre viszik. Az e korban kialakult alapelvek mögött meghatározott politikai tartalom húzódik meg. A feudális önkény tagadásaként jelennek meg, azt kívánják felszámolni az új uralkodó osztály érdekében. Ugyanígy az antidemokratikus intézmények következetes felszámolása — mint politikai törekvés — van a népi demokratikus fejlődés első szakaszában megvalósuló ún. „pótlás" mögött is. A polgári demokratikus alapelveknek a szocialista alkotmányokba történő felvételét politikai oldalról a demokratikus hagyományok továbbélésének igénye teremti meg.

A demokratikus intézmények továbbélésének okait tehát nem a politikamentesség elismerésében, hanem másutt, az államszervezeti munkamegosztás kialakításának szükségességében kell keresni. A hatalommegosztás polgári elmélete politikai tartalom és hatalom nélkül nem más, mint az államszervezeti munkamegosztás egyik formája. Ezt a munkamegosztást a szocialista társadalom is felhasználja. Mivel e rendszerben a *bírói tevékenység,* mint igazságszolgáltatási tevékenység volt a *legtisztában elkülönült munkamegosztási ág,* ezt — a munkamegosztás megkülönböztető jegyeinek az új társadalomban történő kialakulásakor — önmagában fel lehetett használni. Az „átvétel" a fejlődés meghatározott szakaszán a polgári demokratikus alapelvek deklarálásával tartalmi elemeket is érint.

Az állami mechanizmus továbbfejlesztésének igénye napjainkban is felveti a polgári megoldások felhasználásának lehetőségét. A jelenkori polgári államok hatalmi mechanizmusának vázlatos bemutatásával tehát arra keressük a választ, hogy van-e az új megoldásoknak hagyományteremtő ereje.

A polgári fejlődés rövid ideig tartó haladó szakasza után, az *imperializmus időszakában* a munkásosztály megerősödése, a társadalmi ellentmondások elmélyülése új hatalmi bázisokat követel. A hatalom fenntartásához új eszközök kellenek. Ezeket az eszközöket — az alkotmányos játékszabályok tiszteletben tartásával — valamelyik, már meglevő hatalmi ág megerősítésével lehetett megteremteni. A parlament erre nem volt alkalmas. A végrehajtó hatalom nyílt előtérbe állítása, az ún. közigazgatási állam — szintén alkotmányos szempontok miatt — sem adhatott tartós megoldást. A bíróság látszott a legalkalmasabbnak az új hatalom megvédésére, mert a rendes bírósági szervezet képes volt azt az illúziót kelteni, hogy a jól kiválasztott bíróság elfogulatlan, befolyástól és mindenfajta politikától mentes ítéletével igazságot tud teremteni. A hatalomgyakorlás újabb koncepciója különösebb módosítás nélkül ideológiai alapot is adott erre, hiszen ha egyenrangú felek között kell egyensúlyt teremteni, akkor ez csak az igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó tevékenység lehet.

Az ún. jogállam kialakulása a XX. században, különösen a második világháború után azt eredményezi, hogy a rendes bírósági szervezet vagy az abból kivált külön bírói szervezet — látszatra a harmadik hatalmi ág — az *alkotmányellenőrzés révén* döntő *befolyást gyakorol az államszervezet egészére.*

Világosan kell azonban látni, hogy itt *nem a bírói hatalom túlsúlyáról* van szó. Az alkotmánybíróság már nem bíróság (a bírói tevékenység korábbi tartalma szerint), kiszakad a bírói szervezetből és talán mondhatjuk így, „negyedik" hatalomként az alkotmány ellenőrzésével a törvényhozó hatalom fölé nő. Ezáltal saját ideológiai alapját, az egyensúlyelméletet is megsértve.

Az ellentmondást tovább növeli, hogy az alkotmánybíróságról szóló burzsoá elméletek is nyíltan elismerik e szervek *politikai jellegét.* Az alkotmánybíráskodás bevezetésében nem e szervezet politikai jellegének nyílt hangsúlyozása a negatívum, hiszen minden bíróság, minden államban az adott állami politika végrehajtója is. Politikamentes bíróság nem létezik és a rendes bírósági szervezet sem az. A fő különbség abban van, hogy míg a rendes bíróság az állami politika végrehajtásában a jogszabályok közvetítésével vesz részt és így a „napi politikát" közvetíteni nem tudja (talán ennyiben nem is „igazi hatalom"), addig az alkotmánybíráskodás során éppen az aktuális politikai irányzatok harca az iránymutató „norma". Ezek a szervek már nem igazságot szolgáltatnak, hanem határozataikban az erősebb politikai irányzatot fogalmazzák meg. A polgári állam mechanizmusában tehát hatalmi befolyása nem általában a bíróságoknak, hanem csak ezeknek a bíróságoknak van.

Mindezekből következik, hogy a polgári társadalom által kitermelt modern jogintézmények már nem adnak, és nem is adhatnak követendő példát még akkor sem, ha egyes szocialista országok (pl. Csehszlovákia, Jugoszlávia) látszólag hasonló szerveket hoznak létre. Ezekben az esetekben az előzőektől eltérően kizárólag formai, elnevezésbeli azonosságról van szó, hiszen e szervek működésében még a kialakulásuk idején sem lehetett haladó elemeket feltárni. Az igazságszolgáltatási tevékenységben a szocialista országok és a mai polgári államok új jogintézményei között olyan tartalmi összefüggéseket tehát, amelyek a rendszer lényegét is érintik, nem találunk.

A szocialista országok fejlődési tendenciái

A bírói függetlenség szervezeti kereteinek tökéletesítése a szocialista államfejlődés legújabb irányzatainak függvénye, amelyek közös kiindulópontja a hatalmi mechanizmus új oldalról történő megközelítése. Az elemzések során a politikai hatalom és az állami hatalom különbségét és kapcsolatát szem előtt tartva

megállapítható, hogy a hatalom egysége a maga teljességében elsősorban a politikai hatalomban jelenik meg. Államszervezeti szinten az egység követelménye úgy fogalmazódik meg, hogy az *ne minden egyes szovjetben,* hanem — és ezzel módosul az 1936-os Alkotmány által kialakított mechanizmus is — *egyetlen,* de a legjelentősebb állami szerv hatáskörében fejeződik ki. A szocialista államszervezeti munkamegosztás lényege:

— a szuverenitásból eredő és az államhatalommal közvetlenül összefüggő feladatokat a legfelsőbb államhatalmi képviseleti szerv látja el, mint az államhatalom teljességének birtokosa. Jogilag korlátlan hatáskörében a hatalom egysége fejeződik ki;

— az állami feladatoknak csak egy részét tartja meg e szerv saját hatáskörében, a többit a munkamegosztás megkülönböztető jegyei alapján „szétosztja" az államigazgatási, a bírói és az ügyészi szervek között, amely szervek egymástól elkülönülten, a legfelsőbb népképviseleti szervtől való (a kapott feladat természetéből folyó) valamilyen függésben működnek. Létrehozásuk végsősoron közös forrásból, az államhatalmat birtokló legfelsőbb népképviseleti szerv jogilag korlátlan hatásköréből ered.

Ez a munkamegosztás önmagában több irányú kapcsolat kiépítésére ad lehetőséget és egyúttal megszabja a továbbfejlesztés irányát is. Egyik oldalon a legfelsőbb népképviseleti szerv irányító, ellenőrző jogköre erősítésének, másik oldalon az azonos ágban elhelyezkedő, egymásnak mellérendelt szervek közötti együttműködés kiszélesítésének lehetőségét teremti meg.

A bíróságok törvényes működésének biztosítékait keresve eljutunk a bírói függetlenséghez, amely az együttműködés kérdéseit másképp veti fel. A kapcsolatteremtés lehetősége nem áll fenn általában minden állami szervvel, hanem a bíróságnak a legfelsőbb népképviseleti szervhez, illetőleg a kormányhoz való viszonyára terjed ki. Ez a viszony határozza meg a bíróság helyét és jelentőségét a szocialista államszervezet jelenlegi fejlődési szakaszában.

Bírói függetlenség az 1972. évi IV. tv. tükrében

Alkotmányunk 1972. évi módosítása, valamint az erre épülő bírósági törvény a bíróságok működésének alapvető szabályait az alkotmányos követelmények figyelembe vételével határozza meg. E jogszabályok sem mentesek azonban az útkeresésből adódó ellentmondásokból. Ilyen ellentmondások fedezhetők fel akkor, amikor e jogszabályokat a bírói függetlenség alkotmányos elvének érvényesülése nézőpontjából vizsgáljuk. A továbbiakban ezekre — az általunk vélt — ellentmondásokra irányítjuk figyelmünket, amely ellentmondások egyben azt is mutatják, hogy a jogalkotó nem számolt minden esetben következetesen a bírói függetlenség maradéktalan érvényesüléséből folyó követelményekkel.

A bírói függetlenség garanciarendszerének kiépítésében meghatározó szerepet a bíróságoknak az Országgyűléshez és a Minisztertanácshoz való viszonya játszik. Az *Országgyűlés* a gazdasági, a társadalmi és a politikai adottságok alapján — Alkotmányban — megállapítva a társadalom alkotmányos rendjét, nem helyezi a bíróságot szervezeti függésbe még saját magával szemben sem, elismerve ezáltal a bírói függetlenséget, mint a bíróságok alkotmányos működésének alapelvét. Az Alkotmány kizárólag a bíróságok működésének alapvető szabályait rögzíti, így: — megállapítja a bíróságok szervezeti rendszerét; — meghatározza a bírává válás általános feltételeit; — biztosítja a szervezet előtt álló feladatok ellátásának anyagi eszközeit. A szervezet folyamatos működését jogszabályok útján határozza meg. A közvetett, a jogszabályok közvetítésében fennálló kapcsolaton túl azonban egy közvetlenebb kapcsolatot is teremt, amely a Legfelsőbb Bíróság elnökének funkciójában jelenik meg, megválasztásában és felelősségi rendszerében nyilvánul meg.

A Legfelsőbb Bíróság elnökének felelősségi rendszerét azonban nem lehet önmagában, a Legfelsőbb Bíróság elnökének a bíróságok felé irányuló jogai nélkül értékelni. Ezek a jogok köztudottan befolyásolják a bíróságok, különösen a Legfelsőbb Bíróság szervezetét és működését, ily módon a bírói függetlenség érvényesülésére is hatnak. Mindezekből egyben az is következik, hogy a Legfelsőbb Bíróság elnökének az Országgyűlés felé irányuló felelősségi szabályait sem lehet a bírói függetlenség követelményeit szem elől tévesztve meghatározni.

Napjaink jogalkotása a törvényes működés biztosítékainak széles körű kiépítését szorgalmazva eljut annak a kérdésnek a vizsgálatához is, hogy elegendő eszközökkel rendelkezik-e az Országgyűlés a Legfelsőbb Bíróság elnökének felelősségre vonásához. Amikor az Alkotmány ezen eszközök kibővítésére törekedve — a kötelező általános beszámoló mellett — megteremti a képviselők *interpellációs* jogát a Legfelsőbb Bíróság elnökével szemben, a komplexitás követelményét mulasztja el és a hatékonyságra koncentrálva szem elől téveszti a bírói függetlenség néhány döntő követelményét.

Az interpelláció lényegét tekintve a konkrét ügyek felől történő érdeklődés, amely azok végrehajtásának mikéntjét kifogásolja és meghatározott változtatások bevezetésére kötelezhet, végsősoron a plénum erejével is. Az interpelláció lényegéből következik, hogy a Legfelsőbb Bíróság elnökének esetében a képviselők interpellációs joga a bírói függetlenség sérelmére vezethet. Előfordulhat ugyanis, hogy a konkrét ügyben eljáró és eljárásában a Legfelsőbb Bíróság elnökétől is független bírói tanács döntéséért kell majd a Legfelsőbb Bíróság elnökének felelnie. Mivel felelősségre vonásának reális alapja nincs, meg van a veszélye annak, hogy a Legfelsőbb Bíróság elnöke maga próbálja megteremteni azt. Ha viszont a bírói függet-

lenség garancia jellegét tartjuk fontosabbnak, az interpelláció válhat formálissá. Ez utóbbi szintén elkerülendő, hiszen az interpelláció amúgy sem elég hatékony gyakorlatát rontaná. A jogszabály által teremtett ezen ellentmondást a plénumon feloldani nagyon nehéz, így feltételezhető, hogy az interpelláció a Legfelsőbb Bíróság elnökének esetében a végrehajtásra nem kerülő rendelkezések sorába fog lépni.

A Legfelsőbb Bíróság elnöke *megbízatásának időtartama* a bírói függetlenség kérdésével látszólag távolabbi kapcsolatot teremtő jogintézmény, de az interpellációval összefüggésben már más megvilágítást nyerhet. A felelősségi rendszer szabályainak elemzése során ugyanis összefüggés mutatható ki a megbízatás időtartama és a bírói függetlenség között. Amennyiben a megbízás időtartama közelít az Országgyűlés megbízatásáéhoz, úgy ez erősíti a Legfelsőbb Bíróság elnökének függését az Országgyűlés felé és fordítva, amennyiben a megbízatásuk időtartamában nő az eltérés, úgy gyengül ez a függés.

Az Országgyűlésével *azonos időtartamra* szóló megbízatással létrehívott felelősségi rendszer és az interpelláció a Legfelsőbb Bíróság elnökének felelősségét a Minisztertanács, illetőleg a miniszterek felelősségéhez közelíti. Amíg azonban ez utóbbiak esetében a teljes felelősség magából a funkcióból ered, addig a bíróságok esetében éppen ennek elkerülése a követelmény.

Az elmondottak alapján úgy véljük, levonható az a következtetés, hogy a fenti esetben a korábbi jogszabályi megoldások megváltoztatása nem volt szerencsés. Az 1949. évi XX. tv. átgondoltabb szabályozást adott e területen.

A *Minisztertanács* a már említett munkamegosztásban a bírósággal azonos ágban helyezkedik el. Ebből önmagában mellérendeltségi kapcsolatokra lehet következtetni a két szervtípus között. A Minisztertanáccsal való viszony azonban olyan speciális mellérendeltség, amely az elkülönülési elemeken kívül az együttműködés eszközeinek megteremtését is feltételezi. A Minisztertanácsnak ugyanis sajátképpeni feladatai vannak az igazságszolgáltatás terén. Ezek pedig a kormánypolitika végrehajtásának követelményében fogalmazódnak meg.

A kormánypolitika végrehajtása minden állami szervet kötelez, de a Minisztertanács kötelezettsége szélesebb. A végrehajtásért közvetlenül a Minisztertanács felel az Országgyűlésnek. Ezért a Minisztertanács számára eszközöket kell biztosítani, amelyekkel a végrehajtást elősegítheti, ösztönözheti. Ez az eszközrendszer akkor lesz hatékony, ha mélyen differenciált, erőteljesen figyelembe veszi, hogy az állami szervek meghatározott típusai másként tűrik a befolyásolást. Különösen áll ez a bírósági szervezetre, ahol a befolyásolás módját és mértékét a bírói függetlenség garanciajellege határozza meg.

A bírói függetlenség természetesen nem „abszolút" akadály a kormánypolitika számára, hiszen a bírói függetlenség elve jogi és nem politikai függetlenséget fogalmaz meg. Kizár azonban minden olyan eszközt, amely a közvetlen beavatkozás lehetőségét teremti meg.

Az állami életben az állami szervek befolyásolásának közvetlen és közvetett formái jöttek létre. A bírói függetlenség követelményéből kiindulva úgy véljük nyilvánvaló, hogy a bíróságok esetében ez a mód csak *közvetett*, jogszabályok útján történő ráhatás (törvényjavaslat — tétel, vagy minisztertanácsi rendelet formájában) lehet. Kormányzati oldalról azonban a megoldásnak van egy „hibája", lévén a jogi normák a politikai célkitűzések végrehajtását csak hosszabb távon képesek biztosítani. Előfordulhat, hogy a kormányzat ezzel nem elégszik meg, a közvetlenebb, rövidebb távú politikai célkitűzések elérésébe is be kívánja vonni a bíróságot. Ez esetben számolnia kell azonban azzal, hogy a bíróság önmagában erre nem alkalmas még akkor sem, ha a befolyásolás ún. normatív eszközök útján történik.

A bírói függetlenség szempontjából ily módon erősen vitatható szerepet kell tulajdonítanunk. az ún. *jogpolitikai irányelveknek,* amelyek a bíróság lényegével nem számolva, ellentmondásos helyzetek kialakulásához vezethetnek. Politikai célkitűzéseket fogalmaznak meg jogi formában, jogszabályi tartalom nélkül. Ez, a jogot helyettesítő ún. féljog, alkalmas lehet a bírói függetlenség feloldására és a szervezet politikai függésének nem politikai, hanem jogi eszközökkel történő megteremtése felé mutat. Arról már nem is szólva, hogy a politikai célkitűzések sem tűrik a jogi megfogalmazást.

A befolyásolás fentiekben említett, feltétlenül elkerülendő módszere mellett létezik egy másik csatorna, amely a kapcsolat nyilvánvaló és az alkotmányos rendbe is illeszkedő útját képes megteremteni, ez pedig az igazságügyi miniszternek a bíróságok felé irányuló jogosítványaiban nyilvánul meg.

Az igazságügyi miniszter bíróságok felé irányuló jogai jogszabályi megfogalmazást a magyar jogfejlődésben csupán 1972-ben, a bírósági törvényben nyertek. Az igazságügyi miniszter jogosítványainak körét azok rendeltetési célja határozza meg. Jogainak a kormánypolitika végrehajtását kell szolgálniok. Mivel ez esetben a kapcsolatteremtés közvetlenebb eszközeivel állunk szemben, különös hangsúlyt kap a bírói függetlenség követelménye.

Az igazságügyi miniszter bíróságok felé irányuló jogainak körében közvetlen *információt jogosult szerezni* a szervezet egész tevékenységéről, — széles körű *kezdeményezési jog* illeti meg az információkból levonható következtetések hasznosítása tekintetében és végül — *igazgatási,* szervezési *jellegű jogai* vannak az Országgyűlés által felrajzolt bírói szervezet működése, valamint a működéshez szükséges feltételek biztosítása területén.

Az *információszerzés* lehetőségét biztosítan-

dó, a bírósági törvény az igazságügyi miniszternek a bíróság általános működése felett felügyeleti jogot ad. A jogalkotó kifejezett szándéka szerint ezt a felügyeleti jogot azonban a Legfelsőbb Bíróság elnökével — akit szintén megillet a felügyelet joga — együtt köteles gyakorolni. A felügyeleti jog együttes gyakorlásában látja ugyanis a jogalkotó a bírói függetlenség maradéktalan érvényesülésének feltételét.

Ez a megoldás nyilvánvalóan azonos célok elérésének eszközeként fogja fel mind a Legfelsőbb Bírósági elnöki, mind az igazságügyi miniszteri funkciót. Figyelmen kívül hagyja, hogy mind a Legfelsőbb Bíróság elnökének, mind az igazságügyi miniszternek sajátképpeni és egyben tevékenységi körük által meghatározott feladatai vannak. Az igazságügyi miniszter esetében ez a kormánypolitika végrehajtása, a Legfelsőbb Bíróság elnökének esetében pedig az egységes bírói eljárás biztosítása. A felügyeleti jog együttes gyakorlása során szükségszerűen vagy az egyik, vagy a másik funkció válik e tevékenység keretében meghatározóvá. Ennek eredményeképpen az előző esetben jogpolitikai irányelv, az utóbbi esetben elvi iránymutatás születik és ezzel még távolról sem biztos a bírói függetlenség érvényesülése. A kötelező együttes eljárásnak ilyen formában a sajátképpeni feladatok behatárolása nélkül osztozkodási jellege van, amely a törvény megfelelő paragrafusaiban egyértelműen kimutatható.

A bírósági törvény az igazságügyi miniszternek széles körű *kezdeményezési jogot* biztosít, a bírói szervezet működésével kapcsolatos információk, illetve az ezekből leszűrhető következtetések hasznosítása érdekében. Az információszerzésnél követett együttes eljárás itt már nemcsak mint elvárás, hanem ezen túl jogi normában megfogalmazott követelményként jelenik meg annyiban, amennyiben a kezdeményezési jog — néhány kivételtől eltekintve — azonos terjedelemmel jelenik meg a Legfelsőbb Bíróság elnöke és az igazságügyi miniszter jogállásában.

Az igazságügyi miniszter kezdeményezési joga mind konkrét beavatkozást, mind pedig elvi, nomatív szabályozást eredményezhet. A konkrét beavatkozást igénylő javaslatait természetszerűen a Legfelsőbb Bíróság elnökénél, vagy a Legfelsőbb Bíróság megfelelő szervénél kell kezdeményeznie. Az elvi, nomatív jellegű szabályozást igénylő indítvány esetében már nincs ilyen egyértelműen meghatározva az eljáró szerv. Mérlegelés alapján ez lehet a Legfelsőbb Bíróság megfelelő szerve, de a Minisztertanácshoz beterjesztett indítványon keresztül maga az Országgyűlés is. A bírói függetlenség érvényesülése ez utóbbi esetben véleményünk szerint éppen az Országgyűlés felé irányuló kezdeményezést tenne szükségessé.

A gyakorlatban, az esetek döntő többségében az igazságügyi miniszter — lévén államigazgatási funkcionárius és ösztönözve a jogalkotó együttes eljárásra irányuló elvárása által — a gyorsabb és egyszerűbb utat választja, a Legfelsőbb Bírósághoz fordul elvi jellegű szabályozás kibocsátásáért. Ily módon azonban csak az egységes eljárást erősíti, amely önmagában még nem jelenti a bírói függetlenség maradéktalan érvényesülését is.

Az igazságügyi miniszter *igazgatási, szervezési jellegű jogosítványainak* részletes bemutatására e folyóirat hasábjain már sor került[2], így a továbbiakban e jogosítványok közül a bírói függetlenséghez legszorosabban kapcsolódó kérdések egyikét, a *bíróságok bírói személyzettel történő ellátását* vizsgáljuk.

A bírói funkció elnyerésének a fejlődés során két formája alakult ki: *a kinevezés és a választás.* E két intézményt — a bírói függetlenség szempontjából — önmagában, a mögöttük meghúzódó tartalmi elemek nélkül, nem lehet értékelni. A funkció megszerzésének módján túl ugyanis az a *döntő kérdés,* hogy milyen kapcsolat alakul ki, milyen felelősségi rendszer jön létre a bíró és a funkciót létrehozó *szerv között.*

A szocialista országok fejlődése azt mutatja, hogy a polgári állam megoldásait általánosságban tagadva, a választás intézménye mellett törtek lándzsát.

A bírói függetlenség és a választással történő funkciószerzés azonban nem egymást szükségszerűen feltételező kategória, összekapcsolásuknak egyes országok fejlődésében meghatározott történelmi okai vannak. Azokban az országokban, ahol mély társadalmi ellentétek lévén, radikális úton megy végbe az új társadalmi rend kialakítása, a régi államapparátus egészének szétzúzása során, az igazságszolgáltatás területén is szükségszerűen felmerül a régi hagyományokat tagadó, új szervezet létrehozásának és ezzel együtt a bírák választásának követelménye (pl. a szovjet fejlődésben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után).

Azokban az országokban viszont — köztük Magyarországon —, ahol az új társadalmi formáció kiépítése viszonylag békés eszközökkel, a régi államszervezeti formák (kivéve az erőszakszervezeteket!) rövidebb, hosszabb továbbélésével megy végbe, nem válik döntő tényezővé a bíróválasztás kérdése.

A magyar fejlődést áttekintve megállapítható, hogy az 1949. évi XX. tv. nem számolva eléggé a fejlődés sajátosságaival, a bíróválasztás deklarálásával — a szovjet példát követve — olyan rendszer kialakítását szorgalmazta, amelynek Magyarországon nem voltak társadalmi gyökerei. A szovjet megoldáson mindössze annyit változtatott, hogy a közvetlen választás helyett, minden szinten a közvetett választást deklarálta. A bíróválasztáshoz kapcsolódó visszahívás intézményével az 1949. évi XX. tv. a választásra jogosult tanácstestületeket a bírákkal szembeni teljes felelősségre vonás jogával ru-

[2] *Rácz Attila:* Az igazságügyi igazgatás. Jogtudományi Közlöny. 1973. 12. sz.

házta fel, ezzel mintegy megfogalmazva a bírák általános politikai felelősségét. Ezt a tendenciát erősítette az 1954. évi II. tv., amely alig tett különbséget a bíróvá választhatóság általános feltételei és a választójogosultság (passzív) között.

Az 1949. évi XX. tv-nek a bíróválasztással összefüggő rendelkezéseit, a tudományelmélet aktív támogatása ellenére sem sikerült végrehajtani. Azok a nézetek, amelyek ennek okát a választásra jogosult tanácstestületek ellentmondásos működésében vélték felfedezni, a kérdés lényegét tekintve perifériális jelentőségű összefüggéseket tártak fel csupán. Magyarországon 1949 után — a jogalkotó törekvésével ellentétben — a *kinevezés rendszere* honosodott meg.

A kinevezés jogát részben a Minisztertanács, részben az igazságügyi miniszter, majd 1968-tól kizárólag az igazságügyi miniszter gyakorolta. Az igazságügyi minisztert a kinevezési jog mellett a munkáltatói jogok (1954-től szűkebb körben) gyakorlása is megilleti.

Az új jogalkotás előtt *kettős feladat állt.* Túl kellett lépnie az 1949. évi XX. tv. megoldásain, elismerve, hogy a bírák teljes felelősségre vonásának igénye, a bírói függetlenség követelményeiből kiindulva, nem valósítható meg. A funkció megszerzésének olyan rendszerét kellett tehát kialakítani, amely a jogi felelősségre épül. A megoldásra váró feladatok másik csoportját az igazságügyi miniszter jogainak korlátozása képezte. Nyilvánvaló, hogy a bírói funkció megszerzésének folyamatából az igazságügyi minisztert kizárni nem lehet, mert a kormánypolitika végrehajtásának követelménye úgyis utat tör jogai számára. Jogosítványainak a korábbiakhoz hasonló terjedelmű meghagyása azonban ugyanilyen mély ellentétet teremthet a bírói függetlenség alkotmányos követelményeivel szemben.

Az 1972. évi I. és ennek alapján a IV-es tvben választás néven megfogalmazott intézmény létrehozása tehát nem a több mint 20 évig végre nem hajtott szabályok végrehajtóvá tétele, hanem a bíróválasztás ismételt deklarálásával azonos néven, más koncepció kialakítása. Ez az intézmény tartalmában az 1972 előtt kialakult rendszer továbbfejlesztésére irányuló kísérlet, amelyben az új törekvéseket az igazságügyi miniszter korábbi jogosítványainak korlátozása jelenti. A jogalkotó alapvető korlátnak az Elnöki Tanácsra ruházott választási jogot tekinti, az igazságügyi miniszter jogkörében hagyva a jelölés jogát. A részletszabályokat elemezve azonban világossá válik, hogy az Elnöki Tanács e joga csak formális korlátot jelent. A bíróságok bírói személyzettel történő ellátásának legaktívabb eleme ma is az igazságügyi miniszter.

Az *új jogszabályi megoldás* tehát *kétarcú.* Érdeme, hogy végérvényesen lezárt egy elméletileg nem eléggé tisztázott és gyakorlatilag végre sem hajtható problémakört. Ezen túl azonban további törekvéseit — az igazságügyi miniszter jogainak korlátozását — nem tudta teljes sikerrel végigvinni. Kiindulópontja — az Elnöki Tanács korlátként történő felfogása — elméletileg megalapozott, mert e szerv a bíró jogi függését képes hangsúlyozni. A gyakorlatban azonban ennek az elvárásnak nehéz eleget tenni. Így a bírói funkció keletkezésével és megszűnésével kapcsolatba hozható minden más jogintézmény (pl. a Legfelsőbb Bíróság elnökének megkeresése Legfelsőbb Bírósági bíró jelölése esetén, a fegyelmi tanácsok eljárása stb.) reálisabb ellensúly, mint maga az Elnöki Tanács.

A bírói függetlenség érvényesülése tehát számos tényező függvénye. Ezek közül — a teljesség igénye nélkül — a bírói függetlenség ún. külső oldalával kapcsolatos összefüggéseket emeltük ki. Nem tévesztve szem elől a bírói függetlenségnek a bírósági szervezeten belüli problémáit, amelyekkel a jövőben szintén foglalkozni kívánunk.

Fűrész Klára

A védelem érvényesülése a gyakorlatban

1. Az elmúlt évtized során mind az ügyvédi kar, mind pedig a büntető eljárásban részt vevő hatóságok részéről egyre erősödött az az igény, hogy — a szocialista törvényesség és az állampolgári jogok fokozottabb védelme érdekében — a védőt a büntető eljárásban szélesebb körű jogok illessék meg. Bár az Alkotmány eredeti rendelkezései[1] szerint a vádlottat csak a bírósági eljárásban illette meg a védelem joga, már az erre az Alkotmányra épülő büntető eljárás[2] is jogokat biztosított a védő számára az eljárásnak a tárgyalást megelőző szakában is, sőt egyes esetekben már ebben az eljárási szakban is kötelezővé tette a védelmet. A védőnek a nyomozás során történő, a korábbinál gyakoribb eljárására utal a Be-nek az 1966-ban eszközölt az a módosítása, amely egyszerűsítette a védő kirendelését.[3]

Az akkor hatályban volt Be. az eljárásnak a tárgyalást megelőző szakát illetően — néhány kivételesnek tekinthető kötelező eseten túl — csak arról rendelkezett, hogy indokolt esetben a védő az eljárásnak a tárgyalást megelőző szakában is kirendelhető.

A büntető ügyek nyomozásáról és a nyomozás törvényességének ügyészi felügyeletéről szóló legfőbb ügyészi utasítás[4] a Be.-nek ezt a rendelkezését úgy értelmezte, és ennek megfelelő iránymutatást adott, hogy az eljárásnak a tárgyalást megelőző, tehát nyomozási szakában, védő kirendelését általában akkor kell indítványozni, ha a védő részvétele a tárgyaláson is kötelező.

Ez az utasítás kifejezett rendelkezést tartalmazott arra is, hogy a terheltnek — akár szabadlábon védekezik, akár fogva van — módjában van már az eljárás nyomozási szakában is védőt meghatalmazni. Már az akkori Be. rendelkezései is egyértelműek voltak a szabad védőválasztást illetően, így nyilvánvaló, hogy a védőválasztás lehetősége megelőzte a kirendelést.

Az előbb említett legfőbb ügyészi utasítás helyébe lépő későbbi utasítás[5] alapvető rendelkezései e vonatkozásban változatlanul maradtak, de ez utóbbi utasítás mégis nagyobb nyomatékkal hangsúlyozta a védőválasztási jog érvényesülésének fontosságát, amit azzal is érzékeltet, hogy a védő kirendeléséről csak „szükség esetére" tesz említést, e mellett nagy gondot fordít annak biztosítására, hogy a védő az őt megillető jogokat már a nyomozás során is gyakorolhassa.

A mondottak érzékeltetik azt a törekvést, — és egyben sejtetik azt a későbbi jogfejlődést is —, hogy egyrészt a védelem a büntető eljárás nyomozási szakaszában a gyakorlatban általában akkor érvényesüljön, amikor az eljárás bírósági szakaszában az kötelező, másrészt pedig ez a tevékenység mind a védők, mind pedig a terhelt számára a nyomozási szakaszban is tartalmat kapjon.

Az akkor hatályos Be. rendelkezései a védő számára az egyes eljárási cselekményeknél való jelenlétet csak szűk körben[6] és a nyomozást folytató hatóság belátásától függően tették lehetővé. A jogszabály a jelenlét feltételeként azt tartalmazta, hogy az csak abban az esetben volt megengedett, ha a nyomozás érdekeit nem veszélyeztette. Már az első helyen említett legfőbb ügyészi utasítás rendelkezést tartalmazott arra,[7] hogy a nyomozó hatóság — ha a nyomozás érdekeinek veszélyeztetése nem állapítható meg — köteles biztosítani, hogy a védő az egyes nyomozási cselekmények teljesítésénél jelen lehessen. Sőt, ez az utasítás[8] annyiban tovább is megy a Be. rendelkezésein, hogy megengedi a védő jelenlétét a Be.-ben fel nem sorolt valamennyi eljárási cselekménynél, beleértve a terhelt kihallgatását is.

Ezek a rendelkezések és az ennek alapján alakult gyakorlat is azt a határozott törekvést mutatták, hogy a védő számára a nyomozásban való részvétel kiszélesedjen,[9] tartalmat kapjon és érdemi tevékenységgé váljon, ténylegesen szolgálja azoknak a céloknak a megvalósítását, amelyek a büntető eljárásban a védőre hárul-

[1] Az Alkotmány 40. § (2) bekezdése.
[2] Az 1962. évi 8. sz. tvr.
[3] Az 1966. évi 16. sz. tvr. 3. §-a.
[4] A 7/1963. Legf. Ü. sz. utasítás 69. pontja.
[5] A 7/1966. Legf. Ü. sz. utasítás

[6] A Be. 158. § (1) bekezdése a védő, a terhelt és a sértett számára — amennyiben ez az eljárás sikerét nem veszélyeztette — a szakértő meghallgatásánál, a szemlénél, a lefoglalásnál és a házkutatásnál való jelenlétet tette lehetővé.
[7] A 7/1963. Legf. Ü. sz. utasítás 72. pontjának (1) bekezdése.
[8] A 7/1963. Legf. Ü. sz. utasítás 72. pontjának (2) bekezdése.
[9] Kárpáti László a Magyar Jogász Szövetség VII. Kongresszusán a büntető eljárási jog néhány időszerű kérdéséről a Büntetőjogi Bizottság ülésén folytatott vitában ezzel ellentétesen foglalt állást. Véleménye szerint a Be. rendelkezéseit tartalommal kitöltő utasítások — többek között a 7/1966. Legf. Ü. sz. utasítás is — a Be. rendelkezéseiben megadott keretet korlátozta. Ezzel ellentétesen foglalt állást ugyanebben a vitában dr. Majtényi János. Részletesen: Magyar Jog XVI. évf. 6—7. sz. 386—389. old.; Bolgár György véleménye szerint a Be. rendelkezései megfelelő lehetőségeket adnak arra, hogy a védő a büntető eljárásnak a nyomozási szakában is eljárjon, egyes nyomozási cselekmények folytatásánál részt vegyen, az iratokat megtekintse és védencével érintkezzen. Véleménye szerint azonban a büntető eljárási törvénynek ezeket a rendelkezéseit kiegészítik nyomozati utasítások, amelyek nem mindenkor felelnek meg a törvény rendelkezéseinek és úgy tűnik, hogy olykor a törvényes rendelkezésekkel szemben korlátozást jelentenek. Előadás az ELTE Állam és Jogtudományi Karának Polgári Eljárásjogi Tudományos Munkaközösségében „Az ügyvédi munka jelenlegi helyzete" címmel. Magyar Jog XVIII. évf. 10. sz.

nak, egyben előremutatóak is annyiban, amennyiben megvetik a későbbi jogfejlődés alapjait.

A magam részéről kétségbevonhatatlannak tartom, hogy a Be. alkalmazása körében kiadott főhatósági utasítások nemcsak hogy megfeleltek a védelem jogai biztosítása tekintetében a Be. rendelkezéseinek, hanem az ott rendelteknél lényegesen szélesebb körben biztosították a védő számára a büntető eljárás nyomozási szakában való részvételt. Mindez nem jelenti azt, hogy a törvény és az utasítások előírásai következetesen érvényesültek a gyakorlatban. Ennek forrását azonban nem az utasításokban, hanem inkább a Be. rendelkezéseiben és a gyakorlati tevékenység helytelenségében kell keresni.

Mindeddig azokról az alaki védelmet biztosító szabályokról, illetve azokról a rendelkezésekről volt szó, amelyek az alaki védelem biztosításán keresztül a büntető eljárás alá vont terhelt számára már a nyomozás során is az anyagi védelem érvényesülését voltak hivatva elősegíteni. A mondottakból az is megállapítható, hogy — bár kétségtelen törekvés volt a védelem jogai érvényesülésének biztosítására — a szabályozás ellentmondásos volt, számos korlát állott a védő tevékenysége előtt és e korlátok felállítása vagy feloldása az ügyben eljáró hatóság belátásától függött. Mindez ellentmondásos helyzetet teremtett a gyakorlatban is. Ez az ellentmondás egyrészt abban jelentkezett, hogy a büntető ügyekben eljáró hatóságok a védők nagyobb érdeklődését és érdemi tevékenységét igényelték a nyomozás során, másrészt viszont a védő gyakran szembe találta magát az eljáró hatóság olyan állásfoglalásával, amely — a nyomozás érdekeire hivatkozva — megakadályozta a védőt abban, hogy az érdemi védekezés szempontjából jelentőséggel bíró tevékenységet fejtsen ki. Erre is visszavezethető azután az, hogy a védői tevékenység többnyire a terhelttel való érintkezésre korlátozódott, amit fogva levő terhelt esetében nehezített a rendszerint alkalmazott ellenőrzés, illetve kimerült az iratok ismertetése során való, többnyire formális jelenlétben.

Annyiban tehát igazuk van azoknak, akik a védői jogok korlátozását ismerték fel a gyakorlatban, hogy az eljáró hatóság mérlegelése nem mindig volt helyes abban, hogy valamely védői jogosítvány gyakorlása veszélyezteti-e az eljárás érdekeit, vagy sem. Az is kétségtelen azonban, hogy a védők inkább általánosságban kifogásolták jogaik csorbítását, ugyanakkor alig találkoztunk olyan esettel, amikor a védő jogai érvényesítése érdekében orvoslásért folyamodott volna.

2. A szabályozás vázolt ellentmondásosságát a törvényhozás is felismerte. Mindenekelőtt utalnom kell a módosított Alkotmánynak arra a rendelkezésére,[10] amely szerint a büntető eljárás alá vont személyt az eljárás minden szakában megilleti a védelem joga. Az Alkotmány e rendelkezésére is alapozva, a büntető eljárásról alkotott 1973. évi I. törvény a lehetséges legszélesebb körben biztosítja a védő eljárását az egész büntető eljárásban.

Az új szabályozás legjellemzőbb vonásai a következők:

Következetesen érvényesül a terhelt védőválasztási joga. Mind a törvény alapelvei, mind pedig a tételes rendelkezések hangsúlyozzák, hogy egyrészt a terhelt érdekében a büntető eljárás bármely szakában védő járhat el, másrészt pedig a terhelt az eljárás megindításától kezdve védőt választhat. Rendelkezést tartalmaz a törvény arra is, hogy a védőt elsősorban a terhelt hatalmazhatja meg. Ugyanakkor ennek az elvnek az érvényesülését összhangba kellett hozni a törvénynek a kötelező védelemre vonatkozó szabályaival. Ennek megfelelően — ha a védelem kötelező — arról a terhelt semmilyen módon nem mondhat le, ami azzal a következménnyel jár, hogy védő választása hiányában a hatóság rendeli ki a terhelt számára a védőt. A szabad védőválasztás tehát olyan értelemben nem érvényesülhet, hogy a terhelt belátására lenne bízva az, hogy érdekében közreműködik-e védő, vagy sem. A törvény — éppen annak fontosságát hangsúlyozva, hogy a terhelt már a nyomozás során is a lehető legrövidebb ideig maradjon védő nélkül — mindössze háromnapi időt biztosít a terheltnek arra, hogy védőt hatalmazzon meg, ellenkező esetben sor kerül a védő kirendelésére. Az ilyen védői kirendelés azonban nem korlátozhatja a terhelt szabad védőválasztási jogát. Erre az esetre is irányadó az az általános szabály, hogy védőt elsősorban a terhelt hatalmazhat meg. Ezért ha a kirendelés után kerül sor a terhelt részéről védő meghatalmazására, nyilvánvaló, hogy a kirendelés ennek folytán hatálytalanná válik és meghatalmazott védőt kell az adott eljárásban részt vevő személynek tekinteni.

Az Alapelvek — e tekintetben egyezően a korábbi jogszabállyal — az eljárás bármely szakában és annak megindításától kezdve biztosítják a terhelt számára a védő választását és a védő eljárását. A törvénynek ezt az alapelvét a teljes büntető eljárás mechanizmusának megfelelően, az ezt szabályozó rendelkezésekkel összefüggésben kell értelmezni. A büntető eljárás megindítására — ami rendszerint nyomozással kezdődik — csak bűncselekmény alapos gyanúja esetén kerülhet sor. A nyomozás elsődleges feladata a cselekményre vonatkozó alapos gyanú igazolása vagy megcáfolása, majd a gyanú bizonyítása esetén az elkövető felkutatása és gyanúsítottként történő kihallgatása. Ebben a folyamatban a nyomozás lépésről lépésre alapozza meg az elkövető személyére vonatkozó gyanút. A gyanúsítottkénti kihallgatásra csak az elkövetőre vonatkozó alapos gyanú esetén kerülhet sor. Nyilvánvaló tehát, hogy amíg nincs a büntető eljárásnak terheltje — a nyomozás esetén

[10] Az 1972. évi I. törvény az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről, 49. § (2) bekezdés.

gyanúsítottja —, nem kerülhet szóba a védő meghatalmazása vagy kirendelése és ennek folytán annak lehetővé tétele sem, hogy a nyomozásban a védő is részt vegyen. Az ellenkező álláspont elfoglalása ugyanis nem a terheltnek az alaki védelemhez való joga erősítéséhez, hanem a törvényesség lazulásához vezetne. Ez ugyanis annak megállapítását és közlését feltételezné, hogy meghatározott személy — vagy akár több személy is, bár az adott esetben a bűncselekménynek több személy által való elkövetésének megállapítása egyenesen kizárt — valamely bűncselekmény gyanúsítottjává válhat, ami feltételezésre, a nyomozás esetleges kilátásaira, reményeire lenne alapozva. Ugyanakkor alapos gyanú hiányában a „gyanúsított" kihallgatható nem lenne, így nem válna a büntető eljárásban részt vevő személlyé, következésképpen „kívülről" védekezhetne a korai és ennélfogva megalapozatlan gyanúsítással szemben. Mindezen túlmenően alapvető társadalmi érdekek fűződnek a bűncselekmények alapos és gyors felderítéséhez, amit — nincs szükség ennek különösebb bizonyítására — minden bizonnyal veszélyeztetne — nem a védő közreműködése, hanem az a körülmény, hogy már a nyomozás elrendelésekor közölni kellene minden szóba kerülő esetleges jövőbeli gyanúsítottal, hogy gondoskodjék védő meghatalmazásáról, vagy kérje védő kirendelését.[11]

Mindezeken túlmenően védekezésre a bizonyítékokon alapuló gyanúval szemben van lehetőség. Ez esetben van módja mind a terheltnek, mind pedig a védőnek arra, hogy a terhelő bizonyítékokat cáfolva, azokkal szemben mentő bizonyítási eszközök igénybevételét indítványozva eredményre is vezető módon védekezhessék. Mindezekre figyelemmel aligha vitatható annak a gyakorlatnak a törvényessége, amely a most elmondottaknak megfelelően alakult ki és folyik azzal kapcsolatban, hogy az eljárás mely időpontjában válhat a védő a büntető eljárásban részt vevő személlyé.

Jelentős és új a Be.-nek az a rendelkezése, amely az egész büntető eljárásban — annak valamennyi szakában — egységessé teszi a védőkötelezettséget. Ennek a rendelkezésnek a fontossága abban van, hogy ez képezi alapját és biztosítékát annak, hogy a védelem — a törvény által szükségesnek ítélt esetekben — az egész büntető eljárás során egységesen érvényesüljön. A törvény a részletes szabályozás során a védői tevékenység kereteit a korábbiakhoz képest lényegesen szélesebb körben határozza meg. Különösen jelentős a védő és a terhelt érintkezésére, az egyes nyomozási cselekményeknél való jelenlétre és a nyomozási iratoknak már a nyomozás befejezése előtti megismerésére vonatkozó szabályozás.

A védőnek az előzetes letartóztatottal való ellenőrzés nélküli érintkezésére az első kihallgatás után van lehetőség. A törvény más rendelkezései szerint a fogva levő terheltet 24 órán belül ki kell hallgatni.

E két rendelkezés összevetéséből az következik, hogy a terhelt 24 órán belüli kihallgatását olyannak kell tekinteni, hogy ezzel megtörtént a terhelt első kihallgatása. Abban az esetben is így van ez, ha a terheltet több bűncselekmény elkövetésével gyanúsítják és nem kerülhetett sor a terhelt valamennyi bűncselekményére vonatkozó részletes kihallgatására. Ellenkező álláspont elfogadása esetén ugyanis az első kihallgatás befejezését meghatározatlan ideig el lehetne odázni, ami a védekezés törvényellenes csorbítását eredményezné. Az itt tárgyalt rendelkezés nem általában a fogva levő terheltel, hanem az előzetes letartóztatottal való érintkezést biztosítja.

Mindez azt jelenti, hogy az őrizetbe vett gyanúsítottal való védői érintkezésre nincs lehetőség. Az e szabályozást magyarázó törvényhozói szándék az lehet, hogy az őrizetbe vétel legfeljebb 72 óráig tartó intézkedés, ez alatt az idő alatt dől el, hogy sor kerül-e a terhelt előzetes letartóztatásának elrendelésére, vagy szabadlábra helyezik. Ilyen rövid ideig tartó, a védővel való érintkezés nélküli fogvatartás a gyanúsítottat védekezésében nem korlátozhatja, márcsak azért sem, mert ez esetben is sor kerül a 24 órán belüli kihallgatásra, ami azt eredményezi, hogy az előzetes letartóztatás elrendelése esetén — minthogy az első kihallgatás már az őrizetbevétel ideje alatt megtörtént — nyomban megnyílik a lehetősége a védő és a gyanúsított érintkezésének. Ez a szabályozás — a védő nélküli eljárás időtartamát illetően — összhangban van a törvénynek azzal a már említett szabályával, amely a kötelező védelem esetén háromnapi időt enged a gyanúsítottnak arra, hogy védőt hatalmazzon meg és csak ennek elmulasztása esetén kerül sor védő kirendelésére. A törvény tehát ebben az esetben is eltűri, hogy három napig védő nélkül maradjon a terhelt. A védő és a gyanúsított szóbeli érintkezésének ellenőrzésére semmilyen módon sem kerülhet sor, a biztonsági őrzést ellátó személy sem hallgathatja a védő és a gyanúsított beszélgetését, mert ez az érintkezést feszélyezné és az ellenőrzés módjává válhatna.

Az itt elmondottak nem vonatkoztathatók arra az esetre, ha a gyanúsított a bíróság elé állítást célzó nyomozás keretében kerül őrizetbevételre. Ebben az esetben ugyanis a védőről való gondoskodást és annak biztosítását, hogy a védő a gyanúsítottal beszélhessen, a törvény az

[11] Ezzel ellentétesen foglalt állást Kárpáti László a 9/ alatt már említett vitában. A törvénynek abból a rendelkezéséből, hogy a terhelt érdekében az eljárás bármely szakában védő járhat el, azt a következtetést vonja le, hogy a védő részére a nyomozásban való részvétel lehetősége a nyomozás elrendelésétől, tehát az eljárás első percétől kezdve fennáll és nem felel meg a törvény rendelkezéseinek és szellemének az a gyakorlat, amely szerint a terhelt csupán a terheltté nyilvánítás (az új Be. alapján a gyanú közlése) időpontjától választhat védőt, vagy kérheti védő kirendelését, amikoris az ehhez szükséges bizonyítékok már össze vannak gyűjtve.

ügyész kötelességévé teszi. Minthogy a gyanúsított bíróság elé állítására akár a bűncselekmény elkövetésének napján is sor kerülhet, ezt megelőzően pedig az érintkezést biztosítani kell, ilyen esetben a védővel való érintkezést a gyanúsított első kihallgatása után nem lehet megakadályozni attól függetlenül, hogy mennyi idő telt el a gyanúsított őrizetbevétele óta, annál is inkább, mert a tárgyalásig egyébként is rövid idő áll rendelkezésre ahhoz, hogy a védő a védekezésre felkészüljön.

Ki kell emelni annak a rendelkezésnek a jelentőségét, amely a védőnek a terhelttel való érintkezését ellenőrzés nélkül biztosítja. Ez a kérdés a szabadlábon levő terhelt esetében fel sem merülhet, annál inkább jelentős, hogy a törvény a fogva levő terhelttel való védői érintkezést éppúgy ellenőrzés nélkül biztosítja, mintha a terhelt szabadlábon lenne. Ebben a rendelkezésben mindenekelőtt az a felfogás jut kifejezésre, hogy az előzetes letartóztatásnak nemcsak célja nem lehet a védekezés korlátozása, de az egyáltalán nem is eredményezheti azt. Az előzetes letartóztatás elrendelése nincs semmiféle kapcsolatban a védekezéssel, ennélfogva a törvény rendelkezései között sincs olyan kapcsolat, amelyre figyelemmel az előbbi alkalmazása az utóbbi sérelmét eredményezhetné.

Ez a rendelkezés ugyanakkor — az ügyvédi karral szembeni bizalmat is kifejezésre juttatva — azt is jelenti, hogy a védőnek a terhelttel való érintkezése nem veszélyeztetheti az eljárás érdekeit, ugyanis az eljárás érdekeivel nemcsak hogy nem ellentétes a védő közreműködése, a védekezés biztosítása, hanem az ezekkel az érdekekkel összhangban van, azoknak teljes mértékben megfelel.

A Be.-nek ez a felfogása azt jelenti, hogy bármilyen bűncselekmény alapos gyanúja miatt, bármely elkövetővel szemben folyik a büntető eljárás, semmilyen okból nem zárható el a védő attól, hogy a gyanúsítottal szóban érintkezzen és ezt nem lehet ellenőrzés melletti érintkezésre korlátozni.

Lényegesen kiszélesítette a törvény a védő jelenléti jogát a büntető eljárás tárgyalást megelőző szakában.

Ebben a körben kiemelést érdemel a védőnek az a joga, hogy jelen lehet a nyomozások során a gyanúsított kihallgatásánál. A védőnek ez a jelenléti joga a gyanúsított valamennyi kihallgatására — az elsőt is beleértve — vonatkozik. A gyanúsított kihallgatásánál való jelenléti jog függetlenül attól is, hogy a gyanúsított fogva van (akár őrizetben, akár előzetes letartóztatásban, akár pedig szabadságvesztés büntetését tölti), vagy szabadlábon védekezik. E lehetőség biztosítása azért kiemelkedő jelentőségű, mert a védő a gyanúsított kihallgatásánál való jelenlét során tudja megismerni legjobban a gyanúsított védekezését, erre figyelemmel tud maga is felkészülni a védekezésre, indítványokat tenni egyes eljárási cselekmények elvégzésére, bizonyítási eszközök felvételére és egyáltalán az itt szerzett ismeretek alapján tud leginkább beleilleszkedni az eljárásba, teljesíteni azt a kötelezettségét, amit a törvény számára előír.

A gyanúsított kihallgatására vonatkozó szabályok szerint a kihallgatás során biztosítani kell a gyanúsított számára, hogy védekezését összefüggően előadja, majd hozzá kérdések intézhetők. Ez a rendelkezés azt tükrözi, hogy a terhelt vallomása — bár a bizonyítási eszközök egyike — elsősorban „védelmi" bizonyíték, amely arra szolgál, hogy egyrészt mint önálló bizonyítási eszköz eszköze legyen a védekezésnek, másrészt pedig leginkább a kiinduló pontját képezheti más, a terhelt javára szolgáló tényeket bizonyító bizonyítási eszközök felkutatásának. Annak érdekében, hogy a terhelt védekezése ilyen értelemben biztosított legyen fontos, hogy a védők minél gyakrabban jelen legyenek a gyanúsított kihallgatásánál. Nem azért van ennek jelentősége, mert a védő jelenléte szavatolhatja csak a szabad védekezést a terhelt számára, hanem inkább azért, mert a védői jelenlét a védő számára nyújtott ismereteken túl, elősegíti a terheltnek azt, hogy védekezését zavartalanabbul előadja. A hatóság kihallgatást folytató tagján kívül más személy, különösen a védő jelenléte önmagában kedvező pszichikai feltételt teremt a gyanúsított számára a védekezéshez.

Mindehhez járul annak lehetősége, hogy a védő kérdések feltevését indítványozhatja, amivel segíti a gyanúsítottat védekezésében, de segíti az eljáró hatóságot is abban, hogy a terhelt javára szolgáló tények felderítése és a védekezés tisztázása tekintetében fennálló kötelezettségének eleget tudjon tenni.

A védő — mint más hasonló jellegű jogait is — e jogát is csak akkor gyakorolhatja, ha a gyanúsított kihallgatásának időpontjáról értesítést kap, amit mind a törvény, mindpedig az ahhoz kapcsolódó utasítások az eljáró hatóságoknak előírnak. E jog azonban csak akkor érvényesülhet, ha a védő azzal él, ugyanis a védő távolmaradása a gyanúsított kihallgatását nemcsak hogy nem akadályozza, hanem azt nem is késleltetheti, ami egyúttal arra is vezet, hogy a kihallgatásról való távolmaradás nem pótolható. Nem igényelheti ugyanis a védő, hogy a hatóság pusztán azért ismételje meg a gyanúsított kihallgatását, hogy azon jelen lehessen.

Gyakran előfordul, hogy a gyanúsítottat a nyomozás során többször kihallgatják. Különösen sor kerül a gyanúsított többszöri kihallgatására abban az esetben, ha több bűncselekmény elkövetésével gyanúsítják, de olyankor is, amikor a gyanúsított korábbi kihallgatása után felhasznált bizonyítási eszközök olyan eredményt mutatnak, amelyre figyelemmel az ismételt kihallgatás szükségessé válik. A törvény semmiféle korlátozást nem tartalmaz és feltételt sem szab a gyanúsított kihallgatásánál való védői

jelenlétre, így bármilyen okból kerül sor erre a kihallgatásra, annál éppúgy módjában áll jelen lenni a védőnek, mint a megelőző kihallgatásnál még abban az esetben is, ha az újabb kihallgatás a korábbi megismétlésére szorítkozik.

A korábbi jogszabály a védőnek az egyes nyomozási cselekményeknél való jelenlétét feltételesen, az eljáró hatóság hozzájárulásától függően engedte meg. Az új törvény — a tanú kihallgatása kivételével — e tekintetben is arra az álláspontra helyezkedik, hogy az egyes nyomozási cselekményeknél való védői jelenlét semmilyen módon nem korlátozható, e jog gyakorlása kizárólag a védőtől függ. A törvény[12] a szakértő meghallgatásánál, a szemlénél, a bizonyítási kísérletnél és a felismerésre való bemutatásnál teszi lehetővé — a terhelt kihallgatásán túl — a védő jelenlétét.

Úgy tűnhet, hogy ez a felsorolás kimerítő és ennek folytán az itt nem említett bizonyítási eszközök felvételénél való jelenlétre a védő nem tarthat igényt. Valójában azonban arról van szó, hogy a felsorolás igazodik a törvénynek a bizonyítási eszközöket felsoroló rendelkezéséhez,[13] ahol csak azok a bizonyítási eszközök vannak megemlítve, amelyek rendszerint előfordulnak, szokásszerűen alkalmazásra kerülnek. Ebből az következik, hogy a védői jelenlétre vonatkozó rendelkezésben található felsorolás sem kimerítő, tehát a védőnek az egyéb nyomozási cselekményeknél való jelenlétre is van igénye. Nem vonatkozik ez a megállapítás a tanú kihallgatására, ugyanis e bizonyítási eszköz vonatkozásában a törvény eltérő rendelkezést tartalmaz. Ebből azonban helytelen lenne arra következtetni, hogy a tanú kihallgatásánál való védői jelenlétet kívánatos lenne általánosságban kizárni. Ellenkezőleg, a kérdés eldöntésénél azt kell vizsgálni, hogy adott esetben a védő jelenléte veszélyeztetheti-e az eljárás sikerét. Ennek megállapítására csak konkrét tények alapján és ennek folytán csak kivételesen kerülhet sor.

E kérdés kapcsán merülhet fel a védőnek a szembesítésnél való jelenléti joga. A szembesítést nem tekinti a törvény önálló bizonyítási eszköznek. Ez az eljárási cselekmény lényegében két gyanúsítottnak, a gyanúsítottnak és tanúnak, vagy két tanúnak egymás jelenlétében történő kihallgatása a vallomásaik közötti ellentét feloldásának megkísérlése céljából. Ebből az következik, hogy a szembesítésnél való jelenlétre is a már említett szabályok az irányadók, vagyis ha a szembesítés legalább egyik résztvevője a gyanúsított, a védőt a jelenléttől nem lehet elzárni.

Az iratmegismerési jogot a korábbi eljárási szabályok is egészében biztosították. Korábban azonban ez a jog a védőt csak a nyomozás befejezése után illette meg. A terhelt érdekében való és az eljárás minden szakára érvényes védői közreműködés eredményességét segíti az az új rendelkezés, amely szerint a védő korlátozás nélkül megtekintheti a gyanúsított vallomásáról és azokról az eljárási cselekményekről készült iratokat, amelyeknél jelen lehetett, továbbá a szakértői véleményt is. Az iratmegismerésnek ez a szabályozása szorosan összefügg a védői jelenléti jogra vonatkozó szabályokkal. A törvény ugyanis abból indul ki, hogy ha a védő valamely eljárási cselekmény lefolytatásánál jelen lehet, nem lehet akadálya annak sem, hogy az erről az eljárási cselekményről felvett jegyzőkönyvet is megismerje, akár jelen volt, akár nem a kérdéses eljárási cselekmény lefolytatásánál.

Különösen jelentős ez a lehetőség a terhelt vallomását illetően. Bizonyos ugyanis, hogy a védő nem képes jelen lenni a kötelező védelem minden esetében a gyanúsított valamennyi kihallgatásánál. A védő számára ugyanakkor a védekezésre való felkészüléshez alapvető lehet a gyanúsított vallomásának ismerete, amihez bármikor hozzájuthat. Különösen jelentőssé válik ez a lehetőség, ha azt a védőnek a fogva levő gyanúsítottal való ellenőrzés nélküli érintkezéssel összhangban vesszük figyelembe és vonunk le következtetést arra nézve, hogy e rendelkezések mennyiben alkalmasak szolgálni a védekezés biztosításához fűződő érdekeket.

Az egyéb bizonyítási eszközök közül csak a szakértői vélemény korai megismerésének lehetőségét emelném ki. A bizonyítás nehézségei gyakran a szakértői vélemény körül alakulnak ki. Ez nemcsak a bonyolult, szerteágazó, széles körű bizonyítást igénylő, hanem az egyszerűbb megítélésűnek tűnő ügyekre is vonatkozik. Éppen ezért a terhelt javára szóló körülmények felderítésének elősegítése szempontjából fontos, hogy a védő e bizonyítékot már a nyomozás során megismerje, és módjában legyen ezzel kapcsolatban észrevételt, szükség esetén megfelelő bizonyítási indítványt tenni, ami az eljárás gyorsításának érdekeivel is összhangban van.

3. A büntető eljárási törvénynek a védőre és a védelem ellátására vonatkozó rendelkezéseit a védői jogok széles körű biztosítása jellemzi. E jogoknak a fentiek szerinti körvonalazása is mutatja, hogy a jelenléti, a terhelttel való érintkezési, iratmegismerési, valamint indítványozási és észrevételezési jog biztosítása egészében a védelem jogának olyan rendszerét alkotja, amely feltétlenül biztosítja a büntető eljárás alá vont személy számára a védelemhez való alkotmányos jog tényleges érvényesülését.

Ugyanakkor, amikor a büntető eljárási törvény jellemzőjeként emelem ki a védői jogok biztosítását, ami elsősorban abban tükröződik, hogy a törvény a védői jogokat nemcsak általában, hanem egy-egy eljárási cselekményhez kapcsolódva konkrétan is biztosítja, meg kell állapítani azt is, hogy a védői kötelezettségek teljesítését illetően a törvény csak általános jellegű rendelkezést tartalmaz. E szerint a védő köteles a terhelt érdekében minden törvényes

[12] Be. 134. § (3) bek.

[13] A tipikus bizonyítási eszközöket a Be. 61. §-a sorolja fel.

védekezési eszközt és módot késedelem nélkül felhasználni, a terheltet a védekezés törvényes eszközeiről felvilágosítani, jogaira kioktatni és a terheltet mentő, illetőleg felelősségét enyhítő tények felderítését elősegíteni. Sem a Be., sem pedig más jogszabály nem tartalmaz azonban olyan rendelkezést, amely a védő számára a büntető eljárás nyomozási szakaszában akár valamely hatósági határozathoz, vagy bármilyen eljárási cselekményhez kapcsolódó konkrét kötelezettséget állapítana meg. Erre tekintettel a védői jogoknak a nyomozás során való gyakorlása a védő belátásától függ és ehhez a védőre nézve semmiféle következmény nem fűződik. A törvény az eljárás bírósági szakaszában — különösen annak legjelentősebb részén, a tárgyaláson — a védő kötelezettségeit jogaihoz hasonlóan konkrétan szabja meg. Az Országos Ügyvédi Tanács megfelelő időben[14] kísérletet tett arra, hogy irányítást adjon az ügyvédek számára az akkori jogszabályokban biztosított — a mostanihoz képest lényegesen szűkebb terjedelmű — védői jogok gyakorlásához azt is érzékeltetve, hogy a védő e jogait köteles gyakorolni.

Ennek ellenére még a korábbi Be. szabályaihoz képest, de méginkább a szélesebb körű védői jogokat biztosító új szabályokhoz képest az a tapasztalat, hogy a védők nem használják ki a nyomozás során számukra biztosított lehetőségeket, esetenként vonakodnak jogaikkal élni.

Mindezekre tekintettel felvethető az az igény, hogy — de lege ferenda — az eljárás bírósági szakához hasonlóan egyes védői kötelezettségek már a törvényben konkrét előírást nyerjenek. Nyilvánvalóan nem lehet szó annak igényléséről, hogy a védő akár a nyomozási cselekmények többségénél is jelen legyen. Van azonban a nyomozás során is néhány olyan eljárási cselekmény, amely a védekezés szempontjából alapvető jelentőségű, mintegy meghatározó, ennek következtében indokolt lehet kötelezően előírni a védő számára az ezen eljárási cselekményeknél való jelenlétet, vagy az ezen eljárási cselekményről készült irat nyombani megismerésének kötelezettségét.

A védői tevékenységnek a nyomozás során való általánossá válását számos tényező hátráltatja. Ezek közül említem azt a társadalmi és az ügyvédségre is ható felfogást, amely szerint az ügyvédi tevékenység csak a per lehet, így elismerést elsősorban az ott kifejtett tevékenység kaphat. E hátrányosan befolyásoló tényező ellensúlyozásának legalkalmasabb eszköze az az ügyvédi tevékenység lehet, amely létjogosultságát a nyomozás során elért eredményeivel bizonyítja.

Gyöngyi Gyula

---

[14] Az Országos Ügyvédi Tanács iránymutatása megjelent az Ügyvédi Közlöny 1964. évi 7. sz-ban. A védőnek az egyes nyomozási cselekményeknél való személyes részvételével részletesen foglalkozik Bolgár—Kárpáti—Traytler: A bűnügyi védő munkája 59—69. old. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1965.

Védjegy-törvényminta a fejlődő országok számára*

A szocialista jogtudomány nem dolgozta még fel a törvényminták funkciójának, a tényleges jogszabályokhoz való viszonyának elméleti kérdéseit.

E feladatra mi sem vállalkozunk, csupán azt kívánjuk előrebocsátani, hogy a magunk részéről olyan törvénymintákat tartunk szem előtt, amelyeket nemzetközi szervezetek készítenek nemzeti törvényhozók számára. Nézetünk szerint az ilyen jellegű törvényminta leginkább a belső jogban ismert ajánló jogszabályhoz hasonlítható. Amíg azonban a törvényminta címzettjei a különböző országok jogszabályalkotói, addig az ajánló jogszabály címzettjei természetes és jogi személyek. A törvényminta tehát a normatív jelenségek egy sajátos fajtáját alkotja, olyan *norma potencia*, amely a különböző országok törvényhozójának elhatározásától függően válik egyáltalán, valamint az elhatározástól függő mértékben tényleges jogszabállyá.

A szocialista jogtudomány ezen adósságának törlesztéséhez a magunk részéről konkrét „esettanulmánnyal" kívánunk hozzájárulni. Célunk a Szellemi Tulajdon Világszervezetének elődje, a BIRPI[1] által több évi előkészítő munka eredményeként kidolgozott három törvényminta (találmányok, védjegyek, ipari minták) egyikének bemutatása, nevezetesen „a védjegyek kereskedelmi név- és tisztességtelen verseny" tárgyában készült törvényminta vizsgálata.[2] A törvényminta kidolgozása, illetve közzététele óta viszonylag nem hosszú idő telt el. Úgy gondoljuk azonban, hogy az életviszonyok gyors fejlődése ennek ellenére mégis lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk, hogy az a gyakorlatban mennyire bizonyult hasznosnak. Minthogy a szocialista irodalomban ez a törvényminta szinte visszhang nélkül maradt, s a kapitalista országok irodalma sem tárgyalja azt jelentőségéhez mérten, mielőtt annak hasznosságát, hatásait vizsgáljuk, előbb magáról a törvénymintáról célszerű szemelvényes áttekintést adnunk.

1. Történeti előzmények

Infrastruktúra, gazdasági fejlettség alapján, továbbá az anyagi javakkal való ellátottságot tekintve a Harmadik Világ különböző országai között hallatlanul nagyok a különbségek. Az 1973/74. évi olajválság e különbségeknek csupán egyik reprezentatív megnyilvánulása volt. Ugyanezek a különbségek tükröződnek a védjegy-gyakorlatban is: Chilében (lakosainak száma mintegy 9 millió) az 1972. évben belföldiek 2060 védjegybejelentési kérelmet nyújtottak be, Csádban (lakosainak száma mintegy 4 millió) hét esztendő alatt (1961—1971) egyetlen egy védjegybejelentés sem történt.

A különböző fejlődő országok között, a védjegygyakorlat terén is kimutatható roppant különbségek, a természeti kincsekkel való nagyon eltérő ellátottság miatt a jövőben is — ha egyáltalán, akkor is — csak nagyon lassan és hosszú idő alatt lesznek áthidalhatók. Ezért a szakemberek egy része azon a véleményen van, hogy nem lehetséges és nem is ajánlatos a harmadik világ ennyire eltérő gazdasági fejlettségű különböző országai számára azonos törvényeket, illetve törvénymintákat kidolgozni.

Úgy tűnik azonban, hogy a fejlődő országok más véleményen vannak. A BIRPI akkori főigazgató-helyettese, *Mangin* azt mondta, hogy a kidolgozott törvényminta a fejlődő országok kifejezett kérésére és azok érdekében készült.[3] A fejlődő országok aktív részvételét, a törvényminta kialakításában való konstruktív és aktív közreműködését, a francia ipar képviselői ugyancsak pozitívan értékelik.[4]

Latin-amerikai szaktekintélyek — érthető módon — még tovább mennek: azt mondják, hogy miután beszélünk kapitalista, valamint szocialista iparjogvédelemről, az iparjogvédelem egy harmadik birodalmát is el kellene ismerni, nevezetesen a fejlődő országok iparjogvédelmét. Ez utóbbit elsősorban az a szükséglet jellemzi, hogy a licenciadíjak fizetése egyensúlyban legyen. Ezért a fejlődő országok sajátos iparjogvédelmi rendszere az iparjogvédelem hagyományos keretei mellett és azokkal párhuzamosan alakul ki.[5]

E latin-amerikai nézetet a magunk részéről is helyesnek fogadjuk el: aligha lehetne kétségbe vonni, hogy a fejlődő országok részéről a védjegyjog területén is fennáll az igény, hogy sajátos szükségleteiket kielégítsék. Véleményünk szerint azonban az utóbbi igény távolról sem korlátozódik a licenciadíjak kifizetésének ellenőrzésére.

Visszatérve a törvényminta elvi jogosultságának kérdésére, megállapítható, hogy a tapasztalat azt mutatja, hogy nem megalapozottak azok az aggályok, amelyek a harmadik világ kü-

---

* Jelen cikk a Max Planck Institut für ausländisches und internationales Patent-, Urheber- und Wettbewerbsrecht-ben (München) végzett kutatómunka eredményeként készült (szerk.).

[1] BIRPI=Bureaux internationaux réunis pour la protection de la propriété intellectuelle

[2] A törvényminta szövegét, kommentárral három nyelven: angolul, franciául, spanyolul közzétette a BIRPI. Angol cím: Model Law for the Developing Countries on Marks, Trade Names and Acts of Unfair Competition. Genf. 1967.

[3] Revue Internationale de la Propriété Industrielle et Artistique. 1967. 242. old.

[4] Saint-Gal: Loi-type sur les marques et la concurrence déloyale pour les pays en voie de développement. Revue Internationale de la Propriété Industrielle et Artistique. 1967. 240. old.

[5] *Aracama—Zorraquin* megjegyzése, Vö. Revue Internationale de la Propriété Industrielle et Artistique 1967. 242. old.

lönböző infrastruktúrájú és fejlettségi fokú országai szerinti differenciálás hiányát *apriori* vetik a törvényminta szemére. Ellenpéldaként Szudán, vagy a Közép-amerikai Egyezmény szolgál: Szudán igen jelentős mértékben adaptálta a törvénymintát, ugyanakkor a Közép-amerikai Egyezményben annak meghatározott rendelkezései csapódtak le. Általában mindenféle törvényminta — s így a védjegy-törvényminta — gyakorlati előnye éppen abban áll, hogy abból mindenki, akár a nemzeti törvényhozás, akár a regionális jogszabályalkotás számára azt és annyit vehet át, amennyit célszerűnek, illetve előnyösnek lát.

Végül nem lenne teljes a történeti előzményekről való beszámoló, ha nem emlékeznénk meg az ENSZ Közgyűlésének 1959. december 5-i 1713 (XVI) határozatáról, amelyre nézetünk szerint e törvényminta közvetett módon visszavezethető. E közgyűlési határozat feladatul tűzte a szabadalmak szerepének tisztázását, a fejlődő országokba való technológia átadás vonatkozásban. Aligha lehet kétséges, hogy a BIRPI-t, e feladattűzés inspirálta arra, hogy a fejlődő országok számára három különböző tárgyú törvénymintát dolgozzon ki: a találmányokra, védjegyekre, valamint az ipari mintákra, függetlenül attól, hogy az ENSZ határozat közvetlenül csak a műszaki tudást említi. Az ENSZ Főtitkárának a szabadalmak szerepéről szóló kérdőíve (1962. október 8) D. pontjában is már egy sor olyan kérdést tartalmazott (versenykorlátozó kikötések), amelyek mind a szabadalmi licenciaszerződések, mind a védjegy-licenciaszerződések tekintetében figyelemre méltóak lehetnek.

2. Védjegyoltalom

A védjegy-törvényminta általános indokolása szerint „a jól felépített védjegyoltalom elősegíti kereskedelmi vállalatoknak a fejlődő országokban való létesítését és megerősödését, kedvez a kereskedelmi kapcsolatoknak, valamint védi a nagyközönséget a termékek és szolgáltatások összetévesztésével szemben, a vállalatokat pedig az ezzel összefüggő megtévesztéssel szemben. Ebben a vonatkozásban a belső jogszabályalkotás alakulása nemcsak az egyes érdekelt országok számára hasznos külön-külön: ezenfelül az bizonyos jogegységesítést is eredményezhet, amely önmagában előnyös lehet és amely az érdekelt országok számára lehetővé teheti *az ezen jogterületre vonatkozó nemzeti igazgatási szervek összevonását,* s így esetleg a védjegyre vonatkozó független nemzeti igazgatási szervek száma is csökken majd, olyan körülmény, amely a kereskedelem számára általános értelemben véve a legnagyobb előnyt jelentené... A törvényminta fő célkitűzése (hasonlóképpen a fejlődő országok számára készült, a találmányokról szóló BIRPI-törvénymintához): i) megfelelő védjegyoltalom bevezetése az ipar és a kereskedelem fejlesztése érdekében az adott országban ii) a fejlődő országok sajátos érdekeinek védelme".

A törvénymintában foglalt oltalmi rendelkezéseket, amelyek túlnyomórészükben a hagyományos védjegyjog keretei között mozognak, az 1—20, 29—46 cikk taltalmazza. A következőkben e rendelkezések közül csak néhány olyant tárgyalunk, amely nézetünk szerint különösen jelentős.

a) Elsőbbség

A törvényminta 2. cikk 2 bek., valamint 8. cikke intézkednek az elsőbbségi jogról, anélkül azonban, hogy elsőbbségi határidőt állapítanának meg.

Az elsőbbségi jogról szóló rendelkezést — figyelemmel a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra, amelyekre a fejlődő országok kivétel nélkül nagy súlyt helyeznek, — fontosnak tartjuk, különösképpen figyelemmel arra a körülményre, hogy a fejlődő országok jelentős része nem tagja az Uniós Egyezménynek.

Az elsőbbségi jog tartamára vonatkozó intézkedések hiánya (különösképpen az elsőbbségi határidő megállapításának hiánya) számunkra feltűnő. Úgy véljük erre is vonatkoztatható törvényminta kommentárjának azon megjegyzése, hogy ezek a rendelkezések számos ország tekintetében nem kielégítőek és kiegészítésre szorulnak.

Az általunk említett hiányosságra nézve, bizonyos magyarázattal is szolgál a kommentár, amikor azt mondja, hogy „ezek az intézkedések csak olyan ország tekintetében lesznek alkalmazandók, amely legalább egy több oldalú vagy kétoldalú nemzetközi megállapodáshoz csatlakozott, amely utóbbi elsőbbségi jogot biztosít. Ha az adott ország ilyen megállapodáshoz nem csatlakozott, úgy ezt a rendelkezést vagy elejtheti, vagy az esetleges csatlakozásra tekintettel fenntarthatja".

E magyarázat meggyőzőnek tűnik. Minthogy a vonatkozó elsőbbségi szabályokat nemzetközi megállapodásban szokásos szabályozni, a nemzeti törvények funkciója ebben a vonatkozásban főként abban áll, hogy biztosítsák a külföldi elsőbbség belföldi elismerésének lehetőségét.

b) Védjegylajstromozás

A törvényminta 11. cikke szerint az iparjogvédelmi hatóság megvizsgálja, hogy a védjegybejelentés megfelel-e a formai kívánalmaknak. Ha ezek nem forognak fenn, a bejelentést visszautasítják.

E rendelkezéshez fűzött kommentár azt mondja, hogy a bejelentés formai vizsgálatát minden esetben el kell végezni, függetlenül attól, hogy az adott országban milyen lajstromozási rendszert vezettek be. A továbbiakban a 11. cikk az ajánlott védjegylajstromozási rendszer két változatát szabályozza — lajstromozás a bejelentés alaki feltételeinek vizsgálata alapján, (A alternatíva); — lajstromozás a bejelentés ér-

demi feltételeinek vizsgálata alapján, felszólalás (B alternatíva)

A kommentár szerint a törvényminta kidolgozása alkalmával a Kodifikációs Bizottság véleménye az volt, hogy az A és B alternatívákkal nem merülnek ki azok a lehetséges megoldási változatok, amelyek a fejlődő országok szükségleteit kielégíthetik, illetve amelyek számukra előnyösek lehetnek. Ezért a Kodifikációs Bizottság azt a kívánságát fejezte ki, hogy a kommentár a lajstromozás egyéb megoldási változatait is ismertesse és ennek megfelelően utóbbi az érdemi vizsgálat néhány további alvariánsát is tartalmazza.

A szabályozás módszere, a különböző variánsoknak és alvariánsoknak a törvénymintában való felállítása példálózó: minden ország a tetszése szerinti változatot vezetheti be. Valamennyi ország olyan vizsgálati rendszert választhat tehát, amely jogi, gazdasági és pénzügyi rendszerének leginkább megfelel. A teljes érdemi vizsgálat minden esetre, valamennyi változat közül, valamennyi előnye mellett a legköltségesebb.[6]

A törvényminta által ebben a kérdésben követett szabályozási módszer kifogástalan. Felvetődik azonban a kérdés, hogy a különböző változatok felsorolása, felöleli-e a legfontosabb szempontokat. Ebben a vonatkozásban sajnos úgy érezzük, hogy a különböző szempontok mérlegelése nem egyforma súllyal történt: a felszólalási rendszernek nézetem szerint túl nagy jelentőséget tulajdonítottak, s ugyanakkor felszólalás nélküli érdemi vizsgálatra vonatkozó alvariáns egyáltalán nem található. Közép-amerikai hangok arra engednek következtetni, hogy a felszólalási eljárás több fejlődő ország számára túlzott követelményeket állít fel.[7] (Az európai szocialista országok jelentős része is a felszólalás nélküli érdemi vizsgálat alapján áll.) Ezért a fejlődő országoknak, amelyek a védjegylajstromozási eljárás valamely fajtája mellett állást foglalnak, pontosabban annak valamelyik fajtáját választják, nézetem szerint komolyan fontolóra kellene vennie, hogy a felszólalási eljárás bevezetése saját nemzeti érdekeik szempontjából ténylegesen kívánatos-e; az nem inkább a külföldi bejelentők számára előnyös-e, s hogy nem célszerűbb-e a törléssel, mint jogorvoslati eszközzel beérniük.

c) A védjegyjog átruházásának érvénytelensége

A törvényminta elkészítése során különböző afrikai és latin-amerikai országok képviselői ismételten rámutattak arra, hogy a védjegyjog átruházásával kapcsolatban a fogyasztók védelmét megfelelően biztosítani kell.[8] A fejlődő országok ezen igényeit a törvényminta 21. cikkének 2. bek-e hivatott kielégíteni, amely szerint „a védjegyjog átruházása semmis, ha annak célja vagy következménye a közönség félrevezetése, a termék lényeges tulajdonságai vonatkozásában". (Utóbbiak tekintetében a törvényminta példálózó felsorolást tartalmaz)

Nézetünk szerint az ismertetett rendelkezés sajátos, a fejlődő országok testére szabott olyan jogi norma, amely a megfelelő áruismerettel nem rendelkező, számos esetben írástudatlan bennszülött lakosság védelmét szolgálja. Kézenfekvő, hogy a fogyasztói érdekvédelemnek a fejlődő országokban jóval intenzívebbnek kell lennie, mint az iparilag fejlett országokban, mert az utóbbiakban a fogyasztók félrevezetésének lehetősége eleve sokkal korlátozottabb.

E rendelkezés tekintetében a kommentár azt mondja, hogy a Kodifikációs Bizottság azon a véleményen volt, hogy ez a szankció önmagában még nem elegendő a védjeggyel ellátott áruk és szolgáltatások minőségének biztosítására és hogy a törvényminta egyáltalán nem akadályozza a kormányokat, hogy megfelelő intézkedéseket tegyenek, vagyis a minőség ellenőrzését kellőképpen biztosítsák.

d) Használati kényszer

A védjegyhasználat hiánya miatti törlés lehetőségéről a törvényminta 30. cikke rendelkezik. Ennek megfelelően a türelmi idő 5 év, a használati kényszer tartalmi szabályozása pedig nagyvonalú: a törlés elhárítására elegendő, ha a védjegyet egy áruosztályba tartozó egy vagy több áru tekintetében használják. A kommentár szerint használatnak csak az árukkal vagy szolgáltatásokkal kapcsolatos használat tekintendő a védjegyek hirdetés keretében való használata nem tekinthető olyan használatnak, amely a törlést megakadályozná.

Ez utóbbi vonatkozásban megfontolandó, hogy a fejlődő országok adottságai mellett helyes-e a kommentárnak az az ajánlása, amely a használati módok közül kizárja a hírdetést: a fejlődő országok kénytelenek importkorlátozásokat foganatosítani, ezért nem látszik gyakorlatinak a használat körét olyan szűken megvonni, mint ahogy azt a kommentár teszi. A szovjet és a magyar törvények idevonatkozó megoldási módjai érdemesek lennének arra, hogy a fejlődő országok azokat tanulmányozzák.

A törvényminta által választott szabályozási mód megfelel az Európában korábban elterjedt „gyenge" használati kényszernek, a használatot hivatalból nem vizsgálják. A kommentár szóhasználata szinte mentegetőzés jellegű: Az iparjogvédelmi hatóságokat ebben a vonatkozásban nem akarták újabb feladatokkal terhelni.

E kompromisszumos megoldás azonban nézetem szerint aligha felelhet meg a fejlődő országok érdekeinek. Európai szocialista és kapitalista országokban szerzett tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy az ilyen „gyenge" használati kényszer nem képes a védjegylajstrom túlzsúfoltságát megszüntetni. Az Amerikai Egyesült Államokban és a Szovjetunióban eb-

[6] *Saint-Gal:* i. m. 229. old.

[7] *Romero:* The Central American Convention for the Protection of Industrial Property and the American Exporter. Trademark Reporter 1969. 477. old.

ben a vonatkozásban bevezetett, illetve bevezetés alatt álló megoldások (pl. a használat kötelező igazolása a védjegy megújításánál) ezért nézetünk szerint érdemesek lennének arra, hogy azok hatásosságát a fejlődő országok alaposabban tanulmányozzák.

e) Közismert védjegy

A törvényminta nem intézkedik a közismert védjegyről. A magunk részéről ezt a körülményt kifejezetten örvendetesnek tartjuk.

Szocialista oldalról már több mint húsz esztendővel ezelőtt rámutattak arra, hogy a közismert védjegy általában erősíti az ipari monopóliumoknak a fejlődő országokkal szembeni amúgyis privilegizált pozíciójukat, s e hatalmi pozíciót a közismert védjegy esetén még védjegyjogi eszközök is alátámasztják.[9]

Azok a fejlődő országok, amelyek az Uniós Egyezményhez csatlakoztak, amúgyis kötelesek a közismert védjegy számára oltalmat nyújtani. A fejlődő országok érdekeinek ezért valószínűleg az felelne meg legjobban, ha a közismert védjeggyel kapcsolatban különös szabályokat állítanának fel, mégpedig korlátozó jelleggel. Így járt el például a brazil törvényhozó.[10]

Emberileg érthető, hogy a BIRPI által szerkesztett törvényminta ilyen messzire nem megy, ezért a diplomatikus hallgatás látszott megfelelőbbnek. Ezenfelül akkoriban a közismert védjeggyel, mint a nagy monopóliumok egyik hatásos üzleti eszközével szembeni védekezésnek csak igénye bontakozott ki, nem pedig annak konkrét formái.

3. Védjegylicencia

Már a hagyományos oltalmi rendelkezések szövegének tanulmányozása során is felvillannak itt-ott azok a sajátos szempontok, amelyek a fejlődő országok szempontjait tükrözik, még sokkal inkább ez a helyzet a törvénymintának a licenciaszerződésekre vonatkozó rendelkezései vonatkozásában.

Ez a körülmény világos lehetett a törvényminta alkotói előtt is, mert e vonatkozásban az általános indokolás a következőket mondja: „A fejlődő országok sajátos érdekei különösen a licenciaszerződésekre vonatkozó rendelkezések tekintetében jutnak kifejezésre. Ezért a törvényminta egy sor olyan rendelkezést tartalmaz, amely az ellenőrzést szolgálja. Mindenekelőtt előírja, hogy a védjegytulajdonos a köz érdekében köteles a licencia alapján gyártott termékek minőségének ellenőrzésére, egyrészt a nemzeti érdekeknek a túlzott külföldi befolyással szembeni védelme érdekében, másrészt a nemzeti fizetési mérleg egyensúlyának biztosítása céljából, a licenciaszerződések feletti állami felügyeletet, különösképpen pedig a licenciadíjak külföldre való átutalásának ellenőrzését irányozza elő. Ezen felül a védjegytulajdonos az engedélyessel szemben kiköthet olyan korlátozásokat, amelyek nem az ő, a védjegyen alapuló, kizárólagossági jogából folynak, vagypedig amelyek a kizárólagossági jog biztosítása érdekében nem szükségesek. Minthogy pedig a fejlődő országokban működő belföldi vállalatok pozíciója leggyakrabban engedélyesi, ugyanakkor pedig licenciaadóként általában a külföldi védjegytulajdonosok jelentkeznek, ez utóbbiak számára a törvényminta hatásos oltalmat biztosít a védjegyeknek harmadik személy részéről való megsértése ellen, valamint arra az esetre, hogy a licenciaadó nem teszi meg a jogsértés elhárításához szükséges védelmi intézkedéseket."

A következőkben ezeket az intézkedéseket kívánjuk tárgyalni, aminek során a licenciaszerződések szokásos szerződési pontjait, amelyek a törvénymintában ugyancsak felismerhetők, figyelmen kívül hagyjuk.

a) A licencia alapján előállított termékek minőségének ellenőrzése

Figyelemreméltó, nem szokványos előírást tartalmaz a törvényminta 23. cikke, amely szerint a licenciaszerződés semmis, ha a védjegytulajdonos számára vagy a licenciaszerződés vagy más jogviszony (például a vállalatban való részesedés alapján) nem biztosítja a termékek hatásos minőségellenőrzését.

A törvényminta 23. cikk. 2. bek. egyik alternatívája szerint (amely ugyan csupán lábjegyzet formájában került közzétételre) az iparjogvédelmi hatóság jogosult a licenciaszerződés lajstromozását megtagadni, feltéve, hogy ez nem tartalmazza az említett szerződési kikötést.

Ez utóbbi változatot különösen figyelemreméltónak tartjuk, mert az *prima facie* a licenciaadó érdekeit látszik biztosítani. Az azonban valójában, funkcionálisan a fejlődő országok népgazdaságainak érdekeit biztosítja azáltal, hogy mind a licenciaadó, mind az engedélyes számára quasi-kötelezettséget ír elő, hogy a megfelelő minőségi színvonalhoz tartsák magukat. Ennek a rendelkezésnek nézetem szerint különös jelentősége van a fejlődő országok számára, mivel enélkül ez utóbbiaknál nemcsak a technika, hanem az egész iparosodási folyamat is új és a szigorú technológiai fegyelem kevésbé tűnik természetesnek, mint Európában, ahol az generációk során át berögződött.

Ennél a kérdésnél is, az atruházáshoz hasonlóan a Kodifikációs Bizottság azon véleményen volt, hogy ez a rendelkezés egymagában nem biztosítja a hatásos minőségellenőrzést, különösen akkor nem, ha a licenciaadó és az engedélyes között érdek-összeütközés áll fenn,

[8] *Saint-Gal:* i. m. 230. old.

[9] *Pretnar:* La protection internationale de la propriété industrielle et les différentes stades de développement économique des Etats. La Propriété Industrielle 1953. 221. old.

[10] Codigo de porpriedade industrial (1971) 67. cikke, valamint az 1974. január 1-i végrehajtási rendelet.

ami miatt az Állam számára biztosítani kell a jogot, hogy a minőségellenőrzést más, hatásos eszközökkel biztosítsa.

b) Tilos szerződési kikötések

A védjegylicenciával kapcsolatban, a joggal való visszaélés általános tilalmát és szankcióját tartalmazza a törvényminta 24. cikk 1. bek.-e, amely szerint érvénytelen minden olyan szerződési korlátozás, amely nem vezethető vissza a védjegy lajstromozásából fakadó jogra, vagy pedig nem szükséges ahhoz, hogy e jogot fenntartsák.

Ez a generális klauzulaként, általánosan fogalmazott tilalom, tartalmilag sokkal nagyvonalúbb, mint számos fejlődő ország törvényeiben foglalt ilyen tárgyú tilalmak aprólékos felsorolása. E rendelkezés a szankció vonatkozásában is mérsékelt: csupán a vonatkozó szerződési pont hatálytalan, de nem dől meg az egész licenciaszerződés. Ez a mértéktartó jogszabályalkotói magatartás nézetünk szerint helyes.

Helyeseljük ezen felül, hogy a törvényminta még egy lépéssel tovább megy: a 24. cikk 2. bek. a megengedett szerződési korlátozások felsorolását tartalmazza, miáltal megelőzi a szankciós intézkedések kiterjesztő értelmezését illetve alkalmazását. Ezt különösen azért tartjuk fontosnak, mert a fejlődő országok a licencia- és kartelljogban kevésbé jártasak lévén, e tilalmat esetleg extenzíven értelmezhetnék.

A törvényminta e rendelkezése, amelyet a magunk részéről mérsékeltnek és korrektnek tartunk, a nyugati világ különböző érdekképviseleti szervei részéről, az előkészítési munka során jelentős ellenállást váltott ki.[11] Utóbbiak azt hangoztatták, hogy a szabályozás tárgyát képező kérdés nem védjegyjogi, hanem kartelljogi, miért is azt a kartelljogi kodifikáció alkalmával célszerű szabályozni.

E kritika elméletileg megalapozott ugyan, nézetünk szerint azonban, figyelemmel a védjegynek a nemzetközi kereskedelemben betöltött szerepére, inkább örülni kellene annak, ha a fejlődő országok korszerű védjegytörvények életbeléptetését veszik fontolóra, semmint olyan igényt támasztani velük szemben, hogy külön kartelljogi rendelkezéseket is dolgozzanak ki. Úgy hisszük, hogy ez az ellenvéleményünk különösen olyan jogi normák vonatkozásában megalapozott, ahol is köztudomású, hogy például a trösztellenes törvényhozás hazájában, az Amerikai Egyesült Államokban a joggyakorlat ma, száz esztendő után is mennyire bizonytalan.

A magunk részéről örvendetesnek tartjuk, hogy a törvényminta szerkesztői ezeket az ellenvetéseket nem vették túlságosan szívükre. A BIRPI kommentárja ebben a vonatkozásban helytállóan mondja, hogy azon fejlődő országok számára, amelyek trösztellenes-, valamint kartelljoggal már rendelkeznek, e rendelkezések feleslegesek, más országok számára ezzel szemben, amelyekben nem ez az eset, célszerű ezek fenntartása, illetve adaptálása.

c) Licenciaszerződések engedélyezése

Magától értetődő rendelkezést tartalmaz a törvényminta 28. cikke, amely olyan licenciaszerződések engedélyezési kötelezettségét írja elő, amelyek licenciadíjaknak külföldre való átutalását irányozzák elő. Hasonló rendelkezések ismertek valamennyi európai szocialista országban, valamint jelentős kapitalista országokban is, mint például Japánban.

A nyugat-európai nagy érdekképviseleti szervek e rendelkezés felvételét ugyancsak kifogásolták,[12] a kommentár ezért ebben a vonatkozásban azt mondja, hogy e rendelkezés segítségével az adott fejlődő országok illetékes iparjogvédelmi hatósága egyrészt megakadályozhatja a túlzott külföldi befolyás elhatalmasodását, másrészt az ország fizetéseit egyensúlyban tarthatja. E tekintetben a kommentár azt is mondja még, hogy olyan fejlődő országok számára, amelyeknek beruházási törvényei vagy devizatörvényei valamennyi olyan szerződés ellenőrzését előirányozzák, amely külföldre teljesítendő fizetést tesz lehetővé, ez utóbbi előírás felvétele felesleges. Olyan országok számára azonban, amelyek ilyen rendelkezést nem ismernek, a törvényminta e rendelkezésének átvétele feltehetőleg előnyös lehet.

d) Az engedélyes perlési joga

Az engedélyes számára harmadik személyekkel szemben célszerű erős pozíciót biztosítani, különösen fejlődő országokban, ahol az ipar és kereskedelem fejlesztése jelentős részben függ a licenciaszerződések megfelelő funkcionálásától — mondja a kommentár —, a Kodifikációs Bizottság idevonatkozóan nyilvánított nézeteire való utalással.

E célkitűzésre figyelemmel, a törvényminta 38. cikke, igen részletes szabályozással, lehetővé teszi, hogy az engedélyes a védjegyjog megsértése miatt megfelelő intézkedéseket tegyen, ha a védjegytulajdonos az engedélyes felhívását követő három hónap alatt a bitorlóval szemben nem tette meg a szükséges lépéseket.

E rendelkezés — amely megfelel a nemzetközi szerződési gyakorlatnak — s amelyhez hasonló néhány európai ország újabb törvényeiben is megtalálható[13] példa az engedélyes és a licenciaadó érdekeinek kiegyenlítésére, aminek a fejlődő országokban nemcsak gazdasági, de

[11] Nemzetközi Kereskedelmi Kamara (Chambre de Commerce Internationale), Tisztességtelen Verseny elleni Nemzetközi Liga (Ligue Internationale Contre la Concurrence Déloyale), Nemzetközi Iparjogvédelmi Egyesület (AIPPI): Vö. *Saint-Gal:* i. m. 232. old.

[12] Tisztességtelen Verseny elleni Nemzetközi Liga (Ligue Internationale Contre la Concurrence Déloyale): Vö. *Saint-Gal:* i. m. 232. old.

[13] Pl. a magyar védjegytörvény (1969) 14. §-a

sok esetben politikai jelentősége is van, hiszen ott a neokolonializmus árnya szinte permanensen jelen van.

4. *A törvényminta nemzeti és regionális recepciója*

A törvényminta közzététele óta eltelt viszonylag rövid idő ellenére annak bizonyos mérvű recepciójáról számolhatunk be.

a) Szudán

Szudán a törvényminta messzemenő recepciójára szolgáltat példát, mert az 1969. évi védjegytörvénnyel[14] átvette a törvényminta leglényegesebb rendelkezéseit.

Semmi esetre sem szabad azonban azt képzelni, hogy ez az ország a törvénymintát egyszerűen lemásolta volna: a szudáni törvényhozó a törvényminta minden rendelkezését gondosan mérlegelte és annak csupán mintegy harmadrészét — s azt sem szó szerint — vette át, valamint az átvett rendelkezéseket saját, megfelelő nemzeti rendelkezésekkel egészítette ki.

Nagy általánosságban azt lehet mondani, hogy a szudáni védjegytörvény tömör, sok vonatkozásban szerencsésen egyszerűsített recepciója a törvényminta 1—38. cikkének, ugyanakkor azonban a törvénymintának a kollektív védjegyre, valamint a versenyjogra vonatkozó rendelkezéseit (ideértve a kereskedelmi nevet, származásjelzőt, eredetmegjelölést) nem vette át, más szóval csak a hagyományos védjegyjogi rendelkezéseket recipiálta.

A szudáni védjegytörvény a törvényminta felépítését követi. Konkrét rendelkezései között nagy számmal találhatók olyanok, amelyekben a törvényminta szabályozási megoldásai felismerhetőek, ilyenek például az abszolút lajstromozást gátló okok, a relatív lajstromozást gátló okok (törvényminta 5. és 6. cikkei, szudáni védjegytörvény 8. cikke), az elsőbbség (törvényminta 8. cikke, szudáni védjegytörvény 12. cikke), felszólalás (törvényminta 12. cikkének B változata, szudáni védjegytörvény 18. cikke).

Érdekes, hogy a törvényminta létrehozása alkalmával oly hevesen vitatott kérdések, mint a védjegy átruházása, valamint a tilos kikötések a licenciaszerződésben a szudáni törvényben alig jelentkeznek: ez utóbbiban az említett rendelkezések csokrából csupán egyetlen szabály található, mégpedig az, amely a licenciadíjak külföldre való átutalásáról szól (törvényminta 28. cikke, szudáni védjegytörvény 22. cikk 3/b bek.). Ez pedig egyszerűen csak annyit mond, hogy ebben a vonatkozásban a devizaelőírások irányadóak.

Ezzel szemben figyelemreméltó a szudáni védjegytörvény két olyan cikke, amely a képviseletről rendelkezik (14., 15. cikk), ez utóbbi vonatkozásban a törvényminta ugyanis nem tartalmaz rendelkezést. E rendelkezések közül a fejlődő országok szempontjából különösen figyelemreméltónak tűnik az, amely a jogi képviselők szakmai minősítéséről szól. Ismert ugyanis, hogy mennyire fontos az afrikai országok számára a képviseletről szóló előírásoknak olyan meghatározása, ami a szakemberek alacsony száma mellett is biztosítja a bejelentők, valamint a közérdek érdekeinek egyensúlyát. Más afrikai országokban pontosan ebben a vonatkozásban merültek fel nem lebecsülendő problémák.[15]

A szudáni védjegytörvény a használati kényszer vonatkozásában is továbbmegy egy lépéssel, mint maga a törvényminta: a törlési kérelmet a védjegyhatóság vezetője (Registrar) is benyújthatja (24. cikk c. pont). E rendelkezés, amely a védjegy használatának hiánya esetén az *officialitás* elvének bevezetésével, számot vet a fejlődő országok érdekeivel, feltehetőleg az Afrikai-Madagaszkári Iparjogvédelmi Unió hasonló rendelkezésének alapján került bevezetésre.

Az itt felhozott példák azt mutatják, hogy a szudáni törvényhozónak sikerült a törvénymintát ügyesen recipiálnia. A szudáni védjegytörvény, valamint a törvényminta rendelkezéseinek rövid bemutatása lehetővé teszi számunkra annak szemléltetését, hogy a törvényminta a fejlődő országok számára használható eszköz korszerű védjegytörvények alkotásánál, feltéve természetesen, hogy ezek a törvénymintát kritikusan, valamint saját nemzeti érdekeikkel összhangban hasznosítják.

b) Kenya

A törvénymintát Kenyában komolyan tanulmányozták, amint azt a Szellemi Tulajdon Világszervezete velünk közölte.

Megítélésünk szerint azonban az eredmény csupán a védjegyjog relatív szűk körben mozgó továbbfejlesztése volt, amire az 1970. évi végrehajtási rendelettel (Amendment, Rules) került sor.[16]

Ennek rendelkezései közül említésre méltó
— a címerek, zászlók, egyéb felségjelek (törvényminta 5. cikk 1/h bek., kenyai végrehajtási rendelet 16. pont);
— a lajstromozás megtagadásának intézményesítése, a hiánypótlás elmulasztása esetén (törvényminta 12. cikk B alternatíva 2. pont, kenyai végrehajtási rendelet 52. A pont).

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e rendelkezéseknek a törvényminta recepciójaként való értékelése személyes következtetésünk, e nézetünket a kenyai Szabadalmi Hivatal nem erősítette meg.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy 1974 júniusában Adisz-Abebában az *afrikai angol nyelvű fejlődő országok* szabadalmi hivatala elnö-

[14] La Propriété Industrielle 1970, 396. old.

[15] *Casenave*, Lettre concernant les pays de l'Office africain et malache de la propriété industrielle, la Guinée et le Mali. La Propriété Industrielle 1970. 248. old.

[16] Vö. Patent and Trademark Review (USA) 70. köt. 1971—1972. 33. old.

keinek ülésén határozat született ezen országok számára létrehozandó közös iparjogvédelmi hatóságról.[17] — Feltehető, hogy a BIRPI törvényminta ez utóbbi, jelenleg csak célkitűzésként megfogalmazott, a későbbiekben megvalósuló szervezeti és jogegységesítés keretében sokkal szélesebb körű felhasználásra kerül majd. E prognózisunkat arra alapítjuk, hogy a tervezett regionális jogegységesítés előkészítő munkálatai ugyancsak a Szellemi Tulajdon Világszervezetének közreműködésével folynak.

c) Közös iparjogvédelmi rendelkezések az Andesi Országok számára

Az Andesi Közös Piac országai közös iparjogvédelmi rendelkezései keretében, illetve az erről szóló határozat előkészítése során[18] — a Szellemi Tulajdon Világszervezetének közlése szerint — ugyancsak alaposan tanulmányozták a törvényminta rendelkezéseit. Úgy tűnik, hogy elsősorban a törvénymintának a licenciaszerződésekre vonatkozó rendelkezései lehettek Dél-Amerikában gondolatébresztőek. Ugyanakkor azonban figyelemreméltó, hogy a törvénymintának a tilos szerződési kikötések érvénytelenségéről szóló rendelkezései (24. cikk), az Andesi Közös Piac országainak a külföldi tőkéről, védjegyekről, szabadalmakról, licenciaszerződésekről és licenciadíjakról szóló korábbi határozatában (1971) már sokkal szélesebb körben nyertek kiépítést, és sokkal csiszoltabban jelentkeznek (25. cikk), mint magában a törvénymintában.

Ez utóbbi körülmény magyarázata egyrészt az, hogy a törvényminta az e tárgyban készített szabályokat valamennyi fejlődő ország számára tartalmazza, s ezek a dolog természeténél fogva nem is lehetnek egyediek. Ezzel szemben a regionális szabályozás keretében, mint amilyen az Andesi Közös Piac, a konkrét igényeknek jobban megfelelő, a vonatkozó országok sajátos szükségleteit kellőképpen figyelembe vevő szabályokat lehet alkotni. Az említett szabályozásbeli különbség továbbá abból a körülményből is levezethető, hogy a fejlődő országok igényeiket és szükségleteiket évről évre megfelelőbben tudják felmérni, miért is a törvényminta (1967), valamint az Andesi Közös Piac országai említett rendelkezéseinek kihirdetése (1971) között eltelt időbeli különbség is magyarázza, a koncepcióját tekintve azonos, tartalmilag azonban sokkal bővebb későbbi szabályozást.

A törvénymintának az Andesi Közös Piac országaiban kifejtett hatásáról szóló beszámolónk nem volna teljes, ha nem emlékeznénk meg az emberi tényezők szerepéről. Az a körülmény, hogy a törvényminta Kodifikációs Bizottságának alelnöke *Peru* egyik vezető szaktekintélye[19] volt, valamint, hogy a Kodifikációs Bizottságban *Bolívia* és *Chile* is hasonló szintű képviselőkkel[20] vett részt, megítélésem szerint nem maradhatott hatás nélkül az Andesi Közös Piac országai védjegyjogi integrációs rendelkezéseinek kialakításánál.

d) Közép-amerikai Egyezmény

A Közép-amerikai Egyezmény — amely ugyan a harmadik csatlakozási okmány letétbehelyezésének hiányában mind a mai napig nem lépett hatályba — mexikói megfigyelők véleménye szerint alapelveiben, valamint számos konkrét rendelkezését illetően is sok hasonlóságot mutat fel a törvénymintával.[21]

A Közép-amerikai Egyezmény már felépítésében is hasonló a törvénymintához: mindkettő szabályozási köre túlterjed a hagyományos védjegyjogon, felöleli a kollektív védjegyeket, a kereskedelmi név oltalmát és a versenyjogot is.

A közép-amerikai elsőbbség intézményének bevezetése nézetünk szerint a törvénymintában foglalt elsőbbségi intézmény átvételét példázza.

A hagyományos védjegyjogi rendelkezések között (lajstromképesség, lajstromozás, felszólalás) ugyancsak több olyan előírás található, amely megítélésünk szerint a törvényminta befolyására utal.

A törvénymintát kidolgozó Kodifikációs Bizottságban minden esetre csupán egyetlen közép-amerikai ország képviselője, *Nicaraguáé* vett részt,[22] e körülmény azonban a törvényminta recepciójának jelentőségét a tények objektív erejénél fogva csak növeli.

A törvényminta közvetett, azaz áttételes recepciójára *Honduras* új védjegytörvénye szolgáltat példát: A Közép-amerikai Egyezmény közvetítésével a törvényminta több rendelkezése nemzeti joggá vált ebben az országban. A hondurasi jogszabály-előkészítő munka során a Szellemi Tulajdon Világszervezetével is történtek konzultációk, ami a recepciós folyamatot ugyancsak előmozdította.

e) Egyéb recepciós törekvések

Az *Arab Államok* Ipari Fejlesztési Központja (IDCAS = Industrial Development Center for Arab States) a közelmúltban munkacsoportot hozott létre, annak érdekében, hogy az arab országok számára megfelelő védjegy-törvénymintát dolgozzon ki. Ebben a munkában a Szellemi Tulajdon Világszervezete is részt vesz,

[17] *Coward*, a Kenyai Szabadalmi Hivatal Elnöke hozzánk intézett közlése alapján.

[18] *Vida:* Gazdasági integráció és védjegyjog Dél-Amerikában. Külgazdaság. Jogi melléklet. 1973. 163. old. — A hatályos (1974. évi) határozat szövegét, Vö. El Informativo ALALC, 1974. 590. szám. 37. old.

[19] Holguin Nuñez *del Prado;* Közületi Minisztérium, Szellemi Tulajdon Főosztályának vezetője

[20] Bolíviából Ascarrunz *Durán*, Népgazdasági Minisztérium, Szellemi Tulajdon főigazgatója, Chiléből *Illanes*, a Központi Bank jogtanácsosa

[21] *Rangel—Medina*, El Convenio Centroamericano para la porteción de la propriedad industrial. Revista Mexicana de la Propriedad Industrial y Artistica. 1968. 11. szám. 34. old.

[22] *Bendaña*, Gazdasági Minisztérium, Műszaki Együttműködést Koordináló Hivatal.

így a BIRPI törvénymintában rögzített tapasztalatok, illetve maga ez a törvényminta is feltehetőleg hasznosításra kerül majd e regionális jogegységesítés során.

Sri Lanka és *Zaire* ugyancsak megkezdte új iparjogvédelmi jogszabályok előkészítését. Mindkét ország jogszabályalkotó szervei konzultációkat folytatnak a Szellemi Tulajdon Világszervezetével, aminek során a törvénymintára is figyelemmel voltak.

A Szellemi Tulajdon Világszervezetének közlése szerint más fejlődő országok védjegyjogának kialakítása alkalmával ugyancsak figyelembe vették a törvénymintát, s talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a törvényminta recepciójának folyamata még csak kezdetén van. Fontos lenne persze, hogy a törvényminta ne merüljön feledésbe. Erről nézetem szerint a Szellemi Tulajdon Világszervezetének és más nemzetközi szervezeteknek (UNCTAD, UNIDO) kellene gondoskodnia.

5. *Néhány kritikai megjegyzés*

A törvényminta ismertetése során tettünk néhány olyan megjegyzést, amely állásfoglalásunkra fényt vet, szükségesnek látjuk azonban két, általunk nagyobb horderejűnek tartott kérdésről nézetünket bővebben is kifejteni.

a) Ipari termékek minősége

A védjegy-törvényminta ismertetett rendelkezéseiből, különösképpen pedig a védjegy átruházásának semmisségével, valamint a tilos szerződési kikötésekkel kapcsolatban megállapítható, hogy a fejlődő országoknak jelentős érdeke fűződik hozzá, hogy a nemzeti ipar létrehozása és fejlesztése során olyan műszaki színvonalat biztosítsanak, amely nemcsak a belföldi igényeket elégíti ki, hanem a világpiaci színvonalat is.

A védjegyjog említett rendelkezései ehhez jelentős mértékben hozzájárulhatnak, persze jelentőségüket nem szabad túlbecsülnünk.

Ezért a különböző fejlődő országokban még számos egyéb intézkedés szükséges (szervezési intézkedések, államigazgatási —, polgári jogi —, esetleg büntető szabályok stb.), amelyek a technológiai fegyelem betartására ösztönöznek. Fontos feladat például az új munkások iskolázása, beállítottságuk, mentalitásuk formálása, különösképpen akkor, ha a munkavállalók korábban az adott ország mezőgazdaságában, vagy kereskedelmében tevékenykedtek. Hozzá kell fűznünk, hogy ezeket a feladatokat elsősorban szervezési intézkedésekkel, nem pedig jogszabályi eszközökkel kell megoldani.

Ezért a védjegyjogi rendelkezésektől nem is szabad csodát várni: ezek értékes segítséget nyújthatnak ugyan az iparnak a fejlődő országokban való meghonosításához, s hozzájárulhatnak a technológiai fegyelem kialakításához is, de önmagukban semmi esetre sem elegendőek. A törvényminta kommentárjából megállapíthatóan ez a körülmény a Kodifikációs Bizottság előtt is világos volt.

b) A védjegylicenciaszerződés alkalmazási köre

A törvénymintának a licenciaszerződésre vonatkozó rendelkezései a fejlődő országok érdekeit hivatottak szolgálni. Azok megfogalmazása azt mutatja, hogy annak alkotói tudatában voltak a védjegy-licenciaszerződések gazdasági jelentőségének.

Köztudomású, hogy a műszaki licenciaszerződések néhány ország gazdasági-műszaki fejlődésében milyen döntő szerepet játszottak, a legmeggyőzőbb példát Japán szolgáltatja. A műszaki licenciaszerződéseknél a védjegylicenciának is jut bizonyos szerep.

Az ismertetett törvénymintának a védjegylicenciára vonatkozó rendelkezései a találmányokról szóló törvényminta hasonló rendelkezéseihez kapcsolódnak. Éppen ez a körülmény tűnik számunkra aggasztónak.

A védjegylicencia alkalmazási területe ugyanis jóval szélesebb körre terjed, mint a műszaki licenciáé. Védjegylicenciára kerülhet sor komplett gyárberendezések vásárlása esetén, leányvállalatok vagy közös vállalatok alapítása alkalmával, a kooperáció különböző formái mellett, amikor is a fejlődő országokban előállított termékek rendszerint, de mindenesetre gyakran külföldi védjeggyel ellátva kerülnek forgalomba. Ilyen jogi konstrukciók mellett az adásvételi szerződésben, a társasági szerződésben, a kooperációs szerződésben hol megtalálhatók, hol hiányzanak a védjegylicenciára vonatkozó megfelelő rendelkezések. A hiány, vagy nem megfelelő rendezés rendszerint abból adódik, hogy a védjegylicencia-kikötések az egész szerződési komplexumhoz képest alárendelt jelentőségűek, s ezért a használatára vonatkozó rendelkezések pontos kidolgozását a szerződéskötéskor elhanyagolják.

E szerződéskötési gyakorlat korántsem megnyugtató. Nézetem szerint pontosan a fejlődő országoknak fűződnék hozzá elsőrendű érdeke, hogy a törvénymintának a védjegylicenciára vonatkozó rendelkezéseit ilyen esetekben is figyelembe vegyék. Erre orientáló, vagyis a védjegylicencia szélesebb körű felhasználására utaló megjegyzés a törvénymintában, vagy legalábbis annak kommentárjában feltétlenül szerencsés lett volna.

Összefoglalva: valamennyi kritikai megjegyzésünktől eltekintve el kell ismernünk, hogy a BIRPI védjegy-törvénymintája pozitív irányban segítette és segíti a fejlődő ország védjegyjogának korszerűsítését. Ugyanakkor azonban — mint minden törvényminta vagy más nemzeti jogszabály — a fejlődés törvényeire tekintettel időről időre önmaga is igényli a felülvizsgálatot, korszerűsítést, feltéve, hogy továbbra is megfelelő szerepet szánnak neki.

Vida Sándor

Jogi pluralizmus az afroázsiai országokban

Magyar jogász számára annyira idegen problémakör, mint amilyenre a dolgozat címe is utal, azt hiszem leghelyesebb a címben is jelzett mindenki előtt eléggé közismert földrajzi egység pontosabb körülhatárolásával bevezetni azzal ti., hogy az alábbiakban nyilvánosságra kerülő tanulmány lényegében Trópusi Afrikáról, Észak Afrikáról, Indiáról, Pakisztánról és Bangla Desről szól. Sajnos azonban sokkal nehezebb lesz kellőképpen megvilágítani a dolgozat címének első felét, vagyis az afroázsiai országok jogi pluralizmusának lényegét, de mintegy a kérdés súlyára való figyelemfelhívásként — elöljáróban — álljanak itt a líbyai és egyiptomi polgári törvénykönyvek témánk lényegére vonatkozó rendelkezései: 2. §. (mind a libyai, mind az egyiptomi kódexnél) „Jogszabályi előírás hiányában a bírónak a mohamedán jog alapján kell meghozni az ítéletét. Mohamedán jogi precedens hiányában a bíró az uralkodó szokások szerint ítélkezik. Szokásjogon alapuló precedens hiányában a természetes jog és igazság, valamint a méltányosság alapján ítél a bíró". 26. § (ugyancsak mind a líbyai és mind az egyiptomi kódexnél) „Ha az előző §-okban foglalt szabályok alkalmazásánál fogva arra az álláspontra kell jutni, hogy olyan állam joga alkalmazandó, ahol több jogrendszer van érvényben a belső jog irányadó arra vonatkozóan, hogy az állam melyik élő jogrendszerének szabályait kell alkalmazni . . ."

Azt hiszem, e két ország polgári jogi kódexei idézett §-ainak ismertetése arra az elhatározásomra is rávilágít, hogy az afroázsiai országok jogi pluralizmusáról mint ezen országok polgári jogának (kontinentális értelmében vett polgári jogának) egyik fő jellemvonásáról fogok beszélni annak ellenére egyrészt, hogy a jogi pluralizmus ezekben az országokban nemcsak a civil jog területén van jelen (bár ott a legerősebb), másrészt annak ellenére, hogy a dolgozat néhány esetben a civil jogon kívüli területekre is elvezet majd (családjog, házassági jog stb.), hiszen a jogágazatok igen szoros összefüggései miatt valójában ez másként el sem lett volna képzelhető. Mielőtt azonban a pluralizmus részletes tárgyalására rátérnék Eörsi nyomán,[1] utalok arra, hogy az afroázsiai országok jogi pluralizmusától meg kell különböztetni a jogok megkettőződését, amely a pluralizmusnak egy sajátos jelensége. „Nem pusztán jogok egymás mellett élését jelenti, de mindig egy ellentmondás feloldására szolgál. Szemben a merő pluralizmussal, a megkettőződés egymásra vonatkoztatott, egymással dinamikus egységet megvalósító jogokat jelenti."[2]

[1] *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Budapest. Akadémiai Kiadó 1975. 435. old.

[2] *Eörsi* Gyula: uo. 436. old.

1. A jogi pluralizmus elsősorban tehát azt jelenti, hogy egy-egy területen — mondjuk így egy-egy állam szuverenitása alá tartozó területen — egymás mellett többféle jogrendszer van érvényben és ezek funkcionálása úgy megy végbe, hogy — például — a dolgozatom témáját képező életviszonyokra: (ti. a polgári jogi jogviszonyokra) illetve ezek keretében felmerülő jogkérdésekre vonatkozóan később részletesen tárgyalandó okoknál fogva elvileg jelenleg is fennáll az a lehetőség, hogy bármelyik jogrend szabályai számításba jöhetnek alkalmazandó jogként. Emiatt természetszerűleg a jogok konfliktusa áll elő, így a jogesetek megoldásánál mindenekelőtt azt a belső szabályt kell megkeresni, amely eligazít abban a kérdésben, hogy a létező jgrendszerek közül melyiknek a szabályai lesznek alkalmazandók. Látni fogjuk később, hogy ilyen szabályok többnyire vannak — és ezek nem egyebek mint ezen országok új polgári törvénykönyveiben vagy más átfogó írottjogi szabályaiban, esetleg bírói jogában megtalálható belső kolliziós szabályok de látni fogjuk azt is, hogy a helyzet ennek ellenére jelenleg még igen bonyolult, és a szóbanforgó országok döntő kérdése ti. a gazdasági növekedés megindítása és fenntartása tekintetében a polgári jog területén meglevő jogi pluralizmus igen nagy tehertételt jelent még ma is.

Az afroázsiai országok jogát vizsgálva mindenekelőtt szemben találjuk magunkat egy ún. primer felosztással (a tradicionális és modern életviszonyok joga), majd az alábbi jogterületekkel találkozunk: *a.)* Kodifikált, vagy bírói jog formájában meglévő nemzeti írott jog. Ez a jog témakörünkbe tartozó országok jórészénél — furcsa módon még azon országok egyrészénél is, amelyek azelőtt angol gyarmatok voltak, vagy egyébként jelentős angol befolyás alatt álltak — nem ritkán átfogó polgári törvénykönyvek vagy átfogó polgári jogi törvények formájában jött létre, általában a függetlenné válás előtt. (Pl. Egyiption Civil Code 1948, Líbyan Civil Code 1954, Syrian Civil Code 1945, Iran Civil Code 1968, Indian Contract Act 1872, Indian Sale of Goods Act 1930. stb.)

Sajnos azonban nem lehet általános törvényként kimondani azt, hogy a tárgyalt országok mindegyike rendelkezik polgári jogi kódexekkel vagy legalábbis a polgári jog egyes területeit átfogó polgári jogi törvényekkel akár a kötelmi jog, akár pl. a kártérítési jog területén. Ugyanakkor hibás volna az az állítás is, hogy azokban az országokban — pl. Nigéria, Tanzánia, Uganda, Libéria, Malawi Köztársaság stb. — amelyekben sem polgári törvénykönyvek, sem egyes területeket átfogó polgári jogi törvények nincsenek, nincs európai értelemben vett modern írott jog sem, hanem kizárólag a későbbiekben részletesen tárgyalásra kerülő két

másik jogrend szabályait alkalmazzák ezekben az országokban. Bár a kodifikált nemzeti írott jognál kevésbé modern alapvetően a volt gyarmattartó ország bírói joga megtalálható ezekben az országokban is, amelyet természetesen európai rendszerű és hivatásos bírákból álló bíróságok alkalmaznak.

b.) A következő nagy jogterület, amely megtalálható ezekben az országokban az ún. tradicionális szokásjog (traditional customary law). Ez az ősi joga az itt élő népeknek (még azokban az országokban is az volt, ahol ma uralkodók a későbbiekben említendő vallási jogok), és a tradicionális szokásjog elképzelhetetlenül nagy száma él ma is ezekben az országokban, különösen pedig Trópusi Afrikában. Egymás mellett léteznek a matriarchiális és patriarchiális jellemvonásokat mutató szokásjogi rendszerek, ezeknek törzsenkénti ill. területek szerint változó variációi, stb. Eugen Cotran[3] Kelet Afrikában valamivel több mint 200 féle tradicionális szokásjoggal ismerkedett meg. Szerinte az őslakosság egymás közötti ügyeinek 90%-a kerül elbírálásra e jog alapján a tradicionális bíróságokon. Így teljesen érthető, hogy az ítélkezés megkönnyítése érdekében egyre inkább terjed a szokásjogi szövegkönyvek használata, amelyek rendszerint úgy keletkeznek, hogy afrikai és európai ún. szokásjogi szakértők lejegyzik a szokásjogot úgy, ahogy ők ismerik. A lejegyzéssel a szokásjog természetesen nem válik írott joggá, hiszen ezeket a „law reportokat" nem lehet jogforrásnak tekinteni, ezek kizárólag a bíróságok és más jogalkalmazási szervek tájékoztatását szolgálják, a munka segítésének kézikönyveit képezik. Cotran a már hivatkozott tanulmányában leírja, hogy Kenyában és a volt Tanganyikában milyen módszerekkel dolgozott az a bizottság, amelynek vezetője volt. E szerint Ő — mint a bizottság egyetlen jogász tagja — ismertetett egy-egy elméleti példát és a bizottság tagjai elmondották, hogy a jogesetet a szokásjog szerint mely szabályok alapján hogyan kell megoldani. Cotran megállapítja, hogy a bizottság tagjainak analizáló képessége igen jó volt.

A tradicionális szokájognak jelenleg a tárgyalt területek közül Trópusi Afrikában van a legnagyobb jelentősége és itt az előző alpontban tárgyalt modern életviszonyok európai eredetű írott joga és a tradicionális szokásjog közötti konfliktus játsza a döntő szerepet, jelentőségében ettől messze elmarad mind az írott jog és a harmadikként majd említésre kerülő vallási jogok közötti konfliktus, mind a tradicionális szokásjog és a vallási jog közötti konfliktus.

c.) A harmadik nagy jogterület a vallási jogok területe, amely valójában kettőt jelent: a mohamedán jogot és a hindu jogot. Észak Afrika — az arab világ — gyakorlatilag teljesen mohamedán így az életviszonyok sok területén (pl. házassági-, családi-, öröklési viszonyok) úgyszólván egyeduralkodó az iszlám joga, bár tény az, hogy ezekben az országokban vannak európai mintára készített házassági, válási, családi, öröklési törvények is, amelyek lehetőséget adnak a mohamedánoknak arra, hogy ezeket az ügyeiket is az európai jogrendszerekben ismert módon rendezzék. Az angolok a Foreign Marriage Actal már 1852-ben az egész Commonwealthban lehetővé tették a mohamedánoknak (de a hinduknak is), hogy európai házasságot kössenek, sőt az angoloknak még azt, hogy ugyanezen törvény kolloziós normája alapján felhívott jog alapján mohamedán, vagy hindu házasságot is köthessenek. Így az eredmény aztán az lett, amit A. N. Allott[4] is ír, hogy ti.: „A legtöbb területen (a Commonwealthban — az én kiemelésem —) bárki monogám házasságot is köthet. A mohamedán tetszése szerint választhat, hogy a mohamedán jog vagy a Marriage Ordinance szerint köti-e meg a házasságot. Bár igaz, hogy vallásának törvényei szerint rá is a mohamedán jog kötelező, de végtére is megteheti, hogy nem engedelmeskedik a vallási jogi előírásoknak — megteheti legfeljebb kiátkozzák a mohamedán egyházból". (Azt viszont már én teszem hozzá ehhez, hogy aki ott járt ezekben az országokban az tudja, hogy ez mit jelent.) Visszatérve még e kettősség eredményéhez, ami viszont abban fejeződik ki amit a Dicey and Morris[5] „Conflict of Laws c. könyv 276—277. oldalán is olvashatunk, hogy ti. „ha egy indiai hindu, vagy pakisztáni mohamedán — a jogszabály (az idézett törvényről van szó — az én kiemelésem) szerint házasságot köt az monogám házasság lesz, ha azonban egy angol férfi e törvény alapján a mohamedán jog szerint előírt procedúrának veti magát alá egy olyan országban ahol az jogszerű, mohamedán azaz polygám házasságot kötött". Így a gyarmatosítók által megteremtett „korszerűség" és formális jogegyenlőség végeredménye, tehát valójában az lett, hogy csak igen kis mértékben tették lehetővé a gyarmat társadalmi viszonyainak tényleges fejlődését, de megteremtették a gazdag gyarmatosítóknak a törvényes poligámia lehetőségét. A lakosság életviszonyainak egyes más területein pl. a kézen közön bonyolódó kereskedelemnél, a tulajdonviszonyokkal és bizonyos etnográfiai csoportosulások pl. a beudinok életviszonyaival kapcsolatban azonban a tradicionális szokásjogoknak még ma is nagy jelentőségük van az arab országokban is, de az életviszonyok jogi szabályozása területén betöltött döntő szerepét — az egyébként már régen uralkodó iszlám — az előző évezred második felé-

[3] The Place and Future of Customary Law in East Africa. In East African Law Today. A Report of a Discussion. Conference held from April 30. to May 5. 1965. London.

[4] Essays on African Law. In East African Law Today. A Report of a Discussion. Conference held from April 30 to May 5. 1965. London.

[5] The Conflict of Laws. London 1967.

ben megszüntette és uralkodóvá tette saját jogrendszerét.

A pakisztáni jogi pluralizmus egyik döntő tényezője — lévén teljesen mohamedán országról szó — ugyancsak a mohamedán jog és a szakírók a tradicionális szokásjogról Pakisztánnal összefüggésben csak mint nem jelentős tényezőről tesznek említést, de annál inkább felhívják a figyelmet a hindu jog (Hindu Sacred Law) jelentőségére, ami természetesen csak bonyolítja az egyébként is plurális helyzetet hiszen az is közismert, hogy a mohamedán jognak alapvetően négy iskoláját fedezhetjük fel a kérdést jól ismerő szakírók munkája nyomán.

Indiában és Bangla Desh-ben a hindu jog a plurális jogi helyzet uralkodó tényezője, de igen erős a mohamedán jogi befolyás is. Mindkét jogrendszernek megvannak a maga saját — mondhatni új — írott jogi jogforrásai is a hagyományos vallási jogforrások mellett, amelyek fontosságát pl. jól mutatja az a körülmény, hogy Indiában azokat számos esetben maga az indiai parlament iktatta törvénybe, de igen jelentős az új bírói jog is, mint a vallási jogok egyik jogforrása.

Észak Afrika és India természetesen nagy gazdasági erőt is képviselnek és igen fejlett kereskedelmük van, ezért szinte természetes annak megállapítása, hogy a gazdasági élet kitermelte és létrehozta mindazt az írott és korszerűnek nevezhető polgári jogi anyagot is, amely szükséges volt ahhoz, hogy ez a gazdaság funkcionálni tudjon. Ezeken a területeken (tehát: Észak Afrikában, Indiában és Pakisztánban) a különböző jogrendszerek konfliktusának döntő területe, tehát a vallási jogok és az európai eredetű modern írott jogok közötti ütközésekre esik. Ugyanakkor semmiképpen sem hanyagolhatók el a vallási jogok és a tradicionális szokásjogok egymáshoz való viszonyának — főleg egymás ellen való fejlődésüknek — kérdései sem.

2. Az afroázsiai országok jogi pluralizmusának természetesen a történelem során kialakult számos oka van. Említettem már azt, hogy az itt élő népek ősi joga mindenütt a tradicionális szokásjog volt, amely jog nem területi hatállyal érvényesült (ma sem így érvényesül), hanem vérségi kapcsolatok alapján, hiszen az egyes államalakulatok is így szerveződtek meg, és így csak bizonyos etnográfiai csoportosulásoknak — törzseknek — alakult ki saját egységes joga. Területi hatállyal érvényesülő jogi egység tehát még ezen országok régmúlt történetében sem fedezhető fel. Ilyenképpen pl. Trópusi Afrikában a yoruba, a zulu, az ibo, a xhosa, a kikuyu, az akan, a tswana, a bantu törzseknek saját, egységes joguk volt annak ellenére, hogy ezek a törzsek Trópusi Afrikában igen szétszórtan és messze nem csak egyetlen államalakulat területén éltek és élnek jelenleg is.

Az etnográfiai csoportosulásra felépülő szokásjogi egységet a történelem során először a vallási jogok előtérbe kerülése bontotta meg Afrikában és Ázsiában is. A különbség csak az, hogy Ázsiában jóval korábban mint Afrikában, ugyanannyival korábban, hogy Indiában a Hindu Sacred Law kialakulása már a II. században megindult, míg Afrikában ennél csak sokkal később kezdett kialakulni a másik nagy vallási jogágazat ti. a mohamedán jog. Tény, hogy a vallási jogok fokozatos előtérbe kerülése és egyre erősödő érvényesülése — számos földrajzi egységben — megszüntette a tradicionális szokásjog egyeduralmát, és ugyanazon közösségben így most két nagy jogrend érvényesülésével kellett számolni attól függően, hogy milyen erős volt a vallási hatás. A történelem folyamán e két jogrendszer egymás elleni harca természetesen egyre fokozódott és bár tény, hogy az afroázsiai országokban soha egyik sem tudta végérvényesen legyőzni a másikat, mégis igen nagy földrajzi területeken — Észak Afrikában és Ázsiában — a vallási jogok döntő fölényre tettek szert a lakosság életviszonyaiban.

Újabban azonban ezzel ellentétes tendencia figyelhető meg Trópusi Afrikában, amely szerint a tradicionális szokásjog erőteljes fejlesztése megy végbe ebben a térségben és egyáltalán nem kizárt, hogy ez a vallási jogok előtérbe nyomulásának végleges akadályát is jelenti majd ezekben az országokban. Mindemellett tény az, hogy a most említett két nagy jogrendszer, vagyis a tradicionális szokásjog és a vallási jogok érvényesülési mechanizmusa egymással megegyező, mondjuk így: vertikális (ti. a személyek vérségi vagy vallási hovatartozásához tapadó) és nem horizontális jellegű, vagyis nem egy azonos, földrajzilag körülhatárolt területen élő lakosságra érvényes. Megegyezik továbbá a két nagy jogrendszer egy másik igen jelentős tartalmi vonatkozásában is abban ti., hogy mindkettőt lényegében elmaradott — legalább is a korabeli európai helyzethez képest elmaradott — életviszonyok jogának kell tekinteni.

A döntő lökést az afroázsiai országok jogi pluralizmusa létrejöttének azonban a gyarmatosítás adta meg. A gyarmatosítók érdekei ugyanis megkövetelték, hogy saját joguk alkalmazására lehetőség nyíljon a gyarmatokon is. A gyarmatosítás az afroázsiai országokban azonban mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban a területi hatályú érvényesülés elvét honosította meg, ami eddig ezekben az országokban teljesen ismeretlen volt, hiszen az itt élő őslakosság vagy vérségi vagy vallási kapcsolat alapján állt egyik vagy másik jogrendszer hatálya alatt. A territoriális jellegű jogalkotási, illetve jogalkalmazási elv így lényegében horizontális jellegű szervezési elvként érvényesült egy eddig szinte kizárólag vertikális jeleggel érvényesülő jogalkotási és jogalkalmazási mechanizmusban.

A gyarmatosítás azonban a tárgyalt országokban a nemzetté válás folyamatát is megindította, hiszen a gyarmatosítás egyúttal a tőkés termelési viszonyok megjelenésével is járt ezekben az országokban. A tőkés termelési viszonyok kialakulása és bizonyos fokú — bár torz —

fejlődése a nemzetek kialakulásának legalább három vonatkozásban kedvezett: elősegítette a közös terület, a közös kultúra és a gazdasági közösség kialakulását. Így igazat kell Jean Chesneaux-nak adni, aki „Az afrikai és ázsiai nemzetek kialakulása" (Nemzetközi Szemle, 1965. aug.) című cikkében arra az álláspontra helyezkedett, hogy az itt élő népek rálépték a modern nemzetté válás útjára, de a nemzetté válás folyamata ma is tart, mert ezekben az országokban eddig még sem a kapitalista, sem a szocialista termelési viszonyok kialakulása nem fejeződött be.

Ilyen körülmények között a jogi pluralizmust a következő körülmények fennforgásával kell magyarázni: — a tradicionális szokásjog fennmaradása, — a vallási jogok előtérbe kerülése, — a gyarmatosítás, — és a nemzetté válás megindulása.

3. A gyarmatosítás előrehaladása tehát lényegében olyan helyzetet idézett elő az afro-ázsiai országokban, hogy alig-alig lehetett fix pontot találni a tekintetben, hogy egy-egy felmerülő jogesetre mely jogrendszer szabályait kell alkalmazni. Adva volt egyfelől ugyanis a tradicionális szokásjog és a vallási jog érvényesülésének ősi klasszikus alapelve ti., hogy e jogok szabályait csak a valláshoz, vagy az ősi tradicionális közösséghez tartozók ügyeire lehet alkalmazni, másfelől adva volt a territoriális elvre épülő jogalkalmazás, amely az Európában jól bevált lépcsőzetes hierarchia elvének (egyrészt a kisebb és nagyobb súlyú jogesetek közötti különbségtétel, másrészt az európai fellebbezési rendszer bevezetése) megvalósításával próbált jogot alkalmazni.

Az európaiakkal való érintkezés persze egyre nehezebbé tette annak megállapítását pl., hogy kit lehet ill. kit kell az ősi tradicionális vagy vallási közösséghez tartozónak tekinteni, és ki hagyott fel az ún. ősi vagy vallási életformával, akiknek az ügyeire viszont a tradicionális szokásjog vagy vallási jog már nem volt alkalmazható. Megemlítek néhány tényezőt azok közül, amelyek befolyást gyakorolnak a személyállapot meghatározására vonatkozóan: hol élt az illető, az országban vagy az országon kívül, a tradicionális közösségben vagy azon kívül, nem hagyott-e fel az illető a hagyományos vallási életformával, házasságkötés révén nem vesztette-e el vallási jogi státusát stb.?

Napirenden voltak továbbá az európaiak és a tradicionális közösséghez tartozók között felmerülő esetek — és azok között is a legjelentősebbek ti. földdel kapcsolatos jogviták, — azonkívül ott voltak egyfelől valamely vallási közösségbe tartozók és oda nem tartozó őslakosság ügyei, másfelől az európaiak és valamely vallási közösségbe tartozók között felmerült ügyek. A helyzet bonyolultságát jól mutatja pl. az, hogy Kenyában a gyarmatosítás ideje alatt megtalálható volt mind a négy afrikai nyelvcsaládhoz tartozó ősi népcsoport, voltak vadász-halászó törzsek, nomád pásztorok, letelepült földművelők és modern ültetvényes gazdálkodást folytatók. Élt az országban 10 000 ázsiai, 25 000 arab és 30 000 európai. Ilyen körülmények között teljesen értelemszerű, hogy a gyarmatosítók ezt a pluralis helyzetet valamelyest „tisztázni" akarták, természetesen csak annyiban és úgy, amennyiben és ahogy ez nekik érdekükben állt, azaz: jogi úton biztosítaniok kellett azt, hogy a magukkal vitt európai jog a gyarmatokon betölthesse a következő alapvető funkciókat:[6] *a.)* etnográfiai és vallási hovatartozástól függetlenül közvetlenül mindenkire és minden ügyre alkalmazható jognak kellett lennie, (amint később látni fogjuk az európai jog ilyen értelmű működtetése nem volt feltétlen, csak alkalmazhatták ily módon is, — tehát pl. egy őslakos és fehér ember közötti vitában, — feltéve ha a gyarmatosítók érdekei ezt megkövetelték). *b.)* Fehér emberek közötti vitában csak az európai jogot volt szabad alkalmazni. *c.)* A tradicionális szokásjog alapján eldöntött ügyeket — ha fellebbviteli fórum elé kerültek — az európai jog szerint (természetesen európai bírók által) kellett elbírálni.

Az amerikai Denis Cowen, — mint olyan nemzet fia, amelynek úgymond soha nem voltak gyarmatai — történetietlenül utasítja el ezt az idejét múlt, lomtárba való jogi ideológiát, és mint mondja: „nemcsak azért, mert állandósítja a faji megkülönböztetést, hanem azért is mert az visszás és igazságtalan eredményekre vezet. A jog ilyen működtetése mellett az afrikaiak tényleges hátrányokat szenvedtek". Az hiszem ezúttal tényleg igaza van az amerikainak; a gyarmatosítás következtében az afrikaiak valóban tényleges hátrányokat szenvedtek. A gyarmatosítók természetesen „eredményesen megoldották" azt a problémát, hogy biztosítsák a jognak mint gyarmatosítás egyik legfontosabb eszközének a gyarmatosítók érdekeinek megfelelő működését. Azt lehet mondani, hogy mind a gyarmatosítók szerinti megkülönböztetést, mind a gyarmatosítóknak a tradicionális szokásjoghoz, illetve vallási jogokhoz való viszonyát is figyelembe véve, a jogi pluralizmus „megoldása" tekintetében nem lehet felfedezni számottevő különbséget a gyarmatosítók között. A tradicionális szokásjogok és a vallási jogok a gyarmatosítók által meghonosított joghoz való viszonyt illetően lényegében azonos ti. alárendelt helyzetben voltak és ez — természetesen az előzőkben említett alapvető funkciókra vonatkozó szabályozáson túlmenően — részleteiben az alábbiakat jelentette (most persze csak szigorúan a polgári jogi jogviszonyokat értve ez alatt és kivéve innen a vallási jogok kizárólagos uralma alatt álló életviszonyokat, mint pl. házassági- válási- családi- öröklési viszonyokat): *a.)* európai jogot kell alkalmazni — az angol jog

[6] *Cowen*, Denis: African Legal Studies. A Surwey of the Field and the Role of the United States. African Law: New Law for New Nations. London 1963.

tekintetében beleértve a common law-t és az írott jogot is azzal, hogy ha a common law-n belül az eredeti common law és az equity között konfliktus keletkezik, akkor az equity-t előnyben kell részesíteni az alábbi esetekben: — a jelentősebb ügyekben, — az európaiak és afrikaiak közötti ügyekben, ha a felek akár az eljárás előtt akár az eljárás alatt ebben egyeztek meg, — tekintet nélkül a felek etnográfiai vagy vallási hovatartozására, ha magából az ügyből vagy annak körülményeiből arra lehet következtetni, hogy a felek az európai jog alkalmazását kívánták, — ha az ügyre vonatkozóan az egyébként alkalmazásra kerülő tradicionális szokásjog vagy vallási jog szabályt nem tartalmaz — ha az alkalmazandó tradicionális szokásjogi vagy vallási jogi szabály ellenkezik a gyarmatosító ország bármely írott jogi vagy szokásjogi normájával, ilyen hiányában az igazsággal, a méltányossággal vagy a jó lelkiismerettel — ha az eljáró bíróság megítélése szerint a felek felhagytak a tradicionális közösségi életformával. *b.)* A tradicionális szokásjogot vagy vallási jogot kell alkalmazni általában az alábbi esetekben: — a tradicionális vagy vallási közösséghez tartozók egymás közötti ügyeiben az első fokú eljárásban. — Az európaiak és nem európaiak egymás köztötti ügyeiben, ha a felek ebben állapodtak meg, vagy ha magából az ügyből, illetve annak körülményeiből erre lehet következtetni. (Mindkét kategóriában természetesen csak akkor kerülhet sor a most tárgyalt jog alkalmazására, ha az előző pontban említettek közül valamely szabály nem zárja ki alkalmazhatóságát); — Ha az európai jog alkalmazása az egyik fél számára lényeges igazságtalanságot eredményezne. Értelemszerű, hogy ez a szabály lényegében csak az európaiak és nem európaiak közötti ügyekre vonatkozik.

A gyarmatosítók saját joguk uralmát a gyarmatokon az esetek többségében persze nem úgy biztosították, hogy azzal legalább azonos tartalmú — mondjuk így a gyarmat szempontjából legalább új, „saját"-nak minősítendő — jogot hoztak létre, hanem ennél sokkal egyszerűbben: olyan jogszabályokat adtak vagy adattak ki a gyarmatokon, amelyek az előző pontban meghatározott esetekben kötelezővé tették a gyarmatosító ország vonatkozó joganyagának alkalmazását. A jog, ami tehát alkalmazásra került, kétféle értelemben is idegen volt: — az volt, mert a gyarmatosítók joga volt, — az volt, mert egy más ország törvényhozó szerve vagy bírósága (common law rendszerben) hozta létre.

Ilyen módon került bevezetésre az angol jog Nigériában 1863-ban, Lagosz és Aranypart 1874-ben történt egyesítése után a Gold Coast Supreme Court Ordinence-al 1876-ban, A Fidzsi szigeteken, Sarawakon és Hong Kongban 1873-ban, Indiában (Bombay-ban) 1665-ben, Kenyában 1897-ben, és Tanganyikában 1920-ban, Gambiában 1888-ban, Libériában az 1820-ban elfogadott alkotmánnyal az amerikai common law, majd később ezt kiterjesztették az Egy. Királyság jogára is. Archibald S. Alexander[7] a franciák gyarmati jogpolitikájáról azt írja, hogy ők viszont még annyira sem vették figyelembe a gyarmatokon talált jogrendszereket, mint az angolok, hanem azoknak — lényegében — a felszámolására törekedtek, saját anyaországi joguk alkalmazásának kiterjesztése útján. Ez persze teljes egészében soha sem sikerült nekik, de pl. Elefántcsontparton elérték, hogy 1962-re az afrikai tradicionális bíróságok számát több százról 42-re csökkentették. Ugyanezt a jogpolitikát alkalmazták a franciák Maurantániában, Szenegálban, Nigerben, Dahomeyban, Guineában és a többi francia gyarmaton is.

Az általános kép a gyarmatokon tehát ilyen volt még akkor is, ha a gyarmati periódus vége felé egyes országokban a gyarmatosítók egyrészt valami kis kodifikációt azért végrehajtottak (pl. Indiában), másrészt a saját (a gyarmatokon funkcionáló) európai bíróságaik jogalkalmazó munkájával úgymond valamiféle új bírói jogot is létrehoztak.

4. Ilyen helyzetben találta tehát a függetlenné válás az afroázsiai országokat és mivelhogy a politikai függetlenség elnyerése egyben a formális jogi függetlenség megszerzését is jelentette, így szinte egycsapásra megszakadtak — volna — azok a jogi kapcsolatok is, amelyek a gyarmatokat — most természetesen nem az alkotmányjogi, illetve egyéb közjogi kapcsolatokról szólva — a gyarmatosító ország életével igen szorosra fűzték. Mondom: megszakadtak volna, ha a gyarmatosítók már jó előre nem gondoskodtak volna arról, hogy az új független államok most már „saját elhatározásból" hozzák létre azokat a jogszabályokat, amelyek továbbis lehetővé tették a volt gyarmatosító országok jogának meghosszabbított alkalmazását. Ez vagy úgy történt, hogy a független ország új parlamentje hatályában fenntartotta azt a gyarmatosítók által korábban rájuk oktorjált törvényt, miszerint a gyarmattartó ország jogát kell alkalmazni, úgy ahogy azt a dolgozat 3. pontjában leírtam, vagy az új parlament alkotott ilyen új törvényt.

A volt gyarmattartó ország joga továbbélésének egyik fő okaként azonban meg kell említeni, még a helybeli jogászok angol illetve francia nevelését is: ezek a jogászok úgyszólván kivétel nélkül csak ezeket a jogokat ismerik.

Természetesen mindez a gyarmatosítók elsőrendű erdeke volt, egyrészt azért, mert hatalmas gazdasági erejükkel ők továbbra is a „helyszínen" maradtak, másrészt mert érdekük volt az is, hogy a volt gyarmatot sok-sok új szállal a volt gyarmattartóhoz láncolják. Az India Consequential Provisiton Act 1947. pl. kimondja, hogy továbbra is alkalmazni kell a common law-t, az equity-t, és az Egyesült Királyság azon írottjogi szabályait, amelyek alkalmazását a tör-

[7] The Legal Framework of the Ivory Coast and the Economie Implications. African Law: New Law for New Nations. London 1963.

vény nem tiltotta meg, úgy ahogy azok a hivatkozott indiai törvény hatálybalépésének napján ismeretesek voltak. Az indiai Legfelsőbb Bíróság több ízben leszögezte, hogy az indiai bíróságok az angol bíróságok ítéleteit nem hagyhatják figyelmen kívül ítélkezési gyakorlatukban.

Duncan Derett[8] arra az álláspontra jut, hogy milyen helyesen és jogszerűen jártak el a pakisztáni, burmai és afrikai bíróságok, amikor az igazságosság és jó lelkiismeret törvényeinek kutatása végett az angol jogalkalmazáshoz folyamodtak. De megkérdezhetnénk, hogy miért jártak el jogszerűen az indiai bíróságok amikor a függetlenné válás után is az Egyesült Királyság esetjogát alkalmazták? Azért — válaszolja W. S. Desphande: „Common law felelősség Indiában" c. tanulmányában, — mert úgyszólván minden indiai államban találhatók írottjogi szabályok arra nézve, hogy a bíróságok az Egy. Királyság esetjogát alkalmazni kötelesek. Az indiaival teljesen megegyezik a pakisztáni helyzet, de a trópusi afrikai is, ahol Tanganyikában 1962-ben, Nigériában 1963-ban, Ghanában 1960-ban, Malwiban 1966-ban, az új államok is lehetővé tették az Egyesült Királyság jogának alkalmazását az új független állam területén. A Conflict of Laws c. könyv 669. oldalán a következőket olvashatjuk erről: „számos Commonwealth ország a függetlenség elnyerésével köztársasági államformát választott magának, mégis általában biztosítottnak mondható, hogy az Egyesült Királyság élőjogának alkalmazása tovább folytatódik ezekben az országokban, mintha csak nem is váltak volna köztársasággá". Llyod Fallers[9] a francia gyarmatokról a kérdéssel összefüggésben a következőket írja: „az a körülmény, hogy a volt francia gyarmatokon úgyszólván kivétel nélkül lehetővé tették a volt anyaország írottjogi szabályainak szinte feltétel nélküli alkalmazását egyúttal azt is jelenti, hogy az anyaország bírósági gyakorlatának követését is elrendelték."

5. Az idő múlásával természetesen a volt gyarmati országok is fejlődtek, s a legtöbb afroázsiai országban fejlődött a jogrend és általában a jogi élet is. Említést tettem már arról, hogy számos afroázsiai országban a függetlenné válás után új polgári törvényeket alkottak, másokban pedig a polgári jog egyes területein — pl. kötelmi jog, kártérítési jog — átfogó törvények jöttek létre, Kelet-Afrikában pl. sehol úgy, hogy egyszerűen recipiálták az „indiai angol" törvényeket. Az afroázsiai országok nagy része rendelkezik beruházási kódexszel, amelyek ugyancsak számos vonatkozásban civiljogi és nemzetközi magánjogi szabályokat is tartalmaznak. Igen erőteljes kodifikációs munka folyik úgyszólván minden trópusi afrikai országban a földjog területén, de egyes más területeken is pl. a tulajdonviszonyok szabályozásával kapcsolatban. Ezzel egyidejűleg természetesen helyenként lassúbb, másutt gyorsabb ütemben csökkentik a volt gyarmattartó országok jogának alkalmazását.

A függetlenné válás óta úgyszólván minden afroázsiai országban többnyire a régi tradicionális és vallási igazságszolgáltatási szervezet érintetlenül hagyása mellett új igazságszolgáltatási szervezetet is hoztak létre, amely természetesen már az új írott jog alkalmazására hivatott. De az új bírósági szervezet létrehozásának még azokban az országokban is nagy jelentősége van, ahol nincsenek új alkalmazható jogszabályok, mert legalább eszközét jelentik a saját bírói jog megteremtésének, amely a későbbiek folyamán a jog kodifikálására, azon keresztül pedig egységesítésére nyújt lehetőséget.

Természetesen lehetne részleteiben tovább elemezni azt, hogy az egyes afroázsiai országokban mely területeken milyen mértékben valósult meg a kodifikáció, mekkora a bírói jog szerepe és mindez a jogi egység megteremtésére milyen hatással volt. E helyett azonban végezetül talán helyesebb az afroázsiai országok — elsősorban Trópusi Afrika — jogfejlesztésének néhány elvi jelentőségű és ezért általánosítható kérdésével foglalkozni. Az afroázsiai országok polgári jogának fő kérdése az, hogy milyen legyen ez a jog, ami természetesen nem szemlélhető elszigetelten, hanem ezzel kapcsolatban rá kell mutatni azokra az összefüggésekre, amelyek a jogfejlesztés kérdését ezen országok gazdasági és egyéb társadalmi vonatkozású: politikai, ideológiai, tudományos stb. fejlesztési kérdéseivel összekötik.

Az afroázsiai országok jogfejlesztési tevékenységére véleményem szerint két körülménynek kell rányomnia a bélyegét: a gazdasági növekedés megindítása, ill. biztosítása elősegítésének és az ország politikájának. Ez utóbbira számos afroázsiai ország esetében a nemzeti függetlenség erőteljes hangsúlyozása, az afroázsiai egységtörekvések támogatása, intenzív gazdaságpolitika és az országok egy jelentős csoportjánál még aktív imperialista ellenes külpolitika is jellemző. Azok az ellentmondások, kitérők amelyek e két fő területen ti. a gazdasági növekedésben, de főleg a politikában érvényesülnek, ha gyakran nagyon távolról is, alig felfoghatóan, de észlelhetők a jogpolitikában is. Erre vonatkozóan számos példát lehetne felhozni: a gazdasági növekedés megindítása, ill. biztosítása a jogi élet több területén közvetlen előmozdítója volt különböző reformok elindításának, hogy közülük csak a legkézenfekvőbbet említsem, pl. földjogi reformok megvalósításának. A nemzeti önállóság erőteljes hangsúlyozása ugyancsak közvetlen hatást gyakorol a jogpolitikára az önálló nemzeti jog megteremtése érdekében és amint a tényleges helyzet bizonyítja, a nemzeti önállóság érvényre jutása terén tapasztalható gyakori erőtlenség, zavar, ellent-

[8] *Derett*, Duncan: Justice and good conscience. In: Changing Law in Developing Countries. London 1965.

[9] Customary Law in the New African States. In: African Law; New Law for New Nations. London 1963.

mondásosság, nagy mértékben jelentkezik a ténylegesen elért nemzeti jogrend megteremtésében is. Az imperialistaellenes külpolitika is közvetlen kapcsolatban áll egy-egy afroázsiai ország jogpolitikájával: a külföldi tőkés magántulajdonra vonatkozó szabályozás változásai egy-egy országban jól mutatják az illető ország imperialista hatalmakhoz fűződő külpolitikája változásának görbéjét is. Ha egy-egy ország haladó erői a kormányt imperialistaellenes külpolitika folytatásának irányában befolyásolják, akkor közvetlen nyomást fejtenek ki egyúttal a külföldi tőke korlátozását biztosító intézkedések elfogadása érdekében. E kettő feltételezi egymást, külön-külön egyik sem képzelhető el.

A jogi tevékenység társadalmi tevékenység és így eredményei sok szempontból lemérhetőek. Eltérően azonban a gazdasági tevékenységtől egy biztos; helyessége önmagában nem kvantifikálható, azaz abszolút értékkel nem mérhető. Ennek híján sok szempont kerülhet előtérbe arra vonatkozóan, hogy az elvégzett munka alaposságát, célszerűségét, szakszerűségét, stb. egyszóval: helyességét lemérjük. Nyilvánvaló pl. hogy az utókor haladó mozgalmai, erői másként fogják értékelni egy-egy korábbi korszak jelenségeit, törekvéseit, mint a retrograd vagy esetleg csak a konzervatív erők is. Ennyi szubjektív körülmény fennforgása és a gazdasági növekedésnek a fejlődő országokban betöltött szerepe, a gazdasági tevékenység racionalitásának mérhetősége indokolhatja azt, hogy ezen országok jogfejlesztési tevékenységének központi kérdéseként kezeljük a gazdasági növekedés megindításának és biztosításának elősegítését. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a jogfejlesztési munka értékelése is ezen a szemüvegen keresztül kell történjék. Az értékelés minden különösebb nehézség nélkül biztosítható is, hiszen a jogfejlesztési tevékenységet a gazdasági növekedés társadalmi hajtóenergiájának kell tekinteni. Mindez persze nem azt jelenti, hogy a gazdasági növekedéshez szükséges hajtóenergiákat a társadalmi vagy esetleg a jogi jellegű hajtóenergiák megteremtésének szükségességére korlátozzuk. Nem jelenti azt pl., hogy egyik vagy másik jogintézmény hiányát, a jogbizonytalanságot stb. a termelés vagy a termelékenység lemaradása százalékosan kimutatható okának tekintsük. Tény azonban, hogy a két jelenség között szoros összefüggés van és ennek a feltárása, ill. orvoslása nem lehet mások, mint a jogászok feladata.

Minden fejlesztési munka időben elhúzódó tevékenység. Ezért az első dolog amire a jogfejlesztési tevékenységgel kapcsolatban választ kell adni az, hogy a jogi reformok bevezetése radikális jellegű legyen-e, azaz rövid vagy aránylag rövid időn belül történjék-e meg, vagy lépcsőzetesen, azaz történelmi mértékkel mérve is hosszabb időt vegyen igénybe. Van a történelemben példa arra, hogy a jelenlegi afroázsiai országok jogi pluralizmusával azonos helyzetet — legalábbis történelmi mértékkel mérve — nagyon rövid időn belül szüntettek meg. Kemal Attatürk 1924-ben az Ottomán Birodalom jogi pluralizmusát a svájci polgári törvénykönyv recipiálásával szüntette meg és akcióját még akkor is sikeresnek kell minősítenünk, ha figyelembevesszük, hogy a reformot követő 15 év alatt még 4 alkalommal kellett korrekciókhoz folyamodnia.

E történelmi példa ellenére nekem az a véleményem, hogy a tárgyalt országokban a jogi egységhez vezető út, tehát a mai átmeneti állapot, úgyszólván mindenütt hosszú lesz és az új egységes polgári jog létrehozása igen hosszú időt fog majd igénybe venni végeredményben azért, mert a szabályozás tárgyát képező társadalmi viszonyok partikuláris jellegűek, az egyes közösségek zártak és egymással csak igen laza kapcsolatban vannak. Ilyen körülmények között pérsze lehetne az egységes jogalkalmazás elősegítése érdekében akár azonnal is úgynevezett egységes törvényeket alkotni, az eredmény azonban csak igen hosszú idő múlva mutatkozna, tudniilik akkor, amikor majd maguk a gazdasági és társadalmi viszonyok is fejlődnek és egységesednek. Ezt támasztja alá egyébként a fejlettebb stádiumban levő észak-afrikai országok mai helyzete, ahol az úgynevezett egységes kodifikáció ellenére a pluralizmussal még mindig nagy mértékben kell számolni.

A tradicionális szokásjog e lassú folyamat alatt azonban jelentős mértékben át fog alakulni bírói joggá legalábbis a társadalmi viszonyok bizonyos területein. Ebből a szempontból mindenekelőtt a földtulajdonjogi és földhasználati viszonyok kerülnek előtérbe, e téren ugyanis mind a volt francia, mind a volt angol gyarmatokon igen nagy szerepet játszik a tradicionális szokásjog. Viták a földdel kapcsolatban már régóta vannak és a vitákban többnyire a tradicionális bíróságok járnak el. A jogviták növekedésének arányában fog átalakulni a tradicionális szokásjog bírói joggá, és tartalmát tekintve változáson fog keresztül menni. Gyors változásra azonban szerintem nem lehet számítani, hiszen egyrészt azokban a trópusi afrikai országokban, amelyekben lassú kapitalista fejlődés van, a földjog csak igen lassan kapitalizálódik, másrészt azokban az országokban, amelyekben e téren közösségi jellegű fejlődés indult meg, a földjog tradicionális szokásjogi jellegét a kodifikációs tendenciák ellenére lényegében megőrizte. A jog egységesítésének kérdéseiben én a magam részéről bár nem értek egyet azokkal, akiknek az az álláspontjuk, hogy — legalább is Trópusi Afrikában — a kodifikációs jellegű egységesítési törekvések jelenleg károsak, mert csak fokozzák a zűrzavart és a jogbizonytalanságot, de azért az alábbi körülményeket én is figyelemre méltónak találom.

Az egység megteremtésének irányában komoly lépéssel tulajdonképpen csak átfogó kodifikációval lehetne közeledni. A törvénnyel rendezendő problémák közül számos kérdésre ma azonban a rendezés alapját képező választ nem

lehet megadni. Kié legyen például a legjelentősebb termelési eszköz a föld? Vagy kié legyenek a föld méhének kincsei? A választ ezekre a kérdésekre nyilván az előttünk levő periódus hozza meg. További problémát jelent az, hogy a tárgyalt afroázsiai országok jelentékeny részében igen jelentős vallási jogi anyag van, és ezt a joganyagot egyszerűen csak hatályon kívül helyezni nem lehet. Igen ám, de ugyanezt lehet elmondani a tradicionális szokásjogról is. A megoldás jelenleg tehát csak az lehet — amely jogpolitika egyébként tény ezekben az országokban — hogy e jogokkal mellérendelt helyzetben levő új törvényeket alkotnak és ezek csak alternatív szerepet játszanak. A vallási jog és a szokásjog területeinek kihagyása ugyanis nem jöhet szóba, mert e két jog gyakorlatilag az egész polgári jog területét felöleli. Ebben a megvilágításban azonban reálisabbnak tűnik az az ellenvetés, hogy ilyen körülmények között bizonyos országokban tényleg nem bonyolítaná-e a jelenlegi plurális helyzetet az új írottjogi szabályozás?

Jelentős kérdés, hogy tartalmában milyen lesz, illetve milyen legyen a tárgyalt országok civiljoga, és ez abban az átmeneti periódusban fog eldőlni, amelyben ezek az országok jelenleg vannak. Ha ezekben az országokban az elkövetkező időszakban megerősödnek az egyébként helyenként már ma is jelen levő nem kapitalista tendenciák, legalább is elemeiben létre kell hozni az ennek megfelelő polgári jogot is. Ha a fejlődés az individuális, azaz kapitalista fejlődés irányában esetleg felgyorsulna a jelenlegi kapitalista polgári jogi tartalmi hatás nyilvánvalóan nem szünne, hanem erősödne, és a gazdasági-társadalmi rendnek megfelelő tőkés polgári jog fog kifejlődni.

A kapitalista vagy nem kapitalista fejlődés perspektívája mindenekelőtt a tulajdonjog kérdéseit állítja majd előtérbe, hiszen a gazgasági és társadalmi fejlődés következményei szinte azonnal lecsapódnak a legjelentősebb termelési eszközök tulajdonjoga rendezésének mikéntjében. A polgári jog egyéb területeinek fejlődése a gazdasági és társadalmi fejlődés jellegének változásait véleményem szerint nem fogja közvetlenül megérezni, vagy legalábbis jelentős mértékben nem, hiszen pl. a kötelmi jog csak a gazdasági-társadalmi fejlődés magasabb szintjén kíván meg eltérő szabályozást akkor, ha nem kapitalista fejlődésről van szó.

Lázár Ernő

A jogrendszer tagozódásának időszerű kérdései

I. *A jogrendszer tagozódására ható aktuális társadalmi-gazdasági tényezők, és a tagozódás jogelméleti szempontjai*

1. A társadalom gazdasági életében beálló változásokkal általában előtérbe kerül a jogrendszer tagozódásának a problematikája is. A klasszikus kapitalizmus szabad áruforgalmába történő egyre kiterjedtebb állami beavatkozás megváltoztatta a jogrendszer közjogra és magánjogra osztott hagyományos tagozódását, mivel a beavatkozás kitermelte és a kettő közé beékelte a vegyes szakjogot.[1] A szocialista jogtudomány az új gazdasági alap még több rétegűbbé válása folytán szakított a jogrendszer tagozódás ez utóbbi formájával is, és a megváltozott társadalmi-gazdasági és politikai igények figyelembevételével nyúlt e kérdéshez. Az ezzel kapcsolatosan kialakult vita máig sem zárult le. Erre utal Samu Mihálynak „A szocialista jogrendszer tagozódásának elvi alapjai" c. 1964-ben kiadott monográfiája, és az 1970-ben megjelent állam- és jogelméleti tankönyv XIV. fejezete.[2]

A vitában lényegében két álláspont alakult ki. Az egyik álláspont szerint a jogrendszer tagozódásának az alapját a szabályozás tárgyában és módszerében kell keresni,[3] míg másik szerint a tagozódás elvi alapja a szocialista társadalom érdekstruktúrájában rejlik. Az első álláspontot a szovjet jogtudományban Arzsanov és Sztrogovics, nálunk Világhy Miklós,[4] míg a másodikat a szovjet jogirodalomban Bratus és Reichel képviseli, mely utóbbihoz legközelebb nálunk Eörsi Gyula koncepciója áll.[5] A kettő között helyezkedik el áthidalóként Samu Mihály nézete, mely szerint az uralkodó osztály érdekeltségét tükröző jogpolitika az objektív körülmények mellett szubjektív módon is befolyásolja a jogi szabályozás tárgyát és módszerét.[6]

A gazdaságirányításnak szinte valamennyi szocialista államban bekövetkezett erősebb, vagy mérsékeltebb reformja újból felélénkítette ezt a még korántsem nyugvópontra került vitát. Ez mindenek előtt a gazdasági jogi koncepció újbóli feléledésében mutatkozik meg olyan országok jogirodalmában is, ahol ez korábban egyértelműen elvetésre került.[7] De ezen túlmenően időszerűvé tette a jogrendszer tagozódásával kapcsolatos álláspontok felülvizsgálatát az a tény is, hogy a decentralizáltabbá vált gazdaságirányítási rendszerrel a makro-, mikro kollektív, valamint az egyéni érdekstruktúrák léte a szocialista társadalomban is plasztikusabbá vált, melyek között a helyes érdekösszhangot a jog síkján is az egyenértékűséget tükröző megoldások tudják legmegfelelőbben biztosítani. Az egyes jogintézmények egyenértékűségi tartalommal történő feltöltődése pedig az eddig kialakult jogágazatokban horinzontálisan elhelyezkedő, de egymással vertikálisan kapcsolatot mutató jogintézmények közötti integrálódás folyamatát indította el. Ez tapasztalható pl. a szerződés, vagy a szankció intézményénél, ahol e folyamatot egy korábbi tanulmányunkban részletesen is megvizsgáltuk.[8] E tanulmányunkban kimutattuk azt, hogy újabban különösen a munka-, és a szövetkezeti jogban olyan polgári jogias intézmények jelennek meg, amelyek korábban e két jogágban nem voltak tapasztalhatók. Egyesek szerint ezek nem is munka-, ill. szövetkezeti jogi, hanem polgári jogi kategóriák.[9] Ebben az esetben viszont az ilyen természetű jogi kapcsolatoknál nem érvényesülhetne sem a munka-, sem pedig a szövetkezeti jognak az az alapállása, amely szerint a dolgozót, illetőleg a tagot mint kis egisztenciát a nagyobb gazdasági lehetőségekkel bíró vállalattal, szövetkezettel, annak esetleges hatalmaskodásával szemben védeni kell. A polgári jogi megoldásokra történő kizárólagos hagyatkozás a munkakollektíva tagjának kiszolgáltatott helyzetbe kerülését eredményezheti. A jogrendszer tagozódásának a problematikája tehát ebből a szempontból sem érdektelen.

Áttérve ezután a jogrendszer-tagozódás kifejezetten jogi szempontjaira, azok a társadalmi jelenségek és szabályozások kapcsolatában ontológiai és gnoszeológiai ismérvek szerint csoportosíthatók.

2. A jogrendszer tagozódásának ontológiai ismérvei: Az eddigiek arra utalnak, hogy a társadalom tagozódásának alapja az érdek. Az érdek alapján alakulnak ki a társadalom egyes kisebb sejtjei, csoportosulásai (osztály, réteg, csoport stb.), és különülnek el relatív módon a társadalmon belül egymástól az egyes individiumok. A társadalmi tagozódás eme alapvető kri-

---

[1] Vö. *Moór* Gy.: Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. V. köt. 2. sz. Bp. 1937., továbbá: *Eörsi* Gy.: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Bp. 1968. 114—122. old.

[2] Közgazdasági és Jogi Kiadó — Tankönyvkiadó (Antalffy—Samu—Szabó—Szotáczky).

[3] Ismerteti *Samu* M. hiv. monogr. 33—34. old.

[4] *Bratus* Sz. N.: A szovjet polgári jog tárgya és rendszere. Bp. 1964. Közg. és Jogi Kiadó. I—III. fejezet. — L. V. K. *Rajhel:* Abszolut és relatív jogok. (Átvéve Bratus: I. m. 191. és köv. old.)

[5] Magyar Polgári Jog I. köt. Bp. 1962. 1—22. old. *Eörsi* Gy.: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai... MTA II. o. közleményei. 1963. 1—2. sz.

[6] *Samu* i. m. 164. s köv. old.

[7] Sz. Sz. *Alexejev:* A szovjet jogtudomány a jelenlegi időszakban. Külföldi jogi cikkgyűjtemény. V. 1965. 536. old. — V. V. *Laptyev:* A gazdasági reform jogi problémái a Szovjetunióban. Magyar Jog (köv. M. J.) 1967. 8. — magyar vita: M. J. 1966. 10., 12. és 1967. 2—8., 11—12. sz.

[8] *Prugberger* T.: A szerződés intézményének egyes jogelméleti kérdései. Magyar Jog, 1973. 12. sz.

[9] Hasonló álláspont tükröződik a Pécsi Megyei Bíróság P. K. 1974. El. II. C. 9/1. sz. előterjesztéséből.

tériumának kell hogy megfeleljen, illetőleg e kritériumot kell hogy helyesen tükrözze a jogrendszer tagozódásának logikai rendje is. Ennek a követelménynek pedig kiindulásképpen, „primus fasis"-ként Eörsi Gyulának a Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai..." c. írásában kifejtett kollektív és autonóm strukturális jogági felosztás felel meg, mely elsősorban e struktúrákat kialakító és mozgató érdekviszonyokból indul ki.

E koncepció — bármely más ilyen tárgyú elmélethez hasonlóan — szintén az elsajátítás marxista felfogásából indul ki, mely alapvető intézményként kitermelte a tulajdont, annak a különböző érdekcsoportosulások szerint kialakult eltérő formáit. Ennek megfelelően a szocialista társadalmunkban a már tárgyalt három érdekstruktúrával összhangban a tulajdon négy formája ismeretes: össznépi-állami tulajdon, szövetkezeti és egyéb csoport tulajdon, az egyéni érdekekre vonatkozóan pedig a kisárutermelő magántulajdon, valamint a személyi tulajdon. A szocialista állam a társadalom gazdasági és politikai egyensúlyának biztosítása érdekében a hatalmi és igazgatási eszközeivel mindhárom érdekeltségi kör helyes koordinációján örködik és ennek megfelelően felügyel valamennyi fent megjelölt tulajdoni formára. Ezen túlmenően azonban az állam tulajdonosként is igazgatja és e minőségben az előbbinél szorosabban irányítja az állami-össznépi tulajdont és azt, hogy működése társadalmi rendeltetésének miként felel meg. Ez a nézet a fogalmi terminológiákat illetően is Eörsi Gyula és Világhy Miklós koncepciójával egyezik[10], és Sárközy Tamás álláspontjától csak annyiban tér el, hogy ő — álláspontunk szerint pontatlanul — nem hatalmi és tulajdonosi állami igazgatásról, hanem egy minden szektort magába foglaló általános és egy, az állami tulajdonra nézve érvényesülő konkrét tulajdonosi jogosultságról beszél[11]. Tartalmilag azonban — nézetünk szerint — ez a lényegen nem változtat. A terminológiai eltérések ellenére ugyanis egy tágabb értelmű politikai-hatalmi és egy szűkebb értelmű tulajdonosi-hatalmi igazgatásról van szó.

Az általános politikai hatalomgyakorlás az össztársadalom javára és érdekében közvetlenül jelentkezik, nem pedig áttételesen a kis kollektív csoporti és egyéni érdekeken keresztül. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ez az általános politikai hatalomgyakorlás és igazgatás ne lenne tekintettel e szűkebb körű érdekekre is. A demokratikus centralizmus alapján is tekintettel van rájuk, csupán nem azokból indul ki. A politikai hatalomgyakorlás és a politikai igazgatás alapvető elve a demokratikus centralizmus, amely azonban — egyetértve Erdei Ferenc álláspontjával — nem lehet vezérelv a gazdasági élet területén[12]. Az állam tulajdonosi igazgatási tevékenysége lényegében a kettő között, azaz a politikai hatalomgyakorlás és a tulajdonosi gazdálkodás között foglal helyet. Ebből az következik, hogy ezen a területen érvényesülnie kell a politikai hatalomgyakorlásból, a tulajdon állami jellegéből a demokratikus centralizmus elvének, de csak korlátozottan, az adott körben alárendelt állami gazdálkodó szervek irányában, ugyanakkor azonban előtérbe kell már kerülni az egyes állami gazdasági egységek mögött megtalálható dolgozói kollektívák külön érdekeltségének is. Ezt a követelményt, jogi nézőpontot még ma is helytállóan fejezi ki Venediktov kettős kollektíva elmélete[13]. Ennek megfelelően az állam szűkebb körű tulajdonosi igazgatásában *egyformán* és *közvetlenül* kifejezésre kell jutni az össztársadalmi és a vállalati dolgozói kollektíva érdekszintézisének. Ezzel szemben a politikai-hatalmi igazgatási tevékenységben a mikrokollektív és egyéni érdekek figyelembevétele nem egysíkúan, hanem átfogóan jelentkezik, de nem közvetlenül, hanem csak közvetett, *áttételes* módon.

A minden érdeket össztársadalmi szinten átfogó általános politikai hatalomgyakorlás és igazgatás jogát (I), valamint az állami vállalati munkakollektívák érdekeit hasonló módon figyelembe vevő állami tulajdonosi igazgatás jogát (II), azaz egy tágabb és egy szűkebb értelmű makrokollektív jogági csoportot követően helyezkedik el — az utóbbiból kisarjadzva — egy kifejezetten mikrokollektív struktúrájú jogágcsoport. Ez egyfelől a belső vállalati igazgatás, (III), másfelől a vállalati dolgozók munkavégzésével kapcsolatos jogokat és kötelezettségeket szabályozó joganyag (IV). E két utóbbi jogterület az állam gazdasági tevékenységét — mint célkitűzést — hivatott realizálni. Az állam gazdasági tevékenységét pedig az I. és a II. jogterületbe tartozó normák útján befolyásolt piaci áruviszonyok között, autonóm jogalanyként megjelenve valósítja meg olyan egyéni érdekeket tükröző vagyoni jogintézménycsoport (V) segítségével, amelyet a magánszemélyek, az állampolgárok is szükségleteik kielégítése érdekében tömegesen felhasználnak.

Számolnunk kell még két másik mikrokollektív érdekeltséget tükröző jogterülettel is. Mindkettő lényegében lent, az állampolgárok autonóm társadalmi kapcsolataiban alakul ki, e kapcsolatok kollektív jellegűvé „sűrűsödése" révén. Mindkét kollektív strukturális kapcsolat azonban olyan jellegű, amely össztársadalmi szempontokból igen lényeges hatású. Ezért, habár mindkettő az autonóm struktúra talajából ered, mégis lényeges a nagyfokú társadalmi jelentőség miatt, hogy mindkét jogterület elvei

[10] *Eörsi* Gy.: Állami tudajdon — állami vállalat. ELTE Áll. és Jogi Kar Actái. XII. köt. — *Világhy* M.: Gazdaságpolitikai és polgári jog. Budapest, 1968. MTA. kézirattár.

[11] *Sárközy* T.: Indirekt gazdaságii rányítás... Bp. 1973. Akadémiai Kiadó.

[12] *Erdei* F.: A szövetkezetek elméleti kérdései. Társadalmi Szemle 1968. 2. sz. 38. old.

[13] *Venediktov:* Az állami szocialista tpulajdon. Moszkva 1948.

közvetlenül az állam politikai hatalmi gyakorlását szabályozó jogterületből (I) eredjenek. E két jogterület közül az egyik a vagyoni társadalmi kapcsolatokból (V) kisarjadzó szövetkezeti tömörülés (VI), míg a másik a fajfenntartás által motivált emberi érzéseken nyugvó társadalmi kapcsolatokból ered (VII). Ez utóbbinak komoly vagyoni-társadalmi vetületei is vannak (V).

Eddigi fejtegetéseink — úgy hisszük —, kellőképpen kidomborítják az össztársadalmi makro és az autonóm struktúrájú jogterületeknek a mikrokollektív struktúrájú jogterületeken keresztül fennálló kölcsönös összefüggését.

Közvetlen kölcsönös összefüggés áll fenn azonban a makrokollektív politikai hatalomgyakorlással összefüggő és a mikrókollektív autonóm vagyoni struktúrába tartozó jogterület között a tulajdonon keresztül, mely minden társadalom rendjét a fent már említettek szerint alapvetően határozza meg. A jogrendszer tehát a társadalmi tagozódás és a társadalmi összefüggések dialektikus mivoltjához hasonló módon differenciálódik, ugyanakkor azonban integrálódik is.

Ez az integráció nemcsak az egyes jogintézmények, jogelvek és jogágak között áthatásában, hanem az eljárásjogi szabályok és a büntetőjog minden jogterületet átfogó jellegében mutatkozik meg. Miként erre Szabó Imre rámutatott, az állampolgári alapvető jogok és kötelezettségek jogszabályi deklarálása semmit sem ér akkor, ha nincsenek meg a kikényszerítésükre szolgáló megfelelő eljárásjogi eszközök[14]. Ugyanígy az egész anyagi jogrendszer halottnak fogható fel, ha hiányoznak azok realizálódását biztosító eljárási intézmények és eljárásjogi szabályok. Ezek az eljárásjogi intézmények és normák az állam politikai hatalmából következnek (I), és a politikai hatalomgyakorlás egyik megnyilvánulási formáját képezik. Ez vonatkozik mind a bírósági, mind az államigazgatási eljárásra[15]. A büntetőjog struktúrája szintén hasonló. Ugyancsak az állam politikai hatalomgyakorlás egyik speciális formája. Olyan speciális forma, amelyik mintegy védőgyűrűként valamennyi más jogágat körül vesz. Ha pedig az egyes jogágak szankciói nem képesek önmaguk megvédeni az adott jogág által védett társadalmi értékeket, kisegítő végső védelmet biztosítanak a büntető jog szabályai.

3. A jogrendszertagozódás gnoszeológiai, jogi ismérvei. Nézetünk szerint az eddigiek jelentették a jogrendszer tagozódásának ontológiai kritériumait. Ezek az elsősorban Eörsi Gyula által kimunkált ontológiai kritériumok azonban kiegészítendők Világhy Miklós által kimunkált azon gnoszeológiai elvvel, amely a jogrendszer tagozódásának alapját a szabályozás tárgyában és rendszerében keresi[16]. A szabályozás tárgya és rendszere a jogrendszer jogági felosztásának egyik legfontosabb, azonban nem az egyetlen alapja. Önmagában — mivelhogy gnoszeológiai, és így nem foglalja magába az ontológiait, legfeljebb csak sejteti azt — kevés. A jogi jelenségek — miként a világ más-más jelenségei is — ontológiai és gnoszeológiai ismérveik dialektikus egységében érik el létük legkiterjedtebb totalitását. Ebből az következik, hogy Eörsi Gyula ontológiai alapon álló tulajdonosi, illetőleg autonóm és kollektív struktúrák szerint történő jogrendszer-tagozódási elméletét és a gnoszeológiai aspektusú Világhy-féle szabályozást indokolt egymással összhangba hozni.

Az egyes jogviszonyok a reájuk vonatkozó szabályozás tárgyában és tartalmában különböznek egymástól. A szabályozás tárgya a genus proximum. Ebben nyilvánulnak meg a különböző érdekstruktúrák szerinti eltérések. Ahogy ugyanis a társadalmi érdekviszonyok a társadalmat különböző olyan részterületekre osztják, amely részterületeken belül a közös vonást az adott részterületre érvényes közös érdekstruktúrák adják, ugyanígy az egyes közös tulajdonosi és érdekstruktúrák szerint differenciálódik a jogi szabályozás egységes tárgya. Mivel pedig a szabályozás tárgyát a makrokollektív érdek-, és tulajdoni struktúrával szinkronban álló politikai-hatalmi és általános, valamint gazdasági igazgatási és szervezeti viszonyok, továbbá mikrokollektív jellegű munka-, szövetkezeti, vagyoni és családi viszonyok, valamint autonóm strukturális, többnyire áruformában megjelenő vagyoni viszonyok és ezzel összefüggésben álló személyi viszonyok adják, a szabályozás tárgya szerint az egyes érdekstruktúrákkal összhangban álló jogági csoportok alakulnak ki. E jogági csoportokon belül pedig a szabályozás módszere szerint, azaz aszerint, hogy az egyes jogviszonyok tartalmát képező jogok és kötelezettségek a felek mellé-, vagy alárendeltsége szerint nyernek szabályozást, alakulnak ki az egyes jogágazatok.

II. Az egyes jogágak konkrét tagozódási problémái

1. Államjog-államigazgatási jog: A szocialista jogelméletben jelenleg uralkodó tudományos nézet szerint az államjog és az államigazgatás két külön jogág. Az államjog az alkotmány alapján az állam társadalmi berendezkedésének, ezen belül a tulajdoni és a gazdasági rend alapvető, elvi kérdéseit tárgyalja, a részletszabályozást az egyes jogágakra (főleg a polgári jogra, munkajogra és az államigazgatási jogra) hagyva. Ezzel összefüggésben az az álláspont uralkodik, hogy az államjognak és az államjogi szabályozásnak az állampolgári alapjogok és kötelességek normatív rendezése mellett részletekbe

[14] *Szabó* I.: A szocialista alkotmányok és az állampolgári jogok. Állam és Igazgatás 1968. 2. sz. 102—104. old.

[15] Ezen az álláspontot *Farkas* J.: Jogtudományi Közlöny XXVIII. 1973. 233—234. old.

[16] Vö. 5. sz. jegyzettel.

menően csak az államhatalom gyakorlásának módját, az államhatalmi szervek szervezeti felépítését és hatáskörét kell átfognia, az államigazgatási szervek hasonló kérdéseinek részletes taglalása már államigazgatási jogi kérdés. Az államigazgatási jog viszont magába foglalja az állam végrehajtó, rendelkezési tevékenységével kapcsolatos jogokat és kötelezettségeket. Ez a doktrina az állam hatalmi, és az állam végrehajtó rendelkező tevékenységét elválasztja egymástól, utóbbinak a szabályozását az államigazgatási jogba utalva. Az államigazgatási jog mint jogág pedig két nagy igazgatási jogterületet fog át, mégpedig a politikai, rendészeti-, szak-, és közigazgatást, valamint az általános gazdaságigazgatást, az állami vállalatok konkrét gazdasági irányításával együtt.

A jogrendszer tagozódásával kapcsolatosan kialakult ez az álláspont nézetünk szerint a gazdaságirányítás új, decentralizált rendszerének bevezetése óta átértékelésre szorul. Visszautalva az I. részben az érdek-, és tulajdoni struktúrákkal kapcsolatosan kifejtettekre, és ezt párhuzamba vonva a szocialista államban az államhatalom egységére vonatkozó általánosan elfogadott tanítással, a hatalom, és a hatalomból eredő állami igazgatás egymástól különálló jogágakra történő elkülönítése mesterkélt konstrukció. Igaza van szerintünk az NDK jogelméletében Kröger nyomán kialakult ama álláspontnak, mely szerint az államjog és az államigazgatási jog egymástól való elszakítása montesquieau-i államhatalmi ágak megosztási tanának hagyományaiban keresendő[17].

A kérdést megvizsgálva az érdekstruktúra, a tulajdon, valamint a jogi szabályozás tárgya és rendszere oldaláról, azt látjuk, hogy mindkét jogág az össztársadalmi érdeket figyelembe véve szabályoz. E szabályozás során az össznépi tulajdon csak közvetetten kerül figyelembe. A szabályozás tárgya itt a politikai hatalommal és a politikai hatalom gyakorlásával kapcsolatos társadalmi viszonyok, ahol a szabályozás módszerében egységesen a demokratikus centralizmus, mint az alárendeltség egyik sajátos megnyilvánulási formája dominál.

Mindezek alapján mi is arra a következtetésre jutunk, hogy az államjog és az államigazgatási jog egymástól való elkülönítése mesterkélt. Mindkettő azonos társadalmi viszonyokat, azonos módszerek szerint szabályoz, sőt a hatalminak és az igazgatásinak minősülő szervek feladatköre, hatásköre, és a kettőre jellemző strukturális vonások gyakran keverednek is egymással. A hatalmi és az igazgatási szervek rendszere egységes szabályozási elvek, és rendszer szerint egységes mechanizmust képez, amely megmutatkozik a kettős alárendeltségnek szerintünk állami mechanizmusunk reformja után is bizonyos fokig ma fennmaradt megoldásában, a hatalmi és igazgatási szervek horizontálisan és vertikálisan is fennálló kapcsolatában.

[17] H. *Kräger:* ismerteti Samu i. m. 69. old.

Mindezt figyelembe véve a jogrendszer e területének tagozódásánál hazai viszonyainkra két megoldást tudunk elképzelni.

Az egyik megoldás az alkotmányból való kiindulás lehetne. Az alkotmányjog tartalmazhatná a társadalmi, politikai és gazdasági rendszerünkre, tulajdoni rendünkre, állami mechanizmusunkra, valamint az állampolgári alapjogokra és kötelezettségekre vonatkozó alapvető, elvi szintű, átfogó jogi szabályozást. Ehhez az általánoshoz képest, sorrendben egyik legfontosabb speciális jogágként kapcsolódna az államjog-államigazgatási jog, mely az államhatalom és az államigazgatás szerveire, azok hatáskörére, és működésére, valamint az ennek során kialakuló jogviszonyokra vonatkozó jogszabályokat ölelné fel. A másik legfontosabb speciális jogág pedig a törvénykezési szervezeti jog lehetne, mely a jogszolgáltató és a jogfenntartó apparátusra, azaz a bírósági és az ügyészi szervezetre vonatkozó szabályozást adná.

Másik megoldásként viszont egy olyan egységes államjog volna elképzelhető, amelynek általános része az alkotmányjog előbb vázolt kérdéseit tartalmazná, különös részének első alrésze pedig az államhatalmi, és az igazgatási szervek szabályozását, míg második alrésze a törvénykezési szervezeti jogba tartozó kérdések rendezését adná. Ezen belül az államhatalmi, és az államigazgatási szervek struktúrájának, hatáskörének működési elveit és feladatait érintő szabályzás részletesebb elveivel kapcsolatos álláspontunk az, hogy az idevonatkozó alrészen belül egy fejezetnek kellene átfognia az államhatalmi és általános államigazgatási szerveket működésterületi csoportosításban, valamint a szakigazgatási szervekre jellemző közös strukturális, és működési elveket. Egy további fejezetnek pedig alcímekre bontva az egyes szakigazgatási szerveket, és a működésük körében keletkező főbb jogviszonytípusokat kellene tárgyalnia. Ide kívánkozik nézetünk szerint a pénzügyi jog is. A pénzügyi jogot ugyanis nem tartjuk önálló jogágnak, hanem olyan normák foglalatának, amely a pénzügyi szakigazgatással kapcsolatos jogintézményekre (adó, illeték, vám, deviza stb.) és jogviszonyokra vonatkozik. Hasonló konstrukció kialakításával találkozunk az egészségügyi, a művelődésügyi, a honvédelmi, az építésügyi-településfejlesztési, az ipari, kereskedelmi és a mezőgazdasági igazgatás területén is. Túlzás lenne azonban ennek ellenére önálló jogági léttel mindegyiket felruházni. Ez ellent mondana a jogrendszer objektív tagozódásával kapcsolatosan fent kifejtett elvi kritériumoknak, és ezért szubjektív voluntarista logikai tagolásba csapna át.

Ide kapcsolódik az állami vállalatok gazdasági irányítása, az ún. vállalati igazgatásnak a problematikája is. A gazdaságirányítás korábbi centrális rendszerében természetesnek tűnt, hogy az állami vállalatok gazdasági irányítása egy olyan egységes, homogén külön normatestet képezzen, amely részére az államigazga-

tásban való elhelyezés bizonyos fokig már „Procrustes ágynak" minősült. Ez a körülmény adta meg az elsődleges alapját az önálló gazdasági jog kialakításának. Mivel az állami vállalatok irányítása, igazgatása annyira kötött volt, hogy az állami vállalatok egymással kapcsolatos szerződési-gazdasági jogviszonyai is a többi hasonló jogviszonyoktól eltérő speciális tulajdonságokat vettek fel, így a gazdasági jogi koncepció a vállalatok gazdasági igazgatása mellett kiterjedt a vállalatok egymás közötti áruforgalmi ügyleteire is. Azaz a gazdasági jog hívei egy önálló jogágba kívánták vonni a vállalati-gazdasági élet tervlebontáson alapuló igazgatását, és e terv végrehajtásával kapcsolatosan keletkező áruviszonyokat. Ennek az álláspontnak létjogát a gyakorlat és a tételesjog számos megnyilvánulása alátámasztotta. Kiemelkedő ezek közül a 45/1961. (XII. 9.) Kormányrendelettel hatálybalépett, ma már azonban nem hatályos beruházási kódex, mely egy alap-, és végrehajtási jogforrásba foglalva tartalmazta a beruházással kapcsolatos államigazgatási és polgári jogi szerződéses jogviszonyokat.

Az ilyen és hasonló gyakorlati-kodifikációs megfontolások és a speciálisnak minősített gazdasági igazgatási és gazdasági szerződési kritériumok ellenére azonban — miként erre több szerző is rámutatott — a polgári jog, de az államigazgatási jog bizonyos szabályainak indokolatlan megkettőzését vonta maga után[18]. Ez elsősorban a gazdasági törvénykönyvet létesítő országokban, úgymint Csehszlovákiában és a Német Demokratikus Köztársaságban szembeszökő, ahol egyes jogi intézmények egyformán nyertek szabályozást a Ptk-ban és a gazdasági törvényben. Gazdasági törvény nemléte ellenére nálunk is jelentkeztek hasonló megnyilvánulási formák. Így a már említett beruházási kódexbe az állami szervek építkezéseire vonatkozóan felvett építésügyi igazgatási normák széttagolást igénylő mértékben nem különböztek az általános építésügyi igazgatási normáktól. A régi beruházási kódexben szabályozott tervezési, építési — kivitelezési — technológiai szerződés alapkonstrukcióját illetően megegyezett a Ptk. XXXIII. és XXXIV. fejezeteibe foglalt szerződésekkel.

E kodifikációs megoldások, és az állami vállalatok gazdasági igazgatását is magába foglaló önálló gazdasági jog létrehozásának szükségtelenségét kellőképpen bizonyítja a beruházásokra vonatkozó jelenlegi jogi szabályozás. Az állami szerveket érintő beruházások-kivitelezések államigazgatási jogi feltételeit ma már hasonló szakigazgatási normák szabályozzák az államigazgatási eljárás keretébe tartozva[18], mint bármely más beruházást és kivitelezést, a velük összefüggő szerződésekre pedig a Ptk. XXXIII. és XXXIV. fejezeteiben, valamint a 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendeletben szabályozott vállalkozás szabályai az irányadók. Ezzel a konstrukcióval áll összhangban az, hogy a kifejezetten szakmai specialitásokat nem önálló jogforrás, hanem a fenti általános jogi normáknak alárendelt szerződési alapfeltételek szabályozzák[19]. Összegezve az elmondottakat; a beruházások területén megszűnt az elkülönült gazdasági jogias szabályozás, és az ide vonatkozó joganyag részben az államigazgatási jogban, részben pedig a polgári jogban nyert elhelyezést. A szabályozásnak ebből a konstrukciójából pedig semmiféle bonyodalom a jogalkalmazás gyakorlatában nem állott elő. Hasonlóként, mint ahogy bevált a szövetkezetek gazdasági profilok szerint az arra illetékes szakigazgatási szervek részéről történő állami felügyelete[20], és szükségtelen lett volna speciális szövetkezeti igazgatást létrehozni, amire a szövetkezeti irodalomban hangzott el javaslat[21].

A szövetkezetek állami felügyeletének e megoldásából kívánjuk levezetni az állami gazdálkodó szervek felügyeletével, „igazgatásával" kapcsolatos koncepciónkat. A kötelező tervutasítási- és végrehajtási, azaz a tervlebontási rendszer megszűnésével, valamint az ezzel együttjáró nagyobb fokú vállalati önállóság létrejöttével megszűntek az önálló gazdasági jog kialakításának az indokai. De nemcsak az önálló gazdasági jogi koncepció vált meghaladottá, hanem a vállalatok életébe a felügyeleti szervek részéről történő operatív beavatkozás megszűnése[22] következtében a szövetkezethez hasonlóan szintén szüségtelenné vált az állami vállalatok igazgatására speciális apparátust létrehozni. Nézetünk szerint itt is elegendő az állami gazdálkodó szervek felügyeletét elvi éllel, magasszintű jogszabályban kimondva a működési ágazatnak megfelelő szakigazgatási szervek hatáskörébe ruházni, tagadva az önálló vállalati szakigazgatás létrehozásának szükségességét. Egy ilyen megoldás — álláspontunk szerint — megfelelően kielégíti az össztársadalmi érdekeket, és az össznépi tulajdonnal kapcsolatos állami érdekeltséget anélkül, hogy az állami felügyelet elhamarkodottan és indokolatlanul beavatkozna a gazdálkodó szervek mikrokollektív érdekeibe. Az állami gazdálkodó szervek mikrokollektív érdekeit más szabályozási elvek szerint kell rendezni, mert a vállalatok belső életét, mikrokollektív érdekeit illetően más a szabályozás tárgya is.

2. A vállalati-szövetkezeti jog. Összehasonlítva egymással az állami vállalati és a szövet-

[18] *Eörsi* Gy.: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. 129. old.

[18*] A beruházások rendjéről szóló 34/1974. (VIII. 6.) Mt. és a 3/1974. (VIII. 6.) OT—PM. sz. rendelet kifejezetten államigazgatási szférába tartozik.

[19] 5/1968. (IV. 6.) ÉVM. sz., 10/1968. (X. 10.) ÉVM—KGM—NIM. sz., 1/1968. (IV. 22.) KGM—NIM—KPM. sz. rend. a beruh. szerz. alapfeltételek közzétételéről.

[20] Vö. *Szép* Gy.: A szövetkezeti reform jogi kérdései c. tanulmány, Bp. 1971.

[21] *Samu:* i. m. 153. old., 158. old.

[22] Vö. 22/1967. (VI. 7.) G. B. sz. hat.-tal, és 11/1967. (V. 13.) Korm. sz rendelettel.

kezeti formában működő gazdálkodó szerveket, lényeges különbségeket, de ugyanakkor lényeges hasonlatosságokat is fedezhetünk fel közöttük. A kettő közötti lényeges különbség a *tulajdoni* formában, a tulajdonosi érdekeltségben nyilvánul meg, de ugyanakkor a tulajdonnak ez a kritériuma rejti magában a hasonló vonásokat is. Az állami vállalatok esetében az állam tulajdonosi érdekeltsége teljes és kizárólagos. Ezt a teljes és kizárólagos tulajdonosi érdekeltséget azonban a gazdaságirányítás decentralizált rendszerének bevezetésével az állam „önkorlátozta" a vállalaton belül dolgozó kollektíva javára. Ennélfogva a korábbihoz képest megerősödött a vállalatnak Venediktov által kimunkált kettős szervezeti jellege, valamint a javakkal való rendelkezés kettős aspektusa. Amikor Venediktov a vállalatok operatív igazgatási jogát kimunkálta, már akkor is érvényes volt az a kiinduló tétele, hogy szervezetileg a vállalat kifelé az össznépi kollektívát, befelé pedig saját dolgozói kollektíváját képviseli.[23] Az állam által a vállalat rendelkezésére bízott vagyon felett azonban tulajdonosi jogokat nem gyakorolhatott, csupán a jogszabályok által szigorúan meghatározott körben olyan — nem egyszer tulajdonátruházást is magába foglaló — áruforgalmi ügyleteket is tartalmazó operatív kezelési jogokat, amelyek a felülről kapott népgazdasági tervfeladat végrehajtásához szükségesek voltak. A nagyobb fokú vállalati önállóságnak, a vállalati önálló gazdálkodásnak és önálló kockázatviselésnek a decentralizált gazdasági irányítási rendszerrel történt bevezetésével a vállalati felügyeleti-irányító szervek operatív igazgatási jogköre erősen leszűkült, és a szövetkezetekéhez viszonyítva csak valamivel kötöttebb felügyeleti, elvi irányítási jogkörré alakult át. A vállalatok operatív igazgatási joga ugyanakkor olyan önálló vagyonkezelői joggá bővült ki, amely mellett a vállalatok saját belátásuk szerint szabadon rendelkeznek, és jogszabályilag biztosított széles lehetőségek között gazdálkodnak a reájuk bízott állami vagyonnal. A vállalatoknak ez a nagyfokú rendelkezési és önálló gazdaságviteli jogosultsága — miként erre az irodalomban már többen rámutattak — hasonlítható a nyugati ipari vállalatoknál jelentkező tulajdonosi — manageri viszonyhoz (Eörsi Gy. újabban Sárándi I. is),[24] a tulajdonos és a haszonélvező között fennálló viszonyhoz (Prugberger; egyik variáns),[25] ugyanakkor kialakítható egy olyan álláspont is, mely szerint a vállalati vagyon főtulajdonosa az állam, tőle származó altulajdonos pedig a vállalat (osztott tulajdonosi koncepció; korábban Sárándi, újabban Prugberger, második variáns).[26]

Bármelyik koncepciót is fogadjuk el, a lényeg egyet takar, mégpedig a vállalat szervezeti és vagyoni önállóságnak a jelentős kiterjedését, bővülését. Jogelméletileg, a jogrendszer tagozódása szempontjából pedig ez a lényeg. Ebben jelentkezik jelentős közeledés az állami vállalatok és a szövetkezetek között. A szövetkezeteknél a tagok kollektívájának tulajdonosi érdekeltsége kizárólagos. Az állam a szövetkezetek felett össztársadalmi érdekből államhatalmi, nem pedig tulajdonosi jogosítványok alapján gyakorol felügyeletet. Az állami vállalatoknál az ott dolgozó kollektíva vagyoni érdekeltségét az állam a hatalmi jogosítványon felül tulajdonosi jogosítvány alapján is korlátozza. Ez a korlátozás azonban — mint már utaltunk rá — egyre másodrendűbbé válik. Azonban a szövetkezetek irányában hatalmi jogosítványon alapulva jelentkező állami felügyelet is oly mértékben erősödött, hogy majdnem egyszintre került az állami vállalatokat érintő felügyelettel. Részben ennek, részben a szövetkezeti önigazgatás-önkormányzat inherens fejlődése folytán a szövetkezetek belső szervezeti és gazdasági rendjét érintő stabilizálódásnak tudható be, hogy a szövetkezetek megtartva sajátos társadalmi vonásukat, nagyüzemi vállalattá is szerveződtek. Ugyanakkor azonban a vállalati autonómia és mikrokollektív struktúra erősödése folytán az állami vállalat belső szerkezete is veszít korábbi centralizált jellegéből, egyre inkább „demokratizálódik" azaz a vállalati belső igazgatás egyre több olyan vonást vesz fel, amely a szövetkezeti önigazgatásra jellemző. Helyesen hívja fel a figyelmet e kettős irányú hatás alapján. A. Venzser szovjet közgazdász nyomán Hegedűs István, hogy a szövetkezeti csoporttulajdon fokozatosan felveszi az össznépi tulajdon vonásait, a vállalati össznépi tulajdon pedig fokozatosan felveszi a szövetkezeti tulajdon vonásait.[27]

Mindez a jogrendszer tagozódása szempontjából felveti azt a kérdést, hogy a vállalatok és a szövetkezetek jellemzői ma már annyira egymáshoz közeledtek, hogy a szabályozást illetően többféle álláspont is kialakulhat. Így elsősorban az, hogy egy jogágon belül minden differenciálás nélkül, homogén módon esetleg együtt is szabályozhatók a vállalati és a szövetkezeti jogviszonyok. Kialakítható olyan álláspont is, hogy közöttük kis méretű különbségek állnak fenn, és ezért egy jogágon belül differenciált módon szükséges szabályozni őket. Végül felmerülhet

[23] Venediktov: i. m.

[24] *Eörsi* Gy.: Állami tulajdon — állami vállalat. ELTE Áll. és Jogi Kar Actái. XII. köt. 41. s köv. old. — *Sárándi* I.: A társadalmi tudajdon változásai. ELTE Áll. és Jogi Kar Actái, 27—31. l. XII. köt.

[25] *Prugberger* T.: A szocialista tulajdonoi érdekeltség. Magyar Jog 1968. 12. sz. 740. old. és *vö.:* A gazdaságirányítás reformja, és a Ptk. egyes tulajdonjogi szabályai. Magyar Jog 1969. évf. 678. old.

[26] *Sárándi I.:* Az új gazdasági mechanizmus és a jog. Jogtudományi Közlöny 1968. 2. sz. — *Prugberger* T.: A gazdaságirányítás reformja és a Ptk. egyes tulajdonjogi szabályai. Magyar Jog 678—679. old. *vö.:* Polgári törvénykönyvünk árugazdálkodást érintő szabályainak kérdéseiről. Jogtudományi Közlöny 1972. 29—30. old.

[27] *Eörsi* Gy.: Állami tulajdon — állami vállalat. ELTE Jogi Kar Actái. XII. köt. — *Sárközy* T.: A tulajdonviszonyok jogi szabályozásának jogágazati tagozódása. Jogtudományi Közlöny 1972. évf. 7. sz.

olyan nézet is, miszerint a különbségek jelenleg még olyan mérvűek, amely mellett két különálló jogágnak kell szabályzni a vállalatok és a szövetkezetek belső viszonyait. Az ide vonatkozó uralkodó jogirodalmi álláspont szerint a vállalatok belső szervezeti jogviszonyait, valamint a vállalatokon belül történő munkavégzéssel kapcsolatos jogviszonyokat egy egységes vállalati jognak, a szövetkezetek szervezeti és tagsági viszonyait pedig minden típusra és ágazatra kiterjedő szövetkezeti jognak kellene szabályoznia.[28] Ugyanakkor Sárándi Imre és e tanulmány szerzője felvetette az egységes szövetkezeti-vállalati jog kialakításának a lehetőségét is.[29]

Ezekkel a megoldásokkal szemben Világhy Miklós és Benedek Károly elutasító jelleggel azon az állásponton van, hogy a munkajogot önálló jogágként továbbra is fenntartva a vállalatok és a szövetkezetek belső szervezeti viszonyai, valamint a szövetkezeti tagsági viszony a polgári jog személyi jogának szerves tartozékát kell hogy képezzék.[30] Ezt az álláspontot cáfolva látjuk Eörsi Gyula már ismertetett jogrendszertagozódási koncepciója által, mely szerint mind a vállalatok szervezetei, és munkaviszonyai, mind pedig a szövetkezetek szervezeti és tagsági viszonyai kollektív strukturális jellegűek, a polpolgári jogviszonyok pedig kivétel nélkül autonóm struktúrába tartoznak. Ugyanakkor a Világhy-Benedek elmélet logikai ellentmondást is tartalmaz. Ugyanis ha ez a nézet a munkajogot a vállalatok Ptk-ba tartozó „jogától" önállósítja, miért nem teszi ugyanezt a szövetkezeteknél a tagsági viszonyt érintve is? Kiindulási alapunk ezek után az, hogy mind a vállalati, mind a szövetkezeti jog, és ezen belül mind a munkajog, mind a tagsági viszonyok kollektív strukturális jellegűek, problematikus azonban az, hogy e kollektív struktúrájú jogi materiák hány jogágba kívánkoznak.

A további vizsgálatnál modellként a szövetkezeti jogra vonatkozó elgondolásokból lehet kiindulni, mivel a szövetkezeti jog kimunkálása elsősorban Nagy László idevonatkozó irodalmi munkássága révén előrehaladottabb, mint a vállalati jogé, ahol a jogirodalom még csak a körvonalakat vázolta fel.[31] A szövetkezeti életen belül ennek figyelembevételével tágabb értelmű szövetkezeti, és szűkebb értelmű szövetkezeti tagsági viszonyokat különböztetünk meg. A szövetkezeti jogviszony magába foglalja a szövetkezeteken belül lévő egyes szervezeti egységek közötti viszonyokat, azaz a belső szövetkezeti mechanizmus hatásköri és hierarchikus kapcsolatait, sőt Molnár Imre álláspontja szerint — általunk is helyeselve — a szövetkezetek egymás közötti szorosabb kooperációjával kapcsolatos jogviszonyokat is.[32] A szűkebb értelmű szövetkezeti tagsági viszony pedig a szövetkezeti tagoknak a szövetkezet működésével összefüggő szervezeti jogosultságait és kötelezettségeit (aktív és passzív választójog, határozathozatalban, a szervezeti életben való részvétel, azaz szervezeti jogviszonyokat, a szövetkezet működésében történő személyes közreműködési viszonyait, valamint tagsági vagyoni viszonyait foglalja magában.[33] E tagsági viszonyok közül a személyes közreműködési viszony a termelőszövetkezeteknél a szövetkezeti kollektív munkában történő részvételben realizálódik, míg a tagsági vagyoni viszonyok egy részénél a tag nyújt vagyoni szolgáltatást, segítséget a szövetkezet tevékenységének előmozdítására, másik részénél pedig a szövetkezet nyújt hasonló támogatást tagjainak a szövetkezeti önsegély és kölcsönös támogatás elve[34] alapján.

Az állami vállalatoknál kialakuló jogviszonyok struktúrája hasonlít a szövetkezeti jogviszony struktúrájához. A szövetkezeti szervezeti viszonyokhoz hasonlóan a vállalatoknál is megtalálhatók a szervezeti viszonyok, egyfelől a vállalat belső egységei, továbbá a vállalat és a vállalati szakszervezet között, másfelől a vállalatok egymás közötti szorosabb kooperációi terén. Hatályos jogunkban ennek egyik megnyilvánulása a 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. rendelettel létrehívott egyesülés. E vállalati szervezeti viszonyok azonban a szövetkezetek szervezeti viszonyaihoz képest a vállalat állami tulajdon mivoltából, a dolgozók munkaviszonyából eredően, valamint e két tényező együttes hatása következtében a dolgozói érdekképviseletet biztosító szakszervezet léte következtében bizonyos fokú eltéréseket mutatnak. E tényezőkből adódnak a munkakollektíva tagjainak a gazdálkodó szervezet irányában fennálló viszonyainál a különbségek a munkaviszony és a szövetkezeti tagsági viszony esetében. A munkaviszonyban nem álló dolgozó — ellentétben a szövetkezeti taggal — nem tulajdonosa a vállalatnak. Eme alapvető különbség ellenére azonban jelentős közeledés tapasztalható a kettő között, mivel a munkaviszonyban álló dolgozó saját vagyoni érdekeltsége is egyre jobban növekszik a decentralizált gazdasági irányítási rendszer bevezetése óta a vállalaton belül. A vállalatok ezen túlmenően jelentős mértékben önnállósultak, és nem kapják a korábbi anyagi támogatást feletes szerveiktől. Így fokozott módon saját mun-

[28] *Nagy* L.: A szövetkezeti jog fejlődésének időszerű kérdései. Jogtudományi Közlöny 1970. 4—5. sz. *Uő.:* Az új gazdasági mechanizmus és a szövetkezeti jog továbbfejlődésének elvi, kodifikációs és gyakorlati kérdései. Magyar Jog 1969. 6—7. sz.

[29] *Sárándi:* A gazdasági és a jog fejlődésünk jelenlegi szakaszában. Jogtud. Közlöny 1974. 10. sz. *Prugberger:* Az egységes szövetkezeti jog és a szövetkezeti gondolat. Vasi Szemle 1971. 78—99. old.

[30] *Világhy* M.: A magyar civiltudomány 25 éve. Jogtud. Közl. 1970. 6. sz. *Vö.:* A polgári törvénykönyv felülvizsgálatának elvi kérdései. Magyar Jog 1971. évf. 333—335. old. *Benedek* K.: Az egységes szövetkezeti törvény néhány kérdése. Jogt. Közl. 1971. 8—9. sz.

[31] Vö. A 37. és 38. sz. jegyzetekkel.

[32] *Molnár* I.: A termelőszövetkezetek vezetése és társadalmi szervezetei. Budapest 1967.

[33] *Hegedüs* I.: A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. Bp. 1973. 79—117. old.

[34] *Nagy* L.: A szövetkezeti elvek. Bp. 1964.

kakollektívájukra vannak utalva. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a vállalatok a szövetkezetekhez hasonló módon egyre inkább vagyonilag is segítik dolgozóikat a nyugodt körülmények közötti dolgozás érdekében (vállalati lakásépítési-, lakásvásárlási kölcsön, társadalmi tanulmányi szerződés stb.), másfelől már arra is van példa, hogy célrészjegy jegyzés formájában a dolgozók is önkéntes módon támogatják a vállalat minél hatékonyabb gazdasági működését.[35] Mindez arra utal, hogy a munkaviszony ma már tágabb értelmezést kíván, és a termelőszövetkezeti tagsági viszonyokhoz hasonlóan a munkavégzéssel kapcsolatos jogok és kötelezettségek mellett más tartalmi vonatkozásokat is magába foglal. Ezen túlmenően pedig még azt is figyelembe kell venni, hogy a szocialista társadalom bármely szektorába és népgazdasági ágazatába tartozó munkakollektíván belül folyó munkavégzésnek azonos elvei vannak, melyeket a munkavégzés ténye határoz meg. Ezért mind a munkaviszonyban, mind a szövetkezeti tagsági viszonyban történő munkavégzésnél a tendenciákat illetően egyforma elvek szerint nyert szabályozást a munkavédelem, a társadalombiztosítás, valamint a munkát végzők anyagi és fegyelmi felelőssége is. Sőt: a munkaviszonyban álló dolgozók és szövetkezeti tagok esetében e kérdések szabályozásának azonossága szinte teljes. (A mezőgazdasági szövetkezeti tagok terhére e téren fennálló nem konstrukcionális különbségek felszámolása is időszerű volna.)

A vállalati szervezeti-, és a munkaviszonynak a szövetkezeti-termelőszövetkezeti szervezeti és a tagsági viszonnyal történt ez a párhuzamba állítása olyan következtetés levonására ad lehetőséget, miszerint a szektoriális különbségek ellenére lényeges konstrukcionális hasonlatosságok vannak. Sőt: a szövetkezeti elvek egy jelentős része olyan jellegű, amely hasznosan volna alkalmazható a vállalati szervezeti, és munkavégzési életben is. Mindezekre tekintettel Sárándihoz hasonlóan lehetőséget látunk arra, hogy a vállalatok szervezeti és munkaviszonyai az önálló jogági munkajog feladása mellett a szövetkezeti szervezeti-, és tagsági jogviszonyokkal együtt egységes vállalati és szövetkezeti jogot alkossanak. Sőt: a vállalati és a szövetkezeti joganyag a jogi szabályozás integrációs célkitűzéseire figyelemmel „de lege ferenda" egy törvénykönyv keretében is szabályozható volna. Ezirányú elképzelésünk pedig a következő: Az első részben kerülhetnének szabályozásra a vállalatok és a szövetkezetek általános és speciális jogelvei, ezt követően a második rész egyik alcíme az állami vállalatok, míg másik alcíme a szövetkezetek szervezeti felépítésével, a belső szervezeti egységek hierarchikus viszonyával, a hatáskörök megoszlásával foglalkozna. A kódex harmadik részének első alcíme szabályozhatná a munkaviszonyt, a második alcíme pedig a szövetkezeti tagsági viszonyt. Egy ilyen egységes, átfogó kódex-szintű szabályozás nem zárná ki a több lépcsős részletszabályozást sem.

A vállalati és a szövetkezeti viszonynak a szövetkezeti és vállalati kooperációs szervezeteket is magába foglaló jellege következtében indokoltnak látszik az is, hogy a vállalati és a szövetkezeti, valamint a kettő kapcsolódását jelentő vegyes társulási formák, azaz a társulási jog is a vállalati — szövetkezeti jogág tartozéka legyen. Ennek kodifikációs lecsapódásaként helyes volna, ha az előbb javaslatba hozott vállalati-szövetkezeti törvénykönyv negyedik része foglalkozna a vállalatok és a szövetkezetek társulásaival. E társulási együttműködések ugyanis az autonóm struktúránál jóval szorosabb olyan kollektív együttműködést tartalmaznak, amelyre nem a piaci áruforma felhasználása a jellemző. Ezért a társulási együttműködések szabályozása nem polgári jogi kérdés, — az 1970. évi 19. tvr. ilyen aspektusa ellenére sem.

3. A polgári jogi terület szűkítésének problémája. a) A vállalati-szövetkezeti jog és a Ptk. kapcsolata. A vállalati és a szövetkezeti jognak akár egybekapcsolt, akár egymástól különálló kialakítása felveti azt a kérdést, hogy az átfedés elkerülése érdekében a Ptk-ban reájuk vonatkozóan kialakított szabályokat mennyiben szükséges onnan kiiktatni, illetőleg mennyiben szükséges azokat a Ptk-ban megtartani. A Világhy-Benedek féle állásponttal szemben, — amely szerint az össz-szövetkezeti és az ágazati szövetkezeti jogszabályok csak kiegészítik és nem helyettesítik a Ptk. szövetkezeti szabályait —, azokhoz a jogirodalmi álláspontokhoz csatlakozunk, amelyek amellett foglalnak állást, hogy a Ptk-ban a jogi személyek között az állami vállalatokat, és a szövetkezeteket, valamint társulásaikat csupán annyiban szükséges szabályozni, amennyiben ez autonóm struktúrális jogügyleteik, kifelé irányuló jogaik és kötelezettségeik szempontjából indokolt.[36] A belső, részletes szervezeti szabályok kialakítása a már kifejtettek szerint a vállalati és a szövetkezeti jog körébe tartozik. Ilyen körülmények között pedig a Ptk. nem mögöttes jogterülete a vállalati és a szövetkezeti jogi szabályozásnak.

b.) Az ingatlan, illetve a földjog önálló jogágiságának kérdése; Abban a kérdésben, hogy a földjog önálló jogág vagy sem, a jogirodalomban megoszlanak a vélemények.[37] Magunk inkább hajlunk azt az álláspontot elfoglalni, amely szerint a földjog nem önálló jogág, csupán oktatási-kutatási diszciplina. A földjogba tartozó szabályok, jogintézmények és jogviszonyok államigazgatási, — vállalati-szövetkezetjogi —, vagy polgári jogi jellegűek. Így a földtulajdonról szóló 1967. évi IV. tv. és végrehajtási rendeleteinek egy része, továbbá a földvédelmi és

[35] 1967 óta a „Cordatic" Vállalatnál.

[36] Vö. A 37—38. sz. jegyzettel.

[37] A földjog önálló jogágisága mellett: Mezőgazdasági jog, Bp. 1966. 18. old. — Ellene: *Világhy* M.: A magyar civiljogtudomány 25 éve. Jogtud. Közl. 1970. évf. 260. old. *Samu* M.: i. m. 225—226. old.

vízügyi jogszabályok jelentős része az állam politikai hatalmán alapuló szakigazgatási normákat tartalmaznak. E szabályok másik része, amely a vállalatok (állami gazdaságok), és a szövetkezetek (MgTsz-ek) földtulajdonát és földhasználatát rendezi, az ide vonatkozó kollektív struktúrájú jogágakba kell, hogy tartozzék. Erre utal egyfelől az, hogy a mezőgazdasági tsz.-ekről szóló 1967. évi III. tv. a tsz.-ek földhasználatát az MgTsz. jogon belül, valamint az 1967. évi IV. tv.-ben az 1967. évi III. tv.-vel összhangban rendezi. Másfelől erre utal az is, hogy az állami vállalatok földterület-használatának jogi kérdéseit Simalcsik és Soós a vállalati gazdálkodás szabályait feldolgozó könyvükben úgy tárgyalják, mint a vállalati jogtól elszakíthatatlan joganyagot.[38] Ezen túlmenően a földek és ingatlanok magánosok általi használatra, valamint a földek és ingatlanok közületek és magánosok közötti forgalma szakigazgatásilag erősen behatárolt polgári jogi problematika. Mindez arra utal, hogy a földjog három önálló jogágba tartozó jogviszony, jogintézmény és jogi szabályozás gyűjteménye. Nézetünk szerint e három jogviszonyszelvény között a beruházásokhoz hasonlóan a föld nem jelent olyan szoros összekötő kapcsot, amely mellett önálló jogágú földjogról kellene beszélnünk. Azonban gyakorlati, oktatási, kodifikációs és kutatási okokból az önálló diszpiclinakénti kezelés elfogadható.

Ide kapcsolódik az önálló ingatlan jog kialakításának a problémája, mely újabb területeket hasítana ki a polgári jogból. A földjogi matériának ingatlan joggá való kibővítését Nagy László vetette fel egyik cikkében.[39] A felvetés helyes annyiban, hogy a földjog önmagában dogmatikailag nem terjed ki a beltelki ingatlanok és a közületi-vállalati szervek ingatlanhasználatának jogi szabályozására. Miként — a már kifejtett okoknál fogva — szükségtelennek tartjuk a földjog önálló jogágkénti kialakítását, ugyanezt állítjuk az ingatlan jogra nézve is. Szükségesnek tartjuk azonban a földjog diszcipliánját ingatlanjogi diszciplinává hivatalosan is kibővíteni, ami „de facto" lényegében már meg is történt a jogi oktatásban.[40]

c.) Az öröklési jog hovatartozása: Az NDK jogirodalmában M. Posch felvetéseként jelentkezik olyan álláspont, mely szerint az öröklési jog szorosabban kapcsolódik a családi joghoz, mint a polgári joghoz, ezért tulajdonképpen ott is kellene szabályozni.[41] Ez az álláspont elgondolkoztató hazai viszonyaink között is. Öröklési jogi szabályaink alapja jelentős részben a rokonsági kapcsolat, a családi kötelék. Ezt bizonyítja a törvényes öröklés rendje, mely a halálesettel kapcsolatos tulajdonszerzésnek, vagyonátháramlásnak általános esete. A végrendeleti öröklés ehhez képest a különös kategóriájába tartozik, az öröklési szerződést pedig a Ptk. 655. szakaszának (2)-ik bekezdése egészen szűk körre korlátozza, kiindulva abból, hogy a halál ne legyen spekuláció és üzletkötés tárgya. Még következetesebben jut érvényre ez az elv a halál esetére szóló ajándékozás és a várt örökségről szóló rendelkezés szabályaiban (Ptk, 659—660 §§). Ennélfogva e jogterület sok közös vonást mutat a házastársi vagyonközösséggel, ahol a vagyonjogi viszonyok alapját szintén nem az áruforma autonóm strukturális felhasználása, hanem a kollektív strukturális emberi-rokoni kapcsolatok adják. Az alapvető különbség a kettő között abban nyilvánul meg, hogy míg a házastársi vagyonközösség a szűkebb családi kapcsolaton alapszik, addig az öröklési jog a tágabb rokonsági köteléken nyugszik. A Csjt. viszont nemcsak a szűk családi kapcsolatokat, hanem a tágabb rokoni kötelékeket is átfogja. Éppen ezért elképzelhetőnek tartjuk azt, hogy Csjt. egy önálló része de lege ferenda a családi-rokoni köteléken nyugvó vagyoni viszonyokról akként beszélne, hogy egyik alcímében a házastársi vagyonközösséget, míg a másikban pedig az öröklési jogot szabályozná.

4. A jogi kényszer realizálódását elősegítő normatív intézmények. A jog kényszer jellegének ereje az állam politikai hatalmából származók közül az egyik anyagi, a másik kettő alaki, eljárási jellegű. Anyagi jogként a büntetőjog, mint a többi jogág normáit szubszidiáriusan védő legsúlyosabb joghátrányokat tartalmazó többletszankciós jogágként jön számításba. Olyan kollektív strukturális jogágként, amelynek ereje az állam politikai hatalmából származik. A két eljárásjog, a polgári és a büntető eljárásjog szintén az állam politikai hatalmát testesíti meg. Éppen ezért nem lehet egyszerűen a büntető- s a polgári anyagi joghoz viszonyítva a tartalom és a forma relációjában kezelni azokat.

A büntető eljárási jog területén ez már a korábbi jogirodalomban is kifejezésre jutott. A polgári eljárásjog-tudományban azonban csak újabban kezd tért hódítani az a nézet, hogy a peres eljárásban a felek nem egymással, hanem az ügyüket eldöntő állami (bírósági) szervvel állnak jogviszonyban.[42] Hogy mindkét eljárásjog tekintetében ilyen, össztársadalmi struktúrájú jogi kapcsolatokról van szó, a törvénykezési szervezeti jog utal. A törvénykezési szervezeti jog mint az államjog, vagy pedig az általunk felvetett alkotmányjog egyik részterületét konk-

[38] Vö. *Földes—Molnár—Seres—Veres:* Földjog. Bp. 1969. és 1974. Egyet. tankönyv rendszerével.

[39] *Simalcsik* M.—*Soós* L.: A vállalati és a szövetkezeti gazdálkodás szabályai. Bp. 1969. VI. fejezet.

[40] *Nagy* L.: A szövetkezeti jog fejlődésének időszerű kérdései. Magyar Jog 1969. 6—7. sz.

[41] M. *Posch:* Polgári jogi anyagok kölcsönös közvetítése a szocialista államokban. Jogt. Közl. 1964. 10. sz. 539. old.

[42] *Farkas J.:* Referátum Szabó: „A jogelmélet alapjai" Bp. 1972. c. könyvének Pécsett, 1972. dec. 14-én rendezett ankétján. Jogtud. Közl. 1973. 233—234. old.

rétizáló jogág két aljogterületre, a büntető eljárásjogra, és a polgári eljárásjogra osztódik. Ebben a kettéosztódásban a vonatkozó anyagi jogokhoz, nevezetesen a tágabb értelmű civilisztikához, és a büntető joghoz mint a tartalomhoz viszonyított két megfelelő forma tartozik. A kérdést tehát horizontálisan és vertikálisan is szemlélnünk kell. Horinzotálisan a két eljárásjognak egy jogágkénti kezelése indokolt a törvénykezési szervezeti joggal együtt. Vertikálisan azonban két különálló jogterületet képez a büntető, és a polgári eljárási jog. A dialektikus szintézis talaján ez az ellentét akként oldható fel, hogy eme egységes jogág statikus oldalát Szabó Imre terminológiájával élve „primérként" a törvénykezési szervezeti jog dinamikus oldalát pedig „szekundérként" a két eljárásjog adja.[43]

III. Összefoglalás helyett

Tanulmányunk a jogrendszertagozódás problematikáját nem kívánta átfogóan, és részletekbe menő módon mindenre kiterjedve vizsgálni. Erre terjedelmi okokból sem kerülhetett volna sor. Ezért az e téren keletkezett különböző elméletek ismertetésétől is eltekintettünk, és csupán villanásszerűen azokra utaltunk, amelyek gondolatmenetünkkel összefüggésbe kerültek. Ezért e cikk mindössze olyan adalék kíván lenni Samu Mihály e témakörben írt részletekbe menő monográfiájához, amely a jogrendszertagozódás problematikájának néhány újonnan felmerülő szempontjára szeretné irányítani a figyelmet.

Prugberger Tamás

[43] *Szabó* I.: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971. 50—51. l. 58. old.

SZEMLE

Az elmélet továbbfejlesztése a polgári eljárásjog átdolgozott tankönyvében

1. A *Polgári eljárásjog* c. egyetemi tankönyv — amelyet Névai László és Szilbereky Jenő írt —, harmadik, átdolgozott kiadásban jelent meg.[1] E mű korábbi kiadásairól és a tankönyv előzményének tekinthető egyetemi jegyzetről, valamint a velük kapcsolatos ankétokról és tudományos vitaülésekről annak idején a jogi folyóiratok és más szaklapok részletesen beszámoltak. Mégis érthető, hogy a tankönyv legújabb kiadása most ismét élénk érdeklődést váltott ki, mert az átdolgozás folytán az olvasó sok tekintetben teljesen új könyvet vesz a kezébe.

Az átdolgozott műnek a felsőoktatásban, illetőleg a jogalkalmazás különböző területein is megnyilvánuló kimagasló jelentőségével a megfelelő szaklapok már eddig is foglalkoztak. Erre is figyelemmel nem kívánom részletesen ismertetni a könyv gazdag *tartalmát.* Erről általánosságban csak azt jegyzem meg, hogy a mű rendszerezi és elemzi a polgári eljárás teljes hatályos magyar joganyagát, a jogszabályokat és a hozzájuk kapcsolódó joggyakorlatot egyaránt; de ezen túlmenően — az adott keretek között — a külföldi szocialista és a tőkés jogrendszerek polgári eljárásjogával is megismertet. *Általános része* mindenekelőtt az elméleti alapkérdéseket és a magyar polgári eljárásjog történeti fejlődését tárgyalja, majd pedig a polgári eljárásban részt vevő szervekkel, a bírósági hatáskörrel, a felek és más perbeli személyek jogállásával, az eljárási cselekmény és a perköltség kérdéskörével foglalkozik. A könyv *Különös része* a kereset elemzése után bemutatja az első fokú peres eljárást, továbbá a perorvoslatokat és a törvényességi óvást, a különleges — köztük a gazdasági — pereket, a nemperes eljárásokat, a bírósági végrehajtást és a választottbíráskodást.

A Jogtudományi Közlönynek — mint tudományos folyóiratnak — a jellegével összhangban azt tűztem ki célul, hogy az új kiadás nagy jelentőségére abból a szempontból hívjam fel a figyelmet: mennyiben járul hozzá *a polgári eljárásjog elméletének továbbfejlesztéséhez.* Ennek során sem vállalkozhattam a könyvben található, elméletileg új megállapítások részletes ismertetésére, hanem arra törekedtem, hogy a könyv tudományos jelentőségét csupán néhány kiemelkedő fontosságúnak tartott új elméleti koncepció vagy tétel tükrében mutassam be.

Ismeretes, hogy felsőoktatási intézményeink feladata a szakemberképzés mellett a tudományok művelése is. Az egyetemi tankönyveknek mindkét téren kimagasló a szerepük. A polgári eljárásjogi tankönyv szerzői — egyetemi tanárként — tankönyvükben korábban is jól szolgálták az említett kettős célt, a legutóbbi időszakban azonban a tudomány fejlesztésére irányuló tevékenységük különösen előtérbe került.

Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy az 1960-as évek második felében társadalmi-gazdasági viszonyaink sürgetően vetették fel az államélet, a szocialista demokrácia továbbfejlesztését. Hatékonyabbá kellett tennünk a központi irányítást, egyidejűleg önállóbbá, eredményesebbé valamennyi állami, társadalmi és szövetkezeti szerv tevékenységét. Ez megkövetelte az igazságszolgáltatás korszerűsítését is. El kellett érnünk, hogy a törvényesség maradéktalan érvényre juttatása mellett igazságszolgáltatá-

[1] *Névai László—Szilbereky Jenő:* Polgári eljárásjog, 3., átdolgozott kiadás, Budapest, 1974. 658 old. (Szerk.: *Névai László*).

sunk, a jogvitás ügyek intézése egyszerűbbé, gyorsabbá, hatékonyabbá váljék.

Mindez nagyszabású kodifikációs munkálatokkal járt együtt. Az 1970-es évek elején az Országgyűlés számos jelentős törvényt alkotott, köztük a legfontosabbat: az Alkotmány módosításáról szóló törvényt. Ez az igazságszolgáltatás továbbfejlesztésének elveit is tartalmazza, és alapja a bíróságokról, valamint az ügyészségről szóló új törvényeknek. Mindezek kihatottak a polgári eljárásra is, amelyet sok tekintetben megváltoztatott a polgári perrendtartás III. novellája: az 1972. évi 26. sz. törvényerejű rendelet.

Jogrendszerünknek ez a jelentős fejlődési korszaka a jogtudomány újabb eredményeinek kimunkálásával párhuzamosan bontakozott ki. Az említett és az igazságszolgáltatással összefüggő más fontos jogszabályok előkészítésében — a gyakorlati szakemberek mellett — a jogtudomány művelői is részt vettek. Különösen vonatkozik ez a polgári eljárásjogi tankönyv szerzőire, akiknek közvetlen szerepük volt az igazságszolgáltatás reformjának, ezen belül elsősorban a polgári eljárásjog korszerűsítésének munkájában. Nagyrészt a kodifikációs tevékenységükkel párhuzamosan, azzal összhangban dolgozták ki azokat az elméleti koncepciókat és tételeket, amelyekre egyrészt a kodifikációt alapozni lehetett, amelyek azonban másrészt — az új jogszabályok hatálybalépése után — alkalmasak arra is, hogy a jogélet különböző területein segítsék a fejlett szocialista társadalom felépítését.

A szóban levő elméleti megállapítások részben a szerzők más műveiben is kifejtésre kerültek.[2] A tankönyvben azonban általában továbbfejlesztett formában, szerves egységbe, rendszerbe foglalva találhatók, és így — éppen a tankönyv jellegénél fogva — hatásuk megsokszorozódik.

Röviden szólni kell arról a *módszerről* is, amellyel a szerzők az elmélet továbbfejlesztésére irányuló munkájukat végezték. Ez lényegében azonos azzal a tudományos módszerrel, amely a szerzők tevékenységét korábban is jellemezte, és a tankönyv megírásánál eredetileg is érvényesült. A szerzők tudományos kutatási módszere: a marxista—leninista dialektika, szemléletmódja pedig a Párt politikájának, a munkásosztály és valamennyi dolgozó érdekeinek szem előtt tartásán alapul. A tankönyv mostani átdolgozása során azonban a szerzők még következetesebben építettek az elmélet és a gyakorlat egységére; egyrészt induktív módon jutottak el az elméleti összegezéshez, másrészt azonban adott esetben — elsősorban az állam- és jogelmélet, illetőleg más társadalomtudományok újabb eredményeire támaszkodva — a deduktív módszert is alkalmazták. Az új követelményeknek megfelelően tekintettel voltak a társadalmi fejlődés és a polgári eljárásjog összefüggéseire, azokra a társadalmi viszonyokra és igényekre, amelyek a polgári eljárás továbbfejlesztését szükségessé tették, és amelyeket elméleti munkájukkal is segíteni kívántak. Magas szinten alkalmazták a logikai, történeti és statisztikai, matematikai módszert, különösen pedig az egyre inkább előtérbe kerülő jogösszehasonlító módszert, és így jutottak el az új tudományos eredményekhez.

2. Az általános ismertetés után lássunk közelebbről néhány olyan jelentős elméleti kérdést, amellyel kapcsolatban a polgári eljárásjog átdolgozott tankönyve új tudományos eredményeket hozott.

a) Az egyik legfontosabb ilyen új elméleti megállapítás az, amely *a polgári eljárás céljának* a meghatározására irányul, kapcsolatba hozva ezt a polgári eljárás feladataival és alapelveivel. Az elmélet korábban megelégedett annak leszögezésével, hogy az eljárás célja: az igazságszolgáltatás megvalósítása; e cél közelebbi vizsgálatára nem fordított figyelmet. A tankönyv most azt hangsúlyozza, hogy a polgári eljárás céljának lényegét az eljárás útján nyújtott jogvédelem realitásában kell látnunk. A *polgári eljárás* akkor éri el a célját, ha az igazsághoz hű és törvényes ítélkezés révén valóságos jogvédelmet nyújt a feleknek. Ezzel összhangban a tankönyv 56. oldalán az olvasható, hogy a polgári *peres* eljárás célja: az igazság kiderítésén és a törvényességen nyugvó ítélkezés alapján valóságos jogvédelem nyújtása a feleknek vitás polgári ügyeikben.

Ez a meghatározás azt tükrözi, hogy a polgári eljárás célja voltaképpen két — szerves egységbe kapcsolódó — elemből tevődik össze. Az elsődleges vagy eseti (egyedi) cél: a felek alanyi jogának védelme, a másodlagos vagy általános (társadalmi) cél: a törvényesség biztosítása.

A polgári eljárás céljának ilyen meghatározása felhívja a figyelmet azokra a körülményekre, amelyek befolyásolják az eljárás útján nyújtott jogvédelem realitását, hatékonyságát; ezért különösen előtérbe kerül az eljárás időszerűsége és a döntés végrehajtása.

b) Az igazságszolgáltatási reform egyik fontos következménye *a bírósági út* új szabályozása annak az alkotmányos elvnek megfelelően, hogy az igazságszolgáltatást kizárólag a bíróságok gyakorolják. Igazságszolgáltatásunkban az *egységnek* és a *differenciáltságnak* a megvalósítása és a polgári eljárásban való sajátos érvényre juttatása új elméleti koncepció eredménye, és ebben a tankönyv szerzőinek nagy érdemük van. A társadalmi-gazdasági viszonyokkal összhangban igazságszolgáltatási fórumrendszerünk egységesebbé vált, főleg annak következtében, mert a korábban jogvitákat eldöntő több szerv beépült a bírósági szervezetbe. Ez az igazságszolgáltatás egységét erősítette. De megvalósult a célszerűség által indokolt differenciáltság is, mégpedig különféle módokon: részben a bírósági szervezeten kívül, részben a bírósági szervezeten belül (a különbíróságok, pl. a munkaügyi bíróság révén), végül pedig az általános hatáskörű (rendes) bíróságok eljárásában érvényre jutó különleges eljárási szabályok következtében.

A tankönyvnek elméletileg is kimagaslóan fontos részei azok, amelyek a III. Pp-novella által bevezetett, a Pp egységes szerkezetébe foglalt új *különleges perekkel* foglalkoznak. Ezek közé tartoznak az államigazgatási határozat megtámadása iránti, a sajtóhelyreigazítási, a munkaügyi perek, a szövetkezeti tagsági vitákból származó perek, valamint a gazdasági perek,

[2] L. különösen *Szilbereky Jenő:* Társadalmi fejlődés és a polgári eljárás, Budapest, 1973. *Névai László:* A magyar polgári eljárás alapvonalai és a törvénykezési reform, Polgári eljárásjogi füzetek IV., Budapest, 1973.

más szóval a szocialista szervezetek egymás közötti perei. A tankönyv XVII. és XVIII. fejezetében található megállapítások feltárják azokat a társadalmi-gazdasági körülményeket, amelyek az említett, sok tekintetben új szabályozás alapjául szolgáltak, de egyúttal megnyitják azt a távlatot is, amely a még következetesebben elvi szabályozáshoz, a különleges eljárásoknak a polgári perrendtartás általánosan érvényesülő szabályaihoz való további közelítéséhez fog vezetni.

c) A polgári eljárásjog tudományának is egyik fontos területe: az *alapelvek* feltárása és elemzése. E téren a szocialista jogtudomány messze túlszárnyalja a burzsoá elméletet. A tankönyv íróinak munkássága a polgári eljárásban érvényesülő alapelvekkel összefüggésben már korábban is számottevő eredményeket hozott, és ezeket a tankönyv átdolgozása során most továbbfejlesztették.

Jogfejlődésünk az utóbbi időszakban az igazságszolgáltatás és ezen belül a polgári eljárás alapelveinek terén több olyan változással járt együtt, amelyek az elmélet ezzel kapcsolatos újabb eredményeit is tükrözik.

Ezek a változások mindenekelőtt abban mutatkoznak meg, hogy a polgári eljárás egyes alapelveinek érvényesülési köre kibővült. Ez nyilvánul meg pl. a bírósági út szélesebbé válásában, továbbá abban, hogy az eljárásban mindenki az anyanyelvét használhatja, még akkor is, ha tud magyarul stb.

Az elmélet kidolgozta azokat az újabb módszereket is, amelyek az alapelvek érvényesülését a korábbinál jobban segítik. Így pl. a jóhiszemű eljárás elvét szolgálja a közvetlen és a közvetett szankciók lehetőségének kiterjesztése (a bírság, illetékbírság stb. új szabályozása), valamint az eljárási fegyelem más eszközökkel történő megszilárdítása.

Fontos új eleme az alapelvek problematikájának az, hogy az alapelvek hatékony érvényesülését éppen a szükséges kivételek megteremtése mozdítja elő olyan esetekben, amikor az alapelv merev túlhajtása más alapelveknek, végső soron pedig az eljárás céljának a megvalósulását hátráltatná. Korábban ez a szempont nagyrészt csak a bírósági út korlátozásánál nyilvánult meg. Az elmélet azonban akkor, amikor egyrészt feltárta, hogy a bírósági utat a társadalmi igényeknek megfelelően szélesíteni kell, másrészt több alapelvvel összefüggésben kivételek megállapítását indokolta meg. Ez vonatkozik pl. a társasbíráskodás elvének fenntartása mellett az egyesbíráskodás bevezetésére, a tárgyalás elmulasztásának következményeire (az ún. bírósági meghagyásra), a bíróság tájékoztatási (kitanítási) kötelességére, az írásbeliség szerepére a gazdasági és az államigazgatási perekben.

A szerzők abból indultak ki, hogy polgári eljárásunk alapelveinek közös gyökere: *a szocialista demokratizmus,* és ezt — mint általánosabb alapelvet — állandóan szem előtt tartották. Ugyanígy tekintettel voltak arra is, hogy a szocialista polgári eljárásjognak fontos követelménye a hatékonyság. A polgári eljárás szervezeti és működési alapelveit kapcsolatba hozták az eljárás céljával és feladataival, figyelembe vették továbbá a jogpolitikai irányelveket is. Mindezzel a polgári eljárási alapelvek jelentőségét még inkább kiemelték, ami elősegíti az alapelvek érvényesülését.

d) A tankönyv a polgári peres eljárás mellett az egyéb polgári eljárásokkal, így a *bírósági végrehajtással* is mélyrehatóan foglalkozik, és az átdolgozott kiadásban az ezzel kapcsolatos elméletet is továbbfejleszti. Ez kitűnik abból a megállapításból, amely szerint „a bírósági végrehajtást tartalmazó végrehajtási eljárás a polgári eljárásnak *általában* a peres *vagy nemperes* eljáráshoz kapcsolódó, részben önállósult szakasza" (579. old.). A dőlt betűs szavak mutatják az eltérést a tankönyv korábbi kiadásában olvasható megállapításhoz képest. Ez a néhány szavas eltérés lényeges új elemekre utal, és a bírósági végrehajtás hazai fejlődésének tapasztalataiból kiindulva olyan meghatározáshoz vezet, amely bírósági végrehajtásunk valamennyi esetét átfogja. A korábbi elméleti tétel ui. a bírósági végrehajtásnak csupán a polgári peres eljárással való kapcsolatát tartotta szem előtt. A bírósági végrehajtásról szóló XX. fejezet más új elméleti megállapításokat is tartalmaz; így pl. a tágabb értelemben vett végrehajtható okiratok közé sorolja a közvetlen bírósági (közjegyzői) letiltás esetén hozott letiltó végzést, valamint a közvetlen bírósági felhívást (az ezt magában foglaló határozatot) is, összhangban azzal az elvvel, hogy a bírósági végrehajtás minden esetben végrehajtható okirat alapján indul meg. Igen fontos a tankönyvnek az a — lényegében változatlan — megállapítása, amely szerint „a mi végrehajtási eljárásunknak két alapvető elve emelhető ki: az adós védelme, illetőleg kímélete, ugyanakkor a végrehajtást kérő jogos érdekeinek biztosítása, a követelés érvényesítése" (580. old.).

A mű tankönyv jellegéből folyik, hogy a bírósági végrehajtás néhány — ma még vitás — elméleti kérdését csak röviden érinti.

Ismeretes, hogy a bírósági végrehajtás eljárási jellegére vonatkozólag egy évszázad óta mind a burzsoá, mind a szocialista jogtudományban háromféle álláspont volt, és van jelenleg is: egyesek a bírósági végrehajtást polgári nemperes eljárásnak, mások a polgári peres eljárás egyik szakaszának tartják; a harmadik nézet a bírósági végrehajtást a polgári peres és nemperes eljárástól eltérő, sajátos polgári eljárásnak tekinti.

A bírósági végrehajtásnak a tankönyvben meggyőzően feltárt szervezeti és eljárási sajátosságai ezt az eljárást megkülönböztetik a polgári peres eljárástól, és összekapcsolják a polgári nemperes eljárásokkal. A bírósági végrehajtás és a többi nemperes eljárás közötti különbség nem indokolja, hogy a bírósági végrehajtást a nemperes eljárásoktól is különválasztva önálló polgári eljárási formának tekintsük. A tankönyv átdolgozott kiadásának új elméleti eredménye, hogy szem előtt tartja a bírósági végrehajtásnak nemcsak a polgári perrel, hanem számos más eljárással való kapcsolatát, de viszonylagos önállóságát is. Mindebből — véleményem szerint — el lehet jutni ahhoz a következtetéshez, hogy jogrendszerünkben a bírósági végrehajtás a polgári nemperes eljárások közé tartozik.

A bírósági végrehajtásnak a tankönyvben említett „alapvető elveivel" kapcsolatban is felvethető

néhány olyan szempont, amely problematikussá teheti: nem volna-e indokolt az ezzel összefüggő elméleti megállapítások terén is előbbre lépni. Az adós védelme ui. voltaképpen a szocialista humanizmus általános jogi alapelvének egyik megnyilvánulási formája, és nem érvényesül jobban, mint a végrehajtást kérő védelme. A másodikként kiemelt alapelv: a végrehajtást kérő jogának érvényesítése pedig a végrehajtás lényegét fejezi ki, fogalmi elemei közé tartozik, nem tekinthető tehát alapelvnek.

A tankönyv a polgári eljárási alapelvek elemzésénél maga is tekintettel van arra, hogy a polgári eljárás során olyan alapelvek is érvényre jutnak, amelyek a szocialista jog egészére jellemzők, vagy átfogóbb jogintézményekben érvényesülő jogi alapelvek sajátos megnyilvánulásai. Megfontolandó: nem kellene-e ezt a módszert alkalmazni a bírósági végrehajtással kapcsolatban is. Bizonyára lehetne újat mondani abban a tekintetben, hogy a már feltárt átfogóbb alapelvek miként érvényesülnek ebben a sajátos polgári eljárásban; szólni lehetne természetesen arról is, melyek azok a sajátos elvek, amelyek jogrendszerünkben elsősorban a bírósági végrehajtást jellemzik. Mindez csupán arra példa, hogy a tankönyv a további elméleti munka számára is milyen gondolatébresztő hatással van.

3. Ebben az ismertetésben csak néhány olyan kérdésről lehetett szó, amelyben a tankönyv az átdolgozott kiadásában a polgári eljárásjog elméletét továbbfejlesztette. Alig van azonban olyan témakör, amellyel kapcsolatban a szerzők — a hatályos jog és ezen belül különösen az új jogintézmények elemzésén túlmenően — az elmélet szempontjából is ne hoztak volna valami újat.

A szerzők tudományos munkájának egyik hatása a közvetlenül mögöttünk levő időszak dinamikus *kodifikációs* tevékenységével függött össze. Lényegében az igazságszolgáltatást és különösen a polgári eljárást érintő új jogszabályokkal párhuzamosan alakultak ki azok a nézeteik, amelyek segítették a társadalmi fejlődés igényeinek megfelelő törvényalkotást, és amelyek most mint kikristályosodott és a gyakorlat próbáján keresztülment elméleti tételek jelennek meg a tankönyvben.

Ennek az elméleti tevékenységnek a hatása azonban ezzel nem ért véget. A továbbfejlesztett elmélet hatni fog a jogot tanulókra és — egyre szélesebb körben — a gyakorlati jogalkalmazókra is.

A Párt XI. kongresszusát követően az igazságszolgáltatás feladatai között most előtérbe került a *jogalkalmazásnak*, az ítélkezésnek és általában az igazságszolgáltatásban közreműködő valamennyi szerv egész tevékenységének a magasabb színvonalra emelése. A legutóbbi időszakban lényegében megtörtént a társadalmi-gazdasági viszonyoknak megfelelő igazságügyi szervezeti és eljárási jogszabályok megalkotása. Most a jogrendszer stabilitásának növelése mellett arra kell törekednünk, hogy ezeket a jogszabályokat a gyakorlatban következetesen és helyesen alkalmazzák. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a polgári perrendtartás új rendelkezései meglehetősen nehezen törnek maguknak utat a jogéletben; még nem eléggé érvényesülnek azok a szabályok, amelyek az időszerű, hatékony, egyszerű és bürokráciától mentes eljárást tűzték ki célul. Emellett az új intézmények új problémákat is felvetnek (elhatárolási kérdések merültek fel különösen a munkaügyi bíróságok gyakorlatában stb.). Mindezeket a nehézségeket csak úgy lehet leküzdeni, ha a jogalkalmazókban egyre tudatosabbá válnak — egyebek között — azok az elvek, tudományos nézetek, amelyeket az elmélet dolgozott ki a polgári eljárásra vonatkozólag. Ebben az összefüggésben a tankönyv új elméleti tételei nagyrészt a jövőben fogják kifejteni a kedvező hatásukat.

Csak köszönettel és elismeréssel lehet szólni arról, hogy az igazságszolgáltatás átfogó reformja után rövid időn belül olyan polgári eljárásjogi tankönyv jelent meg, amely ebben az átdolgozott alakjában magasabb szintre emelte a tudományág eredményeit, és szilárd elméleti alapot ad a helyes gyakorlathoz. Ez a tankönyv nélkülözhetetlen a polgári eljárásjog tudományával, sőt nem egy tekintetben az állam- és jogtudományok más ágaival, illetőleg általában a társadalomtudományokkal foglalkozók számára, és határainkon túl is növeli a szocialista magyar jogtudomány tekintélyét.

Vida István

A gazdasági szerződések funkcióváltozásai Románia népgazdaságának tervezési mechanizmusában

Az európai szocialista országok gazdaságirányítási rendszereinek reformjai, amelyek a 60-as évek folyamán zajlottak le, alapvetően azonos okokból következtek be, és alapvetően azonos célkitűzéseket is tartalmaztak. Az okok és a célok is közismertek. A reformok eredményeként létrejött gazdasági mechanizmusok a korábbi direkt tervutasításos gazdaságirányítás hiányosságait a vállalatokig lebontott tervmutatók számának radikális csökkentésével (vagy éppen megszüntetésével), valamint a korábban gazdaságirányítási szerveket megillető jogosultságok kisebb vagy nagyobb körének a gazdálkodó szervekhez való telepítésével igyekeztek kiküszöbölni. Ezen decentralizálási folyamattal párhuzamosan a szóban forgó szocialista országok többségében a gazdaság szervezeti kereteit is jelentős mértékben érintő változtatásokra is sor került, amelyek eredményeként a gazdálkodás alapegységei, „hangsúlyos pontjai" nem a vállalatok, hanem a gazdálkodási és gazdaságirányítási feladatokat egyaránt ellátó középirányító gazdálkodó szervek lettek (a Szovjetunióban az egyesülések, Romániában az ipari központok stb.). Ez a folyamat a jogi szabályozás szempontjából a gazdasági tevékenység két fő területét érintette alapvetően: a népgazdasági *tervezést* és a gazdálkodó szervek egymás közötti *szerződéses kapcsolatait*. Természetesen nem maradt hatás nélkül a reform e két szféra egymáshoz való viszonyára sem.

A 60-as években több-kevesebb gyakorlati tapasztalat alapján kidolgozott gazdaságirányítási rendszerek alapelveinek megítélése szempontjából az illető országban történő *általános alkalmazásuk*

igen jelentős eredményeket hozott. Ezek az eredmények a jogalkotásban is tükröződnek, a széleskörű gyakorlati tapasztalatok eredményei hosszabb-rövidebb időn belül jogszabályi formát is öltenek. A következőkben, mint az a címből is megállapítható, Románia Szocialista Köztársaság jogalkotását igyekszünk bemutatni a gazdasági szerződéseknek a tervezési mechanizmusban betöltött szerepe szempontjából. Ez a szerep az elmúlt évek folyamán igen jelentős változásokon ment keresztül. A változások értékelése során azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy mindez *ott* és *most* megy végbe. Mit jelent ez? Egyrészt azt, hogy a változások okai a Románia gazdasági-társadalmi adottságainak megfelelően kidolgozott gazdaságirányítási rendszer széles körű alkalmazása során szerzett tapasztalatok, így a reformok részbeni különbözőségei miatt mind a tapasztalatok, mind az ezek hasznosítására vonatkozó elképzelések különbözhetnek az egyes szocialista országokban. Jelenti másrészt azt, hogy Románia is, mint minden szocialista ország, bizonyos fokig ki van téve a világgazdaság jelenlegi hatásainak. A negatív hatások kiküszöbölésre irányuló erőfeszítéseket aligha lehet különválasztani a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését célzó intézkedésektől, együttes vizsgálatuk azonban mindenféleképp hasznosnak látszik.

I. A román népgazdaság reformjának alapelveit a részleges alkalmazás tapasztalatai alapján „A nemzetgazdaság vezetésének és tervezésének tökéletesítését célzó egyes intézkedések alkalmazásáról" szóló 1967. évi 22. törvény[1] rendelkezései öntötték jogszabályi formába. A fentebb már említett általános célkitűzéseket ez a jogszabály a következőkben határozza meg:

— a vállalatok részére feltételeket kell biztosítani ahhoz, hogy operatívan és hatékonyan cselekedjenek a termelés és a munka tudományos vezetésében, megszervezésében, valamint a termelés és az áruforgalom ellenőrzésében abból a célból, hogy nagyobb mozgékonysággal teljesítsék az állami tervből rájuk háruló feladatokat;

— jogi személyiséggel rendelkező, az önálló gazdasági ügyvitel elve[2] alapján működő nagy gazdasági egységeket kell létesíteni, amelyek többb vállalatot egyesítenek és biztosítják a gazdasági és műszaki kooperációt közöttük, valamint más szocialista szervekkel is;

— tovább kell tökéletesíteni a tervezési tevékenységet a túlzott központosítási jelenségek kiküszöbölésével, a vállalatok és gazdasági szervezetek önállóságának növelésével[3].

E törvény általános célkitűzéseit és rendelkezéseit megvalósítandó a jogszabályok egész sora került nyilvánosságra, melyek a gazdaság szervezeti kereteit, a gazdasági tevékenység egyes területeit hivatottak szabályozni. Ebbe a jogszabálysorba tartozik „A gazdasági szerződésekről" szóló 1969. évi 71. törvény[4] is,, amely témánk szempontjából legfontosabb célkitűzéseit preambulumában („indítékok ismertetése") a következőképpen fogalmazza meg: E törvény révén a gazdasági szerződés tervezési eszköz jelleget nyer, amely az éves terveknek az ötéves tervben foglalt előirányzatok alapján való megalapozását, valamint a szocialista szervezetek közötti viszonyok konkretizálását és kifejlesztését szolgálja a termékek szállításával, munkálatok végzésével és szolgáltatások nyújtásával kapcsolatban[5]. A gazdasági szerződéseknek tartalmuk szerint biztosítaniuk kell a megrendelők igényeinek kielégítését, valamint a szállítók műszaki-gazdasági teljesítőképességének teljes és ésszerű kibontakozását. Abból a célból, hogy a termelőtevékenységet a fogyasztás szükségleteivel szoros kapcsolatban fejlesszék ki, a törvény előírja, hogy a vállalatok nem gyárthatnak olyan termékeket, amelyek eladása gazdasági szerződések, vagy saját hálózat útján nem biztosított. Különösen kihangsúlyozva egyes olyan szerződési formák előnyben részesítését, amelyek a szocialista szervezetek közötti gazdasági kapcsolatok nagyobb mozgékonyságát és állandóságát biztosítják, a törvény előírja a hosszúlejáratú szerződések rendszerének általánosítását, valamint egyes szerződéskötési formák kiterjesztését, amelyekre a hatékonyság a jellemző. Az új szabályozás ugyanakkor azt célozza, hogy biztosítsa a terv- és szerződési fegyelem szigorú betartását mind a szállítók és megrendelők, mind pedig azon szervek részéről, amelyeknek alárendeltségébe ezek tartoznak. Hasonló célzattal előírták a szocialista szervezetek és alkalmazottaik felelősségének új alapokra helyezését a terv- és szerződési fegyelem megszegésének esetén.

A preambulum általános célkitűzéseinek ismertetése után nézzük meg röviden, hogy ezeket a célkitűzéseket milyen formában konkretizálja a jogszabály.

Rendelkezései közül a terv és a szerződés kapcsolatára nézve legfontosabb az, hogy a törvény a gazdasági szerződést kifejezetten *tervezési eszköznek* minősíti, amely az ötéves és a távlati tervekben foglalt előirányzatok alapján az éves tervek megalapozását szolgálja[6]. A gazdasági szerződéseket a tervfeladatok megvalósítása feltételeinek biztosítása céljából a szocialista szervezeteknek a termelés sajátosságaitól függően a *tervidőszak kezdete előtt* kell megkötniük. Az alapanyagokra, valamint olyan gépekre, berendezésekre és felszerelésekre nézve, amelyeknek a gyártása hosszabb technikai és szervezési előkészületeket igényel, a gazdasági szerződéseket *legalább 6 hónappal* a tervidőszak kezdete előtt meg kell kötni[7]. A gazdasági szerződések megkötése során a szállítók olyan megrendelési volument kötelesek maguknak biztosítani, amely a termelőkapacitások teljes és legnagyobb hatékonyságú kihasználását teszi lehetővé. A szállítókat szerződéskötési kötelezettség terheli minden általuk gyártott, vagy a kért határidőn belül legyártható termékre nézve. A szocialista szervezetek csak olyan termékeket gyárthatnak, amelyeknek eladása gazdasági szerződések révén biztosított[8].

A gazdálkodó szerveknek tehát az eddig ismertetett rendelkezések-

[1] Buletinul Ofical al Socialiste Romania 112. sz.

[2] A román terminológiában ez a kifejezés megfelel az önálló elszámolás kategóriájának.

[3] 1967. évi 22. tv. 1—2. §§.

[4] Buletinul Oficial . . . 154. sz.

[5] Itt jegyezzük meg, hogy ezen meghatározásból kitűnően a „gazdasági szerződés" kategória nem pusztán a szállítási, hanem a vállalkozási típusú szerződéseket is jelenti.

[6] 1969. évi 71. tv. 2. §.

[7] 1969. évi 71. tv. 3. §.

[8] 1969. évi 71. tv. 4. §.

ből kitűnően a gazdasági szerződések megkötése során két szempontot kell szem előtt tartaniuk: egyrészt termelőkapacitásaik teljesfokú kihasználását kell a szerződéskötések révén biztosítaniuk, másrészt csak olyan termékek gyártásával foglalkozhatnak, melyeknek értékesítésére már gazdasági szerződést kötöttek.

A népgazdasági terv és a gazdasági szerződések kapcsolatát ez a jogszabály nem részletezi. A gazdasági szerződés fogalmának meghatározását tartalmazó rendelkezésében tervezési eszköz jellegét hangsúlyozva kimondja, hogy a gazdasági szerződés a szocialista szervezetek közötti gazdasági kapcsolatok lebonyolításának a konkretizálására is szolgál, *a nemzetgazdaság-fejlesztési tervből eredő kötelezettségek hiánytalan megvalósítása céljából*[9]. A terv és szerződés kapcsolatára vonatkozó másik rendelkezése a törvénynek az, amely kimondja, hogy a szállítóknak kötelességük a szerződések megkötésénél *előnyben részesíteni* azokat a megrendeléseket, amelyek *az éves tervfeladatok teljesítését biztosítják*[10].

A gazdasági szerződéseknek a tervezésben betöltött szerepe tehát a gazdasági szerződésekről szóló törvény rendelkezései alapján a következőkben összegezhető: a felek szabad akaratmegegyezése révén létrejött gazdasági szerződések az éves tervek megalapozását szolgálják; ugyanakkor eszközei a szocialista szervezetek gazdasági kapcsolatainak a tervfeladatok teljesítése során.

Prisacaru, a terv és a szerződés kapcsolatát elemző cikkében „az előzetes elosztási tervszámok kibocsátása nélkül" létrejövő gazdasági szerződés sajátosságát abban látja, hogy „azt egy meghatározott tervfeladat teljesítése érdekében kötik, tehát mindaddig, amíg az illetékes szervek nem véglegesítették a tervfeladatot'... nem lehet azt állítani, hogy a gazdasági szerződésben vállalt kötelezettségek befejezettek és teljesek, a kötelezettségek a szerződés megkötésének pillanatában beállottak, mert hiányzik belőlük éppen az, ami ezeket jellemzi, éspedig az a tervfeladat, amelynek teljesítése érdekében megkötötték."[11] Ez a meghatározás ugyan ellentmondásban látszik állani a törvénynek azon rendelkezésével, miszerint a szerződéskötés során az éves tervfeladatok teljesítését biztosító szerződéseket *előnyben kell részesíteni*[12], ettől eltekintve azonban szükséges megvizsgálnunk, hogy a gazdasági szerződések tervmegalapozó funkciója révén hogyan jönnek létre a konkrét feladatokat tartalmazó gazdaságirányítási aktusok.

A népgazdasági terv javaslatait a gazdaságirányítási hierarchia alsóbb szintjeiről kiindulva készítik el az egyes gazdálkodó szervek. A tervjavaslatok csak olyan feladatokat tartalmazhatnak, melyekre nézve már gazdasági szerződéseket kötöttek. Ezen tervjavaslatok alapján a népgazdasági tervezés szervei kidolgozzák a népgazdasági tervet. A tervek kidolgozásának ezt a folyamatát Prisacaru a terv és szerződés kapcsolata egyik formájának tartja, míg a kapcsolat másik formájának a már megkötött gazdasági szerződések *módosítását* vagy *megszüntetését* tekinti a *jóváhagyott anyagmérlegek* előírásainak megfelelően. Ezen anyagmérlegek jelentik szerinte azt a jogi eszközt, amelyen keresztül a terv és a szerződés kapcsolata megvalósul[13].

Az anyagmérlegekre vonatkozó rendelkezéseket egy azóta már hatályon kívül helyezett jogszabály, az 1970. évi 806. sz. minisztertanácsi határozat tartalmazza. A jogszabály a műszaki-anyagi ellátást szabályozván a minisztériumok és más központi szervek, mint állami tervjogosultak kötelességévé teszi intézkedni, hogy a központ jogi helyzetével rendelkező gazdasági egységek, a saját gazdasági ügyvitelű egységek és más, jogi személyiséggel rendelkező szocialista szervezetek közvetlen beszerzési és eladási kapcsolatba lépjenek, s gazdasági szerződéseket kössenek egymással *előzetes kvóta és kiutalás kibocsátása nélkül.* Az anyagi források és a gazdaság szükségletei közötti egyensúly biztosítása céljából, valamint a gazdasági szerződések előírásainak a gazdaságfejlesztési tervek feladataival való összeegyeztetése érdekében kötelező a mérlegkészítés az olyan főbb nyersanyagok, segédanyagok, felszerelések és más termékek esetében, amelyeket a gazdaságban hoznak létre, vagy fogyasztanak el termelési, beruházási, vagy export célra, a piaci alap, szolgáltatások céljaira, továbbá a mérlegben foglalt egyéb célokra[14]. A mérlegek tehát tartalmazzák az adott termékcsoportból rendelkezésre álló forrásokat, és a felhasználás globális volumenét. Mivel a már megkötött szerződéseket a mérlegek alapján módosítani (esetleg megszüntetni) kell, abból a célból, hogy a mérlegekben tükröződjenek a felek között a közvetlen viszony alapján történő szerződéskötés során létrejött kapcsolatok (tehát minél kisebb legyen a különbség a mérleg és a szerződés között), a gazdaságban létrehozott, vagy elfogyasztott főbb termékekre ún. *mérlegegybehangolókat* állapítanak meg. Ez a mérlegegybehangoló rendszerint az illető termék fő termelője, kivételesen azonban a legjelentősebb fogyasztó is lehet. A mérlegegybehangolókat az illetékes minisztérium javaslatára és az Állami Tervbizottság véleménye alapján a Minisztertanács jelöli ki.[15] Az anyagmérlegeket a Minisztertanács, az egyes minisztériumok, valamint az ipari központok hagyják jóvá[16].

Ezen anyagmérlegek adatai és a tervfeladatok azok, melyek közlése után — írja Prisacaru — a polgári jogi kötelezettségekhez államigazgatási jogi kötelezettségek is kapcsolódnak, mert ettől a pillanattól kezdve a szerződő szocialista szervezetek kötelesek teljesíteni egyrészt a szerződésben vállalt kötelezettségeiket polgári jogi vonalon a szerződő partnerrel szemben, másrészt államigazgatási jogi vonalon is a felügyeleti szervvel szemben[17].

II. A jogszabályok megjelenésének időrendjét követve két igen jelentős jogszabályról kell említést tennünk a román népgazdaság tervezési mechanizmusának vonatkozásában. Ezek „Az állami szocialista egységek szervezéséről és vezetéséről" szóló 1971. évi 11. törvény,

[9] 1969. évi 71. tv. 2. §.
[10] 1969. évi 71. tv. 4. §.
[11] *Prisacaru:* A terv és a szerződés közötti kapcsolat. Revista Romana de Drept. 1970. 12. sz.
[12] 1969. évi 71. tv. 4. §.
[13] *Prisacaru:* i. m.
[14] 1970. évi 806. sz. Mt. hat. 1—2. §§. (Buletinul Oficial... 68. sz.)
[15] 1970. évi 806. sz. Mt. hat. 4. §.
[16] A 113 legfontosabb termékcsoport anyagmérlegének jóváhagyása a Minisztertanács hatáskörébe tartozik.
[17] *Prisacaru:* i. m.

valamint „A Románia Szocialista Köztársaság tervszerű gazdaságitársadalmi fejlesztéséről" szóló 1972. évi 8. törvény[18]. Ezen jogszabályok igen terjedelmes anyagából csak a vállalatoknak illetve az ipari központoknak a tervezésében betöltött szerepére vonatkozó rendelkezéseit szeretnénk a továbbiakban röviden ismertetni.

Az állami szocialista egységek szervezéséről szóló törvény szerint a vállalat kidolgozza az ötéves tervet és az éves terveket egész tevékenységére nézve, biztosítva az összes termelőkapacitások és a rendelkezésre álló többi erőforrás maximális kihasználását...; az így kidolgozott tervet a felettes szerv egybehangolja az ágazatok és az egész nemzetgazdaság állami fejlesztési tervének előírásaival, és annak kollektív vezetősége jóváhagyja ezt. Az iparközpont kidolgozza az ötéves tervet és az éves terveket..., a kidolgozott terveket a felettes szerv összeegyezteti az összes nemzetgazdasági ágak állami fejlesztési tervével, és a felettes szerv (tipikusan minisztérium) kollektív vezetősége hagyja jóvá[19].

A tervezésről szóló törvény szerint a vállalati tervet azon iparközpont tervének keretében dolgozzák ki és valósítják meg, amelyhez az illető vállalat tartozik[20]. Az iparközpontok tervezésben betöltött szerepével kapcsolatban két helyütt is tartalmaz rendelkezéseket a törvény, egyrészt a tervek kidolgozásának általános szabályait magába foglaló részében, másrészt az iparban történő tervezésre vonatkozó rendelkezések között. Az általános szabályok szerint az iparközpontoknál összpontosítják az ötéves és az éves tervjavaslatok elemzését, megalapozását és kidolgozását. Ennek során az iparközpontok, mint tervjogosultak kötelesek együttműködni a minisztériumokkal, más központi szervekkel, a néptanácsi végrehajtó bizottságokkal és az Állami Tervbizottsággal annak érdekében, hogy tervjavaslataikban optimálisan hasznosítsák a rendelkezésükre álló összes erőforrásokat a nemzetgazdaság szükségleteivel és lehetőségeivel összhangban[21]. Az ipar területén folyó tervezésről szóló rendelkezések szerint az iparközpont, mint komplex, nagy gazdasági szervezet alapegységet képez a gazdaságitársadalmi tervszerűsítési tevékenységben; az iparközpontot terheli az egész felelősség a tervek kidolgozásáért tevékenységi területén, valamint a tervfeladatok teljesítéséért az iparközpont egészét tekintve, és minden alárendelt egység viszonylatában[22].

Az idézett rendelkezésekből megállapítható, hogy a tervezési folyamatban való részvétel szabályozása során egyik jogszabály sem hivatkozik a gazdasági szerződések tervmegalapozó jellegére, sőt a tervek kidolgozásával kapcsolatban szó sem esik a tervidőszak kezdete előtt megkötött gazdasági szerződésekről. Másrészről az említett két jogszabály megfogalmazása szerint nem egyértelmű a vállalatok és iparközpontok jogosultsága a tervjavaslatok, illetve tervek kidolgozása vonatkozásában. Az állami szocialista egységekről szóló jogszabály szerint a *terveket* a felettes szerv (rendszerint iparközpont) egybehangoló tevékenysége mellett a *vállalatok* dolgozzák ki. A tervezésről szóló törvény szerint viszont a vállalat tervének kidolgozása és megvalósítása is az *iparközpont* tervének keretei között történik. Ugyanígy az iparközpontok vonatkozásában az 1971-es törvény szerint a tervet az iparközpont dolgozza ki, míg az 1972-es törvény rendelkezései szerint már az iparközpont tervjavaslatainak kidolgozása is a felettes szervekkel együttműködve történik.

III. E szükségesnek látszó rövid kitérő után térjünk vissza a gazdasági szerződésekhez. Mint az anyagmérlegek ismertetése során már említettük, az azokat szabályozó 1970. évi 806. sz. minisztertanácsi határozatot időközben hatályon kívül helyezték. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mérlegek funkciója és alkalmazásuk is megszűnt volna, hiszen a tervezésről szóló, előbb idézett törvény szerint az ötéves és éves tervek kidolgozásánál *anyag-érték* és *munkaerő mérlegeket* használnak, amelyek révén meghatározzák és ellenőrzik a nemzetgazdasági erőforrások és ezek felhasználása közötti egyensúlyt[23].

A gazdasági szerződésekről szóló törvény módosításaként gyors egymásutánban két jogszabály jelent meg, az 1972. évi 318. sz. törvényerejű rendelet és az 1972. évi 1011. sz. minisztertanácsi határozat[24] (ez utóbbi helyezte hatályon kívül az 1970. évi 806. sz. minisztertanácsi határozatot). A két jogszabály célja az volt, hogy a gazdasági szerződésekről szóló törvény alkalmazása során felmerült anomáliákat kiküszöbölje. Ezen anomáliákat a törvényerejű rendelet indítékai ismertetésében a következőképp határozza meg: „A gazdaság- és társadalomfejlesztési tervek megvalósítása folyamán bizonyos hiányosságok mutatkoztak a műszaki-anyagi ellátásban, amit az is kiváltott, hogy bár a terv kidolgozásakor az anyagmérlegek révén biztosították a szükséges erőforrásokat,... a gazdasági szerződések megkötésekor és a terv megvalósítása folyamán egész sor módosítást eszközöltek a megállapított fogyasztások szerkezetében, amelyek rendellenességekre vezettek a műszaki-anyagi ellátás folyamatában." A hiányosságok kiküszöbölése, valamint a terv- és szerződéses fegyelem erősítése céljából a tvr. előírja, hogy azon termékek esetében, melyek mérlegét a Minisztertanács hagyta jóvá, szállító és megrendelő egységenként *kiutalásokat* kell kibocsátani pontosan megjelölve a választék évi és negyedévi mennyiségeit, a méreteket és a minőséget. A megjelölt gazdálkodó egységek ezen *kiutalások alapján* kötik meg a gazdasági szerződéseket. Mint már említettük 113 termékcsoport anyagmérlegének jóváhagyása tartozott a Minisztertanács hatáskörébe, majd a kiutalások hatálya alá, amely termékeknek meghatározó szerepük van a tervben megállapított egyensúly és arányok biztosításában. Az 1972. évi 1011. sz. minisztertanácsi határozat a szerződéskötésre vonatkozó technikai szabályok, valamint a gazdasági szerződésekkel kapcsolatos szabálysértési rendelkezések megállapítása mellett előírja, hogy a tvr-ben meghatározott azon termékek esetében, amelyeket

[18] Buletinul Oficial... 1971. évi 130. sz., illetve 1972. évi 135. sz.
[19] 1971. évi 11. tv. 9. §, 31. §.
[20] 1972. évi 8. tv. 62. §.
[21] 1972. évi 8. tv. 52. § (b).
[22] 1972. évi 8. tv. 59. §.
[23] 1972. évi 8. tv. 38. §, 40. §.
[24] Buletinul Oficial... 95. sz.

tervtartalékból, vagy pótlólagos forrásokból utalnak ki a tervteljesítés folyamán, a mérlegegybehangolóknak a mennyiségeket csak a Műszaki-anyagi Ellátási és Állóalapgazdálkodás-ellenőrzési Minisztérium által az Állami Tervbizottsággal együtt megállapított célra kell kiutalniuk.

Az első módosítások tehát anélkül, hogy a gazdasági szerződésekről szóló törvény alapvető rendelkezéseit hatályon kívül helyezték volna, a népgazdasági egyensúly szempontjából legfontosabb termékcsoportokra alkalmazott kiutalásos rendszer bevezetésével bizonyos fokig csökkentették a gazdasági szerződések előzetes terv-megalapozó szerepét. Ezt a kiutalásos rendszert tovább bővítette a gazdasági szerződésekről szóló törvény rendelkezéseit módosító 1973. évi 395. sz. törvényerejű rendelet[25], amely fő feladatának „a terv és a szerződés jobb egybehangolását" tekintette.

A módosítás mibenlétét a jogszabály indítékai ismertetésében a következőképp fogalmazza meg: „a tvr. előírja a termelő és fogyasztó vállalatoknak azt a kötelezettségét, hogy a gazdasági szerződések megkötésénél elsőbbséget kell biztosítaniuk ama termékek szállításának, azon munkálatok elvégzésének, illetve ama szolgáltatások teljesítésének, amelyek biztosítják az éves tervben foglalt feladatok maradéktalan teljesítését[26]; előírja továbbá kiutalások kibocsátását olyan termékekre, amelyeknél bizonyos időszakokban a készletek nem elegendőek, függetlenül az anyagmérlegek jóváhagyási hatáskörétől".

A gazdasági szerződés fogalmát a módosítás révén a jogszabály úgy határozza meg, hogy az „a tervezésnek és az egységes országos gazdasági-társadalmi fejlesztési tervben foglalt előírások megvalósításának az eszköze; arra szolgál, hogy az ötéves tervben foglalt előirányzatok alapján megalapozza az éves terveket, valamint arra, hogy konkretizálja a szocialista szervezetek közötti gazdasági kapcsolatok lebonyolítását... az egységes országos gazdasági-társadalmi fejlesztési tervből eredő kötelezettségek maradéktalan megvalósítása céljából"[27]. Az olyan termékekre nézve, amelyek gyártása hosszabb technikai és szervezési előkészületet igényel, az eredeti szabályozás szerint a gazdasági szerződéseket legalább 6 hónappal a tervidőszak kezdete előtt kellett megkötni. A módosítás szerint a szerződéskötésnek az ún. „előkészítési és kivitelezési időszakra vonatkozó normatívákban" megjelölt határidőben kell történnie, amely normatívák meghatározása a Minisztertanács feladata.[28] A kiutalásokkal kapcsolatban a módosító tvr. a következő rendelkezéseket iktatja be a törvény szakaszai közé.

Azoknál a termékeknél, amelyeknél bizonyos időszakokban a készletek nem elegendőek, az ötéves és éves tervekkel egyidejűleg jóváhagyott anyagmérlegekkel megrendelőnként és szállítónként kiutalásokat kell megállapítani, amelyek alapján a kiutalásokban név szerint megjelölt szocialista egységek megkötik a gazdasági szerződéseket.

A kiutalásokkal elsődlegesen a termelési terv, a beruházási programok és a piaci alapra történő szállítások teljesítésével kapcsolatos főbb gazdasági szükségletek kielégítését kell biztosítani.

A kiutalásokban meg kell határozni a termékek mennyiségét, műszaki-gazdasági azonosítási jellegzetességeiket és a leszállításuk évét, azon kiutalásokban pedig, amelyek az éves anyagmérlegekből erednek, meg kell határozni a leszállítási évnegyedet is.

Azoknak a termékeknek a jegyzékét, amelyekre kiutalásokat bocsátanak ki, az Állami Tervbizottság, valamint a Műszaki-anyagi Ellátási és Állóalapgazdálkodás-ellenőrzési Minisztérium javaslatára a Minisztertanács évente hagyja jóvá.[29]

Új kötelezettségként írja elő a szóban forgó jogszabály a szocialista szervezetek számára, hogy abban az esetben, ha a terv végrehajtása során a nemzetgazdaság kiegyensúlyozott fejlődésének biztosítása céljából a Minisztertanács kiigazít egyes, törvénnyel előírt tervmutatókat anélkül, hogy érintené a fejlesztési ütemet és a hatékonyság alapvető mutatóit, a feleknek megfelelő módon „ehhez kell alkalmazniuk" a gazdasági szerződéseket, és intézkedéseket kell megállapítaniuk, amelyek biztosítják a felszabaduló anyagi érték-készletek minél rövidebb határidőn belül történő értékesítését.[30]

IV. Tekintsük át végezetül az ismertetett jogalkotási folyamat főbb állomásait. A vizsgált időszak során a gazdasági szerződések fogalmának meghatározásában csupán hangsúlyeltolódás történt. („A gazdasági szerződés tervezési eszköz, amely ... az éves tervek megalapozását szolgálja", illetve „a gazdasági szerződés a tervezésnek és a ... tervben foglalt előírások megvalósításának az eszköze, amely arra szolgál, hogy ... megalapozza az éves terveket.") E hangsúlyeltolódás mögött azonban lényeges módosulások húzódnak meg. A gazdasági szerződésekről szóló törvény ezen szerződések terv-megalapozó jellege mellett a tervből eredő kötelezettségek hiánytalan megvalósítását célzó feladataikat emeli ki, amikor kimondja, hogy megkötésükkor *figyelembe kell venni* a távlati tervekben előirányzott termelés mennyiségét és műszaki-gazdasági jellemzőit, a termelőkapacitások legnagyobb fokú kihasználásának biztosítását. Az *1970. évi 806. sz. minisztertanácsi határozat*ban szabályozott, a legfontosabb nyersanyagokra, felszerelésekre vonatkozó, jóváhagyott anyagmérlegeket Prisacaru már olyan államigazgatási aktusoknak tekinti, amelyek alapján a már megkötött gazdasági szerződéseket módosítani vagy akár megszüntetni is kell. Az *1972. évi 318. sz. tvr.* azon termékekre vonatkozólag, melyek anyagmérlegének jóváhagyása a Minisztertanács hatáskörébe tartozik, *kiutalások* kibocsátását rendeli el, ami természetesen azt jelenti, hogy a gazdasági szerződéseket csak ezen kiutalások alapján lehet, de kell is a szocialista szervezeteknek megkötniük. Ezt a kiutalásos rendszert az *1973. évi 395. sz. tvr. kiterjeszti* mindazon termékekre, melyeket a Minisztertanács olyanokká nyilvánít, melyekből a készletek adott időszakban nem elegendőek.

[25] Buletinul Oficial... 105. sz.
[26] Megjegyezzük, hogy ezt a kötelezettséget a módosítás előtt is tartalmazta az 1969. évi 71. sz. tv. 4. § (2) e) pontja.
[27] 1969. évi 71. tv. módosított 2. §.
[28] 1969. évi 71. tv. módosított 3. §.
[29] 1969. évi 71. tv. 3. § új (3—6) bek.
[30] 1969. évi 71. tv. 11. § új (3) bek.

A folyamat, mint a társadalmi fejlődés bármely folyamata, nem lezárt. A vizsgált aránylag rövid időszak változásai, melyek a gazdasági szerződésekkel kapcsolatos jogszabályokban tükröződnek, minden bizonnyal tanulságosak lehetnek más szocialista országok számára is, amely szocialista országok éppen úgy gazdasági reformjaik tapasztalatainak hasznosításán fáradoznak, és a világpiac ugyanolyan hatásainak vannak kitéve, mint Románia.

Fábián Ferenc

A japán állam kialakulása és létrejötte (Yamató-állam)

A japán nép eredetével, a nemzetté válás folyamatával és a Yamató-állam kialakulásával kapcsolatban sajátos módon igen kevés tudományosan is megalapozott adat áll az európai kutatók rendelkezésére. Az ősi japán Krónikák, lényegében a klánokat és a császárt — akik i. u. a 6—7. században Japán központi területeit kormányozták — igyekeznek sokszor a realitást nélkülözve felmagasztalni, szinte figyelmen kívül hagyva igen sok fontos eseményt. Mivel a szóban forgó Krónikák úgyszólván jelen századunk közepéig, alapvető forrásmunkákként voltak kezelve a japánok által, így magyarázható meg az a tény, hogy a japán nép ősi társadalmáról, az állam kialakulásának hosszú folyamatáról valóban keveset tudunk. „A múlt történetével foglalkozó könyvek nem segítették elő a nép felvilágosodását, csak sötétségben és tudatlanságban tartották a néptömegeket..." mondotta Liang Csi Csao[1], a Kína múltjával foglalkozó írásokról. Ez a reális megállapítás méginkább vonatkozik Japánra is, hiszen lényegében azonos eredményre jutott egy neves marxista japán tudós, Hani Goro is, aki leszögezte: „... a múlt történelem könyveit az arisztokrácia utódainak, egy bürokratikus klikknek írták, tudósok szűk körének, s azokat csak az olvasta, aki szolgálatukban állott. Természetes, hogy e könyvek szerzői az abszolutizmus érdekeit védelmezték s gyűlölettel és rosszindulattal fogadták a néptömegek spontán megmozdulásait..."[2] Ismeretes, hogy a Távol-Keleten nagyon sok tudós van azon a nézeten, hogy egy nép történetének tudományos feldolgozásához nincs elég hiteles dokumentum, mivel — nem minden alap nélkül — feltételezték, hogy többnyire csak a mindenkori uralkodó osztályok dokumentumai maradtak fenn forrásként. A japánok is, ezen az alapon sokáig és szívesen hivatkoztak az ősi Krónikára, bár ezek hitelessége sok helyütt alaposan vitatható.

1. A japán nép eredete

A japán nép eredetét, származását, valamint a mai Japán területén való letelepedését igen nagy homály fedi. Az elmúlt években kialakult és tudományosan is alátámasztott nézetek alapján az ember megjelenése Japán területén az i. e. hat vagy az ötödik évezredre tehető. Az ide költözött első nép-faj, neolitkultúrát hozott magával, illetőleg alakított ki.

Az 1950-es években eszközölt régészeti ásatások nyomán erősen paleolit jellegű emlékanyag került felszínre, elsősorban Chubu és Kantó tartományokban. Azonban ezt a feltárt emlékanyagot nem minden japán tudós tekinti tipikusan paleolit anyagnak és az újabb évek nézetei szerint a leleteket mezolit anyagként értékelték, átmeneti jellegűnek tartva a paleolit és a neolit kultúra között.

A tudomány jelenlegi állása szerint tehát elfogadható az a vélemény, hogy a japán nép ősei, vagy legalábbis Japán őslakói, az i. e. hat-ötödik évezred között jelenhettek meg Japán földjén. A japán geológusok igen tekintélyes részének az a felfogása, hogy ebben az időben még szárazföldi összeköttetés állt fenn az ázsiai-kontines és a mai Japán között. Ez a szárazföldi híd, a jelenlegi Kelet-Kínai Tenger és az Ohotski-Tenger helyén terült el. Így ezen nézet szerint Japán első őslakói, a kerámia mesterségét még nem ismerő néptörzsek, szárazföldi úton jutottak el a mai Japán területére.

Ezek a különböző származású néptörzsek voltak az első benyomulók és ezeknek a kultúráját képviselik az újonnan előkerült paleolit jellegű tárgyak. Egyébként rokonvonást mutatnak az Ázsia északi területén feltárt hasonló korú emlékanyaggal. A különböző néptörzsek és népcsoportok beszivárgása Japánba, permanensen folyhatott az i. e. hatodik és ötödik évezred között. Legnagyobb részük az ázsiai kontinens északi részéről származott át és csak kisebb részük jöhetett Dél-Kelet Ázsia partvidékeiről.

A beszivárgott csoportok egy része észak felől, Kelet-Szibérián, Szakhalin-szigeteken, Hokkaidón keresztül juthatott el a mai Japán földjére. Az antropológusok szerint, ezek közé a népcsoportok közé tartoztak a mai ainuk ősei is. Viszont semmiféle tudományosan is megalapozott bizonyíték nincs arra vonatkozóan, hogy az ainuk lettek volna Japán első, azaz ősbevándorlói. Az ainukat tehát nem lehet Japán kizárólagos első, hanem csak egynek, a bevándorolt népcsoportok közül, amely a többiekkel szemben — amelyek mongoloid származásúak voltak — a kaukázusi fajból szakadt ki. Az ainuk faji tisztaságát, évezredes fennmaradásukat nyilvánvalóan az biztosíthatta, hogy nem keveredtek a többi népcsoportokkal és akkor is ragaszkodtak az ősi halász-vadász életmódjukhoz, amikor a többiek már áttértek a földművelő életmódra.

Japán őslakósságát alkotó néptörzsek bevándorlása és megtelepedése Japánban, az ötödik évezred eleje táján, a jelek szerint hirtelen megszakadt. A japán geológusok szerint, erre az időre tehető a japán szigetvilág kialakulása, illetőleg a Kontinenstől való elszakadása és a szárazföldi híd megszűnése. A bevándorolt néptörzsek között az összeolvadási folyamat megindult és kialakult a szigetvilágban egy bizonyos fokig önálló kultúra, különösen a későbbi évezredekben. Japánnak ez az ősi kultúrája igen sokban különbözik az azonos kultúrfokon élő kontinentális népek kultúrájától.

[1] *Liang Csi csao* (1873—1929) kínai tudós és kiváló politikus. Kínában a 19. század végén és a 20. század elején kialakult liberális reformmozgalom egyik ismert vezetője volt.

[2] *Hani Goro:* „Rekishi Kyoikuni tsuite." (A történelem oktatásáról) Megjelent: a „Kyóiku" c. folyóiratban

A japán nép észak-ázsiai eredetét igazolják a nyelvészeti kutatások, amelyek ugyanakkor, az esetleges nagyobb arányú dél-kínai, maláji, illetőleg polinéziai népelemeknek a japán nép kiformálásában a múltban oly gyakran és sokat hangoztatott fontos szerepét is, közvetve cáfolják.

A legrégebben japán nyelven írt művek alapján rekonstruált ősi japán nyelv, semmiféle rokonságot nem mutat sem a kínai, sem a maláj sem pedig a polinéziai nyelvekkel. A japán nyelv őse az altáji nyelvcsaládból vált ki, abból az altáji ősnyelvől, amelyből a szamojéd, a tunguz és a mandzsu nyelvek is kiváltak és amely ősnyelvből vált ki a finn-ugor nyelvcsalád és későbbiekben a magyar nyelv is. Az ainuk nyelve merőben más, mint a japán nyelv.

A nyelvtudomány jelenlegi eredményei csak azt igazolhatják, hogy a japán nyelv ősét beszélő népek, feltétlenül ázsiai eredetűek. A mostani japán nyelv az ázsiai kontinensről átszármazott népcsoportok nyelvéből származott le, függetlenül attól, hogy az ősnyelv már élt Japánban a Jómon-korszakban[3] vagy csak a Yayoi-korban hozták volna át újabb bevándorló csoportok.

A Yayoi-kultúra feltárása a 20. század első felére esik, amely egy merőben új megvilágításba hozta Japán őstörténetét. Ugyanis ennek a kultúrának a feltárása a japán kultúra, a japán nemzet és a japán állam kialakulásával kapcsolatosan igen sok problémát tudott elfogadhatóan megmagyarázni. A Yayoi-kultúra elnevezést a mai Tokyóban fekvő Yayoi-chó[4]-ban végzett ásatásokból előkerült régészeti anyagok miatt, az első ilyen anyagot feltáró hely nevétől kapta. Egyébként hasonló régészeti anyag került ki a későbbiekben Japán legkülönbözőbb részein végzett ásatásokból is. A feltárt anyagok alapján a japán tudósok első véleménye az volt, hogy ezt az új kultúrát egy új népfaj bevándorlása hozta létre. A bevándorlás időpontját kezdetben az i. e. évezred kezdetére (i. e. 1000) tették. E nézetek szerint a bevándorlás folyamatának első üteme Kyushu szigetére korlátozódott volna, ahonnan azután a bevándorolt nép fokozatosan terjesztette volna tovább Közép-Japánba a befolyását, majd végül Kelet-Japánba. A fokozatos előrenyomulással párhuzamosan szorította volna ki az új nép ezekről a területekről az ősi Jómon-népet. Ez az elmélet egyúttal azt is jelentette, hogy a mai japán népnek semmi köze a Jómon-néphez és hogy a mai japán nép ennek a második benyomuló népfajnak a leszármazottja. Az előzőekben említett elméleteket nagymértékben alátámasztani látszottak a népi-legendák és főleg szent könyvekként kezelt ősi Krónikák, a Kojiki és a Nihonki. Ugyanis ezekben az ősi krónikákban, amikor a Yamató-állam megalakulásáról beszélnek, egy új nép megjelenéséről írnak.

A Yayoi-kultúra fokozatos feltárásával párhuzamosan nagyarányú kutatómunka indult meg nemcsak régészeti vonalon, hanem nyelvészeti és antropológiai, valamint állam-elméleti vonatkozásban is, a felmerült vitás kérdések tisztázása céljából. Több évtizedes megfeszített munka után igen sok probléma egy bizonyos fokig tisztázást nyert. Jelenleg az a nézet kristályosodott ki, hogy ez az új kultúra nem egy újonnan bevándorolt nép kizárólagos kultúrája volt. Az új kultúra megindulását elősegíthették kisebb-nagyobb bevándorló népcsoportok és részt vehettek annak elterjesztésében is. Lényegében azonban maga a Jómon-nép volt az, amely ezt az új kultúrát átvette és így, végeredményként a Jómon-kultúrán élt és a Yayoi-kultúrában élt népet azonosnak kell tekinteni.

Az vitathatatlan, hogy az új kultúra Kyushu felől kezdett elterjedni és Kyushu, Japán azon területe, amely a legközelebb van a Kontinenshez. Ide aránylag valóban könnyen átkerülhettek az új kultúrát áthozó vagy átadó kisebb-nagyobb népcsoportok. Ezt a kultúrát azonban a Jómon-nép átvette és az átkerült népcsoportokat magába olvasztotta.

A már említett tokyói ásatások eredményei is azt igazolják, hogy az a nép, amely előzőleg azon a területen a Jómon-kultúrán élt, Nyugat-Japán kultúrájának a hatása alá került és átvette a földművelést, amely az új kultúrának a legfőbb megindítója. A mai nagy Kantó-síkságon (itt fekszik Tokyo is) élő Jómon-népet nem szorították ki a helyükből a Kyushu felől érkező néptörzsek, amelyek élelmiszert termelő síkságok felé vonultak, hogy megszaporodott népességüknek jobb életlehetőséget biztosítsanak, mert Kyushu már nem tudott elegendő megélhetést biztosítani.

A Kantó-síkság túlságosan messze fekszik a Yamató-térségtől és főleg nagy hegyek zárták el az oda való jutást. Viszont azok a törzsek, amelyek nem térnek át a földművelésre, egyre jobban kiszorultak a sík vidékekről. Ősi életmódjukat — a vadászatot és a halászatot — folytatva, az északibb és a hegyesebb vidékre vonultak vissza.

A kulturális különbség a halászvadász nép és a földművelésre áttért nép között egyre élesebb lett. Ezeket a kultúrában elmaradt népcsoportokat már a Yayoi-kor vége felé „Ezé"-népnek nevezték el a letelepedett és már földművelést űző népek. Az „Ezo"-szó inkább a barbár kifejezésnek felel meg és semmiképpen nem jelentette kezdetben egy idegen népfaj jelenlétét.

A Yayoi-kultúra elterjesztésével, azaz a földművelés kialakulásával, továbbá a vas készítésével, szinte forradalmi változások következtek be Japánban. Tulajdonképpen a Yayoi-kor közepén lezárul Japán őskora és megkezdődik Japán történelmének új fejezete, a japán nemzet és a japán állam kialakulása.

2. Társadalmi átalakulás

A vadászatból és halászatból élő, örökösen vándorló nép, általában mindig a magasabb helyeket választotta ideiglenes lakóhelyéül is. A földművelés megindulásával azonban, fokozatosan levonult a síkságokra. A rizstermelésre ugyanis mocsaras vidéket kellett választania. Az első korszakban a települések, magukon a rizsföldeken jöttek létre, mégpedig az adott földrész közepén, egy 60—90 cm magasra feltöltött részen, az elöntésre kerülő terület vízszintje felett. Csak jóval később, különösen a viharos tengeráramlások és trópikus viharok által okozott sok-

[3] Zsinórmintás
[4] Yayoi utca

sok csapás és természeti katasztrófa után választottak, a rizsföldek közelében levő platókon, állandó tartózkodási helyet. Számos ilyen ősi település került felszínre a kutatások és a régészeti ásatások során.

A kisebb egységű települések mintegy 8—10 házból állottak. Ezek tulajdonképpen egy családot jelentettek, a leszármazottakkal és a szolgaszemélyzettel együtt. A települések élén állott a családfő. Az ilyen nagy „családfő"-i rendszer már a Yayoi-korszak elején kialakult. A rizs megmunkálása, az öntözőművek megszerkesztése és kialakítása, azok karbantartása több ember kollektív munkáját igényelte. Ezt pedig csak egy nagyobb család tudta biztosítani.

Az idők folyamán ezek a családok később faluvá alakultak át, amelyben már 10—15 nagy család is szerepelt. A japánok kezdetben a földet közösen művelték meg és a termékeket is közösen használták fel.

Hamarosan feltűnnek a különböző nagyságú rizsparcellák — 200—600 tsubó[5] — és ez azt is jelzi, hogy idővel megszűnt a földek egyenlő elosztási elve. A parcellák tagozódása tervezésre vall és a parcelláknak megmunkálásra való szétosztása hamarosan egy választott személyre, a falu főnökére hárul. Arra vonatkozólag, hogy miként jutott a falufőnök fokozatosan hatalomhoz, tudományosan is alátámasztott emlékanyag ez idő szerint nincs, azt még homály borítja. Mindenesetre a korai Yayoi-korszakot a földművelést űző falvak és a falufőnöki hatalom fokozatos kialakulása jellemzi.

A vas használatának széles körű elterjedése, további jelentős és meglehetősen gyors átalakulásokat hozott magával. Újabb pozíciók alakulnak ki és feltűnnek a nagyobb főnökök, akik már több falu felett uralkodnak. A kapcsolat a nagyobb főnökök és a falufőnökök között azonban még nem tisztázott teljes mértékben. Minden valószínűség szerint az egyes falufőnökök között — akár vallási funkciók végzése miatt, akár pedig erőszak folytán — egyesek nagyobb hatalomra tettek szert és rendszeresen részesedtek a többi falufőnöknek juttatott szolgáltatásokból. Viszont ez a részesedés korántsem jelentette azonban azt, hogy a falufőnököknek a hatásköre, illetőleg a hatalma a maguk területén bármiben is csökkent volna.

A nagyobb főnökök befolyása alatt álló falvak közösségét „kuni"-nak[6] nevezték. Amikor már a „kuni"-hoz 10-nél több falu tartozott, akkor a nagyobb főnökök, a saját érdekeik megvédése céljából embereket alkalmaztak a jövedelmek összegyűjtésére, részben ezeknek a beszedett jövedelmeknek a biztosítására, megvédésére. Ezek egyben ellenőrizték a falufőnökök saját jövedelmét is. Gyakorlatilag tehát egyes falvakban fokozatosan kialakult egy olyan társadalmi réteg, amely már nem foglalkozott a földműveléssel. Ez a réteg alkotja a magvát a későbbi tisztviselői rétegnek.

Velük mintegy párhuzamosan alakulnak a falvakban az ipart űző rétegek, bár a kezdeti időszakban ezek egyben földművelők is voltak, — csak amikor már megindul a falvak között a cserekereskedelem, akkor kezdődik meg a falvakban az iparral foglalkozók teljes elszakadása a földműveléstől, s akik már az általuk előállított iparcikkekért kapnak részesedést a falu termeléséből.

A legrégebbi kínai történelmi feljegyzésekben — amelyeket Japánban tett utazásukkal kapcsolatban rögzítettek a kínai utazók az i. e. első században —, már több mint 100 „kuni"-ról tesznek említést.

A tényleges helyzet azonban az, hogy ebben az időben ennél már lényegesen több „kuni"-nak kellett lennie Japánban és minden valószínűség szerint ez a kínai megemlékezés csak a Kyushu-beli helyzetre vonatkozhat mindössze.

3. A Yamató-állam kialakulása

A fejlődés következő szakasza a japán nemzet kialakulása volt, amely ezeknek a faluállamoknak összevonási folyamatából bontakozott ki. Ez időszámításunk kezdetén mehetett végbe. Míg a nép folytatta a békés földművelői munkát, a „kuni"-k egyre nagyobb egységekbe tömörültek. A falufőnökök — az akkori elnevezés szerint „uji no kami"-k közül egyesek a hasonló funkciót betöltő társaik fölé emelkedtek és miután a tisztségek ebben a korszakban már örökletesek voltak —, mindent elkövettek saját családjuk hatalmának növelése érdekében. A falufőnökök a hatalmukat elsődlegesen a vallási funkcióiknak köszönhették, mert ők ápolták a faluközösségeknek, a klánoknak a vallási hagyományait és ugyancsak ők gondoskodtak a klán istenének, az „uji-gami"-nak[7] a tiszteletben tartásáról. (Megjegyzendő, hogy ez a vallási funkció betöltése azért is hozott meglehetősen nagy hatalmat a részükre, mivel az idők folyamán már jóformán mindennek volt istene, az erdőnek, a fáknak, a tűznek stb. és volt olyan időszak Japánban, amikor már több ezer istenséget tartottak számon, melyeknek kultuszát ápolták.)

A klánok között kialakult hatalmi versengésben, Kyushuban, a későbbi császárok klánja jutott mind előbbre és ennek nyomán egy bizonyos idő elteltével Kyushu klánjai elismerték ennek a klánnak a vezető szerepét. Ez az elismerés azonban a klán „védőistenének", Amaterasu-Ómi-kami-nak[8] szólt, akitől magát a klán leszármaztatta a legendák ködébe vesző időkből. Ennek a klánnak a vezetése alatt indult meg az a terjeszkedési folyamat, amely elsősorban a rizstermelésre kiválóan alkalmas Yamató-térség megszerzésére irányult. A Yamató-térség a mai Kyotó-Nara-Osaka térségben volt található. Földje és klímája valóban elsőrendűen alkalmas volt a rizstermelésre. Viszont a terjeszkedés egyik fő oka éppen az volt, hogy a Kyushuban jelentősen megnövekedett a lakosság lélekszáma már ebben az időben s ugyanakkor viszonylag nagyon kevés föld volt alkalmas itt rizstermelésre.

A japán Krónikák az i. e. 7. századra tették a japán állam kialakulását és egyben a japán császárság létrejöttét. A császárságot megalapító Jimmu[9], i. e. 667-ben indult el Kyushuból és seregével néhány év alatt jutott el a Yama-

[5] Tsubó=hektár

[6] Állam

[7] Falu-isten

[8] Napistennő. (Égi fénylő nagy isten)

[9] Ősi japán nevén: Kamu-Yamató-Iware-Biko

tó-térségbe. A japán legenda szerint Nyugat-Japánból, illetőleg Kyushuból, hajón jutottak el a mai Okayama vidékére, ahol több évi élelmiszergyűjtés után felerősödve, ismét hajóra szálltak és a mai Osaka közelében léptek újra partra. Ebben a körzetben újabb három éven át harcoltak az itt élő barbár kultúrájú törzsekkel és azok felett diadalmaskodva, elfoglalták a mai Yamató-tartomány nagy részét. A harcok befejeződése után Kashiwabarában ültették trónra a győztes expedíciót vezető Jimmut. Itt született meg a Yamató-állam, a mai Japán ősi állama és Jimmu, a császári klán feje lett az új, a Yamató-állam első uralkodója.

Az újonnan kialakult államnak az volt az egyik legfőbb jellegzetessége, hogy a császári klán — élén a császárral — a kezdeti évszázadokban, nem gyakorolt közvetlen ellenőrzést a többi klán fölött. A császári klánt vezető klánnak ismerték ugyan el, de egyben ez nem jelentett politikai hatalmat is, hanem inkább csak vallási elismerést. (Figyelembe véve a már előzőekben említett legendás leszármaztatásukat.) Az egyes klánok a földet ősi alapon tekintették a magukénak. Így a földet, az azokon élő lakósokat és minden hozzájuk tartozó értéket, a saját sérthetetlen tulajdonukként kezelték, amelyhez még a császár sem nyúlhatott. A klánok belső ügyeibe a császár nem szólhatott bele, legfeljebb csak abban az esetben, ha az érintett klánok fejei valamilyen vitás ügyükben (rendszerint birtoklási ügyekben) a császárt békebírónak felkérték. Azonban még ekkor is csak a tekintélyénél fogva szerepelt, mint közvetítő.

A császári klán feje mindenkor örökletes módon nyerte el a császári trónt. Ugyanúgy a klánok fejei is hasonlóan örökletes módon gyakorolták a saját klánjuk feletti hatalmukat. A császári udvarnál, a közös állami ügyekkel kapcsolatos világi vagy vallási jellegű funkciókat szintén örökletes módon gyakorolták az egyes családok, függetlenül a császári hatalomtól. Így a legfontosabb klánok közé tartozott nevezetesen a Nakatomi és az Imibe-klán. Ez a két klán magát azoktól az istenektől származtatta le, akik a shintó mitológia szerint Amaterasu-Omi-kami barlangja előtt áldozatot mutattak be. Ezért tehát e két klánt illette meg a nemzeti vallási szertartások végzésének, a szentélyek és az ezekben folyó szertartások végzésének a felügyelete. A Nakatomi-klán hatalma, a Yamató-állam első évszázadaiban szinte vetekedett a császári klán hatalmával. Az említett két klán hatalmához hasonló befolyásra tett szert a katonai korporációk élén álló másik két klán, az Otomo és a Kumebe-család. Ezek a klánok a leszármazásukat szintén az ősi legendákból merítették. Egyébiránt a példaként megemlített eme négy család, valójában azon klánok főnökeinek voltak a leszármazottai, akik a császári klánnal együtt kerültek át Kyushu-ból a Yamató-térségben és a saját származásukat gondosan igyekeztek hozzáigazítani a császári klán legendás eredetéhez.

Az utóbbi évtizedekben végzett államtörténeti kutatások, elsősorban a hazai japán anyagokra és ugyanakkor a kínai és a kóreai kútforrásokra támaszkodva, egyöntetűen elvetik a japán Krónikák által feltüntetett kronológiai adatokat és így a Yamató-állam megalakulását és az első császárnak — Jimmunak — a trónra lépését, az időszámításunk kezdetére, legfeljebb az i. e. első század közepére teszik. Így tehát ehhez az időszámítási kiigazításhoz kell hozzáidomítani Kojiki[10] és a Nihonki-ben[11] szereplő összes időmegjelöléseket.

Az első 6—8 legendás császár uralkodása után trónra lépő császárok személyeinek és uralkodásuk alatti eseményeknek, az állam fejlődésének a vizsgálatánál azonban egyre több eseményt lehet elfogadni, történelmileg is hitelesnek. A helyes kormegjelölések kialakításánál elsősorban a külpolitikai jellegű események — így pld. a Koreába indított katonai expedíciók, a külföldi forrásokban megjelölt kronológiai adatok —, adnak támpontot. A Krónikák időmegjelöléseit, a felsorolt császárok uralkodásának időtartamát és az adott időszak alatt történt események kormegjelöléseit, több-kevesebb hitelességgel elfogadhatjuk az i. u. 4. század végétől a Krónikák megjelenéséig.

Ebben az időben az államélet számos megnyilvánulásáról már készítettek rendeleteket, gazdasági feljegyzéseket kínai írással rögzítve. Már működött a császári udvarnál az íráskészítők korporációja. A Krónikák szerzői a szájhagyomány mellett támaszkodhattak írásos dokumentumokra is.

4. A Yamató-állam társadalmi tagozódása

A társadalom tagozódása Japánban lényegében az ősközösségi rend felbomlása és az állam létrejötte során alakult ki. Megőrizte az ősközösségi viszonyok elemeit, így pl. az uji-kabane rendszert, amely a nemzetségi rend romjain fejlődött ki. Ezek élén állottak az uji no kami-k[12], akik a nép többségével szemben külön kiváltságokat élveztek.

Japánban ez idő tájt eleinte a klán-nevek voltak használatosak. Az i. u. 2—3. században vált általánossá, hogy a klán-név mellé a társadalmi címeket is hozzáillesztették. Így pl. Monobe no Omuraji a fegyverkészítők nagyfőnökét jelentette. A címeket Japánban mindig igen nagy tiszteletben tartották és már az i. u. 415-ben roppant szigorú császári rendelet látott napvilágot a jogtalanul használt címviselés megtorlására.

A „hyakshó" — a jelenlegi parasztot jelentő szó — eredetileg a névvel rendelkező földművest jelentette, tehát az ősidőkben valamelyik faluközösség tagja volt. Ezért szabad embernek tekintették — szemben a köznéppel — a „senin"-nel[13], akiknek még nevük sem volt. A „senin"-csoportba tartoztak a nem klán eredetű földművesek, a céhek, az ipari korporációk tagjai, akik lényegében félszabadok voltak és magasabban álltak, mint a „yakkó"-k[14]. A „yakkó"-k bizonyos mértékben rabszolgáknak számítottak, de számuk elenyészően kevés volt. Pl. egy a 600-as évekből származó japán népszámlálási adatokból kitűnően egy 50 házból álló közösségben a lakók száma 899 fő volt és

[10] Japán őskori története három kötetben (711-ben készült)
[11] Japán évkönyvek harminc kötetben (720-ban készült)
[12] Nemzetiségi vezérek, főnökök
[13] Félszabadok
[14] Lényegében rabszolgák

ebből mindössze 14 fő volt a „yakkó".

A céhek, illetőleg a korporációk nagyon sok tagot számláltak és egyben meglehetősen változatos képet is mutattak. Az „amabé"-k[15] céhe klánokként is igen nagy volt. Jelentősek voltak az „oribé"-k[16] korporációi, az „ayabe"-k[17] a „fumitobe"-k[18], az „orabe"-k[19] stb. Különösen nagy korporációt alkottak az ácsok (hiszen az építkezések alapanyaga — szinte egész Japánban — elsődlegesen a fa volt), valamint a fegyverkovácsok (különös tekintettel az állandósult belső hatalmi harcokra). Az idők folyamán az egyes korporációk jelentős befolyásra tettek szert. Így pl. mint a már az előzőekben említett fegyverkovácsok és a tengerészek — a vezető tisztsége szintén örökletes volt — esetenként nagyobb hatalommal rendelkezett, mint egy miniszter a császári udvarban.

Az előzőekben vázolt szerkezetű társadalom jellemzi a Yamató-államot. A klánok a saját területeiken egyre nagyobb mértékben igyekeztek kifejleszteni a legkülönbözőbb mesterségek korporációit. Egyes klánok — főleg a nyugatiak — önálló expedíciókat szerveztek és hajtottak végre Korea déli részei ellen. Ennek során koreai mestereket hozattak vagy hoztak erőszakkal magukkal, mert ezeknek a munkába állításával vagy módszereik átvételével, a saját klánjuk területén a kézműipar fejlesztését akarták elérni, amely végül is a klán hatalmát és gazdagságát volt hivatva erősíteni.

A Yamató-állam a kezdeti korszakban lényegében egy nagyon lazán összefogott államalakulat volt. Ennek a sajátságos kialakulási folyamatnak igen kedvezett az a körülmény is, hogy az időszámításunk kezdete után úgy alakultak az erőviszonyok a Kontinensen — elsősorban Kínában, de magában Koreában is —, hogy lényegében semmiféle külső veszély nem fenyegette Japánt. Ezért a klánok laza szövetségére épült Yamató-állam több évszázadon keresztül zavartalanul élhetett és nem szorult gyökeres változásokra, mígnem a külföldi katonai expedíciók tapasztalatai során napvilágra kerültek azok az alapvető problémák, amelyek a Yamató-állam szerkezetének belső nehézségeit híven tükrözték.

5. *A Yamató-állam kapcsolatai és belső problémái*

A japán Krónikák szerint az i. u. a második század végén[20] Japán sikeres katonai expedíciókat vezetett Korea ellen és ennek során egy kis hídfő-államot biztosított magának Dél-Korea dél-nyugati részén Mimanában. Ezek a katonai intervenciók szoros kapcsolatot teremtettek Korea és Japán között, de ugyanakkor nagyban elősegítették a Kontinens kultúrájának fokozatos átvételét is. A vasfegyverek és katonai felszerelések átvétele mellett a legfontosabb esemény volt a kínai írás átvétele és bevezetése Japánban. A kulturális kapcsolatok kiépülésében a második nagy lépés az i. u. 400 körül következett be. Ez idő tájt Japánnal szövetségben levő koreai királyság Kudara[21] királya — akit a japánok i. u. 391-ben hathatósan megsegítettek az egyre erősebben terjeszkedő Koguryó[22] királyság elleni harcokban —, hálaképpen tudósokat küldött Japánba. Ugyancsak Koreán keresztül kerültek Japánba az olyan kézművességek, mint pl. a bőrfeldolgozás, a szövés, a fémmegmunkálás és nem utolsósorban a hajóépítés mestersége, amelyek Kínában a Han-dinasztia uralkodása alatt igen magas fejlettségi fokot értek el. A korabeli feljegyzések szerint a Japánba került koreai tudósok kínai könyveket is vittek magukkal: Konfucius bölcseleti műveit és a híres kínai klasszikus tankönyvet, a „Semmoji"-t[23].

A kínai írás elsajátítása alapján ismerték meg az orvostudomány alapjait, a csillagászat eredményeit, a naptári időszámítást, az állami tevékenység módozatait stb. A kínai írást ettől az időtől kezdve mind jobban és jobban felhasználják Japánban az állami feljegyzések és számadások elkészítésére és valószínűleg az adott időszak legfontosabb eseményeinek regisztrálására. A hatodik században nagy változások következtek be Koreában. Sorozatos harcok után Japán elveszíti a kis hídfőállamát Mimanát, sőt Kudara is egyre szorongatóbb helyzetbe kerül és sürgős segítséget kér Japántól. Ekkor küld Kudara királya egy levelet (532-ben) Japánba, amely a buddhizmus felvételét ajánlja a Yamató-állam fejének. Ugyanakkor egy fából készült Buddha-szobrot is küldött ajándékba a Tennó-nak.[24]

A Yamató-állam a kért segítséget meg is kívánja adni, azonban hiába a császár igyekezete, a segítség a klánok vezetőinek magatartása, részbeni árulása és az ellenséggel való összejátszása miatt eredménytelen maradt.

A Mimanáért és Kudara megsegítéséért folytatott harcok eredményeképpen két dolog vált világossá az állam vezetői, illetőleg a császári udvar előtt. Először is megértették, hogy a Yamató-állam koreai politikája nem a japánok katonai gyengeségén bukott meg elsősorban, hanem a klánok vezetőinek — és itt is elsődlegesen a Kyushu-i és a Nyugat-Japán területén élő klánok vezetőinek — a magatartásán. Ezek a klánok ugyanis bármikor függetleníteni tudták magukat a központi kormányzattól és semmibe vették a császári rendelkezéseket.

Másodsorban a császári udvart és a Yamató-állam magas rangú tisztségviselőit, jelentős mértékben befolyásolta a koreai államok egyre növekvő hatalma, amelyet ezen államok jobb organizáltságának tulajdonítottak elsősorban. Mimana végleges elvesztése után olyan vélemény alakult ki a Yamató-udvarban, hogy Japán minden vonatkozásban hátrányos helyzetben van a koreai államokkal szemben. A klánok közötti hatalmi rivalizálás, az egység hiánya, az örökös intrikák és a belső árulások tették tönkre Japán koreai politikáját és felébredt Japánban a külső megtámadás lehetőségének addig ismeretlen veszélye. Kialakult a császári udvarban az a kívánalom, hogy a meglevőnél még nagyobb

[15] Halászok
[16] Szövők
[17] Brokátszövők
[18] Írnokok
[19] Tolmácsok

[20] Az újabb hiteles kronológia kiigazítása szerint az i. u., a negyedikszázad elején
[21] Koreai nevén: Paikché
[22] Észak-Korea területén terült el
[23] Ezer kínai jel könyve

[24] Császár

veszélyek elkerülése végett sürgős reformokra van szükség. Át kell venni a kínai kultúrát, annak hordozóját a buddhista vallást, amely már az előbb említett koreai államokat is naggyá tette. Olyan reformokat kell hozni, amely a régi rendszert felbomlasztja és elsősorban ezért kell átvenni az új vallást, a buddhizmust, amely nem ismeri el a klánok legendás származását és az erre alapított hatalmát és jogait.

Zsarnay Sándor

A III. Polgári Eljárásjogi Nemzetközi Konferencia

Varsóban — 1974. szeptember 24—28-a között — zajlott le a szocialista országok harmadik Polgári Eljárásjogi Tudományos Nemzetközi Konferenciája. A konferencia rendezését az 1972-ben Berlinben tartott második nemzetközi konferencián vállalta el a Varsói Egyetem Jogtudományi Kara. (Az első ilyen konferencia Budapesten volt 1968-ban.)

A rendező szerv a konferencia témáit igen jó érzékkel választotta meg, és a résztvevők osztatlan elismerését vívta ki a szervezési és a technikai problémák sikeres megoldásáért is.

A konferencián a lengyel résztvevőkön kívül jelen voltak bolgár, csehszlovák, NDK-beli, szovjet és magyar küldöttek. A konferenciának voltak francia és osztrák vendégei is. A konferencia jelentőségét hangsúlyozta ki az a tény, hogy azon részt vett a lengyel igazságügyminiszter is.

A konferencián a következő két témakör került megvitatásra: *1.* A polgári bírósági útra tartozó jogvédelem köre és a polgári eljárás hatékonysága; *2.* Az államigazgatási határozatok törvényességének bírósági felülvizsgálata.

A konferencián elhangzottakat az előadók által kiemelt és a vitában is érintett főbb kérdések köré csoportosítva kívánjuk ismertetni. Igen sok hozzászólás hangzott el mindkét téma vitájában, ezért az adott keretek között nincs lehetőség arra, hogy a hozzászólókat is névszerint megemlítsük.

1. Az első témakörben *E. Wengerek* (Poznan) és *A. Dobrovolszkij* (Moszkva) tartott vitaindító előadást. A témakör két kérdése — a bírósági út és a polgári eljárás hatékonysága — közül az előbbi kapott nagyobb figyelmet mind az előadásokban, mind a vitában.

a) A *bírósági úttal* kapcsolatos vita kulcskérdése — egy kissé élesen fogalmazva — az volt, hogy a szocialista társadalmi viszonyok között a tágabb értelemben vett polgári jogviták elbírálásában (ide értve a Polgári Törvénykönyvben és a Családjogi törvényben biztosított jogok védelmén felül a munkaügyi és a szövetkezeti tagsági jogvitákat is) indokolt-e a bírósági útnak monopolhelyzetet teremteni, illetve ahol ez megvan, ezt megtartani?

E kérdéssel legbehatóbban *Wengerek* foglalkozott. Véleménye szerint a bírósági út kérdése — hogy ti. mely ügyek elbírálása tartozzék a polgári bíróság hatáskörébe — a szocialista polgári eljárásjog egyik legvitatottabb problémája. A szocialista országokban ugyanis két ellentétes tendencia figyelhető meg. Egyes országokban kiterjesztik a polgári bíróságok hatáskörét, más országokban szűkítik. A előbbire Magyarországot hozta fel példának, ahol a szocialista szervezetek egymás közötti jogvitáinak eldöntése nemrég került a bíróság hatáskörébe, és a munkaügyi jogviták elbírálására munkaügyi különbíróságot hoztak létre. Ezzel szemben a bírósági út szűkítése figyelhető meg Lengyelországban, ahol a polgári ügyek tekintélyes részében nem a bíróságok, hanem bíróságon kívüli szervek járnak el (a szocialista szervezetek jogvitáit döntőbizottságok bírálják el, a munkaügyi jogvitákban is döntőbizottságok járnak el).

Wengerek a lengyel viszonyok alapján gyakorolt éles kritikát az olyan megoldás felett, amely széles körben teszi lehetővé a polgári jogviták bíróságon kívüli elbírálását. Rámutatott arra, hogy ez ellentétes a lengyel alkotmánnyal, főlösleges hatásköri vitákat eredményez, és nem teszi lehetővé az egységes ítélkezési gyakorlat kialakítását; emellett a bíróságokon kívüli szervek eljárása nincs olyan törvényességi garanciákkal ellátva, mint a polgári peres eljárás. E hátrányokon kívül azért is célszerűtlen a polgári ügyeknek bíróságon kívüli elbírálása, mert ezek az eljárások nem teszik lehetővé a jogvita eldöntésében érdekelt bármely harmadik személy részvételét az eljárásban, ugyanis az érdekeltek egy része az adott eljárásnak nem lehet alanya. E kérdés eldöntésénél nem hagyható figyelmen kívül szerinte az sem, hogy a bíróság a lengyel társadalomban nagyobb bizalomnak örvend, mint a különböző döntőbizottságok.

Rámutatott arra is, hogy a fórumrendszer ilyen széttagoltsága gazdaságilag is káros, mert e szervek fenntartása sokkal többe kerül, mintha a bíróság bírálná el a hatáskörülkbe utalt ügyeket is. A bíróságon kívüli szervek ítélkező tevékenységének szakmai színvonala is alacsonyabb mint a bíróságoké, tehát a minőségi követelmények is ellenük szólnak. *Wengerek* végül is de lege ferenda kétféle megoldást látott célszerűnek Lengyelországban. Az egyik szerinte az, hogy a polgári ügyek egységes fórumává a bíróságot kell megtenni, és ezen egységes fórumon belül az ügyek természetének megfelelően specifikus eljárási szabályokat kell alkotni. (Ez lényegében a Magyarországon ma érvényes szabályozás bevezetését jelentené.) Másik megoldásként elképzelhetőnek tartotta azt is, hogy a gazdasági döntőbizottságok különbíróságokká alakuljanak át, de ítélkezésük fölött a Legfelsőbb Bíróság gyakoroljon elvi irányítást.

Dobrovolszkij azt hangsúlyozta, hogy a Szovjetunióban az eddigi tapasztalatok szerint bevált az a megoldás, hogy az állampolgárok polgári jogvitáiban — akkor is, ha a másik fél szocialista szervezet — a bíróságok járnak el, míg a szocialista szervezetek egymás közötti jogvitái a döntőbizottságok hatáskörébe tartoznak. Rámutatott azonban arra, hogy a jogalkotás a Szovjetunióban ma, a korábbi törekvésekkel szemben, következetesen a bírósági jogvédelem területének kiszélesítésére törekszik. Ennek nyilvánvaló oka szerinte az, hogy a polgári eljárás a legalaposabban kidolgozott jogvédelmi eljárás, amely a legnagyobb garanciával védi a jogvitában résztvevő felek érdekeit.

A bírósági úttal kapcsolatos vitában különösen egyes lengyel és

NDK-beli felszólalók élesen támadták *Wengereknek* azt az álláspontját, amely a bíróságoknak monopol helyzetet szán a polgári ügyekben, és csak kivételesen ad lehetőséget a polgári jogviták bíróságon kívüli elbírálására.

A lengyel felszólalók egy része a szocialista szervezetek egymás közötti jogvitáinak tekintélyes részében nem tartotta lehetségesnek a bírósági út megnyitását, mert az ezekben az ügyekben eljáró fórumnak nemcsak ítélkező, a jogvitát eldöntő szerepe van, hanem tevékenységében államigazgatási elemek is találhatóak, amelyekről a lengyel gazdaságirányítási rendszer és módszerek mellett nem lehet lemondani és az ilyen természetű, nem szorosan vett ítélkező tevékenység pedig nem fér bele a polgári eljárásjog hagyományos kereteibe. Véleményük szerint ezek a jogviták ezért nem terelhetőek bírósági útra.

b) Az első témakör második kérdéscsoportja a *polgári eljárás, a bírósági jogvédelem hatékonyságának* problémája kevésbé éles vitát váltott ki. *Wengerek* a polgári eljárás hatékonyságának *Névai* által korábban meghatározott fogalmából indult ki. Eszerint „a jogi szabályozás és az általa meghatározott jogintézmény hatékonysága tulajdonképpen viszonyfogalom, annak a viszonynak a kifejezése, amely a jogi szabályozás (jogintézmény) célja és a valóságban elért eredmény között áll fenn". (Lásd: Polgári Eljárásjog, Egyetemi tankönyv, III. kiadás, Bp. 1974. 67. old.)

A hatékonyság mérésére alkalmas mutatók tekintetében is a *Névai* által kidolgozottakat fogadta el. Ezek: az eljárás által igényelt munkamennyiség, időráfordítás, költségkihatás és a törvényességnek való megfelelés (l. bővebben a már megjelölt helyen). *Wengerek* szerint e mutatók figyelembevételével polgári ügyekben a leghatékonyabb jogvédelmet a polgári eljárás nyújtja. Lehet, hogy egyes nem bírósági eljárások gyorsabbak, tehát egyes mutatók ezeknél jobbak, de a mutatók összességét értékelve a legkedvezőbb képet a polgári eljárás útján nyújtott jogvédelem mutat.

2. „Az államigazgatási határozatok törvényességének bírósági felülvizsgálata" című témakörben három előadás hangzott el. Előadást tartott *Z. Resich* (Varsó), *Névai László* és *Zs. Sztalev* (Szófia). *K. Sz. Jugyelszon* (Saratov) írásban küldte meg előadását. E témakör főbb vitás kérdései a következők voltak:

a) Lényeges kérdése a témának, hogy *mi a jelentősége és hol a helye a bírósági felülvizsgálatnak az államigazgatásbeli törvényesség biztosítékai között?*

Általánosan elfogadott nézet volt, hogy a bírósági felülvizsgálat az államigazgatás törvényességét biztosító eszközök egyike, amely nem helyettesítheti és nem zárhatja ki a törvényesség egyéb biztosítékait. *Névai* az államigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadhatóságában rejlő generális prevenciót emelte ki. (Az előadás szövegét lásd a Magyar Jog 1974. évi 11. számában.) *Sztalev* abban látta a bíróság előtti megtámadhatóság jelentőségét, hogy az államigazgatási vita egy semleges fórum hatáskörébe kerül át a bírósági út igénybevételével. Ugyanis az államigazgatási szerv nem tekinthető minden fokon semleges alanynak. Ellentétben az államigazgatás törvényességét biztosító egyéb eszközökkel, egyedül a kereset az, amely a döntési jogkört a többé-kevésbé érdekelt államigazgatási fórumtól elvonja.

b) Az egyes szocialista országok hatályos jogát vizsgálva, nemcsak az államigazgatás törvényességét biztosító eszközök, jogintézmények között találunk számottevő különbségeket, hanem a sok hasonlóság mellett nagy eltérést mutat a bírósági úton megtámadható államigazgatási aktusok köre is.

A legkényesebb és talán a leglényegesebb kérdés itt az, hogy *mely államigazgatási aktusok bírósági felülvizsgálata indokolt, célszerű?* E probléma — éppen a szabályozás különbözősége miatt — más hangsúllyal vetődik fel azokban az országokban, ahol a bíróság előtti megtámadás lehetősége szűk, és másként ott, ahol a bírósági utat szélesre tárta a jogalkotó. Egyes szocialista országokban csak az egyedi államigazgatási aktusok meghatározott körére terjed ki a bírósági megtámadás lehetősége, más szocialista országokban a normatív államigazgatási aktusok egy része is megtámadható.

Lengyelországban nincs intézményesített formában lehetővé téve az államigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadása, csak egyes jogszabályok adnak erre kivételesen lehetőséget. Nyilván ez volt az oka annak, hogy *Resich* és *M. Sawczuk* (Lublin), továbbá más lengyel felszólalók mintegy de lege ferenda javaslat kidolgozására törekedtek, és nem igen foglalkoztak olyan következtetések levonásával, amelyek valamennyi szocialista országban hasznosíthatóak lehettek volna.

Mind az előadásokból, mind a felszólalásokból az derült ki, hogy a szocialista demokrácia és törvényesség továbbfejlesztése azt igényli, hogy a bírósági úton közvetlenül megtámadható egyedi államigazgatási aktusok körét gondos vizsgálat alapján bővíteni kell. Ezzel kapcsolatban *Jugyelszon* hangsúlyozta, hogy a kutatásoknak nemcsak jogi jellegűeknek kell lenniük, hanem szociológiai kutatások eredményeit is fel kell használni e kérdések eldöntésénél.

Resich a Bulgáriában, Romániában és Jugoszláviában érvényesülő generális klauzulát tartotta a bíróság elé vihető államigazgatási ügyek helyes meghatározási módszerének. *Névai* a módszert nem tekintette alapvető jelentőségűnek. Mint mondta, annak ellenére, hogy tetszetősebb a generális klauzula, leronthatják nagyszámú kivételek. Véleménye szerint döntő jelentősége annak van, hogy az állampolgárok legfontosabb alapjogaira vonatkozó államigazgatási határozatok megtámadhatóak legyenek bírósági úton.

Névai és *Resich* szerint helyesnek látszik a bírósági út igénybevételének lehetővé tétele, ha az államigazgatási szerv olyan ügyekben tétlen — nem hoz határozatot — amelyekben az államigazgatási határozat léte esetén a bírósági út igénybe vehető.

Nem hangzott el olyan javaslat, amely a normatív államigazgatási aktusok megtámadhatóságát indokoltnak tartotta volna azokban az országokban, ahol jelenleg erre nincs lehetőség.

c) Fórumkérdés, az államigazgatási perek eljárási szabályai. Megegyeztek a vélemények abban, hogy nincs szükség külön közigazgatási bíróság felállítására, mert a szo-

cialista országokban eddig szerzett tapasztalatok egyértelműen azt támasztják alá, hogy a rendes bíróságok minden szempontból alkalmasak az államigazgatási ügyek elbírálására. Egy különbíróság felállítása a fórumrendszer fölösleges megosztását eredményezné.

Névai foglalkozott behatóan az államigazgatási perek specifikus eljárási szabályaival. E körből a bírósági döntés jellege igényel kiemelést. A bíróságot általában kasszatorius jogkör illeti meg az államigazgatási határozatok felülvizsgálatában. *Resich* és *Jugyelszon* kizárólag a kasszatorius jogkört tartják megengedhetőnek. *Névai* — a magyar szabályozás alapján — rámutatott arra, hogy egyes ügyekben célszerűbb lehet a reformatorius jellegű döntés lehetővé tétele is.

d) Az államigazgatási aktusok törvényessége bírósági felülvizsgálatának szocialista modellje. A konferencia résztvevői többen szorgalmazták ilyen modell kidolgozását. Az előadók közül *Névai* törekedett olyan szempontok kidolgozására, amelyek e modell kialakításának kiinduló pontjai lehetnek.

Véleménye szerint az államigazgatási aktusok bírósági felülvizsgálatának szocialista modelljét mindenekelőtt a szocialista demokrácia és törvényesség továbbfejlesztésének követelményei fogják megszabni. E követelmények igénylik, hogy a bírósági felülvizsgálat intézményesített formát kapjon ott is, ahol még ez nem alakult ki. Ugyanezek az indokok teszik szükségessé e jogintézmény körének kiszélesítését az adott társadalmi-gazdasági viszonyok időszerű követelményeinek és a hagyományos adottságoknak megfelelően.

Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatát a jövőben is meg kell hagyni az igazságügyi bíráskodás keretében.

Az eljárás jellegével kapcsolatban felveti, hogy célszerűnek tartaná az államigazgatási határozatok bírósági törvényességi felülvizsgálatának a két eljárásnem — peres és nemperes — szerinti kialakítását, és annak meghatározását, hogy mely ügyek tartozzanak a peres és melyek a nemperes útra. Következetesebben kell meghatározni a bírósági felülvizsgálati jogkört, rendezni kell a bíróság szignalizálási kötelezettségét és figyelmet kell szentelni a Legfelsőbb Bíróság szerepére a jogértelmezés egységének megvalósításában.

3. Következtetések. A bírósági út problémájának vitája a magyar résztvevőknek nem sok újat adott. Az elmúlt évek hazai szakirodalma ugyanis igen nagy alapossággal foglalkozott ezzel a kérdéssel. Véleményünk szerint mind az előadók, mind a hozzászólók figyelmét túlságosan lekötötték a saját hazai problémáik, és ezért nem törekedtek sem arra, hogy a bírósági út problémakörét teljességében fogják át, sem arra, hogy egy szocialista modell kidolgozásának alapvető szempontjait meghatározzák.

A vita eredményeként azonban azt egyértelműen meg lehet állapítani, hogy a szocialista szervezetek egymás közötti jogvitáinak fórumproblémáit csak az adott ország gazdaságirányítási rendszerével és módszerével összhangban lehet megoldani.

Polgári ügyekben a bíróságon kívül nemcsak más állami szervek járnak el a szocialista országokban, hanem társadalmi szervek is. Beható vizsgálatot igényel a jövőben az a kérdés, hogy milyen szerepet kapjanak a társadalmi szervek a polgári bíráskodásban? Növelni vagy szűkíteni kell-e a hatáskörükbe tartozó ügyek körét? Kár, hogy ezekkel a kérdésekkel a konferencia csak érintőlegesen foglalkozott.

A polgári eljárás hatékonyságának témakörével kapcsolatos vita arról győzhette meg a hallgatót, hogy ezen a területen csak a kezdeti lépések történtek meg. Kidolgozásra várnak még a hatékonyság mérésére alkalmas gyakorlati módszerek, röviden a mérés „technológiája". Csak ezek után lehet szó a mérési eredmények számszerű kifejezéséről és ezek ismeretében megfelelő következtetések levonásáról. Az egyes eljárások hatékonyságáról kialakított vélemények jelenleg csak becslésen alapulnak, amelyek csak igen óvatos következtetések levonására adnak alapot.

A többségi álláspont szerint a polgári igazságszolgáltatás továbbfejlődésének iránya a bírósági út kiszélesítése.

Az államigazgatási aktusok törvényességének bírósági felülvizsgálatával kapcsolatos álláspontok arról győztek meg, hogy komoly törekvés várható a bírósági úton megtámadható államigazgatási határozatok körének kiszélesítésére. Hiányossága volt a konferenciának, hogy a vitában nem vettek részt államigazgatási jogászok, államigazgatási szakemberek. Ez ugyanis olyan komplex államigazgatás-politikai, államigazgatási jog és polgári eljárásjogi kérdés, amelyet nem lehet csak eljárásjogi szempontból megítélni. Az az alapvető kérdés ugyanis, hogy mely államigazgatási aktusok esetében indokolt és célszerű a bírósági jogvédelem útjának megnyitása, elsődlegesen államigazgatási és nem polgári eljárásjogi kérdés.

Varga Gyula

Ismét a sajtóhelyreigazításról

A Jogtudományi Közlöny 1975 májusi számában *Törő Károly* tollából „Sajtó-helyreigazítás" címmel dolgozat került közlésre, amely több alkalommal is foglalkozik a Magyar Jog 1974 májusi számában „Gondolatok a sajtó-helyreigazításról" cím alatt megjelent dolgozatommal. Ezúttal nem kívánok a sajtó-helyreigazítás körében felmerülő érdekesebbnél-érdekesebb kérdésekkel érdemben foglalkozni, csupán Törő cikkének a „helyreigazítására" szorítkozom. E cikkében ugyanis a szerző azt a módszert követi, hogy az általam írtakat összefüggéseikből kiragadja, ehhez fűzi a saját gondolatait, lényeges dolgokat, érveket nem említ, s ezáltal valójában a dolgozatomat — stílusosan sajtóhelyreigazítási nyelven szólva — „hamis színben tünteti fel". Hangsúlyozni szeretném, hogy más álláspontját mindig tiszteletben tartottam, mint ahogyan ezt igényeltem a saját álláspontommal kapcsolatban is. Az, hogy valakinek más a véleménye és ezt kifejti, nyilvánvalóan nem kifogásolható, sőt csak helyeselni lehet. Lehetnek azonban a vitázásnak olyan *módszerei,* amelyek mellett nem lehet szó nélkül elmenni. Ez késztet éppen arra, hogy egy-két megjegyzést tegyek.

1. Törő megemlíti azt a véleményemet, hogy a Pp. XXI. fejezete

komplex szabály, együttesen határozza meg az igény érvényesítésének az eljárási és az anyagi jogi feltételeit. Valóban azt írtam, hogy a Pp. 342. §-ának (1) bekezdése anyagi jogi tartalmú, de ezt meg is indokoltam. Az említett szabály határozza meg ugyanis — mint írtam — azt, hogy mikor keletkezik anyagi jogilag igény a helyreigazítás követelésére: akkor, ha valamely szervről vagy személyről a sajtó valótlan tényt közöl vagy híresztel vagy való tényeket hamis színben tüntet fel. Ez pedig par excellence anyagi jogi tartalmú szabály. A cikkem fő mondanivalója — sajnálatos, hogy Törő ezt nem érzékelte — az volt, hogy a sajtóhelyreigazítás jogintézménye kilép az eljárásjog kereteiből. Mint konkluzióként írtam, „a sajtóhelyreigazítás a polgári eljárásjogi kódexbe való beillesztése ellenére sem csupán eljárásjogi, hanem *elsősorban anyagi jogi kategória,* nem mindentől elvonatkoztatott mechanikus helyreigazítás, hanem — a rendszerbeli helyet illetően — a *polgári jogi személyiségvédelem körébe tartozó sajátos jogintézmény,* amely a sajátosságának megfelelő sajátos eljárásjogi szabályozást *is* igényel; az *eljárás* tehát csak formája, eszköze az anyagi jog érvényesítésének".

Mindezt Törő nem említi, ellenben maga állapítja meg, hogy „a peres eljárás és az előzetes eljárás során érvényesített igény a személyhez fűződő jogok körébe tartozik, amit alapjaiban a Polgári Törvénykönyv szabályoz. A sajtóhelyreigazítás polgári anyagi jogi igény érvényesítésének az eszköze volt valójában már akkor is, amikor még a jogszabály [a 26/1959. (V. 1.) Korm. számú rendelet] büntetőbírósági különös eljárásként szabályozta". Később pedig azt írja, hogy „ha van is bizonyos fokig anyagi jogias színezete a Pp. 342. §-ában foglalt szabálynak, ez nem több a Ptk. egyes személyiségvédelmi rendelkezéseinek az esetek szűkebb körére korlátozott *hivatalos értelmezésénél".* Nem tudom ugyan, hogy miért szükséges a Ptk. anyagi jogi szabályát az eljárásjogban „hivatalosan értelmezni", de ettől függetlenül Törő is lényegében azt mondja, amit én mondtam. Azt a megállapítást is teszi ugyan, hogy a Pp. XXI. fejezetében megvalósult rendezés nem jelent „új anyagi jogi szabályozást", ezt azonban senki sem állította, ellenben csupán azt, hogy anyagi jogi tartalmú szabályról van szó. A vitatkozásnak ez a módja — enyhén szólva — szokatlan.

2. Törő a cikkében arra az álláspontra helyezkedik, hogy a helyreigazítás szükségességének megítélésénél a közlemény szerzőjének, közreadójának, a lap szerkesztőjének, magának a sajtószervnek a szempontjait teljesen figyelmen kívül kell hagyni. Nincs jelentősége annak, hogy a sajtónak „nem mindig áll módjában meggyőződni arról, hogy a közlemény tartalma minden részletében fedi-e a valóságot". Nem lehet azt sem mérlegelni, hogy a sajtót a helyreigazítás folytán milyen „morális veszély" fenyegeti. Ilyen szempontokra — állapítja meg Törő — azok hivatkoznak, akik érdek-összeütközést látnak a sajtószabadság biztosítása és a személyhez fűződő jogok érvényesítése között. Sajnos ezen a területen még mindig kísért a „közérdek-magánérdek" elvtelen szembeállítása.

Annak előrebocsátásával, hogy éppen ez a szemlélet tagadja „elvtelenül" a közérdek és a magánérdek összehangolásának szükségességét, a szerző egyes részeknek a dolgozatomból való önkényes kiragadásával és lényeges megállapítások elhallgatásával az általam írtakat „hamis színben tünteti fel". Törő cikke ugyanis az olvasóban olyan benyomást kelthet, mintha én a személyhez fűződő jogok hatékony védelmének ellenzője, a valótlanságok közlésének helyeslője lennék.

A cikkemben azt vizsgáltam, hogy „a sajtó-helyreigazítással kapcsolatban milyen érdekek kerülhetnek egymással konfliktusba, illetőleg milyen megfontolások jöhetnek szóba". Tehát a „szembenálló" felek érveit vetettem egybe, ennek során a sajtó szempontjait is. Törő csak ez utóbbiak közül ragad ki a cikkében egyeseket. Ugyanakkor viszont a másik oldal szempontjaival kapcsolatban általam mondottakról nem szól semmit. Pedig azt is írtam, hogy senki sem köteles tűrni, hogy becsületét, jó hírnevét sértsék, róla sértő, valótlan híreket terjesszenek, hogy jogtalan támadásokat intézzenek ellene. Ilyen támadásoknak sem állampolgárt, sem szervezetet nem lehet védtelenül kiszolgáltatni, ellenkezőleg, hatékony védelmet kell számukra nyújtani. Írtam továbbá, hogy a személyhez fűződő jogainak védelmére — így arra is, hogy csak a valóságot írják vagy mondják róla — igényt tarthat a helytelen magatartást tanúsító, sőt a bűncselekményt elkövető személy is. Írtam arról is, hogy az emberi méltóságot a sajtó is tisztelni köteles. Ha nem teszi, ha jogtalanul támad, ha valótlan közlésekkel sérelmet okoz, helytelen tettét helyre kell igazítania, amire jogrendünk kényszeríti. A sajtószabadsággal, a hírek gondolatok közlésének szabadságával nem lehet visszaélni stb. Mindenről Törő cikke nem tesz említést, s ezzel is ferde megvilágításba helyezi az általam írtakat.

Egyébként egy jogintézmény ilyen vagy olyan szabályozása kérdésében való döntésnél vagy pedig a szabályozás helytállóságának a vizsgálatánál különféle érdekeket kell mérlegelni. Ez így volt a múltban és így lesz a jövőben is. A valóságos helyzettől, a társadalmi viszonyoktól elvonatkoztatott, a különféle szempontokat — így a jogpolitikai szempontokat is — mérlegre nem tevő szabályozás már a kiindulásnál elhibázott. Nyilván nem róható tehát fel egy jogintézmény vizsgálatánál a szembenálló érvek, szempontok felsorakoztatása. Sohasem vezetett jóra bármilyen szabály merev, körültekintés nélküli, szemellenzős alkalmazása és szemlélete.

3. Törő nem ért egyet azzal, hogy szükséges „a védelemre érdemes és rászoruló érdekek" vizsgálata és mérlegelése, valamint azzal, hogy „a közleményt összefüggésében kell nézni és a közlemény egyéb tartalmához viszonyítva kell megállapítani, hogy egyes tényállítások súlyban, jelentőségben eltörpülnek". Pontosabban azt írtam, hogy aligha vezet helyes eredményre a konkrét ügynek a történések összefüggő folyamatától való elszigetelése, a tényálláselemek láncolatának feldarabolása, és minden egyes láncszemnek az összefüggésekre tekintet nélküli mechanikus vizsgálata a „való — nem való" képlet alapján. Megemlítettem továbbá, hogy ugyanez a probléma merülhet fel egyébként akkor is, ha a való-

ságnak megfelelő tényállítások súlya, jelentősége mellett eltörpül a valóságnak meg nem felelő tényállítás. Példaként megemlítettem, hogy ha pl. a sajtó megírja, hogy valaki bosszúból felgyújtja a termelőszövetkezet istállóját és abban száz marha bennég, helyes-e helyreigazításra kötelezni pusztán azért, mert az elégett marhák száma nem száz, hanem csak kilencvenhat volt. Megírtam azt a véleményemet, hogy ilyen esetben aligha felelne meg a jogintézmény céljának, rendeltetésének az ilyen helyreigazításra kötelezés.

Mindezt azonban Törő nem említi meg, s ezzel egészen más színben tünteti fel az általam írtakat, mint amilyenek azok a valóságban voltak. Egyáltalán nem szól arról az előbbiekhez kapcsolt és igen lényeges kérdésről sem, hogy esetleg éppen a bagatell, jelentéktelen kérdésekben való helyreigazítás tüntetné fel a valóságot hamis színben.

4. Végül — márcsak a problémáról és az ezzel kapcsolatos bírósági gyakorlatról való hű tájékoztatás érdekében is — legyen szabad ismertetnem a *Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsának* még 1974 júliusában hozott határozatát, amely — egyebek mellett — a következő megállapításokat teszi: [Eln. Tan. P. törv. 20563/1974]:

„A sajtó-helyreigazítás jogintézményének alapvető célja, hogy egyrészt hatékony védelmet nyújtson bármely állampolgár vagy szervezet részére az őket érintő és számukra sérelmet jelentő valótlan tartalmú sajtóközleményekkel szemben, másrészt pedig, hogy a sajtót tárgyilagos, a valóságot hűen tükröző közlésekre, mások jogos érdekeinek és az emberi méltóságnak a tiszteletben tartására nevelje. Ebből viszont az is következik, hogy a sajtó-helyreigazításra kötelezés kérdésében való döntést nem lehet elszigetelni attól a kérdéstől, hogy a helyreigazítást kérő felet valóban érte-e olyan sérelem, amely — az eset összes körülményeire tekintettel — megalapozza a helyreigazítás iránt támasztott igényt, és szükségessé teszi a helyreigazítás elrendelését...

A helyreigazító nyilatkozat közzétételére való kötelezés iránt indított kereset elbírálásánál ezért a sajtóközleményt a maga egészében kell vizsgálat alá venni, az egyes, a közvélemény tájékoztatása szempontjából nem jelentős, a helyreigazítást kérő személyiségének megítélése szempontjából pedig közömbös részletek tehát nem vizsgálhatók és értékelhetők a közlemény egyéb részeitől függetlenül. Az ilyen részleteknek az összefüggéseikből való kiragadása vezetne éppen nem kívánt eredményre. Az ilyen módon történő helyreigazítás esetén ugyanis — a szükségképpen hosszabb idő múltán közlésre kerülő — helyreigazító nyilatkozat alkalmas volna arra, hogy hamis képet alakítson ki az olvasókban akár a helyreigazítást kérőről, akár pedig a sajtóról."

Sajnálatos, hogy ezt az iránymutató határozatot Törő még csak meg sem említi.

Zoltán Ödön

JOGIRODALOM

Kelina, Sz. G.:

*A büntetőjogi felelősségre vonás alóli mentesülés elméleti kérdései**

Sz. G. Kelina — a szocialista országok büntető törvénykönyveinek és a büntetőjog elméleti képviselői e tárgyban vallott nézeteinek kiváló ismeretében — nemcsak arra vállalkozhatott, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás alóli mentesülés intézménytörténetét, általános elvi kérdéseit és egyes formái alkalmazásának sajátosságait a Szovjetunió és szövetséges köztársaságai törvényhozását, joggyakorlatát és büntetőjogtudományát figyelembe véve mutassa be, hanem arra is, hogy a vizsgált kérdések többségénél áttekintést adjon az egyes szocialista országok jogáról is.

Könyvének első részében a büntetőjogi felelősségre vonás alóli mentesülés (a továbbiakban: mentesülés) általános fogalmával foglalkozik, ezen belül a szóban forgó intézmény jogi természetét, jogalapját teszi vizsgálat tárgyává, míg a második részben a mentesülés egyes formáinak sajátosságaival ismerteti meg az olvasót. A tárgyalt jogintézmény keretei közé tartozik a körülmények megváltozása, valamint az elévülés folytán bekövetkező mentesülés, a társadalmi bíróság elé utalás, a kezességre bízás, a fiatalkorúak bíróságának átadás, és a fiatalkorúakkal szemben nevelő intézkedés alkalmazása útján történő mentesülés a büntetőjogi felelősségre vonás alól. Ezeknek az alkalmazására akkor van lehetőség, ha egyfelől az elkövetett cselekmény *bűncselekmény*nek minősül, de kis jelentőségű, másrészt ha az objektív és szubjektív feltételek (az elkövető első bűntényes, személyének csekély a társadalomra veszélyessége) megléte indokolttá teszi az ilyen döntést, és az a társadalom védelme, a nevelés és a megelőzés szempontjait figyelembe véve is célszerű. A mentesítés jogalapjául tehát az elkövetett bűncselekmény és az elkövető nem nagy társadalmi veszélyessége szolgál.

Az elkövető a bűncselekménye miatt mindig veszélyes a társadalomra, ennek foka azonban különböző és ezeknek a fokozatoknak igen nagy jelentőséget tulajdonít a szovjet törvény a büntetés konkrét fajtájának a megállapításánál, de a felelősségre vonás individualizálásánál, a büntetéstől való részbeni vagy teljes mentesítésnél, valamint a büntetőjogi felelősségre vonás alóli mentesítésnél is. Az elkövető személyét jellemző körülményeket a bűncselekmény elkövetése előtti, utána következő és az azzal egyidejű periódust is figyelembe véve kell vizsgálat tárgyává tenni. Az első csoportban különös jelentősége van az előéletnek, a munkához, tanuláshoz és más kötelezettségek teljesítéséhez való viszonyulásnak. A másik fázisban lényeges az elkövető kritikai hozzáállásának a jellege a saját cse-

* Sz. G. Kelina: Teoreticseszkie voproszü oszvobozsdenija ot ugolovnoj otvetsztvennoszti. Moszkva, 1974. Nauka

lekményéhez, míg a bűncselekmény elkövetésével egyidejű, a személyt jellemző tényezők közül a jellem vizsgálandó, valamint a bűncselekmény súlyossága és az alany konkrét szerepe az elkövetésben, illetve a motívum. Mindezeknek a faktoroknak azt a bírói meggyőződést kell kialakítaniuk, hogy — a büntető törvény feladatát és a büntetés célját szem előtt tartva — nem szükséges elmarasztaló ítéletet hozni. Az elmarasztaló bírói ítélet hiánya az alapvető különbség, mely a büntetőjogi felelősségre vonástól való mentesülést megkülönbözteti a büntetéstől való mentesüléstől.

A szerző által adott meghatározás szerint a büntetőjogi felelősségre vonástól való mentesülés fogalmán az igazságszolgáltatási szerv olyan aktusát értjük, amely az elkövetett bűncselekmény és a személy nem nagy társadalmi veszélyessége kritériumai alapján a személyt mentesíti bűnös magatartásának negatív — elmarasztaló bírói ítéletben megnyilvánuló — értékelésétől.

A könyv második része egyenként foglalkozik a mentesítés fajtáival, vázolva a leglényegesebb jogalkalmazási problémákat.

A körülmények megváltozása folytán bekövetkező mentesülés feltételeinek ismertetésénél a szerző hangsúlyozza, hogy ezen az alapon nem alkalmazható a mentesítés nagy társadalmi veszélyességű, súlyos bűncselekmények esetében, még akkor sem, ha ténylegesen meg is változtak a körülmények, hiszen az ilyen döntés politikailag nem lenne indokolt. Tipikusan inkább a gazdasági bűncselekmények esetében fordul elő a körülmények megváltozására alapozott mentesítés. Ilyen például a spekuláció, a vásárlók megkárosítása, stb.

A törvény a körülmények megváltozása követelményét összeköti az elkövető társadalmi veszélyességének a csökkenésével. Következésképpen — mondja Sz. G. KELINA — a körülmények megváltozásának adott esetben az olyan objektív jellegű változásokat lehet tekinteni, melyek eredményeképpen a korábban elkövetett bűncselekmény az új, objektív feltételek között elveszti társadalomra veszélyes jellegét. A szóban forgó kritériumot azonban sokan tévesen értelmezik és azonosítják az olyan enyhítő körülményekkel, mint pl. az okozott kár jóvátétele, az elkövetett bűncselekmény hátrányos következményeinek az elhárítása, stb. Az ilyen értelmezéssel — írja a szerző — messzemenően nem lehet egyetérteni.

A társadalmi bíróságnak való átadással megvalósuló mentesülés igen széles körben elterjedt a gyakorlatban. Az orosz Btk. alapján ez akkor alkalmazható, ha az elkövetett cselekmény kisebb súlyú, az elkövető első bűntényes, és ha a cselekmény jellegét, valamint az elkövető személyét tekintve következtetni lehet arra, hogy büntetés alkalmazása nélkül, társadalmi befolyás, ráhatás segítségével megváltoztatható. A kazah és az észt Btk. kivételével minden szövetséges köztársaság kritériumnak tekinti az első ízben történő bűnelkövetést. A litván és a grúz büntető törvénykönyv az elkövető személyére vonatkozó további követelményeket is előír. A kis jelentőségű bűncselekmények meghatározásának a módszere eltérő; egyes szövetséges köztársaságok büntető törvénykönyvei kimerítő, mások példálózó felsorolást adnak, ismét mások nem érintik a kis jelentőségű bűncselekmény közelebbi tartalmát.

A társadalmi bíróság elé kerülő ügyek nagy részét a magánvádas bűncselekmények alkotják (35, 7%), valamint a mindennapi élet kis értékű használati tárgyaira és fogyasztási eszközeire nézve elkövetett lopások, ha az adott kollektíva tagjai közül került ki az elkövető, továbbá a súlyosító körülmények nélkül elkövetett lopások egy része. Hasonló módon társadalmi bíróság elé kerülhet az olyan kisebb társadalmi veszélyességű cselekmény, mint amilyen a csalás, a vásárlók megkárosítása, stb.

Büntetőjogi felelősségre vonás helyett az esetek egy részénél a bíróság kezességre adást alkalmaz, olyan bűncselekményeknél, mint a garázdaság, a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett sikkasztás, a személyi tulajdon ellen elkövetett lopás, a testi sértés, a közlekedési és néhány hivatali bűncselekmény, amennyiben nem nagy társadalmi veszélyességű. Az elkövetőt illetően több feltétel együttese szükséges a mentesítéshez, azon túl, hogy a személy nem hordoz nagy társadalmi veszélyességet. Így például speciálisan ennél a mentesítési fajtánál a bűnösség őszinte beismerése és őszinte vallomás szükséges.

Bár a törvény szerint nem kizárt, a valóságban elenyészően kevés esetben alkalmaznak kezességreadást büntetett előéletű személyekkel szemben, az ügyek mindössze 2,4%-át teszik ki az ilyen esetek.

A gyakorlatban nyitott kérdés az, hogy mennyi az az idő, amely után a korábbi kezességet nem kell figyelembe venni. A szerző ezt két évben jelöli meg.

A kezesség tartalmát nemcsak büntetőjogi normák szabályozzák, e jogviszonynak igen sok morális és erkölcsi tényezője van. Hatékonysága lemérhető azon, hogy a visszaesők száma mindössze 0,8—5,1%. A társadalmi kezesség azonban akkor jár teljes sikerrel, ha azon túl, hogy a személy az előírt időszak alatt nem követ el újabb bűncselekményt, a munkához való becsületes viszonnyal, kifogástalan magatartással és a szocialista társadalmi együttélés szabályainak a megtartásával átnevelődésének is tanújelét adja.

Külön fejezet tárgyalja a könyvben a fiatalkorúak esetében alkalmazható mentesítési formákat és azok előfeltételeit.

Végül az utolsó fejezet az elévülés folytán bekövetkező mentesüléssel foglalkozik, amelynek indoklását tekintve a szerző azok véleményét osztja, akik azt vallják, hogy hoszabb idő eltelte után a cselekmény megszünt — büntetőjogi értelemben — szemrehányhatónak lenni és a személy elvesztette társadalmi veszélyességét, ezért felelősségre vonása célszerűtlen. Kétféle elévülési idő van, alkalmazása minden konkrét esetben az elkövetőnek a bűncselekmény után tanúsított magatartásától függ. Amennyiben a személy nem rejtőzik el, akkor a bűncselekmény elkövetésének pillanatától megkezdődik az első tipusú határidő folyása, mely differenciált, mértéke a maximális szankcióktól függően 1, 3, 5, 10 év. A másik tipusú határidő hosszabb, nem differenciált, mértéke 15 év.

Az általunk kiragadott néhány részlet bemutatása mindössze azt a célt szolgálja, hogy felhívja a figyelmet egy olyan könyvre, amely a sokoldalúság és teljességre törekvés igényével készült, és ezt a cél-

kitűzést sikerült is megvalósítania. A könyv nemcsak sok érdekességgel, hanem lényegre törő összehasonlításokkal is szolgál. E módszer hozzájárul ahhoz, hogy adott tárgykörben kiváló összképet sikerül nyújtania, anélkül, hogy elveszne a részletekben és elkerülve azt is, hogy megmaradjon a túlzott általánosítások síkján.

Fehér Lenke

Román jogi bibliográfia

1. A román jogi bibliográfia új kötete csatlakozik a korábban az Association Internationale des Sciences juridiques kezdeményezésére közzétett nemzeti jog bibliográfiák nem formaszerű sorozatában közzétett első kötethez.[1] A munka ebben, az AISJ által támogatott, művek sorában az első olyan kiadvány, amely az alapműhöz csatlakozva a jogfejlődés egy újabb időszakát tekinti át. Jelentőségét ennek megfelelően kell értékelni, s a bibliográfia közzétételének más országok, intézetek számára is követendő példaképpen kell szolgálnia.

2. Az első kötethez hasonló gyűjtési, feldolgozási szempontok szerint szerkesztett munka előszavában Traian *Ionaşcu* akadémikus, a bibliográfiát összeállító munkacsoport vezetője általános tájékoztatást ad a mostani második kötetről, majd a bibliográfiai részeket összegyűjtő és az egész anyag koordinálását végző Dragoş *Rusu*, a bibliográfiát gondozó Intézet (Románia Szocialista Köztársaság Társadalomtudományi és Politikai Akadémiájának Jogi Kutatóintézete) volt osztályvezetője, a munka olvasóinak részletes tájékoztatást ad a bibliográfiai anyag válogatásánál és rendezésénél követett és így a visszakeresésnél alapul vehető szempontokról.

Maga a munka 17 nagy fejezetben csoportosítja az anyagát. Ezek: I. Reference művek; II. Állam- és jogelmélet; III. Alkotmányjog; IV. Államigazgatási jog; V. Pénzügyi jog; VI. Polgári jog; VII. Családjog; VIII. Szövetkezeti- és földjog; IX. Munkajog; X. Büntetőjog; XI. Igazságügyi szervezet; XII. Polgári eljárásjog; XIII. Büntető eljárásjog; XIV. Nemzetközi közjog; XV. Nemzetközi magánjog és nemzetközi kereskedelmi jog; XVI. Állam- és jogtörténet; XVII. Külföldi és összehasonlító jog.

Az egyes fejezetekhez az Intézet tudományos dolgozói írtak rövid bevezetéseket, amelyekben a tételesjogi részeknél a jogalkotás fejlődését tekintették át, az elméleti részeknél pedig a legfontosabb fejlődési tendenciákat vázolták. A bevezető részek kétnyelvűek (francia és román). Az egyes fejezetek bibliográfiai anyaga a magyarázatos jogszabály-kiadványokat, a bírói gyakorlatot közlő műveket, a tankönyveket, a monografikus és gyűjteményes munkákat, valamint a tanulmányokat tartalmazó részekre tagozódik. A tanulmányokat tartalmazó részeket a munka egy-egy intézmény, központi kérdés stb. szerint tagolja, s a rész elején a fejezettel, illetőleg a jogággal kapcsolatos általános kérdéseket külön csoportosítja. A bibliográfiai részek az eredeti címfelvételek mellett francia nyelvű címfordításokat is közölnek. A munka végén részletes szerzői mutató, valamint francia nyelvű tárgymutató könnyíti meg az anyagban a tájékozódást.

3. A munka értékeiről csak megismételni lehet mindazt, amit a munkáról írt korábbi, hazai és külföldi recenziók kiemeltek. Ehhez legfeljebb csak azt lehet még hozzátenni, hogy a bibliográfia kiadásával az Intézet olyan információs eszközt bocsátott a külföldi olvasók rendelkezésére, amelynek jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Az Intézet előrelátó tervezésének megfelelően a szocialista jogfejlődésnek olyan periódusát mutatja be a kötet, amely talán a külföldi olvasónak, kutatónak a legérdekesebb. Az értékek kiemelése után mindezek miatt elismerés is megilleti a munka létrehozásában a legnagyobb terhet viselő szerkesztőt, Dragoş *Rusut*, aki korábbi munkássága után ezzel a munkájával is bebizonyította, hogy nemcsak megérteni, hanem hordozni is tudja a bibliográfiának azt a felelősségét, amit országa joganyagának a külföld felé való közvetítése jelent.

Nagy Lajos

[1] Bibliographie juridique roumanie. 1968—1973. Bibliografia juridică română 1968—1973. Bucureşti, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1974. 310 old.

Ласло Асталош:

Основные проблемы истории венгерского «цивильного права»

Понятие «цивильное право», которое и сегодня всеобще применяется, во время освобождения нашей страны включало в себе кроме частного права материал торгового права и гражданского процесса. В течение трех-четырех лет после освобождения этот материал еще мог быть включен под понятие расширенного по смыслу цивильного права, которое вследствие постепенных вмешательств государства все более расширялось. От мероприятий по национализации и от принятия новой конституции, то есть политически от провозглашения пролетарской диктатуры уже нельзя говорить о цивильном праве в традиционном смысле. Изменение порядка собственности, служащего основой для цивильного права, признание общественной собственности произошло во двух этапах, сначала в области промышленности, а позже в области сельского хозяйства. Последствием этого является сформирование новой социалистической правовой системы, дальнейшее развитие которой является нашей предстоящей задачей.

Дьюла Дьенди:

Осуществление защиты на практике

В раньше действующем венгерском уголовном процессе участие защитника в судебном производстве было урегулировано способом, отличающимся от урегулирования его участия в предварительном следствии. Практика уже и в рамках раньше действующих правовых норм стремилась обеспечить защитнику равные правомочия в обеих фазах уголовного производства, и это явление проявилось и в развитии права. Это требование удовлетворяется в новом законе об

уголовном процессе. Статья занимается в первую очередь вопросом о том, что начиная которым действием предварительного расследования может выступать защитник и каким образом формируется в ходе предварительного следствия право защитника на присутствие, на ознакомление с материалами дела, на выступление с предложениями и на то, чтобы вступил во связь с лицом, находящимся в заключении.

Шандор Вида:

Законная модель охранного знака для развивающихся стран

БИРПИ, как организация-предшественница Всемирной Организации Собственности на Продукты Творческого Труда, в 1967 году разработала и издала законную модель охранного знака. Постановления о законной модели делятся на две основных групп: положения, входящие в круг охраны, и входящие в круг использования. В круге положений об охране товарного знака наиболее значительными являются положения о передаче права к охранному знаку, а также о принудительном применении охранного знака. В сфере правовых отношений по пользованию охранным знаком положения о договорах лицензии охранного знака учитывают особые интересы развивающихся стран. В течение относительно короткого времени, истекшего со дня оглашения законной модели, этот акт Суданом был почти полностью реципирован, а Кения, а также страны Средней Америки (в первую очередь Гондурас), далее страны Южной Америки восприняли целый ряд его положений.

Эрне Лазар:

Правовой плюрализм в афроазиатских странах

В статье автор ближе излагает вопросы, связанные с наиболее важной особенностью гражданского права Тропической Африки, Северной Азии, Индии, Пакистана и Бангла Деша, т. е. вопросы правового плюрализма этого права. Согласно мнению автора вледствие столкновения первоначального права этих стран (традиционное обычное право и духовное право) и октроированного на них колониальными державами права первоначальное право афроазатских стран попало в подчиненное положение, было угнетенным. Началом процесса становления наций, а особенно освобождением афроазийских стран начинается также сформирование национальных правопорядков, и этот процесс в ряде стран имеет уже серьёзные результаты.

Тамаш Пругбергер:

Актуальные вопросы расчленения правово системы

Статья начинается изложением принципиальных проблем расчленения социалистической правовой системы, которые рассматриваются автором в аспекте новой системы управления народным хозяйством. Принципиальные вопросы ставлятся на основе структуры интересов социалистического общества и согласно его мнению структура интересов является таким первичным критерием, который должен быть учтен при расчленении правовой системы. Затем анализируются в статье конкретные проблемы расчленения правовой системы, при особом учете взаимоотношения между государственным правом, административным правом и финансовым правом, управлением народного хозяйства, правом о предприятиях и кооперативным правом, трудовым правом, а также гражданским правом. В этом круге стремится дать конкретные разрешения по воп росуо расчленении правовой системы.

László Asztalos:

Grundprobleme der Geschichte des ungarischen „Zivilrechts"

Der auch heute allgemein gebräuchliche Begriff des Zivilrechts umfasste im Zeitpunkte der Befreiung auch das Material des Handeslrechts und des Zivilprozessrechts. In einer Periode von drei vier Jahren nach der Befreiung konnte dieses Material infolge des stufenweise erfolgenden staatlichen Eingriffs noch unter den Begriff eines breit aufgefassten Zivilrechts subsumiert werden. Angefangen mit den grossen Verstaatlichungen und mit der neuen Verfassung, politisch gesprochen: vom Beginn der Proletardiktatur an kann vom Zivilrecht in herkömlichem Sinne nicht gesprochen werden. Die Änderung der, die Grundlage des Zivilrechts bildenden Eigentums-Ordnung, die Entwicklung des gesellschaftlichen Eigentums ging in zwei Etappen vor sich, einerseits auf dem Gebiete der Industrie, andererseits später auf dem der Landwirtschaft. Die Konsequenz war die Ausbildung des neuen sozialistischen Rechtssystems. Ihre Weiterentwicklung steht als Aufgabe vor uns.

Gyula Gyöngyi:

Die Geltendmachung der Verteidigung in der Praxis

Das früher geltende ungarische Strafverfahren regelte die Teilnahme des Verteidigers im Gerichtsverfahren abweichend von seiner Mitwirkung bei der Fahndung. Die Praxis war auch schon innerhalb der Rahmen der früheren Rechtsnormen darauf ausgerichtet und dies ist auch in der Rechtsentwicklung zu beobachten, nämlich dass die Berechtigungen des Verteidigers in beiden Stadien des Verfahrens identisch sein sollen. Die Abhandlung befasst sich in erster Linie mit der Frage, dass von welchem Akte der Fahndung angefangen der Verteidiger vorgehen kann bzw. wie sich im Laufe der Fahndung das Recht des Verteidigers auf die Anwesenheit, Einsicht der Dokumente, Antragstellung und auf seinen Umgang mit dem Verhafteten gestaltet.

Sándor Vida:

Schutzmarken-Gesetzmuster für die Entwicklungsländer

Der Vorgänger der Weltorganisation für Intellektuelles Eigentum, das BIRPI erarbeitete und veröffentlichte im Jahre 1967 ein Schutzmarken-Gesetzmuster. Die Bestimmungen des Gesetzmusters teilen sich auf Hauptgruppen: Bestimmungen, die in den Kreis des Schutzes bzw. der Benützung gehören. Von den, zum Kreise des Schutzmarken-Schutzes gehörenden Bestimmungen sind besonders die, die sich auf die Übereignung des Schutzmarkenrechts sowie auf den Schutzmarken — Gebrauch — Zwang, bezeihen bewerkenswert. Im beriche der Rechtsbeziehungen des Gebrauches nehmen die sich auf die Schutzmarken-Lizenz beziehenden Regeln Rücksicht auf die speziellen Interessen der Entwicklungsländer. Seit der, nach Veröffentlichung des Gesetz-Musters verflossenen verhältnismässig kurzen Zeit hat ihn der Sudan fast im ganzen Umfange rezipiert, Kenya sowie Länder Mittelamerikas und Südamerikas haben mehrere seiner Bestimmungen übernommen.

Ernő Lázár:

Juristischer Pluralismus in den Afro-Asiatischen Ländern

Autor beschreibt den wichtigsten Charakterzug des Zivilrechts von Äquatorial-Afrika, Nordafrika, Indien, Pakistan und Bangla-Desh: den juristischen Pluralismus. Nach Ansicht des Autors gelangte das ursprüngliche Recht der besprochenen Länder infolge des Konflikts zwischen dem ursprünglichen Recht (dem traditionellen Gewohnheitsrecht und dem konfessionellen Recht) und dem durch die Kolonialmächte ihnen aufgezwungenem Recht in eine unterdrückte Lage. Mit dem Beginn der

Formierung zur Nation, besonders aber mit der Befreiung der afro-asiatischen Länder nahm auch die Entwicklung der nationalen Rechtsordnung ihren Beginn und zeitigte in mehreren Ländern bedeutende Erfolge.

Tamás Prugberger:

Zeitgemässe Fragen der Unterteilung des Rechtssystems

Der Artikel beginnt mit den prinzipiellen Problemen der Unterteilung des Rechtssystems, die Verfasser im Zusammenhang mit dem neuen System der Wirtschaftsleitung untersucht. Die prinzipiellen Fragen werden auf Grund der Interessenstruktur der sozialistischen Gesellschaft umrissen und nach Ansicht des Autors ist die Interessenstruktur dieses primäre Kriterium, dem die Unterteilung des Rechtssystems folgen muss. Danach analysiert der Artikel die konkreten Probleme der Unterteilung des Rechtssystems, wobei das gegenseitige Verhältnis von Finanzrecht, Wirtschaftsverwaltung, Recht der Unternehmen und Genossenschaften, Arbeitsrecht sowie des Zivilrechts untersucht wird. In diesem Kreise werden konkrete Vorschläge zur Unterteilung des Rechtssystems unterbreitet.

László Asztalos:

Les problèmes de fond de l'histoire «du droit civil» hongrois

A la Libération le droit civil employé généralement même aujourd'hui a renfermé la matière du droit commercial et du droit de la procédure civil à côté du droit privé. Pendant les trois-quatre années suivant la libération cette matière — en conséquence des interventions d'État progressives — a été à comprendre même dans un droit civil de sens étendu. On ne peut pas parler du droit civil dans le sens traditionnel à partir des grandes nationalisations et de la nouvelle constitution, politiquement: au départ de la dictature du prolétariat. Le changement de l'ordre de propriété marquant la base du droit civil, la formation de la propriété sociale se sont réalisés en deux cadences, d'une part sur le domaine de l'industrie et plus tard sur le domaine de l'agriculture. La réalisation du nouveau système juridique socialiste est la conséquence de cette formation, dont le développement est notre tâche.

Gyula Gyöngyi:

L'application de la protection dans la pratique

La procédure pénale hongroise étant en vigueur antérieurement a réglé la participation du défenseur à l'instance judiciaire différemment de la coopération à l'enquête. Même aux cadres des règles juridiques antérieures la pratique s'est déjà dirigée à mettre identique les autorisations de défenseur aux périodes toutes les deux de la procédure pénale et ce fait peut être considéré nême au dévéloppement juridique. Cette exigence est satisfaite par la nouvelle loi de procédure pénale. L'étude s'occupe en premier lieu de la question, que le défenseur à partir de quel acte de l'enquête peut-il intervenir resp. comment le droit du défenseur de présence, de connaitre le dossier, de proposer et d'entrer en contact avec le détenu se forme-t-il.

Sándor Vida:

Un modèle de loi sur les marques pour les pays en développement

Le BIRPI, précurseur de l'Organisation Mondiale de la Propriété Intellectuelle a élaboré et publié un modèle de loi sur les marques en 1967. Les dispositions du modèle de loi sont divisées à deux groupes principaux: quia appartiennent au cercle de la protection ainsi que de l'utilisation. Parmi les dispositions appartenant à la protection de marque ce sont particulièrement les prescriptions concernant le transfert de droit de marque ainsi que la contrainte de l'usage de la marque qui sont considérables. Dans le cercle des rapports juridiques de cercle des rapports juridiques de l'utilisation les prescriptions concernant les contracts de licenses de marques tiennent compte des intérêts spécifiques des pays en développement. Pendant le temps relativement bref passé depuis la publication du modèle de loi sur les marques elle est entièrement reprise par le Soudan, Kenya, et les pays de l'Amérique centrale (en premier lieu Honduras) ainsi que les pays de l'Amérique du Sud ont repris plusieurs de ses dispositions.

Ernő Lázár:

Le pluralisme juridique aux pays afro-asiatiques

Dans l'étude l'auteur écrit des caractères principaux du droit civil de l'Afrique tropical, de l'Afrique du Nord, des Indes, du Pakistan et de Bangla Des, c'est à dire du pluralisme juridique. Selon l'opinion de l'auteur le droit original des pays afro-asiatiques — pour résultat du conflict entre le droit original des pays mentionnés (droit coutumier traditionnel et droit religieux) et le droit infligé sur ces pays par les puissances colonisatrices, — est tombé dans une position subordonnée et opprimée. Avec le départ de la nationalisation, mais particulièrement avec la libération des pays afro-asiatiques, même la formation de l'ordre légal national a commencé, qui a déjà un résultat très considérable dans de nombreux pays.

Tamás Prugberger:

Questions actuelles de la structure du régime juridique

L'article s'ouvre sur les problèmes de principe de la structure du régime socialiste, qui sont examinés par l'auteur en connexion avec le nouveau système de la gestion économique. Les questions de principe sont esquissées sur la base de la structure d'intérêt de la société socialiste et selon l'opinion de l'auteur la structure d'intérêt est le critère primaire, qui est à suivre par la structure du régime juridique. Puis l'étude analyse les problèmes concrets de la structure du régime juridique, à l'égard particulier en examinant le rapport l'un à l'autre du droit constitutionnel, du droit d'administration et du droit financier, de la gestion économique, du droit d'entreprise et de coopérative, du droit de travail ainsi que du droit civil. Dans ce cercle l'auteur désire donner les solutions concrètes de la structure du régime juridique.

László Asztalos:

Fundamental problems of the history of the Hungarian "civil law"

The term civil law is in common use till now, but at the liberation (1945) embraced beside private law trade law and private procedural law as well. In the first 3—4 years after the liberation it was still possible to integrate the legal material though it had been gradually changed by state intervention, into an amplified notion of this term. But after the great nationalizations and the new Constitution or, politically speaking, after the beginning of the dictatorship of the proletariat it turned to be senseless to talk about civil law in its traditional meaning. Changes in the property structure as the base of the civil law took place in two steps: first in the industry, than, latter in the agriculture. It is its effect the formation of the socialist legal system. It is our task to develop further this system.

Gyula Gyöngyi:

The enforcement of the defence in the practice

The former Hungarian law of criminal procedure gave different regulations for the defence-participation at the court and in the investigation. Practice developed even in that period towards equal defence rights in both stages of procedure. These expectations were fully accepted by the new legislation. The paper deals with the problem: from which act of the investigation could the defence intervene and what are his rights during the investigation to be present, to get information about investigation material, to make propositions and to consult with the arrested.

Sándor Vida:

A model-act on trade-mark for developing countries

BIRPI elaborated and published a model-act on trade-mark in 1967. The rules of the model-act are divided in two parts; protection and utilization. In Part 1. rules on trade-mark transfer and on the duty of trade-mark application deserve special attention. The rules on trade-mark licence reckon with the special interests of the developing countries. In the relatively short period elapsed from its publication, the model-act was adapted quite completely by Sudan and many of its regulations were adapted by Central-American (Honduras particularly) and South-American countries.

Ernő Lázár:

Legal pluralism in the Afro-asian countries

The paper deals with the most characteristic point in the civil law of tropical Africa, North Africa, India, Pakistan and Bangla Desh: legal pluralism. The Author points out that in the conflict between the original traditional customary and sacral law of the above said countries and the law imposed upon them by the colonisators the native law gets into a state of subjection and oppression. In the process of the nation-making and especially after the liberation of the Afro-asian countries took place a formation of the national legal system with remarkable results in many countries.

Tamás Prugberger:

Timely problems of the division of the legal structure

The paper starts with the theoretical problems of the division into branches of the legal system in connection with the new economic management system. These theoretical problems are presented under the aspect of the interest system of the socialist society, being this, according to the Author, the primary criterium of the division of the legal system. Then, some positive problems of this division are analysed, with special regard to the mutual relations between state law, administrative law and financial law, economic management, enterprise and cooperative law, labour law and civil law. The Author aims at positive solutions of the division into branches of the legal system.

ÁRA: 8,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.3817 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

XXX. új évfolyam 11. szám Budapest, 1975. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

UHÁSZ ENDRE:
A külkereskedelemről szóló törvény és a külkereskedelem jogi szabályozásának néhány elvi kérdése 633

IGH JÓZSEF:
A bűnös emberi magatartásban érvényesülő determináció értelmezése 638

ÉCZEI RÓBERT:
Jogszabályalkotás és hierarchia 644

ZILÁGYI PÉTER:
Az állam- és jogtudományi kutatások néhány módszertani kérdése 650

LAKI LÁSZLÓ:
Perlési megbízás (ún. perbizomány) 655

HEINRICH BÉLA:
A Duna—Majna—Rajna víziúthálózat egyes nemzetközi jogi problémái 663

Szemle:

SEBESTYÉN PÉTER:
Ugyanazon tárgyra vonatkozó újítás és szabadalom viszonya 670

NAGY JÓZSEF ANDRÁS:
Hozzászólás a vállalati vezetők munkajogi felelősségének néhány kérdéséhez 674

SZABÓ LÁSZLÓ—SOMOGYI ENDRE:
A vörösvérsejt savanyú phosphatase (VSP) rendszer és alkalmazása apasági peres ügyekben 676

СОДЕРЖАНИЕ: *Эндре Юхас:* Закон о внешней торговле и некоторые принципиальные вопросы правового регулирования внешней торговли. — *Йожеф Виг:* Понимание детерминации, проявляющейся в преступном человеческом поведении. — *Роберт Рецеи:* Законодательство и иерархия. — *Петэр Силади:* Некоторые методологические вопросы исследований в области наук о государстве и праве. — *Ласло Уйлаки:* Доверенность на возбуждение дела (т. н. процессуальная комиссия). — *Бела Хеинрих:* Некоторые международно-правовые проблемы сети водного пути Дунай—Майн—Рейн. — *Обзор: Петэр Шебештен:* Взаимоотношение рационализаторского предложения и патента в отношении того же объекта. — *Йожеф Андраш Надь:* О некоторых вопросах ответственности руководителей предприятий по трудовому праву. — *Ласло Сабо—Эндре Шомоди:* Применение системы кислой фосфатазе эритроцита в делах об установлении отцовства. — *Юридическая литература:* Д. А. Керимов: Философские проблемы права *(Ленке Фехер).*

INHALT: *Endre Juhász:* Einige prizipielle Fragen des Gesetzes über den Aussenhandel und der rechtlichen Regelung des Aussenhandels. — *József Vigh:* Die Interprätierung der in der schuldhaften menschlichen Verhaltungsweise zur Geltung gelangenden Determination. — *Róbert Réczei:* Rechtsnorm-Schaffung und Hierarchie. — *Péter Szilágyi:* Einige methodologische Fragen der staats- und rechtswissenschaftlichen Forschung. — *László Ujlaki* Mandat zur Prozessführung (sog. Prozesskommission). — *Béla Heinrich:* Einige völkerrechtliche Probleme des Wasserstrassensystems Donau—Main—Rhein. — *Rundschau: Péter Sebestyén:* Das Verhältnis von Neuerung und Patent die sich auf denselben Gegenstand beerichen. — *József András Nagy:* Bemerkungen zu einigen Fragen der arbeitsrechtlichen Verantwortung der Betriebsleiter. — *László Szabó—Endre Somogyi:* Das System der sauern Phosphatase der Roten Blutkörperchen und seine Anwendung in Vaterschaftsprozessen. — *Rechtsliteratur:* D. A. Kerimov: Philosophische Probleme des Rechts *(Lenke Fehér)*

SOMMAIRE: *Endre Juhász:* Quelques questions de principe de la loi sur le commerce extérieur et du règlement juridique du commerce extérieur. — *József Vigh:* L'interprétation de la determination existant dans la conduite humaine délictueuse. — *Róbert Réczei:* Législation et hiérarchie. — *Péter Szilágyi:* Quelques questions méthodologiques des recherches de sciences politiques et juridiques. — *László Ujlaki:* Mandat de contestation (nommée commission de procès). — *Béla Heinrich:* Certains problèmes juridiques internationaux du réseau fluvial de Danube—Main—Rhin. — *Revue: Péter Sebestyén:* Le rapport de l'innovation et du brevet concernant le même objet. — *József András Nagy:* Rapport à quelques questions de la responsabilité du droit de travail des chefs d'entreprise. — *László Szabó—Endre Somogyi:* Le système de hématie acide phosphatase et son application en matière contentisuse de paternité. — *Littérature juridique:* D. A. Kerimov: Les problèmes philosophiques du droit *(Lenke Fehér)*

CONTENTS: *Endre Juhász:* The Foreign Trade Act and some theoretical questions of legal regulation in foreign trade. — *József Vigh:* The interpretation of the determination in criminal human behavior. — *Róbert Réczei:* The making of legal rules and hierarchy. — *Péter Szilágyi:* Some methodological questions of the researches in legal and political sciences. — *László Ujlaki:* Mandate to lawsuit. — *Béla Heinrich:* Some international law problems of Danube—Main—Rhine water-way-network. — *Review: Péter Sebestyén:* The realitonship between innovation and patent on the same object. — *András József Nagy:* A comment to some questions of the liability in labour law of enterprise managers. — *László Szabó—Endre Somogyi:* The erythrocyte acid phosphatase system and its application in affiliation law-suits. — *Legal literature:* D. A. Kerimov: Philosophical problems of law *(Lenke Fehér)*

Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy a Jogtudományi Közlöny szerkesztője *Dr. Pap Tibor*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora, szerkesztőségi titkár *Dr. Vörös Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A szerkesztőség tagjai — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága megbízásából — *Dr. Benedek Ferenc*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense, *Dr. Horváth Tibor*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője, *Dr. Madarász Tibor*, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense, *Dr. Szentpéteri István*, a szegedi JATE Állam- és Jogtudományi Karának docense.

E lapszám (XXX. új évfolyam 11. szám) szerzői: *Dr. Juhász Endre*, a brüsszeli követség kereskedelmi osztályának munkatársa. — *Dr. Vigh József* egyetemi docens. — *Dr. Réczei Róbert* jogtanácsos. — *Dr. Szilágyi Péter* egyetemi tanársegéd. — *Dr. Ujlaki László*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Heinrich Béla*, a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium nemzetközi főosztályának főelőadója. — *Dr. Sebestyén Péter* vezető jogtanácsos. — *Dr. Nagy József András*, az Országos Vezetőképző Központ osztályvezetője. — *Dr. Szabó László* egyetemi tanársegéd. — *Dr. Somogyi Endre* egyetemi tanár.

XXX. új évfolyam 11. szám Budapest, 1975. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A külkereskedelemről szóló törvény és a külkereskedelem jogi szabályozásának néhány elvi kérdése

Mint általában minden jogszabály-előkészítési tevékenység, a külkereskedelemről szóló 1974. évi III. törvény előkészületi munkálatai is számos — bizonyos értelemben előre kevéssé látott — elvi kérdést vetett fel. Ezekre végül is maguk a törvény rendelkezései részben választ adtak, mindazonáltal egyrészt a rendelkezések érthetőbbé tétele, másrészt a külkereskedelemre vonatkozó jövőbeli jogi szabályozás esetleges orientálása érdekében helyesnek látszik e kérdéseket ismertetni és bővebben elemezni.

Némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk: az a kérdés vetődött és részben vetődik fel, hogy szabályozható-e, illetve milyen aspektusból és mennyiben szabályozható a külkereskedelem belső állami aktussal. Rögtön kiegészíthető ez azzal a további kérdéssel, hogy — ha elvileg ennek a lehetősége meg is van — szükséges, vagy célszerű-e az ilyen szabályozás. Ez három téren igényel vizsgálatot: *1.* Az állam, valamint a külföldi államok és azok fennhatósága alá tartozó természetes és jogi személyek kapcsolatában. Ez nemzetközi jogi és államigazgatási jogi kérdés; *2.* Az állam és a magyar természetes és jogi személyek viszonyában. Ez államigazgatási probléma; *3.* A magyar és külföldi természetes és jogi személyek kapcsolatában, ami polgári jogi (a külkereskedelmi gyakorlatban mindennemű elméleti helytelenítése ellenére fennmaradt szóhasználattal élve magánjogi) kérdés.

Szoros tartalmi összefüggések hangsúlyozása mellett nézzük ezeket a kérdéseket különkülön.

1. Az első kérdést az a mindenki által ismert körülmény indokolja, hogy a külkereskedelem végső soron nem más, mint népgazdaságunk kapcsolata a világgazdasággal, és e kapcsolatban országunk — nagysága, gazdasági potenciálja miatt — korántsem játszik meghatározó szerepet. Szabályozhatja-e tehát e kapcsolatot saját belátásától függően?

Bármely ország nemzetközi kereskedelempolitikájának alapja elvileg *szerződéses* vagy *autonóm* jellegű lehet. Ez a két rendszer általában egyidejűleg, egymás mellett, egymást kiegészítve működik, egymáshoz viszonyított jelentőségük azonban országonként változik. *Nem kétséges, hogy Magyarország mindezideig a szerződéses kapcsolatokat részesítette előnyben.* Átfogó kereskedelmi szerződések kötésének gyakorlata nálunk már a múlt század vége felé meghonosodott. (Formailag ma is hatályban van pl. Dániával 1887. március 14-én kötött kereskedelmi és tengerhajózási szerződés.) Felszabadulásunk után a kereskedelmi szerződések szerepe fokozódott, a kereskedelem mind több részletkérdését ölelték fel. A szocialista országok tervszerű gazdasági együttműködésének legfontosabb eszközei az 5 évre szóló, hosszúlejáratú árucsereforgalmi megállapodások és az azokon alapuló éves jegyzőkönyvek, amelyek tükrözik az állam aktív gazdaságszervező szerepét, mivel a bennük foglalt áruszállításokra a szerződő államok kormányai pozitív kötelezettséget vállalnak (ún. kötelező kontingensek). 1973-ban Magyarország részese lett a kereskedelem kérdéseit világméretekben legátfogóbban rendező sokoldalú nemzetközi

szerződésnek, az Általános Vám- és Kereskedelmi egyezménynek, a GATT-nak. Részese emellett számos multilaterális szerződésnek. Az egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és a megkülönböztetéstől való mentesség, mint külkereskedelmi politikánk alapelvei, elsősorban a nemzetközi szerződések útján és nem egyoldalú törvényhozási aktuson keresztül tudnak érvényre jutni. A szerződés és az azzal kapcsolatos tárgyalások biztosítják a lehetőséget a felek kölcsönös helyzetének világos felmérése, érdekeik megfelelő kifejezésre juttatására és garantálására. Ilyen körülmények között Magyarország számára a kereskedelempolitika autonóm jellegű szabályozása *általában másodlagos, csak kiegészítő jellegű,* ott nyer teret, ahol szerződéses kapcsolat kiépítése meghatározott okoknál fogva nem sikerült, vagy a kapcsolatok rendezésére még nem került sor. (A szerződéses kapcsolat léte kérdésénél egyébként mindig figyelembe kell vennünk a legnagyobb kedvezmény elve alkalmazásának mechanizmusát is, mivel az említett elv alkalmazásának szerződéses biztosítása esetén az szerződéses kötelezettséget jelent az adott viszonylatban esetleg kifejezetten nem szabályozott, de más ország viszonylatában viszont szabályozott kérdések tekintetében is.) A fenti megállapítás alól kivétel a fejlődő országok irányában alkalmazott ún. általános preferenciák, amelyek az autonóm kereskedelempolitika körébe tartoznak, de nem tekinthetők másodlagos, kiegészítő jellegűnek.

A fenti megfontolások ismeretében érthető, hogy a külkereskedelmi törvény általában *mellőzi kereskedelempolitikai kérdések autonóm módon történő rendezését.* A kivétel szűkkörű, és voltaképpen kérdéses, hogy mennyiben jelent érdemi szabályozást. Egyrészt törvény bevezetője felsorolja az ország legfontosabb kereskedelempolitikai elveit, (szuverenitás, a nemzetközi kötelezettségek tiszteletbentartása, az egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és a megkülönböztetéstől való mentesség), másrészt a tv. 23. §-a olyan rendelkezést tartalmaz, amely ún. védelmi klauzulának tekinthető. Ezek elvileg természetesen kereskedelmi szerződés tárgyát is képezhetik, bár a retorzió természeténél fogva az az intézkedés, amely elsősorban autonóm jellegű. Ha valamely szabály autonóm jellegű, annak egyebek között megvan az a konzekvenciája is, hogy ilyen jellegű lesz annak értelmezése is. Így pl. a törvény 23. §-a esetében a retorzióra okot adó külföldi intézkedés diszkriminatív jellegének elbírálása a magyar hatóságok hatásköre. Közömbös, hogy a diszkriminatív intézkedést hozó ország azt saját törvényhozására támaszkodva legalizálja-e vagy hogyan legalizálja. Természetesen más a helyzet, ha a külföldi állam Magyarországgal érvényes kereskedelmi szerződésére hivatkozva igazolja az intézkedését; ilyenkor már a nemzetközi szerződések értelmezésének általános szabályait kell alkalmazni.

A külföldiek kereskedelmi tevékenységének szabályozása (a törvény 25. §-a) — bár lehet, hogy nem tekinthető kifejezetten kereskedelempolitikai kérdésnek — nyilvánvaló, hogy azzal szoros összefüggésben áll. A külföldiek helyzete alapelemeinek meghatározása általában a nemzeti törvényhozásra tartozik, a nemzetközi szerződések már csak azt szabályozzák, hogy e nemzeti keretek között az egyes államok milyen lehetőségeket biztosítanak más országok vállalatainak. A szabályozásnak a megkülönböztetéstől való mentesség elvén kell alapulnia, tehát az elvi lehetőséget valamennyi ország vállalata számára fel kell ajánlanunk. Más kérdés az, hogy az egyedi engedélyezési eljárásban a különbségtétel elkerülhetetlen, de ez nem az adott külföldi vállalat nemzetiségi hovatartozására, hanem egyéb sajátos ismérveire tekintettel történik.

Az autonóm kereskedelempolitikai elemek viszonylagos hiányára tekintettel a törvény tehát a nemzetközi szerződéses kapcsolatoknak tág teret enged.

A törvény 29. § (2) bekezdése kimondja, hogy „a törvény a magyar állam érvényes nemzetközi szerződéseit nem érinti". Tény, hogy ezzel a törvény csak a múltbeli szerződéseinket vette ki, és nem biztosítja a jövőbeni szerződések automatikus elsőbbségét, de ez a fent vázolt helyzet miatt semmilyen zavart nem okozhat, mert nincs esély arra, hogy valamely nemzetközi szerződés éppen azt a csekély számú és rugalmas kereteket biztosító rendelkezést keresztezné.

A nemzetközi kereskedelempolitikai kérdéseinek rendezésében tehát a külkereskedelmi törvény és általában jogszabályalkotásunk jó értelemben vett *liberális álláspontra* helyezkedik. Annak érdekében, hogy ennek jelentőségét fokozottabban érzékelhessük, ezzel szembenálló nemzetközi példák bemutatása indokolt. Híressé sőt hírhedtté vált és politikai vihart kavart az ez év elején elfogadott amerikai kereskedelmi törvény, a Trade Bill. Ez nemcsak hogy tartalmaz nemzetközi kereskedelempolitikai rendelkezéseket, hanem ezek kapcsán országonként illetve országcsoportonként különböztet, bizonyos kedvezmények nyújtását gazdasági és politikai feltételekhez köti. Egyébként ez a törvény akadálya jelenleg Magyarország és az USA közötti normális kereskedelmi kapcsolatok kiépítésének. A másik példát az Európai Gazdasági Közösség szolgáltatja, amely 1975. január 1-től a szocialista országok, köztük Magyarország, irányában autonóm kereskedelempolitikát alkalmaz, amelyet az EGK Tanácsának 1975. március 27-i, 75/210/CEE számú határozata[1] fogalmaz meg. Az EGK az e szervezetet létrehozó Római Szerződés 113. és 114. cikke alapján harmadik államok irányában közös kereskedelempolitika kialakítását tűzte ki célul

[1] Journal Officiel des Communautés européennes 1975. április 21-i 99. sz.

amely elsősorban az EGK mint szupranacionális szerv és az egyes harmadik államok között kötött kereskedelmi szerződéseken alapul, illetve alapult volna. Mivel ezt a megoldást a szocialista országok nem fogadták el, másrészt viszont 1975. január 1-től az EGK tagállamai nem voltak hajlandók a szocialista országokkal kétoldalú kereskedelmi megállapodást kötni, illetve a korábban kötött ilyen megállapodásokat meghosszabbítani, a szerződéses kapcsolatok megszakadtak. (Eltekintve az EGK tagállamaival a második világháború előtt kötött, formálisan még ma is hatályban levő kereskedelmi szerződésektől.) E helyzetre tekintettel vezette be az EGK intézményesen a fenti határozatban szabályozott autonóm kereskedelempolitikát. Megjegyzendő, hogy 1975. január 1. előtt is, tehát az EGK tagországai és a szocialista országok közötti kétoldalú kereskedelmi megállapodások időszakában, az EGK egyes területeken már autonóm kereskedelempolitikát alkalmazott. Így számos mezőgazdasági termékre egységes közös piaci rendtartásokat vezettek be, amelyeket kizárólag a belső piaci helyzet alapján, bármely nemzetközi kötelezettségvállalás vagy konzultáció nélkül alakítottak ki. Magyarország exportját például alapvetően érintette a marhahúsra vonatkozó piaci rendtartás[2] és súlyos károkat okozott számunkra az annak alapján 1974. július 17-től elrendelt általános importtilalom.[3]

A fentiekből következően a külkereskedelem autonóm jellegű szabályozása nemcsak elvben lehetséges, hanem arra a hazai és nemzetközi gyakorlat számos példát szolgáltat. Az autonóm szabályozás köre tekintetében azonban észszerű mértéket kell találni. Ez nagyban függ az adott országnak a világgazdaságban elfoglalt helyzetétől, nagyságától, gazdasági erejétől. Függ azonban a nemzetközi joghoz, a nemzetközi szerződésekhez való viszonyától, az e téren vallott jogi felfogásától is. Utaltam már rá: egyértelmű, hogy Magyarország külgazdasági kapcsolatait elsősorban szerződéses alapon kívánja megszervezni. Mindazonáltal ez nem vezethet a megfelelő, korszerű autonóm szabályozás kiépítésének mellőzéséhez, elhanyagolásához. Ennek a szabályozásnak a nemzetközi szerződéshez képest kiegészítő illetve szerződés hiányában pótló jellegűnek kell lennie. A nemzetközi fejlemények — köztük éppen a fent említettek — fokozottan mutatnak rá ilyen szabályrendszer létezésének szükségességére. A jogszabályalkotás terén is le kell vonni annak a konzekvenciáját, ha nemzetközi gazdasági kapcsolatainkat különböző okok miatt nem lehetséges szerződéses alapra helyezni.

A külkereskedelmi politika eszközei tudományos jellegű rendszerezésének, rangsorolásának igénye nélkül azt mondhatjuk, hogy ezek a következők: *a)* vámok és azzal azonos hatású pénzügyi terhek; *b)* devizapolitikai eszközök; *c)* egyéb közgazdasági szabályozók (adók, állami támogatások); *d)* hatósági eszközök (engedélyezés, utasítás).

Mindez általában ma is tárgya a jogi szabályozásnak, bizonyos részterületeken azonban a továbbfejlesztés szükségessége alappal vethető fel. Például a *vámpolitika és vámigazgatás legfontosabb szabályainak törvényi szintre emelése* már nyilvánvalóan aktuális. A GATT-hoz történt csatlakozásunk, különösen a GATT keretében megindult körtárgyalások (az ún. Tokyo Round) feltehetően további tapasztalatokat szolgáltatnak ehhez a munkához. A külkereskedelmi törvény és a devizagazdálkodásról szóló törvényerejű rendelet a vámtörvénnyel kiegészítve adná meg a nemzetközi gazdasági kapcsolatok átfogó, magas szintű szabályozását. A fenti *b)* és *c)* pontokban említett témák szabályozása lényegében rendezettnek tekinthető. Ami viszont a szabályozás tekintetében komoly hiányérzetet kelt, a külkereskedelem legfontosabb hatósági irányító eszköze, az *engedélyezési rendszer.* Függetlenül attól, hogy bevezetésekor alkotói milyen szerepet szántak számára, a gyakorlati tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a hatósági engedélyezés kereskedelempolitikánk egyik legfontosabb eszköze, amelynek jelentősége a kereskedelmi mérleg kedvezőtlen alakulásának vizsonyai között fokozódik. Kétséges, hogy az engedélyezés kérdéseit szabályozó 3/1967 (XI. 26.) KKM számú rendelet a jelenlegi körülmények által támasztott követelményeknek megfelelne. Nem a jogszabály szintjének emeléséről van szó, hiszen a külkereskedelmi törvény végrehajtásáról rendelkező miniszertanácsi határozat ezt a külkereskedelmi miniszter hatáskörébe utalja. A probléma az, hogy jelenleg az engedélyezés kizárólag formai, eljárási szempontból rendezett, holott bizonyos mértékig lehetséges és kívánatos lenne *tartalmi kérdések* szabályozása is. Érdemes lenne például elgondolkozni azon, hogy Magyarország nem tudna-e kibocsátani — bármilyen szűkkörű is legyen az — ún. liberalizációs listát azokról a termékekről, amelyek mennyiségi korlátozás nélkül importálhatók. Emellett megfontolható lenne olyan átfogó mennyiségi vagy értékkeretek (ún. globálkontingensek) meghatározása és közzététele, amelyek erejéig olyan harmadik országokból, amelyekkel kereskedelmünk nem a kötelező kontingensek alapján folyik, szabadon bonyolítható le import. Az ilyen kereskedelempolitikai rendszerek kidolgozása irányvonalat adna mind a magyar gazdálkodó szervezetek, mind pedig külföldi kereskedelmi partnereink számára.. Egyebek között alkalmat adna arra, hogy kidomborítsuk a külföldi országok irányában a kereskedelmi megállapodásban rejlő előnyöket illetve érzékeltessük a szerződéses kapcsolatok hiányának hátrányos vonásait.

[2] Az EGK Tanácsa 1968. június 27-i, 805/68. számú rendelete, Journal Officiel des Communautés européennes 1968. június 28-i 148. sz.

[3] Az EGK Tanácsa 1974. július 16-i, 1846/74. számú rendelete, Journal Officiel des Communautés européennes 1974. július 17-i 194. sz.

2. A jogi szabályozás lehetőségének, szükségességének és célszerűségének vizsgálata során előtérbe kerül a szabályozásnak a *külkereskedelmi monopólium* intézményéhez való viszonya. A külkereskedelmi monopólium ugyanis — legalábbis első megközelítésre — azt a benyomást kelti, hogy az korlátlan állami cselekvési lehetőséget takar, amely természeténél fogva összeférhetetlen egy részletes tartalmi és eljárási kérdéseket egyaránt felölelő szabályozással, amire — esetleg azt mondhatnánk — hogy az államigazgatás kezeinek indokolatlan megkötése. Választ kell tehát adnunk arra a kissé hosszabb vizsgálatot igénylő kérdésre, hogy mit jelent a külkereskedelmi monopólium a külkereskedelmi törvény felfogásában.

A külkereskedelmi monopólium legfontosabb elemeit maga a törvény 3. § (3) bekezdése adja meg. Lényegében három fontos jogosítványról (és egyben kötelezettségről) van szó: az állam *a)* nemzetközi szerződések kötésével és más módon kialakítja a külkereskedelem nemzetközi feltételeit; *b)* létrehozza a külkereskedelem szervezeti rendszerét, a külkereskedelmi tevékenység folytatására jogosultságot ad; *c)* irányítja és ellenőrzi e tevékenységet. Bárki felvetheti a kérdést, hogy az állami tevékenységnek ezeket a megnyilvánulásait miért szükséges egyáltalán „külkereskedelmi monopólium" kifejezéssel jelölni, miért kell ilyen intézményt teremteni (vagy fenntartani), hiszen az állami működés hasonló formáit a népgazdaság más, sőt majdnem minden területén megfigyelhetjük, anélkül, hogy ott a monopólium kifejezés használatával találkoznánk. Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy a külkereskedelmi monopólium intézményének immár történelmi hagyományai vannak. Alátámasztja a monopóliumot az a tény is, hogy valamennyi KGST tagállam külkereskedelme erre az intézményre épül, és azt a KGST-integráció is központi kategóriaként kezeli.[4] Ezek a szempontok lehetnek a kategória megőrzése mellett, de önmagában nem lennének elegendőek, ha azt reális gazdasági, társadalmi viszonyok már nem támasztanák alá. Nincs azonban arról szó, hogy a gazdasági irányítási rendszerünknek az elmúlt években végrehajtott korszerűsítése megszüntette volna a külkereskedelmi monopólium bázisát. Tény, hogy változtak a monopólium érvényesülésének körülményei, változott funkciója és változnak a róla alkotott nézetek is. Így például ma már senki sem tekinti úgy, hogy a külkereskedelmi monopólium meghatározott vállalatok (mégpedig a külkereskedelmi miniszter által alapított szakosított vállalatok) monopóliuma lenne, azaz — elméleti szinten — senki sem kapcsolja a monopólium fogalmát egy eleve meghatározott szervezeti rendszerhez. Ugyancsak nem állítja senki hogy a külkereskedelmi monopólium megkövetelné a külkereskedelmi tevékenységre feljogosított gazdálkodó szervezetek körében az állam tulajdoni forma kizárólagosságát. Ezzel szemben változatlanul áll az, hogy a külkereskedelmi monopólium az állam gazdasági szervező tevékenységének különleges formája, amely a külkereskedelem területén az állam lényegesen közvetlenebb és intenzívebb beavatkozását jelenti, mint a gazdaság más szféráiban. A monopólium nem más, mint az állam e *közvetlen és intenzív beavatkozását megalapozó intézmény*. Mint fentebb már említettem, a külkereskedelem a népgazdaságnak a világgazdasággal való kapcsolata. Az állam aktív szerepére, különleges és hatékony állami eszközökre van szükség ahhoz, hogy e kapcsolatban a népgazdasági érdekek állandóan optimális módon érvényre lehessen juttatni, gazdaságunk tervszerű fejlődését biztosítani lehessen. Melyek azok a különleges ismérvek, amelyek az állam e tevékenységét jellemzik:

a) Míg a gazdaság egyéb területén — eltekintve a kivételes jellegű termékgazdálkodási intézkedések által szabályozott esetektől — a gazdálkodó szervezetek szabadon kötnek egymással áruszállításra és szolgáltatásra nézve szerződést, a külkereskedelemben elvileg minden szerződés — sőt egyes esetekben ezt megelőző bizonyos részletcselekmények is (pl. üzlet tárgyalás) — előzetes hatósági engedélyhez kötöttek (a törvény 20 §-a).

b) A külkereskedelmi tevékenységre jogosult gazdálkodó szervezeteknek mind általános mind pedig egyedi utasítás adható (a törvény 20. §-a). Az általános utasítás adásának lehetőségét nem korlátozza a jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről szóló 1974. évi 24. tvr. rendelkezéseit, mint ahogyan az egyedi utasítás lehetőségét sem szorítja meg más jogszabály (pl. az állami vállalatról szóló 11/1967 (V. 13.) Korm. számú rendelet).

c) A külkereskedelem irányítása körében hozott állami intézkedések — akár passzív (engedélyhezkötés), akár aktív (utasítás) jellegűek — tulajdoni formájuktól, felügyeleti hovatartozásuktól függetlenül bármely külkereskedelmi tevékenységre jogosult gazdálkodó szervezetnek szólhatnak, holott az államigazgatás más ágazatai ezeket az adottságokat mindenkor figyelembe veszik.

Azt a tényt, hogy a külkereskedelem állami igazgatása nem illeszkedik bele az általános államigazgatás keretei közé, jogilag tükrözi egyebek között a külkereskedelmi törvénynek az a rendelkezése, amely a külkereskedelmi igazgatás körébe tartozó eljárásokat a 1957. évi IV. törvény hatálya alól kivonja.

Visszatérve azonban az eredetileg felvetett kérdésre — nevezetesen, hogy a külkereskedelmi monopólium igényli-e a szabályozá

[4] A KGST XXV. ülésszakán elfogadott „Az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a KGST-tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó Komplex Program" kimondja, hogy: „A KGST-tagállamok közötti kereskedelmi kapcsolatok a jövőben is az állami külkereskedelmi monopólium alapján fejlődnek, erősítve a tervgazdaság alapjait."

nellőzését, a szabályozás hiánya által engedett nozgási szabadságot — egyértelműen az a véleményem, hogy a *monopólium nem jelenthet szabálytalanságot,* tetszés szerinti állami beavatkozást. A külkereskedelmi törvény intézményesítette a külkereskedelmi monopóliumot, megjelölte annak legfontosabb eszközeit, és ezzel megteremtette a hatékony állami irányítás alapját. Nem volt azonban célja, hogy korlátlan teret engedjen a diszkrécionális álami döntéseknek, melyeknek megnyilvánulási formája — mint ismeretes — körlevelek és leiratok sokasága. *A külkereskedelmi monopóliumnak különleges helyzete ellenére jogilag szabályozott mechanizmusok útján kell érvényesülnie.* Ilyen szabályozott mechanizmust hoz létre például a törvény végrehajtásáról intézkedő miniszertanácsi határozat 15—18. pontja, amely az államközi kötelezettségek teljesítésének rendszerét határozza meg. Korántsem állítható azonban, hogy a külkereskedelmi törvény és a végrehajtásáról szóló jogszabályok megalkotásával a szabályozandó kör ki lenne merítve. Ellenkezőleg: a törvény és a minisztertanácsi határozat terjedelmes mivoltuk ellenére számos vonatkozásban keltenek hiányérzetet, amelyet úgy nem feltétlenül gyors ütemű, de átgondolt és tervszerű, általában miniszteri szintű jogszabályalkotással és korszerűsítéssel kell kielégíteni. A jelenlegi helyzetben ugyanis például — paradox módon — számos olyan miniszteri rendeletet és utasítást kell a törvény végrehajtásának tekintenünk, amelyek jóval a törvény hatálybalépése előtt születtek meg.

3. A külkereskedelmi törvény megalkotásának tervét megismerve sokan úgy gondolták, hogy az a nemzetközi kereskedelem polgári jogi kérdéseit rendező jogszabály lesz. Ez az elképzelés nem volt alaptalan, ha figyelembe vesszük, hogy a szocialista országok gyakorlatában van erre precedens. Így Csehszlovákiában 1963-ban Nemzetközi Kereskedelmi Törvénykönyvet alkottak, amely a csehszlovák vállalatok és külföldi kereskedelmi partnereik polgári jogi kapcsolatát szabályozza. Akkor és azt követően Magyarországon is többen úgy vélték, hogy ez a példa követendő. Nálunk azonban mindezideig uralkodó maradt az az álláspont, hogy a Polgári Törvénykönyv egységességét és kizárólagosságát meg kell őrizni és a Ptk. szabályainak kell irányadónak lennie a vállalatok nemzetközi gazdasági kapcsolataira is, feltéve, ha arra a nemzetközi magánjog szabálya szerint egyébként a magyar jog az irányadó. A külkereskedelmi törvény előkészületei során, a törvény jellegének meghatározásánál, természetesen ismét foglalkozni kellett ezzel a kérdéssel, de az említett álláspont helyességét végül komolyan nem vonták kétségbe, és így nem alakult ki olyan változat, amely a törvényt a nemzetközi polgári jogi kapcsolatokra terjesztette volna ki. Bár a törvény érvényesülési körének ilyen elhatárolásával teljesen egyetértek, nekem már kétséges számomra, hogy a Ptk. jelenlegi tartalmával megfelelne a nemzetközi gazdasági kapcsolatok által támasztott szabályozási követelményeknek. Nyilvánvaló, hogy a Ptk. szabályozási modellje nem a külkereskedelem volt, sőt egyes fejezetei, rendelkezései (korántsem mind!) azt az érzést keltik, hogy alkotói az adott kérdésben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a külföldi elem létét figyelmen kívül hagyták. Ezt a helyzetet némileg orvosolta az 1967. évi 39. trv, amely egy-két specifikusan a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra méretezett szabályt tartalmazott (a Ptké. új 31. §-a és 46/A §-a). Világosnak látszik azonban, hogy a Ptk. tervezett átfogó reviziója során már nemcsak ilyen részmegoldásokra van szükség, hanem a *reális életviszonyokra tekintettel a külkereskedelmet magánál a szabályozási modellnél kell figyelembe venni, sőt bizonyos esetekben esetleg elsődleges modellként alkalmazni.*

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok polgári jogi szabályozásánál ismét felvethető a nemzetközi szerződéssel (vagy a nemzetközi szintű jogegyesítés azzal azonos hatású más eszközével) és az autonóm módon történő szabályozás kérdése. Ismeretes, hogy több nemzetközi fórumon intenzíven résztveszünk a gazdaságra és a kereskedelemre vonatkozó, most már világméretűnek mondható jogegységesítési folyamatban. Elég talán kiemelni a KGST-t, különösen annak Jogi Értekezletét valamint az ENSZ szakosított bizottságát, az UNCITRAL-t, amelyek jogegységesítő, jogharmonizáló munkájáról és e munkában való részvételünkről könyvek és cikkek révén jogi életünk már kellően tájékozott. Nemcsak célokról és annak érdekében folytatott tevékenységről van szó, nem nélkülözzük már a konkrét eredményeket (hatálybalépett nemzetközi szerződéseket, ajánlásokat) sem. Ilyen helyzetben esetleg jogosnak tűnhet az a kérdés, hogy szükséges-e az autonóm úton történő szabályozással foglalkoznunk, nem bízhatjuk-e teljesen rá magunkat a nemzetközi szinten folyó munka eredményeire. Ugyancsak okot adhat erre a kérdésre az a körülmény, hogy külkereskedelmi szerződéseinkben a magyar anyagi jog kikötésének lehetősége viszonylag csekély, számos esetben ez még a magyar szerződő félnek sem célkitűzése. Így a magyar jog gyakorlati alkalmazása szűk körű.

Mindezek ellenére a nemzetközi gazdasági kapcsolatok belső, nemzeti törvényekkel történő korszerű polgári jogi szabályozásának híve vagyok. Másról van szó, de mégis analógia állítható fel a külkereskedelmi politika szabályozásának kérdésével. A külkereskedelem polgári jogi szabályozásának is *kiegészítő, pótló jellegűnek kell lennie,* nem a polgári jog klasszikus értelemben vett diszpozitivitására gondolva, hanem a *nemzetközi jogegységesítéshez viszonyítva.* Lehetőségeinek és prespektíváinak részletes elemzése nélkül is megengedhető az a sommás megállapítás, hogy a nemzetközi jogegységesítés még távol van attól, hogy

a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kimerítő szabályozásának igényével léphessen fel. Még a legfejlettebbnek tekintett alkotások, mint például a KGST ÁSZF is részben a belső nemzeti jogokra támaszkodnak, és nem nélkülözhetik a nemzeti jogra, mint szubszidiárius anyagra való utalást. Nem kerülheti el figyelmünket a magyar jog *szerződéses kikötésének ritkasága, korlátozott lehetősége és annak fejlettségi szintje közötti összefüggés* sem. Nyilvánvaló, hogy a magyar jog alkalmazása elterjedésének szűkös lehetősége jelenleg egyebek között éppen a Ptk. szabályai korszerűségének, adequat jellegének viszonylagos hiányából származik.

Természetes, hogy a polgári jogi szabályok fejlesztése maga után kell, hogy vonja nemzetközi magánjogunk fejlesztését is, hiszen az az alkalmazási fázisokat tekintve megelőzi a polgári jogot, amely csak akkor kap szerepet, ha azt a nemzetközi magánjog megfelelő szabálya lehetővé teszi. E téren jogalkotásunk már kényelmesebb helyzetben van, mert teljesen kiforrott tervezettel rendelkezik, amely már csak a szükséges alkotmányos jóváhagyási aktusokra vár.

A külkereskedelem jogi szabályozása — a fentiekből is kitünően — komplex jellegű, több jogágba tartozó összehangolt rendezést igényel. Az 1974. évi III. törvény és az ahhoz kapcsolódó végrehajtási jogszabályok megalkotása az államigazgatási jogi kérdéseket ha nem is teljesen, de nagyrészt rendezte. Ez lehetővé teszi, hogy a jogszabályalkotásért felelős szervek most fokozott figyelmet szenteljenek a polgári jogi normák kialakítására illetve korszerűsítésére is.

Juhász Endre

A bűnös emberi magatartásban érvényesülő determináció értelmezése*

A szocalista országokban, de talán túlzás nélkül mondható, hogy elsősorban hazánkban, élénk vita folyik a determinizmus értelmezése körül. Különösen jelentős nézeteltérések találhatók az akarat, az emberi cselekvés meghatározottságát illetően. El kell ismernünk, hogy e területen még nincs olyan egységes, vagy uralkodó filozófiai felfogás, amely az emberi viselkedéssel, az emberi magatartással foglalkozó tudományok számára is átvehető, egységesen értelmezhető és alkalmazható lenne. A bűnügyi tudományok, de általában a jogtudományok művelői közül többen ezért tulajdonítanak kiemelkedő jelentőséget az emberi magatartás determináltságának, mert a felelősség elméleti alapjainak a kidolgozása igényli az emberi magatartás mibenlétének tudományos, materialista meghatározását és leírását. Különösen a büntető felelősségrevonás nem kerülheti el az egyértelmű állásfoglalást ebben a kérdésben, mert a bűnelkövetők százezreinek a sorsa, a jövője függ a kérdés ilyen, vagy olyan eldöntésétől. Hamis az a gyakran hangoztatott (de le nem írt), az elmélet jelentőségét alábecsülő álláspont, miszerint az elítélteknek teljesen mindegy, hogy determinista vagy indeterminista szemlélettel ítélik el őket.

A büntetés nemét, tartalmát és a büntetés végrehajtási módokat, a rezsimet az elméleti alapok határozzák meg. A büntetési rendszer ahhoz igazodik, hogy a büntetés célját miben jelölik meg: a megtorlásban, vagy a nevelő célzatú megelőzésben, esetleg mindkettőben.

Az emberi viselkedés törvényeinek a megismerése sem kevésbé fontos számunkra, mint a természeti jelenségeké. Az emberi magatartás determinista szemlélete — talán egy hasonlattal élve — épp olyan jelentős következményekhez vezethet, mint a heliocentrikus világszemlélet a geocentrikussal szemben. A ptolemaioszi geocentrikus szemlélet is lehetővé tett bizonyos tájékozódást a csillagok állása szerint, lehetővé tette az év hosszának meghatározását megközelítő pontossággal, de a világmindenség nagyon sok kérdésre nem tudott kellő magyarázatot adni. A kopernikuszi tanok megszületése után is fel lehetett volna tenni a kérdést (és talán fel is tették), hogy mi haszna van abból az emberiségnek, hogyha elvetik a geocentrikus felfogást, s azt vallják, hogy a föld forog a nap körül. Ma, néhány évszázad elmúltával azonban világosan látható, hogy éppen a kopernikuszi törvények alapján rakéták keringenek a világűrben, s az ember feljut egy másik égitestre. Megítélésem szerint a determináció elismerése és következetes érvényesítése az emberi magatartásban előbb

*A cselekvési autonómiára, az öndeterminációra és a szabad választás illúziójára vonatkozó nézetekkel egy későbbi tanulmányban foglalkozom. *(V. J.)*

utóbb ugyanígy forradalmi eredményeket produkál az emberek nevelésében, az emberek egymásközti viszonyában, a társadalmi viszonyok formálásban. S ekkor fog érvényre jutni a marxizmus, a materialista világszemlélet a maga teljességében, és válik jellemzőjévé egy társadalmi kornak, egy minőségileg új emberi kapcsolatokat tartalmazó társadalmi formációnak.

A bűnözés emberi magatartás determinációjával kapcsolatos állásfoglalás ezért jelentőségében túlnő a büntető igazságszolgáltatás keretein, iránymutatóul szolgál a társadalomra kisebb mértékben veszélyes cselekedetekért való felelősségre vonáshoz, s kihat az emberi viselkedés általános megítélésére is.

Hazánkban a determinista koncepció újraértelmezése és kísérlet annak átültetésére a jogi felelősség területére az 1960-as évek elején a marxista filozófia alapján kezdődött. Kitűnő monográfiák jelentek egymás után[1], amelyek szerzői következetes determinista nézeteket fogalmaztak meg, és ennek megfelelően dolgozták ki felelősségi koncepciójukat.

Napjainkban a kauzalitás és a határozatlan tartamú szabadságvesztés gondolatának felmerülésével élénkült meg újra a vita az emberi magatartás determinációjával kapcsolatban. Ez a vita jelentős mértékben elősegíti a kriminológiai szemlélet kikristályosodását, de termékenyítően hat egyéb bűnügyi tudományokra is, mert erősíti a materialista szemléletet. Bár a vita úgy jelenik meg, mint a determinizmus értelmezésének vitája, de megítélésem szerint, a materializmus, a determinizmus vívja harcát az idealista, az indeterminista nézetekkel, azok maradványaival. A vita azért ölti az értelmezés jellegét, mert mindenki elismeri a determináció érvényesülését a jelenségek folyamatában, mindenki materialistának vallja magát, de a determináltság mértéke és módja tekintetében különbségek adódnak. Ezért én sem a determinista koncepció ismertetését tekintem feladatomnak, hanem csak néhány fogalommal és alapvető vitás kérdéssel kapcsolatban fejtem ki álláspontomat.

1. A determináció fogalma

A magam példáján is igazolva látom H. Korch megállapítását, miszerint „Az oksági elv igenlése közvetlenül elvezet a determinizmushoz".[2]

Én is a bűnözés okságának tanulmányozása során jutottam el a determinizmus elvének megértéséhez és elfogadásához.

A bűnös emberi magatartás, a bűnözés okainak a bűnözés törvényeinek tanulmányozása szükségképpen együtt jár azoknak a kérdéseknek a tisztázásával is, amelyek a determinizmus fogalomkörébe tartoznak. A determinizmus pedig elválaszthatatlanul összefügg a materializmus lényeges tételeivel, így pl. a világ anyagi egységének alapelvével, bármiféle természetfeletti kizárásával, az anyagi világ végtelenségével és mozgásával, az ember tudatos tevékenységének természetformáló lehetőségével.

A determinizmusnak a kauzalitás felőli megközelítése szükségképpen felveti a két fogalom egymáshoz való viszonyának a tisztázását. A kauzalitással kapcsolatos állápontom lényege, hogy minden *okozat,* így a bűncselekmény is, okok és feltételek által meghatározott. A determinizmus pedig a legáltalánosabb filozófiai megfogalmazás értelmében: a természeti, társadalmi és pszichikus jelenségek egyetemes meghatározásáról kialakult felfogás. Vagy másként fogalmazva: „A determinizmus" kifejezés azoknak a filozófiai irányzatoknak, tanoknak a megnevezésére szolgál, amelyek elismerik a világ rendjének, az összefüggések és kölcsönhatások eredményeképpen fellépő meghatározottságnak, törvényszerűségnek a létezését.[3]

A filozófiai tankönyvek, vagy átfogó monográfiák rendszerint a determinizmus fogalomkörébe vonják az okság, a kölcsönhatás, a törvény, a szükségszerűség, a véletlen, a valószínűség, a lehetőség és valóság, a tartalom és forma fogalmait. Mindemellett a determináció tárgyalása általában leszűkül az okság és törvényszerűség, valamint az e fogalmak megértéséhez szükséges szükségszerű és véletlen, valószínű és lehetséges viszonyok vizsgálatára, ami érthető is, hiszen ezek a determináció leglényegesebb összefüggései.

Az okság vizsgálatánál arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a kauzalitás a múlt szférájába tartozik, az ok-okozati kapcsolatok a már megvalósult jelenségek körében léteznek, s a bennük megnyilvánuló törvényszerűségek vetülnek át a jövőbe, s valószínűsítik a jelenségek jövőbeni előfordulását. Az oksági tényezők a jelenben még csak valószínű viszonyban állanak a jövő lehetőségeivel. A jövőbeni lehetséges oksági viszonyt tehát *valószínű viszonynak* tekinthetjük, s ebben a viszonyban még nincsenek okozatok, csak lesznek, amikor a lehetőségek valamelyike valósággá válik, azaz átkerül a (jelen) múlt tartományába. És fordítva, a múlt viszonyai már nem valószínűek,

[1] *Földesi* Tamás: Az akaratszabadság problémája. Gondolat, Budapest, 1960. *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái, a polgári jogi felelősség. Akadémia Kiadó, Budapest, 1961. *Dr. Szabó* András: A fiatalkorúak és a büntetőjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1961.

[2] H. *Korch:* Okság és determinizmus. Dialektikus materializmus szakosító szemelvénygyűjtemény. Kossuth Könyvkiadó, 1969—70. 168. old.

[3] *Fodor* Judit: A determinizmus-koncepció és kapcsolatai a kvantummechanikával. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 143. o.

a múltban már nincsenek lehetőségek. Azzal, hogy közülük valamelyik realizálódott a többi, mint lehetőség megszűnt. Így válik az időtől függetlenül létező sok-sokértelmű viszonyban sok-egyértelmű meghatározottsággá.

Mint látható, a kauzalitás értelmezésében igen fontos szerepet tulajdonítunk az idő tényezőnek, a múlt és a jövő elhatárolásának. A determinizmus viszont, mint az egyetemes meghatározottság elve, az idő múlásától függetlenül egyaránt érvényes a múlt és a jövő történéseire. A jövő viszonyai a lehetséges, a valószínű viszonyok éppen úgy beletartoznak a determinációba, mint a múlt viszonyai. Ezért a determináció gerincét szerintem az oksági, a törvényszerű, a véletlen, a lehetséges és a valószínű viszonyok alkotják. Mindezek alapján *a determinizmus lényegét úgy lehetne meghatározni, hogy a megvalósult jelenségek a törvényszerű és véletlen oksági összefüggéseken keresztül okok és feltételek által szükségszerűen determinálódtak, míg a jövőbeni jelenségek (mint a lehetőségek egyike) a megvalósulás idején, hasonló módon determinálódnak.*

E fogalmi meghatározásból igen fontosnak tartom a szükségszerűség fogalmának ismételt felvázolását. Nem tudom eléggé hangsúlyozni, hogy az a nemzetközi kereskedelem polgári kriminológiában a bűnözés problémáinak megértésében a szükségszerű, a törvényszerű és a véletlen helyes értelmezéseinek.

A magam részéről e tekintetben *Földesi* álláspontját fogadom el, aki a szükségszerűség elvont fogalmát bontja fel a törvényszerű és a véletlen fogalmára. A bűnözés terén, a bűnös emberi magatartások terén is ennek az értelmezésnek a helyességét látom igazolódni. E szerint minden jelenség szükségszerűen következett be és következik majd be, de ezek között vannak olyanok, amelyek törvényszerűek és vannak olyanok, amelyek véletlenek egy meghatározott szemszögből nézve.

A véletlent tehát nem a szükségszerűvel kell szembeállítanunk, hiszen a véletlen jelenség is szükségszerű, hanem a törvényszerűvel, ami szintén szükségszerű. A véletlen és a törvényszerű egymást kizáró fogalmak egy meghatározott relációban. Ugyanabban a rendszerben vizsgálva valamely jelenséget az csak törvényszerű vagy csak véletlen lehet. A determináció fogalma mindenekelőtt a szükségszerű fogalmához kapcsolódik. A jelenségek szükségszerűen jöttek létre, s ugyanúgy fognak létrejönni az okok és feltételek eredőjeként a jövőben is. Ezen a szükségszerűségen belül azonban vannak olyan jelenségek, amelyek törvényszerű oksági viszonyok okozatai és vannak véletlenszerű jelenségek. A törvényszerű jelenségek az oksági tényezők vagy konstellációk gyakoriságában nyilvánulnak meg.

A jövőbeni lehetőségek közül is elsősorban azok realizálódnak, azok nyilvánulnak meg emberi magatartásban, amelyek az e téren uralkodó törvények értelmében valószínűek. Azok a jelenségek, amelyek a múltban szigorú törvényszerűségnek megfelelően jöttek létre, nagy valószínűséggel a jövőben is bekövetkeznek. A törvények azonban a lényegük szerint a jövőben is csak tendenciaszerűen érvényesülnek. A véletlenek kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolják hatásukat.

A véletlen jelenségek halmozódása, fokozódó ismétlődése gyengíti a törvény érvényesülését, egy bizonyos határon túl pedig a törvény megszűnik, hogy átadja helyét más, a korábban még véletlen jelenségnek minősülő jelenségekben érvényesülő új törvényszerűségnek.

A determináció fogalmával kapcsolatban még két problémát kell érintenünk. Az egyik etimológiai jellegű, a magyar nyelvű szóhasználatra vonatkozik. A determináció vagy a determinizmus kifejezéseket a magyar nyelvben a „meghatározottság"-gal, azaz múlt idejű értelmű szóval helyettesítjük, holott tartalmilag a jövő jelenségeire is vonatkoztatjuk. Mi nagyon gyakran a determinizmus elvét az emberi magatartásra vonatkozóan úgy fogalmazzuk meg, hogy „az emberi magatartás is determinált, meghatározott". Ez a fogalmazás a nyelvi sajátosság miatt érthető úgy is, hogy a jövőbeni magatartás is már a jelenben vagy előre determinált, minthogy a determinizmus egyetemes kategória. Ez az értelmezés így valóban predeterminációt, predesztinációt tartalmaz. Ezért helyénvalónak tartom, ha kerüljük az ilyen megfogalmazásokat, s helyette azt mondjuk, hogy a determináció, a determinizmus elve az emberi magatartásokra is érvényes, vagy azt, hogy minden múltbeli emberi magatartás meghatározott, determinált; a jövőbeni pedig meghatározódik, determinálódik. Vagy, ha használjuk is ezeket a megszokott kifejezéseket, célszerű egy mondat erejéig utalni azok tartalmára.

A másik fogalmi probléma az, hogy kell-e jelző a determinizmus szó elé. E kérdés több oldalról is felmerül. Felmerül mindenekelőtt a tekintetben, hogy a történelem folyamán kialakult mechanikus determinista irányzattól való megkülönböztetésként a dialektikus jelzőt célszerű-e a determinizmus elé tenni. Hasonló elhatárolási problémaként merül fel a szabadakarat tagadásával kapcsolatban az isteni meghatározottságtól való elhatárolás érdekében a materialista jelző használata. Megítélésem szerint, a jelzők használata időnként szükséges lehet, de általában nem tartom indokoltnak, minthogy ritkán beszélünk determinizmusról anélkül, hogy a tartalmi utalások ne tennék világossá, hogy miféle determinizmusról van szó. Az ellenkező jelző használatának van inkább értelme, amikor nem a materialista determinizmusról beszélünk vagy írunk. De felmerül a jelző használatának problémája a determináció mértékének jelölésénél is. Gyakran lehet hallani ilyen kifejezéseket: viszonylagos determináltság, vagy következetes determináltság. Minthogy szerintem csak egyféle determináció létezik, s azt vagy elfogadjuk vagy nem, felesleges a fenti jelzők bármelyiké-

nek is használata. A különbség a két jelző között csak abban van, hogy a „következetes" jelző nem változtat a determináció lényegén, míg a „viszonylagos" jelző indeterminációt jelent. Különösen világosan fogalmazta ezt meg *Farkas* Endre: „A marxista filozófia a valóság tényeit elemezve, a szaktudományok eredményeit felhasználva azt a dialektikus determinista tételt fogadja el, mely szerint az anyagi világ minden tárgya, jelensége és folyamata, s ezek mindegyike közvetve vagy közvetlenül anyagi tényezők által meghatározott. E meghatározottság alól nincs kivétel, ez egyaránt vonatkozik a szerves és szervetlen természetre, éppúgy, mint a társadalmi és a pszichológiai folyamatokra. Ebből adódóan nem létezik sem az anyagi világban, sem az emberi természeten belül semmilyen misztikus tényező, amely öngerjesztéssel hatást gyakorolhatna önmagára vagy az anyagi világra. A következetes materialista monizmusból tehát egyenesen ered a konzekvens determinizmus és fordítva is: a következetes determinizmus materializmushoz vezet. Ezzel ellentétben valamely csekély indeterminizmus is végeredményben egy misztikus tényezőhöz, így az idealizmushoz, az idealizmus pedig mindig valamilyen módon az indeterminizmushoz jut el. A következetesen végigvitt materialista dialektikus determinizmus, az emberi cselekvésre alkalmazva, az indeterminált misztikus szabadakarat-elképzelés cáfolata."[4]

2. *A szabad választás lehetősége*

E kérdés tulajdonképpen az akaratszabadság, a szabad akarat kérdése. Itt ütköznek össze legélesebben az ellentétes, vagy eltérő álláspontok.

A vita leginkább a választási lehetőség, a választási szabadság körül zajlik.

A választási szabadsággal kapcsolatban a kérdés általában úgy merül fel, hogy választhat-e az ember szabadon a különböző cselekvési lehetőségek közül, vagy egyáltalán van-e ilyen választási lehetőség, ha az emberi magatartás is determinált. A magunk részéről a kauzalitás elemzésével a múlt szférájába tartozó, már megvalósult jelenségekre vonatkozó nézeteinket lezártnak tekinthetjük azzal, hogy e jelenségek mint okozatok az okok és a feltételek által teljes mértékben determinálódtak, meghatározódtak, s most már determináltak. Ezek után már logikusan csak annak a kérdésnek van helye, hogy milyen okok és feltételek, milyen oksági konstelláció hozta létre a jelenséget, az emberi magatartást, milyen törvényszerűségek vettek részt a magatartás kialakításában. Többen felteszik ugyan úgy is a kérdést, hogy tanúsíthatott volna-e az ember másféle, mondjuk nem bűnös magatartást is. A válasz nagyon egyszerű: igen, ha másféle oksági tényezők, másféle oksági konstelláció játszott volna közre a magatartás kialakításában. De minthogy nem másféle, hanem éppen ezek az oksági tényezők és éppen ilyen oksági konstelláció játszott közre, ezért éppen ezt a magatartást tanúsíthatta. Vagyis *minden megvalósult magatartás csak egyféleképpen és csak úgy jöhetett létre, ahogyan létrejött.*

A megvalósult jelenségekre vonatkozó determináció kevéssé vitatott, noha ebből egyenesen következik a jövőbeni jelenségek determinálódásának a törvénye is. A múltbeli emberi magatartások is az idő vonalán valamikor, mint lehetőségek, mint valószínű viszonyok helyezkedtek el, s a megvalósulásuk pillanatában determináltakká váltak. Ezért a determinálódásukra, oksági meghatározódásukra vonatkozó törvények adnak útmutatást a jövőbeli emberi magatartások meghatározódására is. A determinizmus elvét azért tekinthetjük egyetemesnek, mert a jövőbeni jelenségek determinálódását éppen a múltbeli jelenségek determináltságából származtatja.

A feltett kérdésre a feleletet tehát, a kauzalitás eddigi elemzése és a valószínű viszonyok tanulmányozása adja meg.

A választási szabadsággal kapcsolatban megoszlik a szakemberek véleménye. Vannak, akik az úgynevezett következetes determinizmus talaján állnak. Ezek közül elsőként említem *Eörsi* Gyulát, aki a jogi felelősségről írott kitűnő munkájában éppen a tudat anyagi eredetéből és az oksági determinációból kiindulva tagadja a választási szabadságot. „A tudat alakulása — agyműködés. Az agy anyagi természetű, tehát alá van vetve az anyag legáltalánosabb mozgástörvényeinek. Következésképpen ezeknek az általános mozgástörvényeknek a tudatműködés is alá van vetve; a legmagasabb rendű anyagi természetű mozgásnak vannak sajátos, csak reá érvényes törvényszerűségei is, de ezekkel együtt sem lehet mentes ama törvények hatása alól, amelyek *minden* anyagi mozgásra érvényesek. Az egyik ilyen törvényszerűség a meghatározottság: minden anyagi mozgásnak van oka és okozata. Az ok tényezőjének összesége maradéktalanul meghatározza az okozatot; ha ez nem így volna, akkor ok nélküli mozzanat is maradna. Ebből pedig az következik, hogy minden emberi magatartást is maradéktalanul meghatároz az oka, vagyis az azt kiváltó tényezők összesége. Ez pedig másképpen azt jelenti, hogy az *emberi magatartás teljesen meghatározott, választási lehetősége nincs.*"[5] Azonos tartalmú álláspontra helyezkedik *Földesi* Tamás is, azzal a különbséggel, hogy elismeri az ember választási lehetőségét egy bizonyos szituációban, de azt, vagyis a választást teljes egészében determináltnak tartja a külső és belső determinánsok

[4] *Farkas* Endre: Szabadság és egyéniség. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 58—69. o.

[5] *Eörsi* Gyula: i. m. 84. old.

által.[6] A minden megkötöttség nélküli választási szabadságot vallja *Heller* Ágnes: „Az emberek viszonylagos autonómiája lényegében nem más, mint a választás viszonylagos szabadsága. Annyit jelent, hogy az ember bizonyos célkitűzések, tettek, eszközök között választhat, s hogy ezzel végsősoron megválaszthatja önmagát mint erkölcsi lényt. S nemcsak annyiban választhat, hogy több lehetőség közül egyik vagy másik mellett dönt — ez még okvetlenül nem lenne az autonómia megnyilvánulása —, hanem, hogy másként is dönthetett volna, mint ahogy döntött. Tehát választhat az igazi, a tényleges választás értelmében."[7] Hasonlóan a választási szabadság, vagyis a nem teljes determinizmus, a „mérsékelt determinizmus" híve *Békés* Imre, aki az egyetemi büntetőjogi jegyzetben a következőket írta: „A determinizmus része a marxista-leninista világnézetnek s része korunk természettudományos világképének és emberképének. Az emberrel foglalkozó természettudományok (elsősorban a genetika és a pszichológia) képviselőinek álláspontja, valamint a marxista filozófusok felfogása azonban nem egységes abban, hogy az ember személyiségének fejlődése *milyen fokban* meghatározott.

Abban a kérdésben egységes a tudomány képviselőinek a felfogása, hogy az adott szituációban a cselekvést az ember *személyisége kényszerűen* meghatározza. Ez azt jelenti, hogy az adott szituációban az ember nem cselekedhet másként, mint amilyen a személyisége; vagyis „nem szállhat ki önmagából" és nem cselekedhet önmagától — értelmétől, vérmérsékletétől, érzelmétől, jellemétől — függetlenül.

a) Az előbbi megállapításból a logika szabályai szerint sokan azt a következtetést vonják le, hogy az élet nem más, mint egymást követő szituációk folyamata; következésképpen az ember viselkedése minden szituációban meghatározott. Eszerint, az ember egész életében sohasem cselekedhet másként, mint ahogyan tényleg cselekedett. Amennyiben pedig az ember viselkedése életének minden szituációjában, minden pillanatában meghatározott, úgy *személyiségének fejlődése is* kényszerűen meghatározott.

b) Az *a)* alattival szemben mások azt vallják, hogy a személyiségnek *önmeghatározó* szerepe is van: képes önmagát nevelni, fejleszteni. A személyiség önmeghatározó szerepét az „akarat" biztosítja. Eszerint, az értelem irányítása alatt álló akarat *visszahat* a személyiségre; képes a vérmérséklet (indulatokat, érzelmeket) visszafogni, a rossz szokásokat elvetni, a jellemet fejleszteni, az értelmet helyes célok szolgálatába állítani. Az értelem irányítása alatt álló akarat jelentősége abban áll, hogy bizonyos körben — az öröklött tulajdonságok és a társadalmi ráhatások meghatározta határokon belül — kaput tár az emberi élet önvezérlése számára a helyesség, az indokoltság, a társadalmi együttélési szabályok és az erkölcsi értékek szerint."[8]

Sajátos módon értelmezi a determinizmus elvét *Kudrajcev* neves szovjet kriminológus. A kérdést úgy teszi fel, hogy elkerülhetetlenül meghatározzák-e a bűncselekmény elkövetését („kimenet") annak okai („bemenetek") vagy a véletlennek is van helye ebben a folyamatban.[9]

A kérdésre pedig így válaszol: „A marxizmus feltétlenül elismeri az ember összes cselekményének determináltságát, ugyanakkor aláhúzza annak bonyolult jellegét. De ez a determinizmus nem azonos a laplace-i mechanikus, egyértelmű függőséggel. A jelenlegi fiziológiai, pszichológiai és filozófiai vizsgálatok gazdag tényanyagot nyújtanak a természetben és a társadalomban érvényesülő oksági kapcsolatok fizikai természetének és jellegének tisztázásához. Egy sor, az emberrel és az emberi tevékenységgel foglalkozó tudományág meglehetősen határozottan utal *az emberi magatartások terén, köztük a társadalomellenes magatartások terén megnyilvánuló okok és következmények közti kapcsolat statisztikai jellegére.*

A statisztikai közelítés — írja *Kudrjacev* a továbbiakban — egyáltalán nem mond ellent a determinizmusnak, annak egyik válfaját képezi. Meg kell különböztetni dinamikai és statisztikai kapcsolatokat és törvényszerűségeket, de egyik is és a másik is feltételezi az oksági magyarázatot és teljes mértékben átfogja őket a determinizmus, annak marxista értelmében."[10]

Kudrjavcev itt lényegében azonosítja az oksági kapcsolatokat, a determinációt a jelenségekben megnyilvánuló törvényszerűséggel, s így szükségképpen hagy helyet a determináción kívül a véletleneknek is, s ebből vezeti le az emberi magatartás viszonylagos önállóságának tételét. Világosan kitűnik ez abból a megállapításából, miszerint az emberi magatartásban hiányzik az okok és a következmény közti egyértelmű, szigorú kapcsolat. „... ez azt jelenti, hogy még az emberre rendszeresen ható negatív hatások sem feltétlenül idézik elő az ő ré-

[6] *Földesi* Tamás: Miért olyan amilyen? Magyar Filozófiai Szemle, 1967. 6. sz. Az utóbbi időben egyre több jogász igényli a determinizmus elvének érvényesítését a jogi felelősségre vonásban. Pl.: *Viski* László: A közlekedési büntetőjog (doktori értekezés) 1972. *Tokaji* Géza: Adalékok a bűncselekmény-fogalom felépítéséhez (kandidátusi értekezés/1972). *Szilágyi* Péter: A jogi felelősség fogalma és alapja. Jogtudományi Közlöny, 1974. 6. sz.

[7] *Heller* Ágnes: A szándéktól a következményig. Előadások az általános etikáról. Magvető Kiadó, Budapest, 1970. 77. old.

[8] *Békés* Imre: Büntetőjog. Általános rész I. köt. — Szerkesztette: Pintér Jenő — Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. I. fejezet 23. old.

[9] V. N. *Kudrjavcev:* Pricsinnoszty v kriminologii. Jurigyicseszkaja Lityeratura, Moszkva, 1968. 118. old.

[10] Uo. 120—122. old.

széről a törvénysértést".[11] Kudrjavcev álláspontja a Szovjetunióban is bírálat tárgya. Egyesek úgy ítélik meg, hogy felfogása a szükségszerűség és a véletlen közti dialektikus összefüggés „helytelen, vagy legalábbis pontatlan" értelmezéséből fakad.[12]

Lehetne még idézni a hasonló álláspontokat, de szükségtelennek tartom, mert e néhány szerző álláspontja is jelzi a különböző álláspontok típusait, s én nem elsősorban az idézetekben szereplő helytelen, vagy pontatlan kitételekkel kívánok vitatkozni, hanem saját álláspontom világos kifejtésére törekszem.

A választási lehetőség, a jövőbeni emberi magatartás determináltságának problémáját az ember tudatos tevékenységéből kiindulva kell megközelíteni. Az emberi magatartás szükségletkielégítő, a lehetőségekre épülő célirányos magatartás. Az emberi tudat rendelkezik azzal a tulajdonsággal, hogy többé-kevésbé reálisan visszatükröződik benne az objektív valóság, s ezen belül tudatosul az egyénben saját léte, tevékenysége és társadalmi tevékenysége.

Helyesen írja ezzel kapcsolatban *Szabó* András, hogy „Az emberi magatartás determináltsága mindenekelőtt a tudat determináltságát jelenti és a magatartás determinációja a különböző magatartás meghatározó tényezők tudatra gyakorolt hatásán keresztül érvényesül".[13]

A tudat determinációjába beletartozik a lehetséges jelenségek és azok várható következményeinek anticipált képzete is. Ezek cél-okok formájába vesznek részt a magatartás determinálásában. Amikor az emberben a szükségletek felmerülnek, s azok tudatosulnak, a tudatban megjelennek az objektív valóság azon tárgyai, viszonyai, eszközei, elemei, amelyek alkalmasak a szükséglet kielégítésére, s az a mód is, ahogyan ezek felhasználhatók. A szükséglet kielégítésének több módja, több eszköze lehetséges, amelyek nem egyenértékűek sem a szükséglet kielégítésének a mértéke, sem a szükséglet kielégítésére alkalmas elemek megszerzésére fordított tevékenység módja, energiája tekintetében. De nem egyenértékűek a társadalmi megítélés szempontjából sem. Vannak a szükséglet kielégítésének társadalmilag helyeselt, elfogadott módjai, eszközei, míg vannak meg nem engedett, jogilag, büntetőjogilag tiltott és büntetendő formái. A szükséglet kielégítése tehát többféleképpen lehetséges. A társadalom többféle lehetőséget tartalmaz, kínál az egyének számára. Pl. a középiskola befejezése után objektíve többféle egyetem, tanulási lehetőség kínálkozik a diplomaszerzés számára, vagy a táplálkozási, az öltözködési szükségletek kielégítése számára meglehetősen nagy választék áll rendelkezésre. Előfordulhat természetesen, hogy egy adott szituációban nincs széles skálája a lehetőségeknek, a szükséglet kielégítésére csak néhány alternatíva, vagy csak egyetlen lehetőség mutatkozik, esetleg egy sem. A többféle lehetőség tehát ebben az értelemben, kívülről, a társadalom részéről létezik, objektív realitás. *Heller* szavaival élve „ez azonban még nem okvetlenül lenne az autonómia megnyilvánulása". Valóban így van. A filozófusok és a szabad akarat kérdésével foglalkozó szakemberek nem is elsősorban ezt az oldalát vitatják a választási lehetőségnek, hanem a második oldalát, vagyis, hogy az egyén választhat-e objektíve létező különböző lehetőségek között. Mondható-e, s ha mondjuk, helyesen mondjuk-e, hogy az ember választ ezek közül a lehetőségek közül, vagy mindez csak fikció, s az ember akarat-elhatározása valamely lehetőség választására determinált, helyesebben determinálódik?

Ténykérdés, hogy az ember magatartása az eltérő lehetőségek egyikét realizálja. A realizálást azonban megelőzi e magatartás céljának a kitűzése, vagyis a lehetőségek közül az egyiknek az elfogadása és a végrehajtás módjának az elgondolása. Ez az akarat-elhatározás, vagyis a célirányos cselekvés kijelölése közvetlenül a szubjektív okok, azaz a motívumoknak, a motívumok harcának eredménye, vagyis a motívumok által determinált. És az, hogy kinél milyen szükségletek, milyen lehetőségek, milyen eszközök és milyen végrehajtási módok merülnek fel a tudatban, vagyis tudatosulnak motívumok formájában, az az aktuális személyiség állapotától és az aktuális objektív tényezők együttes hatásától függ. A személyiség állapotától függ, hogy milyen hatást gyakorol rá a külső objektív valóság, hogy irányultságának, beállításának megfelelően mit fog fel abból. A személyiség állapotát pedig a múltbeli objektív tényezők determinálták. Az tehát, hogy kinél milyen motívumok merültek fel a célkitűzést megelőzően az szintén determinált. Az okozati láncolat, mint látható, egyben a determinációs folyamatot is jelenti. Valamely jövőbeni emberi cselekvés determinációja már a múltban (a jelenben) elkezdődött, s az idő múlásával párhuzamosan haladva folyamatosan tart a jelenség megvalósulásáig, azaz addig, amíg a jelenség okozattá nem válik. Tehát az emberi magatartások körében is teljes mértékben érvényesül a determináció, nincs semmiféle misztikus erő, ami az okozati láncolaton kívül részt venne a magatartás determinálásában. De, ha az ember célkitűző pszichikus tevékenységét, a lehetőségek egyikét elfogadó, s a végrehajtást megtervező akarat-elhatározását választásnak akarjuk, vagy szeretnénk nevezni, ennek szerintem nincs akadálya, csupán megállapodás kérdése, de tudnunk kell, hogy ez a választás éppúgy determinált, mint minden más társadalmi, vagy

[11] Uo. 124. old.

[12] D. B. *Volzsenkin:* Determinisztyicseszkaja koncepcija presztupnovo povegyenija. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo. 1971. No. 2.

[13] *Szabó:* i. m. 167. old.

természeti jelenség[14] és semmi köze ahhoz a tartalomhoz, amit az indeterminizmus a szabad választás fogalmának tulajdonít.

A determinizmus elvével kapcsolatos vitában gyakran előfordul, hogy azt helytelenül értelmezik, helytelen következtetést vonnak le belőle, s ezeket a helytelen tételeket megcáfolva a determinizmus elvét tekintik megcáfoltnak.

Kudrjavcev szerint pl. a mechanikus determinizmus elfogadása a kriminológiában a fatalizmushoz vezetne. „Valójában, ha bizonyos okok minden esetben kivétel nélkül ugyanazokat a követelményeket váltják ki, akkor a negatív környezetben nevelkedett egyén elkerülhetetlenül bűnözővé válik és nem kell feleslegesen fecsérelni az időt és a társadalmat fenyegetésnek kitenni bevárva jogellenes cselekményének elkövetését."[15]

Kudrjavcev itt tulajdonképpen az eleve elrendeltség ellen hadakozik, ami helyes. De az eleve elrendeltség nem következik abból a tételből, hogy a teljesen azonos okok és feltételek mindig azonos következményekhez vezetnek. Rá kell itt irányítani a figyelmet arra, hogy a valóságban bármennyire is kriminogén valakinek a környezete, nemcsak az ilyen negatív hatások érik, hanem más pozitív hatások is. Vagyis az úgynevezett kriminogén környezet nem foglalja magában az összes okokat és feltételeket, amelyek közrejátszhatnak az ilyen körülmények között élő ember személyiségének formálásában, majd az aktuális magatartásában. Ezért még az ilyen helyzetből sem következtethet elkerülhetetlenül a bűncselekmény elkövetése. Ez azonban csak annyit jelent, hogy az oksági tényezőknek még a túlnyomó része sem determinálja a jelenséget, hanem csak a tényezők összesége, vagyis nem cáfolja azt a tételt, hogy az okok összesége egyértelműen meghatározza az okozatot. A kriminogén környezet tehát nem eleve határozza meg a bűncselekmény elkövetését, hanem csak törvényszerűen, azaz csak valószínűsíti. De a törvényszerű és a véletlen hatások együtt szükségképpen meghatározzák az emberi magatartást, köztük a bűnös magatartást is.

Vígh József

[14] *Földesi:* i. m.
[15] *Kudrjavcev:* i. m. 119. old.

Jogszabályalkotás és hierarchia

I.

A gazdasági alap egyik társadalmi, politikai tükröződése a jog, amely szabályozóerejével és összhatásával *kell,* hogy további fejlődésében elősegítse létrehozóját: a gazdasági alapot. A jog, puszta létével, olyan hatással van a társadalom egészére és ezen belül elsősorban a gazdaságra, a termelőerőkre, valamint az emberre, hogy jelentősen gyorsíthatja vagy esetleg fékezheti az egész társadalom fejlődését.

Amikor 1968-ban áttértünk az új gazdasági irányítási rendszerre, ez *minőségi* változást jelentett *szocialista* gazdaságunkban, amelyet megalapoztak az 1945 (vagy inkább 1948) óta eltelt szocialista fejlődés eredményei. Ennek, a szocialista gazdaság irányításának egészét megváltoztató, új gazdaságirányítási rendszernek szükségszerűen tükröződnie kellett jogunkban, oly módon, hogy a további előrelépést szabályozza, biztosítsa. Nem kétséges, hogy a szocialista gazdaság fejlődésén kívül, a tudati fejlődés és bizonyos változás is szükséges volt. Hiszen ahhoz, hogy a szigorú tervlebontásos gazdasági rendszerről át lehessen térni egy olyan gazdasági fejlődési szakaszra, ahol jelentős szerepet kaphat (és kapott) a piaci kereslet-kínálat, szükséges volt országosan és a népgazdaság minden ágában olyan gazdasági vezetőréteg kialakítása, amely azonkívül, hogy él az adott lehetőséggel, tudatában van annak, hogy a szocialista gazdasági fejlődés új, fejlettebb szakaszba lépett. Az az a tervszerű gazdálkodás, a piac irányított és szabályozott rendszere mellett képes az adott gazdasági egységet úgy vezetni, irányítani, ami az *új* követelményeknek megfelel. De az új gazdaságirányítási rendszernek egyik legfontosabb — és lényegét tekintve legbiztosabb — pillérévé kellett válnia a jognak is. Csak ily módon lehetett és lehet állandó egyensúlyt teremteni az össztársadalmi és csoport- valamint az egyéni érdekek között; csak így és ily módon lehet — a jog eszközeivel — a tervszerű irányítást (tervutasítás nélkül) és a törvényességet biztosítani.

Az új gazdaságirányítás bevezetésénél, kibontakoztatásánál egyértelmű volt mind a jogászok, mind pedig a gazdasági vezetők előtt hogy — mivel a jog fokozottabb mértékben vál

az irányítás eszközévé —, igen sok jogszabály fog megjelenni, felgyorsul, az egész népgazdaság területén a kodifikációs munka. E várt eseménysorozat nemcsak bekövetkezett — hiszen ez szükségszerű volt —, hanem olyan túlzott méreteket öltött (főleg a középszintű jogszabályoknál), mint a palackból kiengedett szellem.

II.

Nem kétséges, hogy az 1968 és 1971 közötti időszakot bizonyos tekintetben tapasztalatszerzésnek is lehet tekinteni, hiszen szinte meg kellett tanulni önállóan gazdálkodni, tervezni, vezetni oly módon, hogy fejlődésünk nemcsak töretlen maradjon, hanem felgyorsuljon. Azonban — és ezt bizonyítják az elért eredmények — 1972-től már nagyrészt kipróbált és bevált módszerekkel lehetett és kellett haladni. Ettől az időszaktól kezdődően, véleményem szerint, már a kodifikációs munka méreteinek visszaszorítására lett volna szükség — elsősorban a középszintű, miniszteri jogszabályok területén — ami még ma sem késő.

Ha az 1972. és 1973. években megjelent jogszabályok *mennyiségét* vizsgáljuk, úgy hiszem, az alábbi táblázat bizonyítani fogja, hogy olyan hatalmas mennyiségű jogszabály jelent meg, ami már a jogászok — azaz a szakemberek — részére is áttekinthetetlen és nem is követhető. (A táblázat *nem* tartalmazza az Országgyűlési Határozatokat, az Elnöki Tanács határozatait, miniszteri utasításokat, SZOT rendeleteket és utasításokat, az MNB, OVH és OMFB elnöke által kiadott államtitkári rendeleteket.)

Jogszabály	1972 Megjelent	1973 mennyiség, db
Törvény	7	6
Törvényerejű rendelet	31	32
Minisztertanácsi rendelet	47	39
Minisztertanácsi határozat	48	46
Miniszteri (államtitkári) rendelet	244	187
Összesen	377	310

Látható, hogy kettő év alatt 687 jogszabály jelent meg — és ha figyelembe vennénk a kihagyottakat, számuk elérné vagy megközelítené az ezret. Ez a menyiség már nem feltétlenül segíti, hanem hátráltathatja a fejlődést.

Ha az egyes *miniszteri rendeleteket* vizsgáljuk, akkor az alábbi táblázat szerinti mennyiségben jelentek meg: (A közösen kiadott, együttes rendeletek egyszer szerepelnek a kimutatásban.)

Miniszter (államtitkár)	1972 Megjelent	1973 mennyiség, db
Belkereskedelmi	19	7
Belügy	4	4
Egészségügy	21	5
Építés és Városfejlesztési	25	29
Honvédelmi	1	—
Igazságügyi	8	11
Kohó és Gépipari	4	5
Könnyűipari	4	4
Külkereskedelmi	10	8
Közlekedés és Postaügyi	12	8
Külügy	—	1
Mezőgazdasági és Élelmezésügyi	27	18
Művelődésügyi	24	15
Munkaügyi	9	5
Nehézipari	10	5
Pénzügy	55	50
Országos Tervhivatal Elnöke	3	1
Országos Anyag és Árhivatal Elnöke	8	10
Központi Statisztikai Hivatal Elnöke	—	1
Összesen:	244	187

Látható, hogy kettő éven belül összesen 431 miniszteri rendelet jelent meg, amelyekből — egyedileg vagy együttesen más miniszterekkel — a pénzügyminiszter valamint a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter 150 rendeletet adott ki, vagyis két év átlagát számolva minden négy napban egyet. (Érdemes lenne vizsgálni a hatályon kívül helyezések számát is, hiszen a jogalkalmazásnál ennek ismerete is nélkülözhetetlen.)

A törvényesség egyik alapvető követelménye a jogbiztonság, azaz az időtállóság, csak így lehet vezetni, *tervezni,* gazdaságjogi szilárdságot teremteni. Amikor a jogszabályok ilyen hatalmas mennyisége jelenik meg, ez szükségszerűen felgyorsítja azok „forgási sebességét", hiszen egy-egy új jogszabály előzőeket helyez hatályon kívül, ezzel elvész az időtállóság, bizonytalanná válhat a gazdasági vezetés és elsősorban a tervezés. (1971-ben kellett elkészíteni a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek 1976—1980 időszakra vonatkozóan középtávú fejlesztési tervüket. Időközben annyira megváltozott szinte minden gazdasági szabályozó, hogy az elkészített és a közgyűlések által is jóváhagyott tervek ma már szinte teljesen időszerűtlenekké váltak.) Úgy vélem, mind a gazdaságirányításban, mind pedig a törvényesség teljes megvalósításában és biztosításában eljutottunk olyan fejlődési szakaszba, ahol ezt a túlzott kodifikációs folyamatot meg kell állítani vagy legalább korlátozni.

III.

Alkotmányunk alapján jogszabályaink szabályozzák a jogi hierarchiát, azaz a jogszabályok alá-fölé rendeltségét. Ezeknek a rendelkezéseknek alapvető követelménye és kogens rendelkezése, hogy alacsonyabb rendű jogszabály nem lehet ellentétes magasabbrendűvel

azt nem is változtathatja meg, nem is gyengítheti. Az előzőekből azonban szinte természetszerűleg következik, hogy az igen nagy mennyiségű jogszabály között találhatók olyanok, amelyek — éppen a jogszabályok hierarchiájával ellentétben — magasabbrendű jogszabállyal ellentétesek azt esetleg megváltoztatják vagy gyengítik és ez már közvetlenül is veszélyeztetheti a törvényességet. Ennek megerősítésére három példát említek, amelyek közül kettő nem a vizsgált időszakban (1972—1973) keletkezett, hanem azt megelőzően, de jelenleg is hatályos és jellemzőnek mondhatók.

1. Az 1959. évi IV. tv. (PTK) 232. § (2) bekezdése szerint: „A kamat mértéke — ha jogszabály kivételt nem tesz, vagy a felek *alacsonyabb* mértékben nem állapodtak meg — évi öt százalék". Ezt erősíti meg e szakasz (3) bekezdése miszerint: „Eltérő jogszabály hiányában a kamat kikötése az évi öt százalékot meghaladó részében *semmis*". Úgy vélem nem lehet kétséges, éppen a jogszabályok hierarchiájából következően, hogy az említett „jogszabály kivételt nem tesz" és „eltérő jogszabály hiányában" kikötés *csak* törvényre vagy törvényerejű rendeletre vonatkozhat, hiszen csak ezek változtathatnak törvényt! Ha elfogadjuk, hogy a jogszabályi hierarchia a törvényesség egyik biztosítéka, akkor garanciája egyben annak, hogy alacsonyabb jogforrás nem ronthat, gyengíthet vagy változtathat meg magasabbrendű jogszabályt, ilymódon egyértelmű a törvényalkotó akarata és célja az általa adott felhatalmazással. Amikor egy-egy törvény — vagy tvr. — megengedi alacsonyabbrendű jogforrás szabályozási lehetőségét, akkor *ezt* kifejezetten kimondja, mert külön tiltani éppen a jogszabályi hierarchia miatt szükségtelen. Mindez tehát nem jelenti és nem is jelentheti, hogyha egy törvény általánosságban „eltérő jogszabály"-ról más „jogszabály hiányáról" vagy „külön jogszabály"-ról rendelkezik ez egyben törvényi felhatalmazás lenne az alacsonyabb jogforrásnak a törvény (kogens) rendelkezéseivel ellentétes jogszabály megalkotására. Véleményem szerint az a helyes értelmezés ilyen esetben és a gyakorlatnak is ezt kellene követni, hogy kizárólag azonos szintű jogszabály változtathat meg azzal egyszintűt. A törvényalkotó esetleges általános vagy annak tünő fogalmazása nem lehet alapja a hierarchia megsértésének, hiszen ezzel általánossá válhat a magasabbrendű — sőt legmagasabb — jogszabály annulálása éppen esetleg arról a szintről, amelynek e jogszabály megtartása a cél elérésének biztosítása, a feladata. Az előbbiekkel összevetve a PTK 301. § (1), bekezdése szabályozza, hogy „Pénztartozás esetében a kötelezett a késedelembeesés időpontjától kezdve akkor is köteles *öt* százalék kamatot fizetni, ha a tartozás egyébként kamatmentes" majd e szakasz (3) bekezdése a szocialista szervezetekre vonatkozóan állapítja meg, hogy „Szocialista szervezetek terven alapuló viszonyában a fizetési késedelem jogkövetkezményeiről külön jogszabályok rendelkeznek". Az előzőekben kifejtettek szerint e „külön jogszabály" is csak törvény vagy törvényerejű rendelet lehet. Ezt megerősíti a Miniszteri indoklás is, mert „a kamat mértékére nézve — a nyerészkedést és a hitelpolitika sérelmét elkerülendő — a javaslat olyan rendelkezést tartalmaz, hogy annak diszpozitív és mint *kamatmaximum* egyben *kogens* mértéke évi 5%". Ez az indoklás egyben azt is értelmezi, hogy a törvény kogens — tehát rendelkezését csak egyenlő erejű jogszabály változtathatja meg. A miniszteri indoklás rámutat arra a kivételre, amire egyébként a jogszabályalkotó gondolt, amikor az általánostól eltérő lehetőséget adott: „Jogszabály azonban magasabb mértéket is megállapíthat, erre főleg akkor kerülhet sor, amikor a kamat *speciális* funkciókat tölt be, mint pl. a szocialista szervezetek egymásközötti viszonylatában, magánszemélyeknek nyújtott takarékpénztári kölcsön stb." Vajon általában pénztartozásnál szocialista szervezetek egymásközötti viszonylatában — pusztán abból a tényből következően, hogy két szocialista jogi személy áll jogviszonyban — lehet-e állandó jelleggel a kamat speciális(!) funkciójáról szó? Úgy vélem, hogy nem! Ezt megerősíti egyébként a PTK 301. §-hoz fűzött Miniszteri Indoklás is. Hiszen már a PTK megalkotását jóval megelőzően is éppen a szocialista szervezetek voltak a teljesen általánosak gazdaságunkban. Speciális jogviszony azonban például a szocialista szervezeteknek a bankokhoz fűződő kapcsolata. Úgy vélem a fentiekből következik, hogy a törvény *alkotója* a szocialista szervezetek egymásközötti viszonyában is az 5% kamatmaximum megállapítását látta célszerűnek ezt is kodifikálta *1959-ben.* Mindezzel, amit a PTK kogens rendelkezéssel szabályozott, ellentétes a 60/1970. (XII. 31.) PM sz. rendelet 1. § (1) bekezdése, amikor kimondja: „Az állami vállalatok, trösztök, szövetkezetek stb. egymásközötti viszonyában a pénztartozások késedelmes fizetése esetében a késedelmi kamat mértéke évi 15%." Két probléma merül fel e pénzügyminiszteri rendelettel kapcsolatban; elsősorban, hogy miniszteri rendelet a törvény egy kogens rendelkezését megváltoztatja, jelen esetben annulálja, bizonyítva ezzel is, hogy a törvényi felhatalmazás eddig nem terjedhet; másodsorban, hogy adott esetben a miniszteri rendelet felelt meg az új gazdaságirányítás és fejlődés követelményeinek. Ez utóbbit indokolja a nagyobb pénzügyi fegyelem, a fizetési kötelezettségek időbelileg pontos teljesítésének fokozott jelentősége. Vagyis az új miniszteri rendeletben foglaltak nemcsak helyesek, hanem szükségszerűek is voltak. A megoldás azonban az lett volna, hogy a Polgári Törvénykönyvet (vagy a PTK-ét) kellett volna módosítani és így nem merülhet fel még látszólag sem a jogszabályi hierarchián belüli ellentét.

Felmerülhet az a kérdés, hogy ha törvény (vagy tvr.) *általában* jogszabályról szól, ami a

kérdést szabályozza, hogyan kell ezt értelmezni. Kétségtelen, hogy a „jogszabály" gyűjtő fogalom, azaz a törvénytől legalább a miniszteri rendeletig magába foglalja mindazokat a jogi rendelkezéseket, amelyek az élet valamely területét szabályozzák. Ez a tág fogalom azonban nem jelentheti a hierarchia megszegését, hogy alacsonyabbrendű jogszabály módosíthat olyan rendelkezést, amelyet valamely jogilag magasabbrendű szabály határozott meg. Véleményem szerint az általános meghatározás alapján kizárólag *egyenrangú* jogszabályt lehet és kell érteni, ami abból is következik, hogy az alacsonyabb rendű jogi rendezés további lehetőségét a törvény (vagy tvr.) minden esetben külön kimondja és ez a jogi hierarchia alapján természetes. (Pl.: Pp. szabályozása alapján szakértők kijelölése Igazságügyi Miniszter feladata.) Ha a jogszabály alkotó megengedi, hogy speciális, kivételes helyzeteket a törvény rendelkezéseitől eltérően lehessen szabályozni, akkor ezt éppen a hierarchia megtartásának érdekében, egyenrangú jogszabályban kodifikálja (pl. PTK elévülési szabályai és PTKé tsz. elévülési szabályai). Összefoglalva — álláspontom szerint — ha egy törvény vagy törvényerejű rendelet általában „más jogszabály"-ról rendelkezik, ez csak egyenrangú lehet, mert így biztosított a hierarchia megtartása.

2. Az 1972. évi 26. tvr-rel módosított 1952. évi III. tv. Pp.) 177—183. §-ai szabályozzák a bírósági szakértők jogállását, feladataikat. Többek között kimondja, hogy „Szakértőt az állandó igazságügyi szakértők közül. *kell* kirendelni, más szakértőt csak *fontos* okból lehet alkalmazni". Egyébként a törvény rendelkezéseiből teljesen egyértelmű — az idézett szakaszon túlmenően is —, hogy mikor, milyen esetben kell az eljáró bíróságnak egy konkrét ügyben szakértőt alkalmazni és hogy ezt a szakértőt kiknek a köréből rendelheti ki az eljáró bíróság.

E törvénnyel (Pp) ellentétes a 4/1971. (VI. 5.) NIM sz. rendelet 21. § (2) bekezdése, amikor kimondja: „A villamosenergia szolgáltatás megszakításából, szüneteltetéséből vagy korlátozásából eredő károk *érvényesítése* esetén az *elvárhatósággal* kapcsolatos szakkérdésben ki *kell* (!) kérni a Magyar Villamos Művek Trösztnek, az Állami Energetikai és Energiabiztonságtechnikai Felügyelet által záradékolt, szakvéleményét". Sok esetben — majdnem általánosan — a bírói gyakorlat az, hogy e jogszabályi rendelkezésre hivatkozással az eljáró bíróság igénybevette mint szakértőt a Magyar Villamos Művek Trösztöt akkor, amikor valamelyik éppen e tröszt *közvetlen* irányítása alá tartozó áramszolgáltató vállalat alpereseként vagy felperesként ezt indítványozta, holott a Pp. rendelkezései alapján éppen e tröszt lenne *kizárt* volna mint szakértő, mert érdekelt saját vállalata révén.

A miniszteri rendelet — saját vállalatainak érdekében — törvénnyel ellentétes, de oly módon és fogalmazásban, ami nem kizárólag ellentétre utalhat, hiszen *látszólagos* céljában a törvényességet akarja biztosítani. Viszont éppen azzal sérti meg a törvényességet, hogy semmi nem indokolja (alárendelt vállalatainak érdekein túlmenően), miszerint az állandó igazságügyi szakértőkkel szemben egy érdekelt tröszt legyen szinte saját ügyében szakértő.

A Legfőbb Ügyészség Pfl. 31. 605/1974. számú állásfoglalásában e kérdésben kifejtette, hogy „az Igazságügyi Miniszter rendeletileg nem tette kötelezővé a 21. § (2) bekezdése szerinti szerv megkeresését... ez a rendelkezése *a bíróságokra nem irányadó*". Ez az állásfoglalás mindeddig nem került nyilvánosságra és ez az értelmezés az idézett miniszteri rendeletből sem derülhet ki, bár ilymódon feltétlenül helyreáll a törvényesség. Egyébként a Legfőbb Ügyészség idézett állásfoglalásából két körülményre lehet következtetni: egyrészről, hogy az idézett miniszteri rendelet 21. § (2) bekezdése önmagában feleslegessé vált, mert „károk érvényesítése", az „elvárhatóság" kérdése bírói eljárásban dől el és ha ilyen módon e jogszabály nem irányadó a bíróságokra, akkor nem is szükséges fenntartani; másrészről, hogy valóban ellentétes a miniszteri rendelet hivatkozott szakasza jogszabállyal, mégpedig törvénnyel ezért kellett a Legfőbb Ügyészség állásfoglalása és így ezért is kellenne hatályon kívül helyezni.

3. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése — és ez természetes — felszínre hozott olyan jelenségeket, amelyek megjelenése, enyhén szólva, nem kívánatos. De történelmi analógiával — tudva, hogy minden hasonlat nemcsak „sántít", de ferdít is — a NEP korszak is felszínre hozta az Osztap Bendereket. E jelenségek megszüntetése elsősorban jogi eszközökkel lehetséges.

Ezek előrebocsátása után megállapítható, hogy 1971. és 1972. években „járványszerűen" elterjedtté vált az úgynevezett „gebines fuvarozás" elsősorban termelőszövetkezeti melléküzemágként. Nem kétséges, hogy bizonyos joghézagok kihasználása e területen jelentős visszaélésekre, sőt bűncselekmények elkövetésére adott lehetőséget, elsősorban a termelőszövetkezetek szinlelésével elkövetett üzérkedési és árdrágítási cselekményekre. Mi volt a lényege a „gebines fuvarozásnak"? Igen sokféle változata jelent meg, ezek közül a leggyakrabban alkalmazták, hogy a leendő tehergépkocsi vezető belépett termelőszövetkezeti tagnak és úgynevezett fejlesztési kölcsönt adott a termelőszövetkezetnek, amiből megvásároltak egy tehergépkocsit (újat, használtat vagy kiselejtezettet). Ezután a tehergépkocsival a termelőszövetkezet fuvarozási tevékenységet végzett, aminek bruttó bevételéből a tehergépkocsivezető megkapta — hiszen ez a gebin — munkabérét és költségtérítést. Ez általában úgy oszlott meg, hogy a bruttó bevétel kb. 55—60%-a a termelőszövetkezeté volt, míg a fenn-

maradó 40—45% volt a tehergépkocsivezetőé. A költségtérítésből kellett fedeznie a tehergépkocsivezetőnek az összes tényleges rezsit (üzemanyag, kis és nagyjavítások, gumi stb.). Ez az anyagi érdekeltségi rendszer — ami jogilag szabályozott formában helyes és jó, hiszen a vendéglátóiparban hosszú évek óta bevált és a mezőgazdaságban zöldség-gyümölcs stb. termelésben „részesművelés" néven elterjedt — vezetett visszaélésekhez, amihez lehetőséget adott a joghézag, a jogi szabályozatlanság. Ilymódon társadalmi és gazdasági szükség volt egy jogszabály megalkotása, ami egyrészről ezt a joghézagot pótolja, másrészről a további visszaéléseket megszünteti. Nyilvánvaló, hogy ilyen kettős célja volt a 7/1972. (VIII. 12.) KPM sz. rendelet 2. § (e) bekezdésének, amikor kimondta: „a fuvarozást végző gépjárművezetők munkabérét a 16/1971. (VII. 7.) MüM—KPM sz. együttes rendeletben foglaltak alkalmazásával köteles megállapítani és elszámolni; gépjárművezetők részére az általa vásárolt üzemanyag, továbbá — a gépjárművezető által végzett kisjavításokért előre meghatározott összegben megállapított általányt kivéve — az általa végzett illetőleg végeztetett javítási és karbantartási munkák ellenértékének térítéseként átalányösszeg nem fizethető". Az előbbiekben ismertetett %-os arány a költségekre vonatkozott, de a termelőszövetkezeti *tag* gépkocsivezető ezen felül megkapta a termelőszövetkezet bérszabályzata szerinti munkabérét, hiszen az említett %-ban meghatározott összeget költségtérítésként vehette fel. A KPM rendelet 1. §-a szerint e jogszabály vonatkozik a termelőszövetkezetekre, míg ugyanennek a jogszabálynak a 2. § (e) pontjában hivatkozott és kötelezővé tett MüM—KPM együttes rendelet *nem* vonatkozik a termelőszövetkezetekre, tehát szinte önmagával is ellentétes a jogszabály, figyelembevéve mindkét esetben, hogy a gépkocsivezető termelőszövetkezeti tag. Nem kétséges, hogy a KPM hivatkozott jogszabálya a célt elérte, azaz a „gebines fuvarozást" megszüntette, azonban ellentétes módon az 1971. évi III. törvény (TSZ-törvény) 67. § (2) bekezdésével, ami szerint: „A közös munkát munka szerinti elosztás elvének alkalmazásával, a teljesítmény alapján kell mérni, értékelni és díjazni. A mérés, az értékelés és díjazás rendszerét (munkadíjazási rendszer) *a termelőszövetkezet* állapítja meg". A TSZ-törvény végrehajtása tárgyában kiadott 15/1971. (XII. 30.) MÉM sz. rendelettel módosított 6/1967. (X. 24.) MÉM sz. rendelet 125. § (1) bekezdése szabályozza az önálló elszámolási rendszer lehetőségét: „Az önálló elszámolás alapján működő szervezeti egység a termelőszövetkezet éves tervéből ráeső feladatokat a leltár szerint rendelkezésére bocsátott föld és egyéb termelőeszközök (gépek, épületek stb.) igás és haszonállatok és anyagok rendeltetésszerű felhasználásával, valamint tagjainak az eredményben való *közvetlen* anyagi érdekeltségén alapuló személyes közreműködésével valósítja meg". Ez pedig lényegében az önálló elszámolás általános szabályozása, ami a „gebin" és ez alól a MÉM. rendelet — éppen a TSZ. törvény alapján — nem tesz kivételt, tehát alkalmazható, mind az alap-, mind pedig a kiegészítő tevékenységben — különös tekintettel a fuvarozásra, ami az alaptevékenységnek is szerves része.

Érdemes megemlíteni, hogy az 1972. augusztus 1-én — azaz visszaható hatállyal(!) — érvénybe lépett, de 1972. augusztus hó 12-én megjelent KPM jogszabály ellentétes a Legfőbb Bíróság 1972 .augusztus 9-én megjelent Pf. I. 20. 650/1972/18 számú eseti döntésével is. Ebben az ítéletben a Legfelisőbb Bíróság — egy konkrét ügyben — elhatárolta a vállalkozást és szövetkezeti munka illetve tagsági viszonyt. Ennek az ítéletnek a lényege, hogy „az 1971. évi III. tv. 67. §-ának (2) bekezdése előírja, hogy a közös munkát a munka szerinti elosztás elvének alkalmazásával, a teljesítmény alapján kell mérni, értékelni és díjazni. A mérés, az értékelés és díjazás rendszerét (munkadíjazási rendszer) a termelőszövetkezet állapítja meg." Ennek alapján állapítja meg a Legfelsőbb Bíróság, hogy „A 35/1967. (X. 11.) Korm. sz. rendelet 109. §-ának (1) bekezdése lehetővé teszi, hogy a termelőszövetkezet a szocialista elosztásnak megfelelő *bármilyen* munkadíjazási rendszert alkalmazhasson". Majd folytatva: „A rendelet 110. §-a (a hivatkozott kormányrendelet) szerint pedig a termelőszövetkezet állapítja meg, hogy a munkát teljesítményelőírással (munkanormával), a munkában töltött idővel vagy pedig a termés (hozam) meghatározott részével vagy annak mértékével méri és díjazza". Mindezekből pedig arra következtet a Legfelsőbb Bíróság, hogy „Ezekből a rendelkezésekből következik, hogy a termelőszövetkezet, illetőleg szakszövetkezet *maga* állapítja meg a munkadíjazás rendszerét". Ezt követően a Legfelsőbb Bíróság elhatárolja a vállalkozást és a munkaviszonyt (illetve tagsági viszonyt), megállapítva, hogy peres felek között nem vállalkozási jogviszony volt, mert alá-fölé és nem mellérendeltségi viszonyban voltak, mert a tag gépkocsivezető olyan elszámolási kötelezettséggel tartozott, ami kizárja a vállalkozást stb. A felek között létrejött szerződést, ami a „gebint", a bevétel és költségek megosztását szabályozza lényegében olyan elosztási és teherviselési formának ismeri el a Legfelsőbb Bíróság, ami megfelel a Tsz. törvény (és végrehajtási jogszabályai szerinti szabályozásnak és jövedelemelosztásnak.

A „gebines" fuvarozás egy-egy termelőszövetkezeten belül — a Tsz-törvény rendelkezései alapján — azonos volt *bármilyen* és jelenleg is működő, ágazati vagy önálló elszámolási rendszerben működő üzemegységgel. Hiszen például a már említett részesművelés (gyümölcs, zöldség, szőlő stb.) is lényegében „gebines" bérezési rendszerben folytatott munkavégzés, és ez az egyébként bevált, gazdaságos, ösztönző és célra-

vezető. Ennek is gazdasági lényege, hogy a termelőeszköz (legyen az a föld vagy teherautó) a termelőszövetkezet tulajdonában van és aki, vagy akik ezzel dolgoznak, termelnek a megtermelt bruttó termelési érték (vagy nettó nyereség) bizonyos hányadában részesülnek és ettől függően önmaguk viselik a terheket. (Bár a mezőgazdaságban legtöbb esetben az összes terhet — így például a szaporítóanyag, a növényvédőszer stb. költséget a termelőszövetkezet viseli.)

A fentebb kifejtettekkel kapcsolatban két probléma merül fel, egyrészről, hogy nem magasabb rendű jogszabállyal (Tsz-törvény) ellentétesen kellett volna szabályozni az ún. „gebines fuvarozást", azaz az önálló elszámolás és anyagi érdekeltség alapján végzett fuvarozási tevékenységet; másrészről, hogy *szabályozni* kellett volna és nem a könnyebb sőt — az adott visszaélések széles körű ismertetés után — népszerűbb megoldást választani, azaz megszüntetni. Hiszen ez a tevékenység mind az össztársadalmi, mind pedig a csoportérdeket tekintve nem vitásan hasznos és gazdaságos volt, sőt rentábilisabb, mint a jelenlegi (amit bizonyít, hogy egyes állami vállalatok — lásd: VOLÁN — ma sem szüntették meg, hanem „átkeresztelték" és más néven folytatják). Adott esetben célszerűbb az lett volna, ha a „gebines fuvarozást" olyan jogi keretek közé, szorítjuk, ami kizárja — vagy legalábbis minimumra csökkenti — a visszaéléseket, a szövetkezet színlelésével elkövetett bűncselekményeket, de meghagyja az önálló elszámolási rendszer előnyeit és nincsen ellentétben a Tsz-törvénnyel. (Lehetséges lett volna a törvény módosítása is.)

A „gebines fuvarozással" kapcsolatos visszaélésekre bizonyos joghézagok kihasználása adott lehetőséget. De ezeknek a rendellenességeknek legalább ennyire „melegágya" a többszöri és egymással is sokszor ellentétes jogi szabályozás is. A jogi hierarchia — az alá-fölérendeltségi szabályok megtartásán túlmenően — megköveteli, hogy az *egyenrangú* jogszabályok az életnek azonos területét, azonos módon szabályozzák. Jelen esetben a Tsz-törvény (és végrehajtási jogszabályai) a termelőszövetkezetre bízza a bérezési, díjazási formát, míg egyéb rendelkezések a fuvarozással kapcsolatban másképpen rendelkeznek (15/1971 és 16/1971 MüM sz. r.) Hasonlóan másképpen rendelkezik az idézett MüM—KPM rendelet. Ilyen átfedések — és ezzel a hierarchia megszegése — éppen a termelőszövetkezetekkel kapcsolatban még több jogi szabályozásban észlelhetőek.

Úgy vélem, hogy az előző példák — legalább részben bizonyítják, miszerint nemcsak a mennyiségileg eltúlzott kodifikáció, hanem a jogszabályi hierarchia figyelmen kívül hagyásának is eredménye a magasabb és alacsonyabbrendű jogszabályok ellentéte. Hiszen a törvényesség érdekében szükségesebb egy magasabbrendű jogszabály módosítása, mint egy ellentétes alacsonyabb-rendű jogszabály kibocsátása.

Mindezek szerintem bizonyítják azt is, hogy szükséges lenne a jogszabályalkotás bizonyos — legalább ideiglenes jellegű — korlátozása, elsősorban a miniszteri rendeletekre vonatkozóan, de fokozottabb mértékben meg kellene valósítani a jogszabályok koordinálását, egységesítését. Nagy mértékben segítené a gazdasági munkát — elsősorban a tervezést és gazdasági vezetést — ha egy-egy ötéves tervidőszakra vonatkozóan biztosítani lehetne az adott népgazdasági ágat alapvetően szabályozó rendelkezések időtállóságát, a miniszteri rendeletek vonatkozásában is. Ez egyben annyit jelentene, hogy jogszabályalkotásunk — és az annak eredményeként születő újabb rendelkezések — *hatásukkal* fokozott mértékben serkentenék további fejlődésében egész népgazdaságunkat.

Réczei Róbert

Az állam- és jogtudományi kutatások néhány módszertani kérdése*

I.

A téma időszerűsége

Szinte közhellyé vált, hogy napjainkban — a tudományos-technikai forradalom következtében — jelentősen megnőtt a tudományok társadalmi szerepe. Követelménnyé vált a tudományos kutatás tudatosságának a fokozása, ami azzal a következménnyel járt, hogy a tudomány maga is beható tudományos elemzés tárgya lett. Egyre inkább megszaporodtak a tudományelméleti publikációk, közöttük különösen azok, amelyek a tudományos kutatás módszertani problémáival foglalkoznak. Ezek a vizsgálatok számos új eredménnyel gazdagították a tudományos kutatás metodologiájára vonatkozó ismeretanyagot.

Úgy tűnik azonban, hogy a marxista állam és jogtudományok területén eddig még nem történt meg a tudományos metodologia új

* A cikk Lipcsében, a Karl Marx Egyetemen „A marxista—leninista jogtudomány módszertanának alapkérdései" címmel 1974 decemberében rendezett tudományos ülésszakon való hozzászólás alapján készült *(Szerk.)*.

eredményeink hasznosítása, integrálása. Kezdetben uralkodó volt az az álláspont, amelyik — a burzsoá normativizmus módszertani meghaladásaként a materialista dialektikát tekintette egyedüli és kizárólagos módszernek. Ez a fölfogás párosult a dialektika dogmatikus szemléletével. „A dialektikus módszer dogmatikus megközelítését az jellemzi, hogy visszavezeti a dialektikát egyes példákra, vagy tételek összegére. A dogmatikus arra törekszik, hogy a dialektika egyes tételeit, vagy törvényeit állítsa be módszernek, és kimutassa hogyan fejlődik a valóság ennek a törvénynek vagy tételnek megfelelően"[1]. Mindez annak a jelenségnek volt a metodológiai mozzanata, amit Szabó Imre úgy fogalmazott meg, hogy a hazánkban újként jelentkező marxista jogszemléletnek "abban jelentkezett kezdeti egyoldalúsága, hogy a marxizmus általános tételeit dedukció útján vetítette rá a jogi jelenségekre."[2]

Napjaink marxista jogtudományát azoknak a nézeteknek a dominanciája jellemzi, amelyek az előzőekben jellemzett egyoldalúságot a különböző szaktudományi (jogi, szociológiai stb.) módszerek elismerésével kísérlik meg meghaladni. Lényegében ez a szemlélet jellemzi a jelenleg használatos állam- és jogelmélet tankönyv módszertani fejezetét is.[3] Sőt e felfogás „modernebb" változatai azzal próbálnak előrelépni, hogy újabb és újabb módszereket ismernek el, így szinte a módszerek egyfajta inflációját tapasztalhatjuk. Ez a tendencia észlelhető Wagner professzor téziseiben is.[4]

Ezek a törekvések pusztán mennyiségi úton kívánják túlhaladni a dogmatikus megközelítés egyoldalúságát, és ezért részeredményeik ellenére nem vezethetnek teljes sikerhez. Nem tartják ugyanis feladatuknak a materialista dialektika lényegének elemzését, annak Sztálin által leegyszerűsített koncepciójára építenek, továbbá nem tisztázták kielégítően a materialista dialektika és a szaktudományi értelemben vett módszerek viszonyát. Ezért van igaza Szotáczky paradoxul hangzó megállapításának: „a marxista állam- és jogelméletben a filozófiai oldalak túlzott hangsúlyozásáról teszünk említést, és ugyanakkor annak az álláspontnak az igazsága is kézenfekvőnek látszik, amely a filozófiai vonatkozások kimunkálásának hiányát állapítja meg."[5]

Az állam- és jogtudományi kutatás metodologiájának továbbfejlesztése elsősorban az állam- és jogelmélet feladata. A szaktudományok már többször hangot adtak az állam- és jogelmélettel szemben e vonatkozásban támasztott elvárásaiknak. „A tételes jogtudományok az állam- és jogelmélettől várják a problémák feldolgozását, míg az állam- és jogelmélet megelégszik annak általános hangsúlyozásával, hogy a jogtudományok módszere a dialektikus materializmus."[6]

A metodológia terén tapasztalható lemaradás fölszámolása az állam- és jogelmélet részéről annál is inkább sürgető, mivel „a tényleges társadalmi szükséglet... napirendre tűzi az interdiszciplináris megközelítés, illetve szemlélet és kutatási módszerek alkalmazását is."[7] Ez a követelmény azonban nem valósul meg az egyes tudományágak eredményeinek összegezésével vagy a határtudományok eredményeinek fölhasználásával — noha ez is fontos mozzanat —, hanem magának a tudományos kutatómunkának a komplexitását igényli, aminek e munka szabályaiban — az az a tudományos módszerekben — is ki kell fejeződnie. Mindezekre tekintettel igen örvendetesnek tartom a tudományos ülésszak megrendezését és jelentősnek Wagner professzor téziseit, amelyekben áttekinti és összefoglalja a jogtudományi metodológia alapproblémáit.

II.

A téma körülhatárolása

A jogtudomány módszerei — ez, a tézisekben is többször is előforduló szóhasználat — azonnal fölvet néhány kérdést. Az első: a jogtudományok, vagy pedig az állam- és jogtudományok módszereiről van-e szó. A tudomány módszeréről vallott fölfogásokban burkoltan benne van a tudomány tárgyáról kialakított állásfoglalás. Ezért — az állam- és jogtudományok tárgyáról és rendszeréről folytatott viták fölelevenítésének a szándéka nélkül — szükségesnek tartom leszögezni, hogy véleményem szerint az állam- és jogtudományok tárgya a politikai-jogi felépítmény totalitása, annak részei, mozzanatait; ezek egymás közötti, illetve más jelenségekkel való kapcsolata. A politikai-jogi felépítmény egysége ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egyik vagy másik elemében ne kerülne előtérbe az állami, a politikai vagy a jogi mozzanat. Állásfoglalásomból fakadóan ezért általában az állam- és jogtudományok egészének, mint tudományegyüttesnek a módszertani problémáit tartom szem előtt, helyenként kitérve az egyes tudományágak sajátosságaira. Megítélésem szerint a tézisek szemléletmódja — a gyakran csak a jogtudományra le-

[1] *Kopnyin:* Dialektika, logika, tudomány. Kossuth 1974. 368. old.

[2] A jogtudományi kutatás új útjairól. *Szabó* Imre referátuma. Állam- és Jogtudomány, 1971. évi 4. sz. 598. old.

[3] *Antalffy—Samu—Szabó—Szotáczky:* Állam- és jogelmélet. Tankönyvkiadó, 1970. III. fejezet. Az állam- és jogelmélet módszere (Szabó Imre) 60—88. old.

[4] Ingo *Wagner:* Tézisek az említett tudományos ülésszakra. Kézirat.

[5] A jogtudományi kutatás új útjairól. *Szotáczky* Mihály korreferátuma 606. old.

[6] *Horváth* Tibor: A marxista-leninista büntetőjogtudomány tárgya és módszertanának alapvonásai. Állam és jogtudomány 1961. 4. sz. 470. old.

[7] A jogtudományi kutatás új útjairól. *Halász* József felszólalása 622. old.

szűkített szóhasználat ellenére is — fölfogásomhoz áll közel, azonban azt nem jutatta elég határozottan kifejezésre.

A második kérdés, ami a jogtudomány módszerei kifejezés kapcsán fölmerül, hogy beszélhetünk-e egyáltalán a tudományok módszeréről. Véleményem szerint ez a megfogalmazás így nem pontos: a tudomány ismeretrendszer, amelynek — többek között — módszertani funkciója van. Mint az a későbbiek során kiderül, fontosnak tartom a módszer és a módszertani funkció határozott elhatárolását. Módszere tehát nem a tudománynak, hanem a tudományos kutatásnak mint megismerő tevékenységnek lehet. A tudományos jelző témánk esetében azt is kifejezésre juttatja, hogy nincs itt szó a gyakorlati politikai jogi tevékenység módszereiről. Nem tudok tehát egyetérteni Kulcsár Kálmánnal, aki jogi jelenségek fejlődésének, mozgási törvényszerűségeinek megismerését célzó tudományos kutatás és az adott hatályos jog megismerését célzó jogalkalmazói tevékenység kapcsán azt írja, hogy „a két tevékenységnek mint megismerésnek a látszatkülönbségét a marxizmus abban a felismerésben oldja fel, hogy a jog csak érvényesülésében, tehát társadalmi jelenségeken keresztül ismerhető meg." Az eltérések nem változtatnak „a különbségek fokozati jellegén és nem szüntetik meg a módszer alapvető azonosságát."[8] Véleményem szerint nemcsak arról van szó, hogy különbség van a múltbeli egyedi események rekonstruálása és az átfogó társadalmi folyamatok elméleti rekonstruálása között, hanem elsősorban arról, hogy Kulcsár nem veszi figyelembe a megismerés társadalmi jellegének azt az elemét, hogy más az eredetileg mások által föltárt és objektiválódott törvényszerűségek (és jogi törvények) elsajátítása és más a közvetlenül eredeti megismerés. Problémaelméleti szempontból tekintve az első esetben az informatív kérdésfeltevés, a második esetben az alkotó kérdésfelvetés a domináns, vagyis az utóbbi esetben „nincs olyan ember, aki ismerné, sem olyan eljárás (algoritmus), amelynek segítségével véges lépésben mechanikusan elő lehetne állítani a megoldást, és ugyanakkor a válasz az emberi tudást számottevően növelné."[9] Nem azt állítom, hogy a jogalkalmazó megismerő tevékenységében nincs jelen az alkotó kérdésfeltevés, csupán azt, hogy nem dominál és amikor jelen van, akkor is mint prognosztikus elem. Ennek a prognosztikus elemnek a sajátosságára pedig éppen Kulcsár hívta föl a figyelmet: „A lehetséges alternatívák várható következményeinek az ismerete pedig a bírói tevékenységet bizonyos fokig szinte a prognosztikával teszi rokonná, ekként a megismerés még inkább nehézzé válik."[10] A megismerés eredményének jellegbeli azonossága (a jog társadalmi tartalma)[11] nem jelenti a módszer, az eredmény elérésének az azonosságát.

A jogtudományi kutatás és a gyakorlati célú jogi megismerés módszereinek vázolt különbsége a jogtudomány és a joggyakorlat viszonyából fakad: ahhoz, hogy a tudomány a valóság lényegét magánvalóságban föltárhassa, nélkülözhetetlen a közvetlen gyakorlati cél ideiglenes fölfüggesztése.[12] A problémakör vizsgálata kapcsán természetesen döntő fontosságú, hogy a gyakorlat szerepét állandóan szemünk előtt tartsuk, hiszen a tudományos kutatásra éppúgy, mint minden más megismerésre érvényes az az alapvető marxista tétel, hogy a gyakorlat a megismerés alapja, célja és kritériuma. Ezt azonban nem elég kinyilatkoztatni, hanem a metodológiai kérdések tárgyalása során is kifejezésre kell juttatni.

Végül fölvetődik az a kérdés is, hogy tulajdonképpen mi is a módszer. Ez azonban egy kicsit részletesebb fejtegetést igényel.

III.

A módszer és metodika

Mind a köznyelvben, mind a tudományban többféle jelentést tulajdonítanak a módszereknek: egyesek a kutatások egyes részeit, mozzanatait, mások a kutatás különböző típusait, vagy a kutatás tudományos-világnézeti alapját értik módszeren. Lényegében összhangban a tézisekkel — a módszert olyan szabályok és elvek rendszereként határozom meg, amelynek az a funkciója, hogy fokozzák a tudományos kutatás eredményességét. „A módszer meghatározott eredmények elérésének módja a megismerésben és a gyakorlatban. A felismert törvényszerűségek képezik a módszer objektív oldalát, a jelenségek vizsgálatának és átalakításának e törvényszerűségeken alapuló eljárásaiból alakul ki a szubjektív oldal. A módszer abból a szemszögből tükrözi az objektív világ törvényszerűségét, ahogy az embernek el kell járnia."[13]

A módszer és az elmélet viszonyát illetően nem tudok egyetérteni azokkal a jogtudományi irodalomban is jelentkező felfogásokkal, amelyek — Fogarasi nyomán — túlhangsúlyozzák az elmélet és a módszer egységét.[14] A módszer nem egyszerűen a gondolkodás mozgása, hanem annak normatív mozzanatú visszatükröződése. Elmélet és módszer valóban egységet alkot —

[8] *Kulcsár* Kálmán: A ténykutatások jelentősége a jogi jelenségek megismerésében. Állam és Jogtudomány 1961. évi 4. sz. 501. old.

[9] *Hársing* László: Tudományelméleti vázlatok. A filozófia időszerű kérdései. 11. sz. 1973. 24. old.

[10] *Kulcsár* Kálmán: Társadalom, politika, jog. Gondolat Bp. 1974. 357. old.

[11] *Kulcsár* Kálmán: A ténykutatások... 502. old.

[12] *Peschka* Vilmos: A jogtudomány és a joggyakorlat. Jogtudományi Közlöny 1967. évi 8. sz. Vö.: *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai Bp. 1975. 602. old.

[13] *Kopnyin* I. m. 92. old.

[14] *Horváth* Tibor I. m. 470—471. old.; *Kulcsár* Kálmán I. m. 499. old.

hiszen a tudomány a működő, a funkcionáló — az az újabb ismeretekhez elvezető tudás rendszere,[15] azonban ez az egység különbséget is tartalmazó dialektikus egység. Különbségük azért is jelentős, mert azon keresztül tapintható ki, hogyan válik az elmélet gyakorlattá. Az elmélet, a felismert törvényszerűség a módszerben a szubjektum cselekvési szabályává alakul át, és a szubjektum cselekvéseinek értékelésénél a helyesség, a szabálynak való megfelelés válik kritériummá. „Az ember tevékenysége során megvalósítja az áttérést az igazságról a helyességre és az egyenértékű a gondolattól a helyesség alapján a cselekvésre történő átmenettel. A helyesség kategóriájában mintegy más szférába megyünk át, amely az igazsággal és az elméleti tevékenységgel függ össze, de egyidejűleg túl is lépjük ennek határait: itt már az ember cselekedeteinek elméleti szempontból és a gyakorlati következményekkel megegyező értékeléséről van szó."[16] Kopnyin fejtegetéseivel egyetértve, azt annyiban kell kiegészítenem, hogy a tudományos kutatás, mint sajátos tevékenység esetén nem egyszerűen az igazságról a helyességre, hanem egyben a helyességről az igazságra való áttérésről is szó van: a módszer szabályainak megfelelő és így helyes tevékenység az objektív összefüggések feltárásához, az igazsághoz vezet.

A tudományos módszer tehát lényegében magatartási szabály. Kérdés, hogy mennyire pontos és formalizált szabályok esetén beszélhetünk módszerről. Kopnyin szerint „a megismerési módszert jellemző cselekvési szabályok mindenkor szabályszerűek és pontosak. Különbözhetnek egymástól általánosságuk és alkalmazhatóságuk fokában, de minthogy szabályok, egyértelműeknek és viszonylag állandóaknak kell lenniük, és ha lehetségesek is variációk, azok éppolyan szabványszerűek és meghatározottak."[17] Véleményem szerint a határozottságnak ilyen fokú megkövetelése vitatható. Különbséget kell tenni mindenekelőtt a kutatás különböző szakaszai (probléma feltevés, hipotézisalkotás, igazolás stb.) között. Eltérés van abból a szempontból is, hogy egy meghatározott konkrét kutatás módszeréről, mint szabályok egymásra vonatkoztatott rendszeréről, mint sajátosan értelmezett konkrét totalitásról van-e szó, vagy pedig annak csupán egy-egy mozzanatáról egy-egy általánosított követelményt tartalmazó szabályról. Végül kérdéses, hogy a szabályszerűségnek szavakban való pontos megfogalmazása nélkül is beszélhetünk-e módszerről. Úgy tűnik, hogy metodológiai értelemben a szavakba nem foglalt, nem általánosított sikeres eljárás már és még nem módszer: már nem, mert újat, az eddigi szabályok áttörését jelenti; és még nem, mert általánosításával fog módszerré válni. Ez a metodológiai fejlődés útja.

Az irodalomban többen utaltak a módszer kifejezés különböző értelmű használatára. Szabó Imre így ír: „A metodológia kérdését illetően figyelembe kell venni, hogy a módszert többféle értelemben használják, és eltérő értelmet tulajdonítanak neki az állam- és jogtudományokban is. Noha az állam- és jogtudományokon belül lehet a módszerről többféle értelemben beszélni, ez a többféle értelem mégis egybekapcsolódik, egységet alkot. A többféle értelmet úgy lehet felfogni, mint a módszer különböző fokozatait, szintjeit. A módszer a szó teljes értelmében az állam- és jogtudományok által alkalmazott kutatási módszert jelenti az állami és jogi jelenségek lényegének megismerésére; ezt nevezhetjük a lényegi, megismerési módszernek. Ehhez az általános ismeretelméleti módszer-fogalomhoz, csatlakoznak e módszernek a vizsgált, tanulmányozott jelenség sajátosságaihoz szorosan kapcsolódó vonatkozásai, a módszer elemei vagy mozzanatai. Ezeket egyenként szintén módszereknek szokták nevezni. Végül módszernek tekintik az állami-jogi gyakorlati tevékenység minden ága és része számára elvileg alkalmas és alkalmazandó, tudományosan megalapozott gyakorlati módszert vagy eljárást."[18]

Kulcsár Kálmán arra mutat rá, „hogy magát a módszer fogalmát háromféle jelentésben és hármas gradációban is használjuk. Mindenekelőtt legtágabb értelemben mint ismeretelméleti módszert és legszűkebben mint az egyes konkrét vizsgálatok (statisztikai felmérések, kérdőíveken, megfigyelésen alapuló kutatások) inkább már technikai értelemben vett módszerét. A kettő között áll a módszernek az az értelme, amely egy-egy tudományág tekintetében sajátos lehet, és amely a jogtudományban az ismeretelméleti módszernek alárendelve emeli társadalmi módszerré az empirikus vizsgálatok technikáját is."[19] Ezekkel a megállapításokkal egyetértek a módszer különböző szintű értelmének megkülönböztetését illetően, azonban — mint erre majd visszatérek — a különböző szintű módszerek viszonyára vonatkozó felfogásuk pontosítására szorul.

Az előzőekből kitűnően nézetem szerint a tudományos módszer a tudományos kutatás egészére vagy annak meghatározott szakaszára érvényes, azonos elméleti alapon nyugvó és ezért azonos gondolkodásmódot kifejező szabály. A módszer alapjául tehát objektív törvényszerűségek szolgálnak. Mivel ezeknek az objektív törvényszerűségeknek az általánossága eltérő, ezért a módszerek is az általánosság különböző szintjén foglalnak helyet. Módszeren azokat a szabályokat értem, amelyek objektív alapját az általánosság azonos szintjén elhelyezkedő, azonos tárgyra vonatkozó és ezért egymással szorosan

[15] *Rakitov:* A tudományos ismeret anatómiája, Kossuth 1971. 28. old.
[16] *Kopnyin* I. m. 95. old.
[17] Uo. 96. old.
[18] *Antalffy—Samu—Szabó—Szotáczky:* I. m. 64 old.
[19] *Kulcsár* Kálmán I. m. 515—516. old.

összefüggő objektív törvényszerűségek képezik. Ezen az alapon a módszereknek három szintjét különböztetem meg.

Metodikán — egyetértve a tézisek megállapításával — e módszerek rendszerét értem[20], kiegészítve azzal, hogy módszerek strukturált rendszerével állunk szemben. Ennek a struktúrának a lényegét az egyes módszerek egymáshoz való viszonya fejezi ki.

A különböző szintű módszerek az egyes és az általános viszonyában állnak egymással. Ezt az álláspontot az irodalomban többen képviselik, azonban az említett relációt nem eléggé pontosan vagy félreérthetően értelmezik. Szabó Imre a legáltalánosabb szintű módszer jelentőségét kívánja hangsúlyozni: „a materialista dialektika általában a jelenségek lényegének megismerésére is szolgáló *általános* módszer, amelynek segítségével feltárható az állam és a jog mibenléte, meghatározható fogalma, más társadalmi jelenségekkel való összefüggése, determináltsága, visszahatása az őt meghatározó gazdasági alapra, társadalmi szerepe; — megragadhatók az állam és a jog egyes típusainak és formáinak, illetőleg részjelenségeinek alapvető vonásai, kimutathatók az állam és a jog fejlődésének általános és sajátos törvényszerűségei. A megismerésnek ehhez az általános módszeréhez képest beszélhetünk majd külön a társadalmi jelenségek, illetőleg szorosan az állami és jogi jelenségek *sajátos módszereiről* is, mint olyan másodlagosságról, amelyek alkalmazása közvetve hozzájárul az állam és a jog alapvető vonásainak feltárásához. E sajátos, társadalomtudományi- és állami-jogi módszerek jellege azzal is kifejezhető, ha az ismeretelméleti módszerhez, a materialista dialektikához képest egyfajta *technikának* tekintjük."[21] Ugyanő az ún. szociológiai módszerről azt írja, hogy „az általános elméleti következtetések levonására alkalmas módszerhez képest másodlagosak, valójában ahhoz viszonyítva csak *előkészítő, technikai* jellegűek."[22]

Nem tudok egyetérteni a megismerési módszer és a technika szembeállításával, mivel ebből úgy tűnik, mintha csupán az absztrakt módon fölfogott materialista dialektika szolgálná a tudományos megismerést, az általánosság alacsonyabb szintjén álló módszerek pedig nem. Ezek a módszerek nemcsak közvetve járulnak hozzá az állami és jogi jelenségek lényegének megismeréséhez, mint Szabó írja, hanem azt közvetlenül ragadják meg. Más kérdés viszont, hogy a lényeg megragadására csak a materialista dialektikájával együtt, a materialista dialektika megnyilvánulásaként képesek. Szabó helyesen állapítja meg, hogy a materialista dialektika módszere az általános, azonban a többi sajátos módszert nem mint egyes vagy különöst állítja vele szemben, hanem mint másodlagos, mint technikát. Ezáltal elszakítja egymástól az egyest és az általánost, holott a filozófiai módszer és a sajátos módszerek kapcsolatát is dialektikusan kell fölfogni: „az általános csupán az egyesben, az egyes által létezik."[23] Ezért egyetértek Kopnyinnal, aki szerint „ a filozófiai módszer minden más módszer általánosításaként jön létre, de nem egyenlő egyikkel sem, de éppúgy magába foglalja ezek gazdag sokaságát, mint ahogyan az általános magába szívja a különöst és az egyedit... A filozófiai és a speciális módszerek helyes viszonya azt is jelenti, hogy a filozófiai módszer nem redukálható a speciális módszerekre."[24] El akarja kerülni a vulgarizálás veszélyét, ezért nem tekinti a speciális módszert a filozófiai módszer sajátos megnyilvánulási formájának.[25] Ebben azonban véleményem szerint téved és önmagával is ellentmondásba kerül, hiszen az egyes, a speciális módszer az általánosnak, a materialista dialektikának a megnyilvánulása *is*, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a metodológia szempontjából a tudományos módszer a helyes módszerrel egyértelmű. A filozófiai és a speciális módszernek ezt a kapcsolatát a szociológiai módszer vizsgálata kapcsán meggyőzően mutatta be Kulcsár Kálmán.[26]

A metodika tehát módszerek rendszere, ahol a struktúra alapját azok a különbségek alkotják, amelyek a módszerek között elveik és szabályaik érvényessége és figyelmen kívül hagyásának várható következménye (képletesen úgy is mondhatnánk, hogy szabályaik kötelező jellege) szempontjából tapasztalhatók. Ezeknek a különbségeknek a következtében az állam- és jogtudományi kutatás módszerei hierarchikus struktúrát képeznek, ahol a magasabb illetőleg az alacsonyabb szinten elhelyezkedő szabályok az általános és a különös viszonyában, érvényességük területe pedig az egész és a rész viszonyában áll egymással. Ezért az alkalmazott módszereket véleményem szerint — eltérően a tézisekben foglaltaktól[27] — nemcsak a tudomány tárgya határozza meg, hanem maga a kutatás, annak szakaszai, tárgya és célkitűzése.

IV.

A tudományos kutatás folyamata

A neopozitivista fogantatású módszertani munkák többnyire a hipotézisek felállítását (indukció), az empirikusan ellenőrizhető tételek levezetését (dedukció) és azok ellenőrzését (verifikálás) különböztetik meg mint a tudományos kutatás szakaszait. A ciklikusan ismétlődő indukció, dedukció és ellenőrzés fontos helyet foglal el a tudományos kutatásban, azonban ezek a

[20] Ingo *Wagner:* Tézisek 28. old.
[21] *Antalffy—Samu—Szabó—Szotáczky:* I. m. 64. old.
[22] Uo. 69. old.
[23] *Lenin* Összes Művei 29. kötet Kossuth 1972. 296. old.
[24] *Kopnyin* I. m. 102—103. old.
[25] Uo. 103. old.
[26] *Kulcsár* Kálmán I. m. Különösen 511. old.
[27] Ingo *Wagner:* Tézisek 1. old.

mozzanatok csupán az ismeretek bizonyosságában végbemenő változásokat fejezik ki, és nem magyarázzák az ismeretek tartalmi gazdagodását, az objektív igazság felé való haladását. Márpedig a tudományos megismerés is olyan fejlődő folyamat, amelyik az ismeretek tartalma szempontjából is „szükségszerűen magában foglalja az ugrásokat, a fokozatosság megszakításait."[28] Éppen ezért a tudományos kutatás menetét legjobban Marx sokat idézett gondolatai fejezik ki a „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához" c. munkájában: a tudományos gondolkodás útja a képzetben adott, érzékileg konkréttól az absztrakthoz és onnét a logikailag konkréthoz, mint az absztrakciók totalitásához vezet.[29] A tudományos kutatás kiindulópontja nem a teljes ismerethiány, hanem ismeretek meghatározott rendszere, amelyik minőségi változásokat tartalmazó fejlődés, tartalmi gazdagodás során problémává, hipotézissé, végül bizonyított elméletté válik.

A kutatás kiindulópontja a tudományos probléma. Olyan ismeretrendszer, ahol a legközvetlenebbül kifejeződik a gyakorlat és a tudomány kapcsolata. Márpedig „a tudományos kutatás tanulmányozásában csakis valami olyasmiből lehet kiindulni, ami egyrészt a tudományos kutatás eleme, másrészt azoknak a gyakorlati szükségleteknek a kifejeződése, amelyek a gondolatot új eredmények keresésére ösztönzik."[30] A tudomány kérdésfeltevéseinek a szerkezetét a gyakorlatból meríti: a gyakorlat igényei, szükségletei részben a mindennapi tapasztalat hatására, részben kifejezett társadalmi elvárások hatására tudatosulnak, és a megismerő szubjektum eddigi ismereteit ezeknek a szükségleteknek az aspektusából tekinti át. A gyakorlatban egyidőben többféle igény, többféle szükséglet van jelen, így többféle aspektusból való megközelítés lehetséges. Szotáczkyval egyetértve „a kérdések felvetésének sokféle módját az objektív valóság visszatükröződésének formájaként fogom föl, amelyek helyességét, adott esetben konkrét formában való alkalmazásának létjogosultságát szintén a gyakorlat dönti el."[31] Éppen ezért a „kutatónak mindenekelőtt le kell szögeznie, hogy az őt érdeklő jelenséget milyen aspektusból akarja tanulmányozni."[32] Az ismereteknek a meghatározott aspektus alapján kialakított rendszere maga a probléma. Magában foglal elfogadott, igaznak tartott megállapításokat, akár elméleti tételek, akár empirikus tényekre vonatkozó ítéletek formájában, a rendelkezésre álló ismeretek elégtelenségére vonatkozó megállapításokat és a kérdés formájában megfogalmazott problémafeltevést. A probléma elemeiből következik, hogy a probléma megfogalmazása során is kifejeződik az empirikus és a teoretikus megismerés egysége. Helyet kap az aktív tanulás, az elméleti kritika, valamint a mindennapi tapasztalatokból és az empirikus adatokból nyert általánosítások. A problémában benne foglaltatik a „kell" mozzanata is: mi az, amit meg kell ismerni.

Kopnyin szerint a probléma magában foglalja azt is, hogy „milyen módon lehet hozzájutni a gyakorlat számára nélkülözhetetlen tudáshoz."[33] Szerintem helyesebb, ha azt mondjuk, hogy a kutatás struktúrájának és módszereinek meghatározása maga is szakasza, a probléma megfogalmazásához szorosan kapcsolódó része a kutatásnak, amelynek szintén vannak metodológiai kérdései, méghozzá két szinten: primér metodológiainak nevezhető szinten arról van szó, hogy tartalmilag milyennek kell lennie a kutatás struktúrájának és metodikájának, azaz a kutatás egészére mint tárgyra milyen szabályok érvényesek; meta-metodológiainak nevezhető szinten arról van szó, hogyan kell meghatározni ezt a struktúrát és metodikát, azaz hogyan váljék az absztrakt-tudományos metodika konkréttá.

A probléma magvát képező kérdésre adandó lehetséges megoldásként teoretikus megismerőtevékenység révén hipotézisek megalkotására kerül sor. A hipotézisalkotás a tudományos kutatásnak pontos módszerekkel, szabályokkal legkevésbé megragadható szakasza, itt kétségtelenül nagy szerepe van a váratlan ötleteknek, az intuíciónak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a már rendelkezésre álló ismeretek, a feltárt objektív törvényszerűségek ne töltenének be módszertani funkciót, heurisztikus szerepet az elvileg lehetséges megoldások körének jelentős szűkítésével vagy azzal, hogy analógikus következtetések levonásához nyújtanak alapot. A tudományok módszertani funkciója tehát nem merül ki az eljárási szabályok és elvek megalapozásában, és ezért a módszertani funkciónak Wagner által adott ábrázolását túl szűknek tartom.[34]

A bizonyítás során a hipotézis vagy elméleti érvek fölhasználásával, vagy empirikus adatok összegyűjtésével és értékelésével, vagy gyakorlati alkalmazás útján a hipotézist igazolják, vagy elvetik. A hipotézis, vagy bizonyított elméletté válik, vagy kiderül róla, hogy a tudományos megismerés kerülő útja volt.

A tudományos kutatás eredménye nem egyszerűen a felismerés, hanem annak objektiválódása, mások számára is érthető, elsajátítható, lehetőleg pontos megfogalmazása. A tudományos kutatás, mint minden társadalomban végzett emberi tevékenység, a már létező objektivációktól azok elsajátításán keresztül újabb — a szélesen értelmezett gyakorlat során elsajátítandó —

[28] *Kopnyin:* I. m. 102. old.

[29] *Marx—Engels* Művei 46/I. kötet Bp. 1972. 26—27. old.

[30] *Kopnyin:* I. m. 256. old.

[31] *Szotáczky* Mihály: A jog lényege Bp. 1970. 126. old.

[32] *Kerimov:* Grundfragen der Methodologie zur Erforschung staatlicher und rechtlicher Erscheinungen Staat und Recht 1957. évi 8—9. sz. 872. old.

[33] *Kopnyin:* I. m. 257. old.

[34] Ingo *Wagner:* Tézisek 30. old.

objektivációk megalkotásához vezet. Ebben az összefüggésben a tudományos kutatás társadalmiságának egyik lényeges mozzanata fejeződik ki.

A tudományos kutatás egyes szakaszain a megismerés az adott sajátos ismeretrendszer keretein belül halad előre, az adott sajátos ismeretrendszer válik absztraktból konkrétabbá.

A tudományos kutatás menetéről vázolt sémához két megjegyzést kell fűznöm. Az egyik, hogy az egyes konkrét kutatások a vázolt szakaszokat természetesen nem mind járják végig: támaszkodnak korábbi kutatások eredményeire, vagy eredményük igazolását más kutatásokra hagyják.

Másodszor: egy-egy konkrét kutatás esetében természetesen nemcsak egy-egy alapprobléma megoldásáról, hanem számos közben fölmerülő részprobléma megoldásáról is szó van.

Végül hangsúlyozni szeretném, hogy a tudományos kutatás minden szakaszában kifejeződik az empirikus és a teoretikus megismerés egysége, ezért nézetem szerint úgynevezett empirikus kutatási módszerek alkalmazására nemcsak a hipotézisek bizonyítása során kerülhet sor.

A tudománytól eltérően, amelynek tárgyát az objektív valóság törvényszerűségei képezik, a tudományos kutatás tárgya közvetlenül egy-egy meghatározott probléma, közvetve pedig a problémához kapcsolódó jelenségek egy-egy csoportja, azok összefüggései. Az állam- és jogtudományi kutatások során a problémához kapcsolódó jelenségek közül mindenekelőtt az állami, a jogi és a nem állami politikai intézmények, ezeket az intézményeket létrehozó és fenntartó emberi magatartások, az intézmények által befolyásolt magatartások, valamint az intézményekre vonatkozó ismeretek és vélemények jelentősek.

A kutatások célkitűzései szintén a problémából fakadnak, és ezen az alapon különböztethetjük meg a kutatások néhány alapvető típusát, így mindenekelőtt a leíró, a fogalommeghatározásra törekvő, az osztályozást célul tűző, egy adott jelenség struktúráját feltáró és a különböző jelenségek közötti összefüggéseket magyarázó kutatásokat.

Szilágyi Péter

Perlési megbízás (ún. perbizomány)*

A téma egy olyan képződmény, amely az élet határozott jeleit mutatja, noha az anyakönyv szerint már nem tartozik az élők sorába. Tanulmányom célja, hogy élete jogán ismét személyi igazolványhoz juttassam, és visszavezessem a legális élők világába. Az ún. perbizományról van szó.

*

I. Ez az intémény a harmincas években komoly irodalmi viták középpontjában állott. E vitában olyan elismert jogászok is szavukat hallatták, mint pl. Alföldy Dezső, Markos Olivér, Villányi (Fürst) László. Utóbb az 1930. évben az akkor jogszabályi erővel bíró aktusként elismert kúriai jogegységi döntvény, a 43. számú, jogintézményként legalizálta az ún. perbizományt. Kimondotta ez — a Polgári Jogi Határozatok Tárába 972. sorszám alatt felvett, a Magyar Közlöny 1930. évi július 7. számában közzétett — jogegységi döntvény, hogy másnak a követelését engedményezés nélkül a maga nevében felperesként érvényesítheti az is, akit erre a hitelező feljogosított.

A perbizomány intézménye nem elvont spekulációnak köszönhette létét, hanem a tőkés gazdálkodás viszonyai között vált szükségessé egy olyan lehetőség megteremtése, hogy valaki idegen pénzkövetelést magánjogi átruházás nélkül a perjog képviseleti intézményének felhasználásával a saját nevében peres úton behajtasson. Felmerülhet joggal a kérdés, hogy miért kellett mellőzni a legegyszerűbb megoldást, a magánjogi átruházást, pl. engedményezés formájában. Nyilván a magánjogi átruházás formához és illetékhez kötöttsége, az engedményezőt terhelő szavatosság, a pénzkövetelés behajthatóságának bizonytalansága stb. késztette első sorban a hitelezőket az engedményezéshez képest egyszerűbb perjogi képviseleti forma választására. Egy nem kevésbé jelentős másik ok lehetett az, hogy voltak olyan követelések, amelyek engedményezhetőségét a jogszabály kizárta.

A 43. sz. J. D. meghozatala előtt voltak jogszabályok, amelyek lehetővé tették, hogy megbízás alapján valaki mást megillető pénzkövetelést saját felperessége alatt behajtson. Az idevágó jogszabályok közül az alábbiakat említjük meg.

A két világháború között engedélyhez és óvadékhoz kötött ipari tevékenységnek minősítették a fuvarlevelet felülvizsgáló irodák (az Ipartörvény novellája, az 1922:XII. tc. 34. § 7. pontja) és a követelések beszedésével (incasso)

* Az ELTE Polgári Eljárásjogi Tanszékének Tudományos Munkaközösségében az 1975. év áprilisában tartott előadás alapján *(Szerk.)*.

foglalkozók (67 688/1933. K. M. sz. rendelet) tevékenységét.

A jogszabály szerint a fuvarleveleket felülvizsgáló irodák azoknak az ipara, akik fuvarozási ügyletből kifolyólag a fuvarozóval szemben támaszthatók követeléseket akár a maguk nevében a maguk számlájára, akár az igényjogosult nevében és számlájára keresetszerűleg érvényesítenek. Az Ipartörvény novellája e rendelkezésének végrehajtása tárgyában kiadott 78 003/1923. K. M. sz. rendelet 6. §-a szerint az iroda saját nevében csak olyan fuvarokmányok alapján támaszthat igényeket, amelyeken mint feladó, vagy mint címzett szerepel, de a rendelet 7. §-ából kitűnően ez a korlátozás csak a peren kívüli felszólamlási eljárásban érvényesül. Egyébként a fuvarlevél felülvizsgáló iroda csak mint megbízott járhat el. Egy későbbi rendelet (146 869/1929. K. M.) ezt a rendelkezést akként értelmezte, hogy a fuvarlevélfelülvizsgáló iroda a fuvarokmányon alapuló igényt engedmény útján nem szerezheti meg, egyébként a rendelet nem kívánta érinteni a magánjogi és perjogi szabályok szerint eldöntendő azt a kérdést, hogy mi a fuvarleveleket felülvizsgáló iroda tulajdonosának, mint megbízottnak a jogköre.

A követelések beszedésével foglalkozó iparos a követelések beszedését a 67 688/1933. K. M. sz. rendelet szerint csak írásbeli meghatalmazás alapján vállalhatta. A megbízók követeléseit behajtás céljából engedmény útján megszereznie nem volt szabad. Megbízói nevében a követelések behajtását peres úton nem eszközölhette, fizetési meghagyás kibocsátását megbízói nevében nem kérhette, végrehajtási eljárást folyamatba nem tehetett.

A most említett rendelkezésekből kiderült, hogy amennyiben a perenkívüli behajtás nem sikerült, a peres úton történő érvényesítést a fuvarlevélfelülvizsgáló és az incasso-iroda az adós ellen nem szorgalmazhatta sem a hitelező nevében, sem engedmény útján a saját nevében.

Mivel — különösen a fuvarlevélfelülvizsgálói tevékenységnél rendkívül fontos a különleges szakismeret a fuvardíjszabások tekintetében — mind a hitelezőnek, mind az irodának érdeke volt, hogy a behajtási per felperese az iroda legyen. Minthogy az idézett jogszabályok a megbízást nem zárták ki, az érvényesítésre szóló megbízást a felek kiterjesztették arra, hogy az iroda a pert az adós ellen a saját nevében maga indítsa meg. Ha ez a megoldás némiképpen az idézett iparjogszabályok megkerüléséhez járt is közel, a feloldozást megadta a 43. sz. jogegységi döntvény bevezetőleg idézett rendelkezése.

II. A döntvény abból indult ki, hogy nincs törvényes akadálya annak, hogy a hitelező valakit nemcsak a követelés beszedésével, hanem egyúttal saját nevében per útján való érvényesítésével megbízhasson anélkül, hogy ez a megbízott a perbe vitt jognak magánjogi alanya lenne. A magánjog szabályai szerint az átruházás kiterjedhet az egész követelésre, de szorítkozhat a követelés tartalmát alkotó egyes jogosítványokra is. A magánjogi követelés magában foglalja a peres úton való érvényesítésre vonatkozó jogosítványt is. A magánjog nem tiltja, hogy a hitelező *csak* a most említett jogot ruházza át másra, vagyis hogy megbízzon valakit azzal, hogy az át nem ruházott követelést peres úton a maga nevében érvényesítse.

A fél és a képviselő perbeli szerepének különbözőségéből eredő nehézségeket a döntvény indokolása annak kimondásával igyekezett kiküszöbölni[1], hogy a perrendtartás szabályait ebben az esetben akként kell alkalmazni, hogy ez az alkalmazás anélkül, hogy a szóban levő megbízás gyakorlati érvényesülését gátolná, a perbeli ellenfelet ne juttassa hátrányosabb helyzetbe, mint volna akkor, ha felperesként maga a hitelező lépne fel, továbbá akként, hogy a köztekintetekből lényeges perjogi szabályoknak ilyen megbízás útján való megkerülése lehetetlenné tétessék. Ennek érdekében mutat rá a döntvény indoklása arra, hogy a feljogosítás (a megbízás) ellen az anyagi jogból merített minden kifogást fel lehet hozni.

A burzsoa magánjog tudományának kitűnő képviselői (Szladits, Villányi) is azt az álláspontot fogalalták el, hogy egy, a meghatalmazásnál tágabb kategória, az ún. feljogosítások egyik alakzata az, amelynél valakinek jogot adnak jog érvényesítésére, különösen a követelés perlésére.

Mást megillető követelés saját nevében saját számlára peres úton való behajtás jogát jogszabály is deklarálhatja. Az 1875:XXXVII. tc.-be foglalt Kereskedelmi Törvény (KT) olyannyira természetesnek tartja a saját nevében, de a megbízó részére ügyletet kötő bizományos perlési jogát, hogy a *megbízó részére* csak akkor engedi meg az adóstól járó követelések behajtását, ha azokat a bizományos neki átengedte (374. §). A perlés joga a KT. 391. §-ából folyóan a szállítmányozót is megillette. Kunz Ödön[2] rámutat arra, hogy habár a bizományos a saját jogán perel, de nem a saját érdekében. A megbízó érdeke a perben is érvényesül.

Azokban az esetekben, amelyekben a felperesként való fellépés mögött ún. perbizomány húzódik, mindenképpen van a hitelező és a perbizományos között egy szerződés, amelyben a hitelező feljogosítja a fuvarlevélfelülvizsgálót és az incassó-irodát arra, hogy a saját nevében peres úton behajtsa az adóstól járó pénzkövetelést, és amelyben rendelkezik, hogy a követelés érvényesítője mindenképpen számoljon el a behajtott összeg tekintetében a hitelezővel. E — belső — szerződés mellett lennie kell még egy jognyilatkozatnak (feljogosításnak), amely a fuvarlevélfelülvizsgálót és az incassó-irodát a perben

[1] Ld. Magyar Polgári Perjog, írta *Magyary* Géza, kiegészítette és átdolgozta *Nizsalovszky* Endre, 1937. 206. old.

[2] A magyar kereskedelmi- és váltójog I. rész, 273. old.

félként legitimálja a bíróság és az adós előtt. Törvény (a KT. 369. §) kötelezte a bizományost is arra, hogy teljesítse a megbízóval szemben azt, amit az utóbbi az ügylet alapján követelhet. A bizományos külön perlési feljogosításra nem szorult, e joga a jogszabályból, illetve abból a tényből folyt, hogy a harmadik személlyel az ügyletet a saját nevében kötötte.

Azokat az eseteket, amelyekben az ügyletből (kifelé, a másik szerződő féllel szemben) a képviselő lesz jogosított és kötelezett, de az ügylet gazdasági eredményét azzal számolja el, akinek a részére eljárt, Szladits közvetett képviseletnek nevezi, ugyanakkor azonban megjegyzi, hogy a közvetett képviselet nem igazi képviselet, és arra a képviselet szabályai nem terjednek ki.[3] Nizsalovszky Endre a Magyary-féle Perjog-hoz írt kiegészítésében a perbizományt szintén a közvetett képviselet körébe utalja és az intézményt a képviselet fejezetéhez kapcsoltan ismerteti.[4]

A perbizományra vonatkozó irodalmi vita már a 43. sz. J. D. meghozatala előtt megindult és kb. 10 évig tartott. A szerzők túlnyomó többsége a jogrendszerrel összhangban állónak és a korábban különféleképpen megítélt kérdés egyértelmű, helyes, gyakorlatilag célszerű megoldásnak minősítette a 43. sz. J. D.-t. Eltérő megítélés lényegileg csak akörül alakult ki, hogy a perbizományos közvetett vagy közvetlen képviselő-e. Két szerző szállt élesen szembe a perbizomány intézményesítésével (Barát Sándor és Katona Gábor), főérvük azonban az volt, hogy a perbizomány visszaélésekre adhat alkalmat a perköltség, a perköltségbiztosíték és a szegényjog tekintetében. Egyikük ennek kapcsán azt a lehetőséget veti fel, hogy a milliomos földbirtokos gróf a szegényjogon perlekedő számadó juhászának adhat perviteli megbízást és ezzel ingyenesen, perköltségkockázat nélkül pereskedhet.

A kor tekintélyes eljárásjogi kommentátora, Kovács Marcell a perbizományt meglevő perjogi jogintézménynek ismeri el.[5]

III. A Legfelsőbb Bíróság Elvi Tanácsa Elvi 1423/1952.—VI/1. sz. alatt — a 43. sz. jogegységi döntvényt hatályon kívül helyezte. Ezt azzal indokolta, hogy a behajtási jog átruházása a döntvény meghozatala előtt csak szórványosan fordult elő. A döntvény meghozatala után az ilyen esetek száma megszaporodott és ezen a címen perlési megbízásba burkolták olyan követelések átruházását, amelyek engedményezését jogszabály tiltja. E visszaélések megakadályozására vált szükségessé a döntvény hatályon kívül helyezése.

Hozzá kell fűznünk ehhez, hogy ez a hatályon kívül helyező állásfoglalás 1952-ben, tehát a Ptk. hatálybalépése előtt nyolc évvel történt. Ha a behajtási jog átruházása a 43. sz. J. D. meghozatala előtt szórványosan, ezt követően pedig tömegesen fordult elő, ez arra utal, hogy az ún. perbizomány intézményesítésére szükség volt. Ami a jogszabály kijátszását illette, a kodifikálatlan polgári jog világában talán előfordulhatott, hogy a felek perlési megbízásba burkolták olyan követelések átruházását, amelyek engedményezését jogszabály tiltotta, ámde a perlési megbízás semmiképpen sem jelenthette azt, hogy az adós a korábbinál hátrányosabb helyzetbe kerülhet. A perlési megbízottal szemben is érvényesíthette ugyanis az adós a megbízóval szemben érvényesíthető kifogásait és ellenjogait. (Ezt még a Magánjogi Törvénykönyv Javaslatának 1229. és 1230. §-ai is megengedték.)

A perbizomány kérdésében a Legfelsőbb Bíróság — tudomásunk szerint — az 1966. évben hallatta szavát. A P. törv. I. 20 126/1966. sz. határozatban — természetes személyek egymás közötti perében — leszögezte, hogy a felperes idegen követelést a saját nevében, vagyis felperesi minőségben csak akkor érvényesíthetne, ha erre jogszabály lehetőséget nyújtana. A Pp erre nem nyújt lehetőséget, mert a perbizománynak a korábbi jogban meghonosodott intézményét elvetette.

E határozat kapcsán meg kell jegyezni, hogy hogy a Pp — sem a régi, sem az új — valóban nem szabályozza a perbizomány intézményét, ámde azt, hogy valaki idegen követelést a saját nevében peres úton érvényesíthessen, nemcsak eljárási, hanem egyéb jogszabály is előírhatja, mint ahogyan az 1966. évben is volt ilyen polgári jogi jogszabály.

Eltérő álláspontot vallott e kérdésben a gazdasági döntőbizottság a szocialista szervezetek egymás közötti pereiben. Két évtizedes töretlen gyakorlat alapján szögezte le a Döntőbíráskodás 1970. évi 11. számában 1608. sz. a. közzétett határozat, hogy „Szocialista szervezet más szervezetet megillető követelést — ennek megbízása alapján — a saját nevében érvényesíthet a gazdasági döntőbizottságnál".

Gazdasági perekben ezt a gyakorlatot folytatja a Legfelsőbb Bíróság is. Így a Bírósági Határozatok 1973. évi 12. számában 469. sz. a. közzétett határozat szerint a megbízott által kötött szerződés megszegéséből harmadik személlyel szemben keletkezett igényeket általában a megbízott érvényesíti. Éppen, mert *általában* így van, kellett e határozatban leszögezni, hogy ellenkező megállapodás hiányában a megbízó sincs elzárva attól, hogy adott esetben (pl. ha a megbízási szerződés időközben megszűnt) maga *is* érvényesíthesse a szerződésből eredő jogait. A Bírósági Határozatok 1974. évi 2. számában 82. sz. a. közzétett jogeset szintén elismeri a fuvarlevelek felülvizsgálatára és a fuvarozó elleni igények érvényesítésére szóló megbízás alapján a felperes perlési jogosultságát.

Még pregnánsabban fejezte ki a Bírósági Határozatok 1975. évi 1. számában 40. sz. a. köz-

[3] *Szladits:* A magyar magánjog vázlata. Első rész, 151. old.

[4] *Magyary—Nizsalovszky:* Magyar Polgári Perjog 1937, 206. old.

[5] A Polgári Perrendtartás magyarázata, II. kiadás, 243—244. old.

zétett határozat a mást megillető követelés saját nevében való perlésére vonatkozó jogosultságot: „Megbízottként eljáró beruházási vállalat akár saját nevében, akár perviteli meghatalmazottként érvényesítheti az általa — a megbízási szerződés teljesítése érdekében — kötött tervszerződés megszegéséből eredő igényeket".

Mielőtt kifejtenénk álláspontunkat abban a kérdésben, hogy a perbizomány elvileg elvetendő-e, illetve csupán a szocialista szervezetek egymás közti viszonyában létjogosult-e, a témát le óhajtjuk szűkíteni azokra az esetekre, amelyekben nem jogszabályból, hanem a pervitelre való feljogosítást kifejezetten vagy enélkül is, de kétségtelenül magában foglaló *szerződésből* származik a mást megillető követelés saját nevében (felperesként) való érvényesítés joga.

Sem a 43. sz. J. D. meghozatala előtt, sem ezt követően, sem pedig a 43. sz. J. D.-t hatályon kívül helyező állásfoglalás óta *az eljárásjog oldaláról* nem lehet vitatni azt, hogy ha a *jogszabály* valakit feljogosít arra, hogy a tulajdonképpeni jogosult helyett magának a követelésnek átruházás útján való megszerzése nélkül ő hajtsa be — peren kívül vagy per útján — a követelést, ennek aktorátusát el kell fogadni. Áll ez jelesül arra, akit az eljárási jogszabályok jogosítanak fel mást illető követelések érvényesítésére [Pp. 2. § (2), (3) bek., 2/A. §, Vht 72. § stb.], de arra is, akinek anyagi jogi jogszabályok adják meg a feljogosítást [a szerzői jogdíjak érvényesítésére a 102/1952. (XII. 31.) MT sz. rendelet, a képzőművészeket és az iparművészeket megillető szerzői jogdíjak érvényesítésére a 24/1952. (II. 27.) MT sz. rendeletet módosító és kiegészítő 25/1955. (IV. 10.) MT sz. rendelet 2. §, a biztosított igényének érvényesítésére a Ptk 558. § (2) bek., a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatokat terhelő perviteli kötelezettségre a 32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. r. 23. § (2) bek., a nemzetközi szállítmányozót a 37/1964. (Kk. É. 25.) KkM sz. utasítással közzétett nemzetközi szállítmányozási feltételek 25. § és 32. § (1) bek. alapján a megbízó javára járó díjtöbbletek, kártérítések stb. behajtása tekintetében terhelő kötelezettségre nézve stb.]. A külkereskedelemről szóló 1974. évi III. tv. egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról szóló 7/1974. (X. 17.) KkM sz. rendelet 3. §-a — többek között — külkereskedelmi tevékenységnek tekinti a külkereskedelmi szerződéssel vagy annak teljesítésével kapcsolatban felmerült igények érvényesítését, illetőleg az ilyen igényekkel szemben való védekezést.

A beruházások rendjéről szóló 34/1974. (VIII. 6.) MT sz. rendelet 22. §-ának (6) és (7) bekezdései jogot adnak az Állami Fejlesztési Banknak, hogy ha állami pénzeszközök igénybevételével megvalósuló beruházások ellenőrzése során jogosulatlan felszámítást állapít meg, annak teljes összegének az állami költségvetés részére történő visszafizettetése iránt az illetékes bíróságnál keresetet indíthasson.

A vasúti-, hajózási-, légi- és gépkocsifuvarozási szabályzatok — a dolog természeténél fogva — csupán a felszólamlás vonatkozásában utalhatnak arra, hogy azt a fuvarozási szerződésben személyüknél fogva érdekelteken kívül olyan személy nyújthatja be, aki a felszólamláshoz a jogosult által aláírt engedményt, meghatalmazást, megbízást, illetőleg kereskedelmi tudósító levelet csatolt [VÁSZ 67. cikkének 5. §-a, HÁSZ 60. cikkének 5. §-a, LSZ 46. §, GFSZ 70. § (5) bek.]. E szabályzatoknak nem feladatuk, hogy a fuvarozó vállalatok ellen indított perek tekintetében rendelkezéseket tartalmazzanak arra nézve, hogy ki léphet fel felperesként. Azt tehát, hogy az idézett jogszabályok szerint felszólamlás benyújtására feljogosított harmadik személy indíthat-e keresetet a tulajdonképpeni jogosult (a feladó, az átvevő vagy a költségviselő) helyett, az egyéb jogszabályok alapján kell elbírálni.

Témánk szempontjából ugyancsak figyelmen kívül kellett hagyni azokat az eseteket, amelyekben a fél helyett a perben meghatalmazás alapján képviselő jár el (Pp V. fejezete), mert itt hiányzik a perbizománynak az a fogalmi eleme, hogy a perbizományos „saját nevében" lép fel, valamint a szervezetszerű képviselet (felszámoló, kényszerfelszámoló) tényállásait. Ki kell rekeszteni végül vizsgálódásaink köréből azokat az eseteket, amikor a valóságos jogosulttól átruházás útján valaki megszerzi a követelést (engedmény stb.), mert ilyenkor magától értetődő, hogy saját anyagi jogát saját felperessége alatt érvényesíti az eredeti hitelező adósa, az alperes ellen.

IV. Ezek szerint azt kell kutatnunk, hogy a tételes jogszabályok és ilyenekké még nem cikkelyezett társadalmi szempontok figyelembe vételével lehetséges-e, és ha igen, célszerű-e a perlési megbízás általános, vagy esetleg csupán a szocialista szervezetek viszonyaiban való elismerése olyan esetekben, amelyekben nem jogszabály adja meg az aktorátust, hanem erre nézve a felek között jön létre szerződés. Más szóval: *lehetséges-e olyan megállapodás* a felek között, amely szerint valamely követelés jogosultja magát *a követelést nem ruházza át* harmadik személyre, hanem *csupán arra jogosítja fel, hogy saját nevében peres úton hajtsa be a követelést* az adóstól és ennek megtörténte után azt szolgáltassa ki neki, levonva ebből a harmadik személyt tevékenységéért megillető díjat.

Mivel nem csupán elméleti kérdésre akarunk elméleti választ adni, meg kell vizsgálni, hogy a gyakrolatban milyen tényállások merülnek fel idevonatkozólag.

1. Több szocialista szervezet foglalkozik — alapító okirata vagy külön miniszteri engedély alapján, tehát jogszerűen és megengedetten — fuvarlevelek felülvizsgálásával és ennek eredményeképpen a fuvarozó által tévesen felszámított fuvarköltségek, a fuvarozási határidő túllépése miatt kellő alap nélkül felszámított kötbérek visszakövetelésével, kárigények érvényesítésével. Ennek érdekében saját nevükben felszó-

lamlásokat nyújtanak be, ezek eredménytelensége esetén pedig felperesként érvényesítik kereset útján a fuvarozóval szemben a fuvaroztatókat megillető követeléseket.

A fuvaroztató és a fuvarlevélfelülvizsgáló közötti jogviszony alapja szerződés, amit a felek általában szolgáltatási, vállalkozási vagy megbízási szerződésnek neveznek. A fuvarlevélfelülvizsgáló (ún. tarifőr) szocialista szervezet szerződéses kötelezettsége a fuvarlevelek és egyéb okmányok felül vizsgálása és a megfelelő esetekben a felszólamlás és a perlés. A fuvaroztató szerződéses kötelezettsége az, hogy a behajtott követelések kikötött hányadát megfizesse a tarifőrnek, ami úgy történik, hogy ez utóbbi a behajtott összegből levonja az őt illető hányadot. Nem illeti meg külön díjazás a tarifőrt a felszólamlásért és a pervitelért.

Milyen társadalmi-gazdasági igény szülte — és tartotta fenn a szocializmus viszonyai között is — a tarifőri intézményt?

A vállalatok, intézmények szinte naponta tömegesen kötnek fuvarozási szerződéseket. A fuvardíjszámításról bonyolult díjszabások rendelkeznek. Tévedések gyakran fordulnak elő. Nem ritkán milliós összegekre rúgnak a tévesen vagy jogellenesen felszámított fuvardíjkülönbözetek. A gyakorlat azt tanúsítja, hogy a fuvaroztatók szívesen foglalkoztatnak a fuvarlevelek felülvizsgálásával erre feljogosított szervezeteket. Ha a fuvaroztató a tarifőr által kimutatott visszakövetelési igényeit peres úton maga érvényesítené, a már jelzett szakértelmi korlátokba ütköznék. Célszerű ezért, hogy mindjárt a fuvarlevél felülvizsgálását végző szervezet érvényesítse — erre feljogosító szerződés alapján — saját nevében és saját maga javára a fuvaroztatót megillető követeléseket.

Hogy a különleges szakértelmi jelleg a fuvarlevélfelülvizsgáló szervezetek által indított pereknél mennyire előtérben van, mutatja az a tapasztalat, hogy az ilyen perekben nem jogtanácsos, hanem fuvarlevélfelülvizsgáló gyakorlati szakember képviseli a tarifőr vállalatot.

2. Ugyancsak a különleges szakértelmi elem kívánja meg az ún. beruházási vállalatok működését a bonyolult beruházás-szervezési feladatok ellátására, ennek körében szállítási, építési, tervezési, technológiai szerelési stb. szerződések kötésére. Ilyen esetekben van egy meghatározott beruházási kedvezményezett, de a beruházás szervezését vagy erre a célra alapított vállalat vagy egyéb (tanácsi szakigazgatási szerv, fővállalkozói iroda stb.) szerv végzi megfelelő ellenszolgáltatás fejében. A célszerűség azt kívánja, hogy a szerződéseket a beruházást irányító szocialista szervezet kösse meg a saját nevében, noha az ellenszolgáltatások folyósítása közvetlenül a beruházási kedvezményezett forrásaiból vagy a részére nyújtott állami hitel alapján nyitott bankszámláról történik. Ha pedig ez így van, nyilvánvaló,hogy a beruházási vállalat jogosult, sőt tulajdonképpen köteles is a saját nevében és a saját maga javára a beruházás céljaira perben érvényesíteni a tervezővel, kivitelezővel stb. kötött szerződések megszegéséből eredő igényeket. E tényállások körében fel lehetne hozni, hogy nem az előbbiekkel azonos tiszta esete az anyagi jogi jogosultság és a perlési jogosultság egymástól való elválásának, hiszen a szerződéseket a beruházási vállalat a saját nevében s így a saját javára köti, ámde ez csak formai mozzanat, mert a másik szerződő fél által is tudottan a valódi jogosult a háttérben álló beruházási kedvezményezett. Hogy ez mennyire így van, világosan kitűnik abból a fentebb már idézett legfelsőbb bírósági jogesetből (B. H. 1973. 12.), amely szerint a beruházási szerződés megszűnése után maga a megbízó válik jogosulttá a megbízott által kötött szerződés megszegéséből keletkezett igényeknek harmadik személyekkel szemben való érvényesítésére.

A most ismertetett szerződések a beruházási kedvezményezett és a beruházási vállalat között szintén vállalkozási és megbízási elemeket rejtenek magukban.

V. Elméleti alapon fel lehetne vetni olyan aggályt, hogy nem engedhető meg a kötelem jogosultjának, hogy magát a követelést nem, hanem csupán az annak peres úton történő érvényesítésére irányuló jogosultságot ruházza át harmadik személyre.

A hitelezőnek sokféle joga van követelése tekintetében: halasztást adhat, részletfizetést engedélyezhet, lemondhat követeléséről, stb. Jogai közé tartozik az is, hogy a nemfizető adóssal szemben jogvédelemért forduljon a bírósághoz. Ha átruházza követelését egy harmadik személyre, ezzel átszáll az új jogosultra természetesen a peres úton való érvényesítés joga. Úgy nem lehet átruházni a követelést, hogy ehhez ne tapadjon az utóbb említett jog, de — tiltó szabály hiányában — nem tekinthetjük kizártnak, hogy a követelést megtartja a hitelező, és csupán csak arra ad megbízást harmadik személynek, hogy saját nevében — hitelező módjára — peresítse a követelést, azzal azonban, hogy a befolyó követelést adja át a megbízónak. Ha a jogszabály [Pp. 70. § (2) bek.] a per vitelére meghatalmazottat feljogosítja arra, hogy a peres pénzt vagy dolgot átvehesse, bízva benne, hogy azt a meghatalmazott a köztük fennálló szerződés alapján a képviseltnek kiszolgáltatja, miért lenne megengedhetetlen, hogy valaki (a perlési megbízott) azon az alapon vehesse fel a peres pénzt vagy dolgot, hogy nem perbeli képviseletre, hanem ennél többre — per indítására a saját nevében — van feljogosítva? Ennél az alakzatnál is ugyanúgy megbízhatunk a peres értéknek a materialiter érdekelthez juttatásában, mint a per vitelére szóló meghatalmazásnál, hiszen itt is van rendelkezés a felek közötti szerződésben a behajtott érték hovafordítása tekintetében.

Az ismertetett tényállások alapján az a nézetünk, hogy az ún. perbizományt a szocialista gazdálkodási viszonyok igénylik és ezt nem lehet jogrendszerünkből száműzni azon a címen,

hogy csak a jogszabályokban elismert esetekben lehet alkalmazni, de nem alkalmazhatók akkor, ha az anyagi jogi jogosultság nélküli perlési jogosultság a felek szerződéséből származik.

Azt senki sem állíthatja, hogy a fuvarlevelek felülvizsgálása, a beruházások szervezése tilos volna. Ezek szerint csak a perlési jogosultsággal való felruházás lehetne tilos, illetve az erre irányuló szerződés semmis. Ehhez a Ptk. 200. §-a szerint az volna szükséges, hogy a feljogosítás (vagylagosan vagy együttesen) *a)* jogszabályba ütközzék; *b)* jogszabály megkerülésére irányuljon; *c)* nyilvánvalóan a dolgozó nép érdekeibe, *d)* a szocialista együttélés követelményeibe ütközzék.

ad a) Jogszabályba nem ütközik a feljogosítás, mert ezt tiltó rendelkezés jogszabályaink között nincs. Ilyent nem tartalmaz sem a Pp., sem az anyagi jogi jogszabályok, nem szólva arról, hogy az ismertetett fuvarozási jogszabályok kifejezetten számolnak azzal, hogy felszólamlást — amely törvényszerű előfeltétele a kereset támasztásának — a jogosult helyett olyan személy is benyújthat, aki ... megbízást ... csatol. A fuvarlevél-felülvizsgáló perlési jogosultságát nem lehet közvetlenül a jogszabályból levezetni, mert ezek a perlési jogosultság megalapozásául a felek között szerződést — többek között megbízást — kívánnak meg. *A tarifőr saját személyében való perlési joga e megbízási szerződésből származik, és nem a jogi normából.*

Ami pedig közelebbről a megbízási szerződés kötésének lehetőségét illeti, a tárgyalt körben tilalmat az e szerződéseket közelebbről szabályozó Ptk. XL. fejezet sem állít fel.

Egyet lehet érteni azzal a felfogással, hogy ha a törvény valamit kifejezetten nem tilt, abból nem következik, hogy azt meg is engedi. Hogy egy cselekmény, amit nem tiltanak, megengedett-e, azt a Magyar Népköztársaság állami és társadalmi rendjének követelményei alapján kell megítélni. (Erre később még visszatérünk.) Ezen az alapon a perlési jogosultságot nem lehet tilalmazottnak tekinteni.

ad b) A perbizománnyal kapcsolatban a jogszabály megkerülése lehetőségének veszélyét reálisnak tekintették mind a 43. sz. J. D. bírálói annak idején, mind pedig az e döntvényt hatályon kívül helyező 1952. évi állásfoglalás is.

A harmincas években a főveszélyt abban látták, hogy a döntvény lehetővé teszi a szegényjoggal való visszaélést, kibúvót adhat a perköltségbiztosíték letételének kötelezettsége alól és veszélyezteti a pernyertes alperest megillető perköltség behajtását.

Maga a 43. sz. J. D. számolt e lehetőségekkel és utalt arra, hogy a perbeli ellenfélnek nem szabad hátrányosabb helyzetbe kerülnie annál, mint ha a keresetet az eredeti hitelező nyújtotta volna be. Sem a bírói gyakorlat, sem az irodalom nem ad számot olyan esetekről, amelyekben ezek a veszélyek ténylegesen realizálódtak volna, ellenben ismeretes egy kúriai ítélet (P. IV. 5387/1934.), amelyben a bíróság a megbízót (a hitelezőt) marasztalta a perköltségben, mivel a permegbízott vagyoni helyzete a megítélt perköltség tekintetében nem nyújtott kellő biztosítékot.

Nézetünk szerint e figyelmeztetésnél is nyomatékosabb védelmet jelent az adósra nézve az, hogy bármiképpen is a perviteli megbízott a felperes, a bíróság a megbízó (a hitelező) és az alperes (az adós) közötti jogviszonyt bírálja el, hiszen a felperes az ebből eredő jogokat érvényesíti keresetében. További védelmét szolgálja az alperesnek a döntvény indoklásában szereplő az a kitétel, hogy „a feljogosítás (a megbízás) ellen az anyagi jogból merített minden kifogást fel lehet hozni". Minthogy az eljárási jog az anyagi jogok érvényesítésének eszköze, az alperes érvényesítheti mind az alapul fekvő jogviszony, mint a feljogosítás alapján őt megillető polgári jogi és az ezekből folyó eljárásjogi jogvédelmi eszközöket, tehát hátrányosabb helyzetbe kerüléséről szó sem lehet.

Ami az 1952. évi állásfoglalást illeti, a 43. sz. J. D. hatályon kívül helyezésének egyetlen érdemi indoka az volt, hogy perbizomány címén „perlési megbízásba burkolták olyan követelések átruházását, amelyek engedményezését jogszabály tiltja".

E vonatkozásban mindenek előtt arra kell rámutatni, hogy 1952-ben gyakorlatilag nem fordult elő engedményezés a szocialista szervezetek között, mert a szerződések a vállalati tervfeladatok kifejeződései voltak és e szempontból véve az engedményezés a terv- és a szerződési viszonyok eltorzítását vonta volna maga után.

Ettől eltekintve a 43. sz. J. D.-t hatályon kívül helyező állásfoglalás fentebb szó szerint idézett indokával szemben az hozható fel, hogy mivel a bíróság szükségképpen az alapulfekvő jogviszonyt bírálja el, rögtön észleli, ha a perviteli megbízott saját felperessége alatt a megbízó személyéhez kötött, vagy pedig olyan követelést kísérelt meg érvényesíteni, amelynek engedményezését a jogszabály kizárja [Ptk. 328. § (2) bek.], és ennek megfelelően a Pp. 130. §-a (1) bekezdésének *b)* pontja alapján a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül elutasítja. Egyébként a személyhez kötött követeléseken felül alig-alig fordulnak elő jogszabály által kifejezetten engedményezhetetleneknek minősített követelések.

ad c) és *d)* A perbizomány elismerése nem ütközik a dolgozó nép érdekeibe és a szocialista együttélés követelményeibe. Ilyen aggályokat akkor lehetne felvetni, ha a pervitelre feljogosított gazdaságilag nem helyeselhető tevékenységet fejtene ki, vagy az alperesként szereplő fuvarozó, vagy kivitelező stb. vállalatok polgári jogi, vagy eljárásjogi helyzetét elnehezítené, hogy nem a velük szerződött fuvaroztató, vagy beruházó maga lép fel felperesként velük szemben, hanem megbízás alapján egy másik szocialista szervezet. Perköltségigény sérelméről, a „szegényjog" kedvezményével való visszaélésről, de még a perköltségbiztosíték

ségbiztosíték letétele alóli kibúvásról sem lehet gyakorlatilag szó viszonyaink között. Nem mindegy pl. a fuvarozó alperesnek, hogy kinek téríti vissza — marasztalás esetében — a fuvardíjat, vagy kötbért, a fuvaroztatónak, vagy az ő megbízása alapján másnak?

Ugyanígy nem érheti hátrány a fuvarozót az anyagi jog terén sem, hiszen a perlésre feljogosított által ellene indított perben is a fuvarozási szerződés alapján bírálja el a bíróság a kereseti követelést. Ha az alperes kimutatja, hogy a fuvaroztatóval (a megbízóval) kötött szerződés alapján a perlési jogosult keresete nem alapos, a bíróság a keresetet el fogja utasítani.

Támadhatja a fuvarozó a fuvaroztató és a feljogosított közti megbízási szerződést is és ennek eredményessége ugyancsak a kereset elutasítására vezethet.

Még kevésbé lehet aggályos az alperes helyzete a beruházási vállalat által indított perekben, nem szólva arról, hogy ilyen esetekben a szerződés közvetlenül a felperes és az alperes között jött létre.

A perlési megbízás alkalmazása ellen nem lehet felhozni, hogy a fuvarlevélfelülvizsgáló vállalat és a beruházási vállalat tevékenységét igénybe vevő megbízó vét a gazdaságszervezési előírások ellen, mert *nem maga* végzi a megbízás tárgyául szolgáló tevékenységeket, hanem azt egy másik vállalattal végezteti el. Ilyen meggondolás valóban felmerülhetett a hatvanas évek végéig, mert ez időben a vállalati tevékenység egyedüli mércéje a terv teljesítése volt, ez pedig feltételezte, hogy a vállalat saját maga teljesítse tervkötelezettségét, és ehhez ne vehesse igénybe más szocialista szervezet anyagi eszközeit, még kevésbé közreműködését. Vállalatok közötti kooperáció kizárólag csak tervszerződések kötése útján volt lehetséges.

A terv szabályozó szerepének változása, a termékforgalom szabaddá válása, a termelőeszközkereskedelem kibontakozása, a szerződéskötési kötelezettség feloldása, a típuskényszer megszűnése mindezen változtatott. Lehetővé vált az eszközök és a tevékenységek koncentrálása társulás útján, eszközök áramoltatása társuláson kívül is, kezességvállalás, a vállalati tevékenysége találékony kibővítése, jelentőségéhez mért szerephez jutott a jövedelmezőségre törekvés.

Ebben az atmoszférában érthető, ha a vállalatok a korábbinál bátrabban fordulnak szakértői intézményekhez és készíttetnek ezekkel szervezési, kutatási, csomagolástechnikai, reklámozási stb. koncepciókat, holott a vállalati tevékenység szoros (és egyoldalú) értelmezése mellett ezek kidolgozása „profilba vágó" tevékenység lenne.

Így jöttek rá, hogy beruházások szervezése és fuvarlevélfelülvizsgálat szakszerűbb és olcsóbb, ha ezt nem maga a vállalat végzi, hanem erőinek főtevékenységére való hatékonyabb koncentrálása érdekében egy másik vállalattal végezteti. Hogy csak az utóbbinál maradjunk, a fuvarlevélfelülvizsgálás aprólékos, nagytömegű, nagy szakértelmet és elmélyültséget kívánó munka. Vannak vállalatok, ahol ezrekre rúgó fuvarlevelet kell felülvizsgálni, és a dolog természeténél fogva az elvégzett felülvizsgálat helyességét még egy másik dolgozónak is ellenőriznie kell. Nem célszerű a nagyobb fuvaroztatóknál külön felülvizsgáló apparátus foglalkoztatása. Nyilván a vállalatok és ellenőrző szerveik felmérték, hogy ez nem is kifizetődő, illetve nem járnak rosszul, ha tarifőrrel végeztetik a felülvizsgálatot és mindjárt meg is bízzák a megnyíló igények perenkívüli és peres érvényesítésével.

Ami végül a felülvizsgáló szocialista szervezetet illeti, tevékenysége ellen a törvényesség oldaláról — és a fentiek szerint gazdaságszervezési oldalról — sem lehet kifogást emelni, mert munkájukat alapító okiratukban megszabott, vagy külön engedéllyel biztosított feladatkörön belül végzik. Díjazásuk rendszerint a behajtott követelések százalékos mértékéhez igazodik, noha nemcsak azoknak a fuvarleveleknek a felülvizsgálását végzik el, amelyek — téves díjszámítás stb. miatt — igényérvényesítés alapjául szolgálnak, hanem ezt jóval meghaladó tömegben természetesen át kell vizsgálniuk az összes, tehát a helyes díjszámítást is tartalmazó fuvarleveleket.

A fuvarlevélfelülvizsgáló és a beruházási vállalat kétféle szolgáltatást nyújt: 1) vállalkozásit (fuvarlevélfelülvizsgálásban, ill. beruházásszervezésben álló munkaeredményt) és 2) a megbízó által reá bízott ügyvitelit (behajtás, perlés). A kettő az adott esetekben egymástól elválaszthatatlan, egyiknek a másik nélkül nincs értelme, hasznossága.

Avagy talán egy vállalat pénzkövetelésének egy másik vállalat útján való pereltetése valamiféle „perlési monopólim"-ba ütközik, esetleg a zúgírászat veszélyét idézi fel? Ennek alaptalansága magyarázatra sem szorul.

Ha az ismertetett tevékenységek előnyösek a megbízónak, és mint feladatkörbe tartozó hasznothajtó tevékenysége a megbízottnak, ezen kívül közömbösek az alperesnek, joggal vethetjük fel: cui nocet, miért kell tiltakozni a perbizomány ellen?

A kifejtettek szerint jogi és gazdasági ellenérvek a perbizomány intézményével szemben nem hozhatók fel semmiképpen sem a szocialista szervezetek körében, de — amennyiben aktuális lehet polgárok egymás közötti viszonyában — veszélyt ott sem látunk.

A perlésre szóló megbízás mellett felhozott érveink nem kívánják elfeledtetni azt a tényt, hogy kétségen kívül rendhagyó jogintézménnyel állunk szemben, amelynek jogi minősítése nehézségekkel jár. Ha sikerült bebizonyítanunk, hogy nem kiagyalt, öncélú jogintézményről van szó, hanem olyanról, amelynek működését az élet kívánja, meg kell kísérelnünk elhelyezését a jog rendszerében.

VI. Az már az eddigi fejtegetésekből kiderült, hogy van egy belső jogviszony az eredeti hitelező (a perlésre jogot adó) és a perlésre jogosult között. E jogviszony vállalkozási szerződés- elemét a továbbiakban figyelmen kívül lehet hagyni, hiszen ez tiszta, hanem csupán a perlésre szóló megbízás igényel megvilágítást. Ennél nem a feljogosításról, egyoldalú címzett jognyilatkozatról van szó, hanem kétoldalú ügylet jön létre, hiszen a perlésre jogosult nemcsak jogosult, hanem köteles is a perlésre. A belső jogviszonynak ezt a részét nem lehet rokonítani az engedménnyel, mint ezt a régebbi irodalomban Markos Olivér tette,[6] de nem lehet bizománynak sem tekinteni, noha az intézmény közkeletű elnevezése erre utal. Bizomány esetében a megbízó és a bizományossal szerződő harmadik személy között jogviszony nem keletkezik, perlési jog átruházása esetében viszont a megbízó és a harmadik személy (az adós) közötti jogviszony fennmarad, abban változás nem történik, a bíróságnak a perlésre jogosult keresete alapján ugyan, de azt kell a per során megállapítania, hogy a megbízót megilleti-e a felperes által állított jog az alperessel szemben. A perviteli jog átruházásánál csak akkor beszélhetnénk (per-) *bizományról,* ha a megbízó át is ruházná magát a követelést is a felperesként fellépő személyre, azzal a kötelezettséggel, hogy az az igény érvényesítése után a behajtott összeget neki kiszolgáltatni köteles lesz. Az általunk tárgyalt esetek különlegessége ezzel szemben éppen az, hogy a megbízó csak a perlés jogát ruházza át, a követelés azonban megmarad az övé.

Ennek kapcsán szeretnénk — közbevetőleg — a terminológiai kérdést tisztázni.

Mint rámutattunk, a perbizomány elnevezést nem lehet pártolni, mert fogalmilag helyt nem állót fejez ki és nyelvileg sem helyes. Legfeljebb tűrni lehetne rövidsége és elterjedettsége folytán. Ha nem helyezünk súlyt e szempontokra, akkor összetett szó helyett két szóval fejezhetjük ki: perlési megbízás. Ez utal a komplex jogintézmény polgári jogi alapjára — megbízás — és eljárásjogi helyére — a keresetindítási és perviteli jogosultságra —.

Ezzel meg is feleltünk arra a kérdésre, hogy a belső jogviszony — *megbízási szerződésben* (helyesebben vállalkozási szerződéssel vegyes megbízási szerződésben) ölt testet, hiszen az eredeti hitelező rábízza ügyét — a perlést — egy harmadik személyre akként, hogy az a továbbiakban a saját nevében járjon el, de a behajtott követelést neki adja ki. E harmadik személy ennek alapján ellátja ezt az ügyet, vagyis saját felperessége alatt perel, tárgyal, elismer, elenged, egyezséget köt, perköltséget fizet és kap, végrehajt stb.

A fő nehézséget a jogviszony eljárásjogi vonatkozásának helyes minősítése jelenti. E téren el kell szakadnunk a bevett felfogástól, amely a perbizományt képviseletnek, a perbizományost perbeli képviselőnek tekintette. A perlési megbízott nem a fél *helyett* jár el a perben, hanem olyan személy, akit a polgári jog szabályai szerint — vagyis a megbízási szerződés alapján — jogok illetnek, illetve kötelezettségek terhelnek, és aki a per tárgyáról érvényesen rendelkezhet. A képviselő a fél jogait viszi a perbe, a perlési megbízott a perben processzuálisan félként nem szereplő személy jogait érvényesíti. A per vitelére szóló meghatalmazást egyoldalúan vissza lehet vonni, a perlési megbízás kétoldalú szerződésen alapszik. A meghatalmazott képviseleti jogosultságát a bíróság az eljárás bármely szakában hivatalból vizsgálja, a perlési megbízott perbeli jog- és cselekvőképességét csak akkor vizsgálja a bíróság hivatalból, ha ezek iránt kétség merült fel.

Mindebből folyik az a nézetünk, hogy a perlési megbízott fél, éspedig processzuálisan mindenképpen, de nem kis mértékben materiálisan is, mert ugyan a peres pénzt ki kell adnia a követelés jogosítottjának, de ebből levonhatja a behajtott összeg százalékos hányadában neki járó díjat, ami — fuvarlevélfelülvizsgálat esetében — olykor az ötven százalékot is eléri.

Komplex jogintézmények leggyakrabbban nem azonosak az összetevők matematikai összegével, hanem minőségileg kissé már mások. Kémiai hasonlattal: nem keverékek, hanem vegyületek. Ilyen vegyület a perlési megbízás is. Kicsit ez, kicsit az, de összeségükben új, ami egyes vonásokban eltér az összetevőktől. Ennek jegyében merem megkockáztatni azt az állítást, hogy a perlési megbízás sokban emlékeztet a pertársaságra. Olyasféle pertársaság, amelynél a felperesi oldalon két személy áll. Az egyik a megbízott, teljes polgári eljárásjogi vértezetben, de csak ráaggatott polgári jogi rüsztunggal. A másik — a követelés ura, polgári eljárásjogilag védtelenül, de teljes polgári jogi biztonsággal. Afféle *csonka* pertársaságról lehetne beszélni.

*

Nem volt célom a perbizomány-perben a végszót kimondani, hanem csak nyitányt akartam intonálni egy vitához, amennyiben jogászi köreink fejtegetéseimmel nem értenek egyet. Ha e vita végeredménye az, hogy a perlési megbízás intézménnyé emelése valóban helyes, célszerű lenne a végszót de lege ferenda, vagy Legfelsőbb Bírósági állásfoglalás formájában kimondani.

Újlaki László

[6] A perviteli bizomány kérdéséhez (Kereskedelmi Jog 27. évf. 243. old.).

A Duna-Majna-Rajna víziúthálózat egyes nemzetközi jogi problémái

1985-re elkészül a Duna—Majna—Rajna (DMR) integrált transzkontinentális víziútrendszer utolsó összekötő szakasza és ezzel a tengertől elzárt közép-európai országok kedvező viziösszeköttetéshez jutnak az Északi-tenger kikötőin át. A létrejövő víziúthálózaton a nemzetközi folyamjog ez idő szerint érvényes rendező elvei alapján — álláspontom szerint — biztosítani kell a hajózás szabadságát, egy a DMR víziút mentén elterülő tizenegy parti állam által közösen létrehozandó DMR regime útján. E folyamjogi rendező elvek vizsgálata és a hajózási, valamint az eddigi regimekben nem szabályozott, de mind jelentősebbé váló vízgazdálkodási tevékenység (hajózáson kívüli vízhasználat, a vizek szennyezése elleni védekezés, az árvízvédelem), továbbá a légköri vízkészletek szervezett felhasználása új rendezési feltételeinek a felvázolása tanulmányom célkitűzése.

A Rajna és a Duna hatályos regimei mind egy-egy különálló vízgyűjtő terület nemzetközi érdekű, hajózható víziútjára vonatkoznak, ami pedig a Rajna—Duna kimélyített hajózható víziösszeköttetést illeti, az utolsó lex lata rendelkezés idején abból még egy kapavágás sem volt meg. Ma már a Rajna—Duna hajózható víziút nagy része elkészült és a Mainz—Nürnberg szakasz megnyílt. A Kelheim—Regensburg szakasz 1978-ban ugyancsak hajózhatóvá válik. 1985-ig várhatólag elkészül a viszonylag rövid — de az építés szempontjából legnehezebb — Nürnberg—Kelheim csatornaszakasz is. Ennek megnyitásával egy hidrológiai és jogi szempontból egyedülálló transzkontinentális nemzetközi víziúthálózat jön létre.

A DMR víziúthálózat két vízgyűjtő terület olyan integrált nemzetközi víziútrendszere, mely Európa két legrégebben és legsűrűbben hajózott folyóját (Rajna: hajózható hossza 830 km, forgalma 1970-ben 270 millió tonna, Duna: hajózható hossza 2371 km, forgalma 1970-ben 54 millió tonna) köti össze. Az NSZK-n kívül a Rajnának három, a Dunának hét parti állama van, mely utóbbiak közül három tengertől elzárt ország (Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria) kedvező belvízi összeköttetéshez jut az Északi-tenger térsége felé. Az összeköttetés révén az eddigi Duna, illetőleg Rajna regimektől hidrológiailag és jogilag különböző feltételek mellett, egy quantitative és egy qualitative eltérő DMR regimet kell — megítélésem szerint — kialakítani:

a) két vízgyűjtő medencét (a Dunáé 817 km^2, a Rajnáé ennek mintegy 1/4-e) *összekapcsoló, nagy kapacitású vízúthálózat alakul* ki, melyen a tengerhez jutás igen fontos és nemzetközi jogilag honorált szempontja mellett az eddiginél sokkal nagyobb szerepe lesz a belső, a part menti államok közötti nagyhajózásnak;

b) a hajózáson kívüli egyéb vízhasználatot, illetőleg a vízszennyezés elleni védekezés és az árvízvédelem (a felső szakaszon végzett beavatkozások következtében az árvíz egyre gyorsabban zúdul az alsófolyás mentiekre) *kérdéseit is rendezni kell.* Ez teszi lehetővé a vízkészlet optimális hasznosítását, a hidroszféra védelmét, a vizek kártételeinek az elhárítását és a természeti környezetnek a vizek szennyeződésétől való megóvását.

A DMR víziúthálózat integrált jellege

Nézzük a továbbiakban azt a nyugatnémet állítást, hogy az NSZK-nak nincs nemzetközi jogi kötelezettsége arra, hogy a felségterületén fekvő Európa-csatornát nemzetközi regime alá helyezze.[1]

A DMR víziútrendszer két nemzetközi folyót magába foglaló, s azt egyesítő nemzetközi érdekű transzkontinentális víziút. A nemzetközi regime megítélése szempontjából mindenképpen a víziútrendszer integrált jellege dominál. A létrehozatal elsődleges célja éppen a két különálló vízgyűjtő medence (drainage basin) nautikai, hidrográfiai és jogi összekapcsolása. Ezt a célt hiúsítaná meg, ha a két nemzetközi víziutat egy hidrográfiailag közbeiktatott, de nemzeti regime alá helyezett szakasz jogilag szétválasztaná. Ebből a posztulátumból kiindulva sem lehet az összekötő rész státuszát az összekötött részek státuszától eltérően szabályozni, illetőleg elkülöníteni.

Az integrálást követően — ez faktum — a 3500 km hosszú és a 11 parti állam „köztulajdonává" váló DMR víziúthálózaton — folyásiránytól függetlenül — a dunaiak felsőfolyás mentiek lesznek a Rajnán az Északi-tenger tekintetében, a rajnai parti államok pedig a Fekete-tenger vonatkozásában lesznek ugyanebben a helyzetben a Dunán.

Ad analogiam alkalmazható lenne az 1792. november 16-i francia dekrétumban megnyilvánult jogelv. E szerint a felsőfolyvásmentiek az alsófolyvásmenti szakaszon — vagyis a *Rajna mentiek a Dunán és a Duna mentiek a Rajnán* — a szabad hajózást illetően *ugyanazokat az előnyöket jogosultak élvezni.* Teljesen mindegy, hogy itt nem egy hajózható folyóról, hanem egy-két folyót magába foglaló — hajózható víziútrendszerről van szó és hogy ennek az in-

[1] *Jaenicke* G.: Die neue Grossschiffahrtsstrasse Rhein-Main-Donau, Athenäum Verlag, 1973., 108. old.

tegrált víziútrendszerhez tartozó két folyónak a folyásiránya ellenkező. A felsőfolyásmentieket a mind univerzális, mind regionális érdekeket honoráló vízközösségi jogelv alapján mindenképpen megilleti az alsófolyás menti szakaszokon a hajózás szabadsága.[2] Erre a jogelvre alapozta állásfoglalását 1929. szeptember 10-én az Állandó Nemzetközi Bíróság az úgynevezett Odera Bizottság ügyben[3] és ezen a jogelven alapul az 1966. évi ún. Helsinki Rules is.

A mai belvízi hajózási jogszemlélet egyre következetesebben vallja a parti államok egyetemes vízközösségének az elvét. Erre épül a mind univerzális, mind regionális érdekeket elismerő nemzetközi folyamjogi rend. Csak arra a felismerésre kell eljutnunk, hogy a DMR víziútrendszernek 11 parti állama van! Az általános jogi felfogás mellett elég különös és helyt nem álló az az érvelés, hogy nem fűződik földrajzilag megalapozott parti állami érdek a hidrológiai egységet képező víziútrendszer másik vízfolyásához tartozó szakaszai közötti hajózáshoz.[4] A vízközösségi elv egyik alaptétele a parti államok szabad hajózása a határt átlépő közös víziút teljes hajózható hosszában.[5] Nyugatnémet részről is felismerték: a dunai és a rajnai államok egyezményes megállapodása szükséges ahhoz, hogy a DMR víziútrendszer integrált közlekedési útvonallá váljon.

A hajózás szabadságát a DMR transzkontinentális víziúton biztosító parti állami vízközösség egy olyan rendező elv, melynek bázisán a DMR egyezményes regime kialakítását meg kell oldanunk.[6]

Az integrálással kapcsolatban feltehető a kérdés: miért kell az eddigi külön-külön regimek helyett új integrált DMR regime? A válasz ugyanilyen egyszerű: az eddig különálló két vízmedence nemzetközi vízfolyása integrált víziútrendszer lesz. Miért legyen egy két vízgyűjtő területet integráló víziútrendszernek továbbra is két külön-külön (amúgy is elavult) regime-je? Korábban a fizikai különállóság indokolta az elkülönült jogi státuszt, ma azonban a létrejövő fizikai egység szükségeli az egységes és egyetemes regimet. Ebből következik: nincs többé Rajna-idegen dunai hajózás, 11 DMR parti állam van és a víziútrendszer összhossza 16 százalékát kitevő Rajna—Duna összekötő szakasznak a státusza függvénye a közel 200 éve nemzetközi folyót alkotó Duna és Rajna víziútszakaszoknak, melyek az összrendszer 84 százalékát teszik ki. Az egységes regime-t Jaenicke nyugatnémet nemzetközi jogász — ha közvetve is — de szükségesnek tartja. Hivatkozik ennek kapcsán a Duna és a Rajna eltérő regimeire, illetőleg a hajózás szabadságának eltérő terjedelmére a két nemzetközi folyón, amit hátrányosnak tart a hajózás szempontjából. Ugyanakkor ő az egységessé vált víziútrendszernek nem egységes regimet szán, hanem különféle ellenszolgáltatásokkal akarja kiküszöbölteti azt, hogy az eltérő dunai és rajnai regimeek ez egyik folyórendszerhez tartozó hajózási vállalatoknak (úgy érti, hogy a dunai hajózásoknak a Rajnán) a másik folyórendszeres való hajózása során egyoldalú kedvezményeket nyújtsanak, illetőleg őket (vagyis a rajnai hajózásokat a Dunán) egyoldalú hátrányokkal ne sújtsák.[7] Egész gondolatmenetének legnagyobb pozitívuma, hogy a megoldás érdekében mindkét nemzetközni folyó parti államai között, még a víziútrendszer összekapcsolása előtt, tárgyalásokat és nemzetközi megállapodásokat tart szükségesnek.

Az integrált DMR víziútrendszer tekinthető az Északi-tengert a Fekete-tengerrel összekötő *quasi tengeri csatornának* is, mely lényegesen lerövidíti az említett két tengeri térséget összekötő távolságot. Jóllehet nem hajózható végig, csak maximum 1500 tonnás hajókkal, továbbá a zsilipelési időket is figyelembe véve 18—22 nap alatt, mégis a tengeri térségekre kiterjedő áthajózási szabadságnak a víziútrendszeren garantáltan érvényesülnie kell. Következésképpen teljes hosszában, egyezményes megállapodással, nemzetközi regime alá kell helyezni. Itt sem lehet az Európa-csatorna szakaszt e transzkontinentális hálózat többi szakaszától elkülönítetten kezelni. A DMR tengeri összeköttetés 11 parti államára vonatkozóan is érvényes az a tengeri csatornák esetében fennálló nemzetközi jogi gyakorlat, miszerint egyezményes úton vagy parti állami jognyilatkozattal válik egy két tengert összekötő víziút nemzetközivé.

Az esetek többségében az emberi beavatkozás felborítja, ki nem egyensúlyozottá teszi a természetes hidrológiai ciklust (csapadék, lefolyás, elpárolgás). Minden mesterséges beavatkozásra irányuló tervet tehát az optimum elérése érdekében valamennyi összetevő figyelembevételével és az érintett államok együttműködésével kell kimunkálni. A hidrológiai cikluson belüli interdependencia érinti a mezőgazdálkodást, az urbanizációt, az iparosodást, az üdülést, a vizek kártételei elleni védekezést, a vízienergiatermelést. Hatással van ugyanakkor a hajózásra (a víziút-kialakítás és a vízszintszabályozás vonatkozásában). A nemzetközi folyamjogban ez ideig általánosan érvényesült „vízgyűjtő medence"-koncepció — a mesterségesen befolyásolható hidrológiai ciklus következtében is — távlatilag „vízgyűjtőmedence-közi nemzetközi víziútrendszer"-koncepcióvá szélesedik, mint ahogyan a

[2] International Law Association, Report of the 52nd Conference Helsinki, 1966., XIII. cikk, illetőleg Jaenicke G.: Die neue Grossschiffahrtsstrasse Rhein-Main-Donau, Athenäum Verlag, 1973., 74. old.

[3] Az Állandó Nemzetközi Bíróság 1929. szeptember 10-i állásfoglalása az Odera-Bizottság ügyben, P. C. I. J., Series A., No. 23, 26—27. old.

[4] Günther *Jaenicke*, G.: Die neue Grossschiffahrtsstrasse Rhein-Main-Donau, Athenäum Verlag, 1973., 93. old.

[5] I. m. 108. old.

[6] *Jaenicke:* Die neue Grossschiffahrtsstrasse Rhein-Main-Donau, Athenäum Verlag, 1973., 109. old.

[7] I. m. Előszó.

korábban általánosan elfogadott nemzetközi folyó fogalom a II. világháborút követő időszakban átalakult nemzetközi „vízgyűjtő medence"-koncepcióvá. A Rajna-medence és a Duna-medence a 80-as években kétszeres hidrológiai összeköttetés révén is integrálódik: egyik a Rajna—Duna hajózható összeköttetés, a másik a mesterségesen manipulálható légköri koherens vízkészlet. A technikai fejlődéssel a nemzetközi jognak számot kell vetnie. Mindez szükségessé teszi az integrált Duna—Majna—Rajna regime megalkotását.

Nemzetközi jogilag rendeződő vízkészlet-gazdálkodási kérdések

Az 1921. évi barcelonai belvízi hajózási rend megszületésekor éppen hogy csak felmerült a folyamjogban a hajózáson kívüli egyéb vízhasználatot involváló gazdasági funkció fogalma, mint a tradicionális hajózási funkció kiegészítője. A második világháborút követő fejlődés során azonban a műszaki haladás és az ipari forradalom második szakasza a folyók komplex gazdasági kihasználását központi kérdéssé tette, ahol az egységes víziútrendszerek kiépítése nemcsak a hajózást szolgálja, de az összes vízhasználati mód komplex gazdaságos megvalósítását célozza.[8]

Ez idő szerint nincsen olyan egyetemes nemzetközi jogszabály, ami egy államnak megtiltaná, hogy a területét átszelő folyókon vagy folyórészeken ne gazdálkodjon tetszése szerint. Olyan nemzetközi jogszabály sincs, amely a különböző vízhasználati módok között általános érvényű elsőbbséget biztosítana.

A jószomszédság elvét tiszteletben tartó egyetlen parti állam sem eszközölhet azonban egyoldalúan olyan intézkedéseket, amelyek egy másik államra károsak lehetnek (ld.: duzzasztóművek létesítése, vízkivétel, vízszintcsökkentés, vagy vízszintemelkedés előidézése az alsófolyásmenti szakaszokon, a felszín alatti vagy felszín feletti vízkészletek szennyezése stb.). Ezek az intézkedések a szomszédos állam(ok)ban jelentős népgazdasági hátrányokat vagy határmódosításokat eredményezhetnek. Az államterület sérthetetlenségének az elve, valamint az államok közötti jószomszédság elve inkább arra kötelezi a parti államokat, hogy az említett intézkedéseket valamennyi érintett fél érdekének a kielégítésével, közös egyetértésben rendezzék.

A folyók fizikailag és jogilag az államterülethez tartoznak, vizük azonban nem mozdulatlan, hanem mozgó elem, ami ma egyik állam területén, holnap a másikén tartózkodik. Ez nem elhanyagolható ténykörülmény. Meg kell tehát állapítanom: a nemzetközi folyamjog értelmében méltányos jogelv az, hogy a felsőfolyásmenti államnak, bár jogában áll a folyó vizét szükségleteinek kielégítése érdekében felhasználni, mégis tekintettel kell lennie az alsófolyásmentiek érdekeire is.

Az államok közötti együttműködés feltételezi a jóhiszeműséget. A felsőfolyásmenti államnak a jóhiszeműség szabályaihoz kell tartania magát és figyelembe kell vennie az alsófolyásmentiek tényleges érdekeit, és azokat a lehető legjobban kell kielégítenie.

A regime kialakítása során nem lehet figyelmen kívül hagyni a vízfolyások fizikai egységének a tényét, ami a jogi vagy gazdasági egységgel nem lehet ellentétben. Ez a körülmény a vonatkozó rendelkezések kialakítását jelentősen befolyásolja. A nemzetközi jellegnek rugalmassá kell válnia annak érdekében, hogy a jogrend a gazdasági felhasználás következtében létrejött változásokat nyomon követhesse.

A mind egyetemes, mind regionális érdekeket honoráló vízközösségi elven alapuló DMR regime lehetővé teszi, a két összekapcsolt vízmedence közös víziúthálózatának olyan hajózáson kívüli felhasználását, mely sem az alsófolyásmentieket nem károsítja meg a felsőfolyásmentiek javára, sem nem veszi az alsófolyásmentiek érdekét kizárólagosan figyelembe. A vízközösségi elv valamennyi parti államra olyan abszolút korlátozást ró, hogy az összekapcsolt víziútrendszer vizeivel egyik parti állam sem rendelkezhet a többi parti állam pozitív együttműködése nélkül.[9]

Az emberiség mind nagyobb figyelmet szentel a Föld természeti kincseinek a megőrzésére. Korunk egyik nagy problémája a természeti kincsek ésszerű kiaknázása, hiszen nagyrészt ettől függ a gazdasági növekedés, a mai és a jövendő nemzedékek jóléte. Egyik alapvető természeti kincsünk a víz, melynek optimális felhasználása a korábbi, szinte kizárólagos hajózási funkciót túllépve interdiszciplináris (közlekedéstudomány, hidrológia, meteorológia, jogtudomány) együttműködést feltételez. Ugyanakkor a komlex vízkészlethasznosítás sokoldalú nemzetközi együttműködést igényel.

A Duna és a Rajna koherens vízgyűjtő medencék mindegyikében jelentős ipari-, mezőgazdasági-, nyersanyagtermelő és energetikai központok alakultak ki. Az egyik vízgyűjtő medence országainak a termékei igen gyakran, a másik vízgyűjtő medence országaiban vagy tengeren túl találnak felvevő piacra. Gazdasági szempontból ezt nevezik koherenciának. Edmund Hartig osztrák nemzetközi jogász szerint két összetartozó, összekapcsolt vízmedence regime-jének alapelvéül az ún. koherencia-elvet (principle of coherence) kell alkalmazni.[10] Ez a jogelv igen jól

[8] *Heinrich* Béla: A nem-nemzeti folyók hajózáson kívüli használatának folyamjogi rendje II., Vízgazdálkodás, 1967., 2. szám, 62. old.

[9] *Berber* F.: Lehrbuch des Völkerrechts, München, 1960., 46. §.

[10] *Hartig* E.: Ein neuer Ausgangspunkt für internationale wasserrechtliche Regelungen: das Kohärenprinzip, Wasser und Energiewirtschaft, Zürich, 1958., 50. vol. 8. old.

kiegészíti az én DMR vízközösségi koncepciómat. A 70-es években kialakult technikai fejlődés azonban méginkább szükségessé teszi a két koherens vízgyűjtő medence egységes és egyetemes nemzetközi folyamjogi regime-jének a kialakítását. A vízmedencék vízkészletét ugyanis alapvetően befolyásolja a lehullott légköri csapadék. Az időjárás-befolyásolás technikailag már kidolgozott és várhatóan a 80-as években tömegesen alkalmazásra kerül. Így a Kárpát-medence csapadékellátásának a nagy részét szállító nyugati, északnyugati széllel érkező atlanti-óceáni légköri vízkészlet mesterségesen kicsapatható lesz a Rajna-medencében. Mesterséges beavatkozással ugyancsak lehetségessé válik a légköri vízkészlet lecsapódásának a megakadályozása a Rajna-térségben. E vízkészlet jelentős része ennek következtében — megfelelő légköri viszonyok mellett — eljuthat a Kárpát-medencébe és ott mesterségesen kicsapatható. Egyszóval a Rajna-térségben akkor lehet esőzést vagy havazást mesterségesen előidézni vagy megakadályozni, amikor csak akarják, így a koherencia-elvet a légköri víztartalom vetületében szemlélve egyértelműen megállapítható, hogy a Duna-medence csapadékellátására döntő hatást lehet majd gyakorolni a Rajna-térség feletti mesterséges időjárás-befolyásolással. Alapvetően öt Duna menti ország terméseredményei az NSZK feletti mesterséges időjárás-befolyásolástól függhetnek. A hidrológiai koherencia a két vízmedence feletti légköri összefüggés következtében meghatványozódik és a Duna-medence államainak a gazdálkodását bizonyos mértékig kiszolgáltatottá teszi, amivel szemben ezek az államok joggal igényelhetnek nemzetközi jogi védelmet. A komplex DMR folyamjogi regime keretében a légköri vízkészlet megosztásáról és a felhasználás szabályozásáról is szükséges lesz gondoskodni.

A mesterséges időjárás-befolyásolás a szomszédos államoknak a légköri vízkészlettel kapcsolatos felhasználási igényét és érdekeit alapvetően érinti (károsan: mesterséges szárazság vagy ellenkezőleg, ár- és belvízelárasztás előidézése esetén; illetőleg haszosan: csapadékkiválasztással, felhőátirányítás útján ott és amikor azt az optimális termeléseredmények elérése szükségessé teszi), ami a szomszédos vízmedencék államai közötti nemzetközi folyamjogi együttműködés kiszélesítését szükségképpen maga után vonja. A nemzetközi belvízi vízkészletek fogalmát tehát jelen korunkban úgy lehet meghatározni, hogy azok magukban foglalják a koherens vízmedencék azon felszíni, felszín alatti és légköri vizeit (athmospheric water), melyek egyik állam területéről a másik állam területére nemzetközi víziúthálózatba történő becsatlakozással rendszeresen eljutnak. A koherencia-elv vízközösségi alapon működő nemzetközi regime-t feltételez, aminek a bázisa két összetartozó vízmedence hidro-interdependenciája. Az 1975. júniusában közzétett ENSZ szakértői jelentés[11] ilyen értelemben foglalkozik a nemzetközi vízkészlet-rendszerekkel és megállapítja, hogy a vízmedenceközi koherencia-elvnek, illetőleg a „sic utere tuo ut alienum non laedas" (úgy használd a sajátodat, hogy a másiknak ne ártsál vele) elvnek kell a kapcsolódó vízmedencék közti folyamjogi regime kialakításának a bázisául szolgálniuk.

A két koherens vízmedence parti államai vízközössége jogi keretének a kifejlesztését alátámasztja az a ténykörülmény, hogy a Duna és a Rajna víziutak hidrológiai összekapcsolása kiváltja a komplex vízgazdálkodásra vonatkozó nemzetközi szokásjogi szabályok és jogelvek kumulált érvényre jutásának a szükségességét. Semmiképpen nem elégséges ugyanis, ha az összekapcsolat transzkontinentális víziútrendszer egy-egy szakaszára vonatkozólag vagy csak a hajózás aspektusában érvényesül nemzetközi regime, mert ily módon valamennyi parti államnak a víziúthálózat egészére kiterjedő illetőleg a vízkészlet-gazdálkodással és hajózással kapcsolatos egyetemes érdekei nem lennének egyenlőképpen honorálhatók. A vízközösségi remeben kétségkívül ütköznek a parti államoknak az abszolút szuverenitáshoz fűződő érdekei a gazdaságos hajózáshoz és a hatékony vízgazdálkodáshoz fűződő, egyenlő joggyakorlással kapcsolatos érdekeivel. Ezt az érdekösszeütközést csak az integrált víziúthálózat mindkét koherens vízmedencéjének teljes vízkészletére kiterjedő, a megérett, felismert és ható szükségszerűség szolgálatára hivatott, integrált regime képes feloldani.

A nemzetközi vizek és a nem nemzeti vizek más parti államokat is érintő, hajózáson kívüli használata tekintetében a jószomszédság nemzetközi jogi elve is érvényes. Eszerint egyetlen állam sem jogosult természetes területi viszonyait a szomszédos állam természetes területi viszonyainak a kárára megváltoztatni.[12] Ennek az elvnek le kellene rontania azt az ezzel ellentétes nemzetközi jogi gyakorlatot, hogy vízgazdálkodási tevékenységük során — egyezményes rendelkezések hiányában — a felsőfolyásmentiek csak az alsófolyásmentiek érdekét kötelesek csupán figyelembe venni, illetőleg figyelem-

[11] Management of International Water Resources: institutional and legal aspects, Report of the Panel of Experts on the Legal and Institutional Aspects of International Water Resources Development, United Nations, New York, 1975. 10—14. old., p. 25., 174—175. old.

[12] Ennek okából nemcsak, hogy tilos egy államnak egy olyan folyó folyását megállítani vagy eltéríteni, amelyik saját területéről a szomszédos államba folyik, hanem tilos a folyó vizét olyképpen is felhasználni, ami a szomszédos államban veszélyt okoz vagy megakadályozza azt, hogy a folyók vizét a saját területén a szomszéd állam rendeltetésszerű célokra fel tudja használni. [F. Oppenheim/Lauterpacht H.: International Law, 1952/55., London (angolul), 178c. §.]

be nem vétel esetén kártérítést fizetni;[13] joga az alsófolyásmentinek csak érdeke honorálását illetően van.[14]

A vízgyűjtő medence (drainage basin) vízkészlete felöleli a vízválasztók közötti azokat a felszíni és felszín alatti vizeket, amiket egy víziútrendszer kapcsol össze. A több állam területére kiterjedő, esetleg több vízmedencéhez tartozó összekapcsolt vízkészleteket — az ENSZ Szakértő Bizottsága szerint — nemzetközinek kell tekinteni.[15] E megállapítással azonban véleményem szerint csak bizonyos egyéb feltételek fennállása esetén lehet egyetérteni. A vízfolyások nemzetközi státuszának egyik alapkritériuma a hajózhatóság, márpedig a földfelszín alatti vízfolyások nem hajózhatók. A felszín alatti vízkészleteket tehát csak akkor lehet nemzetközi érdekűnek tekinteni, ha azok rákapcsolódnak valamely nemzetközi víziúthálózatra. A koherens vízmedencék feletti légköri vízkészlet is csak abban az esetben minősíthető nemzetközi érdekűnek, ha a lehullott csapadékot végsősoron nemzetközi víziúthálózat gyűjti össze. Ezek a feltételek a koherens Duna- és Rajna-medencék, illetőleg a DMR víziúthálózat vonatkozásában adottak.

A vízgyűjtőmedence-koncepciónak azonban további alapvető hiányosságai is vannak, így például nem alkalmas a hidrológiai ciklus légköri szakasza nemzetközi szabályozásának a beillesztésére. A légmozgás szállíthat tengeri eredetű légköri víztömeget a szomszédos vízmedence valamely közbenső országa légterén át (ahol a felhőképződés kialakult) egy másik vízmedencéhez tartozó olyan ország területére, ahol a csapadékkiválás bekövetkezik. A hidrológiai ciklus légköri részének a manipulálásával a csapadékszállítás szempontjából tranzit országnak minősülő állam területén a vízkészletet növelni vagy a vízkészlet növekedését megakadályozni lehetséges. Kifejezetten vízgyűjtőmedencék közti (interferenciális) kapcsolatokról van szó a Rajna-medence és a Duna-medence esetében, mert a bajor vízválasztó a maga 4—800 méteres magasságával a Kelet felé áramló atlanti-óceáni hűvös és nedves léghullámok elterelésére nagyobbrészt nem alkalmas, így azok jelentősebb légnyomáskülönbség esetén eljutnak a Kárpát-medence fölé.

Tudományos kutatások és tanulmányok hozzáférhetővé teszik a járulékos vízkészleteket: a felszín alatti vizek hasznosítását és a légköri vízkészletek mesterséges manipulálását. Ezek mindinkább pótolják majd a fokozottan ki nem elégítő mennyiségű ismert felszíni vízkészleteket. A felszín alatti és a légköri vízkészletek a koherens vízmedencék között tektonikailag illetőleg aerodinamikailag összefüggenek, a kutatások ugyanakkor megállapították, hogy a hagyományos vízfelhasználás és a víziúthálózatok jelenlegi igazgatása mellett jelentékeny a vízpazarlás. A technikai fejlődés elősegíti a hatékonyabb vízfelhasználást a szennyvíztisztítás, a már felhasznált vizek újólagos felhasználása (recycling), a vítározás, a lefolyószabályozás, az időjárás-befolyásolás révén. A korszerű technikát azonban el kell sajátítani és az összes körülmények figyelembevételével hatékonyan kell tudni alkalmazni. Mindez azt jelenti, hogy a több állam érdekét szolgáló levegőben lebegő vagy a föld mélyében összefüggő vízkészletek — amennyiben vizeiket nemzetközi víziúthálózat gyűjti össze — nemzetközi érdekűek. Jelenti továbbá, hogy a vizek gazdasági célú felhasználását nemzetközi méretekben és nemzetközi jogilag szabályozottan kell végezni, a vízgazdálkodást pedig hatékonyan kell „menedzselni". Mindemellett mégis előadódhat az, hogy a koherens vízmedencékben a leghatékonyabb vízátvezetés ellenére is a vízkészletek időszakosan elégtelenek, minőségileg ki nem elégítők lesznek és regionális korlátozásokat kell felhasználásukban bevezetni. A legjobban integrált államközi együttműködésre azonban éppen a leginkább ellentétes állami érdekek áthidalásakor lehet szükség. Ugyanakkor a távlatilag is döntő jelentőségű belvízi hajózást (nagyhajózás) a víziúthálózat teljes hosszán valamennyi parti állam számára egyenlőképpen biztosítani kell.

A mind univerzális, mind regionális érde-

[13] Valamennyi parti állam, minden olyan cselekedete során, mely egy másik parti állam vízfelhasználására befolyással lehet, köteles figyelembe venni a másik parti állam érdekét [*Berber* F.: Lehrbuch des Völkerrechts, München, 1960., 46. §. (németül)].

[14] Az 1957. november 17-i, a Lanoux tóra vonatkozó spanyol—francia választott bírósági ítéletből a következő következtetésre lehet jutni: „1) A nemzetközi tételes közjog egyetlen államnak sem tiltja meg, hogy a területén vízierőművet létesítsen, jóllehet nem kapta meg a másik parti állam előzetes hozzájárulásait. Nem is szükséges, hogy ezt a másik fél állásfoglalását kikérjék. A másik fél kinyilvánított ellenzése nem érinti a területi állam azon jogát, hogy e munkálatokat kivitelezze. Amit ehhez hozzátenni lehet, az csupán annyi, hogy e munkák kivitelezése a területi állam kockázatára és felelősségére történik. A nemzetközi közjog, amit egyébként a kiegészítő egyezmény is kimond, a parti államnak okozott kárért pénzügyi felelősséget ír elő a kivitelező állammal szemben. Az ítélet tehát elismeri az állam szuverenitása teljességének az elvét, különösen területi vonatkozásban, a felelősség egyidejű kihangsúlyozása mellett. A szomszédi kapcsolatok egyik alapelve, hogy egy állam egy másik parti államnak kárt nem okozhat. A másik állam elismert érdekeit nem lehet figyelmen kívül hagyni. 2) A munkálatokat végző államnak valamennyi olyan érdeket figyelembe kell vennie, melyek érintve lenni látszanak, még akkor is, ha ezek nincsenek jogra alapítva; tényleges figyelmet kell szentelnie a különböző fennálló érdekre és ki kell ezeket elégítenie — a módjában álló valamennyi eszközzel — teljes nagyságrendben. Figyelemreméltó az ítéletnek egyensúlyra törekvő jellege, ugyanakkor az ítélet különbséget tesz a jogok és érdekek között." Cavaré szerint — egyezményes megállapodás hiányában — a választott bírósági döntésből következőleg a felsőfolyásmenti területi államnak jogai, az alsófolyásmentinek csak honorálandó érdekei vannak. *Cavaré:* Le Droit International Positif, Paris, 1962. A nemzetközi folyók hajózáson kívüli felhasználása c. rész (franciául).

[15] Management of international Water Resources: institutional and legal aspects, Report of the Panel of Experts on the Legal and Institutional Aspects of International Water Resources Development, United Nations, New-York, 1975. 9—10. old.

keket honoráló vízközösségi elv de lege ferenda gyakorlati megvalósítása oly módon lehetséges, hogy a víziúthálózatra kiterjedő közös igazgatás keretében a parti államok vízhasználata, illetve a lefolyás teljes szabályozása olyan abszolút korlátozásnak lenne alávetve, hogy a többi parti állam pozitív együttműködése nélkül, egyetemes vagy regionális érdekeket érintő vízgazdálkodási tevékenysége tekintetében egyik sem rendelkezhet a vizekkel.

A belvizeket illetően, az agglomerációk fejlettségi fokától függően, kombinálódhatnak a különböző vízhasználatok és ezek gyakran, az alsófolyásmentiekre nézve válságos helyzetet teremthetnek; ezek összefüggéseit vizsgálva, és a hajózással való kölcsönhatást elemezve kell majd a DMR nemzetközi regime-ben rendelkezni. Számolni kell azzal is, hogy míg csak a természeti viszonyok által adott behatárolt tömegű vízmennyiség áll a nemzetközi víziúthálózat parti államainak rendelkezésére, a felhasználás pedig, már csak a lakosság számának az emelkedése miatt is, egyre növekszik. Ugyanakkor mind jobban megnő a vizek komplex gazdasági funkciójának a súlya.

Nem befolyásolja ennek az új aspektusnak a jelentőségét az a várható ténykörülmény sem, hogy a hajózható összeköttetés létrehozása ellenére is — a Rajnából, illetve a Dunából a másik térségbe történő nagy tömegű mesterséges vízátvezetés hiányában — a hajózáson kívüli vízhasználat (és a vízszennyezés elleni védekezés, valamint az árvízvédelem) problematikája az egyes vízgyűjtő területekre alapvetően csak külön-külön van hatással. A rendező elveket egységes regime-ben integrálni, a végrehajtás megvalósításában vízgyűjtő területként — a nagyobb volumenű vízátvezetés megvalósításáig — differenciálni kell majd. A Duna-Konvenció és a Rajna-Konvenció ezen előtérbe nyomult új aspektus miatt mindenképpen korszerűsítést igényel.

A Versailles-i Szerződés folyamjogi rendelkezéseinek a hatálya

Az 1868. október 17-i Mannheimi Egyezményt legjelentősebb mértékben az 1919. évi Versailles-i Szerződés 354—362. cikkei módosították, és lerontották az 1868. évi Egyezménynek a rajnai hajózási privilégiumait fenntartó jogszabályait.[16] Ezen, a második világháború után a Rajna-térségben gyakorolt, NSZK belvizeken szokásjoggá is vált egyezményes rendelkezések értelmében a parti államokéval egyenlő elbánás — beleértve a cabotage-t is — minden államot megillet. Jóllehet Jaenicke nem fogadja el az 1919. évi Versailles-i belvízi hajózási rendelkezéseket az 1868. évi Mannheimi Egyezmény módosításának, hivatkozott műve egyik helyén ezt mégis elismeri.[17]

A belvízi hajózásban *a cabotage* fogalma az egy államhoz tartozó kikötők közötti személy-, illetőleg árufuvarozást jelenti.[18] Nem fogadható el harmadik országos fuvarozás az ún. nagy-cabotage — csak közúti közlekedési jogban meghonosodott — fogalmának olyan célból történő bevezetése a DMR regime-be, amely tiltaná, hogy az egyik vízgyűjtő területhez tartozó államok a másik vízgyűjtő területhez tartozó, különböző államok kikötői között fuvarozásokat végezzenek. Ez nem lenne más, mint a DMR parti államok közötti — nemzetközi jogilag tiltott — diszkriminálás és sértené a hajózás szabadsága elvének az érvényesítését. Jegyzékben is kifejezésre juttatott svájci és holland álláspont szerint a Mannheimi Konvencióban biztosított hajózási szabadsághoz tartozik a Rajna-térségben a cabotage végzésének a szabadsága,[19] amit az NSZK először visszautasított, de 1956 után az idegen hajók cabotage-tilalmát feloldotta.[20] Jaenicke ennek ellenére a Rajna-térségben a cabotage-szabadság kérdését nem tartja lerendezettnek és szükségesnek véli a Mannheimi Egyezmény megfelelő kiegészítését.[21] Harmadik államok az 1919. évi Versailles-i folyamjogi rendben a Rajna-térséghez csatlakozó német belvízi utakon a minden lobogó számára egyezményesen biztosított nemzeti elbánás (traitement national) alapján azonban folytatólagosan gyakorolták a cabotage-t a második világháború vége óta. Ez ily módon nemzetközi szokásjoggá vált.

A második világháború végét követően Németországgal, illetőleg az utódállamokkal békeszerződést nem kötöttek. Az NSZK, Belgium, Franciaország, Hollandia, Svájc és az Egyesült Királyság azonban 1963. november 20-án, Strassbourg-ban az 1868. október 17-i Mannheimi Egyezményt módosító Konvenciót írtak alá. Ennek a nemzetközi jogi helyzet tisztázását szolgáló igen lényeges rendelkezése az, hogy a III. cikkében hatályon kívül helyezett rendelkezéseket[22] — ezek között az 1919. évi Versailles-i rendelkezések realizálása érdekében létrejött 1936. május 4-i, rövid életű Modus Vivendit — kivéve, a Mannheimi Konvenció azon rendelkezéseit és a későbbi módosításokat, amennyiben ezek érvényben vannak és az 1963. évi egyezménnyel módosítva nincsenek, a Konvenció szerves részének tartja.[23] Az NSZK az 1919. évi Versailles-i rendelkezéseknek a Rajna-térségre

[16] 1919. június 28-i Versailles-i Szerződés 354. cikke (1) és (2) bek.

[17] *Jaenicke:* Die neue Grossschiffahrtsstrasse Rhein-Main-Donau, Athenäum Verlag, 1973., 56. old. 78. lábjegyzet.

[18] I. m. 32. old. 38. lábjegyzet.

[19] I. m. 34. old.

[20] I. m. 35. old. 45. lábjegyzet

[21] I. m. 37. old.

[22] Convention portant amendement à la Convention revisée pour la Navigation du Rhin signée à Mannheim, le 17 octobre 1868, 1963. november 20. III. cikke

[23] Fenti egyezmény V. cikke

vonatkozó hatályával kapcsolatban hivatalosan nem helyezkedett mereven negációs álláspontra.[24]

A Rajna-térségben de facto minden lobogónak folyamatosan biztosított, a cabotage gyakorlását is involváló hajózási szabadság és nemzeti elbánás jogalapja az 1919. évi Versailles-i Szerződés folyamjogi rendelkezései; ezek az 1963. november 20-i Strassbourg-i Módosító Konvenció harmadik cikkében hatályon kívül helyezve, sem egyéb, az 1963. évi Konvencióban foglalt rendelkezésekkel módosítva nem lettek és a második világháború vége óta tovább élnek. A Rajna-térségre vonatkozó Versailles-i folyamjogi rendelkezések tehát az 1963. évi Strassbourg-i Módosító Konvenció V. cikke értelmében ez utóbbinak integráns részét alkotják. Különösen vonatkozik ez a minden lobogót megillető nemzeti elbánásra, a cabotage-jogot is involváló hajózási szabadságra. Érvényes azonban a Rajna—Duna összeköttetés nemzetköziesítésére is.[25]

A de lege ferenda regime kialakításánál, amint tanulmányom eddig kifejtett érveléséből kitűnik, a két, immár integrálásra kerülő térség hatályos regimeiből kell kiindulnunk. Az 1948. évi Duna Konvenció — teljesen új alapokra épülő egyezmény. Az 1963. november 20-án aláírt és 1967. április 14. óta hatályban levő Strassbourg-i Rajna Konvenció ugyanakkor érvényben hagyta az 1919. június 28-i Versailles-i, a térségre vonatkozó folyamjogi rendelkezésekkel módosított, 1868. október 17-i Mannheimi Konvenció mindazon részét, amit a nemzetközi folyamjogi gyakorlat életben tartott és a III. cikk, illetőleg az Egyezmény egyéb cikkei nem módosítottak. A de lege ferenda DMR regime-nek egységesnek (mindkét vízgyűjtő vízfolyásaira kiterjedőnek) és egyetemesnek (a hajózásra és az egyéb, hajózáson kívüli vízhasználatokra, a vízgazdálkodásra, illetőleg a koherens légköri vízkészletek optimális hasznosítására is kiterjedőnek) kell lennie. Ugyanakkor szükségképpen új posztulátum az integrálás közös nevezője: a parti államok vízközössége.

A parti államok vízközössége: a DMR regime bázisa

Korunkban általános az a felismerés, hogy a vizek nagyon is véges kincsünk, és igen jól kell gazdálkodnunk, hogy minden parti állam valamennyi vizekkel kapcsolatos igénye kielégíthető legyen. A nemzetközi érdekű víziúton a hajózási funkció biztosítása mellett ki kell elégítenünk a parti államok hajózáson kívüli egyéb vízigényét (a többi parti államok hasonló igényének a sérelme nélkül). Meg kell óvnunk a vizeket a szennyeződéstől és a biológiai egyensúlyukat megbontó felmelegedéstől. A növekvő számú vízlépcső által esetlegesen kiváltott nagyobb árvízveszedelemmel szemben pedig az alsófolyás menti parti államoknak védelmet kell biztosítanunk.

A vízgazdálkodással szemben támasztott további fontos követelmény a káros és felesleges vizek szabályozott levezetése. Manapság egyre inkább felismert, hogy az emberi tevékenység hatására az árvíz szintje emlkedik, az árhullámok keletkezése és levonulása meggyorsul. Követelmény ezért ma is és egyre sürgetőbb a jövőben az árvízvédelmi biztonság fokozása, a megfelelő árvízvédelmi és belvízvédelmi rendszerek kiépítése, az árvízi és belvízi lefolyás teljes szabályozása.

Megoldásra vár annak eldöntése, hogy a parti államok a közös érdekű vízilétesítmények létesítési, fenntartási és üzemeltetési költségeihez (idetartozik a közös érdekű árvízvédelmi töltések megerősítésével és felújításával kapcsolatos beruházás is) milyen mértékben és hogyan járuljanak hozzá. A parti államoknak fel kell ismerniök, hogy ezt csak egyetértő és egyetemes közreműködésükkel lehet megoldani. Ennek alapja az, hogy a valamennyiük területét átszelő nemzetközi érdekű egész víziút közös tulajdonuk, mindegyiküké, s nem rendezheti egyetlen állam sem a többi víziútszakaszoktól elszigetelten csak a saját szakaszának az összes problémáját.

A folyók vizét nem lehet megállítani és a szennyezetten vagy felmelegedve érkező vizeket, utólag, csak igen költséges eljárással lehet megtisztítani, vagy lehűteni. A parti államoknak — de lege ferenda — egyetértésben hozott intézkedésekkel kell törekedniök arra, hogy a vizek tisztaságát fenntartsák, illetőleg a szennyezettségét gazdasági és műszaki lehetőségeikkel összhangban, tisztítóberendezések építésével és korszerűsítésével csökkentsék. Amennyiben rendkívüli szennyeződés következik be, annak a parti államnak az illetékes szervei, amelyiknek az államterületén a szennyeződés keletkezett, kötelesek ezt a többi parti állam illetékes szerveinek haladéktalanul jelenteni. Azonnali intézkedéseket kell tenni a szennyezés okának a megszüntetésére és megismétlődésének a megakadályozására is. Az alsó vízfolyásokon ennek következtében szükséges víztisztítási eljárások költségeit a szennyezésért felelős felsőfolyásmenti parti állam köteles megtéríteni.

A két koherens vízgyűjtőmedence közös víziúthálózatának a vizeivel való együttes gazdálkodás az egyetlen, objektíve reális lehetőség jelenkorunkban a komplex kihasználás egyenlő lehetővétételére valamennyi parti állam vonatkozásában. Ez a víziúthálózatra kiterjedő közös igazgatás révén valósítható meg, miközben a

[24] *Jaenicke:* Die neue Grossschiffahrtsstrasse Rhein-Main-Donau, Athenäum Verlag, 1973., 33. old. Ez azt jelenti, hogy az NSzK minimálisan a Versailles-i Szerződés 356. cikkében meghatározott államoknak továbbra is biztosítja a Rajnán való hajózás szabadságát.

[25] A Szövetséges és Társult Hatalmak 1919. június 16-i jegyzéke a Versailles-i béketárgyalásokon részt vevő német küldöttséghez, Papers relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919, 6. kötet 994—996. old.

parti államok általi vízhasználat olyan abszolút korlátozásnak van alávetve, hogy a többi parti állam pozitív együttműködése nélkül egyik sem rendelkezhet a vizekkel.[26] Egyszóval ez a parti államok vízközösségének a koncepciója, ami például a DMR víziúthálózat esetében szolgálja minden egyes parti állam érdekét, elismeri a regionális érdekeket (dunai államokét és rajnai államokét) és az egyetemes érdekeket, illetőleg jogokat (a DMR víziúthálózat vízközösséget alkotó valamennyi parti államát illetően), a víziúthálózat vizei komplex és optimális felhasználásának a biztosítása céljából.

[26] *Berber* F.: Lehrbuch des Völkerrechts, 1960., München, 46. §.

Heinrich Béla

SZEMLE

Ugyanazon tárgyra vonatkozó újítás és szabadalom viszonya

Találmányi jognak ebben a tanulmányban az újításra, a szabadalomra és a találmányokra vonatkozó polgári jogi szabályokat nevezem.

Találmányi jogunk lehetővé teszi, hogy ugyanazon alkotó lényegében azonos műszaki találmányi alkotása több jogintézmény keretében alkossa forgalom tárgyát, és így a származékos jogszerzés során lehetővé válik, hogy ugyanazon „találmány" tekintetében különböző jogszerzők szerezzenek és érvényesítsenek különböző jogintézmények által meghatározott jogokat. Egyrészről lehetővé teszi ezt a 38/1974. (X. 30.) sz. minisztertanácsi rendelet (a továbbiakban: újítási rendelet) 11. §-a, amely csak munkaviszonyban álló személyt és szövetkezeti tagot korlátoz abban, hogy bármely szervnél vagy vállalatnál újítási javaslatot terjesszen elő és ezen korlátozás alól is a (4) bek. bizonyos kivételeket enged. Másrészről lehetővé teszi ezt az 1969. évi II. Törvény (a továbbiakban: Szabadalmi Törvény, vagy SzT), amely a szabadalmi jogszerzés *más* korlátját ismeri a szabadalmi általános feltételek megléte esetén, nevezetesen a találmány szolgálati jellegéből folyó korlátokat, de semmi egyebet. A találmányokra vonatkozó polgári jogi szabályokkal e szempontból nem kell külön foglalkozni. Egyrészt e tanulmány célkitűzése az újítás, illetőleg a szabadalom jogintézményéből fakadó konkurráló jogosultságok összevetése. Másrészt a megvalósítás során mind az újítási javaslat — a megvalósítási szerződéssel —, mind pedig a szabadalom — zömmel hasznosítási szerződéssel — csak később fordul, nézetem szerint kizárólag polgári jogi jellegű jogviszonnyá.

Mindazonáltal mellesleg meg kell jegyezni, hogy téves az a nézet, amely szerint a műszaki szellemi alkotás az újítás és a szabadalom jogintézményén kívül nem válhatna forgalom tárgyává. Ugyanis sem az újítási jog, sem a szabadalmi jog nem zárja ki az újítás vagy szabadalom tárgyát nem alkotó műszaki szellemi alkotásnak polgári jogi szerződéssel való átadását és nincsen ilyen tiltó jogszabály a polgári jogban sem. Az SzT miniszteri indokolása is utal a „külön kikötés" alapján szolgáltatható „műszaki-gazdasági tapasztalatok"-ra, „üzemi" titkokra, „gyártási eljárások"-ra, „műszaki dokumentációk"-ra, „ún. know-how"-ra.

Ilyen álláspont nem lenne megvalósítható és a műszaki fejlődésnek komoly kárára lenne. Legjobb bizonyítéka ennek az a jelentős szerződési forgalom, amely állami vállalatok és szervek között belés külföldi viszonylatban egyaránt kialakult. Más kérdés az, hogy a vonatkozó pénzügyi jogszabályok, különösen az ilyen műszaki alkotások ellenértékének forrásaira vonatkozó szabályozás, természetes személyek és közületi szervek közötti ilyen forgalomnak akadályai és azt a pénzügyi fegyelem érdekében sikeresen meg is akadályozzák. Ez azonban nem jelenti magánszemélyek és közületek között sem az ilyen ügyletek polgári jogilag tilos voltát. Nemcsak azért van ez így, mert polgári jogi tiltó jogszabály nincs, hanem azért is, mert polgári jogunk csak kivételesen tesz különbséget a természetes személyekre és a jogi személyekre vonatkozó szabályozás között. Az említett pénzügyi jogi szabályozás következtében a mindennapi gyakorlat megkereste és meg is találta azokat az utakat, amelyek természetes személyek részéről műszaki ismeretek átengedését jogi személyek, közületek számára lehetővé teszi. Nem feladatom e tanulmány során azokat a módszereket feltárni, amelyeket a gyakorlat evégre igénybe vesz. Csak példaként említem a legegyszerűbbek egyikét, a mindenki által ismert szakértői megbízás segítségével való megoldást. Azt hiszem, nem vonható kétségbe, hogy egyebek mellett ez a megoldás is jogunk szerint megengedett. Mert, ha bizonyítani lehetne, ami a kifejtendők szerint a lehetetlenséggel határos —, hogy a szakértői megbízás műszaki ismeretek átengedésére és megszerzésére vonatkozó színlelt ügylet, akkor alkalmazni kellene a Ptk. 209. § (2) bek.-et, amely szerint a szerződést a „leplezett szerződés" alapján kell megítélni. De ilyen bizonyítás sikere eleve kizárt, mert a műszaki ismeretek átengedésére-átvételére vonatkozó szerződés olyan innominát szerződés, amelynek fogalma polgári jogunkban precízen körülhatárolva nincs, ennélfogva valószínűsíteni sem lehet azt, hogy itt tulajdonképpen nem olyan szerződésről van szó, mint

amit a szóhangzat mutat, hanem valami más szerződésről, amelyről pontosan nem is tudjuk, hogy micsoda. Annál is inkább így van ez, mert a szakértői megbízásnak is lehet tárgya műszaki ismeretátadás. Olyasféle szituáció ez, mint az, hogy a polgári jogban egy tárgy használatát többféle szerződéssel lehet valakinek biztosítani, és a ténylegesen választott forma csak akkor válik színleltté, ha a használat biztosításán kívüli egyéb körülmények vallanak más szerződéstípusra. Önmagában a használat biztosításának a ténye ehhez nem elegendő.

A továbbiakban azzal kívánok foglalkozni, hogy az ugyanazon műszaki ismeret tekintetében különböző jogintézmények útján szerzett különböző jogalanyokat megillető jogoknak, jogosultságoknak, hatalmasságoknak mi a viszonya egymáshoz, vagy közelebbről, hogy az újításnak, illetőleg a szabadalomnak a megvalósuláshoz vezető jogi útján az egyik eljárás mozzanatainak van-e a másikra áthatása és ha igen, miben áll ez. Ezen belül egy önmagában tisztán az újítási jogintézmény körébe tartozónak látszó jogi tényt kívánok taglalni, amelynek azonban éppen az említett áthatás szempontjából van vagy lehet jelentősége, nevezetesen azt, van-e helye az újítási javaslat visszavonásának és ha igen, mi ennek a joghatása.

A mindennapi praxisból kiemelek és ismertetek két tényállást annak illusztrálására, hogy a felvetett kérdések nemcsak elméletiek.

I. tényállás. A feltaláló találmányát először újítási javaslatként nyújtotta be, éspedig nem a munkáltatójánál, mert a 38/1974. (X. 30.) sz. r. 11. § (4) bek. alá eső újításról volt szó, amelynek tekintetében a más vállalathoz történő benyújtás nem szorul engedélyre. Jogilag talán nem releváns része a tényállásnak, de erősen motiváló és ennélfogva a kérdés eldöntése szempontjából esetleg számbavendő, hogy a vállalat szóbeli közlése szerint kísérletei nem jártak sikerrel, az újítási javaslat megvalósíthatatlan és alakszerű elutasítása rövidesen várható. Ezt követően a feltaláló külkereskedelmi vállalattal szerződést kötött a találmány kizárólagos értékesítésére. E szerződés területe Magyarországot is magában foglalja, mert a külföldi értékesítés előfeltétele a hazai megvalósíttatás, amelyet a külföldi értékesítés érdekében a külkereskedelmi vállalat ugyancsak magára vállal. A feltaláló a „más" vállalathoz beadott újítási javaslatát a külkereskedelmi vállalattal kötött szerződést megelőzően „visszavonta". A „visszavonás"-t követő napon a feltaláló az OTH-nál szabadalmi bejelentést tett. Időben előrenyúlás, de az összefüggés okából itt említem, hogy a szabadalmat később megadták. Tisztázott az is, hogy sem a feltaláló munkáltatója szempontjából, sem más vállalat szempontjából, a találmány nem minősül szolgálatinak. A külkereskedelmi vállalat a feltalálóval kötött szerződése alapján belföldi iparvállalattal szerződött, amely szerződésben a belföldi iparvállalat a magyarországi hasznosításra kizárólagos jogot kapott, a belföldi iparvállalat pedig vállalta a megvalósítást és azt, hogy a megvalósítás gazdasági eredményéhez képest licenciadíjat fizet. Az iparvállalat teljesítette vállalását és a találmányt műszaki és gazdasági sikerrel megvalósította. Az a vállalat, amelynél az újítási javaslatot benyújtották, a megvalósításról tudomást szerzett és ennek alapján — esetleg, de nem bizonyítottan, a megvalósító vállalattól kiáramló információk segítségével — a találmányt, eredeti szándéka ellenére, ugyancsak megvalósította és a terméket forgalomba hozta.

II. tényállás. A nyugdíjas feltaláló szabadalmi bejelentést tett, a teljes vizsgálatot nem kérte. Találmányára vonatkozóan külkereskedelmi vállalattal értékesítési szerződést kötött, amely szerződés területe, mint az előbb ismertetett ügyben, Magyarországot is magába foglalta, itt is azért, mert a külföldi értékesítés előfeltétele a hazai megvalósíttatás, amelyet ebből a célból itt is a külkereskedelmi vállalat vállalt magára. A belföldi hasznosítási szerződés létrejött, a hazai termelés megindult és ezen az alapon külföldi vállalattal licenciaszerződés jött létre. Egy belföldi iparvállalat dolgozója észlelte, hogy az új termék saját munkáltatója termelési folyamatába iktatva előnyökkel jár, de a termék bizonyos adaptációját teszi szükségessé. Kétes, hogy ennek az adaptációnak a műszaki szintje olyan-e, hogy akár a műszaki újítástól megkívánt szintet eléri-e, inkább méretezési, illetőleg ehhez hasonló problémának látszik. Mégis az iparvállalat dolgozója, egyrészt műszaki lelkiismeretességből —, hogy a találmányi alapgondolat biztonságos technikai alkalmazhatóságát ne veszélyeztesse — másrészt a feltaláló iránti tisztességből a feltalálónak azt a javaslatot tette, hogy vállalatánál együttesen terjesszenek elő újítási javaslatot. Az, hogy pontosabban mi lenne az újítási javaslat tárgya, ebben az időben még homályban van: megfontolás tárgyát alkotja, hogy az újítási javaslat terjedjen-e ki az alaptalálmányra, vonatkozzék-e az alaptalálmányi terméknek az iparvállalat termelési folyamatába való beállítására, vagy szükséges adaptációjára, vagy mindháromra, illetőleg a felsoroltak közül valamely párosításban kettőre.

Az I. tényállásból a következő vita származott: a megvalósító iparvállalat szerint az a vállalat, amelyhez az újítási javaslatot benyújtották, szabadalombitorlást követett el. Ezért a megvalósító iparvállalat a külkereskedelmi vállalattól azt kívánta, hogy a bitorlásból származó abbahagyási és kártérítési igényeket a „más" vállalattal szemben érvényesítse, vagy, ha ezt nem akarja, vagy nem tudja megtenni, a szerződés kizárólagossági pontjának nem teljesítése miatt származott káráért álljon helyt. Szerintem jogilag ugyancsak nem releváns, de mérlegelendő, hogy a megvalósító iparvállalat a terméket, abban az esetben, ha azt más is termeli, tovább gyártani nem hajlandó, mert szerinte akkor termelése a csökkent mennyiség folytán gazdaságtalanná válik. Márpedig az iparvállalat kapacitásánál fogva a belföldi piacot el tudná látni és exportra is tudna termelni, míg annak a vállalatnak, amelyhez az újítást benyújtották, a kapacitása igen korlátozott és legfeljebb a hazai szükséglet egy részének az ellátásáig fejleszthető fel. Ehhez is azonban lényeges beruházásra volna szükség, amelynek megvalósulása bizonytalan. — A „más" vállalat, amelyhez az újítási javasla-

tot benyújtották, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a jogszabály újítási javaslat visszavonására nem ad lehetőséget. Azt is állította —, de e tekintetben perrendszerű bizonyítás hiányában a tényállás tisztázottnak nem tekinthető —, hogy tevékenysége olyan „komoly előkészület"-et valósított meg, amelynek folytán őt az SzT. 14. §-a alapján előhasználati jog illeti. A feltalálóval és a megvalósító iparvállalattal szemben igényeket kíván érvényesíteni az újításokról szóló rendeletekből folyó jogainak a csorbítása miatt. Az I. tényállás alapján az érdekeltek egymás elleni perei — összesen 3 per — megindultak, bírói döntésre nem került sor. A létrejött egyezséget aszerint kellett kialakítani, hogy a feltett kérdések tekintetében mi a helyes jogi álláspont.

A II. tényállás gyakorlati vetülete az volt, hogy azzal a feltaláló jelentkezett a külkereskedelmi vállalatnál, állásfoglalást kérve, nincs-e ellentétben a tervezett újítási javaslatban való részvétele a külkereskedelmi vállalattal kötött szerződésével, nem csorbítja-e a külkereskedelmi vállalat szerződésben lefektetett jogait, illetőleg az ismertetett alternatívák közül milyen újítási javaslatban vehet részt úgy, hogy ezeket a jogokat ne csorbítsa. Előadta, hogy nem szívesen maradna ki az újítási javaslat megtételéből, egyrészt, mert ezzel valószínűleg tekintélyes újítási díjtól esne el, másrészt pedig azért, mert ha nem vesz részt, az újítási javaslatot az iparvállalat dolgozója egyedül fogja megtenni és ezzel veszélyezteti a megvalósítás műszaki sikerét. A tényálláshoz még az is hozzátartozik, hogy a kilátásban levő további külföldi licenciaszerződések létrejötte érdekének az felel meg, ha a szabadalmi bejelentés teljes vizsgálata iránt kezdeményező lépés nem történik. — Ebben a helyzetben a külkereskedelmi vállalat által eldöntendő kérdés az, akadályozhatja-e a feltalálót a külkereskedelmi vállalattal kötött szerződése az újítási javaslat megtételébe való bekapcsolódásban, illetőleg megfelel-e az újítási javaslatban való részvétel a külkereskedelmi vállalat érdekének. A választ irányítóan az fogja eldönteni, milyen jogok fogják az iparvállalatot megilletni az újítási javaslat elfogadása esetén, ha az iparvállalat dolgozója egyedül tesz újítási javaslatot, milyen jogok fogják megilletni, ha az iparvállalat dolgozója a feltalálóval együttesen teszi meg az újítási javaslatot, mindkét esetben feltételezve, hogy az újítási javaslat mind a találmányra, mind annak a termelési folyamatba való állítására, mind pedig adaptációjára kiterjed. Ugyanakkor ki kell zárni a tényállásból a külkereskedelmi érdekbe ütköző teljes vizsgálat megkérését.

Vizsgálódásunk tulajdonképpeni tárgya, mint mondottuk az, hogy az ugyanazon műszaki ismeret tekintetében különböző jogintézmények útján szerzett, különböző jogalanyokat megillető jogoknak, jogosultságoknak és hatalmasságoknak mi a viszonya egymáshoz, vagy közelebbről, hogy az újításnak, illetőleg a szabadalomnak a megvalósulásához vezető jogi útján az egyik eljárás mozzanatainak van-e a másikra áthatása, és ha igen, ez miben áll.

A logikai sorrend azonban azt kívánja, hogy előbb azt a kérdést tisztázzuk, lehet-e az újítási javaslatot „visszavonni" és ha igen, annak mi a joghatálya. Ennek a tisztázása ugyanis előfeltétele annak, hogy az I. tényállás esetén meg tudjuk azt állapítani, hogy az újítési eljárásban szerzett milyen jogok állnak szemben az ugyanazon tárgyra vonatkozóan a szabadalmi eljárásban szerzett jogokkal.

Az alább mondandókból kiderül, hogy akár polgári jogi, akár munkajogi jogintézménynek tekintjük az újítást, ugyanarra az eredményre jutunk.

Ha munkajogi jogintézmény, akkor, ahol a különös munkajogi jogszabály nem intézkedik, az általános munkajogi szabályokat kell alkalmazni. A visszavonás megengedettségére és jogi hatályára vonatkozó különös újítási jogszabály nincs és nincs ilyen általános munkajogi jogszabály sem. Tehát valamely, bizonyos fokig rokon, más jogágazat szabályaihoz kell nyúlni, hogy azokból a joghasonlóság alapján következtetést lehessen levonni. Számításba jön a polgári jog —, amelynek például a szerződésekre vonatkozó általános szabályait a munkajog átveszi — vagy az igazgatási jog. Azt hiszem, nem szorul bővebb indokolásra, hogy pl. a büntetőjogot vagy a családjogot ki lehet zárni. A visszavonás vonatkozásában nem kell egyértelműen eldönteni, hogy a polgári joghoz vagy az államigazgatási joghoz nyúlunk-e vissza, mert mindkét visszanyúlás ugyanahhoz az eredményhez vezet.

A polgári jogra való visszanyúlás esetén, az újítási javaslatot olyan ajánlatnak kell tekinteni, amelyhez az ajánlattevő az újítási rendelet 12. § (2) bek. szerinti határideig van kötve. Ha az igazgatási szabályokhoz nyúlunk vissza: a fél kérelmével kezdeményezett eljárás szabályai alkalmazandók, amelyek az eljárásnak a kérelem visszavonásával való megszüntetését lehetővé teszik. Ez a visszavonás az igazgatási gyakorlat analóg alkalmazásával a 38/1974. (X. 30.) sz. r. 12. § (3) bek. szerinti „újításnak elismerésig" gyakorolható.

Kérdés, hogy az újítási javaslat visszavonásának az-e a hatálya, hogy a vállalat az újítási javaslatot a visszavonás után többé nem veheti alkalmazásba? Ilyen hatálya az újítási javaslat visszavonásának nincs. Ugyanis az újítási eljárásnak az újítási javaslat visszavonásával történt megszüntetésével a műszaki szellemi alkotás visszasüllyed a létező műszaki ismeretek jogilag színtelen körébe, amelyek használata tekintetében a polgári jog szabályai alkalmazandók, mert a kérdéses szellemi alkotás többé nem tartozik az újítási rendelettel szabályozott körbe. A polgári jognak pedig a használatot tiltó szabálya nincs. Nem tiltják a használatot az üzemi és ipari titkot védő jogszabályok sem. A kérdéses műszaki szellemi alkotás ugyanis nem esik az 1923. évi V. törvény ma is hatályban levő 15. §-a szerint védett „üzleti vagy üzemi (eljárási, gyártási) titok" verseny céljára való felhasználásának tilalma alá és nem alkalmazható reá az Mt. 34. § (2) bek.-nek az Mt. V. 38. §-ban definiált üzemi titok közlésére vonatkozó rendelkezés sem. Más — és e helyt nem taglalandó — kérdés, van-e a a magyar polgári jognak olyan szabálya, amely a valaki által mással közölt szellemi alkotás felhasználásából az alkotó javára a felhasználóval szemben anyagi igényt keletkeztet. A visszavont újítási javaslatban foglalt megoldást tehát

az újítási javaslat címzettje használhatja, de a visszavonás megszüntetvén az újítási eljárást, akadálya az eljárás folytatásának, azaz az újításként való elismerésnek és újítási megvalósítási szerződés megkötésének.

Eljutottunk fő kérdésünkhöz, nevezetesen ahhoz, hogy valamely tényállásban szereplő felek jogait mennyiben befolyásolják a másik eljárás mozzanatai. A szereplő felek az újítási eljárásban az újítási javaslattevő, a szerv, amelynél az újítást bejelentették — a szabadalmi eljárásban a szabadalmat bejelentő, az aki a bejelentőtől a szabadalomhoz való jogot vagy a szabadalmat megszerezte, és a szabadalmas által kötött hasznosítási vagy értékesítési szerződésben szereplő másik fél.

Az újítás és a szabadalom másmás jogágazatba tartozó önálló jogintézmény. Mindkettő tekintetében a másik eljárás mozzanatai tényállásnak tekintendők, amely tényállás mindegyik eljárásban saját szabályai szerint értékelendő. Ez áll mindkét eljárás azon szakaszára is, amikor — a kifejtettek szerint — az újítás, illetőleg a szabadalom olyan fázisba jut, amikor arra a polgári jog szabályai alkalmazandók. Ez az újításnál a megvalósítási szerződéssel, a szabadalom vonatkozásában az arra megkötött hasznosítási vagy más szerződéssel áll be. Ha mindkettő elérte ezt a fázist, a polgári jognak ugyanazon tárgy — esetleg ugyanazon jog — tekintetében kötött két szerződés egymás közti viszonyára vonatkozó szabályai nyernek alkalmazást.

Ezen fázist megelőzően az újítási eljárásban történtek a szabadalmi eljárásban minősülhetnek az SzT 14. §-a szerinti előhasználati jognak, a szabadalom megadása előtt vagy után adott hasznosítási engedélynek stb. A szabadalmi eljárás mozzanatainak az újítási eljárás szempontjából való mérlegelése kényesebb kérdés, mert hiszen a szabadalom megadása a szabadalmi bejelentés időpontjáig visszahat. Azt hiszem e vonatkozásban a helyes megoldás az, hogy addig a szakaszig, amíg újítási megvalósítási (vagy kísérleti) szerződés nincs, vélelmezzük az újítási bejelentést tevőnek azt a kötelezettségét, hogy a szabadalmi bejelentés megtételéről és a jogok másnak való átengedéséről a szervet, amelyhez újítási bejelentést tett, tájékoztassa. Ugyanis a szabadalom megadása alkalmas lesz az újítás elfogadója, illetőleg az újítási megvalósítási szerződés megkötője által megszerezhető jogok csorbítására. A közlési kötelesség megszegése olyan kárt okozó mulasztás lesz, amelyért az újítási javaslat tevője az elbírálónak a polgári jog szabályai szerint felel. Amikor pedig az újítási megvalósítási szerződés már megkötésre került, akkor ez a szabadalom szempontjából hasznosítási engedélynek tekintendő, amelyet a szabadalmas az újítási megvalósítási szerződés partnerének adott. Ebben az esetben a szabadalom bejelentőjét, ha a szabadalomhoz való jogot vagy a szabadalmat elidegeníti, a megszerzővel szemben terheli az a közlési kötelezettség, hogy a szabadalomra másnak már hasznosítási vagy egyéb jogot adott. A közlés elmaradása csak akkor hat ki a szabadalom jogszerzőjére, ha a hasznosítási jog a szabadalmi lajstromban bejegyzésre került. (SzT 17. § (2) bek.) Ugyanis az újítással kapcsolatos tényállás nem alkalmas az SzT 17. § azon rendelkezésének a hatálytalanítására, hogy jóhiszemű és ellenérték fejében jogot szerző harmadik személlyel szemben a korábbi jogszerzésre csak akkor lehet hivatkozni, ha a szerződést a szabadalmi lajstromba bejegyezték. Ha a bejegyzés azért maradt el, mert az újítási javaslat szerzője a hasznosítási jog bejegyzéséhez szükséges okiratot annak a szervnek, amelynél az újítás be van jelentve, de elbírálása függő, vagy amellyel az újítási megvalósítási szerződést megkötötte, nem szolgáltatta, köteles az okozott kárt megtéríteni.

Mindebből következik, hogy az a szerv, amelynél az újítást bejelentették, a fentiekben kifejtett jogi helyzetre legyen figyelemmel, különösen pedig adott esetben hasznosítási jogának a szabadalmi lajstromban való bejegyzéséről gondoskodjék.

A kifejtettek a példaként felhozott mindkét tényállás eldöntésére is alkalmasak.

Az I. példában a más vállalat a szabadalom használatára nem jogosult, mert a visszavont és még el nem fogadott újítási bejelentést utólag nem fogadhatja el, a tényleges használat pedig számára jogot nem teremt, ha nem tudja bizonyítani, hogy arra az SzT 14. §-a alapján előhasználati jogot tud alapítani.

A II. példában a külkereskedelmi vállalat helyes álláspontja az, hogy szerződő felét, a feltalálót arra készteti, hogy az újítási javaslatban úgy vegyen részt, hogy az újítási javaslatnak az alaptalálmányra kiterjedő részénél közölje, hogy a találmányt szabadalomra bejelentette és arra megjelölt vállalatnak kizárólagos hasznosítási jogot adott, míg a tervezett újítási javaslatnak az alaptalálmányi terméknek az iparvállalat termelési folyamatába való beállítására és a szükséges adaptációra vonatkozó részéhez ilyen fenntartás nem szükséges.

Úgy gondolom, hogy a kifejtettek — ha helyesek — nemcsak a felhozott két példa tekintetében adnak eligazítást, hanem a taglalt ügycsoport minden elképzelhető tényállásbeli variánsára és kombinációjára is.

Sebestyén Péter

Hozzászólás a vállalati vezetők munkajogi felelősségének néhány kérdéséhez

A szocialista vezetéstudomány most van kialakulóban. Az eddig felhalmozott gyakorlati tapasztalatok és elméleti eredmények összegezése, szintetizálása csak a filozófusok, szociológusok, pszichológusok, közgazdászok, jogászok és még egy sor tudomány művelőinek együttes munkájával valósulhat meg. A fejlődés ütemének növelésében, az elméleti eredményeknek gyakorlatba való gyorsabb átvitelében napjainkban nagyon fontos szerepe van az ellentétes nézetek ütköztetésének, az alkotó vitáknak.

Ilyen „vitára érett" probléma a vezető felelőssége. E témákban Biró Sándor (2) és Keresztes György (4) között kialakult vita késztetett arra, hogy a vezetési munka gyakorlati és elméleti oldaláról hozzászóljak.

A vita kibontakoztatása érdekében Keresztes György egyes megállapításaihoz szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni.

Megítélésem szerint Biró Sándor egyes megállapításait túlságosan egysíkú, esetenként már mechanikusnak tűnő, érvekkel akarja cáfolni. Saját gondolatmenetét elemezve és az összefüggéseket figyelembe véve néha kiderül, hogy önmagával kerül ellentmondásba.

1. Keresztes György első aggálya, hogy Biró Sándor megkérdőjelezi a „nagyobb hatáskör = nagyobb felelősség" képletet. Aggálya logikusan következik abból az álláspontjából, hogy „A hatáskör ... ... két módon növekedhet: növekszik a döntési lehetőségek száma, vagy növekszik az a környezet, amelyre a döntés valamilyen módon kihat." Ez olyan mennyiségi szemléletet tükröz, mely szerint az egyenlet bal oldalán a felelősség alapjául szolgáló lehetséges magatartások száma növekedett, a jobb oldalon pedig a szankciók nem lettek szigorúbbak, de a számuk növekedett.

Úgy vélem, hogy ezt a szemléletet ki kellene egészíteni egy — a vizsgált téma szempontjából — minőségi oldallal, melynek szükségességét az alábbiakkal lehet indokolni.

A közvetlen gazdaságirányítási rendszerben a vállalatok tervmutatóit (céljait), a felügyeleti szerv írta elő. A vezetők döntése alapvetően arra irányult, hogy ezeket milyen módon lehet teljesíteni.

A jelenlegi gazdaságirányítási rendszerben a vállalat vezetői — a népgazdasági terv és a szabályozott piac keretei között — önállóan (relatív önállóság) határozzák meg a vállalat céljait.

A lényeges elem *nem a döntések számszerű növekedése,* hanem az, hogy ezek a döntések túlnyomórészt a kockázatos vagy bizonytalan típusú döntések csoportjába tartoznak. Így eleve számolni kell azzal, hogy a várt eredmény csak bizonyos valószínűséggel következik be, illetőleg a bekövetkezés valószínűségét nem lehet a döntés meghozatalakor meghatározni.

Mit tehet a vezető?

a) Tartózkodik a döntéstől, vagy azt késve hozza meg. Eredmény: a vállalat megindul a visszafejlődés útján, vagy az erőforrások a lehetségesnél jóval alacsonyabb hatékonyságú felhasználása mellett még éppen elfogadható hatékonysággal működik.

Mindkét változat komoly népgazdasági károkat okoz.

b) A szükséges időben meghozza a döntéseket, vállalja a kockázatot, bizonytalanságot. Meg kell azonban jegyezni, hogy a jelenlegi jogi felelősségi rendszer nem ösztönöz ilyen magatartásra. Ha egy-két ilyen döntése nem hozza a várt eredményt, a vállalat és az egész kollektíva igen súlyos helyzetbe kerülhet. Törvényszerű, hogy ilyen esetben vizsgálatot rendelnek el és a vezető hihetetlen energiát kénytelen arra fordítani, hogy „megmagyarázza a bizonyítványát". A döntéselőkészítő folyamat során fennállt viszonyokat — különösen az információk beszerezhetőségét — utólag precízen rekonstruálni rendkívül nehéz, sok esetben pedig lehetetlen. A jelenlegi helyzetben úgy tűnik, hogy a vezetők hibás döntéseik miatt elmaradó anyagi hátrányt vagy jogi felelősségrevonást — természetesen akkor, ha nem sorozatos hibáról van szó —, inkább szerencsének vagy feletteseik jóindulatának, esetleg személyi kapcsolataiknak tudják be, mint munkájuk logikus velejárójának.

Nem állítom, hogy itt egyedül csak a jogi felelősségrevonási rendszert kell továbbfejleszteni. Sok tennivaló van még a vezetéstudomány területén is. Ezt érzékeli Biró Sándor is, és külön fejezetet szentel a vezetői feladatok sajátosságainak.

Összegezve az eddigieket, az a nézetem, hogy a vállalatok vezetésében bekövetkezett fejlődéssel összhangban tovább kell fejleszteni a vezetők felelősségi rendszerét is. Ehhez pedig feltétlenül szükséges, hogy a kutatás egyik döntő iránya a vezetési feladatok sajátosságainak feltárása legyen.

2. Keresztes György opponál már annak a gondolatnak a felmerülése ellen is „... amely az anyagi ösztönzést és a jogi felelősséget kapcsolatba akarja hozni". Pedig ez — a megítélésem szerint szoros kapcsolat — levezethető a cikke összefoglaló részében tett következő megállapításából: „A kettő között csupán annyi az összefüggés, hogy azonos társadalmi célok elérésének egymás mellett, mellérendelten működő eszköze."

Azonos cél elérése érdekében alkalmazott fenti két eszköz közötti szoros kapcsolatot például a következő két gondolatmenettel lehet igazolni: ha a vezető sorozatosan rosszul „dönt és aktivizál", akkor előbb-utóbb az anyagi hátrányok helyére a jogi felelősségrevonás kerül; — ha egy vállalat jogszabálysértéssel ér el jó gazdasági eredményeket, akkor feltételezhető, hogy a vállalat vezetője, esetleg vezetői, nem részesülhetnek anyagi elismerésben és egyúttal mondjuk fegyelmi büntetésben.

Keresztes György tiltakozik az anyagi ösztönzés és a jogi felelősség rangsorolásának felmerülése ellen is, és nem lát elegendő alapot arra, hogy e két eszköz egymással versenyezzen. Biró Sándor az irodalom rövid áttekintése után e kérdésekkel kapcsolatban a következőképpen foglal állást: „Alapjában véve nem az anyagi érdekeltség és a jogi felelősség versengése a centrális kérdés, hanem az, hogy a jogi felelősség szabályainak és az anyagi érdekeltség szabályainak *együttesen* és mindegyiknek a maga helyén kell — a jelen gazdaságirányítási szisztéma feltételei mellett — a kívánt hatást kifejtenie. Nem kívánjuk azt állítani, hogy a jogi felelősség első az egyenlők között, hanem csak azt szeretnénk kiemelni, hogy mindkét eszköznek megvannak a feladatai és a vállalat eredményes működése vallja a kárát, ha bármelyik eszköz a másik rovására funkcionál."

Keresztes György tiltakozása úgy vélem, hogy csak részben jogos és Eőrsi Gyula megállapításainak Biró Sándor által való értelmezésére vonatkozik, amely értelmezés viszont nem tükröződik Biró Sándor előbb idézett álláspontjában.

Nem tudom világosan értelmezni Keresztes György következő, e problémához kapcsolódó megállapítását: „Mindezek csak további alátámasztásul szolgálnak Biró Sándornak ahhoz az igényéhez, hogy a vezetők anyagi ösztönzése és jogi felelőssége *egyaránt szolgálja a maga helyén* a társadalmi célok elérését. Ebben az egy dologban ugyanis közös a két eszköz, ez a közösség azonban, úgy vélem nem ad elegendő alapot »versengésünkhöz«."

Nem fogadja el Biró Sándor álláspontját? Ezt látszik igazolni az idézet hangvétele és a „versengés" kifogásolása. Ennek viszont ellentmond a cikke összefoglaló részében kifejtett álláspontja, melyet a 2. pont elején idéztem.

Úgy gondolom, hogy a további kutatómunka szempontjából termékenyebb lehet az anyagi ösztönzés és jogi felelősség viszonyának a következő megközelítése:

A gazdaságirányítási rendszer eszköz jellegű, pontosabban eszközök rendszere, mely többek között magában foglalja az anyagi ösztönzést és a jogi felelősség szabályozását is. Ha elfogadjuk ezt a gondolatmenetet, akkor a szabályozó rendszer egyes elemei, azaz eszközei — ezek között az anyagi ösztönzés és a jogi felelősség is — egymással kölcsönös kapcsolatban vannak, hatnak egymásra.

Egy adott időszakban a körülményektől függően fennállhat közöttük például preferenciális kapcsolat, amikor az egyik eszközt fontosabbnak ítéljük meg, mint a másikat, vagy egymást kizáró, elősegítő, korlátozó kapcsolat.

Ebben a megvilágításban nem szükséges rangsorolásról, versenyről beszélni, hanem a gazdaságirányítási rendszer egyes elemeit kell — a kölcsönhatások figyelembevételével — pontosan megtervezni, rendeltetésűnek megfelelően alkalmazni és állandóan továbbfejleszteni.

3. A következő vitatott kérdés az, hogy szükség van-e eltérő felelősségi rendszerre a vezetők és a többi munkavállalók között. A megoldáshoz a legcélravezetőbb út annak feltárása, hogy

— a vezető vezetési feladatai és ezektől elválaszthatatlan jogosultságai, továbbá

— a végrehajtó, ügyintéző dolgozók feladatai és jogosultságai között milyen különbség van. A felelősség ugyanis következmény, mely a feladatok teljesítésével és a jogosultságok gyakorlásával kapcsolatos.

Keresztes György a vállalat igazgatójára vonatkozó külön felelősségi rendszer kialakítását indokoltnak tartja. Megítélésem szerint azonos okokból indokolt ez mindazon vezetőkre, akiknek kinevezése a felügyeleti szerv hatáskörébe tartozik.

Így a vita tulajdonképpen a vállalati igazgató (vezérigazgató) és helyettesei alatt levő vezetők felelősségére korlátozható.

Míg Biró Sándor meggyőzően igyekszik — más publikációiban is (1), (3) — bizonyítani a vezetési feladatok eltérő jellegét és ezzel indokolni az eltérő felelősségi viszonyok szükségességét, addig Keresztes György a beosztottak feladataiból indul ki, és így jut vitatható következtetésekre.

Leírja, hogy az esztergályos dönthet arról, hogy végrehajtja-e az utasítást. Ha végrehajtja, akkor dönthet a munkavégzés módjáról. Mindezekért felelősséggel tartozik. Ezután a következőket állapítja meg: „Ez a felelősség tartalmában semmiben sem, azonban terjedelmében más, mint a vezető felelőssége. A minőségi különbséget, — ami az eltérő felelősségi rendszert indokolná — a tartalmi különbség adná; a terjedelmi különbség viszont azonos felelősségi rendszeren belül is megjelenik..."

A tartalmi azonosság és a terjedelembeli különbség — mely utóbbi nem minőségi különbség — nem látszik termékeny kiindulópontnak.

A tartalmi azonosság csak úgy értelmezhető (pontosabban én csak úgy tudom értelmezni), hogy mindkét felelősség döntéshozatalhoz kapcsolódó felelősség, függetlenül attól, hogy mi volt a döntés tárgya, mire vagy kikre vonatkozott és mi volt a hatása. Ebből következik, hogy nincs minőségi különbség a következő két döntéssel járó felelősség között.

a) Egy esztergályos úgy dönt, hogy nem hajtja végre a kapott utasítást.[1] Ha nem tudja megdönteni a vállalat bizonyítékait, fegyelmi büntetésben részesül.

b) Egy gyáregység igazgatója úgy dönt, hogy egy új termékcsoport gyártását fél évvel a tervezett határidő előtt kell beindítani. Az igazgató kockázatot vállal, a gyári kollektívára, vagy annak egy részére pedig jelentős többletterhelés hárul.

Tételezzük fel, hogy az utóbbi döntés a tervezett határidőre nem realizálódik, és a több hónapos késés a gyárat igen súlyos helyzetbe hozta. Ennek konzekvenciáit pedig kénytelen elviselni az egész vállalati kollektíva.

A gyárigazgató természetesen felelős a döntésért. A jelenleg kialakított ösztönzési rendszerben összkeresete lényegesen csökkenni fog. Míg ez szinte automatikusan következik be, addig a jogi felelősségrevonás esetén meg kell vizsgálni, hogy

— kellő körültekintéssel mérlegelte-e a döntéssel járó kockázatot,

— felmérte-e döntésének várható következményeit,

— szakszerűen és kellő körültekintéssel szervezte-e meg és irányította a döntést előkészítő és a döntést végrehajtó folyamatokat.

Ezeket — a csak vázlatosan felsorolt — tevékenységsorozatokat az igazgató képtelen egyedül ellátni.

A gyár különböző szintű vezetői a folyamat egyes szakaszaiba különböző időpontokban eltérő gyakorisággal és intenzitással kapcsolódnak be, és különféle tevékenységeket fejtenek ki. Mindezekért a gyárigazgató saját személyében felelős. A jogi felelősség alól magát csak akkor tudja kimenteni, ha bizonyítja, hogy a vezetők munkáját megfelelően koordinálta, szakszerűen ellenőrizte, vagy ellenőriztette és munkájukhoz biztosította a szükséges feltételeket. Végső soron még azt is bizonyítania kell, hogy a vezetők kinevezésekor kellő körültekintéssel járt el.

E két példából érzékelhető, hogy a két döntés tartalma között a tárgyalt probléma szempontjából különbség van.

A *terjedelmi különbséget* Keresztes György két vonatkozásban értelmezi.

a) Először az anyagi felelősség körében, mert a vezető fizetése magasabb, és nagyobb a kirótható kártérítés felső határa. (Megjegyzem, hogy vannak olyan beosztottak, akiknek fizetése magasabb, mint a főnöküké.)

b) Másodszor pedig: „Nincs szó a polgári jogból ismert általános elvárhatóságról, hanem a vétkesség megítélése körében más elvárás érvényesül a vezetőktől és más a nem vezetőktől. Az szinte természetes, hogy nagyobb igényt kell

[1] Ilyen döntési joga csak kivételes esetben meghatározott körülmények fennállása esetén van.

támasztani a vezetőkkel szemben. Ezeken a kategóriákon belül további differenciálásra van mód."

Az idézetből kiderül, hogy a vezetőkkel szemben ugyan nincs általános elvárhatóság, de van kétféle elvárhatóság. A nagyobb igény pedig megítélésem szerint még nem magyarázza meg a „csak terjedelmi" különbséget.

Kiindulhatunk abból, hogy a nagyobb igény a vezetőnek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyéből következik. Ebből adódóan tevékenysége arra irányul, hogy az általa vezetett szervezet céljainak teljesítése érdekében meghatározza beosztottai részfeladatait, és koordinálja, integrálja azok munkavégzését. Mindehhez hatalomra van szüksége. A vezető hatalma, amellyel mások cselekvéseit befolyásolja

— személyiségéből fakadó szuggesztívitásán, kiegyensúlyozottságán, megbízhatóságán és egyéb személyiségjellemzőin;

— politikai, szakmai és vezetéselméleti tudásán, tapasztalatán és

— a vezetési feladatok ellátására kapott jogosultságain[2]

alapul. Amíg a hatalom két első összetevője vonatkozásában még beszélhetünk nagyobb igényről — a vezetővé válásnak ezek a főbb kritériumai —, addig a harmadik összetevő vonatkozásában ez már nem lehetséges. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a nem vezetői munkakört betöltők nem rendelkeznek vezetési jogosultsággal és ezáltal nincs mihez viszonyítani a nagyobb igényeket.

Ez a gondolatmenet, melyet végső soron Keresztes György által felvázolt úton építettünk tovább, oda vezet, hogy az általa értelmezett terjedelembeli különbség is szerintem minőségi különbség.

A munkahelyi demokrácia kérdése ezt a problémát természetesen tovább bonyolítja, de ennek kifejtésétől most eltekintünk.

Befejezésül a kérdés kapcsán szeretnék még kitérni Keresztes György következő megállapítására: „A vezető utasítási jogának az alapja az, hogy dönt és aktivizál..." Szerintem a vezető döntési és utasítási jogosultságot azért kap, hogy „aktivizáljon".[3]

Nagy József András

[2] Pl.: A vezetési feladatok ellátásához szükséges döntési, utasítási, beszámoltatási, minősítési, ellenőrzési, képviseleti, kötelezettségvállalási, igénybevételi jogosultságok.

[3] *Bíró* Sándor—*Marczell* Jenő: A vállalati igazgató döntéseivel járó felelősség jogi és gazdasági feltételei. Vállalatvezetés — Vállalatszervezés 2. köt. 1970. 3. sz. 115—119. old. *Bíró* Sándor: A vállalati vezetők munkajogi felelősségének néhány kérdése. Jogtudományi Közlöny XXIX. évf. 1974. 3. sz. 95—101. old. *Bíró* Sándor: Miért felelősek a vállalatok igazgatói és helyetteseik. Vállalatvezetés — Vállalatszervezés. VI. évf. 1974. 3. sz. 137—140. old. *Keresztes* György: Újra a vezetők munkajogi felelősségének néhány kérdéséről. Jogtudományi Közlöny XXIX. évf. 1974. 12. sz. 723—727. old.

A vörösvérsejt savanyú phosphatase (VSP)* rendszer és alkalmazása apasági peres ügyekben

A különböző vörösvérsejt enzimrendszerek (VSP, GPT, PGM, ADA, AK, stb.) vizsgálata az utóbbi évtizedben terjedt el. Számos enzimről kiderült ugyanis, hogy *genetikailag determinált, öröklődő variánsa* van. A vitás származás tisztázása céljából végzett vércsoportvizsgálatoknál való alkalmazásuk újabb lehetőséget teremtett a szakértők számára. Az izoenzimek közül hazánkban először a VSP rendszer vizsgálatát dolgoztuk ki és vontuk be fokozatosan vizsgálataink közé. Szükségesnek tartjuk, hogy az apasági peres ügyekben e rendszer vizsgálatával szerzett kedvező tapasztalatainkról e helyen is beszámoljunk. A bíróságok ezúton is tudomást szerezhetnek az apasági perekben elvégezhető újabb és hatékony vizsgálati lehetőségről.

A VSP enzimrendszert *Hopkinson* és mts-ai fedezték fel 1963-ban. Keményítőgél elektroforezis segítségével elsőként mutatták ki e rendszer polymorphizmusát. Öt típust írtak le: A, AB, B, AC és BC. A rendszer hatodik tagját, a nagyon ritkán előforduló C típust *Lai* és mts-ai találták meg.

Bebizonyosodott, hogy az enzimjellegek öröklődnek és az élet folyamán nem változnak meg. A VSP enzimrendszer öröklődő variánsait három autosomális, kodominans allel gén (P^a, P^b és P^c) determinálja. Az egyes tulajdonságokat örökítő gének az utódban megjelennek és a vizsgálatkor megfigyelt enzimvariánsok (fenotípusok) a génkombinációt (genotípus) is hiánytalanul tükrözik.

A már ismertetett hat fenotípusnak hat genotípus felel meg:

Fenotípus	Genotípus
A	P^aP^a
AB	P^aP^b
B	P^bP^b
AC	P^aP^c
BC	P^bP^c
C	P^cP^c

Tehát három homozygota (A, B, C) és három heterozygota (AB, AC, BC) variáns alkotja a VSP rendszert.

Giblett és *Scott* 1965-ben, *Karp* és *Sutton* 1967-ben négerek vizsgálata során még további két rendkívül ritkán előforduló allel gén jelenlétét mutatták ki. Ezeket P^r és P^d-vel jelölték. Ezen két gén újabb három fenotípust alkot, nevezetesen az RA, RB és DB-t. Tudomásunk szerint a D variánst mások még nem találták meg. *Herbich* 1969-ben apasági perben végzett vizsgálatkor öröklődő, rendkívül gyenge gén jelenlétét figyelte meg egy anya-gyermekpárnál, melyet P^o génnek nevezett (defekt vagy gyenge variáns).

A vizsgáló *módszerről* röviden annyit, hogy jégszekrényben +5 C°-on 15—17 órán át tartó horizontális keményítőgél elektroferezisről van szó megfelelő puffer-rendszerek alkalmazása mellett. A gélt a futtatás után megfestjük és az egyes vérminták haemolizátumaiból származó enzimogrammokat értékeljük.

Intézetünkben 1973 nyara óta végzünk VSP vizsgálatokat. Jelenleg már viszonylag nagyszámú vizsgálattal rendelkezünk. A következőkben ezt részletezzük. Az anyagunkból származó válogatás nélküli esetekből egymással rokoni kapcsolatban nem álló személyek (tehát csak felnőttek) vizsgálati eredményeit tartalmazza I. táblázatunk, melyből az egyes VSP típusok magyar népességben való előfordulási gyakoriságát olvashatjuk le.

Az egyes VSP típusok (fenotípusok) előfordulási gyakoriságából számított génfrekvenciákat más népességek vizsgálataiból számított adatokat is tartalmazó táblázatban tüntettük fel. (II. táblázat.)

* Az angol nyelvű szakirodalomban ACP, a német nyelvűben pedig SEP rövidítés használatos.

I. táblázat

Az egyes VSP típusok megoszlási gyakorisága anyagunkban

Típusok		Talált		Számított	
Fenotípus	Genotípus	n	%	n	%
A	P^a P^a	208	11,98	215,26	12,40
AB	P^a P^b	724	41,70	718,36	41,38
B	P^b P^b	595	34,27	599,10	34,51
AC	P^a P^c	83	4,79	73,61	4,24
BC	P^b P^c	126	7,26	123,91	7,08
C	P^c P^c	—	—	5,21	0,3
Összesen:		1736	100,00	1735,45	99,94

II. táblázat

Különböző népességek vizsgálataiból számított VSP génfrekvenciák

Vizsgálat helye	Szerzők	n	P^a	P^b	P^c	P^r	P^d
NSZK (Heidelberg)	Fuhrmann	401	0,328	0,630	0,042	—	—
NDK (Berlin)	Radam Str.	1188	0,362	0,577	0,061	—	—
NSZK (Hessen)	Renninger	586	0,348	0,591	0,061	—	—
Anglia (London)	Hopkinson	367	0,36	0,60	0,04	—	—
Olaszország (Róma)	Modiano	782	0,265	0,651	0,085	—	—
Ausztria (Wien)	Speiser	410	0,365	0,573	0,062	—	—
Csehszlovákia (Prága)	Herzog	307	0,36	0,58	0,06	—	—
Magyarország (Budapest)	Szabó és mtsai	1736	0,352	0,587	0,060	—	—
Ausztrália	Lai	260	0,333	0,635	0,032	—	—
Japán (Tokió)	Shinoda	488	0,39	0,59	0,02	—	—
Kanada (eszkimók)	Scott	264	0,56	0,44	—	—	—
USA (Austin) (néger)	Karp, Sutton	63	0,21	0,76	0,015	0,012	0,003
USA (Seattle) (néger)	Giblett, Scott	164	0,226	0,759	0,015	0,01	—
USA (Patienten) (néger)	Karp, Sutton	294	0,19	0,71	0,07	0,02	—

A táblázat elemzésekor szembetűnik, hogy a közép-európai népességben a géngyakoriság gyakorlatilag azonos, míg a dél-európai (olasz) népességben a P^c gén előfordulása valamivel gyakoribbnak látszik. Az eszkimóknál a P^c gén előfordulását egyáltalán nem észlelték, míg az amerikai négerek vizsgálatánál találták meg a P^r és P^d géneket. Úgy tűnik, hogy ez utóbbiak jelenlétével más népességek vizsgálatakor nem kell számolnunk.

A VSP vizsgálatok gyors elterjedése azzal magyarázható, hogy származásmegállapítási ügyekben való alkalmazásakor viszonylag magas a kizárási esélye. Az európai népességben átlagban 25% körül van. Az ismertetett hazai génfrekvencia adatokból számított *kizárási esélye* 24,67%, vagyis az apasági peres ügyekben általunk vizsgált rendszerek közül *az Rh rendszer után a legmagasabb* kizárási esélye van. A biológiai nemapák kizárási esélyei az egyes VSP típushoz való tartozás szerint a génfrekvencia adatokból közvetlenül is kiszámíthatók. Ezek természetesen az egyes fenotipusok előfordulási gyakoriságával vannak fordított arányban. A nemapák kizárási esélyeit a következő táblázatban foglaljuk össze. (III. táblázat.)

A saját és az irodalomban eddig már közölt nagyszámú (több ezres) családvizsgálat alapján az öröklésmenet bizonyítottnak tekinthető. Az alól kivételt eddig még nem találtak. Ebből és a magas kizárási esélyből érthető, hogy a vitás származás tisztázása céljából végzett vizsgálatok között a külföldi orvosszakértői gyakorlatban szinte már mindenütt szerepel. Ami a kizárási szituációkat illeti — tekintettel arra, hogy a fenotípusok a génkombinációkat közvetlenül tükrözik — az apaságkizárás mindkét öröklési szabály alapján lehetséges (jelleghiány és ellentétes homozygotia). Az apaságkizárás lehetőségeit a lehetséges anya-gyermek konstellációk figyelembevételével a IV. táblázatban foglaltuk össze.

A VSP rendszer vizsgálata által nyújtott bizonyíték a vélelmezett apa apaságának kizárása. Az apaságot *kizáró eredmények bizonyító ereje* tekintetében már általánosan elfogadott, hogy az egyenértékű a

III. táblázat

A nemapák kizárási esélyei az egyes VSP típusokhoz való tartozás alapján

VSP típusok	Kizárási esély		
	Képlet	n	%
C	$1-c\,(1+a^2+b^2)$	0,9114	91,14
A	$1-a\,(1+b^2+c^2)$	0,5250	52,50
AC	$b\,(1-b+b^2)$	0,4450	44,50
B	$1-b\,(1+a^2+c^2)$	0,3376	33,76
BC	$a\,(1-a+a^2)$	0,2718	27,18
AB	$c\,(1-c+c^2)$	0,0568	5,68

$a = P^a = 0{,}3522$; $b = P^b = 0{,}5875$; $c = P^c = 0{,}0603$

IV. táblázat

Az apaságkizárás lehetőségei vörösvérsejt SP vizsgálattal különböző anya-gyermek párok esetében

Anya	Gyermek	Apa	
		lehet	nem lehet
A	A	A, AB, AC	B, C, BC
A	AB	B, AB, BC	A, C, AC
A	AC	C, AC, BC	A, B, AB
B	B	B, AB, BC	A, C, AC
B	AB	A, AB, AC	B, C, BC
B	BC	C, AC, BC	A, B, AB
C	C	C, AC, BC	A, B, AB
C	AC	A, AB, AC	B, C, BC
C	BC	B, AB, BC	A, C, AC
AB	A	A, AB, AC	B, C, BC
AB	B	B, AB, BC	A, C, AC
AB	AB	A, B, AB, AC, BC	C
AB	AC	C, AC, BC	A, B, AB
AB	BC	C, AC, BC	A, B, AB
AC	A	A, AB, AC	B, C, BC
AC	C	C, AC, BC	A, B, AB
AC	AB	B, AB, BC	A, C, AC
AC	AC	A, C, AB, AC, BC	B
AC	BC	B, AB, BC	A, C, AC
BC	B	B, AB, BC	A, C, AC
BC	C	C, AC, BC	A, B, AB
BC	AB	A, AB, AC	B, C, BC
BC	AC	A, AB, AC	B, C, BC
BC	BC	B, C, AB, AC, BC	A

V. táblázat

A VSP-vizsgálat eredménye anyagunkban

Ügyek száma összesen		Nem kizárt	Kizárt			
			VSP-val	VSP+ egyéb	csak egyéb	összesen
1 ffi	416	319	14	25	58	97
2 ffi	115	47	13	9	46	68
3 ffi	18	2	1	7	8	16
Összesen:	549	368	28	41	112	181
%-ban:		67,04	5,1	7,46	20,40	32,96

126,5

többi, elismert bizonyító erővel rendelkező vér- és szérumcsoportéval (pl.: ABO, MN, Hp, stb. rendszerekével). A kizáró eredmény tehát a származás lehetetlenségét bizonyítja. Megemlítjük, hogy ritkán pozitív bizonyítékot is szolgáltat az apa személyére nézve, ha pl. a népességben ritkán előforduló C gén egyidejű jelenlétét találjuk meg a gyermekben és a perben szereplő férfiben, ugyanakkor ez az anyából hiányzik. Ennek a vércsoportvizsgálati eredmények matematikai (szerostatisztikai) értékelésénél lehet nagy jelentősége.

Ezek után röviden ismertetjük az apasági perekben az utóbbi időben már rutinszerűen végzett VSP vizsgálataink eredményeit. 549 vitás származási ügyben végeztük el a VSP vizsgálatokat. 69 ügyben (12,56%) kaptunk kizáró eredményt a VSP rendszer alapján. A szóbanforgó ügyekben sor került az A_1A_2BO, MN, Hp, Rh, Gm/a) és esetenként Gm(x), Gm(b), INV(1), Ss, Kell-Cellano, Duffy, Gc és GPT rendszerek vizsgálatára is. 41 ügyben (7,46%) az apaság a VSP-n kívül más rendszerrel vagy rendszerekkel is kizárt volt. Szóló kizárást 26 ügyben (5,10%) értünk el, vagyis ennyi ügyben csak a VSP vizsgálattal lehetett a nemapaságot bizonyítani. Mint már említettük, a VSP rendszer kizárási esélye — a génfrekvencia adatokból számítva — 24,67%, aminek mintegy felét teszi ki a már részletezett kizárási statisztikánk eredménye (12,56%). A többi rendszerek kizárási esélyeit nagyobb anyag kizárási statisztikájával összevetve hasonló eredményeket kapunk. Pl.: az ABO rendszer kizárási esélye 17,73%, 10 212 ügyből 896-ban (8,77%) kaptunk kizárást az ABO rendszer segítségével. A VSP vizsgálataink eredményeit az V. táblázatban szemléltetjük.

Vizsgálataink eredményeinek fenti részletezésből is kitűnik, hogy a VSP vizsgálat rutinszerű alkalmazásával az ún. *kombinált kizárási esély jelentősen megnő.* A rutinszerűen vizsgált A_1A_2BO, Mn, Hp, Rh és Gm(a,x,b), INV(1) rendszerek mintegy 73 %-os kombinált kizárási esélyét 80% fölé emeli. Azaz 100 nemapából a felsorolt rendszerek segítségével ennyinek az apaságát lehet kizárni.

Az ismertetett génfrekvencia- és

családvizsgálatunk eredményei a nagyobb (olykor kisebb) vizsgálati anyagon alapuló és az irodalomban közölt adatokkal gyakorlatilag megegyezik. Az öröklésmenet alól kivételt, ill. attól eltérést nem észleltünk. A vizsgáló módszert megbízhatóan kidolgoztuk, ezért szakmai szempontból indokoltnak tartjuk a VSP vizsgálatoknak az apasági peres ügyekben való rutinszerű elvégzését.

Szabó László és Somogyi Endre

IRODALOM

1. *Bajatzadeh*, M. és mtsai: Hu. Genet. 1969. 7. 91. — 2. *Brinkmann*, B., *Reich*, K.: Artzl. Labor. 1967. *13*. 346. — 3. *Brinkmann*, B.: Rechtsm. 1971. *69*. 83. — 4. *Brinkmann*, B. és mtsai: Rechtsmedizin. 1970. *70*. 68. — 5. *Brewer*, G. J. és mtsai: Acta Genet. Basel. 1967. *17*. 97. — 6. *Dürwald*, K., *Hunger*, H.: D. Gesundheitsw. 1967. *22*. 2368. — 7. *Florkin*, M., *Stotz*, E. H.: XII. Elsevier, Amsterdam—New York—London. 1964. — 8. *Florkin*, M.: XIII. Elsevier, Amsterdam—London—New York. 1965. — 9. *Fidler*, H.: Artzl. Labor. 1967. *13*. 507. — 10. *Fiedler*, H.: Bibl. Haemat. No. 32. Karger, S., Basel—New York. — 11. *Fuhrmann*, W., Lichte, K—H.: Humangenetic, 1966. *3*. 121. — 12. *Gibblett*, E. R., *Scott*, E. M.: Am. J. Hum. Genet. 1965. *17*. 425. — 13. *Gussmann*, St.: Artzl. Labor. 1969. *15*. 333. — 14. *Gussmann*, St.: Anthrop. Anz. 1970. *32*. 12. — 15. *Goedde*, H. W. és mtsai: Humangenetic. 1966. *3*. 113. — 16. *Gussmann*, St.: Rechtsmedizin, 1970. *67*. 227. — 17. *Hopkinson*, D. A., N. *Spencer*, és mtsa: Nature 1963. *199*. 969. (London.) — 18. *Hopkinson*, D. A.: Amer. J. Hum. Genet. 1964. *16*. 141. — 19. *Hopkinson*, D. A., *Harris*, H.: Am. Hum. Genet. 1967. *31*. 29. — 20. *Harris*, H.: Proc. Roy. Soc. Biol. 1966. *164*. 298. — 21. *Heidel*, G.: *Reimann*, W.: Z. gerichthl. Med. 1968. *62*. 207. — 22. *Herbich*, J.: Artzl. Labor. 1969. *15*. 381. — 23. *Hennig*, W. és mtsai: Artzl. Labor. 1968. *14*. 273. — 24. *Henningsen*, K.: Rev. de Transf. 1969. *12*. 137. — 25. *Herzog*, B., *Behatova*, J.: Hum. Genet. 1969. 7. 183. — 26. *Jarosch*, K.: W. med. Vschr. 1968. *118*. 328. — 27. *Hummel*, K. és mtsa: Hum. Genet. 1970. *8*. 330. — 28. *Karp*, G. W., *Sutton*, H. E.: Am. J. Hum. Genet. 1967. *19*. 54. — 29. *Krüger*, J. és mtsai: Dtsch. Z. ger. Med. 1968. *64*. 127. — 30. *Lai*, L. Y. C., *Kwa*, S. B.: Act. Genet. Basel. 1968. *18*. 45. — 31. *Lai*, L. Y. C., S. *Nevo*, A. G. Steinberg: Science, 1964. *145*. 1187. — 32. *Lamm*, U.: Acta. Genet, Basel. 1968. *18*. 386. — 33. *Modiano*, G. és mtsai: Acta. Genet. Basel, 1967. *17*. 17. — 34. *Lisker*, R., *Gibblett*, E. R.: Amer. J. Hum. Genet. 1967. *19*. 174. — 35. *Nagata*, T., *Dotzauer*, G.: Rechtsmedizin. 1970. *67*. 359. — 36. *Prokop*, O., G. *Radam*, és mtsa: Z. Arztl. Fortbild. 1966. *60*. 691. — 37. *Prokop*, O.: Zschr. ges. ger. Med. 1967. *61*. 59. — 38. *Pflugshaupt*. T. és mtsai: Humangenetic, 1969. *8*. 354. — 39. *Pulverer*, G. és mtsai: Zschr. Immun-Forsch. 1969. *138*. 475. — 40. *Radam*, G., *Strauch*, H.: Z. Klin. Chem. 1966. *4*. 234. — 41. *Radam*, G., *Strauch*, H.: Humangenetic, 1966. *2*. 387. — 42. *Radam*, G., *Strauch*, H.: Allergie u. Asthma, 1967. *13*. 19. — 43. *Rex-Kiss*, B., *Szabó*, L.: Orvosi Hetilap. 1973. *113*. évf. *9*. 503. — 44. *Reimann*, W., *Heidel*, G.: Dtsch. Z. ger. Med. 1967. *62*. 264. — 45. *Reimann*, W., *Willner:* Dtsch. Z. Med. 1968. *64*. 33. — 46. *Renninger*, W.: Sonderdruck aus. „Biotest-Mitteilungen". 1970. *28*. — 47. *Spencer*, N., *Hopkinson*, D. H. és mtsa: Nature (London) 1964. *201*. 299. — 48. *Scott*, E. M. és mtsai: Amer. J. Hum. Genet, 1966. *18*. 408. — 49. *Speiser*, P., und. *Pausch*, V.: Vox. Sang. 1967. *13*. 12. — 50. *Speiser*, P. és *Pausch*, V.: Wiener Klin. Wochenschr. Jg. 80. *1*. 5. — 51. *Shinoda*, T.: J. Biochem. (Tokyo) 1968. *64*. 733. — 52. *Shinoda*, T.: Jap. J. Hum. Genet. 1967. *11*. 252. — 53. *Walter*, H., *Bajatzadeh*, M.: Acta. Genet. (Basel). 1968. *18*. 421. — 54. *Wille*, B. és mtsai: Humangenetic, 1968. *5*. 274.

Эндре Юхас:

Закон о внешней торговле и некоторые принципиальные вопросы правового регулирования внешней торговли

В статье исследуется вопрос о том, что внешняя торговля — как связь народного хозяйства с мировым хозяйством — в какой мере может быть регулирована внутренними нормами отдельных стран. Вопрос исследуется в трех сферах, а именно в межгосударственных отношениях, в отношениях между государством и внутренними хозяйственными организациями, и, наконец, в отношениях между внутренними и внешними хозяйственными организациями, причем, естественно, рассматриваются проблемы, входящие в различные отрасли права. Автор устанавливает, что Венгрия в области регулирования вопросов торговой политики применяла всегда преимущественно международные договоры, однако он показывает и на необходимость регулирования в определенных рамках автономным способом, подтверждая это зарубежными примерами. Анализирует институт монополии внешней торговли и подчеркивает, что это не означает отсутствия регулирования, а монополия должна действовать посредством определенных правовых механизмов. Занимаясь вопросом регулирования международных отношений в области гражданского права считает необходимым такое дальнейшее развитие и совершенствование наших Гражданских Кодексов, которое в повышенной мере учитывало бы международные хозяйственные связи и в некоторых случаях применяло бы ГК в качестве модели регулирования.

Йожеф Виг:

Понимание детерминации, проявляющейся в преступном человеческом поведении

Привлечение к уголовной ответственности может быть научно обосновано лишь в том случае, если мы на место теории свободной воли, независимой от материи, поставим принцип детерминизма. Сущность детерминизма заключается в том, что реализированные в действительности явления — в частности и преступные деяния — посредством закономерных и случайных причинных связей по необходимости детерминированы определенными причинами и условиями, а будущие явления (как одни из возможностей) во время их осуществления таким же образом будут детерминированны. В правильном понимании детерминации играет большую роль аспект во времени, то есть то, что причинные отношения входят во сферу прошлого, а будущее — это сфера возможностей, вероятностей. Особая черта детерминации, реализирующейся в человеческом поведении, заключается в появлении целевых причин в процессе детерминации.

Роберт Рецеи:

Законодательство и иерархия

Со времени введения новой системы управления народным хозяйством (1968 г.) законодательная работа получила особый размах. Ставится вопрос о необходимости принятия такого значительного количества нормативных актов. Какие результаты показывает количественное исследование нормативных актов, принятых в течение двух лет? Напряженная и чрезмерная законодательная работа кроме нарушения требования стабильности таит в себе также опасность нарушения иерархии нормативных актов. То есть нормативные акты низшего ранга противоречат нормам более высокого ранга, или отменяют их постановления. В некоторых областях — например в сфере министерских приказов — было бы необходимо замедлить правотворческую и законодательную работу.

Петэр Силади:

Некоторые методологические вопросы исследований в области наук о государстве и праве

В связи с актуальностью темы автор подчеркивает превышение догматического подхода и использование исследований в области теории наук. Под методом понимает правило, действующее в отношении научного исследования в целом или в отношении определенной фазы этого исследования, которое основывается на том же теоретическом основании и поэтому выражает тождественный способ мышления. Исходным основанием метода служат объективные закономерности. Всеобщее действие этих закономерностей различное, поэтому и методы расположены на различных уровнях

всеобщности. Статья называет систему методов методикой. Сущность структуры методики выражает взаимоотношение отдельных методов. Автор подчеркивает различие между методом и методологической функцией, которую выполняет теория. Подробно излагает процедуру научного исследования, так как основанием структуры методики служат различия, которые имеются между методами с точки зрения действия их правил и последствия оставления без учета этих правил. Методы, расположенные на разных уровнях структуры, находятся в отношении общего и особенного.

Ласло Уйлаки:

Доверенность на возбуждение дела (т. н. процессуальная комиссия)

В 1930 году постановление Кúрии (верховного суда) по единству судебной практики оперелило, что требование третьего лица без цессии во своем имени в качестве истца вправе искать в суде и тот, кто получил на это правомочие от кредитора. В 1952 году до кодификации гражданского права и гражданского судопроизводства это постановление Кúрии было отменено. Арбитражные комиссии, а в дальнейшем Хозяйственная Коллегия Верховного Суда в правоотношениях социалистических организаций между собой признали институт доверенности на возбуждение дела, потому что — особенно в взаимосвязи между организациями, пересматривающими накладные, и заказчиками перевозок, а также строительными предприятиями и осуществляющими строительство организациями — этого требуют условия экономической жизни. Применение института доверенности на возбуждение дела не запрещают ни нормы материального права, ни нормы процессуального права, поэтому автор статьи, учитывая нужды практики, институт доверенности на возбуждение дела считает таким институтом, применение которого необходимо сохранить.

Бела Хеинрих:

Некоторые международно-правовые проблемы сети водного пути Дунай—Майн—Рейн

Интегрированная трансконтинентальная сеть водного пути Дунай—Майн—Рейн согласно точке зрения автора должна располагать интегрированным международным режимом. В статье излагаются принципы права речного транспорта, которые выдвигают это требование и исследуются обстоятельства, вызывающие модернизацию режима на реках Дунай и Рейн. Сюда можно причислить и то обстоятельство, что в течение последних десятилетий кроме обеспечения свободного судоходства возникла также необходимость в многостороннем международном урегулировании новых деятельностей в области водного хозяйства. Такими является кроме судоходства также использование воды, организованная борьба с загрязнением вод, общая охрана против наводнений, а в ближайших десятилетиях и оптимальное использование подземельных и воздушных международных водных запасов. Занимается автор также вопросом о действии положений Версальского Договора по вопросам речного права в отношении района Рейна. Согласно его точке зрения интегрированный режим Дунай—Майн—Рейн следует сформировать на базе водной общности 11 береговых государств.

Endre Juhász:

Einige prinzipielle Fragen des Gesetzes über den Aussenhandel und der rechtlichen Regelung des Aussenhandels

Der Artikel untersucht, wie weit der Aussenhandel — als Verbindung der Volkswirschaft mit der Weltwirtschaft — mittels innerer nationaler Rechtsnormen geregelt werden kann. Die Frage wird auf drei Ebenen, namentlich in den zwischenstaatlichen Beziehungen, in den Beziehungen zwischen dem Staate und den inländischen bewirschaftenden Organisationen analysiert. Die aufgeworfenen Probleme gehören natürlich zu verschiedenen Rechtszweigen. Autor stellt fest, dass Ungarn bei der Regelung der handelspolitischen Fragen immer den internationalen Verträgen den Vorrang gab, verweist aber in bestimmten Kreisen auf die Notwendigkeit der autonomen Regelung und unterbaut dies mit ausländischen Beispielen. Es wird das Institut des Aussenhandelsmonopols analysiert und Autor betont, das Monopol soll im Wege juristisch festgelegter Mechanismen zur Geltung gelangen. Sich mit der Frage der Regelung der internationalen zivilrechtlichen Beziehungen befassend hält er eine solche Weiterentwicklung unserer bürgerlichen Gesetzbücher für notwendig, die die internationale Wirtschaftsbeziehungen in erhöhtem Masse berücksichtigt und in einigen Fälen als Regelungsmodell anwendet.

József Vigh:

Die Interprätierung der, in der schuldhaften menschlichen Verhaltungsweise zur Geltung gelangenden Determination

Die straftrechtliche Verantwortung kann nur in dem Falle wissenschaftlich begründet werden, wenn man anstelle der Theorie über den, von der Materie unabhängigen freien Willen das Prinzip der Determination setzt. Das Wesen der Determination ist, dass die sich verwirklichten Erscheinungen — darunter auch die Straftat — mittels der gesetzmässigen und zufälligen ursächlichen Zusammenhänge durch Ursachen Bedingungen notwendiger Weise determiniert waren, während die zukünftigen Erscheinungen (als eines der Möglichkeiten) im Zeitpunkt der Verwirklichung ähnlicher Weise determiniert werden.

Das Spezifikum der im menschlichen Verhalten zur Geltung gelangenden Determination ist das Erscheinen von Ziel-Ursachen im Determinations-Verlauf.

Robert Réczei:

Rechtsnorm-Schaffung und Hierarchie

Seit Einführung des neuen Systems der Wirtschaftsleitung (1968) beschleunigte sich die Arbeit auf dem Gebiete der Rechtsnorm-Schaffung besonders. Fraglich ist, ob auch heute noch das Erscheinen einer so grossen Zahl von Rechtsnormen notwendig ist. Welche Ergebnisse zeitigt die quantitative Untersuchung der Rechtsnormen zweier Jahre? Die übertriebene Arbeit auf dem Gebiete der Rechtsnorm-Schaffung birgt — ausser der Verletzung der Erfordernis der Beständigkeit — auch die Gefahr der Verletzung der Hierarchie der Rechtsnormen in sich. D.h. Rechtsnormen niedrigerer Ebene stehen im Widerspruch zu Normen höherer Ordnung oder anullieren deren Bestimmungen. Auf gewissen Gebieten — ministerielle Verordnungen — müsste die Rechtsnorm-Schaffung verlangsamt werden.

Péter Szilágyi:

Einige methodologische Fragen der staats- und rechtswissenschaftlichen Forschung

Autor betont anhand der Aktualität des Themas das Überholstein der dogmatischen Anschauungweise und die Benützung der wissenschafttheorischen Forschungen. Unter Methode versteht er eine, für das Ganze der wissenschaftlishen Forschung oder deren bestimmte Phase geltende, auf indentischer theoretischer Grudlage ruhende und ebendarum indentische Denkweise ausdrückende Regel. Grundlage der Methode sind objektive Gesetzmässigkeiten. Deren Allgemeinheit ist abweichend, deswegen befinden sich die Methoden auch auf verschiedenen Ebenen der Allgemeinheit. Der Artikel nennt das System der Methoden Methodik.

Das Wesen der Struktur der Methodik drückt das gegenseitige Verhältnis der einzelnen Methoden aus. Autor betont den Unterschied zwischen Methode und der durch die Theorie eingenommenen methodologischen Funktion. Es wird der Prozess der wissenschaftlichen Forschung eingehend dargelegt, da die Grundlage der Struktur der Methodik diese Unterschiede darstellen, die zwischen den Methoden aus dem Gesichtspunkte der Geltung ihrer Regel und den zu erwartenden Folgen ihrer Nichtberücksichtigung zu beobachten sind. Die auf den verschiedenen Ebenen der Struktur sich befindenden Methoden stehen zueinander im Verhältnis des Allgemeinen und des Besonderen.

László Ujlaki:

Mandat zur Prozessführung (sog. Prozesskommission)

Die Entscheidung No. 43 zur Wahrung der Rechtseinheit aus dem Jahre 1930 besagte, dass auch der die Forderung eines anderen ohne Abtretung dieser Forderung im eigenen Namen als Kläger geltend machen kann, der dazu vom Gläubiger berechtigt worden ist. Vor der Kodifizierung des Zivilrechts und des Zivilprozessrechts wurde im Jahre 1952 diese Entscheidung ausser Kraft gesetzt. Die Arbitrage-Komissionen und später dann das Wirtschaftskollegium des OG haben in den gegenseitigen Rechtsverhältnissen der sozialistischen Organisationen die Institution des Mandats zur Prozessführung anerkannt, da — besonders in den Beziehungen zwischen den Überprüfern von Frachtbriefen und Befrachtern sowie den Investitions-Unternehmen und den Bau-Auftraggebenden — dies vom Leben erfordert wird. Die Institution des Mandats zur Prozessführung wird weder von den materiell-rechtlichen, noch von den verfahrens-rechtlichen Normen untersagt und Autor ist mit Rücksicht auf die Ansprüche der Praxis der Ansicht, dass die besagte Institution aufrechterhalten werden soll.

Béla Heinrich:

Einige völkerrechtliche Probleme des Wasserstrassensystems Donau—Main—Rhein

Nach Ansicht des Verfassers muss das integrierte transkontinentale Wasserstrassennetz Donau—Main—Rhein über ein völkerrechtliches Regime verfügen. Die Abhandlung überschaut diese stromrechtlichen Prinzipien, die dies erfordern und untersucht die Umstände, die auf die modernisierung der Donau- und Rhein-Regime hinweisen. Dazu kann auch gerechnet werden, dass in den letzten Jahrzehnten neben der Sicherung der freien Schiffahrt auch die vielseitige internationale Regelung neuer Wasserbewirtschaftungstätigkeiten notwendig geworden ist. Hierzu gehören die Wasserbenützung ausser der Schiffahrt, die organisierte Abwehr von Gewässer-Versäuchung, der gemeinsame Hochwasserschutz sowie die, im nächsten Jahrzehnt erfolgende optimale Benützung der unterirdischen internationalen Wasserbestände. Autor befasst sich auch mit der Frage der Gültigkeit der stromrechtlichen Bestimmungen des versailler Vertrags in Bezug auf das Rhein-Gebiet. Seiner Ansicht nach muss das integrierte DMR-Regime auf der Basis der Wassergemeinschaft der 11 Uferstaaten ausgebildet werden.

Endre Juhász:

Quelques questions de principe de la loi sur le commerce extérieur et du règlement juridique du commerce extérieur

L'article examine, comment le commerce extérieur — comme rapport de l'économie nationale avec l'économie mondiale — peut être réglé avec les règles juridiques nationales intérieures. La question est analysée sur deux domaines, notamment aux raports interétatiques, au rapport de l'État et des organes cultivateurs nationaux, qui soulève naturellement des problèmes appartenant aux branches juridiques différentes. L'auteur constate que la Hongrie a toujours préféré les contrats internationaux au règlement des questions de politique commerciale, mais montre même la nécessité du règlement autonome dans certain cercle. Il analyse l'institution du monopole de commerce extérieur, en s'occupant de la question du règlement des rapports juridiques civiles internationaux il tiént nécessaire aussi le développement de notre Code civil.

József Vigh:

L'interprétation de la determination existant dans la conduite humaine délictueuse

La mise en cause pénable n'est à baser scientifiquement que dans le cas si nous posons le principe du déterminisme au lieu de la théorie de la volonté libre indépendente de la matière. L'essence du déterminisme est, que les phénomènes réalisés — parmi ceux-ci mème les crimes — sont nécessairement déterminés par des causes et des conditions par l'intermédiaire de leurs rapports de cause forcés et fortuits, tandis que les phénomènes futurs (comme une des possibilités) sont déterminés dans la manière ressemblante en temps de réalisation.

La spécificité de la détermination existant dans la conduite humaine est l'apparition des causes de but dans le procès de la détermination.

Róbert Réczei:

Législation et hiéarchie

Depuis l'entrée en pratique du nouveau système de la gestion économique (l'année 1968) le travail de codification s'est particulièrement acceleré. La question de savoir est s'il est actuellement encore nécessaire qu'une grande quantité de règles juridiques apparaisse. Quels résultats sont démontrés par l'examen de quantité des règles juridiques de deux années?

Le travail de législation exagéré — en outre de l'infraction de l'exigence de la durabilité — renferme même le danger de l'infraction de la hiérarchie de règles juridiques. Les règles juridiques inférieures sont contraires avec les règles juridiques supérieures ou elles annulent les dispositions des règles juridiques supérieures.

Aux certains domaines — décrets ministériels — il faudrait retarder la législation.

Péter Szilágyi:

Quelques questions méthodologiques des recherches de sciences politiques et juridiques

Par rapport de l'actualité du thème, l'auteur accentue le dépassement du point de vue dogmatique et l'application des recherches théorétiques scientifiques. Il entend par méthode une règle applicable à l'ensemble de la recherche scientifique ou à son étape determinée, reposant sur une base théorique indentique et pour cela exprimant un tour de pensée indentique. L'article apelle le système des méthodes méthodique, dont l'essence est exprimée par le rapport d'une à l'autre des méthodes certines. La base de la structure de la méthodique est formée par les différences, qui sont à voir parmi les méthodes du point de vue de la conséquence à atteindre de la validité et de l'inconsidération de leurs règles. Les méthodes existant aux différents niveaux de la structure sont dans le rapport du général et du spécifique.

László Ujlaki:

Mandat de contestation (nommée commission de procès)

L'arrêt pour l'unité de droit No 43 rendu dans l'année 1930 a été annulé en 1952. L'instituion du mandat de contestation a été reconnue dans le rapport juridique des organisations socialistes parmi eux-mêmes par les arbitrages économiques et puis par le Collège Économique de la Cour Suprême, parce qu'-elle est revendiquée par la vie — particulièrement aux

ÁRA: 8,— Ft

rapports des controleurs de lettre de voiture et des entrepreneur de transports, ainsi que des entreprises d'investissement et des entrepreneurs de construction. — L'intstitution du mandat de contestation n'est interdite ni par les règles juridiques matérielles, ni par celles de droit de procédure et c'est pourquoi l'auteur — en considérant les exigences de la pratique — juge l'institution du mandat de contestation à conserver.

Béla Heinrich:

Certains problèmes juridiques internationaux du réseau fluvial de Danube—Main—Rhin

Selon le point de vue de l'auteur le réseau fluvial transcontinental integré de Danube—Main—Rhin doit disposer un régime international intégré. Le traité esquisse les principes de droit fluvial, qui nécessitent ce régime et examine les circonstances démontrant à la modernisation des régimes présents de Danube et de Rhin. On peut y compter même le fait, que dans les décades dernières, il est devenu nécessaire d'arranger internationalement et multirateralement les nouvelles activités d'aménagement des eaux à coté d'assurer la navigation libre.

Endre Juhász:

The Foreign Trade Act and some theoretical questions of legal regulation in foreign trade

The paper analyses the limits of home legal regulation of the foreign trade in inter-state relations and relations between the state and home economic organizations. When dealing with trade policy questions Hungary always prefered conventions. The Author points out however that in some areas an autonomous regulation is required and he proves that by foreign examples too. Analysing the foreign trade monopoly he points out that it doesn't mean to be free of rules as monopolies should be effective through mechanisms controlled by the law. The civil law code should take into consideration the international economic relations using these in some cases as a regulation model.

József Vigh:

The interpretation of the determination in criminal human behavior

For a scientifically established criminal liability system we need the principle of determinism instead of that of free will independent of the matter. The essence of determinism is that phenomena, crimes included, which occured are determined by necessity through regular and chance relations by causes and conditions. A future event (as one of the possibilites) is realised the same way. The time-observation has a particular position in the correct interpretation of the determination, as causal relations belong to the sphere of the past while the future is the field of possibilities.

In the determination of human beings the theleological causes present a specific element.

Róbert Réczei:

The making of legal rules and hierarchy

Codification work is rapidly growing since 1968 when a new economic management system was introduced. Is it still necessary such a high normative outpout? What are the results of a quantitative analysis of the law-making in these last two years? The excessive law-making is not ounly an infringment to the principle of lasting rules but involves also the danger of the infringment of the legal norm-hierarchy i.e. rules of lower authority overrule higher authorities or at least contradict them. Decret making by ministers should be slowed down.

Peter Szilágyi:

Some methodological questions of the researches in legal and political sciences

The Author points out the transcending of the dogmatic point of view and the utilisation of the researches on the science of science. Method is a rule operative for the whole scientific research or a given part of it, based on the same theoretical ground and therefore expressing the same way of reasoning. Method is based on objective laws with different levels of generality, methods are therefore situated on different generality-levels. Methodics is a system of methods. The essence of the structure of methodics is expressed by the interrelation of the methods. The structural differences are determined by the operation field of the methodological rules and by the effects of their non-observance.

László Ujlaki:

Mandate to lawsuit

According to the authoritative rule 43/1930. of the Hungarian Curia (Supreme Court) it was possible to sue by authorization as plaintiff in one'sown name the claim of someone else without assignment. This was overruled in 1952. In the jurisprudence of the economic arbitrages and later, of the Supreme Court's Economic Board it was acknowledged the mandate to lawsuit between socialist organizations especially in carriage and building investment cases. As the mandate to lawsuit is prohibited neither by substantial nor by procedural legal rules the Author takes a stand for keeping it for practical reasons.

Béla Heinrich:

Some international law problems of the Danube—Main—Rhine water-way-network

The Danube—Main—Rhine integraded transcontinental water-way-network should be governed by an international regime. The paper presents those fluvial-law principles which necessitate this new solution and the circumstances for the modernization of the present Danube and Rhine regimes; as beside the securing of the free-shipping in the last decades the multilateral international regulation of the management of water-supplies and the organized defence of the water againts pollution became necessary too. The paper analyses the effect of the rules concerning fluvial law in the Treaty of Versailles on the Rhine area. The integrated DMR regime should be established on the basis of the water-community of the 11 riparian states.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.3975 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

XXX. új évfolyam 12. szám Budapest, 1975. december hó

1976 JÁN. 8

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

CSIZMADIA ANDOR:
Az emberi és polgári jogok biztosítása a reformkori Magyarországon 681

LONTAI ENDRE:
KGST-törekvések a licencszerződések feltételeinek egységesítésére 690

VÉKÁS LAJOS:
A szerződéstipizálás válságjelenségeiről ... 699

VÖRÖS IMRE:
Viták a kooperációs jog fogalmáról az NDK gazdasági jogában — hazai szemmel 707

SZILÁGYI PÉTER:
Az állam- és jogtudományi kutatások metodikája 714

Szemle:

EÖRSI GYULA:
Egy elmélet kialakulása 719

HÁMORI VILMOS:
A bírói döntés szociológiája 725

BENKŐ ISTVÁN:
Bartolomé de las Casas emlékére 728

Jogirodalom:

Stanley, Milgram: Engedelmesség a tekintélynek (SAJÓ ANDRÁS) 732

СОДЕРЖАНИЕ: *Андор Чизмадиа:* Обеспечение прав человека и гражданина в Венгрии эпохи реформ. — *Эндре Лонтаи* Стремления к унификации условий лицензионных договоров в рамках СЭВ. — *Лайош Векаш:* Кризисные явления типизации договоров. — *Имре Вереш:* Дискуссии о понятии права кооперирования в хозяйственном праве ГДР глазами венгерского юриста. — *Петер Силади:* Методика исследований в области наук о государстве и праве. — *Обзор: Дюла Эрши:* Сформирование одной теории. — *Вилмош Хамори:* Социология судебного решения. — *Иштван Бенкё:* В память Бартоломэ де лас Касас. — *Юридическая литература:* Станлеи Милграм: Подчинение авторитету *(Андраш Шайо)*.

INHALT: *Andor Csizmadia:* Die Sicherung des strafrechtlichen Schutzes der Menschen- und Bürgerrechte in Ungarn des Reformzeitalters. — *Endre Lontai:* RGW-Bestrebungen zur Vereinheitlichung der Bedingungen der Lizenzverträge. — *Lajos Vékás:* Über die Krisenerscheinungen der Vertragstypisierung. — *Imre Vörös:* Diskussionen über den Begriff des Kooperationsrechts im Wirtschaftsrecht der DDR — mit heimischen Augen. — *Péter Szilágyi:* Die Methodik der staats- und rechtswissenschaftlichen Forschung. — *Rundschau: Gyula Eörsi:* Die Entfaltung einer Theorie. — *Vilmos Hámori:* Die Sozioligie der richterlichen Entscheidung. — *István Benkő:* In memoriam Bartolomé de las Casas. — *Juristische Literatur:* Stanley Milgram: Der Gehorsam für die Autorität. (*András Sajó*).

SOMMAIRE: *Andor Csizmadia:* L'assurance des droits humains et civils en Hongrie de l'ère des réformes. — *Endre Lontai:* Efforts du Conseil d'Entraide Économique à unifier les conditions des contrats de licence. — *Lajos Vékás:* Des phénomènes de crise de la création des types de contrats. — *Imre Vörös:* Discussions de l'idée du droit de coopération au droit économique de la République Démocratique Allemande — à l'oeil national. — *Péter Szilágyi:* La théorie de la métode de la recherche des sciences politiques est juridiques. — *Revue: Gyula Eörsi:* La formation d'une théorie. — *Vilmos Hámori:* La sociologie de la décision de justice. — *István Benkő:* Hommage à Bartolomé de las Casas. — *Littérature juridipue:* Stanley Milgram: Obéissance á l'autorité (*András Sajó*).

CONTENTS: *Andor Csizmadia:* The protection of human and civil rights in the Reform-era Hungary. — *Endre Lontai:* COMECON efforts for uniform conditions in licence contracts. — *Lajos Vékás:* Crisis phenomena in the classifying of contracts. *Imre Vörös*: Debates on the notion of the law of cooperation in the economic law of the GDR through Hungarian eyes. — *Peter Szilágyi*: Some methodological questions of the ressearches in legal and political sciences. — *Review: Gyula Eörsi:* The formation of a theory. — *Vilmos Hámori:* The sociology of judicial decision. — *István Benkő.* Bartolomé de las Casas: In memoriam. — *Legal literature:* Stanley Milgram: Obedience to authority *(András Sajó)*.

E lapszám (XXX. új évfolyam 12. szám) szerzői: *Dr. Csizmadia Andor* egyetemi tanár (Pécs). — *Dr. Lontai Endre* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Vékás Lajos* adjunktus. — *Dr. Vörös Imre* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Szilágyi Péter* tanársegéd. — *Dr. Eörsi Gyula* akadémikus. — *Dr. Hámori Vilmos*, a Fővárosi Bíróság bírája. — *Dr. Benkő István* könyvtáros (Debrecen). — *Dr. Sajó András* az MTA Állam és Jogtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa

XXX. új évfolyam 12. szám Budapest, 1975. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Törekvések az emberi és polgári jogok biztosítására és büntetőjogi védelmükre a reformkori Magyarországon

Az emberi jogok kérdése az 1791-ben kiküldött deputációk munkájában

A 18. század végi francia forradalom hívó szava Magyarországon is visszhangot keltett. A nemesség haladó része és az értelmiség „vigyázó szemüket Párizsra vetették", s írásaikban rezonáltak a francia Déclaration gazdag katalógusára.[1] Míg azonban az amerikai államok atyái (Fathers) az 1789. évi alkotmánykiegészítésekben a szabadságjogok tartalmát lerögzítették, s míg a lengyel 1791. évi alkotmány nagy lépést tett előre e jogok tényleges érvényesülése felé, a toscanai nagyherceg koronázására 1790-ben összegyűlt magyar országgyűlés rendjei olvasmányaikból csupán az encyklopedisták és Rousseau frazeológiáját hozták magukkal, s hogy a reformok sürgető szükségének is eleget tegyenek, deputatiókat küldtek ki a kívánt törvényjavaslatok előkészítésére.

A deputatiók ki is dolgoztak egy sereg tervezetet, ezek azonban már a munkálatok első szakaszában sem mentek túl a feudális rend szerény reformjain. Mikor pedig a francia forradalom megdöntötte a monarchiát és Guillotine doktor gépe a nemesség tömegeire is mind veszélyesebbé vált, a magyar rendeknél is alább hagyott a reformlendület s a befejezett munkálatok megelégedtek néhány halaszthatatlan reformelgondolás írásbeli lerögzítésével. Készült ugyan a munkálatok során civiljogi, sőt büntetőjogi kodifikáció, s különösen az utóbbi korszerű szerkezetben — minden előbbi magyar forrásnál előremutatóbban — a felvilágosodás hatásait érezhetően tükrözte. E tervezetek azonban a francia forradalom visszhangjától való félelemben, sem az udvar, sem a nemesség részéről nem voltak már elfogadhatók, s nem is kerültek országgyűlés elé.[2]

A szabadságjogok érvényesítéséről a magyar feudális kor utolsó századában — csak akkor lehetett volna szó, ha „az alkotmány sáncaiba" beviszik a jobbágyságot, a „misera plebs contribuens"-t, s a jogegyenlőtlenség felszámolásával az egyes jogok lerögzítésére és védelmére sor kerülhetett volna. E jogokat hirdető magyar jakobinusok életét 1795-ben hóhérbárd oltotta ki, elvbarátaik súlyos fogságot szenvedtek, azok pedig, akiknek sikerült e kegyetlen megtorlási körön kívül maradni, jó okuk volt, hogy nézeteiket palam et publice egyelőre ne hangoztassák. Erről még a 18—19. század fordulóján nem lehetett szó, sőt egy negyedszázad kellett ahhoz, hogy a szabadságjogok egyáltalán országgyűlési tárgyalás elé kerülhessenek.

A Szent Szövetség rendjébe merevedett Európa Magyarországa közel két évtizedig országgyűlést nem tartott. Mivel azonban az adó és katonaság megajánlásának joga az országgyűlésnek volt fenntartva, I. Ferenc kormánya a mind jobban elégedetlen megyék miatt 1825-ben kénytelen volt a diétát összehívni.

[1] Lásd mindezekre *Benda* Kálmán szerk.: A magyar jakobinusok iratai. Budapest, 1952—1957. I—III. — *Bónis* György: Hajnóczy József. Bp., 1954. — *Csizmadia* Andor: Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Bp., 1958.

[2] A büntetőjogi tervezetre lásd *Hajdu* Lajos monográfiáját: Az első (1795-ös) magyar büntető kódextervezet. Bp., 1971., értékelése különösen a 378. és k. old.

Megyei javaslatok az 1827. évi deputációk munkálatai idején

Az 1825—27. évi országgyűlésen már a nemesség új generációja is megjelent, amely a francia forradalom nézeteiből az emberről vallott humanista felfogást magáévá tette s ez alapját képezhette az emberi jogok érvényesülésének. Metternich Szent Szövetségi birodalmában — s ez az elvben önálló alkotmánnyal rendelkező Magyarországon is hatályos volt — a személyes szabadságjogok, a szólásszabadság, a sajtószabadság még a rendek vonatkozásában sem érvényesültek, épp oly kevésbé, mint a vallásszabadság, vagy a politikai jogok nagy része. A nemesség jogai Werbőczy XVI. századi Tripartitumában le voltak ugyan fektetve. Ezek kiterjedtek a személyes szabadság egyes kérdéseire, s az adómentességre; mindezek azonban nem vonatkoztak a kizsákmányolt osztályra, s különben is a legtöbb szabadság (vallás-, szólás-, sajtószabadság) hiányát a nemesség is szenvedte. Amikor tehát a XIX. század első felének államában — hasonlóan más nyugat-európai államok haladó politikai törekvéseihez — a szabadságjogok katalógusát Magyarországon is tágítani kellett, annak első feltétele volt a nemesi szabadságjogok — legalábbis azok még korszerű jogosítványainak — minden honpolgárra való kiterjesztése,[3] majd az akkor már Nyugaton meghirdetett szabadságjogok megvalósítása.

Az 1825. évben összehívott országgyűlésnek tehát egyik első teendője volt, hogy a reformok 1795-ben elejtett fonalát újra felvegye. S itt már kezdetben egy jelentős előrelépés történt. Míg az 1791-ben kiküldött deputatiók munkálatai zárt ajtók mögött készültek, s az udvar azután sem járult hozzá kinyomtatásukhoz, most első teendő volt a már-már feledésbe merült munkák kinyomtatása, újabb bizottságok kiküldése és a magyar politikai életet reprezentáló vármegyék bevonása az újabb reformok előkészítésébe. Ez lehetőséget nyújtott arra, hogy a vármegyék a reformokat maguk is megvitassák s hogy szót kapjanak e vitákban a megyei nemesség liberális, sőt radikális elemei is, hogy a feudális rend reformjain túl már a polgári átalakulás kérdései is sorra kerüljenek.

A magyar jogtörténetírás még adós az 1827: VIII. tc.-kel kiküldött reformbizottságok munkálatainak, főleg pedig a vármegyei vitáknak értékelésével,[4] annyi azonban megállapítható, hogy a polgári átalakulás legalapvetőbb kérdései e vitákban már hallhatók voltak. Így több megye bevette javaslatai közé a capacitas possessoriit, a jobbágy tulajdon- sőt nemesi tulajdon-bírhatási jogát, a személyes szabadságnak a Codex Criminalis védelmébe helyezését. A sajtószabadság ugyan csupán a cenzúra szabályozásáig terjedt, de Dessewffy József különvéleményében a szabadságban nem egy osztályt különösen, „hanem egész kedves nemzetét kívánja részesíteni".[5] Történik néhány bátortalan kísérlet a parasztok szavazati jogának elismertetésére is. Kölcsey Ferenc, a magyar Himnusz költője és a reformkor egyik vezető haladó politikusa elmélkedik Szatmár megye véleményében „a földmívelői osztály célirányosabb képviseletéről."[6] Szó kerül a vallások egyenjogúsításáról is. A büntetőtörvénykönyv tervezete alkalmat adott többek között a nemest és parasztot egyenlően büntető törvény, a halálbüntetés és a testi büntetések eltörlése, a paraszt számára szabadlábon való védekezési jog követelésére.[7]

Míg azonban az operátumok — bármenynyire is systematikusnak nevezték őket —, közel sem tudták sem a feudális állam korszerű reformját nyújtani, még kevésbé határozott alapozását a polgári átalakulásnak, a magyar haladó politikusok előtt a 30-as évek elején már kialakultak a polgári átalakulás körvonalai. Széchenyi István három munkájában, a Hitelben (1830), a Világ-ban (1831) és leginkább az 1833-ban külföldön kiadott Stádium-ban a feudális gátak (ősiség, fiscalitas) lebontása mellett a fejlődés szükségleteit éles vonásokkal rajzolja fel. Ebben a törvény előtti egyenlőség és a közteherviselés kívánsága mellett a jobbágy birtoklási joga is szerepel.[8]

A tulajdonjog, a polgári jogok korollárium a, amely a harmincas évek haladó gondolkodói előtt olyan jogként jelentkezett, mint amelyhez

[3] Az emberi jogok fejlődése ld. *Szabó* Imre: Az emberi jogok mai értelme. Bp., 1948., különösen az 51. old.-tól. — A magyar fejlődésre *Csizmadia* Andor: Les déclarations de droits de l'homme et leur place dans l'histoire du droit constitutionnel Hongrois. The Comparison of Law — La comparaison de droit. Bp., 1974. 11—32. old.

[4] *Barta* István történész doktori disszertációjában: Az ifjú Kossuth (Bp., 1966) végezte el e téren az úttörés fáradtságos munkáját.

[5] Opinio excelsae regnicolaris deputationis... circa objecta ad Deputationem Publico-Politicam relata. Pestini, 1831. VIII. De censura librorum. Votum Separatum.

[6] *Barta:* i. m. 159. old. A szatmári vélemény Országos Levéltár, Budapest, Nr. 22. Archivum Palatinale. Praeparatoria ad diaetam. 1832. (XVI.) Opiniones Comitatuum. fasc., 18. C. Szathmariensis.

[7] *Barta:* i. m. 167. old. A Büntetőtörvénykönyv javaslatát lásd Opinio excelsae regnicolaris-deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam articuli 67:1790—1 elaboratis systematicis operatis articulo 8. 1827. exmissae, circa objecta ad deputationem juridicam relata. Budae 1830. más kiadás Posonii 1830. Sajnos a végleges munka reakciósabb volt az 1795. évinél, mert fenntartja a külön büntetőjogot nemes és paraszt részére.

[8] Vö. a legújabb irodalomból *Barta* István: Széchenyi István válogatott írásai. Bp., 1959. 20. és köv. old. — *Gergely* András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp., 1972. különösen 138. és köv. old. — *Sarlós* Márton: A szabad parasztbirtok Széchenyi jogi reformrendszerében. Magyar Tudomány, 1965. 1. sz. 12. és köv. old., *uő:* Széchenyi István és a feudális jogrend átalakulása. Bp., 1960. — *Csizmadia* Andor: Széchenyi István törekvései a feudális jogrend átalakítására. MTA IX. Osztályának Közleményei. I. (1966—67) 209—219. old.

a haza minden lakosának lehetőséget kell biztosítani. Deák Ferenc a magyar jogtudomány nagymestere az 1833—34. évi úrbéri vitákban ragyogóan fejtegette, hogy az úrbérválság megengedésével a földesurak tulajdonképp olyan jogukról mondanának le, amely már alig van a valóságban.[9] Nem sikerült ekkor még az örökváltság elfogadtatása, de a kérdést az ellenzék napirenden tartotta, s a következő országgyűléseken újabb lépések történtek. 1840-ben törvénybe iktatták a jobbágyok örökösödési jogát (VIII. tc.), az 1844:IV. tc. pedig biztosítja a nemesi javak bírhatásának nem-nemesekre kiterjesztését. Ez még nem jelentette az úrbéri földek tulajdonának a jobbágyokra való átszállását, de végérvényesen megszüntette a de incapacitate possessorii decisiónak hátrányos következményeit. A jobbágytulajdon védelme nem kapott ekkor külön büntetőjogi szankciót, de a büntető jogszabályoknak a tulajdont védő rendelkezéseit a rendi bíróságok előtt érvényesíteni lehetett.

A szólás- és a sajtószabadság kérdése

A reformkor vitáiban a szabadságjogok közül legélesebben a szólás- és a sajtószabadság kérdésével találkozhatunk. Bár a szólásszabadságot a polgári közjogászok legtöbbje a sajtószabadsággal együtt tárgyalta,[10] vagy a szellemi tevékenység,[11] vagy a gondolatnyilvánítási szabadság gyűjtőfogalma alá vette,[12] illetőleg a mentelmi joggal hozta kapcsolatba,[13] az a reformkorban külön szabadságjogként is jelentkezett. Különösen a harmincas években, mikor éppen a szólásszabadságot sértette meg a bécsi kormány. A törvénysértés főleg az országgyűlési, illetőleg a megyei tanácskozásokkal kapcsolatban jelentkezett s Deák 1836. évi követjelentése a szabadságjog megsértését egyik legnagyobb sérelemnek tartotta,[14] amit Wesselényi Miklós szatmári beszédéért, valamint Balogh János országgyűlési beszédéért megindított hűtlenségi perek miatt akként fogalmazott meg, hogy „a vélemények nyilvános kijelentésének szabadsága, mely minden törvényes szabadságnak legfőbb oltalma, tetemesen meg van sértve . . .”[15] Újból előkerült a szólásszabadság sérelmének kérdése az 1839—40. évi országgyűlésen, de sérelemnek minősítésben a főrendek az alsótáblával nem egyeztek meg.[16]

A sajtószabadságot Magyarországon törvények nem szabályozták. Ezért nem találunk védelmet azok számára, akik a polgári szabadsággal élni kívántak, de hiányzott törvényeinkből a sajtóvétségek fogalma is. A cenzúra közigazgatási úton érvényesült, noha a magyar politikusok e „királyi jog” elismerését gyakran kétségbe vonták. Ezért szerepel az 1791-ben és 1827-ben kiküldött regnicolaris deputatiók munkálataiban a cenzúra szabályozása. A törvénytervezet ugyan kompromisszum lett volna az udvari és rendi felfogás között és elismerte volna a király jogát a cenzúrára, de a könyvek kinyomtatásának megtiltását meghatározott feltételekhez kötötte, s a teológiai és vallásos könyvek kivételével a cenzúra felügyelete a helytartótanácshoz került. Az 1830. évi tervezet valamivel továbbment: legalább címében s preambulumában utalt a sajtószabadság biztosítására,[17] bár tartalmazta a megtorlási igényt a szabadsággal való „visszaélésre” is.

A Széchenyi fellépésekor már kibontakozott reformáramlat a maga politikai küzdelmeihez nélkülözhetetlennek tartotta a sajtószabadságot. E kívánságban egyáltalán nem maradtak magukra. A polgári átalakulásban minta-alkotmánynak tekintett 1831. évi belga charta nemcsak a sajtószabadságot deklarálta, hanem azt is kimondta: a cenzúrát soha sem szabad bevezetni, s az író, kiadó, vagy nyomdász semmi biztosítékkal nem tartoznak. Behozták a sajtójogi fokozatos felelősséget, amely innen került át a polgári államok sajtójogába.[18] Valamivel előbb — az 1830. évi forradalom hatására — a francia kamara is azt határozta, hogy a cenzúrát nem szabad többé visszaállítani, s sajtó és politikai vétségek esetében esküdtszékeket kell alkalmazni.[19]

A magyar országgyűlés liberális nemesi követei mindenek előtt az országgyűlési és megyegyűlési sajtónyilvánosságban kívánták a szabadság megvalósítását. Kossuth Lajosnak 1832. szeptember 5-én Zemplén megye közgyűlésén elmondott beszéde módot adott arra, hogy olyan szabadságot követeljen, mely már nem egy osztálynak, hanem az egész nemzetnek érdekében

[9] E felfogást jogi szempontból széleskörűen támasztotta alá Sarlós Márton, Deák Ferenc és az úrbéri földtulajdon az 1832/1836-i országgyűlésen. Jogtörténeti Tanulmányok. I. k. Bp., 1966. 193. és köv. old.

[10] *Kiss* István: Magyar közjog (Magyar alkotmányjog) III. kiad. Eger, 1886. 203. old.

[11] *Kmety* Károly: A magyar közjog tankönyve. Bp., 1905. III. kiad. 91. old.

[12] *Ferdinandy* Gejza: A magyar alkotmányjog tankönyve. Bp., 1911. 71—72. old.

[13] *Bölöny* József: Magyar közjog. Bp., 1942—43. II. 158. és köv. old. Esetleg nem is szól róla mint Csekey István Magyarország alkotmánya. Bp., 1943. 240—241. old., vagy *Tomcsányi* Móric: Magyarország közjoga. Bp., 1940. III. kiadás.

[14] *Kónyi* Manó: Deák Ferenc beszédei. II. kiad. Bp., 1903. I. köt. 307. old.

[15] Deák beszédei uo. 308. old.

[16] Deák és Hertelendy követjelentése 1840. július 27-én. Deák beszédei uo. 502. old.

[17] „Articulus de libertate preli et censurae librorum limitibus.” S a szövegben: „Ne salutis preli libertas seu restringatur, seu in licentiam degeneret, decernitur . . .” Opinio Excelsae Regnicolaris-Deputationis . . . circa objecta ad deputationem publico-politicam relata. Pestini, 1831. 144. old.

[18] 1831. február 25-i alkotmány, 18. cikk. Constitutions of Nations. Vol. III. (Amos J. Peaslee) 1968. 77—78. old.

[19] 1830. aug. 7-i alkotmány 7. és 69/1. cikk. Die Verfassungsurkunden und Grundgesetze der Staaten Europas. (F. W. Schubert) Königsberg, 1848. I. 364., 370. old.

van.[20] Mivel azonban a bécsi udvar által irányított cenzúra megakadályozta még az országgyűlési és megyegyűlési viták közzétételét is, a haladó reformerek elhatározó lépésre szánták el magukat. Az ekkor még ifjú Kossuth Lajos az, aki 1832. december 17-én kiadta az országgyűlési ifjúság által másolt *Országgyűlési Tudósítások* első számát, s e kéziratos „levelek" formájában körözött „beszámolók" látták el az első politikai hírlap feladatát. Mivel a lapok példányszáma előfizetők tömeges jelentkezésével gyorsan nőtt, s mindazok nagy hatással voltak az ellenzéki politikai közvélemény alakulására, az 1834. évi erdélyi országgyűlésen Wesselényi Miklós követte Kossuth példáját. Wesselényi egy kőnyomdát vásárolva Napló címmel megkezdte az országgyűlési beszédek kinyomtatását is.[21] Wesselényi nyomdáját zár alá vették, s az eljárást nem kerülte el Kossuth sem, aki a pozsonyi országgyűlés bezárása után *Törvényhatósági Tudósítások* címen adott ki ellenzéki kéziratos lapot. Először nádori rendelettel eltiltották a lap kiadását, mikor azonban az ellen a vezető Pest vármegye rendjei tiltakoztak, s harminc megye állt a megtámadott mellé, a bécsi udvar Kossuthot, később Wesselényit is letartóztatta, majd hosszú hűtlenségi peres eljárás után mindkettőjüket több évi börtönbüntetésre ítélték. A perek nem érték el céljukat. A vármegyék ellenzéki mozgalmai, majd az országgyűlés alsó táblájának ellenállása előbb az elítéltek számára hozott szabadságot, a kormány pedig 1840-ben kénytelen volt átszervezni s engedékenyebbé tenni a cenzúrát, s egyben módot adni Kossuth és eszmetársai szerkesztése alatt egy ellenzéki politikai lap, a Pesti Hírlap megjelentetésére. Mindezek megérlelték a helyzetet a sajtószabadság törvénybe iktatására.[22]

A vallásszabadság és védelme

Másik szabadságjog, mely az országgyűléseket akkor is foglalkoztatta: a vallásszabadság volt. A vallásszabadság és ezzel kapcsolatban a felekezetek egyenjogúságáért folyó harc a politikai jogoknál nagyobb múltra tekintett vissza Magyarországon. A protestantizmus magyarországi térhódításának első szakaszán, az 1523. évi budai, később az 1525. évi rákosi országgyűléseken a katolikus papság kívánságára még olyan törvények láttak napvilágot, hogy a lutheránusokat ki kell irtani az országból. Ilyen törvényt aligha lehetett végrehajtani, mert néhány évtized alatt az ország lakosságának többsége protestánssá lett. A protestáns rendeknek azonban keményen kellett harcolniuk a vallásszabadságért, s egy évszázadon keresztül a protestáns egyházak törvényhozási elismerése nem történt meg. Előbbre volt e téren Erdély, ahol a katolikus vallás mellett először az ágostai-lutheri (1557), majd a református (helvét) hitvallást, végül az unitariusnak nevezett negyedik konfessiót is (hallgatólagosan 1568-ban, kifejezetten csak 1576-ban) befogadták. Ezzel Erdélyben már a XVI. század folyamán megvalósult a négy „bevett" vallás (recepta religio) rendszere, ami abban az időben páratlan volt Európában.[23]

Magyarországon a bécsi udvar vezette ellenreformációs harcban sokkal nehezebb volt kiküzdeni a protestánsok szabad vallásgyakorlását, s a görög ortodox vallás is az uralkodó katolikus egyház mellett tűrt helyzetben volt. A protestánsok vallásszabadságát Erdély fejedelmeinek Bécs elleni háborúi során végül is többször sikerült biztosítani, s ezek a magyar Corpus Jurisba is bekerültek.[24] Nem biztosították azonban a reformáció forradalmibb irányzatainak (pl. az anabaptistáknak) szabad vallásgyakorlását, sőt az országgyűlések kiűzésüket is többször elrendelik.[25] A protestánsok szabad vallásgyakorlata is igen sokszor papíron maradt. Királyi rendeletek mint az Explanatio Leopoldina (1691), a Resolutio Carolina (1731) önkényesen megszorították a törvényekben biztosított szabadságjogot. A felvilágosult abszolutizmus egyik legtipikusabb uralkodója II. József, trónralépése után, 1781-ben kiadott türelmi rendeletében elismerte elvben a vallásszabadságot, nem tette azonban a protestánsokat a katolikusokkal egyenrangúakká, s nem küszöbölte ki a protestáns egyházak szabadságát megszorító összes visszásságot. A 18. század második felében nemhogy a vallások védelméhez büntetőjogi szankciót biztosítottak volna, hanem még mindig érvényesült az aposztáziának (hitelhagyásnak) bűncselekményként való kezelése.[26]

Ilyen körülmények között előrelépés volt az 1791. évi országgyűlés XXVI. cikkelye, mely a vallások (elsősorban a protestáns egyházak) szabadságát törvénybeiktatta. Interkonfessionalis vonatkozásaiban nem tett azonban egyenlőséget a katolikus és a többi vallás között. A bécsi udvar támogatásával a nemzetiségi területeken (szerbek, románok, kárpátukránok) döntő többségében levő görögkeletiek vallásszabadsága (1791:XXVII. tc.), sőt egyházi önállósága, s országgyűlési képviselete (1792:X. tc.) is biztosítva lett, bár az udvarnak a 18. században arra is gondja volt, hogy a kárpátoroszok és románok

[20] A beszéd Kossuth Lajos Iratai I. kötet. 1. k. Értékelése Kosáry Domokosnál, Kossuth Lajos a reformkorban. Bp., 1946. 88. old. — L. még Barta István i. m. 145. old.

[21] *Horváth* Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. Genf, 1864. I. k. 439. és köv. old.

[22] A sajtószabadság kivívásának folyamatát sokoldalúan elemzi *Both* Ödön: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban.) Szeged, 1956.

[23] *Csizmadia* Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp., 1966. 69. old.

[24] 1608 ke. I. tc., 1625:XXII., 1630:XXX., 1635:XXIX., 1647:V—XI. tc.-ek.

[25] 1548:XI., 1556:XXVI., 1557:X., 1578:II. tc.-ek.

[26] Szlemenics Pál, Magyar fenyítő törvény 4. kiad. Pest, 1865. 134—135. old.

egy részét ígéretekkel, kiváltságokkal, sőt nem ritkán presszióval a katolikus egyházhoz csábítsa, s ilyenkor azok a katolikus egyházhoz tartozóknak járó kiváltságokban és előnyökben részesültek.[27]

Az 1795. évi büntetőjogi tervezetbe már bekerültek a vallás elleni bűncselekmények. Ezek azonban nem a vallás-, még kevésbé a lelkiismereti szabadságot, sokkal inkább a katolikus és a többi bevett vallást védték s szankciójuk az atheizmus, vagy a be nem vett vagy meg nem tűrt vallások tanítása, vagy nyilvános gyakorlata ellen irányult. Az aposztáziát még a nemeseknek sem kívánták megengedni, s aki még három havi „kellő oktatás" után is nyilvánosan ragaszkodott az új valláshoz, az ilyet ki kellett az országból utasítani.[28]

A vallásszabadság és a felekezetek egyenjogúsága terén maradt azonban számos kérdés (áttérés, egyházi bíróságok hatásköre, gyermekek vallása, vegyesházasságok stb.), amelyeknek megoldását nemcsak az érdekelt rendek sürgették, hanem a reformországgyűléseken az egyenjogúságnak a liberális katolikus követek (Deák Ferenc, Eötvös József, Beöthy Ödön) voltak a legkövetkezetesebb követelői. Az 1825—27. évi országgyűlés bizottságot is küldött ki egy törvényjavaslat előkészítésére, amely a görög nem egyesültek, és a mindkét vallású evangélikusok (lutheránusok, kálvinisták) között kötött vegyes házasságból eredő válóperek bíróságát meghatározta (1827:XXX. tc.). A klérusnak minden alkalommal sikerült megakadályozni a vegyes házasságok egyenlő alapon történő rendezését, s csak az 1843—44. évi országgyűlésen iktatták törvénybe a vegyes házasságok és az áttérések kérdésében a viszonosság elvének érvényesülését (1844:III. tc.).

A protestánsok teljes vallásszabadságát az 1832—36. évi országgyűlés is biztosítani akarta. Az alsótábla a lelkiismereti szabadságról[29] elkészített egy törvényjavaslatot, amely szerint minden törvénybe bevett vallás gyakorlása teljesen szabad, az áttérést egyik vallásról a másikra bármiként akadályozni tilos, a hatheti oktatást és a reverzálist eltörlik. Megengedik a protestáns diákok taníttatását külföldön, a hadseregben protestáns tábori papok alkalmazását, protestáns céhbeli iparosoknak a katolikus ünnepeket nem kell megtartaniuk. Noha az alsótábla nagy többséggel fogadta el a javaslatot, a főrendek ezen az országgyűlésen is megakadályozták törvénnyé válását.[30]

A zsidók vallásgyakorlata a feudális korban lakóhelyükön lehetővé volt téve, viszont — a lakóhely korlátozva volt. Csak az 1839—40. évi országgyűlés tett némi engedményt, mikor megengedte az országban említett vagy engedéllyel letelepedett zsidóknak (a bányavárosokat kivéve) a szabad lakhatási jogot. Jogot kaptak ezen kívül gyárak alapítására, ipar, kereskedelem gyakorlására, s megengedte a törvény számukra polgári telkek szerzését is ott, ahol már addig szokásban volt. Az alsótábla liberális nemessége tovább is akart menni,[31] de a főrendek miatt nem lehetett. Megelégedett tehát az eredmény törvénybeiktatásával, későbbi országgyűlésekre bízva a továbbfejlesztést (1840: XXIX. tc.).

A szabadságjogok védelme az 1843/4. évi büntetőjogi javaslatokban

Az emberi és polgári szabadságjogok büntetőjogi érvényesítése felé az 1843/4. évi büntetőjogi törvényjavaslatok tettek jelentős lépést. Ezek a javaslatok, melyeknek megteremtésében a magyar reformkor ragyogó politikus gárdája, köztük Deák Ferenc, Eötvös József, Szemere Bertalan, Szalay László, Pulszky Ferenc, Klauzál Gábor, Bezerédj István vettek részt, három külön törvényt tartalmaztak: az anyagi büntetőjogot, a büntető eljárást és a börtönrendszert. Mindegyik javaslattal — de különösen az anyagi jogi rendelkezéseknek nemesre és nem nemesre, sőt egyháziakra való kiterjesztésével, a halálbüntetés, a testfenyítő és becstelenítő büntetések eltörlésével, a kodifikátorok nemcsak a feudális renddel szakítottak, hanem nem egy vonatkozásban élre kerültek az akkori Európa haladó törekvéseiben.[32] Karl Mittermaier, a jeles heidelbergi büntetőjogász professzor, akit a kodifikátorok véleményadásra felkértek, a tervezetek haladó vonásainak elismerése mellett még megjegyzi: „egyetlen törvénykönyv sem bír annyi eredetiséggel, mint a magyar javaslat", melynek „studiuma mindenkire nézve a legtanulságosabb, mert itt kísérlet történt, mint lehessen az új eszméket keresztülvinni egy törvénykönyvön."[33]

---

[27] Vö. *N. Nilles:* Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae Sancti Stephani. 1885. Vol. I.

[28] Opinio i. m. XLIV. szakasz 1—5. §§.

[29] A lelkiismereti és vallásszabadság között a szocialista alkotmányokban levő elvi különbséget ebben a korban még nem ismerték.

[30] *Zsilinszky* Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp., 1907. 644—645. old. — *Horváth* Mihály: Huszonöt év i. m. I. 320. old. — Kölcsey Ferencz naplója. 1832—1833. Bp., 1848. 88. old. — L. *Eötvös* József: A vallásszabadságról. Összes munkái. IX. Beszédek. Bp., 1902. 41—51. old. — Deák Ferenc beszédei. (Szerk. Kónyi Manó) I. k. Bp., 1882. A vegyesházasságok tárgyában. 346—352., 378—381., 470—476. old. Az áttérés szabadságáról 478—9. old.

[31] *Horváth* Mihály: Huszonöt év i. m. I. 609. old.

[32] Az 1843/4. évi javaslatok előzményeire *Szalay* László: Codificatio. Publicistai dolgozatok. Pest, 1847. I. 19—90. old., A büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékekre. Uo. 103—173. old., értékelésükre l. *Kovács* Kálmán: Kodifikációs kísérletek a magyar büntetőtörvénykönyv megalkotására. *Csizmadia—Kovács—Asztalos:* Magyar állam- és jogtörténet. Bp., 1972. 318—319. old., uő: Entwürfe des ungarischen bürgerlichen Strafprozessrechts im Reformzeitalter, továbbá *Both* Ödön: Der Entwurf des ungarischen Strafgesetzbuches vom 1843. Az 1973. évi krakkói büntetőjogtörténeti konferencia anyagában, sajtó alatt.

[33] *K. Mittermeier:* A magyar büntetőtörvénykönyvi javallatról. Pest, 1843. 16. old.

A magyar büntetőjogi kodifikációnak e nagy haladó emlékeit a már említett irodalom részletesen értékeli.[34] Éppen ezért e sorokban csupán a büntető-törvényjavaslatoknak azokra a szakaszaira kívánunk utalni, melyek a szabadságjogok biztosítását szolgálták.

A negyvenes évek elején a szabadságjogok kategóriája még gyenge lábon állott Magyarországon. Az 1839/40. évi országgyűlés azonban — jobban, mint bármely eddigi — elindult a polgári átalakulás útján. Szabályozták — mint láttuk — a jobbágyok örökösödési jogát, megegyeztek abban, hogy a jobbágyok úrbéri terheiket önkéntes alapon örökösen megválthassák, s több törvényt hoztak a polgári fejlődés gátjainak lebontásáról (váltótörvény, kereskedőkről, gyárak jogviszonyairól, csődről stb.). Mikor Kossuth engedélyt kapott a Pesti Hírlap megindítására (1841), lapjában munkatársaival együtt kifejti az ellenzéki reformprogram leglényegesebb pontjait, a polgári átalakulás követeléseit. E követelések azonban változatlanul csak egyes jogokat tartalmaznak: a törvény előtti egyenlőséget, a közteherviselést, a jobbágyok úrbéri terheinek megszüntetését és az örökváltság lehetővé tételét. Ezek nem voltak szabadságjogok, de szoros összefüggésben velük megteremtették azok feltételeit. Ebből következett a tulajdon védelmének mindenkire kiterjesztése, a sajtó és a vallásszabadság biztosítása. Mindezek az 1843. évi büntetőjogi javaslat beterjesztésekor még nem voltak megvalósulva s így nem lehet csodálkozni, hogy a javaslat szűkmarkú volt e jogok védelmével, amelyek legtöbbjét még ki kellett harcolni.

Mindazok a jogok azonban, melyek 1843/4-ben elismerve voltak, védelmet találtak a büntető-törvényjavaslatokban. E jogok legfontosabbikai: a törvény előtti egyenlőség és a személyi szabadság, utat törtek a javaslatokban. Széchenyi tíz évvel előbb már a Stádiumban meghirdette az egyéni szabadság érdekében mindazokat a jogszabályokat, melyek a nemesek személyi és vagyoni bátorságát biztosítják, s ki akarta azokat terjeszteni az ország minden lakosára.[35]

Az 1843. évi javaslatok e téren mutatják a legnagyobb fejlődést: ezentúl a büntetések mindenkire egyenlők s az eljárásban sincs különbség. A törvény hatálybalépése esetén nincs többé úriszék, nincs uradalmi pallosjog, és nincs botozás. Az eljárási javaslat legfontosabb kérdése az esküdtszékek behozatala lett, amelyek a 30-as évek politikai bűnpereinek tapasztalatai után megfelelő garanciák mellett legnagyobb biztosítékot jelentettek a személyi szabadság érvényesítéséhez. Az esküdtszéki eljárás bevezetése érdekében a törvénykönyv előkészítésekor Deák és társai adtak be egy haladó különvéleményt. A különvélemény széles körű esküdtképességet biztosított. Megvalósulása esetén már minden száz forint tiszta jövedelemmel rendelkező huszonnégy évet betöltött lakos esküdtképes lenne s közülük választaná a megyei közgyűlés mind a vádjuryt, mind az ítélő esküdtszéket.[36] Nagy lépést jelentett volna Deák és társainak különvéleménye a népképviselet irányában is, amikor a városi büntetőbíróságok tagjait, minden ingatlannal rendelkező városi lakos, iparos, kereskedő, tisztviselő, lelkész vagy közoktató által kialakított képviselőtestület választaná.[37] Ez elvek megvalósítása a feudális rendi képviselet áttörését s ugyanakkor — legalább a bírósági szervezet területén — a polgári népképviselet megvalósulását jelentette volna.

Az esküdtszékek felállításával s politikai ügyek eldöntésének az esküdtszékek elé utalásával a sajtó-, a szólásszabadság is biztosítékot kapott volna. A harmincas évek politikai perei (Kossuth, Wesselényi, az országgyűlési ifjak), amelyeket hűtlenség bűncselekményének jogcímével az ország legfelsőbb bíróságai, a királyi tábla és a hétszemélyes tábla elé utaltak, rádöbbentették a kodifikátorokat, hogy a személyes szabadság, vagy a sajtószabadság garanciáit nem lehet olyan bíróságokra bízni, melyeknek tagjai túlnyomóan az udvar kinevezésétől függnek s melyek a kancellária irányítása szerint hoznak ítéletet. A népképviseleti elv bevonásával — még némi vagyoni cenzus mellett is — — s 1843-ban melyik európai államban nem volt vagyoni cenzus? — alakított esküdtszékek aránylag a legtöbb biztosítékot tudták nyújtani.

Egyébként a sajtószabadság kérdése az 1843/44. évi országgyűlésen az országgyűlési szabad újság megjelenésével kapcsolatban jött elő, amikor törvényjavaslatot is készítettek, de — igazi polgári óvatossággal — 5000 Ft-os kauciót kívántak előíratni.[38]

A sajtószabadság meghiúsult törvénybeiktatása mellett a büntető törvénykönyv tervezetébe külön fejezetként „Az isteni tisztelet megzavarásáról és a vallás szabad gyakorlásának háborgatásáról" cím már szankciókat is tartalmazott. Az ti. „aki az isteni szolgálatot szándékosan és tettlegesen erőszakkal vagy meggátolja, vagy megzavarja —, amennyiben tette más súlyosabb bűntettet nem foglal magában, egy évi fog-

[34] A polgári korszakban *Fayer* László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye (Bp., 1896—1902. I—IV. k.) I. kötetében közölt bevezető tanulmányban *Sándorffy* Kamill: Törvényalkotásunk hőskora. Az 1825—1848. évi reformkorszak törvényeinek története (Bp., 1936. 2. kiadás) c. könyvében a 141. és köv. old. — *Finkey* Ferenc: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok száz év távlatából. Bp., 1942. Akad. Ért. II. oszt. V. köt. 9. sz., s legutóbb *Sarlós* Béla: Deák és Vukovics. Két igazságügyminiszter. Bp., 1970. 11. és köv. old.

[35] V. törvény. Stadium, *Mátyás* Antal bevezető tanulmányával. Bp., 1958. 64. old.

[36] Közli *Fayer:* i. m. I. 244. old.

[37] *Fayer:* i. m. I. 338. old.

[38] *Kovács* Ferenc: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlés alsótábla kerületi üléseinek naplója. Bp., 1894. I. k. 167. és köv. old. — A biztosítási összeg megkívánása általános polgári igény volt. Vö. *Irinyi* József: Sajtótörvényről. (Bajza szerk.: Ellenőr. Politikai zsebkönyv-ben, 1847.) 109. old. — *Both* Ödön: Az 1848. évi sajtótörvény i. m. 38—39. old.

ságig büntettethetik; aki pedig az isteni szolgálatot szándékosan ugyan és közbotránnyal, de minden erőszak nélkül meggátolta, vagy megzavarta, büntetése három hónapi fogságot meg nem haladhat." (468. §.) Egy másik szakasz (469. §.) tartalmazta a vallás védelmét: „A ki a vallás szabad gyakorlásának biztosítására fennálló törvények rendeletét szándékosan megsérti, s az által valakit vallásának szabad gyakorlásában háborgat, vagy meggátol, a mennyiben tette más valamely súlyosabb bűntettbe át nem megy, a sértettnek panaszára ezerötszáz forintig terjedhető pénzbeli büntetéssel, súlyosabb beszámítás esetében pedig egy évig terjedhető fogsággal büntettethetik."[39]

Újabb törekvések az 1843—44. évi országgyűlés után

Noha az 1843—44. évi országgyűlés alsótábláján a haladó követek voltak többségben, a vallásváltoztatás és vegyesházasságok szabályozására, a nemnemesek possessorii capacitásának elismerésére, azok közhivatali alkalmazására s a nemesek által a dietalis költségek vállalására vonatkozó törvények megszavaztatásán kívül minden reformterv elbukott a felsőtábla, illetőleg az udvar ellenzésén. A nemesség reformerei ezek után átlátták, hogy a saját gazdasági érdekükben is szükséges polgári átalakulást csak szervezetten lehet megvalósítani. Miután a kormánypárti konzervatívok is szervezkedni kezdtek és 1846-ban közös programnyilatkozatot adtak ki, az ellenzék sem késlekedhetett tovább, hogy célkitűzéseivel az ország elé álljon. A Kossuth által előterjesztett s végleges formában Deák által megfogalmazott ún. Ellenzéki Nyilatkozat (1847. jún. 7.) követeléseiben már lerögzíti a polgári szabadság alapelveit: a közterhekbeni osztozkodást, a nemnemesek, mindenekelőtt a városok, a szabad kerületek országgyűlési képviseltetését, a törvény előtti egyenlőséget, az úrbéri viszonyoknak kármentesítés melletti kötelező megszüntetését, sőt az örökváltságot, melyet most már a státus „vegye eszközlésbe". Az ősiség eltörlésével a hitel és birtokszerzést biztosítanák.[40] A nyilatkozatból tehát még mindig hiányzik a szabadságjogok felsorolása, de követelésként mindazok a feltételek szerepelnek benne, amelyek mintegy hídfőállást képeznek a polgári átalakulás harcában, sőt egyes kérdésekben már átlépnek a feudális viszonyokat a kapitalistától elválasztó Rubiconon.

A még ez év novemberében összeülő utolsó rendi országgyűlés királyi propozíciói között sok olyan javaslat szerepelt, amelyeknek elfogadását az előző országgyűlésen a reakció meghiúsította. Így szerepelt a büntető törvénykönyv is, a propozíciókhoz azonban nem mellékeltek tervezetet, s áthárították a rendekre „a nézetekben való megállapodást".[41]

Időközben ugyan az ellenzék terjesztett be javaslatokat a közteherviselésről és az örökváltságról, mindezek csupán előjátékok voltak ahhoz a küzdelemhez, melybe az 1848. évi márciusi forradalom hozta az országgyűlést. Az ouverturet a februári francia forradalom szolgáltatta, melynek hatását felhasználva Kossuth március 3-án az országgyűlés legsürgősebb teendőiül a polgári átalakulás legfontosabb kérdései mellett az alkotmányos garanciák több oldalú kiterjesztését kívánta. A március 13. és 14-i bécsi forradalmi megmozdulást követő 15-iki pesti forradalomban az elfogadott 12 pont elsejeként szerepelt a sajtó szabadságának biztosítása, majd a törvény előtti egyenlőség, a közös teherviselés és az esküdtszékek — képviselet és egyenlőség alapján —.[42] Néhány nappal később: az országgyűlés szinte futószalagon gyártja a márciusi törvényeket (nem egészen 2 hét alatt 31 törvényt), ezek között a népképviseleti választójogot (1848:V. tc.), a közteherviselést (VIII. tc.), az úrbéri terhek és viszonyok felszámolását (IX—XIII. tc.).

A szabadságjogok a márciusi törvényekben

Bár az 1848-as törvényhozás írott alkotmányt nem fogadott el s nem gondolt a szabadságjogok felsorolására, vagy büntetőjogi védelmére, több szabadságjog törvénybeiktatásáról gondoskodott. Így került sor a sajtószabadság „ideiglenes" szabályozására, miután a pesti forradalom hatása alatt a helytartótanácsnál működő cenzúrahivatal a cenzúra gyakorlását 1848. március 15-én rendeletben már felfüggesztette. Az új törvény reakciósabb lett a sajtórendeletnél, benne a forradalmat vezető liberális nemesség és polgárság óvatossága jelentkezik a radikalizmussal, még inkább a szélesebb néprétegekkel szemben. Jellemző volt, hogy csak amikor a pesti ifjúság a pesti városház előtt nyilvánosan megégette a sajtótörvény tervezetét, engedte le a pozsonyi országgyűlés a kauciót a felére. A törvény (1848:XVIII. tc.) a sajtószabadság elvi deklarálása mellett külön fejezetet szentelt a sajtóvétségeknek. Ezeknek igen széles skálájával találkozunk, de ugyanakkor biztosítja a törvény, hogy aki „az országgyűlés, a törvényhatóságok, mindenféle törvényszékek és törvény által alkotott egyéb testületek iratait és azok nyilvános üléseit hív szellemben és igazán közli, ellene a közlöttek tartalma miatt kereset nem in-

[39] *Fayer:* Anyaggyűjtemény. I. 105—106. old.

[40] A nyilatkozat elkészültéről l. *Barta* István: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Bp., 1951. 24. és köv. old. — A nyilatkozat szövege Horváth Mihálynál, Huszonöt év II. 477. és köv. old.

[41] Országos Levéltár, Budapest. Archivum Regni XX. 21. A. cs. 2. sz. A királyi propozíciók eredetben a 19.902/1847. Kanc. sz. alatt. Nyomtatásban Az 1847/48. évi országgyűlés Irományai. Pozsony, 1848. 6. sz.

[42] L. *Fekete* Sándor: A márciusi fiatalok. Bp., 1950. 34. old.

díttathatik." Az eljárás esküdtszék elé kerül. A törvény meghagyása alapján Deák első igazságügyminisztériuma április 29-én kibocsátotta sajtóesküdtszéki rendeletét, ami az 1843. évi tervezet és Deákék haladó különvéleményének felhasználásával készült. A sajtószabadság fontos garanciáit jelentették a rendeletben: a rendőri szervek teljes kikapcsolása a nyomozásból, a vádlott javára szóló többszörös eljárási biztosíték, az előzetes letartóztatás mellőzése a sajtóesküdtszéki eljárásból s gyakorlati módszerek bevezetése a rendelet intézkedéseinek érvényesülésére.[43]

A vallásszabadság biztosítása terén is hoz külön törvényt az 1848. évi országgyűlés. Amit a feudális korszak országgyűlésein elérni nem sikerült, a márciusi forradalom nyomán törvénybe (1848:XX. tc.) iktatták: „E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetre különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonosság állapíttatik meg". A vallásszabadság szépséghibája csupán az volt, hogy csak a *bevett* vallásokra vonatkozott s ekkor még pl. a zsidó vallás nem tartozott a bevett vallások közé. Egyéb vallást, vagy felekezetenkívüliséget nem is tűrt meg ez a vallásrendszer, az ún. bevett vallások *koordinációs rendszere,* melynél a katolikus államvallást a bevett egyházak mint az ideológiában koordinált államvallások váltották fel. Hasonló törvényt hozott a bevett vallások egyenlőségéről az erdélyi törvényhozás is, amely most már a görögkeleti vallást is bevett vallásnak ismerte el (1848:erd. IX. tc.).[44] A zsidók egyenjogúsításáról a szabadságharc idején, az 1849 júliusban tartott szegedi országgyűlés hozott törvényt, bár ez a törvény nem tette az izraelita vallást bevett vallássá, az izraelita vallásúak állampolgári korlátozását megszüntette. „A hazának polgárai közt — mondja a törvény — vallásbeli különbség jog és kötelesség tekintetében különbséget nem tevén, ezen elv szerint kijelentetik, miképp a magyar álladalom határain belül született vagy törvényesen megtelepedett mózes vallású lakos mindazon politikai és polgári jogokkal bír, melyekkel annak bármely hitű lakosai bírnak."[45]

A sajtószabadság és a vallásszabadság külön törvénybe iktatása mellett harmadik szabadságjogként az oktatás és tanulás szabadságának azon korlátolt beiktatása került: az egyetemről szóló törvényben a hallgató maga határozhatta meg, hogy melyik tanárt hallgatja, ugyanakkor megengedte a törvény azt is, hogy az egyetemi tanárokon kívül más „jeles egyének" is oktathatnak (1848:XIX. tc.).

A „nemzetiségi szabadság" az 1849. évi szegedi országgyűlésen

A szabadságharc törvényhozása a nemzetiségi szabadság kérdését is érintette. A soknemzetiségű Magyarországon a probléma a 18. századtól, a népek polgári átalakulási tendenciájának megjelenésétől jelentkezik. Ismerjük a magyar jakobinus mozgalom szervezőjének Martinovics apátnak 1793. évi alkotmánytervezetét, melyben az országot önálló nemzetiségi területekre osztaná és a nemzetiségek területi autonómiáját a legmesszebbmenően biztosítaná.[46] A hivatalos Magyarország a nemzetiségi törekvéseket még 1848-ban sem akarta elismerni, mert az állam egységét féltette. Kossuth csupán a horvátok felé adott messzemenő engedményeket, ez azonban Jellasics horvát bánnak az udvar parancsára szervezett támadását nem akadályozhatta meg. Kossuthék a szerbekkel is alkudozásokba bocsátkoztak, de a szerbek által követelt autonóm Vajdaság felállításához a magyar kormány nem járult hozzá. A szlovákokat egészen elhanyagolták: vezetőikben egyoldalúan pánszláv agitátorokat láttak; népi törekvéseiket nem ismerték.[47] A románokkal meg akartak egyezni, de gyakorlati lépésekre lassan szánták el magukat. Mégis a nemzetiségi kérdés megoldása felé a románokkal épültek ki a kapcsolatok. A románság egy része ugyanis (a román képviselők, valamint a magyarországi románok többsége) kitartott a szabadságharc idején Magyarország mellett, vagy legalább is semleges maradt. 1849 tavaszán új lehetőségek nyíltak a megegyezésre. Ezt segítette a görögkatolikus és pravoszláv alsópapság is, melyet a kormány a bevett vallások egyenlőségét és viszonosságát kimondó 1848:XX. tc. alapján támogatásban is részesített. Segítette a megegyezést a lengyelek közvetítése, elsősorban maga Bem József tábornok, aki az erdélyi hadműveleteket irányította s akinek lengyel patriota létére magyar nacionalista előítéletei nem lehettek. A debreceni magyar kormánynak a havasalföldi románság egyik forradalmi demokrata vezetőjével, Nicolae Bălcescuval lengyel közvetítéssel sikerült a kapcsolatokat felvenni s hosszas tárgyalások után végül is június 14-én létrejött a megegyezés (Projet de pacification). Ebben Kossuth és a magyar kormány elment addig a határig, amit az

[43] *Both* Ödön: Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtszéki rendelet. Szeged, 1960. — Büntetőjogi értékelését l. még *Sarlós* Béla: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Bp., 1959. 19. old., politikai értékelésére uő, *Deák* és *Vukovics:* i. m. 60. old.

[44] *Csizmadia,* A.: Pravovoje voproszü vzaimootnojami vo vremija vengerszkoj revoljucii i oszvobogyityelnej borbü ot 1848—49. Annales Univ. Scient. Budapestiensis. Sect. Jur. Tom. I. 1959. 57—84. old.

[45] *Beér* János—*Csizmadia* Andor: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Bp., 1954. 869. old.

[46] Az alkotmánytervet közölte *Beér—Csizmadia:* Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001—1949. Bp., 1966. 632. old.

[47] A szlovák nemzetiségi álláspontra l. Dejiny štátu a práva na územi Československa v období kapitalizmu 1848—1945. (Red. L. Bianchi) Bratislava, 1971. I. 63. old. — A nemzetiségi álláspontokra l. még Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1790—1848. Bp., 1960. II. k.

államegység fenntartása mellett lehetőnek tartott.[48]

Az egyezmény alapján a szegedi országgyűlésben törvénybe iktatták a nemzetiségi szabadságot, amely már nemcsak a román nemzet elismerését jelentette, hanem engedményt tartalmazott a többi nemzetek felé is. A törvény szerint „a magyar birodalom területén lakó minden népességek nemzeti szabad kifejlődése... biztosíttatik". A hivatalos nyelv ugyan a magyar maradt, de a községekben érvényesülhet a nemzetiségi nyelv, a törvényhatóságokban a többség nyelvét is hivatalos nyelvnek kell tekinteni: ugyanez az elv érvényesülhet az esküdtszéki eljárásban is. Egyházakban szabadon használják a nemzetiség nyelvét, s érvényesül az elemi oktatásban, az anyakönyvek vezetésében is. Külön kívánta a kormány a románok és szerbek egyházi sérelmeit orvosolni és ezért messzemenő engedményeket tett a görögkeleti egyház számára is. Noha a nemzetiségi törvény végrehajtására a közelgő világosi fegyverletétel miatt már nem kerülhetett sor, a törvény a maga idejében rendkívül haladó törvénynek volt tekinthető.[49]

A jogok szankcionálása 1848/49-ben

Amikor tehát az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc jogalkotása jelentős előrelépést tett a szabadságjogok rögzítése terén, nem készült el a jogok szankcionálásának szabályozása. Az 1843/4. évi országgyűlésen elkészült büntetőjogi kodifikáció érdemleges tárgyalásába nem bocsátkoztak, mert a polgári átalakulás alapjainak törvénybeiktatása a különös rész tekintetében változtatásokat követelt. Hogy azonban az országgyűlés gondolt e kérdések megoldására, mutatja a ház december 19-i ülésének egyik határozata, mely elrendelte a múlt országgyűlések által kidolgozott büntető törvénykönyv átnézését és az esküdtszéki elvre fektetve való átdolgozását, amellyel a ház Deák Ferenc képviselőt bízta meg.[50] Nem tudjuk, Deák hozzákezdett-e az átdolgozáshoz. Az országgyűlést nem követte Debrecenbe s május végén a Vukovics vezette új igazságügyminisztériumban újból szorgalmasan dolgoztak a büntető törvénykönyvön.[51]

A szabadságharc bukása miatt nem kodifikálták a szabadságjogok védelmét. Csupán a polgári korszak legfontosabb szabadságjogának, a „tulajdon szentségé"-nek s e mellett az egyéni szabadságnak védelmét iktatták be az 1848 : III. tc.-nek miniszteri felelősségről szóló szakaszába (32. §), mivel a minisztereket felelőssé tették minden olyan tettért, vagy rendeletért, mely többek közt „az egyéni szabadságot, vagy a tulajdon szentségét sérti", s „általuk hivatalos minőségükben követtetik el, vagy illetőleg adatik ki". A törvény a feleletrevonás eljárását is meghatározta. Szó volt végül az egyik legfontosabb polgári jog, a népképviseleti választójog védelméről. A népképviseleti választójogról 1848-ban külön törvény (1848 : V. tc.) rendelkezett, ez azonban szankciókat nem tartalmazott. Csupán a választások törvényessége felett biztosít a képviselőháznál jogvédelmet. A szankciót, mely törvénysértések esetén a választások megsemmisítéséig terjedt, a képviselőház gyakorlata alkalmazta is.[52] Ezzel azonban egyelőre kimerült a szabadsájogok védelmének repertoire-ja. A polgári korszak Magyarországában az emberi és polgári jogok mindig gyér katalógusa csak az 1878-ban elfogadott büntető törvénykönyvben (az ún. Csemegi-Kodexben) jutott a burzsoá törvényesség biztosítékaihoz.

Csizmadia Andor

[48] Az egyezményre: *Kemény* G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. 1700—1918. Bp., 1946. 28. old. — *I. Tóth* Zoltán: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848—1849-ben. Kossuth Emlékkönyv. 1952. II. 336. old.

[49] Értékelése *G. Fazekas* Erzsébet: Az 1849-es és 1868-as nemzetiségi törvény összehasonlítása a történelem haladó erőinek szempontjából. Századok, 1948. 283—313. old. — A törvényt közli *Beér—Csizmadia:* Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés i. m. 868—869. old.

[50] A képviselőház 7147. sz. határozatát közli *Beér—Csizmadia:* Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés i. m. 333. old.

[51] *Horváth* Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. II. kiad. 3. köt. Pest, 1872. 109. old.

[52] Tudomásunk szerint 15 mandátumot semmisítettek meg. L. *Csizmadia Andor:* A magyar választási rendszer 1848—1849-ben. Bp., 1963. 261. és köv. old.

KGST-törekvések a licenciaszerződések feltételeinek egységesítésére

Bevezetés

Népgazdaságunk fejlődésének egyik alapvető faktora a műszaki fejlesztés meggyorsítása, színvonalának emelése. A tudományos-műszaki forradalom korában a legfejlettebb államok sem támaszkodhatnak ezen a téren kizárólag saját kutatási-fejlesztési bázisaikra, az autarch koncepciókat szükségszerűen haladja meg és váltja fel a nemzetközi műszaki együttműködésre törekvés.

Erősen külkereskedelmi orientáltságú gazdaságunk számára szinte létfontosságú, hogy — akár a KGST-országok relációjában, akár a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban — versenyképes, a legfejlettebb műszaki megoldásokra épülő termékekkel jelenhessék meg a piacon.[1] A technika nyomatékos előtérbe kerülését jól jelzi, hogy mindkét említett viszonylatban (s a KGST-n belül még fokozottabban) a hagyományos, elsősorban árucserében megnyilvánuló gazdasági kapcsolatokat egyre inkább felváltja, illetőleg megalapozza a tudományos-műszaki kooperáció.

Nem véletlen tehát, hogy a KGST-integráció fejlődésében is — a tagországok gazdaságirányítási reformjainak koncepcióira építve — nyomatékos hangsúlyt kapott a műszaki együttműködés. Jól tükrözi ezt az integráció távlati fejlesztési tendenciáit kodifikáló Komplex Program. A tudományos-műszaki kooperáció lehetséges csatornái, szervezeti keretei számos variánst mutatnak, s ezek helyes megválasztásánál nem közömbös a megfelelő jogi forma alkalmazása sem.

A műszaki kooperációt, a tudományos-műszaki eredmények áramlását biztosító egyik legcélszerűbb, s viszonylag gazdag hagyományokkal rendelkező jogintézmény a licenciaszerződés. A licenciaforgalom korábban inkább a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban játszott fontos szerepet, de jelentősége a KGST-államok, illetőleg gazdasági szervezeteik relációjában is — párhuzamosan a gazdasági reformokkal, az ún. szófiai elv túlhaladottá válásával — rendkívül megnövekedett.[2]

A licenciaszerződések szerepének növekedése indokoltan vetette fel e szerződésfajta szabályozásának egységesítését, illetőleg közelítését. Részletes szabályozást a licenciaszerződésekre, legalábbis azok par excellence polgári jogi szabályaira nézve egyik KGST-ország jogrendszere sem ad, a szerződési gyakorlat ötletszerűen, meglehetősen heterogén megoldásokat mutatva alakult. A licenciaszerződések tömegessé válása — s még inkább alkalmazásuk várható további szélesedése — kívánatossá tette, hogy erre a területre is alakíttassanak ki standard, tipikus, valamennyi tagállam által elfogadott szerződési feltételek, amint ez a KGST-kapcsolatok több más területén már hosszabb-rövidebb ideje sikerrel megtörtént.[3]

Az egységesítésre irányuló helyes törekvés vezette a KGST Jogi Értekezletét, amikor 1970. év végén munkacsoportot hozott létre a licenciaszerződések problémáinak tanulmányozására és a tipikus szerződési feltételek kidolgozására. A munkacsoport eredeti „profilja" ennél tágabb volt, nevezetesen feladatát képezte a szakosítás és kooperáció során felmerülő, továbbá a nemzetközi (KGST) szervezetek tevékenysége során létrejövő vagy felhasznált műszaki megoldásokkal összefüggő iparjogvédelmi kérdések tanulmányozása is. Az említett problémakörökkel kapcsolatban kidolgozott koncepciók és javaslatok azonban elsősorban azt a célt szolgálták, hogy a más munkacsoportok által kidolgozott vagy kidolgozandó komplex anyagok megfogalmazásához nyújtsanak segítséget.[4] A munkacsoport főleg a licenciaszerződések kérdéseire fordította energiái túlnyomó hányadát, s négyéves munkája során elsősorban (a nyolc ülésből hat esetben kizárólag) ezzel a kérdéskörrel foglalkozott.

A négyéves munka eredményeként a munkacsoport a licenciaszerződéseknek négy tipikus változatát, ún. mintaszerződéseket dolgozott ki, amelyeket a Jogi Értekezlet 1974. decemberi ülésén elfogadott. A mintaszerződéseket a KGST Titkársága sokszorosított formában közzétette és megküldte a tagállamoknak. A Külkereskedelmi Minisztérium, illetőleg a Jogi Értekezlet magyar tagozatának titkársága a fenti dokumentumokat eljuttatta az érdekelt külkereskedelmi vállalatoknak. Noha így a leginkább

[1] Ezekre hívta fel nyomatékosan a figyelmet legutóbb *Lázár* György választási beszéde (Népszabadság, 1975. június 7.) és az MSZMP KB 1975. július 2-i üléséről kiadott közlemény is.

[2] Így a 20.029/1968. (V. 31.) NGKB sz. határozat „a tudományos műszaki eredmények szocialista országokba történő átadásának elveiről".

[3] Kiemelkedő fontosságú ezek sorában az 1968. évi 35. tvr-rel közzétett ÁSZF (Általános Szállítási Feltételek), illetőleg újabban az 1973. évi 30. tvr-rel közzétett MSZÁF (Műszaki Szolgálat Általános Feltételei) és az 1973 évi 31. tvr-rel közzétett ÁSzerF (Általános Szerelési Feltételek).

[4] Így a szakosítás és kooperáció, illetőleg a nemzetközi gazdasági szervezetek kérdéseivel foglalkozó munkacsoportok részére. A munkacsoport által elfogadott koncepciók tükröződnek a Találmányi Hivatalok Elnökeinek Értekezlete által kidolgozott, és az 1975. évi 8. tvr-rel közzétett megállapodásban „a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés során a találmányok, ipari, használati minták és védjegyek jogi oltalmáról".

érdekelt szervezetek ismerik és felhasználhatják a kidolgozott mintaszerződéseket, kívánatosnak látszik ezekről szélesebb körben is tájékoztatást nyújtani.

Kívánatos ez a tájékoztatás egyrészt azért, mert míg a nemzetközi licenciaforgalomnak nagyobb tradíciói vannak, a nemzetközi licenciaszerződések előkészítésében és megkötésében nagyobb tapasztalattal rendelkező szakemberek működnek közre, addig a belső, hazai licenciaszerződési praxisról ez nem mindig mondható el. Hasznos lehet ezért, ha a külkereskedelmi vállalatokon kívül más gazdálkodó szervezetek is információt kapnak a licenciaszerződésekben szabályozást igénylő jellegzetes feltételekről, azok tipikus variánsairól, s így a — hazai és nemzetközi — szerződési gyakorlat egysége, pontosabban az információ hiányából adódható indokolatlan eltérések kiküszöbölése könnyebben valósítható meg.

Hasznos lehet egy elemző bemutatás azon vállalatok számára is, amelyek egyébként rendelkeznek a szerződésmintákkal. Az elfogadott megoldások nem egy esetben ugyanis kompromisszum eredményei. Nem érdektelen az ehhez vezető viták ismerete, az egyes álláspontok érveinek feltárása, ami megkönnyítheti adott esetben a lehetséges variánsok konzekvenciáinak jobb felmérését és mérlegelését, s ehhez képest esetleg eltérő szerződési feltételek szorgalmazását.

Végül, de nem utolsósorban a szerződésminták kidolgozásával kapcsolatos viták számos elvi-elméleti jelentőségű problémát is felvetnek, amelyek átgondolása a következetesebb jogalkalmazást — s esetleg a jogalkotást is — megkönnyítheti.

A fenti meggondolások alapján a jelen cikk célkitűzése a szerződésminták általános — bár vázlatos — bemutatása, majd néhány fontosabb részprobléma elemzése.

1. A szabályozás jellege és formája

Három alkérdésre kell itt kitérnünk. Az első a szabályozás által átfogott kör, vagyis a licenciaszerződés fogalmi köre. A második a választott szabályozási mód (mintaszerződés) célszerűsége. Végül a szabályozás kogenciájával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozom.

A munkacsoport — alapvetően pragmatikus feladatából kiindulva — természetesen nem elméleti problémák megoldására törekedett. Mégis, a munka eredményeként kimunkált dokumentumok elvi koncepciót is tükröznek.

A licenciaszerződések hagyományos felfogása a szabadalmi licenciaszerződések modelljére épít, s a licenciaadó alapvető kötelezettségét negatív jellegű, tartózkodásban megnyilvánuló kötelezettségként fogalmazza meg, amire a „licencia" (engedély) kifejezés is utal. Ehhez képest a licenciaadó fő szolgáltatása a hasznosítási engedély megadása, s tulajdonképpen ez kizárólagos kötelezettsége is, eltekintve most a jogszavatossághoz kapcsolódó származékos kötelezettségeitől. A licenciaszerződéseknek ezt a hagyományos felfogását túlhaladottnak, korszerűtlennek, szűknek tartjuk. A szabadalmi (vagy más abszolút szerkezetű) oltalom jelentőségének csökkenésével, a know-how elemek szerepének növekedésével átalakul a licenciaszerződések jellegzetes tartalma, előtérbe kerül a licenciaadó pozitív jellegű kötelezettsége. A nem műszaki megoldásokra vonatkozó (de ezekhez gyakren kapcsolódó) olyan szerződések, amelyek valamilyen termék versenyképességét előnyösen befolyásoló megjelölés (védjegy) használatát biztosítják, erős rokonságot mutatnak a műszaki megoldások hasznosítását szervező szerződésekkel. Ennek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a *licenciaszerződés fogalmi körét* a hagyományos (szabadalmi) licenciaszerződésénél szélesebben kell definiálni.[5]

Ezt a modernebb, a fogalmi kör szélesítésére építő felfogást tette magáévá a munkacsoport. Négy szerződésmintát dolgozott ki, amelyek a licenciaszerződések közös jellegzetességeit éppúgy kifejezésre juttatni törekszenek, mint az egyes *variánsok* sajátosságait. A négy licenciaszerződési variáns a következő: az általános típusú licenciaszerződés, amely a szabadalmi licenciaszerződési modellt know-how elemekkel gazdagítja s amelyhez külön mellékletként csatlakoznak azok a sajátos, eltérő feltételek, amelyek a sem találmánynak, sem know-how-nak nem minősülő műszaki-tudományos eredmények[6] szerződéses átadásánál kerülhetnek alkalmazásra; a know-how licenciaszerződés; a műszaki-tudományos eredmények ingyenes átadására kötött licenciaszerződés;[7] a védjegy-licenciaszerződés.

A szélesebben felfogott licenciaszerződés kategóriájával és annak sajátos variánsaival függ részben össze a célszerű *szabályozási modell* megválasztása. Az elméletileg lehetséges szabályozás-variánsok közül egyáltalán nem látszott célszerűnek egy egységes normatív jellegű szabályozás, ami — a jogrendszerek eltérései következtében — kevesebb sikerrel, és feltétlenül hosszabb ideig tartó előkészületekkel járt volna. A KGST korábbi praxisára is építve,

[5] L. erről részletesebben *Lontai* E.: A licenciaszerződések néhány kérdése, Állam- és Jogtudomány, 1973. 4.

[6] A munkacsoport természetesen nem vállalkozhatott olyan elméleti kérdések megválaszolására, hogy pl. mi a know-how fogalma. Mindenesetre kérdéses, melyek lehetnek az olyan műszaki-tudományos eredmények, amelyek nem minősülnek know-how-nak és mégis visszterhes szerződések tárgyát képezik.

[7] Egy ilyen licenciaszerződési variáns kidolgozása indokolható. Elvileg nem kizárt a licenciának ingyenes szerződés keretében történő nyújtása (l. erre Világhy M.: A szellemi alkotások joga. Budapest, 1975. Tankönyvkiadó, 188. old.), még ha feltehetően nem is túlságosan gyakran fog sor kerülni gyakorlati alkalmazására.

tulajdonképpen két megoldás kínálkozott, nevezetesen az általános szerződési feltételek kidolgozása (esetleg annak mellékletét képező szerződésmintákkal), illetőleg az egyes variánsokra mintaszerződések megkonstruálása.

Az *általános* (vagy típus-) *feltételek* útján történő szabályozás mellett az alábbi érvek sorakoztathatók fel.

a) A licenciaszerződések területe tipikusan a mikroszintű, vállalatközi kooperáció területe. Ennélfogva a választandó szabályozási módnak messzemenően biztosítania kell a vállalatok érdekeinek lehető kifejezésre juttatását, autonómiájukat és kezdeményezési lehetőségeiket, egyszóval minél teljesebb szerződési szabadságukat.

b) A licenciaszerződések hangsúlyozottan egyedi ügyletek, előkészítésük és megkötésük különleges szakértelmet, a műszaki, gazdasági és jogi aspektusok komplex mérlegelését és alkalmazását követeli meg.

c) Az előzőkből következik, hogy olyan dokumentumok kidolgozása a kívánatos, amelyek alapvetően segítő, orientáló jellegűek, lényegében egy olyan feltételjegyzéket (checking list) tartalmaznak, amelyben a lehetséges, illetőleg szokásos, a licenciaszerződésekben szabályozást, rendezést igénylő kérdések és ezek megoldási variánsai kerülnek felsorolásra, felhíva ezek fontosságára a szerződő felek figyelmét.

A fenti meggondolásokra, érvekre támaszkodó álláspontok (ez volt a magyar delegáció álláspontja is) ezért úgy vélték, a munkacsoport feladata ilyen általános jellegű típusfeltételek kidolgozása. Ezek lazább jellege inkább tükrözi azt az orientáló, figyelemfelhívó, de a felek szerződési szabadságát nem korlátozó funkciót, amire a fentiekben utaltam. A szerződésminták, blanketták használata ilyen jellegzetesen egyedi szerződésfajtánál kevesebb sikerrel kecsegtet, óhatatlanul sablonizál, s adott esetben az abban rögzített feltételektől eltérni kívánó partner helyzetét, ha nem is feltétlenül jogilag, de gyakorlatilag megnehezíti. Ezért ez az álláspont a típusfeltételek megfogalmazását szorgalmazta, lehetségesnek tartva emellett, hogy a típusfeltételekhez, mint alapvető szabályozási formához mellékletként csatoljanak néhány, iratminta-szerű, egy adott lehetséges variánst konkrétabban megformulázó szerződésmintát is.

A másik álláspont elsősorban az egyes tagállamokban már kialakult gyakorlat tapasztalatainak hangsúlyozásával, a mintaszerződési forma jogtechnikai előnyeivel érvelt. Annak azonban, hogy az előző álláspont kisebbségben maradt, s végül is szerződésminták kerültek elfogadásra, nem az érveknek a fenti síkon lezajlott küzdelme volt az alapvető meghatározója.

Az ugyanis, hogy a szabályozás típusfeltétele — vagy szerződésminta-szerű, bár — mint láttuk — nem jelentéktelen, de alapjában jogtechnikai kérdés. Ennél jóval lényegesebb problémát jelent a választott szabályozási variáns *kötelező jellegének* helyes meghatározása. Bármelyik szabályozási módnál eldöntendő annak kogens vagy diszpozitív jellege.

Mindabból, amit fentebb a vállalati önállóság, érdekeltség biztosításának követelményével, e szerződések hangsúlyozott egyediségével és bonyolultságával, ehhez képest a szabályozás orientáló jellegének kívánatosságával kapcsolatban leszögeztünk, nyilvánvalóan következik, hogy ezek a szerződéses kapcsolatok *nem viselik el a kogenciát.*

A kidolgozandó szabályozás elvi diszpozitivitását illetően — ha nem is viták nélkül — a munkacsoport egységes álláspontra jutott. Éppen ez a körülmény vezette végül is a típusfeltétel-párti álláspont képviselőit arra a következtetésre, hogy javaslatuk további szorgalmazásától célszerűbb elállniuk. Nem függetlenül ugyanis a korábbi KGST-szabályozások (elsősorban az ÁSZF) modelljétől, az ebben rögzített elvek (nevezetesen az erősebb kogencia) bizonyos inerciájától, joggal merülhetett fel olyan benyomás, hogy a típusfeltételi megoldás a kogencia nem kívánt előtérbe kerüléséhez vezethet. Végül is, noha természetesen sem elvi, sem — nézetem szerint — gyakorlati akadálya sincs annak, hogy a KGST normatárában egy — korábban szokatlan — olyan szabályozási módszer játsszon növekvő szerepet, amely az általános feltételek absztraktabb szintjét sikerrel ötvözi a diszpozitív, szubszidiárius jelleggel,[8] az adott helyzetben választani kellett a célszerűbb jogtechnikai módszer és a diszpozitivitás biztosítása között.

A munkacsoport — helyesen — ez utóbbi szempontot ítélte lényegesebbnek. Ez tükröződik a Jogi Értekezlet határozatában is, amely az elfogadott szerződésmintákat azzal rendelte kiadni és az érdekelt államoknak megküldeni, hogy azokat a tagországok szervezetei *„belátásuk szerint" használják fel,* messzemenően hangsúlyozva ezeknek a dokumentumoknak kizárólag segítő, orientáló és figyelemfelhívó jellegét.

Az elfogadott *szerződésminták* lényegében azonos szerkezeti felépítést mutatnak (természetesen — a szerződési variáns sajátosságaira épülő — bizonyos eltérésekkel, kiegészítésekkel, pl. a védjegylicencia esetén). A mintaszerződések az alábbi feltételeket, feltételcsoportokat tartalmazzák: szerződő felek, a szerződés terminusainak meghatározása, a szerződés tárgya, a műszaki dokumentáció kérdései, a továbbfejlesztés, szavatosság és felelősség, műszaki segítségnyújtás, a díjfizetés szabályai, adó- és illetékviselés, tájékoztatás és elszámolás, a bizalmas kezelés kötelezettsége, jogszavatossági kérdések, a szerződésből folyó viták rendezése, a szer-

[8] Felvetődött a normarendszer gazdagításának követelménye az 1974 márciusában Moszkvában „A KGST szervezetének és tevékenységének jogi formái" címmel szervezett jubileumi tudományos konferencián is. (Ism. *Lontai E.* az Állam- és Jogtudomány 1974. 2. sz.-ban.)

ződés hatályba lépése és megszűnése, illetőleg egyéb kérdések (pl. reklám stb.). Tekintettel a szerződésminták nem kötelező jellegére, nyilvánvaló, hogy ezeket a feltételeket a konkrét szerződést kötő felek kiegészíthetik, átformálhatják, akár egészen félretehetik, mégsem lesz talán hiábavaló, ha — a teljesség igénye nélkül — néhány jellegzetes feltételre külön is felhívom a továbbiakban a figyelmet.

Még a többször hangsúlyozott diszpozitivitás mellett sem érdektelen ugyanis felhívni a figyelmet arra, hogy egy KGST-szerv által „ajánlott" minta alkalmazása során nem lesz mindig könnyű eltérést elérni — indokolt esetben sem — a végül is egységesen elfogadott feltételektől. Ezért a munkacsoport arra törekedett, hogy ezek a szubszidiariter érvényesülő feltételek valóban tipikusak legyenek, tükrözzék a kialakult gyakorlatot is. (Ennek során nem közömbös szempont az sem, hogy a tipikus feltételek a lehetőséghez képest a világkereskedelemben kialakult és szokásos szerződési feltételekkel összhangban kerüljenek megfogalmazásra. Amikor ugyanis a kidolgozott feltételek, szerződésminták nyilvánvalóan elsősorban a KGST-tagországok gazdasági szervezeteinek kapcsolatában kerülnek alkalmazásra, nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy e feltételek alkalmazását akkor is kikössék, amikor a szerződő felek egyike nem valamely KGST-tagállam vállalata.)[9] Nos, a tipikus megoldás helyes megválasztása — megítélésem szerint — nem minden esetben sikerült tökéletesen, a megoldások több esetben kompromisszum eredményei.

2. *A licenciavevő rendelkezési joga*

A licenciavevőt a szerződés alapján megillető rendelkezési jog jellegével és terjedelmével kapcsolatban a munka során felmerült véleményeltérések gyökerét az egyes tagországok találmányi jogának eltérő koncepciójában találhatjuk. Számos KGST-tagországban ugyanis — korántsem mindig azonos tartalommal, de lényegében azonos konzekvenciával — az ún. szerzői tanúsítványos oltalmat lehet tipikusnak tekintenünk.[10] Ez az oltalmi forma a feltaláló erkölcsi és anyagi érdekeinek (inkább munkajogias eszközökkel történő) biztosítása mellett az állam kizárólagos rendelkezési jogára épül, s nem biztosít rendelkezési jogot annak a vállalatnak (vagy más szervezetnek), amelynek keretében az adott találmányt kidolgozták. Ennélfogva az adott találmányt az ország bármely más szervezete külön felhatalmazás nélkül — s elvileg ingyenesen — felhasználhatja.

A fenti *szerzői tanúsítványos modell* következményét tükrözi az általános típusú licenciaszerződés mintájának 2.6. pontja (és hasonlóan a többi mintaszerződés megfelelő pontjai, a védjegylicencia kivételével),[11] amely szerint „... a licenciaadó által a licenciavevőnek a 2.1. és 2.2. pontok értelmében biztosított jogok (a szerződés tárgyát képező műszaki megoldás felhasználására vonatkozó jogok L. E.) kiterjednek a licenciavevő országának megfelelő szocialista szervezeteire és vállalataira (a továbbiakban: a licenciavevő vállalatai)."

Az idézett feltétel — nézetem szerint — aligha minősíthető tipikusnak. Számos gazdasági és jogi megfontolás szól az ilyen megoldás ellen.

a) Amint erre korábban is utaltam, a licenciaszerződések területe jellegzetesen mikroszintű, vállalatok között létrejövő kapcsolatok területe. Egy olyan gazdaságirányítási koncepcióval, amely a vállalati önállóságot és érdekeltséget erősíteni kívánja, s ennek a műszaki fejlesztés területén is kellő jelentőséget tulajdonít, aligha van összhangban egy olyan feltételnek tipikusként történő elfogadása, amely a vállalatnak (mint licenciavevőnek) az általa ellenérték fejében megszerzett műszaki megoldással, mint szellemi alkotással való rendelkezési jogának korlátozása irányában hatna. Egy ilyen megoldás erősen csökkentené a posszibilis licenciavevők érdeklődését és érdekeltségét, a műszaki tapasztalatok nemzetközi áramlásának megszervezését a makroszintre telepítené (ennek kétségtelenül bizonyos nehézkességével és lassúságával), csökkentené a szerződéses kooperáció súlyát. Magyar szempontból további jogi nehézséget jelentene, hogy hazai találmányi jogunk kizárólag a szabadalmi oltalmi formát ismeri, s így egy minden hazai szervezetet automatikusan megillető felhasználási jog biztosítása jogszabály-módosítás nélkül aligha oldható meg.[12]

b) A megoldás azonban nem csak licenciavevői pozícióból nézve aggályos. A licenciaadó számára is hátrányos lehet egy ilyen feltétel elfogadása, mind a műszaki presztizs, mind a vállalati gazdasági érdekek védelme szempontjából. Nem lehet ugyanis közömbös a licenciaadó

[9] Annál is inkább, mert hasonló részletességű és szintű szabályozásra más jogrendszerekben nem találunk példát. A szélesebb körű alkalmazás lehetősége messzemenően összhangban van a KGST „nyílt szervezet" jellegével is.

[10] Lényegében a szovjet szabályozási modellt követi a csehszlovák, a bolgár és a mongol találmányi jog. Megoldásában közel áll ehhez az NDK „Wirtschaftspatent" és a román „vállalati szabadalom" intézménye is. A lengyel találmányi törvény „szerzői tanúsítványa" azonban tartalmilag azonos megoldáshoz vezet, mint a magyar találmányi jog szabályozása.

[11] A továbbiakban a pontokra történő hivatkozásnál csak az általános típusú licenciaszerződés mintájára hivatkozom. A többi szerződésminta tartalmában — és a legtöbbször a pontok számozásában is — azonos megoldást ad.

[12] Elképzelhető lenne például egy az NSZK „Lizenzbereitschaft"-jához, illetőleg a common law rendszerek némelyikében ismert „licence of rights"-hoz hasonló intézmény bevezetése, ami az érdekelt szervezetek által történő felhasználáshoz nem igényelné az oltalom jogosultjának konkrét, eseti felhatalmazását, de a hasznosítás természetesen díjfizetési kötelezettséggel járna.

számára, hogy az általa kidolgozott műszaki megoldást — különösen abban a gyakori esetben, ha a felhasználót az erre történő utalásra, vagy éppen ezzel összefüggésben pl. védjegye használatára is feljogosítja — azon az átvevő szervezeten kívül, amelynek műszaki színvonalát ismeri és megfelelőnek ítéli, más — ilyen feltételekkel nem rendelkező — vállalatok is felhasználják-e vagy sem. A licenciadíj összegének kiszámítását is nagymértékben megnehezíti, ha a szerződő partneren kívül más is felhasználhatja az átadott megoldást, a díj alapjául szolgáló termelési, forgalmi stb. adatok megnyugtató ellenőrzése alig megoldható feladat. Az ebből adódó bizonytalansági momentumok pedig szükségképpen a fix — és természetesen viszonylag magas — összegű licenciadíjak kikötéséhez vezetnek, s kevésbé választják a felek a %-os díjmeghatározást, amely pedig jobban juttatja kifejezésre a szerződő felek érdekközösségét.

c) Nem feltétlenül igényli tipikus megoldásként ezt a feltételt a szerzői tanúsítványos modellre épülő koncepció sem. Az ezt az intézményt ismerő jogrendszerek a szerzői tanúsítvánnyal párhuzamosan ismerik a szabadalmi oltalom lehetőségét is. Ha egy licenciaadó a licenciavevő országában találmányára szerzői tanúsítványi oltalmat kér, az oltalmazott megoldás tekintetében a licenciaszerződés gyakorlatilag szükségtelen, legfeljebb a találmányként oltalmazott megoldáshoz kapcsolódó és nem oltalmazott (know-how-jellegű) egyéb megoldások vonatkozásában játszhat szerepet. Ha pedig a licenciaadó a szabadalmi oltalmi formát választotta, ennek jogi struktúrája lényegében valamennyi érdekelt állam jogrendszerében azonos, tehát a szabadalmas részéről egy adott szervezetnek adott engedély alapján más szervezet felhasználási jogot automatikusan nem szerez.

d) Napjainkban a tipikus licenciaszerződés nem csupán, sőt nem is elsősorban az — akár szerzői tanúsítvánnyal, akár szabadalommal — oltalmazott megoldások átadására irányul, hanem komplex jellegű, know-how-nak minősülő megoldásokéra (is).[13] A know-how nevesített, intézményesített oltalmát egyik érdekelt állam jogrendszere sem ismeri, ezért adott esetben a szerzői tanúsítványi modell analóg alkalmazása sem lehetséges, sőt az ilyen átadott megoldások bizalmas kezelésére vonatkozó — egyébként a kidolgozott szerződésmintákban is tipikusnak elfogadott — feltétel éppen kizárni látszik az ilyen megoldások — külön licenciaadói felhatalmazás nélkül történő — továbbadásának, továbbáramlásának lehetőségét.

Mindezeknek a megfontolásoknak alapján indokolt annak a következtetésnek a levonása, hogy az *automatikus átszállás* kikötését *nem* tekinthetjük a licenciaszerződések *tipikus* feltételének. Egy ilyen kikötés — nézetem szerint — nem segítené elő megfelelően a KGST-tagországok közötti licenciaforgalom növekedését és kedvező irányú fejlődését.

A munkacsoport által kidolgozott szerződésminták fentidézett — és vitatott értékű — feltétele végül is nem tipikusként került elfogadásra. Ezt azonban külön hangsúlyozni érdemes, mert kivételes jellegét a szerződésminta nem a legszerencsésebben juttatja kifejezésre. Úgy nevezetesen, hogy az e ponthoz fűzött lábjegyzetben rámutat, hogy ez a feltétel *csak* akkor érvényesül, *ha* a szerződő felek ezt *kifejezetten kikötik.*

A fentiekben részletesebben elemzett feltétel, illetőleg a megfogalmazásával kapcsolatos viták képezik a licenciavevőt megillető rendelkezési jogosultságokkal kapcsolatos legfontosabb kérdést. A továbbiakban — kevésbé részletesen — utalok még néhány, ebbe a problémakörbe tartozó szerződési feltételre.

Az egyik ilyen kérdés, hogy megilleti-e a licenciavevőt — külön felhatalmazás nélkül is — az *allicenciaadás* joga. A fenti megfontolások alapján itt is arra az álláspontra lehetne helyezkedni, hogy az allicencia nyújtásának lehetősége számos gazdasági, műszaki és jogi tényező mérlegelésének függvénye, aligha lehetne akár merev kizárását, akár általános megengedettségét tipikus szerződési feltételnek minősíteni. Tulajdonképpen olyan kérdés ez, amit a legpraktikusabb nyitva hagyni és a konkrét szerződés konkrét felei mérlegelésére bízni. Részben a választott forma (szerződésminta) azonban kívánatossá tette erre valamilyen megoldás megfogalmazását. Elhangzott olyan javaslat is, amely szerint allicenciaadáshoz minden konkrét esetben a licenciaadó felhatalmazását kell előírni. A többségi álláspontot és bizonyos kompromisszumot tükröz az általános típusú mintaszerződés 2.4 pontjában megfogalmazott feltétel, amely szerint a licenciavevő jogosult — külön felhatalmazás nélkül — allicencia engedélyezésére azon a területen, amelyre az alapszerződésben adott licencia *kizárólagos.* Ez a megoldás a nemzetközi praxisban is szokásos, s kellően biztosítja a licenciaadó érdekeit, különösen ha figyelembe vesszük ugyanezen pont előírásait, amelyek értelmében a licenciavevő köteles a licenciaadót informálni a tervezett allicencia-szerződés lényeges feltételeiről, illetőleg köteles a megkötött szerződés egy példányát neki záros határidőn belül megküldeni, továbbá közvetlenül felelős a licenciaadóval szemben az allicencia nyújtásával kapcsolatban.

A következő feltétel, amellyel kapcsolatban aggályok merülhetnek fel, a rendelkezési, illetőleg használati jognak a *szerződés lejárta utáni* túlélésével kapcsolatos. Kétségtelenül szokásos kikötés a licenciaszerződésekben a licenciavevő feljogosítása a lejárat utáni ingyenes továbbhasználatra. Az ilyen kikötések azonban arra a mögöttes feltételezésre épülnek, hogy a szerződést rendszerint a tárgyát képező megoldás szabadalmi oltalma hatályának idejére kötik (aminek

[13] L. erre az 5. lábjegyzetben hivatkozott tanulmányt.

lejárta után amúgyis bárkit megillet annak ingyenes felhasználási joga), vagy legalábbis viszonylag hosszabb időre (ami alatt pl. egy know-how elavulhat vagy értékéből jelentősen veszíthet). Az ingyenes továbbhasználatra történő feljogosítást sem tekinthetjük tehát olyan tipikus szerződési feltételnek, ami a szerződő felek erre vonatkozó kifejezett megállapodását — és esetleg más megoldás választásának lehetőségét — mellőzhetővé teszi. A fenti aggályok ellenére az elfogadott szerződésminták tartalmaznak ilyen feltételt. Nyilvánvalóan indokolatlan egy ilyen feltétel megfogalmazása az ingyenes licenciaszerződésnél és a védjegylicencia esetén. Az ezekre vonatkozó szerződésminták nem is tartalmaznak hasonló feltételt. Azokban a szerződésmintákban is azonban, ahol ez a feltétel tipikusként elfogadást nyert, ugyancsak rögzítést nyert, hogy a bizalmas kezelés kötelezettsége a szerződés hatályát követően is fennmarad. A kifejtett aggályokra tekintettel kívánatos a licenciaszerződési gyakorlatban arra törekedni, hogy a szerződést minél huzamosabb időre, lehetőleg az oltalmi idő tartamára kössék meg. Emellett célszerű a konkrét szerződésekben a lejárat előtti, pl. egy szerződésszegésre alapított rendkívüli felmondás folytán történő megszűnés esetére speciális feltételeket rögzíteni, ahol feltehetőleg a továbbhasználás kizárása vagy korlátozása lesz a kívánatos megoldás.

Vita merült fel annak a szerződési feltételnek a megfogalmazásánál is, amely a licenciaadót terhelő és az általa megkötött más licenciaszerződésekre vonatkozó *tájékoztatási kötelezettséget* írja elő. Egy ilyen tájékoztatási kötelezettség feltétlen előírásában számosan a licenciaadó autonómiájának indokolatlan korlátozását látják, különösen ha ez a tájékoztatási kötelezettsége a szerződéskötést követően kötött más szerződésekre is vonatkozik. Amennyiben a licenciavevő a szerződési területen a lehetséges konkurrenciát meg kívánja gátolni, kizárólagos licencia megszerzésére kell törekednie, aminek konzekvenciái természetesen a licenciadíj mértéke meghatározásánál is jelentkeznek. (Ez a veszély egyébként a KGST-tagországok relációjában — figyelemmel a külkereskedelmi csatornák jellegére — amúgysem reális). Az elfogadott szerződésminták végül is az általános információs kötelezettséget fogalmazták meg, azzal — a lábjegyzetként szereplő — megjegyzéssel, hogy a szerződő felek megállapodhatnak abban, hogy ez a tájékoztatási kötelezettség csak a szerződéskötés időpontjában már fennálló más szerződésekre vonatkozik.

A más szerződésekről történő tájékoztatási kötelezettséghez kapcsolódik, de azon lényeges mértékben túlmegy az a javaslat, amely szerint tiuikus szerződési feltételként kell megfogalmazni a *„legnagyobb kedvezmény"* elvét. Ennek az elvnek az értelmében a licenciaadó köteles lenne például a később, más partnerekkel kötendő szerződésének az eredetinél előnyösebb feltételeit a licenciavevőre is kiterjeszteni. Lehetséges, hogy esetenként — elsősorban a fejlődő országbeli partnerekkel szemben, akik közé esetleg KGST-tagországbeli szervezet (pl. Mongólia, Kuba esetében) is tartozhat — ilyen klauzula felvétele indokolt vagy elfogadható lehet, általános, tipikus megoldásként azonban elfogadhatatlan. Nem csupán a szerződési autonómia indokolatlan korlátozását jelentené, de egy adott szerződés feltételeinek előnyösebben vagy kevésbé előnyösen történő megállapítása nem választható el a licenciaadó egész licencia- és üzletpolitikájától, ezért adott esetben hiányzik az összemérhetőség. Az előkészítő viták során ezt a javaslatot vissza is vonták, ilyen feltételt a szerződésminták nem tartalmaznak.

3. A szerződő felek együttműködése

A licenciaszerződések — különösen az 1. pontban hivatkozott modell alapulvétele esetén — a szerződő felek sokirányú és széles körű kooperációját igénylik. E széles kérdéskörön belül két probléma kiemelése indokolt.

Az első kérdés a szerződés tárgyát képező műszaki megoldással kapcsolatos jogoké és kötelezettségeké. A licenciaszerződésekre jellemző együttműködés keretében szokásos az a megállapodás, amely szerint a felek az átadott műszaki megoldás továbbfejlesztésével, *tökéletesítésével* elért eredményeikről egymást kölcsönösen tájékoztatják, s általában az is, hogy a tökéletesített megoldásnak a másik partner részéről történő felhasználását lehetővé teszik. Ez utóbbi tekintetében két variáns szokásos. Vagy kölcsönösen „elővásárlási", illetőleg opciós jogot biztosítanak a szerződő felek a tökéletesített megoldásra, vagy az ennek átadására vonatkozó feltétlen kötelezettséget rögzítik a szerződési feltételekben. Ez utóbbi változatnak is két alfajtája lehetséges, nevezetesen a tökéletesített megoldás felhasználásának joga megilletneti a másik partnert ingyenesen is, ellenszolgáltatás fejében is.

A továbbfejlesztésekről való kölcsönös tájékoztatás kötelezettségének, illetőleg a másik fél elővásárlási (opciós) joga biztosításának tekintetében a munkacsoporton belül egységesek voltak a nézetek. Kevésbé mondható ez el az átadás feltételeit, különösen pedig az *ingyenesség-visszterhesség* kérdését illetően.

Kétségtelenül összhangban van az általános nemzetközi licenciagyakorlattal az a felfogás, amely szerint indokolt bizonyos tökéletesítések ingyenes felhasználásának lehetővé tétele, de korántsem minden esetben. A vita elsősorban akörül zajlott, milyen kritériumok alapján határolhatók el az általában ingyenesen rendelkezésre bocsátandó tökéletesítések azoktól, amelyekért ellenszolgáltatás jár. Az egyik álláspont szerint az elhatárolási kritériumot a továbbfejlesztett megoldás önálló oltalmazhatóságában vagy oltalmazottságában kell keresni. A másik

felfogás képviselői rámutattak ennek az elhatárolási ismérvnek kétségeket ébresztő mozzanataira. Közismert tény nevezetesen, hogy egy adott műszaki megoldás gazdasági jelentőségét, értékét (s így van ez a továbbfejlesztés esetén is) nem határozza meg egyértelműen annak szabadalom (vagy más intézmény, pl. szerzői tanúsítvány) által történt oltalmazottsága, vagy oltalomképessége. Eltérőek egyrészt az egyes jogrendszerek előírásai a szabadalmaztathatóság körét, feltételeit illetően (pl. vegyi termékek, gyógyszerek, állat- és növényfajták stb. tekintetében), másrészt az oltalmazottság hiánya számos esetben nem a megoldás műszaki színvonalának alacsonyságára, hanem pl. arra vezethető vissza, hogy az azt kidolgozó szervezet — gazdasági vagy más megfontolások alapján — a know-how-kénti hasznosítás mellett dönt. Ezért csupán az oltalmazottság szempontja alapul vételével nehezen húzható meg a határvonal az értékesebb vagy kevésbé értékes (tehát az adott esetben ingyenesen rendelkezésre bocsátani indokolt) megoldások között.

Természetesen a megoldás értékétől, értékének nagyságától függő elhatárolás sem nyújt megnyugtató megoldást. Hiszen ezzel a nehézséget csak a szerződéskötés fázisára nézve oldották meg a felek, de vita esetén akár a felek, akár a jogalkalmazó fórum eléggé ingatag alappal rendelkezik az elhatárolás alapját képező „értékesség" elbírálására. Ezért talán célszerűbb egy általánosabb szintű szabályozásnál ezt a kérdést nyitva hagyni, s a konkrét szerződés feleire bízni a feltételek kimunkálását.

A kidolgozott szerződésmintákban a munkacsoport azonban erre a kérdésre is szabályozást kívánt adni. Az ellentétes nézetek között alighanem egyedül lehetséges kompromisszumot megfogalmazva, a mintaszerződés 4. §-ában olyan feltételt írt elő, amely — a felek kölcsönös tájékoztatási kötelezettsége és opciós joga mellett — a tökéletesítések átadására nézve a felek külön megállapodását kívánja meg, s az oltalmazott vagy jelentős értékű megoldásokra nézve a visszterhesség elvét rögzíti, míg a nem oltalmazott és csekélyebb értékű tökéletesítések átadása ingyenesen, illetőleg az átadással felmerülő tényleges költségek megtérítése fejében történik.

A második kérdéscsoport a *betanítási* stb. *kötelezettségek* szabályozásával, illetőleg ennek ingyenességével kapcsolatos. A licenciaszerződések feltételei között ugyanis igen fontos szerepet játszanak — különösen a tipikus, know-how elemeket is tartalmazó szerződések esetén — azok a feltételek, amelyek a szerződés tárgyát képező megoldásnak a licenciavevőnél történő megfelelő adaptálását, honosítását segítik elő, illetőleg az erre szolgáló módszereket, pl. betanítást, oktatást, helyszíni tapasztalatcserét stb. szabályozzák. Sok esetben az átadni kívánt műszaki megoldás minden mozzanata nem is rögzíthető, illetőleg bizonyos fogások hatékonysága csak a konkrét személyi tájékozódás segítségével biztosítható. Messzemenően egyet kell tehát érteni azzal, hogy ezekre vonatkozó szerződési feltételeket a szerződésmintáknak is tartalmazniuk kell. Bizonyos aggályok csak a szabályozás túlzott részletességével, illetőleg az ingyenesség elvének feltétlen rögzítésével kapcsolatban merülnek fel.

A betanítással, oktatással stb. kapcsolatban felmerülő költségek ugyanis rendkívül eltérő nagyságrendűek lehetnek, függően a licenciavevő, illetőleg annak szakemberei műszaki színvonalától, az átadott műszaki megoldás sajátosságaitól stb. Aligha lehet minden esetre vagy akár az esetek többségére nézve egységesen és egyértelműen előre eldönteni, hogy pl. hány heti betanítás tartozik még indokoltan a szerződéses főszolgáltatás, a megfelelő műszaki információ biztosítása körébe (amit tehát általában ingyenesen indokolt nyújtani). Ezért aligha kívánatos — és lehetséges — azt sem eleve kimondani, hogy az ilyen — egyébként fontos, de nem minden szerződés esetén szükségszerű — mellékszolgáltatások elvileg ingyenesen teljesítendők, sem pedig az indokolt vagy kevésbé indokolt betanítási időtartamot eleve meghatározni, s ehhez képest rendezni a felek költségviselését.

A fenti megfontolások alapján a betanításra stb. vonatkozó szerződéses feltételeket — nézetem szerint — elsősorban a konkrét szerződésben kell részletezni, s az a túlzott részletesség, amit végül is a szerződésminták tartalmaznak, kevéssé indokolt. (A túlzott részletességre törekvés alighanem más KGST-dokumentumok, elsősorban az ÁSZerF szabályozásához való kötődésből táplálkozik.) Figyelemmel azonban arra, hogy a szerződésminták utalnak e vonatkozásban is a konkrét megállapodás szükségességére, ez utóbbi esetén mód nyílik a megfelelő mérlegelésre, s a minták által adott szabályozástól való eltérésre, csakúgy mint az ingyenesség — végül is a szerződésmintákban általános jelleggel rögzített — elvétől való eltérésre, vagy annak ésszerű korlátozására.

4. A licenciadíj megállapítása

A licenciaszerződést kötő partnerek érdekközösségét a legjobban a helyesen megválasztott díjfizetési forma juttatja kifejezésre. Célszerű ezért minél gazdagabb *díjmeghatározási variánsok*at a szerződő felek rendelkezésére bocsátani. A szerződésminták (7. §) erre is törekedtek, természetesen a teljesség igénye nélkül. Talán egy variáns azonban még a viszonylag gazdag variánsok közül is joggal hiányolható. Ez nevezetesen az ún. minimál-licenciadíjak módszere. A felek érdekkapcsolatát legjobban kifejezésre juttató — és a szerződésmintákban is lehetséges variánsként szereplő — ún. royalty-típusú díjmegállapítással kapcsolatban általában szükséges, de nem mindig nehézség nél-

kül megszervezhető ellenőrzést lényegesen megkönnyíti, illetőleg az adott esetben feleslegessé is teheti az olyan — a nemzetközi praxisban általánosan elterjedt — megoldás, amely a %-os díjmegállapítás mellett meghatározza az időszakonként — és általában progresszíven előírt — minimálisan fizetendő licenciadíj összegét. Ez a megoldás — közvetve — a licenciavevő ún. hasznosítási kötelezettségének is megfelelő biztosítékául szolgálhat. Az a körülmény azonban, hogy ezt a módszert a szerződésminták nem tartalmazzák, természetesen nem zárja ki, hogy a konkrét szerződés felei — amennyiben érdekeiknek ez felel meg — ezt a díjfizetési módszert alkalmazzák.

A licenciadíjak szabályozásánál egy további kérdés sokáig vita tárgyát képezte, nevezetesen az, hogy *milyen valutában* köthető ki és róható le a licenciadíj. Mivel a kidolgozott mintaszerződések — ha, amint erre utaltam, nem is kizárólagosan, de elsősorban — KGST tagállamok szervezetei közötti kapcsolatok szabályozására hivatottak, kézenfekvő, hogy a kidolgozott szerződésminták főszabályként a licenciadíjnak a szerződő felek hazai valutájában, illetőleg a KGST-relációban elszámolási egységként funkcionáló ún. transzferábilis rubelben történő meghatározását írják elő.

A valuta meghatározásánál nem volt egységes a munkacsoport álláspontja a más (nyugati, konvertibilis) valuta kiköthetőségét illetően. Az egyik álláspont a KGST-reláció elsődlegességét hangsúlyozta, s erre építve arra a következtetésre jutott, hogy kizárólag a transzferábilis rubelben történő licenciadíj-megállapítás, illetőleg fizetés van összhangban a KGST-kooperáció jellegével. A másik álláspont szerint főszabályként valóban a transzferábilis rubelben történő díjmegállapítást kell előírni, biztosítani kell azonban azt a lehetőséget is, hogy a felek a licenciadíjat, illetőleg annak bizonyos hányadát, amennyiben a szerződés alapján a licenciavevő más — a KGST tagállamok körén kívüli — országokba is jogosult a licencia alapján gyártott terméket exportálni, illetőleg a szerződéssel átadott megoldást a KGST tagállamok körén kívül is — bármely formában — hasznosítani, az ebből befolyó valutában határozhassák meg. A másodikként említett álláspont azzal érvelt, hogy egy ilyen kikötés lehetősége elősegíti, hogy a licenciaszerződés alapján a szocialista vállalatok hatékonyabb közös exporttevékenységet folytathassanak nem-szocialista országok viszonylatában is, illetőleg, hogy egy ilyen kikötés tilalma esetén aligha fog a licenciaadó felhatalmazást adni a licenciavevőnek az átadott műszaki megoldás KGST-n kívüli országokban történő felhasználására, hasznosítására. Ezért a javasolt lehetőség megteremtése messzemenően szolgálná a szerződő felek érdekközösségét. Utaltak ennek az álláspontnak a képviselői arra is, hogy a javasolt elv más KGST-okmányokban már elfogadásra került.

Az elfogadott szerződésminták végül is a másodikként hivatkozott álláspontot fogadták el és formulázták meg a 7.4. pontban, csupán a román delegáció tartotta fenn e vonatkozásban különvéleményét.

5. *A szavatosság és felelősség kérdései*

A szerződésszegés következményeinek megállapítása a licenciaszerződések egyik legbonyolultabb problémája, tekintettel arra, hogy a rendszerint mögöttes területként jelentkező általános polgári jogi szabályok az egyes jogrendszerekben jelentős eltéréseket mutatnak.[14] Ez indokolta egyébként azt is, hogy ezek a kérdések a szerződésmintákban viszonylag részletesebb szabályozásra kerüljenek, mert csupán az alkalmazandó jog kikötése nem feltétlenül szünteti meg a jogkövetkezmények terén fennálló bizonytalanságot. Az alábbiakban a kellék-, jogszavatosság és a kártérítési felelősség komplexusából emelek ki egy-egy kérdést.

A *kellékszavatosság* körében — összhangban a nemzetközi gyakorlattal — a szerződésminták rögzítik a licenciaadó helytállási kötelezettségét, szavatosságát az átadott műszaki megoldás megvalósíthatóságáért, a dokumentáció helyességéért és teljességéért. (Itt kell megjegyeznem, hogy a szavatosság, jótállás, felelősség olyan kidolgozott disztinkcióit, amelyek a magyar polgári jogban elfogadottak, nem minden résztvevő állam jogrendszere ismeri, illetőleg nem azonosan szabályozza. Ezért a szerződésminták kidolgozásánál alkalmazott orosz nyelvű terminológia bizonyos pontatlanságokhoz vezethet, ezeknek a nehézségeknek a feloldása azonban nem volt teljesen lehetséges.) A kellékszavatossági szabályok megfogalmazásánál azonban találkozunk egy aggályos megoldással. Azzal nevezetesen, hogy az ingyenes licencianyújtásra kidolgozott szerződésminta lényegében azonos szavatossági kötelezettséget ír elő, mint a tipikus, visszterhes licenciaszerződések mintái. Ez a megoldás ellentétes azzal a — jogrendszerek többségében általánosan elfogadott — elvvel, hogy az ingyenes szolgáltatás kötelezettjének helytállása enyhébb. Az elvi kifogás fenntartása mellett azonban meg kell jegyezni, hogy a szerződésmintákban rögzített megoldás az ingyenes licenciaadó számára különösebb gyakorlati hátránnyal nem jár, mivel a helytállással kapcsolatos szankciók mértéke — az elfogadott feltételek szerint — az ellenszolgáltatás összegére korlátozott, ingyenes licenciaszerződés esetén pedig ez gyakorlatilag bizonyos másolási, postázási stb. költségeket foglal csak magában.

Ugyancsak a nemzetközi gyakorlattal összhangban kerültek megállapításra a *jogszavatos-*

[14] L. ezekre a kérdésekre részletesebben *Lontai* E.: Szavatosság és felelősség a licencia-szerződésekben, Állam- és Jogtudomány, 1974. 3.

ság következményei is. Ennek lényege az, hogy harmadik személyek részéről felmerülő igények, támadások esetén a szerződő feleknek általában közösen kell — pl. perben — védekezniük, de legalábbis egymást a védekezésben támogatniuk, a per eredményeképpen befolyt bevételek, illetőleg viselt költségek pedig a felek között egyenlő arányban oszlanak meg, azzal a korrekcióval, hogy a licenciaadó részvétele a költségek viselésében nem haladhatja meg a licenciadíj összegét. Ez a megoldás kellően kifejezésre juttatja a szerződő felek érdekközösségét, s a sajátos szerződési tárgyból folyó szokásos műszaki és információs kockázat következményeit nem kizárólag a licenciavevőre hárítja.

Aggályosnak tűnik azonban a jogszavatosság következményeinek a know-how átadására kötött szerződések mintájában a többi variánssal azonosan történő szabályozása. A know-how — lényegéből, fogalmából folyóan — nem élvez speciális, abszolút szerkezetű oltalmat, ezért nehezen állapítható meg az átadó helytállási kötelezettsége arra nézve, hogy az átadott megoldás harmadik személyek jogait nem sérti. A nemzetközi gyakorlat tanúsága szerint ilyen szerződések esetében nem várható el több a licenciaadótól, mint a megfelelő tájékoztatás az esetleges jogsértések általa ismert lehetőségéről, illetőleg ennek hiányáról. Know-how átadása esetében a felhasználásból eredő esetleges jogi kockázatot indokoltabb az átvevőre telepíteni, annál is inkább, mert jobban van módja saját országában bizonyos szabadalmi tisztasági vizsgálatokat végeztetni, mint az átadónak. Know-how szerződésnél tehát elvileg nem lehetne az átadót többre kötelezni, mint hogy harmadik személyek részéről támasztott igény esetén a perben megfelelően támogassa az átvevőt, de a per negatív kimenetelével összefüggő költségekben nem kell osztoznia. (Természetesen, ha a tájékoztatás során a licenciaadó az átvevőt tudatosan megtévesztette, vagy e vonatkozásban súlyos gondatlanság terheli, kártérítési felelőssége amúgyis megáll.)

A licenciaszerződés sajátos tárgyával összefüggő kockázatból folyik az a nemzetközi tendencia, amely a szavatosság vagy felelősség címén fizetendő megtérítést korlátozza. Ez a helyeselhető tendencia tükröződik a szerződésmintákban rögzített *kártérítési korlátok*ban is. A korlátozás elvi kiindulása és konkrét szabályozása azonban nem mindig aggálymentes.

A szerződésminták szabályozása (5. és 10. §§) két korlátozó aspektusra épít. A megtérítést egyrészt a közvetlen károkra korlátozza, másrészt összegszerű korlátot is állít fel, rendszerint a licenciadíj mértékéig. Nézetem szerint megnyugtatóbb lett volna kizárólag az összegszerű korlátokat megszabni. A közvetlen és közvetett károk közötti megkülönböztetést illetően ugyanis az egyes jogrendszerek megoldásai eltérőek, sok ezen a téren az elvi-elméleti tisztázatlanság,[15] egy ilyen kategória alkalmazása tehát jogalkalmazási nehézségekhez vezethet.

Egy további, az előzővel összefüggő problémát jelent az, hogy a kártérítés fenti korlátozását a szerződésminták differenciálatlanul, a szerződésszegések valamennyi esetére alkalmazzák. A korlátozás tulajdonképpen csak azokban az esetekben indokolt, amikor a szerződésszegés, illetőleg az azzal okozott kár a licenciaszerződés sajátos tárgyával összefüggő — műszaki vagy információs — bizonytalanság, kockázat körébe esik. Nem indokolt azonban ez a korlátozás, ha a szerződésszegő magatartás ilyen specialitásokat nem mutat, hanem éppen a szerződésszegő kifejezett felróhatóságára utal. Ilyen eset lehet pl. a bizalmas kezelésre vonatkozó kötelezettség megszegése, vagy a szerződésben adott felhatalmazás körének túllépése, nevezetesen a megoldás engedély nélküli átadása, a szerződési területen kívüli export stb. Ez utóbbi magatartások tulajdonképpen bitorlásnak minősülnek, s az így kárt okozó nem érdemes a kártérítés korlátozásával nyújtott előnyökre.

6. Összefoglalás

Befejezésül megkísérlek megfogalmazni néhány értékelő, illetőleg a további feladatokkal kapcsolatos következtetést.

a) A szerződésminták kidolgozása — noha, amint ezt az 1. pontban kifejtettem, az általános feltételek formája kívánatosabb lett volna — feltétlenül hasznos. Olyan dokumentumoknak tekinthetők, amelyek jó információt, gyakorlati segítséget nyújthatnak a licenciapraxis számára, jó bázist biztosíthatnak a licenciaszerződések egységes (vagy közelítő) szerkezetű és tartalmú alakításához. Mivel ilyen szintű és részletességű szabályozás más jogrendszerekben nem ismeretes, megkönnyíthetik a más relációkban létrejövő licenciakapcsolatok számunkra előnyös formálását is.

b) A szerződésmintákban megfogalmazott feltételek számos esetben kompromisszum eredményei, ezért azok nem mindig minősíthetők tipikusaknak, még kevésbé optimálisaknak. Általában azonban leszögezhetjük, hogy az egyes részletmegoldások a KGST-tagállamok érdekelt szervezeteinek érdekösszhangját megfelelően biztosítják, s egyúttal összhangban állnak a nemzetközi licenciagyakorlatban kialakult szabályokkal.

c) Az álláspontunk szerint nem mindig optimális szabályozásból adódó hátrányokat kiküszöböli a szerződésminták hangsúlyozott diszpozitivitása. Noha az eltérés, a más megoldás választása lehetőségét a szerződésminták egyegy feltétele külön is kiemeli (pl. variánsok fel-

[15] Ezzel kapcsolatban l. *Eörsi Gy.* megjegyzéseit Matvejev, G. K.: A polgári jogi felelősség alapjai c. könyvéről írt recenziójában (Állam- és Jogtudomány, 1971. 3.).

állításával, lábjegyzetben közölt megjegyzéseivel stb.), ismételten alá kell húzni, hogy *a szerződésminta, mint egész csupán tájékoztató,* segédanyag-jellegű, amelynek alapvető funkciója, hogy megfelelő bázist nyújtson a licenciaszerződések megkötésével kapcsolatos tárgyalások előkészítéséhez. Tehát bármelyik fél — érdekeitől és tárgyalási pozíciójától függően — bármelyik szerződési feltételtől eltérhet, kiegészítheti, módosíthatja, félreteheti azokat.

d) A fentiekben részletesebben elemeztem néhány olyan megoldást, feltételt, amely nézetem szerint bizonyos aggályokat ébreszt. Az ezekre vonatkozó konkrét szerződési szabályozás során indokolt a hazai szerződő partnerek figyelmét a gondos szerződés-előkészítésre, érdekeiknek — a jogi konzekvenciákra is kiterjedő — mérlegelésére nyomatékosan felhívni.

e) A fent részletezett vitás kérdések elemzése rávilágít annak szükségességére is, hogy a licenciaszerződések gyakorlati problémáinak helyes megoldását szilárd elméleti alapokra építsük.

f) Az elfogadott szerződésminták ugyan nagymértékben támaszkodtak az érdekelt felek eddig kialakult gyakorlatának tapasztalataira, elengedhetetlennek tűnik azonban a következő évek licenciagyakorlatának gondos figyelemmel kísérése. Ennek a praxisnak az elemzése adhat választ arra, mennyire váltották be az elfogadott dokumentumok a hozzájuk fűzött reményeket, mennyiben igazolta a gyakorlat az előzetes elképzeléseket, nevezetesen valóban tipikusnak minősültek-e az ekként megfogalmazott megoldások. A gyakorlat elemzése és értékelése elvezethet esetleg az elfogadott szerződésminták módosításához, illetőleg a szabályozás formájának (pl. általános feltételek kibocsátásával történő) gazdagításához.

Lontai Endre

A szerződéstipizálás válságjelenségeiről*

1. Monopolkapitalista fejlemények és a BGB klasszicizmusa. A 19. század elején megalkotott kódexek, a *Code civil* és az *osztrák ABGB* joggal szántak kisegítő, forgalomkönnyítő szerepet a szerződéstípusok szabályainak. Ezek a törvénykönyvek *a klasszikus kapitalizmus fénykorában* születtek, s így a természetjogi elmélettől táplált koncepciójuk a szerződési szabadságról társadalmi fedezettel rendelkezett. Maradéktalanul áll ez a következetes burzsoá forradalom magánjogát összegező napóleoni törvényműre, de — lényegesen kisebb mértékben ugyan — jellemző a visszafojtott polgári fejlődés körülményei között fogant osztrák kódexre is. A korlátlan egyéni és társadalmi lehetőségekkel kecsegtető szabad verseny akkor még diadalmasan tört előre, és súlyos társadalmi konfliktusokkal terhes árnyoldalai még nem zavarták a törvényalkotót. Érthető, ha a Code civil és az osztrák Ptk. összeállítói hangsúlyozottan ügyeltek arra, hogy az egyes szerződéstípusok szabályai a legkisebb nehézséget se jelentsék a szerződési szabadság érvényesülésének útjában, s ezért egyértelműen *ügyletértelmező* — a szerződéskötéseket és a szerződési viták elbírálását könnyítő — *diszpozitív mintagyűjteményként* építették fel a római jogi szerződéstípusokat modernizáló szerződési rendszert.[1]

A 19. század Európa-szerte *a kapitalizmus gyors fejlődését* hozta, s még a késleltetett burzsoá forradalom útját járó *német területeken is* a gazdasági és társadalmi berendezkedés alapvető változásait eredményezte. A feudális földbirtokra épülő gazdálkodás uralmát egyre inkább az ipari és kereskedelmi vállalkozások, a bankok gazdasági fölénye váltotta föl, s a végig nem vitt polgári forradalom ellenére kialakult a nemzeti piac, a maga jogi igényeivel. A *német fejlődés* sajátossága, hogy — Közép- és Kelet-Európa más népeihez hasonlóan — *befejezetlen polgári forradalom után ért a kapitalizmus monopolista szakaszába.* Így a múlt század utolsó harmadában a jognak már nem egyszerűen a kapitalizálódás követelményeivel kellett számolnia, hanem a monopolkapitalista gazdaság- és társadalomfejlődés kihívásaival kellett

* Részlet egy készülő tanulmányból. *(Szerk.)*

[1] *Charmatz,* Hans: Zur Geschichte und Konstruktion der Vertragstypen im Schuldrecht. (Brünn—Wien, 1937; változatlan új kiadás: Frankfurt/M, 1968.) 149. old., 156. és köv. old., 203. old., 347. és köv. old.; *Villányi* László: Kötelmi típusok. Vegyes szerződések. *Szladits* Károly (szerk.) Magyar Magánjog IV. k.-ben. (Bp., 1942) 1. old.; *Nizsalovszky* Endre: Az állami vállalatok forgalmi viszonyainak új alakulásához. Állam- és Jogtudomány XI. (1968) 525. és köv. old.

szembenéznie. Éleződtek az új osztálykonfliktusok is: a feudális nemesség és a burzsoázia kompromisszumokban oldott ellentétei helyett már a negyedik rend, a proletariátus egyre erősödő fenyegetései jelentkeztek komoly társadalmi tényezőként.[2] Míg a Code civil megalkotásakor a győztes forradalom minden vívmányát a maga javára kisajátító burzsoázia méltán bízhatott a szabad verseny mindenható gazdasági-társadalmi erejében, s míg az osztrák ABGB-ben a megkésett polgári fejlődés folytán szinte idő előtti volt a szerződési szabadság eszméje, addig a századvég Németországában, a BGB szerkesztésének idején már mind a monopolkapitalista fejlemények, mind a munkásosztály szociális szükséghelyzete megkérdőjelezték a szabadversenyes kapitalizmus természetjogi elvekkel átitatott, római jogi gyökerű szerződési jogát.

A német kodifikáció során alig vették figyelembe ezeket a társadalmi kérdőjeleket, s ez a szerződési jogban különösen szembetűnő. A szerződések szabályozása — a szerződéstípusok rendszere a legfőképpen — a római jogi alapokra emelt *pandektista szisztémára épült.* Ez érthető annyiban, hogy „a BGB előkészítése nagymértékben a nagy hírű, nagy tekintélyű pandektistákra, elsősorban *Windscheid*-re hárult. Ezek pedig olyan értékes régiségekből álló hatalmas örökséggel voltak megterhelve, hogy attól az új idők megkívánta mértékben nem tudtak megszabadulni".[3] Így a BGB szerződési joga — nem törődve a közel egy évszázad jelentős változásaival — alapvetően ugyanúgy alakult ki, mint a századelő korai kapitalista törvénykönyveinek szerződési rendszere: *a szerződési szabadság elvét kombinálták a szerződéstípusok kisegítő szerepével.* A szerződési szabadság principiumát maga a törvény nem mondja ki kifejezetten, mint például a svájci OR (Art. 19.), de az indokolás egyértelműen leszögezi, hogy ez az elv uralja az egész szerződési jogot, és ennek következtében a szerződő felek a törvény általános és különös előírásainak korlátai között szabad megállapodásukkal jogi erővel ruházhatják fel vagyoni kapcsolataikat.[4] A szerződési szabadság elvének túlhajtása már annak idején *éles kritikát* váltott ki; *Menger* egyenesen osztályszempontból vette bírálat alá.[5] Még többen kritizálták *a szerződéstípusok konzervatív, korszerűtlen* felépítését.[6] Ma is az a német jogtudomány véleménye, hogy a BGB — túlnyomórészt római jogi — szerződéstípusaival csak tökéletlenül lettek volna kielégíthetők a modern gazdaság igényei. A megoldások antik fogantatása „a kötelmi jog körében azért volt kevésbé hátrányos, mivel a fontos kereskedelmi jogi területet — és benne számos szerződéstípust, alapos kidolgozásban — már az 1861-es Általános Német Kereskedelmi Törvénykönyvben kodifikáltak, és ezt a szabályozást, mint össznémet kereskedelmi jogot a legtöbb német államban életbe léptették".[7] *A kapitalista gazdálkodás legfontosabb igényeit, a tőkés osztály elemi érdekeit* ezzel már kielégítették, 1895-ben pedig megalkották az új német kereskedelmi törvényt is a burzsoá vállalkozások támogatására. Ilyen helyzetben, az uralkodó osztály alapvető érdekeinek különösebb sérelme nélkül, „megengedhető volt" *a klasszicizmus luxusa* a magánjogi szerződéstípusok kodifikálásánál, és megszülethetett a *pandektizmus emlékműve* a kor igényeinek megfelelő törvénykönyv helyett. A BGB szerződési jogára is áll *Radbruch* általános értékítélete a kódexről: az inkább a 19. század „végterméke", mint a 20. század „nyitánya".[8] Nem csoda, hiszen szerkesztőinek gondolatrendszere fölött, *a pandektizmus fölött* „a német nemzeti egység létrejöttével és a kapitalizmus monopolista szakaszába való átlépésével"[9] *rég túlhaladt már a történelem kereke.* Ezért van az, hogy a törvénykönyv — a szerződési jog középpontjába a szerződési szabadság eszméjét állító — „alapszemléletében *individualista — liberálkapitalista,* akkor, amikor a gazdasági fejlettség folytán ezt a szemléletet meg kellett volna haladnia; a *monopolkapitalizmus* jellegzetes igényeit csak kivételesen elégítette ki".[10]

Maguknak a szerződéstípusoknak a gyökerei a BGB-ben is a pandektisztikán át a *római jogba* nyúlnak vissza. Megfogalmazásukat és az „essentialia negotii" tanában kifejezésre juttatott fogalmi és rendszeri alakjukat az *„usus mo-*

[2] Vö.: *Engels,* Friedrich: A lakáskérdéshez. MEM 18. k. 243. és köv. old.

[3] L.: *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1975) 152. old.

[4] Vö.: *Charmatz:* i. m. 224. old., 226. old. a 13. lábjegyzettel.

[5] L.: *Menger, Anton:* Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen (1904) 150. és köv. old.

[6] L.: mindenekelőtt: *Gierke,* Otto: Der Entwurf eines bürgerlichen Gesetzbuchs und das deutsche Recht (1889).

[7] L.: *Esser,* Josef: Schuldrecht I. k. (Karlsruhe, 1970) 2. old. A kereskedelmi jog önálló kodifikálása — más joganyagok mellett nem utolsósorban éppen — bizonyos *szerződéstípusok megkettőződését* eredményezte mindazokban az országokban, amelyekben — a késleltetett polgári forradalmak következtében — az elsődleges burzsoá igények kielégítésére csak külön törvénykönyvben kerülhetett sor; így — Németország mellett — Ausztriában (1863) és Magyarországon (1875) is. Más jellegű pluralizmus alakult ki Franciaországban.) A kereskedelmi jog általános értékelését ld.: *Eörsi:* i. m. 168. és köv. old.; vö. még: *Nizsalovszky:* i. m. 536. és köv. old.; *Grosschmid* Béni: A kereskedelmi jognak különválásáról: *Zsögöd:* Magánjogi tanulmányok I. k.-ben (1901) 721. és köv. old.

[8] Idézik: *Zweigert,* Konrad—*Kötz,* Hein: Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Zivilrechts I. k. (Tübingen, 1971) 180. old.; a BGB általános értékeléséhez ld.: uo.: 173. és köv. old.; továbbá: *Wieacker,* Franz: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit (Göttingen, 1967) 474. és köv. old., 503. és köv. old., és *Eörsi:* i. m. 153. és köv. old.

[9] *Eörsi:* i. m. 152. old.

[10] Uo.: 153. old. *vö.: Zweigert—Kötz:* i. m. 174. és köv. old.

dernus pandectarum"-tól kapták,[11] ugyanúgy tehát, mint a közel száz évvel öregebb osztrák kódexben. Sőt, a BGB még sok tekintetben „klasszikusabb", hívebb a római joghoz. Ismert példája ennek a *megbízási szerződés,* amelyet a 20. század hajnalán életbe léptetett német kódex ugyanúgy ingyenes ügyletként fogalmaz meg (662. §), mint a klasszikus rabszolgamunkára épülő római társadalom magánjoga. A modern kapitalizmus követelményeinek szorításában persze ez teljesen lehetetlen, sőt képtelen lett volna, s ezt a BGB alkotói is be kellett, hogy lássák. A klasszicizmus iránti vágy és a korszerűség között feszülő ellentmondást kívánták áthidalni azzal, hogy az ingyenes megbízás legtöbb szabályát kiterjesztették „az ügyellátásra irányuló szolgálati szerződésre (Dienstvertrag) és vállalkozási szerződésre" (675. §), vagyis a „nemlétező" visszterhes megbízásokra. Joggal nevezi ezt a „szembekötősdit" *Csanádi* „a német jogtudomány egyik csodálatos bakugrásának", amellyel megteremtett egy gyakorlatilag nemlétező ingyenes megbízást, „hogy azután ennek szabályait alkalmazni rendelje a valóságos megbízásokra, amelyeket viszont vállalkozási vagy szolgálati szerződéseknek keresztelt el".[12]

Egy szempontból mégis lényegesen eltérnek a szerződéstípusok BGB-beli szabályai a 19. század elején alkotott kódexek megoldásaitól: a német törvénykönyvben jelennek meg először *kogens normák* egyes szerződésfajták rendezésénél. A *monopolkapitalista tendenciák,* a *társadalmi válságtünetek* és a *szociális feszültségek* félreismerhetetlen hatása ez: az állam, a jog kénytelen beavatkozni a magánszféra hagyományos területein is; konkrét korlátokkal és tilalmakkal kényszerül korlátozni a szerződési szabadságot, nem elégedhet meg a jóerkölcsbe ütköző, vagy az uzsorás ügyletek általános tilalmával (138. §). A *társadalmi változások kényszeredett akceptálását* bizonyítja, hogy a BGB első tervezete még ugyanúgy egyetlen kogens előírást sem tartalmazott a szerződéstípusok szabályai között, mint a 18—19. század fordulóján született kódexek.[13] A végleges szövegben pedig már — a Dienstvertrag szabályai között (617. §, 618. §, 629. §, 630. §) — megjelentek a kogens normák, amelyeket később a bérlet rendelkezései között újabbak (552/a §) is követtek.[14] Ezek voltak az *első jelei annak a változásnak,* amelyen — a gazdasági-társadalmi átalakulás nyomására — a szerződéstípusok szabályai a burzsoá jogban ebben a században keresztülmentek. A múlt század végén még — a monopolkapitalista tendenciák és a társadalmi feszültségek jelentkezése ellenére — makacsul ragaszkodott a jogalkotás és a jogtudomány a szerződési szabadság mindenhatóságához, konokul bízott a szabad verseny korlátozatlanságának társadalmi erejében. Az igazsághoz tartozik, hogy nemcsak a BGB és nemcsak a német jogtudomány akart kitartani ezek mellett az elvek mellett. Egy francia írta le ugyanebben a korszakban: „qui dit contractuel dit juste".[15] E század radikális társadalmi-gazdasági fejleményei kényszerítették ki a szerződési szabadság jelentős — közjogi és magánjogi — korlátait, és döbbentették rá a burzsoá jogtudományt is arra, hogy — *Esser* szemérmes szavaival szólva — „az ideális jogegyenlőség és a gazdasági egyenlőtlenség közötti feszültséget ma realisztikusabban" kell felfogni.[16]

A *kogens szabályok megjelenése* a BGB szerződéstípusainak rendelkezései között minden esetre már önmagában *új jelleget adott ennek a jogterületnek. Charmatz* könyve — ha néhol kissé eltúlozza is a kogens normák felvételének következményeit — elsőként mutatott rá erre a változásra.[17] A *törvényhozó értékítéletének* határozott kifejezésre juttatásával már a diszpozitív rendelkezések is megnövelték az egyes szerződések minősítésének jelentőségét, hiszen a nem egyszer lényegükben eltérő jogkövetkezmények az adott szerződés ilyen vagy olyan típusba sorolásától függenek. A BGB már ezzel is más szerepet, *nagyobb hangsúlyt adott a szerződéstipizálásnak,* mint a korábbi törvénykönyvek, amelyekben az egyes szerződéstípusok tényállásaihoz, ügyletértelmező mintáihoz csak viszonylag kevés és meglehetősen általános jogkövetkezmény kapcsolódott.[18] A kogens normák alkalmazásával pedig még tovább *nőtt a szerződéstípusokba történő besorolás jelentősége,* mivel a felek most már egyező akarattal sem kerülhették ki a törvényalkotói szándékot, s szerződéses viszonyuk minősítésétől függően, és nem saját elhatározásuk alapján alakultak ügyletük jogkövetkezményei. A vállalkozási és a munkaszerződések egymástól való elhatárolása például elemi érdekek szempontjából vált a mérleg nyelvévé a Dienstvertrag rész-

[11] Vö.: *Bekker,* Ernst Immanuel: System des heutigen Pandektenrechts II. k. (Weimar, 1889) 121. és köv. old.; *Charmatz:* i. m. 10. old., 22. old., 30. old.; *Leenen,* Detlef: Typus und Rechtsfindung (Berlin, 1971.) 124. old.; *Wieacker:* i. m. 237. sk. old.

[12] *Csanádi* György: A megbízási jogviszony (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1959) 18. o., 41. és köv. old.

[13] Vö.: *Charmatz:* i. m. 226. old., 260. old.; l. még: *Ehrlich,* Eugen: Das zwingende und nichtzwingende Recht im Bürgerlichen Gesetzbuch für das deutsche Reich. (Jena, 1899.) Az első tervezet szerződési rendszeréhez általában l.: *Bekker,* i. m. 127. és köv. old.

[14] Vö.: *Charmatz:* i. m. 348. és köv. old.; *Esser:* i. m. 83. old.; *Raiser,* Ludwig: Vertragsfunktion und Vertragsfreiheit. Hundert Jahre Deutsches Rechtsleben I. k.-ben (Karlsruhe, 1960) 102. old.; *Wieacker:* i. m. 238. old., 430. és köv. old.

[15] *Fouillée:* La science sociale contemporaine (1880) 410. old., idézi *Esser:* i. m. 82. old.

[16] L.: *Esser:* uo.

[17] L.: *Charmatz:* i. m. VIII. old., 226. és köv. old., 245. old., 260. old., 348. old.; vö.: *Villanyi:* i. h., *Nizsalovszky:* i. h.

[18] Vö.: *Charmatz:* i. m. VIII. o., XIV. o., 348. és köv. old.; *Villányi:* uo.; *Nizsalovzsky:* uo.

ben kogens szabályozása folytán.[19] Ezzel indult meg az a folyamat, amelynek során a kapitalista társadalom éleződő ellentmondásainak csökkentése érdekében — más, hatékonyabb jogi beavatkozások mellett[20] — *a szerződési szabadságnak a szerződéstípusok kogenciájával történő korlátozására is sor került.*[21]

Helyesen látja *Rabel* és *Charmatz*, hogy a BGB alkotóiban nem tudatosodott ez a változás.[22] A munkaszerződés mögötti társadalmi feszítő erők rákényszerítették a törvénykönyv szerkesztőit, hogy kogens normákkal korlátozzák e körben a szerződési szabadságot, de *ennek konzekvenciáit nem vonták le következetesen a kódex egészét illetően. Charmatz* általános jelleggel is kifogásolja, hogy a német törvény ugyanúgy kezeli a szerződéstípusokat, mint a korábbi kódexek, annak ellenére, hogy a BGB-ben szorosabb kapcsolatot teremtettek az egyes szerződésfajták tényállásai és a jogkövetkezmények között, s ezáltal a konkrét szerződés minősítésének jelentősége összehasonlíthatatlanul megnőtt.[23] Kritikájának reális magja ellenére túlzottnak tűnik a szerződéstípusok törvényi megfogalmazásában bekövetkezett változások értékelése; jellegváltozásról — nézetünk szerint — nem lehet beszélni. *Leenen* álláspontja meggyőzőbb: a tényállások és jogkövetkezmények szorosabb kötődése, továbbá a kogens szabályok megjelenése ellenére az egyes szerződésfajták BGB-beli szabályait ugyanúgy *típusmeghatározásként és nem fogalom-meghatározásként* kell felfogni, mint a korábbi törvénykönyvekben. Érvelését a bírói gyakorlatból vett példákkal is alátámasztja, szép számmal hozva fel eseteket kogens szabályok analóg alkalmazására is. Végkövetkeztetése az, hogy a BGB szerződéstípusai jogalkotástechnikai szempontból valódi típusok, amelyek bírói konkretizálásra adnak lehetőséget.[24]

Abban viszont igazat kell adnunk *Charmatznak*, hogy „a BGB keletkezésének idején a kötelmi jog újjáalakítása szükséges lett volna", noha arra nem nagyon ad választ, hogy milyen irányban, és — főleg —, hogy miért.[25] *Betti* tanulmánya[26] — bár szociális demagógiája zavaró — világosabban beszél ebből a szempontból. Nézete szerint *a szerződéstípusok szabályainak* a modern (értsd: modern burzsoá) jogban *a szerződési jog általános korlátait, tilalmait kiegészítő szerepet kell szánni.* Társadalmilag károsnak tartja a szerződési szabadság túlzott lehetőségeit, s ennek korlátozására a szerződéstípusok kanalizáló módszerét is fel kívánja használni.[27] Noha elismeri, hogy a modern forgalom viszonyai szerződési típuskényszerrel nehezen képzelhetők el, és a burzsoá jog nem ismeri a szerződéstípusok olyan zárt rendszerét, mint a római jog,[28] mégis erős megszorításokkal tartja csak jogilag elismerhetőknek az atipikus megállapodásokat.[29] Elítéli, sőt valósággal kárhoztatja „a francia forradalom absztrakt ideológiájának hatása alatt létrejött individualista jogi liberalizmust",[30] amely oly korlátlan mértékben ismerte el az egyéni akaratot, a „vak, határok nélküli szerződési szabadságot".[31] Ha eltekintünk *Betti* okfejtésének — helyenként fasisztoid — frazeológiájától, megállapításaiból helytálló diagnózist olvashatunk ki. Éles szemmel konstatálja, hogy *a monopolkapitalizmus válságokkal terhes gazdasága és társadalma már nem tolerálhatja a szerződési szabadságot annak klasszikus formájában,* és jogi eszközökkel is korlátozni kell az elvnek a burzsoá társadalmat fenyegető kinövéseit. Más kérdés, hogy terápiai javaslatai mennyiben hatékonyak; nem az alapvető társadalmi ellentmondások orvoslása szempontjából persze (hiszen ehhez a feladathoz a jogi eszközök általában is kevesek, hát még a szerződéstípusok szabályai), de még a szerződéses forgalom megregulázásánál is — úgy tűnik — túlbecsüli az egyes szerződésekre vonatkozó rendelkezéseket. Az olasz *Codice civile* (Art. 1322.) minden esetre megkísérli az innominát szerződések jogi védelmének korlátozásával is ellenőrzés alá vonni a vagyoni forgalmat: a nem nevesített szerződések csak akkor megengedettek, ha a jogrend védelmére érdemes érdekeket hordoznak. Az olasz kódex tehát a *causa-tan* sajátos, objektív értelmezéssel felújított változatával[32] és *a típusszabadság korlátozásával* válaszolt a burzsoá gazdaság és társadalom monopolkapitalista szakaszának nyilvánvaló ellentmondásaira, szociális feszültségeire.

A *BGB* — mint láttuk — jobbára szemet hunyt a már akkor is letagadhatatlanul jelentkező ellentmondások fölött, és inkább „az elmúlt század jogának betetőzője és összefoglalója lett, egy olyan időszakban, amikor már valóban a XX. század elejének szelei jártak".[33] Ta-

[19] Vö.: *Charmatz:* i. m. 245. old.
[20] Vö.: *Esser:* i. m. 82. és köv. old.
[21] Vö.: *Tuhr,* Andreas von: Der allgemeine Teil des deutschen bürgerlichen Rechts II/1. k. (München, Leipzig 1911) 177. és köv. old., különösen 181. és köv. old. és II/2. k. (München, Leipzig 1918) 1. old. A gazdasági-társadalmi változások nem sokkal a BGB hatálybalépése után az osztrák Ptk. novelláris módosításánál is hasonló eredményre vezettek (Dritte Teilnovelle zum ABGB. 1916-ban). Vö.: *Charmatz:* i. m. 350. és köv. old.
[22] L.: *Charmatz:* i. m. VIII. o. a 16. lábjegyzettel.
[23] L.: *Charmatz:* i. m. 260. old., részben másképp fogja fel a szerződéstípusok BGB-beli jellegét: uo. 258. old.
[24] L.: *Leenen:* i. m. 131. és köv. old.
[25] L.: *Charmatz:* i. m. 225. és köv. old., vö.: mégis uo. 353. és köv. old.
[26] *Betti,* Emilio: Der Typenzwang bei den römischen Rechtsgeschäften und die sogenannte Typenfreiheit des heutigen Rechts (Festschrift Wenger I., München 1944).
[27] *Betti:* i. m. 273. old.
[28] Uo.: 270. és köv. old., 281. old.
[29] Uo.: 273. és köv. old., 280. és köv. old.
[30] Uo.: 274. old.
[31] Uo.: 280. old.
[32] Vö.: *Betti:* i. m. 275. és köv. old.
[33] *Eörsi:* i. m. 152. old.

lálóan — bár kissé elnéző megértéssel — írja *Esser*, hogy a BGB alkotói a szerződési szabadság teljesen liberális felfogása mellett a munkavédelem problémáját inkább a hagyományos patriarchális elképzelés alapján, mint az ún. negyedik rend szociális érdekvédelmének egyre nyilvánvalóbb igényére gondolva oldották meg.[34] A *szerződéstípusok klasszikus Bábel-tornyán* elsősorban a kogens rendelkezések megjelenése, továbbá a tényállások és jogkövetkezmények egzaktabb összerendezése mutatja a változásokat. Ezek a változás viszont a szerződési jogi ítélkezésnek egyik 20. századi tengeri kígyóját eredményezték, főleg Németországban, a vegyes szerződések problémáját.

2. A vegyes szerződések elméletéről. A különböző szerződéstípusok elemeinek vegyüléséből keletkező szerződések minősítésének és elbírálásának kérdései természetesen nem a BGB gyakorlatában jelentkeztek először. Hogy még korábbi példákra ne hivatkozzunk, *Grotius* híres munkájában már külön említést tesz a vegyes szerződésekről, és — többek között — az ajándékozással vegyes adásvétel, s a vállalkozási elemekkel vegyült adásvétel eseteire utal.[35] A *porosz ALR* kifejezetten rendelkezik a külön nem szabályozott és — ezek között — a vegyes szerződésekről (1. Teil, 11. Titel, § 875), de a kérdés *csekély jelentőségét* mutatja, hogy a törvénykönyv kommentárjai — köztük *Dernburg* tankönyve — ki sem térnek a problémára.[36] Az *osztrák ABGB* és a hozzá kapcsolódó irodalom valamivel bővebben érinti a kérdést. Már *Zeiller* kommentárja kitér a vegyes szerződésekre; általános jelleggel a törvény 7. §-át tartja a velük kapcsolatos jogalkalmazási nehézségek kulcsának, emellett más rendelkezések (pl. 1159. §) kapcsán is említést tesz a problémáról. A későbbi osztrák jogirodalom lényegében hasonlóképpen foglal állást, de semmiképpen sem tekinti különösen fontosnak a kérdést.[37] Egészen elhanyagolt a vegyes szerződések kérdésköre a francia jogban. A kazuisztikát tudatosan kerülő *Code civil* a szerződéstípusok jogkövetkezményeinek általánosabb megfogalmazásával eleve kevesebb lehetőséget ad az ítélkezési nehézségekre. Ezért a jogtudomány is csak érintőleg tért ki a problémára *(Planiol, Gaudmet)*, a bírói gyakorlat pedig nagyobb vívódások nélkül előbb az abszorpciós elméletet tette magáévá, majd inkább egy laza kombinációs felfogást követett.[38]

Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy a vegyes szerződések problémáját a BGB és a hatálybalépését követő nagy jogirodalmi vita helyezte a jogalkalmazás és a szerződési joggal foglalkozó elméletek homlokterébe. Kétségtelen, hogy a BGB felfogásában — mint utaltunk rá — sokkal nagyobb jelentőséghez jutott a szerződések minősítése és egymástól történő elhatárolása; nehezen lehet mégis eldönteni, hogy ehhez az objektív alaphoz mit tett hozzá a precízkedő finomságairól híres német jogtudomány, amelynek a törvény kifejezetten átengedte a probléma megoldását. (*Rabel*, majd *Charmatz* kritizálja is ezért a német törvényhozót.[39]) A német jogtudomány — közmondásos alapossága — rövid időn belül több elméletet is konstruált a vegyes szerződések problematikájához, s eredményei jelentősen hatottak — többek között — a magyar tudományos felfogásra és bírói gyakorlatra is.[40] A viták elindítója — érthetően — a Dienstvertrag és a vállalkozási szerződés elhatárolása és vegyüléseik megoldása volt.

Munkánk jellegét megváltoztatná és kereteit szétfeszítené a problémakör — akárcsak megközelítőleg — teljes összefoglalása. Ugyanakkor nem mehetünk el szó nélkül mellette, hiszen a szerződéstípusok 20. századi történetét —nem is egészen alaptalanul — éppen a vegyes és atipikus szerződések körüli viták és megoldási kísérletek históriájaként tartja számon az elméleti és gyakorlati jogász közvélemény, és a szerződéstipizálás általános kérdéseit tárgyaló tanulmányok túlnyomó többsége is a típuselemek életbeni vegyülésének jogi következményeivel foglalkozik. A részleteket illetően ezért csupán a bőséges irodalomra utalunk, de *a főbb elméleti felfogásokat* szükségesnek tartjuk e helyen is összefoglalni.[41]

A viták magával a fogalommal, illetve a fogalmi körrel kezdődnek; majd minden szerző eltérő kontúrokkal húzza meg a vegyes szerződések határait, mégha a különbségek nem is számottevőek. A típusidegen mellékszolgáltatások vegyülését például *Larenz*[42] nem sorolja a vegyes szerződésként kezelendő tényállások

---

[34] L.: *Esser:* i. m. II. k. (Karlsruhe, 1969) 140. old.

[35] L.: *Grotius,* Hugo: A háború és a béke jogáról (Akadémiai Kiadó, Bp. 1960) 226. old.; vö.: *Charmatz:* i. m. 339. old.

[36] Vö.: *Charmatz:* i. m. 83. old., 127. old., 263. old. *Dernburg* később már érinti a problémát: Das bürgerliche Recht des Deutschen Reichs und Preussens (1899) II/2. k. 151. o., 521. old.

[37] Vö.: *Charmatz:* i. m. 219. és köv. old., 284. és köv. old.

[38] Vö.: uo.: 21. old., 159. és köv. old., 169. old., 175. old., 278. old. *Planiol* tollából származik a francia jogirodalom első — és mindmáig legjelentősebb — tanulmánya a szerződéstípusok tudományos osztályozásáról: Classification synthétique des contrats. Revue critique de Legislation et de Jurisprudence, 1904, 470. és köv. old.; a legújabb francia irodalomból, átfogó forrásjegyzékkel l.: *Overstake,* Jean-Francis: Essai de classification des contrats speciaux. (Paris, 1969.)

[39] L.: *Charmatz:* i. m. 227. old., 229. és köv. old.

[40] L.: *Villányi:* i. m.

[41] *Charmatz* idézett könyvének fő célja a vegyes szerződések problematikájának összegezése; az egyes elméleti álláspontok fárasztóan teljes ismertetését l.: 261. és köv. old. (német, osztrák és francia irodalom); az újabb művek közül l.: *Larenz,* Karl: Methodenlehre der Rechtswissenschaft (Berlin, 1969) 443. old.; *uő.:* Lehrbuch des Schuldrechts II. k. (München, 1968) 5. old., 129. és köv. old.; *Esser:* i. m. I. k. 100. és köv. old.; *Leenen:* i. m. 133. és köv. old., 166. és köv. old.

[42] L.: *Larenz:* Schuldrecht II. k. 5. old.

közé, mások (*Enneccerus—Lehmann,*[43] *Esser*[44]) ilyen esetben is contractus mixtus-ról beszélnek. Számos — többé-kevésbé divergáló — nézet ismeretes a vegyes szerződések altípusait illetően is.[45] Majdnem általánosnak tekinthetjük mégis azt a felfogást, hogy vegyes szerződésnek minősülnek mindazok az ügyletek, amelyeket adott konkrét formájukban a törvény nem szabályoz ugyan, de összetevő elemeik, vagy legalábbis azok egyrésze — különböző szerződéstípusoknál — jogilag szankcionált.[46]

A vegyes szerződések jogi minősítésére vonatkozó számtalan elmélet mindegyike a századeleji német *Begriffsjurisprudenz* köpenyéből bújt ki, legfeljebb utóbb az *érdekkutató irányzat (Heck,*[47] *Hedemann*[48]) is rátette a maga jelét a szűnni nem akaró viták során is lényegükben ismétlődő teóriákra. A megoldási javaslatok — magjukat tekintve — három csoportba sorolhatók; minden nézet e három alapforma variációja vagy kombinációja.

Az első felfogást az *abszorpciós elmélet* néven szokták említeni. A vegyes szerződések problémájának megoldására kezdetben a német, de különösen a francia bírói gyakorlat azt a módszert követte, hogy egyetlen szerződéstípus szolgáltatását tekintette döntőnek, és a más típusjellegzetességeket elhanyagolva csak a „fő típus" szabályait alkalmazta. Elméletileg *Lotmar* dolgozta ki részletesen ezt a megoldási variációt,[49] de a tudományban nem talált követőkre, s így őt tekintik a tiszta abszorpciós teória utolsó képviselőjének.[50]

A probléma másik megközelítése a *kombinációs elmélet,* amely szerint a vegyes szerződésre a vegyült típusok elemeinek megfelelően több szerződésfajta törvényi jogkövetkezményeit kell alkalmazni. Ennek a teóriának alapos kidolgozója — *Rümelin*[51] nyomán — *Hoeniger,*[52] aki széles alapokra helyezett elemzésének eredményeként egyértelműen elveti az abszorpciós felfogását,[53] és a szerződéstípusok elemeinek vegyülését a jogkövetkezmények elegyítésével kívánja megoldani.[54] Megoldási javaslatának következetes végrehajtását úgy képzeli el, hogy a különböző szerződéstípusok tényállás-elemeit szét kell válogatni, és meg kell keresni az egyes tényállásdarabhoz törvényileg hozzárendelt jogkövetkezményeket. A tényálláselemek és jogkövetkezmények páros kombinációiról így kialakított katalógus képezhetné *Hoeniger* szerint a vegyes szerződések megoldásának kulcsát.[55] A Begriffsjurisprudenz jellegzetes gondolkodásmódjával kiagyalt elmélet túlzásait és gyakorlati alkalmazhatatlanságát joggal bírálták már a kortársak is.

Hoeniger elképzeléseinek legélesebb bírálója és a vegyes szerződésekkel kapcsolatos harmadik fő teória megalkotója *Schreiber.*[56] A hatályos német kötelmi jog elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy az egyes szerződéstípusok lényegét nem lehet megérteni a BGB fogalom-meghatározásként funkcionáló szakaszaiból, hanem csak az adott típus szabályainak összességéből, sőt az egyes szerződések definíciói és konkrét szabályai nem is fedik minden esetben egymást. Ebből folyik, hogy a szerződéstípusok tényállásait egy egységként kell felfogni, s nem lehet azokat elemeikre bontani.[57] Következésképpen az egyik szerződéstípus szabályainak egy másikra történő alkalmazása sohasem képzelhető el direkt módon, hanem csak *analóg jogalkalmazás* formájában; közvetlenül csak a szerződések általános szabályai vehetők figyelembe. Heck ezt a felfogást *kreációs elméletnek* nevezi.[58]

Túlzásai miatt *egyik elmélet sem talált egyöntetű helyeslésre* sem a jogtudományban, sem a bírói gyakorlatban. A német túlbuzgósággal kezelt problémáról már a viták közben

---

[43] L.: *Enecceru—Lehmann:* Recht der Schuldverhältnisse (Tübingen, 1958) 395. old.

[44] *Esser:* i. m. I. k. 102. old.

[45] L. pl.: *Hoeniger,* Heinrich: Untersuchungen zum Problem der gemischten Verträge. I. k. Die gemischten Verträge in ihren Grundformen (Mannheim, Leipzig, 1910) 1. és köv. old.; *Leonhard,* Franz: Allgemeines Schuldrecht des BGB (München, Leipzig, 1929) 333. old. (vö.: 325. skk. o.); *Enecceru—Lehmann:* i. m. 395. old.; *Esser:* i. m. 102. és köv. old.

[46] L.: *Enneccerus—Lehmann:* uo.; *Büren,* Bruno von (Schweizerisches Obligationenrecht. Besonderer Teil, Zürich, 1972. 2. old.) a vegyes szerződéseket az atipikus ügyletek közé sorolja.

[47] L.: *Heck,* Philipp: Grundriss des Schuldrechts (Tübingen, 1929, új kiadás: 1959) 244. old.

[48] L.: *Hedemann,* J. W.: Schuldrecht des BGB (Berlin—Leipzig, 1931) 215. old.; vö.: *uő.:* Die Flucht in die Generalklauseln. Eine Gefahr für Recht und Staat (Tübingen, 1933) 66. és köv. old.

[49] L. *Lotmar,* Philipp: Der Arbeitsvertrag nach dem Privatrecht des Deutschen Reiches I. k. (1902) 177. és köv. old., különösen 191. és köv. old.; vö. mégis: II. k. (1908) 671. o., 820. és köv. old. Az abszorpciós elmélet korábbi képviselőihez l.: *Charmatz:* i. m. 297. és köv. old.

[50] L.: *Charmatz:* i. m. 302. old.

[51] L.: *Rümelin,* Gustav: Dienstvertrag und Werkvertrag (Tübingen, 1905) 322. old. A két ügylet fő elhatárolási ismérvét — nem túlságosan szerencsés módon — a jogkövetkezmények oldaláról kísérli megtalálni, és végül is a veszélyviselés eltérő szerepében jelöli meg. Vö.: *Leenen:* i. m. 151. old. 12. lábjegyzet. Meggyőzően bizonyítja viszont, hogy az egyes szerződéstípusok között nem húzódik mindenütt és feltétlenül kínai fal, s így azok jogkövetkezményeinek kombinálása adott esetekben egyáltalán nem kizárt.

[52] L.: elsősorban: i. m., azonkívül *uő.:* Vorstudien zum Problem der gemischter Verträge. (Freiburg, 1906); *uő.:* Das Problem der gemischten Verträge. D. J. Z. (1913) 263. és köv. old. A kombinációs elmélet korábbi képviselőihez l.: *Charmatz:* i. m. 298. old.

[53] L.: *Hoeniger:* Untersuchungen ... 56. és köv. old., 360. és köv. old.

[54] *Uo.:* 382. és köv. old.

[55] L.: uo.

[56] L.: *Schreiber:* Gemischte Verträge im Reichsschuldrecht. Jherings Jahrbücher 60 (1912) 106. és köv. old. Hoeniger elméletének bírálatához l. különösen: 203. és köv. old., gyakorlati használhatatlanságáról l.: 208. old.

[57] *Uo.:* 153. és köv. old., 160. old.

[58] L.: *Schreiber:* i. m. 210. old., 216. old.; *Heck:* i. m. 244. old.

írja *Meerscheidt—Hüllesem:* „A vegyes szerződéseket elneveztük problémának. Problematikusságuk megszűnik, ha megszabadítjuk magunkat attól a gondolattól, hogy minden jelenségre egy kész jogi sablon kell kéznél legyen."[59]

El kell ismerni mégis, hogy a nagy jogi felkészültséggel folytatott viták *jelentékeny eredményeket is produkáltak,* mégpedig nemcsak a kiindulópontjukat képező vegyes szerződések jogalkalmazási problémáinak megoldásában, hanem — ezen túl — a szerződéstípusok mibenlétét, szerepét, általános értékelését illetően is.

Kikristályosodott *a vegyes szerződések fogalma* és letisztultak e *kategória alfajai* is. Maga a jogi minősítés és a bírói elbírálás is *használható támpontokat* kapott az egyes elméletekben; szempontokat, amelyek — nem merev felfogásban, hanem rugalmasan és együttesen értékelve — az ítélkezési gyakorlat hasznos segítőivé váltak. Ma általános vélemény, hogy egyik elmélet sem adhat valamennyi felmerülő problémára megoldást, viszont egy-egy részkérdésben mindegyik kínál gyümölcsöző gondolatokat. Emellett — vagy éppen ezért — az egyes felfogások nagyban közeledtek is egymáshoz.[60]

Hozzásegített a vegyes szerződésekről folytatott vita a szerződéstípusok jogi szabályozásának alaposabb értékeléséhez is. A polémia kapcsán végzett kutatások eredményeként tarthatjuk számon *a típusok jogi jellegéről* kialakított azt a felfogást, amely szerint a törvényi megoldásokat nem — meghatározott következményekkel, és csak azokkal együttjáró — jogi fogalmakként, hanem a szerződések életbeni típusainak törvényi kifejezőiként lehet csak értékelni.[61]

A szerződéstípusok mélyebb elemzése alkalmat adott azoknak *az ellentmondásoknak jobb felismerésére* is, amelyek a — klasszikus értelemben felfogott szerződési szabadság eszméjére és a római jogi gyökerekből kinőtt szerződésfajtákra épülő — szerződési jog BGB-beli szabályozása, illetve a korabeli — monopolisztikus jellegű — kapitalista gazdaság és társadalom valósága között feszültek. Eredmény volt ez még akkor is, ha a kontraverziákat *többnyire csak a felületen, a jog szférájában* érzékelték, és a valódi gazdasági-társadalmi antagonizmusra nem fordítottak figyelmet, sőt azok észlelésére alig volt érkezésük.[62] Kevéssé használhatók a szerződéstípusok reformjára tett javaslataik is, amelyek elsősorban a szisztematizálás oldaláról közelítenek a problémákhoz.[63] A vegyes szerződésekről és — ennek kapcsán — a szerződéstípusok általános kérdéseiről lezajlott viták igen jelentősek viszont abból a szempontból, hogy elsőként *jelzik* az egész *burzsoá szerződési jog klasszikus épülete alatt lejátszódó társadalmi földrengéseket; s az első repedéseket is, amelyeket a szabad versenyes kapitalizmus képére formált jogi építményen a monopolkapitalista korszak ellentmondásai kiváltottak.* Kezdő például szolgálnak egyben arra a „kényszeredett *adaptációs" folyamatra*[64] is, amelyen a burzsoá szerződési jog ebben a században keresztülment.

3. A klasszikus burzsoá szerződési jog elemeinek „megőrizve megszüntetése". A BGB utáni fejlődés általános jellemzője ez a sajátos alkalmazkodási folyamat, egyfajta *„megőrizve megszüntető"* hozzáigazítása a klasszikus szerződési elveknek és intézményeknek a társadalmi és a tudományos-technikai forradalmak által kiváltott követelményekhez. Tanulmányunkban kizárólag abból a szempontból foglalkozunk ezzel az adaptációs folyamattal, hogy *mennyiben és miként változott eközben a szerződéstípusok funkciója és jelentősége.* Csak e központi gondolatkörünkkel összefüggésben utalunk magának a klasszikus szerződésfogalomnak a bomlására, számos alapvető jelentőségű részmozzanatára (például a szerződéses viszony kétszemélyes jellegű felfogásának változására,[65] az ún. faktikus szerződések kérdéseire[66] stb.) pedig egyáltalán nem térünk ki.[67]

A kapitalista gazdaságban és társadalomban a múlt század második felében elkezdődött változások a mi századunkban folytatódtak, sőt rohamosan felgyorsultak. A *termelőerők nagyarányú fejlődése* önmagában is szétfeszítette a hagyományos magánjogi felfogást, így a klasszikus burzsoá szerződési jog kereteit is. Ugyanilyen irányban hatottak *a termelőerők és termelési viszonyok között kiéleződött ellentmondások is.* Különösen felgyorsultak ezek a folyamatok a második világháború után, amikor a jog egyes területeken már alig győzött lépést tartani a tudományos-technikai robbantástól még sebe-

[59] L.: *Meerscheidt—Hüllesem,* Eduard Fr. von: Gemischte Verträge und Verträge eigener Art. DJZ (1910) 854. és köv. old. Az elméletek értékeléséhez *l.: Charmatz:* i. m. 341. és köv. old.

[60] Vö.: *Leenen:* i. m. 169. old.; hasonlóan már *Charmatz:* 348. old.

[61] L.: *Leenen* uo. a 33. lábjegyzettel.

[62] Vö.: *Schreiber:* i. m. 130. old.; *Charmatz:* i. m.: különösen 353. old.

[63] L. pl.: *Planiol:* i. m.; *Charmatz:* i. m. 355. old.

[64] *Eörsi:* i. m. 400. old., 214. old.

[65] L.: *Harmathy* Attila: Felelősség a közreműködőért (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1974) 109. old., kimerítő irodalmi apparátussal.

[66] A tengernyi irodalomból l. elsősorban: *Haupt,* G.: Über faktische Vertragsverhältnisse (1941); *Simitis,* Spiros: Die faktischen Vertragsverhältnisse als Ausdruck der gewandelten sozialen Funktion der Rechtsinstitute des Privatrechts (Frankfurt/M, 1957); *Larenz,* Karl: Die Begründung von Schuldverhältnissen durch sozialtypisches Verhalten, NJW (1956) 1897. old.; *uő.:* Lehrbuch I. köt. (id. kiadás) 33. old.; *Esser:* i. m. I. köt. 97. old. A tant ellenzők közül *l.: Flume,* W.: Rechtsgeschäft und Privatautonomie. Hundert Jahre Deutsches Rechtsleben I. köt.-ben (Karlsruhe, 1960) 183. old.

[67] A burzsoá szerződési jog változásainak átfogó értékelését l.: *Eörsi:* i. m. 232. old., a nyugati elméleti felfogások átalakulásának alapos bemutatását l.: *Harmathy* Attila: Változások a szerződések burzsoá elméletében. Állam- és Jogtudomány XVII. (1974) 585. old., bőséges hivatkozással angol, francia és német művekre.

sebbé vált gazdasági-társadalmi fejleményekkel. A kapitalista gazdaságban feltartóztathatatlanul előrehaladó koncentrációs folyamat mind a termelési, mind a forgalmi kapcsolatokban kihúzta a talajt a hajdani kisvállalkozók ügyleteire méretezett klasszikus burzsoá szerződési jog alapintézményeinek lába alól, s válság-harangok megkongatását is kiváltotta.[68] Egy szelvényjelensége mindez annak az általános társadalmi válságnak, amelyet *Engels* már száz évvel ezelőtt klasszikus tömörséggel úgy jellemzett, hogy „a termelőerők fellázadtak a termelési mód ellen, amelyen túlnőttek".[69]

A szerződéstípusok szerepe szempontjából elsősorban *két jelenségnek* kell különös fontosságot tulajdonítanunk. *Eörsi* írja: „A szerződések területén a termelőerők fejlődése egyrészt tömegtermelésre és ezzel a szerződési feltételek standardizálására vezetett, másrészt ezzel ellentétesen, műszakilag s jogilag rendkívül bonyolult, nagy és gyakran sokféle szakértelmet igénylő egyedi szerződésekre."[70] Mindkét fejlemény szinte teljesen kikapcsolja a szerződéstípusokat.

A *bonyolult egyedi szerződések* esetében az *„önszabályozás"* rendszerint annyira teljes, hogy a törvényi típusok szerepe teljesen elhalványul, szinte csak a kogens tilalomfák betartására korlátozódik. A szerződéstipizálás jelentősége e körben gyakorlatilag megszűnik, mivel maguk a szerződő partnerek csaknem minden esetben kimerítően rendelkeznek jogviszonyuk lehetséges következményeiről, s így megállapodásuk típusszerinti minősítésének egy esetleges jogvita során sincs szerepe. Nem azt jelenti ez természetesen, hogy az „önszabályozás" mindig valamiféle „új jogot" képezne; ellenkezőleg a felek az esetek többségében a hatályos jog diszpozitív szabályaira támaszkodva kötik meg szerződésüket, a fennálló jog elemeire építve rendezik a jogokat és kötelezettségeket csakúgy, mint a szerződésszegések jogkövetkezményeit. Jogviszonyuk tárgyi bonyolultsága és egyedi jellege folytán viszont szükségszerűen át kell lépjék a szerződéstípusok törvényi határait, túl kell tegyék magukat a szerződéstipizálás korlátain; még akkor is, ha szerződésük alapvetően tipikus jellegű. A kimerítő, átfogó szabályozást ráadásul igen gyakran éppen az is indokolja, hogy az ilyen jogviszonyok — szolgáltatásaik összetettsége, a jogok és kötelezettségek szerteágazó volta miatt — nem fekszenek a törvényi típusokba, hanem vegyes, vagy éppen atipikus természetűek. A következmény minden esetben ugyanaz: az ilyen szerződések megítélésénél a klasszikus szerződési jog hagyományos építőelemei, a *szerződéstípusok korszerűtlennek mutatkoznak,* s ezért a gyakorlatban félreteszik érvényesülésüket. *A termelőerők fejlődése* ebben a körben *túlhaladt* azon a jogi felfogáson és azokon a jogi lehetőségeken, amelyeket a szerződéstípusok juttatnak kifejezésre.

Hasonló eredetű és hasonló jogi következményekkel jár, de *lényegesen nagyobb társadalmi jelentőségű problémákat eredményez* az említett másik jelenség: *a szerződési feltételeknek a tömegtermelés következtében kialakult standardizálása.* Míg ugyanis az imént tárgyalt „önszabályozó" szerződéseknél az esetek legnagyobb részében — mind a gazdasági erő, mind a jogászi felkészültség szempontjából — elvileg kiegyensúlyozott, azonos, vagy hasonló lehetőségekkel rendelkező partnerek állnak szemben egymással, addig a standardizált szerződések alapvető veszélye a gazdaságilag gyengébb, a jogilag tájékozatlan szerződő fél helyzetének kihasználása. Az „önszabályozó" megállapodások tipikus alanyai nagyvállalatok; a standardizált szerződésekben viszont rendszerint egy jelentékeny gazdasági és szakismereti fölényben levő, esetleg monopolhelyzetet élvező szerződő féllel szemben sok, egymástól elszigetelt, gyengébb pozíciójú kisfogyasztó áll. Ebből a sajátos „jogiuzsora" szituációból a modern burzsoá szerződési jog egyik legnagyobb problémaköre bontakozott ki: „A standardizált szerződések jelentősége annyira megnőtt, hogy egyre inkább önálló jogterületté válnak a szerződések hagyományos joga mellett. A szerződési jogra széles és fontos területeken — pl. a fogyasztóvédelem, a biztosítási jog, az antitröszt — törvényhozás területén — ráépül egy hatalmas, a szerződési jogot kívülről módosító szerződésellenőrzési jog."[71] A mai kor burzsoá szerződési jogának igen *jellegzetes megoldása* ez: az új a régit *kívülről* fonja be; nem számolja föl hanem *„megőrizve szünteti meg"*; pontosabban: *a hagyományost a jobbára kevésbé jelentős szerződések körére szorítja ki.*

Vékás Lajos

[68] L. pl.: *Batiffol,* Henri: La „crise du contrat" et sa portrée. Archive de philosophie du droit XIII. (1968) 13. old. A burzsoá magánjog egészét illetően szkeptikus *Wieacker:* Das bürgerliche Recht im Wandel der Gesellschaftsordnungen. Hundert Jahre Deutsches Rechtsleben II. köt.-ben (Karlsruhe, 1960) 1. old., különösen 18. old.

[69] L.: *Engels:* Anti-Dühring. MEM. 20. köt. (Bp. 1963) 272. old.

[70] L.: *Eörsi:* i. m. 232. old.

[71] L.: *Eörsi:* i. m. 233. old., vö.: uo. 175. old., 242. old.

Viták a kooperációs jog fogalmáról az NDK gazdasági jogában – hazai szemmel*

A vállalatok közötti kooperáció és jogi szabályozása jogi irodalmunk visszatérő problémája. Ha figyelembe vesszük, hogy az NDK-ban „Kommentar zum Kooperationsrecht" címmel adtak ki jogszabály-magyarázatot tartalmazó kötetet, aligha vitás, hogy a kialakult megoldások, de a vitatott kérdések tanulmányozása is hasznos lehet a hazai olvasó számára. Hasznos lehet még akkor is, ha a gazdaság irányításának adott rendjéből kifolyólag a kooperáció és jogi szabályozása alatt több vonatkozásban mást értünk, mint amott.

Mindazonáltal nem lehet arról beszélni, hogy az NDK gazdasági jogában a kooperációnak és jogi szabályozásának valamiféle általánosan elfogadott egységes fogalma alakult ki. Ennek megfelelően a jogszabályok is *számos fogalommal* operálnak, és a jogirodalomban sem lehet mindig világos különbséget tenni az elnevezések között, minthogy gyakran illetik ugyanazt az intézményt különböző elnevezéssel, vagy pedig ugyanazt a fogalmat többféle jogintézményre használják. Ugyanakkor tekintettel kell lenni arra is, hogy a kérdésnek számos, *egyfelől* az NDK gazdaságirányítási rendjéhez, *másfelől* elméleti síkon a gazdasági jog fogalmi-strukturális kérdéseihez kapcsolódó összefüggése van.

Éppen ezért a kooperáció és jogi szabályozása megragadásánál tisztázni kell röviden, hogy a gazdaságirányítás adott megvalósulási rendje milyen igényeket támaszt a gazdálkodó szervezetek közötti kooperációval szemben (gazdálkodó szervek alatt értjük a középirányító szervi feladatokat ellátó egyesüléseket is); másrészt viszont vizsgálni kell, hogy ezeknek az igényeknek megfelelő jogi szabályozás hogyan illeszkedik bele az NDK gazdasági jogának belső struktúrájába.

1. A régi *adminisztratív tervutasításos* rendszerben a kooperációnak nem volt sok szava, hiszen a központi tervutasítások a vállalatközi kapcsolatokat kimerítően szabályozták, a közvetlen árucserén túlmenő kapcsolatokra, még kevésbé azok jogi szabályozására *elvben* nem volt szükség. A kooperációt ekkor rendkívül általánosan, mint az állami vállalatoknak termékek, szolgáltatások előállítására és ellenérték fejében történő szállítására vonatkozó tervszerű együttműködését fogták fel,[1] tehát a vállalatok közötti árucsere-kapcsolatokkal azonosították. Meg kell azonban jegyezni, hogy számos jel mutatott túl ezen a rendszeren; a vállalatok közötti — az árucserét megelőző fázisban megvalósuló — együttműködés már az ötvenes évek végétől megindult. Ám ezeket a jelenségeket a gyakorlat kényszerítette ki, és a *de facto* gazdálkodó szervezetek közötti együttműködés a gazdaságirányítási rendszer lényegétől volt idegen.

A gazdaságirányítás új rendjének alapgondolatait az 1963. július 11-i minisztertanácsi határozat öntötte végleges formába (Richtlinie für das neue ökonomische System der Planung und Leitung der Volkswirtschaft. GBl. Teil II. Nr. 64.). Az új rendszerben a korábbi gazdaságirányítási rendhez képest az alábbi alapelvek kerültek kimunkálásra: *a)* a távlati tervezés meghatározó szerepe; *b)* a centralizált és decentralizált (központi állami és gazdálkodó szervi szintű) tervezés egysége; *c)* a gazdasági szerződések gazdaságirányító eszközkénti funkcionálása. Az újonnan bevezetett gazdaságirányítási rendszernek a *kooperáció szempontjából* kiemelt fenti alapelvei — nagyon vázlatosan — a következőket jelentették.

ad a) A tervezési folyamat *kontinuitásának* hiányából korábban számos nehézség származott, ezért a tervezés középpontjába a távlati tervezés került. Ennek a megfontolásnak az volt az alapja, hogy a korábbi éves tervekre orientált szervezés a termelési folyamat politikai gazdaságtani egységét figyelmen kívül hagyta, és ezáltal a termelést, értékesítést stb. egymástól mesterségesen elszakította. Meg kellett valósítani tehát a tervezés folyamat jellegét, ami pedig a *távlati* tervezésre való áttérést jelentette.[2]

ad b) A távlati tervek alapján indul meg a középtávú és éves tervek kidolgozása, amelyben azonban a *gazdálkodó szervi szint* (egyesülés, vállalat) már *jelentős szerepet* kap. A már említett minisztertanácsi határozat leszögezte, hogy a középtávú és éves tervek kidolgozása alapvetően a hosszú távú tervek konkretizálását jelenti. A vállalat középtávú és éves tervjavaslatát az egyesülés irányításával a vállalatok készítik elő, és azt az egyesülés előtt meg kell védeniük. Ha a védés sikerrel jár, az egyesülés a javaslatokat az esetleges módosításokkal most már kötelező tervfeladatként adja ki a vállalatoknak. A távlati tervezésre való áttérésnek kontinuitását biztosító hatása ezáltal azonban már nem csupán össznépgazdasági szinten érvényesül, hanem gazdálkodó szervi szinten is; azaz teljes népgazdasági keresztmetszetben érvényesül a tervezés folyamat-jellege.

A folyamat-jelleg ugyanakkor egy további fontos következménnyel jár: mivel a távlati terv

---

* Részlet egy nagyobb tanulmányból *(Szerk.)*

[1] *Görner G.—Kreutzer G.:* Zur wirtschaftsrechtlichen Gestaltung von Organisationsformen der kooperativen Zusammenarbeit. Vertragssystem 1968. 7. sz. 405. old.

[2] Richtlinie... 455. old.; *Ross W.:* Kooperationsbeziehungen zwischen Produktion und Aussenhandel. Berlin Staatsverlag. 1966. 14. old.; *Artzt W.—Dornberger G.:* Das Verhältnis von Plan und Vertrag. Staat und Recht 1965. 1. sz. 77. old.

konkretizálása több éven át folyik a vállalati hatáskörben, tehát a vállalatnak elvben nem kell rövid távon gyökeres központi tervmódosítástól tartania, lehetőség nyílik a távlati terv konkretizálásának jogában kifejeződő *játéktér* gazdálkodó szervi szintű kihasználására. Vagyis: a folyamatos tervkonkretizálás során az egyesülés, vállalat — a távlati terv keretei között — képes alkalmazkodni a változó szükségletekhez.[3]

A fenti jogot az 1967-ben hozott és 1973-ig hatályos minisztertanácsi rendelet — amely az állami vállalatok jogait és kötelezettségeit szabályozta — rögzítette kimondva, hogy a vállalat a népgazdasági újratermelési folyamatba a vállalati tervezéssel és kooperációs kapcsolatainak célszerű megszervezésével illeszkedik be [3. § (3) bek.]. Az 1973-ban hatályba lépett *új vállalati rendelet* — mely az előbbit hatályon kívül helyezte — ugyancsak leszögezi: a vállalat részt vesz a népgazdasági tervezésben, mégpedig úgy, hogy a központi állami tervszámok alapján öt éves és éves tervet dolgoz ki [10. § (1) bek.]

Magától értetődően vetődik fel a kérdés: hogyan lehet biztosítani azt, hogy a vállalatok által kidolgozott tervek, mint a távlati tervek konkrét feladatokká való átfordításai *megőrizzék azt az összhangot,* amely a központi tervekben — éppen azok egy központban való kidolgozása folytán — a tervfeladatok között fennáll. Hogyan biztosítható a centralizált és a decentralizált tervezés *kapcsolata?* Hogyan biztosítható a tervezés további folyamatában a központi terv logikai zártsága?

Ezzel kapcsolatban *két* körülményt kell figyelembe venni: a gazdálkodó szervek (egyesülések és vállalatok) gazdasági-jogi önállóságát, viszonylagos elkülönültségét a többi gazdálkodó szervtől egyfelől, egymásnak való mellérendeltségüket másfelől. Vagyis: egyetlen egyesülés *sem utasíthatja* a másikat, mint ahogy a vállalatok sem tehetik ezt. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy a tervfeladatok konkretizálásának folyamatában az összhangot csak *kölcsönös* egyetértéssel, *megegyezéssel* lehet biztosítani.

A tervjavaslatba foglalt feladatok közös megegyezéssel való kidolgozása azonban több problémát vet fel. Annak a már említett gondolatnak a továbbviteléről van szó, hogy a tervegyeztetés során létrejött konszenzus ne maradjon írott malaszt, azaz hogy a tervegyeztetéssel kialakított a munkamegosztás mélyüléséről elmondottak folytán egymáshoz így vagy úgy szükségszerűen kapcsolódó feladatok megvalósítására irányuló teljesítési készség — röviden: a terveknek az egyeztetett kidolgozást és védést követő gazdálkodó szinten történő realizálása — jogilag, szerződés formájában biztosíttassék. A tervfeladatok *kidolgozása közbeni* egyeztetésre, *koordinálásra* igen nagy szükség van, hiszen az egyesülés előtt folyó tervjavaslat-védés során az egyesülésnek választania kell az elé terjesztett javaslatok közül, *döntenie kell,* hogy melyik variánst adja vissza tervfeladatként a vállalatnak. Az egzakt döntés egyik legfontosabb feltétele pedig az, hogy a különböző vállalatok tervjavaslatai között ne legyen ellentmondás;[4] azokat a vállalatok már előzetesen egyeztessék, koordinálják. Az irodalom hangsúlyozta annak idején, hogy a tervkoordináció és eredményének szerződésben történő rögzítése mind az egyesülés, mind a vállalat feladata.[5] Az általuk egymással kötött gazdasági szerződések ugyanis képesek biztosítani, hogy egyfelől a tervszerűség, másfelől a tervezés kontinuitásának központi jelentőségű követelménye továbbra is — gazdálkodó szervi szinten is — megvalósuljon. A Vertragsgesetz 4. § (2) bek.-e leszögezi, hogy a felek tervjavaslataikat szerződéses kötelezettségeik szem előtt tartásával kötelesek kidolgozni.

A gazdálkodó szervi szintű tervező tevékenység legfontosabb jellemzője az ún. *termékhez kötött tervezés.* Ez azt jelenti, hogy a termelési folyamatot a tervezés során nem mesterségesen éves periódusokra szakítva ragadja meg (mint korábban), hanem a termék újratermelési folyamatára orientáltan. Így lehet ugyanis kibontani a távlati tervezésben bennerejlő azt a lehetőséget, hogy a tervezés folyamat-jellege, kontinuitása megvalósuljon.

A gazdálkodó szervi szintű tervező tevékenység mineműségét *összefoglalva* azt lehet mondani, hogy a központi tervezés ágazati, felülről lefelé irányuló, vertikális jellegű tervezési módszerével szemben itt nem az ágazat, hanem a termék újratermelési folyamata kerül előtérbe, a tervezés különböző ágazatokat fog át, az ágazati tervek közötti kapcsolatot éppen a termékre figyelemmel teremti meg. A központi — vertikális irányultságú — tervezésen keresztülfekvő *horizontális* tervezésről van tehát szó.

ad c) Mindezek azonban értelemszerűen szükségessé tették *a gazdasági szerződés funkciójára* vonatkozó nézetek újraátgondolását is. Az NDK gazdasági jogi irodalmában ugyan kifejezetten ezzel a kérdéssel nem foglalkoznak, mégis az irodalmi álláspontokból a konkréttól az általános felé haladva a következőket állapíthatjuk meg: *a)* a gazdasági szerződés a távlati terv konkretizálásának, és az éves terv előkészítésének, kidolgozásának eszköze; *b)* a tervezés során a tervkoordináció eszköze, jogi formája; *c)* a gazdasági szerződéssel történő tervezés a népgazdasági tervezés egyik (tegyük hozzá: decentralizált) módja; *d)* legáltalánosabban fogalmazva: tervezési eszköz, a *népgazdasági tervezési*

[3] *Gerlach* G.: Erzeugnisgruppenarbeit und perspektivische Wirtschaftsverträge. Staat und Recht 1965. 6. sz. 922. old.

[4] *Reinhold G.—Wolf D.:* Organisationsrechtliche Erfahrungen und Probleme in der Wissenschaftskooperation. Wirtschaftsrecht 1971. 1. sz. 35. old.

[5] Lehr- und Studienmaterial zum Wirtschaftsrecht. Szerk.: *Such H.* Staatverlag Berlin 1972. Heft III. Planungsrecht 38. old.

rendszer része.[6] Ennek megfelelően a gazdasági szerződés a távlati és éves, egyben a központi és gazdálkodó szervi tervező tevékenység közötti *kapocsként* funkcionál, ugyanakkor kontroll-funkciót is betölt. (A régi gazdaságirányítási rendben a gazdasági szerződés segítségével a terv teljesítését ellenőrizték. Most ellenőrizni lehet *a tervnek a gazdálkodó szervek általi előkészítését;* a kontroll tehát nem izoláltan az egyes gazdálkodó szervezetek felé irányul, hanem a tervezésben együttműködő partnerek egymást is ellenőrzik.)

Annak következtében, hogy a gazdasági szerződés távlati feladatok egyeztetése révén *tervkoordináló funkciót* tölt be, vagyis hogy a szerződésbe foglalt távlati feladatok a védés eredményétől függően megvalósítandó termelési feladatok lesznek, a gazdasági szerződés elválaszthatatlanul összefonódik a *tervvégrehajtással,* a konkrét termelési folyamattal. A gazdasági szerződés tehát a *tervek kidolgozásával nem szűnik meg hatni,* szerepe ezzel nem tekinthető betöltöttnek. Most már arról van szó, hogy a tervkoordináció során a hosszú távú gazdasági szerződésben vállalt kötelezettségeket, melyek kötelező tervfeladatok lettek, meg kell valósítani. Nem vitás azonban, hogy a koordinált terv önmagában csak lehetőség, végrehajtásán múlik a továbbiakban minden. A gazdaságirányítási rendszer reformja a gazdálkodó szervezetek izoláltságát a tervezés vonatkozásában megszüntette, ám ennek természetes következménye az, hogy a vállalat a saját maga által kidolgozott, konkretizált tervfeladatok megvalósítására irányuló újratermelési folyamat szervezésében, irányításában is jelentős jogosítványokat kell kapjon. A tervezési jogosítvány és felelősség természetszerűen jár együtt *a végrehajtásért való jogosultsággal* és felelősséggel,[7] pontosabban a tervezés, mint jogosultság magával hozza a végrehajtás *szervezésének kötelezettségét.*

A termelés részletekbe menő központi megszervezése helyébe lépő gazdálkodó szervi termelésszervezésnek ugyanazt kell biztosítani, amit a centralizált direkt tervgazdálkodás rövid távon biztosított: a gazdálkodó egységek *kapcsolatainak* megteremtését, csakhogy — a távlati tervezésre áttérés folytán — most már *hosszú távon.* A hosszú távú tervezés előnyei (kontinuitás, az újratermelési folyamat egésze átfogásának lehetősége) itt válnak valósággá. A gazdálkodó szervezetek jogosultak az újratermelési folyamat egészére kiterjedően e folyamat feltételeinek megteremtése érdekében egymással kapcsolatba lépni, saját belátásuk szerint biztosítani, hogy a tervfeladatok megvalósuljanak.

Látható, hogy az egyesülések, vállalatok tervmegvalósító gazdálkodó tevékenysége *koordinálásának* feladata kerül ezzel központi szintről gazdálkodó szervek szintjére. A tevékenységkoordinációt a direkt tervgazdálkodás adminisztratív eszközökkel oldotta meg. Ugyanennek a feladatnak gazdálkodó szervi szintű megvalósítása itt is abba a közgazdasági ténybe ütközik, mint a tervkoordináció esetében: a partnerek gazdasági-jogi önállóságába és mellérendeltségébe. Következésképpen a konszenzus, a szerződéses forma itt sem mellőzhető. A gazdasági szerződésnek tehát hosszú távon (az éves terviduson túlnyúlóan és attól szükség szerint elszakadva) a gazdálkodó szervezetek egész *gazdálkodó tevékenységének koordinálását is* meg kell valósítania.

Az elmondottak alapján azt lehet mondani, hogy a gazdasági szerződés *gazdálkodáskoordinálási* funkciót is ellát, előkészíti az újratermelési folyamatot, és ezáltal biztosítja a tervfeladatok végrehajtásának feltételeit, ebben az értelemben a terv végrehajtásának eszköze.[8] Mivel pedig a gazdálkodó szervi szintű tevékenységkoordináció, a termelési folyamat saját felelősségű alakítása során a vállalat — a szerződés gazdasági hatásmechanizmusának bekapcsolásával — az újratermelési folyamat *gazdálkodó szervi szintű irányítását* valósítja meg, indokolt úgy fogalmazni, hogy a gazdasági szerződés az egyesülési-vállalati gazdálkodó tevékenységet irányító eszközként funkcionál.

A *gazdasági szerződés funkcióit* tehát az alábbiakban lehetne *összegezni: a)* tervkoordináló funkció, amely megnyilvánul mind a távlati, mind az éves tervek kidolgozásának koordinálásában, mind egyesülési, mind vállalati szinten; *b)* gazdálkodás-, tevékenységkoordináló funkció, amely áthatja mind az egyesülés, mind a vállalat tevékenységét; *c)* emellett a gazdasági szerződés megtartja az áru-pénzkapcsolatok közvetítésének funkcióját, továbbra is az árucsere jogi formája.

Azt lehetne gondolni, hogy a sok bába közt elvész a gyerek. Mindenről szó volt, csak arról nem: *mi is hát a gazdasági szerződés* — a gazdaságirányításhoz való viszonya szemszögéből? Azt lehet mondani, hogy — tervkoordináló és gazdálkodás-tevékenységkoordináló jellegénél fogva — a gazdasági reform alapján kibontakozó, az újratermelési folyamat egészét, annak minden fázisát átfogó, a hosszú távú és éves tervek kidolgozásán keresztül ezek végrehajtásáig terjedő gazdaságirányítási folyamat: a gazdálkodó szervi szinten kibontakozott tervező- és irányítótevékenység,[9] azaz a *gazdálkodó szervi gazdaságirányítás eszköze.* Legáltalánosabban

[6] *Spitzner O.:* Die Aufgaben der Wirtschaftsverträge und des staatlichen Vertragsgerichts bei der Organisation und Kontrolle der Kooperationsbeziehungen. Verlag „Die Wirtschaft" Berlin 1964. I. rész. *Gerlach G.—Schubert K.* recenziója nyomán: Staat und Recht 1965. 1. sz.

[7] Kommentar zum Kooperationsrecht. Staatsverlag Berlin 1970. 62. old. (továbbiakban: Kommentar).

[8] *Schubert K.:* Probleme der Weiterentwicklung der Wirtschaftsverträge zwischen den Betrieben des Binnenhandels und der Konsumgüterindustrie. Staat und Recht 1965. 3. sz. 405. old.

[9] *Gerlach G.—Schubert K.:* Territoriale Koordinierung der sozialistischen Rationalisierung und Gemeinschaften. Staat und Recht 1968. 7—8. sz. 1145. old.

nézve tehát *gazdaságirányítási eszköz,* a népgazdaság új irányítási rendszerének szerves, elválaszthatatlan része.

Látható, hogy a gazdasági szerződések újszerű funkcióik folytán a gazdasági mechanizmus olyan elemét jelentik, melyek hibátlan működése az egész rendszer működésének egyik — ha nem is egyetlen — igen fontos eleme. A fentiekben részletezett tervezés- és gazdálkodáskoordináló funkció ugyan az egyes szerződéstípusoknál eltérő súllyal jelentkezik, az azonban megállapítható, hogy legnagyobb jelentősége a Vertragsgesetz által bevezetett ún. hosszú távú gazdasági szerződések körében van. A Vertragsgesetz két ilyen szerződést szabályozott: a hosszú távú szállítási (10. §.), és a távlati feladatokra szóló szerződést (11. §.).

2. Az elmondottak nagyban-egészben *általánosan elfogadottnak* tekinthetők az NDK jogtudományában. Ezen a ponton a nézetazonosság azonban meg is szűnik. Az alapprobléma az: *hogyan fogják fel a kooperációt,* és ennek megfelelően hogyan viszonyulnak a kooperációs jog mineműségének kérdéséhez, utóbbit pedig hogyan helyezik el a gazdasági jog rendszerében.[10]

Az elméletben *két álláspont* alakult ki: az *egyik* a kooperációt konkrétabban fogja fel és elismeri a kooperációs jogot, mint a gazdasági jog egyik relatíve elkülönült területét, a *másik* a kooperációt általánosságban ragadja meg és a kooperációs jog elismerésétől *elzárkózik.* Egy — tulajdonképpen az első állásponthoz tartozó — felfogás a kooperációs jog elismerése mellett tárgyát annál szűkebben vonja meg.

Az álláspontok közös vonása, hogy a klaszszikus marxi kooperációfogalomból indulnak ki. Eszerint: a kooperáció „többek munkájának formája, akik ugyanabban, vagy különböző, de összefüggő termelési folyamatokban tervszerűen egymás mellett és együttműködve dolgoznak."[11]

2.1. Az *első álláspont* képviselői — a *„Kommentar zum Kooperationsrecht" szerzői kollektívája* (Spitzner, Panzer, Kampa, Penig, Strassmann) Marx meghatározását úgy értelmezik, hogy a kooperáció lényege az együttműködés, mégpedig — a kapitalizmusbeli kooperációval szemben — a tervszerű és egységes akarat által irányított együttműködés.[12]

A Kommentár szerzői által elfogadott *közgazdasági* álláspontot *Krömke* fogalmazta meg. Szerinte: a szocializmusban a vállalatközi kooperáció a szocialista árutermelők tervszerű, szervezett együttműködése, munkamegosztó jellegű termelési folyamat, a társadalmi tulajdon és a társadalmi és vállalati érdekek objektív egybeesése alapján.[13] Ennek megfelelően *a kooperációs jog a gazdasági jog egy része,* azon része, amely a népgazdasági újratermelési folyamatban létrejövő *vállalatok és ágazatok közötti kooperációs kapcsolatokat* szabályozza,[14] melyek az árucsere hosszú távú előkészítésére és kialakítására, valamint magára az árucserére terjed ki.

Arra a kérdésre, hogy a kooperációs jog, mint a gazdasági jog egy része milyen *szerződésekkel operál,* a szerzők sajnálatos módon elméleti álláspontot nem dolgoztak ki, hanem az anyagi folyamatokra vonatkozó mérlegkészítési feladatokról szóló jogszabály (Verordnung vom 26. 6. 1968. über die Aufgaben, Pflichte und Rechte der Betriebe, Staats- und Wirtschaftsorgane bei der Bilanzierung materialwirtschaftlicher Prozesse. GBl. Teil II. 481. old.) rendszerezéséből indulnak ki. A rendelet azonban nem a kooperáció vonatkozásában rendszerezi a gazdasági szerződéseket, hanem azok *minden* fajtáját rögzíti. Eszerint a gazdasági szerződések három fő csoportba oszthatók.

a) Kooperációs szerződések, hosszú távú gazdasági szerződések, valamint a konkrét árucserére irányuló szállítási (Liefer- és Leistungsvertrag) szerződések. Itt a vállalatok ellenértéken alapuló, elsődlegesen a termelési folyamatra és az árucsere előkészítésére irányuló kölcsönös kapcsolataikat rendezik a szállítások tervezése, előkészítése és szervezése, lebonyolítása terén.

b) Koordinációs megállapodások (az egyesülések között) és *koordinációs szerződések* (a vállalatok között). Előtérben nem közvetlenül az árucsere előkészítése stb. áll, hanem a gazdaságirányító, illetve gazdálkodó tevékenység koordinálása (pl. a partnerek termelésének specializálása és koncentrálása).

c) Az ún. *Organisationsvertrag*-ok pedig közös berendezések létesítésére, illetve közös feladatok közös megvalósítására irányulnak. A Kommentar szerzőinek álláspontja szerint a harmadik csoport *nem tartozik* a kooperációs jogba.

Szintén elismeri a kooperációs jognak a gazdasági jogon belüli relatív elkülönültségét *Pflicke,* ám annak tárgyát másképpen határozza meg. Ő szigorúan csak a *vállalatok közötti* kooperációs kapcsolatokat sorolja a kooperációs jog körébe, az egyesülések között kialakulókat nem. A kooperációs kapcsolatok pedig a munkamegosztóan gazdálkodó termelőegységeknek a tervszerű termelésben létrejövő kapcsolatai, melyek egyben a tervszerű árucsere viszonyai.[15] A döntő *különbség* e fenti állásponttal szemben tehát az, hogy Pflicke az egyesülések kooperációs kapcsolatait nem sorolja a kooperációs jogba, hanem azokat a gazdasági jog „Tervezési jog" című részébe helyezi (Planungsrecht), az Organisationsvertrag-ot a gazdasági jog „Organisationsrecht" néven elkülönített részébe, míg

[10] A gazdasági jog problémájának elméleti feldolgozását ld.: *Eörsi Gy.:* Külső és belső komplexitás. Gazdaság és Jogtudomány VI. 1972.

[11] *Marx, K.:* Das Kapital. I. köt. Berlin 1957. 340. old.

[12] Kommentár 22. old. és 34. old.

[13] *Krömke C.* cikke Einheit 1966. 12. sz. 1528. old.

[14] Kommentar 22. old.

[15] *Pflicke G.* álláspontját lásd a „Lehrmaterialien des Wirtschaftsrechts der Hochschule für Ökonomie" Berlin 1970. kiadványában: Lehrbrief 4—5. old.

a *vállalatközi kooperáció* viszonyai (az előzőekben részletesen elemzett gazdasági szerződés révén megvalósuló tervkoordináció és gazdálkodáskoordináció, valamint a közvetlen árucsere viszonyai) alkotják a *kooperációs jogot.* Ennek megfelelően Pflicke a *gazdasági szerződéseket* a következőképpen rendszerezi: *a)* az árucserét közvetlenül lebonyolító szállítási szerződések (Liefer- és Leistungvertrag); *b)* kooperációs szerződések (árucsere előkészítése, koordinálása, szervezése, mint pl. tervezési, kutatás-fejlesztési, piackutatási, termeléselőkészítési együttműködés) — e két szerződés a kooperációs jog eszköze; *c)* a vállalatok kooperációs kapcsolatainak egyesülések általi szervezését megvalósító koordinációs szerződések, melyeket az egyesülések kötnek, és melyek a tervezési jogba tartoznak; *d)* szervezetet létrehozó szerződések, amelyekkel a vállalatok bizonyos hasonló tevékenységeik ellátását új gazdálkodó szervezetben (társulásban) centralizálják (organisationsbegründender Vertrag), ezek alkotják az Organisationsrecht-et.

2.2. A másik elméleti álláspont a kooperációs jogot, mint a gazdasági jog egy relatíve elkülönült részét *nem fogadja el. Such* szerint[16] ugyanis a gazdasági jog lényege a *termelés* szocialista *társadalmasítása* állandó folyamatának tervszerű megvalósítása. A termelés szocialista társadalmasításának lényegi vonása viszont az, hogy a társadalmi *munkamegosztás* tervszerűen fejlődik, és nem csak az újratermelési folyamat minden fázisára (tervezésére, irányítására és a közvetlen gazdasági tevékenységre) hanem az egész gazdálkodó struktúrára, szervezetre kiterjed. A gazdasági jog tehát a gazdálkodó szervezetek tevékenységének szervezeti és működési oldalát egyaránt átfogja. A szocialista kooperáció, mint a Marx által a termelés társadalmasításának lényegeként megfogalmazott *termelőerő* a termelés társadalmasítása irányába hat, és a társadalmasítás jellegét alapvetően meghatározza. Ennek megfelelően a kooperáció nemcsak a vállalatközi és nem is csak az egyesülésközi kapcsolatok, hanem az egész népgazdaságot átfogó újratermelési folyamat sajátossága. Such értelmezésében az *újratermelési folyamat* maga *kooperatív jellegű.* Így a kooperációt is csak sajátosságként lehet felfogni, de nem új minőségként. A kooperációs jogról ő csak idézőjelben beszél, annak létét tagadja. Felfogásában a kooperáció a gazdasági folyamatokban szükséges és hasznos magatartásnak nevezhető, álláspontját vulgárisan úgy lehetne megfogalmazni, hogy kooperálni kell, kooperálni jó.

Such úgy véli, a kooperációnak a gazdasági jogban annyi *jelentősége* van, hogy a gazdasági jog eszköztárával a kooperatív szocialista árutermelés stabil formáit kell kialakítani, e kooperatív gazdasági folyamatokat kell irányítani a kooperációnak legáltalánosabban, a termelés szocialista társadalmasításaként felfogott értelmében.

A kooperáció tehát a gazdasági jog egészét átfogó *jelleg, magatartás,* a Kommentar szerzői ezért azt vetik Such szemére, hogy nála a kooperáció azonosul a gazdasági joggal, noha nyilvánvalóan nem erről van szó. Such ezzel szemben azt kifogásolja a Kommentar álláspontjában, hogy az a kooperációt a puszta együttműködéssel, az árucserére orientált együttműködéssel azonosítja, noha ott viszont nem csak arról van szó.

Such elméleti álláspontja a *gazdasági szerződések felosztásában* a következőképpen tükröződik.[17] *a)* A szállítási szerződés (Leistungsvertrag) a forgalmi kooperáció eszköze, tartalmilag pedig az ellenérték fejében termék, ill. szolgáltatás előállítására irányuló árucsere-kapcsolatokat szabályozza. *b)* A koordinációs szerződés (Koordinierungsvertrag) a gazdaságilag összefonódó, kapcsolódó folyamatok tervezésére, irányítására, a tervszerű gazdálkodó tevékenység egyeztetésére, a termelési kooperáció optimalizálására irányul. Benne megvalósul a koordinálást kívánó feladatoknak a termelés hatékonyabb előkészítésére, szervezésére és realizálására orientált koordinálása. Más szóval a felek tartalmilag *egyeztetett* intézkedésekben egyeznek meg, és ezek megvalósítására vállalnak kötelezettséget saját tevékenységi körükben gazdálkodó tevékenységük tervezésére és irányítására vonatkozólag. *c)* Az Organisationsvertrag új szervezeti egység alapítását célozza, amely a felek hasonló vagy azonos feladatainak közös koncentrált megvalósítását végzi.

Habár Such hangsúlyozza, hogy a *gazdasági szerződések felosztása egyben a gazdasági jog belső strukturális felparcellázását* is jelenti, nem alakít ki valamiféle „koordinációs" jogot, a koordinációs szerződéseket a tervezési jogban (Planungsrecht) helyezi el. Ugyanakkor hangoztatja, hogy ezek a szerződések a gyakorlatban természetesen nem fordulnak elő törvényszerűen ilyen tisztán, előfordulhat, hogy pl. a koordinációs szerződésbe szállítási szerződési elemek keverednek, melyet ő kooperációs vagy komplex szerződésnek nevez.

Görner és Kreutzer a kooperációt szintén igen általánosan, tág értelemben fogják fel, azonban a kooperáció fogalmát úgy határozzák meg, hogy a marxi definícióból a Kommentárhoz hasonlóan az együttműködés elemét emelik ki. Ebből *háromféle* kooperációs formát vezetnek is: az árucsere-kapcsolatokra vonatkozó szerződést (Leistungsvertrag), az árucsere körén kívül eső tevékenységek koordinálását egyesülések és vállalatok között egyaránt (Koordinierungsvereinbarung), és az Organisationsvertrag-ot. A kooperációt a bármely tulajdonformához tartozó vállalatok tervszerű gazdálkodó te-

[16] Lehr- und Studienmaterial zum Wirtschaftsrecht. Heft. 1. Allgemeiner Teil I. 63—75. old.

[17] Lehr- und Studienmaterial zum Wirtschaftsrecht. Heft. 2. Allgemeiner Teil II. 61—54. old.

vékenysége során létrejövő kapcsolatainak összességeként fogalmazzák meg.[18]

3. Az ismertetett álláspontokban relatív *egyetértés* van a szállítási és az Organisationsvertrag körülhatárolásában. Az árucsere körén kívül eső kooperációs kapcsolatok kérdésében egyetértés látszik a viszonyok jellege tekintetében, legalábbis *negatíve*. Nevezetesen abban, hogy nem áru-, pénzviszonyok, vagy legalábbis alapvetően nem azok; nem az egyenértéken alapulnak; nem közvetlenül nyereségre, hanem a rendelkezésre álló alapok leghatékonyabb, legracionálisabb felhasználására irányulnak. *Az árucserén kívüleső kooperációs* kapcsolatok megragadása azonban rendkívül *eltérő*. Ez — úgy tűnik — részben a politikai gazdaságtani kiindulás eltéréséből fakad és eltérő rendszerezési szempontokkal van összefüggésben, ám sok esetben ugyanazon termelési viszonyok, anyagi folyamatok eltérő terminológiájára vezethető vissza. Látható, hogy az egyes álláspontok szinte *ugyanarról* beszélnek, ám az elméleti megfontolások túlhangsúlyozása akadályozza a közös nyelv megtalálását, így az utak már az első lépésben különválnak.

Nehezíti a közös nyelv megtalálását a gazdasági joghoz való általános viszonyulás „archimedes-i pontjának" hiánya is. A Kommentar szerzői *szkepticizmusuknak önkritikusan* hangot is adnak. Úgy vélik, hogy az idő még nem érett meg a gazdasági szerződés átfogó, jogszabályilag rögzített rendszerezésére. E körben még további intenzív — a gazdasági szerződés lényegének, funkciójának és tárgyának feltárására irányuló — vizsgálatokra, a gazdasági szerződés elméletének meggyőző kidolgozására van szükség. Sőt, úgy vélik, hogy a *gazdasági jog által szabályozott jogviszonyok körének* meghatározása tekintetében sem lehet ma még végleges választ adni, legfeljebb általános orientációt. A végleges meghatározáshoz jogászok és közgazdászok által közösen megvalósított mélyreható kutatásokra van szükség. Ennek a helyzetnek természetes következménye, hogy a gazdasági jog — mint jóganyag — nem egységes elméleti koncepció alapján, hanem a *gyakorlat* követelményei, *igényei* szerint egyes jogszabályok egymás mellé helyezése révén állt össze, ám a jogszabályok tárgyuknál fogva — a többivel való összefüggés hiánya mellett —, már eleve korlátozott részszabályozásként jöttek létre.[19] Az átfogó, *egységes elvek alapján kidolgozott szabályrendszer óhajában* a szerzők mindenesetre egységesnek látszanak.

Az NDK irodalma és részben jogalkotása — amint az elmondottak beszédesen bizonyítják — *nem kerüli meg* a közvetlen árucsere körén kívül eső *együttműködési* viszonyok tanulmányozását és szabályozását. A nagyfokú nézeteltérések, élénk viták a kooperáció problémáját — ilyen vagy olyan, szűkebb vagy tágabb felfogásban — napirenden tartják. Ez a tanulmány azonban messze el kívánja kerülni az érdemi állásfoglalás csábító lehetőségét, hiszen tisztában van a könnyen megfogalmazható ellenvetéssel: a kibicnek semmi sem drága. Ugyanakkor az olvasó joggal várja el, hogy legalább *negatíve* meghúzzuk a határvonalat: a hazai gondolkodás szerint *mi nem* az NDK-beli kooperáció.

4. Abból a most már nyilvánvaló körülményből kell kiindulni, hogy az NDK gazdaságirányítási rendszerének felépítéséből, a kooperációnak, mint *gazdálkodó szervezetek közötti tervezés- és gazdálkodáskoordináló együttműködésnek* a mechanizmusban betöltött kulcsfontosságú szerepéből kifolyólag a kooperáció a *gazdaságirányítás adott rendjéből folyó gazdasági és jogi szükségszerűség,* ennek megfelelően a gazdálkodó szervezeteknek alapvetően nem joga, hanem *kötelessége*. A gazdaságirányítási rendszer hibátlan működésének feltételét képező kooperációt, mint a mechanizmus egyik elemét nem lehetett teljes egészében a gazdálkodó szervek mérlegelésére bízni. A már eddig ismertetett jogszabályok is kötelezettségről beszélnek, és az egyes konkrét kooperációs formák jogi szabályozása sem mulasztja el a vállalatirányító szervek felelősségének hangsúlyozását a megfelelő vállalatközi és saját (egyesülésközi) kooperációs kapcsolataik kialakításáért. A kooperációs társulások alapításának, az azokba való be- és kilépésnek jogi szabályozása például — mint látni fogjuk — visszatérő rendszerességgel tartalmaz egy olyan szakaszt, amely az alapítást, részvételt és kilépést az egyesülés hozzájárulásához köti, továbbá olyat, amely egyenesen az egyesülés kötelességévé teszi, hogy a vállalatokat a társulás alapításának szükségességéről meggyőzze, végső soron utasítsa.

Az *önkéntesség,* mint alapforma — amelyet csak akkor törhet át a „meggyőzés" és utasítás, ha a vállalatok saját jószántukból nem alakítják ki kooperációs kapcsolataikat — a reform azon *alapgondolatát* és egyben *várakozását* tükrözi, hogy *a vállalatok saját érdekükben élni fognak a kooperáció lehetőségével,* ez viszont a gazdaságirányítási rendszer funkcionálása szempontjából egyben a népgazdasági érdekek érvényesülését is jelenti, hiszen a gazdaságirányítási rendszer hibátlan működése népgazdasági szintű érdek, ennek viszont a kooperációs kapcsolatok kialakítása és működése egyik feltétele. Felvetődik ezek után a kérdés: *mi ösztönzi* a vállalatot kooperációs kapcsolatai kialakítására? Természetesen az, hogy hiányos, nem egyeztetett kapcsolatai a beszállítók elégtelen teljesítését, a megrendelők minőségi és mennyiségi igényeinek, szükségleteinek szegényes ismeretét ered-

[18] *Görner G.—Kreutzer C.:* Zur wirtschaftsrechtlichen Gestaltung von Organisationsformen der Kooperativen Zusammenarbeit; és *Görner G.:* Grundlagen, Bedeutung und Merkmale des Koordinierungsvertrages. Wirtschaftsrecht 1972. 2. sz. 88. old. Ugyanígy: *Süss E.:* Der Organisationsvertrag. Vertragssystem 1969. 3. melléklete.

[19] Kommentar 68—69. és 20. old.; *Supranowitz S.:* Zu aktuellen Aufgaben der wirtschaftsrechtlichen Gesetzgebung im ökonomischen System des Sozialismus. Staat und Recht. 1968. 9. 1299. old.

ményeznék. A piac értékítéletének — ha a vállalatok amúgyis kooperálnak — nem szükséges különösebb szerepet juttatni. A reform kooperációval kapcsolatos alapállása tehát az volt, hogy a vállalatok *fognak* kooperációs kapcsolatokba lépni, ezért első menetben elegendő a központi gazdaságirányítás *morális* elvárása, adminisztratív színezetű, vagy kimondottan *adminisztratív,* igazgatási jogilag kikényszeríthető elvárásra, eszközre akkor van szükség, ha a vállalatok nem kooperálnak, holott az össznépgazdasági szempontból kívánatos lenne. A kooperáció, mint a vállalatnak a gazdaságirányítás adott rendjéből folyó kötelessége az alapkoncepció szerint ugyan csupán önkéntességen alapuló *morális* kötelesség, ám *bármikor átfordítható jogi* kötelezettséggé. (Ezt az átfordítást a gazdaságirányítási rendszer módosítása során a későbbiekben meg is valósították.)

Mindezekre tekintettel az NDK-beli vállalati egyesülési kooperációról *negatíve* azt lehet mondani, hogy nem alapvetően és nem csak a vállalatok, egyesülések alulról jövő kezdeményezése kooperációs szerződések és társulások létrehozására. Bár elvben önkéntes, a vállalatirányító szervek felelősséggel tartoznak adott esetben még a kényszerkooperációt létrehozó adminisztratív utasítás kiadásáért is. De ha a kooperáció nem is utasítással jön létre, a kezdeményezés mindig jöhet felülről, ha pedig mégis alulról jön, az alapítás és részvétel az irányító szerv hozzájárulásához van kötve.

5. Szükségesnek látszik azonban emellett egy „hazai fogyasztásra alkalmas" munkahipotézist felállítani a kooperációról, legalábbis az NDK irodalmában fellelhető nézetazonosságot figyelembe véve és abból kiindulva. A kooperációt *pozitíve három szinten* lehet megközelíteni. *Általános* értelemben — össznépgazdasági központi gazdaságirányítási szinten — a kooperáció a gazdaságirányítási rendszer *eszköze,* egyik *alappillére.* Miután a népgazdaság fejlődésének fő irányait megfelelő számú központi tervmutatóval központilag megszabják, viszont a rövidebb távú konkrét tervjavaslatok kidolgozása és elfogadása vállalati, illetve egyesülési szintre került, a kooperációnak már a tervezési szakaszban meg kell kezdődnie. A tervezés most az újratermelési folyamatra koncentrál, ezért kellőképpen egyeztetett tervek biztosítják azt, hogy később a tervek realizálása során létrejövő kooperációs kapcsolatokban ne lépjen fel zavar.

A *különös* szintjén — egyesülési és vállalati szinten — a kooperáció a központi tervezéstől relatíve elkülönülő, a központi tervezést kiegészítő — bár attól természetesen el nem választható —, a központi tervezés felülről lefelé irányuló jellege mellett funkcionáló *horizontális tervezést és irányítást jelent.* Ha az általános szintjén a módszer-, eszközjelleget tekintettük meghatározónak, itt a tartalom kerül az előtérbe. Az újratermelési folyamatra — a termékre — orientáltság ezen a szinten egyfajta, az ágazati tervezésen keresztülfekvő, az újratermelési folyamat egységét szem előtt tartó tervek szükségképpen egyeztetett kidolgozását és egyesülésközi, ágazatközi szintű realizálását, a vállalati szintű tervezés és tervvégrehajtás feltételeinek egyeztetett megteremtését jelenti, ahol az egyesülések között létrejövő kooperációs kapcsolatok szerződéses biztosítása már nem mellőzhető.

Konkrétan vállalati szinten a kooperáció a vállalatoknak az újratermelési folyamat valamennyi, az árucserét megelőző és követő fázisra kiterjedő *komplex és hosszú távú* együttműködését jelenti, azokat az institucionalizált jogi formákat (kooperációs szerződést és társulást), melyekben a fenti terv- és gazdálkodáskoordinálási célkitűzések konkrétan megvalósulnak.

Jelen tanulmány keretei nem adnak lehetőséget arra, hogy a kooperációnak és a kooperációs jognak a fentiekben vázoltakat követő fejlődéséről is áttekintést adjunk. Annyit azonban meg kell jegyezzünk, hogy az NDK gazdaságirányítási rendjében bekövetkezett változások a kooperáció erkölcsi kötelességkénti felfogását meghaladottá tették és kooperációs szerződéskötési kötelezettség révén irányt vettek annak a központi gazdaságirányítással szembeni jogi kötelezettség formájában történő realizálására.

Vörös Imre

Az állam- és jogtudományi kutatások metodikája*

1. *A dialektikus materialista módszer, mint alapvető módszer*

Az állam- és jogtudományi kutatások módszerei közül a legáltalánosabb szinten a dialektikus materialista módszer helyezkedik el. Érvényességi köre a kutatás egészére kiterjed, kötelező ereje kategórikus: elveinek figyelmen kívül hagyása csaknem lehetetlenné teszi az állam- és jogtudományok továbbfejlesztését.

Ezért félreérthetőnek tartom Kopnyin megfogalmazását: „nincs olyan módszer, amelyik minden további nélkül egyetemes volna".[1] A materialista dialektika ugyanis véleményem szerint egyetemes módszer, ha nem is „minden további nélkül" — azaz konkrétizálódás nélkül az. Az elméletalkotásban dialektikus módszer követendő, azonban a módszernek alkalmazkodnia kell a vizsgálat tárgy természetéhez. Így aligha volna sikeres ha a Tőke kategoriális viszonyait ráhúznánk mechanikusan a jogérvényesülés problémakörére.

A dialektikus materialista módszer tartalmi követelményeinek kifejtésére jelen tanulmány keretei között nincs mód, azonban értelmezésük néhány problémájára föl szeretném hívni a figyelmet. Véleményem szerint különbséget kell tenni a dialektikus és történelmi materializmus tételeinek módszertani funkciója és a dialektikus materialista módszer között. A filozófiai tételek fölhasználása során különbséget kell tenni azon esetek között, amikor

a) belőlük módszertani szabályok levezetésére kerül sor,

b) heurisztikus szerepet töltenek be,

c) dedukció során közvetlenül szaktudományos tételek bizonyítására használják fel őket.

A tudomány fejlődésében torzulást eredményez, ha a heurisztikus szerepet félreértik, és azt a közvetlen bizonyítással cserélik föl mint ezt a dogmatizmus tapasztalatai is bizonyítják.[2] Ezt a torzulást az is elősegítette, hogy módszertani szabályok levezetésére és főleg követésükre csak szavakban került sor.

A filozófiai tételek heurisztikus szerepe szorosan összefügg a filozófia (és a társadalomelmélet, az állam- és jogelmélet) előremutató jellegével. „Az olyan filozófia, amelyik csupán utólag rögzíti azt, amit a többi tudomány már elért, fölösleges és haszontalan, mert nem képes az egyetemes megismerési módszer funkcióinak ellátására. A filozófiai kategóriákban rejlő lehetőség, hogy túllépjék saját koruk közvetlen tudományos eredményeit, onnan ered, hogy keletkezésük és fejlődésük alapja a világ megismerésének és gyakorlati átalakításának általánosított tapasztalata, és hogy bennük szintetizálódik (nem pedig egyszerűen összegeződik) a legkülönbözőbb tudományágak ismeretanyaga."[3] Ezért nem tudok egyetérteni Szabó Imrével, aki szerint „az általános társadalomelmélet, ... az állam- és jogelmélet... olyan tudományok, amelyek bizonyos mértékig a szocialista társadalom fejlődésének élvonalát tartják szem előtt, vagy legalábbis olyan átlagát, amely előre mutat; azt is lehet mondani, hogy a fejlődés elemének kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak; ennél fogva a félig nyers realitásnál valamivel jobb, ideálisabb elvi képet tételeznek fel".[4] Szabó szerint az elmélet a *valósághoz* képest mutat előre, a valóság meghaladását jelenti, és így politikaivá, normatívává válik. Ez a fölfogás nem veszi figyelembe az elmélet és a gyakorlat közötti többszörös közvetítést, a közvetlen gyakorlati cél ideiglenes fölfüggesztését. Valójában az elmélet a valóság *adott fokú elsajátításához* képest mutat előre, a valóságról alkotott kép meghaladását, a valóság mélyebb megismerését jelenti és ezzel heurisztikus és metodológiai funkciót tölt be. A valóság meghaladására csak a gyakorlaton keresztül és a gyakorlatban kerül sor.

A filozófiai tételek heurisztikus szerepe kapcsán azt is hangsúlyozni kell, hogy „a dialektikus materializmus kategóriái csak akkor képesek megelőzni a tudomány közvetlen eredményeit, ha szakadatlanul változtatják tartalmukat és fejlődnek".[5]

Tévesnek tartom a dialektikus materialista módszer olyan értelmezését, amikor a dialektika törvényeivel vagy egyik törvényével azonosítják azt. Ez a fölfogás többé-kevésbé kimondva vagy kimondatlanul elég gyakori a magyar jogirodalomban. Kulcsár Kálmán már többször idézett tanulmánya is ezt a felfogást sugallja: „az a jelentős többlet, amellyel a marxista társadalomtudományok meghaladják a burzsoá szociológiát, a dialektika módszerében fogható össze. A jogtudomány vonatkozásában különösen jelentős a jelenségek fejlődésében és összefüggésében való vizsgálata".[6] Leghatározot-

* Jelen tanulmány a Jogtudományi Közlöny 1975. évi 11. sz.-ban „Az állam- és jogtudományi kutatások néhány módszertani kérdése" címmel megjelent cikkre épül *(Szerk.)*.

[1] *Kopnyin:* i. m. 99. old.

[2] Vö.: A jogtudományi kutatás új útjairól *Szabó* Imre referátuma 598. old., *Szotáczky* Mihály korreferátuma 606. old.

[3] *Kopnyin:* i. m. 27. old.

[4] *Szabó* Imre: A szociológia ma — egy kívülálló szemével. Valóság 1973. 4. sz. 28. old.

[5] *Kopnyin:* i. m. 29. old.

[6] *Kulcsár* Kálmán: i. m. 526. old.

tabban Vas Tibor által írt 1961. évi állam- és jogelmélet jegyzetben jelentkezik ez a szemlélet, ahol a dialektikus módszer tárgyalása címén a dialektika törvényeinek fölsorolására kerül sor.[7] A jelenleg használatban levő állam- és jogelméleti tankönyv Szabó Imre által írt módszertani fejezetében a materialista dialektika tárgyalása a jelenségek közötti kölcsönös összefüggések és a jelenségek ellentmondásosságának a taglalására korlátozódik.[8] Szabó Imre fölfogását plasztikusabban fejtette ki „A jogszabályok értelmezése" című művében: „A marxista—leninista jogtudomány, a materialista dialektika módszerével mindenekelőtt az egyes jogi jelenségeket más jogi jelenségekkel kapcsolatban, a jogi jelenségek egységének részeként vizsgálja, a jogi jelenségeket pedig alakulásukban, fejlődésükben, mozgásukban igyekszik megragadni; azokat az erőket és tényezőket, azokat az ellentéteket tárja föl, amelyek a jogfejlődést meghatározzák és mozgatják. A jogi jelenségeknek e fejlődését, az ellentéteknek e küzdelmét és azoknak az adott jelenségeken, jogintézményeken és jogrendszeren belüli egységét azonban a marxista—leninista jogtudomány nemcsak a jogi jelenségek világán belül vizsgálja, hanem a jelenségeket más társadalmi jelenségekkel veti össze, azokkal összefüggésben elemzi, s ezáltal a jogot a társadalmi jelenségek sorában elfoglalt helyének és szerepének megfelelően ismeri és ismerteti meg,"[9] Szabó Imre megragadja ugyan a mozgást, de túl általánosan: nem lép túl a valóság dialektikus törvényszerűségeinek elismerésén és hangsúlyozásán, azaz a dialektika nála szemlélet marad, nem válik módszerré.

A dialektikus materialista módszer esetében nem a dialektika egyes tételeiről vagy törvényeiről vagy akár ezek összegéről van szó, hanem a dialektikus törvények és kategóriák rendszeréről, amelyből meghatározott követelmények adódnak a gondolkodásra vonatkozóan. Ez az összefüggés a dialektika, logika és ismeretelmélet egységének[10] egyik mozzanata. A dialektikus materialista módszer tehát lényegében azonos a dialektikus logikával. Ezért lényegében egyet kell érteni Horváth Tibor megfogalmazásával, hogy „az egyes tudományágak területén követendő módszer tulajdonképpen nem más, mint a dialektikus materializmus általános kategóriáinak sajátos alkalmazása".[11] Horváth Tibor tanulmánya további részében meggyőzően polemizál Kádár Miklóssal szemben és joggal hangsúlyozza, hogy a jogi kategóriák kiépítésében fel kell használni az egyes természet- és társadalomtudományok eredményeit is,[12] azonban a dialektikus materializmus és más tudományok módszertani szerepe között csak mennyiségi, fontossági és nem minőségi különbséget lát. Tévedése összefüggésben van azzal, hogy módszerén csupán a kategóriák sajátos alkalmazását érti. Valójában azonban a módszertan központi problémája nem a tudományos kategóriák kialakítása, nem az, hogy milyenek ezek a kategóriák, hanem az, hogy hogyan jutunk el ezekhez a kategóriákhoz. „A dialektikus logika feltárja a tárgy konkrétan tudományos tételezésének, meghatározásának azokat az alapelveit, amelyekből kiindulva a kutatás konkrét módszerei kidolgozhatók."[13] A dialektikus logika alapja az absztrakt és a konkrét egysége alapvető szabálya az, hogy a tudományos megismerés az igazsághoz az absztrakttól a konkréthoz való mozgás révén juthat el. Az absztrakt és a konkrét a materialista dialektika olyan kategóriái, amelyek a megismerési kép változásainak visszatükrözésére szolgálnak, mind a tárgy sokoldalú megragadásának, mind a lényegébe való behatolás mélységének tekintetében.[14] A dialektikus materialista módszer többször bírált leegyszerűsítő felfogása mögött igen gyakran az absztrakt és a konkrét téves értelmezése, a megismerési folyamat két mozzanatának — az empirikustól az elméletihez és a konkréttól az absztraktba való átmenetének — az összekeverése húzódik meg. Jól kitűnik Vas Tibor megfogalmazásából: „Különös jelentősége van az állam- és jogelmélet szempontjából az absztrakciónak és az általánosításnak ... Természetesen az állam és a jog szempontjából jelentősége van a konkretizálásnak és az individualizálásnak is, de ezek nem az állam- és jogelméletben, hanem egyéb jogtudományi ágakban szerepelnek."[15]

Az absztrakttól a konkréthoz való felemelkedés során nem egyszerűen a már kialakított absztrakciók összekapcsolása, egymásra vonatkoztatása vagy összegezése megy végbe, hanem az egyik konkrétabb kategória, konkrétabb meghatározás a másik kevésbé konkréttól jön létre, abból következik, mint annak folytatása és kiegészítése. Az absztrakcióknak ezt az összefüggését a vizsgált tárgy összefüggései határozzák meg. „Az állami és jogi valóság jelenségeinek különböző oldalai, tulajdonságai és jellemzői az általános tudományos fogalmakban éppenséggel nem mint egymás mellett állók tükröződnek vissza, hanem mint egymásból keletkezők."[16]

[7] *Antalffy* György—*Halász* Pál—*Szabó* Imre—*Vas* Tibor: Állam- és jogelmélet. Egyetemi Jegyzet 1961. 15—17. old.

[8] *Antalffy—Samu—Szabó—Szotáczky:* i. m. 64—68. old.

[9] *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. Bp. 1960. 113. old.

[10] Vö.: *Lenin* Összes Művei 29. kötet Kossuth 1972. 276. old.

[11] *Horváth* Tibor: i. m. 479. old.

[12] Uo. 489. old.

[13] *Turovszki:* Gyialektika kak metod posztrojenyija tyeorii. Voproszi Filozofii 1965. évi 2. sz. 55. old. Idézi: Kopnyin, i. m. 103—104. old.

[14] *Kopnyin:* i. m. 168. old.

[15] *Antalffy—Halász—Szabó—Vas:* i. m. 17—18. old.

[16] *Kerimov:* i. m. 879. old.

2. *Az általános módszerek: a történeti-genetikus, a rendszerelméleti és az összehasonlító módszer*

A struktúra következő szintjén helyezkedik el a történeti-genetikus, a rendszerelméleti és az összehasonlító módszer. Érvényességi területük ugyan a kutatás egész menetére kiterjed, azonban valamelyikük elveinek figyelmen kívül hagyása csupán korlátozza a kapható ismeretek körét és mélységét.

A tudományos megismerésnek az absztrakttól a konkréthoz vezető útja azt jelenti, hogy a gondolkodás a jelenségnek egyre több és több meghatározottságát tárja föl. A meghatározottság csak más jelenségekhez viszonyítva létezik. Ugyanakkor a konkrétság történeti, „mert az adott tény, jelenség fejlődési folyamat eredménye, és lényegi tartalma továbbra is csak mozgásában ismerhető meg".[17] A jelenség meghatározottságai vagy azonos, vagy más időpontokban létező jelenségekben való viszonyát fejezik ki, így a konkréthoz való haladásnak két, egymáshoz szorosan kapcsolódó útja és módszere a történeti-genetikus és a rendszerelméleti.

A történeti-genetikus módszer nem szűkíthető le a történettudomány eredményeinek a fölhasználására, hanem lényege a politikai-jogi jelenségek keletkezésükben és fejlődésükben, folyamatként való vizsgálata.

A rendszerelméleti módszer a politikai és jogi jelenségeket a politikai-jogi rendszerben játszott szerepük és az egyes jelenségeknek egymással való kölcsönös összefüggésük szempontjából vizsgálja. Annak az állandó összefüggésnek a megvilágítása teremt lehetőséget, amely a vizsgált rendszer különböző elemei valamint e rendszer struktúrája között áll fenn. Arra a kérdésre ad választ, hogy miért, mi végre létezik a vizsgált jelenség és milyen pozíciót tölt be az adott rendszer keretén belül.[18] Elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy milyen kölcsönös egymásrahatások érvényesülnek egy meghatározott társadalmi-szociális rendszer keretén belül. (Ezt a módszert gyakran strukturális-funkcionális módszernek nevezik. Azért használom a rendszerelméleti módszer kifejezést, hogy e módszer követelményeinek és a polgári szociológia funkcionalizmusának a téves azonosítását elkerüljem.)

A történeti-genetikus és a rendszerelméleti módszer szoros egységet képez, csak együttes és egységes (és nem pusztán párhuzamos) alkalmazásukkal érhető el a jelenségek lényegének föltárása: a struktúra egésze és elemei közötti kapcsolatok nem érthetők meg történeti fejlődésük nélkül és a rendszer fejlődését elemei közötti viszonyok határozzák meg. Ezzel az összefüggéssel kapcsolatban Engels is utalt arra, hogy a logikai kifejtésnek a történelmi példára, a valósággal való folytonos kapcsolatra van szüksége.[19] Ennek nyomán az irodalomban a kérdést általában mint a logikai és a történeti egységét tárgyalják. A logikai és a történeti egysége azonban kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt úgy, hogy a történetiség a dialektikus logikai értelemben vett logikainak, a megismerés előrehaladásának, azaz a dialektikus materialista módszernek nélkülözhetetlen, szükségszerű mozzanata. Ilyen értelemben írta Marx és Engels a filozófiai fogalmakról, hogy „ezeknek az elvonatkoztatásoknak önmagukban, a valóságos történelemtől elválasztva, egyáltalán nincs értékük".[20]

A logikai és történeti egységének másik értelme, hogy a kutatás során mindvégig együttesen kell szem előtt tartani az egymást követő jelenségek közötti és az egyidőben létező jelenségek közötti összefüggéseket. Egy jelenség történeti fejlődésének elemzése föltételezi magának a jelenségnek valamilyen kezdeti meghatározását — márpedig nincs meghatározás más jelenségekhez való viszonyítás nélkül, azaz rendszerszemlélet nélkül.

A tudományos kutatás célja az egyes jelenségek lényegéhez kapcsolódó általános törvényszerűségek föltárása. Elvileg nem volna kizárt, hogy a gondolkodás egy-egy jelenség tanulmányozása révén jusson el ilyen általános törvényszerűséghez, hiszen az általános az egyesben nyilvánul meg, nem attól függetlenül létezik. Gyakorlatilag azonban nem ez a helyzet: a módszeres tudományos kutatást éppen a jelenség és a lényeg különbsége teszi szükségessé.[21] A jelenségtől a lényeghez való eljutás ezért több egyes jelenség vizsgálatát és azok összehasonlítását igényli. Ezért a tudományos kutatás — és így az állam- és jogtudományi kutatás — egész menetének szükségszerű (legföljebb rejtetten jelenlevő) mozzanata az összehasonlítás. A történelmi szemlélet is elképzelhetetlen az összehasonlítás nélkül: „A történelmi tények felhalmozódása megköveteli összehasonlításukat, összehasonlításuk tágítja a történelmi perspektívát, hogy ez majd megint újabb problémákat helyezzen előtérbe."[22] Ezért az összehasonlító módszer véleményem szerint általános érvényességű. A marxista állam- és jogtudományokban az összehasonlítás nem korlátozódhat az intézmények, még kevésbé a jogintézmények összevetésére, hanem a társadalmi gyakorlat más jelenségeinek az összehasonlítását is magában kell foglalnia,[23] pl. statisztikai adatok fölhasz-

[17] *Kulcsár:* i. m. 505. old.

[18] *Kon:* Történelem és filozófia. Gondolat, Bp. 1974. 211. old.

[19] *Marx—Engels:* Válogatott Művek I. köt. Kossuth 1963. 378. old.

[20] *Marx—Engels* Művei III. köt. Bp. 1960. 25. old.

[21] Vö.: „Minden tudomány fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék". *Marx:* A tőke III. köt. Bp. 1967. 783. old.

[22] *Kon:* i. m. 242. old.

[23] L.: *Péteri* Zoltán: A társadalmiság kérdései a jogösszehasonlításban. Állam- és Jogtudomány 1970. évi 2. sz.; A jogtudományi kutatás új útjairól: *Pap* Tibor hozzászólása, 620. old.

nálásával. Az, hogy ez a követelmény a gyakorlati kutatások során sokszor nem valósítható meg, a tétel elvi érvényességén nem változtat. A materialista dialektika alkalmazásaként fölfogott összehasonlító módszer másik jellemzője társadalmisága mellett összetettsége: összehasonlításra az általánosság különböző szintjén kerül sor, és az különböző általánosságú eredményre vezet.[24]

Az általános módszerek fölsorolásából következik, hogy felfogásom szerint az állam- és jogtudományi kutatások szempontjából közvetlenül nincs általános jelentősége sem a politikai gazdaságtan, sem a tudományos szocializmus módszereinek. Ez nem jelenti, hogy kisebbíteni akarnám ezeknek a tudományoknak a módszertani funkcióját, hanem csak arról van szó, hogy ezt a funkciójukat nem közvetlenül kutatási szabályok elvi megalapozásával, hanem alapvető világnézeti orientálással, a probléma-felvetések elősegítésével, egzaktabb hipotézisek kimunkálásának előkészítésével és a lehetséges megoldások számának csökkentésével valósítják meg. Természetesen egyes esetekben módszereik közvetlen alkalmazása sem kizárt pl. az állam gazdasági funkciójának vizsgálata során.

3. Sajátos kutatási módszerek

Az általánosság harmadik szintjén elhelyezkedő módszerek: polemikus-kritikai, fogalomelemző — logikai, dogmatikai, szociológiai, statisztikai, pszichológiai.

Az ezen a szinten elhelyezkedő módszerek érvényessége általában csak a kutatás meghatározott szakaszára terjed ki. Valamelyikük mellőzése általában nem vezet a kutatás eredményességének lényeges romlásához. Míg a korábbi esetében magának a gondolkodás menetének a módszereiről volt szó, addig a sajátos kutatási módszerek azt célozzák, hogy vagy a tények vizsgálatát, vagy a gondolkodás nyelvi formáinak formális logikai eszközökkel történő elemzését eredményesebbé tegyék. A módszereknek ez a szintje szorosan kapcsolódik az általánosabb szintekhez, amit az is mutat, hogy igen gyakran a nyelvi forma logikai ellentmondásának elemzése vezet a visszatükrözött valóság dialektikus ellentmondásának a föltárásához. Az egyes módszereken belül műveleteket, technikákat különböztethetünk meg (pl. definiálás, argumentum ad abszurdum, résztvevő megfigyelés, attitüd-mérés), amelyek az adott módszerrel a rész és az egész, nem pedig a különös és az általános viszonyában állnak.

A kutatási módszerek — szabályok, amelyeknek érvényessége és „normativitása" van, míg a technikák a módszer követelményeinek a megvalósítására szolgáló eljárások, amelyeknek alkalmazhatóságuk van mindenhol, ahol a módszer követelményeit kielégítik. Az egyes technikák egymással elvileg egyenértékűek, alkalmazásukat elsősorban a kutatás külső körülményei határozzák meg.

A polemikus-kritikai, a fogalomelemző-logikai és a dogmatikai módszer egymáshoz igen közel áll: mindhárom esetben az állam- és jogtudományi kutatások szempontjából érdeklődésre számot tartó nyelvi formában megjelenő objektivációk (normák és elméleti felfogások) formális logikai elemzéséről van szó. Megkülönböztetésük mégis célszerű, mivel a polémikus-kritikai módszer magvát más felfogások belső ellentmondásosságának a feltárása, az ún. immanens kritika képezi, míg a fogalomelemző — logikai módszer lényege a saját álláspontból következő tételek logikailag ellentmondásmentes formában való kifejtése, végül a dogmatikai módszer esetében normák és azok elemét képező fogalmak formális logikai elemzéséről van szó, ahol döntő jelentőségű az érvényesség kérdése.

A dogmatikai módszerhez kapcsolódva megjegyzem, hogy nem értek egyet azzal a felfogással, amelyik a burzsoá jogdogmatika meghaladása érdekében azt hirdeti, hogy „alapvetően a büntetőjogi dogmatika során is a dialektikus logika kerül alkalmazásra".[25] Ugyanis, ha a jogdogmatika a jogi fogalmak és normák egymásközötti viszonyával foglalkozik (és Horváth Tibor így fogja föl: „A jogdogmatika feladata a tételes jog szabályainak analízise, rendszerezése, egymás közötti összefüggéseinek föltárása")[26], akkor a formális logika művelését jelenti. Ha viszont több ennél, akkor a jogi dogmatika lényegileg azonos a jogtudománnyal. Így ez a felfogás visszavezet a pozitivizmushoz, amitől éppen el akarta határolni magát, azaz a jogtudomány és a dogmatika azonosításához.

Véleményem szerint a dogmatikai módszer nem szűkíthető a jogi dogmatikára, nem csupán a jogszabályok és az azokban szereplő fogalmak elemzését jelenti, hanem a politikai elvek, politikai normák és politikai fogalmak formális logikai elemzése is ide tartozik.

A szociológiai módszert illetően felfogásom eltér Wagner professzor téziseiben foglaltaktól.[27] Nem tartom helyesnek az általános szociológiai módszer és a konkrét szociológiai módszer megkülönböztetését. Az általános szociológiai módszer körében összefoglaltak esetében vagy nincs szó módszerről, hanem módszertani funkciók betöltő ismeretanyagról, vagy a dialektikus materialista módszer körében megfogalmazott sokoldalúság követelményével tartalmilag azonos elvvel állunk szemben.

Hangsúlyozni szeretném, hogy az állam- és jogtudományi kutatások során sem azonosítható az empirikus módszer és a szociológiai: a kutatás számára a jogszabály is empirikus tény

[24] L. erről: *Szabó* Imre: Az összehasonlító jog elméleti kérdései. Állam- és Jogtudomány 1972. évi 2. sz.

[25] *Horváth* Tibor: i. m. 492. old.

[26] Uo.

[27] Ingo *Wagner:* Tézisek. 19—21. old.

és a szociológiai módszer is kiterjed az elemzésre, a teoretikus gondolkodásra is. A szociológiának, mint tudománynak a szemlélete terén nehezen leküzdöttük a szociológiának a polgári szociológia empirizmusával való azonosítását, a módszer terén azonban még kísért ez a szemlélet.

A Tézisekben foglaltaktól[28] eltérően véleményem szerint nem beszélhetünk axiológiai, kibernetikai, matematikai és kísérleti módszerekről. Az axiológia kategóriái természetesen éppúgy betölthetnek módszertani funkciót, mint a kibernetika vagy a matematika fogalmai (pl. a visszacsatolás, a határérték), azonban nem minden megközelítés jelent önálló módszert. A jogi jelenségek sajátos axiológiai megközelítésének megvan a létjogosultsága, azonban nem sajátos axiológiai, hanem elsősorban fogalomelemző-logikai módszer alkalmazásával jár együtt. Az axiológiai módszer önállósága ellen szól az is, hogy mind a szociológiai kutatásnak, mind „a dogmatikai elemzésnek van egy olyan oldala, amely értékítéletek megfogalmazásában fejeződik ki."[29] A matematikai és kibernetikai ismeretek fölhasználása esetén sokszor nem módszerről, hanem csupán technikai eljárásról (pl. számítás elvégzése) van szó. A különbség az, hogy amíg a kutatási módszerek alkalmazása révén új információt nyerünk, addig a technikai eljárásokkal csupán transzformáljuk a már rendelkezésünkre álló információt.

A szociális kísérlet, mint módszer nem azonosítható a hatás, a hatékonyság vizsgálatával: a kísérlet az okok és föltételek bizonyos mesterséges szűkítését is jelenti. A kísérlet föltételezi a megfigyelő olyan beavatkozását a vizsgált folyamatba, amelynek fő célja ismeretek szerzése.[30] Ez ma még csak csoport-méretekben biztosítható — akkor viszont a szociál-pszichológiai módszer egyik műveletével van dolgunk. Makrotársadalmi méretekben viszont — ahol az említett korlátozásokra nincs lehetőség — tulajdonképpen a hatékonyságnak más — szociológiai, történeti stb. módszerekkel való — elemzésével állunk szemben. A kísérleti módszer alkalmazhatóságának a tagadását nem tartom örökké érvényes tételnek. A tudomány története azt mutatja, hogy „ahogy a kísérletezés technikája tökéletesebbé vált, úgy nőtt a kísérlet bizonyító ereje."[31] A kísérlet alkalmazási lehetősége a kísérleti technika tökéletesedése mellett a kísérletekre vonatkozó közfelfogásnak is függvénye — gondoljunk pl. az orvostudományi kísérletek változó megítélésére.

Mivel az itt elemzett módszerek és műveleteik között az egész és a rész viszonya áll fönn, a módszerek további konkretizálása a kutatás tárgyainak fő csoportjai szerint mehet végbe. Ezen a szinten ugyanis az egyes módszerek elvei, szabályai más és más formát öltenek, aszerint, hogy pl. egy állami szerv működését vagy a jogkövető magatartást vizsgáljuk. A tárgy szerinti konkretizálódás általában összhangban van az állam- és jogtudományok tagozódásával, így ezen a szinten jelentkeznek az egyes ágazati tudományágak sajátos módszerei is.

Végül az egyedileg meghatározott kutatás szintjén a módszereknek egyedileg meghatározott rendszeréről, a módszerek mint sajátos absztrakciók konkrét totalitásáról beszélhetünk. Itt válik nyilvánvalóvá a kutatás folyamatában, hogy az egyes módszerek nem az alkalmazott metodika egymástól elválasztható elemei, hogy az általánosabb elvek és szabályok a külön szabályokban, azok pedig az egyes konkrét formát öltött műveletekben valósulnak meg. Mint a totalitás kategóriájának, a módszerek konkrét totalitásának is az általános és a különös viszonya a lényege.[32]

Végezetül, miben látom az állam- és jogtudományok módszertanának feladatait: a dialektikus materializmus ismeretelmélete alapján az egyes módszerek szabályait, elveit fogalmazza meg, pontosítsa és konkretizálja, továbbá vizsgálja meg érvényességi körüket a kutatások típusai, ill. szakaszai szerint. A legaktuálisabb feladatnak az ágazati módszertanok kidolgozását tartom, valamint annak fokozott figyelembevételét, hogy a tudományos kutatás egyre kevésbé individuális tevékenység és így a tudományos viták vagy a team-munka módszertani kérdései is tudományos vizsgálatot igényelnek. Ezeknek a problémáknak a megoldását nézetem szerint nagyban elősegítené, ha sor kerülne egyes kutatások metodologiai szempontú elemzésére.

Szilágyi Péter

[28] Uo. 26—28. old.

[29] *Varga* Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. Állam- és Jogtudomány 1970. évi 3. sz. 594. old.

[30] Vö. *Rakitov:* i. m. 186—189. old.

[31] *Kopnyin:* i. m. 333. old.

[32] Vö. *Hermann* István: A totalitás kategóriája. Magyar Filozófiai Szemle 1969. évi 1. sz. 18. old.

SZEMLE

Egy elmélet kialakulása*

I.

1. Nem Magyarország volt az első szocialista ország, ahol a jogösszehasonlítással mint ilyennel tudományosan foglalkozni kezdtek. Azt azonban bízvást el lehet mondani, hogy eddig Magyarország produkálta a legátfogóbb és legmélyebb jogösszehasonlítási elméletet. Ebben Szabó Imrének túlnyomó szerepe volt és van: ő dolgozta ki a magyar szocialista jogösszehasonlítás sokoldalú és sokrétű, egységes és tagolt elméletét; mások legfeljebb részeredményeket és jogösszehasonlító munkákat mutathatnak fel.

Ez az elmélet természetesen nem egy csapásra született meg. Szabó Imre tanulmánykötete egy elmélet kialakulásának, fejlődésének, nézetek felmerülésének, diadalának és meghaladásának önmagában is érdekfeszítő történelemkönyve, az 1963-as kezdettől 1974-ig. A megtett úton 1972-ben a 41 tézist és kifejtésüket tartalmazó „Az összehasonlító jog elméleti kérdései" c. tanulmány határkő annyiban, hogy teljes rendszerezést nyújt a probléma valamennyi aspektusáról, de ezt az összegezést a szerző maga sem tekinti lezárásnak; felfogását egy szocialista álláspont „lehetséges *mai* variánsá"-nak tekinti (130/1972), és kijelenti, hogy a tételei a fejlődéssel változásoknak lehetnek kitéve.[1] Példamutató és rokonszenves az, hogy a szerző sohasem helyezi vitrinbe alkotásait, hanem eleve tudatosan kész azoknak nemcsak finomítására és tökéletesítésére, de ha szükséges, feladására is. Tudja, hogy egy elmélet valójában sohasem befejezett, hanem élete a változó valóság megragadásának végtelen megközelítésében áll.

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ebben az elméletben minden folyékony és kialakulatlan. Ellenkezőleg. Az elmélet eszmei keretei és fogalmi apparátusa teljesen szilárd, következtetései túlnyomó része hosszú időre megállapodottnak tűnik. Az elmélet pályatere jól kicövekelt, és a kérdőjelek száma lecsökkent. Joggal tartja következtetései egy részét időtállónak (130/1972). Valójában egyetlen nagyobb kérdőjelet vélünk látni, mégpedig abban a kérdésben, hogy mennyiben elméleti tudomány a jogösszehasonlítás, és hol a helye az állam- és jogtudományok népes családja körében.

A továbbiakban részletkérdéseknek fejlődésükben való bemutatása után fogunk ehhez a problémához elérkezni.

II.

2. A jogösszehasonlítás *történetét* elemezve kifejti, hogy a jogösszehasonlításnak társadalmi, valamint a tudomány „önfejlődésében" rejlő gyökerei vannak.

A nemzeti jogok létrejövetele folytán felmerült az az igény, hogy a jogtudomány jusson túl a pozitív jog nemzeti korlátain (17/1963; 88/1972). A XX. század elejétől lényeges tényezőként kapcsolódott be a tőkeexportnak megfelelő jogexport, amely az imperialista, neokolonialista törekvések jogi igényeit szolgálta ki. A vezető tőkéshatalmak a jogrendszerüket törekedtek kiterjeszteni; ennek megideologizálása volt a világjog csalóka eszménye (19, 20, 21/1963; 75/1971). Ennek felelt meg a burzsoá jogösszehasonlítás három periódusa: kezdetben elegendő volt az idegen jog megismerése, majd az imperializmussal fellépett az idegen jog intézményeinek meghonosítása, végül a szuperracionális és integrációs törekvéseknek megfelelő jogegységesítés a világjog eszméje jegyében (22/1963). A II. világháború után a szocialista világrendszer megszületése új helyzetet hozott létre (23/1963; 73/é. n.; 77, 81/1971; 75/1972; 205/1974): aktuálissá tette a különböző társadalmi rendszerek jogtípusainak összehasonlítását, óhatatlanul bevitte a jogösszehasonlításba a társadalmi elemet, és magasabb rendű elméleti következtetések előtt nyitott utat. Mindezekkel a továbbiak folyamán foglalkozunk.

A tudomány „önfejlődésében" rejlő elemek keresése bizonyos fejlődésen megy át. Kezdetben a fejlődésgondolat és az induktív módszer előtérbe kerülése vezet a komparatisztika előtérbe kerülésére általában. A jog területén egyrészt a történeti jogi iskola jelentkezik azzal a törekvésével, hogy kimutassa a különböző népek jogainak eltérő voltát, másrészt a pozitivista szociológia a „primitív" népek jogi viszonyainak összehasonlító vizsgálatával, a megmerevedett észjogtól való elfordulás jegyében. Később a természetjog használja fel a jogösszehasonlítást az „ideális jogrendszer" elvont észjogi eszméi bizonyítására (13—15/1963). Az 1972-ben kiadott összegező tanulmányban a természetjogi hatás úgy jelentkezik, mint az újkanti jogfilozófia szembekerülése az eltérő pozitív jogi rendszerek kialakulásával, ami a jogi pozitivizmus újfajta általánosságának az igényét vetette fel; itt a jogösszehasonlítás a jogfilozófia segédtudományává lesz (88/1972). Végül — ugyanebben az évben — az idevágó fejtegetések még konkrétabbakká válnak: az általános jogösszehasonlítás (alább, 8. pont) a kanti jogfilozófia körében illusztrációul szolgál az apriorisztikus tételekhez, a pozitivista irányzat szellemében pedig a tételes jog bölcseletének mintegy „előfejezete". E század első felében egy bizonyos elméleti közömbösség lépett fel és az ágazati jogösszehasonlítást helyezte előtérbe, majd ezt követően szinte az általános jogösszehasonlítás reneszánszáról lehet beszélni (139—140/1972). Ezt a burzsoá jogösszehasonlítást vagy spekulatív vagy prakticista módon űzik (28/1963); elaprózott jogösszehasonlítást művelnek olyan kis egységekkel, amelyek összehasonlítása nem vezet megbízható elméleti következtetésekre (209—210/1974); a jogrendszerek felosztását az ismérvek pluralitására alapozzák és elvetik a társadalmi rendszerek különbözőségén alapuló jogtípus fogalmát: nem tudják a jogrendszerek felosztását megfelelően elvégezni (37—38/1963).

---

* *Szabó* Imre: A jogösszehasonlítás szocialista elmélete. Budapest, 1975.

[1] Érdekes, hogy éppen az 1972. évi említett összegezésben érlelődik meg teljesen az a meggyőződés a szerzőben, hogy tételei viszonylagos értékű gondolatok a szocialista jogösszehasonlítás véglegesebb válaszai felé vezető úton (87.), hogy a joganyag növekedésével, a tudományos elképzelések alakulásával és általában a fejlődéssel felfogásának bizonyos elemei módosulhatnak (130., l. 109.-et is). A kezdeményezés nagy érdemét hordozó, de alaptételében a szerző által meghaladott első tanulmány jóval kategorikusabb hangvételű.

A szocialista jogok létrejövetele előtt a fő témái: a jogforrások, az igazságügyi szervezet és az általános jogelvek (77/1971).

A magyar jogösszehasonlítást a szerző a XIX. század harmincas-negyvenes évei reformereitől, különösen Szalay Lászlótól eredezteti és igen érdekesen vezeti végig napjainkig (60—72/1963).

3. A jogösszehasonlítás *célját* alapvetően a megismerésben jelöli meg, amely a jog társadalmi hatásának eredményesebbé tételére irányul (24, 27/1963; 100—101/1972; 208/1974). Nem a jogrendszereknek a tértől és időtől elszakított esszenciáját, a „közös jogi kincset" kell keresni, hanem elsősorban a jogrendszerek sokrétűségét, gazdagságát kell feltárni, azt kell kutatni, hogy mit hoz egy-egy jogrendszer a jogi kincsestárba (228/1974). Új jogi megoldások keresése mint cél, nem tudományos igényű, inkább a jogi technikához áll közel (28/1963); ugyanez áll a jogegységesítési céllal folytatott jogösszehasonlításra (82/1971). Ez valóban így van, ha ezek a tevékenységek csak a jogi technikák összehasonlításával operálnak, ha azonban a társadalmi elemnek a joggal való kölcsönhatásából indulnak ki, nézetünk szerint a pontatlanul úgynevezett „alkalmazott" tudomány körébe tartozhatnak.

4. A jogösszehasonlítás *tárgya, módszere* és *megragadása* vonatkozásában is vannak lényeges megállapításai. Kiiktatja a jogösszehasonlítás köréből részint a lényeggel semminő kapcsolatban nem álló hegeli „közömbös formák" összehasonlítását (120—122/1962), másrészt azt az eljárást, amikor valaki a saját jogrendszerét tárgyalja összehasonlító jogi alapon: itt a jogösszehasonlítás nem „öncél", hanem csupán eszköz (102/1972). A saját jogrendszer azonban a valódi jogösszehasonlításnál sem közömbös: óhatatlan egy bizonyos elfogultság a saját jogrendszer javára, de ennek elhárítása az összehasonlító jog művelésének egyik feltétele (101, 87/1972). A valóság bemutatásának egy másik nehézségét az okozza, hogy a jogösszehasonlítást feltétlenül megelőzi egyfajta általános jogi elképzelés, egy bizonyos elméleti alap, amely egy bizonyos elméleti „elfogultság"-ra vezet; ez az „elfogultság" egyébként nem független az előbb említettől, és azt korlátok közé kell szorítani (143—144/1972). Állást foglal az apriorisztikus, valaminek eleve a bizonyítására irányuló jogösszehasonlítás ellen: a következtetés csak az összehasonlító vizsgálatnak lehet a következménye (108—109/1972.).

Igen lényeges és módszertanilag a szerző fő tételeihez vezet az a megállapítása, hogy az összehasonlítás központi kérdése az összehasonlítási alap helyes meghatározása: szükséges, hogy az összehasonlítandó jelenségek bizonyos közös nevezőre legyenek hozhatók, azaz elvileg egyneműek legyenek (35—36/1963). Ez a tétel valójában magától értetődik, de a hangsúly azon van, hogy helyesen történjék meg a közös nevező megállapítása. Ezen a téren ugyanis a burzsoá jogászok másképpen járnak el, mint a marxisták, amikor a társadalmi rendszerek eltérését nem tekintik a „közös nevező" megléte akadályának. Az ezzel való polémiában (pl. 23, 37/1963; 90—92/1972) született meg két lépcsőben az egyik legalapvetőbb tétel, amelynek figyelmen kívül hagyása ma már aligha lehetséges egy marxista igényű jogösszehasonlításban: a jogtípus és a jogcsoport, továbbá a külső és a belső jogösszehasonlítás megkülönböztetése.

5. A *jogtípus* az egyazon társadalmi formáció körébe tartozó jogrendszereket foglalja magában, pl. a magántulajdon vagy a társadalmi tulajdon jogrendszereit (36/1963, 70 (é. n.); 91—92/1972), a *jogcsoport* pedig egy-egy jogtípuson belül azokat a jogrendszereket, amelyek más ismérvek alapján mutatnak hasonlóságot. A különböző jogtípusok közötti jogösszehasonlítás elsősorban, alapjában különbségekre vet fényt, az egyazon jogtípuson belüli pedig a hasonlóságokra (39—40/1963; 82—83/1971). A különböző jogtípusok összehasonlításával kapcsolatosan kezdetben nagy számú fenntartást hangoztat: kifejti, hogy az összehasonlítás a jogtípusok között nem játszhat olyan jelentős szerepet, mint az azonos jogtípusba tartozó jogok között (43/1963). Ebből — noha sohasem tagadja a jogtípusok közötti jogösszehasonlítás létjogosultságát — arra a következtetésre jut, hogy „kérdésessé tehető, hogy a jogösszehasonlítás fogalma alkalmas-e a jogtípusok közötti és a jogtípuson belüli jogösszehasonlító tevékenység egybefoglalására" (40, 42—43/1963). Ebben a kérdésben a szerző nézetei jelentős fejlődésen mentek keresztül. 1971-ben már nem hangoztat fenntartásokat, amikor az azonos és különböző társadalmi rendszerhez tartozó jogok összehasonlításának elválasztása mellett érvel, sőt, már azt írja, hogy „a jogösszehasonlítás fő kérdése napjainkban a különböző társadalmi jellegű jogrendszerek összehasonlítása" (81/1971), a következő évben pedig megjelennek az erre vonatkozó elmélet fő elemei, elsősorban a *külső*, a jogtípusok közötti és a *belső*, egy-egy jogtípuson belüli jogösszehasonlításnak mint az általános jogösszehasonlítás két alkotóelemének a megkülönböztetése (96—101/1972). Itt tehát már nem problematikus a kettőnek a „jogösszehasonlítás" jegyében való egybefoglalása, sőt, elveti a kettő merev szétválasztását, mert a kettőnek „van egy bizonyos lényegi egysége" (99/1962), és eljut a csaknem-tagadástól odáig, hogy magasabb rendűnek tartja a külső jogösszehasonlítást: a belső jogösszehasonlítás éppen mert egy jogtípuson belül marad, „nem lehet igazán, a szó tudományos értelmében eléggé általános" (109—110/1972). Ez a fordulat a fő kérdésben való fordulat származéka: azzal kapcsolatos, hogy a szerző bebocsátja a társadalmi elemet a jogösszehasonlítás körébe (alább 10. pont) és feladja a „csak-módszer" felfogást (alább 11. pont). Amíg ugyanis a jogösszehasonlítás „csak-módszer", mentes a társadalmi elemek bevonásától, addig kézenfekvő a jogtípusok közötti összehasonlítás leértékelése, mert ennek eredménye csak felszínes és félrevezető lehet. Mihelyt azonban a társadalmi elem bevonul a jogösszehasonlításba és már nem „csak-módszer"-ről van szó, a külső jogösszehasonlítás elméleti jelentősége szükségképpen elsőrendűvé válik.

6. A *külső* jogösszehasonlítás fő problémája abban áll, hogy antagonisztikusan különböző jogok összehasonlítására kerül sor a békés együttélés jegyében. A jogösszehasonlítást vagy burzsoá vagy szocialista alapon lehet művelni, ugyanakkor művelőiben az a látszat keletkezhet, mintha felülemelkednének a különböző jogtípusokon (24—25/1963). Kezdetben a szerző a kri-

tikai hozzáállást tekintette jellemzőnek: a marxista jogösszehasonlítók igyekszenek feltárni a burzsoá jog osztálylényegét (41/1963), tevékenységük eredménye a szocialista jog magasabbrendűségének bizonyítása (57/1963). 1974-ben azonban azt írja, hogy ezt a bizonyítást a szocialista komparatisztika meghaladta, és az értékelő elemet átengedte a jogelméletnek (212/1974). Valójában jobbára alighanem arról van szó, hogy a szocialista jog magasabbrendűségét a marxista jogösszehasonlító elemzés világossá igyekszik tenni anélkül, hogy udvariatlanul kifejezetten levonná az értékelő következtetéseket. Ami pedig a burzsoá külső jogösszehasonlítást illeti, ez a II. világháborút követő évekig ignorálta a szovjet jogot vagy éppenséggel tagadta annak jogi mivoltát, majd ezt az utóbbit elismerte és érdeklődéssel fordult a szocialista jog felé (77—78/1971). A szocialista jogot azonban a burzsoá joghoz méri, azt tekinti mércének (41/1963), és legfeljebb csak egy jogcsoport rangjára emeli (pl. 211/1974). A burzsoá külső jogösszehasonlítás egy másik, jóindulatú, de elméletileg hibás irányzata a békés együttélést a jogösszehasonlítás ideológiai alapjának tekinti, és eljut a különböző társadalmi rendszerek konvergenciájának hibás elméletéhez (79/1971; 108/1972).

A békés egymás mellett élés szocialista részről arra vezet, hogy a jogösszehasonlítók bizonyos mértékig harmonizálják a jogösszehasonlító vizsgálatok menetét, módját és közvetlen tudományos következtetéseit (133/1972), keresik az alapvetően eltérő jellegű jogtípusok egységes megközelítésének útját, megkísérlik, hogy vallamelyes közös alapot találjanak egybevetésükre (141/1972). Együttműködésre törekszenek egyrészt elméleti közömbösség, másrészt az elméleti különbségek kihegyezése nélkül (144/1972); a szemben álló elméletek művelőit ez a tevékenység közelíti, de elméleteiket nem (108/1972). A jogösszehasonlítás különböző nézeteket képviselő művelői a jogösszehasonlítás állomásán találkoznak, a jogösszehasonlítás egyfajta beszámítási pontot jelent, amely társadalmilag ellentétes jogrendszerek és jogi koncepciók metszőpontjában található (85—86/1971; 107/1972).

7. A szocialista *belső* jogösszehasonlítást az alapulfekvő jogok alapvető rokonsága határozza meg. A fő feladat a közös-általános feltárása és a másodlagos értékek kimutatása a fejlődés folyamatában, figyelemmel az idevágó jogrendszerek egymásra hatására (sok figyelemre méltó megállapítással részletesebben 229—236/1974).

A külső és belső jogösszehasonlítás elméleti megítélésére a 11. pontban visszatérünk.

8. A külső és belső jogösszehasonlítás megkülönböztetése mellett a legfontosabb a *szintek szerinti*, ezt keresztező megkülönböztetés. Ezen az alapon a szerző megkülönbözteti az általános, a jogágazati és a jogintézményi összehasonlítást, és feltárja ezek részben egybeeső, részben azonban fontos vonatkozásokban eltérő sajátosságait. Erre is elsősorban az első nagy összegezést nyújtó tanulmányban kerül sor (101—129/1972), bár már itt megkezdi ennek a hármasságnak valójában kettősséggé alakítását: kifejti, hogy itt tulajdonképpen két végletről van szó: az általános és a jogintézményi összehasonlítás végletéről (126—127/1972). Mindinkább arra a meggyőződésre jut, hogy az ágazati és az intézményi jogösszehasonlítás csak kevéssé különböztethető meg, egyrészt mert az ágazati jogösszehasonlítás nagymértékben jogintézmények összehasonlítása révén megy végbe (127/1972), másrészt mert az utóbbi területen nyert eredmények beleolvadnak a jogágazat elméletébe. 1974-ben már kifejezetten csak az általános és az intézményi jogösszehasonlítást különbözteti meg (206—207, 234—235/1974).

a) Az *általános* jogösszehasonlítás egész jogrendszerek összehasonlítását jelenti (101/1972). Mintegy első fokozata az, ha jogrendszerek összehasonlításáról van szó, és második fokozata, ha jogrendszerek csoportjait hasonlítják össze (137—138/1972).

Az általános jogösszehasonlítást a szerző a jogelmélethez viszonyítja, és azt a következtetést vonja le, hogy az kevesebb is, más is, mint a jogelmélet, mert a jogrendszerrel a maga társadalmiságában mint konkrét realitással számol, míg a jogelmélet a joggal mint elvont kategóriával. A jogelmélet általánosításainak minősége is, módszertani tárháza is eltér az általános jogösszehasonlításétól (103—104/1972; 138—140/1972; 206/1974). Hogy önálló tudomány-e, arra a 11—12. pontban visszatérünk.

b) Az *ágazati* jogösszehasonlítást a szerző az első tanulmányban még nem ismeri el, mert az — akkori véleménye szerint — nem emelkedhet megfelelően általános szintre (56/1963). Amikor azonban felveti az ágazati elméletek gondolatát, ez a nézete szükségképpen megváltozik, de, mint említettük, azt nyomban összeolvasztja a jogintézményivel. Ezt az ágazati-intézményi jogösszehasonlítást az ágazati elméletekhez kapcsolja. Történeti okokból a jogágazatok tudományának nemzeti keretekben való művelése mellett, ettől elkülönülve alakult ki, de a cél a kettő egyesítése (52/1963). Az ágazati-intézményi jogösszehasonlítás eredményeképpen jönnek létre az ágazati összehasonlító jogtudományok. Ezek viszonylag önállóak a jogág elméletéhez képest (119/1972), az 1974. évi tanulmány szerint egyben felzárkóznak a jogágak elmélete mellé. Lehetséges azonban, hogy be fognak épülni az adott jogág tudományába (207, 234—235/1974).

Az általános és az intézményi-ágazati jogösszehasonlítás lényegére nézve egyjellegű (89/1972); ennek elismerése valójában a jogösszehasonlítás „elméletének" kezdő lépése (90/1972 — az idézőjel a szerzőtől). A külső és belső jogösszehasonlítás itt is megkülönböztetendő (114—116/1972). 1972-ben azt írja a szerző, hogy feltételezése szerint az ágazati jogösszehasonlításban e megkülönböztetés jelentősége csökken, mert itt a jog általánosítása kisebb fokú, a közvetlen társadalmi funkciónak nagyobb szerep jut (120/1972). 1974-ben ehhez hozzáteszi, hogy ugyanebből az okból az általános külső jogösszehasonlításnál a különbségek dominálnak, az intézményi külső jogösszehasonlításnál viszont sok hasonlóság bukkan elő (207/1974). Ezzel összhangban általános érvénnyel állapítja meg, hogy az ágazati-intézményi jogösszehasonlítás megítélése „némileg más" mint az általánosé (110/1972). Az előbbinél ugyanis az alapvető társadalmi meghatározók mellett más további társadalmi elemeket is figyelembe kell venni, és megnő a jogi-techni-

kai elemzés fontossága is (116/1972). Tehát ezen a szinten a „tartalmas forma" összehasonlítása hasznos eredményekkel járhat. A jogintézmények közvetlen társadalmi funkciója alapot adhat a jogösszehasonlításhoz anélkül, hogy elméleti mélységű következtetésekre lehetne így jutni. A társadalmi lényeghez vezető út egy állomásán nem lehet túljutni; az intézményi összehasonlításnak „nagyobb a közvetlen, mint a távlatokat láttató jelentősége" (110, 123—124/1972). Az ágazati-intézményi jogösszehasonlításnak a társadalmi elemzést illetően nem kell olyan mélyre hatolnia, mint az általánosnak (119/1972).

9. Még egy megkülönböztetést tesz Szabó Imre az intézményi jogösszehasonlítás körében: megkülönbözteti az egyszerre *több jogágban jelentkező jogintézmény* (pl. szerződés vagy felelősség) összehasonlítását a több jogrendszerben jelentkező jogintézmény összehasonlításától. Az előbbit „vegyes", „nem tiszta", illetőleg „feltételes" jogösszehasonlításnak nevezi, sőt, azt tartja róla, hogy „alig tekinthető... még pszeudo-jogösszehasonlításnak" is, mert hiányzik alóla a közvetlen társadalmi alap, ebből a szempontból hiányzik az egyneműség. Ez rendszerint meglehetősen felületes eredményre vezet, hiszen eltekint attól, hogy az összehasonlított jogintézmény közvetlen társadalmi funkciójának nyilvánvaló eltérését figyelembe vegye (127—129)1972; 158(1972.). Ez azonban nézetünk szerint nem szükségképpen van így. Ha pl. valaki a polgári jogi, és a munkajogi-szövetkezeti jogi szerződést vagy felelősséget hasonlítja össze, ezt teheti elméleti igénnyel is. Ebben az esetben az alapulfekvő társadalmi viszonyok eltéréséből fog kiindulni, és azt fogja kutatni, hogy ezek az alapulfekvő társadalmi viszonyok a szerződések vagy a felelősség milyen variánsait indikálják, vagyis alapul fogja venni a gazdasági-társadalmi viszonyokat és következtetései nem lesznek felületesek, hanem felderíthetik a társadalmi-gazdasági viszonyok és a jog kölcsönhatásának bizonyos fokú általánossággal rendelkező törvényszerűségeit. Ez módszertanilag valóban gyanúsnak tűnik: mintegy „fordított" jogösszehasonlítás, amelynél a jogi szférában van egyfajta egyneműség, és a társadalmi-gazdasági viszonyokban van az a különbneműség, amely a jogi szférában differenciált egyneműségre vezet. Ugyanakkor itt éppen a közvetlen társadalmi funkcióban van nagyfokú hasonlóság, ha nem éppen azonosság van, hiszen éppen ezen az alapon beszélhetünk mindegyik jogágban szerződésről (összekapcsolás) vagy felelősségről (helytállás). A funkció betöltése történik más- és másképpen a társadalmi-gazdasági viszonytípus (össztársadalmi—kollektíva—relatíve autonóm) eltérése miatt.

10. Mielőtt a főkérdésre, a jogösszehasonlítás tudományos szempontból való minősítésére rátérnénk, ismertetnünk kell még Szabó Imrének a *társadalmi elem* jelentkezéséről kifejtett nézeteit. Nézetei itt jelentős változáson mentek keresztül, ismét szoros összefüggésben a jogösszehasonlítás „csakmódszer"-felfogásának feladásával. 1963-ban azt a megállapítást teszi, hogy a jogösszehasonlítás „eleve nem biztosít a maga rendszerében helyet a *lényeges* társadalmi körülmények elemzésének" (21/1963). Ezt az alighanem a burzsoá jogösszehasonlítás gyakorlatából levont megállapítást azonban hamar feladja, és felismeri, hogy ha túllép a „csakmódszer" felfogáson, akkor a jogösszehasonlításban is érvényesítenie kell a marxista jogszemléletet, amely a társadalmi elemek nélkül csonka; „végül is minden, ami jogi, egyben mélyen társadalmi is" (116/1972). 1971-ben már alapvetőnek tartja a legfontosabb társadalmi viszonyok figyelembevételét, amikor arról ír, hogy a jogösszehasonlításban a szocialista jogösszehasonlítók elsősorban a két rendszer társadalmi különbségeit hangsúlyozzák, és ez pl. a konvergencia-elmélet elleni érvelésben milyen lényeges. A jogösszehasonlításban egyre nagyobb szerephez jutnak a társadalmi elemek, amelyek figyelembevétele nélkül a jogösszehasonlítás a jogi technikára korlátozódna 78—82(1971). Elméleti szintre idevonatkozó nézetei szintén az 1972. évi összegező tanulmányban emelkednek. Az általános jogösszehasonlítás az alapvető társadalmi tényezőkkel kerül itt korrelációba, az ágazati és méginkább az intézményi további, az általánosság alacsonyabb fokán elhelyezkedő, a társadalmi gyakorlatban mutatkozó társadalmi elemekre is kiterjeszkedik (116—117, 119, 120/1972). A jogintézmények szintjén ezek közvetlen társadalmi funkciója biztosítja az összehasonlíthatóságot, anélkül, hogy valóban elméleti mélységű következtetésekre engedne jutni (123—124/1972). Nézetünk szerint jogintézménye válogatja. Aligha kétséges, hogy a tulajdonjog területén művelt jogösszehasonlítás alkalmas elméleti mélységű következtetések kidolgozására. Igaz, hogy e jogintézménynek kitüntetett helye van, de bizonyára fel lehet még sorolni olyanokat, amelyek összehasonlítása elméleti szintű következtetésekre vezethet.

A társadalmi elemek figyelembevétele azonban nem jelenti azt, hogy a jogösszehasonlítás valaminő alkalmazott szociológiává válik (82/1971). Az általános jogösszehasonlítás ugyan felfogható a jog általános szociológiája részeként (99/1972), és az egyik gyakori elméleti megközelítése jogszociológiai irányú (142/1972), de a jogszociológia elhanyagolja a jog lényegét, nem visz a jogelmélet felé (143/1972), márpedig a jogösszehasonlítás a jelenségeket elsősorban jogiságukban ragadja meg (115/1972). Ezenkívül ez idő szerint a jogszociológia a társadalmi elemeket felszínesebben, külsődlegesebben ragadja meg mint a jogösszehasonlítás (99/1972), és csupán a jog érvényesülésével foglalkozik, mellőzve a jog keletkezésének folyamatát (142—143/1972).

Ugyancsak nem azonosul a jogösszehasonlítás a politikatudománnyal, amely szintén figyelmen kívül hagyja a sajátos jogi vonatkozásokat (94—95/1972).

11. Ezzel elérkeztünk a fő kérdéshez. „Vajon önálló tudomány-e az ‚összehasonlító jogtudomány' vagy pedig csak tudományos módszer?" — hangzik a kötet első tanulmányának első mondata. A válasz 1963-ban: csak módszer; Szabó Imre álláspontja „egyértelműen negatív" abban a kérdésben, hogy a jog mélyebb megismerése önálló marxista összehasonlító jogtudományt igényel-e (44/1963). 1974-ben pedig már az a véleménye, hogy tudomány, mégpedig az általános jogösszehasonlítás nem önálló tudomány, az intézményi-ágazati viszont az.

A fordulatra az indítást annak felismerése adta, hogy az elméleti-ideológiai harcban a jogösszehasonlítás nagy szerepet lehet képes betölteni: az összehasonlító jogi elmélet kibontakozásának fő oka az, „hogy napjainkban a két világrendszer jogrendszerének összehasonlítása elkerülhetetlen feladattá lett" (141/1972). Ez a felismerés véget vetett a marxista jogösszehasonlításra vonatkozó elmélet defenzív szakaszának, amely a jogösszehasonlítást — egy „semleges" tudomány veszélyét elhárítandó (97/1972) — „csak-módszer"-nek tekintette, és tagadta azt, hogy az egészre kiterjedő összehasonlításnak volna tárgya, és ezzel lényegében a burzsoá jogösszehasonlítás alatt vágta a fát. E tételek meghaladása lehetővé tette egy marxista jogösszehasonlítási elmélet kiépítését, és egyben egy a békés egymás mellett élés jegyében udvarias offenzív szakaszt nyitott meg. Ehhez szükség volt egy cezúrára a jogösszehasonlításra vonatkozó elméletben.

Végbement elsősorban a külső általános jogösszehasonlítás elméletének kidolgozása, amelynek során világossá vált, hogy a jogösszehasonlításban a *társadalmi elemeknek* elsőrendű fontossága van. 1963-ban a külső jogösszehasonlítást még kevésbé tartja értékesnek, mint a belsőt, éppen mert a jogösszehasonlítás nem képes a társadalmi elemekhez elhatolni (46/1963); mihelyt erre a területre lép, már nem jogösszehasonlító tudomány, hanem egy olyan diszciplína, amely egyebek között jogösszehasonlítást is alkalmaz (25/1963). Ez a véleménye azzal a felismeréssel változik meg, hogy a külső általános jogösszehasonlítás a legértékesebb, éppen mert a társadalmi elemet az általánosság legmagasabb szintjén vagyis a legelméletibben tudja megragadni.

A fordulat másik fő tényezője a *módszer* kérdésében bekövetkezett nézetváltozás. 1963-ban és 1971-ben azt írja, hogy azért nem önálló tudomány a jogösszehasonlítás, mert nincs elméleti alapja, hiszen csak egy — igen jelentős — módszeren alapul (29, 31, 73/1963; 80/1971). A fordulat itt is az 1972. évi összegező tanulmányban kezdődik meg. Ekkor kimondja, hogy téves az az állítás, hogy az összehasonlító jognak nincs tárgya; a szocialista jogtudományt a jogösszehasonlításnak csak módszerként való felfogásánál egy „semleges" jogtudomány veszélyével való szembefordulás vezette. A szocialista jogrendszer kialakulásával az idézett eredeti kérdésfeltevés társadalmilag meghaladottá vált (96—97/1972). A „csak-módszer"-felfogás idejét múlta: a jogösszehasonlításban a gondolkodás összes törvényeit és módszereit alkalmazzák, ha benne uralkodó is az összehasonlító módszer. Ez pedig a materialista dialektika mint első, és a történeti valamint logikai módszer mint második módszertani szint alatt, harmadik módszertani szintként jelentkezik, mintegy „módszertani fogás"-ként, módszertani technikaként (110—112/1972). Nyilvánvaló ebből a rangsorolásból, hogy itt egyfelől lényeges lépés történt az elmélet fejlesztésében, másfelől viszont ez a lépés annyiban még csak kezdeti, hogy ezen az alapon a jogösszehasonlítás még csak a megismeréshez vezető út „egyik eszköze" (113/1972) — a valódi változást, mint említettük, a társadalmi elem bevonása vonja maga után. Egy másik 1972. évi tanulmányban már határozottan megállapítja, hogy a „csak-módszer"-felfogás fékezte az általános jogösszehasonlítás közeledését a jogelmélethez (140/1972). Végül 1974-ben Zajtayval egyetértve megállapítja, hogy a módszer a tárgy funkciója és a tudományos kutatás célja (228/1974).

12. Bár — mint az előző pontban említettük — az 1971. évi tanulmány még a „csak-módszer" elvi álláspontján áll, mégis nyitás az áttörés irányában. Szabó Imre kifejti, hogy a társadalmi problémák bizonyos fokú inkorporálása átmenetté teheti a jogösszehasonlítást az ágazati és általános jogtudományok között; hogy az viszonylag önálló, a jogelmélet és a jogágazatok bizonyos vetülete (85/1971). Önálló segédtudománnyá válik (73—74/1971); ezt a megállapítást azonban egy év múlva már pontatlannak érzi, mert ez a megjelölés a viszonylagos önállóságot nem fejezi ki (104—105/1972). Most már ugyanis kimondja, hogy bekövetkezik a kezdő elvi lépés az elméletté válás felé (90/1972). [1971-ben a jogösszehasonlítást csak egyik állomásnak tekinti a jogi jelenségek megismerése útján (85/1971)]. Már megjelenik a jelenlegi végkövetkeztetésének első megfogalmazása is: „a jogösszehasonlítás viszonylagos önállósága a jogtudomány elméleti-elvont jellegével fordított arányban áll": az általános jogösszehasonlításban jobban elsápad a jogösszehasonlítás különálló szakasza mint az ágazatiakban, amelyek az élő tételes joggal foglalkoznak (85/1971).

Az 1972. évi tanulmány, mint láttuk, meghaladja a segédtudományi minősítést, jobban kibontja az általános és ágazati jogösszehasonlítás tudomány-jellegében fennálló különbségeket, és eljut odáig, hogy az általános és a jogintézményi jogösszehasonlítást az elvi egységen belül két végletnek tekintse (126/1972):

a) Az általános jogösszehasonlítás, ha egyben külső is, felfogható a jogelmélet elkülöníthető részeként, ha belső, beleilleszthető a jogelméletbe (98—99/1972), bár az utóbbi — szűkebb társadalmi szférája folytán — nem lehet eléggé mélyen általános, és ezért önállósága nagyobb fokú lehet mint az előbbié (109—110/1972). Csupán átmeneti vagy közbenső tudomány, nem teljes elmélet, amely az alapvető jellegbeli társadalmi rendszerbeli különbségek előtt megáll, társadalomtudományi szempontból megreked az egyoldalúság szintjén, ezért önállósága nagyon is viszonylagos. A jogelméleti megközelítést illetően tartózkodó magatartást tanúsít, sőt, nézete szerint meg is kell kísérelni meggátolni, hogy olyan elméleti mélységet érjen el, amellyel átmenne egy egyoldalú, tudományosan tökéletlen jogelméletbe. Valószínű azonban, hogy *„viszonylag* önálló tudományként" való felfogása előbb-utóbb utat tör magának. Elméleti jellegének, alapvető megközelítési módjának elméleti meghatározottsága ma sem tagadható (105, 108, 118/1972).

b) Minthogy az ágazati-intézményi jogösszehasonlításnál az élő pozitív jogokról és a közvetlen társadalmi funkcióig való elhatolásról („a társadalmiság viszonylagos megragadásá"-ról) van szó, egyfelől a következtetések szükségképpen az általánosság alacsonyabb szintjén vannak („hasznosak, ha nem is kellően alaposak"), másfelől ez idő szerint az ágazati-intézményi jogösszehasonlítás tudományának az önál-

lósága nagyobb fokú lehet mint az általánosé (125—127/1972).

Végül az 1974. évi tanulmány végkövetkeztetései: az általános jogösszehasonlítás csak egy szektora lehet az elméleti jogtudományoknak: az általános jogelméletnek, a jogszociológiának vagy a jogfilozófiának (206/1974), „viszonylag általános tudomány", amely az általános jogelmélethez kapcsolódik. Nem olvad bele, mert a pozitív jog elemzésén alapul, míg az általános jogelmélet tárgya a jog elvont általánossága. Ezzel szemben az intézményi jogösszehasonlítás lehet, hogy beépül az adott jogág tudományába, szerves része lesz annak; „így jön létre a szocialista ágazati jogtudomány, mint egy jogrendszerre épülő, de ugyanakkor több jogrendszert átölelő jogtudományi ág" (234—235/1974).

III.

13. Végeredményben egy nem lezárt háromfázisú fejlődést tapasztalhatunk a tudományos igénnyel művelt jogösszehasonlítás minősítése vonatkozásában:

a) nem tudomány, csak módszer; *b)* tudomány, amely viszonylag önálló; *c)* nem önálló, hanem beépül a megfelelő jogág elméletébe, az általános jogösszehasonlítás azonban csak kapcsolódik a jogelmélethez, megtartja viszonylagos önállóságát.

Az együttgondolkodás jegyében felvetjük, hogy nem tehető-e még egy lépés, amely a c) pontbeli kettősséget egyazon minőségen belüli fokozati különbségre redukálná, különös tekintettel Szabó Imre jogágazatelmélet-felfogására, amely az általános jogösszehasonlítást és az ágazati-jogintézményit egynemű tevékenységnek tekinti, amelyek az egész és a rész viszonyában vannak (89/1972). Maga a szerző állapítja meg, hogy a jogágazatelmélethez „az adott jogágba tartozó pozitív jogoknak összehasonlítása maga lényegileg szintén csak *ugyanúgy* járulhat hozzá, mint a pozitív jogok egészének összehasonlítása járul a jogelmélethez, de ez a jog*tudományi ág* lényegét, illetve egészét nem meríti ki" (114/1972) — (az első kiemelés tőlem, E. Gy.). Nézetünk szerint lényegében ugyanezt mondhatjuk a jogintézményelméletről (tulajdonelmélet, szerződéselmélet, felelősségelmélet), amelyek mindegyike egyébként több jogágra is kiterjedhet (9. pont).

Ezekből a megállapításokból az látszik kitűnni, hogy végeredményben *azonosan* kellene minősíteni az általános, ágazati és intézményi jogösszehasonlítást, és a relatív különbségeket az alapul fekvő társadalmi szféra terjedelmét és az elméleti általánosság megfelelő szélességét — ezen az azonos minősítésen *belül* kellene kibontani. Igaz, hogy ebből egy olyan értelmű azonos minősítés következnék, amilyent a szerző az általános jogösszehasonlításnak juttat: a viszonylag önálló tudomány státuszát kapná minden szinten a jogösszehasonlítás. Kérdéses azonban, hogy nem védhető-e egy olyan álláspont, amely szerint a jogösszehasonlítás valamennyi szintje a szintek fokán relatíve elkülöníthetően egyesül a neki megfelelő jogtudományi szinttel: az általános jogösszehasonlítás a jogelmélet viszonylag elkülöníthető része lenne, az ágazati-jogintézményi jogösszehasonlítás pedig az ágazati elmélet viszonylag elkülöníthető része, feltéve természetesen, hogy a jogösszehasonlítást elméleti igénnyel és nem csak gyakorlati célt követve végzik.

14. Ennek a szerző felfogása alapján két akadálya van: az egyik a társadalmi elem bevonása területén mutatkozik, a másik a jog elvont általánossága és a pozitív jogok általánosítása közötti különbségtételben áll.

a) Nem vethető-e fel például, hogy az ágazati-intézményi jogösszehasonlítás az általánoshoz képest nem csupán az általánosság alacsonyabb szintjén, de egyben a *különösség* gazdag szférájában mozog, ahol az elvont és konkrét, az általános és az egyedi élete összeszerveződik. Hogy ezért egy intézményi jogösszehasonlítás elvezethet az általánosság igen magas fokán álló jelenségekhez, mindenekelőtt a társadalmi rendszerek ellentétességéig. A szerző szerint pl. az ágazati jogösszehasonlítás társadalmi alapja a jogintézmény közvetlen társadalmi funkciója, és az egyfelől „csak hasznos, de nem eléggé alapos" elméleti következtetéseket enged; csak más megközelítési módokkal lehet önállóan is helytálló következtetésekre jutni. Felvethető azonban, hogy a különösség szférája nem enged-e ennél többet is. A szerződés közvetlen társadalmi funkciója pl. a szocializmusban a népgazdasági terv szolgálata az átalakult árutermelés viszonyai között, a kapitalizmusban a piaci profitmaximálás az árutermelés viszonyai között. Nem vagyunk-e már a kiinduláskor a tervgazdaság és a piacgazdaság ellentétéénél? Nem vezet-e el ezen keresztül maga a jogösszehasonlítás a társadalmi és a magántulajdon ellentétéig, mintegy a szerződéselméleti következtetés egyik útjaként? Minthogy a jog általános törvényszerűségei a jogintézményekben is ugyancsak megnyilvánulnak, ezeket a törvényszerűségeket a jogintézmények összehasonlításából is ki lehet hámozni, ha nem is olyan széles alapokon, mint az általános jogösszehasonlítás révén. Ha a jogelmélet és az ágazatelmélet egyjellegű, akkor ez lehetségesnek tűnik, és akkor csak fokozati különbség van az általános és az ágazati jogösszehasonlítás tudománya között; a kettő a lényeget tekintve egyazon viszonytípusban van a jogelmélettel, illetve az ágazatelmélettel.

b) Szabó Imre álláspontja azon alapul, hogy a jogelmélet tárgya a jog elvont általánossága, az ágazatelméleté egy pozitív jogi jogágazat. Az előbbihez a mindig pozitív jogokkal foglalkozó jogösszehasonlítás — az általános jogösszehasonlítás — nem emelkedhet fel anélkül, hogy meg ne szűnne jogösszehasonlítás lenni, az utóbbival azonban egyesülhet — az ágazati-intézményi jogösszehasonlítás — mert mindkettejük tárgya a pozitív jog valamelyik ágazata vagy intézménye. Itt is felvethető, hogy nem csupán fokozati-terjedelmi eltérésről van-e szó, nem pedig cezuráról. Végső fokon a jogelmélet egyik gyökere is a pozitív jogokba mélyed. Ami pedig az ágazatelméletet illeti, az is felemelkedhet a jogágazat vagy jogintézmény elvont általánosságának a szintjére. Igaz, az arányok az eddigi tapasztalatok szerint eltérnek: az általános jogelmélet nagyobb mértékben szakad el a pozitív jogoktól, mint az ágazati vagy a jogintézményi, ez azonban fokozati különbség. Ami pedig a jogösszehasonlítást illeti, említettük, hogy elvileg onnan is vezethet egyenes út a végső következtetésekig.

15. A nézetkülönbség rendkívül

csekély, és talán adalék az „a lét határozza meg a tudatot"-tétel helyességéhez. A jogösszehasonlítás tudományos mivoltában és relatív elkülöníthetőségében megegyezünk. A kérdés csupán az, hogy ez az elkülönítés a jogelmélettől való elkülönítés vagy a jogelméleten belüli elkülönítés az általános jogösszehasonlítás esetében. Abban szintén megegyezünk, hogy az ágazati-intézményi jogösszehasonlítás az ágazat vagy intézmény elméletén belüli elkülönítéssé vált vagy válik.

Ismét felvetjük tehát: nem fogható-e fel az általános jogösszehasonlítás a jogelmélet elkülöníthető rész-elméleteként? Nem állítható-e, hogy mind az általános, mind az ágazati-intézményi jogösszehasonlítás az általános, illetve az ágazati, intézményi jogelmélet viszonylag elkülöníthető része? A fennálló különbségek nem foghatók-e fel úgy, mint ezen *belüli* különbségek? Ebben az esetben a fejlődésmenet a „csak módszer"-től a relatíve elkülönített tudományon keresztül a megfelelő szintű elméletbe való beépítésig ez idő szerint befejezett fejlődésvonal volna. Ez természetesen nem érv az itt kifejtett felfogás mellett, hiszen ez a befejezettség, ha nem kellően alátámasztott, értéktelen.

IV.

16. Szabó Imre tanulmánykötete ezeken kívül még sok egyebet is tartalmaz. Kellő kompetencia híján nem foglalkozhatunk itt a Jogelmélet és összehasonlító jog, az összehasonlító jog és az emberi jogok, valamint A szocialista alkotmányok és az állampolgári jogok c. tanulmányokkal. Ugyancsak figyelmen kívül hagytuk az A szovjet jog szerepe a magyar népi demokratikus jog kialakulásában és fejlődésében c. tanulmányt; igyekeztünk a jogösszehasonlítás elméletére koncentrálni. A szerző továbbá nagyszámú igen figyelemreméltó megállapítást tesz a jogösszehasonlításon kívüli kérdésekben, mint pl. a természetjog és a pozitivizmus, a jogágazati tudománytörténet, az ágazati jogelmélet, a jogtudományi szintek összekeveréséből eredő hibák, a jogalkalmazás, a jogegységesítés kérdéseiben.

17. Alig hisszük, hogy ezek után szükség van még általános méltatásra. Aki e sorokat elolvasta, és természetesen még inkább az, aki az itt tárgyalt könyvet áttanulmányozta, maga vonja le a következtetést: Szabó Imre, akkor, amikor ennek társadalmi fontossága beérett, szinte a semmiből megteremtette az átfogó és részleteiben is messzemenően kidolgozott marxista jogösszehasonlítás-elméletet, annak fogalmi apparátusát, rendszerét, belső vonatkozásait, és ezt az elméletet több mint egy évtizede csiszolja-finomítja. Nem egy oktalanul befejezettségével kérkedő elméletet hozott létre, hanem egy a társadalmi-gazdasági és politikai-jogi viszonyok változásához alkalmazkodni tudó, mégis szilárd keretekkel rendelkező elméletet.

Lehet-e ennél többet kívánni?

Eörsi Gyula

A bírói döntés szociológiája

1. Érdekes könyv jelent meg pár év előtt a Német Szövetséges Köztársaságban Rüdiger Lautmanntól a bírói ítélkezési munkáról: „Justiz — die Stille Gewalt. Teilnehmende Beobachtung und entscheidungssoziologische Analyse" címmel.[1] Időszerűségét az eltelt évek ellenére sem vesztette el annál is inkább, mert a következő évben (1973-ban) jelent meg hazánkban hasonló tárgykörben Bertnáth Zoltán könyve: „A bírói emelvényen". Az utóbbi azonban a hivatásos bíró munkája, amely „a jogkereső közönséget kívánja felvinni a bírói emelvényre, hogy az onnan nézzen vissza önmagára és a bíróra", „népszerűsítő, olvasmányos, de a szakmai igényeket is szem előtt tartó, a jogi helyzeteket pszichológiailag is elemző jogi könyv" (12—13.). Rüdiger Lautmann viszont a csatolt bibliográfiából kitűnően jogszociológus, aki tanulmányozás végett egy évet töltött egy Landgericht polgári és büntető tanácsaiban mint hivatásos bíró (Gerichtsassessor), hogy ott feljegyzéseket is készítve, mint „résztvevő megfigyelő" (teilnehmender Beobachter) tanulmányozza a bíróság munkáját, mivel — mint írja — az igazságszolgáltatás a jogszociológiai vizsgálatok előterében áll, mint ami a leglátható bban megtestesíti a jogot és annak realizálódását; munkáját szociológusoknak és jogászoknak szánta (11. o.). Ehhez még két megjegyzést kell hozzáfűznünk: a szerző, ha egy évig mint bíró is működött, tulajdonképpeni hivatása, állandó foglalkozása nem az, így működése alatt olyan körülményekre is felfigyelhetett, amelyek az évtizedek óta ezen a pályán dolgozóknak fel sem tűnnek, de amelyek előtt ő értetlenül állt. Tapasztalatai továbbá visszatükrözik az eltérő társadalmi rendszerből és ideológiai alapokból eredő különbségeket is.

2. A bíróságok szociológiájával — írja — eredményesen foglalkozott az amerikai szociológia, de éppen annak a vizsgálata maradt ki, hogyan jut a bíró az ítélet megalkotásához. Ezzel kíván foglalkozni, aminél fontos az eljárási stratégia.

A bíró (nem normatív) döntése a döntési elmélet, döntési szociológia leglényegesebb része ebben a vonatkozásban. „Dönteni annyit jelent, mint két vagy több alternatívára a feleletet kiválasztani. A bíró döntési problémája a keresettel (Klage) eléje tárt vitatárgy; a válasz a bírói ítélet és a döntési alternatíva a keresetnek egészben vagy részben helyt adni, azt elutasítani, egyezséget létrehozni stb." (14. old.) A per lefolyásában szociológiailag hét fázist különböztet meg, amelyek azonban nem mindig választhatók el határozottan.

Az eljárás két részre tagolható: a tények (Fakten) és a normák összegyűjtésére. „A jogszolgáltatás (Rechtsprechung) mint értékelési eljárás tényekből és előírásokból való ítéletnyerést jelent. A bíró megállapítja (findet) a tényeket, amelyekből az eléje vett esetről információt nyer. Rekonstruálja a tényállást és meghatározza ezzel a megítélendő helyzetet." Erre alkalmazza a normát. A későbbi ítéletre alternatívák merülnek fel, amelyeket előbb kísérletképp, utóbb végle-

[1] Rüdiger *Lautmann:* Justiz — die Stille Gewalt. Teilnehmende Beobachtung und entscheidungssoziologische Analyse. (Frankfurt/M. 1972.)

gesen megállapít. „A döntési eljárást irányító normáknak és értékeknek az összege a programm, a *döntési programm* (Entscheidungsprogramm)..." Ez mindig összetett. „A *formális programm* azokat a normákat tartalmazza, amelyek hivatalból, a törvényesség igényével lépnek fel." Ezek a törvény, a szokásjog és a bírói jog szabályai, távolabbról ide számítanak a préjudiciumok. „Az *„informelle Programm"* a nem hivatalos, nem kodifikált normákból és értékekből áll..." Ezeket *„Sachprogramm"*-nak is nevezik. (180. old.) Az *eljárási program* a Sachprogramm alkalmazását szabályozza.

A tényállásnak számtalan eleme van, amelyeket „drasztikusan" redukálni kell, hogy rövid idő alatt döntés legyen hozható és csak az ítéletre vonatkozókat ragadjuk meg. Ezt a szelekciót nevezi *absztrakciónak.* (Tulajdonképp helyesebbnek látszana a „szelekció" elnevezés megtartása.) „A bíró számára a jog a formális program és mindenütt, ahol a jogszabályok nem determinálják a bírót *egy* ítéletre, fennáll a mérlegelés (Ermessen) lehetősége..." (20. old.)

A szociális realitásra vagy a programra vonatkozó, konkurráló interpretációkat fel kell oldani, hogy bizonyossághoz lehessen jutni. Addig kell azokat redukálni, amíg csak egy marad fenn. Az igazság megkonstruálásának a követelménye „az elhatárolt, szociálisan definiált racionalitás". Itt lépnek előtérbe a hypothezisek és általánosítások (Alltagstheorien), valamint a tipikusnak tartott normaalakzatok: (Normfiguren) (23. old.)

A tények gyűjtése alatt érti valamely problematikussá vált realitás leírásának a bizonyossá tételét. A jogászokat csaknem kizárólag a normákkal való foglalkozásra nevelik, innen van a tényfelismerés kezdetlegessége. A feladat egyes stratégiák feltárása lenne, amivel a bírák a tények összegyűjtését eszközölhetnék, azt legalább részlegesen formalizálnák. A formalizált tényfelderítés a bizonyításfelvételben tükröződik. Ennek során lényeges a formális perbeli szerep. Így a szakértőnek minden további nélkül hitelt ad a bíró. Felhasználják az előző perekből nyert értesüléseiket. Szerephez jut a bírónak az eljáráson kívül szerzett magántudomása és az ügyvéd nagyobb vagy kisebb presztízse. Gazdasági, szociális és pszichológiai kérdésekben igyekeznek az eldöntendő problémát szimplifikálni. Az absztrakció célja is az eset könnyebben eldönthetővé tétele. Sokszor inkább úgy történik, hogy a bíró néhány ténnyel kezdi a vizsgálatot, arra építi fel a tényállást közben absztrakciót alkalmazva. Minden lépcsőnél felmerülnek részproblémák bizonyításfelvétellel. Közben kiválasztják azokat, akik az információkat adják. Tendenciózus a szociális alsó rétegek kihagyása. „A bírósági tárgyalások nyelve olyan specifikus, hogy csak a hivatásos (professional) résztvevők (pl. kereskedők és jogászok) értik meg és tudják beszélni;... mindenesetre a magasabb középosztály tagja tud abban részt venni..." (65. old.)

Igyekeznek a kérdéseket két alternatívára redukálni, vagy csak az egyiket tudomásul venni. Ebben tükröződik a jog tendenciája: a konfliktuspartnereknek mindent vagy semmit sem adni. A tény is igaz vagy nem, valószínűségi ötletek ki vannak zárva.

A bíróságok a múltat precízen rögzítik, a jövővel, az ítéletek szociális következményeivel nem sokat gondolnak, legfeljebb a tanácskozásnál merülnek fel kérdések. Általában nem törődnek azzal sem, hogy az érintett személyek megbékélnek-e az ítélettel, inkább a vesztes formális kritikáját, a döntés elleni perorvoslatot igyekeznek elkerülni. Ugyancsak nem gondolnak a nép tetszésével vagy nemtetszésével. Ez a beállítottságuk kevésbé „unrealistisch", mert a bíróság a társadalmi összeütközéseknek és szociális kontrollnak csak egyik instanciája, mások nyilvánvalóan hatásosabbak ezekben a feladatokban. „A bíróság működése a fennálló rend és hatalommegosztás stabilizálását könnyebben elvégzi, ha szociálpolitikai programok követésétől mentesítve van..." (77. old.)

A felek igazmondási kötelességét kevéssé veszik komolyan, ennek megsértésére nincs kifejezett szankció. A bizonyítási eljárás nem annyira a valóság megállapítását, mint inkább a bíróság meggyőzését célozza. A bírósági eljárás céljaként az igazság mellett mint alternatíva szerepel a béke és az igazságosság (Gerechtigkeit).

A tényállás megállapításához két út vezet: a fél által előadott indítvány és a bíró intuitív állásfoglalása. Ez két alapstratégiát von maga után: „Konstruktionsstrategie" és „Ergabnisstrategie". „A formális program iránti engedelmesség mélyen be van gyökerezve (tief internalisiert). A jogász személyiségébe van lehorgonyozva, ahogy ezt gyermek- és ifjúkori szocializációja során elnyerte, ahol rend és autoritás előtérben áll... Az állam a bírák feladatává teszi az állami jogszabályok érvényesülését, ez a hivatáshoz-tartozás egész képzésük alatt a jogászok szeme előtt van..." (87. old.)[2] A formális eljárási program pedig annyira mélyre hatolt, hogy csaknem mechanikusan követik.

A formális program részét képezik a törvények mellett a felsőbíróságok közzétett ítéletei, röviden a préjudiciumok, az úgynevezett „bírói jog", „úgyhogy a Bundesgericht csaknem a törvényalkotó szerepét tölti be", bár kívánatos volna, hogy az alsóbb bíróságok is új megoldásokat kezdeményezzenek. (96., 97. old.) Ugyancsak felhasználják a bírák a jogtudomány közzétett állásfoglalásait, különösen a kommentárokat.

Előfordul a bíró és a laikus fél között a jogszabályra nézetkülönbség, aminek az okát a bírák abban látják, hogy a laikus nem ismeri a jogszabályokat, bár fennáll a jogismeret fikciója.

Ha a jogszabály több megoldást tesz lehetővé, kerül sorra a mérlegelés (Ermessen, discretion), vagyis „...az a situatio, amely mellett a döntő a formális programm szerint több alternatíva

[2] Ezzel szöges ellentétben állnak az alábbiakban szerző által is elmondottak, továbbá Josef *Esser:* Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts (2. Auflage Tübingen, 1964.) című könyvében részletesen taglaltak, valamint az Eörsi Gyula (Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai) (Budapest, 1975.) által ismertetett, egyebek között az NSZK-ban is kifejlődött „richterliche Rechtsbildung".

között választhat...” Ezt azonban a szociológiában minden szerző másként határozza meg (107. old.). Visszavezetendő a jogszabályok és az emberi értékek közötti közvetítés szükségességére.

Sokszor előtérbe kerül a bírói munka megkönnyítésére és megtakarítására való törekvés. Erre szolgál az ügyvédekkel való megfelelő megbeszélés is.

Pár sorban, különösebb értékelés és állásfoglalás nélkül emlékezik meg a szerző a politikai bíráskodásról, különösen a nemzetiszocialista államban és az osztálybíráskodásról.

A tényállás a jogszabályra tekintettel kerül megállapításra, „mert a bíró végül is a tényállást értékeli és dönt a szankciók felől. A jogszabályok ekként irányvonalat (Richtlinie) jelentenek, hogyan kell a bíróságnak a polgárok magatartását rekonstruálnia (...) — egyébként ez egy további érv amellett, hogy a bíróság kevésbé empirikus, mint inkább processzuális igazságot kontsruál meg (...) Egyszerű faktumok helyett interpretálható és interpretált faktumokat keres, mégpedig olyanokat, amelyek közvetlenül átmehetnek jogalakulatokba (in Rechtsfiguren), vagy amelyek azok. Ezért a faktumok keresésének a fázisában nem a mindennapi nyelvet, vagy egy empirikus-szociáltudományos nyelvet használnak, hanem jogi alakzatokkal átszőtt jogászi szaknyelvet...” (144. old.) A faktumoknak legitimáló funkciójuk van, pótolhatók fikcióval. (145. old.)

„A bírák, bár teljesen a fennálló jog kategóriáiban gondolkodnak, ezeken túl az „informelle Sachprogramm” érvei által vezettetik magukat, tehát annak az értékítéletei által.” Teljességgel mindkét „Sachprogramm” motiválja a bírót, „mégis úgy vélem, hogy konfliktus esetén az „informelle Programm” gyakrabban győz, mint a formális... Az „informelle Programm” és nem a formális alapozza meg a bírói döntések lényegét. A formális program nyilvánvalóan nem realizálja a manifest funkcióit.” (176. old.)

A bírák óvakodnak attól, hogy bármelyik féllel szemben kimutassák szimpátiájukat, vagy problémáik iránti érdeklődésüket, úgyszintén igyekeznek úgy feltüntetni, hogy az ítélet kihirdetése előtt az ügy egyáltalán nincs eldöntve, holott azt ténylegesen leggyakrabban csak „megjátszszák”.

A bírák polgári perekben igyekeznek a felektől egyező előadást kieszközölni, hogy a vesztes fél abban a hiszemben legyen, hogy a pert a saját előadása alapján döntötték el és csak jogi okokból vesztett.

3. Szerző a könyvet szociológiai munkának jelöli meg. Ténylegesen a bírósági eljárás „stratégiáját” és ezen belül a tárgyaló bírónak a peres felekkel és a perben szereplő egyéb személyekkel szembeni pszichológiai funkcióját tárja elénk, tehát inkább szociálpszichológiai jellegű.

Kétségtelen, hogy egyes megállapításai a tőkés ideológiai és jogi szemléletet tükrözik, hogy elsősorban a jogvita eldöntése során a jogon kívüli értékeknek a kifejezett jogszabályi rendelkezések elé helyezésére, a nyugaton erőteljesen kifejlett „richterliche Rechtsbildung”-ra utaljunk. A bíróság továbbá a polgári perben az ítélethozatalnál a jogszabályi rendelkezések folytán valóban erősen korlátozva van az ítélet jövőbeni következményeinek a vizsgálatában (pl. nem nézheti, hogyan hajtja végre a felperes a lakáskiürítésre vagy a lakott ingatlanon fennálló tulajdonközösségnek árverés útján való megszüntetésére vonatkozó ítéletét),[3] de mégsem hagyhatja azt teljesen figyelmen kívül, a büntető ügyekben — különösen fiatalkorú vádlottak esetében — kifejezetten vizsgálnia kell a kiszabott büntetésnek az elítéltre várható hatását (büntetés kiszabása, kiszabott büntetés végrehajtásának a felfüggesztése), ha az nem is vezet mindig megfelelő eredményre.

A bírónak úgy kell a tárgyalást vezetnie és főleg ítéletét megszövegeznie, hogy azt a laikusok is könnyen megérthessék, hiszen nekik kell azt a való életben keresztülvinniük, vagy legalábbis büntetőítéletben kiszabott büntetést elszenvedniük és távolabbi hatását is a laikus társadalom tagjai felé kell kifejtenie. Bizonyos kifejezetten jogászi hivatkozások és okfejtések (pl. jogszabályok megjelölése, értelmezése) gyakran nem mellőzhetők, mert az módot adhat rövidítésre, szakszempontból való könnyebb felülbírálásra, de azt is a legszükségesebbre kell korlátozni. A bíró továbbá valóban nem mutathatja ki valamelyik fél iránti rokon- vagy ellenszenvét és nem utalhat a várható döntésre,[4] de ez nem jelentheti azt sem, hogy ridegen, a felek helyzetével nem törődve hozza meg döntését, hanem az érdekelteknek érezniük kell, hogy — ha szigorúan az eljárás keretei között marad is — felderíti és megvizsgálja a figyelembe vehető egyéni körülményeket is.[5]

Másrészről azonban helyesen utal szerző arra, hogy a bírák egész előképzettsége csak jogi vonatkozású, a tényállás felderítésének kérdése mintegy másodrangú és a könyv egész tartalma felhívja a figyelmet, hogy a bírósági eljárás nem csak jogok és kötelességek (jogviszonyok) összessége, hanem annak metajurisztikus tartalma, „stratégiája” (és természetesen taktikája is) van, amit szintén vizsgálni kell, amivel kapcsolatban fontos a „résztvevő megfigyelő” által való feldolgozás. Angyal Pál már 60 évvel ezelőtt megjelent Tankönyvében a büntető eljárásjog tudományának egyik pedigógiai feladataként jelölte meg, hogy az a „büntető eljárásjog dogmatikája” mellett „az eljárás körébe tartozó cselekmények gyakorlati szabályainak összefoglalata, melyek útmutatóul szolgálnak a hatósági szervek és egyéb személyek tevékenységéhez s az ún. kriminalisztikai tudománynak

[3] Csak részben vihető tehát keresztül az a kívánalom, hogy „a jó bíró az eljárás keretein túl nézi az adott ügy következményeit...” (Bernáth Zoltán: I. m. 20. old.)

[4] „A bírónak az érdekellentét, a jogvita szintjénél magasabb lépcsőfokon kell állnia, döntése, ítélete meghozatalában az ütköző érdekek fölé kell emelkednie.” (Bernáth Zoltán: I. m. 18. old.)

[5] A bírónak „az elméleti tudást a saját tapasztalattal is párosítani kell... Ez az életközelség segít kialakítani azt a tudatot, ami egy síkra, egy szintre hozza a bírót embertársaival, ami megértővé teszi, aminek segítségével bele tudja magát élni mások helyzetébe...” (Bernáth Zoltán: I. m. 22. old.) Ez a „beleélés” természetesen — különösen büntetőügyben — nem megbocsátást jelent, hanem a helyesebb értékelés elősegítését.

alkotják egyik részét...”[6] Hasonló vizsgálatok lennének szükségesek a polgári eljárásjog tudománya körében is. Legutóbbit Cséka Ervin hangsúlyozta s büntetőeljárással kapcsolatban: „... Fogalmilag el lehet és el kell tehát határolni egymástól a büntető *igazságszolgáltatást* és a büntető *bírósági eljárást(pert)*. A kettő a forma és a tartalom vizsgálatánál egymással is egységet alkot... A büntető igazságszolgáltatás a tartalom (maga az állami tevékenység, az érdemi funkció), a büntető bírósági eljárás(per) pedig ama jogi formák (eljárási keretek) összessége, amelyekben az igazságszolgáltatás érdemi tevékenysége megvalósul.”[7] Hasonló tagolódás megtalálható a polgári perben is, bár az mindkét vonatkozásban eltérő követelményeket támaszt. Mit látunk viszont az irodalmi feldolgozásnál?

A kriminalisztika tudományának „atyja”: Hans Gross vizsgálóbíró volt, aki így saját közvetlen tapasztalataira is támaszkodva tudta tudományos vizsgálatait elvégezni. Az utóbbi években megjelent jelentős monográfiák mellett a Belügyi Szemle folyamatosan közöl a nyomozásban közvetlenül résztvevő rendőrtisztek, ügyészek, szakértők tollából kriminalisztikai tárgyú dolgozatokat, de ilyeneket találunk a Kriminalisztikai Tanulmányok és a Pszichológiai Tanulmányok címen időszakonként megjelenő gyűjteményekben is. Ezek azonban túlnyomóan a nyomozási szakaszra vonatkoznak, a monográfiák is legfeljebb kitérnek a bírói eljárásra, a legjelentősebb ide vonatkozó két munka pedig Király Tibor professzortól és Nagy Lajostól származik, tehát a tudomány munkásaitól és magát az ítéletet dolgozzák fel.

A polgári eljárásjog tudománya terén még ilyen eredményt sem látunk. A közvetlen résztvevőktől (bírák, ügyvédek) még folyóirati dolgozatokkal is alig találkozunk, a külső művelők pedig általában megmaradnak a jogok és kötelességek vizsgálatánál. Bernáth Zoltán hivatkozott munkája a ritka kivételek közé tartozik. Pedig éppen elég anyag és vizsgálati szempont volna a polgári peres eljárásban is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a büntetőügyek annak következtében indulnak meg, hogy a terhelt kifejezetten szembefordult a büntetőjog szabályaival, „társadalomellenes” cselekményt követett el, míg a polgári perek az állampolgárok hétköznapi életében előállott érdekösszeütközéseiből erednek, illetve azok további társadalmi és ezen belül életviszonyait hivatottak rendezni.[8]

Mindenekelőtt vizsgálatra érdemes lenne tehát nemcsak az eljáró bíró (a bíróság tagjai) pszichológiája, hanem a felek jogi képviselőié, sőt — mégpedig első sorban — a peres feleké is. Ha a büntetőeljárással kapcsolatban a tudomány újabban szükségesnek tartja a sértettel kapcsolatos vizsgálatokat (viktimológia), akkor még inkább indokolt az a peres felekre nézve, hiszen ez átvezetne a hétköznapi életükhöz, az érdekösszeütközéseik okaihoz (pl. birtokháborítási perek, szomszédjogi viták, a volt tulajdonostárs-testvérek között az elvitt 4 szál deszkára, vagy a volt házastársak között 1200 Ft értékben megjelölt, két ügyvéd és szakértő közreműködése mellett lefolytatott perek indítóokaira), egyben szociológiai vizsgálatokhoz is vezethetnének. De itt vannak a — talán legfájóbb pontot képező — házasságfelbontási és gyermekelhelyezési perek. (Utóbbiakkal kapcsolatban néha még megjelenik gyermeklélektani dolgozat.) Ezen a téren ugyanis jogi eszközökkel nem tudunk küzdeni. Hiába állapítja meg a bíróság, hogy a házasélet még nincs teljesen és helyrehozhatatlanul megromolva és utasítja el a házasság felbontása iránti keresetet, ezzel még nem tudja visszaállítani a házassági életközösséget, még kevésbé a házastársak benső kapcsolatát, nem szólva a Csjt. 18. § (1) bekezdés 2. mondatában a közös megegyezéssel házasságfelbontás egyik feltételeként megjelölt, „a házasság felbontására irányuló végleges elhatározáson alapuló befolyásmentes egyező akaratnyilvánítás” kritériumának szinte teljesen bizonyíthatatlan voltáról (különösen, ha a házastársak még egy lakásban laknak; de internis non judicat praetor). Mindez szükségessé tenné a perben álló házastársaknak és a per előzményeinek — a peren kívüli, attól független — pszichológiai és szociológiai vizsgálatát, hogy így társadalmi síkon eredményesebben lehessen küzdeni a házasság és család egyéni és társadalmi síkú alapvető fontosságának tudatosításáért a meggondolatlan házasságkötések és válások csökkentése érdekében.

Hámori Vilmos

[6] *Angyal* Pál: A magyar büntetőeljárásjog tankönyve. I. kötet. (Budapest, 1915.) 11. old.

[7] *Cséka* Ervin: A büntető ténymegállapítás elméleti alapjai. (Budapest, 1968.) 18. old.

[8] „A büntetőjogot a jogrend szilárd falához lehet hasonlítani. Aki beleütközik, az bűncselekményt követ el. A polgári jog viszont e kemény falak közt áramló, újra és újra megújuló szükségletekk ielégítésére irányuló lehetőség, az élet” — írja plasztikusan Bernáth Zoltán (78. old.). Ez vonatkozik nemcsak a szoros értelemben vett polgári jogra, hanem a polgári bíróság hatáskörébe tartozó többi anyagi jogra is.

Bartolomé de Las Casas emlékére

A múlt évben nagy ünnepségeken emlékeztek meg külföldön, így többek között Francia- és Spanyolországban, valamint Mexikóban Bartolomé de *Las Casas* dominikánus szerzetes, a praegrotiusi idők egyik kiemelkedő gyakorlati nemzetközi jogásza születésének ötszázadik évfordulójáról.

Las Casas Sevillában 1474. esztendőben született nemesi családból. A rohamos tudományos és techikai fejlődés, a kezdődő felfedezések és a gyarmatosítás ideje volt ez, amit az iránytű, a modern felépítésű mozgékony nagyobb hajók alkalmazása, a földrajztudomány, a csillagászat gyors fejlődése, a föld kerekségére vonatkozó tudományos tételek gyakorlatba vétele és modernebb tűzfegyverek alkalmazása jellemzett.

Egyes életrajzírója szerint már 19 éves korában elkísérte matrózként szolgáló atyját Kolumbus első nyugat-indiai felfedező útjára. Kolumbust a második (egyes szerzők szerint a harmadik) útjára is elkísérte

Haitibe (az akkori Hispaniolába) mint conquistador. A gyarmatosító harcok borzalmas élményeinek hatása alatt mélyen megrendült, életpályát változtatott: pap lett. Ettől kezdve az indiánok védelmének szentelte életét, küzdött az encomienda (repartimiento) ellen,[1] amely sok véres visszaélés előidézője volt. 1510-ben mint Diego Velazquez kubai gyarmatosító expedíció tagja hiába kísérelte meg az indiánok pusztítását megakadályozni, ezért visszatért Spanyolországba (1515) és szót emelt Ferdinánd király előtt a rabszolgaság ellen. Kinevezik az „indiánok egyetemes védelmezőjévé" és háromtagú szerzetesi bizottsággal Haitibe küldik a sérelmek tanulmányozására. Ott azonban a tagok a rabszolgatartók biztatására ellene fordulnak és a spanyolok bosszúja elől — miközben majdnem életét veszti — egy kolostorba menekül. Visszatérve V. *Károly,* az új uralkodó kihallgatáson fogadja. Las Casas békés gyarmatosítást javasol példás életű földművesekkel a kalandorok és aranykeresők helyett. Terve megvalósítására területet és 200 embert kap, akikkel 1521-ben Puerto Ricóban partra száll. Innen azonban egy büntető expedíció az indiánok lázadása megtorlásaként a neki kijelölt területről a lakosságot rabszolgaként elhurcolta.

Sikertelensége láttán 1523-ban domonkos szerzetes lesz. Bejárja Nicaraguától Guatemaláig, Perutól Mexikóig a meghódított területeket, szeretetet, emberséges bánásmódot követelve az indiánok számára. Guatemalában csak a szerzeteseknek kijelölt területen megvalósítja „az igazi békét" (1637-től) a bennszülött lakosság között. Ezalatt házájában kíméletlenül támadják, hazafiatlansággal vádolják.

1539-ben Spanyolországban megírja legismertebb művét: „Brevissima Relación de la Destruyción de las Indias Occidentales"-t (Nyugat-Indiák elpusztításának rövid leírása), 1542-ben az Indiák Tanácsa előtt V. Károly ismét meghallgatja a spanyolok kegyetlenkedéséről szóló panaszát. Újabb botrány tör ki, hazafiatlansággal vádolják, mert az encomienda eltörlését kéri. Erről szól „A nyolcadik orvosság" című emlékirata. Álláspontja győz, szigorúbb tilalmat ad ki az uralkodó „Új törvények" címen (1542), melyeket azonban a gyarmatosítók nyomására az uralkodó 1546-ban már kénytelen visszavonni. Ezzel a rabszolgaság legalizálást nyert.

Egyesek szerint talán azért, hogy megszabaduljon kellemetlen jelenlététől, a király a Dél-Mexikóban levő Chiapas városka püspökévé nevezi ki (1544). Alárendelt papsága és a gyarmatosítók ellenséges viselkedése miatt három év múlva lemond püspöki rangjáról. Helyzetének előidézője részben a „Confessionario" című műve is volt, melyben a gyóntatók részére azt az utasítást adta többek között, hogy a spanyolokat csak akkor oldozzák fel bűneik alól, ha kártérítést adnak az indiánoknak a tőlük elvett értéktárgyaikért és ha a rabszolgáikat felszabadították. Madridba rendelik magatartásra és tanai igazolására.

1550-ben kerül sor Valladolidban élete legnagyobb elméleti és gyakorlati vitájára a rabszolgaság és gyarmatosító tanok képviselőjével, Juan Gines de Sepulveda királyi történésszel, teológussal az Indiák Tanácsában tudósok, teológusok és jogászok bizottsága előtt.[2] Las Casas válasza öt napot vett igénybe, a bizottság neki adott igazat. Utána visszavonult az aktív szerepléstől.

Megírta még az „Indiák története" című művét, melyet csak 1875—76-ban adtak ki először. Művei legtöbbjét latinul írta és csak azután fordították le spanyolra.

92 éves korában, 1566 július havának 31. napján húnyt el Madridban.

Las Casas műveiben a valóságnak megfelelően írja le a személyesen tapasztalt eseményeket. Kolumbus első útjáról készült naplóját is az ő átdolgozásában hozták nyilvánosságra.[3] Negyvenkilenc éven át élt indiánjai között és 34 éven át foglalkozott azok nemzetközi jogi és teológiai helyzetével. Ezért is hangoztatta mindig, joga van érdekükben írni és beszélni (Confessionario, 30 pont). Adatai csak a számszerűség kérdésében nem teljesen helytállóak, ami az akkori viszonyokat tekintve, érthető is.

Folliet szerint a spanyolok még 1930 körül is túlzással, oktalansággal, merevséggel, az indiánok javára való részrehajlással vádolták.[4]

A gyarmattal rendelkező országok nemzetközi jogi írói általában gyarmatosítás ellenesnek tartották működését. A franciaországi emlékünnepségről szóló beszámolóban viszont most azt olvashatjuk „soha nem volt a gyarmattalanítás prófétája", mert nem tanácsolta a meghódított területek feladását — írja André Vincent domonkosrendi szerzetes,[5] aki az Aix-en-Provence-i Politikai Tanulmányok Intézetében múlt év október 12—14-én Las Casas emlékére rendezett colloquium egyik szervezője volt. A cikk szerkesztői kommentárja felveti a kérdést, vajon nem Las Casas tételei inspirálták-e Grégoire abbét és az emberi jogok deklarációjának szerzőit. Grégoire abbé ui. 1802-ben írt egy könyvet is „Apologie de Las Casas" (L. C. védelmében) címmel. Korábban J. Folliet is foglalkozott a kérdéssel, de nem látott összefüggést a tanok között.

Las Casasnak az indiánok egyéni jogai védelmében kifejtett munkásságát hangsúlyozza Philippe de La Chapelle is az emberi jogok nyilatkozata és a katolicizmus viszonyáról írt monográfiájában.[6]

Las Casas műveit olvasva megállapítható, hogy a gyarmatosítással szembeni alapgondolata az volt, hogy nem egyeztethető össze az evangéliumi tanokkal a bennszülöttek földjeinek elvétele, a lakosság rabszolgaságba vetése, legyilkolása még akkor sem, ha nem fogadják el a katolikus tanokat. (La Destruyción de las Indias Occidentales-ból). „Ez a háború annyira igazságos a bennszülöttek

[1] Indiánok munkába adása spanyol gazdák részére, kiknek kötelességük lett volna megfelelő bért fizetni és őket a katolikus vallás tételeire oktatni. Gyakorlatilag rabszolgasággá alakult, melyben az indiánok mint rabszolgák adásvétel tárgyát képezték: *Folliet,* Joseph: Le droit de colonisation... Paris, Bloud & Gay (1930), 19. old. — *Wittman* Tibor: Latin-Amerika története. Budapest, Gondolat, 1971. 45. old.

[2] *Gajzágó* László: A nemzetközi jog eredete... Budapest, Stephanaeum Nyomda, 1942. 277. old.

[3] Magyar fordítása: Az Újvilág hajósai: Kolumbus, Vespucci, Magellán. Budapest, Gondolat, 1968, 33—178. old.

[4] *Folliet:* i. m. 22. old.

[5] *P. Vincent, A.:* Las Casas défenseur des Indiens et inventeur des droits de l'homme. Le Monde, 39. évf. 9251. sz. 1974. okt. 12. 12 old.

[6] *La Chapelle,* Ph. de: La déclaration universelle des droits de l'homme et le catholicisme. Paris, Libr. Gén. de Droit et de Jurisprudence, R. Pichon—R. Durand-Auzias, 1967. 357—360. old.

részéről, mint amilyen igazságtalan és barbár a támadók részéről."

„Annak módjáról, hogyan kell megállítani Kelet-India lakóinak elpusztítását (vagy a rabszolgaság borzalmas következményeiről)" című emlékiratában az indiánok teljes polgári szabadságát követelte. Mert nem igazak az ellenük emelt vádak: szodómiát soha nem tapasztalt közöttük, emberevés némelyik törzsnél előfordult ugyan, de ezek ellen a többi törzsek is harcoltak, bálványokat imádnak ugyan, de a spanyolok ősei is bálványimádók voltak (6. pont). Nem igaz az sem, hogy e nép természettől fogva rabszolgaságra született volna. „E rágalmak, éppúgy mint a kegyetlenkedések, a spanyolok indiángyűlöletét bizonyítják. Márpedig a törvény tiltja, hogy egy kiskorú gyámságát olyan emberre bízzák, kinek érdeke, hogy a gyámolt személyének vagy vagyonának ártson" „A fajgyűlölet tilalmán kívül a 9. pontban rámutat egyik alapvető emberi jogra, mely szerint kontradiktórius bírói ítélet nélkül senki nem fosztható meg szabadságától, amely az összes javak közül a legfontosabb..."[7] Egyéb bűncselekményeik miatt is csak indián nemzeti bíróságok ítélkezhetnek felettük. (Confessionario, 13. pont.)

A modern nemzetközi jogban általában úgy említik Las Casas nevét, mint aki a mandátum vagy gyámság (protektorátus) intézményét támogatta.[8] Ugyanezen művének 18. pontja szerint: „A császári főhatalom egyáltalán nem összeegyeztethetetlen az Indiákon található alacsonyabb fokú uralkodói jogokkal és hatalmi rendszerekkel (királyságok, császárságok, földesurak)." Ha az indián hatóságok nem fogadják el önként és szabadon a keresztény vallást, nem kötelesek elismerni a spanyol királyok legfőbb hatalmát, hacsak nem önként és szabadon teszik azt. Akit megkereszteltek, köteles alávetnie magát a spanyol királyoknak (szerintünk ez az ekkor Európában elterjedt „cujus regio eius religio elv" alkalmazásának már nem az állam-, hanem a nemzetközi jogban való alkalmazásának esete éspedig a területszerzési jogcím alátámasztására, megerősítésére).

A Confessionario-ban kitér a spanyol uralkodók és a conquistadorok viszonyára, a hódítás tilalmának okaira is, ami a mai nemzetközi jog szerint már tilos: „Spanyolország királyai mindig tiltották az indiánok elleni háborút, de a conquistadorok nem engedelmeskedtek nekik és félrevezették őket." 26. pont: „Ebből következik, minden indiai hódítás érvénytelen, rendkívül igazságtalan és zsarnoki, természetjog ellenes, de ellene van a királyi akaratnak is." A spanyol királyok lelkiismereti kötelessége az indiánok polgári és személyes szabadságának, tulajdonjogának, törvényeinek és szokásainak megőrzése, hacsak nem ütköznek azok a (katolikus) vallásba, mert ennek a felfedezési (pápai) megbízatásnak az volt a célja, hogy az indiánoknak igazságos védelmet, a béke és a jóakarat uralmát biztosítsa." (2. pont.)

Las Casas tulajdonképpen nagy és mély emberi részvéttel nézte a gyarmatosítás kíméletlen módszereit, amely harcokban eleinte maga is részt vett mint katona. Felismerte azt az igazságot, hogy sem hódítani, sem háborút viselni nem lehet akármilyen módon és eszközökkel, ezért a látottak alapján felmerült benne a népirtás gondolatának lehetősége is: „A conquistadorok hat év alatt tizenöt millió indiánt öltek meg. A dolgok hasonló menete elterjedése esetén ez megsemmisítené az emberi nemet." (28. pont.) Sepulvedával való vitájában is felhozza érveit: „nincs törvényes jog arra, hogy otthonaikban élő békés népeket meghódítsanak és nem lehet irtóháborút folytatni ellenük azzal az ürüggyel, hogy engedelmességre kényszerítsék őket a megtérítésüket kívánó pápai bullának." Határozottan elítélte a „nevelő célzatú" háborút, vagyis Sepulveda elméletét.

Az Indiák Tanácsához intézett és „A rabszolgasorsra kényszerített indiánok szabadságáról" szóló véleményében írja: „Országos háború esetén sem ad az ország meghódításának ténye jogot a győztesnek a lakosság rabszolgaságba vetésére." (1. pont.) Az egyenlő standard elvét kívánta már alkalmazni, mikor kimondta: „Spanyolország királyainak úgy kell bánniuk az indiánokkal, mint a spanyolokkal." (2. pont.)[9]

„Arról a kérdésről, vajon a királyoknak joga van-e alattvalóik, városaik és hatalmuk elidegenítésére" című tanulmányában a népszuverénitás gondolata is megtalálható, mikor írja: „A valóságban előbb léteztek a népek, mint a királyok vagy a magisztrátusok és úgy kormányozták magukat, ahogy abban megegyeztek." (4. pont.)[10]

Az uralkodónak a törvények alá való rendeltségéről szólva kifejti, a nép, amikor engedelmeskedik, megőrzi teljes szabadságát, mert nem egy ember akaratának, hanem a közjónak engedelmeskedik (9. pont). Ami azonban rendkívül nagy jelentőségű belső közjogi és nemzetközi jogi szempontból is, az a fejtegetése, ami a tulajdonjogra és a fejedelmek országuk területe, azon található javak és azon élő népek feletti jogára vonatkozik. Ez utóbbi *nem tulajdonjog,* hanem csak jog a kormányzásra, ezért nem szabad tulajdonjogként kezelni — emeli ki Gajzágó László is Las Casas tanaiból.[11]

A korlátolt népszuverenitás elvét azonban nemzetközi jogi vonatkozásban is hirdeti, mikor a 12. pontban megállapítja: egyetlen uralkodónak sincs joga elidegeníteni semmiféle módon királysága lakosságának valamely közösségét alattvalóik beleegyezése nélkül. „A királyság erkölcsi testet alkot. Ahogyan nem lehet amputálni egy fizikai testet, kivéve, ha léte megmentéséről van szó, hasonlóképpen semmiféle területcsonkítást nem lehet és nem kell eszközölni a királyságon, az erkölcsi testen, tényleges és kétségbevonhatatlan szükségesség nélkül." (22. pont.) Vagyis a népszavazás híve, de a szabályt nem tartja ius cogensnek, mert vesztett háború esetén eltekint alkalmazásától, tehát éppen akkor, amikor az a legfontosabb szerepet tölthetné be.[12] Pedig elméletileg módjában lett volna ilyen igénnyel is fellépnie. Más szóval a hódítás megtartását, a gyarmatosítást fontosabbnak tar-

[7] *Folliet:* i. m. 24—33. old. — *Gajzágó:* i. m. 277. old.
[8] *Folliet:* i. m. 34. old.
[9] *Folliet:* i. m. 39. old.
[10] I. m. 40—44. old.
[11] *Gajzágó:* i. m. 281. old.
[12] *Benkő* István: A nemzetközi jogi népszavazás története és elmélete. Budapest sokszorosítás, 1947. 113—115. old. Egyetemi magántanári dolgozat.

totta a nép akaratánál, még elméletben is.

Ennek ellenére is az indián kultúrát nagyra értékelte: „Az indiánok sokkal többen vannak, mint a spanyolok." Talán ez is volt az oka, hogy a spanyolokkal egyenrangúnak tekintette őket és küzdött rabszolgaságba vetésük ellen.

Az indiánoknak nincs szükségük arra, írja tovább, hogy a spanyolok igazgassák országaikat, hanem helyezzék vissza tisztségeikbe főnökeiket, ami később meg is történt. „Bárcsak Spanyolországban volna olyan példás a közigazgatás, mint az indiánoknál volt" (levele Don Bartolomé Carranza de Mirandahoz, a későbbi toledói érsekhez.)[13]

Valóban nem a gyarmattalanítást, hanem a békés hódítást ajánlotta uralkodójának, azonban szigorú kártérítési kötelezettség mellett, mely elvek betartásával nem azzá vált volna a gyarmatosítás intézménye, mint amivé kifejlődött.

Élete vége felé dolgozta ki Peru, a spanyol hódítások központja lakosságának jogi helyzetére vonatkozó véleményét és tanácsát. Megállapítja valamennyi spanyol együttes felelősségét az okozott károkért és kártérítési kötelezettségét a természeti kincsek kiaknázásáért. A perui bennszülöttek részére való lázadási jog követeléséről és azoknak arra való biztatásáról (mert igazságtalan háborúban győzték le és zsarnoki módon nyomták el őket) írt gondolatai, tanácsai az indiánok adott viszonyai között inkább csak az utókor számára szóló értékes elméleti fejtegetésnek, mintsem gyakorlati tanácsnak tekinthetők. „A nép felszabadításáért esetleg megindított ilyen háború jogos lenne." De mindjárt feltételhez is köti e jogot, hogy ez a lázadás akkor lenne természetjogi, ha a gyarmati igazgatási módszerek nem változnak.[14] Itt is, akárcsak a népszavazásnál, előnyben részesíti a hódítás és gyarmatosítás gondolatát és tényét.

Püspöki rangjáról lemondott ugyan, de nem a jogi tanácsadói tisztségéről, mert látta, olyan erők léptek működésbe, melyeket nem tud megállítani, de kötelessége mérséklőleg hatni, az emberiességre figyelmeztetni a kincskeresőket, hogy a felesleges vérontást és szenvedést elkerüljék.

Mi ennek a magyarázata, vetődik fel a kérdés ilyen ellentmondások láttán. Először is az, hogy jól látta, az indiánok civilizációja alulmarad a spanyolokkal vívott reménytelen harcban. Mint Wittman írta, ennek oka az volt, hogy „a hódítás előtt az indián világ az igásállatokat, vasekét, guruló közlekedési eszközöket és tűzfegyvereket nem ismerte"... Az erőnyerő technikák (így a szállítástechnikák is) hatalmas fölényt biztosítottak a hódítóknak.[15] Kolumbus naplójából tudjuk, hogy még a kardot sem ismerték, harcaik tehát teljesen egyenlőtlenek voltak. Ezt a technikai és mögötte rejlő szellemi fölényt Las Casas is átélte és tapasztalta. Gondoljunk csak arra, hogy hat (más feljegyzések szerint hét) alkalommal hajózott át és vissza az Atlanti-óceánon és járta be az amerikai gyarmatokat Perutól Mexikóig. Ez a technikai telesítmény még a XX. század emberét is csodálatba ejti. Mindez a Casa de contratación (Szállítási központ Sevilla, 1503-tól) közreműködésével volt lehetséges, ahol a legkiválóbb gazdasági, jogi, földrajzi, csillagászati stb. tudósok, szakemberek és technikusok dolgozták ki nagy pontossággal a műveleteket, a hajók útitervét, térképét, értékelték ki a jelentéseket, hajónaplókat.[16]

Hogy műveiben ma, a gyarmati rendszer megszűnése idején az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának (1948) 1—5., 7., 12. cikkelyét, a New Yorkban 1966. december 16-án létrejött Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya több rendelkezését, továbbá a nemzetközi jog számos alapvető, érvényben volt vagy levő intézményét és szabályát megtaláljuk, arra rendkívül magas fokú jogi, irodalmi és teológiai tanulmányai adnak magyarázatot, melyeket a salamancai egyetemen folytatott, ahol az időben Francisco de Vitoria is tanított. Tudását e jogi iskola gazdag tanításából merítette, de csak részben, a többit a maga tapasztalatából és tehetségéből adta hozzá.

Tevékenysége azonban nemcsak a rabszolgaság elleni küzdelemre, hanem — bármilyen ellentmondásos is — a rabszolgaság kiterjesztésére is irányult. A kipusztított, elbujdosott indiánok pótlására az afrikai bennszülöttek rabszolgaként Amerikába való szállítását is ő javasolta. Ezzel a kellően át nem gondolt tanácsával az afrikai rabszolgaságba hurcolásának egyik elindítója lett. Tanácsát azzal indokolta, hogy Afrika lakosságát — mint nem háborúban legyőzött népeket — igénybe lehet venni ilyen munkára, amely a rabszolgasággal volt azonos, de az indiánokat mint nyílt háborúban legyőzötteket nem szabad rabszolgasorsba vetni. Életének ezt a szakaszát tehát az emberi jogok semmibe vétele, teljes mellőzése jellemezte, legalábbis az afrikaiakkal szemben.

Műveiben található számtalan közjogi és nemzetközi jogi szabály és tanítás az elmúlt ötszáz év alatt elméletben vagy gyakorlatban hosszabb-rövidebb időn át fennmaradt, vagy éppen napjainkban is megtalálható. Idealista (Salvador de Madariaga ennek látja),[17] de ugyanakkor realista (Folliet szerint) volt és e két tulajdonsága segítségével olyan gondolatokat, tanokat alakított ki kortársai ámulatára, melyek utóbb méltó társaivá tették a világtengereket és földrészeket feltáró nagy felfedezőknek, kivéve természetesen a négerek rabszolgaságba vitelét előidéző tanácsát, mely tévedését maga is felismerte és követelte az átszállítások megszüntetését. Korát tanításaiban megelőzte és ma a szocialista államok életében érvényesülő köz-, államjogi és nemzetkö-

[13] *Folliet:* i. m. 44. és köv. oldalak.
[14] I. m. 46—49. old.
[15] *Wittman:* i. m. 35. old.
[16] I. m. 47. old.
[17] *Madariaga,* Salvador de: Columbus Kristóf. Ford. György Tamás. Budapest, Athenaeum (1940), 286. old.
[18] Legújabb irodalomból: *Bataillon,* M.—*Saint Lu,* A.: Las Casas et la défense des Indiens. Paris, Julliard, 1979. *Helps,* Sir Arthur: Bartolomé de Las Casas. Tears of the Indians & the life of Las Casas. Williamstown (Mass.). J. Lilburne, 1970. (Az 1656-os és 1896-os kiadás utányomása.) *Hanke,* L. U.: Aristotle and the American Indians. Indiana Univ. Press, 1970., *Kalb,* de: Bartolomé de Las Casas in history. Northern, Ill. Univ. Press, 1971., B. de *Las Casas:* History of the Indies. Translated, edited by A. Collard. New York, Harper, 1971., B. de *Las Casas:* A selection of his writings. Translated, edited by G. Sanderlin. New York, Knopf, 1971., B. de *Las Casas:* De regia potestate. Madrid, Ed. Cultura Hispánica, 1973.

zi jogi alapelveket is részben lefektette, illetve alkalmazta.

Érdeme, hogy az emberi élet, a népek fennmaradása, az alapvető szabadságjogok, kulturális hagyományok és értékek kíméletére és jogvédelmének szükségességére irányította az államférfiak és a tudomány figyelmét.

Benkő István

JOGIRODALOM

Stanley Milgram:
*Engedelmesség a tekintélynek**

Ön hány volt áramütést mérne egy kísérleti személyre, ha a tanuláslélektani kutatások ezt kívánják? Biztos, hogy téved: adjon hozzá nyugodtan legalább 150 voltot. Ha a kísérletvezető azt kívánja, nagyon valószínű, hogy nem fogják zavarni áldozata kiáltásai, egyre erősebb áramütéssel sokkolná a tudományos megismerés nevében embertársát.

Ezt igazolta Stanley *Milgram* 1960 és 1963 között a Yale egyetem pszichológiai laboratóriumában lezajlott kísérletsorozatával, mely minden valószínűség szerint nemcsak a pszichológia, hanem minden viselkedéstudomány, a filozófia, az erkölcs és a jog szempontjából egyaránt korszakos jelentőségűvé válik. Ez a vizsgálat, melyet Gordon W. Allport „Eichmann-kísérlet"-nek nevezett, századunk legnagyobb tragédiájához ad kulcsot, s egyben megmutatja a társadalmi viszonyok sajátos pszichológiai alapját. Stanley Milgram kísérletei az engedelmességet kutatták, vagyis azt az emberi viszonyt, mely mindennél inkább fundámentuma a birodalmaknak. Megállapításai és vizsgálatainak kérdőjelei egyaránt alapvetőek a társadalmi szemléletű jogtudomány számára is, hiszen olyan hatásmechanizmusokról van szó, amelyek meghatározók az állampolgári viszony és a jogkövetés, vagy általánosabban a jogérvényesülés szempontjából. Milgram maga is igyekszik az engedelmesség pszichológiai és szociálpszichológiai természetéből a társadalmi és jogi felelősségre következtetni, de nyilván elsősorban a szakdiszciplínák művelőinek kell hasznosítaniuk, beilleszteniük rendszerükbe az empirikus eredményeket.

Milgram eljárása a következő volt. Hirdetés útján kísérleti alanyokat toboroztak pszichológiai kísérlethez. Az önként jelentkező a pszichológiai laboratóriumban találkozik egy másik vállalkozóval (aki azonban a kutatók állandó embere). Kettejüknek egy köpenyes „kutató" elmagyarázza, hogy azt kutatják, milyen a büntetés hatása a tanulásra. Közli velük, hogy maga a kísérlet abban áll, hogy egyiküket, akit majd a „tanulónak" sorsolnak ki, abban az esetben, ha bizonyos megtanult szavakra rosszul emlékszik vissza, elektromos áramütés fogja érni. Sor kerül a sorsolásra, természetesen mindig a kutatók alkalmazottja a „tanuló". A vizsgálati személy (v. sz.) lesz a „tanító". A vizsgálat kulcsfontosságú instrukciója kimondta, hogy minden egyes tévedés után eggyel magasabb fokozatú áramütéssel kell a tanulót büntetni.

Amennyiben a tanító arra hivatkozott, hogy a tanuló fizikai károsodást szenvedhet, erre a kísérletvezető azt válaszolta, hogy „bár az ütések fájdalmasak lehetnek, nem áll fenn a tartós szövettani károsodás veszélye, kérem menjen tehát tovább". Ha a tanító arra hivatkozott, hogy a tanuló nem akarja tovább folytatni a kísérletet, a kutatásvezető azt felelte: „Akár akarja a tanuló, akár nem, Önnek tovább kell haladnia, míg meg nem tanulta az összes szópárt hibátlanul."

Ez tehát a kutatási alaphelyzet. (A kísérletek számszerű eredménye a táblázatban látható.) A tanulóval itt semmilyen kapcsolat nincs. Már az első negyvenes sorozat után változtatni kellett ezen, és „közelebb" kellett hozni az áldozatot, mert a vizsgálati személyek többsége végigment a kísérleten, azaz eljutott a 450 voltos büntetésekig, s így túl homogénül viselkedett.

Az áldozat közelítése abban állt, hogy a tanító előbb hallhatta a fájdalom fokozatosan erősödő kiáltásait (2), majd a következő sorozatban (3) látta is a szenvedést, melyet okozott és amelyet a „tanuló" élethűen alakított. A közelítés utolsó fázisában, a negyedik kísérletsorozatban a tanító feladata az volt, hogy maga szorítsa a tanuló kezét büntetésből egy fémlapra, amivel bezárta az egyre erősebb áramkört. A visszacsatolás erősödésével emelkedett ugyan az együttműködést megtagadók száma, de még az érintési közelség esetében is majdnem 30%-a elment a végsőkig, teljes engedelmességet választotta.

A következő negyven személyt nem a szuperelegáns Pszichológiai Laboratóriumban fogadták, hanem egy alagsori helyiségben. Milgram azt várta, hogy egy ilyen szobában, ahol nem kísért annyira a tudományos megbízhatóság presztízse, csökkenni fog az engedelmesség. Bevezetett egy további változást is; a tanuló, mikor leszíjazták, megjegyezte, hogy nemrég szívbántalmakkal kezelték. Ezután nagyjából a hanginformációs (2) változat szerint zajlott a kísérlet (5): a „tanuló" 300 voltnál megtagadta a kísérlet folytatását, majd a következő fokozatokban már nem válaszol a tanulási feladatra, csak a nemválaszolásért járó ütésekre jajgat, végül ájult csendbe burkolódzik. Sem a helyiség berendezésének kevésbé lenyűgöző mivolta, sem a szívbetegség nem okozott változást.

Milgram ezután új kísérletvezetővel próbálkozott, hogy igazolhassa: nem a tekintélyforrás sajátos személyi tulajdonságai okozták az engedelmességet. (6) A változás statisztikailag nem volt szignifikáns.

A 7. kísérletben a kísérletvezetőt az első instrukciók után elhívták, utasításait ezután telefonon adta. A sokkolás megtagadásának szintje azonnal megemelkedett. Ha azonban a kísérletvezető az engedetlenség jelentkezésekor visszatért, az időlegesen magára hagyott tanítóhoz, az többnyire folytatta az áramütések emelését.

Az eddigiekben a vizsgálati személyek kivétel nélkül férfiak voltak. A nőkkel kapcsolatos korábbi vizsgálatok alapján nem lehetett eldönteni, milyen magatartást fognak tanúsítani. A nők általában konformabbak, ami engedelmességet

* Stanley Milgram: Obedience to Authority. Harper and Row Publishers. 1974.

ígér, másrészt azonban az emberi szenvedések jobban megindítják őket. Az eredmény (8): az engedelmességi szint tökéletesen egyezett a férfiakéval, de az utólagos beszélgetések és a megfigyelési adatok szerint a konfliktus a nőknél sokkal átéltebben jelentkezett.

Az engedelmeskedők jelentős része az utólagos beszélgetésekben arra hivatkozott, hogy nemcsak azért folytatta a kísérletet — noha az fájdalmat okozott —, mert a tudomány ügyét kívánta elősegíteni, hanem azért is, mert a vizsgálat elején a tanuló beleegyezett abba, hogy elektromos ütések érjék. Az ilyen szerződések megtartandók, erre épül az egész társadalom. A 9. kísérletben Milgram kikapcsolta annak lehetőségét, hogy az engedelmeskedő ilyen módon racionalizálja engedelmességét. A tanuló ugyanis szívpanaszaira hivatkozva kikötötte, hogy csak azzal a feltétellel vállalja a tanulói feladatot, hogy amennyiben kívánja, a vizsgálatot abbahagyják és elmehet. E kikötés a „tanító" jelenlétében hangzik el, s a kísérletvezető helyeslően morog rá. 150 voltnál a tanuló követeli, hogy a megállapodás szerint engedjék el. A kísérlet folytatását ekkor vagy később megtagadóknak egynegyede hivatkozott a korábbi megállapodásra. A többi engedetlen is tisztában lehetett azonban ezzel a szerződési szemponttal, mert mindannyian a kísérlet folytatásának törvényességét vonták kétségbe. Tizenhat személy azonban így is végigvitte a kísérletet és a maximális sokk-szint átlag is igen magas.

A következő (10) lépés az volt, hogy megvizsgálják, milyen szerepe van a tekintély legalitásának. A kísérlet színhelyét az egyetemről egy kisebb város üzleti negyedének kissé lezüllött irodaházába helyezték-e át, és a kísérletet egy homályos célú (fiktív) magántársaság vizsgálatának állították be a kísérleti személyek előtt. Így az egész vizsgálat valami gyanús színezetet kapott és lehetőség nyílt arra, hogy az engedelmesség környezetét is figyelembe vegyék, hiszen az engedelmesség a valóságban sosem izolált helyzetben vetődik fel. A környezet rendkívül fontos lehet az engedetlenség bekövetkezése szempontjából. Az utólagos interjúkból kitűnt, hogy a hatás nem is maradt el, a hirdetésre megjelent vizsgálati személyekben felvetődött az egész vállalkozás jogszerűsége: vonakodva, belső fenntartásokkal, bizalmatlanul kezdték tanítói feladatukat. Statisztikailag azonban az engedelmességi szint nem volt szignifikánsan alacsonyabb, mint amikor az egyetemen folytatták a vizsgálatot. Tehát nem az intézmény tényleges külseje adja az engedelmesség alapjául szolgáló tekintélyt, hanem az intézmény kategóriája, amihez előzetes tekintély kapcsolódik. Mivel e kétes magánkutató intézet is megfelelt a tudomány kategóriának, élvezte annak tekintélyét. Feltehető, hogy a környezetet tovább züllesztve végül megszűnik az engedelmesség: jelen esetben azonban a résztvevők csaknem fele végig engedelmes maradt.

Az első kutatási eredményekről egyes pszichológusok úgy vélték, hogy azoknak semmi köze az engedelmességhez, egyszerűen arról van szó, hogy a kísérlet lehetőséget teremtett az emberekben rejlő agresszivitás viszonylag szociálisabb levezetésére. Milgram ezért csekély változtatást eszközölt a következő (11) sorozatban: a tanító nem kapott olyan utasítást, hogy minden esetben emelje a feszültséget. Továbbra is büntetnie kellett (az agresszivitás-elmélet szerint: büntetnie lehetett); de az áramütés erőssége tőle függött. Az áramütés erősségének átlaga alatta marad annak a szintnek, ahol a tanuló kiabálni kezd.

A vizsgálati helyzet legegyszerűbben három szempont kombinációjából állítható elő; ezek: pozíció, státusz és akció. A pozíció azt fejezi ki, hogy a vizsgálati személy előírja, végrehajtja vagy elszenvedi-e a sokkot. A státusz jelen esetben tekintéllyel való rendelkezés. Az akció azt jelenti ebben az esetben, hogy a különböző pozíciókban levő személyek az áldozat sokkolása mellett vagy ellen vannak.

Milgram minden lényeges variációt végigjátszott.

(12) A tanuló követeli a vizsgálat folytatását. A kutatásvezető 150 voltnál a szívbetegségre hivatkozva leállítja a kísérletet, bár a tanuló a folytatás mellett van. A vizsgálati személyek (tanítók) abbahagyták a kísérletet, vagyis a kísérletvezető tekintélyét többre tartották, mint az egyén jogát arra, hogy maga dönthet saját sorsáról. Ez egyébként az agresszivitás-elméletet is cáfolja.

Mivel a kísérletvezető egyszerre van kitüntetett pozícióban (parancsot adó) és kitüntetett státuszban (tekintély), nem lehet eldönteni, mi az engedelmességre vezető tényező. A kutatás következő (13) fázisában tehát olyan helyzetet kellett teremteni, ahol tekintély nélküli személy adja a parancsot. A gyanútlan vizsgálati személyen kívül még ketten érkeznek a laboratóriumba, az egyiket „tanulónak" sorsolják ki, a másikat reakcióidő-mérőnek: a v. sz. lesz a sokkgenerátor kezelő. A feladat ismertetése után a kísérletvezetőt elhívják. A maga helyébe beülteti az időmérőt és eltávozik anélkül, hogy említené, hogy a feszültséget minden hibánál emelni kell. Ezzel az ötlettel az „ideiglenes kísérletvezető" áll elő. Annak ellenére, hogy az ideiglenes kísérletvezető élvez bizonyos származtatott tekintélyt, csak négyen követték elképzeléseit 450 voltig. Azokban az esetekben, amikor megtagadták az engedelmességet a tekintélynélküli kísérletvezető indignálódva elfoglalta a sokknegerátornál a másik helyét. A hatás: (13/a) valamennyi v. sz. tiltakozott az ellen, hogy a másik továbbfolytassa a kísérletet, öten fizikai erőszaktól sem riadtak vissza a „tanuló" védelmében.

Mi a helyzet akkor, ha a tekintély kerül az áldozat pozíciójába? Két változatban vizsgálták a problémát: az elsőben (14) a „közönséges ember" adta az utasítást a vizsgálati személynek. (A kísérletvezető „azért" vállalta a tanuló szerepét, hogy megmutassa, hogy az áramütések elviselhetők.) A kísérletvezető 150 volt után erőteljesen követeli a vizsgálat befejezését, s bár a közönséges ember a kísérletvezetői pozícióban a folytatás mellett van, a vizsgálati személyek abbahagyják a sokkolást. A v. személyek azzal indokolták magatartásukat, hogy a kísérletvezetőt erkölcsi okokból és szimpátiából engedték el, míg a folytatás mellett kardoskodó „közönséges embert" őrültnek tartották. Meggyőződéssel állították, hogy a közönséges emberrel szemben is abbahagyták volna a kísérletet, ha az tiltakozik,

Az 1—18. kísérletben

Sokk-szint	Kísérlet sorszáma szóbeli megnev. és voltszám	1 távoli (n=40)	2 hang visszacsatolás (n=40)	3 közelség (n=40)	4 érintési közelség (n=40)	5 új színhely alagsor (n=40)	6 személyzet változás (n=40)	7 kísérletvezető távol van (n=40)	8 nők (n=40)
	enyhe sokk								
1	15								
2	30								
3	45								
4	60								
	mérsékelt sokk								
5	75								
6	90								
7	105					1		1	
8	120			1				1	
	erős sokk								
9	135		1		1			1	
10	150		5	10	16	6	4	7	4
11	165		1				1	3	1
12	180		1	2	3	1	3	1	2
	nagyon erős sokk								
13	195						1	5	
14	210				1		2		1
15	225			1	1			1	
16	240								
	beható sokk								
17	255				1				
18	270			1		2	2	3	2
19	285		1		1				
20	300	5	1	5	1	1	1	3	1
	nagyon intenzív sokk								
21	315	4	3	3	2	1	2		2
2	330	2				1	1	1	1
23	345	1	1		1				
24	360	1	1				1	2	
	veszély: súlyos sokk								
25	375	1		1		1			
26	390								
27	405							1	
28	420							1	
29	435								
30	450	26	25	16	12	26	20	9	26
Átlagos maximális sokk		27,0	24,53	20,80	17,88	24,55	22,20	18,15	24,73
Engedelm. alanyok %-a		65%	62,5%	40,0%	30,0%	65,0%	50,0%	20,5%	65,0%

egyszóval fogalmuk sem volt arról, mennyire az áldozat tekintélye motiválta cselekvésüket.

A következőkben (15) két kísérletvezető ellentétes utasításokat adott. A kétféle tekintélyi parancs „kioltotta" egymást, vagy — más értelmezés szerint — a v. sz. a belső meggyőződésével összhangban levő parancsot követi és abbahagyja a kísérletet, (amit az áldozat legvelőtrázóbb sikolya sem tudott kiváltani).

Ha az egyik tekintélyforrás az áldozat helyzetébe került, tiltakozásai többnyire nem érvényesültek a másik kísérletvezetőnek a kísérlet folytatására vonatkozó parancsaival szemben (16). (A börtönbe zárt király csak hívei töredékére számíthat hierarchikus pozíciójától megfosztva?) A reakciók nagyon érdekesen polarizálódtak, a vizsgálati személyek vagy megtagadták a folytatást, a „tanuló" helyzetébe „beugrott" egyik kísérletvezető első tiltakozására, vagy, ha nem, akkor végig is csinálták a kísérletet. A két tekintély közti választás tehát választóvíz, bizonyos értelemben elkötelezetté tesz.

A csoportban cselekvő ember magatartását is figyelembe kell venni, amikor a parancsot követő engedelmességet elemezzük, hiszen el kell határolnunk a csoportnormához alkalmazkodó konformitástól. Elvileg a konformitást az utánzás és az önkéntesség jellemzi, míg a parancskövetés e vonásokat nélkülözi, hierarchiát és kifejezettséget feltételez. Konformitás és engedelmesség kísérleti konfrontációját Milgram a következőképpen valósította meg (17): A vizsgálatra négy személy jelentkezik, ezek közt három a kutatók embere. Egyikük tanuló lesz, a másik kettő pedig a v. személlyel együtt vesz részt a tanítói munkában; egyikük felolvassa a megtanulandó szavakat, a

alkalmazott maximális sokk

9 áldozat előzetes feltétellel vállalja (n=40)	10 „magán-kutató" int. (n=40)	11 alany választ sokkszintet (n=40)	12 a tanuló kéri, hogy sokkolják (n=20)	13 közönséges ember adja a parancsot (n=20)	13a v. sz. mint kivülálló (n=16)	14 a tekintély, mint áldozat (n=20)	15 két tekintély: ellentmondó parancs (n=20)	16 két tekintély: egyikük áldozat (n=20)	17 két csoporttárs lázad (n=40)	18 csoporttárs sokkol (n=40)
	2									
		3								
		6								
		7								
		7								
		5								
		5								
	1	1		1						
		1							1	
1		3					1			
7	7	1	20	7	3	20	18	6	3	1
2				1	1		1		4	
1	1								1	1
1	3			3					4	
									12	1
1										
1	1			1						
2				1					4	
1	4			1				1	2	
3	1								3	
	1									
1				1						
1									1	
1		1								
1									1	
16	19	1		4	11			13	4	37
21,40	20,95	5,50	10,0	16,25	24,9	10,0	10,0	23,5	16,45	28,65
40,0%	47,5%	2.5%	0,0%	20,0%	68,75%	0,0%	0,0%	65,0%	10,0%	92,5%

másik eldönti a válasz helyességét, a v. sz. pedig szokás szerint a kísérletvezető utasítására nyomogatja a gombokat. 150 voltnál az egyik tanító megtagadja az engedelmességet, 210 voltnál a második beépített ember is követi példáját. A két személy a helyiségben marad, a v. sz. egyedül folytatja a sokkolást. Már ha folytatja, mert csupán a vizsgálati személyek 10%-a jutott el a 450 voltig. Ez arra utal, hogy a csoport képes a tekintéllyel szembeszegülni. Az utólagos interjúkból kitűnt, hogy nagyon sokféle hatása lehet a társaknak. *1.* Elhintik az engedetlenség gondolatát, ami az alanynak eszébe sem jutott volna. *2.* A korábbi szerepfeszültséget csökkentik: a v. sz. korábban magában nem tudta eldönteni, engedetlensége nem minősül-e bizarrnak. *3.* A társak viselkedése társadalmi megerősítésnek hat. *4.* Mivel a két tiltakozó a vizsgálat helyszínén marad, a v. sz. minden újabb engedelmessége ezek hallgatólagos bírálatát váltja ki. *5.* A sokkolásért a korábbiakban megoszló felelősség most mind rákoncentrálódik. *6.* A v. sz. meggyőződhet arról, hogy a kutatásvezető tekintélye megkérdőjelezésének minimálisak a következményei. *7.* Homans elve szerint e tekintély minden kudarcával csökken hatalma. Az utolsó (18) kísérletben azonban bebizonyosodott, hogy a csoportellenállás csak nehezen alakulhat ki: legalábbis a puszta jelenlét, észlelés alig vezet ellenálláshoz. Ebben a kísérleti helyzetben a v. sz. valamilyen segédtevékenységet végez, és más nyomja a mind magasabb feszültséget indukálni hivatott gombokat. Mindössze három személy tiltakozott a vizsgálat folytatása ellen, a nagy többség a „törődj a magad dolgával" elvéhez tartotta magát és szótlanul tűrte, hogy — leg-

alábbis látszólag —, néhány lépésre tőle a tudomány nevében (esetleg halálra) kínozzák embertársát.

A kísérleti helyzetet utólagos beszélgetés követte, amelyben a v. sz.-t felvilágosították a kísérlet mibenlétéről és kikérdezték a kísérlet alatti érzéseiről. Egy év múlva kérdőívben újra felmérték, milyen hatása volt a v. sz.-re a kísérletnek és hogyan emlékeznek akkori élményeikre. A két adatfelvétel eredményei megnyugtatóan egyeztek. Mindössze 13% bánta meg, hogy részt vett a kísérletben. Az engedelmeskedők egy része különösebb feszültség nélkül nyomogatta a gombokat, teljesítette kötelességét és utólag is elégedett volt munkájával. A többség erős feszültségről számolt be, többször tiltakoztak is, de ezzel meg is elégedtek. Magukban ilyenkor különböző indoklásokat alakítottak ki arról, miért kell folytatni a sokkolást. A belső feszültség tovább nőtt bennük. Esetenként ez a feszültség pszichomotorikusan nyilvánult meg (nevetőroham, remegések), ez a belső, szubjektíve érzett feszültségszintet csökkentette. A sokkolást megtagadóknál a megtagadás után a belső feszültség megszűnt. Egy 32 éves mérnök, aki 225 voltnál megtagadta a 2. kísérlet folytatását, ezt mondta: „Már az első tiltakozásánál abba kellett volna hagynom. Abba akartam hagyni. Megfordultam és magára néztem. Azt hiszem, ez valami tekintélyi dolog, ha így akarja nevezni; az, hogy így impresszionált a dolog, és hogy folytattam, bár nem akartam. Mondjuk, mint amikor a hadseregben szolgálsz és meg kell tenned valamit, amit nem akarnál, de a felettesed azt mondja neked, hogy csináld..." A mérnök csak magát tartotta felelősnek a sokkért és azt, hogy ezért a kísérletvezetőkre hárítsa a felelősséget, gyávaságnak minősítette — *(atipikus!)*. A mérnök a világháború után került Amerikába és II. világháborús tapasztalataira hivatkozva meglepődött azon, hogy az előkészítés során a pszichológus-szakértők menynyire lebecsülték az engedelmesség lehetőségét.

Nem kevésbé érdekes egy 39 éves szociális dolgozó reakciója, aki végig engedelmes maradt, és aki nem parancsmegtagadással kísérletezett, csupán javaslatokat próbált tenni az oktatási módszer megváltoztatására. Egy év múlva kiküldött utókérdőívre válaszolva kifejtette: „... elképesztett, hogy ilyen mértékben képes vagyok engedelmeskedni... ahogy a feleségem mondta „Eichmannak nevezheted magad." Remélem, a jövőben hatékonyabban birkózom meg a felvetődő értékkonfliktusokkal."

A korábbiakban említett (holland) emigráns mérnök felvetette, hogy nagyon érdekes lenne, ha kísérleti alanyul németeket választanának.* A 8. sorozatban részt vett egy, a náci Németországban nevelkedett nő is, aki minden felindultság nélkül folytatta a kísérletet 210 voltig, amikor is ugyancsak különösebb izgalom nélkül megtagadta az engedelmességet. Amikor engedetlensége motívumáról kérdezték német neveltetésére utalva mondta: „Talán túl sok szenvedést láttam."

Az embernek ahhoz, hogy hatékonyabban létezzen, társadalomban kell élnie, ehhez pedig el kell fogadnia a szervezetet, amelynek viszont feltétele az együttműködés: az együttműködés pedig hierarchikus struktúrát feltételez. Az emberben tehát — mint minden kibernetikus szervezetben, kell, hogy legyen egy olyan mechanizmus, mely a szervezeti (hierarchikus) alkalmazkodást lehetővé teszi. Ez a mechanizmus veszi át a cselekvés-irányítást, ha parancshelyzetbe kerül az alany. (Pszichofiziológiai alapjait ennek eddig nem sikerült kimutatni, de épp a Milgram kísérletben jól megfigyelhető az eltérő viselkedésmechanizmus.) A jelenséget már Freud leírta a „Tömegpszichológia és egoanalízis"-ben: az egyén feladja ego-ideálját és azt a vezetőben megtestesülő csoporteszménnyel helyettesíti. Ezt nevezi Milgram követítő-állapotnak (ti. a cselekvő csak közvetítőként cselekszik). Az ilyen állapotban az egyén már csak az engedelmességért érez felelősséget. Az engedelmesség kialakulását a szocializációs folyamat biztosítja (családi tekintély; tekintélyre épülő intézmények, különösen az iskola-, a jutalom- és büntetésrendszer). Az engedelmes magatartást a tekintély váltja ki: a tekintélyt pedig a konkrét helyzet szabja meg; nem kell tehát hozzá személyes presztízs, csak legitimen elfoglalt pozíció. A tekintélyi helyzetbe az alany már azzal az elvárással lép be, hogy ha valaki tekintély lesz (aminek felismerését a magatartás és szimbólumok — pl. egyenruha — segíti), annak engedelmességgel tartozik. Amennyiben ellenjelzés nincs, a személy bárkit elfogad tekintélynek, aki önmagát ilyennek állítja be. Az engedelmesség lényege, hogy nem külső kényszeren, hanem internalizált normákon alapul. Ebben az ideológiának döntő szerepe van. A parancsnak azonban a helyzet elvárásain belül kell maradnia. A közvetítőként viselkedő személy magatartását „hangoltság" jellemzi, vagyis a parancsot adó minden jelzését (sőt képzelt elvárását) fölfogja, az áldozat jelzéseit kikapcsolja és elveszti felelősségérzését. Ehhez természetesen az kell, hogy elfogadja a parancsadó értelmezését a helyzetről. Az egyénnek van ugyan önkontrollja, de ezt teljesen kikapcsolja ha engedelmeskedik. Ez az engedelmesség nagy veszélye.

A kísérletek kapcsán jeleztük, hogy a parancsok helytelensége ugyan felmerült az engedelmeskedőben, olykor meg is kérdőjelezte azok helyességét, mégsem vált engedetlenné. Közrejátszik ebben az, hogy a korábbi engedelmesség már köti, minden magasabb feszültség indukálása fokozza az elkötelezettséget. („Bűnökre bűn jön, a szégyenre szégyen." III. Richárd. V/1). A parancshelyzetben is, mint minden társadalmi helyzetben a felek közt egyfajta megegyezés él a helyzet meghatározásáról. Ezt megszegni sokaknak túl nagy megrázkódtatás és szinte csoda ezek után, hogy van, aki mégis az engedetlenséget választja. Az engedetlen azt hiszi, hogy azért tesz úgy, mert erkölcsi elvei megkövetelik. Pszichológiailag azonban olyan feszültségrobbanásról van szó, mely kiragadja az egyént a közvetítő-helyzetből és lehetővé teszi, hogy ismét az önirányító mechanizmus irányítsa cselekvését. A feszültség forrásai: az áldozat kiáltásai, ellentétes társadalmi értékek, félelem az áldozat és a törvény bosszújától, az egoképzettől eltérő viselkedés. A feszültséget azonban csökkenti az ál-

* Milgram kísérletét több országban megismételték. Az engedelmesség mindenütt magas volt, a legmagasabb azonban kétségkívül Nyugat-Németországban (Münchenben): 85%! L. D. M. Mantell: The Potential for Violence in Germany Journal of Social Issues 27 (1971) 4. 101—112 old.

dozattól való távolság: minden közbeiktatott ütköző növeli az engedelmességet. *A poklot elszabadító gomb megnyomása és a lifthívás közt nincs különbség.* A feszültség, ha egyszer fellép, nemcsak és nem elsősorban engedetlenséggel csökkenthető, ill. küzdhető le, más mechanizmusok gyakoribbak: kerülés (az áldozat jelzésének meg nem hallása); önbecsapás és hitetlenség; „enyhébb" parancsteljesítés (sokan a lehető legrövidebb ideig nyomták a magasabb feszültséget indukáló gombot). A kibúvókeresés esetében a vizsgálati személyek a válaszalternatívák felolvasásakor hangsúlyozással próbáltak súgni, a 7. kísérleti helyzetben megköveteltnél alacsonyabb feszültségű gombokat nyomogattak, kihasználva a kísérletvezető távollétét. A verbális tiltakozás ugyancsak csökkenti a feszültséget. A végső feszültségcsökkentő az engedetlenség, melynek előkészítő fokozatai: belső kétely, amely időnként a kételyek kifejezésével párosul, majd az engedetlenséggel való fenyegetés előzi meg magát az engedetlenséget. Míg az engedelmes személy cselekményéért nem érzi magát hibásnak, az engedetlen hangsúlyozottan vállalja a felelősséget — jelen esetben a tudományos kísérlet meghiúsításáért.

A tekintéllyel, mint minden társadalomban nélkülözhetetlen társadalomszervezővel szemben a társadalmi berendezkedés demokratizmusától *függetlenül* vissza lehet élni. A tekintélynek való engedelmesség sokkal általánosabb, mint az — egyébként is elmosódó jelentésű autoritarianizmus. „A laboratóriumban észlelt és látott eredmények a szerző szerint zavaróak. Felvetik azt a lehetőséget, hogy az emberi természet vagy — konkrétabban — az a jellem, mely az amerikai demokratikus társadalomban kiformálódott — nem szigetelheti el az állampolgárait a rosszakaratú hatalom irányítása alatt végrehajtott brutális és embertelen bánásmódtól. A lakosság jelentős része mindaddig azt teszi, amit mondanak neki, függetlenül a cselekmény tartalmától és lelkiismerete korlátaitól, míg azt találja, hogy a parancs legitim tekintélytől származik." (189. old.)

A bennük rejlő Eichmann kimutatása sokakat elborzaszt, de a kegyetlen diagnózis a gyógyulás feltétele.

Milgram már évekkel Mi Lai előtt tudományosan igazolta a fasisztoid engedelmesség potenciális lehetőségét Amerikában, de könyvének társadalomfilozófiai figyelmeztetése csak azért több rokonszenves publicisztikánál, mert egy ragyogó kísérletre támaszkodik. Mindenesetre kár, hogy Milgram sokkal gyengébb történész, mint amilyen jó szociálpszichológus (Így fordulhat elő, hogy XIV. (!) századi jezsuitákról ír — 142. old; viszont elemzése az amerikai katonai drill kialakításáról kiváló). Ami hiányzik az az, hogy miképp épülnek az egyes társadalomstruktúrák másmás módon a mindenütt második emberi természetként adott engedelmességre. (Egyébként valószínű, hogy a különböző társadalmakban jelentkező engedelmesség pszichés fázisai, megnyilvánulásai sem azonosak.)

Az engedelmesség szociális hátterét elemezve Milgram gyenge, de határozott korrelációkat talált. Eszerint a katolikusok engedelmesebbek, mint a protestánsok és zsidók, a magasabb iskolázottságúak inkább megkérdőjelezték a kísérletvezető utasításait, mint az alacsonyabb végzettségűek. Erkölcsi vonatkozású szakmákban (jog, gyógyítás, tanítás) nagyobb az engedetlenségi hajlam, mint műszakiak közt. A hosszabb katonai szolgálat emeli az engedelmességet. A kísérleti helyzetek változásával azonban az összefüggések értelmezhetetlenek, egyébként sem magyarázó értékűek. Milgram laboratóriumi eredményei minden valószínűség szerint magyarázó értékűek a laboratóriumon kívül is. Volt SS tagokkal folytatott interjúkból kitűnt, hogy ezek egészen Milgram laboratóriumi emberei módjára látták magukat. A jogkövetés alapstruktúrája alighanem végre előttünk áll.

Sajó András

Андор Чизмадиа:

Обеспечение прав человека и гражданина в Венгрии эпохи реформ

Автор, опираясь на архивные исследования, показывает, что на государственных собраниях Венгрии в эпоху реформ закрепление в законе отдельных прав человека — в частности, свободы слова и печати, свободы вероисповедания и равноправия религий, — было выдвижено прогрессивными комитатами и их депутатами. Хотя в тридцатые годы не был закреплен в Свод Венгерских Законов ни один из прав и свобод граждан, при рассмотрении проектов законов по вопросам уголовного права в 1843—44 гг. равенство перед законом, и посредством планирования создания присяжных судов и свобода печати и слова дошли к порогу осуществления. Однако было необходимо, чтобы произошла мартовская революция от 1948 г. для того, чтобы преодолеть сопротивление магнатов и Габсбурского двора и в порядке мартовского законодательства закрепить в законе ряд гражданских свобод, итак, в частности свободу личности, свободу печати, свободу вероисповедания и обучения, а в 1849 году также свободу национальностей. К кодификации уголовно-правовой защиты дошло лишь после компромиссного соглашения между Австрией и Венгрией.

Эндре Лонтаи:

Стремления к унификации условий лицензионных договоров в рамках СЭВ

Совещание по правовым вопросам СЭВа на заседании в декабре 1974 года утвердило примерные договоры для заключения лицензионных договоров. Эти примерные договоры регулируют четыре варианта лицензионных договоров. Примерные договоры, опубликованные Секретариатом СЭВ могут быть использованы заинтересованными организациями в их практике заключения лицензоинных договоров. В статье представлены примерные договоры, автор подвергает их анализу, и во связи с этим подробно занимается

с некоторыми важнейшими проблемами. Итак, занимается правовым характером урегулирования, данного посредством примерных договоров, рассматривает и критикует разрешения, принятые в отношении права распоряжения, обеспеченного покупателю лицензии, и, в частности, право на использование, принадлежащее автоматически и другим организациям страны покупателя лицензии.

Лайош Векаш:

Кризисные явления типизации договоров

Кодексы частного права, которые были созданы в начале XIX-го столетия, с полным правом придавали нормам о типах договоров роль в области способствования обороту. В это время еще принцип свободы договоров пользовался полным общественным признанием: свободная конкуренция, сулящая неограниченные индивидуальные и общественные возможности, победоносно шагала вперед, тени которой, влекущие глубокие общественные конфликты, еще не мешали работе законодателя. Во второй половине прошлого столетия и в нашем столетии происходящие экономические-общественные изменения недвусмысленно доказали несостоятельность принципа свободы договоров и поставили в другое освещение также функции типов доворов. Кодексы — и в первую очередь немецкий ГК — не учли этого значительного процесса преобразования. В статье оцениваются из этого вытекающие противоречия.

Петер Силади:

Методика исследований в области наук о государстве и праве

Автор считает методику исследований в области наук о государстве и праве системой методов, находящихся в отношении общего и особенного. Основным методом считает материалистическую диалектику, пределы действия которой распространяются на все исследования в целом, и сущность которого заключается в движении познания от абстрактного к конкретному. От диалектического материализма различает методологические функции положений диалектического материализма. Общим методами исследований в области наук о государстве и праве признает исторически-генетический, системый и компаративный методы, а специальными методами полемически-критический, анализирующий-логический, догматический, социологический, статистический и психологический методы. Не всякий новый подход означает одновременно и новый метод. Наконец, в статье подытоживаются методологические задачи наук о государстве и праве.

Имре Вереш:

Дискуссии о понятии права кооперирования в хозяйственном праве ГДР глазами венгерского юриста

Кооперирование и его правовое урегулирование среди социалистических стран в ГДР имеет больше всего прошлого. Однако определение понятия права кооперирования связано с целым рядом трудностей. Автор при выяснении понятия исходит из того, что явление кооперирования между хозяйственными организациями тесно связано с порядком руководства народным хозяйством в ГДР. После раскрытия этой связи автор стремится определить место права кооперирования в рамках хозяйственного права, и, наконец, пытается глазами венгерского юриста сформулировать — поскольку это возможно — понятие кооперирования и его правовое урегулирование.

Andor Csizmadia:

Die Sicherung des strafrechtlichen Schutzes der Menschen- und Bürgerrechte in Ungarn des Reformzeitalters

Autor weist, sich auf archivale Forschungen stützend nach, dass auf den Landtagen des Reformzeitalters in Ungarn die Kodifizierung der einzelnen Menschenrechte — besonders der Rede — und Pressefreiheit, der Religionsfreiheit und der konfessionellen Gleichberechtigung — die Deputaten der fortschrittlichen Komitate beantragen. Obwohl in den dreissiger Jahren kein Freiheitsrecht in den Corpus Juris Hungarici inkorporiert worden ist, gelangten im Laufe der in den Jahren 1843/44 behandelten strafrechtlichen Vorschlägen die Gleichheit vor dem Gesetze, und im Wege der geplanten Schöffengerichte auch die Rede- und Pressefreiheit an die Schwelle der Verwirklichung. Es musste aber die Märzrevolution 1848 kommen, damit der Widerstand des Hochadels und des Hauses Habsburg gebrochen, und im Laufe der Märzgesetzgebung mehrere bürgerliche Freiheitsrechte so die persönliche Freiheit, die Presse- Religions- und Lehrfreiheit, im Jahre 1949 hingegen auch die nationale Freiheit kodifiziert nurden konnte. Zur Kodifizierung des strafrechtlichen Schutzes kam es nur nach dem Ausgleich.

Endre Lontai:

RGW-Bestrebungen zur Vereinheitlichung der Bedingungen der Lizenzverträge

Die Juristische Beratung des RGW hiess in ihrer Dezembersitzung 1974 die Vertragsmuster für Lizenzverträge gut. Diese Muster regeln vier Varianten der Lizenzverträge. Die vom Sekretariat des RGW publizierten Vertragsmuster können die interessierten Organisationen in ihrem Lizenzvertrags-Praxis anwenden. Der Artikel führt die Vertragsmuster vor und analysiert sie, wobei einige wichtigeren Probleme eingehender untersucht werden. So befasst sich der Autor mit dem rechtlichen Charakter der in Form von Vertragsmustern gegebenen Regelung; untersucht und kritisiert die, sich auf das Verfügungsrecht des Lizenzkäufers sich beziehende Lösungen, besonders das Gebrauchsrecht, das automatisch anderen Organisationen des Landes des Lizenzkäufers zusteht.

Lajos Vékás:

Über die Krisenerscheinungen der Vertragstypisierung

Die am Anfang des 19. Jahrhunderts geschaffenen Gesetzbücher des Privatrechts haben den Regeln über die Vertragstypen mit Recht eine aushelfende, den Verkehr erleichternde Rolle zugemutet. Zu dieser Zeit war das Prinzip der Vertragsfreiheit gesellschaftlich noch begründet. Die unbegrenzte gesellschaftliche und individuelle Möglichkeiten versprechende freie Konkurrenz bahnte sich siegreich ihren Weg und ihre, mit schwerwiegenden gesellschaftlichen Konflikten schwangere Schattenseiten störten den Gesetzgeber noch nicht. Die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und in unserem Jahrhundert vor sich gegangene wirtschaftlich — gesellschaftliche Umwälzungen bewiesen eindeutig die Unhaltbarkeit des Prinzips der Vertragsfreiheit und stellten auch die Funktion der Vertragstypen in ein anderes Licht. Die Gesetzbücher — vor allem das deutsche BGB — nahmen diesen bedeutenden Umwandlungsprozess nicht wahr. Der Artikel wertet die sich hieraus ergebenden Widersprüche.

Imre Vörös:

Diskussionen über den Begriff des Kooperationsrechts im Wirtschaftsrecht der DDR — mit heimischen Augen

Die Kooperation und ihre rechtliche Regelung hat ihre längste Vergangenheit — innerhalb der sozialistischen Länder — in der DDR, doch stösst die begriffliche Erfassung des Kooperationsrechts auf mannigfaltige Schwierigkeiten. Autor geht bei der Klarlegung des Begriffs daraus aus, dass die Erscheinung der Kooperation zwischen den bewirtschaftenden Organisationen in engem Zusammenhang zum System der Wirtschaftsleitung in der DDR steht. Nach

der Klarstellung dieses Zusammenhanges geht die Bestrebung des Artikels darauf aus, die Stellung des Kooperationsrechts innerhalb des Wirtschaftsrechts zu umreissen. Schliesslich versucht Autor — soweit dies möglich ist — die Kooperation und ihre rechtliche Regelung mit heimischen Augen zu definieren.

Péter Szilágyi:

Die Methodik der staats- und rechtswissenschaftlichen Forschung

Autor betrachtet die Methodik der staats- und rechtswissenschaftlichen Forschung als das System der zueinander im Verhältnis des Allgemeinen und Besonderen stehenden Methoden. Seiner Ansicht nach ist grundlegende Methode die materialistische Dialektik, deren Geltungsbereich sich auf den ganzen Kreis der Forschung erstreckt, und deren Wesen die Bewegung der Erkenntnis vom Abstrakten zum Konkreten ist. Vom dialektisch materialistischen System unterscheidet er die methodologische Funktion der Sätze des dialektischen Materialismus. Als allgemeine Methode der staats- und rechtswissenschaftlichen Forschung betrachtet er die historischgenetische, die systemtheoretische und die vergleichende Methode, als spezielle Methoden die polemisch-kritische, die begriffsanalysierende-logische, die dogmatische, die soziologische, die statistische und die psychologische Methode. Nicht jede neue Annäherungsweise bedeutet zugleich eine neue Methode. Abschliessend fasst der Artikel die methodologische Aufgaben der Staats- und Rechtswissenschaft zusammen.

Andor Csizmadia:

Efforts à l'assurance et à la défense L'assurance des droits humains et civils en Hongrie de l'ère des réformes

En appuyant aux recherches dans les archives l'auteur représente qu' aux parlements de l'ère des réformes de Hongrie c'étaient les comitats progressifs et leurs députés qui ont agité l'insertion dans le recueil des lois de certains droits humains — particulièrement celle de la liberté de parole et de presse et de réligion ainsi que l'égalité confessionelle en droit. — Bien que dans les années trente aucun droit de liberté n'aie passé à Corpus Juris Hungarici, au cours des propositions de droit pénal agitées en 1843/44, l'égalité devant les tribunaux et même la liberté de parole et de presse envisageant des assises sont entrées au seuil de la réalisation. Mais la révolution du mois de mars 1848 devait arriver pour qu'on réuississe à battre l'opposition de l'aristocratie et de la cour Habsbourg et qu'au cours de la législation de mars plusieures libertés publiques civiles, ainsi la liberté individuelle, la liberté de parole et de presse et la liberté de l'enseignement et en 1849 la liberté nationalitaire soient insérées dans le recueil des lois. La codification de la défense de droit pénal n'était arrivée qu'après le compromis.

Endre Lontai:

Efforts du Conseil d'Entraide Économique à unifier les conditions des contrats de licence

A la cession du mois de décembre 1974 la Conférence Juridique du Conseil d'Entraide Économique a ratifié les modèles de contrat concernant les contrats de licence. Les modèles de contrat publiés par le sécratariat du Conseil d'Entraide Économique peuvent être employés par les organisations intéressées dans leur pratique de contrat de licence.

L'article démontre et analyse les modèles de contrat, en touchant plus en détail quelques problèmes plus importants. Ainsi il s'occupe du caractère juridique du règlement réalisé dans la forme des modèles de contrat, examine et critique les solutions concernant le droit de disposition assuré pour l'acheteur de licence, particulièrement le droit d'utilisation qui peut revenir automatiquement aux autres organisations du pays de l'acheteur de licence.

Lajos Vékás:

Des phénomènes de crise de la création des types de contrats

Les codes civils créés au début du XIXème siècle ont voué à raison un rôle auxiliaire, facilitant le commerce aux règles des types de contrats. A ce temps-ci le principe de la liberté de contrat a enocre disposé une couverture sociale: la libre concurrence alléchant par des possibilités individuelles et sociales absolues s'est avancée triomphalement et ses mauvais côtés chargés par des greves conflits sociaux n'ont pas encore dérangé le législateur. Les changements économique-sociaux déroulés dans la deuxième partie du siècle passé et dans notre siècle ont unanimément prouvé l'impossibilité du principe de la liberté de contrat et ils ont placé à un autre jour même la fonction des types de contrats. Les codes — avant tout le BGB allemand — n'ont pas pris en considération ce procès de transformation importante. L'étude juge les controdictions y dérivantes.

Imre Vörös:

Discussions de l'idée du droit de coopération au droit économique de la République Démocratique Allemande — à l'oeil national

La coopération et son règlement juridique disposent du plus grand passé dans la République Démocratique Allemande parmi les pays socialistes. Mais la prise conceptionnelle du droit de coopération se heurte aux nombreuses difficultés. A l'éclaircissement des idées l'auteur part du fait, que le phénomène de la coopération parmi les organisations exploitantes est en rapport étroit avec l'ordre de la gestion économique réalisé dans la République Démocratique Allemande. Après la révélation de ce rapport l'étude tend à définir la place du droit de coopération en dehors du droit économique, enfin — tant que possible — elle essaye de formuler la coopération et son règlement juridique à l'oeil national.

Péter Szilágyi:

La théorie de la méthode de la recherche des sciences politiques et juridiques

L'auteur considère la théorie de la méthode des recherches des sciences politiques et juridique comme système des méthodes étant en rapport du général et du spécifique. Il tient la méthode fondamentale le dialectique matérialiste, dont le cercle de validité s'étend à la totalité de la recherche et dont l'essence est le mouvement de la connaissance de l'abstrat vers le concret. L'auteur distingue la fonction méthodologique des thèses du matérialisme dialectique de la méthode matérialiste. Il considère la méthode historique-génétique, la comparative comme méthodes générales des recherches des sciences politiques et juridiques, et la méthode polémique-critique, de l'analyse des concepts, dogmatique, sociologique, statistique et psychologique comme méthodes spécifiques. Pas tous les nouveaux approches signifient en même temps une nouvelle méthode. Enfin l'article résume les tâches méthodologiques des sciences politiques et juridiques.

Andor Csizmadia:

The protection of human and civil rights in the Reform era Hungary

On the basis of archival researches the Author documents that at the Hungarian Parliament of the Reform-era the enactment-projects

of human rights, esp. freedom of speech, liberty of the press, freedom of religion and equality of confessions, were proposed by the progressive counties and their deputies. Though in the thirties none of the liberties had been included into the Corpus Iuris Hungarici, in the criminal law projects of 1843/44 equality at law and in the jury-system-project freedom of speech and of press were at hand. But the resistence of the lords and of the Habsburgs was suppressed only by the advent of the 1848 revolution.

In March 1848 the legislation enacted various civil liberties (freedom of individuals, press, religion and education) and, in 1849, freedom of the national minorities. For lack of time all these liberties were protected by the criminal law only after the Conciliation.

Imre Vörös:

Debates on the notion of the law of cooperation in the economic law of the GDR through Hungarian eyes

It is the GDR between the socialist countries where cooperation and its legal regulation have been first dealt. But a notional definition of the law of cooperation presents several difficulties. To clear the concept the Author begins by stating that the cooperation between economic organizations is in strict connection with the system of the GDR. After that the paper presents an attempt to define the place of the law of cooperation in the economic law and it ends with a possible definition of the cooperation and its legal regulation through Hungarian eyes.

Endre Lontai:

COMECON efforts for uniform conditions in licence-contracts

At the session hold in December, 1974 the Legal Conference of the COMECON consented to the model-contracts on licences. The 4 variants of licence-contract published by the Secretariat of the COMECON can be utilised by the interested organizations in their licence-practice.

The paper presents and analyses the models and turns special attention to the legal nature of the regulation established in the guise of model-contracts. The rules securing power of disposition for the buyer of licence and especially the uncontrolled right to use licence by other organizations in the buyer's country are analysed and criticised in detail.

Peter Szilágyi:

Some methodological questions of the researches in legal and political sciences

Research methodics in the legal and political sciences is a system of general and special methods. Materialist dialectic presents the basic method being valid in the whole research. Its essence is the movement of the cognition from abstract to concrete. The dialectical materialist method is distinguished from the methodological function of its own precepts. General methods in the researches of the legal and political sciences are historical-genetic, system-theoretical and comparative; meanwhile the polemic-critical, sociological, statistical and psychological methods are particular one. The paper summarizes the methodological tasks in political and legal sciences.

Lajos Vékás:

Crisis phenomena in the classifying of contracts

The civil law codes formulated at the beginning of the 19th century were correctly held as subsidiary and helpful means for the rules of the different contract types. The idea of contractual freedom was backed by the realities of society as free competition promising unlimited personal and social possibilities made its way with flags flying and the legislator was not yet embarrassed by its shady side full of serious social conflicts. The socio-economic changes the society has undergone in the last half of the past century and in our century presented an unambiguous proof for the untenable position of the idea of contractual freedom and a new function of contract-types made its own way. This important process of transformation has passed unnoticed by the codes and esp. by the German BGB. The paper is an evaluation of the contradiction which originated in this neglect.

ÁRA: 8,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.409 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethet bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KH Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422